

માનવીય ગૌરવની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા અખતું માસિક

૧૩

અત્રિશતમાની સ્વાધીનતા (ફરી પાછો જાહેરાત
કવિ રૂઝ)

ચિનોખાને—(વિદાયવેળાએ નિવેદન)

કવિના (સશિશિવમ, અનર, ઉપેન્દ્ર પંડ્યા, હસિન બૃથ,
સુરેશ દલાલ, પનીય)

મારી જીવનદષ્ટિ (પ. નેહરુનું ચિંતન-ઉદ્દેશ્યોપન)

મગજ : " આવાસ " કવિના પરાવચની કડાણી

મગજની કવિના (ચોક્કિઃ ચૂટેલી)

ગોન્ડર યોગી (પ્રસંગ)

ભારતીય વિજ્ઞાન (વિકાસ અને સમસ્યા)

બાલગિતકલા (એક દષ્ટિ)

દેશવિદેશ (ભારતીય ક્રાંતિકાર સંમેલન, કવિ વિલાપતિ,
ઈઝરાયેલની સર્વોદયો વસાહતો, જાલાંડની
અદાયનમાં માનવી)

આસ્વાદ (કલાધીની કવિતા : કલાનો જન્મ)

બરડીવડા (શ્રીમતી નિલામોરી નીલકંઠ)

પ્રવૃત્તિ ને પઠવા (સંગ્રહ-પ્રવૃત્તિ-તોષ)

નખું વાચન (પુસ્તકગિચા)

વાષિક રૂ. ૯-૦૦ છરક ૮-૬૨ નં. પેસા (૧૦ આના)

[પદ્મશા સહાય ૧૫]

૫૮

આરી

ગૃહ સિમિટ

પાળ : પગાર

લવાજમ ભરવાનાં સ્થળ

આર. આર. શેઠની કું., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨
 એ. આર. શેઠની કું., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨
 એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કું., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨
 એન. એમ. ઠક્કરની કું., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨
 પુસ્તકાલય સાહાયક સાહકારી મંડળ લિ., ટાવર ગેડ : વડોદરા
 વિજય સ્ટોર્સ, રોચન રોડ : આણંદ
 ગુર્જર અંધરત્ન કાર્યાલય, ગાંધી સ્ટ્રેટ : અમદાવાદ
 વિજય સ્ટોર્સ, ૬૨ કલ્યાણ જીવન, રિલીફ ગેડ : અમદાવાદ
 લોકમિલ્લાય કાર્યાલય, પો. બો. ૨૩ : ભાવનગર
 સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, પો. બો. નં. ૮૪ : ભાલગર
 એલ. કે. મેઘાણી, ૧૪, અમરતલા સ્ટ્રીટ : કલકત્તા-૧
 પ્રાણ ફેટિઆફર, પો. બો. ૨૬૬. નાઝરોળી (ઈ. આફ્રિકા)

છૂટકે મળવાનાં સ્થળ

ગાંધી ન્યુઝપેપર સર્વિસ, રીનવાલા બિલ્ડિંગ, ત્રિજીવન રોડ :
 મુંબઈ

વડોદરા

એ. જી. જોશી એન્ડ કું., ટાવર પાસે : વડોદરા

આવકાર

[પ્રથમ વર્ષની ટૂંકી સંક્ષિપ્ત દરમ્યાન મળેલાં કેટલાંક આવકાર-વચનો]

[મનુભાઈ પંચોળી (૬૨)૩]

યુગરાતમાં ભેખે વાર્તાવિક છતાં
પર દૃષ્ટી પ્રજોને સમજ્યા છે
ને માનવ સારી પેઠે ઉપયોગી છે.

મંડરંદ કવિ

આવી જનદાર મજલ રહી તો
ગળિયા-ઉધારીને ય માનવ
તરાતી પરીમાં આસનિમાં જમાવશે.

હસિત બુધ

વિદ્યમાનવનું વાચન ધણું જ
વચીલ લાગે છે. ગોવટ અને
મત વર્તાય છે જમ્મતમે લેયું
કે પતોલ્યું છે, વૈવિધ્ય પણ
જેવ્યું છે...ખૂબ આશા પ્રેરતી દૃષ્ટિ
પતી છે.

પીતાંબર પટેલ

માનવની પ્રશંસા તો સંભળતો
તો...અંક લેવા ન હતો મળ્યો.
તે અંક મળ્યો...મને તેની કશા
મીઠા વિષય વૈવિધ્ય પણ મળ્યું અને
શાકંબર તેમ સચ્ચાઈ પણ. આવા
આરંભવાન માસિકની આપણે ત્યાં
12 વરતાતી જ હતી.

ઉપેન્દ્ર પંચ્યા

વાસ્તવતાનો ને જ્ઞાનનો એકી
સાથે પરામર્શ કરતું માનવ યુગવાત-
માં નવી દૃષ્ટિ ને નવી સૃષ્ટિ લઈને
ધણું પથ ને પરાગ લયું સાહિત્ય
લઈને આવ્યું છે...આંતરજીવનની
તેમ જ બાહ્યજીવનની સાર્વિક સમીક્ષા
માનવ પ્રગટ કરી રહ્યું છે. ઉમંગકાબેર
સાનંદ અભિનંદનો...જમ્મ

(બીજા પત્રમાં) માનવવાંચીને
હંમેશ કાંઈક નવીન અને સંગીન
પામ્યાનો આનંદ થાય છે.

હરિવલ્લભ ભાયાળી

તમારી પ્રતિષ્ઠા અને સતત
જમ્મત દૃષ્ટિ અને સમૃદ્ધ અનુભવ
માનવ ને આવશ્યક શક્તિ ને આકાર
આપવામાં સફળ થશે જ...

કુરેશ દલાલ

વિદ્યમાનવનું વૈવિધ્ય ખરેખર
આકર્ષક છે.

વાણીલાલ દગથી

તમે પાસ્તરનાક થર જે અસા-
ધારણ સમજાથી લેખ લખ્યો છે તે
માટે કૃતજ્ઞતાની લાગણી વ્યક્ત કરવા

આ લખું છું. અધસંમતિવાદ બધાં
હોય ત્યાં વિચારોને ધીમી દે છે.
આપણે ત્યાં મલકાઈ જઈએ એવી
સ્થિતિ નથી. જમ્મ હમણાં મેં
સર્વોદય, સામયિકમાં દેખાતા વિચાર
સંઘર્ષના અભાવ વિશે 'લોકશાહી
સામે ગેરિલા લડાઈ'માં ઉલ્લેખ
કરેલો, તે વિશે વિરોધ કરતા
—પરી રીતે તેનો ખ્યાલ કરતા
—પત્રાવ્યવ્થા છે, તે આંખ ઉધારનારા
છે...તમે છેવટે (પાસ્તરનાકના લેખને
અંતે) અધ્યાત્મી આપી છે એ ભેદ
મન પ્રસન્ન થયું. આપણે ત્યાં જ્ઞાત-
બાતના નેતા-સંતોના નારામાં અભ્યાસ
પ્રવૃત્તિ કરાઈ રહી છે, ત્યારે તમારી
એક લેખ માટેની પણ અભ્યાસ
નિદ્રા ભણવા જેવી બનશે....

જ્ઞાનંદ આચાર્ય

વિદ્યમાનવ ટૂંકે મુદતમાં જ
ખોતાની પ્રતિભા બતાવી રહ્યું છે.
તમારા પ્રયત્નો ખરેખર ધન્યવાદને
પાત્ર છે.

લાભરાંકર ઠાકર

વિશિષ્ટ અને સરળશીલ સામયિક
શરૂ કરવા બદલ મારાં હાર્દિક
અભિનંદન.

વિશ્વમાનવના સર્વોદય વિશેષાંકને આવકાર

શ્રી ઈશ્વર પેટલીકર સંપાદિત
'સંસાર' માંથી

[શ્રી ઉમાશંકર જોષી સંપાદિત
'સંસ્કૃતિ'ના સમયરૂપમાંથી]
શ્રી 'વિનોબાજી'ની પદ્યાત્રા

શ્રી મહંસાલ મુ સંપાદિત
'જ્યોતિર્ધર' ઠાંબા
અવલોકન લેખમાંથી

શ્રી ભોળીલાલ માંધી જીઠા
અભ્યાસી છે, અને તેના પરિણામ
રૂપે આ વસ્તે એમણે રહે કરેલ
માનસિક-વિશ્વમાનવની લેખનકામગીરી
પામરોને મળે છે. વિનોબાજી ગુજરાત
માં પદ્યાત્રા ચાલે છે, ત્યારે સર્વોદય
વિચારધારા અંગે વિવિધ દૃષ્ટિકોણથી
વાચક એનું તોલન-મનન કરી શકે, એ
હેતુથી એમણે એકાદોળર-નવેમ્બર-
નો સંપૂર્ણ અંક સર્વોદય વિશેષ
અંક તરીકે પ્રગટ કર્યો છે. એ
સામગ્રી પુસ્તક તરીકે કાયમ સાચવી
શકાય માટે એનું 'સર્વોદય વિજ્ઞાન'
નામે પુસ્તક પણ પ્રગટ કર્યું છે.

આમાં સંપાદક તરીકે શ્રી માંધીએ
પોતાનો મનનીય લેખ મૂક્યો છે.
તે ઉપરાંત, વિનોબાજી એ અંગ્રેજીના
વિચારોનું સંપાદન કરી મુખ્ય
ભાગ રોક્યો છે. શ્રી નહેરુ, દાદા
ભાઈકીરી, જયપ્રકાશ નારાયણ,
કાંતલાળા, રેખર, રણદીવે, ખાદેલાલ,
દશક, નાથયજ્ઞ દેસાઈના લેખો મૂકી
વિવિધ દૃષ્ટિમંદુ રજૂ કર્યા છે.

'વિશ્વમાનવ' એના પહેલા
અંકમાં ગુરુવાલજી મોહન શંકર
ધવાની અભિલાષા વ્યક્ત કરી
લતી, તેને યોગ્ય એણે આં 'અંક'
પ્રગટ કર્યો છે, તે ખડલ સંપાદક-
ને અભિનંદન,

અભ્યાસી વાચકો આ અંક અગર
એનું પુસ્તક મેળવીને તે વાંચી ન્યં તેની
આશા રાખીએ છીએ. આશિસ્થાન-
ચેતન પ્રકાશન ગૃહ લિ., રામજી
મંદિરની ખેળ, વડોદરા. વાર્ષિક
લવાજમ રૂ. ૭. આ અંકની કિંમત
રૂ. ૧-૫૦).

ગુજરાતમાં ચાલે છે તે સમયે, બુદ્ધાન-
આમદાનના ખ્યાલથી આસપાસ
પ્રગટી વિચારધારાનો પરિચય કરાવવા-
નો આ વિશેષાંકનો પ્રપ્ત આવકાર
પાત્ર છે.

તંત્રીએ પોતે લખાણથી અને
ગ્રીજીવતયા 'સર્વોદય-કાંતિવિજ્ઞાન'
ની ચર્ચા કરી છે. (અંકના કેટલાક
લેખોનો નિર્દેશ કરી તંત્રી ઉમેરે છે)
શ્રી નહેરુના 'ધ બેઝિક એપ્રોચ'
એ નોંસ પેરાના પરિપત્રનો અનુવાદ
આપવા માટે તંત્રીને ખાસ અભિનંદન
પટે છે. એ શ્રી નહેરુનું સમયસરલું,
એક સર્વગ્રાહી વિચારણાવાળું,
ઐતિહાસિક સ્વાર્થનિર્મોહનું નિવેદન
છે; અને એનો વધુ વ્યાપક અર્થાર
માથ એ ઈષ્ટ છે... આ અંકની સૌથી
મોટી સેવા તે વિનોબાજી પ્રવચનો-
માંથી લેખોનો, અને કઈ તરીકે તે
કયે રમણે-એ સમજે ભોલાયા
તેના-નિર્દેશ કરીને ચૂંટલાં અવતરણો
આપવા પાછળ અંકનો નીલે ભાગ
રોક્યો છે એ છે. અંકની સામગ્રીને
સર્વોદયવિજ્ઞાન પુસ્તકરૂપે પ્રગટ
કરવામાં આવી છે, ને અનેકને
સાચવવામાં સગવડરૂપ થઈ પડશે.

શ્રી વિનોબાજી ત્યારે ગુજરાતનો
મવાસ ખેડે શ્લા છે, ત્યારે આ પ્રકાશન-
આવકાર પાત્ર બને છે.

'સર્વોદય' અંકોલને આ ઇ વર્ષ
દરમાન ચિંતનને છેવે ને નવા તરફ
ખેંચા છે, તે ને જાણી પ્રગટ કરવા
માંડ્યું છે, એના વિવિધ પ્રાસંગિક, જે
દિશામાં વિચારકો તથા વિવેચકોની કમ
રમ્પ કરવાનો મવાસ કાળમાં અંગ્રેજી

રાજાતમાં શ્રી ભોળીલાલ માંધી
ઐતિહાસિક દિલે અને સમગ્ર તથ
કાંતિના સામાન્ય સિદ્ધાંતોનું એ
વિનોબાજી વિશિષ્ટ વિચારકાંતિનું બ
મુદર પ્રયત્નરૂપ કર્યું છે... આજે ભોળીલા
પરિષ્ટ નહેરુનો, પાવાની વિચારણા,
ભાષાંતર લખીને થયું લખ્યાનો કાં
કર્યું છે. અગ્ર આ ઉપરાંત 'સર્વોદય-
આયોજન' 'પ્રાધિકાન' અને અંગ્રેજી 'લર્મો
લખ્યાનો લેખો લેખા કરી ભાઈભોળીલા
સારી સેવા બનવા છે. પુસ્તકક ગુરુ
મવાર પાને એવી ધોરણ સાધે.

વાચકો-વિવેચકોને
વિશ્વમાનવ આપના સાચા
અભિપ્રાયો બાલવા આપુર છે.
દૂંકમાં મોકલશો?

પા. ૪૫ ઉપરનો શ્રીમતી
વિચારોત નીલકંઠનો ફોટો કુમાર
તથા શ્રી મુમન રોક (ગીયાંગમ)
ના સાહચર્યથી.

અંતરાત્માની સ્વાધીનતા

માત-એ-વોલ-ઓ-કલામ છિન ગયે તો કયા ગમ લય
કે ખૂન-એ-હિલ મેં હોય લી કયા ઉંચુલિયાં મેં ને
જ્યાં પે મોહર લગી હે તો કયા કે રંખ દો લય
હર એક હલકા જ'હર મેં જ્યાં મેં ને...

કવિ કહે છે : ખડિયો ને કલમ મારી પાસેથી જૂંટવાઈ ગયાં, તો એમું દુઃખ
શાં માટે ? મેં તો મારા હૈયાના રક્તમાં આંગળી ઝગોળી લીધી છે । મારી જીભ પર સીલ
લાગી ગયેલ છે, પણ તેથી શું થઈ ગયું । મેં તો જ'હરની એક એક કહીને બોલતી
કરી લીધી છે !

કવિ ફેજ અહમદ ફેજ પાકિસ્તાનના બળીતા લાડીલા કવિ છે,

હજી ગયે અઠવાડિયે જ તેઓ પોતાના સુરોષના પ્રવાસેથી ઘેર પાછા ફર્યા; અને
બીજે દિવસે જ પાકિસ્તાનની સરખામિયાશાહીએ, એમને ગિરફતાર કરી જેલમાં નાખ્યા.
ત્યાંના બહેર-સલામતી ધારાની નજરે, પાકિસ્તાનના સત્તાધારીઓને લેખકોનો આ
પ્રતિનિધિ 'અયઠરે ભેખમકારક માણસ' લાગ્યો ।

કવિ ફેજ તારકઠમાં ભરાયેલી એશિયન લેખકોની પરિવહમાં પાકિસ્તાનના લેખક
તરીકે હાજરી આપવા ગયેલા. ત્યાંથી તેઓ લંડન ખાતે, 'લવા ઊગવાની જ છે,'
નામક પોતાના કથાનક ઉપરથી તૈયાર થયેલ ફિલ્મનાં ખાતમુહૂતમાં ભાગ લેવા ગયેલા.
આ ફિલ્મ પાકિસ્તાની અને બ્રિટિશ કલાધરોના સહિયારા પુરુષાયતું ફળ છે. ને એમાં
પાકિસ્તાની સરખામિયાશાહીને બઠકાવી મૂકે તેવા, અંતરાત્માની સ્વાધીનતા અને સુક્ષિત-
ભાવો પ્રાણના ધબકારા સાંભળવા મળે છે. કાઈ પણ આંધળી સત્તાઓરીને મન આ તો
ખંડખોરીનો સાક ગણાય ! એને એ સહી જ કેમ થકે ?

ને એ જ ન્યાયે કવિ ફેજ જેવા સુક્ષ્માત્માને કારાવાસને પિંજરે પૂરવામાં
આવ્યા છે. પરંતુ કવિને માટે આ પિંજરવાસ કયાં અબલયો છે ?

૧૯૫૧ની સાલમાં પાકિસ્તાની સરકારે પોતાની સત્તા સામે કાવતરાં (રાવલપિંડી
કાવતરા કેસ) કરવાના આદેશસર, બીજા અનેકની સાથે, આ કવિને પણ પકડી ચાર વર્ષ
લગી જેલમાં ગોંધી રાખ્યા હતા.

પરંતુ ફેજે 'સાચા' કવિ હતા, ને રહ્યા. અત્યાચાર, જુદમ ને અન્યાય-સાથે
બેઠેલ લોકોમતનાં પોકારતાં કાવ્યોનો સંપૂર્ણ તેમણે આ કારાવાસ દરમિયાન જ રચ્યો,
ને જનતાને ચરણે ધર્યો....

શાહી-કલમ જૂંટવી-લેવાયા છતાં, અંતરનાં ઘેરા રંગમાં આંગળીની કલમ બોળી,
પત્થરમાં પણ ચિનગારી મૂકનારી એની તાકાતને કયો સંતા છીનવી શકશે બલો ?

વિનોબાને—વિદાય વેળાએ....

૧૧૫ દિવસના અતિ કષ્ટપ્રદ પ્રવાસને અતિ આપ
શુજરાતની વિદાય લઈ રહ્યા છે—વિદાયના દિવસો દુઃકડા
છે, ત્યારે વિદેશભાનવ આપને ચરણે નિવેદન ધરે છે—
શુજરાતના ભાવિધત્વમાં આપની આ પદમાવના દિવસો
અધિકમરણીય બને એવી અતિરેખા સાથે.

આપે તો શુજરાત-પ્રવેશવેળાએ જ (ભ્યારામાં)
મહારાષ્ટ્રને આપની જન્મભૂમિ કહી, શુજરાતને
દિ-જન્મભૂમિ (ગાંધીજીના સહવાસ બાદ આપને
દિજન્મ થયો)ના વહાલથી બીજાની, કીધી હતી.

અતે આપે સાળે-મહિ, વરસાદ-કીચડમાં, ધૂળ-દળમાં
જંગલ-કાંઠારાનમાં માર્ગ લેતા માર્ગ લે એકધારી પદયાત્રા
કરી એ ભાવનાને મૂલ્યે કરી છે; એકધારા પ્રવેશનોનાં
બાળી વરસાવાં છે. આપે અમને 'ગાંધીજીને' 'કંઠી આસેવમાં
લીધા છે, ને 'ગાંધીજીને' 'હોવા છતાં અને અમારી કુલિકતા
અને સંકુચિતા સાથે આપની ખંસે આવ્યાં છીએ ત્યારે,
નાના-મોટા જોયા (વના અમને અમારા રૂપ-અંગો ખ્યાલ
કરાવવામાં આપે પરાયાપણાને કશો સહાય સેવો નથી,
એ અને સમજાએ તો, અમારું વિશેષ સહાય પશુ છે.

આપે કદાચ, શુજરાત-પદયાત્રાના આરંભથી જ મનમાં
એવી ધારણા બાંધી લીધી જાણ્યું છે કે, 'ગાંધીજી' શુજરાત
આપને આમદાને અને સંપત્તિદાનેના મહાયજ્ઞમાં બહુ
ભિખડાલસે જવાબ આપનાર નથી; આપે, એથી જ તો

કદાચ, શુજરાતમાં પ્રવેશતાં જ અભેવચન 'ધી શરૂઆત કરી,
આમદાને અંગેની ભડક દૂર કરવા કોશિશ કરી (સોનગઢ).
પરંતુ આપે એટલી આશા તો વ્યક્ત કરી હતી જ કે શુજરાત
કુલિયા, વિચારથી વિચારનાર છે; 'સેવાનાં કમલેને' સદા
લિપીથી રહ્યું છે; અનેક રચનાત્મક આમદાને હેલ શુજરાતમાં
કાચરત છે; અને ગાંધીજી તમા સરદારના શિષ્યસમૂહો હેલ
સમય છે; ખીજું કંઈ નહિ તોય, શાંતિનું, ગાંધીને સૌથી
ખાતું શાંતિસેનાનું કાર્ય અને સર્વોદયના સંપત્તિ પ્રતીકસરૂ.
સર્વોદયપાત્રનું કાર્ય તો, બહુ-મોટા પ્રમાણમાં, શુજરાત
અપનાવી લેશે.

એથી જ તો આપે કદાચ, આપનાં અનેક વ્યાખ્યાનોને
એક આમદાન કરતાં આમદાનના રહેલું પાછળ, આમદાન
અને શાંતિસેના તમા સર્વોદયપાત્રને વચ્ચેનાં એટલું ગા.
સંપદ ઉપર વધુ શાંતિ-કેશો... અને તાપીતટથી આ
રુઝસામાસને કેવળ આદર્શો તરીકે નહિ, વહેવારમાં
તરીકે સમજાવી, શાંતિસેનાના મારે ટહેલ નાખી હશે...
એ વ્યાખ્યાએ જ વળી આપે સરદારશ્રી (વાંસદ)માં
શાંતિસેનાને ભક્તિસેના સાથે એકરૂપ બનાવી, 'સેનાસુક્ત'
નો સંદેશ વધુ દરતાથી જુલેલો, કપોઈ ફરી...

આપે કહ્યું હતું, લક્ષ્મણ રક્ષણ માગે એ તો
નકલો: ગાંધીવાદ....

અને આપે એમ જે ઉચ્ચાર્યું હતું:

'હું આ આજી છોડું' તે પહેલાં આ પ્રાંતની
મા કશીકની વરતીમાંથી આ હબાર શાંતિસેનાને
મને આપો....'

સરદાર : સંસ્થા ને જનતા

અલગત, આપ એક બાણ, અમારાં રચનાત્મક

કાર્યોમાંના ક્રાંતિકારી તત્વની કિલ્લ પાછી રહ્યા હતાં; અને બીજી બાજુ ગાંધીજીને કાં તો સરકારમાં, કાં તો સંસ્થાઓમાં બેઠાઈ ગયા હતા એ વ જોતા હતા. આપનાથી આ સંકલન ન થયું ને આપે પૃછીય નાખ્યું : 'તો પછી જનતામાં કોણ રહ્યું ?' (પંચમહાલ)

અને આપે ગુજરાતની રચનાત્મકચક્રિત, વ્યવસ્થાચક્રિતને હિંદીશી, નાના છૂટક ગામમાં નહિ, પણ એકાંદ જિલ્લામાં સર્વોદયનો પ્રયોગ આરંભના, અને ઉચ્છાદનનું તૈયાર કરી જતાવ્યા સ્વપ્ન એ કહ્યું.

વરસોના લાંબા પદપ્રવાસ દરમ્યાન, આપે પ્રથમવાર સમુદયાના કરી અભાતથી સીધા ભાવનગરમાં પ્રવેશ કર્યો; અને 'વિદ્યાનંદમુનિ રાજનીતિ' ઉપર ફટકા પીંચ્યા :—

... 'પ્રધી જ શાહી' એ આખરે હરકરશાહીને વરલી છે; બધા જ પહેા આખરે તો એક જ પક્ષ છે; સોનો આધાર અને નીતીરિતિ, સોની શક્તિ અને પદ્ધતિઓ એક જ છે... અને આથી આજનો વિદ્યાનંદમુનિ પ્રતિજ્ઞાન પંક્ષીય રાજકારણને આપે 'આઠિત એક' કેટ'—અર્થેનાણી કહ્યું...ને ઉમેયું : 'મોટા મોટા નેતાઓમાં પહેાં આર્થિક વિશ્વાસ નથી, જનવિશ્વાસ નથી !'

પરંતુ આપે અલિપિયાઓમાં 'કાર્યકરો' અને શિક્ષક સમક્ષ આપની આંતરવ્યથા પ્રગટ કરી; સરચાઓ પોતે લોકવિમુક્ત બની રચાવું દુઃખ પ્રગટ કયું; પરંતુ એથી વ વિશેષ દુઃખ 'સંસ્થાઓની હાલ હેઠળ ફાલતી લોક-વિમુક્તતા' હતું. આપને હતું.... 'સર્વોદય'ના પોતાનો પક્ષ કેમ નહિ?—ની આસકાનો જ્યાણ થયું આપે આપો : અને સરકારની સરકાર એવી જનતાજનાર્દનની તહેનાતમાં હાજર રહેવામાં આપે વધુ મૌન્ય પ્રગટ કયું.

તો વળી, રાજકોટમાં આપે કેંગ્રેસી અને બૂદ્ધની કાર્યકરો વચ્ચે ચાલતા ભેદ-વિખણાદનોય અણસારો કર્યો. અને સર્વોદયી ક્રાંતિનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટપણે સમજાવ્યું :

'ક્રાંતિમાં ચાલત છે, પણ ચાલત (કાચી)માં ક્રાંતિ સમાઈ જતી નથી.'

આત્મીયતામાં કોર વેણ

આપે ગાંધીના ગુજરાતમાં, ગાંધીજીને સમક્ષ વારંવાર આત્મીયતામાં કોર વેણ સંજળાવ્યાં : સરકાર, કેંગ્રેસ અને કાર્યકરોની આપની આકરી ટીકાથી અનેકને દુઃખ

'થયું હતું; કેટલાકને તો વ્યાપ્તો હતો; કેટલાકે એવું વ સચવ્યું હતું કે આપે આવી બાબતો બહેરમાં કહેવી ન જોઈ એ. ખાનગીમાં પંચરૂપે લખી યા બોલી જણાવવી બેઠાઈ એ. અને આપને આવી સત્યના સત્યના લોહ સમી, અંતરાત્માને મોઢે ફૂંચે મારવા એવી દાગી હતી કે શું—વીરનગર (મોરણ) ના આપના લાવણમાં આપે લગલગ એવું કહી નાખ્યું કે 'હું' તો શું સરકાર કે કેંગ્રેસની પત્ની છું' કે મુની છું—' ખાનગીમાં કાળ લખી પાડવું? મારી ટીકાથી કેંગ્રેસની ઇજ્જત જતી હોય તો એ ઇજ્જત કેવી? લોકસાહોની ચોખમાં એાછી અપેક્ષા જ એ છે કે, પ્રુદાપ્રુદા સત્ય પ્રકટ કરવું...

એ તેમ, શાથી પણ, આપની ગુજરાત-પદયાત્રા દરમ્યાન, અમદાવાદ પૂરે જ પ. નેહરુએ આપની મુલાકાત લીધી—એ પ્રસંગ અધૂર જ હતો. એ મહામાનવેાત મિલન ગુજરાતના એક ગામડામાં (બાવળા નજીકનાં ગાંધડામાં) થયું! અને બાવળાના સલામત ઉપરથી બને મહાપુરુષોએ પ્રવચનો કર્યાં. આપ બોલ્યા ત્યાં મુઠી પ. નેહરુ આપની પડખે બેસા રહ્યા, અને પ. નેહરુ બોલતા હતા ત્યાં લગી-આપ એમની પૂઠે બેસા રહ્યા !

જાણે, ભારતના એ મહામાનવેા એક બીજાની પડખે-પૂઠે બેસા રહી ભારતના નવચકતવતું નિશાન બુદ્ધી જુદી દિશાએથી સાંધી રહ્યા હતા !

આપ અમદાવાદ પધાર્યાં તે દિવસો પણ અનેરા હતા. લાંબો નગરજનોની ચિંત અને લાગણી બેઠે એક સાથે બેઠી હતી...મહાગુજરાત આદોલનનાં સુરધારોએ પૂણે શાંત્યર્થે દાખવી એ એ દિવસ સત્યાગ્રહ મોઢાકે રાખ્યો હતો. આપના મન ઉપર એની શી છાપ પડી, અમદાવાદ આપની તેમની સાથેની વાતોથી એમના મન ઉપર શી છાપ પડી—એ તો રામ અણે : પરંતુ, પહેલેથી એવી કાંઈક હવા બેસી તો થઈ હતી કે હવે વાતાવરણ પલટારી...એ દિવસોમાંની શ્રી. જયપ્રકાશની હાજરી પણ મહેવતનો ભાગ લગવશે...નના કાંઈક માર્ગની પ્રેરણા મળશે...સત્યાગ્રહ બધ પડશે...પરંતુ એવું કશું થયું નહિ !

આપની અસહ્ય આંતરવેદના

અને અમદાવાદ તો અહિંસાની પ્રયોગ શૂમિ : ગાંધીજી

સાથેના આપના મિલનની પ્રેમભૂમિ । એ કાચરળ આશ્રમ
આવતાં આપનું હૃદય લસારી આવ્યું. અને સાગરમતી
આશ્રમમાં પ્રાર્થના સમયે તો આપ અશ્રુધારા ખાળી જ ન
શકયા. આપે કહ્યું, 'હું આશ્રમમાં રહેતો હતો ત્યારે કઠોરતા
મારી દાઢ હતી...પરંતુ ત્યારે આવી જ અશ્રુધારા પહેલી
હતી, પણ એકંતમાં...' અને આપે આ સ્થળને કુશામય
દર્શિદાની માનુસ્યાન તરીકે ફરી ફરી વંદી, Kingdom of
kindness- કુશાના રાજ્ય 'ની સાધનામાં જીવન પરાવી
દેવાની અંતરેન્ન પ્રવ્રત્ત કરી.

આપે આ સ્થળની કેવા ભારે હૃદયે વિદાય લીધી હશે
એ તો કેવળ કલ્પનું જ રહ્યું : કિશોરવયે માતાની ગદા છોડી
આપ, પ્રથમવાર મહાપ્રસ્થાનના પંથે નીકળી પડ્યા હતા
તેનું જ કાંઈક કદાચ અનુભવ્યું હશે ।

આપનો દોર તો એવો ને એવો ઉત્સાહભર્યો, આશા-
ભર્યો, ભાવિની શ્રદ્ધાભર્યો આગળ વધી જ રહ્યો છે...
આપ તો આપનું કર્તવ્ય-અમને કહેવાનું કહીને, ને
સાંભળવાનું સાંભળીને-પુરુ ક્યાંના સતોષ લઈ રહ્યા હશે.

આપે તો પહેલેથી જ કહી નાખ્યું હતું અને સોરાષ્ટ્રમાં
પ્રવેશતાં વળી એનું પુનરંટલું કહ્યું 'હવે કે આપનું કહેવું'
અમારે એ જિતરે તેટલું જ અમારે માનવું. એથી આપને
તો અમે સાંભળ્યા-ન સાંભળ્યાનો ઉદ્વેગ નહિ હોય. પરંતુ
આપે સોરાષ્ટ્રના ૩૫ દિવસના પ્રવાસના અંતર્લિને ભપકર
વેદના ઠાલવી હતી :

આપે 'લોકશાહીની જ ધોર જોહલી આજની
લોકશાહી' ઉપર ને 'સર્વત્ર ધર્મને નામે જે અધર્મ
ચર્ચ રહ્યો છે', તેનું અપરંપાર દુઃખ વ્યક્ત કર્યું;
અને રાજનીતિસી તથા ધાર્મિકાની જેમ આંધીને નામે
પણ એમ જ ચાલ્યા કરે તેના કરતાં 'ધરતી મને
અંદર લઈ લે તો સારું'-એવું આપનાથી
જાણાઈ-ગયું હતું ।

આપની આ વેદના છતાં આપ તો સ્વસ્થ છો-
રિયતપ્રદ છો, મારે.

પરંતુ અમારે મન આ એટલું દુઃખાર છે, એટલું જ
ઉલ્લસનલયું છે-

ગાંધીના શુભસત્તાના પ્રભાવનેના હૃદયમાં શું
આપનું આનંદુ-ગયું ક્યાં જ નવાં સ્થાયી સંવેદનો

અંતરનો-મથામણો સળવળાવી નહિ જાય ? તવી
ચેતનાનો સ્થાયી 'સ્ફુલ્લિંગ'. પેટાથી નહિ જાય ?
અમારું જીવન-નજીવનું સરખું જ રહી જવાનું ?
-આપના આનંદા પુર્વેના અમે ને આપના ગયા
પછીના અમે । સ્થાયીભાવ એનો 'એ' રહી
જવાનો ?

આપની વદાય પછી, સહજ લાગણીનું 'મિલન'
પહી જશે, ને રહી જશે અમારું વંદનો, નિર્દશનો;
ભાષણો, નિવૃંથે ને ઘટનાઓની કેવળ ઔપચારિકતા
જ ? કઠોર શબ્દોમાં કહીએ તો 'સાપ-ગંધા ને
લીસોટા રહી ગયા'-એવું જ થશે ?

અમારા પ્રત્યક્ જીવનમાં આપનો ૧૧૫ દિવસ-
ના સહવાસનો કયો સ્થાયી ભાવ રહી જવાની
પ્રતીતિ અમને યોતાને જ નથી થતી, તો આપે જે
ઈચ્છી રહ્યા છો, તેવા આંતર-આદ્ય આંતરૂલ
પરિવર્તનનું તો પ્રયત્ન જ શું ?

કદાચ ભારતભરની આપની યાત્રા સ્થળોનાં નગરજોતોનો
આવો જ એકરાર હશે ।

અમારી ઉલ્લસન એટલા માટે છે કે આપનાં કઠોર
વેણ મહેની આત્મીયતા ભેવા સ્વીકારવા એટલા, પણ અમે
ગોડના દિલના રહી નથી શક્યા.

અમારા રાજકારણી નેતાઓને તો કદાચ, આપની
તપસ્યા માટે અનહદ માન હોવા છતાં, આપના વિચારો
તરંગી અને ગિનરહેવાનું લાગ્યા હશે; કેટલાકને તો આપ
અનધિકાર ગેણ કરી રહ્યા જેવું ય લાગ્યું હશે. અને
એમના રેણુમાં ક્યાં-ક્યાંએમાં આપનાં નહેર પ્રચલનો
અંતરાયરૂપ ય લાગતાં હશે. અને છતાંય પાછા, આપની
હાજરીમાં જે કાંઈ યાવ તે કરી છૂટીનેય આત્મસતોષ લઈ
શકતા હશે...

અમે પ્રભાવનો ? આપની તપસ્યા અને વાણીમાં
ચેતાના અંતરનો પડથો ઉઠતો અનુભવતા હોવા છતાં,
આપને ચરણે કૃષ્ણાંજલી ધરતા હોવા છતાં, આપના પ્રવેશની
લકિત્રી દ્રવિત છતાં, રાજના જીવનયત્નમાં બિયું ઘાલી મડયા
રહીએ છીએ । આપના જતાં, ફરી બીયું ભેવાનો અવસરયે
નહિ આવે ।

અમારી આ જ તો ઉદ્દગમ છે, બાળા ।
 પરિવર્તનની ક્રિયા । આંતરબાહ્ય આપ્રૂલ પરિવર્તનની
 શક્યતા જ અમે હૃદી રેલાં છીએ.

આપ્રૂલ ક્રાંતિકારી પરિવર્તનનું રહસ્ય આપ વારંવાર
 સમજેલી થયાં છે । પણ આપની ને અમારી વચ્ચે કેશો
 તાર સંધાતો નથી ન

૨*

આપે લગભગ ૭૫ વર્ષનાં મહાપ્રયાણ દ્વારા કેટલીક
 અપૂર્વ અનન્ય સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી છે. સર્વોદય ક્રાંતિના
 સિદ્ધાંત ચિંતનમાં આપ અગ્રણ્ય ક્રિષ્ણોને રક્ષ્યાં છો :
 વૈદ્ય-ઉપનિવેદ-ગીતાથી આરંભી સત-પથનગરોની ગાન-
 ભક્તિ ગંગામાં આપે અવગાહન કરી આપણું આશુ ચિંતન
 પ્રગટાવ્યું છે.

અને ગ્રાંધીજી જેવી વિરલ વિશ્વતિના સાન્નિધ્યમાં રહી
 આપે વ્યક્તિગત લેખાના સદૃશ્યોના સામાજિકરણના શાસ્ત્ર-
 માં જાણે પારંગતતા પ્રાપ્ત કરી છે. એથી જ તો, સિદ્ધાંત
 જેટલો મહાન હોય, તેટલો જ જનસાધારણના જીવન-
 આચાર માટે સુસાધ્ય અને શક્ય બને તે માટે આપે
 વ્યવહાર-ચિંતન પણ એણું, ક્યું નથી.

એથી જ તો આપના ચિંતનમાં વિજ્ઞાનયુગનો પડખો
 એકધારે સંભળવા કરે છે. વિજ્ઞાનયુગની વિરોધતાઓને
 આપ, તેની મહારાધિમાં જીતરી, રોજ રોજ વિવિધ રચણે
 પ્રગટ કરી રહ્યા છો. વિજ્ઞાનયુગમાં સંકુચિતતા, એકસ-
 પેટાપણું, તથા કેવળ મનના ગમ-અનુગ્રાથી સીમિત
 માનસિક ભૂમિકા ચાલવાની નથી; સ્વઅસ્તિત્વ, સહવિચાર,
 સહજીવન તો વિજ્ઞાનયુગનો આસોજીવ્યસ છે—આપ હરદમ
 આ તૂટત સંધનો ઉદ્દેશ્ય કરતા રહ્યા છો.

તો વળી, ઉલ્લેખ, ટેકનોલોજી, રાજ્યતંત્ર, કાનૂન, પક્ષો,
 જૈનીકરણ, ઉચ્ચ જીવનધારણ—બધે વર્તમાન યુગની આ
 સમસ્યાઓ—કેવળ આપણા રાષ્ટ્રમાં જ નહિ, જગતના તમામ
 જીવિકન રાષ્ટ્રોમાં માથું જીતું કરી ચૂકી છે; અને ત્યાંના
 સમર્થ ચિંતક નવવિચારબુદ્ધિનાં પંથ હૃદી રહ્યા છે, ત્યારે
 આપ પણ ઔદ્યોગિક યુગની તમામ સમસ્યાઓ પ્રત્યે સ્મરજ
 છો. આપને આ કોઈ સમસ્યા પ્રત્યે પૂર્વગ્રહ નથી. અલગત,
 ઉદ્યોગ આંતર ઉદ્યોગ, અને ટેકનોલોજી આંતર ટેકનોલોજીની

ભક્તિ કરનારા પ્રગતિશીલો, અને રાજ્યતંત્ર, કાનૂન,
 પક્ષો વગેરેને વાવવ્યવહાર અનિવાર્ય માની, જેમ ને તેમ પકડી
 રાખવા મથનારા વ્યવહારરહસ્ય રાજ્યયુગેથી આપ ધરમળથી
 જુદી રીતે વિચારો છો; પરંતુ, આપ નથી આ બધાના
 ‘અંધ ભક્ત’ કે નથી ચોખ્ખાવિચાર-અરાજકતાવાદી—back
 to nature-પંથી જૂનવાણી.

આજે માનવ સમાજ, તેમાંય ભારત જેવો વિશદ
 દેશ કેટલી હદે પહોંત દશા, અજ્ઞાન અને ગરીબીમાં સળડી રહ્યો
 છે, એ ભારતને ઝૂંપડે ઝૂંપડે પદમાગિક બની ધૂમનાર આપના
 કરતાં બીજું કોણ વધારે બહુવાનો દાવો કરી શકે છે ?
 અને આપે વિદ્યાન અને જ્ઞાનની તમામ શક્તિઓ, શુદ્ધિ
 અને તત્ત્વવ્યવસ્થાનો ઉપયોગ ભારત દેશને જતાંમોથી બહાર
 કાઢવા માટે પૂરેપૂરો કરી લેવામાં સદાય હિત્યુક્તા સેવી છે.
 સાથોસાથ, આપ એ માગે રહેલા મહાન ભયથી અમને
 ચેતાવી રહ્યા છો : માનવીનું ભૌતિક કિંત સાધતાં સાધતાં રખે
 નૈતિક-આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષ વિસારે પડી જાય । આપણું
 આત્મ સત્તોલ-સમ્યક્-સ્વસ્થ ચિંતન અમારે માટે પરિણામ
 રૂપ છે.

આપનો-અમારો તાર સંધાતો નથી !

વિનોબાજી । આપ કેવળ સમર્થ ચિંતક નથી. આપ
 તો અદ્યતન વિજ્ઞાનયુગના ચિંતક છો. આપણું કેવળ
 સિદ્ધાંતચિંતન નથી; આપણું વ્યવહારચિંતન પણ જીંઘું
 અતલગામી છે.

આમ છતાં, આપનો ચિંતનનો તાર અમારી
 વ્યવહાર-સાધનાના તાર સુધી સંધાતો નથી !

● અમે પ્રામત્સરી છીએ, અમે નમરજનો છીએ—
 અમે ભારતનાં ફરજદ છીએ; કાલે ને પગલે અમે સંધનું
 જીવન જીવીએ છીએ, પ્રામાણિક શ્રમનું જીવન જીવવા
 મથીએ છીએ; પરંતુ પરિસ્થિતિએ જીભી કરેલી ભીંસ
 શ્રમ કરવાનો અમારો અધિકાર અને તક, પેટલરપૂર અમ,
 સુખી આજીવન જીવનની સર્વસાધારણ જરૂરિયાતો તથા સ્વમાન
 અને સ્વવર્ચીલ સરકારી જીવનથી અમને વંચિત રાખે છે :
 શહેર શહેર અમારું જીવન રૂંધાઈ રહ્યું છે; મોટા ભાગનાં
 નસીબે તો—નથી અમ, નથી કાપડ, નથી રહેઠાણ કે દવા-
 દ્રવ્ય આ જીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો, જેને માટે સતત સચિંત

* આ બધામાં કહેલી મીઠાંસાનાં કેટલાંક વધુ પાસાં ‘સર્વોદય વિશેષાંક’માં રજૂ થઈ ચૂક્યાં છે.

ખતી જીવંત ન.પણ હોય. આવીંદ, મનોરંજન અને જ્ઞાન-સંસ્કારની તો વાત જ શી !

ભારતના નવઘડતરની યોજનાઓ અમને સ્પર્શી શકતી નથી, ને અમારાં હૈયાની ઉષ્મા એ યોજનાઓ સુધી પહોંચી શકતી નથી ! જાણે સ્વરાજ્ય જ નથી આવતું ! જાણે સ્વરાજ આજુબા અર્થેની કુટાણીઓનો કરો જ પડશે સંભળાતો નથી !

સ્વરાજ પૂર્વે અમે જેમ મહાત્મા ગાંધી તરફ નજર ઢાળતા હતા, આજે આપની તરફ નજર ઢાળીએ છીએ.

ત્યારે, સ્વરાજ પૂર્વે— ભારતદેશ 'પરદેશી તંત્રની' બલિમિયતનો શિકાર હોતો; ને ભારતની પ્રજા નિઃશસ્ત્ર હતી. ભારતનો આર્થિક, રાજકીય, સામાજિક અને સાંસ્કારિક—સુવિધ સત્તાનાથ ત્યારે ઘણું રહ્યો હોતો. ભારતની પાસે ખીલ કોઈ તાકાત ન હતી, જેને જોરે એ યોજારને ફગાવી દેવાની હિંમત કરે. વિનવણીઓ અને કરાવો, મજલિસો અને મસલતોના માર્ગો યોજા પચા હતા, ને વ્યક્તિગત શહાદતનો આતંકવાદી રાહ નિષ્ફળ ગયાની ખાતી ઘણી થઈ હતી. ત્યારે ગાંધીજીએ એક નિઃશસ્ત્ર પ્રજાને એકી કરી—એ શક્તિઓને જોરે :

એક તો, જીવનના તમામ ક્ષેત્રોને—આર્થિક, સામાજિક રાજકીય, શૈક્ષણિક ઇત્યાદિ સૌને—સર્વાધિકારી એકાદ સ્વરાજ્ય-સાધના માર્ગ તૈયાર કરીને. સામાજિક જીવનનું કોઈ અંગ એની બહાર રહેવા ન પાડ્યું : રચનાત્મક કાર્યો ને રાહત કાર્યો બંધ ક્રાંતિકારી રૂપ પામ્યાં !

બીજું : સ્વરાજ્ય શુંદીનો પાયાનો કોષિકમ રહે, જીવનના તમામ ક્ષેત્રોના નાના મોટા અન્વયો, અનામારો : અંતઃસત્તાથી માંડી સામાજિક કુરિયાલો સામેના ઝુલ્મોથી ત્રેશ્યા ગાંધીજીએ આપી. એ બધાનો તાર સધ્યો અનિછીના પુજ સમી પરદેશી સત્તાની સામેના સૌમ્યતમ અને ઉચિતમ અહિંસક સન્નિવેશ સાથે.

ગાંધી-બક્ષી આ દ્વિવિધ શક્તિ હતી : સવકાર અને પ્રતિકાર :

વિરાગળ આમ પ્રજાનો સવકાર, અને વિરાટ વિરોધી સત્તાનત સામે પ્રતિકાર ! લોકસવકારના પાયા પર સંગઠનો અને અહિંસાના પાયા પર સત્યાગ્રહો ! અને ખૂબી તો એ હતી કે ગાંધીજીએ અમારી કામચલાઉ

બચવારુ અહિંસાને ય સ્વીકાર કરી હઈ એમની શુદ્ધ અહિંસાના ધનુષ પર ચાપ રૂપે ઉપયોગ કરી, અપ્રતિષ્ઠ અહિંસક શક્તિ પ્રગટાવી !.

ગાંધીબક્ષી આ સ્વરાજ્ય-સાધનાએ પરદેશી સત્તાનત સામે વિજય આપાવ્યો, એના કરતાંય વિશેષ તો, એણે નિમોદ્યતા, અને નિર્વીર્યતા તરફ ઘસડાઈ રહેલી પ્રજાને સ્વત્વ અને સ્વાધિમાનપૂર્વક જીવવાનો કીમિયો દઈ દીધો !

સક્રિય સર્વાંગી લોકનીતિને પ'થે દોરી બધા...

● ગાંધીજીવાળ અહિંસક શિદ્ધાંતચિંતન અને વ્યવહાર-ચિંતન પહોંચેલા આપની પાસે—ગાંધીના સર્વ-શ્રેષ્ઠ અતેવાસી પાસે આમ ગાંધીજીનો (ગાંધીના જીવનસત્તા સમસ્ત પ્રજા)ની એક જ પ્રાર્થના છે :

શોષણ, દેન્ય, રંકતાના જીવનમાંથી અમે મુક્ત થઈએ, ને સમાન, સ્વાધીન, આબાદ સર્વોદયી સમાજના રાહે પળીએ એ હેતુથી સામૂહિક અહિંસક શક્તિનું આવાહન કરો !

વિદ્યાનયુગમાં દેવળ અહિંસા જ તરણીપાય છે, એ સત્ય આપે ફરી ફરી અનેક રીતે અમારે ગળે ઉતાર્યું છે... એટલે જ તો આપની પાસે અધિકતર, અપેક્ષા રાખીએ છીએ.

આથી જ તો, ગાંધીજીએ અમને બનાંધી ઊડાડ્યા છે, ત્યાંથી અમારી આંખણી પકડી આપ અમને આગળ—અહિંસાના અધિકતર ઉચ્ચતર પ'થે દર્શાવ, એવી અમારી પ્રાર્થના છે. અહિંસક સત્યાગ્રહની શક્તિનો જે પરિક્ષિત અધકચરો સ્વાતંત્ર્ય અમને થયો છે, એ માર્ગે સ્વસ્થ થવા હજી અમારે અનેક અહિંસક સંઘર્ષોની તાલીમ ફરી ફરી ધૂંટવી બાકી છે. એ દારા સામાજિક પરિવર્તનની વધુ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરીને જ વધુ-ઉચ્ચતર સ્તરે સાધવા અમે શક્તિમાન થઈશું—અહિંસક સેનાના અનુભવી સેનાની તરીકે આપને અમારામાં ખાતી શક્યતા દેખાઓ, એટલી અમારી ભાવના છે.

આપ લોકનીતિ ઉપર ભારોભાર એક આપી રહ્યા છો. સરકારી તંત્ર—રાજનીતિ ઉપર આધાર રાખી બેસી

કંચન ગાવું

ગીત હરે કંચન ગાવું ?

મારું ગીત હરે કંચન ગાવું ।

કંકમાં સ્વરતું ઝુંજન, લીતર, ભાવતું મંચન મીઠું,

હરે સ્વપ્ન હોઠ ન આવે, સ્વપ્ન નાથે રુઠું ।

હરભરેલાં આંસુ તોયે સૂકાં નથવે રાવું ।

ગીત હરે કંચન ગાવું ?

પંચમ સ્વરનાં કોકિલજન આંતરમાં રેલાય,

નગી જો ઉરઆલાપને વેણમાં ના ઝિલાય;

સંગી કેરા સાથ ને તોયે એકલ એકલ જવું ।

ગીત હરે કંચન ગાવું ?

—શશિશિવમ્

સુકંતક

ઉદ્ગારમાં ન રહ્યો કંઈ ભાવભીનો,

આશયમાં ય નહિ કોટુકાં કેરું તેજ;

ના કે રહ્યું બળ વિધાન મહીં ય ભારે,

પ્રજ્ઞામાં હૃદય પ્રસન્ન ન જૂઠું ભારે

ભાંગી ન વાણ, કવિ ભીતરનો જ ભાંગ્યો.

—શશિશિવમ્

નિંદગી

જુઓ આ પાંદડે આઝળ રહી શી નાયતી ?

કાળ પર જ્યમ નિંદગી રહી રાચતી.

કળી

કાણુ આ ચાલ્યું મધુ છે

રોઈ કાળી સતમાં;

આંસુઓ એનાં પડ્યાં

લીલી સુહાગ ગિજનમાં.

—અનંતર

પાંદડીઓ

નહીં તેજ નહિ રંગ, તણખા કે ભડકાં નહીં;

દહેરો મૂક સુગંધ, છૂપી જનનધૂપની.

આ ફૂલના દલદલે ન પરામ માતો,

તેથી જ શુ રંગરંગે ઉઠી આજ માતો ।

આજ કવિતા દિલને મારા એવું કે તકપાવે છે,

ખડેર મહીં કો લાપસ જ્યાં પાંખોને ફેફસાં છે.

જન્મીને જીવી જવું,

ધુપનો પામરી જવું,

જલમરેલી વાદળીને મૂક બસ વરસી જવું.

ધરતી તણા ઉરગળિયુ કો રંગ ફૂલ ધરતું નથી,

ઉર ધરતીવું મહેક્યા વિના કો ફૂલ પ્રેમમધતું નથી.

કાલતું ફૂલ આ ધરા પર એવું ધીમેથી ખડું,

બેનધેધર બાળ કોઈ માતને યોગે સધું.

અમ્મ વહેતું મધુ અરણ્ય, ખેતરોમાં ખેલતું,

ખેત, નાજુક, સ્વામરગી, વહેજમાં શું રસગણ ?

ફૂલ, કંકર, કાચ, કટકા, લોહકણી, તણ, કામળ ?

દીકું છતાં અણદીકું સવણું ।

નિંદગી આ એવી ધુધળી જાય વહી ક્યાં આગળ ?

ને અરે ક્યાં સાગર ?

—ઉપેન્દ્ર પંડ્યા

ચારે તરફ

ચારે તરફ
આ મૌનનો ગોઠો જરફ !
કલકલ હલ
ત્યાં આજ નો આછો ઠરફ !
રે, શું થયું ?
કે સપ્ત પથ ધીલ ગયું :
છે આવડે કોઈ કિરણ,
પ્રગટાવવા હમણાં અરણ્ય !

પથ એવ આખર ઠીક;
અણસાય નકાસાની રહી ના ખીક !
છે ગત-ભાવિનો આધાર એ અધર,
ચક્ર સાંપ્રત હવે નક્કર;
હવે ખસ જાયવો,
વિશ્વાસ ફેરે માણવો,
આ મૌનનો ગોઠો જરફ
ચારે તરફ !

—હસિત વ્યથ

એ જ રીતે

ચેતરતણી એ સાંજ ને દળતે સમય
મંદ શો વાંતો હતો મખમલ મલમલ...
એકલો જતો હતો સાગરભણી—
ત્યાં ન જાયે—
શું મને કે યે ગયું જાગરમાં
કે મને વ્યાપી વળા અવસાદ...
ને દદે એવું...
(નેણમાં ખૂંચી રહીંતી કાચની જાણે કણી.)

કાન પર વ્યાપી અને અચાધ રૂઠે
સાગર તણો ધ્રુવવાટ...

કેક એ કહેવા મથે

ને (રે રોકે ના રૂઠે.)

(ને કું) ય ના સમજ શકું એવી સ્થિતિ યે માહરી.)
કોણ જાણે કઈ વ્યથાના ભારમાં
આ હોહ મારા ચૂપ ? !

ખસ એકલો

નિઝનો ય મેલી સંજ કું ચાલ્યો હતો
તે ક્યાં અને કોના પ્રતિ
એની અને ત્યારે ય તે ન્હોતી ખજાર.
મે એ જ રીતે આજ પથ
ચાલ્યાં કરે મારેં જરણ !

—સુરેશ દલાલ

સાંવરી સૂરતમાં

નમ :

સાંવરી સૂરતમાં એવું તે શું હશે
જેને-જેને-જેતણે તાકવા કરે ?

હો ! જ્યારિયા,

જેતાં ન અંખોં યોગે કરે !

જમ પડી ભારે જોખમને સોદો

વગડામાં આંધા માર્યા,

હો ! જ્યારિયા,

એવાને સજે રાખ્યા કરે :

નેહાની છાના તત યાચ કોને ?

જેપોતો એકો ભાગ્ય કરે ;

હો ! જ્યારિયા,

સોને અદેશો ઓવ્યોં કરે ;

ચાલ ચાલ જાયે ખીજ મુકામ પર

એકલો પતીલ છે ઝુપાં કરે ;

હો ! જ્યારિયા,

કોણ એની સાવધી પૂર્વા કરે ?

—પતીલ

[૧૬] સિએમરે પં. જવાહરલાલ નેહરુએ દિલ્લી વિધ-
વિદ્યાલયના મધ્યીકાન સમારંભ પ્રસંગે, ઉપકુલપતિના
આગ્રહથી થયેલવખતે એક લેખિત ઉદ્દેશોપન વ્યંચનું. કુલપતિ
ડૉ. નાથાનુચ્ચને. એ ઉદ્દેશોપનને 'પ્રેરણારૂપ અને પડકારરૂપ'
કહીને બિરદાવ્યું, આ ભાવાનુવાદ 'સાહિત્ય'ના હેતુલ
પરથી તૈયાર કરેલો, 'ભૂમિપુત્ર' માંથી લેવાયો છે.]

સર્વસાધારણ રીતે સમસ્ત માનવજાતિની સમક્ષ અને
ખાસ-તો ભારતની સમક્ષ ને પ્રશ્નો પાડી થયેલા છે, તેનું
નિરીક્ષણ કરતાં એમ લાગે છે કે :

જલ્પશઃ-રાજ્ય સ્થાપનાની અધ્યક્ષ કરતાં કરતાં બી
અધ્યાત્મનું તત્ત્વ આપણી દષ્ટિથી પાકાર જવું. રહેશે તો
આપણી તમામ ઐતીહાસિક પ્રવૃત્તિઓ જતાં, માનવ સમાજને
જિજ્ઞાસિત કરી નાંખતી પ્રક્રિયા જ આપણાં ધર્મશાસ્ત્રો છે.

૪૮ વર્ષ પર, હું જ્યારે તમારી જેમ વિદ્યાર્થી હતો,
ત્યારથી અત્યાર સુધીમાં વિજ્ઞાન અને યંત્રવિદ્યાને મેં કુદર
ને બુદ્ધિ વિકાસની નવી નવી મંજિલો સર કરતાં જોયાં છે;
અને એમની આ ક્ષાંતિએ માનવની માનવતાને એકથી વધુ
રીતે પડકારી છે.

યંત્રવિદ્યાના વિકાસને કારણે સહુથી પહેલું તો, જૂના
જમાનાથી જીતરી આવેલા આપણા ઉદ્યોગધંધાઓ વધુ ને વધુ
જટિલ ને અટપટા બન્યા છે. વીજળી વપરાતી થઈ, ત્યારથી
એક નવી જ ભતતના પરિવર્તનનો કાળ બેઠો છે. આ નવી
યંત્રવિદ્યા વધુ ને વધુ મોટા પ્રમાણમાં કુદરત અને માનવીનો
સંબંધ વધુ દૃઢભાવે કરી રહી છે. એક એક ક્ષેત્ર કરતાં
કરતાં માનવી નવા જ પ્રદેશોમાં પ્રવેશી રહ્યો છે. આપણી
આસપાસના વાતાવરણ અને સંજોગોમાં, આ ને વિરાટ
દેશોમાં યંત્રવિદ્યાના વિકાસને કારણે ઉત્પન્ન થયાં એમણે,
આપણી જીવન જીવવાની પદ્ધતિમાં પણ પલટો આણ્યો છે,
અને આપણી વિચાર કરવાની પદ્ધતિ ઉપર પણ અસર પાડી છે.
અને લાગે છે કે, હવેના થોડાં વર્ષોમાં, આ જ નવાં
પરિવર્તનની મતિમાં આજેનાં કારક પ્રણ આવી છે ને

માનવપ્રાણીઓ પિત્રાનાં એની સાથે તાલ મેળવીને ચાલવામાં
ખૂબ જ મુશ્કેલી અનુભવી રહ્યાં છે. માનવજીવન રૂપી રાસમા
અગાઉ ને સુસંવાદી ને તાલમેલ લય હતો, તે અદોષ થઈ
ચલે છે, અને એ રાસ તૂટેલા તાલ ને વિસંવાદી સૂરો વચ્ચે
વેરાઈ રહ્યો જણાય છે. આ વિસંવાદના ઝોળા આપણા
રાજકીય સંઘર્ષો અને આર્થિક ધર્મજો પરથી સ્પષ્ટપણે કળી
સકાય છે.

માનવી હવે અગાઉની જેમ ગરીબી, બુધ્ધ કે રોગનો
શિકાર નથી રહ્યો, બલકે જાણક પ્રકૃતિ પર વિજય મેળવવાની
ધમકીમાં ને ધમકીમાં, અભ્યંતર પ્રદેશોમાં અતિશય આગળ
ધસી ગયા પછી, હવે એને જાન માથે છે, એની પોતાની
જ ભત સાથે એની જાણકી બંધાઈ છે. પોતાનું જાન
વંધાસ્વા જતાં એ પોતાની હતી તે ભતને જ શુભાવવા
બેઠો છે. 'લેને થઈ પૂત ઝોર જો આઈ ખસમ' વાળા
એનો પાટ થતો જણાય છે. સવાર થાય ને નવા સવાસો
ને નવા પ્રેમપ્રગ્લો "કા...કા" કરતાં આપણને પગવવા
આવી પહેંચે છે; કેમ ત્યારે આપણને પેલા પ્રાચીન આદેશની
શદ ન આપતા હોય— "કોડમ્ કોડમ્ ?—હું ભતે કાણ
હું ?" એ પહેલાં જાણ.

વિજ્ઞાન અને યંત્રવિદ્યા ફેલાતાં ત્યાં તેની સાથે સાથે
આપણાં પ્રાચીન પરમ સ્ત્રી, એમનું અગાઉ ને સાંચાપણું
હવું, તે જાણે પોઈ બેસતાં હોય અને ધીમે ધીમે પોતાં
પડતાં જતાં હોય એવું જણાય છે. આને પરિણામે આજની
પેઢીનાં મનિષાં જૂનાં ધારણાં અને પ્રત્યેની ભાવ પરથી
તેંદન જ જીજ્ઞાસી નામ અને 'એ કંઈક નવું' શોધવા ઝાંખ
નાખે, તો એમને અસંધિ-જેવું કંઈક નાં લાગતું બેઠેલો.

આપણે આ નવી પરિસ્થિતિ સાથે કેમ કરીને મેળ
પાડીશું? પ્રત્યેની અને જૂનવાણી બેદલરમને ક્યાની દઈ ને,
આપણે એક અત્યંત અગ્રગચર ને અગ્રમને કંઈ આવી,
ફરી પાછાં એક નવી વિસામણ વચ્ચે જીવી રહ્યાં છીએ.
આપણી આવી વિલક્ષણ દશાની પ્રત્યાપણી જુદાં જુદાં
લોકોનાં મન પર જુદી-જુદી રીતનાં પડે છે. થોડાક જાણ

પણ જિંદગી ચિંતન અને શોધનમાં ગરકાવ થઈ જાય છે અને અંતિમ મૂલ્યો માટે જોઈ આવે છે; પણ બાળીના મોઢા લાગતા લોકોને આ બધા મૂલ્યસહજામાંથી કશોય સાર કાઢવાની માયાકૃત એ પોતાના ગર્ભ જાહારની લાગે છે; ને તેથી બધી આસ્થા છોડી, પીછેહઠ કરીને તેઓ સંકાશીલતા તથા નકારાત્મક વૃત્તિઓની ખાઈ જોમાં લપાઈ જાય છે. પ્રાચીન પરંપરાઓનાં ધોરણો અને સ્વરૂપોને તેઓ નકામાં કહીને ફેંકી દે છે, પણ નવાં કોઈ જ ધોરણો કે સ્વરૂપો એ લેદિહા પેદા કરતા નથી.

પરંતુ આ મુદ્દા પર પણ હું મતાઝઘી જાનીને “આમ જ છે” એવી મમત કરવામાં નથી માનતો. પ્રાચીન મૂલ્યોની ઉપાસના લાગીને જૂઠા ધર્મ રહી છે, ને તો જોઈ જ શકાય છે. પણ એ મૂલ્યોના પ્રલય અતિસથ વંચીકરણ તથા ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિને કારણે જ આવી રહી છે, કે પછી પરિવર્તન આવતું બહુ ઓછું ને ઉતાવળે આવ્યું તેટલા જ કારણે ધર્મ રહ્યા છે, તેવું શું કહી શકાય ?

કલ્યાણ-રાજ્ય સ્થાપવાનો આદર્શ પણ પૂરતો છે કે નહીં, તે પણ એક સવાલ જ છે. આપણે ભારતમાં કલ્યાણ-રાજ્ય આણવાની બહેમત કરી રહ્યા છીએ, તેવે વખતે જરા ચારે બાજુ નજર કરીએ, ખીજા દેશોમાં ભૌતિક સમૃદ્ધિને લાગેલળે છે ત્યાં સુધી તો કલ્યાણ-રાજ્ય સુસ્થાપિત ધર્મ ચૂકું છે, તેમની દશા જોઈએ છીએ તો ત્યાં પણ આજુસો, એવી રીતે વર્તન કરતાં એવા મળે છે કે, એમની રીતભાત જોઈને આપણી માણવી પેઠીનાં માણસો તો છળી જ જાય. કિશોર-ભણ્ટા (જુવેનાઈલ ડિલિક્વન્ટ્સ)ની પ્રહારી રહી છે, બંધી જ જાતની રીતભાત મેવે ચૂકાઈ રહી છે, અને રાષ્ટ્રના પાયા સભી સભ્યતા કાપક ભેગી થઈ રહી છે. આ વિરાટ આગ્રેક્રય જોઈને આપણી એક આંખ હલે છે, ત્યારે પ્રાણ આંખ સમાજના દેહને સ્પર્શી જતો રોગ પ્રગટો જતો જોઈને રડે છે. માનવસમાજનું હાડ મળવું જાય છે, કારણ એને બાંધી રાખનાર, જે નૈતિક-માસિક મૂલ્યો રૂપી મળ્મ છતાં અને સામાજિક રીતભાત રૂપી રૂબરૂ છતાં, તે ધારે ધારે ધાવાઈ રહ્યાં છે.

વિજ્ઞાનની પ્રતિ-અધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ-વિકાસ

વિજ્ઞાન અને અવિદ્યાએ આવી અડામ્મો લીધી કરી છે. તેજ

છતાં ભારતે એમને પથે જવું જ પડવાનું છે, કારણ ગરીબીના સાપમાંથી છૂટવાનો અને જીવનધોરણને તરતું કરવાનો એ એકમાત્ર માર્ગ છે. આધ્યાત્મિક પ્રગતિ માટે પણ અધુરો ભૌતિક સુખાકારી અનિવાર્ય જાતી રહે છે. એમતેમ, આપણે કોઈ મોટા લાગની દુનિયામાં, વિદ્યાને ને પતે આવેલાં પરિવર્તનનાં પૂરને ખાળી રહીએ, કે ઉલટાવી શકીએ, એ તો બને તેવું જ નથી. એટલે આપણે વિચારવા જેવો પ્રશ્ન તો એ જ થઈ પડે છે કે, આપણે આ બધી ઉપલા-પાયલાની પ્રક્રિયા વચ્ચેથી, માનવજાતિએ ભૂતકાળમાં જેમને અતિસથ અચર્યાનાં માન્યાં છે, તેવાં કેટલાંક પાપાનાં મૂલ્યોને જળવી લઈ શકીએ તેમ છીએ, કે નહીં; અને માનવ-જીવનમાં રહેલ આધ્યાત્મિક તત્વને (એના કોઈ જાતના સાક્ષા સાંપ્રદાયિક અર્થમાં નહીં, પણ એ શબ્દના-વિશાળમાં વિશાળ અર્થમાં,) આપણે જળવી તેમ જ જોષી શકીએ તેમ છીએ કે પછી તે તત્વ આંધું પડતું પડતું-એંસેપ થઈ જવાનું છે ? આપણી સામે જો પરંપરાનું વિચારવા જેવો સવાલ હોય તો તે આ છે. આવા આધ્યાત્મિક તત્વ વિના તો, ભૌતિક પ્રગતિ થતી રહે; તેમ છતાં, કદાચ સમાજના વિધતનની પ્રક્રિયા જ આગળ વધશે.

‘ધર્મશ્ર’ના વિકાસ

હું આ પ્રશ્નને પરંપરાવાદ ધાર્મિક, એટલે કે સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિકોણથી નથી જોતો; જો કે ધર્મ અને તેને આધારી પ્રથાં થયેલાં મૂલ્યો તરફ હવે ક્યાંકોરવાની, તે કહેવું મુશ્કેલ છે. આપણે એક ધર્મશ્રમાં માનીએ છીએ, કે અતેકમાં તે પણ સવાલ નથી; સવાલ તો એ છે કે આપણે કોઈ પણ અંતિમ મૂલ્યોમાં માનીએ છીએ કે નહીં. ધર્મશ્ર, નિર્ધાર કરવાના, માનવીના વિકાસની જુદી જુદી અવસ્થાએ જુદી જુદી થતી રહી છે. પણ તે કરવા સમે તે કાળે-એ તેજ હોય, તો પણ એક વસ્તુ તેને અંગે નક્કી રહી છે : ‘ધર્મશ્ર’ હમેશાં જે તે રચણ-કલ્પમાં, માનવીઓને અંતિમ મૂલ્યો અથવા સત્ય વિશે જે કોઈ આજોપાતળો ખાસ હોય છે, તેના અતીક તરીકે પૂજાતો આવ્યો છે. એટલે જ તો, જેમ જેમ માનવીના વિકાસ થતો ગયો છે, તેમ તેમ ધર્મશ્ર-જેની એની કરવાના પણ અદલાતી થઈ છે, અને અર્થનાં નવાં નવાં જોડાણ સામતી થઈ છે. પણ તે કરવાના અને ત્યારે-એ તે

રહી હોય, છતાં તે જે તે અવસ્થાએ પહેંચેલા સમાજના અંતિમ અને નિરપેક્ષ મૂલ્યના પ્રતિક સ્વરૂપ જ રહી છે.

ક્રમે ક્રમે વ્યક્તિ કે પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ ઈશ્વરની કલ્પનામાંથી અવેપક્રિય કે અપૌરુષેય ઈશ્વરનો વિચાર મહોરતો દેખાવ છે. અને પછી એમાંથી કઈક એવું અમ્ય ને અત્ય નિહિત થાય છે, કે જેને આપણાં સાધારણ મન તો ગ્રહણ જ નથી કરી શકતાં. છુદ્ધ ભગવાનને એને વિશે પૂછવામાં આવ્યું, ત્યારે એમણે એની વ્યાખ્યા કરવાનો ઇન્કાર કર્યો, ને કહ્યું કે એ 'અવ્યાકૃત વિષય' છે, કારણ કે પાણી એને પામ્યા વિના જ પાણી ફરે છે અને મન પણ એને જાણવામાં નિષ્ફળ નીવડે છે. એનો સાક્ષાત્કાર તો ખીજા જ સાધનો વડે થઈ શકે છે. કોઈ કોઈ એને સત્યમ્, સિવમ્ (પ્રેમ), અને સુહરમ્ કહે છે, કારણ આ ત્રણ એમને મન અંતિમ મૂલ્યોનાં પ્રતીક હોય છે. પણ આપણી પેલે પાર રહેલા એ વર્તેના સાક્ષાત્કાર કરવા માટે આપણે આ ત્રિપરિમાણ ભૌતિક જગત્થી અળગા થવું પડે છે.

ભૌતિક—આધ્યાત્મિક વિકાસ

આને આપણી પાસે અંતિમ કે 'પારમાર્થિક' મૂલ્યો છે ક્યાં કે તેનાં મૂલ્યો વિના આપણે ઉપરજીવાં, નિઃસ્તવ ને ક્ષુદ્ર થઈ જઈએ છીએ. અને શું મનુષ્યો કે શું રાષ્ટ્રો, એ કોઈ નિઃસ્તવતા કે ક્ષુદ્રતા દ્વારા કોઈ મહાન વિકાસ નથી સાધી શકતાં.

એમ બને કે આ પ્રયત્ન સંધિકાળમાંથી એક નવીન સંપ્રદાશને એક નવીન સમન્વય સુધિર બને. અને આપણા ધર્મીકરણની રીતે પહેંચેલા સમાજના ઉદ્ધરમાંથી નવાં ધોરણો, નવાં મૂલ્યો, સંસ્કૃતિનો કોઈ નવો શિક્ષણો અને અંતિમ સત્યનું કોઈ નવીનતમ દર્શન પ્રગટ થાય.

રશિયા અને અમેરિકા

મૂડીવાદ, સમાજવાદ અને સામ્યવાદ વચ્ચે આજે તો ત્રીજા સંઘર્ષ ચાલતો નજરે ચડે છે. જેમ છતાં સંયુક્ત રાજ્ય અમેરિકાના અત્યંત વિડસિન મૂડીવાદી સમાજ તથા સોવિયેત સંઘમાં જે નવા પ્રકારની સંસ્કૃતિ ચાલુ રહી છે, તે બંનેની માંડણી તત્ત્વનં તે એક જ ચક્ષુતત્ત્વ પર થઈ રહી છે. અને તે છે ઉદ્યોગીકરણ અને ધર્મીકરણની એક ચરમકક્ષા. એમની પદ્ધતિઓ વચ્ચે થોડોથોડો તફાવત હોઈ શકે, પણ તે તફાવત પણ નેટલે સાધારણમાં આવે છે, તેટલો બધો

મોટો નથી. એ બંને દેશો 'વિરાટકાવ્ય' પંત્રના ભક્ત છે અને દેશો વચ્ચે એકેક રીતના ભેદ તો છે જ; પરંતુ આ દુનિયામાં તત્ત્વનં જે ભેદ પ્રધાન છે, તે આ બે વચ્ચે નથી; આજના વિશ્વની પ્રધાન અસમાનતા તો ઉદ્યોગીકરણ રીતે પહેંચેલા સમાજને તથા હજી સુધી ન્યાં ઉદ્યોગીકરણ નથી થયું, તેવા સમાજો વચ્ચે જે ભેદ છે, તેમાં રહેલી છે

ભારતની સમન્વયશીલતા

પ્રત્યેક સમાજ પોતપોતાની આગવી પરંપરાઓ અસખતા રચતો હોય છે. સાધારણ સંયોગમાં આવી ભિન્ન ભિન્ન રચનાઓ એકી સમયે અસ્તિત્વ ધરાવે, અને એકમેક પર અસર પાડતી રહે, એ વસ્તુ વિકાસની દૃષ્ટિ પાછી સારી છે. પણ આજે તો દુલાંચે એમની વચ્ચે સત ધર્મણ જ ચાલતું જણાય છે અને તેથી સાધારણ સંયોગમાં સહજબનને કારણે ધમણ: એકમેકને આત્મસાત્ કરવાની સમન્વય-ક્રિયા ચાલે છે, તે થઈ શકે છે.

આત્મસંરક્ષણના, પોતાની ભૂતિને જાળવી રાખવાના સાર્વકામાં સાર્વકા દૃષ્ટિએનુંથી પણ વિચારીએ તો વિનાશકારક મુદ્દની અટકાવત અને જુદાં જુદાં રાષ્ટ્રો તથા વંશોનું સહ અસ્તિત્વ હવે તો અનિવાર્ય જ થઈ પડ્યું છે. એકમેક આત્મસાત્ કરતાં કરતાં સર્વ એકરસ બની જાય, એવ વિચાળતર દૃષ્ટિજાણી તો આ સહજબનની વાત, એમાં વધારે જરૂરી બની જાય છે.

ભારતનો ઇતિહાસ જહુરગી વશો છે, છતાં એક પ્રાચીન તો ભારત સતત વળગી જ રહ્યું છે; સહિષ્ણુતા, અને સહ જીવનના સિદ્ધાંતોને, એણે કદી ઉવેખ્યા નથી. આપણું આજની વિદેશનીતિ એ કોઈ સ્વરાજ્ય પછી ફરી નીકળેલું કોઈ અજાણ્યું નથી. જદે એનાં યુગ તો આપણી પરંપરાએ અને ઇતિહાસમાંથી રીતે ચીંચેલા છે. અને ધર્મશ્રેષ્ઠ તો ભારત ખિતે પણ સહજબન વિના છિન્નભિન્ન જ થઈ જાય તેમ છે.

ભૌતિક, પૃષ્ઠ ઈશ્વરો આપણાં

ભૌતિક, અને આધ્યાત્મિક વચ્ચે ચોક્કસ ભેદરેખા દોરવી શકાય છે કે કેમ તે વિશે મને શંકા છે. કરોડો માનવપ્રાણીઓનાં જીવન પર અસર પાડનારા જે જગતી વિચારનાં પૂર ઇતિહાસમાં વખતોવખત ફરી વળેલાં જોવાં મળે છે, તે દરેકમાં આધ્યાત્મનો કઈક અંશ તો હોય જ છે. મહાન કાનિઓ, પછી તે અમેરિકા કે રૂસમાં થઈ હોય, કે પછી

રશિયા કે ચીનમાં થઈ હોય, એ કાંતિઓ કલાક આધ્યાત્મિક તત્ત્વ વિના કદી સફળ જ ન થઈ હોત. એ આધ્યાત્મિક અંશ જ કોયલધિ માનવસૃષ્ટિમાં સુતેલી પ્રેરણાઓને દરેક વખતે સચેત કરતો રહ્યો છે.

માર્ક્સ-ચીમાંસા

માર્ક્સવાદ પ્રત્યે કરોડો લોકોને મૂળ મુદ્દે જે આકર્ષણ થાય છે, તે હું મીનું છું કે, એમાં ધૈર્યમિક સિદ્ધાંત સ્થાપનાના જે પ્રયત્ન થયા છે તેને કારણે નથી, બલકે તેમાં રહેલી સામાજિક ન્યાય માટેની લીલતાને કારણે છે. અને તેટલે અંશે માર્ક્સવાદ એક આધ્યાત્મિક આવરણકતાની (સમાનતાની અંખનાની) પૂર્તિ કરતો હતો. અલગ જ ખીમ કેટલાય હુદિશાળી લોકોને એનું આકર્ષણ ખીમ કારણસર પણ હતું.

મારા મતે, દુર્ભાગ્યે માર્ક્સવાદ એના વ્યવહારમાં હિંસા અને વ્યક્તિત્વના દમન સાથે (જે એ કે સોના લલા માટે જરૂરી મનાવું હતું તેની સાથે) પણ પડતો ભેરવાઈ ગયો. હું માનું છું કે વ્યક્તિને વિકસવા ભેગી સ્વતંત્રતા હોવી જ જોઈએ. વળી હું એમ પણ માનું છું કે, ખોટા સાધનોના ઉપયોગથી ખોટા પરિણામો અસ્પષ્ટ કિપ્ત થાય છે. અમુક ખાસ સંયોગમાં શું સાચું હતું ને શું ખોટું હતું, એ કહેવું મુશ્કેલ ગણાય, કારણ કે જીવન કાંઈ બહુ તક-સંત્રત નથી હોતું, ઉલટું એ તો પુષ્કળ ગૂંચવણો અને વિરોધભાસિનું જ ખતેલું હોય છે. છતાં એટલું તો ખરું જ કે સાધનો પાછળ આધીની દોટ મૂકવામાં, સાધનોની શુદ્ધિને સમજાવવાપૂર્વક નેવે ચલાવવી એ સાચું તો નથી જ, પણ અને જતાં વ્યક્તિ તેમ જ સમૂહનું તે રીતે કસોટી પડે નથી જ થઈ.

માર્ક્સવાદનો લૌકિકવાદ

આમ, ધોરણે અને મૂળોને આપણે, મહેત્વ આપવું જોઈએ, એ ખરું, પણ સાથે જ એ વાત પણ ખરી છે કે, સમાજમાં વધુ લીલા ભેરવવાંદાર મોર્ષાંદાર વર્તના સૈનિક પદ્ધતિગદી સમાજમાં ધરખંમ ફેરફાર થઈ શકતો નથી. કારણ એ લાંબેલા વિરોધાધિકારી વર્ગના મનમાં અનુક્રિક રીતે એવું જ્ઞાપી દેવામાં આવ્યું હોય છે, અને એ માનતો જ હોય છે કે, સમાજમાં એવું આવું જીવન થવાનું રહે, તે સમાજની ધારણાની દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર સિદ્ધિ સ્વયં છે. એટલે જનતા મોટી સુધારા તો અધિકારથી વાંચિતે નીચલા વર્ગના

લોકો તરફથી થતાં જ્ઞાણોને ભેરે જ થઈ શકે છે. અને કાંઈ પણ સામાજિક સમૂહના સામાજિક, રાજકીય અને બૌદ્ધિક જીવનનાં સર્વસાધારણ લક્ષણોનો વાટ જ તે સમૂહની ઉપાદક સક્રિયતા ને સાધનો દ્વારા જ ધકાવતો હોય છે, એ (માર્ક્સવાદની) વાત પણ અને ખરી લાગે છે.

જૂનવાણી પછાતશા

આ યુગકરણ પરથી આપણે હવે ભારતની આંતરો પરિસ્થિતિ પર આવીએ. ભારત પર નવનું ફેરફાર તો આજે, સામાન્ય રીતે એવું કહી શકાય કે, આપણી ઉત્પાદનની પદ્ધતિએ જૂનવાણી ઢગની અને પછાત છે. આને કારણે આર્થિક પછાતપણું આવે છે, તે તો બીજું ખરું જ, પરંતુ સાથે સાથે આપણા સામાજિક અને બૌદ્ધિક જીવન પર પણ તેનો ટક્કરોરો આવી પડે છે. આપણું પ્રાચીન મૂલ્યો અને ધોરણોને આપણે બે જગતી રાખવાં હોય, તો આ પ્રાચીન ઉત્પાદન પદ્ધતિએ આપણે વળગી રહેવું જોઈએ, એમ કહીએ તો તેનો અર્થ તો એવો થયો કે, આપણે મરી જ તે પછાત રહીએ, તો જ આપણે જોડાઈને મૂલ્યોને જગતી રાખીએ.

વિરોધાધિકારી અને ચીલાયાહુ સમાજવ્યવસ્થાને બાદરવા ને માટે ધર્મ અને તત્ત્વવાદને વારંવાર દુરુપયોગ થતો રહ્યો છે. તે જ રીતે જૂના આર્થિક સિદ્ધાંતોને પણ કેટલાક લોકો પોતાનાં હિતોની સર્વોપરિતા વાજખી ઢેરવવા માટે કાંને લગાડતા જોવા મળે છે.

સમાજવાદ એ અમુક એક જાતનું આર્થિક, તંત્ર માત્ર નથી. એના કરતાં એ ઘણી વધારે મહત્ત્વ વસ્તુ છે. એમાં એક વિચારપદ્ધતિ અને જીવનપદ્ધતિ રહેલી હોય છે... આપણે બે સમાજવાદને માટે કામ કરવું હોય તો આપણે એ હરદય વાદ રાખવું જોઈએ કે પંજોત અને અસ્પષ્ટવિકસિત દેશમાં ખરો સમાજવાદ કદી ખીલી શકે જ નહીં.

આ જાણું નજરમાં રાખીને હું તમને વિદ્યાર્થીઓને અપીલ કરું છું કે, તમને વેરી વળનારાં અનેક દૃષ્ટિઓ સામે તમે કેડ જાંધીને લડી લો. એ દૃષ્ટિઓ આપણને 'સંકીર્ણ' બનાવે છે અને એમ કરીને સમાજવાદની સિદ્ધિના આપણો મહાન પરાક્રમ માટે આપણને ખીલાયક બનાવી દે છે. કેવી છે એ દૃષ્ટિ? સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિ અને મતાંધિનમતો, પ્રતિવાદ, લાપાવાદ અને નાતજાતનાં વાકાં આ બધી આપણી ધરમી

‘ઐ ગમે-દિલ કયા કરું; ઐ વહશતે-દિલ કયા કરું’ ?

મળતું : ‘આવારા’ કવિના પરાજયની કહાણી

—ગુલામ મોહમ્મદ શેખ

સી. નામની વસ્તુએ જ પૃથ્વીને ઇતિહાસ થયો છે એમ કહીએ તો ચાલે. છેક આદિકાળથી માંડીને આજ પૃથ્વી આપણે અને ખાતર મળી જીએ. અને કેટલાકે તો બે તાલુકા-સોહીથી જીવનની ધરતીને સોંપી, ઘેરા ગુલામની મૂંઝૂ જેવા કલા સર્જનથી મુજા બુધીને ઇતિહાસ મહેકતો પાડ્યો છે. આપણે મેદરદીદી અને વીનસના-યુગે મુજા વીન સામતા-આદર્શ સોંદરના શિરપો ધમ્યાં છે, આશ્રપાલી અને ઉર્વશીના સોંદરના તાંતજાઓથી આપણે મહાકાવ્યોની યાજ્ઞો સીવી છે.

અને એ સીની અંખનામાં આપણે મેદલા મથૂલ ધઈ ગયા કે મથૂર જેનાએ તો ઉચિરને પશુ સેલાના સ્વરૂપે ૪ ફ્લોન દેવાનો પડકાર ફેંકી દીધો ! અને પેલા અંખમાં તો કહી નાખ્યું કે—

Here with a loaf of bread beneath the bough
A flask of wine, a book of Verse—and thou
Struggling in the wilderness
And wilderness is paradise enow.

માનું સ્વર્ગ તો તારો અદ્યાર પ્રિયે !

પણ આ સદ્યાર સદેવો નથી કાઠણ કે આપણે એને સમાજમાં રચાવ આપ્યું નથી. આપણે બધા સીને આદીએ જીએ, એવા એને આમ સામાન્ય વ્યવહારક્ષમ બનાવીને એનું મદર મટાડી દેવાનું આપણે ઇચ્છતા નથી. આપણે ઇતિહાસ ધણો છે અને ધડતા માત્રીએ છીએ. આપણે એ ઇતિહાસની ધરતી પર ફરી પેલા કલા-સર્જનની તીવ પુજારાનાં ગુલામ ખીલવ્યાં છે. પ્રાપ્ત કે પ્રાપ્ત વસ્તુને

મોહ મનુષ્યમાનને નથી. અપ્રાપ્તિની વિકટતામાંથી જ સંઘર્ષ જન્મે છે. અને એ સંઘર્ષ જ, પેલા કલાસર્જનના ગુલામનું ઉત્તમ ખાતર છે.

આ સંઘર્ષને જન્મ આપવા ખાતર જ આપણે કલાકાર અને સીને હંમેશાં છેડાં રાખ્યાં છે. બે પેલા ઉન્નત કલાકાર જીવને મનમાગો સદ્યાર મળી જાય તો શું ? ઇતિહાસના ધરણપાં પાનાઓમાં એકેય રસિક પ્રકરણ ઉમેરાય જ નહિ ને ! અને એમાં આપણે કયાં કંઈ ખોટું કરીએ છીએ ? એકાદ-બે જગુના ભોગે બે હળારે જગુ

આનંદ પામતા હોય તો એમાં બૂડું શું ? અને આપણું તો બહુ જૂના સમયથી કરતા આવ્યા છીએ શેખમાં તો આપણે જખરદસ્તીથી નિરાશ મનુષ્યને સિદ્ધ સાથે લાડાવતાં !

પણ આ સામાજિક રીતિરિવાજોના બધંબારણે કદીય કલાકારે ગોધાઈ રહ્યો નહિ. એણે તો મનદાન્યુ તે જ કપુર. એ માતો જ રહ્યો. સહુ તેનાંય ગીન ગાંધાં. અને ન સહુ તેનાંય. મળ્યું તોય ગાંધું અને ન મળ્યું તોય. અને સમાજના એક હિસ્સા તરીકેનો ધર્મ પણ એવી જ રીતે બળવો. પણ એ અપ્રાપ્તિની વિકટતા અનુભવી છે: ઉમાશંકરે ‘પાંમલો સૂંકી રનેડ એય ન એણું સાદસ’ કહ્યું; પણ ઉદ્દનો પેલો રંગીલો કવિ તો બેમકક મુક્તસદ્યારને પંથે આવ્યો. એણે પરપરા સાચવવાની વાત તો કરી જ પણ જરો ભૂદી રીતે :

એજ બે લાફિએ-જવ્યામને ‘થા’

લાં, કુણ ઉસકા વી યુનલગાર હું ‘એ’.

એણે પેલા લાફિ અને ખયામના યુનાનોને પંથે જ સફર માંડી.

એનું નામ અસારુલ હૃદ્ય 'મળઝ' નાનપણથી એ ઘણા જ વિવેક અને શરમાળ. પણ એક આદત તો ખરી જ. કુટુંબની કાંઈપણ સુંદર કોને જોતાં એ કંઈકે કંઈકે સુધી ખાધાપીધા વગર એની પાસે બેસી રહેતો. શાળા અને કોલેજના અભ્યાસકાળ દરમ્યાન એને 'બુલ્બુલી' અને 'ફાની' જેવા ઉર્દૂના ખ્યાતનામ કવિઓની સંગ્રહ મળી અને ધીમે ધીમે એણે ઉર્દૂ ભણતી પ્રજ્ઞના હૃદયમાં કૃષ્ણપાથલ મયુલી દાખા. ધીમે ધીમે એણે ઉર્દૂ સાહિત્યને આપરી લીધું; તે ત્યાં સુધી કે એકવાર એવો સમય આવ્યો કે બ્યારે આખી અલીગઢ મુનિવર્સિટી, એના પર કુલ્યાન હતી. ગ્રેસ કોલેજની છોકરીઓના જીલને ટેરવે એની ગ્રન્થો અને નજમો રચના કરતી; મુલાન ડેવોનાં નાટ્યક પ્રયુથલાધોને એણે એવાં તો કવિતામાં ગૂંથી લીધા હતા કે યુવક-યુવતીઓના મોંમાંથી 'મળઝ' નો શેર નીકળે એ રિમત નેટલું સહજ થઈ પડે. પણ સાચો 'મળઝ' તો બહેન કે પછી જ જન્મે — બ્યારે એ દિલ્હીના એક બેચા કુટુંબની અત્યંત સુંદર અને એકની એક છોકરી પર હેયુ ખોઈ ખેડો. એ છોકરીને જ બેચા બેચા, આલો કે બેચા પર 'મળઝ' જેવો 'મળઝ' વારી ગયો.

એ કહે છે કે —

એ બ્યારે મારી અડોઅડ આસતી ત્યારે બેચા આકાશની દૂધગંગા અશાલરી નજરે બેઈ રહેતી. એની આંખોમાં મંદરિમત ડેકિયાં કરતું અને બહેન કે આકાશની મધુશાલામાંથી દ્રાક્ષો રસ ટપકી રહેતો ! મારી અને એની હાથ મળી જતી અને મારી અધારી સંપ્રિત કહેકણ અમમી બેઈ. આપોઆપ એના આંધ્રદય મારા હોઠ પ્રતિ ખેંચાઈ જતાં અને ચંદ્ર-તારકાની આંખો મોંમાં જતી ! વિદાય વખતે એ ફરી ફરીને પાછું જોતી અને બહેન કે મિલકત હૃદયમાં પણ પ્રલય મમી જતી ! અને કેવી નિષ્કલકે હતી એ કે બ્યારે રવિન્દ્ર દશમાં સુવાળી પયારી પર સૂઈ જતી ત્યારે મરિયમને પવિત્ર હાથ એના માથે ફર્પા કરતો ! આખી એ છોકરી પાછળ 'મળઝ' જત બેઈ ખેડો. હૃદય ખેવાનીય આ જેવી વિચિત્ર બાજ છે ! એને પરણવા આતુર અનેક છોકરીઓમાંથી કયાંય એનું હૃદય વિસામો ન પામ્યું તે આખરે એક પરિણીતા (એ છોકરી વિવાહિતા હતી) પર બેસી પડ્યું. છોકરી પણ એની સાથે પરણવા

ઈચ્છતી હતી, પરંતુ 'મળઝ' ના શંકેમાં, રખાઈ (પ્રતિદંડી) એને એર પીવાડવાની ચિંતામાં હતો. આ દુવિધામાંથી છૂટવા એણે આર્થનાહ કરતો, દેવે દિલ્હી છોડ્યું. પરંતુ પ્રિયતમા મૂઈ અને એણે કે મળઝની બિલ્લી મૂઈ. કાલાકમરો મળઝ એણે કે પલટાઈ ગયો.

પણ આ અપ્રાપ્તિની નિષ્ફળતાને બૂલવી કમ ? એણે ખીએ સુહારો લીધો મુઝરાફની ખોટલો; અને પછી તો પ્રિયતમાને આપવાનું બંધુય એણે એને આપી લીધું. એ ખોટલ પર ખોટલ આલી કરતો ગયો અને લખતો ગયો. એ સમયે એની કલમમાંથી ટપકી જીવનની કદરુ નિષ્ફળતાની સાક્ષી રૂપ 'આવાસ' જેવી કવિતાઓ. યુવાનીની અધારી રાતો અને અંધકારના વાંચાડોમાં એ રખાઈ. એની રસતે ચાંદનારાના પ્રકાશને પણ પ્રતિબંધ હતો. ઈશ્વરે બહેન કે સુખલરી નિદામાં પડ્યો હતો અને રોતાને આંસુને ઘેર વરસી રહ્યો હતો. પરંતુ મળઝ એની મંજિલ તરફ આગળ વધતો ગયો.

ક્યારેક એનું હૃદય સમાજની આ બધી રૂપમાં એને તોડવા પડકાર કરી બેસતું. ધન અને પ્રતિષ્ઠાની આડમાં પીલાઈ જતા પ્રેમને બેઈ એને મહેલ પાછળથી નીકળતો ચંદ્ર મોલવીની પાથડી જેવો અને વાણિયાના ચોપડા જેવો લાગતો. હસી હસીને કાળી રાત એને શરાબખાને આવવા માટે નિમંત્રણો મોકલતી, કાં તો મૂઈ રૂપ-મોલનાની મહેલિસમાં જવા માટે સૂચવતી. પણ પેલું નહોર હેયું તો કહેતું કે હોસ્ત, એ બધું વ્યર્થ છે. ચાલ, કયાંક વેરાનમાં બેઈને પર્મા રહીએ ! એણે મુશ્કિલી અને બાહરાહીને લગોલગ બેઈમાં બેઈ. ચરેજખાન અને નાદિરશાહના અવતારોને પ્રત્યક્ષ અનુભવ કયો. પણ એકલો કવિ બિચારો તે શું કરે, કેટલું કરે ? એણે કવિતા દારૂ હેયું દારૂ બધ તેવી રાડો પાડી, સૂઈ રહેલી માનવતાને પડકાર કયો, પણ બ્યારે કાંઈ પડખે બેઈલું ન બેયું ત્યારે 'અય અંદેલ કયા કરુ ?' અય વહસતે દિલ કયા કરુ ?' કહેતો દિધામાં ફસાઈ ફસાઈ પડ્યો...

અને એ સહેરની અમમમતી અવગતી સડો પર એકલો અટકે રખડતો જ રહ્યો...

સમાજને એનું કામ તો હતું જ. કારણ કે આંટઆંટલું વીતવા છતાં ય એ લખવાનું બૂલ્યો નહોતો. ઉલટાનો વધુ

નેશથી લખ્યે જ જતો હતો. અને જે લખાતું તે એટલું
‘મોટદાર નીકળતું’ કે સીધું જ દેખાતું ખૂબી જતું. એટલે
એની આ અર્ધમાંડપણ જેવી દેખાતું ય લોકો એની સાથે
રમત રમ્યાં, એણે માગ્યો તેટલો શરાબ આપ્યો અને એની
પાસેથી મોઢી રાતો સુધી એના સ્વપ્નને જ કવિતાઓ સાંભળી.
એની નિષ્ફળતાની દારતાન સાંભળી અનેક નવયુવાનો અને
નવયુવતીઓએ મધુમધુના નિસાસાએ નાખી એને દાદ
આપી—એની પ્રશંસા કરતાં કોઈ ન શક્યું. પણ કવિને
આમાંની કોઈ પરતુ સાથે ઝાઝી નિશ્પત્ત નહોતી. એ તો
મદીવાર ત્રણતા અંકોડે પ્રિયતમાતું શલાળ જેવું ચિત્ર
છીજું કરતો અને ‘વળા પાછો શરાબના ઘૂંટડે ઘૂંટડે એને
ઘોઈ-બૂંસી નાખતો. પણ આ ગૂંચવળથી પરેશા બાદ
મોઢી રાત્રે ન્યારે એની નસો ફૂલવા માંડી (ખૂબ પીવાને
લીધે) અને અચાજ ઘડના માંડતો, ત્યારે એને ફાઈવરને
સોંપી દેવામાં આવતો. ક્યાં જતું રહે, તેનો કવિતામાં ન
કરી શકતો નિષ્કંધ એને ફાઈવર એકાંતમાં ઉતારી આપી
કરી આપતો.

આમ હદ ઉપરાંત પીવાને લીધે અને ઉમંગરોએ તેમ જ
રખડવાને લીધે, એના પર નર્નસ એકઝાઉનના ઉપરાણાથી
હુમલા થયા. હેવાની સાથે એવું સરીર પણ પીવાઈ ગયું.
અને એની આ રેવેને લીધે એ સમાજની દૃષ્ટિએ સાવ
તિરસ્કૃત થઈ ગયો.

એનામાં આવેલી ક્ષારીરિક અને માનસિક વિદૂરિતો-
માંથી એને ‘હોડાવવા માટે એનાં કુટુંબીજનોએ તનતોડ
પ્રયત્નો કર્યા, પણ એક વાર હાર ખાઈ એરેલો કલાકાર બીજી
વાર ભૂલ કરવા માગતો નહોતો. પણ તો ય કુટુંબીજનોની
દખલને વશ થઈ એણે ફરી પાછી નિમગ્નિત બિદગી શરૂ
કરી. એણે એક જગ્યાએ આસી.લાયબ્રેરિયનની નોકરી
પણ સ્વીકારી લીધી. કુટુંબીજનોને યશું કે હવે એ ટેકાણે
પડી ગય તો સારું, જેથી ફરી પાછી વિદૂરિતો ન પ્રવેશે.
પણ હવે પરિસ્થિતિ બદલાઈ ચૂકી હતી. એક વાર એના
નામ પર આખી સુનિવર્સિટી મરતી હતી, જેની કંઠી ગૂંચતાં
ગૂંચતાં છોકરીઓ—એના મળેવાની આશાને તો કલ્પના
જ માની છેવટ—પોતાના ભાવિ. બાળકનું નામ એના જેવું
રાખવાની પાધાએ. રાખી સતોષ, પામતી અને એના દેખાવ-
રૂપરંગ વગેરેની કાલ્પનિક-અર્થોએ એને એનો પ્રિય વિષય હતો,

તે છોકરીઓને હવે મળ્યાને બેતાં ડર લાગતો.
એકેય મોટા કુટુંબે તો એનું માથું સ્વીકાર્યું જ નહિ,
પણ એક ટેકાણે-ક્યાંક પાકું થતું લાગ્યું. પરંતુ મુલાકાત
બાદ મહિને હમર કમાના ભાવિ સસરાને ઘોડસો રૂપરૂપીના
લાયબ્રેરિયનમાં કોઈ જગ્યાનું નહિ અને ગંધાવા આવેલો
સંબંધ ફેડ થયો.

ફરી એકવાર કલાની ઠાર થઈ. આ વખતની ફૂર
મસ્કરી મળત સહી શક્યા નહિ. આ પહેલાં બે કે ત્રણ
શુશ્રૂક્ષીઓને એ ઘોળાને પી જ ચૂક્યો હતો. પરંતુ એનાં
કુટુંબીઓએ પણ હવે આસા ત્યજી દીધી. માંકમાંક શાંતિ
તરફ ધંકલાયેલી મળત ફરી પાછો પૂરનેશથી મયખાનાના
દાવાનજ તરફ ધસ્યો અને ફરી પાછું લખવાનું શરૂ કર્યું.

એના હિતેચ્છુઓ અને પ્રશંસકો (૧) એને વધુ શરાબ
પીવાડાવી એની પાસેથી કવિતા સાંભળતાં ગયાં. મળત લખતો
ગયો અને પોતો ગયો. પોતો ગયો અને લખતો ગયો, અને
૧૯૫૫ની પખી હિંમેશરે લખતોની બહારામપુર હોસ્પિટલમાં
તો એણે પી પીને દાટ લાળી નાંખ્યો. પીધા બાદ બીજા બધાં
તો ધર ભેગાં થઈ ગયાં, પણ કવિ બિચારો આખી રાત ખુલ્લી
છત પર ભેલાન જેવી અવસ્થામાં પેઓ રહ્યો. સખત ઠંડીને
લીધે એના મગજની રંગ ફાટી ગઈ.

એ ગયો.

એના ત્રણ પછી તો આપણે ધલ્લું દેશા, ધલ્લેય
અશોસ કર્યો અને એને અનેક રીતે નવાબ્યો—‘મળત
ઉર્દાપરીનો કાદૂસ હતો.’ ‘મળત સાચા અર્થમાં પ્રગતિ-
શીલ કવિ હતો’, ‘મળત રસ અને મધનો કવિ હતો’,
‘મળત નિષ્કપટ વ્યક્તિ હતો’, વગેરે... એના મનદ
બાદ સામયિકોએ એના કાવ્યસર્જન તેમ જ વ્યક્તિત્વ પર
વિશેષાંકો પ્રવટ કરી પાનાનાં પાનાં લખ્યાં.

પણ ખેલા કૃષ્ણ-હિંચરાઈ કમેતે મરેલા હેવાનો સાદ
જીવતાજીવત કોઈએ ન સાંભળ્યો, ત્યારે ભણે કે એ
ખેલી છીડ્યું :

સખત તો મુઠાવા કરવાડા, અપનાહી મુઠાવા કરે ન સહે
સખતે તો મિરેખાં સી હાલે, અપનાહી મિરેખાં ભૂલ ગયે.

આવારા

ચહેરકી રાત ચીર મેં નાશાલે-નાશાલે ફિર,
જગમગાલી જગમગી સડકોં પે, આવારા ફિર,
ગેરકી ખરતી હે કબ તક દર-બ-દર મારા ફિર ?
ઐ ગમે-દિલ કયા કરે, ઐ વહશતે-દિલ કયા કરે ?

રાત હૈસ હૈસ કે ચે હલ્તી હૈ કિ મેખાને મેં ચલ,
ફિર કિસી શહનાંજે-લાલા-રૂબકરે કાશાનેયે ચલ,
ચે નહીં મુશ્કિન તો ફિર ઐ દાસ્ત ધીરાતેયે ચલ,
ઐ ગમે-દિલ કયા કરે, ઐ વહશતે-દિલ કયા કરે ?

રાતેમે ફેકે દમ સે હૈ, મેરી આદત નહીં,
લોટે કરે વાપસ ચલા ભઈ, મેરી ફિતરત નહીં,
ઐર કોઈ હમનાંજ મિલ ભાગે, ચે કિસમત નહીં,
ઐ ગમે-દિલ કયા કરે, ઐ વહશતે-દિલ કયા કરે ?

દિલમે એક શોલા ભડક ઉટકા હૈ, આખિર કયા કરે ?
મેરા પેમાના ઇલક ઉટકા હૈ, આખિર કયા કરે ?
જામ સોતેકા મહક ઉટકા હૈ, આખિર કયા કરે ?
ઐ ગમે-દિલ કયા કરે, ઐ વહશતે-દિલ કયા કરે ?

છમે આતા હે ચે મુઠાં ચાંદ તારે નોચ હૈ,
ઈસ કિનારે નોચ હૈ ઐર ઇસ દિનારે નોચ હૈ,
એક દો કા જીક કયા, સારે કે સારે નોચ હૈ,
ઐ ગમે-દિલ કયા કરે, ઐ વહશતે-દિલ કયા કરે ?

ખુદકે ઇસ મન્દર સલાકાં સાગે-સાગાં ફૂકે હૈ,
ઈસકા ચલચાન ફૂકે હૈ, ઇસકા શબ્દતાં ફૂકે હૈ,
તખતે-સલતાં કયા, મેં સારા ફરે-સલતાં ફૂકે હૈ,
ઐ ગમે-દિલ કયા કરે, ઐ વહશતે-દિલ કયા કરે ?

૧. ઇલાસ અને બીકર; ૨. ફેલ, જેના સુખવાળી, ખાલ્લા
૩. મગજનાં. ૪. સાથે માનાર સમીપ. ૫. શાહી મહેલ.

સાફી

વેરી મરતીમે જગી હોશ ધીકા તોર હે સાફી,
તેરે સમરમે ચે સહેવાઈ નહીં કુછ ઐર હે સાફી.
ભડકતી ભ રહી હે દમ-બ-દમ મક આમ સી દિલમે,
ચે કંસે ભમ હે સાધી, ચે કંસા દોર હે સાફી ?
જવાની ઐર પૂં ધિર ભમે તૂફાને-હવાદિસમે,
સુઝ રહે અલી તો બેખુદા કા દોર હે સાફી.
ઇલકતી હે બે વેરે ભમસે ઇસ મૈકા કયા કહના,
તેરે શદાજ હોટાંકી મમર કુછ ઐર હે સાફી.
મુઝે પીને દે, પીને દે કિ તેરે ભમે-સમીપમે,
અલી કુછ ઐર હે, કુછ ઐર હે, કુછ ઐર હે સાફી.

મજબૂરિયાં

મે મજબૂરી સી મજબૂરી, ચે લાચારી સી લાચારી,
કિ ઉસકે ગીત બી છ ખોલકર મેં ગા નહીં સકતા.
જૂનાં પર બેખુદી^{૧૦} મેં નામ ઉસકા આ બી ભતા હૈ,
અમર પૂછે કોઈ, ચે કોન હે ઇ ખતલા નહીં સકતા.
હરે વા ખેચ રકળા હે હરમેક પાસપાને,
કિ બિન મુજરિમ બને પેમામ બી પહૂંચા નહીં સકતા.

યોગાંક મુકતકો

ખડકા ઝીકે-નડકારા^{૧૧} સુકતમે બદનામ હે,
ફરન ખુદ બેતાબ હે જલવે દિખાને કે સિયે.

કયા કુઆ મેં અમર હાથ બદાનાં આહો !
આખને ખુદ ભી તો દામન ન જમાના આહો.
કુ તો આકસાત-એ-ઉલ્લ^{૧૨} અમર^{૧૩} રંગી,
હમને કુછ ઐર ભી રંગીન બનાનાં આહો.-

૧. દાક્તરી સરાખ. ૨. દુર્લભતાએના તોફાનમાં. ૩. સરાખ.

૪. હોટોના ખાલમાં. ૫. આત્મ-નિરમુતિ. ૬. દેખાડવાનો
સોખ. ૭. પ્રેમની કલાણી. ૮. મોન.

રિસેસમાં દિવિન હોડીને ખાખ બેઠેલા નવનીતને દિવિન હોડાંની સાથે જ લાખુ' કે આજે રસોઈ પત્નીએ બનાવી નથી. કદાચ ખાંચે કે સાસરેથી લાભોની સુવાસ કરવા આવેલી બહેને બનાવી હશે. નહિ તો લાખરને ખદસે આ ચોપડા બનાવીને મોકલે જ નહિ. સાથે સાથે નવનીતને એ પણ વિચાર આવ્યો કે 'આજ પત્નીની હાલત કદાચ ખરાબ હશે. કદાચ પેટમાં કુખવાસુ' શરૂ થયું હશે. દસ દિવસ પહેલાં જ આડમે મહિનો પૂરો થઈ ને નવગે બેઠો હોય. એની આંખ સામે પત્નીનું ક્રિકેટુ' અને કુલ શરીર તરવરી રહ્યું. જમતાં જમતાં એ પેલી ઝોરડીમાંનું દરબ પણ જોઈ રહ્યો. ઝોરડીના પાછળના ભાગમાં પડાનું પાટીશન કપડું છે. એની પાછળ કુલ થઈ ગયેલી ચંદ્રા મોસો પાડી રહી છે. કહે છે કે પહેલી પ્રકૃતિ બહુ આકરી હોય છે. બા છે. બહેન છે. પડોશની ઓઆ' પણ એકઠી થઈ છે. કદાચ કોઈ સુખાદ્યને પણ બોલાવી છે. થોડીવાર પછી નવનીત ઉઠા ઉઠા કરતું ને હાથપગ ઊંઘળતું માનવ-ડિંગ જોઈ રહ્યો. એના ચહેરા પર આનંદ પ્રસરી ગયો. બા અને બહેનના હસતા ચહેરા. ચાર મહિનાથી લંકાથી પીડાતા અને એક બાલુ પક્ષી રહેતા પિતાની પેલી છોડી છોડી ગયેલી આંખમાં ચળકતો આનંદ. અને નિશ્ચય એવી થઈ પડેલી વિષયક ચંદ્રાનો સંતોષગમ્ય હર્ષ.

‘આખા તો અદલ નવનીતભાઈ જેવી છે’ નવનીત સાંભળી રહ્યો અને કોઈ નવખાત શિશુના મુખપ્રદેશની કંપના કરી રહ્યો. ‘પપ્પા’- ‘પપ્પા’ એવા મધુર શબ્દો એના કાનમાં પ્રવેશ્યા. પોતાની સાપકલ ઉપર એક નાનકડી સીટ નખાવી છે. એના ઉપર એક ચગરાક અને સુંદર બાળકને બેસાડીને પોતે સાંજકાલે રડવા નીચેથી છે. પેલું બાળક, ‘પપ્પા’ અને મમ અપાવો, ‘પપ્પા’ અને કુઓ અપાવો’ એવી

એવી માંગણીઓ કરે છે. પોતે સાપકલ જિબી રાખી મજબા- માથી પાછીટ કાઢી ચીનેથી... (હા પોતે બે ત્રણ મહિના પહેલાં એક નવલકથા વાંચેલી. એના નાયકનું નામ મોનેટ હતું. ત્યારથી જ એકાંતમાં ચંદ્ર સાથે નક્કી કરેલું કે પોતાના ભાવિપુત્રનું નામ મોનેસ રાખીશું) પણ પાછીટ અને પેસાનો વિચાર આવતાં નવનીતના ચિત્તપ્રદેશમાંથી મોનેસ, કુઓ, મમ બધું જ અદક્ષ થઈ ગયું. એને યાદ આવ્યું કે આજે છૂટતી વખતે પોતાને સાહેબને ચળવાનું છે અને પગાર થોડાક વહેલો મથે એ માટે વિનંતિ કરવાની છે. કારણ સુવાસના ખર્ચ-માટે પેસાની જરૂર હતી. માસિક એકસો ચાલીસના પગારમાંથી પોતે પતિ-પત્ની, બા-બાલુ અને એ નાના ભાઈ એવું માંડ માંડ પૂરું થતું હતું એટલે બચત નેવું તો કઈ રહેતું નહોતું. પિતા પણ અચાનક પેરેલિસિસના હુમલાથી લંગલ પથારીમાં થઈ ગયા હતા. નહિ તો એ વળી આજુબાજુમાં કોઈ કોઈ વાર સ્વપનારાપણની કથા કરવા જતા ને ચોક્કસ સંધિ આવતા.

સાહેબને કયા શબ્દોમાં વિનંતિ કરવી એ નવનીત મનોમન ઝોંઘી રહ્યો. દિક્ષિતમાંથી અધુરું પધુરું જમી એ જિભો થયો. સામે દિવાલ ઉપર જોયું તો રિસેસ પૂરી થવાને હજુ વિશેષ ચિનિટની વાર હતી. શેજ તો એ જમ્યા પછી ઓફિસ નીચેના પેલા ત્રસ્યા પરથી, ‘એક બંગલા, કમ્પ્લેસ સોપારી, બનારસી લખાકુ જોર ધજમટકા ફલ’ સંધિ રહેણામાં દસી કોઈ ચાલુ ચિત્રના ગીતની લીટી ગચ્છગચ્છતો પીપી ચાલે ઓફિસમાં આવતો. તો કોઈ વાર વળી છમ્પા થાવ તો જમ્યા ઉપર ધમપીરીઅલમાં જઈ ચા પી આવતો. પણ આજ એને પાન ખાવાની કે ચા પીવાની છમ્પા થઈ નહિ. જઈને પોતાની ખુરસી ઉપર બેઠો. ત્યાં સામે નટવરાલ અધુરું વાંચતો હતા એ તરફ દિશિ જતાં છોડીને વચ્ચેનું પાલું

લઈને ઉપલક નજરે જોવા લાગ્યો. છાપુ વાંચતાં વાંચતાં પાનાના ખૂણામાં એક સમાચાર આશ્ચર્યથી એ વાંચી ગયો. એમાં કલકત્તામાં એક બારીને વિચિત્ર બાળક જન્મવાના સમાચાર આપવામાં આવ્યા હતા. જન્મેનું બાળક મનુષ્ય-બાળક કરતાં બકરીના બન્યાને વધુ મળતું આવતું હતું. વળી બાળકના માથાના ભાગમાં નાની નાની બકરીને હોથ છે તેવી શિંગડીઓ પશુ હતી. ડોકની નીચેનો ભાગ બધો મનુષ્યને હોથ છે તેવો હતો. સમાચારના અંતનું લખાણ વાંચીને તો નવનીતને ખૂબ નવાઈ લાગી. એમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે આ વિચિત્ર બાળક હજુ જન્મે છે. એટલું જ નહિ પણ એના ગરીબ મા-બાપને પૈસા પ્રાપ્તિનું મોટું એવું એક સાધન બન્યું છે. આ બાળકના ચતુર પિતાએ કલકત્તાના રથાનિક અખબારમાં પ્રસ્તુત બાળક જન્મવાની જાહેરખબર આપી છે અને જાહેર જનતાને આ અદ્ભુત બાળક જોવાની માત્ર આઠ આનાની ફીમાં વ્યવસ્થા કરી આપી છે, જેનો લાભ કલકત્તાની જનતા સારા પ્રમાણમાં હિસાબે રહી છે. સમાચાર વાંચીને નવનીત મનમાં ને મનમાં હસી રહ્યો. છાપુ મૂકીને એ પોતાના રેખા પાસે આવ્યો અને બાકી રહેલું કામ શરૂ કરવાની તૈયારી કરી. 'એ કે હજુ રિસેસ પૂરી થઈ નહોતી. ઇન્ડિયન બોલીને એ લખવા બેઠો. પશુ' લખવામાં આવ્યો એવું બાપ નહોતું. એ વિચારોને દૂર હસેલવા એના મને ખૂબ અપલ ક્યો. પણ એના મનનો જ ડોઈ ભાગ અત્યંતપૂર્વેક આનંદપૂર્વક પેલાં ચિત્રોને એની આંખો સામે પાથરી રહ્યો.

એ જ ઝોરડો. એ જ 'પડદાનું' ચાર્ટીશન. એ જ ખૂંચો પાડતી કિછી દુધ ચંદ્રા. પ્રસૂતિ. પણ...બાળક વિચિત્ર છે. એના માથામાં શિંગડીઓ છે. એનું મોઢું બકરા જેવું છે.

ઝોરડોની બહાર પોતે રેખા જોડી ખુરસી ઉપર બેઠો છે. લોકો તો જામડવા છે. કિંશિદારની માફક ઉભરાયા છે. લાંબી ને લાંબી હારો. અનંત હારો. પૈસા જ પૈસા.

એલિસબિથ. નાનો સરખો અદ્યતન સગવડવાળો બંગ્લો. પરિવાર પાસે કિસોરા પડી છે. મોતો ને ચંદ્રા કલિકત્તોરમાં આ એલિસ પાસેથી નીકળે છે. જરાક લીરકી નજરે જોઈ હસી લે છે. આનંદ આનંદ. એ એક વર્ષ પછી. અદ્યતન સગવડવાળું 'મેટ્રીની' હોમ. 'ડોક્ટર, નર્સ, ખૂબ જ શાંતિપૂર્વકની પ્રસૂતિ. બાળક, નર્સનો ચિકાર, 'મોન્સ્ટર બેબી.' એને પણ માથા ઉપર...નહિ નહિ આ બાળક તો સુંદર બોઈએ. મજાનું ગમી જાય તેવું. મારા જેવું...પૈસા હવે મારે આવા બાળકની જરૂર નથી. હવે તો મારે સુંદર... સોહામણ...

'હા...હા...હા...હી...હી...'

સામેની ખુરસી ઉપર નરવરલાલ હાથમાં છાપુ લઈ હસી રહ્યા હતા. 'અરે મિ. પાકે, આ વાંચ્યું...કલકત્તામાં એક બારી ને...હી...હી...હી...'

મિ. નવનીત પાકે બાળકની જેમ સ્તનમંત બહેર નરવરલાલની સાથે તાણી રહ્યા. અને થોડીવાર પછી વોટર ફર્મમાં પાણી પીવા ગયા. પાણી પીતાં પીતાં એની નજરે બહાર રસ્તા ઉપર પડી. એક સુંદર બાળકને એક ડ્રુપ હાથથી પકડીને સહેજ નીચા નમીને ચલાવીને લઈ જવો હતો. બાળકના એક હાથમાં એક મોટો શાલ રંગનો કુચો હતો. નવનીત અનિશ્ચિત અભિ નીચેનું એ મનુર દરમ પી રહ્યો. અને પાણી પીને પાછા વળતા સળે જુલ્યા પહેલાં સાહેબ પાસે વહેલો પગાર લેવા કયાં શબ્દોમાં વિનંતિ કરવી એ મનોમન જોડી રહ્યો.

[પાન ૧૩મી ચાહ]

ભાગલા પાડતી 'વૃત્તિઓની માઠી અસરોને જો આપણે આપણા રાષ્ટ્રીય જીવન સાથે એમાં કરવા દઈએ, તો તો પછી આપણે મારે કશી આશા જ નથી રહેતી.

અને સદૃશ્ય મોટી ને અમલગી વાત તો એ છે કે, આપણે સખત પરિશ્રમ કર્યો જ જુદો છે. કારણ નિઃસ્વાર્થ પરિશ્રમ વિના કોઈ પણ મુશ્કેલી સિદ્ધિ કદી પણ સાંપડતી

નથી. વળી આપણે ભથ્થ અને રૂપ 'બંગેરી નેખીને જ પુરવાઈ કરી થકીશું. એટલે આપણે સંકીર્ણ રાષ્ટ્રવાદની વૃત્તિઓને હરજિજ નમતું નહીં આપીએ. આજની દુનિયામાં એનું કશું જ સ્થાન નથી. અને આપણા ઉચ્ચઆદર્શો સાથે એનો કશોય મેળ નથી. આ માંધીલ્યે આપણને આપેલી પાઠ છે.

ભારતીય વિજ્ઞાન : વિકાસ અને સમસ્યા

સંપાદક : મધુકર શાહ

ભારતમાં વિજ્ઞાન-સંશોધને અત્યાર સુધી સાવેલી જિજ્ઞાસાને ધતિહાસ, તેના કલેવરમાં કરવા જેવા સુધારા-વધારા, અને તેને લવિષ્યમાં કયા માર્ગે એક આપવો, એ વિશે વિચારવું હાલને તબક્કે દરેક ભારતીય માટે જરૂરી છે. ઈ. સ. ૧૭૮૪માં 'રાયલ એશિયાટીક સોસાયટી ઓફ બેંગાલ' ની સ્થાપના સાથે હિન્દુસ્તાનમાં આધુનિક વિજ્ઞાનનાં મંડાણ થયાં. ત્યાર પછી 'સાયન્ટીફિક સર્વેઇ ઓફ ગવર્નમેન્ટ' ની સ્થાપના થઈ. ઈ. સ. ૧૮૦૦માં 'સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા,' ૧૮૫૧માં 'ભૌગોલિક સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા,' અને ઈ. સ. ૧૮૭૩માં 'ઇન્ડિયન એસોસિએશન ફોર ધ હદરેલેશન ઓફ સાયન્સ' ની સ્થાપના થઈ. ઓગણીસમી સદીના અંતમાં અને વીસમી સદીની શરૂઆતમાં વિજ્ઞાનની અનેક સંસ્થાઓની સ્થાપના થઈ. ઈ. સ. ૧૮૬૯માં 'કાઉન્સિલ ઇન્ડીટ્યૂટ', ૧૯૦૩માં 'ઇન્ડિયન એગ્રીકલ્ચરલ રીસર્ચ ઇન્ડીટ્યૂટ', ૧૯૦૬માં 'ફોરેસ્ટ રીસર્ચ ઇન્ડીટ્યૂટ', ૧૯૧૧માં 'ઇન્ડિયન ઇન્ડીટ્યૂટ ઓફ સાયન્સ' વગેરે વીસમી સદીના પ્રથમ બે દશકામાં ખીલ અનેક સંસ્થાઓની સ્થાપના થઈ. આ શાળા દરમિયાન, ભારતમાંની વિદેશી સરકારને વિજ્ઞાનના સંશોધનમાં વિશેષ રસ નહોતો. સરકાર મુખ્યત્વે તો આ દેશની વનરપતિ, ખાણ અને ખનિજ સંપત્તિ માટે જ રસ લેતી હતી. પણ ખીલ વિશ્વકુદ દરમિયાન આ દેશની ભૂદી ભૂદી વિજ્ઞાન-સંસ્થાઓની લિલ્લપો ખ્યાલમાં આવી. તે ત્યારે જ સંશોધનમંદિતિને એકસૂત્ર કરવા ભગે અને દેશની વિજ્ઞાનસંપત્તિની શોધ ભગે-પ્રથમનો શરૂ થયા. ૧૯૪૨માં 'કાઉન્સિલ ઓફ સાયન્ટીફિક એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રીયલ રીસર્ચ' ની સ્થાપના કરવામાં આવી અને 'કાઉન્સિલ ફોર એગ્રીકલ્ચરલ એન્ડ મેડીકલ રીસર્ચ' સાથે સરકાર સાથી, આપણા રાષ્ટ્રમાં

પ્રશ્નોને ખ્યાલમાં રાખી સંશોધનમંદિતિ શરૂ કરી.

આમ જ્યાં ૧૯૪૭ સુધી, દેશમાં વિજ્ઞાનનાં ભૂદાંભૂદાં ક્ષેત્રોમાં પ્રગતિ સાધવા માટે કોને એકમને ગાંધી સંસ્થાની જરૂર છે, તેમ જ દેશના વિજ્ઞાનીઓને સંશોધન માટે તક સાંપડે તેવી યોજનાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો નહોતો.

ભારત સ્વતંત્ર થયું તે જ દિવસે 'ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ સાયન્ટીફિક રીસર્ચ' ની સ્થાપના કરવામાં આવી. ૧૯૫૧માં 'મિનિસ્ટ્રી ઓફ નેચરલ રીસોર્સીસ એન્ડ સાયન્ટીફિક રીસર્ચ' ની સ્થાપના થઈ, અને ૧૯૫૪માં 'ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ એટોમિક એનર્જી' ની સ્થાપના થઈ. તે પછી ૧૯૫૮માં ભારત સરકારે વિજ્ઞાન વિશેની તેની નીતિ બહાર કરી—દરેક રીતે વિજ્ઞાન અને સંશોધનની શ્રદ્ધ કરવાની અને તેને ટકાવી રાખવાની નીતિ અપનાવી.

વૈજ્ઞાનિક સંશોધનમાં સૌથી અગત્યનો ભાગ લેતી કોઈ

વૈજ્ઞાનિક સંશોધનમાં સૌથી અગત્યનો ભાગ લેતી કોઈ સંસ્થા ભારતમાં હોય, તો-તે 'કાઉન્સિલ ઓફ સાયન્ટીફિક એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રીયલ રીસર્ચ' છે. આખા રાષ્ટ્રના વૈજ્ઞાનિક અને ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રનાં સંશોધનોને એકસૂત્ર કરવામાં આ સંસ્થાએ અગત્યનો ભાગ લેખ્યો છે. સૌથી પ્રથમ આ સંસ્થાએ 'નેચરલ ફીઝીકલ લેબોરેટરી' અને 'નેચરલ કમ્પીક્સ લેબોરેટરી' સ્થાપવાનું નક્કી કર્યું. આ ઉપરાંત વૈજ્ઞાનિક સંશોધન કરતી સંસ્થાઓ, વિશ્વવિદ્યાલયો અને ઔદ્યોગિક પ્રવેશકાળાઓને ખાસ પ્રકારની સમસ્યાઓ ઉકેલવામાં મદદ આપવાની યોજના પણ આ સંસ્થાએ કરી છે.

એકંદર જાણે ૧૯ જેટલી પ્રવેશકાળાઓ કામ કરી છે. તેઓ વિજ્ઞાન ક્ષેત્ર પર પ્રતિસ્પર્ધી છે. આખાંની કેટલીક પ્રવેશકાળાઓ દેશમાં કાચો માલ કેટલો છે, તેના અંદાજ

કાઢે છે, અને ખડારથી આવ્યાત કરવામાં આવતા કાચા માલની જગ્યાએ દેશનો કાચો માલ લેવી રીતે વાપરી શકાય તે વિષે સંશોધન કરે છે.

આપણી ખનિજ-સાધનાની સંપત્તિ કેટલી છે, તે જાણવા માટે એક મોટા રાષ્ટ્રીય અંદાજ (Survey) કાઢવામાં આવ્યો હતો. આ ઉપરથી આપણી પાસે કેટલું જળતણ છે, તે શોધી કાઢવામાં આવ્યું. આ જળતણ લોખંડ અને પોલાદના ઉદ્યોગને વિકસાવવા માટે ખૂબ જરૂરી છે. ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન કરવાની અનેક પ્રક્રિયાઓમાં સુધારો કરવામાં આવ્યો છે અને કેટલીક નવી પ્રક્રિયાઓ શોધવામાં આવી છે. વળી આપણા દેશમાં ઉત્પન્ન થતા માલની જાત સુધારવા માટે પણ નવી પ્રક્રિયાઓ શોધવામાં આવી છે. આ કામ ઉપરાંત આ કાઉન્સિલ ઉપરોક્ત સાથે ખૂબ સંપર્ક રાખે છે, વિજ્ઞાનનો અધ્યયન કરે છે, અને આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે સહકાર સાધે છે.

વધુમાં, કાઉન્સિલની ૧૩ સંશોધન કમિટીઓ છે અને તે વિશ્વવિદ્યાલયો અને સંશોધનસંસ્થાઓને સંશોધનમાં મદદ કરે છે. આ કમિટીઓ દેશમાં સંશોધનનું ક્ષેત્ર વિસ્તાર અને, તે માટે પણ પ્રયત્નો કરે છે. વળી આ કમિટીઓ આપણી હાલની જાણકારીનો અંદાજ કાઢે છે, અને નવી નવી સંશોધન યોજનાઓ રચી કરે છે.

સુસંયોજિત ઉપયોગી સંશોધન

આમ ૧૯૪૭ પછી; લગભગ ૧૧ વર્ષમાં ભારતે વિજ્ઞાન-ક્ષેત્રે જે પ્રગતિ કરી છે, તે તેની પહેલાંના લગભગ ૧૫૦ વર્ષની સરખામણીમાં અપૂર્વ છે. વળી આજ પૂર્વે ડિંદમાં ક્ષેત્રના ત્રીજા વિજ્ઞાનીઓએ ખતાવી આપ્યું હતું કે, ડિંદમાં પ્રતિભાની યોગ્ય નથી—તેના વિજ્ઞાનીઓ કુનિયાના બીજા ધર્મ પણ વિજ્ઞાનીઓની ઉરજમાં બેસી શકે તેમ છે.

પરંતુ સિટિસ સમય દરમિયાન, આપણા દેશના વિકાસ માટે વિજ્ઞાનીઓએ કાલો આપવાનો છે; તેની રજા સમાપ્તતા ઝોલો હતી. વિજ્ઞાને બીજા દેશમાં લોકોનું જીવનધોરણ ઊંચું લાવવામાં જે મદદ કરી હતી, તેવા લાલ શિંદને મળી શકશે ન હશે. બલકે, સિટિસ સમય દરમિયાન ભારતના વિજ્ઞાનીઓમાં વિજ્ઞાન પ્રત્યે એક જુદી જ ભાવના દર્શાવે છે. વિજ્ઞાન માટે વિજ્ઞાન શીખવું. કે તેમાં સંશોધન કરવું, અને જન્ય શિક્ષણ લેવા. ખાતર તે લેવું.

હવે પણ આ દર્શનો આપણામાંથી સદાંતર નાશ થશે નથી; પણ સ્વતંત્રતા બાદ આ તરફ સરકારે પોતાની દૃષ્ટિ વાળી છે. આપણી બધી જ સમૃદ્ધિનો વિકાસ કરવો અને તેનો ઉપયોગ લોકોનાં સુખ માટે કરવો, એ હાલને તબક્કે આપણી જવાબદારી છે. લોકોનું જીવનધોરણ ઊંચું લાવવા માટે ટેકનીકલ પ્રગતિ ખૂબ જરૂરી છે. આપણા દેશમાં પ્રતિભાવાન વિજ્ઞાનીઓ છે; પણ દેશને જરૂરી એવાં સંશોધનો માટે ટ્રેઈનિંગ માણસોની ખૂબ જ ખોટ છે.

જુદા હાલ તો આનાથી જુદું જ યર્થ રહ્યું છે. ધણી સંસ્થાઓ તો, જેને તે વર્ષ દરમિયાન નવી ઔદ્યોગિક પ્રક્રિયાઓ માટે કેટલાં 'પેટન્ટ' મેળવ્યાં છે, તેને પોતાના કાર્પની પ્રગતિ ગણે છે! પણ પેટન્ટ મેળવ્યાથી કાર્પ, તે પ્રક્રિયા ઔદ્યોગિક રીતે ઉપયોગી છે, કે તે શ્રેષ્ઠ કક્ષાનું સંશોધન છે, એવું સિદ્ધ થયું નથી. વળી આ ઉપરાંત હાલનારજ વાત તો એ છે કે, આ 'પેટન્ટ' નો ઉપયોગ એકલા ભારતમાં જ થાય છે, બીજા દેશમાં નહિ. પરિણામે જુદા લાભોથી એને જ પૈસામાં કિંમત થઈ વ્યા વગર આ 'પેટન્ટ' નો ઉપયોગ કરવા ચળવો નથી; બ્યારે વિદેશના લોકો તેનો ઉપયોગ વિનાશક કરે છે! ભારતના 'પેટન્ટ' અંગના જૂના કાર્યો ધિટિશોએ પોતાના લાભાર્થે બનાવેલા હતા. ભારતના ઔદ્યોગીકરણ માટે જોઈતાં બધાં જ 'પેટન્ટ' વિદેશના હાથમાં છે! તેના માટે ભારતે ખૂબ જ પૈસા ખર્ચવા પડે છે. તે આમ છતાં આ જ કાયદો ભારતની સરકારે ચાલુ રાખ્યો છે.

વળી, આજે તો, વિજ્ઞાનનું જુદાં જુદાં ક્ષેત્રે એટલાં બધાં 'સ્પેશિયાલાઈઝ્ડ' યર્થ થયાં છે કે, એક માણસ એક આખા ક્ષેત્રમાં જુદાં પાવરો ન બની શકે. તેથી દરેક સંસ્થામાં સંશોધન એવી રીતે ચલાવવું જોઈએ કે તેમાં તેના લગભગ બધા જ વિભાગો ભાગ લે. આમ કરવાથી તેમાં ભાગ લેતી દરેક વ્યક્તિમાં એકતાની લાગણી જન્મશે, અને એ પ્રશ્ન ઉભા કરવામાં એકઠીપણ નહિ આવે; વળી ભેગા યર્થ કામ કરવાની શક્તિ ઢળવાશે. પરિણામે વ્યક્તિ તથા સંસ્થા બંનેનો વિકાસ સંભાશે.

ટૂંકમાં, આપણા દેશની પ્રગતિ માટે, એવું જીવન-ધોરણ ઊંચું લાવવા માટે, તેની સંપત્તિનો સારમાં સારો ઉપયોગ કરવા માટે, વૈજ્ઞાનિક સંશોધન સુસંયોજિત હોવું જોઈએ—અને તે એકસ આયોજિત ઉદ્યોગો અને કૃષિ-શાસ્ત્રને અક્ષયમાં રાખીને થવું જોઈએ, એટલું નિરપવાદ છે.

બાલ ચિત્રકળા

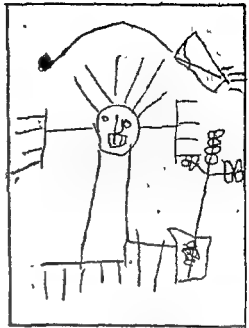
—હંસ શાહ

અવનવાં સજની કરતાં ધણાં બાળકો આપણે જોઈએ છીએ. ક્યારેક પત્થર ઉપર ઘચકિયાં કરતાં, તો ક્યારેક કોલસાથી કંઈક રેખાંકન કરતાં, તો ક્યારેક ધૂળમાં લીસોટા કરતાં, તો ક્યારેક માટીથી ઉપસાવીને પોતાનું ઘર બનાવી, પોતાની દુનિયા ખરી કરતાં.

બાળકને માટે “બા” બોલવાનું નેટકું સહજ છે, એટલું જ નહીં ક્યાંક બાવા લીસોટા કરવાનું સહજ છે. ધણાં લોકો આ બાબતે તરફ—આવાં સજની તરફ બેદરકારી રેવે છે. માનસ-શાસ્ત્ર બાળકની આ પ્રવૃત્તિને ખૂબ જીવું સ્થાન આપે છે. એ માને છે કે, એ હારા બાળકનું વ્યક્તિત્વ પ્રખટ થાય છે. સામાન્ય બનને કદાચ એ પ્રશ્ન થાય. “મારા બાળાએ આ ઘચકિયાં ક્યાં એમાં મોડું” શું” કહ્યું?” કેટલીકવાર તો બાળકો પોતે જ કહી દે છે: “બા એ તો કુવો છે.” હકીકત તો માને પણ સમજ નથી પડતી; “અલ્યા, આ મોઢું” બનાવ્યું છે, એને તું કુવો શબ્દો કહે છે?” ત્યાં કોઈ એક એન્જિનિયર હોય તો સમજાવે ને કે એ તો કુવાનો ‘Plan’ છે; બાળાની વાત ખરી છે, એ કુવો છે. હકીકત તો આવી બાબતોમાં શિક્ષકો પણ ‘ટેક છે,’ ‘કોઈ નથી આવડતું’ કહી બાળકને ડિઝાવી દેતા નજરે પડે છે.

આપણે ઉપયોગિતાની અને બાલ દેખાવની ભળમાં એટલા બધા ફસાયેલા હોઈએ છીએ કે, બાળકની સરળતાને માણી પણ ચક્રા નથી—એના સાચા સજનીને હિતચિત્ર આપી શકતા નથી, હલકા એના વ્યક્તિત્વના વિકાસના અવરોધક બનીએ છીએ.

એક વખત એક બાળકે પોતાના ચિત્રમાં ઉપર ત્રિકોણ અને એની જ નીચે બરાબર બધબેસતો લખચોરસ દર્શાવે. બાળકે શિક્ષક પાસે જઈ કહ્યું: “સાહેબ, બુઓ મેં ઝૂંપડી બનાવી!” “સાહેબ” તો આખરે સાહેબ જ ને? તેઓ બસ ના કાંઠે તો ‘સાહેબ’ શબ્દ કહેવાય? એમણે કહ્યું, “તારી ઝૂંપડી તો પોટી છે! ઉપરનો ત્રિકોણ બને બાબુથી

ચોટા ચોટા લખાવેલા જોઈએ; નહીં તો નો એ લખચોરસને બધબેસતો ઉરો—સ્થિતિને બધ બેસતું હાપડું બનાવે—તો પાણી બહુ ભીત પર પડે!” બાળકે બિચારું ખૂબ મૂંઝવાયું. કંઈક ‘કહું’ કહું’ કરતું મઠ ખાઈ ગયું. ઉપર એને ધરે” મધુ. ત્યાં એક બાલકેમોને મધુ, પૂછ્યું, “આ ઝૂંપડી ક્યાં છે?” “એહો આ તો ખૂબ સરસ છે! જોને આ હાપડું, આ નીચે લઈત-કાગળમાં આખી ઝૂંપડી ચિત્રપે કેવી સુંદર દેખાય છે!” બાળકને તો બહુ ‘મા’ મળી! એનાથી બોલાર્થ મધુ, ‘ભાઈ, મારા માસ્ટર કહે છે કે, આ ઉપરનો ત્રિકોણ લખાવ્યો નહીં, તેથી ભીત પર પાણી પડશે. તે શું ભાઈ, મારા માસ્ટરને એટલી ખબર નહિ હોય કે, આ કાંઈ સાચૂંકડી ઝૂંપડી નથી...આ તો કાગળમાં ઝૂંપડીનું ‘ચિત્ર’ છે.”

ભાઈ હસી પડ્યા!

આ છે બાલહલકા!

બાળક એના વાતાવરણને ચિત્રમાં મૂકે છે. ધણાં લોકો એને માનવ આકૃતિ દોરવાની ના પાડે છે: “તને ના આવડે” ‘તારાથી ના પ્રજ્ઞ’ મને તો ત્યારે થાય છે કે, બાળક પોતાને, પોતાની બા ને બાણ ને નહીં ચિતરે તો કોને ચિતરશે? પરંતુ આપણે કાંઈ એ નો ચિતરે તો બપોવા વચર જ

સુદર સિખામયુ આપીએ : “આવું મોહું ની આવે,” આમ પણ માથામાંથી ના નીકળે !”

ચિત્રની તરતે તો આપણે જાણતા નથી, હોતા અને આવી-contrastive વાતો કરીએ છીએ. એર, એટલું જ જાણવું હોય તો પાસેના ચિત્રનો જાણો જાણો લાગે છે કે કે જેલું આડ, આડ લાગે છે કે, અને છેવટે પતંગ અને દોરો પણ આપણને દેખાય છે ને? પછી તરત જ મન આપણે છુદ્ધિવાદીએ કરીશું, “આ જાણ કરતાં આડ નાનું? પતંગમાં આંગળાં આટલાં મોટાં? માથા ઉપર દોરો ને પતંગ? આ બધાનો જવાબ “હા”માં આવી શકાય. જ્યાં લાગણી પ્રમાણે મોટું કે નાનું ને કાંઈ કરે; તો એમાં ‘જોડું’ શું છે? કાંઈ શાસ્ત્રીય ગણકને એવું લાંબું ‘ટુંકું’ કરતા જોઈએ છીએ, ત્યારે તો આપણે ‘વાહ’ ‘વાહ’ કહીએ છીએ !

એક દિવસ એક બાળકે એના કાકાનું મોહું બનાવ્યું. એ ચિત્ર લઈને એના શિક્ષક પાસે આવ્યો. શિક્ષકને બધું પ્રમાણસર લાગ્યું, પરંતુ કાન બહુ મોટા લાગ્યાં ! એમણે એને ‘ખરાબ છે’ એવું તો ના કહ્યું, પરંતુ તરત જ પૂછ્યું, “આ ‘શું’ હોયું છે?” “આ મારા કાકાનું મોહું છે.” બાળક પ્રાસંગિક જવાબ મળ્યો. હજી શિક્ષકને પેલા કાનની વાત સમજાઈ નહીં એટલે પૂછ્યું, “પરંતુ આ કાન કેમ આટલા મોટા થયાં છે?” બાળકે એના સરળ સ્વભાવે કરી દીધું, “મારા કાકા, ત્યારે મારી કાંઈ જાણ થાય છે, ત્યારે મને કાન આમળાને લાલચોળ કરી મૂકે છે. ત્યારે આજે હું એમનો કાન મોટો નહીં કરું?” શિક્ષક આ સાંભળી ખૂબ ખુશ થયા. આવી અતિસમીકૃત અને અલ્પોક્તિ કટલીક મહાન કલાઓમાં આપણે જોઈએ છીએ. પેલા છુદ્ધના જ આપણે પહેલાં તો હસીને એને ભોંઠો પાડીએ; પછી એકાંક.

કાન જુઓ ને કેટલા મોટા છે !—બાળકના કાકાના અને છુદ્ધના કાન એ બંનેનો ઉદ્દેશ્ય એ કે જુદો છે.

બાળાળક એકવાર એક વસ્તુ જુએ છે, પછી એ તરત જ દોરવાને શક્તિમાન બને છે. એ વસ્તુ કદાચ આપણે બુદ્ધિ દ્વારા સમજ ના શકીએ, પરંતુ લાગણી દ્વારા તો સમજી જ શકીએ એવું હોય છે. બાળકને કાંઈ વસ્તુ દોરવી અથવા નથી લાગતી. વાધ, ચકલી, એરોપ્લેન, એસ. ટી., આડપાંત, યાળા, આગગાડી, બા, બાંપુજ અને પોતાની જાત : આનું બધું અને બીજું કેટલુંય એ સમતમાં પાડે છે.

આપણે ધણીવાર બાલગિતકલામાં વાસ્તવિકતા નથી એવું કહીએ છીએ. એમાં દોરેલા આકારો કુણા નથી, માથે જેની માથ નથી, એવું કહી વલોદીએ છીએ. પરંતુ આપણે વાસ્તવિકતાને વિચાર ખૂબ નીચો છે. આપણે કાંઈ દિવસ બાલ સ્વરૂપને લાગણી સાથે જોડતા નથી. ચિત્રની વાસ્તવિકતા શું છે, એ આપણે નથી જાણતા એટલું બાળક સમજે છે. આપણે તો ‘ચિત્ર અને ફોટોગ્રાફ વચ્ચે પણ કંઈ કરે છે કે કેમ એની દ્રિષ્ટિમાં છીએ, બાળક આ બધા ‘જોડે સ્પષ્ટપણે સમજે છે.

એક વખત હું જિંડાજીના એક આદિવાસી ગામડામાં રહેલ કરવા ગયો. ત્યાં હું એક બેન ‘જની’નો રહેલ દોરતો હતો. મારી પાસે એક મોટો અને એક નાનો એમ બે છોકરા બિલા-હતા. હું પાંચ રસો પછી મોટો છોકરા એની બેનેને બોલાવીને કહે છે, “જની, એમ એમ તોરે ફોટો; હંકુભાઈ લેકે પાડતો હા !” (જની, બે બે તારો ફોટો, હંકુભાઈ સરસ પાડે છે !). તરત જ પાસે બિલેલો નાનો છોકરો બોલ્યો, “હો તે ફોટો કાપની હા, ચિત્ર હા ચિત્ર ! (એ ફોટો નથી ચિત્ર છે ચિત્ર !)

તરત જ મને એને નમસ્કાર કરવાનું મન થયું.

ભારતીય-ક્રાંતિકાર-સંમેલન

૧૯૯૦થી માંડીને તે ૧૯૪૦ સુધીમાં ભારતના સ્વાતંત્ર્ય માટે જે સંગ્રામ લેવાયે, એમાં હિસ્સો આપનાર અનેક નાનાં મોટાં ક્રાંતિકારી સંગઠનો, દેશમાં જ્યાં થયેલાં, અનેક નામો-અનામો શહીદીએ ભારતીયની સ્વાતંત્ર્ય-વેદી પર પોતાનાં પ્રાણનાં ફૂલ ચડાવેલાં. એ શહીદીના સાધાદારોમાં જેઓ હજી જીવંત છે, તે આઝાદ ભારતના નવનિર્માણનું મુલ્યમ દર્શ્ય પોતાની અતુલવસ્તુક આંખે, જોઈ રહ્યા છે. માયા ક્રાંતિકારીઓએ એક સંમેલન, હિંસાચરના આરંભમાં દેશીમાં ખળો મૂક્યું.

૧૯૯૦ના જુલા-જુલા ભાગેમણી સત્રમન ૪૫૦ જેટલાં યુવકો ક્રાંતિકારીઓએ એમાં ભાગ લીધેલા. હિંદીનાં લાલ કિલ્લામાં આવેલ કિન્નિદ્રાએ નેસનો મકાનમાં એમને ઉભારે એપવામાં આવ્યા હતા. આજ કિલ્લામાં એમનાંમાંનાં કેટલાય ક્રાંતિકારીઓએ જીવનનાં મહાશ્વેમાં વૈભવિષ્ટિ હકુમેલકાદીના સુખ જળરજતીના અમલ હેઠળ પોતાનાં હતાં. આજ કિલ્લામાં 'પૂતી દરવાજા' ને નામે પડાયેલા એક દરવાજો છે, ત્યાં બ્રિટિશ સરકારે ૧૯૫૭નાં જળવાના આખરી નેતા, ને મોગલો સત્તનતનો આખરી અંશ સમા બહાદુરશાહના બેટાઓની કતલ કરી, વિદ્રોહીઓને જેર કરવા મોટા પાયાપર હિંદીઓની કતલ આરંભ દીધી હતી. તે દિવસે ફાંસીના જે માંચડા રોપાયેલા, તે હેઠે બ્રિટિશ સત્તનતના અંત સુધી ખોડાયેલા રહ્યા.

શુલામીનાં ધેનમાં પેરેલ, અસ્તવ્યસ્ત ને અપમાનિત મોઝાદ-કાંપ-ભારતને 'દેશી' અજ્ઞાત કરવાના પ્રયોશ લેજે જ, આ ક્રાંતિકારીઓએ વ્યક્તિગત હયાઓને જરૂરી માની, ત્રાસવાદ ને એંગ્લોજાણને આજ્ઞા લીધેલા. ને એમની સ્વદેશ-મુક્તિની તમતમાં નાત ભાત, ભાષા, પ્રાંત ને ધર્મ કઈનાં વાગાની સંકુચિત સીમાઓને તટવા, એમણે એક અનોખા આત્મસન્માન ને વિશ્વવર્ધનની પ્રેરણા જંગલી હતી.

આઝાદ ભાગતની ગળ્યાની દિશ્વેને આંખે આવા

ક્રાંતિકારીઓના પ્રતિનિધિઓના મિલનને આવકાર આપતાં, રાષ્ટ્રપ્રમુખ શ્રી રાજેન્દ્રપ્રસાદે પોતાનો આનંદ વ્યક્ત કરતાં કહ્યું કે: 'જે જે રાષ્ટ્રની આઝાદીના સંગ્રામમાં રાષ્ટ્રીય કેશિસ એ અહિંસાને વરેલી સરથા છે. તેમ છતાં આઝાદીની લડતના પાયા પૂરવામાં ભારતના ક્રાંતિકારીઓનો જે અમૂલ્ય ફાળો રહેલો છે, તેનું સમજ આ દેશ વિસરવા જેવું નથી. એમણે આ દેશની શુક્તિ કાળે વફોરેલ કુરબાનીઓ ને હુમ્મ કહોની યાદ કોઈ કાળે ભૂલાવવી નથી.

ક્રાંતિકારી સંગઠનના આરંભ

સૌથી પહેલું ક્રાંતિકારી સંગઠન રચાયું બંગાળમાં. શ્રી અરવિંદ ઘોષ તથા એમના ભાઈ પારિન ઘોષની આગેવાની હેઠળ. એ સંગઠનનું નામ હતું 'હુગાનતર બૂધ.' જગજગ એ જ સમય દરમિયાન બંગાળમાં જ એક બીજું એવું સંગઠન હિંદુ યશુ-જેવું નામ હતું 'અનુશીલન બૂધ.' ને એના નેતા હતા 'લાલે, બાલ ને પાલ'ની વિખ્યાત ત્રિપુટીમાંના એક અગ્રણી—બિપિનયત્રે પાલ.

આ બંધાં ક્રાંતિકારીઓનાં દિલમાં એક અતૂટ વિશ્વાસ હતો ને તે એ કે: બ્રિટિશ સત્તનતનાં હાથ સમી વ્યક્તિઓની છૂટીછંદાઈ હત્યોએ દારા, તેમ જ એના તંત્રની અચુક ચાકસ સરચાઓ પરના અવારનવારના હુમલાઓ દારા સ્વદેશ મુક્તિના જંગને જસતો રાખી શકાયો.

ત્યારે બંગાળના ક્રાંતિકારીઓના સમકાલીન, પરંતુ અમેરિકા જેવા દુરના દેશમાં જઈ, ત્યાંની ધરતી પર ધર કરી વસેલ પંજાબના બહાદુર ખેડૂતો, તેમ જ ઉલેડમાં વિદ્યાભ્યાસ માટે ગયેલ નવલોહિયા હિંદી વિદ્યાર્થીઓએ પશુ સ્વદેશ મુક્તિના સચાસ પર ચિંતન ચરૂ કરી દીધું હતું.

તેમાંથી ત્રણપાટીની સંઘાત ધર્મ. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પૂરું થયા પછી જે હમ્મરે પંજાબી ખેડૂતોએ દુર દુરની પ્રદેશમાં કાપની વસવાટ નાખી રહેવા માંડ્યું હતું, તેઓએ બ્રિટિશ

રાજના આત્માની લક્ષ્મી લેવા માટે ફરી પાછા હિંદ પાછા ફરવાનો નિર્ણય કરેલો. બોંબા શરદિસિંહ, સ્વ. બાબા કરતાસિંહ સંતોષા, બાબા સોહનસિંહ ભાકના, બાબા શુરુમખસિંહ, તથા પિંજોએ હિંદી સૈનિકોમાં રહેને શુભમ બનાવનાર સિટિય સતતલત સામેળવાની લાખના રીડી.

લાલા હરદયાસ આ ગદર આંદોલનના પ્રયોગ હતા. ને ૧૯૦૭ની સાલથી એ માટેની પ્રેરણાએ એમને બેચેન કરી મૂક્યા હતા. તે એકસરૂકું સુનિયમિતીની રોકાવશીખને રોકાવે માટે એમણે આ કામ ઉપાડી લીધું હતું.

૧૯૧૧માં ગદરપાર્ટીના નેતાઓએ, રાસબિહારી બોઝ, રામ મહેન્દ્રપ્રતાપ તેમ જ હનુમાન સંકોચે પૂરે વખતના વાવસરોય લોક ડાર્ડિંગ પ્રર બોળ ફેંકવાનો પાટ શોડ્યો હતો.

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના દિવસોમાં

પહેલું વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થયું, તે વખતે દેશ ને અમેરિકામાં વસતા ગદર નેતાઓએ હિંદની ભૂમિ પર એળવવાની ચિત્તારી પ્રગટાવવાના ઉદ્દેશથી, હિંદીકાંતિકારીઓની એક આખી ટુકડી તૈયાર કરી, 'કોમાગાટા માઝ' નામનું એક જપાની જહાજ લાડે લઈ, હિંદની ભૂમિ સુધી પહોંચવા માટે જે પ્રયાસ કર્યો, તેની શોભાએ શોષકરી કહાણી એ ભારતના મુક્તિ-સંગ્રામના ઇતિહાસની ગૌરવકથા છે.

કાંતિકારીઓએ પ્રગટાવેલ, સ્વદેશમુક્તિની એ તમજા ફૂલ, હિંદમાંના નવજવાન કાંતિકારી ભગતસિંહ, લાલુએશ્વર દત્ત, જતીનદાસ, જ્યોત્સેન, ચંદ્રશેખર આઝાદ, બેવાઓને ભલીમ સત્તા સામે કેસરિયા કરી મેદાને પડ્યા પ્રેરણુ આપી હતી. સિટિય સુદાસલોમાં ચાલેલા કાવના-ફેશીની પરંપરામાં કુડીબંધ સ્વદેશભક્ત વીરોનાં જીવન આલોખાયેલ છે. છેક ૧૯૩૩ પછી આ કાંતિકારી મળવળનાં વળતાં પાણી થયાં. કારણ તે વખતે દેશમાં અંધીજીની ધીર નેતાગીરી હેઠળની અહિંસક લડતના વિચારે હિંદી જનતાની કલ્પનાને પૂકડી લીધી હતી. તે આઝાદીની લડતને આપી એક વધુ ભેરદાર, એવું રાષ્ટ્રવ્યાપી સ્વરૂપ સંળળું હતું. આ હાકીકત કાંતિકારીઓ ને પણ સમર્થ હતી.

આ રીતે સ્વદેશમુક્તિ માટેના જંગનું પહેલું પ્રકરણ શરૂ થયું ને મુક્તિજંગના સભાગારમાં અહિંસા ને સત્યની સંસ્થાપના કરતા બીજા પ્રકરણનો આરંભ થઈ ગયો.

સંમેલનની શુભકામના

આ સંમેલનમાં ગદરપાર્ટીના સ્થાપક અને કામાગાટા મારુના નેતા બાબા સોહનસિંહ લાકના, ડાર્ડિંગ બોમ્બ કેસના લાલ હનુમંત સ્કાઈ, ૧૯૧૬માં પ્રથમ સ્વતંત્ર ભારતીય રાષ્ટ્રીય સરકાર ના (કાળવામાં) સ્થાપક રામ મહેન્દ્રપ્રતાપ, ભગતસિંહનાં સાથીઓ શિવરમો, વિશ્વમકુમાર સિંહા, રીડ-વર્થ જેલમાં માળવાર પુરમાનંદ કાંસી, કાકિરીના બેગેજચંદ મેટરજી, ડેલેહિસી સંવેર બોમ્બના ડો. બૂપાલ બોઝ, કુમિલા ખાતે, ૧૪ વર્ષની વયે બલ્લા મલ્ટરટ્રેડ રીવન્સન ઉપર ગોળી ચલાવનાર ડો. શ્રીમતી સુનીતી, ઘોષ, વગેરે વગેરે હાજર હતા.

(અલગતા અનેક જંગત કાંતિકારીઓ - વિતાંગેચ આશરે રીડના અંતિમકા મકબર્દી, અલેક્ષ ઘોષ, કલ્પના દત્ત, તથા જપાની વીર યુવતી બીના દાસ, ભગતસિંહના સાથી અબ્દુલ ઘોષ વગેરેનો સમાવેશ આ સંમેલનમાં કરવામાં આવ્યો ન હતો. અને મીરજ કાવતરો કેસ, કાનપુર કાવતરો કેસ, આઈ. એન. એ. (આઈફ હિંદ-ફોલ) અને આર. આઈ. એન. (નાવિહબંદ) ના, વીરોને પણ આમ ત્રણમાં આવ્યા ન હતા એમ જણાય છે.)

રામ મહેન્દ્રપ્રતાપે પોતાના વક્તવ્યમાં એવું પણ કહ્યું હતું કે, 'અમે જે સ્વરાજ માટે કુરબાનીઓ આપી છે, તે આ સ્વરાજ નથી... આ સ્વરાજ તો થોડાંક મર્ખોદિત યુવાનોની મનુ છે...'

સંમેલનના અધ્યક્ષપદે ડો. જ્યેન્દ્રનાથ દત્ત (સ્વામી વિવેકાનંદના નાના ભાઈ) હતા. કેંદ્ર સરકારના મુદ્દેબાન પડિત બોલિવેદવલ્લભ શર્મા આ પીઠ કાંતિકારીઓનું સ્વાગત કરતાં, એમનાં સ્વાર્થત્યાગ, દેશભક્તિની તમજા ને કુરબાની ઓને અજલિ આપી, આઝાદ ભારતના પુનર્નિર્માણમાં સહકાર આપવા એમને વિનંતિ કરી હતી.

તે ઉપરાંત આપણી નવમત આઝાદીના કેસરને કોરી ખાતરી લાખા, પ્રાંત, કામ, પક્ષની સંકુચિતતા તમા દેષ-અધ્યક્ષ મિત્રાવચ આમળ આવડતા અપીલ કરી હતી.

જસમેલને રાષ્ટ્રના આઝાદી યજ્ઞમાં પોતાના પ્રાણોની આહુતિ આપનાર શહીદોની યાદને મુર્તિમંત કરતાં એક સ્મારક સ્થપા માંગ ઉઠાવી છે. એક આલિસાન સમ્રેલ-ભાનનું નિર્માણ કરી, દેશવિદેશમાંથી મળી આવતી આ નાના મોટા કાંતિ સંગ્રામો અજેતી માહિતી ને વસ્તુઓઈ સમ્રેલના જીજ્ઞ કરવાની યોજના વિચારી છે. આ લવનની

સાથે એક એક સંમર્થ પુસ્તકાલય રચનામાં આવે કે, બધાં બેસીને આપણા નવમુકા માતૃભૂમિની ગુલામી શૂંબલા કેમ કરી તુટી શકે... એના અભ્યાસ કરી શકે.

કવિ વિદ્યાપતિ

હમણાં જ કવિ વિદ્યાપતિની ૫૦૦મી જન્મતિ બિહારમાં જાવાઈ. કૃષ્ણ-રાધાના પ્રણયમંથા પ્રેરણામય આમી મસ્તી-ફર ગીત લલકારનાર કવિઆત્માઓમાં વિદ્યાપતિનું એક પતોષુ સ્થાન છે.

અત્યારસંગી ભારતીય સાહિત્યના ઇતિહાસમાં આ વિની માતૃભૂમિ, ભાષા અને જીવનવિકાસ તથા પ્રણય-સંગના ઘટનાસ્થળ વિશે અનેક મતમતાન્તર હતા. કવિને કહનારાઓ વચ્ચે આ બધી બાબતોમાં ઉગ્ર વાદવિવાદ પાલતા હતા. 'રંગ દલે તે ધણે અંશે રમી ગયા છે. વેદાપતિ બિહારમાં ફરજના જીવસાના બાજીતપૂરના નિવાસી હતા' નિશ્ચિત બન્યું છે.

વધુમાં હવે, મધ્યમા મળે છે કે, તેઓ ખૂબ જાણીતા મેવાં ફર્યારી કવિ હતા. ને એમના લાંબા જીવનકાળ રમિયાં અનેક રાજદરબારોમાં એમનું પોતાનું આગવું ધાન મેળવી લીધું હતું. જોનપુર જેવા મુસ્લિમ રાજદરબારમાં જ એમને માટે સારા એવા આવકાર હતા. છતાં સૌથી બિા કાળ તેઓએ ૧૪મી પંદરમી સદીના ઉનાવરા રાજ-શિના સંગમાં વીતાવ્યાં ગણ્યા છે.

એમ મનાય છે કે, ઉનાવરા રાજવંશનો છેલ્લો રાજવી 'રામ' શિવસિંહ મુસ્લિમોની સાથે લડતાં હોયો ને ગુમ પડ્યો, તે પછી કવિ વિદ્યાપતિએ રાજ શિવસિંહની રાણી કલ્યાને લઈ ને પાલના એક ગ્રામમાં આશ્રય લીધો હતો. મજાનું માનવું એમ છે કે, રામ શિવસિંહની રાણી લગભગ જ એના-પ્રણયનું પાત્ર છે. ને એનાં ધણાં કાવ્યો આ વાતની ઘાહી પૂરે છે. એ મુખ્યત્વે રૂઝાર ને પ્રણયરસનો કવિ છે. વિદ્યાપતિનાં કાવ્યોમાં ભક્ત કવિઓની આદર્શતા ને સાત્વિક મસ્તીને બદલે રૂઝારિક પ્રણયની માદકતા વધારે ટપકતી જાય છે.

રાધા ને કૃષ્ણનો પ્રણય ગાવામાં એના પગે ધઈ ગયેલ કવિ સુરદાસ કરતાં એનો રંગ નિરંજન જ છે. સુરદાસનાં

કાવ્યોમાં જવાઈને ફરી કહતો રંગ દાઈ દેવ તો વિરહની વેદનાનો છે; ત્યારે વિદ્યાપતિનાં કાવ્યોમાં પદિપૂર્ણતા પામેલ પ્રણયનો આનંદ ને ઉલ્લાસ હલકાઈ રહ્યો છે:

હાલુ કંઠેયો મોર આંચર રે
કાદત નવ સારી.....

સુરવ સમાપિ મુતલ જર નાગર
પાનિ પયોધર આપી
કનક સંજુ જનિ પૂજી પુજારી
ધરય સહોરૂઠ બાંધી
સખિ હે, માધવ કેતિ વિલાસે,
માલતિ રમિ અનિતાહિ
અગેરજી પુતુ રતિ
રંગ આસે.

પોતાના વધુરથળને એ હાથે ઢાંકીને નીંદરમાં પોરેલ, નવજોવાના સુંદરીનું વજૂન કરતાં, એનાં પયોધરને કવિ પુજારીએ કમળાકૂલ વડે ઢાંકેલ સોનાના શિવચંચુ સાથે સરખાવેલ છે...

કવિ વિદ્યાપતિ યુરોપિયન લેખક ચોસરનો સમકાલીન મનાય છે. તે ઉપરાંત પોતાની માતૃ-ભાષામાં સાહિત્ય રચનાર સૌથી પ્રથમ મહાકવિ ગણાય છે. જમસિંહ, તુલસી, સુરદાસ ને કમ્પીરની પરંપરાનો વિદ્યાપતિથી જ આરંભ થાય છે. પોતાના જન્મ ને જીવન સ્થળ મિથિલાની સીમાઓને ઓળંગી, કવિ વિદ્યાપતિની કાવ્યસૌરભ દૂર ફરના પ્રદેશોમાં ફેલાઈ ગયેલી છે.

મહાકવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અંગસિ આપે છે :

‘વિદ્યાપતિનાં કાવ્યો ને ગીતિઓના પ્રારંભિક ઉલ્લાસે જ તો ભારી યૌવનકાળની કલ્પનાશક્તિને કુબ્ધ કરી મૂકી હતી.’

ઈઝરાયેલની સર્વોદયો વસાહતો

હું યુરોપ જવાનો હતો ત્યારે આચાર્ય કૃપાલાનીજીએ મને કહેલું કે “ તમે ઈઝરાયેલ જરૂર જાઓ. અત્યારે દુનિયામાં કોઈ દેશ મહાત્મા ગાંધીજીનું કંઈક કામ કરતો હોય તો તે ઈઝરાયેલ છે. ” અને મને ઈઝરાયેલની મુલાકાતથી થી કૃપાલાનીજીની આ વાતની ખાતરી થઈ.

આ દેશમાં કિયુતની પ્રથા છે. કિયુત એટલે આશ્રમ

કે, પછી નાનું સામકુટુંબ. આ કિણ્વતમાં રહેનારા કોઈને ચેતાની, કરી મિલકત નથી હોતી કે સ્ત્રી-પુરુષને સાથે રહેવા સિવાય બીજું કોઈ વ્યક્તિગત જીવન નથી હોતું. સર્વોદયના મૂળ પાયાના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે આ કિણ્વતમાં સામુદાયિક રસોડું, સામુદાયિક જીવન, અને સામુદાયિક મિલકત છે. કિણ્વતમાં બાળકોની બધી જ જવાબદારી બુદ્ધિ વ્યવસ્થા કરી કિણ્વત સંભાળે છે. માળાપો તેમનાં બાળકોને રાત્રે મળવા જતાં હોય છે. કોઈ સ્થળે માળાપોને ત્યાં બાળકો મળવા નહીં છે, તો કોઈ સ્થળે બાળકો રાત્રે માળાપોને ત્યાં સ્વા જાય છે.

આ કિણ્વતમાં રહેનાર હરેકોઈ પુરુષ ૮-૧૨ કલાકનો પરિશ્રમ કરે છે. આપણે કરીએ છીએ તેવા પ્રતીક શ્રમ નહિ, પણ સખત પરિશ્રમ હોય છે. જૂદા, કુચાન, દરેકને માટે યોગ્ય કામ સારી રીતે ગોઠવાયેલું, હોય છે. અને કિણ્વતમાં કોઈને અસતોષ નથી. ઈસરાયેલના વડાપ્રધાન આવા જ એક કિણ્વતના સભ્ય છે; અને આજની તેમની જવાબદારી દેવા કિણ્વતવાસીઓએ જ તેમને મોકલ્યા છે. તેમ છતાં વડાપ્રધાન બ્યારે કિણ્વતમાં આવે છે, ત્યારે કિણ્વતના નિયમ પ્રમાણે ભાગે પડતો દિવસભરનો શ્રમ તેઓ કરે છે, તેઓ બ્યારે પ્રધાનપદ છોડશે, ત્યારે કિણ્વતમાં જ આવીને એક સામાન્ય માનવી તરીકે રહેશે, અને પૂરો શ્રમ કરીને પેટિયું મેળવશે.

આ દેશમાં આવાં ૨૨૫ કિણ્વત છે. કિણ્વતમાં દાખલ થનાર નવો સભ્ય પહેલાં તંત્રમાં રહે છે. પછી બેરેકમાં (સિપાઈની ઝાટકી જેવી ઝાટકીમાં), રહે છે અને ૨૦ વર્ષ પછી તેને ગણનામાં રહેવાનું મળે છે.

આ કિણ્વતમાં રહેનારા દરેક માટે મુરોખના જેવી રહેવાની અદ્યતન સગવડ છે. પતિ-પત્ની માટે પૂરી સગવડવાળું નાનકડું ઘર છે, અને એમને થોડા પિસ્તા-ખર્ચ મળે છે. છોકરાં તો અત્યારે જણાવ્યું તેમ જહાર બંધોની સાથે જ રહેતાં હોય છે; પણ કોઈને ૪ બાળકોથી વધુ સંતાનો નથી.

સહકારી ખેતી

ઈસરાયેલનો એક બીજો ભાગ એવો છે કે, બધાં સહકારી ખેતી છે, અને દરેકને સરખી જમીનના ટુકડા છે; પણ કામ સહકારી ધોરણે ચાલે છે. આ સહકારી ધોરણના કિણ્વતમાં વસનારાંઓએ એવા વિચારને અપાવ્યો છે કે “અમને

અમારી થોડી વ્યક્તિગત જિંદગી ભેજે એ હોય. અમને જુદો મિલકત, જુદા-પૈસા નથી ભેજતાં, પણ અમારે બહુ ગંધીને બાળકોને સાથે રખવાં છે. એ રીતે અમારે અંગત જીવન ભેજે એ છે.” એટલે આવાં કોઓપરેટિવ (સહકારી) કિણ્વતમાં આવી પ્રથા છે. આ કિણ્વતની સંખ્યા પણ થોડી છે; અને અહીંનાં કુટુંબોમાં બાળકોથી વધુ કોઈ નથી.

આ દેશમાં બાપુનું ઘણું માન છે. ઇસરાયેલના વડા પ્રધાન શી મેન ઝુરિયન અને ચેતાના કિણ્વતમાં લઈ ગયા અને ખૂબ પ્રેમથી મને બહુ બતાવ્યું.

ઈસુ મહાપ્રભુ, ગાંધી મહામાનવ

સાવત્રસના એક ગાંધીવાદી ભાઈએ અમને કહ્યું કે “તમે ભણો છો ઈ-ઈસ પછી આ દુનિયામાં ઈસાથી પણ મહાન તરીકે મહાત્મા ગાંધી પેલા થયા છે; ઈસા તો ભગવાન હતા અને મોટા બન્યા, પણ મહાત્મા ગાંધી તો મનુષ્ય થઈને આપણ મોટા બન્યા, તેથી તે ઈસાથી પણ મોટા છે.”

[‘બાપુજી’ માથી] — જયપ્રકાશ નારાયણ

બ્રહ્માંડની અદાલતમાં માનવી!

આપણાં પુરાણોમાં દેવી અને આશુરી તત્ત્વો વચ્ચેનાં યુદ્ધો ઘણાં લખાયેલાં છે. પરંતુ એ બધાં યુદ્ધો હાથેહાથ લડતાં, રજુમેદાનમાં શત્રોના આધારે લડાયેલાં યુદ્ધો ગણાય. એ હાથોમાં શત્રોની સક્રિય પરિમિત હતી, પરંતુ આજે એ શત્રોની સક્રિય પ્રત્યક્ષરૂપે બની ચૂકી છે. એવે વખતે નિયોક્તના કેન્દ્રીય વહીવટની પુરા સંજોગનાર, સ્વર્ગની સલાને પૃથ્વીના કારાખારમાં દબલ દેવાની ફરજ પડે છે. ને એમ નહીં કરવામાં આવે છે કે, સુધ, અંદ ને મદ નહતોની સાક્ષીએ. બ્રહ્માંડના કોઈ એક ભાગમાં અદાલત ખેલશે, ને એ અદાલતમાં પૂરો કેસ ચલાવ્યા પછી જ ચૂકાદો આપવામાં આવશે કે, ‘પડું પડું થઈ રહેલા અણુઓના પ્રલયમાં માણસમતને સદાને માટે ખતમ થઈ જવા દેવી કે કેમ? આ સ્વર્ગીય અદાલતના પાંજરામાં વાંદી તરીકે, એક બાણુ અનુર-સ્વતંત્રને ખડા કરવામાં આવ્યો છે, તો બીજા બાણુ અતિવાદી તરીકે. માણસમતને ઊભી

રાખવામાં આવી છે. માણસ જાતે, પોતાના બચાવ માટે, તો 'એ માણસ જાતનું નખખોદ જવું જોઈએ' એવા પોતાના નિષ્કૃપ્ત પ્રતિપાદન માટે, ઘેર અધકારના પ્રતિનિધિ અસુરે-શવતાને—પોતપોતાના વફોલા ઊભા કર્યા છે.

પ્રજાડની અદાસતમાં ન્યાયમૂર્તિ સમક્ષ આજો કેસ ચાલે છે. એમાં માણસજાત પોતાનું સારાપણ, પુરુષાર્થ કરવા મથે છે, તો અસુર એનું નહારાપણ સોંપી કસવા, ઇતિહાસમાંથી એક પછી એક—ચોકળાં ઘાખલાં ટંકચે જવો નેરદાર દલીલોની જડી વરસાવે છે. ને ત્યારે ઘણી વાર તો એવી નાજુક પરિસ્થિતિ ઊભી થાય છે કે, ખુદ માણસજાતને પોતાના પગ 'જિખડુ', 'જિખડુ' થઈ જતાં લાગે છે!

હેન્ડ્રીક વાન લૂન નામના પ્રખ્યાત અમેરિકન લેખકના પુસ્તક 'માણસજાતની કથા' (સ્ટોરી ઓફ મેન કાઈન્ડ) નામના પુસ્તકને પ્રકાશકો તરીકે રાષ્ટ્રીય, યુદ્ધ ને શાંતિ અંગેની એમની દલીલોને પ્રત્યક્ષ કરતું આવું એક અનોખું ચિત્રપટ અંગ્રેજીમાં તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે, તે દુર્લભ નામાંકિત અભિનેતાઓએ એમાં ભાગ લઈ, આ ચિત્રને સર્વાંગસૂચક બનાવવા મહેનત કરેલી છે.

આરોપીના પીઠવામાં ઊભેલ માણસજાતને અસુરે છુલ્લે કરેલ તદોમતનામોને બચાવ આપતાં ભારે પડી ગયું એવી પરિસ્થિતિ, આજે તો દેહલી ઉધારી છે...

પુરાણા ઇજિપ્તની વિલાસી આપખુદ રાખચાલી, એની અમાનુષી શ્વાસીપ્રથા, રોમના નીરો રાખતું સતોધ્યાપણ, એના આસુરી આનંદો, કંઈ સેકંડો નિરૂપિતા ગળાં લેતો અશાનનો અધાપો ને ત્યાંથી માંડીને તે આજસુધીના શોષણ ભૂજ, અનાયર ને અનાયરોનો વારસો... આ પાપના ભારે ભોગ સ્વેચ્છ, વરસા, મથતી માનવજાત, અદાસતમાં કરગરી જોડે છે: 'પણ તો સાહેબ! અમારો બાળબચ્ચા ને એમના ભાવિયનું શું?'

જેના જવાબમાં, ટાંપીને બેઠેલો અસુર હસેલો: 'જડકો મારી દે છે: 'અરે સાહેબ! એનાં છાકરાંનાં રમકડાં પ ભુજો તો—તોપો, જંદુકો ને તલવારો...!'

છતાં ન્યાયમૂર્તિ, માણસજાત અંગેની 'કોક' સુધીના લાગણીને કારણે, એને પોતાના બચાવ માટેની એક વધુ તક આપવા ખાંતર પોતાને મુકાદો મુલતવી રાખે છે, ને કહે છે કે: સ્વાનસ્સાના ન્યાયની સમતુલ્યા બહુ જ નીજુકે તાંતણા પર ટોળાઈ રહી છે. હવે આગળ શું થશે, એની બધી જવાબદારી માણસજાત પર જ અવસરે છે.

ને ખરેખર, સરી રહેલ માનવતાનું મૂલ્ય સમજી, એની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરવામાં જો માણસજાત નિર્ણય નીવડી, તો પછી તો એને માથે 'સુપર એમ' બોલવા જોઈએ નહીં, ને તે 'તુદી' પડે તો નેંધાઈ પથ્થુ નહીં.

ગુજરાતનું એક માત્ર સર્વાંગીણ સ્વાધ્યાયનું ત્રિમાસિક

સ ની પા

અંક રજા : ઓગસ્ટ ૧૯૫૮નો અંક પ્રગટ થઈ ચૂક્યો છે

[પાનાં : ૧૨૦ ડોળી ૧/૮ વાર્ષિક રા. ૬ છટક, રા. ૨]

સંપાદક : : : ઇલાએન જોલી

સહાયક મંડળ : મુરેશ જોલી, રસિક શાહ, બોગીલાલ માંધી

પરમશક્તિ : : : શ્રી ડોલરામ માંધી, શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષી

વ્યવસ્થા : : : મેન પ્રકાશન ગૃહ (રામજીવિ પોળ : વડોદરા)

વિષયમય : અનુભવી પદ]

આ વિભાગ દ્વારા કાવ્ય અને કલાનો પ્રારંભિક આસ્વાદ કરાવી વિશેષ જનસમૂહ અને સાવિત્યકલાનાં સર્જનો વચ્ચે સેતુ બાંધવાની અભીષ્ટા છે.

—સુરેશ હ. જોષી :

નિવેદ

હવે મારાં દરો રસમય પ્રવાહી નવ જાને,
ઉદે જામી જામી પઠ પઠ હાલો પઠ ચહે,
અરે ! નિઃશ્વાસો એ કબલ કરનારા ચર્ધે રહ્યા,
હવે તુફ તુફ મુજ નિગરના થાપ પડ્યા.

મયા એ અણુના મધુર સંઘળા બાવ શિશુના,
હતા તે ના બાસે રુદન કરવાને મુદુ સખા;
ન કેપુ સંસારે નયનજલ માટે સફલતા,
કહી દહિ નાપુ ? સહુ ગમ બરી એ કંઠુવતા !

કવિતા આવાને મુજ દહધને ના મન કહ્યું,
તહીં માતાં પૂરું કરી પલ્લુ નથી આંતરકંઠુ,
જનોની બાપામાં જગત વિધનો ગંધ અસરો,
ન શરૂં કે પૂરો કરી પલ્લુ મધ્યે માદવ ભરો.

ન બાવે તારા ને ઉદધિ નહીં વા આ તરુ નહીં,
ભરી બાસે ત્યાં કપટ-અતુરાર્થ જન તણી,
ન કેઈ ડેરે મી મુદુ દહધની વાત, મુણવા,
ભરેલી છે વિશ્વે કહિત સંઘળે આશ્વમયતા.

ગદ્યા આંહી ને ત્યાં ગરલ નિર્ભ નાખી સરપ કે,
વિસામાને માટે જરીય અપવાદે નવ કયો,
નશા ભેરીમાં આ જગત સંઘળું છે લથકંઠુ,
ન અપાંતુ પૂરું-કંઈ કંઈ બધે બાંનગી રહ્યું.

મને તે આ જ્ઞાને રુધિર, નસ, અસ્થિમય ધણ્યો ?
અરે ! એવામાં શું રુદન કરતો આ રસ કયો ?
ન લાલું કયાં બેસું ? સમજવું નહીં, કયાં શિર ધડું ?
અરે ! ના લાલું કથમ, શું કરવું આ ઉવ તણું ?

—કલાપી

પ્રત્યાર પાઠ છે : નિઃશ્વાસમાં અણુતા ત્યારે કલાપીની
કવિતા આવે કે તરત ઉદ્ધારમિલે, કેટલાં આવે છે,
‘અરે’ કેટલી વાર આવે છે તે ગણવા ભેરી જતા.
કલાપીના ભક્ત એક સુરુણે આ ગુના પાલ કાન, પુણ
આમળેલો, પછી કિરોરવ્ય વટાવતાં મનની કલ્પિત વેદનાને
ધેરી ધૂટીને ભોગવવાનો ગણો આવ્યો, ત્યારે કલાપીની
કવિતા હોઠે આવી; એ વેદનાની બેઝાશ મારતા, મિત્રોને
સખેલા પત્રોમાં મધ્યે કલાપીની પકિતચોટાં. આ
કાવ્યની છેલ્લી પકિત બુઝો :

અરે ! ના લાલું કથમ, શું કરવું આ ઉવ તણું ?
એ પકિત કંઈ કેટલીય વાર એકાંતમાં રચના અસરો

આવી મધા. તે ગાળામાં ને કવિતા સખી તેમાં ય આના જ
પાપા જો, દરેક કવિની કાવ્યરચનામાં આ ‘કલાપી-
વ્ય’ આવે છે. ત્યારે સામણીઓને સુરોળ આકાર આપીને,
કલ્પથી જવાને પદો એમાં છપ્પછળિયાં કરવાનું વધારે
લાવે છે. વિશ્વદની સાથે ઉપાસરલ અને રેપની માફકસરની
ઉણ્ણતા પુણ ભણી હોય છે. તમે દરેક કવિની પ્રારંભિક
રચનાઓ જોશો તો દલપતરામની સાથે કલાપી પણ
‘સુખાએલો’ દેખાશે.

જુદાખ-જુદાખ એ આપણે સૌથી વધુ પરિચિત એવી
મસ્ત છે. તેને ને સૌથી મધુ પરિચિત હોય તેની જ વાત
કહેવી વધુ અધરી હોય છે. આથી જ, સાહિત્યમાં, કુઃખ
વિશે ને લખાયું તે કયાં તો કિર્મિના બેઝથી સાવ પાણીયું

ખની ગણુ' ને કયાં તે સાહિત્યની ઉત્તમોત્તમ કક્ષાએ પહોંચવાના અણુ ધરાવનારુ' ખની, ચંદુ'. હીરાને-પાસા પાડી શકા, પણુ' આંસુના પર કેશુ' નકશીકામ થઈ શકે ખરુ' ? આંસુમાં હીરાના જેવી દેહતા નક્કરતા ઉત્પન્ન કરી શકીએ તો બધું એ ખની-શકે.

સ્ત્રી-દ્રતાયની એક કવિતા યાદ આતે છે :

દુઃખેર દિને લેખિતકે બાંધે

આંધારે લખતે દિયો નાં

દુઃખને દિવસે કદમને કહું ને મને શરમમાં નાખીશ નહિ ! એ અહીં સંભારવા જેવું છે. અગ્રેષ્ઠ નિશાળમાં 'The Stone' નામની એક કવિતા લખેલા (હું ધારું હું કે જિંમનની રચના). એમાં કાવ્યની નાવિકાના પ્રિયતમનું, પથ્થરની આશુમાં કામ કરતાં અવસાન યોગ્ય છે. એના જ એક ક્રમિત પાસે એ મૃત્યુલેખ કાતરવાના ભય છે. પેલી બાજુ પથ્થર ઉપર છીણી ફરે છે, આ બાજુ એ અક્ષરોને કાતરાતા ભેતી ખેંચેલી, વેદનાથી સાવ તિબેષ્ટ બની મચેલી, નારીના હૃદય પર મૃત્યુની છીણી ફરે છે. એની આંખમાં આંસુ નથી. પાંખો ખોઈ ખેંચેલા પંખીની જેમ એ આંખો સ્થિર છે. ને આખરે ત્રિજો દિવસે લેખ કાતરાઈ રહી ત્યારે મૃત્યુનું કામ પથ્થર પૂરું ચંદુ',—પેલાને એકલા બેસીને એ એની પથ્થર મૃત્યુલેખ કાતરવાનો રહી !

અનાયાસ જ આ વાત અહીં યાદ આવી ચર્ધ. જે વહી ભય છે તેને કાર નથી લાગતો, એ એના વજેવા સાથે ભારને પથ્થર વહી લઈ ભય છે. પથ્થર જે વહેતું નથી, બધું રુધિરને નસોમાં શીયાંની જેમ પુરાઈ ભય છે, પારાની જેમ નીચે ને નીચે વર્ષાને પડી રહે છે તે આપણને મારે છે. આ કાવ્યમાં આવી, ન વહેનારી, મઠાઈ મચેલી, વેદનાની કવિ વાત કરે છે. માટે જ સૌથી પહેલી વાત ઉદ્દગારની જેમ કવિના મુખમાંથી સરી પડે છે :

હવે મારાં દર્દી, રસમય પ્રવાહી ભય બને,
ઉરે ભરણી ભરણી પડે મર લગરે પડે યાદે

આ ભાર : એટલો તો વંધીને અસહ્ય બની મરે છે કે નિઃશ્વાસ જેવી સાવ હળવી (શ્વાસ હળવો હોય, પથ્થર નિઃશ્વાસ તો ભારે બની ભય !) વસ્તુ પથ્થર એ ભારમાં અસહ્ય વધારો કરી, મૂકે છે, એની દબલ સહી શકાતી નથી. એક ફેન્ચ કવિની કવિતા યાદ આપ્યા વિના રહેતી નથી. ત્યાં એ કહે :

છે કેન્સુ' મર્ધ ત્યાર પછીથી (કાવ્યની શરૂઆત જ સીધી sincere then થાય છે) પાંખણને કાનરે ઝમી રહેલા અણુને ખાળવા આંખના સ્નાયુઓને એવા તો તંબ 'કરી મૂક્યા છે કે ન પૂછો વાત ! સહેજ સરખો : પ્રલકારો' કે ધમકારો થ હવે પરવડે એમ નથી : એટલા બધા સાવધ રહેવું પડે છે !

આમ વેદનાથી બધું ફાટું ફાટું થઈ રહ્યું છે. કલાપી એ આંખો સેમાન્ટિક શૈલીના કવિ છે. એને આકાર સૌજન કરતાં આકાર હાથવાતું વધારે ફાવે. જેના પર આપણે જય મેળવવા ઇચ્છતા હોઈએ તેને આકાર આપી દઈએ એટલે પાતું, એ રક્ષક પ્રાણ બની રહે, પણ જે આકારમાં જે બધાય નહિ તે અભેય બને. આકારમાંથી સરી જવું એ આ શૈલીનું એક લક્ષણ છે. અહીં પણ કવિ આકારથી અકળાય છે, એમાંથી છૂટવા ઇચ્છે છે. કાવ્યના અંતમાં કવિ ફરિયાદ કરી બેઠે છે :

મને તે આ શાને મુશ્કિલ, નસ, અસ્થિમય ઘટ્ટો ?

આ આકારના સનહ બધામાં તો બાંધેા જ ને વધારામાં અંદર હંસકાતો, જીછળતો ' રુદનરસ ' ભરી દીધો ! આ કવિને માટે અસહ્ય બની રહે છે.

અણુમાં પથ્થર મધુરતા છે, અથવા એમ કહીએ કે અણુને કારણે જ મધુરતા આવી શકે છે; જે વિષાદને અશ્વ જીસેથી ન નાખે તો મધુરતા આવે શી રીતે ? અણુ સારીને જીસેથી શકાય એવી વેદનામાં વિષ નથી હોતું. માટે જ કવિ એને ' સિન્ધુના લાવ ' કહીને, કદાચ, યોગખાવે છે વળી રુદન માટે ય કાંઈના ખજાનો આધાર બેઈએ. અરપપરુદન શા ખરવું ? (બોસ્લિસ પારતરનાક કવિતાને યજ્ઞવંતાં કહે છે : It is the tears of the World on a shoulder. પણ આ આંસુ તે વિશ્વનાં આંસુ, વ્યક્તિનાં નહિ.) હવે એવા સખા પથ્થર નથી રહ્યા, જે ખજાનો આધાર આપે. અણુની ગજાને પથ્થર ઝીલવી એ જેવા તેવાનું કામ નહિ. એવા મિત્રો પથ્થર વિરલ, કાંઈનાં દુઃખની કથની સાંભળવી એ મૂઝવનારી પરિસ્થિતિ છે. એને વિરલ સમભાવની અપેક્ષા રહે છે. સેમાન્ટિક કવિઓને દુનિયા સામે ઉમેશા ફરિયાદ કરવાની રહે છે :

ન દેખું સંસારે નયનજલ મારે સદૃશતા,
કહીશ દીક નાખું ? સહુ મજા ભરી એ લહુપતા !

આ અતિક્રાંતિનાં બીજાં પણ કારણ છે, મેં જો કારણો વધારે વ્યાપક સ્વરૂપમાં છે. આ કવિતા યાદ રહી મોક્ષી તે એમાં આવતી, સ્વર્ગ જલદને પ્રસારી જતા વિશદ સર્પની છબિને કારણે. એ છબિમાં એક પ્રકારનું ભય છે. આવા ભયવાળી છબિ કવિ ઉપજાવે ત્યારે તેના પર જ કાવ્યતત્ત્વ ઊર્મિનું ધારણ સ્થાય બને. હુજો એ સર્પને.

મધો. આંહી' ને ત્યાં ગરલ નજ નાખી સરપંકો,
આ 'અહીં' ને 'ત્યાં' એ વિચના બે છે એ, ને તેથી જ તો—

વિશ્વામને માટે નરીય અપવાદે નવ કથો;
તસુભર મુંદ ભૂમિ રહી નથી કે જ્યાં ડેરથી બચવા જિભે રહી શકાય. આટલા વ્યાપક ડેરની અસર કાવ્યના ઉપદેશનરૂપ શબ્દ પર પડી છે.

જનોની ભાષામાં જનતા વિષયો અંધ પ્રસારો,
તે શબ્દો કેાંપુરે કહો પણ મધો માઈજાભોયો...

કવિનું ઉપાધાન જ આમ વિશ્વવ્યાપી વિષયો કલ્પિત થયું છે. આ ડેરની અસરથી શબ્દોએ એમની સ્થિતિમાં, તાંડી (જે પ્રાણના ધર્મો છે) બોમાં છે. ખડું બરડ સીબ્દક ધર્મ થયું છે, તે કલાપિ જેવા કવિને માટે આ સૌથી અસહ્ય વાત છે. એની શોધ માઈવ ભર્ષા શબ્દને માટેની છે. ચોતાના મુખ્યમને વિશેની ભગતુક શોધનો આજો અણુસાર નિરવધની ઉદ્ધારના પુનરુપ એની કવિતામાંથી, અહીં આપજાતે દેખાય છે. આવા શબ્દો હવે સુલભ નહિ રહ્યા હોવાને કારણે—

કવિતા માવાને-મુજ હૃદયને ના મન રહ્યું,
તલીં. માતાં પૂડું કરો પણ નથી અંતર કયું;

જાણ્યું (જનતાં સુધી 'કાને') કહ્યું છે કેાંકલાપી કવિતાને લેક્ષ્યામનતા નથી. એ તો એક સાધનમાન જ એમને મન રહ્યું છે. 'અંતર હારવા' એ સ્વાયમજી; પણ તે તો હવે સિદ્ધ થતું નથી, માટે કવિતા પરથી મન છોડી ગયું. અને, કદાચ આ જ કારણે, વેદના વધારે અસહ્ય બની છોડી. આ 'મદ' શબ્દ કલાપીના વ્યક્તિવનો સ્વચ્છ શબ્દ છે. લાગણીની કુમાર વિના એને ન ચાલે. એની જાણતા આ દુનિયામાં કયાં છે! માટે કવિ જિજ્ઞાસુ ને કહી નાખે છે:

અરેલી જ વિમ્બ કડિન સમજે અગ્ન્યમયતા.

મેલૂ આનોઈ પણ Philistinesની સામે ફરયાદ કરેલી. એવાજ્ઞ કરતો જ રુચિની સુકમનાના વિરોધી છે, એમાં એ સૌકી અંતરણ્ય રૂપ બને છે. કલાપીની ફરિયાદ વાગ્યતી છે.

આ વેદના જો 'આંહી' થી 'ત્યાં' પહોંચાંડી શકાય તો એમાંથી છતરી જવાય, તો એને 'રસમય પ્રવાહી' બનાવી શકાય. પણ અહીં તો દરેક ચેતચેતાના બોલિયામાં નજરકેદ બોગવે છે. એકની વાત બીજા સુધી ભાગે જ પહોંચે છે—(રોડન સ્પેક્ટર : We are all crammed islands of flesh.) જો આપણું 'આપણું' બીજાને સમજાયું અર્થાત્ દેવાતું હોય તો બધી દુઝા ટળી નહીં, પણ—

ન આપણું 'પૂરું-કંઈ કંઈ' બધે ખાનગી રહ્યું,
અને આથી જ કવિ ધૂધવાઈમુઝાઈ ને બોલી જોડે છે:
ન ભાણું કયાં ભેટું? સમજવું નહીં, કયાં સિર ધણું!
એ સિર ધરવાનો ખબો કયાં છે આ દુનિયામાં? ને આ બધી જગ્યામાં આપણને આખરે કાણ મૂકે છે? આપણું હૃદય જ ને! આથી વિચને કપકો દીધા પછી પણ આખરે પાછા વળાને કવિ બધો શેષ ચોતાના હૃદય પર જ દાકરે છે. કલાપી જેવા કવિની આ એક લાક્ષણિકતા છે. અને, આપણા હૃદયમાં પણ એ છેલ્લી પંક્તિના રણકાર ધૂમી રહે છે:

અરેરે! ના ભાણું કયાં, શું કરવું આ ઉવતણું?
આપણું કાંવિસાહિત્યમાં આ, હૈયાને કાણે ઉપાલમ નથી દીધો? યાદ કરો : સુન્દરમ (અરે કે હમણાંનું આ હૃદયને થયું છે ન શું?), ઉમાલકર (છે કે માનું આખિલ જગતમાં—) અરે, હૃદયને ઉપાલમ દેનારી કવિતાઓનો જ એક આજો સંગ્રહ પ્રકટ કરવા જેવો છે!

કેલોપી ધણાને ગમે છે. એનું એક કારણ છે : એનું આપણું ખાલ પચાવવાને ભાવકને માંડેનો પાચકરસ ઉમેરવો પડતો નથી. તમે જીલ પર મૂકો ને ઓગળી ભળ-એવું એ ખાલ નહીં પણ ચોખ્ખું છે અવધ તો લેજ છે!

છેલ્લે એક વાત : નિર્વેદ તો સાંતનો સ્થાપી ભાવ છે, અહીં તો કુરુણ છે (લગભગતિના રામનો 'પુટપાકપ્રતિકાર' લાલે નહિ હોય તો મ). એટલે આ શીર્ષક બોધને અગ્રમુદ્યાપ્ત માણું છુલ્લવીને ના કહેવાના : ના ભાઈ, આને અમે નિર્વેદ નહિ કહીએ.

કલાનો જન્મ

તેમ જ હાથોમાં નિર્માણ સર્જાયેલી નાખી. શુદ્ધ અને વેરાન પડી રહેતી કલાઓની ખરબચડી ભીતો પર, ચિત્ર કરતાં એનાં જ સંબંધીઓ, તીર-કામડાં, સાથે લાલ લાલ ચાકની તીણી રેખાઓમાં પૂરાઈ ગયાં. નાખિયેલી કાચલીનો ગોળમટાળ ટુકડો એક લાકડી અને રસી સાથે બંધાઈ ગયો, અને બાજુ કે જેલી બે બાકારા જેવી આંખો વાટ એ હસી પડ્યો ! શુદ્ધની પાસે જ પડ્યો રહેતો પેલો યાંત્રણા જેવો પથ્થર, હવે તો બાજુ હાથમાં હથિયાર લઈને પહેરો ભરતો ઘઈ ગયો.

એવા જ એક યાંત્રણા પરનું આક્રિમાનવે કરેલા શિલ્પનું રેખાંકન અહીં આપ્યું છે. એમાં વધારે પડતો લાગુ કોરી કાઢવાની તરફ લેવાઈ નથી. ઉભેલા સપાટ એક પથરાનો ટુકડો, એને પથરા જેવો જ રહેવા કઈને કોઈ કે છેદી નાખ્યો છે.

એણે બ્યારે આ પથ્થર કોરવાનું આરંભ્યું હશે, ત્યારે એના મનમાં એવી તણવરી નહોતી, કે માથુચની લખાઈ સાકા પાંચ ફૂટ, માથું અને પંજની લખાઈ સરખી વગેરે. આપણી જેમ એવું એને કોઈ એ શિખવારેડું નહોતું. ન તો એની પાસે પૂરતાં સાધનો હતાં. પણ એનોય એને આસોસ નહોતો....એના મનમાં તો ભરપૂર લાગણી અને કન્નજશક્તિનો પ્રવાહ હતો.

મૂર્તિની જન્મની સાથે જ કલાની શરૂઆત થઈ, એમ કહીએ તો કશું ખોટું નથી. ખીન પ્રાણીઓ કરતાં એ જરા વધારે બુદ્ધિપ્રધાન અને લાગણીપ્રધાન છે, એમ તો આપણે વારંવાર કહીએ છીએ. એ લાગણી નામની વસ્તુએ જ કલાની ઉત્પત્તિ કરી છે.

પ્રાગૈતિહાસિક કાળનો આદી માનવ પણ એ જ લાગણી ધરાવતો જન્મ્યો હતો. ખાવાપીવા અને ચિત્ર કરવા સિવાય એનામાં ખીન કોઈ વૃત્તિ નહોતી એમ નથી. આપણી જેમ બહુ જ સુંદરી બઈને એણે પ્રિયને અંગેડે કહાયા. ફૂલ નહિ ખોસ્યું હોય, પરંતુ રસે રખડતાં મળેલી છીપ કે ચિત્ર કરીને ઉતારેલ ભનવરનું ચામડું એણે પોતાની સહચરીને આપેલું, એ અંગે હાંલવા જ નહિ, શોભાવવા પણ. આ જ શબ્દગારની વૃત્તિએ એના રહેવાસની આબુગાબુની ભીતોને, લાકડાના ટુકડાઓને તે પથ્થરની ચિલાઓને સજ્જન કર્યાં. એણે એ ઉમેશની એકસરખી વસ્તુઓને-હાથમાં સજ્જનની તમજા

એને તો કોઈપણ હથિયારવાળા બાળકું શિલ્પ કોરવું હતું. પરંતુ પછે થયું કે, પથ્થર તો બહુ નાનો અને પોતાને તો થાકું બધું જ આલેખવાનું. એટલે, એણે પાછળથી ઉમેરવાની વસ્તુની થોડી જગ્યા ઉપર રાખી લીધી, અને નીચે કામ શરૂ કરી દીધું.

માથુસ બનાવવા હોય તો, માથુસનાં દરેક અંગ બતાવતાં જ બોઈએ એવું કોઈ થોડું છે ? બસ, હાથમાં હથિયાર લઈને ઉગ્રામતો જ બતાવ્યો હોય તો ? ધક નીચેના લાગુ તો પથ્થર જ નાનો છે એટલે બતાવી શકાવાનો નથી, તો પછો પેટું મોં અને હાથ જ બરાબર કેમ ન બનાવવા ? એણે તો એવું મોટું જમણના આકારનું નાક બનાવ્યું, કોઢીના જેવી આંખો અને આપું મોટું તો બાજુ નાખિયેરનો જ આકાર બોઈ દેવો ! પણ પેટું હથિયાર બનાવવું છે એવું શું ? હથિયાર પકડીને તે કોઈ શાત બળું રહે ? એને તો બે હાથે ઉગ્રામતો બતાવું. પણ અહીં એનો

હથિયાર પકડવાનો અધિકાર જાણીએ. હથિયાર પકડતી વખતે આંગળાં અને હાથનો વળાંક કેવી ભંતરો હોય, એ એણે બરાબર આલેખ્યું—કલ્પનાથી નહિ, પણ અનુભવના સહારે જ.

હવે ધડ નીચેનો ભાગ, આપણું શરીર તો સમાય જ નહિ. ત્યારે શું કરવું? એને કારણે થોડો જ મૂકી દેવાય? એનાં કરતાં ત્યાં પણ જરા જરા દેખાય એવી બે ત્રણ આડીશીલા રેખા કારી કાઢી હોય તો? એ કપડાં બેધુંય લાગે અને વળી એટલે લાગ કારો રહ્યો પણ ન જાય. પણ હજી ઉપરનો ભાગ પાકો રહ્યો છે. એણે તો ત્યાં પણ હજારેક રહીને ખીલ એક આકૃતિ કારી કાઢી. કાઈ પૂછે કે એ માણસ છે, બાળક છે કે પશુ? એની આપણને તો શી ખબર રહે ભાઈ? એ કલાકાર છાવે ને પ્રભાણે આલેખ્યું, તે જ આપણે તો જોવાનું. એને વાંદરા પણ ખનાવવાનો હોય કે બાળક પણ આલેખવાનું હોય! કાચકે આકારોની ફરી ઉત્પત્તિ કરવામાં તો એનું નિઃશ્વર જ મુખ્ય ભાગ

ભજવે છે ને! અને ઘણા માણસોય વાંદરા બેયા કયાં નથી લાગતા?

એણે તો એના મનમાં ને આપણું તે કયું? પણ આપણે અત્યારે કરીએ છીએ તે પ્રમાણે Deliberately નહિ, પણ Direct જ. એને કલાકોશ્વરની વધુ સહ ન પણ હોય. એને માણસોના શરીરનાં માપની ભણ ન પણ હોય, પરંતુ તેથી 'શું' થઈ 'મધુ'? આપણે કારીગરીને તો કલા કહેતા જ નથી. એના મનમાં ભેરેલ વસ્તુની ને મજબૂત હાથ હતી, તે એણે ખીલ કલામની પરવા કર્યા વિના સીધે સીધે પથ્થર પર કારી કાઢી. (આ ગુણ આપણને બાળકોની કલામાં પણ મળે.) આપણી આધુનિક ભાષામાં કહીએ તો એનામાં માનસિક વિચરને પ્રગટ કરવાની રમટ અભિવ્યક્તિ છે. આપણે રચેલ અભિવ્યક્તિવાદ (expressionism નો) મૂળ જોડે જોડે બહો છે. એટલેા વિચાર કરીએ તોય એની મહત્તા સમજાઈ જશે.

શુભામ મોહનભ શેખ

કાગળ અને પૂંકા

સફેદ અને રંગીન છાપકામ, જુદાં જુદાં લખાણો, ખતપત્રો, ખાતાવહી, ચેકીંગ પેપર્સ, અને રેપીંગ પેપર્સ, અખબારી કાગળ, બોક્ષ બોર્ડ, આર્ટ કોર્ડ, સફેદ અને રંગીન પોસ્ટકાર્ડ
વગેરે માટે મળે :

ચીમનલાલ પેપર કંપની

સર્વ શ્રેષ્ઠ જાતનાં કાગળ અને
પૂંકાની આયાત કરનારાઓ
અને

શ્રી ગોપાલ પેપર મિલ્સ લિ.ના

મુખર્ષી ઇલાકા (શુભરાવ-સૌરાષ્ટ્ર સિવાય)
માટેના ડિરેક્ટીવ્યુટરો

બોમ્બે મ્યુચ્યુઅલ મિલ્કીંગ, હોર્નબી રોડ, કોલ, મુંબઈ-૧.

ફોન : ૨૬-૩૨૩૨

ટાઈ : 'SELECTION'

શ્રીમતી વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ : ગુજરાતનાં સંસ્કારમાતા

ગુજરાતનાં વિદુષી, સુધારક, સાહિત્યોપાસક, શ્રીમતી વિદ્યાગૌરી નીલકંઠનું અવસાન ૮૨ વર્ષની પકવ-વયે તા. ૭-૧૨-૫૮ના રોજ અમદાવાદમાં થયું... અને જાણે એક અંધો શુભ આયમી ગયો !

૧૮૭૬માં શ્રી વિદ્યાબેનનો જન્મ થયો હતો.

૧૮૭૬માં જ ગુરાતના આઘસુધારક દુર્ગારામ મહેતાજીનું અવસાન થયું હતું; અને ત્યારે ગુજરાતનો ભડવીર નર્મદ સુધારાનો પથ છોડી 'પાછાં ખલાં' ભરી રહ્યો હતો.

રસકમત ના રસય સુધારક સાક્ષર શ્રી મણિલાલ નરસાઈ દિવેદાએ ભારતીય ચિંતન પ્રત્યે જીંઝે આદર પ્રગટાવ્યો હતો; અને જાણે હેમ ગુરૂની સુધારાને સ્થાને સૌમ્ય શાંત સુધારાનો પ્રવાહ વહેતો થયો હતો.

૧૮૬૮ થી ૭૧ સુધીમાં પ્રાર્થના સમાજ, આર્ય સમાજ, વિદ્યોત્સાહિકલ સોસાયટી વગેરે આદિસંસ્થાએ આ રસય સુધારાની ભૂમિકાને પોષી હતી.

વિધવા વિવાહ, ન્યાતિઅતિ ખંડન, મુક્ત રોટી-બેટી વ્યવહાર, મૂર્તિપૂજા ત્યાગ વગેરે હેમ સુધારાએ ઠંડા પડ્યાં જણાવતા હતા; અને બાળલક્ષ્મિનિધેય, કન્યાશિક્ષણથી, તથા સૌસન્માનની સર્વસાધારણ લાવના લોકશૂન્યનાં માન્યતા પામી રહી હતી.

મીણ ખાજુ, ૧૮૮૫માં રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસની સ્થાપના થઈ હતી. અને સંસાર સુધારા સાથે રાષ્ટ્રીય રાજકીય ગતિવિધિને સુમેળ પશુ થવા લાગ્યો હતો.

શ્રીમતી વિદ્યાબેન આપા આ રસય સુધારક અને રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાનાં પ્રારંભિક સુગમોં જન્મ્યાં ને છિછ્યાં હતાં. વિદ્યાબેનનાં માતામંઠ, તે ગુજરાતના અગ્રગણ્ય રસય સુધારક, પ્રાર્થના સમાજના મ્યાપક, સાક્ષર શ્રી ભોળાનાથ

દાવેદીઆ : અને વિદ્યાબેનનું અધ્યરજી તે સ્વ. મહિપતરામ રૂપરામ નીલકંઠનું હેમ સુધારક નિજવાન કુટુંબ. સ્વ. મહિપતરામના ક્ષિાન, સુધારક પુત્ર શ્રી રમણભાઈ સાથે તેમનાં લગ્ન ૧૮૮૯માં, એટલે કે માત્ર ૧૩ વર્ષની વયે થયાં હતાં. (એ જમાનામાં ૧૩ વર્ષે થતું લગ્ન પણ સુધારાલગ્ન ગણાતું હતું ! કલ્પ ૧૩ વર્ષે લગ્ન કરનાર કન્યાઓમાં પણ તે જમાનામાં તેઓ પ્રથમ હશે !)

એ તેમ પશુ, ગુજરાતનાં પ્રથમ મેન્યુએટ સત્તારીઓ-માં શ્રી વિદ્યાબેન અને તેમનાં નાનાં બહેન શ્રી શારદાબેન (જે. સુમન્ત મહેતાનાં વિદુષી સુધારક પત્ની) સર્વ પ્રથમ હતાં.

પછી તે વિદ્યાબેન અને શારદાબેનની ત્રેણીએ શ્રી સમાજનાં જ્ઞાન, સંસ્કાર અને સંસારસુધારાના ક્ષેત્રે આખી જીંઝી પરાંની દાંધી, એમ કહેવામાં કદી જ અતિશયોક્તિ નથી. ગુજરાતની લાગે જ માર્ગ એવી સાહિત્ય-સંસ્કાર-સુધારાપ્રવૃત્તિ હતી, જેમાં વિદ્યાબેનનો સક્રિય હિસ્સો ન હોય ! ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ, ગુજરાત વિદ્યાસભા, ફોર્મિસ સભા, સાહિત્ય સભા, એન્કુક્ષેન સોસાયટી, ગુજરાત ઓરિજલવણી મંડળ, લાલચંકર મહિલા પાઠશાળા, મહિલા-મંડળ, અખિલ હિંદ મહિલા પરિષદ, પ્રાર્થના સમાજ, એમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી, મેટ્રનસ કોસિસ ઓફ

વિમેન, મહિપતરામ રૂપરામ અનાયાત્રમ, નેશનલ ઇન્ડિયન એસોસીએશન, ગુજરાત લેડીઝ કલબ, મહિલા સહાયક સહકારી મંડળ, ર. છે. જર્સ હાઈસ્કૂલ, દિવાળીયાઈ જર્સ હાઈસ્કૂલ, વિકેટોરિયા બ્યુબિલી હોસ્પિટલ, ર. છે. ડિપ્રેન્સરી, રવિસંકર ડિપ્રેન્સરી, સેનેટરી એસોસીએશન, રેકોસ સોસાયટી, વગેરે અનેક સંસ્થાઓમાં તેમણે વર્ષો લગી અગ્રણી સ્થાન ભોગવ્યું છે.

■ ૧૯૩૨માં 'અખિલહિંદ' મહિલા પરિષદના લખનો 'અધિવેશને પ્રમુખપદે વરણી કરીને તેમનું બંદુભાન કરેલું'.

તેા વળી સાહિત્યક્ષેત્રેયે તેમની કારકીર્દિ ઉજ્જવળ રહી છે; તેમના પતિ શ્રી રમણુભાઈ નીલકંઠના સાથમાં 'હાસ્ય-મંદિર' લખ્યું; 'જ્ઞાનસુધા' માસિકનું સહસંપાદન કર્યું. શ્રી રમેશચંદ્રકૃત નવલકથા 'સુધાહાસિની'નું શુજરાતી અવતરણ કર્યું; મહારાષ્ટ્રી યીમનાભાઈ લિખિત 'હિંદના સામાજિક જીવનમાં સ્ત્રીનું સ્થાન'નો શ્રી શારદાબેનના સાથમાં અનુવાદ કર્યો. ઉપરાંત, 'નારીકુંજ', 'ચંદ્રદીપિકા', 'જ્ઞાનસુધા' તથા આત્મકથાત્મક જીવનચરિત્રો 'દ્વારમ' એમની અન્ય કૃતિઓ છે.

■ શુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વડોદરા અધિવેશને તેમને પ્રમુખપદે સ્થાપીને તેમનું સાહિત્ય ક્ષેત્રે ગૌરવ કરેલું.

તેા વળી ગયે વરસે જ કર્વે મુનિવર્સિટીએ એમને 'ડોક્ટર ઓફ લિટરેચર'ની માનાઈ પદવી અર્પણ કરી હતી.

● બીજા બાજુ, બ્રિટિશ સરકારે તેમના પતિ શ્રી રમણુભાઈને 'સર'નો ખિતાબ એનાયત કર્યો હતો; તેો વિદ્યાબેન 'લેડી' અને 'કેમ્બ્રિજ'ની ખિતાબ—અંકે પ્રાપ્ત થતાં.

વિદ્યાબેન સ્વસ્થ સુધારાયુગ, સાક્ષરયુગ ઉપરાંત ગાંધીયુગનાં ફરજંદ હતાં : એથી જ તેાં એમનું જીવન જેટલું સુધારક લક્ષ્યેયાનું રહ્યું, એટલું જ આર્થ સન્નારીનું; જેટલું સાહિત્યોપાસનાનું રહ્યું એટલું જ સેવાનું.

શુજરાતને સુધારો—સાક્ષરતા અને સેવાના ત્રિવેણી—સંગમનાં નીર પાતાં વિદ્યાબેન ૮૨ વર્ષની પરિષદવ વયે આપણી વચ્ચેથી વિદાય થયાં છે. શુજરાત એનાં ઘડતર-માતાનું સદાકાળ ખૂલી રહેશે.

(અજબત, તેમનાં પુત્ર-પુત્રીઓને તેા સાહિત્ય-સંસ્કાર અને સેવાની ભાવનાઓ વારસેા આપતાં જ ગર્ભા ઉગ્ર પ્રવૃત્તિ જે તેમણે પોતાનાં કુટુંબીજન જેવાં ગણીને નાના મોટા આંતર જ્ઞાતીય લગ્ન, આગલગ્ન (વૈદ્ય, વિષયક લગ્ન, અનાથ આશ્રમ સ્થાપ, સીકેનવણી, સોસાયટી વગેરે પ્રસંગોએ, જે આત્મીયતા પૂર્વક અપનાવ્યાં છે, તે સેાંકરો કુલાન યુવતી અને નાગવિજેન જીવનમાં પણ સ્વજન-વંશીક વરીકેનું પૂતળ સ્થાન તેમણે પ્રાપ્ત કરી લીધું છે.)

વિશ્વમાનવ શુજરાતની આવી સંસ્કારમાતાને સ્નેહ લારી અંજલિ અર્પે છે.

—સો. ગાંધી.

* આ નોંધ લખનારનું ધ આંતરજાતીય લગ્ન માર્તાલક્ષ્ય સ્નેહથી વિદ્યાબેન અને ડૉ. મુખંત મહેતાએ પાલ ઠેતાયું હતું.

[પાન ૪૦થી ચાલે]

આ મહિને મુંબઈમાં દિલ્હીના શિદ્ધી-ચક્રના કલાકારો તેમજ ત્યારબાદ કારિશ્મી ચિત્રકાર શ્રી સંતોષનાં ચિત્રોનાં પ્રદર્શન જાહેરાતો આટું ગેલેરીમાં લગાયાં.

'એલુ' જાહેર કરવામાં આવ્યું છે કે, હવે પછી મુંબઈ-મુનિ. 'પણ ફેક્ટરી ઓફ ફાર્નિચર' શરુ કરવા માગે છે. ચિત્ર-શિલ્પકલાને ઉચ્ચ અભ્યાસમાં મળતું જતું સ્થાને એ આપણી કલાના વિકાસનું એક સુચિત્ત ગણાય અને એ રીતે એ ખૂબ જ આવકાર્ય છે.

—શૈલેશકુમાર

કોઈપણ અંગ્રેજ-દિંદી-ગુજરાતી પુસ્તક માટે

ચેતન પ્રકાશનગૃહ લિ.

રામજીમંદિર ની યોજા • વડોદરા

ચેતન બુકસ્ટોલ

કોડી કચેરી સામે • ભરૂં સ્ટેન્ડ પાસે • વડોદરા

આ વિભાગમાં

● ગુજરાતના સંસ્કાર અને વિશ્વભૂદેવી, સાહિત્ય અને હવાનદીની ખાસ નોંધ થામ પ્રવૃત્તિઓ અંગે—

● ગુજરાત બહાર વસતા ગુજરાતીઓ (કલકત્તા, દિલ્લી, આફ્રિકા વગેરે) ગુજ્ય મધ્યક સહિતની ઉપર કદી તેવી પ્રવૃત્તિઓ

અંગે—નિતાફરી સમાચાર આપવાની ઇચ્છા છે.

● ગુજરાત અને બહારનાં કેન્દ્રો જરૂરી માહિતી મોકલતાં રહેશે તે "વિશ્વમાનવ" ઉપર મળે.

શામળાજી : શ્યામ સરોવર બંધ : સંસ્કૃતિના અવશેષોનો સર્વાનાશ ?

માત્ર ઐતિહાસિક કાળથી માંડીને, મધ્યયુગની શરૂઆત સુધીના અવશેષોથી ભરપૂર, એક અમત્યતુ સંસ્કાર કેન્દ્ર શું સદાને મારે જલ-વિહીન થઈ જશે ?

શામળાજી ઉત્તર ગુજરાતના સીમાડા ઉપર આવેલું તીર્થસ્થાન છે. ત્યાં સ્થામત્યતુ વિષ્ણુની ત્રિવિક્રમ સ્વરૂપની મૂર્તિ છે. આ સ્થળ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં અનેક રીતે મહત્વ ધરાવે છે.

ભારતમાં ઈ. સ. પૂર્વેથી આરંભી, હજારો વર્ષ દરમિયાન અનેક ભતિઓ પ્રવેશી છે; આમાંની અનેક ભતિઓને ગુજરાતે આશ્રય આપ્યો છે; એટલું જ નહિ, ગુજરાતદ્વારા તે આખા ભારતવર્ષમાં ફેલાઈ ગયેલી છે. આ ભતિઓને ગુજરાતમાં પ્રવેશવાના મુખ્ય સાત માર્ગો (બે દરિયાઈ અને પાંચ જમીન માર્ગો) માં એક ધણે મહત્વનો માર્ગ તે ઉત્તર-ઉદ્ગિર-કુન્દરપૂર-ઈડર-શામળાજીનો. અલ્લાહાદીન ખીલણના સમયમાં ઉત્તરખાન કુન્દરપૂરની ખીલુમાંથી પસાર થઈ મેહાસા આવ્યો હતો, તે તો ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. આ માર્ગ મુસ્લિમ કાળ દરમિયાન National Highway (Caravan Route) રહ્યો છે; એટલું જ નહિ, ભતિ આદિ કળથી વિદિશા, (ભિલસા-ઉત્તર)થી તે મુઘલ વેપારકેન્દ્ર ભુવ નવા માર્ગો આ ધારી માર્ગે રહ્યો હોવાનો પણ સંભવ જણાય છે.

શામળાજી તો કુરાલકાળથી સંસ્કાર અને વેપાર કેન્દ્ર તરીકે મહત્વ રહ્યું જ છે.

● ગુજરાતની પ્રાદેશિક, ભાષાકીય, અને સાંસ્કૃતિક

એકતામાં આ સ્થળનો ધણે વિશિષ્ટ ફાળો છે—માત્ર-ગુજર્ (રાજસ્થાની અને ગુજરાતી) સંસ્કારિતા અને ભાષા-સાહિત્યના સહિયારા વારસામાંથી ગુજર્-સંસ્કારિતાનો જ રીતે વિકાસ થયો છે, તેમાં ઉત્તરગુજરાતના આ સીમાડાનું અર્પણ નોંધપાત્ર છે.

● પરંતુ ગુજરાતની એકતા અને અસ્થિતાના પ્રકાર ઉપરાંત પણ, આ પ્રદેશમાં આવેલાં તીર્થ-સ્થાનોમાંનાં સ્થાપત્યો ભારતનાં સાંસ્કારિક શિખરમાં નગરે થયે છે.

આ સ્થળોમાં ઈડર પ્રદેશનું વડાલી, (ચીની પદ્માત્રિક ભુ-એનસંગે અને 'એછાલી' નામે જાણીતાં છે;) એ જગ્યાનામાં એક અત્યંત સમૃદ્ધ નગર હોવાનું જણાય છે; તો ખેડબ્રહ્મા ગ્રામ સમયના સુવર્ણયુગનું એક અમત્યતુ કેન્દ્ર હોવાનું જણાય છે; હજી આજેય ત્યાંથી પ્રાપ્ત થયેલા 'પતના અસ્થત ચિત્રલક્ષ્મી સિંહા સાવના સિકા' (મા પરીવાર કીનામદારના મંતવ્ય અનુસાર), તથા ગ્રામ સમયના રિવાજ મુજબ આજનાં છાપવાળી છાત્રા (૧૫ ઇ. સ. ૧૯ ઇ. સ. પહેલાં, ૪ ઇ. સ. બી.), અને ૬૫૬ ઇ. સ. પહેલાંની મૂર્તિ તથા અન્ય સ્થાપત્યો; ત્રણ (શિખરનગરથી ૬ માઈલ દૂર), ઈડર, વડાલી, ભિલોડા, પોરબા, દીપાઈ વગેરે સ્થળો

(*) ગુરુવારની મતિમાં આમાં હવે ધર્મ-મંદિર સનાઈ પ્રધાન ના પૂર્વરૂપમાં આની વધુ વિશિષ્ટતાઓ

ઉપરનાં જેન મૂર્તિઓ, સિંહાસનો-આદિ વિવિધ અને વિશિષ્ટ સંસ્કારિતાઓનાં કેન્દ્રની સાક્ષી પૂરે છે.

આ બધા ઉપરાંત શામળાણી તો બધે જ કોઈક અજાત છતાં અતિ મહત્વના ઇતિહાસને પોતાના અંતરમાં સંઘરીને ખેડું હોય એમ જણાય છે.

શ્રી ઇતિહાસના બહુવિધ મુદ્દા—

* ૧૯૦૫ માં ખોદકામ કરતાં-શામળાણી બાબુના દેવની મોરી તામ્રના ગામ પાસેથી “કાંઈ પુરાતન રાક્ષસના અથવા પ્રાણીનાં હડપ્પીનાં હાડકાં, એક ખલાની ઠાંસડી, પાંસળાના ટુકડા વગેરે મળી આવ્યાં છે.

* દેવની મોરીના (શામળાણી બાબુના) પાદરમાં મંદિરના અવશેષોના અનેક ટેકરા છે.

* શામળાણીની કુમરમાળને અકાળે “કરમાડું તળાવ” છે. તેની શામળાણી તરફની પાળ પરના ટેકરાને આકાર તથા મોટી ઈંટો (૧૫×૧૦×૪ ઇંચ)ના હવા... અને આજુ-બાજુનાં ટેકાંબંધ ખેતરોમાં હળ ફેરે છે, ત્યારે બધે ઈંટોમાંજ હળ ફેરે છે) આ બધું સત્ય જૂતકાળની સંપ્રદાય રહેલી એકધારીરૂપ લાગે છે.

“ગુજરાતનાં બાંધીતા સ્થાપત્યવિદ્ શ્રી ઉમાકાંત પી. શંકરેના ઇસ-શામળાણી પ્રદેશનાં સ્થાપત્ય ઉપરનો લેખ (ઇસ રાજ્યમાં ગુપ્ત સિલ્પ : જર્નલ ઓફ ઇન્ડિયન મ્યુઝિયમ વો. ૬, ૧૯૫૩) તથા ત્યાર બાદનો ‘બરોડા મ્યુઝિયમમાંનાં ટેકાંકાં’ હિંદુ (અર્થિકલ) સિલ્પો” ઉપરના લેખ (બરોડા મ્યુઝિયમ તથા આર્ટગેલેરી યુસેટિન વો. ૬-૧૦, ૧૯૫૩થી ૫૫) તથા ગુજરાતની સિલ્પ સમૃદ્ધિ ઉપરના તેમના અન્ય લેખો, આ ‘ખાળત ટેકલોક નવો પ્રકાશ પાથરે છે.

તેમના મત અનુસાર—

* શામળાણીમાંની નંદા અથવા ધરોદાવાળી પ્રતિમા (“ટેકલોક હિંદુ સિલ્પો” પાળ લેખમાં ૧લી પ્રતિમા) જ્યાં સેડાની હોવાનું જણાય છે. આ પ્રતિમાને કાળો હાથ ખંડિત છે. તે સિંહાસની આખી પ્રતિમા ધણી સુંદર છે. એના ઉપવચનો સત્કલા-છેડાની રચના તથા તેની સાડીની વધીઓ વગેરે ગાંધાર કલાની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ વ્યક્ત કરે છે. આ ‘પ્રતિમાનું’ દાર મધુરાના કુલાન સિલ્પ (ઈસુની પહેલી તબીબી) ની માદ આપે છે. હાકીકે આ આજુ” સિલ્પ તેની શૈલીમાં ગાંધાર નમુના (ઈસુની પહેલી તબીબી) ને મળતું છે; અને વજ્રજ્વાળી ગોળવણ, એકાવલીસેર, અને

બાળક સાથે જીભ રહેલ આખી અપ્સરિતો દાંડો વગેરે એવું સૂચવે છે કે, આ સિલ્પ જ્યાં સદી પછીનું તો નથી જ.

* તે જ રીતે ‘માતા અને બાલક’વાળી પ્રતિમા (‘ઇસ રાજ્યમાં ગુપ્ત સિલ્પ’વાળા લેખમાં ૩૧મી ૪૨મી) પણ જ્યાં સદીની તબીબી એવી છે. અને તેના ઉપર પણ ગાંધાર કલાની અસર, ખાસ કરીને મૂઘમણિ આમણ્ણ ઉપરથી વરતાય છે.

શ્રી. ઉમાકાંત શાહ મારે પ્રદેશના મહાન કલાધર મુકામર (અથવા કલાય શાસ્ત્રજ્ઞ)ની મારુ-ગુજરાતમાંના વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ કરી, તેના વિસ્તાર અંગે એવી માન્યતા ધરાવે છે કે, તેનું કેન્દ્ર સૌરાષ્ટ્ર, આજુ-મારવાડ, ઇસ-રાજ્યના પ્રદેશ હોવાની સંભાવના છે.

આ રીતે ગુજરાતની સંસ્કારિતાની દૃષ્ટિએ તો ઇસ-શામળાણી પ્રદેશનું મહત્વ છે જ; પરંતુ સમગ્ર ભારતીય સંસ્કારિતાના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પણ તેનું મહત્વ નોંધ પાત્ર છે :

* શામળાણીમાંથી નીકળેલી ૨૦ ઇંચની ઈંટો (હાલ વૉટરા મ્યુઝિયમમાં) ઉપરથી લાગે છે કે, આ સ્થળે વ્યવસ્થિત ખોદકામ થાય, તો ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦ સુધીના ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ પડે.

* ખાકચોકની ૧૫ ઇંચની ઈંટો ‘સામણ’ ની એકધારીરૂપ છે.

* અત્યારે બનીતની સપાટી ઉપર જડી આવતા, અવશેષો પણ જ્યાં જ સદીના આરંભકાળનો નિર્દેશ કરે છે. તે વધુ ઉંડાણમાં ખોદકામ કરતાં, મારુ ઐતિહાસિક કાળની નવી કડીઓ ઉપલબ્ધ થવાની પૂરી શક્યતા છે.

શામળાણીના સ્થળમાં ખોદકામ કરી થોડા સંશોધન કરવામાં આવે તો ઇતિહાસની કેટલીક અમલની કડીઓ હાથ આવવાનો પૂરો સંભવ છે. ડા. ત.—

૧. સિંધુ સંસ્કારિતાના અવશેષો, હવે તો, કમ્બમાં, સૌરાષ્ટ્ર (લીમડી) અને ઉત્તર ગુજરાતમાં ધોળકા (લોધલ) ના પ્રદેશમાં ખાસ થયા છે. આ દૃષ્ટિએ શામળાણી જેવાં

* કારિભરના ખોદકામ લાગતાં ‘આદ્ય વેસ્ટન’ રૂલ’ તરીકે આનો ઉદ્દેશ કર્યો છે. જેને પ્રાચીન મારુ-ગુજરાતમાં એવા નામથી ઓળખી શકાય, આ કલા ઈ. સ. ૫૦૦થી ૫૫૦ આસપાસ સર મઈ હોવાનું શ્રી. ઉમાકાંત માને છે.

પુરાણોં સ્થાનો સાથેનો' તે સંસ્કારિતાનો સંબંધ-સંપર્ક' વિચારવા લેવા છે.

આપણે ભણીએ છીએ કે, આદિકાળથી લક્ષ્ય ભારતનું એક મહત્ત્વનું દરિયાર્ધ કેન્દ્ર રહ્યું છે. અને લક્ષ્ય સાથેનો કેતર ભારતનો સંબંધ વિદિશા (સિલ્લા-સિલ્લો) થી શામળાળ કેન્દ્ર દ્વારા હોવાનો પૂરો સંભવ છે. શામળાળ થોતે એક ભણીતું સંસ્કાર-વ્યાપાર કેન્દ્ર હતું; તથા શામળાળ કેન્દ્ર દેવની મેળની નજીક પહોંચી વચ્ચે દુરસ્થિત હોઈ, નદી સરોવર-સુકત હોઈ, ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ તથા રાજકીય સુરક્ષાની દૃષ્ટિએ શૈલ મધ્ય હોવાનો ય પૂરો સંભવ છે. પાછળથી તો મુસ્લિમો પહોંચીને હલ્લાઓ તથા ગુજરાતના ગુજરાત સાથેના વેપારના એક મુખ્ય માર્ગ તરીકે, શામળાળ-મોડાસા માર્ગ ઉપયોગમાં આવ્યો છે એ તો નિર્વિવાદ છે.

એટલે ભારતના પ્રાચીન સાંસ્કારિક-વ્યાપારી કેન્દ્ર તરીકે શામળાળ મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે જ.

૨. મધ્યભારતમાં આહડના અવશેષો અને દક્ષિણમાં માહેશ્વરના પ્રાગૈતિહાસિક અવશેષો જોતાં, આ બે વિસ્તાર વચ્ચેના પ્રદેશમાં એ ભતની સંસ્કૃતિના અવશેષોની ખૂટતી કડી શામળાળ જેવા રથગેથી મળી આવવાનો ય સંભવ છે.

૩. શામળાળની મોપાસની ગિરિમાળાઓ વચ્ચે વસનારી શ્યામ લિલ્લ વસ્તીના ઉદ્ભવ-વિકાસ અને પ્રસારની કેટલીક મહત્ત્વની કડીઓ પશ્ચિમ હાથે અટકાત છે. આ દૃષ્ટિએ કદાચ આહડ-માહેશ્વર જૂથની નહિ, તો ખીજ પ્રાચીન લિલ્લ ભતિની સંસ્કૃતિના અવશેષો મળી આવવાનો સંભવ છે.

આથી આથી અનેક શક્યતાઓ—સંશોધનોની સામગ્રીવાળા—આ પ્રદેશના અતિ મહત્ત્વના હાથને સહાને માટે હુખાડી દેવાનો હાથ ધકૂળી રહ્યો છે !

● ૧૧ી સદીની નવમી સદી શામળાળ અવશેષો, શામળાળ આગળ મેળો નદી ઉપર, ૧૧ કંઈક શાના પથે' વિસાળ ભવન (રથામ સરોવર) બાંધવાની યોજના છે. આથી શામળાળની આજુબાજુનાં અમુક મહત્ત્વનાં ભાગ ફળી જશે. પરિણામે ગુજરાતના અને મધ્ય ભારતના પ્રાચૈતિહાસિક કાલથી માંડીને મધ્યયુગની શરૂઆત સુધીના અવશેષોથી ભરપૂર, એક અમલતું કેન્દ્ર સહાને મટિ પહોંચીને ફળી જઈ વિદીન થશે. તો ગુજરાતના ઇતિહાસની અગ્રવની રડીસડી કડીઓમાંની કેટલીક કડીઓ, તેને વિષે આપણે હાઈ પળ ભણી રાખીએ તે પૂર્વે જ, સહાને ગાટ હાથ થઈ જશે.

૩૧ વરસે 'રેડરોઈ ઓફ હિસ્ટોરિકલ રેકોર્ડ' એ

એનાલિસ્ટ ધાન્સિયેટ 'વરસથી શામળાળ તળ રથગે ઉપર જઈને, ભવ તપાસ કરી અગ્રવાર થી. ઉમાકાંત થી. શાહ જણાવે છે, તે સુલબ આ રથગે દેવની ચોરીના પ્રાચીન અવશેષોમાં, એક ટેકરા ઉપર પુરુષી કંઈટું એક અતિ વિશાળ-સમસ્ત, ૧૫૫ થી નવાઈ ફૂટનું મેળાકારનું સ્મારત્ય અસ્થિતવ ધરાવે છે. આ આખું ટીંખાનું બચાઈરથવ રીતે જોડકામ કરવામાં આવે, તે આ રથગેથી પ્રાચીનતા ઉપર સારો પ્રમાણ પડે એમ છે. કંઈટું કદ જોતાં આ સ્મારત્ય કદ ૩૫૦ કદ સેકાની આસપોસનું હોઈરું તેઓ માને છે, અને આનું સ્મારત્ય ગુજરાતને ભાગે આને એક પશુ લેખું નથી, તે જોતાં તો, આને પૂજારી દેવાનું અર્થમાં જ ગણાય.

હિસ્ટ્રી ડિ'ઈમાં જેમ નાગાજીન કી'ડાના અગ્રતના ગૌતિહાસિક રથગે ઉપર નાગાજીન સગર બંધાય, તે પૂર્વે ત્યાના અવશેષો જોડી કાઢવાની પ્રવૃત્તિ આરંભાઈ ગઈ છે; તે જ રીતે 'માહેશ્વર જૂથ' બનરવ એક આર્કિયોલોજી' એ શામળાળના આ વિશાળને રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વના અભિરે, ત્યાં સંશોધનનું ખોદકામ આરંભે રૂંદું જોડકા.

લાલેતરમાં, યી. મંજુલાલ મજુમદાર તંપા હવે સંશોધકોએ આ દિશામાં લક્ષ આપી પ્રવૃત્તિ આદરી છે, તે નોંધવાનું છે.

અને આ લાંબી નોંધ-કાસ, ભારતની 'સંસ્કૃતિ' અને અસ્થિતરૂં મેશ્વર-ધર્મવાતના તંત્રમાં નામરિકે (વિદ્વાનો, અભ્યાસીઓ, સંશોધકો) અને સંસ્કૃતિઓને આ વિષે ઘટવું આંદોલન કરવા નિનવીએ છીએ.

—જી. આંધી

પત્તાનો પ્રદેશ

હમણાંજ અથા મહિનાની પ્યાર, તેર અને ચૌદ તારીખે ફેકેટી ઓફ ફાઈન આર્ટસના વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોએ મળીને, રશીનના ટાચોર સિખિત રૂપક 'પત્તાનો પ્રદેશ' જાહેરનું. ૨૧. જાન્યુઆરી શુક્રવારે એનો સુંદર અનુવાદ કરેલો.

નાની એવી કવિતા સો કે નાટકે સો, પરંતુ મહા-કવિની કલાશ્રય કપાય અછતી રહેતી નથી. આ નાનું એવું રૂપક સમાજના રહિત્યુત અને રેર-વિહારી ઇવનને સુંદર કરાસો દ્વારા પ્રગટ કરે છે. એક રાજકુમાર અને તેનો સોહાગર મિત્ર દુહારના અભિપ્રાય પ્રદેશોને ખૂંદવા નીકળે છે. પરંતુ હોડી લાંબી પડતાં કોઈ અભિપ્રાય એવા નિમિત્ર ખેટ પર આવી પડે છે. એ ખેટ પર માણસો તો છે, પશુ

નિર્ધારિત મૂલ્યોનાં જોડાં છે. એની જ એકમની સંસ્કૃતિ. પદ્મીય એવું એનું નામ અને જળપાનાં પતાં જેવું જ સ્થિતિસ્થાંતર અને ધરણિયુ જનન. ને એ પશુ એટલી હદે કે 'કાઈપા' સરખી રીતે ચલાય પશુ નહિ, હસાય પશુ નહિ, ત્યારે ગર્વનાચારનો તો સવાલ જ ક્યાં રહ્યો? પદ્મીયનાં ધરણિયુ હલકા (હસા) પંક્તિ લેકા પાસે આ જનની રીત અપનાવનાળી છે.

એવા પ્રદેશમાં આ યંત્રણ જગતના બે સ્વેર વિહારી જીવો-રાજકુવર અને સોદાગર જઈ ચડ્યા. પદ્મીયની સ્થિત અને વગનદાર હવામાં આંદોલનો જીડ્યાં. ચાલતું-ગાતું નાચતું બૂલી બેઠેલી જનતાને ફરી પાછી પેલા 'એય નવા-ગંતુકોએ જગાડી અને પદ્મીયમાં કોલાહલ મચી ગયો. પદ્મીયના મહારાજના જમણા હાથ સમા અધિકારી, કળાના ગુલામ અને 'પદ્મીયપદ્મીય' નામના અપનાવના તંત્રીએ, આ પરદેશીઓને દેશનિકાલ કરવા મહારાજને વિનંતિ પર વિનંતિ કરી. એની સાથે હલકો પંક્તિ અને દરબારીઓ પશુ બેઠાં.

પરંતુ પરદેશીઓ પાસેથી નવજીવનનો મંત્ર શીખી બેઠેલી રાજકુવરીઓએ આનો વિરોધ કર્યો, એમની સાથે મહારાણી પશુ બેઠાં. છેલ્લે રાજકુવરીઓના પક્ષમાં બીજા દરબારીઓ (પત્ને છંકો) પશુ લગે છે. ચોક્કસ બાદશાહ પશુ આવી પહોંચે છે. અને બ્યારે ફરી 'દરબાર' ભરવામાં આવે છે, ત્યાં સુધીમાં તો બધા દરબારીઓ 'બળવાખોરો' સાથે લળી ગયા હોય છે. આમ આખરે રાજને પશુ પરદેશીઓની ધમ્મણે વશ થવું પડે છે.

આ છે એની વાર્તા. અને આ વાર્તાને બરાબર અવગુણ એવાં સોળ કપડુંમધુર ગીતો છે. એની તરબોળ સુદર છે એટલું નહિ, પશુ એમની કવિતાય એવા નેચી છે. 'અહીં સુદરી' માં

અનજળ છેા ઘું સુદરી!
 ઘું સ્વપ્ના સ્વપ્નમાં ખરી!
 અને 'માધવી' માં
 પવને: પુષ્પાઈ તને એ, દેવલ અલિ, દેવલ સાદ દે છે,
 લખી બચ અક્ષરો પાંદડે-પાંદડે
 પવનની-પાછળ સંતોષને સાદ દેવાની પ્રીત કરનાર તો રહ્યો કવિ જ હોય. અને આવાજ કવિતા સમજાવનાર

તેઓ પશુ બધે આપણા કાવ્યસાહિત્યના પાને પાને એમનું નામ લખી ગયા છે!

પહેલાં તો, ધન્યાદ ધર છે, સ્વ. શ્રી બચુભાઈ શુક્લને, જેમણે આટલી સુદર રીતે સમજાતાં મૂલક બગાળા ઢાળમાં બીસેનાય અવગાદ કર્યો. નાટક કરતું એ જિમ્મો ધરે તથા, એવા ચિત્રકારો અને સ્થિતિઓ (કાઈને આદર કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકો) એ પશુ, આવ તંદન નવી જ ટળના નાટકોના મધ્યસાક્ષિત પ્રયોગ કર્યો તે પશુ સંકાર છે. પતાનાં પાનેની વેશજ્ઞતા પાસે ક્રિયાં કરવાંમ આવેલી. ચિત્રકારો તારીખની એમની સજ્ઞ એમાં દેખાઈ આવતાં હતાં. શ્રી શ્રી શ્રી ચૌધરી તથા સી. ઇરા ચૌધરીએ મળીને, ચૂળ ગંગાળી ઢાળને પશુ ગીતામાં એનાં સુદર રીતે બેસાડ્યાં છે કે એની હાથ લણી સમયાસુધી બૂલીશે નહિ.

એક ને એક વિષયના તેમ જ પરંપરાગત હાલમાં થઈ રહેલ, ભગવાદ રહેલ નાટકમાં આ રૂપક એક નવી જ ભાવનું હતું—આણું સુદર કાર્ય કરવા બદલાએના સંચાલકો તેમજ અલિનયકારો બધા અલિનનને પાને છે.

—શુ. મો. શે.

કલા પ્રવૃત્તિઓ

બોડાજ સમય પહેલાં કાન્સથી પાછા ફરેલ શિશુ શ્રી રેશીએ શારતમાં જુદીજુદી જગ્યાઓએ, તેમણે કાન્સમાં ફરેલ એવી સ્થાનો અફરોના, ભણાં. એમના કોશલના વિષયો પ્રયોગોને બધેથી આવકાર મળ્યા.

કલકત્તાની એફેમી ઓર ફર્ડીન-આર્ટસ્ટ રજેતે જ્યંતિ પ્રદર્શન આ મહિનાની સાતમી તારીખે કલકત્તામાં ઈન્ડિયન મ્યુઝિયમમાં ખુલ્લું મુકાયું.

વડોદરાની ફર્ડીન આર્ટસ્ટ કોલેજના આશ્રયે પોલેન્ડના વ્યવહારુ ચિત્રકારોની ફિલિઓસોફી, એક પ્રદર્શન પોલીશ એએસીના ઉપક્રમે ભરાયું.

બોમ્બે આર્ટ સોસાયટીના ચાલુ વર્ષના વાર્ષિક પ્રદર્શનમાં વડોદરાના, ચિત્રકારો શ્રી સંતોષ, શ્રી બ્યોતિ ભટ્ટ, કુન્ડિસેરી કોલ અને શ્રી વિનોદ સાહેબે જુદાં જુદાં ઇનામો મળ્યાં.

[પદ. ૩૬ હપર]

રહેવાને રહેવાને એક પછી એક પ્રવૃત્તિ લોકો પોતે પોતાને
ડરતક લે એવો રાહ આપ મોઢો દાખવે છે.

તો પછી—એની જ વ્યવહાર-સાધનાના માર્ગ વિશે
આપ શી રીતે ઉદાસ રહી શકો છો ?

લોકનીતિના આપના આદર્શ અનુસાર જ—
ગામડાંની ગામપચાપતોથી મોડી મુનિસિપાલિટીઓ અને
લોકલબોર્ડો, સહકારી મંડળોઓ અને તાલુકા-જિલ્લાનાં તંત્રાં
લોકસંચારને દારા પ્રયત્ન આપે—દૂધ, કાપડ, અન્ન, દવા
અને જીવનની હંતર જરૂરિયાતો પૂરાં પાડનારા, બિનરોષપદ
સંગઠનો (નાનું નાનાં હોજી, વ્યાપારો, મનોવજન સહિત
સંઘિત) ખડા ફરી દેવાની હાકલ કરીને, આપવાની ઘડી
પાછી ઘૂંટી છે, (અલબત્ત, આ માર્ગ સરળ નથી, અનેક
રૂપાંતરિતો આરંભનાં જ છે, એ મનુષ્યને જ તો),
ત્યારે આપ તો આપના આદર્શ શાંતિસૈનિકોને એવા
આત્મા આપો છો કે, ‘આર્થિક દુઃખોને હાથમાં લેતા’
અસંભવિત છે, પ્રાપ્તિનો કાર્યક્રમ પૂરો થશે ત્યારે જ
આ સંકટનું નિવારણ થશે...હાલ શારીરિક, માનસિક, મંદ
આપવાની છે...’ (બોરસક).

શાંતિ-સૈનિક અને, શાંતિ-સહાયકો દ્વારા આર્થિક
સહિતનાં ભૌતિક કાર્યોને આરંભ કરવામાં કયું વસ્તુ આપને
રોકે છે ? શાંતિ સૈનિકો આપે શુભરાતમાંથી ઘા હમરે આપ્યા
ને શુભરાતે આપને માત્ર ૬૦-૭૦ જ આપ્યા, એ સાચું
છે. પરંતુ સેંકડો હમરો શાંતિ-સહાયકોની લાલચ દ્વારા
પ્રયત્ન આદર્યા આપ દેશી ન શકો ? મોઢીજીનું કુળસત્ર કે,
ભારત આજે મોઢીસાહેબો અસંખ્ય ખેડવાળાં પાછી પાની
નહિ કરે, અમને તો જાણ છે.

વિચાર-સંઘર્ષ : આચાર-સંઘર્ષ

એક જ તો, આપની સમજ અને અમારામાંના
અનેકની સમજમાં અંતર પાડ્યું છે :

પરિવર્તનની આપની નિશા આપે વારંવાર રખડ
કરી છે.

આપ આજના વિદ્યાર્થીઓમાં મોઢીજીના સત્યાગ્રહોને
ય વળતર મળે છે. અને કેળવ એવા સૌમ્યતર, સૌમ્યતમ

વિષયમાનવ : નનુગારી ‘પદ’

સત્યાગ્રહોની લેલાગણ કરો છો કે જે કેળવ કરુણમય,
પ્રેમમય હોય...બોરસકની સત્યાગ્રહ ભૂમિ પરથી આપે
સત્યાગ્રહનીમાંસાતું વિશદ નિવરણ કયું? શંકરાચાર્યનું
અસ્તુ તાલુકું કરાવી કેળવ સમગ્રવટ, ફરીફરી સમગ્રવટનો
જ માર્ગ મોઢો. સત્યાગ્રહ કોઈ ‘નૈમિત્તિક કાર્ય’ નહિ,
પણ ‘પ્રતિક્ષણની પ્રક્રિયા’ જની જવી જોઈ એ એવો
ભોલ કયો; અને જે સત્યાગ્રહથી કોઈનાય દિલમાં ભય
કંપારી, આઘાત, અરેરાટી ન વ્યાપે, સીના અંતરમાં
ઉલ્લાસ ને આનંદ વ્યાપે તેવા જ સૌમ્યતર સૌમ્યતમ
સત્યાગ્રહને જ વિદ્યાર્થીઓમાં રચાવે હોવાની જાણ આપ વ્યક્ત
કરો છો.

આપને આમ—સત્યાગ્રહોથી પ્રભામાં જ છિન્ન-
ભિન્નતા આપવાનો ભય દેખાય છે ? પરંતુ, આપ
જેને સર્વ સંભવિત કહો છો, તેવી અતિ મોટી
બહુમતિના સહકારયુક્ત સંગઠનો દ્વારા અહિંસક
પ્રતિકારો પણ ને ભયરૂપ હોય તો, સામાજિક
પરિવર્તનની પ્રક્રિયા જ સ્થગિત નહિ થઈ જાય શું ?
વિચાર-સંઘર્ષને જ મૂલ્ય કરવા આચાર-સંઘર્ષ
(અહિંસક અને અતિ મોટી બહુમતિ, જે થરતે)
અનિવાર્ય નથી શું ?

આપ કેળવ સહકાર વાંછો છો, સંગઠનો નહિ !
આપ કેળવ વેચારક પ્રતિકાર વાંછો છો, સત્યાગ્રહ-
સંઘર્ષ નહિ !

આપ કેળવ વિચાર દ્વારા ક્રોધ (પરિવર્તન)ની
જ એક માત્ર જાણ ધરાવો છો !

વર્તમાન આરસી ધરી જીઓ છે—એક પછી એક
પણત દેશમાં લશ્કરી સરમુખપારોનાં ધામાં, એક વાર
રાજ્ય સત્તા પેનકેન પ્રકારે હસ્તગત કરી,.....પોતાની
આપજીવ જમાવટ કરી રહ્યાં છે. અને ભારતમાં ૫ આજે
લોકશાહીનું રાજ્ય છે, કાલે લશ્કરી સરમુખપારોના
રાહદારીઓ ભારત દેશ પર પણ એમનો દાવ નહિ
અજમાવે...? એ અશક્ય તો નથી જ. ગમે તેવી ત્રેલાર
પરિસ્થિતિમાં ૫ પ્રભાને સ્વામાનપૂર્વક ને સ્વયં સામ્યીને
જીવું હશે તો, કેળવ ભારતે જ નહિ, જગતની અનેક

પ્રજાઓએ સુધ્ધાં ગાંધી-જયો શાંતિમય અધિકાર અસહકાર અને સત્યાગ્રહનો ઉત્તમ સામૂહિક માર્ગ વિશાળ ધોરણે અખત્યાર કરવો પડશે—એવો અણસારો સર્વત્ર દેખાઈ રહ્યા નથી શું ?

સર્વોદયી સમાજમાં કેવળ વિચાર જ પરિવર્તનની શુભશ ધરાવેતા હશે એમ માનવા અમે પ્રેરાઈએ છીએ; પરંતુ ત્યાં સુધીનો સેતુ તો બાધવો પડે—પરિસ્થિતિમાં રહેલી શ્રેષ્ઠ શક્યતાઓ દ્વારા જ ને ?

આપે જ આ સેતુ બંધના શિલ્પી બનવું રહ્યું. અમારી આ કેવળ અગત લાગણી નથી; આજના આખા યુગની આ માંગ છે. પરંતુ, ત્યારે આપ બીજે છેડે જઈ જવા હો, એવું અનુભવીએ છીએ !

નિરપેક્ષતા : સાપેક્ષતા

આપ બધે એક એવને absolute નિરપેક્ષ ભાવે વરી ચૂક્યા હો. અમેય કેવળ સાપેક્ષતાના તરફ ઉપરથી નથી વિચારતા. આજના યુગના જન્મ સાથે જ પરિસ્થિતિની નાજ ગણાયેલી છે એ પાશ્વૃમુખિતાનો કેવળ સ્વીકાર કરવાઈ જ અમે કહી રહ્યા છીએ, વર્તમાન ઇતિહાસની નક્કર ભૂમિકાને અંદાજનાં લેવા પૂરતી જ અમારી વિનંતી છે. કેવળ નિરપેક્ષતા નહિ, કેવળ સાપેક્ષતા નહિ, અમે વાંછીએ છીએ સાપેક્ષતાના પાયા પર જીવેલી નક્કર નિરપેક્ષતા, જેમાં ઇતિહાસમાં અમુક જ બંધુ

છે માટે એ જ માર્ગે જવાની જરૂર નથી; જેમાં, ચેતનાની અગાધ શક્યતાઓને અમલી બનાવનાર અપૂર્વ ચિંતન અને પુરુષાર્થને આવાહન છે. જેવું શિર (ચિંતન) નિરપેક્ષતામાં છે, ને જેના પગ (પુરુષાર્થ) સાપેક્ષતામાં જોડાયેલા છે, જેમાં આદર્શનિષ્ઠા અને વ્યવહાર-સાધનાનો અત્યંત સુમેળ છે.

પરંતુ આપની વ્યવહાર-સાધનામાં ભણે સમિષ્ઠિતોની પુષ્કળિ અને નિરપેક્ષતાની અવકાશ-માત્ર વચ્ચેનો મેળ જ વરતાતો નથી !

આપણું ચિંતન અમારે માટે અનન્ય ચેતનામાંથી બન્યું છે. એથી જ તો, આપને વિદાય પ્રાપ્તિ વેળાએ અમે માત્ર એટલું જ હૃદયીએ કે આપ સર્વોદયના સિદ્ધાન્ત-ચિંતનમાં અને વ્યવહાર-ચિંતનમાં 'સવાઈ-ગાંધી' બન્યા છો, તો ક્રાંતિની વ્યવહાર-સાધના અને ક્રાંતિનાં સ્થાયી તરવળી સાધનાના ક્ષેત્રે સવાઈ-ગાંધી બની ગાંધીનું અપૂરું શમરાન્વિત સ્વપ્ન આપને હાથ પૂરું થયેલું ભાવે, એક ને એક દિન, સૌ ભાગ્યશાળી બનીએ. અમારી ઉલ્લસન-અંકુશામણ કેવળ આટલું ભાવે પૂરતી જ છે—

નવું વાંચન (માહ)

રવિશંકર મહારાજ

લેખક : કનુભાઈ વોરા

(પ્રકાશક : વોરા એન્ડ કું. સિ. મુંબઈ-૨)

કિં. રૂ. ૦-૬૦

આ પુસ્તિકામાં ગુજરાતનાં એક સાધુ પુરુષના પ્રેરક જીવનની સરળ ઝાંખી કરાવવામાં આવી છે.

બાપુના જીવન પ્રસંગો

લેખિકા : મનુબેન ગાંધી

પ્રકાશક : વોરા એન્ડ કું. સિ. મુંબઈ-૨

કિં. રૂ. ૦-૬૦

ગાંધીજીનાં પૌત્રી અને અતેજાત્રી મનુબેન લખેલા મોતાના રવાનુલબના કેલકા પ્રસંગો અહીં રોચક રીતીમાં રજૂ કરવામાં આવ્યા છે.

પલાશ (ત્રિમાસિક કાવ્ય-સંપ્રદ)

પ્રકાશક : પલાશ પ્રકાશન, મહાસક્રમી મંદિર, ભોરાવરનગર

સંપાદક : શાસ્ત્ર-કલાધર

પ્રકાશક : પલાશ પ્રકાશન, મહાસક્રમી મંદિર, ભોરાવરનગર

કિં. ૭ અંકના રૂ. ૨-૦૦

મંજરી (અનિવૃત્તકાલિક કવિતા-પત્ર નં. ૧૧)

પ્રકાશક : કવિસલા, વિસનગર

કિં. રૂ. ૦-૨૫

ગુજરાતમાં હમણાં હાથમાં ભણે નવી કવિતાના અંકુરો દેખાવા માંડ્યા છે. આ પુસ્તિકાઓ તેનો યત્નિચિત્ત પડેલો પાઠ છે—તેની કમળેરી અને શક્તિ બેઠેલો. આવા પ્રયાસોને અમે સહકૃદ્ધ આવકારીએ છીએ.

● શુભરાત્રીમાં પ્રગટતાં નવાં પુસ્તકોનો ખીતાફરી પરિચય ●

બંદોબસ્ત :

લેખક : શુભરાત્રીમાં આચાર્ય;

પ્રકાશક : નવયુગ પ્રેસ, અંકાર, રાજકોટ

કિંમત : રૂ. ૫૦

કાલિયાવાસના ઇતિહાસનાં ખાનાં હાલની, ફરીને અહીં શ્રી આચાર્ય પોતાની આગવી, પ્રમાણમાં સારા એવા વાચક-વર્ગને જેનું આકર્ષક ઠંભુ આશયું નથી એવી, બોરદાર શૈલીમાં એક વાર્તા કહી બપ છે.

જૂનામટની ફાજલારીમાંથી બંધી મેળેલા નવાળ શેરખાન બાબીના કહેણ ફેળતી મટના અત્યુત નવલમાં મુખ્ય છે. શ્રી આચાર્ય એને સારી પેઠે લેખી છે. 'કેમતરીન', 'આતાપ', 'મુરદી શયતાન', 'અલ્લીનો ખેદ', 'વજેર વજેર બોરદાર ઉડું શબ્દો વાપરીને વાર્તાને 'વાતવચ્ચ' આપવા કોશિય કરી છે; અને નવલકથામાં આકર્ષક ગુણોત્તી તમામ અંગોને તેમણે ઉપસાવ્યા છે.

'પરંતુ, શ્રી આચાર્ય પાત્રને વાળને પ્રકટતા હોય એમ પકડે છે; અને પછી એને નેટલો રંગ આપવો હોય તેટલો આપે, હુતબ વિસારે પાડી દે છે. અત્યુત નવલકથામાં શેલતરામ, કિકાણી મહેતા, 'વસનજી સુય, 'જગજાઈ' આ કથનના દૃષ્ટાંત રૂપ છે. ધણી લખત તો શ્રી આચાર્યને પોતાનાં પાત્રોનાં નામ સંકારી વાંચનામાં પણ મુશ્કેલી પડતી લાગે છે. દા. ત. વસંતરાયની પાસિતા પુત્રી જમના-નસીબને એ છેલ્લાં પાનાંઓમાં 'રાધા' સંકારીકે, જ એળખાવે છે. વળા શ્રી આચાર્ય અનેક વિચિત્ર શબ્દો અને વાક્ય પ્રયોગ કરે છે.

આ છતાં શ્રી આચાર્યની શૈલી પ્રાંચવી એ એવી હોય છે; આ નવલકથા પણ વાંચની ગરમી જ. 'કારણપ' ?

કંદંપના :

લેખક : ડો. બિપિનચંદ્ર જવેરી

પ્રકાશક : લક્ષ્મી પુસ્તક સંસ્થા ગાંધી માર્ગ : અમદાવાદ

કિંમત ૩-૫૦

આપણે ત્યાં સમગ્ર હાલ નવલો એળખ મળાણમાં લખાઈ છે; એટલે બ્યારે વાચકોને નિર્દોષ હાલ પૂરું પાડવા મારે કોઈ નવલકથા લખાઈ હોય, તો તેને આવકારવાની સહજ ઇચ્છા થાય છે. ડો. જવેરીએ આ અગાઉ આચાર્ય અંગેનાં હાલનાટકોના અનુવાદો આપણને આપ્યા છે. જોયના ઉપર મરાઠી સાહિત્યના લાગ્યની પણ સારી એવી અસર જણાય છે. આ અસર નામે જ કદાચ આપણા સાહિત્યમાં અલ્પ પરિચિત છે તેવું લાગે. ડો. જવેરીએ પોતાની આ પ્રથમ નવલમાં આમેજ કહ્યું લાગે છે. એ તત્ત્વ તે આપણા સંસ્કૃત્ય પુરુષોનાં કંઠકી ઉઠાડવી, સંસ્કૃતિ નામેનો દહો કરવો, અથવા જાણીતાં નામેનો ઉદ્દેશ કરી હાલ નીપજવવું. મરાઠી સાહિત્યમાં અને તેમાં અંગે-સાહિત્ય-માં તો આ અત્યંત આગળ પડતું લાગે છે. ડો. જવેરીની આ 'કંદંપના'માં આવ્યા પ્રયોગો આપણને જોવા મળે છે. 'દેવીકાણી અને ચિત્રકાર રોરીક' (પા. ૬૭) કાંપી નાનાલાલ (પા. ૧૭૫), રવ. રામનરાયણ પાંડક અને હીરાબેન (પા. ૧૮૦) વગેરે ઉપરાંત સગીતની વાત આવે ત્યાં ફેણકાળાં, ઈંકારનાય, (પા. ૧૫૬) 'તેનસોય' અને રાણી 'કંઠીકાંબે' આવાં આવાં નામેનો સંવાદોમાં ગૂંથાને એમાંથી હાલ-કેટલીક વખતે અણગમત-નીપજવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, તે સહજથી વાચકને ખુંચે એવો છે. આ ઉપરાંત 'લોડીજામર'નો ઉદ્દેશ આવે, ત્યાં 'લોડી નથી મળતો', અને 'હારમોનિયમ'ની સામે 'પરમોનિયમ' અને 'દિલ્લખા'ની સામે 'દિલ્લખા' આવા પ્રયોગો શોધી કાઢી

આવૃત્તિ છે. અને ભારત, મધ્યસ્થ પ્રધાનમંડળ, રાજકીય પક્ષો ને ચૂંટી, તથા ભારતનાં રાજ્યોથી માંડી વિદ્ય-વિલાસો, પુસ્તકો, પત્રો, ફિલ્મ, શોષા, વ્યક્તિ વિશેષો અને છતર પરચુરણ માહિતી ભેગી કરી રજૂ કરવામાં આવી છે. પરંતુ માહિતીનાં વિષયો અને તેની રજૂઆત પાછળ કોઈ વ્યવસ્થિત દૃષ્ટિ, યોજના પૂર્વકની સમગ્રતા અને આકર્ષક શૈલી ન હોઈ તેની ઉપયોગિતા ઘટે છે. અને જે માન-માહિતીનું વિતરણ કરવાની ખૂબ જ જરૂરિયાત છે, તેમાં જ વિશેષ પડે છે.

સોવિયેત સંઘના સુસલમાન

શ્રી. વી. યેફ્રેમોવિચ. જનારાવ
પ્રકાશક : મુખર્ધ ખાતેના સોવિયેત ઇન્સ્ટિટ્યુટ
જનરલ માહિતી શાખા, ૨૬ કલ્પન રોડ-મુખર્ધ
કિ. રા. ૦-૨૦

આરવાહીના જમાનામાં રશિયામાં યુસલમીનોની જે હાલત હતી, તેનું વર્ણન આપી સોવિયેત સરકારેની તબાહી તેમનાં હૃદયમાં જે પરિવર્તનો થયા પામ્યાં છે, તેની માહિતી અને અપિવાર્માં આવી છે. અને સોવિયેત સરકાર ધર્મસ્થાનો અને ધાર્મિક જાગૃતિઓ, સાહિત્ય, રેમોરકો પ્રત્યે કેવી કાળજી રાખે છે; અને સામા બાજુથી ધર્મશૂરો અને અંદાજો-ઓનું કેવું વલણ રહ્યું છે, તેની રજૂઆત ધર્મ છે.

પુસ્તિકામાં અનેક વિષયો પણ રાખવામાં આવ્યાં છે.
શ્રી. યુ. ઇ. ને. ૦-૨૦

કાકાસાહેબે તેમનાં પુત્રવધુ શ્રી ચંદનને લખેલાં અંગ્રેજી પત્રો અહીં મધ્યમ બેન્યાં છે. આ પત્રો કાકાસાહેબની અનેક બાબતો પાસાનો—બહુશ્રુતપણ, ચિંતન, વિનોદ વગેરેનો પણ આછો અણસારો અહીં મળે જ છે. પરંતુ આ પત્રો દ્વારા કાકાસાહેબનો કુટુંબપ્રેમ પ્રથમવાર આટલી મોંઝાળાથી પ્રગટ થયો છે.

તીરંદાઝ લી (ગીતો લોકકથા સંચય)

અનુ. મહેન્દ્ર મેઘાણી
લોકમિલાપ કાર્યાલય, પો. બો. ૨૭, ભાવનગર
કિ. રા. ૦-૨૫

ગીતમાં જાળોકો અને એકશિક્ષિત પ્રકારે માટે અપરંપાર સાહિત્ય પ્રગટ થાય છે. તેમાંથી કેટલુંક અંગ્રેજી, હિંદીમાં મળતું રહ્યું છે. ગુજરાતીમાં ભાઈ શ્રી મહેન્દ્ર મેઘાણીના ખાસ પ્રયાસથી 'હાઈ-મહેતાલ', 'ચાંગ અને ચતુરા' જેવી બે-ચિત્ર ભરપૂર લોકવાર્તાઓ પ્રગટ ધર્મ ચૂકાં હતી. પરંતુ હાઈ-પણ ભારતીય પ્રકારન માટે એ ઘણી મેઘા પડતરની નીચે એ સહજ હતું. આ પછી આ ત્રીજી પુસ્તિકા અતિ સ્વસ્તી કિંમતે પ્રગટ કરવાની શક્યતા ભણી ધર્મ છે; આ આનંદની હકીકત છે.

આ પ્રકારની વાર્તાઓ બીની લોકવાર્તાઓ હોઈ તેમાં રસ-અને મોધ બંને હોય છે. અને સૌને ગમી નબ તેવું ચિત્રો પણ, ધણાં હોઈ વધુ મોટદાર બને છે. ગીતો સરકાર અને ઉપયોગ બનતામાં ભાગવતિ આજુબા પોતાની રીતે કરી રહેલ છે.

સોવિયેત સંઘે ઉકેલેલી ખેત સમસ્યા

મૂળ લે : ડી. એસ. કોલ્કોવ
(અંકેશક-ઉપર મુખર્ધ)
કિ. રા. ૦-૨૦

આ પુસ્તિકામાં સોવિયેત સંઘે જેતો અંગ્રેજ પ્રેમને કરેલી સિદ્ધિઓ અને સમસ્યાઓ—૧૯૧૭ ની ક્રાંતિનો દિવસથી છેક હમણું મુખીના વિકાસની સરકારી માહિતી સાથે રજૂ કરી છે. અને આર્થિક જીવન સાથે પ્રાથમિક સાંસ્કારિક જીવન પરિવર્તનનો ખ્યાલ પણ આપ્યો છે.

બાપુ આવા હતા (ભા. ૧)

કે. માધકે. રતિધણ; અનિલ
રૂપાવતન પ્રકાશન, ભૂનાગદ
દરેક કિ. રા. ૦-૧૦

પારાણા પુ. મોસિકમાં અવારનવાર પ્રગટ થયેલાં મહાત્મા ગાંધીજી સાથેનાં સંસ્મરણો આ નાની પુસ્તિકામાં સંગ્રહાવાં છે. કુલ ૧૨ પુસ્તકની યોજના છે, દરેકમાં બાપુની લાક્ષણિક જીવની આપવાની પણ પ્રકાશકોની પ્યારો છે. પ્રસંગે સંજ્ઞા અને પ્રેરક શૈલીમાં લખાયા છે.

General
Electrical Industries ..
Manufacturers of ..
ELECTRICAL WIRING & EXTENSION ACCESSORIES,
FLUORESCENT FITTINGS AND RELATIVE SPARE PARTS.
113/8 NEW PRABHADEVI ROAD BOMBAY 28
Tel. Add. - URSHTJSTO

For all your requirements
Please Contact our
Agents for
N Gujarat, Saurashtra
& Kutch -

Messrs : National Mill Stores Trading Co.

535, Relief Road, AHMEDABAD-1

Telephone 4055

Telegrams "Vidipatel"

Our Specialties

Celling Roses Cutouts Multiplugs Adaptors, Wall plugs,
Holders, Switches, Fluorescent Holders etc, etc,
and many more items to follow

તારા સંચકેશી

ફોન નં. ૨૫૪૫૨૬

મેસર્સ બી. મહેતા એન્ડ કું.

યુનિયન બેંક લિમિટેડ, કોર્પોરેટ્ડ સ્ટોર્સ, સુબેર્બ

ટેક્સટાઇલ મશિનરી, મિલસ્ટોર,
રંગ, રસાયણ અને હેન્ડલુમ
સ્ટોરના વેપારી

શાખા : કલકત્તા અને કોલમ્બુટુર

ચૂટેલાં હિંદી પુસ્તકો

હિંદી લોકપ્રિય શાયર

(દરેક રૂ. ૧-૫૦)

ગાલિય : છયની ઝોર સંકલન

ધિક્કાલ : ..

લેશ મલીહાબાદી ..

મોમિન ..

ફેઝ અહમદ ફેઝ ..

આહિર હુધિયાનની ..

હાફિઝ જલ્લ-ધરી ..

ફિરાક ગોખપૂરી ,

મીર તકી મી- ..

મન્નન ..

મન્દાર જાફરી ..

અખતર શીરાની ..

અનિસા અખતર ..

દામ ..

સૈફ ..

ફરિશ ..

બાલ છયની માલ

જગદીશચંદ્ર બલ -૫૦

ડાગિન ૧-૫૦

માદમ કપૂરી ૧-૫૦

વેલ્લન ૧-૫૦

ઝોમન ૧-૫૦

માલોપયોગી છયની દરેકના ૦-૫૦

કો કૃપા

આમી વિવેકાનંદ

.. ગમતીય

લોકમાન્ય ટિલક

મહાત્મા ગાંધી

લાલા લજપતનાથ

સરદાર પટેલ

ગુરુપતિ ગાન્ધેશ્વર

જવાહરલાલ નેહરુ

ચુર ગોરિફસિંહ

સ્ત્રીન્દ્રનાથ કાકુર

ગોતમ બુદ્ધ

બાલ શિવાજી

મહાગણા પ્રતાપ

અમ્રાટ અચોક

સન્દાર ભગસિંહ

ચન્દ્રશેખર આઝાદ

ચુર નાનકહેવ

ગીર હનુમાન

અભિલાસિક શ્રેણી

અક્ષવીર કતાપ ૩-૦૦

આણકથ ઓગ ચન્દ્રગુપ્ત ૪-૦૦

મહાગાની ઝામી ૧-૧૦

વીર મગહે ૧-૫૦

હાસિંહ નલરા ૧-૦૦

દુર્ગાદામ મહાન -૫૦

સિસાજી ૧-૦૦

વીર વેંગી ૨-૦૦

ખુનકી દાલી ૨-૦૦

નારુ પુરુષ ૮-૦૦

જ્ઞાન વિજ્ઞાન શ્રેણી

(દરેકના રૂ. ૧-૦૦)

એટમ કી કદાની

અમુક , ,

મોસમ , ,

સિનામે , ,

ટેલીફોન , ,

કલકત્તા , ,

ગ્લાયન , ,

વાયુયાન , ,

ઉત્તરી તથા દક્ષિણી કુલ્હી કદાની

જ્વાલામુખી ઓગ બૂચાલકી કદાની

પંચીકી કદાની

ચનરપાતપોકી કદાની

ધાનુઝોઈ કદાની

મનુષ્યકી કદાની

જનુ જગતકી કદાની

દિશોર હિપન્દ્યામ

(દરેકના રૂ. ૧-૫૦)

ગેગિન હુક

કદ પુતલા

ગામ્સન કમ્

રાગ સિપાહી

ચૂલીવંકી યાત્રાએ

લીસમાળા

જલ્દ નગરી

બજારે કી બોઝ મં

કેડી કોપર ફિલ્ડ

કદી કી કરામત

શંકરપીઅમર

(દરેકના રૂ. ૨-૦૦)

જાગડવીં રાન

અમ્રાટ સિવર

ચેનીસકા સોદાગર

ગુજાન

સમિયો જુદિયેટ

હમલેટ

જલ ભૂલેલો

બૂલપસ સીંગર

નલકા તાડ

ઓચેલો

એક સપત્તી

પગિર્વાન

જેસં તુમ આદો

મકબેથ

નિપ્પલ પ્રેમ

વિશ્વ

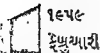
માગવ

માનવીય ગૌરવની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા અંખતું સાક્ષિક

૧૪

ગાંધીને માર્ગ (ચિંતનમાં સત્યાગ્રહ)
 વિનોબા સાથે વાતાલાપ (વ્યવહાર-ચિંતન)
 કવિના (રસિક, પંડિત, લાનસાફર હોકર, દલિસિનેન, અનુવર આગેવાન)
 હજોણ ફિલિપ્સ એમેલવેર્કસ (હમ બેઝેન હૈ)
 વ્યુત્પત્તિનો વિનોદ (સાહિત્ય)
 નકુરત (પ્રસંગ)
 ડાહ્યારનો પરજખ (સાચકારક)
 દશમે પ્રહર (વિચાર)
 હાફકિન (પરિચય)
 દેશવિદેશ (નુમાદર રેખનાઈ રેનોહર)
 પ્રવૃત્તિ ને પરમા (સરકાર-પ્રવૃત્તિ-નોંધ)
 નવું વાચન (સ્તુતિ-નોંધ)
 આરવાઈ (કરકનદસ માણેકની કવિતા : કથાનો વિકાસ)

વાપિદ રૂ. ૭-૦૦ છૂટક ૦-૬૨ ન. પૈસા (૧૦ આના)
 [પચ્છેસ સાલિગ ૧૫]

વાલન :
 ના પ્રકાશન ગૃહ લિમિટેડ
 રેલ મદિરની પાળ : ગડાદરા

લવાજમ ભરવાનાં સ્થળ

આર. આર. શેઠની કું., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨
 એ. આર. શેઠની કું., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨
 એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કું., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨
 એન. એમ. ઠક્કરની કું., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨
 પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ., ટાવર રોડ : વડોદરા
 વિજય સ્ટોર્સ, રોશન રોડ : આણંદ
 ગૃહર અંધરન કાર્યાલય, ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ
 વિજય સ્ટોર્સ, ૬૨ કલ્યાણ જીન, રિલીફ રોડ . અમદાવાદ
 લોકમિલ્લાપ કાર્યાલય, પો. બો. ૨૩ : આવનગર
 સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, પો. બો. નં. ૫૪ : બાપાગઢ
 એલ. કે. મેઘાણી, ૧૪, અમરતલા સ્ટ્રીટ : કલકત્તા-૧
 પ્રાજ્ઞ કોટાભાઈ, પો. બો. ૨૬૬ નામુરોળી (ઈ. આફ્રિકા)

છૂટક મળવાનાં સ્થળ

ગાંધી ન્યુઝપેપર સર્વીસ, ટીનપાલા બિલ્ડિંગ, ત્રિલુકન રોડ :
 મુંબઈ

વડોદરા

એ. જી. વોરા એન્ડ કું., ટાવર પાસે : વડોદરા

૧૯૫૯ : ફેબ્રુઆરી

લવાજમના દર

વાર્ષિક રૂ. ૭-૦૦

[પાટલા ૧૫ રી.]

પ્રત્યે નવલ ૧૨ પૈમા

૧૫ ૧૯૫૮ની પૂરી

આપેલી કાલેસ રૂ. ૮૮

કલેસ ફેરિટિન રૂ. ૬૫

વિશ્વમાનવ

[માસિક]

બહારખર્ચના દર

૫ કું. ૨૭ રૂ. ૮૦

૫ કું. ૩૭ રૂ. ૮૦

૫ કું. ૪૭ (જિ રંગમો) રૂ. ૧૨૫

આઈ. આયુ. પાનું રૂ. ૧૦

સાઈ. અડધું પાનું રૂ. ૩૫

ગાંધીને માર્ગે : પ્રિત્તના સત્યાગ્રહ

શાહીવાદી પ્રિત્તનની શુભાશી સામે
જૂઠાં બારતે અહિંસા ને સત્યાગ્રહનું
શસ્ત્ર વાપર્યું. ગાંધીજીએ ઘટેલી જે
તેમનું તેજ એના પ્રથમ ઉપયોગ કરનાર
ભારતવાસીઓ એ કદાચ હજી પૂરું
માપી શક્યા નથી.

પરંતુ અશાંતિની વિનાશકતામાં જ
પોતાની સત્તાની સત્તામતી બેનાર, ને

જે સલામતીમાં જ દુનિયાનાં સુખ-
શાંતિની આશા બેનાર પ્રિત્તન, અમેરિકા,
જેવા દેશોમાં આજે જે ઘટનાઓ
ખેલી રહી છે, જે ગાંધીજીએ દુનિયાને
અણેલ અહિંસા ને સત્યાગ્રહનું દર્શનરૂપ
જ. થામું આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે.
ને જે અંગ્રેજી શસ્ત્ર દુનિયાની માનવતા ન
ના વિકાસની દૃષ્ટિએ કેટલું કીમતી છે,
તેની કિંમતી અપિયુંને કંઈવે છે.

પ્રિત્તનના તોરફેક નોમના એક
મામલામાં પ્રિત્તિશ સરકાર એલેક્ઝન્ડર
મેરિટ્ટેનું એક મધક જીલું કરી રહેલું
છે. એની સામે તેના પ્રેમને વિરોધ
જીલ્લો છે. સામાન્ય પ્રજાની મોખ્ખા
વિરોધની તો આપણે કાંઈતી સામે
કરી અસર પડે જ નહિ. તો વળી
સરકારી હિંસક પ્રયોગો સામે, પોતે
જે એ હિંસાનું હથિયાર કાઢે ને નીકળી
પડે, તો એના બોલની નૈતિક કિંમત
જુદી રહી ? પ્રિત્તનની પ્રજાના
મનમાં કદાચ પોતાના આચાર-
વિચારમાં રહેલી આ વિરમવાન સાન,
ભિન્નતા માંડ્યું હશે.

એથી જ તો કયાય
હિંચકિયાહટ, વિના પોતાની
ધરતી પર ભ્રમ, ચતા અણુ-
સાહેબના મયકરતું બાંધકામ
અટકાવવાં પ્રિત્તનના પ્રજાને નોએ
અહિંસક, શાંતનું-સત્યાગ્રહનું
બળ કામે લગાડ્યું છે.

સત્યાગ્રહીઓને તેના દેવરન્ડ

રોકટ (પાદરી) પોતાના આધીઓને
સર્વોચ્ચતાં કહે છે :
દુનિયામાં પેલા ધરેલ આ
વિભાસ ને કંઈપા અનિષ્ટને
આગળ વધતું અટકાવવા માટે,
આપણે—એટલે કે—પ્રિત્તન,
અમેરિકા, ને રશિયાની પ્રજાઓ
જે પોતાથી બંને તે બધું કરી
છેલ્લું પડશે... ને રહેકવા
મામલામાં જીલું થનાર આ એક
જ મધકેટનું લાખ માણસોનાં
છવન સળગાવી મૂકવા માટે
પૂરતું છે.

દેવરન્ડ રોકટ પોતાના દેવરન્ડ
વાસીઓને આમ સંબોધી રહ્યા હતા,
તે જ વખતે વિશ્વમાં ભણાં કરાયેલાં,
રોકેટ પ્રયોગમાં એક મધક પલ્લુ નેટ
વિચીન ફેસમેવ નામના એક નાનકડા
નગરના રોકેટ માળખા પર લટકેલું ને
જે મહાનમાં વાલ્ટી બોલિસમાં કામ
કરી રહિયું મેળનાર એક સ્ત્રીને લોચ
લેવાઈ ગયો, તે પ્રયોગને હન પડી.

તોરફેક નર્મ સત્યાગ્રહ કરનાર
પીઠ અનુભવી ને સમજી એવા રોકેટ
સત્યાગ્રહીઓને : એકે એકે ધસડી
જીમ્પાને પોલીસવાનમાં નોખવામાં
ગીચા ને કનુસ ને અચા યોગીની
અદાલતમાં ખડા કરી કહેવામાં આવ્યું
કે, દેસ પાઉકનો દેકે અણે, ને
હવેથી આ આપણા વરસ દરમિયાન
શાંતિનો લગ નહિ કરવાની માંહેવરી
આપેતા આ કામળાઆ પર સહી
કરી આપો.

વારે સત્યાગ્રહીઓએ પ્રિત્તિશ
આચારવિચાર ને ચારિત્ર્ય માટે લોચ
અણું અનેતવાઈ ભણું વલણ અખત્યાર
કર્યું. સત્યાગ્રહીઓ ને અદાલતની એ
માગણીને તેમજે વિસકુલ દયાવી દીધી.
આવી વિચિત્ર વર્તણૂકથી યોગી જીલેલ
વ્યાપમૂર્તિને આખરે નાણુદે એમને
વધુ વિચાર માટે અદવારિયાની
સમય કોડી આપેલા પંડો.
આ સત્યાગ્રહીઓ પર અદાલતમાં
દેસ આલેલો હતો, ને વખતે અદાલતને

ખારણે શુદ્ધિરોધી પેસ્ટરો હાથમાં લઈ લેખિનાં ટાળાં જમા થઈ ગયાં હતાં.

સત્યાગ્રહીઓને પણ લેખિના રહેલા શ્રી. ગ્રેનવીલ જેનરે કહ્યું. —
‘બ્યારે શાંતે હરેલે જીવિનાં નાગરિકા પૂરી સદ્દેશતાને સંદેશવિના સાથે આવું પ્રજાસુભર છે. ત્યારે સૌમને વિશ્વાસ હોય છે કે, પોતાનો પ્રથમ વિનાશ હોય છે, પોતાનો પ્રથમ વિનાશ હોય છે, પોતાનો પ્રથમ વિનાશ હોય છે. તેવે વખતે એમને સમજાવવાનું છે.’

કરવી એ તદ્દન અપ્રજ્ઞાનું છે... એ લેખિકા ખિલકુલ શાંત રીતે વર્તેલા છે. એટલું જ નહિ. તેઓએ આગળથી એવા સંકલ્પ કરી લીધેલા છે કે, કોઈ પણ સંજોગમાં તેઓ હિંસા પાળેશે નહિ. ગાંધીજીને ધીરજી આવી, કોઈ પણ બાબતના બળ પોતા મહિશને ઉપયોગમાં લીધા વિના તેઓ પોતાનો વિરોધ દર્શાવવાનું નહિ. —

‘પેર... રેવરન્ડ સોર્ટ અધિવ એમના જીવિય સત્યાગ્રહી સાથીઓને અદાલતે તો યુનેગર મણી કેદની સજા ફરમાવી દીધી. પરંતુ એમાંના બે જણે તો પોતાને યુનેગર મણી કેદમાં નાખવામાં આવશે તો ઉપવાસ પર ઉત્તરના અંદરોત કરી છે. અત્યાર સુધીમાં આ સત્યાગ્રહમાં એક હિંદી નોકા સિનિક સહિત કુલ ૪૬ જણાં બેંડાયેલા છે.’

થોડાંક વધુ અભિપ્રાયો

વિશ્વમાનવના આંતરિક વર્તણૂક મુજબ ઉચ્ચ જાણનાર આંતરિક વર્તણૂકે તમારો ધણો પરિચય થઈ શકે. એ સાહિત્યનિષ્ઠા અને એ દ્વારાં જીવનનિષ્ઠાએ તમે રોધી રહ્યા છો અને એ જરૂર છે તેને આકાર આપી રહ્યા છો, એ અભિનંદનને પાત્ર છે. પરંતુ આજના સ્વચાલુ મોહને દિવસ જીવનના રોજ આપે... માનવ ના ચિંતાતત્ત્વ લેખી અને જીવનચરિત્ર લેખી. કહેવો આ સ્વાદ આપતા લેખિકાવિતા અને ચિત્ર દર્શાવતા જીવ શિક્ષક અને નાટક વિષે પણ અવરનબર રસદિષ્ટ કેળવનાર એવું શિક્ષક મળે તો સારું. કદાચ-કદાચ વિગતોનેય રસને ને આંખોં લાગે... થઈ શકે. વિદ્યોત્તી રહી... રવિચારીના મુખાર-મોશી તમે ધણું પામ્યા હો. એમ લાગે છે.

—ડૉ. નવવીર દોષી
‘રવિચારી (૨. આ. ૨૧.)’ પ્રસેધી રાજકર્મ. પ્રથમ આંક ખરીલો... થઈ તો બધા આંક ખરીલી. વાંચનાર, એમ એમ માસિક પ્રગતિ કરત ગયું તેમ. તેમ પ્રાઈ ચોક્કસ સ્વરૂપ પડતું ગયું અને એ આંશો સેવી હતા તે મહાદેવ આંશો સદ્ગુણ થઈ... વર્માશ માસિકમાં કવિતા-એકાદશ,

ચિત્રકલાનો આસ્વાદ, નવું વાચન વિભાગ ધણું જ અગત્ય ચિંતન વિચાર દર્શક પુસ્તકોનો આસ્વાદ. ધણું કરાવી તો એ જગતના ચિંતન લેખી, શ્રી. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મચારી, ગુલામ મોહમ્મદ રોષ, સુ. ગાંધી વગેરેના લેખો તો હંમેશાં મનમાં વસી ગયાં છે... આંશો નેવાં દેવે સામાન્ય વાચક તો નું સ્વચાલુ કરે. પણ કેટલાં વર્ષોના માસિકને વધુ ચિંતાતત્ત્વક જીવનકો, વધુ વિચારણીય બનાવે એટલી જ આંશો સાથે તમારો સ્વાદસને પ્રબલને અનેક મોહાની શુભચાંદી થઈ શકે.

હાં પ્રવીણ મંજીરેસાં (પુનર્લે) જિતારા. ક્ર. ૧૨૨૨નાંક તો લેખ હંમણાં જુરે કુણે... લાગે જ, કોઈ જુજરાતી સામયિક આટલા વિસ્તારથી અને રસમક રીતે આ વિષય આંખોં દર્શી. પ્રસ્વાદ. (પ્ર. મં.)

—અરુણ (મા. ૩૬૦)
‘...અહાંકારકેલીઓમાં ફેલવેલું અને એમને એ જાંતરો ઇલાં વિચરિત થવેલું માસિક વિશ્વમાનવ આંતરિક અર્થ લેખેથી આકર્ષિત બની રહ્યું છે.

અરનેવનો પ્રસંગિક ચિંતણા આટલું છે એ માસિકદ્વારાં આપણું જીવનને ‘થોડાં રિવ્યુ’ નેવા પત્રની યોગ છે તે પૂરી કરવાનો અતિ સ્વલ્પ પ્રયાસ કરે છે, અને એક નિસળા મારાની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ કરે છે. શબ્દારણુથી માંડી અંતર-અભિનંદનના પ્રશ્નો, સુધીના અનેક વિષયો તેમાં આપ સમાવી લો છો અને તે દ્વારા એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું સામયિક જીવનરતને ચરણે ખરી છે... ધન્યવાદને યોગ છે. —યશ્વંતેશ ભટ્ટ

માનવ દોહસંકલ્પની કવિત્વે ઉપયોગી સાબિત થયો, તે વિષે હું નિર્ભય થયો છું...
—અરુણ (મહાન દોહસંકલ્પ)

માનવના જન્મ વખતે જીવે જરૂરી એવું પૂરતું પોષણ અને ચોખ્ખું ઉછેર મળવા વિશે મારા મનમાં રાઈ હતો. આને એ રમતાં રમતાં બાળ અધિનાનું થઈ ગયું છે—એને આશા છે, હવે એ મંજિલ તરફની ક્યમમાં વહેરવેત રીતે આગળ વધશે. —બી. લે. કુમાર

વિનોબા સાથે વાર્તાલાપ

☆ 'સત્યાગ્રહ' : સંઘર્ષશક્તિ અને મનઃશોભિ

☆ વિચાર, અને વ્યાપકતા

☆ પંચવર્ષીય યોજનાઓ : ઔદ્યોગીકરણ અને પ્લાનિંગ

11/11/56 11/11/56 11/11/56

તા. ૧૩-૧-૫૬ને દિવસે ઇસ્તી (છં. સામગ્રી)માં અને તા. ૧૪-૧-૫૬ ની સવારે પહેલાંના દરમિયાન વિનોબા સાથે લંબાસુથી અને મુદાઓ-અંગે વાર્તાલાપ કરવાને મુયોગ પ્રાપ્ત થયો હતો.

મારા તો, મેં આપણા દિવસે લખીને કેવળા કેટલાકે વાસ્તવિક સવારો આપી રાખ્યા હતા. અને એના પ્રમાણમાં, વધુ સમય મળે તો ને, ત્યારે અવધાની વાતો કરવાનું નિર્ણયું હતું. અલગત, વિશ્વમાનવના ભંડુઓની પેલા અંકમાં મેં સત્યાગ્રહ અને અહિંસા સંઘર્ષ અંગેના કેટલાક સવારો મુકાસર રમ્મ કરી રીધા જ હતા; વિનોબા તે લેખ લેઈ ગયા હતા. ઉપરાંત સામગ્રીમાં વિદ્યાર-સંચેતન વગેરે

શિલ્પવાનું થવાં મેં 'સાંધીછા' સહો-અકોની એટલે કે અનિદ્ર સાથેની પ્રતિકર સાંધીની અંતરવારવાની વાત આદ કરાવી વિનોબા પાસે એવી અપેક્ષા રાખી નિવેદન પણ કહ્યું હતું.

મામ, આર મનમાંના સવારોની ભૂમિકા તો કિતોબા પાસે હતી જ. છતાં જુઓને આપેલા મારા કેવળ વાસ્તવિક સવારોમાં- કિતરવાનું વિનોબાને લીક ન હોયું.

કેમણે કહ્યું : 'હું કિસોસાફિલ ડિસ્કલ (વાસ્તવિક વિવાદ)માં કિતરતા નથી. એટલા મંદિ કે તેમાં સખે પ્રધાન થઈ ભય છે, અને સખેની વ્યવસ્થા છંદી નુદી-લેખ એટલે અમુક માણસને કોવ પહોં પડે, તો અમુકને વિશ્વાસદેવ

પહોં પડે, તો અમુક માણસને શુદ્ધદેવ તરફ આવે. આની રીતે સખેની મર્યાદા લેવા છે. એટલે સાધારણ રીતે કું એવી અર્થમાં કિતરતો નથી.'

અને તેમણે મારા લેખિત પ્રશ્નોના જવાબ રહેવા હઈ, 'લોકચાહી' અને 'સંઘર્ષશક્તિ' ઉપર સર્વસાધારણ અર્થ અલગત મંદરવનું પ્રદાસરનું હું મંચન આપ્યું અને એટલાથી સંતોષ ન થયો, મારા કેવળ પ્રશ્નોમાં આજી રહે જવા નેવા; એટલે પછી તો, અવધાની ભૂમિકા ઉપર મેં મારા સવારોની માંડણી કરી અને વાર્તાલાપ આગળ ચાલ્યો. ત્યાં લેવાયેલી તોંધ ઉપરથી અંદી વાર્તાલાપ રમ્મ થયો છે.

—ભોગીલાલ, માંધી

સો. : આપણે હિંસાદારા પરિવર્તન નથી કરવા માંગતા, તે તો માન્ય છે; પણ સામાજિક પરિવર્તનની પ્રક્રિયા ખરે સમજતી છે. જે વિચાર લેકિની પાસે પહેચે છે તેનું પરિવર્તન કિયામાં થી રીતે થાય છે, એતનાનો વિકાસ થી રીતે થાય છે, તેની સક્રિય કર્મમાં એવી રીતે થાય છે તે સમજતું છે. સંઘર્ષશક્તિ એવી રીતે પેદા થાય છે, તેનો 'પ્રેસેસ' (પ્રક્રિયા) મારે સમજવો છે. અને ખીલુ, આપે કહ્યું કે, સંઘર્ષશક્તિ વેક્રાઈન જવી જોઈ એ-એટલે થું ? સંઘર્ષ ટાળીને વિચારના પ્રાટા ઉપર શું આપણે પેરેલલ ચાલવાનું છે ? વ્યવહારના સવારો બાબુ પર મુખી આપણે પેરેલલ દોડીશું તો વિચાર અને કર્મ વચ્ચે શી

રીતે મેળ ખાવાનો ? મનઃશોભના ભયે સંઘર્ષ શક્તિને હજી તે ઠીક નથી બાધું (સાંધીછ) સામાના મનઃશોભની ચિંતા કલા-વિતા સૌમ્યતમમાં મારી ઉમતમ અને સર્વાંગેશો સત્યાગ્રહોદારા શક્તિ પ્રયસ્યતા છતા. આપ સર્વસંમતિની વાત કરો છો; તો તે અનુસાર પણ, ૮૦ ટકા સોડાની એટલે લગભગ સર્વસંમતિવાળા સત્યાગ્રહોદારા જિસડી સંઘર્ષશક્તિ વધશે; અને છિલ્લિલિલતા થવાનો ભય ટળશે; તથા પ્રીરવપૂર્વક આમણ વર્ધવાનું બનશે. સ્વરાજ આવવા પછી એવું બન્યું છે કે, સંઘર્ષશક્તિના યોગ ઉપયોગ જ નથી થયો. જો એ શક્તિને ઉપયોગ નહીં થાય તો આપણે છિલ્લિલિલ ભૂઈ બધું કોયો ભય અને તો લાગે છે.

* જુઓ ભૂમિપુત્ર તા. ૨૧-૧-૫૬નો અંક : (પાટું ૧-૨) તેમાં પા ૨ ઉપર સંઘર્ષશક્તિને સ્થાને સંઘર્ષશક્તિ સમ્પ્રદાયના ભૂલગી અયોગ્ય રીતે છપાયા બાબત છે.

ખાખ્યા : હમણાં જ પેલા ભાઈ મારી સાથે મધ્યમ
જમીન રૂપવા અંગે મર્મી કરતા હતા, તેમાં મેં કહ્યું તે
તમે સાંભળ્યું હશે. એમાં સિદ્ધાન્ત અને વ્યવહાર બંનેની
વાત સાથે જ આવી ગતી હતી. જુદા જુદા સનાયો વચ્ચે
પ્રધાન-ગીજુનો વિવેક કરવો જોઈએ.

મોડો અને મુખ્ય સવાલો

૧. દા. ત. દિસાથી રેલ મારે સત્યાગ્રહની જે વાત છે તેને
હું જુજ અને નાનો સવાલ માનું છું. પણ પોતાની જમીન
ઉપરથી ખસવું પડે, પોતાની ઘરો છોડીને નીકળવું પડે એ
પ્રશ્નને હું વિશ્વપ્રશ્ન માનું છું. હું કહું છું કે નાના-નાના
પ્રશ્નોમાં સંઘર્ષશક્તિ વેકાશી ન જોઈએ તેના આ રીતે
ફરક થાય છે. જુનિયાદી વાતો; જેમાં નૈતિક પ્રશ્નો
'ક્રમશઃ' (ભગવાં) હોય, સાધારણ સમસ્યાઓ
નહીં, એવા બ્યારે સવાલ હોય, ત્યારે તે સવાલ એ
તેટલો નાનો હોય તો પ્રશ્ન તેની વિશ્વવ્યાપક કિંમત છે.
એટલે એ પ્રશ્ન નાનો હોવા છતાં મોટો મણાવ્યો. ભાષા
અનુસાર પ્રાંત, સ્વતંત્રતા, દર્શન વગેરે એક ભાષાનો અમુક
અંશ એક પ્રાંત પાસે જતો હોય અને એક બીજો અંશ
બીજા પ્રાંતમાં વહેંચાઈ જતો હોય તો ભાષાને અસાધ્ય
થાય. તો એ જુનિયાદી સવાલ મણાવ્યો. અને મારે લડવા
પડ્યું તેવારે થઈ શકાય. પણ જે પરિપૂર્ણ ભાષાઓ એક
સાથે હોય તો એ તો સાધારણ સમસ્યાઓ, સવાલ ધશે.
એવું કઈ નૈતિક મહત્ત્વ નથી. આ રીતે બ્યારે નાના પ્રશ્નો
અને મોટા પ્રશ્નોની વાત ચલાવે છે, ત્યારે આ રીતે ફરક
થાય છે. જેવું નૈતિક મહત્ત્વ હોય છે તે પ્રશ્ન મોટો, અને
સાધારણ સમસ્યાઓ સવાલ હોય તે પ્રશ્ન નાનો; અને નાના
પ્રશ્નોમાં સંઘર્ષશક્તિ વેકાશી ન જોઈએ એટલું કહું કહું
છું. હવે અહીંનો દાખલો લો. જાહેન કારણે રૂબી, જતી
જમીનોને સવાલ છે, તે મોટો સવાલ છે, કારણ કે
એમાં નામરિક સ્વાતંત્ર્યનો સવાલ આવે છે. વ્યક્તિના
સ્વાતંત્ર્યની મર્યાદા સામે સમાજ કેટલું આક્રમણ
કરી શકે તેના બધા સવાલ એમાં છે. એ એક જુનિયાદી
સવાલ છે; એટલે બધારણીય માર્ગો વગેરે જે ચાર

પાત્રો મેં બુઝાવી દે રસ્તે તો પતે તો હું એમની સાથે
હું, એમ મેં હમણાં જ પેલા કોમીસાઈને કહ્યું, કારણ
કે આક્રમણકારી સત્યાગ્રહ મારી કદપનામાં આવે છે.

૧. ૧૯૧૭ ની ધીલીશ્ચીને સત્યાગ્રહો

પહેલું ધીલીશ્ચી વખતમાં જે સત્યાગ્રહો, થયા તેના વિષે
તમને જેટલો આસ્પદ છે, તેટલો ધીલીશ્ચીને ન હશે, એ કે
બ્યારે પ્યારેલાલજી 'લાસ્ટ ફેઝ' વણ્યા ત્યારે ખપર પાં
કે બાપુએ જે રીતે સત્યાગ્રહ ચલાવ્યો, તેમાંથી જે શક્તિએ
પેલા મર્મ, તે બધી જ મારી શક્તિ નહોતી, કારણ
તે, નળાગ્રામીને સત્યાગ્રહ હતો. પાછળથી એ કહેવા લાગ્યો
કે સ્વસ્થ્ય લાવવું હતું એટલે સત્યાગ્રહ મારી આપ્યા પૂર
પાટા નાંખ્યા હતા; તેથી છતી આંગળે હું એની જીજ્ઞાસા
જોઈ ન શક્યો. ૧૯૧૭ ની ધીલીશ્ચીને ૧૯૧૮ ની
બાપુના જમાનામાં અને આજના જમાનામાં મર્મ
પ્રકારનો ફરક છે. એકે તો એ ધર્મપતે સ્વસ્થ નહોતું,
અત્યારે હિંદુસ્તાનમાં સ્વસ્થ છે. બીજું એ ધર્મપતે
લોકશાહીની સ્થાપના નહોતી થઈ, બ્યારે અત્યારે લોકશાહી
ની સ્થાપના થઈ છે. ત્રીજું તે વખતે જેટલું વિજ્ઞાન હતું
તેના કરતાં અત્યારે વિજ્ઞાન વધુ આગળ પધર્યું છે. બાપુના
જમાનામાં તેનો આરંભ થયો હતો. આજની આવી સ્થિતિમાં
જે મનસ્વીભાષણ વાત સત્યાગ્રહમાં આવે તો બપુરે કહેવાઈ
ભય—ત્યાં સુધી કે આ વિજ્ઞાનના જમાનામાં તો સત્યાગ્રહમાં
જ નહીં, પણ લડાઈમાં પણ જે મનસ્વીલ થાય તો વધારે
તુકસાન થાય. એ નબીજ ન શકે. આજની લડાઈમાં તો
ફેલા મણવલો જરાપર હિંસા કરીને તેટલો જ હિંસા
કરી શકાય. ચિંતન કરતાં વધારે હિંસા કે એકા હિંસા થાય
તો લડાઈ ન થાય. એટલે આજની લડાઈ મારે મનસ્વીલ
જરાવ કાઢી ન લાવે—હિંસામાં કે આક્રમણમાં જે મનસ્વીલ
થાય તો અગ ચિંતનની શક્તિ ખોઈ મેલે.

મનઃશિલા અને સત્યાગ્રહ

જેટલે ચિંતન, શક્તિ કામમ રખીને સત્યાગ્રહ કરે
જોઈએ.

૧ જાહેરણી, ૨ સાનમવાડ, ૩ મેટલોનો માર્ગ,
૪ લોકશાહિ (એટલે કે લોકો ભતે કામો કરે)

[વિશ્વમાનવ : ફેલમરી પદ]

અહીંના પાપના પ્રશ્ન માટે આઈએને મને મળતા આવ્યા હતા. મેં તેમને સલાહ આપી કે, જો તમને અન્યાય થાય તો તમે તમારા પરમાં જ રહેજો. ત્યાંથી ન ખસજો. પણ મનઃશોભ ન થવો જોઈએ. અને જો એમને કીક નેત્ર આવવામાં આવે તો એમને ત્યાંથી ખસેડી વખતે તેઓ રેડિયો કોલતા લોકો હોય, અથવા તો ભગ્ન સાંભળતા હોય. એમ થાય તો સામેવાળો પણ શાંત થઈ જાય. એવી રીતે કઈ પણ મનઃશોભ ન થવા દેવો. જો મનઃશોભ થવો કે તો પેલો સત્યાગ્રહ અપશસ્તી થવાનો.

લો. : બાળા, મનઃશોભ સામા પછે તો થવાનો જ. કેમકે સત્યાગ્રહની શ્રમિકાથી તેઓ તો ધણા દૂર હોય છે બાળા : એમને મનઃશોભ છે થતો જ મનઃશોભ સત્યાગ્રહ કરનારાના મનમાં તો ન જ થવો જોઈએ. કેવળ ઉપર ઉપરની અડિંસા ન ચાલે. તે મનની અંદર જોઈએ; એવી આવશ્યકતા વિદ્યાનયુગમાં છે. જો એના મનમાં અડિંસા નહીં હોય તો સામાવાળા ગાલુમના મનમાં પણ તે નહીં રહે. અને એવી હાલતમાં, લોકોને ખસેડવા આવશે ત્યારે છુટકા વાત કરશે. કે તમે કેમ નથી ખસતા ? તો પેલા લોકો કહેશે કે અમે આપું આપું માનીએ છીએ. આવી રીતે એમને છુટકાપૂર્વક વાત કરવો પડશે. આટલો ફક્ત ધીલછા જમાનામાં અને આજના જમાનામાં છે, તેની મધિ લેવી જોઈએ. અને તેની વિચારણા કરીને માન્ય થવો જોઈએ.

વિચારપ્રચાર અને કમ

હવે ખીલે મુદ્દો— વિદ્યાનયુગમાં વિચારપ્રચાર કરી શકાય કૃતિ ન કરાવીએ તો ને ચાલે. છુદ્દ ભગવાને એક સવાલ હાથમાં લીધા અને પછી વિચાર મૂક્યો. એટલે કે વિચાર-પ્રચાર કરીને કૃતિ કરાવી. ત્યારે મહાવીરે કાઈ પણ સવાલ હાથમાં લીધા વિના, કાઈ પણ કૃતિ કરાવ્યા વિના લોકો સમક્ષ વિચાર મૂક્યા. આ જ પ્રકારની પદ્ધતિ છે.

મારા પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે મને મહાવીરની પદ્ધતિ અનુકૂળ છે. પણ તે બહુ સૂક્ષ્મ છે તેમ હું

↑ ખીલે દિવસે સવારે, પહેલાં દરમ્યાની વાતચીતમાં વિરોધાલોએ આ બાબત વધુ સ્પષ્ટતા કરી હતી.

વિશ્વાનંદ : ફેબ્રુઆરી '૫૮]

માતું છું. તે છતાંય, મેં કૃતિ હાથમાં લીધા છે. આ પદ્ધતિ ગૌતમ યુક્તી છે; એક પ્રત્યક્ષ સવાલ ઉકેલ માટે હાથમાં લઈ તેના અંગે પ્રચાર કરવો. પ્રચાર પૂરું કેવળ હવામાં નહિ પરંતુ જ્ઞાનપૂર્વક અને કૃતિ સાથે થવો જોઈએ.

આજે હું બધા દારોમદાર સાંતિસેના પર રાખું છું, એવું કારણ બહુ સમજના જેવું છે. પહેલાં હું ગ્રામદાનની વાતો કરતો હતો ત્યારે એમ હતું કે અમુક અમુક વિસ્તારમાં ગ્રામદાન થાય. પણ હવે તો મારે, પાંચ લાખ ગ્રામદાને જોઈએ છે. આજની અવસ્થામાં તો અમુક એક ભંતિવાળાનાં એટલે કે આદિવાસીઓનાં કે એવાં ગ્રામદાન થાય છે. ગ્રામજનમાં એવું જ થાય; પણ ખીલે મિશ્ર વસ્તીવાળાં સત્વારણુ ગ્રામદાનો તો ત્યારે જ થાય ત્યારે, લોકોને વિશ્વાસ થયે, અને તે કેવા સંજોગમાં થયે ? આજની અવસ્થામાં એટલે કે કાંતિ નથી થઈ એવી હાલતમાં ધારો કે, રમખાણો ફાટી નીકળ્યાં; તે વખતે એમાં થયેમાં પડી માલિકના માથાનો વાળ વાંકો નહિ થાય એવી બહિષ્કારી એવી; તો તમે એનાથી લેકિમાં એવો વિશ્વાસ પેદા કરાવી શકશો કે આમની ચાતમાં એવે તો બધાં હિત જ છે; એમાં કાંઈ ને તકલીફ આપવાની જરૂર નથી—તો તમે ગ્રામદાન કરાવી શકશો. આજે તો અમુક વિસ્તારમાં ગ્રામદાન મેળવી શકો છો; થોડાં ધણાં ખીલ વિસ્તારમાં પણ થયાં છે, પણ પછી તો સંવર્ન ગ્રામદાન પ્રાપ્ત કરવાની તમારી નૈતિક શક્તિ વધશે. જો આ આંદોલન ચાલે અને મારી યોજના મુજબ પાંચ હજાર હાલ એક આબુસ પ્રમાણે આખો ભારતમાં પ્રચારક-સેવક હોય તો થવું થઈ શકે. અલગત તેને શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા થવી જોઈએ.

પણ એવી ગેરસમજ ફેલાઈ છે, 'ને કહાય' તમે પણ એવું લખ્યું છે કે, સાંતિસેના માટે મેં એવો આદેશ આપ્યો છે કે તેઓ જમીનો શારીરિક અને માનસિક દુઃખો હાથમાં લે, પણ ગ્રામદાન ન થાય ત્યાં સુધી આર્થિક સવાલો હાથમાં ન લે.

લો. : મેં માત્ર આપના જ કમ્પેં ટાંક્યા છે.

શાંતિસૈનિક અને સત્યાગ્રહ

બાળા : તેમાં ગેરસમજ છે. મારે કહેવાનું એટલું જ

છે કે—નાના નાના વ્યક્તિગત સવાલો હોય, શારીરિક કે માનસિક ક્ષમો હોય તો તેમાં શાંતિસૈનિક મદદ કરશે. પણ કાર્પને નોકરી અપાવવાના કે એવા કંઈ સવાલો હશે તો તે સવાલો પોતાના હાથમાં નહિ લે. પણ જમીનના કે ડેમ (બંધ) જેવા સવાલો હોય તો શાંતિસૈનિક તટસ્થતા પૂર્વક એનો અભ્યાસ કરે અને સર્વસેવાસંઘ પાસે મોકલે, અને એની ઇનજન્ટરી અખિલ ભારત સર્વસેવાસંઘના પીકેટાળથી સત્યાગ્રહ ઉપાડે. પણ શાંતિસૈનિક આવી વાળતો વ્યક્તિગત રીતે ન ઉપાડે, તેમ મારુ કહેવું છે.

હવે તમે, જે કહો છો અને હું જે કહું છું તેમાં કંઈકો ફરક રહી તે તમે કહો.

ભો. : આપે સંઘર્ષરૂપિત વેહી ન તાપવાની અને મૌન્ય તથા મહત્વના સવાલોના ભેદ કરવાની જે વાત કહી તે બરાબર છે. અલગત, મૌન્ય અને મહત્વના સવાલો ક્યા તે વિશે મતભેદ પડે. પરંતુ આપનાં આગળગીનાં ધણાંપરનાં લખાણો વાંચ્યા પછી મારા મન ઉપર એવી છાપ પડી છે કે આને ભારતના જે મુખ્ય સવાલો છે—પંચસૌધ યોજનાઓ, ઔદ્યોગીકરણ, પ્લાનિંગ પ્રવાહિ—તેના અંગે આપ પૂરું લક્ષ આપતા નથી. પં. નહેરુ એક બાજુ પોતાની રીતે, પછાત દેશને ઔદ્યોગિક માગે ઝડપભેર આગળ લઈ જવા મથી રહ્યા છે. દેશનું જીવનધોરણ ઊંચું લાવવા માટે અને એ અનિવાર્ય લાગે છે. અલગત, ધરોષ અને પશ્ચિમી દેશોની જેમ આંધળી દોડ ન મૂકીએ કે જેથી માથાસાઈ જ શકેનાઈ મરે. પરંતુ આપના ચિંતનમાં જાણે આ સવાલોને આપ લાગે જ સ્થાન આપતા જણાવો છો. એથી લાગે છે એમું કે જાણે પં. નહેરુ એક પાટ ચાલે છે, આપ બીજા પાટ; અને બેની વચમાં કશો મેળ ખાતો નથી.

બુદ્ધાન, સેવકો વ્યાપક અને.

વિનાયા : તમે કહ્યું તે જહું ચિંતન કરવાથી મારી તૈયારી છે, અને હું કડું પણ છું. પણ એ વાત હું જાણી શકતો નથી કે ગાંધીજીએ કોંગ્રેસને સલાહ આપી હતી કે તે સોકસંઘ બને, જો એ સલાહ ચાની, ક્ષેત્ર તો આજે જે કામ આપણે કરીએ છીએ તે વધુ સહેલું થાત. અને આમા ભારતમાં એક એવી સ્વતંત્ર તરેલા જિંદી થાત કે

એની વ્યાપક અસર જે કાર્પ રાજનૈતિક પણ છે, એના પર થાત. આજે એ અસર નથી થતી. એટલું જ નહિ, પણ ચિંતનમાં અકચર આવે છે. પોતાનું રાજ્ય છે, એટલે કોંગ્રેસના લોકો બોલી શકતા નથી. એટલે પછી વિરોધ કરવાનો હોય તો, સામા પસંવાળોને કરવું હોય તે કરે છે. કોંગ્રેસવાળાને મનથી સહાનુભૂતિ હોય પણ બહારથી બોલી ન શકે; એથી કરીને હવે આપણે જે કંઈ બળ પેદા ન કરીએ અને માન્ય બોલ્યા કરીએ તો એ વ્યર્થ વાણી થાય. એટલે હું આ લોકોને (બુદ્ધાન કાર્યકરોને) કહું છું કે શક્તિ શામાં છે, તે સમજો. શક્તિ વિચારમાં છે, અને શક્તિ વ્યવસ્થામાં છે, માટે હું એમને કહું છું કે તમે વ્યાપક બનો. બે વસ્તુઓ એટલે કે, મેલવાલ પછીથી મારો એ જ ભાવ ચાલે છે. વ્યાપક થવાનો અર્થ એ કે આખો ભારતમાં સર્વ સેના સંઘના સેવકો નોઈએ, અને એમાં સહેલાં પણ છટ્તાં ન નોઈએ. એવી જો યોજનાં કરી શકો તો બધાના આશીર્વાદ તમે મેળવી શકો; તેથી મુક્તિ મારી પાસે છે. આજે મારી પાસે એક એવી વસ્તુ છે કે જેમાં બધી પાટી વાજા સાંધ આપે છે.

શાંતિસેના અને પદ્મશ્રુતિ

શાંતિસેનાની અનિવાર્ય સરતમાં કાર્પ પ્રકાશનો શાંતિસૈનિક ને બની શકે એવું છે. આ વાત પ્રકાશના જ કહે છે. કારણ કે બહુવાર તોફાનોનું કારણ પદ્મ પોતે પશુ હોઈ શકે છે. શાંતિસેના પ્રક્રમશ્રુતિ નોઈએ એ વાતમાં બધા પદ્મનાં મુખ્ય માથાસો સહમત છે. એટલું જ નહીં, પં. નહેરુએ તો ત્યાં સુધી કહ્યું કે કેરલમાં કેરળપનથ મુશ્કરી થયા, તેમ કે તેઓ પ્રક્રમશ્રુતિ લતા. અને તો એમ થાય છે કે કોંગ્રેસ અને જીવન પ્રકાશનાઓમાંથી શાંતિસૈનિક બની શકત તો મને પ્રમત, અને કામ, સહેલાઈથી મદદ શકત. પ્રણ સ્વતંત્ર એ અસંભવ છે; કેમકે રમખાણોમાં પ્રકાશના પોતે જ બહુવાર પ્રશ્ન જિભા ફરે છે. એમી કરીને શાંતિ સેના પ્રકાશના ન બની શકે એ વાત હવે સર્વ માન્ય છે. પાટી લગેમાં સર્વ પ્રક્રમશ્રુતિ નથી. પણ શાંતિસેના વિશે બધા સમજે છે કે એમાં પ્રક્રમશ્રુતિ સમજાવવાની કંઈ કરી ન શકે. એટલે એ તો આ લોકોને કહું છે કે આ સ્વતંત્રતા લાભ લેા અને આખા ભારતમાં સેનાં જિંદી કરો.

પક્ષમુક્ત સમાજનો આધાર મળી ગયા પછી આખી લોકતેવું 'સર્વ' (સર્વેશ્વર) કરી શકાય, એને પછી એમથી બે પ્રશ્નો નીકળે તે હાથમાં લઈ શકાય. પણ જ્યાં મુધી બળ હાથમાં ન હોય ત્યાં મુધી હું. મારા હાથમાં પ્રશ્ન ન લઈ. પણ એને માટે હું ચિંતન કરવા તૈયાર છું; અને તેવું કરું પણ છું.

પંચવર્ણીય યોજનાઓ અંગે ચિંતન

પહેલી પંચવર્ણીય યોજના મર્ષ ત્યારે ૧૧ દિવસ મેં દિલ્લીમાં પ્લાનિંગ કમિશનના લોકો સાથે કાઢ્યા હતા. ૧ દિવસ મુધી ચર્ચા ચાલી હતી. પાછળથી એનાં પરિણામો માર્યા હતાં. અને એ યોજનાની જેટલી સખત ટીકા મેં તી હતી તેટલી, જ્યાં મુધી હું બાલું છું ત્યાં મુધી બીજા મર્ષ એ, બીજા મર્ષ પક્ષવાળાએ પંચુ નથી કરી. એ યોજના કંઈ એ આર. કે. પારિલ મારી પાસે આવ્યા હતા. તેમની પાસે મેં મારો સખત વિરોધ દર્શાવ્યો હતો. ત્યારે પારિલે પંડિતજીને કહ્યું હતું કે 'વિનેશ્વાલ આક્ષેપ કરનેમે' બહુતે હિંમતે. આવી સિતિમાં પંડિતજીએ શું કરવું જોઈ એ ? એમ એમણે પૂછ્યું હતું. ત્યારે મેં જવાબ આપ્યો હતો કે પંડિતજીએ રાજીનામું આપવું જોઈ એ.

સો : પંડિતજી આ રીતે રાજીનામું આપી કે તો દેશને માટે ધણુ જ ખરાબ પરિણામ આવે એમ આપને મુશી સારવું ?

આખા : પંડિતજીને રાજીનામું આપવાનું કંઈ છે. જેટલે કોને કંઈ છે ?

સો : આપે આખી કોમિસને કહેા છો ?

આખા : તમે મારો અર્થ નહિ સમજ્યા. 'રાજીનામું' આપો. એમ કહેવા પાછળ મારો હેતુ એ છે કે એમણે કરવાનું છે તે કામ સફળ કરવું જ રહ્યું... પછી પારિલે જર્મ પંડિતજીને કહી સંજાળવ્યું. તો પંડિતજીએ મને લખ્યું કે તમે દિલ્લી આવો તો નિરાંતે વાતો કરીએ. હું પચત્તરથી પચપાસે નીકળ્યો અને ત્યાં જર્મ વાતો કરી.

પ્લાનિંગ અને પ્રશ્ન

બીજી પંચવર્ણીય યોજના વખતે શ્રીમંત્રારાપણે મારો

અભિપ્રાય માંગ્યો, તો મેં એમને કહ્યું કે મને તો આમાં કંઈ સમજવું નથી. મારા માટે તારતીને એટલું આપો કે હજારથી એછી વસ્તીવાળાં ગ્રામોના લોકો માટે જેટલા કરોડ રૂ. તો ખર્ચ તમે આ યોજનામાં કરવાનો છો ? તેમણે આંકડા તારતીને આપ્યા. પછી આર. કે. પારિલ મંત્રણા માટે આવ્યા ત્યારે એમને મેં એ આંકડા બતાવ્યા ને પૂછ્યું કે કંઈ મેળ મળે છે ? તો એમણે કહ્યું, બધું નકામું છે. હજારથી વધુ વસ્તી તે થોડું 'પરકલેટ' થઈ ને (અમીતે) નીચે લખ, પ્રોડક્શન (ઉત્પાદન) વધે તો લોકોને કંઈક મળશે પરંતુ એમને ખ્યાનમાં રાખીને કહ્યું છે એવું નથી. તો મેં ટીકા કરી કે આ રીતે યોજના કરો તો લોકોને ઉત્સાહ ન આવે.

આવી જ રીતે 'સીલીંગ' વાળી વાત કું લગતગ નકામી માનું છું. મને ખુશી છે કે કેન્સિસવાળાએ હવે નક્કી કર્યું કે જે સહકારી મંજીઓ બનશે તે બુમિહીતોના બનશે. અને બુમિહીતોને જમીન મળશે. બીજાને નહીં. આવી ભૂતનું સૂચન સ્વીકાર્યું. આમ બે હોય તો તેમને ધન્યવાદ.

પ્લાનિંગનાં તર્ત્ત્વોમાં મેં એ મુખ્ય વસ્તુ કહી હતી. એક તો ભારતમાં એાજમાં એાજુ'મે વસતું અનાજ જોઈ એ અને બીજી વાત બેકારી દૂર કરવાની.

સો : આપણી આશ્ચની પછાત દેશમાં આ બે વાત પહેલી કરવા જતાં દેશનું ઔદ્યોગીકરણ જ ધીમું પડી જવાનો ભય નથી ?

પ્લાનિંગ : દેશરક્ષા અને ઉદ્યોગ

આખા : મને એનો ભય નથી. મેં કહ્યું છે કે પ્લાનિંગ બીજી કંઈય જવાનું જ નથી. એ મુદ્દસે અસંભવ છે કે એ બીજી કાઈ રસ્તે જર્મ શકે. એને માટે હું એવેજ કહું છું. એ ખર્ચ કરી નાખશે, પણ આખરે જ્યાં છે ત્યાં રહેશે. બેકારીના પ્રશ્ને એ હલ નથી કરી શકવાનું. એ પ્રશ્ન તો ભ્રમો જ રહેશે—કાષ્ટ. અને સેનાવું ખર્ચ આજે જ રીતે ચાલે છે તે રીતે તો તેમણે વધારતા જ રહેવું પડશે. આ મારો મોટામાં મોટો આક્ષેપ છે. તેના જવાબ આપણે આપવો જોઈ એ. અતે તેના જવાબમાં સર્વસેવા સંઘે સર્વોદય પ્લાનિંગનું પુરતક પંચુ તૈયાર કર્યું છે. સર્વોદયવાળા

પર બેઝિકલી: (મુળમૂલ) એ જ આલેખ આવે છે. દેશના રક્ષણ માટે સેનાનું શું કે તેના કઈ ઉત્તર વર્મારી પાસે છે? જે તે તન હોય તો સેના માટે ચોર-પોટી-ચલ (સુદને માટે ઉપયોગી) ઉલોચો નોઈએ. તે બધા આને પાંચમની લાઈન ઉપર છે. જ્યુ વધારે આગળ નથી વધી શકવાના. આપને એણે પ્રામાણ્યો ઉપર આવતું જ પડે. અને પ્રામાણ્યોમાં જે સુધારા કરવા હોય તેને વિશે તો હું અનુકૂળ જ છું. ગામમાં જે કમ્પો આલ હોય તેનો પીકા માલ ગામમાં જ થાય, ગામમાં જ વપરાય અને પછી જે વધે તે બહાર મોકલવામાં આવે. આ રીતની યોજના બધા સુધી ન કરે ત્યાં સુધી પ્લાનિંગ નથી થયતું. આજના પ્લાનિંગને એની મેજે જરા આગળ વધવા દેવું નોઈએ. આને એ વિશે હું કશું જ નથી કરી શકવાના. અમુક હદ સુધી જઈને એ પોતે જ ત્યાં અટકી પડશે.

હમણાં હમણાં પંડિતજી રિપરિયુઅસ વેડયુ * (નૈતિક મૂલ્યો) ની વાત કરે છે. તે ચા કોરણે? પંચમીય યોજનાને સોફિનો સહકાર નથી મળતો. પંદરપર સચેલનમાં મેં કહેલું કે, 'દેહાતકી યોજના દેહાત હી કરેગા', દિલ્હી નહીં કરેગા. પેપરમાં આના વિષે મારા પર ટીકા આવી. દિલ્હીમાં પ્રેસ કોન્ટ્રોલમાં પં. નેહરુને એ સોફિએ પ્રક પૂછ્યો કે વિનોબા જે કહે છે તે સાચી વાત છે? ત્યારે તેમણે કહ્યું 'હા' કે, બાબાના મનમાં શું છે? જાણે તો નથી. પરંતુ એ જે કહે છે તે વાત સાચી છે. આમ, બંધારે યોજના માટે લોકોમાં

વિસ્તાર નથી, તો શું થવાનું છે? તમે જોશો કે કુ. આ બધા સવાલો વિષે ઉદાસીન છું તેમ નથી. પરંતુ તેના નમર પ્રકારે કરીએ એટલી શક્તિ મેળવી નોઈએ.

દિલ્હીમાં એક બધા એપ્રોચો (દરિદ્રમુક્ત) જ રૂકે છે ત્યાં પ્રત્યેક વસ્તુ પર ટીકા થઈ શકે; પણ મને ખાતરી છે કે એમનું પ્લાનિંગ એક હદ સુધી જઈને અટકશે. પ્રધાનો સહકાર પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય આવશે નહીં. કોંગ્રેસ એટલું મોટું પોલિટિકલ પંચ બની ચ્યું છે કે એની સામે તમારા લોખ (સર્વોદય કોષ્ટક) બહુ યાત્રા પડે છે.

એમનું (સર્વોદય કોષ્ટક) બળ વધતો જરા સમય લાગવાનો છે. આને એમનું જરાક બળ બેની રહ્યું છે, તેને એમને ડર લાગે છે. પણ એ સ્ત્રી વસ્તુ શોધી કાઢી છે, જેને મને આનંદ થાય છે. અને એ વસ્તુ છે શાંતિસેના. જો તેમણે શાંતિસેનાનો ડર મનમાં રાખતા હોય તો તે મિથ્યા છે. કારણ કે શાંતિસેના વક્ત્રુક હોવી નોઈએ, તે વાત આપણે સ્વીકારીએ છીએ. તો એ વાંત પર સ્થિર થઈને, આપણે કંઈક કરી ખતાવીએ તો આપણી વાણીમાં શક્તિ આવશે. નહીં તો આજુ વાણીમાં શક્તિ નહીં આવે.

[વા. ૧૪-૧-૫૮ની સવારે પદમાત્રા દરમિયાન પ્રયેલ વાર્તાલાપનો સાર આપતે આવે]

અહિંસક પ્રતિકારની શક્તિ

તેથી મેં સીમ, સીમતર, સીમતમ સત્યાગ્રહનો વિચાર મૂક્યો છે. જો દેશમાં નાના નાનાં પ્રદેશોમાં અહિંસક પ્રતિકારની શક્તિ ખર્ચી નાખીએ તો દુનિયાના હિંસક બળો સામે આપણા દેશની નૈતિક અહિંસક શક્તિ ખરી કરી શકાય નહીં. એવો સંભવ તો નથી, પણ હાલ તુરંત ધારા કે પાર્કિતાન હુમલો કરે તો સાર્વત્રિકરકાર જરૂર પડશે દેશમાં કુલિયાત લશ્કરી ભરતી કરવા પ્રેરાય. મારા જેવા હંભર એવા નીકળે કે જે યુદ્ધમાંથી અલગ રહે કે વિરોધ કરે. પરંતુ જેઓ લશ્કરમાં નોકરી એમનામાં પણ લગવાની શક્તિ ખીલેલી નહીં હોય અને અંધિ-સાથી દેશને રક્ષણ કરવાની હિમત પણ નહીં હોય. આવી સ્થિતિમાં આપણે લાચાર બનવું પડે. તેથી મારો પ્રયત્ન દેશમાં એવી અદિસાની શક્તિ પ્રિત્તવવાનો છે કે જેની અસર પાર્કિતાન ઉપર કે એને પ્રોત્સાહન આપનારા અમેરિકાના લોકમત ઉપર પણ પડે. જો પ્રત્યેક તરફ ધસી રહેલી દુનિયાનું નૈતિક અંતઃકરણ જગાડવું હોય, તો હાલતે જ્યાં-દેસે અહિંસાની શક્તિ કેળવવી પડશે. એટલે આપણે જો દેશમાં જ માંદામાંથી નાની નાની સહકારીઓમાં પ્રતિકારશક્તિ સત્યાગ્રહોમાં ખૂબી જઈ શકે તો આપણે દેશ અહિંસાની એક શક્તિ પ્રેર કરવામાં પાછો પડશે.

[શ્રી હંમલનાથ દાદાશાહ દેસાઈ (સુસ્ત)ના વિનોબા સાથેના વાર્તાલાપમાંથી]

તોખા વિનોખા !

તોખા, વિનોખા ! તોખા,
દારિદ્ર્યને હિંદોમહાસાગર ઉભેચો નાંખવાને
શ્રદ્ધા હિંમાચલની લઈને
કામમાં લીધા તમે

પાંચોસ પાંચોસ કોટિના ખોખા.
વિનોખા ! તોખા.

હા, અમે લેયા હતા આંધી.

એને પદેપદ જાણી કેવી લાલુચી

રાષ્ટ્રવ્યાપી ચેતનાની મુક્ત આંધી !

એમાં અમે મમતા તથા મૂળ તોડીને ધૂઆ હતા.

અંત બહુ' મેં પરહરીને

ભાવના પર એક બસ ઝૂમ્યા હતા.

માતરી ?

હસતાં મુખે ઝાંઝર અમે મૃત્યુતણાં ઝૂમ્યાં હતાં.

હતી તે વાત, બસ, ન્યારી.

એજે અમારા લોભમાં આંધી દોષી'તી ઘીનગારી.

આંખમાં આંહી દોષી'તી કલ્પનાની કો પુમારી.

બિડળેલાં શોષિતોને નૈષ્ઠ્યલેનો ના પરિચય.

ના અસાધ્યો બાધતાં નેનો પ્રવાસે રિશ્ત પ્રત્યક્ષ.

ને વળી—

ઝૂમવાને ભલિભોના ભુલમ પશુ સામે હતા.

બાબના સમામમાં આભતરે હાઈ હતી કંચો એકતા.

એટલે રહેલું હતું આ નિઃશ્ચિંતા બેલવાનું

આભતરેથી સાધુના સંરંધરોને

રહેલું હતું હડસેલવાનું.

ને છતાં મેં સાધના પથલે હતું તે ચાલવાનું.

પશુ તમે હે ભણુએડું !

આંતરિક દોરતી આ પાતળી પથદંડીને પકડી લીધી.

ને જાનવી આજ મૂખી કો વિશાળો રાજરસો.

[વિશ્વમાનવ : ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૬]

માહરા સત ને અસતલી વસ્તીમાં

ધૂસી તમે આંતરૂકલકે જોખો કર્યો.

આજ મારો મોરચો મારી જ સામે !

—સામ્યયોગી, આ રસમ તો સામ્યવાદી દીસતી.

કેવી વિચમ મારી દશા !

હું લકું કે ના લકું;

પ્રત્યેક જ્યારે ધા ઝીંકાતા અવ છે.

સત ધણું કાતિલ છે

ને અસત પર માહરી જાદા પરી.

શ્રેવ ને પ્રેમે હતું ના દંડ મારે

હું મહા અદ્વૈતના વિશ્વભ્રમ રમતો હતો.

વિશ્વમંત્રે વેશ મારો કાઈ પશુ

—ગમતો હતો.

ત્યાં તમારા સ્પર્શપથે

આવીને આપોષ્યમાં પોરલ મારાં દિલ્લોનાં

ભાવનાં હલેણીને બેલાં કર્યાં.

અંકુર આપોઆપ ત્યાં ફણુમી ગયો.

દૈતની આવી પડી કેવી દિધા અભ્યંતરે

હું શુ કહું ? (૨)

—તો ભલે જનને દલો શોષાઈ બન્યાં

ને રહે ફાલીફૂલી અંકુર પેલો આપનો

કો વિશાળો વિશ્વવૃક્ષે માતગર.

એક સતે પહારનાં સૌ ભૌતિકોને ઉદ્ધાર્યાં

અર્ધરિશ્ત આજ મારાં સર્વાર્થજોષી ઉઠે.

સત અસતનું યુદ્ધ તેની ઉચ્ચતામાં આપત્રી

ખેલાઈ જાયો આજ આ અસિત્વવા મેદાનપર.

બાલ ને આંતર જીવનનાં વૈષમ્યે બનાં દળા

સંવાદિતાવું શું સ-રસ સર્ગીત આને રેલવું !

આપની કડુણ-ગીતા !

સંસ્કૃતિ-શોભા વિનોખા

તોખા વિનોખા

—રસિક પંડિત

“ ઇન્નાઝ ફિલિખ્સ સેમેલવેઈસ ”

ઈદિયુસ્ત માનવીઓની અવગણનાનો ભોગ અનેક વિજ્ઞાનનો મહાન સપૂત

“ ડૉ. સેમેલવેઈસ વિના મરી સિદ્ધિ કંઈ જ નથી, આજની યશસ્વિતા હંમેશીના આ મહાન સપૂતને જ આધારી છે. ”

—લેઈડ લીસ્ટર (લંડન : ૧૯૦૬)

ઇન્નાઝ ફિલિખ્સ સેમેલવેઈસનો જન્મ ૧૮૧૮માં યુકેન્ટ હંમેશીમાં થયો, ત્યારે જ તેમનો માતા પ્રસૂતિના તાવથી મરતાં જન્મ તેમ જન્મી ત્યાં હતો. સેમેલવેઈસ યાત્રિકાના શુભાચાર્ય અનેકા હંમેશીમાં ઘોડી ચડાવતું કાર્યવારો વિશેના ગણ હતા. નાનપણથી જ તેમની તકિયું સંશોધક વૃત્તિને લીધે શિક્ષકોના કંપેક્ષ મળવા શરૂ થયો હતો; પાછળથી પણ આ જ કારણે તેમને ઘણું સહન કરવું પડ્યું હતું. તેમણે ‘ પ્રસૂતિના તાવનાં કારણો ’ શોધી કાઢ્યાં એવું કેમ જણ્યું એમનો જુનો મજાણો હતો ! અને અતે, આ કારણે જ તે તેમના જીવનનો અંત આવશે હતો ! અને ઘણી બધી વાર જાને છે તેમ, સેમેલવેઈસના કાર્યની મહત્તા તેમના મૃત્યુ પછી જ નવસોદિષ્ટા તબીબોને પરખાઈ.....પછી તો, આઝીયા સેમેલવેઈસને પોતાના પતેલા

પુત્ર તરીકે ઓળખાવવા લાગ્યાં ! તેમના જીવને ફરી બીજી સ્થળે યોગ્ય માન સાથે દેખાવવામાં આવ્યું ! અને સેમેલવેઈસની આખરી ક્ષણ પરિપૂર્ણ પણે થવા લાગી .. આના એક સપૂતના સંતાપોની અને વિજયની કહાણી આજીવન છે.

સ્થળ : યુકેન્ટ, હંમેશી : વર્ષ ૧૮૧૮

“ ઓહ ! ઓહ !...ઓહ !... ”
એક સ્ત્રી વેદનાથી ઉદ્ધારા કરી રહી હતી. આને પ્રસૂતિનો ત્રીજો દિવસ હતો. સ્ત્રી તાવથી તરફતી હતી, કપાળ ધમધમતું હતું; શરીર કળકળતું હતું.
પતિ જોસેફ સેમેલવેઈસ બેઠાકેળા થઈ જઈ કાંટ

રોપી વિના જ ડોક્ટરને બોલાવવા નીકળ્યો. આભુળાબુળા પાડેથીઓએ આ દરજ્જો જોતાં જ, યું થયું હશે તેની ધારણા કરી લીધી, ને તેમના મોંમાંથી નિસસો નીકળી પડ્યો.
તે જમાનામાં પેનીસીલીન અને સલ્ફા તો હજી શોધાયાં ન હતાં; પ્રસૂતિ વખતે ડોક્ટરને બોલાવવાનીય પ્રથા ન હતી; બદલે, એમાં તો સામાજિક અસમ્મતા લેખાતી હતી. છતાં જોસેફ ડોક્ટરને બોલાવી લાવ્યો. ત્રણ ડોક્ટરો સ્ત્રીના વેપમાં ગ્રસરાતાં ગ્રસરાતાં આવ્યા !

જોસેફને ઘરે : ડોક્ટરોની ચર્ચા
“ ફૂલો તાવ લાગે છે. ”...
એકે કહ્યું.
“ ના...પેટમાં કંઈક લાગે છે. ”
...બીજાએ કહ્યું.
બોડીચાર આમ અંદર અંદર

ચર્ચા કરી અને આખરે તબીબો એકમત થયા કે જોસેફની પત્ની ઘેરેસને પ્રસૂતિનો તાવ છે.

“ બચાવની આશા નથી, ” તરફે સાથે જ બેઠા, જોસેફના પુત્ર ઇન્નાઝને, તેની માતા ઘેરેસથી દૂર લઈ જવામાં આવ્યો. કેલે ખાખરે હતી તે વખતે કે આજના પુનઃજન્મ લાવિયમાં સ્ત્રીઓને પ્રસૂતિમાં થતા આ ભયંકર તાવમાંથી ઉતારશે !

તરફે દિવસે સારા નસીબે—ઘેરેસનો તાવ જીત્યો અને એણે આંખ ઉઘાડી.

સ્થળ : યુકેન્ટ; સમય : થોડાં વર્ષ પછી

“ જોસેફ સેમેલવેઈસ, તમારો ડોક્ટરો ઇન્નાઝ સાવ કહેળ છે, ” શિક્ષક ઇન્નાઝ વિશે ફરિયાદ કરી. શિક્ષક

હમ બેચેન હું

ઓરિયન હતા અને આ વખતે હજેરી ઓરિયનનું શ્વામ હતું. જોસેફે ઉપકાર માની શિક્ષકની માફી પણ માગી.

“ ઇમાઝ, વધુ પડતા સખાલો પૂછે છે. ” શિક્ષકે ટકાર કરી જોસેફે શિક્ષકની આદત બાજુનો હતો. એને હંમેશ પ્રમાણે ખુશ કરી (પૈસા આપી), સંતોષી રવાના કર્યો.

“ શિક્ષકને પોતાને જ આવડતું નહિ હોય ! ” ... શિક્ષકની પૃંકે કરતાં જોસેફની જગ્યા વગર ન રહેવાયું.

સ્થળ : પિયેના, ઓરિયન, ૧૮૩૬

ધુવાન ઇમાઝ પાંકલાતનું બાણી રહ્યો છે... તેનો મિત્ર રૂડી તબીબી વિદ્યાર્થી છે. તે ઇમાઝને મઠદાનુ ડીસેકશન જેવા આવવા સમજાવી રહ્યો છે :

“ ચાલ ઇમાઝ ! આજે તો આવવું જ પડશે. ”

“ મઠડું ?... ” ઇમાઝના શરીરમાંથી કંપારી પસાર થઈ ગઈ.

ઇમાઝ નખળા મનનો હતો, જોનાથી કુઝબ ન જોવાય તે મુકડું ચીરાણું તો કેમ જ જોઈ શકે ?

“ ના, રૂડી, હું એકલો જ જ, મારાથી નહિ જોવાય. ”

“ ચાલ તો ખરો, ખીકણ ! ” અને ઇમાઝ માઠમાંડ તૈયાર થયો.

શરૂઆતમાં તો ઇમાઝને મઠડું જોઈ ચક્રર આવ્યા. અંધો માંચી લીધી. એને પોતાની જાત પર તિરસ્કાર છૂટ્યો. તેના મને તેને પડકાર્યો અને ઇમાઝે હિંમત એકઠી કરી આંખ ખોલી...

... પ્રોફેસર વ્યાખ્યાન આપતા હતા. ઇમાઝને જાહેર જ રસ પડ્યા માંડયો; અને ડોક્ટર ધવાનો વિચાર જોના મનમાં જોર પકડ્યા લાગ્યો.

વ્યાખ્યાન પૂરું થયું; ને ઇમાઝે મનોમન નક્કી કરી લીધું કે હું દાકતર થઈશ.

૨

૧૮૩૭ : તબીબી વિદ્યાના અભ્યાસક્રમમાં પિયેના વિશ્વ-વિદ્યાલયમાં તે દાખલ થયો. કામની ધમજ અને રાતદિવસની મહેનત જોઈતે તેના શિક્ષકો તેની ઉપર ખુશ થતા.

પણ...

ઇમાઝ પ્રશ્નો ઘણા જ પૂછતો ! દરેકનું કારણ જાણવા માગતો; અને શિક્ષકો એથી અકળાતા, કારણ તેઓ નવી રીતે વિચારવા ટેવાયા જ ન હતા.

ઘણી મુશીબતો પાર કરી ઇમાઝ ડોક્ટર થયો.

“ તે ડોક્ટર તો થયો, પણ હવે શું ? આગળ અભ્યાસ કરવો ન કરવો ? કારણ કે આ જ અસ્તિત્વમાં તેની માતાનું અવસાન થયું હતું, પિતાનો ધધો મંદ પડ્યો હતો. પણ માતાની આખરી ઇચ્છા હતી, પિતાનો ટેકા હતો, ને વધુ અભ્યાસ માટે તે વિદેશની ઇસ્પતાલમાં જોડાઈ ચે ત્રણે શરૂઆતમાં તેને સજ્જન થવાની તીવ્ર ઇચ્છા હતી પણ તેના મિત્ર માર્કેએ કહ્યું કે, સજ્જન થઈ ને તો ભરપૂરપણે મળી રહેશે કે નહીં તે જ સવાલ છે. (તે વખતે હજામ પણ વાદકાપ કરતા) અને ઇમાઝ સુવાવડખાતામાં જોડાયો. તે વખતે સુવાવડખાતાનો વેરા હતો ઘો. કલેઈન.

ડૉ. કલેઈન જાનુઆરી હતો; અને ઉપરથી સંતાબૂખો પણ. પ્રસૂતિશાસ્ત્ર વિજ્ઞાનના જાતપૂર્વ વડા ડૉ. ખાવરની જગ્યાએ તે પોતાના પડાની અને પ્રસૂતિજ્ઞના સંપ્રદાયની પ્રચારક કરીને જ આવ્યો હતો. ડૉ. ખાવરને ‘સ્વતંત્ર’ વિચાર ના મુના માટે જ તો જરૂર કરવામાં આવ્યો હતો.

તે વખતે પ્રસૂતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ મઠમાં પરથી કરાવવામાં આવતો હતો. પેટ ચીરી, તે વાટે બાળકના કદનો દીર્ઘલો પસાર કરી, તેના ઉપર સગળણ પાડવામાં આવતી હતી.

ડૉ. કલેઈન આંધા એક મઠદા ઉપર પ્રયોગ કરી વિદ્યાર્થીઓને સમજાવતા હતા :

“ ...આ, જોનું અનુ પ્રસૂતિના તાવથી થયું હશે, (‘આ તાવથી મઠદાનો ઠીક તકડો પડે છે ’ - તેમના મનમાં સદૃશ જ વિચાર પસાર થયો. અને મોં ઉપર સ્મિત આવી ગયું) આ તાવનું કારણ હજી કંઈ ને મળ્યું નથી. મને જોનું પણ નથી... ” વ્યાખ્યાન પૂરું થતાં ડૉ. કલેઈન પોતાના કાંઠ ઉપર હાથ લૂછી લીધા, પ્રસૂતિજ્ઞમાં પ્રવેશ કર્યો, અને તે જ હાથે જાઓની પરીક્ષા કરવી શરૂ કરી.

તે જમાનામાં પ્રસૂતિનો તાવ ઘણો જ પ્રચલિત હતો અને પ્રસૂતિજ્ઞમાં હાથલ ચપેલી તથા જાઓમાંથી મોટે ભાગે જે જ ઘેર જવા પામતી !

‘આટલા જવાં મૃત્યુ ! ’ ઇમાઝનું મન હચમચી ગયું. આનું કારણ શું ? પ્રસૂતિજ્ઞમાં આવતાં તો જાઓ આવતી, પણ એક પછી એક મોત થતાં જોઈ, ગભરાઈ જઈ ઘેર પાછો જવા દેવા દાકતરને આજીજી કરતી...

ડૉ. ઇમાઝથી આ સહેવાળું ન હતું. આખરે આ તાવનું કાંઈ કારણ તો હશે ને ? આટલી બધી જાઓ મરી ગયી

અને આમ હાથ બેઠી બેસી રહેલા જ કેમ ?

તેણે શિક્ષકોને પૂછ્યું—તેઓએ કોર્કાં જ ધૂણ્યાં...
'હો. ઇન્નાઝ, ઓઓ મરે છે, તેનું' તે કોર્કાં કારણ
રેખા ? મરે છે, બીજું યાત્રી કું ? પુરતકોમાં કયાંય એનું કારણ
નથી આપ્યું એટલે એનું કારણ જ નહિ હોય...'

હો. ઇન્નાઝ ધૂધયોદાં હો. કલેઈન ખસે દોડયો. તેની
પાસેથી તો અણધાર્યાં જ જવાળા ચળેા :

'હો. ઇન્નાઝ, આવી નજીની અને નકામી બાળતો મારે
મારું' માયું ન પકવો, તમે મારો સમય જણાવ કહે છે...'

હો. ઇન્નાઝ સતત આના જ વિચારો કરતો રહ્યો.
'આવાબીવાત' કેટલાં નહીં, રાતદિવસ પણ ન ભૂલે. તેમના
એક શિક્ષક હો. કોલમેરક, જેઓ શરીરશાસ્ત્ર શીખવતા
હતા, તેમની મદદથી તેમણે પ્રસૂતિના તાવથી મરેલી ઓઓનાં
'મૃતશરીર ચીરી અભ્યાસ શરૂ થયો, પણ તેમણે કોઈ નવું
નાન મળતું ન હતું.

ધીમેધીમે મૃત્યુના આંકડા એકઠા કરવા માંડ્યા. કયા
મહિનામાં કેટલાં મર્યાં વહેરે.

આમાંથી કોર્કાં પ્રકાશ પડ્યો. પ્રસૂતિજીવના બે વિશાળ
હતા. જાને વિશાળતા વડા હતા હો કલેઈન. ખોરાક સારો
હતો, મકાન સરખાં, સારવાર પણ સરખી, પણ મૃત્યુનો આંક
જીવો, તો પહેલા વિશાળમાં પ્રસૂતિના તાવથી પડ્યાં જ મૃત્યુ
મતાં હતાં, બ્યારે એના પ્રમાણમાં બીજા વિશાળમાં ઘણાં જ
ઓછાં હતાં. કારણ ?

હો. ઇન્નાઝનું મન કારણ શોધવા મથી રહ્યું, પણ કેમે
કહ્યું' કોર્કાં ધ્યાનમાં જ ન આવે. હો. કલેઈનને ઇન્નાઝની
'કામગીરીની ખબર પડતાં જ તેને બોલાવી ખૂબ જ ધમકાવેા :

'હો. ઇન્નાઝ, પોતાને સેપિહું કામ કરીને સતોષ માનવો
'એ જ સલાહકારક છે.' તેમના અવાજમાં ચેતવણીનો સૂર
હતો. "તમે ઘણો જ ભયંકર માર્ગ લીધો છે. આપણા
પૂર્વજોને જેનું કારણ જડતું નથી, તે જોળવા નીકળનાર
તમે શાવ ?"

પરંતુ ઇન્નાઝ તો એના સંશોધનમાં મગ્ન જ રહ્યો.

ઇન્નાઝ હો. કલેઈનની આંખમાં કણો બની ગયો.
એક તો ડોગરિયન, ઓરિટ્ટામાં રહે, ઓરિટ્ટાન શિક્ષકોના
હાથ નીચે કણે અને ઉપરથી તેમની ઉપેક્ષા કરી, સામે
મઈને સંશોધન કે, એ તો કેમ ખમાય ?

રત્ન ગાળી, છુકાપેટથી પાછા ફરેલા ઇન્નાઝને સમાચાર
મળ્યા : હો. કોલમેરકનું અવસાન થયું. ઇન્નાઝનું મન
આ વાત માનવાને ઇન્કાર કરતું હતું. પ્રો. કોલમેરક તેના
ઉત્તમ મિત્ર હતા. વિગતે ખબર મળ્યા : મહત્ત્વે ચીરીને
વિદ્યાર્થીઓને પાઠ શીખવતાં અચાનક જ તેમની આંગળીમાં
છરી ચાલી ચઈ હતી; પણ તેમણે જ્યારે વગર કામ ચાલુ
રાખ્યું. પછી તો તાવ ચક્રે અને અકર્વાક્યામાં ઝુજરી ગયા.

હો. ઇન્નાઝ પ્રોફેસર કોલમેરકના મૃતશરીરનું પોસ્ટમોરટમ
કયું. શરીરમાં થયેલા ફેરફારો બોતાં જ ઇન્નાઝના મનમાં
શંકા ઉત્પન્ન થઈ. આવા ફેરફારો તેણે બીજા કોર્કાં જગ્યાએ
પણ જોવા હતા. જાણે એ રોગનું' ચિન્ન જ તેના મનમાં
ઉપસી રહ્યું હતું. આ ચિન્ન તેણે વખતો વખત બોધું હતું;
પણ કયા ? એકદમ ઇન્નાઝને યાદ આવ્યું કે, આ તો તેણે
પ્રસૂતિ તાવથી મરેલી ઓઓના મડદમાં જોયેલું તે જ ચિન્ન
છે; જરાબર તે જ ફેરફારો છે. તેના મનમાં તાર સંધાવા
લાગ્યો.

"મહો, તે વખતે પ્રોફેસર કેવું મહત્ત્વે ચીરી કોલમેરક હતા ?"

"પ્રસૂતિના તાવથી મરેલી ઓનું, કેમ ?"

"એ જ." ઇન્નાઝના મગ્નમંથી કેટલાયે વિચારો
એક સામટા પત્તાર થઈ ગયા... પ્રોફેસરને પણ એ જ તાવ
હતો...તાવ તેમની અમ્મણીના ધાર્મ પ્રવેશ પામેલ મડદનાં
કણમાં થયો હતો...ઓઓને પણ એ જ રીતે તાવ લાગુ
પડતો હોવો જઈ એ..."

હા...પ્રસૂતિના તાવથી મરેલી ઓનું મહત્ત્વે ચીરી કોલમેરક,
વિદ્યાર્થીઓ હાથ ધોવા વગર જ બીજા સુવાવડી ઓઓની
પરીક્ષા કરવા મંડી પડતા...પહેલા વિશાળમાં બંધાં વિદ્યાર્થીઓ
આ રીતે આવતા, ત્યાં તાવ અને મૃત્યુ વધારે પ્રમાણમાં
હતાં...બીજા વિશાળમાં બંધાં વિદ્યાર્થી નહોતા જતા, ત્યાં
તાવ અને મૃત્યુ બંને ઓછાં હતાં !

તો તો ઉપાય પણ ઘણો જ સહેલો છે : પરીક્ષા કરતાં
પહેલાં હાથ ધોઈ નાખી, મડદના કણો કાઢી નાખવા. જસ
આટલો જ સારો ઉપાય...કેટલી જીંદગીઓ બચશે ? હો.
ઇન્નાઝની જીવનની પાર ન હતો.

તેણે પોતાના વોર્ડમાં આ પ્રમાણે નવો અમલ કરી શરૂ
દીધો અને હાથ ધોવા મારે સાચું પાણીની વ્યવસ્થા કરી,
દરેકને હાથ ધોવાની ફરજ પાડી. વિદ્યાર્થીઓને આ નવો
કાનૂન મમતો ન હતો, પણ જીટકો ન હતો.

મૃત્યુ આંક ૪૪% થો ઘટીને ૧૮% પર નીચે આવ્યો.
 ઇંગ્લાન્ડનું મન આનંદથી નાચી ઊઠ્યું.
 તેણે આગળ વધી પાણીને બદલે લાઈકર કસોરીન
 વાપરવો શરૂ કર્યો—અને ?

મૃત્યુ આંક ઘટવા લાગ્યો, ૧૨ ટકા...અરે, બે જ
 મહિનામાં તો ૩ ટકા થઈ ગયો !

પણ આ બાબત તરફ કોઈએ ધ્યાન ન આપ્યું.
 વિવાદોઓએ, ઊલટા, તેમની સ્વતંત્રતા ઉપર મુઠાઈ
 લાદવામાં આવી છે, એવું લાગતાં ડૉ. ક્લેઈર્નને ફરિયાદ કરી.
 ડૉ. ક્લેઈર્નને પણ આ ખૂંચનું જ હતું. તે તો એમ જ
 માનતો કે, આ બધુચક ડૉર્જરિયન આંકડા જોડે જ કાંઈક
 ગરબડ કરી રહ્યો છે.

પણ હવે તો—મૃત્યુ આંક ૧ ટકા...૮ ટકા...થયો
 હતો !

(અને આ પણ જદી હોરિપટલમાં, અને આજની
 સગવડો વગર જ !—પેનિસીલીન અને સફા તો શોધાયાં જ
 ક્યાં હતાં ? છતાં !) ડૉ. ક્લેઈર્ન હજી પણ માનતો ન હતો.
 તે તો કુરસામાં હતો. હવે બીજા પ્રોફેસરોએ એકઠા થઈ
 ઇંગ્લાન્ડના કામને રિપોર્ટ : ' વિશેષ જનલ આફ મેડીસીન '
 માં છપાવ્યો.

પણ જૂનવાણી યુરોપીય, ડૉક્ટરોના પ્રમાણોતો વાંચી
 ઇંગ્લાન્ડ સડક થઈ ગયો.

' હોય જ નહીં, આ માથુસ ગાંડો લાગે છે... '

' હાથ ધોવાથી, તે મૃત્યુ ઓછાં થતાં હશે ? હજી
 બનાવતો લાગે છે... '

ઇંગ્લાન્ડે હિંગત ન જોઈ. તેણે દરેકને આંકડા અથ્થે
 વિચિત્રવાર માહિતી મોકલી. પણ કોઈએ બચાવ ન આપ્યો.
 ઇંગ્લાન્ડે હતાશ થયો, પણ હજી હિંગત ન જોઈ. તેણે
 પ્રયાસો ચાલુ જ રાખ્યા. પહેલાં વિવાદોઓને સમજાવવા
 પ્રયત્ન કર્યો :

' હું તમને બહુ દૂર લાગતો હોઈશ, પણ આમાં મારો
 કાંઈ જ સ્વાર્થ નથી, આપણે જીવન સાથે રમી રહ્યા હીએ.
 હાથ ધોવાથી નમારું અપમાન થતું હોય તોય, તેનાથી
 કોઈને જીવ નહીં બચ, પણ તમારા જંદા હાથથી તો હજારો
 મરી જશે ! '

ડૉ. ક્લેઈર્ન હવે બહુ જ ગુસ્સે થયો હતો. ઇંગ્લાન્ડ
 હજી બહાર નામ છે, એમનાં... હવે આવે

વખતે ઇંગ્લાન્ડની નોકરીના સ્વપ્ન પૂરો થયો હતો. અને
 તેની મુદત વધારવાની અરજી ડૉ. ક્લેઈર્નને નકારી કાઢી
 વેર વાળ્યું...

હોરિપટલ ઇંગ્લાન્ડનાં વિવાદોઓએ તેની કઠોર કેકડી
 ઉઘાડી :

" ડૉ. ઇંગ્લાન્ડ, આ સાથુ પાણી પણ સાથે લેતા એવું
 એકે કહ્યું.

" હાથ ધોવાથી નીકળી પડ્યાં તો મોટા ! " બીજાએ
 સાથ આપ્યો.

૩

વિશેષા ઇંગ્લાન્ડ ડૉર્જરીમાં—કુરસેટ ખાતેના પેરય
 સિન્થિયાલક્ષના મુસાફર બાતામાં જોડાયા તે ત્યાં કામગીરી
 શરૂ કરી. અહીં વિશેષા જેવી જ દશા હતી, પણ ઇંગ્લાન્ડનાં
 હાથ નીચે મૃત્યુ આંક ઓછે થતાં થતાં ૦-૧ ટકાથી પણ
 નીચે આવવા લાગ્યો...

કદાચ હવે દુનિયા માનશે, એ વિચારે તેણે ફરી પ્રયત્ન
 કર્યો; જનલમાં આંકડા ફરી છપાવ્યા. આ વખતે પણ
 દુનિયાના પ્રતિષ્ઠિત ડૉક્ટરોએ તેને છુટકારો જ કાઢ્યો—

' હાથ ધોવાથી ડૉ. સેમેલવેઈસે મરણ ઓછાં ક્યાં
 હશે, પણ અથે એમાં કાંઈ તથ્ય નેતા નથી... '

આમ દુનિયાએ ફરી તેના પરિશ્રમને અવગણ્યો.
 સંશોધનનાં પરિણામો તેણે ફરીફરી છપાવ્યાં; અને
 વ્યક્તિગત રીતે યુરોપના મહાન તબીબોને આ બાબત
 સમજાવતા પત્રો પણ લખ્યા. અરે, આ બાબતનું પુસ્તક
 લખીને પણ બહાર પાડ્યું. પણ પરિણામ...કંઈ જ નહીં !
 આનો અસર હવે ઇંગ્લાન્ડ પર થવા માંડી; તેની ધીરજનો
 અંત આવ્યો.

ધીરે ધીરે ઇંગ્લાન્ડનું મનજી તરંગ બની ગયું.

એક દિવસ દિવાનખાનામાં પ્રવેશતાં અચાનક તેના કાને
 સંપડે પડ્યા :

" મારીઆ, સેમેલવેઈસને વિશેષા માનસિક ચિકિત્સાલક્ષ-
 માં લઈ જવો પડશે. " માર્કો ઇંગ્લાન્ડની પત્ની મારીઆને
 સમજાવી રહ્યો હતો. ઇંગ્લાન્ડને આઘાત લાગ્યો. તેનું મન
 ગભરાવા લાગ્યું : ' હું ? ગાંડો ?... ગાંડો ? '

ઇંગ્લાન્ડે નક્કી કહ્યું કે, આ માર્કો દુનિયા અને ગાંડો નહીં

દાતી શકે સ્વાદના વહેણ જીકી સેમેલવેઈસ દોલેખમાં ગયા અને સીધા ડોરેકચન હોલ (વાટકાપરમ)માં ગયેમ્યા. વિદ્યાર્થીઓ સફાવા આપ્યા ખસી ગયા. ઇમાજ ટેબલ તરફ દોઆ, પોતાની આંગળી પર કાપ મૂક્યો, એ હાથ સડેલા મોઢામાં નાખ્યો, ને ચાંતિથી ઘર તરફ પાછા વળ્યા. ઘર પાછા આવતાં તેમના અંદર ઉપર સંતોષ અને ચાંતિનાં ચિહ્નો હતાં.

વિધેના માનસચિકિત્સાલય — ઓરિટ્રૂયા :

ઇમાજ સેમેલવેઈસનો હાથ સડી રહ્યો હતો. એમના શરીરમાં શેષ જડપથી પ્રસરી રહ્યો હતો. બીજે દિવસે તબિબત ઓઈમ ખસામ થઈ ગઈ. તેઓ છેલ્લા શ્વાસ લેતા હતા. ને ચોખ્ખા વખતમાં તેઓ મરણ પામ્યા.

ડૉ. સેમેલવેઈસના મૃતશરીરનું 'પોસ્ટમોર્ટમ કરવામાં આવ્યું અને મોતનું કારણ બહુ—'પ્રચ્છિનો તાવ'. 'ને શેષને અટકાવવા પાછળ તેમણે આખા જીવન માળી, ને જ રેગ્યા તેઓ મરણ પામ્યા હતા ! જીવી ફૂરતા !'

સેમેલવેઈસ મરણ પામ્યા, તેની મૃત્યુનોંધ બાંધાઓમાં એક ખૂલે છપાઈ, દુનિયાને ખબર પડી ન પડી, અને પડી હોત તો પશુ શું ! યુરોપના જૂનવાણી તખ્તોના નિરાંતનો શ્વાસ લઈ કહેત :

“ બસા દગી ! ”

સેમેલવેઈસ જુલાઈ ગયો... તેનું કાર્પ પશુ જુલાઈ ગયું,

મનુષ્યમાં ફરી જન્મ લાગ્યો. તેનાં સિદ્ધાંતની અવગણના થયું વર્ષો થયું રહી. પણ જૂના માણસોની જગ્યાએ નવા આવ્યા, નવલોખિયા તખ્તોને સેમેલવેઈસની સિદ્ધિ તરફ ધ્યાન ખેંચાયું, અને તેની અપૂર્વ મહત્તા સમજાઈ.

અતે ૧૮૯૦માં તેમનું આ નવું જાન પ્રચાર પામ્યું. ૧૮૯૧માં સેમેલવેઈસ દંત્રીની મહાન સપૂત તરીકે ગિરદાવાયા. ઓરિટ્રૂયા, જર્મનીના વિરોધ છતાં પણ તેમનું મૃત શરીર વિેનાથી ખસેડી લુડાપેસ્ટમાં લાવવામાં આવ્યું.

૧૯૦૬માં લુડાપેસ્ટમાં ઇમાજ સેમેલવેઈસનું સ્મારક બિંદુ કરવામાં આવ્યું. ઓરિટ્રૂયાને પણ હવે તેમને પોતાના દેશના નાગરિક તરીકે જાહેર કરવામાં ગૌરવ લેતા થઈ ગયા.

મરણપથારીએ પડેલા ઇમાજના શબ્દો હતા :

“ જીતકાળમાં મને નિષ્ફળતા અને નિરાશા ન સાંપ્યાં છે, પણ મારો અત્યારનો માનવતા પ્રમાણે લીંબધર્મો, હું ભોઈ થકું છું ” કે, જગનના કોઈ પણ પ્રચ્છિત્યમાં કે બહાર એક પણ સ્ત્રી પ્રચ્છિતિના તાવથી નહીં મરે...”

—ઇમાજ ફિલિપ્સ સેમેલવેઈસ

અને હજીકને, આજના જમાનામાં કોઈ પણ સુધરેલા દેશમાં, પ્રચ્છિતિ-તાવથી નીજજતાં મોતનું પ્રમાણ નહિવત અચારી...

સેમેલવેઈસના સિદ્ધાંતની અસર તમામ કલ્પક્રિયા ઉપર પડી છે. કલ્પક્રિયાના મહાન પિતા લોડ્સ લિટલરના શબ્દો (આ લેખના આરંભમાં આપેલ) એની સાક્ષી રૂપ છે.

વસુન્ધરા વાટ

મુને વાટ મળી વસુન્ધરા
હવે સાદ ન રહેને ગ્રાઈ.
‘‘ જોયું જોયું રું મનકું માડું,
‘‘ આપણું લાગે સાવ અકાડું,
કામ-નકામનું લાન છૂલી મેં,
પડની સુધિ જોઈ—મુને.
હવેની હવેની આસની મેલી,
નગરું જુદે ધૂધળા કેલી,

ચેતી રે અધર જરખે,
રાતના કાચળ પોઈ—મુને.
સૂની સૂની સીમને આરે,
છાંગલાજા આજ અજુસારે,
આમનસામન આંખડી માંડી,
આંખડી રેશું ગ્રાઈ—મુને.

—અનવર આગેવાન

વ્યુત્પત્તિનો વિનોદ

—ભોગીલાલ જ. સાંડસરા

‘વ્યુત્પત્તિ’નો શબ્દાર્થ થાય છે ‘ઉત્પત્તિ’, ‘પેદા થવું તે’. શબ્દો તેમના જૂના રૂપમાંથી અત્યારના રૂપે કેવી રીતે ઉતરી આવ્યા, એને પણ ‘વ્યુત્પત્તિ’ કહે છે અને એ પ્રકારની શોધ કરવાનું શાસ્ત્ર ‘વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર’ કહેવાય છે. કોઈ પણ વિષયની નિપુણતા કે જ્ઞાનને પણ ‘વ્યુત્પત્તિ’ કહેવામાં આવે છે, અને તેથી કોઈ વિષયના તજ્ઞના માટે ‘વ્યુત્પત્તિ વિદ્વાન’ એવા પ્રયોગ થાય છે.

અહીં આપણે ‘શબ્દનાં મૂળની શોધ’ એને અંગ્રેજીમાં ‘ઇટિમોલોજી’ કહે છે એ સુપ્રસિદ્ધ અર્થમાં ‘વ્યુત્પત્તિ’ નો વિચાર કરીશું. આ વાર્તાલાપનું શીર્ષક ‘વ્યુત્પત્તિનો વિનોદ’ એવું રાખવામાં આવ્યું છે. ‘વિનોદ’નો અર્થ થાય છે ‘ગમત’. પણ એવી ગમત કે જેથી સમય સારી રીતે પસાર થાય. ‘વિનોદ’ને ખરાખર મળતો શબ્દ અંગ્રેજીમાં છે ‘પેસ્ટાઈમ’ (pastime). એટલે સામાન્ય રીતે રમ પડે એવાં થોડાંક ઉદાહરણોને આધારે જ આ વિષય આપણે નેપથ્યું.

શબ્દ સાથે સંબંધ અર્થ તો બેઝયેલો હોય છે; અને વ્યુત્પત્તિ શબ્દોનાં ઉત્તરોત્તર જૂનાં રૂપ અને તેનાં ચે મૂળ શોધ છે. બધાંથી વ્યુત્પત્તિવિચાર સાથે શબ્દોનો અર્થવિચાર પણ કરવા પડે છે. શબ્દોના રૂપમાં ફેર પડે છે, તેમ એમના અર્થમાં પણ કંઈક ફેર પડતો હોય છે, અને એની પાછળ હેતુકે જીવનનાં કે પ્રજાજાનસનાં પરિવર્તનો અથવા કેવળ માનસિક સાહચર્ય જેવાં બધે કામ કરી રહેલાં હોય છે.

આ દૃષ્ટિએ, બે પ્રસિદ્ધ શબ્દો ‘સાવજ’ અને ‘મૃત’ આપણે લઈએ. ‘સાવજ’ શબ્દનો અર્થ અર્વાચીન યુગરાતીમાં ‘સિંહ’ અને ‘વાઘ’ થાય છે. એ શબ્દ સંસ્કૃત દ્રાવિડ ઉપરથી પ્રાકૃત સાવજ દ્વારા વ્યુત્પન્ન થયેલો છે. સંસ્કૃતમાં

દ્રાવિડ શબ્દ ‘હિંસકપશુ’ એવા અર્થમાં છે, પણ પ્રાકૃતમાં ‘વનપશુ’ એવા સામાન્ય અર્થમાંયે તેનો પ્રયોગ છે. જૂના યુગરાતીમાં ‘સાવજ’ શબ્દનો ‘વનપશુ’ અર્થ તો છે જ, પણ કુળહલજનક હકીકત એ છે કે ‘સાવજ’ શબ્દનો અર્થ ત્યાં ‘પંખી’ પણ થાય છે. નરસિંહ મહેતાના પેલા અર્થોત્તર પ્રભાતિપામર્ગની પંક્તિઓ ઉદાહરણ તરીકે લુંચો કે :

“સાવજ શબ્દ કરે અર્થસુંદર, દીપક તેજ તો ક્ષીણ થાએ, કંઈયો કુટુંબનો હાર કરમાઈ યો, ગાહેર રાગ પંચમ આએ.”

બધી કોમળતા વ્યક્ત કરવા માટે ‘સાવજ’નું ‘સાવજ’ કરવામાં આવ્યું છે, એ પણ ધ્યાન ખેંચે છે. પ્રેમાનંદના ‘નળાખ્યાન’માં દમયંતી સોનાના હંસને જુએ છે, એ પ્રસંગનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે :

“હરિનનીએ હંસ દોઢાં જોડા પંખ છોડા ,
આ શું સુખનું સાવજનું, થયું માલવાનું ડોઢ.”

આ પ્રમાણે ‘વનપશુ’ અને ‘પંખી’ એવા અર્થો સાથે ‘સાવજ’ શબ્દ ‘હિંસક પશુ’ એવા અર્થમાં પણ પ્રયોજાતો, અને તે જ અર્થ આજ સુધી ચાલુ છે.

‘સાવજ’ સાથે ખરાખર સરખાવી શકાય એવા શબ્દ ‘મૃત’ છે. એનો સંસ્કૃતમાં મૂળ અર્થ થાય છે, કોઈ પણ ‘પશુ-’ ‘સિંહ’ માટે મૃતેન્દ્ર, મૃગપતિ કે મૃગાધિપ અને ‘સિકાર’ માટે મૃગ્યો જેવા શબ્દોમાં એ જ અર્થ જળવાઈ રહેલો છે. પ્રાણિશાસ્ત્ર (ઝૂઓલોજી) ને લગતા એક સંસ્કૃત ગ્રન્થનું નામ છે મૃગશિક્ષાતત્ત્વ, એમાં પણ મૃગનો એ અર્થ છે. ‘સાવજ’નો અર્થ જૂની યુગરાતીમાં ‘પંખી’ થયો, તેમ છતાંની ભાષાઓમાં, સંસ્કૃત મૃગને મળતા

પ્રાચીન ઇરાની શબ્દ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયેલા 'મુદ' શબ્દનો અર્થ 'પંખી' થાય છે. તે ઉપરથી અર્થસંક્રમ થતાં ગુજરાતી શબ્દો 'મુરઘો-મુરઘી, મરઘો-મરઘી' વ્યુત્પન્ન થયા, અને સંસ્કૃત મૂળવચનાતું આરસાદી અને ગુજરાતી લોકગીતોમાં 'મરઘાનેણી' બની ગય છે, તે પણ જૂન શબ્દના ઇતિહાસને આકર્ષક રીતે તાજાં કરી દે છે.

ફારસીમાંથી ગુજરાતીમાં અને ભારતની બીજી અનેક ભાષાઓમાં લેવાયેલા 'હુત' શબ્દનો ઇતિહાસ ધણે રસપ્રદ છે, કેમ કે મૂળે તો એ શબ્દ ફારસીએ સંસ્કૃત પાસેથી ઉઠાવેલો હોય છે. ફારસી 'હુત' એટલે કે 'મૂર્તિ' નું મૂળ સંસ્કૃત 'હુદ' શબ્દમાં છે. બૌદ્ધ ધર્મનો-ખાસ કરીને તેની મહાયાન શાખાનો પ્રચાર ભારતની બહાર અનેક દેશોમાં થયો હતો, જેમાં ઇરાન અને અફઘાનિસ્તાનનો પણ સમાવેશ થાય છે.

આરબોએ જ્યારે ઇરાન ઉપર વિજય કર્યો, ત્યારે ત્યાંના મંદિરોમાં તેમણે મોટા ભાગે હુદની મૂર્તિઓ ભેળે, કેમ કે મહાયાનમાં હુદની મૂર્તિની પૂજા થતી. પરિણામે સંસ્કૃત 'હુદ' નું 'હુત' એવું અપભ્રંશ રૂપ ફારસીમાં 'મૂર્તિ' ના સામાન્ય અર્થમાં પ્રચારમાં આવ્યું. 'હુતપરસ્ત' એટલે 'મૂર્તિપૂજક', 'હુતખાના' એટલે 'મંદિર' આ 'હુત' ની સાથે એના પૂર્વજ 'હુદ' શબ્દ એના મૂળ અર્થમાં વપરાતો ચાલુ રહ્યો છે.

બીજો એક તદ્દન સાધારણ શબ્દ લઈએ. 'ભાત' એટલે 'ચોખા.' એ શબ્દ સંસ્કૃત મળ ઉપરથી પ્રાકૃત મળ દ્વારા આવ્યો છે. સંસ્કૃતમાં 'બાદેલા ચોખા અને 'રંધિલો ખોરાક' એમ બન્ને અર્થો એના થાય છે. જોકે 'બાદેલા ચોખા' અથવા 'ચોખા' એ એનો અર્થ વધારે પુરાણે હોયો ભેળે છે. ગુજરાતીમાં 'ખેતરમાં ભાત આપવા જવું' એમાં 'ભાત' નો અર્થ 'ખોરાક' એવો સામાન્ય છે. પણ ખાસ નોંધપાત્ર એ છે કે, ખેડૂતના 'ભાત' માં ચોખા ભોળે જ હોય છે. 'ભાતવારી' એટલે મજા અથવા 'ભાત' લઈ જનારી. મુસાફરીમાં લઈ જવાનો ખોરાક તે 'ભાતું.' એમાં પણ ભાત એટલે કે ચોખા હોય જ એવું નથી. જેન સહુએની પરિભ્રમણમાં સજ્જાન 'ભાતપાણી' નો અર્થ આહારપાણી અથવા ખાનપાન એવો સામાન્ય થાય છે. જે પ્રજામાં મુખ્ય ખોરાક ચોખાનો હશે, એની પાસેથી આ શબ્દ, ધર્મે અથવા જાજરી મુખ્યત્વે ખાનાર પ્રજા પાસે

આવ્યો હશે, એવું અનુમાન આ ઉપરથી કરી શકાય. જગાણીમાં 'ધાન' શબ્દ માત્ર 'કારે' માટે વપરાય છે, તે આ દ્રષ્ટિએ સરખાવવા જેવું છે.

શબ્દો દેશ-પરદેશના પ્રવાસો ખેરે છે અને વાગ્ય-વ્યાપારના ક્ષેત્રમાં પણ આંતરરાષ્ટ્રીય વિનિમય અવિરત ચાલ્યા કરે છે. 'દ્રમ્મ' અથવા 'દમરી' શબ્દ ગ્રીક 'દ્રાખ્મ' (Drachme) ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયેલા છે. સંસ્કૃત 'દ્રમ્મ' અને ફારસી 'દિરહમ' પણ એમાંથી આવ્યા છે. એ જ રીતે સિક્કાવાચક બીજો એક અણપિત સંસ્કૃત શબ્દ દીનાર જે ફારસીમાં પણ વપરાય છે, તે લૅટિન 'દિનારિયસ' (Denarius) ઉપરથી આવ્યો છે. સંસ્કૃત હંજા જે ઉપરથી અર્ચાચીન ભારતીય ભાષાઓમાં 'હુરમ' અને અંગ્રેજીમાં Syringe શબ્દ વ્યુત્પન્ન થયો છે, એ પણ ગ્રીક મૂળનો છે. આ બધાનું કારણ ગ્રીકો અને રોમનો સાથેના ઐતિહાસિક સંપર્કમાં રહેલું છે. જ્યોતિષની સંસ્કૃત પરિભાષાના ટેટલા જે શબ્દો માત્ર પારિભાષિક શબ્દો ઉપરથી તૈયાર થયેલા છે, કેમ કે ગ્રીક જ્યોતિષની અસરો આપણે ઝીંઘી હતી, અને 'જુહતસંહિતા' ના કર્તા વરાહમિહિરે એ વિષયમાં વંદનો અથવા ગ્રંથિની નિપજુતાની પ્રશંસા કરેલી છે.

જૂના સમયથી આરબો અને ઇરાનીઓ પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચેના વેપાર તથા સંસ્કૃતિક સંપર્ક જગતી રાખવામાં ધણે અંશે કારણભૂત હતા. આથી સંખ્યાબંધ ભારતીય શબ્દો ફારસી અને અરબીમાં પ્રવેશ્યા છે અને ત્યાંથી યુરોપમાં ગયા છે. સંસ્કૃત ચન્દન શબ્દ ફારસીમાં 'સંદલ' થઈ ને અંગ્રેજીમાં Sandal રૂપે સ્થાન પામ્યો છે. અંગ્રેજી Pepper, સં. પિપ્પલી ઉપરથી, Ginger, સં. જાંઘેર ઉપરથી અને Orange, સં. નારંગ ઉપરથી છે. સં. શર્કરા, પ્રા. સખરા, ફારસીમાં 'શકર' થય ને અંગ્રેજીમાં Sugar આવ્યો છે. ભારતની આજલી અંગ્રેજીમાં Tamarind બની, એનો પણ એક સચિત્ત ઇતિહાસ છે.

આર્ય વેપારીઓ ભારતની બીજી વસ્તુઓ સાથે આંગલી પણ યુરોપ લઈ જતા. ખજૂર સાથેના આંગલીના દેખાવના સામ્યને કારણે એમણે એને 'તમર અલ હિંદ' અથવા હિંદની ખજૂર કહી, અને તેમાંથી 'ટેમેરિન્ડ' થયું. સંસ્કૃત 'લજ્જ' એટલે 'સાકર', એ ઉપરથી ફારસીમાં 'કંદ' શબ્દ થયો. 'ગુલકંદ' માં 'ગુલ' ફારસી છે, પણ 'કંદ' આ રીતે સંસ્કૃતમાંથી આવેલ છે. મોદાઈ બનાવનાર

માટે સંસ્કૃતમાં કાન્દલિક અને પ્રાકૃતમાં કેન્દલિક શબ્દો છે અને ગુજરાતીમાં વળા 'કંદોઈ' છે, એ જતાવે છે કે, મૂળે આ ભારતીય શબ્દ તેના ધરાની રચણે પાછો આપણી વચ્ચે આવી ગયો હતો.

આ તો રીતસરની વ્યુત્પત્તિ અને તેનાં સહચારી અર્થ-પરિવર્તનોની વાત આપણે કરી. પણ શબ્દોનાં મૂળ સમજાવવાની એક સહેલી અને વિનોદી રીતનો અહીં ઉલ્લેખ કરીએ, એને અંગ્રેજીમાં Folk-etymology અથવા Popular etymology કહેવામાં આવે છે, જેનો ગુજરાતી પર્યાય 'લૌકિક વ્યુત્પત્તિ' એવો આપી શકાય. એમાં શબ્દના મૂળના અચાનકે કારણે ખોટી વ્યુત્પત્તિ આપીને, એક પ્રકારનું સમાધાન કરવાનો પ્રયાસ થાય છે. પણ ઐતિહાસિક ક્રમ કે શાસ્ત્રીયતાનો અભાવ હોઈ એ

વ્યુત્પત્તિ જ નથી, પણ એનો આભાસ માત્ર છે. જૂનાં ગ્રંથોમાં પણ આવી સમજૂતીઓ છે; જેમ કે-માઘણ શબ્દનું પ્રાકૃત રૂપ માઘણ છે; તો સમજૂતી આપી કે 'જે હજુતો નથી-હિંસા કરતો નથી' તે માઘણ. વળી ગુજરાતી શબ્દોની સમજૂતી અપાય છે કે-જે ટપ દઈ કાચળાં આવી અવ તે ટપાલી; જેનું જા એટલે કે યાતળું પડ હોય તે પાપક; નાક-કટ એટલે જે નાક કપાવે, તે ઉપરથી વ્યવયથો નાટક. અથવા જે ટકતું નથી તે નાટક; બળનો હદ તે બળદ; મા જેવી તે માશી; સોને પ્યારી તે સોપારી, ઇત્યાદિ.

લૌકિક વ્યુત્પત્તિ તરીકે જાણખાતી આ સમજૂતીઓ શબ્દોનું મૂળ સમજાવવાના કૃત્રિમ પ્રયાસો છે અને શાસ્ત્રીય વ્યુત્પત્તિના ક્ષેત્રમાં એને સ્થાન નથી.

(આકાશવાણીના સીનેચેથી)

[પાન ૭૨મી આદ્ય]

૧. સોવિયેત અર્થતંત્રના ઉઠા સામે આપણું સાચું રક્ષણ આપનાર અને સુવ્યવસ્થિત વિશ્વ-અર્થતંત્રના જ છે, એ વાતનો આપણે સ્વીકાર કરવો રહ્યો. મુખ્ય વ્યાપાર, વધુ પરદેશી મૂલ્ય શેઠાણ, અને વર્તમાન આંતરરાષ્ટ્રીય આર્થિક સંરચાઓ માટે સ્થાયી ટોંકો અનિવાર્ય છે. પરંતુ એના પાયા પર આપણે નવી રચના કરવી જરૂરી છે. પશ્ચિમી યુરોપ અને જાપાનની સતત એકસમેજની કટોકટી હળવી કરી આપવી જરૂરી છે; અને ધિન-બૌદ્ધિક દેશો માટે આપણે તેમના વિકાસનો કાર્યક્રમ આગળ ધપાવવો જોઈએ; તથા તેઓ ખાંડ, ડોકો, તાંબુ, અને રત્ન જે ઉત્પાદન કરે છે, તેની હિંમતના દરોમાં જે નુકસાનદાયી ઊભાળા આવે છે, તેને કાબૂમાં રાખવા માટે ય પ્રયાસો કરવા જરૂરી છે.

૨. એ વાતનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ કે, સોવિયેતના

આર્થિક-ઉત્થાની સામેનો મોરચો સત્તજ કરવાની જવાબદારી સરકારની છે.

૩. કોમિસે મદદ, વેપાર અને આર્થિક-યુદ્ધની સમસ્યાઓ અંગે કાર્યકારી મંડળીને વધુ સ્વતંત્રતા અને ઉઠા આપવા જરૂરી છે.

૪. કાર્યકારી મંડળીએ સૌથી પ્રથમ પગલું એનાં આર્થિક તંત્રોને એક જગ નીચે લાવવાનું હરવું જોઈએ.

૫. કેવળ પ્રચલિકાગત આર્થિક સમસ્યાઓ અને ઉકેલોથી આગળ વધી, તરેહનરેહના ઉપાયો વિચારવા પડશે.

૬. વધુ તાત્કાલીકમથી વિચારો અને માથુઓને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ.

૭. છેવટે, આપણા આર્થિક તંત્રની સામે નવાં પેશ રજૂ કરી, તેને પરદેશી વજનમાં અચૂં પડશે.

નકરત

—શ્રી. લીલા. ડી. ધારપુરે

પૈલી તારી બોલતી આંખો. આછી લીલી. ભલે તેને કોઈ કાર કહે. પણ તે બોલતી આંખો બલે કહેલી હતી. મૂક બોલે દેતી હતી. મારા કર્તવ્યની અને વાદ આપતી હતી: “કહે, કહેને ઈલા કે શું થયું હતું...ને...કેમ બોલતી નથી? મૂક કેમ છે? શા માટે અને માર ખવડાવે છે?” બલે તારી આંખોથી તું મારી સાથે લડતો હતો: “ને કું” ય આંખોથી તને કહેતી... “શું કરું” અસ્તાપ કું” બધી જ વાત બલું કું”. પણ...પણ બે આ મારા પપ્પા પુરસ્ક્રીમાં બેલા છે ને તેમની આજળ મારાથી કંઈ જ બોલાવું નથી. તે કહે તે જ ખરું...ભલે તું મને તેટલો સાચદિલ હો. કોમાં કું” શું કરું? ડોળાથી ધુરડીમાં શેના કરે છે? અને કપકે શેના આપે છે? બેતો નથી મારી અવરજા...બીકણુ ખિલાડી જેવી—ને તારા આ કાકામે કેવા છે?...નામ તો છે પકાણુ...પણ પકાડ જેવા લાગતા યે નથી કે નથી તેમનામાં બેરે. સાચી ખીના શી હતી તે તું જ કહે તારા કાકાને. ખેતાને પકાણુ કહેવાવે છે ને તેમનામાં હિંમત તો નથી. મો મારામાં કપાંથી હોય મારા પપ્પા આજળ બોલવાની? ના રે ભાઈ, એક હરફ પણ મારા મોંમાંથી નહિ નીકળે. તારા કાકામે પૂછ્યું બેઈ એ કે...અસ્તાપ શું” વાત બની છે...નવા કોઈ કંઈ પૂછ્યું કારવતું ને અસ્તાપને—તને બસ વલે જ નાપ છે...” આપું જ કંઈક મારી નજર કહેતી હતી. આ બધા મુન્દાગ્રનાં મુન્દાગ્રો મારી આંખોએ અસ્તાપની આંખો તરફ ફેંક્યાં ને પછી તેની લડતી આંખોને બેઈ ને મારી આંખોને ય જલ્દન ચડ્યું. ને લડતાં...કહેવા લાગી...ને તેની સાથે તે આંખોનું તેજ વણું બોલ્યું ચતું હતું.... “એય અસ્તાપ, તું આમ મને બોલવાતું કહે છે...ત્યારે તું જ કેમ નથી બોલતો? આમ બાધા બેવો શું બોલે છે કે કહી દેને બધી વાત. ભલે તેમના ન પૂછે.

કહી દે, ઝટ કહી દે, તને નહિ તો આ લેકો વલ્યા જ કરશે. તને વડે છે તેયો મારાથી રહેવાતું” ય નથી ને સહેવાતું ય નથી. અરે કહેને...આમ કેમ બોલો છે? ને મારી સામે શું તાણી રહ્યો છે? કું” કંઈ જ કહેવાની નથી...ન—મારાથી નહિ કહેવાય. તું...જલદી કહે...”...પણ...નહિ. તેણે કશું જ કહ્યું નહિ. તે મૂંઝા મૂંઝા જ મારા પપ્પા સામે બોલો હતો. ને તેના કાકા તેને ખૂબ વલવા લતા. “જનરવાર! કમી એવા ફિર કિયા લો...હડીયો નરમ કર જાણ્યા...”

“કાકો છોકરો ને આમ તારાથી થાય?” પપ્પા બોલ્યા. લમણું તો બાપુજી જરા નરમાશથી બોલતા હતા. પણ હજી મંઈ કાલે જ બિચારા અસ્તાપને ગાલપર તમાચો ચેકી કાઢ્યા હતા. તે વાદ આવાથી જ કે શું” અસ્તાપ લમણું લમણે હાથ ફેરવતો હતો તેથી મને તો તે તમાચો ને બાપુજીની રાત્રી રાત્રી આંખો ચાદ આવ્યાં. ...કું” તેની આંખોનું કશું જાનતી ન હતી. મારી આંખોએ પણ તેને જવાબ આપી દીધો હતો. હવે અસ્તાપ નીચે બેઈ રહી હતો. મહેરો ઉઘાસ મંઈ ચપો હતો. તેના પર એક જાતની ચીદ વ્યાપી મંઈ હતી. મોરોનાં બોલ સાંભળી, કશું બોલ્યા વગર કે કાકા હાલ્યા વગર અડક રહીને જ તે ફર્યો... તેણે પીક ફેરવી. ને ચાલવા માંડ્યું. કું” તેની પીકને બેઈ રહી. અસ્તાપ પીક ફર્યો: અમારી મેનીએ પણ બલે પીક ફેરવી હતી તે મે” ત્યારે બપયું નહિ. પણ તેની પીક બેઈ મન પર ઘેરી નિરાશા ફરી વળી.

*

હું ને છત્ર સરખે સરખાં. અસ્તાપ વડીલ માણસની જેમ અમને કાકી કાકી વાતો કરતો. ને બાકા પણ હાંકતો. તે અમને બેને છતાં સમજાન લેખતો.

જીવને ત્યાં રમવાની મજા આવતી. કોઈ ચીજ અમને
લેઈતી હોય તો તાડ જેવો અલ્તાજ અમને તે ઉતારી
આપતો. પાસેની ખજુરીએથી ખજુર ખસી આવતો.
ઉમથાં તે સાર્થકલ શીખ્યો હતો ને રોજ તે મને તે પર
બેસાડવાનું કહેતો. હું બીકથી તો જ કહ્યા કરતી. તે
જીવને સાર્થકલ પર બેસાડીને આમતેમ ફેરવી લાગ્યો. જીવ
ઉસાડતે કરતી જિતરી ને મારો હાથ ખેંચી સાર્થકલ પર
બેસવાનું કહેવા લાગી. મેં ના પાડી. પણ અલ્તાજે કહ્યું,
“ધીમે ચલાવીશ” એટલે હું સાર્થકલ પર બેઠી તો ખરી
...પણ... “ઓ બાપ રે પડી જવાશે...અ...અ...કહી મેં
તો રડવા માંડ્યું. અલ્તાજે બીને મને નોંચે ઉતારી...પણ કોણ
ભણે તેને મને સાર્થકલ પર બેસાડી જ હતી... બધું સાર્થકલ-
નો આનંદ લૂંટ્યા પછર હું રહી જવાની હતી. તેણે કહ્યું,
“ચાલ ત્યારે જીવની સાથે તને બેસાડું” જીવની સાથે ।
હા...થ સંગાય હોય તો દુઃખ વેળાં અધકું ન લાગે તે નિયમને
આધારે કે કેમ પણ હું જીવ સાથે સાર્થકલની સહેલનું દુઃખ
માથુવા તૈયાર થઈ. મેં ને જીવને અણીવાનો કચ્છ માર્યો.
ને સાર્થકલની હાંડી પર અમને બંનેને અલ્તાજે બેસાડ્યા....
સાર્થકલ થોડી ચલાવી ત્યાં તો હું ખૂંસો પાડી બીકઃ
“ઉતારી દે, ઉતારી દે. અલ્તાજ, નથી બેસકું.”
“હવે નથી પડવાની,” અલ્તાજે કહ્યું.

વળી જીવે મને ઊંચાડ આપવા ઉમેયું-“ઈલા, જીવે
જેવી મજા આવે છે। બે પેલી મોટર પાછળ આવે, ને
આપણી સાર્થકલ આગળ છે.”...આ સાંભળી મેં વાંકી
બીકને પાછળ ભેંચ્યું. મોટર ઘણી નજદિક આવતી લાગી.
અંજુ અમારી સાર્થકલ પર તે ધસી આવતી હતી. ને હું
વધારે ગભરાઈ...“એ પડી...જિતરવું છે” કહી હું ઊંચ
જ વાંકી વળી પડતું મુકવાની તૈયારીમાં હતી. ને એક બાજુ...
મારા ભારથી જ સાર્થકલ નમી પડી. અને હું પડવાની
તૈયારીમાં હતી ત્યારે મારા પર કોઈક ભાર પણ ખેંચાઈ
આવતો હોય તેવું મને લાગ્યું. ને પળમાં તો હું રસ્તા પર
પડી...મારા પર સાર્થકલ ને બાજુ પર જીવ પડી. અલ્તાજે
એકદમ બેસા ઘઈ સાર્થકલ ઊંચાડી. તેને જાકું જ અરણ્ય
લાગ્યું. મારી જ બૂલને લોધે આ બનવા પામ્યું હતું એમ
તેવું મુખ કહેતું હતું. તે કહેતો હતો, “ચાલો જાણં વેર.
ચાચી દવા લગાડશે.”...પણ હવે મારે ધર દૂર ને હતું. તેવું
ધર દૂર હતું. મને સાર્થકલ પર ફેરવી મારું ધર જતાવવા

માગતો હતો. સરર કરતાં ધર પરથી દે કયા જવાનું હતું ।
પણ અલ્તાજની હિમેદ પૂરી ન થઈ. મેં ચાચી પાસે જવાનો
ના કહી. અલ્તાજ હાથમાં સાર્થકલ લઈ ચાલ્યો...અંજુ
નિદ્રામાં ચાલી રહી હતી.

હું જીભ ઘઈ ત્યારે મેં બેયુ “કે મારો કામો હાથ
કાણીથી પળ સુધી લોહીપ્રવાહ થઈ ગયો હતો. તે લાલ લોહ
પળમાં કાણી સુધી તીકળતું લોહી ભેઈ હતું બીબી. ને ધર
તરફ દોડી...ધરમાં ગઈ. જા આ મીતાં હતાં. અત્યાર સુધી
હું રહી ન હતી. પણ જાએ મારો હાથ ભેંચતાં કહ્યું, “એ
બેકરા, આ ક્યાં વચ્ચડયું” એટલે બાના ખોળામાં હું
બેસી પડી. હાથની સ્થમે ભેઈ ભેઈ ને ઘાંટા કાઢી રડવા
મંડી...

મારા બાપુજીએ ને અલ્તાજના ચાચાએ ન કહેવાનું
તેને કહ્યું ને તેને ખૂબ વદ્યા...જીવ કોઈ દિવસ અલ્તાજ
અમારી સાથે રમ્યો નહિ. હરથો નહિ. વાત સરખીય ન
કરી...

પહેલાં તો તે કોઈ દિવસ ખીજતો નહિ. પણ હવે તો
જીવ ને હું રમતાં તો તે પુસ્તકમાંથી માથું ઊંચું કરી
જાગડો, “એવ જીવની અમને અરણ્ય થાય છે. લેસન નથી
થઈ.” ને આ શબ્દો સાંભળી મને થતું અંજુ કહી હતું...
“પહેલાં તો હું અમને રમતાં ભેંચતો કે પુસ્તક મૂકી અમારી
પાસે આવતો ને કંઈ કંઈ બહાર ઠાંકવા મંડી પડતો. ને
તાડું લેસન પડતું મૂકી, અમને લેસન કરવામાં હું મદદ
કરતો. ને પછી પેલી ખજુરી પરથી ખજુર પાડી આપતો.”
...પણ મેં કંઈ જ કહ્યું નહિ. તેની નજરમાંથી વરસતી
મૂંઝવણ હું ભેઈ શકી. મને પણ લાગ્યું કે મારે હવે અર્ધો
ન આવતું...તેથી અલ્તાજને અંજુ ‘કંઈતું’ કંઈ થતું હોય
તેમ લાગ્યું. મને કંઈ જ સમજ ન પડી. ને મેં કહી
નાખ્યું...“લે જીવ, હું વેર જઈ છું.”

“નહિ બે, ચાલને ચાચી પાસે જઈને રમીએ.” જીવ
બોલી.

“ના. નથી રમવું...” ચીકઈ ને મેં કહ્યું...
“તુમે આણું કરશે ? અલ્તાજનીમાં હવે એવું જ કરે
છે...જ્યા સાથે ધરમાં અંજુ છે આપણી સાથે રમવાના નથી.
હું રમશે ને ?...” જીવ બોલી...

“હવે હુંયે રમવા નહિ આણું.” મેં કહ્યું ને ચાલવા
માંડ્યું...અલ્તાજ ભેંચતાં દાદર ચડતો સંભળાયો..

ડોલરનો પરાજય !

[વાલ્ટર એ. નીએલ્સનના લેખનો સંક્ષેપ]

“ રશિયાનો આર્થિક હારો તેના ફોજ હારો કરતાં ય વધુ ભયંકર નીવડે તે નવાઈ નહિ ”

* આ રીતે લેખનો આરંભ કરી લેખક ‘Why we are losing The Ruble-war’ નામના તેમના લેખમાં (અમેરિકી માસિક Harper, સપ્ટેમ્બર, ૧૯૫૮) રશિયા અને અમેરિકાની પરદેશી નીતિ તથા તેની સાથે સંકળાયેલી આર્થિક-નીતિનો ચોટાદાર ખ્યાલ રજૂ કરે છે.

* અલગ-લગ લેખકોના મુખ્ય અને રમણ હેતુ, રશિયા તેની આર્થિક નીતિ દ્વારા ‘રૂબલ-વિધ’ ઉપર પોતાનો ખર્ચ કેવી રીતે ખર્ચી રહેલ છે, એ જાણી, પોતાની અર્થાર્થી રાજ્ય સત્તાને તેની સાથે સાબરો કરવાની અને પ્રવચન બનવાની ચીમક આપવાનો છે.

* એ એના આ મુખ્ય હેતુ સાથે સંબંધ ન થઈ શકે, તે ય, એક અમેરિકી નિષ્ણાત દ્વારા, રશિયા અને અમેરિકી વિદેશ નીતિની ઝાંખી તેા આપણને વિદ્ય-અર્થ-નીતિ સમજવામાં સહાયક થશે.

રશિયાના ‘આર્થિક’ હલ્લામાં’ થોડાંક દર્શાવો—

૧. ૧૯૫૮ના પહેલા ૩ માસમાં ચીની-સોવિયેટ બ્લોક પ્રથમ વાર અમેરિકા કરતાં વધુ સ્ટીલ પેદા કર્યું.

૨. મુરુશુઆની મુખ્ય નિકાસ બિન, જેની સોધી વધુ ખરીદી આજ સુધી ક્રિટન કરવું હતું; તેનું સ્થાન હવે રશિયાએ ૧૯૫૮થી લઈ લીધું છે.

૩. સોવિયેત ભારતમાં ૧૦ લાખ-ટનની શક્તિવાળું સ્ટીલનું કારખાનું (સિલ્કાઈ) બાંધ્યું છે, તે હવે પૂરું થવામાં છે. ત્યાં કામ કરી રહેલા રશિયન એન્જિનિયરો પ્રથમ કક્ષાના છે; અને કારખાના માટિનો-સરસામાન વધુ ઉત્પાદન કક્ષાનો વાપરો છે.

૪. ૧૯૫૮ના માર્ચ મહિનામાં, રશિયાના ઈચી ભતના એલ્યુમિનિયમના મોટા જથ્થાના વેચાણે કોંગ્રેસની જગી ઉત્પાદક ડું. એલ્યુમિનિયમ સિતે ક્રિટનમાં દર રતલે બેસેંટની કિંમત ધટાડી દેવાની ફરજ પાડી અને અમેરિકન કંપનીઓએ એમનો દાખલો લઈ ‘ પરદેશી ભરાવા ’ સામે રક્ષણની માંગ ઉઠાવી.

૫. વાર્ષિક ૧૦ કરોડ ડોલરની રાષ્ટ્રીય આવકવાળું અકાઉન્ટન્ટન્ટ આરંભે ૧૫ કરોડ નેટલી રકમનું રશિયાનું દોષાદાર છે.

૬. ૧૯૫૮ના જુલાઈમાં સોવિયેત સરકારે આરજેન્ટાને

તેના તેલ-વિકાસ કરવા માટે, અદલામદવાના ધોરણે, ૧૦ કરોડ ડોલરનાં સાધનો આપ્યાં હતાં.

૭. ચેકરેલીવાઈઆએ ૩૦૦ કિલોવોટની શક્તિવાળું રેડિયો-આઈસોટોપ ઈન્જિનમાં નાખી આપ્યું છે. અધ્યપૂર્વના તમામ દેશોમાં આ સૌથી વધુ શક્તિશાળી ગણાય છે.

આ અને આવી તેા અનેક યોગ ગણાવી શકાય એમ છે. અને બ્યારે આપણે આ બધી હકીકતોને તેના પૂરા પ્રકાશમાં વ્યવસ્થિત સ્વરૂપે જોઈએ છીએ, ત્યારે આપણને રશિયા દુનિયાનું આધિપત્ય કરવાના પ્રયાસમાં, એક આર્થિક પ્રવળ સત્તારૂપે હેલું આગળ વધી રહ્યું છે, તેનો ખ્યાલ આવે છે.

વરસો સુધી તેની પ્રતિ પાસે બળબળરીથી ઉત્પાદન કરાવ્યા પછી, અને ભારે મૂડી રોકાણ કર્યા પછી, તમા સાધારણ નાસ્તિકને માથે જીવન ઉપધોગની મોજ વરસુમાં મૂર તગીનાં વરસો લાઘા પછી, હવે જાણે રશિયનો માટે બદલાનો સમય આવી પૂર્યો છે. દુનિયા છક થઈ જવ એવી ગતિએ એમની આર્થિક પ્રગતિ કૂદકે ને જૂસકે થઈ રહી છે. હવે એટલું ઉત્પાદન થઈ રહ્યું છે કે જગી સ્થાનોની હરીફાઈને તે ટકાવી શકે, સોવિયેત પ્રખતે જરાક વધુ સાડું જીવનધોરણ આપી શકે, અને તેમના તાબાનાં પૂર્વ યુરોપીય રાષ્ટ્રોને ઘેલી લેવાનું ઝોણું કરી શકે; ઉપરાંત

ખાસ તો, દુનિયાના બજારમાં પોતાને અનુકૂળ મોટી એવી રમત રમી શકે.

કુશોવે કહેલું કાંઈ જોડું નથી : ‘ ૧૯૬૨ સુધીમાં તો અમે અમેરિકાને પાછળ નાખી દઈશું...અમે આ બાબત અવિચારીત મંધી રહ્યા છોએ; અને એ દારા અમે અમારી પદ્ધતિની શ્રેષ્ઠતા સાબિત કરી શકીશું.’

ઘોડાંક વર્ષો પૂર્વે, કુશોવના આવા દાવા. સામે અમેરિકાએ માત્ર હસી નાખ્યું હોત. પરંતુ હવે નિર્દેશવાનો પૂર્વ-સ્પૃતનિક-યુગ આધમી ગયો છે... આને I.C.I.M. અને ઇમેરોફ્યુસર ઓગળતો ભય ઓછો થયો છે, એ જરૂર લાભ જ થયો ગયો. પરંતુ હવે જે લાંબી અને વ્યાપક આર્થિક લડાઈ શરૂ થઈ છે, તે ઝોણી અડગાવનારી નથી. ભલે ઓગમ કરતાં એની ગતિ ધીમા હોય, પરંતુ વધારે ખતરનાક છે; અને એના પરિણામે ‘શાંટ્ટેની સ્વત્રતા ઉપર જે ભય તોળાવાનો છે, તે જરાય ઓછો નથી. આ ભય તોળાવે એ વરસ વીતી ગયા છતાં, હજીય અમેરિકાએ આ ફેરે લાગે જ કાંઈ પગલાં ભરીતું કહી શકાય એમ છે.

સાધુ વેપારી અને છે

૧૯૩૦-૪૦ દરમિયાનનાં ઘોડાંક શરનાં વરસ બાદ કરતાં, સોવિયેત રશિયા તેનાં ૪૦ વર્ષ દરમિયાન લગભગ સાધુની દશમાં છુટું છે—દુનિયાના વેપારસંબંધોનો સાત અલ્પભ. છેક હમણે સુધી તેની પાસે ટીપર (લાકડું) અને ફરે સિવાય ભાગ્યે જ કશું બીજું દેશને આપવા જેવું હતું.

૧૯૫૬માં સ્તાલિનના મૃત્યુ બાદ, રશિયાએ એની અસિદ્ધતા ફાળી દીધી. અને વરસે સુધી જે ઉલોચનાદને રહે તેણે પ્રગતિ કરી હતી, તેના સ્વાભાવિક પરિણામ રૂપે તેણે કાયા માલ માટે વેપારસંબંધો શરૂ કરી દીધા. આમાં તેણે કેવળ આર્થિક લાભ ભોગો એવું નથી; બીજાં રાષ્ટ્રો ઉપર રાષ્ટ્રીય પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરવાનોય એ માર્ગ ખરો.

ત્યાર પછી તો રશિયાએ દુનિયાભરનાં બજારોના માર્ગ ખૂંદ્યા છે; દુનિયાભરનાં પ્રદર્શનમાં પોતાનો માલ રજૂ કરી લોકોને આનંદ્ય છે; અને દુનિયાભરમાં પોતાના પ્રતિનિધિઓ પાઠવ્યા છે. પરિણામે તેમનો વેપાર, ભલે હજી પ્રક્રિયા દેશોની સરખામણીમાં નાનો કહેવાય તોય, સારી ઝડપે વધી રહ્યો છે. અને ૧૯૫૪થી તો તેણે પંચાત ગણતાં ૧૪ રાષ્ટ્રો

સાથે મદદના કરારો કર્યા છે. કાંઈને માલ તથા ‘સરવિસિઝ’ માટે એ અબજો હોલરનું ધીરાણ ક્યું છે; તો કાંઈ દેશને ખાંડ અને બેઝાનાં કચરામાં માટે, તો કાંઈને નહેરકામ. અંજે મોટી રકમો ધીરો છે.

રશિયાની ધીરાણ પદ્ધતિ

આમ તો, અમેરિકાએ મોટી રકમોનાં ધીરાણ કરે છે; પરંતુ રશિયાની પદ્ધતિ એનાથી ઘણી બધી જુડી છે.

પ્રથમ તો, તેણે પોતાની સરહદની આજુબાજુનાં પ્રદેશોને પસંદગી આપી છે. અને તત્કલિપતાનું વલણ ધરાવનારાં હુજોસ્લાવીયા, ભારત, અફઘાનિસ્તાન, ઇરાક, સિરિયા અને ઇન્ડોનેશિયાને કુલ ધીરાણ રકમના ૬૫% આપવામાં આવ્યા છે. ઉપરાંત, પશ્ચિમના વલ્લ સાથીદારો-ઈરાન, ટર્કી અને આઈસલેન્ડને લલચાવવા પ્રયાસો કર્યા છે; અને હવે એ સૌએ એની મદદનો સ્વીકાર પણ કર્યો છે.

બીજું—એમણે બહુ આકર્ષક શરતોય આપી છે—ઝોણા વ્યાજે (એકંદરે ૨૩% વ્યાજે—જે વધુ-એક અને અમારકા એક્સપોર્ટ-ઈમ્પોર્ટ બેંકના દરથી ઓછો દર છે) લાંબાં વરસો માટેની રકમો; ઘણીવાર તો તે તે દેશનાં નાણાંમાં અથવા તે દેશમાં પેદા થતા માલમાં પાછો ભરપાઈ થઈ શકે તે પ્રકારની.

ત્રીજું—તેઓ જરાબર સમય પકડે છે. ત્યારે બ્રહ્મદેશમાં એખાના બત્તરની કટોકટી ભળી, ત્યારે જ રશિયાએ આગળ આવી પ્રયત્ન સિનિયમ (ગાટર—અદલાપદલાતી) શરતો ધરી; ઇન્ડોનેશિયામાં ભૂમીરે રૂના ભરવાની કટોકટી બિભી થઈ, ત્યારે તેઓ ભાર ઉઠાવો કરી આપ્યો. પ્રિદને માછલીની ખરીદી એકદમ કાપી નાખ્યા પછી, આઈસલેન્ડમાં કટોકટી રેખાઈ, કે તરત રશિયા મોટા ખરીદનાર તરીકે રાતોરાત બહાર પડ્યું. ઇન્ડોનેશિયામાં આર્થિક અને રાષ્ટ્રીય જીમ અવ્યવસ્થા; જાન્ય તતાં રશિયાએ ૧૦ કરોડ હોલરનો ઢામ લખાવ્યો.

અમેરિકાની પદ્ધતિ

રશિયા અંગ્રેજ એક નિષ્ણત મેસેચ્યુસેટ્સ ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ ટેકનોલોજીના એ. એક્સ મિલિલકન આ બાબત વધુ પ્રકાર પાડતાં લખે છે :

ઈન્ડોનેશિયા જેવા રજળે, આપણે (અમેરિકાએ) તેમને ન ખંપતા સરકરી બેંકોજીની સાથે આપણી મદદને બેંકો દેવા પ્રયાસ કર્યો હતો; ત્યારે રશિયાએ ભારપૂર્વક બચાવ્યું હતું કે, એમના કાર્યક્રમને સરકરી કરારોની સાથે કંઈ નિયમ ન હતો. બ્રહ્મદેશમાં, જ્યાં પશ્ચિમી દેશોએ ખૂબની માલિકી બજાવઈ રહેવાની અને અમુક સમયોની શરતે મદદ આપવાનું બચાવ્યું હતું. ત્યાં રશિયાએ બ્રહ્મદેશના સમાજવાદી આદર્શ પ્રત્યે તેમની સહાનુભૂતિ ભારપૂર્વક પ્રગટ કરી હતી વળી, ઇજિપ્ત જેવા જે દેશો આપણી પસંદી શસ્ત્રો મેળવવા શક્તિમાન ન બન્યા, તેમને રશિયાએ શસ્ત્રો અને શીશ સરંભમની ઓફર કરી. અને જે દેશો પસંદ પેતીનું બચત-ઉત્પાદન હતું, જેઓ અમેરિકા નાખેતી-સાધનો પોતાના દેશમાં ફલગતાં હોવાની ફરિયાદો કરતા હતા, તેવા દેશો સાથે રશિયાએ લાંબી મુદતના ખરીદ-કરાઓ, એમને અનુકૂળ શરતોએ કર્યા. ત્યારે વળી, ભારતમાં એમણે બેંકો કે, પશ્ચિમી દેશોએ જે વ્યાજના દર બજાવ્યા હતા, એ શરતે આપી હતી, તેનાથી સ્થાનિક સરકારો ચિંતાનુર હતી, ત્યાં તેમણે ઓછા દરે અને વધુ અનુકૂળ શરતોએ ધીરાણ કર્યું. ફરેક સ્થળે તેમણે ટેકનિકલ-સહાય, એન્જિનિયરિંગ સહાય અને ઔદ્યોગિક તાલીમ આપી અને નવી સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરેલાં રાષ્ટ્રોની પ્રતિષ્ઠા અને સન્માનની ભાવના સચવાય તે રીતે, ફરેક સ્થળે તેમણે વાટાઘાટો કરવા તથા શુભેચ્છક મંડળોમાં પોતાના ઉત્તમ બાણીતા અમલદારોને મોકલ્યા.

પહેલા કાગ

આ પ્રકારના આર્થિક હથિયાર દ્વારા તેઓ તે દેશની રાજકીય શુભેચ્છા પ્રાપ્ત કરી શકે છે; અને તેમની બજાઈ પ્રતિ માટે રસ્તા બિંધી નામ છે. રાજકીય માતાવરણ તેમની વિરુદ્ધ ગરમ હોય તો હુકું પાડી શકે છે (દા. ત. ટર્કી), અને બીજાની વિરુદ્ધ ન હોય ત્યાં પેટની પજી શકે છે. (દા. ત. સિરિયા).

અલગત, કેવળ આર્થિક પગલાં કાંઈ નિર્ણાયક નથી. પણ ફોજ ધમકી, પ્રચાર, અને ચાણક્ય-વ્યૂહના સજાયામાં તેઓ ભરત મલું કરી શકે છે. દુનિયાના ક્ષત્રિય બૂખ્યા અને વિરુદ્ધ શૈલીમાંથી કાંઈ ને કાંઈ તો, કાં તો 'એકસબેજ' ની કરાહટી, કાં તો 'બજાવે,' કાં તો પ્રયાતનકળનું

પતન, અથવા કુમાવાનું ફાટી નીકળતું, અથવા પડોડી સાથે સબહ-સંઘર્ષની કરાહટીમાં હોવાનું જ. આવે વખતે પહેલો દાવ જીતી જવા માટે ટેંકની ભર પડતી નથી. આવે વખતે પ્રયાતનકળમાં એકાદ સમય હોવો, મુનોમાં મનથી જીતી જવું, અથવા પશ્ચિમ તરફી સલાહકારને ધકેલી દેવો-એકાદ નાનું પગલું પૂરતું છે. આમ ધણા દાવ યતાં છેવટની જીત ઘર્ષ જ સમજે.

આજ પૂર્વે 'દુમલો' એક નિશ્ચિત કાર્ષ ગણાતું. હવે તો એ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા બની ગઈ છે. એ એવી તો અદ્યક્ષ રીતે કામ કરે છે કે એની સામે પ્રતિબંધક પગલું પણ ભરી ન શકાય !

સોવિયેતની ફોજ, ટેકનિકલ, અને આર્થિક શક્તિને જે વિકાસ થયો છે, તેના પ્રકાશમાં આ નવી શોધ ઉમેરાતાં રશિયન વ્યૂહ ગજબનાક અસરકારક બની નબ છે !

રશિયા-અમેરિકાનો આર્થિક વિકાસ

રશિયાનો આર્થિક વિકાસ, છેલ્લાં ટેકલાંક વરસો થયાં દર વરસે ૬% વધતો ચાલ્યો છે. ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનમાં વાર્ષિક ૧૦% વધારો થયો છે; ત્યારે અમેરિકામાં કમીઝ ટકાનો જ વધારો થયો છે. અને સોવિયેતમાં હજી વધવાની જે શક્યતાઓ વરતાર્થ રહી છે તે ધણી તેજસ્વી છે; કેમકે દર વરસે તે ઉત્પાદક ઉદ્યોગમાં જે વાર્ષિક રોકાણ કરે છે. તેના કુલ ઉત્પાદનના ૨૫% હોય છે-ત્યારે અમેરિકામાં ૧૭ ટકા.

એક દર એમ કહી શકાય કે ઉપર વર્ણવ્યા તેવા, આર્થિક વ્યૂહમાં રશિયા હજી ધણી વધારે શક્તિ ધરાવે છે.

દક્ષિણ અમેરિકાના એક મુખ્ય દેશો એવો અગિપ્રાય મહાર કયો છે કે, પંદર વર્ષમાં રશિયાના ઉત્પાદન માટેનું બજાર આને અમેરિકાનું છે તેવું જગી થઈ જશે.

રશિયાનાં નેટ-પ્લેન તેમની ઝડપ અને કામેસિધત માટે મથક બન્યાં છે. જો રશિયા અત્યુક ધીરાણ ઉપર, સરતા દરે એ વિચારો આપવા માટે, તો અમેરિકન અને બ્રિટિશ એરક્રાફ્ટના ઉદ્યોગોને બજારો ફટકા લગાવી નબ એમ છે. અથવા તો, ધૂંવાંધૂં બનેલી ફેન્ય સરકારને સોનાની મોટી લોન આપે, તો તે ફેન્ય રાજકાનજી અને ફ્રાન્સ-ગર્મન સંબંધો ઉપર ધણું વજન તાપી શકે.

એ વાત સોઝે સ્વીકારવી પડશે કે, હજી અમેરિકાનું કુલ ઉત્પાદન રશિયા કરતાં અડધીગણ વધારે છે. પરંતુ ગાળો બહુ ઝડપથી પુરાઈ રહ્યો છે. વળી મહત્ત્વની વાત એ પણ છે કે, અમેરિકાના ઉત્પાદનમાં મોટા ભાગ મેળવેલા વજેરોના છે. ત્યારે રશિયા ફતવાના નેરે દંડા મુદ્દ માટે જરૂરી ઉત્પાદન ઉપર જ કેન્દ્રિત થઈ રહે છે.

અમેરિકી ધિરાણ

અમેરિકા આશરે પાંચ અબજ ડોલર દર વર્સે પરદેશોને આપે છે. આમ હતાં, આપણી પાસે તટસ્થ અને અલ્પ-વિકસિત દેશોને મદદ કરનારી નીતિ નથી, જે રશિયાનું મુખ્ય લક્ષ્ય છે. વિશ્વમુદ્દના અંતથી માંડી આજસુધી અમેરિકાએ ૭૦ અબજ ડોલરની સેનો આપી છે, તેમાંથી માત્ર ૬ અલ્પવિકસિત દેશોને, મળે છે. તેમાં, મોટા ભાગની રકમ કુલ ૨૦ કરોડની વસ્તીવાળા હોરમોસા, ગ્રોસ, ઈન્ડોચીન, દક્ષિણ કેરોઆ, પાકિસ્તાન, ફિલિપિન્સ અને ટર્કી—આ સાત દેશોના ફોજ તંત્રને મદદ કરવામાં જ વપરાઈ હતી. ત્યારે, બાકીના અલ્પવિકસિત દેશો, જેમની કમી ૧ અબજ નેટલી થાય છે. તેમને દર વર્સે માત્ર ૭૦ અબજથીય ઓછા ડોલર મળ્યા છે. આમ, આપણી સોવિયેત સાથે સામેની આર્થિક-વ્યૂહ સૈન્યી હરીફાઈ કાંઈ ગળુનાપાત્ર નથી.

રશિયાના હેતુ અલગત આર્થિક વ્યૂહ કારા રાજકીય ગ્રામ્ય પાડવાનો છે. અને એ સ્પર્તા રીતે ફળી શકે એવા ય છે. દુનિયામાં એવા કેટલાય નાનાં અને અસ્થિર રાષ્ટ્રો છે, કે જેને સહર સ્થિર કરવા ૧૦ કરોડ ડોલર અને ૨૦ વર્ષથી વધુ નેઈં એ. પરંતુ અરે ટાણે ૫૦ લાખ ડોલર જ વપરાય તોય ધાયું ગ્રામ્ય પાડી શકાય.

આમ, મોરકા મુક્તિપૂર્વક અને હેતુપૂર્વક વિશ્વવ્યાપારની રચના ઉપર યથેચ્છ વિતરી રહ્યું છે, ત્યારે, અમેરિકા તો બાજુ, ફરડિનાન્ડની માફક કુલો સંઘવામાં જ મથાય છે !

અમારકી આત્મતુષ્ટિ !

વળી, આપણે ત્યાં ધણી વાર એવાય પ્રપત્તો મતા જેવામાં આવે છે, એવી રીતે આંકડા સાથે રમત રમવામાં આવે છે કે, બાજુ અમેરિકામાં ને આર્થિક-મંદી (recession) ખતરવા

લાગી છે. તે છે જ નહિ; તથા બીજી બાજુ, બાજુ સોવિયેત અર્થતંત્ર ખરેખર વૃદ્ધી પડવાની જ આણી પર છે; અને બાજુ આપણા વિજ્ઞાનીઓ ગતના બ્રેક વિજ્ઞાનીઓ છે, અને આપણે બધી રીતે બાજુ હેમજેમ છીએ, કદી ચિંતાનું કારણ નથી.

અથવા તો આપણે ત્યાં એવાય છે કે જેઓ એવું માને છે કે, તમામ કમ્યુનિસ્ટ દેશો સાથેના વેપારસંબંધો સમજા બંધ કરી દઈને સોવિયેત અર્થતંત્રને યુગળાવી શકાશે, અને પશ્ચિમી યુરોપ, દક્ષિણ અમેરિકા અને તટસ્થ રાષ્ટ્રો અમેરિકાના રાજકીયે બલુસસ્તવા માંડશે

ત્રીજેય એક એવા અવિશ્રામ્ય પ્રયત્ને છે, જે ધણી જ એવા છે. પ્રથમ તો, તેઓ પોતાની નાની નાની વાતોની મોટી મોટી બ્રાજો મારે છે. અને સાચી પરિસ્થિતિ બાજુ ભાજુ દૃષ્ટિ જ ધારણ કરે છે.

પરંતુ કહું સત્ય એ છે કે, રશિયાની સરખામણીમાં અમારકી કામગીરી વખાણ કરવા નેથી નથી. આપણે આપણી ગતિ-અગતિ રશિયાના વધતા જતા મજબૂત માપવાની જરૂર છે.

ધોય વિસરાર્થ ગયું !

આર્થિક-સહાયની જ વાત ફરી વિચારીએ, દશ વર્ષ પૂર્વે અમેરિકાએ ‘માર્શલ પ્લાન’ રૂપે જગતની મોટામાં મોટી યુદ્ધોત્તર પરદેશનીતિના આરંભ કર્યો હતો. એવા અમેરિકાની કીર્તિમાં ધણી વધારો થયો હતો. પરંતુ એ યોજનાના ધડનારા હાલ અદરથ નેવા બની ગયા છે; અને એ યોજના પાછળ ફેકાઈ ગઈ છે; કારણ કે એ વખતનું ધોય વિસરાર્થ ગયું છે. તે વખતે સમજણ એ હતી કે, અમેરિકાની આર્થિક નીતિ અને સલામતી વચ્ચે અનુદ સંબંધ છે; નેટલો સંબંધ ફોજ તૈયારી અને સલામતી વચ્ચે હોય છે, તેટલો જ. અને બિલકુલ આત્મતુષ્ટિની દૃષ્ટિ છોડી દઈ, ને એવાણીએ દેખાઈ રહી છે, તે નેઈં સેવાની અને ફોજ રક્ષા ઉપરાંત આર્થિક રક્ષાની દિશામાં ય દૃષ્ટિ હોવાવવાની જરૂર હોતી થઈ છે.

પાયાની સાત વાતો

આને માટે આપણે પાયાની સાત વાતો અપદ્ધમાં મૂકવાની જરૂર છે :

[પાન ૬૬ પર]

દશમો ગ્રહ-લ્યુનિક

: દુનિયાને દિગ્ગં કરનાર અવકાશ વિજ્ઞય

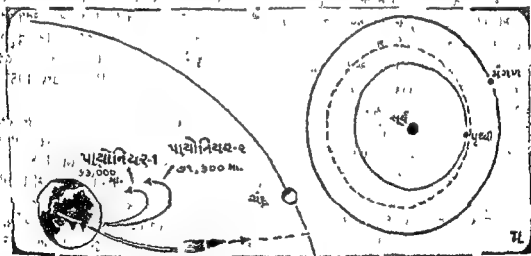
—મધુકર શાહ

૧૯૫૮ના ડિસેમ્બરના અંત સાથે આંતરરાષ્ટ્રીય ભૂ-ભૌતિક વર્ષ (આ. ભૂ. વ.) ૫૩^{મું} થયું. તે દરમિયાન (દુનિયાની એ મહાસત્તાઓ—રશિયા અને અમેરિકા—એ માનવસર્જિત બાહ્યગ્રહો પૃથ્વીની આજુબાજુ કરતા મુકી દીધા અને અવકાશ સર કરવાની હરીફાઈ શરૂ થઈ) ૪ એક્ટોબર, ૧૯૫૭ના રોજ રશિયાએ ૧૮૪ રતલનો ગોબા, પૃથ્વીનો સૌથી પ્રથમ કૃત્રિમ બાહ્યગ્રહ—સ્પુટનિક નં. ૧ અવકાશમાં ફેંકીને મૂક્યો. તે સાથે અવકાશયુગનાં મંડાણ ચલાં, અને બાહ્યગ્રહોની પરંપરા ચાલી. ૭ નવેમ્બર ૧૯૫૭ના રોજ રશિયાએ ૭૦૦૦ રતલ વજનનો લાલકા-ફૂતરીયાળો સ્પુટનિક નં. ૨ છોડ્યો.

૩૦૮ રતલ વજનનો એક્ટોબર નં. ૧, ૧૭ માર્ચ ૧૯૫૮ના રોજ ૭૬૨ રતલ વજનનો વેનરાડ નં. ૧, ૨૬ માર્ચ ૧૯૫૮ના રોજ ૩૧ રતલ વજનનો એક્ટોબર નં. ૩ (એક્ટોબર નં. ૨ સંમૂળ નિષ્ફળ ગયો) એમ ત્રણ બાહ્યગ્રહો અવકાશમાં છોડ્યા.

તે પછી રશિયાએ ફરી વળી બધાંને અમકાશી દીધાં. ૧૫ માર્ચ ૧૯૫૮ના રોજ તેણે ૨૬૨૫ રતલ વજનનો, ૪૩૬૦ કીલોગ્રામ પોલાદી સ્પુટનિક નં. ૩ અવકાશમાં ફેંકીને મૂક્યો અને પોતાની અવકાશ હરીફાઈમાં અનન્ય સર્વોપરતા ધુનઃ સ્થાપિત કરી.

ત્યાર પછી લગભગ ૮ મહિના સુધી રશિયા શાંત થઈ ગયું. તે દરમિયાન અમેરિકાએ અનેક પ્રયાસો કર્યાં. બુલાઈ

સુપ્રની આસપાસ ફરેલી — વર્તુળરેખા લ્યુનિકની કક્ષા બતાવે છે.

મંગળ : સુપ્રની એક પ્રદક્ષિણા સમય ૨૩ મહિના

લ્યુનિક : " " " ૧૫ મહિના

પૃથ્વી : " " " ૧૨ મહિના

* (ભુજો) સ્પુટનિક-૧ માટે માનવ બંક ૧; સ્પુટનિક-૨ માટે માનવ બંક ૬.

૧૯૫૮માં ૨૮ રતલ વજનનો બાલ્યદ્ર એકાધાર નં. ૪ અવકાશમાં છાડયો. ત્યાર પછી ચંદ્ર-સંશોધક (Lunar probe) રોકેટ અમેરિકાએ બનાવ્યાં અને તે ચંદ્ર તરફ છાડ્યાં. એમાં ચાંદ્ર-સંશોધક રોકેટો એણે વાપર્યાં, જેને બધાં નિષ્ફળ ગયાં.

૧૯૫૯ રતલ વજનનું પાયોનિયર નં. ૧ પૃથ્વીથી ૭૧,૩૦૦ માઈલ દૂર જઈ શક્યું. બ્યારે ૧૭ રતલ વજનનાં યંત્રોવાળું પાયોનિયર નં. ૩ પૃથ્વીથી ૬૩,૦૦૦ માઈલ દૂર જઈ શક્યું. ત્યાર પછી ૧૮ ડિસેમ્બર, ૧૯૫૮ના રોજ અમેરિકાએ ૧૬૮ રતલ વજનનાં, યંત્રોવાળું 'ટેલિંગ એટલાસ' (Talking Atlas) પૃથ્વીની આલુઆલુ કરેલું યંત્રનું, તેમાંથી પ્રમુખ આઈઝનહૅવરનો ફીરડમસ માટેનો રેડિયો સંદેશો આખી દુનિયાને મોકલવામાં આવ્યો. અને તે સાથે ૫૮ની સાલ પૂરી થઈ—આમ આ આંતરરાષ્ટ્રીય ભૌતિક વર્ષ '૫૩' થયું.

અવકાશયુગ—

૧૯૫૯ની સાલનાં મુકાબે માનવમતના ઇતિહાસમાં, સૌથી મોટામાં મોટા પ્રસંગવિશેષથી શરૂ. આત્યારંધ્રી માનવે પૃથ્વીની આલુઆલુ કરી શકે તેવો બાલ્યદ્રો જ બનાવ્યા હતા. તે બાલ્યદ્રો દ્વારા પૃથ્વી અને તેના સાતાવરણ તેમ જ વિશ્વકિરણો વચ્ચે વિશેષ અંબ જ ખાંડિતી મળી. પણ પૃથ્વીનાં યુરુત્વાકર્ષણને તોડી, ચંદ્ર પર જઈ શકાય કે ત્યાંથી દૂર બીજા અંશે તારાઓ પર જઈ શકાય, તે માટે વૈશ્વિક ગતિ (cosmic speed) વાળાં રોકેટ બનાવવાં જરૂરી હતાં. રશિયાનું આવું પ્રથમ રોકેટ તે દ્યુનિક છે.

માનવે સૌથી પ્રથમ પૃથ્વીની કેદના સળિયા તોડી નાંખ્યા છે. કાર્પાય વસ્તુને પૃથ્વીનું યુરુત્વાકર્ષણ વટાવી, જહોર અવકાશમાં જવું હોય તો તેનાં વેગ દર સેકન્ડે ૭ માઈલ (દર કલાકે ૨૫,૦૦૦ માઈલ) હોવા જોઈએ. ચંદ્ર પૃથ્વીથી ૨,૩૮,૦૦૦ માઈલ દૂર છે. બ્યારે સપ્ત મહાસાગરો દરેક ૮,૨૯,૦૦,૦૦૦ માઈલ દૂર છે. પૃથ્વી તેની કક્ષામાં સર્વેની આલુઆલુ કરતાં સર્વેની વધુમાં વધુ મેંચકે (Perihelion) ૯,૧૫,૦૦,૦૦૦ માઈલ આવે છે (અનુચારી રેખામાં).

દિવસે) અને તેનાથી વધુમાં વધુ દૂર (Aphelion) ૯,૪૬,૦૦,૦૦૦ માઈલ આવે છે.

રશ અનુચારી, ૧૯૫૮ને શુક્રવારના રોજ (રાતના ૮ વાગે મેરકસ ટાઈમ) ઘણું કરીને રશિયાના પાસેથી રશિયાએ આ ચંદ્ર-સંશોધક વૈશ્વિક-રોકેટ પૂર્વ દિશામાં, ચંદ્ર ભિત્તી પહેલાં છાડ્યું, તેને 'દ્યુનિક' (Lunar probe) અથવા તો 'મેરકસ (Merkat), એટલે કે 'રુમ', એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. અનુચારીનાં ચંદ્રગતના દિવસોમાં ચંદ્ર પૃથ્વીની વધુમાં વધુ નજીક (૨,૩૦,૦૦૦ માઈલ) હોય છે અને આ વખતે દર સેકન્ડે ૧૮ માઈલના વેગથી આગળ મુખી પૃથ્વીના કક્ષા-માર્ગને ચંદ્રનો કક્ષામાર્ગ ઝોળાજે છે. ને તેથી, રોકેટને પોતાની દર સેકન્ડે ૭ માઈલની મતિ, ઉપરાંત, પૃથ્વીની દર સેકન્ડે ૧૮ માઈલની ગતિનો, લાભ મળ્યો. વળી ચંદ્ર ભિત્તી પહેલાં રોકેટ છાડવામાં આવ્યું હોવાથી આ રોકેટને પૃથ્વીની પોતાની ધૂરી પર ફરવાની ગતિનો પણ લાભ મળ્યો.

દ્યુનિકને છાડવા માટે વાપરેલું રોકેટ અનેક-સોપાન (multi-stage) વાળું હતું અને તેનાં વજન ૨૫૦ ટન હતું. તેવા છેલ્લા સોપાનના રોકેટ (જેને 'દ્યુનિક' નામ આપાયું છે)નું વજન, બળતણ બાદ કરતાં ૨૨૨૫ રતલ હતું. બ્યારે તેમાં મૂકેલા યંત્રનું વજન ૮૬૬૫ રતલ હતું. આ રોકેટના આગળના શંકુમુખમાં રશિયાનો લાલ ધ્વજ હતો અને શંકુમુખમાં જ 'U. S. S. R. January-1959' લખેલું પણ હતું.

રશિયાની પૂર્વ સીમા વટાવી, ઉવાઈ ટાપુઓ પર થઈ, આગળ કુબાઈલાગર, પછી તે પસાર થયું. આ રોકેટને તા. ૩ જાન્યુઆરી સંજેના પેરિફેરોમાં (I. S. T.) (મેરકસ ટાઈમ ૩ વાગે જાણે) સાઈ બિરિયા ઓન અને ફિફ્ટીસાનમાંથી બેઈ સંકાય તેમ હતું. અનુચારી રશિયાને સવારે ૮-૨૯ વાગે (I. S. T.) રોકેટ ચંદ્ર પાસેથી પેરિફેરોમાં, ચંદ્રથી ૪૬૬૦-માઈલ દૂર પસાર થયું. બ્યારે ચંદ્રની કક્ષામાંથી રોકેટ પસાર થતું હતું, ત્યારે તેની ગતિ દર કલાકે ૧૬૫૦ માઈલ હતી. આ વેગ એટલો બધો હતો કે જ્યાં ચંદ્રની અતિર્ધનું યુરુત્વાકર્ષણ બળ (પૃથ્વી કરતાં બહુ લાગુ) એ રોકેટને ચોતા તરફ એની લઈ ન શકે.

આ રોકેટ દ્વારા રશિયા, કઈ સિદ્ધિ આપી કરવાની

તેમ ધરાવે છે, તે તો કોઈ અણુનું નથી. પણ એની પાછળ આવા ચાર હેતુઓ હોઈ શકે-

(૧) ચંદ્ર પર રોકેટને ઊતારવા માટે. (૨) રોકેટને ચંદ્રની આજુબાજુ ફરતું ચૂકવા માટે (૩) રોકેટને ચંદ્રની આજુબાજુ, ફરતી પાછું આજુબાજુ માટે, યા તો (૪) રોકેટ ચંદ્ર પાસેથી પસાર થઈ, સૂર્યમાળાનો મહા બની બન. તેમ કરવો માટે.

આમાનો એક હેતુ, તે ચંદ્ર પર જઈને અયકામ તે હોવાની પણ એક સકમતા છે. ચંદ્ર પર અયકામ તેવું રોકેટ મોકલવા માટે અમાપારવા પહેલાં અને તે પછીનું એક અવાધિયુ યોગ્ય સમય છે. કારણ કે આ સમયે ચંદ્ર (બીજાના ચંદ્રની માફક) ખૂબ નાનો હોય છે અને રોકેટ તેના અધારાવાળા ભાગ પર, અયકાતાં મોટે (હાઈ ફ્રીક્વન્સી) અવાજે યાવ અને તેથી તે પૃથ્વી પરથી નોઈ શકાય.

આવા અનુમાન છતાં, એટલું ચોક્કસ કહી શકાય કે, રશિયાએ આ રોકેટ ચંદ્ર સાથે અમાડવા માટે નહોતું છોડ્યું. આનું કારણ એ છે કે, તેની ગતિ જ એટલી બધી હતી કે એ તેને ચંદ્ર પર ઊતારવું હોય, તો તેને ધીરું પાડવા માટે 'રેટરોકેટ' બનાવી, શકાય એમ હતું. પણ રશિયાએ આનું 'રેટરોકેટ' આ દુનિયા સાથે નોડ્યું નહોતું. ઉપરાંત, આ રોકેટમાં જે વૈજ્ઞાનિક યંત્રો, મૂકવામાં આવેલાં, તે પણ જતાની આપે છે કે આ રોકેટ ચંદ્ર પર અયકામ માટે તો નહોતું જ. વળી આ રોકેટ ચંદ્રની હાં ૪૬૬૦ માઈલ દૂરથી, પસાર થયું. એ રશિયાના વિમાનીઓની મહાન સિદ્ધિ છે, કારણ દુનિયાના બધા જ વિમાનીઓ માટે છે કે, ચંદ્રની આડેથી પસાર નહીં થઈ રોકેટનું પસાર કરી જવું, એ વિમાનનો અસાધારણ વિજય, ગણાય.

આમ આ રોકેટ ૭ બી.યુ.આર.ી. યુધ્ધવારના સૈન્ય સૂર્યની આજુબાજુની કક્ષામાં પ્રવેશ્યું અને તે સૂર્યમાળાનો દસમો મહા બની, ગ્રહ-માનવે સૂર્યને આપેલી પ્રથમ જેટ. આ રોકેટ ૧૧મી બી.યુ.આર.ી.ના સૈન્ય સૂર્યની વચ્ચેમાં વધુ નજીક ૯૦,૯૬૯૦૦ માઈલ આવ્યું. તે સપ્ટેમ્બરની શરૂઆતમાં તે સૂર્યથી વધુમાં વધુ ૧૨,૨૫૩,૪૦૦ માઈલ દૂર હતો. તે સૂર્યની આજુબાજુ ૪૫૦ દિવસમાં (૧૫ મહિનામાં) એક પરિભ્રમણ પૂરું કરશે. તેની કક્ષા પૃથ્વી અને અગ્રની કક્ષાઓના વચ્ચે છે. પૃથ્વીની કક્ષાની મુખ્ય ધરી સાથે તેની

કક્ષાની મુખ્ય ધરી ૧૫ અંશનો ખૂણો બનાવે છે. અને તેની સપાટી પૃથ્વીની કક્ષાની સપાટીને લગભગ મળતી આવે છે.

કૃત્રિમ ધૂમકેટુ : રોકેટમાં મૂકેલાં યંત્રો :

દુનિયામાં મૂકેલાં વૈજ્ઞાનિક યંત્રો ચંદ્ર વિષે અને ભવિષ્યની અવકાશયાત્રાઓ માટે જરૂરી એવી અનેક માહિતીઓ આપી શકશે.

(૧) ૭ બી.યુ.આર.ી.એ ત્યારે રોકેટ પૃથ્વીથી ૬૦,૦૦૦ માઈલ દૂર હતું ત્યારે તેમાંથી સોડિયમની હુમ્મશિયા છૂટી અને આ રીતે આ દુનિયા કૃત્રિમ ધૂમકેટુ બની ગયો. આવા સોડિયમ વાજુ રાખવા પાછળ અનેક હેતુઓ હોય છે. તે સૂર્યના પ્રકાશમાં અગ્રશે અને રાત્રે આકાશમાં ત્યારના ધૂમકેટુની પૃષ્ઠી જેવો દેખાશે. ઉપરાંત તેમાંથી વાજુ આજુબાજુના અવકાશમાં પ્રસરીશે. તે પરથી આઈન્સ્ટાઈનના ગુરુત્વાકર્ષણનો સામાન્ય સિદ્ધાંત ને અને વિશ્વોત્પત્તિશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોને ચકાસવાની બધી તક મળશે. આ ઉપરાંત ભવિષ્યમાં અનાધી આપ્તી પૃથ્વી પર ટેલિવિઝન મોકલી શકાશે. જે અવકાશમાનો હોયે અવકાશમાં ૨૪ કલાકમાં પૃથ્વીની એક પરિક્રમા પૂરી કરતાં આવાં જે વાહનો બનાવે, તો તે વડે આપ્તી પૃથ્વી પર ટેલિવિઝન મોકલી શકાશે.

(૨) ચંદ્રને પોતાનું ચુંબકીય ક્ષેત્ર છે કે નહિ તે આ રોકેટનાં યંત્રો ચોક્કસપણે કરશે. આ માહિતીથી એવી ખબર પડશે કે ચંદ્રના પેટાળમાં હોખનું છે કે નહિ.

(૩) પૃથ્વીના ચુંબકીય ક્ષેત્રની બહાર વિશ્વકિરણો (Cosmic Rays)નું પ્રમાણ અને તેમાં થતા ફેરફારોનો અભ્યાસ થશે.

(૪) વિશ્વકિરણો (Cosmic Radiation) માં કેટલાં પ્રકારકણો (Photons) છે, તેની નોંધ લેવાશે.

(૫) લઘુ ઉલ્કાકણો (meteoric particles)નો અભ્યાસ થશે. અવકાશયાત્રામાં આ ઉલ્કાકણો એક જગત અગત્ય રૂપ છે, અને ચંદ્રની સપાટીનો પડોખરો નાશ આ ઉલ્કાકણોથી બનેલો છે.

(૬) વિશ્વકિરણોમાંનાં તારે પરમાણુ કેન્દ્રોના પ્રમાણનો અભ્યાસ થશે.

(૭) સૂર્યમાંથી આવતાં સૌર-કણો (Solar Corpuscles)નો અભ્યાસ થશે.

(૮) આંતરગ્રહીય અવકાશમાં આવેલાં વાયુની ઘનતા અને તેના બંધારણનો (એથુ મનાય છે કે, એક ઘન સેન્ટીમીટર અવકાશમાં સરેરાશ હાઈડ્રોજનનો એક પરમાણુ હોય છે) વધુ અભ્યાસ થશે.

(૯) ચંદ્રની સપાટી પરથી આવતા કિરણોત્સાર (Radioactivity) ની શોધ અને અભ્યાસ થશે.

(૧૦) આ ઉપરાંત આ. રોકેટમાં ચેરેન્કોવ લઘુ પરમાણુ-માહક યંત્રો (Cherenkov atomic mass traps) રાખવામાં આવ્યાં છે. તે ચંદ્રની સપાટી પર ઉડતાં પરમાણુઓ ગણે છે, તેમને પકડી લે છે. તથા તેમના પરના વિદ્યુતભારને માપે છે. ને એ રીતે ચંદ્રની સપાટી પરના પદાર્થના રાસાયણિક બંધારણ વિષે વિગતો માહિતી આપે છે.

આમ આ નિરીક્ષણો રાસ્ટ્રોનિક તેમજ બીજા ચંદ્ર-સંશોધક રોકેટોએ કરેલાં નિરીક્ષણોમાં મદદ કરશે.

પૃથ્વી પર રોકેટો સંદેશ :

આ નિરીક્ષણોના સદૃશ પૃથ્વી પર મોકલવા માટે આ રોકેટમાં ચાર રોકેટો ટ્રાન્સમીટર રાખેલાં હતાં. આમાંનાં એક ૨૦ મેગા સાઈકલ પર સંદેશ મોકલતાં હતાં. (૧૯૬૪-૬૫, ૧૯૬૬-૬૭ એ. સ.) અને એક ૧૨૦૦-મેગા-સાઈકલ પર સંદેશ મોકલતું હતું. આ વધારે ત્રણ રાજા ટ્રાન્સમીટર દ્વારા, પૃથ્વી પરથી આ રોકેટનો સંપર્ક રાખેલા શક્ય હશે. આ ઉપરાંત રોકેટો નિષ્ક્રિયતા માને છે કે, લ્યુનિક-માં (રશિયાએ હજી બહેર-નહિ કરેલું) ૭૦૦ મેગા-સાઈકલનું એક પાંચમું ટ્રાન્સમીટર પણ હતું.

૫. અન્યુઆરીના રોજ, રોકેટ છોડ્યા પછી ૬૨ કલાકે, રોકેટમાંથી આવતા રેડિયો-સંદેશો બંધ થઈ ગયા હતા. આ ઉપરથી એટલું કહી શકાય કે, આ રોકેટમાં રાસાયણિક પ્રક્રિયાઓ ચાલતી બેટરીવાપરવામાં આવી શકી, સુધ્ધ એટલી નહિ. વળી, રોકેટની અંદર ઉષ્ણતામાન અને દબાણ ધારેલી મર્યાદામાં રહ્યાં છે. આ મર્યાદાનું આપકોટનું એ ધર્મું અગત્યનું છે, કારણ માનુસ આ ઉષ્ણતામાન અને દબાણ અવકાશવાના દરમિયાન સહન કરી શકે નહિ. તે આનાથી જ બચી શકાશે. વળી રોકેટનાં ચારનું નિરીક્ષણ અને તેમાં રહેલાં વૈજ્ઞાનિક યંત્રોએ કેવું કામ આપ્યું તે

વિશે માનુસ એ પણ સવિધ્યની આવકાશવાનાની દૃષ્ટિએ ધર્મું જ ઉપયોગી છે.

સાવિધ્યમાં ડાકિયું

પણ આ લ્યુનિકનું સવિધ્યમાં શું થશે, તે વિશે કંઈ કહી શકાય તેમ નથી. ઘણા વિજ્ઞાનીઓ એવું માને છે કે, લ્યુનિક લાખો વર્ષો સુધી સૂઈ આ બાબતનું કંઈ કરશે અને સવિધ્યના બેટરીઓમાંથી તેને દસમાં મહાંતરિતિ જાળવવાપર. તો કેટલાંક એવું માને છે કે, લ્યુનિકની કક્ષા ઘાટક વખત પૃથ્વીની કક્ષાને જાળવશે, જે તે વખતે તે માં તે પૃથ્વી પર એવાઈ આવશે, કાં પછી ચંદ્ર પર લેસકાઈ બશે. આ વિષે અત્યારે એકંદરે કંઈ કહી શકાય નહિ.

સોવિયેટ એકેડેમી ઓફ સાયન્સીઓ પ્રેમુખ પ્રો. એ. એન. નેમેચાનોવે બહેર કંઈ છે કે, આ વૈજ્ઞાનિક રોકેટ (cosmic rocket) લ્યુનિકની સફળતાનો અર્થ એટલો નહિ; બીજા પ્રશ્નો પર બંધાતું આ પેઢીના ઇતિહાસમાં સકલ બનીશ. રશિયાએ એવી જગ્યા બહેરાત કરી છે કે, હવે તે ચંદ્ર પર માણસોવાળું રોકેટ મોકલવા માગે છે. આ માણસોવાળું રોકેટ ચંદ્ર પર બંધ, ત્યાં એ લેસકાઈ રાખશે અને વચગાળાનું વિરામ મધ્યક પણ બનાવશે. નાંધી સવિધ્યમાં બીજા પ્રશ્નોમાં બંધું સહેલું પડશે.

અખ્યાત બેટરીઓનાં બેટરીઓનાં લેખે છે કે, ચંદ્ર પર માણસે જીતે, તે પહેલાં બેટરીઓમાંથી એવું વિશે બીજાનું કરી માહિતી મેળો કરશે પડશે—તેથી જ તે ચંદ્રની સપાટીના બીજાનું બંધું નહિ. તેથી કરવાનું કામ અતિ અગત્યનું છે. ચંદ્ર પર લેસકાઈ રાખી અને તેથી ત્યાં એવાઈ સંકળાતો નહોતું પણ બીજા પ્રશ્નો પર બંધાતું ચંદ્ર એ ખૂબ જ સાદું મધ્યક છે—કારણ ચંદ્રનું ગુરુત્વાકર્ષણ પૃથ્વીના કરતાં હજી બાજુ હોવાથી, ત્યાંથી બીજા પ્રશ્નો પર બંધું વધારે સહેલું પડશે.

અને ચંદ્ર પછી હવે મેનિફ્રી બહેર લુપ (Venus) કે મેંગ્રો (Mars) તરફ જશે. પ્રો. મેરીસકોવિકોનું કહે છે કે, આ આખા સુપરમાઈને વર્ષા બહેર બંધું શકશે અને કદાચ આખી દુનિયાને વર્ષા બંધું બીજા નિહારિકો (પૃથ્વીમાં પોસેની નિહારિકા-દેવતાની) નો તરફ પણ બંધું શક્ય બનેશે. આમ આવારોમાંના તરફ બંધું, તેમાં થી

[૧૯૫૮-૬૦ ઉપર]

હાફકિન :

હાફકિન ઇન્સ્ટીટ્યુટના હીરક મહેલસવ પ્રસંગે

વિજ્ઞાનવીરને અંજલિ

—મુબદ્દા ગાંધી

૧૮૯૬માં મુંબઈ સહેરમાં પોતેનો ભવન રાખવાથી જન્મ્યો. એમાં સેંકડો હાફકિની સંખ્યામાં લેખિટ ટપોટપ મરવા લાગ્યાં.

એ કટોકટીની પહે એક પરદેશી દાકતર, જનુશાજીનો નિષ્ણાત મુંબઈની મદદે આવ્યો. ૧૮૯૬ના ઓક્ટોબરની ૭મીએ માન્ટ-મેડિકલ કોલેજની પીટી લેબોરેટરીના એક ઓરડામાં નાનકડી પ્રયોગશાળા બિલી કરી પોતાનું કામ શરૂ કર્યું. એને મદદ કરનાર ટકામાં એક કારકૂન ને જણ પડાવળા. આમ, કોલેરાની રસી શોધવાર; ને પંજાબ જાગણમાં એનો સફળતાપૂર્વક ઉપયોગ કરનાર હાફકિન, પોતેની રસી શોધવામાં લાગી ગયો.

તે વખતનું મુંબઈ તદ્દન જુદું જ હતું. આને ૪૦-૪૫ લાખની સંસ્તીવાળું મુંબઈ તે વખતે આડે લાખની વસ્તી ધરાવતું હતું.

જ્યાં આને જે સ્વચ્છતા ને સ્વચ્છ મુંબઈનું એક સામાજિક અંગ માની લેવાય છે, તેમાંની એકે ૫ સ્વચ્છ કે સ્વચ્છતા માટેની જોગવાઈ. તે વખતે નહોતી. રસ્તા પથ ધુળિયાને રોમમાંમાં અદ્યવાળા. મકાનો ગીચગીચ જેમ તેમ, જ્યાં ત્યાં પોંધી દોરેલાં, ઝટ્ટ મોરીની કોઈ વ્યવસ્થા નહોતી.

રોગની સ્વચ્છતા માટેની લાગણી મદદ. દાખલાં એકોમાં કામ કરતા ખખૂર, વેપારીઓ ને એમનાં કુટુંબો પહેલાં પછાયાં ને ત્યાંથી રોમ આગા શહેરમાં પ્રસરી.

રોગ પ્રસરવાનાં કારણો શોધવા જતાં ઉંદર ને એના ચરીદારાં ફાલાતાં જનુ છે એમ ખબર પડી બોલતળિયે ને માળિયા સરસ વસવાટની જગ્યાઓમાં બહુ જલદી રોગ ફેલાઈ જતો.

માથુસોને ટપોટપ મરતાં જોઈ, શહેર ખાલી થવા લાગ્યું. સહેરમાંથી બીજે લાગી જનારા લોકોદારા રોગ મહારાષ્ટ્ર, ખાનદેશ, દક્ષિણ ગુજરાત, કચ્છ ને કરાચી સુધીના વિસ્તારમાં ફેલાઈ ગયો.

દાકતરી વિજ્ઞાનમાં આ ચેતનું કોઈ નિદાન હતું સુધી શોધાઈ નહોતું. કોઈ કશું જ એને વિષે નાખ્યું નહોતું. મુંબઈના અધિકારીઓ માત્ર જનુનાશકે ક્વાઓનો ઉપયોગ કરવાની સલાહ આપતા હતા.

કોઈએ કશું કે જરા કાચની બાટલીમાં પાણી ભરી એક અઢવાડિયા સુધી એને સૂકાને તરફે મૂકી રાખવી ને એ પાણી પીવું. એ પરથી ઠેર ઠેર મુંબઈની બારીઓમાં જૂરી બાટલીઓ સૂકા સામે લોકોનાં કરવા લાગી.

પથુ એથી રોગને કશી અર્થ આવી નહિ મુંબઈ મુનિ. એ હિન્દુસ્તાંઓને માટે જાવણીઓ બિલી કરી. રોગીઓને છૂટા પાડી. જુદી હોસ્પિટલોમાં એમને સારવાર આપવાની વ્યવસ્થા કરી.

તો લોકોએ રોગ છુપાવવા માંડ્યો. ફરિયાદો લોકોની મદદથી રોગીઓને કુટુંબોથી છૂટા પાડવા જતાં લોકોએ રમખાણો કરવા માંડ્યાં.

પ્રેમના રોગચાળા દર્શિયાળા લોકોની સેવા કરવા છેક ઇંગ્લેન્ડથી કેટલાક દાકતરો અને નર્સોની ટુકડીઓ આવેલી. પરંતુ આપણા અધિકારીને એ જાણની વહેમી લોકોએ તો તેઓ કામ કરતાં હતાં એ જાણણીઓનાં બારીબારણાં તોડી નાખી કુમવા કર્યાં. પોલીસ આવતાં માંડ માંડ એ સ્વયંસેવકોના છત્ર અન્ધા.

પછી તો જે ઘરમાં રોગથી મૃત્યુ થાવ કે એના પર નિશાની દાખલ ચોકથી એણ કુડાણું કરવાનો કારો પાડ્યો. આ રીતે જોઈ તો એક એક મકાન થા ચાલની ભીંત પર સાફ સાફ કુડાણાં નજરે પડવા લાગ્યાં.

લોકો શહેર છોડી નાંસી જતાં શહેરના કામ-ધંધા ને ઉદ્યોગ લગભગ પડી સાંધ્યા.

તે વખતનું મુંબઈ પણ એક અમુકું ખારમું બંદર ગણાયું. દુનિયાના દેરેદરનાં જહાજો એની જોડીએ લંબારાતાં. પરિણામે રોગ દુનિયાભરમાં ફેલાઈ જવાનો ભય પણ ખરો જ.

એથી બહારના દેશોએ નિષ્ક્રિયતા ને દાકતરોનાં કમિશનો મોકલી આ રોગનો અબાસ કરવાનું કામ શરૂ કર્યું. ઓસ્ટ્રિયા, જર્મની, રશિયા, ઇટલી આદિ દેશોનાં કમિશનોએ આવી હિંદી રોગ કમિશનોની સાથે આ કામ શરૂ કરી દીધું. આ કમિશનોમાં આવેલા કેટલાક લોકોય પ્લેગનો કોળિયો બની ગયેલા.

પહેલે વર્ષે જ મુંબઈમાં પ્લેગના ભોગ બનેલા ૨૫૩૦ માણસોમાંથી ૧૮૦૧ મૃત્યુ થાયાં. આખા અંદેશમાંથી ૩૨૫,૬૩૨ કેસ નોંધાયેલા તેમાંથી ૨૫૨,૫૪૬ મૃત્યુ થાયાં.

પ્લેગનો અંજાવાત ભેર પકડી રહી હતો. તે અવસ્થામાં કેવળ બે જ મહિનામાં હાફકિને પોતાના અખંતરા પૂરાં કરી પ્લેગનાં જંતુઓ સામે અસરકારક એવી રસી શોધી કાઢી. સસલાં પર તો એ રસીના અખતરા સફળ થયા. પણ તે પછી હવે માણસ પર એ કારણત નીચડે ત્યારે જ કામ પૂરું થયું કહેવાય. એ માટે ૧૮૬૭ના જાન્યુઆરીની ૧૦મી તારીખે હાફકિને પોતાની ભત્તર પર જ એ રસીનો પ્રથમ પ્રયોગ કર્યો ને રોગ સામેની એની અકસીરતા સાબિત કરી આપી. તેમની આ હિંમત ને જિંદગીમાં અનેક સામાન્ય નાગરિકો તથા દાકતરોએ આ કામ માટે આગળ આવવા પ્રેરણા આપી.

આ કામ માટે જરૂરી ફેળવાયેલા માણસોના અભાવ,

સાધનોની ટાંચ, નવી રસીની બહોળા પ્રમાણમાં પેદાશ કરી, એની અણિશુદ્ધ બળવાળી માટે જરૂરી આગનાં ઉત્પન્નકરણો, નળાઓ જેવી બધું નળાઓનો અભાવ. આ બધી મુશ્કેલીઓ ઉપરાંત ગોરા પરદેશી દાકતરોથી લાકડનારી, રોમથી થાક ખાઈ ગયેલી જામરી અથ સાથે કામ લેવાનું રોગને કાળમાં લેવા દાકતરોને સાથ આપવાને પહેલે રોગના ફેલાવા માટેનાં કારણો જિલ્લાં કરતા અને સ્વચ્છતાની સમજ વિતાતા લોકોની રહેણી કરણી.

આ બધા અંતરણે વટાવી એ હાફકિને લોકોની વસ્તીઓની વસ્તી ઉંમડનાર પ્લેગને કાણમાં આશુવાનો ઉપાય શોધી કાઢ્યા. ને મુંબઈ શહેરમાં જ ૮,૧૪૨ માણસોને એ રસી આપી; એમાંથી માત્ર ૧૮ જ માણસો પ્લેગની અપટમાંથી બચી રહ્યા નહિ.

એ હાફકિનની રસીની આ સફળતા ભેદ મુંબઈ મુંબઈ અને સરકારે મળી, મોટા પ્રમાણમાં એની પેદાશ માટે વ્યવસ્થા જિલ્લા કરવાનું વિચાર્યું ને ૧૮૬૯ના ઓગસ્ટની દસમી તારીખે પ્લેગ સંશોધન માટેની પ્રયોગશાળા માટે સરકારી કચેરીનું એક આખું મોટું મકાન કાઢી આપ્યું ને એ હાફકિનને એ સંસ્થાના મુખ્ય કચેરેકરને પદે સ્થાપી, એમને મોટાં થાંભા પર પોતાનું કામ કરવાની સમજ કરી આપી.

એ હાફકિને દુનિયામાં પહેલી વાર પ્લેગ નેવા વિકરણ દુરમનને નાથી, માણસોના પર ને અનહદ ઉપકાર કર્યો, એના સ્મૃતિ ચિહ્ન ૧૯૨૫માં એ સંશોધન સંસ્થાને 'હાફકિન ઇન્સ્ટિટ્યુટ' એવું નામ આપવામાં આવ્યું.

એ હાફકિનને જન્મ રશિયાના ઓડેસા શહેરમાં ૧૮૬૦ ના માસેની ૧૬મી તારીખે થયેલો. પોતે યહૂદી મામાપત્ર સંતાન હોવાને કારણે, આખું બાળપણ લગભગ એમને જનમાલની સલામતી માટે અડધી તરીકે ફરતા રહેવામાં પીતાવડું પડેલું. ને એ રીતે જ શિક્ષણ લેવું પડ્યું. ૨૪ વર્ષની ઉંમરે હાફકિન ઓડેસા વિશ્વવિદ્યાલયમાં સાયન્સ ફેકલ્ટીમાંથી પ્રાણીશાસ્ત્રનો અભ્યાસક્રમ પૂરો કરી જોન્યુએટ તરીકે બહાર પડ્યા ને તે પછી ચાર વર્ષે એમણે પોતાના વતનમાં જ રહીને પ્રાણી-સંકલણમાં સંશોધનકર્તા તરીકે કામ કર્યું. તે પછી જીવવાની વિશ્વવિદ્યાલયોમાં શરીરશાસ્ત્રના

અધ્યાપક-તરીકે એમની નીમત્તુક થતાં તેઓ સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ
મથાં તે ત્યાંથી એક જ વર્ષમાં, ફ્રાંસના પ્રખ્યાત વૈજ્ઞાનિક
હર્લે પાંદરેનું આમંત્રણ મળતાં જંતુશરિરના સંશોધન
કાર્યમાં એમના મદદનીશ બની કામ કર્યા પેરિસ આવ્યા ત્યાં.

તેઓ પેરિસ ગયા એ દિવસોમાં રોમ ચિકિત્સાના ઘેરે અનેક અવનવી શોધોથી પાતાવસ્થુ ઉત્તેજનામ્ય હતું, થોડાં વર્ષ આગઉ થઈ ગયેલા પેરિસના એક નામાંકિત દાકતર રોબર્ટ કોમે માણસના આંતરકર્માં મૂળ નાખનારાં 'કેમ્બ્રા' કોલેરાનાં કારણ અને છે, એવી શોધ કરી હતી. પરંતુ તેમાં હજી થકું સંશોધન કાર્ય બાકી રહી ગયેલ હતું. એ હાકલિને એ અધૂરી શોધને તાંતવેા પકડી, એ કામ આગળ ચલાવેલું ને પ્રાણુશિષ્ટા પર અખતરા કર્યા પછી કોલેરાનાં જીવને મારવાની રસીના પેતાની ભત્તુ પર સફળ અખતરો કરી ગર્તાવ્યો હતો. આમ કોલેરાનાં રોગને અખે કરવાનો અખતરો તો સફળ થયો. પરંતુ હજી એનો બેહોળા સાનવ-સમુદાય પર ઉપયોગ કરી બોવાનું બાકી જ હતું.

એ કામ માટે તેઓ સિંધાબ જનારું વિચારી રહ્યા હતા. કારણ આ રામનો ઉપશ્રવ એશિયાના આ દેશમાં થયો જ રહેતો. પરંતુ એ દિશામાં તેઓ કદરૂક કરાતે પહોંચી જ, તે વખતે હાંસમાં જિટનના એકબી તરફિ કામ કરતા લોહ કંદીરનના નમ્રને એ હાફિનની પ્રતિભા પ્રકાશી ગઈ. લોહ કંદીરન આ અગ્રાજી હિંદુસ્તાનના વાઈસરોય તરફિ ચી સુચેલા. એમણે જિટનની હિંદી કંદેરીને આગ્રહ કર્યો, કે એ હાફિનને એમણે હિંદુ ભાષાની લેખા ને ત્યાં પાતાતું કામકેન વિસ્તારવાની સગવડ કરી આપવી.

રસમિના અગ્રેય ગોતા પર કરવા દીધા ને કોસેરા નેવા
 જીવેણુ સેગની ચિકિત્સા પદ્ધતિપદ્ધતી અમલમાં આવી; ને
 દુનિયાભરમાં પંકાઈ ગઈ.

એ. હાફકિનને ટાલેમની રસી અંગે મળેલી જાતિ' ૪
એમને ૧૮૯૬માં લંડન પેરેલ વખતે મુંબઈ એવી સાધી;
તે એમણે માનવજાતી પેરેલ જેવા રોગ સામે પણ બાધ લીડીને
એનું માસુષ શોધી કાઢ્યું.

૧૮૯૭ના મન્યુફેક્ચરીની ૧૦મી તારીખે પ્લેન સામે
લડવા તૈયાર કરેલ રસીનો ૧૦ સી. સી. નેપોડો ગ્રેન ડો.
છાંદકિને ઇન્જેક્શન દ્વારા પેલાના શરીરમાં દાખલ કર્યો; ને
એમની પ્લેઝની રસી પણ કારગત નીવડી છે, એ સોદાએ
જોઈ લીધું. તે ઉપરાંત, દાકતરની હિંમત ને જીવને
નોખમમાં નાખીને પણ કામ કરી બતાવવાની ધૃત્યે કેટલાય
દાકતરો, નર્સો ને સામાન્ય નામરિકાને આગળ આવી, કામ
કરવા પ્રેરણા આપી.

આજ વસ્તુએ હો. હાફકિનને પિંદની અમરતા અનોખી જનતા સાથે કામ લેવામાં સફળતા અપાવી. તે દુનિયામાં શાણસની વસ્તીઓની વસ્તીઓને ઉત્તરી મારનોર બે ભયકરે માં ભયકર રોગ પર વિજય અપાવ્યો. તે પછી તો હાફકિનને દુનિયાભરમાં ઘણી નામના મળી. હિંદો સરકારે પદ્મ એમને માનસમાં ખિતાબ આપ્યા, ને પોરે મારે એમણે ભાઈ સંશોધનકાર' કહ્યું. તે સંશોધને જ હાફકિન ઇન્સ્ટીટ્યુટ નામ આપી એમણે ભવ્ય સ્મારક શિલ્પ' કહ્યું. આજે આ હાફકિન ઇન્સ્ટીટ્યુટ એ સમગ્ર એશિયામાં આવું એક માત્ર સંશોધન કેન્દ્ર ગણાય છે.

આમ બ્રિટિશ સરકારે આમન્ય નામી એ. હાફકિન
૧૮૯૦ની સાલમાં હિંદ આપ્યા. ને કસકસામાં પોતાનો
પ્રકાશ નામી, કોલેરાની રસી બજે કામ કરવા લાગ્યા.
કહેવાય છે કે, બંગાળમાં આ રસીને ઉપયોગ લેવા
રહેવા છતાં, પરદેશી ગેરા દોકતર પ્રત્યેના લોકોના
અવિશ્વાસ ને ભયને કારણે એમને ત્યાં પોતાનો કોલેરા
એજન્સીયે માટે અવકુળજ ન મળી. પરંતુ ત્યારે ઉત્તર
હિંદુસ્તાનના લોકોએ જરા શિંચત જતાથી, ને એ. હાફકિનની
ધીરજભરી સમભાવ ને પ્રેમને વશ થઈ એમણે કોલેરાની
રસીની અજન્સીયે કરવા દીધી. ૨૫૦૦૦ હિંદીઓએ એ

આ ૧૯૫૮ના મનુષ્યારીની ૧૦મી તારીખે આજ્ઞા
લાગતની પ્રથમે રાષ્ટ્રપતિના પ્રમુખપદે મુંબઈમાં રહેપરદેશના
વૈજ્ઞાનિકોએ બેરો મળી હીરક મહોદસને ઊઠવ્યો. દેશાભિનંદ
મંડળ ઉત્તરેણ સમસ્ત માનવમતની સેનાને પોતાના ધ્યેય
માનનાર ને આ અઘણી ધરતીપર આવી, પોતાની કાયા
ધસો જિંદગીનાં વિતત વર્ષોની ભેટ ધરાવનાર એ વિજ્ઞાનવીરને
અંજલિ અર્પો.

એવું સ્થાપેલ એ સરંચા રૂપી વૃક્ષ જાણે તો વિકસી,
ફાલી ફૂલીને અનેક જુદી જુદી શાખાઓ. રૂપે માનવ કલ્યાણનો
હેતુ સિદ્ધ કરી રહેલું છે. કાલેસર, પલેસ, ટાઈફોઈડ,

પ્રાણલક્ષ્યા, કાંચેરિયા, ધનુર્વે જ્ઞાપદિ જ્ઞાપદેશુ રોગો સામેનો પ્રયોગ ઉપરાંત ઢક્કવા ને સર્પદંશ અંગેના ઉપાયો શોધી કાઢવામાં સફળ થઈ છે. આપણા દેશમાં ચાર પ્રકારના ને ભયંકર એરી સાંપ છે, એના દંડાનું મારણ આ સંસ્થાએ શોધી કાઢેલ છે. આ ઉપરાંત પ્રજાના સ્વાસ્થ્યને પોષક એવાં તરવા—વિટામિન-સ વગેરે સસ્તે ભાવે પ્રખરે શી રીતે આપી શકાય તે માટેની શોધખોળો ને ઔષધની બનાવટો, તૈયાર કરી ઉપયોગમાં ચૂકવાનું કામ આ સંસ્થા કરી રહેલ છે. ધર્ણાં વરસો થયાં આ સંસ્થાનું સુકાન બાહોરા અને નિષ્ણાત વિદ્યાની જનસલ સોળેને હસ્તક છે.

[માન જડવી બાણ]

અનેક પરમાણુક્રિયા પ્રક્રિયાઓનું—પરમાણુકેન્દ્રોનું જલન (fusion) અને તેમનું અંજન (fission) આપણે નિરૂપી શકીશું.

રશિયાએ હાટેલા વૈજ્ઞાનિક રોઢેટ પરથી હવે માનો શકાય છે કે, આ અનંત બ્રહ્માંડમાં અતીવ નાચીક ક્રિયાતો માનવી વિરાટ વિજ્ઞાની અનંતવાનો તાબ વહેલો મોઢો મેળવશે ખરો.

નડું વાચન (ચાણ)

નાનો કોશ (ભા. ૧)

સં. : ભદ્ર અને નાયક

અનંત છુક રીપો-અમદાવાદ

કિ. (૩. ૧-૫૦)

શુભરાતી ભાષા હવે પોતાની મોઝસ બેઝણીનું ગૌરવ કરી શકે છે. શુભરાતી વિદ્યાપીઠે છેલ્લી પચીસી દરમ્યાન કૌણા અધ્યાક પ્રયાસોનું આ શુભ પરિણામ કેવળ પાક્ય પુસ્તકો અને ઇતર વાચનનાં પુસ્તકોમાં જ નહિ, પણ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં સારા સામગ્રિકો (દૈનિક સહિતનાં)માં પણ બેવા મળે છે.

ખીજ બાળ, દર વરસે લાખો બાળકો અને પ્રોગો અસુચાન પ્રાપ્ત કરતાં રહે છે; ત્યારે બેઝણી-સુહિનો આપક બહુ જ જરૂરી છે. આવે વખતે 'ખીસા કોશ' એવા આ નાનો બેઝણી કોશ રોજના વ્યવહાર માટે ઘણો ઉપયોગી ગણાયો.

ટૂંક સમયમાં તેની હજી સુધારેલી આવૃત્તિ થવા પામી છે, તે તેની ઉપયોગિતા બતાવે છે.

આમદાન

સે. : હરિવલ્લભ પરીખ

પ્ર. : બાનદાનિકેતન, રંગપુર (પો. પાનવડ-જિ. વડોદરા)

રંગપુર વિસ્તારમાં છેલ્લાં ઘણાં વરસોથી શ્રી. હરિવલ્લભ પરીખ સંસ્થાસિત બાનદાનિકેતન બુદ્ધાનપ્રવૃત્તિનું એક મહત્વનું કેન્દ્ર છે. તેના સંસ્થાલક પોતાના અનુભવ-સમજ બેનુસાર આ પુસ્તિકામાં ગાયડાના લોકોનેય સમજાય તેવી ભાષા અને લેલીમાં આમદાનના હેતુ અને વ્યવહાર સુવોધો, અંગે ઉપયોગી માહિતી આપી છે. તે અંગકાર પાત્ર છે.

બુધિપુત્રની વાતો (સંકલિત)

પ્ર. : યશપ્રકાશન રાવપુરા-વડોદરા, કિ.

સર્વોદય આદિલનનાં વ્યાખ્યાનો દરમ્યાન અનેક સુદર પ્રસંગ-કણિકાઓ વહેતી રહી છે. આમાંથી વ્યવસ્થિત વાતો કુચકો તૈયાર થઈ ને 'બુધિપુત્ર'માં વરસોથી છપાતા આવ્યા છે—જેમણે હંમેશા વાંચકો માટે એક વિશિષ્ટ પ્રેરક વાંચનની ગરજ ભારી છે.

આ પુસ્તિકામાં અગાઉના ૧-૨ અંકની જેમ જે પ્રસંગ-કથા-ટુકડા સંગ્રહિત થયા છે તેના સમગ્ર વિનોયા, દાહ કર્મોપકારી, અપ્રકાશ, નવકૃષ્ણ ચૌધરી, રવિશંકર મહેરાજ, શિવાજી ભાવે, મનુભાઈ પંચોલી જેવા ચિંતકો અને વિચારકો છે.

સર્વોદયનો વિચાર આવી પુસ્તિકાઓ રૂપે ઘેર ઘેર પહોંચતો થઈ શકશે.

નકુમાર : ગાંધીભાગીનો લડવૈયો

ગમે અહિને ધાનું (આફ્રિકા) ના વડા પ્રધાન નકુમારે ભારતની મુલાકાત સર્જી ગયા.

આફ્રિકા ખંડની પશ્ચિમે, મુજમુ પટ્ટી-ગોલ્ડકોસ્ટ પર વસતાં આનવીઓને બ્રિટિશ સત્તાનત સામે ગાંધીપ્રણિત અહિંસક સત્યાગ્રહના રાહો દોરનાર આ રાષ્ટ્રીય નેતાના સંસ્કૃતિના આરંભ સમયના આ સ્પર્ધો યાદ કરવા જેવા છે.

“...સીધાં પગલાં જાયો વિના પ્રદેશ નથી એમ મને ચોક્કસ સમજાઈ ગયું. પણ એ ‘સીધાં પગલાં’ તે ‘શુ’ એ ક’ઈ સમજાતું ન હતું.... રાષ્ટ્રઆતમાં એ મને સમજાતું નહિ કે આંખીછતું અહિંસાનું તત્ત્વજ્ઞાન અસંપર્કકારક શી રીતે નીચડી શકે. એ તો તફાન કમતેજ તે ભરાશા અપાસે એવું કેખાતું હતું. સરસ્વતી ઉઠાવ વિના કોઈ પણ કાંત સફળ જ શી રીતે થઇ શકે... એમ મને લાગતું હતું...”

પરંતુ હિંદમાં ગાંધીજીએ અશ્વમાવેશ એ અહિંસાના અખતરાનું પારીકાપૂર્વક વિરલેખણ કર્યો પછી આફ્રિકન મુળના આ નેતાએ એનો મળ પકડી લીધો તે એને સમજવા લાગ્યું કે, ‘એક મજબૂત રાજકીય સંસ્થાનું પીઠાખળ મળી જતાં (અહિંસક લડત) તે સંસ્થાનિક દેશોની મુક્તિનું સાધન બનવું જોઈ શકે.’

આખરે ૧૯૫૮ના જાન્યુઆરીની ૮મી તારીખે, બ્યારે એણે ‘સીધાં પગલાં’ ભરવાની ઘોષણા કરી, ત્યારે એટલું ચોક્કસ યર્થ ગયું હતું કે, તે ગાંધીજીની અહિંસાના પાયા પર જ હતું.

ગાંધીજીની લડતો સામે જેમને ખતાર પહેલું તેવા બ્રિટનના તે વખતના સરધાર મંત્રીએ એમને એનવા પશુ ખુરા : ‘તો તો મેં! અમારી વજીમુનો પ્રકાર નહિ ઝીલી શકું તમે!’

તે છતાં અસહકાર ને સત્યાગ્રહનો નિરધાર અડગ રહ્યો. અલખત, કંઈ કરવા પગલું જીરવે, તે પહેલાં તો નેતાએ જેલના સળિયા પાછળ ધોધારી ગયા, સખત મજૂરીની કેદ ઠોકાઈ મઠ. તે છતાં પ્રખતો ભુસ્સો અધ્યનમ રહ્યો. તે એનો પડવો પાઝા. પ્રખએ ૧૯૫૧ની ચૂંટણીઓમાં. ધારાસભાના ચૂંટાઈને આવનાર સભ્યો માટેની કેદમાંની કેપ બેઠક માટે પ્રખએ ચોતાના નેતાઓને ચૂંટી કાઢ્યાં

પ્રખની અહિંસક લડતનો નેતા નકુમારે જેમ્સ હોટની કેદમાં ચઢી પીસવો હતો. તે પ્રખના પ્રતિનિધિ તરીકે ચૂંટાઈ (૨૩,૧૨૧માંથી ૨૨,૭૮૭ના સત મેળવી) ગયો. ને પ્રખના વડા પ્રધાન તરીકે નીમણ ગયો.

સાદાં કપડાંમાં સંત : સ્વ. રેજિનાલ્ડ રેનોલ્ડ્ઝ

માથું મુકાવ્યા વિના, દાદી વધાર્યા વિના અને લંગોટી પહેર્યા વિના પણ માણસ અનાસકત, માનવપ્રેમી અને જીવ કરતાં સત્યની વધારે સંભાળ લેનારો હોઈ શકે છે, એ વાત જનક વિદેશીની આખ્યાયિકા બાલુતા ભારતવાસીઓને પણ આજે કહેવાની જરૂર છે.

વિરલ મહત્ત્વ

સ્વ. રેજિનાલ્ડ રેનોલ્ડ્ઝને સાદાં કપડાંમાં ફરતા સંત કહી શકાય. થી. કિંગ્ઝલી માર્ટિન એમને વિશે કહે છે :

“એ એક વિરલ મહત્ત્વ હતા, ૧૭ મી સદીના કોઈ કવેકર તેમનો મુળ છોડીને આપણી વચ્ચે આવી વસ્યા હોય એવા હતા-અથવા કદાચ, અને ક્યારેક લાગે છે તેમ, જગી અહેસાતના આ જમાનામાં વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વને અને સુખદ વસ્તુઓના જાનને જીવકાવવાં હોય તો વધારે માણસોએ જેવી રીતે જીવવું જોઈ એ તેની રીતે જીવનારા હતા.”

અવ્યવહારુ તોયે નિઃસ્વાર્થ નિધા

તમે એમને વ્યવહારુ કહી શકો. પણ એમના એક પુરતક 'ધ વિઝમ ઓફ જહોન જુલર્મન' નો પાયાનો વિચાર જ એ છે કે, શુભાગીનો નાશ કરવા જેવી મહાન સિદ્ધિઓ વ્યવહારુ માણસોથી નહિ પણ અવ્યવહારુ માણસોની નિઃસ્વાર્થ નિધાથી જ મેળવાય છે. અર્થ સાલ પેસિક્કિમાં બિટનના અણખતરા સામે વિરોધ કરવા જનારી મંડળીમાં એ સ્વેચ્છાએ જોડાયા તૈયાર થયેલા. આફ્રિકામાં કાળાઓના વચ્ચેનો ભેદભાવ દૂર થાય, એ એમના પ્રયત્નનું એક પ્રિય ક્ષેત્ર હતું. પચીસ જ વર્ષની વયે હિન્દુસ્તાનની સ્વતંત્રતાના કાર્યમાં ગાંધીજીને મદદ કરવા એ અહીં આવેલા. લોર્ડ ઇર્લિન પરનો ગાંધીજીનો પત્ર પહેંચાડવા માટે ગયા તેને લીધે રેવિનાલ્ડ રેનોલ્ડ્ઝનું નામ ભારતમાં અને ભારત બહાર સારી પ્રસિદ્ધિ પામેલું.

પોતાની ઝાળખાણ

પણ એમની ઝાળખાણ એટલાથી પૂરી ન થાય. એ સહિષ્ણુના મોટા ગ્રેમી હતા અને લેખક હતા. પોતાની ઝાળખાણ એમણે પોતે બહુ રસપ્રદ શૈલીએ આપી છે: "માર્સ યે સ્વપ્ન છે, નંબર ૧ વાળો હું આસતંબરીમાં એક કવેર કુટુંબમાં જન્મ્યો અને સેફન વોલનની શાળામાં તથા ટુકડા કોલેજમાં ભણ્યો. કુટુંબના ધધામાં થોડો વખત અપશસ્તી ભાગ ભળ્યા પછી ૧૯૨૬માં હિન્દુસ્તાન ગયો અને ત્યાં ગાંધી સાથે કામ કર્યું. પછીની પ્રવૃત્તિઓમાં "નો મોર વોર મૂવમેન્ટ"નું અને "ફ્રેન્ડ્સ ઓફ કમિનિટી"નું મંત્રીપદ. નંબર ૨ની ઉત્ક્રાંતિ ૧૯૪૦માં થર્મ-એકે કટાક્ષકાર અને ઐતિહાસિક સ્લીફ્ટ ચીઓના અભ્યાસી તરીકે, ખૂબ હજી જીવે છે અને હમણે મેનિનને પરણેલા છે.

"નંબર ૧ની કૃતિઓ: 'વ્હાઈટ સાહેબ્ઝ ઇન ઇન્ડિયા, ધ વિઝમ ઓફ જહોન જુલર્મન, એ કવેસ્ટ ફોર ગાંધી' અને અસંખ્ય લેખો.

"નંબર ૨ની કૃતિઓ: કલીનલીનેસ એન્ડ ગ્રાડીનેસ, ઝોગ એન્ડ અધર ઝોગર્થ, બીઅર્ડ્ઝ બેન્ડ,

"...નંબર ૧ (૧૯૪૬-૫૦) ફરી ભારત અને અન્ય પ્રદેશોનો પ્રવાસ કરી આવ્યો છે અને હજી સક્રિય અને અતરને અનુસરનારો છે. નંબર ૨ બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાં, પથારીમાં કે ચેલસીના કાંઈક લાગમાં કોફી પીતો દેખી શકાશે.

નંબર ૧ ધર્મ અને રાજકારણ જેવા મંદીર વિષયો પર બોલનારો બહેર વક્તા છે. નંબર ૨ વાતો ખૂબ કરે છે પણ બહેરમાં ભાણે જ, અને એ સહાધ્યની વાત છે. પણ રેડિયો ઉપર એ ઘણીવાર બધ તોડી નાંખે છે."

આ માસની ૧૬ મી તારીખે ઓસ્ટ્રેલિયામાં એડેલેડ ખાતે રેવિનાલ્ડ રેનોલ્ડ્ઝનું અવસાન થયું. ત્યાંની સોસાયટી ઓફ ફ્રેન્ડ્ઝના નિમંત્રણથી તેઓ ત્યાં ગયેલા. અવસાન સમયે તેમની હંમર ૫૪ વર્ષની હતી.

અંગ્રેજી શાસન પર તાહેમતનામું

રેનોલ્ડ્ઝનું "વ્હાઈટ સાહેબ્ઝ ઇન ઇન્ડિયા" ભારતમાંના અંગ્રેજી શાસનનો ઇતિહાસ છે. નહેરુએ એનો ઉપોદ્ધાત લખેલો. ૧૯૩૭માં એ પ્રસિદ્ધ થયું ત્યારે વિરોધનો મોટો વટાવળો વાળેલો.

કેટલાક વિવેચકોનો અભિપ્રાય એવો હતો કે તેમની પોતાની જ અત્યુક્તિથી તેમનો કેસ માર્યો ગયો છે. કેટલાકને મતે બ્રિટિશ પદ્ધતિ પર આવું નિરંકુશ તહોમતનામું ભાણે જ બીજું લખાયું હશે. "બીઅર્ડ્ઝ 'માં તમને વિદ્વાનો પચીસક અને જીવનની મોજ દેખાશે. "કેરે કુ ટુ ટાઉન" (૧૯૧૫) એ તેમના આફ્રિકાના પ્રવાસનું પુસ્તક છે. "ન્યુગેક્સ ટાઈમ્સ"ના વિવેચકે એને વિશે લખેલું કે "ઘણાએ પ્રવાસીઓએ પણ આલેખે, મોટરમાં, હોડીમાં ગાડામાં કે વિમાનમાં બેસીને આફ્રિકાનો પ્રવાસ કર્યો છે, પણ ભાણે જ કંઈ એ આવીને ગાંડાકા લાગે તેવી ભાષામાં એને વિશે વાત કરી છે." આફ્રિકા વિષેનાં પુસ્તકોની વર્તમાન લગ્ગરમાં આ પુસ્તક તેના લેખકના સ્ફુર્તિદાયક મૂર્તિબદ્ધતાથી અને તેના દર્શિબિન્દુના વાગે તેવા રપટ ઉચ્ચારવધી સુદ તરી આવે છે.

એમનાં કટાક્ષકાવ્યો

કેટલા કેટલાક સમયથી બ્રિટિશ સામ્રાજિક 'ન્યુ રોલ્ડ્સમેન'માં રેનોલ્ડ્ઝ કટાક્ષકાવ્યો લખતા. એ કટાક્ષકાવ્યોમાં પણ મોટે ભાગે તો ખ્રિસ્તી ધર્મને હાંસીપાત્ર બનાવતા રાજકીય મતાઓ સામેનો તેમનો વિરોધ વાચા પામતો. સંસ્થાનવાદીઓ, રજદ્ધીઓ અને એવા બીજા જુદામગરો એમના કટાક્ષોનો વિષય બનતા.

—યશવંત દોશી

(સંદેશ: સાહિત્ય અને સાપના)

આ વિભાગમાં

● ગુજરાતના સરકાર અને શિક્ષણદેવો, સાહિત્ય અને કલાદેવોની આસ નોંધ યોગ્ય પ્રવૃત્તિઓ અંગે—

● ગુજરાત બહાર વસતા ગુજરાતીઓ (કલકત્તા, દિલ્હી, આફ્રિકા વગેરે મુખ્ય મથકો સાહિત્ય)ની ઉપર કહી તેવી પ્રવૃત્તિઓ અંગે—મિત્રાક્ષરી સમાચાર આપવાની ઇચ્છા છે. '

શુભચિત્ર અને બહાનનાં કેન્દ્રો જરૂરી માહિતી મોકલતાં રહેશે તેમ “ વિશ્વમાનવ ” ઉપકૃત થશે.

વસ્ત્રભ વિદ્યાપીઠ: સંધ્યાન્તક પુનર્વચારણા માટેના નિમિત્ત-પ્રસંગ

વસ્ત્રભવિદ્યાપીઠના ઉપકૃતપત્રિ પદે શ્રી બાણભાઈ જી. પટેલની નિમણૂક સરકારે કરી તે કૃતલાકને મતે અચોક્ક્ય થયું; અને એ બાબત જાહેર વિરોધ વ્યક્ત પશુ થયો: '

આ વાતાવરણમાં જ વસ્ત્રભવિદ્યાપીઠનો પ્રથમ પદવીદાન સમારોહ તા. ૧૩મી જાન્યુઆરીએ આવી પહોંચ્યો. જનતા પરિષદે તેનો બાંધકાર કરવાનું એલાન આપ્યું.

અને તા. ૧૩મીએ મુખ્યમંત્રી સરકાર તથા કુલપતિ શ્રી શ્રીપ્રકાશને હસ્તક આરંભાતા પદવીદાન સમારોહ પ્રસંગે અશાંતિ, અવ્યવસ્થા ફેલાવવાના વિદ્યાર્થીઓ તરફથી પ્રયત્નો થયા. શ્રી શ્રીપ્રકાશ અને અન્ય મહેમાનો ઉપર ટોળાંઓએ ધૂળ નાખી અને પથ્થરમારો કર્યો.

સામે, પોલીસે ટીપર ગેસ અને લાઠીનો ઉપયોગ કર્યો.

શ્રી બાણભાઈની નિમણૂક સામેનો રોષ આ રીતે ટોળાં-લાઠી તોફાનોમાં અને ધર્મજ્ઞમાં પરિણમ્યો.

આ પ્રકારના બનાવો ભારતમાં નવી નવાઈના રંગો નથી... કોઈ પણ દેશમાં, ભ્યાં રાજ્યોમાં અસહ્ય નિયંત્રણો લેવાતા હોય, ભ્યાં અનેક પાટીઓ અને વિચારો, પ્રમાણભૂતમાં અને મતભેદો અત્યંત હોય, ત્યાં વિરોધના પ્રસંગો તો ઊભા થતા જ રહેવાના. ભારતે જેવા વિજ્ઞાન અને સાહિત્યોના નવા નિદાગિયા માટે સવિશેષ પ્રમાણમાં આહુત બનવાનું.

● પરંતુ, વિરોધના પ્રસંગો એટલે જ

આશોષો, અશાંતિ, પથ્થરમારો, લાઠી અને બંદૂક-ખાલ તથા અધાપૂંધી—શું આહુત ' લૌગિક ' અનિવાર્ય છે ?

આપણે ત્યાં આહુત લૌગિક લગભગ લાગુ કરી દેવામાં આવ્યું છે, એવું મૂળ વિરોધોનાં કોઈ અમુક કારણોમાં રહેલું નથી; પરંતુ, એવા પ્રસંગો વખતે વિરોધ કરનારા અને વિરોધનો જવાબ આપનારા જે રીતે વર્તે છે તેમાં રહેલું છે.

આને તો સ્પષ્ટપણે એમ જણાઈ રહ્યું છે કે,—

● સત્તાધારી પક્ષ અને વિરોધ પક્ષ મોટે ભાગે સંકુચિત પાટી-દૃષ્ટિએ જ વર્તે છે.

● વિદ્યાર્થીઓ તથા સર્વ સાધારણ નાગરિકોની સહજ લાગણીઓને ધાબડી થા ઉરકરીને સૌ પોતાના સંકુચિત પક્ષીય રાજકારણને આગળ આધુવા મથે છે.

● શ્રી બાણભાઈ પટેલની નિમણૂક પક્ષીય રાજકારણની દૃષ્ટિથી થયેલી છે એ જાણ સારી જણાય છે.

● અને એમની સામેના વિરોધ પશુ જે રીતે થયો છે તેમાં થ કોંગ્રેસવિરોધ સિવાયની જૂતિ દેખાતી નથી.

શ્રી બાણભાઈની નિમણૂકને પક્ષે જરૂર એમ કહી શકાય કે, બાણભાઈએ ધારાસભા અને પ્રધાનમંડળની કામગીરી દરમિયાન શુદ્ધિ અને કાર્યક્ષમતા દાખવ્યાં છે; ઉપરાંત સેનેટના

સભ્ય તરીકે તથા ઈતર શૈક્ષણિક સંસ્થાઓના કાર્યકર તરીકે, અને કેટલીક સાહિત્યિક-સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિઓ સાથે તેઓ સકળાણેલા રહ્યા છે. આથી તેમને કોઈ પણ સંચાલનનીય સ્થાન ઉપર મૂકવાથી તેના સંચાલનમાં તેઓ સફળતા દાખવી શકે એમ છે.

અમને આ બાબત શંકા નથી.

આમ છતાં, ઉપકલ્પવિતનું સ્થાન અને કાર્ય સંચાલનનીય જવાબદારીનું હોવા ઉપરાંત ઘણું અંશે 'એકેડેમીક' છે. અને આજે ભારે શિક્ષણક્ષેત્રે અપરંપાર અધાધૂનીના યુગ પ્રવર્તી રહ્યો છે, ત્યારે આ ક્ષેત્રના કોંડા અભ્યાસી અને નિષ્ણાત એકેડેમશિયનની નિમજીક કરવાનું જ સુચાય ગણાય.

આપણે ત્યાં પ્રધાનમંત્રીશ્રી માંડી શિક્ષણ-સંસ્કાર અને સાહિત્ય ક્ષેત્રોમાં પણ તે તે ક્ષેત્રની વિશિષ્ટ દૃષ્ટતા તરફ ધ્યાન આપવાને બદલે, રાજકારણી અથવા ખોટા પ્રકારની હેતુબાહ (extraneous) બાબતોના આધારે નિષ્ણાં, નિમજીક થતાં રહ્યાં છે. પરંતુ આ રસમ કોઈ રીતે વાજબી નથી; એના બેર પર એવા જ નિષ્ણાં ને નિમજીકોનો અથાવ પણ થોડા નથી. એ આપણી ભવિષ્યની દૃષ્ટાન્ત નથી; એ કામી દિશા તો નથી જ.

શ્રી. બાબુલાલની-નિમજીક તો યુનિવર્સિટીના અધ્યક્ષોના નિમિત્ત-પ્રસંગ બનવો જોઈતો હતો. તેને બદલે પદ-સંઘર્ષનો પ્રસંગ બની ગયો !

આજસુધી ચાલતી આવેલી રસમોમાં પરિવર્તન કરવા ઈચ્છનારોએ, સાચા અર્થમાં સૈદ્ધાંતિક વિરોધ કરનારાઓનો શક હતો પણ દૂપ, તોફાનો, ધથરબાળા મા અધાધૂની-નો-કોઈ જ ન શકે.

તેમાંય સાહિત્ય-શિક્ષણ-સંસ્કાર-ક્ષેત્રે પ્રવર્તતા ગતએકીના નિરાકરણમાં આવાં સાધનો સર્વથા ત્યાગ્ય લેખાવાં જોઈએ.

—શ્રી. ગાંધી

શ્રી. વપ્પલબાઈ મહેતા

(તેમના નિવર્તનમાંથી)

ઉપકલ્પવિત-નીમવાનો અધિકાર વર્ણવવામાં આવી રહેલું પ્રમાણ કલપવિતો છે અને એ રીતે એમણે એમની

સજા, સકિત પ્રમાણે સુદત પૂરી થતાં 'નવી' નિમજીક કરી. બનવા બેગ છે કે એ નિમજીક કેટલાકને પસંદ પડે અને કેટલાકને નાપસંદ પડે નાપસંદ પડે એ પોતાનો વિરોધ-અભિપ્રાય પણ લોકવાદીમાં રજૂ કરી શકે. પણ વિરોધ રૂપે સમારંભનો બહિષ્કાર કરવા બતાં ધૂળ અને પૂછા ફેંકામ તથા રાજીવનું અપમાન થયું. એથી વિરોધ નેધાવવાની રીત અંજવાણી પડી ગઈ. અને આપણી કેળવણી વચેવાઈ આપણા અંદરની એક વિલાપી અને આપણા અંદર સાં અંગણી નીચા થયું થયું. આ બંધનથી ઘણાને થયું છે એમ મને પણ દુઃખ થયું છે. બે દિવસો, મેં 'પ્રાઈનામ' ઉપવાસમાં ગાળ્યા. મને એમ થાય છે કે આપણી વિલાપીના મોઝાનોમાં કદી પોલીસ બંધાવતની જરૂર ન પડે એવું વાતાવરણ આપણે કેમ પેદા કરીએ? અને પોલીસને તોને લાકોનો કે દીપર કેસનો ઉપેયોગ જ શા માટે કરે પડે જોઈએ ?

વિજ્ઞાન સંમેલન :

તા. ૨૭, ૨૮, ૨૯ ડિસેમ્બર : ૧૯૫૮

કન્ડિપન એકેડેમી ઓફ સાયન્સીઝનું ૨૪મું વાર્ષિક સંમેલન વડોદરામાં મહારાજ સચાલિત વિદ્યાપીઠના આશ્રયે ભરાયું હતું. સંસ્થાના પ્રમુખ શ્રી. વેંકટેશ્વર વ્યંકટેશ્વરમન પ્રમુખસ્થાને હતા અને વડોદરા વિદ્યાપીઠના કુલપતિ મહારાજ કૃતિસિંહ ગાયકવાડે ઉદ્ઘાટન કર્યું હતું. ડૉ. બેન્ચામીન મહેતાએ સ્વાગતનાં બે બોલ કર્યા હતા. સંસ્થાના અધ્યક્ષ દેસાની ઝાલાબાઈ વિધિ પછી પ્રમુખશ્રીનું પ્રવચન વર્ણવતું (Infra red) વિષે હતું. તેમણે અણુઓની અંદરની રચના વિષે માહિતી આપતાં આ વિષય પર વિજ્ઞાનના વર્ણન કર્યું હતું. સંમેલનના કાર્યક્રમ, વડોદરાના નાનકડા સંસ્કાર કેન્દ્ર તરફથી આપવામાં આવ્યો હતો.

તા. ૨૮ માં રવિવારે સવારે ડૉ. ભવનતીના પ્રમુખ પણા નીચે 'અણુતત્ત્વોની ભૌતિકી' વિષે ચર્ચા હતી. તેમાં સમગ્ર ગણતના પ્રોફેસર શ્રી અલાદી રામકૃષ્ણને સંયોગ રીતે કરી હતી. સમયના પાછળ જવાની ગતિનો અર્થ લઈ કરેલાં કેટલાંક અનુભવોની રચના કરી હતી. ત્યાર પછી એમની વિદ્યાપીઠ તરફથી ભૂદાં ભૂદાં એ

વિશે માહિતી આપવામાં આવી હતી. જયેરે તે બે બેઠાએ મન્ય વિજ્ઞાનીઓ તરફથી સ્ટ્રેટિકાના બુદ્ધ પ્રકારના ભૌતિક શુદ્ધિ તથા બીજા વિષયો જેવા કે સૂર્ય અને હવામાનની માહિતી પરથી મકાનની રચનાઓ તથા સ્ટ્રેટિક પર પડતા આધારથી ચર્ચા આકારો પર પ્રો. રામને માહિતી આપી હતી. એમણે બધાનું હુદ્ડા કે જુદા જુદા સ્ટ્રેટિક પર પોલીશ કરેલા લોખંડના ગોળા બિંદોથી નાંખીને જે આકાર સ્ટ્રેટિક પર પડે છે અને જે રીતે એ તૃટે છે તે દરેક સ્ટ્રેટિક માટે સિમલિન છે. અને એના પર એમણે કરેલાં બંધારણોનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. સાંજે અધ્યયન સરકારના ડૉ. એન. કેશવ પાનીકરે ભારતીય માછલી ઉદ્યોગ પર જાહેર પ્રવચન કર્યું હતું. એના માછલીઓના ઉદ્યોગને શુદ્ધતામાં સાકારી લોકોને પસંદ ન હોવાનો પણ સારી ઉપજનો દ્રષ્ટિએ ખોલવાનો ઉદ્યોગ છે એમ બધાથી દેશમાં કયાં કયાં અને કેવા પ્રકારના પ્રયોગો થાય છે અને કયા સુધારા થઈ દેશે, માછલીની મન, તથા વધુ ઉપજ માટે કરવા બોધતા સચિત્તર પ્રયાસો વિશેની માહિતી આપી હતી. પ્રો. રામન પ્રજાપરવાને હતા. 12 વોહરાની મુગ્રીક કોલેજ તરફથી રજૂઆત કાર્યક્રમ તથા સંજીવ, જુદાવાદન વગેરેના હોય.

શ્રીમતિ દિવસની સ્વારની બેઠકમાં પ્રાણી અને વનસ્પતિ ક્ષેત્રના વિષયોની ચર્ચાસભા ચોખ્ખી હતી, જેનું પ્રમુખસ્થાન રાધાના પ્રો. ડી. સદાશિવને સ્વીકાર્યું હતું. ચર્યાચરમાં અમદાવાદનાં શ્રીમતિ જ્ઞાનકી રામને ભૌતજાતનાં કૃષિની કેવી રીતે જુદી થઈ તે સમજાવી, સ્વાર્થકા દ્વારા હાથે ચર્ચા પૂર્વનાં જ્ઞાનીના નકશો રજૂ કરી; તે વખતે કઈ વનસ્પતિ કયાં થતી હતી અને દિવસે દિવસે તેની કઈ રીતે અને કેવા સંસ્કારોમાં જુદી થઈ તેની વિગત સમજાવી હતી. પ્રમુખ શ્રી ડી. સદાશિવને 'કાંતરમાં રાત્રિ' એ વિષય ઉપર રસપ્રદ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. (મળેલું)

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન પરિષદ

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન પરિષદ (ઇન્ડિયન ફિલોસોફિકલ કોંગ્રેસ) નું તેની સમુદાય અધિવેશન અમદાવાદમાં કોંગ્રેસની રજીસ્ટ્રી ૨૦ તારીખ સુધી ડૉ. બી. એલ. આંજેના અધ્યક્ષપદે મળ્યું હતું. તેનું ઉદ્દઘાટન યુનિ. આંજેના સુખ્ય પ્રધાન શ્રી

સંપૂર્ણનિદે કર્યું હતું. અને સ્વાગત/પ્રમુખપદે શુદ્ધતા શુનિવર્તિનીના ઉપકુલપતિ શ્રી મગનભાઈ દેસાઈ હતા. મધ્યે વચ્ચે આ સંસ્થાનું અધિવેશન કારમીરમાં શ્રીનગર મુકામે મળેલું. તત્ત્વજ્ઞાન પરિષદની સ્થાપના ૧૯૨૧માં ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણને કરેલી. એના સર્વપ્રથમ પ્રમુખ તરીકે કવિવર સ્વીનનાથ ટાગોરની વચ્ચે થયેલી. સંસ્થાના આજીવન સભ્યોમાં ડૉ. રાધાકૃષ્ણન, સર સી. પી. રામસ્વામી અય્યર, ડૉ. મલ્લશેખર, ડૉ. ડી. એમ. દત્ત, ડૉ. હુમાયુન કબીર, મંચુરના મહારાજ, કારમીરના કરજીસિંહ વગેરે નામાંકિત વ્યક્તિઓ છે.

અમદાવાદમાં સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજમાં મળેલા આ અધિવેશનનું ઉદ્દઘાટન ડૉ. સંપૂર્ણનિદે કર્યું હતું. પ્રો. દામલે, ડૉ. પ્રોહી, ડૉ. વાનરજી વગેરે ભારતીય પ્રતિનિધિઓ ઉપરાંત કેટલાક વિખ્યાત વિદેશી પ્રતિનિધિઓ પણ હાજર રહ્યા હતા. એમાં અમેરિકાના ડૉ. અને શ્રીમતિ પેન, ડૉ. માટિન હોસ, પ્રો. ટ્રોય મોર્ગન હતાં. એ ઉપરાંત પ્રોફેસર હુક, પ્રોફેસર લેગ્રેટ તથા એન્ટ્રેલિયાના પ્રોફેસર ગિમ્સને પણ આ અધિવેશનમાં હાજર હતા.

આ સભેસનમાં પાંચ વિભાગો રખાયા હતા. એમાં શુદ્ધતાની વિભાગનું અધ્યક્ષ સ્થાન પ્રમુખશ્રી પંડિત સુખલાલે એ લીધું હતું.

ડૉ. સંપૂર્ણનિદે પોતાના પ્રવચનમાં બધાનું હુદ્ડા કે એ ઘણી કમનસીબીની વાત છે કે ભારતના વિશ્વવિદ્યાલયોમાં ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનને હજી સુધી તેની લાપતાઈ પ્રમાણે પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાન જેટલું સ્થાન આપવામાં આવ્યું નથી; કારણ કે આપણા કૃત્ય કેળવણી લીધેલા પ્રોફેસરો જેઓને સુચિસિત ગણવામાં આવે છે/અને જેઓ પ્રાશ્નો, હિંસાથી થીયે છે, તેઓમાંના થોડાકને જ સંસ્કૃતનું જ્ઞાન હોય છે. તેઓનું ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન બહુ ખરાબ સંસ્કૃતનાં અંગ્રેજીમાં બીજા પાશ્ચાત્ય દેશોની ભાષામાં થયેલા તરજુમા પરથી પ્રાપ્ત મળેલું હોય છે. વધુમાં તેમણે બધાનું હુદ્ડા કે ભારતીય દર્શનમાં ન્યાય, વૈજ્ઞાનિક, યોગ તથા વેદાંતમાં ઘણી સારી પ્રગતિ થઈ છે, છતાં હાલના યજ્ઞ સુચિસિત ભારતીયો ભારતીય દર્શનોની પ્રગતિથી અજાત છે. દા. ત. અણુવાદ સંબંધમાં તેઓનું મન ગાદતના અણુવાદ પ્રત્યે દોરે છે. મધ્યે કણદિ પ્રતિપાદન કરેલા પરમાણુવાદના જ્ઞાનથી તેઓ અજાત હોય છે. તે જ પ્રમાણે સાંખ્ય દર્શનમાં વિકાસવાદ

ની ધણી સારી ખીસવાણી થયેલી જોવામાં આવે છે. જતાં ધણી સુશિક્ષિતો તેનું જ્ઞાન ધરાવતા નથી. તેમજ વળી નવ્ય ન્યાય દર્શનની ખ્યાતિમાં ભારતે ધણી સારી સિદ્ધિ મેળવી છે, જતાં તેનું વધુ તેઓ જ્ઞાન ધરાવતા નથી.

એ અનેએ પ્રમુખ તરીકેના યોગીના અવયવમાં જીવ્યાનું હતું કે, આજના વૈજ્ઞાનિક વિકાસના કુશળમાં વૈજ્ઞાનિક રીતે જથ્થુ ધર્મની આવશ્યકતાની ખાસ જરૂર છે. તેથી તેઓએ ધર્મના જ્ઞાન પર ખાસ ભાર મૂક્યો હતો.

ગુજરાતી તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગની વિશેષતા

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન મંડળના ઉપસા અધિવેશનની ખીજ ખાસ એ વિશેષતા હતી કે સદરહુ મંડળની કારકીર્દીમાં પહેલી જ વાર તેના વાર્ષિક અધિવેશનની સાથે તથા તેના અંગરૂપે આદેશિક તત્ત્વજ્ઞાન દર્શન વિભાગને જોડવામાં આવ્યો હતો. ગુજરાતી તત્ત્વદર્શન વિભાગની કાર્યવાહિનીની શરૂઆત ગુજરાત તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ પંડિતવર્મા શ્રી કુખલાસજીના મંગલ અવસાનથી થઈ હતી અને તેઓએ ગુજરાતી ભાષામાં 'ભારતીય દર્શનોની ઉત્પત્તિ તથા વિકાસ' એ વિષય પર અતિ વિદ્વાતભર્યું અવલોકન કર્યું હતું. ત્યાર બાદ નવસારી ગાડાં કોલેજના પ્રિન્સીપાલ શ્રી એ. કે. ત્રિવેદીએ જ્ઞાન તથા ભક્તિ સંખ્યા ભારતીય દર્શનને રખડી કરતો એક લેખિત નિબંધ ગુજરાતી ભાષામાં વાંચ્યો હતો. તેમ જ વળી ખીજ પ્રાધ્યાપકોએ તમામ મંડળના પુરાતત્ત્વવિદ્ધ શ્રી જોવિંદલાલ ભટ્ટ તથા હવર તત્ત્વજ્ઞોએ તત્ત્વજ્ઞાનના હુલ્હા હુલ્હા વિષયો પર ગુજરાતીમાં અવલોકન કર્યાં હતાં.

(સંકલિત)

ઝેકારસોવાક પપેટ શો

(કઠપૂતલી-ખેલ) : અમદાવાદમાં

રંગમુગિ ક્ષેત્રે અમદાવાદને એક નવીન વસ્તુ આ મહિનાની ૭મી ૮મીએ જોવા મળી અને તે ઝેકારસોવાક પપેટ થીયેટરના પ્રયોજો. લોકડાન્નાં અને અન્ય પ્રદર્શનોનાં નાનાં હીંગલ હીંગલીઓને દોરીથી અને ખીજ વિવિધ રીતોએ હાલતાં ચાલતાં દર્શાવી, રમકડી, ખેલાડી, ન્યાયીને, થતો આ પ્રયોગ એની નવીનતા નેટલો એના જીવંતપણાથી આકર્ષક હતો.

ઝેકારસોવાકિયામાં મોરારજીનનો આ એક ખૂબ પ્રચલિત પ્રકાર છે. ઘર્ષ સદીમાં લગભગ ૭૮ કુટુંબો એક દેશમાં આવ્યા પેલો લઈને દૂધમાં ફેરતાં હતાં. ચંદ્રી પડતી ચાલ્યા કરી. પણ ખરી પ્રવૃત્તિ ખીજ વિષયક પછી થઈ. કઠપૂતલીના ખેલની કળાને ત્યાં ખૂબ સન્માન્ય ગણવામાં આવી છે. ૧૯૫૨ માં ઝેકોમાં જોડા આર્ટ્સ એન્ડ મ્યુઝિકમાં આ કળા માટે ખાસ 'ચેર' જીબી કરવામાં આવી છે. અત્યારે ત્યાં ૧૩ ધંધાદારી અને લગભગ ૧૫૦૦ નેટલી શોખીયા અપ્રતિષ્ઠિત કરતી સંસ્થાઓ છે. કલાકારો યોગીના કલ્પનામંથિ વિવિધ આકારો-ચિત્રો ઉતારે છે. રાજકુમારો અને કુવેરીઓના દાદાજી ને દાદીમા, નાનકડા સૈનિકો, ખેલાડીઓ અને વિદ્યાર્થી, રાક્ષસ ને ગણેશ, હૃતરાં, ને શિયાળા જેવાં પ્રાણીઓનાં ચિત્રો વચ્ચે યોગીના મદદથી એ-જીનિયર એ રમકડાંના હાથ, પગ, પંખ, હેઠ તૈયાર કરે છે. બીજો એક કલાકાર એ ભાગોને ભેગા કરી કરામતી પૂતળાં તૈયાર કરે છે. ઘર્ષ એ પૂતળાને રંગવામાં રોકાયું હોય છે, ઘર્ષ એને દાદી મૂઠે ને ગુલ્લો લગાવે છે; ને ઘર્ષ એમને માટે રંગીન મળનાં ભાતભાતનાં કપડાં સીવે છે. અને પછી એ પૂતળાં રંગમુગિ પર રમવા જીતરે છે.

'અતિ મુ' થશે કે?' એ નામના અમદાવાદમાં કરેલાં પ્રયોગમાં રંગમુગિ પર પકડે કિંધડતાં લોકડાન્નાં યોગી, કપડાં, કેસકાઉટર, નાનકડા પકડા વગેરેની સંકલિત રચના જોવા મળી. એ લોકડાન્નાં સાધનો પર કપાંક પાછળથી હાથનાં જોમની જેમ રમકડાંનાં હાથ નાખી, એમને તચાચાતાં હતાં. તે કપાંક પાછળના અદર્ય હાથેથી સંચારિત થતી દોરીઓથી એમને હાલતાં ચાલતાં કરવામાં આવતાં હતાં. સંજીત અને તેવરમાંથી પ્રાણીઓનાં પાવોમાં કુસળતાપૂર્વક કરાતા અવાજો રજુઆતના આકર્ષકમાં વધારો કરતા રહ્યા હતા. એકેએક હલનચલન, એકેએક અવાજ સ્પષ્ટ હતા, જીવંત માનવીઓ કે પ્રાણીઓની હૂમળી નડક જોવા હતા, એટલું જ નહીં એથીયે કંઈક વધુ હતા. એ પ્રયોગના ચોક્કસ કલાકારોનાં ઘર્ષ મિશ્રમતી, ઘર્ષ લાગણીની, દર્શિની અભિવ્યક્તિ સમા હતાં.

ઝેકારસોવાકિયામાં બાળકોને નાગરિકત્વના, રસજ્ઞતાના ને શિસ્તના પાક રસ પડે તે રીતે શાખવાડામાં, સરસ પરીકથાઓ, લોકકથાઓ રજૂ કરવામાં, જીવતા જીવનું સૌંદર્ય દર્શાવવામાં, અને કપારેક માનવીની નયનકાંઠો,

સામાજિક દૃષ્ટિએની મજાક કરવામાં, ઠેકડી ઉઠાડવામાં આ ખેલનો સરસ ઉપયોગ થાય છે. પણ એના સૌથી મોટા ઉત્તેજ તો નિર્દોષ આનંદ પૂરે પાડવામાં આ 'થિએટરનું' 'નર્વ થિએટર' નામ સાથે જ હતું. (ગુજરાત સમાચાર)

‘દર્શન અને ચિંતન’નું બહુમાન

ભારતની મુખ્ય ભાષાઓમાં પ્રખટ થયેલી કૃતિઓ માટે દરે વર્ષે સાહિત્ય અકાદમી તરફથી ભાષાદીક અપાતાં રૂ. ૫૦૦૦નાં પારિતોષિકોમાં ૧૯૫૮ના વર્ષે માટે પારિતોષિકો મેળવનારાઓમાં ગુજરાતી ભાષામાં પંડિત સુખલાલજી, શ્રી રામજોષાશાસ્ત્રી, મલાવલમ ભાષાના દૈનિકના તંત્રી અને ‘સીમાન’ ખાતેના અગાઉના હાર્ષ કશિરનર શ્રી કેશવ મેનન તથા ‘હિંદી ભાષાના મહાપંડિત શ્રી રાહુલ સાંકૃત્યાચનનો સમાવેશ થાય છે.

શ્રી રામજીને તામિલ ભાષામાં રામાયણનું ગદ્ય રૂપાંતર કરવા માટે, શ્રી રાહુલજીને ‘મધ્ય એશિયાકા ઇતિહાસ’ ના બે ગ્રંથો માટે, શ્રી કેશવ મેનનને ‘આત્મકથા’ માટે તથા પં. સુખલાલજીને ‘દર્શન અને ચિંતન’ (તત્ત્વજ્ઞાનના નિબંધ-લેખો)ના બે ગ્રંથો માટે પારિતોષિકો એનાયત થયાં.

થીએટર સેન્ટરના એક ઉપપ્રમુખ શ્રી ચંદ્રવદન મહેતા

નવી દિલ્લી ખાતે મળેલા ભારતીય નાટ્ય સંઘ (થીએટર સેન્ટર, ઇન્ડિયા)ના આઠમા અધિવેશનમાં શ્રીમતી કમલાદેવી

ચરણધ્યાયને સંઘનાં પ્રમુખ તરીકે ચૂંટી કાઢવામાં આવ્યાં હતાં. ઉપપ્રમુખો તરીકે શ્રી. આર્થ. સી. જૈન, શ્રી. ચંદ્રવદન સી. મહેતા, ડૉ. રાધવન, અને શ્રી. કાલીચરન પટનાયકની ચૂંટણી થવા પામી હતી.

મહારાજ સયાજીરાવ ત્રીજા રમારક સંશોધન સમિતિ (પ્રાચીનવાસ્તુશિલ્પ, વડોદરા યુનિવર્સિટી)ના મંત્રી શ્રી ભોગીલાલ સારંગરાજીએ છે :—

ધનામો નિબંધ, ૧૯૫૮-૫૯

૬. મહારાજ સયાજીરાવ ત્રીજા રમારક સંશોધનસમિતિ તરફથી “ભારતના અર્થતંત્રમાં નાના ઉદ્યોગોનું સ્થાન” એ વિષય ઉપર ધનામો નિબંધ લખવાનો નિર્ણય થયો છે અને તે માટેની હરીફાઈમાં મુખ્યત્વે રાજ્યના બનાસકાંઠા, સાબરકાંઠા, મહેસાણા, અમરેલી, વડોદરા, અમદાવાદ, જેડા, પંચમહાલ, જલગમ અને સુરત જિલ્લાનો હાર્ષ પણ વતની લાગ સર્જી રહ્યો. હરીફાઈમાં ભાગ લેવા ઇચ્છનારે ચોતાતો નિબંધ તા. ૧૫મી જૂન, ૧૯૫૮ સુધીમાં તોચેના સરનામે મોકલવો. બ્રેજ નિબંધ લખનારને રૂ. ૦૦૦] અને રૂપિયા ત્રણસોનું ધનામ આપવામાં આવશે. નિબંધ કુલેષક કાળજીની એક બાબત એ સ્વચ્છ અક્ષર લખવો. નિબંધનો વિસ્તાર આઠામાં આઠા ફસ હજાર શબ્દોનો હોવો જોઈએ અને તે ગુજરાતી, હિન્દી અને મરાઠી એ ત્રણમાંથી ગમે તે એક ભાષામાં લખી શકાશે.

સંસ્કૃત-અમર-સાહિત્ય (હિંદીમાં)

૧ કાદંબરી	૩-૦૦	૭ પંચતંત્ર	૮-૫૦	૧૪ કિરાતાજીનામ	૧-૫૦
૨ હિતોપદેશ	૨-૦૦	૮ મેઘદૂત	૨-૦૦	૧૫ ભાસકે નાટક	૨-૦૦
૩ ત્રિભોવંશી	૩-૦૦	૯ કુમાર સંજય	૩-૦૦	૧૬ કોટિભક્ત અર્પણશત્રુ	૩-૫૦
૪ મૃત્યુકંટિક	૬-૦૦	૧૦ મુદ્રારાક્ષસ	૨-૦૦	૧૭ ધમ્મજ	૩-૦૦
૫ ઉત્તરરામ ચરિત	૨-૦૦	૧૧ અભિજ્ઞાન શાકુંતલ	૩-૦૦	૧૮ માલવિકાગ્નિમિત્ર	૩-૦૦
૬ રઘુવંશ	૩-૦૦	૧૨ રત્નનાભસવહતા	૨-૦૦	૧૯ રણકુમાર ચરિત	૩-૦૦
		૧૩ વાલ્મીકી રામાયણ	૩ ૦૦		

● ગુજરાતીમાં પ્રગટતાં નવાં પુસ્તકોનો ચીંતાકારી પરિચય ●

છાગમણી દેશ (નવખાન)

લે. : કાકા કાલેલકર

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર-અમદાવાદ

કિં. રૂ. ૨-૦૦

કાકા સાહેબ જેટલા સાહિત્યકાર અને કૃતજ્ઞાણીકાર છે તેટલા જ પરિચાલક-પ્રવાસી ય છે. ભારત સારી પેઠે ખૂંદા પછી છેલ્લાં થોડાંક વરસોથી તેમણે વિદેશો ય ખૂંદ્યા માંડ્યા છે. અને કાકાનું તો જેમ જેમ જમણું વિશેષ તેમ તેમ તેમનું લેખન વધુ રોચક. નવખાનનો પ્રવાસ તેમણે બે વાર ખેડ્યો છે—૧૯૫૪માં અને ૧૯૫૮માં. પહેલો પ્રવાસ ‘વિશ્વસાંતિ પરિષદ’ પ્રસંગે બે અઠવાડિયાનો, અને બીજી વાર ‘બોમ્બ-પ્રશ્નો વિરોધી પરિષદ’ નિમિત્તે ચાર અઠવાડિયાનો.

આ પુસ્તકમાં બંને પ્રવાસની નોંધ છે. પ્રથમ ચાનાનું લખાણ દૂધી નોંધ, (કામરી-વાસરી) ઉપરથી તૈયાર થયું છે; બ્યારે બીજા પ્રવાસ માટે તો કાકા, સાહેબે નાલખેલા પત્રો જ આધારરૂપ બની ગયા છે.

કાકાસાહેબ પોતાના આ પુસ્તકને ભોજન પૂર્વે અપાતા પંચમૃત (પ્રારંભના પીણા-એપીટાઇઝર) તરીકે ઓળખાવે છે. એ કેટલું બધું સાચું છે !

કાકાસાહેબનું આ પુસ્તક ગુજરાતી બનસાધારણને જાપાની જીવનમાં ડોકિયું કરાવી, વધુ બાલુવાની વધા બગાવી એપીટાઇઝર—પચાઈતનું કામ અવરસ કરશે જ. આ પુસ્તકમાં જાપાની જીવનની અનેક રસદ્રવી માહિતી પીરસાઈ છે.

આ ઉપરાંત પણ—‘આ પુસ્તકનાં ‘વિશ્વસાંતિની શોધમાં’, ‘વિદેશીમાને અજલિ’, ‘ધાતકતા સામે આસ્તિકતા’ અને ‘વિરાટ સંમેલન વિશે’—પ્રકરણો

વિશ્વસાંતિ અને રાજકારણ વિશે કેટલીક જરૂરી વાતો પણ કહી જાય છે— તે તરફ ધ્યાન ખેંચવું જરૂરી છે. પરંતુ ‘જાપાની જમણું પર, ગાંધીમાર્ગના પહેલા પ્રયોગના શાનદાર નિરૂપ’ની કથા પણ ‘જાપાની સત્યાગ્રહ’ તામના પ્રકરણમાં આપી દઈ ખૂબ જ સૂકું થઈ ગયું છે.

અભિનવ રામાયણ

લે. : સંત્યાસ

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર : અમદાવાદ

કિં. રૂ. ૨-૫૦

મહર્ષિ વાલ્મીકી અને ગોસ્વામી તુલસીદાસનાં રામાયણોનો આધાર આ ગ્રંથને હોવો સહજ છે. પરંતુ લેખકની આ ગ્રંથ ‘લખવા પાછળ વિશિષ્ટ દૃષ્ટિ’ રહેલી છે તે તેમનાં બે બોલમાંથી સ્પષ્ટ રીતે તરી આવે છે.

આપણા બાળના વિદ્યાર્થી યુગમાં ‘આખા વિશ્વની મોનવર્ગમતને એકે બ્યાસપીઠ ઉપર બેસાડી શકે તથા પરંપરાનો મૈત્રીલાવ અનુસવાની શકે તેવા સાહિત્યમાં રામાયણનો નાખે શ્રેષ્ઠ’ હોવાની લેખકની પ્રતીતિ છે. બીજી બાલુ-ગાંધીજીને વહાલું રામ અને રામાયણનું સત્તન તથા ગાંધીજીની સાધના, લેખકની સાધનાનું પ્રેરણાબળ હોઈ તેમણે વૈજ્ઞાનિક કુખને અનુરૂપ ચિંતન અને સેવાની દૃષ્ટિથી આ ગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે. આથી જ તો ચિંતન અને વ્યવહાર વચ્ચે સામન્વય જળજવાનો હિંદુ આખા ગ્રંથનું સળંગ સૂત્ર બની ગયો.

શિક્ષણવિચાર (વિનોબા)

પ્રકાશક : યાત્રાપ્રકાશન, રાવપુરા—વડોદરા

કિં. રૂ. ૨-૦૦

વિનોબા તેમની ગુજરાત પદયાત્રા દરમ્યાન, તેમ

શ્રમ્યુએ મેકેડા લાપલે, અને વાર્તાલાપોના લ્હાવો ગુજરાતને
એક બાબુ આપના રચાઈ હતા. તે દરમ્યાન યશપ્રકાશન
તરફથી કંઈ નહિ. તે પત્રીસ જેટલાં પુસ્તકોની (દરેક
હમ્બરોની સંખ્યામાં) નકલો પ્રગટ થઈ પ્રમાણે પહોંચી
ગઈ હતી. અને ભૂમિપુત્ર (દશરથિક સામયિક) ની ઉમેરણી
કરીએ તો તેની અદારેક હવેર નકલો દ્વારા જે વિચાર-
ધોષ થયો છે, તેવું ભૂલનાં જેવો નથી. — " " "

વિનોબા પોતે પોતાને એક શિક્ષક તરીકે જ ઓળખાવતા
આવ્યા છે; અને 'જે માનુ' યાસત તો હું આજીવન શિક્ષક જ
બની રહેતું' એવું ય ધણીવાર તેમણે કહ્યું છે. છેલ્લે છેલ્લે તો,
તેમણે સનાધિદોરી રાજ્યસત્તાની શિક્ષણક્ષેત્ર ઉપરની પકડ
અને 'કમલ સામે પ્રહાર કરી, 'નવીન લોકનોત્તરને અનુરૂપ
લોક શિક્ષણ' તો જે આદર્શ રજૂ કર્યો છે તે વિચારણીય છે.

'શિક્ષણવિચાર' માં વિનોબાનાં ૧૯૨૪થી ૧૯૪૮
સુધીનાં ૩૫ વર્ષનાં આ ક્ષેત્રના અભ્યાસ-ચિંતન અને
અનુભવનો સારો એવો નોંધોડ રજૂ થયો છે.

દર્શનસિના (વિનોબા) ૩૧. ૧ ૨૫

યશપ્રકાશન, રાવપુરા-વડોદરા

વિનોબાજીને કાંઈ આજે (ચિંતન) અને વ્યવહારનું
પ્રાણસૂત્ર હોય, તો તે ગ્રામદાન-ચાંતિસિના અને સર્વોદય-
પોત્રની અંખડ ત્રિવેણીનું છે. તેમાં વિનોબા પોતે કહે
છે તેમ, તેમનો 'બધી દરેકબધાર ચાંતિસિના ઉપર છે.'
'ચાંતિસિના' અર્થેનાં વિનોબાના વિચારો પ્રમાણમાં નવા
છે, અને હજી ધણી વધુ વિકાસની શક્યતાથી ભરેલા છે.
આ ગ્રંથદ્વારા આપણને સારી એવી ભૂમિકા મળી
રહે છે.

સર્વોદયવિચાર

લે : નારાયણ દેસાઈ

યશપ્રકાશન : રાવપુરા-વડોદરા

કિં : ૩૧. ૧-૭૦

વિનોબાજી પ્રચિત સર્વોદય ગ્રંથોદ્ધારણમાં નવી પેઢીના
કંઠી સહાય તથા તેમની સાંકટશાળી કાલકરોમાં રત.
મહાદેવભાઈના પુત્ર નારાયણનું સંપાદન જોખરે છે. (ચિત્રપાતા :
મધ્યમા : એ ન્યાય અહીં લાગુ પડતો નથી) એમણે
વિનોબાજીના ચિંતનને ધણે અંશે આત્મસત્ત્વ કહ્યું
ગણાય છે.

આ પુસ્તકમાં તેમણે મત માનયુગી સમસ્યાઓમાં ડોકિયું
કરાવવા આરંભમાં આગળના વિચિત્ર સમાજનું સ્વરૂપ આલેખ્યું.
છે; તથા 'મૂલીવાદ'ના વિકાસનાં કેટલાંક મહત્ત્વનાં લક્ષણોની
ઐતિહાસિક રૂપરેખા અને ચર્ચા રજૂ કરી છે. સાધોસાય
તેના પ્રતિકારરૂપ 'સામ્યવાદ'ના વિચારની ય તુલના કરી છે:
તથા મૂલીવાદ અને સમાજવાદના સંઘર્ષમાંથી પ્રકટલ 'કલ્યાણ-
રાજ્ય'નું જોડું સ્વરૂપ પણ રજૂ કર્યું છે. પાદ, ક્રાંતિની
મૂલ્યમૂલ્યાંકની માંડણી કરી લેખકે સર્વોદયનું ચિન આલેખવા
કોશિશ કરી છે. અને અતે 'સર્વોદયનાં ગતિશીલ તત્ત્વો'
દ્વારા તેના પરિવર્તનની ચાવી જતાવી છે. આમ, સર્વોદયને
એક સામ્યરૂપે, વિશાળરૂપે રજૂ કરવાનો આ એક સ્વરૂપ
પ્રવાસ છે.

પરોઢનાં શમણાં

લે : હર્ષકાંત વોરા

પ્ર : યશપ્રકાશન સંસ્કૃત, વડોદરા

કિં : ૦-૨

જુદાન લેવકે પોતાના કાર્ય અને પદયાત્રા દરમ્યાન
નવે અનુભવેલા કેટલાંક પ્રસંગો પોતાના અંતરની અગત્યમય
અને સચ્ચાઈ પૂર્વક અહીં રજૂ કર્યાં છે. અનેક પ્રસંગોમાં
કરુણા અને નિરાશાની હાથ વરતાતી હોવા છતાં, લેખકે
અદ્યાપન સાધક હોઈ 'પરોઢનાં શમણાં' એવું નામ
આપે છે.

ગ્રામસ્વનાજના પશિકોને

પ્રવચના : વિનોબા

આનંદનિકેતન, રંગપુર (પો. પાનવડ)

કિં : ૩૧. ૧-૨૫

ગ્રામદાન અર્થે વિનોબાજીની વડોદરા પદયાત્રા દરમ્યાનનો
પ્રવચનો આ પુસ્તિકામાં સંધાર્યા છે. આ છલ્લસાના રંગપુર
પ્રદેશમાં ગ્રામદાનો અને ગ્રામસ્વકલ્પો મોટા પ્રમાણમાં થમાં હતો.
એટલે; આ પ્રદેશમાં વિનોબાજી ગ્રામદાન અર્થેના અનેક
સ્તાલો ઉપર પ્રકાશ પાઘ્યો, તે જાહ જ સ્વચ્છ ગણાય.
ગ્રામદાન અર્થે વિનોબાજીએ ગ્રંથસત્તામાં ધણી વ્યવહારુ વાતો
કરી છે. આ પુસ્તિકા આવી બધી માહિતી માટે ઉપયોગી
થશે.

—તેલ અને લૂણ : બાઈલાલબાઈ પટેલ.

—હૃદયની સંભાળ : એ. એ. ડી. સામાણી

—હૃદયની સંભાળ : વધુ વિચારણા :

એ. એ. ડી. સામાણી

—આપણી પરદેશ નીતિ : કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

સંપાદક : વાડીલાલ ડગલી

પરિચય પુસ્તિકા નં. ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૧૮.

દરેકની કિંમત ૦-૪૦ નં. ૧.

પ્રાપ્તિસ્થાન ગુજરાત મંચરતન : અમદાવાદ

આગળ એમે ઊભળકાપૂર્વક આવકારેલ પુસ્તિકામાળાના આ ચાર વધુ મહત્કાને આવકારીએ છીએ. 'તેલ અને લૂણ' એ તે બરાબર લાકડે પ્રગટ કરીને સંપાદકે વિશેષ પ્રાપ્તિ કરી છે.

ક્રાંતિને પગલે

લે. : પ્રભાવતી પળવાણી (અસ્મિતા)

મુકલ ભારતી બાળનિકેતન : માંબી : વડોદરા

કિં. રા. ૦-૩૧

ભૂમિ અને ક્રાંતિનાં ગીતોનો આ સંગ્રહ છે. શ્રી જીવતરામ નેવા લોકસેવકે તેને 'આવકાશ' છે.

વિસ્તરણના વિસ્તારસૈંધી (From Extension Area)

લે. : હાથિરભાઈ લ. નાયક

મહારાજ સમીક્ષણ વિશ્વવિદ્યાલય-વડોદરા

કિં. ૦-૫૦

વિવાદોનો આમંત્રિતારો સાથે સંપર્ક સાથે અને એમના પ્રશ્નોનો અભ્યાસ કરે અને સેના કર્મ પ્રેરાય-એ હેતુથી ભારત સરકારે વિશ્વવિદ્યાલયના વિવાદોનો આટલો યોજના કરી છે, તેમાં સક્રિય રીતે લાગ્ય સેનાર, એક

વિવાદોના અનુલભો અહીં-૨૪૫ કયાં છે. એમને કેટલાંક સુધારા-સુચનો પણ કર્યાં છે.

શ્રી હંસાબેન મહેતાએ આ પુસ્તિકાનો ટૂંકો આશુષ લખી લેખકના પ્રસાદને યોગ્ય રીતે ઉત્તર આપ્યું છે.

*

પરમાણુ - જાળે અને આવતી કાલે

લેખિકા : માર્ગરેટ હાર્પિઝ

અનુવાદક - છોટુભાઈ સુધાર

પ્રકાશક :- વોરા એન્ડ કું. મુંબઈ, કિં. ૨-૦

વિજ્ઞાનની પ્રગતિ વિશે માહિતી આપતાં પુસ્તકોની ગુજરાતી ભાષામાં તીન લેખ છે, ત્યારે છોટુભાઈ સુધારના આ પુસ્તકને આવકાર આપતાં મંજો જ આનંદ થાય છે. માર્ગરેટ હાર્પિઝ નું આ પુસ્તક ખૂબ જ સરળ અને સહેલાઈથી સમજી શકાય તેવી ભાષામાં લખાયેલું છે અને ધક્કું જ લોકપ્રિય થયું છે. આ પુસ્તકની વિશેષતા એ છે કે અલ્પશક્તિ વિશેની સાધારણ માહિતી આપી, અલ્પશક્તિના ઉપયોગો અંગે વિસ્તૃત લખાણ રજૂ કરીને પુસ્તકને ખૂબ જ ઉપયોગી બનાવી દીધું છે. ઘરઆંતમાં અમેરિકા વિશેની જે વીગતો આપી છે તે ગુજરાતી આજ્ઞાતિમાં ગુરુત્વ ઊભી કરે છે.

જતાં, આટલા નાના પુસ્તકમાં આટલી બધી માહિતી એકઠી કરવા માટે માર્ગરેટ હાર્પિઝને અને તેટલા જ સુંદર અનુવાદ ગુજરાતીમાં આપવા માટે શ્રી છોટુભાઈ સુધારને મનપ્રસાદ થતો છે.

—મહેશ

સામાર સ્વીકાર

—Soviet Democracy (A creative force) 0-20 nP.

—Soviet Parliament 0-0 nP.

—New Soviet Seven-year Plan (Theses of N. S. Krushchov's Report to 21st CPSU Congress-

આ વિધાન કાશ કાવ્ય અને કલાનો આર્થિક આસ્વાદ કરાવી વિશાળ જનસમૂહ
અને સાહિત્યકલાનાં સર્જનો વચ્ચે સેતુ બનાવવાની અભિપ્તિ છે-

—સુરેશ હ. ભેપી

ચુમ્બનો ખંડણીમાં!

તું જી, સખિ, ને પુરુષ હું ખાધો, એ હતું કયાં અધુરું,
કે બનેનાં અણુઅણુમાંથી વૈષ્ણવો-માન-ભવાણા
જોતાવીને અધમ વિધિએ વેર જન્માન્તરેણું
વાળ્યું! તે યે સહત સધણું! ત્યાં વળી દોહડાયાં
ધાયાં, જોને, જમતખરનાં રચ સંમોહનો સૌ!
ધેને-ધેથી સધુ સખીરણે, સારી ચન્દ્રિકાઓ,
ને વર્ષાના ઉર ચિહ્નવતા આબુતા આત્મ તાવો!
ને, તેથી કે...કથી છું કરતું!...તા મણી દોષી રે'વા!
દહિમાંથી અલક સળગે જોડેલા રાત્રી બારી
જાડી શાખીયો અરત મુજ પે નેજાને લેપ-મારો!
ભાણે મારા હત હું'પર પર રીપવો કામકેતુ
નહોધે તારું જીવનભરતું એક અદ્વિત લક્ષ્ય!
આસો! પીત્યા દિન છું સ્મરવા! આદરે તો હવેથી
સામાજીકે સિર છુટવીને અર્ધવાં રોજ તાજાં

ચુમ્બનો ખંડણીમાં!

—કરસનકાશ માણેક

પિંગળની પોથીમાંથી મન્દાકાન્તા જન્મ નેવા જ શીખેલો
કાવ્યશાસ્ત્રનો વિદ્યાર્થી પદેથી જ પંક્તિ વંશીને કવિની
કાનગુદી આસીને મોલરી: કવિરાજ, શાન્ત પાપ, જન્મ
રખાવત ધરો. તમારી સખીએ તો જન્મના દંડ વધમાં
ધસી આવીને-છેપાત મચાવે!

જે કાલિદાસના 'મેઘદૂત'માંથી મન્દાકાન્તા સ્તંભવાને
બદલે પિંગળની પોથીમાંથી 'મલનતગમ્મા' રટીને મન્દાકાન્તા-
ને ઓળખતો ધરો છે તેની ખિચારાની. આ જ દશા જ્ઞાની!
પુરુષોને, અતુલ્ય નામનો જન્મ તો એક જ છે, પણ
પામીકિએ એવું જુદું જ રૂપ પ્રકટાવ્યું, કાલિદાસે વળી

એની જોર જ હટા પ્રકટાવી, જન્મનું વ્યક્તિત્વ કુશળ
કવિને હાથે-પ્રકટ થાય; એથી આશય વધીને આપણે એમ
કહીએ કે, જન્મમાં કવિતા વ્યક્ત થાય છે, એમ કહેવાને બદલે
કવિતા જન્મની શક્યતાને પ્રકટ કરે છે એમ કહેવું જોઈએ.
આજની આપણી કવિતામાં કાવ્ય બાનીની એકવિધતા આ
દૃષ્ટિએ તપાસવા જેવી છે.

ત્યારે અહીં તો કાવ્યના જન્મ પર સખીના સ્વચ્છન્દનો
વિશ્વ ધરો તેથી કવિ કુજન્દે ચઢી થયા, એમ કહીને આપણે
કળી નહિ છીએ. આ કાવ્ય જ સખીના વિશ્વવતું ને
કવિની હોસ્તું કાવ્ય છે. આ રીતે, પ્રથમ પંક્તિમાં જ,

મન્દાકાન્તાના જડ કાંઠાને સહેજ નમનીય જનાવીને કવિએ કાન્થવિવચની લેખિત સ્થાપના કરી દીધી.

વારુ, આગળ આલો-કવિ પોતાને માથે (અથવા હાથ પર) ને વીસું છે તેની વીતક કથની કહેવા બેઠા હોય એવી અદાથી આખી વાત કહે છે; ડોળ આણી કડુણને નિષ્પન્ન કરવાને છે પણ આખરે નિષ્પત્તિ તો કુમારની જ, કરવી છે. આ હજવેશ લાવને પહેરાવીએ ત્યારે લાવજવારે મોઢક બને, આસ્વાદ્ય બને. કવિ લાવના આ જુદાપીપણાને પારખે છે. બાકી તો આ બધા લાવ આપણને કયાં અન્યથા હોય છે!

આ પ્રેમની જ વાત હો ને, દુષ્યન્ત અને શકુન્તલો મળ્યાં. દુષ્યન્તે શકુન્તલાને પ્રથમ ક્યે રવરપ્રેરણેઈ કાલિદાસ કેમેરા ફેરવતો નય છે, તે આપણી દષ્ટિ એની સાથે ફેરે છે, સખી પાસે શકુન્તલા વફકલના સમદ બધાં. સિયલ કરાવે છે. મહિનાય કહેશે કે કવિએ કામચાત્રની ફાલગુ કલમ અનુસાર ચીવનોદ્ગમ સૂચ્યો. એ ચીવની આપણને કશી જરૂર નથી. આપણને તો એ આખી એણ, આપમેળે જ, આસ્વાદ્ય લાગે છે. શકુન્તલાનાં અંગોની વિવિધ લલિત ભાગી તપોવનમાં શી રીતે પ્રકટ કરવી? એ સમયે તપોવનમાં કવચમુનિ લલે ગેરહાજર હોય, કાલિદાસ તો હાજર છે જ!

આજકાલનાં ચિત્રપટોમાં બને છે તેમ; શકુન્તલા એકાએક એક લતાકુંજમાંથી નીકળી બીજી લતાકુંજમાં સંતાતી, ગીન ગાતી ગાતી નૃત્ય કરવા મંડી પડતી નથી એવી યોજના કરવી તો ખજૂર સરસ 'અર્ધ' પડે, એને માટે કાલિદાસ કુધી પહેાંચવું નહિ પડે કવચમુનિએ શકુન્તલાને ભરતનાદયમ શીખવ્યું હતું કે નહિ તે આપણે જાણતા નથી, પણ કાલિદાસે એટલું કહ્યું છે કે શકુન્તલા ચિત્રકાની પુત્રી છે, ને એટલું કાલિદાસને તે આપણને પૂરતું છે. ભરત આવ્યો. ઔસકજ કાલરતાથી શકુન્તલા ભાવની મારી, ભરતથી બચવાને, આગ્રેમ દોડ્યા લાગી. એની ભાવસ્ત આંખો, અંગુલ સારય—જસ, કામ સિદ્ધ થઈ ચૂં. પણ મહિનાય અહીં પણ દોડકડાપણ કરીને કહેવાના : આ નાહિકો પ્રશ્નની છે તેનું મુદત કરે છે. શકુન્તલાને આ સ્વરૂપે જોવા પછી એ પશ્ચિની છે કે નહિ તે નાહી કરવાની જરૂર આપણને કે દુષ્યન્તને રહેતી નથી, મલ્લિનાથને રહેતી હોય તો એમનું નથી!

પણ પછી તો કાલિદાસે બધાં સમોહનો બેગાં કર્યા— સખીએ કોઈ ને કોઈ બહાને જતી રહી; વસન્તપ્રદુમ કોકિલનો પંચમર પજુ સંભળાયો; લતાકુંજનો પણ શકુન્તલાએ આગ્રમ લીધો ને આખરે થવા કાળ તે થયું. આપણા કવિ કહે છે કે, આ બધું તો ને દીપ્ત હતું જ તેને પ્રજુ ઉદીપ્ત કરે છે, એટલું જ, કામ દીપ્ત થાય તે માટે એવા કલાની વ જરૂર કયાં પડે છે! આ અને પુરુષ હોય એટલું જ બસ છે. જૈવિક નિયમ અબાધપણે મંતવે છે. પણ 'અધમ વિધિ' કરતૂક લો'જીઓ, આટલું બસ ન હોય તેમ તેણે નરેનસમાં ચીવનના ઉન્માદની જ્વાળાને રસ રેલાવી દીધો. ઉન્માદ જ પૂરતો છે, પણ બ્યારે એ જ જ્વાળાની જેમ ભજૂદાને શિરાએ શિરાએ રેલાય ત્યારે આપણું શું જાણું! હવે રૂનો પેચ ફરવા માંડે છે ને જુદામના એક પછી એક આંટા કાન્થનાં નાપકને વધુ ને વધુ સંખત ભરડામાં લેવા જાય છે.

ચીવનોન્માદની જ્વાળા તો અંજલે સમન્મા, પણ એટલેથી ન અટકતાં જતલસનાં બંધાં 'સમોહના' લાવીને મોરચો માંડી દીધો. પ્રેમમાં પડ્યો પછી એમ લાગવા માંડે જાયે ચન્દ્ર ખાસ આપણે માટે જ, ઉજ છે, દક્ષિણાગિલની બ્યવસ્થા ખાસ આપણે માટે જ થઈ છે, ફલની મુલાસં આ પહેલાં આવી તો કદી આવી જ નહોતી! વાત જરા અટકાવી છે : ચન્દ્ર, દક્ષિણાગિલ, એકાંત—આ બધાંને કારણે પ્રેમ થાય છે કે પ્રેમનો ઉદ્ગમ થયો હોવાને કારણે આ બધાંનું ચ્હી વાગે છે કે અર્ધતોરુંનાધારે પાગ વા પાગવારે છૂલું વાળે બાટ થયો! આમેય તે પ્રેમ જરા અટકાવી ચીજ છે, જુવા દોને, એ સંબંધમાં નાહકની મહિલાથી આપણે કરવી નથી. આપણને તો કાન્થના નાપકની દશા જેમ વધુ ને પ્રજુ ખરામ થતી નય છે, તેમ તેમ એની વધુ ને વધુ અદેખાઈ આવે છે. અરે ભાઈ, અમે તો 'માણીએ' છીએ ને વસત ન હોય ને ધીખતો પેશાખ હોય, લતાકુંજનું હોય ને ભારે છીજાળી વસતાં જિશા હોઈએ, એકાંતની તો વાત જ કયાં, તો વ દર્શના દોર છૂટા મૂકી દેવાય છે, મનનો કનકવો યત્રે છે અને. આગળ વધવામાં માલ નથી.

આ બધા ઉદીપત વિલાપો તો ખરા જ, પણ આશ્વર્થને એ નજીવનિયું હોય તો રસનો પરિચય નહિ ચામું પજુ કવિને (સદે)લાએ અહીં તો આશ્વર્થન પજુ એકું તો સમર્થ રસબોધક છે કે અચ્ચાનો કોઈ અચારો નથી.

આમ, એક પછી એક વ્યૂહમાં નાથક હારતો આવે છે; ને હવે તો પ્રતિપક્ષીના પ્રત્યક્ષ સામનો થયો. એને વિશે તો શું કહેવું? એનો ચેલને ફાણ પહેાંચી વધુ છે! શાન્તમથરા કિમિહોત્તરેય. હારવા બેઠેલા કવિના આ નિઃશ્વાસના જ તૂંમિના ઉશ્વાસની વ્યવના છે.

અહંકારને તમે સ્વપ્નવાનથી. ઝોગાળીને જીવિનની અમેદાનજીતિને માણે અથવા તો ગ્રેમમાં એવું આનંદથી નિઃશ્વ વિગલન કરી નાખીને કૃતાચંતા માણે—આ બે ભાગ છે. આપણે માટે તો બીજો ભાગ જ પથ છે, નિવલે નાન્ય પથા: છેલ્લી પંક્તિઓમાં ‘અદૈત’ ‘સંસ્થ’ ‘હત કૃપદ’ વગેરે સંકોચો, ભણી કરીને, પ્રયોજને કવિ કલ્પ આ જ સુચવી દે છે; પશુ અહીં ‘અમેદોનો ઝડો રોપવાનો’ નથી, અહીં તો ‘કામકેવુ’ ફરકાવાની વાત છે. આપણું સંસ્કૃત આલોકાદિશાની મદદ લઈને અહીં કહી શકીએ કે રસ અને રસ વચ્ચે ઉચ્ચાવચ્ચનાનો સંબંધ નથી. કાઈપણ ઉચ્ચિત રીતે પરિપોષ, પોષેલ, રસને આસ્વાદ લક્ષ્યાનંદ સહેાદર છે.

વારુ, પશુ આ તો બધી વીતી ‘ચૂંકી’ વાન થઈ, અત્યારે શી સ્થિતિ છે? વીતણું થઈ કરવાથી એ બધું ફરી વીતણું હોય એવો આનંદ થાય છે, તે છતાં કવિ જોડો નિસાસો નાખીને કહે છે:

‘ચાલો, વીત્યા દિન શુ’ સમરવા!

પશુ આ વિસામીની પાછળ સ્થમ કમળનો અણસાર છે કે અણું ફરી ફરી વીત્યા કરતું હોય તો કેવું સારું! મુક પૂરું થયું, પ્રથમ પંક્તિમાં ઉપાત મચાવીને ધસી આવેલી સખીનો વિગ્રમ પશુ પૂરો થયો, ને હવે હારેલા કવિને ખંડણી આપવાની રસી. જરા છેલ્લી બે, અથવા અહીં, પંક્તિઓ ફરીથી નોંધો:

ચાલો! વીત્યા દિન શુ’ સમરવા! આંહરે તો હવેથી સામ્રાટીને શિર મુકવીને અર્ધનાં શેજ તોલવ’
‘સુખને અંડણીમાં!

કવિની ચાલાકી જુઓ: હાર થઈ એ તો ‘સામ્રાટી’ સખ વાપરીને કહી દીધું ને હવે હારેલાને શેજ દંડ ભરવો પડે છે! પશુ એ સાતો! બીજી પંક્તિના છેડા સુધી આનીએ છતાં એ વાત કહેવાતી નથી, ‘પશુ’ ‘તાલ’ સખ

આવે છે ને, આપણને થાય છે કે એવું તે શું ‘તાલ’ હશે? ત્યાં ધીમેધી, જનાન્તિકે, હારેલો શરમનો માર્યે બોલતો હોય તેમ, કાનમાં કવિ કહી દે છે: સુખને ખંડણીમાં!

આ આટલી સરસ રીતે કંઈ તર્યા જ કવિ સમિ એ! ફરિયાદ કરવાની રહે છે. અમરી સલાહ છે (વજ્રમાગી કે કવિએ શીર્ષક રાખવામાં વધુ કાળજી રાખવી. ‘સુખને ખંડણીમાં’ કહેવાને બદલે માત્ર ‘ખંડણી’ શીર્ષક રાખ્યું હોત તો છેલ્લી અર્ધ પંક્તિ ઝોર બહેકા બીડી હોત; ખેર!

તો, વાંત તો કાઈ નથી નથી. સુગાર કોને અગમચે છે? પશુ કાવ્ય ભાવને જાણવાનું નથી, ભાવને રમાડે છે સંસારમાં ભાવને ભણીએ (કેટલું મુશ્કેલ ચક્રવર્તીને!) ને કાવ્યમાં ભાવને રમાડીએ આથી જ તો આપણને કવિત વિના આલવાનું નથી. કવિનો ભાવ આપણા સુધી પહોંચે કે નહિ એ પ્રશ્ન રસના વેચાકરણને માટે ભલે રહેતો આપણે તો બંને ચાસાં સરસર કરવાની ખટપટમાં પડત નથી. આપણે તો મજા એટલું જ નોંધ લઈએ છીએ? ભાવને રમાડે એવી ભાષા, એવો જંદ, એવા બીજાં ઉપકરણો કવિએ ચોભ્યાં છે ખરા? ભાવ કવિતા પહેલાં નહોતો. એ તો કાવ્યમાં અસ્તીયું થવા પછી સિદ્ધ થયો. આપણા દરેકના હૃદયમાં, આમ તો અમૂર્ત ભાવોનો આખો સાગર લહેરાય છે, પશુ એ સમુદ્રમાંથી ઉર્ગશીની જેમ ભાવગ્ધવિ તો કવિ ઉપસાવી આપે છે.

તો અહીં આપણને એવું દર્શન થયું. ધરમાંની નાનકડી ટખડકી કન્યકાને દરેકજ નવે રૂપેરે સજ્જારીને માતા ખુશ થાય છે. એ વડાલી લાગે છે મારે એને મેલાંધેલાં વસ્ત્રોમાં સપેટીને થ એવું નહું રૂપ ભેગવું માને કુતુહલ થાય છે. માલે મેલાનાં ટપકા કરે છે. તેમ તેમ વડાલની માતા તો વધતી જ નાથ છે. તેમ જ કવિએ અહીં દરેકજ સુખ્યન કરવાના પોતાના અધિકારને (જેની સૌ કોઈને ઉપાં થાય) પરબજ્યને રૂપે રમૂં કર્યો છે. આ વિપરીત રીતિને કારણે એની આસ્વાદાની માત્રા ખાસી વધી ગઈ છે.

આપણી વારચના દેનંદિનીય વ્યવહારની ભાષાનાં કાંડુઓની અથસમર્પક સજિતને કટકે અંજો લેજે લગાડે છે? શ્રી માલુક એને ઠીક ઠીક ખપમાં લે છે. ચવાઈ ને બૂના થઈ ગયેલા ભાવને નિષ્પવામાં નેખમ છે. ને કવિતામાં
[પાના ૬૬ ૬૫૨]

૨ : કલાનો વિકાસ

ખડકના આસરે ધર બાંધી જીવતા આપણા આ ચિત્તના પુરાતન કલાકારભાઈ પાસે કદાચ કાળના બંધનો તોડીને કાઢી ઇન્જિનિયરિંગ, ડ્રીક કે હિન્દુ કલાકાર પહેંચી ગયા હોત તો 'અર' બોલી કાઢત. પહેલું તો એમને એ ચાત કે ભાઈ શુદ્ધ કે ખડકની એથે ખરબચડી સવારી પર તે કંચાંચ ચિત્ર થતાં હશે ? અને વળી એક બે રંગના ચોક તે કેમ ચાલે ? અને કાંઈક વધારે બુદ્ધિમાન તો આપણા આ પુરાતન છુરામેન ભાઈને શિખવવા પશુ બેસી ભત, કે ભાઈ, માણસ બનાવવો હોય તો થોડું શરીરશાસ્ત્ર બાણુ' નેઈ એ. અરે, સામે તમારો ભાઈ ભીમે છે એને જ નેઈ લ્યોને ! ૯ માથાં બરાબર એક શરીર, અને જ્યારે માણસ ભીમે રહે ત્યારે એક જ પગ ઉપર અને બન્ને પગ સીધા રાખવા હોય તો પછી બધું સીધું જ કરવું નેઈ એ-ત્યાં ઇન્જિનિયરિંગ ભાઈ ફરી પડતે, 'હા, મોં આડું રાખવાનું', શરીર 'સીધું' રાખવાનું અને બન્ને પગ પાછા આડા, તો જ એ સમતોલ માનસિક-પરિસ્થિતિએ થયેલું ચિત્ર ગણાય.' વળી આપણા હિન્દી કલાકાર ભાઈ ખીજુ જ ચાત કરતે- નહિતર એને ત્રિભંગમાં પશુ ભીમે રાખી શકાય; અને શરીરનું માપ પશુ તાલ પ્રમાણે નક્કી કરી શકાય. તમારે કેટલા તાલની મનુષ્યાકૃતિ બનાવવી છે ?

પશુ આણું બન્યું હોત તો પેલો બિચારો એ જગ્યા

છોડીને માથાનો દુઃખાવો મટાડવા કંચાંચ નાસી છૂટતે- અને ચિત્ર દોરવું હોય, સિલ્પ દોરવું હોય તો આમ જ કરવું નેઈ એ અને આમ નહિ, એવી નિયમોની ગુંગવરે એને ત્યાર બાદ એકંદ્રેય ચિત્ર પાડવા દીધું ન હોત. એ તો બિચારો સીધા સારો શિકાર કરી જીવનારો, આ બધા નિયમ ઘડનારા કલાકારો પહેલાનો એક માનવી હતો. એને કદાચ એવ જાગર નહિ હોય કે પોતે કાંઈક કલાકૃતિનું સર્જન કરી રહ્યો હતો ! એના હાથમાં ચોક હતા અને સામે જરા બોછી ખરબચડી એવી કિવાલ હતી. એને એવ બિચાર નહોતો કરવાનો કે કયા પુરાણેમંથી કયો પ્રસંગ આંદોણું ? કાચુ કે પુરાણો લખનારા હજી જન્મવાના હતાં. એ કાંઈ દુઃખી દુઃખી થઈને મનને શાંત કરવા, ભીરો કાલવવાય આક્રુણ થઈને બેઠો નહોતો. એને તો થયું કે કાલે ચાંદની રતે મોઢાં મેઘનામાં ભતભાઈ એની રાણીએ જે નૃત્ય કંથું એ કેવું સુંદર અને મનમોહક હતું. પેલાં બે જણ તો કેવું હરણું મહેલું પહેરી લાવેલા ! અને ખીજુ બધા પશુ ભીમા ભીમા, બેમાં બેમાં અને કેટલાંક તો વળી વળીને કેવી તાળીઓ પાડતાં હતાં ! અને પેલાં ત્રણ ચાર જણ હાથમાં લાકડીઓ લઈને વાંકા વળીને કેવું કાંઈ પશુ જેવું ચાલતાં હતાં ! એ પશુએ આ બેયું હોત તો બિચારું એ પશુ બે ઘડી નેઈ રહેત.

મનમાં ચિત્ર : દિવાલ પર આકાર

આમ જેમ જેમ સ્મૃતિએ મનમાં એક ચિત્ર દોરવા માંડ્યું તેમ તેમ હાથે એને એ બરબચડી જેવી દિવાલ પર આકાર આપવા માંડ્યા. કાખી અને બમણી બન્ને બાજુ સ્ત્રીપુરુષો જિભાં રહી ગયાં. પણ કસરત કરતાં હોય તેનાં નહિ, વાંકા વળેલા, નૃત્યના રંગમાં રંગાર્ધ તાલ સાથે તાલ મિલાવતાં તાળાઓ પાડતાં. બધાવના બે હાથ લિચ્છ થઈ ગયા છે, બધાવના પગ ધનનની રચા છે. અને બ્યારે નૃત્ય પૂર જોશમાં ચરેલું ત્યારે એક બે જણ તો નર્તકીની નજીક જઈને બેસી ગયેલાં. એમને આલેખવાનું કેમ રહી જાય ? એકે ભાઈ વળી ત્યાં દૂર દૂર ખડક પર બેસીને તાળાઓ પાડતા હોય. એમણે શો યુગો કર્યો ? અને વચ્ચે નાચતી આકૃતિઓ દોરવામાં તો એ એટલો તક્લીબ થઈ ગયો કે આકૃતિઓ ખરેખર હાથમાં લાકડીઓ કે એવું કશુંક લઈ જોળજોળ કરતી ખૂળ જ રંગમાં આવી નાચતી હોય તેની બરાબર ઊપસી આવી ! એક જણ તો સાવ ભણે સૂઈ જ ગયો હોય તેમ ફરે છે, બીજો વળી લાકડીના ટેકે જીએ થઈ જાય છે, અને પેલા બહાર નીકળી ગયેલો એક જણ પેલી લાકડી પર કશુંક મૂકીને કેવું ચક્કર ચક્કર ફેરવે છે ! હરજુનાં મોં પહેરી નાચતા પેલા બે જણ સામે દૂરથી એક જગદી પશુ કેવું તાકી રહ્યું હતું ! એને પણ આલેખ્યું હોય તો ?

પ્રાકૃતિક આલેખન

આમ એણે કાંઈ 'તેટલું' આલેખ્યું અને બીજું પડ્યું મુક્યું. એણે કાંઈ આ આકૃતિઓને આયોજિત કરવા પાછળ મહેનત લીધી કે વિચાર્યું નહોતું. ને એના અંગ્રાપોએનો શરીરસાત્ર પ્રમાણે અભ્યાસપે કર્યો ન હતો. એને માણસ દોરવો હતો ત્યાં મેની જગ્યાએ એક જોળાકાર જેવું મૂકી-ઠાકું—એને મરદનના એક લીટાથી જોડી સાથે બે ઠોણાકાર મૂકી ઉપર જિભા ગપેલા હાથ અને બેચાર આંગળાઓ પણ ખરી ! પેટ અને છાતી પણ સ્પષ્ટ દેખાવ છે. અને વચ્ચેથી પહેળા તેમ જ નીચે આવતા પાતળા થઈ જતા મગજનું પગડું પણ કેવું સ્પષ્ટ આલેખન છે ! પુરુષ અને સ્ત્રીને ભુદા પાઘવાનું પણ કાંઈ અધરું નથી.

જાણ્યિત જેના અને સગસગ પ્રાતળા રંગસમૂહમાં અંકાયેલ ચિત્રમાં બીજી બધી વીગતો તો ક્યાંથી આલેખાય ? એટલે પ્રાકૃતિક ચિત્રમાં સ્ત્રીના દર્શાવિને જ એને ભુદી પાડી શકાય—એટલે એણે એમ કહ્યું. બીજા શિલ્પોના અને ચિત્રોના નમૂના જોશો એમાં એણે પુરુષોના લિંગ સુદાનું સ્પષ્ટ આલેખન કર્યું છે. એ પ્રાકૃતિક જ હતું એ જમાનામાં, કપડાનો દહારો કરવાનો તો એમને મોકો. જ ક્યાં મળ્યો હતો ? એટલે એમના પુલસા છવન જેવું જ પુલ્લું શરીર એમણે એમના આલેખનોમાં દર્શાવ્યું હોય તેમાં શી નવાઈ ?

પણ આ પ્રાકૃતિક આકારોને વળગી નહિ રહેવાની જ્ઞાતિને લીધે આકારોમાં એક બતનો વળાંક પ્રવેશ્યો. ૨૫-૫૨-ની જેમ આકારો જરૂર પડે ત્યાં વળેલા દેખાયાં. પણ એ પણ ન રહ્યો, સાચું એ સાચું નહિ, પણ એક સમગ્ર સંબંધના એક ભાગ જેવી રેખા કે સમૂહ તરીકે એવું અસ્તિત્વ વધુ પ્રબળ બન્યું. તમારે જો આમાંની કારીગરી, અભ્યાસ કે કૌશલ જેવાં હોય તો તે આ જ. અને વળી પાછી પેલી જરૂર લાગણીનો પ્રવાહ તો એમાં છે જ. એ કાંઈ કંઈ દિલ્લે શાંતિથી પલાંડી વાળીને વિસામા લેતાં લેતાં થયેલું ચિત્ર હોય એવું લાગતું નથી. એમાં તો ભણે એક જ-મેલી લાગણીને આકાર આપવાનો તરવરાટ છે, અને એથી જ પેલી નાચતી આકૃતિઓના પગમાં (પગનું ઓછામાં ઓછું વીજતાલેખન હોવા છતાં) કેવા ધનનનાટ વરતાય છે ! હૃત્ય અને સંગીતના આવા પ્રબળ આવેશમાં કોણ સ્થિર-શાંત બેસી રહે ? એવું સ્વચ્છ થતાં તાળી આપવાનું મન થઈ જાય એવું વાતાવરણ ભણે કે કલાકારે અનુભવ્યું છે; અને એ અનુભવના ભેરે જ એને ચિત્રમાં બરાબર ઉતાર્યું છે.

લાગણીને માપવા છુદ્દિની કૃપાદી !

તમે કદાચ પેલા પ્રોક, ઈન્ડિયન કે હિન્દી કલાકાર જાઈની જેમ શરીરચર્યા અને એવું બધું શોધવા મન તો તમને એ મળશે જ નહિ, કારણ કે ત્યાં એવું અસ્તિત્વ જ ક્યાં છે ? પણ તમારી એવું જેવા દેવાઈ ગયેલી-આંખ એને શોધવા પ્રયત્ન કરશે તો તો તમે એને કદી નહિ સમજી શકો. પણ જો એની લાગણીઓનો જ વિચાર કરશો, પેલા

બધા આપણી સુધરેલી-સંસ્કૃતિના નિયમના પથે જતા કોરે મુકરો, તો તરત તમને એનો બચાવ મળે ત્યારે જોતરી જતો લાગશે. લાગણીઓને માપવા માટે આપણે જુદીની કુટમ્બી વાપરીએ તે કેમ ચાહે ?

એક વળ માટે જ આપણા ગરબા-ગરબીના વાતાવરણ-નું જ ચિત્ર કરવું. વળી વળીને, ધૂમી ધૂમીને દાંડિયા રાસ લેતા નર્તકીની કલ્પના કરો. એમાંની પ્રાચ્ય, એમાંની સ્ફૂર્તિ, તરવરાટ બધુંય કેવું સૌથી આગળ લેપસી આવતું લાગે છે ! એનાં પગલાં કેટલાં છે, એક દાંડિયા સાથે બીજો દાંડિયો કેટલા સમયના અંતરે અથડાય છે, એ કે સાથે મચાતું ગીત તાલને અનુકૂળ છે કે નહિ એ બધું આપણે

વિચારતા મંથાઈ પશુ એની એને જાં એ બધાની ધડ બેસી જતી લાગે છે, બધું કે એ કૌશલ તત્ત્વ એક નાના ચાખ્ખાનું પૂરક અંગ જ લગી રહે છે; પરંતુ અપ્રસાને તો રહે છે પેલા લરપૂર ઉત્સાહ અને ભેમ.

અને ફરી પાછું આ ચિત્ર જુઓ. એમાંથી ‘મ’ બલે એ તાળીઓના અવાજ ઊઠતા બધારો, પગના ટેકા સંલગતા લાગરો, એમની ફલફલ, એમના વિવિધ ચાળાઓ અને ભેમ ફાવે તેમ છતાં અમુક અતના સમૂહમાં ગોઠવાયાની—બધાને એકતાને ભેડતી કડી મળી આવશે—ભેને, રથે પાછા જેતા ત્રોક સિલ્પીની માફક વિચાર કરવા બેસતા !

—મુલામ મોહમ્મદ શેખ

[પાના ૬૭ થી ૭૬]

પૂરતી શક્તિ નહિ હોય તો એ ભાવ કવિને કુળાડી દે. શ્રી માણેક ‘મહોબ્બતને માંડે’ આસન જમાવીને બેઠેલા કવિ છે. એમની કવિતાનો મિમિચ જુદો છે. બધાં એ છાપાળવી ગલાણુનામાં સરી પડતી નથી, બધા એ વક્તવ્ય

ખરતે વધુ પડતી સલામ ને આમણી નથી બનતી ત્યાં એ આપણને કૃતાઈ કરે છે. પણ વેશ પાળતું શ્રી માણેકના પરનું આક્રમણ એ એક ચોટ લખરયાન છે. બહી, સખીનાં વચ્ચેને કારણે, વેશ પાળવા પાસે ફરકવાની શિખર કરતા નથી.

હિંદી નવાં પ્રસ્તુતી

૧૯૫૬-૫૭-૫૮

ક્રમ	આધુનિક સામગ્રીતિક વિધાન (જમતના દેશના બધારણનો પરિચય)	ક્રમ
૧-૦૦	ઉપન્યાસ ઓર લોકજીવન (રાધા કોક્સ)	૪-૦૦
૨-૦૦	આંખી અક્ષાંશિ ગ્રંથ (સર્વપક્ષી રાધાકૃષ્ણન)	૩-૦૦
૩-૦૦	સ્વાધીનતા ઓર ઉસકે બાદ (નેહરુ)	૫-૦૦
૪-૦૦	ભારતકે પ્રશ્ની (સખીય)	૧૨-૫૦
૫-૦૦	૧૯૮૪ (નવલકથા) બ્યોજાં ઓરવેલ	૧૩-૦૦
૬-૦૦	કયા વડ પ્રાજલ થા ? (નવલકથા) બાદશાહ	૨-૫૦
૭-૦૦	સામર કી યોજ (સાહસ)	૩-૦૦
૮-૦૦	વિચાર તરંગ (ચિંતન)	૨૦-૫૦
૯-૦૦	અપ્તર શિરાની (ઉર્દૂ કવિની શ્રેણીમાં)	૧-૫૦
૧૦-૦૦	બાં નિસાર અપ્તર (ઉર્દૂ કવિની શ્રેણીમાં)	૧-૫૦

श्रीलंका अंग्रेजी नवा पुस्तकें

Rs. & P.

Shilling &

A Bunch of letters { Nehru }	12-50
Nehru & Democracy : By Donald R. Smith	9-00
(The Political thought of an Asian democrat)	
Jawaharlal Nehru's speeches (1953-'57)	6-50
Diversities (essays) D. P. Mukerjee	15-00
The Pleasure of Philosophy (Will Durant)	8-75
Understanding History (Bertrand Russell)	5-00
Man against himself (Karl Menninger)	7-50
The need for Roots (Simone Weil)	7-50
(Prelude to a declaration of duties towards mankind)	

Rammohan Roy : by Iqbal Singh	14-75
The Indian Heritage (Homayun Kabir)	5-50
The Horizon of Marriage by Radhakamal Mukarjee	15-00

Principles of Economics (Keyed to Standard Textbook) by Clifford L. James	7-50
Poems by Faiz	6-00

Illusion and Reality (A study of the sources of Poetry) by Christopher Caudwell	7-50

The Novel and the People : Ralph Fox	0-75

House of Commons : By Campion	24-00
History of Local Government in England	30-00
Russia : The Atom and the West (G. F. Kennan)	10-00

A History of Soviet Russia by E. H. Carr	
Vol. I (1917 to 1923)	25-00
Vol. II (1923 to 1928)	30-00
Vol. III	36-00
Vol. IV (1923 to 1924)	30-00

History of Socialist Thought by G. D. H. Cole	
Vol. I	25-00
Vol. II	30-00
Vol. III & Vol. IV	70-00

Kean (A play) Jean Paul Sartre	10-6
Nekrassov (A play) Jean Paul Sartre	12-6

Collected Stories of William Faulkner	
Vol. I	15-00
Vol. II	15-00

The Plague (A novel) Albert Camus	12-6
Caligula Cross Purpose (Two Plays) by Albert Camus	10-6
The Myth of Sisyphus by Albert Camus	15-00
Albert Camus (A Study of his work)	
Philip Thody	18-00
The Old man and the sea (Novel)	
Hemingway	7-6

American Moderns (from Rebellion to Conformity)	21-00
Stephen Spenders' Autobiography : World within World	8-6

Studies in Dying Culture (Caudwell)	9-6
Further studies in Dying Culture	9-6
Feeling and Form (A theory of Art)	
Susanne Langer	30-00

Rs. & P.

Sepoy Mutiny & Revolt of 1857 by R. C. Majumdar	15-00

Modern Philosophy of Education by Brubacher	27-50

1857 (Surendranath Dutt)	5-50
Rebellion (1857) (A symposium)	8-00
How man became Giant (M. Ilin)	3-00
Gandhi in Champaran (Tendulkar)	1-50
Waiting for the Mahatma (G. K. Narayan)	2-50
The Stalin Era : Anna Louise Strong	3-00
Feudalism to Capitalism (Symposium)	1-75
American shadow over India (Natrajan)	5-00
A. Herzen (Philosophical & Literary essays)	3-00
N. G. Chernyshevsky	3-00
N. A. Dobrolyubov	3-00
V. G. Belinsky	3-00

Medicine and health in Soviet Union	
Sigerist	12-00

ઇલેક્ટ્રિકલ માલ-સામાન

અમે માત્ર ક્વોલિટી ગુણ જ વેચીએ છીએ

- ફ્રિજિયર : લેબલ-ટયુબ-ફીલ્ડર્સ વગેરે
- કોમ્પ્રેસર : સીલીંગ ફેન : લાઈટ બુલ્બ વગેરે
- એચ. ઇ. ઈ. સી. : ગ્રાઈન્ડર સ્વીચ-બેક, એકસાઈડીયલ વગેરે
- રાલીય : ટેબલ-સ-ગુલ્ફ-ટુ-સ વગેરે
- આઈ. સી. સી. : ટેબલ-વાયર

મેસર્સ યુનીલાલ રાય ચંદ

લાલસિંહ બિલ્ડીંગ, હુડારચાલ,

મુંબઈ-૨

આધારાઈઝ : ફ્રિજિયર મેઈન ડિલર

ડિસ્ટ્રીબ્યુટર્સ : કોમ્પ્રેસર ગુણ

રેકોર્ડિસ્ટ : તમામ ઇલેક્ટ્રિકલ સામાન

તાલ : વાચકથી

જ્ઞાન મેડી સર્વિસ

મેસર્સ બી. મહેતા એન્ડ કું.

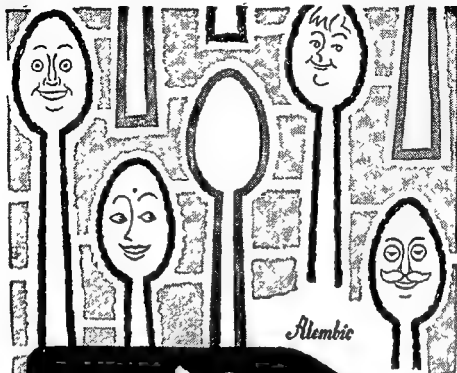
યુનિયન બેંક બિલ્ડિંગ : એપોલો સ્ટોર : મુંબઈ-૨

ટેસ્ટાઈલ મશિનરી, મિલરેટર,

રંગ, રસાયણ અને હેન્ડલુમ

સ્ટોરના વેપારી

શાખા : કલકત્તા અને કોઈમ્બટુર

**ગ્લાયકોડિન
ટર્પ વસાકા**

**ગ્લાયકોડિન-ટર્પ-વસાકા
લેવાથી તમારી ખાંસી
જલદી મટી જશે**

ખાંસી માટે તે પરમ્પુ દવા છે.
એલેમ્બિક ફાર્માસ્યુટિકલ્સ પ્રા. લિ., ગુરૂગ્રામ-૩.

[ચિત્ર : ખમ્મી]

નવજીવન

નવીન ભાત

નવીન ભાત

નવજીવન મુદ્રક કાપડ

પોપલીન, સાડી,

મલમલ, થોતી,

વાયલ, દોરિયા,

લોંગકલોથ

ટવીલ-અમીસનું

કા ૫૬

નવજીવન મિલ્સ લિ.,

કલોલ

[ઉત્તર ગુજરાત]

વિશ્વ

જાગૃચ

માનવીય ગૌરવની ખુન: પ્રતિષ્ઠા મંખતું મારી

સંપાદન : ભોગીલાલ ગાંધી

૧૯૫૮

માર્ચ

સંચાલન :

ચેતન પ્રકાશન ગૃહ લિમિટેડ

સમજ મંદિરની ધોળા : વડોદરા

કેાન : ૧૯૫૦

૧૫

જ્યારે આપુનો જીવનદીપ ધુસારી ગયા...

ચીની કમ્યુન : ઇતિહાસનો અભૂતપૂર્વ અભા
કવિના (અનિધુ બક્ષમદ, શેખ, સુરેશ દલાલ, ભાદ

આરે 'વિદ્યાસાંતિ' ફરી લખવાનું હોય તો?

એકસરેજી બીહિંગના પરધર (વાર્તા)

ઈ. એમ. ફેરફાર : અખિલાઈની આરત (સાહિત્ય
હેરોલ્ડ હારેકી, (વ્યક્તિવિશેષ)

દેશવિદેશ (ભિલાઈ-નુરુલ્લા, 'ઈન્ડિયા પિન્સ' હોં
ફાન્સનો સંત' એને પિય

આરવલ (વિદ્યારત્ના : પંજાબની કથા)

નવું વાંચન (સુલતકી નવાં પ્રકાશનો)

વાપિક રૂા. ૭-૦૦ જુલક ૮-૬૨ ના. પૈસા (૧૦ આન
[૧૫૦૫-સાલિંગ ૧૫]

લવાજમ ભરવાનાં સ્થળ

આર. આર. થોડની ફું, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨
 એ. આર. થોડની ફું, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨
 એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ ફું, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨
 એન. એમ. હકરની ફું, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨
 પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ., ટાવર રોડ : વડોદરા
 વિજય સ્ટોર્સ, સેશન રોડ : અમદાવાદ
 ગુર્જર મંથરેલ કાર્યાલય, ગ્રાંધી સ્તો : અમદાવાદ
 વિજય સ્ટોર્સ, ૧૨ કલ્યાણ હુવન, રિલોફ રોડ : અમદાવાદ
 લોકમિલાપ કાર્યાલય, પો. બો. ૨૩ : ભાવનગર
 સંસ્કાર પ્રાધિત્ય મંદિર, પો. બો. નં. -૪ : ભાવનગર
 એલ. કે. મેઘાણી, ૧૪, અમરેલલી સ્ટ્રીટ : કલકત્તા-૧
 પ્રાણ દેવિયાદર, પો. બો. ૨૬૯, નામદેવળી (ઈ. આફ્રિકા)

છૂટક મળવાનાં સ્થળ

ગાંધી ન્યુઝપેપર રાસ્ટ્રીસ, દીનવાલા બિલ્ડિંગ, વિશુભ રોડ :
 મુંબઈ

વડોદરા

એ. જી. વોરા એન્ડ ફું, ટાવર પાસે : વડોદરા

૧૯૫૯ : માસિક

લવાજમના દર

પ્રાર્થિક રૂા. ૭-૦૦

[પરિદેશ ૧૫ રૂા.]

૪૪૬ નકલ ૬૨ પૈસા

૧૫ ૧૬૫૮ની પૂરી
 બાંધેલી ફાઈલ રૂા. ૮
 કલોથ ફેક્સિન રૂા. ૬

વિશ્વમાનવ

[માસિક]

બાહેરમખરના દર

૫૬૦ રૂા. ૮૦

૫૬૦ રૂા. ૮૦

૫૬૦ રૂા. (બી રંગમી) રૂા. ૧૨૫
 રાહુ આપુ પાતું રૂા. ૧૦
 રાહુ અડધું પાતું રૂા. ૩૫

૩૦ જાન્યુઆરી ૧૯૪૮ !

ગાંધીજીનો જીવનદીપ ખુઝાઈ ગયો. ઇતિહાસની એ એક અધકારમય ઘડી.

જોના પર થઈને અગિયાર વર્ષનાં નીર વહી ગયાં છે !

શું બન્યું હતું તે દિવસે ?

અંતેવાસીઓ અને કર્શનાર્થીઓથી ઘેરાયેલા બાપુ બિરલાબન (દિલ્હી)ના ખગીચામાં પ્રાર્થના સ્થળે બઈ રહ્યા હતા...અધવચ્ચે જ, નયુરામ ગોડસેએ સામા આવી છેક નજીકથી રિવોલ્વરનું નિશાન તાકયું, બાપુની છાતીમાં...

બાપુનો દેહ 'હે.રામ' કરતો ઢળી પડ્યો.

આ કારના પ્રસંગનો પ્રથમ સાક્ષી—બિરલા હાઉસનો માળી રઘુ (રઘુનાથ નામકો) બાઈલે વરસે એ ઘટનાની સ્મૃતિ તાજી કરે છે. અત્યંત સરળ સહજ નિદોષ ભાવે એ કહે છે :

‘હું રાત્ર બાપુની સંખ્યા ટાણીની પ્રાર્થના વેળાએ હાજર રહેતો. પણ તે બાપુના દર્શનને માટે નહિ. પણ રૂબેરૂ સોફા મારા ફૂલના શેષા છૂંદી નાખે, તે ફૂલો ઉત્તર કરી નાખે એની ફિકરમાં.’

‘લિંક’નામના અંગ્રેજ સામયિકના પ્રતિનિધિને મુલાકાત આપતાં રઘુએ તે વખતની રિવર્સિટી વર્ણન કરતાં કહ્યું :

હું અહીં જોતો હતો, ગોડસે આડેસે જોતો હતો...મહાત્માજી આગળી આવ્યા તે પ્રાર્થનાનો વેદી બધી કર્યા. પચ્ચિસ યદયા, લાગ્યા...ત્યાં ઠોક બોલ્યું... મહાત્માજી, આને સહેજ ગોડા પડ્યા !

મહાત્માજી કહે, ‘હા, મોડો છું.’

તે એમ બોલી મહાત્માજી એ ત્રણ ચાર કલાક આરામ આપ્યા. ત્યાં નયુરામે એમના બાણી ત્રણ ચાર કલાક સંભાળ્યાં. બંનેનાં વચ્ચે માંડ વારંવાર જોખનું હતું. નયુરામે એમના પોતાના કપડાંમાં સંતાડી રાખેલી રિવોલ્વર કાઢી, તે ધન...ધન...ધન કરતી જોણી છોડી.

મહાત્માજી ચતાપાટ પડી ગયા. મનુ ગાંધી ને આશા ગાંધી એમને બેય પડખે ચાલતાં હતાં, તે ય બંને એમની બેડે બેડે પડી ગયાં.

એટલામાં જે કોઈ હતાં એ બધાં એ આમનેમ નાસવાન કરી મૂક્યાં. મહાત્માજીની પાસે કોઈ જ ન મળે. મેં ફટ દોડાકને ગોડસેને પછવાડે યી જાવી લીધી. ગોડસેએ પોતાની બાજુ પર જોણી ચલાવી અપધાયત કરવા પ્રયાસ કર્યો. પણ મેં એને એવો મેપસીને જાવી રાખ્યો હતો કે એનીથી તેમ બન્યું નહિ. એણે હવામાં જોણી છોડી.

એટલામાં પોલીસ આવી, તે એને પકડીને લઈ મર્દ. ગોડસેને છોડીને હું મહાત્માજી પાસે દોડ્યો.

મેં એમનું માથું મારા જોળામાં લીધું. જખીન પર લોહીનું ખાળોચિયું ભરતું ચું હતું...ગાંધીજીનો શ્વાસ તૂટતો હતો...મારા જોળામાં જ એમણે પ્રાર્થુ છોડ્યો.

વસ્તી બાદ, ‘ભારતના પ્રમુખે

મને ૫૦૦ રૂપિયાનું ઈનામ ને એક સર્ટિફિકેટ આપ્યું.’

કેટલાક ભલમનસાદોએ મને કહ્યું કે, ‘તમારી હિંમતનો બદલો તમને મળવા બોધતો હતો, તે ખીમચોને મળી ગયો !...’ પણ મને તો એમાં કંઈ એવું મોટું દેખાતું નહીં. એમાં તે એવું છે જ શું તે ? મેં જ કંઈ કહ્યું, તે તો, એવે ધખતે જ કોઈ એમની નજીક હોત, ‘એણે કહ્યું’ હોત.

પણ એમણે તો કોશિસને લખ્યું, સરકારને તે પ્રમુખને ૫ લાખી નાખ્યું. પણ એની કંઈ કિંમત નથી. ખીમચોએ પણ કંઈક ને કંઈક તો કહ્યું જ છે. એક માણસે ગોડસેના હાથમાંથી રિવોલ્વર પકાવી લીધી. ખીમ એક પોલીસે ગોડસેને મારી પકડાવેલી લઈ લીધી. એમની કદર કરવામાં આવી હતી.

પણ એ સોદા તો કહે છે : ‘ગોડસેને પકડી લેનારા પહેલો તો હું જ ને ?’

પણ પહેલો, ખીમચે કે ત્રીજો... એવો સવાલ જ ક્યા છે ?

ચીની કમ્યુન : ઇતિહાસનો અભૂતપૂર્વ અખતરો.

—ભોળીલાલ ગાંધી

૧૯૪૯માં ચીની-કાંતિના વિજયે દુનિયાને હિંચ કરી દીધી હતી.

૧૯૫૮માં ફરી એકવાર ચીને વિરાટકાય કમ્યુનો રચીને દુનિયાને હિંચ કરી દીધી છે.

● આ અખતરો ચીની વિરાટ પ્રજાને શુભાશ બતાવવાનો એક નુસખો છે, કહી ઉઘ ટીકાકારો એકળી ઉઠ્યા છે.

● આ અખતરો જગતમાં રાજ્યવિહીન

* ચીને એની સ્વાધીનતાનાં દસ વર્ષ દરમ્યાન જે પ્રગતિ સાધી છે તેની ઝંખ અસાધારણ સહી છે. ૧૯૫૭માં તેણે સર્વસાધારણ ઉત્પાદનક્ષેત્રે અને ખાસ કરીને અન્ન-ઉત્પાદનક્ષેત્રે સહકારી (કો-ઓપરેટિવ) ખેતી દ્વારા 'સવ્ય સિદ્ધિઓ' હાંસલ કરી છે.

* પરંતુ, ૧૯૫૮ના વર્ષ દરમ્યાન ચીને 'કમ્યુન'નો જે વિશિષ્ટ અખતરો આરંભ્યો છે, તેણે સ્વરૂપ અને તેની સિદ્ધિઓનો જે 'અંદાજ' મળી રહ્યો છે તે, એવાં આ પ્રયોગ માનવ ઇતિહાસમાં અભૂતપૂર્વ છે.

૧૯૫૮ના એપ્રિલની વાત છે.

પીળી નદી અને યાંગ્ત્સે નદીની વચ્ચેના પ્રદેશમાં વસનારી ૨૭ સહકારી મંડળોમાં પોતાની ભાતને 'કમ્યુન' સ્વરૂપે પસંદ નાખી — પોતાની તમામ મિલકત અને માનવ-શક્તિને સહિયારું રૂપ આપી દીધું.

આ 'સોશી પ્રથમ કમ્યુન હુ' તેથી Weixing એટલે કે સ્પુર્ટાનક તે નામે તે ઓળખાયું.

પુદ માઓ ત્સે-ટુંગ ગયા ઓગસ્ટ માસમાં આ

* અલગત, ચેકોસ્લોવાકિયાના નાનકડા જિલ્લા ઉપર ત્રણ વર્ષ પૂર્વે ત્યાંના માળીમરોએ કમ્યુનનો અખતરો કરેલો, તે સર્વપ્રથમ કહી શકાય.

ચોપણવિહીન અને સમાનતાના આદર્શોવાળો સમાજ રચવાનો, 'એકઠો વરોળી સેવાતી આવેલી ભાવના' મૂલે સ્વરૂપ આપવાનો પ્રથમ કાંતિકારી ભવ્ય પ્રયોગ છે, કહી વાતુકો સાચો પડકાર કરે છે.

ઉપર વિવાદસ્પદ અભિપ્રાયો હોસ બોલું પર રાખી અનેક અભ્યાસોમાં ભતભાંહિતી અને, જે વાત પ્રગટ કરી છે તેનાં પ્રકાશમાં, આટલું તો, પહેલી નજરે જ આગળ તરી આવે છે—

કમ્યુનની મુલાકાતે મળેલાં અને તેમણે ભૂતે તેને ખડાં આપી હતી.

મછી તો, પચનવેરે કમ્યુનનો વિચાર ફૂંકાયો. સ્થાનિક કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની કમિટીએ ઉપર ઉઠાવેલી સંખ્યામાં અરણ્યપ્રેમી આવ્યા; અને ૨૧મી સપ્ટેમ્બરે તો ૧૦,૦૦૦ કમ્યુનો (જુદી જુદી કક્ષાનાં) અસ્તિત્વમાં આવી ગયાં. ૧૯૫૮ના ઓક્ટોબરની ૧લી એ 'ચીની રાષ્ટ્રીય દિન' આવે તે પૂર્વે તો, વિરાટ ચીનનો લગભગ આઘો-ત્રામ વિસ્તાર કમ્યુનોમાં જોડાઈ ગયો હતો.

છ મહિના થતાં થતાં ૧૧ ઠેઠાં એક-દુકાંઓને એટલે કે લગભગ ૫૦ હજારની વસ્તીને, એટલે કે ચીની એકમોની દસ દસ વરતાને આવરી લેનારાં ૧૧૦૦૦ કમ્યુનો અસ્તિત્વમાં આવી ગયાં હતાં.

અલગત, આ કમ્યુનોમાં ૫૦૦૦થી માંડી ૭ લાખ જેટલી વસ્તીવાળાં કમ્યુનો હતાં; અને તેમના વિકાસની કક્ષા પણ જુદી જુદી હતી.

આપણે ચોક્કસ જાણીતાં કમ્યુન તરફ વળીએ. હોપ્પર્થ પ્રાંતનું 'શુશુચ' (Hsushuch) કમ્યુન †

† ૧૯૫૮ના ઓક્ટોબરમાં 'લિ' (લિ) ના પ્રતિનિધિએ આ કમ્યુનની મુલાકાત લીધી હતી—તે એ જ દિવસે ૨૦,૦૦૦ ચીની અને વિદેશી પ્રવાસીઓએ તેની મુલાકાત લીધી હતી.

આ કમ્યુનની વસતી ૩ લાખની છે. તેમાં ૨૮૦ ગ્રામમાં અને ૨૪૮ સહકારી એવરેજોનો સમાવેશ થયો છે.

આ જિલ્લામાં બીજા ૬ કમ્યુન થયાં છે.

આ કમ્યુન વધુમાં વધુ આગળ બહેન આદર્શ કમ્યુન ગણાય છે. કેમકે અહીં વધુમાં વધુ સમાનતા સિદ્ધ કરવામાં આવી છે. તથા ખેતરો, કપડાં, સાણ, જોડા, ટુશ્કસ-ફેટ મુખ્યાં નહીં કરેલા જથ્થામાં વિના ખૂલે આપવામાં આવે છે. સહિયારાં રસોડાં અને સહિયારા લોકોનો બચાવ છે.

આ ઉપરાંત દર મહિને ૩ થી ૮ મીની ડોલર (૬ થી ૧૬ રૂ.)ની રોકડ રકમ, કામના શુલ્ક અને પ્રમાણ અનુસાર, આપવામાં આવે છે.

આ કમ્યુનના ચેરમેનને માસિક ૬ મીની ડોલર (૧૨ રૂ.) મળે છે. મકાનો સામાજિક માલિકીમાં છે. નાઉવા માટે સહિયારાં 'આથલકિસ' છે; કેમકે મોટે સહિયારાં 'સુન' છે; સીયલ માટે સહિયારાં 'દરજખાતા' છે.

ખેતરોમાં મકાઈ, બાજરી, ટપેટા મુખ્ય હોય છે; માંસ જવડે જ. આ પ્રદેશ કાંચ પેદા કરનાર ન હોઈ ભાત પણ જવડે જ. રસોડાં અત્યંત ચોખ્ખાં છે; અને ખેતરો તંદુરસ્તી પેાષક. કપડાંમાં વરસા પાંચેક વારતું ધોરણ છે.

કમ્યુનનું વ્યવસ્થાપન શિસ્તબદ્ધ સેનાના સ્વરૂપનું છે. સાધારણ રીતે એક ગામની એક ટુકડી (રેજિમેન્ટ); અને એક ટુકડી વળી પાછી પાંચ અથવા વધારે જૂથ (કંપની)માં વહેંચાઈ જાય છે; અને એક જૂથની વળી બુદી બુદી પલટણ (સેકશન અથવા પ્લેટુન) હોય છે.

દા. ત. આ કમ્યુનમાં ૨૯૯ ટુકડી (રેજિમેન્ટ) છે, ૧૦૯૯ જૂથ (કંપની) છે; અને ૨૨૬૫ પલટણ (પ્લેટુન) છે—એટલે કે આશરે ૧૦૦-૧૦૦ની એક પલટણ છે.

આ પલટણનો મુખી જૂથના સરદાર નીચે, અને જૂથ ટુકડીના અધિકારી નીચે કામ કરે છે. પરંતુ આ દરેક કક્ષાએ કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીનું નેતૃત્વ હોય જ છે.

કમ્યુનની દિનચર્યા આ મુજબ છે: ૪-૩૦ વાગ્યે જાડી નાસ્તો કરી દરેક પલટણ નિયત સ્થળે પહોંચી જાય છે. ત્યાં પલટણનો મુખી તે દિવસના કામની સંપૂર્ણ કરે છે.

ખેતરોના જથ્થા વખતે વિરામની છુટી મળે છે. તે ઉપરાંત દિવસમાં બીજા જથ્થા 'વિરામ' (ઈન્ટરવલ) હોય છે. પહેલાં વિરામ 'સાંકડીય પાક' માટે, બીજો વિરામ 'ફોલ કાપણ' માટે, અને ત્રીજો 'શિક્ષણ-પાક' માટે.

૧૬ થી ૩૨ વર્ષની વયનો દરેક જુવાન અને ૧૭ થી ૨૨ વર્ષની યુવતીને ફોલ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.

ચિલિ વિન થીપ્લસ કમ્યુન

આ કમ્યુન હોનામ પ્રાંતના ચિંચોથી ઉતરે ૮૦ માઈલ દૂર આવેલું છે; ૧૯૫૮ના જુલાઈની ૨૦મીએ તે અસ્તિત્વમાં આવ્યું.

આ કમ્યુનમાં ૬૮ ગ્રામનો સમાવેશ થયો છે.

આ રહેવાસીઓને ૧૪૬ ઉપાદક ટુકડીઓમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યા છે. તેઓ કાંચ, કપાસ, શાકભાજીની વાડી, નાના ઉદ્યોગો, રસોડાં, બાલ-પાલણી-ગૃહો, શાળાઓ, હોસ્પિટલ, તથા બીજા કામોમાં વ્યવસ્થિત રીતે વહેંચાઈ ગયેલા છે.

જમીન, ઝોનગરો, ગૃહઉદ્યોગો, રસોડાનાં વાસણોની માલિકી સહકારી કમ્યુનની છે.

મકાનો પણ કમ્યુનની માલિકીના હોઈ પરણેલા અને કુવારાઓને વ્યવસ્થિત રીતે વહેંચી આપવામાં આવેલાં છે.

ખાસ તો, આ કમ્યુન ચોતે સોખ્ખાં માળવાની ભઠ્ઠીઓ ચલાવે છે; ઝોનગર સમારકામના કારખાનાં ચલાવે છે; આટા હળવાની ચક્કીઓ, સીંચણ ખાતાં, ઇન્ટેનિંગમાંની ભઠ્ઠીઓ, ખાતરના પ્લાન્ટ, વગેરે ચલાવે છે.

આ કમ્યુનમાં ૨૨૮ સહિયારાં રસોડાં છે. તે દરેકમાં હોરરેશોમાં હોય છે તેવા જમવાના મોટા ખંડો છે.

આ કમ્યુનને ૧૭૫ જેટલાં બાલ-પાલણી-ગૃહો છે; તેમાં એક અઘવાડિયાથી માંડી ૪ વરસનાં બાળકોની સંખ્યા ૨૫૫૫ છે.

૧૩૦ કિંદરમોન-બાલગૃહો છે. તેમાં ૪ થી ૬ વર્ષનાં બાળકોને રાખવામાં આવે છે તે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.

બે માધ્યમિક શાળાઓ છે, તેમાં ૭ થી ૧૬ વર્ષના ૧૪૫૦ વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ લે છે. ૩૬ 'મેડ એન્ડ એકસપર્ટ' (સમાજવાદી, ધંધાદારી અને રેકનિકલ) શાળાઓ છે, ત્યાં ચૂરેલા વિદ્યાર્થીઓને ખાસ કમ્યુનિસ્ટ અને ધંધાદારી શિક્ષણ આપાય છે. ઉપરાંત, તે મોટી હોસ્પિટલ ચલાવે છે, તેમાં ૧૪ તબીબી વિભાગો છે, અને તેમાં મોટે ભાગે દેશી દવાઓનો ઉપયોગ થાય છે.

• ડૉ. એસ. બ્રાંડીજનના પોતાના અવઅનુભવનું બતાવ

૫૬૦ માટે ૨૪ 'સુખીસદનો' (લેખી હોમ્સ) ચલાવવામાં આવે છે. તેમને અગાઉના જમીનદારોનાં ઘરોમાં રાખવામાં આવેલ છે. એમને પોતાનાં રસોડાં છે; અને બની શકે તેવું—કાંતાવાનકુવાનું અથવા બીજું હળવું કામ કરે છે.

આ કમ્યુનમાં સવારે છઠીને સીપુરુચો ખુલ્લામાં ગા કલાક કવામત કરે છે. પછી, નાસ્તા માટે પોતપોતાના સહિયારા રસોડે બેસે છે. અને ત્યાંથી 'ઉપાદક ટુકડી'માં વહેંચાઈ જઈ કામના સ્થળે પહોંચી જાય છે. મોટે ભાગે વસણ અને આવડતને આધારે કામ સોંપાય છે. પાંત-પાતી કે બાળકો એક જ જૂથ થા ટુકડીમાં હોય એવું નથી. બપોરે સૌ કામથી પોતપોતાનાં નક્કી થયેલાં સહિયારાં રસોડે બેસે છે. ત્યાં ભાત, કેબેજ, શકરીયાં અને અવારનવાર કુકરુ ભાંસ આપવામાં આવે છે. જમીને વળી પાછાં કામને સ્થળે પહોંચી જાય છે.

સાંજે સૌને વડો હોય છે; ત્યાં રેડીયો 'પીપલ્સ ડેઈલી'ના અગ્રણીઓ તથા ઉપાદકના નવા 'આંકડાઓ', અને 'રાજદારી' સત્રાચારો આવે છે; બીંદિ નાટક અથવા સિનેમાના કાર્યક્રમો, અથવા સરકસ, કવામતના ખાસ ખેલ હોય છે. અને છેલ્લે પાટીની (?) મિટિંગ થાય છે. ત્યાં દરેક જાણુ હાજર રહે છે.

બાદ, સૌ ૮ કલાકના આરામ માટે વિખરાય છે.

નાનાં ધાવણાં તથા બિમોર બાળકોની માતાઓ બાલ-પાલણાં-ગૃહ અને કિંદરમાટેનાં માં ગમે તે સમયે જઈ શકે છે—એ કે ત્યાં તાલીમ પામેલી નર્સ હોય છે.

આ કમ્યુનને '૧૬ જેડીયાણું' કમ્યુન' એ નામે પણ ઓળખવામાં આવે છે. કેમ કે તેનાં રહેનારાં તમામને નીચેની ૧૬ જરૂરિયાતો વિના પ્રત્યે આપવામાં આવે છે.

- (૧) કપડાં (૨) ખોરાક (૩) રહેઠાણ (૪) રહેવાની જગ્યાએથી કામની જગ્યાએ જવા માટે વાહન (૫) સર્જાર સંચોરક ૧૫ દિવસની રજા તથા સમજૂતી (૬) મોંઘાની રજા અને દવાઓ (૭) રજાવરવામાં દેખરેખ (૮) મેલુ પછી દાંડવા-ભાગવંતી સમજૂતી (૯) શિક્ષણ (૧૦) બાળકોના ઉછેર (૧૧) મનોદર્શન (૧૨) લગ્નપર્યંત માટે મુકરર રકમ, ખાસ ભોજન વગેરે (૧૩) વરસે દિવસે બાર હળમત (૧૪) વરસમાં ૨૦ ખાસ જમ પાણીનાં રનાન-કાંઠાં (૧૫) કમ્પની સીલારી (૧૬) વીજળી.

આ ઉપરાંત, ખાસ કામગીરી બતાવનારને ૧થી ૫ મુઆન

(ખરીદશક્તિની દૈનિકે '૧ મુઆન = ૧ રૂ. જેટલી કિંમત મળાય.) માસિક રોકડા આપવામાં આવે છે.

સર્વપ્રથમ કમ્યુન 'સ્પુટનિક'

માઈકલ શાપિરો (ચીન ઉપરનો અમરિકા નિષ્ઠાત) ચીનના સર્વપ્રથમ કમ્યુન-વેકસિંગ. સ્પુટનિક'ની મુલાકાતે જઈ આવી પોતાની નોંધ લખતાં જણાવે છે તે મુજબ—

આ કમ્યુનમાં પણ બહાર રસોડાં છે; ઉપરાંત શિયાળાને માટે, રમવા, કાપકતો એક સુટ, અને બીજા બે સાદાં સુતરાઈ કાપડના સુટ, બેડ, મોમ, ટુવાલો, ઘોવાના સાપુની છ ઝોટીઓ અને ન્હાવાના સાપુની એક ઝોટી, એક દુધ થસ અને બે દુધ પેટ, સિનેમા અને નાટકના પાસ, હળમત અને બીના પાણીના રનાન માટેના ખાસ આપવામાં આવ્યા હતા.

આ અંગ્રેજ જરૂરિયાતો ઉપરાંત, જન્મથી મૃત્યુ સંબંધી સામાજિક જરૂરિયાતો—૫૬૦ માટેનાં 'સુખીમુદો' સહિતની સમગ્ર પૂરી પાકવામાં આવે છે. અમળત, આ પ્રદેશના આ કમ્યુનમાંથી કેટલાકમાં આગળ જણાવેલી ૧૬ જરૂરિયાતોમાંથી ૭—(ખોરાક, કપડાં, દવા, જન્મ-પર્યાં, શિક્ષણ, રહેઠાણ, લગ્ન-પરુપર્યાં) પૂરી પાડવામાં આવે છે.

આ પ્રકારની જરૂરિયાતો પૂરી પાડનારી મુખ્ય સંસ્થા પદ્ધતિ ઉપરાંત રોકડ પગારની પદ્ધતિ પણ ચાલુ છે.

આ 'વેકસિંગ' કમ્યુનના ધારાધારણુ અનુસાર—
 'આ સભ્યોને આપવામાં' રોકડ મહેનદારી' અંગેનો નિર્ણય સૌ ભેગા મળીને, કામને બહાર વિચારીને, ખાસ પરિશિષ્ટિ, રોકનિક અને કામ મયેના વલણને લક્ષમાં લઈ નક્કી કરે છે. (આ ઉપરાંત) એકો વિશિષ્ટ પ્રકારનો દક્ષતા દાખવે તેમને 'ટેલન્ટલ એડવાન્સ' પણ આપવામાં આવે છે.
 ગૃહમાં એક બાલુ, ખાસ બેઠનસની સમજૂતી છે; તે બીજા બાલુ, ખાસ કુવડ કામ માટે રોકડ પગાર કાપી લેવામાં પણ સમ્મત છે.

શુશુર્ષ કમ્યુન

શાપિરો બીજા એક આદર્શ ગણતા અને કદાચ ચીનના સૌથી મોટા શુશુર્ષ કમ્યુન વિષે જણાવે છે તે મુજબ—
 ત્યાં ૧૬ માંથી ૧૫ 'સરક્ષણો' આપવામાં આવે છે. અને ત્યાં બે કક્કાનું રોકડ પગારનું ધોરણ રાખવામાં આવ્યું છે.

આ કમ્યુનના બેઝેટની યોદ્ધિક વીચત બેઈએ—
 શુશુષ્ક કમ્યુનની વસતી ૭ લાખ ૨૦ હજારની છે!
 કુલ આવકના ૧૮ ટકા ઉવોગેની આવક છે. તે ૧૯૬૦-
 માં ૬૦ ટકા સુધી પહોંચવાની તૃણતરી છે.
 અને કુલ આવકમાંથી સભ્યોને નીચે મુજબ ટકા
 આપવામાં આવે છે.

કુલ આવકના ટકા

૧. સભ્યોને 'સપ્તાય પદ્ધતિ' અને 'રૈકડ પદ્ધતિ'	
જેને મળે	૪૩
૨. સાર્વજિક છવત પાછળનું ખર્ચ	૫
૩. કંરેસ	૪
૪. 'રિકર્વ' (અનાજ વગેરે)	૫
૫. યોગ્ય વધારો (મૂડીસંચય)	૪૩

૧૦૦

હાલ વ્યક્તિઓને જે ખદસો (સપ્તાય અને રૈકડ પદ્ધતિ ધર્મને) આપવામાં આવે છે તે માથા દીડ (વાર્ષિક) ૮૭.૬ મુઆન બેટસો છે. આંતરે વરસે ૧૧૫થી ૧૫૦ મુઆન સુધી પહોંચવાની તૃણતરી છે; અને ૧૯૬૨ સુધીમાં ૨૫૦ થી ૩૦૦ મુઆન ઉપર બસે.
 અને આ કેવળ પાસેના નથી. આટલા દૂરેકા વખતમાં જ આ કમ્યુને જે પ્રતિત કરી છે તે ઉપરથી આ શક્ય નહોતું.

૧૯૫૮ના અંત સુધીમાં મોટા ભાગનાં તમામ ખેતી-કામે ચંત્રોદ્ધારા કરવાનું અહીં શક્ય બન્યું છે. (૨૦ ટ્રેક્ટરો અને ૧૨ વાવેતર-ચંત્રોનો તો અગાઉથી અંકાજ હતો જ.) અને ૧૯૫૯ના અંત સુધીમાં તો તે પોતે ટ્રેક્ટર પેઠા કરી શકવાની તૃણતરી રાખે છે !

આ માર્ગ કમ્યુનો દ્વારા આપજુને મીનનાં ૨૬૦૦૦ કમ્યુનેનો સર્વસાધારણ દાંતો બાળવા મળે છે.

● અસતત, હાલને તબક્કે આ બધાં કમ્યુનો એકસરખાં નથી.

● કેટલાંક આદર્શ-જગ્યાનાં કમ્યુનોમાં લગભગ તમામ મીન વસ્તુ (રેશનાનાં મકાનો, વાસણો, વપરાશની મીન-વસ્તુઓ, બેંકમાં પડેલી અંચત રકમો) કમ્યુનની માલિકીની છે.

[વિધાનપત્ર : માર્ચ '૫૬]

તોળીનાં ધણાં જ્યાં હજી આટલી હદે સામુદ્ધિક માલિકીનાં બન્યાં નથી. અને આદર્શ કમ્યુનોમાં સપ્તાય પદ્ધતિ મંદરસ્તું રચાન ધરાવે છે; અને રૈકડ પદ્ધતિ મોખુ. ત્યારે બધાં કમ્યુનોમાં હજી આનું પ્રમાણ જણાતું નથી. વળી બધાં કમ્યુનોમાં બાળકોને માળાપધો ભૂદાં રાખવાની પ્રથા નથી.

આમ છતાં બધાં કમ્યુનોમાં જમીન, નાનાઉવોગો, અને એમર, ટેરફાંખર વગેરે કમ્યુનની માલિકી હેઠળ છે; અને બહેર રસોડાં, બાળકો માટે પાઠશાળાઓ, વહો માટે 'સુખી સહનો' ની વ્યવસ્થા હોય છે. સપ્તાય અને રૈકડ પદ્ધતિ ચાલુ છે.

દરેક સમાસદે (જુવાન ઉમરનાં બી અને પુરુષને) લશ્કરી તાલીમ લેવી ફરજિયાત છે.

૨

એકંદર, કમ્યુનપદ્ધતિને પ્રતાપે ઉત્પાદનક્ષેત્રે અપૂર્વ સિદ્ધિ હાંસલ થઈ છે. આખા મીનના વિવિધ ઉત્પાદનના કેટલાક મહદંતની-આંકડા બેઈએ.

૧૯૫૭

૧૯૬૮

અખઉત્પાદન ૧૮ કરોડ ૫૦ લાખ ટન	૩૦થી ૩૫ કરોડ ટન
કપાસ ૧૧થી ૧૧૧ કરોડ ટન	૩૧ કરોડ ટન
ધણ ૨ કરોડ ૫૦ લાખ ટન	૪ કરોડ ટન

[એટલે કે બધું જ ઉત્પાદન અમેરિકાનાં ઉત્પાદનથી વધારે અને સોવિયેત સંઘની તરફ જઈ પહોંચ્યું છે.]

મોખા ૬ કરોડ ટન ૯ કરોડ ૧૫ લાખ [નવે પાંડ હજી અસાધારણ જીતરવાની તૃણતરી છે]

એકંદર, અનાજઉત્પાદનમાં એક વર્ષમાં જ ૧૦ થી ૬૦% ને વધારો ! તેજ મીન જેવા એક આખા ખંડ માટે ! દુનિયાની ખેતીવાડીની તવારીખમાં આ સર્વપ્રથમ અસાધારણ નેંધધાર બનાવ છે.

અને આની પાછળ મુખ્યતઃ 'સારી ક્ષત્ર' જવાબદાર છે, એમ માનવું જૂલજરેલું છે. આ વરસમાં જ, છેલ્લાં ૩૦ વર્ષ દરમ્યાન નહિ પડેલો એવા ૨૭૦ દિવસનો સૂકો દુકાળ પડ્યો હતો; અને તે ધ બહોતો મુખ્ય પાંડ ઉતારનાર હોંધેઈ પ્રાંતમાં જ ! હોંધેઈ પ્રાંતનું અખઉત્પાદન તો વધુ આશ્ચર્યકારક ઘટના છે :

● હોંધેઈ પ્રાંતમાં આમવા વરસે (૧૯૫૭) એક રીઠ ૨૨૫થી ૨૭૦ રતલ કપાસ સધારણ રીતે બેતરો હતો; અને ૬૧૧ રતલ

વધુમાં વધુ જાગે આંધ્ર પ્રદેશ હિંદો ત્યાં આ વરસે (૧૯૫૮) ૭૨૦થી ૬૦૦ રતલ સરકાર શીતરો। (અલગજ ખાસ-મથાન નીચેની ૧ એકર જમીન ઉપર ૬૦૦૦ રતલ શીતરોની ગેરિ પશુ છે।)

ઇન્દોની ખાખતમાં તો તેઓ એકર દીઠ ૧૮૦૦ રતલને બદલે ૬૦૦૦ રતલની ગણતરી રાખે જ છે।

૧૯૫૮ના અખતરના અગત્યના આ આંકડા બતાવે છે કે, માથાદીઠ વાર્ષિક ઉત્પાદન ૧૦૦૦ રતલ છે।

આ રીતે, અખતરના દેશને યોગ્ય અસાધારણ અગ્રે એક અત્યંત આશ્ચર્યજનક દેશ બની ગયો છે. અને જોતજોતમાં તો દુનિયામાં અમલી નિકાસ કરનારા દેશોમાં તે મોખરે આવી જવાની આશા કરી રહ્યો છે. ૧૯૫૯ સુધીમાં તો કોલસા અને લોખંડની ખાખતમાં પણ યોગ્ય આગળ નીકળી જશે.

વિવિધ ઉત્પાદનના આંકડા

	૧૯૪૬	૧૯૫૨	૧૯૫૭	૧૯૫૮
લોખંડ				
(મિલયન ટન)	૦૦.૧૬	૧.૭૫	૫.૦૫	૧૧.૦
કોલસા	૦૦.૬૮	૬૦.૫	૧૩૦.૫	૨૭૦.૫
કૃષ્ણ ઓઈલ	૦.૧૨	૦.૪	૧.૪૬	૨.૨૫
સીમેન્ટ	૦.૬૬	૨.૮૬	૬.૭	૧૦.૦
ખાંડ	—	૦૦.૨૫	૦.૮૫	૧.૧૮
મીઠું	૨.૬૬	૦.૪૬	૮.૨૭	૧૦.૧૭
ચોખા	૪૮.૬	૬૮.૪	૮૬.૦	૧૧૦.૦
ધાણ	૧૩.૮	૧૮.૧	૨૩.૫	૪૦.૦
સોયાબીન્સ	૫.૩૬	૬.૫	૧૦.૦	૧૨.૦
કપાસ				
(હબર ટન)	૪૪૪	૧૩૦૪	૧૬૪૦	૩૨૨૫
મગફળી	૧૨૧૮	૨૩૧૬	૨૫૫૧	૫૦૦૦
તેલીનાંબી	૭૭૪	૬૩૨	૮૬૦	૧૩૮૫
પંચગી બનાવેલ				
કાગળ અને બોર્ડ	૧૦૮	૩૭૨	૮૬૦	૧૨૩૦
ઇલેક્ટ્રીસિટી				
M.K.W.H.	૪,૩૦૮	૭,૨૬૦	૧૬,૩૪૦	૨૭,૫૦૦
ઇલેક્ટ્રીસિટી	૧૮૫	૧૮૬	૪૬૪	૬૪૪
(કેપેસિટી)				
કાપડ (મિ. વાર)	૩૦૪૮	૪૧૮૭	૫૫૨૦	૭૦૦૮

નાના ઉદ્યોગોની દિશામાં તેમણે જે કાળ ભરી છે તેવું અખતરત છે.

જુદા જુદા સાર્વજનિક લોખંડ ગાળવાની ભઠ્ઠીઓ અખતરે અચળા ધમાડે ચાલે છે.

૧૯૫૮માં લગભગ ૬ કરોડ સો યુરો, મોટે ભાગે ખેડૂતો, લોખંડનું ઉત્પાદન વધારવા માટેની કુશલતામાં એકાદ ગયાં હતાં. ૧૦ લાખ નાની હાથ-ભઠ્ઠીઓ કામ કરવી થઈ ગઈ હતી.

અખતર ત્યારબાદ, આ અતિ નાની અને સાવ પ્રાથમિક કક્ષાની હાથ-ભઠ્ઠીઓને સ્થાને, યંત્ર ભઠ્ઠીઓનો અખતરે ચર વયો. અને નાની નાની ભઠ્ઠીઓમાંથી મધ્યમ-સાર્વજનિક ભઠ્ઠીઓ ચર કરી. આ ભઠ્ઠીઓનાં રચના પણ એવાં પસંદ કરવામાં આવ્યાં કે મોટે ભાગે નજીકના પ્રદેશમાંથી કાચો માલ અને બળતણ મળી રહે, તથા વાહનવ્યવહારમાં સરળતા રહે.

અખતરે આપતી આવી નાની મોટી યંત્ર ભઠ્ઠીઓની સંખ્યા પણ ૬,૦૧,૦૦૦ જેટલી તો ગણાય છે.

પરંતુ આ અખતરની આઠે ઝુરકેલીઓ પાર વિનાની હતી—

(૧) યંત્રભઠ્ઠીઓ માટે પૂરતાં યંત્રો (બધે નાનાં યંત્રો) નહોતો.

(૨) આઠલી બધી ભઠ્ઠીઓને ચાલુ રાખવા અતિ મોટા જથ્થામાં કચ્છ લોખંડ ખાણેઆથી ખોદી કાઢવું નહોતો અને પૂરતું બળતણ પણ પોતાં નહોતો.

(૩) આ કાચો માલ અને બળતણ (જેને એક કેમણે ન હોય ત્યાં) નાં ધોલ ત્યાંથી ભઠ્ઠીના રચના મુદ્દી વહી લાવવું નહોતો (બધે એ ત્રણે રચના વચ્ચે બહુ લાંબું અંતર ન હોય તોય).

(૪) અને આ બધી જરૂરિયાતો માટે પૂરતી મૂડી (બધે મોટા મોટા કલેગરો જેટલી નહોતી) નહોતો.

(૫) આખરે તો આ પ્રયત્ન વિઠાસને પહેંચી વળવા પૂરતો નવો માનવ-બળ કાળજી હોવા નહોતો.

(૬) અને આ બધું એવી રીતે થયું નહોતો કે, નેથી સમગ્ર હરકતના મુખ્ય ઉદ્યોગ ઉપર તથા મુખ્ય વાહનવ્યવહાર ઉપર નવો એટલા બિચો ન પડે—કેમકે યોગ્ય સંજ્ઞાઓ મુખ્ય મોટા જાગીર ઉદ્યોગોને જરા પણ દીઘમાં નાખવા હમ્મત નથી.

આ બધી ઝુરકેલીઓ અચળા સમરથાઓના ઉદ્દેશોનો

રસો, ચીની પ્રમુખે જે રીતે અખત્યાર કર્યો છે તે ય તાજાનુપ
પમાડે એવો છે—

૧ ચીની પ્રમુખે રહેલી સહજ શોષકશક્તિ અને વ્યવહારુલુચ્છિ-
થી, કોઈ પણ પ્રકારના પૂર્વગત વિના, તેની આંત્ર પ્રમુખે આનો ઉલ્લ
આરંભ્યો છે. અનેક નવી નવી તરખોબો ભરી શોધી કાઢી, વધુમાં
વધુ સરળ 'ટેકનિક' દ્વારા તેમણે કામને વધુ આપી દીધી છે.

૨ તાલકા નાણાની રીતે જ્યાં જ્યાં 'રેકાર્ડ' કમીટી હોય, પરંતુ
વિષદ જનસંખ્યા, જે સાધારણ રીતે દેશને આથે શારણ અને
વિવાલનક રણાય તે જ, એનમાં તો, જનજનરત મુશ્કેલી અરણ્ય
બની ગયેલ છે !

૩ માનવશક્તિને કાલે કરવા અને વધુ વેગ આપવામાં કમ્યુન-
પદ્ધતિએ ધણી મોટા કામ સમજાવે છે. ૮ કલાક કોર્પસ કલાક
ખાવાપીવા આરામના તે સ્થવ મના ૧૨ કલાક કામના બની ગયા છે.
તેમણે સ્ત્રીઓ આજસુધી રસોડાં અને બાળકોની દેખરેખમાં
રોકના રોક કલાકો ગાળતી હતી. તે સમય, સહિષાર્ય રસોડાં
યત્ના, અને બાલ-પાલણી ગુહો તથા કિન્ડરગાર્ટનો વર્તો જયો
મથો છે.

૪ કમ્યુનને કારણે નિર્વાહ-ખર્ચ ખૂબ જ ઓછું થઈ ડોઈ,
અને ઉત્પાદન ધણું જ વધુ ડોઈ, અને જયત ઉપર કોઈનો
સ્વંત્રિમત અધિકાર ન ડોઈ, જગી જયતરૂપી નહીં મૂકી મોટા
પ્રમાણમાં ઉભી થઈ રહી છે.

૫ કાચો ખાસ અને બજારલુ કૂર કૂરથી લઈ આવવા માટે ફેસલ
અને બીજાં સાધનો ભારે બહુ જ કોષ્ટક પડ્યાં છે, ત્યારે હાલનાં
હાઈલી સ્પીડથી પહોંચે કોઈએ જોઈએવે પેતાના અંગ ઉપર લેખક
અને બજારલુ થતી લાગ્યાં છે !

૬ આમ, રાજ્યના કંદિત મોટા ઉદ્યોગોને અથવા વાહન-
વ્યવહારને માથે ખાસ કરીને જોએ નાખ્યા વિના ચીની
પ્રામજનતાએ નાના થાવા ઉપરના આમેલોગ દ્વારા (અથવાના હાય-
લીગો અને શ્રદ્ધાઓને આ આયોજોમાં સંકલિત કરી લઈ)
ઓછાં પિઠાસની દિશામાં મથકે કોઈ મુશ્કેલી.

આ તો આમ વિસ્તારોની વાત થઈ.

પરંતુ ચીની શહેરોમાં ય કમ્યુનના અખતરઓ થયા
છે, તે ખ્યાન ખેંચે છે. બીજાં અનેક નાનાં મોટાં શહેરોમાં
આ દિશાના પ્રયાસો થયા છે, જે તો ઠીક, પણ એશિયાના
સૌથી મોટા નગર શાંગહાઈમાં થયું અખતર કરવાની
કિંમત તેમણે ભીડી છે.

શરૂઆત ખાસ કરીને કામદાર લગાવોમાં, અને
તેમાં કામદાર સ્ત્રીઓમાં થઈ છે. કામદાર સ્ત્રીઓને રસોડા
અને બાળકોના ઉછેર તથા કમીટી દેખરેખની જવાબદારીમાંથી
મુક્ત કરીને એમણે આ માર્ગ સરળ બનાવ્યો છે.

શાંગહાઈમાં ૬૦ ટકા જેટલી કામદાર સ્ત્રીઓને ધરકામ
માં મુક્તકરી કારખાનાં અને બીજાં વ્યવસાયો (નાના ઉદ્યોગો,
રેલવે, મકાન અને રસ્તા બાંધવા, નગર સફાઈ વગેરે)માં
ખેંચવામાં આવી છે.

બીજી એક રિવિન્ડરસન નગરોમાં આ રીતે કુ સ્ત્રીઓને
કામે લગાડી સફાઈ છે-તેમની સંખ્યા ૨૫ લાખ જેટલી છે.

ચીનમાં કુદકે ને જુદાં વિકસી રહેલી કમ્યુન-પદ્ધતિની
આ અત્યંત આછી ઝાંખી છે.

૩

હવે, કમ્યુન-પદ્ધતિનો વિકાસ સમજવા માટે આનો
આરંભ કેવી રીતે થયો, આટલા મોટા પ્રમાણમાં 'એકા-
એક' શક્ય કેવી રીતે બન્યું, તથા તેના વિકાસમાં કેવા
મહત્વનાં યજ્ઞચિર્વાં હતાં, વગેરે મુદ્દાઓ ઉપર ઊંડતી નજર
નાખી લઈએ.

નિષ્પત્તિ અને ચીની સત્તાધિશો બંનેની વાતો પરદા
એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે—

સૌથી પ્રથમ તો આ વિકાસ એકાએક નથી, એ વાત
સમજવી ખાસ જરૂરી છે. આ વિકાસના ચાર તબક્કાઓ છે :

(૧) ૧૯૪૨માં ચીની 'પીપલ્સ રિપબ્લિક'ની સ્થાપના
થઈ. અને સમાજવાદના આદર્શની દિશામાં ખજાં મૂક્યાં.
૧૯૫૦-૫૨ સુધીમાં પરદેશી શાહીવાદ અને આંતરિક
સામંતી બળો સામે પ્રથમ મોરચો લીધો. ઇતરદાર અને
શાહીવાદ તથા સામંતી તરવેના ટોંદાર બની ગયેલા થોડાક
મૂડીદારી જૂથ સિવાયના સૌનો સહકાર લઈ, નિર્ણાયક ખજાં
ભર્યાં. દા. ત. ખેત-સુધારાનો કાયદો કરી જમીનદારી
અથા નાણુદ કરી, જમીનો નાના ખેડૂતો અને ખેતમજૂરોને
વહેતી આપી. ઇતરદારી મૂડીદારી ઉદ્યોગોનો કબજો
લીધો; રાજ્ય હસ્તકના મહત્વના ઉદ્યોગો ઉપર એક આયોગ;
આયોગના સહકારી ઉદ્યોગો અને સહકારી ખેતોને ઉત્તેજન
આપ્યું.

(૨) ૧૯૫૩માં પ્રથમ પંચ વર્ષીય યોજનાનો (૧૯૫૩-
૫૭) આરંભ કર્યો. આ વર્ષોમાં નક્કર પરિણામની દૃષ્ટિએ
ધણી મોટી સફળતા પ્રાપ્ત થઈ શકી.

ખદે ૧૯૫૬ના અંતમાં તો, ઉત્પાદનનાં
સાધનો ઉપરની ખામીઓ આલેખીને રથાને નાજ્ય

હસ્તકની માલિકી અથવા સહકારી માલિકી પૂરે-
પૂરી સ્વયંપાઈ ગઈ હતી.

* સહકારી ખેતરોમાં ૨૨ કરોડ જેટલું કુટુંબ
એટલે કે ૯૬ ટકા જેટલો સમગ્ર તરીકે લોકોઈ ગયા હતા
(સમગ્ર ૫૦ કરોડની વસ્તી). આવા સહકારી ખેતરોની
સંખ્યા ૭,૮૦,૦૦૦ જેટલી હતી. દરેકમાં આશરે ૧૫૦
કુટુંબ (૬૫ થી ૭૦૦ની વસ્તી); દરેકનો પાસે આશરે
૨૦૦થી ૪૦૦ એકર જમીન.

૧,૦૦,૦૦૦ જેટલી હસ્ત ઉદ્યોગોની સહકારી સંસ્થાઓ
પણ સ્વયંપાઈ ગઈ હતી—તેની સમગ્ર સંખ્યા ૫૦ લાખ
જેટલી હતી; એટલે કે આખા દેશના હસ્ત ઉદ્યોગોના
૯૨ ટકા સહકારીમાં જોડાઈ ગયા હતા.

* જો કોઈ ખાનગી ઉદ્યોગો રહ્યા હતા, તે ય 'રાજ્ય'
અને 'ખાનગી' એવી સાંલિધારી વ્યવસ્થા નીચે આવી
ગયા હતા. ૧૯૫૬ સુધીમાં આશરે ૭૦,૦૦૦ ઉદ્યોગો હતા.
જગાઉના ખાનગી ઉદ્યોગોના ૬૯ ટકા ઉત્પાદન કરનારા
અને ૬૯ ટકા કામદારોને રોકનારા આ સહિયારી વ્યવસ્થા-
ના ઉદ્યોગો હતા.

* કુલ ૧૯,૯૧,૦૦૦ ખાનગી દુકાનો અને લઠાંરો
હતાં, તે તમામને કંતો રાજ્ય + ખાનગી = સહિયારી વ્યવસ્થા
નીચે મૂકી દીધાં, અથવા તો સહકારી ધારણે. એટલે કે,
જગાઉ ખાનગી વેપાર ધણમાં ચોકાપેલા માણસોના દુકા-
નોને આમાં આવરી લીધા હતા.

* મોટર કોરી વગેરે ખાનગી વાહનવ્યવહારનાં દ્રવ્ય
હતા અને ગાડી વગેરેનાં ૭૭ ટકાનેય ઉપરની રીતે કાં તો
સહકારી યા સાંલિધારી વ્યવસ્થા નીચે આણી દીધાં હતાં.

આ પ્રકારે ૧૯૫૬ના અંત સુધીમાં સહકારી
અને સર્વાંગવાદી અર્થતંત્રનો પાયો નખાઈ બેસે
હતો.

(૩) ૧૯૫૭માં આનાં ધર્જા સારો પરિણામો ઉત્પાદન-
રૂપે દેખાયાં. તેમાં વળી આ વરસમાં 'વેચારિક આંદોલન'
જગાવ્યું; અને 'મૂડીવાદ કે સમાજવાદ?' ની દિનિચાને
પ્રશ્નપત્રી જતાલી, સરકારે પ્રચારમાં મણા ન રાખી. આની
સાચીસાચ, 'સહકાર' (જેઓ અનુકૂળ ન થાય તેમની) ની
ડિપા-પણ પુરસ્કૃતિમાં ઉપાધી.

આના પરિણામે વિરાટ પ્રગ્ન : સિત્તલક સેના જેવી
વધારી મૂકી હતી.

૪

હવે આપણે એઈએ કે સમૂહવ્યાપી કમ્યુનિઝમ આ
વિરાટ પ્રયોગ પાછળ કઈ મુખ્ય પ્રેરણાઓ કામ કરી
રહી છે ?

૧ મીન જે ત્રિતએ દુનિયાના વિકસિત દેશોની ઉદ્યોગમાં
આવી જવા માને છે, એ માટે એને રશિયાની અને ખીન
કમ્યુનિસ્ટ દેશોની લરપૂર મદદ હતાં, તેને ઘણે સમય
લાગી અથ એમ છે. ચેનકેન ઉપાયે આ માટે દૂર-કા
કરવો રહ્યો !

૨ સહકારી પદ્ધતિની મધોદાઓ તેને કઠવા લાગી
હતી. તેની દ્વારા ધારી મૂકી, ધારો શ્રમ, ને ધાર્યું
ખચત ન થઈ શકે, એ સ્પષ્ટ હતું. તેમાંથી હવે
સ્થાનિક ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરવા માટે સહકારી-
ખેતરોનો પાયો વિસ્તારવો જરૂરી બન્યો હતો.

૩ વિકાસની સમસ્યા ગ્રામ વિસ્તારના સહકારી ખેતરોને
ય સત્તાવી રહી હતી. હવે તેમણે આગળ વધવું હોય
તો મોટા પાયા પર નહેર યોજનાને અમલી બનાવવી જ
રહી; ખરાબ જમીનને કામમાં લાવવી રહી, ત્યાં ખાતરી
મેળવવાં રહ્યાં. અને છેવટે તો કાર્થ-દિનોમાં જળરો
વધારો કરવો રહ્યો. આને માટે ગામંકી, તળપંદાં માર્ગો ને
સાધનો ઉપરાંત યજ્ઞોતો ઉપશોગ અનિવાર્ય બની મૂકે હતાં.
ટ્રેક્ટરો, લર્જણી અને પ્રિસિજનાં યંત્રો, અનાજ ઝાડવાનાં
યંત્રો, પાણીના પંપ ચલાવવાના યંત્રો, ટ્રાન્સપોર્ટનાં સાધનો
વગેરે માટે મોટા પાયા પર યંત્ર-સાધના કરવાની હતી.

ચોતાના જ આ વિકાસ માટે, ત્યાં સાધનો, નવી મૂર્તીની
ખેટ વરતાવા લાગી હતી. અને ૧૯૫૬-૫૭ના વરસમાં
કેટલાકે ચોતાની મેથે જ ચોતાની જમીન, સાધનો અને
ખીજ મૂકીયું એકત્રીકરણ કરી, કામ કરવા મહિયું; તે તેનું
સારું પરિણામ તેમને દેખાયેયું. એટલે એમાંનાં કેટલાકે
આ માર્ગે ચલેલ કરીને કમ્યુનિઝમ આરંભ કરી. દર્દને,
સ્થાનિક કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની સહયોગી માગી હતી. શરૂમાં
કે પાર્ટીએ રશિયાના સમગ્ર ખેતરો, પૂર્વ યુરોપના
(કુજોસ્લાવિયા, પોલાંક, હંગેરી) દેશોના અનુસરે, પાર્ટી, એ
દિશામાં ન જવાનું સલાહભર્યું જણા તેમને વાપર્યું હતું.

[જાન ૧૩૮ કપર]

[વિષયમાનવ : માર્ચ ૫૬]

કાઈ આવે ?

કાઈ આવે ?

નીચું નમેલું આખ શું ચૂમી રહ્યું,

ચૂમી રહ્યું સ્નિગ્ધ વસુધાનું વદન,

હોહોના મધુ છાંટલે ઉન્નય ધરણીના અધીરા શ્વાસ જેવી
મધ આવે,

ને બારલે કોળાય મારી દાંટિ ચી અનિમેષ

—કાઈ આવે ?

ભીનો પવન અલ્લસ કુમારીના ગવન શો

છેડતો, છછેડતો રસતે ચડેલાં સફેદ મુખન,

શુદ્ધ રમકણ માંઘા થઈ ને એકરૂપે

ચીકેરોનાં રોમરોમે પ્રસરી ગયો કેવો અચિનો ચેપડો રમથ ?

પથ અમારા હૃદય પો પાલી એલી

એકને પાંખેરનાં સંભાષ ના હજી કાઈની અચ્છિના પ્રાણ.

જૂલાં પડેલાં છાંટણુધિ

(વિધિતણુ શા ખેપિયા !)

મુજબુવારે એ જ બસ ભૂતી પુરાણી વેદનાની વાત લાવે.

ક્યાં છુપાયા છે પ્રિયે ?

લાલિના કથક ગર્ભમાં ક્યાં આપણું સંતાઈ બેઠું છે મિલન ?

(હવે કો અપાન આગ્રહ કરે બસ અરથનાના

હૃદયનું કરતી હશેને (કાણુ ભલે ક્યાં) જતન !)

આંધી તો બસ એક મારી વાચના

(કાઈ વાંચિત આપનારું હોય ને)

?

ને કાઈ આવે

તો આ હૃદયનું બીજ એકલા તણી અતિશયિણી

ફોહાયા તે પહેલાં—જરી આવે.

૩૧

—મુલ્લામ મોહમ્મદ શામ

કોણ આવે ?

આ કોણ આવે ?—

દે આગમનથી નેહના

સતેલ મારાં (દુઃટિસુ વાળી પડેલાં)

માન ભરી કંઠ કેરા સાજને આજે સખવે ?

કોણ આવે ?

ધનું હતું આ ખેરકું.

હા, આવતા

(સત્કારતા

વૈરાગ્ય કેરા વાપરા ભિના ભિના !

ને દૂર દૂરે વિસ્તરેલા પંથ લાંબા—

સાવ સ્તા...

ત્યાં કોણ આવી

ભમતી રસતે પછીતે પ્રીતના પાવા બગવે ?

કોણ આવે ?

આવી હતી

બસ નિષ્કુસ થઈને જ પેલી પાનખર

જેને લીધે મુજ જિન્દગીની

નાનખી સરિતા પરે

ઘેઘૂર થઈ મુંઝી રહેલા

કાળ કેરા વૃક્ષ પરથી...

પાંદરાં પીળાં બધાં દિવસો તણાં

ખરતાં હતાં, સરતાં હતાં...

ત્યાં આજ મારે આંચલે આવી અચાનક

આ બધા વાસંતી વેળવ કોણ લાવે ?

કોણ આવે ?

મેં તાપ શો વેઠવો હતો !

હું એકલો,

હા, એકલો...

અધારની મારી તણા આજન પરે બેરો હતો...

ત્યાં ફક્તગુલાબી વનમહી

એ કોણ અણુઅણુ મને

આ મેઘવનુના દોરને ઝીલે ઝુલાવે ?

કોણ આવે ?

આ કોણ આવે ?

મુજ નિન્દાની કણકણે અંધા અહો કેવી જગાવે !

આવનારુ આવવાનું હોય તો છે આવતું

પણ આજ ભોળા ઊરને એ આટલું શાને સતાવે ?

કોણ આવે ?

—અનિરુદ્ધ પ્રજ્ઞાસદૃ

નોંધપરનો કાગ

(એક પ્રાકૃત મુક્તકનો આવિરતાર)

હોઝે કદી

મઝધારમાં નીકા ઉપર કો કાગ કાળો ?

ઊડવા જતો

ધડીમાં અહીં, ધડી તો ત્યહીં

ચક્કર લગાવે ચોદિયો

તારછો છોએ

જનને ધરો

કંઈ દૂર, વળી પાસે

વિચરતો—

ને આવતો પાછો ફરી ફરી

ત્યહીં જ તો

—નીકા ઉપર ઠરતો :

એવી જ કંઈ

ખનતાં બની ગઈ

વાત આવ આ બાજરા મુજ ઉર તણી !

પ્રેમ : પરિચય

(એક પ્રાકૃત મુક્તકનો અનુવાદ)

છોને દૂર દૂર નય

પાંકે પણ એનેક યામ

રે ! (પદ્મ શું ?) અન્યમાં કદી હસાય—

તોય ઉર એને મ્હાય :

પ્રેમ એ, અસંશય

અવર સર્વ—પરિચય

—હરિવલ્લભ ભાયાણી

તાજીથી લયોં લખતો રહું ;

(વિરમી જન્મજન !)

આકાશમાં રમતો રહે રવિપાલ !

આ કરો સાર વિશાળ ;

(—બણે હૃદય પરમાત્મનું !)

કાંઠા પરથી દૂર થોડે

હીંચી રહે રે નારિયેળા વૃક્ષ સો

વેલો પવન બેડે !

ને

એની જ કે જાયા બધી રમતી રહે રેતી મહોં ;

લગાઈને કાંઠા પરથી જલ લગી

સી છોળ સહ જેલે

પડે જીછો

કલાં તોફાન ;

(પ્રાત : સમયનું સ્નાન !)

—સુરેશ દલાલ

આ લીલા લીલા લીમડા તળે

: વર્ષ :

આ લીલા લીલા લીમડા તળે

ચાકોલો કાઈ સહિયો મળે,

કરાર કેવો કાળજે વળે—

ને આપદાનો ભાગિયો મળે ?

કામના ચરાસ તો ગયા,

મોંલના ઉમસ તો ગયા;

હારીકા તણો લાગતો પતો

સમય, દીન એપિયો મળે !

હલેન દશા, એકલાપણું—

કરો ન લાલ, સાંખનું ધણું :

માહરા સેતાન રુદેનો

કો કારનાર ગોઠિયો મળે !

—પતીલ

* આકાશવાણીના સોજનથી

મારે 'વિશ્વશાંતિ' ફરી લખવાનું હોય તો ?

—શ્રી ઉમાશંકર જોશી

પ્રાચીનોએક પંક્તિનું ખંડકાવ્ય 'વિશ્વશાંતિ' ૧૯૩૧માં લખાયું હતું. મંદી—ધરતિન સથિનો સમય હતો. ફરીથી લગત આવશે, એવા ખ્યાલે એલેખમાં ફરી દાખલ થવાને બદલે શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર પાસે સુચરણ વિદ્યાપીઠમાં જઈને હું રહ્યો હતો. ■ કલાક ખાદી અંગેનું કામ કરતો. સવારે સૌ વહેલા જાગે. વિદ્યાપીઠની લાંબી અમાશીમાં વહેલી સવારે આંટા મારતાં 'વિશ્વશાંતિ' બાજોને ઘાટ દેતા. પછી આજો વખત એ જ મનમાં પોણાવાં કરે. દિવસે કામસ સમયમાં પંક્તિઓ લખી લેતો. છતાં ભાગમાંની પંદર પંક્તિઓ થોડા દિવસ પછી લખાયેલી. તે સિવાયનું આખું 'વિશ્વશાંતિ' પાંચ દિવસની સંસ્કૃતિ છે.

આજે મારે 'વિશ્વશાંતિ' ફરી લખવાનું હોય તો ?— એવા પ્રશ્નનો મારે જવાબ આપવાનો છે. પહેલું તો હું એ કહું કે ફરી શા માટે લખું ? માણસે જિંદગીના આરંભમાં કાંઈક લખ્યું તે ભૂલું છે તેવું જ શા માટે ન રહેવા દેવું ? કાવ્યકૃતિ રચાઈ ત્યાં પછી એ એવું આગવું અસ્તિત્વ ધરાવે છે, એના કંઈકો પછી એ સ્વતંત્ર છે. એને ને કાંઈ જીવનસંકટ ધારણ કરવા મળે હશે તે પ્રમાણે એની આપુલ્ય-યાત્રા ચાલશે.

પછી આરંભની કૃતિ હોય એટલે કદાચ કચાશવાળી હોય, આ જાતનો સંભવ અરથાને નથી, બે કે કેટલાક કવિઓની આરંભની રચનાઓ પછી સુરેખ કલાકૃતિઓ હોય છે, અને તેમને પોતાની કાવ્યકૃતિને પછીથી ઇછેડવાનો કંઈ હક્ક નથી. પણ કૃતિ કચાશવાળી હોય, અને કદાં પછીનાં વર્ષોમાં પોતાને મળેલા કલાનુભવનો એને લાભ આપીને એને વધુ સુરેખ કરી શકે એમ હોય તો ?

મેં મારા પાતાલિક લખાણ અંગે એ જાતનો પ્રશ્ન કર્યો છે અને એ રીતતાં કૃતિને પ્રકાશવાના, એમાં કામકૃષ્ણ સુધારા, ઉમેરા કરી કૃતિનો ઘાટ બેરોબર ઉપસાવવાના પ્રયત્નોને સ્થાન જરૂર છે. કૃતિને પાકા ઘડાતી સાથે સરખાવી-એ તો એને તોડી, ફરી માટીમાં એનું પરિવર્તન કરી નવે

ઘાટ. આપવાની મેળા વધારે પડતી લાગે, પણ કૃતિને પથરમાંથી કંડારતા શિલ્પ સાથે સરખાવીએ તો બધાં ટાંકણાની જરૂર વધુ કામગીરી માટે અવકાશ હોય, ત્યાં તે જરૂર આવકાશ છે એમ કહી શકાય. તેમ છતાં આની સામે પણ કોઈક વધી ઉઠાવશે કે ભાઈ, પાછલાં વર્ષોમાં કલાકર્મનો અનુભવ તમારો વધ્યો હોય, હથેલી કદાચ જમી હોય, લાપા છંદ ટેકનીક વગેરે વધુ સમજ્યાં હોય તો ભલે, એ બધાનો પરચો તમારી હવે પછાતી નવી કૃતિના સજ્જનમાં જતાવળે. તમારો આભાર માનીશું. કૃપા કરીને તમારી આ કાવ્ય કૃતિ જેવી છે તેવી અમારે માટે રહેવા દો. એની કચાશ જ અમારે માટે એક આકર્ષણરૂપ છે. મહેરબાની કરી એને અડશે નહીં.

'વિશ્વશાંતિ' ને મને મને લાગેવળે છે ત્યાં સુધી એને અડેનો પ્રશ્ન હું આ રીતે ચૂકું. અત્યારે 'વિશ્વશાંતિ' ને રૂપ છે, તેનું પાત્રો કે સ્થ દિવસ પહેલાં જ મેં લખ્યું હોય તો આજે એને એ જ રૂપે પ્રગટ કરું ? મને લાગે છે કે પ્રગટ કરવાનો મારો જીવ ન ચાલે. અને તેમ છતાં તેના કેટલાક ભાગમાં કશું જ સુધારવાનું મને ન મુજે. દા. ત. આરંભનો ભાગ "મંત્ર સખદ" નરસિંહરાવભાઈ એ એ બાવન પંક્તિમાંની કામગીરી-વીરને બતાવતી વખતે મારે અંગે ને સહભાવ પ્રગટ કરેલો છે, તેને પાત્ર આ જિંદગીમાં ઘાઉં તો થાઉં—એ બાવન પંક્તિ જેવા પચાસ કે સો ખંડકા સંગ્રહ કદીક કરી શકું તો જ પાત્ર ઘઈ શકું. યોગ્ય રીતેજ, એમણે આપણી કૃતિ 'વિશ્વશાંતિ' સ્વરૂપ હોય ન લખતાં, "સામુદાયિક સાંવિદ્યન" એવો મર્યાદા વિષય નિશ્ચિત કરી, આરંભનો બાવન પંક્તિને જ ઉદાહરણ તરીકે ઉપયોગ લીધી છે. પછીના ભાગમાં પણ કેટલીક કંડિકાઓ અને પંક્તિઓ એવી છે, જેને અત્યારે છેડવાનું કે છોડવાનું મન ન ચાલે. જેવી કે ત્રીજા ભાગ "જીવનનો કલાધર" ના અંતનો:

અભવશ્યુ, વિપતમલ, સોમ,
જમી રહ્યા બસાયે જ બસ.

નિઃશ્વાસ ચર્ચા નિરખી તમારી
મત્સ્ય ગીતા છપતી નિદાઓ

અર્થમધ્યમદાયક, હોયો સર્વરંગમાર્ગે
તમે એ આજ શામેલ છે વિશ્વવિજયજ્યોતે

વિરાટની વ્યોમ વિષે પ્રચલિત
આંતરી અંતરિ તારાદરી;
લખે, લખે, ને વળી લેજો જીવંતી,
ગીતા છોડી ન લખાય પૂરી.
આજ એવી સંતતીએ અધૂરી
વીંધી જતા મોંઘણોલમાં લખી.

પણ ગ્રાંધીજીની જીવનકક્ષાની માથા રાખે કારા અધૂરી
જ રહેવાની. એના આજા હૃદયાર પછી એથો લાગે 'કેકાલ-
તાંડવ' આવે છે, તે આખા કૃતિની સાથે બેરોજર મેળમાં
છે કે કેમ એ પ્રશ્ન છે. એક મિત્રે મને એવણી આપી પણ
હતી, પણ તે કવિ ન હતા, તેથી કદાચ એમની વાત પ્રેમે
બેરોજર ધ્યાન મેં આપ્યું નહિ હોય. પાંચમે અને છઠ્ઠે ભાગ
ફરી સમગ્ર વિષયો સંદર્ભ રહી કહે છે અને કાવ્યના
આરંભ સાથે અંતભાગનો સંવાદ સૂચવાય છે.

'વિશ્વશાંતિ' ના ૭ ભાગને સાધનારુ સૂચ દોષ તો તે
એક આદર્શ પ્રેરણા બની શકે. વિશ્વશાંતિમાં આપનામયતા-
ની Unify-એકતા છે. જે ભાગનાને માનવમતિએ
વાસ્તવિકતા પનાવ્યા વિના છૂટકા નથી, તેનું નિર્ણય જાન
કેટલીક પંક્તિઓમાં છે :

વસ્તુધરના સહુ ભાગે. મળી
ભલવીએ અંતર-એકતા,
હેયેદેવ પ્રેમપ્રાને જ્યાલી
મળ મળ હાવમાં હાવ મૂંચી
ને રકંધે રકંધ સંધે મિલાવી
બલવીએ સો જન્મકંઈ જોડી :
માનવી પ્રભુતિ સોને યંત્રવેદ કુટુંબકમૂ
ને જે નરો રાજ અનંત પીપી,
અર્ચા મૂર્તી દેહિક સર્વમહા,
નર્ચા શાંતિના રાજ અરે રજાખ,
યત્રેવ વિર્ય મગલેકનીદમ્.

પણ અત્યારે તો, નવિષ એક દ્રશ્ય ભાગા સમું છે,
એવો ભાવ દદ થવાને જાહેર આપણી સર્વમાલામાં માનવે
પ્રેરણા નવો મહે. કોટકોટી. આશાની- સાથે શાંતિનો-

અશાંતિનો સંગર, પણ કહે છે, અત્યારે મારે 'વિશ્વશાંતિ'
ફરી લખવું હોય તો ભાવનામયતાના કુદરત હૃદયની,
સાથે સાથે વ્યક્તિની ને સમાજની અંતર અશાંતિના
આલેખનો પણ કૃતિમાં સમાવેશ થાય એ જોડે.

પણ 'વિશ્વશાંતિ' ને ફરી લખવા બેનું, એના કરતાં
નવો જ પ્રયત્ન ન કરું? વરસે પહેલાં આ મધ્ય-પ્રશ્નની જ
'કવિતાનો જન્મ' એ ચર્ચાલાપમાં મારે કહેવાનો પ્રયત્ન
આપ્યો હતો કે, જેમાં સૂચના એક વિષયને રંગમાં
જનાવતા પૂર્વકાવ્યનાટકની તૈયારી કરતાં કરતાં 'વિશ્વશાંતિ'
ઉપરોક્ત દોષ એ રીતે રચાઈ ગયું હતું. એ કાવ્યનાટક
કદાચ કદી ન રચાય, સૂચનું એ રૂપ તો નહીં જ, તેમ
જતાં 'વિશ્વશાંતિ' પાછળની જે વિભાવના છે, તેણે મને
કદી છોડી નથી.

અનુભવ વરસ પહેલાં 'વિશ્વશાંતિ' ની પ્રતોચનામાં
મેં લખ્યું હતું : "મારી એક મુશ્કેલી માન્યતા છે કે જ્યાં
સુધી આ વિશાળ વિશ્વમંદિરના એકાદ ખૂણામાં
પણ સ્વયં, પ્રેમ કે સોદર્ય ધરાતાં હોય, ત્યાં સુધી વિષયો
અખંડ શાંતિ દોષ રહે જ નહિ. બીજા બધે શું છે તે આપણે
જી રીતે જાણીએ? પણ આપણી પૂંછી પર તો પ્રતિષ્ઠા
હંભાવેલા પ્રેમના નિઃશ્વાસના પડ્યા શાંતિને અંદોલિત થીવી
રહે છે એ રજા છે. આખા વિષયની શાંતિ એક પૂર્ણતેજ
પાપે મધરી જતી હોય તો તે અંદકાવર મદુષ્કમતિએ એક
પણ પ્રયત્ન બોધી રાખવો જોઈએ નહીં, અને એ પ્રયત્ન
થયો પણ છે. શાંતિને 'શાંત' બાપુએ ને કૃષ્ણ કરી છે
તેની તૈયારીમાં જ આજલગીત માનવમતિનું જીવન
વ્યતીત થયું છે. એ તૈયારી અને એ કૃષ્ણ-બેને મહાકાવ્યોની
સામગ્રીથી ભરપૂર છે. એના પ્રયાણમાં આ નાનાકુટુંબ કાવ્ય
એ તો જલ-કણુ સમું છે."

મનુષ્યના સામાજિક જીવનમાં અદિકે એવહારનો
શક્યતાઓને અને વેશી વધુ ને વધુ વિસ્તારની-એ દિશામાં
ગ્રાંધીજી અનોખું પ્રદાન છે, અને એ જ વિશ્વની શાંતિનો
-એમણે સૂચ્યું છે તેમ, ભલે એને તેટલાં લાંબાં લાંબાં ઇતો
ટૂકામાં ટૂંકા માગે છે. એવી વિશ્વશાંતિ ફરી ફરી માન
કરવાની સતત ઇતિહાસ છે-અને આજા સેતુ' છું કે કૃષ્ણ
તૈયારી પણ છે.

[આશાવાણી જગદાપદ કપર બાલાયું, વા. ૧૫-૧-૧૯૫૬]

એક્સચેન્જ બીલ્ડિંગના પથ્થર

—ચુનીલાલ માંડ્યા

મદી સાંકડી ને ખાવા જાયા ? ના, એ કહેવતમાં થોડો ફેરફાર જરૂરી છે.

પાયધૂનીથી કાલનારેલી જાનના રસ્તો એક તો પહોળાઈ-માં સાંકડો અને તેમાં વળી આવતીજતી ટ્રામની બે લાઈન; અને આટલું બધું એકજુથ હોય તેમ વચ્ચેવચ્ચે કોન્ટેનર એક્સચેન્જનું બીલ્ડિંગ માનવ ગિરદાઈમાં ઉમેરો કરે.

એ એક્સચેન્જ બીલ્ડિંગ એને છેક છેલ્લે માળે તજર નાખવા જઈ એ તો ગરદનને એક તરફ કાટખૂંદે વાળવા વિના છૂટકો જ નહિ. એ આલિશન ઈમારત, પંખીઓએ જોખ બાંધ્યા હોય એવી એની બારીઓ અને પર્વતમાંથી કોતરી કાઢીને જ અહીં મૂકી દીધા હોય એવા ખડક શા ભરવ પથ્થરો—

અને આ માનવ ધમધામમાં એ પથ્થરોની વાટ—ચૂના-પ્લાસ્ટર વિનાની ખડખડી પીક સાથે પોતાની નાગી પીક ધસતાં પડેલાં-સૂતાં-ખેડેલાં માનવશરીરો.

ભીખ ! લિખારીઓ, મૂરખાઓ એટલું જ નહિ સમજતા હોય કે બીલ્ડિંગમાં દોડધામ કરી રહેલા વેપારીઓ અને દલાલો, લાવની વધધટ સાથે પોતાના હાથના ઈયના કગડાંઓની ખુલ્લા બટને વિહરતી પવનમાંખોને વિસ્તારતા, સંકોચતા, જ્યારે વાયુવિહાર કરી રહ્યાં હોય ત્યારે હાથ લંબાવીને 'શેક એક, આનાનો ભેગ આપશો ?' કહીને અરંધી મિનિટ સુધી એની દોડ ચંલાવવામાં એ માથુસને કેટલું નુકસાન થાય છે ?

અને ભેગવાળાઓને અને લિખારીઓને પ્રથમશ્લેષ સામ્ય ઉપરાંત પણ કંઈક અંદરખાનેથી પરસ્પર સમજૂતી કે કાવતરું કે એલું કંઈક હશે જ ને ? નહિતર એવ, મમરા, કાંદા-કચૂંબર, મીઠું, મરચું જેવી મોંઘાપાકી ચીજો-

યા ભરપૂર થાળ, વગર વીધો ઉતરાવ્યો, આ રશ્વવામા બનીને દોડતા દલાલોના હાથપગની હડફેટ મૂકવાનું જોખમ એક ખરા ?

લિખારીઓ અને ભેગવાળા વચ્ચે આવો કાંઈ નાતો હોય કે ન હોય, બંનેના આર્થિક હિતોમાં કશું સામ્ય હોવા ન હો, એક હાકીત તો ખુલ્લી જ હતી કે એક્સચેન્જ બીલ્ડિંગના પથ્થરોને અટકીને ભીલેલા લિખારીઓ, એક્સચેન્જ બીલ્ડિંગમાંથી જુલિયન બીલ્ડિંગ ને મહાગન બીલ્ડિંગ તરફ દોડાદોડી કરતા દલાલોને કહેતા : 'એવ શેક, માવતર ! એક આનાનો ભેગ આપાવો, લગવાન તમને દીકરો દેશે.'

લિખારીઓના આશીર્વાદો કેટલીક વખત આખા પ્રદર્શનને બદલે હાસ્ય ગ્રેરે છે.

પણ અમેરિકન તાર ઉપર જીવનમરજીનો ખેલ ખેલત આ જવાંમરદોને બીલ્ડિંગની બીંતને કોથારે ખડકાઈ પડેલા આ બે દોડધામ લિખારીઓના દીપિકા આશીર્વાદોન ખેલા હોય ખરી ? એ ખેતમા લોકોને આશીર્વાદને સાર શાપ આપે તો પણ કયાં સાંભળવાના છે !

આવી સ્થિતિને જ તો ગ્રીતાકારે રિથતપ્રત દશા નહિ કહી હોય ? કાંઈ બધું, પણ એ દલાલ બીલ્ડિંગના પારણામાંથી બહાર નીકળતો, ત્યારે પેલા દુઠિયા લિખારી એલું દુઠું કપાળે અડાડીને એને સલામ ભરતો અને બીજો સામે હાથે ભેગચાળાના થાળ તરફ આંગળી ચીંધતો જ ! પણ સ્ફાળોરી ઉપર આવનાર સરકારી અંકુચની આંધાએ ગરદાની મૂકેલ લાવમાં ખરીદવા દોડતો એ જીવ, પોતાની અવ્યુતકિરતેય બીજી હકિતઓ સાથે, બધું કે પગ માટે જ રોટી રહી હતો.

નેત્રેન્દ્રિયનેય પણ એવું જીવ ઉપર કેન્દ્રિત કરી હશે ?

હા, આંખની પાંપણે! તે ખુલ્લી રહેવાના સ્વભાવને લીધે ઉઘાડી રહેતી, પણ એની કાઠીની સામે આપતાં દષ્ટિએ એ પૂરેપૂરાં, નેત્ર શકતો કે કેમ એ શંકાપદ હતું.

એ શંકાને સત્ય હરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો.

આને સાર્જની કોર્ટ અફવાએ આવીને બખરને ચમડોળે ચડાવી હતી. દસ દસ ગાંસડીની તારવણી કરનારાઓથી માંડીને હજારોના સોદા કરનારાઓને આ અફવાએ ધાંધા કરી મૂક્યા હતાં.

દેશિદાનની ઘંટડીએનો લોભાટ વધી પડ્યો હતો.

એક હાથમાં ધોતિયાની છુટ્ટી જીતી પાટલી પકડી, બીજા હાથમાં સોદા નેવવાની ચોપડી અને પેન્સિલ લઈ, એ બ્રિલિંગની બહાર નીકળ્યો, ત્યારે પેલા દૂંડિયાને કમચખતે એના મોંની એવડી લાંબી તાળ સાંભળવાની કાનમાં ખૂબી જ બેઠી હતી તેને તે આત્માની ભેળ આપવાની કામગીરી માગણીનું ધુનરંદુલ્ય હતું?!

એ તો પૈસાને બદલે ગાળા દઈ ને મહાજન તરફ ચાલ્યો ગયો અને પાછળ દૂંડિયા મોઢું વડાસીને જોતો રહ્યો.

પાછા વળતી વેળા પશુ એની એટલી જ ઝડપ હતી. કદાચ થોડી વધી હોય તોપણ ના ન કહી શકાય; કારણ કે મહાજનના બ્રિલિંગમાં એ વખતે એવી અફવા બેપલ હતી કે, ગાંધીજી ઉપવાસ ઉપર ભય છે અને સરોડિયાઓએ ગાંધીજી ઉપર પશુ તેજમંદી માંડીને બખરને તંબ કરી મૂક્યું હતું.

આ વધારાની ઝડપ પગમાં ભેળવાને એ પાછો વળ્યો ત્યારે સારું થયું કે દૂંડિયા એકસએજ બ્રિલિંગના પંથરને અટકેલીને નહોતો બેઠો, નહિતર આ વેળા તો એના મિત્રજ હાથ જ ન રહી શકત.

‘એ સાલા ભિખારીએ જ જતી વેળા અપરાધન કરાવ્યા હશે?’ આ આશંકા મનમાં આવી ન ચૂકવી ત્યાં તો ભેળવાળાને ધાળો પગની હડફેટ આવ્યો ને શેવ, મમરા, કચુંબર, મીઠું, મરચું બધાંની સાથા અથડાઈ ભેળ થઈને વાલેચરી માતાના મંદિર પાસે ટપોલા થયો.

હવે જ એની તેત્રેન્દ્રિય સતોષ બની અને બખર પડી

કે ભેળવાળાની વાંસથોડી ને ધાળા વચ્ચે છૂટાછેડા થઈ ગયા એ માટે ગોતે ઝુનેચાર છે.

રોણું, બોલું, ને વગેરે શું સ્ત્રીઓના જ બખરાની વસ્તુઓ છે? ના, બેણું તો બે બાંધે નેત્ર શકનાર સહુને માટે છે. નહિતર, વાત કરતામાં જ આ ભેળકમલા પાસે આપણું ટાળું શાનું ભમે?

ધડીવાર પહેલાં પગ-ધુનની ચમચમારી એલાવતો જતો પેસો દલાલ બિચારો ખસિયાણો પડી ગયો.

પારકે પાદર પહોળા થવાનો પાંચિયા પટેલનો સ્વભાવ સર્વવ્યાપી જ હતો. કોર્ટ એ ભેળવાળાની દમા-બાધી, કોર્ટ એ દલાલને દુપેડા આપ્યો, બીજાઓએ એ ગરીબ માણસને થયેલું નુકસાન ભરપાઈ કરી આપવાનું સૂચ્યું.

દલાલનો હાથ આમિય ડગલાના ખિસ્સામાં અડે જઈ તો કરતો જ હતો, તેમાં આ સૂચનોએ આવીને એને હડસેસો માર્યો અને એની આંત્રણીએ વચ્ચે રૂપિયા રૂપિયાની ભે નોટો બહાર આવી ને ભેળવાળાનાં હાથમાં પડી.

પાછી અફવા આવી હતી કે, અલ-અલામીનને મેરચે જનરલ રોબેલ પીલેલેક કરે છે. અને દરી ઘંટડીએના રણુકાર વધી પડ્યા હતા એટલે ઝાઝો, સમય એ ત્યાં થઈ શકે કે ભેળવાળાને આત્માસન આપી શકે તેમ નહોતો.

થોડી વારે એ દરી સોદા-બૂક લઈ ને દોડતો બહાર આવ્યો ત્યારે ટાળું વિખરાઈ ગયું હતું, ભેળવાળો પશુ ચાલ્યો ગયો હતો. પશુ દૂંડિયા આવીને એ ભેળના દગલા ઉપર તૂટી પડ્યો હતો.

દૂંડિયાએ દૂંડું જિતું કરીને એને સલામ તો ભરી, પશુ મોંમાં શેવ-મમરાનો બૂકડો કસિડાંસ હોવાથી કોઈ બોલી ન શક્યો.

પશુ એને એકલાને જ જીલ મળી છે એમ તમે સમજો છો? દૂંડિયાની આંખની જીલ મોંની જીલ કરતાં વધારે લાંબી ને વધારે સચોટ હતી. એ આંખથી એણે જે કંઈ જોયું, એ તો ઉઠ્ઠું શાપરીમાં આવે છે તેમ તાતી તલવારથીય વધારે કારી, વધારે જોડો ઝાખમ કરે ને?

[નવા સંગ્રહ “એક જગલ, એક રસ્તા”માંથી]

ઈ. એમ. ફોર્સ્ટર : અભિલાષિની આરત

"Only connect the prose and the passion, and both will be exalted, and human love will be seen at its height. Live in fragments no longer. Only connect, and the beast and the monk, robbed of the isolation that is life to either, will die."

‘હાવર્ડ્સ એન્ડ માઈ’

—સુરેશ બેપી

ફોર્સ્ટરને પહેલી નવલકથા લખ્યાને આજે ચોપન વર્ષ થયાં, એની છેલ્લી નવલકથા પાંચીસ વર્ષ પૂર્વે લખાયેલી. આ જીવેવારીમાં, એની ૮૧મી જન્મજયને નિમિત્તે, ઈંગ્લેન્ડના વિશ્વભ્રમ નવલકથાકારો પૈકીના એક શ્રેષ્ઠ નવલકથાકાર ફ્રેડિક, એમ્સ્ટુ ખટુમાન ધણુ, એમનાં સમકાલીન નવલકથાકારોમાંના ધણુ આજે ‘જુસાર્થ’ ગયા છે - લોરેન્સ અને એન્ડ્રોડના અપવાદ સિવાય. તો પછી ફોર્સ્ટરમાં એણે તે શું છે કે જેને કારણે, આટલા સાંખા ગણા દરમિયાન એકેય નવલકથા લખી નથી છતાં, પોતાનું સ્થાન એમણે ૬૬ રાષ્ટ્રનું છે ? ખીજા શુદ્ધ પછી તો એમની નવલકથાઓનાં પુનઃપ્રકાશનો પશ્ચ વચલા સામ્ય છે.

આમ જુઓ તો ફોર્સ્ટરમાં આકર્ષણને ટકાવી રાખવાને જરૂરી મનાતી એકેય વાત તમને દેખાશે નહિ. રાજકારણમાં આજે જેનો વધુ સ્વીકાર થતો હોય એવા કોઈ મતને એમણે, રીઈ દૃષ્ટિ વાપરીને, એમની નવલકથામાં નિરૂપ્યો નથી; ધર્મની વાત પણ એમની નવલકથામાં મદતની નથી (એમની બે નવલકથાઓમાં પાદરીનો ઉપડાસ થયેલો છે !) શૈલીની દૃષ્ટિએ કે નવલકથાના સાહિત્યરૂપની સત્તાઓને બહાર લાવવાની દૃષ્ટિએ પ્રયોગશીલ રહેવાની પણ એમની આગ્રી-વૃત્તિ હોય એમ લાગતું નથી; તેમ જ સ્વાનુભવની સ્પર્શસામ્ય પોતાના તત્કાલી કલંક ‘વોર્ડ્સવોર્થ’ અર્થે એમણે કહ્યું ‘હોય ને એમની નવલકથાઓ એનાં નિર્દોષ-રૂપ જની દોષ એણે’ પણ નથી, (એટલું જ નહિ પણ ‘વહેવાર નવલકથાકારો’ વચ્ચેની તુલના આગળથી લાંબા વખત સુધી દર ન રહેવાની નોંધારી સખીને થોડે થોડે માટે ક’ઈકડું ક’ઈક લખે સખે છે તેનું કદાચની પણ એમણે કશી કાળજી રાખી નથી.) થોડું લખીને ૬૬ પ્રતિજ્ઞ મેળવવાનો કામિયો એમણે ઠાંસલ કર્યો છે.

અગ્રેષ્ઠ સાહિત્યને ઇતિહાસ લેવાડીને જોશો તો

ફોર્સ્ટરને વિક્ટોરિયાના જમાનાના ઉત્તરાર્ધના મેરેડિથ વગેરે નવલકથાકારની પરંપરાના, ન્યોબ્ ઇસિયટની જેમ ‘નોવેલ ઓવ આઈડિયા’ આપનાર નવલકથાકાર કહીને ઓળખાવેલા દેખાશે. અમુક તત્કાલીન થટનાઓનું, વાચકના કુતૂહલમાં અંતરાય ઊભો કર્યા વિના, વસ્તુસ્ત્રાવને સરળ વહેતો રાખી, નર્મનર્મ થોડા, નિરપણ કરતું - આ સર્વસાધારણ ઢાંચાને ફોર્સ્ટર પણ સ્વીકારે છે; પણ એના કેન્દ્રસ્થાને, એના નવલકથાના વિષયનું સંવિધાન કરનાર, એનો મેટુડન જની રહેનાર, જે ‘આઈડિયા’ છે તેનું એણે પોતાની આગવી રીતે નિરૂપણ કર્યું, એમાં જ ફોર્સ્ટરનો વિશેષ રહેલો છે.

જેવી કાઠિનો સમૃદ્ધ તરી નરી વસ્તુના નિરૂપણથી પોતાનો વિશેષ દર્શાવતો નથી; એ જે ભાવનાને કેન્દ્રસ્થાને રાખે છે તે જ જેવી સંકુલ અને સમૃદ્ધ હોય છે કે નવાનવા સંદર્ભો યોજીને, વિવિધ માનસસમૃદ્ધવાળી પાત્રસૃષ્ટિ રચીને, એ ભાવનાના નવા નવા અંશોને પ્રકટ કરે જવાનું જ એને વધારે રુચે છે. આમ એની નવલકથાનું સ્થાપત્યવિધાન પેલી ભાવનાના કમર : પ્રકટ થતા જતા આકારને સમાતર રહીને આગળ વધતું રહે છે. આવો કામિક વિકાસ એની રચનાઓને રૈદિયાળ અને ધીમાઈદાળ બનતાં અટકાવે છે. એનાં સમકાલીનો પૈકી વળીનિયા પૂર્ણ, જેસેફ કોન્સાડ કે ડી. એચ. લોરેન્સનાં પણ આ જ સમૃદ્ધ દેખાશે.

ફોર્સ્ટરની કૃતિઓમાં વિધાયક પ્રગરને રહેલી આ ભાવના તે અભિલાષિની આરત. નકસી આપણને પૃથ્વીના બે ગોલાઈ જતાવે છે. માણસના ભાવગતતાના પણ આવા ગોલાઈ હોય છે. એ બધાં જ-ને છે, ઊઠે છે ત્યાં જ જો એના ઇચ્છનની ઇતિ આવે તો એ પોતાને પૂર્ણપણે પામે નહિ. આથી પોતે જે ગોલાઈ પર છે તેને છોડીને એણે ખીજા ગોલાઈની યાત્રા કરવાની જ રહે છે. આમ ભાવ-જગતના વિરુદ્ધ છેડના કુખનિપજુઓને સાંજળા લેવાને માટેની

ન્ય છે. કેરોસિન આ લાઈનને પહેંચે, તે પહેલાં જીનો પાસે પહેંચી ગઈ હોય છે. એને હેરિયેટ કુટુંબમાં આગી ત્રદા રહી નથી, એ લોકોને પોતાની ભક્તિની બેઠેલી પડી છે તેટલી બાળકની પડી નથી તે એ જાણે છે. હેરિયેટ કુટુંબની જડ સિસ્તની પ્રતિભા રૂપે એણે જ લીલીઆને માટે આ પ્રેમનો માર્ગ મોકળા કરી આપ્યો હતો, માટે આ બાળક પ્રેમની પોતાની જવાબદારીને એ સ્વીકારી લે છે. સગીતાના એક સમારંભનું દર્શન અહીં ફેસ્ટરે ચોક્કસ છે ને. એની પાંદિત ઉપર સોરેન અને છટાલીને ભેળાં કરે છે. હેરિયેટને આ બધું છીછુ ને અભદ લાગે છે ને એ નાકનું રેવનું ચકાવે છે, પણ કેરોસિન એ શ્રાતાવરણમાં એકાકાર થઈ જાય છે ને ફિલિપમાં પણ નવા પ્રયુક્તો સંચાર થાય છે. આ પ્રસંગની પદ્યારૂપમાં એ જીનોની પુનેવણને વધારે સારી રીતે સમજી શકે છે. જીનો અને બીજાં બધાં પહેંચે તે પહેલાં કેરોસિન જીનોને ઘરે પહેંચી જાય છે ને અહીં ફેસ્ટરે એક બીજું સ્વચ્છ દર્શન પોણે કેરોસિનને જીનોનો સાચો પરિચય થાય એવી ભૂમિકા યોજે છે. જીનોનું ઘર અસ્તવ્યસ્ત છે, સુખકાંડનું એમાં નામ નથી. પણ એ બધી અવ્યવસ્થા વચ્ચે, ત્રદા કાળજી પર સૂતેલા બાળક તરફ કેરોસિનની નજર પડે છે; ને પહેંચીપર જીવતા, થળકતા બાળકનો, ચોપામાંના બાળકનો નહિ, સાક્ષાત્કાર કેરોસિનને થાય છે ને એ તરત જ સમજી જાય છે કે જીનોને મન આ બાળક એટલે એની પોતાની અમરતા. જીનો બાળકને છોડી નહિ એની દૃઢ ખાતરી થયા પછી કેરોસિન અને ફિલિપ પાછા વળવાની તૈયારી કરે છે. પણ હેરિયેટ કાંઈ નમતું નેપે એવી નથી. એ ચોરીછુપીથી બાળકને લઈને જાય છે ને બંગાળ, માડી બિપ્રવાની હોય છે ત્યારે જ રહેશે આવી પહેંચે છે. રસ્તામાં માડીને અકસ્માત થાય છે ને બાળક મરી જાય છે, ફિલિપને પણ ઈજા થાય છે. જીનો પ્રેમની સહાનુભૂતિથી ફિલિપ આ બાળકના મરણના ખજાર એને આપવા જાય છે ત્યારે, એની અમરતા જ જાણે મૃતવાઈ ગઈ હોય તેમ, એ મથતી જેમ, ફિલિપના પર ટૂટી પડે છે ને એના થતારેલા હાથને મારીને એને પ્રતિસ્રદ્ધ મૃગાવી મારવા જાય છે. પાંચવતાનું આ વર્ણન ભારે ઘેરા રંગથી ઘનું છે. અણીને સમયે કેરોસિન હાજર થાય છે ને ફિલિપને બચાવી લે છે, એટલું જ નહિ, બંનેના દાણ મિલાવે છે. આ ક્ષણે ફિલિપને એક સાક્ષાત્કાર થાય છે, એ જીનો

અને હેરિયેટની કૂરતાનો વિવેક કરી શકે છે. જીનોની પ્રથુતા એ ક્ષણિક આવેશ છે, પણ હેરિયેટની કૂરતાની જડ એણે દૃઢ માનેલાં મૂલ્યોમાં હોઈ વધારે જોડી છે. હેરિયેટમાં સ્ત્રીત્વ જ નથી, એ જીવન મૂલ્યોનો ભાર વહેનાર પુતળી છે. ફિલિપ માત્ર નિરીક્ષક છે, એ કદી કાંઈ કાંઈ કરવા એટલું બળ એકઠું કરી શકતો નથી. પાછાં વળનાં એ કેરોસિનને પરજીવાની માગણી કરે છે. કેરોસિન જીનોથી પ્રભાવિત થઈ છે. સંસ્કારિતા ને નીતિની સફળી સફળી વાંતો છોડીને એ જીનોના આકર્ષક પુરુષત્વને નિઃસંકોચ જાણે છે, પણ માડી આદ્યની દક્ષિણ તરફની પાંખ વટાવીને ઉતાર તરફ વળે છે. કેરોસિનને મન ફિલિપ એ પ્રાણી ધનકતો માણસ નથી. ફિલિપને પણ આની જાણ થાય છે, ને એ વાતને એ સ્વીકારે છે. આમ છટાલી સાથેના સંપર્કને કારણે જીવન વિશેની નવી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરીને, નવાં મૂલ્યો સ્વીકારીને, આ બંને પાછાં ફરે છે, પણ હેરિયેટ તો એવી ને એવી અચલ ને દૃઢ છે. એનાં મૂલ્યો એણે અકસ્માત રાખ્યાં છે, પણ આવી અપરિવર્તનશીલતાનું જ બીજું નામ મૃત્યુ નહિ ?

આ વાર્તામાં પાત્રોનાં અકાળ અકારણ મૃત્યુ, અકસ્માત, ઘટનાનું ટેલીક વાર થયેલું કાકતાલીય સંયોજન, વાર્તાનાં પ્રવાહમાં લેખકની દરમિયાનગીરી—આવા સામાન્ય દોષો તો છે જ, તેમ જતાં નર્મમંથથી ભરેલી એની શૈલી આ વાર્તાને રોચક અને સુખપાઠ્ય બનાવે છે. હવે પછીની એની નવલકથાનાં પાત્રોનાં કાઠું અને પ્રતિવિધિ પણ આ વાર્તા જ જાણે નહીં કરી આપે છે, ને ફેસ્ટરનાં પાત્રો, દેવદોષો પણ થત મૂલ્યો ભય પામે એવા, બીજા સાધાર્ણનાં પાત્રો બની ચૂકે છે. આ નવલકથામાંનાં પાત્રો જ જાણે વૃદ્ધ વિકાસ પામીને, નવા નવા સંદર્ભો અને પરિવેશમાં અખિલાઈનો સાક્ષાત્કાર કરવાને મથતાં રહે છે.

બીજી નવલકથા : ‘ધ લોન્ગેસ્ટ જર્ની’

ફેસ્ટરની બીજી નવલકથા ‘ધ લોન્ગેસ્ટ જર્ની’ ૧૯૦૭માં પ્રગટ થઈ. આ નવલકથાના નાયક રિકિ બોલવટનો એઝિસ પેરોલેક સાથેના લગ્નનો અવસર કાઢે છે જ પ્રકારનો છે. વાર્તાની શરૂઆત ગંભીર તત્ત્વચર્ચાથી થાય છે. પ્રક્રિયા આ છે : પદ્યાર્થનું અસ્તિત્વ એની નોંધ લેનાર મનથી નિરપેક્ષ

છે ખરું ? નિરીક્ષકથી નિરપેક્ષ રીતે પણ યદ્યર્થનું અસ્તિત્વ હોઈ શકે એમ સ્ટુઅર્ટ આન્સેલ માને છે. 'પ્રથમ દષ્ટિએ આ ચર્ચા કદાચ અપ્રસ્તુત લાગે, પણ વાસ્તવમાં એવું નથી. વાર્તાનું પરતુ એમાંથી જ બહુરિત થાય છે. શું વાસ્તવિક છે તે શું આભારી છે એની મથામણ આ વાર્તામાં અદ્યતન લાગ લગવે છે. પૃથક જગતને માટે સત્યનું સ્વરૂપ નક્કી કરતું ધતું અપરંપર છે, પણ એ વાસ્તવિકને જરાબર પિછાને છે. એન્સિસ પેગ્રોએ આપેલી ખુલાસાતોના સમય રિક્કિ આ ચર્ચામાં બૂલી જાય છે; ને ત્યાં એન્સિસ ધસી આવે છે. રિક્કિના જીવનમાં પણ એ આમ જ ધસી જ વાને એની નિયતિનું સ્થાન લઈ બેસે છે. એન્સિસની ઉપરિચિતિની તોંધ રિક્કિનાં મિત્ર આન્સેલ હોતો નથી. એનાં આ અલ્પ વર્તન બદલ રિક્કિ એને કપકે આપે છે ત્યારે આન્સેલ જવાબમાં જે કહે છે તેના પ્રતિધ્વનિ આખી વાર્તામાં ધુમરાંયા કરે છે. આન્સેલ કહે છે કે ઘંટનાઓ બે પ્રકારનાં હોય: એક તો જોતું સાચું અસ્તિત્વ હોય તેવી, વાસ્તવિક; ને બીજી રુઝુ માંઘી કલ્પનાના પરિણામરૂપ આભારી; આત્મનાશ વહોરી લઈ ને જ એને વાસ્તવિકતાને સ્થાને સ્થાપવાનો પ્રયત્ન આપણે કરતા હોઈએ છીએ.

આદો જ આત્મનાશ આ નવલકથાનો નાયક રિક્કિ, નાયિકા એન્સિસનાં રુઝુ કલ્પનાથી, પોતાને અભિમત એવા આભારીનો અધ્યારોપ કરીને, વહોરી લે છે. આ એના જીવનની કરુણતાનું મૂળ કારણ બની રહે છે. કેન્સિસનાં સંસ્કાર એને આંતરિક સમૃદ્ધિને 'પોષનારુ', બૌદ્ધિક ને આદ્યને સમર્પિત જીવન જીવવાને પ્રેરે છે, પણ એન્સિસ તથા એનાં લાઈ એને વિરુદ્ધ દિશામાં જ ધસી, લઈ જાય છે, ને આખરે રિક્કિનાં કરુણ અંતિમ આવે છે.

આ વાર્તામાં, એવું વર્તુલ સહી શકે તેવા કરતાં કંઈક વધારે પડતું, ઘટનાનું પ્રારંભ 'ક્રાઇ' ને લાગે તે નેચરો નહિ, ભૂતકાળની કલ્પના હોય, વર્તમાનના પર અજીબી રહે છે. વાર્તા આગળ વધે છે તેમ ભૂતકાળની ઘટનાઓ ધીમે ધીમે પ્રકટ થાય છે. આ ઘટનાઓને રજૂ કરવા માટે ફ્રાઈડર, નવલકથાના કલારૂપને હાનિ નહિ થાય એવી રીતે સૂક્ષ્મ દષ્ટિ વાપરવાની આગ્રી દરકાર રાખી નથી. રિક્કિ પોતાનાં મિત્રોને, પોતાના ભૂતકાળનો સંધિ અંદેશ આપતાં જ બેસી જાય છે. વાર્તા સ્વ થાય છે તે પહેલાં રિક્કિનાં માતાપિતા મરી ચૂક્યાં હોય છે. રિક્કિનાં પિતા આપણે,

ઘમંડી ને તુમાખાબાર હોતો; એની માતા નમ્ર ને રોહાળ હતી. એને ક્રાઈ બેટલ સાથેના સંબંધથી રોહાળ વાંઠામ નામનો અરજ પુત્ર થયો હતો. એ રોહાળને ફ્રાઈડરનાં દંપતીએ લહેરિને મોટો કર્યો છે.

એન્સિસના પ્રયુવની પ્રયજતા માણવાના દિવસે પીતી ચૂક્યા પછી એ રિક્કિને પરણે છે. એ રિક્કિથી વધમાં મોટી છે ને રિક્કિથી વિરુદ્ધનાં જ માનસલક્ષણ ધરાવનાર જેરાલ્ડ બેડે પ્રયુવની મસ્તી માણી ચૂકી છે. રિક્કિ આ જેરાલ્ડને, એ એન્સિસ બેડે પરણી શકે એ હેતુથી, આર્થિક મદદ કરવા પશુ તૈયાર થાય છે. પશુ એથી તો જેરાલ્ડ જીલ્લાનો એના પર વિરોધ છે. આખરે એન્સિસ અને એનાં લાઈ હળદે રિક્કિને એમના તરફ વાળી લેવામાં સફળ નીવડે છે. આ સ્વાર્થાન્ધ ને ટૂંકી દર્ષિના લોકોનું વચ્ચે આ વાર્તામાં, ઝીંકું વરતાય છે. આ લોકો પણ બે પ્રકારનાં છે: એ, પશુનાં એક પ્રકારનાં લોકો કુદૃષ્ટ કલ્પનાં છે, તો બીજાં પ્રકારનાં લોકોના કલ્પના વિકાસ જ થયો હોતો નથી. રિક્કિનો પિતા અને એની ફાઈ મિસિસ ફ્રાઈડર કુદૃષ્ટ કલ્પનાં છે, ત્યારે હળદે બીજા પ્રકારનો છે. આ નવલકથામાં ફ્રાઈડર કુદૃષ્ટતાથી બે સામસામેના છોકરાં પાત્રોની સંજ રચી છે એક છે રિક્કિ તો બીજો છે જેરાલ્ડ, એક પાત્રુ રિક્કિના પિતા તો બીજા પાત્રુ મિસ્ટર ફ્રાઈડર, એક તરફ રિક્કિની માતા તો બીજા તરફ એની ફાઈ અને એન્સિસ. આ નવલકથામાં ફ્રાઈડરનાં પાત્રોને પરદેશવાના કરવાની બરડ પડતી નથી. સોશલ અને કેન્સિસનાં મૂલ્યોની આ અધકામણ છે. આન્સેલ અને મિસ્ટર ફ્રાઈડર એક જ જોનના સામે છે.

ફ્રાઈડરનાં બીજાં પાત્રોની જેમ જેરાલ્ડનું આકર્ષક શ્રેણી થાય છે, ને એ રીતે એન્સિસના જીવનમાં જેરાલ્ડનું જે સ્થાન હતું તે પોતે પામે તો પોતાના પૂરક એવા જેરાલ્ડ સાંધે એકરૂપ થવાય એવી કશી ભાંતિને વશ થઈ ને રિક્કિ એન્સિસ પરતું સ્થગિત રહીકારે છે. પણ આ સ્થગિત એનાથી સ્થાપી શકાતું નથી, ને આથી એન્સિસ પોતાનો પ્રભાવ રિક્કિનાં પર વિસ્તારે છે.

રોહાળ વાંઠામ એ રિક્કિનાં લાઈ છે એના ઘટસ્ફોટ રિક્કિને માટે લારે અઘાતજનક નીવડે છે, તેમ છતાં એના સ્થાલાવિકે એજીબેથી એ દારૂમાં ચકચૂર રહેતા રોહાળને ઉપારનાં પ્રેરાય છે. રોહાળને ખબર નથી કે રિક્કિ એના લાઈ

છે. એગિનસની છાજને વણ થઈને રિકિ આ વાતની બધુ રોજને થવા દેતો નથી. એની આ પરવશતા બોઈને એનો મિત્ર આન્સેલ પણ એને એકલો છોડે છે. ડિન-જિન-દાંપત્યના પ્રતી સરખી બોડવાળી ઠીકરીને એમિસ ન-અ આપે છે, પણ પહેલી નવલકથામાં બને છે તેમ, આ ગાળાથી બધુ મરી પડવાર છે.

રોજને એ રિકિને બાઈ છે તેની બધુ થાય છે; આન્સેલને પણ આની બધુ થતાં એ રિકિના પર રોપે ભરાય છે ને બ્રાવરના અધિકારથી વર્ણિત કરવાની એની આ કૃષ્ણતાને બધાની હાજરીમાં બોડે છે. આની રિકિના પર ધણી અસર થાય છે. એમાંથી એ મુક્ત થયો નથી ત્યાં રોજન આવી વેર, લેવા થસી આવે છે. રિકિ એને સમજાવેને બધા પ્રકારની મદદ કરવાની તૈયારી બતાવે છે, પણ આખરે બને છે એવું કે રોજન રિકિને એમિસના સુકાનમાંથી છોડાવવા કુમર કહે છે. રિકિ એમિસ વિશેની ભાંતિમાંથી મુક્ત થાય છે ખરો, પણ કતાંએ એનો વિનાશ નહીં. જ કથો હોવાથી, એ બીજી ભાંતિને વણ થાય છે. રોજનમાં એને પોતાની મૃત માતાનાં દર્શન થાય છે ને એને એ દારૂની ભતમાંથી મુક્ત કરવા મથે છે. રોજનની અવશતા ને એની મૃત માતાની જ અવપ્રતિ છે એમ એ માનવા લાગે છે. ધીમે ધીમે, વાર્તા એના કડબુ, અંતર તરફ જાય છે ને કઈક તાલમેલિયા લાગે એવી દુર્ઘટનાથી ફેસ્ટર એનો અંત આવે છે. દારૂ પીને સ્થવેના પાટા પર, બેઠેલ, પડેલા રોજનને એ ગાંઠી નીચે કચાઈ જતાં બચાવે છે, પણ એને હવે જીવવાની કંઈ હેસ રહી નથી, એ પોતાના અંતને આવકારે છે. આ અંત પછી રોજનને ઉદાર થાય છે ને એ રીતે રિકિને અંત બીજાનો ઉદાર કરવામાં લેખે લાગે છે. રોજનના સંતાનમાં રિકિનો જીવનશોભ જ બાજુ આવડે પહેલો રહે છે. આ નવલકથા સંવિધાની દૃષ્ટિએ અધૂરી, શિથિલ રચનાવાળી લાગે છે, પણ એમાંના સંધર્ષની નાટ્યાત્મકતા એને સંવિશેષ આસ્વાદ્ય બધુ બતાવે છે. ફેસ્ટરને પોતાને આ નવલકથા તરફ વધુમાં છે. ફેસ્ટર દર્શીનું તથા આન્સેલના પાંચનું આસેખન પણ ઉલ્લેખાત છે.

ત્રીજી નવલકથા: 'એ રૂમ વિથ એ વ્યુ' ૧૯૦૮માં પ્રકટ થયેલી એ રૂમ વિથ એ વ્યુ આમ નોમોટ લાગે કાયા ખરડાવે. ૧૯૦૩માં નેમાર થઈ ગયેલી

આ કથાના પાત્રો પણ ઇટાલીની યાત્રા કરે છે. વારતવિક અને આલાસી વચ્ચેના ત્રિવેકનો અભાવ આ વાર્તામાં પણ થયો. મહેરને ભાગ ભગવે છે. જીવનની સંકુલતાથી મુઝાઈ ને કથાનો આશ્રય લેનાર, જીવન અને કલા વચ્ચે વિવેક ન કરી શકનાર, પોતાની સંસ્કારિતાને કારણે થેક હોવાનું અભિમાન સેવનાર સેસિલને આ વાર્તાની નાપિકા સ્વસી હનીચર્વ પરણી જવાની તૈયારીમાં હોય છે. સીલીઆ જેમ કેસલિન સાથે સંસ્કારિતાની શોધમાં ઇટલી ગય છે તેમ સ્વસી પણ એની દૂરની સગી શાર્લોટ ગાર્ટ્લેટ સાથે જીઓરોનો કથાને વધુ સારી રીતે સમજવા ઇટાલી આવે છે. સ્વસી જીઓરોનાં ચિત્ર ખરીદવા ગઈ હોય છે ત્યારે એ હોરેન્સવાસી વચ્ચે પૈસા અંગે બોલચાલ થાય છે ને એમને એક બીજાને છૂટી કુલાવી દે છે. એના લોહીથી ચિત્રે રંગાઈ ગય છે. આ નાનીશી થટના પ્રતિકાત્મક બની રહીને આખા વાર્તામાં ખૂનિવિસ્તાર સાથે છે. કલાના પર જીવનના લોહીને રંગ છે. સંસ્કારસેવીની શારીરિક વારતવિકતા પ્રત્યેની અંખ મીઠાપણી અને શરીરની વારતવિકતાનો સ્વીકાર-આ છે વચ્ચેના સંધર્ષ આ વાર્તાના કેન્દ્રમાં રહેલો છે. જર એકાદો દે એવા ભારથી અનિદ્રના અશુભારને વાર્તામાં લખલ કરી દેશમાં જરા અતિરેક થઈ ગયા છે એમ પણ કોઈને લાગે. વાર્તા વસ્તુ જરા પાંખુ છે. બ્લોસિનીમ આવીને બેતા પોતાને માટે નહીં થયેલો ચોરડો બદાવતુ સ્વ બોઈ કથાય એવી, બારી વિનાનો છે એમ બાજુના સ્વસી નિરાશ થઈ ગય છે. એ જ મકાનમાં પોતાના પુત્ર સાથે રહેના મિ. એમસન ઉદારવાથી એકાદાની અંદાસપદ્ધતી કરવાનું સૂચવે છે. વિવેકમર્પણ બળેવવા સ્વસી એ ઉદારતાનો સ્વીકાર કરતી નથી, પણ એમને પરિચિત એવા એક પાલીની ફરિયાનગીરીથી આખરે ચોરડાની અંદાસપદ્ધતી થાય છે. એમસનનો પુત્ર બ્લોગ અને સ્વસી એક રીતે સરખી સ્થિતિમાં છે. બંને પરતુ છે. બ્લોગ કથાક અગત્યના વિષાદથી પ્રવસ છે; સ્વસી લલતાની કેદમાં પ્રવસ છે. એમના પરિચયમાં આકર્ષિતતાના અંશને ફેસ્ટરે ટાળી નથી. પેલાં ધવાયેલા હોરેન્સવાસીના શરીરમાં છૂટી કુલાવાટી બોઈને સ્વસીને અંધારા આવે છે ને એ પડવા બધુ છે ત્યાં બ્લોગ એને મીઠી લઈને આધાર આપે છે. ત્યાંથી વસ્તુનો વિકાસ થઈ થઈ ગય છે. બીજા આનંદ પધંટાના પ્રસંગે પણ જીવનપરનો કાજ અબુધાંયો બસી

જતાં એ બ્યોજને સુખન કરવા દે છે. આ વાતમાં આવે ત્રણ સુખનો આવે છે. આ ત્રણ સુખનો ત્રણ બિન્દુ વચ્ચે સ્થિત, આ કથાનકમાં, જનન સમેટાઈ બધ છે.

શાલોટની શિખામયુતે વશ થઈને સ્થૂસી બ્યોજ તરફથી વળી રોમમાં સેસિલ ખસે બધ છે. સેસિલ, બ્યોજના કરતાં જુદો જ ભૂમિકાએ રહીને, સ્થૂસીના પ્રેમને વશ થાય છે. સ્થૂસી એની સાથેના લગ્નના પ્રસ્તાવને સ્વીકારે છે ને આ પ્રસંગે સ્થૂસી જનનનું બીજું સુખન એ સેસિલ તરફથી પામે છે. વિવાહના પ્રસ્તાવના સ્વીકાર થઈ લાગે ગાયે આ સુખન આવે છે, પણ સેસિલના પામને જોતાં એ સ્વાભાવિક પણ છે. આ તપકે કથાનકમાં સ્થૂસીના ભાઈ ફ્રીડોના પ્રવેશ થાય છે. એને સેસિલની કૃતિમતા જવાબ દુચ્છતી નથી. સેસિલે સ્થૂસીને કહેલું સુખન સ્થૂસીને બ્યોજને કરેલા પ્રથમ સુખનની યાદ અપાવવા પૂરતું જ અદ્વંધરે આવે છે.

ત્યાં બ્યોજ, સેસિલની જ ગ્રાહ્યશીથી, બેનકના કરેકુમને રહેવા લાયક ઢંઢકા વમરના, મિ. ફ્રેડે બેથિસ્ટ મકાનમાં રહેવા આવે છે. સેસિલનું આયુ વર્તન સ્થૂસીને 'દુચ્છત' નથી. પણ સ્થૂસી અને બ્યોજ ફરી મળે છે. સ્થૂસી ઢંઢકામાં, સુધના તકકામાં, જલકીડા કરતા બ્યોજને જોઈને, સેસિલ સાથેના એનો વિરોધ, સ્થૂસીને પ્રત્યક્ષ થાય છે; એના ઘોડીમાં એ સળગળાટ અનુભવે છે. ટેનિસની રમતમાં સાથ આપવાને ફ્રીડો સેસિલને આમંત્ર કરે છે ત્યારે એના બંધનમાં સેસિલ કહે છે: "હું કંઈ અપાકાબાજ નથી... કેટલાક એવા હોય છે જેમને પુસ્તકો સિવાય બીજામાં કશી મનોમન હોતી નથી, હું એ પાત્રો છું." સ્થૂસી આ કાંઈકે છે, ને એની આંખ પરથી પડળ સરી પડે છે. તે જ સમયે સેસિલ સાથેના એના વિવાહ એ તોડી નાંખે છે.

અહીં સ્થૂસીના જનનનું ત્રીજું સુખન આવે છે. ગ્રાંડીની પાછળથી આવીને બ્યોજ એને ચૂપી લે છે. સ્થૂસી બ્યોજ સાથે પરણવાનો નિશ્ચય એકલમ કરી લેતી નથી. એ શાલોટની સલાહ સુજન બ્યોજને નકારે છે. એ વખતે હવામાં યાદી જતી વસંતનો ઉચ્છ્વાસ છે ને સિચિરનો ભજીકાર છે. પાદરીના પર આ નવલકથામાં કટાક્ષ છે. સ્થૂસીએ વિવાહ તોઓ તે પાદરીને રૂએ છે ને હવે સ્થૂસી કીમતપત થાળશે એવી એને આશા જાણાય છે. ફ્રાઈડે પાદરીની આ મનોવૃત્તિની ઠીક ઠીક ઠેકડી ઊઠાવી છે. એટલું જ નહિ, પણ ફ્રાઈડેના પાદરી મિ. ઇગર બ્યોજની માતાના ચક્રમાં

કારણસર હવે એવી વાત પંજુ ફ્રાઈડે ઉમેરે છે: આ-ક રીતે બીજો પાદરી મિ. બીબે સ્થૂસીના આત્માને માર નાંખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પંજુ અંજુવારી રીતે શાલોટ ન સ્થૂસીની હારે ધમ છે ને સ્થૂસી બ્યોજને પરણે છે. પાછળ થી બ્યોજ સમજાવે છે, એટલે કે ફ્રાઈડે સમજાવે છે તેમ શાલોટના મનમાં ઊંડે ઊંડે સ્થૂસી અને બ્યોજ સમ સળગળા બેઠા એવી ધ્રુવ હતી. સપાટી પરથી એ એન વિરુદ્ધ બધ એવું વર્તન કરેતી હતી તેમ તેમ અંકરન એની પ્રવૃત્તિ ધ્રુવ વધુ બેર પકડતી જતી હતી. બ્યોજ સેસિલ સાથે વિરોધાવવાની તક આપીને એણે સ્થૂસીને બ્યોજને માટેના પ્રેમને વધારે દબમું કર્યું. શાલોટના મનની આ મયામયુતને એણે એનો આજીવો ઉકેલ ફ્રાઈડેને આટું લગભગ એક વળતણરૂપ બનેલી સમજાવે તરફ આગળ ચાલે છે: એ સમજાવે છે શુભ અને અશુભની સમસ્યા. ફ્રાઈડે અહીં રજૂ કરે છે કે શુભ અને અશુભ એ નામની જુદી જુદી બે વસ્તુ છે જ નહિ, શુભાશુભ નામની એક વસ્તુ જ છે. શાલોટના પાત્રથી આ વાત રજૂ થાય છે: રિચી પ્રિલિયટ આ વાત સમજી શક્યા નહિ, તે એની કંટુજતાનું કારણ બન્યું.

શાલોટી નવલકથા : હાવર્ડ એન્ડ એન્ડ

ફ્રાઈડેની ગ્રાંડી નવલકથા હાવર્ડ એન્ડ એન્ડ એની બધી નવલકથાઓના માનેષકર છે. એ ૧૮૪૦માં પ્રસિદ્ધ થઈ. કેટલાકને મતે; એ એની પાંચમી અને છેલ્લી નવલકથા. એ પેસેલ ડુ ઇન્ડિયા ના કરતાં પણ ચટિયાતી છે. એમાં ફ્રાઈડેની નવલકથાકાર તરીકેની શક્તિ પરિવૃત્તિને પામે છે. નવલકથાના સંપ્રદાયરૂપની સંજ્ઞાને વ્યાસવનો પણ અહીં પ્રપન્ છે. નાંચી મેજી લાગતી કથાકતને-ધાસનાં તણખાં; બિથાવનની પાંચમી સિંદની, સદીજૂનું એલમદસ-પ્રતીકનું રૂપ આપીને જુદે જુદે પ્રસંગે; જુદાં-જુદાં પાત્રો પરલે એના વડે નવા નવા અર્થવિસ્તાર સાધીને એનાં આંદોલનોને વહેતાં કરી મૂકવાની શક્તિ આપજુને અહીં દેખાય છે. એનો અજુકાર આ પહેલાંની નવલકથામાં હતો ખરો, પણ અહીં એ વિકસેલે સ્વરૂપે બેવા મળે છે.

હાવર્ડ એન્ડ તો વિષય તો, માનવમાનવ વચ્ચેના વ્યવહારનો, સમાતન વિષય છે. પણ આ વિષય અનંત

દશરથાચારી ભરેલો છે. 'ધ હોંગ્રી જર્ની' માં આસેલ કહે છે તેમ કેટલીક વ્યક્તિઓની સત્તા ધસ્તવિક હોય છે તો કેટલીક વ્યક્તિઓની સત્તા આભાસી હોય છે. આપણે, આપણી માંદગી કલ્પનાને વશ થતીને આપણને અભિમત એવો અધારોપ એના પર કરીએ, એને આભાસી રહે એના હોઈએ છીએ. એ નવલકથાની નાવિકા એમિસ રિક્કિએ એના પર કરેલા આના અધારોપથી આવું આભાસી રૂપ પામે છે. તેની જ રીતે જ એ રૂઝ વીથ એ બ્લૂ મીનિંગ સેલિશ, જેની જોડે નક્કર બ્લુહાર ચલાવી શકાય એને ચાલી શકાય એવો ચાલુસ નથી. પટેલી નવલકથામાંના ફિલિપનો જ એ લાઈ છે. એવા આલુસ જોડે બ્લુહાર રાખેલા એ અનેક પ્રકારની સુકુંલતા ઊભી કરે. આમ, ઉપરિચિત છતાં વાસ્તવમાં અનુપરિચિત અને અનુપરિચિત છતાં પ્રભાવ વિસ્તારવાની દૃષ્ટિએ ઉપરિચિત એવા પાત્રો ફોર્સ્ટરની નવલકથામાં આવે છે ને હાવર્ડ એન્ડ મે પશુ એવા પાત્રો છે. આ ઉપરાંત, એક ત્રીજી કોટિની પાત્રો પણ ફોર્સ્ટરની નવલકથામાં આવે છે. એ પાત્રોની ઉપરિચિત આપણને, વાચકને, તો ઉત્કટ રીતે પ્રતીત થતી હોય છે, પણ એ જ વાર્તાસિદ્ધિનાં પાત્રોનો એમના પ્રયત્નો પ્રતિભાવ મેળો કે ઉત્કટ હોય છે.

હોગોસિક દૃષ્ટિએ નહિ પ્રભુ વસ્તુ... ધ, એમ. ફોર્સ્ટર

વિકાસની શક્યતાની દૃષ્ટિએ આ કૃતિનું કલક મોડું છે. અહીં પરદેશ જવાની જરૂર નથી, પણ જર્મન પિતા અને અંગ્રેજ માતાથી થયેલી બે મુલતીઓ માર્ગરિટ અને હેલન રહેલેલ કોમાં છે. એ બંને બહેનો આધુનિક વિચારસરણી ધરાવતી, હુદિશાળી, સંગીતાર્કિકાળની શોખીન અને ઉદારમતવાદી છે. સમાજરચના અને રાજકારણના પ્રશ્નોનો પણ એમને અભ્યાસ છે. અહીં આ બહેનો એન્ડ હોડે અધ્યમ વર્ગના ઉપલા ધરના સાધનસંપન્ન, કાયદેસર, વ્યવહારમાં સફળ અને સમાજમાં પ્રભાવ ધરાવનાર વિદ્વાન્ન કુટુંબના સંપર્કમાં આવે છે (એ સંપર્કમાં આવવાનો પ્રથમ બનાવ દેવળમાં બને છે તે જુ

સચક છે), તો બીજી બાજુ અધ્યમ વર્ગના નીચલા ધરને હોડે દિયોનાડ જાસ્ટ જોડે સંપર્કમાં આવે છે. (એ પ્રથમ સંગીતના બલસામાં બને છે.) એ માંદગી, જરીબોમાં ધસી પડવાની અણી પર આવેલા, વીમાકંપનીના કારકુન છે, ને વધારામાં ટુરમિઅલ, હુદિલીન પોકાળ કોઈદર્પ ધરાવનાર, મુલતીને પરણેલા છે. પણ આ નવલકથાની આખીય સહિમાં સૌથી વિશેષ પ્રભાવ વિસ્તારનાર અને સંચાલક બળરૂપે કામ કરનાર તો છે રુથ વિલકોક્સ. પણ ફોર્સ્ટરમાં ઘણું બધું બને છે તેમ, એ નવલકથા આજળ વધે તે પહેલાં ચતુર થાય છે. એ વિલકોક્સ કુટુંબમાં પરણી છે, પણ એવું માનસ જુદા જ પ્રકારનું છે. એને ધરતીની ને કુટુંબના જૂના ધરની ધાપ છે. ધર એ એને મન દેવળ નિવાસસ્થાન નથી. આથી હાવર્ડ એન્ડ એન્ડ એ આ વાર્તામાં વિસ્તરીને ઇસ્ટેન્ડ જની રહે છે તે એ ઇસ્ટેન્ડ કોનું એવો પ્રથમ કેન્દ્રસ્થાનો રહે છે. ફોર્સ્ટરને નંદરવાસીઓની કૃત્રિમ જીવનરીતિ માટે સમભાવ નથી, એનો સમભાવ રુથ વિલકોક્સ પ્રત્યે છે તે સ્પષ્ટ છે. પરંપુરીની લીસીતુરી હરિયાળા તેથી જ તો આ વાર્તામાં, અતીકનું પદ પામી શકે છે. નવલકથાના પ્રારંભમાં જ આપણે રુથને હાથમાં પાસનાં તથા બધાં લઈને એને વેરતી વેરતી જતી જોઈએ છીએ. એ હુદિના પર, મદાર માંધીને ચાલતી નથી. જૂતકાળ અને એ જૂતકાળ પાસેથી

પ્રામ થતી સાહજિક સૂઝનું એને મન ઘણું મદત્ત છે. વિલકોક્સ બધાં જોરકામાં પુરાઈને ધધાના કાવાકાવામાં રમ્યાપ્રમા રહેનારા આદમી છે. આ હરિયાળી અને ખુલ્લી હવા એમનાથી જીવવાની નથી, સરખાતમાં એક વિદ્યોલકારક કાવાવ બને છે : હેલનને ચોસ 'હાવર્ડ એન્ડ ના બગીચામાં ચૂમી લે છે તે એમાંથી જન્મ અટપરી પરિસ્થિતિ ઊભી થાય છે, પણ રુથ વિલકોક્સ પોતાના પ્રભાવથી અને સાહજિક સૂઝથી અસ્થિજનીય રિચિતિને નિર્ધારે છે ને બજુ કમ્પ જ ન બન્યું હોય તેમ ઝૂળીને ફૂલ સંધે છે.

હો અને પુરુષ વચ્ચેના સંબંધો પણ માનવસંબંધની

સંકલતામાં વધારો કરે છે. હેલન ખોલ તરફ આકર્ષણ છે તે સ્ત્રીસહજ, પુરુષની અખનાથી. એના પિતા નથી, તે એના બાઈનો ઉછેર મદદની નેમ થયો નથી. આથી પુરુષની અખના બને ઘડેનોમાં પ્રગળ બને છે. એ અખનાને વચ થઈ તે પોતાના પ્રિય ખ્યાલો સાથે થોડી બાંધેલા કરવા પશુ એ તૈયાર થાય છે; જશુ, એલે યુખન ક્યુ" તેને બીજે જ દિવસે પોસને વિરો સેવેલો પોતાનો ખ્યાલ એક પોકળ પ્રાંતિ છે, તે હેલનને સમર્થ બધ છે. હેલન સાથેના સંબંધની વાતનો ઉલ્લેખ થતાં ખોલ હોબીલો પડી બધ છે. હેલન આ સાફ કરી ચકતી નથી, ને આ પ્રસંગની પ્રતિક્રિયા રૂપે એ વિલકોક્ષ કુટુંબને ધિકારતી બની. બધ છે, તે આ જ બનાવ એને સિયોનાડ" બારટ તરફથી ખેચી લઈ બધ છે. રુઘના મરણ પછી એના પતિ હેલિ વિલકોક્ષને બંધવા મળે છે કે "હાવર્ડ્ઝ એન્ડ" વિલકોક્ષ કુટુંબને નહિ, પણ મામરેટને મળે એમ એ મરણ વખતે લંખા મળે છે. આ વાત હેલિ તથા એના પુત્રો સુધી રાખે છે. આમ જોઈ એ તો રુઘ અને મામરેટમાં આજુ સામ્ય નથી. બંનેનાં મુલ્યો બુદ્ધા છે. મામરેટ નમરજીવનની નીપજ છે, એને તળપડી જીવનરીતિ જોડે કરો સંબંધ નથી; તેમ છતાં મામરેટ અને રુઘ અકળ રીતે એકબીજા પ્રત્યે આકર્ષાતાં હતાં, એ બંને વચ્ચે વ્યક્તિવ્યક્તિ તરીકેના સંબંધની શકતા હતી. આથી જ રુઘના મરણ પછી પહેલીવાર, મામરેટ બમ પડી રહેલા અવાવરુ "હાવર્ડ્ઝ એન્ડ" ને જોવા બધ ૮ ને પ્રશ્નિયાં આગળ જોઈ નીકળેલી વનસ્પતિનું ઝૂમણું તોડીને બારણું જાણે તેની શરતે જોતા હોય છે ત્યારે રુઘની નોકરડીને એનામાં ને રુઘમાં એટલું તો સામ્ય લાગે છે કે એનાંથી મોલાર્થ બધ છે કે "તમે, શ્રીમતી વિલકોક્ષ ?" ને મામરેટ જશુ આશ્ચર્ય થી જોતો પડ્યો પાડે છે : "હું, શ્રીમતી વિલકોક્ષ ?" ને આ વાત સામી પડે છે. હેલિ વિલકોક્ષ મામરેટ જોડે પરલે છે. આ હેલન કોયે સ્વીકારતી નથી, ને એની ઉપ પ્રતિક્રિયા રૂપે સંસ્કારવાંબધુ, પશુ પુરુષ તરીકે સાવ માંદલા, સિયોનાડની નીપજ એ વળે છે. અહીં એક બીજી વાત. જહાર આવે છે. આ જ સિયોનાડની પત્ની જેડી હેલિ વિલકોક્ષની એક સમયની રખાત છે. હેલિ સિયોનાડનો સર્વનાથ કરવામાં કારણશ્રુત બને છે; એની સહર નોકરી છોડાવતે એને બીજી નોકરીએ વળગાડે છે, તે નોકરી છૂટી બધ છે. હેલિની દીકરીના લમપ્રસંગે હેલન એને મદદ મેળવવા માટે પોતાની

સાથે ખેચી લાવે છે, પણ જેડી હેલિની રખાત દ્રવી એની બધ થતાં સામરિટ એ મદદ આપવા દેતી નથી. હેલનને આશ્રય આપવા સંબંધમાં મામરેટ અને હેલી વચ્ચે મતભેદ જોગો થાય છે. સૈનિકોની કબર ઉપર, મયેલી ટેકરીના પર જનાયેલા ધાસમાં બેસીને આ સંબંધમાં બંને વાત કરે છે. "હાવર્ડ્ઝ એન્ડ" ની ચાવી ધાસ વચ્ચે પડી રહી છે. મામરેટ અણમણપણે ધાસમાં એની આંગળીને રમકડી રહી હોય છે, ત્યાં એ ધાસ સળગવડું હોય એવો એને ભાસ થાય છે ને આખરે વિલકોક્ષ "હાવર્ડ્ઝ એન્ડ" માં હેલનને આશ્રય આપવા તૈયાર થાય છે. હેલનને સિયોનાડથી ક્યેલું સંતાન પશુ એ ધરમાં આજય પામે છે. આમ, ધડીશરને માટે વિલકોક્ષ, રસેલેશ અને બારટ—એલે કુટુંબો "હાવર્ડ્ઝ એન્ડ" માં રથાન પામે છે. પશુ એ આજુ ટકવું નથી. સિયોનાડ પોતાના હેલન સાથેના લગ્નબાહ્ય સંબંધથી પશુતાપમાં બળતો "હાવર્ડ્ઝ એન્ડ" માં આવે છે. બીજાની નીતિની ચોક્કસ કરવાના સ્વભાવવાળો હેલિનો પુત્ર ચાર્લ્સ એને ફટકારવા રસેલેશ કુટુંબની પુરાણી તરવારની છુટી બાજુ એના પર ઉમારે છે ત્યાં હલ્લ બંધ પડવાથી સિયોનાડ મરણ પામે છે. એના પર પ્રાણધાતુ કુમસો કર્યાના આરોપસર ચોક્સ જેલે બેસે છે. મામરેટને બાળક જન્મતા નથી ને આખરે "હાવર્ડ્ઝ એન્ડ" મામરેટ પસેલો હેલન પસેલે; અને હેલન પસેલો એના પુત્ર પસેલે બધ એથી પરિસ્થિતિ નીપજ આવે છે. આમ રુઘની લાવનાનો વિગળ થાય છે. પશુ એકેકે લમ સુખી નીપડતું નથી. વ્યક્તિવ્યક્તિના સંબંધની વાત આખી અટપડી છે, એવું જ બધે લાન કરીવતે ફાસ્ટર અટકી બધ છે. સિયોનાડ બ્યારે મરી બધ ૮ ત્યારે પડતો પડતો એ પુસ્તકોની અલશાર્થ તો આધાર લે છે, ને એમાંનાં પુસ્તકો એની ઉપર પડે છે તે જય સ્વચ થતા હા. એ પુસ્તકોએ જ એનામાં જીવન વિરોષથી થયું અપેક્ષાઓ જોડી કરી હતી, પણ જીવનમાંથી એ બિચારાને બહુ થોડું મળ્યું !

આમ ધાસનાં તણખલાં, મામરેટ "હાવર્ડ્ઝ એન્ડ" માં ગવેરી છે. ત્યારના એના હાથમાંના જગલી વનસ્પતિનાં ઝૂમણાં, સૈનિકોની કબર પરની ટેકરી પરનું ધાસ, ધાસમાં પડી રહેલી "હાવર્ડ્ઝ એન્ડ" ની ચાવી, એ જ ધાસમાં પડીને રમતો હેલનનો પુત્ર અને અંતમાં આવતે વેઈ ધાસ ખૂબ થયું વધશે એવો હેલનનો ઉદ્ગાર—આમ આ પ્રતિક્રિા વિસ્તાર અહીં દેખાય છે ને અંતમાં વિલકોક્ષ કુટુંબનાં

મૂલ્યોની વિરુદ્ધતાં મૂલ્યોનું એ પ્રતીક જની રહે છે. તળપદી સંસ્કૃતિ, વ્યક્તિ વ્યક્તિ વ્યક્તિના સંબંધો, ધર્માદારી ને તત્ત્વાદક દુનિયા સામેનો હેલનનો જળવેલો, લિયોનાર્ડ બાસ્ટના પ્રતિનિધિરૂપ હેલનનું જાળક - આ જવાને સાંકળનાર પ્રતીકરૂપ આ ધાસ જની રહે છે; અને એને જ કારણે, રુથની 'મૂલિ' મહિમાવંતી જનીને આપણી દષ્ટિ સમક્ષ તરવરી રહે છે.

આવો જ પ્રતીકાત્મક ઉપયોગ ફ્રેડરિક ગિથોવનની પાંચમી સિમ્ફોનીનો કરો છે. જુદી જુદી વ્યક્તિઓ એ સંજીત સાંભળતી બેઠી છે, એની દરેકના પર જુદી જુદી પ્રક્રિયા થાય છે. લેખક એની હેલનના પર થતી અસરના રાજ સૂચક રીતે, આપણે જાણ - એ એ છે. સંજીતની દરોવલી શરૂ થતાંની સાથે જ ભણે વિશ્વના વિશાળ પટ રાજૂતોની વજીર ત્યાંની જતી દેખાય છે, એ જૂતોમાં કશું બાકસ હેલનને દેખાતું નહોતું, પણ એ કારણે તો એ જૂતાવળ હેલનને વધારે જિજ્ઞાસુથી લાગતી હતી. આ દુનિયામાં એકથર કે પરાક્રમ જેવું કશું નથી એવું જ ભણે એમની મુખમુકા સૂચવતી હતી. વચમાંના વિરામ પંક્તિ વળી પાછી એ જૂતાવળ પ્રગટ થઈ. હેલન એને પ્રતિકાર કરી શકી નહિ, એને બધે પોકળ થયું અને બધી પ્રતીક દેખાઈ. ત્યાં ગિથોવન ભણે એક પ્રગટ દુઃકારથી એ જૂતાવળને લંકારી મૂકી; તેવ, દેવક્ય માનવો મે એકથરની કરી કરી કષ્ટિ હેલનની આંખ સામે વિસ્તરી ને એ બધું સંવેદન છે કે નહિ તેની ભણે આતરી કરવા હેલન હાથ લાગાવેલો પથ્ર મળે એને થયું; તો પછી પેલી જૂતાવળ હતી જ નહિ કે જી અનની કાર્યરતા અને અજ્ઞાતામાંથી જ ઉદ્ભવી હશે વિલકાસ કદાચ એમ જ માને. પણ ગિથોવનને મન પડ્યું એ જૂતાવળ સાચી હતી. આ એકથર સૂચક દરોવલીમાંથી જ જૂતાવળનો લેખકાર સંભળાવા લાગ્યા ને એક જૂત, બીજું જૂત - ફરી આખી હાર મૂમવા લાગી - ગિથોવન ફરી બીજી કુતારથી એને દૂર કરી, પણ એ ફરી આવતાની રીતે હેલનની આ પ્રતિક્રિયાને આખી વાતાના વર્ણ સાથે મૂકી રીતે સાંકળી દઈને ફ્રેડરિક એની સફમ કલાદર્શિને પરિચય આપ્યો છે.

છેલ્લી પાંચમી નવલકથા : 'એ પેસેજ ટુ ઇન્ડિયા'

ફ્રેડરિક એલ્લી નવલકથા : 'એ પેસેજ ટુ ઇન્ડિયા'

છેક ૧૯૨૪માં પ્રસિદ્ધ થઈ. ફ્રેડરિક નવલકથાના કેન્દ્ર સમસ્થાને એ જાને તેટલા વધુ જીજ્ઞાસામાં બર્ષ ને નિરૂપે છે. આ નવલકથામાં ફ્રેડરિકનાં પાત્રોને, ભારત સુધીની લાંબી યાત્રા કરીને, જુદી જ પ્રજા અને જુદી જ સંસ્કૃતિના સંપર્કમાં આવવાનું બને છે. ગંગાના ઉપલાણ પર આવેલું ચંદ્રપોર ઘટનાનું સ્થળ છે. એમાં એક જાણુ હિંદીઓની ખલજાદી વસતિ છે તો બીજી જાણુ અંગ્રેજ અમલદારોનું, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના પ્રતિનિધિરૂપ, નાનકડું જૂથ છે. આ ચંદ્રપોરમાં બોક્સાઈટ કે ગ્રિમ્સનાં સિંકણ પામેલા હિંદીઓ પણ છે.

આવા ચંદ્રપોરમાં છલેડયો બે મલીએ આવો પહેલો છે : ચંદ્રપોરના એક અંગ્રેજ અમલદાર મેનીની મા મિસિસ મૂર અને શેની સાથે પરણવા છત્તીનાર એડેલા. એમને સાંચું હિંદુસ્તાન ભણે બહુવચની હમ્મજ છે. આ મિસિસ મૂર તે આખી નવલકથાઓમાંની ફેરસિસ, શાફેટ, રિથિ એલિયેટની માતા, રુથ વિલકાસ - આ જવાની સગવળ છે. એ પાત્રોનું પૂર્ણ વિકસિત રૂપ ભણે ફ્રેડરિક આ નવલકથામાં આપે છે. છલેડયો સરકારવારસો ને નીતિની લાવના તો એના યોદ્ધામાં છે જ, પણ તે ઉપરાંત એને પોતાનું આશુ આંતરિક જીવન પણ છે, જે પાછળથી વધુ મહત્વ ધારણ કરે છે. વિજેતાના વિશિષ્ટ અધિકાર ભોગવવાની શૃષ્ટિ, બધિયાર મન, આપણુદી અને શાસક તરીકેની શાસિત પ્રત્યેની અસહિષ્ણુતાનો એ વિરોધ કરે છે.

ચંદ્રપોરમાં બે વ્યક્તિઓ - એમની પ્રત્યે ચંદ્રપોરના અંગ્રેજ સમાજ બહુ વિશ્વાસની નજરે નેતો નથી - નેડે આ બે બીએ સંપર્કમાં આવે છે. એ બે વ્યક્તિ તે ડો. અગ્રીઝ અને કોલેજના પ્રિન્સિપાલ ફિલિંગ. ડો. અગ્રીઝને પરિચય મિસિસ મૂરને ચરિત્રમાં થાય છે. એ વખતે અંગ્રેજ સમાજમાં કંઈક અપમાનિત થઈને એ ધૂષવતા હોય છે. મિસિસ મૂર એની પ્રત્યે સમજાવ બતાવે છે ને એમાંથી સહવાણ જન્મે છે. એડેલા પણ આ રીતે એના પરિચયમાં આવે છે; અંગ્રેજ સાથેના સંબંધની ભૂમિકાનાં સ્વપના બોધને ઉત્સાહિત થઈ ને ડો. અગ્રીઝ મરાઠાની ગણતું પક્ષનું જોડે છે. આ પર્વતમાં પ્રોફેસર જોડેલા અને ફિલિંગ પક્ષ બેડાવાનો હોય છે, પણ ગાડી ચૂકી જવાથી તેઓ બેડાઈ શકતા નથી. મરાઠાની એક ગુલામ મિસિસ મૂરને વિશેષાકાર સ્વસ્થમ અનુભવ થાય છે ને એ

અગ્રીજ અને એડલાઈડ એકલી પડે છે. એં દરમિયાન એડલાઈડ અગ્રીજ સાથે આત્મીયતા અનુભવીને એને રોની પ્રત્યે એ હવે ઉદાસીન છે એમ કહે છે. એ ગુફામાં અધારામાં એના બાથનોડકુલસર્નો પછી કાઠિ બેઝે છે. આથી એને વહેમ નય છે કે અગ્રીજે જ એના પર બળાકાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આવા આરોપને કારણે ચન્દ્રપોરની અગ્રીજ પ્રખ વિરે છે. એ લોકો તો અગ્રીજને અપરાધી માની જ ચૂક્યા છે - એમાં બે અપવાદ છે : ફિલિંગ અને મિસિસ મૂર. ફિલિંગ તો પોતાના મતની સ્પષ્ટ રીતે બહુ જણ કરે છે ને એ કારણે અગ્રીજ સમાજથી તરછાડાય છે. રોનીને પોતાની માતાના અગ્રીજ પ્રત્યેના સમજાવનો અણસાર મળતાં એને એ ઇંગ્લેંડ રવાના કરે છે, ત્યાં સ્ત્રતામાં જ એ મૃત્યુ પામે છે. અદાલતમાં કામ ચાલતાં, એડલાઈડ પ્રાથમિક હોસ્પિટલ સુધી જતાં પોતાને ઘણેલી શ્રાન્તિનો એકરાર કરે છે. અગ્રીજ નિર્દોષ હરે છે, ફિલિંગ સાચો હરે છે, હિન્દીએને આનંદ થાય છે, અગ્રીજે ધૂધવાપ છે. 'એ પેસેજ ટુ ઇન્ડિયા' તું વસ્તુ સંક્ષેપમાં આહુ છે.

પણ વસ્તુના આ સારથી નવલકથાનો કશો જ ખ્યાલ આપી શકતો નથી. એનો સાચો પરિચય મેળવવાને એના રચનાકીયલની વિશિષ્ટતાનો પરિચય કરવો જોઈએ.

પશ્ચિમી સગીતના પ્રકાર સોનાટાની જેમ આ કૃતિ છુદા છુદા જણ ખડોની બનેલી છે: મરિજાદ, ગુફા અને મંદિર. ફોસ્ટરે આ ત્રણ ખડોનો સંબંધ હિન્દુસ્તાનની ત્રણ ખડોઓ સાથે પણ જોડી બતાવ્યો છે, એ હરેક ખડોમાં પ્રાવેશિક પ્રકરણો સુચનો, સંકેતોથી ખબરો છે. આ ત્રણે ખડો સંતુલિત છે, એમની વચ્ચે તાણવાણાના જેવો વિવિધ ભાત હિપસાવતો સંબંધ છે. મરિજાદના પ્રથમ ખડો પ્રાવેશિક પ્રકરણ મરાઠાઓની ગુફાઓના ઉલ્લેખથી શરૂ થાય છે; ચન્દ્રપોરની ભૂગણનો પરિચય કરાવતાં મંદિરનો - પણ ઉલ્લેખ છે. ગુફાવાળા ખીખ ખડોના પ્રાવેશિક પ્રકરણમાં મરિજાદનો ઉલ્લેખનો નિર્દેશ નથી, પણ એમાં મંદિર અને હિંદુ ધર્મ વિશેનાં નિર્દેશો પુષ્કળ છે, ને આ બધું એ ખડોના નિર્દેશના મિલનના વિરોધમાં છે; હિન્દુ ધર્મ કે ખ્રિસ્તીયો પણ પ્રાચીન સમયના ભારત સાથે આ ખડોના સંબંધ છે. મંદિરવાળા ત્રીજા ખડો પ્રાવેશિક પ્રકરણ પહેલા ખડોના પ્રાવેશિક ખડોની જેમ ગુફાનો નિર્દેશ કરે છે અને એમાં, અગ્રીજના કામને પરિણામે, ઉલ્લેખો, તાર

પ્રાધાન્ય મોજવે છે. અહીં નિર્દેશો તેથીય વધુ સંકુલ આ ખડોની રચના છે. ચાંત્રિકરીતે ઉપખલેલી કે આતુરીય રચેલી આ કાઠિ કરામત નથી; એની સંકુલતા તે સમગ્ર સપ્રાણ વસ્તુની સંકુલતા છે. આ સંકુલતા વસ્તુના વિકાસ સાથે વધુ ને વધુ સંકુલ બનતી નય છે.

કાઠિ ધુમ્મટમાંથી અગ્રીજને આવતા પ્રતિબિંબની જેમ આ નવલકથામાં શબ્દો, ઘટનાઓ અને વિચારો પ્રતિબિંબ રૂપે પરાવર્તિત થઈ આવ્યા જ કરે છે. આ પડખાની લીલા બેના બેની છે. આ નવલકથામાં આવતા બધા પાડખા બેન્ડરમાં મરાઠાઓની ગુફામાં મિસિસ મૂરને સંબંધિતો પડખો રહ્યો છે, એનો આકાર કદી રીતે કમર: ઉપચિન થઈને આવે છે તે જોઈએ: ચન્દ્રપોરના કલેક્ટરે હિન્દીએ સાથે હળનાશબ્દના મારે એક મેળાવડો યોજ્યો છે. એમાં એડલાઈડ અને મિસિસ મૂર બે હિન્દી સ્ત્રીઓ સાથે ભળવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પણ બધું જ લક્ષ્યાંકની પડખા પાડતી દીવાલમાં સળી નય છે. આ પ્રસંગ પછી હિન્દુસ્તાન આવ્યા પછી પોતાના જીવનમાં ઘણેલા ફેરફારો મિસિસ મૂર વિચાર કરે છે (વારે એને લાગે છે કે અત્યાર સુધી સેવેલા ધર્મ, કંઈક વિરોધા બધાઓ, જેમ એક પડખો ધોમે ધોમે વિસ્તરીને આઠો વળાને આખરે લોપ પામે તેમ, દૂર ને દૂર સરતા લાગે છે. ત્યાર પછી પ્રેફેસર, જોડખોલે, ચાપાણીની સલાના અંતમાં, શાંતીય સુગીત, ગાય છે. એના ખાંતની અસર આ પરદેશી શ્રોતાઓ પર એવી તો મગબની થાય છે કે મરાઠાઓની ગુફાના પર્વતને જવાબ દિવસ સુધી એમાંથી એઓ મુક્ત થઈ શક્યા: ભોલ નથી. પછીથી મરાઠાઓ જતી ધોમી ગાડીને એકસરીલી અવાજ પણ એડલાઈડ અને મિસિસ મૂરને મુઝી નાંખે છે. એની પાસેના જ પાટા પરથી મીસ નાંખીને દોડી જતા કલકત્તા મેલને સમગ્ર શકાય તેમ છે, પણ હિંદના જેવો જ અરપટ ને અકળ આ એકસરખો 'મોમ્પર મોમ્પર' અવાજ કળ્યો જતો નથી. મરાઠાઓની ગુફામાંથી પડખાને સાંભળીને એડલાઈડ અને મિસિસ મૂર અકળ રીતે અસ્વસ્થ બને છે. આ અસ્વસ્થતાને જ કારણે એડલાઈડ અગ્રીજે એના પર બળાકાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, એવી ભાંતિમાં પડે છે. પણ સોયી વધુ જોડી અસર મિસિસ મૂરના પર પડે છે. મુઝી તો આખું વાક્ય પડખામાં જેમનું તેમ બોલવાનારે પાછું સળે છે. પણ આ ગુફામાં તો અર્થ પૂર્ણ મર્યાદા કરે, દિલસહીના મર્યાદાનું વાક્ય ઉચ્ચારે, એનો

બધા જ અર્થ લેવા પામીને કેળા નિરર્થક 'બોમ્બોઈમ' નાદ રૂપે પાછો આવે છે. આથી મિસિસ મૂર વિચારે ચઢે છે. એના જીવનના દૃઢ પ્રાયશ્ચ માન્યતાઓની બધી કાંકરી આ પડવો ખેરતી નાંખે છે; એ બધા ભેદ જુસી નાંખે છે, જીવામાં જીવી કાવ્યપ્રાપ્તિ કે અપ્રતીક્ષિત સિસકારો-પડવામાં એ સૌંદર્ય એક જ પરિણામ! આથી ભૂત, સ્વર્ગમાન અને ભવિષ્યનો બધો જ અર્થ બંને બૂંસાઈ ગયો. 'હાલજી એન્ડ યાં બિથાવનનો પાંચમી સિમ્ફની સાંભળતી હેલનની પ્રતિક્રિયા સાથે આ સરખાવવા જેવું છે. ફિલ્ડિંગ પણ આ પડવાને, મિસિસ મૂરના મરણ પછી, સાંભળીને ઉદ્ધાર કહે છે: "મૂળ ખનિ ગમે તેવો નિરુપદવી હોય, એનો પ્રતિધ્વનિ ઉમેશાં અનિરૂપ બની રહેવાનો!" અવાજનો બાદ, કોર્ટમાં કેસ ચાલતો હોય છે ત્યારે, ફરી આપણને જોવા મળે છે. સાક્ષી-પુરાવામાં કોર્ટમાં મિસિસ મૂરનું નામ દેવાય છે ને કોર્ટના કમ્પાઉન્ડમાં જોલેસુ, રોયલ્. એ નામનો અપખંડ ઉચ્ચાર 'એસિસ, એસમર'—જોકે કોર્ટ દેવીનું નામ હોય તેમ રહે છે. આ રહ્યુંની બહુઈ અસર, એટલા પર થાય છે, એ ભાતિયુક્ત થાય છે, ને અગ્રીક પરનો આરોપ પાછો ખેંચી લે છે. આ બધું પત્યા પછીથી મિસિસ મૂરનાં બીજાં બે સંતાનો સાથે નિકટતા સખ્યા પછી, એકવાર મદિરમાંથી 'રાધાકૃષ્ણ રાધાકૃષ્ણ રાધાકૃષ્ણ રાધાકૃષ્ણ' નો ભવ સાંભળે છે. બે ભવની વચ્ચેના અવકાશમાં એણે કોર્ટમાં સાંભળેલા મિસિસ મૂરના નામનું રહ્યું એને ફરી જાણાય છે.

આવું જ બીજું વિસ્તરે જતું પ્રતીક તે ભમરી ને મધમાં ખીનું છે. અગ્રીકને મરિજદમાં મળીને આવ્યા પછી મૂર વજ ઉતારીને ખીંટીએ ભેરવવા ભવ છે, ત્યાં ખીંટી પર નિદ્રાધીન થયેલી ભમરીને જુએ છે. મિસિસ મૂરને થાય છે કે હિંદુસ્તાનનાં ફીટ, પતંગ કે પ્રાણીને ધરત્યારનો વિવેક જ નથી. આ ભમરી અહીં નિરતિ સતી છે, બહાર શિયાળવાં રહે છે ને એનો અવાજ ફરીથી આવતા પડવગમાં લાળી ભવ છે. એ ભમરીને ઉદ્દેશીને અત્યંત ગદ્ય સંબોધન કરે છે. ભમરી તો ભગતી નથી, પણ એ સંબોધન રાત્રિની અસ્વસ્થતાને બાંહે કે હલકાકી દેવાને બહાર વિસ્તરે છે. મુસ્લિમમાં જતાં પહેલાં મિસિસ મૂર અગ્રીક અસહાયોની દેલગમીથી કંટાળીને આવી હોય છે. ત્યાં હિંદીઓને પ્રવેશ નથી; ત્યાંથી એ મરિજદમાં ભવ છે. ત્યાં કોઈ અગ્રીક

જતો નથી. ભમરીને કરેલું સંબોધન મિસિસ મૂરના ભેદ-ભાવને માટેના અચૂકમા અને સાહજિક સદ્ભાવને વ્યંગિત કરે છે; તે એની સાથે સંભળાતો શિયાળવાનો રહ્યાનો અવાજ અને પડવગનો અવાજ ભવિષ્યની આપત્તિનો સૂચક બની રહે છે. મિસિસ મૂરના મરણ પછી જોડાયેલો બધાં ધરે છે, ત્યારે મિસિસ મૂરનું રમરણ યતાની સાથે ભમરીનું પણ એને હર્ષન થાય છે. આ રીતે ભમરીથી તે છેક બહુ સુધીની સર્વવ્યાપી એકતાનો ભાવ એના ચિત્તમાં ઉદ્ભવે છે. જોડાયેલોના મિસિસ મૂર સાથેના સંબંધ પાછળની રહસ્યમય ભૂમિકાનું પણ એમાં સૂચન છે. વળી ધરવરના રાખ્યમાં કોને પ્રવેશ મળે, એની પાદરીઓ સાથેની ચર્ચામાં કોઈ અન્યકમાં પૂછે છે કે ભમરીને પ્રવેશ મળે ખરી? ત્યારે પાદરી કહે છે, જો આપણે ભમરીને સૂકાં એમાં પ્રવેશવા દઈએ તો પછી આપણું શું મહત્વ રહ્યું? જોડાયેલોને મન કરાવના નિવેધ નથી, બહામાં જવાનો જ સ્વીકાર છે. તે વિરોધ ભાવે મિસિસ મૂરને તરત યાદ આવે છે. છેલ્લે ભમરીના કંબળા પીડાતો મિસિસ મૂરનો પુત્ર રાફ્સ અગ્રીક પાસે સારવાર માટે આવે છે, ત્યારે નવાબના પુત્રના પર અગ્રીક દાકતરે બેપરવાઈથી શસ્ત્રક્રિયા કરેલી, તેનું વેર લેવાની એને વૃત્તિ થઈ આવે છે; ત્યાં રાફ્સ બોલી જો છે: "તમારા હાથ નિર્દય છે." ને તરત જ અગ્રીકને મિસિસ મૂરનું રમરણ થાય છે ને અગ્રીકનાં મનમાંથી વેરના ભાવને બૂંસી નાંખે છે. અગ્રીક એને પૂછે છે: "કોઈ અન્યપણે જોઈને તમને એ તમારી પ્રત્યે મિત્રભાવ રાખે છે કે કેમ તેની ખબર પડી ભવ છે ખરી?" રાફ્સ સરળ જવાબ આપે છે: "હા." ને અગ્રીક કહે છે: "તો તો તમે અમારા જેવા જ છો." આ બોલ્યા પછી એને શદ્દ આવે છે કે મરિજદમાંની મિસિસ મૂર સાથેની પહેલી મુલાકાત વખતે એણે મિસિસ મૂરને આ જ વાક્ય કહેલું ને એ સહે જ મૂળ જો છે.

અહીં પણ આનંદીમાનની વચ્ચેના સંબંધની જ સમરથા છે. માર્ગરેટ અને રુથ વચ્ચે જેમ અગ્રીક પ્રકારનો સંબંધ હોતો, તેમ અહીં અગ્રીક અને જોડાયેલોના મિસિસ મૂર સાથેનો સંબંધ છે. ફિલ્ડિંગનો પણ મિસિસ મૂર સાથેનો આવો સંબંધ છે ને એની પુત્રી રોલા સાથે એ પરણે છે, ત્યારે એ વધારે દૃઢ બને છે. પણ અન્ય નવલકથાની જેમ અહીં પણ એમનું દાંપત્યજીવન ગ્રીષ્મ ઘટના બની રહે છે. આયુસ માણસના મિત્રન વચ્ચે કેટલા અતરાય છે! પ્રજા અને પ્રજા

વચ્ચેનો બેદ, સ્ત્રી અને પુરુષનો વિગ્રમદ, સંસ્કૃતિ અને સંસ્કૃતિ વચ્ચેનો બેદ, અરે ખુદ એક જ માણસની અંદર અટવાતાં વિરોધી વ્યક્તિત્વોએ જોશ કરેલો બેદ । આ બધામાંથી રસો કરીને માણસ માણસને મળતા થોડે છે, એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં, એક ખંડમાંથી બીજા ખંડમાં, એક હદવધી બીજા હદવધાં, પણ આખરે બને છે શું ? આ નવલકથાનું છેલ્લું દર્શ્ય જુઓ. ગ્રુપતિવિસ્મન જોવા પછી અગ્રીક અને ફિલિંગ બોડા પર પાછા ફરતાં હોય છે. અગ્રીકને એકાએક ફિલિંગ માટે આત્મીયતાનો ભિન્નકા આવે છે ને એ પોતાના થોડા ફિલિંગની પાસે લઈ જઈને જાણે એને ભેટી પડવા છાં છે. પણ કેમ જાણે બોડાને એ ગમતું નથી, ધરતીને એ ગમતું નથી, કુરંગમાંથી પસાર થતી એ સાંકડી નળીમાં બે થોડા સાથે સાથે ચાલી શકે એમ જ નથી. ને જાણે નીચેનાં મંદિરો, મહેલો, તળાવ, જેસ, પક્ષી બધાં એક સાથે બોલી જો છે “ના, હમણાં નહિ,” ને જાણે આકાશમાંથી એવો પડલો પડે છે “ના, ત્યાં નહિ.”

મિસિસ મૂરને પણ શું માણું ? એની દૃઢ અદ્વાની, ખ્રિસ્તી ધર્મમાંની આરવાની જડ મરાપારની ગુદામાંના પડખાને સાંભળતાં હાલી જીડી, ગોએબોલેના પરિચયથી એ વધુ વિશાળ રહસ્યની સમુદાય બની, પણ એને કશી ઉપલબ્ધિ થાય તે પહેલાં તો હિંદુસ્તાનમાંથી ને આખરે જિંદગીમાંથી એને ફોર્ટરે વધાવ કરી દીધી. જે એ ન પામી તે એનાં સ્મરણથી અન્ય પામે છે । આવી છે જીવનની વિચિત્ર દ્રવ્ય । છેલ્લી વેળાએ મુંબઈ જતાં મિસિસ મૂર માદીમાંથી આસિરગદ ને જુએ છે ને પેલા ગુદામાંના પડખાના વિચારમાં એને જલ્દી જાય છે, ત્યાં માદી વળાંકે છે ને ફરીથી આસિરગદ એને દેખાવા માંડે છે. એને બીજાવાર જોતાં મિસિસ મૂરને લાગે છે કે જાણે હિંદુસ્તાન જ ફોર્ટ કહેવી રહી ગયેલી પાલ પાદ આવતાં કહેવા આવે છે. એ વિચારમાં પડી જાય છે ને એને લાગે છે કે આસિરગદ કહી રહ્યો છે : “હું અદર્શ થતો નથી, લપ પામતો નથી, હું ફરી ફરી આવીશ.”

તો આમ અહીં નિકટ આવવાને બદલે બધાં એક-બીજાથી દૂર જતાં લાગે છે. એડેલા અને ચેની એકબીજાને પરણી ચકતાં નથી, ફિલિંગ રોલાને પરણે છે, પણ પરપણા પછી રોલાની ને એની વચ્ચેનું અંતર ફેટકું જાણું છે તે જાણે છે; ને મિસિસ મૂર તો બધાંથી - પુત્રથી, દેવચાસાથી,

વિશ્વથી ને ઈશ્વરથી - છૂટી પડીને એકલીઅટૂલી હિન્દી મહા-સાગરને તળિયે બેસે છે ।

વાર્તાના પ્રારંભમાં જ જુદાં જુદાં પાત્રો પ્રત્યેના આપણા પ્રતિભાવોની દિશા ફોર્ટરે નક્કી કરી આપે છે ને પછી એને અનુસરીને જ આપણે આગળ નધી શકીએ છીએ. પણ અહીં વાચકને ધણા પ્રશ્ન થાય છે : શું અંગ્રેજો આવી રીતે વર્તે ? નવલકથામાં હિંદુઓ કરતાં મુસ્લિમો કેમ વિશેષ છે ? ને તેમ છતાં હિંદુધર્મનો જ ભલાવ કેમ વિશેષ વરતાય છે ? ને આખરે જુદાઈ ? ફોર્ટરે કરેલું “અંગ્રેજ અમલદારો” નું આલેખન એકાંગી છે, એવો આરોપ પણ મૂકવામાં આવે છે. હિન્દીઓનાં પાત્રો સમલાવધી ને સદલાવની સાગણીયા આલેખ્યાં છે એ સાચું, પણ એ પૈકીના ઠોઠાંનામાં પ્રભાવ પાડે એવું તત્ત્વ ફોર્ટરે ઉત્પન્ન કયું ? નથી એવી પણ એક જાણ પડે છે. સદીજૂની ગુલામીએ કદાચ એમનામાંથી એ તત્ત્વ ઉછી લીધું છે. પણ હિન્દીઓ નમળા ને સાગણીયા છે ને અંગ્રેજો ખરાબ છે, તે એકાંગી તો લાગે છે જ. પાત્રોને પ્રસંગ આવરી લે છે. પાત્રોનું વ્યક્તિત્વ એવું પ્રખળ નથી કે જે પ્રસંગોને આવરી લે. બીજી રીતે કહેવું હોય તો એમ કહીએ કે અંગ્રેજ કાર્મિક જીવી કહીતો, ફિલિંગના કરતાં કાર્મિક જીવી કહીતો ને હિન્દી અગ્રીકના કરતાં કાર્મિક વધુ વળનદાર હોવો એવું છે.

આમ ફોર્ટરની નવલકથાઓની મર્યાદાઓ રપટ છે પાત્રોનાં અકાળ સ્તંભ, ઘટનાની કેટલીક વાર કાકતાલી થોભવા અને અનુપાસ્થત પાત્રોના જ કાર્યના વિકાસ અનિષ્ફળમાં ઝડપે ફાળો. સમસ્યા અને તેના ઉકેલનું સ્વરૂપ બરાબર હોય ત્યાં એ નવલકથામાં વરવિકાસ દર્શાવવા વિરોધી પરિણામો સાથેની નક્કર અથડામણમાં આવીને બરાબર બાટ પામે એમ હમણા જાનતું નથી. વિરોધમાં પડા મુંઝેલાં પાત્રો કેટલીક વાર તુલ્યક્રુષ્ક કે તુલ્યગળ હોતાં નથી પહેલી નવલકથામંતિા છાંને હેરિટન કુટુંબના વિરોધમાં મુકાયે છે, પણ એ કશું વિધેયાત્મક નિષ્પન્ન કરી ચકતો નથી માત્ર વિરોધધરે જ રહે છે, ને તેથી જ કદાચ કેરોલન એ પાત્રી ચકતી નથી. ફોર્ટરે સત્તાધારી અને આપણુદ વ્યક્તિઓ ને બાંડે છે પણ સાચા સત્તાપાઠક કેવા હોય એની બા જાંબી આપણને થતી નથી. પુરોપણા ને સંતતિકામન [પાન ૧૩૩ ઉપર]

હેરોલ્ડ લાસ્કી :

પ્રગતિશીલ અભ્યાસી લેખક-પ્રાધ્યાપક

[જન્મ : ૩૧-૭-૧૮૮૧]

[અવસાન : ૨૧-૩-૧૯૫૦]

હાર્ડીને જન્મ માન્ચેસ્ટરમાં વૃહદી (બુ) કુટુંબમાં થયેલો. એમના પિતા નાથન માન્ચેસ્ટરના આગેવાન શહેરી અને વિનીત નેતા હતા. કાપડની આયાત-નિકાસના એમના વેપારને કારણે તેમણે ૪૯ વાર હિંદની મુલાકાત લીધેલી.

હાર્ડીનું બાળપણ ને હાર્ડિફલનું શિક્ષણ માન્ચેસ્ટરમાં જ પસાર થયું. હાર્ડીને ધાર્મિક રીતે ધા અધમજા અને સ્વચ્છ હતી.

વિદ્યાપીઠના અભ્યાસ માટે માન્ચેસ્ટર છોડી તેઓ ઓક્સફર્ડ ગયા. જ્યાં વરસોમાં (હાર્ડી વિદ્યાર્થી હતા ત્યારે) તેમને પોતાથી ૬ વરસે મોટી ફિડા (સ્ટોલેન્ડ—આસત્રોમાં સુપ્રજનનશક્તિની પ્રાપ્તિ) સાથે પ્રેમ થયો. અને આખરે એમનું લગ્નજીવન અત્યંત સરકારી સમિતિ અભ્યાસીઓનું બની મરેલી ઊઠ્યું.

શિક્ષણ પૂરું થયા બાદ, બેચોઈ સેન્સરરી સંપાદિત 'ડેલી રેફરેન્સ'ના

સંપાદનકાર્યમાં જોડાયા. ૧૨મું પ્રથમ વિષયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું, અને હાર્ડીએ લશ્કરમાં જોડાઈ જવાનું ફરમાવ્યું.

અલગત, તેમની સરીર-પ્રગતિની નાજુકતા આડે આવી. લશ્કરમાં પ્રવેશ ન મળ્યો, અને હાર્ડીની કાર્યદિશાએ પલટો, લીધો : કેનેડામાં એક સિલ 'યુનિવર્સિટીમાં ઇતિહાસના પ્રાધ્યાપક તરીકે જોડાઈ ગયા. ત્યાં ૬ વર્ષ અને બીજા ૪ વર્ષ તેમણે હાવર્ડ યુનિ.માં ગાળ્યાં.

ત્યાં વળી, ૧૯૧૬માં જોસ્ટનની મથૂર પોલીસ-હડતાલ ૧૬ી. હાર્ડીનો એના તરફનો પક્ષપાત સત્તાધારીઓને ખૂબો.

અને ૧૯૨૦માં હાર્ડી બ્રિટનની 'લંડન સ્કૂલ ઓફ ઇકોનોમિક્સ એન્ડ પોલિટિકલ સાયન્સ'માં જોડાઈ ગયા.

અને ૧૯૨૦થી ૧૯૫૦નાં એક-ધારાં ૩૦ વર્ષ તેમણે આ સંસ્થામાં જ ગાળ્યાં.

—જીવનનાં લગભગ ૪૦ વર્ષ

હરમાન હાર્ડીએ લંડનની ફેબિયન (સમાજવાદી) સોસાયટીમાં કારોબારીના સભ્ય તરીકે તથા પ્રમુખ તરીકે પોતાની સેવાઓ આપી હતી.

—બ્રિટિશ મજૂર આંદોલનના તેઓ એક અગ્રણી રચા હતા. ૧૯૨૧ની આમ હડતાલમાં તેમણે નોંધપાત્ર ફરો આપ્યો હતો.

—બ્રિટિશ લેબર પાર્ટીના તેઓ આગેવાન સભ્ય હતા. અને ૧૯૪૫-૪૬માં તેના પ્રમુખ હતા.

—બ્રિટિશ સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાના વહીવટને અગ્રણી હતા.

—બ્રિટનની ઔદ શિક્ષણની સંસ્થામાં આશરે ૧૫ વરસ ઉપપ્રમુખ રચા.

—૧૯૦૪ અને ૧૯૪૬માં રશિયાનો પ્રવાસ અને રશિયન રાજ્ય-પ્રકૃતિ તથા ન્યાય પદ્ધતિનો અભ્યાસ કર્યો.

—બ્રિટનમાં ઔદ્યોગિક લવાદીનું વરસે સુધી કાર્ય કર્યું.

૧ હેરાલ્ડ લાર્કીની ઝમે તેટલી કમળેરીઓ છતાં, તેમણે 'સમાજવાદ અને સ્વાતંત્ર્ય'ના સંજોગ ઉપર ડાઈ પશુ માર્કસવાદી-સમાજવાદી લેખક કરતાં વધુ પ્રકાશ પામ્યો છે, એ નિર્દોષ છે. તથા બ્રિટનના 'લેબર' અને 'કમ્યુનિસ્ટ' તંત્રાઓમાં આ એક જ પુરુષ રચિત કાંતિનું તથા બ્રિટન અને વિશ્વ ઉપર પડેલી તેની અસરનું સાતત્યપૂર્ણ સમતોલ મૂલ્યાંકન કર્યું છે.

લાર્કીના પૃથક્કરણની ચાવી માહિતી ઉપરની તેમની અસાધારણ પકડમાં રહેલી છે. 'રાજ્ય એ તો સત્તાધારી વર્ગની કેવળ કાયદારી સમિતિ જ છે' - આવા પ્રકારનાં અતિ ચવાચેલાં અને સર્વસાધારણ બનેલાં મુદ્દાને રચાને તેમણે રાજ, પાલમેન્ટ કેબિનેટ, સિવિલ સર્વિસ, બ્યુડિજેટરી અને રાજકીય પક્ષો વચ્ચેના સંબંધોની વાર્તાવિહારી જોડું અવલોકન કર્યું. અને બ્રિટિશ બંધારણના સ્વરૂપનું આલેખન કર્યું.

તે જ રીતે બીજા બાબુ, બિનમાર્કસવાદીઓથી મ ભુદા પડી બાહ્ય રીતે દેખાતાં કમનૂતી સ્વરૂપો, પ્રજાસાધક સંસ્થાઓ, રિયાળો અને રૂઠ આચારો (કન્વેન્શન્સ)ના અત્યંત પ્રવાહો ઉપર વર્ગો અને વર્ગવિમુક્તોની જો અસર પડી છે તેનું મ અવલોકન કર્યું.

આથી તેઓ બંને બાબુના અતિમ વેદિવાચકથી બચી ગયા.

૨ બ્યારે મરજદી (ઓથોરિટી) કમ્યુનિસ્ટ બ્રિટન માટે સમાજવાદના રાહ તરિકા અર્થે સહ પાલમેન્ટરી રાહનો સ્વીકાર કરવા તૈયાર ન હતા, બલકે તેના ઉપ વિરોધી હતા, તેવા દિવસોમાં લાર્કીએ આવી શક્યતા અને આવી કમળનીયતા બંને પ્રશ્ન કર્યા હતાં; અને છતાં તેને વિષે તેઓ વધુ પડતા આશાવાદી પણ ન હતા.

૩ બ્યારે સરકારી વર્તુળો કાંતિને 'લેગ' નેની સમજતા હતા, ત્યારે લાર્કીએ વાત સામેથી વાદ આપતા હતા કે, સ્થાપિત હિતો કાઈ પણ પ્રકારના દબાવણ વિના, કેવળ સ્વેચ્છાએ જ પોતાનાં જોણણ હિતો બતાવે કરે એવું માનવું અસ્થાને છે.

આમ સમતોલ દૃષ્ટિનું હોવાને કારણે, બંને બાબુઓથી

તેમને સહન કરવું પડ્યું હતું: સ્થિતિચરતા તેમને 'ઉપ કાંતિના તરફદાર' કહેતા, તો ખુદ બ્રિટનની લેબર પાર્ટી એમના વિચારોથી ભેંકી જીકી, એમને પણમાંથી બરતરફ કરવાની વિચારણા કરવાની હદે પહોંચી મર્યાદા હતી.

૪ લાર્કીનાં ૧૯૨૦ પૂર્વેનાં અને પછીનાં લખાણોમાં ડાહ્યો ને ભેદ રહેલો છે, તે નહિ સમજવાને કારણે એમને અંગે બેઉ પ્રકારની મેરસમળે પ્રતીતિ છે.

તેઓ પોતે બચાવે છે તે મુજબ ઓગણીસે વીસ વીસ દરમ્યાન તેમના ઉપર માર્કસવાદનો ને પ્રભાવ પડ્યો તેણે તેમના ચિંતનમાં ધણે લાગ બળવ્યો હતો.

૧૯૩૦ પછી યુરોપમાં ક્રાસિવાદનો દોર બમ્બો. ત્યારથી યુરોપને માથે તોળાઈ રહેલી મૂડીવાદી-રાહીવાદી સમાજ-રચનાની લાજણતાનું તેમને વધુ સ્પષ્ટ દર્શન થયું. બીજા વિશ્વયુદ્ધનાં પરિણામોના તેમનાં લખાણોમાં સારે એવો પ્રકાશ જોઈયો.

૫ લાર્કીનું ૧૯૩૨ પછીનું સૈદ્ધાન્તિક-તાત્વિક વલણ સમજવું મહત્વનું છે. (૧) લોકશાહી અને મૂડીવાદ વચ્ચે અપરેરે એળ પાડેલા શક્ય નથી. 'સાવર્ણિક મતાધિકાર, પાલમેન્ટનું સાવર્ણીમત્વ, વાણી અને સંગઠનની સ્વતંત્રતા-આ બધાનો મેળ હમેશાં મૂકતો સંવિધાન વર્તેનાં હિત સાથે ખાતો નથી હોતો. મૂડીવાદી લોકશાહીમાં કામદાર વર્ગ સામેના એક વધુ હોય છે. અને હૂટહાટો, મુદ્દા, ચૂંટણી, આમપ્રચારનાં અનેક સાધનો તથા બીજા પદ્ધતિઓ દ્વારા તેઓ અતિમ બેખબરને પાછું ધકેલી શકે છે. બર, પરંતુ હમણે માટે નિવારી શક્ય નથી. અને છેવટે તેઓ, પરિવર્તિત મંજૂર બની જતાં, એક વા બીજા સંસ્કરણ ક્રાસિવાદનું રૂપ સુધ્ધાં ધારણ કરે છે.

(૨) બ્રિટન નેવા દેશમાં, બધાં કામદાર કાર્ગીનક મોટી બહુમતિમાં છે, ત્યાં તેમણે મૂડીવાદી લોકશાહીનો આ વિરોધ ઉપર બ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ. આ રસ્તે જ કામદાર વર્ગ બંધારણ, કમનૂતી પદ્ધતિ, પાલમેન્ટનું સાવર્ણીમત્વ વગેરે લોકશાહી સ્વરૂપોનો ઉપયોગ કરી પોતાની સરસાઈ સ્થાપી શકશે.

આ માર્ગે તેઓ વ્યવહારુ અને નૈતિક બંને ધોરણે વિચારતા,

આ સિવાય તો જે એક માત્ર ખીનો રાહ-પાલમેન્ટરી બ્રહ્મતી સિવાયનો-દિ'સકે બ્રહ્મતો તો બિલ્લે ક્રાંતિકારીઓને એકલા પ્રાપ્તી દેશે, પાતેનાઓ ઉનારશે અને નાગરિક સ્વાતંત્ર્યને બેખમમાં મુકવા ઉપરાંત ખુદ વિજયને જ ખતરામાં મુકશે.

(૩) સમાજવાદમાં પહોંચવાનાં સંકેત દરમ્યાન, પશુ કામદાર વગેરે નાગરિક સ્વાતંત્ર્યની રક્ષા કરવાની છે-એ તેનું થયેલ વિચારણા ન જવું એઈએ. લાસ્કીની માન્યતા મુજબ, 'સંસ્કૃતિ'નું સમસ્ત ભાવિ આના ઉપર આધાર રાખે છે. ઇતિહાસના અભ્યાસે એમને એટલું શીખવ્યું હતું કે એકવાર જો નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય ધીનવાઈ જાય, તો પછી ફરી સહેલાઈથી પાછું સ્થાપી શકાતું નથી. અને સહિષ્ણુવાની ટેવ એ તો હવે એક નાતુક છોડે નેવી છે, જેને સહેલાઈથી ઉખેડી નાખી શકાય. અને પછી તો, હમનની પદ્ધતિઓ હિંસા અને વિચારોનું ફોજીકરણ-જલે ચડ્યાતમાં 'તરકાલ જરૂરનાં પગલાં તરીકે' અમલમાં મુકાયાં હોય-પરંતુ ધીમે ધીમે સ્થાયી ભાવ બની જતાં હોય છે.

વળી, ખીન-માકંસચાદી વિચારકોથી તેઓ બુદ્ધ પડતા હતા કે, વાણીનું સ્વાતંત્ર્ય, અખખારી સ્વાતંત્ર્ય, સંચાનનું સ્વાતંત્ર્ય, હેબિયસ કોર્પસ એ કાર્થિ 'જૂઝવાં સ્વાધીનતા' નથી-ભલે એનો આરંભ એ કાળમાં થયે હોય; પરંતુ આ બધાં તો આપણા સૌના ભાવિ માટે અત્યંત મહાન સિદ્ધિઓ છે.

(૪) સોવિયેટ રશિયામાં આવી 'સ્વાધીનતા' અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી, એ વિશે એમને કશો બ્રમ ન હતો અને એ વિશે એમણે કદી ભીનું સંકલ્પવાનું વલણ પશુ દાખવ્યું ન હતું. એમણે તો રશિયાના પ્રવાસ દરમ્યાન ખુદ સ્તાલિનને 'હેબિયસ કોર્પસ' દાખલ કરવા સલાહ આપેલી:

પરંતુ, આમ છતાં, તેઓને એટલી ખાતરી હતી કે, મરી રહેલી મુઝીવાદી સમાજરચના સાથે તો આ બધી સ્વાધીનતાનો મેળ ખાવાનો જ નથી.

આ બધી સમજને કારણે, બધાં આ બધી સ્વાધીનતાઓનો જન્મ થયો છે અને પ્રખ્યાતમાં વધુ સહિષ્ણુનાં પ્રતી

હેરોલ્ડ લાસ્કીના

મુખ્ય ગ્રંથો

૧૯૧૭: પ્રોલેતેમ ઓફ સોવિયેટ

૧૯૧૯: ઓથોરિટી ઈન ધ મોડર્ન

સ્ટેટ

૧૯૨૧: કોઉન્સિલ ઓફ સોવિયેટ

૧૯૨૫: એ મામરે ઓફ પોલિટિકલ

૧૯૩૦: લિયટી ઈન ધ મોડર્ન સ્ટેટ

૧૯૩૩: ડેમોક્રસી ઈન ક્રાઇસિસ

૧૯૪૮: રિલેક્શન્સ ઓફ ધ

રેવોલ્યુશન ઓફ અવર ટાઇમ

તથા

ટ્રેડ યુનિયન્સ ઈન ધ ન્યૂ સોસાયટી:

અમેરિકન પ્રેસિડન્સી

રિલેક્શન ઓફ ધ કોન્સ્ટિટ્યુશન:

અમેરિકન ડેમોક્રસી

ધ કાર્થ લેખા ઓફ અવર ટાઇમ્સ:

સો ઍન્ડ જસ્ટિસ ઈન સોવિયેટ

રશિયા વગેરે

સંપાદન કાર્ય: * ઉર્ધ્વી હેરલ્ડ;

તથા 'પોલિટિકલ ક્રાન્ટરી'.

છે, એવા ક્ષિત્રમાં સમાજવાદ અને સ્વાધીનતાનો સુમેળ સંપાદવાની એજની મુખ્ય ઝંખના રહી હતી.

પ ક્ષિત્રની લેખરપાટી અને તેની પ્રવૃત્તિને એક સામ રૂપ હોવા છતાં, તેને વિશેનું તેમનું વલણ રપક હતું:

બ્રિટિશ મજૂર આંદોલનનું ભાવિ જે પાત ઉપર આધાર રાખે છે. એક, એ જે પ્રચલિકાગત સિધ્ધાન્તોથી સીંચાઈને બની છે તેનું 'પોકળપણ' સમજવું: અને બીજું - માકંસચાદી તત્ત્વચાનને યોગ્ય સ્વીકાર કરવો.

ક્ષિત્રના મજૂર આંદોલનમાંની એક પાંચ સમાજવાદની ઝોળી પરવા કરી, સ્વાતંત્ર્ય ઉપર એક આપતી હતી; તો બીજી પાંચ સ્વાતંત્ર્ય તરફ બેપરવા રહી સમાજવાદની ઉપાસના કરતી હતી.

લાસ્કી આ બેઉના કંદર ટીકાકાર હતા. કેમ કે સમાજવાદ અને સ્વાધીનતા એક બીજાનાં વિરોધી નહિ; પૂરક હતાં.

લાસ્કીનાં તમામ લખાણો પાછળની આ દિશા ઉઠી,

‘લોખંડી’ યુરુધાર્થનાં પહેલાં કદમ

ઇશુની સાલ મંડ્યા માંડી, તેનાં લગભગ ત્રણસો વર્ષ પહેલાં દિગ્વિજયે નીકળી પડેલાં ઓકળે મહાસેનાપતિ અલિકસાન્દર (એલેક્ઝાન્ડર) હિંદવિજયની લાલસાએ ભારતની ભૂમિ પર ઊતરી પડેલાં, તે વખતે કહે છે કે, પંજાબના રાજા પુરુએ એની હજૂરમાં બે દન લોખંડીનું નજરાણું ધરેલું.

આ હકીકતને મૂલત્રનાં ઇતિહાસકારો લખે છે કે, ભારતે કાંસાનો યુગ વટાવી, લોહયુગમાં બહુ વહેલો અવેશ કરેલો.

પણ...તે પછીના ઇતિહાસકારોને એ હકીકત પણ નોંધવી પડશે કે જ્યારે લોહ-યુગ એની પ્રગતિની જરમ સીમાએ પહોંચી, યુરોપના દેશોને માતબર બનાવી રહી હતો તેવે કાળે, લોહયુગના મોવડી ને મહાજન ગણાય એવા ઇથિય રાજકર્તાઓના ‘વડીલ બંધુવ’ના અમલ હેઠળ, ખસે અડીસો વર્ષ જેવો કાલો કાળ ગાળ્યા છતાં, ભારત ઔદ્યોગિક રીતે ‘તદ્દન પછાત’ દેશ રહી ગયો...! ધન્ય લોહ અલિક-સાન્દરને એ જમાનામાં બે દન લોખંડીની ભેટ ધરાવનાર દેશનાં કદમ, કરચાજનક રીતે લખી પડેલાં દેખાયાં છે.

પણ તે પછીની ત્રીણ હકીકત એ છે કે, વીસમી સદી અધવારતાં અધવારતામાં ભારતમાં કર્ષક એવું બન્યું —આઝાદીને એવો ધન વાગ્યો—કે એક જ દસકામાં એ જ્ઞાનદાન દેશે પોતાની અગ્રગણ્ય ખંજેરી કિલ્લા ધરાવે પુરુધાર્થ આદરી દીધો.

આપણા દેશમાં પ્રથમરાષ્ટ્રીય આ યોજનાનો—આપણા નવનિર્માણનો પ્રથમ પુરસ્કાર તે આપણાં વિલાઈ, રૂઢરહેલાને દુગોપરમાં ઊંચાં થયેલાં લોખંડનાં કારખાનાં, આવતાં બે ત્રણ વર્ષમાં તો એ કારખાનાં, ૩૦ લાખ દન લોખંડને પાટિયાં, પતરાં, પાટા, પટ્ટીઓ, સળિયા, હાંડા, પેડાં, ધરીઓ

રૂપે પહોંતીને રાષ્ટ્રના ઉપયોગ માટે ધરવા માંડશે. બીજી પંચવર્ષીય યોજનાના અંત સુધીમાં ત્રણે કારખાનાં મળીને ૪૦.૫ લાખ દન ઉપરાંતનો માલ પેદા કરતાં થઈ જશે.

રૂઢરહેલા ને લિલાઈનાં કારખાનાંમાં આવારે પહેલપહેલી બે પ્લાન્ટ ફર્નેસિસ (લોખંડ ગાળવાની બટ્ટીઓ) કામ કરતી થઈ છે. તે પછી આ વર્ષના અંત પહેલાં આ બંને કારખાનાંમાં બીજી બે બટ્ટીઓ તૈયાર થઈ જશે, એમ મનાય છે. આ ઉપરાંત દુર્ગાપુરના કારખાનામાં પણ એક બટ્ટી કામ કરતી થઈ ગઈ હશે. જો કે સંપૂર્ણપણે ને પૂરેપૂરી તમામ શક્તિથી ઉત્પાદનના કામમાં લાગી જતાં પહેલાં પતાવી નાખવું પડે એવું ધલું જાંધકામ હજી એમાં બાકી છે. છતાં આ પ્રથમ પ્રથમ લાક્ષણિક કામ કરતા ધન્ય એ ભારતને અટિ લોહઉત્પાદનની દિશામાં એક અત્યંત ધુલ ને શ્રેયક પગલું અચારે.

૬૦% ટકા લોહ ધરાવનાર—કુનિયામાં ઉત્તમ ગુણવત્તા ધરાવે લોહ (આયર્ન ઓર) આપણા દેશમાં મળી આવે છે. ને અત્યારજગીમાં આવા કાચા લોહનો, સહેલાઈથી મેળવી શકાય એવા જથ્થાનો અંદાજ ૧,૦૦,૦૦૦,૦૦, દનનો ગણાય છે. મેનેનિઝની ધાતુ બાપત પણ, આપણે ત્યાં ૪૬% સત્ત કરચાવનાર મનિજ નથી નામે છે. આ જીર્ણ ભતની ખનિજ સંપત્તિ ઉપરાંત, આ બધાને—રાષ્ટ્રની સંપત્તિને આબાદીમાં પલટી આપનારાં માનવજનની પણ આપણે ત્યાં જોટ નથી. આ બધી અવુરજતાઓને કારણે બીજા દેશોની સરખામણીમાં આપણે દેશ પોતાની પ્રગતિ બહુ સરળતાથી સાધી શકશે એ વિષે શંકા નથી.

(બિલાઈ)

બિલાઈનું લોહનજર સોંકિયેત રચિયાની નાણાં અને

નિષ્ણાંતોની મદદથી જીલ્લો 'થયું'. એમાં રૂ. ૧૩૧ કરોડનું ખર્ચ થયું છે. બીજા બે કારખાનાં કરતાં પ્રમાણમાં આ આપણને સરવું પડ્યું છે. તથા પ્રમાણમાં જીલ્લો કામ બહુ સરળતાથી ને સમયસર થયું કહેવાય.

પહેલાં જે જગાએ લિલાઈતું એક નાનકડું ચામડું હતું, ને એની આસપાસ ઓડીઝાંખરાંવાળું વિશાળ જંગલ પથરાયેલું હતું, તેની જગાએ એક જાન્ય લોહનગરનું સમૂહન કરવા, ૨૦૦ રશિયન નિષ્ણાંતો સહિત ૬૦,૦૦૦ હિંદીઓએ રાતદિવસ પુરપાઈ કર્યો છે. સોવિયેત વિશ્વપીઠોમાં કસ્ટ શીખી લઈ તૈયાર થયેલ હિંદી ધજનેરો ને ચંન્નવિદ્યાની ટુકડીએ આવી આવીને એ કામમાં જોડાતી રહી છે.

ગયા ઓક્ટોબરની ૨૫મીએ લિલાઈતી પ્રથમ લઘીમાં આજ પેટાવવામાં આવી છે. એ દિવસથી પાંચ મહિના જતાં લઘી સંપૂર્ણપણે કામ કરતી થઈ જશે. અને આ વર્ષ અધવારતાં એમાં લોખંડ ગાળવા, 'દાળવાનું' કામ શરૂ થઈ જશે. ને વર્ષના અંત 'સુધીમાં' તો એનાં યંત્રો (શેલિંગ મિલ્સ) રાષ્ટ્રને ઉપયોગમાં સેવા લાખ વસ્તુઓનું ઉત્પાદન બજારમાં મુકવા માંડશે.

લિલાઈતી કારખાના પાસે એપ્રિલથી ૨૦૦ ટન લોખંડ માળે એવી ૩ લઘીઓ (એપન હાઈ ફરનેસીસ) છે. કારખાનાનાં યંત્રો, ૨ લાખ ટન નેટલો લોખંડનાં રેલવે પાટાઓ, ને સ્લીપર્સના સળિયા ઉત્પન્ન કરવા ઉપરાંત, ૧ લાખ ૬૦ હજાર ટન લોખંડમાંથી ભારે ઉલોગો જીલ્લા કરવા માટે જરૂરી એવા માલ પેદા કરશે. ઉપરાંત બે લાખ ૬૦ હજાર ટન નેટલો અંશભ ઉલોગો માટેનો સરસામાન ને ૧૧ લાખ ટન નેટલો માલ ફાઉન્ડરીના ઉલોગો માટે પેદા કરશે.

ફૂરકાંડેલા

એ આપણું પશ્ચિમ જર્મનીની મદદથી ૧૭૦ કરોડના ખર્ચે જીલ્લો થયેલું સાહસ છે. ૧૯૫૩માં જર્મનીની કંપનીઓ સાથે આ બાબત ઢિંદે કરારો કર્યા, ૧૯૫૪માં કંપનીઓએ પેદા કરેલ રિપોર્ટમાં જરૂરી ફેરફારો કરી ભારત સરકારે એ કારખાનાનું કદ ને સ્વરૂપ પલટી નાખ્યું. ને એને કારણે આ કારખાનું કિંમતમાં આપણને મોંઘું પડ્યું હોવા છતાં, તદ્દન છેલ્લી ઢળનાં યંત્રો ધરાવતું

હોઈ, અનેક પ્રકારે અત્યંત ઉપયોગી સાબિત થશે. તદ્દન તૈયાર થઈ ગયે, પોતાની સંપૂર્ણ શક્તિ વડે ઉત્પાદનકાર્યમાં લાગી જતાં, એ કારખાનું ૨ લાખ ટન લોખંડનાં પાટિયાં, ૪ લાખ, ૭૦ હજાર ટન લોખંડનાં ધતરાં, ૫૦ હજાર ટન લોખંડની ટિન પ્લેટસ ને ૫૦ હજાર ટનનો ફાઉન્ડરીનો માલ પેદા કરશે.

આ ઉપરાંત આ કારખાનામાં તદ્દન આધુનિક ઢળની સ્ટ્રીપ શેલિંગ (ધતરાંની થઈએને વાળવાના) યંત્રની વ્યવસ્થા છે. ત્રણે કારખાનામાં સીધી વધુ ઉત્પાદન કરવાની શક્તિ રહરહેલામાં છે.

એની ૨૧૦ કોડ એપન બેટરીમાંની કેટલીકમાં ગણા સરેન્ગર માસમાં જ અગ્નિ પેટાવવામાં આવ્યો હતો. આ લઘીઓ બળતાં કાર્યનાઈ ઝેશનને કારણે ને જેસ પેદા થાય છે, તેને ઉપયોગમાં લઈ ૬૦ હજાર ટન રસાયણિક ખાતર પેદા કરી શકે એવો એક પ્લાન્ટ ચાલશે. અત્યારે સિંદરી ખાતે આવેલ એક મોટો પ્લાન્ટ ચાલે છે. પણ રહરહેલામાં રૂ. ૨૦ કરોડને ખર્ચે જોશ થતો આ પ્લાન્ટ એથી વધુ મોટો હશે. ને ૧૯૬૨ની સરઆતમાં તે કામ કરતો થઈ જશે, એમ મનાય છે.

દુર્ગાપુર

આપણી બીજી પશ્ચિમી યોજના હેઠળ દુર્ગાપુર ખાતે હાથ ધરાયેલ લોહનગર એ આપણું 'ત્રીજું' રાષ્ટ્રીય સાહસ. એના ખર્ચનો અંદાજ ૧૦૮ કરોડનો છે. આ 'ત્રીજું' સાહસ ભારત સરકાર અને બ્રિટિશ કંપનીઓનું સહિયારું સાહસ છે.

મુખ્યત્વે આ કારખાનું પૈડાં, ટાવરો, ને ધરીઓ પેદા કરવાના હિંદથી નંખાય છે ને એની ૭ એપન હાઈ ફરનેસીસ દ્વારા ૨૦૦ ટન ને એકમાં ૧૦૦ ટન કાચા લોખંડને પિંડદાન દેવાની શક્તિ સમઢાયેલ હશે. એના લોહ-ઉત્પાદનનો આંક દસ લાખ ટન ચૂક, ૩૧ લાખ ટન ફાઉન્ડરી પીટ આવનનો મુકવામાં આવે છે.

અહીં સામાન્ય આણેમાંથી નીકળતા કોલસાને ધોઈને એમાંથી ઉલોગોમાં કામ લાગે તેવા કોડ બનાવવાનું કામ હાથ ધરવા માટેનાં યંત્રો પણ ગોઠવવામાં આવ્યાં છે. આ કામ હાથ ધરતાં એની પેટા પેદાશ રૂપે પશુ અનેક વસ્તુઓનું ઉત્પાદન હાથ ધરાશે.

આ ત્રણે ઉદ્યોગનગરો પોતાની સંપૂર્ણ શક્તિથી ઉત્પાદનનું કામ કરતાં થઈ જશે, ત્યારે લોખંડના ઉત્પાદનમાં ૪૦૫ લાખ ટનનો વધારો થશે.

લોખંડના આ પાયાના ઉદ્યોગો પર જ આજુબા દેશના ઔદ્યોગીકરણની પ્રગતિ ને એની ઝડપનો આધાર રહેલો છે. ભારતની ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનાએ પ્રોત્તાની પ્રગતિની મંજિલનો આંક એક કરોડ ટનનો રાખેલ છે.

* INDIA WINS FREEDOM : By : Maulana Azad

[Orient Longmans. Rs. 12-50]

* ૧૯૫૧માં શ્રી હુમાયુ કબીરે મોલાના સાહેબને આત્મકથા લખવા વિનંતિ કરેલી. પરંતુ મોલાના સાહેબને પોતાના અંગત જીવન વિષે કંઈ જણ લખવાની અરુચિ, એટલે એમણે એ વાત તો ટાળી. પરંતુ બ્રિટિશ સત્તાએ જે રીતે ભારતમાં ફરજદારી કરી હતી તે બાબત ધણી જ મહત્વની હોઈ, અને તે વસ્તોમાં તેઓ કોંગ્રેસના પ્રમુખપદે હોઈ, છેવટે એ બાબત તેમણે શ્રી હુમાયુ કબીરને ખૂબ જ નિરાંતે અને આત્મીય રીતે દિવસો સુધી વાતો (ઉર્દૂમાં) કહેવા માંડી, જેની વિગતે નોંધ તે જ વખતે શ્રી કબીરે કરી લીધી.

બાદ, આ નોંધ ઉપરથી શ્રી કબીરે અંગ્રેજીમાં તેનો ખરડો તૈયાર કર્યો, અને મોલાના સાહેબ તે ખડુ જ ઝીણવટ-પૂર્વક વાંચી ગયા; ચર્ચા કરી, બેજાજ વાર સુધારાવાદારા કર્યા. પ્રેસમાં મોકલવાનો આખરી ખરડો આજ તૈયાર થઈ ગયો.

પરંતુ છપાવવા પૂર્વે, તેમાં કેટલીક એવાં પ્રકારની સાધોઓની ટીકા હશે કે તે તત્કાલ પ્રગટ ન કરતાં ૧૦ વર્ષ પછી પ્રગટ થાય તેવું વિચારી, તેવાં ૬૦ જેટલાં પૃષ્ઠ કાઢી કઢીને તેની નકલ કલકત્તાની નેશનલ લાયબ્રેરીમાં, અને નવી દેહલીની નેશનલ આર્કાઇવમાં રાખવામાં આવી છે.

મોલાના સાહેબની ત્યારે એવી કમ્બો હતી કે ૧૯૫૮ના નવેમ્બરે, એમની ૭૦મી જયંતિ-દિને એ પ્રગટ થાય.

અલગત, આ પછી તો, એમણે આ ગ્રંથ (૧૯૩૭થી ૧૯૪૭)ને નઝરમાં રાખી, પ્રથમ ખંડ (જીવનના આરંભથી ૧૯૩૭ સુધીનો) અને છેવટનો ત્રીજો ખંડ (૧૯૪૮થી અંત સુધીનો) લખવાનું ય વિચારું હતું. અને પહેલા ખંડની રૂપરેખા તૈયાર કરી નાખી હતી.

પરંતુ, મોલાના સાહેબની એ મનીષા પૂરી થાય તે પૂર્વે તેમનો દેહાંત થયો !

(પહેલા ખંડની રૂપરેખા, આ ગ્રંથમાં, '૧લા પ્રકરણ તરીકે આપી દેવામાં આવી છે).

અચ્ચાર ભર્યા સવાલો

આ ગ્રંથનું નામ જ ' India Wins freedom ' છે; અને તેમાં ૧૯૩૭થી ૧૯૪૭ સુધીના બનાવોનું અવલોકન છે.

આ અવલોકનમાં મોલાના સાહેબે ખૂબ જ ચર્ચાસ્પદ સવાલો બાંધે પોતાનાં મંતવ્યો પ્રગટ કર્યાં છે; એટલું જ નહિ પણ, તેમની દૃષ્ટિએ ગાંધીજી, પં. નહેરુ, વલ્લભભાઈ વગેરે તેમનાં નીકટના અનેક સાધોઓની ' ભૂલો ' ભારતનાં ભાગલા માટે જવાબદાર બની છે, એવાં વિધાનો પણ વાંચવા મળે છે. કયાંક ગાંધીજીને, કયાંક પં. નહેરુને, તે કયાંક સરદાર પટેલને તથા રાજેન્દ્રપ્રસાદને તેમણે જવાબદાર ગણ્યા છે; કયાંક પં. નહેરુ આઈન્ટરનેશન (શ્રીમાન અને શ્રીમતી બેજી), કૃષ્ણમેનન વગેરેની ' જોડી ' અસર નીચે ધસડાયાનો અણસારો છે.

અને એકંદરે, તેમણે એવો અર્થ ધરાવ્યો છે કે જે આ બધી ' ભૂલો ' ને ' અસરો ' થી આ નેતાઓ બચ્યા હોત તો ભારતને માથે પાકિસ્તાન (ભારતના ભાગલા) રૂપી કમનસીબ ભાગલાનું દારુણ પરિણામ ન જોડાયું હોત સંસ્કરે.

સ્વ. મોલાના સાહેબે આ અને આવા અનેક સવાલો આ ગ્રંથમાં ઊભા કર્યા છે એ સારું જ છે. પરંતુ, દેશનેતાઓ જે રીતે વત્યા તેના કરતાં મોલાના

સાહેબની રીતે વત્થો હોત તો શું પરિણામ આવ્યું હોત, તેની સ્વસ્થ અને ઊંઠાબુલારી વિચારણા હજી બાકી જ રહે છે.

૫. નહેરુનાં મંતવ્યો

પ્રકિત નહેરુએ આ બાબત પોતાનાં મંતવ્યો સ્પષ્ટ કર્યાં છે—

* આ પુસ્તકમાં જે સંખ્યા છે-તેનો સંપ્રદેશજી કોઈ મોસાના સાહેબના વિચારો સ્પષ્ટ કરે છે, એવું માનવાને કારણ નથી. વળી મોસાના સાહેબે જે મંતવ્યો સ્પષ્ટ કર્યાં છે, યા પરિસ્થિતિ વિશેની કેટલીક વિગતો સ્પષ્ટ કરી છે તેવું સંપૂર્ણતા યથાતથા નથી. તથા પાકિસ્તાન રૂપી ભારતના પ્રાંતમાં, જે રીતે અને જે પરિસ્થિતિમાં સ્વીકારાયા તે એટલા બધા જટિલ પ્રસંગો હતા કે તે સમજાવી પસંદગી અને જુદા જુદા મતભેદો હોવાનું અને તેમાંથી નિર્ણયો કરવાનું અતિ દુષ્કર કાર્ય હતું—આને કોની કેટલી જવાબદારી સંભવી એ શોધી કાઢવું શક્ય નથી; તથા જે વખતે જે પક્ષમાં કર્યાં તેના બદલે ખોળાં કર્યાં હતી શક્યાં હોત, ને પરિણામો કેવાં આવ્યાં હોત, તેનો આજે નિર્ણય કરવો શક્ય નથી.

* x x ઉપરાંત આ ગ્રંથમાં કેટલેક સ્થળે મોસાના સાહેબ ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિઓની રીતે વિચારવા કરતાં, અમુક વ્યક્તિઓને નજરમાં રાખી વિચારતા જણાય છે. વધુમાં, આમાં અચિંતા કેટલાક મુદ્દાઓ જે તેમણે પોતાના વિચારો અગાઉ કહી પ્રગટ કર્યાં ન હતા.

આ ઉપરાંત એક વધુ મોંઘપાત ખોળાં એ છે કે— તાજેતરમાં (મોસાના સાહેબના દેહાંત બાદ) આ પુસ્તક પ્રગટ કરવા અગાઉ જ્યારે શ્રી કબીરે ૫. નહેરુને ખેડું સુસન્ન હતું કે, એ લખાણમણી કેટલોક લગત (જે

૪૦ પાનાં કહી નાખી છેવટના મુદ્દામાં કરી પ્રેસ માટે મથ તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો તેમાંથી ૫) કદાચી નાખવો જોઈએ,—આ બાબતમાં ૫. નહેરુએ આપેલી સ્પષ્ટ જવાબ, ૫. નહેરુ પોતે રાજ્યના શિરોમણી છે, ને તેમની સખત ટીકા પુસ્તકમાં થઈ છે તે બાબતમાં લેતાં, અત્યંત ઘીલક છે :

મોસાના સાહેબ જે પ્રગટ કરવા ઇચ્છતા હતા તેનું કાંઈ પણ લખાણ હજીથી કેવાનો વિચાર મને પસંદ નથી. અલગત, એ પુસ્તકમાં કેટલાક એવા ફક્કા હતા કે જે પ્રગટ કરવાનું હું પસંદ ન કરું; પણ મેં શ્રી કબીરને કહ્યું હતું કે—

મોસાના સાહેબે આ ગ્રંથ જે રીતે પ્રગટ કરવા ઇચ્છ્યા હોય, તે જ રીતે તે પ્રગટ થવો પડે. એની આદેશો આજવાનો તમને કે મને અધિકાર નથી..... આમાંના કેટલાક ફક્કા લોકોને ૫ ન ગમે. એ ટીકાત્મક છે, પરંતુ આપણે એના જે છે તે રૂપે સ્વીકાર કરવો જોઈએ. નિખાલસ અભિપ્રાયો ભક્ત થાય તેની આપણે ચિંતા ન કરવી જોઈએ; એમાં આપણે કશો ફેરફાર ન કરવો જોઈએ...આમ આ પુસ્તક આ રીતે પ્રગટ થાય છે તેમાં કબીર કરતાં મારી જવાબદારી વિશેષ છે."

*

આ ગ્રંથ વિશે ખાસ ખૂબે એવી વાત એ છે કે, આમાં મોસાના સાહેબની લેખનશૈલીની તાજગી નથી, કે તેમના વાર્તાલાપની નમકત નથી. મોસાના સાહેબની અતિ નમ્ર અને પોતાના સાથીઓ માટેની હૃદયહારી ટીકાને સ્થાને, બહુ જ શુષ્ક અને કેટલેક સ્થળે તો, 'સૌ પોતા ને હું જ સાચો' ની ળપ પાડે એવું જોવા મળે છે !

જે...મોસાના સાહેબના દેહાંત પછીય, એમના મનના કેટલાક વિચારો (જે સમજી શકી ને લાખામાં) મળ્યાવા મળ્યા છે તેમ ધણું સારું જ છે.

[પાન ૧૨૧થી વાંચ]

ગરમ પળી નવલકથામાં દેખાય છે, પણ કોઈ નહર પિતા : પૂરા વિકાસ પામતું બાળક અહીં દેખાતાં નથી. બાળકો શેલડાં તરછોડાંમાં જાય છે. દાંપત્યસંગઘને વિશે પણ ખેડું જ છે. ફેસ્ટર પોતાને અસિમ્મત સત્ય સ્પષ્ટ કરે છે, પણ જે સત્યને અસ્તિત્વમાં આવતાં જે સંઘર્ષમાંથી પસાર થવું હોય તેનું સળંગ આદેશન અહીં નથી.

આમ છતાં અખિલાઈની આરત, ખંડખંડમાં છવવાનું છે.હીને બને તેલે દૂર સહાનુભૂતિની ચિન્હાને વિસ્તારવનો ઉત્સાહ— આ બધાંની મુહોત્તર વિચિત્ર દુનિયાને કદાચ વધારે જરૂર વરતાયા હાજી છે, ને તેથી જ ફેસ્ટરની નવલકથાએ, કદાચ લોકાદર પામી જાય છે.

ફાન્સનો સંત ભારતની યાત્રાએ-

આ મહિને ફાન્સનો એક સંત ભારતના સંત વિનોબાની મુલાકાત લેવા આવ્યો છે.

એનું નામ છે એમે પિયરી. ઈસુના નામે બાવો બની જન્મમાં નીકળી જવાને બદલે એણે પોતાના જ જન્મની શોધકાપર નિર્વાસિત બની શૂણે દુન્યે રચનામાં થઈ ગયેલ માનવીઓની સેવામાં અપસાન્ધુ. ને આ ક્રિયયુગની કામધેનુ સમા 'અર્થ' 'તુ' નહિ પણ માનવ આત્માના પારસમણિતુ તેજ, આજની અર્થવ્યવસ્થાથી અંખવાઈ ગયેલ આંખોવાળી માનવજાત આગળ છતું કહ્યું.

૧૯૮૪થી એણે અગિયોની સેવાનું, એમના સ્વમાનને સંકેતી અકતું કરવાને પર આદેશો છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન ને તે પછી સામાન્ય જનતાને શૂંઝળાથી ભારતીય સમરયાઓને હાથમાં લઈ પોતાની જાતને લોકસેવાના કાર્યમાં કુપાડી લીધી છે.

પોતાનું આ સેવામત આચરતાં આચરતાં આ સતે આજ લગી અઢીસામ માઈલની યાત્રા કરી છે ને હજી તે ચાલુ જ છે.

તેઓ કહે છે કે, 'યુદ્ધની પરંપરા ચાલુ રહેશે ત્યાં લગી દુનિયામાં નિર્વાસિત, નિરાધાર, અનાથોની પરંપરા ચાલુ જ રહેવાની. એટલે હવે તો યુદ્ધને અટકાવવા કંઈક પુરસ્કાર કરીએ. ને આજ લગીના આપણા અમાનુષી વ્યવહાર-

ને કારણે જેઓ નિઃસહાય, નિર્વાસિત, નિરાધાર, અનાથ બની છપી રહ્યાં છે, એમને સુખી કરીને, એમના હૃદયમાંથી શૂંઝળનાં દુન્યેની રમીતો દાંડ નિર્મૂળ કરીએ !

એ કહે છે : બાઈબલ પછી દુનિયાને 'પ્રેરણા' લેવા એક કોઈ અંધ ચેલા થયો હોય તો તે છે મહાત્મા ગાંધીની આત્મકથા.

૧૯૫૮ની સાલમાં યુરોપના મહાજનોએ 'શાંતિ' માટેનું નોબલ પારિતોષિક જીનાયત કરી, એડું બહુમાન કહ્યું હતું.

[એમે પિયરી વિષેના વિગતવાર પરીચય માટે જુઓ 'માનવ' ૧૯૫૮ : ગ્રાજીના અંકમાંનો લેખ : 'ઉકરડે કે' કાથેલાઓનો અરનેશ સારી.']

[પાન ૧૩૭થી થાઉ]

વવાને બદલે ધૂરક અંધ પણ બની રહે છે. અહીં પણ પેલી લીટીએ અને વચ્ચે આડા આકારોમાં લિપિ, એ જન્મેનો સંબંધ મનુષ્યાકૃતિઓ સાથે થયો જ નહીંકનો છે.

આમ આડા પટ પર લેલી આકૃતિઓ (લખાણ બધી જ) દોરાર્ધ, લેથી પેલી સમગ્રમાણતા તૂટી, જુ એમાંના

વૈવિધ્યની એકપત્તાને લીધે એમાં તોલન તો રહ્યું જ. એ અસમગ્રમાણ સમગ્રતા મેળવવાની વાતો જ્યારે આજનો કલાકાર કરે છે, ત્યારે પેલી હિન્દિસ્થિયન તો ખતી તાણીને લેઓ રહે છે. અને કહે છે કે, મેં પાંચ હમર વર્ષ પહેલાં એ શોધી કાઢ્યું હતું—તેમાં નથી વાત શી છે ?

સુધારો

અંક ૧૪ના પાના નં. ૭૩ ઉપરની આકૃતિમાં પાયોનિયર-૧ની જગ્યાએ પાયોનિયર-૩ વાંચવું; અને પાયોનિયર-૨ની જગ્યાએ પાયોનિયર-૧ વાંચવું.

આ વિભાગ દ્વારા કાન્ય અને કલાનો આર્થિક વસતિવાદ કરાવી વિશાળ જનસમૂહ અને સાહિત્યકલાનાં સર્જનો વચ્ચે એવું જનવાદની અભીપ્સા છે-

૩: ઇતિહાસન કલા-૧

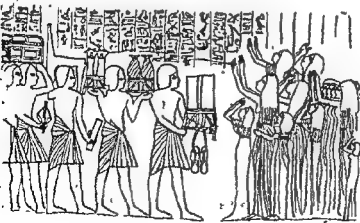
—ગુલામ મોહમ્મદ શેખ

આસો, આજે જરા ઇજ્જતનો રજુપ્રદેશ ખુદીએ. ત્યાં પાંચ પાંચ હજાર વર્ષથી આકાશ સામે અડીખમ સિર ધરી, ધારદાર અંગે વડે ગરમ હવાના અવકાશની છતી ચીરતાં પિરામિડો ઊભાં છે. ત્યાં આખર્ન અને મેગ્સેસનાં મહાકાવ મંદિરો કાળપ્રવાહની સામે કમરઆ વગર, સિધર દરિએ ભવિષ્યનાં રહસ્યમય લેડાણમાં મીટ માંડી ઊભાં છે. એમણે પ્રથમવાર (આપણે જાણીએ છીએ ત્યાં સુધી) આ પૃથ્વી પર, પ્રથમ જ એક સુવ્યવસ્થિત મહાન સંસ્કૃતિ જન્મી, અને સાહિત્ય-કલાનાં અદ્ભુત સર્જન દ્વારા ઇતિહાસનાં પાનાંએ પર એક ઘેરી છાપ મુદ્રા મવા.

એ ઇતિહાસનેની સિદ્ધિઓનો વિચાર કરીએ, તો પશુ પાર આવે એવું નથી. (આપણે એમનો પાંચ હજાર વર્ષ પહેલના કાળ ભૂલી જવાનો નથી) એમણે મહાકાવ પદ્યરો ખડકી મંદિરો, મહેસો અને પિરામિડો બાંધ્યાં.

જહાઝમાંના ખડકી કોરીને સેંકડો ફીટ જ્યાં શિલ્પો દોષાં, અને મહામોટી શિલાઓ ખડકીને સિંકસ જેવા શિલ્પનું પશુ સર્જન કરુ. એમને કપડાં વણતાં, ભાતભાતનાં ધરેણીઓ ધડતાં, લખવા માટે કાગળ જેવું જ સાધન જમાવતાં, એવું કેટકેટલું આવડતું હતું, એમની પાસે એમની આગતી ચિનાંસંપિ અને એનું સાહિત્ય હતું, એમની પાસે એમનો આગવા-ધમ પશુ હતો. જે હિન્દુ ધર્મને ધણી રીતે મળતો આવતો હતો. અને આ ઉપરાંત એમને સંગીતમાંય રસ હતો અને ચિત્ર-શિલ્પકલાની બાબતમાં તો તેઓ અત્યંત પારખા હતા.

આપણે એમાંનું એક ચિત્ર જોઈએ. એ ચિત્ર છે કાધુઓનું અને વિવાપ કરતી સ્ત્રીઓનું. લીનનના કપડાનો એક નાનો શો

ઇતિહાસન
કલાનો
નમૂનો

[આશરે ૫૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે]

કુકડો જ કેડે વીંટી જીવન માળતો એ માનવ, આજે પાંચ હમર-વર્ષો પછી ઘણી રીતે ફેરવાઈ ગયો છે. સમય સ્થળનાં ગંધેના અને સંજોગોની લાંબી પરંપરાએ એની મુજા શિક્ષક ફેરવી નાખી છે, એમ કહીએ તોય ખોટું નથી. આપણે કહીએ છીએ કે, અમે ઘણી રીતે બદલાઈ ગયા છીએ-સાંસ્કૃતિક રીતે, સામાજિક રીતે, ધર્મની બાબતમાં વગેરે. ઘણીવાર તો આપણે એમ પણ કહીએ છીએ કે, આપણે ઘણી પ્રગતિ કરી નાંખી છે. પરંતુ ઇસ્તુ જન્મ પહેલાં ત્રણ હમર વર્ષ પહેલાંનો, પેલા પૂતળામાં પલટાઈ બેઠેલા ઇન્દ્રિયશીલ કલાકારનો જીવ આજા વિચારો સામે ધીમું ધીમું મરકતો બેઠો છે. ભણે કે હમણાં કહેશે; ધીરો થા લાઈલા ધીરો ! તે તારાં બાલ રૂપરંગ અને વાલ બદલ્યા, પણ મારા લાઈ, પેલી લોહીના બસમસતા પ્રતાહમાં ઉજળતી માનવીય લાગણીઓને તે કેટલીક બદલી ?' એ ઇન્દ્રિયશીલ કલાકારનો પ્રશ્ન ભલે વચ્ચેના રચુની ગરમ હવામાં ઝોમળીને વરાળ થઈ ભવ, પરંતુ એથી પ્રશ્નનું મહત્ત્વ ઘટી જવાનું નથી.

આપણને બાંધેના ખૂબ જ પરિચિત એવો આ પેલા ચિન્તનો વિષય છે. કોર્પુસ પશુ મૃત્યુ થવું એ કેવી વિચિત્ર ઘટના છે ! મૃત્યુ તો નિશ્ચિત છે જ. છતાંય એ વિચારોની લાગના આપણા મનઃપ્રદેશમાં કેવા ખગલખગટ મચાવી દે છે ! ઇન્દ્રિયશીલોની જેમ આપણે પણ પુનર્જન્મમાં માનીએ છીએ-અને મોક્ષની પણ વાતો કરીએ છીએ જીવંતિ વાતચિત્ત સત્તા સુધીની તાત્વિક દષ્ટિ પણ આપણે કેળવી. છતાંય ભાગ્યે જ એવું કોઈ હશે કે જે આવી કોઈ પ્રિય-વિશેષની ધરીએ પણ નિર્મમતા રાખી શકે. કારણ કે એ સંપૂર્ણપણે માનવીય વૃત્તિ છે. અને ઘણીવાર તો આપણને ઇતિહાસ પણ હશે છે કે, જગતની ધર્મીય મહાનકલાકૃતિઓનું સર્જન પણ એ વિશેષની લાવનામાંથી જ ઉદ્ભવ્યું હતું.

એવું જ આ એક કાણુઓનું ટાળું છે. મૃત્યુ પછીના ખીન જન્મમાં ઇન્દ્રિયશીલ સ્થાનતા. એટલે એની બધીય માલમિલકત પણ તેઓએ એ મૃત વ્યક્તિની સાથે જ દાટતા. આમાં કોઈએ ખેસવાની ખુરશી લગાડી છે, 'તો કોઈએ અપલ સુદાં. કોઈનાય મોં પર કસો લાવ નથી. (અને લાવ ખતાવવાની ચિન્તામાં જરૂર પણ શી ? આ તે કોઈ નાટક ચોટું છે કે તમને હાવલાવદાર એમની પહેચાન આપે ?) બધાં કોઈ એક જ દિશામાં એક જ ત્રિતિએ મરણોત્તર

દિશામાં સાધનો લઈ ચાલી રહ્યાં છે. એમનાં મોં અને પગ આડાં દર્શાવ્યાં છે, પરંતુ છતી તો ટકાર, સામી જ ખતાવી છે. (આ જ એક ઇન્દ્રિયશીલ કલાની ખાસિયત-જેને Law of Frontality કહે છે, પદાર્થનું સ્પષ્ટ અને વધુ સચ્ચાત્મક આલેખન જે સપાટ રચનામાં અથવા રેખામાં કરવું હોય તો ઇન્દ્રિયશીલોએ અપનાવેલી આ રીત ઘણી દૃષ્ટિએ ગ્રાહ્ય થાય એવી છે). સંખ્યા-સંગ્રાતા મૃત્યુએ ભણે કે મોં અને પગની દિશા, સમયાન લાણી ફેરવી દીધી છે-ભણે કે 'અરે, પ્રિય ! હવે તો એ જ તારું રહેકાણું' -કહેતાં ન હોય ! પરંતુ પેલી ટકાર સામી જાતીના પૂણે સંતાઈ બેઠેલું હૃદય કહે છે : 'ના, પ્રિય, લગવાન યોગાકરિસ કમજો તો આપણે પુનર્જન્મે કરીને જરૂર મળીશું.' 'કોર્પુસ' મૃત્યુ થાય, ત્યારે આપણને લાગે છે કે, ભણે આપણું જ એક 'અંગ ખોટું' પડી ગયું-પ્રિયના મૃત્યુના આઘાતથી એક 'અંગ ખોટું' પડી જવાની વાત તો સમજ્યા.....પરંતુ તરકાલ આજીવ્યાન કરવાની ઉત્કટ લાવનાય આપણામાં કયાં નથી પ્રગટતી ?

અમસ્તુ પેલી રૂપપતીએ કહ્યું હશે કે, 'પ્રીતિ ઐસી કીચિયે, હાથ કરે જીવ ભવ !' આમાં પણ એવું જ બન્યું-હોય તેવું નથી લાગતું ? રમયાન લાણી દૃષ્ટિ ફેંકીને ભણે કે મોંમાંથી ઉદ્ગાર સરી પડે છે- 'અરે રે મારા જ ભોહી, મંસનો એક ડિસ્સો આજે ધૂળમાં મળી ગયો !' એ કુચ હોય, પિતા હોય, પત્ની હોય કે પતિ હોય, પરંતુ પેલા એક મનુષ્ય-રક્તના પિંડમાંથી (જે ભૌતિક રીતે સુદાં હતાં, છતાંય એમાંનાં બધાંયની નસેનસમાં એક એવો તાંતરો હતા, જેના લીધે તેઓ અવિભાજ્ય હતાં) એક ભાગ તૂટી પડ્યો. મેળવતું એ નેટલી આનંદની વસ્તુ છે, એટલી જ કદાચ ખોટું એ દુઃખદાયક ઘટના છે. કોઈને કોઈ ખોટું ગમતું નથી-

અને એટલે જ ભણે કે ખોવાની ક્રિયાએ મનુષ્યની ત્રિતિ સુદાં બદલી નાખી. એણે ભલે મોટાથી વિલાપ ન કર્યા પણ કાર્થિક એવું બન્યું કે નેણે એમને કોઈ વ્યથિત અભિવ્યક્તિ ચારે મજબૂર કર્યાં જ. આ ચિત્રમાંની આકૃતિઓની સ્થિરતા કોઈના મૃત્યુને આભારી છે, એવું કહેવાનો મારો આશય નથી-કારણ કે આવી કોઈ પણ માતની ક્રિયાઓ નહિ દર્શાવતી, શાંત-સ્થિર-સાહિત્ય-નાય-કર્તાથી પર એવી આકૃતિઓનું આલેખન કરવું, એ જ ઇન્દ્રિયશીલ

હસાની મુખ્ય સાક્ષ્યગ્રસ્ત છે. એમણે શિકાર કરતા મનુષ્યને પણ આ ડાયુબોની પદ્ધતિએ જ આલેખ્યો છે. પરંતુ મારે કહેવાનું એ છે કે, પેલી મનુષ્ય-શરીરની એક બીજા સાથેની વિષમતાની, છતાં સોડી માંસના એક-બીજા-અહીં આકારોની સમાનતાની-ભાવના આ આકૃતિઓમાંથી કેવી પ્રગટ થાય છે !

જેમ નાટકમાં રહેલ એવું માધ્યમ છે, અને એના પર એક પછી એક પાત્ર આવીને અદ્યક્ષ ધર્ષી ભય છે, છતાં મનોપ્રદેશમાં એના વ્યક્તિત્વની સરળતા અડગ જમાવીને બેસે છે. તેમજ અહીંનાં આતાં પટચિત્રોમાં ફલક એ એવું માધ્યમ છે અને એમાં એક પછી એક આકાર આપણી આંખોને એનાં એક એક અંગ પર ફેરવે છે, અને એ દારા પોતાનો પૂરા પરિચય આપી રહે છે. જેમ નાટકમાં લેખક ક્ષેત્ર નથી. પરંતુ દરેક પાત્રના સવિધાનમાં-એની ઉકટતા અને કયાશ વખતે એનું ચિત્ર જણુ આપણા મનમાં હાજર થાય છે જ, તેવી રીતે અહીં પણ આ કલાકાર ચિત્રથી ર ભાગ્યે નથી.

નાટકમાં તો મોંના તેમ જ શરીરના હાવભાવ અને માયા દારા પેલા નાટ્ય લેખક આપણી જોડે વાતલાય કરે છે. અહીં ચિત્ર તો જુદી જ વસ્તુ છે. એમાં તો ફક્ત આકારો છે, રંગો છે, રેખાઓ છે અને બાકી વધેલો મનકાશ છે. અને એ જ ચિત્રકારનાં સાધનો. એને પેલા શીટકર્ના તરફોને તો સ્પર્શ પણ નથી કરવાનો. એટલે જ એ રહેલા ચિત્રના આકારોને એકત્રિત કરે છે.

સાંભો એવો આ ચિત્રોના પટ છે-એમાં આકૃતિઓ પણ એવી જ આલેખ્યું તો, એમાં શી નવાઈ કરી કહેવાય ? (આપણે જેને Balance કહીએ છીએ તે તેની વાત અહીં આવે છે. ગાજવામાં જાનો બાલુ આપણે એક સરખું વજન મૂકીએ અને જે સમતુલા જળવાય, તે Symmetrical Balance (સમપ્રમાણ તોલન) થયું. પણ ના, પેલા નાટ્યકાર જેમ પ્રજાની ભાવનાને ઉકેટ બતાવવા માટે કોઈ બીજા જ ભાવને પ્રધાન્ય આપે છે, જેમ કે એ જાને પ્રજાની ધારોને એક બીજાના આલિંગનમાં લપેટાયેલાં જ બતાવે, તો પણ એમના ઉકેટે સાહસની વાત કહી શકાય, પણ એ તો એ જાને ધારોને સાંપ જુદાંજ રાખશે. અરે, એમને બેલવાય નહિ દે, છતાં તમારા મનમાં તો એવી ભાવના જન્માવશે કે જાણે એ જાને જાન્યોજનમાં સાથી

છે. આમ જે સમતુલા જળવાઈ, તે જુદા જ પ્રકારની થઈ. અને એમાં જ આપણને કોઈક કલાતત્ત્વ જેવું લાગે છે-નહિ કે પેલી સીધી સાદી વાતમાં. , આ અરામપ્રમાણ તોલન-અહીં કેવી રીતે ધૂસી થયું એવો તમને વિચાર આવશે, ખરું ને ?

આપણા ઇન્ડિયન લાઈ પણ એમ માંડ્યા નય તેવા નહોતા. એમણે લાંબા અને આડા પટ પર બધી જાનો આકૃતિઓ આલેખી. પણ જો એટલે કોઈ ફટપટીથી દોરેલી હોય તેવી નહિ. એમનામાં એકમ તો ખરું જ, પણ સાથે સાથે ધોડીક વિવિધતાય ખૂબીથી ઉમેરી દીધી (આત્રણ વસ્તુઓ ઉપાડી ચાલતી તથા પુરાપૂર્ણિતઓનાં મો અને ધક નીચેનું આલેખન સરખું છે, પણ એમના હાથ તપાસો તો ? એમાં મનુષ્ય શરીરનો અભ્યાસ પણ છે અને વળી એક આકારને બીજા આકાર સાથે જોડી દેવાની સૂઝ પણ છે. પેલા પુરશીના ઉપરના છેડાથી એ જ આકૃતિના નીચે જતા હાથ સુધી લંબાતી દંડિનો વજાંક, કેવો બીજા આકૃતિના ઉપર વળેલા હાથની કોણી સાથે જોડાઈ ભય છે !) અને આ સીએ પણ હાથ જોવા કરી કરીને, જાણે કે એ મૂળ વ્યક્તિને પાછો બોલાવવા માટે વ્યર્થ વિલાપ કરી રહી છે ! આપણું ચામડાંમાં પણ તમે મોટે અંશને મરશિયામાં જવાતુ સાંભળ્યું છે કે, 'આખી ખપર નોપ્તા' કે તમે મોટે ગ્રામતરે જાશે. 'વગેરે અહીં એમનું ટોણું એક વિખરાયેલા છતાં મુખદ અજબની લાગણી જન્માવે છે આમ તો એ બધી એક બીજાની પાછળ જોમેની છે-અને જરા આમ તો જરી તેમ. પરંતુ એમના વિખરાઈ ને નીચે લંબાતા વાળ અને અવ્યવસ્થિતપણે લંબાઈ, નીચેના ફલકની સીમા (ભૂમિ) રેખા પર ઢોળાઈ જતી કપડાંની રેખાઓ એમના અવ્યવસ્થિતપણાને પણ એક સૂત્રે બાંધે છે.

હજી ઉપરની ધોડીક જગ્યા કોરી રહી જતી હતી. ત્યાં મનુષ્ય આકૃતિ તો હિમેસાપ તેવું નથી, તો પછી શું કરવું ? પ્રસંગને વર્ણવતી કોઈ વાત લખી હોય તો શું 'ખોટું' છે ? ચિત્રમાં આણું લખવું એ કેટલે અંગે ચોખ્ખ છે, તે વિચારના જેવી વસ્તુ છે. પરંતુ આવાં વર્ણનાત્મક (Narrative) ચિત્રોમાં એવી હજીકત ઘણીવાર ઉપયોગી થઈ પડે છે, અને લિપિ પણ ચિત્રાત્મક જ છે, એટલે ચિત્રવસ્તુમાં સ્પષ્ટતા રૂપ

[ભાગ્યે પાન ૧૩૪]

પરંતુ, હેવાલો મુજબ, સોડાની પોતાની જરૂરિયાતમાંથી પ્રગટેલી માંગણીનો વિચાર થયો.

અલગપણ, માએ ત્સે-તુએ આખી પરિસ્થિતિ સમજી નર્મ ને તેને આવકાર આપ્યો ને અગ્રમ કમ્યુન 'વેઈકિસંગ' (રુપરનિક) ને આરંભ થયો, તે આપણે જોઈ ગયા હોએ.

કમ્યુન પદ્ધતિનું આ રહસ્ય સમજાવતાં, ચીની 'ધાનિંગ' કમિશનના વાર્ષિક એરમેન લોહ કોંગ-મોએ તેમના 'ઇકોનોમિક રિસર્ચ' મંથલી 'માં નક્કર કારણ આપ્યાં છે.

'આ પદ્ધતિથી મૂડીના સંચયનો આંક (rate of accumulation) એક ધારે જિંઓ લઈ નર્મ શકાય છે; કમ્યુનનું ઉત્પાદન, એટલે કે તેની આવકનું પ્રમાણ ધણું વધવા છતાં તેના પ્રમાણમાં કમ્યુનવાસીઓનું 'અર્થ' વધતું નથી.

જોકે, ૧૯૫૬ સુધીમાં જ ચીનનું મૂડી-સંચયનું પ્રમાણ કુલ રાષ્ટ્રીય આવકની સરખામણીમાં ધણું જિંયું હતું જ ('હુનેકાફિ' ના 'ઇકોનોમિક સર્વે' મુજબ) —

	ટકા	ટકા
ભારત	૭	બ્રહ્મદેશ ૧૭
પાકિસ્તાન	૭	ચીન ૨૨
સિલોન	૧૦	જાપાન ૨૫

અને ભારત ૧૯૬૦-સુધીમાં ૭ ટકાથી વધી ૧૧ ટકા ઉપર જવાની ગણતરી રાખે છે. ત્યારે ચીન, કમ્યુન પદ્ધતિને આધારે ૧૯૫૮ સુધીમાં જ ૨૬.૫ ટકાથી ૬૦ ટકા સુધી પહોંચી ગયું છે !

લોએ પોતે કહેલા આંકડા મુજબ હોનાન પ્રાંતમાં ૧૯૫૮માં કમ્યુન-સલાસદની પાછળ સરેરાશ મામાદી ૭૪ યુઆનનું 'અર્થ' આવ્યું હતું—ખરીદશક્તિની રીતે, દરમિયાને ૬ રૂપીઆ જેટલું ! કમ્યુન-સલાસદની આટલી ઝોછી 'આવક' નો ખયાલ કરતાં લો જણાવે છે કે હોનાનમાં પ્રથમ ખેડૂતનું 'અર્થ' સર્વ સાધારણ રીતે ૩૬ યુઆન અનાજ માટે + ૪૫ પાર કાપડ + જોડાની ૨ જોડી + ૧ જોડી ગોઝા—જેટલું જ હોય છે; એટલે કે કમ્યુન-સલાસદનું જીવનધોરણ એના કરતાં તો જિંયું છે !

આમ છતાં, આ જિંયું જીવનધોરણ કુલ ઉત્પાદન-દિશ્વતના ૩૦ ટકા જ છે. બાકીના ૭૦ ટકામાંથી કેટલાક ટકા સરકારને ટેકસ રૂપે જાય છે; અને

બાકીના મોટા અંશ મૂડી-સંચય રૂપે રહે છે !

કમ્યુન-પદ્ધતિ પાછળની આ આર્થિક પ્રેરણા છે.

૧૯૫૮ના નવેમ્બરની ૨૮મી ડિસેમ્બર ૧૯મી સુધીમાં મળેલી ચીની કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની મંથપર્ય કમિટીએ પણ કમ્યુનતા આ આર્થિક રહસ્યનો સ્વીકાર કર્યો છે :

'અચકા કરતાં હવે—અમલદારને એકધારી બચરવા નીચે લાવી સકશે; અને ઘણા મોટા પ્રમાણમાં તેને કામ લાગી શકશે... પરિણામે ઉત્પાદનનું કાર્ય સરળ બનશે'

પરંતુ એની બીજી પ્રેરણા પણ છે. અને તે કમ્યુનના ફોજી સ્વરૂપના તંત્રમાં રહેલી છે. ઉત્પાદન વધારવા માટે એ ઘિસ્ત જેમ ઉપકારક છે; તે જ રીતે, દરેક નાગરિકને ફોજી તાલામ આપીને શપ્દરક્ષાની ગેરંટી પણ તેણે સાધી લીધી છે !

૫

ચીની કમ્યુનોની આ સિદ્ધિ પાછળ આટલાં કારણો ગણાવી શકાય :

૧. ચીનનો સમાજવાદી આદર્શ અને તે અનુસારની એકધારી રાજ્યતીતિ ('ત્રમજની સરચુત્તવારી').

૨. રશિયા તથા બીજા કમ્યુનિસ્ટ દેશોએ આપેલી કમરપદ મદદ (નાણાં, તેજાર પત્ર-સાધનો તથા ટેકનિકલ એક્સપર્ટોની મદદ).

૩. રશિયા અને બીજા કમ્યુનિસ્ટ દેશોથી જુદા પડીને જ નવેસરથી અખતરા કરવાની દૃષ્ટિ અને હિંમત.

૪. ચીની પ્રજાની આપસજા, શૌધકશક્તિ અને ધમશ.

૫. ચીની પ્રજાની વિશિષ્ટતા : 'ગરીબી' અને 'કોરી પાર્ટી'ની અવસ્થા !

માએ ત્સે-તુએ આ વાત સચોટ રીતે રજૂ કરી છે, તે બાન જેએ છે.

કોઈ પણ ખેતીપ્રજાન દેશ, જે વરસો થયાં અર્ધવસાહતી સ્થિતિમાં સજડતો રહ્યો હોય, અને ઔદ્યોગિક વિકાસમાં પાછળ રહ્યો હોય—તેના દેશને માટે ચીનની પછાત દશા અને ચીનની પ્રથમ વસ્તી લારણ પચાવ. પરંતુ, માએ ત્સે-તુએ આ 'ગરીબી' અને 'કોરી પાર્ટી' ને જ એક ઉપકારક લક્ષણ તરીકે ગણાવી છે ! તે કહે છે—

“બીજા લાક્ષણિકતાઓ ઉપરાંત, ચીનની ૬૦ કરોડની પ્રજા સૌથી પ્રથમ તો, ગરીબ અને ઠોસો પાટી ભેગી છે આ લક્ષણો ખરાબ બેખાવ એવાં છે; પરંતુ હકીકતે આ શ્રેષ્ઠ લક્ષણો છે. ગરીબ પ્રજાને પરિવર્તન નેપાતું દેવા છે; તે નહીં નહીં કમ કરવા મનગી હોય છે, ક્રાંતિ વાંચતી હોય છે. ઠોસ કામળ હોય છે એ દાખ દોતા નથી; એટલે એના ઉપર સારામાં સારું અને નવામાં નવું સખાનુ લખી શકાય. કિતમ અને સુદર ચિત્તનું અવ્યયન થઈ શકે.”

ચીનની પાયાની કમળોરીને પાયાની શક્તિ રૂપે પસંદી નાખવાની આ કુતેહ અને શક્તિ ક્રાંતિના વિજ્ઞાનમાં મહત્વનું સ્થાન પામ્યા વિના નહિ રહે.”

ચીનમાં ૬૦ કરોડની પ્રજા છતાં, માનવ-પ્રજા એકો! પકેતો હોવાની કૃદિવાદો થઈ રહી છે !

૬. એ વાત વાદશખ્યા ભેગી છે કે, ચીનના લઘુ પ્રજા-પ્રદેશોમાં નાણાંનું વ્યવહાર એકો રહ્યો છે. અને સપ્લાય-પદ્ધતિ કાઈ ને કાઈ સ્વરૂપે હંધાતીમાં રહી છે. ૬

વળી, કમ્યુનિસ્ટોએ ભારતી આગકાર્થ શૈલે વા પરદેશી શાહીવાદીઓની પકકમાંથી દેશને ચુકત કરવા માંડ્યો હતો, આ બધાં વચ્ચે દરમ્યાન, ખુદ કાર્થકરો અને અમલદારોને માટે ય સુખ્યતા ‘સપ્લાય પદ્ધતિ’ જ અમલી બનાવવામાં આવી હતી.

આને કારણે કમ્યુનિસ્ટો ‘સપ્લાય પદ્ધતિ’ લાંબલ કરવાનું સરળ બન્યું છે. પરિણામે, આવકનાં ધોરણોમાં બહુ મોટો ફેર પડી જવાનો અને પાછળથી નવા અમલદારી વર્ગો ઊભા થવાનો ભય ટળે છે.

બીજા પક્ષ મહત્વની વાત એ પ્રગટ થાય છે કે—ચીની પ્રજાએ એમના આ અખતરાને અતે, અસાધારણ આદમ-અંદા માત કરી જણાય છે: ચીની પ્રજા તો ‘ધીમી’ છે, ચીની પ્રજા તો ‘અણુશક્તિ’ છે, ચીની પ્રજા તો ‘અભાસુ’ છે—એટલે પુરાણુચુગી માન્યતાઓને દેખવેશ દેવામાં આવ્યો છે.

● શી વિભાગ સર્વોદ્ધી ક્રાંતિને ગર્વે સર્વ પ્રથમ પકકત થયું ‘ઠોસો પાટી’ વળી અસધિવાસી પ્રજાને વધુ અનુકૂળ થયું રહ્યો છે તે સરખાવવા નેપું છે.

+ કારણમાં પ્રજા પ્રદેશોમાં પછાત લાંબા સમય સુધી અને ઠેઠકે રચેને હટય નાણાના ઉપયોગ કરતાં ‘સપ્લાય પદ્ધતિ’નું મહત્વ વધારે રહ્યું છે; લાગીઆ-સાથી તથા લાઘ્ય-પ્રજામાં તો અનુક.

એટલું જ નહિ, પછુ આ પ્રયોગને અતે આજ પૂર્વે ખેતી-નિષ્ણતોએ નક્કી કરી રાખેલા અનેક સિદ્ધાંતો—કાનૂનો પછુ બૂનવાણી બની ગયા છે ! દા. ત—

* જમીન ઉપરના ઉત્પાદન અંગે ‘સો એપ કમ્યુનિસ્ટ રિવન’ (અચુક ૬૬ થઈ ઉપજ એકાદી થતી જવાનો નિયમ)

* વસ્તીનો વધારો ભૂમિતિની ગતિએ અને અખતો વધારો ગણિતની ગતિએ થવાનો કાનૂન (એટલે કે વસ્તી નેટલી ઝડપે વધે એટલી ઝડપે અખ ઉત્પાદન ન વધે)

* ઉત્પાદન અને ઉપયોગ વચ્ચે, સાધનો અને વિતરણ વચ્ચે ભરાવર અપોચપ બેલન્સ જળવાયુ જ નોઈએ; પૂરતી નાણાંકીય નોજવાઈ ન હોય તો તે મુન્યા વિકાસ થાય જ નહિ—એટલે !

૭. આ ઉપરાંત, ચીનમાં એકંદરે મૂડીવાદી અર્થતંત્રનો એકો પગપેસારો થવાને કારણે, ચીની પ્રજાપ્રજામાં સહિવાસપણાની લાવના પ્રમાણમાં વધુ હોવાનું જણાય છે. સહિવાસી રીતે કામ કરવાનું અને વહેંચીને છત્તવાનું તેમને સહજ લાગે છે. કેટલાંક સ્થળે તો, તેના સિવાય ખીજ રીતે છત્તવાનું અસ્વાભાવિક ગણાય છે—ખાસ કરીને, ઉનાન બેટ અને સુનાન પ્રદેશોમાં.

૬ ચીને આ કમ્યુનો દ્વારા લોકશાહી વિરોધીકરણની દિશામાં શુ કમ્યું છે તે હવે નોઈએ.

કેટલાક વિચારકો કેવળ આર્થિક દિશાના ધરખમ અખતરા કરતાં આને ધણુ વધારે મહત્વ આપે છે.

આનું સુખ્ય કારણ એ છે કે, આ કમ્યુનો અસ્તિત્વમાં આવતાં, તે તે પ્રદેશનું અલગ સરકારી વહીવટીતંત્ર થયું અંશે નિમૂંળ થઈ જઈ કમ્યુન-તંત્રમાં એકત્રોત થઈ ગયું છે. દા. ત. શેલીસ, રેવન્યુ, અને અદાલતોનું વહીવટી કામ કમ્યુન કરે છે; અને રાજ્યનાં ઉપલ્લાં ખાતાં સાથે કમ્યુનોનો સીધો સંબંધ બંધાઈ ગયો છે.

આટલા પ્રમાણમાં રાજ્યનું પ્રગતીય કમ્યુનમાં વિલીનીકરણ થઈ ચૂક્યું છે, એટલે કે, રાજ-શાસન ઉપર લોક-શાસન સ્થપાયું છે, એવો દાવો કરવામાં આવે છે.

તો વળી, ઔદ્યોગિકક્ષેત્રે વિકેન્દ્રીકરણ અંગે તે આ રીતે વિચારે છે—

* મીનની ઉત્પાદનપદ્ધતિનો મુખ્ય આધાર તો કેન્દ્રિત બન્યો ઉદ્યોગો જ રહેશે—જેવું સંચાલન હેતુલામાં હોયી ઓટોમેટિક પદ્ધતિએ રાખ્યહતક થઈ રહ્યું છે. આ ઉદ્યોગોને ભોગે મીન કચુજ કરવા ધ્વજ્જ નથી.

* બીજી બાજુ આમસ્તારમાં અન્ય નાના ચૂલ-ઉદ્યોગો (હાથચાળ હાથધાણી, હાથસહી વગેરે સહકારી પદ્ધતિ દરમ્યાન ૧૯૫૬-૫૭ માં જાણ) લાખોની સંખ્યામાં ચાલતા હતા, તેની તરફદારી પણ હવે ચીન નથી કરતું. રેમકે એના દ્વારા ઉત્પાદન કુટંગાય છે.

* મીનના કમ્યુનો દ્વારા સંચાલિત ' નાના ' ઉદ્યોગો એટલે ચૂલ ઉદ્યોગો ને હાથઉદ્યોગો નહિ, પણ સ્થાનિક મધ્યમ ઉદ્યોગો, જેમાં વીજળી-ચંત્રોનો ઉપયોગ થઈ શકે ને ઉત્પાદનમાં ઝડપ લાવી શકાય. આમ, ચીનનો આદર્શ એક બાજુ ' પાવાના ' મોટા કેન્દ્રિત ઉદ્યોગો અને ' પૂરક ' વિકેન્દ્રિત વીજળી ઉદ્યોગોનો છે.

૧૯૫૮નું વર્ષ ' આમસ્તારમાં વિકેન્દ્રિત યાંત્રિક ક્રાંતિ 'નું વર્ષ ગણી શકાય

ચીની નેતાઓએ પોતાની આ નેમ, ૧૯૫૮ની વર્ષત જીતમાં મળેલી માલિગ અને ચેન્ગતાઉની પરિવહોમાં બહાર કરી લીધી છે—

' અગાઉ જે ઉદ્યોગો વહી સરકારનાં જીર્ણ જીર્ણ પ્રધાનમંડળો હસ્તક ચાલતાં આવ્યાં હતાં, તે બધાનું સંચાલન સ્થાનિક અધિકાર નીચે સુવર્ણ કરી દેવામાં આવશે. અલબત્ત, આ કામ નાના ઉદ્યોગોથી શરૂ કરીને, ધીમે ધીમે બાર-મોટા ઉદ્યોગો સુધી અમલી બનાવવામાં આવશે. '

' આ જ પ્રકારનું વિકેન્દ્રિકરણ સાંસ્કૃતિક, રાજકીય અને ન્યાય બદલાવ ક્ષેત્રે પણ વિસ્તારવામાં આવશે. '

† નોંધવા યોગ્ય બીના તો એ છે કે, આને દુનિયામાં અગ્રે ૧૦ લાખ ટેક્ટાઇલ વર્કિંગ હેલ્પના સાથ છે. પણ એને પોતાની તમામ મિલોને યાંત્રિક મોશ્યુ મૂકી હશે તો તેને એકલાને ૫૦ લાખ ટેક્ટાઇલ જરૂર પડવાની !

કમ્યુનના આંતરિક સંચાલનના મુખ્ય મુદ્દાની પણ અહીં નોંધ કરી લઈએ—

* ૧૨ વર્ષથી ઉપરનાં કાર્ક પણ સીપુરુષ તેના સમાસદ બની શકે છે.

* તમામ નિષ્ક્રીય કમ્યુનની બંતરલ બોડી દ્વારા લેવાય છે.

* જે કેટલાંક તરબોને આગલાં વર્ષોમાં અમુક અધિકારોની યાકાન રાખવામાં આવ્યા હોય, તેમને સલાસદ તરીકે નિષ્ક્રીય કરવાના અધિકાર આપવામાં નથી આવ્યા; પરંતુ જમના વળતરમાં કરો એકલાય રાખવામાં આવ્યો નથી.

૭

ચીની કમ્યુનોના પ્રયોગનો લગભગ છ મહિનાનો અનુભવ લીધા બાદ ચીની કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની મંપરય સમિતિની બેઠક (૧૯૫૮ના નવેમ્બરની ૨૮ થી ડિસેમ્બર ૧૦ દરમ્યાન, ૧૭ દિવસ માટે) મળી હતી. તે વખતે પરિરિધતિ કેવી હશે તેનો ખ્યાલ, તેના ઠગવો અને નિષ્ક્રીય ઉપરથી આવે છે. કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની આ બેઠક સમક્ષ બ્યવહારના અને સિદ્ધાંતના બેઠક પ્રકારના સવાલો પાડી ગયા હતા.

૧. સૌથી પ્રથમ સવાલ હતો: સમાજવાદમાં સામ્યવાદી સમાજરચનામાં જવાના રાહનો. પાર્ટીમાં જે કેટલાકની એવી માન્યતા હતી કે, આમર્મદેશમાં, કમ્યુને સ્થપાતાં હવે ચીન સમાજવાદમાં સામ્યવાદી સમાજરચનામાં દૂરદેશ મારી ચૂક્યું હતું; અને જે ચાંચ વર્ષમાં તો, સહેરોમાં પણ કમ્યુનો સ્થપાઈ જતાં, પૃથ્વી પર પ્રથમ સામ્યવાદી (ખાનગી માલિકી વિનાનો) અને ' દરેક માણસ શક્તિ મુજબ કામ કરે અને જરૂર મુજબ દરેકને મળે ' એવી) કક્ષાનો દેશ બની જશે.

આ બેઠકે આવી કલ્પનાઓને ઠંડી પાડી હતી. અને કમ્યુનિઝમ હજી ૧૫-૨૦ વર્ષ દૂર હોવાનું લાખ્યું હતું. અને એવી રજૂઆત કરી હતી કે, —

આ લોક-કમ્યુનોમાં કમ્યુનિઝમનાં ઘણાં તરબો છે, પરંતુ કમ્યુનો પોતે જ કાર્ક કમ્યુનિઝમ નથી; કેમ કે હજી ઉત્પાદનનું ધોરણ જુદું જ નીચી કક્ષાનું છે; એટલે ' શક્તિ મુજબ કામ અને જરૂર મુજબ ઉપભોગ 'નું શકય નથી.

ઉપરાંત, કમ્યુનમાં જે માલિકીનું તરવ છે તે હજી સામ્યિક પ્રકારનું છે, અને સમસ્ત પ્રબળ

નહિ, કે જેમાં રાજ્ય પાતે કાચો માલ, ઉત્પાદન વગેરેની વહેંચણી સીધી રીતે કરી શકે.

માલિકોના સ્વરૂપ-સફળને પસંદવાની દૃષ્ટિએ કમિટીની આ બેઠકે બધાં કમ્યુનોનું ફેડરેશન ચોળવાનો નિશ્ચય લીધો : આ ફેડરેશનો ધીમે ધીમે સીધી વહેંચણીનું કામ વધુ ને વધુ ચેતાને હસ્તક દેશે; અને પરિસ્થિતિ થકન બનતાં આ ફેડરેશનો દ્વારા આખી પ્રજાની માલિકી પ્રસ્થાપિત થશે. આ પરિવર્તન કમરા : અને અમુક અમુક બુદ્ધિમાં થતાં થતાં, હેવટે રાષ્ટ્રવ્યાપી ધોરણે પ્રાપ્ત કરશે; એને માટે વખત જોઈશે.

ખીને મુદ્દો એ હતો કે—હાલનાં આ કમ્યુનોની વિશેષતા 'સમ્પ્રદાય-પદ્ધતિ' હોવા છતાં, તત્કાલ 'ચેકડ' વળતરની પદ્ધતિને સમૂખી રદ કરવી જોઈ છે કે કેમ ? કેટલાક કમ્યુનિસ્ટો-આણુ' પશુ' ભરવા માટે અધોરા હતા; કમિટીએ આ બાબત એવું ઠરાવ્યું કે આપણે હેવટો તે એ જ છે. પરંતુ ઉત્પાદનનું ધોરણ ખૂબ જ ઊંચું (સીની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળે એટલું) જ્યાં તે પૂરે જ ને ચેકડ વળતર સમૂખું બંધ કરવામાં આવશે તો તથા આ સ્થિતિમાં કામ કરવાનું પ્રેરકબળ ઠંડું પડી જશે; અને ઉનાવળે એવાઈને કમ્યુનિઝમમાં દાખલ થઈ જવાનું 'મુશ્કેલીમાં' કરશે માટે હજી સાંભળે વખત સુધી, કામ મુજબ ચેકડ વળતર આપવાનું ચાલુ રાખવું મહત્વનું છે; એટલું જ નહિ પણ જિસાઈમાં વધારો કરવા કમરા : હજી વધુ ચેકડ વળતર આપવાનું જરૂરી રહેશે.

આ પ્રકારના સૈદ્ધાંતિક સવાલો ઉપરાંત, વ્યવહારમાંથી જિભા' થયેલા સવાલો એવા મહત્વના ન હતા.

સૌથી પહેલી વાત તો એ હતી કે, આવ જ અંદિનામાં જ, (ગમે તેટલી પૂર્વબુદ્ધિમાં છતાં) ૫૦ કરોડ પ્રજાને કમ્યુન-માં ભેડી દેવામાં આવી હતી તેનાં અનેક માર્ગ પરિણામો દેખાઈ ચુક્યાં હતાં.

૧. રશિયામાં ૧૯૨૬માં સ્તાલિને સમૂહજેતી અંગે કરેલા

૧ રશિયામાં ૧૯૨૬માં સ્તાલિને કમ્યુનિસ્ટોને માર્કસીઝ રાહની આંખના પલકામાં ૬૯ ટકા જેવોને સામૂહિક જેવો'માં ભેડી રીમાં હતા; તે પ્રસંગને પાછળથી 'Dizzy with success' ને નામે બોળાવવામાં આવ્યો હતો. અને આ જૂથ ૬૨મ્યાન ખેડૂતો ઉપર અણેચ દેવાનું થયેલું એટલું જ નહિ પણ ત્યારે જ કરવામાં આવેલું.

અને 'Dizzy with success' ને નામે ઇતિહાસમાં ઉત્પત્તિવાદી દરેક પ્રયોગની સ્મૃતિ તાણ કરાવે તેવી આ ઘટના હતી.

એમ જણાય છે કે, સર્વસાધારણ રીતે, કમ્યુનનાં ધારા-ધોરણો અને વ્યવહાર કેટલેક અંશે લોકોને પ્રાસરણ બની ગયા હતા. ખાસ કરીને કેટલેક સ્થળે ચેકડ વળતર સમૂખું બંધ કરવાના અખતર થયા હતા, ખોરાક વગેરેમાં નીચું ધોરણ હતું, બાળકોને માળાપોથી તદ્દન ખુદાં પાકવામાં આવ્યાં હતાં, અંગત વસ્તુઓની સમૂખી માલિકી રદ કરી હતી, ભરૂં આરામ આપવામાં આવ્યો ન હતો, કમ્યુનના ફોજવામાં વ્યક્તિગત છૂટછાટો છીનવાઈ ગઈ હતી—વગેરે કરવા અનુભવ થયા હતા.

મધ્યસ્થ સમિતિએ એક દર કમ્યુન-પ્રસંગને વધાવી લઈ વ્યવહાર વિટળાણ્યો હતો કરવા નિશ્ચય લીધો. દા. ત.—

* સમ્પ્રદાય-પદ્ધતિમાં, પશુ તેના ચોક્કાની અંદર વ્યક્તિગત પસંદગીની છૂટછાટોને સ્થાન હોવું જોઈ એ.

* અંગત વસ્તુઓને કમ્યુનની માલિકી નીચે લઈ ન લેતા. દા. ત. કોઈના મકાનમાં વધુ જગા હોય તો તેની ખાલી જગા ઉછીની મેળવવા કમ્યુને તે સમયની સમિતિ લેતી ભરૂં છે. તથા સમયે ચેતાની પાસે ચેતાના ધરની આજુબાજુ ચોક્કાં ગાડ તથા ચરદા—બતકાં વગેરે રાખી શકશે.

* દરેક સમયે દરેક જગ્યાએ ૮ કલાકની છાંય મળે અને ૪ કલાક આરામ-આરોગ-મનોરંજન માટે મળે તેની ગેરંટી અપાવી જોઈ એ.

* કમ્યુનના કેટલાક સમયેને ધેર રાંધવાની પથું છૂટ અપાવી જોઈ એ.

* બાલ-પાલણું-ગ્રહો અને કિંકરગાર્ટનો એટલાં બધાં સારાં હોય કે બાળકોને ત્યાં રહેવું અને તે માળાપોને બાળકો ત્યાં રાખવાં મળે; પરંતુ, આખા પો કુટુંબ ત્યારે તેમનાં બાળકોને ચેતાને ઘેર લઈ જઈ શકે એવું હોવું જોઈ એ.

* નવ વર્ષથી ઉપરની ઉંમરનાં બાળકો શ્રમમાં લાગ લઈ શકે; પરંતુ તે શ્રમ થોડાક સમય માટે અને હળવા પ્રકારનો હોવો જોઈ એ.

* ઉત્પાદનની ટૂકડીઓ (મિલિસિયા)ને સરદાર પોતે જ પાછો, એ જ વખતે, કમ્યુનનો કાચેકટર ન હોવો જોઈ એ; અને 'મિલિસિયા'એ કમ્યુનના કૌટુંબિક-આર્થિક જીવનમાં કબજા કરવી ન જોઈ એ.

* ઉપરાંત, કુપેલ-પ્રદેશની પ્રાંતિક કમિટીના સુધારાને બહાલી આપી કે-હવેથી ‘બેરેક’ અને ‘ડાયરેક્ટરી’-માં એક સાથે રહેવાની (કેટલાંક કમ્યુનોમાં) વ્યવસ્થાને ઉત્તેજન આપવાને બદલે, યુરુપ, સ્વી અને તેમનાં બાળકો પણ ભેગાં રહી શકે એવાં ઘર બનાવવા તરફ ઝોક આપવો.

* સૌથી મોટો સવાલ તો શહેરોનો હતો. શહેરોના મધ્યમ વર્ગને હજી આ પ્રયોગ આકર્ષી શક્યો ન હતો; સુદૃઢવીઓનું વલણ પશુ ટીકાત્મક હતું. શહેરની મધ્યમ-વર્ગીં સ્ત્રીઓની સમસ્યા વધુ યુરેસ અને નાલુક હતી.

આથી શહેરોમાં કમ્યુનોની દિશામાં ઉતાવળ ન કરવાનો નિર્ણય લેવાયો.

આમ, વ્યવહારની યુરેસીઓ આગળ સેન્ટ્રલ કમિટીએ નમતું આપ્યું હતું. પરંતુ જે સુધાઓ વિપરિત થવા હતા તેના તરફનું વલણ બદલાયું હોય તેનું જણાતું નથી; કેમ કે યુરેસીઓના મૂળમાં ‘સેકિની પગલ મનોદશા’ જવાબદાર હોય એવું તેમનું મતલબ હતું. આ વાત બે એક દૃષ્ટિના ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે—

* કેટલેક સ્થળે સિદ્ધાંતગત તો સતતિવસ કામ કરવાની—એટલે કે ‘હાલી પાસે જ ખાઈ’ ને ‘હાલી પાસે જ સુઈ જવાની’ પદ્ધતિ સાથે અસંતોષ પ્રગટ્યો હતો. મિસ્ટરી ચિરત-પદ્ધતિ સાથે અને કે. પાર્ટીની માર્કેસિક કમિટીમાં પસે ફરિયાદો પહોંચી હતી. પરંતુ તેના જવાબમાં આ કમિટીએ આ ફરિયાદોને ‘પ્રતિક વર્ગની વૈચારિક અસર નીચે છપવા જેટલાં પગલ માનસ’ની ટીકા કરી, વધુ કહાડી બાંધી પગલાં સેવાનું ડરામું હતું. અને કમ્યુનોની રક્ષા માટે શ્રીજને માથે પવિત્ર જવાબદારી ઠોવાની હાલ કરી હતી.

‘કમ્યુન પદ્ધતિથી કુદૃષ્ટા હિત સિત થઈ જવાના’ જવાબ સાથે તેમણે એવો જવાબ વાળ્યો છે કે, ચીની મતલ ‘સમત’ની કમ્પની પિડસાદી પ્રધાને તોડવા કલ્પે જ છે. ‘બીજી ખૂદવાદી દેશોમાં આ પદ્ધતિ, આપેલ, સારા પ્રમાણમાં વધી ચક્ર છે. અમે એનાથી એક હાથ આગળ વધી લેડસાદી સંયુક્ત કુદૃષ્ટાની સ્થાપનાની દિશામાં ખપી રહ્યા છીએ.

૮

હવે આપણે ‘સહકારી જેતી’ (કોઓપરેટિવ ફાર્મિંગ) ‘સમૂહ જેતી’ (કલેક્ટિવ ફાર્મિંગ) અને ‘કમ્યુન’ના ત્રણ પ્રકારો વચ્ચેના સંબંધો, તેનાં આવસ્થક લક્ષણો વિશે થોડીક ઐતિહાસિક અને સૈદ્ધાન્તિક વિચારણા કરીએ.

૧. સહકારી જેતીના અનેક પ્રકારો હોય છે. કેળ

‘સર્વિસ’ પૂરતી સહકારી જેતીની વાત બહારતમાં આજે થઈ રહી છે. બીજો પ્રકાર : ‘ઉત્પાદન પૂરતી’ સહકારી પદ્ધતિ દાખલ કરવી; પરંતુ દરેકની જેટજેટલી જમીન હોય, એનારો હોય તેને અનુસરીને તથા કામના શ્રુષ્ટ-પ્રમાણને અનુસરીને બદલો વહેંચી આપવો. ત્રીજો સમાજવાદી પ્રકાર કંઠી શકાય: તેમાં ઉત્પાદન અને વહેંચણી બંને સહકારી પદ્ધતિએ થાય છે. અલગત, આમાં પણ કામના શ્રુષ્ટ અને પ્રમાણ (‘કાર્યદિન’) અનુસાર બદલો અપાય છે.

૨. ચીને ૧૯૫૬માં સમાજવાદી સહકારી જેતેરોનો અખતરો આરંભ્યો હતો. તેમાં સૌથી મોટો પસ્ટો યંથો હોય તો તે એ છે કે, હવે સભ્યોનાં પોતાનાં ઉત્પાદનોનાં સાધનો (જમીન, સાધનો, વગેરે) કમ્યુનની માલિકીનાં બન્યાં છે; અને હવે બદલાની વહેંચણી તેની જૂની માલિકીના ધોરણે થતી નથી; પરંતુ અમુક જોડામાં જોડી જરૂરિયાતોનાં ધોરણે, મુખ્યતઃ સંપ્રદાય-પદ્ધતિ મુજબ અને અંશતઃ ‘કાર્યદિન’ના ધોરણે શેકડા-નાણાંરૂપે થાય છે.

—અલગત હજી મોટાભાગના કમ્યુનોમાં ધર, કપડાં, બેઠકો, ફરનીચર, તથા સહકારી મંડળી અને બેંકમાંની ડિપોઝિટરૂપે ઉપરનો માલિકી હજી વ્યક્તિગત સભ્યોના રહેવાનો છે.

—એટલું જ નહિ, ઘરની આજુબાજુનાં ઝાડ, ઘેડાંક પાણેલાં પશુઓ અને અરધા-ખતકડાં, પશુ વ્યક્તિગત માલિકીનાં રહે છે.

—તે જ રીતે અગ્રાઉનાં સહકારી જેતેરોએ કરેલાં દેવાં પણ કંઈ ૨૬ ખાતલ થઈ ગતાં નથી.

૩. ચીની નેતાઓ આજની પરિસ્થિતિને કમ્યુનિસ્ટ કક્ષા ગણતા નથી. બલકે સમાજવાદ અને કમ્યુનિઝમની વચ્ચેની આ કક્ષા ગણે છે.

તેઓ આ વાત સમજાવતાં (ડિસેમ્બર ૧૦મીની સેન્ટ્રલ કમિટીનો દરાન) સ્પષ્ટતા કરે છે—

● આજના કમ્યુનની કક્ષા સમાજવાદી સ યુદ્ધિક માલિકીની કક્ષા છે.

● પરંતુ તેને ‘સમસ્ત પ્રવળની સમાજવાદી માલિકી’ કહી શકાય નહિ.

પહેલી કક્ષા (સમાજવાદી સામુદાયિક માલિકીની) એટલે અંશે સમાજવાદી છે કે, જેટલે અંશે, જેટલા

વ્યક્તિગત અંગત સ્વાર્થને સામુહિક હિતને આધિન બનાવવામાં આવ્યો હોય. પરંતુ આ સામુહિક હિત ધરાવનારાં કમ્યુનો હજી અસમ અસમ હિત ધરાવનારાં ઘટકો છે; અને તેથી સમસ્ત પ્રજાનાં હિત ની સામે ટકરાવાની શક્યતા ખરી. પરંતુ, આમાંથી જ કમ્યુનોના ફેડરેશન દ્વારા તેઓ સમસ્ત પ્રજાના માલિકીવાળી કક્ષાએ જવાની ધારણા સેવે છે.

અને તે માટે, આજે રાજ્યની સત્તાના હાથમાં જે પાયાનાં સાધનો છે, તે કમ્યુન હસ્તક આવ્યાં જવાં જોઈએ.

૪. આનો અર્થ એ થયો કે, કમ્યુનોનું સ્વરૂપ અગાઉના સહકારી ખેતરોની જેમ કેવળ ખેતી-વિપક્ષક ન રહી શકે. તેમને હસ્તક સ્થાનિક ઉદ્યોગોથી માંડી શિક્ષણ, સંસ્કાર તથા જીવનની બીજી વ્યવસ્થાઓ હોવાની અનિવાર્ય છે.

આમ, સૈદ્ધાન્તિક રીતે તેઓ એ વાતનો સ્વીકાર કરે છે કે, કેવળ સામુહિક માલિકીનાં કમ્યુન થવાથી સવાજી ઊકલી જતો નથી. કેવળ એના જ ઉપર એક આપવા જતાં, કમ્યુનોનાં સંકુલિત હિતો બિનાં થવાં શક્ય છે.

૫. વળી બીજે પણ સૈદ્ધાન્તિક સત્તા હજી તેમની સામે જીતો જ છે. અને તે છે—ગ્રામ વિસ્તાર અને શહેરો વચ્ચે વ્યાપક અને સામાજિક કક્ષાના ભેદોનો, તેમની વચ્ચેના સંબંધોનો.

અલબત્ત, કમ્યુનો હવે સ્થાનિક ઔદ્યોગિક કેન્દ્રો પણ બને છે; પરંતુ એથી મોટા ઉદ્યોગોમાં મધ્યકો (શહેરો) અને નાનાં તથા મધ્યમ ઉદ્યોગો (સોખડ ગાળવાનાં કારખાનાં, ખાણ, ધાતુ ઉદ્યોગો, વીજળી ઉત્પાદન સહિત) અને ખેતી ઉત્પાદનના મધ્યકો (ગ્રામવિસ્તારો) વચ્ચેના વિસંવાદ કંપારે કેવી રીતે ટળશે તે જોવાનું જ રહે છે.

ચીની કમ્યુનની કક્ષા વિષે આટલી રજૂવા કર્યા પછી, રશિયામાંના સમૂહ ખેતરોના પ્રયોગો સાથે તેની સરખામણી કરી જોઈએ.

ચરખાતમાં—વિશ્વ કમ્યુનિસ્ટ આંદોલનના નેતા કુશાનના આલમપ્રોએ, જેવા પ્રકટ થયેલા જણના મતે છે, તેની નોંધ કરી લઈએ.

કુશોવે તેના આ વિચાર અંગ્રેજીન સેનેટર લુન્ટ એચ હમ્ફ્રી સાથેની મુલાકાતમાં પ્રગટ કરેલા, ને ‘લાઇફ એન્ડ ઓર્ગન’માં છપાવેલા, તે અનુસાર—

‘કોર્મિ પ્રજા તરફ અમેજ અજવા પ્રયોગો કરેલા. એ બિલકુલ નકામા કર્યા છે. ચીની કમ્યુન-પદ્ધતિ રશિયાનાં રાજ્ય ખેતરો અને સમૂહ ખેતરોની સરખામણીમાં બેતરતી છે. (આર્થિક જાલા રૂપે) પ્રેરાવણ (Incentive) વિના ઉત્પાદન શક્ય નથી.’

હમ્ફ્રી જણાવે છે કે વિશ્વ-સામ્યવાદના અમલોને મોટે માકસદવાદ આ ગર્ભવિદુનો ઉન્નાર અર્થમાં વખાણનાર હતા. એણે સાચો પાછો પ્રશ્ન કર્યો કે, ‘તમરુ’ પ્રેશ-વત્ત અંગેનું આ વિધાન મૂકવાની નથી છું ?’

‘વખને ઠીક લાગે તે નામ આપો; પણ એજ ફામ કરી આપે છે,’ કુશોવે જવાબ આપ્યો હતો.

તો વળી,—

સંસ્થાના સમૂહ ખેતીના પ્રયોગો સાથે ચીની કમ્યુનના અખતરને સરખાવતાં રેનેડયુએ જણાવે છે કે, સોવિયેટ રશિયા અને બીજા યુરોપી કમ્યુનિસ્ટ દેશોની નિષ્ફળતાનાં ૩૩ કારણ હતાં; એક તે; અર્થસય કેન્દ્રિત સત્તાવાદ; અને બીજું, ખેતી-ઉત્પાદનના લાભે ખૂબ જ નીચા રાખવામાં આવેલા (રશિયામાં ૧૯૫૧ સુધી અને બીજે હમદાં સુધી).

ત્યારે ચીની પ્રયોગો જ્યાં એ વાતનો ખાતો ધામ છે કે ત્યાં ને થઈ શકું છે તે કરોડો માનવીના સ્વય ઉત્કાષ્ટ-હિંમતો વિના શક્ય નથી.

પરંતુ આ બધા છતાં, આપણે રશિયાની ખેતી-કોર્મિત અંગે ખૂબ જ ધીરતે સૈદ્ધાન્તિક અને વ્યવહારુ વિચારણા કરી જનાર લેનિનનું દર્શિવિદુ જોઈશું, તો જણાશે કે લેનિને એજસસો આધાર લઈને, કેટલાક મુશ્કા ખૂબજ સ્પષ્ટ કરેલા હતા—

૧. ખેડૂતોને સહકારી ધારણે ચડાવવા જરૂરી હોવા છતાં, નાના ખેડૂતોની સંમતિથી જ પત્રકું બરડું વ્યાજબી મણાય. એ તૈયાર ન થાય ત્યાં લગી, રાજ્યે તેને બીજી રીતે મદદ કરતા રહેવું જોઈશે.

૨. ઉત્પાદનનાં ધંતર સાધનો ઉપર રાજ્યની માલિકી હોય તેવા દેશમાં, ખેડૂતોની સ્વૈચ્છિક સહકારી મંડળો દ્વારા સમાજવાદ સ્થાપી શકાય. માટે એમને રાજ્યે હોન અને ઉત્સાહપ્રેરક મોનસ આપવાં જરૂરી છે.

૩. સામુહિક સમાજવાદી ખેતરોની બીજી કક્ષા તે; દૂરના લવિષ્યની વાત થઈ, વચ્ચું પગથિયું કુદાવી જવું હિતાવહ નથી.

૪. સોવિયેટ સંઘ જ્યાં વિરાટ દેશમાં સમૂહ ખેતીના સંકળોની પદ્ધતિઓ ઝીંકે જ પ્રકારની હોઈ ન શકે, લેનિનના અત્યુ વાદ સત્તાસિને જે પદ્ધતિ અખંચાર

કરી તેમાં જમીનના સામુદ્રિકરણ (કલેક્ટિવાઈઝેશન) ઉપર વધારે પડતો ઝોલ અને ઉતાવળ થયાં. બંજનગ્નરીથી સામુદ્રિકરણ થયાવું બન્યું.

સ્તાલિનના નેતૃત્વ દરમ્યાન, લેનિનની જે કક્ષાની જગ્યાએ એક જ કક્ષા રહી ગઈ. સામુદ્રિક ખેતીની—કલેક્ટિવ ક્ષામિતીની. આને જ *agrarianism* કહેવાતી તરીકે પણ ઓળખાવવામાં આવે છે. આ કક્ષામાં વહેંચણીનું સામાજિક ધોરણ રાખવામાં આવ્યું હતું. એટલે કે સંપત્તિ બધી ભેગી અને બચતની વહેંચણી સરખે ભાગે.

આમ છતાં, ત્યાં પણ 'કાર્થ-દન' અનુસાર ચેકડ બદલાવું ધોરણ સ્વીકારણું હતું, જેની આડ ચેક હતી.

તો, ચીની કમ્યુન અને રશિયાના સમૂહ ખેતરો બંને વચ્ચે ખાસ ભેદ શો છે ?

શું ચીની કમ્યુન રશિયાના સમૂહ ખેતરોની ખીણ 'ધેરધેર' નેવાં તથા ?

સૌથી પ્રથમ અને મહત્ત્વનો ભેદ એ છે કે—

ચીની કમ્યુન કેવળ ખેતી વિષયક સામુદ્રિક પ્રયોગો તથા. એકાંગી (કેવળ ખેતીનાં) રચિત સામુદ્રિક ખેતરો અને સર્વાંગિણી (ઉદ્યોગો, શિક્ષણ સહિતનાં) ચીની કમ્યુનો વચ્ચે રાષ્ટ્રીય વિકાસની દૃષ્ટિએ, આજનાં જમીનો ફેર છે.

સર્વાંગિણી ચીની કમ્યુનોમાં લોકનીતિનાં ઘટકો બનવાની શુભવશ છે.

પરંતુ એકલોનાં પોતાના વિકાસની દૃષ્ટિએ જે સવાલો રચિત સામુદ્રિક ખેતરો સામે ઉપરિચિત થવા હતા, તેવા અહીં પણ થવાનાં સ્થિતિ દૂર ઘર્ષ નથી. ચીને સહકારી ખેતીના પાઠ જ ટૂંકા ગાળાના પ્રયોગ બાદ 'કમ્યુન' ઉપર ને કૂંઠકો આપ્યો છે, તેમાં વચલી કક્ષા કુદાઈ જવાની ઉતાવળ નથી જ એમ કહી શકાય એવું નથી.†

† મી.બી. એન. ગાંધી તેમજા લેખમાં એવું જણ કરે છે કે, ચીની પદ્ધતિ, આ બાબતમાં પણ, રશિયાના સમૂહ ખેતરોથી સાવ ભેદ પ્રકારની ને ભૂંડી કક્ષાની છે. કારણમાં તેણે એમ જણાવે છે કે (૧) ચીનમાં કામ પ્રમાણે (કાર્થલિન અનુસાર) વળતર આપવાનું હલ છેકી રહ્યું નથી; (૨) ઘર, કપડાં, બેઝીઝ, ફરનિચર, બેંક વા સહકારી અંજણમાંની રોકડ જમા રકમ વગેરે ઉપર કમ્યુનના સભ્યો તેમની ખાનગી માલિકી ધરાવી શકે છે. પરંતુ આ બંને વાત રશિયાના સમૂહખેતરોને વચોથી લાગુ પડતી રહી. ‖

મહે ચીની રાજ્યકર્તાઓએ સૈદ્ધાન્તિક રીતે ઉપરિચિત થયેલી સમસ્યાઓને હાલ તુરત તો, થોડીક છૂટછાટ આપી હળવી કરીને, ધૂમપચાર દ્વારા લોકોને મજા એવું 'સત્ય' ઉતારી દઈ ને, અને છતાં જ નેચો સહમત ન થાય તેમને 'કુશ્મ' નો અને પ્રતિવિરોધી' લેખી દબાવી દઈ ને, પાછી દેલી હોમ; પરંતુ કોઈ પણ પરિવર્તનની કસોટી તો, તે દ્વારા કેવળ આર્થિકજ નહિ, કેવળ ભૌતિકજ નહિ, પરંતુ સર્વાંગી માનવીય તત્વોનો વિકાસ કેવો ને કેટલી હદે થઈ રહ્યો છે, તેનાથી જ અંકારો. ચીની કમ્યુનના પ્રયોગમાંથી જે પાયાની સમસ્યાઓ ભગી છે તે આ છે—

૧. સામ્યવાદી સમાજ રચનામાંય અગત વપરાશની ઓછ કરવામાં ખાનગી માલિકીને સ્થાન રહેશે? વળતરનું કોઈ ધોરણ, વા ભૂદાં ભૂદાં ધોરણ, રહેશે? વા કેવળ 'જરૂર મુજબ ઉપભોગ' જ રહેશે? એટલે કે, કેવળ સામાજિક નૈતિક જવાબદારીની ભાવનાજ પ્રરંકબળ બની જશે?

૨. સામાજિક જીવનમાં પાયાના ઘટક તરીકે કુટુંબનું સ્થાન રહેશે? માન્યપ્રેમી બાળકોને છૂટાં પાડીને ઉછેરવાના પ્રયોગોની માનવ જીવન ઉપર કેવી અસર થશે?

૩. મનુષ્યના જીવનને ચોવીસે કલાકના ક્રોલ શિક્ષણબદ્ધ ચોકકામાં મેહથી દોષાથી એની ભિન્નિત, સર્વજન, આંતરિક, આર્થિક શક્તિ ઉપર કેવી અસર થશે?

૪. આજના પુરમાં કોઈ પણ સામાજિક ક્રાંતિનો વિરાટ પ્રયોગ, જ્યાં સુધી અધિક લોકશાહીના પાયારૂપ, માનવીય મૂલ્યોના પાયા ઉપર ખોડાયેલો નહિ બને, ત્યાં લગી તેની તમામ અદ્યક્ષત ભૌતિક સિદ્ધિઓ શું હિંસક અધઃસંસ્કૃતિવાદી સત્તાઓરોને જ ખોળવાર નહિ બની જાય?

આને આપણે કોઈ આ બંધાના ઉતાવળા જવાબો આપી શકવાના નથી. પરંતુ—

■ માનવીને જેન્માં રાખી આ બધા સવાલોનો વિચાર કરવાનું એક-પાટીની સરખામણીવાળા કમ્યુનિસ્ટ તંત્ર નીચે આજ પૂર્વે નહિ બેવું શકેય બન્યું છે; ને આજલાગીનું તેમનું વધણ બેવું એવી આશાઓ ઓછી છે, એટલું જ. આજે કહી શકીએ.

● કોઈ પણ રાષ્ટ્રે શોષણ વિહીન, લોકનીતિ આધારિત સામ્યવાદ-રામરાજ્ય-સર્વોદયમાં પરિવર્તન પામવા સાધનશુદ્ધિ ઉપર અનિવાર્ય રીતે પોતાનો ખીલો ખોલવો જોઈએ, એ હવે ઐતિહાસિક સત્ય છે.

આમ છતાં, ચીની અખતરાના ઐતિહાસિક તત્વો આ છે -

૧. સો કોઈ વ્યક્તિએ સંકુચિત વ્યક્તિ-હિતના ખાળોચિયામાંથી નીકળી સામુદ્ધિક હિતની સરિતામાં પોતાનું જીવન વહેતું કર્યા વિના છૂટકો નથી.

૨. કેવળ ખાનગી મિલકતની નાણુદી જ નહિ, પરંતુ શ્રમના વળતરમાં પણ હાગભાગ સમાનતા નહિ હોય તે નવા વર્ગો અને અંતરાયો જન્મવાના છે, તે માટે પહેલેથી સાધવ રહેતું પડે.

૩. બૌદ્ધિક અને શારીરિક શ્રમનો ભેદ નાણુદ થવો જ રહ્યો.

૪. તે જ રીતે, અમુક ભાણુદી સૈનિકો અને બીજા પ્રજાજનો—એવો ભેદ પણ નાણુદ કરવો જ રહ્યો. દરેક નાગરિક પોતે રક્ષક હોય અને દરેક રક્ષકમાં નાગરિકની પૂરી સંસ્કારિતા હોય તે અનિવાર્ય છે.

૫. અતે તો રાજ્યના ભાણુદી અમલદારો (જુરોક્સી) અને પ્રજાજનો વચ્ચેનો ભેદ પણ નાણુદ થવો જ રહ્યો. રાજ્યતંત્રનું અસ્તિત્વ બચાવવા પૂરતું જ રહી જાય; એટલે કે સોશિાલ ઇસ્ટના રાજ્યની સત્તા કબજા વિના પોતાનું તંત્ર જાનના સાધન વિના ચલાવે.

હૂંકમાં રાજ્યતંત્ર ઉપર લોકતંત્રનો વિશ્વ અનિવાર્ય છે.

ચીની કમ્યુનિસ્ટ અખતરામાં આ બધાં તત્ત્વો વહેતાં છે; અને છતાં લોકશાહી અધિકારીને અસત રાખીને, આત્મિક સ્વાધીનતાના સિદ્ધાન્તને કેન્દ્રમાં રાખીને અહિંસક ધોરણે સામ્યવાદ-રામરાજ્ય-સર્વોદયની રચાવના અને સંચાલના કરવાની ચુંબક

કમ્યુનિસ્ટ વાદી અને કમ્યુનિસ્ટ રાજ્ય સત્તા પાસે છે ખરી ?

* જો એ કરી શકશે તો એમને હાથે પૃથ્વી પર સ્વર્ગ જીતશે.

* જો આજ લગીની પદ્ધતિ અનુસાર જ વર્તશે તે કાયંકર અંધસત્તાવાદ પૃથ્વીને આવરી લેશે.

સંદર્ભ-સૂચી

1. China's Economic Growth (Four Articles) ; Charles Bettelheim
2. Chinese Agriculture ; Rene Dumont
3. Turning Labour into Capital ; K. S. Gill
4. Agriculture and Communes ; Dr. S. Chandrashekhar
5. People's Communes in China ; B. N. Ganguli
6. People's Communes in China ; Michael Shapiro
7. The Significance of China's Communes ; D. D. Kosambi
8. Incentives in China ; Reggy Durdin
9. An article by a British Visitor ;
10. Communist World ; (From August to up-to-date notes in LINK Weekly) તથા હવે સામ્યવાદના સમાચાર અને વાર્તાઓ

● ગુજરાતીમાં પ્રગટતાં નવાં પુસ્તકોનો ગીતાણી પરિચય ●

ભારતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ

લે. : ડો. વિશ્વપતિ દેવચંદ્ર

[પ્રાથમિક : મ. ૩૩ યુનિ. ગ્રંથાલય]

પ્ર. : આચાર્ય બુક ડેપો-વડોદરા

કિ. : રૂ. ૧૦-૦૦

ઇતિહાસનો વિષય તો હંમેશાં રાજા-કોલેજોના અભ્યાસ-ક્રમમાં ચાલતો આવેલો છે; પરંતુ સર્વસાધારણ ઇતિહાસ અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ એ ભિન્ન પ્રકારના અભ્યાસો છે, એ વાત સમજી સ્વીકારીને આપણું ઇટલાક વિશ્વવિદ્યાલયોમાં 'ભારતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ'નો વિષય દાખલ થવા લાગ્યો છે, એ એક શુભલક્ષણ છે.

ધણા લાંબા સમય સુધી ભારતીય સંસ્કારિતા વિશે કાં તો અધિકૃતપૂર્ણ 'અહોમાન'નું અથવા તો 'પણત જંગલી ખન' પ્રત્યેની ઉપેક્ષાનું વલણ રહ્યું હોય, છેલ્લી પચ્ચીસી દરમિયાન, ભારત જેમ જેમ તેનું ગૌરવલયુક્ત સ્થાન પ્રાપ્ત કરતું ગયું તેમ તેમ, તેના પ્રત્યેની દેશ-વિદેશી અભ્યાસીઓની દૃષ્ટિમાં પણ સારો એવો ફેર પડ્યો છે. અને પ્રમાણમાં વસ્તુનિષ્ઠ દૃષ્ટિ આવવા લાગી છે. પરિણામે વિશ્વસંસ્કારિતામાં ભારતીય સંસ્કારિતાના વિશિષ્ટ પ્રદાન અંગેના અભ્યાસનાં પાસાંઓ સારા પ્રમાણમાં સંશોધનનો વિષય બન્યાં છે.

આ પ્રથ તૈયાર કરવામાં લેખક અનેક નિષ્ણતાના અભ્યાસ પ્રત્યેની ઉપયોગી કર્યો છે અને એકંદરે, આ પ્રથ વિદ્યાર્થીઓને લક્ષમાં રાખી તૈયાર થયેલો હોવા છતાં, અદ્ય મૌલિક સંશોધનનો કોઈ દાવો કરતો ન હોવા છતાં, ભારતની સંસ્કારિતાના વિકાસની રૂપરેખા બાબતે ધ્યાનપૂર્વક સૌ કોઈને માટે ધણું ઉપયોગી થશે, એવી ખાતરી આપે છે.

આ પ્રથમાં પ્રાગ્ ઐતિહાસિક ભારત અને સિંધુની સંસ્કૃતિથી આરંભી છેક વિવરમાન રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસની સ્થાપના તથા તેના વિકાસ, ઉપરાંત રાજતંત્રતા પદ્ધતિનાં અગિયાર વર્ષોનો

દૂરકા પરિચય સુધાં આપવામાં આવ્યો છે, તે યોગ્ય ન થયું છે.

ગુજરાતમાં આજ પૂર્વે, સ્વ. શ્રી રમણલાલ વ. દેસાઈ કે આ દિશામાં પ્રયત્ન પ્રયત્ન કરેલો, તેની અત્રે તેવો લક્ષ્ય છે. અને આ પ્રથને એક સ્વત્વ પ્રયાસ તરીકે આવકારીએ છીએ.

આ પ્રથને ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી વિભાગના અધ્યક્ષ શ્રી. ઉમાશંકર જોષી તથા પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર (મ. સ. યુનિ.) વડોદરાના અધ્યક્ષ શ્રી ભોગીલાલ સોલંકીનાં 'આવકાર વચનો' પ્રાપ્ત થયાં છે, તેને આ પ્રથની ઉપયોગિતાની વિશેષ બાંહેધરી રૂપ લેખીએ છીએ.

વિશ્વઇતિહાસની રૂપરેખા

લે. : ચંદ્રભાઈ કા. લક્ષ્મી

(પ્રકાશક : લેખક પોતે)

પ્રાસિદ્યાન : ચેતન પ્રકાશનશ્ર્લેષ્ઠિ. વડોદરા

રૂ. ૧૫-૦૦

શ્રી ચંદ્રભાઈ ઇતિહાસ, મનોવિજ્ઞાન અને શિક્ષણનાં ક્ષેત્રે એક અનુભવી અધ્યાપક તરીકે તથા લેખક તરીકે ગુજરાતને સુપરિચિત છે.

આ પ્રથ (પા. ૮૧૫; ૨૭ નકશાઓ; ૧૬૦ ચિત્રો)ના આરંભમાં 'ઇતિહાસ'ના સ્વરૂપની તાત્ત્વિક ચર્ચા કરવામાં આવી છે; અને ત્યાર બાદ વિશ્વ-ઇતિહાસના પિતામહ 'ઈબ્ન ખલ્દુન'થી આરંભી, ખીબ વિશ્વકુલ સુધીનું વિદ્યાર્થી લોકન કરવામાં આવ્યું છે. અને અણુયુગના આરંભની અદ્યતન સમયની—વિશ્વચર્ચા કે વિશ્વસંસ્કારની સમસ્યા ને સહઅસ્તિત્વની સમસ્યાને રમ્ય કરી લેખકે પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં ઉમેરો કર્યો છે.

શ્રી ચંદ્રભાઈ પોતે વિચારક છે; આ પ્રથમાં એમની

આ ચિંતનનો પડો વારંવાર ઊઠે પણ છે—અલ્પમત, ઘણી વાર એમાં 'કંઠાંકે એકાંતિક આગ્રહ' પણ વરતાય છે.
 એકંદર, ગુજરાતી ભાષામાં આ પ્રકારના ખૂબ અભ્યાસ પ્રશ્નોમાં આ એકઃ આપકારદાયી ઉમેરો છે. અને દરેક સંસ્થા-શાળા માટે આ મંથન-ધણે-જ ઉપયોગી નીવડવાની આશા છે.

*

નૂતન શિક્ષણ અને નૂતન મનોવિજ્ઞાન

લે: ચંદ્રલાલ કા. જાડે

(પ્રકાશક: લેખક પોતે)

પ્રાપ્તિધાન: ચેનન પ્રકાશન શ્રુતિ. વડોદરા

કો. ૧૦-૧૦

શ્રી ચંદ્રલાલ એ આજથી લગભગ વીસ વર્ષ પૂર્વે 'મનોવિજ્ઞાનનો દષ્ટિ કોણ' પ્રગટ કરીને એક વિશિષ્ટ દષ્ટિના આ ક્ષેત્રના અભ્યાસી તરીકે સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલું. ત્યાર બાદ, તેમનું 'નૂતન શિક્ષણ અને મનોવિજ્ઞાન' પ્રગટ થયું. આ મંથન આ વિષયના કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકોને ઉપયોગી નીવડવો હોય; બાદ, તેની મુધારા વધારા સાથેની આવૃત્તિ આ મંથનમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

શિક્ષણ અને મનોવિજ્ઞાન એવા બેડિવા વિષય ઉપરનો આવો ચિંતન-અભ્યાસનો સચુકત મંથન ગુજરાતીમાં એવા પ્રથમ જ હોય, આ નવા મંથને અત્યધિક આવકાર મળવાની આશા રહે છે.

અમે છપ્પીએ છીએ કે, શ્રી ચંદ્રલાલ આ યુગમાં સતત વિકસી રહેલા અતિ મહત્વના અને અતિ ચર્ચાર્થક એવા આ બેડિ વિષયોના અત્યત્ત સિદ્ધાન્તિક અભ્યાસ કરી તેનો નીચોડું મંથન ગુજરાતની પ્રજા સમક્ષ રજૂ કરે.

*

શાંતાઓ માટેનો કાર્યક્રમ (ચક્રિમ વિભાગ)
 (૧૯૫૦-૫૮ તથા ૧૯૫૮-૫૯) મુખર્ષિ આકાશવાણી દ્વારા પ્રકાશિત.

આપણા બાળકોના વિકાસમાં, તેમના જ્ઞાનમાં અતિશય ઉપયોગી એવા વિજ્ઞાન, આરોગ્ય, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, જીવરસાયણ, સાહિત્ય અને સામાન્યજ્ઞાનના વિવિધ વિષયો લઈ, મુખર્ષિ રાત્ર્ય રેડિયો થર તરફથી જે ખાસ પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે, તેની કેટલીક માહિતી પૂરી પાડતાં આ બે પુસ્તકો (૩મી સાર્થક પૃ. ૧૦૦થી ૧૫૦) શિક્ષણ દષ્ટિએ

ખૂબ જ ઉપયોગી નીવડે તેવાં છે.

નાના વિદ્યાર્થીઓની કક્ષા અનુસાર, અનેકાનેક વિવિધ વિષયો ઉપર, તે તે વિષયના અધિકારોદ્ધાર આ વાર્તાલાપો રચાયેલા છે; અને સારા પ્રમાણમાં ચિત્ર-ફોટોઓ સાથે જ્ઞાન વિસ્તરણનો પ્રયાસ થયો છે.

અમને ખુબર નથી કે આટલા ભરપૂર માહિતીના રેડિયો-કાર્યક્રમોમાંથી કેટલાનો કેટલા પ્રમાણમાં વિદ્યાર્થીઓને સીધા લાભ થયેલુંદાર આપવાનું શાળાઓ તરફથી થાય છે; (આ કાર્યક્રમો અકાશવાણીમાં પચીસ દિવસ રેડિયો ઉપરથી ૪ થી ૪-૨૦ અને ૪-૪૦ થી ૫ સંભળાતા હોય છે) તથા પાછળથી આ પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરી, જે જ્ઞાનને પરિપુષ્ટ કરવાનું બને છે; પરંતુ આવા કાર્યક્રમોનો અને તેના આવા મંથનોના ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં ઉપયોગ થાય એ અત્યંત જરૂરી તો છે જ. આથી વિદ્યાર્થીઓના ચાકુ અભ્યાસક્રમમાં તથા ઇતર જ્ઞાનમાં ધણું ઉપયોગી ઉમેરો થશે, એ નિઃસંક છે.

*

અલ્લાહના બંદાઓ (ભા. ૧)

(લે. 'અલ્બુમન' વાલીડી)

રૂઝાવતન પ્રકાશન, ભુનાવડ

કિં. ૦-૩૭

આ પ્રકાશન સંસ્થાએ જે યોગ્યક પગલું હેતુ પૂર્ણ અને સુખક નાનાં પ્રકાશનો કર્યાં છે, તેમાં આ પુસ્તિકા મુખ્યવાન ઉમેરો કરે છે. આ પુસ્તિકામાં ગેરખર સાહેબ તથા મુસ્લિમ સંત કહીશના જીવનના કેટલાક સુંદર પ્રસંગો ભાવવાડી શૈલીમાં રજૂ કર્યાં છે.

*

સોવિયેત સંઘનું આરોગ્યતંત્ર

લે: વ્લાદિમિર માયેસ્કી

મુખર્ષિ ખાતેની સોવિયેત ડોન્સુલેટ

જનરલની માહિતી શાખા: કલકત્તા, મુખર્ષિ, ૮.

કિં. ૦-૨૦

સોવિયેત વિજ્ઞાન, જીવોગ, શિક્ષણ અને આરોગ્ય ક્ષેત્રે અપૂર્વ સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી છે, તે સર્વવિદિત છે.

આ પુસ્તિકામાં કમલાદેવે, કિસાનો, માતાઓ તથા બાળકોને માટે તબીબી સલામ, તબીબી સારવાર, સેનેટેરિયમ, તથા આસમ્પ્રદેશ દ્વારા જે સગરો આપવામાં આવે છે, તથા તબીબી ડેવવાણી અને આરોગ્ય જ્ઞાનનો જે પ્રચાર

કરવામાં આવે છે, તેનો ખ્યાલ ચિત્રો સાથે રજૂ કરવામાં આવ્યો છે.

પરિવેશ :

લેખક-પ્રકાશક : લાનુશંકર મોધવજી વ્યાસ
પ્રાપ્તિસ્થાન : આર. આર. રોડની કુ. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૮
મૂલ્ય રૂ. ૨-૫૦

શ્રી. લાનુશંકર વ્યાસનો આ પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ છે. એમાં સુક્રિત-સ્વાતંત્ર્યની લાવનાનાં કાવ્યો વિશેષ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. કવિની આ એક માર્ગે દોડેલી લાવનામયતાએ જાણ્યે-અજાણ્યે એમની કવિતાને સુક્રાપણે વિહરવા દીધી નથી. કાવ્યવિષયનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત જ નથી પ્રખૂ છે. કાવ્યપિંડ સારી રીતે આકાર ધારણ કરતો લાગે, ત્યાં તો એ 'લાવના' આવીને એટલા જોરથી પોતાની હાથ એના પર મારી દે છે કે, બધાવા આવેલો આકાર વેરણછેરણ થઈ જાય છે: અને જ, કંઈ કહેવાનું હોય છે, તે સૂચિત ન રાખતાં આ લાવના માથું ઊંચું કરીને રણજી શબ્દમાં ઠરી દે છે. કવિની કલ્પના પર પથ એમની લાવનામયતાનું આક્રમણ થયેલું જણાય છે. પરિણામે એકની એક પાતનું પુનરાવર્તન અનેક કાવ્યોમાં થઈ ગયું છે. ગૂંચળાટી કલ્પનાને કારણે કાવ્યની લાયા અને જાની પથ પરપરાનો આશ્રય લઈને સતોષ માનતી જણાય છે.

'મીઠાકાંઠા સ્વાતિનાં', 'ચંચળતા', 'જોરતા', 'તવલે કદ' જેવાં સોનેટકાવ્યોમાં કવિનું હૃદયપ્રજ્વલ અને 'અંતરે વસત' અને 'એવીરે સૂરત તારી સાંપડી' જેવાં ગીતોમાં લયમાધુર્ય જણાઈ આવે છે. સંગ્રહનાં આ ઉચ્ચ કક્ષાનાં કાવ્યો છે. કવિ પાસે સારો શબ્દભંડોળ છે, 'હૃદયસ્થાની સૂઝ છે', અને તેથી એક પ્રકારનું અભિવ્યક્તિ-શૂન્ય એમણે એણી લીધેલું છે. પણ આ એક ભયરયાન છે. બીજા મોટા ભાગનાં કાવ્યોમાં જોઈએ, તો જણાશે કે, એમનો લાવના-વિષય આપણે જેને સાંભળવા ટેવાયેલા છીએ એવી રહ પદાવલિથી કવિતાને શબ્દમારો નહીં કરેલા માર્ગે લઈ જાય છે. ત્યાં કવિની ચિત્રશૃંગારમાં ખોલેલાં કલ્પનાકુસુમોની સુગંધ આવડતી નથી.

કવિ એમની ચિત્ર-શક્તિઓને આ બધા 'પરિવેશ' માંથી સુક્રા કરીને, જીવનના વિશાળ પટ પર સુક્રાપણે વિહરવા દે અને પોતાનો નવો પરિવેશ રચીને કાવ્યસ્થાનાઓ આપે એવું આપણે ઇચ્છીએ. સોનેટરચના કવિને વધુ અનુકૂળ

છે, એમ જણાય છે. શ્રી. લાનુશંકર વ્યાસ એ કાવ્યપ્રકાર સારી રીતે બીલવે. એવી આશા એમની પાસેથી રાખવા સહેજે મન થાય.

—અર્પિતરુદ્ર બ્રહ્મભો

વહારી

લે : રમણલાલ ક્રાશરી
પ્રકાશક : પોર્ટો એન્ડ કુ. પ્રા. લિ., કાલ્યાણેની રોડ
મુંબઈ-૨
મૂલ્ય : રૂ. ૫

'વહારી' પછી શ્રી રમણલાલ ક્રાશરીનો આ બીજો કાવ્યસંગ્રહ પ્રગટ થાય છે. આ કાવ્યકુસુમોને ધારણ કરતાં કવિની કવિતાવલ્લરી વિશે કહેવું જોઈએ કે, 'એ વલ્લરી' કવિની ચિત્રશૃંગારમાંથી પૂરતું 'ખાતર મળ્યું' હોય એમ લાગતું નથી. અધુરા પોપણે જોઈ નિકળેલી એ વેલી છે. કવિનું ચિત્રશૃંગારમાં રસકસ વલ્લરીના મૂળ સુધી પહોંચતાં હોય એમ લાગતું નથી. કવિની લાવના કવિતામાંથી સાર પ્રેરવાનું મુખ્યત્વે રહેલી જણાય છે. એટલું જ નહિ, કવિનો પાસે એ 'સાર' અગાઉથી નહીં કરેલો હોય છે. કવિતા પો પડતા આ સારના લારથી અકળાઈને કવિનો લાવનામય પથ ત્યાં જતાં સુધીમાં પોતાની ઉમ્મા શ્રમથી ખેંચે છે. 'હું છુદ્ધ થાઈ', 'સંસાર', 'બાકી થાઈ', 'જીવનરીત' વગેરે કાવ્યો આ કારણે કચળી ગયેલાં લાગે છે.

'સાર'ના લાર તમે ક્યાંથી કવિતા મૂકાઈને રજાઈ જો બનીને બીજે રસ્તા લે છે. ઉર્મીલીલાનો પોતે પથ લીધો છે, એવું મન મનાવીને, સુક્રાપણે વિહરવા જતી કવિતા પોતાનું 'સત્ત' કથારેક શ્રમથી ખેંચે છે. 'ટૂંક જાતી છતી' અને 'રંગોની બાલા' એવાં ઉદાહરણો છે.

કવિની અનુભૂતિ ત્યારે ઉત્કટ હોય, ત્યારે ચિત્રશૃંગારમાં થીજ ગયેલા રસકસને પણ વહેતા કરીને કાવ્યાવેલીના મૂળ સુધી પહોંચાડે; અને ત્યારે જ કવિતાવલ્લરી પર આવતાં કુસુમો રૂપે-રંગે-માધુર્યે સહાયને આકર્ષે. 'નંદાની વાત', 'અળોલા', 'મેંદોનો રંગ', 'ઠેકડી', 'આ વરસે' વગેરે 'વલ્લરી'નાં ઉત્તમ કાવ્યો છે. અવકાતી વીજળીને 'આખિર અજાણને અ'કેરે જોઈને કવિએ સુંદર રીતે એની ચળળતા-ચંચળતા વર્ણવી છે. કવિ પાસે શબ્દભંડોળ છે, લયની સૂઝ છે, હૃદયપ્રજ્વલ છે; પણ એ બધું

મારે જ મધ્યમાન બને, જ્યારે કવિની ભાવાનુભૂતિની સાચી અભિવ્યક્તિ એ મારે યથા હોય. "આપણે ઇચ્છીએ કે, કવિની ચિત્તભૂમિમાં કવિતાનક્ષરી નિર્લેપ રીતે કવિતા જાનોને જ પાંગરે અને કાવ્યદેવી એ

વક્તરીના વિકાસને મારે, કવિના શબ્દોમાં જ કદીએ તે "દયુ" હિર ખેડતી નિનની...કૃષિકારિણી" બનીને "ત્રા" બસ માઉ મારા જીવનું નર" એ કવિની અભિલાષ પશ્ચિમ કરે. —અનિરુદ્ધ પ્રમલદ

નવાં અંગ્રેજી પુસ્તકો

India Wins Freedom

By: Abul Kalam Azad

Most revealing auto-biography full of inner stories of recent Indian National events Rs. 12-50

Bihar Through The Ages

Ed. By: R. R. Diwaker, Ex. Governor of Bihar
Panorama view of Bihar thru 3000 years
Written by Internationally-famed eminent scholars
Rs. 70-00

Common Sense & Nuclear Warfare

[Addressed equally to East and West]

By: Bertrand Russell Sh. 3/6

Atomic Weapons in World Politics

Prof.: Santendra Nath Dhar

An up-to-date comprehensive and critical survey of the world's most serious problem. Rs. 10-00

Russia: The Atom & The West

By: George F. Kennan

[The BBC Reith Lectures: 1957]

A most powerful plea for what is essentially a sane approach to world affairs
Sh. 10-6

Bertrand Russell's Best

Selection from Author's ideas on Psychology, Religion, Sex, Marriage and Education, Politics, Ethics. Sh. 10/6

Understanding History

By: Bertrand Russell

Very penetrating essays on the problems of Modern History Rs. 5-00

Man Against Himself

By: Karl Menninger

A Book on the battle against Death
A sociological study Rs. 7-50

Politics of Democratic Socialism

By: E. F. M. Durbin

An Essay on Social Policy

Diversities

Ed. By: Prof. D. P. Mukerjee

Essays in Economics, sociology and other social Problems. Rs. 15-0

Economic Surveys in Under-Developed Countries

By: P. K. Mukerjee

Rs. 18-5

The Angry Decade

By: Kenneth Allsop

Critical essay on most Modern Thought in European Literature Sh. 27/

Individual & The State

By: Chagla

Remarkable essays by a Remarkable personality Rs. 9-7

The Economic Consequences of Automatic

By: Paul Einzig

Sh. 21/

Caste & Communication in An Indian Village

By: D. N. Majumdar

Rs. 20-0

Transfer of Power

By: V. P. Menon

(Story of integration of Indian States in Indian Republic) Rs. 15-00

થોરાંક ચૂંટલાં અંગ્રેજી પુસ્તકો

Economics History-Politics

Natural Economic Order	
(Silvio Gesell)	Sh. 30-00
Indian Administration (A. Chanda)	Sh. 25-00
Individual & The State (Chagla)	Rs. 9-75
Introduction to Indian History	
(D. D. Kosambi)	Rs. 18-75
Responsibility of People	
(Dwight Macdonald)	Sh. 21-00
American Capitalism (John Kenneth Galbraith)	Sh. 18-00
Why Co-operative Commonwealth :	
(Das)	Rs. 2-00
The Way to Co-operative Socialism :	
(Dutt)	Rs. 2-00
House of Commons (Campson)	Sh. 24-00
History of Local Govt. in England	
(Redlich & H.)	Sh. 30-00
Nehru & Democracy (Smith)	Rs. 9-00
An Outline History of China	Rs. 2-80
The Economic Consequences	
of Automation (Paul Ezrig)	Sh. 21-00
Russia Revisted (Lonis) Fischer)	Sh. 25-00
Dragon & Sickle (on China) Guy Wint	Sh. 4-00
Private Industry & Political Power	Sh. 2-00
The End of An Era (K. M. Munshi)	Rs. 17-50
Development of Capitalism	
in Russia (Lenin)	Rs. 2-62
Mao's Selected Works Vol. I to IV	Rs. 9-00
Diversities (Essays) D. P. Mukherjee	Rs. 15-00
Man's Worldly Goods (Leo Huberman)	Rs. 4-50
Caste & Communication in An Indian village (D. N. Majumdar)	Rs. 20-00
Indian Economy Since Independence	
(H. Venkatasubbaiah)	Rs. 17-50
Principles of Economics	
(Clifford L. James)	Rs. 7-50
Industrial change in India	
(George Rosen)	Rs. 15-00

History of Gujarat Vol. II	
(Prof. Commisariat)	Rs. 32-00
Understanding History	
(Bertrand Russell)	Rs. 5-00
The Indian Heritage	
(Humayun Kabir)	Rs. 5-50
History of Soviet Russia (E. H. Carr)	
Vol. I (1917 to 1923)	Sh. 25-00
Vol. II (" ")	Sh. 30-00
Vol. III (" ")	Sh. 36-00
Vol. IV (1923 to 1924)	Sh. 30-00
Russia : The Atom & the West	
(G. F. Kennan)	Sh. 10-00
History of Socialist Thought	
(G. D. H. Cole)	
Vol. I	Sh. 25-00
Vol. II	Sh. 30-00
Vol. III & Vol. IV	Sh. 70-00
Feudalism & Capitalism (Symposium)	Rs. 1-75
Outlines of Political Science	
H. N. Sinha	Rs. 10-00
Hindu Society at Cross Roads	
Panikkar	Rs. 4-50
The Horizon of Marriage	
(Radhakamal Mukerjee)	Rs. 15-00
Bihar Through The Ages	
(R. R. Diwakar)	Rs. 20-00
The Transfer of Power in India	
(V. P. Menon)	Rs. 25-00
Economic Surveys in Underdeveloped Countries (P. K. Mukherjee)	Rs. 18-50
Men & Thought in Ancient India	
(Radhakamal Mukerjee)	Rs. 5-00
A Survey of Indian History	
(K. M. Panikkar)	Rs. 8-50
India & China (" ")	Rs. 4-75
India Today & to-morrow :	
(Rajani Palm Dutt)	Rs. 5-00
The Political Economy of Growth :	
(Paul Baran)	Rs. 15-00

The Monetary & Fiscal Policy of India (K. C. Chaeko) Rs. 15-00	Isotopes The Atom & its Energy (Amalendu Das Gupta)	0-31 9-50
The Use of force in International Relations (Appadorai) Rs. 5-75	The Short History of Science (W. Cecil Dampier)	6-25
Economic Developments in India (C. D. Deshmukh) Rs. 6-00	<u>Novels</u>	
The Making of Indian Nation (Gokhale) Rs. 15-50	Doctor Zhivago (Pasternak)	Sh. 21-00
Keynesian Economics (A Symposium) Rs. 8-75	Not By Bread Alone (Dudintsev)	Sh. 18-00
Democracy at Ease (David Goldblatt) Sh. 9-6	The Thaw (Ilya Ehrenburg)	Sh. 10-00
Chain of History (Gregg) Sh. 21-00	Julio Jurenito	Sh. 18-00
No more War (Pauling) Sh. 16-00	Resurrection (Tolstoy)	Rs. 3-19
World without Wars (J. D. Bernal) Rs. 20-00	Fathers & Sons (Turgnev)	Rs. 2-00
<u>Science-Education-Philosophy</u>		Collected Stories of William Faulkner
Social Psychology (V. V. Akolkar) Rs. 11-75	Vol. I	Sh. 15-00
Man Learns to Write Sh. 10-6	Vol. II	Sh. 15-00
Modern philosophies of Education (Brubacher) Rs. 27-50	" " " " " " " "	
Sex & Repression in Savage Society (Bronislaw Malinowski) Rs. 6-25	The Plague (Novel) Albert Camus	Sh. 12-6
Freud & 20th Century (Benjamin Nelson) Rs. 7-50	The Myth of Sisyphus "	Sh. 15-00
The Pleasure of Philosophy (Will Durant) Rs. 8-75	Caligula Cross Purpose (Plays) "	Sh. 10-6
The Need for Roots (Simone Weil) Rs. 7-50	Albert Camus (A Study of his work)	
Man Against Himself (Karl Menninger) Rs. 7-50	Philip Thody	Sh. 16-00
The Philosophy of the Enlightenment Rs. 7-50	The Village Had No Walls (Madgulkar)	Rs. 6-75
The Sane Society (Erich Fromm) Sh. 25-00	On The Eve (Turgnev)	Rs. 1-56
Everyman's Encyclopaedia Vol. 1-12 Per Vol. Sh. 24-00	Green and Gold (Ed. Humayun Kabir)	Rs. 8-25
Common Sense & Nuclear Warfare (Bertrand Russell) Sh. 3-6	The She-wolf (Stories) Giovanni Verga	Sh. 7-50
Nuclear Explosions Rs. 7-50	Complete Works of Shakespeare	Sh. 16-00
Peace or Atomic War (Albert Schweitzer) Sh. 3-00	Poems by Faiz	Rs. 6-00
General Chemistry 5-62	Illusion & Reality (Cauldwell)	Rs. 7-50
Astronomy 2-00	Kean (A play) Sartre	Sh. 10-6
Figures for Fun 1-25	Nekrasov (a play) Sartre	Sh. 12-6
Soil Nutrition 0-62	The Reprieve (")	Sh. 15-00
My Path in Science 1-25	Four Great plays (Chekhov)	Rs. 3-00
Sound 0-50	New Poets of England & America	Rs. 7-50
Atomic Nuclears (M. Kersunsky) 3-00	<u>Art</u>	
	Miniature Indian Artists (on Bendre)	Rs. 2-00
	Feeling & Form (a theory of Art)	
	Susanne Langer	Sh. 30-00
	<u>Literature</u>	
	Gujarat & its Literature Munshi	Rs. 6-00
	Somnath Vol. I	Rs. 7-50
	Munshi: His Art & Work	
	Vol. I, II & III	Rs. 9-00

શોડાંક વધુ અંગ્રેજી પુસ્તકો

Living English Structure	Rs. 7-50	Proust (Andre Maurois)	Rs. 7-50
The Novel & the people (Ralph Fox)	Rs. 0-75	Maharshi Karve (Chandrarvakar.)	Rs. 15-00
American Moderns		Here I Stand (Paul Robson)	Sh. 10-6
(from Rebellion to Conformity)	Sh. 21-00	Jawaharlal Nehru's Speeches (1953-57)	Rs. 6-50
The Angry Decade (Kenneth Allsop)	Sh. 21-00	Collected Works of Mahatma Gandhi	
Studies in Dying Culture (Cauldwell)	Sh. 9-6	Vol. I, II & each	
Further Studies in Dying Culture ..	Sh. 9-6	De Luxe	Rs. 8-00
Special Studies in Literature		Standard	Rs. 5-50
Bergson (W. Alexander)	Sh. 10-6	Popular	Rs. 3-00
Ortega y Gasset (Jose. Ferrater Mora)	Sh. 7-6	Mahabharat (C. Rajgopalachari)	Rs. 16-00
Manzoni (Bernard wall)	Sh. 7-6	Ramayana (C. Rajgopalachari)	Rs. 7-50
Holmannsthal (Hammernann)	Sh. 7-6		
Proust (J. M. Cocking)	Sh. 7-6		
George (E. K. Bennett)	Sh. 7-6		
Goncharov (Janko Lavrin)	Sh. 7-6		
Verhaeren (Mansell Jones)	Sh. 7-6		
Heidegger (Marjore Grene)	Sh. 10-6		
Unamuno (Arturo Barea)	Sh. 7-6		
Rimbaud (C. A. Hackett)	Sh. 10-6		
Biography			
Death of Stalin (Monitor)	Sh. 13-6		
India Wins Freedom (Mullana Azad)	Rs. 12-50		
V. For Vinoba	Rs. 3-25		
All Men are Brothers (Gandhi)	Rs. 8-25		
Bunch of Old Letters (Nehru)	Rs. 12-50		
Women of India	Rs. 6-50		
Rammohan Roy (Iqbal Singh)	Rs. 14-75		
Autobiography (Gorky)	Rs. 5-12		
Marx Angles Reminiscences	1-87		
Gandhiji — A Study (Hiren Mukherjee)	5-50		
Mahatma & Ism. (Nambudripad)	3-75		
World Within World			
(Stephen Spender's Autobiography)	Sh. 8-6		
Jamsetji Nusserwanji Tata			
(Frank Harris)	Rs. 15-00		
Maulana Abul Kalam Azad (Memorial Vol.)			
Ed. by Humayun Kabir	Rs. 12-75		
Van Loon's Lives	Sh. 21-00		
Jawaharlal Nehru (Autobiography)	Sh. 12-6		

દેવનાગરી લિપિમાં કવિયર ટાગોરની

શ્રેષ્ઠ કૃતિઓ

ગીતાંજલિ

શ. 3-00

સ્વર્ણવિજ્ઞાન

શ. 6-00

અર્ધેશ્વરશક્તી

બંગાળી લિપિ ન અક્ષરનાર માટે કવિયર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની

ચૂંટણી ૧૦૧ કવિતાઓનો સંગ્રહ

શ. ૮-૦૦ (રેડિયન નંબર-૩, શ. ૧૦-૦૦)

જૂઠાં સમય

સિંહી નવલકથાકાર યશપાલની સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રણાલિ,

નવી નવલકથા શ. ૧૧-૦૦

દેવ આધેરી

અનુભવનાથ ગુપ્તાની નવી નવલકથા શ. ૬-૦૦

મેરી પ્રિય દેહાનિયાં

આચાર્ય ચંદ્રશેખર : શ. ૬-૦૦

બ્યાજ કે ઉર્દુશાયર

‘અકબરેત’ લખનારી • ‘ફાની’ ખંદાણીની

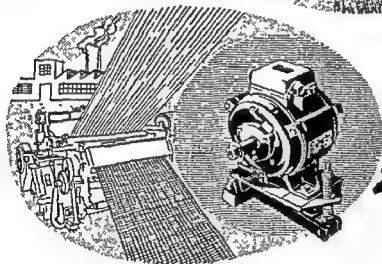
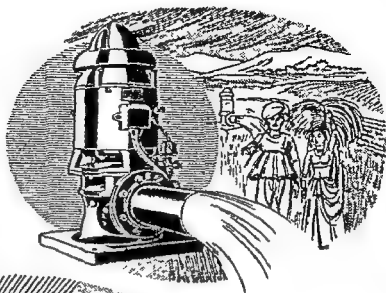
લેકે શ. ૧-૫૦

श्रीलंका यूटेली सिटी पुस्तकालय

गेडरी का मासिक	(मेडिसिन गेडरी)	3-00	कभीर साहित्यकी परम्परा (परशुराम यदुवेदी)	4-00
साहित्यिक चरमरस	"	3-50	रवीन्द्र साहित्य और समीक्षा (अनवरुद्दौल्लाह आनवेसी)	3-00
मेरे विश्वविद्यालय	"	1-30		
जन्मदा के जीवन	"	2-52	विश्व शान्तिका सहस्र (स्वामी विवेकानन्द)	1-50
मां	"	2-55	शक्ति और वेदान्त	2-00
मेरा जन्म	"	1-12	कर्म योग	0-01
तीन पीढ़ी	"	4-00	शक्ति योग	2-00
गोपनीय और कठानिर्णय ला. 1-2	"	1-00	हिन्दुस्तानी कठानी (मुहम्मद आनन्द)	1-50
विद्या पूत (गुग्गुलु)	"	4-00	अन्तर्गत कठानी	1-00
कुलीन धराना (गुग्गुलु)	"	1-10	नभस्ते शीघ्रतः	0-04
कुलीनकी महीला (बेथोप)	"	0-55	आदर्श जीवन (आचार्य यदुवेदी)	1-00
नगर का प्रथम शिक्षा	"	0-10	निराश जीवन	1-00
कथा, वह पागल था (आदर्श)	"	2-50	विपनिपदों की कथाओं	1-25
सुद्ध और शान्ति (दोस्तदोस्त)	"	1-00	आदर्श कथाओं	1-25
नया सूरज (मीनी नवलकथा)	"	1-50	यदिन निर्माणा की कथाओं	1-25
हिन्दुकी प्रतिनिधि कठानिर्णय	"	2-50	पश्चिमभारत की कथाओं	0-04
मेरी प्रिय कठानिर्णय (आचार्य यदुवेदी)	"	1-00	देशविदेश की लोककथाओं	0-04
देन संधी (मन्मथनाथ शुभ)	"	1-00	भारतीय संस्थापक	0-15
रुखा के बोले (मन्मथ)	"	2-25	विद्यापति	2-50
संस्कृत के किनारे (मन्मथ)	"	3-50	भारतवासी	1-50
पाना (कमला चौधरी)	"	3-00	संत कभीर	2-00
प्रतिरोध (अमिताभ झा)	"	1-00	जवन रहस्य	2-50
मन के पथ (समरसेत भोग)	"	4-00		
विरोधी आत्माओं (अमील जन्म)	"	2-50	पक्षा गाना (अरुण)	3-00
स्वयंसेवा (मानिक जन्मपाथ)	"	3-50	नये रत्न जेडरी	3-25
साहित्य (रवीन्द्रनाथ टैगोर)	"	1-00	पैतरे	3-25
ओकातरणी (" ")	"	1-00	सुष्मा (केनेन)	4-00
गीतिका (" ")	"	3-00	स्वतंत्र	3-50
भारती और अन्धारे (अन्मन)	"	4-00	तुलसीदास	4-00
जन्मगीता (अन्मन)	"	3-00	मन्दक और जीन (रविश राध)	3-50
गाना ज्येष्ठ जन्म (साहित्य बुधियानशी)	"	2-50	गोपाका दान (विनोद रस्तोगी)	3-04
रत्न नगरमें शिक्षा (कुमार कभीर)	"	4-50	प्राक्के पथ (वादेन्द्र शर्मा)	2-00
विश्वसाहित्यकी इतिहास (अन्मन शरदु विद्याधर)	"	12-00	दुधियादी (भीपास)	4-00

ધન-પ્રાપ્તિ કંઈ મુશ્કેલ વાત નથી—

એ
પંપ પર સવાર
થઈને આવે છે.

અને
મોટર પર પાણી

બાર હોસ ટરબાઈન અને
સેન્દ્રીયુગલ પમ્પ તથા ફરક
પ્રકારની વિદ્યુત મોટરનું
વિશાસજનક પ્રાપ્તિ સ્થાન:

"QUALITY IS OUR CREED"

જ્યોતિ લિમિટેડ
વડોદરા - ૩.

મેસર્સ બી. મહેતા એન્ડ કું.

યુનિયન બેંક બિલ્ડિંગ : ઐચેલો સ્ટ્રીટ : સુ'બર્બ-૧

ટેક્સ્ટાઇલ મશિનરી, મિલસ્ટોર,
રંગ, રસાયણ અને હેન્ડલુમ
સ્ટોરના વેપારી

શાખા : કલકત્તા અને કોઈમ્બટુર

Statement about Ownership and other particulars about Newspaper :

" VISHWA MANAV "

to be published in the first issue every year after the last day of February.

FORM IV (See Rule 8)

1 Place of Publication	Ramji Mandir Pole, Baroda
2 Periodicity of its Publication	Monthly
3 Printer's Name	Bhoglal C. Gandhi
Nationality	Indian
Address	Chetana Press Private Ltd., Nava Bazar, Baroda
4 Publisher's Name	Bhoglal C. Gandhi
Nationality	Indian
Address	Ramji Mandir Pole, Baroda
5 Editor's Name	Bhoglal C. Gandhi
Nationality	Indian
Address	Ramji Mandir Pole, Baroda
6 Names and addresses of individuals who own the Newspaper and Partners or Shareholders holding more than one percent of the total capital.	Chetan Prakashan Grih Private Ltd., Ramji Mandir Pole, Baroda

I, Bhoglal C. Gandhi, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

Date, 1-3-59

Bhoglal C. Gandhi
(Signature of Publisher)

અમારાં નવાં પ્રકાશનો

ત્રિમલરા ગુફ આઈ

[શ્રી ગુલાબદાસ ધ્રોહરની પ્રસ્તાવના સાથે]

શ્રી સરોજ પાઠકની આદાદક નવલકથાઓ રૂ. ૪-૦૦

બીજી થીરીફ

શ્રી સુરેશ ભેળીયા "મૃદાપેશ" પછીનો નવો

વાર્તાસંગ્રહ રૂ. ૨-૭૫

કૂંકા રસ્તા

શ્રી મોહનલાલ પટેલનો નવો વાર્તાસંગ્રહ રૂ. ૨-૫૦

આંસુનાં તોરણ

શ્રી ખાલુ પટેલની અતિ હૃદયવેધક નવલકથા રૂ. ૪-૦૦

તોરણ

શ્રી ભગવાનદાસ પટેલ કૃત કાવ્યસંગ્રહ રૂ. ૧-૫૦

જીવન ચરિત્રો

પુરુષાર્થની પ્રતિમા

જીવનના સમગ્રક્ષેત્રે નિર્વાર્ણતા, નીકરતા અને

કુરુપાનીની ભાવનાથી ભરેલું પ્રેરક જીવન

રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસની જૂથબિ સાથે

[શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈ, શ્રી જગજીભાઈ મહેતાના

આગ્રુપ સાથે]

લે : ભોગીલાલ ગાંધી : રમણલાલ હ. ગાંધી રૂ. ૭-૫૦

પ્રેમાવતાર-ચૈતન્યદેવ

પરમ સંતનું ભાવપૂર્ણ જીવન રૂ. ૩-૦૦

ચિંતન

સર્વોદય-વિષ્ણવ

સર્વોદય ચિંતન અને વ્યવહારસાધનાનો સર્વોચ્ચ

અભ્યાસમંથ રૂ. ૩-૫૦ [સંપાદક : ભોગીલાલ ગાંધી]

બાળસાહિત્ય

કાશીનો પહિલ

શ્રી રમણલાલ સોનીનાં ચૂટલાં ઉત્તમ બાળકાવ્યો

સચિત્ર : રૂ. ૧-૭૫

નવાં કિશોરનાટકો [ભા. ૧-૨]

શાળા-સરવાઓમાં ભજવવા માટે ઉત્તમ ચૂટલાં નાટકો

દરેક ભાગની કિં. રૂ. ૧-૫૦

ગુજરાતીમાં

નોબેલ ક્ષત્રામ વિજેતા પાસ્તરનાક કૃત

Dr. ZHIVAGO

નવલકથાની વાર્તાનો હૃદયગમ પરિચય

લેખક અને નવલકથાનું આલોચન

ઉદ્દેશસ્ત આકાશ

લે : ભોગીલાલ ગાંધી

રૂ. ૨-૭૫

આસ એફર

વિશ્વમાનવના આદર્શો

તથા

માર્ચ આખર સુધીમાં નાણું મોકલનારને

રૂ. ૨-૦૦ થી ૧

[રજિસ્ટરથી, મંગલવારે ૮-૫૦ વધુ મોકલવા]

જગતભરમાં અત્યાર જગતનાર

મજૂર રશિયન નવલકથાઓ અંગ્રેજીમાં

Dr. Zhivago

By : Boris Pasternak

રશિયામાં જ નહિ પ્રગટ થયેલી નોબેલ પારિતોષિક

વિજેતાની જગમજદાર નવલકથા : જેની જગતની અનેક

ભાષાઓમાં લાખો નકલ વેચાઈ ગઈ છે [રૂ. ૨૧-૦૦

Not By Bread Alone

By : Dudintsev

આ નવલકથા રશિયામાં પ્રગટ થયા પછી અધિકારીઓ

દ્વારા સખત ટીકાને પાત થઈ દબાવાઈ ગઈ હતી.....

રૂ. ૧૮-૦૦

The Thaw

જગતના બાળીતા રશિયન નવલકથાકાર પશિયા

એલ્ડરેનજી કૃત, રશિયન જીવનમાં ડેકિયું કરાવનાર નવલકથા

રૂ. ૧૦/૬

नूटेलां हिंदी पुस्तके

हृदिके लोकप्रिय शायर

(दरेक ३. १-५०)

मासिमः जयनी और सकेसन

छकपालः ॥

ज्येष्ठ महीठापादी ॥

मोसिम ॥

ईश्वर अहमद ईश्वर ॥

साधिर सुधियावनी ॥

दुहिज्ज जलन्धरी ॥

द्विराक जारभपुरी ॥

भीर तभी भीर ॥

भगवत् ॥

सरदार मङ्गरी ॥

अभतर शीरानी ॥

मनिसार अभतर ॥

दास ॥

मोक ॥

जिगर ॥

'अकलत' नवलभी ॥

'दानी' जलान्धरी ॥

प्रास जयनी भासा

जलदियथं पस १-५०

कारविन ५-५०

मासिम कपुरी १ ५०

वास्तव ५-५०

मेडिसन १-५०

आलोपयोगी जयनी दरेकना ०-५०

भी कृष्ण

रामभी निवेकानंद

॥ रामलीप ॥

लोकमान्य टिणक

महात्मा गांधी

प्रासा लजपतनाथ

सरदार पटेल

राष्ट्रपति गान्धेन्द्रप्रसाद

ज्यादस्तावत नंदरु

जुगु गोविंदसिंह

स्वीन्दनाथ ठाकुर

गौतम जुह

पाल शिवालय

महाराजा प्रताप

अष्टाष्ट अष्टाष्ट

सरदार लामतसिंह

अन्धशेखर आजाद

सुनु नानकदेव

वीर ठनुमान

अंतिकासिक मेखी

प्रभुवीर प्रताप २-००

आशुकेष और अन्धशेखर ४-००

महाराजी अंसी ४-००

वीर भराठे २-५०

हरिसिंह नलया २-५०

दुर्गादास ठाकुर २-५०

शिवालय २-००

वीर वरागी ५-००

भूतभी डोली ३-००

राष्ट्र युद्ध ३-००

ज्ञान विज्ञान मेखी

(दरेकना हा. ५-००)

अष्टम की कडानी

समुद्र ॥ ॥

मोसिम ॥ ॥

सिंहारा ॥ ॥

देवीद्वल ॥ ॥

कोलजस ॥ ॥

रसायन ॥ ॥

वाधुमान ॥ ॥

उत्तरी तथा दक्षिणी कुचरी कडानी

ज्यालापूणी और भुयावरी कडानी

११११ कडानी

नरनरतिपौरा कडानी

धातुमेधारी कडानी

भनुष्या कडानी

जगु जगतप्री कडानी

द्विशोर उचन्यास

(दरेकना हा. १-५०)

रोजिन हड

कड पुतला

रोजिनसन कुसे

वीर सिपाही

शुवीरप्री यात्राये

तीसमारभा

नहु नगरी

अमने की जेअने

उनी कोंपरद्वल

कैदी की कसमत

संस्कृत-अभर-साहित्य (हिंदीभा)

कादम्बरी ३-००

द्वितोपदेश २-००

विजयारंशी ५-००

मृच्छकटिक ३-००

उत्तरराम चरित २-००

मधुबंश ३-००

पञ्चतंत्र ३-५०

मेघदूत २-००

कुमारसंवाच ३-००

भुवाराक्षस २-००

अलिगान साकुतल

२५५५५५५५५५ २-००

वादिमारी रामायण

५-००

किराताकुनीय १-५०

लासके नाटक २-००

कौटिल्यका अर्थशास्त्र

३-५०

धर्मपद ५-००

महाचिकित्सित ३-००

दशकुमारचरित ३-००

[ચિત્ર : ખત્રી]

નવજીવન

નવીન જાત

નવીન જાત

નવજીવન મુંદર કાપડ

પોપલીન, સાડી,

મલમલ, ઘોલી,

વાયલ, દોરિયા,

લોંગકલોથ

ટવીલ-ખમીસનું

કાપડ

નવજીવન મિલ્સ લિ.,

કલોલ

[ઉત્તર ગુજરાત]

વિશ્વ

માનવ

માનવીય ગૌરવની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા અંકનું સાર

સંપાદન : ભોગીલાલ ગાંધી

૧૯૫૯
એપ્રિલ

સંચાલન :

ચેતન પ્રકાશન ગૃહ લિમિટેડ
સામગ્રી મંદિરની ધોળ : વડોદરા

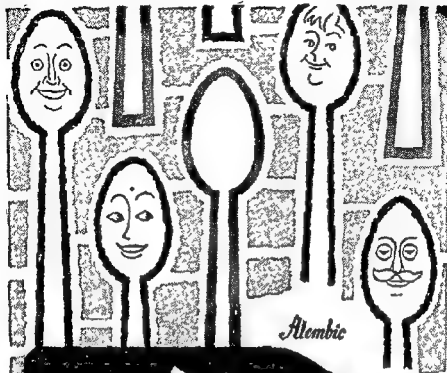
કેટલ : ૬૨૫૦

૧૬

ગાંધીબાણી સત્યાગ્રહને પદ્ધતિ—(પદ્ધતિ પાત્ર)
ડૉ. જિવણી અને 'પામિતરનાકનુ' જીવનકર્મ
(ચિંતનથી
કવિતા (ઉપવેશી, શેખ, મુ. દલાલ, હસિન
અમીર, અનિલ, શશિવિરમ, કાલિદાસ રા
મધ્યકાલીન સંતસાધના (શ્રી ૧-જીવન-ધારા)
માનવજીવનની તરંગા (હમ બેચેન ટે)
સાધકાર અને સમાજવાદના સમન્વય (સહવિમ
ધરદીયડા (રેવિશકર મહારાજ)
આમન્વાદ (બેટાર્પની કવિતા : હજમતી કલા)
પ્રધુતિ ને પદ્ધતિ (સરકાર પ્રજાતનોધિ)
નવું વાચન (નવાં જીવનની પ્રકાશન-નોંધ)

વ્યાપક રૂ. ૬-૦૦ છૂટક ૦-૬૨ ન. પૈસા (૧૦ આના
(પહેલો-સાલ) ૧૫]

Allembic

**ગ્લાયકોડિન
ટર્પ વસાકા**

**ગ્લાયકોડિન-ટર્પ-વસાકા
લેવાથી તમારી ખાંસી
જલદી મટી જશે**

ખાંસી માટે તે ઘરગથ્થુ દવા છે.
એલેમ્બિક ફેર્મેટિક વર્ક્સ કું. લિ., વડોદરા-૩.

થોડાંક વધુ 'આવકાર' વચનો

[છેલ્લા છ માસ દરમિયાન આસુ પધેલા આવકારોમાંથી કેટલાક]

‘માનવ-વિશ્વમાનવ’ ની જીવનવાતા નિઃશંક મશરૂની, બળૂખી છે, ચિકિત્સક કુદિ-બચાવિત વિના હવે કોઈ માનવ-સામગ્રીને આશરણ નથી તે છતાં આપણે ત્યાં ફેલી ઉગરીનતા છે. x x x વિષયો-વિશ્વગોળી વિપુલતા એવાં માસિકોનો વ્યાપ જોઈએ છે. આજની અનિશ્ચ મોંઘવારી છતાં તેમાંથી મોંઘાં કોઈનેય વ્યાપ વધે એવાં અપેક્ષા, તમારા કાર્યને થોડા ન્યાય મળે તે માટે જણ રહ્યા કરે છે.

‘પરિષદ, કિષ્ટ ગુજરાતી માસિકો માટે ને તૃણ રહે છે, તેમાં મારે માટે વિશ્વમાનવ’ આદરણીય, સ્થાન છે, એમ મારે નિખાલસતાથી કહેવું જોઈએ.

—રતિલાલ-અનિલ (જૂનાગઢ)

વાચનો-પત્ર

‘વૈની થી-’ (વિશ્વમાનવ’ વેરોડા, ‘વિશ્વમાનવ’ ના ભંડુ, મહિંગોની ‘આંકમાં’ આવેલી કવિતાઓની સ્વરસ મોહનીમાં, જન જના કાનિકારોન મ રજાનું રૂપ જોડેલા ‘આનંદ’ બરસા’ વિશેની મહિતી આવી હોત તો તે અનુદ્ય સાત ‘આનંદ’ લાગે છે. બારની કાનિકારી પદોપરનો તે એક અનુભવ વખતે હોતો. બધે ને તે મધ્યકાલીન કે અગ્રિય રીતે હિંસાવાદી દેખે.

‘વિશ્વમાનવ’ ના ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૬ ના અંકમાં પૃ. ૨૭ ઉપર લખાઈકે અંકમાં ‘સાંકલ આદમી’ ના પાસે તોષીનો માહિતી છે તેમાં ૧૯૫૬ના સે ‘અગ્ર’ મરાઠી સર્જન, મટે શ્રી વિ. વામજીવાઈ કોલકારને, તેમાંની આમકમી ‘વટરવી’ માટે ‘અગ્રેણ સ્ત્રી’ લખાઈકે પારિતોષિકનો ઉલ્લેખ થયે એકલો હતો. શ્રી વિ. વામજીવાઈ ૧૯૬૬-૬૭ને બે વર્ષ પહેલાં ‘રતન’ના ક્રેડ અભિનેતા તરીકે ‘પરિવર્તન’માં ‘મર્યાદા’ ભર્યું છે.

૧-૨-૧૯૫૬.

નારાયણ બલભાઈ જોશી

‘વિશ્વમાનવ’ એપ્રિલ ૧૯૫૬]

ગુજરાતની નવી પેઢીને જે પ્રકારના વાચની જરૂર છે તે આપણને તમે સફળ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છો. કિસમરનો પત્તરનાક વિષેનો લેખ મનનીય છે. આવી માહિતી અને વિશિષ્ટ દૃષ્ટિયા વિષયના એક-મહાન કવિનો સાચો પરિચય આપ્યો છે. ખાસ કરીને ન્યારે બધી બાબતોએથી એના વ્યાકરણને અને વક્તવ્યને જુદી જુદી રીતે, ઘડાવીને ગેર-સમજૂતી ભીની કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે ત્યારે પારતરનાકનો સાચો પરિચય આપના માટે ધન્યવાદ ધટે છે.

—સુરેશ સંત (ખંડો)

‘માનવ’.....ને ત્યાં અવધ્ય વાંચનો. જણાવે છે. ‘જેરીલેટ થઈ’ છે. ના રહેવામાં ‘કમા’ એવાં શબ્દકો નોંધ ‘રો’ થો, કથ જે રહી. ‘આવે ને ‘માનવ’ મળે. ‘જેરી હુથા રહે’ છે... મરા જ મનો ત્રણથી મારે વિષે પેસા ખરેખરો સંકળ ન હોઈ, મરી નાજ નિયમિત વાંચે છે...’

—રાજેન્દ્ર મહંતા (આ. ૫૧૦)

કેટલા કેટલાય સમયથી હું ‘આનંદ’ એવા માસિકપત્રની ખોજમાં હતો કે જે માનવીય પ્રવક્તાને વખાણે, દોષ, માનવતાના કશરને રહા જુલદ રાખવા મંડવું દોષ, અને વિષયના સર્વ માનવી-ઓને એક જીવની નજર આપવું દોષ, અને યહી આનંદનો મુખ્ય કાર્ય હાથમાં આવેલું હું એની શોધમાં હતો તે મને એવી અવૃ. ‘આનંદ’ના પ્રથમ કોઈથી છાંન છેક કિસમરના અંક સુધી બધા જ અંકો ‘મે’ વાચના... ‘સર્વોદય’ વિશેષ અંક’ થી બહાન મળતી વિષે ભણવાની મારી ઇન્દ્રજી તૃપ્ત થઈ.

—એસ. આર. ગોહરી (૧૯૫૬)

‘આનંદ’ એવી માસિકોમાં માનવ-સંસ્કૃતિ રચાત મહાન તોયે સાગરી બંધે છે, તે જોઈ ‘હું’ આનંદ થાય છે.

—સોનીલાલ વર્મા

‘માનવ’ અરેબર ‘સુર’ માસિક છે, જેના પ્રકાશન માટે નાપર મોરેથી વધુ અસિદ્ધિ ન આવું છું.

—નરેન્દ્ર (ગેરમાર્ગ)

‘આનંદ’નાં, લખાણમાંના કેટલાક સુષ્મા મારે હું મંગાર છું-ગમ રી હિંમત અને નિમલતા માટે (સી. પી. શાહ) ‘રજોદય-વિશેષ’ અંકમાં ‘પ્રમદો’ લેખ સર્વોચ્ચની સર્વોચ્ચ અ પકારે અને બધો જ પકાર પાડનારો વધા પ્રેર છે-તે બાલ અભિનિદા.

સુરેન્દ્ર અને જીતેન્દ્ર મુદ્રાલા (ખંડો)

‘વિશ્વમાનવ’ નો તો હું ચાહક બની ગયો છું. મનની ધૂમ સતોયે આવું એક માત્ર ગુજરાતી માસિક એટલે મારે મને ‘વિશ્વમાનવ’ એક-એક પાન-એકામતાથી પાડું છું. મારું, ઉદ્ધતવાય રેસાઈ (સુરત)

અમેરિકા : ગાંધીબોધ્યા સત્યાગ્રહને પંથે—

ડો. ગાર્ડિન સ્પુઝર ડિંગ અમેરિકાના વતની છે. અને હવેસી કોમના રચનાની રચાયે, ૩૮૧ દિવસ સુધી ગાંધીબોધ્યા સત્યાગ્રહને માટે અહિંસક હલત ચલાવી તેમણે દુનિયા-ભરમાં નામના પ્રાપ્ત કરી છે. તેમણે તથા તેમનાં સંગીતકાર પત્નીએ

એ મહિને જ ભારતનો પ્રવાસ પૂરો કરી વિદાય લીધી છે.

ઈશુ અને ગાંધીના આ અનુયાયી અભ્યાસી ચિંતકો પોતાના પ્રથમ સત્યાગ્રહનો અનુભવ આ રીતે રજૂ કર્યો છે—

અમેરિકામાં ચાલી રહેલા રંગભેદને લગતા અન્યાય સામે હલવતની આ પદ્ધતિ અમારા માટે નવી હતી. આ હલત હંરમિયાન અમે હવેસીઓએ ૩૮૧ દિવસ સુધી ત્યાં ચાલતી બસોનો અહિંકાર કર્યો હતો અને અમારા નિવાસસ્થાનથી ફેક્ટરીએ પહોંચવાનું અમે તેટલું દૂર હોય તો પણ અમે પગપાળા ચાલીને જવા આવવાનું શરૂ કર્યું હતું. પણ આ સામે અમારી ઉપર બળજબરી સારા પ્રમાણમાં વાપરવામાં આવી હતી અને બારે અપમાનભરી વર્તણૂક ચલાવવામાં આવી હતી. ધાકધમકીએ પણ સારા પ્રમાણમાં આગવામાં આવી હતી. મારા ઘર પર બોંબ ફેંકીને ઘરને ઢેકાડી દેવામાં આવ્યું હતું; પણ અમે બધાં અજીનમ અને અહિંસક રહ્યા હતા.

આખરે ૧૬૫૬ના નવેમ્બર માસમાં અમેરિકાની સુપ્રીમ કોર્ટે અપ્રમ અંદાલતે બહાર વાહન-

વ્યવહારમાં કાળા-ગોરાને અલગ બેસાડવાની નીતિને ગેરકાયદેસર બહાર કરી હતી.

આમ, કાયદાની દૃષ્ટિએ વાહનવ્યવહારમાંથી તેમ જ બહાર નિશાળોમાંથી પણ ગોરા-કાળાની વચ્ચે ફાળવવામાં આવતો ભેદભાવ નાબુદ થયો છે; એમ છતાં પણ પરસ્પરના વર્તન વ્યવહારમાં હજુ ઘણું ઘણું કરવાનું બાકી રહે છે. આ ભેદભાવ ત્યાંના ચાલુ જીવનમાંથી નાબુદ થતાં હજુ દશ પંદર વર્ષ લાગવા સંભવ છે; પણ કાળા માણસો વિરુદ્ધના જે પૂર્વજો ત્યાંની ગોરી પ્રજામાં વેરથી જડ થાલીને બેસા છે અને જેની આસપાસ એક પ્રકારની જીવન પરંપરા ઘણા લાંબા સમયથી જામેલી છે તે નાબુદ થવા માટે આ દશ પંદર વર્ષની મુદત બહુ લાંબી ન ગણાય.

એ તો હવે નિશ્ચિત છે કે આ કાળા ગોરાનો-હવેસી

અમેરિકનનો-ભેદભાવ હવેશો માટે રોજગરોજના વ્યવહારમાં થી નાબુદ થવો જ જોઈએ.

અમારી હલત કોઈ એક થી જ માણસ સામે નથી થઈ એક પ્રકારની જીવનપદ્ધતિ સામે છે; અને તે નાબુદ કરવામાં અહિંસક સત્યાગ્રહ અનુપમ ઉપાય છે, જે અમારે નાના સરખા આન્દોલનથી પરેસિદ્ધ થયું છે.

માત્ર સામે ઉપસ્થિત થયેલ એક થી બીજી પરિસ્થિતિને સામનો કરવા પૂરતો અહિંસાનો ઉપયોગ થવો ન જોઈએ પણ આપણો સમગ્ર મનદાણો અને કર્મ આ લાવનાથી પ્રેરિત અને પ્રભાવિત બનવાં જોઈએ ઈશુ ખ્રિસ્તે આ માટે અમને પ્રેરણા આપી છે અને મહાત્મા ગાંધીએ આ વૃત્તિને અંમલ બનાવવા માટેની અમને પદ્ધતિ શિખવી છે.

[પ્રમુદ જીવનમાંથી

‘હો: ‘ઝિવાગો’ અને

પાસ્તરનાકું

જીવનદર્શન

—મોગીલાલ ગાધી

રશિયન કવિ-આદિત્યકાર બોરિસ પાસ્તરનાકોની નવલકથા ‘હો: ‘ઝિવાગો’ પ્રગટ કર્યું છે. લેખકને નોબેલ પારિતોષિક મેળાવત થયું અને જોતજોતાંમાં તો તેના ઉપર જગત્સર ઝંઝારને ભાગ્યો. —આપણે સૌ આનાથી હવે તો પરિચિત છીએ (આ બધી માહિતી માટે જુઓ: ‘વિશ્વમાનવ’ ૧૯૫૮ ડિસેમ્બર અંક ૧૨૨૦.)

હેવે તો, આપણામાંના અનેક હો: ‘ઝિવાગો’ નવલકથા બંને પાંચી પથ્થુ સીધી હશે; અને સાચું જ કોઈ એવું હશે જે આ નવલકથાના અસાધારણ સૌંદર્યલક્ષી લક્ષણથી આકર્ષાયા વિના, મુખ્ય બન્યા વિના રહ્યાં હશે.

નવલકથામાં ટેરેર વિસ્તરેલાં પ્રબુધ, જીવન, મૃત્યુ, સૌંદર્ય આદિ સનાતન સાધનાં આસેખને લાયકને ચિંતનના ઊંડાણમાં ખેંચી તથા વિના નથી રહેતાં; તથા રશિયન-પ્રકૃતિ અને જૂમિત્વાં વિસ્તારભર્યાં સૌંદર્યમંડિત ચિત્રોની પાકે પથ્થુ જેવી તેવી નથી.

નવલકથાનાં બે મુખ્યપાત્રો હો: ‘ઝિવાગો’ અને સારાની પ્રીતિના દારે તો (નવલકથાના, પાછળના એક તૃતીયાંશ ભાગનો ખાસ) આપણને એક ક્ષણ પથ્થુ એના પાશમાંથી અળગા નથી થવા દેતાં. અદ્ભુત સખન પ્રેમ જ બધું આખી નવલકથાનો મહત્ત્વતંતુ બની ગયો છે... પરંતુ, અહીં પ્રબુધની સમરતા છતાં, પૂર્ણકૃતિ નથી. સારાના વિચારમાં મૂરતા ઝિવુગોનો સતત આકંઠ છતાં, કલ્પપ્રતિ નથી. પ્રજુલ્પનશ્રુતિ વિનાની કલ્પે અને એની જાંબાની ગળકટતા ધ્યાત્વી બધી તાર વાયક માટેય અસહ્ય બની જોડે છે.

‘ઝિવાગો’ અને સારાનો પ્રીતિ-બંધ કેટલો બધો સખન

છે! બંનેના ઉછેરમાં અને સ્વભાવમાં પાસપાસ બેઠે છે; બંનેના ક્રાંતિ પ્રત્યેના વલણમાં બેઠે છે; અને છતાં, બંને અવિભાજ્ય એકનાનાં સમોવચિત્તિ અંશો છે—એક જ સ્વ અને સૌંદર્યનાં બે પાસાં હં; એક જ રશિયન જૂમિની છુદ્દિજીવી શ્રેષ્ઠ અસ્થિતા અને ભક્તિનાં પ્રતીક છે!

‘ઝિવાગો’ બે રશિયન છુદ્દિજીવીઓના અકંદરૂપ વધુ વ્યક્તિશીલ અને વધુ કઠોર છે; તો સારા રશિયન ધરતી સમી ધૃતશીલ અને મમતામયી મૂર્તિ છે!

‘ઝિવાગો’ના ચિંતમાં સારાનું ‘આત્મ’ જ ચિત્ત છે: ‘શબ્દસ્તને વેરેલી, stubborn, સુપુષ્ટ તરંગી... પૂર્ણનીય... અને કદિ ન લાખી શકાય એવા વિનાશક હાવભાવોથી ભરપૂર રશિયન-જૂમિસમી!’

અથવા તો, બીજી રીતે, સારા ઝિવાગોને મન જીવન-તત્ત્વની સીધી પ્રતિનિધિ છે, જિંદગીનો સીધો સ્વયમ્ આલિષ્કાર છે; અસિનબરહિત ચંદ્ર જીવનને બધું વાણી અને શ્રવણનું સારા રૂપે અર્પણ છે!

અને—

‘ઝિવાગો’ના મૃતદેહ ઉપર મૂકીને અંતરની વેદના વહાવી રહેલી સારા અને ઝિવાગોની પ્રીતિની વાત લેખક આ રીતે કહે છે:

‘એમણે એક બીજાને યાદમાં હતાં તે કોઈ જરિયાતને કારણે નહિ; એમણે એકબીજાને યાદમાં હતાં, કેમ કે આસપાસની સમસ્ત સૃષ્ટિ અને પ્રકૃતિ એમને યાદની હતી, એમને બોઈ બોઈ ખુદ મલકાતી પ્રસન્નતા અનુભવતી હતી, માટે.’

‘ઝિવાગો’ અને સારા માટે આ સમસ્તની અખંડ

એકતા જ તો પ્રાણવાયુ હતો !

એથી જ તો, અપરંપાર માનનાએ વચ્ચેથી તેમણે અવિચ્છિન્ન એકતા સાધી હતી. અને તે દ્વારા જ તો તેમણે સમગ્ર સૃષ્ટિનો આનંદ, એનું રૂપ, એનું સૌંદર્ય માણ્યું હતું; અને પોતે એ અર્થના અંશરૂપ હોવાની લાગણી કદિ ગુમાવી ન હતી.

એ અર્થને અતે જ તો, જિંદગીનો સમસ્થા, મૃત્યુનો સમસ્થા, પ્રતિજ્ઞાનો સમસ્થા અને પ્રીતિનો કંમનાયતા તેઓ પાંચમાં હતા.

સત્ય, સૌંદર્ય અને પ્રણયની ખોજ આ નવલકથાનું મુખ્ય તાર છે. પરંતુ જે વાસ્તવ જમિ પર—યુદ્ધકાંતિ અને પ્રતિક્રિાની પૃથ્થૂમ પર—આ ખોજ આરંભાય છે એના જ સકર પરીણામ જેવો આરંભમાં સરવં વ્યાપેલો ‘ભયંકર’-રસ (બીજાસ રસ) ધીમે ધીમે ઓસરતો જઈ કુણુ રસમાં પરિવર્તન થાય છે.

ડો. જિવાગો, લારા, અને એ બંનેનું ફરજ-ઉપ-Of turn—પરિવિહીન, અસાત રમણી ધામાં કન્યા તાન્યા ! અને આનંદવ્યા કરી છૂટનાર લારાનો પતિ એન્ટોપોવ ! ભયંકર કુણુનો પ્રપાત આ નવલકથાનો ભણે સ્થાપી-ભાવ બની ભાય છે !

આમ છતાં, અતે તો, આ કુણુ રસ જ્યુ સર્વ રસોના અંતરમાં શાંત રસમાં શમન પામે છે. ધોરતમ બીભત્સના આધાત પછી, કહોરતમ કારુણ્યની ગદી વસે છે; પરંતુ અતે તો નવાં અંકુરોનો જ અનુકંપ વરનાય છે !

ભણે કાદવમાંથી કમળ ખીલનાં હોવાની પ્રતીતિ થાય છે.

૨

ખીજી રીતે ય, આ જ વાત લેખક કહી રહ્યો છે.

* લેખકે આખી નવલકથા દરમ્યાન ક્રાંતિકારોની કામગીરી, સિદ્ધિઓ અને તેમના વ્યવહાર-વર્તન પ્રત્યે ઠેર ઠેર એકધારી કટુતા અને કહોરતા વ્યક્ત કરી છે. વર્ગ-વિપ્રલ અને માકસવાદ વિષે જેવળ અથકા પ્રગટ કરી છે. ક્રાંતિના દાવાઓ અને સિદ્ધિ અંગેની જાણીની દૂર દેકડો ઉડાવી છે.

* ક્રાંતિ દરમ્યાનની અને ત્યાજ્યાદની ભયંકરતાઓ એકાંધી મુદે એવી રીતે આલેખી છે ! પરંતુ ક્રાંતિકાર કાંઈ

શુભ પરિણામ આપે થવાનો ભાગ્યે જ કાંઈ ઉત્કેષ ભેવા મળે છે !

* અને છતાં આ નવલકથાની અંતમાં ‘લેખકે, ડો. જિવાગોના અવસાન (૧૯૨૯) બાદ આશરે ૨૪ વર્ષ, (૧૯૫૩માં), તેના બે સાથી-સગવડક મિત્રો દુદોવેન અને ગોર્ડનેને જિવાગોના કવિનાઓ અને લાખાણીનું પુલક (જિવાગોના મૃત્યુ પછી, તેના ચોરમાનભાઈ ચેરમાફ અને તેના પ્રીતિ-મૃતિ લારાએ સંપાદિત કરેલ) વાંચતા બતાવ્યા છે. આ પ્રસંગનું લેખકનું અસીમનું અત્યંત સ્નેહ છે !

‘ વૃદ્ધાવરણએ રહેલેલા, (એક સંસ્થાએ) ખારીએ કહેલા આ બે મિત્રો અંતરની રચાધીતાનો અનુભવ કરતા હતા...નણે એ સંસ્થાએ જ નીચેની શરીરોમાં ભવિષ્ય લગભગ ફરનીય બન્યું હતું. અને નણે તેઓ પોતે બે જાવિયા મરેલી વૃદ્ધા હતા, અને હંમેશા પદાધી એના અંશરૂપ બની રહ્યા હતા.

‘ આ પાંચમી નજી માટે અને સમગ્ર કથા માટે એમણે આ આખ્યાયિકમાં બહુ ભજવેલો હતો. એવા છપ્પા રહેલાઓ માટે, અને તેમનાં માળકો માટે, એમણે ચાલતલચાલે અનંદ અનુભવેલો : સુખનું મુક સંગીત તેમનું હૈયું જરી રહ્યું : તેમને વાંટગાઈ જઈ સંજવ ક્રેલઈ મળ્યું. અને નણે એમના હાથમાંનું પુલક તેઓ શી શી લાગણી અનુભવી રહ્યા હતા, તે બહુનું હતું; અને વેલોનાને કેમ અને રીતિ તેમને આપી રહ્યું હતું !’

ધીલર તો, નવલકથાનો અંત વિચિત્ર લાગે છે.

લેખકે આખી નવલકથાને જે સુરંધી વારંવાર જારી રાધી છે, એ સુરંધા ફરી ફરી ઉકતા ભણકારા, ભણે આપણને આશાના સંદેશ લખાં આ અંતની પ્રતીતિ કરાવતા નથી...આથી અઢા આપણે હોયે, યુદ્ધ-ક્રાંતિ અને પ્રતિક્રિાના બચરા સુરે ભજવા દેતા નથી.

પરંતુ—

આ વિરોધાભાસ પાછળ લેખકનું મૌલિક જીવન-દર્શન રહેલું છે. આપણે એનો સ્વીકાર કરીએ કે ન કરીએ, પરંતુ નવલકથાના સાચા અને સંપૂર્ણ આસ્વાદ માટે, લેખકની સાચી અને બિડી પિણન માટે આ દર્શન સમજવું અનિવાર્ય છે.

સૌથી પ્રથમ તો—

૧૯૦૪થી ૧૯૫૩નો એક પૂરી અરધી સદી દરમ્યાન,

‘આ. ટેકનોલોજીનો યુગ છે. ટેકનોલોજી લેખકોને ઉપયોગ શક્તિ તરીકે ઠરવા માગે છે. તેઓ લેખકો પાસે એવાં પુસ્તકો લખાવવા માગે છે, જે તરલતા, સ્વચ્છતા, સામાજિક સેતુઓ માટે કામ આપે—એમ શેડયો આલેક્ઝાન્ડર-આલેક્ઝાન્ડરે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, તેમ! ‘મારી સમજ અનુસાર, લેખક,

કલાકાર, લોકો કરી ન શકે. એક કાંઈ સાચ નિમણું છે. એ ‘એકસુરુમુલેટર’ (સાક્ષાત્કાર) ને વધુ મળવું છે. ‘લેખક (કલાકાર) વર્તમાન યુગનો ફાક્ટર છે—આજના સમૂહ-યુગ (Mass-age)નો. તે એક-માત્ર વ્યક્તિવાદી—અસરોષ છે એના મરજરી (orthodox) સમકાલીનોને તો એ અધી

પાગલ જણાય છે...’

‘સોવિયેત લેખકમંડળ ઇંગ્લેન્ડે કે હું ઘટણીએ પડી શકાયાયું...પણ મને એ રીતે તેઓ નહિ નમાવી શકે.’

—બોરિસ પાસ્ટરનાક

[એ. એમ. વિશિષ્ટ સાદની મુલાકાતના દરમિયાનમાં]

રશિયાને માટે, જે કાંઈ યુગ્યું છે—એક લેખકો પ્રાર્થનાલોકાર, પ્રાર્થનાસાધક, પ્રાર્થનાસારસુધારકની દ્રષ્ટિએ નહિ, પરંતુ આંતરિક—આધ્યાત્મિક દ્રષ્ટીની કલ્પે, કેવળ કલાકારની અદાથી આલેખન કર્યું છે.

પાસ્ટરનાકનું ઇતિહાસ—ઈર્ષ્ય ન સામાજિક—ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી સાચ મિલ છે—

પાસ્ટરનાક વનસ્પતિના વિકાસમાં ઇતિહાસના વિકાસનું રક્ષક બુદ્ધિ છે :

‘સમગ્ર અલ્પયતિ, અલ્પ વિકાસ, અલ્પ પરિવર્તનની અકુરમાંથી આપું ઉપવન ખીલી જોઉં—આપણે એની અંતિને પકડી શકતા નથી... સમાજજીવન, ઇતિહાસ પણ અખંડ રીતે સતત પરિવર્તનશીલ હોવા છતાં આપણે એની અંતિશીલતા આપણી આંખોએ નોંધ શકતાં નથી...’ (પા. ૧૬૯)

તોલ્સ્ટોયને મળતી પાસ્ટરનાકની આ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ છે :

‘ઇતિહાસ બનાવી શકાતો નથી, ઘાસના વૃક્ષને જીવતું નોંધ શકાએ એનાથી અધિક ઇતિહાસને આપણે નોંધ પણ શકતા નથી.’ (પા. ૧૭૦)

પાસ્ટરનાકની ઇતિહાસ દૃષ્ટિ એક ખીલું પણ વિશિષ્ટ તત્ત્વ છે.

એ તેની મોટી જીવલણશક્તિને તે આખા માનવ વિકાસના વિરાટ Scale ઉપર બુદ્ધિ છે, એથી જ તો, તે અતિ રક્ષકપણે કહી નાખે છે :

‘માણસ આટલું આંધળું કેવી રીતે હોઈ શક્ય હતું—જેને મન કબાઈડ આવે અને એકદાનર ક્રાંતિ ઉપર નિર્ધાર છે!’

નોંધ વાત :

પાસ્ટરનાકનું દર્શન અદ્વૈતનું છે. જીવનને એ એક એકમરૂપે રજૂ કરે છે, લગભગરૂપે નહિ. વર્ત—વિમર્શની દૃષ્ટિ સર્વ લાગણ્ય બુદ્ધિ છે : એ જણે, જે જાણીએ વચ્ચે કદિ મેળ ન ખાય એવો વિરોધાવાદ માને છે. ત્યારે પાસ્ટરનાક તો કહે છે : (જોકે લારને મોઢે બોલાવે છે તેમ) ‘કેવળ અજાણ રીતે લખાણેલી વચ્ચેકથામાંજ દોષો છે જાણીએ જોખખા વહેંચાઈ ગયેલા હોય છે, જેમને એકબીજા સાથે કશે જ વ્યવહાર—સંબંધ ન હોય! સાચા જીવનમાં તો બધું એકસેજા હોય છે...’ (પા. ૬૩)

આથી જ તો, ‘જિંદગીના પુનરુદ્ધાર’ના સંજોગવારી દાવાઓ તરફ તે ચંકાની દૃષ્ટિએ ભુલે છે :

‘જિંદગીનું પુનરુદ્ધાર એક જિંદગીનું એક એક સમન્વય નથી, જેમણે એમને લખકારી મુખમાં અનુભવ્યો નથી, એવું હેયું રજૂ કર્યું નથી—એવાને એટલું!...જિંદગી કઈ કાંઈ માલ નથી, કે પદ થકી સમજ એવી થીજ નથી, જિંદગી તે સ્વયં-મન-નિર્માણનો સિદ્ધાંત છે; પોતે જ પોતાને સતત રીતે નવે આકાર આપે છે. નવે થઈ થઈ છે, પરિવર્તન કરે જ અને રૂપાંતરો કરે જાય છે. લગભગ કે આરા એને વિષેના સિદ્ધાંતોથી એ અનર્થ રીતે પહે પાર છે...’ (પા. ૭૪-૭૫)

આથી જ તો, ‘માનવ જાતનો આખરી હેતુ,’ ‘માનવ જાતની મુક્તિ’ જેવા ઉદ્દેશો વિષે એ કંઠાર ખને છે. પ્રિકર ને મેળેવતી એમ જીવનની સર્વસાધારણ સમ્યાઈમાંથી ઉદ્ધવના વિકાસને જ એ સાચો સ્થાપી સત્યચાણી વિકાસ માને છે.

અલગત, કેવળ ભૌતિક પરિચયની દૃષ્ટિએ એ ‘કબૂલ

‘હું સ્વીકારીશ કે તમે રચિયાના મુક્તિદાતા છો. તેના અજકતા સિનારા છે, તમારા વિના એ અગ્રાત અને દુઃખમાં રૂપી પશુ બધા...’ (પા. ૭૧)

પરંતુ એની આંતરિક માનવીય-આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ આરપાર બુદ્ધ છે અને એને પૂરી પ્રતીતિ છે કે આ ગર્હ વિગ્રયોનું મૂલ્ય ઘણું બધું પરિમિત છે.

એટલું જ નહિ, આ વિગ્રયોની પ્રક્રિયા દરમિયાન જેટલે અંશે માનવીય મૂલ્યોનું ખંડન થયું છે, વિઠ્ઠલિ થઈ છે, તેટલે અંશે, માનવજનના આત્મિક વિકાસ અને કલ્યાણની દૃષ્ટિએ, આ પ્રયત્ન વિગ્રયો અને અદાન અપૂર્વ ક્રાંતિઓનું મૂલ્ય સુધમાં ખપડાયેલું જ રહે છે, ખંડિત બને છે.

અને એથી જ તો, જેમને એ રચિયાના મુક્તિદાતા તરીકે, અજકતા સિનારા તરીકે ખિરદાવે છે, તેમને જ, એ જ વાક્યમાં એક જ શ્વાસે સંભળાવી દે છે:

‘પરંતુ મને તમારામાંથી એકની કશી કિંમત નથી. તમે જટલમમાં બન...’ (પા. ૭૬)

અહીં કાંઈકારણનું કાર્ગિક સહનવારને તે રૂપ કહી શકે છે:

‘એક છે માટે બીજું ટોડું’ નેઈએ, અમુક છે, માટે તમુક ટોડું નેઈએ-એવાં બાતિ અર્થા મેલેમાં સુતેમાં મને વિશ્વાસ નથી.’ (પા. ૭૬)

તે જ રીતે, શરૂઆતમાં તો આમ જ થાય, વિધિ-સર્માં થી જ સર્જન થાય, એક વાર બધું સાદું થઈ જવા દો. સહી જ નવેસરથી નવી ઇમારત રચાશે... પછેરે વાતમાં એની શ્રદ્ધા નથી.

જિવંતોની જેમ, પાસ્તરનાકની શ્રદ્ધા સાધ્ય-સાધ્યન મુક્તિની છે. આને જે બીજા વાંધાએ છીએ, જે પાણી રાઈએ છીએ, તે અનુસાર જ રૂપ પામીએ છીએ, એવી રાક્ષ પ્રતીતિ લેખકને થઈ ચૂકી છે. અને માક્સવાદની ઐતિહાસિક અનિવાર્યતા તો એ ઇન્કાર કરે છે.

એક રથો, વધુ ચર્ચામાં છત્તયાં વિના જ જિવાએ નામદેવ્યાતોવને કહી શકે છે: ‘આપણે સામસામા હેતુઓ’ ૧ લક્ષમાં રાખી વાતો કરી રહ્યા છીએ, એટલે તો વરમ પૂધી દલીલો કરશું તોય એક સરખી રીતે વિચારવાનું શક્ય થી...’ અને ઉમેરે છે: ‘હિંસા દ્વારા કશું જ સાધી

પાત રૂપ છે:

● ક્રાંતિકારીઓનો હેતુ એકેન પ્રકારે સત્તા હાંસલ કરી, સત્તાના દોર દ્વારા આખા આલમનું નસીબ પોતાને હાથ રાખી, પોતાની રીતે નેતું કલ્યાણ કરવાનો હેતુ છે...

● પાસ્તરનાકનો હેતુ આપણા કલ્યાણનો છે જ નહિ. અને આ રીતે જે સિદ્ધ થાય છે તેને તે સાચા કલ્યાણ તરીકે સ્વીકારવા જ તેમને નથી.

● આથી જ તો, જિવાએ ક્રાંતિ ફાટી નીકળે છે, ત્યારે તેને જીમજકાપૂર્વક આવકારે છે (પા. ૩૨, ૩૮, ૪૦) - પરંતુ ક્રાંતિના મૂળ હેતુઓ કેવી રીતે સરકાઈ જઈ ચૂકતિઓ એનું રચન નક્કી થયે છે તેય તે નેઈ શકે છે: ક્રાંતિની મૂળ પ્રેરણા, ક્રાંતિ થતાંવતામાં તો, વિશીન થઈ ગઈ હોય છે અને ત્યાર બાદ, દાપકઓ-સંક્રાંતિ સર્ગીયતા જ સદાય થઈ મેસે છે! (પા. ૧૧૦)

ક્રાંતિની પ્રેરણા અને પરિણામ વચ્ચેના આ આભ-જમીન ભેદ અંગે, લેખક એક અદ્યત્ત મોટદાર ઉક્તિ (દુદોષગત્ય મેઠે, સાવ બીજા જ સંપર્કમાં, છતાં સુચોચ રીતે), વ્યક્ત કરાવી દીધી છે: ‘એક ચીજ ઉચ્ચ આદર્શ તરીકે વિચાર્યું હોય છે, પાછળથી તે જ ભેષ્ય અચૂક થતી મેસે છે!’ (પા. ૧૨૪)

હાસની ક્રાંતિ પ્રત્યેની દૃષ્ટિ તે સમગ્ર આરંભમાં બુદ્ધી છે, એમ તે પોતે જ કહે છે (પા. ૬૩): અને છતાં, એને જેમ-જેમ નવા નવા અનુભવો થાય છે તેમ તેમ એના વિચારો પશુ ઉમ અને ઠોર બન્યા વિના રહેતા નથી. એ કહે છે:

‘જે કાંઈ સ્થિર થયેલું છે, તે ક્રાંતિવાર્ધ મેલેલું છે, જે કાંઈ પર અને કુટુંબ સાથે સંપર્ક કરાવે છે, એ બધું જ’ ધૂળમેયું થઈ ગયું છે, સર્વસામાર્યુ ઉત્પાતમાં ધસકાઈ ગયું છે. જીવનની સમસ્ત માનવીય પદ્ધતિનો નાશ થઈ ચૂક્યો છે...’ (પા. ૯૧)

‘પ્રથમ, ઝારના અને ક્રાંતિના દિવસોમાં સામાજિક અનિષ્ટ રોગચાળાની જેમ ફેલાઈ ગયું... અસત્ય અમારી જિંદગીમાં પ્રવેશી ચૂક્યું.’

પાસ્તરનાક ક્રાંતિની એ કહાઓ રૂપ કરે છે: એક તો, બ્યારે સારાં તરવોને આવકાર-ઉત્તમન મળતો હોય તે

પ્રથમ કક્ષા; ને બીજી—તેમને જ મોટે ઢૂંચો મરાતો હોય તે કક્ષા. (પા. ૧૦૧)

૩. જિવાગ્રોનો. અને રૂદ્રાભિનવ-પાશાનો ભયંકર કુચુર્ણ પશુ આજ વાત સૂચવે છે :

‘ક્રાંતિની મૂળ પ્રેરણા બાહ્ય પર ફેકાર્થ ભય છે. અને-
‘વચમાગાના તત્વક્રાંતો જ, ઘાતરતો ગણો જ આખરી સિદ્ધિ બની ભય છે.’ (પા. ૬૨)

અસત્ય, રસિયાના આ આખા ઇતિહાસના મૂળમાં મુદ્દ (૧૬૪૪-૧૭૦૦ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ) રહેલું છે એમ પણ જિવાગ્રો સૂચવે છે; (પા. ૪૦) અને સાગ પશુ એ જ વાત કહે છે : ‘એકવાર મુદ્દ જીવનમાં ફાગમ ઉદ ઊભો થયો એને પચસે પચસે, એના અનુસધાનમાં ક્રાંતિ ને પ્રતિ-ક્રાંતિ આત્મા—સો.હવાળ, દયાહીન, અજીવક. (પા. ૩૪)

૫. મુદ્દ જ તમામ કમનસીમીઓ માટે જવાબદાર છે... જસ ત્યારથી રસિયન ભૂમિ ઉપર જુદાજુદા ઊતર્યું...પ્રથમ સારના અને પછી ક્રાંતિના દિવસોમાં સામાજિક અનિષ્ટ રોમચાગાની જેમ ફેલાઈ ગયું...અસત્ય આ રીતે જિંદગીમાં પ્રવેશી ચુક્યું...’ (પા. ૯૯)

હમીરતે રસિયાના આ ઇતિહાસમાં મુદ્દ, ક્રાંતિ, પ્રતિ-ક્રાંતિ એવા જુદા સમય-ખંડો ઠંતા નહિ; અને આ નવલકથા-માં એવા ભેદો, સમયપત્તી દાંદણો તો નહિ જ, પરંતુ એકેય દૃષ્ટિએ—નિંદુરતા, અજીવકતા, અમાનવીયતાની દૃષ્ટિએ જુદા પાડી શકાય એવા નથી—આરંભ મુદ્દથી થયો છે, એટલું જ ! પાસ્તરનાકે આ આખી નવલકથા દ્વારા આવું સૂચિત કરે છે.

નવલકથા દરમ્યાન લેખકે પોતે વ્યક્ત કરેલા વિચારો ઉપરાંત, જિવાગ્રો અને સાગના મોટે વ્યક્ત થયેલા વિચારો ઉપરથી આપણે એટલું કહી શકીએ કે—

* પાસ્તરનાક રસિયન ક્રાંતિને આવકારે છે, ત્યારે એના ઉચ્ચારથી આદર્શોને આવકારે છે; અને ક્રાંતિને વજોવે છે ત્યારે તેના કૂંડા પરિચયોને કારણે. ક્રાંતિની સહજરુચિ અને કુચુર્ણો રથાને તંત્રજલ સ્વાત્મકતા વ્યાપક બની રહેલી તે ભાગે છે; છિમ માનવતાને એકતા આપવાર માનવીય રુણોને રથાને સત્તાશીલતા વધુ વિકસેલી તે અનુભવે છે; જીવનની રિપતતાને સુચવાદિતાથી ભરી દેવાર સૂરને રથાને તે

વિસંવાદી, ધર્મગ્રી, ભોધક અવાજોની ગોરવ પૂળ થતી જુદે છે—આથી ત્રાસી લેડી આ પરિચયોને તે (૧૨૨૬૨૨) કરે છે.

પાસ્તરનાક અણે છે કે આ પરિચયો દરમ્યાન બન્યા કિના રવાં નથી. બદલે ઉચ્ચારથી આદર્શોની જ આડે આઈ લેલા છે.

પાસ્તરનાકની આવી જીવનદષ્ટિ હોવાને કારણે જ તો, જેઓ એની આ નવલકથાને, બદલે એનાં કાંચો અને એની આત્મકથાનાં સહિતનાં સખાણોને ચીલાચાણુ સામાજિક ઐતિહાસિક દૃષ્ટી તોળવા લાયક છે, તેઓ નિરાશ થાય છે; અને જેઓ સૂચિત રાજકીય દષ્ટિએ તુલના કરે છે તેઓ કેવળ મુઘવાઈ જાય છે.

૩

આ બધા પછીય, આમાંથી જ રસિયન પ્રભ એક મહાન સિદ્ધિ તરફ આગળ જઈ રહી છે, એવીય તો પાસ્તરનાકની શ્રદ્ધા છે !

રસિયન પ્રભની વિશિષ્ટતામાં આ રહેલ રહેલું છે, એમ પાસ્તરનાક પોતે સૂચવે છે.

* સૌથી પ્રથમ તો, ૧૬૪૪માં ટિટલરે ત્યારે રસિયા ઉપર આક્રમણ કર્યું ત્યારે રસિયાની આખ જનતા ભયંકર સત્તાખોરીની વાતનામાં સળકી નીકળી હતી.....

* આખ જનતા, એ પ્રભએ બીજાં ધુરોથી ગાટ્ટોની જેમ, ટિટલરની શરણાગતિ રચીકારીને ‘ક્રુકિ’ને સદ ખોજવાને બદલે, અસ્થધારણુ ધીર્જ અને શહૂરથી વાદોમ કરી આનંદપૂર્વક આત્મસમર્પણને પંથ ખોળી...

પાસ્તરનાક નવલકથાના એક મુખ્ય પાત્ર દુદોરોવને મોટે આ રહેલ પ્રગટ કરે છે—

‘બ્યારે મુદ્દ (૧૬૪૧ : બીલ્ડું વિશ્વયુદ્ધ) કાઢી નીકળ્યું ત્યારે જૂઠ્ઠાં અમાનુષી સત્તાની સરખામણીમાં મુદ્દની ભયંકરતા અને ભયો—સામેસાચા મોતલું તાંત્ર મુખ્યા આદર્શીયદૃષ્ટિ બની ગયું—અણે સોડલ મળી રર્ધ-કેમ કે ધોર અદ્ધરોનો પાશ એણે તોડી નાખ્યો હતો...’ (પા. ૧૨૪)

† અંગ્રેજીમાં ધરત ‘Safe Conduct’ (ન્યૂ રિડેરશનની આજીવ) આ પુસ્તકમાં અલગ-અલગ, ૩૨ કાન્થે, ૬૬૫૦૦ બર્થ લખાયે છે.

‘આ મોત-ઝાકતી મુક્તિની લક્ષ્મીમાં સીએ આવ્યા
ખાન-દુર્ધરક પાસલ ખુશીમાં આવી અંધલાની દીધું હતું.’

રશિયન પ્રજાની મળધૂણીનું આ એક લક્ષણ છે.

* ગમે તેવી કઠોર આંતરિક પરિસ્થિતિ સાથે અજળ
વચનથી અનુકૂળ થઈ જઈ તે પોતાના દિક્તો કાઢી નાખે
કે...બહારના કથા બિહારોલ વિના !

* અને અસલ લાગુ છે ત્યારે, અનેક રશિયન
મુક્તિવાઓએ આત્મલગ્નને રાહ અપનાવ્યો છે—પરંતુ,
અંતરની શરણાગતિને નહિ.

* ઉપરાંત, રશિયન પ્રજાને હૈયે રશિયન ધરતી માટેનો
પ્રેમ ઘેલછાનો હદે વસી ચૂકેલો દેખાય છે. ગમે તે રિયલિટીમાં
ધરતીની દગાખોરી એને માટે શક્ય જ નથી. (ખુદ
પારતરનાકે, આટઆટલી હાલાકીઓ છતાં, વતન છોડી
મીજે ક્યાં જવાનો સ્પષ્ટ ઈન્કાર લખ્યો છે ।)

આથી જ તો, ૧૯૪૧નું ખૂનખાર યુદ્ધ રશિયન પ્રજાને
રાત્રે એક માનસિક રાહતનો—અજળ આનંદભર્યા આત્મ-
પ્રમથનનો (શરણાગતિને નહિ)— આ પારકે પેલે પાર નો
મસંગ બની ગયો.

અને આ આકસ્મિક મટનાનું અધિક સ્વરૂપ તો એ
છે કે, આમાંથી જ ‘મુક્તિ’ માટેની એક નવી તક
જન્મનારું તરખ મગદયાની શક્યતા બની !

હુદોરોવને મોટે પારતરનાક આ મુદ્દતું સ્વરૂપ આ રીતે
મોટ કરે છે—

‘આ મુદ્દતું’ એક ખાસ લક્ષણ છે કે ક્રાંતિકારી
પ્રયત્નોમાં એ એક કડીરૂપ છે. બિલકલાયથી વખતે સહજ
િતે પ્રગટ થતાં કારણોના સીમાં કૃત્યોનો આ મુદ્દ અંત

મુકવે છે...હવે આનુષંગિક કારણો કામ કરી રહ્યાં છે. હવે
એનાં ‘ક્રોધોનાં ક્રોધો બોલા મળે છે.’ (પા. ૧૨૪)

તાત્પર્ય કે, પાતનાઓના કાદવમાંથી હવે કમલ ખીલી
રહ્યાં છે: હવે ‘વજુખરમાં, વીરતાભર્યા, મહાન હોડાભર્યા’
કાદ-ન-સપાયાં કાચો માટે તત્પર પાતો’ પ્રગટ થઈ રહ્યાં
છે. ન માની શકાય અને આજુ-દે એવા શુભો આ પેઢીની
નૈતિક પુરુષો છે. ’ (પા. ૧૨૪) *

પારતરનાકની અદા પાછળનું આ દર્શન છે—

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ, પ્રથમ અમલની ક્રાંતિ, પ્રતિ-ક્રાંતિ, તે
સત્તાકાંડ,—આ બધાં કઠોર ક્રેમોની હેડીઓ ત્રણ આવી હોવા
છતાં, પુરિઠનથી આરંભી તાલસતોમ મુઘીનાં ધાવણે બિહારોલી
રશિયન પ્રજા ભયંકર જીવન ઘટનાઓ દરમ્યાન જે પોતાનું
સ્વતંત્ર ગુમાવી બેઠી ન હતી. ગમે તેવી સ્થિતિમાં, રશિયન
પ્રજાનો રશિયન ધરતી પ્રત્યેનો, ઘેલછાનો હદે પહેામેલો લાગે
તેવો આત્મીયતાનો બંધ શિથિલ થવા પામ્યો ન હતો. એટલે
જ તો, છેવટે, આ પાસમાંથી મુક્તિ પામવાની ધડી આવી ત્યારે
હિટલરી પાશવી દળો સાથે લાળી જઈ માંભામને, લાંછન
લગાડવાને માર્ગ અખત્યાર હવડાને બદલે જગતની તવારીખ
માં ઉભોવડ અમર શહાદતને પંથે તે પળા શપ્ત.....

અને પારતરનાક કહે છે તેમ, આ દુર્ધટનામાં જ એક
અણધાર્યું છતાં અનન્ય પરિણામ પ્રગટ્યું—નવી પેઢીની
પુરુષો પ્રગટી !

પારતરનાકની લાવિ અદાનું આ સ્વરૂપ છે.

* આ લેખમાં બધાં મૂળના ઉલ્લાસ આપ્યા છે. ત્યાં મોંઘમાં
એ અંશમાં અપેક્ષ છે, તે આ નવલકથા ઉપરથી તેવ ર કરેલ
સંક્ષિપ્ત હયા તથા અસંભવિત પુસ્તક ‘ઉદ્બવસ્ત આકાશી’
(ચંતન પ્રકાશન મુદ્દ લિ., વડોદરા રા. ૨-૫૫) માંના પૃષ્ઠાકે છે.

અળૂંબ્યાં પાદળાં આભે
સ્થિતિ-ચિતિ-પરિવર્તનો
હિંસા ધુહી, રક્તભીની ક્રાંતિઓ, પ્રતિક્રાંતિઓ
એક વીર વીરોને
અળૂંબ્યાં આભ માથે
સર્વ આકારો ગળીને

—સર્વ ઇતિહાસો જૂનીને.

અળૂંબ્યાં આભ માથે—
સર્વ ભાવો-ભાવનાઓ એકચક્રે દળીને
અળૂંબ્યાં પાપ-પુણ્યો—
સત્-અસત્ સૌ, શુભ-અશુભ સૌ
—એક માસે અસીને

ઉન્મૂલ પૃથ્વી
ઉદ્બવત આભ
ઉદ્ભાન્ત નમ્ર માનવ !

ઉદ્ભાન્ત નમ્ર માનવ—
અમુલ્ય વિશ્વાશુ સૌ, તથાપિ,
અસિતત્વના—
સાતત્યના સત્ સમે ભીનો હાં સાદત—
સર્વ ઇતિહાસો, સર્વ ભાવો, પાપપુણ્યો અતિક્રમી
સ્વયં સાક્ષી, સ્વયં સર્જક

—માનવ !

—ઉપવાસી
(ભોગીલાલ ગાંધી)

માનવ-સંસ્કૃતિની અનનુભૂત કટોકટીનું આ દ્વંદ્વ કાવ્યમાં
સ્પષ્ટ છે. ઇતિહાસની પરંપરા વિરોધી ધટનાઓ, માનવજનનનાં
પરંપરા વિરોધી, શુભ-અશુભ તત્ત્વો મુહૂર્તે જલ્દી સેકેશન થઈ
અજૂંબી રહ્યાં છે ! ક્યાંય કશું સાદત્વયે રહ્યું નથી, જલ્દી પૃથ્વી

વિશ્વમાનવ : એપ્રિલ ૧૯૬૬]

અંધુ' યું હું ?
હું નવ અણુ.
ભણું કેવળ : અંતર આમ બળે વિજયીન
(ને) બસ અગાધ સમંદર;
(પણ) જયમ ઊછળે બસ
ત્યમ ત્યમ પ્રગટે અનલ અધિક
એવું તે યું અભ્યંતર ?

હું નવ અણુ
આ તે કેવાં ઇવન ! કેવો મહેરામણ !
—કેવો અતલ વેધાનર !
૨, અંતર યે કેવું—શમાવે સર્વ સમાંતર !
ને અંબે અધિક અધિક

—પ્રહર, પ્રહર !

—ઉપવાસી
(ભોગીલાલ ગાંધી)

મુદતક

ભેરાયણું આભ સમસ્ત અબ્રથી,
(યથા વ્યથા ભારથી કોક અંતરઃ)
પ્રભાદ ભગ્યાં ચક્ર દિશાથી;
ભણું હવે કો વરસે; નહીં તો
આ આભ આપું પડશે સ્વયં તૂટી !

—શાશિશંકર

કેનાં મૂળિયામાંથી ભેજરી પડી છે, ને એવું જ આકાશનું શરૂ
છે ! માનવીનું તો પૂરું જ છે !
આમ હતાં, માનવી અમુલ્ય અદ્વિત્ય, સાતત્યના સ
શયો સાધ્યત ભોજો છે—એ જ તો સાતત્યનો સાક્ષી અ
સર્જક છે !

* આ નિરાશીવાળાં બેટ કાવ્યો પ્રખ્યાત રાજ્ય સંગી
અદોલ્ફના ઉપરથી તા. ૧૨ માર્ચે અમદાવાદમાં યોજાયેલ કા
સંમેલનમાં રબ થયેલાં.

કાલ રાતે

કાલ રાતે કોઝિયાનાં એકલીને તેજ
હું પેલા સડકના લેગ્ગ નીચે એકલો બેસે હવો.

કાળી સડક ડામર તણી અતિ જ્ઞાત થઈ આડી પડી'તી
જેના પર બેચાર ટીપાં તેજનાં બસ ચળકતાં'તાં,
પાસના મેદાન માંહે કાવત્રું કાળા બીડેલું
ઘાસ પશુ બે ધડી એલે ગયું'તું
ને આદરે બોલી તિમિરની ટેલોચે ઉચ્ચ મહેવાલો ધ
બીબી બીબી જાવતી'તી.

એક મારા ચોપચાંનાં ફેલેણ નીંદર ટેલતી'તી.

બેઠો હતો બહુ દૂર મારા ધર યજી
(સુધરાઈ હેરા લેગ્ગ નીચે)

તોય એના કોઝિયાનાં તેજ મારા દેહના
એકેકેક અણુ છ'છેડતાં'તાં.

બૂલવાના, બૂલવા મથતો પબેપણ જે મનોરથ
એ બધાંયે સામઠા બાવી ફરીયા તોડતાં'તા

પાછો વળી દેખું' ત્યહાં તો

શ્રાન્ત મારા હૃદયના જેવા જ પેલા બાગ હેરા ગાંકડા
પુદ્ગો જ પડખોયો બિહાવી પોઢવા મથતા હતા,

પાસની ઝાડી મહી' તમરાં સવારે પ્રગટનારી
કુમળી કળીઓને ગાતાં હાથરાં સુવાડતાં'તાં,

ને હું જ બેઠો'તો વિકલ,

અઢાત મારાથીવ, એકલ

કાલ રાતે રાહ પરના લેગ્ગ નીચે.

—શુભામ આહરમહ શેખ

રમૃતિ તવ

સખી સંજીવે સખે

આવી આવીને કરી અડપલાં રમૃતિ મને તવ દમે ।

—સખી૦

પલક મહી' તો વ્યાગે જ્ઞાનિ

ભીના નયનના ખૂણા;

પહી જતી આ લહરની વાગે

ચોટ કાળજે ફૂણા.

હરીહરી આ સૃષ્ટિ જ્યાં પશુ કશું મને નવ ગમે ।

—સખી૦

ફાશુલર તારો પરસ મધુરો,

સુણે શ્રવણ પશુ વાણી;

—કને તું મારી : તેજ જતાં પશુ

ગયું તને કોણ તાણી ?

નયન મહી' તો સરત મધુરી સાંવરિયા તવ રમે ।

—સખી૦

—સુરેશ દલાલ

તું આવ !

હું રાહ બેઠું છું,

હવે તું આવ, વાસન્તી પવનની દહેરખી ।

હું રાહ બેઠું છું,

હવે લહરાવ, વાસન્તી પવનની દહેરખી ।

ત્યાં ઘીલ હિમાળા વાયરે સૌ અંગ આ,

ગયા કરમાઈ ને બીડી ગયા સૌ રંગ આ,

નવી ઉષ્મા, નવી દીપ્તિ હવે પ્રગટાવ,

બહેલી આવ, વાસન્તી પવનની દહેરખી ।

નથી કે ચીત, રે ના ચીસ; એવી રતબધતા ફેલાઈ છે ।

શિશિરના માત્ર ઓળાની અહીં બાણ રહી બેલાઈ છે ।

હવે તું આવ,

વાણી લાવ, વાસન્તી પવનની દહેરખી ।

હજી આ શ્વાસવાસે ઝંખના મેં જાળવી,

મધુર તારી હજી મારે મૂરત છે ભાગવી;

સવણો તું હવે તારો વિજય ફરકાવ,

લે લે લહાવ, વાસન્તી પવનની દહેરખી ।

હું રાહ બેઠું છું,

હવે બહવાવ, વાસન્તી પવનની દહેરખી ।

—હસિત ખૂચ

સ્વપ્નદ્રુત

જે સ્વપ્નશિશુઓને દીધું તું રૂપ મેં,
 ઘેરી મને આજે કરે જે હર્ષે દેરી કાકલી,
 જાણું ન એઓ હાથ, કે મારી વિલાપની સાથમાં
 પોતેય કરમાઈ જશે, કે હિલ સાથે પુષ્પ શાં—
 આ ખ્યાલથી જ છોડે મૂઝ મમ હૃદય વસલ દુઃખથી,
 ને સંજિતો ઉલ્લાસ જે, તે તાવમાં છોડી જતો.
 ફેરવું આખે શરીરે હાથ રનેહ યાદી અને
 સ્વપ્નશિશુઓ કાજ માણ આશુ મુજ સાંજુ બને, દુર્વર છતાં;
 સાન્ન્યન કહોં એવા વિચારે કે હું સોકાન્તર જતાં
 એમની નોઈ દયા માળાછીણું સાવક સમી,
 નિજ હૃદયને માળે હાંજલે સ્થાન ધઈ,
 કે દયાળુ મિત્ર રહી પાળશે સલામતી.

જે સ્વપ્નશિશુઓ, દીધાં આશુ, માન કે વૈશવ કરો
 આ દીન સજ્જક ના તમેને હઈ શક્યો.
 દુઃખ તેણું માન અશુભસે મળી
 તમ દૈન્યને માસિન્યને ચાહે વિદુર હડાવવા નાનાવિધે.
 આ સ્વપ્નશિશુ અચાત, હું જોને વિશે આશા મરું
 કે એક યુગથી અન્ય યુગનો દીર્ઘ પથ એ કાપશે;
 તું આટલો સદેશ મુજ તે અન્ય યુગમાં ભઈ જશે,
 ને કાનમાં તેના ફકત આ વીનતી સંભળાવજે:
 “અઠાત એક કવિ—નથી કેઈ કામ તેના નામનું—
 એ કવિની બસરીના સૂરથી જન્મ્યાં હતાં

કેઈ ગીતસાંકુઓ અને,

પણ માર્ગમાં સાગર તણી અંજા વિશે,
 એક એક પછી બધાં ભૂલાં પડ્યાં,
 એકે હું અસહાય આ આજે બહુ.
 કવિ તણી સુમધીર અંતરવેદનાનો મર્ગસરોવરો વહી
 ચાલું અનન્ત તણે પથે, કષ્ટો અનન્ત સહી સહી.”

સૌ યુગ અને સૌ દેશ નિત્યે ફૂલને સન્માનતા,
 નવ દૂત કેરા માર્ગમાં વિખો કહી કે નાખખાં;
 વિધન પામે યદ દેવો અમ્ય દે,
 વિધન પામે દિગ્વિજય અર્થે ધૂમન્તા અંજાર દે,
 ને વિધન પામે નદીતા કે નદ મહાન—
 મેઘદૂત ન રોકશે કોઈ કદી.

[વિશ્વમાનવ : અપ્રિત, પૃષ્ઠ ૧]

મુજ કલ્પના બેસી—અનાથી સ્વપ્નદ્રુત અનન્તને
 માર્ગે જગતો તત્ત અન્વેષી શું નચિંકતા સમો.
 દુર્ગમ પથે એકાદ્રી એ ચાલી રહી છે ઉત્તપન,
 મેઘો કદી ઘેરે ગગન, ચપલા કદી ચમકી રહે,
 વડોળતાં તોફાનની આંધી ખેંચી અટવાય એ,
 અથવા મરુતાં ઝાંઝાયાં માર્ગે એ ભૂલે કદી,
 માર્ગભૂલ્યા મુજ સમો,
 હિંસ્ર પશુ સંકુલ વને યાત્રી કદી એ નિર્ગમે,
 કયાંક કરુણાનું મળે આતિથ્ય, કયાંક મળે નહીં,
 ક્યારેક વડની છાંપમાં યાકરુ શરીર પસારતો,
 ક્યારેક ભટકુ રોળીમાં ભળી દૂર દૂર પથે જતો,
 ક્યારેક દુર્ગમ પર્વતે કષ્ટે ચડે ભઈ સાકડી,
 ક્યારેક કોમખાળી દયાળુ નાવડીમાં પાર ઉતારી દીએ
 ઝલતી નદી,

ક્યારેક એ ભલે તરે,
 ક્યારેક કાઢે બેસીને એ હાથ હાથ કયાં કરે.
 કલ્પનામાં બેઠો છું—સદેશ મુજ શિર પર ધરી
 એ સ્વપ્નદ્રુત અનન્તને માર્ગે પથે છે દૂર દૂર.
 —એ કલ્પના બજે અને મુજ રનેહ છોડે ધરહરી,
 ભઈ નિર્વિચારે સ્વપ્નશિશુઓ સર્વને છાતી સમાં;
 કેમ જાણું કે જશે ? સેવું દુરલભ તોય કે
 એ સ્વપ્નમાંધી એક તો યુગ યુગ તણું માત્રી ધશે *

[અનુ : નગીનદાસ પારેખ] —કાલિદાસ રાય

‘સુર-સાગર’

કે તાવણું હવસનાં ભડકે બળે છે
 ચારે કિનાર ફરતાં નિજ, કારવા તે
 અદશ્ય અગ્નિ, હિન્દરાત અચંત વ્યગ્ર
 જે એક વૃક્ષ—
 થાણું જમાવી અહીં રહેરનો મધ્ય બેઠો
 —‘સુર-સાગર’ નામનો તે !

૨૦-૨-૫૨

—જગદીશ ત્રિવેદી

* આસાઈ નિરાશ રેડિયોના દિલ્લી મધ્યથી પોખરેલ મારતીય
 કવિસ મેલનનાં રવ્ય પથેલ.

* રૂપચંચળ લાલની મધ્યમાં આવેલું ‘વરદશનું’ સુર-
 સાગર લગ્નપથ.

મધ્યકાલીન સંતસાધના

—અનિરુદ્ધ કાશ્મીરકે,

આ પછી મધ્યકાલીન સાહિત્યપ્રવાહને અનેક ધારાઓએ મળીને સમૃદ્ધ બનાવ્યો છે. એમાં આખ્યાનધારા છે, લોકવાર્તાના સાહિત્યની ધારા છે, સાગ્રદાયિક સાહિત્યની ધારા છે તો વિશિષ્ટ એવી સંતસાધનાના કૃત્રિમ જ્ઞાનધારા પણ છે. છેક નરસિંહથી માંડીને તે દયારામ સુધીના સમય સુધી આ ધારાના કવિઓએ એનું સાતત્ય જાળવી રાખ્યું છે. એમાંના ગુપ્તજ્ઞ છે નરસિંહ મહેતા, મીરાં, મહાકવિ, અખો, રામલક્ષ્મણ, ધનદાસ, મનોહર, નરહરિ, ગોપાળ, જાટિયો, ભાણુદાસ અને ઘરતો વિશ્વંભર. વળી પ્રીતમ જેવા ખીજ અનેક કવિઓએ પણ આ ધારાને પોથી છે.

આ બધા જ્ઞાનમાળી કવિઓની કવિતામાં કેટલાંક સામાન્ય લક્ષણો જણાઈ આવે છે, જેને કારણે આ આખી પરંપરાનું સાતત્ય સુઝાવિત રીતે ભેવા મળે છે.

જ્ઞાનનો મહિમા

આ પરંપરાના કવિઓએ જ્ઞાનનો મહિમા ખૂબ જ ગાયો છે. આ જ્ઞાન તે શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન નથી. અન્યો તો ગરબા કરે છે. આ જ્ઞાન છે અનુભવનું. આ અનુભવ તે આત્મા અને બહારના સ્વરૂપનો. આ અનુભવ પણ અપરોક્ષ જ એમને અભિમત છે. આત્મસ્વરૂપની અપરોક્ષ અનુભૂતિ તે જ જ્ઞાન એમ કહેતાં અખો કહે છે: “કહે અખો વરતુજાન વિદ્યા કુશળ ન હોય જતને.” ધ્યાતા અને ધ્યેય એક છે. એમને ભુદા પાડનાર પરદાને જ્ઞાનખંડ વડે છેદવાનો છે. નરહરિએ જ્ઞાનનો મહિમા ગાતાં “જ્ઞાનગીતા” લખી તો ગોપાળે ‘જ્ઞાનપ્રકાશ’માં એનો મહિમા ગાયો છે. જાટિયાએ પણ કહ્યું છે કે, “જ્યાં સુધી જીવની બધી બાણી નહીં ત્યાં સુધી તાણુ બેતાણુ રહે છે.” અખોએ તો એની પ્રત્યેક કૃતિમાં જ્ઞાનનો મહિમા વર્ણવ્યો જ છે; છાપામાં એ કહે છે: “જે અખો જોળામે આતમ, તે સર્વ વાતની ભાગે તમા.”

જ્ઞાની

આનું જ્ઞાન પામનાર વિરલાએને ગિરદાવતાં પંથુ તેઓ. થાક્યા નથી. એમને તેઓ ‘અનુભવિયા,’ ‘મરણવિયા,’ ‘મરમિયા,’ ‘શરા,’ ‘વીરા,’ અને ‘જ્ઞાની’ કહીને જોળાખાવે છે. સ્વરૂપનો અપરોક્ષ અનુભવ પ્રાપ્ત કરવો તે જ્ઞાતિવાનું કામ નહીં, જે તો ‘શરા’ હોવા જોઈએ. શિર સાટે જ આ અનુભવ મળે. પ્રીતમે કહ્યું છે તેમ, ‘પરમમ પહેલુ’ મરતક મુદ્રી વળતી લેવું તામ જોતે.

આવા અનુભવીની સ્થિતિ વર્ણવતાં ભાણુદાસ કહે છે કે, એમની સ્થિતિ તો જેને સુંદર સ્વપ્ન. આખ્યું છે એવા ગૂંચા (મૂંછા) માણસના જેવી છે, કારણ કે માનવીની વાણી એ અપરોક્ષ અનુભવને અભિવ્યક્ત કરવા અસમર્થ છે:

“શિવમ સ્વપ્ન ગૂંચને હવું કહી કેટલક સર્ગ તણું સ્વ લઈ હજારો મન નાચે સહી મનમાં આનંદ પામે અહીં.”
કે કહેવા મણુયે આંચમે પછે મનમાં મનમાં વિષમે.”

આવો અદ્વૈત જ્ઞાની સંસારમાં રહે છે પણ સંસારનાં દુઃખો એને અસર કરી શકતાં નથી, કારણ કે એનો દેહ પ્રતિવશ લલે હોય, પણ એનું ચિત્ત તો પુરવના સાબિધમાં બિહારે છે. અનુભવશીલનું દૃષ્ટાન્ત લઈ જાટિયાએ અનુભવીની આ મહાદેહને સુંદર રીતે વર્ણવી છે:

“અનળ પૂરી આશરો વજ્ર પામે, તે ધરતી પાક ન મેષે રે હો કહે જાટિયાલ કાઈ અદ્વૈત જ્ઞાની આસ નિરાસ થઈ બેસે રે હો.”

આવા જ્ઞાની સતો સંસારથી વિમુક્ત હોવા છતાં તેનો ત્યાગ કરતા નથી, જલકમલવત રહીને લોકસંમહાથે તેઓ પોતાનું વાર્તે કર્મે કર્યે બાંધે છે. જગતે એમને પદ્મવત્માં કઈ બાકી રાખ્યું નથી, પણ છતાં જુમારીથી તેઓ જગતમાં રહે છે. એ જુમારી મીરાંના એક પદમાં બદ્ધ જ સરસ રીતે અભિવ્યક્ત થઈ છે:

“માનું” મનકું” વી”ખાણું” રાખું, ચિત્તકું” ચેષ્ટાણું” રાખું;
 હું” રે” કું” !

નિંદા કરે જી મારી મરણીના લોક, રાખું
 તારી સિખામણું હવે મારે મન ફેલે રાખું.....માનું”
 મરી બલ્લરમાંથી ટાપી ચાલેથી ભરે રાખું
 માનું” મને છે તેમાં હાથોને શું” યાચે રાખું.....માનું”

આવા સંતોના વિચારમાં અને આચારમાં સંકુચિતતા નથી પણ વ્યાપકતા છે. એમના પંથમાં નાતઅનાત ભેદભાવ નથી. નરસિંહ તો કહે છે કે, “પક્ષાપક્ષી ત્યાં નહીં પરમેશ્વર, સમદષ્ટિને સર્વ સમાન.”

સહજ સાધના

આ સંતોની એક નોંધપાત્ર વિસિષ્ટતા એ છે કે, એમની સાધના એ સહજસાધના છે, એમાં કાયાકણ્ઠની વાત નથી. કાયાલેશમાં માનનાર સાધકને નરસિંહ કહે છે :

“નમ ને એજ જગન નરથી દલખા
 જૂન પેહી શીદ મલ કરતે
 વીધની સોચના મેલ મનથી પરી
 દેહ દમીને ઠાં જાંનલ કરતો”

આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ એ તો આનંદની વાત છે. એના જેવો આનંદ ખીએ કયો હોઈ શકે ? અખાએ આનંદની વાત કરતાં કહ્યું છે કે, “અહિનવો આનંદ મારે, આજ અરોચર ચોચર હંધું” રે.” એ તો “હસતો રમતો” હરિમાં વળે છે. મારાંને અનુભવ પણ આ જ પ્રકારનો છે :

“બાઈ મેને ગોવિંદ લીન્દો વણમોલ.
 પ્રિયદાનથી કુંજચંદનમે લીન્દો બાળકે મેને દોલ.”

આ સંતો બાકાચાર અને કર્મકાષ્ટને મહત્ત્વ આપતા નથી. અંતરની સૂઝ એ જ એમનો પંથ છે. આંતરસૂઝની જમને પડી નથી અને જેઓ બાકાચારમાં જ મગ્યા રહે છે, એવાઓને દેહર કરતાં નરસિંહ કહે છે :

“શું” થઈ” રનાન સેવા ને પૂલ, યજી, શું” થયું” યે રહી ઘન હાથે
 શું” થયું” પરી જ્યાં સરમયેવન કરે, શું” થયું” વાળડોલન કાથે
 શું” થયું” તપ ને વીધ” થામાં યજી, શું” થયું” માળ મરી નાચ લાથે
 શું” થયું” વિલક ને હલસી પાયાં યજી, શું” થયું” ચંચળ પાન હાથે
 શું” થયું” વેદ વ્યાકરણ વાણી વરે, શું” થયું” રાગ ને રંગ ભણે
 શું” થયું” મદદલન સેવા યજી, શું” થયું” વત્સલ બેદ અણે.”

ઝેવળું” સ્વરૂપ

અપરોક્ષાનુભૂતિમય માનથી આવા માનીઓએ જે ઝેવળું

સ્વરૂપ અવધુ” તેનું વર્ણન તેમણે દેવું” કયું” છે, તે બધા જોઈએ. નરસિંહ એનું સ્વરૂપ બનાવનાં માણું” કે, “નીરખને ગળનામાં કોણ ધૂમી રહ્યો, તે જ હું, તે જ હું”, શબ્દ યોલે.” અને પછી ઉપાનિષદની વાણીનો પડઘો પાડતાં કયું” કે :

“બાવિનિષ્ઠ, તેલવિષ્ઠ, સૂતવિષ્ઠ મે વળો,
 અવળ જગતે સદા અનળ દીવો;
 નેત્રવિષ્ઠ નીરખવો, રૂપવિષ્ઠ પરસવો,
 વણુ જિહ્વાએ રસ સત્સ પીવો.”

અને—

“દેહમાં દેવ હું, તેજમાં તરવ હું, શરૂમાં સખ હઈ વેદ વારી.
 પવન હું, પછી હું, બમિ હું” જૂરના, રસ વઈ ફૂલો રહ્યો આકારો.
 રૂપમાં બીજ હું, ભીજમાં રૂપ હું, જેઈ પદ”તરી એ જ પાસે”
 ભ્યાં” માલો માલકું” નો ભાવ નથી એવા “ધામ અનુપ”-
 ની વાત કરતાં અખો કહે છે કે :

“અનુભવ મોટો મોટા ભણે છ,
 છુલ્લ તે બાપડી વધુ” પ્રમાણેછ
 દીકું” સાંજાણુ” સહુએ વખણેછ,
 પણ અણુચણુ” કોઈકે ઊંચાં આણેછ.”

લસાધામાં નવો માણુ

અખાના આ “અચન્યા રસ”ને વર્ણવેલા એ ઠપરામાં કપડું” કામ છે. એ અપરોક્ષ અનુભવને વર્ણવેલા એ અનુભવીઓએ ભાવાને અનેક પ્રકારના વર્ણક આપ્યા છે. કોઈએ એનાં વર્ણનો નકારાત્મક (નેગેટિવ) કર્યાં છે, કોઈએ એનાં વર્ણનો ઉકારાત્મક કર્યાં છે. અખો કહે છે કે, “મુજમાં સજી, હું” સર્વતીત.” કોઈએ અવગત્રાણીનો આશ્રય લઈને આ અનુભવને વર્ણવ્યો છે. ખાસ કરીને તો આવા સંતોએ રૂપકઅન્યઓના આશ્રય લીધા છે. આ રૂપકઅન્યઓ તેમણે પોતાના રોજ-જ-રોજના વ્યવહારમાંથી ઉપજાવી છે. નરસિંહ કહે છે કે :

“કંતા હમે રે વેવારિયા શી ચમનામન્યા;
 વેપારી આવે ॥ જખા મામમામન્યા.
 હમાડું” વસાણું” ચાણુ સફીરને ભાવે;
 અદારે વણુ” જેને હોરવાને આવે;
 હમાડું” વસાણું” કળદૂકાવે નુ ખટે
 જેને સખ ન દડે, જેને ચોર ના લૂંટ.”

મારોએ એની આગવી રીતે એ માનમતીને અભિન્યક્ત કરી છે :

“ મારી વાણીના સમય, વાણી મારી વેણીમાં.”

ફલમાં તોણીમાં મા.

મારી વાણીમાં વડામાં, નિકમ ટોચે

ગોઠણ લેને, એવે ઇલાચ મા.”

સંસ્કૃતની અટપટી પરિભાષા છોડી દઈને, સ્વરૂપની અપરોક્ષ અનુસૂતિને અલિપ્તકૃત કરવાનું કપરું કામ આ સંતોએ કર્યું છે. ભાષામાં એમણે અણે કે નવે પ્રાણ પૂર્યો છે. ધરમજી ઉપમાઓ અને દુષ્તાનો એમની વિશિષ્ટતા છે. ભાષાની અનેક શક્યતાઓને પ્રગટ કરી, મિતભાષિતાથી એમણે એમનો અભિનવ આનંદ વ્યક્ત કર્યો છે. વર્ણવવાની પરતુને તેઓ બહેલાવીને વર્ણવતા નથી. એમની ભાષામાં તો ‘વસ્તુ’ને વર્ણવવાની સીધી પ્રેથિકતા હોય છે. આમ તેઓ પુરુષતા વાકામાં રાક્ષસાર કવિઓ નથી. ભાષા તો એમનું એક સાધનમાત્ર છે. અખિા તેથી જ ગાઈ જીત્યા છે ને કે, ‘ભાષાને શું’ બળે જરૂર, જે રજુમાં છને તે ચર.”

શુરુમહિમા

અપરોક્ષાનુભવની પ્રાપ્તિ અર્થે સાચા શુરુનો મહિમા આ પરમપરાના સંતોએ વ્યક્ત કર્યો ગાયા જ કર્યો છે. હંતો શુરુઓને વાણીનાં તાતા તીર મારેલાં અખો વ્યક્ત સાચા શુરુનો મહિમા તો અસ્પષ્ટ ગાય છે જ. ‘અખેગીતા’ના પ્રત્યેક કડવાને અંતે ‘સેવા હરિ શુરુ-સંતને’ કહીને અને ‘શુરુ તે બ્રહ્મ’ કહીને એણે શુરુનો મહિમા વર્ણવ્યો છે. ગ્રાંથોએ પંજી શુરુનું નાણું વિસરવું જોઈતું ધાણું નથી : ‘વસ્તુ અભોલિક દી મેરે સતશુરુ’ કહીને એ શુરુને ખિરદાવે છે.

સાહિત્યસ્વરૂપોનું એકાણ

શુરુનો મહિમા ગાતા, અપરોક્ષ અનુભવને વર્ણવતા, અને

એથી ભાષાને વિશિષ્ટ રીતે ખેડતા આ શાનીઓએ અને સાહિત્યસ્વરૂપોમાં એમનું કાવ્યઅર્થ વહેવડાવ્યું છે. આખ્યાના બાહ્ય સ્વરૂપનો ઉપયોગ કરી, એમણે કડવાબદ રચનાએ આપી છે, સાંખ્યાઓ લખીને સાક્ષીસાક્ષાત્ થયેલા અનુભવને એમણે અલિપ્તકૃત કર્યો છે. ધણીઓએ કક્ષા લખ્યાનું પણ કહેવાય છે. વ્યક્ત સંપૂર્ણ થી તો એમણે પદમકાર ખેડ્યો છે આ પરમપરાના અનુભવીઓ તરીકે લગભગ બધા જ કવિઓએ ‘ગીતા’ લખેલી છે. નરહરિની ‘ગાનગીતા’, અખાન ‘અખેગીતા’ અને વસતાની ‘વસ્તુગીતા’ એનાં જાણીત ઉદાહરણો છે; પરિત્રાજક રહેલા આ સંત કવિઓએ માત્ર શુજરાતીમાં જ નહીં પણ વ્રજભાષામાં અને અખા નેવાગે તો પંજાબીમિશ્રિત શુજરાતીમાં પણ પદો લખેલાં છે. આપણું સાહિત્યનો આ અમૂલ્ય વારસો છે.

સિદ્ધિ

મધ્યકાલીન સમયમાં કેટલાક ધર્માધ મુસલમાન સુખાઓની શુજરાત પર આણું વરતાતી અને મરાઠાઓના હુમલાઓ થતા, ત્યારે સમાજ વાઙ્મયોમાં ગોંધાઈ ગયો હતો લોકોના જ્ઞાનમાલની સલામતી નહોતી. લોકોની શ્રદ્ધા ડગમગી મઈ હતી. એવે સમયે એ અમમતી શ્રદ્ધાના છેડાને આત્મસંતપ્તની ન ચરકી ભપ એવી જૂમિમાં રોપવાનું, બધિવાર બની ગયેલા જ્ઞાનપ્રવાહને વહેવડાવવાનું અને સૌથી લુહા પડીને દદ અવાજે પકાર કરીને તત્તલી સજ્ઞ આપવાનું કપરું કામ આ સંતોએ કર્યું છે. એ કંઈ નેપી તેવી સિદ્ધિ નથી. આપણું શુજરાતી સાહિત્ય એનાથી ગૌરવવાનું છે અને રહેશે.

ગમલ

ધણી દરેકો અહીં એવાં અને એવાં સલામત છે, પરંતુ હું કહી શકતો નથી કે તે જીવિશ્વ છે ! સિખરથી વ્યક્ત નથી હોતું જીવું તરણું સિખર પરનું ? મને તુણ માનનારાઓ ભલે માને તે પરંત છે ! સિખરને એ ખખર છે કે નહીં, તે મેં નથી જાણ્યું, તબેડીમાં રહું છું હું, અને ખીણમાં પર્વત છે ! આજે કદી ગુલાબ ખીણ ? કયાંય કંટો ? અહીં જ પાનખર છે અને છે અહીં વસંત !

વનકેડી

આ બધી વનકેડીઓ ભતી સિખર પર હું રહી પાછળ (રખોયા જેમ કે ?) ને જળા મુજ રહાણે પાછળ રહી કંઈ કહીઓ !

માનવ છું ને ?

હું માનવ છું અને તેથી મને કંખી રહ્યા કાંટા, સુખન કયાંથી મળે ? મોખા છું હું ધન્યસ્થા, પથ્થરથી !

રતિલાલ-અનિલ

૧૯૪૫ના ઓગસ્ટની ૯મી તારીખે અમેરિકાએ જાપાનની તરફની નામાસાણી (અહીં લાખની વસ્તી) ઉપર બૉમ્બવર્ષા કરી ખીન્ન વિશ્વયુદ્ધનો અંત આણ્યો. આ પૂર્વે હિરોશીમાને બૉમ્બવું નિશાન બનાવી તારવ કરી જ રહીું હતું...

આ ચોર પ્રત્યક્ષમાં થઈ ગયો હતો રહેવા પામ્યાં હતાં તેવાં આઠ જણુ બાળકો, યુવત્કિ,

યુરુચો, મે ચોટે વર્ણુવાયેલી આપત્તીની અતિ ભયંકર ભયેન બનાવી મુકનારી થયી છે. બૉમ્બવર્ષા વખત-નું વિનાશ-વર્ણન જવા દઈ, આ પ્રસંગે માનવ-જીવનમાં પાડેલી વંચડોનું દાકરું ને આવેશન કહ્યું છે, તે જાણ ભૌતિક વિનાશ કરતાંવ અનેક-મણુ કાચમી અને વેષક છે...એ દાકરું લખેલી આપત્તીનીવાણું પ્રકરણુ અહીં રજૂ કરેલ છે.

—૨૧.]

માનવજીવનની તરાડો

શુજાતીમાં ઉતારનાર : સુભદ્રા ગાંધી

એ વાતને તો આજે ચાર ચાર વર્ષનાં વહાણાં વાઈ ગયાં. જાપાનની કૃપાદૃષ્ટિ ને આશીર્વાદ માટે અમે નામાસાણીના લોકો એના પ્રાણી છીએ. સરકારની મદદથી પરી ગયેલાં ધરો પાછાં જીવાં થઈ રહ્યાં છે. આજે તો અમારી પાસે યહેરવા-એકલા માટે પૂરતાં કપડાં ને રન્ધાઈ-કામળા છે. યોદાકની વાત પૂછો તો અમારાં પેટ ધરાયેલાં રહે છે... અનારાં મોઢાંની જ સંખ્યા ઘટી ગયેલી છે એટલે રતો રાખથી ઢંકાઈ ગયેલી જમીન પરથી કાટમાળ ને જંઝાર સાફ કરી, અમે વેરાનને શાકભાજીની વાદીઓમાં ફેરવી નાખેલ છે. બધાંને જોઈએ તેટલા ધણુ, જટારા ને શાકભાજી ગળા રહે છે.

અમારા ચહેરા લુઓ તો પહેલાં કરતાં અનેકગણા ખુશનુમા દેખાય છે, ને અમે જ્યાં પડોશીઓ એક બીજા સાથે હળીમળીને પ્રેમપૂર્વક કેટલા સુખે આનંદે જીવતાં હોઈએ એવું લાગે છે. છતાં આ ચહેરાનાં વસનારોએને પરસ્પર એક બીજા સાથે બાંધી રાખનારું અંગત સંબંધનું તત્ત્વ નંદવાઈ ગયેલું છે.

સતોડની કથની

એક દિવસ એ પશુ હતો કે, સતોડનો ભાઈ માસાડ રસ્તામાં 'પાણી પાણી' કરતો ધા નાખતો પડ્યો હતો. શ્રી તનાકાએ એને એ સ્થિતિમાં જોયો પશુ ખરો. પરંતુ એને ટોકા કરતા કે મદદપ થવા એમણે કંઈ જ કયું નહિ !

અલગત, જો કે, એ સ્થિતિમાં તનાકાને કશો દોષ હતું

કાચ એવું છે પશુ નહિ...એ બિચારા એ વખતે કરી જ શું શકે એમ હતો ? ને ને લોકો આ વાત મળે છે, તેઓમાંથી પશુ કોઈએ તનાકાને એ વિષે એક અક્ષર સરખો કબો નથી. તેમ છતાં, બ્યારે બ્યારે સતોડને રસ્તામાં ક્યાંક તનાકાનો ભેટો ઘઈ જાય છે, ત્યારે ત્યારે એક અડધી ખળને માટેય સતોડની આંખો આચળ એતો ભાઈ તરી આવે છે. હું બ્યારે સતોડ ને તનાકા વચ્ચેના સંબંધમાં પડેલા ચિરકાની કે તડની વાત કરું છું, ત્યારે એનો અર્થ મારા મનમાં આ હોય છે. સતોડએ એની જિંદગીમાં કદી એ વિષે ફરિયાદનો કે કષ્ટકાનો એક શબ્દ સરખો ઉચ્ચાર્યો નથી. છતાં બંને વચ્ચે એક મૂંગી પશુ ખૂળ જોડી ખાઈ રચાઈ ગયેલી છે. ને કદાચ જહુ લાંબા સમય સુધી એ પુરાવાની કોઈ આશા નથી...કદાચ કોઈ કાલે ય એ પુરાશે કે કેમ એ એક સવાલ જ છે.

ને સતોડની પેતાની જ વાત લોને ? શું એ પેતે જ પેતાની આ ને ભાઈબહેનને ભૂલી સરસથુના ભોંયરામાં ભરાઈ બેઠો નહોતો ? હજી આજ સુધી પેતાના આત્માને ડંખ્યા કરનારી આ હકીકતને એ બૂલી શક્યો છે ખરો ? અલગત, તે વખતે એ પેતે સ્વપ્ન નાનો, નિશાળમાં લાલુતો છેકરો જ હતો. વળી એના માથામાં પા પડેલો હતો, એવી હાલતમાં આ, બહેન ને ભાઈ ને જયાવવા નીકળી પડવાનો વિચાર એને ન મૂકે કે એવો અવાસ પશુ એ ન કરી શકે, એ તદ્દન રવાણાવિક હતું. તેમ છતાં સતોડ એ માટે પેતાની

નળને કહી માફ કરી શક્યો નથી. એ પોતાની ભત્રીજા પરનો ધનવાર શુભારી બેઠો છે; એને લાગે છે કે, ખરેખરે કસોટીનો કાળ આવ્યો, તે વખતે હું આવશે સાબિત થશે! કેવળ સ્વાર્થી જની, મારે પોતાનો જ વિચાર કરી, દરમાં ભરાઈ રહ્યો! પોતાની ભત્રીજા માટે આવો મત બાંધ્યા પછી જીવે જવું, એ કેટલું દુઃખદાયક હશે! દુઃખવારા સંતોરની આ કેવી કરુણાનનક એકલતા!

સાદાકોની કથની

સાદાકો મોરિયામાં જન્મ્યો એના બંધ દેશમાં સતત શબ્દની જેમ વીંધ્યા કરતા દંશનું દર્દ સંધરતી જીવી રહી છે. બેંબાવ્યાંતા સમયે કોઈ સખત આધારે એને પછાડી દીધેલી. પણ એને ખાસ કશી જ ધન થયેલી નહિ. ક્યાં જ્યાં ને હોનારતનો ભોગ થઈ ગયાં, તેમાંથી એ સાવ કેટલી બધી ગઈ હતી. પણ સલામતી શોધતી એ ભેંસરામાં સંતાઈ રહેલી. એનાં માથાપ ને નાનાં ભાઈબહેન ત્યાં બાળુમાં જ, થોડાં કલાં દુરના પોતાના ઘરમાં હતાં. પણ એમની સલામતીની ચિંતામાં ત્યાં સુધી દોડી પહોંચવાનું એ કરી શકી નહોતી. ને બ્યારે એનો ભાઈ શિંગેહારુ તિમોરના રજમેદાનેથી પાછો આવ્યો, ત્યારે એની આશ્રય પોતાના માથાપની અંતિમ ધડિયું બચત આવતાં, ભાઈની આંખ સાથે આંખ મેળવવાનું એને માટે અશક્ય બની ગયું હતું. ને શિંગેહારુ પણ આશ્રય તો ધરાવ્યર સમજે છે, કે કોઈ એ ગમે તે કહ્યું હોત તો પણ, એ વખતની પરિસ્થિતિમાંથી કોઈ પોતાનાં માથાપને બચાવી શક્યું ન હોત. તેમ છતાં સાદાકોને એ કોઈ રીતે માફ કરી શક્યા નથી. જો કે, આ વિષે એ ભાઈબહેન વચ્ચે કહી કરી જ વાત થઈ નથી. પણ છતાં એ બંનેના સખંધમાં એક ખાઈ આડી આવતી ઊભી રહી ગઈ છે, ને તે આજેય એવી ને એવી છે.

એ વસ્તુ પણ વારંવાર યાદ આવી જાય એવી છે કે, બ્યારે સાદાકોએ સંરક્ષણ-ભેંપરાની બહાર ગયું કાઢ્યું, ત્યારે તેણે ત્યાં જ મોખરે માર બાળકોને થડેલાં જોયાં હતાં. પણ તે વખતે એ એમની મદદે દોડી પહોંચી નહિ... કારણ એણે માની લીધું કે 'એ તો મરી ગયાં છે.' સ્વાભાવિક જ હતું, કે આ બધા કાંડ જોઈ એ પોતે ડાઘાઈ ગયેલી હતી, મુંઝાઈ ગઈ હતી. આખી દુનિયા જ એકાએક બિચરપાયઘ થઈ ગઈ હતી ત્યાં! ને છતાં એ મનમાં સમજે છે કે, એ

છોકરાંની બચાએ જો રિસ્કો હોત તો, એ જીવતી છે કે મરેલી એનો વિચાર કરવા પણ થોડાં વિના એ એની પાસે દોડી ગઈ હોત. રિસ્કોએ પાણી માગ્યું, ત્યારે જ એ પોતાની જમણેથી ઊભી થઈ ને એણે બેસ્યું કે, પેલાં છોકરાં મરેલાં નહિ પણ જીવતાં હતાં.

આ ચાર છોકરાંમાંથી સાદાકોને કોઈ નોમ હપ્તો સાંભળવા પડ્યો હોય એવું જ નથી. કારણ કે તે પછી થોડીવારમાં એ ચારે છોકરાં મરી જ ગયેલાં. એમ જ નથી કે એ બાળક ભાઈ કુજ્જાએય (જેનાં બે છોકરાં એમાં હતાં) એને કહી બે વેણે કલાં હોય. તેમ છતાં આજ દિવસ સુધી બ્યારે બ્યારે રસ્તે ક્યાંક એનો કુજ્જા સાથે ભેટા થઈ જાય છે, ત્યારે ત્યારે એની છાતીમાં છીંક ચિરકો પડી જાય છે ને એ અપાર વેદના અનુભવી રહે છે. ને તે વખતે ટળવળતાં છોકરાંના તાણમાં જે આઈ જતા નાના નાના હાથ એની આંખો સામે તરી આવે છે.

તાત્સુની કથની

તે પછી તાત્સુની વાત લો. એણે સગી આંખો આશ્રય પોતાની મા જેની અંદર જીવતીજીતી સળગી રહી હતી તેવા શહેરને લડકે બળવું લેવા કહ્યું. પણ ત્યાં દોડી પહોંચીને માને બચાવી લેવાને પ્રયાસ સરખો. એણે કયો નહિ! છેક આજ સુધી પોતાની એ કાથરતાનું કલાં તાત્સુને સતાવી રહ્યું છે. ને ધારે કે એ આશ્રમાં અપલાવીને માને બચાવવા માટે એ દોડી ગઈ હોત, તોય એનો ઉદ્ધવ અસંભવ જ રહ્યો હોત, એ વિષે કોઈનાય મનમાં રજમાન થઈ નથી. પણ તેમ છતાં બ્યારે બ્યારે, પોતાનાં સાખપડોશી એવાં સુગીબેન, એ લડકે બળતા નયરમાં ધસી જઈ, પોતાની દીકરીને જોળનાં કેવાં ફરી વળેલાં ને એમાં એ કેવાં સખત રીતે દાગી એવેલાં, એ ઘટના એને સાંભરી આવે છે, ત્યારે શરમથી એનું માથું ઢળી પડે છે.

ને બ્યારે એનો નાનો ભાઈ માસાઈથી સાઈપાનના રજમેદાનેથી જીવતા પાછો આવ્યો, ત્યારે પહેલાં તો આત્મ-સંતાપથી એ ગરદન ઝુકાવી લે છે ને પછી ધુસકે ધુસકે રડી પડે છે. આજેય એ છોકરી સતત એવા લય વચ્ચે જીવી રહી છે, કે કોણ જાણે કઈ ધડિયે ભાઈ પૂછશે કે, 'એ જન્મું કેમ જાનેલું તે મને કહે ને ત્યારે હું' કયે મોટે એનો સામનો કરીશ.' ને વાત જણ્ય એમ છે કે, બ્યારે બ્યારે

મસાઈઓને ખ્યાલ આવે છે કે, પોતાની આ જીવનની જગતને
ખોળી શકે, ત્યારે ત્યારે એના મિત્રજનો પાસે ખસી
જાય છે. તે એ વખતે એને કંઈ કહે કરે છે, તે સાદાશબ્દો
મૂંઝવણમાં નરમ બનીને સહી લેવું પડે છે. આમ આ ભાઈ-
બહેનોનાં ફરેલમાં એટમ બોમે પાકી દીધેલી તરાક આને
પણ એવી ને એવી એઈ શકાય છે.

મસાઈઓની સાચાણીને ખ્યાલ કરો. આટલાં બધાં વર્ષો,
એ દરિયાપારના દેશોમાં સહાર્ષ ને મેરસે રહ્યો. એ બધા
વખત દરમિયાન એના દિલમાં એક જ આશા હતી કે,
એક દિવસ તો એવો આવશે, જ્યારે હું પાછો મારા ઘર
મેરો ધરતી ને મારી માતો ડાકો કલાગરો દીકરો બનીને
જીવું. ને દિવસે સહ્યાંન સહાર્ષમાં પડ્યું, તે જ દિવસે
તોપના એક ગોળોનો ધસરકો સાચાં એના એક હાથની
આંગળીએ ભીડી ગયેલી. ને બધાં એ ને એના ખીખ કેટલાક
સાથીએ નાસીને છુપાઈ રહ્યા હતા. તે દરિયાકિનારા
પર જ એ કુદમનના ઘેરામાં સપડાઈ ગયેલો. એના
સાથીઓમાંના કેટલાય જગ્યા આપવાત કરીને મરી ગયેલા.
પણ મસાઈઓએ તો એ તેની હાલતમાં જણ, જીવતા
રહેવાનો મક્કમ નિર્ધાર કરી લીધેલો હતો. એણે પોતાને
માટે એ તેમ કરીને એક તરાપો તેયાર કર્યો ને, એ
તરાપાની મદદથી દૂરના એક નાનકડા ટાપુ પર પહોંચી
જઈ, કુદમનના ઘેરામાંથી એણે પોતાની જાને બચાવી લીધી
હતી. વરસાદ ને ધસારાથી એના શરીરે ચરનો ગયેલેશ ફાટીને
લીધા લીધા ધર્ષ ગયો, ત્યાં હતી એ પેલા અમલવા નિર્જન
ટાપુ પર આદિ માનવની રિધાતમાં જેમવેળ જીવન ટકાવી
રહ્યો હતો.

આટલાં વર્ષો વેળા પછી ને જીવનનજી તમામ
સુસામનોનો સામનો કર્યા પછી, પોતે આખરે આશાઓ
ઘેરે પહોંચ્યા, ત્યારે જીએ છે, તો પોતાની માવડી જ આવી
ગઈ છે. જેમવ નયા કે એ એવું માનતો ધર્ષ ગયો છે
કે, માતૃસુ ને કુછએ માને મારી નાખી છે. એ બરાબર
સમજે છે કે, મારી આ જણુ આવડી મોટી લડાઈની
હોનારતનો જ એક કાળિયો બની ગઈ છે. જણુ એથી એના
અંતરનું યજ્ઞ કાઈ સમજું નથી. ને આ જ કારણે એ કાઈ
દીને શાંતિથી બહેનો સાથે જીવે રહી શકતો નથી.
એ પોતે જણુ છે, ને બહેનો પણ સમજે છે કે,
એ આખો વખત ધુપાંધુપાં ગયો, ને એ ત્યારે મિત્રજ

જમાવી, બહેનો પર લડકો ધર્ષ હોનારો ભાઈ આ રીતે
પોતાના મનમાં લાગઈ ગયેલી કડવાદને ઠાવવી લેતો હોય છે.
ખરી રીતે એના પ્રકાપને પાત્ર દાઈ હોય તો તે એટમ
બોળ જ છે. પણ એ એટમ બોળ તો ગયો—કચાપે બાલુએ
રહી ગયો—ને એમના જીવનમાં સદા કડવાદ વેર્વા કરતા
આ ગેજના નિરર્થક કાળિયા જ રહી ગયા.

માતૃસુ મોરવાયીની વાત

તે પછી માતૃસુ મોરવાયીની વાત લો. એને ગિધારીને
હજી સુધી ખબર જ નથી કે, પોતાના ભગીઝ માતાઈથી
સુઝમેરોનું મોત કયાં ને કેમ થયું. પણ તેમ જતાં એ
મનમાં ને મનમાં આશા સેવ્યા કરે છે કે, પોતાના ઘરના
ભાગરમાંથી ને હાડકાં મળ્યાં, તે એનાં જ હોવાં જોઈએ.

એની પાછળની કલ્પના કંઈક આવી છે: જોવો
ધડકો થયો કે, તરત માતાઈથીને કાળજે ધરવામાંની
ચિંતાએ કાળ પડી હશે ને એણે લાગડી ધર ભણી દેટ મૂકી
હોવી જોઈએ. ને મહેલમાંમાં સજાતો ઘરો વચ્ચે ધર્ષ ને
એણે પોતાને ઘેર પહોંચી જવા હાંકાં માર્યાં હશે. ઘેર
પહોંચ્યાં પહોંચ્યાં સરસુવા ભોંયરા આગળ આવી જતાં
ધરવાળાંની શોધમાં ત્યાં એકવાર ડોકિયું કરી લેવા જતાં એ
મડથાસિયું ખાઈ ગયો હશે. ને આમ જ બેસુંબ બની દગા
પેડેલા માતાઈથીની આસપાસ આમ ફરી વળતાં, એ ત્યાં
જ જગીને ટરલો ધર્ષ ગયો હશે...ને આમ માતૃસુ, એની
વહુતું ને છેકગંતું નામ છેલ્લી ધડીએ એના હોંડ પર જ
વિસાઈ ગયું હશે.

સાદાકોનું કહેવું એમ છે કે, મેં માતાઈથીને નિશાળના
મોટા આંગણમાં બારે બારે અડીયા તાકી અથડાવો
જોયેલો. પણ ડોસી કેમેય કરી એ વાનને સાચી ચાનવા
તેયાર નથી. મ લુભા મત પ્રમાણે માસાઈથી એક લાડકો
ભગીએ, વહાલસોયો પત ને બાળકસન પિતા હતો. ને
એની વસમી વેળાએ એ પોતાના કુટુંબ સિવાય ખીજ કાઈ
વસ્તુનો વિચાર કરતો હોય, એ વસ્તુ જ અસંભવ...અસંભવ.
ને જતાં સાદાકો એને વિષે આવી વાત કરે છે તો એ એની
આખરી ધડી બગાડવા માટે જ—એના નામ પર કલંક
લાગાડવા માટે જ—હોઈ શકે. પણ સાદાકો તો બારવુંક
કહે છે: "ના, મેં મારી સમી આંખે એને નિશાળના
મેદાનમાં જોવો છે. તે કું શું એકું કંહેતી હજીશ. એમ"

મને કોઈ જુદી પાડે, એ મારાથી સહન નહિ થાય । ’

વળી સાદાંકો એમ પણ કહે છે કે, સાંજને વખતે મેં સોજિરા ઉરાતાને પણ જોયેલો. બ્યારે આ બાબુ બીજા વાત એવી પણ છે કે, બરાબર એ જ ટાણે, કુલ સોજિરાને રેંકડીમાં નાખી, ધકેલતી ધકેલતી કોળાના કુંચર માથેના ફેવળે પહેંચ્યા મધી રહી હતી । ને બ્યારે સાદાંકોએ આ વાત સાંભળી, ત્યારે એના દિલને ધક્કો લાગ્યો. એ કપરા કાળે પોતે પોતાના મનની સમતા ગુમાવી તો નહિ બેઠી હોય । એવો પોતાને મારોના અવિશ્વાસ એના મનમાં કુટી નીકળ્યો. ને એકવાર સોજિરા અંજની પોતાની વાત બોલી સાંભળે થઈ, તે પરથી માતાઈથી મારેની પોતાની વાત પણ સાચી હશે કે કેમ, એ વિષે એના મનમાં શકે બગી । એને એમ થયા લાગ્યું કે, ‘ ખરે જ, મેં જે કંઈ જોયું તે હકીકત હશે કે પછી મારા મનની કલ્પનાનો જ કોઈ આભાસ હશે । ને એ બોગ્ગ હાલના પછોડી પસાર થઈ રહેલા આ બધા જ દિવસો પણ કાંક સાંબી લખાનાક બમબળ તો નહિ હોય... ને ? ’ આમ એ માનસિક દિશાની રચતિમાં જીવવા લાગી.

આમાં હવે મને જે કંઈ લાગ્યું છે તે આપું છે. હું માનું છું કે, સાદાંકોએ જે માતાઈથીને જોયો એ જ ખરેખરો માતાઈથી. એ કાંઈ કલ્પનાનું સ્વપ્ન નહોતું. મને લાગે છે કે, માતાઈથી એ વખતે એર-રેઈડ વોર્ડન તરીકેની ફરજ ને પોતાનાં અભ્યાસક્રમોના પ્રેમ વચ્ચે એવાતાથી અનુભવી રહ્યો હશે. તે વખતની આખી પરિસ્થિતિ એવી વિકટ બની ગયેલી હતી કે, ગમે તેવો માણસ પણ એકલે હાથે કશું જ કરી શકે એમ નહોતો. ને આ ખ્યાલે જ કદાચ ‘ આ કડું, કે તે કડું, ’ ના અસમજસમાં પડી, તે એટલામાં અટવાઈ ગયો હશે... ઘેર દોડી ભલે કે અહીં ફરજ પર ટકી રહું ? ...કામ કંઈ થાય કે ન થાય તો પ ફરજ...તે ફરજ. આખરે એણે શહેરના હવાઈ સરહાણે મથક પર પહેંચી જ્યાં, નગરગૃહ (ટાઉન હોલ) લાવ્વી ધસારે કર્યો હશે...ને એમ કરવા જતાં રસ્તામાં જ એનો દેહ પડ્યો હશે.

મારી પોતાની વાત

હું આવી સગજીતી આપું છું, તેનું કારણ એ કે, તે દિવસે મારા પોતાના મનની સ્થિતિ પણ કેવી કામગીરી હતી, તે હું અનુભવે જાણું છું.

જેવો બોગ્ગનો ધડકો થયો કે તરત જ, જેઓ શરીર અપંગ નહોતા તેવા તમામ લોકોના બે વિભાગ થઈ ગયા. એક ભાગ બધાં કામ પર હોતા, ત્યાં તે ત્યાં ટકી રહ્યા. બીજો, એવા લોકોનો, કે જે પલકમાં નાંસી જીવ્યા. હવે જે લોકો ફરજની જગ્યા પર ટકી રહ્યા, ને પોતાનાં મિત્રો, સાથીઓ, ઘર, કુટુંબ, પોતાની કચેરી યા. કારખાનાને બચાવવાની આશ્ચર્ય મંડળ રહ્યા, તે તમામ લોકો થોડી જ વારમાં પોતે જે કંઈ વસ્તુને બચાવવા મથતા હતા તેમના સહિત આગની લપટમાં ટકાઈ ગયા.

આમી કોલેજની ઈ રિપતાલની પાછલી સીતને સગજ બસાઈને જોયેલો હોય, એમ પકાડ શરૂ થાય છે. એટલે જમાનામાં જે કોઈ ત્યાં રહી ગયાં, એ બધાંએ, બ્યારે આજ અમને એવાસથી ઘેરી વળવા લાગી, ત્યારે એ પકાડ પર ચઢી જઈ ત્યાં આશરો લીધેલો.

મારાં બધાં પડોશીઓએ પોતપોતાની વાત કહી, તેમ હું સી રીતે જીવતો રહી ગયો, એની મારી વાત કડું તમને હવે તે વખતે સ્થિતિ એવી હતી કે, જે લોકો શહેરની વચ્ચેયય હતાં, એમાં જેણે આ કે તે નક્કી કરવામાં રહેજ પણ હીલ કરી કે વાર લગાડી, તેઓ બચાવની જે કંઈ આછી પાંખી સકળતા હતી, તે ગુમાવી બેઠેલા. ને જેઓ ધડીનાય વિલંબ વિના નાસી જીવ્યા, તેમાંય જેઓ રસ્તામાં કોકને કંઈક ટેકા કરવા થોભ્યા, તે બધા ત્યાં ને ત્યાં જ, આંખના પલકારામાં હતા ન હતા થઈ ગયાં.

સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે એટલેબોળેબો તો પ વટાવી, અમે જે કોઈ બચી ગયેલાં હોએ, તે તમામ, ગ્રાહિ ગ્રાહિના પોકારા કરતાં પોતાનાં સગાં રનેહી ને મિત્રો વાણી આંખ મીંચી જઈ ને જ ગયેલાં હોએ. કેટલાકે મને ‘ બચાવો, બચાવો ’ કહી પોતાનો ખભો ગાંધી યીપકી રહેનાર પડોશીને ઠસેલી દીધો હશે. કેટલાકે પોતાની એડિસનની ઘણી જરૂરી એવી કાંઈ લો ને કપાળિયાં પડતાં મૂકી નાસી જીવ્યા હશે. કોઈ, દુકાનનો સામાન, તો કોઈ કારખાનામાં પોતાની જગ્યાદારી પર સોંપાયેલાં કામ, જેમનાં તેમ રહેવા દઈ નીકળી ગયેલા હશે. એમ નહિ ને છેવટે જો તેઓ પોતાનાં ઘરોમાં હશે, તો ત્યાં પણ આજ સુધી જેને મહાપ્રતી ગણી રાખતા એવી વસ્તુને પડતી મૂકીને નાસી જીવ્યા હશે. ટૂંકમાં બોળવા કોપથી બચી જનારાં તમામને કેવળ સહલાગી ગણીને બેસી ન રહીએ તો, એણેવત્તે અંશે તેઓ સ્વાર્થી, પોતાની અવલ

હિત જોનારાં, ને મુસરફન માનવીને નહિ, પણ પશુની જીવિતે અનુસરનારાં જ ગણાય. ...ને આ વસ્તુ એ બરાબર લાગીએ છીએ...અમે બધાને—જે કાઈ બધી' ગયાં હોએ તે તમામને—આ અણકારી વચર ધારની છરીના ધા સમી બહેરી વેદનાથી પીડી રહેલ છે.

“મેં દરજ...દરજ...તે કઈ ગાલુની ગણવી? પોતાની ઓફિસના દસ્તાવેજોને બચાવતો કાંરકુત-પોતાના કુટુંબને બચાવવા ધસી જવાતું, સૂચી ભય તેને? માતાઈમી પોતાની દરજ પર ટકી રહેવા ધસી ગયો...ઓફિસ તરફથી પોતાને સોંપવામાં આવેલ જવાબદારી નિભાવવા ખાતર. એને ખબર હતી કે એ વસ્તુ દેટલી નિરર્થક હતી, તેમ છતાં! ને મારી વાત!

દરજ! મૃત્યુ! જીવન!

હું તો મેકિલ કોલેજ તરફથી નીમાષેલો પ્રાથમિક સારવાર ને બચાવખાતાનો ઉપરી હતો. મારા આ દરજન બાબત હું એટલો અજૂત હતો, એ દરજને નિલાવવાની ને બચાવ સમિતિના હોદ્દાદાર તરીકે મારી પાસેથી આવે સમયે જે આશા રાખવામાં આવે, તેને પૂરી કરવાની મંથામથમાં હું એટલો બધો વ્યસ્ત રહ્યો કે, પૂરા બે દિવસ લગી મારા ધરભણી નેજર પશુ કરી શક્યો નહિ—બધાં મારી પત્નીનું જીન કસેર પડ્યું હતું! ને મેં મારી દરજ અદા કર્યાનો સતેષ લીધો! મારાં સંતાન, મમિસો ને કાયાનો મોટાં મશે, ત્યારે એમની દંદિયાથી તેઓ મને આ બદલ કેવા સરંપાવ આપવાનાં?

બેળ દાટતાં જ વીજળીનો જે ચમકારો થયો, તે પછી પવનના સંપાંદાએ ચડી હું સખત પહોંચ્યો—પહોંચતાની સાંધે જ વોર ‘અધારુ’ થઈ ગયું, ‘ને હું કાળા કાળા ભંજાર ને કાટમાંજ હોજ આવ્યો ને આવ્યો દટોઈ ગયો. ભાનમાં આવતાં મેં પહેલવહેલી જે લાજણી અનુભવી—તે કદાઈ જ્યાની...હું જીવતો રહી ગયો છું...એના ભાનની કાઈ પણ ભોજે જીવતા બધી રહેવાની એ લાજણી હતી. ‘આ હું હજી જીવતો છું...મૃત્યુ’ કેવાં આટલામાં જ મને શોધી રહ્યું હશે...એના પંજામાંથી છટકવા માટે હવે અલ્લે કયાં નાસી છૂટું?

બીજો વિચાર આવ્યો અને મારી પત્નીનો : એ ઘેર એકલી હશે, એને કેમ થયું હશે, શું થયું હશે? ને ત્રીજો વિચાર એ આવ્યો કે, ‘જો હું ને માફેરી મરી ગયાં તો પછી અમારાં બાળકોનું શું થશે? એમનું કોણ?’

આ આટલા વિચાર મનમાં આવી ગયા, તે પછી ઈચ્છે અને મારા વિદ્યાર્થીઓ, નસી ને કોલેજના મિત્રોનો ખ્યાલ આવ્યો. ને તે પછી હું બધારે મારા દદીઓની ચિંતા કરવા જેવી સ્થિતિમાં આવ્યો, ત્યારે તો આકાશ પાણું જીવડી રહ્યું હતું. ને આસપાસ જોતાં મને સમર્પઈ ગયું કે, લગભગ કશી જ ઈચ્છા વિના, હું બધી જવા પામ્યો છું.ને આમ મારી બાળતમાં પણ, આત્મ-રક્ષણની સહજ જીવિત ને દરજ વચ્ચે, મેં દરજને જ પહેલી પકડેલી આપી. એવો કાઈ દાવો હું કરી શકું એમ નથી.

મારી જોડે કામ કરનારા, પ્રાથમિક ઉત્થારની ટુકડીના કાપકેવા, જે જ્યાં મારી આસપાસમાં જ હતા, તે બધાએ બેગ મળી, ઇરિપનાલના દદીઓને સળગતા મકાનમાંથી ઉગારી લેવાનું કામ આરંભી દીધું. કેબીતી રીતે એમ લાગે કે, જાણે મારી જીતને જીલ્લાવી દઈ, હું પરાધારના નિસ્વાર્થ કામમાં મચી રહ્યો: એ બાબત આજ પહેલાં ઉમેશ ‘હું તો આમ જ કરું’ એમ હું જાહેર કરતો આવેલો. પાછળથી સૌ લોકોએ આ બાબત મારી પ્રશંસા પણ કરી.

જતાં મારા મનમાં હું બરાબર સમજતું છું કે, તે વખતની મારી આંતરિક હાલત કેવી હતી...મારા મનમાં કેવા વિચારો ચાલી રહ્યા હતા, જાણે કઈ થઈએ મારી પત્ની પાસે દોડી પહોંચું, એવું જ રજીય ચાલ્યા કરતું હતું. હકીકતે મૂઝામાં પડેલી એક બાઈને સલામત ઠેકાણે પહેંચાડતાં પહેંચાડતાં મારું મન તો કયાંય મારી પત્નીના વિચારોમાં જોવાઈ જતું હતું...ને તે એટલે સુધી કે હું પોતે શું કરી રહ્યો છું, એ પણ વિસરી ગયો હતો. પણ મારે તો સૌ કોઈની પ્રશંસા જોઈતી હતી. હું મારી જીતને એવા એક ‘નિસ્વાર્થ’ વીર’ તરીકે ઓળખાવવા માગતો હતો કે જેણે પોતાની જીતની ખરવા કર્યા વિના, પોતાના કુટુંબનો પણ ખ્યાલ કર્યા વિના, લક્ષણથી આગમાંથી લોકોને ઉગારવાનું કામ કર્યું! લોકો મારે માટે આમ વિચારે—એ વિચારે જ ‘હું એ કામ પર જડાઈ રહ્યો હતો. લોકો પામેથી સન્માન પામવાની મારી ખેતના હતી. લોકો મારે માટે કહે કે, ‘ના, ખરો નિશાચાન માણસ! એની દરજ પરથી એ કયો નહિ.’ ખરી રીતે, આનું માન મેળવવા માટે જરૂરી હતું, તે કરતાં અદા પણ વધારે જોખમ મેં ખેડ્યું નહોતું.

ત્યારે મારા વિદ્યાર્થીઓ ને નસીના મનમાં તો આવા કયાં ગુમાનને કયાંય રવાન નહોતું. કે એમના પહેથી

એવો કશો દેખાડો કરવાનો પ્રયાસ થયું ન હતો. તેઓ તો તે વખતે એ બળતા મકાનમાં જે હેઠધામ કરી રહ્યાં હતાં, તેની પછાડે એ જ સારો ને સીધો સ્થળ વિચાર હશે : 'આમના સપ્તાર્ધ જનારા દર્દીઓને, મિત્રોને ને સાથીઓને મને તેમ કરીને થયું બચાવી લઈએ.' થયું એ બધાને માથે રહી કામ કરાવનારો ને એ બધા કામનો જ જાણનારો હું પોતે—કેવું અસ્થિર માનસ ધરાવતો હતો !

આંતરિક રોગોવાળા દર્દીઓના વોર્ડને આગ લગી મઈ, તે વખતે એના પહેલા વોર્ડમાં એક છેલ્લો દર્દી અંતરાયેસો રહી ગયેસો. એને કાઠી લાવવા માટે ટ્રેલીક નર્સો ધસી જઈ રહી હતી...ત્યારે મેં જ એમને એમ કરતાં અટકાવેલી !

ના, જોખમ છે, જવા દો !

ત્યારે એક નર્સ બોલેલી—'થયું દાકતર, વોર્ડમાં કોક રહી મૃતુ' છે, જુઓ...સાબળો...' એ કોઈ નો અવાજ આવ્યો...કોઈ આપણને બોલાવે છે...મહેરજાની કરીને મને જવા દો !'

'ના, એમાં જોખમ છે...જો તમે ત્યાં તો હવે પાછાં નહિ આવી શકો.'

'થયું, સાહેબ ! આપણે એને ત્યાં જ રહેવા દઈશું, એ તો બળીને ખતમ થઈ જશે !'

'હા, થયું હવે એને માટે બહુ મોડું થઈ ગયું છે. આપણે કંઈ જ કરી શકીએ એમ નથી ! એની જવાબદારી મારે માથે.' ને એમ બોલી, પાછા ફરી મેં કુકમ હોડળો—'ઉમાર 'તુ કામ (રેકચુ વડ)' હવે બંધ કરી દો બધાં...' ને એ પછો સૂચના આપી—'સાહેબ, આપણે ત્રણે ડોરથી આગે ઘેરાઈ ગયાં છીએ. હવેમાં હવે આંકિસચન રહ્યો નથી, આપણે બધાં બેસાન બની જઈશું...' સાહેબ, ઉતાવળમાં થાઓ—આ ડોરથી પહાડી ચઢવા માટે બધાં.'

ને પેલા વોર્ડની બારીમાંથી આવતી મીસો લાથી કાન બહેરા કરી, મેં મારી ટુકડીના લોકોને ભેગા કર્યાં, ને ધરિપતાલને આગને લાગેસે હોડી દઈ, અમે ત્યાંથી નીકળી ગયાં ! દાવાનળમાં સળગતા જંગલની કોક કેડી પર થઈ નાસી જતાં હોઈ એ એવો દેખાવ હતો. અલ્લે છુપવાટા કરતી આગની લપટો અમારી આસપાસ ઊઘી ને ઊઘી જતી નામ્મી રહી હતી. પવનના આપટામાં આમથી તેમ ડોલતાં, બલ સંભળતા અમે ઊંચાં ઊંચાં ઝાડની માફક અળી રહેલ, ને

તણખાનો વરસાદ વરસાવી રહેલ આગની લપટો વચ્ચે થઈને આગ કાપી રહ્યાં હતાં. રસ્તે ચાલતાં અમારા વિદ્યાર્થીઓ ને નર્સોમાંથી કોક ઢળી પડતાં, અમે એમને જીવંતો, આગ એમને ન પહોંચી શકે એવા સલામત સ્થળ સુધી લઈ જઈ મુકી દેતા.

હું બધાને ઉતાવળમાં ઉતાવળમાં ચાલવા કહી કરવો. મારા મનમાં રોંઝનના રોર રૂમ વિષે ખૂબ ચિંતા પેસી ગઈ હતી. ધરિપતાલને છેક એણે મગસે એ ઝોરડો હતો. પરંતુ આમ થયું છેક ત્યાં લગી પહોંચવા જ આવી હતી. એ ઝોરડામાં છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષોમાં જેટલા એકસ રે. ફોટો લીધા હશે, તે બધા સંધરવામાં આવેલા. એ આમો ઝોરડો એનાથી જ ફોટોસ લરાયેલા હતા. ને એ ઝોરડો ફાટ્યો, તે ધડીએ જે છુમાડો તીકળે, તે લપડેર ડેરી ને છવસેલ દેવાનો, એની મન ખગર હતી.

આ કુરતા નાહું તો શું ?

અમારી સાથે એક નર્સ હતી. એને આમ દેખાતી રીતે તો તદ્દન નહિ જેની ધન થયેલી હતી. થયું એ લગભગ ઢળી પડવાની હદ ઘાટી થઈ હતી. એણે ચાલતાં ચાલતાં મારી બાંધેલી, એમ કહેવા કે 'હવે મને ઉઠાવી દો. હું પડી જઈશ.' મેં એના હાથ તરછોડી કાઢતાં કહ્યું, 'જી, હું ચાલી શકે એની સ્થિતિમાં છે, ને તારો બા થયું કંઈ એવો મોટો નથી...ચાલ...અહ, થયે ઉપાક, નહિ તો પેલા જેસ આપણને બધાંને ખતમ કરી નાખશે. તારા કરતાં આ બીજા કેટલાય એવા છે જેની સ્થિતિ ઘણી ખરાબ છે.'

ને મેં એને આગલોર ચલાવી. થયું એની નબળાઈ એ કંઈ સામાન્ય યાકની નબળાઈ નહોતી. એ તો એણે અંજ લીધેલા રેડિએશનની અસર હતી. અમારી ટ્રેલીક નર્સોની એ જ દશા હતી. થયું એમાંની એકેમને મેં કશી જ મદદ કરી નાહ. એ બધી હોકરીઓ ઉપર ઉપરથી દેખાતી હતી એના કરતાં અનેક ઘણી બિચાર હતી. એમાંની કેટલીક તો લગભગ મૃત્યુની વેદનાણરી ઘડીએ કાપી રહી હતી. થયું એ બપડા કે સમજ્યા વિના, મેં એ બધાંને એમના પગ પર જ લીલાં રાખ્યાં, ને કશી જ મદદ આપ્યા વિના ચાલવાની ફરજ પાડી ! મને ઘણીવાર થાય છે કે, એ હોકરીઓનાં કુટુંબીઓ ને પેલી છેલ્લા વોર્ડમાં જેની કબર બની ગઈ, તે દર્દીનાં સગાંવડાંનાં મારા વિષે હવે શું માનનાં હશે ?

એને ઇરિપતાલથી જસોએક વાણું અંતર કાઢ્યું હતો, ત્યાં રોંટગનનું રોરવોએ એરડા ફટકો.

મારી/જમજા લખવાની ધોરી નસ તુટી ગઈ, મેં ઘણું લોહી, ઘુમાળ્યું ને કું લાન ગુલામી તુટી પડ્યા. સગરી (વાઠકાપ)ના પ્રોફેસર શિગારેએ મારા ધાની માવજત કરી. ટાંકા લઈને લોહી વહેતું જઈ કપડું; પણ તે થઈ થોડા વખતને માટે તો સોને એમ જ લાગી ગયું કે હું ત્રણે. કું લાનમાં આંખો ત્યારે મેં જોયું તો કું ઘાસમાં ક્ષતેલો હતો, ને ક્ષતે આડાશમાં આમગાં લઈ નેદેલ અલુવાળા ધૂપવાઈ રહ્યું હતું. ધાની ધળકારા લેતી વેદના કળાતાં મેં મારા હાંત કચકચાયા ને મારું મન વળી પાછું મારી પત્નીના વિચારે ચઢી ગયું.

એ જો જીવતી હોત, તો અત્યાર સુધીમાં જરૂર અહીં આવી પહોંચી હોત. અગાઉના દવાઈ કુમલાએ વખતે પણ મારી ચિંતા કરતી એ સ્ત્રીની કોલેજ પર દોડી આવતી. આજે જ કું એને અહીં જોતો નથી. જરૂર એ મરી ગઈ હોવી જોઈએ. તે વિચારે મને કોક અસહ્ય એકલતામાં કુભાડી દીધો. ધાસ પર જાઓ જઈએ હું મેલા કંદરણ આકાશ લથી જોઈ રહી હતો, ત્યાં મને મારી નજીકમાં આજી આજી ચંપાની સુવાસ આવી. મેં જોયું તો મારી પડખે જ તુટી ગયેલ, કાળ-પાંદાં વિનાયું ચંપાના ઊંડાં હું જોયું હતું.

મારો વાંઝણો પાશ્વિનાપ !

મને થયું કે, હું એ જ વખતે એની (મારી પત્ની) પાસે કેમ ન દોડી ગયો ? ધાસમાં પગાં પગાં મને આ જ એક વિચાર સતાવવા લાગ્યો. એ અહીં આવે, ત્યાં લગી એની રાહ જોવા કરવી, એ મારે માટે ઈચ્છિત હતું શું ? અલખત—મારે કું હતો ત્યાં જ રહેવું જોઈતું હતું. કારણ પાર વરતનું કામ ત્યાં પડેલું હતું—તો એનો અર્થ એ જ કે, હું એની પાસે રાહી ત્રણે નહિ એ થોડા જ હતું. પરંતુ હજી આજે પણ, જ્યારે જ્યારે હું એને જળતા ઘરમાં પડેલી કંઈ હતું, ત્યારે ત્યારે આ હેવામાં લોકાનાં ઘણાં અલે મને ઈન વિઝિન કરી નાખે છે. ■ ■ ■

કું પગો હતો, ત્યાંથી માત્ર અડધા જ માર્ફલને અંતરે મારા ધારનું ખંડિયે આવેલું હતું. એટલે હું ત્યાં પહોંચી જઈ સંકો હોત, ...ધડી બે ધડીને માટે થ. અલખત, મેં ઘણું જીવું લોહી ઘુમાળ્યું હતું, મેં, રોડિએન જ્યાં હતું. તેમ જ્યાં,

જો મારો કુટુંબ પ્રયેનો પ્રેમ એટલો તીવ્ર હોત, ન જારી પડાશીએ પ્રયેની લામણી એટલી જોરદાર હોત...તો મારી જાતને ધસડો ધસડોય હું ત્યાં જઈ પહોંચી હોત. મારી પત્ની તો જાણે મરી ગયેલી હતી. પણ પાછળથી મેં જાણ્યું તે મુજબ, અમારા પરિવારમંડળનાં કેલાંવ સગો સરદાર-લોપરામાં દ.કસ્તની રાહ જોઈ ને બેઠાં હતાં...હુડી માત્ર મોડિયી, તમાવાનાં ઊંડાં ને બીજાં કેલાંવ ધાવલ માંદા. એ લોકા મનમાં વિચારતાં હશે કે, 'આપણે કંઈ ફરિદ કરવા જોડું નથી. કાકતર નામમાં તો આપણા પરિવારમંડળના જ છે. દવાઈ કુમલા પછી આપણી સારવારમાં કશી મજા નહિ રહે.' આમસુવી એ લોકા જ્યાં આ જ વસ્તુ કહ્યાં કરતાં હતાં ને ?

પણ તે દિવસથી એ જ્યાં પડાશીએ ને મારી વચ્ચે એક થોડી ફાટ પડી ગયેલી છે. જો કે અમે કદી એકબીજા પાસે એ વિષે અફર કરીએ બોલ્યાં નથી.

એકમ બોંબના મૃત્યુનો ભય

ને બીજો દિવસેય કું એમની પાસે ન ત્રણે એવું કારણ શું ? એ જ કે મને બીજી એવો બોંબ પડવાની મનમાં બીક હતી. પહેલા બોંબ અચાનક જ અમને ચમકારી મૂક્યા હતા. એની જે પહેલી નિશાનીને અમે જોઈ, એ એનો આંજી નાખતો ચમકારો ! મને મનમાં થયું કે, હવે તો મને તે ધડીએ એવો ચમકારો થશે ! એના લપથી મારું શરીર કૂચવું હતું. ને એ બીક જ મને બોંબના બહાર પગ કાઢવા કે એમ નહોતી. એ બીક જ કું રક્ષણની આપ વિનાની વેરાન ભૂમિ વટાવી, એકવાર મારા ઘરના ખંડિયેર સુધી પણ જઈ આવવાની ઈચ્છા કરી રાકી નહોતો.....

આ પ્રકારની—હાડકાનો રસ યીગની કે તેવી મરણિયા બીક—એ અલુપ્તહની એક ખાસિયત બની રહેવાની. અલુપ્તિય માથે લખતા હોય, ત્યાં ધડી બે ધડીની ચમકત પણ કોઈ ને પાલવશે નહિ. કાણુનો ચ લગેલો નહિ... આ પ્રકારના સતત ભયે અમારાં હાડકાં લીલાં કરી નાખ્યાં હતાં. માણસમાનની દિલચાલ જ ચંલી ગઈ હતી... થીજી ગઈ હતી.

સહજાએ, અમારા આ અનુભવને અંતે થોડા જ વખતમાં લડાઈ જઈ પડી. પણ જો એ જરા લાંબી ચાલી હોત તો, આ સતત લોળાઈ રહેલ લપની ચિંતામાં ને ચિંતામાં અમે જ્યાં, ત્યાં થઈ જાત.

મહારાજની ૭૬મી જન્મગાંઠ—

[જન્મ : ૭-૩-૧૮૬૮]

શ્રી રવિશંકર મહારાજની ૭૬ મી જન્મગાંઠ તેમના સ્નેહીઓએ ૭મી માએ વલ્લભવિદ્યાલય-બોચાસણમાં ઊજવી.

આ ઊજવણીની સૌથી મોટી શોભા અને સુમધ એ હતી કે, મહારાજ પોતે જ તે દિવસે હાજર રહેવાના ન હતા. તેઓ તો અજમેર સર્વોદય સંમેલન પૂરું થતાં, ચાલુ મદયાગાએ, આ ઊજવણી બાદ થયે સમયે શુજરાતમાં પ્રવેશવાના હતા.

પૂજ્ય પુરુષોની જન્મ અને મૃત્યુ તિથિઓ ઇજવાય એ સદ્ગત છે—ઘર્ષ પશુ દેશ અને યુગ માટે. પરંતુ જ્યારે એ વ્યક્તિઓ હૃવંત હોય અને એમને પોતાને અગર તો, તેમના નીકટના સાથી-સ્નેહી-મિત્રોને એમની ઊજવણી માટે વાંતાવરણ ઊભું કરવું પડે, ત્યારે ઉત્સવની સાહજિકતા નથી રહેતી; મર્યાદા નથી જળવાતી—અને જે વ્યક્તિની પ્રીતિ અને ભક્તિથી પ્રેરાઈને આપણે એમને અજસિએ. આપના માંડીએ છીએ તેમાં વ કંઈ વિવેક નથી જળવાતો—આવા સર્વસાધારણ અનુભવો, ખજી મહારાજની જન્મતિથિ જે રીતે ઉજવાઈ ગઈ, તે ખીના હૃદયને ખરેખરી ટાકડ આપનારી છે.

મહારાજને શુજરાતમાં કોણ નહિ ઓળખતું હોય? ચાળીસ વરસથી એમણે જે રીતે ‘મે છોડે મીઠુળતી’ બાળી છે, એની વાત લક્ષવાચકવાને કાને પહોંચી ઠરી, એ અગાઉ લાખો અણપટોને દેવે પહોંચી ખેલી હતી. એમની પ્રવૃત્તિઓ અને સેવાઓના ‘હેવાલો’ ‘કચી નિસાલ’નાં નથી. એનાથી મોટામોટા હેવાલો ધરણજી દેશભક્તોની ફાઈલો ને ડાંચરીઓમાંથી હાથ આવશે.

મહારાજને તો નથી ફાઈલો ને નથી ડાંચરીઓ—નથી આત્મકથાની આદત કે આપડત. એમને તો કામ કરતાં કરતાં ખુંડ કરવાનું સહે છે, ને

તા. ૭-૩-૧૯૬૪ને રોજ મયોદ સંમિલને મહારાજને અજવિર સેવાસમાજની સ્થાપનાનો ૭૬મો વર્ષો છે.

વાતો કરતાં કરતાં વાણી નહું નહું વહે છે—એ જ તો એમનું પોતાપણું છે. મહારાજને કહીએ, અમુક સિદ્ધાન્ત ઉપર, અમુક વિચાર ઉપર બોલો, તો એ બોલી શકતા નથી; ને કહીએ કે, અમુક અનુભવો લખો તો એ લખી શકતા નથી. ‘લખાવવાનું’ પણ ધારે વખતે, ધારી રીતે એમનાથી થઈ શકતું નથી. એ રીતે તો એ સાચા ‘સ્વપરફુલ્લ સજ્જ’ છે—ચાલુસો સાથે સાચા અંતરથી વાતો કરવા માટે છે—ને બધી સૂરજી સહજ રીતે વહેવા માટે છે—સિદ્ધાન્ત અને ચિંતન, સ્મરણો અને અનુભવો—બધું આકાર લેવા માટે છે. બધું એમના મુખને કંઠાં-કધું-શું બોલવાનું છે, તેની આખોળે ખખર પડી જાય છે ।

એવું જ તો એમના કામનું છે. પહેલેથી ‘પ્લેન’ કરી નવાં નવાં કામ હાથ ધરે છે, એના કરતાં એમનો પત્ર પોતાને અનુરૂપ કામ લાણી જ બને છે—જોડા વિનાના પત્રને જ ‘અણે સાચું’ કહ્યું, તેની જગત્પર તાકડે સમજ પડવા માટે છે । અને આખો ઠેઠ એને વહાણરીયા ઉપાડી લે છે ।

પણ એથી જ તો, મહારાજ ઘણી વાર સામા સાથીઓ માટે ને પોતાને માટે જ કોઈક રીતિ ઊભી કરી દે છે ।

* કંઠાંક અન્યાય થતો જોયો તો તરત મહારાજથી સાચું બોલાર્થ જવાનું; સાચી સલાહ અપાઈ જવાની; સલાહ જ શું કામ, સલાહ માટે એ પોતે દોડી પહેંચવાના ! અને એકવાર તો, તનમનથી અંબલાવી પચાનાડ ને ઠીક લાગ્યું તે કરવાનાં ।

—પછી એમની સામે વડીલો, મિત્રો, સાથીઓ ચીડાય, રેલે ભરાય; ‘મહારાજ આ તો જોડું’ કહ્યું ‘કહે’; ને મહારાજ એમને સમજવાની કોશિયો કરે. ‘જોડું કહ્યું’ એવું ઘોડું કે સાગે તો તરત એ કામ અધવચ્ચે હોડી દે.

—પણ સામાની વાત જો ને જીતે તો કાણ થઈ ને કરવાનું કંઠાં કરે । પછી સરદાર પટેલ હોય, મોરારજીભાઈ કે વિનોબા ।

—અને મન પાકું કરી ન શકે, ઠંડુપણ થાય, ત્યારે મહારાજ સાથીઓ, વડીલોને અનુકૂળ થઈ વર્તે—ફળ આવવાનું આવે. પહેલાંથી, ફળની ચલુત્રી જ કાચો-પાકો એટલે મહારાજને ચિંતા ચાની ।

આમ, મહારાજની ‘૨૨’ પ્રત્યેની જેવી શ્રદ્ધા, તેવી જ ‘૫૨’ પ્રત્યેની વફાદારી । કદિ બને જેવી થઈ સીધી પાર જીતે, ને કદિ સામસામી આડીય જીતે । અફસોસ યાગો ।

મહારાજને ગિરદાવજ-વફા માટે શબ્દ શોધું છું’ પણ જડનો નથી. ‘લોકનેતા’ તો નહિ જ, લોકસેવક કે કમચિત્તી ! બધું કશું જાવ જ આ શબ્દો પ્રગટ કરી શકતા નથી ।

મહારાજ કેવળ એક જ નામે ઓળખાયા છે—‘મહારાજ’—‘મારાજ’ ।

* ઈ. સ. ૧૮૮૪ : (સં. ૧૯૨૦ સિવજી) જન્મ (માતર તાલુકાના રત્ન ગામે. મૂળ વતન—મહેસાણા તાલુકાનું સરસણી).

—કુટુંબ : જાણીતા પિતાનું નામ શિવરાજ વ્યાસ, તે શિક્ષક. માતા—પિતા યુગની જતા મહારાજો બંને યજમાનવૃત્ત અને પિતી સલાળી.

* ઈ. સ. ૧૯૧૧ : ગાંધીજી આંદોલનમાં આવ્યા ને મહારાજનો પુનર્જન્મ.

* ઈ. સ. ૧૯૨૦ : નામપુર કે મેસધી જાણ આવતા, લાલ પાંચડી ઉતારી, ખાદી ટેરપી પહેરી પરેશી કપડાંની ઢોળી.

—જેઠાં કેઈ ચોરી ચલું; ત્યારથી પુનઃ પત્રો.

* ઈ. સ. ૧૯૨૧ : જહાંગીનીમાં વચ્ચે પ્રેમસામગમ ।

* ઈ. સ. ૧૯૨૨ : નામપુર કોઠા સત્યાગ્રહમાં જોડા.

—જેઠાં વેરા સામે સરદાર પટેલનાં લઈની હાલમાં સરદારને પડે.

* ઈ. સ. ૧૯૨૩-૨૪ : પાટણ વાડિયા યુનેયર કોમીની વચ્ચે સહલખન । ‘હાજરી’ની પ્રથા રદ કરાવી.

* ઈ. સ. ૧૯૨૪ : રેલ સેક્ટમાં સહલ મળે.

* ઈ. સ. ૧૯૨૬ : બારડેલી સત્યાગ્રહ અને જોડ.

* ઈ. સ. ૧૯૨૭ : લણીશમાં ખીડો કાપે તોઓ ને જોડા વખતે મળે. પણ જ વખતે સમજ લીધી । ‘સરકર વર્ગો પાડે, પણ હું શેનો પાડું ?’

* ઈ. સ. ૧૯૩૧ : રાસ મામના સત્યાગ્રહનું સંચાલન.

- ઈ. સ. ૧૬૩૫ : સુલુચરમાં રચનાત્મક કાર્ય.
- ઈ. સ. ૧૬૩૬ : બારડોલી, કચ્છમાં ગણેશ—ખડેજ સેના.
- ઈ. સ. ૧૬૩૮ : હરિપુરા કોંગ્રેસમાં દિવાન રસોડાનું સંચાલન (દોઢ આનામાં પૂરું ચોળનું)
- ઈ. સ. ૧૬૪૧ : અમદાવાદમાં હિંદુ-મુસ્લિમ રમખાણમાં શાંતિરખાખામાં અમલદાર (કાશી)માં દર શબ્દ દેવ.
- ઈ. સ. ૧૬૪૫ : 'બધે ભવ'ની હાલતમાં નેલ.
- અમદાવાદની ગદરીમાંથી આસપુરને બચાવ્યું.
- કાશી મંદિરમાં હરિજન પ્રવેશનું નેતૃત્વ.
- હાલ સુલતાનમાં પાકિસ્તાન સરહદે સુઈ નઈ નિર્મલતાને પ્રત્યક્ષ પાઠ.
- બનારસમાં રચનાત્મક કાર્ય.
- ઈ. સ. ૧૬૪૧ : બુદ્ધ, આંકોસન-માં શાયેલ.
- ઈ. સ. ૧૬૪૨ : ચીનમાં ભૂમિ-ક્રાંતિની માહિતી જાહેરના મવાસ.
- ઈ. સ. ૧૬૪૪ : બિંદુચરમાં વિનોબા સમક્ષ 'અપગ્રહ'ની પ્રવિશ્ણ.
- ઈ. સ. ૧૬૫૫ : અખંડ ભૂદાન-૧૬ થાત.
- ઈ. સ. ૧૬૫૫-૫૬ : સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, સુલતાન પૂરું કરી; સુલતાનમાં વિનોબા સાથે અખંડ સુધી સર્વેક્ષ થાત; ત્યાંથી આંખુ રસ્તે મથાળા પાછા આવવા નીકળી મથા છે.

આજ લગીમાં, એમાં ને કાંઈ સંગ્રહું છે, એટલું બીજા કોઈ શબ્દમાં નહિ સમાય, એવું માનવું કહેવું પડે છે.

મહારાજ સાથેના મારો જનન અનુસંગ બીજા અનેક કરનાં પ્રમાણમાં એછા. આમ તો, ૧૯૨૮ થી શરૂ થયેલા ને આ ઘડી લગી હુંજાને રહ્યો છે. ૧૯૨૮માં બારડોલી સત્યાગ્રહને આરંભ થયો; એક નાનકડા વિદ્યાર્થી તરીકે તેમાં હાથ લેવા જઈ પહોંચ્યો. થોડાક દિવસો બાદ, બારડોલીથી વાંકાનેરની જાવણીમાં જવાનું નક્કી થયું ને મહારાજે પ્રથમ દીક્ષા આપી. બારડોલીથી વાંકાનેરની પથયાત્રાના પત્રથે જમસે, વાંકાનેર જાવણી જવા છે, કાવસે કે નહિ, કવચવસા શું કરવું, કામ કેમ કરવું—વગેરે વાતો કરી મહારાજને મને ખુશાલવાઈ ને હાથ ધરી દીધા! આ પ્રથમ સંપર્ક પછી લગભગ ત્રણ, ૧૯૩૦માં લડકા સત્યાગ્રહમાં વળી મહારાજની દેવચણી મળી. બાદ સંઘર્ષ વરસોના આંતરે જ્યારે જ્યારે મળવાનું થયું, ત્યારે ત્યારે માર્ગ કોસનાં સાધી-સગાથી જેવો જ સહેજ જીમળો અનુભવાવે.

એ ૧૯૪૧નાં હિંદુમુસ્લિમ રમખાણોના કાલિય દિવસોમાં રવ. મહાદેવભાઈ પ્રચિત શાંતિસેનામાં નેણચેલ સુમદ્રા, સરોજ અને વનમાળા (સુમદ્રા ગાંધી, સરોજ પટેલ, વનમાળા પરીખ)ને સાથે લઈ, મહારાજ, થોડે એક દિવસે મરિજામાં પહોંચી ગયા હતા. થોડાની એ 'સુરખામાં'ની સાત ફરી ફરી બાદ કરી કહે છે—

'એ વખતે તો ભગવાને લાજ રાખી. છોકરીઓને કશું થયું નહિ—પણ કંઈ અભુજનું થયું હોત તો—અરે, એમને બચાવવા જતાં હું તો મરી છૂંત, તોય, આખી દુનિયા મારી લાવ ઉપર થૂંકત ને કહેત 'અપ્પા, એવા દિવસેમાં છોકરીઓને ક્યાં લઈ ગયો—કંઈ વિચારેય ના આવ્યો?'

આજ કહેતાં કહેતાં મહારાજની આંખો પાણીથી ભીંમળી જાય છે; અને અંતરની એ આદર્તાશ્ર્વા હૈયે એ ભુવાન છોકરીઓનીય હિંમતને ધન્યતાદ આપવા લાગી જાય છે—

મહારાજનું આવું દર્શનયે એણું સુખદ છે ?

—મો. ગાંધી

આ વિષય ઉપર અઢચાસી ચર્ચા-સેપ અંશેષમાં
 યુદ્ધ સાથે લખી મોકલવા અઢચાસીઓને આમ જણ્યું—સં' ૧૬૬

ભારતીય ક્રાંતિ માટે—

સહકાર અને સમાજવાદનો સમન્વય

—પ્રમોદ શાહસી

(૧) કામ-સંમતિનો પાયો કામ-પંથામતો અને સહકારી સમિતિઓ પર નાંખવો જોઈએ... આમના બધા કામથી રહેવાસીઓને, એમની પોલીસી જમીન ન હોય તોપણ, કામ-સહકારી સમિતિના સભ્ય થવાનો હક હોવો જોઈએ... કામનાં સર્વ વિશ્વસ-કાર્યોનું નેતૃત્વ પંથામતો અને સહકારી સમિતિ, એ જોએ જ છેવું પડશે...

(૨) કૃષિ વ્યવસ્થાનું ભાવિ સ્વરૂપ સંયુક્ત સહકારી ખેતીનું હોવું જોઈએ, એમાં ખેતરો, સંયુક્ત ખેતરો માટે એકઠાં કરવામાં આવશે, એ કે ખેતરોની માલિકી ખેતરોની રહેશે અને પોત-

પોતાનાં ખેતરોની પાંદી મુજબ એમને નફોનો ભાગ મળશે. તે સિવાય, એ હોર ખેતરો પર ભતે કામ કરનારા હોય એમનું પોલીસી ખેતર હોય કે ન હોય તોપણ, એમને સંયુક્ત ખેતરોમાંથી પોત-પોતાનાં કામ પ્રમાણે ભાગ મળશે... સંયુક્ત ખેતરોની શરૂઆત કરવા પહેલાં, પહેલાં થયેલાં લેણે આપા દેણમાં સેવા-સહકારી (' સર્વિસ ટ્રસ્ટોપરેટિવ ') સંઘડિત કરી દેવી જોઈએ. આ કામ ત્રણ વર્ષમાં પૂરું થઈ જવું જોઈએ. પૂરું થયાબાજમાં પચાસમાં શક્ય હોય, ત્યાં ખેતરોની સર્વસાધારણ તૈયારી હોય, ત્યાં સંયુક્ત ખેતી શરૂ કરી શકાય.

(૩) ભૂમિ-સુધાર વિશેની અ-નિશ્ચિતતા દૂર કરવાની તથા ખેતરોની જિંદગીમાં સ્થિરતા આણવાની દૃષ્ટિએ, આજની તેમ જ આવની કલની, ખાતરી ખેતરો રાચ (Ceiling on holding) નહીં કરી નાંખવી જોઈએ. સારું જ થયેલાં હવાલી તરુનો ઉખેડી નાંખવા માટે બધાં રાજ્યોએ ૧૯૫૬ના અંત સુધીમાં કાયદો કરવાનું કામ આટોપી લેવું જોઈએ... આ રીતે વૃધાસની એ જમીન મળે તેના પર પંથામતોનો હક હોવા જોઈએ અને એની વ્યવસ્થા જમિનીય ખેતરોની સહકારી મંડળી-ઓના હાથમાં રહેવી જોઈએ.

(નામપુર કોમેસન કસ્ટોમરો—ભાર્ગવ—સમીક્ષાને આધારે)

*

નામપુર કોમેસનો સહકારી ખેતી વિશેનો દરમ થયો તે ઉપરથી સુવર્ણની કેટલીક બહેનોએ કોમેસ પ્રમુખ શ્રીમતી ઇન્દિરાબહેન ગાંધીને પત્ર લખીને સૂચનું કે હવે જુલનના પ્રચાર વિશે ફેર વિચાર કરવાનું બરૂની થઈ પડે છે. અને ને સકચ હોય તો શ્રી વિનોબાજીની પ્રવૃત્તિઓને કોમેસના આ સહકારી આદર્શ સાથે મળે એસાડી લેવો ધટે છે. આ પત્રની નકલ મને સહવિચાર માટે મોકલવામાં આવી છે.

સહકાર અને સમાજવાદ એ સર્વોદય સમાજ માટેનાં

આવશ્યક તત્ત્વો છે. પચાસ એકસો સહકાર કે એકસો સમાજવાદ કે જાને છૂટાંછૂટાં તે જ હેતુ સારી શકે તેમ નથી—જેમ ઓકસીજન કે હાઈડ્રોજન એકલા કે છૂટા પાણીનો ટેનુ સારી શકતા નથી તેમ. માટે આને વિશે થોડો જોડો વિચાર કરી લેવો જોઈએ.

વ્યક્તિગતતા અને સ્વામ્યુદ્ધિકતા

સહકારની ભાવના ઉત્તમ છે તે વિશે બે મત નથી. ગાડીમાં બીડ થાય ત્યારે બે જ રસ્તા છે : કાં લોક ધકામુકી

કરે તે કોઈ હેઠે પડે; કાં તો સહકારથી સાંકળાકડ સમાવેશ કરે તે ઉસતાં-બેટાં મુકામે પહોંચે.

ત્યારે સવાલ એ ઊભો થાય છે કે સહકારનું સ્વરૂપ કેવું હોય? એનાં સંગઠન ને રચના કેવાં હોય?

આજ સુધીના સમાજની આર્થિક-સામાજિક રચના વ્યક્તિગત કે કૌટુંબિક ઢળની હતી. એમાં કેટલાક લાભ હતા. પણ ઉદ્યોગપ્રધાના સંયોગે પલટાતા ગયા, તેમ તેમ એ રચનાની હાનિઓ પણ વર્તાવા માંડી. અને તેથી આજે સહકારી અને સમાજવાદી રચના કરવાનું કાળગણ ('તાતે કાલ-તકાદે') આપણે અનુભવી રહ્યાં છીએ.

હતિહાસના વલોણમાં દહીં અને પાણીની જેમ વ્યક્તિગતતા અને સામુહિકતા દલવાયાં છે. એ બંનેનું સાનું શીજી મંથન થાય, નહારું મરમ ધારું ન થાય, તો આપણે એક નવી ને વધુ સારી સમાજ-રચના રૂપી નવનીત પામવાનાં છીએ.

રચવનાં ત્રણ સ્તર

વ્યક્તિગત માસિકામાં અધિક સારાં તરવે છે. તેને લઈ ને જ એ આટલા પ્રજા પ્રતિકૂળ સંયોગે છતાં ટપી રહી છે.

—માસિકા એક તો પારિવારિક સમાજની-રક્ષાની-આદેશી આપે છે.

—ખીજી, માસિકામાં પોતીકાપણની ભાવના હોય છે. પોતીકું કામ અને પોતીકાં સમ્પત્તિમાં ખનુખને રસ રહે છે, એને સાચવવાનો, વધારવાનો ને સુધારવાનો ઉમંગ એના દિલમાં બેઠે છે. રસ (interest) અને અમિકમ (initiative) એ બે સ્વદેશીયતાનાં સારાં તરવે છે.

આમ માસિકા ઉદે' સ્વસ્ત નાં આ ત્રણ સ્તર છે: રક્ષા, જા અને અમિકમ (Security, Interest & Initiative). માસિકાની સંરચા કે પરંપરા આ તરવેનાં પ્રયોજનથી પ્રગટી છે ને ધ્રુજ થઈ છે. જેમ વધુ મજબૂત ને વધુ લિંગે ચાંલશે જોડવાય ત્યારે જળ'ર અને નીચે ચાંલશે ખરી પડે, તેમ ખાનગી માસિકાનાં પ્રયોજનોને ખીજી જે કોઈ પદ્ધતિ વધુ સારી રીતે પાર પાડી શકશે તે માસિકાનું સ્થાન લઈ શકશે. નહીં તો નવાં રંગરોગાન હેઠળ સીધી કે આકડતરી રીતે ખાનગી માસિકા જ ચાલુ રહેશે. વ્યક્તિગતતા અને સામુહિકતાનાં સારાં તરવેને જાહેર એમનાં નહારાં તરવે એકઠાં થશે, કારણ યુગ-પરિવર્તનકારી મંથનમાંથી જેમ

અમૃત નીકળી શકે છે તેમ વિષ પણ નીકળી શકે છે, બંને વિષ પહેલું નીકળે છે.

સ્પર્ધામાંથી સંઘર્ષ

એક માણસ સાનું કરે છે, અડખી કરે છે. બીજે માણસ વધુ સાનું કરે છે, વધુ દોડાંચારીથી ને વધુ અડખી કરે છે. બંનેની આવી સ્પર્ધાથી ઉત્પન્ન વધે છે ને સુધરે છે. સમાજને માટે આવી સ્પર્ધા સારી છે.

પણ પરતી વધે છે, વ્યક્તિદહી વધરાશ વધે છે, ને વિરાન પણ વધે છે; ભીક, ભોમ, જમ-વિજામ અને કેન્દ્રીકરણ વધે છે. ને તેમ તેમ સ્પર્ધા કાલીલ સંઘર્ષમાં ફેરવાઈ જાય છે. સમાજના લોકો વચ્ચેની રેખા કાટ બને છે. ને બે દિસા સામસામા ઘસાય છે, અને અંદરથી પલ્લ ખવાય છે.

આ ધર્મણ બે રીતે ખતમ થાય: કાં તો એક પર્ગ બીજને હરાવીને કચડી નાંખે, કાં બંને મળીને સ્વેચ્છાએ પીગળી જઈ સમરસ થવાનો ઉપાય અનુભાવે.

સમરસ સમાજ માટે સહકાર દ્વારા વર્ગનિરસન સમરસ ને સુખી સમાજ માટે વર્ગોત્ત' નિરસન અનિવાર્ય છે. વર્ગો જેવા છે તેવા રહે અને બેની વચ્ચે સુમેળ રહે એવી વર્ગબેજની વાત વાપ-ગડરીના સરકસ જેની છે. આખું-ના ચમત્કારથી એવું સરકસ સરજ શકાય ખરું, પણ એ તો છે: Rightist Dictatorship-અસમાનતાવાદી સરખખવારશાહી.

તો યુ' સહકારી પદ્ધતિ આપણને વર્ગવિહીન સમરસ સમાજરચના તરફ લઈ શકે ખરી?

હા, સહકારી ભાવનાનો હેતુ જ સમરસ સમાજ છે. સંઘર્ષવાદીઓને હિંસ સમરસ સમાજ જ છે. પણ એમની પદ્ધતિમાં સંઘર્ષની પરાકાષા મારફત સમરસના સાધવાની વાત છે. સાધ્ય-સાધન વિચારની દૃષ્ટિએ આ વિસંગત ને અવેશાનિક ઉપાય છે.

સમરસતા કે એકતાના બે પ્રયોગો પુરાણપ્રસિદ્ધ છે. દેવને પણ એકમાત્ર થવું છે, રાક્ષસને પણ એકમાત્ર થવું છે. રાક્ષસ તમામને સહાર કરીને એક ને અંદિતીય બનવાનો નિષ્કેશ પ્રયત્ન કરે છે. અલગ અલગ રાખીને દૂર ને દૂર દ્વારા એકતા સ્થાપ્ય તોણુ તે સ્થાનની જ હોય. દેવ પ્રેમ કરે છે, યજ્ઞ ને સમાજ સાથે એકપત્થારના સેવે છે, અને દેહ, ધુલિ, અરિસતા વગેરેની વિવિધતા છતાં હાર્દિક એકતા સાધે છે. હસક'દર ને પોસિલન ને હિટલર-સ્ટાલિન

ખતમ થાય છે અને છુદ્—કમ્પુ ને ગાંધી—નહેરુ અમર થાય છે.

વિજ્ઞાનયુગમાં સંઘર્ષ કાલક્રમસ્વ

સાંસ્કૃતિક કે ભાષાત્મક દૃષ્ટિએ તો આ વાનના કોઈ નકાર નથી કરતું. પણ વાર્તાત્મક ભૌતિક દૃષ્ટિએ શું આ યુગ કરશે? અર્થ—વિજ્ઞાને ભૌતિક શક્તિની પરાકાષ્ઠા રી નાંખી છે. વિશ્વસંઘર્ષ એટલે વિશ્વવિનાશ એવું અસહ્ય ભીંકરણ વિજ્ઞાનના વિકાસે કરી નાંખ્યું છે. અને વસ્તી મ જ વિજ્ઞાનના વિકાસને કારણે સંકુલ બનેલી પૃથ્વી પર તે વ્યાપક કે અસરકારક વર્ગસંઘર્ષ વિશ્વસંઘર્ષ વિના પાર કે તેમ નથી. એટલે સંઘર્ષના માર્ગને વિજ્ઞાને 'આઉટ ઓફ-કોર્સ' કાલક્રમ કરી નાંખ્યો છે.

એટલે સમસ્ત સમાજને માટે સહકારનો માર્ગ અનિવાર્ય પડે પડ્યો છે.

સહકારના મોહરવાળો સંઘર્ષ

પરંતુ માયાવી રાક્ષસ એમ મરતા નથી. એનું એક માથું પોતે તો બીજું ફરે. એના એક દેહને છલો તો બીજો દેહ ારણ કરીને આવે. સીતાને લોભાત્મક મૂળ પણ બને ને રી નવા સાધુ પણ બને.

સંઘર્ષ સહકારનું જ સ્વરૂપ ધારણ કરી શકે છે. મૂલીવાદ અને મનુસ્ત્રવાદ બંને સહકારી મંડળો દ્વારા સંચલિત થઈને સંઘર્ષને મોર તીવ્ર બનાવી શકે છે.

માટે આપણે સ્પષ્ટ દૃષ્ટિથી કરાવી લેવું પડશે કે આપણી સહકારી પ્રવૃત્તિ હવે, અસ્વસ્થ ને હિર્ષ વર્તનપ્રવૃત્તિને જૂથો આખોડા બનવાની છે કે શાંત, સ્વસ્થ અને શીઘ્ર વર્તન-નિરસન માટેનું અહિંસક ક્રાંતિકેન્દ્ર બનવાની છે?

આજની સહકારી પ્રવૃત્તિમાં માલિકાની નાણૂડી નથી; સેવા સહકારીમાં તો સ્પષ્ટ-પણે નથી. સંયુક્ત સહકારીના વધુ લાભ માટે ખાનગી માલિકાઓ એકઠી કરવામાં આવે છે, કેન્દ્રીકરણ મારફત વિજ્ઞાન, યંત્ર અને યોજનાનો લાભ હાંસલ કરવામાં આવે છે.

કેન્દ્રીકરણ-વિકેન્દ્રીકરણ-વિવેક

અહીં એ સમસ્યા લેવું નોઈએ કે કેન્દ્રીકરણ કે વિકેન્દ્રીકરણ કેઈ આંતરિક રાત્રી કે અસત્ય નથી. બંને મનુષ્યના હાથમાં યુગલેલાં ઓઝર છે. બંનેના લાભ અને હેરાલો છે. બંનેમાં સઘર્ષ અંશ રહેલો છે. સત્ય ફર છે તેમ જ તે સમીપ પણ છે; બહાર છે તેમ અંદર પણ છે; વ્યાપકમાં છે તેમ વિશિષ્ટમાં પણ છે; સમુદાયમાં છે તેમ

વ્યક્તિમાં પણ છે; અવ્યક્ત મહાન સિદ્ધાંતમાં છે, તેમ વ્યક્ત જીવનવ્યવહારમાં પણ છે. સમગ્રમાં છે તેમ એકાગ્રમાં પણ છે. સર્વ-દેશીયતામાં છે તેમ સ્વદેશીયતામાં પણ સત્ય વસે છે. માટે કેન્દ્ર કે વિકેન્દ્રના આત્મતિક વિવાદ ખોટા છે. બંને વચ્ચે વિવેક હોવો જરૂરી છે. બંનેના લાભ હાનિ સમજીને રચના કરવી પડશે.

કેન્દ્ર-વિકેન્દ્રનાં આમાં ઓલાંતું કારણ

મનુષ્યમતિ અનેક વ્યક્તિઓમાં વિગ્નિત છે. બધાં માણસને જીવ લાગે છે. અને બધાં માણસ કંઈ ને કંઈ કરે છે, વિચારે છે. આખી સજીવ મુદ્દિ આમ વિગ્નિત છે. અને સાથે જ એવું એક યત્નાત્ વળણ છે. સામૂહિક જીવનના સર્વ પ્રકારો જેવા કે અન્ન-વિભાગ, વસ્ત્ર-વ્યવસ્થા, અર્થ-તંત્ર, યુદ્ધ એ બધાં, આ વિવિધતાની સ્થિતિવાળાં મનુષ્ય જે એકચક્ષુની ગતિ કરે છે, તેનાં પરિણામો છે.

પરંતુ એકતા કે વિકેન્દ્રિતતા બે બંતની છે:

(૧) સ્વૈચ્છિક સજીવ અને (૨) અસ્વૈચ્છિક યાંત્રિક.

અનિચ્છાએ, પરાણે, સધાલી એકતા યાંત્રિક હોય છે ને તેથી તેનાથી માનવતાનો હાસ થાય છે. કેન્દ્રીકરણ કરનારા પણ તેને અનિવાર્ય અનિષ્ટ માનીને કરતા હોય છે, કારણ અમાનવીયતા કોઈ પણ મનુષ્યને સ્વાભાવિક રીતે જ ઇષ્ટ નથી લાગતી. સ્વૈચ્છિક સજીવ ને માનવીય કેન્દ્રીકરણની શરત એ છે કે પહેલાં માનવોનાં હૃદય એક થાય અને પછી ક્રિયાઓ એક થાય. ભાવાત્મક કે સાંસ્કૃતિક એકજ નેટલું સધાય તેટલું ઔદ્યોગિક કે ભૌતિક કેન્દ્રીકરણ માનવને પચે. તે વિના કેન્દ્રીકરણ માનવતાને નષ્ટગાં પાડે.

આજે તો સ્થિતિ એ છે કે ભૌતિક કેન્દ્રીકરણ પાણું આગળ વધી ગયું છે, માટે અડખેર તેને સમતોલ કરે

● પંડિત નહેરુએ પણ ૧૧મી માર્ચે મુંબઈમાં કહ્યું: "અને કોઈપણ બંતની સંતાન કેન્દ્રીકરણ નથી મનુષ્ય-આર્થિક, રાજકીય કે ઔદ્યોગિક. બિનાથી મનુષ્યના યાજ છે... માટે ન્યાં ન્યાં મારો અવાજ પડોંગે, ત્યાં ત્યાં હું એને રોકના મધીય... ન્યારે સંતાનું વિકેન્દ્રીકરણ લાગે છે, સ્વારે જ મનુષ્ય સ્વતંત્રતા માણી શકે છે... તેજ છતાં વિકેન્દ્રીકરણને ઉચ્ચ પાટલે પણ ન બેસાય. એક પારો કેન્દ્રીકરણ વચ્ચેનાં વલણે અને બીજો પારો વિકેન્દ્રીકરણની નિશ્ચિતતા—એ બે વચ્ચેની સમતુલા રોખની, એ આધુનિક જીવનનો એક મહાન મ્તમ છે."

તેટલી વ્યાપક આંતરિક એકતા અને નૈતિકતા માનવભૂતિ-
માં પ્રગટાવવી પડશે. આ પરિસ્થિતિનો તગાદો છે.

મૂડીવાદનાં કુલક્ષણો

તો સહકારી પ્રવૃત્તિને મૂડીવાદી કુલક્ષણોથી મુક્ત
રાખવી એ આપણો પ્રશ્ન છે. મૂડીવાદી સમાજનાં કુલક્ષણ
કયાં છે ? સ્વાર્થ-લોભ-મૂલક કેન્દ્રીકરણ-પ્રધાન
સ્વામિત્વચક્ત્ર, વર્ગ-સંઘર્ષાત્મક સમાજરચના એ
મૂડીવાદ છે.

આપણે એ સાચાનું પડશે કે આપણી સહકારી સમાજ-
વાદી સમાજરચનામાં પણ આવાં જ મૂડીવાદી લક્ષણો નવે
નામે પેસે તે હાલ નહીં.

તે માટે ત્રણ નિષેધ માનવા પડશે :

—સહકારનો ઉદ્દેશ સ્વાર્થ ન હોવો જોઈએ,
સહકારની પ્રેરણા લોભની ન હોવી જોઈએ.

—સહકારમાં કેન્દ્રીકરણની અતિશયતા ન
હોવી જોઈએ. જેટલું માનવીય લાવાત્મક સંગઠન
સધાય તેટલું યત્ર-નૈમાનિક કેન્દ્રીકરણ યાવ.

—સહકાર વર્ગીય ધોરણે ન થવો જોઈએ.
વર્ગીય સ્વાર્થોના સંઘર્ષ માટે સહકારી પ્રવૃત્તિને ઉપયોગ
ન થવો જોઈએ.

માનવ-નિષ્ઠા સહકારનો પાયા

‘સેવા-સહકારી’ તેમ જ ‘સંયુક્ત સહકારી’ ખેતીમાં વધુ
લાભનો ઉદ્દેશ હોય છે. પણ તેને બદલે ખુરોતો સહકારી-
માં ઉદ્દેશ સામાજિક જવાબદારીનો હોવો જોઈએ.
જેમ પરિવારમાં એકની ચિંતા સહુની ચિંતા હોય છે,
તેવું સહકારીમાં પણ હોવું જોઈએ. કોઈ જુખું, બેકાર કે
નિરાધાર, દુભાયેલું ન રહે એ સહકારીનો મૂળભૂત ઉદ્દેશ
હોવો જોઈએ. આ રીતે સહકારીમાં લોકોને બદલે
સામાજિક કર્તવ્ય (સામનિષ્ઠા) મૂળભૂત બની જાય. સ્વાર્થને
બદલે સર્વ-સેવા, પ્રેરક બની જાય. વધુ ઉત્પાદન એ સ્વાર્થ-
લોભનો નહીં પણ સમાજની ઉપસતનો વિષય બની જાય.

‘સહકારી મૂડીવાદ’નો ભય

આમ ન કરીએ તો વિવારના જેવો યુદ્ધો એ જશુારો
કે સિમિટક કંપની અને સહકારી મંડળી વચ્ચે કેટલો અને
કેવો ભેદ રહે છે, શું એ ભેદ નક્કી અને મતના જુદાં જુદાં
ધોરણે પૂરતો જ રહેવાનો ? એટલે કે એમાં difference
of degree-આપાભેદ-જ રહેવાનો કે કોઈ મૂળભૂત ભેદ

પડવાનો ? આ વાત સ્પષ્ટ સમજાવે નહીં. તો આપણે હાથે
એક નવી જાતના સહકારી મૂડીવાદ (Co-operative Capi-
talism) ની રચના થઈ બેસશે.

સહકારી મૂડીવાદનાં અપલક્ષણો

સહકારી મૂડીવાદ એ સહકારી પ્રવૃત્તિનો વિનિપાત છે.
એનાં લક્ષણો આવાં હોય :

૧ : વર્ગ-સંઘર્ષમાં છૂટકો

એક તો તેમાં અમુક જ એક વર્ગના આગવાં હિત માટે
સહકારી મંડળીઓ રચાશે; જેમ કે કેવળ ઉત્પાદકોની મંડળી
કે કેવળ ગ્રાહકોની મંડળી, કેવળ માલિકોની મંડળી કે કેવળ
મજૂરોની મંડળી. અરે, કેવળ વેપારીઓની સહકારી મંડળી
પણ આ રીતે રચાય તો નવાઈ નહીં !

બીજું, આવી સામસામા વર્ગની સહકારી મંડળીઓ
વચ્ચે હિતસંઘર્ષ ચાલે. દા. ત. એક દૂધ-ઉત્પાદકોની સહકારી
બને અને બીજી દૂધ-ગ્રાહકોની સહકારી મંડળી બને; એક
ખેડૂતોની મંડળી બને, બીજી ખેતમજૂરોની મંડળી બને, અને
ત્રીજી અનાજનાં વાપરનારાઓની મંડળી બને. પછી આ
મંડળીઓ મૂડીવાદી હોય સામસામા ખેંચતાયુ કરે, જેવું-
સંગઠન જખરું, જેને માટે સંયોગો અનુકૂળ, તે વર્ગની મંડળી
લાલ ખાટે. રાજકીય પક્ષોની ઉપર પણ આવી વર્ગીય
મંડળીઓની અસર પડે, અને પક્ષસંઘર્ષ સાથે લખીને
વર્ગસંઘર્ષ વળી વધુ તીવ્ર બને. સ્વાર્થ વધુ સંગઠિત બને,
વધુ મોટા આકારવાળાં તે કેન્દ્રિત બને, તેમ તેમ વધુ તીવ્ર
બને એ તો સ્પષ્ટ જ છે.

૨ : અનિકેન્દ્રીકરણ અને અધર્ષક્રાંત્ય

બીજું એમાં અનિકેન્દ્રીકરણ આવે માણસને બદલે
વાણિજ્ય બજાર મૂલ્ય મુખ્ય બની જાય.

આવી વર્ગીય ઉત્પાદક મંડળીઓ મૂડીવાદી કંપનીઓ-
ની જેમ જ ધૂમ ભડેરખશે, લપકાખેરી, છનામી સાલશે,
વગેરે બજાર સર કરવાની તમામ મૂડીવાદી બળતી હરીફ-
ઓ આદરે.

જેમકે, દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળી પણ, પોલસનની
ખાનગી કેપરીની જેમ જ લાખો રૂપિયાની ભંદેરખરો કરીને
માણસબજાર સર કરવા મથતી બેસા મળે છે. સહકારીમાંયે
મૂડીવાદી અનિષ્ઠો જેમના તેમ રહે છે, બદલે વધે છે. વર્ગીય
સ્વાર્થોના સંઘર્ષ વ્યાપકતર બને છે. યાત્રિક કેન્દ્રીકરણ તો
‘એશિયામાં સીધો મોઢું’ (૩) અને પરિણામ ૧ પૈસાવાળો

પરદેશી જોકે મૂળી લાખમાં 'મધુરાનો કંસ' માખણ ખાવ-
અને ઘરનાં 'ગિયાળિયાં' હાથમાંથીયે ભય ! મૂડીનાદિના
નિદેપોતો, સંનિપાત ! અને તેમ પ્રવિહિત ! એટલે પાણુ
કોઈથી કંઈ કહેવાય નહીં ! ને કહેવાય તો સંભળાય નહીં !
આને મુખર્ષ-કલકતા-મદાસ વગેરેનાં શહેરી માખણ
લોકાકાએ ખેડા-આદિનાં ઘી-દૂધ-વચ્ચે સાથે ઢરીફાર કરી
રજા છે. મહેમદાવાદનું ઘી-ખાંડ વણસી ભય તેમાં એ શું કરે ?
રીતસર મેળવતા પાણી પ્રમાણે દૂધના લાત હોએક બોધાય
તેમાં વાંધો શી ? 'ચોકપુ' ઘી' લખ્ય ભૂતકાળની માથા પની
ભય તેમાં શુ શય ? અમૂલના એજ-ટોની દુકાનોય મોટેભાગે
'ઘીનો ચોક નથી' એવાં પારિયાં ટાંગે છે. ટેગલ-ખટર બનતાં
ખચે તો ઘી હોય ને ? હવે તો એક જ સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત
ઘણું પાકી રહ્યું. આપણા આ અમૂલ માખણની વિશ્વાસની
મોલાતોમાં માત્ર ભજે તો બેડો પાર ! આપણે દૂધ-ઘી જેવાં
પ્રાણિજ ને તેથી અધિક સા દહિયું ત્યાજ્ય પદાર્થોને સ્પર્શ
પણ નહીં કરવાનું વ્રત લેવાનું અને શ્રી. મનનાભઈ પ્ર.
દેસાઈ 'નવજીવન'ના માર્ચ અંકમાં મળાવે છે તે આધુનિક
ભોક્ષીન સમૂહમાં ગ્રીસી લેવાનું :

" વહેલે ધો સે સજ્જો બનની ધો,
અથ ધી સજ્જો સે બનતા હૈ । "

આપણી સહકારી-સમાજવાદી રચનામાં જે આ જ
અતિશયીલતા મળતી હોય, તો તો ખરેખર એમ જ
કહેવાનું મન થાય કે " માફ કરજો મુરખીઓ ! આના
કરતાં તો દૂધ-રોટલાની ઢબની સહકારી-સમાજવાદી
રચના જ કરી આપો ને ! - ને નહીં તો હાથ-રોટલાની
ઢબની તો સહી । "

'જવાબદાર સમાજરચના' ને માટે .

શ્રી મોરારજીભાઈની હાલ

આ લેખનાં પ્રૂ જેતાં જેતાં હમણાં જ (તા. ૨૭મી-
એ) શ્રી મોરારજીભાઈનું ખેડના દૂધ ઉપાદક સહકારી મંડળી-
ના કાર્યકરો સમક્ષનું તા. ૨૧ માર્ચનું સુંદર ઉદ્ઘોષન
ભાષામાં બોલા મળે છે. એમણે એ અર્થતિને 'સાચી સહકાર-
ની લાવના હોય તો કેવું વિશાળ કાર્ય થઈ શકે તેનો
નમૂનો ' મળીને લખ્ય અંગલિ આપી છે. આ લેખની ટીકા
આ અંગલિથી વિરુદ્ધ નથી પણ તેની પૂરક છે. જલ્દે આ
ટીકામાં અંગલિ અધ્યાદાર-રૂપે પડેલી જ છે. સહકારની
લાવનાને આધારે આવડો મોટો પ્રયોગ નક્કર આકાર ધારણ

કરીને બેસે છે, તેથી જ ઉત્તમ કલ્યાણસુદિધા કરાવેલા મૂળો
વિચારમાં જે કાંઈ ગાળી રહ્યું છે, તેનાં પરિણામો બેસ
મળી શક્યાં છે ને અંતર્નિરીક્ષણ રૂપ ટીકાથી આગળના
વિચારને અને આચારને પરિશુદ્ધ કરી શકાય છે.

શ્રી મોરારજીભાઈ એ એ જ પ્રયત્નમાં એક બીજી ઉત્તમ
વાત કરી છે : " તમારે બીજો નિર્ણય કરવો જોઈએ. તે
જે છે કે તમારા ગામમાં કેઈ ભૂખીયા ન રહે કે કેઈ
કામ વગરનો ન રહે. જે તમે આપા મામમાં સમર્થ
વિચાર કરશો તો આ થઈ શકશે . "

શ્રી મોરારજીભાઈ એ આ ઉદ્ઘારો કાઢ્યા ત્યારે અં
લેખ લખાત ચૂક્યો હતો અને તેમાં અતે આ જ વાત
કહેવાઈ હતી. એટલે " જવાબદાર સમાજ-રચના " અર્થે
તેને આધારે " જવાબદાર સ્વરાજ-રચના " ની છેલ્લા બે
વર્ષથી સતત હિમાયત કરનાર એક નમ્ર લેખક તરફ શ્રી
મોરારજીભાઈની આ હાલ સાંભળીને મને જે આનંદ થાય
છે તે કહી ભય તેમ નથી.

ભયાં બને ત્યાં, જેમ બને તેમ વહેલી, આ મૂળભૂત
આર્થિક સ્વરાજ્યના કર્તવ્યની જવાબદારી તમામ સહકારી
મંડળીઓએ અને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય સંસ્થાઓએ ઉપાડી
લેવી જોઈએ. તે વિતા સહકાર અને સ્વરાજ અધૂરાં રહે
છે, એમાં કશી શંકા નથી.

પરંતુ સાથે જ પૂણું નમ્રતાથી એક તપનું પુનરુચ્ચારણ
કર્તા વિના રહેવાય તેમ નથી :

પોતાના જિલ્લા કે જિલ્લામાં આવાં કર્તવ્ય બળવવાની
શક્તિ દૂરના બીજાં ક્ષેત્રે સેવ કે ખજારના શોષણને આધારે
(અન્નક્ષેત્રનું શોષણ કરોને કે સ્વક્ષેત્રનું શોષણ થવા દઈને)
ન આવવી જોઈએ; ઉપાદનમાં સ્થાનિક સ્વયંપૂર્ણતા અને
વ્યાપારમાં ' નફો નહીં, મુકસાન નહીં ' ની નીતિ સહકારી
મંડળીએ સ્વિચ્છમાન્ય કરવી જોઈએ. નહીં તો ભારત વગેરે
દેશોનું શોષણ કરીને ને ભારતીય જલ્દિયોગો લાંબીને
ઇલેડે પોતાના રાજ્ય, મૂડીદારો તેમ જ મજૂરોનાં ખાસાં પણ
તર કપાં હતાં. વિદેશી મજૂરોના શોષણમાંથી મજૂરોને લાજ
મળ્યો તેથી ૧૮૩૨ની જલ્દાલ આર્ટિસ્ટ ચળવળ ૧૮૬૦-૭૦
દરમ્યાન ઠંડી પડી ગઈ. માકસ' તે કાળે અને લંડનમાં
રહેતો, પણ ઇંગ્લેન્ડમાં ત્યારે જેની પાત મજૂરોએ કાત
ધરી નહીં. અને ચોક્કસો વર્ષ પછી તો ઇંગ્લેન્ડની મજૂર

સરકાર વિદેશી કમાણી વડે એક કંપાણુ રાખ્ય પશુ ચલાવતી થઈ.

‘દૂધને સાટે નાઈ લેાન’ એ સહકાર છે ?

‘વિદેશમાં, મૂડીવાદી નફારાજ ને સ્વદેશમાં સમાજવાદી કલ્યાણગજ, એવી કમળી પાશ્ચાત્ય રચના આપણા જિલ્લાઓ ને પ્રદેશો વેને અપનાવે (કારણ કાપક અંગેનો અનુભવ સ્ત્રીખવે છે તે મુજબ વિદેશી ખજારમા તો ઘણો મજ વાગે તેમ નથી) ને એ રીતે કમાઈ ને અમુક સહકારી સમાજવાદી સિદ્ધિ ખતાવે, તોપણ તે સરવાળે આખા દેશની દૃષ્ટિએ આમક જ સિદ્ધ થાય, એટલું જ નહીં, રથાનિકવાદી (જિલ્લાવાદી-રાજ્યવાદી) સંધર્ષો પેદા કરનારી અને વિષમ વિકાસ—એક રાજ્ય સમૃદ્ધ, બીજું કંગાલ—એવો હાથીપગો વિકાસ) કરનારી નીવડે. ઉપરાંત રથાનિક પ્રમતે પશુ દૂધ અને નીતિને સાટે રાંતલો ને નાઈ લેાન મળે. પશુ તો તો ‘લેને ગઈ પૂત ને ખેા આઈ ખસત’ વાળો ઘાટ થાય. દૂધ, રાંતલો ને રામ ત્રણે રહેવાં ભેઈએ; રથાનિક પેદાશ નાણાંના લોભ માટે નહીં, જીવનને સંપન્ન કરવા માટે હોય. આ ગાંધી-વિચારનુ સ્વદેશી તરત સહકારી પ્રવૃત્તિના પાયામાં જ પુરાવું ભેઈએ, કારણ તે નિના વિષમ પરિણામે આપે નહીં તો કલેય આપ્યા વિના રહે નહીં. આ લેખની ટીક પાછળ ને આત્મીયતાભરેલું હાઈ છે તે આ છે. અને મહેરનની વસ્તુ શબ્દ નહીં હાઈ છે.

૩ : ઇમારાશાહી જેવી સામાજિક બેજવાબદારી સહકારી મૂડીવાદનું ચોથું લક્ષણ મૂડીવાદી બેજવાબદારી સહકારી મંડળીઓમાં પશુ આવી બધ.

મૂડીવાદી ઉદ્યોગધંધા માલિકના નફા સિવાય બીજા કશાપને પોતાની બને જવાબદાર નથી હોતા. વેપારીને માથે એવી જવાબદારી જરાયે નથી હોતી કે માલ વેચતી વખતે ગરીબનું કે સમાજનું કાંઈ અહિત ન થઈ બેસે તેનું એ ધ્યાન રાખે. ઉપાદન એાણું થવાથી, લોકોનું આરામ બગડવાથી, દુકાળ પડવાથી કે તંગી જીવી કરવાથી પશુ, બે નફા વધતો હોય તો તેમાં મૂડીવાદી ખાજરનીતિને વધી જાયતો નથી.

શું સહકારી મંડળીથી પશુ આવી જ સામાજિક બેજવાબદારી સેદી શકાય ?

મૂડીવાદમાં ઇમારાશાહી એ સમાજને માટે સહુથી ખરાબ પદ્ધતિ છે. કાંઈ જીવન-ઉપયોગી વસ્તુનો ધંધો કાંઈ

એક ખેડીને હસ્તક, એકહથ્થુ થઈ બધ તો તે મતકાવે તેવો ભાવ છે. અનેક ખેડીઓ હોય ત્યારે તે Capital—મંડળ, કે મહાજન ખનાવીને એકહથ્થુ ઇમારાનો લાભ અંકે કરે છે.

સમતા અને સમતાના પડ્ડિયુ

જિલ્લા-ખાખી સહકારી મંડળીઓ થાય ત્યારે ઇમારા એને આપોઆપ મળે છે.

એમાંથી બે ભતતી બેજવાબદારી જામે છે. એક તો પોતાના ઉદ્યોગધંધાની કુશળતા અંગે અને બીજી સમાજ પ્રત્યે.

એમાંથી બે પ્રકારની હાનિ થાય છે : ઉદ્યોગમાં લમતાની હાનિ અને સમાજમાં લમતાની હાનિ.

ઇમારાથી ઉદ્યોગમાં લમતાની ત્રિવિધ હાનિ થાય છે—

૧. ઉત્પન્નમાં બગાડો અને બટાડો,
૨. વહીવટમાં અવ્યવસ્થા અને નાણાં-વ્યવહારમાં સરો,
૩. ઇમારાદાર ભતે નવા સુધારા કરે નહીં અને ખીખની શોષણોળિતે દગાવે. આનું વર્ણન રશિયાની એક તાજી જ બજાવાખેર નવલકથા ‘નોટ બસ બ્રેડ એલેાન’માં મળે છે. એક ઉપયોગી નવી શોધ કરનાર દેશબક્ત મદુખ્ય એકહથ્થુ ઉદ્યોગનંત્રી નોકરસાહીમાં કેવી કડચુ રીતે અટવાય છે તેની કથા લેખક દુહિત્તસેવે હાજુ વર્ણવી છે. નોકરસાહી અમલદારને એ ‘મૂડીવાદી’ જ કહે છે. હકીકતે શું મૂડીવાદમાં કે શું સામ્યવાદમાં ઇમારા આવે એટલે નવો વિકાસ ડૂંધાય જ. તેથી નવા વિકાસને માટે બનેક કેન્દ્રોમાં (વિકેન્દ્રોમાં) નવું કરવાની(અલિકગની) સતતંગત ભેઈએ. ઇમારાથી સમાજમાં લમતાની હાનિ પશુ ત્રિવિધ થાય છે :

૧. સમાજમાં જે અસમાનતા થાયુ હોય તેને કાપતો કરવાનું વલક્ય રહે છે.
૨. વર્ગીય સહકારી મંડળી સામા વર્ગનું શોષણ વધુ પ્રમાણમાં ને વધુ પ્રતિષ્ઠિત રીતે કરી શકે છે.
૩. અતિકેન્દ્રિત સ્વરૂપને કારણે નવો ને સમર્થ નોકરસાહી વર્ગ જામે છે, જે વૈજ્ઞાનિક, આર્થિક અને રાજકીય ક્ષેત્રે વધુ અધિકારો અને તકો મેળવે છે. રશિયન રાજકુળોને, ૦થી ૭૦ ટકા લાભ હોદ્દેદારનાં સંતાનો જ ખાટી બધ છે તે સામે મુદ્દા ક્યુએવે હમણું ટીકા કરી છે. આ ‘નવો વર્ગ’ સવાનું પશુ એકહથ્થુ કેન્દ્રીકરણ કરવા તરફ વળે છે ને એમ નવી ચરમખવારીનો પાયો પૂરા પાડે છે.

વર્ગમુક્ત, આમનિષ્ઠ, સામયયોગી ક્રાંતિ અર્થે સહકાર આ દોષોમાંથી બચવા માટે સહકારી પ્રવૃત્તિની મૂળભૂત સામાજિક પ્રતિજ્ઞા આવી હોવી જોઈએ : વર્ગમુક્ત, ગ્રામનિષ્ઠ સામયયોગી ક્રાંતિ અર્થે સહકાર.

સહકારી પ્રતિજ્ઞાનાં પહેલાં બે પદ્યું તાત્પર્ય વધુ રજૂ કરી તે સમજાવવામાં આવે છે :

૧ : “ વર્ગમુક્ત ” એટલે કે—

—જે હિંસામુલક, અસ્વચ્છ અને રવેર-રવેરજીંદ વર્ગ-સંઘર્ષ આગળ પ્રાપ્ત સામાજિક પરિસ્થિતિમાં આવી રહ્યો છે, તેને વધારવા નહીં, પરંતુ અહિંસક રસ્તે અને સુયોજિત રીતે શીઘ્રતા વર્ગ-નિરસન કરવું છે એવા માનવાચિત મૂળભૂત ઉદ્દેશ સહકારી પ્રવૃત્તિના સમસ્ત પુરુષાર્થો રહેશે.

—જે સહકારી મંડળોથી અવરોધ-અવરોધ વર્ગ-સંઘર્ષમાં સુધારો થતો હોય અને સુયોજિત વર્ગ-નિરસનની પ્રક્રિયાની ગતિ વધતી ન હોય, તેને ઓટી કે નિષ્ફળ સહકારી મંડળો માનવામાં આવશે.

—કોઈ પણ એક વર્ગના આગ્રહ હેઠળના ઉદ્દેશથી સહકારી મંડળો સ્થાપવામાં નહીં આવે, સર્વના સામાન્ય હિત માટે સ્થાપવામાં આવશે.

—પછત વર્ગો તે દલાવવા-કચાવવા વર્ગોનાં હિતને પચાસ સર્વ પ્રથમ કરવા જેવો છે, પણ તે નિમિત્તે પણ એમની અસાધ્ય વર્ગીય મંડળો નહીં કાઢવામાં આવે; બલકે સાર્વજનિક સહકારી મંડળોમાં જ એમનાં પછતપણા તથા દલિતપણાના ઉપાય માટે વિશેષ વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે.

—ઉદ્દેશની સાર્વજનિકતાની સાથે સાથે જ સમાસદો પણ સર્વવર્ગના હોય તેના ખાસ પચાસ રાખવામાં આવશે.

—ઉદ્દેશ તથા સમયપદ સહજે સર્વસમાવેશક રહે તે દૃષ્ટિથી બંધાના વિસ્તાર પૂરો એકવર્ગીય ધોરણે નહીં, પણ સ્થાનિક ગ્રામ નિરતારના સર્વવર્ગીય ધોરણે મંડળો રચવામાં આવશે. એટલે કે એક તાલુકા કે જિલ્લાના તમ અબજીન-મોલોરો કે તમામ બેનમરૂદોની મંડળો જોવી નહીં કરાય, પણ ૫૦૦ની વચ્ચે થાય તેટલાં ગામોના તમામ લોકોની મંડળો સ્થાપવામાં આવશે.

—જે મંડળોમાં સમસ્યા સર્વ વર્ગોના સમજાવે નિશ્ચિત

* ‘ગ્રામ’ એટલે ૫૦૦ જેટલી વસ્તી; પણ તે ગામની હોય કે સદેશી હોય.

પ્રમાણમાં નહીં હોય તેને સહકારી મંડળો નહીં, પણ વર્ગીય સંઘ માનવામાં આવશે. જેમકે વસ્તીના પ્રમાણમાં (ઝાઝમાં ઝાઝા આરબે અધધા પ્રમાણમાં) જેતમજૂરો જે મંડળોમાં સમાન દરબજના સમજો ન હોય તે ‘સહકારી જેતમજૂરો’ નહીં, પણ ‘જેતુતોની રબિટરડ સંસ્થા’ ગણાશે. આવી વર્ગીય સંસ્થાઓથી ‘સહકારી સમાજવાદ’ આવી જશે એવા શ્રમ સેવકોમાં કે પોષકોમાં નહીં આવે.

૨ : ગ્રામનિષ્ઠ

—ખાસ સ્થાનિક પરિસ્થિતિમાં ગ્રામધોરણે મંડળો રચવા છતાં તે મુખ્યત્વે અમુક વર્ગની જ મંડળો થાય એમ બને આવી સ્થિતિમાં પણ મંડળોના ઉદ્દેશો સાર્વજનિક હિતના જ રાખવામાં આવશે અને તે પ્રમાણે મંડળો વર્ગો છે કે નહીં તેનો જવાબ બહાર જનતાને જિલ્લાના સહકારી સંઘ કે સ્થાનિક સ્વરાજ સંસ્થા સમક્ષ (ગ્રામવસરાજને) આપવાને તે ગણાશે; અર્થાત્સહકારી પ્રવૃત્તિ આમનિષ્ઠ રહેશે. ગ્રામ પ્રત્યેની નિષ્ઠા એટલે અંતરથી કર્તાવ્ય નિભાવવાની તેમ જ બહેરમાં ખુલાસો કરવાની જવાબદારી.

—બીજા જે કોઈ લઘુમતી હિતો હોય તેવું રક્ષણ કરવા અંગે પણ તે સ્થાનિક સ્વરાજ સંસ્થાને તેમ જ રાષ્ટ્ર તથા વિશ્વની બીજા નૈતિક સત્તાઓને જવાબદાર રહેશે. અર્થાત્ વિશ્વનિષ્ઠા રાખશે.

આમનિષ્ઠા x વિશ્વનિષ્ઠા = લોકનિષ્ઠા

વર્ગમુક્તિના કર્તાવ્યને વિચાર કરતાં આપણે ગ્રામનિષ્ઠા અને વિશ્વનિષ્ઠા પર આવી પહોંચ્યા. સર્ગીયવર્તી ગ્રામ અને દૂરવર્તી વિશ્વ-એ બે સત્તા (દસ્તી) ને નવી રચના વધાદાર રહેશે. સત્તા જેમ સર્ગીયની તેમ વધુ પ્રવક્તા અને ઐહિક હશે, જેમ દૂરની તેમ વધુ અપ્રવક્તા અને નૈતિક હશે. ગ્રામ અને વિશ્વ, લોકીક અને નૈતિક, પ્રવક્તા અને પરાક્ષ એ બે નિષ્ઠાઓના સમગ્ર પાલનથી લોકનિષ્ઠા સિદ્ધ થાય છે. આ બે પૈકી દૂરની સત્તા તરીકે ગાંધી પ્રત્યેની વધાદારી આજે કાનૂની અંકુશ હેઠળ પૂરતા બંધકે ઘોડા વધારે પ્રમાણમાં જ પગાય છે. એટલે આજને માટે આમનિષ્ઠાને પ્રધાન માની તેને પ્રતિજ્ઞાના બીજા પદમાં મૂકી છે ઉપરકેતે વિશ્વનિષ્ઠાની અવિરુદ્ધ અધીનિતી હોય તે જ આમનિષ્ઠા ગણાય. વેદની ભાવના પ્રમાણે ગ્રામમાં વિશ્વ પોષાયું નેઈએ.

—લાલના લોકોમાં ગ્રામ-કલ્યાણ વિશે આંધળું અને ગ્રામસમાજને બે-જવાબદાર એવું કેન્દ્રીકરણ અને યંત્રીકરણ

નહીં કરવામાં આવે. ઉપાદાન તથા બીજી બંધી આર્થિક પ્રવૃત્તિ દ્વારા બહુ શોષણ માટે નહીં પણ પ્રામાણ્ય પોષણ માટે જ કરવામાં આવશે.

—સાંકેત્રુ* ને આર્થિક સ્વાવધાન નહીં પણ વિવેક-પૂર્વકતા વ્યાપાર દ્વારા વિકાસશીલ પરસ્પરાવધાન સાધવાનો પ્રયત્ન રહેશે. વ્યાપાર-વિનિમયમાં નફા-નુકસાન સરખાં વળ્ય* ગણાશે, અર્થાત્ ‘શોષણ નહીં પણ પરસ્પર પોષણ’ એ વ્યાપાર-આદર્શ તથા વ્યવહારનો મંત્ર ઉશે.

—આ દૃષ્ટિએ મંડળીના ઉપાદાન કે વ્યાપારથી જે લેણેના જીવન પર અસર પડતી હશે, તે લેણે મંડળીના સવય હોય કે ન હોય, તેપણ તેમને તેમની રથાનિક સ્વરાજ્ય સંરક્ષા દ્વારા જવાબ આપવાનું ઉત્તરદાશિવ તમામ સહકારી મંડળી શિરોમાન્ય કરશે.

—મંડળી પોતાના ક્ષેત્રની સમસ્ત જનતાને તે રથાનિક સ્વરાજ સંરક્ષા દ્વારા નિયમિત ખુલાસા કરવા બધારે જ. કોઈ પણ માણસ રથાનિક સ્વરાજ્યમાં જઈને સહકારી મંડળીના વ્યવહાર સમજી પ્રશ્ન રજૂ કરીને ઉત્તર મેળવી શકશે. આવી બહેરમાં જવાબ આપવાની જવાબદારી (answerableness) રીકારવાથી સહકારી મંડળી આંતરિક સહા, અવ્યવસ્થા તેમ જ જે નાની મોટી સામાજિક બે-જવાબદારીઓ એને હાથે જાણે-અજાણે થઈ જતી હશે, તેમાંથી ભાનપૂર્વક ઊઠરી શકશે. ક્ષમતા અને સમતા ને અતી હાનિનું નિવારણ થશે.*

—સહકારી મંડળી પોતાના સભ્યો પૈકી (અને વહેલી

* આણંદ બહેર રથાનિક ઉત્તરદાશિવ માત્ર સહકારી મંડળી જ નહીં બલકે આખરે સહકારી વચ્ચે શિરોમાન્ય કરણું જોઈએ. તે લેણેના અનેક અસંતોષ, અજ્ઞાન અને દીકલો દ્વારા થાય અને વહીવટને સહારે ને શિવિલતા નાગરિક ધામ. આજની વેચારીઓ પણ આજે સામાજિક ઉત્તરદાશિવ અંગીકરિને પ્રવૃત્તિશીલ સમાજવાસી વેચારી બની શકે. આને માટે દરેક સ્થળે દર રવિવારે રથાનિક સ્વરાજ સંરક્ષા (મુનિસિપાલિટી, સેકલબોર્ડ, પંચાયતગૃહ રમિયા અથવા જોઈએ તેમાં કોઈ પણ નાગરિક પ્રશ્ન પૂછીને તે જ અથવા ખજીની રમિયામાં ખુલાસો મેળવી શકે. સહકારી વહીવટ આ રીતે જનતાને જવાબદાર બને ત્યારે “જવાબદાર સ્વરાજસ્વના” થઈ કહેવાય. પણ આવી રચનાને આધાર જનતા પર છે. જે જવાબદાર છે, જે જાણે છે, તે જનતા છે. જે પ્રશ્ન કરે છે તે જનતા છે.

તકે સમસ્ત ક્ષેત્રની જનતા પૈકી) કોઈ પણ મનુષ્ય જાણે, બેકાર કે લાચાર ન રહે તે માટે બનતું બધું જ કરી શકે. સાથે જ વિષમતા કહીને સમતા અધિવાનો કાર્યક્રમ ધરીને તે અમલમાં મૂકે. આ કાર્યક્રમની સામ્યયોગી ક્રાંતિ એ ત્રીજી પ્રતિષ્ઠા-પદમાં બહુવટ કરીશું. હમણાં જનતા બને જવાબદાર કઈ રીતે બને તે જોઈએ.

આર્થિક-સામાજિક સહામતીની બાહેધરી જૂળ અને બેકારીનો પ્રશ્ન આજે હારતમાં અને એશિયામાં અતિશય વ્યાપક છે. આપણે તેનું પણ કેન્દ્રીકરણ કર્યું છે, એટલે કે આ વ્યાપક સવાલના ઉકેલની જવાબદારી કેન્દ્રીય સરકારોને માથે નાખી દીધી છે. અને તેથી તેનો ફરોચ્છ આવશે નથી. દરેક વ્યક્તિના પ્રયત્નો રાષ્ટ્રીય સરવાળા તો મંજૂર બની જ બંધને! વિનોબા કટાક્ષ કરે છે તેમ, રાજ સમારના દરેકને ઘાતણ કરાવી આપવાના કામનું રાષ્ટ્રીકરણ કર્યું હોય તો જનસ્થત ને મહાવિકટ ઉલોમ ખંડો કરવા પડે! જૂળ દરેક પેટમાં લાગે છે, કામ કરવાની સ્ફૂર્તિ પણ દરેક શરીરમાં બળે છે, તેથી જૂળ અને બેકારીની સમસ્યાને ઉકેલવાની વારતવિક જવાબદારી વિઝંજિત રીતે જ જનની શકાય. તેને કેન્દ્રીકરિને તે ઇચ્છેડ અમેરિકા બેવા સમય* કલ્યાણસુરોચ્યો પણ તેનો પાર લાવી શક્યા નયો; બ્યારે તમામ પ્રગતિશીલોના પ્રકારો ને માથા આપીઆઈને બેખરી થયેલી (ને કંઈક સુધરેલી પણ) સાતિસંસ્થાઓ દીકલો સજાતાપૂર્વક પોત-પોતાના વતુળમાં આ અધર સવાલનો કંઈક જવાબ આપી રહી છે. કુટુંબથી આજની સામાજિક સહામતીની સાતિ-સંસ્થાથી ચડિયતી એવી બીજી કોઈ સંસ્થા હજી સુધી આપણે ખડી કરી શક્યા નથી. અલગત સાતિસંસ્થામાં સંકોચતા તેમ જ અસમ પ્રગતિવાનો હોય છે જ, ને તે આપણે નથી જોઈતા. સહકારી મંડળી અને પંચાયત, સુધરાઈ વગેરે મામસ્તરાજ સંસ્થાઓ દ્વારા આપણે સાતિસંસ્થાની સંકોચતા પિનાની આર્થિક-સામાજિક સહામતીની બાહેધરી ઊભી કરવી પડશે. તેથી “કોઈને પણ જાણ્યો, બેકાર કે લાચાર નહીં” રહેવા હઈએ” એવા સંકેપ સહકારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાચીનશાન સહુથી મહત્વનું અંગ બની જાય છે.

૩: સામ્યયોગી ક્રાંતિ અર્થે :
સમાજવાસી-સહકારીને માગે હારતીય ક્રાંતિની-પ્રતિષ્ઠાનું આ ને ત્રીજું પદ છે તે અત્યંત મહત્વનું છે અને તે હાડી
[યાન ૨૦૦ ઉપર]

આ વિભાગ દ્વારા ઠાવ્યે અને કલાનો પ્રાવૃત્તિકે રસાસ્વાદ કરાવી વિશાળ જનસમૂહ
અને સાહિત્યકલાનાં સર્જનો વચ્ચે સેતુ બનાવવાની અભીપ્સા છે.

—સુરેશ હ. જોષી

હોક'તા લીમડા હેડે

સાંજે હોક'તા લીમડા હેડે કે આંખિયું 'હેલેરી સંભરી;
સાંજે આ દે આંખલિયે 'હેલેરી હેયાની ફેરી'તી મંજરી.

ફેરી રંગમાં,
રજની ઝોછ'ગમાં,

સાંજે 'હેલેરી કોઈ' નવે પાણી અભણી આ છલકી'તી છતડી;
કાંકે દે બોલી ને બાંબી અબોલી અબોલી એજરતી'તી પાતડી.

ચૂતી'તી ચૂંડડી
લીલી રણ'બડી,

સાંજે હોક'તા કોક નવી હોકે,
ને રંગ નવે થેરે આ ઉપડી'તી આંખડી;
આંખે અકબીડી નવજા પરાંગે,
અનેશ કો રાગે એ ખીલી'તી પાંખડી.

સાંજે હોક'તા લીમડા હેડે કે આંખિયું 'હેલેરી સંભરી;
સાંજે આ દે આંખલિયે 'હેલેરી હેયાની ફેરી'તી મંજરી.

—સુ'દરશ જા. બેરાઈ

સાંજને નમને પહેરે જ અને આત્માં આવતાં હતાં.
કંઈક અકબ અવના આસતી હતી. એ એકાએક અટકી
અર્ધ ને અને બેમાં જ રહી ગયાં. કશું બોલવાનું સમ્યું
નહો. આશ્ચર્યચકિત થઈ ને અને એક બીજાની સાથે ભેડ્યું ને
પછી ઉપર ભેડ્યું તો લીમડા મંજરીને બોળે બોળે શીતળ
સોરભ પાઈ રહી હતો. એણે અમને અવાજ કરી દીધાં.
સાંજેજાની રણમડી આખા આંખા પડી ન પડી ત્યાં પૂર્વમાંથી
રજત પ્રકાશ રેસાઈ રહ્યો. આંબનીની શીતળતા ને લીમડાની
મંજરીની સોરભપ શીતળતાએ મળીને કંઈક એવું કંઈ

કે શબ્દોના છુદ્ધ આપમેળે શબ્દો ગયા. આ કાવ્યની પહેલી
પંક્તિ બાંચતાની સાથે જ એ ધન્ય ક્ષણ સજીવ થઈ બીડી.
આપણી રચિતો વ્યવહાર 'અરે જ કંઈક વિલક્ષણ
લાગે તેવા છે. કોઈક અનુભવની રચિત અમુક રંગને ભેવાથી
બાંધે છે, તો કશોક અણુધાર્યે રપસ' રચિતની ચુપ્ત મંજૂપાને
એકાએક બોલી નાખે છે, તો વળા કોઈકવાર છાનીછપની,
પોતાની બાંધુ કરાવ્યા વચર, ક્યાંકથી આવી ચઢતી આછેરી
સુવાસ ચિતમાં દૂરસૂરના નહિવત્ થઈ મથેલી લાગણીને
સજીવન કરી દે છે.

આપણા જ હૃદયમાં થતી આપણી જ લાગણીઓ આપણને જ કેવી અજાણી હોય છે ! એનો આકાર આપણી સમક્ષ પૂરેપૂરો ઉપસાવવાને માટે એની આભુળાભુનો આખો રૂપ, રંગ, રસ, ગંધનો પરિવેશ સર્જાવે પડે. એ કોઈને લાગણીનું પૂર્ણ રૂપ ઉપસાવતું છે તેને આ પરિવેશનું પુનઃસર્જન કરવું જ પડે. સત્તા પર કળા બેસતી નોઈએ, ને એ કળાને કૂબળે રૂપે પૂર્ણ થતી પણ આપણે નોઈ શકીએ છીએ. પણ આપણા હૃદયમાં થતી અનુભૂતિઓ વિશે આતું બની શકતું નથી. એને આકારમાં ઢાળવી પડે, ને એવે આકાર પ્રાપ્ત થાય પછી જ એ માલ બને, એનું પુનઃ પુનઃ યથેચ્છાએ આરવાદન શક્ય બને.

કવિ સુદમાતિસૂક્ષ્મ ને અત્યંત સંકુલ એવી લાગણીઓને માટેના આવા આકાર શોધે છે. એ આકારને ઉપસાવવાને એ યથેષ્ટ પ્રમાણમાં પરિવેશ પણ સરજી આપે છે. પણ એ આકારની વિશિષ્ટતા એ કે એમાં જડતા ન હોય, સજીવતા હોય. હૃદયને એનો ચરપછાં થતાં એક પ્રકારનું રૂપદન લઈ થાય, અર્થાત્ એ સહુ જ માન હાથમાં ન આવે. એ રૂપદનથી અલિપિકત થઈ ને ભાવસંસ્થિત નેત્રી કાન્તિ ધારણ કરે. સૃષ્ટિની આ નવી કાન્તિ એવા માટે આપણે કળા પાસે જઈએ છીએ. આપણા હૃદયની નાભુક, છટકિયાળ, સહેજ સરખા રસથી અળપઈ જનારી એવી, દરેક લાગણીનું પ્રતિરૂપ સૃષ્ટિમાં છે. એ લાગણીનો એ પ્રતિરૂપ સાથેના સંબંધ એટલી આપીએ ત્યારે જ એ લાગણીને સાચું અસ્તિત્વ પ્રાપ્ત થઈ શકેલાય. કવિ આટલું કરી આપે. પછી તમે એને ગાથા કરો, માર્ગ્યા કરો. માર્ગે મોકલો થઈ જયો, વિહાર કર્યો કરો. જર્મન કવિ રિહ્તેને કાવ્યસર્જનની સાધના દર્શમિયાન આ સત્ત્વની દૃઢ પ્રતિતિ થઈ હતી ને એણે કહ્યું હતું : "...even for what is most delicate and inapprehensible within us nature has sensuous equivalents that must be discoverable." લાગણીને શબ્દ દ્વારા યોગ્યતા એવા પ્રતિરૂપથી પ્રકટ કરવી કે શબ્દ વ્યવહારપ ન બને. એ લાગણીનો અર્થ ન સમજાવે, એને આરવાદ આકારરૂપે સંવેદ બતાવે.

અહીં જે લાગણી નિર્ણાઈ છે, તે સંસ્કૃત રૂપાલંક કાવ્યમાં નિર્ણાઈ હોત તો કદાચ ઠીક ન લાગત. એનો 'દહેકંતો' લય ગીતમાં જ જરાબર પ્રકટ થઈ શકે. સંસ્કૃત

વૃત્તરચનામાં વિદ્યમતા-sophisticationને અવકાશ છે. ગીતમાં સાદાજીવતા છે, એમાં અણતરી ખપમાં ન આવે. ભાવનો અણકાર અહીં સુદિત કરવો વિશેષ હોવો. અહીં ભાવ જે નાની મોટી વીચીમાળાઓ પ્રકટાવે છે, તે બુદ્ધિ એટલે આ વાતની ખાતરી થઈ જશે. કોઈક વાર નાના તરંગો ઉપચિત થઈ ને મોટું મોટું બનીને છલકાય છે ને. એની છલક એક પંક્તિથી તે બીજી પંક્તિના પૂર્વાર્ધ સુધી ઊછળે છે. આ ગીતનો એકવાર યથોચિત ધાક કરશે કે તરત આ વાત સમજાઈ જશે.

સાંજ હતી, લીમડો 'દહેકંતો' હતો—વાસુનો સંચાર હતો, એ સંચાર ઘટાવાળા પ્રોઢ લીમડાને પણ 'દહેકંતો' કરી મૂકે એવો હતો. એવા લીમડાની નીચે પહેલવહેલી વાર આંખને લારી દે એવું કશુંક નેહ્યું. ચૂંદડીની વાત તો છ સાત પંક્તિ આગળ વધ્યા પછી આવે છે. પણ આ પંક્તિ પાંચસાંત્રી સાથે જ એ નેત્રાસંજ્ઞાની ઊંઘ અંકોઈ ભમ છે. 'આંખિયું' 'મંત્રું' બહુવચન બે ને પાંદલે ચાર આંખો વૃમ થઈ, એમ માની લેવાની છૂટ આપે છે તે, લઇ લેવા જેવી છે. જને એકબીજાને નોઈ ને વૃમ થયાં. આજ પહેલાં આંખ ઘણું ઘણું ભેતી હતી, પણ આંખો ધરાઈ ભમ એવું, નેત્રાના નિર્વાચરૂપ, કશું કેમ્પુ નહોતું. એ તો આ દહેકંતો લીમડા હેઠે પહેલી વાર જ બન્યું. એ અનુભૂતિના નવોદયમતી સાથે આ પરિવેશનું ચિત્ર પણ અલિપિભાવે લળી ગયું. (જરાં નજર કરી જુઓ, કવિએ 'પહેલેરી' 'અનપૂર્ણ' નવી - આ શબ્દો આ નાનકડા ગીતમાં કેટલી બધી વાર વાપર્યા છે !) કવિએ 'સંભરી' શબ્દ અત્યંત સમુચિત યોગ્ય છે. 'સંભરી' પછી 'સંભરી'ના સંસ્કાર ગ્રીલીને બીજી પંક્તિની શરૂઆતમાં તરત 'સંભરી' આવે તે બરાબર બંધ બેસી ભમ છે. લીમડાની મંજરીની સૌરમે એ પ્રણયના પ્રયોદયગમની રમૂતને સજીવ કરી, પણ કવિએ લીમડાની મંજરીનો અર્થો ઉલ્લેખ કરવાને બદલે હેવાની ફેરવેલી મંજરીની જ વાત કરી છે, ને 'આ રે આંગલિમે' કહીને એ હેયું મોરથી મધમધી ઊઠેલા આંખા નેનું સભર બની લેઈયું એમ સૂચવી દીધું છે.

સાંજવેળા તો ઝાઝી ટોકે નહિ. પછી આવે રમની, પણ એ 'ફેરેરી રંગ' વાળી રમની હતી. લીમડાની ધોળી ધોળી મંજરીઓના અણ ને રૂપલાવણી રાત - આવા ધન્ય મૂર્તે યાત્રી નવા પાણીએ છલકાઈ ઊઠી. સાંજ હતી ત્યારે

છલકાવાની વાત ન આવી, કારણ કે સાંજ છલકાતી નથી, એની લીલા પશ્ચિમ દિશિજને એક ખૂણે, પણ પછી રૂપલા-વરણી રંગની તો આખા આકાશમાં છલકારી ધર્ષ, એના રૂપલા રંગમાં લીમકાની મંજરીના ધોળા કુચ પજુ એર પદેશી ઉઠ્યા, ને આથી 'નવે પાણી' એ છાતી છલકારી ઊઠી. ને એમ બનવાને કારણે, એ અનુભવને લીધે, આખણે જ આપણને પોતાને અમરપણ બની ગયા. એવી સ્થિતિમાં કંઈ 'આજુ' બોલાય નહિ, આપણે આજુ' બોલવાનું રહે જ નહિ, કારણ કે આપણી સાથે આખી સૃષ્ટિ ત્યારે બોલવા લાગે, આપણે જે ન બોલીએ તે આપણા વતી એ પરિવેશ બોલી દે. એ સામગ્રી પજુ એવી કે એને આખી શબ્દોમાં તો કહેવાય નહિ. થોડીક આંદનીના રૂપલા રંગે કહેવાય, થોડીક લીમકાની મંજરીની સોરભની લાપામાં કહેવાય, થોડીક પવનમાં ઝૂકતા લીમકાના લહેકામાં કહેવાય, થોડીક લીમકાની ધડામાં લપાયેલા અધિકાન્ની લાપામાં કહેવાય. આથી જ કવિએ કહ્યું :

કંઈ કે બોલી ને જાત્રી અબોલી

ને આપણી સામગ્રીની વાત બ્યારે આખી સૃષ્ટિને મોઢે કહેવા જેવી બને, ત્યારે એ 'અબોલી' જ બની રહે ને !

દ્રાક્ષેન્દ્રિયની ગમ્મરતા દૃષ્ટિસીમાને પજુ ઉલ્લંઘી ભય, માટે સૌરભની, ફેરવાની, મહેરવાની વાત પહેલાં ધર્ષ. હવે

દૃષ્ટિસીમામાં પ્રવેશ્યા ને 'લીલી રતુબરી' ચૂંદડી ચૂવા લાગી. આ ચૂંદડીમાં નવોહાના નવાનુરાગનો અગ્રસ્વાર છે. સાવની નવી જ આબોહવાની દરેર હોરાતી એ ચૂંદડીએ એક નવા જ ધેરા રંગથી આંખોને માણ્ણ લીધી, ને એ અંજનથી દિવ્ય આંખે બ્યારે સૃષ્ટિ ભેષે, ત્યારે એવું નવું જ રૂપ દેખાયું — એ નવા રૂપમાં રંગ અને સૌરભનું અમર્ય મિશ્રણ ધર્ષ ગયું. એ નવી સૃષ્ટિના દર્શનના પ્રકાશનું કિરણ અંતરમાં પ્રવેશતાંની સાથે જ અર્ધપ્રકૃટ પાંખડીઓ ખીલી ઊઠી ને 'નવસા પરાગે અનેરા કે ગગ' ની અનુસૂતિ કરાવી. આવા અનેક પરિભાણમાં આ સામગ્રી પૂરું રૂપે અવનરી. આ કક્ષાએ 'ખીલી' શબ્દ વાપરવાની ચોચ વેળા આવી.

આ ફાણની રચિતથી કુનાર્થ ધરેણું હૃદય કંઈક કુતંગલાલે, તો કંઈક અંગે ઉલ્લાસના હાકની અસર નીચે ફરીથી આ પંક્તિએ ચૂંબે છે :

સાંભલે હલેકંતા લીમકા હેઠે

કે આંખણું પહેલેરી સંભરા;

સાંભલે આ રે આંખલિયે પહેલેરી

લેવાની ફેલાવેલી મંજરી.

આ કુતંગતા ને ઉલ્લાસની લાગણીમાં આપણું હૃદય પજુ સાથ આપીને આ પંક્તિઓ ચૂંબતું ધર્ષ ભય છે.

નવું વાચન (ચાહ)

ટૂંકો રસ્તા

લેખક : મેહનલાલ પટેલ

પ્રાપ્તિસ્થાન : ચેતન પ્રકાશન ગૃહ લિ. આનંદપુરા, રોડદરા' શ. ૨-૫૦

'હવા તુમ ધીરે ભલે થી પ્રસિદ્ધિ પામેવા વાર્તાલેખકોનો આ ત્રીજો નવલિકાસંમ્ભ છે. જે વાર્તા ઉપરથી આખા સંમ્ભવું નામકરણ કરવામાં આવ્યું છે, તે 'ટૂંકો રસ્તા' સંમ્ભવમાં પહેલી મુદ્રા દેવા છતાં એક સુવાચ્ય પ્રયુક્તાર્થથી વિશેષ કાંઈ નથી. બ્યારે 'સાતથી મદાવશ્યા' વાર્તા સારા નાટકીય પ્રસંગો ધરાવે છે, મતલબ કે વાર્તા કરતાં એકંદરે સરખ એની યત્નને વધારે અનુકૂળ અને ભેરદાર નીતકણુ' હોત ! થી પટેલ પાસે વાર્તા લખાવટની કાયટ છે. વાર્તા લખવાના પ્રસંગો પજુ એમને બડી રહે છે, પરિણામે

વાચકને વાંચતી ગમે તેવી વાતોમાં મળી રહે છે એટલું જ આ સંમ્ભ માટે કહેવું પૂરતું છે. — 'કાશ્વપ' "

અંતતનિધમન અને વંદ્યતનિવારણ

લેખક : ડૉ. નવનીતલાલ વી પટેલ

પ્રાપ્તિસ્થાન : મહાજન છુક ડીપોઝિટ ગ્રાંપી રોડ, અમદાવાદ કો. ૨. ૨-૫૦

આપણે ત્યાં આજી વિવિધ ઉપરનાં અમર્યસનીય અને માતૃદશક પુસ્તકો ઓછા લખાય છે, એ દર્શકત છે. ડૉ. પટેલે પોતે પોતાના અવ્યાસ અને અનુભવના આધારે આ અત્યંત ઉપયોગી એવું પુસ્તક લેવાટ કયું છે, અને તે તદ્વિધવાના જિવાનુઓએ વાચના અને વ્યાખ્યાન સરણું છે. પુસ્તકને સારા એવા પ્રમાણમાં સચિત કરવામાં પજુ આવ્યું છે.

૩ : ઇજિપ્શિયન કલા-૨

—મુલામ મોહમ્મદ શેખ

મથે વળતે આપણે સહરાના રણની જે ધરતી ખૂંદી તેને જ ફરીવાર, માપીએ. અને મથે વળતે તો જરા ન મથે એવી વાત હતી. આજે જરા લુટી જ છે. મરવાની કે રડવાફટવાની નહિ. પરંતુ જેણે ઇતિહાસ રાખ્યો છે એની વસ્તુ—એની.

રામ અખતનની રાણી નેફરટીટીની ચિત્ર-છબીનાં આ બે રેખાંકનો છે. સૌએ તો જાને નથી આકર્ષ્યા ? એકે કવિ-કલાકારને આ સૌએ નવરો ખેસવા દીધો નથી. બધી વસ્તુથી ધરાઈ બેસે ત્યારે સૌ તો ભણે કે એક સાચા વિષય જેવી તૈયાર જ બેઠી હોય ! એ પુરાતન મુગથી અત્યાર સુધી ચાલતી આવેલી વાત છે. પેલા ગ્રીક શિલ્પીએ તો એટલા લાગી પડેલા કે એમણે તો સૌંદર્યના આદર્શ સ્વરોપની રચના કરી અને વિનસ કહી. આપણો ભારતીય કલાકાર પણ કંઈ જીતરે તેવા નહોતો. એણે શરીરના ભાગોની રચના તાલ (એક ભતવું માપ. એક માથું એટલે એક તાલ. અમુક ભતના દેવની કે મનુષ્યની મૂર્તિ અમુક તાલની જ થઈ શકે.) માં કરી. વિનસનું આરસ-રેહમાંથી પ્રવાહ થઈ નીચેની કપડાંની કચલીઓમાં હોળાઈ પડતું સૌંદર્ય અને કોણકાંની અખસરાના નાકની લીમતાથી મીડીને, રતન મહેશના નિશાળ ભેરાવામાં ગૂંથ થઈ જતું સૌંદર્ય—એ બધું જ આ નારી તત્વને જ આભારી છે. હજી આપણી કવિતાના પગલે પગલે એની દેહલતા આજાટે છે અને યુવના વાલે તાલે એની ઝાંઝરી રચકયા કરે છે.

આપણો ઇજિપ્શિયન કલાકાર જુઓ એમાં અપવાદ રૂપ નહોતો. એણે એક એવી સી સરજી કે આજે આપણે એની કહેવતો બનાવીએ કે એની મરદન તો રાણી નેફરટીટીના જેવી છે. એણે આ સૌંદર્યની અભિવ્યક્તિના સાધન તરીકે એના એક જ ઉત્તમક વિભાજનો આકરો ન લીધો. એણે તો બનાવ્યું કંઈ એક માથું—રાણી નેફરટીટીનું માથું (અને જગતના ઇતિહાસમાં પહેલું જ મોટામાં મોટું એનું પ્રદાન તો આ જ છબીચિત્ર—Portraiture). એવું ક્રુપ કે જેના તરફ એકવાર નજર નાખ્યા પછી થિયટી લેતાં ભારે કંઈ પડે. ધારદાર અગરના છંદા સુધી એચાર્જ જતી ચીતરેલી પાંખણે લગ્નાચુલયો પ્રવાહ, તમને ફીફીની કાળાસમાં ડૂબકી ખત્રાવતો ફેરવ્યા કરશે અને લાંબું, છતાં છોટી ઉલત ગર્વિષ્ઠ નાક રંગેલા હોડ

(લીપટીકે ડે શુ' ?) ના તીક્ષ્ણ આકારમાં બાંધી લેશે. અને આટઆટલા વૈષ્ણવને જિજ્ઞાસી રહેલી પાતળી લાંબી મરદન 'કેરી નીચેના અલંકારોમાં એમણી જતી દેખાય છે. આપણે ત્યાં પાતળી કમરવાળી (કુશાદરી=કિશોરી)નાં વચુનો ખૂબ જ છે, પણ આ પાતળી મરદનવાળીનું શુ' ? નાનું બાળક જેમ પેલા લપસણા લાકડાપરથી લપસી નીચે પડે, તેમ હસતું દસતું જ અને વળી પાછું ચડીને ફરી પાછું લપસી આવે, એવી જ કાંઈ રિચતિ અહીંયાં આંખની થાય છે. દ્રષ્ટિ ક્યાં લસરી પડી તે ખગર પડી નથી, પણ પાછી એટલા જ કુતુંહલથી ઉપર લંબાય છે, અને વળી પાછી હેઠે લસરી પડે છે, તોય એનો કેડા હેડવાનું મન બાંધે કે ચતું જ નથી.

એનું મોં શાંત, સ્પષ્ટ અને ભવ્ય છે. નાટકીયતા નથી. પણ વૈભવ તો અછતો નથી રહેતો. કેવી ટદાર અને રિયર મેની દ્રષ્ટિ છે, અને ઉપરનું માથા પરતું, ટાપ જેવું 'પહેરેલું' કે, તે પણ કેટલું મોટું ! હોય જ ને ! એનો પતિ સમગ્ર ઈશ્વરપત્નો સ્મરત હતો ! ઈશ્વેંડની રાણીના ગાઉનનું કપડું બેટકું લાંબું હોય છે કે પાછળ ત્રણચાર જથ્થુ તો એને ઇસકાતું અટકાવવા ઉપાડીને આલતાં હોય ! જ્યુ એ તો ક્યાં વૈભવની નિશાની. બ્યારે અહીં તો સ્પદ્રષ્ટિ છે. આ કલાકાર તો માધ્યમનો ઉપયોગ કરી ભણે છે. મરદનનો પ્રાણી બાહ્ય લંબાઈ જતો વળાંક તોલાય કેવી રીતે ? ઉપર કશોક ઉપરની દિશા દર્શાવતો આકાર હોય તો જ, અને એણે ટોપની દિશા જ્યુ એવી જ બનાવી. મરદન નીચેની બાહ્ય ઢળે તો ઉપરના એમ છેડા ઉપરની દિશામાં ફેંટાય.

અહીં રેખાંકનમાં તો આના રંગની કેટલીક વાત કરું ? (આ ચિત્રણ વળી પાછું રંગેલું છે—અને એ પણ ઈશ્વરની કલાની એક વિશિષ્ટતા.) પરંતુ એમની રંગદ્રષ્ટિ બનરે એવી નથી. પણ એનું મન તો આમાં જ ભેળે શકાય છે. મનુષ્ય-મુખની એકએક બાહ્યને બાંધે કે એ સ્વેરમાં છતારી ચૂકવો હતો. (નાલ પરના ઢાકડાને અલુસાર, તેમ જ નાક, મોં વગેરેનું વસ્તવિક આલેખન.) અને છતાંય એણે ત્યાં જોડે અલંકારોનો કે વીંગતોનો ઉપયોગ નહોતો કર્યો. એણે રિતતથી વેરાઈ જવું, કપડાં, વાળ વગેરેમાં દંકાઈ જવું મોં ન બતાવ્યું. એણે નાટક, સાહિત્ય અને બીજી કલાઓમાં ખિનચરિ તરવોને બને સેટલાં છેડાં ગાખ્યાં. (હા, એણે એને રંગુ એમાં ચિત્ર તરવે પ્રવેશ કર્યો કહેવાય.) અને એટલે જ

આટઆટલાં વર્ષો વીત્યા છતાં એને કાળનાં ફરતાં મૂલ્યાંકનોની ધૂળ સ્પર્શી નથી, એ એવી ને એવી એક શાસ્ત્રીય કલાકૃતિ રહી છે.

કેટલાક લોકોનું કહેવું છે કે લૌકાલિક શુદ્ધ પ્રદેશના વાતવરણના પ્રતિકારરૂપ એ પ્રદેશના લોકોનો કેટલીક રહેણી-કરણી રંગીન હોય છે. આ કથન બધે લાગુ પાડી ન પડ્યું શકાય. પણ ઈશ્વરની આટલી સમૃદ્ધ અને મહાન કલાનો વિચાર કરતાં એનું સ્મરણ થઈ આવે છે. વિશાળ રણ જેવા જ શુદ્ધ પ્રદેશમાં, એવા જ મુકા પથ્થરના ત્રિશીલાકાર પિરામિડોની માંલ કેવા કલાપ્રવાહ પડી રહ્યો છે ! તુલન-ખામનનાં સુવર્ણાસનો, મહોરંગી અને રામેસીસના સેંકડો ફીટ જિયાં મહાકાય મંદિરો અને એમાં દેખવાન જેવા આકાર-મા, છતને માથે મૂકી જીએકા થાંસલેયાંલવા પરનાં ચૂંદર બોદલાં અર્ધશિલ્પો તેમ જ શિલ્પો—ઉપરાંત લાંબાં મોટા ચિત્રપટો અને આવાં અદ્ભુત છબી શિલ્પો ! ખરેખર કલાકાર ભણે કે એના પૂર્વરૂપે ખાલ્યો હોય તેવું અહીં દેખાય છે.

આપણે સુંદર-સુંદરતાની બહુ વાતો કરી અને કરીએ છીએ. પણ એક લાપરવાન છે. પેલી ઝીસની વિનસ, કાંઈ ભારતીય ચક્ષુકન્યા કે આ નેકરદીટીને આપણે સુંદર કહીને વળાણીએ. પરંતુ અહીં સમયે આપેતું એક નિશા મસ્તક છે, એને આપણે શું કહીશું ? એનીય રોક તો લાંબી અને ટદાર છે. એનીય ધનુષ્યાકાર આંખો છે, (એના નાક અર્ધ મો ફુલાંએ તુટી ગયાં છે. પણ તમે એને કલ્પી શકશો કે એનું નાક બેટેલું અને હોડ બગડા હશે. તમે એને સુંદર નહિ કહો. લલે ન કહો પણ એને કલાકૃતિ પણ નહિ કહો ? સા માટે નહિ કહો ? જેવું નેકરદીટીનું સ્વસ્થ અને સ્પષ્ટ આલેખન છે, તેવું જ એનું પથ્થુ છે. વિનસને ધડતી વખતે ફીકિયાસના દેખામાં જે આદર્શ સૌંદર્યની કલ્પના હતી, તે આ નિષોકલાકારના દેખામાં એવી. જ કાંઈ પ્રિયતામાં-આકૃતિનું સમર્પન કરતી વખતે નહોતી કે વિનસ લલે ગેરી રહી, અને આ મુર્તિ લલે સીસમ જેવી રહી, પણ એની પાછળ પણ એજ રૂઝોપાળો કલાકારનો પ્રાચ્ય ધનકે છે, એ બૂલતા નહિ. અત્યાર સુધી આપણા ચિત્રને પથ્થુ પાંચમી વિવેચકા નહોતા જ રજાકારતાને ? ભરત તે આટલી જાણી લાખી હોય, કમર આટલી પાતળી અને વક્ષ આટલાં વિશાળ હોય કે ?—પણ ત્યારે આપણે

એમ કહેતા હતા કે તેઓ આપણી સંસ્કૃતિક ભૂમિકાને સમજી શકતા નથી. અત્યારે આપણે આપણા, ઇજિપ્તના કે ગ્રીસના નિયમો પેલા ગિયારા આફ્રિકન લાઈની કૃતિને લાગુ પાડીશું તો એ 'પણ એવું' નહિ કહે ?

સુંદરતાની વ્યાખ્યા કરવા જતાં તમે કદાચ એને સુંદર ન પાડ્યું કહેા (પિકાસો તો એને વિનસથી ય સુંદર કહે છે !) પરંતુ એને લીધે એવું કલાકૃતિ તરીકેનું મહત્ત્વ ધટી ન જાય તેનું ધ્યાન રાખજો !

અને નેકરટીટી કે વિનસને પણ સુંદરી તરીકે નહિ; પણ શિલ્પ તરીકે જ જોજો. પછી એમાં ચામડીનું સૌંદર્ય નહિ, પણ જેમાંથી એ ધરાયેલી છે, તે આરસ અને કલાકારની ભાવનાનું જ પ્રાગલ્ભ્ય રહેશે, એ બન્ને શુભાને તમે ગિરદાવજો. આમ જ આપણે કલાકૃતિ સાથેનો સાચો સંબંધ બાંધી શકીશું—જ્યારે આપણે આપણી વિચારસરણીનું આરોપણ કલાકૃતિને નિરખવામાં નહીં કરીએ. પરંતુ એને જ બોલવા દેશું. જાણે કે આપણે નાટકમાં પ્રેક્ષક તરીકે બેઠાં હોઈશું અને સામેની આકૃતિના રંગો બોલતા હશે, રેખાઓ નાચતી હશે; આપણે એમાં ફટી નહિ પડીએ તોય તરબોળ ચર્ચ જઈશું.

નવું વાચન (ચાલુ)

છૂંચો ખબરો

લેખક : શુભવંતરાય આચાર્ય

પ્રકાશક : વેારા એન્ડ કંપની લિ. ૩ રાઉન્ડ બિલ્ડીંગ કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ - ૨

કિં. રૂ. ૧-૨૫.

આર. એલ. સ્વીચન્સનના પ્રખ્યાત પુસ્તક 'ટ્રેઝર આર્થ લેન્ડ' નો આ ભાષાનુવાદ છે. શ્રી આચાર્યે ખૂબ વાતને પોતાની દરિયાઈ કથનરેલી - રંગીલી અને તેજસ્વી શૈલીનો સારો એવો એમ આપ્યો છે. પરિણામે કિશોર વાચકોને જકડી રાખે તેવી વાર્તા ઉદાવદાર બની છે.

ચંદરલો

લેખક : સુનીતાલ મરિયા

પ્રકાશક : ઉપર મુળ

કિં. રૂ. ૧-૫૫

શ્રી મરિયાની અનેક વાર્તાઓથી ચોરડી આમજીવનની

અગિયાર વાર્તાઓને ચૂંટી કાઢવામાં આવી છે; અને તેમ 'વાની મારી ધ્રુવ', 'સરજાર્ધના સર', 'માનનિમાં કૃતરાં', 'પોટકુ' અને 'મેલમાં દીવા શમે બજે' જેવે શ્રી. મરિયાની જાણીતી કૃતિઓ સમઠાયેલી છે.

*

એતના : (શુભરાત પ્રબલસમાજવાદી પક્ષનું માસિક) તૃતી : ઇમરલાલ છે. દેસાઈ દરેકની કિં. ૩ આના

૧૯૫૮ના વર્ષના આ ૩ જોનાં જણાય છે કે, પોતાના પ્રકરે ને ઉપયોગી માણેલી-હેસલો આપવાનો તથા દેરવણી આપવાનો મુખ્ય હેતુ આ માસિકની માછળ રહેલો છે. પરંતુ કેવળ પ્રચાર ઉપરાંત, સિદ્ધાન્તના ધોરણે સંનવિતરણનો પ્રયાસ પણ અંશતઃ કરવામાં આવે છે, તે આવકારદાયી છે—અને આ પ્રયાસને વધુ વ્યાપક બનાવવામાં આવે એવી સચના સાથે આ સામયિકને આવકારીએ છીએ.

આ વિભાગમાં

- ગુજરાતભરનાં સરકાર અને શિક્ષણકેન્દ્રો, સાહિત્ય અને હાલોન્દોની ખાસ નોંધણી પ્રક્રિયા અંગે—
- ગુજરાત બહાર વસતા ગુજરાતીઓ (કલકત્તા, દિલ્લી, આદિ) પરે ખુબ અવધાન સાધવ જોઈએ તેની પ્રક્રિયા અંગે—ગિલાદરી સમાચાર આપવાની ઇચ્છા છે.
- ગુજરાત અને બહારનાં કેન્દ્રો ભરતે સાહિત્યી યોજના રહેશે તે " વિચારમાનવ " ઉપર લખે.

ગુજરાત સંસ્કારિતાની ઘોટકા અથવાસામગ્રી

તા. ૨૦-૨-૫૬ને રાજ્ય વડોદરામાં એક યાદગાર સંસ્કાર-સમારંભ, વડોદરા યુનિવર્સિટીના વાર્ષિક આન્સેસર ડો. જ્યોતીન્દ્ર મહેતાના અધ્યક્ષપદે ઉજવાઈ ગયો. વિદ્વાન યતિ શ્રી. હેમચંદ્રએ યુનિવર્સિટી સંચાલિત ' પ્રાચ્ય વિભાગ'દરેક ને એટલાયેસી આશરે ૬૦૦૦ પ્રાચીન હસ્તપ્રતોના સંગ્રહનો (જૈનાચાર્ય લોકાચર્યપદ્ધતિ શ્રી આપચંદ્ર ચરિત્ર તથા મહારાજ શ્રી રવિચંદ્રેશ્વર સ્વામીનારાયણ) તે દિવસે ઉદ્ઘાટનવિધિ ઉજવાયો.

આજ પૂર્વે વડોદરા પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર ખાસે લગભગ ૧૪ હજાર હસ્તપ્રતોના સંગ્રહ હતો. તેમાં આ ૬ હજાર ઉમેરાય છે. આ દૃષ્ટિએ, વડોદરાનું ' પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર ભારતનું ' એક ગૌરવશાળી સંસ્થાનક બની ગયું છે.

આજનો યુગ મુશ્કેલીયુગ છે. આપણા સાહિત્ય, સંસ્કારિતા અને સમાજજીવન ઉપર પ્રકાશ પાડનાર હસ્તપ્રતો કાસકામે સર્વાંશે નાશ પામે તે પૂર્વે, અધિકૃત સંસ્થાઓને હસ્તક પહોંચી ગયું, તેમાંથી ખરેખર ઉપયોગી સાહિત્યપ્રતો ચૂંટી ચર્ચા, સંગ્રહિત ચર્ચા મુદિત ચર્ચા અથવા-એટલું કરવું એ આપણા આજનાં જમાનાની યોજનામાં યોગ્ય દ્રશ્ય છે.

આ પ્રસંગે પ્રગટ કરેલી પરિચય પુસ્તિકામાં જણાવ્યા મુજબ—

પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિના વિકાસમાં ભારતના પ્રત્યેક સંપ્રદાયનો ફાળો છે. પ્રાચીન ગ્રંથસંસ્કૃતિના એ મુખ્ય આધારી વિભાગો-જૈન અને બૌદ્ધ-એમના હિસ્સા એમાં વિદિષ્ટ મહત્વનો છે. વૈદિક અથવા હિંદુ, જૈન તેમ જ

બૌદ્ધ સમ્પ્રદાયોએ એકએક ઉપર ખૂબ ઘસાર પાડી છે; અને આ તેમ જ બીજા અનેક નાના મોટા સમ્પ્રદાયના આચાર્યો કે પંડિતો દ્વારા થતાના જ ધર્મના સાહિત્યનું નષ્ટિ પથ ભારતના પ્રત્યેક મુખ્ય સમ્પ્રદાયના સાહિત્યનું ઝીણવટથી અધ્યયન કરતા. આ રીતે જૈન કે બૌદ્ધ અન્યધર્મોમાંથી પુષ્કળ જોતેતર કે બોદેતર અન્યોની અમૂલ્ય હસ્તપ્રતો મળી આવી છે. વળી પ્રાચીન ગુજરાતે હાલના ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ અને રાજસ્થાનનો મોટો ભાગ—જેને આપણે માર-ગુજરાતના નામથી ઓળખાવીએ—તેની સાંસ્કૃતિક એકતા હતી અને એ સંસ્કૃતિના અભ્યાસ માટે, ખાસ કરીને ઈ. સ. ૧૦૦૦થી આજ સુધીના ઇતિહાસ માટે ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રત્યેક અભ્યાસીએ જૈન લેખોમાંથી મળતી પ્રચુર અન્ધ-સામગ્રીનો અભ્યાસ કરવો અનિવાર્ય છે.

એ રીતે જ હજારથી વધુ હસ્તપ્રતોનો આ સંગ્રહ ખૂબ મૂલ્યવાન છે. એમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ગુજરાતી, મગધી, તેમ જ મરાઠી અથવા પથ છે. આમાં જૈન તેમ જ બ્રાહ્મણ-અથવા પથ છે. જૈન આગમસાહિત્ય, આચાર્યદિ અથવા અને પ્રકરણ અથવા ઉપરાન, જૈન તેમ જ જોતેતર ચરિત્રો, કાવ્યો, કથાઓ, નાટકો, સુભાષિતો, જ્યોતિષ, આયુર્વેદ, વ્યાકરણ, ન્યાયવૈશેષિક આદિના અન્યો, સ્તોત્રો, સ્તવનો, મંત્રશાસ્ત્રના અન્યો, પુરાણોમાંના સંપ્રદાયો, ગીતા, પિતૃલ-અન્યો, કામશાસ્ત્રના અન્યો, તેમ જ જૈન અને જોતેતર રાસ, ચોપાઈ, સર્વેશ, સજ્જાય, કામ, સ્તવનો, પ્રશાંતિયાં, વારમાસા, જયોતીઓ, પદ્યોત્ક તેમ જ અન્યક કથાઓ, ચરિત્રો, કાવ્યો, નાટકો, ઐતિહાસિક કાવ્યો, હરિયાલી, હમયડી,

ધૂધરી જેવા કાચપ્રકારો, કણનમ્ર-ધો, વિસ્તૃતિપત્ર, જૂનાં પંચગોનાનમ્રતા, સંગીતની રાગમાલાઓ, સાધુનિક શાસ્ત્રના મંથો, સ્વરાધ્યયનના મંથો, બોલપત્રો, દંડક, આલાપો વગેરે છે.

ભાષાનો ઇતિહાસ

ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાંતિનો, તેના પદ અને ગદ્ય પ્રકારોનો છેલ્લો લગભગ પાંચસો વર્ષોનો ક્રમગદ્ય ઇતિહાસ આ સંગ્રહ રજૂ કરે છે. સ્વતંત્ર—ટપાઓ એ મૂળ સંસ્કૃત અથવા પ્રાકૃત ગ્રંથ સાથે એના સંબંધ : ગુજરાતી અર્થે રજૂ કરે છે. સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથોની સંસ્કૃતમાં દીકાઓ રચાતી, તેવી જ રીતે ગુજરાતી બાલાવબોધો મળે છે. એક જ ગ્રંથના અનેક સમયના ટપાઓ અને બાલાવબોધો મળે છે, જેથી લલિત્યના અભ્યાસીઓને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી ગુજરાતી ભાષા અને તેની લુદી લુદી બોલીઓનો અભ્યાસ કરવા સુગમ થઈ પડે એમ છે. આ જ રીતે એક જ ગ્રંથ, જેમ કે શાલિદ્રસૂત્રનો પ્રાચીન ગુજરાતીમાં સં. ૧૨૪૧ આસપાસમાં રચાયેલી સુદ્ધરાસ—એની અનેક સમયની લુદી લુદી પ્રતો મળે છે. આ પ્રકારની ખીલ અનેક કૃતિઓ છે. આવી રીતે લુંદા લુંદા અગત્યના ગ્રંથોની, વિવિધ સમયની અને લુંદાં લુંદાં સ્થાનોએ રચાયેલી પ્રતો આ સંગ્રહમાં હોવાથી પ્રતોમાં પ્રવેશરેતો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરી, ભાષાનો વિકાસ અને પ્રવિવર્તન સમજી શકાય છે; તેમ જ મૂળ ગ્રંથની ભાષા અને પાઠ નક્કી કરવા સુગમ થઈ પડે છે.

આ સંગ્રહમાંની મોટા ભાગની પ્રતો ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રનાં ગામો અને નગરોમાં લખાઈ છે. તેમ જ કેટલીક પ્રતો ક્રમજ, મેવાડ અને સમ્ય ભારતમાં પણ લખાઈ છે. સંગ્રહમાં ઘણી પ્રતો દોવજાંદર, ગોંડલ, બીરમગામ, પાટણ, અમદાવાદ, સ્તંભતીયા (ખંભાત), રતેપુર, વડોદરા, સુરત, પોરબંદર, મોગરોદમાં લખાઈ છે.

આ સંગ્રહ મુખ્યતઃ કાગળ ઉપરની પ્રતોનો છે. કાગળ લેખરેની પ્રતો ઈ. સ. ૧૨-૧૩મા સદીની કવચિત્ જ મળે છે, જોયો પૂર્વની મળી નથી. મોઢા સંકાની જણ પ્રમાણમાં થોડી જ પ્રતિઓ મળે છે. આ સંગ્રહમાં મળતી સૌથી જૂની પ્રત, જેની મીચે લેખન સંવત હોવાથી ખાત્રી પૂરે છે, જેનો સમય આપી શકાય છે તેની, સં. ૧૪૪૮માં લખાયેલી કેવલસૂત્ર તેમ જ હાલિગયાઈની કથાની પ્રાચીન પ્રતિ છે.

પ્રારંભ વિદ્યામંદિરના અધ્યક્ષ શ્રી. ભોગીલાલ શાસ્ત્રનાથે આ પ્રસંગે વ્યાખ્યાન દરમ્યાન થયેલ રીતે જણાવ્યું હતું કે—

‘આ ઉત્ક્રાંતિનો સંગ્રહ એ તો પરંપરાથી ચાલી આવતી વિદ્યાપીઠનું પુસ્તકાલય છે. પ્રાચીન ભારતમાં જે ને વિષયનું ખેડાયું થયું હતું, તેમાંનાં ઘણાંખરાં પુસ્તકોનો આ સંગ્રહમાં સમાવેશ થાય છે. ‘ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાંતિની ક્રમગદ્ય ઇતિહાસના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ પણ આ સંગ્રહ ઘણો મહત્વનો છે.

‘ગુજરાતમાં યાનસાધનાની પરંપરા જૈનાચાર્ય શીલકચુ-સુરિથી શરૂ થઈ. શીલકી મુનિમાં, સિદ્ધરાજ અને કુમાર-પાળના સમયમાં, આચાર્ય હેમચંદ્ર દ્વારા એ પરંપરાએ પહેલો અને એ જ પરંપરાનો તત્ત્વ આજ સુધી ચાલુ રહ્યો છે. જેનો માત્ર આગ્રહ સાદિયતો જ અભ્યાસ કરીને બેસી રહેતા નહિ. બ્યારે ભારતમાંથી બૌદ્ધધર્મ કુપ્રમાપ થયો હતો, ત્યારે જયુ બૌદ્ધ તકશાલ જેવા નિર્વિશેષ વિષયનો (abstract subject), એના હકિત પ્રયોગોનો એક પ્રકારની માનસિક કેળવણી માટે-Rigorous training માટે-ચોદમી પંદરમી સદીમાં અભ્યાસ કરવામાં આવતો હતો. અને આ બધાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ જેન યતિઓના વિદ્યાર્થોમાં થતો. આ પ્રકારના સાર્વજનિક વિદ્યાર્થો તે સમયની યાનોપાજન માટેની જીવંત વિદ્યાપીઠ હતી.

‘જેન સાધુઓની યાનાર્જન માટેની ઉપાસના અને યાનભંડારોના સંરક્ષણ સંવર્ધન માટેની સતત ભગદ્ગતોને પરિણમે, ગુજરાતમાં ઉત્ક્રાંતિની સમૃદ્ધ Manuscript wealth of Gujarat અસાધારણ છે, એવા વિશ્વવિખ્યાત ભાષાશાસ્ત્રી એ. આર. એલ. ટર્નરનો મત છે, તે સાચો છે. ગુજરાતમાં નવમી સદીના પ્રારંભથી શરૂ થયેલી યાન-સાધનાની પ્રાચીન પ્રવૃત્તિ આજે પણ ચાલુ છે, અને મુનિપદ્ધતિને લક્ષમાં રાખીએ પ્રવૃત્તિ-પરંપરાની મુનિસ્થાપના યતિ શ્રી હેમચંદ્રજીએ આજે કરી છે; સાર્વજનિક ભાવથી સાર્વજનિક સંસ્થાને એમનો અમૂલ્ય સંગ્રહ આપીને એ પરંપરાને જીવંત જનાવી છે.’

યતિ શ્રી હેમચંદ્રજીએ એમની લાક્ષણિક શૈલીમાં વ્યાખ્યાન કરી અતે હોયું હતું કે—

સાધનો છે. સાધના કયાં છે ?

આવૃત્તિ બારતીય આર્થિક ભાષાઓની જેમ, હિસાબ બારતની પ્રાચીન દ્રવિડ કુળની ભાષાઓમાંથી વિકસેલી તામીલ, તેલુગુ, મલયાલમ, કન્નડાદી જેવી આવૃત્તિ ભાષાઓને એના ઉદ્ભવકાળમાં વિકસાવવામાં અને તેમાં સાહિત્યસર્જનની અવૃત્તિ કરી તેમને સમૃદ્ધ કરવામાં પણ જૈનભાષાઓના નોંધપાત્ર ફાળો છે. પૂર્વચાર્યોના ચરિત્રમથી સુલભ ગનેદાં જ્ઞાનનાં સાધનો આજે પણ વિપુલ પ્રમાણમાં છે. આવાં સાધનો તો ઘણાં છે પણ સાધના કયાં છે ?

શિક્ષણક્ષેત્રે ‘સમાનતા’નું આવકાર્યું કદમ

સમાજવાદી સમાજની સ્થાપના માટે જે ક્રાંતિ આપણે કરવા માગીએ છીએ, એમાં એક મહત્વનું પરિણામ મુળરૂપ રાખે છે — અને એ છે ગરીબો માટે મક્ત શિક્ષણની જોગવાઈ. જે મતનાં માતાપિતા કે વાલીઓની વાર્ષિક આવક રૂ. ૬૦૦થી ઓછી હશે, તેને બધા જ તબક્કે-પ્રાર્થમિક માધ્યમિક યુનિવર્સિટી-શિક્ષણ મક્ત આપવામાં આવશે.

આ મક્ત શિક્ષણ માટે બધા જ વિદ્યાર્થીઓને જાતિ કે ધર્મના ભેદ વગર લાયક ગણનામાં આવશે. આ યોજનાના અમલ માટે બજેટમાં રૂ. ૧૦૫ લાખ જુદા મૂકવામાં આવ્યા છે અમારી દષ્ટિએ આ યોજનાએ ૧૯૫૯-૬૦ ના અંદાજપત્રની ખાસ વિશિષ્ટતા છે.

જાતિ અને જ્ઞાતિને ઉત્તેજન ન અપાય

અત્યાર સુધી પછાત વર્ગોના શિક્ષણને માટે આપણે ખાસ વ્યવસ્થા કરતા આવ્યા છીએ. આ પછાત વર્ગોનું વર્ગીકરણ જાતિના ધોરણે આપણે કરતા હતા. આ એક દષ્ટિએ ચોક્કસ તો ન હતું જ. સમાજતાની દષ્ટિએ જાતિ એટલે જનતા ધોરણે સમાજના અમુક લોકોને શિક્ષણની કે નોકરીની વિશિષ્ટ સમસ્યા આપવી એ અચોક્કસ ગણાય. આમ જતાં આપણે વિશિષ્ટ સમસ્યા આપતા હતા.

શ્રી જીવાન મહેતાએ આ પ્રસંગે કારણસભામાં બોલતાં કહ્યું, “સરકારને લાગે છે કે વ્યક્તિનું સ્થાન તેના જનતા ફેરવોને આધારિત રીતિ પર ખરેખરના સમય હવે આવ્યો છે. જનતાની તકમાં સમાનતાનું ધોરણ હોય, તો એની સાથે

શિક્ષણની તકમાં પણ સમાનતાનું ધોરણ હોવું જોઈએ. શૈક્ષણિક-સમાનતા આપ્યા સિવાય આર્થિક સમાનતા મેળવી શકાય નહીં.” અને તો આગળ વધીને એટલું કહીએ છીએ કે શૈક્ષણિક સમાનતા વિના આર્થિક તેમ જ સામાજિક સમાનતા મેળવી શકાશે નહીં. જો શૈક્ષણિક સમાનતા સ્થાપી શકાય, તો વખત જતાં સામાજિક સમાનતા પણ શક્ય બનશે. આમ ‘પછાત લોકો’ની વ્યાખ્યા ‘આવક’ કે ‘આર્થિક રીતિ’ને ધોરણે કરવી જોઈએ.

મુળરૂપ રાખ્યે આપા બારતમાં આ દિશામાં પ્રથમ પ્રયાસ કર્યો છે, એ ખરેખર નોંધપાત્ર અને પ્રશંસનીય છે.

છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી — ખાસ કરીને બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછીથી — ભાવસપાટી ઉતરેતર જતી ગઈ છે. આની વધારે ખરાબ અસર મધ્યમવર્ગના લોકો પર પડી છે. સરકાર, સભ્યતા અને અમુક રીતે સમાજની સ્થિરતા ભંગવી રાખનારો આ મધ્યમવર્ગ ધીમે ધીમે તૂટવા માંડ્યો હતો. શિક્ષણ મેળવવાનું પણ — ખાસ કરીને યુનિવર્સિટીકક્ષાનું — જે માટે આ વર્ગનાં બાળકો ખાસ કરીને લાયક હોય છે — એમને માટે ફર્લસ થઈ પડ્યું હતું. ઉચ્ચ શિક્ષણની સમસ્યા મધ્યમવર્ગ માટે વધુ ને વધુ અગ્રાધ્ય બનતી જતી હતી. અને પરિણામે કદાચ આપણા સામાજિક તેમ જ સંસ્કૃતિક ક્ષેત્રમાં ટકાકટી જોવા શક્ય હોત. આપણું નૈતિક તેમ જ સામાજિક ધોરણમાં પણ કદાચ આપણને ન રુચે એવા ઝડપી ફેરફારો થયા હોત. આ મધ્યમવર્ગને મદદ કરવાની દિશામાં તમામ કક્ષાએ — માત્ર પ્રાર્થમિક કે માધ્યમિક કક્ષાએ નહીં, પણ યુનિવર્સિટીકક્ષાએ પણ — મક્ત શિક્ષણની જોગવાઈ કરવાનું જે પરિણામ લાગ્યું છે, એ અતિ મહત્વનું છે. આ પગલાં દ્વારા શિક્ષણ કે જે મધ્યમવર્ગની સંસ્કૃતિ કે સભ્યતાને પાયા છે, જીવનાધાર છે એ એને મળી શકશે અને એની ધરખા હોવા છતાં, માત્ર આર્થિક પરિસ્થિતિને કારણે જ એ ન મેળવી શકે એવી પરિસ્થિતિ નાબૂદ થશે.

ઉત્તરોત્તર રૂ. ૬૦૦ની સપાટીથી વધારીને રૂ. ૧૫૦૦ની આવકવાળી વ્યક્તિનાં બાળકો પણ યુનિવર્સિટી કક્ષાનું શિક્ષણ મેળવી શકે, એવી વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. તો જ મધ્યમવર્ગ જીવી શકશે, ટકી શકશે અને સમાજને ટકાવી શકાશે.

સાચી દિશાનું પગલું

મુંબઈ રાજ્યના સરકારે આ જે પગલું લાવ્યું છે એ પહેલું કદમ છે, સાચી દિશામાં ભરાયેલું એ પગલું છે, એથી અમે એને આવકારીએ છીએ. સમાજવાદી સમાજની રચાપના માટે, શાંતિમય આર્થિક ક્રાંતિ માટે, આપણા રવિનંતું અભિનવ ભારત—લોકશાહી અને સમાનતાના સિદ્ધાંત પર રચાયેલું ભારત—રચવા માટે આ પગલું જરૂરી અને અનિવાર્ય હતું. અમે આશા રાખીએ છીએ કે આગામી વર્ષોમાં મુંબઈ સરકાર હિંમતભરે આ દિશામાં વધુ ઝડપી પગલાંઓ ભરે.

—પ્રોફર બ્યાસ, મુરેશ દેસાઈ
(સોમેસ પંચામાંથી)

ગુજરાતના સાહિત્ય-સર્જકો

[ચિત્રોમાં અને શબ્દોમાં]

ગુજરાતના સંસ્કાર ધરાવતર માટે એક અત્યંત અનિવાર્ય ઉપયોગી એવું આ પ્રકાશન છે.

મોટી સાઈઝ (૧૧x૮ ઇંચ)ના આ પુસ્તકમાં ૪૦ જેટલા ગુજરાતી સાહિત્ય-સર્જકો (નરસિંહ મહેતાથી શરૂ કરી સુનીલાલ મડિયા સુધીના)ની મોટી સુંદર તસ્વીરો છે; તથા સાહિત્યકારોના પ્રાથમિક પરિચયો પણ આપવામાં આવ્યા છે. ઉપરાંત શ્રી કલાવતી વહેરોના 'ગુજરાતી સાહિત્ય: એક વિશ્વગ્રંથકોશ'નો 'આમુખ' પણ ભેગવામાં આવ્યો છે.

અમારી દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથનું ખાસ આકર્ષણ સાહિત્ય-સર્જકોની સુંદર તસ્વીરો છે.

સહજ રીતે જ, નરસિંહ, મીરાં, અંબા, પ્રેમાનંદ, શામળ, દયારામ વગેરેનાં મૂળ ચિત્રો પ્રાપ્ત ન હોવા છતાં, ગુજરાતના કલાગુરુ શ્રી રવિશંકર રાવળે (૨. મ. રા.) વર્ષો પૂર્વે એમનાં લાક્ષણિક ચિત્રો તૈયાર કરી, ગુજરાતને ચરણે અમર સંસ્કૃતિક દેવગુણી અર્પણ કરી હતી. આ સંગ્રહમાં ૨. મ. રા.ની આ વિખ્યાત તસ્વીરો રજૂ કરી તેને રચાયેલી મૂલ્ય આપી યોગ્ય જ કહ્યું છે.

પરંતુ, નર્મદ-દલપતની પેઢીથી નવા યુગનો આરંભ થતો હોવા છતાં એમની જાણીતી તસ્વીરો ઉપલબ્ધ હોવા નથી. આ

ચિત્રોમાં, 'નંદસરથી' 'રિટચ' કરી તેની તસ્વીરો તૈયાર કરવાનું કાર્ય ખૂબ કૌશલપૂર્વક અહીં થયું છે, એવ ખાસ ખાતરની વાત છે.

ધનુમાં, અદ્યતન સાહિત્યસર્જકોનાય ફેલાયો મોટે ભાગે નવેસરથી લઈને, જે તસ્વીરો રજૂ કરવામાં આવી છે, તેમાંની ઘણી અધી જીવંત બની ગઈ છે. (અલગપણે ધનુષ્ટુ, ઉમાશંકર, બંગોતીન્દ્ર દવેની તસ્વીરો વધુ પૂર્ણ 'રિટચ' થઈ નથી.)

એકંદર, લગભગ પોણા ભાગના બૂના લેખકોની તસ્વીરો રવિભાઈની પોતાની સર્જેલી, સંગ્રહેલી, મારેલી છે; અથવા તો, કેટલીક વિરલ છબીઓ રવિભાઈ એ મિત્રો પાસેથી શોધીને મેળવી છે. અને ઘણાગણ નવા ફોટો એમની જ દોરવણી નીચે શ્રી સુમનભાઈ ઝેટે (મિયાંમાં) તૈયાર કરેલા છે; તે વળી, એ તૈયાર ફોટોગ્રાફ ઉપર લાંચ-ચિત્રકામ કરનાર ભાઈ દામોદર (બોરિવલી) પણ રવિભાઈના જ સિધ્ધ છે.

ગિલકુલ નિઃસ્કંધાય રીતે કહી શકાય કે આ સાહિત્ય-સર્જકોના ચિત્ર સંગ્રહનું મોટા ભાગનું એવ ગુજરાતના કલાગુરુ ૨. મ. રા. ને છે. આટલી વૃદ્ધ વય અને નીકરેત તબિયતે તેમણે પાર પાડેલી આ યોજના માટે ગુજરાતે તેમનું ખાણી રહેશે.

કલા અને સાહિત્ય ક્ષેત્રના યોગ્ય અધિકારીઓના સહકારમાં આ સંગ્રહ પ્રગટ કરવા માટે સી. સંખ્યાસર્જના સંચલકોને અભિનંદન હશે.

કેલેન્ડરોનાં કલા-પ્રસ્થાન

વરસેવરસ, નવા વર્ષની ખુશીમાં અપરંપર વેપારી સંસ્થાઓ અને પેઢીઓ પોતાના ધંધાની જાહેરાત અર્થે 'કેલેન્ડરો' પ્રગટ કરે છે. આ પ્રથા વરસેવરસે ખૂબ જ ફાલી-ફાલી રહી છે. સર્વસાધારણ પેઢીઓ પણ ભીંત અથવા ટેબલ કેલેન્ડરો, ડાયરીઓ પ્રગટ કરતી થઈ ગઈ છે.

એક બાબુ 'માસ પ્રોડકશન' યતાં કેલેન્ડરોની કળા તથા ઉત્પાદનની શુભવત્તા મળાઈ ગઈ છે. પરંતુ બીજા બાબુ ખરેખરી સર્વાંગી શુભવત્તા જાળવવાના પ્રયાસો પણ નમરે પડે છે.

૧૯૫૬નું નવું વર્ષ આ દિશામાં ઘણું સૂચક છે. પોતાની પેઢીની 'કેળવ જાહેરાત' કરવાનો હેતુ, બાણે પાછળ નંખાઈ રહી છે; અને ધંધામાં પણ 'કલાની કદર' કરી, પોતાની

નામના બઢાવવાની વૃત્તિ આગળ આવી રહી છે.

આ સાડુ' પરંપરા છે :

● આપણે ત્યાં જેમ, સિનેમા ગ્રોવર/બનતું મુખ્ય અને પ્રવૃત્તિલક્ષ માધ્યમ છે; તે જ રીતે થેરથેર લટકતું 'કેલેન્ડર' જ આપણાં કુટુંબો માટે સહેજ-સુલભ કલાનો નમૂનો છે। આવી રીતિમાં, કેલેન્ડરોમાં ખરેખર કલાદૃષ્ટિ વધુ ને વધુ થયોને પામે એ આગકારદામી છે. અને આ રીતે કલાકારોને પણ ઉત્તેજન મળશે, એ ધુવમાં.

આ વર્ષનાં આવાં વિશેષ આવકારદાયી કેલેન્ડરમાં કલિકા મિસ (અને સારાભાઈ કેમિકલ્સ)નું '૧૭મી સદીનું પીક' ચિત્રણાણું (૧૬ રંગમાં રેશમી કાપડ ઉપર હાથેનું), ઝંખીરિયલ ટોબેકો કંપનીનું '૧૨ ચિત્ર પ્લેટવાળું' (ભારતીય ભોક્ષકલાના નમૂનાવાળું), 'ઇન્ડિયન ટયુપ'નું 'રાગધુત' સા 'નાં ચિત્રોવાળું', 'ઇન્ડો ફર્મા'નું '૧૮મી સદીનાં ચિત્રો-વાળું', ઓરિસા ટેક્સટાઈલ મિલ લિ.નું 'ઉડિયા-ચરકવાળું', તે 'દેવીદયાળ મેટલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ'નું 'પથ્થરનાં સ્થાપત્યનાં ચિત્રો ઉપર ધાતુની મૂર્તિવાળું', 'એર ઇન્ડિયા'નું 'સમકાલીન રૂલન કલાકારોનાં ચિત્રોવાળું' કેલેન્ડર-આ નવા અખબરાઓ માં આગળ તરી આવે છે. આ ઉપરાંત, આઈ. સી. આઈ, પાર્લાશેલ જેવી મોટી પેઢીઓએ વરસોવરસની જેમ કેલેન્ડરો તૈયારી જ છે.

ખજુરાહો-સ્થાપત્યકલા-કેલેન્ડર

● આ બધાંમાં, આ વરસે વિશેષ ધ્યાન એટલા યોગ્ય એક પ્રયોગ મુખર્ષીની એક મધ્યમ પેઢી-— ઓનેસ્ટી ટ્રેડિંગ કાર્પોરેશન 'તરફથી પ્રગટ થયેલ કેલેન્ડર છે.

આ કેલેન્ડરમાં ખજુરાહોની સ્થાપત્યકલાના અત્યંત સુંદર કલામય ૭ ફોટો-આર્ટ પ્લેટ આપવામાં આવી છે.

ખજુરાહોની કલા વિશે આપણે ત્યાં સાધારણ શિક્ષિત વર્ગમાં ૫ બહુ ઓછો જાણકારી છે. અને તે વિશેની કલા-સમજ નહિવત્.

શુભ અને હર્ષના સામ્રાજ્યના પતન પછી, હિન્દુ-સંસ્કૃતિવાદના પુનરુજ્જવના જ પ્રયત્નો થયા, તેમાં ૬ થી ૧૪મી સદી દરમ્યાનના ભારતીય કલાના ઇતિહાસમાં ખજુરાહોની કલા મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.

ખજુરાહોની આ કલા મંદિરોમાંનાં સ્થાપત્યો રૂપે પ્રગટ થઈ છે. (ઈ. સ. ૯૫૦ થી ૧૦૫૦ દરમ્યાન.) આજે તો એમાંનાં કેવળ ૨૦ જ મંદિરો હયાલ છે-પરંતુ આ પ્રત્યેક

મંદિર કલાનાં જહોર સમુ છે.

આ સ્થાપત્યોમાં માનવ-સહજ-ભાવો (માનસિક અને શારીરિક આનંદ ઉદ્ઘાસના) લગરપે વ્યક્ત થયા છે; તેમાં, સુંદર, કામ-મિથુનનો સર્વિશ્વ ભાવોદ્રેક પ્રગટ થયો છે, જેમાં સ્વિય, વિષ્ણુ, સૂર્ય, અગ્નિ આદિ દેવો તથા સુંદર નર્તિકાઓ, નર્તકો, પ્રજ્વલીઓ, શ્રમજીવીઓ, ભક્તો સૌ શામેલ છે, એ એની ખૂબી છે. રોમાંસ અને વારતંત્રકતાનું અભિન પ્રતિબિંબ આ શિલ્પોમાં ઝીલાયું છે।

આ કેલેન્ડરમાં સુંદર ફોટો-પ્લેટ ઉપરાંત, પાશુમાં જ લુહા રંગમાં ત્યાંનું એક લાક્ષણિક ચિત્ર પણ રજૂ થયેલું છે. અને દરેક ચિત્રની પાશુમાં તેની ખૂબી સંક્ષેપમાં સમજાવેલી છે.

આ કલા-કેલેન્ડરનો વચ તેના મુખ્ય સંયોજક બણીતા કલાકાર શ્રી. આર. આગેરકરને તથા ફોટોગ્રાફર-શ્રી ચિત્રકુમાર જોષી અને કનુ ભાલેરીઆને કાળે ભય છે. બોલેકો અને હાથકામની સુધકતા અને સફાઈ પણ પ્રશસ્ય છે.

બધી રીતે, સુંદર સુધક હાથકામ, કલાના સર્વોત્કૃષ્ટ નમૂનાઓ રજૂ કરવા માટે આ પેઢીનાં સંચાલકોને અભિનંદન થો છે.

કલાપ્રેક્ષકોને પારિતોષિકો : એક નવો તરિકો,

અમદાવાદના સરકાર કેંદ્રમાં તા. ૧૫ ફેબ્રુઆરી ૨૫ સુધી લગરત કલામંડળ તરફથી સ્થાનિક કલાકારોની કૃતિઓનું પ્રદર્શન થયું હતું. તે વખતે પ્રેક્ષકોમાં ચિત્રો વિશે જોડા રસ બજાત કરાવીને તથા ભોક્ષકદૃષ્ટિ સમજવા સાડુ મોજાડા તરફથી દરેક પ્રેક્ષકને એક પત્રક આપવામાં આવ્યું હતું. તેમાં તેઓ પોતાને પસંદ પડેલાં પાંચ ચિત્રોને શ્રેષ્ઠતાના અનુક્રમે મોંઘે તથા તે પસંદગી માટે પોતાનાં કારણો વીગતવાદ બજાવે. આ પસંદગીનાં કારણ જતાવવામાં જેઓ યોગ્યતા સિદ્ધ કરે, તેના ૫૦૦ જેટલાં પત્રકોમાંથી તારવી કાઢેલા, પાંચ પ્રેક્ષકોને સરખાં ઇનામો આપવાનું ઇરાદું છે.

આ રીત અજવાવવાથી જ્ઞાનારામાં નવા પ્રકારનો ઉત્સાહ બજાયો અને પોતપોતાની પસંદગી કરવા સાડુ વારે વારે લુદાં લુદાં ચિત્રોની સરખામણી કરતાં ભોક્ષકશક્તિને એક કોમિયો મજેર થયો છે.

કલા વિભાગમાં મુખર્ષીથી લઈ પ્રબુન તજા, ધીમંત

મિત્રો અને વડોદરામાં શાંતિ હશે, કિશોરી કૌલ, બન્ધુ ચૌધરી, મહેન્દ્ર પંખા, દીનરા ળલસારા, નરેન્દ્ર પટેલ, રમણ પટેલ, રાધવ કનેરીયા વગેરે ૧૫૦૦ થી ૫૦૦ સુધીના ધનામે પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે—તેમને આભારનંદન.

શ્રેષ્ઠકૃતિઓનું અવાસી-પ્રદર્શન

મુ'અર્ધ રાજપુત' દ્રષ્ટુ' કલા પ્રદર્શન : પૂનામાં તા. ૨૦ ફેબ્રુ.એ મુખ્ય અધ્યક્ષ શ્રી ચૌદાણે ખુલ્લા મુકયુ. પ્રથમ ત્રણ વર્ષો સુધી મુળધર્મ આ પ્રદર્શન કર્યા પછી રાજ્યના ખીસ્લ પાટનગરની પ્રખ્યાત લાલ મળે એ હેતુથી પૂનાથી શરૂઆત કરવામાં આવે છે. આજા છે કે તે પછી અમદાવાદ, વડોદરા, સુરત, નાગપુર, કોલ્હાપુર માટે વિચારણા થશે. આ પ્રદર્શન માટે રાજ્ય સરકારે દર વર્ષે શ્રેષ્ઠકલાકારોથી માંડી માધ્યમિક અને પ્રાથમિક શાળાઓ ની ૧૫માં થોડા ધણાં મેડાં પારિતોષિક આપવાનું ધોરણ રાખ્યું છે; તેમ જ ઉત્કૃષ્ટકૃતિઓ માટે તામ્રપત્ર અને અવાસ-જાનપૂર્ત આપ્યા છે. આ પ્રદર્શનમાં ચિત્રકારોને, ખાસ કરી શિષ્ય કલાકારોને, અતિદૂરની કૃતિઓ મોકલવાનું મુરોલ યત્ન હોવાથી ઘણી કૃતિઓ રહી જાય છે; તેમ જ આખા દેશને આ પ્રદર્શનની કલાઓનું ગાન થઈ નથી; તેથી શ્રેષ્ઠકૃતિઓનું અવાસી-પ્રદર્શન તથા રંગીન સ્લાઈડો દ્વારા વ્યાપક કલા પ્રચારની કાર્ષી રીત અપનાવવાનું હયું છે.

ગુજરાતની કલા પ્રગતિનો આંક

દિલ્હી લલિતકલા આકાદમી તરફથી આવેલો ૧૬૫૬ના બનેવારી ખાસમાં રાષ્ટ્રપતિએ ખુલ્લા મોકલ પ્રદર્શનમાં ગુજરાતની કલા પ્રગતિનો આંક ઠીક સચવાયો છે. આ વખતે કળાના વિવિધ સંપ્રદાયોને ન્યાય આપવા પ્રયત્નમાં અલગ વિભાગો કરી, નિર્ણયકમિતિએ પારિતોષિકો આપ્યાં હતાં. ૧૧૨૬ કૃતિઓ રજુ કરનારા ૪૮૬ ચિત્રકારોમાં ભારતીય, યુરોપી અને આધુનિકોનાં જુદાં હતાં. તેમાંથી ૧૩૨ કલાકારોની ૧૮૬ કૃતિઓ (શિષ્ય, ચિત્ર અને માર્શિક-પ્રદર્શક) સ્વીકારવામાં આવી હતી. તેમાં ૧૮ નેટલા તરુણ ગુજરાતી કલાકારો સ્થાન પામ્યા હતા.

ધનામયાત બનેલા પૈશી અમદાવાદના તરુણ કલાકાર શ્રી બિહારીલાલ બે રલાવાએ ભારતી પ્રણાલીમાં કરેલ ચિત્ર બદલ રૂ. ૧૦૦૦નું પારિતોષિક પ્રાપ્ત કર્યું છે. શિષ્યમાં આધુનિક પ્રકારની કૃતિ 'જુલન' માટે વડોદરા કુનિની કાર્ષિન આટ' ફેક્ટરીના શિષ્ય વિદ્યાગ્રાના ભાર્ષિ વર્ધિ, કેનેરીયા એટલી જ રકમનો પુરસ્કાર પામ્યા છે; અને રાજકોટના શ્રી બળવંતરાય બેધીયું ' દુલસી વિવાહ 'નું ચિત્ર અર્ધસાપાત્ર હતું છે.

ભાર્ષિ બિહારીલાલ બારલાવાની કારકિર્દી અમદાવાદમાં શ્રી રવિશંકર ભવળના ગુજરાત કલાસંઘમાં શરૂ થઈ, પછી

[પાન ૧૮૮થી ચાલુ]

વિચારણા માગી લે છે. તે માટે અનેક પ્રશ્નો ઊભા પડે:

—શું માલિકી નેમની તેમ રહેશે ?

—માલિકી નેમની તેમ રહે ને તેથી અસમતતા નેમની તેમ રહે, તો શું સમાવજાના વિકાસ વિના સહકારનો વિકાસ થઈ શકશે ખરા ?

—ન થઈ શકે, તો શું માલિકીનું અપહરણ કરવું પડશે ?

—શું અપહરણ શક્ય છે ? ઈલ છે ?

—શું માલિકીનું હપ્તેર કરવું પડશે ? એ શક્ય છે ?

—આજના વિશ્વસંદર્ભમાં ને ભારતના વિશિષ્ટ સંયોજામાં નાની માલિકીનું વાર્તાત્મક સ્વરૂપ શું છે ? કોર્પોરેટી હિલ્લે તેની ' સ્થિતિ ' શી છે ને ' ક્ષતિ ' શી છે ?

—શ્રમિમાલિકીનાં વાર્તાત્મક સ્વરૂપ કેમાં છે ?

—ભારતીય કોર્પોરેટી ધર્મોએ ને રખવેએ કાણુ બની

શકે—' ભ્રમણા વચનો કાર્ષકર્તા ' કે ' અપેક્ષા બેહુલ ' ?

—એ માલિકીના સારા પ્રગતિશીલ અંશો રહે અને નકારા દુર્ગતિશીલ અંશો દળે, એવી ધમ્મજ ને આવશ્યકતા હોય, તો તેને માટે આજની સ્થિતિમાં ઉપાય શા છે ?

—શું સહકારી પ્રદર્શિ ' મેનેજેરિયલ રેવોલ્યુશન ' અને ' નવા વર્ગ 'ના અતરામાંથી બચી શકે ?

—શું ' બેદાબેક બેહુલ ' ' અપેક્ષા બેહુલ ' અને ' અત-બેહુલ ' એ ત્રણેના ભૂમિસ્વામિત્વનું ભૂમિપુત્રવર્ધમાં રૂપાંતર શકે શકે ? કેવી રીતે ?

આ બધા પ્રશ્નોની વિચારણા એક સ્વતંત્ર લેખ માંગી લે છે અને તેથી આ લેખમાં હાલ તરત આટલાથી સંતોષ માનીશું.

' ભૂમિપુત્ર ', વડોદરા, ૨૩મી માર્ચ ૧૯૫૬

ચાર વર્ષ શાંતિનિકેતનમાં કલાચર્યા' શ્રી નંદ્યાણુના હાથ નીચે અરણ્ય કરી દિવ્યોમા મેળવ્યો, તે હાલ પછાદરા સ. મ. યુનિવર્સિટીની હોમ સાયન્સ કોલેજમાં ચિત્રના પ્રાધ્યાપક છે.

એમણે ધણું વ્યક્તિયત (one-man-show) પ્રદર્શનો કર્યા છે. તેમનું એક ચિત્ર મોરડા બુલ્ક મહોત્સવ પ્રસંગે સોવિયત રાજ્યે ખરીદ્યું હતું. દિલ્હીમાં ગિરલાલવનમાં ગાંધીજીના એનસાન રથાને-મંડપમાં શ્રી દયાલસિંહ શેખાવતના સાથી તરીકે ફેરો કર્યા છે. વિશેષમાં દિલ્હીની પાલમીટના ભવન માટે એક મોડું 'સુરસ ચિત્ર' કરવાનું કામ તેમને મળ્યું છે.

તેમની કલમમાં રાજપૂત શૈલીની રંગબટ છે અને મોગલ કલમની સુકુમાર રેખાકૃતિઓ ભિતરી છે.

રથાનિક ચિત્રકારોનું ચિત્રપ્રદર્શન

અમદાવાદમાં કલાપ્રવૃત્તિની એક લાંબી ઓટ પછી હમણું તાલેતરમાં, બે ચિત્રપ્રદર્શનો થોભ્યાં : એક ત્રણ ભન્ધુઆરીમાં 'દર્શન કલ્ચરલ સેન્ટર' દ્વારા શ્રી. હનસલાલ ભટ્ટનું વૈવક્તિક પ્રદર્શન, અને બીજું શુભવાતમાં બાણીતા 'ભારત કલા મંડળ' દ્વારા યોજાત અને નગરપાલ શ્રી. ચંદ્રકાન્તભાઈ ગાંધીને હસ્તે ઉદ્ઘાટિત રથાનિક કલાકારોનું એક ચિત્ર-પ્રદર્શન હાલ સરકાર કેન્દ્રમાં લભ્ય બનેલ છે.

આ પ્રદર્શનમાં લગભગ ૧૦૦ જેટલાં ચિત્રો મુકાયાં છે. પરંતુ તેમાં, મોટા ભાગના યુવાન કલાકારોનાં ચિત્રો વધારે ખ્યાન મેળે છે. બાણીતા કલાકારોમાં તો કલાચુ શ્રી. રવિશંકર રાવળ, શ્રી. સિકલાલ પરીખ, શ્રી. હનુ દેસાઈ, શ્રી. દશરથ પટેલ, શ્રી. શાન્તિ શાહ વગેરે છે. યુવાન-કલાકારોમાં શ્રી. રશ્મિ કુમ્મી, શ્રી. બાલકૃષ્ણ પટેલ, શ્રી. માનસિંહ છાસા, શ્રી. પીરણ સામરા, શ્રી. રમણિક ભાવસાર, શ્રી. કનૈયાલાલ યાદવ, શ્રી. શાન્તાબેન દોશી, શ્રી. દિવ્યકાન્ત ઝોઝા, શ્રી. ઉમાબેન, શ્રી. શકરાભાઈ, શ્રી. હેલ્મકર વ્યાસ, શ્રી. જયંત દેસાઈ વગેરે તે ઉપરાંત, બંગાળી ચિત્રકારોમાં શ્રી. પૂર્ણેન્દુ પાલ, શ્રી. દેવનાથ મુખરજી વગેરે છે. અન્ય બાણીતા ચિત્રકારોમાં શ્રી. ચંદ્ર અને શ્રી. ચંદ્રાનાં ચિત્રો પણ રહ્યાં છે. વિદ્ય કૃતિઓમાં શ્રી. યાદવરાય દોડીયાએ પણ પોતાની બે કૃતિઓ રજુ કરી છે.

આ પ્રદર્શનમાં શ્રી. સાગરા, શ્રી. રશ્મિ કુમ્મી, શ્રી. બાલકૃષ્ણ પટેલ, શ્રી. રમણિક ભાવસાર, શ્રી. કનૈયાલાલ યાદવ, શ્રી. દિવ્યકાન્ત ઝોઝા, શ્રી. શાન્તાબેન દોશી, શ્રી.

ઉમાબેન ઝવેરી, શ્રી. મુખરજી, શ્રી. પાલ વગેરેની કૃતિઓ, શૈલી તેમ જ વિષયોની દ્રષ્ટિએ એકબીજાથી તદ્દન ભુદીતરી આવે છે.

આ શૈલીઓ ભેતા, ગુજરાતને એક નવી જ કલાની પરંપરા લભ્ય બનશે એવી આશા દેખાય છે. વારતવમ આ શૈલીઓ-ગુજરાતની બૂની શૈલીમાંથી એક નવા જ પ્રધાનરૂપે પોતાનો પ્રદેશ રજા કરતી હોય એમ લાગે છે.

શ્રી સિકલાલ પરીખ એ પણ પોતાના વિષયોને એક નવા જ આકારમાં ઘાટ આપી રહ્યા છે.

ખાસ નોંધપાત્ર કૃતિઓમાં શ્રી યાદવરાય દોડીયાનાં બે ચિત્રો-સરદાર શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ અને શ્રી રવિશંકર મહારાજ-આ બંને શિલ્પ કલાકૃતિઓ પ્રદર્શનનાં આગ્રમાં આકર્ષણ છે. બીજા એક ખાસ વિશેષતા, ઉપરોક્ત નૂતન કલાકારોમાં શ્રી સાગરા, શ્રી રમણિક ભાવસાર, શ્રી કનૈયાલાલ યાદવ અને શિંધી શ્રી યાદવરાય દોડીયા વગેરે, કોઈ પણ કલાશાળાને આશરો લીધા સિવાય, તદ્દન સ્વતંત્ર પુરુષાર્થથી પોતાની કલાસાધના કરી રહ્યા છે અને તેમાં પ્રગતિ સાધી રહ્યા છે, એ એક નોંધપાત્ર બીજા છે.

સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રના યુવાન કાર્યકરો માટે શિબ્યવૃત્તિઓ

આ શિબ્યવૃત્તિઓ સંચીત, જલ્પ, નાટ્ય તંદ્યાં લલિત કલાઓ (ચિત્રકલા, રચિત્રકલા તથા શિલ્પકલા) નેવાં સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે પ્રતિભાવંત યુવાન કાર્યકર્તાઓ માટે ખુલી છે.

છેલ્લેવાની ઉંમર લા. ૩૦મી એપ્રિલ ૧૯૫૯ના રોજ ૧૮ વર્ષથી ઓછી અને ૩૦ વર્ષથી વધુ હોવી જોઈ એ નહીં. અષ્ટાદશ કિસ્સાઓમાં વયમર્યાદામાં બંને તરફ બે વર્ષ ઉંચીની ક્ષત સુધી કામગીરી અરજીઓ ભાજે ત્રા મનો પોસ્ટલ ઓર્ડર મોકલવો.

અરજીઓ માટેની છેલ્લી તારીખ ૩૦મી એપ્રિલ ૧૯૫૯ છે.

અરજીપત્રો તથા અન્ય વિગતો નીચેનાં સરનામેથી મળી શકશે—

મિનિસ્ટ્રી ઓફ સાયન્ટિફિક રીસર્ચ, એન્ડ કલ્ચરલ એફેર્સ સેક્રેટારી-સા. એસ. ન્યુ દિલ્હી-૧
શ્રી. એ. ૫૮/૪૫૫.

પ્રાહિત્યમીમાંસાના એ પ્રશ્નો :

વ્યાખ્યાતા : શ્રી ડોલરરાય માંકડ

કારક : મહારાજ સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા

પ્રિતસ્થાન : પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર, વડોદરા

દ્વ : ૦-૫૦ નવા પૈસા

આ પુસ્તિકામાં મહારાજ સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલયના જરૂરતી વિભાગના મુલાકાતી અધ્યાપક તરીકે આચાર્ય શ્રી ડોલરરાય માંકડે ‘રસાલાસનું’ સ્વરૂપ અને ‘અલઠારની’ પ્રગતિ’ એ વિષય ઉપર આપેલાં બે વ્યાખ્યાનો અગત્યનાં આવ્યાં છે.

વિદ્વાન વ્યાખ્યાતાએ ‘રસાલાસનું’ સ્વરૂપ સમજાવતાં ટંકાંક મહત્વનાં વિધાનો કહેલાં છે. અમુકના કહેવા પ્રમાણે આ વ્યાખ્યાન વાચ્યાર્થની સરખામણીએ પ્રસાનપદે હોય, તો ઉત્તમ કાવ્ય હોય છે. શ્રી ડોલરરાય માંકડે છે કે જ્યાં જ્યાં પ્રગતિપ્રધાનતા હોય, ત્યાં ત્યાં જ્યાં જ ઉત્તમ કાવ્ય હોય એમ છે, પણ જ્યાં જ્યાં ઉત્તમ કાવ્ય હોય, ત્યાં ત્યાં વ્યંગ્ય-પ્રધાનતા હોય તે સાચું છે. આમ વ્યાખ્યાતાને મન પ્રગતિપ્રધાનતા એ એક જ ઉત્તમ કાવ્યની પરાક્રમેટી નથી. ઉત્તમ કાવ્યનું એ એક જનિત્રાઈ લક્ષણ છે. એના જેટલું / બીજું મહત્વનું લક્ષણ ઔચિત્ય પણ છે, એમ વ્યાખ્યાતા નિર્ણયપૂર્વક પ્રતિપાદિત કરે છે. ઔચિત્યના ધોરણની મદદથી કવ્યાર્થો રસાલાસ થાય. મરમટે પણ રસાલાસના જાગમાં ઔચિત્યને સ્વીકારેલું છે. પણ વ્યંગ્યપ્રધાન્ય અને ઔચિત્ય એ બે મહત્વનાં ધોરણોને ઉત્તમ કાવ્યના પાયામાં સમાવડાવેલાં હોવાને, બંનેના પરસ્પરોપકારક વલણને તપાસવા- વ્યાખ્યાતાની દૃષ્ટિ, એમની પ્રમેષક વિચારણાની પરિચાલક છે. અભિનયપૂર્વકને અનુસરીને વ્યાખ્યાતા કહે છે કે, રસાલાસ

વિભાગના આલાસ ઉપર જ અવલંબે છે. લાવના પ્રાદુર્ભાવ માટે ઉદ્દીપન વિભાવ જેટલો સંગળ હોય, તેટલો જ તેનાથી જનિત ભાવ અસરકારક હોય. જે આમ ન થાય તો આજુ’ યે કાવ્ય કચળી બન્ય.

વ્યાખ્યાતાને અતે વ્યાખ્યાતા કહે છે : “ અહીં કોઈ એમ કહે કે, તમે આલાસને ઔચિત્ય કહો છો, તો પછી એમ પણ કહેશો જ કે, આલાસ કે ઔચિત્યને કાવ્યમાં સ્થાન ન હોતું નોંધજો. અને એમ બે કહે તો કાવ્યનો પ્રદેશ જેટલો જાણી મર્યાદિત થઈ જાય. આના જવાબમાં મારે જણાવવું નોંધજો કે, કાવ્યમાં આલાસને સ્થાન છે.કાવ્યાર્થમાં તો આલાસને કદાચ વધુ સ્થાન હોય, કેમકે આલાસને પાછો વસ્તુનું સત્ય ભાન કરાવવાનું કવિને વધુ ઠીક પડે છે. આપણું વક્તવ્ય તો એટલું જ છે કે, આપણે વસ્તુને વસ્તુ તરીકે અને આલાસને આલાસ તરીકે જાણી લેવા નોંધજો.....કાવ્યમાં આલાસનિરૂપણ સાધન છે, સાધ્ય નથી.”

આ અવતરણ પરથી જણાશે કે વ્યાખ્યાતા કાવ્યમાં આલાસને સ્વીકારે છે. વળી આલાસને તેઓ ઔચિત્ય પણ કહે છે. એટલે કે કાવ્યમાં તેઓ ઔચિત્યને સ્વીકારે છે. (કું નમ્રપણે માત્ર હું કે વ્યાખ્યાતાને આ અભિપ્રેત નહીં હોય.) આ અર્થમાં આલાસનિરૂપણને સાધન તરીકે સ્વીકારીએ, તો એમ થયું કે સાધનમાં ઔચિત્ય હોય તો ચાલે. પણ તો પછી પ્રશ્ન એ થશે કે, અનુચિત સાધન ઉચિત સાધ્ય તરફ લઈ જઈ શકે ખરું ? મને એમ લાગે છે કે અહીં ‘ આલાસ ’ શબ્દની બે વિભિન્ન અર્થગણાઓ વ્યાખ્યાતાને અભિપ્રેત હશે. ‘ વિભાવના આલાસ ’માં રહેલો ‘ આલાસ ’ શબ્દ અલેખ્યતા કે બેદાપણ મુલ્ય છે, જે

અનોચિયનો પર્વાય બની શકે. પણ કવિ ને 'આભાસ' ને સ્વીકારે છે, તે તો છે 'illusion' - જામણ, બેદ્દાપણ નહીં.

ખીજું વ્યાખ્યાન 'અસંકારની વ્યંજના' ઉપરનું છે. એમાં વ્યાખ્યાતા કહે છે કે, અલંકાર ભારે વ્યંજ્ય હોય ત્યારે એનું ને મુખ્ય તત્ત્વ હોય તે વ્યંજ્યારૂં રૂપે યત્નતાનું ભોઈ એ. અલંકારની વાચ્યતાનાં અને વ્યંજ્યતાનાં અનેક દંદાંતો આખી વ્યાખ્યાતાએ પોતાના કથયિતવ્યને વિશદ રીતે રજૂ કર્યું છે. સમાસોક્તિ જેવા કેટલાક અલંકારોમાં અમુક જ્ઞાતની વ્યંજના અતર્ગત હોય છે, એટલે પ્રશ્નની સમજણમાં મુશ્કેલી ઊઠી ન થાય એટલા માટે એવા યોગ્ય અલંકારો છુટા તારવી કથયિતવ્યની રજૂતા કરેલી છે કે, અલંકારનું ને રહે સ્વરૂપ છે તેને લીધે સ્વભાવિક જ એમાંથી કેઈક વ્યંજ્ય થાય તે અલંકારની વ્યંજના નથી. વ્યાખ્યાનમાં મુખ્યત્વે અલંકારવર્ણન રજૂ કર્યું છે અને એને અનુપૂર્ણ રસધ્વનિ અને વસ્તુધ્વનિ વિશે પછુ વ્યાખ્યાનાએ ભરેલી માહિતી આપી છે.

આનંદવર્ણન અને અભિવ્યક્તિના પ્રધોતું પરિચીલન આ પાંડિત્યપૂર્ણ વ્યાખ્યાનોમાં પ્રતીત થાય છે. દર્શનો આપણા કવિતાસાહિત્યમાંથી પણ સારા પ્રમાણમાં આપીને વ્યાખ્યાતાએ કાવ્યશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોની છોડી સૂઝ આપવાનો સર્વજ પ્રયત્ન આ વ્યાખ્યાનોમાં કરેલો જણાઈ આવે છે. મહારાજ સયાભરાવ વિશ્વવિદ્યાલયના ગુજરાતી વિભાગના સંચાલિત 'ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય વ્યાખ્યાનમાલા' ના પ્રથમ પુષ્પરૂપે પ્રગટ થયેલી આ પુસ્તિકાને આવકારતાં આનંદ થાય છે.

—અનિરુદ્ધ શ્રદ્ધાલાલ

સૂરમંગલ

લે. શ્રી હસિત બૂચ

પ્રકાશક : ભારત પ્રકાશન,

ટિળક માર્ગ, અમદાવાદ.

મૂલ્ય : ૬-૭૫

શ્રી હસિત બૂચનાં નવ સંગીત-ઉપરૂપક ગદ્યી પ્રથમવાર પુસ્તકોને પ્રગટ થાય છે. એમાં 'શ્રવણ', 'લસ્તમિલાપ', 'તેજકરણ' અને 'આનંદ ભયો' એ ચાર મુખ્યત્વે કથાત્મક કૃતિઓ છે, બ્યારે 'ઉલ્લખીલો કાગળ',

'મેઘમંત્રણ', 'બળેન', 'દીપોત્સવી' અને 'પતિતપાવના પૃષ્ઠી' એ પાંચ મુખ્યત્વે ભારાત્મક કૃતિઓ છે. આ કૃતિઓના સાહિત્યસ્વરૂપના પ્રકાર વિશેની મનનીય ચર્ચા શ્રી હેલરસાય માંડે પુસ્તકના પુરોગચ્છનાં કરી છે. આવી કૃતિઓ ભાવનિરૂપણની કક્ષાએ રહેતી હોય છે. એટલે ભાવપ્રધાન આ કૃતિઓમાં ભાવસમજના કે ભાવનના કર્તા જેટલે અંશે લાગી શકે તેટલે અંશે એની કૃતિ માત્રર બને.

સંગીત આ કૃતિઓનું અવિનાશવાી તત્ત્વ બની રહે છે. એટલે એમાં ભાવ-લય-વાદી ગીતો મંદરનો ભાગ ભજવે એ સમજી શકાય એમ છે. આ કૃતિઓનાં મોટા ભાગનાં ગીતો શ્રી હસિત બૂચની ભાવવાદી લયપદ્ધતિ ગીતો રચવાની શક્તિનાં પરિચાયક બન્યાં છે. ઉપરાઉપરી આપતાં ગીતો ક્યારેક કૃતિને અપકારક પણ બની રહે એટલે કતાંએ જરૂર પડે છે. દેખોએ, કરી. પદ-સંવાદો, પદ્ય ગેઝલ્સ છે. આમ થવાથી કૃતિના પોતામાં કિસ્સાપદ્ધતિ મોટા ભાગે આવતું નથી. શ્રી બૂચનાં આ ઉપરૂપકોમાં એમણે ન્યાં ન્યાં કથાને કે અનુચ્છવિતો આશ્રય લીધો છે, ત્યાં ત્યાં એમને સારી સફળતા મળી છે. ભાવાત્મક કૃતિમાં ભાવની એક-વિધતા આવી જતી હોય, ત્યાં અભિવ્યક્તિભંગિની વિવિધતા ઉપર કૃતિની સફળતાને આધાર રહે છે. કતાંએ એ વિશે સચાન ન રહે તો કૃતિ બીજે રસે કાટાઈ જવાનું ભયરવાન રહે છે. 'દીપોત્સવી' નું વલણ બોધાત્મક (didactic) બનવા તરફ ભવે-અભવે રહ્યું છે. આ કે આવાં છાંત્ર વલણો આ સાહિત્યસ્વરૂપને ઉપકારક હોય એમ સાગતું નથી.

'શ્રવણ', 'લસ્તમિલાપ' અને 'આનંદ ભયો' એ ત્રણ કૃતિઓ સહજવની પ્રથમસાની અધિકારી બનશે એમાં શંકા નથી. 'શ્રવણ' ની શરૂઆતમાં નેપથ્યમાં રહી પ્રસાતનું વર્ણન કરતા પુરુષકેમાં અંગરેજ જેવા લાંબા પટવાળા છંદને કતાંએ ઉચિત રીતે પ્રયોજ્યો છે. એ લખાનો સૂર મળે કે આખું વાતાવરણ એનાથી ભરી દે છે; અને એ જિલ્લા થયેલા નવા વાતાવરણમાં કૃતિની સહિનો બૂલજાના લાગા ગંભીર સૂરે અસરકારક ઉદાઃ રચાય છે:

"વિજન વાટે જનું કેણુ ખજુ આ વને ?

ભરણુ કોના ગદ્યો મન્ય ભોમે ?"

આવા જ અસરકારક ઉદાઃ 'પતિતપાવના પૃષ્ઠી', 'ઉલ્લખીલો કાગળ' અને 'તેજકરણ' માં પ્રતીત થાય છે.

આ તે કેવું ? નવલ જરૂરી અને કુશલ સુખાંત જની શકી હોત. એમાં કયાંય કલાક્ષતિ ન આવત. કદાચ 'અર્ધ ગમેલો અંત' એવી ટીકા થાત ? પણ એમાંથી તમને બચવા માટે જ હોય એમ શ્રી શિવકુમારે વાતને કરુણાંત બનાવી છે. આ પ્રસંગે જૂતાંગળને એક બનાવ યાદ આવે છે. ૨૧. ૨૨જુલાલ દસર્ધને એમની લોકપ્રિય નવલકથા 'કેકેલા' ને કલાક્ષતિ વહોરીને પણ પ્રકાશકનું માન રાખી 'સુખાંત' કરવો પડી હતો ! શ્રી જોષીને ફરજિયાત રીતે તો 'અનંગરાગ' ને કરુણાંત નથી કરવો પડીને ?

વાતાવું વસ્તુ નહું' નથી, પણ વાતાવરણ નહું' છે, કલકત્તાના ગુજરાતી સમાજમાંથી પાત્ર પસંદથી છે એટલે એનો બીબાંદાળ જૂનો હોવા છતાં લખાવટ નવી લાગશે. શ્રી જોષી ઉપર બંગાળી અને અમરિકી નવલકથાના વાચનની અસર છે એમ કહેવું શું વધારે ઘણું છે ? મનોવિશ્લેષણ, ભાવસંધર્ષ, ભદ્રસમાજનું આલેખન, જીવનની પોકળતા અને ગંભીરતા, એ બધું લેખકે સ્વચ્છતા અને કૌશલ્યથી આલેખ્યું છે એની પ્રતિતિ યમા સિવાય રહેતી નથી.

શ્રી. જોષી 'પ્રાસ્તાવિક'માં લખે છે કે 'વાતાવરણ અને પ્રસંગ તથા પાત્રચરિત્ર કલકત્તાના ગુજરાતી સમાજના રચાર્થ છે.' પરંતુ અમને તો લાગે છે કે, અગુજરાતી વાતાવરણ અને અગુજરાતી પાત્રો ધરાવતી આ ગુજરાતી નવલકથા છે. — 'કારણ'

સર્વોદય પાત્ર

પ્રવક્તા : વિનોબા, ધર્માધિકારી

પ્ર. ધર્મપ્રકાશન, જૂમિપુત્ર : વડોદરા
૦૦૭૧ નં. થી.

જૂદાન બાદિસનની ફલજુતિ 'ગ્રામ-સ્વરાજ' છે. અને 'ગ્રામદાન' એ દિશાનું વિશદ પદ છે. તો, ગ્રામદાનની વિકાસ માટે 'શાંતિસેના' અનિવાર્ય છે, લોકબાધાર અનિવાર્ય છે. પરિણામે 'સર્વોદયપાત્ર'ની આવરણકતા...

આ આખી ચિંતનધારા નવી છે. આ પુસ્તિકામાં સર્વોદય વિચારના એ શ્રેષ્ઠ ચિંતકોના આ વિષયનાં પ્રવચનો રજૂ થયાં છે.

ગ્રામદાન એટલે અભયદાન

પ્રવક્તા : વિનોબા (પ્રકાશક ઉપર મુજબ) ૦-૨૫

વિનોબાએ ગુજરાતની પદ્ધતિઓ આરંભ કર્યો અને

ગુજરાતમાં ગ્રામદાનની જૂમિકાનું ૨૬૩૫. ૫૭૫ પૃથક માંડ્યું. 'ગ્રામદાન' થી જો જોઈ તે, ૫ લખ વ્યાપે તો વિચારમાં જ દોષ એવી ભાવનાથી પ્રેરાઈ તેમણે આરંભથી 'અભયદાન' આપવા માંડ્યું; ને 'વ્યવહારુ ગ્રામદાન' બોલ આરંભાઈ-જોકે ગુજરાતમાં ગ્રામદાનની નવી પેઠાને ઊભી થઈ;

ફરેને દામ અથવા આપાતું મળા રહે, એક પણ જૂથે ન રહે; ભોજ મળેને તબી કરે કે શ્રમસમાગાં આવીને કાઈ પણ કામ માનવાને અધિકાર છે. અને તે આપવાનો શ્રમન જવાબદારી છે. અને કામ ન આપી શકાય તો ખવડાવવાનું જવાબદારી છે....

'આટલું' ને તમે ફરે (અમીનની વહેંચણી કર્યા વગર પણ તો મને પાલવે તેમ છે.)

ગ્રામ સમાજનો પાયો આ રીતે નખાશે.

ગાંધીજીના ગુજરાતને

પ્રવક્તા : વિનોબા (પ્રકાશક ઉપર મુજબ) ૦-૨૫

વિનોબાએ આશરે ૧૦૦ દિવસના અવાસ દરમ્યાન ગુજરાતને દેહબળાંતે જો પ્રવચનો કર્યાં તેમાંનાં, 'શાંતિ સેના' અને 'ગ્રામદાન' અંગેનાં પ્રવચનો બીજી પુસ્તિકાઓ દ્વારા પ્રગટ થઈ ચૂક્યાં છે. આ પુસ્તિકામાં ગાંધીના વારસદાર ગુજરાતીઓને ઉદ્દેશી ઈતર વિષયો અંગે કરેલાં ઉદ્દેશોધનોનો સમાવેશ છે.

વિશ્વમંદિર

પ્રવક્તા : વિનોબા (પ્રકાશક ઉપર મુજબ) ૦-૨૫

અરપૂર્યતા નિવારણ, મંદિરો-માંસ ત્યાગ વગેરે સવાલોથી આરંભ કરીને વિનોબાએ ધર્મ મંદિરોને વિશ્વમંદિરો તરીકે સોને માટે જુદાં મુકાવો આદેશ કર્યો છે; તેમણે જિંદાર, ઝોરિસા, કેરલ, પંદરપુર વગેરે સ્થળો તેવા પ્રયોગ પાર પાડ્યો છે. આ વિષયનાં વ્યાખ્યાનો અહીં રજૂ થયાં છે.

ગાંધીજી (એક અધ્યયન)

લે : ગુરુદાસ મલિક

પ્ર. રૂપાવતન-ગુનાનુદ

રૂ. ૧-૨૫

કવિવર ટાગોર અને મહાત્મા ગાંધીનાં સંદવાસ અને

પ્રેરણામાંથી જેમણે પોતાનું ધ્યેય કલ્પ્યું છે, એવા યુગ્મજોગી શ્રી દયાસુન્દર સ્થાન મહેતવનું છે. આ પુસ્તિકામાં કલેખો ગુરુદેવ ટાંગેરનાં ગીતાંજલિમાંનાં ગીતાં ઉપરનું પોતાનું ચિંતન લક્ષિત-લેખપૂર્ણ યાણીમાં રજૂ કર્યું છે. દરેક ગીત-ચિંતનને અંતે શ્રી નગેશદાસ પારેણે કરેલા ચિંતના અનુવાદો આપવામાં આવ્યા છે.

સુધા રીતે પ્રકટ કરેલ આ પ્રકાશન રૂપાયતન-સરથાનું એક સુંદર પુષ્પ છે.

મારો જેલનો અનુભવ :

લે. : ગાંધીજી
પ્ર. : નવજીવન પ્રકાશન મંદિર : અમદાવાદ.
૦-૬૦

ગાંધીજીએ સામાજિક જોરે દીનતાની સામે, અન્યાયની સામે અહિંસક પ્રતિકારનો રાહ ચીંધ્યો. સત્યાગ્રહના વિવિધ સ્વરૂપો પ્રગટાવ્યાં અને તેના અપેક્ષાકર્તા અને ભારતને તથા વિશ્વ આખાને એક નવી શક્તિ આશાન્વિત કરી. આવ્યા આ વિશ્વ-પ્રભોએ આરંભ-પૂર્વ આશિકામાં થયેલા તે સમયના ગાંધીજીના જેલના અનુભવો આ પુસ્તિકામાં સંગ્રહિત થયા છે.

પરિચય પુસ્તિકા પ્રવૃત્તિ (૧૬મા ૨૨ મંચકા) ૧

આ બધી યોજનાઓ શો મંદિર ? (વાડીલાલ કબી)
લોકશાહી જ શા મંદિર ? (ઉમા મહેતા)
ધરની જ્વાલ (નિગમજીવન મંદિર)

ધર્મ ક્યાં છે ? (પં. સુખલાલજી)
દરેકના ૦-૪૦ નં.પે.
સૌએ અથવા જેના વિશે અંગેની આ પુસ્તિકાઓને આવકારીએ છીએ.

સમાજજીવન, માહિતી દર્શન
સંપાદક : માનભાઈ નં. ભટ્ટ
પ્રાશિસ્થાન : જયહિંદ મેકેનિકલ વર્ક્સ
બંદરગોડ-ભાવનગર ૧
કિં. ૨-૫૦ (પોસ્ટેજ ૦-૧૭)

ઉદ્યોગધર્માધારીમર-કારખાનેદાર વેપારી અને જીવન-વ્યવહાર ચલાવનાર સૌને ઉપયોગી થવાની ધારણાએ આ પુસ્તકમાં મુનિસિપાલિટી, બેન્કિંગ, તાર ટપાલ, મજૂર ખાતું, રેલવે, સેફ્ટરેક્સ, ઇન્ડસ્ટ્રી, મિલકતવેરા, ગીરવી લેન્ડરેવઝ, હવાઈ મુસાફરી, ૪૨૬૯ વ્યવહાર, મોટરવાહનધારી પોલિસખાતું, વીમો, ટેલિફોન, પ્રાથમિક સારવાર, અંગેની સર્વસાધારણ માહિતી ઉપરિત, નાના કારખાનેદારો માટે જરૂરી માહિતી આપી છે.

ધનુમાં, વીજળા-ગેસ વેલિંગ, ખાતુ-રેલુ કરવાની પદ્ધતિ તથા પ્રવાહી, હંમારની લાકડું, પોર્ટ પો, ૫'૫, સ્ટીલ શીટ, તાર, કળાટ ધરે અંગેની માપ-વજન તથા હતર ટેકનિકલ જરૂરી માહિતી આપવાનો પ્રયાસ કરેલો છે.

અલગત, દરલીક માહિતી કેવળ ભાવનગર પૂરતી હોઈ મપાદિત છે.
એકંદર ઉપયોગી માહિતીનું આ પુસ્તક આવકારદાયક છે.

नवां अंग्रेज पुस्तको

Azad Memorial Volume

An interpretation of the life & thoughts of A great Indian Patriot Rs. 12-75

All Men are Brothers

Unesco-Publication

By : Mahatma Gandhi

[Life and thoughts as told in his own words]

Rs. 8-25

This Is My Philosophy

[20 of the World's Outstanding Thinkers reveal the deepest meanings they have found in Life] Sh. 25-00

Story Of My Life

Autobiography of Late Dr. Jayakar Vol. I Rs. 25-00

World Of Somerset Maugham

Comprehensive appreciation of Great Author Sh. 21-00

Nikolai Gogol

Interpretation of Great Author

by another Great writer

By : Nabakov Rs. 10-00

Russian Poetry

[including Pasternak's Poems] [1917-1955]

Ed. by Jack Lindsay Sh. 15-00

New Russian Stories

Collection of Best stories : including

by Pasternak, Tyanyanov, Babel, Zoshenko, Sobol, A. Tolstoy etc. Sh. 15-00

Affluent Society

By : John Galbraith

The Stringent and Stimulating piece of Social analysis Sh. 21-00

Essays On The Welfare State

By : Richard M. Titmuss

[Professor of Social Administration in the University of London]

Sh. 21-00

Inside Russia To-day

By : John Gunther

Sh. 25-00

Titism

[Study of A New Pattern for International Communism]

By : Charles P. Meyvick

Sh. 36-00

History Of Socialist Thought

[Vol. IV : Part I & II]

Fresh Volume in the Series

By : G. D. H. Cole

Sh. 70-00

A History Of Soviet Russia

By E. H. Carr

Vol. I Sh. 25; Vol. II Sh. 30; Vol. III Sh. 36

Vol. IV, Sh. 30

Socialism In One Country

[1924-26]

Fresh Volume in the Series on Russian History

By : E. H. Carr

Vol V Sh. 45-00

World Without War

A Work by an Authority on the Subject

By : J. D. Bernal

Sh. 2-00

India : A Souvenir

[Govt. of India Publication]

with 62 Photographs in Colour

Rs. 25-00

The Long march

By : Simone De-Beauvoir

Most interesting ■ up-to-date History on China

Sh. 42-00

Her I Stand

By : Paul Robson

Sh. 10-6

Russia Revisited

By : Louis Fischer

લોઈ ફિશર રશિયામાં બે વરસો અને વારંવાર પ્રવાસ કરી આવેલા, રશિયા ઉપરના અનેક પુસ્તકોના અણીતા લેખક - અભ્યાસકર્તા ક્ષેત્રે રશિયાની આખરી સફરનું અણીત
શિ. ૨૫

American Moderns

By : Maxwell Geismar

અમેરિકા વિખ્યાત વિવેચક અને સાહિત્યના ઇતિહાસના પ્રયત્નોની ક્ષેત્રે ૧૮ ખ્યાતનામ સર્જકો શિ. ૨૧

Collected Short Stories

[Vols I & II]

અત્યંત અતિ અણીતા સાહિત્યવામીની William Faulknerની નવલકથાઓના બે ખંડ દરેકના શિ. ૧૫

Points of View

By : W. Somerset Maugham

અખણી નવલકથાકારની ક્ષેત્રે સાહિત્યિક-નિબંધો શિ. ૨૧

Mathematics for Engineers : W. N. Rose

Vol. I Rs. 15-00; Vol. II Rs. 18-00

Industrial Change in India : George Halm 15-00

Outlines of Political Science : H. N. Sinha 10-00

Ahmad Shah Durrani : Ganda Singh

(A maker of modern Afghanistan) 22-50

The Way of Gandhi and Nehru : Abid Husain

12-00

Capital for Medium and Small-scale Industries

10-25

Prosperity Through Competition :

Ludwig Erhard 12-50

Labour Problems in Indian Industry

(Revised & enlarged ed.) V. V. Giri 18-00

Social Psychology : V. V. Akolkar

(3rd Revised ed.) 11-75

Glances of Medieval Indian Culture

(2nd Revised ed.) : Yusuf Husain 8-50

An Introduction to Mathematical Statistics

(An Asia Text-book) 12-50

Adventures in Science (Brookes) Sh. 8-6

કેન્દ્રસરકાર દ્વારા રૂ. ૫૦૦૦નું ચારિત્રિક પ્રાપ્ત કરેલા

દશરથનંદન રામ

શ્રી રામચેતનાચારી

રૂ. ૫-૦૦

[૨]

મધ્ય એશિયાકા ઇતિહાસ

[મહાપ્રાકૃત શબ્દક સમૂહાવલિ કૃત ગ્રંથ]

ખંડ ૧-૨ રૂ. ૨૦-૭૫

મેરી પ્રિય કહાનિયાં

રંગિય રાધા રૂ. ૩-૦૦

મેરી પ્રિય કહાનિયાં

અમલનાથ ગ્રંથ રૂ. ૩-૦૦

હાહરો કે બિચ

(સુવિખ્યાત 'મોળી કિક' કા હિંદી રૂપાંતર)

રૂ. ૩-૦૦

* હિંદુ શાયરો

[અખી ઓર સંકલન]

શશીલ બદાશુની : મયરુહ સુલતાનપુરી

દરેક રૂ. ૧-૫૦

નિશા નિમગ્ન

અરુણ કે તમે કાવ્ય

રૂ. ૩-૦૦

ગુજરાતના સાહિત્ય સર્જકો

[ચિત્રોમાં અને શબ્દોમાં]

ગુજરાતના ૪૦ ખ્યાતનામ સાહિત્યકારોની સુદર આલેખ

પેપર ઉપર છપેલી તસ્વીરો તથા પરિચયકથા

કલાસંપાદન : રવિશંકર રાવળ

લેખસંપાદન : મુલાબદાસ પ્રિાસ

રૂ. ૨૦-૦૦

[એક બાલુ છપેલી તસ્વીરોના છૂટા સંપૂર્ણ

પણ રૂ. ૨૦-૦૦માં ઉપલબ્ધ છે]

* હિંદી લેખક ચિત્રાવલિ

હિંદીના ૨૫ શ્રેષ્ઠ સાહિત્યકારોની તસ્વીરોના સંપૂર્ણ

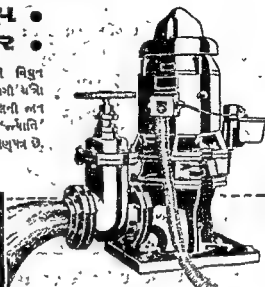
[૧૫" x ૧૦" સાઈઝ]

રૂ. ૧૫-૦૦

ઔદ્યોગિક પ્રગતિનાં પ્રતીક...

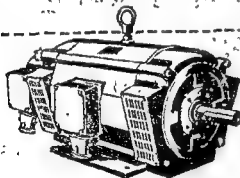
પંપ • 'વિદ્યુત મોટર' •

ઔદ્યોગિક વપરાશનાં ક્ષેત્રોમાં પંપ અને વિદ્યુત મોટરનું સ્થાન કોથી મોખરે છે. આ અત્યંત વપરાશી 'કચેરી' માટે 'ન્યોતિ' પ્રાઇવેટ, આગ્રાદ, રાખવાથી માલની જાન વિશે ચોક્કસાઇ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. 'ન્યોતિ' નામજર માલની ઊંચી ભૂલગુ પ્રમાણપત્ર છે.

ન્યોતિ પંપ

સર્વ પ્રકારની જરૂરિયાતો માટે :
- મોરહેલ દરબાઈન પંપ, નોન ડ્રોગ,
દોરીગ્રાઉન્ડ, સ્પ્રીંગ-ડેસીગ અને 'યુનિમિલર'
સેન્ટ્રીફ્યુગલ પંપ.

ન્યોતિ વિદ્યુત મોટર

૧૦૦ હોર્સ-પાવર સુધીની સ્ક્રીનલ ડેન
અને સ્લીપરીંગ મોટર...

Quality is our creed.

એજન્ટ -

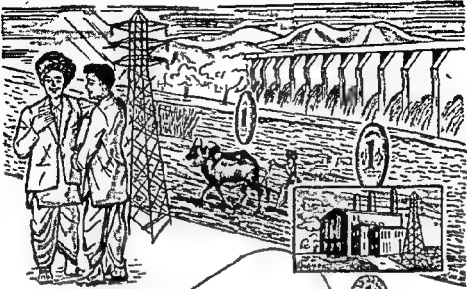
વડોદરા અને સુરત જિલ્લા માટે

મેસર્સ મહેન્દ્રકુમાર એન્ડ કો.

જ્યોતિ લિમિટેડ

વડોદરા-૩.

લહેરીપુરા ન્યુ પેલ : વડોદરા

**નાની બચતમાં
તમારાં નાણાં રોકવાં
એટલે
રાષ્ટ્રને મજા કરવી અને
સુરક્ષિત ભાવિને માટે બેચવાઈ કરવી**

નાની બચતની યોજના સરખામ દરેક ભણિતને હોદ્દા હાલ
અને ભવિષ્ય દરમિયાન તેનાર કરવામાં આવી છે. આ
યોજનામાં નાણાં ફોનમાં દરેક ભણિત યોજનાને રોકવા
ફેવર સાંકડાની સીક્યુરિટીમાં જ ફોનની તથી પરથી તમને
આવડતા પાનડામાં વિદ્યુતીકાર વજુ અને છે, આરબની
મધ્યમી આવાર ફેવર મુશ્કેલી ભણિતને ફોન તથી વજુ
આ કામમાં ફોનની મહેનત તેમ જ ભણતરના રાખે
આવડત આપણી આપણા ફોન રહેશે છે.
તરબારીના નિર્માણના આ વહાલ કામમાં આપણે
વનસ્ત્રી ને આપણા ભાવને મજા કરવાને અને મોટાને
પિત્ર નથી રહેશે ભણિત.

આ યોજનામાં નોંધેલા મહેનતો હાલ ના
ફોન કાર્ય કે (૧) પાપ દરિયા બંધ
રેલ્વે મિલ મુલકોમાં ૧૨ વર્ષના સમય
ફોનના વજુ સર્વિસેસ પાડીને, (૨)
૧.૫૦૦ અને તેથી મિલ મુલકોમાં ૧૦ વર્ષની
રેલ્વે સેવિસ સર્વિસેસ પાડીને, (૩) પાલ
મોડિસના વજુ પાડી મિલિત, અથવા/અને
(૪) ૧૧ વર્ષની મેમ્બરશીપ પાડીને.

વિશેષ નોંધણી વડે નાણાં ને પાલ મોડિસમાં, આ વાવડ કામના નિહાળા અવજ કરાવવાને કે આપણ
વિવરણની તરિકા નાણાં કોમિટીને ફોન વજુ મુલકોમાં મળે અથવા નહીં.

ના	ની	બ	ચ	ત	ચો	જ	ના	માં	ના	ણાં	રો	કો
મું	બ	ધ	સ	ર	કા	ર	ના	પ્ર	કા	શ	ન	આ
તા	ત	ર	કે	શી	પ્ર	કા	શિ	ત				

[ચિત્ર : ખમ્મી]

નવજીવન

નવીન કાલ

નવીન જાત

નવતર ક્રોડર કાપડ

પોપલીન, સાડી,

મલમલ, ધોતી,

વાયલ, દોરિયા,

લાંગકલોથ

ટવીલ-ખમ્મીસનું

કાપડ

નવજીવન મિલ્સ લિ.,

કલોલ

[ઉત્તર ગુજરાત]

વિશ્વ

માનવીય ગૌરવની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા અંખતું માસિક

૧૭

સંપાદન : ભોળીલાલ માંધી

૧૯૫૯
મે

સંચાલન :
ચેતન પ્રકાશન ગૃહ લિમિટેડ
રામજી મંદિરની ધોળ : વડોદરા

ભોભા કેન્યાતા (સ્વાધીનતાનો અવાજ)
ચીન-તિબેટ-ભારત સમસ્યા (મુખ્ય લેખ)
કવિતા (પારતરવાક, સંકેત મોકાશી, લામચંકર, વિપિન
પરીખ, જતીન્ આચાર્ય, જીખ, રાજેન્દ્ર
મહંત, અનિલ)
સંસ્કૃત લેસન મટો (દમ બેચેન હે)
સંરોજ પાઠકની ધર્મક્રિસા (આશળી ચીખાનું પુણ્ય
સ્વાધીનતા પટ્ટી ૧-૨ દિશિખિંકુ (ભારત નવપ્રકાશ
વિશ્વવિદ્યાલય) અરમ લક્ષ્ય (સિદ્ધાન્ત)
દિલ્લીની હોળી (લેસાંસરવાં ર. મ. રા.)
પુસિયો (મટીની પાતા)
ક. આરિસ-કાળી ગુલામીનું કાંચન (દેશ વિરોધ
પ્રવૃત્તિ ને પડઘા (લાખતી પાજનાઃ સરકારી ઉનામે
વરેરે
એસિરિયન કલા (ગિલાલોનો આસ્વાદ)
સમીક્ષા (અંચસમીક્ષા)
વાર્ષિક રૂ. ૯-૦૦ છૂટક ૦-૬૨ ન. પૈસા (૧૦ આના)
[પરદેસ-સાલિગ ૧૫]

લખાજમ ભરવાનાં સ્થળ

આર. આર. શેઠની કું, પ્રિન્સેસ ટ્રીટ : મુંબઈ-૨
 એમ. આર. શેઠની કું, પ્રિન્સેસ ટ્રીટ : મુંબઈ-૨
 એમ. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કું, પ્રિન્સેસ ટ્રીટ : મુંબઈ-૨
 એમ. એમ. હક્કરની કું, પ્રિન્સેસ ટ્રીટ : મુંબઈ-૨
 પુસ્તકાલય સાહાયક સાહકારી મંડળી લિ., ટાવર ગેડ : વડોદરા
 વિજય સ્ટોર્સ, સ્ટેશન રોડ : આણંદ
 ગૂજરિ અંધરેલ કાર્યાલય, ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ
 વિજય સ્ટોર્સ, ૬૨ કલ્યાણ સુવન, રિલીફ રોડ : અમદાવાદ
 લોકમિલાપ કાર્યાલય, પો. બો. ૨૩ : ભાવનગર
 મંદકાર સાહિત્ય મંદિર, પો. બો. નં. ૨૪ : ભાવનગર
 એલ. કે. મેઘાણી, ૧૪, અમરતલા સ્ટ્રીટ : કલકત્તા-૧
 પ્રાણ દ્રેટિઆદર, પો. બો. ૨૬૬, નાકરોળી (ઈ. આંધ્રિકા)

છૂટક મળવાનાં સ્થળ

ગાંધી ન્યુઝપેપર સરનીસ, ટીનપાલા બિલ્ડિંગ, ત્રિભુવન ગેડ :
 મુંબઈ

વડોદરા

એ. જી. વોરા એન્ડ કું, ટાવર પાસે : વડોદરા

૧૯૫૯ : એ

લખાજમના દર

માર્ચ ૩૧. ૭-૮૦

[૫૧૬૨ ૧૫ શિ.]

છૂટક નકલ ૧૨ પેમા

૧૫ ૧૯૫૮ની પૂરી
 બાધેરી કામલ ૩૧. ૮
 કલોથ રેફરિન ૩૧. ૮

વિશ્વમાનવ

[માસિક]

બાહેરખબરના દર

૫૬ ૧૯૫૮ ૩૧. ૮

૫૬ ૧૯૫૮ ૩૧. ૮

૫૬ ૧૯૫૮ (૧૨મા) ૩૧ ૧૨૫
 સાદુ આખુ પાનું ૩૧. ૧૦
 સાદુ અડધું પાનું ૩૧. ૩૫

સ્વાધીનતાનો અવાજ

જોમે કેન્સાતા આફ્રિકન પ્રજાતાલાદીલા નેતા છે. ૧૯૫૩-ની સાલથી બ્રિટિશ સત્તાએ એમને જેલમાં પૂર્ણ હતા-ને શાહી અદાલતમાં એમના પર 'રીતસર' આરોપ મૂકી, 'સાબિત' કરીને એમને યુનેયોર ઠેરવી, સાત વર્ષની કેદની સજા ફરમાવી હતી.

આફ્રિકન પ્રજાના આ નેતાને લોકિટાઉન્ટ નામના એક વેરાન પ્રદેશમાં કેદ રાખવામાં આવેલ.

‘ખેર...જોમે કેન્સાતાની સાત વરસની મુલ પૂરી થતાં થતાં તો બ્રિટિશ સરકારે તોળેલા ન્યાયનું કાણું ગંધાઈ ઊઠ્યું—

જે માણસ તાજાં સાક્ષી બનેલા નેની લુયાનીના આધારે જોમે ન્યાતાને માથે આ સાત વર્ષની કેદ લાગેલી—તે માણસે જ, જ્યાં નવેચર શક્તિ, કમિયનર એક જોરસને ફોલો કરવાનાર એક હિંદી વડીલ સામે બઈ એફિરિવિટ લખાવી કે,—

‘જોમે કેન્સાતા તથા બીજા પાંચ જણાના કેસમાં જે જે લુયાની લખાવી હતી, તે તફત જોટી હતી. આ ઉપરાંત વાઢીને પછેથી ઊભા કરવામાં આવેલા બીજા પશુ અનેક સાક્ષીઓ પાસેથી આ કેસ અંગે જોટી લુયાનીઓ ઠંઠાવવામાં આવી

છે—ને એ વિષે હું બહુકાર છું-તાજના એક વખતના આ સાક્ષી-જે નામ રાહિસન મયારિયા. આ સાહેબ પોતે એક નાનકડા દુકાનદાર છે. પોતાની વાતનો પુરાવો રજુ કરતાં એમણે, ‘નેરેખી’ ખાતેના ‘એટર્ની’ જનરલની કચેરીએથી, પોતાને નામે મોકલાયેલ એક છાપો પત્રમાંના મુદ્દાઓ દર્શાવી પોતાને આ અંગે કોની કોની સાલયો-આપવામાં આવેલ, તે પશુ બહાર કહ્યું હતું—

(અ) મુનાઈડેડ કિંગ્ડમ પહોંચ્યા માટેનું વિમાની કાડું.

(બ) સ્થાનિક સરકારી વહીવટના શિક્ષણમાં એ વર્ષનો અભ્યાસ-ક્રમ પૂરો કરાવેલો ખતો.

(ક) ઉપરાંત, આ બધા કામ દરમિયાન, જે અવનિવૃત્તિ અર્થે આપવાની બાંહેધરી

પળી—

—તાજના સાક્ષી બનવાને કારણે

જ જે એ શપ્થસ્તુ ખૂન થઈ બચ, જેનો કેપ્ટન સરકારે એનાની કુટુંબના લગભગ બધાં, તેમ જ એના દીકરા દીકરીઓનાં લગભગની જવાબદારી પોતાને માથે ઉઠાવી લેવાની ખાત્રી આપી હતી.

—પશુ જો એ શપ્થસ્તુ ખૂનનું એ ખમ્બેટાની બેઈ, જે બેઈડેડ કિંગ્ડમને જે જાતે પોતાનો અભ્યાસક્રમ પૂરા કરી, હેમખેમ પાછો આવે, તો કેન્સાની સરકારે એને કાપથી એવા સરકારી દોહાની બેઈ પરવાની તૈયારી બતાવી

આ આજુ કાવતરું એના મુખ્ય શાંખરિતે જ પ્રગટ કરી દીધું. આથી બ્રિટન ને આફ્રિકાની પ્રજામાં ને રાજકર્તાવર્ગમાં સુધાં જળરી ચકચાર ઝંખવેલી.

‘જેધારણીય માર્ગે ચૂંટાઈને, આફ્રિકન પ્રજાનાં પ્રતિનિધિ તરીકે ત્યાંની ધારાસભામાં બેસનાર શ્રી ગ્લેબાએ બ્રિટનના સંસ્થાન ‘મંત્રી સુધી આ એફિરિવિટની નકલો પહોંચતી કરેલી.

બ્રિટનની પાર્લિમેન્ટમાં મજૂર-પક્ષના સભ્યોએ પશુ આ બાબત બહાર ન્યાયપત્ર નીમવાની માગણી કરી, ખૂબ જોડાપોઠ લગાડેલી.

પશુ આવી બધી વાતો સાંભળી સાંભળીને રીઠી થઈ અંધેલ કેન્સાની સરકારે નફરદાઈથી કહી દીધેલું—

‘અમે બધી તપાસ કરી ચૂક્યા છીએ. બહાર ન્યાયપત્રની કશી જરૂર નથી.’

આમ છતાં, સત્ય હેતુ તે તો ઊપરે ચઢીને, પોકાર પાડીને આખરે છડું થયું જ. પશુ હવે આ સાચો વાત પ્રગટ કરવા માટે, એની સામે

બ્રિટિશ સરકારને સાબુએ લીપડો રાહિસન મયારિયાએ આપેલી કોર્ટમાં જોડા સોજા કેમ ખાધા? એ ચુના બદલ મયારિયાની ધરપકડ કરી, તેનો ખાતેના એટર્ની જનરલે એની સામે અદાલતમાં કિમિનસ કેસ

કથરોટ કૂંડાને હસે કે, “કેવું તું છીછરું !” એવો જ આ ન્યાય નેડ તાજનો પણ મૂકી દીધો, એટલે હવે કેન્યાની સરકારે મચ્ચારિયાને ગુનેગાર ઠરાવવાની ખેતવીમાં પડવું પડ્યું. પણ બ્રિટિશ શાહીવાદીઓને પડકારે એવી હકીકત તો એ જ હતી કે, ડી. એન. પ્રિટ, જેઓ બ્રિટનના અતિ પ્રખ્યાત કાયદાશાસ્ત્રી છે, તેમણે મચ્ચારિયાને પક્ષે રહી કેસ લડવાની જવાબદારી પોતાને આપે સર્પ દીધી.

● આખી આફ્રિકન પ્રજાએ મચ્ચારિયાના જવાબમાં લડાતા આ કેસને પ્રજા સમક્ષના જવાબનો કેસ જનાવી છઈ, એને માટે જરૂરી નાણાં ઉધરણવા માંડ્યાં ને કેસમાં એક અગ્રણ્ય, ખાસ પ્રખ્યાત આદોલ્ફ હિત્લર થઈ ગયું.

એમો કેન્યાતાને રાહસ્ય મચ્ચારિયાના કેસ વખતે કોર્ટમાં સાક્ષીના પોઝરામાં ખડા કરવામાં આવતા, તે વખતે હજારોની સંખ્યામાં કોર્ટની બહાર ટાળે વળતા

આફ્રિકનો પોતાના નેતાનો નિર્ણય કરતાં.

એ વાત જતાવી આપે છે કે, આઠગ્રાહી હમન છતાં આફ્રિકન પ્રજાના આત્માને કચડી નાખવાની બ્રિટિશ શાહીવાદીઓની મુશ્કેલી નથી.

તા. ૬.—બ્રિટિશ કેદની અક્ષીનું સાત વર્ષનું થક પૂરું કરી, એમો કેન્યાતા એપ્રિલના પહેલા અઠવાડિયામાં જ છૂટી ગયાના સમાચાર મળે છે.

ગુજરાતી-હિંદી-અંગ્રેજી

પુસ્તકો, ચિત્રસંદેશ, સંદર્ભગ્રંથો

બાળકો-કિશોરો-ઝોડો માટેની સરળ પુસ્તકોઓથી માંડી વિવિધ વિષયોના માંડિતો-અકયાસ ગ્રંથો અને લલિત સાહિત્ય માટે લખેલો

(સંસ્થા-શાળાઓ-સાપ્તહેરીઓને, તથા ‘વિશ્વમાનવ’ના

આહ્વાને ખાસ કમિશન)

[વિશ્વમાનવમાં ૭૫૫૦ પુસ્તક-ચાલીઓ તરફ લક્ષ આપ્યો]

—ભોગીલાલ ગાંધી

તિબેટનો મામલો થાયે થઈ રહ્યો છે, કે વિરંવા પૂર્વેનો ધૂષણ છે— આ થઈએ કહેવું મુશ્કેલ છે.

તિબેટના ધાર્મિક અને રાજકીય અધિષ્ઠાતા, દલાઈ લામા જનના જોખમે ભાગી નીકળી દેખાએ ભારત આવી ગયા છે, અને પંડિત નહેરુની એમની સાથેની એક મુલાકાત (તા. ૨૪-૪-૫૬) પણ થઈ ચૂકી છે.

પંડિત નહેરુની નીતિ સ્પષ્ટ છે : સીધી હાથગીરી કર્યા વિના પોતાની લામચમ અને સમમનતાને જોડે તિબેટ-ચીનનું પુનર્મિલન કરાવી આપવું.

આની પાછળ પંડિત નહેરુની વેધક દૂરગામી સ્વસ્થ દૃષ્ટિનું દર્શન થાય છે. તેમણે પોતે, આ મામલો અંગે, ત્રણ દેવડો ૨૫૬ કર્યા છે.

૧. તિબેટ ઉપરનું ચીનનું ફોલોડીય સાર્વભૌમત્વ સ્વીકારી પછીય તિબેટની આંતરિક સ્વાયત્તતા અખંડ રહે.

૨. ચીન સાથેના ભારતના મૈત્રીસંબંધો પશ્ચીમીલા સિદ્ધાન્તોના આધાર પર અનુદ રહે.

૩. ભારતની સરહદો બંધી રીતે સુરક્ષિત રહે, અને ભારત પોતે 'દેવદ-વેવ'નું સ્થાનક

થા સાધવ ન જ અને.

પંડિત નહેરુની આ નીતિ સમગ્ર ભારે વાગ્દાન ખડા થયો છે.

એક જાણું—

* કેમ જાણે તિબેટ તદ્દન 'સ્વતંત્ર' રાષ્ટ્ર હોય, અને 'પરદેશી' ચીનનું તેના ઉપર આક્રમક ધમ્મ હોય, એવા પ્રકારના બિનજોતિહાસિક, બિન-વાસ્તવિક વલ્લુના આધારે ભડકા પેદાશના પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે.

તે બીજી જાણું—

* કેમ જાણે તિબેટનો મામલો ચીનનો ધરેલુ મામલો હોય, કેમ જાણે એની આંતરિક સ્વાયત્તતાને કોઈ મહત્વનો અર્થ ન હોય, કેમ જાણે ચીન પોતાના સાર્વભૌમત્વના જોડે તિબેટ સાથે ગમે તે પ્રકારે વર્તવાનો, પરવાનો ધરાવતું હોય, એવું વલ્લુ અટક થઈ રહ્યું છે.

આખી સમસ્યા સમજવા ક્યારે, આપણે આટલા મુદ્દા વિચારવા રહે છે :

* તિબેટ ઉપરના ચીનના સાર્વ-ભૌમત્વનો ઇતિહાસ અને તેનું સ્વરૂપ.

* તિબેટની આંતરિક સ્વાયત્તતાનું સ્વરૂપ.

* તિબેટના પાંડ પાછળનાં કારણો અને તેનું સ્વરૂપ.

* ભારત-ચીન-તિબેટના સંબંધો અને સમસ્યા.

લામા-સત્તાનો આરંભ ઈ. સ. ૧૨૭૦ થી થયો હતો — જ્યારે કુખલાખાને તિબેટી લામાઓને આંતરિક સંવોપરિતા બંધી હતી.

દલાઈ લામાનું બૌદ્ધ સામ્રાજ્ય

તિબેટ : ૫,૮૦,૦૦૦ ચો. માઈલ :

દલાઈ લામાનું ધાર્મિક સામ્રાજ્ય

૧૦થી ૧૫ લાખ તિબેટી પ્રજા; ઉપરાંત ભૂતાન, સિક્કિમ, કાશ્મિર તથા ચીનના શિકાંગ, સિન્કિયાન્ગ, અને મોંગોલિયા પ્રદેશના લાખો પ્રજાઓનો આશરે ૪૦ લાખ (દલાઈ લામા તથા પંચમ લામાના અનુયાયીઓ)

લામાના મઠો

* અનાજના મોટા બંદારો

* જ્ઞાન-ઉપાસનાનાં સ્થાનકો

* શક્તિ કેન્દ્રો

* જમીન, ઘેર અને બીજાં

ગોપલ કેન્દ્રો

તિમેટ-ચીન સંબંધનો ઇતિહાસ

ઈ. પૂર્વે ૩૭૭ સદીથી ચીન અને તિમેટ વચ્ચે પરસ્પર સંબંધો હોવાની ઇતિહાસમાં મોંઘ મળે છે. પરંતુ ૭ થી ૧૩મી સદીમાં તાનગ અને સુન્ન રાજ્યવંશ દરમ્યાન તો તિમેટીઆ એટલા બધા શક્તિશાળી બન્યા હતા કે તેમણે ચીન ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું. એ વખતે તિમેટનું સામાન્ય ઉત્તરે ચીનના કાનસુ-ચેનસી પ્રદેશથી આડી દશિએ ભારત સુધી અને પૂર્વે ચીનનાં શિકાન્ગ-ઝેસુઆન પ્રદેશ સુધી વિસ્તરેલું હતું.

આ પછી તેમના પતનના દિવસો આવ્યા.

બાદ, ચીની મોંગોલ હુમલાન, રાજ્યવંશ (૧૬૬૭ સુધી) દરમ્યાન, આ રાજ્યવંશ, સામાન્યમાં હોર્ધ, તિમેટ સારી સ્વતંત્રતા મેળવી.

૧૬૫૩માં મંચુ રાજ્યવંશની ચીન ઉપર સર્વોપરિતા સ્થપાતાં તેના નીમેલા મનરની સત્તા નીચે તિમેટ આવ્યું. પરંતુ, ૧૭૧૯માં દહાર્ધ, સામાન્યે મન્યુ શહેનચાહ આમે બૃહ પૌકારતાં તિમેટને દબાવવા માટે ૨૦૦૦ નું ફૅન્ગ મોકલ્યું પડ્યું.

૧૭૨૬માં આંતરિક વિખાંડે શમાવવા શહેનચાહ સુન્ન મેંગે ચોતાના ઝેકે ઝેમસદારને તિમેટ મોકલ્યો હતો.

પરંતુ, આ પછી ૧૭૬૨ સુધી ચીન-તિમેટ વચ્ચે સતત (૧૭૧૯-૨૦, ૧૭૨૩, ૧૭૨૮, ૧૭૩૦, ૧૭૩૫, ૧૭૭૬, ૧૭૭૮, ૧૭૮૧) યુદ્ધો આદ્યાં જ કર્યાં.

૧૭૬૨ થી ૧૮૬૪ દરમ્યાન ચીની વાર્ષિકરણનું કાણું તિમેટમાં રહ્યું, અને દહાર્ધ સામા સાથે સલાહ સમર્થનો સંબંધ રહ્યો. અસખત, વહીવટી જગ્યાઓની નિમણૂકનો અધિકાર ચીની શાહી સત્તા પાસે જ હતો. આ બધા સમય દરમ્યાન, દહાર્ધ-સામાને દૂર કરવાને બદલે, તેનું ધાર્મિક મહત્ત્વ અસાધારણ હોઈ; તેને કાળૂમાં રાખવાનો પ્રયાસ થતો રહ્યો હતો. તે એટલે સુધી કે, ચીનની રજા વિના દહાર્ધ સામાનો વારસ નહીં ધર-ચકતો નહિ.

છેલ્લી સદી દરમ્યાન ચીનની કમ્બોરી વક્તી ઈર્ષ તેમ તેમ ટિમેટ ઉપરનો કાળૂ કમ્બોરી થતો ગયો. ચીને શિકાન્ગ ઉપરનો સંપૂર્ણ કાળૂ સર્ધી લીધી, તે પહેલાં તે પ્રદેશ બંગા સરદારના હાથમાં હતો. તો વળી, દહાર્ધની સરકારે ચોતાની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મેળવવા ૧૮૬૪, ૧૯૦૫, ૧૯૦૬, ૧૯૦૮,

ચીનની કમ્બોરી અને બ્રિટિશ ઘાલમેલ

આ વસોમાં ભારતમાંની બ્રિટિશ સરકારનો રસ તિમેટની બાળતમાં વધી રહ્યો હતો.

વળી ૧૮૭૧માં રશિયન કનલ પ્રેજેક્ટના પૂર્વ સરકારે થી 'ખામ' પ્રદેશ દ્વારા તિમેટમાં ઘાલમ થયો હતો. અને બ્રિટિશ સરકારે રશિયાનો ભારત ઉપર હલેલો ધમ્મની બીતિ બચત કરી હતી.

બાદ, ૧૮૮૧માં ચીન-બ્રિટનના ભૂતાન અંગેના કરારમાં (કલમ ૬૬) બ્રિટિશ-હિંદ અને તિમેટ વચ્ચે સીધો સંપર્ક રાખવા અંગેના ઉલ્લેખ બેંચા મળે છે.

૧૯૦૬માં મોર્ડે કનલના અમલ નીચે, બ્રિટને થકલસંગડને હિંદી સેના સાથે તિમેટ પર મોકલ્યો. અને 'દહાર્ધ કન્વેન્શન' ઉપર સહીઓ ધર્યાં. ચીનનું સાર્વભૌમત્વ વૃહત્ હિંદી ત્યારે બ્રિટને આ હાવ નાખ્યો હતો.

આ કરાર (કલમ ૯) મુજબ-તિમેટી સરકાર બ્રિટનને પૂછવા વગર કોઈ પણ પરદેશી સત્તાને કોઈ પણ પ્રકારની છૂટછાટ ન આપે, અને પરદેશ સાથેના સંબંધોની બાળતમાં બ્રિટિશનો કાળૂ રહે.

આમ, બ્રિટને તિમેટની સરહદોને 'સીલ' કરી દીધી. બ્રિટનની આ નીતિનું પારંપુર્ય એ આવ્યું કે તિમેટી પ્રભુ વર્ષો લગી દુનિયાથી અને ખાસ કરીને ચીનથી સાવ કપાઈ ગઈ.

પરિણામે, તિમેટ પુરાણકોલીન પછાત હાલતમાં જ પડી રહ્યું.

પરંતુ આ પછી તરત જ, ૧૯૦૬માં ચીનના દબાવ્યને વચ ધર્યાં બ્રિટને ચીન સાથે કરાર કર્યાં (પેકિંગ કન્વેન્શન) અને ચીનનું 'તિમેટ ઉપરનું' સાર્વભૌમત્વ વળી પાછું અપાવ્યું.

૧૯૦૭માં 'ઝેન્સી-રશિયન કરાર' થયા, તેમાંય તિમેટ ઉપરના ચીની સાર્વભૌમત્વનો સ્વીકાર હતો. ચીન દ્વારા જ તિમેટ સાથે રમજદારી સંબંધો રાખવાની ઝેમ બાહેધરી હતી.

૧૯૧૧માં મંચુ રાજ્યવંશી સત્તાનો ચીનમાં અંત આવ્યો. ૧૯૧૧ થી ૧૯૪૯ દરમ્યાન ચીનમાં આંતર વિખલાદ ચાલુ રહ્યો. આ દરમ્યાન વળી બ્રિટનની નીતિ

તિમેટને અસાધ્ય અને પછાત રાખવાની રહી ખીજી જાણ, આ જાણ દરમ્યાન તિમેટ બહારની સીધી કબજ અને હલ્લાઓથી બચી પણ જાયું.

વિલિખ એક ન્યુએલ કહે ॥ તેમ— ‘છેલ્લાં ૫૦ વર્ષની, ચીનની મુશીબતનાં વર્ષો દરમ્યાનની, આ રક્તઝ્રતને શાહીવાદી કાયાદાસઓદારા—વિશેષ કરીને બ્રિટન દ્વારા ઉત્તરવામાં આવેલ છે.’

૧૯૧૨માં સુનયાટ સેને આખા ચીનની એકતા સાધવા પ્રયાસ કર્યો હતો, તેમાં તિમેટનો સમાવેશ હતો. ૧૯૪૪માં તો ‘ચીની મિશન’ વળી તિમેટમાં થાણું નાંખી ચૂક્યું હતું—૧૯૪૯માં તેને ધોલી કાઢવામાં આવ્યું ત્યાં લગી.

સૈકાંઓ લગીની આવી અસ્થિરતાની પરિસ્થિતિનો ઉપર અંત આવ્યો—કમ્યુનિસ્ટ નેતાત નીચે ફરી પાછી ચીનની એકતા સ્થપાઈ અને ચીની સેનાએ વળી તિમેટમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે!

[૨]

કમ્યુનિસ્ટ ચીન અને તિમેટ

૧૯૪૯થી ચીન પર કમ્યુનિસ્ટોની રાજ્યસત્તાનો કુલ આરંભાવો. એ જ વર્ષના નવેમ્બરમાં ૧૨ વર્ષના પંચમ લાલાએ ચીની સરકારને પોતાના વતનને ‘મુક્ત કરવાની’ અપીલ કરી!

ત્યાર બાદ, ૧૯૫૦ ફેબ્રુઆરીને દિવસે, ૧૫ વર્ષના દલાઈ લામાએ ચીન સાથે ‘વાટાઘાટો’ કરવાનો પોતાનો પ્રયત્ન બહેર કર્યો!

પરંતુ, વાટાઘાટો થાય તે પૂર્વે તો ૧૯૫૦ના ઓક્ટોબરમાં ચીની દીલે તિમેટમાં પ્રવેશ કરી દીધો હતો.

આની સામે દલાઈ લામાએ સંયુક્ત રાષ્ટ્રને અપીલ કરી હતી. પણ ચીનના તિમેટ ઉપરના સાર્વભૌમિક આગ્રહ કોઈપણ કંઈ વળે એજ ન હતું.

૧૯૫૦ના મેમાં, પેકિંગ ખાતે ચીની-તિમેટી કચરો થવા. તે મુજબ ‘તિમેટ ચીનનું ‘ઓટોનોમસ’ રાજ્ય બન્યું’. તિમેટની રચાતિક સરકારના વડા તરીકે દલાઈ લામા રહ્યા. અને કારભાર માટે દલાઈ લામાના પ્રમુખપદે ‘પ્રેપરેટરી કમિટી’ નીમનામાં આવી, જેમાં પંચમ લામા ઉપપ્રમુખ બન્યા.

પરંતુ, પરંપરા સાથેનો સંબંધ તથા રક્ષા—એ જાણતો

ચીની અધિકાર નીચે રહી.

વાસ્તવમાં, ચીની કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની તિમેટ કમિટીના મંત્રી જનરલ ચિયાન્ગ કુઓ હુઆ તથા પ્રેપરેટરી કમિટીના મુખ્ય મંત્રી કાલુન ન્યાળાઉ ન્યાવાન્ગ ગિન્મેને હસ્તક મુખ્ય સત્તા જઈ પડી હતી.

તિમેટની પછાત દશા

૧૯૫૦ના ઓક્ટોબરમાં ચીની લશ્કરે તિમેટમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે, ૧૬મા દલાઈ લામાના ખાસ વિધાસુ તિમેટી વડાપ્રધાન ત્યારેજ સાથેએ એક ખાનગી પત્રમાં સાક સાર લખ્યું હતું કે—

‘ચીનાઓએ અમારા પ્રદેશનો કબજો લીધો ॥ એ દુર્ભાગ્યની વાત છે. પરંતુ, એક રીતે એ ઠીક જ થયું છે. અમે અમારી જાતે ને સુધારા કરવા નિષ્ફળ મથા બીએ એ સુધારા તેઓ અમારી ઉપર લાદ્યો—ઉપર તે, ઉત્તર સહાને માટે પગલ રહી ના રાકે. એણે મલકાઈ જ રહ્યું...’

ત્યારેજ સાથેની વાત એક રીતે સાચી હતી.

૧૯૪૯માં કમ્યુનિસ્ટોએ ચીનમાં સત્તા હસ્તગત કરી ત્યારે તિમેટ પુરાણુપુણી ધાર્મિક-સામંતશાહી દશામાં જ હતું.

* તિમેટની કે જમીન ચંદાધિપતિ મહંતોને હસ્તક પડી હતી.

* લખકર અર્ધ-મુલામ સહ-અધાઉપર જ ના મહંતશાહી અને જમીનદારશાહી બનેલી હતી.

* અવારનવાર તિમેટવાસીઓ તાસી જીદીને શૌચક સામે જાડ જમતતા હતા.

* તો વળી, કેટલીકવાર મહંતો સુંધાં ચીની પ્રતિનિધિ-ના વલીચટ સામે જાડ પ્રેરતા હતા.

પરંતુ, ધાર્મિક સામંતશાહી જાતે સુધારા કરીને પ્રજાને સુખ આપાદી આપી શકે એવી સ્થિતિ જ ન હતી; પછાત તિમેટ ઉપર સુધારા લાદવાની ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ કમ્યુનિસ્ટ ચીનને માથે આવી પડી હતી!

‘સુધારા’ની ડાઠ

અને સુધારાની દિશામાં તેમણે ડાઠ દીધી.

* વેકની લખકર પ્રધાને બંધ કરી. અને મજૂરીના બદલામાં ચેકક નાણાંની પ્રમા લખલ કરી.

* વેપારીઓ (ભારતી અને તેપાલી સહિત) જીન ખરીદતી વેળા અત્યંત નીચા ભાવે નક્કો કરતા હતા તેવું રહ્યું નહિ. (૧૯૫૨માં મથુના ભાવ રૂ. ૩૦ હતા; તે રૂ. ૧૩૦ થી ૧૫૦ થયા.)

તે જ રીતે વિદેશી વેપારીઓ મનરની જિંચા ભાવે ઓછાવરતું વેચતા બંધ થયા. ચીની સરકારે ભાવો બાંધી આપ્યા અને મોટરરસ્તા બાંધી બજાર ખુલ્લું કરી આપ્યું.

* ખેતીમાં અને ઘેટાંઉછેરના વ્યવસાયમાં સુધારો થયો.

* જમીનદારોનો નાસ હવે પહેલાં જોવા રહ્યો નહિ.

* બેઠારીતું પ્રમાણ ધણું ઘટ્યું.

આમ, ધીમે ધીમે સુધારા ચતા ગયા. પરંતુ તિબેટીઓની ચીની 'હાન' પ્રજા અંગેની ભીતિ ટળી નહિ. ચીન અને તિબેટ વચ્ચેનું 'અંતર' કાયમ રહ્યું જ.

૧૯૫૩માં ચીને નવો રસ્તો અખત્યાર કર્યો.

* બહુ મોટા પાયા પર શાળાઓ ખોલી. અને મહત્ત્વપૂર્ણ ભણતરને સ્થાને નવલ્યુટી શાળા આપવા માંડ્યું.

* તિબેટી બુધાનોને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે ચેકિંગ વિશ્વવિદ્યાલયોમાં મોકલવામાં આવ્યા.

* બેન્કો તરફથી મૂકાયાના ધવા લાગ્યું, સારું જી મળવા લાગ્યું.

* રસ્તા બાંધનારા, રસ્તા માપનારા, ખેતી નિષ્ણતો, ઘેટાં-ઉછેરના નિષ્ણતો, શુદ્ધિચોગના નિષ્ણતો, દાકતરો, નર્સો અને હાથણીની દુકાનીઓ ગમે ગમે ધૂમવા લાગી.

* ઉપરાંત, સંસ્કાર દુકાનીઓએ ફરી ચીન શત્રુનાટકો દ્વારા નવું વાતાવરણ ઘુંજતું કર્યું. ૧૯૫૪ના અરસામાં તિબેટના અનેક બુધાનો ચેકિંગ વિશ્વવિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરી, પાકા કમ્યુનિસ્ટ બની પાછા આવ્યા. એટલે તો ધરમાં જ સંઘર્ષના તત્ત્વો આપવા લાગ્યા.

હાલમાં લામાની ગેરહાજરી દરમ્યાન

૧૯૫૪માં ચીની પ્રજાસત્તાકી સ્થાપનાના પ્રસંગે ચીને દ્લાર્થ લામાને નેશનલ પિપલ્સ કોંગ્રેસમાં ચેકિંગ ખાતે હાજરી રહેવા જણાવ્યું. ત્યારે લેકોને કેરું લાગ્યો કે 'રંજેને' એની ગેરહાજરીના લાલ લાઈને 'સુધારાઓ' જોરથી ઠોકી બેસાડવામાં આવે ! ઉપરે કમ્યાની આનાકાની છતાં દ્લાર્થ લામા ત્યાં હાજરી આપવા ગયા.

દ્લાર્થ લામાની આ લાંબી ગેરહાજરી દરમ્યાન લશ્કર સામે પડતો લાગ્યો !

* સ્થાપિત દલિલો ઉપરની પકડ સખત થવા દ્વારા અમુક નેતાઓને 'પ્રત્યાધારીઓ', 'સાહીવાદના પિયુઓ' તરીકે નવાજવા માંડ્યા.

* આ પછી તો ડાર્થ ઉમરાવો, અમલદારો ચીની રમ સિવાય બનવા સારું પશુ બારતમાં જઈ ન શકે, એવા પ્રતિજ્ઞા મુકાયા.

* અગાઉ કાલિમપોંગ અને દાર્જિલિંગમાં કેટલાંક તિબેટવાસીનાં બાળકો અભ્યાસ કરતાં હતાં, તેમને ય મોકવામાં આવ્યાં.

* હાસામાંનાં તમામ મોટાં મકાનો કબ્જે કરવામાં આવ્યાં.

* ધર્મની ઉપર કડક ટીકા-પડાર (ગીતો અને એવા સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમોદ્વારા) થવા લાગ્યા.

આવી સખતાર્થ સામે અસતોષ ભૂગ્યો. કેટલાંક માથા-ફરેલ તિબેટવાસીઓએ 'મિમાન્ગ' (યુદ્ધ બંગાવન) ની રચના કરી, અને ચીનાઓના હાથમાંથી તિબેટની 'આઝાદી' પાછી મેળવવાની પ્રતિજ્ઞા કરી.

*

આમ પ્રદેશના બંડની વાત બહુતી છે.

આ પ્રદેશમાં ચીનાઓએ બહુ જ આકરા જમીનસુધારા લાગવ લેવા થયું અવસરો કર્યા. પરંતુ-ત્યાંના મોટા જ સીધા મોટા જમીનદારો હોઈને વિરોધ થયો. તેમની મિલકતો જપ્ત કરીને એમને દળાવવાની કોશિશ કરતાં, જગ્યાબમાં હથિયારબંધ બળવો ભૂગ્યો.

ચીનાઓએ તરત સમાધાન કરી લીધું : જમીનસુધારા મોકૂફ રાખ્યા. અને ત્યાંની સ્થાનિક વહીવટી સમિતિના અગ્રણીપરે એ જ ખંપાઓને મૂક્યા. આમાંનો એક તોપનિવાલ હજી હમણાં લગી ખામ-પ્રદેશની વહીવટી કમિટીએ 'ઝુબી' હવો; ઉપરાંત તિબેટની પ્રેપરેટરી કમિટીનો જન્મ લેવા હવો.

માઓનું વચ્ચન : ' સુધારા-સુદતવી '

હાલો સમય ચેકિંગ સહી, તિબેટ પાછા ફરેલા દ્લાર્થ લામાને એટલી ખાતરી થઈ મઈ હતી કે, ચીનની સાથે બાંધ-બીડીને કેઈ સારું પરિણામ આવવાનું નથી. ધરના પ્રત્યાધારી ખંપા મહાધિપતિ જમીનદારો તથા યુદ્ધ બંડખોર મિમાચોની પ્રજાતિથી ઊલટી તેમની ચિંતા વધી હતી. તેમની ખુલ્લી ટીકા કરી, તેમને શબ્દોનો આર્મ છોડી, સાંતિપૂર્વકનો

વાટાઘાટ-સમાધાનનો આગે ચીંધો.

ખીલ બાબુ. ચીની 'સંઘર્ષો'થી પણ સાવચેતીથી પંથક બંદરો માનતા હતા.

૧૯૫૭ના ફેબ્રુઆરીમાં આંગ્રેજો 'સો ક્લોઝ એક સાથે ભસે ખીલો'ની મથકર ઉદાર-નીતિનો પ્રારંભ કર્યો. અને તે ભાષ્યમાં (સુપ્રીમ સ્ટેટ કૌન્સિલ સમક્ષ) એમ પણ બંદરે કર્યું કે—

‘હલ તિબેટમાંની પરિસ્થિતિ પકવ નથી, માટે ત્યાં થોડાંકાલી મુખ્યત્વે બંદર ખાંડવામાં આવ્યા નથી. સેંદ્રીક પોપલ્સ મનનિયંત્ર અને રાષ્ટ્રાધિપતિશી સરકારે વચ્ચે જાહેરના કાર્ય થયા છે તે મુજબ પ્રસંગ આવતાં તિબેટની સામાજિક પરિસ્થિતિ મુખ્યત્વે રચનામાં રહે જ છે. પરંતુ આપણે અધીરા થઈ ન જોઈએ. આ કારણે શક્ય બનશે કે એમ જાણવામાં આવે’ જ કહી શકાય કે, બંદરે તિબેટની મોટા ભાગની બહુમતી પ્રજા, તથા તેમના અગ્રણી નેતાઓ, અવલોકાયેલ્ય માને છે અને જો શક્ય બનશે. ‘ખીલ પંથકપરથી ચીનના દરમ્યાન એટલે કે સન ૧૯૬૨ સુધી તે નહિ જ. પરંતુ ત્યાં બંદર, હલ પંથકપરથી ચીનના દરમ્યાન શક્ય બનશે કે તે તે તે તે સમજની પરિસ્થિતિ અનુસાર નહીં થઈ શકે.....’

‘વચનભંગની કિશામાં’

‘પરંતુ, ૧૯૫૭નો અંત આજનાં આજનાં તો, આંગ્રેજોની ‘ભસે સો ખીલો’ની ઉદાર નીતિ કયાં સમેટાઈ ગઈ.

અને દક્ષિણ તિબેટમાં તો પુરાણી ક્રાંતિ સમાજ-પદ્ધતિ ઉપર દબાણ આપણવાની શરૂઆત થઈ ગઈ.

નેશનાલિસ્ટ એફેસ કમિશનના ઉપપ્રમુખ વાંગ ફેન્ગના મતબાબા મુજબ—

૧૯૫૮થી તો ઉત્તર તિબેટ (ચિંગહાઈ) તથા પૂર્વ તિબેટ (ખામ)માં સેંકડો ભોયના મોટા માસિકવર્ગ સાથે સંઘર્ષ શરૂ થઈ ગયો; ત્યાંના મહાધિપતિ-લામાઓ થયે ભાગે આવા માસિકા દોષિતેમની સાથે શેષ વાળવામાં આવ્યો... તિબેટના ખીમ ભાગે ઉપર પણ આવી અસર થઈ, અને નીચેના ત્રણ સિક્કાનોતોને ભેરશોરથી પ્રચાર કરવામાં આવ્યો;—

—આર્થિક તંત્રમાંથી સામંતવાદી નાબૂદ કરવી.

—આર્થિક રિતો સાથે સંકળણેલા મોઠા, સામે લાગ કરવી.

—રાષ્ટ્રાધિપતિશી સમક્ષે લાગ કરવી.

વિષયનાન ૬ મે ૧૯૬૨]

સાથે સાથે, આ દરમ્યાન તિબેટની ધરતીમાં અદ્યતન ખનિજસંપત્તિ (તેલ, ઝેંસ, સોનાની ખાણો) હોવાની શોધ ચીને કરી લીધી હતી.

રાષ્ટ્રીય નિકાસ માટે, આ બધી શક્તિ-સંપત્તિનો ઉપયોગ કરવા ચીન અધીરું હતું. અને તિબેટને ચીન સાથે બેઝનારી રેલવે લાઈન બાંધવાની તેણે શરૂઆત કરી દીધી.

તિબેટના ‘મુધારા’ની પ્રવૃત્તિ કરી હવામાં વરતાવા લાગી. અને વળી ચાંત, પાણી ખનિજો છોડ્યાં.

મુખ્ય જમીન ચીનનાં વિરોધ કદમ

આ દરમ્યાન ચીને મુખ્ય જમીન પર તો, અસાધારણ ક્રાંતિકારી પરિસ્થિતિ સિદ્ધ કર્યાં હતાં—

* ૧૯૫૬-૫૭માં આખા ચીનમાં ઉત્પાદનક્ષેત્રે સહકારી મંડળોએ હારા ખાનગી મૂકી-માસિકોની નાબૂદી કરવામાં આવી હતી.

* ૧૯૫૮માં તો જનતાને તાલુકા કરી દેનાર ચીની-કમ્યુનો રૂપી વિરાટ કદમ માંડી દીધું હતું.

* તિબેટ સિવાયના ખીમ ‘આંતરિક સ્વાયત્તા’ બોજવા લાગુમતી ભતિના પ્રદેશોમાંય સારા એવા મુધારાઓ લાખસ કરી ચકાયા હતા.

એક તિબેટ જ બાકી હતું!

નવું નિમિત્ત અને ભડકો

ત્યાં વળી, એક નવું નિમિત્ત પણ લગ્યું:

૧૯૫૯ના એપ્રિલની ૧૭મીએ, પેકિંગ ખાતે ‘નેશનલ પ્રિપ્લસ કોંગ્રેસ’ મળવાની હતી; તેમાં હાજર થયા હાઈઈ સામાને આમંત્રણ હતું.

પ્રદ હાઈઈ લામા અને તેમના સાથીઓને આ તેજી નેખમકાગ લાગ્યું: ‘કદાચ, લામા હરી પાછા આવવા જ નહિ જાયે!’

પરિસ્થિતિ ગુસ્સાપેશી હતી. તિબેટમાંના ધર્મ અને રાજ્યના બે પ્રતિષ્ઠામાંથી પંથક લામાએ ચીની રાહ અપનાવી લીધો હતો. હાઈઈ લામાની એવી તૈયારી ન હતી. આમ છતાં, સીધી રીતે જાહેરીને, આક્રમણ કરીને હાઈઈ લામાની આર્થિક રાજકીય સત્તા તોડવાનું ચીની રાજ્ય સત્તાને માટે અખડું હતું. સહીઓથી ધર્મપંથની આસપાસ ઊભી થયેલી લામા-મમારત એ રીતે તેણી શકાય એમ ન હતી. અને ક્ષીમે ધીમે ક્રમી નાખવાની ચીની નીતિ પણ હવે તો તિબેટવાસીઓને મન લપસ જમાઈ ગઈ હતી. અને હાઈઈ

નોખેલ-ઈનામ

બોવાયલો—

વાડામહી' વન્ય પશુ સમો હું
શોધું જન્મે-આપત, પ્રકાશ, મુક્તિ,
પૂરે પડવાનો રત સંલગ્નાતો ?

—માર્ગ અશક્ય શોધવો.

સરો તીરે માઢ નિળિડ જગલ
ખીલા સમાં કે' ફર શ્વેશુ ડુધતાં
પ્રકાશનો માર્ગ—હવે જવું કયા ?
જવું રહેવું સરખું બધું મને !
શું મેં કયું દુષ્ટ, અકાચ' બધું ?
ખૂની બન્યો ફર ? હું આતતાખી ?
આ જૂમિની સુંદરતા બતાવતાં
સા'નુમૂર્તિમાં દુનિયા રહાવી મેં !
છતાં હવે તો નજદિક ભાળતો
હું અંત આ કુલ્લક જિંદગીનો
એવોય કો' કાળ જરૂર બાવશે
બદનામીને સત્ય સ્વયં નિવારશે.

મૂળ: બોરીસ પાસ્તરનાક અનુવાદક: વામુદેવ પંડ્યા

વ્યગ્રતા

દિન થયો રાત્રિ
અને રાત્રિ તો બહુ દિવસ...
આલ જોવું આલ પથ
કોણ બહુ ક્યાં દટાયું પૃથ્વીના કેવા ખૂલે ?
હું હસું—
પથ માત્ર એ કે' હાત્ય ના;
એની પૂઝળધાયે જવું ડોકાઈ રહનવું ફૂસકું !
હું રકું—
પથ ના તહીં એ તો રુદન ગાત્ર;
મનમહી' વ્યાપી રહ્યો ભાવ સ્થાપી ભય તલો—
(ક'પી રહ્યાં મમ ગાત્ર !)
ભલ્ય રહેવાને મને આપો ધરિત્રીનો ખૂલો
ને ન્યાળવાને વ્યોમનો એકાદ ખંડ;
આ આંખડી—
જેણે પીધી છે તેજની ધારા સિતારાઓ તણી :

એની ઉપર, એની શણી—

શેરીઓના હે દીવા !

કાળશો ના રહેજ પથ તમ હાંપડી !

(મૂળકવિ: શંકર આર. મોકારી અનુ: મુરેશ દલાલ)

કવિની 'હાશ'

કૂટપામ પર
ખીલ્યો છ કાંચનાર.
પુષ્પ પાંદડે રમે છ
પોષની મૃદુ બપોર.
તે સમે
મલિત કુદ પાંગળો
લીખારી આ
કરી શું હાથને જોયા
ધમિયા ફૂલ તોડી એક
પત્તથી રમાડતો
સરી ગયો !

સુબોધવું જ દરમ એ
(હીરાશીમા પર
ધીમે ધીમે ઝરે છ નીરધાર)
તેજને વિશે ભરી
હું 'હાશ' ફરી
ઉપાડું પાપ...

—લાલશંકર કાકર

હું

હું તમ વિનાની ગમાર
શ્યામ અબણી જગને મારત કે'ય: પુલ્લુ' હાર ?
એકલવાયું ઉરને લાગે
અમ્મજી પળ બપ,
સાંકડી ફેરી કગલું દેતાં
હેયે શું શું યાપ ?
કાંધ ઉપાડી ધૂમતીફરતી ભવનો અહંકાર.

—રામેન્દ્ર મહંદર

એવી કે વિરહની મારી આ સંધિકા
(પગલમાં ચૂકતી પ્રાતઃને) સાગી મેં !

જાતોન્દ્ર આત્યાધ

‘જાળપડ્યાં મેં ને કાંઈ ઇન્કબુ’, તેમાંથી કથાની દિતિ થઈ નહિ. એમ કહી શકાય કે ને ઇન્કબુઓ પૂરી ઈ, તે મારાં ફૂલો અને આંસુથી લપેટાયેલી હતી. પહેલે-ની જુ કું ઉનાવજિયો, ભાવુક અને આકરા સ્વભાવનો છું. એ પ્રિયાર્થ જાણતી ઇન્કબુ થાય અને જો એ સમયસર, મને તો મારે માટે એ મિહાઈમાં કરો સ્વાદ રહેતો થયો. એટલે જ મેં હંમેશાં મારા ગળામાં એક વિચિત્ર ભત-ની કડવાશ અનુભવી છે—અને આ કડવાશને ઉમેરવામાં માત્ર લગ્યો. એ નક્કર વાસ્તવિકતાએ—જેને મેં પ્રેમ માંથી, મારા હૃદયમાં સ્થાન આપ્યું, એણે મારી લાવનાઓ-ને દેસ મારી, એટલું જ નહિ, મારી આ કમળેરી ‘અનુપનીસો !)તો-લામ ઉઠાવ્યો.

‘તમારે માટે જાણુ માત્ર નિરાશા, નિરાશા જ દેખાઈ— એટલે કે જેને મેં હૃદયપૂર્વક પ્રેમ કર્યો—પણ એણે મારા અનુપને ત પિછાડ્યો, ત્યારે મારો સ્વભાવ પવટાઈ ગયો. અને એવું લાગ્યું કે જાણે કોઈ વિશાળ સ્પર્શદેશમાં હું અમર સમાન છું, પરંતુ દૂર દૂર સુધી એકે જ સ્થાનમાં જડતું નથી. છતાં મેં અનુપ કરવાનું—આદવાઈ’ છેડી ન દીધું, પણ હમેશની જેમ કોઈ મારી વાત સમજ્યું નહિ. વહાણું વાઈ ગયા બાદ મારા મિત્રોના વિશ્વાસઘાતો અને નિષ્ફૂરતા, દુઃખ અને ઉપેક્ષા બ્યારે રહી રહી માફ આપવા માંડી, ત્યારે મારી હાતીમાં એક લવ’કર તોફાન મચી ચલ્યું—મારા ભાવુક અસ્તિત્વમાં કુટુંબ મંડાઈ ગયું....

‘હું યલુંક ઇન્કબુ છું, મન વાનું છું, માગે અનાજ કંઈ, કંઈ ન જાને, અને ક્યારેક તો હું એમાં સંજો પચ થાઉં છું’. પરંતુ એ સમયે મારા કાને કોઈ અશુભ સમાચાર આવે, અથવા તો મારા સ્વભાવથી વિરુદ્ધ અનુભવવાનો પ્રયત્ન આવી પડે—તો પછી હું મારી જાતને રોગી નથી શકતો. મારા મનના ઊંડાણમાંથી ને કોઈ પણ જગ્યાએ,

હલના સ્તરે જડાર નીકળી આવે છે, એથી ક્યારેક મેં મારા સંજોનીઓ અને મિત્રોને નારાજ કર્યા છે, પરંતુ એવું કારણ હું નહિ, પરંતુ એ વિચિત્ર શક્તિ છે, બ્યારે મારી હાલત કોઈ ગાંઠ માણસથી વધારે સારી નથી હોતી...

મટાની જ વાર્તાના આ ફકરાં છે. ‘એના કેટલાક મિત્રોનું કહેવું’ છે કે, આ કાળા અક્ષરોમાં અનાયાસ દેરાયેલ પરિસ્થિતિ એ ખુદ મટાના જ પોતાના જીવનનું એક ખાતું છે. કારણ કે જીવતો હતો ત્યાં સુધી તો એણે કોઈ વાર પોતાના જીવનની ખાતરી વાતોની અર્થાં કરી નહોતી, કે પોતે સહેલાં કુ:ખે કોઈની આગળ વળ્યો જતાવ્યાં નહોતાં. એ તો જ્યાંયથી ઉઠતો-જિંધો હતો. એને કોઈની પકડી નહોતી.

હમ ભયેન હૈં

કુબ્જયદ કહે છે: ‘તમે દોરતો-ચેન્કાની પ્રશંસા કરશો તો એ તમારી ખાસે સમરસેટ મોમના શુભ ગાવા બેસશે. તમે સુખર્ષની મંજ વચ્ચેવા તો એ ભાઈસાહેબ ‘અચૂતસરના ગીત ગાયો, તમે કોઈ મહાપુરુષની મહાનતાની વાત કરવા બેસો તો એ મામના મોચીને મહાન સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરશે. તમે એના ઉપકાર-ની-આભારની લાગણી પ્રદર્શિત કરશો તો એ એલફેલ બકવા માંડશે ને જો એને માળ દેશો તો એ તમારે માટે પાંચસોના પચારની નોકરી શોધતો ફરશે...’

આવો વિચિત્ર ડોનો એ, અને એટલે જ એ સમયે ને કોઈ સુખ સુખ લખાવું હવું, તેના પ્રતિકારરૂપે જ એણે ને વાતોઓ લખી, તેમાં એણે વેશ્યાઓ, મોચીઓ, તવાવડોને જ લક્ષમાં રાખ્યાં. એણે આ બધી અદરક ગતીઓના અપરપર્ચ વિષયોને અદ્દહુત રીતે પકડ્યા. અને એવી તો બેરહાદ લખામાં રહ્યું ક્યાં કે નેમાંથી ઉદ્ધ અને હિન્દી ભાષાઓની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓમાં ગણના યાવ, તેવી વાર્તાઓ અસ્તિત્વમાં આવી સમાજે કરેલા અનાય અને જુલમનું ‘ગદું’ વિષ એણે વાર્તાઓમાં ઢોળી નાખ્યું. એની

વાર્તાઓનું વાસ્તવિક ચિત્રણ કાચા પાશ જેવું છે, જેવા-
તેવાને એ પહેલે ય નહિ. એ છરેચોક નખ-ચિત્રણ કરતાં
સંકેચાતો નથી. આદિમાનવ આદમના જેવો જ એ
સ્પષ્ટવક્તા છે, જે કોઈ પણ જાતની માનવીય લાગણીને
ગેઢવાનું જણાવતો નથી. એટલે જ તો આપણે આજે એની
મહાન લેખકોના ગહુતા કરીએ છીએ ને !

પણ એ બહુય અત્યારે ! અત્યારે કે જ્યારે એનો
નાશવંત દેહ ખરેખર નાશ પામ્યો છે. છવતો હતો ત્યારે તો-
કૃષ્ણચન્દ્રના જ શબ્દોમાં :

‘એણે સમાજના નીચલા પડને ઉઠેલાને પીસાથેલા,
કથાથેલા અને સમાજની અડફેટ ચડી વિદ્યુત થયેલ ચરિત્રો
રમ્યાં-જે એમાંની વાસ્તવિકતા અને કલાતરવને કારણે
ગ્રાહીના ‘લોઅર ટેમ્પલ’નાં ચરિત્રોની યાદ આપે છે.

‘ફેર એટલો જ કે એમણે (રશિયન પ્રજાએ)
ગ્રાહીના નામનાં સંગ્રહવાન બાંધ્યાં, શિલ્પો મૂક્યાં, અને
નગરો ય વસાવ્યાં; અને આપણે મટો પર ટેસ માંડ્યા, એને
બૂખે માર્યો, એને પાગલખાને પહોંચાડ્યો, દવાખાનાંઓમાં
સડાવ્યો અને આખરે તો એટલો જળજૂર કરી મૂક્યો કે
મનુષ્યને નહિ પણ શરાણની બોટલને જ એક માત્ર એની
મિત્ર માતે.

‘અને આપણે માટે આ કોઈ નવી વાત નથી. આપણે
‘માલિય’ના સાથે આમ જ વર્ત્યાં હતા, ‘હસરત’ની
સાથે પણ આમ જ કયું’ હતું અને અત્યારે મટોની સાથે
પણ એવી જ રીતે વર્તીશું; કારણ કે મટો કોઈ એમનાથી
ય મોટો સાહિત્યકાર નથી કે જેને માટે આપણે આપણી
પાંચ હજાર વર્ષ પુરાણી સંસ્કૃતિની ખરેખરા ટોડીએ.’

અને કૃષ્ણચન્દ્ર એની સાથે માગેલા દિવસો રમ્બે છે :
‘અજન્મ અકરમાત છે. જ્યારે મટોને કું પહેલીવાર
મળ્યો, ત્યારે કું દિલ્હીમાં હતો અને આજે જ્યારે એનું
અવસાન થયું, ત્યારે પણ દિલ્હીમાં જ છું. એ જ ઘરમાં
હું જ્યાં આજથી ચૌદ વર્ષ પહેલાં એ મારી સાથે પંદર
દિવસ રહ્યો હતો. ધરની બહાર એ લાઈટનો થાંભલો છે,
જ્યાં અમે બંને પહેલી વાર ભેટ્યાં હતા. આ અંડરહિલ
રોડ છે, જ્યાં ઝોલ ઇન્ડિયા રેડિયોની ઓફિસ હતી, અને
અમે બંને એમાં કામ કરતા હતા. આ મેડન હોટલનું
બાર છે, આ મોરી ગેઈટ છે, જ્યાં મટો રહેતો હતો. આ

જુમ્મા મસ્જિદનાં પગથિયાં છે, જ્યાં ખેતી. અમે
ખાતા હતા, અને આ ઉદ્-જાગર પણ છે. ‘પણ’ ય એમનું
એમ. બધેય રોજની જેમ કામ ચાલી રહ્યું છે. ઝોલ ઇન્ડિયા
રેડિયો પણ ઉઘાડો છે, મેડન હોટલનું બાર પણ અને ઉદ્-
જાગર પણ. કારણ કે મટો એક અદતો માણસ હતો. એ
એક ત્રીણ સાહિત્યકાર હતો. એ પ્રધાન નહોતો કે એના
મૃત્યુને કારણે કોઈ ખજા અર્ધી કાઢીએ ભીતરે. એ કોઈ
સંદેશિયો નહોતો કે જાગર એના નામનો શોક પાળે. એ કોઈ
સિનેમાનો અભિનેતા નહોતો કે શાળા-કોલેજ એના માટે
બંધ રહે. એ તો એક ત્રીણ સત્તાવાયેલ ભાષાનો સત્તાવાયેલ
સાહિત્યકાર હતો. એ મોચીઓ, તવાચકો અને ઘોડાગાડીવાળા-
ઓનો સાહિત્યકાર હતો. આવા કાલનુ માણસ માટે ભલા
કાશ રો, કાશ પૌતાનું કામ બંધ રાખે !

‘એટલે જ ઝોલ ઇન્ડિયા રેડિયો ખુલ્લો છે, જેણે એનાં
અનેક નાટકો અનેકવાર ચોડકાસ્ટ કર્યાં છે, ઉદ્-જાગર પણ
ઉઘાડી છે, જેણે એનાં હમરો પુસ્તકો વેચ્યાં છે; અને
હજીય વેચે છે. કું તો આજે એ લોહિતેય હસનાં જોઈ છું
જેમણે મટોના પેસે હમરોની શરત પીધી છે. મટો મરી
ગયો તો શું થયું ? ધંધો એ મૃતિ. પળવાર માટે ય કોમ
ન રોકાય.

‘આજે દિલ્હીમાં ‘મિર્ઝા ગાદીય’ નામનું ચિત્ર
(સિનેમા) ચાલે છે. એની વાર્તા મટોએ અહીં મોરી ગેટમાં
ખેતીને જ લખી હતી. એક દિવસ આપણે મટોના જીવનની
પણ સિનેમા ઉતારીશું અને લાખો રૂપિયા વેંદા કરી શકીશું
-જેવી રીતે આજે એનાં પુસ્તકોની આવૃત્તિઓ પર આવૃત્તિ-
ઓ છાપીને હમરો રૂપિયા કમાઈએ છીએ...

‘એ રૂપિયા, જેની મટોને એના જીવનકાળ દરમ્યાન
લવંકર જફરત હતી, અને એ રૂપિયા આજે એનાં બેરી-
છોકરાને બેખાળુ થતાં જમાવી લેકે તેમ છે...

‘પણ આપણે એવી બૂલ નહિ કરીએ. જો દુકાળનો
દિવસોમાં ચોખાના ચાર ચણ લાવ લઈને આપણને હમરો
મનુષ્યોનું લોહી પીને નફો કરતાં આવડે છે, તો એક ત્રીણ
સાહિત્યકારનું ખિસ્સું કાતરવું એ તે કઈ મોટી વાત છે ?
મટોએ જ્યારે ‘જેન્કાતરા’ (ખિસ્સાકાતરુ) નામની વાર્તા
લખેલી ત્યારે એને સ્વપ્ને ય ખ્યાલ નહિ હોય કે, એક દિવસ
એને ખિસ્સાકાતરુઓની જગતની સામે પડવાનું આવશે.

‘અસ્તોસ મટોના મૃત્યુનો નથી. મૃત્યુ અનિવાર્ય’ છે—મારા માટે અને બીજા બધાને માટે. અસ્તોસ એ વલ્લભપ્રણયે કૃતિઓનો છે, જે કદા મટો જ લખી શકતો હોતો. ઉર્દૂ સાહિત્યમાં સારામાં સારા વાર્તાકારો જન્મ્યા, પણ મટો બીજા વાર નહિ જન્મે, એની જગ્યા પૂરવા કોઈ નહિ આવે. આ વાત કું જ ભણું છું અને રાજેન્દ્રસિંહ ભેદી પણ, ઈશ્વર મુધનાઈ, ખજાન અહમદ અબ્બાસ અને ઉપેન્દ્રનાથ અશ્ક પણ. અમે બધાએ એના પ્રતિફલકી, એના આદર્શનારા, એની સાથે ઝઘડનારા, એના માટે ઝઘડનારા મિત્રો અને સાથીઓ હતા. અને આજે ભયારે એ અંમરી વચમાં નથી, ત્યારે અમે બધાએ જાણે કે મૃત્યુના બોગમને ખરે નાખ્યો હોય તેવું લાગે છે. આજે જાણે કે અમારા બધાની જિન્દગીનો એક ટુકડો ભાંગી ગયો છે. હઠી પાછી ન ફરે એવી આ શરૂઆત છે, ભયારે અમે મટોની બધું નિકટ છીએ અને એક બીજાની નિકટતર. આ શરૂએ અમે એની અધૂરી જવાબદારીઓ પૂરી કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરીએ તો એની આત્મકથા નિષ્ફળ નહિ ગય...’

‘એને કાંઈ મમતું નહોતું’—પ્રગતિશીલ લેખકો કે અપ્રગતિશીલ પાકિસ્તાન કે ઉર્દુસ્તાન, રશિયા કે અમેરિકા. પ્રાણ મલ્યુ એને! એકશર અને એકેળ પ્રાણ શું કમળો હોતો! એની જીભ ભારે કડવી હતી અને શેઠી કાંટા જેવી તીક્ષ્ણ અને નિર્દય. પણ એના એ સખત શબ્દોને, એની એ ખરબચડી ભાષાને જરા ખોતરી તો જુઓ. એમાંથી જિન્દગીનો મધુરસ ટપકી રહેશે. એના તિરસ્કારભર્ષી વલ્લભમાં પ્રેમ હતો, નમનતામાં આવરણ, અને ચારિત્ર્યહીન ઓગોની વાતોમાં એના સાહિત્યની સમ્પરિવ્રતા જ છુપાયેલી હતી. જિન્દગીએ એનો ન્યાય નથી કર્યો, પ્રતિભાએ એક દિવસ જરૂર કરશે.’

એ મટો આપણને ‘નવા કાનૂન’, ‘જોલ દો’, ‘ટોપારેક-સિંહ’ અને ‘હતક’ તેમ જ ‘ખ્વાઉક’ જેવી અગ્રેક વાર્તાઓ રચીને આપી ગયો—અને આપણે એની સાથે કેવી રીતે વર્ધ્યા, અને આખરે એના સ્વભાવને વિરૂદ્ધ બનાવીને જ જગ્યા!

‘પણ જાહેરમાં વિરૂદ્ધ એવા એ સ્વભાવની પાછળ કેવું દર્દ-ભયું દિલ હતું, તે નીચેનું’ એનું લખાણ જ કહેશે:

‘દેશના ભાગલાઓથી જે તોફાન મચ્યું, એનો હું ઘણા સમય મુઠી વિગેદી રહ્યો અને છું પણ. પરંતુ પાછળથી

મેં એને ય સલામ કરી. મેં એ રક્તના સમુદ્રમાં દૂબકી મારી, જે મનુષ્યે મનુષ્યની જ નસોમાંથી વહાવ્યું હતું’ અને એમાંથી મહેનત અને ધ્યાનનાં આંસુઓનાં થોડાંક મોતી વીણી પાડ્યો. એ ધ્યાનિ, જે એણે સચાલાઈતું રક્ત રેડતી વખતે ખર્ચી નાખી હતી.

એણે ભાગ્યવાની વાતો લખી, વેશ્યાઓની વાતો લખી, મનુષ્યના અધારા પૂણાના પાષાં એણે ઊંચેઊંચે આલેખ્યાં. એવું કરવા જતાં એણે જાતવું સમતોલન પણ યોગ્ય, સમાજની દૃષ્ટિએ નિઃશ્વેષ પકડે, અને કેટલાયની દુઃખનાવટ વહેરી લીધી. એણે કાંઈની પરવા ન કરી; પરવા કરી તો એક સાહિત્ય સર્જનની જ, અને આ સાહિત્યસર્જન માટે એણે એના જીવનની, સંપત્તિની, આયુરની—ગંધાની આકૃતિ આપી દીધી.

જીવનકાળ દરમ્યાન એના સાથીઓ અને હરીફોમાં ઉપેન્દ્રનાથ અશ્ક મુખ્ય હતા. એ બંનેને હઠી બન્યું નહિ. બહારથી બંને એકબીજાના દુઃખને જરા જ રહ્યા. એક-બીજાનાં કામ પણ બરાડાયાં.

પણ અંદરબાનેથી મજબૂતાક સાધીએ હતા. પણ આ લાગણી એમાંથી એકે પ્રગટ કરી શક્યા નહિ, કે એકબીજાના અંતરનાં અંતર મિટાવી શક્યા નહિ.

પણ ભયારે મટોનું અવસાન થયું. ત્યારે કૃષ્ણચન્દ્રે લખેલ અંગ્રેસિ વાંચતાં વાંચતાં—

‘અશ્ક’ લખે છે:

‘મારા પિતાએ મારી સામે પ્રાણ છોડ્યા હતા, પણ કું રહેવા નહોતો, એર, પિતા સાથે મારે બનતું જ ન હતું પણ ભયારે મારી મા મૃત્યુ પામી. ત્યારે ય મારી આખમાં આંસુ આપ્યાં નહોતાં—અને મટો મૃત્યુ અંગ્રેસિ વાંચતાં વાંચતાં મારી આંખો ભરાઈ ઝઈ, અધુરું વાંચીને, છાપું કેટીને અંદરના ઝોરામાં આંસુ ગયો અને સાંજ સૂધી ભરાઈ રહ્યો.

‘અને મટો મારો સગો નહોતો, ભાઈ નહોતો, દોસ્ત નહોતો—પણ દુઃખન હતો—!’

મટોનો પરિચય આપણે તો શું આપીશું? એણે ખોતાની કબરની તખ્તીપર કેતારના માટે લખેલું:

“અહીં સમાધત હસન મટો દેશનાવાયો છે. એના હૃદયમાં વાર્તાકલાના બધાં મર્મ-રહસ્ય દેખાયેલાં છે. અનેક મધુ ધૂળના ભાર નીચે દટાયેલાં હજી એ વિચારે છે, કયો વાર્તાકાર મોટો, એ કે કશર?”

‘મટો મેઘ દુરમન’ અને બીજાં હોખોને આધારે.

શ્રી સરોજ પાઠકના નવલિકાશ્રવણ પ્રેમચટા બુકઆર્થને આવકાર

—ગુલાબદાસ બ્રોકર

આપણા ટૂંકી વાર્તાના સાહિત્યમાં હમણાં છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં એક આવકારદાયક ખીના જની છે. એ છે એ ક્ષેત્રમાં થયેલું થોડી શક્તિશાળી સ્ત્રીઓનું આગમન. એ ક્ષેત્રમાં પણ, સાહિત્યનાં ખીન્ન અનેક ક્ષેત્રોની માફક, અત્યાર સુધી, માત્ર પુરુષોનું જ સામ્રાજ્ય પ્રવર્તતું. આજનાં વર્ષોમાં, અલગત, લીલાત્રતી કુનશીએ ટૂંકી વાર્તાઓ લખી હતી, અને એ પછીના માળામાં વિનોદની નીલકંઠે અને એમની વાર્તાઓએ એ માળાના સાહિત્યસિક વાયકોનું ધ્યાન પણ સારી રીતે ખેંચી લીધું હતું. પણ એમાં સાથે અનેક સ્ત્રીઓ ટૂંકી વાર્તાઓ લખી રહી હોય, અને ગ્રુથવત્તાની દૃષ્ટિએ પણ તે વાર્તાઓ પાછી, ગંભીર, જીંદગી કોટીની હોય, એવું તો આ છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં જ બન્યું છે. સ્ત્રીઓએ લખી છે અને સારી પણ છે, એટલે આ વાર્તાઓ ધ્યાન આપવા લાયક છે—એ દૃષ્ટિએ નહીં, પણ સરસ વાર્તાઓ છે, અને વળી સ્ત્રીઓએ એ વાર્તા લખી છે—એ દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર અને નિરખવા લાયક અનેક વાર્તાઓ આ જમાનામાં લખાઈ છે, એ એક આનંદ પામવા લાયક હકીકત છે, એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. એ આનંદદાયક ઘટના સર્જવામાં જે જાહેનાએ પોતાનો ફાળો આપ્યો છે, તેમાં આજે થોડાં વર્ષોથી વાર્તાઓ લખી રહેલ જાહેન સરોજ પાઠકનો હિસ્સો પણ જોવાતો નથી. એટલે આજે જ્યારે “પ્રેમચટા બુક આર્થ” નામનો તેમની વાર્તાઓનો સંગ્રહ પ્રગટ થાય છે, ત્યારે ગ્રુથવત્તા સાહિત્યના સર્જનની દુનિયામાં પુસ્તકાકારે થતા તેમના પ્રથમ પ્રવેશને અંતઃકરણપૂર્વક આવકારતાં અને આનંદ થાય છે.

સાર્થ આગમન

જીવવિજ્ઞાન (biology) કહે છે કે આપણાં બધાંબધાં, પુરુષોમાં અને સ્ત્રીઓમાં, બધાંબધાં—પુરુષના અને સ્ત્રીના

જનનનાં અંશો રહેલા છે. પુરુષમાં પુરુષના અંશની વિશેષતા છે; સ્ત્રીમાં સ્ત્રીના અંશની. પણ જનનમાં જનન અંશો સારા એવા પ્રમાણમાં છે જ, અને એટલે તો આપણે પુરુષો અને સ્ત્રીઓ એકબીજાને સમજી શકીએ છીએ, છત્રવી શકીએ છીએ અને એકબીજાની સાથે રહી શકીએ છીએ. એટલેસેતા આપણે પુરુષો સ્ત્રીઓ વિશે, અને સ્ત્રીઓ પુરુષો વિશે, અને જનન એકબીજાનાં અંતરંગનાં મૂલ્યતિગુદ તરવા વિશે અવલોકન, નિરીક્ષણ અને અંતર્ગત સૂઝ દ્વારા વિધાનો કરી શકીએ છીએ, અને કલાના માધ્યમ દ્વારા તે બધાનું લગભગ વર્ણનય કહેવાય તેવું નિરૂપણ પણ કરી શકીએ છીએ. અને છતાં પુરુષ એ પુરુષ છે અને સ્ત્રી એ સ્ત્રી. જનનના ઘટસ્પર્શમાં અનેક એવાં સૂક્ષ્મ અંશો રહી જતાં હશે, જેમાં વિભતીય પાત્ર ગમે એટલું મધે છતાં પૂરેપૂરો પ્રવેશ ન થાઓ શકે. કદાચ એટલે એ અંગેનો જોવા માટે પણ, અને આજ સુધી પુરુષની દૃષ્ટિએ જ સાહિત્યમાં સ્ત્રી સરખતી રહી છે. એને બદલે સ્ત્રીની દૃષ્ટિએ સ્ત્રી કેવી સરખાય છે, એ જોવા માટે, અને વળી સ્ત્રીની દૃષ્ટિએ સરખતો પુરુષ પણ કેવો ઘાટ થાય છે, એ જોવા માટે પણ, સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં સ્ત્રીનું આગમન સારું ગણાય.

એ કેટલું સારું જની રહે છે, એ તો આ સંગ્રહની પહેલી જ વાર્તા “રૂપેરી પડદો” સળગી રીતે કહી જાય છે. તે વાર્તાની નાયિકા ખેલાની રૂપેરી પડદા ઉપરની આસમાની સંજિવનું લેવાજાણવું નિરીક્ષણ કરી કરીને બહેન પ્રવેશી કાલ્પનિક સંજિવન નિરર્થકતાનું, અને એ નિરર્થકતાને અંગે અનિવાર્ય જની જતી નિરાશ દશાનું નિરૂપણ લેખિકાએ જે નાલુકાઈથી સંયમપૂર્વક અને સમજાવજાણી રીતે કર્યું છે, તે આપણને આપણાં ગોટાં

તાં મહેરોમાં વસતી આવેલી અનેક બેલાઓનાં અંતરમાં હેલાઈથી પ્રવેશ કરાવી આવે, અને તેમને જોવાસમજવાની સલાહભરી દષ્ટિ આપે એનું સમર્થ છે. કેઈ યુવક-લેખક પણ એ પાત્ર અને એ ઘટનાને નિરૂપી શક્યો હોત, પણ એના એવા નિરૂપણમાં અને આ નિરૂપણમાં જે ફરક પડી જાય, તે વાર્તા વાંચતાં જ હીરોને આંખે વળજે એવો રપટ છે, એટલે એનું વિશેષ વિસ્તરણ કરવું જિનજરી છે.

નાનુકાઈ, સંયમ અને સમજણ

એવી જ નાનુકાઈ, સંયમ અને સમજણ લેખિકાની ખીણ અનેક વાર્તાઓમાં દેખાય છે. લેખિકા દિલ્લી રહે છે, અને એટલે દિલ્લીની દુનિયા એમનું પ્રિય નિરૂપણસ્થેન થઈ પડી છે, એ પણ સરોજ પાઠકની વિશેષતા છે. એ દુનિયાનાં પાત્રોને તે કેટલી સિદ્ધતી અને સચ્ચાઈપૂર્વક નિરૂપી શકે છે, તે જેમ પંજાબી 'બેલા'ની બાજતમાં જોઈ શકાય છે, તેમ ગુજરાતી 'સુરમા'ની બાજતમાં પણ એટલી જ રપટ રીતે જોઈ શકાય છે, દિલ્લીની ઓરિસની અવગતચડી દુનિયામાં કામ કરતાં જાગી જોડેલી નાની એવી છાત્રાઓ અને આકાશીઓ ગુજરાતના નાના એવા ગામની જાલી, ભોળી, લજ્જાળુ અને સંકોચશીલ સુરમાને પણ છેક કંઈ સુધી સર્પિ જાય છે, એનું જેટલું આકર્ષક તેટલું જ વધારે નિરૂપણ લેખિકાએ કર્યું છે. એમાં પ્રજા જ્યારે છેવટે દિલ્લીની નાઈટ કલજના સુરા અને સુદીપ્તી તરબોળ થયેલા વાતાવરણમાં, 'છમ્મા વિરુદ્ધ છતાં અનિવાર્ય' રીતે, સુરમાને ઘસણતી આપણે જોઈએ છીએ, ત્યારે તો આપણને થાય છે કે "પન્થુ", One more unfortunate, એના અનિવાર્ય પતન તરફ ઘસણાઈ ગઈ," ને એ સાથે આપણે પણ એક સમસાવજ્ર્ઞાં દુઃખનો અર્થિક અનુભવીએ છીએ—"આઈ નીડ...હુ" "તું" ગીત સાંભળીને એનો અર્થ અનુભવનાં સુરમા પોતે જેવા આંચેલ અનુભવે છે તેવો જ. પણ જેણે જોયટ અને લીસી ધરતી પર નહીં પણ ખરચડી છાંયે મજબૂત ધરતી ઉપર પગલાં માર્યા હોય છે, તે પડતાં પડતાં જેમ રચિત બની જાય છે, તેમ છાત્રાની દુનિયાની ખડકલ ધરતી પર માલવા ટેવાયેલી સુરમા આ લપસણી ભોળ પચ્ચી લપસતી લપસતી ઊભી થઈ જાય છે. અને "લીવ મી એલેન" કહી તે જ્યારે મક્કમ પગલે એ નાઈટ કલજમાંથી રવાના થઈ જાય છે, ત્યારે આપણે માનવમનના વૈચિત્ર્યના, અને તેને સમારેઈ ધારી રહેલાં અનેક ભવ્યમાં અભવ્યમાં બગાડાં આપણને

લાધેલાં સખળ દર્શનથી, કૃતાર્થ થઈ જઈએ છીએ.

સ્ત્રીમાનસનું સખળ દર્શન

પરંતુ સ્ત્રીના માનસના વૈચિત્ર્યનાં સૌથી સખળ દર્શન જે વાર્તામાં થાય છે, તે તો "રક્ષાતે દીકરો" નામની વાર્તા છે. એક સ્ત્રીના—રાધાની માતા તરીકે જે જે બનવાની અને સંતાનને જે જે બનાવવાની મહેન્ટા હતી, તે વિધિના વૈચિત્ર્યે અને પોતાના માનસની અનુચિત આશ્વસનપત્રાને કારણે શક્ય ન બનતાં, તેનામાં જે વિચિત્ર વિકૃતિ આવી જાય છે, તેનું એ વાર્તામાં અત્યંત સખળ નિરૂપણ થયું છે. અને અતિ મહેન્ટિત ફળ જ્યારે તેના વિકૃત બની ગયેલા માનસને મળી રહે છે (ટીચુના મૃત્યુરૂપે) ત્યારે જાન્યત બની ગયેલું તેનું માનસ તેની પાસે જે વર્તન કરાવે છે, રાજાવિક એટલું જ હવેલવક, અને મંજુબહેન પાસે જઈ પોક મૂકીને જે તે રડી જાય છે "ટીચુ રે—એા મારા ટીચુડિયા રે...એા મારા દીકરા રે..." (પ. ૧૨૦) કરતી,—તે તો ખરેખર અદ્ભુત બની રહે છે. શરૂઆતનો એ વાર્તામાં થયેલો લાંબો પથારો જે લેખિકા ટૂંકા કરી શક્યાં હોત, અને લીધું છે એધીય વિશેષ કામ જે તેઓ સૂચનની શક્તિદારા લઈ શક્યાં હોત તો આ વાર્તા, સ્ત્રીના માનસના આ જાતની ગૂઝાવાતના તેના વિશિષ્ટ દર્શન-નિરૂપણને કારણે, આપણા સાહિત્યની ઉત્તમ વાર્તાઓમાંની એક થઈ પડી હોત. આમે વ, તે છે તે જ રચણે પણ, આ સમગ્રમાંની ઉત્તમ વાર્તાઓમાંની એક હોવા ઉપરાંત, આપણા સાહિત્યની એક નોંધપાત્ર કૃતિ તો તે બની છે જ, તેમાં કંડોને રચાત નથી.

નારી હૃદયની વિવિધ સંવેદના

આ ત્રણ વાર્તાઓનો આટલી લીંગને ચિતાર પામનાર વાચકના મનમાં, કદાચ, અમુક પ્રશ્નો ઊઠ્યા જ હશે. આ બધી વાર્તાઓમાં નારી જ કેન્દ્રસ્થાને લાગે છે કે શું ? એની સંવેદના દ્વારા જ આ બધી વાર્તાઓ પોતાનાં રસરસો સ્ફુટ કરતી હશે ? તો...તો...?

પણ વાચક જ્યારે પ્રશ્નો ઊઠાવે, તે પહેલાં જ આપણે રજૂઆત કરી દઈએ. હા, આ વાર્તાઓમાંની મોટા ભાગની—લજ્જાળુ બધીયે બધી વાર્તાઓ નારીની સંવેદના દ્વારા જ કહેવાઈ છે, અને તેમાંની ઘણીયે વાર્તાઓમાં કેન્દ્રસ્થાને પણ નારી જ વસી છે. એ દ્વારા નારીનાં અનેકવિધ દર્શન કરવા મળે છે એ એને ગ્રણ્ય છે. "રૂપેરી પડો"માં નારીનું

એક સ્વરૂપ બોવા મળે છે, તો ‘સુરમા’ માં વળી બીજું જ. ‘રાધાનો દીકરો’ તેનું તદ્દન વિસિદ્ધ સ્વરૂપ છૂંદે છે, તો ‘સારિકા પંજરસમા’ તેની લાગણીનું એટલું જ સ્પર્શ, અને વળી તદ્દન ભુદી જ રીતે, એટલું જ વિસિદ્ધ સ્વરૂપ દર્શાવે છે. બીજી વાર્તાઓ પણ ‘નહિ અધારુ’, નહિ અજવાણુ’ કે ‘વળાંક’ કે ‘છ આંખો’ જેવી, એ જ રીતે વિધવિધ સ્વરૂપે નારીને રજૂ કરે છે. એમ નારીનાં વિધવિધ સ્વરૂપોનાં, સ્વભાવના, વર્તનનાં અને વિચારણાનાં દર્શનનો લાભ આ વાર્તાઓ વાચનારા વાચકને મળે છે, એ તો એને શુષ્કપક્ષે છે જ. પણ તેની સાથે સાથે કદાચ, એક મર્યાદા પણ સર્જાતી જતી તો નથી ને, એ સંભાવના પ્રત્યે પણ લેખિકાનું ધ્યાન દોરવું જરૂરી લાગે છે. આમ યથાશી આ વાર્તાઓનું વિષય સાંકડું તો નથી બની જવું ને, તે તેમણે એવું રહ્યું.

જગત એટલું વિશાળ છે, અને તેની નાનામાં નાની એવી લીલામાં પણ એટલી વિવિધતા ભરી છે કે, એ વિવિધતાને નિરખતા નિરખતા ધાર્દ પશુ માનવી એનો પાર પામી શકે જ નહીં. એટલે બધાંસુધી મનવાંપ્રકૃતિનાં—આ વાર્તાઓના સંદર્ભમાં, નારીની પ્રતિતાં પાસાઓના વૈવિધ્ય ઉપર તેજસ્વિ પ્રકાશ પથરાતો જતો હોય ત્યાંસુધી તો કશો વાધો નહીં; પણ એ દેખીતું વૈવિધ્ય હકીકતમાં એટલું વૈવિધ્ય નયે હોય, અને શોડાક જ ફેરફાર સાથે એકની એક જ વાત દોહરાતી હોય એવું બની જાય, એ સંભાવના સામે ધાર્દ પણ સમગ્ર લેખક-લેખિકાએ જાગૃત રહેવું જ રહ્યું. એમાં પણ એ લેખક કે લેખિકા, સરોજ પાંડક લખે છે એવી-કોટુંબિક જીવનનાં મર્યાદિત ક્ષેત્રોની-ગ્રાંએ શબ્દે લખતી હોય ત્યારે તો ખાસ ! એટલે એ ભયની શક્યતા તરફ અંશુસિનિદેશ કર્યા વિના રહી શકાતું નથી.

ઉચ્ચ કલાતત્ત્વની સિદ્ધિ

જેમ વૈવિધ્યની તેમ શુષ્કવત્તાની દૃષ્ટિએ પણ, આ લખવા જ એકો છું’ તો, લેખિકાએ એમની હિતમ વાર્તાઓમાં જે ઉચ્ચ કલાતત્ત્વની સિદ્ધિ સંપ્રાપ્ત કરી છે, તે સિદ્ધિને લક્ષમાં લઈ સામાન્યતામાં સરી પડતાં બધી બધાની તેમને સલાહ આપ્યા વિના પણ રહી શકાતું નથી. કેમકે જેમને આવી સસડાટ વધી જતી કલમ મેળવવાનું સહલાભ્ય વરણું હોય છે, તેમને વહેલી મોડી સામાન્યને પણ અસામાન્ય ગણી એવું આલેખન કરવાની મર્યાદા નડવાની સંભાવના

રહે છે જ. આ વાર્તાઓમાં પણ, એટલા મોટા સ્વરૂપમાં નહીં, તોયે સુચક સ્વરૂપે પણ એ મર્યાદા મોટીની શક્યતા તો દેખાય છે જ. દાખલા તરીકે ‘રાધાનો દીકરો’ માં જે સ્વચ્છ આટલી સુંદર રીતે દર્શાવાયું છે, એવું કશું ‘દ્વિધા’ વાર્તામાં બને છે ખરું ? એમાં પણ પરાકાષ્ઠા અત્તમાં આવે છે અને એ અંત તરફ જ આખી વાર્તા ગતિ કરતી હોય છે એ તો સ્પષ્ટ છે. પણ પહેલી વાર્તામાં એ ગતિનું વક્રન સ્વાભાવિક છે, વાર્તા પોતે એમ જ વહે છે, કેમકે એ બીજી ધાર્દ દિશામાં વધી શકે જ નહીં. ત્યારે ‘દ્વિધા’ માં વાર્તાની ગતિનું વહેણ એવું ‘પોતાનું’ ન હોય, પણ લેખિકા એ વહેણને નિશ્ચિત દિશામાં વાળી રવાં હોય એવો ભાવ ઉત્પન્ન થયા વિના રહેતો નથી. અને એટલે પાત્રો સ્વાભાવિક ન બની રહેતાં શોડાંધણાં કૃત્રિમ બની જાય છે, અને એમનું વર્તન અવાસ્તવિક નહીં તોયે અપ્રતીતિકર તો બની જ રહે છે. અને વાચકના મનમાં સહેળે પ્રશ્ન ઊઠે છે : “જો આમ જ હતું”, તો લાઈસ્ટ્રાઈપ આમ શા માટે વર્તતા હતા ? ને તમારી પત્નીને તો તમે ભલે હેરાન કરો, પણ અમનેયે શા માટે હેરાન કરી રહ્યા હતા ?”

‘મારો વર એવો હશે’ પણ એવી જ સામાન્યતામાં સરી પડવાનું લક્ષણ સૂચવતી વાર્તા છે. જેને “વધીલ, ઇજ્જતેર કે એક્ટર” વર તરીકે પસંદ ન આવતો હોય, કેમકે “એમના નામનો એવો કંઠો તો ન જ વાગે કે નામ પડતાં જ લોકો ઝોળાખરાતો દાવો કરે” (પૃ. ૭૨) એવી નિમ્ન પરાશી પરણીને તે શું રડિયોના ન્યુસ એનાઉન્સરને બધા ઝોળાખે એમ ખાની પરણવાનું પસંદ કરે ? લેખિકા એમના હાસ્યની ઝોથે નિમ્નતા મનના વલણને યોગ્ય રીતે પારખવાનું અને નિરૂપવાનું આ વાર્તા પૂરતાં તો જરૂર બૂલી જ મ્યાં લાગે છે.

શક્તિશાળી લેખિકાનું આગમન

આ બધી તો વાર્તાઓનાં વસ્તુ અને વિષય વગેરેની વાતો થઈ. પણ લેખિકાની ભાષા, શૈલી, આયોજનપદ્ધતિ, સૂઝ વગેરે બાબતો પણ નિરીક્ષણ કરવા યોગ્ય છે.

ભાષા સરળ છતાં વેગવતી છે, શૈલી સુમધુર અને પરચુની જરૂર પ્રમાણે પોતાનું સ્વરૂપ બદલતી જતી અને યોગ્ય વળાંકો મેળવતી જતી હોય એ પ્રકારની છે, અને આયોજનપદ્ધતિમાં તો યોગ્ય પ્રયોજનને લેખિકા અવકાશ આપતાં રહે છે. ‘સારિકા પંજરસમા’ જેવી વાર્તામાં તેમણે

ગોળેથી નવીન પદ્ધતિ અત્યંત સફળ અને હૃદય પરિચામ
આવનારી બની છે. પણ 'કરાઇ દર્જન'માં 'મુઠ્ઠાવેશ'ની
વાર્તાઓને મળી આવતી પદ્ધતિએ વાર્તા લખવાનો પ્રયત્ન
રપટ તો લાગે જ છે, પણ એટલો સફળ નથી લાગતો.
પણ અજાણતાની વાર્તાઓમાં વાર્તાતે યોગ્ય આયોજન
પુરું પાડવાની લેખિકાની શક્તિ સુરપટ સ્વરૂપે બહાર તરી
આવતી દેખાય છે કે આપણા સાહિત્યમાં એક શક્તિશાળી
લેખિકાનું આગમન થઈ રહ્યું છે, એ વાત સહજ રીતીકારવી
જ પડે.

એ માટે લેખિકાની, વસ્તુના હાર્દમાં ઘણી બધી વાર-
પ્રવેશ પામી શકવાની, અતર્જત-સૂઝ મુખ્યત્વે જગ્યાદાર
લાગે છે. એનાં ઉત્તમ દર્શકો આપણે જોઈ ગયા છીએ;
પણ એ ઉપરાંત બહુ જ ઉપાકુ અને બહુ જ રપટ નિરૂપણ
જેમાં ચાલે નહીં એવી અને સૂક્ષ્મ કારીગરી દારા અને
માનસિક આધાર-પ્રત્યાધાનોના ઊંડાણભર્યા નિરૂપણ દારા
કૃતિના હાર્દને અજગ્યાવાનો કબાળો સૂક્ષ્મ પ્રયોગ જેમાં
જરૂરી હોય, એવી વાર્તા લખવાનો પ્રયત્ન પણ લેખિકાએ
કર્યો જ છે. 'નહિ અંધારુ', 'નહિ અજગ્યાનું' નામની વાર્તા
એ પ્રયત્નની નિદર્શક છે. એમાં સામાન્ય રીતે ઉચિત ન
અંજાય એવા વિનિતના વર્તનનું નામિકાના માનસમાં
સમ-વ્યવસ્થા રમરચુ જગ્યાઈ રહ્યું છે, તે નિરૂપણમાં
લેખિકાની કાળેલિયત દેખાઈ આવે છે. એ વિચારણ
સમસાવની જોડે જીવનનાં આવાં પાસાંઓની જેટલી વિશાળ
એટલી જ સૂક્ષ્મ સમજણ પણ બળી શકી હોત તો ? તો
એ એક ઉત્તમ વાર્તા બની જતી; પણ આમે એ કાન્યકવ્ય

તો બની જ છે. અને અનેક દિશાની, લેખિકાને આવી
મોટી, અને લાવિષ્ઠમાં વધારે સમય ખનનારી, ફાવતો તો
એ ખ્યાલ આવે છે.

અને એટલે આવી વિવિધ શક્તિઓનો સમૂહ જેમાં
એકત્રિત થયો છે, એવા સસથાળ શુદ્ધતાતની વાચક જનતા
સમક્ષ બહેન સરોજ પાઠક ધરે છે, ત્યારે એને સત્કારતાં,
અને એ શાળી વાનગીઓનો સંકોચને વિરોધપૂર્વક આસ્વાદ
કરવા વીનવતાં અને ખરેખર અત્યંત હાર્દ થાય છે.

યક્ષમાં ઘોડાં વર્ષોના ગાળા પછી હમણાં હમણાંના
વર્ષોમાં ફરી જાણું ટૂંકી વાર્તાની કલાએ સંકોચનાં હૃદયને
પોતા તરફ આકર્ષવા સળગ બીકું ઝડપીું હોય તેમ દેખાય
છે. વિશ્વવંદ નવી કલમો, સ્ત્રીઓ અને પુરુષો બન્નેની,
જીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોને કલાના આ સુકોમળ માધ્યમદારા
અજગ્યાવાનો સળગ પ્રયત્ન અત્યારે કરી રહી છે. તેમાંની
અમુકઅમુક કલમોને 'પોતાનું' એક આગમનું આકર્ષણબિંદુ
વળગેલું હોય છે. બહેન સરોજ પાઠકની કલમ પણ એ
અમરવ્ય કલમોમાં એક છે. એને વળગેલ આકર્ષણ બિંદુએ,
અત્યાર સુધી સામર્થ્યમાં હપાવેલી તેમની કૃતિઓ દારા,
સાહિત્ય-સંલિક જનતાનું આકર્ષણ તો કરેલું જ છે. આ
સરોજનાં પ્રકાશનદારા એ અમુકવંદુ દીર્ઘકાલ પર્વત સ્થિરત્વ
પ્રાપ્ત કરે, અને એવા પ્રેરણા બહેન સરોજ પાઠક તેમણે
આપી છે તેવાયે વિશેષ મૂલ્યવત્તાવાળી કૃતિઓ આપણને
દીર્ઘકાલ પર્વત આપતાં રહે, એવી શુભેચ્છા આ લખતી
વખતે સહેજે જ હૃદયવાંધી સરી પડે છે.

વિશેષદ્ધે, તા. ૨૫-૩-૧૯૫૬

આકાશના આસાસને

રાજકારણથી રહું છું દૂર ?
હે જંગલમાં રહી છું, દૂર !
પણ, રાજકારણ દૂર કેવાં ?
જાસમલવત છું રહું ?
તે તો રહી જુ—
હળ નથી નાખ્યું હજી એ ક્ષેત્રમાં !
રાજકારણ ક્ષેત્ર ના, મુઠ્ઠા હળ કાસે !
માનવી છુદ્ધ ક્ષેત્ર છે !
ધાંઈ કંઈક પથ્થર સળો ?
છુટી કરી દઈ કાસે ?

—તો રાજકારણ લાવશે સુરત ?

માનવી મટતાં રહે શું ?
માનવી મટતું નથી;
સંત, સેવક, માનસ બનતું નથી,
પોદાસરે રણગાદીએ,
એકાદસે કોઈ પળ,
શાંતિ હશે વાંચી જીવનસર તે જ્ઞાં
તો પાંચાઈને ધમકે લઈ જશે રે કોઈ ધાટ !
મારે જવું છે નિઃશીને વાટ,
મરવું છે માનવવાદ—

આકાશનો શાંતિ સુરત આપાસને !

—મતિલાલ અનિલ

બે દર્શનકુળો

ભારતના રાષ્ટ્ર પોતાની આઝાદીનાં આટલાં વર્ષો દરમિયાન પોતાની સ્વાધીનતાનો કેવો ઉપયોગ કર્યો છે? કોનો આડે મું આવે છે?

[૧]

શ્રી ઉછરેગરાય ઢેબર

[ઠોંધેસના મધુખ હતા ત્યારે દર્શાવેલા વિચારો]

આપણા રમરંધ રાષ્ટ્રપિતાએ અહિંસાનું રત્ન અપનાવ્યું હતું. ભારતની સ્વતંત્રતા નિર્દોષ લોકોના લોહીથી ખરડાય, એ એમને ખપતું નહોતું. તેઓ વિશ્વવ્યાપી રાજતા તેની સાથેસાથે તેમને પરજાવતું દુઃખ દમતું.

આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં ભારતે વિશિષ્ટ સ્થાન મેળવી લીધું છે એનું એ સ્થાન નહિ જેનું કે નાનું સ્થળ નથી. રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ પણ ભારતે નોંધપાત્ર પ્રગતિ સાધી છે. ભારતનું લોકચારી રાજતંત્ર પ્રમાણમાં ઠીકઠીક સરળતાથી ચાલી રહ્યું છે. ભારતવાસીઓ સારા પ્રમાણમાં સખત થયા છે. પ્રમાણમાં તાલેતાળ ને નવેનવા શ્રેણીમાં પ્રગતી સમજાવક ઠીકઠીક પ્રમાણમાં પરિપક્વ થતી જાય છે.

આર્થિક ક્ષેત્રમાં પણ ભારતે રજા બેથ સિદ્ધ કર્યું જ છે. એ પોતાના આર્થિક પ્રશ્નને હલ કરી શકશે તો જ જીવંત રહી શકશે. બારે વર્ષના યાગમાં એણે જે સિદ્ધિ મેળવી છે તે કાંઈ નાનીસની નથી.

ભારતની એકંદર પરિસ્થિતિ જલ્દી બેખોલાઈ ને ભારે ભયથી તરખતર છે. ભારતના કિરે એટલી ભારે જાનવાદારીઓ આવી પડી છે કે લાંબમની મુરેલીસરી મુસાફરી માટે એણે ઠટિબદ્ધ થવાનું છે. ભારતનું વર્તમાન રાજ્યતંત્ર પૂરતા પ્રમાણમાં સુસજ્જ છે કે કેમ, એ જ સવાલ પડતી વાત છે.

—સંક્ષિપ્ત અનુવાદક : ભરતશમ ભાનુમુખરામ મહેતા

દિલ્લી કલકત્તા-મુંબઈના રાજ્યવહીવટનું માળખું ભવિષ્યના માનવી પ્રતીક સમૂહ છે કે કેમ, એ મુખ્ય પ્રશ્ન થઈ પડે છે. ભાનના આગમન પંચના આંકડાઓ સતોવકારક ને રાહનદાવક લાગે છે ખરા; પણ એ રાહત અંશતઃ મળે છે, અને તે માત્ર કૃતિચરપર્ચો જાણાય છે. ભારતની પ્રેતીચારીનું ઉત્પાદન પ્રમાણમાં ઓછું છે. ભારતમાં ઔદ્યોગીકરણનો વાવાયો છે; પણ મુશ્કેલી રોકાયું નહિ જેનું જ જાણાય છે. આ રીતે આપણું કે આપણી લા વપોડીનું કશું મે બહુ થઈ શકે એમ લાગતું નથી આપણા નિધારેલા લોકલભાણ રાજ્યની પ્રાપ્તિ માટે આપણે સૌએ જગીરમ પ્રવરતો કરવા પડશે જ.

હાલની ઘડીએ બેચાર બાળતો જરૂરી છે, એમ મને લાગે છે: (૧) અસરકારક ઉત્પાદન. (૨) સતોવકારક સંચાલન. દેશમાં કરોડો લોકો વસે છે, તેમની માનવશક્તિ પહેલી બાળતની સિદ્ધિ માટે કામે લગાડી શકાય તેમ છે. કાચો માલ ને જરૂરી સાધનસામગ્રી ગામડાંમાં જરૂર પ્રમાણમાં મળી શકે છે; પણ તેમનો ઉપયોગ કરવાનું કાંઈ ને અરેખર સ્વચ્છ નથી, એ બેદની વાત છે. એક સ્થાનમાં બે તલવાર થી રીતે માઈ શકે કે દેશનું રાજ્યતંત્ર સમજપૂર્વક ને સહકારથી ચલાવવાનું હોય તો સતોવકારક સંચાલન થવા વગર રહે નહીં, એ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. વળી, માણને બે પેઠાં ચકાવવામાં આવે, તે પેઠાનું એક પણ પેઠું કામ આપતું ન હોય, જાણવા નાનાં મોટાં બે પેઠાં ચકાવવામાં આવે, તો માફ કામ આપી શકે જ નહાં, એ દેખીતું છે. (૩) વળી નાનાથી મોટા સુધીના વપરાશમાં થતા બચાડ સામે મેરઝો

માંડવો 'નેઈએ; તેમ જ દેશમાંની સાધનસામગ્રીનું' વધુમાં વધુ સંરક્ષણ થવું નેઈએ. (૪) પ્રાથમિકશિક્ષાને મદદગાર થવાનો જરૂર છે.

દેશની આ તાત્કાલિક જરૂરિયાતો લક્ષમાં રહેવી ધટે.

સામાજિક કાર્યક્ષેત્રમાં પણ આપણી સિદ્ધિ ખાસ તેવંધવાનું નથી. જે સમાજને ખસેએક વર્ષ વીર્યે કારખીરથી કન્યાકુમારી ને કમ્બથી કામરૂપ સુધી સરળતાથી રતતંત્રતા સાધી, તે સમાજના પ્રત્યાધાતો જુદીજ અતના હોવા ધટે. ભારતમાં પાડી રાખ્ય કરવાના વલણવાળી વિદેશી સરકાર તરફથી જેના થતા અંતરાયોનો મક્કમ સામનો કરી, જનતાની એકતા સાધવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન આપણા આજેવાન નેતાઓ નરૂથી ખસો વરસંધા થતો રહ્યો છે, આમ છતાં પણ આજે 'ધર્મ ઉપર બધ તોળાઈ રહ્યો છે,' એવો ચોકાર આપણા ધર્મધૂરંધરો કરે છે: 'ભતિઓનાં હિત જોખમાય છે,' એમ ભાવાવાદના તરફદારો ચોકારી રહ્યા છે; અને 'પ્રતિનું' શુભાન ને પ્રતિની પ્રતિધા નટપ્રાય ધઈ રહ્યાં છે' એવા છુમાટા પ્રતિવાદીઓ પાડી રહ્યા છે. આ બધું જોતાં ાના દિશમાં શ્રક્ષો ન ભાવે: 'આવું કારણ શું હશે? એ જ જગ્યરો કારણ છે. ધર્મનું ખ્યેય તો ઉર્નાત સાધવાનું છે. સંસ્કૃતિનું ખ્યેય તો એકધ સાધવાનું છે. આવું હેવા છતાં પણ સાર્કાં મનનાં આંધુરોનાં હાથે આ બાજતોનાં ઉક્લ થવા પામે છે, તો તેઓ અધ્યાત્મતિનાં અને અનૈકધનાં સાધનો બની રહે છે. આનો ઈલાજ શો? નાટ્ટામતા પાછી અપનાવવી, એ જ એના ઉપાય છે. જે અવવાર્કમાં રાષ્ટ્રીય માર્ગો છે, તેમની વાટે વિવિધ જનતાને ડેળવવી ધટે.' ભારત મરે તો છવે કોણ? ભારત છવે તો મરે કોણ? આ પ્રશ્નો વિચારણા મગ્ય છે છે.

સ્વતંત્ર ભારત સંખધી એક હકીકત ખૂબ કુખદાયક છે. શુદ્ધ સાધ્યોની સિદ્ધિ મારેતાં શુદ્ધ સાધ્યો રથી જે સીડીનાં ખમિયાં ઉપર ભારત ચડ્યું, તે જ સીડીને તે લાત ચારી રહ્યું છે. સ્વાતંત્ર્યમંત્રુ એ જ હાઈ હતું—ભારત સજીવ રહેશે તો તે સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રપિતાના મદાન ઉમેરોને અનુસરવા તો હાર્દિક પ્રયત્ન કરીને જ. પરંતુ એ બાબના કેટલી ઝડપથી સુધાર રહી છે!

[૨]

આચાર્ય કૃપાલાની

હિંમતિસભા માણ મનુષ્ય : મહા સમાજવાદી પક્ષના નેતા]

રાખ્ય અને રાખ્યની સરકાર મારફત જનતા પોતાની કામગીરી બજાવે છે. લોકસાહીમાં બહુમતીવાળો પક્ષ સરકારની રચના કરે છે. રાષ્ટ્રીય પ્રજ્ઞતિઓનું સંચાલન પણ સરકાર તરફથી થવું હોય છે. વ્યક્તિગત જીવન, ખોરાક, કપડાંલતાં, મકાન, શિક્ષણ અને સ્વાસ્થ્ય જેવા પ્રશ્નો આજના જમાનામાં ગૂંચવણભર્યા ધઈ પડ્યા છે, અને તેમના ઉક્લને આધાર સરકારના હાથમાં જ હોય છે. ભૂમિહીનોમાં વહેંચી આપવા માટે અપૂર્વ બુદ્ધાન પ્રજ્ઞતિથી લાખો એકર જમીન ભેંચી કરવામાં આવે છે; પણ ખેડૂતોને વધારે સારી જમીન ને વધારે પ્રમાણમાં જમીન મળવા પામતી નથી.

આથી, સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય અને નીતિ-વિવધ દરિયા, છેલ્લાં અરિયાર વર્ષ દરમ્યાન કોંગ્રેસ સરકાર પ્રવતિ સાધી શકી છે કે કેમ, એ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે. સામાજિક ક્ષેત્રમાં અમુક અમુક સામાજિક કાર્યકા ધાયા છે; પણ રાષ્ટ્રની સામાજિક એકતા સધાઈ નથી. વિવિધ પ્રકારનાં અધક્રમો વધી પડ્યા છે. શિક્ષિતો અને અશિક્ષિત જનતા વચ્ચે મોટું અંતર પડી ગયું છે. શ્રી નેહરુના દૈનિક વક્તવ્ય ઉપરથી આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે.

આર્થિક ક્ષેત્રમાં સમાજવાદનો આદર્શ રજૂ થયો છે. આપણા અર્થતંત્રનું આયોજન થાય છે. બીજી પંચવર્ષીય યોજના અર્થોપરી પૂરી થય આવી છે. ઘણી યોજનાઓ લાઈ છે ને પૂરી સફળ થવા પણ આવી છે. આર્થિક પાયો મજબૂત રીતે નખાયો હોવાનો અચાર કરવામાં આવે છે. છતાં પણ સમાજવાદની અરજી વ્યાખ્યા પણ ઠણ આપાઈ નથી. ગાંધીજીના, રસિવાળા, ચીની, ટિટોના, ખિટિય કે ખડીય સિદ્ધાંત મુજબનો સમાજવાદ રચાપવો છે? એની વ્યાખ્યા શી રહેવાની છે? એ પ્રશ્નો જેના થાય છે. સ્પષ્ટ વ્યાખ્યાના અભાવે બધું જ સમાજવાદના એકા હેઠળ ચાલી રહે છે. ઉત્તરાદ્યની સાધનસામગ્રીનું સમાજકરણ કરવું, અને અસમાનતાના અંતરને ધટાડવું, એ સમાજવાદનું તથ્ય છે. આ બેડે મુદ્દાની સિદ્ધિની વાત તો દૂર ને દૂર રહી છે. આપણી વિવિધ યોજનાઓના અંત્યામાતો આર્થિક પરિસ્થિતિ

આપણે તો પાક લણે, એવું બને છે સારી ? આ યુગમાં બ્યારે લોકશાસી એના અધિકારો અને હક્કો સાથે ધણુ દેશમાં સ્થિતિવાતી હોય છે ત્યારે મોટા પાયા પરનું આર્થિક સોલ્યુ શક્ય બને છે શા માટે ?

આ બંધાની શક્યતા માત્ર એક કે બે ધારણાઓ પર રહેલી લાગે છે : કાં તો બંધાન માનવીઓ જન્મથી જ મુખ્ય હોય, દેશાલિન અને નિષ્કુર હોય; કે કાં તો શિક્ષણ, એના વિશાળ અર્થમાં, પુરૂંકિને રતત્ર કરવાના, સમલાવ જન્મવાના અને લોકોમાં લગના-હળવાની જૂંકને પોષવાના આદર્શમાં નિષ્કુર નીચણ હોય.

વ્યેકશક્તિનો વિકાસ

પહેલી વિકલ્પ સ્વીકારેલા અશક્ય છે. મારો અનુભવ અને મારી ચેતના માનવીની શક્તિના આવા સંપૂર્ણ તરફકરણ માટે બંડ હોય છે. માનવી એ તેમ તોયે ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયાની અંત્ય નિર્માત છે અને જન્મવાની પ્રતિક્રિયામાં એ બતાવેલો છે એમ મનાય છે. માટે, જો લોકો છુદ્ધશક્તિનો ઉપયોગ કર્યા વિના અનેતિક રીતે વર્તવાનું આણુ રાખે તો, શિક્ષણે જ, બીજા સામાજિક અસરો સાથે, આ પરિસ્થિતિની નામોશી ધારણ કરવી પડે. અમમતા મારો વાંધો પ્રમાણમાં ઘોડા જેવા લોકો સામે નથી જોએ. આપણાંદ્રી અને બીજા સારી માનવીય લક્ષણો-આથી વર્ણિત હોય અને જોએ ચેતનાનાં તરફકારોએય લક્ષ્યો માટે ધણું લોકોની જિંદગી અને સુખાકારી સાથે રમત રમતાં હોય. એ તો સમજી શકાય એવું છે કે કોઈપણ તંદુરસ્ત શરીર રોગના પ્રવેશનું લોગ થઈ પડે. પણ સામાન્ય રીતે તો, એ રોગની સામે પદ્ધતિસર લડવાનું અને છેવટે એને જીતી મૂકવાનું કાર્ય કરે. હું જંબીરપણે સ્વીકારું છું કે દરેક સમાજમાં અને દરેક દેશમાં જેવા ગાડરવા લાખો લોકો હશે જોએ માનવી-ગીણાંઓનો ભોગ સહેલાઈથી બનતાં હશે.

જો ઉચ્ચ શિક્ષણે સારાસારવિકેની શક્તિને નીડરતાથી વિકસાવી હોત તો રવદેશાલિમાન, રાષ્ટ્રવાદ, સામાન્યવાદ, જ્ઞાતિવાદ વગેરે બીજા જિંદગી અવલોકવાળા વિચારદોષો, જેમનું સામાન્ય લક્ષ્ય એક કે બીજા પાયા પર માનવજાતનું વિલાજન અને માનવીય સહીષ્ણુતાની અને પુરૂંકિનેતાની મર્યાદાઓ નક્કી કરી બેદરખાઓ આજવાનું જણાય છે, એમને દૂર કરો શકાય હોત. જો ઉચ્ચશિક્ષણે માનવીની પુરૂંકિને પોષવામાં, વિકસાવવામાં

જંબીરપણે ફાળો આપેલો હોત અને બધા જ શક્ય માર્ગોમાં માનવીની એકતા અને પરસ્પરાવલમ્બિતા ઉપર ભાર મૂકેલો હોત (જોને વિચારને પ્રસ્થાપિત કરી છે પણ પૂર્વમહદ્વિત થન એને સ્વીકારતું નથી), તો જાતજાતના પ્રકાર અને રૂપની ધર્મોષતા ધર્મમાં પ્રવેશી ન હોત, સમલાવ યુનો ગજાણો નું હોત અને સહિષ્ણુતા, દોષિત થઈ ન હોત.

આપણું વિશ્વવિદ્યાલયોને આ વિચારધોનાં આ પાયાનાં પ્રશ્નો સાથે કંઈ નિસ્પત ન હોય એમ હું માની શકતો નથી. આપણું વિશ્વવિદ્યાલયોએ મુખ્યત્વે કામ કર્યું છે અમુક નિષ્પત થયેલા અભ્યાસક્રમમાં વિષ્ણુઓ આપવાનું. એ અભ્યાસક્રમો જિંદગીનું નવલક્ષર કરો શકે એ પ્રકારના મતિશીલ યોગ માટે નહિ, પણ “વિચાર” તરીકે કેટલીક પરીક્ષાઓ પસાર કરવામાં જરૂરી ગણાયા-હોય. પહેલાં કેટલાંક વિશ્વવિદ્યાલયો એમની “ઓનોમી સર્જિ”માં પુરાઈ રહેવાનું પસંદ કરતાં અને યુગનાં પ્રવર્તક બનેલાં એ સર્જિમાં આવતાં અટકાવવા પૂરો પ્રયત્ન કરતાં, એમનો બચાવ એ હતો કે તેઓ તો “માત્ર” “વિદ્યાધોમાં” છે ! હવે બ્યારે-આપણે રવાનગ્ય પ્રાપ્ત કરી લીધેલું છે, આપણા સમયનો-સારાખોટા વારસો-મેળવી લીધેલો છે, ત્યારે તદ્દરથ રીતે વિશ્વવિદ્યાલયના કર્તવ્યનું આપણે પુનર્પરીક્ષણ કરવું જોઈ એ, અને નૂતન ભારતના સંઘર્ષમાં એનાં યોગ્ય પ્રદેશો અને પ્રયોજના નક્કી કરી લેવાં જોઈ એ.

નરીક્ષણબિ

વિશ્વવિદ્યાલય એ અભ્યાસોનો એકાગ્ર મહેલ નથી, પણ રાષ્ટ્રીય જીવન પર અસર કરતાં બેઠાનાં સ્ક્રમ નરીક્ષણ, જ્યક્ષરણ, મૂલ્યાંકન અને સાચી દિશા માટેની “નરીક્ષણ-ભૂમિકા” છે. આપણું મહાવિદ્યાલયોએ યોગ્ય વલણ ધરાવતું કર્તવ્ય જાળવવા કરતાં, માણિતી આપવાના કાર્યને વધુ મહત્વનું અર્પણું છે. એનાં કારણો એ હોઈ શકે કે વિદ્યાધોઓમાં યોગ્ય વલણનું ધ્યાતર કરવું એ કંઈક અર્થે અપરું કાર્ય છે અને કંઈક અર્થે એ મતભેદોને જન્મવાનું પણ છે. વિદ્યાધોઓમાં સામાજિક મૂલ્યભોષ કેળવવાના અને જેમાં મોટે ભાગે અરાજકતા જોવા મળે છે એવી એમની જૂંકિને યોગ્ય દિશામાં વાળવાના કાર્ય અર્થે મહાવિદ્યાલયોમાં શિસ્ત અને શિક્ષણનું કાર્ય કરનારાઓએ વ્યવસ્થિત રીતે વિચારવું જાણુ જોઈ એવા મળે છે. સંજોગોને અધીન રહીને વિદ્યાધોઓ એમના આદર્શો અને સામાજિક-રાષ્ટ્રીય

મતો; ન્યાયાધી મળે ત્યાંથી મેળવીને, મહત્ત્વ કરતા હોય છે. આવા મતો તેઓ મેળવે છે. હાં તો અધ્યક્ષતાય વાંચવામાં નજરે પડતું હોય ત્યાંથી, દેનિગ્રામાંથી, કે હાં તો પોતાને ગમતા નેતા પાસેથી કે તારકરે 'બોલતા' ધાર્મિકતા સુચે પોકારનારા પાસેથી.

સામૂહિકજીવનનો પાયા

વિદ્યાર્થીઓ પરિવર્તનો અને સમજવાઓના જન્મસ્થાનો રહે છે; અને એમાં તેઓ પોતાની રચનાઓને માત્ર નિયત અવધાસ પૂરતી મર્યાદિત કરી નાંખે એવી એમની પાસેથી અપેક્ષા રાખવી એ અનુચિત લાગે છે. આ કહેવાતા 'અવધાસક્રો' કમનસીબે વિચારની જડ પદ્ધતિઓ અને માત્ર માહિતીમાં જ મર્યાદિત થયેલા હોય છે. ને વિશ્વવિદ્યાલયોએ વિદ્યાર્થીઓની જન્મને જાગૃત્તાની અને સમજવાની બૌદ્ધિક અંખાને સંતોષી હોય. એમાં આદર્શ અને ઉત્સાહને, સાચી અને અસરકારક દિશાઓ બતાવી હોય તો તેઓ એમના મનના એક ખંડ ખાત્રને જ નહીં, પણ સંપૂર્ણ મનજને અને સમગ્ર વ્યક્તિત્વને એમાં ફોરવાતાં થીએ. ને વિચારો, માન્યતાઓ અને આદર્શોને સંભાનપણે નિયંત્રિત છતાં મુક્ત એવા વિશ્વવિદ્યાલયના વાતાવરણમાં, બૌદ્ધિક રીતે, વિકાસપાત્રમાં ન આવે તો, અસરકારકી ધુવાને તેમને ન્યાયાધી મળશે ત્યાંથી એ ન્યું મેળવી લેશે; અને પછી એમની બિનજવાનકાર વર્તણૂક માટે શોક કરવા બેસવું થોડું ગણાશે નહીં. તેઓ જીવનને અને જીવનદાતા યોગને અંખે છે, પણ આપણે સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય લગેરે પ્રશ્નોને અંદર લાવતાં ગભરાઈએ છીએ કે રળેને એ વિશ્વવિદ્યાલયના વાતાવરણને ડહાળી નાખે. અને એવા મહત્વના પ્રશ્નો મોટેભાગે અધ્યાન સમયોની અધ્યક્ષમણમાં નહીં થતા હોય છે. ને આપણે આપણા વિદ્યાર્થીઓને આવા પ્રશ્નો માટેની સમજતા, સમસાવિતા, વિવેચનાત્મક મનઃશક્તિ, કળાપેષી ન્યાયશક્તિ અને સૌથી વિશેષ તો સ્વચ્છ અને સામાજિક ન્યાય માટેની ધોરણ નહીં આપી શકીએ તો આપણા સામૂહિક જીવનને છોડી લાવવામાં આપણે, કટલે અંગે સફળ થઈશું એ વિચારવાનું રહે છે.

મહત્ત્વનું સ્થાન

વિશ્વવિદ્યાલયોમાં નોંધપાત્ર કાર્ય કરવા માટેની એક પાયાની સરત એ છે કે વિદ્યાર્થીઓને જ્યાં જ પુરસ્કૃત અને

અનુભવવાળા પ્રશ્નો વિશે સંશોધન અને મતપ્રદર્શનનું સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય આપવું જોઈએ. વિશ્વવિદ્યાલય પ્રથમના એક એવી જગ્યા છે જ્યાં આવા પ્રશ્નો સર્વાય-સંતોષી, તટસ્થતાથી અને રસિકતાથી. પણ ને એમાં છગકપટ જેવું તો એનાં અનેક અવરયાન પણ રહેલાં છે. જિનવીના જીવનમાં કસે ને પસે હોવા થતા વિમાનના, સમાજશાસ્ત્રના, અર્થશાસ્ત્રના, રાજકારણના અને નીતિ-શાસ્ત્રના કુટ પ્રશ્નોને દેશના ઉત્તમ ચિંતકો સર્વે વિચારે એવું વિશ્વવિદ્યાલય સિવાય બીજે કયાં થવાનું શક્ય છે? એવા પ્રશ્નોની બૌદ્ધિક સ્પષ્ટતા માટે જાહેર વ્યાખ્યાનમંત્ર્ય કે જાહેર ઉચિત સ્થળો નથી. સમયે એક જ નહીં પણ ધણાં પાસાંઓ છે અને વિવિધ માનવીઓ વિવિધ પદે પોતાનું સાધ્ય સિદ્ધ કરે છે એવું સમજવાને મોટા ભેદપાઠ આપણે વિશ્વવિદ્યાલય સિવાય બીજે કયાં પ્રાપ્ત કરવા જઈશું? વિવિધતામાં માત્રપરતા રહેલી છે અને બહુરથી લાદેલી એકતા એ આપણી વિશિષ્ટતાને અને વૈષયિક સિદ્ધતાને એવાળા નાંખે છે તે તો પ્રશુના નિયમ વિરુદ્ધનું પાપ છે અને માનવીના સાચા સ્વભાવની અવગણના છે એ આપણે વિશ્વવિદ્યાલય વિના બીજે કયાં શીખવાના? બુદ્ધિનું પ્રાથમિક પ્રયોજન પ્રશ્નો જીવા કરવાનું છે, વિચારવાનું છે, શંકાઓ ઉપરિથત કરવાનું છે અને નહીં કે વસ્તુઓને જેવાં ને તેવી સ્વીકારી લેવાનું; અને આપેલા સત્ય કરતાં તો અંખના વધુ મહત્ત્વની છે એવું વિદ્યાર્થીની પાંચરતી છુદ્ધ વિશ્વવિદ્યાલય વિના બીજે કયાં જાણશે? વિશ્વવિદ્યાલયના કાર્ય વિશે વિચારતાં, નક્કો કરતાં પણ બધારે પર્વે પૂર્વે ધર્ષ ગયેલા એક ચીની તત્ત્વવેત્તાના સ્પર્શ મને વાઢ આવે છે: "ભારે બીજી લોકોને શંકા માટેની તૃતિ જ ન થતી હોય ત્યારે તમે ને શંકા ઉઠાવવા હો તો માનજો કે તમે પ્રગતિ કરી રહ્યા છો."

સંસ્કારિતાનો ભંડાર

શંકા ઉઠાવવાની શક્તિએ અને ઉત્કંઠાની શક્તિએ જ હમેશાં વિચારની સ્થિતિ ટેવેને ધક્કો આપ્યો છે અને બૌદ્ધિક પ્રગતિની પ્રક્રિયાને ગતિશીલ કરી છે. એક અર્થમાં વિશ્વવિદ્યાલયો લોકોની સંસ્કારિતાનો ભંડાર છે અને તેમનું કાર્ય આ સંસ્કારિતાને એકમાંથી બીજી પેઢી તરફ ટાંગણ-પૂર્વક સંકલિન કરવાનું છે. પણ બીજા એટલા જ સાચા

અર્થમાં, આ એવી જગ્યાએ છે જ્યાં એ પ્રકારની ઉત્તમ ચિત્ત-શક્તિઓને ઉજાવવામાં આવે જે આ સંસ્કારિતાના પાયાએ અને મધ્યે જમાને જમાને વિવેચે અને નક્કી કરે. ખાસ કરીને ગતિશીલ એવા અત્યાધુનિક જગતમાં વ્યવસ્થાના સાધન તરીકે 'એકપથી' ચિત્ત અસ્થાને છે. આ જગત એવા ચિત્તને આવકારે છે જે સમગ્ર હોય, જે ચળ હોય, જે પ્રારંભિક કાર્યભાર ઉઘડી પહેન કરી શકે, જે નવી ઊભી થતી પારંપર્યચિત્તોને અને પ્રશ્નોના તાગ કાઢે, જે નૂતનમાત્રને વશરવિચારે આપેલે નહીં કે જૂના માત્રને અધર્શાક્રમથી પૂજે નહીં, પણ જે સારાસારવિવેચી પ્રાજ્ઞામાં બંનેને જોખી જુએ. અને લાગે છે કે આવા ચિત્તને વિકસાવવું એ, ભૌતિક બાજુએ, વિશ્વવિદ્યાલયના શિક્ષણવૃત્તિ ઉચ્ચતમ લક્ષ્ય છે. ૭

ત્યારે હું આ વસ્તુ પર ભાર મૂકું છું ત્યારે મારે એક સ્પષ્ટતા કરવી જોઈએ કે જીવનમાં માત્ર સુદ્ધિ જ યોગ્ય પદદર્શક છે એવું માનનાર 'આંતરિક્ષક'નાં ભયરશાનોને હું અપચત્તો નથી. જીવનના સમગ્રોદ્દેશિયજીવી પ્રાપ્તિમાં જેને ખર્ચો 'આંતરિક્ષક' કહે છે તેને અને ધર્મમાં કેટલાક ચિંતકોએ પ્રેરણાને જે મહત્ત્વ આપ્યું છે તેને હું સ્વીકારું છું. પણ આ કહેવું તો મારું લક્ષ્ય આપું ચિત્ત દોરવાનું નથી, પણ સૌજન્યક પર્ણિસ્થાતની એક બાજુ પર ધ્યાન એટલાનું છે. મારે જે કહેવાનું છે તે એ કે લોકોમાં બ્યારે 'દર્શિ' નથી હોતી ત્યારે તેમનું અધઃપતન થાય છે; અને એની દર્શિ આપવી એ વિશ્વવિદ્યાલયનું એક મહત્ત્વનું કાર્ય છે. એ દર્શિ માનસિક મૂર્ખતાની નહીં પણ સુદ્ધિની નજીક હોવી જોઈએ, જે એમને અપરિવર્તનશીલતામાંથી ઉઠારી લે. વિશ્વવિદ્યાલયને પોતાનું આ કાર્ય બરાબર કરવા ન દે એવાં કેટલાંક જાણે ક્યારેક કામ કરતાં હોય છે. જ્યાં દ્રવ્યનું શાસન હોય છે કે સરમુખત્યારી હોય છે ત્યાં સર્જનાત્મક વિચારણા, જેને માટે સ્વાતંત્ર્ય અનિવાર્ય છે, તે ગૂંચળાય છે; તંદુરસ્ત વિવેચન ફરી ભય છે અને નક્કી કરેલા અંગે તથા 'નીતિ'ની જગતા જીવનના પ્રવાહને મંદ કરી નાંખે છે અને પરિણમે 'દર્શિ' મરી પરવાર છે. લાલે સમય લાકડા નો હોય કે સાંતિનો હોય,

વિશ્વવિદ્યાલયોએ વિચારસ્વાતંત્ર્યને અને બાહ્ય કબજગીરીને પ્રવેશવા ન દેતાં, સામાજિક, રાજકીય અને આર્થિક પ્રશ્નોને મૂલવવાના અધિકારને અજળી રાખવા જોઈએ.

માનની બચાવો

આ પ્રશ્નની એક બીજી બાજુ પણ છે, જેને વિશેષે પશુ વિસ્તારથી કહેવા માગતો નથી. સફળ વ્યવસ્થાનતાની પ્રક્રિયામાં માત્ર એક સાધન તરીકે હું સુદ્ધિને ગણવતો નથી. સૌદર્યક તેમ જ સામાજિક-રાજકીય કાર્યનું જેને લક્ષ્ય ગણી શકાય એવા ઉન્નત જીવનના ઘડતરમાં પણ સુદ્ધિ એટલું જ મહત્ત્વનું સાધન છે. લોકો ક્યારેક નૈતિક પ્રશ્નોની સામે ઘાતકીયણે, અન્યાયી રીતે કે ઉદાસીનતાથી વળે છે. એનું કારણ એ નથી કે તેઓ મૂળથી જ ખાતરી કે નીચ છે. એનું કારણ એ જ છે કે તેમનામાં સુદ્ધિ નિષ્કસી નથી. "આ પ્રશ્ન, તેમને માર કર, કારણ કે તેઓ જાણતા નથી કે પોતે શું કરી રહ્યા છે." આમાં 'ન જાણવું' એ માનવીય દુષ્ણેત્વનું કારણ છે. વેદસ પ્રચર એક જગ્યાએ કહે છે તે પ્રમાણે, "માનવીય દુષ્ણેત્વ એના આધાર મગજને કારણે આવે છે, કારણ કે એ પ્રમાદી યથાથી વિચારતો નથી." આ પ્રશ્ન! અમને અનિચ્છી જગ્યા અમારા પર તારી જગ્યાએ મોકલ કે જેથી અમે અમાર: મૂલ વિચારોને બાળી નાંખીએ. એવી બચાવો મોકલ, આ મહાનલ, કે જેનાથી અમે બંધ શકીએ.

પ્રમાદી ચિત્તમાંના મૂલ વિચારોને અગિરનાન કરાવવા આપણે સખાન રીતે કાર્મ પશુ અગિરને પ્રયોજ શકીએ તો તે અગિર છે વિદ્યાનો. આપણે એની બચાવો પ્રત્યક્ષવાની છે. સુવાનોના અરથગિત ચિત્તના તથ્યપ્રાપ્તિને છુટાવી નાંખવા એનો રાજોદી તરીકે ઉપયોગ કરવાનો નથી, જીવનશાળી આદર્શથી પ્રેરિત શિક્ષણદાર આપણે દવાનો મહાન શુદ્ધ વિકસાવવાનો છે, જે સમસ્ત માનવજાતને આપણે. આપણાં વિશ્વવિદ્યાલયોમાંથી જો આપણે નિર્ભીક સુદ્ધિશક્તિ અને દયા-કરુણાના આ બે સુચનોને વિકસાવીએ તો ગૂંચળાંતી માનવતા માટે મુક્તિનો શાસ લેવાનાં આશાચિન્તો આજાં નથી.

દિલ્લીની હોળી

“ હોરી ખેલે મલાઈય મહાસાગ. ” એ તો ગુજરાતનું એક જૂનું લોક ગીત છે. કાકાસાહેબ કાલેલકરે એક ઠેકાણે લખ્યું છે કે હોળીનો કાર્યક્રમ હોઈ જમાનાના જમડેલા શરીરે જ રચ્યો હશે. ” પણ હોળી તો હવે દિલ્લીના પ્રધાન મંડળોથી માંડી ઘર ઘરનાં સ્ત્રી પુરુષો અને બાળકોનો માનીતો તહેવાર બની ગઈ છે. હોળી-ઉત્સવમાં સરકારી અને સ્વદેશી પ્રકારેનું મિશ્રણ થઈ ગયું છે. કવિઓ હાજરનાં ગીત ગાય છે. અને યુવાનો અને યુવતીઓ રંગરંગી પીચકારીઓથી ખેલે છે—“ પીચકારી ન મારો સ્થામ...” આ વર્ષે તો યુનેસ્કોના મહામંત્રી દેમરશીદને પીચકારી ભરી રંગ મહાસાગની તૈયારી કરતા એક ફોટોગ્રાફમાં જોયા...આજ હોળી ભારતનો સર્વમાન્ય ઉત્સવ બની રહેલ છે અને ભત્તી, પથ્થર અને પદરોના બેઠો ભુસાળી ભાવસાવ અને મેચોનું મદદગાર પણ બની છે; તો ખીજ તરફ ભોખાલમાં હોળીના કારણે જ મોટા સમાજ-વિરોધ ઉત્પન્ન થવાના ખજાર વાંચીએ છીએ ત્યારે આ હોળીઉત્સવ માટે આદર કે શોક ધરવો તે સમજાવું નથી.

કાકાસાહેબ કહે છે: “ દરેક તહેવારનું સ્વરાજ્ય-સરકારણ થવું જોઈએ. કેમ કે સ્વરાજ્ય એટલે આત્મશુદ્ધિ અને નવજીવન. ”

ભારતીય સ્વરાજ્યમાં આ મંત્રો કેટલી અસર પહોંચાડી શકે તેનો ભારતના પાટનગરમાં હોળીનો રંગ જામે છે તે જુએ તે જ વિચારી શકીએ.

આ વર્ષે ખીજ વાર મને દિલ્લીમાં હોળીનો તહેવાર જોવાનો મળ્યો. પહેલી વાર નવી દિલ્લીમાં મુકામ હતો ત્યારે ડોનેટ સરકસમાં હિંદુસ્તાન ટાઈમ્સના મકાનમાં રવ. ૧૯૪૧ ત ૪૭માના ધરની અગાડીમાંથી હોળીની ઘટના બોધી હતી. રોજ ભ્યાં પાઠનો અને માણસોની લાંસથી નીચેની ધરતી દેખાતી નહોતી ત્યાં રસ્તા પર એક વાહન કે અણપ નહોતું.

વચ્ચે વચ્ચે રંગ રંગે છંટાયેલાં શોળાં નીકળી પડતાં. નીચેના મકાનમાંથી તેમના મિત્રો બહાર આવતા અને એક બીજાને મોંએ સાથે લાવેલા પડીકામાંથી ગુલાલ મોપડતા. સરિયામ રસ્તા પર આથી વધારે ખેલ નહોતો પણ ગરીબોમાં કે તદ્દન દેશી જાતોમાં રંગથી રસ્તા પર છંટાઈ રહ્યા હતા. મોઈ ટ્રામ જસ કે ખાનગી મોટર તો શું પણ સારાં કપડાં પહેરેલો મોસાદાર આદમી જગ્યા હિંમત કરી શકે નહિ.

ખીજવાર આ વર્ષે ભારતના સ્વરાજ્યે હોળીની બોલબાસ વધારી દીધી હતી. દિલ્લીના મુસ્લિમભાઈઓ પણ મિત્રાચારીના રંગમાં હોળીને વધારી રહ્યા હતા. પણ આ રંગના તાનમાં અનાદીપથ્થુ પણ ધણું હતું. ગરીબોમાંનાં છોકરાં ઉપરથી રંગની પીચકારીઓ છોડતાં હતાં. અત્યંતે કામે નીકળેલાં માનવીઓ તેમજ હોળી સાથે ધાર્મિક કે આંતરધર્મિક સંબંધ નહિ ધરાવતી કેમોને પણ હાલાકી ભોગવતી પડતી હતી. જાન્યારે જય એટલે છુટક કમાણી કરનાર મજૂરો અને ફેવિયાઓને તો પેટમાં જ હોળી થતી લાગતી હતી. મને મિત્રોએ મેડીસ આપી દીધી હતી કે હોળીના બે દિવસો ત્યાંનાં કામે અને મુશકાતો મોકૂફ રાખીએ. ઘેર છોકરાં ફૂદી રહ્યાં હતાં. પીચકારીઓ, રંગનાં પડીકાં અને જૂનાં કપડાં તૈયાર કરી રાખ્યાં હતાં. હોળી એક નવો તનખાટ અને ઉલ્લાસ તો જમાવતી હતી. સોડા થોડાં આનંદભર્યાં તોફાન મજાક કારો રોજનાં રખવાટ અને ચિલ્લાવારોથી મુક્ત પહેવાર સાણી જીતકાળ ખૂલવા ઉઠતા હોય એમ લાગતું હતું.

દિલ્લીમાં શિષ્ટ સમાજેએ પણ હોળીને ઉવેખી નથી. રોજનાં ન્યુસ પેપરોમાં ખજાર હતી કે પં. નહેરુ સત્તારના આઠ વાગે કપડાં વધેલી બહાર આવ્યા અને ભોજપરાઓએ હોળીનાં ગીત ગાયાં અને તેમના મુખ પર ગુલાલ, ગંધનું

અર્થન કયું. મંડળીનાં બાળકોને લઈ નહેરુ જામમાં હયાં. આવી જ રીતે રાષ્ટ્રપતિને દારે પણ સૌમ્ય પ્રકારે હોળીનો પ્રસાદ ફરી વળ્યો હતો. ઓફિસોમાં અને પેટીઓમાં, સંસ્થાઓમાં નીચેના ઉપરના સૌ ભદ્રજનો એકબીજાને કપાળે માલે લેવન કરી ભેટતા. રંગ અને મેનીના હોળીનો એ ચરમ સદેશ હિંદુ, શીખ, મુસ્લીમ સૌએ આવકાર્યો હતો.

કેટલાક સંસ્કાર મંડળોએ રાત્રે કવિ સમિતીનો ઊજ્જ્વળ ઉનાં. મારા વજમાન ડો. ગુણવંતલાલના એક પિતાને ત્યાં મહિલા સમાજે આગળની સાંજે હોળીઉત્સવ યોજ્યો હતો. તેમણે ધરધરથી મોદાઈ અને ખાલોની તાસકા ભરી લાવ્યાં હતાં અને પાંચસાત તરફુઓએ ગ્રામ્યનારીઓનાં વજો પરિવાન કરી દેલક અને નાળીઓથી હોળીનાં ગીતોની રંગત પીરસી હતી. દિલ્હીના મસાબ અને પડદાજાના સમાજમાં આમ પુરુષો અને સ્ત્રીઓના મોટા સમુદાય વચ્ચે ઊભા ઘઈ કનેશની હેરકડી હોરીઓ ગાઈ હતી, એ દરેક બહુ જ ઉત્સાહ અને મધુરતાનું વાનાવરણ પેદા કરી શક્યું. મંડળની મહિલાઓએ પુરુષવર્ગને અંદન અમર અતરથી સહકાર્યાં અને પછી મને જય હોળીના ઉત્સવ નિમિત્ત ગાના બજારના કહ્યું.

મને તો આશા હતી કે “ઘરઘર દોલક ઘરઘર તાનવાળું” હિંદુસ્તાન” આજ ભેવા મળશે. પણ ઓફિસ, બિઝનેસ અને કોલેજના સંસ્કારવાળા આ નેહતાઈ કાલરના સમાજમાંથી એક પણ લાઈ આગળ આવી કંઈ રમુજ ગીત પ્રકેસન આપી શક્યા નહિ. દૂર રાખેલી મુસ્લીમોની હારપર ચોટી રહેલાઓને નજીક આવીને બજારપર બેસાડતાં પણ પ્રમુખ મહિલાને બહુ મહેનત પડી.

બહેનો રંગમરી ચુંદડીઓ સાડીઓમાં રસવેલોની જેમ ગાતી ખૂમતી હતી. પણ આજની કેળવણી પામેલો સદબંધી પુરુષવર્ગ તો બંધે તમારો જોવા આવેલ ઓડિયન્સ જેવો મૂંઝો જ હતો.

આજની કેળવણીએ એમના પર શું છુમંતર કયું. ■ કે તેઓ સમાજમાં એક સાદા માનવીની જેમ બળી શકતા નથી. વાતો કરી શકતા નથી. એક બીજાના ખજર પૂછતા નથી. કેટલાય કુટુંબો ત્યાં હતાં. કેટલાય બુદ્ધા બુદ્ધા ધધાના અને અનુભવના માનવીઓ ત્યાં હતાં. પણ યુલ્લા દિવના મેલાપ અને પરિચયો વિનાજી વિખર્યાં અ્યાં. પણ હા

ખાનાના ટપલપર પહેલી ત્રિદો કરવામાં આ સમયે આગળ પહોંચી ગયા હતા. આનું એ પશુલાપ છે, આનંદ એ ફરી શાવ છે. સમાજ કોનો આદર કરશે ?

હોળીના આપદાંઓથી બચવા હું, રાત્રે જ કારલયાગમાં શ્રી રમણલાઈને ત્યાં સરકારી કવાર્ટસમાં પહોંચી ગયો. ત્યાં ધરનાં બાળકો નાનાં હતાં પણ સવારમાં ‘બીબ’ છોકરાંઓને પીચકારીઓ લઈ ફરતાં જોઈ તેમણે પીચકારી માટે થોકાર કર્યો. ધરાના બજારમાં પીચકારી કપાંથી મળે ? પણ નજીકમાં તેમના રોજના મોટીને પૂછતાં તેણે ધમમાં સંતાડેલી જય પીચકારીઓ કાઢી આપી. કેટલા પૈસા ? “અરે બાણી ! લે અજો, જોએડી બચ્યો કે લિયે તો લાયા હું. ચે મેર બેપારકી ચીજ નહીં હૈ.” વેપારીમાં બાળકો માટે આવો ભીમજો મિલે હોય છે. પછીથી શ્રી રમણલાઈ એ કહ્યું કે આ વેપારી આપસમાજ છે અને હું એક ગુજરાતી છું એટલે મારી મિત બહુ સહવાવ રાખે છે અને કહે છે પંખજ ગુજરાતકા જણી હૈ. આપને દમકે હવાનંદરવામી દિયે હે.

બાળકોને પીચકારી બળી એટલે હોળીનું પ્રતીક બળી ગયું. આસપાસ છોકરાં અને તેને પીચકારી મારવા ધસતાં હતાં. કોઈ સાઈકલ પર નીકળતો તે વ તેમને જોઈ જોરથી મારી મૂકતો. કોઈ ટીક પોસાકના લાદ માણસ મળે તો છોકરાંઓને જોડામ પૈસા આપી રીચની મુક્તિ પામતો. એકંદર આખો દિવસ છોકરાંઓમાં જ હોળી દેખાઈ.

હોળીનો બીજો દિવસ મોટી હોળીનો, એટલે તોફાનનો દિવસ એમ જ્યાં માને છે.

આ દિવસની સવાર દિલ્લીમાં તોળા કરાવે છે પણ બધાજ લોકો સંજોગોની રાત્રે જ ભેટા હોય છે. બહુ મેલાખા સુધીમાં તો પત્તી બપ છે, એટલે નાહી ધોઈ જતી સારાં કપડાં પહેરી બહાર નીકળી શકે છે. આ વખતે મેં આખલા ખાતે ભગિણીની કળાશાળાના મકાનમાં જગ્યામાં શાહ સાહે કાંદયો. ત્યાં પણ રાત્રે જ દાખલ ઘઈ ગયો હતો. પણ મને આટું કોલેજના વડા મારા મિત્ર અણુલકલાને મેતવણી આપેલી કે “વિદ્યાર્થીઓ અમને છોડશે નહિ. હિંદુ કે મુસલમાન આ દિવસે પ્રેમભાવ દર્શાવવા રંગ લઈ આપશે જ અને અમારે બપોર સુધી બહુ સહી લેવું પડશે.”

હસ વાગે હું અને જગ્યામાં વાતો કરતાં હતાં ત્યાં

વિદ્યાર્થીઓ આવવા સામ્યા. જ્યાં જગુભાઈ હસતે મોંઝો તેમને પારણા પર મળના અને તેમના રંગલેખન વધારી લેતા. એક આકૃતિ બતાવી મને કહ્યું, “આ લુચો ખરી હોળીનું સ્વરૂપ આપણા ડાકટર સાહેબ.” જોયું તો સરીર અને વસ્ત્ર પર રંગરેખાના બધા રંગોની ધૂપછાંવમાં એ પાત્ર માનવ છે કે કાઈ દેવી રૂપ છે તે સમજાતું નહોતું. જગુભાઈને તે ભેટયા અને જગુભાઈના સંકેતો મને કોરો રહેવા દઈ વંદન કરી વિદાય થયા.

જગુભાઈ તો ભણીતા યુવાન કલાકાર એટલે મેં વિનોદ ક્યો કે “જગુભાઈ આ તો જીવંત જગત્ મોડર્ન આર્ટનું સ્વરૂપ છે.”

સાંને ચાંદની ચોકમાં મારા ગુજરાતી મિત્રના ઘેર પહોંચ્યો ત્યાં જ્યાં વળગણીઓ પર ઘરનાં ચી બાળક યુવાનોનાં રંગરૂપોં પત્તો મુકાતાં હતાં. સમગ્ર્યો કે અહીં પણ ભારે હોળી બેલાઈ હતી.

ઘરનાં બધાં બહાર નીકળી ગયાં હતાં અને એક નોકર સંતા હતો. પૂછ્યું તો કહે, “બાળુમાં કાઈ મેળો છે.” રાત્રે બધાં ભેગાં થયાં ત્યારે ભવયુ” કે એમને પણ હોળીનો એક નવો જ વિનોદપ્રસંગ બન્યો હતો.

મહાધુખું સંમેલન

ચાંદની ચોકના કેટલાક વિનોદી ભુવાનોને વૃક્ષો સુર્યો કે હોળીમાં બેઠકોની નજીક અર્ધચંદ્ર વાળું છે તો તેનું પણ એક વિશિષ્ટ સજ્જન મેં ન કર્યું. ચાંદની ચોકમાંના બધાં કુટુંબોને આ સંમેલનની પ્રવેશપત્રિકા મોકલાઈ હતી. તેના પર પ્રમુખ શ્રીમાન મહાસાગરનું ચિત્ર હતું.

ચાર વાગે ચાંદનીચોકના કુમાર સીતેમા પાસેથી પ્રમુખ-શ્રીમી છત્રિસવારી નીકળી. આગળ એક છાત્ર પર સેક્રેટરીએ માથાપર બૂટ પહેર્યો હતો. ગળામાં ખાસકાને હાર પહેર્યો હતો. પાછળ એક ટૂંકમાં મહાસાગર હાર પહેરેલા દર્શન દેતા હતા. કારણ પ્રમાણે બે ત્રણ ઠેકણે તેમનું રંગ ગુલાલ પુખ્તોથી સ્થાપન થયું. સંમેલન મંચપર તેમને પહોંચ્યાયા પછી સેક્રેટરીએ આદેશ આપ્યો: “આગળના લોકો રહો, પાછળના બેસી જાયો. તેણે લાપચલુ કયું” તેમાં પણ વ્યંગ હતો કે આગકાલ મેં તે સ્વરૂપે મહાસાગરની બોલવણ છે અને રાજકાન્યવદારમાં ધન કે સત્તા કે પદવીના પોશાકમાં

તેઓ દીપ્તિ જીત્યા છે, એટલે આગળના પ્રસંગના તેઓ જ લાભક પ્રમુખ છે. પછી જિલ્લાસુલતા સામનાં પાત્ર પરેરવેશોનું એકપણ એક પ્રદર્શન થયું” અને બીજા ધનુઃ હારપ્રેરક પણ અભિલક્ષનાવિહીન પ્રયોગો કરી હોળીનું એક નવું સ્વરૂપ અભેર કયું. હવે કદાચ આવાં સંમેલન વર્ષોત્પ થાયુ રહેશે.

હોળી વિનોદ, રંગરાગ, મેત્રી, દિલસગી, બહાદુરી, જ્ઞાનતાન ખેલકુદથી ભરપૂર એક મહાન સામાજિક ઉત્સવ બની રહે અને તેમાંથી અન્યની કન્યાન, ભાંગફોડ, વૃક્ષાન, કે જૂનખરાબીનાં તરવો દૂર કરી શકાય તો લોકોને દ્રેનની એક ધારી લાંબી મજલ પછી મોટા વિરામવાળા જંગલ પર જો કુરસદ, પાણીપીણી અને મનની રાહત મળે છે, તેવા જ અનુભવ હોળીના તહેવારથી મળે. ગરીબ અને તરંગરને તે આનંદ ભોગવવાનું સ્વરૂપ અને સુખકર થાય તો જ તે રાષ્ટ્રીય સંસ્કારમાં શોભામદ તત્વ બની રહે.

—રવિશંકર રાયજી

નવું વાચન

દર્શાવતી (ડોલોઈ આર્ટસ કોલેજનું) વાર્ષિક સુખપત્ર)
૧૯૫૮-૫૯ (અંક ૧)

હજી પાયા પચવી માંડતી, આ વરસે જ શરૂ થયેલી નવી આર્ટસ કોલેજનું આ પ્રથમ પુષ્પ તેની સુધગતા અને હાવકાઈની છાપ પ્રથમ પરિચયે જ પાડે છે. વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોના ગુજરાતી, હિંદી અને અંગ્રેજી લેખોના આ ગુચ્છમાં આચાર્ય શ્રી લાલસાલસાર્થકો હાસીનો ‘દર્શાવતી’ તો પરિચયલેખ તથા શ્રી હર્ષદલાલ દેસાઈનો ‘ગુજરાતમે’ હિંદી અને શ્રી શિવપ્રસાદ દવેનો ‘શ્રીમદ્ લાગવતમાં ગીતાનંત’ તથા શ્રી અનિરુદ્ધ અક્ષયજીવંત કાવ્યગુચ્છ વિશેષ બાન બેચે છે.

યાસુ રહ્યાં છે. એકંદરે જોતાં, આપણી સરકાર વધારે ખર્ચાળ બની છે અને ભારે પગાર લેતા ઉચ્ચ કક્ષાના અમલદારોથી ચાલતી રહી છે. જે તપાસપત્રો અને સમિતિઓ નિર્માણ છે, તેઓ તેમની કામગીરીની નજરે બેઠાઓ જણાય છે. તેમના રેઝિનુંદાં અને લઘુભાષાનાં એલાવન્સના ભારે ખર્ચોનો ભાર કરવેરા ભરતી ગરીબ જનતાના શિરે આવી પડે છે.

૩મી ખરીદ - વેચાણ, કારખાનાં - નિરીક્ષણ વગેરે જેવા વિવિધ હેતુથી પરદેશીભાષા પ્રતિનિધિમંડળો દેશમાં આવે છે, તેમની પાછળ લખાતું ખર્ચે થાય છે. તદ્દપરાંત જે સંસ્થાને પોતાને પૂરતી માહિતી ન હોય, એવા સંસ્થાથી બનેલા દેશી તપાસપત્રો પરદેશમાં વિવિધ હેતુથી જાય છે, તેઓ પણ વધુ ખર્ચાળ નીવડે છે. આવાં તમામ પ્રતિનિધિમંડળો આપણાં હિંદિયામણનાં સાધનો ધસડી જ જાય છે. વધુમાં આપણે લશ્કરી ખર્ચે વધતો જ રહ્યો છે. રફ થયેલાં અને બૂનાંપૂરાણા, તેમજ હવે પછીની લડાઈમાં ખર્ચ ન લાગે

તેવાં શત્ત્રુઓ ખરીદવા ખાતે બેઠામ ખર્ચે થાય છે. ભરવાન કરે ને ભારતને એથી લડાઈમાં ભાગ લેવો ન પડે !

કાળાંબજાર, સંઘરાખોરી વગેરે જેવી બીજી જનતાની નીતિમત્તા નજર થવા પામી છે. કરવેરા ભરવાની છટકળારીતે આશરો લેવાય છે, તેથી કરોડો રૂપિયા વેચાઈ જાય છે. જનતા સાથે સીધા લ'પક'માં આવતા નીચલી પાપરીના કર્મચારીઓમાં બેઠ્ઠી પ્રતિભાઓ વ્યાપી રહી છે. કાળાંબજાર કરનારાઓ, સંઘરાખોરો, અને અપ્રામાણિક અમલદારો તાગડધિમા કરતાં લોકોની નજરે પડે છે, ત્યારે તેમની અંગત તેમ જ સામાજિક નીતિમત્તા નજર થવા પામે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં યુનાબોરી જલ્લા પાખા પિના રહે જ નહીં.

એકંદરે સ્તુતિસ્થિત ગ્રમગીની ઉપખંડે તેવી છે. અનેકવિધ કારણોને લીધે જનતામાં અસંતોષ વ્યાપ્યો છે. સત્તાધારી નેતાઓ પણ સંતુષ્ટ ન હોય, એ સવાલ પડતી વાત છે. ફેરવવારણા અને સુધારા કરવાના નિશ્ચયના અગાઉ કેવળ અસંતોષથી આપણે કાંઈ દહાડો વળે તેમ નથી.

નવું વાયન

FINE ARTS:

(સલિતકલા વિદ્યાલય : વડોદરાનું મુખપત્ર)

વડોદરાની કાર્બન આર્ટસ્ કોલેજ આખા ભારતમાં પ્રથમ કક્ષાનાં સલિતકલાનાં અગ્રણી વિદ્યાધામોમાં એક છે. એના અધ્યક્ષ શ્રી માક'ડ ભટ્ટની કાર્યદક્ષતા, શ્રી મુખ્યલેખન જેવાની પદ્ધતિ, શ્રી બેન્દ્રે અને શ્રી શંખો ચીધરી જેવાની કલાપ્રતિભાનું પોષણ મેળવતા વિદ્યાર્થીઓએ અહીં જે વિકાસ સાધ્યો છે એ તો દર વર્સે યોગ્યતાં પ્રદર્શનો, ટરીફાઈઓ અને મેળાવાઓ વખતે આંખે ચઢે જ છે. પરંતુ આ મુખપત્ર, આજે તો આપણી સામે એનું કેટલુંક રહસ્ય લઈ ઢાંચર થાય છે. આ રહસ્ય શ્રી બેન્દ્રેના 'Why do I paint?' માં શ્રી. પારિમુના 'We and our College' માં તથા 'સંપાદન' લેખમાં આપણી આગળ રખે થાય છે. આ બધાં એક જ વાત સૂચવે છે:

અહીં સર્જકો માટે અરેખરી ભૂમિકા છે. અહીં ચોક્કાવક ઔપચારિક વ્યાખ્યાનો અને ટાઇપ્રેટલેસથી જગડાયેલા કાર્પ'કો કરતાં ઘણું મુક્ત અને એથી જ વલું

સાહજિક પ્રેરક વાતાવરણ છે. અહીં પ્રાધ્યાપકો, અધ્યાપકો, વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચેની જે ગાંઠ છે તે કલા માટેની ધૂની તમમામંથી પ્રવટેલી છે, અને એથી જ એ સ્થાપી પ્રેરક તરવ સમી છે.

આવા આ નાનકડા જુલના ભંડન પ્રયાસોને અમારો ઊમળાકારો આવકાર છે—એના આ 'સલિતકલા' મુખપત્ર તેજ એટલે જ ઊમળાકારો આવકાર છે.

લોકકથાવાર્ષિક

(લે: હિંમતલાલ મ. પટેલ, 'શિવ' સુદરમ')

પ્રાપ્તિસ્થાન : શ્રી યુજરાત પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ-૧

૧. મોતીની કહી	રૂ. ૧-૦૦
૨. સંજર સરસર	રૂ. ૧-૦૦
૩. કાકાએ આપી તે કંજલ	રૂ. ૧-૦૦
૪. જુમ્મૂનું વેર	રૂ. ૧-૦૦
૫. લાલો પગી	રૂ. ૧-૦૦

લોકવાર્તાઓના આધારે તૈયાર કરેલ યાળકો તથા ઓડોને ઉપયોગી પ્રતિષ્ઠાઓ.

પુશિયો

—સઆદત હુસન મંરો

પુશિયો વિચારતો હતો.....

ખનવારી પાસેથી કાળી તમાકુવાણું પાન ખાઈને, એ એક દુકાનના ઝોટસે બેઠો હતો. એ ઝોટલા પર થોડે ભાગે મોટરનાં બુદાં બુદાં રેપેરપાર્ટ્સ અને ટાયરો આખો દિવસ પડ્યાં રહેતાં હતાં. સમયમ સાડા આઠે એ દુકાન બંધ થતી અને પુશિયો એના શ્વામી થઈ ખેસતો.

પુશિયો કાળી તમાકુવાણું પાન ધીમે ધીમે ચાવતો હતો. ચાવતાં ચાવતાં એને સામ્યું કે એના મોંમાં વધારે પડતી તબાકુથી ઘાટું પતેયું થઈ દાંતની આડમાંથી નીકળીને એના મોંના બીજા ભાગમાં આતેમ ફરી રહ્યું હતું. એથી એના મનમાં એવી લાગણી જન્મી કે એના બધા વિચારો પેલા દાંત નીચેના ચૂકમાં ધેલાતા હતા. કદાચ એટલે જ એણે ચૂકવાની ઈચ્છા રોજી રાખી હતી.

પાન ચાવતાં ચાવતાં પુશિયો હજી હમણાં જ-અર્થાં કલાક પહેલાં જ બની ગયેલી વાત વાદ કરતો હતો અને વિચારતો હતો.

રોજની જેમ ઝોટસે ખેસવાને બદલે તે દિવસે એ ખનવારીની પાંચમી અંધીમાં ગયો હતો. અંધીના નાકા પર જ પેલી મેન્ડેરવારી નવી આવેલી હોડરી કાન્તા રહેલી હતી. ડોઈ કે પુશિયાને કહ્યું હતું કે એ મકાન બદલવાની હતી, એટલે પુશિયાને જરા તપાસ કરવા જવું પડ્યું હતું.

કાન્તાની બોલોતે દરવાજો એણે ખખડાવ્યો. અંદરથી અવાજ આવ્યો—“કાણુ ?” અને પુશિયો બોલ્યો—“એ તો હું પુશિયો.”

અવાજ બીજા રૂમમાંથી આવ્યો હતો. થોડીવારે બારણું ઉઘડ્યું. પુશિયો અંદર ધૂંધો. બધારે કાન્તાએ અંદરની બાંકી બંધ કરી ત્યારે પુશિયાએ માલગી ફરીને બોલ્યું.

અને એના આશ્ચર્યની સીમા ન રહી, કારણ કે કાન્તા ગિલકુલ નમ્મ હતી, — એક નાનું ઘું કપડું હતું એના સરીર પર. પણ એ તો અર્થ વગરનું. એનાથી કશું ઢંકણું નહોતું.

“કેમ, પુશિયા, કેમ આવવાનું થયું ?...હું નહાયા જ બતી હતી. બેસ તો ખરો...બહાર જરા એક કપ ચાહનું કહી આવ્યો હોત તો...તને ખબર તો છે, પેલો મૂંઝો સમસો અહીંથી નાસી ગયો છે.”

પુશિયાએ ગિયારાએ ડાઈ દિવસ ડાઈ બીને આમ અચાનક નબાવધામાં નહિ ભેળેલ. તે તો ગભરાઈ ગયો. શું કહેવું, તેની એને કાંઈ સમજણ પડી નહિ. આ નમતતા એઈને પહેલાં થઈ ગયેલી એની અંખી કપાંક સંતાવા આવતી હતી.

એ એકદમ કાંઈક આવું બગડી ગયો : “ભ...ભ... ભ... નહાઈ લે !” પણ પછી અચાનક ભણે જીભમાં ભેર આવ્યું—“હું આમ ભે આવું હતું તો પછી દરવાજો બોલવાની થી બરત્ત હતી ? અંદરથી જ કહી દીધું હોત તો ચાલતે ? હું ક્યાં નાસી જવાનો હતો ? ફરી આવતો... પણ ભ, હવે... ભ, નહાઈ લે...”

કાન્તા હસી : “બધારે તે” કહ્યું કે પુશિયો છે, તો મને થયું કે શું વાધો છે ? આપણે પુશિયો જ છીને ! બી આવતો !”

કાન્તાનું એ સિત્ત હજી પુશિયાના મન-મસ્તિષ્કમાં લરી રહ્યું હતું. ભણે કે અત્યારે પણ કાન્તાનું નમ્મ સરીર મીલના પુલગાની જેમ ઓગળી ઓગળીને એની અંદર રેસાઈ રહ્યું હતું.

એનો દેહ સુંદર હતો. પહેલીવાર ખુશિયાને લાગ્યું કે દેહના વેચાણ કંનેરી ઓએના દેહ પણ સુડોળ હોય છે. રાખી શકે છે. એને 'એનું' આશ્રય પશુ થયું. પણ સફળતા વધારે એને નવાઈ તો એની લાગી કે એ પોતાની સાથે સાવ નાખીપૂળી જીભ ગદી ગઈ—એને લાગે પણ ન આવે—કેમ ?

કાન્તાએ જ એનો જવાબ આપી દીધો હતો ને... 'ન્યારે તે' કહ્યું કે 'ખુશિયો,' તો પછી મને થયું કે શું વાંધો છે આપણે ખુશિયો જ છે ને...એ જાણતો !

કાન્તા અને ખુશિયો બેય એક જ ધધામાં સંકળાયેલાં હતાં. એ કાન્તાનો દક્ષણ હતો, આ રીતે એનો અંતે કાન્તાનો...પણ એનો અર્થ એ નથી થતો કે એ એની સાથે જ નમન થઈને જીભ રહે ! જરૂર કાંઈ ખાસ વાત છે. કાન્તાના શબ્દોમાંથી ખુશિયો નવા નવા અર્થ કાઢવા મંડ્યો.

પણ આ અર્થ એક જ સમયે એટલા પધાર રખત અને સાથે સાથે અરપણ લાગતા હતા કે ખુશિયો એનો નિકાલ લાવી શક્યો નહિ. અત્યારે વ એને કાન્તાનું નમન રૂપ દેખાતું હતું—એનું શરીર કેવું ઢોલ પર મઢેલા સામઝાની જેમ તન-ચુરત હતું ! પોતાની ઢળી પડતી નજરોની ભણે એને પરવા જ નહોતી. પોતાની એવી પૂઠાવરમાંથી ખુશિયો એના શામળા-સુંદર દેહ પર નાખી રહ્યો હતો, પણ કાન્તાનું તો રુવાકૂચ ફરક્યું નહોતું. બધા, કાળા પથ્થરની મૂર્તિ જેવી એ જીભી હતી—સાવ લાગણીય-જ.

“ભાઈ, મરદ જેવો મરદ-પુરુષ સામે જિભો હતો. અમર્યાદ્ય પુરોહીતો નજરો તો કપડામર્યાદ્ય ઓએના દેહ સુધી પહોંચી જાય છે, અને સામ ભણે, વિચારમાં ને વિચાર-માં તો એ ક્યાં ક્યાં જઈ પહોંચે છે ! પણ પેલી તો ગમરાઈ પણ નહિ અને...અને એની આંખો, ભણે ઉમઝાં સોડીમાં ઘિવાઈને આવી ન હોય...એને યોડીક તો મળવદ પાળવી જોઈએ ! બંનમુ છે તે તો સમજ્યા, પણ બનમુ ઓએના આમ નમન તો નથી જિભી રહેતી.

દલાસી કરતાં એને દસ વર્ષ થયાં. આ દસ વરસમાં તો એણે કેટલીય છોકરીઓ જોઈ નાખી હતી. દાખલા તરિકે પેલી પાયધૂનીના છેડે રહેતી છોકરી એક મુવાન છોકરાને ભાઈ બનાવીને રાખતી હતી, અને ‘અજૂત કન્યા’ (નામની ફિમ)નું પેકું ગીત ‘કાઠે કરતા મરખ, પ્યાર..

પ્યાર’ વાળું પોતાના તુટેલા મામાફોન પર વારં વારં ધડીધે વગાજા કરતી, કારણ કે એને અરોહકુમાર (અજૂત કન્યાનો મુખ્ય અદાકાર) સાથે પ્રેમ થઈ ગયો હતો. અને કેટલાય લોકો અને અરોહકુમાર સાથે મુલાકાત કરાવી આપવાનો વાવેલો કરીને પોતાનો સ્વાર્થ સાધી ગયા હતા. ખુશિયાને એ પણ ખબર હતી કે પેલી દાદરવાળી પંખળણ સાથે મોટે ઢબમાં પાટલૂન પહેરી રાખતી હતી. કાંઈ કે એ ગાંડીને લરાવેલું કે ‘ખૂને-તમ-ના’માં કામ કરતી એકટ્રેસ ‘મરાઠી’ ના પત્ર પરાવર એના જેવા જ હતા. એ મફત એણે અનેકવાર જોઈ અને ન્યારે એના સાચોદારે એને કહ્યું કે માર્સિન હાટ્ટે તો પોતાના સુંદર પત્રોને બે લાખ રૂપિયાને વેચી ઉતારાવ્યો છે, અને પોતે ઢબેશ પાટલૂન જ પહેરી રાખે છે. આ સાંલજીને પેલી પંખળણે પણ પાટલૂન પહેરવા’ માંડી હતી, એને જિભારીને નિતબ પર પાટલૂન બહુ તાણીને પહેરવી પડતી તોય કંટાળી નહોતી. અને પેલી મરખાવવાળી દક્ષિણી છોકરી કોસેજના રૂપાળા છોકરાએને ફાલ્ગા ફેરે છે, કારણ કે એને રૂપાળા ફીકરે જોઈએ છે. પણ ખુશિયાને એય ખબર હતી કે તેની ઈચ્છા કદીય પૂરી થવાની નહોતી, કારણ કે તે વધ્યા હતી. અને પેલી ઢબેશ કાનમાં ઘીરાના આલ્પણ પહેરી રાખતી કાળી મરખાસી ખાઈ, પોતાને ખબર હતી કે એના શરીરને કાળો રંગ કદી નાબૂદ થવાનો નથી. તોય, દવાઓ પાછળ ધૂમ ખચોં કરી રહી હતી.

ખુશિયાને એ બધી છોકરીઓની અંદરની બદલારની બધી બધી હતી. પણ એને એ ખબર નહોતી કે એક દિવસ કાન્તાકુમારી—બળ્યું એનું આયુ’ નામ, કાંઈ દિવસ થાદ નહિ રહે—તે એની સાથે સાવ નમન બનીને જિભી રહેશે. અને એને આશ્રયમાં રૂળાડી મૂકશે.

વિચારતાં વિચારતાં એના મોમાં ખૂબ થૂંક એકઠું થઈ ગયું. ઢબે એને બહુ ચાવવાનું રહ્યું નહોતું. પાનના નાના નાના રેસા ઢબે તો દાંતની પકડમાં આવવાને બદલે ફસડી જતા હતા. મલમલના કપડાંમાં પનીરને ધીરેથી દલાવીએ તેમ એના જે-આપેલા મસક પર પરસેવાનાં દીપાં જિપસી આવ્યાં હતાં....

જેમ જેમ એ કાન્તાના નમન દેહનો વિચાર કરતો હતો તેમ તેમ ભણે કે એને પોતાનું પુરુષત્વ મવાતું હોય તેમ લાગતું હતું. એને અપમાન થયા જેવું લાગતું હતું. એકદમ એ મનમાં જ બોલી જીડ્યો : ભાઈ, આ અપમાન

નહિ, ત્યારે શું ?.....એટલે કે એક છેકરી સાવ નગ્નાસ્થા-
માં તમારી સામે ઊભી રહે-જરાય સંક્રાંતિયા વગર.....!
'અરે તું' તો ખુશિયો !'.....ખુશિયો નહિ પણ પેલો
એની પધારી પર સૂઈ રહેતો ગિલાડો જ નહોતો !...ત્યારે
બીજું શું વળા ?'

હવે 'એને ચોક્કસ લાગ્યું' કે એનું અપમાન થયું છે.
પોતે પુરુષ હતો અને એ માટે એ ઇચ્છતો હતો કે બંધી
સીએએ-પછી તે ખાનદાન હોય કે બળતુ-એનો મલાળે
પાળવો જોઈએ. વર્ષોથી સાલતો આવેલો આ સા-પુરુષ
વચ્ચેનો પડકાર તુટી નહિ જોઈએ. એ તો ગિચરો એટલા
માટે કાન્તાને ઘેર ગયેલો કે તે કપારે મકાન બદલવાની છે
અને કયા જગ્યાની છે. સીધી ધધાદારી વાત હતી. જો
ખુશિયો દરવાજાને ખખડાવતી વખતે કાન્તા અંદર શું કરતી
હશે, એનો વિચાર કરે તો એની કદનામાં વધારેમાં વધારે
આટલી વાતો આવે--

-માથે પટ્ટી બાંધીને મૂતી પડી હશે.

-ગિલાડાના વાળમાંથી જંતુ કાઢતી હશે.

-પેલા મધાતા પાવડશી બમલાના વાળ ઉતારી રહી
હશે.

બસ આટલું એના મગજમાં હતું. પરમાં તો એ બીજા
કાંઈને રાખતી નહોતી, એટલે તેવો વિચાર આવે તેમ નહોતો.

પરંતુ 'ખુશિયાએ આવું' કાંઈ વિચાર્યું' નહોતું. એ તો
ગિચરો કામ બાબત ગયો હતો ત્યાં તો અચાનક. એટલે
કે કપડાં પહેરનારી કાન્તા, કહેવાનો અર્થ એ કે જેને તેણે
હંમેશાં કપડાં પહેરેલી હાલતમાં જ જોઈ હતી, એની સામે
સાવ નમ્ર થઈ મઈ, સાવ નમ્ર જ કહોને ! એક નાનકડો
ટૂવાલ હતો, પણ એનાથી આપું' અંજ થોડું ઢંકાય ?
'ખુશિયાને એવો અનુભવ થયો કે ભણે એના હાથમાં
કેળાની હાલ રહી મઈ' છે અને મજા' એની સામે વેરાઈ
પડ્યા છે.....ના, ના એને કોઈક બીજો જ
અનુભવ થયો-નહોતો કે એ પોતે 'ય' નમ થઈ ગયો છે.
આટલેથી વાત પૂરી થઈ જત તો તો ઠીક. પણ પેલી
સેકિડીએ હસીને કહ્યું-'બ્યારે તે' કહ્યું કે 'ખુશિયો', તો
મને થયું કે આ તો આપણો ખુશિયો, શો વાધો છે, છે
આવતો !'-આ વિચાર એને કરડી-ખાતો દેતો.

'સા...હસતી હતી.' એ ફરી ફરીને બળપ્યો.
કાન્તાની જેમ એનું રિખત પણ ખુશિયાને નમ લાગ્યું. એનું

રિખત જ નહિ, શરીર પણ અણે કે રંધો ફરવો હોય
તેટલું નમ હતું.

એને પોતાનું બાળપણ વાદ આવ્યું. પાંડેશની એક
બાઈ એને કહેતી : 'દીકરા ખુશિયા, જ જોઈ દોડતો,
અને આ ડોલ લરી આવ.' એ ડોલ બરીને લાવતો ત્યારે
કપડાના પડકાર પાછળ ખેંચતો એ કહેતી-'અહીં અંદર
લાવ તો ખુશિયા, મેં મોં પર સાણુ લગાડ્યો છે. મને કાંઈ
સજડું નથી.' અને એ પડકાર અસેરી અંદર ડોલ મૂકતો.
એ વખતે સાણુના શીશીથી લરીની નમ આ એણે જોઈ હતી,
પણ ત્યારે એના મનમાં ઉલ્લસપાલક જગ્મી નહોતી

'અરે બાઈ, પણ એ વખતે તો હું બાળક હતો. સાવ
નિર્દોષ. બાળક અને પુરુષમાં તો આલ-ધરતીનો ફરક. બાળક-
ની સાજ પાળવાની હોય ! પણ હવે તો હું સંપૂર્ણપણે
પુરુષ છું. અત્યારે લગભગ અઠ્ઠાવીસની ઉંમર છે. અને
અઠ્ઠાવીસ વર્ષના મુચન પુરુષ સામે ગોઈ ધરડી સી પણ
નમ ન થઈ શકે !'

કાન્તા એને શું સમજ બેઠી હતી ? નવપુવાન પુરુષનું
એકે લક્ષ્ય શું એનામાં નહોતું ? એ વાત સામી કે
કાન્તાને નમ જોઈને એ મસરાઈ ગયો હતો. પણ ચોરદાણ-
થી એના અંજા જોતાં આશ્ચર્ય સાથે એના મનમાં એવો
વિચાર નહોતો આવ્યો કે દસ રૂપિયામાં કાન્તા કાંઈ મોઢી
નહોતી અને પેલો દસોના દરવે ભે રૂપિયા વધારે પડવાને
લીધે પાછો ચાલ્યો ગયેલો બેન્કનો કલકડ, મધેડો નહોતો ?
આ ઉપરાંત એક ફાણ માટે એના અંજામાં એક જાતનું
ખેંચાણ નહોતું જગ્મું ? હાડકે હાડકાં લાંગી પડે એવી
આબસ મરડવાનું એને મન નહોતું થયું ?.....તો પછી
એ મેંગેલોરના છેકરીએ એને પુરુષમાંય ન ગયેલો એનું કારણ
શું ? અને પોતાને સાવ-સાવ ખુશિયામાં ખપાવીને પોતાનું
સર્વસ્વ દેખાડ્યું !

એણે ગુસ્સામાં પાનની ઘેરી પિચકારી મારી. સડક પર
રંગરોગાલ થઈ ગયાં. ત્યાર બાદ ટ્રામમાં ખેંચીને એ ઘેર ગયો.

ઘેર નહાઈ-ધોઈને એણે નવું ધોતિયું પહેર્યું. એ જે
મકાનમાં રહેતો હતો ત્યાં સ્થળ હતું. એમાં જઈને,
ઘરીસામાં જોઈને એણે વાળ ઝાલ્યા. પછી અચાનક કાંઈક
ખાસ આવ્યો ને એણે હજમને દાદી બનાવવા કહ્યું. આજ
ને આજ એ બીજીવાર દાદી કરાવતો હતો એટલે હજમ
બોલ્યો :-'કેમ બાઈ, જૂઠી આ કે ? સવારમાં મેં જ દાદી

બનાવેલી !' પણ દાદી પર લિધા હાથ ફેરવી પ્રુથિયો બોલ્યો— 'હજી થોડા વાળ રહી ગયા છે...'

સારી રીતે દાદી બનાવવાની, મોં પર પાપર લગાવવાની એ બહાર નીકળ્યો. સામે જ ટેક્સી-ડેન્ડ હતું. મુંઝવણ ખાસ પ્રકારના 'શી...શી...' એવા અવાજો સાથે એણે ટેક્સી ડ્રાઈવરનું ધ્યાન ખેંચ્યું અને આંગળીથી એને ટેક્સી લાવવા પ્રયત્ન કર્યો.

એ ટેક્સીમાં બેઠો કે ડ્રાઈવર પાછળ ફરીને બોલ્યો— 'ક્યાં જવું છે, સાહેબ ?'

આ ચાર શબ્દો અને 'સાહેબ'ના વિશિષ્ટ પ્રયોગથી પ્રુથિયો ખરેખર પ્રુશ થયો. રિમત કરતાં કરતાં એણે મિત્રતાવે જવાબ વાળ્યો : 'પછી કહોશ, પહેલાં એપેરા હાઉસ બાજુ ચાલો, લેમિંગ્ટન રોડ ચલો તે હોં કે ?'

ડ્રાઈવરે મોટરની લાલ ધમ્મ નીચી પાડી. ટનન્ટન ટેક્સી વાગી અને ટેક્સી લેમિંગ્ટન રોડ લાંબું ઊપડી. લેમિંગ્ટન રોડનો છેડો આન્યે ત્યારે પ્રુથિયાએ ડ્રાઈવરને કહ્યું— 'ડાખી બાબુ...'

ટેક્સી ડાખી બાજુ વળી, હજી ડ્રાઈવરે ઊપર પથ્ર બદલાવ્યું નહોતું ત્યાં પ્રુથિયો બોલ્યો— 'પેલા સામેનો ઘાંસેલો રહીને ત્યાં ઊભો રાખ...'

ડ્રાઈવરે બરાબર ઘાંસેલા પાસે ઊભો રાખ્યો. દરવાજો ખોલીને પ્રુથિયો પાનવાળાની દુકાને ગયો, પાન લીધું અને દુકાન પાસે ઊભેલા એક માણસ સાથે થોડી વાત કરી અને પછા એનેય ટેક્સીમાં બેસાડી ડ્રાઈવરને કહ્યું : 'સાધી લઈ લે.'

ક્યાંય સુધી ટેક્સી ચાલતી રહી. પ્રુથિયો જોમ નિશાની કરે તેમ હેન્ડલ ફરતું રહ્યું. દમાદમાર બગરો છેડી ટેક્સી એક ગલીમાં દાખલ થઈ. ત્યાં ઝાંખું અજવાળું હતું અને લોકોની અવજવવ જાહેર નહોતી. ઢેલકાં લોકો સડક પર પથારીઓ કરી સૂતા હતા. અને એમાંના ઢેલકાં તો કેવા દરસાંથી ચમ્પી કરાવી રહ્યા હતા ! ત્યાંથી આગળ નીકળીને ટેક્સી એક બંગલા જેવા મકાન પાસે પહોંચી અને પ્રુથિયાએ ત્યાં રોકાવા માટે ડ્રાઈવરને કહ્યું, 'બસ, અહીં ઊભો રાખ...'

ટેક્સી ઊભી રહી એટલે પ્રુથિયાએ પેલા પાનની દુકાન પાસેથી સાથે બેસાડેલા માણસને કહ્યું— 'મ, હું અહીં રાહ જોઈ લઉં.'

મૂરખની જેમ પ્રુથિયા સાથે તાકતો એ ટેક્સીની બહાર

નીકળી સામેના લાકડાના મકાનમાં ધૂસી ગયો.

પ્રુથિયો ટેક્સીની ગાદી પર આડો પડ્યો. એક પથ્ર પર બીજો પથ્ર ચડાવી એણે બીડી સળગાવી અને એક-બે કુક મારી બહાર ફેંકી દીધી. એ જરા મેચન હતો, એટલે એને લાગ્યું કે ટેક્સીનું એન્જિન હજી ચાલુ છે. એવા હેવામાં ફક્ત મર્યાદા હતી એટલે એને લાગ્યું— કે ડ્રાઈવર બીજા વધારાના એક કથું છે, અને તે જરા ગુસ્સામાં બોલ્યો— 'આમ નકામું એન્જિન ચાલુ રાખીને વધારાના ડેટા પૈસા લેવા છે ?'

પાછળ ફરીને ડ્રાઈવર બોલ્યો : 'ફક, એન્જિન તો બંધ છે...'

જ્યારે પ્રુથિયાને પોતાની ભૂલ સમજાઈ ત્યારે એની બેચેની એક વધી ગઈ, અને કાંઈ બોલવાને બદલે એ હેઠ ચાવવા મંડ્યો. પછી એકદમ વહાણુલાવ કાળી રાખી, જે આખર સુધી એની બગલામાં હતી, દાદી અને ડ્રાઈવરનો ખબ્બા ઉલાડીને એ બોલ્યો, 'હુઓ, હમણાં એક છોકરી આવશે, અંદર આવે કે તરત જ મોટર ચાલુ કરી દેશે... સમજ્યોને ? કાંઈ ગલરાવા જેવું નથી...હકે !'

સામેના લાકડાના મકાનમાંથી એ વ્યક્તિ નીકળી. આગળ પ્રુથિયાનો દેસત અને પાછળ સુંદર રંગીન સાડી પહેરેલી છોકરી.

પ્રુથિયા એકદમ હેવાડાની સીટ પર જઈ બેઠો—જ્યાં અંધારું હતું. પ્રુથિયાના મિત્રે ટેક્સીનું પારણું ખોલ્યું— છોકરીને અંદર પૂરીને દરવાજો વાસી દીધો એજ સમયે છોકરીનો—કાનના ચક્રિત સ્વર, લગભગ ચીસ જેવો જ, સંભળાયો— 'પ્રુથિયા, તું ?'

'હા, હું.....પરંતુ તને પૈસા તો મળી ગયાને ?' પ્રુથિયાનો અવાજ વધુ મોટો બન્યો... અને ડ્રાઈવર, હાથ લઈ લે. 'ડ્રાઈવરે સેફ દબાવ્યું. એન્જિન કચકચક્યું. કાનના કાંઈક બોલી પડ્યું એ અવાજમાં કાંઈ સંભળાયું નહિ. ટેક્સી એક આંચકા સાથે આગળ વધી અને પ્રુથિયાની મિત્રને વિરમિત છોકરીને પેલા અર્ધપ્રકાશિત ગલીમાં ગૂંચ થઈ ગઈ.

ત્યાર બાદ કાંઈ એ પ્રુથિયાને મોટરની દુકાનના પેલા ઝોટલા પર બેસાડેલો નથી.

અવ. : સુલાભ બ્રાહ્મદેવ શીખ

[વિશ્વમાનસ : ૩] ૧૯૮૭

૬. આફ્રિકા : કાળી યુલામીનું સાંછન

છેક ૧૨ મી સદીથી માનવ અધિકારોની રચાવના માટે ઘડેલા દેશ બિટન. મેક્ષા ચોટી, દેમિયસ ક્રોપ્સ, પાલમેન્ટ બિલ, મિલ ઓફ રાઈટ્સની જુએશો દ્વારા લોકશાહી અધિકારોની દિશામાં મોટી ફાલગે બરનાર દેશ બિટન. અને 'કલ્યાણુરાજ' નો આદર્શ પણ એનો.

પરંતુ ધરમાં આઝાદી ને આઝાદીની સાથે, એને જ દરલક પોર્ષા સંસ્થાનોની વલે સરખાવી તો જુએશો.

એની શરમતો કોઈ અંત નથી. બિટનના આવા એક સંસ્થાન તરીકે એના શાસનનો સાથે એવો આસ્વાદ લાગેનની પ્રખ્યાતો આખેલો છે જ. પણ એથીયે બદલર અનુભવ, હજી આ દિવસોમાંય દક્ષિણ આફ્રિકાની પ્રજા કરી રહી છે.

દક્ષિણ આફ્રિકા એટલે—
કાળા દેહાણો મહેમાન, જોતો દહારે થર પચાઈને ગેશી બપ, એવો એવો ઘાટ છે. વેપાર કરવા મિતો ત્યાં મથેલા ગેરા બિટનવાસીઓ, ત્યાં જ પસી મયા. વેપાર કરતાં કરતાં, રાજ-સત્તા જમાવી બેઠા. પછી બિટનમાં રહીને સામ્રાજ્યની સંગ્રામ સંભાળતો.

સરકારે એક દિવસ એમને કહ્યું—'તમે આજથી સ્વતંત્ર છો.' એટલે ૧૯૧૦ની સાલથી દક્ષિણ આફ્રિકાની જૂમિ ને પ્રજાનું હોર ચૂસનાયને છટી લગામ આપી દેવામાં આવી.

૧૯૧૦ ની સાલથી દક્ષિણ આફ્રિકા, બ્રિટિશ કમનવેલ્થમાં એક સભ્ય હોવા છતાં, બિટનની લોકશાહીની જગાસરખી ચેઠ દક્ષિણ આફ્રિકાની ગેરા સરકારને અપડી નથી. આ વીસમી સદી અધવારી મથા છતાં આફ્રિકાની મૂળ પ્રજા પર તો અધ્યયુગમાં આગતું હરો, તેથી ય જૂનું યુલામીનું રાજ પ્રવર્તે છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાની કુલ વસ્તી— ૧, ૩૯, ૧૫,૦૦૦ ની. તેમાં ત્યાંની મૂળવતની પ્રજા ૯૩ લાખ ૬ હજારની. ત્યારે ગેરાઓ, કે જે ત્યાંના આખા પ્રદેશમાં સરમુખત્યાર ને રાજકર્તા વર તરીકે હવે છે, એમની વસ્તી માત્ર ૨૯ લાખ ૭ હજારની. બીજી ૧૭ લાખ ને બે હજારની જે વસ્તી છે, એમાં આપણા હિંદીઓ ને એવી બીજી પચ્ચુરણ પ્રજાઓ છે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી નિકાસ

થતા માલમાં જુએશો તો મુખ્ય જીન, સોનું, હીરામાણેક, તાંબું, ને સુતરાઉ કાપડ. પણ કહે છે કે, મિલો ને કારખાનાં બેલા કરવા માટેની મૂડીને દક્ષિણ આફ્રિકા આકર્ષી શકતું ન હોવાથી, ત્યાં સ્થાયી ઉદ્યોગોના પાયો હજી નાખી શકાયો નથી. આ જમાનામાં કેઈ પણ દેશ પછાત રહી ગયો છે, તો એવું કારણ રપજી જ છે. એને દુનિયા આખી શાહીવાદી શોષણને નામે ઓળખે છે.

૧ કરોડ ને ૧૦ લાખની વસ્તી પર એકચક્રે રાજ કરનારા મુઠીબર (૨૯ લાખ ૭ હજાર) ગેરા રાજકર્તાઓ પાસે ત્યાંની મૂળ વતની પ્રજા પર શાસન ચલાવવા માટેના કાયદા હવા છે, એવો નમતો તો જુએશો. દક્ષિણ આફ્રિકાની સેનેટમાં કેપ પ્રાંતની આફ્રિકન પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે બેસનાર સેનેટર લેક્સી રૂપીને એક પુરિતકા લખેલી છે, ને એમાં એમણે દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારે ત્યાંનો કાળી પ્રજા માટે જે કાયદાઓ બનાવ્યા છે, તેનો વાસ્તવિક અર્થ શો માપ છે, તે દર્શાવનાં નિવેદનો કરેલાં છે. તેમાંથી થોડાં અર્થો દર્શાવે છીએ:

અમુક વિસ્તારમાં મોટા અક્ષરે 'લોખંધ' લખીને નીચે ચેતવણી આપતાં પોસ્ટરો લટકાવેલાં હોય છે. એમાં લખેલું હોય છે કે :—

આદિવાસીઓ ! હિંદીઓ ! ને રંગીન સામકીવાળા લોકો ! આ વિસ્તારમાં રાતના સમયે પ્રવેશ કરશો, તો ગ્રામ થયેલા માણસ તરીકે તમારું નામ અહીંર કરવું પડશે.

અભધારી ચોરીદારો નજરે ચડતાં જ ગોળી છોડશે, જાનથી કૂતરાઓ તમારાં યુદ્ધને ફાટી ખાશે. માદ રાખો, અમે તમને ચેતવી દીધેલા છે !

કોઈ વેલવે રેશન પર એક જ વેઈટિંગ રૂમ હોય, તો રેશન મારતરે તે ફક્ત ગોરાઓના ઉપયોગને માટે જ રિઝર્વ રાખી લેઈએ. એવી વેઈટિંગ રૂમમાં બે કોઈ આફ્રિકન યા રંગી સામકીવાળા માણસ ભેટના ખની પ્રવેશ કરશે, તો રાજનો યુનેગાર દરશે. ને તે ગુના બદલ ૫૦ પાઉન્ડનો દંડ યા વધુ મહિનાની કેદને પાત્ર દરશે.

કોઈ પણ ગોરા માણસ, એક શહેરમાં ચૌદ વર્ષના વસવાટવાળા આફ્રિકનને પણ પોતાની મરજી થવા માનથી નોકરીએ રાખી શકશે નહિ. એમ કરશે, તો નોકરીએ રાખનાર ને નોકરી કરવા રહેનાર—બંને રાજના યુનેગાર દરશે.

કોઈ ગોરા માણસ, કોઈ આફ્રિકનને ખાસ પરવાના વિના પોતાને ત્યાં સુધારી કામ, કઠિયાકામ, ઇલેક્ટ્રીક ફિટીંગ યા એવું બીજું કારીગરીનું કામ સોંપી ના કરાવી શકશે નહિ.

મંજુરખાતાના પ્રધાનની પરવાનગી વિના બધાં કામ કરાવનાર ને કરનાર બંને રાજના યુનેગાર દરશે. આફ્રિકન તો એને માટે મુકદ્દર કરેલા વિસ્તારની બહાર કપાય કામ હાથ ધરી શકશે નહિ.

એક આફ્રિકન, પોતે જે શહેરમાં જન્મેલો, ને લાગ-લાગત ૫૦ વરસ લગી ત્યાં જ રહેલો, પણ કોઈ કારણસર થોડા વખતને માટે—જે અકસ્માતને માટે પણ બે એ બીજે કોઈ રથને જઈને રહેલો હશે, તો તે પોતાના જન્મસ્થળે પાછો અર્ધને વસી શકશે નહિ. ને ત્યાં જ તે હક્કની રકમે ૭૨ કલાકથી વધારે વખત એ જગ્યાએ રોકાઈ શકશે નહિ ;

—ને આ કાનૂન હોવા છતાં બે એવે એમ કહ્યું, તે એ રાજનો યુનેગાર લેખાશે, એટલું જ નહિ, એ ગુના બદલ એને ૬૫ પાઉન્ડ સુધીનો દંડ લાગે પડશે. એ નહિ તો બે મહિનાની કેદ લાગી આવવી પડશે.

રથગમદીના ગુનામાં બે એવે સપકાવું ન હોય તો એ માટે એવું અગાધિયી સરકારનો પરવાનો લઈ લેવા પડશે.

કોઈ પણ આફ્રિકનને રાજના કોઈ પણ ગુનાસર ૫૦ પાઉન્ડથી વધારે દંડ લાગવાની સજા થઈ, તો પછી-લલેને ૫૦ વર્ષથી એ એ જ શહેરમાં રહેતો હોય, ને ત્યાં જ એનો જન્મ થયેલો હોય, પરંતુ એ શહેરમાં ૭૨ કલાકથી વધારે વખત સુધી રહેવાનો અધિકાર એ ગુમાવી બેસે છે.

વીસ વરસથી લાગલાગત એક જ શહેરમાં રહેતો હોવા છતાં, બે એવે શહેરની બહાર ક્યાંક નોકરી દરાવી હોય, તો, પછી એ શહેરમાં ૭૨ કલાકથી વધુ રોકાવાનો અધિકાર એ ગુમાવી બેસે છે.

કોઈ આફ્રિકન માણસ લલેને માદ વરસ થયાં એક જ શહેરમાં રહેતો હોય, ને ત્યાં જ નોકરી કરતો હોય, તેમ છતાં હક્કપૂર્વક, એ જગ્યાએ તે ૭૨ કલાકથી વધુ રહેવાને અધિકારી નથી જ.

એક આફ્રિકન જન્મસ્થળે ને એક જગ્યાએ રહેતો હોય, હક્કની રકમે એ પોતાની પરજીવી દીધેલી દીકરીને, ૧૨ વર્ષ વડાવી થયેલ દીકરાને, લાલેનું લગ્નિયું કે પોતરાને ૭૨ કલાકથી વધુ સમય માટે પોતાની સાથે રાખી શકશે નહિ.

એક આફ્રિકન જન્મસ્થળે માંડીને તે જિલ્લાની પચાસ વરસ સુધી એક જ શહેરમાં રહેતો આવ્યો હશે, તો પણ તે હક્કની રકમે—પોતાના કોઈ આફ્રિકન મિત્રને—૭૨ કલાકથી વધુ સમય માટે, પોતાની સાથે રાખી શકશે નહિ.

જે શહેરમાં જન્મથી માંડીને તે ૧૪ વર્ષ લગી માણસ છલ્યો હોય, ને એવે ૬ વર્ષના ગાળા સુધી એક જ માલિકને ત્યાં રહી નોકરી કરી હોય, અને એની કમાણી પર જ આપું કુટુંબ નજીવું હોવા છતાં—પોતાની પત્નીને, કુંવારી દીકરીને કે અહાર વર્ષના દીકરાને—હક્કની રકમે, બોતરે

સાકાથી વધુ સમયને માટે પોતાની સાથે રાખી શકશે નહિ.

તાંના ગવર્નર જનરલને, કોર્ટ પજુ કારજુસર, ગમે તે સમયે, જરૂરી હામ્બુ, તો તેઓ જરૂરી ફતવા કાઢવાને અધિકારી છે. આવા ફતવાની રૂએ, તેઓ ગમે તે આફ્રિકનને અમુક પ્રદેશમાંથી હદપાર કરવાની સત્તા ધરાવે છે.

કોર્ટ પજુ અદાલતને, કામચલાઉ સમય માટે પજુ ગવર્નર જનરલે આપેલા હદપારીના આ કુકમને મુક્તથી રખાવવાનો અધિકાર નથી, કે નથી એને એ કુકમ સામે અપીલ કરવાનો અધિકાર. ને આ સત્તા એટલી તો આંધળા છે કે, ગવર્નર જનરલના આ ફતવા દ્વારા કોર્ટ ને માથુસને આ પ્રદેશમાંથી હદપાર કરાવવા માગે છે, તે આ નહિ પજુ બીજો છે—એટલું ખુલ્લું ખુલ્લા જાણિત ધર્મ જાય, તો પજુ એ ફતવાનો અમલ પેલા માથુસને કરવો જ પડે છે !

—પજુ બે એની જ જગ્યાએ આફ્રિકન સિવાયનો બીજો કોર્ટ ભતિના માથુસ હોય, તો આપેલા હદપારીનો કુકમ રદ ધર્મ થકે છે, સ્થગિત ધર્મ થકે છે—ને તત્કાલ પ્રદેશ છોડી જવાની ફરજ એને પાડવામાં નથી આવતી.

આખા દક્ષિણ આફ્રિકામાં, કોર્ટ પજુ જગ્યાએ કાળી ને જોરી ચામડીવાળાએ, એક હોટલમાં, બેઠા ખેસી આ પીરી એ ગેરકાયદેસર છે. સિવાય કે એ માટે અગાઉથી એમણે ખાસ પરવાનો કઢાવ્યો હોય.

એ જ પ્રમાણે અગાઉથી ખાસ પરવાનો કઢાવ્યા વિના, કોર્ટ પજુ આફ્રિકન પ્રોફેસર જોરાઓની કોર્ટ કલબમાં વ્યાખ્યાન આપે, તો તે રાજ્યને ઝુનેત્રાર કરે છે. (આ 'ક્રિમિનલ એફેન્સ' મધ્યાય છે !)

આખા દક્ષિણ આફ્રિકામાં કોર્ટ પજુ જગ્યાએ, કોર્ટ પજુ આફ્રિકન અધિકારીની રૂએ, જમીનના કોર્ટ પજુ દુકાન પર, માલિકીદલક ધરાવી શકતો નથી. એટલું જ નહિ, હાલની સરકાર, ભવિષ્યમાં પજુ આફ્રિકનને આપેલા કોર્ટ અધિકાર આપવાનું નિયત્તરતી નથી—આફ્રિકનોના વસવાટ માટે અલાયદા કાઢવામાં આવેલ વિસ્તારોમાં પજુ આફ્રિકનો માટે, તમ્બુ-વાર ભૂમિ પર પજુ માલિકી ધરાવવાનો સ્વાસ બેઠતો જ નથી !

દક્ષિણ આફ્રિકાની જોરી સરકારના રાજમાં, કોર્ટ પજુ પોલીસ, કોર્ટ પજુ ભતના વોરંટ ઓફર વિના, 'રોતે યા દિવસના કોર્ટ પજુ 'ઉચિત સમયે' કોર્ટ પજુ આફ્રિકનના ધરમાં પ્રવેશી એની જગ્યા સર્થ શકે છે—ને એને એવો વહેમ પજુ હોય કે, આ ધરમાં ૧૮ વર્ષના દીકરો વચર પરવાને એના બાપ સાથે રહેવાનો ગૂનો કરી રહ્યો છે !

કોર્ટ પજુ મૂળના માલિકીએ નીમેલા એજન્ટ પાસે, અમુક માલિકની તોફારીમાં બેઠાવાનું કબુલ કર્યા પછી, બે કોર્ટ આફ્રિકન એ કામ પર ચઢવાની ના પાડશે, તો એ સરકારનો ઝુનેત્રાર ગણાશે. ને એવા ઝુના બદલ એને ફસ પાઈડનો દંડ લાગે પડશે, ને દંડ ન ભરી શકે તો એ અધિનાની કેદની સજાને લાયક કરશે.

આદિવાસી ખાતાના 'જવાબ' (રિમિસ્ટર એન્ડ મેનિટપ એફેન્સ) એમને મન ફાવે ત્યારે, કોર્ટ પજુ કારજુ આખા વિના, આફ્રિકન ભતિ યા કોર્ટ અમુક કામ તરફથી ચાલતી નિશાળને સરકાર તરફથી અપાતી સપ્સીડી યા માંડ બધું કરી દઈ શકશે.

કોર્ટ પજુ દેવળ તરફથી આફ્રિકન બાળકોના સિક્કાથુને માટે કોર્ટ નિશાળ ચલાવી શકાશે નહિ. સિવાય કે તેને સરકાર તરફથી રજિસ્ટર્ડ કરવામાં આવી હોય. સાથે સાથે જ આદિવાસી ખાતાના પ્રધાનને એવી નિર્બંધ સત્તા આપવામાં આવેલ છે, કે એને બે એમ લાગે કે, અમુક નિશાળ ચલાવવાથી આફ્રિકન પ્રમુદ્ધ હિત સંધાતું નથી, પજુ અચિત ધર્મ રહ્યું છે, તો તે એ-શાળાને રજિસ્ટ્રેશન આપવાની જ ના પાડી દઈ શકે છે.

બે કોર્ટ પજુ આફ્રિકન, પિંદી, યા રંગીન ચામડીવાળા પ્રમજન, ભથ્થે જનતા માટેના બગીચામાં, જોરાઓને જ બેસવા માટે અલાયદા રાખવામાં આવેલ આંકડાને, રાજના રંગબેદના કાનૂન સામે વિરોધ દર્શાવવાના હેતુથી ઉપયોગ કરશે. તો તેણે 'ક્રિમિનલ એફેન્સ' કર્યો ગણાશે. ને એ ઝુના બદલ એને ૩૦૦ પાઉન્ડ દંડ યા તો પજુ વર્ષની કેદ ફટકારી શકશે. યા તો વધુમાં વધુ દસ ફટકાની સજા કરી શકશે. આમાંની ગમે તે બે સજાઓ સામટી પજુ ફટકારી શકાશે.

કોઈ પશુ આફ્રિકન, ગમે તે સમયે, શહેરના કોઈ જીભ મકાનમાં કામ કરતા પોતાના મિત્રને મળવાને માટે જઈ શકશે નહિ. મિત્રને મળવાની જરૂર જણાતાં એણે અગાઉથી એ મકાનના માલિકની યા તો ત્યાંના રહેનાર માણસની પરવાનગી લેવી પડશે.

રથાનિક વિભાગના ઈન્સ્પેક્ટરને એમ લાગે કે, ગોરાઓના વસવાટ માટેના અલગ વિસ્તારના કોષ ધરમાં-રંગીન આમીવાળા માણસ આવીને રહેશે છે, તો તે દિવસના ગમે તે સમયે, ગમે તે ધરમાં ધૂસીને, ગમે તે માણસ પાસેથી જવાબ માગી શકશે.

કોઈ આફ્રિકન, બધા જરૂરી પરવાનાઓ સહિત કાયદેસર રીતે કોઈ શહેરમાં વસવાટ નાખીને રહેતો હોય, તો પશુ તે હક્કની રૂએ પોતાનાં સ્ત્રીબાળકોને પોતાની સાથે રાખી શકશે નહિ.

કોઈ પશુ આફ્રિકન કામદારે હકતાલમાં ભાગ લેવો, એ ગેરકાયદેની છે. એવો ગુનો કરનારને ૫૦૦ પાઉન્ડ સુધીનો દંડ, યા તો ત્રણ વર્ષની કેદની સજા થશે. જરૂર જણાતાં આ બંને સજાઓ સામઝી ફટકારી શકાશે.

નવનર જનરલને બે એમ લાગે કે, જાહેર સલામતીને માથે તબીબ જોખમ છે, ને પ્રદેશના સામાન્ય માણસ કામદારી શરૂ કરે એમ નથી, તો તેઓ, ખાસ ફેલેના કાઢીને, ગમે તે પોલીસને એટલી સત્તા આપી શકે છે કે, તે ગમે તે માણસની પરવાર કરીને, વગર કોર્ટમાં કેસ ચલાવે, જેલમાં પૂરી દઈ શકશે.

૧૯૨૭ પછી સ્થપાયેલી હોરિપલમાં, એનો કોઈ પશુ સંચાલક, આદિવાસી ખાતાના પ્રધાનની પરવાનગી વિના (ખાસ તાબીદની પરિચિત હોય તો જ) કોઈ હોય તે સિવાય) બે કોઈ આફ્રિકનને હાથલ કરશે, તો એ સરકારનો ગુનેગાર કરશે.

આદિવાસી ખાતાના પ્રધાનને ને શહેરના રથાનિક સત્તાવાળાઓને બે એમ લાગે કે, શહેરના કોઈ એક દેવળમાં રોજ ભોગા યર્ધ પ્રાપ્તના કરનાર આફ્રિકનોને એટલી સખ્યામાં ભોગા થવા દેવા, એ હિતાવહ નથી, તો તેઓ ફતવો બહાર પાડીને એ આફ્રિકનોને દેવળમાં પ્રાપ્તના માટે ભોગ થતા અટકાવી શકે છે.

—મુ. ગાંધી

કાગળ અને પૂંકા

સફેદ અને રંગીન છાપકામ, ભુલું ભુલું લખાણો, ખતપત્રો, ખાતાવહી, પેડીંગ પેપર્સ અને રેપીંગ પેપર્સ, અખબારી કાગળ, બોક્ષ બોર્ડ, આર્ટ કાર્ડ, સફેદ અને રંગીન પોસ્ટકાર્ડ વગેરે માટે મળે :

ચીમનલાલ પેપર કંપની

સર્વ એક જાતનાં કાગળ અને પૂંકાની આયાત કરનારાઓ અને

શ્રી ગોપાલ પેપર મિલ્સ લિ.ના

મુખર્ધિ ઈલાકા (શુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર સિવાય)

માટેના ડિરેક્ટીવ્યુટરો

બોમ્બે મ્યુનિસિપલ બિલ્ડીંગ, હોલની રોડ, કેપ, મુંબઈ-૧.

સાર : SELECTION

ફોન : ૨૬-૩૨૩૨

આ વિભાગમાં

● ગુજરાતમાં સંસ્કૃત અને શિક્ષણ-શાસ્ત્ર અને કલા-શાસ્ત્રની ખાસ નોંધપાત્ર પ્રવૃત્તિઓ અંગે—

● ગુજરાત બહાર વેસવા ગુજરાતીઓ ('કલકત્તા, દિલ્લી, આફ્રિકા વગેરે મુખ્ય મથકો સહિત')ની ઉપર કરી તેવી પ્રવૃત્તિઓ અંગે—પ્રવાસી સમાચાર આપવાની ઇચ્છા છે.

ગુજરાત અને બહારનાં કેન્દ્રો વચ્ચે શાબ્દિકી યોજના રહેશે તે "વિશ્વમાનવ" ઉપરુવ વશે.

હાથમતી નહેર-યોજના

સવાસ કોઈ એકાદિ યોજનાનો નવો સંપાદક એકસ દિલ્લી અને નીતિનો છે.

મુખર્ષિ સરકારે સાંબરકાંડા છલ્લાના બિલોડા તાલુકામાં ફતેપુર નજીક હાથમતી નદીની ઉપર એક બધ બાંધવાની યોજના તૈયાર કરી છે. આ યોજનાના પ્રતાપે હિંમતનગર નજીકના વિસ્તારમાં તથા હાથમતી હાથમતી યોજનાના વિસ્તારમાં થઈ ૮૨,૫૦૦ એકર જમીનને સીંચાઈ મળશે એવી સરકારી ધારણા છે.

ભારતના વિકાસ માટેની, તેમાં સાંબરકાંડા જેવા જગત પ્રદેશ માટેની આવી નહેર-યોજનાને કચે ગુજરાતી બિબ્લોકા-પૂર્વક આવકાર આપવા નહિ ઇચ્છે.

અને આમ છતાં, આ યોજનાના આંરંબે જ ખુદ સાંબરકાંડાનો અને હવે તે ગુજરાતની પ્રજામાં અસતોષ અને ધૂંધવાટ પ્રવર્તે છે, એ એક હકીકત છે. આલું બનવા પામ્યું છે, એ અરેખર દુર્ઘટના છે.

પ્રજાના હિત માટે, સરકારે ભલે ઘડીને વિચારેલી યોજનાની બાબતમાં કેના છંદરગ્રા વળતા હોય છે, પાછળથી એક પછી એક કરી જલજલામણી સરખતી હોય છે, અને અતે કરી રીતે રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચે વેમનસ પેલા શય છે, એવું નહિ આ દર્શાવે—હવે જણી કરી આલું ન બને 'તું' સૂચન કરી રહેલ છે.

સીધા પ્રથમ આ યોજના વિચારી ત્યારે નીચેના

વિશ્વમાનવ ૧ મે ૧૯૬૬]

મુદ્દાઓનો તેમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો તે સ્પષ્ટ છે—

૧. ફતેપુર આગળ બધ બાંધવે; તેમાં ૫૭૦૦ મિલિયન રૂપિય છીડ પાણી બરાદર અને તેથી ૫૮૦૦૦ એકર જમીનને પીતનો લાભ મળશે.

૨. આ બધ બાંધતાં ૭૫૫૦ એકર જમીન ફળમાં જશે.

૩. આથી ૨૯૦૦ માણસો નિર્વાસિત બનશે.

૪. બધનું ખર્ચ આશરે રૂ. ૯૦ લાખ થશે.

૫. ઉપરાંત, આ બધ બાંધવા જતાં, ભવનાથ (જુવનેધર) ના મંદિરને સુરક્ષિત રાખવા રૂ. ૧ લાખ ૨૦ હજારનું તથા કુંડેને બચાવવા રૂ. ૩ લાખનું તથા એટ્રોય રસ્તાનું રૂ. ૪ લાખનું વધુ ખર્ચ થશે. (જુવનેધરનું સ્થાનક ૭૦૦ વર્ષ પુરાતન છે, પુરાણ-મંદિર છે. ધર્મ અને ભવિષ્યકાંક્ષ સ્મૃતિઓથી સંકળાયેલું છે.)

પરંતુ, આ ઉપરાંતના એક અત્યંત મહત્વના સવાસ બાબત કદાચ તે સમયે પૂરતી વિચારણા થઈ નહિ હોય એમ જણાય છે—

જમીની જમીનો ફળથી અને જમીનો નિરાધાર નિર્વાસિત બનશે, એમનો પુનરવસવાટ કેવી રીતે કરવામાં આવશે?

પ્રજાની અપેક્ષા અને લાગણી એવી હતી કે—

“આખા દેશના વિકાસ માટે આ યોજના ધાર્ષ છે.

અમે મૂળ જમીન, ઘરગણ, સગાંવડાલાં, પડોષસંબંધીઓ છોડીને, અમારા મૂળ વસવાટ ઉપરથી બિખરી જઈને,

નવેસરથી બીજે વસનાટ કરવા તૈયાર થયા છીએ—એ અમારી દેશ પ્રત્યેની ફરજ સમજીને; પરંતુ આ યોજનાને પરિણામે અમુક પ્રદેશના જમીનમાલિકને પાણીએ આસ લાભ એટલે કે આર્થિક લાભ થનાર છે. તે એમની સરખામણીમાં અમને નવા વસનાટ અંગે પૂરતી સંતોષકારક સમજણ અપાવી નેઈએ."

પરંતુ સરકાર તરફથી આ પ્રકારની રજૂઆતરીએ અપાર્ક નહિ; એને કારણે લેક્ષના મનામાં કચ્છાટ અને સંકાન્તિએ તથા ખુદ સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓના મનામાં પણ હુદ્મ અને મુઝવણી વધતાં જતાં હતી. શ્રી વિનોબાજી સમક્ષ (ભાવરકાંઠામાં તેમની પદયાત્રા પ્રસંગે) આનો ઉગ્ર પડયો પણ લેણો હતો.*

હવે જણાવ્યું મળે છે તે મુજબ, સરકારે આ બાબત સરકારી તથા બિનસરકારી સભ્યોની એક કમિટી નીખી છે અને આ બાબતનો ખરડો ધારાસભા સામે પેશ થયો છે.

અને આશા રાખીએ છીએ કે, આ પગલાં પ્રખળી સફળતાથી ભાવનાને પહોંચી જવા સક્રિયમાન બનશે.

[૨]

પરંતુ, એક બીજે મુદ્દો અણધારી રીતે વધુ મુશ્કેલી છે. આ બધા બાંધવામાં લવનાથનું મંદિર (આખા સ્થાનકને) બચાવી લેવાનો રજૂ નિર્ણય મૂળ યોજનામાં છે; મૂળ યોજનાના નકશામાં જ્યાં આ વાત રજૂ છે; યોજનાના ખર્ચના આંકડા અને મુંબઈ રાજ્ય ઇરિગેશન કમિટીની માહિતીની નોંધમાં, ઉપરાંત વડોદરાના મુખ્ય શ્રી નંદાજીનાં લાવણીમાં (લાવનાથની બહેર સભા તા. ૨૮-૧૨-૫૬) અને ધારાસભામાં પુણેલા સવાલના જવાબમાં આ વાત ફરી ફરી રજૂ કરવામાં આવી હતી.

આમ છતાં, આ નિર્ણય સાધ્યથી ફેરવવામાં આવીયો.

અને સુધરેલી યોજના મુજબ—

* ૪૦૦૦ મિ. કચ્છ લીટના પાણીને બંદે પધારે પાણી-ભરાવો થશે, અને પરિણામે ૫૮,૦૦૦ એકર જમીનને પાણી મળવાને બદલે ૮૨,૫૦૦ એકરને પાણી મળશે.

* જો પૂરતો ન્યાય ન મળે તો શ્રી વિનોબાજી અહિં સક્રિયતામય કરવાની અને કેમિસ્ટી ધારાસભ્યોને સહાયનું આપી કો પ્રખળી પડેને રહેવાની સલાહ આપી હતી.

* પરંતુ, લવનાથનું મંદિર, કુડ (આખું સ્થાનક) રૂપી જશે.

આવા નિર્ણયથી પ્રદેશની પ્રખળમાં જળસ્રો આધાત થવાની લાગણી પ્રસરી છે.

સર્વ પ્રથમ તો પ્રજાને એ વાત સમજાવી શકાઈ નથી કે મૂળ યોજના મુજબ મંદિર-કુડ સુરક્ષિત રહેતાં હતાં, તે હવે કુલાડવાં જ પડે એવાં તે કયાં સળગાવવામાં કારણો સરકારને ફરજ પાડી રહેલ છે ?

સરકારે આ બાબત સૌથી પ્રથમ એવો ખુલાસો કર્યો હતો કે, મૂળ-યોજના અનુસાર મંદિરને બચાવવા જતાં જે ખર્ચની ગણતરી કરી હતી, તે બોટી હતી; રા. ૧૪ લાખ વધુ ખર્ચ થાય એમ છે. માટે નિર્ણય ફેરવેલો પડ્યો છે. પ્રખળમાં આનો પ્રત્યાધાત એવો પડ્યો કે, થોડાક લાખ રૂપિયા જાચવા બાતર લાખો પ્રખળનોની લાગણી ફલવવામાં આવે છે ! અને અગાઉ આપેલાં રજૂ વચનોનો કામ કરવામાં આવે છે !

લેક્ષના આવા વંદણ સામે સરકારે એકદમ અસહ્યતા દર્શાવી દીધી કે,—

રાષ્ટ્રીય યોજનામાં આવતાં ધર્મસ્થાનો લોકભાગ્યશીલ કારણે સરકાર બચાવવા જાય, તો વિકાસયોજના થઈ જ ન શકે.

પરંતુ લેક્ષને એ મૂળ વાત ન સમજાઈ કે મંદિર કુળવાનો સવાલ ક્યાંથી ઊભો થયો ? મૂળ યોજનામાં મંદિર કુળનું જ નથી. એટલે રાષ્ટ્રીય વિકાસ સામે ધર્મસ્થાનને બચાવવાનો સવાલ જ ઊભો થતો નથી. મૂળ યોજના મુજબ સહજ રીતે જે ધર્મસ્થાન બચી જાય છે, તેને હવે કુલાડવાની યોજના સા માટે કરવામાં આવે છે, તે મુખ્ય સવાલ છે.

સરકારે આના જવાબમાં વળી એવું બહેર કહ્યું કે, આ નવી યોજનામાં ૪ ફૂટ પાળ લેવાની લેવાથી પાણીનો વધુ ભરાવો થાય છે ને વધુ જમીનને પાણી મળે છે; અને મંદિર બચાવવાનો ખર્ચ જરૂર જાય છે તે વધારામાં.

આની સામે એવી દલીલ ધર્મ કે, સરકારને વધુ પાણી નોંધવું હોય તો, મંદિર પાસેની યોજનાને ૪ ફૂટ ન વધારતાં ૪ ફૂટ પાણી લેવા માટે ઉપરના ભાગમાં બીજો નાનો બધ બાંધી, લઈને વેદ્યું વધુ પાણી મેળવી શકાય એમ છે. તેથી

મંદિર ખચવા ઉપરાંત ત્યાંના સ્થાનિક લોકોને જ લાભ મળે છે. આવા નાના બંધની યોજના ઇકર રાજ્યે અગાઉ વિચારીય હતી...

આ વાત પણ સરકારને અનુકૂળ ન જણાઈ; ત્યારે એક નવી જ યોજના સરકાર પાસે રજૂ કરવામાં આવી. ફેતેપુરથી બે માઈલ નીચે બધ થાય તો—

* ૭૫૫૦૦ બદલે ૧૦૦૦ એકર જમીન હૂબે; (એટલે કે ૧૫૫૦ એકર જમીન જમીન બધ).

* ૨૯૦૦ માણસોને બદલે ૨૦૦૦ માણસો નિર્વાસિત બને; એટલે ૯૦૦ માણસોના પુનરુત્થાનનું કષ્ટ અને ખર્ચ બચી જાય.

* બંધનું ખર્ચ ૯૦ લાખને બદલે ૧૩૭ લાખ થાય. એટલે કે, રૂ. ૪૭ લાખ વધુ ખર્ચ થાય; પરંતુ મંદિર કુટ બચાવવાનું ખર્ચ જ (આશરે ૨૨ લાખ) કરવું ન પડે.

* ફેતેપુર આગળ બધ બંધાતાં હિંમતનગર બીસેડા રોડનો અમુક ભાગ નાશ પામે છે; તે માટે ૧૨ માઈલનો નવો રસ્તો બંધાવવાનું ખર્ચ રૂ. ૧૦ લાખ થાય છે, તે આ યોજનાથી બચી જાય.

* ટૂંકમાં, મોટા બાગનું વધારાના ખર્ચનું વળતર મળી રહે છે.

પરંતુ સરકારે તો રૂ. ૪૦ લાખનો ખર્ચ વધી જાય છે, એમ કહી તેનો પણ અસ્વીકાર કર્યો. (૪૭ લાખના કુલ વધુ ખર્ચમાંથી કદાચ રૂ. ૮ લાખ મંદિર બચાવવાના બાદ કયાં હશે? પરંતુ ૧૫૫૦ એકર જમીન બધે, તેનું ક્રોમ્પેન્સેશન બધે, ૯૦૦ માણસોનું ખર્ચ બધે, અને નવા રસ્તાનું ખર્ચ બધે—એની મજતરી નહિ કરી હોય?)

પરંતુ આ બધાથી તો લોકોમાં અસંતોષ અને અવિશ્વાસ વધુ ધૂંધરાવો થયો. ત્યારે છેલ્લે છેલ્લે સરકારે બહેર કબુલે છે કે—

સરકારી ઈજનેરોએ વધુ વીગતે તપાસ કર્યા પછી એવું જણાયું છે કે, પહાડ આખો માટીનો છે; મંદિરની આગળપાછળ પાણી કરીને થ બચાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે તો પણ મંદિર લાંબો સમય ટકી નહિ શકે.

એટલે, ધણે મોટા ખર્ચ કરીને, મંદિરને બચાવવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરવો સર્વથા પ્રથા છે.

આ પ્રકારની ધડી મોડી મોડી બહેરામતી લોકોના અને કાર્યકર્તાઓના મનમાં 'after thought' ની ઊપ પડી. અને એકંદર પરિણામ બેલડું આનું—

* ધાર્મિક લાગણીને તો આઘાત થયો જ. અને તેનો પડો ધર્મ પરિપક્વ (૧૬-૧૭ માર્ચ) દ્વારા રજૂ અને ઈમ રજૂપે પ્રગટ થયો.

* લોકોને સમજાવવામાં સ્થાનિક કાર્યકરોના હાથ પણ હેડા પડ્યા.

* અને જેઓ કંઈકેસ સામે મોરચો માંડવા ઠાઈ પણ તક રોધતા હતા તેમને અનુકૂળ વાતાવરણ મળ્યું.

અમે માનતાં તેવાર ઊંચે કે—

સરકારે છેલ્લે છેલ્લે આપેલું કારણ વાજબી હોઈ પણ શકે છે કે, ત્યાંની માટીવાળી જમ નને કારણે મંદિરની સ્થાથી રક્ષા થઈ શકે એમ નથી.

અમે એ વાત માટે પણ સંતોષ પ્રગટ કરીએ ઊંચે કે—

સરકારે રૂ. ૮ લાખને ખર્ચ અને તેટલી હદે 'સ્વબંધુ ઇશ્વર' ને સાચવીને મંદિર ખસેડવાની ઇતેબરી પ્રગટ કરી છે.

વળી, અમે એ વાત પણ રજૂ કરવા માગીએ ઊંચે કે—

રાષ્ટ્ર વિકાસના હેતુ માટે ઠાઈપણ સંજોગોમાં ઠાઈપણ ધાર્મિક સ્થળની ફેરબદલી અથવા નાબૂદી થઈ જ ન શકે, એવું અમે માનતા નથી.

પરંતુ અમે એટલી જ રજૂતાપૂર્વક રજૂ કરવા ઇચ્છીએ ઊંચે કે—

● ઠાઈ પણ સરકારી યોજનાથી હંમેશા પ્રભુત્વનોંતોંતોં જીવન સાથે સંધિ સંધર્ષ બિન્નો થવાની વડી હોય તેવી જાણતોને પાયાની મહત્વની ગણી, તે જાખત પ્રમંને વધુમાં વધુ સંતોષ આપવાની ફરજ અને જવાબદારી સરકારે સ્વીકારવી જોઈએ.

તથા—

● બ્યારે ધાર્મિક સ્થળની નાબૂદી અને ધાર્મિક લાગણીનો સત્તા અત્તવે હોય ત્યારે પ્રમંને સહાયતા પૂર્વક ઝંની અનિવાર્યતા સમજાવવાના તમામ પ્રયાસો વ્યવસ્થિત રીતે થવા જોઈએ.

સપાલ કેવળ લાચમતી યોજનાનો નથી.

સપાલ આમ મળા અત્યેની જવાબદાર નીતિને છે.

સવલ આવી ચેલનાએ વળતે પુનરુત્થવાદ તથા ધાર્મિક સ્થળો પ્રત્યેની પોતાની વધુમાં વધુ કૃપા અંગેની રૂપદ નીતિનો છે.

અમારા મન ઉપર, આ આખા કિસ્સાની વીત્તો પાંચી, એવી ધણ પડી છે કે-અને સુદા પસવે સારી એવી ઉપેક્ષા-રૂપ સેવાઈ છે.

આમ છતાં, આ આખી પટનાનો શુશ અને સમાધાન-પૂર્વકનો અંત એવા અમે ધતેમર છીએ.

આ પ્રદેશના કાર્યકર્તાઓ તથા ધાર્મિક આદેશનની અગ્રણીઓ સુદાં ભારતના નવચલર માટે આવર છે, એવી અમારી શ્રદ્ધા છે, અને તેઓ પ્રમને આચરક ત્યામ કરવાની તથા પ્રતિના અવરોધક હોય તેવા પુરાણા આમરો ભવ્ય કરવાની સલાહ આપશે, એવી અમારી અપેક્ષા છે.

તથા, સરકાર પોતે નિર્વાસિતોના પુનરુત્થવાદ અંગે વધુમાં વધુ ઉદાર વલણ દાખવશે અને મંદિર બચાવવા અંગેની તેની ઉચ્ચતા અને ઉચ્ચતાની ખાતરી પ્રમને કરાવશે, એવી અમે આશા રાખીએ છીએ. —સી.

સરકારી ઇનામો : થોડાંક સૂચનો .

દર વર્સે શુભરાતી સાહિત્યનાં વિવિધક્ષેત્રનાં પ્રકાશનોને સરકાર તરફથી ઇનામો એનાયત થાય છે. ઉલ્લાં થોડાંક વરસોની, અને ખાસ કરીને ઉલ્લા વર્ષની આ યાદી નીચે પછી, નીચેનાં કેટલાંક સૂચનો લાગતાવળગતાને કાને નાખીએ છીએ—

૧. આખા વરસમા શ્રેષ્ઠ પુસ્તકોની પસંદગી કરતી વેળા, ‘આ વર્ષનું આ શ્રેષ્ઠ છે,’ કેમકે અમુક વિષય ઉપર શ્રાવ યેચાર ન પુસ્તક પ્રગટ થયાં છે, તે તેમાં આ શ્રેષ્ઠ મહાવ, એવું લૌકિક બહુધા કામ પુરવું જણાય છે; તેવી દષ્ટિ જતી કરી, જે પુસ્તકનું કંઈક વિશેષ પ્રદાન ક્ષાય તેને જ ઇનામપાત્ર લેખનું નોંધ્યું.

બીજું, જે નવાં પુસ્તકો અંશતાયે નવા ઉમેરો, નહું એજન્સ, નવો અભાસ, નવી દષ્ટિ, નવી ફરી પ્રગટ કરતાં હોય, તેમને જ શ્રેષ્ઠ ઇનામ લાપક ગણ્યાં નોંધ્યું.

૨. જે આવા આગ્રહ સેનારો પછી, દર વર્સે વધુમાં વધુ સંખ્યાને સતોપથની દષ્ટિએ અરક્ષાં અરક્ષાં ઇનામો વહેલી આપવાની દેઈ જરૂર નહિ રહે.

લગભગ સરખી અને ઉચ્ચ કક્ષાનાં બે પુસ્તકોની વચ્ચે જ એવી વહેંચણીને પ્રસન્ન આવશે.

૩. જે-ઐઈ લેખકની એક કૃતિને એકવાર ઇનામપાત્ર લેખવામાં આવે પછી તેનાથી જીતરતી કક્ષાની તે લેખકની કૃતિને લવિષ્યમાં ઇનામ આપવું ન જ નોંધ્યું. દા. ત. ૫. સુખલાલજી. યા કાકા સાહેબના શ્રેષ્ઠ અંશનું એકવાર બહુમાન કર્યા પછી, તેનાથી જીતરતી કક્ષાના અથવા તે ને તે ધિરજનાં તેમાં નવાં લખાણોને, ફરી ફરી ઇનામ આપીને તો આપણે તેમના બહુમાનનું મૂલ્ય જ ધટાડી દેતા નથી શું ? એટલે કે એકવાર ઇનામ છતાં જનાર લેખક, પોતાની આગલી કૃતિથી વધુ ઉચ્ચ કક્ષાનું લખીને જ પુનઃ પુસ્તકારને અધિકારી કરવા નોંધ્યું.

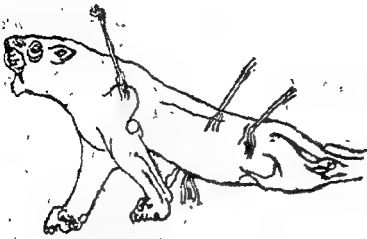
૪. ઇનામો માટે જે કમિટીઓ નીમાય તેના સભ્યોએ, બીજું કંઈ નહિ તો, પોતપોતાના ક્ષેત્રનાં તમામ પ્રકાશનો વાંચી જવાની ખાતરી તો આપેલી હોવી નોંધ્યું, કેમકે આજે તો એવી થ શકે જાય છે કે, પૂરેપૂરાં પુસ્તકો વાંચી જવાના અભાવને કારણે બધા પરીક્ષકો ચોક્કસ રીતે ચોક્કસ અભિપ્રાય આપી શકતા ન હોય ત્યાં બેઝીલ જરી અચાનક અચાનક તો સલાહ જ શો ?

વળી અમુક નામો રજૂ થયા પછી, એને પ્રદેશે બીજાં નામો રજૂ કરવામાં, નામ સૂચનારનું યા સમિતિ અંકિતનું ‘અપમાન’ છે, એવું માની શરૂમાં જ, ભારપૂર્વક સૂચનાય તે તે નામો મોટે ભાગે સ્વીકારીને આલવાની રસમ આલતી હોય તો તે પ ટાળવી નોંધ્યું; અને ન આલતી હોય તો શરૂ ન થાય તે માટે થ, પરીક્ષકોમાંના વધુ પક્ષ અને પીઠ સભ્યોએ પોતે આગ્રહપૂર્વક લોકશાહી પ્રથા બળવવા મથવું નોંધ્યું. સારી ચર્ચાવિચારણાને અંતે સર્વ સમતિથી નિષ્ક્રિય લેનાય તો જ તેની કિંમત છે. —સી.

મુંબઈ ‘વાર્તાવર્ણન’

મુંબઈમાં સુવાન વાર્તાકારો શ્રી. રમણલાલ પાઠક અને શ્રી જશવંત મહેતાના પ્રયાસોથી તાલેતરમાં વાર્તાકારોના મંડળ. “વાર્તાવર્ણન”ની, સ્થાપના કરવામાં આવી છે.

સંસ્થાનો ઉદ્દેશ દર જનિવારે બેઠા મળી વાર્તાસાહિત્ય વિશે મુકા ચર્ચા કરવાનો, મુગસતના વાર્તાકારોને રેપરતા પ્રશો હવ કરવાના માગે વિચારવાનો અને વાર્તાકારોની સર્જનપ્રવૃત્તિને વેગ આપવાનો છે. વર્તુળની બીજી જ બેઠકમાં વર્તુળના સભ્યોની એક એક નવી અપ્રકટ વાર્તા પસંદ કરીને સંપ્રદ પ્રસિદ્ધ કરવાનો નિષ્કર્ષ લેવામાં છે.

કલાનો આસ્વાદ

૫ : એસિરિયન કલા

—મુલામમહમદ શેખ

માલો હવે ઇજિપ્ત છોડીને મેસોપોટમિયામાં વિકસેલી ઈ. સ. પૂર્વે નવમીથી સાતમી સદી સુધીની એસિરિયન કલા-નૃતિમાં પ્રવેશ કરીએ. ઇજિપ્ત છોડ્યા છતાં અહીં અચાનક પસરો આવી જાય એવું કશું નથી. ઉદાહરણ એને બેનાં ઇજિપ્તની કલા કરી યાદ આવી જાય એટલે કે એસિરિયન કલા એ જાહેર ઇજિપ્તિયન કલાની ગાળણી જ છે. માતાની મુખાકૃતિ જેવાં ધર્મીય સામ્ય છતાં તથાવત પણ એટલો જ.

એસિરિયન કલાનો સમય બહુ ધોરે, બીજી પ્રવાસીઓની દૃષ્ટિએ સૌથી નિશ્ચયોક્ત વાતો, જાણ્ય એમાં એનું આવરું એવું ધણું છે. ધણું ધોરે (વિદ્યાર્થી પણ) જગતના ઇતિહાસમાં એસિરિયન કલાને જાણું મહત્તર આવતા નથી. અને ધણું સમય સુધી તે વિવેચકોની કૃપાળુ નજરથી એ ઉપેક્ષાએથી પણ રહેત. ઉપેક્ષાની વાત કરતાં બાણીતા કલા-ઇતિહાસમાં વીલ કપુરોએ તેમણે એક વિચિત્ર રિવાજ યાદ આવે છે.

પશ્ચિમના દેશની જ વાત. (અત્યારે જગતના યાદ નથી, પણ કદાચ એની વાત કરવા બેઠો છું, તે મેસોપોટમિયાના રાજા તે પણ નવાઈ નહિ.) એ પ્રદેશમાં એવા રિવાજ કે

દરેક પુખ્તવયની કન્યાને લગ્ન પહેલાં કોઈ પરદેશી સાથે શારીરિક સંબંધ બાંધવો પડે. એ વિના લગ્ન થાય નહિ. પરદેશી એટલે સાવ અજ્ઞપણે જ, કોઈ બહારનો જ પુરુષ. અજ્ઞ જોડી આ પ્રથા. કોઈ બીજા દેશનો પ્રેમી પોતાની પ્રિયતામાં કે પત્નીને બીજા સાથે સહચાર કરતી જોઈ ન કરવાનું કરી નાખે, એના તો ઠેકલાપ દાખલા આપણી પાસે છે.

જ્યારે ઉપરોક્ત પ્રદેશનો પતિ તો પારકા પુરુષ પાસેથી આવેલી પત્નીને જ સ્વીકારે. (કહે છે કે આપણે ત્યાં દક્ષિણ ભારતના કોઈ પ્રદેશમાં આવો રિવાજ હતો.) ખેર, જે હોય તે, આપણે સમાજ-શાંતિના વિષયમાં પડવું નથી. હવે પરદેશી સાથે સહચાર બાંધવા માટે એ પ્રદેશની સ્ત્રીઓ અમુક હિંમતની થતાં જ અમુક નક્કી કરેલ જગ્યાએ બેસે. કદાચ ગામ બહારનું કોઈ મંદિર કે એવી જ જગ્યા, ત્યાંથી વરમારણ્યો પસાર થતા હોય. એમાંથી ઇચ્છિત પુરુષ તેઓ મેળવી હરખાતી પાછી આવે. પ્રજા એક જ બીડે છે. છેક આદ્યના સમયથી પુરુષ રૂપનો બૂખ્યો રહી છે.

દરેક દેશમાં કે દરેક જગ્યાએ દરેક સ્ત્રી રૂપાળી હોતી નથી. લગભગ અરધાઅરધ કદરૂપી કે સામાન્ય કક્ષાની હોય. પેલી રૂપાળી સ્ત્રીઓ તો પોતાના રૂપના આકર્ષણ દ્વારા કોઈને પણ આકર્ષી શકે છે. પણ પેલી કુરૂપાનું શું? એને તો ગિચારીને વર્ષો સુધી વાટ જોઈ બેસી રહેવાનું. તેજ આર્થના કરવાની કે એક દિવસ કોઈક પરદેશી આવશે, એને સ્વીકારશે અને પોતે લગ્ન કરવા માટે ચોખ્ખા બહારશે.

પરંતુ એવું ક્યારે બને? 'પથેર પાંચાલી' નામના ચિત્રમાં એક ગીત આવે છે. એમાં એક ધરડી-બૂળ જ ધરડી સ્ત્રી છે. ધરડા અને પ્રાનસિક સંબંધોને કારણે એને એવી વ્યથા ઉપડે છે કે, હવે તો હરિ બોલાવી લે તો સારું. અને કોઈકવાર એ ગાય છે- 'હરિ દિન તો ગૈલા, ચીન્ટે હોલો, પાર કરો આમારે...' અરે હરિ, દિવસ કળી ગયો, સંધ્યા થઈ, હવે તો પાર કરો. પછી બીજા યુવામુનને યાદ કરતી કહે છે: મારી પાછળ આવેલાં ઠેલ્યાંયને તમે વહેલાં બોલાવી લીધાં, અને હું ધણી સમયથી તમારાથી વિખૂટી પડેલી-અહીં રહી બેસી જ રહી છું. હરિ! હવે તો આ ભવસાગર પાર ઉતારો. પેલી ગિચારી કોઈ કુરૂપ કન્યાના હંપાનો જ પ્રતિબિંબ બને છે. એ ગિચારી કુરૂપ

કદાચ વર્ષો સુધી બેસી જ રહે. એની નગર સામે જન્મેલી છોકરી યુવાન થઈને એની જ પડખે બેસવા જોડી-કોઈ પરદેશીની રાહ બેસા જોડી થાય. અને કદાચ હસતી રમતી ચાલી પશુ બચ; પશુ એના વારો તો ન આવે તે નજ આવે.

બહુ કુરૂપ વાત છે, નહિ? પણ એનો કોઈ ઉપાય નથી. ઇસ્તુ જન્મ પૂર્વે સાતસો વર્ષ પહેલાં જન્મેલી આ એસિરિયન કલાનેય ઘણું શોષવું પડેલું-કોઈ એ એના પ્રતિ બહુ ધ્યાન આપ્યું નહિ. અલગત ઇજિપ્તની કલાનાં ઘણાં તરવા એમાં છે જ, છતાંય એવું પોતાનું આમણું પ્રદાન પણ અવશ છે જ. એજ સમયમાં મધ્યાહ્નકાળે પહેલેલી ગ્રીક કલાને આપણે ટેલો ઉપ્પર શિખરે ચઢાવી મૂકી! વિનસનું નામ દરેકને મોઢે હોય, જેમાં મનુષ્ય શરીરની અનુકરણશક્તિનું તરવ જ વિશેષ પ્રમાણમાં છે. એમાં કારીગરો, કૌશલ અને આબેહૂજ આકૃતિ બતાવવાની પ્રભુતા છે, એટલે આપણે એને મહાન કહી. કોઈ વાધો નહિ, પણ એની પાછળ આવી બીજી પ્રજાથીઓ દબાઈ ગઈ તેવું શું?

હમરો વર્ષ પહેલાં પેલા ઇજિપ્શિયન્સ પશુ-પ્રાણી ચિત્રકૃત્તાં રસ ધરાવતા હતા. ત્યાર બાદ તો એ વસ્તુ કલાકારોને બળે અળખે પડી ગઈ. ગ્રીક લોકો તો રૂપાળી સ્ત્રીઓ અને મજબૂત પુરુષોનું આલેખન કરવામાંથી નવરા જ ન પડ્યા, અને સદીઓ સુધી યુરોપ પર એની અસર રહી. પણ એક એસિરિયન કલાકાર હોય, એણે પશુઓને છોડ્યાં નહિ. એણે તો ઘોડાં, હાથી, બકરાં, ઘેટાં, બેટ અને સિંહ સુધ્ધાં પાક્યાં.

એમણે 'હવેનય ડેવ'! જસ લાવેયાઓનું. હરપણે કોઈ ને કોઈ કુરમનનો સામનો કરવા તૈયાર બેસવાનું. શાંતિથી બેસવાનો વારો આવે તો, મોજશોખના વિષયો કેવા? શિકાર કરવો, ઘોડા બેલવવા વગેરે. અને શિકારે યાત્રો? ઘોડાનો શિકાર પણ જેવો તેવો નહિ. ઘેટાં-બકરાં તો છોકરાં માટે. સિંહ-ચામ માટે ત્યારે મૂળનો વળ સાથો. અહીં એક એવું જ ચિત્ર આપ્યું છે. આમ તો, બેપ લુઈ લુઈ છે. એકમાં મરતી સિંહણ છે, અને બીજામાં તીર મારતા તેમ જ હમિયાર લઈ બીભેલ ચોદા છે.

પહેલાં મરતી સિંહણ જોઈ એ. પશુ-ચિત્રનું પૂરેપૂરું એને લાન છે. પત્રના, પીકના સ્નાયુઓ જ લુઓને! વળી પ્રમાણુ પશુ ઠેલું આબેહૂજ છે! સિંહણના સાથે 'પરથી દડતી દડતી સીમા-રેખા છેલ્લે નીચે લાંબી પડેલા

પ્રજોમાં ઘર્ષ જાય છે । વચમાં પેલા ખૂબી મેલા તીરના (વચમાંથી દાખલ થાય છે ને । પહેલું તીર પાછળ ખૂંચેલું લાગે છે, જ્યારે બીજું વચમાંથી—આમ કલાકાર ભાઈ સપાટ—ફક્ત પર આપણને અંતરેના પથ્થર પ્યાલ આપે છે.) થોડો ધક્કો વાગે છે. જ્યારે એના પરથી સરીને પાછી નીચે એના શરીર પર ફરી પડે છે. આમ બધીય રેખાઓ આવી રેલા જેવી જ છે. ચેટ પરની રેખા ભુઓ, એ પથ્થર એવી જ રીતે વક્રી જતી, વચ્ચે વચ્ચે સ્નાયુઓમાં ચક્કર ચક્કર ફરતી, પાછી છેલ્લા પ્રજોમાં ખોવાઈ જાય છે.

અને એમાં વીચારાલેખન પણ છે. એનાં આંખ, કાન, નહોર ભુઓ. વળી આ મરતી સિંહણ છે. સિંહ એટલે વનનો રાજા અને આ એનીય સામ્રાટી. ત્રણ ત્રણ તીર આરપાર ખૂબી ગયાં છે. ઉપે તો પકવા સિવાય, રેલ છોકવા સિવાય આરો નથી. અને પાછળ તો જખ્ખે તીર એકી સાથે બેઠાઈ ગયાં છે—એટલે પેલા બે પત્ર તો મુડદાલ જાની—ફક્તકાઈ પડયા. પથ્થર તોય એનો ડુઆખ તો ભુઓ । આગળના બેપૂ પત્ર હજી એવા જ સાખૂત છે, ટંકર, આખર શરીરને ટંકા આપતા. અને મોં ? પત્ર તો શું, આખું શરીરેય ભાંતી પડે, પથ્થર આ ઉત્તર ટિર ન નમે. એનો દમામ, કપાં ભાંગવા કોઈ શકિતમાન નથી, એનું શરીર છો ભાંતી નાખો. નસકારાં ફૂલી ગયાં છે, કદાચ લોકી પણ વક્રી રહ્યું છે, અને એ મરતી વખતનો જાણે કે છેલ્લો હુકારો ફરે છે. કેલો હુકારો ! એની અંદર ચાતના છે, પથ્થર જાણે કે વાખ્યાના હાંની નહિ, પથ્થર દુરમનને ધૂળ ચાટતો નહિ કપોની અધૂરી ક્ષિતિ.

આમ એમાં સિંહજીના વ્યક્તિત્વની પૂરી રજૂઆત છે, ઉપરાંત અભિવ્યક્તિની પણ ખેટ નથી. કોઈને એમાં સ્લાયસે વધુ પડતા લાગે. અને એના વળાંકો પણ જરા stylised લાગે. પણ પપુરેડનું સૌન્દર્યુક્ત અને પ્રાણુવાન આલેખન આકર્ષી વિના નહિ જ રહે. અને આકારોની રચનાય નોઈએ.

ખી બાજુ ઉપરથી છુ પથ્થર મુખ જમણી નાજી નીચે ટળી જાય છે—એ એક દિશામાંની પ્રતિ ધર્ષ. બીજો પત્ર (આગળનો) પણ એને અનુસરે છે. પણ એ એકધારી પ્રતિ ભાંજવા, બે તીર ઉઘડી જ દિશામાં છે, અને પાછળનો પત્ર પણ એટલે આખું structure પણ બધું બધું લાગે

છે. સ્નાયુઓ, તેમ જ મોં વચેરેના રજા ઝીણા આલેખનથી કોઈ એને જરા અનુપયોગી વીચારાલેખન માને.

પથ્થર આપણે બીજા નમૂના નોઈએ, એટલે કે બીજા પ્રચલીઓના, મીસના હેલેનીરીટીક મુખનું લાઓકુન કે મીનનું ફ્રેગ્મેન. એમાંનું વીચારાલેખન કેટલું કે લાઓકુનમાં દક્ષિણ ભારતના નટરાજના નિષ્કળ જેવી પુરક વીચારો કેટલી ? પરંતુ અહીં એ ચર્ચા અરથાને છે. મૂળ વાત એ કે, એ જ્યાં કરતાં અહીં સાદાઈ વધુ છે. અને સીધીસાદી જગ્યાનમાં સચોટ અભિવ્યક્તિ કરવી એ કોઈ જેનું તેનું લક્ષ્ય છે ?

પરંતુ ઉપે આપણે જરા આમ પણ દૃષ્ટિ નાખીએ. બે ગઠાદુરો ત્યાં કેવા સજ્જ ઘર્ષને ઊભા છે ! એક તીર તાણે છે અને બીજાના હાથમાં કશુંક શસ્ત્ર છે. અહીં પણ કલાકારનો વીચારાલેખનનો શોખ અછતો રહેતો નથી. આકારોમાં હલનચલન રજા નોઈ શકાય છે. ક્ષિતિવતી અનુપ્રાપ્તિઓ જેવી જડતા અહીં નહિ જડે. એને જલદે ધનુષ તાણીને, એક પત્ર પર ભાર ધરેને (કલાકાર આમ શરીરશાસ્ત્ર પ્રમાણે સમતોલનનો નિયમ પણ જાણે છે) ઊભા છે. માથે મોઢા મોઢા ટાપ, એનો આકાર ઊંચો, એટલે એમાં થોડો રસ ઉમેરવા માટે કલાકારે ખૂબીથી આડી લીટીઓ કરી છે. આણું એ કયાંય ચૂક્યો નથી. કપાં અથવા આજુબાજુ ભુઓ. યધી આડી અને ઊભી તેમ જ એક બીજાનો છેદ કરતી લીટીઓની જ સંયોજના. અને રેખાઓ જ માત્ર. મૂળ સિદ્ધપદાં એણે રેખાઓ કોરી છે, (અહીં તો એના પરથી કહેવું રેખાંકન છે.)

સિદ્ધપદાં રેખા કોરવી એવ એક નવી જ વાત. પેલા ક્ષિતિચિત્રપત્ર પણ આમ કરતા ખરા અને પાવરધાય હતા. પણ એ સાચ ભાવાત્મક વસ્તુનો પ્રાણ આ એસિરિયન ભાઈએ ટકાવી રાખ્યો. પેલો ગ્રીક કલાકાર તો એને ભૂલી જ ગયો. કયાં છે રેખા ? આખરું જીવનમાં આપણી દૃષ્ટિ સમજી ચક્રી વસ્તુએને સીમા રેખા છે ! નથી તો પછી કલામાં એનો ઉપયોગ શા માટે ?

પણ આ એસિરિયન કલાકારનું એવું નહોતું. એ વિચારતો હોય કે ન હોય, આજે એની કલાકૃતિ જોતાં આપણે વિચારીએ. કવિતાનો દાખલો ભઈએ. એમાં પ્રસ, લય, ટાળ વચેરે વપરાય છે, અને જરૂરી પથ્થર મગુવા છે. પરંતુ આપણે ખોલચાલમાં કયાંય એવા કવિતાના લહેકાધો જોલીએ હોએ ? જોલીએ તો ઢાંસીને જ પાત્ર ધઈએ !

નાટકમાં સંવાદો બોલાતા "સિલ્પ છે, પશુ"ના ભુસ્ત્રાચી સામાન્ય વાત પશુ કહેવાની હોય છે.

એનો ય એક પ્રસંગ (સાંભળેલો) યાદ આવે છે. ભૂતા સમવનાં નાટકમાં કામ કરતા એક નિવૃત્ત અધિકાર શાકભાજી ખરીદવા ગયા. (એક વાત કહેવાની સ્ત્રી મર્ધ, એ બાઈ હંમેશાં સ્ત્રીપાત્ર જ લખતતા) પરંતુ શાકવાળીએ સીંગણોના શાવ કાંઈક વધારે કહ્યો અને તરત જ એમનો નાટ્યપ્રિય (સી) શબ્દ બીજા બીજા; તેઓ બોલ્યા : 'ન હોય ! ન હોય ! વીરા ! (જે કે સામે શાકવાળી હતી), (સીંગણોના શાવ આઠ આના ન હોય !' કહાય નાટકના તખ્તા પર એટલા ભુસ્ત્રાચી પ્રાર્થના પૂતાણીનો (પાક લખતતા) એમના મોંમાં મુકાએલ એવો સંવાદ સાંભળી પ્રેક્ષકોએ એમને તાળીઓથી વધારી લીધા હોત, પશુ અહીં તો એમની ઠેકડી જ થઈ.

એટલે આપણે પેલા મીક સિલ્પીને એક જ પ્રશ્ન પૂછવાનો કે, બાઈ ! ને ગણુ, આપણે જીવનમાં જોતા દોષ એ તે જ કલામાં આવે ? એ જવાબ આપે કે ન આપે. આપણે જ વિચારવાનું છે અને કહેવાનું છે, ના. કલા એટલે અનુકરણ માત્ર નહિ. એ જીવનનો માત્ર પર્ચય નથી, પણ એથીયે કાંઈક વિશેષ છે, જે નવાં નવાં સ્વરો શોધે છે. એટલે જ-રેખા એ ભાવત્ક્રમક તત્ત્વ છે. આપણી એશિયાર્થ કલાઓમાં એવું મહત્ત્વ વિશેષ છે, કારણ કે આપણી દષ્ટિ પ્રથમની જેમ તક-પ્રધાન નહિ, પ્રથુ ભાર-પ્રધાન છે.

અને રેખાથી શું ન થાય ? એક મનુષ્યનું આભેજન મોં પશુ પાડી શકાય. પશુ પછી ત્યાં-રેખા રેખા રહેવાને બદલે મનુષ્યનું મોં બની જાય છે. રેખાને ઓળખવા માટે, જેમ કાર્ડ મોટા માથુસને મગવા માટે પટાવાળાનો ચોટી પટાખા સિવાય ન જવાય, તેમ પેલા માથુસના મોંની સાથેનાં આપણા Associations ફર કરવાં પડે. ધણી વાર આપણે એ કરી શકતા નથી. સામાન્ય માથુસો તો મૂંઝવણમાં પડી, જાય છે.

જ્યારે આપણે આવો ભૂતી પ્રચ્છાસિકનો કે આધુનિક ક્લાસનો નમુનો જોઈએ છીએ, ત્યારે હોઢમાં આંગળી તાખીને જોતા જ રહી જઈએ છીએ, ચાર્ડ, આમાં તો કાંઈ સમજાતું નથી !

કવિતામાં જ્યારે કાર્ડ નવો કવિ સીધો સાદો જગાનમાં તમારી સામે કહત-ચિત્ર દોરીને નાસી જાય, ત્યારે પશુ-

વાચકની આ જ રીયલિટી થાય છે. કવિને મન શબ્દો એવું વાહન છે. એ શબ્દોને રમીએ છે, શબ્દો દ્વારા એ લાવ, લય, ગધું રચે છે. એ એવું ચિત્ર દોરે છે, એવું તો તમે રોજે રોજ જોતાં આવ્યાં હો છો, અને એણે જે શબ્દો વાપર્યાં છે, એવું પૃથક્કરણ કરો તો ક્યારે ને ક્યારે તમે જ એ વાપરતાં જ હશે. પશુ તમે જોયેલો કે વળીયેલો એ પ્રસંગ પ્રસંગ જ રહે છે, જ્યારે કવિ એ જ શબ્દોદ્ધાર નવો જ અર્થ નિષ્પન્ન કરે છે.

ચિત્રકારનું વાહન તે રેખા, રંગ વગેરે. રેખાદ્વારા એ મોં બનાવે, કે ગમે તેવી આડી અવળા આકૃતિઓ દોરે. એવો આકાર તમે જ દોરી શકો, એવું મોં તમે ક્યાંક એવું પશુ હોય. છતાં કલાકાર એના વેગ, લય, અને contour- tion અને સંયોજનાનો ઉચિત ઉપયોગ કરીને એમાંથી નવાં મર્મ તાજવા મૂકે છે.

રેખાનો વિચાર કરીએ, તો રેખા એટલે આડી, જીભી, વાંછીચૂડી, ભતભતવા મરોડવાળી લીટીઓ. અને કલાકારે એનો જ ઉપયોગ કરવાનો. એનાથી જ એણે ભાત રચવાની છે.

અહીં જુઓ. પેલા બન્ને સિનિફાનાં કંપોમાં જીભી અને આડી રેખાઓ, દાડીમાં એવું, શેપમાં એવું, લાથની અને શરીરની આખી આકૃતિના વળાંકમાં એવું. એમાં સૈનિકપણ છે. પણ ભણે કે સૈનિક ગોણ છે, પણ રેખાઓ મુખ્ય છે. સ્નાયુઓને-બદલે કોઈ એક વિંકમાંથી ફૂટી નીકળવા લયપ્રવાહો જ ! કપડાંની ભાતને બદલે આડી, જીભી તેમ જ કોસ ચિત્રો જ ! મનુષ્ય નહિ, પણ અર્ધ ગોળાકાર, વળી ગયેલી (સ્ખરની જેમ વળી શકે તેવી) નમનીશના Elasticity જ !

વળી પાછા તમે વિચારવા બેસશો કે, ત્યાં હાથ મોઝી થઈ ગયા, અને પ્રમાણુ યોડું પડ્યું. યોડું પડ્યું તો હા પડ્યું. મનુષ્યશરીરનું પ્રમાણુ યોડું પડ્યું-પણ આકૃતિનું તોહન અને પ્રમાણુ તો સચવાયું ને ? મનુષ્યશરીરની વાર્તાત્મિક આલેખનના જોગે એવું કરવું પેલા મીક સિલ્પીને ન પાડવે, પણ આપણને ? ના, બાઈ, ચિત્ર કે સિલ્પ એટલે માથુસ નહિ, પશુ માથુસ (હોય તો ઠીક, ન હોય તો એની જરૂર પણ શી ?) નું ચિત્ર કે સિલ્પ. કવિતામાં કવિએ કાર્ડ ખાસ પ્રસંગનું આલેખન કરવું જ જોઈએ,

[જન-રખા લેખ]

• મધ્યાહન

• ઉત્તરાપથ

• સદ્ગત ચંદ્રશીલાને

સ મી દા

—અનિરુદ્ધ ધર્યાલાલ

સુલ્કિમકાશ (શ્રી વિદ્યાભેન સ્મૃતિ અંક)

શ્રી વિદ્યાભેનને અંજલિ અર્પતા સપ્તમ ૪૦ નેટલા સેપો અને મુખર્ષના રાજ્યપાલ સહિતના અનેક સદિશાઓ-થી સભર આ ૧૩૦ પાનાના વિશેષ અંકમાં ગોપીકાના હંરનાશ્વરવાળા પથો પથ છે.

આ આખો અંક સહજ ઉખાલરી લાગણીઓથી નીતરતો છે, એ નેટલું આનંદદાયક છે, તેટલું જ કહે એવું એ છે કે, એક આખા મુગના સામાજિક જીવનનું પ્રતિબિંબ પાઠનારી આ અતિભાવાન વ્યક્તિને સામાજિક પાર્શ્વભૂમિના તખ્ખા ઉપર જીવંત કરે એવું મૂલ્યાંકન જ અહીં ખૂટે છે!

મધ્યાહન

લે : કરસનદાસ માણેક

પ્રકાશક : વૌરા એન્ડ કું. પબ્લિશર્સ પ્રા. લિ.

કાલ્યાણદેવી રોડ, મુખર્ષ-૨

મૂલ્ય : રૂપિયા ચાર.

‘આલબેલ’, ‘મહાભ્યતને માંડવે’ અને ‘કલ્યાણવાસી’-

[પાન ૨૫૧નું પાઠ]

એવું ખરું કે એ તો ફક્ત ઉડ્ડનની જ વાતો લખે.

અને જેમ જેમ આપણે મુખ્યાકૃતિને ગદ્યે રેખાકૃતિને મહત્ત્વ આપતાં જઈશું, તેમ તેમ એની Abstract Values વધતી જશે એની પરિસ્થિતિ તે આધુનિક ચિંતકો પાસે પડેલી અને માતીસના રેખાંકોને.

આટલું લખ્યા પછી ય શુ આ આકૃતિઓની રેખાઓમાં રહેવાં તરવાં સમભવતા પડશે કે તમે જ શોધી કાઢો ને ! સિંદુના આબેહૂબ આલેખન સાથે આ—Abstract Values કેટલી બધે ભેજે છે, તે સરખાવવાનું પથ બ્રહ્મા નહિ.

ના ખ્યાતનામ કવિ શ્રી કરસનદાસ માણેક ઠીક ઠીક સમય પછી પથે ‘મધ્યાહન’ લખીને આવ્યા છે, એ ઘટના એમની ‘વૈશંપાયનની વાણી’ની સાથે સાથે ચાલુ રહેતી કવિતા-પ્રવૃત્તિની નિદર્શક છે. શ્રી માણેકની કવિતા નિગળા છે—વિવેચે, રીવાજે, સ્વરૂપે એવા જર્થ એ તો પ્રથેક કવિ, એ એ કોઈનું અનુસરણ ન કરતો હોય અને પોતાની અનુભૂતિને પ્રામાણિક રહેતો હોય તો, નિરાળો જ હોય છે, અને આગળ જર્થ ને કહીએ તો, કલ્પમાન નિરાણું હોય, અસિધ્ધાંતિએ અને સ્વરૂપે એટલે શ્રી. માણેકની કવિતાના નિરાળાપથ્ય વિશે કંઈક વધુ સ્પષ્ટ બનીને કહીએ તો કહેવાય કે એમની કવિતાનો પથ ન્યારો છે, અને એ બન્યું છે એમની કવિતાની કેટલીક સાધક—બાધક લાક્ષણિકતાઓને કાનુજી

લાવાવેમ એ શ્રી. માણેકની કવિતાનું આગળ તરી આવતું લક્ષણ છે ગ્રીય ગ્રાંથીમાંથી જોરદાર પતન સૂચવાટા કરતો પસાર થઈ ભય વેલી રીતે લાગતો આવેમ સુબોદના કુંડમાંથી સૂચવાટા કરતો ભણે કે પસાર થતો શ્રી માણેકની કવિતામાં એવા ભણે છે. એ લાવતો પ્રવાહ એટલો તો જોરદાર છે કે એ પોતાને ફાવે તે રીતે શબ્દોને ઉચ્ચેત્રમાં લે છે. એને કારણે સાહજિકતાનું ખીચું તરત શ્રી માણેકની કવિતામાં ઉમેરાય છે. કોઈ વિચિત્ર કોટલોને અનુરૂપ બનવાનું વલણ કાલ્પબળીને લેવું પાડ્યું હોય એમ લાગતું નથી. એટલે જ તો શ્રી. માણેકની કવિતામાં આપણા વ્યવહારમાં પ્રચલિત લાપતા બોલચાલના કાકુઓ મોટેસામે જળવાઈ રહેવા છે. સુબોદને રવેન્જાએ લગામ નાખીને પ્રયોગેન્દા નહીં દોવાધો લાપા એક પ્રકારના વિચિત્ર જોતમે ધારણ કરે છે. લાવાવેમને અનુરૂપ એ જોમવાળી ભાષાએ તેથી જ, કદાચ, સવૈયા, મુક્તવાચારા, ચારણી અને રાગવ જેવા હાદમાં પોતાનો પથ મોટેભાગે કરી લીધેલો છે.

નાટકમાં સંવાદો બોલાતા હોય છે, પણ કોઈવા જુરસાથી સામાન્ય વાત પણ કહેવાતી હોય છે ।

એનો ય એક પ્રસંગ (સંભળેલો) યાદ આવે છે. જૂતા સમયમાં નાટકમાં કામ કરતા એક નિવૃત્ત અધિકાર શાકભાજી ખરીદવા ગયા. (એક વાત કહેવાની રહી ગઈ, એ લાઈ હંમેશાં સ્ત્રીવાળ જ લખાવતા) પરંતુ શાકવાળીએ રીંગબુતો ભાવ કાર્ધિક વધારે કહ્યો અને તરત જ એમનો નાટ્યપ્રિય (સી) છૂપ બિડળા બિડળા; તેઓ બોલ્યા : 'ન હોય । ન હોય । વીરા ! (જે કે સામે શાકવાળી હતી), (રીંગબુતો ભાવ આદ આના ન હોય !' કદાચ નાટકના તખ્તા પર એટલા જુરસાથી કાર્ડ રજૂતાણીનો (પાક લખાવતા) એમના મોંમાં મુકાએલ એવો સંવાદ સાંભળી પ્રેક્ષકોએ એમને તાળીઓમાં વધાવી લીધા હોત, પણ અહીં તો એમની ઠેકકી જ થઈ.

એટલે આપણે પેલા ઓક શિલ્પીને એક જ પ્રશ્ન પૂછવાનો કે, આઈ । જે પણ, આપણે જીવનમાં એટલા હોઈ એ તે જ કલામાં આવે ? એ જવાબ આપે કે ન આપે, આપણે જ વિચારવાનું છે અને કહેવાનું છે, ના. કદા એટલે અતુકરણ માત્ર નહિ. એ જીવનનો માત્ર પર્વાય નથી, પણ એથીય કાર્ધિક વિશ્લેષ છે, જે નવાં નવાં સત્યો શોધે છે. એટલે જ રેખા એ ભાવાત્મક તરલ છે. આપણી એરિથમિક કલાઓમાં એવું મહત્ત્વ વિશિષ્ટ છે, કારણ કે આપણી દષ્ટિ પરિમિતી જેમ તર્ક-પ્રધાન નહિ, પ્રયુ વાત-પ્રધાન છે.

અને રેખાથી શું ન થાય ? એક મનુષ્યનું આબેહૂબ મોં પણ પાડી શકાય. પણ પછી ત્યાં રેખા રેખા રહેવાને બદલે મનુષ્યનું મોં બની જાય છે. રેખાને જોગબતા માટે, જેમ કાર્ડ મોટા માણસને બળત્રા માટે પદાવધાની ચોક્કી વડાન્યા સિવાય ન જવાય, તેમ પેલા માણસના મોંની સાથેનાં આપણા Associations દ્વારા કરવાં પડે. ઘણી વાર આપણે એ કરી શકતા નથી. સામાન્ય માણસો તો મનુષ્યમાં પડી જાય છે.

જ્યારે આપણે આવો જૂની પ્રજ્ઞાસિકતતા કે આધુનિક કલાનો નમૂનો જોઈ એ હોએ, ત્યારે હોઠમાં જાંજળી વાળીને બોલો જ રહી જઈ એ હોએ, ભાઈ, આમાં તો કાર્ડ સમઅનું નથી !

કવિતામાં જ્યારે કાર્ડ નવો કવિ સીધી-સાદી જગ્યાનામાં તમારી સામે ફક્ત ચિત્ર દારીને નંતી જાય, ત્યારે પણ

વાચકની આ જ સ્થિતિ થાય છે. કવિને મન રાખે એવું વાહન છે. એ રાખેને રાખે છે, રાખે કારણ એ લાખ, લાખ, જાણું રચે છે. એ જોઈું ચિત્ર દારે છે, એવું તો. તમે રોજે રોજ એમાં આપણાં હો છો, અને એણે જે રાખે વાપણાં છે, એવું જ્યારેય કરે તો કપારે ને કપારે તમે જે એ વાપણાં જ હશે. પણ તમે જોયેલા કે વળુંવેલા એ પ્રસંગ પ્રસંગ જ રહે છે, જ્યારે કવિ એ જ રાખેલા નવો જ અર્થ નિષ્પન્ન કરે છે.

ચિત્રકારનું વાહન તે રેખા, રંગ વગેરે. રેખાકાર એ મોં બનાવે, કે ગમે તેવી આડી અવળી આકૃતિઓ દારે. એવો આકાર તમે જે દારી શકો, એવું મોં તમે કપાંકે જોઈું પણ હોય. છતાં કલાકાર એના વેગ, લય, અને composition અને સંચાલનનો ઉચિત ઉપયોગ કરીને એમાંથી નવો મર્મ તારવવા મહેલે છે.

રેખાનો વિચાર કરીએ, તો રેખા એટલે આડી, ઊભી, વાંકીચૂપી, અત્યંતના મર્યાદાથી લીટીઓ. અને કલાકાર એનો જ ઉપયોગ કરવાનો. એનાથી જ એણે માત્ર રચવાની છે.

અહીં જુઓ. પેલા જાને સૈનિકનાં કંપડાંમાં ઊભી અને આડી રેખાઓ, લાંબીમાં એવું, રોપમાં એવું, હાથની અને શરીરની આખી આકૃતિને વળાંકમાં એવું. એમાં સૈનિકપણું છે. પણ જાણે કે સૈનિક મૌન્ય છે, પણ રેખાઓ મુખ્ય છે. સ્નાયુઓને બદલે કાર્ડ એક બિંદુમાંથી ફટી નીકળતા લયપ્રવાહો જ ! કંપડાંની ભાતને બદલે આડી, ઊભી તેમ જ ફોસ ગતિઓ જ ! મનુષ્ય નહિ, પણ અર્ધ જોળાકાર, વળી મેલેલી (રજગરની જેમ વળી શકે તેવી) નમનીયતા - Elasticity જ !

વળી પાછા તમે વિચારવા બેસશો કે, ત્યાં હાથ મોટો થઈ ગયો, અને પ્રમાણ્ય જોડું 'પડ્યું'. જોડું 'પડ્યું' તો છો 'પડ્યું'. મનુષ્યશરીરનું પ્રમાણ્ય જોડું 'પડ્યું' - પણ આકૃતિનું તોલન અને પ્રમાણ્ય તો સચવાયું ને ? મનુષ્યશરીરના વારત્તવિક આલેખનના ભોગે એવું કરવું પેલા ઓક સિદ્ધાંતે ન ખાસલે, પણ આપણને ? ના, આઈ, ચિત્ર કે શિલ્પ એટલે માણસ નહિ, પણ માણસ (હોય તો ઠીક, ન હોય તો એની જરૂર પણ શી ?) નું ચિત્ર કે શિલ્પ. કવિતામાં કવિએ કાર્ડ ખાસ પ્રસંગનું આલેખન કરવું જ જોઈએ,

[પાન ૨૫૭ ઉપર]

• મધ્યાહ્ન

• ઉત્તરાયણ

• સદ્ગત ચંદ્રશીલાને

સ મી ક્ષા

—અનિરુદ્ધ શ્રદ્ધાલાલ

પુષ્ટિપ્રકાશ (શ્રી વિદ્યાગેન સ્મૃતિ આદે)

શ્રી વિદ્યાગેનને અંજલિ અર્પતા લગભગ ૪૦ નેટલા હોયો અને મુખર્ષના રાત્ર્યપાલ સહિતના અનેક જોડાઓ-થી સભર આ ૧૩૦ પાનાના વિશેષ અંકમાં ગોપીજના હરનાકુંવાળા પત્રો પહોં છે.

આ આખો અંક સદૃશ ઉમાભરી લાચણીઓથી નીતરતો છે, એ નેટલું આનંદદાયક છે, તેટલું જ કહે એવું એ છે કે, એક આખા મુગના સામાજિક જીવનનું પ્રતિનિધિ પાકારી આ પ્રતિભાવાન વ્યક્તિને સામાજિક પાર્યબ્રમિના તખ્તા ઉપર જીવંત કરે એવું સ્વાકેન્દ્ર જ અહીં ખૂટે છે !

મધ્યાહ્ન

સે : કરસનદાસ માણેક

પ્રકાશક : વૌરા એન્ડ કું. પબ્લિશર્સ પ્રા. લિ.

કાલગાદેરી રોડ, મુખર્ષ-૨

મૂલ્ય : રૂપિયા આઠ

‘આલબેલ’, ‘મહાબળને માંડવે’ અને ‘કલ્યાણવાની’.

[પાન ૨૫૬નું ચાલુ]

એવું ખરું કે એ તે: ફક્ત ઉડવનની જ વાતો લખે.

અને નેમ નેમ આપણે મનુષ્યાકૃતિને જાણે રેખાકૃતિને મહત્ત્વ આપતાં જઈશું, તેમ તેમ એની Abstract Values વધતી જશે. એની પરિસ્થિતિ તે આધુનિક ચિત્રકરો પિંડાસે અને માનીસતા રેખાંકશે.

આટલું લખ્યા પછી ય શું આ આકૃતિઓની રેખાઓમાં રહેલાં તરવા સમભવતા પડશે કે તમે જ સૌથી કાઠો ને ! સિંહમુખા આલેહજ આલેખન સાથે આ—Abstract Values કેટલી બધી બેઠો છે, તે સરખાવવાનું બધું બૂલતા નહિ.

ના ખ્યાતનામ કવિ શ્રી કરસનદાસ માણેક ઠીક ઠીક સમય પછી પશુ ‘મધ્યાહ્ન’ લઈને આવ્યા છે, એ ધટના એમની ‘વૈશ્વ’પાવનની વાણી ‘ની સાથે સાથે ચાલુ રહેલી કવિતા-પ્રજ્વલિની નિદર્શક છે. શ્રી માણેકની કવિતા નિરાળા છે—વિષયે, શૈલીએ, સ્વરૂપે. જોવા જઈએ તો અનેક કવિ, જોએ ‘કાઈયું’ અનુસરણ ન કરતો હોય અને પોતાની અનુભૂતિને પ્રામાણિક રહેતો હોય તો, નિરાળો જ હોય છે; અને આગળ જઈને કહીએ તો, કાવ્યમાત્ર નિરાળું હોય, અભિવ્યક્તિએ અને સ્વરૂપે. એટલે શ્રી. માણેકની કવિતાના નિરાળાપણા વિશે કઈક વધુ સ્પષ્ટ બનીને કહીએ તો કહેવાય કે એમની કવિતાના પંથ ન્યારો છે, અને એ બન્યું છે એમની કવિતાની ઠેકઠીક સાધક—જાણક લાક્ષણિકતાઓને કારણે.

ભાવાવેશ એ શ્રી. માણેકની કવિતાનું ઓળખ તરીકે આપણું લક્ષણ છે. ગીચ આડીમાંથી જોરદાર પવન સૂસાટા કરતો પસાર થઈ જાય તેવી રીતે લખતો આવેશ શબ્દોના કુંડમાંથી સૂસાટા કરતો બણે કે પસાર થતો શ્રી. માણેકની કવિતામાં જોવા મળે છે. એ લખતો પ્રવાહ એટલે તો જોરદાર છે કે એ જોતાને ફાવે તે રીતે શબ્દોને ઉપોપગમાં લે છે. એને કારણે સાહજિકતાનું ખીચું તત્ત્વ શ્રી. માણેકની કવિતામાં ઊભરાય છે. ‘કાઈ વિશિષ્ટ કોશવને અનુરૂપ બનવાનું’ સ્વલ્પ અવ્યવસ્થાને લેવું છાત્રું હોય એમ લાગતું નથી. એટલે જ તો શ્રી. માણેકની કવિતામાં આપણા વ્યવહારમાં પ્રયોજતી ભાષાના બોલચાલના કાકુઓ મોટેભાગે જગતમાં રહેવા છે. શબ્દોને સ્વેચ્છાએ લગભગ નાખીને પ્રયોજેલા નહીં હોવાથી ભાષા એક પ્રકારના વિશિષ્ટ જોખને ધારણ કરે છે. ભાવાવેશને અનુરૂપ એ જોખવાળી ભાષાએ તેથી જ, કદાચ, સવિધા, મુક્તવાદા, ચારણી અને મગ્ગ જોવા છંદોમાં પોતાને પંથ મોટેભાગે કરી લીધેલો છે.

પણ, કંઈક, એને કરિયે જ" મેઠાભાષની રચનાઓનું સ્વરૂપ એ પ્રકારનું બની ગયું છે કે એમાં કથયિતવ્યનું સંજોગન તો કરતાં, બાંધવાની કાંઈ વિશિષ્ટ નવી શક્તિ ન ઉપજવતી, ૨૫૪૫૫૬ કહી દેવાનું વલણ પ્રાધાન્ય ભોગવતું જણાય છે; અને પરિણામે didactic જનવાનું વલણ એ પ્રકારની રચનાઓ છોડી ચાલી નથી. એટલું જ નહીં, કથયિતવ્યને બહેલાવીને કહેવાની મોકળાશ એમાં કવિએ શોધી લીધી છે. સીધેસીધું વ્યક્ત થતું કથયિતવ્ય નીરસ ન બને માટે વિરોધોને અને ખાસ કરીને વર્જકિતઓને આશ્રય કવિએ સારા પ્રમાણમાં લીધો છે. એને કારણે કવિની વાણીમાં શબ્દચમત્કૃતિઓ પણ સારા એવા પ્રમાણમાં બેસી ગયે છે. "હું, માથુક, બદલતે રહે છું" જેવાં કાવ્યો એની યાદ આવે છે. અને હાલે કે વેશ"વાચનવની એ અસર છે. કથયિતવ્યને બહેલાવીને કહેવાની રીતનું ખીજ પણ આધુનિક આખ્યાનપ્રકારની વૈશ"વાચનની વાણીમાં જ રહેલું લાગે છે. એકના એક ભાવ પર શબ્દોનો, વિરોધોનો, વર્જકિતઓનો વારંવાર અભિલેષ કર્યા વગર કવિને એન પડતું નથી. આ ભાતની કવિતા સભાઓમાં ધારી અસર ઉપજાવી શકે.

પણ શ્રી માણિકની કવિતાને આ એક જ પંથ નથી. કવિચિંતની વિશિષ્ટ અનુશ્રુતિને અસરકારક રીતે વ્યક્ત કરતાં કેટલાંક સોનેટો અને ગીતો-સજાઓનો ઉલ્લેખ અલગ કરવો જોઈએ.

અનુમતી રંગીન ખુમારી, રાષ્ટ્રપ્રેમની અદમ્ય ભાવના, સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિના અનુભવે આપેલી વિશિષ્ટ જીવનદૃષ્ટિ, અને એમાંથી ઉદ્ભવેલી માનવતાશ્રદ્ધા—આ બધાં શ્રી માણિકની કવિતામાં અનુસૂત થઈને રહેલાં છે.

સમ્રાટને અને શ્રી જ્યાનંદ દવેએ કાવ્ય સમજાવ્યો છે. ઉપયોગી થઈ પડે એ દૃષ્ટિએ "ટિપ્પણ" લખેલું છે. શ્રી માણિકની કેટલીક કવિતા પ્રાસંગિક હોઈને એની ભૂમિકાએ રહેલા પ્રસંગ વગેરે સમજવામાં આ ટિપ્પણ ઉપયોગી થઈ પડે એવું છે. બાકી કાવ્યમાંથી તાલેલીરસીને સૌંદર્યસ્થાનો શોધવામાં કે અથવા ઘટાવવામાં ટિપ્પણકારો ક્યારેક પાછું વાળીને ભેગા હોતા નથી એનો એક કાંપલો "સુહિષ્ણુ" ને નામતા પ્રથમ કાવ્યમાંથી જ જોઈએ. કાવ્યસ્વરૂપની અનુશ્રુતિ પ્રમાણે નામિકા તે સુહિષ્ણુ અને નામક તે મેઠાર. એટલે "કે સુહિષ્ણુ" પ્રિયતમા અને મેઠાર-પ્રિયતમ. શ્રી જ્યાનંદ દવે લખે છે, "સુહિવાદ અનુસાર" પ્રિયતમા એ ઉપરનું

પ્રતીક છે. આમ, સુહિષ્ણુ એ જવાતમા, મેઠાર એટલે પરમાત્મા, સિંધુ એટલે સંસાર..." વગેરે. પણ સુહિવાદ અનુસાર તો અહીં સુહિષ્ણુ પ્રિયતમા હોવાથી જવાતમા નહીં પણ પરમાત્મા બને અને મેઠાર જવાતમા બને; અને આમ થવાથી પરમાત્મા "સિંધુ એટલે સંસાર"—પાર કરીને જવાતમાને મળવા ભણ એવો અર્થ નીકળે, જે શ્રી જ્યાનંદ દવેનો ઇચ્છિત અર્થ નહીં હોવાથી પ્રિયતમ-પ્રિયતમા, જવાતમા-પરમાત્માનો વ્યતિક્રમ કરવા સુધી એમને જવું પડ્યું!

"આ કાવ્યો, હૃદયની જે ધરતીમાંથી ઊગ્યાં છે, તે ધરતી ઉપર, તેટલી ધરતી ઉપર, આ સત્તાયંત્ર વરસતી ઊંમરે પણ મધ્યાહ્નનો સૂર્ય તો પે છે" એ કાવ્યવચનો એમની કવિતાપ્રવૃત્તિના બાંધ સાતત્યની દૃઢ પ્રતીતિ કરાવે છે, એ આનંદની વાત છે.

ઉત્તરપંથ

શ્રે: રમેશનાથ ગૌતમ (સ્વામી પ્રથુવતીયંત્ર)

પ્રકાશક: પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, વડોદરા.

મૂલ્ય: રૂપિયા ચાર.

મહારાજ સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા દ્વારા સંચાલિત "શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા"ના ૭૦૮મા પુસ્તકરૂપે સને ૧૯૫૧માં પ્રથમવાર પ્રગટ થયેલા આ પુસ્તકની આ ખીજ આજીવિત છે. આ નવી આજીવિતમાં લેખકે કેસલા ફરી વારના, અને પહેલાં રહી ચૂકેલા કેટલાક નવા માગેના પ્રવાસના ફળ રૂપ "પુરવણી" અને પ્રથમ આજીવિતમાં નહિ મૂકવામાં આવેલું. નવોત્તરીને પંથે સુરેલું એક કાવ્ય મૂકવામાં આવ્યાં છે.

ઉત્તરપંથ, અને એમાં મે ખાસ કરીને ચાર ધામની યાત્રાએ અનેક યાત્રીઓને આકર્ષ્યાં છે. એના ફળ રૂપે કેટલાક યાત્રીઓએ એ પ્રવાસવર્ણનનાં પુસ્તકો લખેલાં છે, જુદા જુદા હેતુ પ્રમાણે એ યાત્રીઓએ કાં તો રાજ્યનિરી રૂપે, કા તો માહિતીમય રૂપે કે કાં તો સૌંદર્યદર્શન રૂપે પેતા પોતાના મંથાની રચનાઓ કેસલી બેઠામાં આવે છે. એ મંથામાં આ "ઉત્તરપંથ"નું સ્થાન વિશિષ્ટ છે. એમાં પ્રવાસની દિનચર્યા-રૂપે પ્રવાસવર્ણન કરેલું છે. તે ઉપરાંત ઉત્તરપંથના યાત્રીઓ માટે આ પુસ્તક માર્ગદર્શક થઈ પડે, એ હેતુ પણ લેખકે રાખેલો છે. પણ લેખકને મન આ

બને જોણુ હેતુઓ છે. તેઓ અણાવે છે તે પ્રમાણે, “એ બ્રમહુતો મુખ્ય હેતુ હતો એમાં આધ્યાત્મિક મૂલ્યોનો કસ કાઢવાનો; અને કેટલીક અંશે, તિતિહાસી દૃષ્ટિથી એનો આનંદ લૂંટવાનો.” બીજા એક જગાએ કહે છે, “આધ્યાત્મિક ચિંતન, મન તથા અનુભવોનો ઉલ્લેખ જ કરવાનો માથે ધરાવે હતો. સ્પષ્ટ પ્રતાસવર્ણન તેમાં જોણુ સ્થાને હતું.”

પણ પોતાના મુખ્ય હેતુને અનુલક્ષીને કરેલું લખાણુ લેખકે આ પુસ્તકમાં બહુ ઓછા પ્રમાણમાં રહેલા રીધેલું છે. તેઓ કહે છે, “...એવું તેવું” પણ પ્રતાસવર્ણનનું રૂપ એને મેં અહીં આપ્યું છે. તેમાંથી અધ્યાત્મનો ભાર હળવો કરી નાંખ્યો છે, તો પણ મૂળ વસ્તુ એનાથી જ વ્યાપ્ત હોવાને કારણે, હજી એમાં એ દૃષ્ટિના ઝોકવાળા વિચારોનું બાહ્ય વાચકને જણાય એ સંભવિત છે.”

અહીં કહેવું જોઈએ કે એ દૃષ્ટિનો માત્ર ઝોક જ જણાય છે. “આધ્યાત્મિક મૂલ્યોનો કસ કાઢનાર” તલવાળી વિચારોનું બાહ્ય જણાતું નથી. ‘અધ્યાત્મનો ભાર હળવો કરી’ નાંખ્યાથી, કે કેવું ભણે કેમ, પણ તદ્વિષયક વિચારોમાં એક પ્રકારનું ધૂંધળાપણું લાગ્યા કરે છે. સ્વામી પ્રયુક્તીર્થ બનનાર શ્રી. રમેશનાથ જોતમની મુશ્કેલી-અસરવાળા માનસવિહારનું એ શરૂઆતનું સ્થિત્યન્તર હોઈ શકે.

આમ આ પુસ્તકમાં લેખકે પોતાના જોણુ હેતુઓને પાછળથી પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. એ હેતુઓને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખીને લખાયેલું આ સંગ્રહ પુસ્તક નથી. “પ્રવાસ દરમિયાન, અહીં અને ત્યાંની બની શકેલાં ત્યાં અને ત્યારે, લખવાનું જે કે” સાધન ઉપલબ્ધ હતું તેનો ઉપયોગ કરીને અનુભવો અને વિચારોનું ટાંચણું” જે = નિત્યોત્પન્ન” લેખક કયાં કરતા તેનાં = શોધાં પાનાં, તે જ આ નાનકડું પુસ્તક.” પોતાની આ નિત્ય નોંધ વિશે લેખક કહે છે કે, “આ નોંધ, લખાતી રહી તે વખતે તેની પ્રતિક્રિયા આપ્યું અને વિલકુલ નહોતી. બીજી, એ કેવળ સ્વાધ્યાય માટે જ હતી.”

આ રીતે ‘ઉત્તરાપચ’ એટલે મુખ્ય હેતુને જોણુ બનાવી દઈને અને જોણુ હેતુઓને મુખ્ય બનાવી દઈને, કેવળ સ્વાધ્યાય માટે જ લખાયેલી નિત્યનોંધોને પાછળથી પ્રતાસવર્ણનનું અપાવેલું સ્વરૂપ. પણ જોતાં લાગે છે કે એ સ્વરૂપમાં દિનવર્ષાનું સ્વરૂપ મોટેભાગે જળગર્ભ રહેલું છે. પ્રતાસવર્ણનની સળંગસત્તા અને સુસ્થિતતા એને કારણે

જોખમાયેલી જણાય છે. હેતુ બદલાતાં કેવળ સ્વાધ્યાય માટે જ લખેલી નોંધોનું સ્વરૂપ લેખકે પૂરેપૂરું બદલી નાખ્યું” જોઈતું હતું, એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. એ નોંધોનો ઉપયોગ માત્ર raw material તરીકે કરીને એ પછી બહી ગયેલા સમય દરમિયાન ચિત્તમાં રમીતે પૂરેલા વિવિધ રંગોની મદદ વડે પ્રતાસનું સુરેખ ચિત્ર લેખક ઉપસાવી શક્યા હોત; અને એમ થયું હોત તો નિત્યનોંધોમાં સ્વાધ્યાયિક રીતે પુનરાવર્તન પામતી કેટલીક વીત્તો એમની મેળે સમયની ચાળણીમાંથી ચળાઈ ગઈ હોત. પ્રતાસવર્ણનનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે એમાં મોટેભાગે વનવિહારની સાથે સાથે માનસવિહાર પણ પોતાના રંગો પૂરે. સુસુક્ષ્મા માનસવિહારની શરૂઆતની કેટલીક આવેશમય લાગણીઓ, સમયના પ્રવાહમાં ચિત્તનું હીરકુકુલ ધોવાતાં, પોતાની મેળે જ સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરી લે છે. જો એમ થયું હોત તો પુસ્તકનો શરૂઆતમાં દેખાતા ભાષા સામે આવેશમય પ્રકોપ દર્શાવતા કેટલાક ગદ્યપંક્તિ સ્વામી પ્રયુક્તીર્થની દૃષ્ટિ-દ્યુતિ મેળવીને શાંત-જાંભીર રૂપે અવતર્યા હોત.

લેખક પાસે વિશિષ્ટ નિરીક્ષણશક્તિ છે અને નિરીક્ષણોને સ્પષ્ટબદ્ધ કરવા બરૂરી એવી રસળતી સરળ શૈલી પણ છે. લાગીરહીના ગર્જનને સંતુષ્ટ વિશાદીના ઘુમ્મરાટ સાથે સરખાવતા અને હિમાચ્છાદિત સ્વેત પહાડોને આકાશનાં તારકમેતી ચક્ષુષ્ય ઝોક લંગાવી રહેલા રાગહસો કહેતા લેખક વર્ણનોમાં લાગીરી લાવી શક્યા છે.

આપણાં તીર્થસ્થાનો વિશે યોગ્યપેશ અનેક લોકોક્તિઓ, અનુષ્ટુતિઓ અને પૌરાણિક કથાનોંધો એ આપણી સંસ્કૃતિનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. તીર્થસ્થાનોનો પ્રવાસી એ બધું ભણે તો પ્રવાસમાં એક ભતની વિશેષ મધુરતા એ માણી શકે. શ્રી રમેશનાથ જોતમ એના બહુકાર હોવાથી બને તેટલી જગ્યાએ એમણે લોકોક્તિઓ અને કથાનોંધોનો વીત્તે ઉલ્લેખ કર્યો છે. એટલું જ નહીં, પણ આપણને વિવેકમાન્ય થાય એવા અર્થો પણ એમણે કપારેક ઘડાવ્યા છે. ‘ઉત્તરાપચ’નું આ પણ એક આકર્ષક તરફ છે.

આપણા પ્રવાસસાહિત્યમાં ‘ઉત્તરાપચ’નું વિશિષ્ટ સ્થાન સ્વીકારીને કહેવું જોઈએ કે લેખકે પ્રવાસનું સુરેખચિત્ર એની સમગ્રતામાં આલેખ્યું હોત તો વાચકની અપેક્ષાને એ વધુ સારી રીતે સંતોષી શકત.

‘સંગદત ચંદ્રશીલાને

સૌ. સુંદરજી ગો. બેટાઈ

પ્રકાશક : સરલા જગમોહન,

દાદાભાઈ રોડ, વિલેપારસે, મુળર્થ : ૨૪

શ્રી સુંદરજી બેટાઈનાં ધર્મપત્ની સૌ. ચંદ્રશીલાના અવસાનથી કવિચિત્તમાં જે વિશ્લેષ જન્મે તે આ લગભગ ૨૬૦ પંક્તિના સાંખ્યા કાવ્યમાં વ્યક્ત થયો છે. એટલે આ કાવ્ય અંગ્રેજીમાં જેને Elegy- કહેવું પ્રચલિત ‘કહીએ ઊંચે તે પ્રકારનું છે.

સ્વર્ગન જતાં એક પ્રકારનો દુઃસહ આઘાત માનવી માત્રને લાગે છે એ વિષય પરિસ્થિતિમાં ચિત્તની સમતુલા ભળવી રાખવી મુશ્કેલ બને. એમાં થ જીવનનું અરણ્ય અંજ બનીને રહેલ પત્નીનું અવસાન થતાં ચિત્તની સમતુલા ભળવી રાખવી એ સવિશેષ મુશ્કેલ બની રહે. પણ પરગાત્રી દયાળુ છે. વિષય સંજોગમાં પૂર્વે અનુભવેલા સુખદ પ્રસંગોની સ્મૃતિ માનવીના ચિત્તની સમતુલા ભળવી રાખે છે. કદાચ, એ સુખદ સ્મૃતિના તાત્પર્યે માનવીનાં મન-હૃદય વિશુદ્ધ અવસ્થામાં પોતાની સક્રિયતા દેખાવી રાખે છે, અને ખીજા બાલુથી ભેળે એ તો સ્વર્ગની અનુપરિચિતિમાં પૂર્ણાંતૂ ભૂત સુખદ પ્રસંગોની સ્મૃતિ માનવીનાં તિલક્ષ્મીની કસોટી પાળુ કરે જ છે. એવે પ્રસંગે ચિત્ત પોતાનો જ આશ્રય શોધે છે; અને એવી પરિસ્થિતિમાં ચિત્તના આઘાત પ્રત્યાઘાત અનુકૂળ અભિવ્યક્તિ શોધીને જ જાણે છે. એકાદ રંગમાં પત્નીના અવસાન પછી અધારી કોટડીમાં પૂરાઈને તરાડમાંથી આવના પ્રકાશને આધારે રંગ અને રેખાઓનાં માધ્યમ-દ્વારા ચૈત્સવિક પરિસ્થિતિને અભિવ્યક્ત કરી કલામાં નવેા મોક્ષો પાડી બધ છે, કોઈ એકાદ રેનિસાન મિત્રના મૃત્યુ પછી ‘In Memoriam’ લખીને અતંત્ર દુઃખવ્યથાને ચિત્તનના માર્ગે દેખી બધ છે, કોઈ રિલે દસ દસ કહુણ-પ્રસરિતએ લખીને જગતસાહિત્યમાં મહત્વનું સ્થાન પામે છે, તો કોઈ એક નરસિંહરાય જેવા પુત્રતત્સલ પિતા ‘હૃદયના સોહીના અશ્રુમાં લેખની બોળીને’ એકાદ ‘રમરણસંહિતા’ ગુણવત્તા સાહિત્યને અર્પી બધ છે.

શ્રી. બેટાઈને પણ એ પંથના અદના યાત્રી બનવાનો પ્રસંગ જીવનમાં આવ્યો અને કવિહૃદય પુકારી ઊઠ્યું :

“હયા હૈં કયા; સન્ધ્યા હૈં સન્ધ્યા; નિરા નિરા;

નિન્દ કયાં એ સરસ્વતી; કૃપાસન્ધ્યાનસા મિયા !”

ને સ્વર્ગની એ અનુપરિચિતિમાં સખેરે સહીને બેચેલાં પ્રકૃતિ-સૌન્દર્યો બેચેને હવે મન ધગજી નથી. દૃશ્યનું અશ્રુએ અણુ સ્વર્ગની ઉપરિચિતિની યાદ તાણુ કરે, જે જીવની મુશ્કેલ બની બધ. જગતનાં સૌન્દર્યોનો પણ પોતાની પ્રિય વ્યક્તિના સહચારમાં જ, કદાચ, વધુ સુંદર લાગતાં હોય છે. પ્રિયની અને પ્રિય તરફની પ્રીતિના નિર્ગન્ધ પદ્મો સીધીને જ જગત પણ નિર્લય નવા રૂપે ગોચર થતું હોય છે. પણ પ્રિય પાત્ર જતાં અપૂર્ણ બનેલું હૃદય તો—

“વહેલી વારલીલાને દેખતું” ને હવેખતું,

રેવાનું સંજ ભેજા જે માત્ર તેને જ ક’ખતું.”

એકાકીપણમાં અને શોકમાં માનવીની જીતિએ અતંત્ર બને છે; અને ત્યારે પોતાની અર્પણાઓનું એને લાન થાય છે. એ લાન થતાં અદમ્બ વજેરે ઓગળી બધ છે અને વિશદ થયેલા ચિત્તમાં સ્વર્ગનું લાન ભંગે છે. કદાચ, ચિત્તનની આ જ પૂર્વજામિતિ હોય—

“હું એકાદ !

એકાદા કેમ !

ચાંદની

હબર દારે અણસીઠ વાગ્ગી
રહી અરી ચોમ્ય વત્સલા આ..”

પ્રિયની અનુપરિચિતિમાં પણ એનું ચૈત્સવિક સાંભિધ જીવનમાં બળ પ્રેરે છે. પ્રેમની સંતૃપ્તિ કદી થતી નથી, પણ એનો થોડો ધંધો પણ અનુભવ માનવીને હતાંત્ર કેમ થયા દે ? આત્માની અખંડિતતાને બાવા જુદાઈ છેદી શકતી નથી. માનવીજીવનમાં કદાચ મોટામાં મોટું આ આધાસન છે—

“તારા હેવા વણાં જેતે ભાત મારી દર્દાકિવ,
તારી ચ ભાતથી પોત બન્યું મારું” ય મંડિત;
પણ તો પોતને ભાવ—બન્યું એક અખંડિત”

એ પોત-ભાવમાં વણાયેલો અખંડિતતાને મૃત્યુ જીતતી શકવાનું નથી. આ અદા જ કવિ પાસે કહેવડાવે છે કે—

“નિખરે ખીણમાં તોયે પાર્વતી સિપરવચ્ચા

ઓગને શિશ

■ હું હૈયે, એા મુતિમંગલા !
છાને સહ વડ લાગે મૃત્યુની વાર ખાણમાં !
કાવ્યાને કવિ કેવું લખ્ય દર્શન ખાણું કરે છે ! મૃત્યુ
પણ લખ્ય નથી શું દે લાંબા કાવ્યમાં બધી જ પંક્તિઓ
કઈ એક સરખી ‘કવિતા’ ન હોય. કાવ્યમાં વચ્ચે વચ્ચે
આવતી કેટલીક પંક્તિઓ શ્રી. બેટાઈની હૃદયમાનની વિશુદ્ધિ
અને ચિત્તનસીલ પ્રકૃતિની પરિચાલક બની છે.

* ૧૯૪૬માં જ દિલ્હીમાં બેંગલોર ઓસિવાઈ પરિષદ-માં તિબેટી પ્રતિનિધિમંડળે સ્વતંત્ર રીતે ભાગ લીધો હતો.

* ૧૯૫૪ના એપ્રિલની ૨૯મીના કંશર મુજબ ભારતે બ્રિટિશ સમયની તિબેટનીતિનો સર્વોચ્ચ ત્યાગ કરીને, ચીનનું તિબેટ ઉપરનું સાંબંધોમત્વ સ્વીકારીને તિબેટ-ભારત વચ્ચેના વેપારી સંસ્કારી સંબંધો વધારવાનો હેતુ પ્રગટ કર્યો હતો.

* ૧૯૫૧માં ભારતે હુકમી ૨૫૦૦મી બંધતીનો ઉત્સવ જિજ્ઞાસુ ત્યારે દલાઈ લામા અને પચ્ચમ લામાને ભારત આવવા દેવાની પરવાનગી ચીન પાસેથી લેવી પડી હતી. અને ભારતે આવ્યા પછી, તિબેટ પાછા બંધાની તેમણે આનાકાની કરી હતી; એટલું જ નહિ, પંચુ પડિત નહેરુની સમજવટ માદ, તેઓ પાછા ફર્યા હતાં, એમ પંચુ હવે તો ન્હાવવા મળે છે.

વળી ૫. નહેરુએ ચીની વધ પ્રધાન સાથે ચીન-તિબેટ સંબંધો અંગે મસહતો કરી હતી. ૧૯૫૧માં ચાઓ એન-સાઈએ તિબેટ અંગે બેંગલોર વાતોં સરખાન ૫. નહેરુને તિબેટની આંતરિક સ્વાયત્તા અને ખાની આપી હતી—૫. નહેરુએ પોતે આ વાત પ્રગટ કરી છે (દિલ્હી તા. ૫-૪-૫૬)

ચીન-તિબેટ ધર્પણુ ખાદ

ચીન-તિબેટ વચ્ચેનું નવું ધર્પણુ શરૂ થયા પછી—

* ભારતે ગિલગુલ સિમ્કયાહટ વિના દલાઈ લામાને આશ્રય (Asylum) આપી, જરૂરનરના અનેક દેશોની એક ઉમદા પ્રત્યાહીને આગળ વધારી છે.

* દલાઈ લામા ભારતને રાજકીય પ્રચારનું કેન્દ્ર બનાવે તેવી તેમને વિનિત કરવામાં આવી છે.

તિબેટ ખાલતમાં કબ્જ કરવાની ભારતની રજા ચાત છતાં ન દોવા છતાં, ૫. નહેરુએ એ વાત પશુ સ્પષ્ટ કરી છે કે—

* ભારતનો તિબેટમાં જોડી લાગણીપૂર્વકનો રસ છે. તિબેટ ભારતનું સારકારિક ક્ષેત્ર છે.

અને ભારત તિબેટની પ્રગતિ બેવા ઇનિગર છે.

* ખીટ ખાલુ, ભારતમાંનું કાલિમપોંચ તિબેટી 'વિદોહની ચોગનાય' મથક ('કમાન્ડન સેન્ટર') છે, એ પ્રકારના ચીની આક્રોષનો ભારતે ફરી ફરી ખૂલ જ પીગતવારે

રદિયો આવ્યો છે. (૫. નહેરુનાં એપ્રિલ તા. ૨૯, તા. ૫મી અને ત્યાર પછીનાં નિવેદનો)—

ભારત તિબેટી બંધનું 'કમાન્ડન સેન્ટર' એ વાત સાચ મલત છે. પરંતુ ધર્પણુ ભારતની સરહદો ઉપર, તે જ રીતે કાલિમપોંચમાં વરેહવરેહના લોકો (એરિયાલ, હુડોપી, અમરિયો, કચુનરટ, કચુનરટવિરેષી, સફર, લાલ, પદ્મ, અને ગુવામી વરેહવરેહના) જુદા જુદા નામે, બહાના દેહજ ન્હાસીનું કામ કરતા રહ્યા છે, તેમના સામે વારંવાર પગલાં લેવામાં રહ્યાં છે. વળી એમના સંબંધો બીજા દેશો સાથે હોય છે; ત્યાં નિર્વાસિતાનાં મંડળો પશુ છે. અને કાચલાની અંદર રહી તેમની પ્રતિષ્ઠા ઉપર કાચ રાખવામાં આવે છે, પરંતુ ભરવામાં આવ્યાં પશુ છે. પરંતુ ચીને ફરેલ આક્રોષ જુદા પ્રકારનો છે, જોડા છે.

અસંગત, આ પછીય એના એ ચીની આક્રોષો ચાલુ રહ્યા છે.

* ચીનને ભારતનું તિબેટ અંગેનું વલણ ગમ્યું નથી. એણે ભારતને ગર્ભિત રીતે એવી ધમકી પશુ આપી છે કે—

એ ભારત તિબેટ અંગે કંબલગીરી ચાલુ રાખશે તો ભારતને તેના ધરના શુચવાયેલા કોકડા અંગે (કારિમર, નામા પ્રદેશ ?) તેયારી રાખવી પડશે.

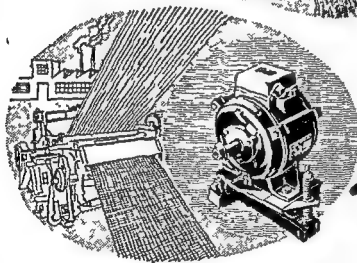
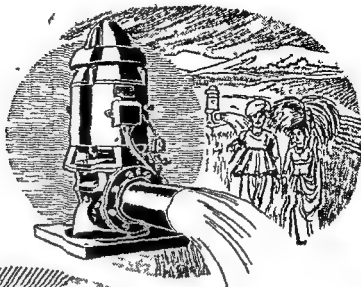
* તો વળી, ચીનમાં તેની સરહદોના બે નકશા પ્રગટ થયા છે, તેમાં ભારતની જૂમિનો પશુ સમાવેશ કરી લેવામાં આવ્યાની હરિયાદ લાંબા સમયથી ચીન સામે ભારત સરકારે ફરી-ફરી કર્યાં કરી છે. પરંતુ એ તો 'જૂના નકશા' છે, એટલા ખુલાસા પછે ૫, એ નકશાએનો ખુલ્લો બહેળો પ્રચાર ચાલુ જ છે—એવી ફેરમાદો સતોવકારક જવાબ હજી ભારતને મળ્યો નથી.

* ઉપરથી, ચીન તરફથી એવો પશુ આક્રોષ કરવામાં આવ્યો છે કે, ભારતની દાનત જૂમિ-વિસ્તાર કરવાની છે. આમ ચીન-ભારત કંઠેચીની મેંધોના સ્વરથ સંબંધો બગડી રહ્યા છે.

પરિચયી નીતિ : નહેરુ પર પ્રહાર
તો વળી, બીજાં હાથે બિટન અમેરિકાનાં સંખ્યાબંધ અજનાયોએ તો નહેરુનો 'નળ્યા તિબેટનીતિ' ઉપર સખત

ધન-પ્રાપ્તિ કંઈ મુશ્કેલ વાત નથી—

એ
પંપ પર સવાર
શઈને આવે છે.

અને
મોટર પંચ પાણી !

ભાર હોલ દરબારી અને
સિન્ડીકેટનાં ખર્ચ તથા દરેક
પ્રકારની વિદ્યુત મોટરો
વિશ્વાસઘન પ્રાપ્તિ સ્થાન

QUALITY IS OUR CREED

જ્યોતિ લિમિટેડ
વડોદરા-૩.

સામાર સ્વીકારનોંધ

મુંબઈ સરકાર પ્રકાશિત (અચરેક્ટર એન્ડ પબ્લિસિટી દ્વારા)

- Disposal of Government Waste Lands :
- Multi-purpose Ameliorative Schemes (1957-58)
- Uniform Food Prices in Bombay State
- Rehabilitation of Displaced Persons in Bombay State (A Decennial Retrospect)
- Sugarcane this easy Way
- Developments of Cottage Industries in Bombay State
- મુંબઈ રાજ્યમાં સામુદાયિક વિકાસનો કાર્યક્રમ
- દાક્ષિણી નવજીવન (કિ. ૬ નંબર પેસે)
- એકે તેની જમીન (નવા મલોનવાગની સાદી સમજ) (૦-૧૨ નં. ૫)
- વેચાણવેરો વધુલ કરવાની કાર્યવાહીમાં સુધારણા
- પંચવાર્ષીય યોજનામાં એતીનું સ્થાન
- Bombay Beckons you (A tiny hand book)
- Mahabaleshwar („)
- Preserve & Protect Wealth of the wild
- નવ સંપતિનું રક્ષણ કરો
- મુંબઈ રાજ્યમાં ધર્મીકૃત જાતિઓ માટે વિવિધલક્ષી વિકાસ યોજનાઓ

*

SEATO (A threat to the peace & Security of peoples of Asia : By I. Farizov & G. Martyshcher.

(મોર્ત્યેત સંઘ સમાચાર વિશાળ-નવી દિલ્હી)

—Soviet Parliament (U. S. S. R Embassy . New Delhi) ૦-20 nP.

—Soviet Democracy („) ૦-20 nP.

શ્રી સાહજનંદ દિગ્ગજયઃ વિરોધાંક, જૂન : ૧૯૫૮
શ્રી ગ્રામીનારાયણ સંપ્રદાયના શ્રી ગાળ લાલજી મહાગજ શ્રી

તેજેન્દ્રપ્રસાદજી મહારાજની પ્રથમ-પૂર્વ-આદિકા પ્રવાસનો ખાસ અંક.

*

Science Club of India Bulletin : French Literature (Ed. : G. M Jadhav)

પ્ર. છ. એમ મદવ, દાંડીઆ બજાર, પડોદરા.

પ્રકીર્ણ

વિશ્વ રચના (હિંદી) રવામી સત્યભક્ત કૃત
વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી વિશ્વનું વિવેચન કી. ૦-૭૫.

રવામી સત્યભક્ત (રવામીજીનું જીવન તથા ચિંતન) કી. ૦-૧૨.

સંગમ (હિંદી માસિક) સંવાદક્રમ, વર્ષ : વર્ષ ૧૭
અંક ૧થી ૫ સ્વયં સમાજ સંસ્થાપક રવામી સત્યભક્ત
સંદેશ પ્રેરિત વાર્ષિક રૂ. ૩૫ જુદક ૦-૨૫.

શિક્ષણ સાધના (પંચમહાલના શિક્ષણ કાર્યને
નાનો સર્વ સંપ્રદેશ) સંપાદક : કમળાશંકર પંડ્યા
ડો. ચીમનલાલ મહેતા કી. ૧-૦૦.

શ્રી મહીપતરામ રૂપરામ આશ્રમ અમદાવાદ
(૧૯૫૭નો અહેવાલ)

રમતારામ (ચિંતન કલ્પન મુંબઈનું મુખપત્ર)
જર્ ૭ અંક ૬ સંપાદક : સી. ડી. મરચંટ.

સ્થિત પ્રજા-દર્શન ઓરેલજન (શ્રી પરમાનંદ
પ્રકાશન મંદિર) મુંબઈ કી. ૧-૫૦.

જિજ્ઞાસે ભોતી (ભે. શાંતિલાલ ના. પંચોળી
(તીન એકાદી) વડોદરા.

આપણું આગણું કદમ ભે. ઇશ્વરલાલ દેસાઈ
(પ્રભ સમાજવાદી પક્ષ-મુખપત્ર) કી. ૦-૧૨ નં. પં.

નવસાક્ષર વાહનચર્ચામિતિસાહી આવશ્યક
સરાહી શબ્દસંગ્રહ (મુંબઈ રાજ્ય, શિક્ષણ
ખાતા-પ્રકાશન).

[ચિત્ર : ખત્રી]

નવજીવન

: નવીન જાત

નવીન જાત

નવજીવન કુટુંબ કાપડ

ચોપલીન, સાડી,

મલમલ, ધોતી,

વાયલ, દોરિયા,

લોંગકોથ

ટવીલ-ખમીસનું

કા. ૫૨

નવજીવન મિલ્સ લિ.,

કલોલ

[ઉત્તર ગુજરાત]

માનવીય ગૌરવની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા અંખતું માસિક

૧૮

સંપાદન : જોગીલાલ ગાંધી

રવીન્દ્ર-સાહિત્ય (આત્મપરિચય, સો વર્ષ બાદ, સામ
જીવન, કવિતા, તત્ત્વ અને સત્

પાપાની વિચારધારા (મૂલીવાદ અને સામ્યવાદની કટોક

કવિતા (જયંત પાંડક, અંરુનિક બક્ષામટ્ટ, હિસ
બલીન્દ આચાર્ય, સુરેશ દલાસ, અનિલ, પતી

દિવ્યા : બીરુગી નારીના જીવન સંઘર્ષ (ઉમ ખેમન

હિંદુ કેટ'બની કાયાપલક (એક દૃષ્ટિબિંદુ)

સમાનધર્મી (પ્રસંગ)

સાબ્યથી : સંઘર્ષમત્રા (ભારત-સંસ્કાર-ધારા)

સાંપ્રત કલાપ્રવાહો (ચિત્રકલા)

આસ્વાદ (ચિત્રકલાઓ)

• પ્રજ્વલિત ને પડઘા (અંધત શિક્ષણ, અંધજનો પ્રશ

આલોચન (ગ્રંથ-સમીક્ષા)

વાર્ષિક રૂ. ૭-૦૦ છૂટક ૦-૬૨ ના.પૈસા (૧૦ આન

[પચ્ચેશ-શિલ્પ ૧૫]

૧૯૫૮

જૂન

સંચાલન :

ચેતન પ્રકાશન ગ્રુહ લિમિટેડ

રામજી મંદિરની પાળ : પોહરા

લવાજમ ભરવાનાં સ્થળ

આર. આર. રોડની કું., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨
 એ. આર. રોડની કું., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨
 એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કું., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨
 એન. એમ. કક્કરની કું., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨
 પુસ્તકાલય સાહાયક સાહકારી મંડળ લા., ટાવર રોડ : વડોદરા
 વિજય સ્ટોર્સ, રોશન રોડ : આણંદ
 ગુર્જર મંથરન કાર્યાલય, ગાંધી સ્તો : અમદાવાદ
 વિજય સ્ટોર્સ, ૬૨ કલ્યાણ હુલન, રિલીફ રોડ : અમદાવાદ
 લોકમિલ્લાય કાર્યાલય, પો. બો. ૨૩ : ભાવનગર
 સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, પો. બો. નં. ૦૪ : ભાવનગર
 એલ. કે. મેઘાણી, ૧૪, અમરતાલા સ્ટ્રીટ : કલકત્તા-૧
 પ્રાણ ફોટોગ્રાફર, પો. બો. ૨૬૯, નાઇરોબી (ઈ. આફ્રિકા)

છૂટકે મળવાનાં સ્થળ

ગાંધી ન્યુઝપેપર સરવીસ, દીનવાલા બિલ્ડિંગ, ત્રિલુપ્ત રોડ :
 મુંબઈ

વડોદરા

એ. જી. વોરા એન્ડ કું., ટાવર પાસે : વડોદરા

૧૯૫૯ : જૂન

લવાજમના દર

વાર્ષિક રૂ. ૭-૦૦

[પરંતુ ૧૫ (શ.)]

છૂટકે તકલ ૧૨ પૈસા

વર્ષ ૧૯૫૮ની પૂર્વી

બાબેલી ફાઇલ રૂ. ૧

કલોચ રેકૉર્ડિંગ રૂ. ૧

વિશ્વમાનવ

[માસિક]

બાહરેખખરના દર

૫ રૂ. ૨૫ રૂ. ૬૦

૫ રૂ. ૩૫ રૂ. ૬૦

૫ રૂ. ૪૫ (બે રંગમાં) રૂ. ૧૨૫

સાદું આણું પાતું રૂ. ૧૦

સાદું આણું પાતું રૂ. ૩૫

આત્મ-પરિચય

[પોતાની ૭૦મી જન્મમહત્તિ કવિવરે
આપેલા પોતાના પારિચય-લેખમાંથી]

જીવનના એ દીર્ઘ ચક્રપથની પ્રદક્ષિણા કરતાં કરતાં આને વિદાયની વેળાએ એ ચક્રને જ્યારે સમગ્ર રીતે જોઈ શકું છું ત્યારે એક વાત મને સમજાય છે કે—

મારા પરિચયમાં હું કવિ છું, એ સિવાય બીજું કશું કહેવાનું નથી. મારું ચિત્ર અનેક કર્મનિમિત્તે ધણને જોયર થયું છે, પણ એમાં મારો સમગ્ર પરિચય નથી. હું તારવણીની, શાસ્ત્રીની શુર કે નેતા નથી—એક દિવસ મેં કહ્યું હતું કે ‘આહું’ ન થાતા આ નવજાગે નવયુગનો ચાલક, એ મેં સાચું જ કહ્યું હતું.

જે દોઢાં યાંખધંટા વગાડીને મને ઉગ્રચાસને ખેસાડવા ઈચ્છે છે તેમને હું કહું છું કે હું તો નીરસું સ્થાન ધર્મને જ જન્મ્યો છું... આ ફળ, માટી, પાસ ને વનસ્પતિ-ઔષધિ—એ બધાં વચ્ચે હું મારું હૃદય બિછાવી મૂકું છું. જેઓ માટીના જોખાની પાસે છે, જેઓ માટીના હાથે બીજ્યાં છે, જેઓએ માટીમાં જ ધૂટણીમાં કરી આખરે માટીમાં જ વિશ્રામ લીધો છે, તે સૌનો હું મિત્ર છું. હું કવિ છું.

આને સિતરે વરસની વયે જનસાધારણ સાથેનો પરિચય નિશ્ચિત સ્વરૂપનો બન્યો છે. તેથી આશા રાખું છું કે જેઓએ મને સમજાવ્યો સહેજ પણ પ્રયત્ન કર્યો છે તેઓ એટલું તો સમજી જ શક્યા હશે કે, મેં જીવું જનમાં જન્મ લીધો નથી. મેં આંખ ખોલતાં જ જે જોયું તેને જોઈ રહેતાં, આજ સુધી પણ મારી આંખ યાદી નથી. મારા વિરમયનો અંત નથી. ચરાચરને આવરી લેતી અનાદિકાળની જે અનાદિત વાણી અનન્તકાળની અભિમુખ ધર્મને ધ્વનિત થઈ રહી છે, તેનો પ્રતિધ્વનિ મારાં મન અને પ્રાણે, પાડ્યો છે. જુગ લુગથી આવે એ વિશ્વ વાણી સાંભળતો આવ્યો હોદ્દા એવું મને લાગે છે.

સૌરમંડળને એક ખૂલે રહેલી આપણી આ નાની સ્વામલા પૃથ્વીને આકાશના ઝટપટ-દૂતો વિવિધ રસની વર્ણ-સન્નિધિ સમગ્રી બધ છે. એ આદરના અનુક્રમમાં હૃદયનું અભિલેખ-વારિ ધર્મને ઉપરિચય થવામાં મેં કોઈ દિવસ આગસ કરી નથી. ‘યતે રૂપં કલ્યાણતમં તત્તે પરમામિ’ એ ભાવને અનુભવવાને માટે દરરોજ પ્રભાત સમયે રાત્રિના અધકારને એક ખૂલે સ્તંભ બનીને હું બેસી રહ્યો છું. જે અસ્તિત્વ-માત્રને આત્મીયતાના સંનધિ સાંકળનારું એકચ ચલ છે, જેના આનન્દે સદા મારા પ્રાણ અસંખ્ય રૂપના આસ્થિકારે અનેકવિધ ભાવે આનન્દિત થઈને બોલી બીડ્યા છે—‘કા લેવા-નાલ કે પ્રાપ્તિ-પદે આકાશ આનન્દો ન રવાલ’—તે વિરાટ સત્તાનો મારા અનુભવને ચરખમાં ચાલ એમ મેં, સદા ઝાંખ્યું છે.

—અનુ : મુરેશ જોષી

સો વર્ષ બાદ

આજથી સો વર્ષ પછી
કોણ તું જે વાંચી રહ્યો મારી કવિતાવાણી
કોણુલભર્યો,
આજથી શત વર્ષ બાદ ?

આજની નવવસંત-પ્રભાતનો
લેશમાન અંશ
આજના હો ધુધ, વિહંગ આન
આજનો કિંચિત્ રક્તરાગ
અનુભવે સીંચી દઈ પહોંચાડી ચાકીક શું હું
તારે હાથે
આજથી શત વર્ષ બાદ ?

તોય તું એકવાર
ખોલી દઈ દક્ષિણદાર
એસીને બારીએ
સુદૂર દિગ્ગત-દશિએ કદપના-અવચાહને રૂબી
વિચારીને બેઠે—
એક દિન શત વર્ષ પૂર્વે
અંચલ પુલકભર્યાં રવર્ષે થકો આવી
નિખિલના મર્મસ્થાને રપશી' મર્મ ઠલી.
ખંધનહીન નૂતન કાર્તિક-દિન
હિમ્મત અર્ધર બની ઊઠ્યાંતા.

કિશની ચંચલ માંજે
પુષ્પરેણુ ગંધલાધાં દક્ષિણ સમીરે
સહસ્ર કુતવેજે આવી
વૈભવગમે રંજિત કરી દીધી'તી ધર
સો વર્ષ પૂર્વે !

એ દિને અન્નપ્રમથે, હૃદયમગ્ન-ગાને
કવિ એકે મમી ઊઠ્યો'તો
દેટકેટલી કથા
દેટકેટલા અનુરાગે
પુષ્પસમ પ્રગટવા ઝાંખી'તી ત્યારે
-એકદિન ચતવર્ષ પૂર્વે !

આજથી સો વર્ષ પછી—
કોણ છે એ નૂતન કવિ
તારે ઘરે મર્મ રહ્યો છે ગાન—
આજનો વાસંતી આતંદ-સમારોહ
પહોંચાડ્યો છે મેં જોતે કરે ?
મારું વસંતગાન, તારા વસંત દિને
શુષ્કુલર મર્મરે બેઠો —
તવ હૃદય-રવંદને, નવન બમર શુભગે,
પલ્લવ મર્મરે—
આજથી શત વર્ષ બાદ !

અનુ : લોગીલાસ માંધી

બક્ષા અને ઉપાનંદ

“વસુંધરા ટું કેમ છે, આવી કંજૂસ છે,
ખોદા ખેડી યાકાએ આપે દાણા એક.
દેવું છે તો દેઈ કે પ્રસન્ન હસતે મુખ,
અમ સોડી પાણી ક્યોં તમે કહે શું સ્તંભ ?

વિના ખેતી નો ધાન દે, તેમાં શું વૃક્ષાન ?”
સુણી ધરિયો બોલિયાં, મુખ નેનું સ્મયમાન,
“મારું ગૌરવ એથી તો વધે માત્ર કંઈ એક,
પંજુ લેણી તો તાહરું લોપે ગૌરવ છે.”

[અનુ : નમીનદાસ પારેખ]

સાર્થક જીવન

મેઘામાં પૂરું થયું હતું.
 ખેતરોમાં ધાન લહેરાતું હતું.
 જોઈને દુનિયા ખુશ હતી.
 એવે વખતે આકાશમાં એક જળમરી વાદળી ફરવા નીકળી.
 ધીરે ધીરે ડોલતી મલપતી એ જતી હતી.
 એના રુવાળો કંઈ પાર નહોતો.
 એવામાં એને એક ખાલી વાદળી સ્થમી મળી.
 જળમરી વાદળીએ કહ્યું: 'અહીં એ...કંઈ લિખારણ, ગાજુએ ખસ !
 મારી સામે મારીને જીવતાં તને શરમ નથી આવતી ?'
 ખાલી વાદળીએ કહ્યું: 'કેમ, તમે કોણ છો તે ?'
 જળમરી વાદળીએ કહ્યું: 'એટલીયે તને ખબર નથી કે હું શ્રીમંત છું.'
 મારી પાસે અપાર ધન છે !
 ખાલી વાદળીએ કહ્યું: 'તેથી શું ?'
 જળમરી વાદળીએ કહ્યું: 'તેથી એ કે હું શ્રીમંત છું, માનવાત છું !
 મારું જીવન સાર્થક છે; તું કંગાળ છે, અવગ્રાપાત્ર છે—તાડું જીવનું
 બેકાર છે !'
 આ સાંભળી ખાલી વાદળીએ કહ્યું: 'હું કંગાળ છું એ વાત ખરી,
 પણ મારું જીવન બેકાર છે કે સાર્થક છે એ જાણવું હોય તો પેલા
 પવનને પૂછ !'
 જળમરી વાદળીએ નાકડું ટીંચકું ચઢાવી જવનને પૂછ્યું: 'કેમ રે, તું
 આંધિરે કંઈ જાણે છે ?'
 પવને કહ્યું: 'હા.'
 'તો બોલી નાખ !'
 'બોલી નાખું કે આંધિરે દેખાડું ? આ...રુએ, પંજી ધરતી પર
 લીલીલીલી જાગરો પાંચનેલી દેખાય છે ?'
 જળમરી વાદળીએ કહ્યું: 'દેખાય છે.'
 'નદી નવાણામાં પાણી લહેર્યાં લેતાં દેખાય છે ?'
 'દેખાય છે.'
 'નાનાં મોટાં, સ્ત્રીઓ પુરુષો બધાં આનંદ કરતોય કરતાં દેખાય છે ?'
 'દેખાય છે.'
 'જસ, તો ! એ જસ પ્રતાપ આ ખાલી વાદળીના છે. એ બધાં
 એનો વચ મકાવ છે—એની પામે જ્યુ પહેલાં લખવટ દોલત હતી, પણ
 એ દોલત પોતાના એકલાના ઉપયોગ માટે સંધરી ન સખતાં એણે એવું
 હરે હાથે ધરતી પર દાન કરી દીધું ! એક ઠાણી ઠાણી પોતાની પાસે ન

‘તથ્ય’ અને ‘સત્ય’

મેં એક ગૌર-કથાને કવિતામાં
 યુષી છે. એવું નામ છે : એટ લિક્ષા.
 એની વાત આવી છે.
 એકવાર વહેલી પરીકે ભગવાન
 જુદનો શિષ્ય અનાર્થપિંડદ શ્રાવસ્તી
 નરનીના રાજમાર્ગે ઉપર લિક્ષા
 મારતો ચાલ્યો નય છે;
 ‘હે નરનરનો ! ભગવાન જુદને
 કાળે લિક્ષા આપો !
 ધનિકાએ ધન આપ્યું, અવેરીઓ-
 એ રત્નો આપ્યાં. રાજકુળની
 મહિલાઓએ હીરામોતીના હાર આપી
 દીધા. પરંતુ આમાંનું કાંઈ આ
 લિક્ષુકની જોળીમાં આવ્યું નહિ—
 રસ્તા પર એમનું એમ બધું પડી રહ્યું !
 સમય વહી ગયો. લિક્ષુક આગળ
 ચાલ્યો.
 નરનીના બહાર એક સડકના છેડે
 અનાથ પિંડકે એક લિખારી બાઈને
 જોઈ. એની પાસે કંઈ નહતું—સિવાય
 કે, શરીર પર એક જગ્ગરિત વસ્ત્ર !
 વહની આડમાં ઊભી રહી નર્ત,
 એ સ્ત્રીએ પોતાના દેહ પરનું એકનું
 એક વસ્ત્ર પ્રભુના નામ પર ન્યોછાવરી
 દીધું.
 અનાથપિંડકે બોલી જીકપો : ‘ધન્ય
 છે...ધન્યાં બધાંએ ધન્યું બધું આપ્યું
 પરંતુ પોતાનું સર્વસ્વ કાંઈ એ આપ્યું
 નથી ! આટલે સમયે પ્રભુને યોગ્ય
 દાન અને મળ્યું છે—હું ધન્ય બન્યો
 છું !’

[આદ્ય પાન ૨૧૮ ૨૨]

રાખી. તો આજે દુનિયામાં એનો જેલેકાર થઈ ગયો છે ! તું એને લિખારણું કહે છે, પણ દુનિયા એને શું કહે છે, ખબર છે ?

‘શું કહે છે ?’

‘દાનેમરી ! દુનિયા એને પાંચે આંગળીએ પૂળે છે. એટલું ધન સાર્થક થઈ ગયું ! એનું જીવન સાર્થક થઈ ગયું !’

‘અને મારું ?’

‘તારું શું ? તારું કંઈ નહિ ! ધનનો ભાર લઈને તું ક્ષય કરે. નહિ તોને કોઈ બોલાવે કે ન તું કોઈને કામની, તારું જીવન ભારરૂપ છે. ’

આ સાંભળી જળજરી વાદળોને બહુ લાગી આવ્યું.

તે રડું રડું થઈ બોલી : ‘પવનદાદા, મારે જે મારું જીવન સાર્થક કરવું છે. મને કંઈ રસતો બતાવો. ’

‘પવને કહ્યું : ‘લિખારી થવું પડશે !’

‘થઈશ. ’

‘તો ચાલ, આગળ થા !’

પવન જળજરી વાદળોને લઈ આવ્યો. ધરતી પર એક જગાએ ડાંગરના પાકને થોડા વરસાદની જરૂર હતી.

બેઠો કાગને ડોળે વરસાદની રાહ એઈ રહ્યા હતા.

તે જગ્યા બતાવી પવને વાદળોને કહ્યું : ‘અહીં કાલથી કાલ તારું બહુ ધન. ’ વાદળોએ લાખ લાખ ઢાંચ કરી ધન વેરવા માંડ્યું. બેઠો ખુશ ખુશ થઈ ગયા.

ધરતી રાહ રાહ થઈ ગઈ.

એમને બધાને ખુશ ભેઈ વાદળો પણ ખુશ થઈ ગઈ. તે બોલી : ‘હાથ, આજે મારું જીવન સાર્થક થયું ! ધનને વહેંચી દેવામાં આવેલો બધો આનંદ હશે તેની આજે મને ખબર પડી !’

અનુ : રમણલાલ સોની

કીડાનો ન્યાય

મેડો મહાભારત વિશે કે ખતીલો કીટ,

કરડી કાણાં પાડ્યાં આ પીડ્યાં તે પીડ.

પડિત બોલી ભેઈને સિરે પગડે હાથ,

કહે, “અરે એ કીટ તેં ચાલ્યો આ શો દાટ ?

દાંત સમવા તાહરા, ભરવા તારું પેટ,

કેટલીય વસ્તુ રહી જાળ ચતનની હેઠ. ”

કીટ કહે, “કાં જીં થયું ? અંજે શાને આવ ?

એમાં એવું શું હતું ? કેવળ કાળા કાથ !

જે જે હું સમજું નહીં, તે તે માનુ બૂળ,

આજુ કરડી કાતરી નવ રહેવા દઉં મૂળ. ”

અનુ : ન. પારેખ

તથ્ય ને સત્ય (ચાદ)

એક વિદ્વાન અને લઘુપ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થે મારી આ કવિતા વાંચતાં ભારે લલ્લમ અનુભવી હતી. એમણે દલીલ કરી હતી : “આ કવિતા જાળક-બાલિકાને વાંચવા યોગ્ય નથી...”

એવું જ છે મારું નશોબ ! મારી લગ્નકી કલમને ખાડામાં પડવું જ રહ્યું ! મેં બોદ્યું અંધમંદી મારી આ વાર્તા શોધી કાઢી હતી, પણ એનાથી તો સાર્થકનથી આવજો જ નહીં થઈ ગઈ ! નીનિનિપુણ વિદ્વાનની નજરે ‘તથ્ય’ (વાસ્તવ જગત) જ મોટું બની ગયું, ‘સત્ય’ ટુંકાઈ ગયું !

*

કર્તાવ્ય ગ્રહણ

“કેા હેશે મુજ કાચે આ ?”

પૂછે સાંધા રવિ,

જગત બિચારું સાંભળી

ભાલે મૂકે છબી.

માટી કેડું કોઢિયું

બોલ્યું, “મારા સ્વામ,

મુજ શક્તિ અનુસાર

હું કરીશ આપનું કામ”

પાયાની વિચારણા : મૂડીવાદ અને સામ્યવાદની કટોકટી !

—ભોગીલાસ ગાંધી

હાલમાં એક વર્ષ પૂરે, ૫. નહેરુએ કોમિસ હાથડોને ઉદ્દેશી એક પરિપત્ર (૩૦ મુદ્દાઓ રૂપે) તેપર ઠપ્પી હતો, જે પાછળથી 'શ્રેષ્ઠ કોમિસ' તરીકે પ્રખ્યાત થયો હતો. વિશ્વમાનવે તેના યોગદાનને નવેમ્બર ૧૯૫૮ ના સર્વેક્ષક (વર્લ્ડવાઈઝ)માં તેનો સુખરાતી અનુવાદ ('પાયાની વિચારણા') પ્રગટ કર્યો હતો.

આ ૫મી, ૫. નહેરુએ દિલ્લી યુનિવર્સિટીના પદવીદાન સમારંભ વખતે, ૧૯૫૮ના ડિસેમ્બરમાં, લખીને તેવાર કરેલું પ્રવચન, અને ત્યાર બાદ, મોલાના

આગ્રહ કેમોરિપલ (દિલ્લી)ના ઉપક્રમે આપેલ એ વ્યાખ્યાનો દ્વારા વિશ્વ અને ભારતની આધુનિક સમસ્યાઓ ઉપર વિશેષ ચિંતન બચ્ચ કર્યું છે. 'કોમિસ'ની જગેરે 'કોમિસ' પાછળ ૫. નહેરુના ચિંતનાત્મક વિચારો તરીકે આ લખાણો વ્યાખ્યાનોનું અસાધારણ મહત્વ છે.

સહજ રીતે જ 'પાયાની વિચારણા' એ દેશી-વિદેશી ચિંતકોનું સ્થાન એવું લક્ષ્ય મેળું છે. તેમાં, સર્વવ્યાપક રાજવાદના જોડેકોમિસામન શ્રી. કુદિનને એની લાખી દીખાવે સમીક્ષા કરી છે (પ્રકટ : 'વર્લ્ડ

આર્કાઈવ્સ ઓફ ઇન્ડિયા'). આ સમીક્ષાના નવાબના અને તરફોમાં કેટલાક લખેા પ્રગટ થયા છે, તેમાં શ્રી સંપૂર્ણદેશ (યુગ પ્રદેશના વડા પ્રધાન) તથા શ્રી અજય ધર્મજી પટેલના મુખ્ય પ્રતીકના લેખો મુખ્ય છે.

આ વિચારણા-વર્ચાએ જગતના ચિંતક-વિચારકો સાથે અનેક પાયાના મુદ્દાઓ ઉપરિવેલ કર્યાં છે. આના પ્રકાશમાં, આમાના કેટલાક મુદ્દાઓના, અહીં છણાવટ રજૂ કરી છે.

૧

૫. નહેરુની વિચારણા

'પાયાની વિચારણા'ના પરિપત્રમાં ૫. નહેરુએ જે કેટલાક અવ્યત મહત્વના અને ચિંતનયોગ્ય મુદ્દાઓ રજૂ કર્યાં છે, તેની નોંધ લઈએ.

૧ આજના યુગમાં, માનવીએ ભૌતિક વિકાસની (વિજ્ઞાન, ઉલોચો આદિ) દિશામાં થણા મોટા અને નોંધપાત્ર વિજયો હાંસલ કર્યાં છે. પરંતુ, બીજી બાજુ, નૈતિક તંદુર અને આત્મસંયમનો અભાવ જોઈ મળે છે. ભૌતિક દુનિયા ઉપર વિજય મેળવનાર માનવી, પોતાને જ છતવાયા નિષ્ફળ જતો દેખાય છે.

આજના પરમાણુ અને ચુટનિક યુગનો આ કુલુષ વિસંવાદ છે.

બીજે, એક બાજુ, વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીની આંજી

દેનારી પ્રગતિ છે; તે બીજી બાજુ, પુરૂ માનવસંસ્કૃતિ એક પ્રકારની જડતા અને શાક અનુભવી રહી હોય એવું જણાય છે !

૨ અગાઉ, ધર્મ, રૂઢિ, પરંપરા દ્વારા સમાજમાં અમુક પ્રકારની સિસ્ટ જળવાતી હતી. આજના યુગમાં આ બળોની પકડ તૂટી છે. પરંતુ તેનું સ્થાન બીજી નૈતિક આધ્યાત્મિક સિસ્ટ લઈ રહી નથી.

એક બાજુ, ભૂમી ધાર્મિક અદાનો યુગ પૂરો થયો છે; બીજી બાજુ ભૌદિક સમજણ, એના ગમે તેટલા યુક્તિઓનાં, અંદરના હાઈને પકડવાને બદલે બાહ્ય સપાટીને જ સ્પર્શે છે !

જોકે બ્યારે ભૌતિક અને આંતરિક શક્તિઓનો સુમેળ શક્ય બને એ માટે બાહ્ય પરિસ્થિતિ અનુકૂળ છે, ત્યારે બીજે ક્યોને વિસંવાદ મહેરો બન્યો છે !

૩ અલગત, વહેમ અને સામાજિક રૂઢિચિવાજોએ ધર્મનો સાચો આત્મા યુગગામી માર્ગો, અને સામાજિક

અદા અને ચિદ્રત વૃદ્ધા માંડમાં, ત્યારે સામ્યવાદે એક પ્રકારે, કંઈક અંશે, નવી શક્તિ અને અદા પ્રગટ કરી હતી; અને ખાલી પડેલી જગા પૂરવા, માનવ જીવનને હેતુ ગણવા કોશિષ કરી હતી.

સામ્યવાદે મૂડીવાદી સમાજના વિસંવાદ ખુલ્લા કર્યા હતા : દા ત. શોષણ, ગરીબી, અસમાનતા, ર્જાવિષય, યુદ્ધો વગેરે.

અને સામ્યવાદે (રશિયા વગેરે દેશ) નિઝાન, ઉલોન, શિક્ષણ વગેરે ક્ષેત્રે અદ્ભુત સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી નવી પ્રગતિ સાધી છે.

પરંતુ તેની પોતાની જાડતાને કારણે તેણે નવા વિસંવાદો જન્માવ્યા છે : ૧ નૈતિક આધ્યાત્મિક મૂલ્યોની અવગણના. (૨) રથુળ અને સ્વદમ સ્વરૂપના હિંસા, દમન અને બળજબરીના તત્વને પ્રમુખ સ્થાન. (૩) સાધન-સાધ્ય વચ્ચે વિસંવાદ.

૪ મૂડીવાદ અને સામ્યવાદ બંનેએ ભ્રાતિક ઓલોગિક પ્રગતિને નામે, ભયંકર પરિણામ લાવનારા કેન્દ્રીકરણની દિશામાં આંધળી દોટ મૂકી છે. બંનેમાં માનવી કેવળ હાથો ખાશે છે.

—મૂડીવાદ અને સામ્યવાદ બંનેએ હિંસા, દમન, દેષને મુખ્ય સાધન તરીકે સ્વીકાર્યા છે.

—બંને અસહિષ્ણુ બન્યાં છે; બંનેને મન માત્ર બેજ રંગ છે : સફેદ અથવા કાળો. અને તેથી તેમનાં વલણ અને કુર્યોમાં જૂની ધર્માધિતાનો પડવો સરળાય છે.

—આજના વૈજ્ઞાનિક યુગમાં આ જૂનવાણી, અવૈજ્ઞાનિક તત્ત્વ છે.

૫ આજના આ વ્યાપક વિસંવાદને કેવી રીતે દૂર કરવા એ પાયાનો સ્વાલ છે.

આજની પરિસ્થિતિ તીવ્રે મુજબનાં સચનો કરી સ્પી છે—

(૧) હિંસા ખૂબ જ લ્પાનક અને સંહારક બની હોઈ, તે કોઈ પણ મોટા સવાલોનો નિકાલ લાવી શકે એમ નથી.

(૨) વ્યવહાર દૃષ્ટિએ પણ નૈતિક અને લોકશાહી માર્ગો (સહચરિત્ત્વ, પંચશીલ, શાંતિ) અનિવાર્ય બન્યા છે.

(૩) ઉચ્ચ સાધ્ય માટે ઉચ્ચ સાધનો અનિવાર્ય

બની ગયાં છે—નૈતિક સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ જ નહિ, વ્યવહારની દૃષ્ટિએ પણ.

૬ કોઈ પણ રાષ્ટ્રીય વિકાસનો વિચાર કરતાં નીચેના મુદ્દાઓ લક્ષ્યમાં લેવા જરૂરી બન્યા છે—

—વિચારણ અર્થમાં આપણી વિચારસરણીને આધ્યાત્મિક ભૂમિકા આપવી પડશે.

—લોકશાહી અને સમાજવાદને અનુરૂપ સાધનો વિચારવાં પડશે.

—એટલું જ નહિ, લોકશાહી અને સમાજવાદ પોતે જ માનવકલ્યાણનાં સાધન માત્ર છે, એનું વિશ્વભરજુથુ ન ભ્રેષ્ઠ એ.

—નવા પ્રકારનો ઉત્તમ માનવસમાજ ધડવા માટે તે પ્રકારના વિચારો અને શિક્ષણ ઉપર ઝોક આપવો પડશે.

—આ વિચારણા ‘વેદાંત’ના તત્ત્વચિંતન તરફ આપણને લઈ જાય છે. પરંતુ, કોઈ પણ વિચાર-ધારાનું યોગ્ય રીતે અનુસીલન કરતાં, કેટલેક અંશે તે આપણને અધ્યાત્મ-ચિંતન તરફ લઈ જાય જ છે. આને ખુદ વિચાર પણ અધ્યાત્મને સ્પર્શ કરવાની કક્ષાએ આવી પહોંચ્યું છે. આપણું મનજી ભૌતિક કુનિયાના પાશમાં રહેલા કોઈ તત્ત્વની યોગ્ય કરી રહ્યાં જણાય છે. જીવનની આ સર્વન્યાસ કલ્પનાનો આપણે સ્વીકાર કરીએ તો, તે આપણને અતિ, કોમ અને વર્ગની સંકુચિતતાનો ત્યાગ કરવામાં સહાયજૂત બનશે અને આપણને વધુ સહિષ્ણુ બનાવવામાં અને જીવનના સવાલોનો ઉકેલ લાવવાના કાર્યમાં વધુ સમર્થ બનાવવામાં સહાયક થશે.

૫. નહેરુની ‘પાયાની વિચારણા’ના આ મૂળભૂત મુદ્દા છે. આ ઉપરાંત, મૂડીવાદ, સમાજવાદ અને ભારતના માર્ગનો વિચાર કરતાં તેમણે કેટલાંક વિધાનો કર્યા છે, તે આ પ્રકારનાં છે—

(૧) મૂડીવાદ : ખાસ કરીને ઓલોગિક રીતે વિકસેલાં રાષ્ટ્રોનો વિચાર કરતાં, મૂડીવાદે કલ્યાણરાજ (વેલ્ફેર સ્ટેટ)નો આદર્શ ધણે અંશે સિદ્ધ કર્યો છે. પરંતુ તેનામાં કંઈક જનત વસ્તુની મૂળભૂત અલ્પ જણાય છે.

—મૂડીવાદની સાથે હાથ મિલાવીને, લોકશાહીએ નિઃશંક રીતે મૂડીવાદના કેટલાંક અનિષ્ટોની ધાર છૂટી બતાવી છે.

અને એક બે પેઢી પહેલાં તે બે પ્રકારનો હતો, તેવા તે રહેવા પામ્યા નથી.

—મૂડીવાદના સર્વસાધારણ વલણ ઉપર લોકશાહીની વિવિધ પ્રક્રિયાઓ અતસાથ નાખે છે. આથી તેના મૂળ અંશો જળવાઈ રહેલા હોવા છતાં, મૂડીવાદમાં કંઈક સમાજવાદી તત્ત્વો વિકાસ પામ્યાં છે.

—પરંતુ સામાજ્યવાદ તથા સંસ્થાનવાદ પોતાના હાથ નીચેના રાષ્ટ્રની પ્રગતિનાં બળોને કચડી નાખે છે.

(૨) સમાજવાદ :

—દુર્ભાગ્યે સામ્યવાદનાં ધણાં રાજકીય અંગોએ સમાજવાદની આપણી કંઈપનાને કલુષિત બનાવી છે. સામ્યવાદની લક્ષણી ટેકનિક, હિંસા અને દમન ઉપરનો તેનો એક આને માટે જવાબદાર છે. આપણે આ રાજકીય તત્ત્વો અને હિંસા આદિને અનિવાર્ય ન લેખી, તેવાથી અલગ રીતે સમાજવાદનો વિચાર કરવાનો છે.

—સમાજવાદ મૂડીવાદ કરતાં મૂળભૂત રીતે જુદા જ પ્રકારનો ઉકેલ દર્શાવે છે. છતાં જોને વચ્ચેનું અંતર ઘટવા લાગ્યું છે. સમાજવાદમાં રહેલી કેટલીક કંઈપના મૂડીવાદી માળખામાં ઘમાવી લેવામાં આવી છે.

—અધિકૃતિત પછાત દેશમાં સમાજવાદ આવે છે, ત્યારે તે પછાત અને ગરીબ સમાજવાદ હોય છે. કેવળ સમાજવાદની સ્થાપનાથી ગરીબી અને બીજાં દુષણો દૂર થતાં નથી નવાં સ્થાપના, નવી ટેકનિકનો લાભ ઉછાનીને ગરીબોને દૂર કરવી રહે છે.

પરંતુ આ કામ આપણે એ રીતે પાર પાડવાનું ગ્રંથે છે કે, પાયાનું માનવતત્ત્વ, વ્યક્તિક વિકાસ અને સમાજતાના તત્ત્વો જળવાઈ રહે; તથા જીવનને હેતુ બહીનાર, સરકાર અને સંસ્કૃતિના પક્ષમાં રહેલાં જીવનનાં નૈતિક અને આધ્યાત્મિક અંગોનો વિકાસ થાય.

અતે તે, જેના પ્રકારનું માનવતત્ત્વ છે, એ જ મુખ્ય બાબત છે.

અને માટે વિકેન્દ્રીકરણ (મર્યાદિત અર્થમાં) જરૂરી અને ઇચ્છનીય છે.

૫. નહેરુએ વ્યાજ કરેલી આજના મુશ્કેલી આ કટોકટી દક્ષિણ અને પૂર્વના અસંખ્ય ચિંતકોનાં લખાણોમાં પણ વારંવાર પ્રગટ થઈ રહી છે. સમસ્ત ઔદ્યોગિક યુગે સર્જેલી માનવ-મૂલ્યોની કટોકટી વિશે મોટા લાગનાઓ સચિત્ત પણ છે. અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યોની (વિશાળ માનવીય સામાજિક અર્થમાં) પરવા વિનાની, કેવળ વૈજ્ઞાનિક અને ભૌતિક વિકાસ પાછળની આધર્મી દોષ, સાધનોની પરવા કર્યા વિનાની સાધ્ય માટેની આધર્મી લાકિ, વ્યક્તિગત તથા સામાજિક જીવનની સમગ્રતા સ્થાપી નહિ કરે, એ વાત હવે લગભગ સર્વસ્વીકૃત બની રહી છે. અલગત, આના નિરાકરણના ઉપાયો વિશે અનેક દષ્ટિબેદો પ્રવર્તે છે; પરંતુ માનવજાત માથે તેવાઈ રહેલી આત્મ બાંટલ સમસ્યાના સ્વરૂપ વિશે અને હોલ વિશે, વધુ ને વધુ જોડાયેલું અન્વેષણ કરવામાં, સંસારના કોઈ ચિંતકો પ્રવૃત્ત છે. અલગત સૌ ચિંતકો ૫. નહેરુની જેમ હજી ‘અન્વેષણ’ની જ ચિંતિમાં છે; હજી કોઈ ને પૂર્ણ અપ લાધી ગયું નથી, એ સાચું છે.

શ્રી. યુદ્ધનની ટીકા

પરંતુ આ બધા ચિંતકોમાં સોવિયેતના ચિંતકો અપવાદરૂપ છે. ૫. નહેરુની ‘પાયાની વિચારણા’ અંગે સોવિયેત એકેડેમિસિયન શ્રી યુદ્ધિને બે ટીકાત્મક જવાબ આપ્યો છે, તે વાંચતાં ખરેખર નવાઈ જ લાગે છે. બાંધે તેઓ તો આવી કોઈ કટોકટીનો જ ધન્ધાર કરે છે અથવા, બહુ બહુ તો, તેમનું કહેવું છે કે—

● મૂડીવાદી દેશોને માટે નહેરુએ પ્રગટ કરેલી આધ્યાત્મિક કટોકટી બધે બેસતી હશે. પરંતુ સમાજવાદી દેશો માટે તો આવો કોઈ સવાલ જ નથી—બેઠે કોઈ જ ન રહે !

અને કેમ બાંધે, પૂર્ણસ્તપ્ર પ્રકટ કરતા હોય એમ કહી નાખે છે—આજનાં આ બધાં અનિદ્રો અને વિસંવાદો મૂડીવાદને આધારી છે. એટલું જ નહિ, શ્રી યુદ્ધિને તો આજના વધી જાય છે કે—૫. નહેરુએ સામ્યવાદ ઉપર જે ટીકા કરી છે, એ તો પશ્ચિમી (મૂડીવાદી) પ્રચારકોની નિંદાનું જ પુનરાવર્તન છે ! માનવીય મૂલ્યોનું પતન, દમન, હિંસા, વ્યક્તિક સ્વાતંત્ર્ય, જીવનનો નૈતિક પહેલું વગેરેનો વિચાર ૫. નહેરુ અદ્વિતાલ કરે છે; નક્કર ભૂમિકા ઉપર નહિ.

નૈતિક તત્ત્વના અને આત્મનિર્મળના અભ્યાસનો જવાબ આપતાં શ્રી યુદ્ધિન જણાવે છે —

૧. શાહીવાદીઓ અને તેમાંથી અમરિકા શાહી-વાદીઓ પિતાનનો ઉપયોગ સુનાહિત હેતુઓ માટે કરી રહ્યા છે, એ નિઃશંક છે. એ એમનું નીચું નૈતિક ધોરણ મુજબ છે. પરંતુ એટલા માટે આખી માનવજાતને એવ શું કામ લગાડવી ? આની સાથે 'પ્રગતિશીલ માનવી'ને શો સંબંધ છે ?

૨. આપણાં આજના સમાજમાં 'વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ અને સાંસ્કારિક વિકાસ વચ્ચે કશું છે,' યા તો 'સંસ્કૃતિને જાણે માનસિક થાક લાગ્યો હોય એવી પરિસ્થિતિ છે,' અથવા કહેવું સત્ય નથી. આજના તમામ સંઘર્ષનું મૂળ મૂડીવાદ છે. માનવજાતની આર્થિક, આધ્યાત્મિક સહિતની સંપૂર્ણ મુક્તિને ફળદાર કાર્થ હોય તો તે મૂડીવાદ છે.

[કેમ જાણે, શ્રી યુદ્ધિનનો હેરા વર્તવિહિન, સમાજવાદી' હેરા હોવાને કારણે ત્યાં (સોવિયેત રશિયામાં) સાર્વજનિક, નૈતિક, આધ્યાત્મિક (વકાસ થયો જ છે. અને અતિકેન્દ્રિત ધ્યોતવાદે અને અતિકેન્દ્રિત રાજ્યસત્તાએ કયા ખાવાના (વસવાદો જન્માવ્યા જ નથી !]

૩. ૫. નહેરુ 'સ્વાધીનતા'ની યાત કરે છે, બુદ્ધના કમની યાત કરે છે, 'દમન'ની યાત કરે છે. પરંતુ મૂળમાં અમરિકા, બ્રિટિશ, ફ્રેન્ચ શાહીવાદીઓ છે. તેમણે ઇન્ડિયન, હિંદીયા, એડ્ગન, લેમનોન, અલ્બરિયા વગેરેમાં અભાવેલ નિર્જેષ દમન, બર્બરે સુદ આનાં જીવતાં જાતમાં નક્કર દબાવે છે

[કેમ જાણે, સોવિયેત રશિયાની અંદરના દમને તથા હંગેરી, પોલાન્ડ અને યુગોસ્લાવિયા સુથેના તેના સંઘર્ષ-થટનાઓનું શ્રી. યુદ્ધિનને સ્મરણ જ રહ્યું નથી !]

૪. દરેક રાજ્ય હિંસાનું સાધન છે. સવાલ એટલો છે, કયા વર્ગે કોની સામે એનો ઉપયોગ કરે છે ? હિંસા અનિવાર્ય છે. માનવજાત ફાસીવાદી રૂઝાઝીથી બધી સજી, તે હિંસાને આશારી છે. હિંસાએ ઇતિહાસમાં પ્રગતિશીલ જાન જન્મવ્યો છે.

કેમ જાણે, સોવિયેત રશિયામાં, સ્લાવિયુગ દરમિયાન, ૧૬-૧૭ વરસ સુધી, એકબાજુ 'હિંસા-દમન' ને શાસનપ મેનચુ, એ કેવળ દુરમન-દયાઓર વર્ષો અને વ્યક્તિઓ ઉપરનું જ હતું !

કુમેરે પોતે સ્લાવિયુગમાં, ત્યાં અને વફાદાર સેંકોઝો કમ્યુનિસ્ટો ઉપર એટલા ધાધા ૫૨ મુજરેલા અભ્યાસોની હકીકતો આપી છે, તે પ્રગતિશીલ કાચું હતું ! કેમ જાણે કમરી નાજ, માલેન્કોવ, મોહોતોવ, મોરિશિલોવ, કુશ્માનિન ઉપરનાં જિનલોક્કસાદી દમનો દુરમનવર્ગ સામેનાં આત્મ-રક્ષણનાં જ જવાબ હતાં !

આ 'દુરમનો'ની શું કહેવાતું છે, તેની વડ ખણ ન આપીને કેમ જાણે 'સમાજવાદી લોકસાદી'ની તેમણે રક્ષા કરી છે !

શ્રી યુદ્ધિન ઉમેરે છે—

૫. ૫. નહેરુ વૈયક્તિક સ્વાતંત્ર્યની વાતો કરે છે. પરંતુ જ્યાં જ્યાં ઉ-પાદનનાં સાધનો, સંસ્કૃતિક સિદ્ધિઓ, અને 'સત્તા' મૂડીભર મૂડીવાદીઓના હાથમાં રમે, જ્યાં લગી જુખમરો, બેકારી, જેલોનું અસ્તિત્વ રહે, ત્યાં લગી વૈયક્તિક સ્વાતંત્ર્ય જેવું કશું શક્ય નથી.

૬. વાણીસ્વાતંત્ર્ય, લેખનસ્વાતંત્ર્ય, અખબાર-સ્વાતંત્ર્ય, એ તો મૂડીવાદી દેશોમાં મૂડીવાદને જ હસ્તક પડેલો ખાસ અધિકાર છે. મૂડીવાદી ઈઝરાયેલ અને એમના વૈચારિક એજેન્ટો, આવા બધા સ્વાતંત્ર્યની સુરિયાણી વાતો હકોળી થકે છે. પરંતુ વાસ્તવમાં તો આ બધું કેવળ કક્ષા-મરકરી જેવું જ હોય છે. પ્રચારનાં તમામ સાધનો મૂડીવાદી વર્ગની પાટી તથા વેમની રાજસત્તાને આધીન હોય છે, અમજની આમજનતા તેનો બહુ મર્યાદિત ઉપયોગ કરી થકે છે.

અને શ્રી. યુદ્ધિન ઉમેરે છે કે—

૭. આજ સુધીમાં 'કેવળ સમાજવાદે જ વૈયક્તિક અને સમગ્ર પ્રજાની સ્વાધીનતા માટેની પરિસ્થિતિ જન્માવી છે...' સમાજવાદી દેશોમાં રાજ્યસત્તા કામદાર-કિસાનોના હાથમાં છે. એટલું જ નહિ, કેઈ પણ ક્ષેત્રે ઉત્પાદકો નિયુક્તિ અવાજ બે કામો તો હોય, તો તે વિશિષ્ટ અધિકાર જનતાને જ આધીન છે...કમ્યુનિસ્ટ દેશોમાં પ્રજાને હસ્તક તમામ સાધનો છે; અને સાંવર્તિક અને મરૂત શિક્ષણ તેમને આપવામાં આવે છે—વૈયક્તિક સ્વાતંત્ર્યની આ ચાવી છે. આના વિનાની વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યની બધી વાતો દલી છે, મૂડીવાદી પ્રચાર છે.

અતે તેઓ આખરી દાવો જાહેર કરી નાખે છે—

૮. કમ્યુનિસ્ટોએ કંઈ જીવનની ભૌતિક યા આધ્યાત્મિક બાબત તરફ દુર્લક્ષ કર્યું નથી.

કચ્છનિરૂપણ અને તેમની પદ્ધતિઓ-વિષય ખીજી ગમે તે હશે, પણ સોવિયેત પ્રજા જ દુનિયાની મહાન ઔદ્યોગિક શક્તિ બની શકી છે. તેણે તો વિજ્ઞાન, ટેકનોલોજી અને સંસ્કારોનો ઉચ્ચ વિકાસ સાધ્યો છે-અને એ પ્રજા સાચી વૈશ્વિક આઝાદી ભોગવી રહી છે ! સોવિયેત પ્રજા પોતાના મુશ્કેલી સાચી માલિક બની શકી છે.

[કમ નલે આવા દાવાઓ ફરી ફરી નહિ કરવાથી અસંભવ સત્ય બની જઈ દરો ! કેવળ દુસ્મનેના પ્રચારની વાત બાબુપર રાખીએ તોય, સોવિયેતના અધાન ભેષ્ય પુરૂષ દુસ્મનેના સ્વમુખે પ્રગટ થયેલ હકીકતો પછી આવા દાવાઓ હાથપાશ્વર્ય બને છે]

એકંદર, શ્રી યુદ્ધિન સંસ્કૃતિક કટોકટીને, માનવોપ મૂલ્યોની કટોકટીને, આજના સાર્વત્રિક આંતરિક બાબ વિસ્તારને, કેવળ મૂડીવાદનું જ પરિણામ ગણાવે છે. આ દુનિયામાં જે કંઈ અનિષ્ટ છે, તે મૂડીવાદને આભારી છે, એમ જણાવે છે.

અને સમાજવાદી-સામ્યવાદી દેશોમાં કંઈ વિસ્તાર નથી, કંઈ દમન નથી, શ્રમજીવી વર્ગને પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય છે. આવા અસંભવ વિધાનો સત્યને નામે, હકીકતોને નામે આપણી સામે બેધક રજૂ કરે છે !

૩

મૂડીવાદ : સમાજવાદ - બે ચિત્રો

એ વાત સાચી છે કે, મૂડીવાદી સમાજપદ્ધતિએ માનવજોરવતો નિરવધિ વિકાસ કર્યો છે. રેલ્વેના ટુકડા માટે, જીવનની સાવ પ્રાથમિક જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે માણસને જે હીન હીન દશામાં જીવવું પડે છે, એનો કંઈ સુમાર નથી. ઔદ્યોગિક રીતે પછાત દેશની તો વાન જ સાચ એવી નથી. પરંતુ, ઔદ્યોગિક રીતે સુનિકલિત અને સુધરેલા ગણાતા દેશમાં, રેલ્વે, કામગીરી, જીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો ઘણે જગે મળી રેલ્વેની હોવા છતાં, ત્યાં શોષણ, છળકપટ, અસમાનતા, અન્યાય અને શુદ્ધ-સંહાર પાછળ માનવીનું હીર-દર જે રીતે સુસાઈ રહ્યું છે, એનો ગ્યાય કંઈ શકે એમ નથી.

અને એ વાત એથી પણ વધુ સાચી છે કે, ઔદ્યોગિક રીતે, આપણ વધેલા દેશોની શાહીવાદી ચુકાવમાં પછાત

દેશો ઉપર જે હિંસક સંવસારાધીસ સત્તાનો દોર પ્રવર્તે રહ્યો હોય છે, એજ બોટો શોષણ મુશ્કેલ છે. એ સાચું છે કે, આજ નફાખોરી શોષણ અને હરીફાઈના પાયા ઉપર જ-એલો અને વિકસેલા મૂડીવાદ ગમે તેટલી છૂટછાટો મુકવા છતાં સાચો માનવતાનો દાવો કરી શકે એમ નથી ન્યાય, અહિંસા, સમાનતા, લોકશાહી, સ્વાતંત્ર્ય, અધુતાની એની મર્યાદાઓ મૂડીવાદની સ્વભાવગત મર્યાદા છે.

મૂડીવાદી તંત્રમાં શોષણ, હરીફાઈ, નફાખોરી, અને અસમાન અધિકારો તથા સત્તાઓ માટે ભરપૂર અવકાશ હોઈ, આર્થિક ઈર્ષ્યદારી ધરાવનારાં વર્તુળો રાજ-સત્તા, પ્રક્રિયા, ન્યાય અને પ્રચારનાં ધણા બધાં સાધનોનો પોતાનાં હિત માટે ભરપૂર ઉપયોગ કરી શકે છે; અને લોકશાહી, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય વગેરેને પાંગળાં બનાવી દે છે, આ હકીકત છે.

તે જ રીતે, મૂડીવાદી સમાજરચનાનો પાયો અંગત નફાખોરી હોઈને, મૂડીદારી-ઇર્ષ્યદારો મોજશોખની વસ્તુઓથી માઠી મુક્ત-સામગ્રીનું ઉત્પાદન વધારી, કુનિમ રીતે કટોકટી ટાળી, પોતાનું વર્ચસ્વ ટકાવી રાખવા મથે છે.

૫. નહિતુ મૂડીવાદ યા શાહીવાદના આ દુનિયાદી સ્વરૂપથી અમલ્ય નથી. એમ છતાં, તેઓ વિકસતા-પલટાતા ઇતિહાસ તરફ આંખો બંધ કરી, મૂડીવાદ ૧૦૦-૧૫૦ વર્ષ પૂર્વે જેવા હતા, તેવા ને તેવા જ રહ્યો છે, એવું અનેતિહાસિક તથા અવાસ્તવ વિધાન કરી શકે એમ નથી.

૪ સંસ્કૃતિ ભ્રમત પ્રમથનોના સેંકડો વર્ષોના પ્રવાસોને કારણે પૂર્ણવાદને અનેક પીછેહઠો કરવી પડી છે, એના લેક્ષ્યાણ બદલવડેને આસ્તે આસ્તે પલટાવું પડ્યું છે, એ હકીકત, આજ સુધીના અસંખ્ય લોકશાહી વિશ્લેષ તથા વિકાસો—(ટૂંક યુનિયન હક્કો પાસામેન્ટનો વિકાસ, કાદવી પદ્ધતિનો વિકાસ, ‘આર્થિક કંચાબુરાન્ય’ની દિશામાં અસંખ્ય પ્રયત્નો—દા. ત. બેકારી, ધડપણ, અકસ્માત-ઇન્સ્યુરન્સ, મકાન, જીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો, શિક્ષણ, દાકતરી-સારવાર, આરામ, કામની સ્થિતિ આદિ અંગેના કમચા સુધારા અને અધિકારો, ગણતંત્ર, ગેર-ટીએ.) દ્વારા પ્રગટ થયું છે. ઇંગ્લેંડ, અમેરિકા આદિ દેશોમાં જીવનધોરણ એકંદર ધણું ઊંચું થયું છે અને બેકારીનું પ્રમાણ અત્યંત નીચું મળે છે. આ રીતે તેણે રેલ્વે અને બેકારી તથા જીવનની પ્રાથમિક

જરિયાતોનો સવાલ હલ નથી કર્યો, પણ adjust કરવામાં દીક દીક સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે.

* આર્થિક આવકમાં સમાનતા આજુબાજુ તેના પ્રયાસો નોંધપાત્ર ગણાય એવા છે. ઇંગ્લેંડમાં આવકની સમાનતા તરફ સારી એવી પ્રગતિ થઈ ચકી છે.

(દા. ત. ઇંગ્લેંડમાં ૨૦ ટકા પ્રજાજનોને રાષ્ટ્રીય આવકના ૫૦ ટકા મળે છે; જાપાનના ૭૦ ટકાની વચ્ચે ૫૦ ટકા બાકી છે.)

* અલગત, આ કલ્યાણરાજ્યોમાં મિલકતના માળખામાં હજી નહિ જેવો જ પલટો થઈ ચકયો છે. એટલે કે, ખાનગી માલકિયત—શેષજીનો પાયો હજી અડીખમ છે. દા. ત. ૧૦% પાસે ૮૦% રાષ્ટ્રીય મિલકત છે.

* તે જ રીતે વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય અને લોકશાહીની જાળતમાં, મૂડીવાદી પદ્ધતિનો ધણી રીતે વિકાસ થયો છે.

આજના અનેક મૂડીવાદી દેશોમાં, (તેમને હસ્તકનાં સંસ્થાનોમાં નહિ), સ્વતંત્ર સત્તાધારી પક્ષ અને રાજ્યસત્તાના વિરોધમાં પ્રેસ, અખબાર, સાહિત્ય, પ્રચાર, અર્થન, સંપ્રદાન, સરકાર, સભા, આદિને માટે ધણી બધી અવકાશ હોય છે. ન્યાયની અનેક મર્યાદાઓ છતાં, ‘જ્યાય’ માટે ધણી સગવડો હયાત છે. અને ગઝલ્લારી સેનેચ, ચૂંટણીની અપરંપાર મુશ્કેલીઓ અને મર્યાદા છતાં, તમામ પક્ષોને સારી એવી સગવડો અને છૂટછાટો રહે છે. પાર્લામેન્ટરી પદ્ધતિની લોકશાહીના અમલ દરમ્યાન યે, આપણે તેની મર્યાદા અનુભવતા હોઈએ તોય, આ સ્વતંત્રતા કેવળ કાગળ ઉપરની છે, એવું તો કહી શકાય એમ છે જ નહિ.

આમ, મૂડીવાદી રચનાની સ્વ-પ્રકૃતિ અસમાનતા, અન્યાય અને શોષણની છે. છતાં તે મર્યાદિત રૂપે લોકશાહી અને સમાનતા તરફ ધકેલાઈ રહી છે.

૧. નહેરુએ શું આ જ વાત કહી નથી? છતાં, શ્રી મુદિનને નહેરુ મૂડીવાદનો બચાવ કરનારા હોવાનો ભાસ થાય છે!

સામ્યવાદી દેશોનું ચિંતન

આજના સામ્યવાદી દેશો કેવું ચિંતન રબૂ કરે છે?

* રશિયા ૨૦ વર્ષના ટૂંકા ગાળામાં અત્યંત પહોત કાલતોમાંથી અંતિ અડધે ઔદ્યોગિક, પ્રગતિ સાંધી ચકયું છે, અને આને દુનિયામાં ખીખી નખરની મહાસત્તા તરીકે

આગળ આવી ચકયું છે; તેણે વિદ્યાન, ઉદ્યોગો, શિક્ષણ, દાકતરી સારવાર અને ઇતર સર્વસાધારણ સગવડોની દિશામાં પ્રથમ સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી છે.

ચીન અટકે આ વાત ધણી ધીરે લાગુ પડે છે.

* ઉપરાંત, સૌથી મોટી વાત એ છે કે, સામ્યવાદ વર્તુળના દેશોમાં, ખાનગી નફાખોરીની આર્થિક પદ્ધતિ હયાત જ ન હોવાને કારણે, યુદ્ધ માટેનાં જંગી શસ્ત્ર સાધનોના ખાનગી ઉદ્યોગોમાં રસ ધરાવનારા સમૂહો ન હોઈ સૌનું હિત ચોક્કસ ઉપયોગની ધીમચરતુઓના ઉત્પાદનમાં વિશેષ હોય છે. યુદ્ધ-ઉત્પાદનમાં નાણાં વેકફવા કરતાં ઇત્તન-ઉપયોગની ધીમચરતુઓ દ્વારા પ્રત્યેક સંતોષવા તરફ શબ્દચરતુ વચ્ચે વિશેષ હોય છે.

મૂડીવાદી દેશોમાં ય પ્રભુ સાંતિ જ માલતી હોય છે, પરંતુ ત્યાં યુદ્ધ-ઉદ્યોગોમાં સ્થાપિત હિત ધરાવનારાં વર્તુળો હોય છે અને રાજ્ય ઉપર તેમને કબજો હોય છે.

* વળી, ખાનગી મૂડીનું વચરન ન હોવાને કારણે સમાજવાદી સમાજરચનામાં પ્લાનિંગ માટે વધુ અવકાશ રહે છે; અને વિકાસની ગતિ અડધી રહે છે.

* એકંદરે જોતાં, સમાજવાદી દેશોમાં લુહી લુહી વ્યક્તિ વચ્ચેની આવકનું અંતર વધુ મૂડીવાદી દેશો કરતાં ઓછું હોય છે. છતાં, સ્તાલિનયુગમાં આ અંતર ૧-૪૦ નેટનું પહોંચ્યું હતું, તે વાદ કરવા જેવું છે.

આમ, આર્થિક-ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે સામ્યવાદી દેશોમાં વિકાસની અનેકગણી વધુ શક્યતાઓ પ્રગટ થઈ છે આમ છતાં, આ સિદ્ધિઓ પ્રગતના લોકશાહી સહેકારને બાધારે થઈ છે એવું કહી શકાય એમ નથી. (૧) યુદ્ધ ઉત્પાદનનાં સાંધનો (ઉદ્યોગ-કારખાનાં) ઉપર કામદારોનો અધિકાર નહિ. (૨) ઔદ્યોગિકતંત્રમાં રાજ્યસ્થાપિત નોકરશાહી અને કામદારો વચ્ચે લોકશાહી સંબંધનો અભાવ (૩) ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રના વંચવાહક નોકરશાહી અને રાજ્યતંત્રના સંચાલકો વચ્ચે લોકશાહી સંબંધોનો અભાવ (૪) શ્રમજીવિઓનાં સ્વતંત્ર સંગઠનો (ઉદ્યોગતંત્રો અને રાજ્યતંત્રના અન્યાયો સામે લડવા માટેનાં)નો અભાવ. (૫) કેવળ કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની હયાતી અને સર્વોપરિતા.

—આ બધાં કારણોસર, આર્થિકક્ષેત્રે લોકશાહી અશક્ય બની હોઈ, આર્થિક-ઔદ્યોગિક વિકાસની રાજ્યની નીતિ, ગતિ અને પદ્ધતિની ગરોળમાં સોંપાયેલ પ્રથમ ધસકાતી, પીસાલી આવી છે. આ આર્થિક પ્રગતિ બેઝુબાર વાનના અને દમનની સાથે જ સંકળાયેલી છે, એ જુલાય એમ નથી.

* તે જ રીતે સામ્યવાદી દેશોમાં વિનાનીઓ, શિક્ષક, દાખરો, કલાકારો, લેખકો આદિ પ્રુદ્ધિજીવિઓને અનેક સગવડો, પ્રુદ્ધ સંપત્તિ, ઉત્તેજન અને સન્માન આપવામાં આવે છે.

પરંતુ રાજ્યસત્તા અને સત્તાધારી વર્ગની વિચારધારા સાથે અધકામજી કિશી ન થાય ત્યાં લગી જ આ સગવડો, સહાય અને સન્માનના તેઓ અધિકારી રહે છે. વાસ્તવમાં, જે ક્ષેત્ર જેટલે અંશે ચાલુ ગમકામજીથી અને સમાજ-કાર્યથી દૂર, જેટલે અંશે વધુ *abstraction*, તેટલે અંશે ત્યાં બૌદ્ધિક-સંશોધનાત્મક પ્રગતિની ગતિ અને શ્રેષ્ઠતા નોંધવાય નહીં રહે છે; પરંતુ સમાજજીવન અને રાજકારણ, વસ્તુચિંતન અને ઇતિહાસ વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે અર્થકર રૂઢિમાળ્ય અને અધસંમતિવાદ અચૂક બોલા બોલે છે !

પાસ્તરનાકના દર્શાત વધી તો તેની અવધિ જાણાય છે. રશિયાર્થ-સામ્યવાદી રાષ્ટ્રોને આ આંતરિક-*paradox* છે. એનો ગમે તેટલો ઇન્કાર કરવાથી તેની હમાતી નાશુદ ધર્મ શકે એમ નથી.

• કેવળ આર્થિક ક્ષેત્રે એક વર્મનું બીજા વર્મ દ્વારા ધત્તું શોષણ દૂર થવાથી માનવીય સમાજ સ્વાર્થ જતો નથી.

• કોઈ પણ પ્રકારનાં શોષણ, દમન, અને ગજગજરી વિનાના સમાજના આદર્શની દૃષ્ટિએ રશિયાનો સમાજવાદ હજી ધણો જ પછાત છે. માણસનો સર્વાંગી સ્વાધીન વિકાસ થાય એવું વાતાવરણ હજી ત્યાં પ્રગટ્યું નથી.

* એક વર્મનું બીજા વર્મ ઉપરથી આર્થિક શોષણ દૂર થયું હોવા છતાં તેનું રશ્યાન રૂધાચણનાં નવાં સ્વરૂપોએ હજી લીધું છે. સત્તાધારી વર્ગોના અને પ્રથમ વચ્ચેની ખાઈ ચોંકાવનારી છે.

તકમાં અને પ્રુદ્ધાભન દ્વારા પ્રગતિ સાધવાનું વવજી ચોંકાવનારી હરે બાધક છે. બહારનો રેખાત્મક, બહારની વાણી અને અંતરની લાગના, લાગણી અને સમજ વચ્ચે મળતરતન અંતર વધી રહ્યું છે. રોડી અને સગવડ મળી

બધ તો પછી નકામી બીજી ઉપાધિ શું કામ કીમી કરતી ? હયાન પરિસ્થિતિ અનુસાર આપણે આપણું જીવન મૂંઝેમૂંઝા જોડવામાં આવે—જીવનના આદર્શો અને ઉન્નત ધ્યેય વિનાનું કેવળ લૌકિક સગવડોમાં પ્રયોજિત માનવાનું આનું વલણ વધતું દેખાય છે. (અનેક નવલકથાઓ સાક્ષી છે.)

* પ્રથમજોનો રોડી અને સગવડો આપીને, એમની સર્જીતો, વાર્તિક, સ્વતંત્ર વૈચારિક વિકાસની શક્યતાઓના અગ્રઓને જ સુકાવી દેવાની, અને જરૂર પડતા દમન દ્વારા રૂધિવાની ક્રિયા, સામ્યવાદનું સૌથી મોટું લાંછન છે. બદ્ધ—

નેતાગીરીને હાથે જનતાનું આ એક પ્રકારનું શોષણ અને દમન જ છે—એનું સ્વરૂપ આર્થિક ન હોઈ વધુ સૂક્ષ્મ પ્રકારનું છે.

એ તેટલા ઉચ્ચ આદર્શો ગમવા છતાં, રોડી આપી સ્વતંત્ર વિચારોના વિકાસ જ રૂધિવાની ઇજારદારી સત્તા, મધ્યમો જાગર *Intelligences* ની અધ-સંમતિવાદી પદ્ધતિને વધુ મજબૂત બની બધ છે.

સર્વાધન-યુગે આનું ચોંકાવનારું સ્વરૂપ પ્રગટ કયું જ છે.

સૌથી ખરાબ વાત તો એ છે કે, આ પદ્ધતિમાં માણસ કેવળ રૂધાચ છે, એટલું જ નહિ, પણ તે કિશાના વિકાસની શક્યતાઓ જ બંધ હોય છે ! થિલિયમે માણસ કેવળ રોડી ઉપર જીવનાર પ્રાણી નથી, નૈતિક મૂલ્યો, વિચાર સ્વાતંત્ર્ય, અને લોકશાહી તેને મારે પ્રાણવાધુ જેટલાં જ અનિવાર્ય છે એવી ભાવના જ, એવી ભ્રમતિ જ તેઓ જતે દિવસે જુમાવી બેસે છે !

એટલે કે, વળી પાછા માનની ચેતનાના ક્ષેત્રમાં કેન્કાર બઈ, રોડી અને ભૌમિક સગવડોની દુનિયાનો દાસ બની એમાં જ સંતૃપ્તિ—જીવન સાર્થક થ માની બેસે છે ! માણસ ઇતિહાસનો બાતર ધાનારો અને દોરઘરો જનતાને બદલે સદાકાળ મારે ખાલ પરિસ્થિતિ ને દોરો (રાજ્યકર્તાવર્ગનો મુખ્ય હાથે બની) દોરવાવા કરતો, માનવ જીવનનો સતોષ લૂંટવા મધે, એનાથી બદતર શાપરૂ માનવજીવન મારે બીજું શું હોઈ શકે ?

પાયાની સમસ્યા

આજના ઔદ્યોગિક યુગની બે મુખ્ય સમાજ-પદ્ધતિઓ-નું આ ચિત્ર છે. પં. નહેરુને તેમની જાનેની માંડણીનું મૂલતત્વ એક જ દેખાય છે—

“અમેરિકાના અર્થતંત્ર વિકસિત મૂડીવાદી સમાજ તથા સોવિયેત સંઘમાં જે નવા પ્રકારની સંસ્કૃતિ રચાઈ રહી છે, તે જાનેની માંડણી તત્વતઃ તે એક જ મૂલતત્વ પર ઘર્ષ રહી છે, અને તે છે—ઔદ્યોગીકરણ અને ધંત્રીકરણની અરમ ઠક્ષાએ પહોંચવાના જાનેના પ્રયાસો. એમની પદ્ધતિઓ વચ્ચે ફરક છે, પણ થોડોક જ. જાને દેશે જરાટકાય ધંત્રના ભક્ષા છે.

“આજના વિશ્વની પ્રધાન અસમાનતા તો ઔદ્યોગીકરણની ટોચે પહોંચેલા સમાજો તથા હજી મુખી ન્યા ઔદ્યોગીકરણનો વિકાસ નથી થયો તેવા સમાજો વચ્ચે જે લેફ છે, તેમાં રહેલી છે.”

(‘પં. નહેરુનું દિલ્હી યુનિવર્સિટી સમક્ષ’ વ્યાખ્યાન : 14 સમાનવ જાન્યુઆરી ૫૬)

પંડિત નહેરુનું આ વિલાન ધણું જ મહત્તનું છે.

* કેવળ શેટી અને છવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાતોનો સવાલ તો, આજે હવે, ઔદ્યોગિક રીતે વિકસેલા સમાજ-વાદી અને મૂડીવાદી, જાને દેશોમાં, સારા પ્રમાણમાં ઝીકાયો છે.

* આજે જે મુખ્ય ભેદ છે, તે ઔદ્યોગિક રીતે આગળ વધેલા, અને હજી અર્ધ વિકસિત, અર્ધ સાંસ્થાનિક જેવા પછાત દેશો વચ્ચેના છે.

પરંતુ આથી વ આગળ વધીને આપણે જે સમજવાનું છે તે તો એ છે કે,—

* આજે જે માનવીય મૂલ્યોની કટોકટી અગી છે, તેમાં કેવળ મૂડીવાદી કે સમાજવાદી સમાજ રચનાનો ભેદ મુખ્ય નથી. જાને પ્રકારની સમાજ પદ્ધતિમાં અતિ-કેન્દ્રિત અર્થ-રચના અને અતિ કેન્દ્રિત

રાજ્ય સત્તાએ માનવીને લગભગ ધનમાનવ બનાવી દીધો છે. વ્યક્તિત્વના વિકાસને સ્થાને mass-regime માનવી થોડાના સ્વતંત્રતા યાં હરાયો. (alienated) જાની ગયો છે!

માકસેં સો વસ પૂવે મૂડીવાદી સમાજ રચનામાં વિકસતા આવા અમાનવીયાવ, અભ્યાસાત્મક, હરાયાપણાનું કરેલું વર્ણન આજે તો મૂડીવાદ ઉપરાંત, સમાજવાદી દેશોમાં ય મહદ્દઅંશે લાજુ પડે છે!

આથી તો પં. નહેરુ વિશાળ સોક્રાદી, વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય અને માનવીય મૂલ્યોની રક્ષા માટે વિકેન્દ્રિત ઉદ્યોગો અને વિકેન્દ્રિત રાજ્યસત્તાનો આમક સેવે છે. ત્યારે, શ્રી મુદિન તો, કમ્યુનિસ્ટ તંત્ર હોય પછી, અતિ કેન્દ્રિત અર્થ-રચના અને અતિ કેન્દ્રિત રાજ્ય-તંત્રને સહજ આનવાય માની લઈ, એનાં અનિષ્ટોનો વિચાર કરવા પછુ તૈયાર નથી. આ પરથી તો એવું માનવાને કારણ થયે છે કે, પં. નહેરુ શ્રી મુદિન કરતાં વધુ સદર માકસવાદી છે. તેઓ વધુ જોડાણમાં, વધુ ગંભીરપણે, ખાસ પરિસ્થિતિનો વધુ વારતવવાદી તાત્ત્વ લઈ શકે છે, સર્વાંગી અવલોકન કરી શકે છે.

પં. નહેરુ અને શ્રી મુદિનની હિંસા-અહિંસા પ્રત્યેની દૃષ્ટિ આતુ એક વધુ ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

ઈતિહાસમાં હિંસાએ ‘પ્રગતિશીલ’ ભાગ ભજવ્યો છે, એવું કહી શ્રી મુદિન હજી આજે ય ‘હિંસા’ના બળ ઉપર ખુસ્તાક રહેવામાં ગોરવ લેતા જણાય છે. એક જમાનામાં ‘સુધામી’ પ્રગતિશીલ બળ હતું. ને એક જમાનામાં ‘મૂડીવાદ’ પણ પ્રગતિશીલ બળ હતું; ને અમુક પરિસ્થિતિમાં, ભારત ઉપરાંત વિદેશી બ્રિટિશ હકુમતે પણ, અમુક રીતે, પ્રગતિશીલ બળ તરીકે કાળો ભજવ્યો છે—આ બધી ઐતિહાસિક પ્રગતિશીલતાને જોરે શું આજેય આપણે સુધામી (જેના વિના સંસ્કૃતિનો આરંભ જ અશક્ય બન્યો હોત), મૂડીવાદ (જેના વિના સંસ્કૃતિનો વિકાસ અશક્ય બન્યો હોત) —આદિનો ન્યાવ કરી શકાશુ? આજે હવે એમાં ગોરવ લેવા જેવું કશું છે ખરું?

● એકવાર, સીકારી લઈએ કે, જે પરિસ્થિતિમાં

રશયામાં કાંતિ થઈ, જે પરિસ્થિતિમાં તેનો વિકાસ થયે, તે પરિસ્થિતિમાં દેહલેક અંશે હિંસા અનિવાર્ય હતી. તથા હજી તેનો સંસ્કારાત્મક કાર્ય પશુ રાજ્ય-પ્રાણી માટે વ્યવહાર્ય બન્યો નથી. પરંતુ આમ છતાં, એકબાજુ, એટલ-યુદ્ધના સર્વનાશક ભયને કારણે તથા બીજી બાજુ, વિશ્વાનની પ્રગતિ, નવી ભગવતિ, લોકશાહી શકિતનો વિકાસ અને આજઘણીના અનુભવોને અંતે, હિંસાદાસ-યુદ્ધદાસ સમરયાઓ ઉકેલ લાવવાની શ્રદ્ધા ક્રમશઃ તૂટી રહી છે, અને ચાંતિમય સહઅસ્તિત્વ, પંચશાંતિ અને દમનને ફાળે સમજાવટ તથા લોકશાહી દબાવું દ્વારા સર્વે સમરયાઓનો ઉકેલ લાવવાની નવી શ્રદ્ધા ક્રમશઃ પ્રગટી રહી છે.

—હિંસાની મતિશીલના ઓસરી રહી છે.

—અહિંસાની કાપ-સાધકતા નથી રહી છે.

આમ, અહિંસાનો કિશોરમાં વચાસ્તવાનો, વૃત્તિ-વાની અને આગળ વધવાની શક્યતા નથી છે, આટલી વાત તો નિઃશંક છે—આ આરંભ હજી નિષ્ણાયક બળ નથી બળી ગયો એ છતાં.

આવી નવી પરિસ્થિતિમાં હિંસાને સ્થાને અહિંસાનું સાધન કાપ-સાધક બને, એ દિશાનો પ્રયાસ વધારવો, એને માટેની શક્તિ અને શક્યતા વધારવી, એને એની સફળતા માટે અંદા પેદા કરવી, એ ખરી રીતે તો મોટામાં મોટી પ્રગતિશીલના છે. અહિંસા, નૈતિક મૂલ્યો સ્થપાઈ ગયાં છે, નિષ્ણાયક બની ચૂક્યાં છે, એમ માની એની દ્વારા જ સંધર્ષનો અને વિસંધારનો ઉકેલ તત્કાલ શક્ય બન્યો છે, એવું તો કાંઈ કહી શકે એમ નથી; પરંતુ, સ્વાસ્થ વિશા અને ભગત ગાંતનો છે જ.

આ અર્થમાં, 'પં. નહેરુ' શ્રી યુદ્ધિન કરતાં, વધુ સાચા દુરદેશી વિચારક છે; એ વાત સ્પષ્ટ છે.

આ બંધી વિચારણાને અંતે—

પં. નહેરુએ આજના આખા યુગને આંસરી લેતી મધ્યવર્તી સમસ્યા—ends and meansની સમસ્યાને સુચોચ રીતે આજગ આણી છે.

અલગત, આ સમસ્યાઓનો અત્યંત પશુ કેવળ જડ-માકસવાદી રીતે વર્ણન થયાં અપાતો રહ્યો છે—

* Absolute આદર્શો, મૂલ્યો જેવું કાંઈ છે, જ નહિ.

* તમામ મૂલ્યો—આદર્શો કેવળ પર્ગાઈ જ હોય છે.

જે પદ્ધતિઓ અને માર્ગો કામદારવાર્ગના હિતવિકાસની દૃષ્ટિએ અનુકૂળ સાબિત થાય, એને પરિણામે કામદારવાર્ગ તેની સરમુખત્યાર સત્તા સ્થાપી શકે, તે સાધનો આપોઆપ ઉચ્ચ અને શુદ્ધ છે, વહેરે.

આવી જડ વિચારણાનું પરિણામ; સાધન સાધ્યને કલુષિત કરે છે, તેનું દર્શન સામ્યવાદી-તંત્રીએ આ જ સુધીમાં પુરું પાડ્યું છે.

આમ છતાં શ્રી. યુદ્ધિનનું લોહક તો એનું એ છે—

* રશિયા અને બીજા સામ્યવાદી દેશોમાં ઉદ્યોગો, ઉત્પાદનના સાધનો, પ્રચારના સાધનો અને સાંસ્કૃતિક વિકાસનાં તમામ સાધનો ઉપર શાસ્ત્રીયો કાબૂ છે; એને રાજ્ય ઉપર કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીનો કાબૂ છે; અને કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી ક્રાંતિકારી કામદાર વગરની પ્રતિમિષિ પાર્ટી છે, માટે એનું પ્રત્યેક પગલું શ્રમજીવી આમજનવાના જ હિતમાં છે; માટે એ જ્યારે જ્યારે ને કાંઈ આદેશ આપે છે, ને કમં કરે છે, ને વાણી ઉચ્ચારે છે, એ બધું (આપોઆપ) શ્રમજીવી જનતાના જ હિતનું પ્રતિનિધિત્વ કરનાર બની જાય છે. માટે એનાથી કાંઈ પશુ જીવું વિચારનાર, એકંતાર, વર્તનાર સૌ કાંઈ (આપોઆપ) કામદાર-દોષી, શ્રમજીવી-દોષી, પ્રભુદોષી, શાસ્ત્રીદોષી, રાષ્ટ્ર-દોષી, સમાજવાદ દોષી, મદાર બની જાય છે.

બીજી બાજુ, જ્યારે જ્યારે ને કાંઈ કમં, વાણી, વર્તન, વધણું કમદાર વર્ગની સરમુખત્યાર સેતોને જન્મ આપે છે, જન્મ્યા પછી ટકાવે છે, ને દદ બનાવે છે, તે જ કેવળ છટ છે, તે જ કેવળ સત્ય છે, તે જ કેવળ ન્યાય છે; તેમાં જ સ્વાધીનતા, નૈતિકતા અને આધ્યાત્મિકતા—સર્વ કાંઈ સમાઈ જાય છે...

—કેવું ભયંકર લોહક !

કેવળ એક જ કૃત્યમાં—સરમુખત્યારીની સ્થાપનામાં જ સમાનતા, સ્વાધીનતા, ચાંતિ, નૈતિકતા, અને અધ્યાત્મની ફલજીતિ આવી જાય છે !

—કેવું ભયંકર લોહક !

આજના યુગમાં આનાથી વિશેષ અધર્મવિહાર-વાદ, અધર્મવવાદ, અધર્મવાદ, બીજો કેવો હોઈ શકે ?

[પાન ૨૬૧-૨૬૨]

પ્રેમના છું | જન્મના પાઠક

હું તમારા પ્રેમમાં છું
 ઝાંઝાળમાં તમને નહોતાં ત્યારથી;
 લોહીના કોઈ અવશ જે આશુથી,
 કોઈ પુરાણી ભૂત જૂની પહેચાનથી
 હું તમારા પ્રેમમાં છું.
 આ હાથ કાગળ શા હાથમાં ખરડ્યું ચહેરે
 કોઈ અણધાર કાઢતી કસમે લખેલી
 લિપિ હું વાંચી ચક્રું છું.
 શા વ્યવસ્થાના અક્ષરો નાંકાચૂંકા !
 ક્યારેક સમજું અર્થ તો વળી કલ્પનાથી
 ક્યારેક પકડું મર્મ ખૂન મધી મધી.
 આ તમારું હાસ્ય
 જાણે કુલ્લ સાગર નીચ ઉપર સીધી ઢીલું સાચ.
 ને આ આંખમાં પાણી—
 માણસી જેમાં તરે છે વેદનાની કોઈ અજાણી !
 હોડથી ચાલે સરે
 ભેંકારતા હિરની ચૂકાની ઉત્સરે.
 તમને જોઈ છું ને આંખ આગળ માત્ર
 તારું ખાલીખમ કોઈ લિખારી કેડું બિસ્માયાત્ર.
 માતા રમે, હે દીન સખે
 કે તમ વિશે હું કોઈ ખોટા વ્હેમમાં છું.
 હું તમારા પ્રેમમાં છું.
 રાતદિન, દિનરાત
 મારા પ્રેમનો તલસાટ
 ઉવે મારાથી જીવવાતો નથી.
 તમને આપી આપીને ય શું આપી ચક્રું હું ?
 પ્રેમ-જે ખાતો પીવાતો તો નથી.
 ચાલ્યા વગર તોયે રહી શકતો નથી.
 ને એક નાની વ્હાલ અંતરને ખૂણે

આવેશમાં આવી કદી એની ધૂણે
 કે મૂળ ઊઠે અણુઅણુ અસ્તિત્વનું
 ઉત્તેજથી પકડું પકડું થવું આ આસરે વ્યક્તિત્વનું.
 એક દિન તો આ ચહેરે
 ઝુલ્મ, રંક, વિવાદોરે
 મારે ગદલવો છે.
 ને નવેસરથી જ એને ધાટ દેવો છે.
 પણ પ્રેમથી એ કામ લગીરમનું થશે !
 આજ તો છે.
 ને તેથી તો ફરીયા કહું છું કે
 પૂરી ઝાંઝાળ (વના
 લોહીના કોઈ અવશ જે આશુથી
 પરિણામની પૂરી પતીલ (વના, વિના—
 અંખનાના કોઈ લેણેર લેનમાં છું.
 હું તમારા પ્રેમમાં છું.

.... | જન્મીન્દ્ર આસ્વાદ્ય

જેવો હવાનો રંગ ને અમ ઉર જાયું જાયું !
 ધરતી ઉપર ચળ્યાં ના આ જગત નયું નયું ૧
 ન ખાસ, બાગ્યાન હું ન વાવું છું કે
 તોયે અજાયુ હળથી આજ જીવત જોતયું ! ૨
 ના ટાંકણું, હોશી કે મારી હોશી પણ,
 હાથે કરીને ફસમાં અદલ રિત્ત કોતયું ! ૩
 રહેજત, જ્યાની, લાલીના સાગરને કો તયું !
 ઝુલાડી કાફો જાણે કો પાર જોતયું ! ૪
 કાતર કળી ગઈ છે મનની વચકથી મુરાદ :
 કરવું હવે ઉરે એણે વ્હાલિયો વેતયું ! ૫
 ચત્તુ પછી અમર થવાનો કેઈકનો મકસદ
 અહાં જીવી જીવિને કોઈ જીવનાં મથું ! ૬
 ના ભાંડ, લગન, ફાદાન કે ઉચ્ચતની ગતાગમ,
 કોને મીઠીની જેમ આ હલવ વધું વધું ! ૭

શરદપૂર્ણિમા | અનિરુદ્ધાધિકારક

કહ્યું હતું કોઈકે :

આજે તો છે શરદપૂર્ણિમા.

થયું મને :

ચાલ જઈને જોઈ

નીલ સરોવરમાં તરતો

વાલ્મીકિનો એ મંરાલ,

કે કાલિદાસની કોઈ યક્ષગાથું

જોઈ ને મુખ જડું હું ન્વાલ,

કે ભાસ ભરમતિની કે

શ્વેતવસ્ત્રા અલિસારીકાની

વેણીમાંથી ખરી પડેયું

સૂંધી લઈ હું એ ફલ,

કે ક્ષણી લઈ હું

કો' મુગ્ધા પ્રિયતમાનો

પ્રાંતિનો એ પ્રથમ શબ્દ !

હું ચાહ્યો.

આરકાલને રસ્તે સરી રહ્યા ખત,

જેમ કોષક અણુલ બાળક કને

આવી ચડેલી ચોપડીનાં પાનાં ફરે તેમ.

રસતાની બન્ને ય બાહુ

જિભાં હતાં આલિસાન મકાનો.

હું જતો હતો,

બેભાસાટમાંથી પસાર થતા

કોઈ વાટમાંથી ની પેટે.

માનવીઓની ધરએ

છતાં ય એકલ.

મનના રેતાળ પટમાં

કોઈકે વેરી થયું હતું શબ્દો :

આજે તો છે શરદપૂર્ણિમા !

અને જોવાઈ થયું આકાશ !

આકાશ ?

ના. કુકડો.

મણે કોઈ કુકાનદારે પડીકું ખાંધવા

કાપી લીધેલો ન્યૂપેપરનો કકડો !

ને એ જોતાં તો મારી નજરને

ખેલવાં પડ્યાં દારુણ યુદ્ધ !

રેડ પરની લાઈટનાં

કિરણો તણાં ઝાલીને બાણ

ધવાતો હું આજળ ચાલ્યો.

નહેતી ખજર કે મારે

ક્યાં નાંગરવાળું છે વહાણ.

પરના રેલા નીકળે તેમ

દહડતો હતો વીરળીનો પ્રકાશ

ને ધા પર આખીઓ બજબજે

તેમ આવીને બજબજતા હતા

બાજુના મકાનોમાંથી

રેડિયોના અવાજો.

ને લોહીના ટીપા જેવી

ચાલી જતી હતી મ્યુનિસિપાલિટીની બસ.

ટાવરમાં થપા દસ.

શ્વાસ લેવા જેવી જગા શોધીને

હું જિભે,

સામે છેડે જિભેલી

પ્રમારતને નીરખતો

એની ખાજળતું આકાશ

થઈ જતું હતું તેજલ :

ને થોડી વારે દેખાવા ત્યાં ઇન્દુ

ભણે કોઈના શ્રુત દેહ પર

ચીજ એણું અજુ કરું બન્દુ !

હું જિભો હતો.

મારી બાણમાંથી કોઈક ધઈ થયું પસાર

અને બોલતું થયું :

આજે તો છે શરદપૂર્ણિમા !

• આકાશમાંથી નોજાવાથી

ભાંતિ પર મોડો એરીસો છે બંડયો
માનીને પ્રતિબિંબ મારું ન્યાળવા
સામે બરાબર થાઈ છું હું બધાં ખડો—
ત્યાં તો નજર ભરી દે કશો સુંદર નજારો !
ખીડ ખેતર ને લીલાંછમ વૃક્ષોનાં હારો જ હારો !
ના આવનો—આ તો અરે ધારી ઉઘાડી !
આ ન મુજ પ્રતિબિંબ, આ તો ખેન, વાડી !

પણ ને નિહાળ્યું
પ્રતિબિંબથી એણે ને નિહારું ;

કાણુ પછી મન એમ થાય :
ના આવનો (ને ચોજાઈ ના આવનો ?)

સાચો વધુ કે આ પ ?

ને નજારો એ જ
સામે જ
મારી વધુ રમણીય ના પ્રતિબિંબ ?

હું શું કહું ? | મુરેશ હસાલ

બહસાવ્યો છે પળ ! તને
હું શું કહું ?

રે મને

અચળાચળે

હું આવી ત્યારે તો ખડી કેરે બળર :

પણ બચાહરે હું વહી ગઈ જવારે, સખી !

એટલું જ ના તને સૂઝ્યું જરી ?

(કે) ચાલ્યા જતાં તારે મને

મારવીતી ઠેસને !

રે તોય હા હું તે પછે

(મોડો છતાં) ભગી બને ;

ને આજની રે આ દશા કંઈક તો જુદી હતે !

આ તો અરે હમણાંની જોડી લીધી, જોડી કમર ;

ને જૂલથી વ્યાકુળ થયેલી કેવારની મારી નજર

મારે તરફ દૂંદી વળે

કે હું અચર પાછો મળે... પાછો મળે !

: વચ્ચે :

એક કાંતિલ હુરન શો કેર ચંચાલ્યો કરે ?

સારા વિશ્વમાં ને અધિકાર જમાવ્યા કરે !

થયો રાજપુત્રીથી ન એકે એહસાન કહી

યાદ અલિમ કેરી, છતાં પ સતાવ્યા કરે !

કોણુ બણે નિરાધાર આસકની વેદના

એકલાં ખૂનનાં આંસુઓ ને વહાવ્યા કરે ?

કેવો વેધક રૂપથી સુઝામળાં ચામડીનો ?

ચેમ ચેમ મહી ને હલસાસ જમાવ્યા કરે !

બલો કાંઈ ઝુનો નો થયો, પ્રભુની મરેણી !

લય-લહેમ વૃથા ગમગટ ફેલાવ્યા કરે :

પુણ્યો મહુરી ગનમોહક મહેરા તણી

અતિ માદક કેશની ભળ બિલાવ્યા કરે :

શરમાળ મુખે ન કશું પ કહી હું શક્યો

કેવા લાવ વિલક્ષણ ટેયું છુપાવ્યા કરે !

શાંત એકાંતમાં પગલીઓ અમરૂં પડે,

તામ કૂલ સુવાસિત રોજ બિલાવ્યા કરે :

જાતુઓ બધાં ફળે સધળી, અવુકાળ નિના,

એવા સ્થાનની અદ્ભુત કલ્પના આવ્યા કરે :

ઉરચીજ બહી મનભાવની હોગર છે

મોલ તોલ તણી વચમાં કોણુ લાવ્યા કરે ?

તણી હો મુજ લાલક કાચમનો તકિયો

આશના નિજ ગર્દન બધાંય ઝુકાવ્યા કરે :

ખીલું કાંઈ ન તો, વસ વારના હુકમ પરે

રસગીન અછળ પતીલ સુણાવ્યા કરે !

ગ્રીષ્મ ચાલી | રતિલાલ-અનિલ

ગ્રીષ્મ ચાલી,

ભાઈ ચાલ્યો

ગ્રીષ્મની તવરાશ આજીને નિશાળે,

—અધવચાળે, હાંપડા શો !

—ગ્રીષ્મ ચાલી ?

કે હવે બેઠી ખરી ?

દિવ્યા : બૌદ્ધયુગી નારીનો જીવન-સંઘર્ષ

—બો. ગાંધી : સુ. ગાંધી

તમામ જુદના પરિનિર્વાચને ચારેક સૈકાં વીતી ગયાં, અને ભારતની ધરતી પર મીઠા ધરતોનાં જુદાં રથોએ રથાવી રાજ્યકેન્દ્રોની રથાવના પથ કરી લીધી. મીઠા ધરત રાજવી મિલિન્દે બૌદ્ધ ધર્મચક્રનું શરૂ કરીકારી, પોતાના તાબાના ગુલામોને મુક્તિ બક્ષી, રાજપાટનો ત્યાગ કરી, પ્રવ્રજ્યા મહાપુ કરી નિર્ગંજનો પંથ સાધ્યો હતો. મિલિન્દના અવસાન બાદ બૌદ્ધ પ્રમાણમાં

ગ્રાંટ આવી, ને મિલિન્દનો હોર્ષ વારસદાર ન હોર્ષ, મદના કુલીન વંશોએ પોતાને ત્યાં ગજુરાજ્યની રથાવના કરી. આ જનકુલ-ગણોમાં બાહ્યકુલ વર્ગના આધિપત્યનીએ અભિનત વર્ગોનું વચરવ વરતાવા લાગ્યું; અને મીઠા ધરતો, દાસો, સાધારણ જનસમાજ ને તેમની વચ્ચેનો સંઘર્ષ અવકાશપરે હિંદુ ધર્મના પ્રવચન સાથે એ દિવસોની આ વાત છે :

[૧]

કલાની અધિષ્ઠાત્રી રાજનતંત્રી જેવી મલિકાએ મોજાલા લવ્ય મહોત્સવથી નવલકથાનો આરંભ થાય છે. અને આપણને એ યુગની એક વિશિષ્ટતાની ઝાંખી થઈ જાય છે. રાજનતંત્રીનું સ્થાન સમસ્ત રાજ્યમાં અપૂર્વ માનાઈ છે. 'સરસ્વતી પુત્રી' તરીકે એનું બહુમાન છે.

અભિનત કુલના પુરુષો ને સ્ત્રીઓ—સૌ હોર્ષ રાજનતંત્રીનું સન્માનમયું અભિવાદન કરે છે. અને અભિનત કુલની કુમારિકાઓ સુદાં એને ચરણે બેસી, ખતે 'સરસ્વતી પુત્રી'નું બિરુદ પામવામાં અહોબાચ્છ લેખે છે !

આજના આ મહોત્સવમાં મદદેશની સાગલનગરીના ધર્મરથ (ન્યાયમૂર્તિ)- મહાપ્રકિત દેવશર્માની પ્રબોધી, આશુધર્મતી કુમારી દિવ્યાને શ્રેષ્ઠ નૃત્ય માટે ' પુષ્પકિરિટ ' અપાઈ ગયો છે. એ દિવ્યાએ સર્વશ્રેષ્ઠ ખડગચરિત્રો ' પુષ્પકુકુટ ' કુમાર પૃથુસેનને રવહસ્તે અર્પણ કર્યો છે !

પરંતુ, સાગલની પ્રચલિકા અનુસાર, જ્યારે 'સરસ્વતી પુત્રી'નું સન્માન પામનાર કુમારી દિવ્યાને કૃષોથી હાંકી

દઈ, પાદખીમાં પધરાવી, ખભે ચઢાવી, તેના ચુહદાર સુધી લઈ જવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે, કુલીન વંશના હુવડોએ એ અધિકાર શ્રેષ્ઠ ખડગધારી વીરનાયક પૃથુસેનને આપવાનો ઇન્કાર કર્યો !

કારણ કે કારણ કે તે મીઠા દાસ-પુત્ર હતો,--જાહેને આજે એના પિતા શ્રેષ્ઠ—નરસેહ જન્યો હોય !

દાસપુત્રને આ અધિકારનો ઇન્કાર કરનાર ગજુપરિવદના સંવાદક (મંત્રી) આચાર્ય પ્રવર્ધનનો પોત્ર રૂદ્રધીર હતો.

પૃથુસેન પ્રતિદિસાથી સમસમી બેઠો...પણ સમવત્તાઈ ધીરજ ધરી ગયો ને ધર્મરથ (ન્યાયમૂર્તિ), દિવ્યાના પિતામહ દેવશર્માને આંગળે ન્યાયની ધા નાખતો બોલો રહી ગયો !

અને આખરે, પરમ ન્યાયમૂર્તિને હાથે, પૃથુસેનના અપમાનનો અપરાધ કરનાર, આચાર્ય પોત્ર રૂદ્રધીરને ૨૦૦૦ દિવસના દેશવટાની શિક્ષા કરમાવાઈ.

પણ આથી તો બળતામાં અજે ઘી હોમાયું...!

એવે, દુઃખન રાજ્યની ચઢાઈના આકરી સોડીના દિવસે આવી ગયા, ને ત્યારે ફરી એક વાર ધનપુત્ર પૃથુસેને ક્ષાત્રધર્મ અને વીરકર્મનો પંથ પકડ્યો.

દિવ્યાનું હૃદય વિકળ બની ઊઠ્યું. વિચારોની આગલી સંધ્યાએ, છેલ્લું મિલન હોય એમ એણે અધીર પ્રેમીના હાથમાં આત્મસમર્પણ કયું તે પછી જાને વચ્ચે મુદનો ગાળા પડ્યો. ને લાંબા વિચારોને અંતે, પૃથુસેન ધાવલ બની, વિજયીવીર તરીકે બહુમાન પામતો પાછો ફર્યો... પરંતુ સંજોગોની વિચિત્ર પ્રતિભા દિવ્યા સાથે તેનો મેળાપ ન જ થતા દીધા. ને તે પછી તો, પિતાની ઈચ્છા અને પૃથુસેનના મનની નબળાઈ—અવરોધની દિવાલ બની જાને વચ્ચે સદાને માટે ઊભી રહી ગઈ.

*

ને ત્યારે પૃથુના તેજને પોતાની કૃષ્ણે પોથી ગ્રેહી દિવ્યાને માટે ઠોષ આરા—આવાસ ન રહ્યો. એક સંધ્યાએ ક્રુષ્ણ રીતે એણે મુલ્લ્યાંગ કયો... ક્રુષ્ણ રજમાં પોટેલી પદ્મિની અણે કંટા—રાતમાં ફેંકાઈ ગઈ. દાસ-વ્યવસાયી (સુલામોનો વેપાર કરનાર) ક્ષેત્રી (શેઠ) પ્રત્યક્ષે હાથ પડી; ને ત્યાંથી, મથુરાપુરીના ખીબા દાસ-વ્યવસાયી બૂધરને ત્યાં વેચાઈ ગઈ. બાદ બૂધરે પણ એને, એના નવખન શિશુ સાથે ૫૦ સોનામહોરમાં એક પુરોહિતને ત્યાં વેચી નાખી.

હવે દિવ્યા 'દારા' દાસીને નામે, માલકબુના બાળકને ધવરાવવા માટે, સુલામ-ધાત્રી તરીકે છૂટી રહી છે...!

પરંતુ, પોતાના બાળકને કઠળાવી, બૂધરું રાખી, માલકબુના બાળકને અંતરનાં અભી ડોચા કરવાનું દારા માટે અસમ્મ બની મથુ... એ વિચારી રહી : "શુ પૃથુસેન સાથે પ્રેમ કરવો એ પાપ હતું ? શું બાળકની માતા થવું એ પાપકર્મ છે ? સમસ્ત સૃષ્ટિ ગર્ભ ધારણ કરે છે. મેં જ શું અને કયો ? હા—દ્વિજસમાજની આઘા વિના મેં ગર્ભ ધારણ કર્યો... એજ મહાપાપ ! કેટલે, કર્મનાં ફળની વહેંચણી કરનારે તો દ્વિજસમાજ જ ને !" . . .

અને એકાએક અભાગી દારાને કાને મથુરાપુરીની સડકે પરથી લહેરાતો બીઠ લાકુનો અચાજ ગોરલાયો : 'હે હુંખપીડિત માતૃવીરો ! તથાગતને શરણે આવો ! ધર્મને શરણે આવો ! સંધને શરણે આવો !'

એ ઉદ્ઘોષ એના કાનોને તીપ્તી મયો. એના હૃદય સોંસરવા ઊતરી ગયો.....

એક મહિનાની બળબળતી બપોરે, ચારે કોર હેમનતની મધરાતથી નિરતબ્ધતા, છત્રાચેલી હતી. તપી જોદલા પવને અણે આશરો ફેંટવા વન-ઉપવનો લાણીં ઘેટું મૂકી હતી !

ત્યારે-દારા પોતાના શિશુને છાતી સરસો ચાંપતી, સુધામળ શિશુની ચામડીને સૂર્યના તાતાં બાણથી બગાડી લેવા પોતાના અંગ પરના લીસા હેઠળ સંતાડતી, એકાએક પુરોહિતને ઘેરથી લાગી નીકળી !

એવું બાન ત્યારે કથામાં ન હતું. એની દષ્ટિ ધૂળથી ધૂધળા બનેલા ને સૂર્યના તાપથી તપેલા-આકાર લાણી હતી જ્યાં ઘેરી વટાવણાં અચત્ય વૃક્ષોનાં બુડામાં મહાબોધો વૈષ્ણવ ગગનચુંબી શિખર માથું બેસુ કરી બેસુ હતું !

સૌ કરતા પણ વધુ વરસોથી આ વૈષ્ણવ શિખર સંસારના સંતાપોથી બળ્યાં બળ્યાં માનવીએતો અલિધર્મ (બૌદ્ધધર્મ) ને શરણે આવવા આમંત્રી રહ્યું હતું. અશરણુ દારા શરણુની લક્ષ્યા અર્થે અંધ લાણી દાસને જતી હતી !

*

વિદારનાં વિરાટ સિંહદાર હજી બોડેમાં હતાં, એ બંધ બાળણીની પેલી મેર કણ્ણા ને શરણુનો દેશ હતો ! દારાએ સિંહદારે લટકતા પ્રયંત્ર ધટની દોરી તાણી. એના મેરા નિનાદથી વાતાવરણ શાળ ઊઠ્યું—ને એમાંથી બહુ કંટુણનાં કણ વરસી રહ્યા !

ઘોડી વારે એક કરુણામૃતિ ધ્રોઠ સ્થવિર દર્શને દીર્ઘાં. મૂગતા તને ને કંપતા સ્વરે દારા પોકારી બોલી : 'શરણુ, દયામય ધર્મપિતા ! શરણુ !'

શાત ગંભીર મુખે કૃપાહંસત બેસી કરી, સ્થવિર એને આશ્વાસન આપ્યું : "ચિત્તને સ્થિર કરો, ઉપાસિકા !" ને પીપળા હેઠળના એતરા પરના કુશાસન (સાંદી) પર બેસવા ઇચ્છારી કર્યો.

દારાએ આસન મેહણ કરતાં આંસુમય આંખે યાયના કરી : 'કરુણાના હે સાગર ! આ અભાગિયા શિશુને તથા એની માતાને શરણુની લક્ષ્યા આપો...શીલવું પાત્રન કરતી, વિશરણુમાં મોહવું વિસર્જન કરો, હું મુક્તિને પામવા મથીશ...' .

સ્થવિરની શાત લાવચ્છન્ય મુખમુદ્રા લાણી અપલક નેત્રે કબંધ લગી ટળી રહ્યા પછી, એણે શિશુને સ્થવિરનાં ચરણમાં સુવાડી દીધા; ને એતરા પર માથું અડાડી, કરી યાયના કરી : 'દેવ ! આ અસહાયને કાળે ધર્મનું શરણુ ધાણું છું.'

એનું પાલન કરતી, મોઢામુઠા બની, હું ચેરીધર્મ અહણ કરીશ...

નિદ્રામાં પોટેલા બાળકે કઠોર મથ્થરનો સ્પર્શ થતાં બગી ઊઠી ચીસ પાડી. પ્રસન્નની આ વિદુષતાથી આંખો ખીંચી દઈ, સ્થવિરે આદેશ આપ્યો, : 'દેવી ! બાળકને જોદ-માં લઈ લે.' ને પછી સચાલ કર્યો : 'ચેરીધર્મ અહણ કરનારી તું કાણુ છે ?'

'ધર્મ-પિતા ! હું આ અસહાય શિશુની માતા છું.'

'તું ચેરીધર્મ અહણ કરે તેમાં તારા પતિની સંમતિ છે શું ?'

'ના દેવ, પતિ નથી મારે.'

'તો તારા પિતાની સંમતિ એમાં કે કે ?' સ્થવિરે ફરીથી સવાલ કર્યો.

'ના દેવ, પતિ નથી, પિતા પણ નથી.' દારાએ માથું કુણ્ણાની સ્થવિર બધી દાંટ કરી કહ્યું :

સ્થવિર બ્રહ્મવેલી રોકે ફરી પાછા બોલ્યા : 'જો પતિ નથી, પિતા નથી, તો -શું તારા પુત્રની સંમતિ તે મેળવી છે ?'

'ના દેવ !' દારાએ વળી પાછી કાનર સ્વરે 'ના' બધી બજાવ માગ્યો : 'દાસી શરણ મારે પ્રાર્થના કરે છે...'

સ્થવિરે અત્યાર સુધી ઢાળી ગયેલાં તેજ જીવાં કપાં ને દારા સામે જોઈ બોલ્યા : 'દેવી ! ધર્મના નિયમ અનુસાર બીના અલિભાવક (વાણી-રક્ષક)ની અનુમતિ વિનાય સંઘ કોઈ બીને શરણે ન લઈ શકે !'

દારા દિગ્મુઠ બની સ્થવિરના મુખબધ્ધી તાકી રહી. એમને પોતાના આસન પરથી ઊઠતા જોઈ, હાથ જોડી એણે મનિવેદન કયું : 'પરંતુ દેવ ! ભગવાન તથાગતે તો વેશ્યા અગ્રપાલી (આગ્રપાલી)ને પણ સંધને શરણે લીધી હતી !'

"વેશ્યા સ્વતંત્ર નારી છે, દેવી !" કહેતા સ્થવિર બોલ્યા થઈ ગયા.

હનકુદિ દારા ફરી આંખે ને ઉઘાડા મોંએ સ્થવિર સામે તાકતી રહી ગઈ...સ્થવિર અદશ થઈ ગયા...દારા બીકાઈ ગયાં !

સુપના તાપથી ધીધી જોડેલા પવન સુસચટા મારતો, પીંખાનાં પાંદડાં દેશ અચરો મેળતો રહી ગયો. દારા હનકુદિથી બેઠી જ રહી...એના કાનમાં કેવળ એ જ

શબ્દોના બહુકારા વાગતા-હતા : 'વેશ્યા સ્વતંત્ર નારી છે...'

થોડી વાર એ વિચારી રહી : 'વેશ્યા સ્વતંત્ર નારી છે...'

હું તો દિવ્યકન્યા...માતા...છું !'

એને સુલાખીનાં શ્વાસ રૂધિરાં પૂરમાંથી સ્વતંત્રતાનો પંથ ફુંદતી દારા, શિશુને હાથમાં લઈ, બોલી ઊઠી : 'વેશ્યા સ્વતંત્ર નારી છે. ! તો મારા સંતાનને ખાતર હું વેશ્યા બનીશ...સ્વતંત્ર નારી બનીશ... !'

ને દિવસના બોધ પહોરે, સૂયં મધુરાપુરીની જાંઘી અટારીઓની આથે સરી રહી હતો ત્યારે, પોતાના શિશુને સુકાં સ્તને વળગાડી, વાણીવાણી નિરતેજ દારા એક પધિકને પૂછી રહી હતી : 'નામરિક ! ત્રિશુકાઓના મહોલ્લાનો માર્ગ કયો ?'

ને એ સાંભળી એની આસપાસ ટોળે વળતા નામરિકે ફેંકી ઉઠાવતા એને પૂછતા હતા : 'આ નારીને વળી ત્રિશુકાના મહોલ્લાનો શો ખપ પઓ ?'

"તો કોઈ વળી કહેતું હતું : 'તારા દેહાર તો જો ! તું વેશ્યા બનશે, તો રાત સમી સ્વનખાને કાણુ પાદ કરશે ?'

ત્યારે વળી એક સુવાન શીખ આપતો હતો : "અભાગણી ! વિલાસી મુરુપના દ્રવ્યના પદ્ધલામાં તું એને શું આપી શકવાની છે ? તું જ બધા સર્વથા સુદાર્ઠ, સુસાર્ઠ, કુચ્છો બની ગઈ છે ત્યાં : આયુ' જીવતર જીવવાનો તને શો મોઢ રહ્યો છે ? એના કરતાં તો જા, જઈ ને યમુનાના શીતળ જળ પ્રવાહમાં વિશ્રામ જોળા લે...અથવા તો, જૂખથી બચવા જ જો આ માર્ગે ધસતી હો, તો જા, યમુના તીરે શ્રેષ્ઠ પવનાજનના અવશેવમાં પહોંચી જ... દાનનો રોટલો પેટમાં નાખી, એ મિચારા દાનવીરને પુરવળી કમાણી કરાવ... !

સંધ્યા એસરી રહી હતી. યમુનાનો શીલા જડિત આરો લેરજાણી બીકથી જીભરાઈ રહ્યો હતો. એકી પવનાજનના અજ-શેવને કેવળ-જૂખ્યાંની કંઠે ચેરી વળી હતી...પોતાની જાદવા આંખે વખત ચીસો પાડી રહતા શિશુને, ને પોતાના હાણે હાણે દબા પ્રતા શરીરના બોમને, જેમ તેમ સંભાળતી, દારા અવશેવના દરવાજા બધી ધસી રહી હતી...

ત્યાં તો—'પકડો, પકડો—નાંદેલી દાસીને પકડો "ની બૂમ સંભાળાઈ ! માલિક પુરોહિતનો અવાજ દારા પારખી ગઈ...લોકોએ પણ પુરોહિતની સ્કંદાનુષ્ટિમાં, નાસી ફરેલી

દાસીને ઘેરી લેતા ઘોંઘાટ મચાવી મૂક્યો. જાણે જાણુથી ઘેરાયેલી દારાના મોં સામે કેવળ નદીના પ્રવાહ લાણીનો, એક જ માર્ગ ખુલ્લો હતો. દારાએ શિશુને બાંધી સરસો ચાંપી દોટ મૂકી ! ને પુરોહિત તથા તેના સાથીઓ એને પકડી લે, એ પહેલાં તો, એણે ચમુનાના જીવા આરા પરથી નદીનાં પાણી-માં અપલાવી દીધું !

*

[૨]

જલવિહાર નીકળેલી, ઘરસેનની જનપદકલ્યાણી, રાજ-નર્તકી રત્નપ્રભાનો બજારો ત્યાંથી તદ્દન પાસે જ હતો. સ્વામિનીના આદેશથી એના સેવકોએ, એ રૂગતી સોને તરકાલ નદીનાં પાણીમાંથી બહાર કાઢી, બજારનાં પાટિયાં પર સુવાડી દીધી...એ વખતે એ મુજિંત સોનાં ખાંવડામાં, એની સૂકી છાતીએ વળગી રહેલું બાળક, ઠરેને શીંગડું બની ગયેલું હતું.

કરુણાથી દ્રવતા હૈયે રત્નપ્રભાએ, એ શિશુને માની બાંધીથી બળજી ક્યું, ને દાસીનું પાણીમાં લીંબવેલું શેવાળવાળું માથું પોતાના બોળમાં લઈ લીધું...

રત્નપ્રભાની માથાભરી સારવારના જવાબમાં દારાએ આંખ ઉઘાડી, ને તરત બાવર-પોષક કયો-“ મારો શાકલ ! મારો લાલ ! ”

પણ એ અમાત્રી દારાને, પોતે કયાં છે, ને શાકલનું શું થયું, એની ગમ પડે, તે પહેલાં તો પોતાના છવનને વળી જવા ધસતા રાહુ જેવા ચક્રધર-પુરોહિતની રાક કાને પડી : ‘ એ દાસી મારી છે. મને પાછી લેજો. એ બાએકુ છે. હું એને ન્યાયના દરખાસ્તમાં લઈ જઈ સજા કરાવવા માગું છું...’ ભીષણ ભવથી કંપી ઊઠેલી દારા રત્નપ્રભાને પાસવ પકડી-કરગરી ઊઠી : ‘ આર્થ ! રક્ષા કરો. આ પુરોહિતના પંખમાંથી મને બચાવો. એ મારા શિશુના પ્રાણ લેશે... હું મજીકા બનીને એ બાહ્યજનું તપ્ત અદા કરીશ... આ દાસીપણું અસહ્ય છે. ’

તે પછી ન્યાયના દરખાસ્તમાં ન્યાય તોળાયો : દાસી તથા દાસી-યુગ્મ. પ્રત્યે ફૂરતા આચરનાર તરિકે બાહ્યજન સુતેમાર સાબીત થયો. ને તેથી એમના પરનો સ્વામિત્વનો અધિકાર ગુમાવી બેઠો, ને દાસીપુત્રની હત્યા માટે ૨૦૦ સોનામહોરનો એને દંડ થયો.

પરંતુ, ગમે તેવી ફૂરપરિસ્થિતિ હોય, છતાં દાસ-દાસીને માટે, સ્વામીનું ઘર હોડી પલાયન થયું, એ સ્વામીના ધનની ચોરી બજાર છે—એ અપરાધ બદલ ધર્મસ્થે દાસીની પીઠ પર ચાણકના ચાર ફટકા મારવાની સજા કરી ! દાસીની શારીરિક અવસ્થા તદ્દન ભગ્ન છે, એમ બોતાં, એને ચાણકને બાંધે. ચક્રધરના ચાર ફટકા મારવાની મંજુરી આપી, ન્યાયધર્મનું પાલન કયું.

*

તે પછી, ‘ દિવ્યા ’માંથી ‘ દારા ’ ને દારામાંથી ‘ અંશુમાલા ’ રૂપે એ રત્નપ્રભાના પ્રસાદમાં રહેવા લાગી... પુનર્નિરહતા શોકમાં ગરકાવ રહેતી દિવ્યાનો ત્રાંબો અવતાર શરૂ થયો, ને ભોતભોતામાં તો તે ‘ મથુરાપુરીની વિખ્યાન નર્તકી બની ઊઠી.

મથુરાપુરીના રસિકજનો અંશુમાલાના મોહક લારવ ને એની અદ્ભુત કલા પર વારી જતા. ને આનંદથી વિભોર બની રત્નપ્રભાના આસન આગળ મહામુલાઉપહારોના ઢગ ખાડ્યા હોતા. એની આંખોના એક કૂપાકટાક્ષ માટે, એનાં મુખ પર એક આંખી સિમતરેખા જેવા તેજા તંત્રસા કરતા. પણ અંશુમાલા તો એમના લાણી આંખ લિપી કરીને બોલી સુઘાં નહિ. એના અંતરની આંખો આગળ તો નાનકડાં શાકલનું હસવું ને કિલકિલાટ કરવું બોલું યુખું જ અહર્નિશ તથા કરતું.

અંશુમાલાના આંતરબાહ્યને આવરી રહેલ શોક ગ્લાનીની વાદળોને વરસીને હળવા થવાનો મોકો જ બાણે કહી આવ્યો નહિ.

ને નિમ્નવદે-અરત એવા મારીશ નામના સામાજિક અન્યાયથી કટુ બનેલા એક દાર્શનિક યુવાને, મથુરા નગરીની જનપદ-કલ્યાણી રત્નપ્રભાના મહેમાન તરિકે ‘ આપી, અંશુમાલાના સ્વામિ હેણા દંડાયેલી, પૂર્વપરિચિત કુમારી દિવ્યાને પકડી પાડી, ત્યારે ભૂતકાળ સાથેના સંબંધ તાળે યતાં, પાછા એના રૂઝાયેલા ધા ઉઘડી ગયા. ને મારીશના પ્રેમના આગમનજીને સતત પાણું ઠેલતી, એ પોતાના ‘ સ્વતંત્ર નારીત્વ ’ની રક્ષા કરતી, અંતરમાં કોણે પ્રેમના અર્કુરને જેમ તેમ દળાવતી, કચાડતી, નર્તકી—લોકનંદિની તરીકેના પદને, પ્રાણપણે વળગી રહી.

*

પછી તો, દિગ્ગજ શિરોમણી રૂઢીચીર કે જેણે દિવ્યાના

ત્રેમ ખાતર પૃથુને સંધિ વેર. બાંધ્યાં હતાં, ને એ વેરમાં અન્નામુખ્ય આચરણ કરતા જાણ, ધર્મરથને ઠાકે ૨૦૦૦ દિવસોનો દેશવટો વહેવો હતો, તે રૂઢીચૂં એને નિમંત્રણ આપ્યું. અંશુમાલાને, પોતાની કુળવધૂ તરીકે સ્વીકારી, કુળલક્ષ્મીનું રથાન આપવા ને તૈયાર થઈ ગયા. રૂઢીચૂંની ઉકટ ભાવનાથીલતા ને એના ત્રેમ વિશે દિવ્યાના-દિવ્યમાં પશુ કશે સંદેહ ન હતો.

હતાં આપું જીવન નીચીની, સમાજ પાસેથી કુળનારીત ને “સ્વંત્ર નારીત” અંગે, હારા જે પાઠ શીખી હતી, તે કોઈ રીતે જૂલી શકતી ન હતી; ને પણ આજી ધરેલા ‘કુલવધૂ’ના પદને એણે નમ્ર દુષ્પિત, હલ્લે પાછું હેલ્યું.

આ પછી એક દિવસ, મદની જનપદ કલ્યાણી, કલાની અધિષ્ઠાત્રી, સાગલની રાજનતંત્રી દેવી મલિકા, પોતાની ઉત્તરાધિકારિણીની પોજા કરતા કરતાં મધુરા નગરી જઈ પહોંચે છે. તે પોતાની જ એક વખતની શિખા રત્નપ્રસાદના અંગણે આવી, એના કીર્તિ મુકુટના અણી સમી અંશુમાલાની ભીમ માગી લે. છે. અને રત્નપ્રસાદ પોતાની કલા ગુરુ મલિકાદેવીને ચરણે અંશુમાલાને ધરી દે છે.

અંશુને જોતાં દેવી મલિકાની આંખો આજીવથી ભૂતકાળના બનાવો ચિત્રપટીની રૂપે સરી ગયા, ને એક નવું જ સત્ય પ્રગટ્યું. પોતાના આત્માના વહાલસેવા સંતાન સમી દિવ્યાને અલિંગનમાં ભીડી, લઈ, દેવી મલિકા ચોધાર આંસુએ રડી બીડી.

પોતાની કલાપીની ઉત્તરાધિકારિણીને સોંપી કાઢી, સજી મનોરથ બનેલાં દેવી મલિકા સાગલ પાછાં પધાર્યાં હોવાથી, સાધારણ જન સમાજ ને અલિંગત સામંત સમાજ બેઠે આનંદમગ્ન, હર્ષપુલકિત છે.

દેવી મલિકાને સંવૃષ્ટ કરવા સમર્થ એવા નતંત્રી રત્નના - કમળી મેઘનાં કદમ્બ-જાડે આપું નગર અધીરું છે. કાચ્ય માસની પૂર્ણિમાના મંગલ દિને, કલાની અધિષ્ઠાત્રીના અભિષેક થવાનું જાહેર થયેલું છે. ને તે મુજબ આજે દશનાવરોને સાગર, ઉત્કંઠાના આવેશ લયેથી લહેરઈ રહી છે.

વેદપાઠી બ્રાહ્મણોએ મંત્રપૂત અક્ષત, દુર્વા, કુમકુચનો થાળ મલિકા સમક્ષ ઉપરિચન કર્યો. દેવી મલિકાએ પોતાના જમણા હાથની વચલી આંગળી વડે કુમકુચ, અક્ષત લઈ,

મુકાવલીઓની સેવા આંધે દંકાર રહેલ ઉત્તરાધિકારીના લવાટે તિલક કયું.

શંખ, ભેરી, છુપ્ત તથા નગરાનાં અવાજથી આકાશ ગોરલી બહુ. ઉત્કંઠાથી વ્યાકુલ બની વિશિષ્ટજનો પોત પોતાના આસન પરથી ઊભા થઈ ગયા. ને નવગન-પ કંવાણીના પ્રથમ દર્શનના અભિલાષીઓ ભેટ સોગાદોન અભિષેકથી એના આસનને વેરી રહ્યા.

અભિષેક-તિલક કરી, દેવી મલિકાએ ધૂંટણીએ પડી કલાની નૂતન-અધિષ્ઠાત્રીનાં ચરણોમાં વંદના કરી, ચારેં શંખનાદ કર્યો. ને દેવીએ પોતાની ઉત્તરાધિકારિણીના મુખમાં હાંકી રહેલ મુકાવલીનું આવરણ દૂર કયું.

ને...જનસમૂહ અદ્દર શાસે નૂતન જનપદ કંવાણીન મુખ પર દિષ્ટ પાત્યાં સ્તબ્ધ બની ગયા.

આ તો તાત ધર્મરથની પ્રપોત્રી દિવ્યા ! વિધુ શર્માન પોત્રી, દિલ્લ કન્યા, કુલ કન્યા દિવ્યા...

સામંતવર્ગ ને અલિંગન સમાજ, મધપૂકામાં બેલુ પયરે પડ્યો હોય એમ, ખજાણા બિંદુઓ : પોકારી બિંદુઓ :

‘એક દિવસન્યા વેષ્યાના આસન પર બેસી, જનત ભોગવિલાસનું પાત્ર બની, વણીશ્રમ ધર્મને અપમાનિત નહિ કરે શકે.’ ને અલિંગત વર્ગનાં નરમૂડોના સમૂહમાં એક પર્થ એક, અનેક તલવારો ચમળી બીડી.

મલિકા સ્તબ્ધ અવાક બની ગઈ. દિવ્યા પશુ થોડાં વાર તો બાણ દાળી મૂંઝી મૂંઝી બેસી રહી. પશુ કણે પછી પોતાના આસન પરથી ઊભી થઈ, ધીમા પશુ મક્કા કમલે, જન સમક્ષ આગળ વધતી, વેદીની કિનાર સુધી જઈ બેસી રહી ગઈ. ને તેણે હાથ જોડ્યો કર્યો કે આખો મેદાન મંત્રમુગ્ધ પ્રાણીની જેમ થાંત બની મદ.

દિવ્યાએ મહાઅમાત્યના આસને બિરાજેલ, ને એક વખત પોતાને કુળલક્ષ્મી (વધુ) પદે સ્થાપવા અધીરા બનેલ રૂઢીચૂંની સામે જોઈ સ્તબ્ધ નામ્બો :

‘આચાર્ય આપનો આ બાવત શું મત છે ?’
આચાર્યે બાણ દાળી લઈ, ફીણ સ્વરે જવાબ આપ્યો :
‘વણીશ્રમની વ્યવસ્થા ત્રિકાળ માટે સત્ય છે.’

એ જવાબ સાંભળી લઈ, સ્વીકૃતિના સંકેત રૂપે મસ્તક દાળી લઈ, દિવ્યાએ વેદી પરથી હેંઠે બિતરો માલવા માંડ્યું. રાજહંસિને જોતાં, સરોવરની લહેરો મારે આપતી બાણુએ સરી જાય, એની માફ જનસમૂહ, દિવ્યાને માટે મારે

મોઢલો કરી આપ્યો. દર્શનના લાક્ષી બોલો વિતા, હિન્ત મરતકે, પત્રપાળા રસો કાપતી દિવ્યા નગરના દરવાજા પહોરની એક પાન્થરાળામાં જઈ બેસી રહી ગઈ, ને આવતી કાલે કપી દિશામાં ધારા આરંભવી, એ શાંતિથી નક્કી કરવા ને રાતવાસો માળવાના આશયથી એક અપાર આરંભમાં જઈ બેઠી.

પણ એની પાછળ પાછળ અહીં સુધી જે આઈ આવેલા તરતજનોનો આપો સમૂહ, કોતુહલ અધિરાઈ, વિરોધ તથા પ્રમવેદનાના લાચથી પ્રેરણ, આવેશથી સંચારિત બની, રાન્થરાળાના આખા આંગણુને અંદર બહાર ભરી રહી કોતે.

ને વળી, એ રાત્રીએ દિવ્યાના 'સ્વતંત્ર નારીત્વ' ને મંડિત કરવાના આખરી પ્રયાસ લેજો, આચાર્ય શક્તે માન્થરાળામાં આવી, દિવ્યાના પત્ર આગળ બેઠી, એને પોતાની કુલદેવીનું પદ સ્વીકારવા આજીજીઓ કરી.

દિવ્યાનો એક માત્ર નિશ્ચલ મક્કમ જવાબ હતો : 'આચાર્ય, કુલવધુનું આસન અતિ દુર્લભ સન્માન છે. એની આગળ હું મારું મરતક સુધાનું છું. પરંતુ એ રાત્રી આચાર્ય! મહાદેવી તરીકેનો એ અધિકાર તો મુરુખનો શિષ્ટાચાર માત્ર છે. નારીનું એ સન્માન નથી. એ તો એને મોગવનાર પરાક્રમી મુરુખનો ઉપહાર માત્ર છે... જે ઉપહારને તારી પોતાનું સ્વતંત્ર જોગાણી નાખીને જ પામી શકે. મને પ્રમા કરજો... આ દારી તો હીન રહીને પણ આત્મનિર્ભર બની રહેવા ઈચ્છે છે. સ્વતંત્ર ગુમાવી છત્વનું એ એને મંજૂર નથી.'

.. આચાર્યની અસીમ ક્ષમતા છુટ્ટી બની ગઈ, દિવ્યાની કદિન મૂર્તિ લાક્ષી વિવશ દષ્ટિએ જોતાનેઓ ઓન બેસી રહ્યા.

*

અને ત્યાં...

ભિક્ષુ પૃથુસેન, સમાજના દુઃખ તાપે સંવત્સ નારીને

શાંતિ જણાવવા, એને અભિધર્મની (બીદધર્મ) 'હાંપડી' દેખાડતો આવી બેસો.

એના પર દષ્ટિ પડતી જ દિવ્યા કંપી બેઠી. એની નજર સામે પોતાનો લયકર જૂતકાળ સળવળી જાયો. પણ થડિકમાં સ્થિરતા મેળવી લઈ, તમ નયને, ને કંપિત સ્વરે દિવ્યાએ શિક્ષિતો સવાલ કર્યો :

'હાંતે! ભિક્ષુધર્મમાં નારીને માટે રચાન ખરું?'

શીરસ્વરે ભિક્ષુએ જવાબ આપ્યો, 'દેવી! ભિક્ષુનો ધર્મ નિર્વાણ છે. નારી એ તો પ્રવૃત્તિનો આર્મ છે.' ભિક્ષુના ધર્મમાં નારી-ત્યાગ્ય છે.'

દિવ્યાએ ધીમા પણ મક્કમ સ્વરે જવાબ આપ્યો :

'હાંતે! આપ આપના ધર્મનું પાલન કરો, નારીનો ધર્મ નિર્વાણ નહિ. સષ્ટિ-છે; તો પછી, ભિક્ષુ-ની એને પોતાના ધર્મનું અનુસરણ કરવા દે.'

અવસર પામી, પૂર્વ દેશથી આવ્યા આવતા એક પધિકે, દિવ્યા નજીક આવી કહ્યું : 'દેવી! હું મારીશ! તને મળના માટે છેક મથુરાપુરીથી આગલ સુધી આલ્પો-આનું છું. બા મારીશ દેવીને રાજપ્રાસાદમાં મહાદેવીનું સ્થાન આપી શકે એમ નથી, કે નિર્વાણના ચિરંતન સુખનું આસાસન આપી શકે એમ નથી. એ પોતે જ-સંસારના ધુમિ ધુસર માગનો પધિક છે; ને એ આજે માલતા, સંસારના સુખ મુખનો અનુભવ કરતો, ને એના અનુભવોની પરંપરા આપ લે માટે દેવીને અચન-આપતો, દેહીના નેતરીવતી કામના કરતો, પરંપરા આચરતી આપ લે કરવા એ અહીં સુધી આવ્યો છે. આ નથર! છત્વનમાં પણ એ તને સુખની અંખી કરાવી શકે એમ છે, સંતતિની પરંપરા રૂપે એ દેવીને અમરતાનું વરદાન આપવી શકે એમ છે.'

ને બોધ પર બેઠેલી દિવ્યાએ જાંતનો આશ્રય તણ, બેઠે લાલ-લગાવી નીધા : એનો સ્વર આદ્ય બની ગયો—

'અને આપણ આપો, આચાર્ય!'

આજના નવા સંજોગોમાં, હિંદુ કુટુંબ, યોગ્ય વચ્ચે સંસ્થાઓમાં પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે, એ નિર્વિવાદ છે. દેશમાં થઈ રહેલા આર્થિક વિકાસને કારણે, ગામડાં અને શહેરો વચ્ચે વસ્તીની વધતી જતી હેરફેરને લીધે, તેમ જ પાશ્ચાત્ય ટેકનલોજી અને સંસ્કૃતિની અસર હેઠળ, કુટુંબનાં માણસોના પરંપરા સંબંધોનું સ્વરૂપ બદલાતું આવે છે. આ પરિવર્તનના મહત્ત્વ વિશે ભિન્નભિન્ન મત પ્રવર્તે છે. કેટલાક, એને આપણા સમાજનાં આચાર પ્રચારન મૂલ્યોનો નાશ કરનાર માને છે; બીજા એને સામાજિક ઉત્ક્રાંતિ (evolution) માં અનિવાર્ય પરિણામ તરીકે સ્વીકારે છે; ત્રીજા કેટલાક, હિંદુ કુટુંબ વ્યક્તિના વિકાસમાં મોટા અંતરાવરૂપ છે, એમ માની, એમાં થઈ રહેલા પરિવર્તનને શ્રેયસ્કર માની આવકારે છે. સમાજશાસ્ત્રીનું દૃષ્ટિબિંદુ ઉપર જણાવેલાં દૃષ્ટિબિંદુઓ કરતાં જૂઠું છે. કુટુંબ, યોગ્ય, ધર્મ, આર્થિક જીવનપદ્ધતિ વગેરેને એ સમાજનાં પરંપરા આધારિત અંગો તરીકે ભુલે છે, આ દૃષ્ટિએ આખા સમાજમાં અને એના અંગરૂઢ કુટુંબસંસ્થામાં થઈ રહેલા ફેરફારો, કુટુંબ અને સમાજની બીજી સંસ્થાઓ વચ્ચેના પરંપરા સંબંધો પર શું અસર કરે છે, એની સમીક્ષા કરીએ.

આર્થિક વિકાસ અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ સાથેનો સંપર્ક શરૂ થતાં પહેલાં પણ સામાજિક ફેરફારો તો થયા જ કરતા. રાજકીય ક્ષેત્રે તો બારંબાર ઉપલક્ષ્યપાલે થતી, એ જાણીતી વાત છે. તે છતાં એ ફેરફારો માણસોના રોજબરોજના જીવનવ્યવહાર પર ઝાઝી અસર કરતા નહિ. જીવનની મુખ્ય જરૂરિયાતો માટે, સામાન્ય રીતે ગામ કે થોડાંક ગામોના સમૂહથી વિશેષ મોટા વર્તુળનું અસ્તિત્વ નહોતું. આથી સામાજિક, આર્થિક કે ધાર્મિક જાળતોમાં વ્યક્તિઓની જાણી પ્રતિષ્ઠા ધરાવતા નાના ક્ષેત્રમાં કેન્દ્રિત થયેલી હતી. દરેક ગામમાં મોટા ભાગનાં કુટુંબો, એવી પરંપરાઓનું જીવન કરતાં એવી માટેનાં જોખમો અને જીવનની બીજી જરૂરિયાતોનાં, સાધનો ઉત્પન્ન કરનારાં કુટુંબો નહોતાં વસતાં, એની

અને નાના ઉદ્યોગો પર નહતાં કુટુંબો માલની પરંપરા આપણે કરી, પોતાની જરૂરિયાતો સંતોષતાં, ગામ અથવા એની આસપાસના નાના વર્તુળની બહાર માલની હેરફેર નહિવત્ થતી. વાહનવ્યવહારનાં સાધનો ખૂબ મર્યાદિત હોવાને લીધે માનવસંબંધો એ વર્તુળની બહાર જાય એ વિકસતા. દુધગાળના સમયે, જૂના ઉદ્યોગો પટ્ટી બાંધે ત્યારે કે નવા ઉદ્યોગો વિકસાવવાની તક મળતાં થોડે અંશે વસ્તીનું સ્થળાંતર થતું ખરું, પણ એને લીધે સમાજમાં મોટા પ્રમાણમાં પરિવર્તન થતું નહિ.

આવા સંકુચિત સમાજમાળખામાં કુટુંબસંસ્થાનું સ્થાન અતિ અગત્યનું હતું. સામાન્યતઃ દરેક સમાજમાં કુટુંબસંસ્થા પાયાની સંસ્થા તરીકે રહેલી છે. પણ પ્રધાનત હિંદુ કુટુંબની વિસિષ્ટતા એ છે કે, એ સંયુક્ત કુટુંબ છે. 'કુટુંબ' શબ્દ આપણે લુદા લુદા વખતે લુદા લુદા સંદર્ભમાં વાપરીએ છીએ. પાંત, પત્ની અને અપરંપ્રિય બાળકોના નાના જુથથી માંડીને, પિતા અથવા માતા તરફે સાન પેઢી સુધીનાં માણસોનો 'કુટુંબ'માં સમાવેશ કરી શકાય. પણ સામાન્ય રીતે એક મુખ્ય પુરુષ, એના બધા પુરુષ વંશજો તથા એ બધાની પત્નીઓ અને અપરંપ્રિય પુત્રીઓ, આટલાં માણસો એક સંયુક્ત કુટુંબનાં સભ્યો ગણાય. આખા સમાજના એક ઘટક તરીકે સંયુક્ત કુટુંબનું શું સ્થાન હતું, એનો હવે વિચાર કરીએ.

પ્રથમ, સંયુક્ત કુટુંબ 'આશુ' રહેણાં જૂથ' હતું. કુટુંબના બધાં સભ્યો એક જ ઘરમાં રહેતાં અને એક જ રસોડે જમતાં. સંખ્યાવૃદ્ધિને પરિણામે એક જ ઘરમાં બધાં સભ્યોને રહેવું અશકય બનતું ત્યારે, થોડા સભ્યો પોતપોતાનાં ઓપરેના સાથે મુખ્ય કુટુંબથી લુદા થઈ સ્વતંત્ર એકમો રચતા; પરંતુ વખત જતા એ લુદાં થયેલાં એકમો એવે વળી સંયુક્ત કુટુંબો બનતાં. ગામ, વ્યક્તિઓ અને એકમો બદલાતાં હોવા છતાં, હિંદુ કુટુંબનું સંયુક્તપણ જળવાઈ રહેતું.

આધિકં ક્ષેત્રે, સંયુક્ત કુટુંબ જહાં છાપાદનનું એકમ હતું. દુનિયામાં બીજેય ઘણે ઠેકાણે કુટુંબ છાપાદનનું એકમ હતું અને છે. પરંતુ છાપાદનના એકમ તરીકે હિંદુ કુટુંબનું વૈશિષ્ટ્ય એ છે કે, એ યાત્રિસંસ્થાના માળખામાં કામ કરે છે. ધધાની સમાનતા એ યાત્રિનું અગત્યનું લક્ષણ હતું. ખેતી, વેપાર વગેરે વ્યવસાયો અનેક યાત્રિઓ લાંબા સમયથી કરતી આવી છે. પરંતુ મોટા ભાગના ઇલોગો તો અમુક યાત્રિઓ (સુથાર, સુહાર વગેરે) લગભગ ઇમરા રૂપે જ સાચવી રહી હતી. ધધાની અલ્લાખલકી કરવામાં ધાર્મિક અને વ્યવહારિક અગત્યો નહતી. આ કારણે તેમજ યાત્રિ જન્મથી નહીં થતી હોવાને કારણે ધધાનું યાત્રિ વારસાઈમાં આપવાનો પ્રથા અનિવાર્ય હતી. વળી, ઇલોગધધાનું પ્રમાણ મર્યાદિત હોવાને લીધે, માણસોને કુટુંબના વ્યવસાય સિવાય બીજો વ્યવસાય પસંદ કરવાની તક જગલે જ મળતી, તદુપરાંત, રોજમરોજના વ્યવહારમાં કુટુંબના બધા સભ્યોની આવક કુટુંબની સંયુક્ત આવક ગણાતી અને એ રીતે ખર્ચાતી. “સક્તિ પ્રમાણે કમાઈને જરૂર પ્રમાણે ભોગવવું” (From each according to his capacity to each according to his need) - આ સત્યનું ‘વ્યવહાર ઉદાહરણ’ સંયુક્ત કુટુંબ પૂરું પાડે છે.

ત્રીજું, સંયુક્ત કુટુંબ પોતાના સભ્યોને યાત્રિ, ગામ વગેરે સાથે જોડતું એક અગત્યનું એકમ હતું. યાત્રિના રીતરિવાજોનું કોઈ વ્યક્તિ ઉલ્લંઘન કરે, તો એની સિક્કા એ વ્યક્તિના આખા કુટુંબને કરવામાં આવતી. લગ કે મરણ જેવા પ્રસંગોએ ઢાંગરી આપણ માણસો વ્યક્તિગત રીતે નહિ, પણ પોતાના કુટુંબનાં સભ્યો તરીકે જતાં. હિંદુ કાયદામાં પણ સંયુક્ત કુટુંબને એક નિશ્ચિત એકમ તરીકે ગણવામાં આવ્યું છે. હિંદુ લગ વ્યક્તિઓનું નહિ, પણ કુટુંબો વચ્ચેનું સમ ગણાયું. વર કે કન્યાની પસંદગીમાં વ્યક્તિ કે

વંશજોને આદિપ, પહોંચાડે છે. - આત્મી, માન્યતા પુનઃ-ન્યાય દેવ વિધાયક ધરાવતી હિંદુ જીવન દૈનિક સાથે સુસંનિત હતી, એને લીધે - કુટુંબની સ્થાયિ - આધિક - અને - સામાજિક એકતાને વેપલું મળ્યું.

આમ, સંયુક્ત કુટુંબ સમાજનાં બીજાં પાસંઓ-ધર્મ, અર્થતંત્ર, યાત્રિ વગેરે - સાથે સંકળાયેલું હતું. વ્યક્તિને પોતાની ધણીખરી પ્રકૃતિઓ, માટે, મુખ્યત્વે કુટુંબ પર જ આધાર રાખવો પડતો. કુટુંબનાં માણસોની સલાહ વિના માણસ જગલે જ રસ્તાતંત્ર નિર્ણયો લઈ શકતો. આને પરિણામે વ્યક્તિ અને કુટુંબનાં બીજાં સભ્યો વચ્ચે ઘણું થાય, એ રસસ્થિતિ હતું. પરંતુ એ ધણું પિતા-પુત્ર, સાસુ-વહુ વગેરે પારસ્પરિક (interpersonal) સંબંધોની કલગતણીમાં વણાયેલું હતું. કુટુંબસંસ્થા (system) પર એ પ્રકાર કરી શકતું નહિ. કારણ કે, વ્યક્તિને કુટુંબ પ્રત્યે બેટલી જવાબદારીઓ હતી, એટલાં ઉંચી પણ હતા. તેમ જ, લગ, માંદગી જેવા પ્રસંગોએ કુટુંબનું સ્થાન લઈ શકે એવાં કોઈ સાધનો જ નહોતાં.

આવી શ્રમિકાએ, શરૂઆતમાં આપણે જોઈ તવા સંજોગો તરીકે જોળણાવ્યા છે, તે થઈ થયાં. અંગ્રેજ અમલની શરૂઆતથી એના - શ્રીગણેશ મંડાયા. અંગ્રેજ શાસકોની વલીવલી અગવડો નિવારવાનાં આશયથી ધણો હિંદીઓને પાશ્ચાત્ય-શિક્ષણ મળવા લાગ્યું. એ શિક્ષણ અને અંગ્રેજ પ્રેમ સાથેના સંદેશક્રીયા, હિંદીઓ ધીરેધીરે પ્રાથમિક સમાજરચના અને સંસ્કૃતિનો સંપર્કમાં આવ્યા. આ દરમિયાન પશ્ચિમમાં ઔદ્યોગિક ક્રાંતિની જમાવટ થઈ ચૂકી હતી.

હેવે આપણા દેશમાં એ ક્રાંતિની શરૂઆત થઈ.

માણસો બેનીમાં મમાઈ શક્યા નહિ, તેઓ નવા ઉલોગોમાં ભાગ લેવા શરૂ કરી લાગી પડ્યા.

આ ફેરફારોની ફેરફાર સીધી અસરો સંયુક્ત કુટુંબ પર થઈ. નવા ઉલોગ ધંધામાં ભાગ લેવા ને માણસો શહેરો લાગી પડ્યા, તેઓ વસવાટની દૃષ્ટિએ સંયુક્ત કુટુંબથી અલગ થયા. યંત્ર-ઉલોગો તેમ જ બીજા શહેરી વ્યવસાયો સરળ રીતે ચાલી શકે, એ માટે એમાં શ્રેણીયતા માણસોમાં નિયમિતતા, ઝડપ, એકમતા વગેરે લક્ષણો આવશ્યક છે. એને લીધે એ માણસો પોતાના કુટુંબનાં બધાં કાર્યોમાં પહેલાંની માફક લાગ લાઈ શક્યા નહિ. વળી, જેમ જેમ કુટુંબના માણસો પોતાના પરંપરાગત વ્યવસાય છોડી નવા ઉલોગધંધા અપનાવતા ગયા, તેમ તેમ કુટુંબની આર્થિક એકતા ઓછી થવા માંડી. શહેરોમાં વસતાં માણસો નવા જમાનાની સંપત્તિના સંપર્કમાં આવતાં, પોતાની જરૂરિયાતો વિશેના એમના ખ્યાલો બદલાવા માંડ્યા. ને વસ્તુઓ શહેરના માણસોને આનંદાદાયક લાગે, એ ગ્રામમાં મોજશોખની ઓછી મજા થાય.

આમ ધરાથી એક કુટુંબના શહેરમાં અને ગ્રામમાં વસતા વિભાજો વચ્ચે ધણું જોખમ થયું. કુટુંબની દૂર થયેલા માણસો પોતાની કેટલીક જરૂરિયાતો (માંદગી, આનંદમોહ વગેરે) માટે કુટુંબને બદલે શહેરની સમાજ વ્યવસ્થા પર આધાર રાખવા લાગ્યા. પહેલાં માનવ વ્યવહાર મોટે ભાગે કુટુંબ, શાંતિ કે ગામ જેવાં નાનાં ભૂમિના અંતર (personal) સંબંધોમાં મર્યાદિત હતો, એને બદલે હવે શહેર, ખાસ કે આખા રાષ્ટ્રના બિન-અંતર (impersonal) સંબંધોમાં ભળવા માંડ્યો. આર્થિક રીતે અને રહેણીકરણી જેવી બાબતોમાં માણસ કેટલેક અંશે આખા વિશ્વના વિશાળ સમાજવ્યવસ્થામાં બળ્યો.

સર્વસાધારણ દૃષ્ટિએ આપણી સમગ્ર ઉપર વહુવું એવું ચિંત ખડું થાય છે. પરંતુ આપણા દેશમાં હજી ઔદ્યોગીકરણ અને શહેરવિકાસની શરૂઆત જ થઈ છે. તેથી ઉલોગો અને શહેરોની અસર હેઠળ આવેલાં માણસોનું પ્રયાણ ધણું જોખમી છે. છતાં પણ, દેશમાં ને ફેરફારો થઈ રહ્યા છે, તે ઓછોવતે અંશે, સીધી કે આડકતરી રીતે સમાજના બધા ધરો પર અસર કરે છે. સમાજનાં જુદાં જુદાં ધરોમાં, શહેરો અને નવા ઉલોગોની ઓછીવતી અસર પામેલા વર્ગોમાં,

સંયુક્ત કુટુંબનું અસલી સ્વરૂપ કેટલે અંશે ટકી રહ્યું છે, એ વિશે નિર્ણયો બાંધવા કેટલી તુચ્છામઘ માણસી આપણી પાસે નથી. કુટુંબનું, આજના એકમ તરીકે, સમાજશાસ્ત્રીય સંશોધન હજી પૂરતા પ્રમાણમાં થયું નથી. આ મર્યાદા સીકારીને, આપણા સમાજમાં થઈ રહેલા ફેરફારોની સંયુક્ત કુટુંબ પર સામાજિક સંસ્થા તરીકે થી અસર થાય છે એની વિચારણા કરીએ.

સંયુક્ત કુટુંબના ને સમયો નવા ઉલોગધંધામાં ભાગ લેવા શહેરો લાગી પડે છે, તેમાંના ધણાપણ કુટુંબની આર્થિક જરૂરિયાતોને પોષવાના આશયથી ગય છે. કુટુંબની દૃઢિને પરિણામે, પોતાના અસલી વ્યવસાયમાં નહિ સમાઈ શકતા માણસો નવી તકોના લાભ લેવા ગયા છે. જેઓ શહેરમાં કામચલાઉ વસવાટીઓ તરીકે રહે છે, તેઓ તો કુટુંબથી જુદા રહેવા છતાં, બીજા બધી બાબતોમાં સંયુક્ત કુટુંબના સભ્યો તરીકે યાજી રહે છે. પરંતુ જેઓ શહેરમાં રિયર ધંધો મેળવી, પોતાનાં સ્ત્રી-બાળકોને પોતાની સાથે વસાવે છે, તેઓ સંયુક્ત કુટુંબથી અલગ એકમ રહે છે, ત્યારે વસવાટની દૃષ્ટિએ, પશ્ચિમમાં ને કુટુંબપ્રથા વ્યાપક છે, એ જાનવું કેન્દ્રસ્થ (nuclear) કુટુંબ બિંદુ થાય છે. પતિ-પત્નિ ને બાળકોના જૂથને પશ્ચિમના શાસ્ત્રોમાં શાશ્વત ત્રિકોણ (eternal triangle) કહે છે. પરંતુ અહીં ને એકમ રચાય છે, એ વસવાટની બાબતમાં કેન્દ્રસ્થ હોવા છતાં, પશ્ચિમની જેમ કેન્દ્રસ્થ કુટુંબની ભાવનાથી રચાતું નથી. શહેરમાં વસતા ધણા માણસોની સાથે ભાઈ, બહેન કે ભત્રીજા જેવાં સગાંઓ વસતાં હોય છે.

તે ઉપરાંત, કુટુંબથી અલગ થયેલા ધણા માણસો કુટુંબ સાથેના આર્થિક સંબંધો ટકાવી રાખે છે. શહેરોની પોષ્ટ ઓફિસોમાં, મિલો અને કારખાનાના પજારને દિવસે અનેક માણસો, પોતાના વતનમાં પૈસા મોકલાવવા એકઠા થયેલા નજરે પડે. કુટુંબનું જેવું વગેરે ભરપાઈ કરવામાં માસિક વેતન મેળવતો માણસ સારી મદદ કરી શકે છે. શહેરમાં વસતો માણસ નિયમિત ગ્રથવા પ્રસંગોપાત પોતાના વતનમાં ગય છે, અને ન બઈ શકે તો ઔદ્યોગોને મોકલે છે. લમ, માંદગી, મરણ જેવા પ્રસંગોએ, શહેરમાં વસતો માણસ મોટે ભાગે સંયુક્ત કુટુંબ પર જ આધાર રાખે છે. આમ

ગહેરના માણસો અનેક રીતે પોતાના કુટુંબો સાથે સંકળાયેલા રહે છે.

સંયુક્ત કુટુંબ વ્યક્તિને લગતી ઘણી બાબતો સાચવી લેતું હોવાથી, વ્યક્તિ પોતાના વ્યવસાય પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી શકે છે.

વધુમાં, જે કુટુંબના માણસો સહેરો અને નવા ઉદ્યોગોના સંપર્કમાં આવે છે, તે કુટુંબ પર ગહેરની રહેણીકરણની અસર બીજા કુટુંબો કરતાં વધારે થાય છે. નવા ઉદ્યોગોની પ્રતિષ્ઠાને લીધે જે કુટુંબોની પ્રતિષ્ઠા સાતતામાં અને ગામમાં વધે છે. આમ પ્રતિષ્ઠાના પગલે પણ સંયુક્ત કુટુંબ પોતાના ગહેરમાં વસતા સભ્યો સાથે સંપર્ક જાળવી રાખે છે.

વેપાર ઉદ્યોગમાં જે સૂઝીની જરૂર પડે છે, જે પણ ઝોડે ભાગે સંયુક્ત કુટુંબ પૂરી પાડે છે. જ્યે વર્ષે હિંદના મોટા નાણાંપ્રધાન શ્રી કૃષ્ણમાચારીએ એવી દરિયાદ કરી હતી કે, ઘણા માણસો મિથકલને સંયુક્ત ગણાવી, દર વર્ષે કરવેરામાંથી છટકી જાય છે. જ્યારે જ્યારે કુટુંબ, સાત કે એવાં નાનાં એકમેનાં હિતો બચવાનો સંભવ હોય છે, ત્યારે રાષ્ટ્રહિતને જાણી જઈ, નાનાં હિતો ભણી વળવાની જરૂરિયાત આપણે સારી પેઠે અનુભવ કર્યો છે.

આદ્ય વગેરે કર્મકાષ્ટ દ્વારા હિંદુ કુટુંબ પોતાના સંયુક્ત-પણાને પોષતું, જે પરિરક્ષિત હવે બદલાઈ છે. આદ્ય મહત્ત્વ ધટતું જાય છે. ખજ હિંદુ ધર્મનાં બીજાં ટેલમાં મુજો આગળના જમાનાને અનુરૂપ છે. પોતાના કુટુંબ, સાત વગેરે પ્રત્યેનું ખજ ચુકવવાની દરેક હિંદુ પોતાની ફરજ સમજે છે. વચવાળા કે સત્તાવાળા માણસો પોતાનાં કુટુંબીઓને સારે કેળવે જોડવવા શક્ય એટલા પ્રયાસ કરે છે. ઘણે કેળવે નિમજીકે કરવામાં જૂનાં માણસોનાં સર્ગાસંબંધીઓને પસંદગી આપવાનો રિવાજ ચાલ્યો આવે છે.

ટૂંકમાં, ઔદ્યોગીકરણ અને શહેર વિકાસની અસર હિંદુ સંયુક્ત કુટુંબે પોતાની પ્રવૃત્તિઓનું વર્ણન વધાર્યું છે. અત્યાર સુધી નાનકડાં ગામસમાજમાં વ્યક્તિઓના આર્થિક, સામાજિક, ધાર્મિક સંબંધોને પોતામાં વણી લઈ, પોતાનું અસ્તિત્વ જાળવી રહેલું સંયુક્ત કુટુંબ, હવે વિશાળ સમાજમાં અંતર્ગત થવા માંડ્યું છે.

સામાજિક પરિવર્તનની બીજી એક બાલુનો હવે વિગાર કરીએ. નવા જમાનાની જરૂરિયાતો પૂરી કરવા, આપણે જે

શિક્ષણ અને જીવનદષ્ટિના સંપર્કમાં આવીએ છીએ, એન. પર પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની ભેડી જાય છે. પશ્ચિમમાં સમક કરતાં વ્યક્તિ અગ્રરથાને છે, તેથી પાશ્ચાત્ય ટપનું શિક્ષણ મેળવી, વ્યક્તિ કુટુંબ વગેરે સંસ્થાઓથી વિમુખ બને છે, એમ ઘણીવાર કહેવામાં આવે છે.

આધુનિક શિક્ષણ મેળવનારાઓ વ્યક્તિવાદી વિચાર સરણી સાથે, નવી સુખસમવડો અને નવાં સાધનોના સંપર્કમાં આવે છે. આ સાધનોના ઉપયોગમાં અકસર્યુક્ત કુટુંબનાં ટેલમાં પ્રથાન તરવેથી તેઓ અસંતુષ્ટ બને છે. પરંતુ આપણે ઉપર બોલ્યું તે પ્રમાણે, વ્યક્તિઓ વચ્ચેના સંબંધો કુટુંબસંસ્થા વૃત્તી નથી. સંધર્ષ પોતે સંસ્થાની અંદર અંતર્ગત છે.

વળી, કુટુંબ પ્રત્યે અસંતુષ્ટ બનેલા માણસો પ્રથમથી જ કુટુંબના ઉપકાર તળે આવેલા હોય છે. તે ઉપરોત, બધાં સુધી લગ્ન સાતિના વર્ણનમાં જ થાય છે, ત્યાં સુધી વ્યક્તિને પોતાના જીવનના એ અતિ સદરવના પ્રશ્ન માટે કુટુંબ પર જ આધાર રાખવો પડે છે. સાથે સાથે બદલાયેલા સંજોગોને અનુરૂપ થઈ, કુટુંબ પણ વ્યક્તિને પોતાની ઇચ્છાઓ દર્શાવવાની અને અમુક અંશે સિદ્ધ કરવાની છૂટ આપે છે. કુટુંબના માણસોની ઇચ્છા વિરુદ્ધ આંતરરાષ્ટ્રીય લગ્ન કર્યા પછી પણ, પતિ-પત્ની ઉભય, પાતના કુટુંબમાં એકરૂપ થઈ જતાં હોવાના અનેક દાખલા જોવા મળે. આ રીતે સંયુક્ત કુટુંબ, સમય અનુસાર, પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં ફેરફાર કરી, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યની વધતી જતી ભાવનાને અમુક અંશે પોષતી છૂટ આપી, પોતાનું અસ્તિત્વ જાળવી રાખે છે.

વ્યક્તિવાદી વિચારસરણીની અસર સમાજના શિક્ષિત વર્ગ પર થવાથી, તેમ જ એ શિક્ષિત વર્ગ જ રાજકારણ વગેરેમાં અગ્રન્યેનો ભાગ ભજવતો હોવાથી, વ્યક્તિને સંયુક્ત કુટુંબના “ પંજમાંથી ” મુક્ત કરતા ટેલમાં કાયદાની ભેટ આપણને મળી છે. વખતો વખત સુધરતા જતા રાસદાની કાયદા, એઓના હક્ક વિશેના કાયદા વગેરે, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને પોષનારા છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે આ કાયદાનો લાભ માણસો લેતા નથી; માત્ર તીવ્ર ધર્મજુને પ્રસન્ન જાઓને ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, જે ટકીકત ખૂબ મુશ્કે છે. કાયદાની દષ્ટિએ મળતા હક્કો કરતાં, કુટુંબના મોકલમાં

સમાનધર્મા!

—રાધેશ્યામ શર્મા

મારા ચિત્ર-પ્રદર્શનનો એ ખરે જ છેલ્લો દિવસ હતો. અન્ય એકન્નકિત પ્રદર્શનોના પ્રમાણમાં મને મળેલો 'રિસ્પોન્સ' નહિવત્ હતો. સાંજે છ વાગે તો પ્રદર્શનની પ્રજ્વલિ હતી. બરાબર પાંચે કું 'કસાબવન' પહોંચ્યો.

'કસાબવન'નો સર્પાકાર દાદર ચઢી હિપર પહોંચ્યો, ત્યારે કેટલાક કોલેજપનો અભિપ્રાય આપવાની 'વ્યુ જૂક' માં કાંઈક લખી અટકાવ કરતા સામા મળ્યા. બોર્ડપ અનુભવતો કું હોલમાં ગયો.

અત્યારે સામસામી દિવાલ પર લટકતાં મારાં ચિત્રો જ એક બીજાને નિરખતા હતાં!

નિરતબ્ધ શાન્તિ મો કાઠીને ખજું જ મડપ કરવા તરફથી હોય એવી લાગી.

દેવદાર વૃક્ષના એક 'રિયાસિરકીક' ચિત્રની ફ્રેમ પર મારા આશ્વ પચ્ચે એક કાળી દેવચકલી આવીને બેઠી. એની કોડામાં મને રસ પડ્યો... થોડી વાર પછી તો પ્રદર્શનમાં કું જ ફરવા લાગ્યો, મારા હાથનાં આંગળાં પર બે દિવસથી સબજડ ચોટલા રંગના કાથાને બીજા હાથથી ધસી કાઢવા કરતો.

એક ડગલું 'અહીં' લખું, અને મને મારા મગજનું તળાવ સાંભળું. મારું પ્રત્યેક જખું પાછીમાં અવતર્યાં વર્તુળ રચનું... ખાલ્યાવરયા-લશુસકેજ મોગ્જ! એ વર્તુળા-

નો પરિધ વિસ્તરતો સામેના કિનારે રપટી આવતો ત્યારે કેટલી મગ આવતી!

હું ખમચ્યો.

પણ પેલા ખૂણામાં જ્યાં મારી અત્યાધુનિક ચિત્ર-કૃતિઓ ગોઠવવામાં આવી હતી ત્યાં, કસોઢાથી નિરપદ જોતો હોય તેમ એક વૃદ્ધ જોતો હતો. અરે! એ તો મને આતિ પ્રિય એવી એક ચિત્રકૃતિને એકાગ્રતાથી એકાંટથી જોતો હતો. એતો ચહેરો હવે રપટ દેખાયો. એ ચેત-કેશીનાં ભૂ-ભંગ અને દર્ષિત્રાંથી એક પ્રકારની મંજીરતા અજસ નીતરતી હતી. ઘુરવ મને ફાંસના એક અદમ્યમાત્ર પખુ પ્રતિકાશાળી ચિત્રારાનો પખવાડિયા પૂલે જોયેલો ફોટો સાંભર્યો. આનો જૂખરો ચોવરકોટ પખુ પેલાને મળતો હતો.

કોઈ નિગૂઢ આકર્ષણથી કું તેની પાસે જવા લાગ્યો. અમરો દર્ષિ મળી. પહેલાંના મંજીરમાં નહાઈને હાસ્ય વહી નીકળ્યું. મેં શેકહેન કરવા હાથ લખાવ્યો, પખુ એને તો હાથ જ ક્યાં હતો?

પેલા જૂખરા ચોવરકોટની બે બાંધે બારીમાંથી મૂસવના પવનમાં ઝૂલતી, ફરફરી રહી હતી! એ ચેતકેશી જુદની રેશમી નેક-ટાઈ!

એ ઘેરીબરી રેશમી નેક-ટાઈમાં સુંદર રીતે ચિત્રાર્થને જડાયેલું પશી આલેય મને યાદ!

સૌંદર્યનો સંયમ

કહે પુરુષ, "વીરો અમે, યથેચ આચરીએ,"

નારી જલ કરડી કહે, "સુણી લાજ મરીએ."

"પદે પદે બાધા તને," પુરુષે ખાંપણ કહી,

કવિ કહે, "તેથી જ તો નારી સુંદર યઈ,"

મૂળ : રવીન્દ્રનાથ

અનુ. : ન. પારેખ

રાજ્યશ્રી અને સંઘમિત્રા

રાજ્યશ્રી

સમયની પગધાર પર રાજ્યશ્રી નામ સુવર્ણરૂપે અંકિત થયેલું છે. યાનેધરના રાજાઓ પ્રસાદર વર્ષન અને રાણી ધરોમતીનાં પ્રજા સંતાનોમાં એ સૌથી નાની રાજકુમ્ભરી હતી. અને કનોજના કીર્તિવંત રાજાશ્રી હર્ષની એ બહેન હતી. એના જન્મ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૯૩માં થયેલો.

રાજાશ્રી કાકાના જ રાજકુમ્ભરી રાજ્યશ્રી અને એના ભાઈ એ રાજ્યવર્ધન અને હર્ષવર્ધન બીજા હતા. એ સાથે રાજ્યશ્રીએ તૃપ, સર્ગત અને ખીછ કળાઓમાં પણ નિપુણતા મેળવી હતી. થોડા સમય બાદ કનોજના રાજા અવન્તીવર્માના રાજકુમ્ભરી શ્રી શુદ્ધમાં સાથે એનાં લગ્ન થયેલાં. ધર્મવિધિ પ્રમાણે થયેલી એ લગ્નકિયાની લગ્નવ્રતા અને લગ્નકાની પ્રસિદ્ધિ દૂરદૂર સુધી ફેલાઈ હતી.

સમ્રાટ હર્ષે જીવનચરિત્ર લખનાર બાણે પ્રજા એની માહિતી આપનાં લખે છે કે, રાજ્યમહેલને શંખગારવા માટે દેશ-વિદેશમાંથી કુશળ કલાકારોને એ સમયે નિમંત્રવામાં આવેલા.

ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૫માં રાજા પ્રસાદર વર્ષનના મૃત્યુ બાદ, એના ભ્રાત્ર પુત્ર રાજ્યવર્ધનનો યાનેધરની માદી માટે રાજ્યાભિષેક થયો. ત્યારે રાજા અવન્તીવર્માના પ્રજા પછી કનોજની રાજ્યમાદી પર આવેલા શુદ્ધમાં પર માગવાના રાજ્યએ ચડાઈ કરી. એમાં શુદ્ધમાં કરપીજી રીતે મરાયો. એક ગુપ્તમતી રેખિતવર્ણ રાજ્યશ્રીના પહે બેઠેલો ચડાવી ઈ, એને કાન્ધકુલની તુરંગમાં કેદ કરી દેવામાં આવી. એ અરસામાં રાજ્યવર્ધને માગવા પર હુમલો કર્યો. પણ દમાખોરીથી દુરમતોએ એનું ખૂન કર્યું. એ કનોજ રાજ્યની પુનઃ પ્રાપ્તિ કાપે હર્ષવર્ધને દુમલાખોરોને સખત દાર આપી પૂરું કર્યું. ત્યારે રાજ્યવર્ધનના ખૂનના સમાચાર

—કે. એલ. એસ. બાવડેકર : અનુ : કિશોર જાદવ

રાજ્યશ્રીના કાને પડતાં એ તુરંગમાંથી ભાગી છૂટી અને વિંધ્ય પ્રદેશનાં જંગલોમાં એના કાકા સાથે છુપાઈ ગઈ.

હેવટે, હર્ષ શુદ્ધમાંના એક મિત્ર-બીદ સિંહક, દિવાકરમિત્રની સહાયથી એને શોધી શક્યો. પણ એ વેળાએ તો રાજ્યશ્રી ચિતામાં જળી મરવા તરફ જની ગઈ હતી. ને એણે બૌદ્ધધર્મનો અંગીકાર કરવા પોતાની ઉત્સુકતા બતાવી. હર્ષે પણ, પોતાના દુરમતોને સંપૂર્ણપણે પરાગિત કર્યા બાદ, રાજ્યશ્રી સાથે બૌદ્ધધર્મ સ્વીકારવાની ખાત્રી આપી.

આમ ન્યારે હર્ષે કનોજરાજ્યને હરતગત કરી કાઢી એના પર પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપિત કર્યું, ત્યારે યાનેધર રાજ્યને પણ કનોજ સાથે બોડી ઈ, પોતાની બહેન રાજ્યશ્રી સાથે એ રાજ્યકારણર ચલાવવા લાગ્યો.

પોતાની આગવી જ બુદ્ધિશક્તિથી-રાજ્યશ્રીએ બૌદ્ધધર્મના સિદ્ધાંતોને અભ્યાસ કર્યો. દિવાકરમિત્ર એની સાથે બૌદ્ધધર્મના સિદ્ધાંતોની ચર્ચા કરતો. અને ન્યારે મૌનથી અવેશ વિદ્વાન સાધુ ભુ-એન-સંત્ર મહાવાનપ્રથ પર સંભાષણ આપતો, ત્યારે રાજ્યશ્રી પોતાના ભાઈની પડખે બેસતી.

મૌનકાળ પહેલાં જ એ લગ્નપ્રથોથી નેકાઈ હતી અને નાની હંમરમાં જ વિધવા બની હતી. બાણકૃત 'હર્ષચરિત' નામના જીવનચરિત્રમાં રાજ્યશ્રી લખે ધણી રસપ્રદ માહિતીઓ આપણને મળી રહે છે.

સંઘમિત્રા

દરેક ભારતવાસી અને ભારતીય ઇતિહાસથી પરિચિત સો મોઈ ચંદ્રકાંતી અસોકના નામથી સુખાય છે. આધુનિક રાજ્યકર્તાઓમાં એનું નામ ઘણું વંદનીય છે. પણ એની ભ્રાત્ર પુત્રી સંઘમિત્રાને કેટલા જાણખે છે ?

સંઘમિત્રાનો જન્મ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૮૨માં એના પિતાના રાજ્યાભિષેક પહેલાં થયેલો. ઇતિહાસ એના જીવન અને કવન વિષે વિશેષ પ્રકાશ પાડતો નથી. પિતાના રાજ્યમહેલમાં જ એને સર્વ સુખસમગ્યની જિંદગી સાંપડી હતી. પણ એણે તો જિંદગીનો નવો જ માર્ગ અપનાવ્યો. વિલાસમય જીવનને તજી દઈ, એ બોદસંધમાં એકાદર્ષ ગઈ. સંજોગોવશાત એ હકીકતે અશોકને પોતાના નીતિ શાસ્ત્રમાં સંન્યાસી પરત્વે જુદો જ અનુગ્રહ બતાવેલો. અશોક ખરેખર માયાજી પિતા હતા, અને પોતાનાં સંતાન, આલોક અને પરલોકમાં સર્વ સુખ સંપત્તિ ભોગવે, એવું એ ઇચ્છતો હતો.

ઈ. સ. પૂર્વે ૨૬૪માં અઢાર વર્ષની ઉંમરમાં જ સંઘમિત્રાને ધર્મશુરુપદ આપવામાં આવ્યું. એ પદાર્પણવિધિ આત્યાય આયુષાસ અને ઉપાધ્યાય ધર્મપાસે બગીચી હતી. એ પદાર્પણવિધિનાં ચાર વર્ષ અગાઉ જ તેનાં લગ્ન આશ્વઘ્ના સાથે થયેલાં. એણે સુમન નામના યુવને જન્મ આપ્યો હતો, જે ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૨માં સંઘમિત્રાના મોટાભાઈ મહેન્દ્ર સાથે ધર્મપ્રચારાર્થે સિલોન ગયો.

એકલા હિંદમાં જ નહિ, પણ વિદેશમાં ય બોદ ધર્મના

પ્રચાર માટે અશોકે મણે જ ઉત્સાહ દાખવ્યો હતો. ઈ. સ. ૨૫૩માં બોદ ધર્મના પ્રસાર માટે દેહાક ધર્મેપદેશકને એણે દેશાપરમાં મોકલ્યા હતા. એના એક વર્ષ પહેલાં સિલોનના રાજ દેવનગ્ગીવા તીસાથે બોદ ધર્મના અનુયાયીઓનું મંડળ અશોકના દરબારમાં મોકલ્યું હતું. અને અશોકે પરસ્પર મૈત્રીસાવરૂપે સિલોનમાં પણ આવું એક મંડળ મોકલ્યું. એના અમણીઓમાં એનો નયેશ્વર મહેન્દ્ર અને પ્રપોત્ર સુમન હતા. જેમ જેમ બોદ ધર્મ સિલોનમાં ફેલાતો ગયો એમ, પાંચ પીપ્પળાના વૃક્ષની આનંદચક્રતાની ઉલ્લેખ ત્યાં જણાવા લાગી. તેથી સુમને એક બીજા મંડળ દ્વારા પીપ્પળાના વૃક્ષની એક ડાળી મોકલવા અશોકને કહેણું મોકલ્યું. એને સિલોન લઈ જવાનું માન સંઘમિત્રાને મળ્યું. અને અશોક પોતાના સૈનિકો સાથે ભારે ધામધુમથી, તામ્રસિંધિ સુધી એને મૂકવા આવ્યો. ત્યાંથી આ મંડળ જળમાર્ગે તરફ પ્રયાણ કર્યું.

આમ, સંઘમિત્રા, ભારતીય સરહદને ઓળંગનારી જ નહિ, પણ સમુદ્ર પાર કરનારી સૌ પ્રથમ ભારતીય નારી હતી.

તાર : સચકાવી

ફોન નં. ૨૫૪૫૨૬

મેસર્સ બી. મહેતા એન્ડ કું.

યુનિયન બેંક બિલ્ડિંગ : એપાલો સ્ટ્રીટ : સુબર્બ-૧

ટેક્સટાઈલ મશિનરી, મલ્ટીસ્ટાર,
રંગ, રસાયણ અને હેન્ડલુમ
સ્ટોરના વેપારી

શાખા : કલકત્તા અને કોઈમ્બટુર

સાંપ્રત કલા-પ્રવાહો

—શુભામ મોહમ્મદ શેખ

પ્રવૃત્તિઓ તો દરેક વર્ષની જેમ આ વર્ષે પણ જૂળ જ થઈ. અકાદમી અને સોસાયટીનાં તેમ જ છૂટકે પણ ઘણાં એક-વ્યક્તિ-પ્રદર્શનો ભરાયાં. બધાંની સવિસ્તર નોંધ તો લેવાનું શક્ય નથી, એટલે મહારત્ની ગણાતી સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓને લક્ષ્યમાં રાખી ગુજરાત અને ગુજરાત બહારની કલા-પ્રવૃત્તિઓની થોડી ચર્ચા કરીએ.

લલિત કલા અકાદમી એ આપણી રાષ્ટ્રીય સંસ્થા છે, એનાથી જ શરૂઆત કરીએ. દર વર્ષની જેમ આ વર્ષે પણ એવું પ્રદર્શન થયું. અને ઇનામો મેળવનાર કૃતિઓ ચર્ચાર્થક ગણાઈ. એ તો ઠીક, ચાર પાંચ જાણી બનેલ પરીક્ષક સમિતિનો બહુમતીએ લેવાયેલ નિર્ણય દરેક કલા ચાહક વ્યક્તિને સંતોષ ન જ આપી શકે. પરંતુ લલિત-કલા અકાદમીએ આ વર્ષે અજનાવેલી કૃતિઓના વિભાગી-કરણની નીતિ સમજાવ તેવી નથી. એવું કારણ અપાય છે કે અકાદમીની કમિટિમાં ચૂંટાયેલા એક કરતાં વધારે સભ્યોના આધુનિક કલા તરફી વલણને લીધે દર વર્ષે અપાતાં ઇનામોમાં ફક્ત ચિત્રની 'ગ્રુવવા' ને બદલે 'આધુનિકતા' ને જ લક્ષ્યમાં રખાતી હતી. તેથી ભારતની ટેલેવીક રૂઢ પદ્ધતિએ તેમ જ પશ્ચિમની 'એકેડેમિક' અથવા 'રિયાલિસ્ટીક' પદ્ધતિએ કામ કરતા કલાકારોને પ્રોત્સાહન મળ્યું નથી; તદુપરાંત અધિકારી હોવા છતાં તેઓ ઉપરોક્ત પુરસ્કારોથી વંચિત રહી શકતા.

રાષ્ટ્રીય સંસ્થામાં આવે પદ્મપાત ન હોવા જોઈએ, એવા આશયથી ત્રણ વર્ષે કૃતિઓના ત્રણ વિભાગો પાશ્વર્થમાં આવ્યા: (૧) આધુનિક (૨) એકેડેમિક અથવા રિયાલિસ્ટીક અને (૩) પૂર્વીય (અથવા તો ભારતીય). ત્રણે વિભાગોને કમતાર ત્રણ ત્રણ ઇનામો અપાય અને એ

સિવાયની ઠોઠ પણ વિભાગની નહિ છતાં બધાંમાં સર્વોચ્ચ એવી કૃતિને સુવર્ણ પદક અપાય એવું નક્કી થયું અને અમલ પણ થયો.

મોહમ્મદ યાસીનની 'આધુનિક કૃતિ' 'વરધોડા' ને સુવર્ણ પદક એનાયત થયો. કૃતિઓની વિવેચનામાં આપણે ભિતરવું નથી. પરંતુ લલિતકલાએ અપનાવેલ આ નીતિની ચોખ્ખાચોખ્ખાને તો વિચાર કરવો જ ધટે. પહેલાં તો એ ખ્યાલ રાખવો જોઈએ કે ચિત્રોના વિભાગીકરણ થયાં પહેલાંનાં વર્ષોમાં પણ જે કૃતિઓને 'ભારતીય' અથવા 'પૂર્વીય' તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે, તેને પુરસ્કારો અપાયેલા. ષોઠીઠાસ પરમારના 'સારાપૂમાં લગન-પ્રસંગ' ને દસમનો એક પુરસ્કાર તેમ જ ન્યોર્થ લાંટના 'કૃષ્ણલીલા' ને તો સુવર્ણ પદક પણ અપાયેલ. ઉપરાંત ટેલેવીક બીજી 'વાસ્તવવાદી' કૃતિઓને પણ ઇનામો મળેલાં. છતાં લલિતકલાને આવેા નિર્ણય લેવો પડ્યો તે શું સ્વયં છે ?

પાશ્વર્થિય દરેક પ્રાંતના અધિક સભ્યો હોવા જ જોઈએ એવી રાજકીય નીતિને અને કલાના પૂર્ણ રસશાસ્ત્રીય મૂલ્યોને આપણે કેવી રીતે મેળ સાધી શકાઈ ? ઠોઠ એક કૃતિ 'આધુનિક' વિભાગમાં મુકાઈ ને પ્રદર્શિત થઈ, તો એને અર્થ એ થશે કે એમાં 'ભારતીયતા' નથી ? અને 'ભારતીય' ગણાયેલ કૃતિમાં આધુનિકતા નથી, એવો પણ એનો રમટ અર્થ થાય ! આવી ઝાંખી અને અનિશ્ચિત વિચારસરણી લલિતકલા જેવી રાષ્ટ્રીય સંસ્થાએ અપનાવી, એથી ભારતીય કલાશ્રેયે એનો સ્થરો એવો ઉદારોહ પણ મળ્યો. વીસ આધુનિક તેમ જ સમકાલીન ચિત્રકલાના સ્થંભ મૂકાયે એવા કલાકારોએ એનો સક્રિય વિરોધ કર્યો. તેમ જ

એવળીસ ચિત્રકારોએ લલિતકલાનું પ્રદર્શન બરાબર તે પહેલાં દિલ્હીમાં જ દરેક કલાકારે પોતે ચૂરેલી કૃતિઓનું પ્રદર્શન બન્યું.

*

લલિતકલાની એક બીજી વાત: 'ઈન્ડિયનલ એસોસિએશન ઓફ પ્લાસ્ટિક આર્ટ્સ' નામની સંસ્થાએ (જેનું મુખ્ય મકાન પારીસના મુનેરેકો બિલ્ડીંગમાં છે) દરેક દેશના કલાકારોની સામાજિક અને આર્થિક પરિસ્થિતિ સુધરે, તેમજ બધા દેશો વચ્ચે સાંસ્કૃતિક સંબંધ વિકસે એ માટે પ્રવૃત્તિ આદરી છે. એના સભ્યો આખા જગતમાં છે. પૂર્વ-પશ્ચિમના કલાકારોની વર્તમાન પરિસ્થિતિ પર વિચારણા કરવા અને કોઈ ને કોઈ કારણસર બંધાતા રહી જતા સંબંધો બાંધવા માટે એમણે પૂર્વે દેશોના કલાકારોની એક સામાન્ય સલાહ બોલાવવાનું નક્કી કર્યું. ભવાનનું આમંત્રણ હોવા છતાં ભારતને એના સમૃદ્ધ ભૂતકાળ, તેમજ ઉત્સાહ ભર્યા પર્તમાન કલા-પ્રવાહોને કારણે પસંદગી મળી. નવી દિલ્હી નક્કી થયું. ઉપપ્રમુખ સાથે બીજા વચ્ચે ભૂદા ભૂદા દેશોના પ્રતિનિધિઓની હાજરીમાં આ સલાહ ભારતીય તેમજ બીજા પૂર્વે દેશોના કલાકારો સાથે (ચાર વિનમય કરે તેવું નક્કી થયું. સ્થાનાત્મક રીતે જ લલિતકલા અકાદમી પાસેથી આવ્યા મોટા કાર્યની જવાબદારીની આજ્ઞા રાખાઈ. અને સમય પ્રમાણે (ફેબ્રુઆરી ૧૧, ૨ ૧૩,) બધા પ્રતિનિધિઓ અને ઉપપ્રમુખ જુલુ હાજર થયા. પરંતુ આશ્ચર્ય સાથે તેમણે જોયું કે, લલિતકલાએ પૂર્વના બીજા કોઈ દેશના કલાકારો તો શું પરંતુ ભારતીય કલાકારોને જુલુ આમંત્રણ નહોતો! ઉપરની તારીખના બે વેંજુ દિવસ અગાઉ દિલ્હીના સ્થાનિક કલાકારોને સામાન્ય આમંત્રણે અપામાં હતાં. તેમણે પરદેશી પ્રતિનિધિઓની સામે એકબીજાની નિંદા કરી ભેવકૂહીનું પ્રદર્શન કર્યું.

એક જ વર્ષમાં બનેલ આવા અહરવના બનાવોમાં ગેરવ્યવસ્થા અને સભ્યોની ગેરહિસ્સાને અતિરેક જોઈ કલાક પ્રતિષ્ઠાઓમાં રસ લેનાર, રસ ધરાવનાર વ્યક્તિના મનમાં પ્રશ્ન જાગે છે કે, આંતરરાષ્ટ્રીય કલા-સંસ્થા ભારતીયકલાનું પ્રતિનિધિત્વ બળવે તેટલો વિશ્વાસ લલિતકલામાં ક્યાં મુકી શકાય?

*

સંસ્થા-પ્રદર્શનોમાં બોમ્બે આર્ટ સોસાયટી, બોમ્બે

રોડ, કલકત્તા ફાર્મ આર્ટ્સ, સિમ્પીયક, દિલ્હી ફાર્મ આર્ટ્સ. સફળચર્ચ એસોસિએશન વગેરેએ દર વર્ષની જેમ પ્રદર્શનો ભરી બૂનું 'ધારણ' ભળવી રાખ્યું. દિલ્હી અને કલકત્તા ફાર્મ આર્ટ્સ સોસાયટીએ તો આખાં તે ચિત્રો ટાંગ્યાં હોય તેવું લાગ્યું. બોમ્બે રોડ પ્રદર્શનમાં મનસારામ, કિશોરી કોલ વગેરેના 'વચ્ચાળાનાં' ચિત્રોને 'અંદાહ' તેમજ દોહાદોહનાં ધરણમ ઇનામો અપાયાં. ઇનામો અને પ્રદર્શનની વ્યવસ્થા પાછળ સરકારના હમરો રૂપિયોનો ફુગાડો થયો. પરંતુ પૂના બહારના ધક્કા કલાકારો જેમણે પારસલથી ચિત્રો મોકલાવેલાં, તેમને એમનાં ચિત્રો અને ફેસ છુટી અથવા સાવ તૂટેલી હાલતમાં મળ્યાં. અને પ્રદર્શન ગોઠવવાની જુલુ યોગ્ય વ્યવસ્થા (ફક્ત વ્યવસ્થા-સમિતિ જ નહિ) થાય તો સાડુ, એવું પહેલી જ દૃષ્ટિએ પૂનાની એક સામાન્ય શાળામાં જેમ તેમ ગોઠવાયેલ કૃતિઓ મુકાયેલી બેનાં લાગે તેવું હતું. અને બે ઇનામો કે વ્યવસ્થા-સમિતિ ની પાછળ હમરો રૂપિયોનો અર્થ કરવાની શક્યતા હોય, તો પ્રદર્શનના પુરસ્કૃત અથવા સારાં મળી શકાય એવાં ચિત્રોનું સાડુ એવું મુદિત પ્રકાશન થયું જોઈ એ. (અમદાવાદે 'કેલેન્ડર કૃતિ-પસંદગી' અને સુલ્કની દૃષ્ટિએ ટીકા-ચોગ જ હતાં. પ્રથમ પુરસ્કાર એનાયત થયેલ ચિત્ર તો એમાં જામ્યું જ નહોતું) બેનાં વધારે કાળજી લઈને દર વર્ષે બે અર્થાં પ્રદર્શનોમાંથી ચોગ ચિત્રોની પસંદગી કરીને પ્રકાશન કરવામાં આવે, તો વિશાળ જન-સમૂહની કલા-દૃષ્ટિ વિકસાવવાની સાથે સાથે કલા-સાહિત્યને જુલુ સાડુ એવું પ્રદાન થયેલું જણાશે.

*

આ વર્ષે ત્રણેક પરદેશી મહેમાનો (જેમાંના બે તો ભારતીય જ) ભારત આવ્યા, તેમને હાલેખ અરથાને નહિ ગણાય. ભવાનીક કલાકાર નોબુયા આબેએ મુંબઈ, પૂણે વગેરે સ્થાનોનો સુલાકાત લીધી. બીજા તો વચ્ચમાત શિદ્ધી મારીતો મારીની પાસે શિક્ષણ લઈ ફ્રાન્સમાં જ રહેલા શ્રી કિરના રેહી હમણાં જ અહીં પ્રદર્શન ભરી ગયા. મહાન કલાકારો સાથેના સાન્નિધ્યથી આવેલી યુગ, તેમ જ વિશાળ જગતના કલાપ્રવાહોના સતત સંપર્કથી સંધાયેલી પરિપક્વતા, તેમ જ Techniqueના પ્રયોગોની બહુવિધ શક્યતાઓનો એમનાં સહજ રેખાંકનો અને Etching માં પરિચય થયો. બીજા આવ્યા તે સેપ્ટેમ્બર ૨૩ના ઉત્સાં

આહ નવીની કાનસમાં જ છે અને ત્યાં પણ Critique Award પામેલા. અનેક ભતની Textures વાળી વસ્તુઓના જરા પણ ઉપયોગ વિના, ફક્ત રંગોના વૈવિધ્યસભી ઉપયોગ દ્વારા કેવી અદ્ભુત ચિત્ર-મંડળી થઈ શકે છે, તે એમનાં મૂલિદરશોએ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું.

શેણિક ગુજરાતની પણ વાન કરીએ. અમદાવાદના કલાકારોએ જેમ મળીને ચિત્રો તેમ જ મુદ્રણકૃત કૃતિઓ (Graphic Arts)નું એક પ્રદર્શન લખ્યું. પ્રદર્શનો થતાં રહે તે ઇચ્છનોય જ છે. પરંતુ બ્યારે કલા જેવા એક માત્ર સ્વેચ્છિકારી ક્ષેત્રે ફક્ત લોકરુચિને જ લક્ષ્યમાં રાખી, એમને મને તેવું, સમજાય તેવું આપવાના જ પ્રયત્નો હવે અટકે તો સારું. ઉપરાંત આમાં તો પ્રેક્ષકોના અભિપ્રાયોનો અપેક્ષા રખાઈ અને આવેલા અભિપ્રાયોમાંથી શ્રેષ્ઠ કેસે અભિપ્રાય આપનારને છતાંમો અપાયાં ! કાર્યશક્તિ સમિતિએ એટલું લક્ષ્યમાં રાખવું જરૂરી છે કે, વિશાળ જનસમૂહમાં કલારુચિ વિકસાવવામાં કલાના સવિવિધક મૂલ્યોને ધ્યાન ન પહેંચે. ચિત્રોને ધ્યાનથી જોઈ અભિપ્રાય આપવાના ઉત્સાહે નહિ, પણ અભિપ્રાયથી મળતાં છતાંમની લાલચે તો પ્રેક્ષક લોભાતો નથી ને ? અત્યાર સુધી પ્રદર્શન જેવા માટે ફી રાખવામાં આવતી, હવે જેવા માટે આપવામાં આવે છે ! પેાતપોનાના વ્યવસાય તેમ જ બીજા અનેક જગ્યાઓમાં જકડાયેલી જનતાને કલા કે સાહિત્યક્ષેત્રે થઈ રહેલ નવ-પ્રયોગોની સાથે ચાલવાની નવરાશ નથી, એમને સિદ્ધિ પણ અપાયું જોઈએ, તે નક્કી; પણ પૈસાની લાલચથી ? તો પછી શબ્દચ્છદ દેખાતો પણ આપણે બચાવ કરવો જોઈએ. જનજમીને સાચી કલાદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરાવવાનું પ્રામાણિક હોય રાખનારાઓનું કર્તવ્ય છે કે, તેઓ અને તેટલી વધુ સંખ્યામાં કલાવિવિધક સંમેલનો-વ્યર્થોએ મેળો, સહેલાઈથી સમજાય તેવો ભાષામાં લખાયેલાં પુસ્તકોનાં ભાષાંતર કરાવવાની જગ્યાદારી લે. અને ભારતની કે પશ્ચિમની સૈકાએ જાતી કલાપ્રચારીઓને વિનંત પણ સરળ છતિહાસ સહુને ઉપલબ્ધ થાય, એવાં પુસ્તકો પ્રકાશિત કરે, જેથી

અવકર્યા ગાને કોઈ પણ ચિત્ર પર અભિપ્રાય આપવાનો દરેક વ્યક્તિ જન્મસિદ્ધ અધિકાર ન સમજે.

આપણે ત્યાં શિક્ષણનો અભાવ છે અને ઉપર કલાં તેવા પુસ્તકો પણ સહજ-પ્રાપ્ય નથી અને આધુનિક યુગનું યાંત્રીકરણ મનુષ્યને લાગણીઓના પ્રવાહ કે અનુભૂતિઓના સ્પર્શના સ્પર્શનોથી દૂર ધકેલતું બન્યું છે. જોકે આ કે આવા બીજા અનરોધોમાં ય કલાપ્રવૃત્તિ કદી થઈ નથી જ. Impressionism થી માંડીને Abstract કલા સુધી કલાકારે નવી અભિવ્યક્તિ શોધવા મથામથુ આદરી છે. પરદેશમાં તો એને સહીઓનાં વહાણાં વાપ્યાં. આપણી કલાનાં પણ યુનમૂલ્યાંકનો થવાને પણ વખત પીતી થયો. પરંતુ આ બધાની સામે આખા આડા કાન કરીને ગુજરાતના અમણી કલાકારો અને સામયિકો સુદાં અવનીન્દનાથ અને તેમના સિષ્યોએ શરૂ કરેલ કહેવાતી ‘ભારતીય’ કલાના પંથે ‘આશ્રય’ લેવા રહ્યા. આધુનિક પ્રવૃત્તિઓ વિષે એક બીજા સમક્ષ છાની છાની હાવવરાળ કાઢી. એને સમજવાનો, અરે એના વિરોધનોય અહોરમ્ કદી હરકે ન ઉચ્ચાર્યો. અજ્ઞતાની પ્રવાહિતા અને મોનાલિસાના સ્મિત પર પુસ્તકો થાય તેટલું લખ્યું. પણ હજારો વર્ષ આલેસી ઇન્જિનિયર કલા, એસિરિયન કલા, બાઈબેલિકલ, ગોથિક, રોમાનેસ્ક અને ભારતની પાલ, લેન, અપક્રંશ, મુગલ, રાજપૂત અણુસિઓનો સુદૃઢ અભ્યાસ કરવાનો કે સ્વદર્શન કરાવવાનો પ્રયત્ન ન થયો, તે ન જ થયો. દૂર દૂર સૌરાષ્ટ્ર કે ગુજરાતનાં શહેર કે ગ્રામડાંઓમાં વસેલા રસિક જીવડાય બિચારા—અમદાવાદના કે એવા ચિત્રકારો, જેમનાં થોડાંબધ ચિત્રો અમુક સામયિકોમાં છપાવાને લીધે અદ્ભુત ગુણવત્તા ધરાવનારા મજાયા, તેમને ગુજરાતનાં તો શુ જગતના ય મહાન કલાકારો મજાતા રહ્યા, તે એવી હોય કામ કરતા પણ થયા—રહ્યા.

આનો હવાલો સૌરાષ્ટ્ર કલામંડળનાં પ્રદર્શનો તેમ જ એવી બીજા સંસ્થાઓ, જે જાતનો ઉલ્લેખ કરવાનું અહીં શક્ય નથી.

મક્ત પ્રાથમિક શિક્ષણ

તાલેતરમાં (૧૫મી મે) મુંબઈ રાજ્ય તરફથી એવી જાહેરાત કરવામાં આવી છે કે :—

૧૯૫૬ના જૂનથી તમામ અંદર પ્રાથમિક શાળાઓમાં ભણતાં બાળકોને ૭મા ધોરણ સુધી મક્ત શિક્ષણ આપવામાં આવશે (હાલ આખા રાજ્યમાં ૪મા ધોરણ સુધી મક્ત શિક્ષણ આપાય છે જ). આથી ૯ લાખ વિદ્યાર્થીઓને ઉચ્ચ પ્રાથમિક શિક્ષણનો સાલ મળશે; અને તેનું વધારાનું ખર્ચ રૂ. ૨૦ લાખનું આવશે.

ભારતના બંધારણમાં ૧૪ વર્ષ સુધીનાં બાળકોને મક્ત પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવાનો આદેશ બધેલો છે; તે દિશામાં મુંબઈરાજ્યે આ મહત્વનું પગલું ભર્યું છે, તેને અમે ઉત્સાહ પૂર્વક આવકારીએ છીએ.

વળી અમે એ પાઠ દેવાવવું જરૂરી છે કે, થોડાક સમય પહેલાં મુંબઈ રાજ્ય તરફથી એવી જાહેરાત થઈ હતી કે, જે કુટુંબોની વાર્ષિક આવક રૂ. ૯૦૦ સુધીની હોય તેમનાં બાળકોને પોસ્ટ પ્રીમીયમ, ટેકનિકલ, ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ અને પ્રોફેશનલ સહિતના ઉચ્ચ શિક્ષણના તમામ તબક્કે મક્ત શિક્ષણ આપવાની જોગવાઈ થશે. આથી રાજ્યની ૫ કરોડની વસ્તીમાંથી ગામડાંના ૭૦ ટકા તથા શહેરના ૪૧ ટકા લોકો સાલ સર્ધ રાશે.

મુંબઈ રાજ્યના આ નિર્ણયનો ખૂબ જ ઉત્સાહપૂર્વક આવકાર થયો હતો (વિશ્વમાનવ : ૧૬)

આજસુધી જન્મના ધોરણે લોકોનું પછાતપણું નક્કી કરવામાં આવતું હતું, અને ‘ પછાત ’ લોકોને વધુ સગવડો આપવાનું વલણ અખત્યાર કરવામાં આવતું હતું. આને બદલે આર્થિક ખરીબીને લક્ષમાં રાખી આવી ખાસ સગવડો (રૂ. ૯૦૦ સુધીની આવકવાળાનાં બાળકોને મક્ત ઉચ્ચ શિક્ષણ) આપવાનું વલણ ખરેખર આવકારપાત્ર છે.

આ બાબતમાં મુંબઈરાજ્યે ભારતભરમાં પહેલ કરી છે,

અને જે ‘ પછાતપણું ’ની આ નવી વ્યાખ્યા અને દર્શિ ભારત સરકાર સ્વીકારશે તો, મુંબઈ સરકાર પોતે ૬૫ લાખની રકમ ખર્ચવા ધારે છે, તેટલી જ રકમ (કેન્દ્રસરકાર પછાત વર્ગોની કેળવણી માટે આજેય જે ૫૦% ખર્ચ ઉઠાવે છે તે રકમ) ભારત સરકાર તરફથી પણ મળી રહેનાં રાજ્ય સરકાર બીજા પછાત વર્ગોને હોસ્ટેલ, સ્ટોનરશીયો વગેરેની વધુ સગવડ પણ આપી શકશે, એમ સરકારી વાદી જણાવે છે.

—સો.

અંગ્રેજોનો પ્રશ્ન

પ્રાથમિક શિક્ષણના ૫મા ધોરણથી અંગ્રેજી લખાવ કરવાની ચર્ચા ફરી ફરીને માથું જીત્યું કરતી રહે છે. હમણાં વળી મુંબઈ સરકારે પ્રાથમિક શિક્ષણ સંબંધમાં નોમેડી એકીકરણ સમિતિએ તે દિશામાં ધક્કો મારી દીધો છે, એમ મુંબઈના શિક્ષણપ્રધાન થોડા વખત ઉપર મુંબઈધારાસભામાં બોલ્યા તે ઉપરથી જણાય છે.

પ્રધાનશ્રીએ એવી મતભાવનું જાહેર કયું હતું કે મુંબઈ રાજ્યની નીતિ વડી સરકારના વિચારો બદલા પછી ઉત્પત્તી વિચારવામાં આવશે.

મુંબઈ સરકારે અંગ્રેજોને પ્રાથમિક શાળાઓમાં ફરીથી ધુસારી દેવાની હિલચાલો સામે અત્યાર સુધી ટક્કર ઝીલી છે અને આ પ્રાથમિક સમિતિની ભલામણ સામે પણ તે સ્થિર રહી છે, એટલે સુધી ધણુ સાતું છે. પરંતુ પ્રધાનશ્રીની બાધા આપણને નિશ્ચિત કરે તેવી નથી. મુંબઈ રાજ્ય-કે જેની બીજા ધણુ વિષયોમાં તેમ જ અંગ્રેજીના વિષયોમાં પણ બીજાં રાજ્યો કરતાં પ્રગતિશીલ નીતિ રહેલી છે, અને જેણે આ બાબતમાં બંધારણને બને તેટલું અનુસરવાનું વલણ રાખ્યું છે તેની પાસેથી આપણે વધારે મક્કમતા અને અવગતની આશા રાખીએ છીએ. તેણે જે એના અધિકારની વાત છે તેની બાબતમાં કેન્દ્રસરકાર પાસેથી હુકમ મેળવવાની આશા કરતાં પોતાની મક્કમ નીતિથી કેન્દ્રના હાથ મળવાનું

કરતા ધરે છે. બીજાં ધર્મી રાજ્યો અંગ્રેજી રાજ્ય-અમલમાં વર્તતા તે જ નીતિથી હજી “અંગ્રેજી નિયંત્રણ” ચલાવી રહ્યા છે તેમને સરમાવીને સાચી રાષ્ટ્રિય નીતિ તરફ વાળતા ધરે છે.

પરંતુ આ લોકશાહીના જમાનામાં સરકારોની છાતીને પણ લોકમતે જ ખળ આપવાનું રહ્યું છે. તેથી સાચા અવાજ તો લોકોમાંથી જ જીવે જોઈએ કે અમારા બાળકોને તેમની પ્રાથમિક કક્ષાએ સારું પાવાતું જ શિક્ષણ મળતું જોઈએ; પાવાને કાચો બનાવી તેમના શિક્ષણને અને જીવનને કાપમતે માટે નબળું પાડનાર કોઈ પણ ફેરફાર અને ખાસ કરીને અંગ્રેજીને ધુસાડવાનો પ્રવાસ અમે સાંખીશું નહિ.

લોકોમાંથી જ મક્કમ અવાજ જીવે જોઈએ કે :
સરકાર પોતાના કારભાર હજી પણ અંગ્રેજીમાં ચલાવ્યા કરે છે તે અમે વધારે વખત સુધી સહન કરીશું નહિ; યુનિવર્સિટીઓ હજી પણ અંગ્રેજીને જ શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે વળગી રહી છે, દેશની વિદ્યા-સંસ્થાઓ તરીકે પ્રાદેશિક ભાષાઓ અને રાષ્ટ્ર-ભાષાઓ ખીલવવાની અને તેમાં નવા સાહિત્યોનો ધોષ વરસાવવાની તેમની કુદરતી કુશળ છે, તે ખજૂરવામાં તેઓ નબળાઈ બતાવી રહી છે તે અમે સહન કરીશું નહિ. તેઓ હંમેશને માટે અમારી જીતની પ્રજાને રાષ્ટ્રભક્તિવિમુખ બનાવતી રહે છે તે અમે સહન કરીશું નહિ.

કોમિસ આજે દેશની મોટાભા મોટી અને રાજ્યકર્તા પક્ષની સંસ્થા હોઈ રાષ્ટ્રના અંતરમાં રહેલો આ અવાજ

ઘોષિત કરવાનો, બીજા કોઈના કરતાં પણ, તેનો પર્મ વિગેરે રૂપે છે.

બીજા પક્ષે પણ પોતાના પક્ષનું સારું દિત સમજતા હોય તો તેમણે એવી નીતિને ટેકા આપવો જોઈએ, કે જેના પર તેઓ જનતાની જિંદગીમાં ઉઝી ભાવનાઓ સુધી પહોંચી શકે. તો જ કોઈક દિવસ તેઓ જનતામાં પોતાની વિચાર-સરણીને લોકપ્રિય કરવાની આસા સેરી શકે.

ભાષાઓ આ પ્રથ માત્ર નાનાં હોકારાંની નિશાળોની દુનિયાનો પ્રથ છે, એમ સમજી દેશના જવાબદાર કાર્યકર્તાઓ અને સંસ્થાઓ ઘણીવાર તેને ગંભીર સમજતા નથી પરંતુ આજકાલ પ્રાંતવાદ અને ભાષાવાદ—દેશના જીવનને લગતા આ પ્રશ્નને ગંભીરતાથી વિચારવાની જરૂર છે.

ગુજરાતના નર્મતાલીમતા સેવકો તરીકે અમે આપ્રદ-પૂર્વક વિચિત્ર કરીએ છીએ કે પક્ષે પોતાની સંકુચિત પક્ષીવ દૃષ્ટિથી જિંદગી બોલી આ રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નનો વિચાર કરે, અને સરકારે પણ, જનતાને નામે સ્વાસ્થ્ય લોકો જે વિચારો રખૂ કરે છે, તેનાથી ન દોરવાય.

અમે આસા રાખીએ છીએ કે સરકાર અને પક્ષ અંગ્રેજી શિક્ષણ જેવા નાણુક પ્રશ્નની ગાળતમાં પવનની દરેક લહેર સામે નથી જવાતું વલણ ત અતાવતાં ગખૂના વિશાળ સર્વાંગી હિતની દૃષ્ટિએ વર્તે.

(શ્રી દિસપુત્રભાઈ દિવાનજી તથા શ્રી જીવતરામ દવેના નિવેદનમાથી)

સાબાર સ્વીકાર

વિચારદર્શન (ભા. ૨) : લે. કેદારનાથ. પ્ર. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ કિ. રૂ. ૧-૫૦.
મહાત્મા ગાંધીની કેળવણીની ફિલસૂફી : લે. ડૉ. અણ્ણિભાઈ શિવાભાઈ પટેલ, પ્ર. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ કિ. રૂ. ૩-૦૦. પૃષ્ઠા : લે. ડૉ. કુ. સુમતિ ક્ષેત્રભાટે, અનુ. ગોપાળરાવ પ્ર. વિદ્યાલ, પ્ર. આર. આર. શેઠની કું. મુબઈ-૨ કિ. રૂ. ૪-૦૦. જોડણી પ્રવેશ : લે. રતિલાલ સાં. નાયક, પ્ર. અનંદા છુક ડેપો, અમદાવાદ કિ. રૂ. -૨૫. મેંદીનાં પાન (બીજી આવૃત્તિ) : લે. અવિનાશ રામ, પ્ર. એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રા. લિ., મુબઈ કિ. રૂ. ૪-૦૦.

(ગરૂરી અપેક્ષાકરો હવે પછી)

—અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

ભારતીય તત્ત્વવિદ્યા

વ્યાખ્યાતા : ડૉ. પંડિત સુખલાલજી સંઘવી

પ્રકાશક : ડૉ. જોગીલાલ જ. સોડસરા,

સંચાલક, આચ્યવિદ્યામંદિર,

મહારાજ સયાજીરાવ કુર્નિ વડોદરા.

મૂલ્ય : રૂપિયા ૩-૫૦

‘મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ પારિતોષિક વ્યાખ્યાન-માલા’ના ઉપક્રમે ઈ. સ. ૧૯૫૬-૫૭ના વર્ષમાં પ્રગટ્યકુ પંડિત સુખલાલજીએ ‘ભારતીય તત્ત્વવિદ્યા’ના શીર્ષક નીચે જે પાંચ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં, તે અહીં અગ્રમતાર પુસ્તકાગારે પ્રગટ થયા છે.

જગત, જીવ અને ઈશ્વરતત્ત્વના સાચા સ્વરૂપની અસંદિગ્ધ સૂઝની પ્રાપ્તિ અર્થે ભારતીય તત્ત્વચિંતકોએ વિવિધ ભૂમિકાઓ પર રહીને વિવિધ પ્રધાનો કરેલા છે. ભારતીય તત્ત્વવિદ્યાનું ‘સાર્ય’ સ્વરૂપ એની સમગ્રતામાં અને સૂક્ષ્મતામાં સમગ્રનું હોય તો એ વિવિધ પ્રધાનોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ જરૂરી જ નહિ, અનિવાર્ય પશુ છે, એની પ્રતીતિ ડૉ. રાધાકૃષ્ણનના તદ્વિષયક એક સૂચક વિધાન પરથી થશે :

“The different views are not looked upon as unrelated adventures of the human mind into the realm of the unknown or a collection of philosophical curiosities. They are regarded as the expression of a single mind, which has built up the great temple, though it is divided into numerous walls and vestibules, passages and pillars.” (Indian Philosophy, Vol. 2. P. 763)

‘ભારતીય તત્ત્વવિદ્યા’નાં પાંચ પાંક્તિપૂર્ણ વ્યાખ્યાનોમાં એના અધિકારી વ્યાખ્યાતાએ ભારતીય તત્ત્વવિદ્યાની એ લાક્ષણિકતા ધ્યાનમાં રાખીને તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી વિષયનું ઢાઢં સમજાવવાનો સફળ પ્રયત્ન કરેલો છે. જીવ, જગત

અને ઈશ્વરતત્ત્વના સ્વરૂપના તત્ત્વવિદ્યાના પાયાના પ્રશ્નો વ્યાખ્યાતાએ પોતાનાં વ્યાખ્યાનોના વિષય તરીકે સ્વીકારેલા છે. એ વિષયોને લગતાં દાર્શનિક પ્રધાનોના માત્ર વિચારભેદો દર્શાવીને જ વ્યાખ્યાતા અટક્યા નથી. એ વિચારભેદો કઈ કઈ દૃષ્ટિમાંથી અસ્તિત્વમાં આવ્યા, કઈ કઈ રીતે વિકસ્યા, અને એમાં રહેલી પારસ્પરિક સમતા-વિપ્રમતા કયા પ્રકારની છે, એ એમણે સંક્ષેપમાં પણ સૂક્ષ્મ રીતે દર્શાવ્યું છે. આ વ્યાખ્યાનોનો ઉદ્દેશ જણાવતાં તેઓ કહે છે—

“ઉદ્દેશ એ છે કે, પ્રત્યેક દર્શનવિદ્યાનો અભ્યાસી જગત, જીવ અને ઈશ્વર પરત્વે તે તે ભારતીય દર્શનો શું શું અને કઈ કઈ રીતે વિચારતાં આવ્યાં છે, તે સંક્ષેપમાં સમજી શકે અને એ વિચારનું તુલનાત્મક અધ્યયન પણ કરી શકે. મૂળ પ્રશ્નો પરત્વે સમગ્રનું યાજ તો એમાંથી વિગતે જાણવાની જિજ્ઞાસા હોઈલે અને એ જિજ્ઞાસા સંતોષવા તે મૂળ પ્રશ્નો અવગાહવા જાણી વળે.”

આ ઉદ્દેશ દૃષ્ટિ સામે રાખીને વ્યાખ્યાતાએ અભ્યાસીને ઉપયોગી થઈ પડે એવા અનેક મહત્ત્વના મંથનોની સૂચના પાઠ્યોપામાં કરી છે, જે એમના બહુમુત્તરની પરિચ્યાય છે.

પંડિતજીએ તત્ત્વવિદ્યાના અભ્યાસીને દૃષ્ટિ સામે રાખીને વ્યાખ્યાનો આપેલાં હોઈ શરૂઆતમાં એમણે ‘તત્ત્વ’, ‘તત્ત્વ-જિજ્ઞાસા’, ‘તત્ત્વચિંતન’ અને ‘દર્શન’ જેવા કેટલાક મહત્ત્વના પારિલાપિક શબ્દો, એમની અર્થવ્યથાઓની વિવિધ ભૂમિકાઓનો નિર્દેશ કરીને, વિગતે સમગ્રન્યા છે. ભારતીય તત્ત્વચિંતનનો વિકાસક્રમ બતાવતાં તક-કદવનમૂલક ચિંતન અને અનુભવમૂલક ચિંતન એ બે અંશોનાં લક્ષણોની વાત કરીને, જીવ-જગત-ઈશ્વરતત્ત્વ વિશેની વિચારણાનાં સોપાનો જેવા અધિજીવ, અધિવિજ્ઞાન અને અધિજલ્મતાદેનો સંક્ષેપમાં પરિચય કરાવીને વ્યાખ્યાતા તત્ત્વચિંતનની પ્રક્રિયાના પાયા-રૂપ કાર્યકારણબાદની વિચારણાનું સ્વરૂપ સમજાવે છે. જ્ઞાનમાં

અનુભવાતા સામાન્ય અને વિશેષ આકારો જેમાં સંભવે છે એવા વ્યક્ત કાર્ય-પ્રપંચના અંતિમ કારણની પ્રવેશણ કરતાં જે દાર્શનિક પ્રધાનમંદેશ જન્મ્યા તેમનો, અને એ પ્રધાન મંદેશના દાર્શનિકોએ પોતપોતાની દષ્ટિ પ્રમાણે શોધેલા મૂળ કારણનો વ્યક્ત કાર્ય-પ્રપંચ સાથેનો સંબંધ જોડવા જે આરંભ, પરિણામ, પ્રતિ-પ્રસંગ-પાદ અને વિવર્તવાદ મુખીની જે ઊર્જામાંથી યાત્રા ખેડી તેનો સૂક્ષ્મ પરિચય કરાવીને, નાસ્તિક મંતવ્યોની બાળનમાં દાર્શનિકોમાં જે પ્રણય મતભેદ ક્યારેક જેવા મળે છે તેના મૂળમાં જેનું વર્તુળોદ્ભૂત તારતમ્ય રહેલું છે એવી દાર્શનિકની પ્રમાણસંકિતની મહત્તરી વિચારણા એમણે સમજતી છે. એ પછી કઈક અંશે ઐતિહાસિક દષ્ટિએ દાર્શનિક વિચારપ્રવાહના વિશિષ્ટ સ્થિત્યન્તરો, આશ કરીને ઉત્તરકાલીન દર્શનસાહિત્યનાં આપણ તરી આવતાં વિશિષ્ટ લક્ષણો, વિચારણાની પ્રેરક દષ્ટિઓ અને દર્શનોનાં વિવિધ વર્ગીકરણો બહુ જોડાણમાં જઈને વ્યાખ્યાતાએ બતાવ્યા છે.

આવી સૂક્ષ્મ ભૂમિકામાં વ્યાખ્યાતાએ જન્મ-જીવન-મૃત્યુ-તત્ત્વ સંબંધી સાંખ્યવાદી, વ્રજવાદી, ન્યાય-વૈશેષિક-વાદી, જૈન અને બૌદ્ધ ઇલાદિ મુખ્ય, અને એમના પેટા પ્રકારો જેવા બીજાં વિશિષ્ટ પ્રધાનોએ જે મંતવ્યો રજૂ કરેલાં છે, તેમનો તુલનાત્મક દષ્ટિએ તત્સત્ત્વવાદી પરિચય કરાવ્યો છે. ભારતીય તત્ત્વવિદ્યા માત્ર તત્ત્વના નિષ્પણમાં જ એની પ્રમાણિતિ જોતી નથી. એણે તે મુખ્યત્વે અધ્યાત્મવિજ્ઞાની ભૂમિકા રચી છે, આ યોગમાર્ગનું અનુભવમૂલક જ્ઞાન ભારતીય દર્શનવિદ્યામાં છવાતુબૂત તત્ત્વ તરીકે રહેલું છે. ખજૂ શા અધ્યાત્મવિદ્યાની ચર્ચા, વ્યાખ્યાનોની એક મર્યાદા ડાવાથી, પંડિતજીએ અહીં કરી નથી. શુદ્ધજ્ઞાન વિદ્યા-પ્રભાએ પ્રકાશિત કરેલા વ્યાખ્યાનાનો ‘અધ્યાત્મ વિચારણા’ ધર્મનો વ્યાખ્યાનસંગ્રહ આના અનુસંધાનમાં જિજ્ઞાસુએ ધાયેલો-વિચારેલો યોગ્ય પ્રશ્નરૂપે.

વિષયની વિશાળતા અને જટલતા જોતાં આ વ્યાખ્યાનોમાં અત્યારાસીને અતિચંદ્રેષ લાગવા સંભવ છે. પણ વ્યાખ્યાનમાં નહીં સમગ્રમર્યાદા જોઈએ તો જગજીશ કે એવી પરિસ્થિતિમાં વ્યાખ્યાતા પોતાના જિજ્ઞાસને સાચો ન્યાય વિસ્તારમાં વિકાર કરાવીને નહિ, પણ જટલતામાં અવગાઠન કરાવીને જ આપી શકે. એવે વખતે વ્યાખ્યાતાને વિષયની પડકાર એની સૂત્રમતામાં અને સમગ્રતામાં ન હોય

તો નિષ્પણમાં અરપણના આપણનું પણ ભયરયાન રહે. ‘ભારતીય તત્ત્વવિદ્યા’ના આ વ્યાખ્યાનોનું અસંદિગ્ધ નિષ્પણ વ્યાખ્યાનાની વ્યાખ્યાનજિજ્ઞાસની જોડી મૂકનું નિદર્શક બનવું છે.

પરોપક દષ્ટિથી વ્યાખ્યાતાએ આપેલા આ વ્યાખ્યાનો વિદ્વદ્ભોગ્ય બન્યા છે એવું કારણ દર્શાવતાં એમણે કહ્યું છે: “તેનું એક કારણ તો એ છે કે જે સિરીઝના આપણતરે મારે વ્યાખ્યાનો આપવાનાં હતા તેની કક્ષા સાધારણ કોટિની નથી. બીજું કારણ મારી સામે એ પણ રહ્યું છે કે તત્ત્વ-જ્ઞાનને લગતા લુદ્ધ લુદ્ધ પ્રશ્નો તેમ જ તેની સાથે સંબંધ ધરાવતી પરંપરાઓ, એ બધાનો સાચો ખ્યાલ મેળવવો હોય તો તે વિચારની ઉપરલ્લસી સપાટીએ રહેવાથી મળી શકતો નથી. જો કોઈ એના જોડાણમાં જિજ્ઞાસા પ્રવળ ન કરે તો ઉપરે તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયો માત્ર રથૂજ અને વ્યવહારુ જેવા બની જાય. તેથી જીલ્દે, જો કોઈ એનાથી બની શકે તેટલું એ વિષયોમાં જોડાણ જોળવવા પ્રયત્ન કરે, તો દિવસે દિવસે એ વિષય પરત્વે સાચું જ્ઞાન મેળવવાની દિશા જીધડે. વળી, જ્યારે આવા વિષયો જોડાણ પકડતા જાય છે, ત્યારે ક્રમે ક્રમે તેને ઉપયુક્ત એવી ભાષા-પરિભાષા પણ વધારે સ્વચ્છ થાય છે, અને ધણ છે. આ સામગ્રી યોગ્યજ જતાં લોકભોગ્ય રીતે વિષયની ગૂઢચાત કરવામાં બહુ કામની નીવડે છે. સરકૂત, પ્રાકૃત અને પાલિ જેવી શાસ્ત્રીય ભાષાઓમાં તો અનેક વિષયો પરત્વે સૂક્ષ્મ અને મૂઢમંદર ચર્ચાઓ થયેલી છે, તેને લીધે જ તે તે ભાષાનું સાહિત્ય ગૌરવ અને સ્થાવિત પામ્યું છે. અંગ્રેજી આદિ પાશ્ચાત્ય ભાષાઓમાં તે વિષય પરત્વે લખનારાઓ બધું જ માત્ર લોકભોગ્ય થાય એ દષ્ટિએ નથી લખતા. જો એમણે એ જ માત્ર સ્વીકાર્યો હોત તો, આજે છે તેટલું ગૌરવ પાશ્ચાત્ય ભાષાઓ અને તેના સાહિત્યનું કદી ન હોત, આ અને અત્તી બીજી વિચારણાથી મેં આ વ્યાખ્યાનોમાં લોક-ભોગ્યતાની સહેલી કદી છોડી દીધી છે.”

આવા ઉચ્ચ હેતુને દષ્ટિ સામે ગણીને પંડિતજીએ આપેલા વ્યાખ્યાનો શુદ્ધતાની સાહિત્યનું જ નહિ, શુદ્ધતાની ભાષાનું પણ ગૌરવ વધારે છે. માનુષાના પ્રવેશની પંડિતજીની ઉચ્ચ ભાવનાએ એમને આ વ્યાખ્યાનો શુદ્ધતામાં આપવા પ્રેર્યા છે. જિજ્ઞાસાત્મક સાહિત્યનું ખેડાણ માનુષાના સમૃદ્ધ બનાવે છે એ બાળનનું એક સૂચક વિધાન પંડિતજીએ

અગાઉ કરેલું જાણ્યું છે: “ ગુજરાતી ભાષાની શક્તિ બીજી એક ભાષા કરતાં ઓછી નથી, જોઈએ, તેની વિચાર કરવાની અને તેને વ્યક્ત કરવાની શક્તિ પ્રમાણમાં વધારે છે. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતનો તેને સાથ છે, ફારસી, ઉર્દૂ, અંગ્રેજી આદિનો પણ તેને સહયોગ છે. એવી સ્થિતિમાં તે ભાષાના સાહિત્યને તત્કાલે જાણી કૃતિની સૌરભયા સ્થાપિત કરી મૂકવું એ એક જ નિષ્કર્ષ દેશનકલ્યુ કે સમયનકલ્યુ આપણા ઉપર બાજી રહે છે. ” (‘ દર્શન અને ચિંતન ’ ભા. ૨. પૃ ૧૦૪૮).

આપણે માટે એ મૌરવની વાત છે કે એ ‘ નિષ્કર્ષનકલ્યુ, દેશનકલ્યુ કે સમયનકલ્યુ ’ ગુજરાતના સાહિત્યસંગ્રહ અદા કરે તેમાં પ્રમાણ પડિતજાએ બહુમુલ્ય ફળો આપવા માંડ્યા છે. “ ભારતીય તત્ત્વવિદ્યા ’ પડિતજાના જ સાહિત્ય-નું નહિ, પણ ગુજરાતી ચિંતનસાહિત્યનું એક મહત્ત્વનું સીમાચિહ્ન એ દૃષ્ટિએ બની રહેશે એમાં શંકાને રચાત નથી. આવા મુલ્યવાન વ્યાખ્યાનસંગ્રહ આપવા બદલ પડિતજાના, અને એને સુંદર છપાઈમાં આકર્ષક રીતે બહાર પાડનાર સંસ્થાના આપણે અત્યંત નમણી છીએ.

*

શુભચેષ્ટ

લે. સુનીલાક્ષ માંડ્યા

પ્રકાશક : આર. આર. શેઠની કું.

પ્રિન્સેસ રોડ, મુંબઈ-૨

મુલ્ય : રૂપિયા ૨-૫૦

બે વિશિષ્ટ જીવનરીતિઓના સંઘર્ષ એ આ નાટકનું પ્રેરક-ચાલક બળ છે. એક જીવનરીતિ છે શિખર (આશ્રમ)ની અને બીજી છે વિદ્યાનીતી. શિખરની જીવનરીતિની એકાંજિતા નાટકકારના કટાણીની ભોજ ધર્મ પડી છે. સંઘર્ષના એકાંજિતા નીચે દમનને પોષનાર એ રીતિ ભાડકેસા અને બીધેલા માનસનું પરિણામ છે એમ શિખરમાં મહેમાન ધર્મને આવેલો વિદ્યાની પદનાભ માને છે. કાલે કાલે એ ત્યાં રખત અને પ્રાચિનતીની વાતો સાંભળે છે. હાલ ત્યાં ફરજી શકતું નથી કારણ કે એ સંઘર્ષના અભાવનું સ્વચ્છ મનાય છે; અને સંઘર્ષનો અભાવ ચારિત્ર્યને શિથિલ કરી નાંખે છે, એવી શિખરના આચાર્યની તક-સરણી છે. ચોખ્ખામાં માણસો અને એમની આવી સંસ્થાઓ વિદ્યાની પદનાભને મન ‘ હાલેલુ વેગ ’ છે. એની જીવનરીતિની દૃષ્ટિ શિખરની ‘ જીવનરીતિની દૃષ્ટિ કરતાં શિથિલ છે. એની એક સ્વપ્રતોષિતામાં

આ વિશ્વ રીતિઓના સંઘર્ષનો ઉલ્લે. ... આ “ ધૃતિયુક્તો અને નીતિયુક્તોના ચક્રક્રમાં મારે વિદ્યાનો ચોરસ બેસાડવાનો...બાપ રે! આ શિખર તો હજી ઈસવીસન પૂર્વેના જમાનામાં જીવે છે...માણસના આ બે હાથ...જનો હાથમાં એકેક ટિન...એક ટિનમાં માવનું ઘી...બીજા ટિનમાં સિગરેટ...સમાજન્યક્તિના આ બે હાથમાં બે વિશિષ્ટ જીવનરીતિનાં પ્રતીક...આ લખકર પેરેડાકસ...આવા વિરોધાભાસમાંથી જ એકઝીરેટિયલિસ્ટ ફિલસૂફીનો ઉદય છે...” એકઝીરેટિયલિસ્ટ એટલે નિરાશવાદ એવી માન્યતાને બળે નાટકનો અંત નાટકકાર એ પ્રમાણે લાવે છે.

શિખરના કુલપતિને મોઢે મોઢે ભાન થાય છે કે ‘ શિખરનો આજ સુધીનો વિકાસ એકઝિની ને એકઝમી રચો છે ’; અને તેથી એ પદનાભને કુલપતિપદ સોંપવાની વાત કરે છે. પણ પદનાભ તો માને છે કે, “ આ શિખરના મુઠા ઉપર કેરોસિન રેડીને કાંડી ચાંપવા સિવાય બીજી કોઈ રીતે એની કાપા પહલ ધર્મ શકે એમ નથી. ” છેવટે શિખર પર શિખરનાં જ માણસો દુકમી કરે છે. વિદ્યાની પદનાભ પોતાની ભત પર જ પ્રેમ કરીને પોતાના જીવનનો અંત આણે છે. એ કહે છે કે, “ આ અર્થહીન વિશ્વમાં માત્ર મૃત્યુ જ સાધક છે. મારી જીંદગી ભલે એજ મર્મ, મૃત્યુ શા માટે એજે જ્યાં હતું ?...કોઈકને તો જીવાડતો ભલે !...જન્મદેવને સુખના આપી રાખું...હું તો કોઈકનાં કલ્પર ભર્મને સ્વર્ગ ભાઈ છું. એવું જે પરિણામ જાણાય એની તળીંગોને જાણ કરશે. હું જેને વારસો કહે છે એ આ જ છે. બાજી તો, વધતવતો વેશન એ જ અમારો વારસો...ખસ હું હવે અપમા આગળી જઈ છું. ”

નાટકને અંતે પદનાભે દોરેલું એક ‘ ઇમ્પ્રેશનિસ્ટ ’ ચિત્ર દીવાલ પર લટકી રહેલું દેખાય છે. એમાં સુષ્ટિની અર્થ-હીનતા સમજાવવા માટે મુનુનાં પ્રતીકોનો આશરો ચિત્રકારે લીધેલો છે. પદનાભ તો માને છે કે આખી માનવવનત મરી જાય એમાં જ એની ભલીવાર છે. “ એકલી માનવવનત જ શા માટે ? શુદ્ધ, જળચર, ખેતર, તમારાં કહેવાતાં સ્વર્ગો અને નરકો, પાતાળ, નાગલોક, ભવનો, ચોદ પ્રભોડો ખડું જ ફરી પાછું અપમા પરિણમશે...જન્મત આપું એક જન્મરસ્ત ‘ જિરો ’ બની જશે ! ” એ અપમાપનું ચિત્ર દેખાય છે ત્યારે એક કાળો નાગ ત્યાં પ્રવેશે છે. નાગના પ્રવેશથી નાટકકાર કહાય એમ સૂચવવા માટે છે કે હવે બહુ ખંડેર બની ગયું છે, નાગને રહેવા જેવું !

આમ નાટકમાં દર્શાવેલી બે સ્તિભિન્ન જીવનરીતિઓનો સમન્વય નથી થતો, પણ જાને પોતાપોતાના વિનુશરે નોતરે છે; અને એને લીધે આખું જીવન નિરાશાવાદ આગળ આવીને અટકે છે. પત્તાભાના રુદ્રોમાં નાટકકાર અણે કે પોતાનું મંતવ્ય જણાવી રહ્યા છે : “મનુષ્યનો મોટામાં મોટો દુઃખન મનુષ્ય જ છે. પાંચપાંચ હજાર વર્ષથી માનવપ્રાણીઓ હાથે કરીને પોતાની ધોર ખોદી રહ્યાં છે. એકએક માણસ આત્મેનાશનાં કામમાં લાગી મર્યા હોવાથી એમને વારનાર કે ઉચારનાર પણ કોઈ રહ્યું નથી...એ નિરાશવાદ મારો નથી. જેમનાં ભેળમાં બુદ્ધ ન હયું; હોય પણ મગજ હોય, એ સહુ માનવીઓ આવી નિર્ગેશા અનુભવે છે આ દિલસહીનુ નામ છે એકઝીસ્ટેન્શિયલિઝમ ”

નાટકનું વસ્તુ ગંભીર છે. પણ ભેખડે નાટ્યરચનામાં ગંભીર નહિ પણ અગંભીર નિરૂપણરીતનો આશ્રય લીધેલો છે. નાટકનો અંત કરુણ છે એટલે કોઈ આ નાટકને Tragedy કહેવા પ્રેરાય, પણ ‘પ્રલયની કદવના હમેશાં અટકાવે જ પ્રેરે’ એવી માન્યતાને કારણે નાટકારે નિરૂપણમાં પ્રહસનની રીતિનો આશ્રય લીધેલો છે. સિમિરની જીવનરીતિ કટાક્ષોની અને ઠેકડીની ભોગ ઘર્ષ પડેલી કે. એટલે આ દૃષ્ટિએ આ નાટકને ‘Comedy of satire’ કહી શકાય. નાટકનાં પાત્રો પણ, એ નાટ્યરચકપણ હોય છે એવા, મોટેભાગે Types છે. આચાર્ય અને કુલપતિનાં પાત્રો stereotype બનવા સુધી પહોંચે છે, અને એટલે! અંશે Farceનાં લક્ષણ પણ આ નાટકકૃતિમાં છે. Allardyce Nicoll એક જગાએ ‘Comedy of satire’ નાં લક્ષણો જણાવતાં જે કહે છે તે આ નાટક માટે સાચું ફરે છે. “...it depends occasionally on wit, but more generally on satire. Satire tends to grow more bitter and more severe and nearly always ends in pessimism.” (The Theory of Drama: Page 221). એમાં નાટકકારનું ટીકાત્મક વલણ આંતરિક હોય અથવા બાહ્ય-ઉઘાડું પણ હોય. ‘યન્યરોપ’માં એ વલણ આંતરિક નથી. અને એને કારણે એમાં મોટેભાગે રમણ હાસ્ય ભેજા મળે છે. સંવાદોની માયા ધારદાર છે, પણ છીન્ની સાથેની વાતચીતમાં એ કર્ષક કૃત્રિમ બની ગયેલી છે. સિમિરમાં ગતતાં લગ્નનો નાટકકારે કુશળતાથી ironic situationsમાં મૂકેલાં છે. વળી નાટકના ત્રણે અંકોનો ઉપાદે નેપથ્યમાંથી લગ્ન સંભળાવું હોય છે

ત્યારે સ્વાય છે એ નોંધાવત છે. નાટકને અંતે આવનાર સન્નિવેશની અગમ્ય પરિસ્થિતિનાં એ સૂચક બન્યાં છે. પણ પ્રથમ અંકની શરૂઆત થતાં પહેલાં સંભળાવું લગ્ન ભેઈ એ તેટલું અસરકારક બની શક્યું નથી. આખા નાટકના ૫૮ ૫૨ એની દુરમાં છાયા પથરાતી હોવા ભેઈ એ, એટલું જ નહિ પણ શરૂઆતમાં પણ એણે એની નાટ્યાત્મકતા પૂરવાર કરવી ભેઈ એ. ત્રી ઉપાદેકર નોંધીના એક એકાંકી ‘બેનરને બોલે’માં પરદો બિખડતાં જ સીમરો વીધતી કોસિયાની ગીતપંક્તિ સંભળાય છે-

‘મારા ઘીના ભરેલા પોટિયા !

નવાણિયા કુવાના નીર ઝાંઝળા મારે રે ઘીરા !’

એ દરમ્યાન બે ઓઝો લણણી કરવાની તૈયારી કરે છે. ગીતપંક્તિ પૂરી થતાં એમની વાતચીત સંભળાય છે. સામાજિક એ વાતચીત સાંભળે તે દરમ્યાન પેલી પંક્તિનો રમકાર એના ચિત્તમાં રમ્યા કરતો હોય છે, બે ઓઝોની વાતચીતમાં ટિપાવું છું છે તો કોસિયાના ગીતમાં એના સાથી બળદો અને કુદરત સાથે તફવત છે. સામાજિક આ બે વિરોધી ભાવોને માણે છે ત્યારે એને અખરેય નથી હોતી કે પંક્તિમાં સૂચવેલો નવાણિયા કુવા અને ઝાંઝળા લેતાં એનાં નીર આ નાટિકામાં મહત્વનો ભાગ ભજવવાનાં છે!

કથાવતંત્રના વાહક પાત્રોની સૃષ્ટિ બિખી કરવામાં નાટકકારે ઉતાવળ કરી નાખી હોય તેમ લાગે છે. ‘રેખ’માં યન્યની વિચારણા, કદાચ, નાટકકારને એટલી બધી તો ખમી ગઈ છે કે એના મોહમાં નાટકની ઇમારત અચૂતાં એના પાયા તરફ ભેગાવું એમને સૂઝ્યું જ નથી. નાટકની સૃષ્ટિ જોતાં બજારો કે, જીવનસમ્રતનું, એની વિરાજતા, વિવિધતા, સહમતા અને સંકુલતા પ્થાનમાં લેતાં, પરિણામ આવેખવા માટેનું આલેખન બનવાની યોગ્યતા એનામાં નથી. આલેખન અને તલજન્ય પરિણુતિ વચ્ચેની સંબંધિતો અશ્વય એ આ નાટકની એક મર્યાદા લાગે છે; અને એને કારણે જ કદાચ, નાટકકારમાં નાટકના રસપ વિશેની સૂઝ અને નિરૂપણનો કસળ હોવા છતાં, વસ્તુસંકલના પણ કેટલીક જગાએ પાખી બની ગયેલી છે. પરેલા અંકનું લખાણ એની સાચકતા પૂરવાર કરી શકતું હોય એમ લાગતું નથી...પણ ‘તખ્તાને અનુલક્ષીને રચાયેલી આ રચનાની તખ્તાલાખી વિશેનું મંતવ્ય તો એના થોડાક પ્રયોગો ભેંધા પછી જ આપતું થોડું જણાય.

આસ્વાદ : ચિત્રકલાને

૬ : વિનસ દ મેલો

(ગ્રીક શિક્ષક)

લે. : ગુલામ મોહમ્મદ શાય.

સમગ્ર પશ્ચિમના કલા, સાહિત્ય અને સમાજજીવન પર લેરો ઘાલી રાખ્યો છે.

રાજકીય દૃષ્ટિએ ભેદ એ તો સર્વ પ્રથમ પ્રભુ-સત્તાક રાજ્યરચનાની શરૂઆત ત્યાં થઈ. દરેક પ્રાંત-જનને ભહેરમાં બોલવાનો, વિરોધ કરવાનો જનમસિક અધિકાર હતો. સાહિત્યક્ષેત્રે પણ એમની યુચિ અને સ્વચ્છ ઊંડાં હતાં. ફક્ત સાહિત્યકારો જ નહિ, પ્રભુ પણ સાહિત્યનાં નવતર પ્રધાનોમાં જોડા રસ ધરાવતી. એ સિવાય નાટ્ય જેવો પ્રકાર પણ ત્યાં ખૂબ જ

મેસોપોટેમિયા છોડીને આપણે ગ્રીસ આવી પહોંચ્યા છીએ. સોક્રેટીસ પ્લેટો અને હોમરના દેશમાં, અહાત સિક્કર-ની' જન્મભૂમિમાં. ખ્રીસ્ત ડોર્ષ દેશ કરતાં પ્રાચીન ગ્રીસ વિષે યુરોપિયનોએ આપણને વધુ માહિતી આપી છે; કારણ કે હાલના અને પૂર્વના યુરોપનું માનસ-મંડલ એ ગ્રીસની મંકાજૂની સંસ્કૃતિમાંથી થયું છે. યુરોપમાં અનેક વર્ગો સુધી મોકસરફૂતિની ત્યાંની કલા અને સાહિત્ય પર ગાઢી અસર પડી છે. હજુ પણ ઘણા કલાકારો-સાહિત્યકારોને ગ્રીક-વર્મશાસ્ત્રનાં પાનેા પર સર્જન કરવાની ઈચ્છા રહે છે. એટલે આપણે પણ ગ્રીસને, એની કલાને ધ્યાનપૂર્વક તપાસવા વિનવ નહિ આલે. ગ્રીસમાં એવું તે શું હતું કે એણે અત્યાર સુધી

પ્રભાવમાં વિકસેલ હતો. ગ્રીસે નાટકસાહિત્યને અનેક એવી કેટલીય કરુણાન્તિકાઓ આપી છે. લોકોનો શોખ પણ એટલો કે એમણે એ માટે મહાકાવ્ય, હજારોની સંખ્યામાં બેરોડીને ભેદ સ્થાપિત એવાં નાટ્યશૃંગારો આપેલાં. આ ઉપરાંત શિલ્પકલા પણ કેટલીક વાર ફિડિયાસ, માયરોન, પોલી-કલીટસ જેવા શિલ્પીઓના ટાકણે બેસી ઉચ્ચ શિખરો સર કરી આવી હતી. એટલે જ ગ્રીસ એટલે આધુનિક યુરોપિયન સંસ્કૃતિનું પાટુ કહેવાય છે.

આપણે અત્યારે શિલ્પ સાથે જ સંબંધ છે. શિલ્પકલા ત્યાં ખૂબ જ વિકસી અને ચિત્રકલાનો એટલો વિકાસ કેમ ન થયો એનાં પણ કારણો છે. મૂળ વાત તો એ કે ત્યાં

આરસપહાણ પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળી આવતો હતો. અને શિવળીના ટાંકણા માટે એ તંદન પોયો કે અતિ કઠોર નહિ પણ મધ્યમ કઠોરનો હોઈ બહુ માફકસરનો હતો. ચિત્ર માટેની આટલી વિપુલ સંપત્તિ મળવાની વળી નહિ હોવાને કારણે એ કલા પૂર્ણ થયે. વિકસી ન હોય, તે સંભવિત છે.

નમતના ધણી ધર્મપથેએ - "અસાર અંસાર" કહીને ઊંચેએ જોતો 'નિરોધ કપો' એ શારીરિક સૌંદર્યનું આકર્ષણ કાઢીને છોડી શક્યું નથી. એમાંય કલાકારોએ તો અંતેકવાર સમાજના નીતિ-નિયમોને તોડીને પણ એને અદેશ-માં પ્રદર્શિત કરવાના પ્રયત્નો કર્યા છે. ઇંગ્લિશિયન કલામાં આપણને નમનિયત મળે છે, પરંતુ એમાં શ્રીક કલાની જેમ મનુષ્ય-દેહના અત્યંત સમગ્રાણ સયોગનની વાસ્તવિકતા લાગે જ રહે. નમનદેહનું આમ પ્રમાણસર ઝળમળ આવેખન કરનારા શ્રીક કલાકારો જ. ક્રૂત સુંદરતાના આકર્ષણ સિવાય એનું બીજું પક્ષ-એક કારણ છે; અને તે એમની સુદૃઢ શરીર પ્રત્યેની પ્રીતિ. અને એ માટે તો ત્યાં મોટા-મોટા મંદિરોની કુસ્તીઓ યોજાતી, અને પ્રભ કિસાહથી તેમાં દિસેા લેતી. છતનાર વીરપુત્ર નમ વેશે પ્રભની સમક્ષ પોતાના સુદૃઢ, ભરાવદાર અને સુંદર દેહનું પ્રદર્શન કરવો- એ જોવામાં પણ પ્રભને ખૂબ જ રસ હતો. અને તેથી જ શ્રીક કલાકારોને નમતા પ્રત્યેની સૂચ કહી નહો. એમણે ખૂબ જ સ્વચંદ્ર અને સરળતાપૂર્વક નમનદેહનાં મહાકાવ્ય શિલ્પો પણ કર્યાં.

આમ આ સુંદર અને ભરાવદાર દેહની કલ્પનામાંથી જ, જેને આપણે અત્યારે 'મનુષ્યદેહના આદર્શ પ્રમાણે' કહીએ છીએ, તે પ્રચીનો જન્મ થયો.

શિલ્પો બધાં પુરુષોના તો થયાં જ નહિ, એાતો સમગ્ર શકાય તેવી વાત છે. ક્રૂત ને વિગળી વીન્ને પ્રભએ એના કામ પદ્ધતિ વધારેા હોય, તેનું કશુંક કામથી સંરમરણ રાખવા માટે એનાં શિલ્પ ધસવાની પ્રજા અસ્તિત્વમાં આવી હતી. આ રીતે શ્રીક શિલ્પમાં મનુષ્ય દેહની સરળ રચના (ને ઇંગ્લિશિયનમાં હતી) ને પદ્ધતિ રનાયુઓ વચ્ચેનું બારીક અને સ્પષ્ટ આલેખન કરવાનો વિકાસ કેમ થયો તે સમગ્ર શકારો. આ સિવાય શિલ્પ થયાં તે રામઓ કે જેની કાઈ શક્તિશાળી અને આશ્રય પડતી વ્યક્તિઓનાં.

અને એ ઉપરાંત ને પ્રકાર બાકી રહી તે દેવદેવીઓનાં - શિલ્પ-ધરમનો. શ્રીક લોકોને એમને પોતાનો ધર્મ અને

ધર્મશાસ્ત્ર હતાં. એમાં એમને જાડી શ્રદ્ધા પણ હતી, એટલે વધારેમાં વધારે શિલ્પો થયાં તે આ દેવદેવીઓનાં. અને દેવદેવીઓમાંય ખાસ કરીને એપોલો (કલાનો દેવતા) અને વિનસ (સુંદરતાની દેવી) વચ્ચેનાં. એમાંય એમની કલા અને સૌંદર્ય પ્રત્યેની અભિરુચિ અછતી ન રહી.

હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે તેમણે પણ દેવદેવીને મનુષ્ય સ્વરૂપે જ કલ્પ્યાં હતાં. પરંતુ આપણે દેવમાં રહેલા માનવેતર (super-human) લક્ષણને વ્યક્ત કરવા ચાર હાથ, દસ મોં કે એવા સ્વરૂપની કલ્પના કરી. શ્રીક લોકો એથી જુદા પડ્યા. એમણે પણ પેલી માનવેતર વૃત્તિ તો ભળવી જ પણ બીજી રીતે. એમણે વિચાર્યું કે જગનમાં કાઈ મનુષ્ય બધી રીતે સંપૂર્ણ નથી. અને પૂછું છે તે દેવ. અને આ જ એમનું માનવેતર લક્ષણ. શિલ્પમાં આ, કેવી રીતે આવે ? પહેલું તો એ કે એ સુંદરતાનો નુખસિખ અત્યાર હોવો જોઈએ. એનાં પ્રમાણે એટલે આખા જગત માટે આદર્શ. આ દિશામાં અનેક કલાકારોએ સંપૂર્ણ આદર્શ પ્રમાણોવાળાં આકૃતિ સર્જવાનો પ્રયત્ન કર્યો, એમાંનું એક તે આ 'કાઈ' અર્થાત કલાકારના ટાંકણાનું સર્જન, સૌંદર્યની દેવી વિનસ દેમોલે. (કેટલાક ઇતિહાસકારો ક્રિસ્ટિયનને એનો સર્જક કહે છે.)

ધણી કલાકારોને પોતાના જીવનમાં એક અબૂતપૂર્વ સૌંદર્યનું આલેખન કરવાની ઇચ્છા હોય છે. ફોટોગ્રાફીની શોધ પહેલાં સ્ત્રીની શારીરિક દેહભંગીઓ અને રચનાને સૌંદર્ય માનવામાં આવતું, એ બધું જીનરી આન્સુ છે ગ્રાસમાંથી. ઉપર કહેલ તેવી જ કાઈ એપણને આકાર આપવા માટે કલાકારે જ્યારે (વિનસના શિલ્પમાં) બધી શક્તિઓ ખર્ચી નાખી હોય તેમ લાગે છે. એને અદ્ભુત મનુષ્યદેહનું સર્જન કરવાનું હતું, જેનું એક અંગ ખામી વગરનું હોય તેવા 'સ્ત્રી પાત્રનું' અને એ દેવી પાત્ર પણ કયું ? સાક્ષાત સૌંદર્યની દેવી વિનસના દેહનું-એને શિલ્પ કરવાનું હતું. શારીરિક સૌંદર્યની બધી શક્યતાઓ હાંસી હાંસિએ એ જાડી શકે તેમ હતો. ઘણી એને બહુ મર્યાદાઓ પણ નહોતી. દેહને સંપૂર્ણ નમનસ્વરૂપે સર્જતાંય એને કાઈ ત્રાકે તેમ નહોતું. ઇંગ્લિશના કલાકારને એવી જૂટ નહિ હોય એનું આપણને એમનાં શિલ્પ જોતાં લાગે છે. અને શ્રીક કલા પછીના ક્ષિત્તી કલાકારોનેય એવી જૂટ લેવા- માં ધર્મ આડો આવતો હતો. અદ્ભુત સૌંદર્ય એમને

કપડાંની અગ્રણિત કરચલીઓ અને માથા પાછળ મુદ્દક ચઢ્યાં વેરી નાખતું પડતું. પરંતુ રેનેસાંમાં ઓક કલાના સિદ્ધાંતોના પુનઃ સ્વીકાર થયો ત્યારે એ વસ્તુ નાશ પામેલી.

અને એણે વિનસને ક'ડારી. જરા ડાળી બાહુ ઢળેલી ખરદન અને જમણી બાહુ એના સમતોલન માટે જ નખી પડેલું મસ્તક. એક પગ પર ભાર ઢાળે જિભા રહેવાને લીધે બીજી અંગૂઠા ડાબો ખભો અને નીચે ચિત્તરેલી વિશાળ કમર કેવી અજબ લાગિમા રમે છે ! અને નીચે ઢળી જતું કપડું 'લેયુ' કે હમણાં જાણે કે સયુ' કે સરસો ! કમળના પુષ્પ જેવો વિનસનો દેહ ધીમે ધીમે બાહુ બહાર આવી રહ્યો છે. (એનો જન્મ પણ સુવારસપે કમલપુષ્પમાંથી જ થયો હતો એવી માન્યતા છે.) વિનસના શરીરના અતિ સિન્ધ્ય દેહની સાથે સરખાવતાં કપડું જરા ખરબચડું લાગે. કમળની સાથે સરખાવતાં એની રક્તક ખસવ પાંખડીઓ પણ જરા આળી લાગે છેને ! સુનાળખને રક્તયા કાંઈક ખરબચડું જ લાગે એ, એવો કુદરતનો ક્રમ હોય એવું નથી લાગતું ?

આમાં તમે કયાંય રેખા નહિ શોધી શકો. એ તો એક સંપૂર્ણ પિંડ છે, એને હાંતિ તોય પૂર્ણ અને બેડો તોય પૂર્ણ. જુઓને એના માંને હાથ તૂટી ગયા છે, પણ એથી એની સંપૂર્ણતામાં જરાય અંધ આવાતી નથી. પેલા તૂટેલા હાથ પણ જડી આવે તો આપણને ચોક્કસ એમાંની પૂર્ણતા સ્પર્શ્યા વિના ન રહે. હજી પણ આમાંથી આપણે મસ્તક અને શરીર કે કપડાના ટુકડા કરીને એઈએ તો એ ખંડિત સ્વરૂપેય એમની પૂર્ણતા સાબિત કરશે. આનું કારણ એ કે આ કૃતિમાં કલાકારની લાગણીનો પિંડ પકાઈ જમાયેલો છે. એ લાગણીનો એક જ પ્રવાહ આની એક એક સપાટીમાં એકરસ થઈ ગયો છે. એટલે કે કાંઈ જગ્યાએ વિશેષ અને કયાંક એછા, એવી રીતે નહિ. સહેલાઈથી આ સમગ્ર્ય તેવી વાત નથી. પરંતુ દરેક Masterpiece કૃતિની આ જ લાક્ષણિકતા છે. કાંઈ ઇનિર્ગિમ્યન રાગનું ચોર્ટ્સ લે કે સારનાથના છુદ્દની મૂર્તિ લો, આ પૂર્ણતા પહેલી સ્પર્શશે.

એ પૂર્ણતા એટલે જ સિલ્પનો પ્રાણ એમ આપણે કહી શકીએ. જુઓને, આપણે એના હડયાની ક્રિયા જ તપાસીએ તો ખજાર પડશે કે કલાકાર કાંઈપણ એક ચલ્લનો મોટો ટુકડો લઈ ને ડેરવાનું શરૂ કરે છે. બે પથ્થરના ટુકડા એ લેતો નથી, કારણ કે એને એક જ સિલ્પ કરવું છે.

અને એ એકત્વનાં પિંડને એ જાળવતો જ રહે છે. બને ત્યાં સુધી શન્યાવકાશને એ પ્રવેશવા દેતો નથી, બહુ પથરને એના સાદમાં સાદા, સ્પષ્ટમાં સ્પષ્ટ અને ખંડિત નહિ પણ એક જ પૂર્ણ પિંડ સ્વરૂપને જાળવે છે, અને આની સાથે જ એ બે પોતાની અનુસૂતિઓનો પૂરો નિર્ણય એમાં રજૂ કરી શકે તો પછી એ કાળપ્રવાહની સામે અડીખમ ઉભી રહી શકે તેવી અબેડ કલાકૃતિ બની રહે છે. અને ઉપચકત અંશ પહેલી જ નજરે આપણી સામે આવે છે ત્યારે જાણે આપણને લાગે છે કે પેલા કલાકારે ભલે સંપૂર્ણ ચેતનાવસ્થામાં અનુવ્યવેહનાં આદર્શ પ્રમાણોનું - વિનસની આકૃતિનાં આદેશ પણ કપડું હોય, પરંતુ જાણે કે એ એની મેળે જ જન્મી હોય એવું લાગે છે. હમણું જ જાણે કમળની પાંખડીઓ ખસી અને અંદરથી એથીયે મુકામળ ગાંત્રિવાળા એનો દેહ ઉપસી આવ્યો ! પેલા કલાકારે તો જાણે એના શરીર પર એટલું નકામાં પથ્થરનું આવરણ ખસેડી નાખવાનું જ કાંઈ કયું - વિનસ તો પહેલાંથી જ જાણે એ આરસમાં આકાર લઈ ને બેઠી હતી !

અને એની બીજી એક લાક્ષણિકતા તે મોંપરની લોવચુદા. જરાક ઉપર નકામેલા હોના ખૂણામાંથી પાતળું સરખું રિમ્મ આંગળાં લખાવતું હોય પણ આપણે શોધવા જઈએ તોય ત્યાં રિમ્મ ન મળે કે જાણી કડુલા કે કુખમનો આછા અણસાર થઈ આવે તેય ન જડે. ત્યારે શું એ જડતા ના. આવા બધામ લાવેથી પર એવી કાંઈ ન ફાલગી શકાય તેવી અભિવ્યક્તિ ત્યાં પહેરે બરીને જિભા હોય, તમને અંદરનો તાજ જ ન લેવા દેને ! રેનેસામાં લિયોનાર્ડો દા વિન્ચીએ પણ આવા પ્રયોગ કરેલા પણ એણે જુનાં ઓક (આર્કેઈક) મુખના શિલ્પની જેમ થોડું રિમ્મ આલેખ્યું છે. પરંતુ આપણા સિવની જ મૂર્તિ લો ને ! ત્યાં પણ તમને એવી કાંઈ હસી-રડી પડાય તેવી ક્ષણિક અભિવ્યક્તિને બહોળે એને સંસ્કૃતમાં 'સદૃશ' કહે છે, તેવો કાંઈ પેરાક્ષ લાવ મળે.

અને એટલે જ એમાંથી તમે કાંઈ એક સામાન્ય અર્થ, ન કાઢી શકો કે તમારી વ્યવહારુચિન્તિ એકાદું મૂલ્યાંકન સ્થૂ કરી તમે એને પ્રાપ્ત ન સકો. હસવું નહિ તો રડવું, રડવું નહિ તો વ્યંગ્ય એવાં કાંઈ ધારેલાં પ્રમાણો ત્યાં કામે ન લાગે. અને બે તમને તમારાં ધારેલાં પ્રમાણોને અનુરૂપ જ એમાં હોય તો એની કલાકૃતિ તરિક્કની મુલ્યવત્તા શી ?

પણે તો ગણિતના એ અને એ આર થાય, એ પ્રમાણમાં અને એમાં ફેર કેટલો ?

એ તો તમારા જ્ઞાનભંડારને નાણી લુએ, તમારી અનુભૂતિને, ચેતનાને ચિમકી આપે-એનો વિસ્તાર કરે. તમારે ખૂબ જ પ્રયત્નપૂર્વક તમારી અહ્યુચકિત અને પૂર્વાનુભૂતિઓના પુઞને ઉમેળવા પડે. પછી તમે કંઈક કહો કે 'આ', અને 'બીજી જ કાણે ઇન્કાર કરી દો-' ના એ નહિ. 'અને ફરી તમે એને શોધ્યા કરો, એ શોધ્યા કરવાનો જ આનંદ. કદાચ બ્રહ્મેચ્છે કયાંક અણસાસે વરતાય અને તમે આંગળી ચીંધી બેસો પચ બીજી કાણે પેલા ઇશ્વર-પિપાસુ લાગતી જેમ જ બોલી ઉઠે : 'નેતિ નેતિ'.

અને એ જ આમાંનું મનવેતર તરવ. છતાંય મનુષ્યદેહનાં ગંધાંય લક્ષણો એમાં મોબૂદ. પેલાં હજવેથી પાછળ દોડીને છુપાઈ જતાં વાળના ગુચ્છ, ઉપડાં છે કે બધ એને ખ્યાલ ન આવવા દે તેનાં પોપચાં, જૂમર પરથી નીચે સરી પડતું નાક, પેલાં ન સમભય તેવા હોઠ અને પાંપજુના ઝરૂખા પર ટંગેલ પડદા જેવું કપાળ, જેના પર કાંઈના આગમનની પ્રતીક્ષા જેવી જ એકાદી લટ હમખાં પડી કે

પંદરોતેનું' લાગે. અને આખાવ ચહેરાનો આટલો વેશન અહિં ધારણ કરી ચકાતો ન હોય તેમ બરા ડાબી ગાજી નમી પડેલી નાથુક ચરદન અને એની પાછળ બેધ ખસાનો દોળાવનાળો આંસલ પ્રદેશ કેવો ચરદનની પાછળ અર્ધો છુપાઈ ને અડીક એવાં પાશ્વચાત્રોની કંપનામાં એની નમ છે ! ઉદ્ભવ સ્થાનની રેખા ન બડે તેનાં આયોઆય ઉચિત પ્રદેશે લિપ્તી આવેલાં રતન, વિશાળ કમર અને લાંબા એવા દોળાવ પરથી પેલા કપડાના પુઞને ખંખેરી નાખતો હોય તેવા અર્ધો દેખાતો જવા પ્રદેશ.

આમ છતાંય સિધ્ધ તો રહે જ છે. પરંતુ આરસ-પડાણની સુવાળી સપાટીનો કલાકારે પૂરો ઉપયોગ ચામડીની રિનજ્વતા બતાવવામાં કર્યો છે, અને પથ્થરનો સફેદ રંગ પચ એ મુંદરતામાં કશુંક નવીન તત્વ ઉમેરે છે. એટલે સાધ્ય અને સાધન બનેતો સુમેળ સધાયો. એ માત્ર સ્ત્રીનું ચારીરિક સોદ્ધ જ ન રહ્યું, માત્ર આરસપડાણનું સિધ્ધ જ ન રહ્યું, એ કોઈ ખાસ વ્યક્તિનું Duplicate મહેનું ન રહ્યું, પરંતુ એ બધું એમાં આયોઆય આવી, પૂરક થઈને રહ્યું ત્યારે જ વિનસ બની ચકી.

HEAT INSULATION

WITH

thermolite

ASBESTOS MAGNESIA

Thermolite 600 and Thermolite 1200 are Powerful answers to the many special problems of fuel conservation. That is the reason why more and more Manufacturers & Millowners are turning to Newkem's Thermolite to safeguard and improve their insulations.

Also available — Thermolite Readymade Blocks. Thermolite Pipe Sections, Newkem Primer & Thermolite Hardsetting Cement. Free Consultation on Insulation Problems.

NEWKEM PRODUCTS CORPORATION

Insulation Engineers & Contractors, 527/4 Panchkuva, Ahmedabad.
H. O. 7, Ash Lane, Off Cadell Road, Bombay-28.

नवां अंग्रेज पुस्तके

Biographies-Autobiographies

Rs. nP.

Experiment in Autobiography (H. G. Wells) 5-00
Einstein (Philipp Frank) Sh 18-00
(His Life and Times)

Call No man happy (Andre Maurois) 4-06

Mazzini (Salvemini) 18-00

Maharshi Karve (G. Chandawarkar) Rs. 10-00

Raj Gangadhar Tilak (D. P. Karmarkar) 6-75

Wrestling Soul (Life of N. Chandawarkar) 6-25

Eminent Indians 7-25

Subhash As I knew 5-25

Jawaharlal Nehru (The Man & his ideas) 4-25

(By Y. G. Krishnamurthi)

Ram Mohan Roy (Iqbal Singh) Rs. 14-75

The Fall of a Titan (A novel based on

Soviet Life) By Igor Gouzenko

Selected Stories : Annual Volumes

Winter's Tales Vol. I (1955) 10-00

Vol. II (1956) 10-00

Boris Pasternak

Shillings

Doctor Zavago (Novel) 21-00

Rs. nP.

Safe Conduct 6-75

(Autobiography Story

& Poems)

The Outsider

Shillings

An Inquiry into the 21-00

Nature of the Sickness

of mankind in the mid-

twentieth century

(By Colin Wilson)

[12th Impression, within 2

years]

6 Great Thinkers

6 Great Dancers

6 Great Actors

6 Great Composers

6 Great Novelists

6 Great Christians

6 Great Missionaries

6 Great Inventors

6 Great Explorers

6 Great Doctors

6 Great Scientists

6 Great Aviators

6 Great Mountaineers

6 Great Englishwomen

6 Great Englishmen

6 Great Americans

6 Great Railwaymen

6 Great Sailors

When they were Girls

When they were Boys

Each 10-6

Folk Tales

Swiss-Alpine Folk Tales 15-00

English Fables & Fairy

Tales

German Hero

Sagar & Folk Tales

Roots of Heaven (Romain Gary) Sh. 18-00

Treatise on the novel (Liddell) 12-6

An Introduction to Study of Literature 10-6

(Hudson)

Shillings

History of English Literature (1 Vol. Ed.) 30-00

The Works of Shakespeare 15-00

Milton's Political works 22-6

Odessey of Homer 12-6

Pope's Political Works 12-6

The Works of Chaucer 12-6

Complete plays of Barrie 35-00

British Drama (Complete Survey)

(By A. Nicoll) 21-00

Nobel Prize Winners 25-00

Nicolas Gogol 10-00

Russian Poetry (1917-55)

Ed. by Jack Lindsey 15-00

Rs. nP.

Green and Gold (Selected Bengali Stories) 11-25

Girls who go wrong 16-00

(Sullivan)

Talk to Girls (Mee) 6-00

Man Learns to Write 10-6

1000 Famous things 15-00

Book of Everlasting

things

Down of Creation 7-6

(Mansfield)

Vanloon

Lives 21-00

Liberation of Mankind 15-00

Gunter Series

Inside Russia 25-00

Inside Europe 42-00

Inside Asia 42-00

Inside Latin America 42-00

The way of Gandhi and Nehru

By Abid Husain Rs. 12-00

Shillings

J. Krishnamurthi

First and Last Freedom 16-00

Commentaries on Living 16-00

Further Commentaries 16-00

on Living

The Pleasure of Philosophy

(An attempt at a Consistent
Philosophy of Life)

By Will Durant Rs. 8-75

End of an Era

(Hyderabad Memories)

K. M. Munshi Rs. 17-50

India in the Time of
Patanjali

Original study in Ancient
Indian Culture

By B. N. Puri Rs. 20-00

World within World

Autobiography of Eminent
British Poet & Literature

Stephen Spender Sh. 8- 6

Flying to 3000 B. C

Sh. 16-00

(Story of Archaeology with Illustrations & photography)

By Pierre Jeanneret

Dhavan's Book

Studies in Asian Socialism Ashok Mehta

Reconstruction of Humanity Sorokin

Hindu Civilization Vols. I, II : R. K. Mukerjee

Indian Inheritance Vols. I, II, III

(Literature, Philosophy and Religion)

Fundamental of India : H. K. Mukerjee

Gurjar Desh Vols. I, II : K. M. Munshi

Ramayan : Rajajee

Mahabharat "

Socialism of My Conception : Gandhijee

To Live in Mankind

(A Quest for Gandhi)

By Raymond Reynolds

Rs. 5-00

Love Freedom and Secality

Lewis Mumford

The Transformation of Man

The Conduct of Life Sh. 21

The Co-operative Movement
in Bombay State

By K. N. Naik Rs 10-50

The Co-operative Movement
in India

[Revised 4th Edition]

K. M. Hongh Rs 20-00

The British Communists Party

[A Historical Profile]

By Henry Palling Sh. 18-00

Masters of Deceit

(Story of Communism in
America)

By Edgar Hoover Sh. 25-00

Individual and the State

(A Journey of an Enlightened
Spirit)

M C. Chagla Rs. 9-75

The Printing Press in India

Its Beginnings and Early
Development

By A. K. Priolker Rs. 20-00

Man for Himself

An Enquiry into the Psychology
of Ethics (Erich from) Sh. 17-6

Man & Society

(Studies in Modern Social
Structure)

Karl Mannheim Sh. 23-00

Ahmad Shah Durani

(Father of Modern
Afghanistan)

By Ganda Singh Rs. 22-50

The Dance of Shiva

By Anand Coomaraswamy

forward By Remain Rolland
Rs. 16-00

Indian Art

By Bhanrath Iyer Rs. 17-25

Hindu View of Art

Mulk Raj Anand - 18-00

अभ्यास (खत)

भाषायाः

3-00

यक्षर कथन

2-40

न्याय की संस्था

2-40

गमनाय की कथा

2-40

प्यार प्यार मे प्यार

2-40

देवा मोत्या समझा

3-40

भाषायाः की शायरी

2-40

गमनाय की पाल

2-40

खोले की दीवार के दोनो ओर

[मेमिरेल रसिकानी यात्रा]

2. 0-00

नवां हिंदी पुस्तके।

रेन अंधेरी (नवसकथा) (मन्मथनाथ गुप्त)		अक्षर. अक्षर दे (जैरासा)	५-००
मेरी प्रिय कहानियां (" ")	६-००	गणित की कथा	६-००
" " (आचार्य अतुलसेन)	४-००	डि. प्रदेश हिंदी समिति-प्रकाशन	
" " (रजिव राधव)	३-००	संगीतशास्त्र (वाद्यदेव शास्त्री)	६-५०
१६८४ (मोल्त) औरवेल	५-००	भारतीय व्यापारिक छवि	४-००
नामदानी (लिप्यु)	३-००	संस्कृत आलोचन (महदेव विद्याधाय)	४-००
क्या वह पात्र था ? (मोल्त)	२-५०	भारत का भाषा सर्वेक्षण (त्रिपथ)	७-००
दशकाल	६-२५	आधुनिक कवि भा. १	२-५०
(Ten Readers Digest Books)		" भा. २	२-५०
दो भाषा वषा भा. (वेल्स)	२-००	पद्यिका (साहित्य दिवेदी)	२-००
दशम, साहित्य और आलोचना	३-००	हिंदी साहित्यकार यशपालनां पुस्तके।	
साहित्यिक संस्मरण (मोल्त)	३-५०	सिंहवर्मा (आत्मकथा) भा. १	५-००
यौन विज्ञान		" भा. २	५-५०
हेनरीक ऐडिसन Psychology of Sex	६-००	" भा. ३	४-५०
हिंदी साहित्यकोश (जानमंडण)	२०-००	नूतन सत्य (नवी नवसकथा)	११-००
विनय पत्रिका (तुलसीदासकृत स्त्रीक)	५-००	भगुप्य के रूप	६-५०
भसाह के नाट्यकोश शास्त्रीय अध्ययन	५-५०	देशीय	६-००
वाक्य-विमर्श (मिश्र)	५-००	दादा कोअरेड	४-००
हिंदी साहित्य (हेनरीप्रसाद)		अभिला	५-००
सुदशन सुधा	४-००	अभिलास (नवसकथा)	२-५०
अक्षर और वेदान्त (विवेकानंद)	१-००	वेद दुनिया	२-५०
भारतमयसिंहमानस (गीता प्रेस)	३-५०	मानस	२-५०
औपम्य विद्यामेखी		पिंजरी डिआन	३-००
अक्षर (अक्षर साहित्य अक्षर)		भारतमय सिंगारी	२-५०
डि. वाद्यदेव अक्षर	१३-७५	कुलीका कुली	२-५०
प्राचीनकालीन भारतका (डि. अक्षर)	१०-००	धर्मसूत्र	२-५०
डि. संस्कार (सांगमसि पत्रिका)	१५-००	उत्तराधिकारी	२-५०
हिंदी काल्याण (समर्थ मिश्र)		मित्रता शीर्षक	२-५०
हिंदी काल्याण (समर्थ मिश्र)		प्रथम कथा का मे. सुंदर डू	३-००
हिंदी काल्याण	६-००	उत्तराधिकारी	२-५०
संस्कृत कविदर्शन (मोल्त) का	६-००	आ लेखी	२-५०
हिंदी साहित्यिक	१५-५०		
हिंदी काल्याण	५-००		
हिंदी काल्याण	१०-००		
हिंदी रसमय	१६-००		

ચેતન પ્રકાશન ગૃહ (પ્રાઇવેટ) લિમિટેડ

રામજી મંદિર પાળ :

પ્રેમધરા કુંડ આઈ

[શ્રી ગુલાબદાસ ઓકરની પ્રતિનિધતા સાથે]
શ્રી સરોજ પાંડેની આદાલત નવલિકાઓ રૂ. ૪-૦૦

બીજી થોડીક

શ્રી સુરેશ જોષીનો 'શુદ્ધપ્રવેશ' પછીનો નવો
વાર્તાસંગ્રહ રૂ. ૨-૭૫

દુકા રસ્તા

શ્રી મોહનલાલ પટેલનો નવો વાર્તાસંગ્રહ રૂ. ૨-૫૦

આંધુનાં તોરણ

શ્રી પ્રાણ પટેલની અતિ હૃદયવેધક નવલકથા રૂ. ૪-૦૦
તોરણ

શ્રી હરવાનદાસ પટેલ કૃત કાવ્યસંગ્રહ રૂ. ૧-૫૦

જીવન ચારત્રો

પુરુષાર્થની પ્રતિભા

જીવનના સમગ્રક્ષેત્રે નિરવાર્થતા, નીડરતા અને
કુરબાનીની ભાવનાથી ભરેલું શ્રેષ્ઠ જીવન
રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસની પૃષ્ઠભૂમિ સાથે

[શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈ, શ્રી જમણભાઈ મહેતાના
આશુખ સાથે]

સે : ભોગીલાલ ગાંધી : રમણલાલ ડ. ગાંધી રૂ. ૭-૫૦

પ્રમાણવાર-ચૈતન્યદેવ

૫૨મ સંતનુ લાવપૂર્ણ જીવન રૂ. ૩-૦૦

ચિંતન

સર્વોદય-વિચાર

સર્વોદય ચિંતન અને વ્યવહારસાધનાઓ સર્વાંગી
અભ્યાસપ્રથ રૂ. ૩-૫૦ [સંપાદક : ભોગીલાલ ગાંધી]

ખાળસાહિત્ય

કારાની પડિત

શ્રી રમણલાલ સોનીનાં ચૂરેલાં ઉત્તમ ખાળકાઓ
સચિત : રૂ. ૧-૭૫

થપા થઈ! થઈ! થઈ

તથા

છબીસા લાલ

શાળા-સંસ્થાઓમાં ભાગ્યના માટે ઉત્તમ ચૂરેલા નાટકો
દરેક માનવી કિં. રૂ. ૧-૫૦

: વરોહરા

ગુજરાતીમાં

નોબેલ ઉનામ વિજેતા પાસ્તરનાક કૃત

Dr. ZIVAGO

નવલકથાની વાર્તાનો હૃદયગમ પરિચય
લેખક અને નવલકથાનું આલોચન

ઉદ્ધવરત્ન, આકાશ

લે : ભોગીલાલ ગાંધી રૂ. ૨-૭૫

માનવના પ્રાદેશને રૂ. ૨-૦૦ માં

[૨જી. પોસ્ટ ખર્ચ માટે ૦-૧૨ લુકા]

અનોખી પ્રીત

[કાલે એન્ડ અના તથા ટાગોરકૃત નજી નીક]

જે મથકર પ્રેમકથાઓ રૂ. ૨-૭૫

અનુ : ભોગીલાલ ગાંધી

ઓકરની અઘ વાર્તાઓ

નામાંકિત લેખકની પોતે ચૂરેલી શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓ

[પ્રા. સુદેશ બેઝાની અભ્યાસી પ્રવેશક સાથે] રૂ. ૪-૨૫

પલકાતો જમાનો

રસિયન સાહિત્યવામી દુર્ગતેવની ઉત્કૃષ્ટ નવલકથા

અનુ. : લલુભાઈ વ્યાસ 'સ્વપ્નરથ' રૂ. ૫-૦૦

ચેબાવની શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓ

મહાન સર્જકની શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓનો સંગ્રહ

અનુ. : પ્રા. વરવંત પાંડક & રમણલાલ પાંડક

[અભ્યાસી પ્રવેશક સાથે] રૂ. ૫-૨૫

નિયંત્રણસાહિત્યની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ

જગતની ૧૭ ભાષાઓની પ્રતિનિધિ

શ્રેષ્ઠ ૨૫ નવલિકાઓનો સંગ્રહ

રૂ. ૫-૫૦

અનુ. : ભોગીલાલ ગાંધી * સુભદ્રા ગાંધી

[પ્રા. સુરેશ જોષીના અભ્યાસી પ્રવેશક સાથે]

પરાજિત પ્રેમ

અખિલન પ્રજ્વળી બોલિસ નવલિકાઓ

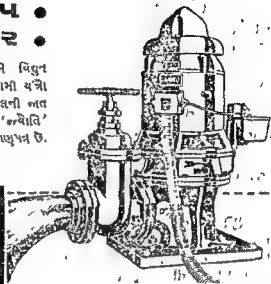
[૨જી આવૃત્તિ] રૂ. ૩-૫૦

લે : ભોગીલાલ ગાંધી

ઐથોગિક પ્રગતિના મૂલીક

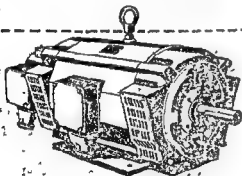
પંપ • વિદ્યુત મોટર •

ઐથોગિક વપરાશનાં યંત્રોમાં પંપ અને વિદ્યુત મોટરનું સ્થાન કોથી મોખરે છે. આ અત્યંત ઉપયોગી યંત્રો માટે 'જ્યોતિ' માર્કના આમડ વાપવાથી માલની ભાવ વિશે મોહસાદ કરવાની જરૂર રહેતી નથી 'જ્યોતિ' માર્કના માલની કોંઈ ભાવનું પ્રમાણુપત્ર છે.

જ્યોતિ પંપ

સર્વ પ્રકારની જરૂરિયાતો માટે પોરબોલ ટરબાઈન પંપ, નોન-ડ્રોગ, હોરીઝન્ટલ સ્પીડ-કેશીંગ અને 'યુનિવર્સલ' કોન્ડીક્ટિંગ પંપ

જ્યોતિ વિદ્યુત મોટર

૬૦૦ હોર્સ-પાવર સુધીની, સ્પીડ ૬૦ અને સ્વીચીંગ મોટર...

'Quality is our creed.'

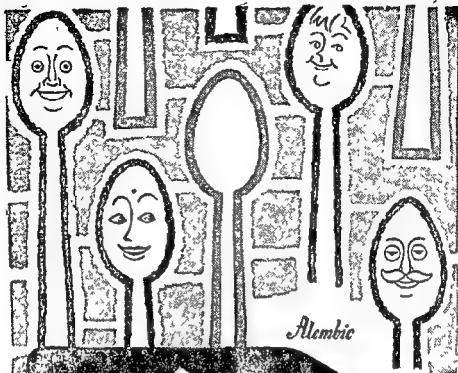
એજન્ટ -

વડોદરા અને સુરત જીલ્લા માટે

મેસર્સ મહેન્દ્રકુમાર એન્ડ કો.

લહેરીપુરા ન્યુ રોડ : વડોદરા.

Alambic

ગ્લાયકોડિન ટર્પ વસાકા

ગ્લાયકોડિન-ટર્પ-વસાકા
લેવાથી તમારી ખાંસી
જલદી મટી જશે

ખાંસી માટે તે ધરમથુ હવા છે.
એલેમ્બિક ડેમોકવ વર્કસ કું. લિ., વડોદરા-૩.

નવલયુવનં

નવીન ભાત

નવીન ભાત

નવતર મુંદર ઠાપડ

ચોપલીન, સાડી,

મલમલ, ધોતી,

વાયલ, દોરિયા,

લોંગકલોથ

ટવીલ-ખમીસનું

ઠાપડ

નવલયુવન મિલ્સ લિ.,

કલોલ

[ઉત્તર ગુજરાત]

વિશ્વ

જાગવ

માનવીય ગૌરવની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા મંખતું માસિક

સંપાદન : ગોગીલાલ ગોંધી

૧૯૫૯

જુલાઈ

સંચાલન :

ચેતન પ્રકાશન ગૃહ લિમિટેડ

સમજી મંદિરની ધોળ : વડોદરા

૧૯

ચંદ્રનું મૂળ (સાંકેતિક) (પહેલું પાનું)

ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર આકર્યાઈની વ્યક્તર
(મુખ્ય લેખ)

કવિતા, (સુરેશ ભોષી, ઉપતાસી, કાપર, લાભજીવર ડાહર,
સુ. દસાબ)

ભંગાર નગર ભણી... (તમ બેચેન હો)

શિક્ષણની સિદ્ધાન્ત સમસ્યા (શિક્ષણ)

કવિ અને રંગભૂમિ (સાહિત્ય)

અછ પચવર્ષીય યોજના (બે દર્શિબિહુ)

હરતાં ફરતાં ર. મ. રા. (ચિત્રકલા-નોંધ)

વિલિયમ રીલન લેખિદન (વિજ્ઞાન-વ્યક્તિવિશેષ)

પ્રવૃત્તિ ને પદ્ધતિ (સંસ્કાર નોંધ)

નવું વાચન (મિત્રાચારી પરિચય)

દેશવિદેશ (હરખની સમસ્યા)

વાર્ષિક રૂ. ૬-૦૦ છૂટક ૦-૬૨ નં. પેસા (૧૦ ગાના)

(પસંદગા-સાહિત્ય ૧૫)

સવાજમ સરવાનાં સ્થળ

આર. આર. શેઠની કું., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨
 એ. આર. શેઠની કું., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨
 એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કું., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨
 એન. એમ. હકરની કું., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨
 પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ., ટાવર રોડ : વડોદરા
 વિજય સ્ટોર્સ, રેસન રોડ : બાણુદ
 ગુર્જર મંથરન કાર્યાલય, ગાંધી સ્તો : અમદાવાદ
 વિજય સ્ટોર્સ, ૬૨ હથાણુ લુતન, રિલીફ રોડ : અમદાવાદ
 લોકમિલ્લાપ કાર્યાલય, પો. બો. ૨૩ : ભાવનગર
 સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, પો. બો. નં. ૪ : ભાવનગર
 એલ. કે. મેઘાણી, ૧૪, અમરેતલા સ્ટ્રીટ : કલકત્તા-૧
 પ્રાણ ફેટોગ્રાફર, પો. બો. ૨૬૯, નામશેખી (ઈ. આફ્રિકા)

છૂટક મળવાનાં સ્થળ

ગાંધી ન્યુક્લેપર સરવીસ, ટીનવાલા બિલ્ડિંગ, ત્રિશુવન રોડ :
 મુંબઈ

વડોદરા

એ. જી. વેરા એન્ડ કું., ટાવર પાસે : વડોદરા

૧૯૫૬ : જુલાઈ

સવાજમના દર

વાર્ષિક રૂ. ૭-૦૦

[૫૨૨૨૧ ૧૫ (સી.)]

ફ્રંક નંબર ૧૨ પૈસા

જુલ ૧૯૫૬ની પૂરી
 બાધેતી ફાઇલ રૂ. ૮
 કલોથ ફેક્ટરી રૂ. ૬

વિશ્વમાનવ

[માસિક]

બહેરખબરના દર

૫ રૂ. ૨૫ રૂ. ૮

૫ રૂ. ૭૫ રૂ. ૮૦

૫ રૂ. ૫૫ (બિ રંગમા) રૂ. ૧

સાફ આખું પાનું રૂ. ૬

સાફ અડધું પાનું રૂ. ૩

મારા મતે તો કોઈપણ રાજ્યનું સાચું ને તંદુરસ્ત બંધારણ મેં વર્ણવી બતાવ્યું, તેવું હોયું જોઈએ. પણ જો તમારે, તાવની ગરમીથી સડસડતું રાજ્ય પણ જોઈ લેવું હોય, તો એમાં મને કંઈ વાંધો નથી. કારણ, મને લાગે છે કે, તમારામાંના ઘણા લોકો એવા છે, જેમને સાદગીભરી હૃદયોથી સંતોષ નહિ વળે. એ લોકોને એમાં સોફા ઉમેરવાની જરૂર જણાયે, ટેબલ ને ઓળખીય વસ્તુ રાચરચીયું જોઈયે. એમને મોજશોખની બીણી બીણી સગવડો, અતાર, કુદેલ, ને ઉચ્ચ કક્ષાની ગણિકાઓ જોઈયે. ખોરાકમાં પણ ફેક જોઈયે. ને તે એક બતની નહિ, અનેક બતની. ને આ ભાતભાતની પ્રત્યેક વાનગી મેળવવા માટે આપણે, મેં અગાઉ કહી તેવી જીવનની જરૂરિયાતો-ધર, કપડાં ને જોડા-કરતાં કયાંય આગળ જવું પડયે. એને માટે ચિતારાની કપાને ને કુલવેલના કસીદાકારને (ભરત ભરનારને) આપણે તૈયાર કરવા પડયે. એને માટે સોતું ને હાથી-દાંત, ને એવી એવી બીજી અનેક ચીજો ભેગવવી પડયે.

—એ તો ખરું સ્તો...એણે કહ્યું.

તો પછી આપણે આપણા રાષ્ટ્રની સીમાઓને વિસ્તારવી પડયે. કારણ પહેલાંનું તંદુરસ્ત, નાતું રાષ્ટ્રીય એકમ એ બધાંને પહોંચી વળવા માટે બિલકુલ અપૂરતું હતે. હવે પછીથી શહેર આખાને આપણે એવા ધંધાઓથી ઉભરાવી દેવું પડયે, કે કુદરતી રીતે જીવતાં જેનો કયો જ ખર્ચ ન પડ્યો હોત.

નવી રીતે જીવવા જતાં ચિકારીઓ ને નટનટીઓની આખી જમાત ઊભી કરવી પડયે જેમાંના મોટા ભાગના લોકોને માત્ર આકાર ને રંગમાં જ મગ્યા જહેવું પડયે; બીજાઓને વળી રંગીતનો જ સાધના પાછળ લાગવું પડયે. સાથે સાથે કવિઓ, બાદ-શાસ્ત્રો, બાહ્યકાઓ નૃત્યકારો ને અંબધાના કોન્ડ્રાક્ટરો ઊભા કરવા પડયે સાથેસાથે તરફતરફની વસ્તુઓ પેદા કરનારા ને સૌઓને માટે અવનવા પોષાકો તૈયાર કરનારા પણ જોઈયે જ.

વળી આજનાં જોડાં દાસદાસીની કામ નીકળે. બધી કળાઓના શિક્ષકો પણ જોઈયે, ને લીલી મુઠ્ઠી આયાઓ ને પરિચારિકાઓ ને શૃંગારકલામાં નિપુણ એવી દાસીઓ જોઈયે. હબમો, તેમ જ ભાતભાતની મિકાઈઓ ને પકવાન બનાવી બજારનાર કંદોઈ સોઈયા જોઈયે. પહેલાંના રાજ્યમાં જેની કદો જરૂર પડી નહોતી; ને એથી આપણે કદી રાખતા નહિ, એવા ડુધેરાના વાદા રાખનાર ગોવાળિયા પણ જોઈયે. એ બધાંને

ભૂલી ગયે વાહયે નહિ. ને આ તો શું, પણ જો હોઠો ખાતા હશે, તો તો બીજાં પણ અનેક પ્રકારનાં પ્રાણીઓ જોઈ શકે.

—અલગત...એ તો જોઈ શકે જ.

ને આ રીતે જીવતાં હોઈશું તો આપણને પહેલાં કરતાં અનેક ગણી જરૂર ચરીરશાસ્ત્રીની ચણી પડવાની જ.

—હા, ઘણી વધારે.

ને એટલે જ, જે દેશ આજ સુધી, એના મૂળ વતનીઓને પોષવા માટે પૂરતો હતો, તે ઘણો જ સાંકડો પડવા માંડ્યો, નાનો લાગવા માંડ્યો.

—એ તો એમ પણ બને.

તો, આપણા પડોશીના એતરની ચીરી ઢભાવવાની આપણને જરૂર જણી થયો...એક માટે ને આરા માટે. ને એને પણ એવી જ જરૂર જણી થશે—આપણા એતરની ચીરી ઢભાવવાની—જો એણે પણ આપણી જેમ, પોતાની જીવનની જરૂરિયાતોની સીમા વધારી દીધી હશે તો, એણે પણ અમર્યોદ્ધનસંચય પાછળ જ જાતને સમર્પી દેવી પડશે.

—એ વાત તો સોફ્ટિસ, અનિવાર્ય લાગે છે.

ને તો પછી, આપણે સુદે ચઢવું પડશે, ગ્લાઉકેલ! જાલ, વાત ખરી કે ખોટી?

—તદન સાચી વાત, સોફ્ટિસ! ગ્લાઉકેલને જવાબ આપ્યો.

ગુજરાતી-હિંદી-અંગ્રેજી

પુસ્તકો, ચિત્રસંપૂટા, સંદર્ભગ્રંથો

બાળકો-કિશોરો-મોઢે માટેની સરળ પુસ્તિકાઓથી માંડી વિવિધ વિષયોના માહિતી-અભ્યાસ ગ્રંથો અને લલિત સાહિત્ય માટે લખેા

(સંસ્થા-શાળાઓ-લાયબ્રેરીઓને, તથા 'વિશ્વમાનવ'ના

ગ્રાહકને ખાસ કમિશન)

[વિશ્વમાનવમાં છપાતી પુસ્તક-ચાલીઓ તરફ લક્ષ આપશો]

૧

‘ગુજરાતી વિવેચન સાહિત્ય ઉપર માકર્સવાદની અસર’—આજના આપણા આ વિષય ઉપર આવતા પૂર્વે, આપણે થોડીક ભૂમિકા જોઈ લેવી આવશ્યક થશે.

આની ભૂમિકા બે પ્રકારની છે: ૧. રાષ્ટ્રીય ૨. આંતર-રાષ્ટ્રીય. સર્વસાધારણ રીતે, સાહિત્યિક વલણને સમજવા રાષ્ટ્રીય ધૃષ્ટાંત્રિ સમજવી આવશ્યક છે: તે જ રીતે—માકર્સવાદનો વિચાર વ્યાપક તત્ત્વચિંતનનો હોઈ, અને તેનો સંબંધ આંતરરાષ્ટ્રીય આર્થિક—રાજકીય વિકાસની સાથે અવિચ્છિન્ન બની ગયો હોઈ, આપણે આંતરરાષ્ટ્રીય પરિબળોની ધૃષ્ટ-ભૂમિનો વિચાર કરવો પશુ આવશ્યક છે.

આપણી રાષ્ટ્રીય ભૂમિકાના યુદ્ધ:

- (૧) ભારત ઉપરના લાંબા વિદેશી વર્ચસ્વનાં પરિણામો: ગાંધીજી જેને અતુલિય શોષણ કહેતા હતા તે.
- (૨) ગાંધીજી પૂર્વેના મતબાજી—વિનીતતા અને આતંકવાદી દેશમુક્તાના, પ્રજાને રાષ્ટ્રીય મુક્તિને મેરઝે સંગઠિત કરી વિદેશીને ઝુકાવવા માટેના, નિષ્ફળ પ્રયાસો.
- (૩) ગાંધીજીની રાષ્ટ્રીય મુક્તિની અહિંસક સાત: તે દ્વારા નવી રાષ્ટ્રીય ભ્રમતિનાં વ્યાપક બળોનો વિકાસ.
- (૪) આ મુક્તિપ્રયાસમાં ભાવના અને સીધા કાર્ગ દ્વારા (જેઓમાં જવા સિંખે) યુવાન છુદ્દિજીવી વર્ગનો ફાળો.
- (૫) સાહિત્યમાં સત્ય, શિવ અને મુક્તિની સાધના માટેની નવી અનુકૂળ આબોધવા.

આ આપણી રાષ્ટ્રીય ભૂમિકા.

આંતરરાષ્ટ્રીય ભૂમિકાના યુદ્ધઓ:

- (૧) પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન સમાજવાદી કામદાર ક્રાંતિ, અને પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ બાદ યુરોપજરમાં પ્રગટેલી ઊલ્લસિતતા.
- (૨) ૧૯૨૯ની ‘આર્થિક કટોકટી’ પછી વધુ ઉત્પત્તિ.
- (૩) ફાસિવાદનો જન્મ અને ઉદ્ભવ.
- (૪) લોકશાહી મૂડીવાદી દેશોની કમજોરી.

(૫) બીજા વિશ્વયુદ્ધનો તોળાતો અવ.

(૬) ફાસિવાદના વર્ચસ્વનો, અને પરિણામે તમામ સામાજિક માનવીય મૂલ્યોના વિનાશનો અવ.

આની આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિમાં પ્રથમ આશાનું કિરણ મજબૂતી શકાય તેવાં પરિણામો—

(૧) રૂપેનતા આંતરવિમુક્ત સાથે યુગેય આપના અર્ક સમા છુદ્દિજીવીઓને મેરઝે (ઇન્ટરનેશનલ પ્રિન્સિપલ) —જાણે ગ્રામવેલી શ્રદ્ધાની પુનઃ પ્રાપ્તિની આશા પ્રગટી.

(૨) આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રગતિશીલ લેખક આદેશને જાણે મશાલ પેટાવી. (આર્થિક ૧૯૩૫માં લંડન, અને બાદ પારિસમાં આંતરરાષ્ટ્રીય સાહિત્યકારોનાં સંમેલનો.)

(૩) આ આદેશન વ્યાપક બન્યું; અને રોમાં રોમાં, થોમસ માન અને મેક્સિમ ગોર્કીના નેતૃત્વ નીચે, રશિયન ગ્રામજન, રોલર, પાખો તેરુદ, ઇગ્નાચિયો સિલોન, ઓડેન, રૂપેન્ડર, આન્દ્રે ચાર્લો, આન્દ્રે જીડ, આન્દ્રે માસેરા, જન પોલ સાન્ડે, કેમ્બ્રેલર, અપ્ટન સિંક્લેર, હુઈ આરાગો, લોકર્ગ, કિરોસ્કો કોડવેલ. રાધ્ ક્રોક્સ અને બીજા અસંખ્ય લેખકોએ પોતાની જાતને ‘પ્રગતિવાદ’ સાથે જોડાઈ કાઢી; અને ‘પ્રગતિવાદ’ એટલે માકર્સવાદ, સમાજવાદ, અને ઘણાને મન સોંપાયેલ રશિયા પશુ—એવી ભાવના પ્રગટી.

માકર્સવાદી વિચારણા પ્રત્યેના સૈદ્ધાંતિક આકર્ષણનાં મૂળમાં સાહિત્ય પ્રત્યેનું તેના પ્રવર્તકોનું—પુરસ્કર્તાઓનું આદિ વલણ પ્રેરકબળ રૂપે મજબૂતી શકાય—હાત.

(૧) માકર્સનું બાલક અને શિક્ષકોનું અંગેનું મૂલ્યાંકન—‘મહાન વાસ્તવવાદી’ તરીકેનું.

(૨) ‘એંગેલ્સ્ટુ’ ‘ઓપક’ અને ૧૯મી સદીના નવલકથાકારો આંગેનું દર્શિનિદ્ધ: સામાજિક સંયત્ન અપૂર્વ પ્રતિબિંબ તેમાં સચ્ચાઈ રહ્યું છે—એ પ્રકારનું.

(૩) લોલ્સ્ટોફ ‘રશિયન ક્રાંતિનો અરિસા’ છે, એ પ્રકારનું લેનિનનું ‘પથકરણ’.

(૪) ગોપીએ-કહેલું 'ક્રાંતિકારી, રોમાન્સવાદ'નું દર્શન વગેરે.

સાહિત્યમાં માકર્સવાદી 'જનનદર્શનનું' આદિ રહેલું આ છે—

(૧) તેની ઐતિહાસિક વિશ્લેષણિકાસવાદી, લૌકિકતાદી દૃષ્ટિ (વર્ગ-તત્ત્વ સહિતની). લક્ષ્યકેતે, માકર્સ-વાદને બીજી દર્શનથી જુદું પાડનારું અમુખ વિશિષ્ટ તત્ત્વ જ આ ગણાવી શકાય.

(૨) સાહિત્ય અને કલામાં 'સામાજિક તત્ત્વ' (social content) હોવા અંગે તેનો ખાસ આગ્રહ; તથા સમજકે તેના સર્જનકાર્ય માટે સર્વોચ્ચ તક પ્રાપ્ત થાય તેવા શોધયુરહિત, સમાનતાવાદી, સમાજવાદી સમાજનો આદર્શ.

(૩) બહારની સપાટી ઉપરનાં પરિપૂર્ણ કરતાં આંતરિક વાસ્તવતા ઉપરનો તેનો ખાસ ઝોક; યાંત્રિક છબીવાદી તથા નેચરાલિસ્ટિક કલા સામેનો તેનો વિરોધ; સાહિત્યમાંનાં, કામુક તથા નવ-કુડિયન વલણો સામેનો તેનો વિરોધ.

† સાહિત્યશ્રેણી 'માકર્સવાદની અસર'નો વિચાર કરતાં અહીં આપણે કેટલાંક મુદ્દાની સ્પષ્ટતા કરી શકીએ:

એક તો કેટલાકે નરીખાંનાં દુઃખો આલેખ્યાં, કેટલાકે અમિકાની પ્રશસ્તિ ગાઈ, કેટલાકે ખનિકો અને શોષકો સામે રોષ પ્રગટ કરતી કવિતાઓ કે વાર્તા લખી, કેટલાકે સમાનતાવાદી ચામરાખવાની બજારોમાં પ્રગટ કરી, તો કેટલાકે જોવા સમાજનું આદર્શચિત્ર રજૂ કર્યું, એટલાથી આપણે એના ઉપર માકર્સવાદની અસર હતી એમ કહી ન શકીએ. આપણે તો, આદિ સમયથી લખાવું બાબતું, જે અને 'શુદ્ધિપથનો', તરીકે વિખ્યાત બનેલા લેખકોએ સામાજિક અન્યાય-શોષણ-દમન સામે અપરિચર કૂટલ ઘીંચપાં છતાં અને એમાંના અનેક માકર્સ પૂર્વે જની મર્યાદા હતા.....

બીજી વાત : આપણે જ્યારે 'માકર્સવાદની અસર'ની વાત વિચારવા બેઠાં હોઈએ ત્યારે તેનો લખનવ અમત માકર્સવાદી છે કે નહિ, તે મર્દવતનો સવાલ ન હોવા જોઈએ. કેટલાંકને માકર્સવાદની દર્શી જ મર્દવતી ન હોવા છતાં, તેમણે સમાજ-જનનની એવી તરનીર રચી કરી દોષ 'છે કે જ્યાં' આપણને માકર્સવાદના જનનદર્શનનું આદર્શ પ્રગટ થયેલું જણાય છે.

—આ રીતે, અત્યંતિક-પરિસ્થિતિ પ્રતિવાદને સર્વ-રીતે અનુકૂળ બની ચૂકી હતી. આ પાશ્વર્થમિમાં હવે ભારત તરફ દૃષ્ટિ કરીએ.

તંદુરસ્ત રાષ્ટ્રવાદી માનવતાવાદી પરંપરાવાળા ભારતીય લેખકો આવા પ્રતિશીલ તત્ત્વને આવકારવા ઉત્સુક હોય એ સહજ છે. અલગત, સૌંદર્ય તેમાંના 'વર્ગીય દર્શન'નું ને અપનાવવા તૈયાર હતા, એવું નથી.

—એકંદર, આ નવીન પ્રતિશીલ તત્ત્વને જોઈ બંગાળી, ઉર્દુ, હિંદી ભાષા જુદાંમાં પૃથ્થુ પ્રમાણમાં દેખાડું હતું.

(રાજાર, પ્રેમચંદ, સરોજીની નામકે એ આદર્શનને આશીર્વાદ આપ્યા હતા, અને ભારતની મુખ્ય મુખ્ય ભાષાઓના મોટા લાગતાં ઉચ્ચ કક્ષાના લેખકો તેમાં જોડાયા હતા.)

શુજરાતી સાહિત્યકારોમાંનાય મોટાં સમૂહને આ આદર્શનમાં પોતાની અલિલાષાઓનો પડઘો સંભળાશે. જો કે, શ્રી બ. ક. ઠા. રા. વિ. પાઠક, વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, કુમરજી, મેઘાણી જેવા અમણી સાહિત્યકારો આ આદર્શનમાં રીતસર જોડાયા ન હતા; અને તેનું નેતૃત્વ સ્વીકાર્યું ન હતું. પરંતુ આ આદર્શન પ્રત્યે તેમણે ગંભીર રીતે લક્ષ આપવા માંડ્યું હતું. અને આમાંના અનેક સહોત્તુષ્ટિપૂર્વક તેની લગભગ બધી પ્રતિષ્ઠામાં લાગ સેતા રહ્યા હતા.

પરંતુ બીજા અનેક પ્રતિષ્ઠિત અને કુવાન સાહિત્યકારો આદર્શનને અપનાવતા મથા હતા.

—મુખ્યમાં : આરંભથી આ આદર્શનને પાછળથી સોટવાળા બુધ (શ્રી રવિશંકર મહેતા, બકુસેઠ, જીવદાસ આદિના નેતૃત્વ નીચેનું) મહત્ત્વનું સમાન ધરાવતું હતું. તેમને તેમનું અઠવાડિક પત્ર 'પ્રજામિત્ર' હતું. ઉપરાંત ખાસ તો 'નવયુગ' સાસિક (સંપાદક : નારદશંકર) પણ હતું. આ જૂથ મરાઠીમાંના 'નવયતવાદ' સાથે બંધે અંશે મળતું હતું, એમ કહી શકાય.

જો કે, મુખ્યમાંના શુજરાતી પ્રતિશીલ આદર્શનનું નેતૃત્વ તો શ્રી લિમાશંકર જોષીએ આરંભ્યો. ઉપાડી લીધું હતું.

‘ગુજરાતમાં : આ’ આંદોલને વિશાળ યુગિષાં નાખ્યાં હતાં.

—તેની પ્રવૃત્તિઓમાં ત્યારે જોમ અને જોશ જન વરતાતાં હતાં. (૧) મેકિસમ ગ્રામી, પ્રેમવંદણ, શરદ્યાયુ અન્વેષ ટોલર, વગેરે વિષ્ણુવાત સાહિત્યરચનાઓની મૃત્યુતિથિઓના પ્રસંગની અંદર સભાઓમાં તથા ‘શ્રમજીવી સાહિત્ય’, ‘પ્રગતિશીલ સાહિત્ય’, અંગેના શ્રી સંમેલનની નાયક તથા શ્રી. સિથેનાઈ સાથેના વાતલાપોમાં, તથા ગુજરાતી, ભારતીય ગ્રંથોનાં વિવેચનો આદેની અંદર સભાઓમાં અસાધારણ મોટી સંખ્યા (૨) સંમેલનોમાં (ખેવાર અમદાવાદમાં) ગંભીરતા અને હડાણ (૩) આ કેપરંત ગુજરાતના અગ્રણી સામર્થિકોમાં અર્થાં લેખો ‘માનસી’, કલમ કિતાબ, ભિર્મિ, આઠાદ હિંદ, હરેક આદિમાં) ની ગાજવળ, ઉપરાંત (૪) ૧૯૨૪માં, નમ્ર થયેલ ‘સાહિત્ય અને પ્રગતિ’ નો ગ્રંથ આખા આંદોલનની કલગી રૂપ હતો. ગુજરાતના લગભગ તમામ ખ્યાતનામ લેખકોએ આ ગ્રંથ હારા સાહિત્યમાં ‘પ્રગતિશીલતા’ અંગેના ચોતાના વિચારો પ્રગટ કર્યાં હતાં અને ‘કાવ્ય અને પ્રગતિ’ (ઉમાશંકર) માકસવાદ અને સાહિત્ય (નિરુ દેસાઈ), સાહિત્ય અને પ્રગતિ (ભોગીલાલ ગાંધી) વગેરે લેખોમાં લખાણપૂર્વક સાહિત્યિક સમસ્યાઓની છલાવટ થઈ હતી. આ ગ્રંથમાં જ. શ્રી હીરાલાલ જોડીવાળાએ ‘શ્રેયસીઅરુ’ સામાજિક અને રાજકીય દૃષ્ટિબિંદુ’ જેવા વિષય ઉપર નવીન દૃષ્ટિ-બિંદુથી પૃથક્કરણ આપ્યું હતું. મરાઠી અને અંગ્રેજી નવી કવિતાનાં આંદોલનોનો પરિચય પણ આ ગ્રંથમાં રજૂ થયો હતો.

આ ગ્રંથ ૧૯૩૧થી ૧૯૪૦ સુધીનાં વર્ષો દરમિયાનનાં પ્રગતિશીલ આંદોલનનો, તથા તેણે પ્રમટાવેલી નવીન સાહિત્ય-દૃષ્ટિ અંગેના વિવેચનાત્મક પલ્લવોનો સારો એવો પરિચય આપે છે.

(ગુજરાતમાંના આ આંદોલનના અગ્રણીઓ રવ. શ્રી રમણલાલ વ. દેસાઈ, રવ. શ્રી નવરામ ત્રિવેદી, શ્રી સુંદરમ તથા શ્રી ભોગીલાલ ગાંધી હતા.)

આ આંદોલનની અંદર એકંદર બે વલણો દૃષ્ટિગ્રસ્ત થતાં હતાં :

(૧) જેમણે ‘માકસવાદ’નો તથા મોટે ભાગે ‘સોવિયેત-વાદ’નોય અગીકાર કરી લીધો હતો—અને જેઓ તેના પ્રકાશમાં સાહિત્યનું સર્જન અને વિવેચન કરવામાં પ્રવૃત્ત હતા, તેવા માકસવાદી-સમયવાદી નાનો સમૂહ.

(૨) આ રીતનો સ્વીકાર ન કર્યો હોવા છતાં, જેઓ ખાસ તો ‘સમાજવાદ’ અને ‘સામાજિક ન્યાય’ના આકર્ષણે ‘પ્રગતિવાદ’ તરફ દેખવાયા હતા તેવા પ્રગતિવાદી વાસ્તવવાદીઓનો મોટો સમૂહ.

એકંદરે, જને વલણો સાથે રહી સર્જન તથા વિવેચન ક્ષેત્રે કાપરંત હતા.

(૧) કવિતામાં પ્રથમ વલણના મુખ્ય પ્રતિનિધિઓ શ્રી સ્વાસ્થ તથા ઉપવાસી હતા; ટૂંકી વાર્તામાં રવ. બુદ્ધલેશ, અને નવનંત અગ્રી હતા (યાજ્ઞવલ્કી ચાંતા ગાંધી તથા રમેશ સંઘવી ઉમેરાયા હતા.); પત્રકારત્વ, રાજકીય સાહિત્યમાં શ્રી રવિશંકર મહેતા, ઇંદુલાલ યાજ્ઞિક, ડૉ. સુભંત મહેતા, ચંદ્રલાલ કા. ભટ્ટ, ધનવંત ઝોઝા, અને ભોગીલાલ ગાંધી હતા; નાટકો અને રંગમંચના ક્ષેત્રે શ્રી નરસિંહ દોડર-અને હીના ગાંધી હતાં.

(પ્રવૃત્તિ : નવયુગ, કુલવાદી, નવી રોશની (માસિકો) નવી દુનિયા, ચાલેા વિચારીએ—પલટીએ—અંધમાળાઓ; અર્મામન, આઝાદ હિંદ; લોકયુદ્ધ સાપ્તાહિકો.)

(૨) બીજો પ્રવાહ : શ્રી સુંદરમ, શ્રી ઉમાશંકર જેથી, કરસનદાસ માલુક વગેરે કાવ્યક્ષેત્રે, નવનંત હલાલ, ઓકર, પંચાલાલ ટૂંકી વાર્તાના ક્ષેત્રે, શ્રી ચંદ્રનંદ મહેતા; નાટકક્ષેત્રે તથા રવ. શ્રી રમણલાલ વ. દેસાઈ નંવલકથાક્ષેત્રે મુખ્ય હતા.

સાહિત્ય-વિવેચનના ક્ષેત્રે જેની પરિસ્થિતિ હતી, એનો આપણે જુલુ વિગતે પરિચય કરીશું.

મહાદેવિરૂપે પ્રથમ એટલી નોંધ કરી છઈએ કે પ્રગતિ-શીલ દૃષ્ટિએ સાહિત્ય-વિવેચન કરનારાઓમાં રવ. શ્રી નવરામ ત્રિવેદી, શ્રી સુંદરમ, શ્રી ઉમાશંકર જેથી ૨૫૯, ઉમ વિચારો વ્યક્ત કરતા રહ્યા હતા; તેા મળી રવિશંકર મહેતા તથા શ્રી ભોગીલાલ ગાંધી માકસવાદી વિચારધારાનું પ્રતિનિધિત્વ આ ક્ષેત્રે કરતા હતા.

અને આનું ઉદાહરણ વળી તેમને સુંદરતા એક કાવ્યમાં મળી રહે છે.

તેઓ શ્રી હૃદયમાં કાવ્યોમાં 'સાક્ષ્યશુદ્ધતાનો આગ્રહ વધારે રખાય એ ધન્યતા જોગ છે,' એવી ભાવનાએ એ કાવ્યની પાછળના 'પોચટ માનવવાદ'ને બહાર આણે છે :

(ગાંધીજીએ) આનો 'માનવવાદ માનવ સમાજના સોષણનાં પદ્યસેનાનાં ચક્રમાં ફેરવે બેઠેલાં' જ—અને એમને સાદે રાખવાનું જ કામ કરે છે 'ખરી રીતે તો હૃદય' ફરે એ શરીરને જેને ન ચોક્કસ પટ ફાટશે' સહે' એમ કહેવાને બદલે 'ફરે એ સમાજને જેમાં કોઈ પણ મનુષ્યને ચોક્કસ પટ ફાટશે' સહે, 'એમ કહેવું જોઈએ...'

આટલું કહી નાખ્યા પછી, સાહિત્યસર્જનની દિશામાં ગૌરવમય ન થાય એ ખાતર, તેઓ ઉમેરે છે—

"પણ ખીજી તરફ એ કહેવું જરૂરી થઈ પડે છે કે, આઘાત આતર આઘાત આપવાની જતિને કાવ્યમાં કાંઈ અર્થ નથી. વાસ્તવિકતા ખાતર વાસ્તવિકતા, કલા ખાતર કલાના વાદ કરતાં કાવ્યેજ વધારે ધમધમ જેવો હોય. વાસ્તવ જનતાને એ શી કવિ કાવ્ય-સામગ્રી વરીકે દેવાથી તે તેને કાવ્યસુષિની વાસ્તવિકતા સાથે સંવાદી બનાવવાની યોનામાં તેવારી અને તાકાત જોઈએ. આજ મંજરે, અમમાહાતમ, નરનારી સમાજતા, ગમે તે વિષયને કાવ્યમાં આમલુંકે રૂપમાં જ પ્રવેશ કલાવધી તો નહીં મણાસિના કવિઓ મંદે, તાંબ, કમલ, અદિરાણી, એ વસ્તોને જેરે કાવ્યવસ્તુ તિલ્લ કરવા બતા યોના જેવો જ દેખાવ થશે...અગાઉ છુટકાસ-ની કવિતા વિરુદ્ધ કહ્યું છે તે વિષયે સખ્દ અહીં શોધ્ય અણશે. માનવી ચિત્ત છુટકારો શોધે છે. ભંધ, રવખ, પ્રભુચોખવાર, રમતમત વગેરે કાવ્ય, એ પણ એક અનુપેક્ષણીય વાસ્તવિકતા છે.—એનું વજન માન પ્રાગલ્ભિકાનું કોઈ એ એમ ન કહી સકાય. માત્ર એ છુટકાસની જતિને જ જનવસમય મણાવવી—ખીજી કાંઈ જોઈ જ ન શકી, કવિતાની સાથે જ ગરે કહેવાનું છે."

આટલી વીમતે અવતરણે જોયા બાદ, આપણે એટલું જરૂર કહી શકીએ કે, એ વરસોમાં ગુજરાતના કોઈ પણ ગિનમકાસવાદી લેખક કરતાં, અને અનેક માકસવાદી લેખક કરતાં મ, શ્રી. ઉમાશંકરે વધુ બહાદ અને ખુલ્લા વર્ગસંઘર્ષની ભાષામાં ખોતાનાં મતવ્યો પ્રગટ કર્યાં હતાં.

તો વળી, એ વરસોમાં શ્રી. ઉમાશંકરે કરતાં મ કદાચ વધુ ઉમ્મરે ગુજરાતી સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને અસહીષ્ણુ અવલોકન શ્રી. નવલરામ જ. ત્રિવેદીએ કહ્યું છે. પરંતુ એમાં નથી 'જોડાયું, ચિત્તહતા કે મોલિકતા' (જુઓ : પાંત્રીશીનું અધ્યયન 'રાહમંથ' (રોષ વિવેચના); પ્રતિમાન

સાહિત્ય : પૃ-૭-૩૬ ને રોજ પ્રતિશીલ સાહિત્યસંમેલન -અમદાવાદના પ્રમુખપદેથી ભાષણ)

આ સંદર્ભમાં, આ સ્થળે, રવ. પ્રો. હીરાલાલ ગોરીનાળાના લેખ 'શિક્ષણીયસુ' સામાજિક અને રાજકીય દૃષ્ટિબિંદુ' તરફ પણ ખાસ ધ્યાન યોગ્ય જરૂરી છે.

જેમને આ બધાં મતવ્યો આપણને, અને ખુદ લેખકનેય મોટે ભાગે, અસંતોષકારક લાગે 'એવો' પૂર્વ સંલગ્ન છે. પરંતુ એ જગાનામાં માકસવાદી અસર આપણે અમણી સાહિત્યકાર ઉપર (અલગત, દુનિયાનાં ને ભારત સંખ્યાબંધ અમણી સાહિત્યકારોની જેમ) કેટલી હદે મહત્તી, તે બજાવવાની આ પારાશીશી છે.

૪

પ્રતિવાદના આવા પુણ્યપ્રકાશ સામે ખીજી સાહિત્ય શાખાએને શું કહેવાનું છે તે સંક્ષેપમાં જોઈએ.

ગાંધીવાદી શાખા : (મુખ્ય પુરસ્કર્તા : કાકા કાલેલકરે કિ. મશ્વરાળા, મનભાઈ દેસાઈ).

આ શાખાના અમણી શ્રી કાકા કાલેલકરે, આજ ૩૭ વર્ષ પૂર્વે, ૧૯૨૬માં સુરત ખાતેના તેમના ભાષા દ્વારા 'કલા ખાતર કલા'ના પુરસ્કર્તાઓને સજ્જસણ ખુલ્લો પકકાર આપી દોષા હતો, એ સુવિદિત છે. ગાંધીના માનવતાવાદી શાખા 'જનન ખાતર કલા'ના આદર્શ અપનાવી ચૂકી હતી.

તો, શ્રી મનભાઈ પ્ર. દેસાઈએ પ્રતિવાદીઓ અંધ માકસવાદીઓની વર્ગસંઘર્ષની દૃષ્ટિ અને નીતિનો ધરખંધ વિરોધ પ્રગટ કર્યો છે, તથા ચમજીવી સરખુખારીન પરિણામે વિષે સમચેત રહેવા બજાવ્યું છે.

આ મશ્વરાળા 'પ્રગતિ'ની જ વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે પ્રગતિ એટલે સત્ય પંથે આગળ પગલું, તેજ રીતે, સર્વકાળ માટે પ્રગતિકારી હોવું જરૂરી છે. મસે પછી તે આદર્શવાદ હોઈ આજના જગાનામાં મનનવિહારી (તેથી કરીને પ્રગતિ વિરોધી) હોવાનું લાગે. પણ તે જોયા બેઘને દેખાડનાર હેવાથી પ્રતિશીલ જ કહેવાય +

† 'સાહિત્ય અને પ્રગતિ' પૃ. ૧

સો ગાંધીવાદીએ સત્ય, શિવ, સુંદરની એકતામાં માને છે. અને 'પ્રગતિશીલ' એવું ગિરુદ અર્થમાં (irrelevant) ગણે છે.

ત્રીજી શાખાને આપણે પરંપરાવાદી કહી શકીએ. તેમના અમર્યા શ્રી વિશ્વપ્રસાદ ૨ ત્રિવેદી તથા વિશ્વવરાય વેળ હતા.

-તેઓ પ્રગતિશીલતાને કેવળ અનાવશ્યક ધાંધલ ગણાવે છે. એ કલ્પના પોતે જ રાગતુ' ચિહ્ન છે ત્યાં એ રાગ શી રીતે મટાડનાર છે એવા સવાલ કરી જાણાવે છે કે-સમાજ-માં એવાં બળા પ્રવેશ-પાથમાં ને સાહિત્યકારને, કલાકારને પોતાનો દાસ બનાવે, તેની કલ્પનાને સ્વતંત્રતાને પ્રગતિશીલતાને નામે ઓળખી લે.

-સાહિત્યથી બહારના પ્રદેશની કસોટી સાહિત્યમાં પ્રવેશની ન જોઈએ, એ એમનો આગ્રહ છે. એક વખત સાહિત્યકારના આદર્શમાં પ્રગતિશીલતાની, સાહિત્યથી બહારના પ્રદેશની કસોટી મળી એટલે એની નજર વધારેમાં વધારે સત્તાવાળા, વધારેમાં વધારે અચાર પામવાની અનુકૂળતા ધરાવનાર વિચારતંત્ર ઉપર, ધણું ખુરું રાજકીય કારણોથી એના વિચારતંત્ર ઉપર, ઠરવાની. કોઈવાદ ઉપર સાહિત્ય-કારની દૃષ્ટિ ચોટી પછી તે એની મંથિ બની જાય છે. જીવનને સમજવા તેનું તાટસ્થ્ય એાણું ધાય; કૃતિ અચાર કૃતિ જ અને.

-પ્રગતિશીલ વિશેષણ સાહિત્યને કે સમાજને ઉપકારક નહિ નીતરે. 'પ્રગતિશીલ' ગિરુદ irrelevant અને redundant છે.

સમન્વયવાદી શાખા

-હજી કોઈ નિશ્ચિત પ્રણાલિકાગત વિવેચન-શાખા સાથે નહિ સંકળાયેલા વિવેચક શ્રી રામનારાયણ પાટકની આ ક્ષેત્રે વિશેષતા એ છે કે, તેમણે શુદ્ધ પ્રગતિવાદ કે શુદ્ધ કાન્યવાદનાં વમળોથી દૂર રહી, બેને તેઓ પોતે એ સમયના વિવેચનના ત્રણ કૃત પ્રશ્નો તરીકે એળખાવે છે તે 'સાહિત્ય અને જીવન', 'વાસ્તવવાદ અને લાવનાવાદ', તથા 'પ્રગતિવાદી સાહિત્ય' ઉપર સંસ્કાર વિવેચન ક્રમું છે. તેમાં તેમની રચિત સમન્વયવાદી દૃષ્ટિ બાજળા તરી આવે છે. (ભુજો : આપણા વિવેચનના કેટલાક કૃત પ્રશ્નો : સાહિત્ય વિમર્શ)

અહીં આપણે એક વધુ ઉલ્લેખ શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણીનો કરી લઈએ.

તેમનાં લખાણો અને જીવન બે કે આપણને તેમની

પ્રગતિશીલ જીવન અને સાહિત્ય દૃષ્ટિની પ્રતિતિ કરાવતી હોય છે, તેઓ સાહિત્યમાં 'પ્રગતિશીલ' એવા કોઈ ભુદા 'વાદ'નો સમ્પત વિરોધ કરતા રહ્યા હતા. (ભુજો : અર્થ : કલમ કિતાબ ; પુનર્ મુદ્રિત : મેઘાણી કૃત પરિચયમણુ ખંડ ૧ શી ૩) -

૫

આકંસ્યાદ અને રશિયાની અસર નીચે વિકસેલા 'પ્રગતિશીલ સાહિત્ય' આદોલનનો અને તે દ્વારા વિવેચન સાહિત્યમાં ભગેલી સમસ્યાઓ પરતવેનાં વિવિધ શાખાઓનાં દૃષ્ટિબિંદુઓનો ટૂંકો પરિચય આપણે લઈ ચૂક્યા છીએ. પરંતુ, હવે આ વહેણ કેવા વિકાસ સાધે છે—એ ભેદના આધાર બનીએ, આ આદોલન કોઈ ચોક્કસ ઘાટ લેવા પામે, તેની કોઈ સ્થાથી અસર મૂકી જવા જેટલાં સ્વરથતા અને બેઠાણુ પ્રગટ કરે તે પૂર્વે જ, આપણે ભેદનું 'કે પરિસ્થિતિ પલટાઈ ગઈ હતી !

બીજા વિષયકે અનેક અણુધાર્યાં નવાં પરિચયો દ્વારા આખા પ્રગટને જુદો જ વળાંક આપી દીધો હતો !

આ નવાં પરિચયો તે—

(૧) શુદ્ધ પૂર્વે જ રશિયાએ આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણને ક્ષેત્રે ને વ્યૂહનીતિ અપનાવવા કરી હતી તેથી અનેક પ્રગતિ-શીલો આઘાત પામ્યા હતા. (દા. ત. ફિનલેન્ડ, પોલાન્ડ, —હિટલર સાથે કરાર)

(૨) શુદ્ધ પૂર્વે અને શુદ્ધ દરમ્યાન ભારતીય કમ્યુનિસ્ટોએ રશિયાનુસારી ને નીતિ સ્વીકારી હતી તેથી અનેક સાથી-રાહીઓ પણ આઘાત પામ્યા હતા.

(૩) અઘણત, શુદ્ધ દરમ્યાન રશિયાએ લાખવેલ શહાદત અને દેશાભિમાનથી આખા દુનિયા છક મર્કે જવા પામી હતી. અને ગુજરાતી કવિઓમાં શ્રી સુંદરમ્, રામપ્રસાદ, કરસનદાસ ત્રાણેક, સ્વામય, ઉપવાસી વગેરેએ અત્યંત પ્રભાવિત બની કેટલીક સુંદર કૃતિઓ સરખતી હતી.

('સાહિત્ય અને સંસ્કાર' ૧૯૪૪ : 'ગિરુદ'માંની સોનેટશાળા)

આ દરમ્યાનનાં વર્ષોમાં આકંસ્યાવાદી ભૂયે ને કેટલીક પ્રતિજ્ઞો ચઢી રાખી હતી, તેમાં નોંધપાત્ર ગણાય તેવી છે : 'સાહિત્ય અને સંસ્કાર' (૧૯૪૪) નામનો મુખ્યતઃ

માકર્સવાદી દૃષ્ટિના લખાણોનો પ્રતિનિધિ સંગ્રહ.

ત્યારબાદ, ૧૯૪૫માં આ જાણનાજ પ્રયાસથી, પરંતુ ચારસુધીમાં 'પ્રગતિવાદ' ને લગભગ સવાગ કરી ચેલેલા થા ઉપર જીલ્લી સહાનુભૂતિ ધરાવનારા કેટલાક ગાણીતા સાહિત્યકારોના સહકારમાં, 'સાહિત્ય અને પ્રગતિ' નો મીનો મધ્ય પ્રસિદ્ધ થયો.

હકીકતે, આ વરસો ગુજરાતમાં 'પ્રગતિવાદ' માટેની જોડનાં બની ચૂક્યાં હતાં.

પરંતુ યુદ્ધ પૂરું થયા બાદ, આ અરસામાં જ રશિયામાં 'જૂદાનોવવાદ' સાહિત્ય અને કલામાં ને 'કંડાવાદ' ચલાવ્યો, તેમાં બીજા ક્ષેત્રોમાંના 'સ્તાલિનવાદ' નો જ પડઘો હતો.

સોવિયેત પદ્ધતિમાં રહેલા તમામ વિસ્ધારો, અને કલા-સાહિત્યના ક્ષેત્રની માકર્સવાદની વિકૃતિઓએ 'સમાજવાદી ચત્રતત્વવાદ' ને નામે તેડું ને બદલ્યું પ્રગટ કર્યું તેથી સમગ્ર સાહિત્યકારો યોગી થયા.

(કા. ત. રશિયાના મહાન સર્જક દોસ્તોયેવ્સ્કી વિષેનું 'રેમન્ટ' નિરૂપકારમધ્યું વલણ, તથા વિશ્વમાન સાહિત્યકારોમાં ઝોશ્કોન્, આખ્તામોવા વગેરે સર્જકો ઉપર તથા હંગેરીના વિશ્વવિખ્યાત વિવેચક છ. છુકાસનાં વિવેચનો ઉપર પાર્ટી-નેતાઓ અને સરકારી તોફરશાહોને હાથે જે પ્રકારના આલેખો થયા તે; તથા યુરોપમાં સાર્ત્રે, મોરિઆક, માલરા, કોએસ્લર ઇત્યાદિ ઉપર જૂદાનોવ પદ્ધતિએ થયેલા પ્રકારો; ઉપરાંત, અતિ સાધારણ કૃતિઓને લેનિન પારિતોષિકોનું મહુમાન. બીજી બાજુ, પાસ્તરનાક જેવાની કૃતિઓનું વર્ષો સુધી લાગટ રુધામણ વગેરે...

(તથા ભારતમાં પણ ટાગોર, સરદાજી, આદિ-મહાકાવ્યો, ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સંસ્કૃતિના તરફનાં એકંદરે વલણો; શાળાથી (૧૯૪૮-૫૦ દરમ્યાન) પ્રગતિશીલોના મુખ્ય પુરસ્કૃતો શ્રી મુકરજી, અબ્બાસ, ઠાકુલજી, તારાશંકર ઇત્યાદિ ઉપરના આલેખો; અને પ્રગતિશીલતાના વ્યાપક ધોરણને રચાને, બી. ટી. રજૂદીવે-ચાસનકાળ દરમ્યાન, શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર, રામગિલાસ શર્મા, મવાની સેન આદિ ધુરંધરોની કલ્પે હૃદયારની વિકૃતિ)

આ બધાંએ પ્રગતિશીલ સાહિત્ય, અને માકર્સવાદી દૃષ્ટિ બંને ને આંખોહાથ મેદા કરી તેણે

સાહિત્ય અને કલાના ક્ષેત્રમાંના તેના પાયાને જ લેગભગ-ખોદી નાખ્યો.

૧૯૫૦ પછીના આખા દાયકા દરમ્યાન તો, માકર્સવાદી અસર ગુજરાતી સાહિત્યના કોઈ પણ સ્વરૂપ ઉપર લાગે જ નેવા મળે છે.

આ છતાં-તાજેતરનાં વર્ષોમાં આ દિશાનાં બે પ્રયાસોની નોંધ જરૂરી ગણાયે : એક પ્રયાસ છે-શ્રી ધનંત આંજાનો પત્રકારિત્તી કક્ષાને ગુજરાતી સાહિત્યને ઇતિહાસ (સાહિત્યકથા), તથા શ્રી અશોક ઢેજના કંદર પરિચકારિત્તી કક્ષાના વિવેચનલેખો. બીજો પ્રયાસ છે આ વ્યાખ્યાનકારનો ચોતાનો-વિશ્વમાનવ દ્વારા, સામાજિક-રાજકીય-સાંસ્કૃતિક-સાહિત્ય ક્ષેત્રની વિવેચનાનો. અલગત, પ્રથમ-પ્રયાસ (શ્રી આંજા અને અશોકોનાં) અણુધક પ્રચાલિકાવાદી જડમાકર્સવાદની દિશાનો છે; તો બીજો પ્રયાસ પ્રચાલિકાવિરોધી 'રિ-વિઝનિઝમ'-'યુનરૂવિચારણાવાદી દિશાનો છે', એમ માકર્સવાદી સૂત્ર-લાપામાં જરૂર કહી શકાય.

આજ, આપણે બહુ ટુંકાણમાં ૧૯૩૬થી ૧૯૫૬નો પ્રવાસ પૂરો કરીએ છીએ.

અને આપણે એવા અભિપ્રાયો ઉપર જરૂર પહેંચી શકીએ છીએ કે—

(૧) પ્રગતિશીલ સાહિત્ય-આદિસતમાં માકર્સવાદી જૂથની જવાબદારી રાજબરોજના આદિસન પર-વેની રહેવા છતાં, સાહિત્ય ક્ષેત્રે આ જૂથ કેદિ વર્ચસ્વ ધરાવી શક્યું નથી.

(૨) આ માકર્સવાદી જૂથ દ્વારા જે સર્જનાત્મક તથા વિવેચનાત્મક સાહિત્ય પ્રગટ થયા પાશુ છે, તેમાં થોડાક નોંધપાત્ર અપવાદો (ડો. જયંત ખત્રીની અતેક વાર્તાઓ, બકુલેશ, રવખંડ, ર. સંધ્યાની કેટલીક વાર્તાઓ, રતિસાઈ મહેતા તથા ભો. ગાંધીના કેટલાક આલોચનાત્મક લેખો, રવખંડ તથા ઉપવાસીની કેટલીક કવિતાઓ, ખાસ કરીને રવખંડનો એક ધણો જ સાહેસખોર અધ્યંસંજી, છતાં અતિનોંધપાત્ર પ્રયોજ 'ધરતીને-' તથા કેટલાક અન્ય પ્રયોજો) બાદ કરતાં થોડા ભાગનું વલણ અણુધક પ્રચાર તરફ વધુ રજૂ છે; સિદ્ધાન્તમાં સાહિત્યમાત્ર માટે કલાતત્ત્વનાં

ધારણા અનિવાર્ય હોવાનું સ્વીકારવા છતાં, એકંદર એવું સાહિત્ય-સર્જનનાં ખોટાં મૂલ્યો, ખોટાં અપાલો, ખોટી કસોટીઓને ઉત્તેજન આપ્યું છે; પરિણામે તેનાં સારાં તત્ત્વો દ્વારા સર્જન શક્તિને પ્રેરવાના મુખ્ય કર્તવ્યમાં તે નિષ્ફળ રહેલ છે.

(૩) અલગત, સર્વસાધારણ પ્રગતિશીલ વલણે સર્જક તથા વિવેચનસાહિત્યને સામાજિક ભ્રમતિ, અને હેતુ-પૂર્ણતા જેવાં વિધાયક તત્ત્વો બહુસામાં ફાળે આપે છે, એના તરફ પણ દુર્લક્ષ થયું ન ધટે.

(૪) એકંદર, ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર માકસવાદની ઠોષ રચાયા અને તલસ્પર્શી અસર થઈ નથી; ગુજરાતી સાહિત્યનો સર્વસાધારણ ઝોક કદિ વળે-દર્શિને અપનાવતો થયો નથી; વિવેચનમાં ઐતિહાસિક ભૌતિકવાદી દર્શિનો પ્રચાર થયો નથી.

ઉપસંહાર

આપણે સૌ ભેદ રચા કે-૧, માકસવાદની અસર બાપણા સાહિત્ય ઉપર (અને ભારતની ગોટા ભાગની રાજ્યોના સાહિત્યમાં) અમુક સમય માટે સારા એવા પ્રમાણમાં હતી. ૨. તે ઝડપભેર ઝોસરી ગઈ (ખીજ કાપાઓમાં વધતી ઝોષી ઝડપે) ૩. અંતે આજે લો, પ્રમાણ બની ગઈ છે. (ખીજ કાપાઓમાં—ખાસ તો, ઉર્દૂ હિંદીમાં કેટલેક અંશે હજી જળગઈ રહી છે).

આમ સાધી બન્યું! લુદા લુદા કુજે લુદાં લુદાં બળેની અસર સમાજ ઉપર થતી હોય છે. તેમાંથી કેટલાંક વ્યાપક અને બંધિત બનેા સાહિત્યકાર ઉપર પણ અસર જમાવતાં હોય છે—સાહિત્યમાં એના પડેલા અવ્યક ઊંડો જ હોય છે. સાહિત્ય-વિવેચન માટે આ પ્રક્રિયાનો અભ્યાસ અહત્તવનો જાય.

સાહિત્યકાર વા સર્જકની સામેની સમસ્યા ઠોષ રાજકીય રેતા વા અર્થશાસ્ત્રી, સમાજસુધારક વા વિજ્ઞાનીનાં કરતાં અનેક ગણા લિન પ્રકારની હોય છે! કલાકારનાં સામે પેરડી સંદિ હોય છે: એક વાસ્તવતાની, ખીજ રહસ્યની; એક કેપરની સપાટીની, ખીજ આંતરિક અવાહોની; એક સમાજ વેકાસનાં રૂપા પરિવર્તનોની, ખીજ એની પાછળ રહેલાં દુલ્લેના વિકાસની; એક ભૌતિક, ખીજ આધ્યાત્મિક: આનો અર્થ એ નથી કે આ બે સંદિઓ એક બીજાથી વિરોધી

છે બલકે, કલાકાર આ બંનેની એકતા દ્વારા જ સર્જકતા સાધી શકે છે. બંનેમાંથી એકનો એ ઇન્કાર કરતો નથી. પરંતુ અધિતની જેમ બેમાં કરી એકતા સાધી શકતો નથી. આ બંનેના fusion દ્વારા તે જે નવીનતા સૃષ્ટિ રચે છે—તે કલાત્મક આત્મનું સર્જન બની ભય છે, જેમાં ‘સત્યમ્ શિવમ્ સુંદરમ્’નું એકત્વ સહજ બને છે; અને તમામ વિસંવાદો ઝોળાળા ભય છે.

આવું રસાયણ સર્જનની પ્રક્રિયા માટે અનિવાર્ય છે. તત્ત્વદર્શિએ સર્જનની પ્રક્રિયા અદ્વૈતની સાધનાની જ પ્રક્રિયા છે.

આવી સર્જન સાધનામાં બંધાઈ ગઈ નિશિત ‘દર્શન’, ‘આદર્શ’, ‘વાદ’, વા અન્ય ‘નિષ્ઠા’ સહાયરૂપ થાય ત્યાં લગી તેને સાહિત્ય સંદિમાં આવકાર મળે છે. આ નિષ્ઠા સર્જનની આડે આવે જ આવે, એવા ઠોષ અંદર સિદ્ધાન્ત તારવી નહિ શકાય. પરંતુ, ‘દર્શન’, ‘આદર્શ’, ‘વાદ’, વા અન્ય નિષ્ઠા જેટલે અંશે abstract રચનાં વધુ, તેટલા પ્રમાણમાં તે ઝોજ આડે આવવાની સંભાવના વધુ અને આવી નિષ્ઠાઓ જેટલી વ્યાપક અને સહજ તેટલા પ્રમાણમાં આડે આવવાનો ભય ઝોઝો (ભક્તો અને સંતોની વાણીમાં ઘણીવાર (હમેશાં નહિ) ઉચ્ચકક્ષાનું સાહિત્ય તત્ત્વ દેખાય વળુ છે). પરંતુ જેમ જેમ સામાજિક-ભૌતિક આદર્શો (સમાજ સુધારો, રાષ્ટ્રીય મુક્તિ, ગાંધીવાદ, માકસવાદ વગેરે) સાથેની આ નિષ્ઠાની કદી વધુ સીધી તથા તેની સિદ્ધિ માટેની પ્રક્રિયા જેમ જેમ વધુ રૂપ રવરૂપની, તેમ તેમ ભય વધુ, એવું જરૂર કહી શકાય.

પરંતુ, જીવન દર્શન—નિષ્ઠા, પોતે જ તો સર્જનનું પ્રેરક તત્ત્વ છે. એને કલાસર્જનની આડે આવનારું તત્ત્વ માનવું એ જીવન અને સર્જન બંનેનો ઉપહાસ કરવા બરાબર છે.

જેનાથી ભ્રમત રહેવાનું છે તે છે, જીવનદર્શનની સંકુચિતતા, જડતા, ઉપરજીવાયુ. અને સાહિત્યમાં તેનો સંકુચિત દુરામલ.

જે ‘દર્શન’, જે ‘વાદ’, જે ‘નિષ્ઠા’ સંકુચિતતાને અને દુરામલને યોગનારાં બનાવ માટે છે, ત્યારે તે કલા સર્જનની આડે આવે જ છે.

■ માકસવાદી જીવનદર્શન ઇતિહાસના વિકાસની સમજણનાં અનેક બિંદુઓ છતાં કયાં છે. અધારા ખૂણાઓ [પાના ૩૨૫ થી ૩૨૭]

સવાર

ના ના, કશું એ તો નથી,
રાત આખી બોલવા કોઈ મથી
યાદી મધુ
માન એના મીનનો અણસાર;
કે દિશાને ઉઘરે
અર્ધ કાલનું ને ઠોકરાયું પ્રેત
તેનો હશે આ રક્ત તસ્કાર ?
કે તેજનાં કિરણોત્પ્તિ આ બાણશ્યા-
પર સૂતેલા નીલ નલના હોઠનો સિસકાર ?
કે પછી અધારેલા દર મહીયા
છોડાઈ છોડાઈ ને માંડી રૂપા આ સ્વેરને,
એનો હશે કૂતાર ?
કે વપાર
પણ પથે અથ મૂકી ક્રેટલાં ક્રામળ
અનુસ્વાર ?
કે ફોદી ઈકું સત્યનું
જીવન શાયક નીકળે છે બહાર,
તેના પ્રથમ ઉચ્છ્વાસનો આ સાર ?
જિગી સવાર ?

—મુરેશ હ. જોષી

નગરી

આ વ્યસ્ત નગરી
વધ્ય નારી સમી
બહારની અગડ
હોંકતી લાયકગયક, સ્તતઃ નિજ ભારથી.
આ વ્યસ્ત નગરી
અજ તોતિંગ
—જૂઝા ભગંદર રોગથી ભેરપ

કોઈને કાંચરે—

કાંચરે સૂતી આ વ્યસ્ત નગરી !
હોંકતી લાયકગયક સ્તતઃ નિજ ભારથી.

આ વ્યસ્ત નગરી
પ્રલયના પેટમાં સરકતી જૂખને
અહરનિશ ભરખતી
વિરપ, વિકલ

—મુરેશ હ. જોષી

—ઉપવાસી

વિમોચન

પર્જાધયા પર સાંજનો તડકો પડેલો
શબ સમો નિશ્ચેત; બેઠો કાચેડો
મૂંઝો મૂંઝો ત્યાં વાડ પડના થાંભલો,
ને સિરિયનું વૃક્ષ, જીજી મૂપ.
વેલો સ્થિર કાચિડો..
સાંજની મમમીન વેળાના લપાનક ભારમાં
અસ્તિત્વ આ કચડાય તે રહેલાં
કચડીયા
હંદર નાજુક વેલમી મૂરો લઈ
સ્પર્શી અને ભાસ રહેજ
ને જિંમકર મઈ
કલકલ નદીને તીર, વેકુર સિનગ્ધ લીની,
વાયરો, પર્જાનાં સિશુનાં, છાપલાં
હોડી અને ઘેરો છલકતો કંઠે માછીમારનો
હાથમાં લઈ જ્યોષ્ઠિકા
ધીમે પડે લીની નદીની રેતમાં
હું ચાલતો.....ને વાયરો
ફરફર ફરકતાં વચ્ચે મૂરાં...

—લાલશંકર ઠાકર

તું ?

વિદાય-ટાણે

તું ?

તું જ ક્યાં સામે ખભા !
માં ખારી-ચિ-છાડી

ચઢતી હતી 'કુર્ચી' ચઢાણે

દાણ થઈ તું ક્યાં ઢળા !

તું જ પાછી.....?

શા રેવાસે થાળિયાં પાકાં હતાં મેં લેવાયન

જેવું લહે જલ

ખન તથા પરિભ્રમણો મોચન !

ત્યાં જ તું પાછી પ્રસારી પાલવો

અરજી બની પહી નીકળી !

(જળ, પ્રવાહે ભેગવી લેવા જ તો !)

'હાથ' મેં માન્યું જરી અચૂતતણી વિપદા ટળી

(મીનને બસ નીરનીયે જીવન-કારા મર્ધ ટળી)

અન ઉપર બસ ગંભીર અવકાશો તણી અલકા અને

સૌંદર્યની વસુધા તણી અક્ષય સદા યોવન પ્રપાઃ

હાથ ! છૂટયો !

રે, પરંતુ...કંઈમાંહે પ્યાસ થઈ તું અર્ધ લળી !

ત્યાંય તું.....!

મુજ ઉપરનોના મોઢાં મેં ફેંક્યાં ઉનારી આવેરાં

શરદ્ધુ જ્યમ આમ ફેંકે ખન તથા સૌ અચળા

પણ કંટકાં ?

બસ એ જ ના ફેંકી શક્યો હું

ને ફરી તું ત્યાં જ પાછી પૂલવો !

(શી ખળર, તું ફલ હર કંટે હશે નિતની ઢળી !)

નૈન ખીડું !—તું સ્વપન

નૈન ખોડું—તું પ્રમથ

કાસારનો, આધાર તારે દે

ગા ફરી પાછી, હવે

દર્પણ બનાવી મુજ સપાટી જલ તણી, તું ડોકિયું

કાં કર લળી ?

જ'પવા-તું દે મને આ સાતના એકાંતમાં

(હું તને શી રીત લેતો બાઈ મુજ સંગ્રામમાં ?)

જેને ન ડોકાતી વળા ઉપા જમીને પ્રાતરમાં !

મારી વિદાય ટાણે

કાણુ રે રુવે, પાંખુ કોનુ ફસકું મારે કાને ?

—મારી

સંગમાં તોરી પીતતાં ચાલ્યાં

—મુખ ને દુઃખના દિન;

એક વીણા પર ગાઈ રે લીધું

માન, બની તલ્લીન

આનંદ એનો હાથ રે ડેવા, કાઈ રે ક્યાંથી બલે ?

—મારી

મરણ મારા ફેલડું, તો ચે

સ્મરણની સૌરભ

વ્યાપશે તારા જીવને; એવું

થાપ અને ગોરવ

કાઈ ને કાઈ રચાને

મળ્યું પાછા ફરી ફરીને અઢા મારે પ્રાણે !

—મારી

—મુરેશ હલાલ

[પાન ૩૨૩શી]

પર અપૂર્વ પ્રકાશ પાથર્યો છે. આ દર્શન સર્જનનું પ્રેરક તત્ત્વ બની શક્યું છે. પરંતુ આપણે આ નિષ્કર્ષમાં જોઈએ ત્યાં તેમ, તેની સાહિત્ય-કલા-ક્ષેત્રની વિકૃતિઓનો પાર રહ્યો નથી. અને સર્જન ક્ષેત્રે તે liberating force બનવાને બદલે enslaving force બની બેસ્યું !

અતો, આપણે બેધક્ષણે એટલું કહી શકીએ કે માકેઈવાદ જ શું કામ, 'કાઈપણ' વાદ' કલા-સર્જનને અણુષ્ઠ રીતે સ્પર્શવા જતાં, અને એના ઉપર 'વચસ્વ' ધરાવવાને પ્રયાસ કરવા જતાં, સર્જનના આત્માને જ સુગળાવી માર્યાં વિના નહિ જ રહે. "

* હાનિયન કમિટી દ્વારા હાથરસ કોદમ અને કોસિયન કોલિસ કોદ્ધ થ દેમિસ કોદ હાથરસ કોદમના ઉપર મુંબઈમાં ૧૯૬૧ વર્ષે ૭મી જૂન ૧૯૬૧ના બે દિવસો દરમિયાન મળેલ મુજબાલી-માધેલી સાહિત્ય-સેમિનાર માટે તૈયાર કરેલ નિબંધ.

—શાયર

ભંગારનગર ભણી...

આફ્રિકન પ્રભુના માથે સોળે જાતી જનાર અંગ્રેજ લેખક એલન પેટનકૃત 'Cry, The Beloved Country' (ફ્રી ૨-૭) નવલકથાનું એક પ્રકરણ x x x આ લેખકની બીજી નવલકથા છે—Too Late the Phalarope તથા અફ્રિકા પુસ્તક છે—Hope for South Africa.

—સુલતાન ગાંધી

જ્યાં રસ્તા બેઠાનિસખર્ગ ભણી જ દોરી ભય છે. તમે કાળા હોં વા જોરા, એ તમને બેઠાનિસખર્ગ ભણી જ લઈ જવાના.

ખેતરમાં પાક બગાયો, ને બીજું કોઈ કામ હાથ લાગે એમ નથી, તો બેપડો બેઠાનિસખર્ગ. મહેસુલ લેવાનું આપ્યું છે, તો પહેલો બેઠાનિસખર્ગ. કંઈક કામની શોધમાં છો, તો બચો-જુઓ, બેઠાનિસખર્ગમાં. ખેતરના હવે વધારે ટુકડા પાડી શકાય એમ નથી ને બધાંનું એટલામાં પૂરું થાય એમ નથી, તો ધરનાં થોડાંક માથુસે બેઠાનિસખર્ગનો રસ્તો લીધે જ છૂટકો. છોકરા-ને જનમ આપવાની વાત હોય, ને તે છત્તું રાખવા જેવું હોય, તો એ કામ બેઠાનિસખર્ગમાં જ પતશે.

ત્યાં જનારા કાળા લોકોએ એલેક્ઝાન્ડ્રા, સોફિયા દાઉન, યા આરસેન્ડો જવાનું, ને ત્યાં જઈં જોરડી ભાડે રાખવા મથવાનું, યા કોઈના ધરના ભાગ વેચાતો સર્પ ત્યાં રહેવાનું.

આખનાર, સૌ કોઈને મોઢે એક, જ સવાલ છે: ને સામેથી જવાબો એક સરખા જ છે.

—તમારે, ત્યાં જોરડી ભાડે આપવાની છે ?

—ના, મારી પાસે જોરડી નથી.

—તમારે જોરડી ભાડે આપવી છે ?

—ના, એ તો અપાઈ ગયેલી છે.

—તમારી પાસે ભાડે અપાઈ ગયેલી એકાદી જોરડી હશે ?

—હા, જોરડી છે ખરી, પણ મારે એ ભાડે આપવી નથી. મારી પાસે બે જોરડી છે, પણ કુટુંબમાં અને બધાં મળીને, હોં એ જ જથ્થો. ને એમાં છોકરાં પણ હવે તો મોટાં

ધર્મા..... પણ... નિશાળની ચોપડીએ માટે પૈસા ભેઈંએ મારો વર બિમાર રહે છે. એને સાડું હોય ને કામ જ નથ, ત્યારે અઠવાડિયે પાંત્રિસ શિલિંગની અમારી કેસાણી એમાથી જ શિલિંગનું ધરલાકું ભરવાનું. ત્રણ શિલિંગ બસલાડાના. મરીએ ત્યારે ધરનાં સૌ કોઈને સોજીવું કરે મળે, એ માટે એક શિલિંગ તો વેગળા મૂકવા જ રહી એક શિલિંગ ચોપડીએમાં જથ. ત્રણ શિલિંગ કેપાઈન ગણે. તાણી તૂટીને જેમ તેમ એટલામાં નલાવવાનું. એ શિલિંગ મારા વરની સગથ માટે, ને બીજા એક એની તથા

માટે—એને કાળે આટલું કાઢવું પડે છે, પણ તે માટે હું છવ સાંકડો કરત નથી. કારણ એ ખાનદાન માથુસ છે એ કદિ ભંગાર ભેલતો નથી કે પારકા બેરીએ યાજી પૈસા વેકતો નથી.

આ ઉપરાંત અને એક શિલિંગ કાઢીએ હોંએ દેવળ માટે, ને એક શિલિંગ માંદગીનો.

—આ પછી જે સવર શિલિંગ બચ્યા, તેમાંથી જ જહાંનાં પેટ ભરવાનાં... અને હંમેશ મૂખ્યાં જ કોઈએ હોંએ....

...હા. મારી પાસે જોરડી છે, પણ હું એ ભાડે આપવાની નથી... વાડુ, પણ તમે ભાડું કેટલું આપો, એ તો કહો ?

—અઠવાડિયે ત્રણ શિલિંગ.

—એટલાથી શું થાય ?

—તો ત્રણ શિલિંગ ને જ વેન્સ.

—ત્રણ શિલિંગ ને જ વેન્સ ?... એકાંત મળ્યાથી કંઈ પેટ ભરવાનું હતું ? હા. છોકરાં મોટાં થાય, એટલે એકાંતની જરૂર પડી, પણ એનાથી કંઈ પેટનો ખાડો જાહે જ પૂરવાનો હતો ? ... વાડુ, તો તમારા ત્રણ શિલિંગ ને જ

હમ બચેત હૈ

પેન્સ મને મ'બુર છે.

શું કાચડાકાચડી ભીડ! પણ ધર કંઈ એવી ફાટી
એણું જ મધું! બે ઝોરડીમાં દસ માણસ-બંધાની આવળ
માટે એક જ વારણું, ને સૂઈ જાયો, ત્યારે માણસને તમારા
ઉપર ધર્મ ને માલવું પડે...! એ ગમે તેમ... પણ હોકરાનાં
પેટમાં બે કાળિયા અત્ર તો પડ્યું. ને કદાચ મહિને એકાદ
વખત સિનેમાનો જોગ પણ આઈ જાય!

(ઝોરડી ભાંડે આખા પછીની ફરિયાદ)

મને આ બાર્થ નથી ગમતી. આગ પછી સામે એ ને
રીતે લુએ છે, એ નથી મમળું....

મને આ હોકરા નથી ગમતો. એ મારી દીકરી સામે
ને રીતે લુએ છે, એ નથી મમળું...

મને આ માણસ નથી ગમતો, એ મારી સામે લુએ
છે, મારી દીકરી તરફ લુએ છે, એની એ નજર મને
જરાય ડુશતી નથી.

—માફ કરો, પણ હવે તમે અહીંથી જાઓ.

—પણ અમે જ્યાંએ કર્યાં!

—માફ કરો. પણ અમારું ધર હવે જહુ ઉમરાર્થ મધું
છે, બાટલાં બંધાધી એમાં જરાય એમ નથી.

—અમે ધર માટે અમારાં નામ નોંધાવી દીધેલાં છે.
અમને ધર મળે ત્યાં લગી જરા થોભી જાયતે!

—અરે, પણ આ ઓરલેન્ડોમાં એવાય સોઝા છે,
જેણે પાંચ પાંચ વરસ થયાં ધર મળવાની રાહ જોતા
બેઠેલા છે!

—પણ મારો એક ભાઈજીય છે, એને માત્ર એક જ
મહિનો રાહ જોવી પડેલી.

—હા, મેંય એવું સાંભળ્યું છે ખરું.

—સેઝા કંઈ છે, કે કાંઈ આપો તો તમારું કામ થઈ
જાય ખરું.

—પણ, અમારી પામે તો કાંઈ આપવા માટે પેન્સ
જ કર્યા છે?

—મને જહુ અફસોસ છે...પણ આ ધર. હવે જહુ
જરાર્થ મધું છે.

—હારનો. આ ધર જરાર્થ મધું છે, પેણ જરાર્થ મધું

છે, કારણ, જે જીલ્લું તે જોહાનિસબર્ગ લાણી યાદ્યું
આવે છે. દ્વાન્સકેપ્પી, ફી રેટમંથી, ઝુલ્લેન્ડ ને સેક્ટુનિલેન્ડ-
થી. ઝુલ્લેન્ડ, સ્વાગ્રીઝ લોકો, શાન્ગાઆન, બાવેન્ડા, બાવેડી,
બાસ્ટો, ઝોસાસ, ને ટેમ્બુઝ, પોન્ડોસ ને ફિન્ડોસ લોકો...
તમામનો પ્રવાહ જોહાનિસબર્ગ લાણી જ વહી આવે છે.

માફ કરો. પણ હવે તમે અહીંથી જાઓ.

—એક અડવાડિયા માટે જરા થોભી જવ એવી
પધારે કશાની મારણી નથી.

વારુ ત્યારે જાઓ, એક અડવાડિયું પધારે.

—તમારે ત્યાં ઝોરડી ભાંડે આપવાની છે?

—ના, મારી પાસે એવી ઝોરડી નથી.

—આ તો ભાંડે આપાઈ ગયેલી છે.

—તમારી ઝોરડી ભાંડે આપશે?

—હા, મારે એક ઝોરડી ભાંડે આપવા જેવી છે ખરી,
પણ નથી આપવી. કાચણ, મેં જોયું છે કે, પાશ્વરી પૈરીઝો
ધરના ધણીઓને બેઝી જાય છે. બાદમાં ધરની વહુઓને
જામડી જાય છે. હોકરાઓ ઝાઈના ધરની દીકરીઓને ગળાડે
છે, હોકરીઓ ધરના દીકરાઓને ફનેલીએ ચઢાવે છે...પણ
મારો ધણી અડવાડિયે ચોનાંસ જ સિલિંગ કમાઈ લાવે
છે...ને એમાં...

—આજે ધર મળે, કાલે ધર મળે, એમ કરતાં આજે
પાંચ પાંચ વરસ રાહ જોવા પછી પણ હતા ત્યાંનાં ત્યાં જ
હોએ, એમાં જરાય ફેર નથી.

—બીજાના ધરમા રહેનારા સોડાની વસ્તી એકસા
ઓરલેન્ડોમા દસ હમરની છે.

—કુલુલા (હગલી નેના) શું કહે છે, એ સાંભળ્યું છે
તમે? એ કહે છે કે, આપણે ઓરલેન્ડોમાં આપણાં પોતાનાં
ધર જીત્યાં કરી સેવાં જોઈએ.

—પણ ધર જીતાં કરવા માટેની જગા જ ક્યાં છે?

—કુલુલા કહે છે : રહેવે લાઈનની બાલુમાં જે ઉપાડું
મેદાન છે, તેના ધર.

—પણ તે ધર બાંધવાં શેનાથી?

—જે જરૂરું, ને હાથ ચડવું એનાથી. ગાયના, પાટિયાં,
જરૂરમાંથી વાસ ને સાન્ડેશનમાંથી વળીઓ, યાંજીલીઓ
લાવી ને.

—પણ પછી વરસાદ પડશે ત્યારે ?
—તમારાં સોએ વરસ પૂરાં !...જ્યાંએ મરી જવાનું.
—ના, વરસાદ સુધીમાં તો કહે છે કે, કદાચ એ લોકો
આપણને બીજાં ઘર બધાવી આપશે.

—આ તો નરી બેવકૂફી જ છે...શિયાળામાં આપણું
શું થશે ?

—જી હ વરસ એક ઘર રાખવા માટે રાહ બેવાની. ધર
તો બધાં ભરાઈ ગયેલાં.. ને છતાં વસ્તી ઉભરાયા જ કરે !
કારણ ભેદાનિસખર્મ બાણી આવનારા લોકોનો પ્રવાહ
અટકતો જ નથી ! કહે છે કે, સુરોપમાં ને ઉત્તર આફ્રિકામાં
જળમરી મોટી. લઘઈ સળગેલી છે, ને એટલા માટે નવાં ધર
બાંધવાનું કામ હમણાં સાવ અટકી પડ્યું છે.

પણ એની તો તમને ખાતરી છે ને કે, ધર માટેની
યાદીમાં માડું નામ છે ?

—હારતો, યાદીમાં તો તમારું નામ છે જ.

—ટેટલામુ નામ આવે છે માડું ?

—એ તો હું શી રીતે કહું ? પણ જનતાં સુધી તમારું
નામ, જ હજારને નજરે હોયું બેઈએ.

—યાદીમાં જ હજારમાં નજરે ? એનો અર્થ એ જ કે,
મને કદિ ધર મળવાનું જ નહિ. ને આજે છું ત્યાં તો હું સાબો
વખત રહી શકું એમ છું જ નહિ. સગડી વાપરવા બદલ
અમારે અગરો તથા, હોકરાં બાબત કલેશ આવ્યા જ કરે
છે, ને મને પેલા માણસની નજર બિલકુલ પસંદ નથી. એ
કેવી આંખે મારી સામે તાકવો હોય છે !

તેવે સાર્વત્રી બાલુમાં ખાલી જગીન છે...પણ શિયાળે
એમાસે અમારી શી દશા ? એ લોકો કહે છે, તમે બધાં
ત્યાં જતાં રહો. આજ્યાં ચોદ દિવસની અંદર. તેઓ
કહે છે, બધાં મળીને ખાટિયાં વીણી લાવો, સુશિયાં, પતરાં
ને વળાવો થાંભલીઓ માટે લાકડાં બેંચાં કરો.

ને કહે છે, અમારે મહિને એક જ શિલિંગ કમિટીમાં
ભરવાનો. ને એ લોકો અમારી તમામ ધરવખરી ખસેડી
આપશે. અમારે માટે સંડાસ પણ જિલ્લાં કરી આપશે. પણ...
વરસાદના ને ટાદના દિવસોમાં ત્યાં અમારી શી દશા ?

—મારા માટે ધરની કંઈ જોગવાઈ થઈ ખરી ?

—ના, હજી તો કંઈ થયું નથી.

—પણ, મારું નામ તો છેલ્લાં બે વરસ થયાં તમારી
યાદી પર છે.

—તમે તો હજી સાવ નવા કહેવાઓ.

—ને એ વાત ખરી, કે બે પૈસા આપીએ તો—

પણ પેલા માણસ મારી વાત સાંભળે તો ને ? એ તો
કચારનો બીજાની જોડે વાતે વળગ્યો ! પણ, ત્યાં તો એક
બીજો માણસ બીજીને મારી નજીક આવે છે. એ ક્યોનો છે
એની મને કશી ખબર નથી; ને એ જે કંઈ કહે છે, તે
સાંભળીને તો હું અચંખામાં પડી જઈ છું.

—જોકે દુઃખની વાત છે, કે એમની પાસે તમને આપવા
માટે ધર નથી...શ્રીમતી સેમે ! એ તો ઠીક, પણ એક બીજા
વાત કરું. મારાં પત્ની કમિટીના કામ બાબત તમારી સાથે
કંઈક વાત કરવા માગે છે. આજે સાંજે, સાત વાગે..
અમારું ઘર તો તમે બેંચું જ હશે. નં. ૧૭૮૫૨. કય
રિફોર્ડ ચર્ચ પાસે. લો, તમારી સમજ માટે હું તમને
આ નંબર લખી આપું છું...વારુ, ત્યારે આવજો.

પણ હું એને જવાબ વાળવા જઈ છું, ત્યાં તો એ
ક્યોનો કયાં ગાયજી !

એહા ! આ માણસે તો મને મુંઝવણમાં નાખી દીધી
કેણે એની પત્ની ? હું તો એને ઓળખતો જ નથી. ને અ
કમિટી વળી કંઈ ? મારે તો કોઈ કમિટી સાથે કશી જ
લેવાદેવા નથી.

—એહા ! પણ તું તો સાવ બાધી પાર્શ છે ! સમજ
નહિ ? એ તારી સાથે પૈસાની રકમ બાબત વાત કરવા
માગે છે...ધર મળે તો તું એને ટેટલા આપવા તૈયાર છે ?

—વારુ, વારુ, હું જઈશ ત્યારે તો. હું માડું છું ?
એ વધારે પડતું તો નહિ જ માગે. અઢવાડિયે સાડચીસ
શિલિંગની કમાણી ઉપર કોઈ વધારે તો આપી જ શું
શકે ?...પણ ધર તો મારે બેઈએ જ. અત્યારે રહીએ છીએ
એ જગાએ તો હવે મને બીક લાગવા માંડી છે...બધાં
સારાં માણસો સુઈ જાય છે, ને પછી કેણે બલે અંબ
લોકોની આવજ ત્યાં થર થઈ જાય છે !

—ટેટલા જવા જુનાનિયાઓનાં જોલાં આવજ કરતાં
હોય છે, બલે કદિ બિથતાં જ ન હોય, મળે એમને
બીજું કશું કામ જ ન હોય !

—ટેટલાં બધાં લુપડાં ! સારાં સારાં...ગોરા લોકોનાં
લુપડાં ! મને લાગે છે કે, જરૂર એ ધર પર એક દહાડો

આશ્વિન સિંઘરાવાની...ને મેં ને મારાં વરે તો હદિ આવું જહું
જેયેલું નથી...મારે ધર સીધા વગર હવે છૂટકો જ નથી.

—પાંચ પાઉંડાં તો બેઠું કહેવાય જાણી મારી પાસે
એટલા પૈસા બે કપાં છે. (પાંચ પાઉંડાં)

—એક ધર માટે ગાયો પાલિત કે જે વધારે નથી,
સેનેબેન ! નવું : હું હજી મેં જોયું :

—पञ्च आ तो भारुं नाम यादीयाँ उपर भूषिवा
भाटे व ते ।

—પણ એમાં આશુ' જોખમ નથી. યુરોપિયન મેનેજરે
કેવી દોષ્ટુ' ■ છે, જો ઠાકને પિયુ' શાદીની બાબતમાં
છેડછાડ કરતાં મિ' 'એક' સીધો, તો એની સાથે સખત
હાથે કામ સંભરે:-

—तो हरे बाई; जब भारी पास तो जेट्ठा पैसा
न था।

‘પણ હું પાછી વળું, તે પહેલાં તો એનો પત્ની ત્યાં આવો ચઢી, ખીર્ચી એક બાઈ ને સાથે લઈ ને.

—જરૂર તમારી 'કમિટી' શૂલ છે, 'સ્વામી' ! હું' આ
માફતે ઓળખતી નથી. એ અમારી કમિટી પર નથી.

—એલહા! મારી ભૂલ' થઈ ગઈ. દિલગીર છું,
મારું હૃદયે શ્રીમતી સેમે! 'મે' આનુ'કે' તમે કમિટી પર
હશે. આવજો, હ...ડી' ખેર' રહેજો.

પણ હું રહી પેરે રહેતી નથી. તે એ રહી પેરે રહે કે
જ્યાંનંમઆ નંપ, એની પેરવા વ કરતી નથી. તે માડુ વ
નસીય ક્યાં સીધું ચાલે છે ને હું ઘાક્યાં ક'ટાળી ગયેલી છું.
એકવારથી છું, જો મારા સ્વામીને સા માટે આપણે આપણું
વતન ને આપણા દેહિતે છોડીને આટલે આટલાં ? ત્યાં
શુશ્રાવન પુત્રું નહોતું મળતું, છતાંય અહીંના કરતાં તો
મામાદરજો સાડુ હતું. ત્યાં વાળને માટે હરપેટ ખોસા
રહેલો, પણ ને કંઈ મળતું, તે ખર્ચા પછે બીજે, જેમાં ખર્ચો
તો ખર્ચાં હતાં.

‘ने जहां-जें गरज होई तो, त्यां पली-गरीबी जिव
कंती नथी. ने त्यांनी-पेक्षा नगरी कोठे, हेतवे खुलुं
तमे कठि मेसी ह्यांत सोया करो. फरर पर घई, जण
जण करता पाणी वती वृतां होय, ने पवन वीजसे
होणो तमने हं क’ व्यापवो होय।’

આશ્વો બે અઠવાડિયોની મિલેતલ છે. એટલે વખત

અમારે ત્યાં ધરમાંથી ખસી જવાનું છે.

—ચાલો સ્વામી ! ચાલો, આપણે પાટિયાં, પનરાં, ને
શુષ્કિયાં, વાંસડા બેખા કરી લાવોએ. આપણે સહીએ છીએ
એ જગા હવે મને નિહાકુલ મમતી નથી...

જાગ્યાનાથ હોરિપટલ આજળ થયાં થયાં લાકડાં
ખંપાટિયાં પોર્યાં છે, મનન થાંધનારા બધા કાટમણ ત્યાં
પડેલા મુજબને ચાલ્યા ગયેલા છે. રિદેમેન્ટરી આજળ 'અંધ'રુ
દંકિયા મટિયાં પસાર પોર્યાં છે. એ લોકો એનાં વડે પોતાની
ઈડા દાંડી રાખે છે.

ચાલો, આજે રાતે જઈને, આપણે એ બધું ભેંચું કરી દાખવો. નેસ્તીઈફ રેશન આગળ કોથળાની ગરમી વાળા વાળાને એની મધમીઆ ખડકેલી છે. ચાલો, આજે રાતે જઈને એમથી થોડી ઢસડી દાખવીએ. તાજની ખાણે આગળ કેટલાં વર્ષાં ઝાડ છે! એક રાતે ત્યાં જઈને છતાં-માનાં વળાઓ, લાંબલીઓ ચાટે થોડાંક લાકડાં વહેરી દાખવીએ.

આને ઓરડે-ડોમાં એ જ્યાં કામે લાગી ગયાં છે. એકે એકે ધરોમાં દેવા પ્રવરે છે. હું પતરાં જીવ્યાં બલ હું, છોકરાંની મા, તમે ને છોકરાં મળાને આ શાંતિની-જો લઈ આવો-ને નાનકા, ટું, તારાથી જીવકાપ એટલા કોણના જીવકોતો આવ ...જ્યાં રહેવે લાઈનના મેદાનમાં ભેગાં થવાનું છે. આ જ્યાં સોફા ત્યાં જ બંધ છે. ભુલો તો, દેવલા જ્યાં સોફાની ઉપર, કોણનાના ટચકા, ને હંમેશાના ધા ત્યાંથી સજળાપ છે ?

એ સારું છે કે, આજની રાત-જરા કુદાળી છે ને
વરસાદનું નામ નથી. 'આભાર તમારો લાઈ કુલુસા !
જ્યાંનનો આટલો અથશે. કુદરોય-અમારે માટે બસ છે.
આભાર, ધન્ય આભાર, તમારો લાઈ કુલુસા ! આ લો,
તમારી કમિટિના ફળાખાં અમારો એક સિલિંગ.

આજ, અંજાર મકા... એક શાંતિ... એક શાંતિ... એક શાંતિ...
 ધર્મ યુગ! લોકો સવારે જાગેને જોશે, ત્યારે અથગે પામી
 બચે. ૧- જાગરમાંથી જીવ્યાં ધર્મેલાં જોડામાંથી કુમારો
 નીકળવા લાગ્યા. એકમે જોરમાં તો કુમારિયાનાં જૂઝળાં
 મુધ્યાં દેખાવ છે. કિલ્લપટ્ટિવ પોલિસ યાજ્ઞ આજળ મેં
 એકમે સરસ જૂઝળાં પડેલાં તે જોવાં હતાં, પણ એને હાથ
 અડાડવાની મૂંઝામી હોઈ રહી છે.

રાતોરાત ભંગારનગર ઊભું થઈ ગયું. જાણી જાણી અમાગ સમાચારથી જ ઉભરાઈ ગયેલાં છે. મોટા મોટા અક્ષર ને કટલી બધાં છબીઓ !

બુઓ, આ અમારા ઘર આગળ મારા પતિ જિનોલા છે. અફસોસ ! એ છબી માટે હું જરા મોડી પડી ગઈ ! રકનેટર્સ...એ લોહા અમને રકનેટર્સ એટલે જ અજ્ઞા જમાવીને ખેસી જનારા કહે છે.

ચુપાટ, અપારિધાં ને દીનનાં પવરાંના આ આખા મામમાં માર્ક ને બાકુ આપણું પડવાનું નથી-માત્ર કમિટીને એક શક્તિ ભરવા પડશે તે જ.

રાતોરાત ઊભું થઈ ગયું આ ભંગારનગર ! મારા બાળકને સખત ખાંસી ઊપડી છે, ને એનું કપાળ તો અંગારાની જેમ ધીમે છે. એને હાથમાં લેતાં પશુ અને બીક લાગે છે...આ બધું પેલી ધરબાલીની પહેલી રાતનું પરિણામ. દવાલની તરાડોમાં માર્ક ને પવન સોંસરો અંદર ખેસી બધ છે. આજે તો કીક, પશુ ચોમાસે સિંચાણ શું કરીશ ?... જાનાં રહેા મારાં બાળ...જાનાં રહેા. જો, મા તારી પડ્યે જ છે. અમ્મા મારા લાડકાને...હવે વધારે ખાંસીય ના, ખેટા ! એ, મા તારી પડ્યે જ છે.

બાળકની ખાંસી તો બહુ વધી ગઇ, ને એનું કપાળ તો ધમધમી ઊઠ્યું ! અમ્મા મારા પેટ. તારી મા તારી પડ્યે જ છે... બહાર હાહા હીહીને દહામરકરી ચાલે છે. કોદાળા ને હથોડાના ધમધમ અવાજ અંબાળાય છે. ને કાંઈક અનુભવી ભાષામાં લોહિા બળે કાંઈ શીય વાતો કરે છે. અને કશું સમજતું નથી. પોઠી ભ મારા બાળ, જગી ભ. તારા જન્મ થયેલો, ત્યાં તો એક ખૂબ રડિયાળા ધર્મત્તની ખીણ હતી ને ત્યાં પથરા પર માર્ક દડતાં માણી ગીત ચાતાં વહી જતાં, ને વાયુ તને વીંચેલી દેળવાનું કામ કરતો. ચારો ચરવા નીચેલાં દોર નહીકાંકે આવતાં ને ઝાડની ઝાખમાં બઈ ઊભાં રહેતાં...અમ્મા, મારા, બાળ ! આ પ્રભુ, એને તું સાંતિ આપ. ઈશુ, અમારા પર મહેર કર. આ ગેરા આદમી, અમારા પર દયા લાવ જરી !

—ભાઈ કુણા ! દાકતર ક્યાં ગયે ?

—દાકતર સવારે આવશે મારી બેન. તું સાંતિ રાખ, ફિકર ન કર, કમિટી એને પેસા ચૂકવશે.

—પશુ મારું બાળક મરવા પડ્યું છે...બુઓ, આ લોહી... !

—હવે સવાર થવામાં વાર જ કેટલી છે ?

—બાળક અરણ્ય પથારીએ પડ્યું હોય, ને માનું દેખું ભયથી ફફડી ઊઠ્યું હોય, ત્યારે એ કાળ બહુ લાંબો થઈ પડે છે...એને અળખડી ન બોલાવી લાવો, ભાઈ કુણા !

—માડી, હું, જઈને જોઈ લઉં, અત્યારે જ એને બોલાવી લાવું છું...

—ભણું યમો તારું, ભાઈ કુણા !

બહાર માનતાન ચાલે છે. તાપણુ ફરતા વિટળાઈ લોહિા ગીતો લલકારે છે...પ્રભુ ! અમારી મા ભોમકા રક્ષા કર... અમારા આફ્રિકાને બચાવ...વાણુ ગીત છે પ્રભુ, આફ્રિકાના આ નાનકડા ટુકડાને તું બચાવ. એ માત્ર લોહીમાંસનો બનેલો, મારો પોતાનો છે, એને મેં પ્રસૂતિન વેદના વેડી જન્મ આપેલ છે, એને મારાં ધાનેલાંનું ધારુ પાઈ, હેવાનું અમી સાચી ઉછેરેલ છે. મેં આ બધું કયું છે, કારણ એ જ તો સ્ત્રીની પ્રતીતિ છે...આ માર નાનકડાં બેટા, બેટો, આ રહી તારી મા...આ દાકતર તમે વહેલા નહિ જ આવો કે ?

—મા, મેં દાકતરને તેડું મોકલી દીધું છે. કમિટીને પોતાની મોટર મોકલી દીધી છે, દાકતરને તેડી લાવવા... કાળો દાકતર, આપણું પોતાનું માણસ.

—તમારો પાડ કહી નહિ વિચરું. ભાઈ કુણા !

—માડી ! આ લોહિાને ઘોંધાટ બંધ કરાવી દઈ ?

—ના, ના, એવી શી જરૂર છે ! એને તો એવું કયું લાન જ ક્યાં છે તે ?

ગેરા દાકતર મળ્યા હોત તો કદાચ સારું થતે...પશુ એ નહિ તો મેં તે ઝટ આવે એટલે બસ...આ આદમી બધો ઘોંધાટ...આ બધી પરાઈ બોલીમાં આસતી હોહા બંધ થઈ ગઈ હોત, તો કદાચ કંઈક સારું સાગત થતું !... સ્વામી મારા...મન મારું બહુ મથારાઈ ઊઠ્યું છે. એનાં કપાળનો આ ધિખારો તો બુઓ ! મારો તો હાથ બગી બળ્યો છે !

હવે અમારે દાકતરની જરૂર જ ક્યાં રહી છે ? નહિ ગેરા, કે નહિ કાળો, બેમાંથી એકેય દાકતર એને હવે કયા

જ કામનો રહો નહિ, એ મારા બાળ ! મારા જેટ ! એ મારી માનવોના કુલ ! તારા ગાલને બે હથેળી વચ્ચે લઈ રમાડવા, એ મારો કેવડો મોટો આનંદ હતો ! તારા ટચુકડા હાથની પેકડ, તારી એ કુળી કુળી આંગળીઓનો સ્પર્શ, યાનેલું મોંમાં લઈ, બચ બચ ધાવતા એ યુબકાની બેચ... બધું કેટલું મીઠું, આનંદદાયક હતું. આ છે સૌની પ્રકૃતિ ! આ છે એની ગતિ...ધારણ કરેલું, વહેલું, ગમ આપેલો, અથથ ભેઈ રહેલું...ને અતે જોયું !

જોરાઓ આવ્યા લગારનગરમાં. એમણે અમારી છબીઓ પાડી. હાલતી ચાલતી છબીઓ...સિનેમા માટેની. એ આવ્યા ને આવીને મુજબલમાં પડી ગયા. અમારે માટે તેઓ શું કરી શકે ? અતે ને અમારા જેવાં કેટલાં બધાં છે...! જ્યુ એમને ય થયું કે, આ બધાં કથતાનનાં બચ્ચાંનું વરસાદમાં શું થશે ?

ગેર...પછી તો, નવાં માણસો આવ્યાં. મશીનો આવ્યાં. ને એમણે અમારે માટે કામચલાઉ ધર તૈયાર કરવા માંડ્યાં. પેલો કુલુલા બહુ હોશિયાર માણસ છે હોં. એ કહેતો જ હતો કે આમ થવાનું. ને હજી તો અમારે માટે ધર નાંધવાની શરૂઆત કરે છે, ત્યાં તો રાત પડતાં પડતાં બીજાં કેટલાંય આવી મળ્યાં...એક પિંચવિશે, એલેકઝાન્ડ્રા ને સોફિયાટાઉનપી. ને એમણે જ્યુ ધાંસકુસ ને ટીનપાટનાં જોરાં જિતાં કરી દીધાં.

એને બીજી દિવસે વળી બીજાં જોરાંઓ આવ્યા. જ્યુ આ વખતે દયા નહિ, રોષ વરસાવવા. ચોલિસ આવી ને એણે

પેલાં તમામને ત્યાંથી તગેડી મૂક્યાં, એ તગેડી મહેલાંઓમાં કેટલાંક તળ ઓરલેન્ડોનાં છે. ને ધર મૂકી મૂકીને એ આવેલાં, એ ઘેર પાછાં ગયાં. પણ ત્યાં જઈ ને જોયું તો એમની જગાએ બીજાં આવી ને વસી ગયેલાં. ને હવે એમને તો પગ મૂકવાનું જ કામ ન રહ્યું. એમને જગા કરી આપવા હવે કોઈ જ તૈયાર નહોતું.

લગારનગરમાં સ્ત્રીએ છીએ, એમ કહેતું એમાં શરમાવા જેવું કંઈ નથી. એની વાતો તો છાપામાં છપાઈ ગયેલી છે. ને આ જુઓ, મારા પતિ અમારા ધરની બાલુમાં જિભેલા છે એની છબી. અહીંના એક માણસ પાસે કરબનનું જાણું છે, એમાં પણ એ છબી છે. ધરની પડખે જિભેલા મારા પતિની છબી ! તમારું કામઠેકાણું લખાવો, એમાં ખુલાસ લખાવી દો : રહેડાણ : લગારનગર. લગારનગર કહ્યું, એટલે સૌ કોઈ જાણે કે એ ક્યાં આવ્યું. ને તે ઉપરાંત નંબર છે. કમિટીએ તમને આપેલો ધરનો નંબર લખાવી દીધો, કે ગસ.

પણ...ચોમાસામાં આવણે શું કરીશું ? શિયાળામાં આવણી શી વસે ! કેટલાક કહે છે : જુઓ, પણ...પેલી ટકરી પર ધર દેખાય છે ! એ હજી અધૂરાં છે, પણ એમને ગાથે છાપરાં નંબાઈ ગયાં છે, એક રાતે વળી બધાં ત્યાં ધસારો લઈ જઈશું. ત્યાં, એ છાપરાં હેઠળ જતાં રહીશું કે વરસાદથી તો બચાશે. ટાંકનો પણ ઉપામ એમ જ થઈ રહેવાનો.

રશિયામાં શિક્ષણ—સમસ્યા :

(પુસ્તકોના હેતુઓના આધારે)

—જનકાંતર મનુશંકર દવે

જે પ્રવેશ ગતિથી વિજ્ઞાન અને તેની પ્રાણ પ્રાપ્તિ વગર વિદ્યા આગેદ્ય કરી રહ્યા છે તેને લઈ દુનિયાભરમાં, દેશદેશના આર્થિક તેમ જ સામાજિક જીવનમાં ખૂબ ઝડપી ફેરફારો થતા રહ્યા છે. આને કારણે, શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં પણ અનેક નવી સમસ્યાઓ ઊભી થાય છે. આથી આજે અનેક દેશોમાં પ્રચલિત શિક્ષણપ્રથા પ્રત્યે અસંતોષ બળ્યો છે અને શિક્ષણની આખી પદ્ધતિ વિશે નવેસરથી વિચાર કરવાની જરૂર ઊભી થઈ છે.

ઘણા સમય પહેલાં રશિયાં શ્રી. કુસ્ચોવે ત્યાંની શિક્ષણપ્રથાને સુધારવા માટે એક નોંધ તૈયાર કરી હતી. એ નોંધ વાંચતાં એક રસપ્રદ ઘટના તરફ આંખમેળે ધ્યાન દોરાય છે. રશની આર્થિક તેમ જ સામાજિક વ્યવસ્થા આપણા દેશની વ્યવસ્થા કરતાં ઘણા જુદા પ્રકારની હોવા છતાં ત્યાંની શિક્ષણ-સમસ્યાઓ આપણા જેવી જ છે. અને તેથી બ્યારે આપણી શિક્ષણપ્રથા હજી મંથનકાળમાં છે, આપણે શિક્ષણક્ષેત્રે અનેક પ્રયોગો વિચારી રહ્યા છીએ, ત્યારે શ્રી કુસ્ચોવની નોંધમાં દર્શાવાયેલા વિચારો અજુવાનું જરૂર હિચોગી થઈ પડશે.

શ્રી. કુસ્ચોવે આ નોંધ પદ્ધતિ મધ્યસ્થ સમિતિ, પ્રાદેશિક સમિતિના મંત્રીઓ, શિક્ષણમાં રસ લેતા બીજા અનેક સાથીઓ, તેમ જ નાગરિકો સાથે ચર્ચા કર્યા બાદ તૈયાર કરી છે. એ નોંધને કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની મધ્યસ્થ સમિતિએ (Presidium) બહાલી આપી છે. એટલે એ નોંધ એક વ્યક્તિના વિચારો માત્ર નથી. એનું મૂલ્ય એથી ઘણું વધારે છે.

નોંધમાં શ્રી. કુસ્ચોવે રશની પ્રત્યંમાન શિક્ષણપ્રથા વિષે તથ્યપરથી ટીકાઓ કરી છે. એને તેના યોગ્ય સંદર્ભમાં સમજવા માટે રશની વર્તમાન શિક્ષણપ્રથા વિશે થોડીક માહિતીની જરૂર છે.

૧૯૧૮ની લોક ક્રાંતિ પહેલાંના રશની, શિક્ષણપ્રથા સિટિશ સાસનકાળ દરમિયાન આપણા દેશમાં જે પ્રથા હતી, તેને મળતી જ હતી. એનો ઉદ્દેશ વિદ્યાર્થીને માત્ર હેટલુ કે તાલિયક (drabstact) ઘાત આપવાનો જ હતો. બેચુલાનું પૂરું કર્યા પછી વિદ્યાર્થીનું શુ' થાય છે, તેની દરકાર એ પ્રથાને નહોતી. ક્રાંતિ, સફળ થઈ અને રાજ્યની સત્તામાં સામવાદી પદ્ધતિ હાથમાં આવી; તે પછી, શિક્ષણવિષયક દૃષ્ટિમાં મોટા ફેર પડ્યો. શિક્ષણને વ્યાપક, તેમ જ સમાજોપયોગી બનાવવાની નીલિત રચીકાર્થ, એને તેના જ એક જ તરીકે શ્રમને વિશેષ મહત્ત્વ આપ્યું. ક્રાંતિ ક્ષણે તેનાં, ઘણાં વર્ષો પહેલાં લેનિને કહ્યું હતું કે, ઉપાદક શ્રમ સાથે શિક્ષણને સંકળીતે જ આપણે સામવાદી રચનાને અનુરૂપ તાલીમ મુલાતોને આપી શકીએ. કાલે માસે પશુ સામવાદ માટે, મહેનતની રેખ પાડવાની જરૂર પર કાર મૂકી જ હતો. વળી, ગિરમાર બનેલી અર્થરચનાનો પણ ઝડપી વિકાસ સાધવાનો હતો. આથી નવી નીતિમાં ઔદ્યોગિક અને પ્રજાનેરી શિક્ષણને વધુ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું.

ક્રાંતિ પછીનાં થોડીસ વર્ષોમાં શિક્ષણને વ્યાપક બનાવવાની તેમ જ એને વિજ્ઞાન અને ઉદ્યોગોની દેખરેખી તરફ વળવાની દિશામાં ઘણી પ્રગતિ થઈ. એ જગે શ્રી કુસ્ચોવે પોતાની નોંધમાં આપેલી માહિતી નીચે મુજબ છે :

૧૯૪૪ની ક્રાંતિ પહેલાં રૂસની પ્રાથમિક તેમ જ માધ્યમિક શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં નોંધાયેલા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૯૬ લાખની હતી. ૧૯૫૭-૫૮માં આ સંખ્યા ૨૮૭ લાખની થઈ. એમાં પ્રીટશિક્ષણની શાળાઓનો લાભ લેનારાઓની સંખ્યા ઉમેરવામાં આવે, તો એ સંખ્યા કુલ ૩૦૬ લાખ પર પહોંચે છે. માધ્યમિક શાળાઓનાં ઉચ્ચ ધોરણોમાં ભણનારાઓની સંખ્યા આ માળા દરમ્યાન ૪૦ લાખી થઈ હતી. વળી, ઉચ્ચ, માધ્યમિક અને વિશિષ્ટ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પણ ઘણી પ્રગતિ થઈ છે. ક્રાંતિ પહેલાંના સમયમાં આવા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૧ લાખ ૮૨ હજારની હતી. અત્યારે એ ૪૦ લાખ ઉપર પહોંચી છે. આને રૂસમાં, કોલેજ તેમ જ હાઈસ્કૂલોની કેળવણી પામેલા ૬૦ લાખ નિષ્ક્રાંતો કામ કરે છે.

માત્ર વ્યાપકતાની દૃષ્ટિએ જ પ્રગતિ થઈ છે એવું નથી. જુદાં જુદાં અનેક ક્ષેત્રોમાં અને ખાસ કરીને વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં રૂસના નિષ્ક્રાંતોએ, મેળવેલી સિદ્ધિઓ પણ જગ-ભરે છે.

ક્રાંતિ પછી શિક્ષણને ઔદ્યોગિક એક આપવામાં આવ્યો, ત્યારે પહેલાં તો રાષ્ટ્રની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા માટે ઉત્પાદક કામની તાલીમ પામેલા સ્નાતકો તૈયાર કરવાને પ્રથમ મોખરાનો ખર્ચો. માધ્યમિક શાળાઓમાં જેલુત-મજૂરોનાં બાળકોની સાથે સ્પષ્ટ ઉબોરો, ઓફિસમાં કામ કરતા માણસો, વૈદ્યાનિકો વગેરે છુદ્દિલ્લી વર્ગમાં બાળકો પણ હતાં. આ બધાને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે તૈયાર કરવાના ધ્યેયથી માધ્યમિક શાળાઓએ કામ કરવા માંડ્યું. પરંતુ ઉત્પાદન સાથે જોડાયા હોય એવા વિદ્યાર્થીઓ ઉચ્ચ શિક્ષણની સંસ્થાઓને પૂરતા પ્રમાણમાં આ શાળાઓ આપી શકી નહિ, તેથી સરકારે જમણીઓની ખાસ શાળાઓ ઊભી કરી, તેમાં પુખ્ત ઉંમરના જમણીઓને દાખલ કરી શિક્ષણ આપવા માંડ્યું. ચાછળથી આતી જરૂર રહી નહિ, એટલે આવી શાળાઓ બંધ કરવામાં આવી.

આને રૂસમાં દસ ધોરણો સુધીનું—અર્થાત્ માધ્યમિક કક્ષા સુધીનું—શિક્ષણ સાંત્રનિક છે સામ્યવાદી પક્ષની વીસમી કેમિસ પછી શાળાઓમાં જમણી તાલીમ દાખલ કરવામાં આવી છે. પ્રાથમિક શિક્ષણ ત્યાર ધોરણ સુધીનું ગણાય છે. માધ્યમિક શિક્ષણમાં ચાંચમાથી સાતમા ધોરણ સુધી બધા વિદ્યાર્થીઓને અહવાડિયે બે કલાક શાળાની

વર્ગોમાં કામ કરવાનું હોય છે. આઠમા ધોરણથી રૂસમાં ધોરણ સુધી અહવાડિયે બે કલાક ખેતી, યંત્રો તેમ જ વીજળિક સાધનોના અવકાશ જાન ઉપરાંત, વર્ગમાં ૬ થી ૮૦ કલાક સામુહિક ખેતરો કે કારખાનાંઓમાં વ્યવહારિક તાલીમ ફરજિયાત બનાવવામાં આવી છે. ગાંડીના વખતમાં એમને સામાન્ય જ્ઞાનના વિષયો શીખવવામાં આવે છે. દર વર્ષે અતિ અંશે પરીક્ષા થાય છે. એમાં સુવર્ણચંદ્રક કે રીપબ્લિક મેળવનાર એટલે કે આપણી ભાષામાં પહેલા કે બીજા વર્ગમાં ઉત્તીર્ણ થનાર વિદ્યાર્થીને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં પ્રવેશ મળે છે. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ વિશિષ્ટ તાલીમ આપતી શાળાઓમાં જોડાય છે.

ક્રાંતિ પછીના પ્રથમ વર્ષોમાં માધ્યમિક શાળાઓ અંગે જે નીતિ અપનાવાઈ તેને પરિણામે, માધ્યમિક શાળાઓ ઉચ્ચ શિક્ષણ માટેના વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર કરવાની શાળાઓ માત્ર બની ગઈ. અને આજળ ગણાવેલી બધી સિદ્ધિઓ છતાંય શાળાઓની શિક્ષણપદ્ધતિમાં ઝાંઝો ફેર પડ્યો નહિ. અને માધ્યમિક તેમ જ ઉચ્ચ શિક્ષણની પ્રથમાં અનેક ખામીઓ રહી. એ ખામીઓ પણ શ્રી ક્રુશ્ચેવની નોંધમાં જ જણાવવામાં આવી છે. આવી જ ખામીઓ આપણી શિક્ષણપ્રથામાં પણ છે, એટલે એ અંગેની ચર્ચા રસપ્રદ થઈ પડશે. એ ખામીઓ નીચે મુજબ ગણવી શકાય :

(૧) સૌથી પહેલાં દોષ જે શ્રી ક્રુશ્ચેવે બતાવ્યો છે તે એ છે કે, શિક્ષણનો જીવનથી વિચ્છેદ થયો છે. દાખલો આપનાં એ કહે છે કે, ખેતીવાડીની શિક્ષણસંસ્થાઓ ખેતીનું શિક્ષણ ખેતરોમાં નહિ, પણ તાના નાના બાગ બનાવીને તેમાં આવે છે. વળી, ‘પશુપાલન’ શિક્ષણ નમૂનાઓ (models) દ્વારા અપાય છે. આને લીધે વિદ્યાર્થીઓને ચોક્ક વ્યવહારજ્ઞાન મળતું નથી. આથી, ખેતીના સ્નાતકોને બ્યારે ખેડૂતોને મદદ કરવા મોકલવામાં આવે છે, ત્યારે ખેડૂતો ફરિયાદ કરે છે કે, આવા જુવાનિયાઓને અગ્રાદેશ ત્યાં જા માટે મોકલવામાં આવે છે? અમને એ કશા કામના નથી. એમની તાલીમમાં પણ એક જબ્બ કામ કરતો દોષ છે અને દસપંદર બીજા તેવું માત્ર નિરીક્ષણ જ કરના હોય છે.

(૨) માધ્યમિક સંસ્થાઓનું શિક્ષણ ઉઝારાઝોકરીઓને જીવનલક્ષી તાલીમ આપવાને બદલે માત્ર ઉચ્ચશિક્ષણ માટેની તૈયારી કરાવે છે. વિદ્યાર્થીઓ તેમ જ તેમનાં માતાપિતા

પણ એ જ ઇચ્છતાં હોય છે. 'જન', 'માધ્યમિક શિક્ષણ' લેનાર બધાને ઉચ્ચ શિક્ષણની મોકળાસ હોતી નથી અને મોટા ભાગને અભ્યાસ છોડવો પડે છે, ત્યારે એમની પાસે પ્રવૃક્ષ જીવન માટે કોઈ કામની કેળવણી હોતી નથી.

(૩) માધ્યમિક કક્ષા સુધીનું શિક્ષણ સાર્વજનિક તેમ જ મફત બતાવાયું હોવા છતાં, સાળામાં ગોંધાતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાંથી repeaters (ઉપર નહિ ચડાવાયલા) વિદ્યાર્થીઓની સાથે પણ કુલ વિદ્યાર્થીઓના માત્ર ૮૦ ટકા જ સાતમા ધોરણ સુધીનું શિક્ષણ પણ પૂરું કરે છે.

(૪) માધ્યમિક સાળાના પરીક્ષામાં સુવર્ણચંદ્ર મેળવનારને જ ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે સગવડ છે. તેથી શિક્ષકો ઉપર ઝેરવાળુ રીતે દબાણ લાવવામાં આવે છે અને ઉચ્ચ શિક્ષણની સંસ્થાઓમાં પ્રવેશ માટે પણ લાગવગણકી ચાલે છે.

(૫) કોલેજોમાં વિદ્યાર્થીઓ વિષયોની પસંદગી કોઈ પણ ચોક્કસ ધોરણ વિના, ધૂન પ્રમાણે કરે છે, અને આમુર્ક વિષયની કોલેજમાં પ્રવેશ ન મળતાં તદ્દન જુદા જ વિષયની કોલેજમાં પ્રવેશ મેળવવા મથે છે. અભ્યાસ પૂરા કર્યા પછી પણ થોડે જોની કેળવણી લીધી હોય એ જ ક્ષેત્રમાં કામ કરવાનું અનુભૂત ન લાગતાં કોઈ જુદા જ ક્ષેત્રમાં નોકાઈ જાય છે.

(૬) હજી પણ મોટા ભાગના જુવાનો શારીરિક ત્રમને બોદ્ધિક કામ કરતાં હપકા પ્રકારનું ત્રણે છે અને એથી માધ્યમિક શિક્ષણ પૂરું કર્યા પછી કારખાનાં કે સામુદાયિક એટીના ક્ષેત્રમાં કામ મેળવવાને બદલે ઉચ્ચ શિક્ષણની સંસ્થાઓમાં ભરતી થવાની લાલસા રાખે છે.

(૭) એટલે અને મજૂરોનાં છોડાછોડકરીઓની પૂરતી સંખ્યા ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવી શકતી નથી. મોટાની વિદ્યાર્થીઓમાં પણ એમની ટકાવારી આવ ત્રીસ કે ચાલીસ નેટલી જ છે.

આપણી શિક્ષણપ્રણામાં લગભગ આ બધા જ દોષો છે એની કોણ ના પાડી શકે ? કેટલાક દોષો તો કલચ વધુ તીવ્ર સ્વરૂપે છે.

સ્વરાજ મળ્યા પછી આપણે પણ દેશની તરીખી દૂર કરવા આર્થિક વિકાસ પર ખાસ ભાર મૂકી, ઔદ્યોગિક શિક્ષણને ખાસ અગત્ય આપવા માંડી છે. ચાલીસ વર્ષના

સામ્યવાદી અમલ અને સરકારપક્ષતર પછી પણ નોંધમાં લોકો શારીરિક કામને હલકું ગણતા હોય અને પોતાનાં બાળકોને એમાંથી અજાણ તરફીએના આશરે લેતા હોય તો એનો અર્થ એ થયો કે, મુલતત રીતે માનવ રચનાય સર્વત્ર એક જ પ્રકારનો છે. આથી થી બુદ્ધિયુક્ત ઉપર જણાવેલી ખામીઓ દૂર કરવા જે સૂચનો કર્યા છે તે વિચારી જોવાનું લાભદાયક છે.

શ્રી બુદ્ધિવાર્તા સૂચનો નીચે મુજબ છે :

(૧) સાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને એવી કેળવણી આપવી જોઈ એ કે જેથી લવિષ્યમાં થોડે સમાભેપયોગી કામ કરીને જ જીવવાનું છે એવી સમજ એમનામાં જીજે, આવા સંસ્કાર પહેલા ધોરણથી જ પડ્યા જોઈએ.

(૨) સમાજને ઉપયોગી એવું કોઈ પણ કામ, પછી ભલે તે શારીરિક અમનું હોય તો પણ તે 'પવિત્ર કાર્ય' છે, એવું સૂચ બતાવવું જોઈએ. એમાં કહે છે :

'The most important thing here is to issue a slogan sacred for children attending school, that all children must prepare for useful work...And any work at a factory, collective farm, a machine and a tractor station, an industrial establishment, a repair technical service station or in an office...any honest useful work for society is sacred work and necessary for every person who lives and enjoys the benefits of society.'

(૩) જેઓ વિજ્ઞાનના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોના ભણકાર હોય અને સાથે સાથે પદ્ધતિસર શારીરિક-કામ કરવાને શક્તિમાન હોય, એવા સર્વાંશ કેળવણેલા માણસો ધડવાનું 'કેળવણીનું' ખેત્ર હોવું જોઈએ.

(૪) આ માટે એમણે માધ્યમિક શિક્ષણની પુનઃવ્યવસ્થા કરવાનું જણાવ્યું છે અને એ કે ત્રણ વિકલ્પો મુક્યા છે :

ફાલ વર્ષના સાર્વજનિક શિક્ષણના બે ભાગ પાડવા, આઠ વર્ષ સુધી સામાન્ય જ્ઞાન વિવિધ ઉદ્યોગલક્ષી કેળવણીનો પાયો નાખવાનું તેમ જ અઘરી ટેવ, સામ્યવાદી નીતિસિદ્ધાંતોની સમજ, શારીરિક વિકાસ અને તંદુરસ્ત સૌંદર્યભાવના કેળવે એવું શિક્ષણ આપવું. પછીનાં બે (કે ત્રણ) વર્ષનું શિક્ષણ અલગ અલગ સાખાઓમાં ભલે વિલગત થાય. મુખ્ય ધાત એ હોવી જોઈ એ કે, કોઈ પણ ધધાની પ્રત્યક્ષ તાલીમ સાથેનું શિક્ષણ અપાય. ગામડાંઓનાં જોતરોમાં, પશુપાલન-

કેન્દ્રોમાં કે શૃંગલોગોનાં કેન્દ્રોમાં તાલીમ આપવી અને સેલેરોમાં કાર્ધિક કારખાનામાં કે ધંધાની સંસ્થામાં તાલીમ આપવી.

(૫) ઉચ્ચ શિક્ષણની સંસ્થાઓમાં પ્રવેશ આપતાં પહેલાં નોંધેર પરીક્ષા ઉપરાંત વિદ્યાર્થીની વૃત્તિ, એ જે વિષયનું આગળ શિક્ષણ મેળવવા માગતો હોય તે વિષયનો વ્યાવહારિક અનુભવ તથા કામની નોંધ (Record) અને ન્યાં કામ કયું હોય તે સંસ્થાનો અભિપ્રાય એ બધી વાતોને ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ.

(૬) સાહિત્ય-કલાના વિષયોની કોલેજોમાં મર્યાદિત સંખ્યામાં જ વિદ્યાર્થીઓની ભરતી કરવી, અને જેમનામાં આ અંગેની ખાસ પ્રકારની પ્રતિભા હોય તેમને જ પ્રવેશ આપવો. ખેતી તેમ જ ઉદ્યોગો અંગેની મહાશાળાઓ ખેતરોમાં અને કારખાનાંઓમાં જ ચલાવવી. દાકતરી તાલીમ વજેરેના અભ્યાસમાં પણ પ્રત્યક્ષ કામને જ મહત્વ આપવું. આમાંથી મોટા મુદ્દાને એમણે વધારે અગત્ય આપી છે.

એઓ કહે છે કે, આ રીતે વિદ્યાર્થીઓને જીવનમાં ઉપયોગી એવી તાલીમ શિક્ષણની સાથેસાથે જ આપી શકાશે, એ એનો મોટામાં મોટો ફાયદો છે. તાલીમની આ રીત અખત્યાર કરવાથી વિદ્યાર્થી કામદારો માટે કામ મેળવવાનો પ્રશ્ન ઊભો થશે. એનો ઉકેલ શોધવાની એક ખાસ ફરજ આયોજન પંચ (Planning Commission) ઉપર જ નાખવી.

મને લાગે છે કે આપણે ત્યાં જણ લવિધ્યમાં એકારી ટાળવા માટે તેમ જ શિક્ષણ પૂરું કરી જીવનમાં પ્રવેશ કરતા વિદ્યાર્થીઓને થોડા ભાથું આપવા, માટે આપણે પણ આ પદ્ધતિ અપનાવી શકીએ કે કેમ તેનો વિચાર કરવો જોઈએ.

કેળવણીના વિતરણ અંગે શ્રી કુશાવે નીચે પ્રમાણે ચર્ચા કરી ચૂક્યા છે.

૧. સાતમા કે આઠમા ધોરણ સુધીના શિક્ષણ બાદ બધા વિદ્યાર્થીઓને સામૂહિક ખેતરો, ઔદ્યોગિક કેન્દ્રો વગેરે સ્થળોએ સમાવેશપાત્રી થયેલાં બેઠાં દેવા, અને માધ્યમિક કક્ષાના બીજા વિષયોની તાલીમ માટે પણ ત્યાં જ વ્યવસ્થા કરવી.

૨. સાત કે આઠ ધોરણના શિક્ષણ પછી જેમની વધુ અભ્યાસની ઈચ્છા કે લાગણી ન હોય, તેમને સીધા જ કામમાં ભરતી કરવા અને વધુ શિક્ષણમાંથી મુક્તિ આપવી. આ રીતે અભ્યાસ છોડી દીધા પછી, પાછળથી આગળ ભણવાની જૂથ અને તો તેમને માટે રાત્રિશાળા તેમ જ દિવાલ દ્વારા શિક્ષણની વ્યવસ્થા વિકસાવવી. આમાંનાં કાર્ધિક વધુ આગળ અભ્યાસ કરવા માટે તો રાત્રિશાળાનું પ્રમાણપત્ર મેળવી, માધ્યમિક શાળાના ઉપલા વર્ગમાં દાખલ થઈ શકે એવી વ્યવસ્થા રાખવી.

૩. વર્તમાન શાળાઓ ચાલુ રાખવી પણ તે એ શરતે : (૧) જમની ટેવ પાડવામાં આવે અને (૨) યુનિવર્સિટીઓમાં દાખલ થવા માટે એ કે જણ વર્ષના ઉત્પાદક જમનો રેકડ હોવો જોઈએ. બાકી શાળાઓમાં શાઓ માટેની વિશેષ સમજવાળા વિદ્યાર્થીઓને ભરતી કરી શકાય. વિસિષ્ટ શિક્ષણની સંસ્થાઓ પણ ચલાવવી.

૪ મોટા ઉદ્યોગોને ખેતાની શાળાઓ ચલાવવાનું સૂચવવું. (આપણે ત્યાં રેલવેખાતું ખેતાના નોકરિયાતો માટે કેટલીક જગ્યાએ શાળાઓ ચલાવે છે.) પહેલાં રૂસમાં આ પ્રકારની શાળાઓ ચાલતી, તેને ફરી સજીવ કરવાની શ્રી કુશોવેની ભલામણ છે.

ઉદ્યોગની સાથે સાથે શાળાની તાલીમ સેના વિદ્યાર્થીઓને ખાસ સવલત આપવાનું મુલ્ય પણ એમણે કહ્યું છે.

શ્રી કુશોવે એકિંગવણી વિષે પણ કેટલીક મુશ્કાલી કરી છે. આને રૂસમાં બીજોને લગભગ બધાં ક્ષેત્રોમાં પુરોવાના નેટલી જ સમાન તકો છે. સામુદાયિક રસોડાની પ્રથા પણ છે અને તેને વધુ વિકસાવવાની સરકારની નેમ છે. છતાં શ્રી કુશોવે કહે છે કે, બીજોને માથે કેટલીક ડીટુગિક ખાસ બનાવદારીઓ રહેલી છે. એ માટે એમને કેટલીક વિશિષ્ટ કેળવણી આપવી જોઈએ. નોર્થ, દરજકામ, બાળ-છેર વગેરે વિષયો શીખવવાનું એમણે સૂચવ્યું છે. છેવટે, કેળવણીમાંથી પાળી પદ્ધતિ (Shift System) નાબૂદ કરવાની માગણી એમણે કરી છે. અલગત, એનાં કારણોની તથા એમણે કરી નથી એ કમનસીબી છે.

કવિ અને રંગભૂમિ

—મુરેશ જોષી

કવિને વિશે 'ત્યાં ન પહેચે રવિ ત્યાં પહેચે કવિ' એ કહેતી તો ભણતી છે જ. કવિતાનું વર્ચસ્વ સાહિત્યમાં ધણું છે. તમે નવલકથામાં કાવ્યાત્મક અંશો આણો તો તે રોચક બને, પણ નવલકથામાં નિબન્ધ આણો તો વિવેચકો ચાકલી જોડે ને વાર્તાસૈક વાચક એટલાં વાનાં ઓળંગી નાવ.

નવલિકા અને કવિતા પણ ઘણી વાર અગ્રગણ્ય આવી નેમ છે. નાટકમાંય કવિતા હોય છે, એ તો કવિદાસ અને ભવભૂતિને વારસો ભોગવનારને ભાગ્યે જ કહેવું પડે. આપણું સંસ્કૃત નાટક એટલે દરબ અને શ્રાવ્ય કાવ્ય. આમ નાટક તો કાવ્યનો જ પ્રકાર ગણાવું. સંસ્કૃતમાં તો કવિતાને જોળેથી નાટક હેઠું જિનવું જ નથી. વાત્સ્યીતની હતા, ટાળટિપ્પણું વિદુષકના મધમાં સાંભળવા મળે. રામ નાયિકાનું વર્ણન કવિતામાં કરે, નાયિકા પ્રિયતમને પત્ર કવિતામાં લખે, વૈતાલિક સમઘનું ભાન કરાવવાને કવિતામાં એનું વર્ણન કરે. સહેજ કમલાં બે કમલાં ભાષાં કે કવિતા હાકર જ છે.

આપણી જૂની રંગભૂમિમાં સંગીતને નિમિત્તે કવિતા આવી. પણ એને સાહિત્યિક પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય એવી કશીની એ નહોતી. મૂળ વસ્તુ એડે ચાલતા 'દ્રામિક' ને અનુરૂપ, રૂપળ દારૂધી ભરેલાં ભોડકણાં પણ એમાં આવે, નાયિકાઓ વિરહનો વિલાપ પણ બીતમાં કરે, કદિક એતવાળ પણ, ચાલે. પણ આ બધું સાહિત્યિક કવિતાના દરબારમાં બિરાજ સહે એવું નહિ. આથી નાટકના કવિ અને નાટકની કવિતાનો ભણે એક ભૂલે પ્રકાર જ ઉદભવ્યો. એ મોટે ભાગે સંગીતનિર્ધાર, એમાં રચુળતા, ધણી, મોટે ભાગે એ નાટકના વસ્તુને અનુસરીને ચાલનારી. એની એક આખ પ્રેક્ષક પર મંડાયેલી.

એને સાહિત્યિક નાટક કહી શકાય એવાં 'કાન્તા'

અને 'રાઈનો પર્વત'માં સંસ્કૃત નાટકની પરંપરાને અનુસરીને કવિતા આવે છે, પણ એ પરંપરાનું અંશરૂપ છે. સંસ્કૃત નાટકની આબોહવામાં કાવ્યોદ્ભાસ ઝાંઝા કૃત્રિમ લાગતો નહિ, પણ આ બે નાટકોમાં આવતા શ્લોકોમાંની કવિતા તે નાટ્યપરંપરા વિકાસ સાથે સર્વદા મહોંનિત સંબંધ ધરાવતી હોય એમ લાગતું નથી. એ બહુધા અલંકરણાર્થે વળગાડેલી ટીપ્પણીના જેવી લાગે છે.

પણ એ તળકે આપણી નાટ્યવિભાવના હેતુ સ્પષ્ટ થતી આવતી હતી. આપણી એક આખ શૈલ્ય અને હેંગેટ તરફ હતી, તો બીજી આખ શાકુન્તલ અને ઉત્તરરાષ્ટ્રચરિત તરફ હતી. શુદ્ધ પદનાટકની કથના હજી ભગી નહોતી. આને આપણી નાટકની વિભાવના કંઈક વધુ સ્પષ્ટ બની છે, ને તેથી કવિતા 'રંગભૂમિ' સાથેનો સંબંધ કે નાટકનો કવિતા એડેનો સંબંધ ફરી એકવાર વિચારી બેસતી જરૂર ભગી થઈ છે.

કવિ રંગભૂમિને કઈ રીતે ઉપકારક નીવડી શકે? આ પ્રશ્નને આપણે અનેક દૃષ્ટિએ વિચારવો પડશે. નાટક નાટક બને એમાં જ એની સાથકતા. એ કાવ્યમય નાટક બને એ હમેશાં હજી ન પણ લેખાય. એક મત એવો છે કે, નાટક એ સાહિત્યનું સૌથી વિશેષ objective-પરલક્ષી સ્વરૂપ છે.

ભારે કવિની પ્રતિભા પરિણતિને પામે છે, ત્યારે એ વધુ ને વધુ પરલક્ષી સ્વરૂપ તરફ વળે છે, ને આખરે નાટક સુધી આવી પહેંચે છે. શેકસપીયર આવો કવિ હતો. અંગ્રેજ કવિ ટી. એસ. એલિયટ પણ એની સર્જન પ્રવૃત્તિના છેલ્લા તળકામાં પદનાટક તરફ વળ્યો. આપણા સાહિત્યમાં પણ આજકાલ પલ્લવક, પદનાટક, આ નામો બોલાવા લાગ્યાં છે.

તો આ પદ્યપદ્ય કે જવાબાટક એ સી વસ્તુ છે? સૌને સ્વીકાર્ય એવી એક વાત તો એ છે, એ સૌ પ્રથમ પદ્ય કે નાટક તો હોયું જ નોંધે છે; પદ્ય કે નાટકનાં જે લક્ષણો હોય, તે એનામાં હોવાં જ નોંધે છે. પછી આવે પદ્ય. અહીં એક મહત્વનો વિવેક આપણે કરી લેવાનો રહેશે આ નાટક પદ્યમાં લખાય છે, પદ્ય એનું વાદન છે. એ અમુક અંશોમાં કાવ્યિક બનેલું ખરું. પણ એ સળંગ કાવ્યનાટક છે, એમ સમજવાનું નથી.

હોઈએલી છે એક વાત જણ નેંધી લઈએ. દોઈ નાટકનું વસ્તુ કાવ્યમય હોય, અને જતાં એ જગમાં લખાવું, હોઈ એમ પણ બને. સ્વીચનાય, મેરસિક, એમનાં કૃત્ત્રાંક નાટકો આના નિદર્શનરૂપ છે. આમ લખવાનું છે તો નાટક, એનું વાદન પદ્ય પણ હોઈ શકે, એ પણ હોઈ શકે. આ સંબંધમાં એક સારો નિયમ એ છે કે, જ્યાં સુધી નાટકનું કામ ગદ્યથી ચાલતું હોય, ત્યાં સુધી પદ્યનો આશ્રય લેવા ન પડે. ગદ્યના ઉપર થોડા પદ્યના લખેલા કરીએ, કે કયાંક કયાંક શાયદામાં અભિવ્યક્તિ કરવાને પદ્યનો કે કવિતાનો આશ્રય લઈએ, તો ખાવાના ખેઈ બજારમાંથી લાઈ થાય !

નાટકનો પ્રેક્ષક અને કાવ્યનો આસ્વાદ્ય લેનાર સદૃશ નૈસર્ગિક—એ એનો સરવાળો કરતાં જે વ્યક્તિ આપણને સાંપડે, તે કાવ્યનાટકનો સાચો અધિકારી હાલક ગણાય. પણ એવો સરવાળો કઈ થોડો જ કરી શકાય નાટક એનારની પ્રથમ અને વાળખી અપેક્ષા, એ જે જુએ છે, તે નાટક હોય એ છે. એમાં આવતી કવિતા નાટકમાંથી જુદી તરી આવે એવી કવિતા તરીકે પોતાના તરીકે ખાન ખેએ એવી ન હોવી જોઈએ. નાટકમાં એણે પોતાનો વિશેષ લેખ સાધ્યો હોવો જોઈએ. કવિતાએ નાટકમાં પ્રવેશતાં આટલી જલત સ્વીકારવાની રહે છે. નાટકમાં ચોખ્ખું પદ્ય એ સાધન છે, સાધ્ય નથી, એનું વિરંમરણ ન ચલું જોઈએ.

તો નાટકકારને પદ્યનો ખપ શાથી પડે છે? પદ્ય કદાચ ગદ્ય કરતાં વધુ નમનીય છે, અથવા બીજી રીતે કહીએ તો, લાગણીઓના અપવર્તન પ્રચારતન ને ક્રિયાના કેટલાક આવેગોને સુવેગ રીતે ઉપસાચી આપવાનું જરૂર જણું હોતું નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં ગદ્ય કેપક બસ લાંબે છે. એટલું જ નહિ પણ નાટકમાં આપણા કેટલાક આદિમ આવેગો વચ્ચેના સંઘર્ષનું નિરૂપણ સંદે હોય, ત્યારે એનો લવ પકડવો પદ્યને વિશેષ ફાવે છે. એથી જાણ્યું; ઘટનાની

આબોહવા ગદ્યને વિશેષ અનુકૂળ હોય, એટલે કે લાગણી કે ભીમ કે ક્રિયા ઉત્કટતાને ન પામ્યાં હોય, ત્યારે ગદ્યને બદલે પદ્યનો આશ્રય લેવાનું ઉચિત ન ગણાય.

રોકસંપિત્ત જેવો નાટકકાર સમ્પ્રસાચી બનીને ગદ્ય અને પદ્ય બંનેને સમર્થ રીતે પ્રયોજે છે, પણ એમ કરનાર પાસે રોકસંપિત્તની માટે ચર્ચાની અપેક્ષા રહેતી જોતાં બધી કરીને આંચકો આપવો હોય, ગદ્ય જ આંગળી ઝાલીને સ્વાભાવિક રીતે આપણને પદ્યના સીમાડા સુધી પહોંચાડી જતું હોય, ત્યાં પદ્યનો વિનિયોગ છૂટ લેખાય. આમેય તે આપણું ભજવાતાં નાટકનું ગદ્ય વ્યવહારના સ્તરના ગદ્યથી જુદી તરીકેનું તો હોય જ છે. એમાં પ્રયોજના કાકુઓ, મરોડ, વિરામ, કંઈક જુદા સ્તરપનાં હોય છે, એના વિન્યાસની ભંગી પણ જુદી હોય છે.

નાટક એનાર આટલું અંતર તો સ્વીકારવાને ટેવાઈ ગયો છે. પણ એનો બ્યારે અતિરેક થાય, ત્યારે એ ‘વધુ જડતું’ નહીં છે. એમ કહીને પોતાના અચુગમે વ્યક્ત કરે છે. આ ક્ષોભને તમે પદ્ય સુધી ખેચી લઈ ખવ ત્યારે પૂરતી અભિપ્રાયતા ઉપજતી આવી હોવી જોઈએ; નહીં તો લવ સાથે પોતાનો મેળ બેસાડવાનો પરિશ્રમ જ એને કલેશકર નીવડે, ને એ નાટક સુધી પહોંચ્યાં શાકી ભય.

સળંગ કાવ્યપ્રભુ નાટક નહિ બને એમ નહિ, પણ સળંગ અને શ્રોતા બંને એકધારી કાવ્યમયતાને સદૃશ જરૂરી શકે કે કેમ, એ પ્રશ્ન રહે છે. સમકાલીન વસ્તુનું નિરૂપણ કરતા નાટક માટે પદ્યનો આશ્રય લેવો હોય, તો દૈનંદિનીય માનવ વ્યવહારના સ્તર સુધી પદ્યને ખેચી લાવવું જોઈએ. પદ્યની નમનીયતા નાટકકારને ખપમાં તો આવશે જ, પણ પછી જ્યું કાવ્યમય બનાવવાનો દુગમલ ન રાખવો જોઈએ. જે ઘટના બનતી હોય છે, તેવી સાથે સંકળાયેલી ભીમના સ્તરને કાવ્ય સુધી પરાણે ખેચી લઈ જવાથી ઘટનામાં કૃત્રિમતા પ્રવેશે, ધારાની ઉક્તિમાં કૃત્રિમતા પ્રવેશે અને પરિણામે નાટકને ખમણું પડે.

નાનાલાલનાં નાટકમાં એકેએક ઘટનાને કાવ્યના સ્તર સુધી ખેચી જવાનો આવો પ્રયત્ન દેખાય છે. આથી કાવ્ય વેગ થંભી જાય છે. પાવનેદ લાવાનેદ જળવાતો નથી. માત્ર કવિને અભિમલ લાવવાનું, ઘણીવાર વાગાડખરમાં સરી પડતું આંગાસી કાવ્યપદ્ય જ આપણને મળે છે.

બીજી જાણુ ઉમાશંકર કૃત ‘પ્રાચીના’માં નાટકના

ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજના : એ દાર્શનિક

અનુ : 'રામાનુજ'

[૧]

ઈ. એમ. એસ. નંદુરિપાદ

કેળ રાજ્યના આ ખ્યાતનામ પંત પ્રધાનનાં મંતવ્યો નોંધપાત્ર છે. એમનું કહેવું એ છે કે, બીજી પંચવર્ષીય યોજના માટે જે ત્રણ પ્રકારનો કાર્યક્રમ હોયો હતો, તે જ ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનાને અંગે મોટા ભાગે હરાવવા છટે; એમ કે—

(૧) સંખ્યાબંધ ભારે ઉદ્યોગો સ્થાપવા. આપણા અર્થતંત્રનું ઉદ્યોગીકરણ ઝપાટાગેર થઈ શકે, તેટલા માટે પરદેશીના સાધનસામગ્રી ઉપર આધાર ન રાખતાં તે આપ-મેળે પગભર થઈ શકે એ જરૂરી છે.

(૨) મોટા અને મધ્યમ કદના ધણુ ગળા ઉદ્યોગો વિકસાવવા; આધુનિક ઢંખના પશુ નાના પાયા ઉપરના ઉદ્યોગો સકચ તેટલા વધારે પ્રમાણમાં વિકસાવવા; અને પ્રાથમિકોગેને સંરક્ષણ આપવું તથા આધુનિક ઢંખે તેમને માલતા કરવા. એક તરફ આપણી વિપુલ જનતાની વપરાશની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા, અને બીજી તરફ પ્રાથમિકોગો અને અર્ધ-શહેરી વિસ્તારમાં વસતા સંખ્યાબંધ બેકારોને રોજ પૂરી પાડવા, આ સૌ જરૂરી થઈ પડે છે.

(૩) બેરોજગીની અને ઔદ્યોગિક કાર્યા માલસામાનની જાળતમાં આપણી પ્રગતીને જો જરૂરિયાતો છે, તે પૂરી પાડી શકાય તેટલા માટે સ્થળ જેવીની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિને અમલીમાં લેવાની આ ઉપાદાનમાં સકચ તેટલો વધારો સાધવો.

બીજી રીતે કહીએ તો, નવા કાર્યક્રમો બીજા

કરવાની જરૂર નથી, પણ અગાઉના હરાવાયેલ કાર્યક્રમોને સફળતાપૂર્વક પાર પાડવાની જરૂર છે.

મંદતા : બીજી પંચવર્ષીય યોજનાને અંગે જે કાર્યક્રમો હયાં હતા, તેમને પાર ઉતારવામાં આપણે કેટલે અંશે સફળતા મેળવી છે? એ યોજના અમલમાં મુકાતી હતી, તે દરમ્યાન જે મુશ્કેલીઓ બીજી થવા પામી હતી, તેને લીધે તેના મહત્વનાં બેભેલી મનોભાવનામાં મંદતા પ્રવેશી હતી, એ વિશે હવે કાર્ષ્ણિક ના પાડવું નથી.

જુદી જુદી વ્યક્તિઓએ, જુદી જુદી રીતે, આ મુદ્દાને ખુલાસો કર્યો છે. લાખ્યા તરીકે, કેટલાક લોકો એવી દલીલ કરે છે કે, જે યોજના “ બેહક અતિશયો ” અને “ પ્રગતી સંકેતરૂપ ગણાતી ” હતી, તે યોજનામાં સદરજી મુશ્કેલીઓ અત્યંત જ હતી. બીજા કેટલાક લોકોના એવા અભિપ્રાય થયો છે કે, ખાસ કરીને ભારે ઉદ્યોગોને અનુલક્ષીને ઉદ્યોગીકરણ ઉપર પ્રસ્તુત યોજનામાં જે ભાર મુકાયો હતો, તે મોટો હતો. કારણ કે તેના પરિણામે ખેતીવાડીને ધક્કો લાગ્યો અને ઉદ્યોગોને અપ્રમાણ વિકાસ થવા પામ્યો. બીજા કેટલાક માણસોનું મંતવ્ય એ છે કે, ખેતીવાડીના અને ઉદ્યોગોના ઉત્પાદનમાં જે વિકાસ બેશક સધાયો, તે કારીવધારા સાથે કદમ કદમ મિલાવી શક્યો નથી, તેથી સદરજી હાલની મુશ્કેલીઓ બીજી થવા પામી હતી. આ અને આવા અનેક પ્રવાસો રજૂ કરવામાં આવે છે.

આપણી વર્તમાન મુશ્કેલીઓના આ બધા ‘ પ્રવાસો ’ ખારા મટે તો ખોટા છે. આપણા અર્થતંત્રમાં જે સ્થાલાવિક સકચતાઓ ભરી પડી છે, તેનું અતિ ઓછું મૂલ્યાંકન એ પ્રવાસો કરે છે. ભારે ઉદ્યોગો, ઢળવા પશુ મોટા પાયા ઉપરના ઉદ્યોગો, મધ્યમ પ્રકારના અને નાના

પાપા ઉપરના ઉઘોડો તથા આધુનિક ઢખના મામોલોએ એક સાથે નિકસાવવા, ખેતીવાડી ખિલતની અને એવા બીજા ધંધા જમાવવા, વગેરે વગેરે વિષે બીજી પંચવર્ષીય યોજનામાં જે ઝડપ ધારવામાં આવી હતી, તે કેળવ અશક્ય તો નહોતી જ નથી. પરંતુ આપણા અર્થતંત્રને અગ્રે જે વિવિધ સાધનસામગ્રી વજુવપરાયેલી થી છે, તેના ઉપયોગ આપણે યથાયોગ્ય રીતે કરીએ, તો આવી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ શકે.

આપણા દેશમાં જે અખુટ માનવશક્તિ મુલક છે, તેનો ઉપયોગ કરી લેવા તરફ યોગ્ય લક્ષ અપાય તો આર્થિક અને બાહ્ય આર્થિક સાધન-સામગ્રીની સમસ્યાનો—બીજી પંચવર્ષીય યોજનાના કહેવાતા ‘એકીલોલ હીલ’ના પ્રશ્નનો—નિકાલ સહેલાઈથી થઈ શકે તેમ છે.

ભૌતિક સાધનસામગ્રી : ‘નાણાંકીય આયોજન’ (ફિનાન્સિયલ પ્લાનિંગ)નું વિરુદ્ધાર્થી જે ‘ભૌતિક આયોજન’ (ફિઝિકલ પ્લાનિંગ) કહેવાય છે, તે ખુબ જોતાં, આપણી પ્રમતી સાધનસામગ્રીના સંદુરયોગને અનુલક્ષીને જ કહેવાય છે. અમુક અમુક યોજનાએ પાછળ અમુક કરોડ રૂપિયા ખર્ચાયા અને તેમાંથી અમુક કરોડ રૂપિયા નફો મળ્યો, એનો જ વિચાર “નાણાંકીય આયોજન” ધમનારા લોકોને આવતો હોય છે.

પરંતુ “ભૌતિક આયોજન”ના ધડવૈવાઓને ભુલ જ વિચાર આવતા હોય છે. અમુક લાખ બેકાર મજૂરોનો ઉપયોગ કરવાથી તથા અમુક કાચા માલનો અને અમુક યંત્રસામગ્રીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો, તેથી પોલાણના અને બીજા માલના અમુક લાખ ટનનું ઉત્પાદન થયું, અમુક કિલોવોટ નેટથી વિદ્યુતનિકતિ પેદા થઈ, અમુક લાખ ટન નેટથી ખાદ્ય દારૂદારૂનું ઉત્પાદન થયું, વગેરે વગેરે આદર્શો એમની નજર સામે હમેશાં ધૂમતા હોય છે. નાણાં વાપર્યાં તેના પરિણામમાં ભૌતિક સાધનસામગ્રીનો ઉપયોગ થયો અને સંપત્તિનું ઉત્પાદન થયું, એવી “નાણાંકીય આયોજન”ના ધડવૈવાઓની મજૂતરી હોય છે; પણ “ભૌતિક આયોજન”ના ધડવૈવાઓ તો નાણાંના ઉપયોગને, વપરાયેલી ભૌતિક સાધનસામગ્રીના અને ઉત્પાદન થયેલી સંપત્તિના મૂલ્ય ચિદ તરીકે જ લેખે છે.

કમનસેમ, બીજી પંચવર્ષીય યોજના ધાર્થી તે વખતે ભૌતિક આયોજનનો ઉલ્લેખ માત્ર ઉપરલક્ષી રીતે જ થયો હતો. રાજ્યનીતિની અને વ્યવહારની નજરે એ આદર્શમાં જે કાર્ષિ અર્થસાધના હસી પડી હતી, તેનો સ્વીકાર થયો નહોતો. એટલું તો ખૂબ સ્પષ્ટ છે કે, બીજી પંચવર્ષીય યોજનાની મૂળ લલામલોમાં ભૌતિક, તેમ જ નાણાંકીય દૃષ્ટિએ લક્ષ્યાંકોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો; પણ પાછળથી એ યોજનાનું પુનરાવલોકન કરવામાં આવ્યું તથા નવેસરથી મૂલ્યાંકન કરવામાં આવ્યું, ત્યારે નાણાંકીય વિચારખૂબ પ્રધાન બની હતી.

સરકારે યોજના ઉપર “કાનર ફેરવીને” ૪૮૦૦ કરોડ રૂપિયાના ખર્ચમાં ધડાડે કરીને, ૪૨૦૦ કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ, નહીં તો, ૪૫૦૦ કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ કરવા વિષે હાલમાં જે નિષ્ક્રમ લેવામાં આવ્યો છે, તેનાથી અસલ ભૌતિક લક્ષ્યાંકોમાં કાપકૂચ કરવાના પ્રશ્નો નિકાલ થઈ શકતો નથી.

બૂલસતરી કાર્પસરણી : બીજી પંચવર્ષીય યોજનાના અનુભવસાથી સૌથી વધારે મહત્વનો જે પાક શીખી લેવાનો છે, તે આ યોજનાની કાર્પસરણીમાં થયેલી બૂલ મુધારી લેવાનો છે. આપણા દેશમાંથી જે કાર્ષિ સાધનસામગ્રી ઉત્પાદન થઈ શકે, તેનો-વિશેષે કરીને તમામ માનવશક્તિનો ઉપયોગ સારામાં સારી રીતે આયોજનથી થઈ શકે તેમ છે, એમ મધ્યસ્થ સરકારના આયોજનપદે તેમ જ રાજ્યપત્રનાં તમામ કક્ષાના નિકાસખાતાએ સમજી લેવું થશે.

વધુ નાણાંકીય રોકાણ કર્યા વગર અથવા વધારાના નણ્યા નાણાંકીય રોકાણથી વધારે પ્રમાણમાં ઉત્પાદન થી રીતે કરી શકાય, તેમ જ બિનનાણાંકીય સાધનસામગ્રીનો વધુ શુદ્ધિશાળી ઉપયોગ કરવાથી ઉત્પાદન પરત્વે કેવી રીતે વધારો સાધી શકાય, એની વિચારણા જ ફરક ખાતાને તેમ જ ખાસ કરીને વિકાસખાતાને માર્ગદર્શક નીતિની જોઈએ.

વિકાસની સમસ્યાને ઉકેલ લાવવા માટે આવી કાર્પસરણી કે વિચારસરણી અપનાવવામાં આવે, તો આપણી સાધનસામગ્રીને વિકાસનો અને આપણા એકંદરે અર્થતંત્રને પ્રગતિશીલ બનાવીને, કાર્પસિદ્ધિ એમની શકાય તેમ છે, એમાં તો કોઈ શકોને રશ્યાન નથી. બીન દેશે છેલ્લાં બે વર્ષે દરમ્યાન-ખાસ કરીને છેલ્લાં બે મહિનામાં ‘દુનુમાન

ફરદા ના ખુદાસેખદારાને એકબી અપ્રતિ સાધી છે. તેને લગતાં વધુ ને વધુ નિવેદનો બહાર પડ્યા લાગ્યાં છે—આ બધાને નજરમાં લેતાં, આ મુદ્દા વિષે કોઈ સંકાને રચાવ રહેવું નથી.

અલગત એવા બધા ઉદ્યોગી શક્ય કે, આપણે ચીન દેશના દાખલાને અનુસરી શકીએ નહીં, કારણ કે ત્યાં જે સામાજિક અને રાજકીય કાર્યપદ્ધતિ અપનાવાઈ રહી છે, તે આપણી કાર્યપદ્ધતિથી મુદ્દામ જુદી પડે તેવી છે.

પરંતુ મુદ્દાનો પ્રશ્ન આ છે: આપણી યોજાના સામાજિક અને રાજકીય કાર્યપદ્ધતિ પડે, આપણી વિપ્રલ જનતાની શક્તિ સક્રિય કાર્યક્રમ અંગે આપણે એવી રીતે કામે ન લગાડી શકીએ કે, જેથી ભલે ચીનને આપણે પાછળ પાડી ન દઈએ તો પણ, તેની સાથે કદમ કદમ મિલાઈને પ્રગતિ સાધી શકીએ? આપણે તેમ ન કરી શકીએ, તો આપણી સામાજિક અને રાજકીય કાર્યપદ્ધતિ ચીનની તેથી પદ્ધતિથી અડિયાતી હોવાનો દાવા આપણે શી રીતે કરી શકીએ? આ પ્રશ્ને આયોજનપંચના સભ્યોના અંતઃકરણને જન્યુત કરવાં જોઈએ.

[૨]

એ. સત્યનારાયણ રાજુ

કોશિસના આ મંત્રીનાં મંતવ્યો લક્ષમાં લેવા જેમાં છે, એમનું કહેવું એવું છે, કે—

કોશિસના અવાદી ખાતેના, અધિવેશનમાં સામાજવાદી સમાજવચનાનું ધ્યેય નાકી થયું, તેનો અર્થ એ હતો કે લવિષ્યમાં જ્યારે જ્યારે આયોજન હાથ ધરવામાં આવે, ત્યારે ત્યારે તમામ પક્ષોની સંઘેષના કેટલે અંશે હાંસલ થઈ શકે તેમ છે, એનો તેમ જ ઉપાદાન પરવે કેટલેથી શક્યતાઓ છે, એનો વિચાર અવશ્ય એવો, જોઈએ. બીજી પંચવર્ષીય યોજના તો કેળાંની લૂમ જેવી મહાકાંક્ષાઓની લૂમ મુખ્યતઃ હતી.

સામા આંકડાઓથી અને યોગ્ય વલણથી એ મહાકાંક્ષાઓ સરકાર પામી હતી. એ યોજના પાયામાં જ સંગીન હતી, અને 'દેશની જરૂરિયાતોની નજરે એનું કદ ધક્કે વધારે પડતું લોભી નહોતું'. પરંતુ એની સંજ્ઞાના આધાર અનેક મહાઓ ઉપર રહેતો હતો.

જેવા ધોડાક મુદ્દાઓ આ રચાઈ (૧), બેતીવાડીના ઉત્પાદનમાં—ખાસ કરીને, ખાલખોડાકીની યીજવસતુએના ઉત્પાદનમાં—અગ્રણ્ય પ્રગતિ સાધવી; (૨) ભાવતાસની કક્ષા લગભગ ત્રિચર, રહે તેમ કરવું; (૩) ધરધરની કૌટુંબિક જવત-રકશે વધારે પ્રમાણમાં એમી કરવી; (૪) નિકાસના જળતરમાં કોમેમી વધારો થતો રહે તેમ કરવું; (૫) પરદેશી હાંકિયામજૂનાં જે સાધનો ઉપલબ્ધ હોય તેમનો ઉપયોગ ખૂબ સલામત્વપૂર્વક કરવો; અને છેલ્લે (૬) યોજનામાં અંતર્ગત થયેલા કામકામો હાંસલ કરવાના કામે આમજનતા ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં લાગુ લે,—આ બધા મુદ્દાઓ દેખીતી રીતે યોજનાના ધરવણ્યોના અંકુશની છદ્દારના હતા.

કેઈકે અંશે ઉપરાંતપરો પરાય આયોજવા અનુભવપૂર્ણ તેથી, તેમ જ કેઈકે અંશે વંચીવડી તંત્ર નિષ્ફળ નીવડ્યું તેથી, ખેતવંચેના ઉત્પાદક પડી બાંગે. આનો પરિણામે ખાલ યીજવસતુએના ઉત્પાદનમાં મોટી સિદ્ધિ થતાં પામી; વળી નિકાસવાપાસની અસંતોષકારક પ્રતિસાધોને લીધે, આધાતોની ઉચ્ચ કક્ષાને લીધે, તેમ જ આધાત કરેલા માલના વધારે ભાવતાલને લીધે, વચેરે વચેરે કારણોને લઈને પરદેશી હાંકિયામજૂ સંખ્યા કેટકડી-જોલી થવા પામી; અર્થતંત્રમાં પ્રવતા પ્રમાણમાં એતપ્રિત ન યાવ એવી રીતે અતિશયુ ઉધાર નાણું જોલાંકરવામાં આવ્યાં; તેથી લાવતાલ ઉપર કુચાચનું દબાણ થવા પામ્યું; દેશની આમજનતાએ ધારેલા પ્રમાણમાં લાગને લીધે, આ બધાં કારણોએ સદરકુ યોજનાના અમલ દરમ્યાન ચીન વર્ષમાં તેના ઉપર પ્રણાળ પડી—કહો કે, જણે વાનામોડું ફરી વળ્યું.

લોકશાહી આયોજનની નજરે વિચાર કરીએ તો, પ્રમત્ન અને પરિણામ વચ્ચેના મોટા અંતરને લીધે પ્રમત્ન યોજના માટેના પ્રબળીય ઉત્સાહ વિશેષતઃ મોજો પડી જઈ શકે સામાન્યતઃ આપણી જનતા તરજતર રિપતિ ભોગવતી નથી, એટલે એની ઔદિક સુખસગવડ વિષે સુધારો થવા પામે, એ માટે એ અધીરી જાની થઈ છે.

ખાસ કરીને બીજી પંચવર્ષીય યોજના જે મુરંદેલીએના માંથી પસાર થઈ રહી હતી. તેમનાથી પ્રેરાઈને એવું મત્તમ થયું થવા પામ્યું છે કે, આયોજનની ગાળતમાં હવે આપણે જરા ઘાટ લેવો જોઈએ. પરંતુ લ્યારતની પરિસ્થિતિના પ્રાપ્તમાં એવી વસ્તુસ્થિતિ ભરી પડી છે કે, તે આપણને લાગે જ નિરાંતોના ધાસ લેવા દે. ખરું જોતાં તો આપણે

ત્રીજી પંચવર્ણીય યોજના વધારે મોટા પાયા ઉપર ધારી
 લેઈ એ, અને તેમ કરતાં આપણે બીજી પંચવર્ણીય યોજનાના
 અમલમાં મોટા અનુભવોના ઉપયોગ કરી લેવા ધટે.

ખેતીવાડી—સર્વોચ્ચ પ્રાધાન્ય : ત્રીજી પંચવર્ણીય
 યોજનાના આશયો બીજી પંચવર્ણીય યોજનાના આશયોથી
 મુદ્દાસર ઇલાયકા ન હોઈ શકે, પરંતુ કેટલાક મુદ્દાઓ ઉપર
 વધારે ભાર અપાવેા લેઈ એ અને જનતાના કેટલાક વિચારો
 તરફ વધારે ધ્યાન દેવાનું લેઈ એ.

ખેતીવાડીની, ખાખતને સૌથી ઊંચું પ્રાધાન્ય
 અપાવું ધટે, કારણ કે કોઈ પણ મોટી યોજના
 મજબૂત પાયાના આધારે ટકી રહી શકે, અને
 ઉદ્યોગીકરણ માટે જે ખચતો જરૂરી છે, તે એ રીતે
 જ પૂરી પાડી શકાય. વળી ખેતારીની નાણૂંડીના
 શુભ હેતુથી ત્રીજી પંચવર્ણીય યોજનાનું ઘડતર
 થવું લેઈ એ.

હવે તો એવી ખીક સેવાય છે કે, બીજી પંચવર્ણીય
 યોજનાના અંતે દેશમાંના મોટામોટા સંખ્યા અસરે સિંચર
 લાખ નેટલી થયા નહો. પ્રત્યુત યોજનાની શરૂઆતમાં
 એ સંખ્યા લગભગ પ્રયાસ લાખ નેટલી હતી. વેળીસા
 ઉદ્યોગીકરણ ઉપરાંત, તેમ જ દેશની શૈક્ષણિક પદ્ધતિને
 ટકિનકલ ઝોક આપવા ઉપરાંત, વાળબી આવક પૂરી પાડે
 તેવા અને પાયાના ઉદ્યોગો સાથે સંકળાયેલા હોય તેવા
 નાના પાયા ઉપરના ઉદ્યોગો રચાવવા લેઈ એ. દેશની
 ખેતારીની સમસ્યા ઉપર એ રીતે જ અસર પડેલ્લી શકે
 તેમ છે.

પરેલી અને બીજી પંચવર્ણીય યોજના હોળના ભંડેર
 ખર્ચનો લાભ ગ્રામમાંમાં તેમ જ શહેરમાં વસતા ભૂમિહીન
 ખેતારીને સેકિને મળવા પામ્યો નથી ત્રીજી પંચવર્ણીય
 યોજના ધરાવતી વેળાએ એટલું ખ્યાનમાં રહેવું ધટે, કે આપણી
 જનતાના એ બે વિભાગોને લાભ થાય તેમ કરવું. આયોજન
 વિષે તેમ જ ખેતીવાડીની વ્યવસ્થા પદ્ધતિ વિષે નાગપુર
 ખાતેના કોમિસના અધિવેશનમાં જે દરારો પસાર થયા હતા,
 તેમાં ત્રીજી પંચવર્ણીય યોજનાના પાયાના સિદ્ધાંતો વિષે
 ભારપૂર્વક જણાવવામાં આવ્યું છે, તેવા ગ્રામમાંનું જે જનતું
 અર્થતંત્ર ધીમે ધીમે વિકસતું લેઈ એ, તે બાજનામાં આવડ-
 પૂર્વક માર્ગદર્શન આપવામાં આવ્યું છે. દરેક વ્યક્તિ

વધારેમાં વધારે કેટલી જમીન ધરાવી શકે, એ વિષે જે
 ભલામણ થઈ છે, તેનો હેતુ તો એ છે કે, એ રીતે કેટલીક
 જમીન છૂટી થઈ શકે, અને દેશમાંના અસંખ્ય ભૂમિહીન
 ગ્રામજીવોમાં સહકારનાં ધોરણે તેના ઉપર રિયર ને રચાય
 થાય.

વપરાશમાં ઘટાડો : વસતીવધારા અને ખર્ચ-ઉપાદાન
 વચ્ચેનું પ્રમાણ વધુ ને વધુ પ્રતિકૂળ મનવું જાય છે. આ
 હકીકત ખ્યાનમાં લીધી હોય, તો ત્રીજી પંચવર્ણીય યોજનાનું
 ૩૩ વરતુત: ૧૦,૦૦૦ કરોડ રૂપિયા નેટલું રહેવું લેઈ એ,
 આવી જગી યોજના માટે નાણાંની જોગવાઈ કરવા માટે
 આપણી ખરેખરી તેમ જ શક્ય તમામ ધરધારની કોટુંગિક
 જયતો ભેગી કરવી પડશે.

આપણા પરદેશ—વ્યાપારની હાલની વસ્તુચિતિ
 ધ્યાનમાં લઈશું તો આપણા નિગામ માટેની, આવાતે
 પૂરતાં અને અત્યારસુધીમાં આપણે જે ઉધાર રૂકમે ઉપાડી
 છે તે સરપાઈ કરવા પૂરતાં જ નાણાંની, જોગવાઈ આપણે
 કરી શકાઈ. આથી પ્રત્યુત યોજના કરવાને જે કોઈ
 પરદેશી હાંડિયામણની જરૂર પડે તે તમામ બીજા પંચવર્ણીય
 આપણે ઊછીની મેળવવી પડશે.

વપરાશમાં અને બિનજરૂરી આધાતોમાં ઘટાડો કરીને ને
 નિકાસોને વેગ આપીને, એવી લંબકમ અર્થોર્થ નેટલી
 રકમની જોગવાઈ આપણે કરવી પડશે. ટાંજી શકાય એવા
 અને ધામધૂમિયા તમામ ખર્ચો બંધ કરી દેવા પડશે, પ્રજાત-
 વણામાંથી મુક્ત થતા લોકશાહી દેશના આયોજનમાં મહાન
 આદરભોગ અતર્જત હોય છે, એ સમજવા જેવું છે.

આયોજનને સજ્જ કરવા માટે આપણી પાસે જે આતમ-
 ભેગની આશા રાખવામાં આવે છે, તેની સાથે મુજબ તરીકે
 આપણે એકરાગ બની શક્યા નથી, એમ અને પોતાને તો
 લાગે છે જે થોડીક વ્યક્તિઓએ સમર્પણ સાધ્યું છે, તેમને
 અજગ્રહ તરીકે ગણીએ તો માલે. ભારત યોજનાના પ્રણાલ
 કરવામાં પૂરેપૂરો કટિબદ્ધ અને, એ કેટલું બધું જરૂરી છે,
 એ વાત અજવાદરૂપ વ્યક્તિઓ સિવાયની બીજી કોઈ
 વ્યક્તિઓના ખ્યાનમાં હલુ સુધી આવ્યું નથી.

અતમાં એટલું કહેવાનું કે, લોકશાહી આયોજન અંગેની
 સાધનસામગ્રીના વિકાસનો સાચો આશય તો વ્યક્તિઓનું
 કલ્યાણ અને સુખ સાધવાનો હેતુ છે. સોડાની છુટિ, શક્તિ
 [ખ. ૩૪૩ ઉપર].

(ચિત્રકલાના સાંપ્રત પ્રવાહ : હેવાવરાળ ?)

ચિત્રકલાના સાંપ્રત પ્રવાહો ઉપર જુન ૧૯૫૮ના વિશ્વમાનવના અંકમાં લાઈ ગુમામ મોહમમ્દ શેખે કલાપ્રવાહોનો પરિચય આપવાને બદલે કલાના વિવાદો પર વિશેષ ધ્યાન આપ્યું છે. ફ્રાંસ જર્મની અમેરિકા વગેરેમાં કલા શૈલેને કે કાન્તિ યર્ધ રહી છે તે અડપે અછી થતી નથી તેનું એને દુરખ છે અને તેથી સ્થાપિત પ્રણાલીઓ અને શૈલી માટે ભહેરમાં ને 'હૈવાવરાળ' કાઢી છે તેની વેમના જ શબ્દોમાં તેણે લઈને તેમનું સાંન્ય કરવાની જરૂર લાગે છે.

“આપણે ત્યાં શિક્ષણનો અભાવ છે અને હવે કલા તેવાં પુરતકો (દેખામાં નાખે નથી) પણ સહેને માટે નથી અને અધુનિક કુશળ માનીકરણ મનુષ્યને લાગણીઓના પ્રવાહ કે અનુભૂતિના સ્પર્શનોથી દૂર ધકેલતું બને છે.”

આમ દેખતો ટોપલો આ યુગને માથે પ્રથમ નાખી આગળ લખે છે :

“આવા અવરોધોમાંથી કલાપ્રવૃત્તિ કદી થઈ નથી. expressionist: થી માંત્ર abstractionist સુધી કલાકારે નવી અભિવ્યક્તિ શોધવા મથામણ આદરી છે પરદેશમાં તો એને સંકીર્ણતા પેઢાણું પાયાં.”

પરદેશની કલાઓનાં આ નવાં સ્વરૂપો માટે તેમને યુરોપીયો-ભાષાનાં શબ્દો જડયા નથી અને તેનું સ્વરૂપ તે પોતે સ્પષ્ટ સમજતી શક્યા નથી; છતાં વળી લખે છે—

“કેમપિણીકલાનાં પદ્યુનન્યાસને થયાં તેને પણ વર્ણવવાની ગથા.”

ફ્રાંસ, અધીરા ન થાઓ ! ૧૯૧૦ પહેલાં કોઈ નહેવતું માનવું કે લારતમાંગ્રેક કલાકૃતિઓ પડી છે. યુરોપના શિક્ષણ આપણા ગ્રેકજનો ઉપર ત્યાંની સંસ્કૃતિની એવી ઘેરી હાથ પાડી હતી કે તેને લીધે લારતનું કંઈ પણ તેમને સાનું લાગ્યું નહોતું.

પ્રાચીન સાહિત્ય, સંગીત, વૈદક અને વસ્ત્રાન કરામાં ભારતનો એવો જગ્યાતો નહિ, તો પછી ચિત્ર અને સિંધની વાત જ કોણ કરે ? એવી સ્મિતઆંધી સુપ્ત કરનારા મહર્ષિ ડો. આનંદકુમાર સ્વામી, હેતલ, અવનીનાથ, ભાગિની

નિવેદિતા જેવી વ્યક્તિઓના પ્રસારોની કંઈ જ કિંમત નથી

આઠ વાંધા વડાદરા યુનિવર્સિટીમાં કલાની પદ પર્વતના અભ્યાસનો પ્રવંધ ધર્ધ ચૂકવા છે અને તેનું સંપૂર્ણ સર્વાંગ શિક્ષણ અપાય છે, છતાં લાઈ શેખ લખે છે ‘શિક્ષણનો અભાવ છે, ગથા પ્રાપ્ય નથી.’ કલા વિદ્વાન કોશલપ્રતીક અધ્યાપકો અને સારા નિદાયા વિદ્યાર્થીઓએ જનતામાં કલાનાં મૂલ્યો અને સમગ્રજી આપ શું કહ્યું એ કોઈ પૂછી શકે કે નહિ ?

પણ, શી શૈલે તે દેખતો ટોપલો બીજો ધકેલ્યો છે :

“યુગરચના અશક્તિ કલાકારો અને સામયિકો સુધ અવનીનાથ અને તેમના (સમ્યોદ) શી નંદ, બમુ આદિ) એ ર કરેલી કહેવતની ‘ભારતીય’ કલાના પંથે આગળ પધતા રથ અધુનિક પ્રવૃત્તિઓ વિષે એકબીજા સમક્ષ છાની છાની લે ર વરાળ ઠાઠી એને સમજવાનો અરે ! એના વિરોધનોય નહોતે કદી હરફે ન ઉઠ્યાયો... જૈન, અખલંશ, સુમત, રાજપૂત મણ્ડીએ ને ‘સુદૃઢ અવધાર કરવાને કે રસકર્ષન કરાવવાનો અત્યંત થયો તે ન જ થયો.”

પરદેશની કલાઓ વિષેનું આપણું અગાન સ્વીકાર લઈએ. પરદેશની ગ્રેક કલાકૃતિઓ આપણા દેશમાં અત્યંત જોવાનું સુગ્રાપ્ય ન થાય ત્યાં સુધી એ વિષે કંઈ બોલવું કે લખવું અપ્રમાણિત કહેવાય. પરંતુ કલાકલા યુનિવર્સિટીના બાચીધરી વ્યાખ્યાનો, જોરીએન્સ આર્ટ સોસાયટીના જર્નલો, રૂપમની ફાઈ લો, કુમારવામીના પ્રાતઃશાસ્ત્ર મહામથો, લેખો ને ચિત્રસંપ્રદો, હેવલ, નાનાલાલ મહેતા-કાલેં ખડાળાવાળા વગેરેના અગતો અને વધારામાં સરકારી તંત્રે પ્રગટ કરેલા અન્ટાન્ન-ઈલોરા અને અન્ય પ્રાચીન કલાધામોના ચિત્રસંપ્રદો, પોસ્ટકાર્ડો, સંશોધિત કલા સાહિત્ય અને રસ નિષ્પણ કરતા ગ્રંથોએ તમારા મનમાં કશી જ ભિન્નિ જગાવી નથી ? કે તેમને માટે કરરેતો શબ્દ પણ તમારી પાસે નથી ?

અગત્યના કલાકારો હજી એક પરચીસી વડાવી શક્યા નથી તે ગિયારા કલાકારો ! મરુખીમાં જળવું એક માટલું લઈ પરગ માંડી બેઠા છે તેની હાલત કોણ અણે છે ? નમે જ લખ્યું છે : ‘દૂર દૂર સોરાષ્ટ્ર કે યુરોપનાં

શહેર કે ગામડામાં વસેલા એવા અનેક રસિક છત્રવા - અમદાવાદ અને બીજાં સ્થળોના ચિત્રકારો - સૌરાષ્ટ્ર કળા-મંડળનાં પ્રદર્શનો...'

એ બધાં શું નથી કરી શક્યા તે કહી નાખવું સહેલું છે; પણ શું કરી શક્યા છે એ તરફ નજર કરી શક્યા હોત તો બહુત ઓછાં પ્રયત્નોથી કળાની સેવામાં બની શકે તે કરી છૂટવાની તમનાએ સંભાળનાં નીચેનાં નીચેનાં તળમાંથી કેટલાય કલાકર્તાઓ અને કલાસાધકોનું જીવન ઉપર લાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. (ભાઈ શુભમ મોહમમદ પોતે આ વાતથી અજાણ હોય એ સંભવતું નથી). અને શુજરાતના ઇતિહાસમાં આ વાતની નોંધ નહિ હોય તો શુજરાતના કલાચિંતકો, નસીબ સરવાણો બનાવશે.

શુજરાતના પત્રકારોને તો હાજીના વીસમી સદીથી આજ સુધી ભ્યાં ભ્યાં કલાની જોઈ ઝાંખી થઈ તે પર પ્રેમ અને અમતાથી કદર બતાવી છે. સાધન અને શક્તિ અલ્પ હતાં, એ ખરું પણ ભાવ અધૂરા નહોતા. સામર્થ્યો અને વિવાળી બાકાએ શુજરાતના ચિત્રકારોને, લાઘવી આવકાર્યા છે. વડોદરાની 'આધુનિક' કલાપ્રવૃત્તિ પર અમદાવાદના પત્રકારિત્વમાં જેટલું લખાયું છે તેટલું કદાચ વડોદરામાં થયું નહિ હોય. 'બરોડામૂખ'નાં ચિત્રોનું એક સુચારુ પ્રદર્શન અમદાવાદના કલકેન્દ્રમાં આચરો પર રબૂ થયું હતું એ પણ સેવકના ખ્યાલ બહાર રહ્યું છે. વડોદરાના અધ્યાપકો અને શ્રેષ્ઠ વિદ્યાર્થીઓને અમદાવાદના પ્રવેશો પ્રિયદાવ્યા નથી એમ પણ કહેવાશે નહિ.

મેડન આર્ટ વિશે કોઈ બહેર ચર્ચા કરવું ન હોય કારણ કે કોઈ નવીન પ્રયોગના પગરજુ બોલા વિના પહેલાથી તેને ઉવેખી એ સંસ્કારનું લક્ષણ નથી. કોઈ સમજવું

ન હોય કે કોઈ સમજવનારું ન હોય, તેમ જ પ્રતીતિકર કલાકૃતિઓ બોલા મળતી ન હોય ત્યાં એક પરદેશી આવાત ચમેલા કલાપ્રકારની ચર્ચા ધૂલતા જ લેખાવ. છતાં ભારતમાં મોટા રાત્ર્યપ્રધાનોથી માંડી પ્રાદેસરો અને વિદ્વાનો સુદાં આ નવા પ્રયોગોના નમૂના પ્રત્યક્ષ બોતાં કે મોખાનિર્મામાં બોતાં જુવંચલા જોવા રહે છે એ હકીકત છે. સમજ્યા વગર વાદવાઈ કરવી એ પણ અંગ્રેમણિક પતનને ગણાય. પ્રદર્શનોમાં નજર સાથે લઘુલેલા નમૂનાએ બેનારમાંથી કોઈ બીજાને પ્રતીતિ કરાવી શકતું નથી. પોતાનો અણગમો તેઓ આ રીતે બહેર કરતા નથી, એટલે શું એ બધી લાગણીઓના પ્રવાહો કે અનુભૂતિઓનાં સ્પંદનોથી દૂર બેસતા ગમ છે? એમના સૌનથી ભાઈ શુભમ મોહમમદની ધિરજ ખુટી છે, એટલે મોંઘા આગળનાં નાખી તેમના અભિપ્રાય અણવા આપુર ગયા છે. તો ભાઈ! સ્પષ્ટ સંબોધા બધી લો કે, એમના અભિપ્રાયે મેડન આર્ટ, ખાસ કરી એંગ્લો-કેશનિઝમ (વસ્તુવિલોપન) કોઈને સમજાવું નથી અને તેને કલાનું હોયે પ્રવેશવું ચાંડપણ કે ધૂન ગણે છે; કલાકારનું એકલાનું તે જાણ્યમ મ્યુઝિક (જોશી રાગો) લાગે છે. એ લોકો આમ કહે છે, તો ભાઈ ધિરજ સખતે, કોઈને પરાણે કાળિયો મળે ઉતારાય નહિ.

શુજરાતના અલ્પધનસભા તરફ કલાકારોને કોઈ એ 'બોમ્બદીપ નવચિંતુ તો શુદ્ધીવક શું ખોટા?' સમજી ગિરદાવ્યા હોય તો તેમને મહાન ગણવાની ફેરજ તમારા પર કાણ નાખે છે? કોળના પ્રવાહમાં કાણું મોટું અને કાણું નાનું એ નક્કી કરવું ઇતિહાસના હાથમાં છે. ધિરજ અને શાંતિ રાખી પ્રજા કળવાય એવું કંઈક કેળવ.

—ર. મ. રાવળ

(પાન ૩૩૧ થી ૩૪૦)

જર્મી લાવનારથી હાથપાંચ કે ઓછા વડે પ્રત્યક્ષ વિકાસ હાંસલ કરી શકાય તેમ છે. પહેલી બે પંચરૂપિયે ચોળના-ઓએ એટલું તો પૂર્ણાંજે સ્પષ્ટ થયું છે કે, નીચેથી ઉપર સુધીનું લોકશાહીનું સુદાન ધકતરકામ ધાર્યા પ્રમાણે થઈ રહ્યું નથી. સ્થાનિક સ્વરાજ્યની પરપરાજત આપણી સરકાર-ઓની દેખીતી અચોગતાઓ ખુલ્લી પડી ચક્ર છે.

આથી ત્રીજી પંચરૂપિય ચોળનાના ઘડવેયાઓ

સાંમે મુખ્ય કામ તો એ ખરું થાય છે કે, ગોમડાં-માંની આ સંસ્થાઓને નવેસર પ્રાણુરક્ષિત બેસવી. તેમની મારફત સ્થાનિક રહીશો સ્થાનિક વિકાસ-ચોળનાઓમાં સક્રિય ફાળો આપે, એટલું જ નહીં પણ, તેમની પકડમાં અને સમજણમાં આવે તેવા પ્રકારનો લોકશાહીને અમલ શી રીતે થઈ શકે છે, એ પણ તેમના ધ્યાનમાં જિતર.

પ્રકાશશાસ્ત્રની શોધ પછી હેમિલ્ટનને ખ્યાલ આવ્યો કે તેણે જે રીત (Method) શોધી કાઢી હતી, તે ગતિશાસ્ત્રમાં (Dynamics), મુખ્યત્વે કરીને principle of least actionને એ એટલી જ સહેલાઈથી લાગુ પડે છે. તેની આ બીજી શોધથી હેમિલ્ટનને વિજ્ઞાનમાં પોતાનું નામ અમર કરી દીધું.

અરે એટલે સુધી કહી શકાય કે, જે ભૌતિકશાસ્ત્રમાં પ્રમેયો અત્યાર નેટલા અગતિ પામેલા હોત તો, આજથી એ વર્ષ પહેલાં જ વિજ્ઞાને હેમિલ્ટનના Dynamicsથી તે દ. ક્ષોદ્ધીના wave-mechanics સુધીની ક્લાંત લરી હોત. આ ઉપરાંત હેમિલ્ટનને કેસી બીજી શોધ તે એલજબ્રાના ક્વેટર્નિયોન છે. તેણે quaternionsની શોધ કરી. હેમિલ્ટનને તેની જિંદગીનાં છેલ્લાં વીસ વર્ષ આ નવી એલજબ્રા શોધવામાં જ ગાળ્યાં.

પણ હેમિલ્ટન ફક્ત એક મહાન ગણિતશાસ્ત્રી તરીકે જ નજીતો નહોતો; સાહિત્યિક જગતમાં તેના અનેક મિત્રો હતા. વર્ડ્સવર્થ, કોલેરિજ, મેરિયા એન્થર્પ, ફેલિસિયા હોમાન્સ અને જોસીફ વેરેનો તે ખૂબ નિકટનો મિત્ર હતા. આ બધા સાથે તે અનેક લાંબા પત્રવ્યવહાર કરતો. તેની મહેત્વાકાંક્ષા સાહિત્ય તેમ જ વિજ્ઞાન બંને ક્ષેત્રે કાવે કરવાની હતી.

[પાન ૩૩૭મી થાણ]

એક વર્ષ, સંવાદનો આશ્રય લેવાયો હોવાથી પણ નાટકનો આભાસ ઉત્પન્ન થાય છે. પણ સંવાદથી નાટક બનતું નથી. ‘પ્રાચીના’માં વસ્તુનું વિલાસન નાટક રૂપે નથી થયું, કાવ્યરૂપે જ થયું છે, ને કાવ્યને આશ્રયક હોય, તો સંવાદનો આશ્રય સર્વ શક્ય. કાન્તનાં અસંગ્રહાલોમાં પ્રાચીનો સંવાદ આવતો પણ અરો. આથી ‘પ્રાચીના’માં કવિનો લાલ નાટકને-મળ્યો અને પદ્યનાટક ચોળ્યું, એમ કદાચ કહી ન શકાય.

પરીકથાની સંજ્ઞા, જેણું, વાતાવરણ હોય, સર્જકે બણી કરીને, કપોલકલ્પિત વસ્તુને આધારે વાસ્તવિકનું નિરૂપણ કરવા. ધારતો હોય, વસ્તુ આપણા જમાનાથી દીક દીક દૂરનું, પૌરાણિક હોય, ત્યાં જોતા પાનને સુખે

તેણે અનેક કવિતાઓ લખી હતી. આમાંથી ધણીખરી તે વિવેચન માટે વર્ણવર્ણને મોકલતો. ઈ. સ. ૧૮૨૯માં વર્ણવર્ણ તેને તેના રહેઠાણ રથને કનિસકમાં મળવા આવ્યો હતો. હેમિલ્ટનની વિજ્ઞાનક્ષેત્રની પ્રશસ્ત અગ્રિત જોયા પછી વર્ણવર્ણે તેને સલાહ આપી—“તારા માટે તો લાવિધનો પંથ વિજ્ઞાન છે, કાવ્ય નહિ; આ બંનેને એક વ્યવસાય તરીકે જાળવવાનો લોભ તું જતો કર”. આ પછી તેણે કાવ્યને ખૂબ જ દુઃખ-પૂર્વકે જાકારો આપ્યો. પણ આ જાકારો, આ સલાહ ક્ષણભંજર નીવડી. કારણ ત્યાર પછી તે આખી જિંદગી કવિતા લખતો રહ્યો. તેની કવિતાનું નમુનું પાસું (જે લગભગ દરેક કવિમાં હોય છે) એ હતું કે, તે બધી નિરાશામય હતી; કારણ કે પરસ્પર તે પહેલાં તેને પ્રેમમાં એ નિરાશામય સાંપડી હતી. જે કોઈએ હેમિલ્ટનને ખુશ કરવો હોય તો તે તેની વિજ્ઞાનની શોધો કરતાં તેનાં કાવ્યોનાં વખાણ કરવાથી વધારે સહેલું પડે.

આથી એક મનવસ્થામાં પ્રતિભા આધુનિક ભૌતિક-વિજ્ઞાનની મહાન ઉમારત રચવામાં પોતાનો ફાળો આપી, સમયના અનંતપથ પર પોતાની ધગલીઓ પાડી, ઈ. સ. ૧૮૬૫ના ઓગસ્ટમાં ૬૦ વર્ષની વયે દુનિયામાંથી અરત પામી.

ઉચ્ચારતા પદ્યથી આંગેકો નહિ અનુભવે. પાત્રોની જુદી વેશભૂષા, જુદો જ પરિવેશ, એને પોતાના સમયમાંથી ઉપાડીને એક લુદા જ સમયમાં લઈ લય છે. આથી ત્યાં એ પદ્યની આલપ્રાપતા વિશે શંકા ઉદાપ્ત થતો નથી.

આપણે ત્યાં સાહિત્યિક નાટક અને રંગભૂમિ વચ્ચેનું અંતર હજી ટાળવાનું બાકી છે. આથી કવિ રંગભૂમિથી ખાસો દૂર છે. સાચું પદ્યનાટક સરળતાને હજી વાર છે. પદ્યનાટક લખનારને નાટકનો ભોગ આપ્યા વિના પદ્યનો સાચક માધ્યમ તરીકે વિનિયોગ કરવાનો રહેશે ને એમ કરતાં કાવ્યનું નિર્માણ કરવાના અલોભનમાંથી મુક્ત રહેવું પડશે.

આકાશવાણી અમદાવાદ-વડોદરાના સીબીબી.

નાટ્ય તાલિમ શિબિર

[યુગરાત યુનિવર્સિટી સંચાલિત સુરત : ૮ મેથી ૧૫ મે, ૧૯૫૬]

યુગરાત યુનિવર્સિટી સાથે સંકળાયેલાં મહાવિદ્યાલયોમાં નાટકની પ્રવૃત્તિ વ્યવસ્થિત રીતે ચાલે, એ માટે રસ ધરાવના અધ્યાપકોને યોગ્ય અને જરૂરી તાલીમ આપવાનું રત્નલ પગલું યુગરાત યુનિવર્સિટીએ ભારતની તમામ યુનિવર્સિટીઓમાં પ્રથમ લીધું અને ૧૯૫૬ના મે માસમાં આવે તાલીમ શિબિર પોરબંદરમાં યોજા, સપ્ટેમ્બર ૨૧ જેટલાં અધ્યાપક ભાઈબહેનોને નાટકની તાલીમ આપી. એ શિબિરને મળેલી સફળતાથી પ્રેરણાને યુગરાત યુનિવર્સિટીના કાર્યવાહકોએ આ વર્ષે પણ આવે બીજો શિબિર ઉનાળાની રમઝો દરમિયાન યોજવાનું નક્કી કર્યું ને ઉપકુલપતિ શ્રી મનમોહન દેસાઈના અધ્યક્ષપણા નીચે, આ કામને વ્યવસ્થિત રૂપ આપવા માટે એક પેટાસમિતિની નિમણૂક કરી. આ સમિતિએ શિબિરના સંચાલક તરીકે, પોરબંદરના શિબિરનું સફળ સંચાલન કરનાર અને નાટ્યશાસ્ત્રના લેડા અભ્યાસી ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકરને પસંદ કર્યા અને તેમના સહાયક તરીકે, સુરતની સર કે. પી. કોલેજ ઓફ હોમસ સા યુગરાતીના આધ્યાપક શ્રી હરમત દેસાઈ તથા શ્રી પ્રફુલ્લ ઠાકર ને પસંદ કર્યા.

તાલિમ વર્ષે

શિબિરને મુખ્ય હેતુ આપેલાં અધ્યાપકોને નાટ્ય તંત્રની સૈદ્ધાંતિક અને પ્રાયોગિક તાલીમ આપવી એ હતો. આ હેતુને અનુલક્ષીને એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી કે, નાટકનાં ભુદાં ભુદાં, પાઠો - જેનાં કે નાટકની પસંદગી, રંગમંચની વ્યવસ્થા, નાટ્ય - લેખ (અ. પ્રોડક્શન રીપીટ) વિશે મુખ્ય સંચાલક ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકરે રોજ એક કલાક વર્ષે ચલાવ્યા; નાટ્યશાસ્ત્રના ભુદાં ભુદાં નિષ્ણુઓને નિમંત્રણ

પાડવી તેમની પાસે તેમના રસ અને અભ્યાસ અનુસાર વ્યાખ્યાનો કરાવવાં અને વ્યાખ્યાનોને અંતે તેમાંથી ઉપગ્રિય થતા મુદ્દાઓની ચર્ચા કરવી; આવેલાં અધ્યાપકો વચ્ચે નાટ્ય પ્રવૃત્તિ અંગે ચર્ચાઓ ઝેલવવી અને પ્રાયોગિક તાલીમ તરીકે નાટકોનું વાંચન કરવું; તેમ જ શક્ય હોય તો પસંદ કરાયેલાં નાટકોનાં દ્રશ્યો તપ્તા પર રજૂ કરવાં.

ડૉ. ધીરુભાઈએ ખેતાનાં વ્યાખ્યાનોમાં માત્ર સિદ્ધાંતોની ચર્ચા ન કરતાં, નાટ્યશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો વ્યવહારમાં કેટલે અંગે મુદ્દા સ્પષ્ટ છે અને પોતે એ વ્યવહારમાં મુકતાં કર્યાં સફળ થયા અને કર્યાં તેમને મુશ્કેલી જણાઈ, તેને અનુભવનીયોડ પણ આપ્યો.

આ વ્યાખ્યાનો તો રસપ્રદ હતાં જ, પણ તે પછી થતી ચર્ચાઓ વેળાંય વધુ રસપ્રદ તીવડી અને એમાં ભુદાં ભુદાં અધ્યાપકોના અનુભવો પણ જળુવાના મળતા.

નિષ્ણુઓનાં વ્યાખ્યાનો

વ્યવસ્થાનાં બીજા અંગરૂપે શિબિરના મુખ્ય સંચાલક તરફથી, રંગભૂમિને હેતુ કેટલીક ભણીતી વ્યક્તિઓ ઉપરાંત નાટ્યકલાના કેટલાક નિષ્ણુઓને વ્યાખ્યાનો આપવા માટે આમંત્રણ આપવામાં આવ્યાં હતાં. શિબિરમાં જે વ્યાખ્યાનો થયાં, તે મોટે ભાગે જુથ પ્રકારનાં હતાં. નાટ્ય-તંત્રની સૈદ્ધાંતિક ચર્ચા કરનારાં, નાટકનાં વિશિષ્ટ અંગે પર પ્રકાશ પાડનારાં અને શિલ્પશાસ્ત્રના અન્ય પ્રાર્થિક નાટ્યસાહિત્યનો પરિચય આપનારાં.

આ પહેલા પ્રકારનાં વ્યાખ્યાનોમાં પ્રોફે. વિપ્લુપ્રસાદ ત્રિવેદીનું “નાટકમાં રસાવગોષ” પરનું વ્યાખ્યાન, ડૉ. રમણભાઈ પટેલનું “નાટ્ય-એક સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિ” પરનું વ્યાખ્યાન, ત્રિન્દ્રપાલ રમણલાલ સી. મહેતાનું “સંગીતનાટક અને જેલે” પરનું વ્યાખ્યાન, શ્રી ચંદ્રવદન મહેતાનું “ભરતનાટ્ય-શાસ્ત્ર” પરનું વ્યાખ્યાન, શ્રી ધનંજય ઠાકરનું “નાટકનું મૂલ્યાંકન” એ વિષય પરનું વ્યાખ્યાન, આચાર્ય શ્રી મશવંત શુકલનું “રાઈનો પદ્ય” અને

જ્યા-જ્યન્ત' અભિનયતાની દૃષ્ટિએ " એ વિષય પરનું વ્યાખ્યાન, તેમ જ શ્રી પીતાંગર પટેલનું " લોકજીવન અને નાટક " પરનું વ્યાખ્યાન - આટલાં મુખ્ય ગણવી શકાય.

બીજા પ્રકારનાં વ્યાખ્યાનોમાં શ્રી જશવંત ઠાકરનું " પ્રકાશ્યોજ્જ્વાલા " પરનું વ્યાખ્યાન, શ્રી જગદીશ દવેનું " ઉચ્ચારણશુદ્ધિ " પરનું વ્યાખ્યાન, શ્રી રતુભાઈ પરીખનું " મેક-અપ " પરનું વ્યાખ્યાન, શ્રી જયન્તી દલાલનું " સ્વચ્છતાકિત " પરનું વ્યાખ્યાન, શ્રી જલરાજ સહાનીનું, " અભિનય-નાટકમાં અને દિલ્લમાં " એ વિષય પરનું વ્યાખ્યાન, તથા શ્રી જયશંકર સુંદરીનું " અભિનય કલા " આદિ ચરનાં વ્યાખ્યાનોનો સમાવેશ થાય છે.

અને ત્રીજા પ્રકારનાં વ્યાખ્યાનોમાં આચાર્ય શ્રી કાલિદાસ દેસાઈનું " પ્રક્રિયાના નાટકનાં સ્વરૂપો " વિશેનું વ્યાખ્યાન, આચાર્ય શ્રી ડબ્લ્યુ. ડીસોઝાનું " આધુનિક યુરોપીય નાટક " પરનું વ્યાખ્યાન, પ્રોફે. જે. પી. જરીખનું " સંસ્કૃત નાટકનું સત્ત્વ " એ વિષય પરનું વ્યાખ્યાન, શ્રી ચંદ્રવદન મહેતાનું " આધુનિક ભારતીય નાટક " પરનું વ્યાખ્યાન, શ્રી શિવકુમાર ત્રિપાઠીનું " જાગ્રણ રંગમૂર્તિ " પરનું વ્યાખ્યાન અને શ્રી પ્રફુલ્લ દાશરથીનું " મરાઠી રંગમૂર્તિ " વિષે આપેલી વાર્તાલાપ-ગ્રંથ ગણવી શકાય. શિબિરાધીઓ પૈકીશ્રી મનુલ ત્રિપાઠીએ પણ " નાટક, રંગમ અને ભોધ " એ વિષય પર એક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

ગુજરાત યુનિવર્સિટી ને આ વ્યાખ્યાનો પુસ્તિકારૂપે પ્રસિદ્ધ કરે, તો આ વિષયમાં રસ ધરાવનાર લોકો કોઈ માટે આર્થાં સુંદર અને વિદ્યતાપૂર્ણ વ્યાખ્યાનો સુલભ બને.

પરિસંવિવાહ

વ્યાખ્યાનો ઉપરાંત તાલીમ અર્થે આવેલાં અધ્યાપક ભાષ્ય-મહેનો વચ્ચે આવેલાં નેટલા પરિસંવિવાહ પણ યોગ્યતા હતા. હાલના દેશમાં એ અગ્રણી પીરિંગો બોધી આપ્યા પછી ' પલ્લવી પરણી મર્ધ ' નાટકની ગીજીપટથી ચર્ચા થઈ, અને એને અંગે જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિંદુઓની જણાવટ થઈ. બીજાને સંવિવાદ " કોલેજમાં વાર્ષિક હતસેવા " એ વિષય પર થયો, આની પીરિંગો શ્રી પ્રફુલ્લ ઠાકરે પાંચી આપી, અને પછી તે વિષય પર સુંદર ચર્ચા થઈ. ત્રીજા સંવિવાદ વિદ્યાર્થીઓનું શિરત અને સરકારપ્રદર્શિ " એ વિષય પર થયો. આ સંવિવાદ માટે ચર્ચાના મુદ્દા એ. ધીરેશ્વરીએ ૧૯૫૩ કયાં અને ૧૯૫૪ થયેલા મુદ્દા પર સારી ચર્ચા થઈ. શ્રી ચંદ્રવદન

મહેતા શિબિરમાં શેકાયા, એ તકનો લાભ લઈ, તેમની સાથે પણ નાટકનાં ધણાં અંગે વિશે અને પચારિક ચર્ચા થઈ. આ દરેક ચર્ચાનું સ્વરૂપ ધણું જિંદગી રહેતું અને આપ્તપાકે તેમાં ઉત્સાહ તેમ જ ખતે પૂર્વક સક્રિય લાગે લેતા. આ ઉપરાંત દરેક વ્યાખ્યાનને અંતે થતી પ્રશ્નોત્તરીમાંથી પણ નાટકનાં અનેક પાસાં વિશે શિબિરાધીઓને ધણું જાણવાનું મળી રહેતું.

પ્રાયોગિક તાલીમ

પ્રાયોગિક તાલીમમાં નાટ્યચાચનનો કાર્યક્રમ પણ હતો. ચંદ્રવદન મહેતાએ " અકબરશાહ "ની સ્વચ્છતાકિત વાંચી ગતાવી. શ્રી જશવંત ઠાકરે " ઉત્તરરામચરિત " ના કેટલાક ભાગનું વાચન કર્યું હતું. શ્રી જયન્તી દલાલે પણ તે જ નાટકના બીજા ભાગનું વાચન કર્યું હતું. અને શ્રી જયશંકર સુંદરીએ " સર્વિલક " ના કેટલાક પ્રવેશો વાંચી, નાટક કેમ વાંચવું, તેની પ્રયત્ન તાલીમ આપી હતી. શિબિરમાં મળેલી તાલીમ માત્ર સૈદ્ધાંતિક ન રહેતાં, કંઈક વ્યાવહારિક પણ બને એ હેતુથી " શાહગઢાન " નાટકનાં કેટલાંક દર્યો અને " કાકીની ચશી " નો ઉત્તરો પ્રવેશ જાણવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું.

એઓ અભિનય કરી શકે એમ હતાં, તેમને એ જવાબદારી સોંપવામાં આવી. બાકીનાઓને Book Stage workers તરીકે બુદ્ધી બુદ્ધી કામગીરી સોંપવામાં આવી. પોતાની પ્રતિભા કે મોહનાને ખ્યાલ કયાં વગર દરેક અધ્યાપકે પોતાને સોંપાયેલી જવાબદારી સહકરતા અને સંનિષ્ઠાપૂર્વક અદા કરી.

હવે એ દિવસ તો તેમને શ્રી. જયશંકર સુંદરી જેવા કુશળ દિગ્દર્શકના દિગ્દર્શનનો લાભ પણ મળ્યો. શિબિરના આગલા દિવસે, એટલે કે તા. ૨૩મીએ આ બંને નાટકો એમ. ટી. બી. કોલેજના મંચ ખંડમાં આયોજિત મહેમાનોની હાજરીમાં જાણવાયાં.

મુલાકાતીઓ

૨૧ દિવસના મુકામ દરમિયાન શિબિરની મુલાકાતે કેટલાક મહેતુલાવો પણ આવી ગયા. શિબિરનો મંગલ પ્રારંભ સરત નગરપાલિકાના પ્રમુખ શ્રી ગોરધનદાસ ચોખાવાળાના હસ્તે થયો હતો. સરદાર વલ્લભભાઈ વિવાપીદના ઉપકુલપતિ શ્રી બાણુભાઈ જશભાઈ પટેલ અને ભારત સરકારના નાણામંત્રી શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈ પણ એ રીતે

હાતી મુલાકાતે આવી ગયા. વચ્ચે એક દિવસ યુનિ. રજિસ્ટ્રાર
શ્રી કંચનભાઈ પરીખ ખબુ આવી ગયા.

પૂછાંદુતિ

શુશ્રૂષાત મુનિવર્સિટીના ઉપકુલપતિ શ્રી મનસાઈ
દેસાઈ પણ સિબિરમાં આવ્યા હતા અને પૂછાંદુતિ સમારંભ
તેમના હસ્તે થયો હતો. સહુના આનંદ વચ્ચે તેમણે
એવી જાહેરાત કરી હતી કે, સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિઓને વ્યવસ્થિત
રૂપ આપવા માટે મુનિવર્સિટી ધોરણે કાર્થિક નક્ષત્ર પગલાં
ભરાશે. અને આને જેમ દરેક મહાવિદ્યાલયમાં શારીરિક
શિક્ષક રાખવાનું ફરિયાદ છે, તેમ એ દિવસ પણ હવે દૂર
નથી, નવારે દરેક મહાવિદ્યાલય માટે એક સંસ્કાર-શિક્ષક
રાખવાનું પણ ફરિયાદ બનશે.

શુશ્રૂષાત મુનિવર્સિટી આ રીતે સિબિરે ચોણ વધુ ને
વધુ અધ્યાપકોને તાલીમ આપે એવી આપણે આશા રાખીએ.

[શુશ્રૂષાત સમાચાર ૨૦-૧-૫૬ 'સંસ્કાર આધુરી :'
શ્રી મહુદક્ષ ઠાકોરના હેવાલમાંથી.]

એશિયાઈ-ફોટોગ્રાફી

‘એશિયન ફોટોગ્રાફી’ નામનું એક અપૂર્વ ફોટોકલા
સંપૂર્ણ ભારતમાં જ ઇલાવીને, ફોરેસ્ટન ઓફ ઇન્ડિયન ફોટો-
ગ્રાફી તરફથી, મી આર. માંડવીએ અરવિંદઆશ્રમ પેડિયરીથી
પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. ૮x૧૦ સાઈઝના આટલું પેપર ઉપર પૂરાં
ઉપલબ્ધ એવી ચિત્રો અને ચોવીસ પાનનું લેખનસાહિત્ય,
ભારત, ચીન, જાપાન, દોમંગોન, મલાયા, સિબિર, સીઆપુર,
વીએતનામની શ્રેષ્ઠ ફોટોકૃતિઓ, ને તે તે દેશની ફોટોગ્રાફીના
વિકાસની સૂચના આપતા લેખોવાળું, સુંદર બાંધકૃતિ આ
વોલ્યુમ ભારતની પ્રકાશન કલાનો કૌશલિયાન બને છે.
નજરે લેખા પછી પણ ભારતમાં આ કામ થયું છે એની
ખાતી કરવા અંદરનાં પ્રકાશક-મુદ્રકોનાં નામ જોવાની ઇચ્છા
ધાય. છતાં પુસ્તકનું મૂલ્ય છે માત્ર ચંદર રૂપિયા.

એશિયામાં ફોટોગ્રાફીનો વિકાસ મુશ્કેલ અમેરિકા કરતાં
ધણાં જોઈ ખાજગથી શરૂ થયો હતો. પણ ટૂંકે તરુણ અને
પીઠ કલાકારોએ ચિંતન અને અભ્યાસથી વિકસેલી દૃષ્ટિનો
યોગ કરી, પોતપોતાના દેશનો સંસ્કૃતિનાં ગૂઢ સ્વરૂપોને ફોટો-
ગ્રાફીથી દૃષ્ટિગ્રાહ્ય કરી બતાવ્યાં છે. ૧૯૪૭ પછીના આ
બધા કાલ આનાં વિશેષલેખી અસિનંદો શકાય ; visual
consciousness of our time: આપણા યુગની દૃષ્ટિ-
ગ્રાહ્ય થયેલી આત્મચેતના, something specifically
individual: કશુંક નિશ્ચિતરૂપે વ્યક્તિસંપન્ન, Human-
ized Individualised photography: માનવીયતાથી
ભરપૂર છતાં સ્વસંપાદિત ફોટોગ્રાફી.

એશિયાના બુદ્ધ બુદ્ધા દેશોના કલાકારોએ પોતાની
સજ્જિયાથી જે સમકાલીન ચિત્રો કર્યાં હતાં, તેમાંથી વીજી
કાદેલાં આશિરો વડે કાર્થ અનેરો ચિત્રસંપૂર્ણ બન્યો છે, જેમાં
એશિયાની પ્રભુઓનાં ચોક્કસપણનાં, પ્રામ્ય કે નાગરિક,
ધાર્મિક કે વન્યજીવન, કલાદૃષ્ટિએ પકડેલાં નોખાં નોખાં
સ્વરૂપો આ પુસ્તકનું આકર્ષણ અને રસનિરૂપણ અનેક
રીતે વધારી દે છે.

જેમણે ‘માનવ કુટુંબ’ નામે વિરાટ ફોટો પ્રદર્શન
લેખું હતું, તેમને સમગ્રજાતિ હશે કે, ફોટોગ્રાફી જેટલા પ્રગળ
આવેગથી માનવ પરિવારની એકતાની હિમાયત કરે છે,
ફોરેસ્ટન ઓફ ઇન્ડિયન ફોટોગ્રાફીનું આ ખીજું પુસ્તક છે.
એવું જ સમૃદ્ધ પ્રકાશન ગયા વર્ષમાં કરેલું, તે ‘આજની
ભારતીય ફોટોગ્રાફી’ (contemporary Indian
photography) માત્ર સાક્ષરે રૂપિયામાં ભારતનું આંતર-
પ્રાંતીય પ્રતિનિધિ બની શકે તેવું છે.

બંને સંપૂર્ણ ગમે તે મતલબ અસંજે, દેશમાં કે વિદેશમાં
શ્રેષ્ઠ ઉપકાર બને તેવા છે અને કોલેનો, હાઈરિફોસા અને
પુસ્તકાલયો માટે તો અપરિહાય છે.

(જનતા)

—રવિશંકર રાવળ

૭ ગુજરાતીમાં પ્રગટતાં નવાં પુસ્તકોનો ચીતાસરી પરિચય ૭

ફવીન્ડ સોરભ

કાકાસાહેબ કાલેલકર

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર : અમદાવાદ

રૂ. ૨-૫૦

કવિવર ટાંગોરની લિપિકાનો આ ગુજરાતી અનુવાદ છે. આમાં કવિની એક વિશેષ પ્રતિભાનું દર્શન થાય છે; તેમના ગદ્યની કુમાર, કાકાસાહેબની આલ્પલાદક કલમે, બહી મળે છે. ઉપરાંત વિશેષ લાભ એ પણ મળ્યો છે કે, કરેક પ્રકરણને અંતે નિરૂપણ તરીકે કાકાસાહેબે પોતાની રીતે ટાંગોરની ચિંતન કલ્પિકાનો રસાસ્વાદ કરાવ્યો છે.

*

હિંદના જવાહર

લે: માધુસૂદાન બ. દેસાઈ

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર : અમદાવાદ

રૂ. ૧-૦૦

૧૫. નહેરુની અંગ્રેજી આત્મકથાનો ગુજરાતી સંપૂર્ણ અનુવાદ આપ્યા પછી, અને કિશોરો માટેની તેની સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિ પણ તૈયાર કર્યા પછી, અનુવાદક મુખ્યત્વે પાંડિતજીના, મંથોના આધારે આ નાનકડું જીવન ચરિત્ર, સ્વતંત્ર રીતે તૈયાર કર્યું છે. તે તે વિદ્યાર્થીઓ તથા સાધારણ વાચક કરી શકતા પ્રોત્સાહને ઉપયોગી અને માર્ગદર્શક થાય તેવી કાંજળ આં પુસ્તકમાં લેવાઈ છે. અલગત, આમાં ૧૯૪૭ સુધીનો જ સમયખંડ લેવામાં આવ્યો છે. આઝાદી પછીનાં વર્ષોના દરમ્યાનની ૫૦ નહેરુની પ્રવૃત્તિનો જ આજે ખ્યાલ એ બહી આપવામાં આવ્યો હોત તો સારું થાત.

આ પુસ્તકને વડોદરા વિશ્વવિદ્યાલય પુસ્તકાલય મંડળની નવમી શિષ્ટાચન પરીક્ષા માટે માન્ય કર્યું છે, તે યોગ્ય જ છે.

માંધીજીના પાવન પ્રસંગો : (ભા. ૩)

લક્ષ્મીબાઈ મકનજી

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર : અમદાવાદ

રૂ. ૦-૩૫

સમાજસંસ્કરણને નગરમાં રાખી આ પુસ્તકમાં માંધીજીના જીવનના ૧૨ પ્રસંગો આલેખવામાં આવ્યા છે.

*

ઘઉં (શ્રી સચાજી શામ વિકાસમાળા : પુષ્પ : ૨૫)

મહારાજ સચાજીરાય વિશ્વવિદ્યાલય-વડોદરા

લે: માતંગ સિવસહ પંડ્યા

આપણા જીવનની ચોળની ઉપયોગી વસ્તુ-ઘઉં નિરે ભરપૂર માહિતી (ઇતિહાસ, ઉત્પાદન અને ઉપયોગોના ક્ષેત્રે) અહીં રજૂ કરવામાં આવી છે.

*

ઉષા (સાહિત્ય-દર્શન) ન્યુ ઇશ રૂલ, સુંબર્ન-ઉ

સંપાદક : અચૂતલાલ પરીખ

આને લગભગ મોટા ભાગની શાળાઓ પોતાનાં સામયિકો પ્રસિદ્ધ કરે છે. એ બધાં સામયિકોમાં શાળાનાં બાળકો પોતાને મનપ્રમતા કોઈ પણ વિષય પર લખે છે અને પછી એ બધાં પ્રસિદ્ધ થાય છે.

પરંતુ, કોઈ પણ એક ખાસ દિશિપૂર્વક, એક વિષય (સાહિત્ય-દર્શન) લઈને એક પ્રયત્ન કરવાનો આ પ્રયાસ વધુ સ્તુત્ય છે. આ અગ્રાઉં 'ઉષા'ના 'કલાદર્શન' તેમ જ 'ઇતિહાસદર્શન' કરાવતા એ વિશિષ્ટ અઢા પ્રકટ કરવામાં આપ્યા હતા. એ જ પ્રણાલિકાને અનુસરી આ તપતે 'સાહિત્યદર્શન'નો એક પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. કિશોરોના જ્ઞાન-વિસ્તાર માટે આવા પ્રયાસો આવકારપાત્ર છે.

*

વનસ્પતિશાસ્ત્રની પરિભાષા

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ - અમદાવાદ - ૧૪

શ. ૦-૪૪.

આ શ્રેણીદ્વારા આજ પૂર્વે અસ્તિત્વ, પદાર્થ-વિજ્ઞાન અને રસાયણ તથા અર્થશાસ્ત્રની પરિભાષાની પુસ્તિકાઓ પ્રગટ થઈ ચૂકી છે. આ ચોથો ગ્રંથ છે. અને હવે 'રામકારણ' ના પારિભાષિક શબ્દોની પુસ્તિકા તૈયાર થઈ રહી છે.

હવે ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ ઉચ્ચ શિક્ષણ ગુજરાતી ભાષા દ્વારા આપવાનું દરમ્મુ હોર્ડ, તથા દિવસે દિવસે ગુજરાતી સાહિત્યનું સર્વાંગી ખેડાણ વધી રહ્યું હોર્ડ આવી પુસ્તિકાઓ ધણા ઉપયોગની છે.

સુશાયરાની કથા : હરીન્દ્ર દવે

પ્રભા અને પોલિસ : પ્રજ્ઞાદાસ પટવારી

પરિચય પુસ્તિકા પ્રગટિતી આ ૨૩-૨૪ની પુસ્તિકાઓ પ્રગટ થતાં તેની પ્રથમ શ્રેણી પૂરી થાય છે.

દ્રેષક કિશોરકથાઓ

વેરા એન્ડ કુ : સુખર્ષ

સંપાદક : ભવંત ભક્ષી

શ. ૧-૭૫

કિશોર માટે ચૂંટી કાઢેલી ૧૩ વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ કિશોરોને આવશ્યક પાઠ્ય પૂરું પાડે છે.

અનના મેદ (ત્રિગંધી નાટક)

હૃદયમત દેસાઈ

ધ પોપ્યુલર બુક સ્ટોર : સુરત

શ. ૧-૫૦

નરસિંહ મહેતાની જીવન ભાવનાને કેન્દ્રમાં રાખી આ નાટક લખવામાં આવ્યું છે. ભણીતા વિવેચક શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ભટ્ટાચાર્યે છે તેમ, ચમત્કારોનો આશરો લીધા વિના, આદર ઉપર એવું ભાવનું આલેખન કરવું, એ કઠિન કાર્ય લેખકે પાર પાડ્યું છે.

ધરતીના ધણી (એમકી નાટક) (બીજી આવૃત્તિ)

લે : હૃદયમત દેસાઈ

ધ પોપ્યુલર બુક સ્ટોર : સુરત

શ. ૦-૭૫

ભૂમિસમસ્થા પર પ્રકાશ પાધરતી આ નાટિકાને શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણનો આવકાર પ્રાપ્ત થયો છે. આ તેની બીજી આવૃત્તિ છે.

પંચાયત રાજ (ગાંધીજી)

સંકલન : આર. કે. પ્રજ્ઞા

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર - અમદાવાદ

શ. ૦-૩૦

શ્રી પ્રજ્ઞા ગાંધી - વિચાર અને સાહિત્યના અભ્યાસી છે. તેમની દ્વારા નાની પુસ્તિકાઓ રૂપે ગાંધીજીના વિચારોનું દોહન કરી, સંક્ષેપમાં ગુજરાતીમાં પ્રગટ કરવાની યોજનામાં આ પ્રથમ પુસ્તિકા છે. હવે પછી સંતતિનિયમન, વિશ્વશાંતિ, ગીતાનો સદેશ, સાક્ષાદ્દારનો નૈતિક આધાર વગેરે પ્રકટ થનાર છે.

સાધના (મરાઠી અઢવાડિક) કુમાર વિશેષાંક :

સંપાદક : શ્રી મુનિયથ થતે

સાધના પ્રેસ, અજ્ઞાન ચત્ર, પુત્તાર

સાને ગુરુજી સ્થાપિત 'સાધના' (મરાઠી અઢવાડિક) છેલ્લાં ૧૧ વરસથી એનું જીવન પત્રકારત્વનું ધોરણ ભળતી નિષ્કલિપ રીતે પ્રગટ થવું રહ્યું છે.

આ અઢવાડિકમાં રામકારણ, સમાજજીવન, ચિંતન-દર્શન, સાહિત્ય તથા સત્તર વિષયો ઉપર અધિકૃત અભ્યાસીઓની કલમે લેખો પ્રગટ થતા રહ્યા છે. એટલું જ નહિ પણ, ઘણી વિવાદાસ્પદ સમસ્યાઓ ઉપર વિવિધ દષ્ટિએ પ્રકાશ પાડવાનો પ્રયત્ન પણ થતો રહ્યો છે. કાર્ષ્ણિક અઢવાડિક માટે આ ગૌરવભરી સિદ્ધિ છે.

આમારી સામે જે કુમાર વિશેષાંક (૧૧ જૂન, ૧૯૫૯) અવલોકનારો રજૂ થયો છે, એની વિષય અને લેખક-સૂચી જોતાં જ, સંપાદક મંડળે તદ્દવિધોનો જે સહકાર પ્રાપ્ત કર્યો છે, તેનો અંદાજ આવી જાય છે. એટલું જ નહિ.

કેરળ : લોકશાહીની કસોટી

—ભોગીલાલ ગાંધી

કેરળની કમ્યુનિસ્ટ સરકાર સામે કેરળની અંદર વ્યાપક વિરોધ વર્તાઈ રહ્યો છે.

કેરળ કોંગ્રેસ, પ્રમ સમાજવાદી પક્ષ, લોકિયા સમાજવાદી પક્ષ, રેવોલ્યુશનરી સોશિયલિસ્ટ પાર્ટી, મુસ્લિમ લીગ, નાયર સોસાયટી, કૃષિસિક્ક જૂથ; તથા આ બધાંની અસર નીચેના મળદૂરસંધો, મહિલાસંધો, વિદ્યાર્થીસંધો; ઉપરાંત કેટલાક તટસ્થ સંધો અને મંડળો; તેલીચેરી, કાલિકટ, પાલખાટ, ત્રિચુર, એનાંકુલમ, કોદામ, કિવસેન વગેરે શહેરોની કમ્યુનિસ્ટપાર્ટીઓ; ત્રાવણકોર-કોચીનની ૧૯૬૪ નેટલી પંચાયતો; સમગ્ર કેરળનું અતિનિધિય ધરાવતું 'કેરલા એડવોકેટ એસોસિએશન,' તેલીચેરી, કાલિકટ, પાલખાટ, એસેપી વગેરે શહેરોનાં 'નાર એસોસિએશન્સ;' તથા ૩૨ દૈનિક અખબારોમાં ૨૬ દૈનિક ૫૭૦ (ખાખાનાં ક્રમાંકો ૪ કમ્યુનિસ્ટ સંચાલિત છે)—આટલા વિશાળ પ્રમાણમાં કમ્યુનિસ્ટ સરકાર સામે વિરોધ ભળ્યો છે—તેને રાજીનામું આપવા દરારો કરી પકડાર કરી દીધો છે.

અને પંદર દિવસમાં તો ૧૫૦૦૦ નેટલાની ધરપકડો થઈ ચૂકી છે, અને ત્રણ ત્રણ વારના ગ્રાણીગારોમાં ૧૧ નેટલી લાચો પડી ચૂકી છે.

તહેજમતનામું ?

આ લાગતની પાછળનાં મુખ્ય કારણો એકંદર આ પ્રમાણે દર્શાવાયાં છે :

૧ કેરળ સરકારનો એનાંતિવચક ધારો જમીનધરાનનાર-ઓનાં ૧૪ હિતોનો વિરોધી છે.

૨ સરકારી નોકરીઓમાં પગલત કોમની ખાસ સંખ્યાની જાળમાં સરકારે એટલા કામ (૨૭% વસ્તી) આપણ

વિશ્વમાનવ : નવેમ્બર ૧૯૬૭

નમતું બોખી, અન્ય કોમોનાં હિતોને બોખમમાં મૂક્યાં છે.

૩ કેરળ સરકારનો શિક્ષણવિષયક ધારો ખાનગી માધ્યમની શાળાઓનું નિકંદન કરનારો છે; અને તેની દ્વારા શિક્ષકોની સલામતી સાધવાનો જે દાવો કરવામાં આવે છે તે હેતુરખલો છે.

૪ શિક્ષણનાં પાઠ્ય પુસ્તકોમાં કમ્યુનિસ્ટ પ્રચારનાં અને ધાર્મિક લાગણીઓ દુલ્લભનારાં લખાણો છે.

૫ નવી સરકારી મંડળોએ જે કમ્યુનિસ્ટોને હંતક હેપ તો તરત રબિરહર કરવામાં આવે છે; તેમને હરખદે નાણાં ધીરવામાં આવે છે, જે સ્વાર્થ ભય છે. ત્યારે બીજા પક્ષવાળાઓને કામદેસરની સમગ્રપણી આકાત રાખવામાં આવે છે.

૬ સરકાર માટે જમીનની ખરીદી, ઔદ્યોગિક લોનની વહેંચણી, તથા બહેર કામ અંગેના કોટ્ટાકોમાં પશુ કમ્યુનિસ્ટોને મદદ કરવાની, અને પાર્ટીફંડ ભેગું કરી લેવાની નીતિ અખત્યાર કરવામાં આવે છે.

૭ સરકારી નોકરીઓમાં કમ્યુનિસ્ટોને પ્રસાદવામાં આવે છે; અથવા નોકરીમાં હેપ તેમને કમ્યુનિસ્ટ પક્ષના ખાધિયાની જેમ કામ કરવા માટે દબાવવામાં આવે છે.

૮ પોલીસ કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની તાબેદાર હેપ તે પ્રકારનું વર્તન તેની સાથે કરવામાં આવે છે; અને મિનકમ્યુનિસ્ટો, ઉપર દમન ચુલતવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે.

૯ કાનૂની રક્ષા મિલકુલ થઈ ન શકે એવું વાતાવરણ રાખવામાં પેદા થઈ ગયું છે. અને ગમે તેવા યુના કરવા છતાં કમ્યુનિસ્ટો કાનૂની પકડમાંથી મુક્ત રહી શકે છે.

૧૦, આર્થિક રીતે, કેરળ સરકારની સ્થિતિ ખરાબ

છે. તિનેરી ખાલી થઈ ગઈ છે.

૧૧ પંચવર્ષીય યોજનાઓ અને ઉલોગોનો વિકાસ રૂબારૂ મળે છે; મરીબી વધી રહી છે. બેકારી અને જૂખમરો અતિ વ્યાપક બન્યાં છે.

૧૨ શોધનાં બનખાલ-મિલકત પણ સલામત નથી.

૧૩ મુશ્કેલીઓ અને વ્યવસ્થાપણું ધૂમ વધુ છે.

૧૪ એકંદરે, આખું રાજ્યનું જોતાં પહેલે જ મજબૂત બનાવવા માટે, બીજાનાં હિતોને ભોગે, મજાન્યામાં આવે છે.

૧૫ નવી ચૂંટણીમાં જોતે ફરી ચૂંટાઈ આવે તે માટે આજથી મનપરકાની યાદીઓમાં પણ ઉછાગ રડ થઈ ગઈ છે.

૧૬ કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી અને સરકાર બંને એક જ હોય તે રીતે આખો વ્યવહાર ચાલી રહ્યો છે.

૧૭ કમ્યુનિસ્ટ સરકાર કોઈ પણ પ્રકારે કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની લાવિ સરમુખત્યારીનો શબ્દ આજથી યોજી શકી રહી છે.

તા. ૧૨મીએ 'સુક્તિ દિન' ઉજવતાં પ્રગટ કરેલ બહેરનોગામોના આ મુખ્ય આક્ષેપો છે.

લડતાના સુકાનીઓ

આપા આ જગતની અંદરનાં મળો અને તેમના વ્યૂહનો ખ્યાલ સેવે જરૂરી છે. આપણને ઉપરઉપરથી દેખાવે જોનાર્યાં એ ધર્યાં વધુ અટકતાં છે.

સૌથી આગળના મોરચે લીધા છે: શી મનસ પસનાલન, તેજો નાથર સરવીસ સોસાયટી (સ્થાપના ૨૧-૧૦-૧૯૧૪) ના વડા છે.

આપા રાજ્યમાં નાથર કોમની વસ્તી લગભગ ૨૦% (આશરે ૭૦ લાખ) છે. આ કોમમાં જીનદારેનું પ્રમાણ વધુ છે; તથા વરસે ધર્મ સરકારી નોકરીઓમાં તેમનું પ્રમાણ તેમની વસ્તી કરતાં ઘણું મોટું રહ્યું છે. (આજે ૨૦% વસ્તી અને ૪૦% સરકારી રવાનો પર નોકરી).

સહજ રીતે જ, ખેતીવિવેક કાયદો તથા પંચાત વર્ગની અનામત નોકરીઓ આંધુ રહે એ તેમને જોતાંના હિતનાં વિરોધી પદોમાં જણાય છે.

ઉપરાંત, નાથર સોસાયટી હસ્તક આજે ૩૫ હાઈકુલો, ૧૫ માધ્યમિક શાળાઓ, ૪ ફાઈવેક હોલો, બે સિલ્ક-તાલીમ-કોલેજો અને એક પોલિટેકનિક શાળાનું સંચાલન

છે. જેનું બધું થઈને બજેટ રૂ. ૨૫ લાખનું છે. આ કારણે સિદ્ધાંતોને કોઈ નવાં બંધનો, નિયમો લાદે તેમ સિદ્ધાંતકાવદાનો તેમને વિરોધ છે. વળી, આ સોસાયટીએ ત્રાજકુહાર-કામીન દેશી રાજ્યના રાજ્ય-અમલ દરમ્યાન સર સી. પી. ચમરદાસી આચરનાં ખિસ્તીવિરોધી વલણને ટેકો આપ્યો હતો; અને ધાર્મિક સમય વાટવિરોધી વલણ વિરોધી હોયું.

પરંતુ, ફેરળી કમ્યુનિસ્ટ સરકારના રાજ્ય-અમલ દરમ્યાન, 'કૃષિ-કાનૂન', 'ફેળવણી-કાનૂન' તથા 'અનામત જગાઓ' અંગેના આંદોલનની તેણે અગ્રેવાની લીધી છે; અને આખરે, સમસ્ત ફેરળે કમ્યુનિસ્ટ સરકારના બંધનમાંથી મુક્તિ આપવાની લડતનું નેતૃત્વ સંભાળ્યું છે.

*

બીજો મહત્વનો મોરચો સંજ્ઞાનાર છે—ખિસ્તી કૌશલિક પંથ.

ફેરળમાં કૌશલિક ખિસ્તીઓની સંખ્યા ૨૧,૫૦,૦૦૦ની છે. બીજા પંથના ખિસ્તીઓ ૧૩,૫૦,૦૦૦ છે.

ફેરળનાં ખિસ્તી દેવો પાસે અદ્યત્ત ધનસંપત્તિ છે. તેમાં ફેરળના અગાઉનાં રાજવાડી કુટુંબોનો તથા પ્રશિમી દેશોનો પણ ઘણો મોટો ફાળો છે. આ બધી ધનસંપત્તિનો તમામ એકઠથુ વડીવટ (પોતે નીમેશી પાદરી કમિટી કારા) ગિરપને હસ્તક છે. વધુમાં, આ કૌશલિક પંથનું અસાધારણ વર્ચસ્વ સિદ્ધાંતોને છે. એમને હસ્તક આપા રાજ્યની ૭૦૦૦ ખાનગી શાળાઓમાંથી ૩૦૦૦થી વધુ શાળાઓ છે.

આ સંસ્થાઓમાં કેલક અનિજો વરસે ધર્મ ગણતો આવ્યાં છે—કા. ત. સિદ્ધાંતની લાપકોતના ધોરણે અંગે આંધાગ્રહ કાન કરવા; સિદ્ધાંતને નોકરીએ લેનાં પૂર્વે મોટી રકમો તક્કાવવી; સિદ્ધાંતને આપવાના પગારે યોગ, ને લખાવી લેવાના વધારે; બીજી સરકારી શાળાઓ જેવી રમઝો અને ઇતર સંસ્થાઓને અસાવ.

સર. સી પી. અગાઉ આને અંગે કેટલાક મુદ્દારાં કરવા ગયા ત્યારે તેમને મોટામાં મોટો વિરોધ આ કૌશલિક-શાળા-અધિકારીઓ તરફથી જ વહોરવે પડેલો, અને પ્રવાસ પડતો મુકવે પડેલો.

ફેરળ સરકારના ફેળવણી-ખરડામાં આ ખામત કેક સુધારાઓ રજૂ થયા, ત્યારથી તેમના ઉપર કૌશલિક-મોદ

હિતરો. અને આ તો ધર્મ ઉપર, દેવળ ઉપર, આક્રમણ છે; આ તો જાધને નારિતક-કમ્યુનિસ્ટ જનાવી દેવાનો દાવ છે વગેરે પ્રચાર શરૂ થયો હતો.

કેરળની કમ્યુનિસ્ટ સરકાર સાથે, ગયા વરસ-થી પ્રથમ મોરચો ખડો કરવાનું શ્રેષ્ઠ કેઈને હોય તો, તે દેશોલિક જૂથને છે.

*

આ બુદ્ધમાં કેરળ કોંગ્રેસનું સ્થાન હવે ભેદ છે.

કેરળમાં કોંગ્રેસ નબળી છે, એક વાર સવા ભોગવી ચૂકી છે; અને બદનામ પણ છે. અંદર અંદરના વિદ્રોહ-વિખવાહો પણ પારાવાર છે.

વળી, કોંગ્રેસથી કેરળ સરકારના 'શિક્ષકકાનૂન', 'કૃષિ-કાનૂન' તથા 'અનામત જગા'ઓની બાબતમાં ખુલ્લો વિરોધ તો થઈ શકે એમ નથી. આ કાનૂનોમાંના નાના નાના વાંધાઓ ઉપર, સ્થાપિત હિતોનો પક્ષ લઈ, લડતનાં ઢોલ પીટવાનું એને માટે સરળ નથી.

વળી, પં. નહેરુનો રણ આદેશ કોમી હિતો સાથે ન જોડાયોતો, અને બહારવટી સિવાયની બીજા કોઈ પ્રકારની, લડતોમાં ન સંડોવાયોતો રહ્યો છે, એ પણ એમને માટે એક મોટી ખુરશી બન્યાં.

આમ છતાં, બીજા બાજુ, આવડી મોટી લડતથી દૂર રહેવામાં પોતાની જે કાંઈ મૂકી છે તે, ચુપાવી દેવાનો ભય હતો.

આથી અમુક મર્ણાદમાં લડતમાં જોડાવું-એવું વિચાર્યાં છતાં, તે ધીમે ધીમે, વધુ ને વધુ ધસડાતી રહી છે.

પરંતુ, એવ વાત એટલી જ સાચી છે કે, કોંગ્રેસ આ મેરચામાં હોવાને કારણે લડતને રાજકીય રૂપ અને મહત્વ પ્રાપ્ત થયું છે.

સંશ્રામ સમિતિઓ

આમ, વરસો સુધી સામસામા વિદ્રોહને મોરચે ઝૂકનારા નાપર જૂથ અને દેશોલિક-જૂથ વચ્ચે હવે દોરતી બંધાઈ છે. તેમનાં જમીનદારી, શિક્ષણ-વ્યવસાય અને અનામત નોકરીઓ અંગેના હિતોએ તેમને એકત્ર કર્યાં છે.

કેરળની કુલ વસ્તી ૧૫ કરોડની ગણવામાં આ બંને કોમોની સંખ્યા જ લગભગ ૫૦ લાખ= ૩૩ ટકા જેટલી થઈ ગય છે !

લડતની મુખ્ય સરહદી મન્ય પદનામના નેતૃત્વ નીચેની 'શાળા-વ્યવસ્થાપકોની લડત સમિતિ' (વિમોચન સમર સમિતિ)ના હાથમાં છે. તેમાં નાણાં અને સ્વયંસેવકોની મદદ દેશોલિકોની છે.

લડતની ઉપ-નેતાગીરી કોંગ્રેસ, પ્રમુખમાજવાદી પક્ષ તથા મુસ્લિમ લીગની બનેલી રોનિંગ કમિટીની છે. આ બંને સમિતિઓ પરસ્પર સહકારથી કામ કરે છે.

પરંતુ લડતની-પદ્ધતિઓ વિશે પણ તેમની વચ્ચે એકાકષતતા નથી.

આ રીતે, કેરળની કમ્યુનિસ્ટ સરકાર સામેનો મોરચો એક રીતે વ્યાપક છે, તો બીજી રીતે ભેદો પણ છે.

બોદા મોરચો

કમ્યુનિસ્ટ સરકાર ઉપર મુકવામાં આવેલા આક્ષેપોની બાબતમાં પણ તેમની સ્થિતિ ભેદ છે તેવી સદર નથી.

૧. લડત મધ્યરિયે પહેાંચી જવા છતાં હજી, વચન આપવામાં આવેલું, વ્યવસ્થિત પુરાવાઓ સાથેનું તકેામત-નામું પહુ રજૂ થઈ શક્યું નથી !

૨. કૃષિ-કાનૂન, કેળવણી-કાનૂન તથા 'અનામત જગાઓ' અંગે કમ્યુનિસ્ટ સરકારનાં પગલાને બિનસૌકર્યકારી વા પ્રત્યક્ષ-વિરોધી કહી નાખી, એક દેહકે ઉતારી પાકવાનું સરળ નથી.

સમાજવાદી આદર્શને અંશરૂપે સ્વીકારનાર ખુદ કોંગ્રેસીઓ પણ એવું વલણ લઈ શકતા નથી.

૩ કેળવણી-ધારાનો ઇતિહાસ તો વધુ સ્પષ્ટ છે : ગયા વરસે 'કેળવણીનો ખરડો' રજૂ થયો ત્યારે જ દેશોલિક જૂથ તરફથી જખ્ખર વિરોધ બગ્યો હતો. સુપ્રિમ કોર્ટ સુધી મામલો પહોંચ્યો હતો. સુપ્રિમ કોર્ટે તેમાંની કેટલીક કલમો સુધારવાનો ચુકાદો આપ્યો બાદ, તે કલમો સુધારીને કેરળ ધારા સભાએ ખરડો પસાર કર્યો છે. અને ખુદ રાષ્ટ્રપ્રમુખની સમર્થતા તેને મળી ચૂકી છે (૧૯૫૬ દેશવારી). એટલે એ કાનૂનમાં બીજા બેઠામાંપણો રહી હોય તોય, દેશની સર્વોચ્ચ ન્યાયસભા અને સર્વોચ્ચ રાજ્ય-સભાની બહાલી મેળવવા જેટલો સંતોષકારક તો તે થયો જ છે.

૪. વળી મોટા ભાગના આક્ષેપો તરફથી

વારંવાર મુકાતા રહ્યા છે. કેમ્પેસના મોવડી મંડળ સુધી તથા વડાપ્રધાન સુધી અને અંગ્રેજ દરિયાદો થતી રહી છે. અને તેમને વચ્ચે પડવા તથા કમ્યુનિસ્ટ સરકારની 'જેરનીતિ' અને 'અધાધુધીની પરિસ્થિતિ' સામે તત્કાલ પગલાં ભરવા સૂચનો થતાં રહ્યાં છે. આ દરિયાદોમાં ગમે તેટલું તથ્ય જણાયું હોય તેમ છતાં, વચ્ચે પડી પગલાં ભરવા જેવી નક્કરતા રાષ્ટ્રપ્રમુખને અથવા વડાપ્રધાન પં. નહેરુને જણાઈ નથી, એક સ્પષ્ટ છે.

૫. કેરળ સરકાર સામેની અનેક દરિયાદો ભારતની બીજી કોઈ પણ પ્રદેશ-સરકાર સામે જોઈએ વતે અંગ્રેજી થઈ શકે એવી છે તે થતી આવી છે—એ વાત પણ નાનોસૂની નથી. દા. ત. શિક્ષણ અને પાઠ્યપુસ્તકોમાં સરકારની કમ્પ્લેક્ષ અને પોતાની વિમારણાનો પ્રચાર; સહકારી મંડળો, સરકારી નોકરીમાં વજેરેમાં પક્ષપાતીયતા—સામા વિરોધ-પક્ષ ઉપર તો અવિશ્વાસ જ; લાંબરુથત, વચનસીલાપણું, સરકારી અમલદારો ઉપર પાટી આજેવાનોની દાદાગીરી. પાટી અને સરકાર એક જ હોય તેવો વ્યવહાર, નવી ચૂંટણીમાં નજરમાં રાખી અમુક સ્તરના લોકોને છૂટી લેવાની દૃષ્ટિ અને તે અમુકસાર વ્યવહાર—વજેરે અન્યાયી અને બિનલોકશાહી તરીકાઓ.

૬. કેરળની સરકાર કે કમ્યુનિસ્ટ પક્ષ પોતે આ જવાં દુષ્ણેથી 'પર' હોવાનો દાવો કરે, એનો સ્વીકાર હાલે આપણે ન કરીએ; પરંતુ બીજા પ્રદેશો કરતાં આ સરકાર આ બાબતોમાં બદલત છે, એવુંય પુસ્તક કરવાનું હજી બન્યું નથી. આથી કરીને તો, એની સામે તમામસંય બા બીજા પગલાં ભરવાનાં સૂચો બોલાં બનતાં રહ્યાં છે.

પરિસ્થિતિની વિશીષ્ટતા

૭. અસંખ્ય કેરળ સરકાર પોતાનાં કુલકોને લાંબામાં બીજા પ્રદેશોની સરકારો સમીના આવા જ પ્રકારના આજેપો આગળ કરીને સામાનાં મોઢાં બંધ કરી શકે છે.

૮. અને કેરળમાંના વિરોધપક્ષો (ખાસ કરીને કેમ્પેસ તથા પ્રજાસમાજવાદી) હજી અર્ધ-કાલ સુધીના પોતાના જ રાજ્યતંત્રની છુરછીમાં બૂલી જઈ, 'લોકશાહીની રક્ષા'નો ઝંડો લીધો કરી કમ્યુનિસ્ટ સરકારને તોડી પાડવાની લડતો આદરી શકે છે.

છતાં, કમ્યુનિસ્ટોએ આ વાત યાદ રાખી જરૂરી છે કે—

● બીજા રાજ્યપ્રદેશોમાં ત્યાંની સરકાર સામેના મોરચા એક બા વધુ ચોક્કસ મુદ્દા ઉપરના જ હોય છે. અને તેમ અમુક જ વિરોધ પક્ષો બેઠાપેલા હોય છે. પરંતુ કેરળમાં કમ્યુનિસ્ટો અને તેમના તરફદાર સમૂહોના સિવાયનાં તમામ પક્ષો અને અનેક સમૂહો, (સમસ્ત પ્રજાના કેટલાકો) બહુમતિ કે લઘુમતિ કહેવું શક્ય નથી; પરંતુ એકંદરે ધણો મોટો સમૂહ) કેળ બમુક મુદ્દાઓ પૂરતા જ નાં સમગ્રતથા કમ્યુનિસ્ટ સરકારની એકંદર નીતિ સામે રોં ભરાયેલા છે, એવું જણાય છે; તથા બીજા કોઈ પણ રાજ્ય-પ્રદેશમાં હજી એના કરતાં આંતરિક વેરવેરની રીતિ પ્રતિ વધુ વ્યાપક સ્વરૂપ ધારણ કરી ચૂકી છે.

તો બીજી બાજુ, કેમ્પેસ પણ, આ જ વાત બુદ્ધિ અર્થમાં સમજ લેવી જરૂરી છે કે—

બીજા પ્રદેશોમાં રાજ્ય-સરકારો સામે વિરોધપક્ષો (કમ્યુનિસ્ટ, સમાજવાદી વગેરે) કોઈને કોઈ ચોક્કસ મુદ્દાઓ પર સત્યાગ્રહોને લક્ષ્ય ગણાવે છે. તેની અને કેરળમાંના આંદોલન વચ્ચે થાવાનો ભેદ છે—

● બીજા પ્રદેશમાંનાં આંદોલનો અમુક ચોક્કસ મર્યાદિત હેતુ પૂરતાં હોય છે.

● ત્યારે કેરળમાં તો પાલમિન્ટરી લોકશાહી પદ્ધતિએ ચૂંટાઈ આવેલી એક સરકારને બિનપાલમિન્ટરી-પદ્ધતિએ ઉપલાવી પાડવાનું બીજું ઝડપવામાં આવ્યું છે.

સિદ્ધાંત દૃષ્ટિએ, જરૂર એમ કહી શકાય કે-ત્યારે આંતરિક રીતે અથા બંધારણીય માગો લેવાઈ ચૂક્યા હોય, અને કેન્દ્ર સરકાર પણ રાજ્ય સરકારની તરફેણમાં આંખમીલામણાં કરતી હોય, ત્યારે બલે બંધારણમાં હોય કે ન હોય, તેમ પોતે ચૂંટી સરકારને પાછી બેઠાવવાનો બા અથવાએ ખસેડવાનો પ્રજાનો અધિકાર સ્વીકારવો જ શકો.

પરંતુ કેરળમાં આજની 'હટ્ટી બંધ'નું આંદોલન આરંભતા પૂર્વે તમામ લોકશાહી પાલમિન્ટરી માગો લેવાઈ ચૂક્યા નથી, એ લીધાં જેવી સ્પષ્ટ દલીલ છે.

લોકશાહીના મૂળ પર ઘા

કેરળ સરકાર ઉપરના આજેપો કેટલે અંગ્રેજી સાચા પોટા

છે, એ વિષે મતભેદ અને વિવાદ હોઈ શકે છે. પરંતુ, જેઓ કંદેર કમ્યુનિસ્ટ વિરોધી હોવા છતાં, ભારતની નવીસવી લોકશાહીની રક્ષા માટે સચિત છે તેવા અનેક નેતાઓ—રામજી, કુંડુ, ધીરેન્દ્રપાણી (સર્વોદયી નેતા), ઉપરાંત ભારતભરના પ્રમુખ અને પ્રતિનિધિ અખબારોમાંનાં મોટા ભાગનાં, (વધુમાં, બિટનનપ્પ કેટલાક રાજપુરુષો અને અખબારો)—આ સૌએ આટલી વાત તો રપ્પ અને બેધક રીતે વારંવાર બહેર કરી દીધી છે કે—

* કેરળ સરકાર વ્યવસ્થિત રીતે, પાલમિન્ટરી બધારણી લોકશાહી પદ્ધતિએ, ચુટાઈને આવેલી સરકાર છે; તેના અન્યથો અને અનિષ્ટો સામેની લડત બધારણી લોકશાહી પદ્ધતિએ ચલાવવી જોઈએ.

= બધારણી રીતે આવેલી સરકારને ગેરબધારણી રીતે ઉખાડી નાખવાની લડત લોકશાહીના મૂળ ઉપર જ પા કરવા સમાન છે.

રાષ્ટ્રની પ્રમુખ સરેશ કોથિસને હાથે આવું પરણું નથી તો પોતાના જ પક્ષ માટે હિંમત, કે નથી ભારતીય લોકશાહીના વિકાસ માટે હિંતકારી.

સૌથી મોટી દુશ્મંતા

આને સૌથી મોટી સમસ્યા અને ચિંતા ભારતની લોકશાહીની રક્ષા અને વિકાસની છે.

ભારતમાં નવી સર્વી લોકશાહી (પાલમિન્ટ પદ્ધતિની)—નો પ્રયોગ આરંભાયો છે. એની પોતાની આંતરિક કમજોરી-ઓનો પાર નથી. અને ભારત બહાર-જોડાણમાં જ તો લોકશાહીની ધમારતો કડબસ તૂટી ચાલી છે. ત્યારે લોકશાહીના પાયાની બાબતમાં જ બેદરકાર બની, કમ્યુનિસ્ટ વિરોધના આવેશમાં બેશમખણે વર્તવાથી તો, પોતાનું જ નાક ઠાપી અપશુકન કરવા જેવું થઈ રહ્યું છે. આને કોથિસ કેરળમાં જે રીતે વર્તે છે એનો વધુ અણબધા અને અન્યની પ્રત્યાધાત કમ્યુનિસ્ટો બીજી રાજ્ય સરકારોની સામે પાડશે જ એ વાત પણ શ્રી. ડોનેની ધમણ પછી તો વધુ ખુલ્લી થઈ છે.

(આગના છેલ્લા સમાચાર અનુસાર, બંગાળ અને પંજાબની કોથિસી સરકારો સામે કમ્યુનિસ્ટો અને વિરોધપક્ષો તરફથી તહેાબતનામાં તૈયાર થઈ રહ્યાં છે.)

આને તો બેઈ બાબુથી, કેરળમાં જે પદ્ધતિ-

એ અખત્યાર થઈ રહી છે, ને જે mood વરતાય છે તે જોતાં તો આપણે હિંસક આંતરવિગ્રહની દિશામાં ઘસડાઈ રહ્યાની ભોતિ જાગે ? !

● આવે તબક્કે, કાં તો રાજ્ય સરકાર રાષ્ટ્રનામુ આપી દે, કાં તો રાજ્ય સરકારને હાંકી કાઢી રાષ્ટ્ર પ્રમુખની સત્તા સ્થાપી દેવામાં આવે—આ પ્રકારનાં સૂત્રો નથી હિતાવહ, નથી વ્યવહારુ.

૫. નહેરુએ કેટલાંક સૂચનો કર્યાં છે, તેમાં નવી ચૂંટણીનું સૂચન પણ કહ્યું છે; પરંતુ એ બાબતનો નિષ્ક્રિય કમ્યુનિસ્ટ સરકાર ઉપર છોડી દીધો છે. અને શ્રી. નંદુરીપાદે ૫. નહેરુમાં બે સૂચનો પોતાની રીતે સ્વીકાર કર્યાં બહેર કહ્યું છે; પરંતુ 'નવી ચૂંટણી' બાબતમાં સંપૂર્ણ અસંમતિ દર્શાવી છે.

ઠાકુર યુવવાણેશુ છે; ચંબીર પરિણામો લાવનારું છે, એ નિઃસંદેહ છે.

સમાધાન અશક્ય નથી

આમ છતાં, અમને નિશ્ચિત રીતે લાગે છે કે, નીચેનાં મુદ્દાઓ ઉપર ઠાકુર હિંસવાના પ્રયાસ થાય તો ભારતની લોકશાહીના માથે અખૂંની રહેલી આશત દૂર થઈ શકે એમ છે—

૧. શિક્ષણ ધારામાં (સરકારી માન્ય લેવો શાળાઓ માટે) શિક્ષકોની ભરતી કરવાનું કામ કમિશન હેતુક રાખવામાં આવ્યું છે, તે પ્રકારની કલમો રદ કરવી.

૨. ઈતર અર્થોરપદ મુદ્દાઓ અંગે સર્વપક્ષી પરિષદ દ્વારા સમાધાનના પ્રયાસો કરવા.

૩. ગોળીબારની નિષ્પક્ષ તપાસ કરવી.

૪. ચંબીર પ્રકારના આક્ષેપોનો બાબતમાં નિષ્પક્ષ તપાસ કરવી.

૫. જે મુદ્દાઓ અંગે સમાધાન અશક્ય અને તે બાબતમાં ૫. નહેરુ જેવાની દરમ્યાનગીરી દ્વારા હિંસનાં પ્રયાસો કરવા.

આ બધા મુદ્દાઓ અંગે, શ્રી નંદુરિપાદે સર્વપક્ષી

† કલમ ૮, ૯, ૧૧ અને ૧૨ અનુસાર શિક્ષણની તમામ ક્ષી સરકારને આપવી; શિક્ષકના પગારો સરકાર આપે; પબ્લિક સર્વિસ કમિશન શિક્ષકોની જસ્ટિસી કરે; આ મહારની શરતો; સરકારી માન્ય લેવો શાળાઓએ માટે ફરજિયાત બને-છે.

રાહિત ટેબલ કોન્ફરન્સ બોલાવી યોગ્ય સમાધાન શોધવાનું પોતાનું વલણ પ્રગટ કર્યું જ છે. અને કેટલાક મુદ્દાઓમાં સમાધાન ન થતાં પં. નહેરુની લવાઈતું સૂચન પણ કર્યું છે.

નિષ્ઠાની કસોટી

દેશની સૌથી પ્રમુખ સંસ્થા તરીકે અને લોકશાહીની સંચાલનાના પુરસ્કર્તા બળ તરીકે આજે પ્રથમ જવાબદારી કોંગ્રેસને શિર છે. પક્ષીય અને રાધાનક હિતોમાં પર બર્ધને કોંગ્રેસના મોવડી મંડળે હવે રજૂ પાડે બિન બધારણી અને કોમીવાદ-મિથિન આદોલનમાં દૂર થઈ જવા કેરળની કોંગ્રેસને આદેશ આપી દેવો રહ્યો; એમાં ભટકો કિલ્લો થઈ રહ્યો છે, તેટલું જોખમ વધી જ રહ્યું છે. તે બીજી જાણ, ભારતની નવી લોકશાહીની રક્ષા કરીને, તેમાં દારા સમાજવાદ અને અતે વર્ગચિંતિ, રાજ્ય ચિંતિન સામ્યવાદનું સ્વપ્ન સિદ્ધ કરવા માટે કમ્યુનિસ્ટો ખરેખર આમાણિક અને કૃતનિશ્ચય હોય તો, તેમણે પોતે પોતાની નિષ્ઠાની પ્રતીતિ કરાવવા, બહુ અસાધારણ કે અસંભવિત અને અવ્યવહારુ નહિ, પરંતુ આજની વારતવિક પરિસ્થિતિમાં શક્ય એવું સાચી દિશાનું હિંમત બહુ પગલું બરડું જ રહ્યું. આવી નૈતિક જવાબદારી હમેશાં રાજ્યધુરા વહેનાર ઉપર જ વિશ્લેષ રહે છે. એ દિશાએ આહી કમ્યુનિસ્ટોને શિરે એ વિશેષ છે. બીજા પ્રદેશમાં કોંગ્રેસને માથે આજ કળી આવી જવાબદારી રહી જ છે.

અને જોખાખાર નવા પ્રસંગે થા બીજી મહત્વની ઘટનાની જાગતમાં, સુકારો પોતાની વિરુદ્ધ જવાનો ભય છતાંય, કોંગ્રેસી સરકારોએ અનેકવાર તપાસપત્રો દારા ન્યાય કરાવ્યો છે. હવે કમ્યુનિસ્ટોએ એ દિશામાં એક વધુ નક્કર કદમ બઢાવવું કત્તવ્યરૂપ છે.

હજીકતે તો, સત્તામાં આવવાર તમામ પક્ષ-સરકારો માટે, 'code of behaviour' નક્કી કરવાની જરૂરિયાત પહેલાં કદિ નહિ એટલી આજે છે. કોંગ્રેસ અને કમ્યુનિસ્ટ પક્ષ, પોતપોતાની જવાબદારી સમજીને આવેલા 'code' ઉભો કરવાની દિશામાં કદમ બઢાવીને ભારતની નવજાત લોકશાહીની રક્ષા કરે—હરીફાર્થ કરે—એમાં જ તો એમની નિષ્ઠાની કસોટી રહેલી છે.

આ રજૂ થી વિનંતી-પ્રચિત સ્વૈચ્છિક-શાંતિ-સેનાનું સ્મરણ અચૂક રીતે થાય છે. એક તો ભારતમાં આજની આ બાજાવિનું પૂર ચોંકાવનું છે; અને બીજું તો, શાંતિ સેવાના સરદાર તરીકે નીમાચેલા શ્રી કેલપ્પન કેરળમાં જ રહે છે, અલભ્ય તેમણે આરંભના ઉપવાસ આદરેલા... પરંતુ અપેક્ષા તો એવી રહે છે કે, ભારતના ૮૦૦-૧૦૦૦ ભટકો શાંતિ સેનિકો એ કેરળની ભૂમિ પર ડાટરી પડવા હોવ તો શ્રી વિનંતીને વાંછી રહ્યા છે, તેનું એક અતિ મહત્વનું અને ઉત્તમજન્ય મહત્વ આપવાઈ નવત...

સર્વસેવાસંઘના અધ્યક્ષ શ્રી ધીરેન્દ્ર મજૂમદારના નિવેદનમાંથી

કેરળમાં લોકશાહીની હાયા થઈ રહી છે એ સાચું છે. પરંતુ એટલી જ માત્રામાં એ પણ સાચું છે કે ભારતના બીજા પ્રતિમાં પણ લોકશાહી પર સૈનિકશાહીનું નિયંત્રણ છે. આ સમસ્યા કેવળ કેરળની સમસ્યા નથી, આ તો પૂરા દેશની, અને કેટલીક હદે તો પૂરા વિશ્વની સમસ્યા છે.

હું માનું છું કે જ્યાં સુધી જનતા ઉપર શાસન કરવાનું યોગ્ય ગણાયું રહેશે, ત્યાં સુધી શાસનના વિરોધમાં

અહિંસાત્મક વિરોધ કરવાનું પણ યોગ્ય ગણાયે. આજની પ્રતિનિધ્યાત્મક લોકશાહીમાં જનતા પોતાના ઉપરના સંકેતને ટાળવા માટે 'પાંચ વર્ષ' સુધી (નવી ચૂંટણી સુધી) ચાલે બેઠક બેસી રહી શકે નહિ. પરંતુ આપણે એ વાત જરૂર બેધી બેધીએ કે આખરે કેરળમાં કોઈ જનસંકેત છે, કે પછી રાજનૈતિક અષ્ટાંગી અને સત્તા પ્રાપ્ત કરવાની આકાંક્ષા છે. x x x અન્ય પ્રતિની શિક્ષણનીતિ

અને કેરળની શિક્ષણનીતિમાં અને મૌલિક અંતર દેખાતુ નથી. વિરોધ શિક્ષણનીતિનો નથી, બલકે એ કમ્યુનિસ્ટો દારા કરાઈ રહી છે, એ વાતનો છે. આજની લોકશાહીનો સૌથી મોટો દુર્ગુણ એ છે કે તેમાં જનતાનાં હિતોનું મહત્ત્વ એટલું નથી, જેટલું રાજનૈતિક પક્ષોના સ્વાર્થોનું છે તથા સત્તા પ્રાપ્ત કરવાનું છે.

(વા. ૨૨ બૂન : વારાણસી)

SELECTED ENGLISH BOOKS

HISTORY-POLITICS-ECONOMICS

Revolution in a Chinese Village
By David and Isabel Crook

(Int. Lib) Sh. 21/-

Revolution in Iraq
[An essay in comparative Public opinion]
By Caractacus (Goll) Sh. 16/-

Asia and western Domination
[A Survey of the Vasco Da Gama
Epoch of Asian History]
By K. M. Pannikar (G. A.) Sh. 11/-

India in the time of Patanjali
By B. N. Puri (B. V.) Rs. 20

The Printing Press
[Its Beginnings and Early Development]
A. R. Priolkar Rs. 20-00

Freedom Chooses Slavery
J. Freire d' Andrade (G. A. U.) Sh. 15/-

Conviction
[Articles on Burning Problems by 12 Angry
Young Men] Sh. 18/-

Tribune
Anthology by Eminent writers
[A Unique history of last two decades]
Sh. 18/-

Glory without Power
[A study of Trade Unionism in
our present Society]
Richard Clements Sh. 11-6

LEWIS MUMFORD ON HISTORY

Technics and Civilization
(1st Volume in the Series) Sh. 30

The Cultures of Cities
(2nd Volume in the Series) Sh. 50

The Condition of Man
(3rd volume in the Series) Sh.

Ideas, Peoples and Peace
[A positive approach to a first and lasting
Peace] Chester Bowles Sh. 7-6

Understanding India
Collection and Speeches ranging over Cultural
to Political topics
By G. L. Mehta Rs. 12-75

Jamsetjee Nusserwanji Tata
Frank Harris Rs. 15-00

The Story of Man
[Human evolution to the end of Stone Age]
H. E. L. Mellersh (Hut) Sh. 21/-

ALDOUS HUXLEY Sh.

Brave New World Revisited 12-6

Adonis and the Alphabet 18-0

The Doors of Perception 7-6

Heaven and Hell 7-6

Science, Liberty and Peace 4-0

End and Means 10-6

Roman Society in the Last Century of the
Western Empire
[From the fall of paganism to the advent of
the barbarians] By Samuel Dill (Meridian)
Rs. 10-00

The Man of the Renaissance
[Essays on 4 lawgivers : Savonarola, Machiavelli,
Castiglione, Arcontino] Ralph Roeder
(Meridian) Rs. 10-00

EDUCATION & SCIENCE

J. Krishnamurti :
The First and Last Freedom Sh. 10-0
Commentaries on Living Sh. 16-00
Commentaries on Living (2nd Series) Sh. 16-0

The Social Purpose of Education
By K. G. Collier (Int. Lib) Sh. 21-0

Can People Learn to Learn ?

Brock Chisholm (G. Allen) Sh. 15-0

What is Science (Symposium)[12 eminent Scientist and Philosophers explain their Various fields to the layman]
(Gol) Sh. 21-0**Great Discoverers in Modern Science**

By Patrick Pringle (Harrap) Sh. 8-6

The General Projective Theory of Curves

By Buchin Su Rs. 12-00

Tables of Thermodynamic Properties of**Combustion Gases** Rs.**Text Book of Physiology**

By K. M. Bykov Rs. 8-50

General Chemistry By N. Glinka Rs. 5-00**Geochemistry for Everyone** Rs. 5-00

By G. Fersman

Energetics Rs. 2-50**Mathematics for Engineers (P. I.) (W. N. Rose)**

Vol. I Rs. 15-00 Vol. II Rs. 11-00

Introduction to Mathematical Statistics (Paul

G. Hoel) 12-50

Practical Guide to Library Procedure

Bimal Kumar Datta Rs. 6-50

ART-LITERATURE**HERMITAGE MUSEUM****(The Art Treasures of USSR)** Rs. 35-00

Ananand Coomaraswami

The Transformation of Nature in Art 8-75**Cristian and Oriental Philosophy of art** 8-75**The Culture and Art of India**

By : Radhakamal Mukerjee Sh. 50-0

Existentialism [From Dostoyevsky to Sartre]

(Mentor) 7-50

Enjoying Modern Art (Mentor) 3-00**50 Great Artists (Bantam)** 4-50**The Consecrated Urn**

(An Interpretation of Keats in terms of Growth and Form)

By Bernard Blackstone Sh. 45-0

Storming the Heavens

(Colour pictures) Rs. 2-30

Ragas and Raglals

Amiya Nath Sanyal

(At Specially reduced price) Rs. 5-00

Stanislavsky (My life in Art)

Autobiography of a Great Artist

BORIS PASTERNAK**Dr. Zivago (Novel)** Sh. 21-0**The Last Summer (Novel)** Sh. 12-0**Safe-Conduct (Autobiography, Stories and Poems)** Rs. 6-75**Our Friend James Joyce**

By Mary & Padraic Colum Sh. 16-0

Some Principles of Fiction By Robert

Liddel Sh. 12-0

The Art of French Fiction By Martin

Turnell (Essays on Stendhal, Zola, Prevost, Maupassant, Gide, Mauriac, Proust) Sh. 30

NEW DIRECTION SERIES**New Direction (Prose & Poetry) No. 16** Rs. 7-50**Lorca : 3 Tragedies** Rs. 6-25**15 Short Stories (By R. V. Cassill, Herbert**

Gold, James B. Hall) Rs. 7-50

30 Stories (Kay Boyle) Rs. 7-50**Poems from the Greek Anthology** Rs. 5-00**Selected Poems of Ezra Pound** Rs. 6-25**Flowers of Evil (Poems) By Baudelaire** 6-25**Illuminations (and other prose poems)**

By Rimbaud Rs. 6-25

Webster's New World Dictionary of the American Language Rs. 3-00**Human Types (An Introduction to Social**

Anthropology) By Raymond Firth Rs. 3-00

Mythology (Timeless Tales of Gods & Heroes)

Edith Hamilton Rs. 3-00

Man (His First Million Years) Ashley Montagu

Rs. 3-00

Towards New Horizons (Three Valuable Chapters

from Shri Pyarelal's ' The Last Phase ')

Pages 220 Rs. 2-00

ચેતન પ્રકાશન ગૃહ (પ્રાઇવેટ) લિ.મિટેડ

રામજી મંદિર પાળ : વડોદરા

સંગમ

હિંદીના સુવિખ્યાત નવલકથાકાર

શ્રી રૂદાનસાલ વર્માની નવલકથા

અનુ. : નંદરસાલ વ્યાસ રા. ૫-૦૦

પ્રમથદા કુલ આર્થ

[શ્રી શુભાષદાસ શ્રોતરની પ્રતાવના સાથે]

શ્રી સુરેશ પાંડેની આદ્યાર્થ નવલિકાઓ રા. ૪-૦૦

બીજી થીડીક

શ્રી સુરેશ જોષીનો 'શુદ્ધવેશ' પછીનો નવો

વાર્તાસંગ્રહ રા. ૨-૭૫

દુકા રસ્તા

શ્રી મોહનલાલ પટેલનો નવો વાર્તાસંગ્રહ રા. ૨-૫૦

આંધુનાં તોરણ

શ્રી પ્રાણ પટેલની અતિ હૃદયવેદક નવલકથા રા. ૪-૦૦

તોરણ

શ્રી ભગવાનદાસ પટેલ દ્વારા કાવ્યસંગ્રહ રા. ૧-૫૦

પ્રેમાવતાર-ચેતનચંદ્ર

પરમ સંતનુ ભાવપૂર્ણ છબી રા. ૩-૦૦

ચિંતન

સર્વોદય-વિજ્ઞાન

સર્વોદય ચિંતન અને વ્યવહારસાધનાનો સર્વાંગી

અભ્યાસગ્રંથ રા. ૩-૫૦ [સંપાદક : ભોગીલાલ ગાંધી]

બાળસાહિત્ય

કારીના પંડિત

શ્રી રમણલાલ સોનીનાં ચૂટેલાં ઉત્તમ બાળકાવ્યો

સચિત્ર : રા. ૧-૭૫

ધધા ઘેર ! ઘેર ! ઘેર !

તથા

છળીયો લાલ

ગાળા-સંસ્થાઓમાં ભવિષ્ય માટે ઉત્તમ ચૂટેલા નાટકો

દરેક બાળની [૬] રા. ૧-૫૦

ગુજરાતીમાં

નોબેલ પુરસ્કાર વિજેતા પાસ્તરનાક દ્વારા

Dr. ZIVAGO

નવલકથાની વાર્તાનો હૃદયગમ પરિચય

લેખક અને નવલકથાનું આલોચન

ઉદ્ધવસ્ત આકાશ

લે : ભોગીલાલ ગાંધી

રા. ૨-૭૫

માનવતા આંદોલન રા. ૨-૦૦ માં

[૨૭. પોસ્ટ ખર્ચ માટે ૦-૧૨ જુદા]

અનોખી પ્રીત

[કાલે એન્ડ અના તથા ટાંગોરકૃત નજી નીક]

બે મહાદ્વાર પ્રેમકથાઓ રા. ૨-૭૫

અનુ. : ભોગીલાલ ગાંધી

શ્રોતરની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ

નામાંકિત લેખકની પોતે ચૂટેલી શ્રદ્ધ નવલિકાઓ

[પ્ર. સુદરજ બેટાઈના અભ્યાસી પ્રવેશક સાથે] રા. ૪-૨૫

પલકાતો જમાનો

રશિયન સાહિત્યનાથી પુર્વગતની ઉત્કૃષ્ટ નવલકથા

અનુ. : ભનુશર્મા વ્યાસ 'સ્વપ્નરથ' રા. ૫-૦૦

ચેબોવની શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓ

મહાન સર્જકની શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓનો સંગ્રહ

અનુ. : પ્રા. જયંત પાંડે * રમણલાલ પાંડે

[અભ્યાસી પ્રવેશક સાથે] રા. ૫-૨૫

નિશ્ચસાહિત્યની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ

જગતની ૧૭ ભાષાઓની પ્રાંતાનધિ

શ્રેષ્ઠ ૨૫ નવલિકાઓનો સંગ્રહ

રા. ૫-૫૦

અનુ. : ભોગીલાલ ગાંધી * સુભદ્રા ગાંધી

[પ્રા. સુરેશ જોષીના અભ્યાસી પ્રવેશક સાથે]

પરજિત પ્રેમ

અભિનવ પ્રજુવની મૌલિક નવલિકાઓ

[૨૭ આર્થ] રા. ૨-૫૦

લે. : ભોગીલાલ ગાંધી

[ચિત્ર : ખત્રી]

નવજીવન

નવીન જ્ઞાત

નવીન જ્ઞાત

નવજીવન મુદ્રક કાપડ

પોપલીન, સાડી,

મલમલ, થોતી,

વાયલ, દોરિયા,

લોંગકલોથ

ટવીલ-ખમીસનું

કાપડ

નવજીવન મિલ્સ લિ.,

કલોલ

[ઉત્તરગુજરાત]

વિશ્વ

માનવ

માનવીય ગૌરવની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા મંમતું માસિક

૨૦

આર્થિક વ્યવસ્થાનો યુગ (અદ્યતન પાઠ)
પાપલની વિચારણા : નવી ક્ષિતિ-ગાંધીદર્શન
(મૂલ્ય વિચાર)
કવિતા (સુરેશ જોષી, મેખા, જયંત પોરક, શામર,
ઉસનમ, જલીન્દ આચાર્ય, ભાષાધી)
પ્રતિષ્ઠાસના ઉપદેશો (ઉમ મેચેલ હે)
સમાજવાદ અને સહકારી તંત્ર (ભારત નવપ્રકર)
કેમુદ અને અના કેરેનિના (ખે પાગ્રો)
રંગદ્રવ્યના દૂરા રૂપ (દેશવિદેશ)
આસ્વાદ (મીક કસા, નિરંજનની કવિતા)
પ્રવૃત્તિ ને પડઘા (ઓગોના ખૂન ઇ આપવાત ઇ)
નવ વાચન (મિતાક્ષી તોય)

૧૯૫૯

ઓગસ્ટ

સંચાલન :

ચેતન પ્રકાશન ગૃહ લિમિટેડ

રામજી મંદિરની પાળ : વડોદરા

વાર્ષિક રૂ. ૭-૦૦ છટકે ૦-૬૨ ન.પૈસા (૧૦ આના)

[પ્રવેશ-સાલ ૧૫]

સલાજમ ભરવાનાં સ્થળ

આર. આર. શેઠની કું., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨
 એ. આર. શેઠની કું., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨
 એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કું., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨
 એન. એમ. કક્કરની કું., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨
 પુસ્તકાલય સહાયક સાહકારી મંડળ લિ., ટાવર રોડ : વડોદરા
 વિજય સ્ટોર્સ, રેશન રોડ : આણંદ
 મૂર્જર પ્રથરલ કાર્યાલય, ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ
 વિજય સ્ટોર્સ, ૬૨ કલ્યાણ લુનન, રિલીફ રોડ : અમદાવાદ
 લોકમિલ્લાપ કાર્યાલય, પો. બો. ૨૩ : ભાવનગર
 સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, પો. બો. નં. ૦૪ : ભાવનગર
 એલ. કે. મેઘાણી, ૧૪, અમરતલા સ્ટ્રીટ : કલકત્તા-૧
 પ્રાણુ ફેટાઆદર, પો. બો. ૨૬૬, નામરોબી (ઈ. આફ્રિકા)

છૂટક મળવાનાં સ્થળ

ગાંધી ન્યુસપેપર સર્વિસ, ટીનવાલા બિલ્ડિંગ, ત્રિભુવન રોડ :
 મુંબઈ

વડોદરા

એ. જી. વોરા એન્ડ કું., ટાવર પાસે : વડોદરા

૧૯૫૯ : ઓગસ્ટ

સલાજમના દર

વાર્ષિક રૂ. ૭-૦૦

[પાંચેય ૧૫ શિ.]

છૂટક નકલ ૧૨ પૈસા

વર્ષ ૧૯૫૮ની પૂરી
 બાવેલી ફાઇલ રૂ. ૮
 કલેક્ટર રેફરેન્સ રૂ. ૬

વિશ્વમાનવ

[માસિક]

બાહેરખબરના દર

૫૬૦ રબુ રૂ. ૮૦

૫૬૦ રબુ રૂ. ૮૦

૫૬૦ રબુ (મિ રંગમ) રૂ. ૧૨૫

સાદુ આણુ પાનું રૂ. ૧૦

સાદુ અઠક પાનું રૂ. ૩૦

આમ એક બાબત વિશેષ આપણે માટે ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર પડે છે, તે બીજી બાબત એવી લૌકિકવાદી એકને કારણે જ, સાચા લૌકિકવાદના અવતરણમાં પણ રુકાવટ પેદા કરી છે. ને એણે જે જગતી મનોદષ્ટા સર્જી છે, એણે કઈક અંશે, આડકતરી રીતે મનુષ્યજાત અને એની સંશોધનની સિદ્ધિઓ પ્રત્યે જે અત્યંત વધારા કર્યું છે, એથી એક પ્રકારની જાણસિયત જ અમલમાં આવી ગઈ છે — આ સિવાય એને બીજું કંઈ નામ આપી શકાય એમ નથી — ભેદ એ તો એને ઔદ્યોગિક, વ્યાપારિક થા તો આર્થિક યુગની વર્ણરતા કહે — જે આજે પૃથ્વીની ટોચે પહોંચી ગયેલ છે.

આર્થિક વર્ણરતા માનવીના મનને ઘેરી વળી છે. ને જુલાવામાં પડેલા માનવી એ મનને જ પોતાનું સર્વસ્વ માની બેઠો છે. ને એ મનનાં ઝાંઝાને સતોષવા, એને જ પોતાના જીવનનું મુખ્ય ધ્યેય માની બેઠેલો છે.

જીવનની ખાસિયત શી ? તો કહે, 'વાસના ને સ્વામિત્વની જ્ઞાતિ.' શારીરિક જાણસિયત કેવળ શરીર ને શારીરિક બળના વિકાસમાં જ રાખે છે. શારીરિક તંદુરસ્તી ને શારીરિક બળની સાહમારીમાં સરસાઈ એ જ જીવનને માપવા માટેની એની ઠાઠી હોય છે. એ જ એના જીવનનું મુખ્ય ધ્યેય છે.

એની દૃષ્ટિએ, ઠોઠું સરકારી, ઉમદાદિલ, વિચારવાન, નીતિમાન થા ધાર્મિક વ્યક્તિ નહિ, પણ આ સમાજમાં જિંદગી પામીએ ચઢવામાં સફળ થયેલા માણસ જ આદર્શ પુરુષ છે. દુનિયામાં જન્મ લેવો, જિંદગી પામીએ પહોંચવું, સફળ થવું, પેદા કરવું, ભેટું કરવું, ને એના પર સ્વામિત્વ બળવવું... એને માટે જ એવું અસ્તિત્વ છે.

ફોરો લેવો કરવો, વધુ ને વધુ મિલકત જમાવવી, સંપત્તિના લેડોનમાં એક પછી એક મથકા ઉમેરે જવા, કુબેરભંડારી કહેવાયવું; દેખાવ, દબાવો, મોજમજ, યુગનાવી નાખે એવો કલા-વિદોષો; શ્રેયશ્વિલાસ, ને અકર્ષણમાં મુખસંગવડ, સુંદરતા ને ખાનદાની વિદોષો જીવવું; દાઢીબોળ, રસકસ વિદોષો વિકૃત ધર્મભાવના, જેમા રાજકારણ ને સરકાર પણ એક વ્યાપાર, આનંદપ્રભોજ પણ એક ધંધો બની ગયેલ છે — એવું નામ જ 'કમર્શિયાલિઝમ'.

આ કમર્શિયાલિઝમ — ધંધાદારીપણના કીચકમાં ફાસેલા માણસને મન, સૌંદર્ય એ બિનકેપયોગી ઉપદ્રવકારક (ન્યુસન્સ) વસ્તુ છે, કવિતા એ દુષ્ટ, બનાવટી, જોરો દેખાડો કરવા માટેની ને આપ-ખહેરાત માટેની વસ્તુ છે.

એને મન સંસ્કારિતા એટલે સગવડ, નીતિમત્તા એટલે સામાજિક સિદ્ધતા થા ભદ્રતા (રિસ્પેક્ટેબિલિટી) ! એને મન રાજકારણ એટલે — ઉલોગેને પ્રોત્સાહન — નવાં નવાં બળરોનું ઉદ્ઘાટન ને વેપારની ધમ્મ હેડો લેકોનું આર્થિક શોષણ ! એને મન ધર્મ — એ બહુ બહુ તો (ફોરમાલિસ્ટિક) આચારમાં શુદ્ધતા દેખાડવાનું સાધન, થા તો પોતાના મનની અચૂક ભલી 'વાઈટેસિટીક' લાજણીએને સતોષવાનું સાધન માત્ર છે.

આજના ર્ણયુક્ત ઔદ્યોગિક સમાજમાં થા તો સામાજિકરણ, પામેલા અસ્તિત્વમાં (જીવનમાં)

માણુસને સફળતા મેળવવા માટે તૈયાર કરી આપે, એટલે જ અંશે એને મન ફેળવણીનું ખરું મૂલ્ય છે. વિદ્યાન શેને માટે? તો કહે, નવી નવી ઉપયોગી શોધખોળો માટે, સુખસગવડો ને ઉત્પાદનનાં નવાં નવાં યંત્રો કે જેનાથી એ હમેશાં પોતાની જાતને શ્રેષ્ઠસજ્જ રાખી શકે, એને માટે. એ જ્ઞાન એને ખપતું છે, કારણ એ એની સમઠન ને વ્યવસ્થાશક્તિને વધારનાર છે, ઉત્પાદનને વેગ આપે એવાં ધારાધારણુની સહ આપનાર રસાયણ છે.

ધનાઢ્ય શાહુકાર, સફળ ઉદ્યોગપતિ ને ઉદ્યોગોના સંચાલનની લગત સંભાળનારાઓ જ આ ધંધાદારી યુગના 'મહાનુભાવો' છે. ને એ જ એના—સાથે દેખીતી રીતે તેમ ન પણ લાગતું હોય, છતાં—ખરેખર રાજ્યકર્તા છે.

આજના યુગની જગાસિયતનું ખરું તરવ છે માણુસની આર્થિક સફળતા માટેની આંધળી દોટમાં, એને સંતોષવા માટેનાં વસ્ત્રખાંખાં, એના ઉત્પાદનના બાહુલ્યમાં. ધન સંચય માટેની એની લાલસા, એનું સ્વામિત્વ, એનાં મોજમજ, સુખસગવડ, એશઆરામ...એ તમામની પાછળ, કેવળ આતંક ઉપલોગ સિવાય બીજો કશો જ હેતુ નથી.

સમગ્ર માનવીય અસ્તિત્વમાં, માણુસની શારીરિક જરૂરિયાતોને સંતોષવા માટે, અનિવાર્ય સગવડ કરી આપનાર ચીજો તરીકે આ બધી વસ્તુઓને સ્થાન છે ખરું.

એક સમગ્ર માનવીય અસ્તિત્વમાં, માણુસની શારીરિક જરૂરિયાતોને પણ એક અગત્યનું સ્થાન છે, એની ના નહિ. પરંતુ એથી એ વસ્તુ એની મર્યાદા વટાવી બધ એ ઉચિત નથી.

માણુસ સમાજમાં સુખ સગવડભર્યું સુરથ જીવન જીવે, એ ઇચ્છવા જેવું વસ્તુ છે. પરંતુ શરત એટલી જ કે, એ ખરેખર સાચું ને સુંદર જીવન હોવું જોઈએ. જીવન કેવળ જીવે જવા માટે નથી, કે શરીર કેવળ શરીરના ધર્મ સંતોષવા માટે નથી. પરંતુ એ બંને પોતાના કરતાં કંઈક ઉચ્ચતમ, સુંદરતમની સાધના માટેનું ઉપકરણ માત્ર છે. માણુસના માનસજીવનની એ ઉચ્ચતમની સાધના કાળે, આ જીવન ને શરીર બંનેને જોતરવાનાં છે. સત્ય, શિવ તે સુંદરના કસોટીપથ્થર પર ચઢાવી, એમને તાવતાં તપાવતાં, શુદ્ધ કરતાં રહેવાનું છે—જ્યાં સુધી એ સત્ય, શિવ અને સુંદર માનવજીવનમાં જોતપોત બની જઈ, એને—પૂર્ણ ન બનાવી દે ત્યાં સુધી.

ને એટલા જ માટે, આ ધંધાદારી યુગમાં આર્થિક સફળતા, ઇન્દ્રિયસુખનો સંતોષ, ઉત્પાદનની ધૂન ને માલિકીના હિંજીપતભાયાં, વિકૃત આદર્શોના સંભાર લઈને, માણુસનો આત્મા અમુક વખત સુધી તો ઘોડા લાભો ને અમુક અનુભવો મેળવવા પાછળ લમશે. પરંતુ એમાં એને પરમ શાન્તિનો અનુભવ કદિ જ મળવાનો નથી.

ને છતાં સાંખ્યા કાળ સુધી જો એ એની જ પાછળ મગ્નો રહેશે, તો જીવનનું અરણું રૂંધાઈ જશે. એનું અકરંતિધાપણું જ એના અંતનું કારણ બની જશે.

ગુજરાતી—હિંદી—અંગ્રેજી

પુસ્તકો, ચિત્રસંપૂટો, સંદર્ભગ્રંથો

બાળકો-કિશોરો-ઝોઢો માટેની સરળ પુસ્તિકાઓથી માંડી વિવિધ વિષયોના

માહિતી-અભ્યાસ ગ્રંથો અને લલિત સાહિત્ય માટે લખેા

[વિશ્વમાનવમાં છપાતી પુસ્તક-ચાલીઓ તરફ લક્ષ આપશેા]

પાયાની વિચારણા : નવી ક્ષતિભે-ગાંધીદર્શન

—ભોગીલાલ ગાંધી

વિશ્વમાનવતા જૂન 'પદના અંકમાં આપણે 'પાયાની વિચારણા' શીર્ષક નીચે પં. નહેરુ અને શ્રી કુલિનનાં દૃષ્ટિબિંદુઓ દ્વારા રજૂ થયેલી 'મૂડીવાદ અને સમાજવાદ' ની કટોકટીનું સ્વરૂપ ભેદ ગયા હતા.

આખા જગતને મૂંઝવી રહેલી આપણા યુગની પાયાની સમસ્યા જ આ છે—

૧ ઔદ્યોગિક-વૈજ્ઞાનિક-ભૌતિક વિકાસની દિશામાં અસાધારણ પ્રગતિ અને સિદ્ધિઓ હાંસલ થઈ છે, તે થઈ રહી છે. માનવીને એની અનેક પ્રાથમિક સંક્રામણો, કૃષિમણ્ડો અને અજ્ઞાન તથા લાચારીમાંથી નીકળવાની અપૂર્વ નવી તકો હવે સાંપડી છે. અને કેંક અંશે તે તે ભોગવતો પણ થયો છે.

૨ પરંતુ આટું ગૌરવ લઈ શકે, યા સતોષ લઈ શકે એવી કોઈ રિયલિટી તે પ્રદેશોમાં નથી. જલ્દી, ખન્યું છે શીઘ્ર જ : માનવી માનવ મટી 'ચંચ' બની રહ્યો છે. સ્વતંત્ર વિચારક, સર્જક અને પ્રતિજ્ઞાસની ભ્રમત સંપાદક મટી તે જડ પરિસ્થિતિથી દેરાવાળું ધસકાતું અસહાય પ્લાટું બની રહ્યો છે। પોતાના વ્યક્તિત્વના સર્વાંગી વિકાસને માટે જ જે માનવસમાજ તેણે સરભર્યો હશે, તે જ સંકુચિત તેને

એટલું પોતા દઈ રહી છે। પોતાથી જ પોતાને પરાયો બનાવી દેનારી, 'પોતાના જ પક્ષ' બીનવી સેનારી' બિનલોભશાહી અતિદેવિત સંસ્થાઓ અને સત્તાઓ તેનું યુગ્મભાષણ કરી રહેલ છે; તેના અસ્તિત્વનો જ ધંકાર કરી રહેલ છે। આ આખી ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિનું માળખું જ એવું છે કે જેમાં કોઈ વ્યક્તિ, કોઈ વર્ગ, કોઈ સમૂહ (શ્રેણી સુદા) પોતાનું 'વ્યક્તિત્વ', 'સ્વતંત્ર' બાળવી શકે એવું રહ્યું નથી.

૩ આ અનિષ્ટના મૂળમાં આર્થિક શોષણ અને આર્થિક અસમાનતાવાળી મૂડીવાદી સમાજ-રચના હોઈ, તેનો વિલય થતાં, અને આર્થિક શોષણરહિત સમાનતાના પાયા પર રચાયેલ સમાજવાદી સમાજ-રચના અસ્તિત્વમાં આવતાં, બધું હેમખેમ પાર લીતરડે એવી જથ્થાધારણા અને પ્રયત્નો ખોટી પડતી જણાય છે. મૂડીવાદની પાછળ રહેલી આર્થિક-પ્રેરણા દૂર થવા પછીય, માકસે

લાખેલા નૂતન માનવ માટેની શૂંભિકા સરભર્મ નથી; બલકે નૈતિક મૂલ્યો અને સર્વાંગી સંસ્કારી વિકાસની દૃષ્ટિએ એવી શૂંભિકા પાછળ ધોલાઈ રહી છે।

૪ ભારતની જેમ, નવી સર્વો રાષ્ટ્રીય સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરેલા, ઔદ્યોગિક રીતે પછાત અવિકસિત દેશો માટે તો, સમસ્યા ખેવડી યુગવધારી છે—

* પોતાની આર્થિક પછાત દશા દૂર કર્યા વિના, તેના વિકાસનો પાયો જ બેઠો રહે; અને તેની સ્વાધીનતા પણ નામની બની જાય—એવો ભય વરતાય છે.

* ખીલ પાણી, ઝડપી આર્થિક પ્રગતિ માટે મોટા ઉદ્યોગોનો વિકાસ અનિવાર્ય જણાય છે। અને મોટા ઉદ્યોગો વિકસાવવા જતાં, આર્થિક ક્ષેત્રે કેન્દ્રીકરણ માથું ઢિયું કરતું દેખાય છે। રાજ્ય હસ્તરત્નો ઔદ્યોગિક—આર્થિક વિકાસ કરવા જતાં, સર્વગ્રાસી રાજ્ય સત્તા (દત્તિસત્તા =

statism) અવિનાયક બનતી જણાય છે !

—આર્થિક આઝાદી અને શોષણ રહિત સમાનતા

—દૃઢ રાજકીય વિકાસ અને લોકશાહીની રક્ષા

—સુખ સમૃદ્ધિ અને સંસ્કારિતા

—વિજ્ઞાન અને નૈતિકતા

—સાપ્તહિક જીવન અને

વૈયક્તિક ગૌરવ

આ બધા વચ્ચેના વિરોધાત્મક વિષયવસ્તુ ધિરતરી રહ્યાં છે !

આજના સમસ્ત ઔદ્યોગિક યુગની આ સર્વાંગી સમસ્યા છે.

*

આવી આ પાયાની સમસ્યાની વિચારણા પરત્વે દુનિયા ભરના અનેક અદ્યતન ચિંતકોએ પારાવાર મથનો આપ્યાં છે. તેમાંના અત્યંત અત્યંત સળગ રીતે આ પરિસ્થિતિ પર વેધક

પ્રકાર પાથર્યો છે; અને આંશિક ઉદ્ધેશો માધ્યમ પસંદ છે. અલગત, તેમ છતાં આ બધા ચિંતકો ઉકેલ વિષે નિશ્ચિંત નથી; બલ્કે, વધુ ને વધુ વધુસી રહેલી પરિસ્થિતિ વિષે વધુ ને વધુ સંશયિત થે છે.

આ સૌ ચિંતકો અને તદ્વિદ્યા મથનોનું ઇહાન ‘અઘોચિક યુગની સમસ્યા’ એ લેખમાંના રૂપે લખાયામાં રજૂ કરવા પ્રાર્થુ છે.

આજે તો, એક બીજા જ છેડેથી આ આખી સમસ્યાનો ખાસ્તો ઉકેલ, પોતાની મૌલિક-આગવી રીતે સીધી જનાર અને આખા યુગ ઉપર તેની દૂરઆશી અચર પાયરી જનાર યુગ-નિષ્ઠીત મહાત્મા ગાંધીની ‘પાયાની વિચારણા’ થી અહીં આરંભ કર્યો છે.

આ લેખમાં ગાંધીજીના વિચારોની કહીએ તો કહીને સરળ રીતે રજૂઆત

કરવાનો નમ્ર પ્રયાસ છે.

અલગત, ગાંધીજીએ પોતે આ વિચારો શ્રીમદ્વાયક-પ્રવરિત-શાસ્ત્રી રીતે રજૂ કર્યાં ન હતા. એને કહીએ તો રજૂ કરવાનો નેત્રિપાત્ર પ્રયાસ ગાંધીજીના અતેવાસી-સાથી શ્રી પારેલાલજીએ તેમના શરૂઆતી અંય : Mahatma Gandhi : ‘The Last Phase’ (જે ખંડ-નવજીવન પ્રકાશન મંદિર-અમદાવાદ)માં પ્રકરણ ૨૧, ૨૨, ૨૫માં કર્યો છે. અહીં આ ‘પ્રકરણો (તેનું ભૂદં પુસ્તક : Towards New Horizon) તથા શ્રીપારેલાલની બીજી બે પુસ્તકોએ ‘A Nation Builder’ અને Gandhian Techniques in Modern World’ (૧૯૫૩) ને આધાર લીધા છે-તે માટે તેના લેખક તરફ પ્રકાશકના કારણી છોએ.

૧

ગાંધીજીનું આદર્શ રામરાજ્ય

ગાંધીજી એને ‘રામરાજ્ય’ તરીકે ઓળખાવતા આવ્યા છે તે આદર્શ સમાજનું ચિત્ર લગભગ આ રીતે જિપ્સી આવે છે—

■ રામરાજ્યનો આધાર હશે ગ્રામજીવન—એટી, પશુપાલન, કામોદ્યોગો, મોટે ભાગે સ્વયંસંપૂર્ણ નાના-નાનાં ઘટકો (બહુ બહુ તો થોડાંક ગામડાંનું એક ઘટક); અને સર્વમી સંતોષી જીવન. સરીરશ્રમ કયાં વિના રાટલો ન મળે એવી શિસ્ત. એટલે કે કાઈ બેઠા આઉ નહિ, કાઈ શોષક નહિ.

ગાંધીજી આજના શોષણના મૂળમાં કાઈ અમુક વર્ગ થી વ્યક્તિઓને જખાળદાર લેખવાને બદલે, આજની શહેરી ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિને જ જખાળદાર લેખે છે :

સામુદાયિક પદવિના ઉદ્યોગવાદથી ગ્રામપ્રદેશનું ‘સીધું થા આડકતરું’ શોષણ થયા વિના નથી રહેતું. હરીશ્વર અને બજારને કારણે આવી પરિસ્થિતિ બની થાય જ છે. ’ (હરિજન ૨૬-૮-૧૯૩૬)

આજનાં શહેરી ગ્રામપ્રજાના સર્વાંગી શોષણ ઉપર જિસાં છે. આજના શહેરી ઉદ્યોગો માટે બોધિતો કાચો માલ ગ્રામમાંથી પેદા કરવો રહે છે; શહેરી એ અનન્યતા સાથે ખરીદે છે; પાકે માલ પાકો ગામડાંમાં જ શહેરોના મનપસંદ ભાવે હલવાય છે. દરેક બાબતમાં શહેરોની જરૂરિયાતો તરફ જ પ્રથમ લક્ષ અપાય છે. લાલેખી મૂડીલાર પ્રજાની જરૂરિયાતો પાછળ રાજ્યનાં મોટાં બજારો ખર્ચાય છે. ગાંધીજી આને શહેરી સંસ્થાનવાદ તરીકે ઓળખાવે છે. અને દૃઢ રીતે આને છેડે, ગ્રામોદ્યોગો જ ગ્રામ વિસ્તારને વિવિધ પ્રકારના શહેરી-

શાશ્વત્ અને દંમનથી મુક્ત કરી શકે; આર્થિક અને સામાજિક અસમાનતાને અંત આણી શકે.

ગાંધીજીને મન સાચી લોકશાહી માટેનું કાર્પ 'લ'અર' હોય તે તે ગામમાં છે.

ગાંધીજી તો કહેતા : "મારી યોજના અનુસાર, ગામમાં માં જે યોગ્ય વસ્તુઓ પેદા થઈ શકતી હોય તે શહેરોમાં પેદા કરવા દેવામાં નહિ આવે. ખરી રીતે શહેરોનું મુખ્ય કામ ગામમાંની ઉત્પાદન વસ્તુઓનો નિકાલ કરી આપવાનું હોવું જોઈએ.....ગામમાં પેસે તે તો પોતાની જરૂરિયાતો પેદા કરી લેતાં હોવાં જોઈએ.

(હરિજન ૨૮-૧-૧૯૩૯)

ગાંધીજી પોતાના આદર્શ ગ્રામરચનાનું ચિત્ર આ રીતે આલેખે છે—

"મારું આદર્શ ગ્રામરચના જેવું જ સ્વયંચાલ પ્રવૃત્તિમાં હશે, પોતાની માધ્યમિક શેઠી જરૂરિયાતો (અનાજ, કાપડ વાદિ) માટે તે સ્વાયત્ત હશે; બીજી અનેક જરૂરી લાગતોમાં પણ સ્વયંચાલિત રહેશે. ઉપરોક્ત વેચાણ-પ્રકાર (મની કોષ) પણ પેદા કરશે. શક્ય હશે ત્યાં લઘી લઘામ મરુત્તિ સહકારી ધારણે ચાલશે. મામપ્રવાયનું કાર્યક્ષમ બળ, સમાજમાંની ટેકનિક સંવિધની આદર્શતા, તથા અસહકારજ શરૂઆતમાં પર્વાસ રહેશે. અમુક જોડામાં જોઈ લાભકાર વર્ગીય વર્ગના સ્ત્રી પુરુષો પંચાયતની મુદ્દાણી કરશે; આ પંચાયતોને આજના અર્થમાં સામ્ય કરવાની સત્તા નહિ હોય; પરંતુ કાનૂન, ન્યાય અને કાર્યસંચાલન એક વર્ગ માટે તે કરશે. બધી સંપૂર્ણ લોકશાહી હશે, જેનો આધાર હશે વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય, x x પરંતુ મર્યાદા વ્યક્તિ તેના માત્ર માટે, માત્ર તેનાથી વિશાળ મામ-સમૂહ માટે, અને એ રીતે વધુ ને વધુ વિશાળ વર્તુળ માટે મરી ખપવા લેવાર રહેશે. આ સમાજ-રચના વિશાળતા જેવી નહિ હોય—ભારતમાં ધામા ઉપર ચડી મહાસત્રી નહિ હોય; પરંતુ સમુદાય જેવી વિશાળ ને વધુ વિશાળ વર્તુળો સર્જવાનો એ રચના હશે. અંતરે કે, બહારનો અંતિ વિશાળ પરીધ આંતરિક નાનકડા વર્તુળને કચડી નાખવાની સત્તા ધરાવતો નહિ હોય; પરંતુ એમાં સર્વજન, પોતાના અંદરનાં બળ અપનાવી અને એનામાંથી પોતાનું બળ પામીને સામુદાયિક-રચના હશે... જેમાં કોઈ પહેલું ને કોઈ છેલ્લું નહિ હોય."

(હરિજન : ૨૬-૭-૧૯૪૨)

ગાંધીજીનું એકંદર આર્થિક માન્યું આ પ્રકારનું છે—

(૧) વ્યક્તિગત મેજૂતની માલિકીવાળી, સહકારી પદ્ધતિની નાનામાયાની 'ઈન્ડસ્ટ્રિય' જેવી—અને નહિ કે, સામુદાયિક માલિકીવાળી, મોટા ધાયાપરની વૈવિધ્ય જેવી.

(૨) જેનોને પૂરેક થાંધે તેના ગૃહકલોગે.

(૩) પશુપાલન અને જમીનમાંથી જેટલો રસકસ જેવા લેવામાં આવે તેટલો જમીનને પાછો મળે તે પ્રકારનું જેવી, પશુપાલન, અને વૃક્ષ-વનરપતિના ઉછેર વચ્ચેનું સમતોલપણ.

(૪) વંચની હરીફાઈ સામે માણસો અને પશુશક્તિને રક્ષણ મળે તે પ્રકારની વ્યવસ્થા.

૨

ગાંધીજીએ આટલું રામરામનું ઉપનું ચિત્ર શું જૂનાવાણી પહાડપશુનું, સામાજિક પ્રત્યાધાતનું, અને બિનવૈજ્ઞાનિક વૃત્તિનું નિદર્શક છે ?

અલગત, પ્રથમ દૃષ્ટિએ તો આવી જ છાપ પડે છે. પરંતુ ગાંધીજી અખૂટ દંદના અને આમલક પૂર્વક આજની પરિસ્થિતિમાં ક્યાંથી આવે એકમાત્ર તરફોપાય તરીકે આમળ ધરી રહ્યા હતા ? પ્યારેલાલજી કહે છે કે આવું કારણ એટલું જ છે કે, ગાંધીજી આપણા જમાનાથી થઈ દૂર—આમળનું જોઈ શકનારા આપણા માધિ હતા.

અને ગાંધીજીને પૂછીએ તો તેઓ બેઠા સામું જ પૂછે : તમે જેને પ્રગતિ કહેો છો, જેને નવવાણી (જૂનાવાણી સામે) કહેો છો, એવું કંઈ કેવું છે, જરા જાતે જુઓ, વિચારો.

● વધુ ને વધુ ઉત્પાદન, મોટાં ને મોટાં બજાર, વધુ ને વધુ યંત્રો—એ કે બીજું કંઈ ?

● આ બધા પછીય, જેને માટે, જેને નામે આ બધી સમારોહ થઈ રહ્યા છે, એની શી દસા ? વિચારો. અને એનાથી અકળાઈ જાયો હો તો પછી, પ્રગતિની સમજમાં જ ધરમૂળથી ફેરફાર કરવો રહ્યો.

યંત્ર, ઉલોગો, અને કેન્દ્રીકરણ

ગાંધીજી વારંવાર એક વાતની રપટલા કરતા રહ્યા હતા કે હું વર્તમાન જમાનાના વિચારોના વિરોધી નથી; હું યંત્રોનો, યં વિરોધી નથી. તેમના મતે—

વ્યવહાર-સંપર્ક આદિ માટે રેલવે, તાર, ટપાલ, વગેરે જરૂરનાં ગણાય. અને નાનાં યંત્રોને ઉપયોગપણ જરૂર કરવો જોઈએ. પરંતુ તે બે શરતે—એક તો—યંત્રોને જોરે એક વ્યક્તિ યા જૂથ બીજાનું શોષણ કરી શકે એવું

ખનવું' ન ભેઈએ. અને ખીલું, યંત્રોને કારણે બેકારી ન આવવી ભેઈએ. ખાદી, માણસના એકધારા-સુષ્ક શ્રમને હળવો બનાવે તેવાં યંત્રોને તો ગાંધીજી બીજાજક પૂર્વક આપકાર આપતા. વારંવાર તેઓ સીવનાના 'સિંચર' સંચાનો ઉલ્લેખ કરતા જ રહેતા.

માનવીય મુદ્દોત્તુ અર્થશાસ્ત્ર

પરંતુ ગાંધીજીનું અર્થશાસ્ત્ર જુદા પ્રકારનું હતું. તેઓ બંધુતા હતા અને સ્વીકારતા હતા કે, યંત્રને પોતાની એક પ્રકારની મોહકતા હોય છે. કેમ જાણે, એના દ્વારા નવા નવા વ્યવસાયો અને નવી નવી કામગીરી પેદા થતી હોય એવો આભાસ થાય છે. પરંતુ સામે જાણે તો બેકારી જ વધે છે ! એક યંત્ર અનેક માનવીયું કામ કરે છે; યંત્રો સુધરતાં જાય છે, માનવો બેકાર બનતા જાય છે. એક 'કાબેલ' કારીગર આવે છે ને નવ 'અશુધક' ફેકારી જાય છે ! વળી નવા ઉદ્યોગો, વળી નવી નોકરીઓ, નવી બેકારીઓ-એનું ચક્ર ચાલ્યા જ કરે છે. 'ઓટોમેશન' આવતાં તો પરિસ્થિતિ વલ્લુસી રહી છે. ગાંધીજી દર્શાવે છે વાહનવ્યવહારની પ્રગતિની વાત વાદ કરાવે છે :

મોટરો, રેલ્વે, એરોપ્લેન આવાવાળાં સાંધા અંતરે હૂંકડા બન્યા; પણ એથી આશા કે નિરાંત ગળી ખરી ? એથી તો જીવદી દોડધામો વધી. ઉધમાતો વધ્યા ને અજબ વધ્યા. આશય આપવા માટેનાં સાધનોનું પરિણામ જીવું જ આપ્યું !

તે જ રીતે, યંત્રોને કારણે ઉત્પાદન શક્તિ વધી, કાર્પ-કૌશલ્ય વધ્યું; પરંતુ યંત્રને માટે અનુકૂળ સામગ્રી પાછળનું ખર્ચ પણ અત્યંત વધ્યું; ને કરકસરને સ્થાને દુર્વ્યય ને ઉપાધિપત્ય વધ્યાં. વ્યક્તિગત લક્ષ આપવાને સ્થાને બેપરવાઈ, ને વ્યક્તિગત રક્ષને સ્થાને વેડ-ઉતાર-ટુલિ વધી !

આમ તો, યંત્ર-ઉત્પાદિત માલની કિંમત થકી હોવાનું કહેવાય છે. કામગીર ઉપર, આંકડા પૂરતી તો ખરી જ વાત છે. પરંતુ વ્યવહારમાં જુલો તો યંત્રે એક સવાલ ઉઠેલો હતો, ત્યાં બીજા બે પેદા કર્યાં હશે ! અને નવી નવી વિકસતી સમસ્યાઓને પહેંચી વળવાની હાથ નિત્ય વિકસતા વિજ્ઞાને પણ હજી દાખવી નથી.

આજના જીવન વ્યવહારે કેન્સર, કાયાબેટિસ, હૃદયરોગ ને નર્વસ-ડેન્જરના અન્ય રોગોની જે હેબુગી આપી છે, એની આશય, એની રામચાણ દવાઓ અને આગાહ આપરેલોનો

શી કિંમત ? પહોંલા કુદરતી વાદસ, સમુદ્ર-સહજ સ્વસ્થ કુદરત-સાન્નિધ્યનું જીવન બીનવી લેવું, ને પછી એનું જગા આ રોગો ને કૃત્રિમ ઉપચારો અને દવાઓથી ભરતી એક જાલુથી, ઉલોચોને કારણે માલ સરતો પક્ષો ધારે ને ખીજ જાલુ માનવ-વંકુરતીનાં દાન ચૂકવનાં પડે ! દુશ્કિંત અને-હાયવળાણા જુદા જ. માણસની સંતતિ ઉપર એની યનારી અસરનું તો પૂછવું જ શું ? પરંતુ આ તો દેખાય નહિ લેવું ખર્ચ, ભવિષ્યમાં જળ્યાનારો દડ-એટલે આજનું ઉત્પાદન તો સરતું જ લાગે-આજના ચોપડે એની નોંધ જ ક્યાંથી હોય ! નાણુકર્ય સંપત્તિની મજૂરીના ચોપડે પ્રગતિ, 'આખાદી' અને 'સરનાપણું' જ જમા બેસતું હોય !

ગાંધીજી કહેતા :

ખાદી મોથી પડે છે, ને મિલ-કાપડ સરતું. પરંતુ મિલનું કપડું જતાવવા પૂર્વે ગામરોથી રૂ, કોલસા, અન્ય સાધનસામગ્રી ઉપાડી સહેરો સુધી લઈ જવી પડે, અને શહેરી મિલોનું કાપડ ગામડે લઈ જવું રહે-આ બધા પાછળ લખજીદ શ્રમ અને ખર્ચ થાય તે સરતું મજૂમ કે ગાર્મન્ટનું કે ત્યાં જ કાપડરૂપે તૈયાર થાય તે ? મિલકાપડ પાછળ ખર્ચાંથી મોટી રકમો આખરે તો કરવેરા રૂપે જ વસુલ થતી હોય છે... અને સરકાર તરફથી સીધી મદદ અગર સમયે અપાય તે તો જુદી જ.

ગાંધીજીને કાંઈ પછલ પ્રકારનાં સાધન-યંત્રો વપરવાનો પક્ષપાત ન હતો. સુખસમયોનો તેમને દેપ ન હતો. પરંતુ સુખ સમયને નામે કાંઈ કરી મર્યાદા વિનાની, મજૂરી ને સમજ વિનાની નથી લોહુપતા પાછળ દોટ મૂકવી એક વાત છે, ને બધી જાણુની મજૂરી કરી, સાંખી દહિએ છ'છોતી સર્વાંગી વિચાર કરી, મર્યાદિત રીતે ઉપયોગ કરવો ખીજ વાત છે. બેમાં કયું સરકારી ? કયું પ્રગતિશીલ ? કયું જૂનવાણી ને કયું નવવાણી ?

● યંત્ર ખાતર યંત્ર, ઉત્પાદન ખાતર ઉત્પાદન, પૈસા ખાતર પૈસા, વિદ્યાન ખાતર વિદ્યાન ? કે જીવનના વિકાસમાં મદદરૂપ થાય તેટલા પૂરતાં આ બધા સાધનો હોય તે વધુ મોખ્ય ?

● ભયાં સાચો માણસોની શક્તિ પડેલી છે તેવા દેશમાં, માનવ શક્તિને વેડવા દઈ, યંત્રો દ્વારા સમૂહ-ઉત્પાદન કરવું સાડુ' કે, માનવ શક્તિનો પૂરો ઉપયોગ થઈ શકે અને ઉત્પાદન જરૂર વધે તેવો માર્ગ અખત્યાર કરવો સારો ?

ઉત્પાદનનાં દગ્ગાંની કિંમત વધારે કે માલવીનાં
સ્વરથ જીવનબંધનની ?

ગાંધીજી કાંઈ એ વાત વિસરી ગયા ન હતા કે, 'તરીખને
માટે તો અર્થજીવન એજ અંખ્યાત છે. એમની આગળ તો
જીવવાની વાત પશુ ચિંથા છે. એમણે તો એમના જીવનમાં
કેઈ હાંસવાનતું દર્શન કયું' હોય તો તે ગ્રાસ, દુઃખનાવટ,
અને દવાહીન ભગવાનનું જ !

પરંતુ આ છતાં તેમને એ વાતની પણ પાકી ખાત્રી
હતી કે, કેવળ ભૌતિક સગરો આપીને એને સાચું
માણસાઈનું જીવન આપી નહિ શકાય.

નૈતિક અને ભૌતિક બેમાંથી એકને બીજા કરતાં
આગળ મૂકવાની, એકને બોલે બીજાં હાંસલ કરવાની વાતમાં
જ તેમની શ્રદ્ધા ન હતી.

૩

રાજ્યશક્તિ, લોકશાહી અને સ્વાધીનતા

લોકશાહી વિશેની ગાંધીજીની માન્યતા પણ ચોક્કસ
દર્શિયાળી હતી. આગલી લોકશાહીની કડાકટીનું સ્વરૂપ
તેમણે સારી પેઠે જોઈ લીધું હતું. આર્થિકશક્તિ તથા ઉત્પાદન-
માં વ્યક્તિગત માસિદા અને મૂડીમલોની છબરદારીને કામવા
માટે, બેંકના વ્યક્તિગતને બાંધ્યા માટે, રાજ્યની છબરદારીનો
માર્ગ તેમને અત્યંત લગાવક કેખાઈ થયો હતો. એ રસ્તે
અકિસ્માતનું તો જશે જ, પરંતુ નવી અસમાનતા ધર
કરશે એવી તેમની ખાત્રી હતી. વ્યક્તિવાદી સ્વાધીન સામે
રાજ્યમાસિદા સ્વાધીનમાં આપનાં બકરે કાઢતા હિંદુ દાખલ
થઈ જશે ! અને એક વાર રાજ્યને કબજા કરવાની આદત
પડી, પછી તો તે ક્યારે જ ગયાનો; તેનો અંત જ નહિ
આવડાશે. ખાલુકની એલેક્ઝાન્ડ્રીની પ્રતિજ્ઞા સંજ્ઞાની
આણું પ્રવેશવાની.

આજે તો રાજ્યને હનકા ઉત્પાદન, નિતરણ, ઉપરાંત
પ્રચારનાં તમામ મુખ્ય સાધનો હોય છે—પ્રેસ, રેડિયો,
સિનેમા વગેરે. અને તેના હારા લેખિકાનાં માનસ ઘડવાની
આવી પણ રાજ્યને હનકા હોય છે ! આની સામે લેખિકાની
પાસે થોડાંક જ ભાગ્યે જ કલા સ્વાતંત્ર્ય સગળ સમનો
હોય છે. તેમાં ય વળી, જે દેશોમાં પાલમિન્ટ પદ્ધતિની થોડી

ઘણી ય લોકશાહી હયાત નથી, વિવિધ પહેલેને સ્થાન નથી,
સત્તા સમૂહોનો વ્યક્તિગત અધિકાર નથી, અંખ્યાલો
અને પુસ્તકોના પ્રકાશનોનો વ્યક્તિગત યા સ્વચ્છાગત સમૂહોને
અધિકાર નથી, એવા દેશોમાં (સામવાદી) તો પૂછવું જ
શું ? અથવા જે દેશોમાં એવાં સાધનો ઉપર બેઠાં દમન
(સાંસાનિક અર્થે યુવાન દેશો) પ્રવર્તે હોય, અથવા એવી
તાકાત અમુક દહે વિકસતાં દખાવી દેવામાં આવતી હોય
(મોટા ભાગના લોકશાહી દેશો) ત્યાં લેખિકા હાથમાં કઈ
લોકશાહી શક્ય જાને ? એની સામે સ્વચ્છાગત કયું સાધન
રહે છે ?

ગાંધીજીને મતે તો, જે પ્રજા પોતાના જ પગભર લીલી
છે,—એટલે કે, ખાનગી માસિદા યા સમૂહગત માસિદા
જેવાં રાજ્યતંત્ર ઉપર જ જીવનની બધી બાજોનો આધાર
રાખીને બેઠી નથી, તેવી પ્રજા જ આમાંથી જીતરી શકે છે.
આવી પ્રજાને પોતાના જીવન ગુજરા માટે યા વિકાસ માટે
કાંઈના ઓશિયાળા બનવાનાં સ્વચ્છ જ ન હોઈ, તેને સ્વતંત્ર
રીતે વર્તતાં, વિચારતાં કાંઈ શક્તિ નહિ થકે. અને થટકા નાનાં
હોઈ મોટાશાખના નિર્ણયો તે આપ સુઝાવી લઈ પશુ શકશે.

ગાંધીજીને મન લોકશાહીની સાદોસીધી કસોટી આવી
હતી : સાધારણ માણસ પણ ગમતપણે સમજાવવાં પોતાનું
જીવનર ઘડી શકે એવી પરિસ્થિતિ અને તક. થોડાક
માણસોના હાથમાં સત્તા સુપ્રત કરવાથી આ દર્શિયાળી
શકવાનું નથી પરંતુ જેમના હાથમાં તંત્ર હોય તેમના
તરફથી તેનો દુરપયોગ થતાં, દરેક માણસ તેનો સામનો કરી
શકે તેવી શક્તિ પ્રત્યેક પ્રજાગતને હોવી જરૂરી છે. એટલે
કે સત્તા ઉપર કાબૂ અને નિયમન રાખી શકે એટલા પ્રમાણ-
માં આગળને સિદ્ધિ આપી તૈયાર કરવી અનિવાર્ય છે.

પરંતુ ઔદ્યોગિક યુગમાં તો 'ટેકનોલોજી'નું જ વર્ચસ્વ
હોઈ, બધું બધું માણસો જ તેને અંગે સુઝ સમજ અને
નિર્ણાયક શક્તિ ધરાવી શકે છે ! એટલે એમને હાથ જ
સવા આપોઆપ રહેવા પામે છે.

● એ વાત સાચી છે કે, જે માણસને જીવનની રોજીંદી
જરૂરિયાતો પણ પૂરી મળતી નથી, તેને માટે લોકશાહી
અને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો કશો જ અર્થ રહેતો નથી. પરંતુ
બીજા બાજુ, એ પણ સત્ય છે કે કેવળ ભૌતિક આપાદી
પાછળ વધુ ને વધુ પડવાથી પણ એટલે તો, લોકશાહી અને
વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના નાશ જ થાય છે. કૂદકે ને શૂંકે વધતા

વિશ્વમાનવ : એપ્રિલ ૧૯૬૬]

સમૃદ્ધ-ઉત્પાદન પાછળની દોટનું આ જ પરિણામ આપ્યું છે. સાધારણ માનવીને તો આ ઉત્પાદન કોણ કરે છે, શું કામ કરે છે, એ કોના લાભમાં છે, એથી કોની તરજ સરવાળી છે, એને અંજ પોતાની શી જવાબદારી છે, અને તે કઈ રીતે સહજ રીતે પૂરી પાડી શકે એમ છે—આજના કામદાર-કારીગર-કારકૂન કે વ્યવસાયકને આનો કે જ સૂઝ સમજ નથી. એ તો ઉત્પાદનરૂપી (ખુદ ખુદ તો યોગનાબદ્ધ ઉત્પાદન) યંત્રોને એક રૂઠું માન છે. એને પોતાને એની તાલિમ નથી. સૂઝ નથી, સમજ નથી ને અધિકારને નથી કે પોતે એને અંજે કાઈ ચોક્કસ નિયંત્ર વ્યાપી શકે. એને માટે તો સાચી રાજદી વ્યવહારુ લોકશાહી જેવી કાર્મીનિયમ હયાત જ નથી ! સમાનતાનો કાઈ સવાલ જ ઊભો થતો નથી ! ત્યાં વ્યક્તિત્વનાતંત્ર્યનું રચાન જ ક્યાં ને, કેવું હોઈ શકે ?

૪

રાજ્યમાલિકી-ટ્રસ્ટોશીય અને સમાજવાદ

ગાંધીજી આ બધાનો ઉકેલ શોધવુરહિત સમાતતાવાદી સમાજમાં—એટલે કે સમાજવાદના આદર્શમાં જ ભેળા હતા. તેઓ, પણ માકસંગી જેમ યુદ્ધામી, કે તાલિમ, શોષણ અને યંત્રવત્ જીવનનો દસરોડો ભેંસી કાઢવા હતા. આમ, બંનેની પ્રેરણા કરુણાની હતી; તે બંને વતન સરકારી, સમાન, શોષણ મહિત સમાજ રચના ઝંખતા હતા. પરંતુ, આજના આર્થિક-રાજકીય શોષણદમન નિવારવાનો ગાંધીજી એવા રાહ હુંદતા હતા કે લાવિષ્યમાં પણ કોઈ પણ પ્રકારનું દમન, શોષણ સમાજમાં પ્રવેશવા જ ન પામે.

સમાજવાદના આદર્શમાં ગાંધીજીની પ્રહા અખૂટ હતી. અને સંમાર્ગ વહેંચણીના તેઓ કટર પક્ષકાર હતા. (સાને સમોન તક હોવી એ દરેકનો નૈતિક અધિકાર હોય છે) અને માફસની નેમ સૌ પોતાની જરૂર મુજબ ઉપયોગ કરે અને શક્તિ મુજબ કામ કરે એ એમનોય આદર્શ હતો. (રૂપ-૮-૧૯૪૦) અલગત, જરૂરિયાત અંજેની ગાંધીજીની કલ્પના જુદી હતી. નૈતિક ઉપયોગ વધારે જવાની બાબતમાં તેઓ હમેશાં સાવધાનીગી સર કાઢતા. એની લાયમાં, એ રસ્તે સરકતાં સરકતાં કેન્દ્રિત ઉદ્યોગ, રાજ્યમાલિકી, સર-

મુખત્યાર, સત્તા અને અધિકારગતિવાદનાં ચોક્કસ પરિણામોથી તેઓ ભડકતા હતા.

મૂડીવાદ અને સમાજવાદ બેઉનાં દેટલાંક સંરખાં તરવોથી તેઓ સમજ હતા. દા. ત.—

* ઉપયોગિતા અને કોશલ્ય જ બંનેને મન છેવટની કસોટીઓ છે.

* બંને પદ્ધતિ આરંભમાં ખેતી પર ઉદ્યોગોનું, અને ગ્રામસમાજ ઉપર નગરોનું વર્ચસ્વ સ્થાપે છે. અને અંતે, ખુદ ખેતીને વાંઝીદોગિક કારખાનું બનાવી મૂકે છે, જ્યાં ‘યમારદાર ફોજ’ કામે લાગે છે.

* બંનેને મન પ્રગતિની કસોટી કેવળ ભૌતિક-બદ્ધ, આર્થિક પ્રગતિમાં જ સમાઈ જાય છે. નૈતિક મૂલ્યો પ્રત્યે બંને ઉપેક્ષા સેવે છે બંને વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યની અને અધ સંમતિવાદની પોષક બની જાય છે.

* મૂડીવાદી લોકશાહીમાં ઉત્પાદનનાં સાધનો અને તેના વિતરણ ઉપર આર્થિક ઇન્તરદારીનું વર્ચસ્વ હોય છે—ત્યારે રાજકીય મરચુખત્વારીવાળા તંત્રમાં રાજકીય સત્તાની ઇન્તરદારી હોય છે. અને બંનેમાં બુદ્ધિજીવીઓ, નગરવાસીઓ, યંત્રવિદ્યાના બચકારા અને વિશેષકોની ઇન્તરદારી બને છે. બાકી રૂપ બદલાય છે, પરંતુ અસમાનતા અને ઇન્તરદારી ચાલુ જ રહે છે.

* વ્યક્તિગત માલિકી રાજ્યમાલિકી રૂપે રૂપાંતર થવા પછી યુ, માલિકી અને ઉત્પાદકો વચ્ચે વિરોધ સંઘર્ષ ચાલુ રહે છે. નવા વર્ગો નહિ તો સમૂહો ઊભા થાય છે; જેમને આર્થિક નહિ તોય, રાજકીય સ્થાપિત હિતો હોય છે.

ગાંધીજીને આ બધાં પરિણામોનું ‘પૂર્વ-જ્ઞાન હતું’ એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ નથી. મૂડીવાદ-સામ્રાજ્યવાદનાં અનિષેધો તેમણે લખે છે જ્યાં હતાં પરંતુ સમાજવાદનો જે રીતે વિકાસ થઈ રહ્યો હતો, તે ઉપરથી ગાંધીજી ઘણું દ્રશ્ય લાવે પોતાની અંતર-સૂઝને પ્રતાપે ભેંસી શક્યા હતા.

એવી જ તો એમણે એમનો નિરાશો કાઢ્યો હતો. એને તેઓ ‘ટ્રસ્ટોશીય’ ને નામે જાળખાવતા હતા. અલગત, આ જીવનપ્રયોગે ઘણી ગેરસમજો પેદા કરી હતી.

[પા. ૪૦૪ ઉપર]

પાંખડી

ખૂસી ગઈ આ પાંખડી,
કોની અગ્રોચર આંખડી ?
શ્રેણીને ઊભી મહીં ગોખું હતું આકાશ !
શું એ જ ઊધડી વિસ્તર્યું ? ફેલું મધુરું હાસ !
તુષારકેરી મંજૂપામાં સાચ્યોતો ને સુરજ
એ જ આંલે તેજથી આ સંધિને ? કેવું અહો અચરજ !
આ હવા આગોટી એની ગોદમાં,
આની બનીને મત સૌરજ મોદમાં.
ધૂધવે વિહ્વળ બની સાગર,
એ શુભ એના અમૃતો આકર ?
અમિત્રી આ દિપ્ત કાન્તિ,
એના હૃદયની ગૂઢ એ ધૂટેલ શાન્તિ ?
મર્મમાં એના છોડે છે ને શ્રવણ,
અભાંગ આપું એ વડે છે પ્રલયપ્રવાસ !
ખૂસી ગઈ આ પાંખડી,
કો અગ્રોચર થયની શું પાંખડી ?

—સુરેશ હ. બોપી

આપાદની પહેલ્લી ઝડી

અપાદની પહેલ્લી ઝડી.....
વસમો થડી...
ભે ! પંથી આ તરબોળ
ધર ભણી ફાળ દે વ્યાકુળ
રે ઘડી દષ્ટિ એની રિશ્ત-અંજીરી
પંથને
સંકેલી લેતી—
તોડી ફેડી ખંડ કરતી—
ઘટક ધૂટેડે પી જતી* !

—હરિવલ્લભ ભાવાણી

આંસુડું

એક આંસુડું આંસુ આંસુ ને ગધું અટકી.
અંદરના ઘેરા અંધારવાસ છોડીને
આખે પડ્યું છે દેહ પટકી.
એક આંસુડું આંસુ આંસુ ને ગધું અટકી.
છોડેરા હૈયાના તળિયાં ઉલેચીને
રેશ્મીતાં ફેરાડે પાણી.
નવલોનાં નેતાં તો કારાં ધાકેર
જરી વહેતી વરતાઈ ના અંતરની અંદરની વાણી;
ત્યાં આજ કોણ વીંઝી રહ્યું છે પાંખ
પાંખુને પાંખે લટકી ?
એક આંસુડું આંસુ આંસુ ને ગધું અટકી.
અણબુઝી કળતર પે લીધીતી આગ/લગ
હળવા તે રિશ્તની માટી,
વાણીની બોગેલા છોડીને દોષાંતાં
દુઝાણા ધાવ સફ દાટી,
ઝોળાળી આજ ત્યાં સાતે કોહાને કોણ
રહ્યું આઠે કાંઠે છલકી ?
સંકારી સીમાડ પારે એક મોતીડે
આંખડિયે બેડું છે ખટકી.
એક આંસુડું આંસુ આંસુ ને ગધું અટકી.

—ગુલામશોહમદ શેખ

મનોમુદ્રા

મુગ્ધ કેવો,
જૂજવી જૂજવી ક્ષણે
નહીં સજાગ યુવમાં પ્રોયો સમય,
વિધિવિધ કલનો કેવળ અવચય.
કદીક સમાધિ-રોગનું હાથું-કદીક અમરંધુ.
કદીક જિંદગી દુઝતો રે તણ;
પણ એક જ સરખો વિરમય,
કદીક સખત ને કદીક આર્દ્ર
ચનની મુદ્રા.

—ઉશાનન્દ

* એક પ્રાપ્ત મુશકેને આધારે.

સાંગે ફરવા

સાંગે ફરવા
(બની શકે તો આ મનને જરી હલકું કરવા !)
નીકળું બામસણી
અસ્ત યતા સૂરજના તેજે
ચળકે જીયા તાડપતની અણી.
પડખે ભેડું નદી
રાંકે લિખાગચુ ભણે દુઃટિયું વાળી પડી
તપત અંગ પર છત્યું સાળુજલ કપે કદી
પડખે બિહાપાન સમી

લાલેલ પડી નાવડી.

સંખ્યાનાં લાલિમા
ને કામરની ચીકણી કાલિમા
અહીં નાટક થર
પાસે મરિજદ, મંદર
જેતી અંદર
આનંદ વિશે છે લોક કંઈ ઝુલતાન
અલલાહ અને ભગવાન
(ખે જુદા નથી પણ નિવાસ માટે નીરમાં બુદાં રથાન !)
ને અહીં છુપાતો ફરતો
અધકારની આંધે સરતો
સાથઃ
વેરવિષ અરતો સેતાન !

—જયંત પાઠક

કાચો રે ધડુલો....

કાચો રે ધડુલો મનવા તાહરા,
ભીની ધરતીની ધૂળ
એને રે ચડાવી 'હું'ને ચાકડે
દીધાં રૂપ અડકળઃ
દાડી રે અંગારો જગની આંચમાં હો છ...૧
વળતને વહેણે વહેતો ચાલીજા
ધડી ચોરો ધડી ફર

પળ અટવાતો નીડાં નીરમાં
પળમાં ઝીલે ઝાઝે પૂરઃ
એને રે જોવારા ચીધો સાચના હો છ૨
તપવાં ને તરવાં મનવાદુઃખહારનાં
લીતર ભર્યો સંધો સાર
ધટનાં ગોરસ મરવાં કારવાં,
તાણી વધોણના તારઃ
એના રે ઘેઘૂરા સરમાં ચાચવાં હો છ.....૩

—જતીન્દ્ર આચાર્ય

એક બપોરે—

જેક યો તપ્પો હતો,
બપોર હાંફતી હતીઃ
પીપળાની કાળપરુ તો લૂ વિસામતી હતી.
ને છાંયમાં મગની ઢોક
કાળસો ને કાળરીની પ્રીત જામની હતી.
વાચસો રહીને દૂર મર્મ સોંધતો હતો
(કશુંકે અંખતો હતો)
ન બોલ લોલ મર્મર
ન પાન કાઈ ખખર,
વિજન શન્ય ડારતું હતું મહુલે રાખવા—
અબોલ મોરને, બપોરને ને વાલુ-મોરને !
આળવીતરું પરંતુ દૂરથી જ ત્યાં નહતું
એક આંખડું તો તોય
ભોસથી હસી પડ્યું !
પ્રતિરવે અને પડેલ
કો' જખોલ દુઃટિયે
ભેરભેરથી વિલાપ સૂરમાં પ્રલંબિત
અળણુ કોઈ ફતરેય
એટલું ભસી પડ્યું !
કે-શન્યકુંય મૌન ત્યાં ખડખડી ખસી પડ્યું
(એક મોરકું પછોત સાથ ત્યાં ધસી પડ્યું !)

—શાયર

ધર્મકથા એને ઇતિહાસ સાથે મહત્વની રીતે, સંકળાયેલ,
આદિપુત્રી એક અપૂર્વ નિમ્મૂતિ—મોસેસના જીવનને પોતાનો
વિવેચ બનાવીને વિખ્યાત અગ્રણી નવલકથાકાર હોવડ'
ફારો લખેલ 'Moses : Prince of Egypt' નામની
એક ઉત્કૃષ્ટ નવલકથાનો આરંભ....

ઇતિહાસના ઉપકાળે...

—બોગીલાલ ગાધી

ધર્મકથા

Ten Commandmentsની ફિલ્મ
તો ધણી બધાંએ જોઈ હશે; અને
મજામવડે સંત 'મોસેસ'ના ચમત્કારો
અને ઉદ્ધારો અને હિલ્લતનાં દૃશ્યોએ
સોનાં મન હરી લીધાં હશે.

તો વળી, જેમણે 'બાઈબલ' વાંચ્યું
હશે એમને ૧૦ ધર્મ આજ્ઞાઓ (Ten
Commandments) આપનાર ધર્મજા-
નની પુત્રપત્ની વધુ માહિતીય હશે. મોસેસ
બાઈબલના પ્રથમ પાંચ સ્તબકોનાં લેખક
હોવાનું તેમાં જણાય છે... વળી, આવા
ધર્મસંસ્કારક મોસેસના જીવન
જોઈ, સૌ સંત-પયશ્વરોની માફક,
બનેલ ચમત્કારિક ફલકયાઓ પ્રચલિત
છે. તે યમુસાર—

ઇજીપ્તની ભૂમિ પર આવી વસેલી
ઇઝરાયલીજાતોએ શુભા નેહું જીવન
જીવી રહી છે! ઇજીપ્તના રાજવીના
જુદાં પારાવરિ વધી ગયા છે... તેમણે
ઇઝરાયલીઓની વધતી જતી સંખ્યાથી
રાત્રને ઢેચે ચિંતા મગી છે. એણે પ્રત્યેક
ઇઝરાયલી પુત્રની જન્મતાં વેંત કતલ કરી
નાખવાની (મયુસાના રાત્ર કંસની જેમ)
રાજ-આજ્ઞા આપી રીધી છે! આમાંથી
બચવા, મોસેસની માતાએ, દાવજુની
મદદથી, પોતાના પુત્રને, જન્મતાં વેંત
એક ઇઝરાયલી દંપતી દઈ નદીમાં વસેલો.

મૂળી રીમી...અંતે, રાત્રની બહેનની
નજરે એ તરલી ઇઝરાયલી વહી; તેણે બાળકને
બચાવી લઈ, પોતાના જ પેટના સંતાન
તરીકે, રાજપુત્ર તરીકે એને ઇજીપ્તી
ગોટા કર્યો.

જરૂર મોસેસને ઢેચે તેા પોતાના
ઇઝરાયલી ભાંધવોની વફાદારી વસેલી
છે. તેણે એક પ્રયત્ન, ઇઝરાયલીઓની
રક્ષા કરવા, જતાં, એક ઇજીપ્તવાસીની
કતલ કરી નાખી; અને પછી 'દેવ' લઈ
ભાગી ફર્યો. મિડિયાન (અકાબાના
અખાતની પાસેના રણની પેલેપાર) જઈ,
ત્યાંના એક પાદરી જેઓની લીધી ગિફેદા
સાથે લગ્ન કરી વસવા લાગ્યો.

આ મિડિયાન મદેરામાં સતત
સંઘર્ષતા જીવાણુઓથી આકર્ષાઈ મોસેસ
તેમજ તરફ વરચે ગયો...ત્યાં તેને ક્રમે
દેવી વાણી પડી.

ઇજીપ્તવાસીઓના સંકંભમાંની ઇઝરા-
યલીઓને ઉગારી લેવાનું એ કુરમાન
હતું. મજ અને કુશળી જીભરાતી નડોએ
વાળા દેવી કાનાન (Canaan) મદેરામાં
તેમને લઈ જવાનું કુરમાન હતું. મોસેસે
જ આ યુક્તિપ્રથમ બળવવાનું હતું!
અને હવે પછી આ એક જ દેવ
(નેહોવા) ઉપર ગદા રાજવાને
આદેશ હતો.

મોસેસ આજ્ઞા માથે ચઢાવે છે.
જરૂર મોસેસે સુચત ન કચવી હોઈ,

ઇજીપ્ત પાછા ફરતાં, રસ્તામાં આ દેવ
(નેહોવા) પોતે જ મોસેસ પર દહકો
કરે છે...મોસેસની પત્ની ગિફેદા દેવના
કોષનું સમન કરે છે...

ઇજીપ્તવાસી ઇઝરાયલીઓને કાને
ચમત્કારની વાત પહોંચવા તેઓ હિલ્લત
કરી જવા આદર બની બેઠા છે. પરંતુ
રાત્ર ફરી ફરી મનાઈ કુરમાવે છે. અંતે
મોસેસ જ્યારે ઇજીપ્ત ઉપર યોગબિધુ
(ધેમ) હતાં છે, ત્યારે જ રાત્ર લીધા
પડી, જ્યાં જન્મતાં બાળકોની કતલ બંધ
કરવા સંમત થાય છે. અને ઇઝરાયલીઓ
તેની (રાત્રની) પાસેથી સોનું, રૂપું ને
અવેરાત 'જીજી'નું લઈ લેવપૂર્ણને. ઉત્સવ
કરવાને બહાને નીકળી નીકળે છે. જરૂર
પાછળથી રાત્રને વહેમ પડતાં, લશ્કર
રોડાથી તેમની ગિફેદાવાડીને પ્રયાસ કરે
છે. ત્યાં તેા ચમત્કાર થાય છે! શતો
સમુદ્રે ઇઝરાયલીઓને માગે કરી આપી,
પર્યાર વહી જવા દે છે, અને ઇજીપ્તના
જાણક તેમને કુખારી દે છે.

ઇઝરાયલી સંતાનો જેમ તેમ કરતાં,
ભૂખ્યાં તરસ્યાં 'સિન' મદેરા તરફ
આજ્ઞા પાંચે નીકળે છે. અને ત્યારે,
જમવાન વળી તેમની વહારે પ્રાપ્ત છે:
અનજીવ પૂત પાડે છે...આખળ જતાં
વળી, અમલેકવાસીઓ (Amalekites)
સાથે યુદ્ધ મેકાય છે; તેમાં વિજય મળે
છે...અંતે, સિનાઈ જંગલોની દક્ષિણે

જગી ધુરળે, સ્થાપકો ખડા કરવાના કામમાં તે રાતદિવસ પરોવાયેલા રહેતો. તે તરહેતરહેતી ગજુતરીઓ કરી શકતો હતો, ને આકૃતિઓનાં માપ કાઢી શકતો હતો, ને નવા નવા અખતરાઓ કરી, નક્કર સંશોધનો કર્યે જતો હતો !

વિદ્યાન અને મણિતમાં—ભણે એના જીવનના પદો રસો આવી જતા હતા ! હમણાં હમણાં એ મોટા અવસાદારની રચના પાછળ પડ્યો હતો... એક પાણીપોચી જમીનમાં બાંધવાનું અસાધ્ય કામ તેણે શક્ય બનાવવાનું હતું !

પરંતુ મોસેસ તો આજ લગી રાજદરબારની દીવાલો વચ્ચે જીંઘ્યો હતો, ને ચીલાચાલુ શિક્ષકો દ્વારા, કેવળ બધિયાર, પરબતું જલપાન કરી શક્યો હતો. ત્યારે અહીં તો વિદ્યાન, મણિત—અદ્ભુત abstract માન હતું ! મોસેસને દિલે એનું અજબ આકર્ષણ બગી ચૂક્યું હતું.

વળી, મોસેસને આ એ જિનીયર નેકમાં એક વધુ સુધ્ધ પૂજકનું દર્શન થયું—એક વાર, વાતવાતમાં એનાથી આબેન—આતન (‘સુધ્ધ પૂજનો પ્રવૃત્તિ રાગ’ નું) નામ ઉચ્ચારાઈ ગયું ! અને એકદમ નેકના હાથમાં કિશોરનો પંખો વ્હાલ અને ઉભા, શ્રદ્ધા અને સતોષપૂર્વક લાડાઈ ગયો.

‘તું બહુ છૂટકી વાતો કરતો થઈ ગયો છે ! તું’ તારા વિનાશ માટે, તારા દુઃખનોને મદદ કરી રહ્યો છે !’ નેક સાવચેતીના સૂરે બોલતો હતો.

મોસેસે મુઠાવાયેલા અંદરે ધણું બધું પૂછી નાખ્યું, અને જગાણમાં વિદ્યાની—એ જિનીયર નેકે રખડ રીતે ધણું બધું કહી નાખ્યું, તેમાં આબેન—આતને કેવી રીતે વેરાન બોમ્બકાના બાસિંદાઓને એશીનના ફળદ્રુપ પ્રદેશમાં વસવાટ કરાવ્યો હતો, અને પાછળથી તેની જ ગાદીએ આવનાર રામસેસે કેવી રીતે એ ગરીબ પ્રજાને શુદ્ધામ બનાવી હતી, તેની વાત કહી.

‘આપણે જેમને આશરો આપ્યો, એવા આપણે કોને જ શુભામ બનાવ્યા ?’ ન માની શકાય એવા ભાવથી મોસેસ પૂછતો હતો.

જગાણમાં નેક ઇશ્તમને ઇતિહાસ કહી સંભળાવતો હતો. તે સમયથી ૧૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે હજારો પ્રજાઓએ અમદાન કરી ગાઝામાં બાંધેલા અદ્ભુત પિરામિડોની વાત કહી, એ વિદ્યા, એ વિદ્યાન પાછળથી કેવાં છુલાઈ ગયા, તેનો ખ્યાલ આપતો હતો; અને અષ્ટશદ્ધ, ‘દેવી માન્યતાઓએ એમાં કેવો ભાગ ભજવ્યો હતો, તેનો અફસોસ પ્રગટ કરતો

હતો. ‘આજે તો રાગ રામસેસ ગમે તેટલી આરાજો કરે તો ય, રાજપ્રણીથી અમદાન કરવા કાણુ તૈયાર થશે ? પેટપૂરતું ધણુ જેમને મળતું નથી, એવા બિમાર અને ભાંગ્યા દેહ-મનના અર્ધ-શુદ્ધામ—સર્ફ શી રીતે તૈયાર થાય ? અરે, આજે તો લુહ જીવતા માટે ય—લિખિયા સામે ૧૦ હજાર, ને કુશ સામે ૫ હજાર શુદ્ધામો રોકવા છતાં કયાંય કશો પતો લાગતો નથી ! એટલું જ નહિ પારકાં દેવાં પતાવવા માટે—હજારો પ્રજાઓને શુદ્ધામો તરીકે વેચી દેવા પડે છે તો ય પુરું થતું નથી !’

‘દેવો આપણને શી રીતે માફ કરશે ?’ મોસેસ બોલી ઉઠ્યો.

‘દેવો બધી જાતના ગુનાઓની માફી આપી દેતા હોય છે..... ખેર... હું તો એ જિનીયર છું, ને મારે તો દામ કરનારા ભોઈ એ છે... બહુ વિચાર કર્યે માથું ભમી ઉઠશે. આ દુનિયા જ એવી છે !

મોસેસની સામે નક્કર દુનિયા પ્રથમવાર આકાર લઈ રહી હતી ! શુદ્ધામોનું અસ્તિત્વ પ્રથમવાર એના મન ઉપર થા કરી રહ્યું હતું !

અને એનાથી પુછાઈ ગયું : ‘પથુની જેમ ઠસરડો કરી, મરણતોલ માર ખાઈ ખાઈ જીવવા કરતાં તો માનપૂર્વક અને સત્વર થરી જવું શું બોલું ? એ લોકો શું કામ જીવતા-દશે ? હું તો એ જ પસંદ કરું.’

નેક વિચિત્ર લાગે તેવો, છતાં સચોટ જવાબ આપે છે : ‘રાજકુમારની સુવાણી મીઠી જિંદગી જીવતા હોઈ એ, ત્યારે મરણતોલ ભાવ સહેલો છે... આટલી બધી જિંદગી ભરી ભરી હોય, ત્યારે ઉદાર બનતું સહેલું છે... પરંતુ જ્યારે એક પાતળા તાંતણા ઉપર જિંદગી લટકી રહી હોય, ત્યારે સહેલાઈથી એનો ત્યાગ કરવાનું લસલસા દેવાઈયો બનતું નથી. જિંદગી જ તો જીવનનું કારણુ છે—કેલ દિવસ તને સમજશે...’

*

પોતાના નામ અને કૂળની બાબતનું અપમાન સહન કરતું મોસેસ માટે હવે અસહ્ય બન્યું હતું. અને એ જ કારણસર એકવાર તો, પોતાના જ રાગ-ભાઈ (રાગ રામસેસના અનેક પુત્રોમાંના એક) સાથે તેણે દંડ એવી લીધું અને જગત ઇગ્લા કરાદા વિના એનું મોત મોસેસને હાથે જ નીપજ્યું.

રામ રામસેસ આ બીના બાણી હમણી ગયો. અને ઠાઈ પછુ મોજે મોસેસને દેશવટો ઈર્ધ, પોતાની સલામતીનો રસ્તો એજો મોઢવી કાઢ્યો. કુચ-મદેસ ઉપર ચઢાઈમાં બેતરાઈ જવા રામસેસે મોસેસને આજા ફરમાવી દીધી !

૨ : કુશનો કેપન

નવસકથાનો બીજો ખંડ શરૂ થાય છે.

ઇજીપ્ત પુરાણી જૂમિ હતી. તો કુચ જૂમિ એાછી પુરાતન ન હતી. અને પુરાણ્યુપરમાં ઇજીપ્ત દુનિયાનો (તે વખતની નાનકડી) એક છેડો રક્ષણ બિજું હતું તો, કુશનો કાળો માનવી બીજા છેડાનો રક્ષક હતો. પરંતુ ત્યાર પછી તો, જ્ઞાનમાહિતી અદ્યક્ષ વધ્યાં. ઇજીપ્તનાં વહાણો જૂમથ્યને ખુદતાં ઈર્ધ ત્ર્યાં હતાં. દુનિયા ધણી વિશાળ ઘર્ષર્ધ હતી. અને એ વિશાળ દુનિયાના ફરયાજ સાચું ઇજીપ્ત હાથ પહોળા કરી સૌને આવાકારણું હતું. પરંતુ તેમા કુચ આફ્રું બિજું હતું-ઇજીપ્તના સુવ્યવસ્થિત રથધારી હલ્લાઓ આજગ દિલિસિયા અને હદીના નીરોધ પાછો પાની કરી ગયા હતા; ને બેમિસેનવાસીઓય ભયના માખાં લાગી છૂટ્યા હતા... પરંતુ કુચ હજી અડીખમ બિજું હતું !

આખરે રામસેસની દાદમાં એ ભીંસાથું. કુચ ઉપર આક્રમણ શરૂ કરી દેવાની આજા અપાઈ ચૂકી હતી. બખર-કુચ સામેના યુદ્ધમાં ઉતેજના, આનંદ અને ગૌરવ હોવા સિવાય બીજો ઠાઈ ખ્યાલ ૧૮ વર્ષના મોસેસને આવી જ ન શકે. ને રામસેસના કપ્તાન સેટીફ્રે સાથે ૩ વર્ષના નિર્બંધિત જીવનની શિક્ષા બોજવવા તે તૈયાર થઈ ગયો ! જવાની પૂર્વતૈયારી તરીકે મોસેસ પોતાના રથના ચલાવનાર શુભામ-સારથીની યોજનાં લાગી ગયો: એ શુભામ એવો હોવા બેર્ધએ કે ને કેવળ શરીરે જ નહિ, મનથી પણ અખંડ બેર્ધ એ. તૂટી ગયેલો ન હોય, રથમાની હોય વગેરે...

અહીં લેખકે શુભામોના બખર-કુચ હરપૂર વીરતે વર્ણન કર્યું છે. અનેક શુભામયોગમથાં જસાર થયા બાદ, અંતે એક લેખેટવાસી શુભામ-નૂન ઉપર તેની પસંદગી બિરતે છે.

આ શુભામ અદ્યક્ષત પ્રાણી છે. હાથનાં બધાંનો છૂટાં જ તે પ્રથમ તો ખરીદવા આવનાર મોસેસ ઉપર જ તૂટી પડે છે ! અથગત, મોસેસ તેને મહાત કરે છે...

અને મોસેસ પણ અજળ માનવી છે ! મહાત કરેલા

શુભામનું લોહી એ પોતાના જ અમાથી લુછે છે ! યુદ્ધે બિપડી જવા પૂર્વે, મોસેસ નેક (એનિબીયર)ને મળે છે. હજી સૂર્ય—એક માત્ર દેવની પૂજા અંગે મોસેસનું સમાધાન થયું નથી. નેક પોતે જ એક વિજ્ઞાનીની અદ્યક્ષ કહી નાખે છે: ‘કું બજુતો નથી સૂર્ય દેવ જ નહિ; હું તો એનિબીયર છું...’ કું ધર બાંધું છું; ને તેને ઉભગવા અંદર દીવા મૂકું છું. દીવા પવિત્ર છે કે તેનો બનાવનારો ? બહુ મુશ્કેલ વિચાર છે—અને તેમાં, આજે જ્યારે સ્વયં—વિચારમાત્ર બેખમકારક છે, ત્યારે તો સવિશ્લેષ, કેટલાય લોકોએ આજ પૂર્વે ભગવાનની યોજના કરી છે, પરંતુ તેમને ભગવાનને બદલે, જૂખ, દુઃખ, લોભ અને સ્વાધર્મ જ જોવા મળ્યાં છે—આખરે મોત ! આખેન-આતને (સૂર્યને એક માત્ર દેવ તરીકે ગણનાર રાજા) માન્યું હતું કે, તે પાદરીઓ સાથે જૂઝી શકશે. એ તો પોતે ઇજીપ્તના દેવ-રાજા હોવા છતાં ટકી ન શક્યો; અને એના અનુયાયીઓના રક્તથી શેરીઓ ખરડાઈ ગઈ...! દેવોની વાત એવી છે, મોસેસ.

‘પણ મને એના વિના એન નથી’ મોસેસ બોલ્યો.

નેક માથું ધુણાવતો મૂકો રહ્યો.

*

અને યુદ્ધે બિપડી જવા પૂર્વે કપ્તાન સેટીફ્રે મોસેસને યુદ્ધની વારતવિકતાઓથી પરિચિત કરવા માંડે છે: ‘યુદ્ધ એ તો આટકોતો ધધો છે... ગધાંતો. છતાં બીજી ગધાંતી ચીએતી માફક યુદ્ધ વિના ઠાઈ યુગને ચાલ્યું નથી, ને ચાલશેય નહિ...બોલો, ઇજીપ્તના રાજકુમાર ! યુદ્ધ અને હત્યાઓ તમને અનુકૂળ છે ?’

‘કું દેવ-રાજાની ઇચ્છા અનુસાર તૈયાર થયો છું... ખેર, રામસેસના આ નગરની દુર્ગધથી કું ત્રાસી બેઠકો છું. ને રાજમહેલથી દૂર ભાગવા માગું છું, એટલું તો નહી.’

મોસેસ રામસેસની નગરી છેડી બર્ધ રહ્યો હતો—એ જીવાન હતો, જીવનની મહેલખન અને આશાઓથી ભરેલો હતો. મૂઠાનો એ હળવી રીતે વિચાર કરી શકે એ શક્ય ન હતું...વળી એને પોતાના જન્મ-કુળની અસાતતા અકળાતી હતી.

*

યુદ્ધના મોરચે નીકળી ચૂકેલા મોસેસને સેટી-ફ્રે (કપ્તાન) અધરતે એક દાકરને ત્યાં, એક એકાંત, અનનવા રથે

ખેતી ગય છે. આ વૃદ્ધ દાકતરનું નામ આતન-મેસેસ છે. —આતન સૂર્ય-પુત્ર । એવું ‘અશુભ’ નામ ધારણ કરવા માટે રાત્રી તરફથી એના પર ખોદે છીનમો હતો. પત્નિ એની પેદશીય કુચળતાને કારણે જ-રાત્રીની મરજને કારણે-એને જીવતો ગ્રેહવા દેવામાં આવ્યો હતો. ૨૦ વર્ષ યવા એકાંત, નિર્વાસિત જીવન જીવી રહ્યો હતો. સેટીફિકે એ તેટલો દૂર અને જડ દેખતો હોય, પણ આ દાકતરનો વાસ એને માટે આંતરિક શાંતિનું ધામ હતું. એ લગભગ ગુફા રીતે આતરનવાર અહીં આવી જતો હતો.

આ ધરમાંની ઓએની સમાપ્તતા અને સન્માને, પહેલી તરફ જ મેસેસનું હૃદય આકર્ષી લીધું... અને દાકતરે જુદો અંગેના કરેલા પૃથક્કરણથી એનું માન અનહદ વધી ગયું. વળી દૂર દેખાતો કમ્પાન સેટીફિકે, અહીં જે રીતે દિલ ખોલી વાતો કરતો હતો, તે સાંજળી એને માટેનો ય મેસેસનો ખ્યાલ પસંદાવે... *

ઇજ્જતવાસીઓના પવિત્ર-આત્માના દાવા સામેના દાકતરના કટાક્ષે મેસેસની શુદ્ધિને સ્પર્શી ગયા.

દાકતર અને સેટીફિકે મોડી રાત સુધી વાતો કરતા બેસી રહ્યા, દરમ્યાન દાકતર-પુત્રો મેરીટ-આતન સાથે લાંબી નિખાલસ મોઝીને અંતે મેસેસે પ્રેમનો એકરાર કર્યો. અને રાતોરાત દાકતર પાસે જઈ મેરીટના હાથની માથળી કરી. મેસેસના નિષ્કલંક પ્રેમની ખાતરી થતાં મેરીટના પિતાએ, ‘જય વર્ષ વાદ, જો પ્રેમ આવે ને આવે ટકી રહે, તો ખુશીથી આવજો.’ કહી સાંતન આપ્યું.

‘જય વરસ ।’ મેસેસથી હતાસાપૂર્વક બોલાઈ ગયું. ‘હા—જય એ તો પસાર થઈ જશે. એ જ એક માન માર્ગ છે, મેસેસ ।’ કહી દાકતરે વળી આધાસન આપ્યું.

*

[બારીને હાથો આવતે અંદે]

.....આવકાર

ક્ષિતિજ (યસપ્રકાશનનું માસિક)

તંત્રી : પ્રબોધ ચૌકસી

આંખાનેર દરવાજા, વડોદરા.

વાર્ષિક રૂ. ૧૦; છટક રૂ. ૧

આ નવા માસિકને અમે જે રીતે આવકારીએ છીએ અને યશ મળીએ છીએ. એક તો, સર્વોદયી વિચાર-ધારાનું એટલે કે સામાજિક અને વ્યક્તિગત જીવનમાં મૂલ્યોને માનવતાવાદી દૃષ્ટિએ મૂલ્યવાનું આ ધ્યેયલક્ષી સામાજિક છે; એ રીતે વિશ્વમાનવ-નું એ સાથી-પ્રવાસી છે, અને ખીલું એ પણ ખુલું છે, એના સંપાદક આ જોતના અનુભવી છે; અને અવ્યાસી-વૃત્તિના છે—શ્રીગુપ્ત (દશપારિક)ના સંપાદક તરીકે તથા ‘યત-પ્રકાશન’ની

પુસ્તિકાઓના સંપાદક-લેખક તરીકે તેમણે તેમની હથેલી ઘેસી છે.

હવે તેઓ ‘માનવતાની ક્ષિતિજને વિસ્તારવા મથતું’ આ નવું માસિક લઈ, યુગસતના ક્ષિતિજને તેને ચિંતનનું વિવિધ ભાષુ’ બંધાવવા પ્રયત્નશીલ છે.

‘ક્ષિતિજ’નો આ પહેલો અંક જોતાં, એમના આ પ્રયત્નની સફળતાની આશા બંધાય છે. આ અંકમાં જેટલી વિવિધતા છે, તેટલી જ ઉમ્મા છે; કવિવર ટાંગેરની મધ-પદ્ય પ્રસાદી, જ્ઞાન, વિનોબા, શ્રી કૃષ્ણમૂર્તિ તથા અરવિંદ વગેરે વિશ્વતિઓની ચિંતન-કલ્પિકાઓ દેસતોએવ્જની એક મહાનવલકું પ્રકરણ, તથા સત્યાગ્રહ,

સર્વોદય, કેરળ વગેરે અંગેની સિદ્ધાન્ત અને વ્યવહારની વિચારશાધી આ અંક સફર ખન્યો છે.

અમે આશા રાખીએ છીએ કે સંપાદનમાં ઉત્તરોત્તર વિકાસશીલ આરોહણ જળવાઈ રહેશે. છતાં, સાથી-સહપ્રવાસી તરીકે અમે એક વાત અત્યંત રીતે તેમના લક્ષ પર લાવવા ઇચ્છીએ છીએ કે, આર્થિક ખ્યેયલક્ષી ભાવનાપ્રધાન સામયિકાનું એક મોટું લખવાનું એ હોય છે કે, સામાજિક સમર્યાઓની નક્કર વ્યવહારુ ભાષણો અને તેનાં પૃથક્કરણ દ્વારા તેનાં વ્યવહારમય માર્ગો તરફ ઉપેક્ષા અને તેના પરિચામરૂપ પૂરવળા-પણું. અમને ખાતરી છે કે અનુભવી સંપાદક આ વિષે જગત રહેશે જ.

સમાજવાદ અને સહકારી તંત્ર : એક દ્રષ્ટિ

મૂળ લેખક : યૈકુંઠભાઈ લલ્લુભાઈ મહેતા

અનુવાદક : સરતભાઈ ભાતુભાઈ મહેતા

ભારત મત પ્રમાણે પહેલી પંચવર્ષીય યોજના અને બીજી પંચવર્ષીય યોજના વચ્ચેનો મુખ્ય તફાવત એ છે કે પહેલી યોજનાનો આશય કલ્યાણુરાજ્ય સ્થાપવાનો હતો અને બીજી યોજનાનો દેશ સમાજવાદી ઢંગની સમાજરચના કરવાનો છે. આવકની અને સંપત્તિની અસમાનતા ઘટાડવાની યોજના કરીને અને આર્થિક બળની વહેંચણી વધારે સરખા પ્રમાણમાં કરીને આપણે સંસ્થાકીય ફેરફાર સાધવા માગીએ છીએ. અલગત, ભારતના બંધારણમાં એમ કહ્યું છે કે વિવિધ સાધનસામગ્રી ઉપરની માલિકી, તેમ જ તેના ઉપરનો અંકુશ જનતાને મદદગાર નીવડ્યાં જોઈએ; અને ઉત્પાદનને લગતી સાધનસામગ્રીને ઉપયોગ સર્વમાધારણુ લોકોને તુકસાનકારક ન નીવડવો જોઈએ. આપણી રાજનીતિ અંગેના આ સિદ્ધિ સાથે ઉપરના મુદ્દાઓનો ધરાવેર મેળ ખાય છે.

આપણા દેશ સામે જે લક્ષ્યાંકુ રખૂ થયું છે તેને પહોંચી શકવા માટે જે વિવિધ પગલાં લેવાયાં છે અથવા લેવાવાનું થાયું છે તે વિષે, અથવા તે પગલાં યોગ્ય છે કે અયોગ્ય તે તપાસવા વિષે વીજતવાર ચર્ચા આ લેખમાં કરવા ધારી નથી. ખાસ કરીને, સમાજવાદી તંત્રમાં સહકારી હિલચાલ કેવું ચલાવે મેળવી શકે તેની અહીં તપાસ કરવા ધારી છે; અને સામાજિક નીતિ અંગેના સાધન તરીકે તેનો ઉપયોગ અસરકારક રીતે કરી શકાય કે કેમ તેની વિચારણા કરવાની પણ ધારણા રાખવામાં આવી છે.

સહકારનો સ્થાપક

આધુનિક સહકારનો સ્થાપક રોજર્ટ ઓવેન હતો. સહકાર અને સમાજવાદ, એ જ શબ્દો એના અને તે ટેબીની રીતે પર્યાય નેવાડના. ઓવેનના ખ્યાલ પ્રમાણે

સહકારની હિલચાલનો હેતુ તો સમાજના ખુદ ધડતરમાં ક્રાંતિકારક ફેરફાર કરવાનો હતો. મુઠીવાદી વ્યક્તિત્વવાદ અને હરીફાઈના રથને સર્વસાધારણુ માલિકીનો અને સામુહિક લોક-જીવનની સ્થાપના કરવાનો તેનો મૂળજીત આશય હતો. ઓવેને તો સહકારી કોમનવેલ્થ સ્થાપવાની કલ્પના સેવી હતી. તેમાં સ્થાનિક સમૂહોના સમાવેશ થાય; દરેક સમૂહ પરસ્પર સેવાના સિદ્ધાંતને અપનાવે અને સામાજિક ભાઈચારાની ભાવના નવી પેઢીના મગજમાં ઉતારે એવી ઓવેનની કલ્પના હતી. સહકાર અને સમાજવાદનો મેળ

ઓવેને અને એના સમકક્ષીનોએ જે સમાજવાદનું પ્રતિપાદન ચાલતવામાં કયું હતું તેની સાથે વર્તમાનપુર્ણી સૈદ્ધાન્તિક સમાજવાદનો મેળ નહિ ખાય એ વાત સ્પષ્ટ છે. આ ભેદ ખાસ કરીને કાલે માકસનાં પ્રતિપાદનોથી થવા પામ્યો છે. અલગત, માકસની તો વિચારક્રાંતિ હતી; પછી લેનિને માકસના સમાજવાદના સિદ્ધાંતો રશિયામાં નડું સમાજતંત્ર સ્થાપવા લાગ્યા પાછા ત્યારે ખરેખરી સ્ક્રિપ્ ક્રાંતિ થવા પામી હતી. રશિયાના અનુકરણમાં સમાજરચનાની પુનર્ધંટના કરવાનો પ્રયત્ન પશ્ચિમના ઘણા દેશોએ તેમ જ પૂર્વના ઘીન દેશો કર્યો છે. અલગત જુદા જુદા દેશોની એવી પુનર્ધંટનાનું માળખું જિજ્ઞાસિત છે. એવું માલૂમ પડે છે કે આર્થિક પુનર્ચનાના વિરુદ્ધ હોયનું મુખ્ય માળખું તો રાજકીય સમાજવાદનું રહ્યું છે; પરંતુ કેટલાક પાસામાં સહકારી ધોરણનું વ્યવસ્થાતંત્ર સ્વીકારાયું છે. એ દેશોમાં જે આ બે પદ્ધતિઓ નજરે પડે છે તેમની વચ્ચેનો મુખ્ય તફાવત એ છે કે કેટલાક વિભાગોમાં માલિકી અને અંકુશ રાખવા દાવામાં હોય છે; ત્યારે બીજા

સ્વરૂપમાં, એટલે કે સહકારી પ્રકારમાં જે વ્યક્તિઓ સદસ્ય નિશ્ચિત ધંધાના ભાગીદારો હોય છે, તથા તેનો લાભ ઉઠાવતી હોય છે, તેઓના જ સંબોધના હાથમાં માલિકી અને અંકુશ રહે છે. સહકારના પાયામાં મરજિયાત સાહચર્યનો સિદ્ધાંત અતર્ગત હોય છે. આ સિદ્ધાંત બુદ્ધા બુદ્ધા દેશોમાં તથા બુદ્ધી બુદ્ધી પ્રજાતિઓમાં બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રમાણમાં અમથી અન્યો છે.

પરંતુ કેટલાંક ક્ષેત્રે રાબતના અંકુશ હેઠળના વહીવટી તંત્રથી જે પરિણામ આવે તેના કરતાં વધારે સારાં પરિણામ વ્યક્તિઓના અલગ સંયોદારો આવી શકે છે; આ હકીકત સાધારણ રીતે સ્વીકાર્ય છે.

ફેમિયન મંતવ્ય

દસેક વર્ષ પહેલાં પશ્ચિમના જે દેશ (જિટન) સાથે આપણે વધુમાં વધુ સંપર્ક હતા તેની અસર આપણા ભારતના આર્થિક વિચાર અને આચાર ઉપર ધણા પ્રમાણમાં થવા પામી છે. આથી, જે દેશ (જિટન)માં સહકારી પદ્ધતિ જન્મી હતી તે દેશમાં સમાજવાદ અને સહકાર પરસ્પર-વિરોધી બળ મચાતા હતા કે પૂરક બળ લેખાતા હતા, એ તપાસી જોવાનું રસપ્રદ થઈ પડે તેમ છે. સહકારીઓ તેમ જ સમાજવાદીઓ પોતપોતાનાં દૃષ્ટિબિંદુ અનુસાર આંબાગત મંતવ્ય ધરાવતા હતા. તેમ છતાં પણ સમાજવાદી ધંધના સંખ્યાબંધ વિચારો—આસ કરીને વેળની અસર નીચેના ચાલુ સૈકાના ફેમિયન સમાજવાદીઓ—એવું મંતવ્ય ધરાવે છે કે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ સહકારી હિલચાલ અને સમાજવાદ વચ્ચે સંયોજન સાધી શકાય તેમ છે; એટલું જ નહીં પણ સમાજમાં અતર્ગત રહેલા વ્યક્તિઓના નાના સમૂહો પોતાના આર્થિક જીવનમાં લોકશાહી વ્યવસ્થાને લગતી તકોનો લાભ ઉઠાવે, એવી ભાવના હોય તો આ અત્યંત—સમાજવાદ અને સહકાર વચ્ચેનું સંયોજન જરૂરી થઈ પડે છે.

વિશ્વગુરુ પછીનાં યુગ્મકાળનાં વર્ષોમાં મજૂર સરકાર સત્કારક થઈ પડે તે સિદ્ધિ સમાજવાદીઓ અને સહકારીઓ એવું માનતા હતા કે જિટન તો સમાજવાદના માગે ચોક્કસ રીતે પ્રયાણ કરી રહ્યું છે. એ કાળે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ સહકાર અને સમાજવાદ વચ્ચેના સંબંધની રચના કરવા વિશે પુષ્કળ વિચારણા થવા પામી હતી. ફેમિયન સોસાયટી તરફથી જે પ્રકાશનો

પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં. એક તો શ્રી. એન બેરે તરફથી સંપાદિત થયેલું ‘મજૂર સરકારવાળા જિટનમાં સહકારી હિલચાલ’, એ શીર્ષકવાળું પુસ્તક હતું; અને બીજું પ્રકાશન શ્રી જી. ડી. એચ. કાલના હાથે લખાયેલું ‘સમાજવાદી સમાજમાં જિદિશ સહકારી હિલચાલ’ હતું. સહકારી સંઘ (કોઓપરેટિવ યુનિયન) તરફથી એ જ વિષયને લગતું ત્રીજું પ્રકાશન બેઝાર પબ્લું હતું. એવું શીર્ષક હતું ‘સામુહિક (કોલેક્ટિવિસ્ટ) અર્થતંત્રમાં સહકારી હિલચાલ.’

મજૂર પક્ષનું નિવેદન

સહકાર અને સમાજવાદ પોતપોતાની રીતે જે લાગ લાગે છે તેના પાયામાં રહેલી ભાવના મજૂર પક્ષના નિવેદનમાંથી બહુવા મળે છે. એમાં એમ કહ્યું છે કે—

‘કામગીરી પોતાના ઉદ્યોગનાં ફળ શારીરિક શ્રમથી કે માનસિક શ્રમથી આપવા પામે, તેમ જ ઉત્પાદનતા, વહેંચણીના અને વિનિમયનાં સાધનોની સર્વસાધારણ માલિકીના પાયા ઉપર એ ફળની શક્ય તેટલી વાજબી વહેંચણીનો લાભ ઉઠાવે, અને તમામ ઉદ્યોગો અને સેવાક્ષેત્રો પરત્વે સારામાં સારી લોકત્રિપ વહીવટી પદ્ધતિને અને તેના ઉપરના કાળનો—લાભ મેળવે, એમ કરવું.’

અહીં, આશય ‘રાષ્ટ્રીયકરણ’ નો નથી, પણ ‘સર્વ-સામાન્ય માલિકી’ નો છે એવી દલીલ કરી, ‘સહકારી સંઘ’ એવો આગ્રહ સેવે છે કે, અર્થતંત્રના કેટલાંક અર્થ મહત્વના વિભાગોમાં છૂટું છોટું સાધન માટે સહકારની હિલચાલ ચોક્કસ રીતે અનુકૂળ નીવડે છે. કારણ કે ખાસ વાપરનારાઓની અથવા તેા ઉત્પાદકોની મરજિયાત રીતે વ્યવસ્થાસર રથપાયેલી સંયોજનોના સલાસો તે તે પ્રજાતિઓ ઉપર મુકા અને પ્રગટ એવો પોતાનો અંકુશ રાખે છે.

એવો દાવો કરવામાં આવે છે કે રાબતસરકારના કે સુધારકસરકારના વેષાર કરતાં સહકારના સિદ્ધાંતના ધોરણે ચાલતા વેષારમાં વધુ સોંપાં ને સામાજિક દૃષ્ટિએ વધુ ન્યાયી પરિણામો આપવા મળે છે.

આ વિષયમાં જ બીજી રીતે વિચારણા કરતાં ફેમિયન સોસાયટીના પ્રખ્યાત પ્રકાશનમાં એવું મંતવ્ય રજૂ કરવામાં આવ્યું છે કે—

રાબ્ય દારૂ અર્થસંગઠિત ઉદ્યોગ કરતાં ‘સ્વેચ્છિક’

દ્વિયપદતિ તેમના પોતાના (સમાજવાદીઓના) આદર્શને વધારે અનુકૂળ થઈ પડે છે. "

વંદારામાં એવી દલીલ આપદપૂર્વક કરવામાં આવી છે કે—

‘સહકારી પદતિને રાજ્યની માસિકીની દિશાનું પ્રથમ પગથિયું’ ગણવાને જાહેર, નિદાન કેટલાક શ્રેણીમાં તો રાજ્યની માસિકીને સંપૂર્ણ સહકારી સમાજવાદી પદતિની દિશાનું પ્રથમ પગથિયું ગણવું જોઈએ. ’

સમાન મૂળ : સમાન હેતુ

શ્રી કોલે પોતાના વિરતત અભ્યાસ દરમ્યાન બનાવ્યું છે કે—

સમાજવાદ અને સહકાર બંનેનું મૂળ સમાન છે; તેમ જ તેમના હેતુઓ સમાન ગણતા છે—જેમ કે, નફાની બાબતની નાજી તેમ જ લોકશાહી અંકુશ

આમ છતાં, આ બંને બંનેમાં ‘યુથકલ્પ’નાં જે વચ્ચે રહેલાં છે, તેનું ‘યુથકલ્પ’ શ્રી કોલે કહ્યું છે. તેમના કહેવા મુજબ આ બાબતમાં મુખ્યતઃ ઐતિહાસિક કારણો જવાબદાર છે : (૧) હાલના સૈકાની શરૂઆત થતાં મુખી ખાસ કરીને ખિતનમાં આર્થિક નીતિ ઉપર ‘સજ સળજી સમાધિયો’ (Laissez faire) નો—વ્યક્તિચાતંત્ર્યનો સિદ્ધાંત વર્થમાં ધરાવતો હતો.

(૨) પુખ્ત ઉંમરનાં ઓપુરુષોને ખાસિકાર અપાયો ત્યાં મુખી રાજ્યસરકાર સામાન્ય માનવીની આર્થિક વ્યવસ્થા પરત્વે કાંઈ ખાસ સહાનુભૂતિ ધરાવતી નહોતી. વળી ‘સ્વાતંત્ર્ય’ નળવી રાખવાની ઈચ્છા સેવાતી હતી; તેમ જ રાજ્યસરકારની કબજાગીરી પરત્વે વિરોધ રહેતો હતો.

(૩) બિટિશ હિલચાલનું ઘડતર વિચિત્ર પ્રકારનું હતું. મુખ્યત્વે કરીને માલ વાપરનારા લોકોની તંત્રવ્યવસ્થાના પાયા ઉપર એ રચાઈ હતી. એ લોકો પોતાની સરચાઓને ‘રાજ્યની અંદર ખીલું રાજ્ય’ જેવી ગણતા હતા.

શ્રી કોલેના અભિપ્રાય મુજબ, સર્વત્ર સહકારી હિલચાલમાં જે પ્રગતિ સધાઈ છે તેને લક્ષમાં લઈએ, તથા દરેક પ્રગતિશીલ દેશના અર્થતંત્રના ઘડતરમાં રાજ્યસરકાર વધુ ને વધુ ભાગ ભજવી રહી છે, એ લક્ષમાં લઈએ તો હવેના ગમનામાં ઉપયુક્ત કારણો મદદરત્તાં કરતાં નથી. આથી જ તો, તેઓ સહકારીઓને તેમ જ સમાજવાદીઓને પુનઃવિચારણા કરવા હાર્દિક વિનંતિ કરે છે—

સહકારીઓએ એ વાન રચીકારવી પડે કે, “અરજિયાતવાદ અને સમાજવાદની વિરોધી ભાવના વચ્ચે કાંઈ જાદુ મોટું અંતર હોતું નથી. ” વળી સમાજવાદીઓએ એમ રચીકારવું જોઈએ કે “સમાજવાદ નોકરશાહી રાજ્યનું રૂપ ધરે એવું બનતું અટકાવવા માટેની ઉત્તેજાતમ તક તો એ છે કે, તમામ કામકાજ જરૂર રીતે થઈ શકે તેટલા માટે ‘અરજિયાતવાદનું’ જરૂરી છે એવું માનનારઓની વિરુદ્ધમાં નહીં, પરંતુ તરફથી વર્તન કરે એવા ‘અરજિયાત ભાવનામાં શ્રદ્ધા ધરાવનારાઓને અપનાવી લેવા. ’

ભારતનું બંધારણ

ભારતના બંધારણના સિદ્ધાંતોને અનુરૂપ થઈ પડે તેવી રીતે, ભાગ્યના સહકારી સમાજવાદી કોમનવેલ્થ સ્થાપવાની બાબતમાં જેઓ મદદમાર થવાની ઇચ્છા ધરાવતા હોય તેમને માટે આ ચર્ચાઓ પ્રાસંગિક તેમ જ વહેવારુ દિશિએ રસપ્રદ થઈ પડે તેમ છે. આપણા સંસ્થાકીય મજબૂતનો પાયો એ રીતે નખાય છે: સામાજિક ન્યાય, તકની સમાનતા, વિચારવાતંત્ર્ય, અને વ્યક્તિનું ગૌરવ જળવવાની ખાતરી —એ મુદ્દાઓ વાતુતઃ પાયામાં રહેલા છે. આપણા બંધારણમાં જે સિદ્ધાંતો ઉલ્લેખ થયો છે તેમના આધારે જ દેશમાંની તમામ આર્થિક પ્રવૃત્તિનું સંચાલન નક્કી થાય છે; તેમ જ આપણા સામાજિક તથા આર્થિક આયોજનનું માળખું નિશ્ચિત બને છે. સહકારની ભાવના આ માળખામાં કેટલો ભાવ ભજવશે તેનો આધાર તો, તે આપણા બંધારણમાં નિર્દેશ થામેલી રાજ્ય નીતિની મૂળજૂત કલ્પનાને કેટલી હદે અસરકારક રીતે સહાયરૂપ થઈ શકે છે, તથા આયોજન માટે આવશ્યક નિયંત્રિત અર્થતંત્રવાળી સામાજિક નીતિને કેટલે અંશે મદદરૂપ થઈ શકે છે તેના ઉપર છે.

એકાદ્રી રચીકાર્ય પદતિ

આવકની અને સંપત્તિની અસમાનતા ઘટાડવી તેમ જ આર્થિક શક્તિ વધારે સગી ટબે વહેંચવી, એ રાષ્ટ્રીય આયોજનના મુખ્ય આશયો પૈકીના બે આશયો છે. ખિતનના સમાજવાદીઓના અને સહકારીઓના વિચારમાં ઢમણાં ઢમણાં જે વધુ નજરે પડે છે તે બાબતમાં અન્યન ચર્ચા-વિચારણા રજૂ થયેલી છે; તે બાબતમાં લઈએ તો એમ વચ્ચાઈ આવે કે આર્થિક જીવનમાં ઉપરનો સિદ્ધાંત લાગુ પાડવા

કુમુદ અને અના કારેનિના :

સાહિત્ય સૃષ્ટિનાં બે પાત્રો વચ્ચેનો એક કાલ્પનિક સંવાદ

—સુરેશ જોષી

પુરોવચન

આપણે બે નારીનાં દર્શન કરીએ.
—ટોલ્સ્ટોયની અના કારેનિનાનાં અને
ગોવર્ધનરામની કુમુદનાં. બંને ઓઝો-
માં આમ તો ભેદ થયો છે : એક
સામુદ્રિક નૃપમાં પંપુરુષ જોડે નૃપ
કરે છે, ઘોડદોડ જોવા ભય છે; બીજી
એકલી કલી કરતી નથી; એના માથા
પરથી સાંકોનો છેડા કઢી ખસતો નથી;
એ બહાર નીકળે છે તો દેવદશને
જવા, અને તેમ નચુંદ અને અન્ય
સહિષ્ણુઓ ઘેરાઈને ! તેમ છતાં,
બંનેના જીવનમાં કંઈક એવું બને છે
કે જેને કારણે આપણા મનશ્ચક્તિ
આશય બંનેની જીવી એક ધર્મ જતી
લાગે છે : બંને જેને પરણે છે તેને
હૃદય આપી શકતી નથી.

આ નવલકથા લખાઈ તે
અરસામાં ટોલ્સ્ટોય સંક્રાંતિકાળમાંથી
પસાર થતો હતો. શુદ્ધ કલાકાર મટીને
હવે એ પોતાને અલિખત નીતિનો
પ્રચારક બનવાના હાથ તરફ
દળતો હતો. અના કારેનિનામાંનો

લેવિન એ મહદંશે ટોલ્સ્ટોયની
પ્રતિકૃતિ છે. એ નવલકથા ત્રણ
દામ્પત્યની કથા છે—દાયા અને
ઝાગ્લોન્સ્કીનું, અના અને એલેક્સી
કારેનિનનું અને લેવિન તથા કીટીનું.
આમાં ટોલ્સ્ટોયને સર્વથા અલિખત
દામ્પત્ય તે લેવિન અને કીટીનું. છતાં
વાર્તાનું શીર્ષક પચાવી પાઠનાર અના
જ આપણું હૃદય પણ પચાવી પાડે
છે. ને લેવિન અનાના તૈલચિત્રને
સ્તબ્ધ બનીને જોતો જ ઊભો રહી
ભય છે, તેમ આપણે અનાને જોઈ
રહીએ છીએ. વાર્તામાં કલાકારનો
કલ્પ તો છે જ. પહેલેથી જ વાર્તાના
અંતનું સૂચન, વિપરીત લક્ષણોનો
ઉપયોગ, ને ખાસ તો ઘોડદોડની
હરીફાઈનું વર્ણન—લોન્ડોને અનેક
અંતરાયો વટાવીને જીતવાની અણીપર
લાગનાર ઘોડી મોન્ડોની જૂસને કારણે
જ મરી ભય છે. છતાં દેસતો-
એવ્સ્કીએ ફરિયાદ કરેલી કે, ટોલ્સ્ટોય-
ની દૃષ્ટિ સીધી દિશામાં બહુ દૂર સુધી
ભય છે, પણ ચારે બાજુ નજર

નાંખવાની આગત એનામાં નથી.
ગોવર્ધનરામ તો પોતે જ કલાકાર
હોવાનો હાલો નથી કરતા, ને તેમ
છતાં આપણા સાહિત્યને એ કુમુદ
જેવું પાત્ર સંપાદી ગયા છે. એની
સુદ્ધ પ્રસારી અસર આપણા સાહિત્ય
પર છે. નાનાલાલની બધા કુમુદનાં
લેખનુજમાંથી જ ધાર્મ છે. સરસ્વતી-
ચન્દ્ર સુન્દરગિરિના જેવા મંથ છે.
એનાં અનેક દિખર છે, એમાં કુટુંબ-
જાળની વાત છે, રાજપ્રત્યષ્ટ છે,
લખનનખની ચીમંસા છે; એમાં
શ્રાવ યોસે છે, પોષ્ટ યોસે છે, રહી
રહીને બાણસદના ભણકારા વાગે છે.
આ બધામાં કુમુદ, હિમાલયનાં અનેક
શૂંચ વચ્ચેથી નીચેની હિપ્ત્યકામાં
દેખાતી ભાગીરથીની ક્ષીણરેખાની
જેમ લસે છે. કુમુદ ગોવર્ધનરામની
આંખનું આંસુ છે, પણ સુન્દરાતી
સાહિત્યનું તે પાણીદાર મોતી છે. તો
આવો, આ બે નારીનાં આપણે દર્શન
કરીએ.

કુમુદ—હું ન અવતરી સલિલતું મીન
પાણી ભેજ છું ને રોઈ છું,
કૃપાકરિ તૃપાથી મરું છું,
કહું છું કે મરું છું, છલું છું,
મરવા મથી મધોને મેં છલું-છું,
હાડે હાડે બધીયો સણું છું
પુટે પુટે દોષે હું ભમું છું,
આશા છે નહીં, દોષે મરું છું,
છવ છે નહીં, દોષે છલું છું.

અનના—ના, ના, હવે એ અશક્ય છે; આ જીવન
મને શબ્દા હિમવિવિજ્ઞ હરે છે. હું એના દુઃખનું
કારણ છું ને એ મારા દુઃખનું. ને હવે નહિ એ એનો
સ્વભાવ બદલી શકે, કે નહિ હું મારો સ્વભાવ બદલી શકું.
એને માટે હું બધું જ કરી છૂટી છું. પણ હવે મણે આપું
ધન એટલકાર્થ મળે છે, હવે પેચના ભાંટા રેતા નથી.

કુમુદ—મગાદધન મુજ રવામિ વહાલા !
એ પણ અગ્નિ સર્વ બીજું !

અનના—તું કોણ છે, બહેન ?

કુમુદ—ગોવર્ધનરામની કુમુદ.

અનના—એહો, એગળા ! પણ તું સરસ્વતીચંદ્રની
કુમુદ, નહિ ?

કુમુદ—ના, ગોવર્ધનરામે મને સરજી, સરસ્વતીચંદ્ર
પાસે એમણે રેનેહલ્યા કરાવી, ને મારા પતિ પ્રમાદધન...
(ગળગળે અવાજે) શું કહું બહેન !

સ્વામી શોધે બીજીને, તણ મને

રનેહી શોધે મને, તણે મને

(એક ટીજકું દબાવીને) મધુ છું કોણ છે, બહેન ?

અનના—હું ? કારેતીનની ધર્મપત્ની અને શ્રોત્રીની
પ્રિયતમા. ના, ના, હું શ્રોત્રીની પ્રિયતમા નહીં, શ્રોત્રી
મારો પ્રિયતમ. મારું નામ અના, પણ આજે એ નામ મારે
મોઢે જ ઉચ્ચારેલું-કાંતણું છું તે એ જરાયું લાગે છે.
એટલી બધી હું મારાથી દુર નીકળી ગઈ છું કે, હવે આંત્રણી
મીઠીને આ અના એમ ઝાળખાવવાનું મધુ શક્ય નથી
લાગતું. ને છતાં તે કહું એનો પાંચો પાડીને હું મધુ કહું
જાણું ? હું અના-ટોલારટોચની અના !

કુમુદ—હા બહેન, એ મેં સમજી વિચારીને જ કહ્યું.
આખરે તો દેખક બધાં દોરે ત્યાં આપણે જવાનું-જુઓને

મને ગોવર્ધનરામ કયાં કયાં ભઈ થયા ! નહતો કારણસર
સરસ્વતીચંદ્ર પાસે શુદ્ધત્વાચં કરાવ્યો, શુદ્ધત્વાચ સાથે મારો
ત્વાચ આનંદાય તો નહોતો જ, મધુ માર લીટી, માત્ર
માર લીટી લખીને. અને તેજ કેવી ? એ તો મને વચ્ચેપ
બનીને જોડી છે.

શક્તી જતાં, પ્રિય રમ્ય વિભાવરી

થઈ રમે જતી અથ વિયોગથી,

દિનરૂપે સુમગા બની રૂઢે, મઠી

કર પ્રમાદરના મનમાનીતા !

પ્રમાદરના કર મને મનમાનીતા જ હશે, એમ કહીને જ
એણે રેનેહલ્યા કરી. એણે મને સુમગા માની શા મારે ?
મારી પ્રત્યે કરેલા અવબાવના દંશની પોતાને થતી પીડાને
સામવવા !

અનના—સજ્જકને ત મારે એવી સળળા મધુ હોય છે
બહેન, મધુ આપણા સજ્જક એવા તો સળળ છે કે, એમના
મોળામાંથી આપણને નીચે ઊતરવા જ દેતા નથી. ગોવર્ધન-
રામ અને ટોલારટોચ એ જાને, જીવન વિશે જીંડે ઊનરીને વિચાર
કરીને, સ્પષ્ટ અને ચોક્કસ જીવનરીતિ અનુસાર વર્તવાના
આગ્રહી છે. આ આગ્રહ આપણને એક તમ્મુ પણ આડા-
અર્થાં ખસવા દે તેમ નથી. જોને, હું નવલકથામાં પહેલીવાર
પદ મૂકું છું, તેની સાથે જ મારું ભાવિ નક્કી થઈ જાય
છે. હું ને દિવસે મારા ભાઈ ને ત્યાં આવવા નીકળી, તે દિવસે
મારીમાં જ શ્રોત્રીની માને મારી સાથે ટોલારટોચ બેસાડી
હોધી. વાર્તામાં વાચકને અને સૌ પ્રથમ શ્રોત્રીની મા અને
શ્રોત્રી સાથે જ જુએ છે. વળી તે દિવસે રટશન પર કોઈ
આણસ રેલગાડી નીચે કચડાઈ ને મરી ગયેલો, એ જોઈને
જ મને થયેલું : આ તો અપશુકન થયા ! આ દુર્ઘટનાને
પડાણે મારા જીવનના અંત સુધી પધરાઈ ગયો, ને આખરે
એવી એક રેલગાડી નીચે કચડાઈને જ હું મરી, ત્યારે
ટોલારટોચને સંતોષ થયો. શ્રોત્રી સાથેના સંબંધથી થયેલી
દીકરીને જન્મ આપતી વખતે હું મરી હોત તો મુખી
થઈને મરી હોત. પણ મારા જેવી પતિનાને એવું
મરણ મળે, તે ટોલારટોચ શી રીતે સાંખી લે ?
નવલકથાના આરંભમાં જ આથી તો એમણે આ વાક્ય
મૂક્યું છે : વેર લેવું મારે ફળે છે, ને તે હું પેરૂંપૂરું ભઈશ.
આ શાપવાણીની ડાવા, નિષ્કુર નિયતિના જેવી, આખી
નવલકથાની સહિ પર પધરાયેલી છે.

કુમુદ—તો ય બહેન, તારી પાત જુદી ને મારી પાત જુદી. તારા જીવનનો લય જ જુદો, તું તારા પ્રેમીને માનુકાં વચ્ચેના ઉન્નત તાલમાં હલવે તાલ મેળવીને પામે, ને હું ? હું. સદા કુટુંબીઓથી ઘેરાએલી, દુસ્થી નવીનચંદ્ર બનેલા સરસ્વતીચંદ્રને ભેટું, એની દૃષ્ટિએ કુ...તું તારા પ્રિયતમને આલિંગનમાં જકડી દે, એના સંતાનને ગર્ભમાં હિછેરે. તારો સર્જક તો ક્ષણ જોતો, એણે તને એક દીકરો પણ આપ્યો હતો.

અના—દીકરો, હા મારો સજી ! પણ બહેન ! મારે તો જે જે પાતના વેકરી પડી. ટોલ્ટોલના પદાવેલા ધર્મોત્તમા સાધુચરિત મારા પતિએ કેવો અચકચ વિકલ્પ મારી સામે મૂક્યો ! જે મોન્સીને સ્વીકારું તો મારા દીકરા પર મારો અધિકાર નહિ; ને જે દીકરાને સ્વીકારું તો મોન્સી સાથે રહેવાનું નહિ ! મેં સૌથી વિશેષ આ બેને આજ્ઞા, ને એ બેને કદી એક સાથે પામી શકી નહિ. હજુ મને યાદ છે. હું અને મોન્સી પેરિસ શેમ વગેરે ફરીને રશિયા પાછાં ફર્યા હતાં. મને મારા દીકરાનું મોઢું એક વાર જોવાની ઈચ્છા હતી, દીકરાના જન્મદિને હું મારી જાતને શોધી ન શકી. ખૂબ બધાં રમકડાં લાવી, ને મારા પોતાના ઘરમાં મારા દીકરાને મળવા વહેલી સવારે, ચોરની જેમ, ઘુસી ગઈ ! મરણપેલા તોફારોએ મને લેવાના માર્ગો આઝીવાર રહેવા દીધી નહિ, ને હું પેલાં રમકડાં એમ ને એમ પાછાં લઈને ચાલી, આવી. બહેન, માતમની આ પાતના તારે તો વેકવાની નહિ આવી.

કુમુદ—પણ અમે તો સ્ત્રીજીવનની સાધકતા-આત્મતાં જોનારાં; તેથી તો કહું છું કે, જોવર્ધનરામ ભારે કૃપણ નીવડ્યા. હું તો આખરે કશું જ ન પામી. સરસ્વતીચંદ્રને હેખકે અનુભવાર્થી બતાવ્યા. એની યાસે તો લેખકે એવો દાવો કરાવ્યો, કે એ અને રંગમાયા વિના બધા રંગો ભેળે શકે. પણ હું ? અમારા બંનેના જે જે લય લેખકે કરાવ્યા. સરસ્વતીચંદ્ર નવીનચંદ્ર થયા ને હું મધુરીમિયા થઈ. પણ નવીનચંદ્ર ફરી સરસ્વતીચંદ્ર થયા ને મારી બહેન કુસુમને વધાઈ, હું મધુરીમિયા જ રહી ગઈ ! મારે પાછા જવોનો રસો જ કયાં રહેવા દીધો હતો ? પ્રમાદધનને વ્યભિચારી બતાવ્યા, પાપી બતાવ્યા ને મારી આકરી કસોટી કરી. આખરે એને મારી નાખીને મને વિધવા બતાવી. બસ ખલાસ. અમારા હિન્દુ સમાજમાં તો તૈલધ્વ્ય એવો નારીજીવનનો

છેડો, પછી બધું બધ. આમ સુન્દરગિરિ છેડાયા પછી પણ મારે તો લાગી કંથા જ પહેરવાની રહી. મારું આધારન તો મારી કુસુમ ! જેને હું ન પામી, તેને એ પામે તે ભેઈને, જે હોડને મારા હોઠ કદી અડયા નહિ, તે હોડને કુસુમના હોઠ અડતા ભેઈને, આનંદનાં આંસુ લાવી, મારે જાણુએ સરી જવાતું જ રહ્યું !

અના—બહેન કુમુદ ! શું મનુ' ને શું મનું, એવું હેખું માંડવું સહેલું છે ? જેમ એક પગ ઉપાડ્યા વિના ચાલી શકાતું નથી, તેમ કશું છેડાયા વિના કશું પામી શકાતું પણ નથી. મારું જીવન રૂઢ દામ્પત્યને રમણિયે ચીસે ચપડયે જતું હતું ને ત્યાં એકાએક કંઠાકથી પ્રખળ ધકોઠા વાગ્યો. હું ગઈ તો તો મારા લાખના વલુસેલા દામ્પત્યને સીધે ચીસે ચડાવ્યા. પણ ટોલ્ટોયે એવી કરામત કરી કે, એમને સીધે ચીસે ચડાવતી વેળાએ જ હું ચીસા પરથી જીતરી પડી ને અંધારતાની દિશામાં એ માનુકાંના બૂનમાં જ મેં પહેલું પગલું લખ્યું. તે પછી મેં નથી ભવયો આરામ કે નથી ભવયું સુખ. મરણનો વિચાર અને કેટલીય વાર આવી ગયો, એ ટોલ્ટોયનો જ વારસો. પહેલીવાર માન્સીને મળીને હું મારા પતિ પાસે પાછી ફરતી હતી, ત્યારે માડીમાં મેં વિચારવત્રમાં અચચ્ચાર મૂલ્યની છાયા ભેઈ. પછી વળી સગર્ભા બની, ત્યારે કોઈ બેડો ઠીંગણો માથુસ કોથળામાં ધાલીને કંઈક ફરતો હોય, એવું મનુ'નું સ્વપ્ન મેં જોયું ને દીકરીને જન્મ આપ્યા પછી હું જૂદી, એમ મને લાગ્યું, ત્યાં ટોલ્ટોયે નિર્દય બનીને અને જવાબી લીધી !

કુમુદ—બહેન ! મનેય મરણનો વિચાર તો આવ્યો જ હતો. પ્રમાદધનને હું અંખરા જેવી વળગી હતી. મારાથી છૂટવાની એમને પણ ઇચ્છા હતી. વળી સરસ્વતીચંદ્ર પણ મારે માટે જૂરે. એ હું મરું તો મારો ફત્વત્તાદાય જૂરે. મને પણ એમ થઈ આવેલું કે ખરે, આ સંસારસાગર દુઃખમય છે. તેનો કિનારો તે મરુ. એ કિનારો મુશ્કેલી એટલે જે કોરી જીવન આવે તે મોક્ષ—

અના—મોક્ષ ? બહેન, મોક્ષ કયાં છે ? આપણે પ્રેમ આપણને બાંધે છે, આપણું દુઃખ આપણને ભરડો લે છે. આપણા બાળકના નાના અચકત બે હાથ આપણને જકડી લે છે. બહેન, સૌને મોક્ષ કયાં છે ? આપણે મારે તો મરણ એ પણ કદાચ મોક્ષ નથી.

કુમુદ—તારું, મરણ તો જ્ઞાતું, જના ! તું પોતે રહેજાથી

તારા જીવનને ફગાવી દઈ શકી, ને એને આમ ફગાવી દઈને એની અસારતા ઉપર તારી મહત્તાને, દોષ્ટોયની ઉપવટ ઘઉંને, તું આપી શકી. પણ હું નદીમાં ડૂબી જ મરું હોત, ત્યાં યોગની શક્તિથી મને લેખક ઉભારી ! વળી જમને સુંદરગિરિમાં સૌમનસયુક્ત અને વસંતયુક્ત આગળ ભેળાં કર્યાં, અને તેય કેવી રીતે ? જોયર્ધનનામે જ કહ્યું છે તેમ, અએતન વિનાની વૃત્તિક્રિત અને શ્રોતા વિનાની પ્રત્યુક્રિત હતી. હું સરસ્વતીચન્દ્રને મારું હૃદય ખોલીને વસંતયુક્ત આગળ ખસું. કહેતી હતી, પણ તે બેલાન અવસ્થામાં; મારો હાથ એમને ત્રણે વીંટળાયો. પણ તે બેલાન અવસ્થામાં; એમના ખોળામાં હું સૂતી તે પણ જડવલ શખની જેમ; મને એવીને સ્પર્શીને પણ એમને વિકારની બીક લાગી ! એમણે મોઢું બગાડ્યું ! મારી મૂર્છાં લાગ્યોના પ્રયત્ન કર્યો, પણ મેં મૂર્છાંમાં જ પડ્યું બદલ્યું અને અમારાં બંનેનાં ઉર સ્પર્શ્યાં. આખરે હું મૂર્છાંમાંથી બગી ! મૂર્છાંમાં કાંઈ આખી જિન્દગી તો થોડી જ કાઢી શકવાની હતી ? ને શું ભેઠું છું ? સરસ્વતીચન્દ્ર તરત મારાથી દૂર ખસીને આંખોને હાથ વડે ઢાંકીને બેઠા છે ! તે પણ એમણે મને ભેઠું, ત્યારે ‘હલકા થયેલા ખોળાના ભાર’ રૂપે ભેઠું. માટે કહું છું બહેન, તને તો ધણું મળ્યું. હું તો સરસ્વતીચન્દ્રના પગને પણ બાળીને ભરમરૂપે જ રાખી શકું. એતો સ્પર્શ પણ મૂર્છાંમાં થાય. હું સરસ્વતીચન્દ્ર સાથે સિદ્ધલોકની મુસાફરી કરું, પણ તેમ સ્વપ્નમાં !

અના—પણ કુમુદ ! મનોમંથન ને વેદનાના જ તરકામાં એ આર્થ ને હું ને પામી, તેય કર્યાં મારું રહ્યું ? મારા મોન્ડીને મારેના પ્રેમને કૃત્તળ છે જ પાડીને વળગી રહી, એ તો સુક્ત યર્થ ગયો ! પુરુષની સૃષ્ટિની ત્રિજ્વાઓ ઓળા બાહુ-પાસને ઉલ્લસીને બહુ દૂર દૂર ચાલી ગયો, તેને સ્ત્રી કંઈરિતે પાકો વણે ! માટે જ એ મોન્ડીને મારેના મારા પ્રેમ એટલાજ ઉમ તિરસ્કારમાં પ્રતિષ્ઠિયો. એ તિરસ્કારના વિપથી જ હું મરી ગઈ. ને મેં એને ખાતર શું નથી જતું કયું ? પારિસ, રોમ ફરીને અમે પાછાં આવ્યાં, સમાજમાં બધાંએ મને તરછોડી. છું એ બધાં સાધુસાધ્વી હતાં ? ટોલ્ટોયને બધું વલોયો લેવિન પણ શું અને બોઈને નહોતો મોઢી પડ્યો ? કાટીને મારી છર્ધો નહોતી ચર્ધ ? તે દિવસે ચિયેટર-માં બધાંની વચ્ચે મારું અજમાન થયું ! આ બધું સહેવા

છતાં જેને મારો કરી રાખવા મળ્યું, તેને મારો પ્રેમ જ બંધનરૂપ લાગ્યો. એ એમાંથી છટકવાનો રસ્તો મોઢવા લાગ્યો. કુમુદ ! છું તો બધાંને બાદર પામી.

કુમુદ—આદર ! આદર પામવાની મારી વય નહોતી. મારી વય પ્રેમ પામવાની હતી. ચન્દ્રાવલીએ આશ્વાસન સોધી આપ્યું, મારે માટે અલખપ્રીતિની જોગવાઈ કરી. એ અલખપ્રીતિને હું શું કરું ? પણ આર્ધનારીનો આદર જીવતા રાખવા જોયર્ધનનામે મારી આહુતી આપી. હું પ્રિય ન બની, માતા ન બની, પરિવારિકા બની. ને કલંકની કાળા દીલી શું મને નયો લાગી ? સરસ્વતીચન્દ્રના બાળી નાંખેલા પત્રચાથો રહી ગયેલી નાની સરખી એક અપરખી-ચાંના ‘વ્હાલી’ શબ્દના ધાવા પર પ્રમાદને કેવી મોટી કલંકની ઇમારત ચણી દીધી ! ને સરસ્વતીચન્દ્રે પણ આખરે મારું પાશ્વિમંદળ કરવાની વાત કરી, તે કેવળ પ્રાપ્તિયત રૂપે જ.

અના—પણ બહેન ! તારે સુખ નહિ તો ય સુખનું આશ્વાસન તો રહ્યું, મારે તો એય નહિ. માણસને બ્રાન્તિનુંય સુખ હોય છે. મેં બ્યારે માડીના પાટા નીચે ડાંપસાનું ત્યારે મારી આગળ બસું દીવા જેવું સ્પષ્ટ થઈ ગયું. આશ્વાસનરૂપે અલખને તરફ સરખું રહ્યું નહિ. તને તો તારા લેખકે આધ્યાત્મિકતાની-અસખની ભૂમિકા પર લઈ જવાને હાથ આપ્યો. મારું શું ? અમે તો બધાં એકબીજાનાં વેરી ! મારા પતિ એના મેજને વરેકો, એ લલો ને એનું ટેબલ લાકું ! મુલ્લસરને પત્ર લખવાનો એને જેટલો આનંદ, તેટલો મને આલિંગન કરવાનો નહિ. વજાકને ત્યાં મારી સાથે છૂસછૂસ લેવા સંબંધે સલાહ લેવા બધું છે, ત્યાંય વજાકનું ટેબલ એની નજરે ચડે છે, એની સુષકતાનો અલ્લાવ એને ખટકે છે. મારા પતિની ધાર્મિકતા, એમનું ધર્મિયાળના કટિ ચાલતું ઉપાધીન, યંત્રવત જીવન, એમનો એ પરસેવાથી ભોળા હાથ, એના પરનો કૂલી ગયેલી જૂરી નસ-આ બધું બોઈને અને જીજ્ઞાસા યતી. પણ ધર્મને નામે, સદાચારને નામે, ધર્મને જ વેર લેવાનું ધારદાર અત્ર બનાવીને એ મારી સાથે મૂક્યા. હું એની સામે મૂંઝી, ને આખરે મરી તે પણ મોન્ડીને સિદ્ધા કરવાના આશયથી. આમ ટોલ્ટોયે નવલકથાની શરુઆતમાં મહેલી શાપવાણી સાચી પડી ! બહેન કુમુદ, તારા લેખકે તારાં બે નામ પાડીને તારા વ્યક્તિત્વના બે ભાગ બુદ્ધિ પાંખા. ટોલ્ટોયે પણ મારે મોઢે

એ જ કહેવકાનું: મારામાં એક બીજી ચના પણ વસે છે, જે પતિને આદર આપે છે, જેને કુટુંબ મમે છે, પણ પાછળથી જગેલી ચના એને બંધા દેતી નથી. એ જાય છે, અંઆવાતની દિશામાં! આમ આપણે જાતે વજુસંધાપેલા કુટુંબ સર્થને છવીએ છીએ: કદાચ ખાંડિત સર્થને જીવવામાં જ આપણે આપણું ખડું વ્યક્તિત્વ પ્રકટ કરીએ છીએ. કુટુંબ કેવળ, કુટુંબ છે; કુટુંબ કુટુંબ તો છે જ, કદી કુટુંબ મટતી નથી, પણ તે મધુરીમિયા જણ છે.

કુટુંબ—પણ એ મધુરીમિયા અને જ કોઈ પાણી સી લાગે છે. પરિવારિકાની એ કથા અને પહેરાઈ છે એટલું જ. ગોવર્ધનરામને પોતાને આધ્યાસન આપવા ખાતર મેં પહેરી છે, નહીં તો એમને પણ આધ્યાસન રહેત કાંદેલ ચના! ટોલ્ટોપે તને આ રીતે મારી ન નાંખી હોત તો એ સું કરી શક્યા હોત ક ચના, આપણે જને આપણા લેખકની લાચારીના પ્રતીકરૂપ છીએ. તમે જીવનની મમે તેટલી ગૂઢ

ગીર્માંસા કરો, એના ચક્રને નીચોવીને પાંચમાં વારો, પણ એ કાવચ તો જીવનનું રસાયણ નથી; મનુષ્ય એ સૌથી મહાન છે. એ મનુષ્ય—એ નારી આગળની લેખકની હાર, તે કલાતો વિજય છે. આપણા દુઃખમાં નારીત્વનો મહિમા પ્રત્યક્ષિત બન્યો છે. પાપપુણ્યનાં લેખાં તો પલટાશે ને મુશરફો. એ સંજયમાં ટોલ્ટોપ ને ગોવર્ધનરામનો હિસાબ પણ કર્યાં મળતો આવતો હતો ક પણ એ લેખાં તો જૂંસર્થ જમે, જન્મતો રહેજે મનુષ્ય.

ચના—આપણા મહિમા લોકી નીમળતો મહિમા છે. હું સૂતી છું રેલવેરેશનના બાંકડા પર. જાંઘ કચાઈ ગઈ છે, મોઢું એમનું એમ છે, એનું તેજ આંધુ નથી પડ્યું. ને મારા દોઢ પર અર્ધ પ્રકૃતિ કળાનું હારખ છે. તે ગહેન ક ત્રુષ પરિવારિકાની કથાથી તારા મહિમાની કાંતિને લાંબી શકવાની નથી. *

* એલ હન્ડિયા રેડિયોના ચોજન્યથી

સ્વીકાર નાંધ

- મુદ્દાન—સરવાળી: નિવેદક: શ્રે. દારકાદાસ જોષી સર્વેદ્ય દાસોદય, વડનગર (જ. મહેસાણા)
- તિમેટની સમરપા: સં. સનતકુમાર મહેતા, પ્રજાસમાજવાદી પ્રકાશન: વડોદરા
- સંચાલન ચારિત્ર: નાનાભાઈ ભટ્ટ (પરિચય પુસ્તિકા-૨૫) ૦-૪૦
- સંચારોજ રાજરોજ નથી: શ્રે. પ્રમંડુકુમાર ભટ્ટ (પરિચય પુસ્તિકા-૨૬) ૦-૪૦
- મારાં ગીતા: છંદુકુમાર જોષી, જવાહર માર્ગ, જૂનાગઢ કિ. ૮-૧૦
- Target figures for the Economic Development of the USSR from 1959 to 1965 (Approved by the 21st. Congress of the C. P. S. U.)
- The Living Standard in the Soviet Union

- (USSR Section : Brussels Universal & International Exhibition 1958)
- Education in the USSR (પ્રકાશન: ઉપર મુજબ)
- Physical Culture and Sports in the USSR (પ્રકાશન: ઉપર મુજબ)
- USSR (15મે સાર્વે પરિચય: પ્રકાશન ઉપર મુજબ)
- Facts and figures: Bhakra Nangal Project (Nangal Township)
- Target Figures for the Development of the U. S. S. R. from 1959 to 1965 (abridged)
- Forms of Rural co-operation in the U. S. S. R. (Y. Borisov) (Information Dept. of the U. S. S. R.-New Delhi) ૦-20 nP.
- Boarding schools in the U. S. S. R. (Kolma-bova) (Information Dept. of the U. S. S. R. New Delhi) ૦-10 nP.

થોડાક સમય પહેલાં સિટિંગની ટ્રાઈમાં એક કેસ આવ્યો હતો. એમાં સત્તરથી વીસ વરસના આડે દસ છોકરાઓને આરોપી તરીકે હાથેર કરવામાં આવેલા. એમના પર આરોપ હતો રંગદેશનું રમખાણ જીતી કરવાનો; નોટિંગહિલ ચિરનારમાં વસતા હંગસી નગરજનો પર છવસેજુ હલ્લાઓ કરવાનો. એક સેળ વર્ષના છોકરાએ એક હંગસીના પેટમાં છરી ફુલાવી દીધી હતી; ને ખીમએ એને મદદ કરી હતી. ટ્રાઈ આ હતવારા કેસ બદલ એને પાંચ વર્ષની સજા કરી. એના સાથીદાર સામે કસોટી ચુનો પુરવાર ન થતાં એને છોડી મૂક્યો. નિર્દોષ છટી જનારની આંખો ને મોંનો ભાવ જોયો હોય...તો જલ્દે પોતાને નિર્દોષ દરાવનાર ટ્રાઈ સામે એ બળવો પાકારતો હોય ને પોતે કરેલા, કાવતું વ્યાજબીપતું છુલંદ કરવા માગતો હોય...એવો !

તે પછી આરોપીના પીજરામાં એની જગ્યાએ બીજા નવને ખડા કરવામાં આવ્યા. એ બધાની ઉંમર બીસીની અંદર. મુકલકડી ચરીર. એમાંના એક જણ સિવાયના બધા જ એવા હાથે કે, જેઓ નિરાળના મેદાનમાં રમતા હોય છે, તેવા દસ બાર વર્ષના છોકરા પર, પણ માંડ કુમલો કરી શકે એવા ! ને છતાં એ નવે જણ પર, સાંભળનારને મુભરી છટી જાય એવા પાંચ તોખા તોખા આરોપો મૂકાયેલા હતા.

આ આરોપો એમની સામે પાંચી સંભળાવ્યા બાદ, આરોપીઓને એ બાબત શું કહેવાનું છે, તે બજુબા ટ્રાઈ એકે એકે બધાને પૂછવા માંડ્યું. ત્યારે આરોપીના પીજરામાં જોલેલા એ નવે જલ્દે વારાફરતી, - 'હાજર સર' કહી શાળામાં હાજરી પૂરાવતા હોય એ અદાથી ' જિફ્ટી સર ' જિફ્ટી સર ' કહી, ટ્રાઈમાં બેઠેલા તમામનાં હૃદયને એમની પાસની વૃત્તિના પ્રદર્શનથી થીજતી દીધાં !

રાજેતા મુજબ, આ છોકરાઓના બચાવ માટે બચાવ પસુના વજાલે દલીલો કરવા માંડી. એમની નિર્દોષ, બજુસમજી ઉંમરને ખ્યાનમાં લેવા એ કંઈ કહ્યું, તે બધું જલ્દે હાંસીરૂપ હામ્યું. આ છોકરાઓ સાથે જલ્દે એને કસોટી સંબંધ જ ન હોય એવું હામ્યું ! કેમ જલ્દે કૂરતામાં રીંદા, ખાઈ બેલ, જાડી ચામડીના ચુનેતારો જ ટ્રાઈ સામે આવી પડ્યા હોય ! ને એમને નિર્દોષ દરાવવા મથતા વજાલને જ શણે શણે ભોંઠો પાડી હેલા હોય, એવો હાવશાય, હસો ને દેખાવ એ આરોપીઓનો હતો.

આ જિતના જુવાનીઆઓના દિલમાં એમલે કરેલ કુપૂત્યો બદલ પક્ષાત્તાય મેરવાના ઉદ્વેગથી, ન્યાયમૂર્તિએ એમને બે સિખામબુનાં વેચુ કલાં. એના જવાબમાં તેઓ એમના મોદામાંથી એટલું જ કદાવી શક્યા— ' તે હું કું કું ? ' ' મેં ' તે એ કાળિયાને બે જ બૂંડિયાં ચાંચાં ' હતાં. ' એ તમે તેમ, હું કાળિયાને મિકાકું જુ. ' એમના મોંના આ વોહડા, મહેર જવાળ એમનાં કૂત્યો કરતાં જરાય ઓછાં ફર ન હતા.

આ બધામાં મનને સોધો તથુ ખિજા, ને ચિંતાવર જમાવી મૂકે એવી હાંકન તે એ હતી કે, આ નવમાંના એક બે છોકરા સિવાયના તમામ

[સુવદા ગાંધી]

છોકરા કામધંધે નળગ્રેલા, કુટુંબના કમાતા ધમાતા સરણે હતા. ને કુટુંબી-ઓ, તેમજ જેને ત્યાં તેઓ કામ કરતા હતા, તેમનો એમનો વિષેનો અભિપ્રાય પણ સારો હતો. એમનો એક છોકરો તો મહિને સારી એવી રકમ કમાતો હતો, ઘરમાં આપતો હતો. ને એણે પોતાની આગવી જીવનશૈલી પણ રાખેલી હતી.

સમાજના દેહના સ્વરથ-કેાથ ગણી શકાય એવાં કુટુંબીમાંથી આવતી આવી વ્યક્તિઓ, ને એમના હિલમાં ઊંઠે ઊંઠે દટાર્થ રહેલી લાગણીઓના કૂર કૂબડા આલિંગકાર સમાં આ કૃત્યો વચ્ચે મેળ ખેસાડવા જતાં, કોઈ પણ સંસ્કૃત માનવીનું હિલ છળી પડે, ને એનામાં જીંડું આત્મ-મથન જગાડી દે એ સ્વાભાવિક છે.

એવા જ આત્મમથનનો પડથો પાડતો એક લેખ એ-કાલિન્દર નામના માસિકમાં ડોન જેકોબસન નામના એક દક્ષિણ આફ્રિકાવાસી લેખકે લખેલ છે. ને તેમાં તેઓ કહે છે કે :

ધરોની તંગીએ ઊભી કરેલી હાકમારી માટે કાળાઓની હાજરી તેમને જવાબદાર લાગે છે. અને રરગની ખગધી પર બેસી, જોરશોરથી છુલછુલ -સિતાર વગાડી આનંદ કરવાની એમની 'કુટેવ' યે તેવી જ 'ગ્રાસદાયક' લાગે છે; ટૂંકા કમાણીમાંથી ખેસા ગયાવી કાળિયા મોટર ખરીદે છે !... આપ જેવી તેવી ફરિયાદો છે ?

ને આવી બધી ફરિયાદો છતાં, ગોરાઓને કળલ કરવું પડે છે કે, 'કાળાઓ અનીતિની કમાણી પર નહિ, પણ ખરેસવાની કમાણી પર જીવે છે. આ સમાજનાં સખત ખજૂરીનાં કામ કરી, નજીવી રોજી પર ગુજારો કરે છે. નવી ઊભી થયેલ હાલિસિંગ સોસાયટીમાં ઘર મેળવવા માટે તેઓ પકાપકી કરતા નથી. કે લાઇન કુદાવી આગળ નીકળવા ફાંફાં ચારતા નથી. ખરીબી સહે રહેતી પથુ એમાંય સ્વમાનજેર સાંતિથી જીવવા મળે, એની જ એમને રાતદિન ખેવના રહે છે...વેસ્ટ ઇન્ડિયા ટાપુઓ પર કામ ને રાટીનો સવાલ ન ઉઠેલો, ત્યારે લાચાર બની, તેમને એ ભૂમિ છોડી બહારલે સુધી આવવું પડ્યું છે...વગેરે

પણ આટલું જ હોત તો તો—પૂરતાં સમયકાળનાં ઘર બંધાવી આપ્યે, નોકરીઓ આપાવ્યે, ને 'જનકલ્યાણ'ની પદ્ધતિએ જરૂરી એવાં શિક્ષણ સહુલિયત, ને જીવવાનાં થોડાં કામ કરી નાખ્યે, સ્થિતની 'રંગ-સમરમા'નો નીવેડો આવી ગયો હોત.

પણ ખરી રીતે આ સમયનાં ગુણિયાં બહુ ઊંઘાં છે. ને તે આપણી 'ગોરી સંસ્કૃતિ'માં ખૂબ ઊંઘાં ઉતરેલાં છે...ગ્રહજી કુટુંબીમાં આવેલા, અગિયાર આવેલસણાં નવલોચિયાનાં કૂડાં કુખૃત્યો તો આજે મદનગાય એનો રોજ માન છે.

આપણે સ્વીકારવું પડશે કે, ઐતિહાસિક રીતે એતાં—જેને આપણે

અત્યંત ગંભીર ને અત્યાચારી એવા અનેક અંધારાથી ક્ષમાની તમે પોતે કબુલિત આપી છે, તે સુજબ આ અદાલત વચને શુનેગાર કરાવે છે.

ઑગસ્ટની રજમી તારીખની રાતે, તમે નવ જણા તમારી એક ટોળી બાંધીને નીકળી પડ્યા હતા—કૂર ને હંશીલા બની 'માનવ શિકાર'ની 'રમંત' માટે ! તમે ! હોખંડના સળિયા ને એવાં બીજાં હથિયાલો સજી નીકળી પડ્યા હતા—તમારી આમડીના રંગ કરતાં જુદા રંગની ચામડીવાળા કોઈ-પણ એકલહોકલ માનવી ઉપર શિકારીની જેમ તૂટી પડવાની નેમથી.

એ રાત દરમિયાન તમે, કશા જ કારણે આ નિમિત્તની પરવા કર્યા વિના, પાંચ થાંત ને શિથ નાગરિકો પર જંગલી રીતે હલ્લા કર્યો. એમાંના એક પણ સાણસે તમારું કંઈ જ બગાડ્યું નહોતું. એમાંના એકેય જણે વચને ઉરકેરણીનું જરા સરખું કારણ આપ્યું નહોતું....

નોટિંગહિલમાં હિંસક રમખાણ જગાવનારા તમે જે મહોલ્લામાં વસો છો, એ મહોલ્લાને ને આખાં રાષ્ટ્રને

માથે કલંક લાગાડયું છે.

દરેક માનવીને, આમડીના આ કે પેલા રંગના લેદ વિના, શાંતિપૂર્વક, માણું જીંચું રાખી, નિર્ભયપણે આ રસ્તાઓ પર હરવા ફરવાનો અધિકાર છે.

ને એ અધિકાર એવો છે, જેની આ અદાલત હંમેશાં અડગ રીતે રક્ષા કરશે. કાયદાને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી, તમે તમારે મનમાન્યો મત ધરાવી શકો છો. પછી કદે તમે ગમે તેવા હલકા વિચારો ધરાવતા હો. મનગમતી લાગણીઓ અનુભવી શકો છો....પછી કદેને તે ગમે તેવી પાથવી ને હલકટ લાગણીઓ હોય. મન ફાવે તેમ જોલી શકો છો....પછી તે તમે બીજાના અધિકાર પર તરાપ ન મારતા હો, ને રાતની શાંતિ નષ્ટ ન કરતા હો....ત્યાં સુધી જ.

પરંતુ, જો તમે, તમારા એ જર્મીર વિચારોને, ને પાથવી લાગણીઓને, આના જેવાં જંગલી કૃત્યો રૂપે પ્રગટ કરશો, તો કાયદો તમને-અપરાધીઓને હંડ દેવામાં ને તમારો શિકાર બનનારાઓનું રક્ષણ કરવામાં વિલંબ નહિ કરે.

[જરૂરી સલામતના સુકાદામાંથી]

દક્ષિણ આફ્રિકામાં 'ગેરી સંસ્કૃતિ' તરીકે પ્રગટ કરી છે, એમાં આપણે કાળા લોકો સાથેનો વ્યવહાર સદાકાળ, માલિકનો શુભાસ સાથે હોય છે તેવો, પુણ્યવાનોનો પાપીઓ સાથે હોય છે તેવો, ગર્વનરનો આદિવાસીઓની સાથે હોય છે તેવો, જીવનો નીચ સાથે હોય છે તેવો રહેલો છે—જેની આપણને શરમ પથ્થુ હવે રહી નથી !

*
'ધી ડેઇલી રેસિસ્ટાન્સ' આ કહેવાતી 'રંગસમરણ' વિષે લખે છે કે :
'આ દેશમાં 'રંગસમરણ' જેવી કોઈ સમરણ જ નથી. જ્યારે ને ત્યારે વલુથબે જેની જ ચર્ચા કરવી, એટલે જેની હવાતી જ નથી, એવી વસ્તુને ચાવ્યા કરવી !

ખરેખર, કોઈ સમરણ હોય તો તે 'ખ્રિસ્તિય સમરણ' છે. ને તે અતિગંભીર સમરણ છે...અત્યંત ગંભીર. કોઈ એક મહાન અને દેખીતી રીતે સમૃદ્ધ એવો દેશ-જે પોતાની પાંચ કરોડની વસ્તીના એક તદ્દન નાના સરખા ભાગને-એટલે કે ૨૦ લાખ જેટલા લોકોને (કે જેમાં અરબો અરબ સંખ્યા તો હિંદીઓ ને પાકિસ્તાનીઓની છે) શાંતિપૂર્વક પોતાનામાં સમાવી લઈ રહ્યો નથી, એ વસ્તુ જ બતાવે છે કે, અચૂક એ દેશમાં કોઈ ગંભીર ખરાબી છે.

આ ઓચિંતાં રચનાઓએ, આપણા સમાજને તળિયે પડેલી ગૂઢ પાથવતાને છતી કરી, આપણને ચમકાવી ચૂક્યા છે ! શી ધૂણા, કડવાશ ને વિદેશનો અણુચિંત્વો છીડાયો ! શો રોષ, શી હતાશા, કંટાળાભરી પરિસ્થિતિ, શી પાથા વિનાની, નિરુદ્ધ શુઝીરી...ને કદાચ એમાં ઈર્ષ્યાનો અંશ પણ ખરો ! (કોઈ કેટ ઇન્ડિયનને ખુશમિનજ ને સારા પોપાકમાં સજ્જ થયેલો જોવો, એ જ આપણામાં ઇર્ષ્યા પ્રગટાવનાર વસ્તુ નથી શું ?)

જર્મનીમાં કોઈ કાળે ' જ્યુઈશ સમરણ ' નેવી વસ્તુ નહોતી...એ તો હતી જર્મન માનસની સમરણ....જે હરીકત આપણે ને આખી દુનિયાએ કેટકેટલી કિંમત ચૂકવ્યા બાદ સ્વીકારવી પડી છે !

એ વસ્તુને નજર સામે રાખો, આજના અસંતોષનું કારણ શોધવા રંગીન પ્રજા સાથે નજર માંડવાનું છોડી દો : એમની સામે ડોળા કાઢવાનું ને એમના દોષો, એમની અભાવજો, એમની ભૂલો, એમની અણગમતી આદતો ને (તમે આરોપેલ) ' એમના અપરાધો 'ની યાદી બનાવવાનું માંડી વાળો. કારણ એ લોકો તો આપણે પોતે સર્જેલી સામાજિક અપાધૂનીના આકસ્મિક શિકાર માન છે.

એમના તરફ જોવાને બદલે, આપણી દૃષ્ટિને આપણા પોતાના તરફ વાળવાની જરૂર છે, ને ખૂબ જિંજીવપૂર્વક...ખૂબ ધૈર્યપૂર્વક, પોતાનું જ નિરીક્ષણ કરવાની જરૂર છે...ને ત્યાં તમને જે જોવા મળશે તેનાથી તમે કદાચ ક્યારે જ જશો.'

એ કાન્ધમાં રચાઈ રહેલું નોંધઃ આપણે આ
 માની અલંકારયોજનાને તપાસીએ. પ્રથમ વાત તો
 કે, કવિએ પ્રયોજેલી વિશિષ્ટ અલંકાર-યોજનાની સિ-
 તિ વકતવ્યનું મુખ્ય બળ બની રહે છે. એ કાન્ધમાં
 એ નેક અંગે પેટીના એક અંગ તરીકે નથી, એ જ મુખ્ય છે.
 બીજી વાત એ કે આ અલંકારયોજનામાં મુખ્યતા નથી,
 — જ્ઞાન્તિમુક્ત થનારની દૃઢ ઉક્તિ છે. રોમાંટિક કવિજનો
 બીજાનિતામાં રાચતા, તે પરી, અરણ્ય, વિહંગ-એ બધાને
 મેં જાણે છે. પણ એ નકાર પાછળ, જેને નકાર છે, તેના
 રીતે રક્ષા કરશે. રૂઢિ નથી, પણ ભાતિમુક્ત થયા પછી,
 વળગે છે ત્યાં મુધી, જેવાનો દૃઢ આગ્રહ છે. એટલે આ
 મનમાન્યો મત ધરાવે, તેની 'આ મુખ્ય નથી, પણ
 છે. પછી લલે તમે જામે' એ અપહ્રુતિ નહિ, પણ
 હલકા વિચારો ધરાવતા હો. જો જાન નિરંજનની એક
 મનગમતી લાગણીએ અનુભવી એનો અતિરેક થઈ
 પાડે છે.... પછી જલેને તે વળી કવિ આવા
 મે તેવી પાશવી ને હલકટ દમ નહિ પણ
 લાગણીઓ હોય. મન ફાવે તેમ ૧૫ એમાં બળ
 મોલી થકો છે.... પણ તે તમે
 મીબના અધિકાર પર તરાશ
 ૧ મારતા હો, ને રાતની શાંતિ
 ૧૬ ન કરતા હો.... ત્યાં મુધી જ.
 પશુ, એ તમે, તમારા એ
 મર્મર વિચારોને, ને પાશવી
 લાગણીઓને, આના જેવા
 જગલી કૃત્યો રૂપે પ્રગટ કરશે,
 તે કામદો તમને—અપહ્રુતિઓને
 હંડ દેવામાં ને તમારા શિકાર
 બનનારાઓનું રક્ષણ કરવામાં
 વિલંબ નહિ કરે.

[જરૂરી સાક્ષ્યમળા
 સુકામામાંથી]

વિધાનપત્ર : એપ્રિલ ૧૯૬૭
 પૃષ્ઠ ૧

લોહના મન્દપરૂપે સંભાવના કરતી, ઉત્પ્રેક્ષા સંસૃષ્ટિ નહિ
 પણ સંકર જ લાગે છે.

એ બે પંક્તિ પછી વળી નગરનું અરણ્યનું પુનઃ સ્થાપિત
 થાય છે. યોથી પંક્તિ પછીથી અપહ્રુતિ અવતરે છે.
 પતરપતિ નથી, પણ.... એ ૫૬ બાજુ કે કવિએ પાશી
 ન રાખ્યું હોય ! પાંચમી પંક્તિથી અપહ્રુતિ પૂર્ણરૂપે
 શરૂ થાય છે. 'વિહંગ થી આકાશના વિસ્તારનું' ને
 મોકળાશનું પણ સ્વચ્છ મધું. રેડિયો હવાનાં મોઝાં સાથે
 વહી આવતાં ખનિ આદોલનને ઝીલે છે, પણ એની સાથે
 આકાશનો અવશાસ નથી. પંખી કાળે સપાઈ ને દફકે, એનો
 દફકાર વિદ્યેપર ન બનતાં જીવનમાં કમુર્ષા બળ.

કવિએ 'દફકડું' રેડિયો સાથે બેડીને વિરોધ
 ઉકટ બનાવ્યો છે, ને 'પૂરે વોલ્યુમે' ઉમેરી 'દફકડો'
 જીવની વિગળનાની ગાથા વધારી છે. અરણ્ય નથી,
 પણ સિન્ધ્ય આરક્ષાસ્થળી સહક છે, એમ કહીને અરણ્યની
 સંગીતમય સજીવ પ્રચલિતાને આરક્ષાસ્થળી જડ સહક બેડે
 બચપૂર્વક વિરોધાવી છે. એને સિન્ધ્ય કહી છે ને પછી
 'આરક્ષા' જીવની અંદર આવતા સંસ્કૃતકારોના
 આરક્ષાસ્થળી એ સિન્ધ્યતાની જ વિગળના કરી છે. આવી
 લયસજ નિરંજનના લગ્નવાદ દેખાય છે અપહ્રુતિનું એક-
 ધારાપૂર્ણ ગદ્યવાતી ઇચ્છાથી, કદાચ, કવિ હવેની અપહ્રુતિને
 બુદ્ધિ રીતે પ્રયોજે છે ને કહે છે : આ તમને કશુંક પ્રેત
 જેવું લાગે છે, નહિ ? ના, એ પ્રેત નથી, પણ પ્રેતની જેવા
 વિચિત્ર ધાટીની ધમારો છે. અહીં પેલો વિરોધ નોંધી,
 સાદર્ય છે; પણ આ સાદર્ય ધમારોના પ્રેતત્વને છેડું
 ધૂંટવામાં બળ લાગે છે, મારે વાપડું છે. પછીની
 પંક્તિ છે :

પરીમળ ન, દ્વામકાર વિનયત આહી'તહી' ધૂમે
 અહીં પૃથ્વીજની આ પંક્તિના ઉત્તરાર્ધને તંત્રિત
 ઉચ્ચારપૂર્ણ મોલી તેલે મટે છે. હાંડ તામ જ રીંછનાર
 વિધાથી 'આ પંક્તિમાં તો ૧૭ ને બદલે, ૧૯ અક્ષર છે,
 મારે છંદોલંગ થયો' એમ જારી બેઠો. પણ કવિએ આ
 'છંદોલંગ' સાલિપ્રાય થયો બજાવ્યો છે. દ્વામકારની દોડાડો-
 મા રહેલી કંઈક તંત્રિતતાને જે ખ્યાલ એમને આ પ્રકારના
 'છંદોલંગ' થી આપવો હશે. પણ આ પંક્તિમાં તો યતિબંધ
 કાવ્યના અર્ધને ઉપકારક નથી, મારે એની શ્રિવાદ તો
 કરવી પડશે. 'પરીમળ ન,....' આટલું મોલી જુઓ, પેલો

નિયંત્રણ 'ન', જે અપહનુતિમાં સૌથી વજનદાર છે, તે અહીં 'પુ' જેને ઘસકાઈ નથી જતો ? આ 'ન' 'પુ' નાખ્યા પડી જવું આપણને મગતું નથી, કારણ કે એ કાવ્યના હિતમાં નથી.

અપહનુતિની માળા અહીં પૂરી થાય છે ને વળી ઉપેક્ષા આવે છે. આ બે પંક્તિ જરા ધ્યાનપૂર્વક, કાન સરવા શાપાને, વંચો :

સર્વો અતલધી નયો સજ્જ આમ થીજ્યા કયાં
અહીં નરક નીકળ્યા મહિન ઉજ્જ નિઃસ્વાસ ? કે
કવિ આપણને શ્વાસ મૂકવા દેતા નથી. આપણે પણ રુધિર રહેશે શ્વાસ 'નિઃસ્વાસ' સજ્જ પૂરો ઉચ્ચારીએ, પછી જ મુકત થાય છે; ને આમ 'નરકનીકળ્યા મહિન ઉજ્જ નિઃસ્વાસ'ની, આ પ્રકારની વજુ યોજનાથી પ્રતિભા કરાવે છે. એ જ રીતે 'અર્ધ', 'નર્ધ', 'ઘર્ધ' તથા 'થિજ્યા', 'નીકળ્યા'ની પણ સાલિગ્રામ યોજના કવિએ કરી છે. હજુ તો આપણે હમણાં જ શ્વાસ છોડ્યો છે. ત્યાં તરત જ 'કે'થી વળી ખીજુ વાક્ય શરૂ કરી દે છે :

કદીક નીજ સ્વપ્નપીઠ અહીં વાનિયાં શસસે
વિશાસ પરિપક્વ આ સ્વપ્નમાં શુ ફાદયાં ફાડ્યાં ?
અહીં કવિની નદરત વધુ પ્રકટ ને ઉકટ સ્વરૂપે પ્રકટ થાય છે. પણ આ ઉપેક્ષાને કવિ ખાળા દે છે. એ એમ ન કહ્યું હોત તો એ પાતળી પડી ગઈ હોત. અંતની બે પંક્તિઓ પાઠ કરનારે યથાએક કાઠુએ સહિત ઉચ્ચારવી બેઈ એ એવી અપેક્ષા છે.

અરસપરે નગરનું વજુન કરોને, નગરવાસીઓની હિંસકતા, એમના છબનની યાંત્રિકતા, કદયાંતા, નારકી નિરાનંદતા બતાવ્યા પછી કવિ પ્રશ્ન કરે છે : આને અરસ્ય કહેવાય ખુરુ ? એમ એક પ્રાન્તિ નથી ? હા, આ તો જીજ જ છે. તો પછી બાજે કયાંકથી કોઈ કહેવું હોય કે, આ તો સહસ્ય છે...તો તેની સામે પ્રશ્ન ફેંકીને કવિ પકારે છે : 'સહસ્ય ?' આને તમે સહસ્ય કહેશો ? પછી મુખમુદ્રાને વિકૃત કરતું કાવુ હાથ હસનાં કવિ બોલે છે :

.....હમણે અહીંથી ચડ્યો
'પુરંદર સ્વપ્ન' અહીં નહિ શુ હોય ભૂલે પડ્યો ?
અહીં 'પુરંદર' સજ્જ કવિએ ખાસ હેતુથી જ વાપર્યો હશે ને ? કવિ કદાચ આમ કહેવા પ્રગટા હશે : મનુષ્યોના પુરનો નાશ કરી ચૂકેલો ઇન્દ્ર એવ જ આ પુરનો નાશ

કરના અહીં આવી તો ચડ્યો હશે; પણ આ પુર તો 'એ પુરંદરને પણ ભૂલમાં નાખી દે એવું અટપટું' છે ! આમ, આ નગરનો નાશ કરનારો તો પુરંદર પણ માટે પડ્યો, એમ કહીને 'તો આવાં નગરોના નાશ કાણ કરશે ?' એવી અધીરાઈભરી ચિંતા કવિ સચવતા લાગે છે, આવો હેતુ 'પુરંદર' સજ્જના પ્રયોગને સાર્થક બનાવે છે.

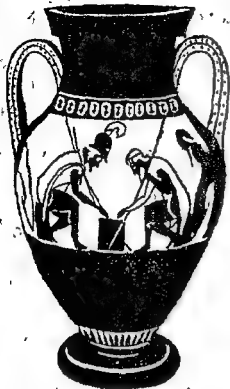
અહીં '૧૪' પંક્તિ ગણીને, પ્રાસની 'અપ્રાપ્ત અપ્રાપ્ત, અપ્રાપ્ત, અપ્રાપ્ત, કક', 'એ સ્વપ્નની અવસ્થિત' યોજના બેઈ ને વિદાયો એને 'સેનિટ' કહેવા લલચાશે. આ ૧૪ પંક્તિ આગળ અપહનુતિમાળા પૂરી થાય છે, એટલે એક ખંડ પૂરો થયો, એમ કહી શકાય. પણ ત્યાં સેનિટને જરૂરી એવો અર્થવળાંક નથી. એવો સહેજ મરોડ ૧૩મી પંક્તિના પ્રશ્ન અને આશ્ચર્યમાં કદાચ કોઈ ને વસ્તાવ. 'દિની' પ્રાસયોજના બેતાં, કવિ પણ એ જ ઇષ્ટ મણુના હોમ એમ લાગે છે. પણ ચોદ પંક્તિ સાળ જ છાપીને કવિએ એ પંદરવે પોતાની ઉદાસીનતા બતાવી છે. એટલે ચોદપંક્તિના કાવ્ય કહીને જ આપણે ચલાવી લેવું હોય, તો કવિ કરી વાંધા નહિ લે.

'પ્રવાસદ્વીપ' નામની કાવ્યમાળાનો આ પહેલો મણુક છે. એમાં વ્યંગમાં મુખ્યાર્થને 'પ્રવાસદ્વીપ' કહીને કવિ એના અર્થને વજુન કરે છે. આથી કોઈકે એને એલિપ્સતાના, 'Waste Land'ના ગૂંચાટી જ રચનારૂપે ઓળખાવે છે. આ પ્રકારનાં, Metropolitan Cultureની ટીકારૂપે લખાયેલાં બીજાં કાવ્યો આપણને અહીં યાદ આવ્યા વગર નહિ રહે.

કો. વિવિધસ્વરૂપે Paterson દહનધમાં (ઉપરથી) અલગત, વિશંખલ) જે રીતે સળંગ આકાર લેવાય છે, કવિના અભિપ્રાયના દહન એકકામાં કવિતાને જરૂરવા બિના, તે આપણને જરૂર યાદ આવશે. આ તો એક ચાર સર્ગની, પૂરા વિસ્તારની રચનાની વાત થઈ. આવાંચત્રાંતમને સ્પેઈનના કવિ લોકોએ એના અમેરિકાનાં પ્રવાસ પછી લખેલું 'A Poet in New York' પણ યાદ આવશે.

આ ઉપરાંત ફ્રેંચ કવિ Farguetની 'Mon Quarter' જેવી રચનાઓ પણ યાદ આવશે. તે એવી કૃતિઓનું સમણ ચતાં આપણા કવિની કૃતિની મર્યાદાઓ પણ રાષ્ટ્ર થશે. કવિની વ્યગ્રતા, કવિની સરેખ અસંતુષ્ટતા,

[અ. ૩૬૫ ઉપર]

આસ્વાદ-કલાનો

૭. ગ્રીક કલા-૨

—ગુલામ મહમ્મદ શેખ

કલા, એ પણ માણસની લગભગ પ્રાથમિક જરૂરિયાતોમાંની એક છે. રોટલો ખાઈ ને, ઈંધે માથે પડી રહેલા માનવી એને આશુ નથી. પ્રાથમિક દશના માનવીથી માંડીને આયાર સુધી આપણને એના પૂરાવા મળે છે. યજુને મારીને જીવનારા પુરાતન માનવીનાં હાથિયારો આપણે જોઈશું, તે સાચો કે જોઈએ એમને પણ અમુક આકારનાં હાથમાં હતાં. મારવાના કામ માટે એથી કોઈ ખાસ દેવ સ્થાપતો નહોતો. હાથિયારના હાથાને વળાંકવાળા કે જરાક કાનરેલા જનાવનાથી પણ વહેંચી મરી જઈ નહોતું, કે એનાથી ઠાકરાં પકડવામાં વધારે સરળતા ઊભી થતી ન હતી. એનું કાસણ એ જ કે, એ એને સારું સાચું હતું, જોવાની, પકડવાની ઇચ્છા થાય એવું સાચું હતું. એ જ જિન હાંપા માળે વિકસીને આજે હબરેસ વર્ગના કલાના કલાદાસમાં પરિણમી છે.

આપણે આયાર સુધી ચિત્ર અને શિલ્પ બોધાં, ખજુ સાથે સાથે ઉપયોગ સાથે સંકળાયેલી, મનુષ્યના જીવન સાથે જોડે નહોતો સંબંધ ધરાવતા કેટલીક કલાઓ જન્મી, તેમાં સ્થાપત્ય અને માટીકામ સુખ્ય છે. આજુસને રહેઠાં માટે,

જોઈએ. ચાર દિવાલો ને મળખૂત છાપરાવાળા ઘરમાં મંચિ મંચિઓ, સહેલાઈથી પસાર કરી શકાય, પણ આપણે માણીએ છીએ તેમ, આપણે ધરને અનેક રીતે સજીવીએ છીએ. આયારનું આધુનિક સ્થાપત્ય જોઈએ, તે એમાં અનેક જાતનાં—તદ્વન સાદા, (વચિત સ્વેચ્છ, કાતવાળા એવા અનેક આકારો મળશે અને જાનકાળમાં પણ એની વિધિવિધ આકૃતિઓ ધડવાનાં જોઈએ પ્રયોગો નથી થયા.

પરંતુ આયારે આપણે સ્થાપત્યની પાત નધી કરવી. એથી બીજા નંબરે આવે છે તે માટીકામ. બ્યારે ધાતુ માળવાતું શરૂ નહિ થયું હોય, ત્યારે મનુષ્ય માટીનો ધૂમ પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરતો હતો. અને એ ધાતુ માળવાતું શરૂ થયા પછી પણ, દરેક માણસ એ ખરીદી શકે, તેવી શક્યતા તો આધુનિક જમાનામાં જ ઊભી થઈ. ફક્ત માટીકામની વસ્તુઓ બધા ખરીદી શકે એવી સસ્તી હતી. એમ કહો ને કે, ધાતુ કરતાં માટી ફરેક મનુષ્યની વધુ નજીક રહી.

આપણાં જીવનોષયોગી પાત્રોમાંય બેસવાનું પાત્ર (કહેને પુરસ્કૃત), ખાટી, હાથયાર વગેરેમાં જીવ જોઈએ છે. પરંતુ વાસણોમાં એથી ઉપર, થોડી એટલ સંકિત છે. પહેલાં તો એ કે બીજા સાધનો ઘરમાં ધણીવાર માણસની સુધિ સાંકિત રીતે કામ કરતી હોય છે. જ્યારે માટીનાં વાસણ બો, તો એની પાછળ પ્રત્યક્ષ પાત્રોનું સ્થાન મળે.

ફરતું દેખાશે. એમાં હાથનાં આંગળાં, મનુષ્યની રૂવેરૂવે રંગાલેથી ચેતનશક્તિનો પર-વસ્તુ-પ્રવેશ છે. વળી એ સ્થાપી વસ્તુ નથી. ધરના ખૂણેખૂણા એ તપાસી શકે છે. એને ફેવનારાં નિમિત્ત, તે આપણા અંગે હોય છે.

એના જે આપણી સાથે માટે સંબંધ ધરાવતા પાત્રો હોય, તેને સમજાવવાનું આપણે કેમ ચૂકીએ ? આપણા ઉપયોગની વસ્તુ ગમે તેવી હાજર, અને ગમતી વસ્તુ વધુ આકર્ષક બને, તે માટે આપણે પ્રયત્ન કરીએ જ હોઈએ. (આધુનિક યુગમાં, આપણે આપણી 'ગમતી વસ્તુ' જોતો તો બહુ મેધામૂર્તિ વચ્ચે, ધરણીનું હૈયું જળનાવી મૂકેલ છે ને.) એથી જ આપણે વાસણોને પણ અનર્વા રંગ રંગા, અને એના છુદા છુદા ઘાટ ધમા.

આડી આપણે એક બીક માટીકામનો નમૂનો જોયો. છે તો એ એક પાણી ભરવાનો કે દારૂ રાખવાનો કુંળો. પણ એના ઉપસેલા ગોળાકાર પર બે આકૃતિઓ ચોપાટ રમવા ખેસી થઈ છે. અને એ પણ કુંળના આકારમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. કલાકારે કુંળને ઉપરથી અને નીચેથી ખરાબર સપાટ રંગી નાખ્યો છે. વચમાં ઉપર વળી થોડી ભાત મૂકી છે. પણ આપણી નજરે ચડે છે, તે પેલાં દાંડીવાળાં બે પાત્રો જ. ગોળાકાર પર એમની ગોઠવણી પણ એવી રીતે નથી થઈ કે, એથી એ ગોળાકારને સપાટ જેવું લાગે. ઉદાત્ત આખીયે વસ્તુ (કુંળની અને ઉપરના ચિત્રની) એકરૂપતા જળવાય તેનું ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું છે.

પહેલાં આપણે કુંળનો આકાર જોઈએ. ઊભો, બે હાથવાળો અને ધમ્મેથી ઊપસતો. બહુ ઊંચું ઊંચું જ. એનાથી તો કંટાળી જવાય. કલાકારે આડી બળે રેખાઓથી ઉપરની અને નીચેની સીમા બાંધી, એને રંગી, એકધારી, શામાન્ય બની જતા અસર ટાળી. પણ ત્યાં તો (નીચે ઉપર સાવ-રંગ ભરી દીધો તેથી) કુંળના ભાગ થઈ જતા હોય તેવું લાગ્યું. અને બધા ટુકડાના આકારો સાવ આકા. એવું પણ નહિ થતું જોઈએ. સંગીતમાં એક ને એક સર ફરી ફરી ગાવા કરે તો, ઘણું સાડું હોય તોય, આપણે કંટાળી જઈએ.

ખાવામાં ગુલાબજાંબુ ઘણાં સારાં હોય, પણ એ જ કાંઈ ખાધા કરાય છે કે થોડું એનાથી વિરોધી સ્વસ્થવતું જોઈએ. તો જ એની મજા રહે. એટલે કલાકારે

આશયે લીધા હાથાનો. કુંળે ઉપર નીચેથી રંગી નાખ્યો હતો. પણ હાથો તો હજી એવા જ કોરેક્ટ હતા ! એનો આકાર પણ ઊભો હતો ! એની અંદર એણે પાતળી રેખાઓ દોરીને ભાતનું સમતોલપણ જાળવ્યું. વળી કુંળ પરની આડી રેખાઓ સાવ સમાંતર હતી, સીધી હતી, પણ હાથ પર તો એવું નહોતું. હાથો ઉપરથી નીકળી નીચે કાંઈ સીધી જોડાઈ જતો નહોતો, જરા વળતો હતો. એ વળાંક પણ બધી સીધી રેખાઓમાં રસ જુગાવે તેવા થઈ પડ્યો.

અને વચ્ચે આવ્યું ચિત્ર. બે જાણી વાંકાં વળાંને પોતાનાં હાથવારે સાથે બહુ કે રમતમાં મથગૂલ થઈ ગયાં હોય, તેવું સાડું, છતાં કાળજી લયુ આસેખન દેખાશે. આ ચિત્રથી બહુ કુંળનું સ્વરૂપ જ બદલાઈ ગયું. ચિત્ર બહુ કુંળનો જ એક અનિવાર્ય ભાગ બની બેઠું. ખરેખર તો બહુ કુંળે કુંળે ન રચી. અને ચિત્ર પણ કુંળ પરના સુશીલન જેવું જ હતું, એટલે એ એકલું ચિત્ર પણ ન રહ્યું. પણ બેય એક બીજાનાં પૂરક થઈ બેઠાં. કુંળના 'માત્ર ઉપયોગીપણા'ને રૂપ મળ્યું અને ચિત્રને મનુષ્યજીવનની દોરતી મળી.

કાંઈ કહે કે, લાઈ આમ એક રેખા આડી દોરી દીધી અને એને સમતોલ એવી ખીજ ઊભી રેખા દોરી, પણ એમાં આનંદ ક્યાં આવ્યો ? એ એવાથી આપણને કંઈક-ગમે તેવી લાગણી તો થવી જોઈએ ને ? ઠીક, લાઈ, આપણે. કાંઈ ભાવનાના બહા નથી. પણ ઘણીવાર નજીવી લાગતી, વસ્તુઓ તરફ આપણે ધ્યાન આપતા નથી. આપણને મન પડે છે, તેનીય આપણે દરકાર કરતા નથી. સન્દ, તારા, રાત્રિ, ચાંદની, વસંત, હેમંત, સુર જી વગેરેનાં આપણને ખૂબ વળું તો મળે છે, અને આપણે એનાથી દેવાયેલાં હોઈએ.

પણ એ સિવાય આ જગતમાં ઘણીય એવી વસ્તુઓ છે કે, જે આપણી આંખને અને હૃદયને સભર ભરી શકે છે. આસોપાસવતું પાંદડું સ્યોને કે એની અવગણના કિનારો પર આપણે અભણપણે ઘણીવાર આંગળી ફેરવીએ છીએ, અને કાંઈ ન કહી સકાય તેવી તુલિતો અનુભવ કરીએ છીએ. ધરની ખુરશીના લાકડામાં ઘણીવાર દેખાઈ આવતું રેસાનું રેખા જેવું જ સ્વરૂપ જોઈતે આપણે ઘણીવાર આંખને ત્યાં ઠરવા દઈએ છીએ. ધરની ભીંતપર કાંઈ તોફાની છાંટાએ ઘસી કાઢેલ છિંટોના આકા આકા (ક્ષિતિજને

વિવાહિત સ્ત્રીઓ : આત્મહત્યા-ખૂન-આકસ્મિક મૃત્યુ...

હમણાં હમણાં યુવતીઓનાં શકમંદ મૃત્યુના મુકદ્દમા ધણી વાંચનામાં આવે છે...લગભગ બધા જ દાખલામાં પરણેલી યુક્તીઓનાં એવાં મરણ સાસરામાં જ થાય છે. એને અકસ્માત કહેવામાં આવે છે, તે ધણી વાર ખૂન અથવા હોમ છે... ખુમારી છોકરીને કેમ એવા અકસ્માત સાધારણ રીતે (આટલા મોટા પ્રમાણમાં) નથી થતા...શંકાસ્પદ રીતે થયેલાં મૃત્યુ ધણીખરે પરણેલી સ્ત્રીઓના અને તેમનાં સાસરામાં જ થાય છે. તે પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, કાં તો પતિના કે સાસરિયાના ત્રાસને લીધે સ્ત્રી આત્મહત્યા કરે છે, અથવા તે લોકો રોષે ભરાઈને તેનું ખૂન કરે છે !

શ્રી અષ્ટાક્ષનાખડેન મહેતા
[ન્યોતિધર : ૧૬-૫-૫૬]

મેં બ્યારે જાપાના બોધુ કે સરોજ મૃત્યુ કેસમાં છૂટેલા આરોપીઓને હારતોરા કરવામાં આવ્યા. આ વાત સાચી હોય તો વિચારપાત્ર મણામ. રમેલીઓ અને મિત્રો કદાચ આમ કરે, તેમ વીસ વર્ષની વ્યક્તિલરી યુવતી પોતાના ઘરમાંથી સ્કાને માટે વિદાય થઈ છે, તેના આનંદતા પ્રેમી પતિ કે સસરાને શોક અને પથાતાપથી બળતા દિલ સિવાય બીજું શું હોઈ શકે ? આવા બળતાં દિલનાં સન્માન શે ઝીલી શકે ?...આપણા જીવનમાંથી સરકૂતિલક્ષી અને આવ્યા-નિમકતા-ધ્યેયી ધર્મે લગભગ વિદાય લીધી છે...

[વિશ્વાસસ્થ : સુનિશ્ચીત તત્ત્વબાહ્ય]
બહેનોના આપધાતો વધી પડ્યા છે. બહેનોને બાળી મૂકવાના બનાવો

બને છે પણ સરકાર 'આર્થિક' ન લેતી હોઈ આતું કામ કરનાર નીકર બની ગયા છે...એવીએન એક્ટ (પુરાવાના કાયદા)માં જરૂર સુધારો થવો જરૂરી છે.

જે ઘરમાં આપધાત થયો હોય તે પુરુષ સુનેગાર ગણાય, એમ ને કાયદામાં સુધારો થાય, તો પોતાને ઘરમાં પુરુષ જ આપધાતના બનાવે બનવા નહિ દે. આપધાત થાય કે ખૂન જ થયું છે. એમ પ્રાકૃતિક કરવામાં આવે, તો માણસો વધુ ક્રાંત બનશે. અને બહેનોને મારી નાખવાદ કે તેમના આપધાતનું પ્રમાણ ધણી ઝોણું થશે.

—શ્રી પ્રબાબેન મહેતા
(સંદેશ : અષાઢ સુદ ૧૨ શ્વે)

સ્ત્રીઓની આત્મહત્યા નિવારવા...

સૌરાષ્ટ્રમાં સ્ત્રીઓના આપધાતનું પ્રમાણ બીજા ભાગ કરતાં વિશેષ 'તેલિયુ' હતું અને તે માટે સામાજિક કાર્યકરો તેને હાલ સેધવા પ્રવૃત્ત થયા હતા. '૫૨માં કામઠેરોએ' એ અંગેના સંમેલનમાં એનાં કારણો સોધી તે નિવારવાની બેઠકાર માગણી કરી હતી. તે પરથી સૌરાષ્ટ્રના તે વખતના મુખ્ય પ્રધાન શ્રી દેવરસાઈએ આત્મહત્યા-તપાસ-સમિતિ નીમી હતી. એ સમિતિએ પોતાને હેવાલ '૫૪માં ૨જી કચેરી' તેમાં ૧૬ કારણો સ્ત્રીઓની આત્મહત્યાનાં આપધાં હતાં. તેમાં ૧૨ કારણો સામાજિક હતાં અને ૪ કારણો આર્થિક હતાં. એ કારણો કેમ નિવારી થકાય તે અંગેનાં મંતવ્યો પણ હેવાલમાં દર્શાવવામાં આવ્યાં હતાં. પછી એ

સંબંધમાં પૂરી વિચારણા થાય અને કાયદેસર પગલાં લેવાય તે પ્રદેશમાં સૌરાષ્ટ્રનું મુંબઈ રાજ્યમાં વિસીનીકરણ થઈ.

તે પછી '૫૫ માં આત્મહત્યા કેમ નિવારી થકાય તે સંબંધમાં વિચારણા કરવા શ્રી દેવરસાઈના પ્રમુખપદે એક સંમેલન કરવામાં આવ્યું હતું. તેમાં સ્ત્રીઓની આત્મહત્યા નિવારવા સંબંધમાં ત્રણ ઠરાવો કરવામાં આવ્યા હતા. એક ઠરાવદારના આ પરિસ્થિતિ નિવારવા માટે સરકાર પાસે કાયદાની સહત માગવામાં આવી હતી. બીજા ઠરાવમાં આત્મહત્યા પછીની તપાસવિધિ સંપૂર્ણ અને ચોકસાઈ ભરી બની શકે તે માટે તેમાં વર્તાતી બુલેટો દૂર કરવાની

માગણી કરવામાં આવી હતી અને ત્રીજા ફરજમાં આત્મહત્યા થાય જ નહિ અને તે અંગે જે લઈ શકાય, તે પગલાં લેવાની માગણી કરવામાં આવી હતી.

પરંતુ આ બધી પ્રવૃત્તિ સક્રિય પરિણામ શું? તે અંગે અકસોસ વ્યક્ત કરતાં યુવરાતનાં અગ્રણી સી કાંઈકર અને મુંબઈ રાજ્ય સામાજિક કલ્યાણ યોજનાં પ્રમુખ શ્રી પુષ્પાવલ્લભ મહેતા જણાવે છે કે, “આને કમનસીબ પરિસ્થિતિ એ છે, કે સીઓની આત્મહત્યા અને ખૂન જેવા બનાવો અંગે સમાજમાં ઉદ્બોધે તો ઘણો થાય છે, પરંતુ તે અટકાવવા કે તે બંને જ નહિ તેથી પરિસ્થિતિ નિર્માણ કરવા માટે કશું કાંઈ થતું નથી. આત્મહત્યા નિયંત્રણ સમિતિની રચના કરવામાં આવી હોવા છતાં એ સમિતિ અસરકારક રીતે કાંઈ કરી શકે એવી વ્યવસ્થા નથી. આત્મહત્યાના બનાવની બધી થતાં જ બનાવને રથે પહેંચી જવા માટેનાં કોઈ સાધન નથી મળતાં, એ અંગે કરવો ભેદ એ તે ખર્ચ કરી શકાતો નથી. પોલીસ અધિકારીઓ તેમ જ હાથતાળગતતા અન્ય અધિકારીઓનો ભેદ એ તેટલો સહકાર મળતો નથી. આ બાબતમાં થોડા કરવાને અમે સરકારને લખ્યું ત્યારે સરકારે આ સંબંધમાં પોતાના તરફથી કશું થઈ શકે તેમ નથી એવો જવાબ લખી જણાવ્યો હતો. કેન્દ્ર સરકારના સમાજકલ્યાણ યોજનાં આત્મહત્યાના બનાવ સંબંધમાં તપાસ કરવા જવા માટે તેનાં વાહનોનો, હુપગાડીઓનો ઉપયોગ કરવા દેવાનું લખ્યું તો ત્યાંથી થયું અમુક કારણોસર તે વાહનોનો ઉપયોગ કરવા દેવાનું બની શકે એમ નથી એવી મતલબનો જવાબ આવ્યો.”

સમાચાર મળે છે કે યુવરાત-સીરાપુના ધારાસભ્યો શ્રી. પ્રભુદાસ પંડવારી, શ્રી. નેહાલાલ ભોંશી અને શ્રી. ચિત્તલલાલ નારદાસ એક નિવેદન તૈયાર કરી રહ્યા છે. તેમાં આપઘાતના કેસમાં એવીકર અકસ્માત સુધારા કરવાનો ભાર મુકાતાર છે. ઉપરાંત જે સામાજિક કાલદાઓ સીની મુશ્કેલી વધારી કમુલતા ઊભી કરતાં હોય તેમાં સુધારાઓ સચવામાં આવનાર છે. ઓગસ્ટ મહિનામાં મુંબઈ ખાતે આ નિવેદન ઉપર સામાજિક કાર્યકરો અને અન્ય આજેવાનો ચર્ચાવિચારણા કરશે અને તેના પરિણામે જે નવું નિવેદન તૈયાર થશે તે સરકારને મોકલાશે.

દોશવાદી કાલદામાં આપઘાત માટે બીજા યુનેગાર ગણાતા નથી, પરંતુ સીઓના આપઘાતના રોષેશિવલ કોપદામાં તો જે સીએ આપઘાત કર્યો હોય, અને એ આપઘાતનાં જે કારણો હોય, તે કારણો માટે જે જવાબદાર સાબિત થાય તેને સજાની ભેજવાઈ કરવી ભેદ એ. આનો કાલદા થાય તો જ લખી વખત ખૂન કરીને પછુ જે આપઘાતમાં અપવાનો પ્રમાણ હાથતાળગતતા પછો તરફથી થાય છે તે અટકી જશે, વળી આને કાલદામાં યુનેગારને પોતે યુનેગાર નથી તે સાબિત કરવાની જવાબદારી નાખવામાં આવી નથી, અને તેની આખી જવાબદારી ફરિયાદી પક્ષને માથે છે, તેમાં પછુ મુદારો થયે ભેદ એ. ઉપજ ફરિયાદી પક્ષ યુનો પુરવાર ન કરી શકે એટલું પૂરવું ન જણાવું ભેદ એ, આરોપી પક્ષે પછુ ખેતે નિર્દેશ છે તે સાબિત કરી આપવું ભેદ એ. ખૂનના કેસમાં પછુ આજના દોશવાદી કાલદામાં આરોપીને પોતાની નિર્દોષતા સાબિત કરવાની દેવો નથી એટલે ફરિયાદી યુને પુરવાર ન કરી શકે એટલે એ હટકી જઈ શકે છે.

આવા ખૂન કેસમાં અમુક વખતે આરોપીઓએ રાતોરાત શબને ઘાળી દીધું હોય છે. સમાજના રિવાજ પ્રમાણે રાતે શબ બાળવામાં આવતું ન હોય એ સંભોગમાં રાત્રે એને બાળી દેવામાં અધ્યાત્મને પુરવેલે હોવા છતાં આરોપીને માથે એની નિર્દોષતા સાબિત કરવાની જવાબદારી ન હોવાથી એ છેવટે શકના લાભમાંથી છૂટી બાજ છે.

બાળલબોમે તો હવે ગેરકાયદેસર ફરાવવાનો સમય પામી ગયો છે. એ કાલદા મયાં ત્રીસ વર્ષ પોતાં મયાં છે, છતાં આને પછુ જે લાખો લખો એવાં થતાં હોય તો માખાવના એ જહાજવળુને લીધે બાળલબે એનો દંડ દેવાનો બધ થયો ભેદ એ. હવેત પત્નીએ બીજું લગ્ન નોંધે કાલદેસર નથી મળ્યાં તેમ બાળલબ પછુ ગેરકાયદેસર ગણાવું ભેદ એ, છેવટે વચલા રસ્તા તરીકે બાળલબ થયેલા છોકરો કે છોકરી પુષ્ટ ઉમરનાં થતાં છૂટાં થયા માથે તો બાળલબ હોવાને કાલદે તેમને. હવે માન્ય કરવો ભેદ એ.

[સંસાર : ઓગસ્ટ ૧૯૫૬]

નીતિનાશને માર્ગે નથા સંતતિનયમન :

ગાંધીજી [પુસ્તિકા ૧ તથા ૨ ફરેકની કિં. ૦-૪૦]

નવચંપન, પ્રકાશન, મંદિર : અમદાવાદ

‘મધીજીના વિચારોનો જનસાધારણ સુધી, મોટા પાયા પર, વિસ્તાર કરવાના હેતુથી આ નબી શ્રેણી શરૂ કરવામાં આવી છે. અને તેનું સંપાદન ‘મધીવિચારના અગ્રણ્ય અધ્યાપી શ્રી આર. કે. પ્રહરને હાથે થઈ રહ્યું છે, એ આનંદની વાત છે.

તળાવડીને આરે

અનુ : નાનક મેઘાણી : મહેન્દ્ર મેઘાણી

[મૂળ લેખક : મરવિન સ્પીગર, ચિત્રકાર : શીમા હોડિન્ક]

સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર : આવનગર

રૂ. ૧-૪૦

મેઘાણીનું પુત્રોને કિસ્મત અને પ્રોત્સાહન માટેના સાહિત્યની આપણ છે. વિદેશી સાહિત્યના પુસ્તકોમાંથી એવા સુંદર મજાકા કિઝાવી શબ્દોમાં રજૂ કરવાની ખાસી મળતી આવડત છે. જોન-ટિમોથી રાફ મેયેલી એમની આ પ્રવૃત્તિ ધીમી છતાં નક્કર રીતે [આઈઝન, તિગેટના ભીતરમાં, નવા માનવી] આગળ વધી છે. અમે આ પુસ્તિકા તથા મેઘાણી-

ભાઈ જોના આ પ્રયાસને આપકારીએ છીએ.

આ પુસ્તિકામાં જોઈનેવાનાં જગદોનાં જનવરોની લોક-કથાઓ રજૂ કરવામાં આવી છે.

મારી સાહિત્યસેવા (શ્રી ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતાનો આત્મપરિચય)

(લેખક પ્રકાશક પોતે : રવળ, આનંદપુરા, વડોદરા)

રૂ. ૧-૦૦

૬૬ વર્ષના પીક સાહિત્યસેવી ભરતરામભાઈની સાહિત્ય-સેવાની માહિતી આ પુસ્તિકામાં આપવામાં આવી છે; તે જોઈ જનારને ય એમની બહુવિધ સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ (કાવ્ય, સંશોધન, સાહિત્ય, જીવનચરિત્ર, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, શિક્ષણશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, ચિંતન, અર્થશાસ્ત્ર, જાળસાહિત્ય, વાર્તા, વ્યાપાર-આટલા વિષયોનાં, રજૂ પુસ્તકો તથા સંકેતો લેખો) નો ખ્યાલ આવ્યા વિના નહિ રહે. ઉપરાંત, ૨૧ શ્રી. રમણલાલ વ. દેસાઈએ શ્રી. ભરતરામભાઈની ૬૦મી વર્ષગાંઠે લખેલો લેખ અને બી.એ. અવતરણો ઉપરથી તેમની અન્ય વિશેષતાઓનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે.

આગલી પેઢીના એક અતિ ઉદ્યમી સાહિત્યસેવકનો આ પરિચય ‘સુલાર્ધ’ જતા સત્યજનની સ્મૃતિ તાજ કરાવ્યા વિના નહિ રહે.

‘યુવક’ના ગ્રાહક બન્યા કે?

‘યુવક’ના અંગે તમે જોયા જ હશે !

તમને લાગ્યું જ હશે કે ‘યુવક’ એક અતિશીલ વિચારધારા રજૂ કરવા સાક્ષિ છે.

તમે જોઈ શક્યા હશે કે બીજાં ભાગ્યે જ જોવા મળતા ગુજરાતના એક વિચારક-કેળવણીકારો,

લેખકો અને કવિઓએ પણ આલિપ્યકિતના ઉચિત વાક્યન વરીકે ‘યુવક’ને જ પસંદ કર્યું છે;

તમે અનુલબ્ધ જ હશે કે તમારા હાથમાં જેની ખોટ હતી તેનું એક સંસ્કારી સાહિત્ય સાક્ષિક

આવી પડ્યું છે;

અને તો—

—તો તમારા ઘરમાં, તમારા પુસ્તકાલયમાં, તમારી શાળા-કોલેજોમાં, તમારા મિત્રોને ત્યાં,

‘યુવક’ હોવું જ જોઈએ.

પરંતુ ‘યુવક’ એ, એક બહુલરના તમામ પૂરકરોડ પર મુલક છે—

[લવાળમ માત્ર રૂપિયા પાંચ]

ફરે માળ, ભોગ્યે મુચ્ચુચ્ચ લિલિંગ, રિલીફ રોડ,

અમદાવાદ-૧

માંથીજીને 'સ્થાપિત-હિતોના દલાલ' તરીકે, સેખવામાં આ
શબ્દ, કાળે આપ્યો હતો.

પરંતુ માંથીજીએ એક પાયાની વાત વિચારી લીધી હતી
કે, બળજબરીથી 'સમાનતા' સ્થાપવા બદલ, વ્યક્તિ-
સ્વાતંત્ર્ય જ ઉદાસ મારે છે; અને એક વાર એ રસ્તે
પગ લપસ્યા પછી, સાંમે ગામે રાજ્યસત્તાની બેદાર પકડમાં
જ એવું પરિણામ આવ્યા વિના નહિ રહે.

આ સંદર્ભમાં, માંથીજીની દ્રુટીશીલની કાવળ-
સમજથી જરૂરી છે.

માંથીજી સૌથી પ્રથમ, 'સારીરિક યત્ન વિના રોડીનો
અધિકાર નહિ' એવા ટોલ્લટોયવાદી સૂત્રનો આધાર લે-છે.
અને મને તે બીજી, વ્યવસાય કરી ન કર્યો, પણ સારીરિક
અમ તો ફરગિયાત કરવો જ રહ્યો છે એટલે કે સૌપણને
મટિ સ્થાન જ નહિ.

આવા સમાજમાં કોઈની છુટકા, કોઈની શક્તિ,
કોઈની આવડત, કોઈની કુદરતસર આદિને કારણે, સંપત્તિનો
યત્નિયત સંપ્રદાય પામ; તો પોતાની આજારમાં આછી
જરૂરિયાત મૂરતો. તેના ઉપભોગ કર્યા બાદ, 'દ્રુટી' તરીકે
પ્રાકૃતી સંપત્તિની સાચવણી કરવાનો ધર્મ તેઓ માંધતા હતા.

પરંતુ આજના જમાનામાં, આજની પરિસ્થિતિમાં,
જે કાદનથી જંગી મિલકતો ઉપર કાંઈ સુકાવાનો જ ન હોય,
અને કેવળ એની મહેરબાની અને રવેગા ઉપર જ આધાર
રાખવાનો હોય તો, 'દ્રુટીશીલ'નું સ્વ જીલ્લું શોષકોનું
કવચ બની નથી જતું ?

માંથીજી તક ને કંઈ જવાબ આપે છે : મારો તો આદર્શ
અપરિવર્તનશીલનો છે. જરૂરથી વધારે ઉપભોગ નહિ, સંધારો
નહિ. પરંતુ હું આજની અસમાનતા અને એના અનિષ્ટોને
હટી રોર આપવા નથી ઇચ્છતો એટલા માટે તો 'દ્રુટીશીલ'ની
—આદર્શ તથા વ્યવહારની વાત રખી કુટુંબ. બળજબરીથી
મિલકત છીનવી લઈ શકાય છે, પરંતુ માલિકાની રૂચિ
નહિ. હું એ રૂચિ જ-હડાવી દેવા માગું છું...

માંથીજી સમજતા હતા : આજે અસમાનતા દૂર કર્યા
પછી ય, વળી પાછી નવી અસમાનતા પ્રવેશવાની—શક્તિ,
આવડત, રેવ આદિને કારણે. વળી પાછો 'સ્થાપિત હિતધારી

વર્ગ' (Privileged class) એનો પવાનો—એક યા
બીજા નામે. આવી સમજથી માંથીજી એની સામેય
'દ્રુટીશીલ'ની પાળ માંધતા હતા : જેથી, 'કાવતી' રીતે
માલિકાહક વ્યક્તિને રહે, પરંતુ, વ્યવહારમાં તો તેનો
અધિકાર મર્યાદિત બની જાય.

પરંતુ પોતાને 'દ્રુટી' તરીકે સ્વીકારનારના વારસદાર-
નું 'કા' કે વારસાહક કેને રહેશે ? મૂળ માલિક કે રાજ્ય
એનો નિષ્કૃષ્ટ કરશે ?

માંથીજી અહીં ગિલકલ વ્યવહાર ધોરણ પર આવી
જાય છે : 'પસંદગી તો, મૂળ માલિકની જ રહે, જે પ્રથમ
દ્રુટી બની જાય હોય; પરંતુ એનો આખરી નિષ્કૃષ્ટ રાજ્ય
કરે....' 'આથી બીજું ઉપર કાળુ રહે છે.'

(તા. ૨-૨-૧૯૪૭ : માર્ચના પ્રવચન)
(અહીં માંથીજીએ એક વાત રૂપક કરી છે કે રાજ્ય
પણ આદર્શ સ્થિતિમાં હિંસક જ હશે, એમ માનવાને
કારણ નથી).

પરંતુ આટલું પૂરતું નથી એ વાત સમજી જઈ,
માંથીજી વધુ જુલસો કરે છે—

અતુલ પરિસ્થિતિ પેદા થાય અને મૂડીવાદ-
માંથી દ્રુટીશીલનું પરિવર્તન કરતો કાનૂન સાથે તે
હરખાન મૂડીવાદની શુભ ઇચ્છા ઉપર જ લટકી
રહેવાની જરૂર નથી. જો તે જુલિપુરમગની
અધીકારને અતુલ, ચવા તેમાર જ ન
અસહકારનું શસ્ત્ર તેની સામે ઉગામણું

(હરિજન : ૩૧-

માંથીજીની કલ્પના મુજબ, ઉલોગો
મૂડીવાદના સહિવારો હોવા નેઈએ, નેમાં
દ્રુટી' હોય. બને સમાજહિતની દૃષ્ટિએ
પોતાની ફરજનેમાંથી જ અધિકારો પ્રાપ્ત કે-
'સહ-દ્રુટી' તરીકે ન વર્તે તો કામદારો
તરીકે અહિંસક હડતાળનો માર્ગ પણ લઈ

પરંતુ આનું જુલું કરવા કરતાં
સૌથી ઉલોગોની માલિકા સુખત થઈ

નીતિનાથને માગે નથા સંતર્પિતનથમન :

ગાંધીજી [પુસ્તક ૧ તથા ૨ દરેકની કિં. ૦-૪૦]

નવલ્લખન પ્રકાશને મંદિર : આમદાવાદ

ગાંધીજીના વિચારોને જનસંપર્કારણ સુધી, મોટા પાયા પર, વિસ્તાર કરવાનો હેતુથી આ નાની શ્રેણી શરૂ કરવામાં આવી છે. અને તેનું સંપાદન ગાંધીવિચારના અવ્યક્ત અવધારી થી આર. કે. પ્રભુને હાથે થઈ રહ્યું છે, એ આનંદની વાત છે.

તળાવડીને આરે

અનુ : નાનકે મેઘાણી : મહેન્દ્ર મેઘાણી

[મૂળ લેખક : મરવિન રજાવર, ચિત્રકાર : હીમા હોફિન્સ]

સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર : ભાવનગર

રૂ. ૧-૫૦

મેઘાણીબધુએને કિશોરો અને પ્રૌઢો માટેના સાહિત્યની આપસૂત્ર છે. વિદેશી સાહિત્યના પુસ્તકોથી એવા મુદ્દર મજાકા છોડાવી સુજ્ઞતાનીમાં રજૂ કરવાની ખાતરી મળતી આવકત છે. કેન-ટિફીથી શરૂ થયેલી એમની આ પ્રવૃત્તિ ધીમે છતાં નક્કર રીતે (સાદર્ભ, તિમેટના ભીતરમાં, નવા માનવી) આગળ વધી છે. અને આ પુસ્તકો તથા મેઘાણી-

ભાઈઓના આ પ્રયાસને આવકારીએ છીએ.

આ પુસ્તકોમાં ગોપીધાન ઝંડેસોનાં જનવરોની લોક-કથાઓ રજૂ કરવામાં આવી છે.

મારી સાહિત્યસેવા (શ્રી ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતાનો આત્મપરિચય)

(લેખક પ્રકાશક પોતે : સ્થળ, આનંદપુરા, વડોદરા)

રૂ. ૧-૦૦

૬૬ વર્ષના પીકે સાહિત્યસેવો ભરતરામભાઈની સાહિત્ય-સેવાની માહિતી આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવી છે; તે જોઈ જનારને ય એમની બહુવિધ સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ (કાવ્ય, સંશોધન, સાહિત્ય, ઇત્યન્થરિય, ઇતિહાસ, જૂજોળ, ચિત્રજુલાલ, સમાજસાહિત્ય, ચિંતન, અર્થશાસ્ત્ર, બાળસાહિત્ય, વાર્તા, વ્યાપાર-આટલા વિષયોનાં, રજૂ પુસ્તકો તથા સેંકડો લેખો) નો ખ્યાલ આવ્યા વિના નહિ રહે. ઉપરાંત, સ્વ. શ્રી. રમણલાલ વ. દેસાઈ એ શ્રી. ભરતરામભાઈની ૬૦મી વર્ષગાંઠે લખેલો લેખ અને ખીખી અવતરણો ઉપરથી તેમની અન્ય વિશેષતાઓનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે.

આગલી પેઢીના એક અતિ હિત્તમી સાહિત્યસેવકનો આ પરિચય 'સુલાર્ધ' જતા સત્જનનની સ્મૃતિ તાજ કરાવ્યા વિના નહિ રહે.

‘યુવક’ના ગ્રાહક બન્યા કે?

‘યુવક’ના અંગે તમે જોયા જ હશે !

તમને લાગ્યું જ હશે કે ‘યુવક’ એક પ્રગતિશીલ વિચારધારા રજૂ કરતાં માસિક છે.

તમે જોઈ શક્યા હશે કે ખીલે લાગ્યે જ જોયા મળતા સુજ્ઞતાના શ્રેષ્ઠ વિચારો-કેળવણીકારો,

લેખકો અને કવિઓએ પશુ અભિવ્યક્તિના ઉચિત વાહન તરીકે ‘યુવક’ને જ પસંદ કર્યું છે;

તમે અનુભવ્યું જ હશે કે તમારા હાથમાં જેની ખોટ હતી તેનું એક સંસ્કારી સાહિત્ય માસિક

આવી પકડ્યું છે;

અને તો-

—તો તમારા ઘરમાં, તમારા પુસ્તકાલયમાં, તમારી શાળા-કોલેજોમાં, તમારા મિત્રોને ત્યાં

‘યુવક’ હોવું જ જોઈએ.

હવેથી ‘યુવક’ એ જોયે બહીસરના તમામ બૂકસ્ટોલ પર સુલભ છે—

[લવાજમ માત્ર રૂપિયા પાંચ]

૬૬ ગાળ, જોગ્યે મુનુમુલ નિર્લિંગ, રિલી રોડ,

આમદાવાદ—૧

ગાંધીજીને, 'સ્થાપિત હિંદોના દલાલ' તરીકે લેખવામાં આ
શબ્દો દાખા આપ્યા હતા.

પરંતુ ગાંધીજીએ એક પાંચની વાત વિચારી લીધી હતી
કે, જળજળપરીથી 'સમાનતા' રજા પાડી, જતાં, વ્યક્તિ-
સ્વાતંત્ર્ય જ હોવાના માર્ગ છે; અને એક વાર એ રસ્તો
પથ સપરચો પછી, સાથે જાણે રાજ્યસત્તાની ભેદમાં પકડમાં
જ એવું પરિણામ આવ્યાં વિના નહિ રહે.

આ સંદર્ભમાં ગાંધીજીની દ્રુતીશીપની ભાવના
સમજવી જરૂરી છે.

ગાંધીજી સૌથી પ્રથમ, 'સારીરિક શ્રમ વિના રોટીનો
અધિકાર નહિ' એવા દોહાકોષવાદી સૂત્રનો આધાર લે-છે.
અને એ તે બીજી વ્યવસ્થા કરે ન કરે, પણ સારીરિક
શ્રમ તો ફરજિયાત કરવો જ રહ્યો. એટલે કે શોષણને
માટે સ્થાન જ નહિ.

આવા સમાજમાં કોઈની છુદ્દિ, કોઈની શક્તિ,
કોઈની આવડત, કોઈની કુરકસર આદિને કારણે, સંપત્તિનો
યતિચિત્ત સંગ્રહ થાય; તે પોતાની ઓછામાં ઓછી
જરૂરિયાત પૂરતો તેના ઉપભોગ કર્યા બાદ, 'દ્રુતી' તરીકે
બાકીની સંપત્તિની સાચવણી કરવાનો ધર્મ તેઓ અર્થિતા હતા.

પરંતુ આજના જમાનામાં, આજની પરિસ્થિતિમાં,
જે કાનૂની જગી મિલકતો ઉપર કાપ મુકવાનો જ ન હોય,
અને કેવળ એની મહેરબાની અને રવેચા ઉપર જ આધાર
રાખવાનો હોય તો, 'દ્રુતીશીપ'નું સ્વ ભલે શોષકેનું
અંચ બની નથી જવું?

ગાંધીજી તક ને કડ જગત્ત આપે છે: મારો તો આદર્શ
અપરિમલ્યુતિનો છે. જરૂરીયાત વધારે ઉપભોગ નહિ, સંધરો
નહિ. પરંતુ હું આજની અસમાનતા અને એનાં અનિચ્છેત
દુસ્તી દેર આપવા નથી હમ્મતો એટલા માટે તો 'દ્રુતીશીપ' ની
—આદર્શ તમા વ્યવહારની વાત રજૂ કરું છું. જળજળપરીથી
મિલકત છીનવી લઈ સકાય છે, પરંતુ માલિકીની જતિ
નહિ. હું એ જિંદગી જ-હકાતી રેવા માગું છું...

ગાંધીજી સમજતા હતા: આને અસમાનતા દૂર કર્યા
પછી ૫, ૧૦, ૧૫ નવી અસમાનતા પ્રવેશવાની—શક્તિ,
આવડત, રવ આદિને કારણે. વળી પાછો 'સ્થાપિત હિંદવાદી

વર્ગ' (Privileged class) જોવા થવાનો—એક યા
બીજા નામે. આવી સમજથી ગાંધીજી એની સમિય
'દ્રુતીશીપ' ની પાળ બાંધતા હતા: એથી, 'કાનૂની' રીતે
માલિકીકલ વ્યક્તિનો રહે, પરંતુ, વ્યવહારમાં તો તેનો
અધિકાર મર્યાદિત બની જાય.

પરંતુ પોતાને 'દ્રુતી' તરીકે સ્વીકારનારના વારસદાર-
નું 'શું' ? વારસાકલ કોને રહેશે ? મૂળ માલિક કે રાજ્ય
એનો નિર્ણય કરશે ?

ગાંધીજી અહીં વિલકુલ વ્યવહાર ધોરણ પર આવી
જાય છે: 'પ્રકાંધો તો મૂળ માલિકની જ રહે, જે પ્રથમ
દ્રુતી બન્યા હોય; પરંતુ એનો આપરી નિર્ણય રાજ્ય
કરે.....' આથી બંને ઉપર કાબુ રહે છે.

(તા. ૨-૨-૧૯૪૭: પ્રાર્થના પ્રવચન)
(અહીં ગાંધીજીએ એક વાત સ્પષ્ટ કરી છે કે રાજ્ય
પણ આદર્શ વિષયમાં હિંસક જ હશે, એમ માનવાને
કારણ નથી).

પરંતુ આટલું પૂરતું નથી એ વાત સમજાઈ જઈ,
ગાંધીજી વંધુ ખુલાસો કરે છે—

અનુકૂળ પરિસ્થિતિ પેદા થાય અને મૂડીવાદ-
માંથી દ્રુતીશીપનું પરિવર્તન કરતો કાનૂન થાય તે
દરમિયાન મૂડીવાદની શુભ ઇચ્છા ઉપર જ લટકી
રહેવાની જરૂર નથી. એ તે છુદ્દિપુરસ્કારની
અપીલને અનુકૂળ થવા તૈયાર જ ન થાય તો,
અસહકારનું શસ્ત્ર તેની સામે ઉગામજું રહે!

(હરિજન: ૩૧-૩-૧૯૪૬)
ગાંધીજીની કલ્પના મુજબ, હિંદોગો મનુષ્ય અને
મૂડીદારોના સહિષારા હોવા બોધે એ, જેમાં બંને 'સહ-
દ્રુતી' હોય. જને સમાજહિતની દૃષ્ટિએ જ કામ કરે.
પોતાની ફરજોમાંથી જ અધિકારો પ્રાપ્ત કરે. બે માલિકો
'સહ-દ્રુતી' તરીકે ન વર્તે તો કામદારો 'સહ-દ્રુતી'
તરીકે અહિંસક હિંતાબોનો માર્ગ પણ લઈ શકે.

પરંતુ આવું 'જે' કરવા કરતાં રાજ્યહસ્તક સાધે
સાધી ઉલોગોની માલિકી સુખત યથા જાય તો શું જોડું?

એમણે તો કહી નાખ્યું હતું કે, એકવાર એક હરકર નિર્દોષ સ્ત્રી પુરૂષોના શબ ઉપર ફૂંચ કરી ગયા બાદ ફરી કદિ એવો પ્રયોગ કરવાની હિંમત નહિ કરી શકે. (હરિજન : ૭૧-૧૨-૧૯૩૨)

● ગાંધીજીને એ વાતની ખાણ પ્રતીતિ થઈ ચૂકી હતી કે,—અણબુધમાં શરતની સરસાર્થદારા કોઈ રાષ્ટ્ર પોતાની ભત્રીજાને યુદ્ધ, કતલ, ખૂનખરાબીથી બચાવી શકશે નહિ. ભારત જેવા નિઃશસ્ત્ર રાષ્ટ્ર માટે, અને ખીલ નાના અને નિર્બળ રાષ્ટ્રો માટે તો, શત્રુની સરસાર્થ વ્યવહારુ રીતે ય શક્ય નથી. એમણે તો એ સવાલ જ વિચારવાનો રહેતો નથી. સવાલ વિચારવાનો રહે છે—તે વ્યવહારુ રીતે ય શક્ય છે તે કેવળ અહિંસક પ્રતિકારનો જ છે. અણબુધમાં એ જ એકમાત્ર શ્રેષ્ઠ અને સલામત માર્ગ છે. શરત-માર્ગે તો હાર મળતાં, પ્રત્નમાં બંધકર પ્રત્યાધાત અને નિરાશા જન્મે છે; નૈતિક અધઃપતન આવે છે, ત્યારે નિઃશસ્ત્ર અહિંસક પ્રતિકારમાં એવી કોઈ સંજ્ઞાવાચના નથી.

ગાંધીજી કહે છે: યુદ્ધનું શસ્ત્ર જ ખુલ્લી સરખાવવાની તરફ લઈ જાય છે. ત્યારે કેવળ અહિંસાનું વિચારનું શુદ્ધ લોકશાહી તરફ લઈ જઈ શકે... (હરિજન ૧૫-૧૦-૩૮) એટલે તો, જેમને લોકશાહી ભેદભરી હતી તે સાચવી હશે તેમણે અહિંસક બનવું જ રહ્યું: નહિ તો, સરખાવવાના શસ્ત્રની લેરી રહી.

ગાંધીજીએ, સ્વરાજ પછી પછી, ભારત માટે પોતાની સરહદોની રક્ષા માટે કેવળ અહિંસક માર્ગ અપનાવવાનો જ સલાહ આપી હતી, તે શત્રુની હરીફાઈમાં ભિતરી ભત્રીજાના ભત્રીજા ન પડેલા વૈતવણી આપી હતી. (૧૪-૧૦-૩૮) તેઓ કહેતા કે રાષ્ટ્રની રક્ષા માટે સ્વયંસેવકો જ બાક છે.

શુદ્ધ પાંચળ ખરવાતી શક્તિ અને સંપત્તિ શાંતિમય રચનાત્મક કાર્ય પાછળ ખર્ચમાં આવે તો ભારતની ચરત ફરી અંધ એ વાત તેઓ ફરી ફરી યાદ કરાવતા હતા. અને તેમણે યુદ્ધના દિવસો દરમિયાન જ ભારતને નવો અખતરો અમલમાં ચૂકી, યુદ્ધ અને વિનાશ ભણી દોડી રહેલી દુનિયાની સામે નવી બચેલ, નવી આશા પ્રગટાવવા હાકલ કરી હતી. (૧૪-૧૦-૩૮)

● ગાંધીજીની નાનાં સ્વયંસેવકોમાં ઘટેકોની વાત બીજી

રીતે, યુદ્ધના દિવસો માટે વિચારવાની હતી કે: શત્રુશત્રીના અતિ હિંસક ઉદ્દેશો તો દુરમનનું. પ્રથમ નિશાન બન્યાનું માર્ગ જણાવના. એથી બચવા માટેય વિદ્યદીકરણ કમ વિચારણા નથી.

ઉપસંહાર

શું આપણે ગાંધીજીને, આ બંધાને અંતે, તરંગી-કુટોચિત્ત કહીને નજરઅંદાજ કરી શકીએ એમ હોયે શું એમણે આપણા સમસ્ત ઔદ્યોગિક યુગની પાયાનું સમસ્યાઓ, આગથી વર્ષો પૂર્વેથી, અત્યંત વેધક અને આર્થિક દૃષ્ટિએ નિહાળી લીધાં એનો ધંકાર થઈ શકે એમ છે અને તેમણે કલ્પનાના ઉપવેગો રૂપે, વા કેવળ આદર્શ તરંગે રૂપે, વા કાગળ ઉપરના સુંદર ચિત્રોના રૂપે નહિ, પણ નક્કર સવાલોનો નક્કર રીતે જ વિચાર કરી લીધો હતો એમ સ્પષ્ટ નથી શું ?

● અલગત, ગાંધીજીના ચીંધેલા માર્ગો, તેના પૂર જોગવાઈ, બસે આને આપણે સ્વીકારી શક્યા નથી; પરંતુ આજના યુગની સમસ્યાઓ ને સ્વરૂપે વધુ ને વધુ ગંદકી બની રહી છે, તે બાબ પરિસ્થિતિ જ શું આપણને ગાંધીવિચાર તરફ જ, ગાંધીના લૌગિક તરફ જ ધક્કો મારી રહી નથી ?

● અનુસાર અને ચિંતનને અંતે, આંતરિક સૂઝ અને આર્થિકદૃષ્ટિને કારણે, પરિપક્વ બનેલી એમની આ વિચારણા સામે, આપણે, આજના યુગની તમામ સમસ્યાઓનો ખીંચે કોઈ વિધાયક (Positive) ઉકેલ, ગાંધી શકવાની ચિંતિ-માં, કોઈએ ખરા ર જગતના મોટા ભાગના ચિંતકો આજે વિદ્યદીકરણ તરફ વળી રહ્યા છે. અહિંસક સાધનો તરફ દુનિયા આખી ધોલોલઈ રહી છે. આજ પૂર્વે કેવળ આદર્શની અણગતી અને વ્યવહારમાં અશક્ય મનાતા અનેક વાતો તરફ દુનિયા ધીમી, છતાં ન છૂટકે વળી રહી છે...

ગાંધીજી દુનિયા આખી સામે નવી ક્ષિતિઓનો વિસ્તાર પાથરી ગયા છે. અલગત એવું પૂરું રહ્યું હતું ખુલ્લું થયું નથી; પરંતુ અણબુધના વિઠાસની સાથે સાથે એ રક્ષક વધુ ને વધુ પ્રગટ થઈ રહ્યું જ છે...

આખરે, કોઈ ક્ષિતિય કદિ આંખી શકતી નથી. એ તો સહકાળ આગળ ને આગળ જ સરકતી, માનવ પુરુષાર્થને

પ્રેરણા આપતી જ રહેવાની; અને આને આસપાસ લાગતી
અનેક વાતો કાલે રાત્રે બની જવાની.

૫૦૦ શિષ્ટ પુસ્તકોની યાદી

પુસ્તકોલેખને પુસ્તક ખરીદવામાં માર્ગદર્શક થઈ

તે માટે જુદા જુદા વિષયોના કુલ ૫૦૦ શિષ્ટ પુસ્તકોની
યાદી તૈયાર કરી તે યાદી પ્રસિદ્ધ કરવાનું પુસ્તકાલય સંસ્થાએ
સંકલ્પ લીધું છે.

પુસ્તકોની યાદી વિષયવાર તૈયાર કરવાનો છે. તે ઉપરાંત
તે પુસ્તકોનાં નામની સાથે લેખક, પ્રકાશક અને દિવસ
પણ જણાવતી જરૂરી છે.

બેથ ગુજરાતી પુસ્તકોની યાદી વેળાસર નીચેના સરનામે
બોક્કલી આપવા વિનંતિ છે.

તંત્રી, 'પુસ્તકાલય'

પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ સિ.

રાવપુરા, પો. ઓ. ૧૦, વડોદરા.

માનવચિત્રની મહિમાવંતી કિતિબોના હાકલે
પામવા મથતું ભાસિકે યજ્ઞપ્રકાશન

કિતિજ

તંત્રી : પ્રબોધ ચોક્સી

બોગરુદના અંકની યાદી સામગ્રી

કેસ વિશે : હાહા ધર્મચિકારી-સ્વતંત્ર પક્ષની વિચાર-
બુધ્ધિ : રામજી-અણુભૌતિકી ભગેલી (૪ વર્ગની બાળકો-
ની કથની)—કુખની રાતનો રાગ : રવિ કાકુર-મહાદેવ દેસાઈ
—ઉપનિષદોનો અભ્યાસ : વિનોબા—ઉપરાંત સુત્રાંત
ઉપનિષદ, બાળિકાના મિનાર, રવિ કાકુરના અન્ય વિશે
(૨ કાવ્ય) સુરેય ભેલીના રસદર્શન સંકલિત, અને ખીલ
વિવિધ વાનગીઓથી હસાવવા લેવાં પૂજ

છટક નકલ : રૂ. ૧-૦૦ વાર્ષિક લવાજમ : રૂ. ૧૦-૦૦

વિદેશમાં રૂ. ૨૦-૦૦

કિતિજ, આંખાનેર દરવાજા, વડોદરા

History

Gods, Heroes and Man	
of Ancient Greece (Sig)	3-00
Mainsprings of Civilization (Mt)	4-50
Ideas of Great Economists (Mt)	3-00
The Religions of Man (Mt)	3-00

Biographies

The Heart has its Reasons (Memories of the Dutchess of Windsor)	4-50
Beyond My Worth (sequel to I'll Cry to-morrow)	
By Lilian Roth (Pop)	2-00
My early Life (Churchill) (Fb)	4-00
Lives of Destiny (Readers Digest book)	1-50
(Biography of 24 great men)	
Machiavelli (Life and thoughts) (Pr)	3-00

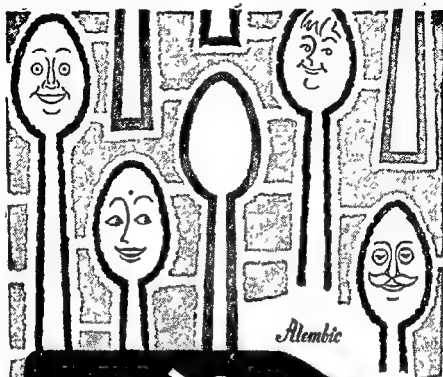
Ladder Readers

The Human Comedy (Simplified) By W. Saroyan	0-50
The Permanent Revolution (Book on America)	0-50

WEBSTERS NEW WORLD DICTIONARY	Rs. 3-00
The Art Treasures of U. S. S. R.	Rs. 35-00
Chinese Photographs	Rs. 5-00

New Thinking

(Cross-examination of 2nd five year Plan)	2-00

Allembic

ગ્લાયકોડિન ટર્પ વસાકા

ગ્લાયકોડિન-ટર્પ-વસાકા
લેવાથી તમારી ખાંસી
જલદી મટી જશે

ખાંસી માટે તે ધરગથ્ય હવા છે.
એલેમ્બિક ફાર્માકલ વર્ક્સ પ્રા. લિ., નડોદ-૩.

માનવી

માનવીય ગૌરવની પુનઃપ્રતિષ્ઠા અંખતું માસિક

૨૧

વૈષ્ણવ અને શૈવ : રવીન્દ્રનાથ (પદ્ય પાત્ર)

ભારત : લોકશાહીની એરબુપર (મધ્યવિચાર)

કવિતા (યુ. એચી, જયરામ, મકરંદ, લાલચંદ્ર, યુ. દલાલ, જી. એ.એ, ઉદયસુ)

પ્રતિષ્ઠાના ઉપકાળે-૨ (મોસેસનું આદ્યમસંશોધન)

આપણા શૈક્ષણિક પ્રયોગો (ભારત-નવધાર)

ધરતીની માદેગી (આદિતી ઈવનની પ્રસંગિકતા)

કમ્યુનિસ્ટો ને આપણે : પોલ્ટરે લિપ્પમાન (રાજકારણ)

જિવાંસો : આતર દશન (પુલકેવ બસ) (આદિત્ય)

આસોજીવન (જે નાદીય)

આરંભ (કુશુબાલ શાંતિચીની કવિતા)

હરતાં-ફરતાં ૨. મ. રા.

વાચક રૂ. ૬-૦૦ છૂટક ૬-૬૬ ન. પૈસા (૧૦ આના)

(પરીચય-સિતિ' ૧૫)

છેલ્લી કટલીક સદીઓથી ધનકંચર્ય બાળિતની આપણી મોંઘિતાઓમાં જગરજસ્ત વિનાશક પરિવર્તન આવી ગયેલ છે. પહેલાંના યુગમાં લોકો એના પ્રત્યે કંઈક મધ્યસ્થી ભેટા, કંઈક અંશે એના પ્રત્યે અધમાનની દૃષ્ટિએ ભેટા. પણ આને તો એમણે પૈસાની આગળ પૂંટણીઆ ટેકવી લીધા છે.

સમાજમાં એને માટે પણ પૂરતું, મોટું સ્થાન હોવું જોઈએ, એ વિષે કંઈ સવાલ નથી. પરંતુ ત્યારે જગતમાં અમર મૂલ્યો માટે અનામત રાખવામાં આવેલાં આસનો પર પણ આપણે પૈસાને બિરાજતો જોઈએ છીએ—ને તે આપણને લોચ આપીને, આપણી નૈતિક ભાવનાઓ સાથે છેડછાડ કરીને, માનવીય મૂલ્યો ને આદર્શો સામેની લડાઈમાં, આપણા સમાજનાં ઉત્તમ તત્ત્વોને દેશદ્રોહી ગારથે ખડાં કરીને, ને એમ કરવામાં એની હુમ્મલોને આડંબરના કબજા હેઠળ ને મનમોહક રંગોની છાયા હેઠળ લીધી લઈને.... ત્યારે તો હાલ આવી ભય છે.

ને આ પરિસ્થિતિ જ ચલણી બની ગઈ છે. કારણકે વિજ્ઞાનની મંદક મળતાં નહિ ખાવાની જે શક્યતા છે, તે આને એકાએક અમર્યાદ બનીને બિચી રહી ગઈ છે.

પૃથ્વીના એક ખૂણાથી બીજા ખૂણા સુધી પધરાયેલી આખી માનવજાત, આજે લોક ને અકસ્તિયાપણાનું ચરત્રાકાષ્ણ અનુભવી રહી છે. ને નાના નાના અસંખ્ય નક્ષત્રોની માફક એ એક જ મહાને મધ્યમાં સળી ચક્કર ચક્કર કરી રહેલ છે ! એને પરિણામે, આજે આપણે સમાજ એના નૈતિક ગર્ભમાંથી, આંખે ચડે એટલી હદે ચ્યુત થયેલા દેખાય છે.

પહેલાંના વખતમાં આ પૃથ્વી પર જ્ઞાન અને અધ્યાર્તમની શક્તિને પોતાનું આગવું ગૌરવ હાંપી એને પોતાની આગવી સ્વતંત્રતા હાંપી, એમને કદી હોટબનરની તેજમંદીના—બરતી ઓટના સ્વાદે ચઢી, આમથી તેમ અધકારું પરતું નહિ.

પણ આજે તો, રાજની આખરી અસાધ્ય હાલતમાં બને છે તેમ, પૈસાની ધાતક અસર છેક આપણા મગજ સુધી પહોંચી ગઈ છે, ને આપણા હૃદયને પણ એણે અસરમાં લઈ લીધું છે !

ને હવે તો નાગાઈ કરનાર દાંદાનો જેમ, એણે સાર્થ, દામ, લેલ ને દંડ, બધાનો ઉપયોગ કરીને, ઉચ્ચ સામાજિક આદર્શોના આસન પર પોતાનું સ્થાન જમાવી લીધું છે. ને ત્યાં રહ્યા રહ્યા બીજાને તક દેખાડી લલચાવવાનું, ને સારાખોટાનાં નિર્ણયો આપવાનું દામ પોતાને માથે ઉપાડી લીધું છે ! અરે, વિજ્ઞાન એકદમ જ એને ચડાવે છે, એમ નથી. આજે તો વિજ્ઞાન ઉપરાંત, ધર્મ જેવો દેખાવ ધરાવનારો એવો, એમ કે સાધુશક્તિ, ને એને

નામે, સંગઠિત સ્વાર્થને આદર્શ તરીકે સ્થાપનારાં બળો. પણ એની સાથે છે. એમની કાર્યપદ્ધતિઓ ઘણી અસરકારક ને ચોક્કસ છે. ને વાધના નહોતી જેમ એમણે એને સુવાળા મ્યાનમાં સંતાડેલી છે.

એની કંતેલ નરી આંખે દેખી શકાય એવી નથી. કારણ એ મૂળની-પાયાની છે, ને જાદગીનો એના મૂળમાંથી નાશ કરનારી છે. એની જે નિર્દય લૂંટ છે, તે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓના પડકાર પાછળ ચાલનારી છે....ખદારથી તમને જવાબદાર હોવાનો દેખાવ કરનારી ને હંમેશાં તમારા કોઈ પણ સવાલનો જવાબ પૂરે પાડવાનો ડાળ કરનારી છે.

પોતાના કલંકો પર ઢાંકપિછોડો કરતી, તે હંમેશાં પોતાની ભદ્રતાને અકલંક દેખાડે છે પોતાની રાજનીતિમાં તે હંમેશાં છુટથી અસત્યનો ઉપયોગ કરે છે. ને એના જેવા જ વ્યાપારમાં સંડોવાયેલો સામો પક્ષ એ અસત્યોને કઠિંક ઉઘાડાં પાડે છે, ત્યારે જ એ કંઈક સોંકપ અનુભવે છે.

કોઈ પણ ભતના સિદ્ધાંત વિહોણી એની પ્રચારનીતિએ હંમેશાં કોઈ પણ અસત્યને છાવરી વારવા માટેના રસ્તા ઉઘાડાં રાખેલ છે. નૈતિકતાની છાપવાળી ખાટલીઓમાં ભરી રાખેલ, આંખ દારે એવાં રંગમિશ્રિત વરીકરણ રસાયણોનો ચોક્કસ માત્રામાં વારંવાર ઉપયોગ કરી, એ દ્વારા ગાંઠરિયું લોકમાનસ તૈયાર કરી, એને સંકારતા રહેવાનો ક્રમ એ અખત્યાર કરે છે.

હકીકતે, માણસે આજે, માનવતાની ઉચ્ચતમ ભૂમિકા પરથી વિકસતાં બળોને પોતાની સત્તા પાછળની ઢોટમાં અવરોધ રૂપ ગણીને, ખાંડાં બનાવી દેવાની કળા અખત્યાર કરેલી છે.

સત્તા અને પૈસાને વેદી પર પધરાવી ઊભા કરેલાં આજના પૂનઃસમારોહો, માણસને આદિ બર્મરતાની સ્થિતિમાં આણી મૂક્યો છે....આજની એની બર્મરતાનો પથ બુદ્ધિનાં પૈશાચિક અજવાળાંથી છંટાયેલો છે....આદિ બર્મરતા એટલે માણસની ભૌતિક જાંઘની સાદાઈનો યુગ; પણ આ બર્મરતા તો એનાં ઉપરછલ્લાં આભરણો ને વિવિધતાને કારણે ભુલભુલામણીમાં નાખી દે તેવી છે, એની પોતાની પાસે એવો કોઈ આદર્શ જ નથી, જેનામાં નૈતિક જવાબદારીનું

કમ્યુનિસ્ટ : કેરળ સરકાર અને લોકશાહી

કોંગ્રેસ : કેન્દ્ર સરકાર અને લોકશાહી

કમ્યુનિસ્ટ દેવ અને લોકશાહી

‘સ્વતંત્ર પક્ષ’ અને લોકશાહી

સારત : લોકશાહીની ઓરણ પર

—ભોગીલાલ માંધી

૧

યુનિસ્ટ : કેરળ સરકાર અને લોકશાહી

કેરળમાં આખરે કેન્દ્રને વચ્ચે પાતું પડ્યું જ. અને નવનર્નના હેતુસને આધારે તથા પક્ષી સરકારની હેતુસર કમ્યુનિસ્ટ સરકારને સ્થાનભટ્ટ કરી, નવનર્ન કિન્તુ સમુદાયપુત્ર સાસન સ્થાપી, નવી ચૂંટણીઓ માત્રા રાહ લેવાયો...અલગત, જેમને આપું પગલું ભરવું કું છે તે ખુદ રાજ્યપાલ, ક્ષત્રી અને પં. નહેરુને યથુ નથી. તેઓ જણાવે છે તેમ, પરિસ્થિતિએ લાદેલી, હકે લેવા પડેલી આ એક માત્ર ઇલાજ હતો; તેમ ન હોત તો કેરળમાં ખુદસો ખૂનખાર આંતરવિગ્રહ પ્રગટ ની જ થકીઓ ગણાઈ રહી હતી.

આ વાત સાચી છે.

ખુદ કમ્યુનિસ્ટ નેતાઓએ (અજય લોથ અને ગોપાલને) નહેરુ સાથેની આખરી મુલાકાત દરમિયાન એટલું તો કહ્યું હતું જ કે, તા. હમી ઓગસ્ટ પહેલાં જો કોઈ ક્ષત્ર પંગતો નહિ કરાય તો કેરળ લોકલિવાળ આંતરવિગ્રહ-ખૂખી જશે. આ સ્થિતિ ટાળવી જ રહી. (અલગત, યુનિસ્ટ નેતાઓ એવું ધમ્મતા ન હતા કે સમુદાયપુત્ર માં પડે, પરંતુ એમની સલાહ તો એવી હતી કે કેરળમાંના કિમોરયા ‘માંધી કોંગ્રેસ છૂટી થાય, એ પ્રકારનું વડાપ્રધાન, યુ આશુવું જોઈએ’)

પરંતુ કેરળની કોંગ્રેસ લાકટથી અજળી થવા તૈયાર ન

હતી. અને હમી ઓગસ્ટ તો આવી જ રહી હતી.

તો પછી, શું હમી ઓગસ્ટ ‘મુક્તિમારચો’ અને કેરળ સરકાર વચ્ચે ખુદસો જમ્મ ખેલાઈ જવા દેશો? બદ્ધિ આંતરવિગ્રહની હોળી પેટાઈ જવા દેવી? અને એ વખતે કેરળ સરકાર પોતે જ પોકારી લેટે કે ‘હવે મદદ લાઓ’ ત્યારે જ વચ્ચે પડ્યું? (કેરળ સરકારે છેક છેવટ સુધી, વિદેશી પરિસ્થિતિ અવધા પછીય, કેન્દ્ર સરકારની મદદ માગી જ ન હતી, એ પણ થાલું સુચક છે.)

અલગત, આવી પરિસ્થિતિ પેલા ન માય, એ માટે કેરળ સરકાર, અને કમ્યુનિસ્ટોના નેટલી જ સચિત કેન્દ્ર સરકાર પણ હતી. એટલે જ તો—

● જ્યારે કેરળ સરકાર પોતે પં. નહેરુની સલાહ મુજબ નવી ચૂંટણીનો સ્વીકાર કરવા તૈયાર ન થઈ; અને જ્યારે કેરળ-કોંગ્રેસ પણ પં. નહેરુની સલાહ મુજબ કોમી તરવાથી અલગ થઈ જવા, લાકટને મર્યાદિત રાખવા તૈયાર ન થઈ, અને હમી ઓગસ્ટ આવતાં આવતાં, પરિસ્થિતિ બધી રીતે કાજૂ બહાર ચાલી જાય તેવી પામી ખાત્રી સૌની જેમ પં. નહેરુનેય થઈ ચૂકી, ત્યારે કેન્દ્રની હખલગીરીનો રાહ જ, કાનૂની અને કાર્તિપૂર્ણ રાહ રહી ગયો હતો.

પરંતુ પક્ષી ભર વિચારીએ કે, કમ્યુનિસ્ટોની ધમ્મતા મુજબ, પં. નહેરુના દળાણને અંતે, કેરળની કોંગ્રેસ લાકટના કિમ સ્વરૂપથી દૂર રહી હોત (અર્થાત્ સ્વરૂપે, કાનૂની રીતે, વિરોધ પ્રદર્શિત કરવાથીય દૂર રહે-એવી તો અપેક્ષા કોઈએ નહિ સેવી હોય) તો શું થાત?

કમ્યુનિસ્ટો : કેરળ સરકાર અને લોકશાહી
કોંગ્રેસ : કેન્દ્ર સરકાર અને લોકશાહી
કમ્યુનિસ્ટ દ્વેષ અને લોકશાહી
'સ્વતંત્ર પક્ષ' અને લોકશાહી

ભારત : લોકશાહીની ઔરણ પર

—લોગીલાલ ગાંધી

૧

કમ્યુનિસ્ટો : કેરળ સરકાર અને લોકશાહી

કેરળમાં આખરે કેન્દ્રને વચ્ચે પડ્યું પડ્યું જ. અને ૧-જાન્યુઆરીના હેવાસને આધારે તથા વડી સરકારની હાલ અનુસાર કમ્યુનિસ્ટ સરકારને સ્થાનભ્રષ્ટ કરી, જાન્યુઆરી ૧ રાષ્ટ્રપ્રમુખત્વ શાસન સ્થાપી, નવી ચૂંટણીઓ માટે રાહ લેવાશે...અલગત, જેમને આવું પગલું લેવાનું છે તે ખુદ રાજ્યનાથ, જાન્યુઆરી અને પં. નહેરુને યથા નથી. તેઓ જાણીએ છે તેમ, પરિસ્થિતિએ લાદેલી, ટેકા મેલે પડેલા આ એક માત્ર હસાજ હતા; તેમ ન હોત તો કેરળમાં ખુલ્લો ખૂનખાર આંતરવિગ્રહ ઝગડો જ થઈએ અગાઉ રહી હતી.

આ વાત સાચી છે. ખુદ કમ્યુનિસ્ટ નેતાઓએ (અશ્વ ઘોષ અને જોષાસને) નહેરુ સાથેની આખરી મુલાકાત દરમિયાન એટલું તો પણ કહ્યું હતું જ કે, તા. હમી ઓગસ્ટ પહેલાં જો કોઈ પ્રકાર પગલાં નહિ ભરાય તો કેરળ લોકશાસન આંતરવિગ્રહમાં ખૂબી જશે. આ રિપોર્ટ ટાળવી જ રહી. (અલગત, કમ્યુનિસ્ટ નેતાઓ એવું ક્ષેત્રના ન હતા કે રાષ્ટ્રપ્રમુખ સમાં પડે, પરંતુ એમની સલાહ તો એવી હતી કે કેરળમાંના મુક્તિમોચના 'માંધી કોંગ્રેસ જૂઠી થાય, એ પ્રકારનું વડાપ્રધાને આજી આવડું લેઈએ.)

પરંતુ કેરળની કોંગ્રેસ લગભગ અગાઉ થતા તૈયાર ન

હતી. અને હમી ઓગસ્ટ તો આવી જ રહી હતી.

તો પછી, શું હમી ઓગસ્ટે 'મુક્તિમોચનો' અને કેરળ સરકાર વચ્ચે ખુલ્લો જંગ ખેલાઈ જવા દેવો? બન્ને આંતરવિગ્રહની હોળી પેટાઈ જવા દેવી? અને એ વખતે કેરળ સરકાર પોતે જ પોકારી જોડે કે 'હવે મદદ લાઓ' ત્યારે જ વચ્ચે પડ્યું? (કેરળ સરકારે હેક છેવટ સુધી, વિદેશી પરિસ્થિતિ ભાવના પછીય, કેન્દ્ર સરકારની મદદ માગી જ ન હતી, એ પણ થયું સૂચક છે.)

અલગત, આવી પરિસ્થિતિ પેદા ન થાય, એ માટે કેરળ સરકાર, અને કમ્યુનિસ્ટોના એટલી જ સચિંત કેન્દ્ર સરકાર પણ હતી. એટલે જ તો—

● જ્યારે કેરળ સરકાર પોતે પં. નહેરુની સલાહ મુજબ નવી ચૂંટણીનો સ્વીકાર કરવા તૈયાર ન થઈ; અને જ્યારે કેરળ-કોંગ્રેસ પણ પં. નહેરુની સલાહ મુજબ કોમી તરવાથી અલગ થઈ જવા, લગતને મર્યાદિત રાખવા તૈયાર ન થઈ, અને હમી ઓગસ્ટ આવતાં આવતાં, પરિસ્થિતિ બધી રીતે કાળા બહાર ચાલી જાય તેવી પાકી ખાતરી સોની જેમ પં. નહેરુને થઈ ચૂકી, ત્યારે કેન્દ્રની અખલગીરીનો રાહ જ, કાનૂની અને શાંતિપૂર્ણ રાહ રહી રહે છે.

પરંતુ થકી ભર વિચારીએ કે, કમ્યુનિસ્ટોની ધ્રુવ મુજબ, પં. નહેરુના જણાવેને અંતે, કેરળની કોંગ્રેસ લગતના હિત સ્વરૂપી દૂર રહી હોત (મર્યાદિત સ્વરૂપે, કાનૂની રીતે, વિરોધ પ્રદર્શિત કરવાથીય દૂર રહે-એવી તો અપેક્ષા હોઈએ નહિ એવી હોય) તો શું થાત?

જ નહિ, પરંતુ મોટા અને જૂજ ઇમારદારો સિવાયના મોટા ભાગના રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગપતિઓ સુદ્ધાં 'પીપલ્સ' (પ્રજા)ની વ્યાખ્યામાં આવી શકે છે, અને એમને સૌને સામ્યવાદના રાહે ચઢાવી શકાય છે, એવા વ્યાપક 'વર્ગસંબંધ'નો વ્યૂહ અપનાવ્યો હતો; અને એમના સૌના મત મેળવીને, પાલિમેન્ટરી ચૂંટણીના રસ્તે રાજ્યસભા હાંસલ કરવામાં તેઓ સફળ થયા હતા. પરંતુ, સત્તામાં આવ્યા બાદ આ વર્ગસંબંધનું તત્ત્વજ્ઞાન કેટલી સહેલાઈથી સમેટાઈ ગયું !—એ ફેરળના દૃષ્ટિ યોગ્યતાની રીતે પ્રગટ કયું છે. એમનો વિરોધ કરનારા સૌ હવે એમને 'પીપલ્સ' (પ્રજા) ને બદલે 'એનિમિઝ' (દુશ્મનો) રૂપે દેખાઈ રહ્યા છે !

આ તીવ્રતે કારણે, રચાપિત હિતોથી પ્રખતે અળગી કરી દેવાને બદલે, તેઓ પોતે જ પ્રખતી દૂર ફેંકાઈ ગયા ! ફેરળની પ્રજાના વિવિધ સમૂહોએ (ફેરળ કામદારો અને ફિસાલોએ જ નહિ) ફેરળમાં કમ્યુનિસ્ટોને રાજ્યસભા પર રચાયા, એ હકીકતનું રહસ્ય સમજીને, તેને અનુસરીને વર્તવાની સહ સમજ અને શાશ્વત્વથી નંછુદ્રિવાદ પાસે તો અપેક્ષા હતી જ હતી. શરૂઆતમાં થયે અંશે, અને પાછળથી કેટલેક અંશે, તેમણે એ સહ-શાશ્વત્વનું દૃષ્ટાંતો આપ્યાં પણ છે. અને કદાચ, એમના જ હસ્તક છેલ્લના નિષ્ક્રિયો લેવાનું થયું હોત તો, તેમને નામે જે વાત બહાર થઈ, પાછળથી રામચરિત્ર (કમ્યુનિસ્ટ મુખ-પાત્ર) એ જેનો ધરાર ઇન્કાર કરી દીધો તે વાત-કે, "એ પરિસ્થિતિ થાશે પડે તો કુદત પૂરી થતાં પૂર્વેય નવેસરથી ચૂંટણીનો વિચાર થઈ શકે"—તેથી નિષ્ક્રિય લેવાયો પણ હોત. પરંતુ છેલ્લે છેલ્લે ફેરલ-બ્રૂમિ ઉપર જ બલેલી કમ્યુનિસ્ટ સેન્ટ્રલ કમિટીના હાથે તો બંધિલોડના બધા દરવાજા બંધ કરી દઈ, આ વ્યાપક હાનને રચાપિત હિતોનાં તોફાનો તરફે પડેલી, એને રાજ્યના જળદાર પહેંચી વળવાની ધમકીઓ આપી, મોટામાં મોટી ભૂલ કરી હતી. અલગત, બીજા બાબત, વિરોધપક્ષો સાથે મેસીને વાટાઘાટો કરવાની તૈયારી બતાવી હતી. પરંતુ એનાથી વિશેષ વિચારવા તેઓ તૈયાર જ ન થઈ શક્યા. પરિણામે, કમળતી પરિસ્થિતિ આજરની વજૂડી મેડી.

અલગત, કમ્યુનિસ્ટોએ પોતાના અટ્ટી વર્ષના કારબાર દરમ્યાન કયું જ સાડું નથી કયું, બધા જ લોકસમૂહો એની વિરુદ્ધ ઘઘ ગયા છે એવું માનવું પણ વાસ્તવિક નથી.

પરંતુ કમ્યુનિસ્ટોએ એમની જાંઘીની એક મોટી તક ગુમાવી લેવી પાછળ તેમની પ્રજા અને પ્રગતિ વિશેની જડ સમજ જ કદાચ કારણરૂપ છે—

૧. એવું માનવું સદંતર ભૂલસરેલું છે, પ્રજા ફેરળ આર્થિક સુધારા જ માગે છે; અને થોડાક સુધારા કરી દીધા પછી તેમને એ તે રીતે સમજી શકે રમજી શકાય છે.

૨. હરેક પ્રખતો પોતાનો ઇતિહાસ હોય છે; હરેક તબક્કે તેની પડવતાની નિશ્ચિત કક્ષા હોય છે. આ તાંદુલાની પરવા કર્યા વિના જ, થોડાક સુધારક કાનૂનો કરી દીધાથી કોઈ પ્રજા બીજા પાસાં તરફ આંચો બંધ કરી જતી નથી.

૩. પ્રખતે સર્વસાધારણ એવી લોકશાહી વર્તનની અપેક્ષા હોય છે; સાવ નાની નાની વાતોમાંય તે સામાની સાચી ખોટી દાનતની કસોટી કરતી હોય છે. અને એથી ન્યારે તેના મન ઉપર સર્વસાધારણ એવી ડાપ પડે છે કે,—

—સુધારકો એમના પોતાના સંકુચિત સ્વાર્થથી પર નથી.

—સુધારકો સૌ (વિરોધીઓ સહિત)ની સાથે સરખો ન્યાય બ્યવહાર રાખતા નથી.

—સુધારકો પ્રખતે ફેળવીને, તેમનાં મન અને હૃદય છતાં, પોતાની બાવિ સદરતા બાંધવાને બદલે, સામ, દામ, દંડ અને બેદના કલુપિત માર્ગે પોતાના પેતરા સજે છે... વગેરે

ત્યારે આગ્રખના મનમાં નાના દેખાતા અન્યાયો કે નાની લાક્ષી ઘટનાઓ પણ એક ઊંડો ધસરકો લગાવી બધા છે. અને રચાપિત હિતો પોતાના ઉપર ધા પડતાં, જીંદગીને હાલત કરવા નીકળે છે, ત્યારે પ્રજા પોતાની હાનને કારણેય તેમાં સામેલ થઈ બધા છે !

અમારે મતે તો—

* ફેરળમાં કમ્યુનિસ્ટોના હાથમાં રાજ્યતંત્રનું

• જા' યદુ' જોઈ એ. (૩) તેમાં આરૂં સત્તા સામે વિરોધ હોવા છતાં, કોઈ પણ પ્રકારનો દેખાવા ન હોવો જોઈ એ. (૪) આવી લઘત ગમે તેની ઉંચ હોય છતાં તેમાં સ્વમાનપૂર્ણ સમાધાન માટે હથેલાં, હર કક્ષાએ તૈયારી હોવી જ જોઈ એ વગેરે.

ગાંધીજીએ પ્રજોદોષી આ સત્યાગ્રહપદ્ધતિની સરખામણી—

• 'કેસ-મુક્તિ યુદ્ધ' ની પદ્ધતિ શું પૂરવાર કરે છે ? * કેરળમાં 'મુક્તિજંગમ' ની પરિસ્થિતિ ઉપરિચિત થઈ, 11૨ ભારતમાં પાલામિન્ટરી લોકશાહીને લગભગ ૧૧ વર્ષ ત્રા આપ્યાં હતાં. ભારતના બધારણ અનુસાર પ્રમના કોઈ પણ સમુદાયે અન્યાય થતાં, કાનૂની રીતે ન્યાય માગવાનો હક પુરોષો હોય; એવી વ્યવસ્થા અને તક પણ હયાત હતી.

• એક પ્રદેશની રાજ્ય સત્તા ભણે કમ્યુનિસ્ટોને હસ્તક આવે, અને એ ગમે તેટલી આપમુદ હોય તોય, તે ચત્તવી રીતે વર્તે, અને આખી પ્રજાએ તેની આગળ લાચારી મેળવવી પડે, એવી સ્થિતિ હતી જ નહિ.

* પ્રદેશના ગવર્નર, કેન્દ્ર સરકાર, અને રાષ્ટ્રપ્રમુખ દરેક અધિષ્ઠિતે પરિસ્થિતિ ઉપર કાબૂ મળવાની શક્તિ અને સત્તા ધરાવતા હતા.

* કોઈ પણ કારણે રાજ્ય સરકાર મચક ન આપે ને પરિસ્થિતિ વધુ શુચવાયેલી બન્યા, તો છેવટે ભારતની મહાસત્તાધિકારી પાલામિન્ટ તો અસ્તિત્વમાં હતી જ હતી.

આ બધા છતાં—

• આરંભથી જ કમ્યુનિસ્ટ સત્તાને ઉમેરી નાખવાની એક માત્ર નેમથી, વાટાધારો અને સમાધાનના પ્રયાસોનો નકાર કરીને, કાનૂની માર્ગોની મર્યાદાઓને ચ વટાવી બળે, કાનૂની સત્યામહેા અને કાનૂનજનો જ એક માત્ર માર્ગ અપનાવનાર 'મુક્તિ-જંગમે' ગાંધીજીના સત્યાગ્રહના નામે તો ગિરદાવી નહિ જ શકાય.

અને, પં. નહેરુએ, લઘતને કાનૂની રાદે મર્યાદિત રાખવાની (શાખાઓ અને સરકારી કચેરીઓ ઉપર પિટિંગ ન જ કરવાની, અને કોમી તરફ સાથે ન લગવાની) કસમચેશ કરવા છતાં, લઘતને જે રાદ અપનાવાયો હતો, તે કોઈ રીતે અનિવાર્ય તો ન જ હતો.

વળી, લોકસભાની ચર્ચા દરમ્યાન જે દેવાલ બહાર આવ્યો છે, તે પરથી બન્યા છે કે, ચત્તર અને સમૂહપ્રમુખ તથા કેન્દ્ર સરકારની પાસે યથા વખતથી ફરિયાદો આવી હતી. અને

તેમણે કેટલીકવાર 'કેરળના મુખ્ય પ્રધાનને તે અંગે ટકાર પણ કરી હતી; પરંતુ ઘણીવાર તે બાબત પ્રત્યે મુખ્ય પ્રધાને બેધ્યાન કર્યું' હતું. આ પછીય, 'બીજા પ્રકારની', એટલે કે 'બીજા પદ્ધતી' સરકાર સત્તામાં કોઈ કોઈ પગલું લેવા જતાં જેરસમજે થાય, અને વધુ શુચ પેદા થાય, તે ટાળવા માટે જેમ ચાહે છે તેમ ચાલવા દીધું! અને પ્રજા જ ચોતાતો મત 'ચાલે ઠીક' પછી જ કાંઈક કરવાનું વિચાર્યું!

• શું આ પદ્ધતિ કેરળના લોકો માટે, કેસ સરકાર માટે, અને ભારતની લોકશાહીના વિકાસની દૃષ્ટિએ ન્યાય અને યોગ્ય ગણી શકાય એવી હતી ? શું કેન્દ્ર 'તટસ્થ તપાસ' ટું પગલું ભરી શકે ન હોત ?

આ રીતે, લઘતને ધણેશ અલવા દીધા પછી, આંતરિક પરિસ્થિતિ વધુ બદલિ બનતી બનતી આખરે બેકાબુ બનવાની અણી પર આવી પહોંચી ત્યારેય, પાલામિન્ટ પાસે— ભારતની આખરી સર્વાધિકારી સત્તા પાસે જવાનો રસ્તો તો ખુલ્લો જ હતો ! (ગમે તેટલી ઉતાવળ છતાં, કેન્દ્રની કમલસુ પગલું ભરાયું, એ પછી પાંચેક દિવસમાં જ પાલામિન્ટની બેઠક શરૂ થવામાં હતી; અને તા. ૬મી ઓગસ્ટ પૂરે ચર્ચા-વિચારણા માટેય પાંચ જ દિવસ તો મળતા જ હતા !) તેમ છતાં, આટલી બધી શુચવાયેલી અને જેરસમજ જન્માવનારી પરિસ્થિતિમાં, આ માર્ગ ધાપી ન અપનાવાયો એનો ખુલાસો હજી લગી થઈ શકેલા નથી !

પાલામિન્ટની સંમતિ લેવાનું શકય હતું, ને સહજ હતું— ત્યારે તો આવી પદ્ધતિનો સ્વીકાર કરવાથી ભારતની લોકશાહી અણાલિકા વધુ ઉલ્લવળ બનતે, અને બાપિ મંદિય એક ઉમદા પ્રયાનો આરંભ થતે.

• અમને લાગે છે કે, શુચવાયેલી પરિસ્થિતિમાં તો, કમ્યુનિસ્ટોનાં 'અપકૃત્યો' મલહેર રીતે પૂરવાર કરવા (ન્યાય તપાસદ્વારા) જરૂરી હતાં. કેવળ લોકશાહીણીના આધારે, યા તો ઉચ લઘતના કારણે, અથવા તો ગવર્નરના હેરાલના યા પં. નહેરુ અને છતર આગેસાનોના અભિપ્રયોનો જ આધારે આખરી નિર્ણય લેવામાં, તથા ગવર્નરના હેરાલ અંગે કેરળની સરકારને બાળ મગવાની પલ્લુ ધીજ ન જતાવવામાં, તથા ચત્તરનો હેરાલ મૂળ સ્વરૂપે પાલામિન્ટ સમક્ષ પણ રજૂ કરવાનો નકાર કરવામાં અચૂક રીતે, લોકશાહીના ઘાત થયો છે.

• સિદ્ધાન્ત અને વ્યવહાર—અને રીતે પાલામિન્ટ

ઇતિહાસના ઉપકાળે...[૨]

ધર્મકથા અને ઇતિહાસ સાથે મહત્વની રીતે, સંકળાયેલ આદિ યુગની એક અપૂર્વ વિશ્રુતિ—
મોસેસના જીવનને પોતાનો વિષય બનાવીને વિખ્યાત અમેરિકા નવલકથાકાર હોવર્ડ ફારટે લખેલ
'Moses: Prince of Egypt' નામની એક ઉત્કૃષ્ટ નવલકથાનો આસ્વાદ. (ગ્રામ અંકથી ચાલુ)

—લોગીલાલ ગાધી

સુદ આરંભાઈ ચૂક્યું હતું.

મોસેસને હેપે કશો વિચાર, કશો ભય, કશાનો ડંખ ન હતો. ભણે એ હેયું—આત્મા બધું જ ગુમાવી બેઠો હતો. કશાનો કશો ઉચાટ ન હતો. માનવજાત અંગેની તમામ પ્રક્રિયા વિશેષ્ટુ જ્ઞાન તે વિસરી ચૂક્યો હતો. માનવીએ એના સાથી માનવીને, પ્રેમ, ભૂખ, જરૂરિયાત, કામ અંગે બે વાત કહેવા માટે જ વાણી બનાવી હતી, તે અદૃશ્ય ઘર્ષ ગ્રષ્ટ હતી. અને એની જગ્યાએ અહીં સૌ માનવીના મુખમાંથી કેવળ ચીસો અને ઠીકિયારીઓ જ નીકળી, ક્રોધ અને દુઃખના બીજા અવાજો સાથે લળી જતી હતી ! માનવી ભણે કશું સમજવા નહિ, કેવળ કતલ થવા જ જાગ્યો હતો !

ધડીકમાં તો, કુશનાસીઓના ધવાયેલા અને મૃત દેહોથી ઢંકાયેલાં મેદાનોમાં માંડાવર બનેલા ઘોડાઓ-વાળો મોસેસનો રથ વાવટાળની જેમ છૂટ્યો... હાથ કામ ન કરે ત્યાં ભગી, અને ઘોડાઓ આગળ દોડવા અસમર્થ બની ભય ત્યાં લગી, મોસેસ અને નૂને કતલ, કતલ અને કતલ કર્યા જ કરી ! અંતે, મેદાનોમાં અતિ દૂર નીકળી ગયા. ત્યાંનું મૌન-એકાંત બિહામણું અને પક્ષાઘાત કરનારું હતું... કતલની કામના મોસેસના, હેલામાંથી સમૂળી ધોવાઈ ચૂકી હતી. જીવન અને જિંદગીનું જ્ઞાન ખાતું ફરી રહ્યું હતું અને એના અંતરમાં ગિમારી અને સૂજ સળવળી રહ્યાં હતાં.

...આવી આ ઘડીએ નૂને આવેશમાં આવી એના માલિક મોસેસના માથા પર ધણુ વીંઝી દીધો. મોસેસ સરડી ગયો. ને.ગયી ગયો. એણે તરત સામી તલવાર ઝીંકી.

નૂન કપાળ પર ધાવલ થયો... લોહી દહડી રહ્યું. પરંતુ ફરી તે ઘણુ છોડાવ્યું મથ્યો, પછુ તમ્મર આર્ધ રથમાંથી નીચે મેદાનમાં ઢળી પડ્યો. મોસેસે એના તરફ દૃષ્ટિ કરી. બન્નેની આંખે આંખ મળી. પરંતુ મોસેસનું દિમાક વિચાર-ચમ્પ-ખાલીખમ હતું — આશા કે શરસો કે જ ન હતું ! મોસેસનો રથ આગળ વધી રહ્યો હતો... બન્ને એક કુશવાસી લથડિયાં ખાતો નૂન તરફ આવતો હતો — હાથમાં ખંજર હતું; ને એના દિલમાં 'રખેને કુશન મને મારી નાખે' તે પહેલાં એને પૂરો કરું નો મનમુખો હતો.

મોસેસને ધડીલાર થયું: 'લલે નૂન મરતો.' બણે જિંદગી અને મોત વચ્ચે ભેદ જ ન હોય, એવો એ જરૂરક બની ગયો હતો. કતલ તો સહેજ-કર્મ હતું ! એ પોતે મૃત્યુને આલિંગી ચૂક્યો હતો; મોત હવે એને પોતાના જ એક અંગરૂપ લાગતું હતું. જિંદગી નિમૂંદ્ય અને સરતી હતી.

એને ધણુ: 'નૂન ભલે મરતો...'

પરંતુ, મોસેસ આવા વિચારોમાં રૂખ્યો હતો ત્યાં તો એનો પોતાનો તલવારધારી હાથ જોયો થયો. ને નૂનનું ખૂન કરવા ધસી રહેલા કુશનાસીનો કતલ કરી ચૂક્યો ! મોસેસે તલવાર ફેંકી દીધી અને અમુ વહાવતો જોભો રહી ગયો ! નૂન એને ટપટપી રહ્યો હતો.

મોસેસ પોતાના અબ્બાની ચીંદડી ફાડી નૂનના ધા ચૂરી રહ્યો હતો.

નૂન ધીમું બોલતો હતો: 'ઈન્જિનને કાનૂન છે કે ગુલામ એના માલિક પર હાથ લેવાને તો માલિક એનો હાથ કાપી નાંખે; પરંતુ બે હથિયાર હોયને તો માલિક એનું'

મરતક ઉઠાવી દે—

‘તારું માથું ઉઠાવી દેવા તારી જિંદગી મેં નથી ખર્ચાઈ’, મોસેસ સૂચવ્યો બોલ્યો. અને પૂછ્યું : ‘તને મારો પ્રત્યે શું કામ તિરસ્કાર છે ?’

‘તને કહ્યું : ‘હવે મારો બધો તિરસ્કાર ધોવાઈ ગયો છે...આજ પૂર્વે હું તમને ધિક્કારતો હતો કેમકે, તમે માધિક હતા ને હું સુલામ હતો; તમે રાજકુમાર હતા ને હું બેદાર્દન સુલામ હતો. હું તમને ધિક્કારતો હતો, તમારી ઈર્ષ્યા કરતો હતો, પરંતુ મારા લોહીની સાથે એ બધું પહોંચી ગયું છે...હું તમારો છું’, કહી એણેય અણુ પહોંચ્યા.

જવાબમાં આવી અણુવ, લાગણીની પિછાણ વગરની ‘વોતો’ કરવા માટે મોસેસ નૂતને કપડો આપી રહ્યો હતો; ને ઉમેરતો હતો :

‘તું પછે છે હું છું’ કામ લારી કતલ નથી કરતો ? કદાચ આ વાણી જ ને સૂચવી હતી મૂકે છે—ઝોહારી આવે છે. આટલાટલી કતલ હજી યોજી પડે છે...’ (હમણાં જ કતલ કરેલા કુશવાસીને બતાવી) ‘એ, આ અચ્ચે! જુલમ આદમી, એ’ એની કતલ કરી! કોણે મને એવો અધિકાર આપ્યો ?...આ ગીધડા મિજબાની માટે તલસી રહ્યા છે; આપણે એમની મિજબાની તૈયાર કરી આપનારા કૃતાંજા છીએ, મારે આ માણસ સાથે શું હજી તે મેં એને કાપી નાખ્યો ? હું હું એને યોજાવતો હતો ! તિરસ્કારતો હતો ! ‘એવું’ હેયું’ તે! શુરસાથી અને ધિક્કારથી બધું’ હજી, કેમકે હિંમતવાસીઓએ એમના પર અન્યાય સુલભી—જલ્લ, હાજિમ્મો પ્રથમે પ્રથમ અને એની ધૂળ-આટી આ સારખ વિસરી ચકે એમ નથી. હું’ તે! ઉતરપાંડી અને દુષ્પ્રાચીથી જે કે અન્યાય હતો—માડું ખૂન કરવાની એની હિંમત તે! આજની બહુમત એવી હતી... કદાચ આને મેં બસી બાણ ઉઠાવ્યા...કદાચ મૂંઝાઈ કેટલી વારી રાહી હશે, ને કેટલાં બાળકો શ્રમમાં રહ્યાં હશે! આ આપણી ‘સંસ્કૃતિ’ ! ધિક્કાર છે એને...અને ત્યારે હું’ જીવકદ, વડેમી રેહિયાલ બેઠાઈને—પડવો પ્રકરો તારું ખૂન કરવા અને વિરોધી રહ્યો છું ?’

ખતેનાં ફૂસકાં હતાને હતી રહ્યાં. મોસેસ બોલ્યો ગયો : ‘તારી કતલ કરું ?’ આખી જિંદગી મારે કોઈ સમસ્યક મિત્ર ન હતો,—અને અને, થયું આ સુલામ મારો મિત્રદર બનશે, અને એમ એકબીજાને યોજાવોશું...ત્યાં તો વે’ જ માડું ખૂન કરવા પ્રવાસ કર્યો ! જોલ શું કામ ?’

તને ફૂસકાં કરતાં ફરી ફરી માફી માગી. અને ઘસડાઈ ને મોસેસના પગની સાથે પેતાનું માથું નેમોં દુષ્પ્રાચ્યાં. મોસેસ

બોલ્યો : ‘મારે માણસની-મિત્રની ગરજ છે...’
‘ને’ એણે સૂંચ અને લોહાંથી ખરડાં મેસોં ઠામ સાંધો કર્યો. તને એના ધવાયેલ જમણે ઠામ ઊંચો કરી મોસેસ સાથે ધર્યો ને બોલ્યો : ‘હવે આપણે એક લોહીના બાંધવો બન્યા—હવે આપણી વચ્ચે ધિક્કાર કોઈ ન રહે.

૩: પરિવ્રાજક

સુદ પૂરું થયું હતું, પણ મોસેસનો ૩ વર્ષનો નિર્વાસન-કાળ પૂરો થયો ન હતો. ત્યાં તો વળી રામસેસનું કહેણ આવી ચૂક્યું હતું. તેણે મોસેસને નાઈલ નદીના મૂળમાં આવેલ ‘સુચ્ચ’ નગરી ની લોધમાં ૧૦૦ દિવસનો પ્રવાસ કરવાની આજ્ઞા આપી હતી. સૌ બંધનું હતું કે આ કાંત્પનિક નગરીની શૌધ પાછળ રામસેસનો હેતુ ખૂરો હતો. ત્યાં રથ કે લોહાદારા પ્રવાસ કરવાનું શક્ય ન હતું, એ પ્રદેશમાં ૧૦૦ દિવસનો પ્રવાસ કર્યા પછી કોઈ છવનું પાછું ફરે એવી આજ્ઞા જ રાખવી વ્યવસ્થા હતી. પરંતુ મોસેસે એ આજ્ઞાને માથે અડાવી લીધી હતી.

મહા નદી નાઈલના મૂળ તરફનું આ પ્રયાણ ચાલુ જ હતું.

રસ્તે મોસેસને સર્પદંશ થયો. અલગત તરત એણે એ સાપને તલવારના આટકે કાપી નાખ્યો. નામદેવતા પૂજક તન આથી ભયભીત બની ગયો. એણે એનો ધા ચૂસી લીધો. પણ ત્યારે મોસેસ બેલાન ઘર્ષ ચૂક્યા હતા. ૧૧ દિવસ સુધી બેલાન બે-તરફમાં તેણે અનેક પ્રકારો કર્યા. એણે મોતને દરવાજે તે પહોંચી ગયો હતો. આ બધી સમય તન એના બળને પર સતત ઝૂકીને આપસક સુગંધ સારવાર કરી રહ્યો હતો. આ દરમ્યાન જ, આ પ્રસાપો દારો જ તો તનને મોસેસના અગ્રાટ છવનની અનેક બાતબીની બાણ ઘર્ષ હતી.

આવા આ જુલમ સાધીના મોતની આશંકાથી તન અધાર વ્યગ્ર બની ગયો હતો. જિંદગીમાં પ્રથમ જ વાર આટલી નિકટતાથી પોતાનાથી લુદા પ્રકારના માનવી સાથે તન રહ્યો હતો. હવે, એને એકલા પડી જવાનો ભય હતો; અને એથીય વિશેષ ભય આવા વિચિત્ર સ્વભાવના—આટલા અજ્ઞા છતાં અગાની, આટલા પડિતાભિયાં છતાં નિર્દોષ, આટલા—... આટલા બધા છતાં અસહાય—

પરંતુ મોસેસ હેમખેમ બેઠો થયો, ત્યારે નૂન લાગેલ થઈ પડ્યો હતો ! એના બચવાની કોઈ આશા ન હતી. નામદેવ તેના ઉપર બદલો વાળી રહ્યો છે, એવી ખાતરી એને થઈ ગઈ હતી. મોસેસના ઉદ્દેશનો પાર ન હતો. એ અકળાઈ ઊઠી બોલતો હતો : ‘ તારા નામદેવનો અહીં કોઈ અધિકાર નથી...મેં તને વેચાતો રાખ્યો છે, તું ખરીદ-કરારથી બંધાયેલો છે, એનો બંધ કરવાનો કષ્ટ દેવને અધિકાર છે ? ’ એમ કહી એણે નામ નેપા પ્રાણીનો મિથ્યા ભય ન સેવવા હિંમત આપી. અને સર્વદેશનું વિષ ચૂસી લેનાર પોતાના શુદ્ધાત્મ-મિત્રને મોસેસે પોતાના જન્મ અને ઉછેરની આખી કહાણી કહી સંભળાવી.

નૂતને માટે આ માલિકને સમજવાનું જ આજ લગી અશક્ય જેવું હતું !

આ શુદ્ધાત્મ પોતાની ખરીદી કરતી વખતે જ મોસેસ ઉપર હુમલો કર્યો હતો. અને છતાં ત્યાર બાદ કદિ મોસેસે એનો કંપ સરખો લાખ્યો નહોતો. નૂતને થતું : ‘ આ તે કેવો માલિક ! ’ અને મોસેસ રાજકુમાર હોવા છતાં ધણીવાર મધ્યકામલાની માફક, ધણીયાર અજુસમજ બાળકની જેમ, ધણીવાર બાધાની પેઠે વર્તતો, એ જોઈને નૂતને થતું : ‘ આ તે કેવો રાજકુમાર ! ’ તો વળી, યુદ્ધને અંતે, વિજયીથી તરીકે વર્તવાને બદલે, ઉદાસી અજબાધી ભરેલ મોસેસનું મોં જોઈ એની અકળામણનો પાર ન રહેતો. બુદ્ધી ત્રાસેલા શુદ્ધાત્મ માલિક પર હાથ ઉગાર્યો ત્યારે આ માલિકે જીલ્લો શુદ્ધાત્મનો જ શબ બચાવી લીધો હતો ! અને સાચી ચાચના કરતો હોય તેમ કહેતો હતો : ‘ મારે મિત્ર જોઈ એ છે, મને માણસની ગરજ છે-શુદ્ધાત્મની નહિ. ’

આ પછી તો નૂન એના માલિક પર ન્યાયાવરી ભય છે, એને પોતાનો બંધુ કરી આલિંગ્ય છે. જાણે, નૂન-શુદ્ધાત્મનું પ શબદનિર્વર્તન થઈ રહ્યું છે અને સર્વદેશથી બેલાન બનેલા માલિક કાઠે પોતે આજુ પાધરી દઈને તો એ જાણે નવો જન્મ જ પારણ કરે છે...

પરંતુ મોસેસનો કાપાવણટો હજી બાકી છે !

ત્રણ વરસનો કૂર કસોટીકણ પૂરો થયો હતો. મોસેસ પોતાની પ્રેયસી મેરિત (દાકર આતન-મોસેસની પુત્રી)ને મળવા પહોંચી ગયો. પરંતુ, ત્યાં જઈને લુપ્ત છે તો, દાકરના આખા કુટુંબની કતલ કરી નાખનારાં આવી

હતી ! મોસેસ અપાર વ્યથાભર્યાં પાછો ફર્યો.

રાજનગરીમાં પાછો ફરેલા મોસેસ રાજ રામસેસના દરબારમાં પહોંચી ગયો. અને આજ પૂર્વે કદિ કોઈ એ ન કહેલાં વેણુ તેણે રાજાને સંભળાવ્યાં : ‘ બુદ્ધો મને, આ ઇજિપ્તવાસી લલિયાઓ, પાદરીઓ અને પૂજારીઓ ! હું મોસેસ છું—લેવાઈટ અગરામનો દીકરો; તમે મને જેવો માનતા હતા તેવો હું હાજર છું. ’ અને રાજા મોસેસ પરેપર આ દેવાના દુશ્મન, આતન (મુશ્ક) ના શત્રુ પૂજક, ધર્મનિંદક કાળા બુવાનને જોઈ લય પામી ગયો.

પરંતુ, મોસેસ કહેતો હતો : ‘ મારા દેવામા ખૂન નથી. કુશની ધરતી પર મેં કતલ પારાવાર જોઈ લીધી છે. જિંદગીમાં કદિ ફરીથી હું કોઈના પર હાથ ઉગામવા ઇચ્છતો નથી—તેમણે તમારા ઉપર તો હરગિઝ નહિ. ન્યાયને માટે બીજા માર્ગો હોય છે. ધીરજ ધરવાનું હું શીખ્યો છું... ’

‘ તું મારી સામે આવી ધમકી ઉગ્યારવાની હિંમત કરે છે ? ’

‘ હા, હું હિંમત કરું છું. ’

‘ તારે અહીંથી શક્તા જવું છે ? ’

‘ તમે તમારી બહેનનું ખૂન કપું ’ છે, હવે એના દીકરાનું ખૂન કરવા ઇચ્છો છો ? ’

રામસેસ ત્ર્ય પથાર ગયો. કેમે કરી મોસેસને પોતાનો કરી લેવા એણે પાસો નાખ્યો—‘ મોસેસ સમજી બધ તો દુનિયાનું મહાન સામ્રાજ્ય એનાં ચરણોમાં છે ’ એમેય સ્વચ્છી દીધું.

પરંતુ મોસેસને મન તો એ બધું તુગ્ધ હતું.

રાજા આસો બની ગયો. એણે રાજદરબાર વિધેરી નાખી મોસેસને એકતો સમજવવા માંડ્યો. યાતયાતમ્યાં, રામસેસને વીર નાયક સેટી-નેકનું મોત બાદ આવી ગયું. તેણે મોસેસને સચાશ પૂછ્યો. ને બચાવમાં બધારે સંભળવા મળ્યું કે, હાતરોની કતલ કરનાર એ વીર નાયક પશુ પોતાની મોતની ધડીએ ફૂડતો બૂમો પાડતો હતો—‘ ત્યારે ધડીભર તો રામસેસની જાતીનાં પાંડિયા બેસી ગયાં. એટલું જ નહિ, પશુ પોતાની સામે, સાચી જાતિએ મરણના રજમાન ભય વિના ભોલેલા બુવાન મોસેસને જોઈ તે હાથ જ ગયો !

ધજનેર નેકે રાજા રામસેસનું જગતનું મોટામાં મોટું

આવકુ' બનાવવા પાછળ રચ્યોપચ્યો છે. જગી કમારત રચાર્ધ રહી છે. સેકંડો શલામો જમ કરી રહ્યા છે. મોસેસ અનેકવાર નેહની સાથે રહે છે ને આ અદ્ભુત બાંધકામથી ચકિત થાય છે. ત્યાં એકવાર એવરસિયર એક શલામને નિર્દય રીતે ફટકારે છે; શલામ હોંપ ઢળી પડે છે મોસેસથી આ સચું જરૂર નથી. ત્યાં ને ત્યાં એવરસીયરને એક જ મુઠ્ઠે તે ખતમ કરી નાખે છે. પરંતુ આ કૃત્ય થતાં તો થઈ ગયું. પણ હવે એવો અતરાતમા કકળાટ કરી જિજ્ઞાસો! કેમ જાણે પહેલી જ વાર તેણે 'કોઈ માણસનું' ખૂન કર્યું' હોય! શું' કુલની ધરતી પર એણે એાજી કતલ ચલાવી હવી? તો પછી આ વખતે જ એવો આત્મા કેમ કકળી જિજ્ઞાસો? મોસેસને ધીમે ધીમે સમજાઈ રહ્યું હતું કે - હજી રાજકુમારનો અંશ એના હૈયામાં ધર કરીને બેઠો હતો પોતે મૂળ શલામ હતો, અને પોતાના જેવા જ એક શલામની હત્યા થતાં, એણે કંઈ હાથ ઉઠાગ્યો ન હતો. દુઃખ-ચરમ અને વેદનામાંથી જન્મતો આ શોખ ન હતો; પરંતુ ઇજિપ્તના રાજકુમાર તરીકે - 'સમ હરમાવનાર' તરીકે એણે રાજનો અમલ કરી દીધો હતો.

● આટલાટલા લાંબા સમયની તપસ્યા પછી પણ મોસેસ પોતાની જાતને બદલી શક્યો ન હતો! ઉફ! પોતાને રાજકુમાર તરીકે મિટાવી દઈ સદાને માટે એક શલામ-માનવ તરીકે પુનરુજ્જમ પામવા એ કેટકેટલા મધી રહ્યો હતો! નેહના ખંડમાં નૂનની બાલુએ બેસી મોસેસ પોતાની જાતને કઢી રહ્યો હતો: 'હું અધૂરા નામવાળો મોસેસ છું—હું દેવાનો દુશ્મન, દેવાએ શાપિત કરાવેલો...જે કોઈ ચીજને રપશું' છું તેનો નાશ કરું' છું! ચૂલવિહીન, જન્મશ્રુતિ વિહીન ભટકનારો માનવી છું—કોઈ દેવ કે દેવ લિનાતો હું એકલો છું!'

નૂન પૂછે છે: 'આપણે શાની રાહ જોઈએ છીએ?'
મોસેસ: 'મારાથી દૂર હઠી જા. હું જ્યાં ક્યાંય રપશું' છું ત્યાં મૃત્યુ વાસ કરે છે...'

'તમે એક અત્યાચારી એવરસીયરને મારી નાખ્યો એમાં તે આવકુ' બધું' શું' છે? એ તો કંઈ એવો મોટો ધર્મોત્તમા ન હતો....'

'મે' માનવીનું ખૂન કર્યું' છે.'

'ના, એક પશુનું; એના કરતાં તો કંઈ વધુ સારા માનવીનાં ખૂન કુશી શ્રુતિ પર આપણે કર્યાં' છે.'

'ના, એ જુદું' હતું. કુશમાં તો ખૂન ધીવાઈ જતું હતું; અહીં ચીટકી રહે-છે.'

ત્યાં તો રાજકુમારનું' તેણું' આવી પહોંચ્યું. મોસેસને ખાતરી થઈ થઈ કે હવે તે પાછો નહીં ફરી શકે. નૂનની વિદાય લેતાં તે બોલ્યો: 'આજે તો બધા માણસોમાં તું જ મારો નીકટતમ છે. હું તને મુક્ત કરું છું...તું હવે ઇજિપ્તવાસી રહેતો નથી. મારી પામેની મિલકત (જવેગત અને સુવર્ણ)- નો અડધો ભાગ તું લઈ જા; તારાં હવિયારો સાથે લઈને, જ્યાં સુખી થઈ શકે ત્યાં ચાલ્યો જા.'

પરંતુ નૂન તો જવાબમાં મોસેસથી કદી છૂટા ન પડવાની પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રગટ કરે છે! અને જો મોસેસ રાજકુમારથી પાછો નહિ ફરે તો, રવે ચઢી, હવિયાગ લઈ રાજધર પર પુલ પોકારવાની નેમ જણાવે છે!

'તું પાછો મારી જેમ જ બોલવા લાગ્યો? પણ હવે મેં ખૂન અને કુલની ભાષા છોડી દીધી છે. તું અહીં જ રાહ જોજે, હું આવી પહોંચીશ'.

રામસેસના દરબારમાં મોસેસ બેઅદબ બની જીભા છે. રાજા આવેશમાં આવી ધલું' ધલું' બોલે જાય છે. બીજે, જે વાત રાજા કદિ સાંભળવા ઇચ્છતો ન હતો, એ જ વાત મોસેસ સંભળાવી દે છે: 'હું તમારો કે એનખાસ આમનનો દીકરો નથી—અલખત, એને હું ચાહતો હતો. હું' શલામ લેનારો-ગાળીતો બેઠાઈન છું...'

સત્યનું' આ રીતે પ્રગટ થવું' રાજા માટે અસહ્ય બની જાયું. એણે અકળાઈને પૂછ્યું:

'બોલ, તે' શું' કામ આ બધું' મને કહ્યું'?

'મે' કોઈ વેરના બદલાની ઇચ્છાથી કહ્યું' નથી... પરંતુ હું' અચાત—અગત્યના જીવનથી યાકી મયો છું... આટલી જિંદગી મેં અજાણવાની જેમ ચાળી છે. હું' દેવાની ખોજમાં ભટક્યો છું—કેમકે મને મારું' પોતાનું' મણે એવું' કોઈ મારી પાસે ન હતું. અને મારું' કાસે મારા લોહીનું' જ ખીજ ધારણ કરનાર લેનાઈને ફટકારતો જોઈ મેં એકનું' ખૂન કરી નાખ્યું... પરંતુ એ બધાંની આજો મને અજાણવાની જેમ પૂછી રહી હતી: 'અલ્યા, રાહઅદો બની ન્યાપ તોળનાર તું' વળી કેણું' ? તું' અમારો કોણ છે? અમારે વિષે જાણે છેય શું' ? તે' અમારે માટે શું' કર્યું' છે?' એમની એ હિંમતે મારા

રવાસલા વાંધા ચોરી નાખ્યા. હું રાજકુમાર મેડી ગયો. મારા હાથ પર એના ખૂનના ડાઘા છે. હું દયા માગતો નથી...

‘તું શું મરવા છાજે છે ?’

‘ના, હું જીવવા છાજું છું.’

‘હતાપિ તારે મરવું જ રહ્યું !’ ‘રામસેસે-શરણના નહિ, હૈરન અને પરાજયના શૂરે કહ્યું.’

‘હા—જેથી કરીને આપણા સંજયની સુપ્રતા અંગે કોઈ કશું અણી ન શકે—તમારી સામે હસી ન શકે !’

વાત સામી હતી. રામસેસ આ ગુપ્તતા પ્રગટ થઈ ખય એથી, એની યદનપીના ભાવથી, પેલે જ મહારાષ્ટ્ર હોતો હતો.

રામસેસે આવી કરી લીધી કે મોસેસે કોઈને વાત કરી રહ્યો. હેરન એણે ફરમાવ્યું—‘જા, આજની રાત તૈયારીમાં જાણ. કાલે કદાચ ઇજિપ્તવાસીની પીરતા અને ચોરવથી તારે મોતને ભેટવું પડશે...તે’ ઇજિપ્તને દેવો દીધો છે...આ પવિત્ર ગાદીને દેવો દીધો છે...’

એ જ મધરાતે મોસેસે નૂતને કહ્યું : ‘આપણે આ રથળ હોડી સફાને માટે ચાલી નીકળીએ. આપણે જીવાન છોજી અને જીવનથી ભરપૂર છોજી. આપણા જીવનની ક્ષણ પસંદ કરવાનું રામસેસને હાથ નથી.’

અને જોઈ ખાંધેલા રાતોરાત હોડકામાં બેસી હાલી નીકળ્યા. પરાંદ થતાં થતાં નૂને કહ્યું : ‘અહીં ઇજિપ્તની હદ પૂરી થાય છે—સંત્રીએ જ્યુ અહીં નથી.’

‘પરંતુ રામસેસની સત્તાનો અંત નહિ...’ મોસેસે ઉમેર્યું.

‘હા, માલિક, એના હાથ ધણે લાંબો છે—’

અને દક્ષિણ તરફ લાંબી દક્ષિ પાછરી મોસેસે બોલ્યા : ‘જુઓ આ સિનાઈનો વિસ્તાર...ત્યાં નથી નગરો, નથી રસ્તાઓ; ત્યાં રામસેસની સેનાને માટે કોઈ આડજંજી-કોઈ વિઝવે કરવા જેવું, કે મેળવવા જેવું—નથી...’

અને દક્ષિણે પ્રવાણ કરતાં મોસેસે બોલ્યા : ‘જીવું, પ્રખાતની હવા સેવી, ને આજની કાલનો વિચાર કરવો સારો છે.’

નૂન મોસેસ તરફ ટળી રહ્યો. પહેલી જ વાર એણે મોસેસને આંતરિક સ્પર્શતાભર્યો જોયો—કેમકે, ઇજિપ્તનો રાજકુમાર હવે એનું ‘દેહું’ કોરી રહ્યો ન હોતો.

‘અને સિનાઈની ઉત્તર વેરાન જમિ ઉપર બે સેવાઈટી ચાલી નીકળ્યા.’

ઉપસંહાર

આ રીતે નવસકલા પૂરી થાય છે.

આપણને એકવાર તે નવાઈ લાગે એવું છે.

હજી તો, મોસેસની ઉંમર ૨૮-૨૯ વર્ષની છે. ત્યાં વે નવસકલા પૂરી થઈ ગઈ! હવે પછી તો એના જીવનમાં કેટકેટલા રોમાંચક પ્રસંગો-ઇઝરાયલી સેવાઈટ ટોળાની હિજરત કરાવવાની અર્ધ ઐતિહાસિક ઘટના અને ધર્મકથા અનુસારના અનેક ચમત્કારી પ્રસંગો આલેખી શકાયા હોત. બીજી નવસકલાઓમાં (અને દિવસમાં ય તે!) તે અપ્યૂક ધુસારી દેવાપેલા એવા અહીં છોડી દેવાયા છે! મોસેસને ગુલામોના હિજરતી વીર નાયક તરીકે, યા ચમત્કારી સંત પર્વતપર તરીકે આલેખવાનો લેખકને કોઈ ઉત્સાહ જ નથી! એવો ‘હીરો’ સર્જવાનો કોઈ પ્રયાસ જ નથી!

લેખકનો હેતુ જુદો જ લાગે છે.

મોસેસ રાજકુમાર તરીકે રાજકુટુંબમાં ઊછર્યો હતો. શરૂઆતથી જ એને એની નિર્વાસિત માતા પ્રત્યેના રાજા રામસેસના વતનથી અસંતોષ હતો. રાજવંશવાસી વાતાવરણ થયું એને ગુંચળાથી નાખનારું હતું...પાછળથી, પેલે રાજકુમાર નથી, એવી આશંકા પછી તો તેને કેમ કહ્યું એનું ન હતું. ‘હું કોણ છું ?’ એ પ્રશ્ન જ એને અકળાવી રહ્યો હતો.

પેલે જ નથી તે રાજકુમાર મટી ગઈ, પેલે જ છે તે સાચા સ્વરૂપે, સદૃશ રીતે, ચોરવપૂર્વક જીવવા તે તલસી રહ્યો હતો.

પાછરી અને ઇજિપ્તને નેહ સાથેના તેના સંજય તેનો જાનવિસ્તાર કર્યો હતો, તેનું આધ્યાત્મિક પડગર કહ્યું હતું. પાલક-માતા અને પ્રેમની ક્ષણિક બ્યોત અગાવી જનાર પ્રેક્ષી મેરિતનાં અકાળ-કૂચ અવસાને એના દેવાને કસ્યું હતું. અને નિર્દોષ કુસ પ્રજા ઉપરની ઘાતકી ઘોર કતલે એના દેવામાં વિજયનો નરો પ્રગટવા જ દીધો ન હતો—બધે એનું આખું અંતર કતલ-કતલ અને કતલથી ઊઘાઈ ગયા જેવું બની ગયું હતું! ખાદ, હતાં વનરાસ, રખપ્રગટ અને હૂર કસોટીનાં વરસો!

મેસેસની જેવી તેવી તાવણી ન હતી થઈ. લલચલો લેખક આવી કસોટીમાંથી પાર ઉતરનાર નાપકના પાનને નવલકથામાં ચમકાવવા અને બહેકાવવાની લાલચ જાગ્યે જ પાળી શક્યો હોત...

પરંતુ હોવાડું ફારસને જાણે કાંઈક ભુલું જ આવેખન કરવું છે. જાણે કાંઈક ભુલું જ સાચું પ્રગટ કરવું છે.

એને મન તો, મેસેસનું આંતર પરિવર્તન, મેસેસની કાપા પલટવું રહસ્ય જ મુખ્ય છે.

મેસેસ જે નથી, તે વેરા ઉતરાણી, જે છે તે વેરા સજાવવાનું એક માત્ર લક્ષ્ય બાળે તેણે આપાકું છે.

એટલે કે, આખી નવલકથાને આ એક જ લક્ષ્ય તરફ લઈ જવામાં તેને અપરંપાર સંઘમ સેવવો પડે છે.

યુદ્ધને અંતે, મેસેસ હવે તો કદિ ઠાઠીના પર હાથ નહિ ઉઠાશે, એવી પાટી ખાતરી આપણને થાય છે. ત્યાં તો નેહના બાંધકામને સ્થળે એક અધ્યાત્મિકી ઓચરસિયરને એક જ ફટકે ખનમ કરી નાખતો આપણે તેને જોઈએ છીએ ! રાજકુમારનો અંશ એકાએક જોર કરી ફૂટી આવે છે ! આટલાટલી કસોટીએ પછી પણ મેસેસ પોતાના ખનાવટી-પરાયા પરિવેશનો પૂણંતઃ પરિત્યાગ કરી શક્યો નથી !

મેસેસને માથે કતાંએ આકરી કસોટી લાદી છે ! અલખત, લેખકની પોતાની જ તો કસોટી થઈ રહી છે ! ધોમેધોમે, તે ગુલામ દૂન સાથેના સંબંધદાર જ મેસેસની કાપાપલટવું રહસ્ય પ્રગટ કરે છે. જ્યાં લગી મેસેસમાં 'રાજવી'નો અંશ રહી ગયો છે, ને જ્યાં લગી દૂનમાં

'ગુલામ' તરીકેની બુદ્ધિ રહી ગઈ છે, જ્યાં લગી ઉભયનું એક સાથે પરિવર્તન થયું નથી, ત્યાં લગી મેસેસની કાપાપલટ શક્ય જ નથી ! ત્યાં લગી મેસેસને માટે આંતરરથતા—જીવનની સ્વચ્છતા આવવી શક્ય નથી ! આ પરિવર્તન આપણી આંખે બિડીને વળગે એવું સ્પષ્ટ નથી. એટલે તો, ઘણી વાર આપણે, દૂનની જેમ મેસેસનાં અનેક વર્તનો—નીકટના સાથી બનેલા છુદ દૂન સાથેય કવચિત્ તોછાકાઈ અને જીજ્ઞાસકતાનું વર્તન—જોઈ ચોક્કી બિડીએ ઊંડીએ... પરંતુ ત્યારે જ આપણને સમજાય છે કે, વરસો સુધી રાજકુમાર તરીકે ઊછરેલા યુવાનને માટે, પોતે જે નથી (રાજકુમાર) તેનો સર્વથા ત્યાગ કરી, પોતે જે છે તે રીતે (ગુલામ તરીકે) સહજ સ્વતંત્ર વ્યવહાર કરવાનું કેટલું દુષ્કર છે !

આથી જ તો, નવલકથાના અંતે, એક અતિ સાધારણ દેખાતી ઘટના—મેસેસ અને દૂન—લાંડુએ જેવા બે જ—રામસેસનો પડછાએષ પાછળ નાખી, દૂર દક્ષિણે હિંગવત કરી ગયા, ત્યારે દૂન અને મેસેસ—અનેના પુનરુત્થાનના આનંદની તમિ આપણને થયા વિના રહેતી નથી :

દૂન મેસેસ તરફ ટળી રહ્યો. પહેલી જ વાર એણે મેસેસને આંતરિક સ્વચ્છતાબરે બોલ્યો—કેમકે, ઇન્જિનનો રાજકુમાર હવે એવું ઠેસું ઢોરી રહ્યો નહોતો !

લલચલા રૌબાંચક અંત કરતાં સાવ નિરાળો—સાવ સાદો આ અંત અધિક કલામય નથી ? અધિક આપ્પાહક નથી ? અધિક સાર્થક નથી ?

[પાન ૪૨૬થી]

ઉલટું, એવી કેળવણી મગરનું માહિતીવિતરણ એ રેલી પર બાંધેલા ઘર જેવું જ નીવડવાનું છે. એક જ વાક્યમાં કહેવું હોય તો મારી દિશિએ આજનું શિક્ષણ જે માહિતી પ્રધાન અથવા માહિતીમય થઈ ગયું છે, તેને બદલે કેળવણી પ્રધાન ખનવાથી જ આજના શૈક્ષણિક પ્રયોગ ઉકેલવાનાં સાચાં મંડાણ થશે.

સાહિત્યનો સંસાર તો શાળાઓમાં યમે

શાળામાં આવે તોપણ તે સંતોષકારક રીતે આપી શકાય એમ નથી; વળી એની જરૂર પણ નથી શાળાઓ કરતાં તો પુસ્તકો, પણ એ કામ વધારે સારી અને સરળ રીતે કરી શકે. શાળાઓનું કામ તો, એ માહિતી-મેળવવાનું અને તેને ઉપયોગી બનાવવાનું સાધન જે—સાનેન્દ્રિયો, વિચારશક્તિ અને કાર્યશક્તિ છે—તેને કેળવતીને સતેજ કરવાનું છે. ટૂંકમાં શિક્ષણનું કામ જીવન માટેની કેળવણી આપવાનું છે, માહિતી વિતરણનું નથી.

આપણા શૈક્ષણિક પ્રયાસો

—જનકશંકર મનુશંકર દવે

(૧૬મા અંકમાં શ્રી કુશ્યોવના હેવાલને આધારે રચિયાની શિક્ષણ સમસ્યાની ચર્ચા કરી હતી. એ લેખમાં મેં લખ્યું હતું કે “ફક્ત આર્થિક તેમ જ સામાજિક વ્યવસ્થા આપણા દેશની વ્યવસ્થા કરતાં થયેલી જુદા પ્રકારની હોવા છતાં, ત્યાંની શિક્ષણ સમસ્યાઓ આપણા જેવી જ છે, અને તેથી જ્યારે આપણી શિક્ષણ પ્રથા હજી મર્યાદામાં છે...ત્યારે શ્રી કુશ્યોવની નોંધમાં દર્શાવાયેલા વિચારો જણાવવાનું જરૂર. ઉપયોગી થઈ પડશે.” એના સંદર્ભમાં આ લેખમાં આપણી શિક્ષણ સમસ્યા અંગે કેટલીક ચર્ચા ઉઠાડી છે.)

જોગણીસમી સદીનો શરૂઆતમાં અંગ્રેજ સત્તા હિંદુસ્તાનમાં સ્થાપિત થઈ હતી. ‘દેશી’ જોના શિક્ષણની જવાબદારી એમને માથે આવી પડ્યા પછી, ઇ. સ. ૧૮૭૭ના મેક્લેના હેવાલને આધારે, એમણે જૂની પાઠશાળાઓ અને મહેસાઓને રથે અંગ્રેજ શાળાઓ બોલી ત્યારથી આપણા દેશની શિક્ષણપ્રથા પૂરી એક સદી સુધી લગભગ એક જ ધરેડમાં ચાલી. એનું ‘ધેય લોડ’ વિલયમ બેન્ડીકના પરિપત્રમાં આ પ્રમાણે જણાવવામાં આવ્યું હતું.

“...the great object of the British Government ought to be the promotion of European Literature and Science among the natives of India; and that all the funds appropriated for the purpose of education would be best employed on English education alone.”

એ પ્રથામાં સુધારા સચવવા માટે ઇ. સ. ૧૮૮૨, ૧૯૦૨ અને ૧૯૧૭માં કમિશ્નરો નીમવામાં હતાં એ ખરું, પરંતુ, સરવાળે શિક્ષણ પ્રથામાં મોટા ફેરફારો નહોતા. એ શિક્ષણ શિક્ષિતોને એમની આજુબાજુના સમાજથી અલગ પાડનારું, એમને ‘જાણી’ બનાવનારું અને અંગ્રેજ શાળા માટે વધતા જતા પ્રમાણમાં ‘કારકુનો’ પૂરા પાડનારું જ હતું.

આ શિક્ષણ પ્રથાની ખામીઓ એટલી ઉઘાડી હતી

કે તેનાથી આ દેશના લોકોને સતોષ નહોતો. પહેલાં શામી દયાનંદ અને ત્યાર પછી લોકમાન્ય ટિળકે તથા મહાત્મા ગાંધીએ એ સમયે રાષ્ટ્રીય ઈળવણીના ઇટલાક આદર્શો મૂક્યા. —શ્રી અરવિંદ ઘોષે પણ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની એક રૂપરેખા દોરી હતી.

એમાંથી સ્વામી દયાનંદ તેમજ મહર્ષિ અરવિંદની યોજનાઓ અનુક્રમે ધર્મપ્રધાન અને આધ્યાત્મિક હતી, જ્યારે લોકમાન્ય ટિળક અને ગાંધીજીની યોજનાઓ વિશેષ રૂપે રાષ્ટ્રીય હતી. પરંતુ, સરકારી ટેકાના અભાવે એનું ક્ષેત્ર અતિ મર્યાદિત રહ્યું. આથી જ્યારે સ્વરાજ આવ્યું, ત્યારે આપણી સામે પણ, કાંતિ પછી રસના લોહિા સામે જેવી સમસ્યાઓ હતી, તેવી જ સમસ્યાઓ આવી પડી.

લગભગ તેનું ટકા લોહિા નિરક્ષર હતા, અને બાકીનાને જે શિક્ષણ મળતું હતું તે સમાજોપયોગી નહોતું. એ શિક્ષિતોની લાસા યજ્ઞ દેગી નહોતી, પરંતુ હતી. આપણને સ્વરાજ મળ્યું, બધારજીવી આપણે પ્રમત્ત રવીકારું અને તે સાથે શિક્ષણ અંગે દરિદ્રિય બદલાયું. નવેસરથી વિચાર કરવાની જરૂર ઊભી થઈ. ને ૧૯૪૮માં વિલાપીટિ માટે રાષ્ટ્રપ્રજ્ઞ-કમિશન અને ત્યારબાદ ૧૯૫૨માં માધ્યમિક શિક્ષણ માટે મુદાલિયર-કમિશન નીમવામાં. મુદાલિયર-કમિશનને યોતના હેવાલમાં આ

ગદલાયલા દર્શિબિંદુની આ પ્રમાણે રજૂઆત કરી છે—

For the proper functioning of democracy, the centre must see that every individual is equipped with the necessary knowledge, skill and aptitudes to discharge his duties as a responsible and Co-operative citizen. What James Madison said about his country, the United States, many years ago, holds good today, in our country also. 'A popular Government without popular information or the means of acquiring it is but a prologue to a farce or tragedy or perhaps both. Knowledge will for ever govern ignorance and the people who mean to be their own governors must arm themselves with the power which knowledge gives.'

આમ લોકશાહીના પાયા મજબૂત કરવા માટે, શિક્ષણને બને એટલી ઝડપે વ્યાપક બનાવવાનો પ્રયત્ન પહેલો હોવો. બંધારણના ધનુરાશોએ પણ શિક્ષણની અગત્ય સ્વીકારી. નાગરિકોના મૂળભૂત હક્કોમાં, ચોઠ વર્ષની ઉંમર સુધી શિક્ષણ સક્ષત અને ફરજિયાત મેળવવાના અધિકારને પણ દાખલ કર્યો હતો.

વળી રાષ્ટ્રની નેમ જ આપણો દેશ પણ આર્થિક રીતે તદ્દન પછત હોતો. ને તેથી લોકોની ગરીબી દૂર કરવાનો પ્રયત્ન પહેલો જ તકીદનો હતો. નાગરિકોના મૂળભૂત હક્કોમાં એમ પણ આમેજ કરવામાં આવ્યું હતું કે સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેને એક સરખી રીતે જીવવા મળે એ મુજબ (બધા) નાગરિકોને જીવનનિર્વાહનાં પૂરવાં સાધનોનો અધિકાર છે. આને કારણે સુધાધિવાર-કમિશને લોકશાહી ભારતની શૈક્ષણિક જરૂરીયાતોની રૂપરેખા દેવામાં એનું ધ્યેય (૧) વિશાળ, રાષ્ટ્રીય અને બિનસાંપ્રદાયિક દર્શિબિંદુ દેખવાનું (૨) રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ વધે અને લોકોનું જીવન-ધોરણ જીવું, આવે એ પ્રકારનું અને (૩) સાંસ્કૃતિક મુનસ્તુલાત લાવનારું હોવું જોઈએ, એમ જણાવ્યું હતું. અને લોકશાહી સમાજરચનાને અનુકૂળ રીતે, ધંધાદારી કુશળતા અને સ્વતંત્રી અભિવ્યક્તિ દ્વારા, વ્યક્તિત્વના સંપૂર્ણ વિકાસની દૃષ્ટિએ વિદ્યાર્થીના ચારિત્ર્ય ધરતર પર સાર મૂકે છે.

આ પહેલાં ગાંધીજીએ ત્રણ-મુદ્દાઓ ઉપર ભાર મૂક્યો

હોતો. (૧) ઉદ્યોગ દ્વારા શિક્ષણ. (૨) માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ અને (૩) રાષ્ટ્રભાષા તરીકે હિંદીનું સ્થાન.

રસ કરતાં આપણા દેશની પરિસ્થિતિ એક બાળકમાં જુદી હતી અને છે. આપણે ત્યાં ૧૯૩૫ના કાયદા અને તેનું કેટલીક બાળકોમાં અનુસરણ કરતા આપણા બંધારણની ભેજાઈ પ્રમાણે, શિક્ષણ એ કેન્દ્ર, તેમ જ રાજ્ય-બંનેની હકૂમત હેઠળનો વિષય છે એથી ઘણી બાળકોમાં રાજ્ય સેતપોતાની અવગત નીતિ અનુસરવાને મુખ્યત્વાર છે. આને કારણે, કેટલીક પાયાની બાળકોમાં રાજ્યો રાજ્યો વચ્ચે શિક્ષણકાર્યમાં ફેર પડે છે.

વળી, આપણે ત્યાં લોકશાહી હોવાને લીધે, તેમ જ આશયથી આધ્યમિક અને ઉચ્ચશિક્ષણ બંનેની મોટા ભાગની જવાબદારી સરકારે પોતાને માથે ન રાખતા, લોકોને સોંપી દેવાથી એકધારી નીતિ અનુસરવાનું મુશ્કેલ બન્યું છે. શિક્ષણ ઉપર રાજ્યનો અંકુશ નેમ બને તેમ એણે હોવો જોઈએ, એવી પણ એક તીવ્ર ભાવના લોકોમાં છે. અને એ ભાવનાને કેટલું ઉમ સ્વરૂપ આપી શકાય છે, એ કેળવના બનાવોએ બતાવી આપ્યું છે. લોકશાહીની દૃષ્ટિએ આવડા વિશાળ દેશમાં કેન્દ્ર તરફથી જ આપણું સંચાલન થાય, એ ઇષ્ટ પણ નથી.

શિક્ષણ એ રાજ્યનો વિષય પણ હોવાને લીધે, કેટલાંક પ્રગતિશીલ રાજ્યોએ પોતાની સમિતિઓ પણ નીમી હતી. અને તેમના હેવાલો પણ બહાર પડ્યા છે. મુખ્યશિક્ષકમાં ધાર્ટ-પરલોકર-સમિતિ અને ઇન્ટેલેજન કમિટી આ પ્રકારની સમિતિઓ હતી.

અત્યાર સુધીમાં જે પ્રયત્નો કરાયા છે તે મુખ્યત્વે બે પ્રકારનાં છે. (૧) પહેલું તો, શિક્ષણ વ્યાપક બનાવવાનું કામ હાથ ધરાયું છે અને મુખ્યશિક્ષક રાજ્યમાં એની સારી પ્રગતિ થઈ છે. એક હબર કે તેથી ઉપરની વસ્તીવાળા દરેક ગ્રામમાં આજે આધ્યમિક શાળાઓ થઈ થઈ છે, અને એથી એાહી વસ્તીવાળાં ગામે માટે, ત્રણ ચાર ગામોનો સમૂહ બનાવી, તેમની વચ્ચે પણ શાળા આપવામાં આવી છે (૨) બીજું એક મોટું પરિણામ આ વર્ષે મુખ્યશિક્ષક સરકારે લાવ્યું છે, અને તે વાર્ષિક રૂ. ૬૦૦ અને તેથી એાહી આવકવાળા વાલીઓનાં બાળકોને મફત શિક્ષણ આપવાનું. બીજા શિક્ષણ, સમાજ-શિક્ષણ વગેરે દ્વારા પણ શિક્ષણને ફેલાવે કરવાના પ્રયત્નો થાય છે.

નવી દિલ્હીનો ચોથી - જુલાઈમાં એક સંદેશો મળ્યા છે કે, ઉચ્ચ શિક્ષણની માંગને પહેલી વખત હુજર ઉલોચ તેમ જ કળા-સાહિત્ય-બને પ્રકારના વિષયો માટે Correspondence Courses એટલે દપાલ દ્વારા શિક્ષણ-તેમ જ Evening classes-એટલે રાત્રિ શાળાઓની પ્રવૃત્તિ સર કરવાનું પણ સરકાર વિચારી રહી છે. (૩) ધંધાદારી અને ખાસ કરીને વિદ્યાલય તેમ જ મુખ્યરેરી શિક્ષણને ખાસ પ્રોત્સાહન અપાય છે. વળી, બધી કક્ષાએ સાધનો માટે પણ છૂટથી સરકારી મદદ અપાય છે. આમ શ્રી કુશલની નોંધમાંનાં સ્વયંને સર્વાંતર સુધારાઓ આપણે ત્યાં પણ શરૂ થયા હોય એમ લાગે છે. (૪) શિક્ષણનાં સાધનો વધારવા પાછળ પણ કેન્દ્ર તેમ જ રાજ્ય સરકાર છૂટે હોયે નાણાં વાપરે છે.

તેમ છતાં, શુચવતાની દૃષ્ટિએ શિક્ષણનું ધોરણ જીતરતું જ નથી, એ સ્વીકારાએથી હરીકત છે. વળી હુજર ઉલોચ -સિવાયની શાળાઓમાં એ શિક્ષણ અપાય છે, એ છવનોપયોગી નથી. આને કારણે શ્રી કુશલે પોતાના દેશ માટે બધુવેલાં કેટલાંક દુપણો આપણે ત્યાં વધારે વ્યાપક પ્રમાણમાં છે:—

(૧) આપણે અધ્યાસક્રમ જોતાં અને તેમાં જે વિષયોને અત્યારે હજી મહત્વ અપાય છે, તે જોતાં એ સ્પષ્ટ છે કે, પ્રાથમિક તેમ જ માધ્યમિક સંસ્થાઓનું શિક્ષણ, કેટલીક આગમ-શાળાઓ પાસે કરતાં, (ભાર મૂકીને કહું છું) કે બધી નહિ, કેટલીકને જ પાસે કરતાં) બીજે સર્વજન, હોકરાહોકરીઓને જનવલ્લી તાલીમ આપવાને બદલે માત્ર ઉચ્ચ શિક્ષણ માટેની તૈયારી કરાવે છે. આથી ઉચ્ચ શિક્ષણની સત્વક ન મળતાં, તાલીમ પ્રાપ્તિ વિવાદો, સ્વતંત્ર વ્યવસાય કરી શકતો નથી. અને નોકરી માટે જ હાંસી મારે છે.

(૨) વિદ્યાર્થીઓ તેમ જ તેમનાં માળાપો પણ એ જ છવતાં હોય છે. તે એટલે સુધી કે પાપાની કેળવણીની સિમામન કરનારાઓ, તેમ જ આગમ શાળાઓના સંચાલકો-માંથી પણ ધક્કા પોતાનાં સંતાનોને જીલ પ્રવરની શાળાઓમાં મોકલે છે.

(૩) અમુક પ્રકારની મહાશાળાઓમાં દાખલ થવાની મુશ્કેલીને કારણે, શિક્ષક તેમ જ શિક્ષકસંસ્થાઓ ઉપર પણ, પરીક્ષામાં અપાતાં શુદ્ધ વધારવા માટે, તેમ જ એ ક્રસ વિષયોની મહાશાળાઓમાં પ્રવેશ જેળવવા માટે ઝેરચાળી રીતે દવાજી લાવવામાં આવે છે, અને લાગતવ મધાવાય છે.

(૪) શાળા કોલેજોમાં વિદ્યાર્થીઓ વિષયની પસંદગી પોતાની શક્તિ કે ખેલના કાર્ધ ચોક્કસ ધોરણ વિના, ધૂન પ્રમાણે કે પરીક્ષા સહેલાઈથી પાસ કરી શકાય એવા એક-માનું ઉદ્દેશ્યો કરે છે.

(૫) પોતે જે પ્રકારનું શિક્ષણ લીધું હોય તેનાથી જુદા જ વ્યવસાયમાં પડી જાય છે. ખાસ કરીને હોકરીઓ શાળા-મહાશાળાઓમાં અમલી જ લીક કરે છે અને પરણી ત્યાં પછી કુટુંબ સંભાળવા સિવાય કોઈ જાતનો વ્યવસાય કરતી નથી.

(૬) મોટા ભાગના જુવાનો શારીરિક શ્રમને બૌદ્ધિક કામ કરતાં હલકા પ્રકારનું મળે છે.

આ પરિસ્થિતિમાં સુધારા માટેના સમય પાડી ગયા છે. પરંતુ, એને માટે જરૂરી પગલાં ભરતાં નથી. એને બદલે અંગ્રેજ કવા ધોરણથી દાખલ કરતું, રાષ્ટ્રભાષા હિંદીનું સ્વરૂપ શુ, એવાં ચર્ચામાં વધારે પડતી શક્તિ ખર્ચાય છે.

એનું કારણ મને એ લાગે છે કે, આપણે શિક્ષણના સાચા આદર્શને હજી સમજી શક્યા નથી. ‘લોકશાહીના લાયક નાગરિક ધારાતુ’, ‘સર્વાંગિયુ વિકાસતુ’ એવી એવી અસ્પષ્ટ વાતો જ મોટે ભાગે ધર્ષ છે જમને જમાને શિક્ષણનો આદર્શ બદલાતો રહ્યો છે, અને એ દૃષ્ટિએ વર્તમાન ભારતના શિક્ષણ માટે કોઈ આદર્શના કલ્પના કરવામાં આવે તે બરાબર છે. પરંતુ એ કલ્પના આકાશી નહિ સુરેખ હોવી જોઈએ, દૃઢમૂલ હોવી જોઈએ.

American Educationમાં આર. ફ્રાંકેન બદ્ધને પહેલી જૂન ૧૯૫૮નો એક લેખ છપાયો છે, એનું સર્વિષ છે:

What Image of Man Should Education Foster? (શિક્ષણે કેવા આદર્શ પુરવની કલ્પના પ્રેરવી જોઈએ ?) આ લેખમાં એમણે જુદા જુદા ધુતમાં યુરોપમાં શિક્ષણે આદર્શ પુરવ વિષે જે જુદી જુદી કલ્પનાઓ કરી હની, તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેઓ લખે છે:

“For example, the western tradition is replete with images that have guided education: Plato’s philosopher-king, Cicero’s orator-statesman, the medieval scholar-saint, the Renaissance courtier-humanist, Rousseau’s natural man, Adam Smith’s economic profit-making man, Karl Marx’s class conscious worker-producer, Thomas Jefferson’s enlightened free man.

Indian history has its images of men that have guided education at various times—Kalidasa pictured man's perfection in the 'Tapovan', where seekers of truth lived the simple life in the forests of ancient India in atmosphere of purity and freedom. Tagore described how civilisation had created a cage of material things which imprisoned man's spirit and ex-communited him from real life. Tagore preferred to think of man living in a past which is natural, simple and has an easy open relationship to the sky. And there have been priestly images, warrior images, scholar images, statesman images and worker images."

આજના મુત્ર માટે એમણે Free Man-intellectually, politically, personally and religiously નો આદર્શ દર્શાવ્યો છે.

આ દૃષ્ટિએ વર્તમાન ભારતનો શૈક્ષણિક આદર્શ, શૈક્ષણિક રાષ્ટ્રનો જવાબદાર નાગરિક ધડવાનો છે, એમ કહેવું એમાં કશું ખોટું નથી. હતા, હું એને અચ્છ કહું છું, એનું કારણ એ છે કે એણે આપણી શિક્ષણમંદાના મૂળભૂત પ્રશ્નને નજર બહાર કરી દીધો છે.

પ્રાથમિક શાળાત પરીક્ષાનો આપણા રાજ્યની અસ્થાયિકતા, તેમ જ પ્રાથમિક શાળાઓમાં આજે જે રીતે શિક્ષણ અપાય છે, તે જોતાં આ વાત રજૂ થયે.

શિક્ષણનું ધ્યેય કેળવણી મટી ગયું છે અને માણિતીવિતરણ બની ગયું છે. શિક્ષણનું સર્વ પ્રથમ કામ, વિદ્યાર્થીની માનેન્દ્રિય અને હાથ આદિની કેળવણી અને તેની સાથેસાથે મન અને હૃદયના કેટલાક સરકારે ધડવાનું જ હોઈ શકે. બાળકની માનેન્દ્રિયો સતેજ થાય, પોતાની મેળે વિચાર કરવાની શક્તિ કેળવાય, અને સેમ્ફડમાં ઉપયોગી અને ઉત્સાહપ્રમદ જીવન જીવવાના સરકારે પડે, એ શિક્ષણનું પ્રથમ ધ્યેય છે. આટલું જો થાય તો 'everything else will be added into you.' બાળકને તો બાળક પોતે બીજાની થોડીક જાગૃત્તિ જીવનમાં ગમે ત્યારે સીધી શકે.

આને બદલે ચોદ વર્ષની ઉંમરે બાળક પાસે નાગરિક-શાસ્ત્ર, અને ભારતના, રાજ્યનું ધારણ, રાજની, અપેક્ષા-રાખવામાં આવે છે. જે વ્યક્તિને, એકવીસમે વર્ષે અતી

અધિકાર મળવાનો છે, તેને ચોદમે વર્ષે બંધારણ શીખવવા ઉતાવળ શા માટે કરવી જોઈએ? અદાર વર્ષના થા ત્યાં સુધીમાં નાગરિક જીવનના સિદ્ધાંતો મળી લે તો કે ન ચાલે? આને બદલે, ચોદ વર્ષમાં એને બાળકની જેવી પ્રતિભાસ, બીજાને અને સમાજને ઉપયોગી થવા શીખવવામાં આવે, તો એ ભવિષ્યમાં વધારે સારો નાગરિક થઈ શકશે, એ રજૂ છે.

કેટલે બાળકોને રહ્યાં, માર ખાતાં કે ઉદાસ મુંઝે નિશાચે જતાં જોઈ છું, ત્યારે વિચાર આવે છે કે જીવન-દય, અગિયાર, પંદર કે તેથી થયું વધારે વર્ષો સુધે દિવસના પાંચ પાંચ ૭ ૭ કલાક સુધી, પરાણે શાળા મહાશાળાઓમાં જ બધાને ભેગા કરવાની પાછળ શા ઉદ્દેશો છે? અને એમ, એક જ જગ્યાએ પાઠ પોઠ, પત્રિકામાં જ બાળકની જીવનની સુધેરે-અંતરે કે-એ સુધી થા અને એ જો સાચું હોય તો આપણે શિક્ષિત મનુષ્યને આદર્શ ગમે તે હોય, તે આ પાયાની શરત મળ્યાંદા, જોડવાય એવો જ હોવો જોઈએ અને એથી માન જીવનનાં સ્થાયી લક્ષણોને તે અનુરૂપ હોવો જોઈએ નિર્વિવાદ બને છે. જાડી કિલ્લુશીમાં જીવતાં વચર થયું લક્ષણો નાંચે મુજબ દર્શાવી શકાય—

(૧) મનુષ્ય એ સામાજિક પ્રાણી છે અને એથી જ જીવનનાં બે પાસાં છે. વ્યક્તિગત અને સમાજગત.

(૨) આને કારણે એની કેટલીક અંગન જરૂરીયાત છે, જેમાં ખોરાક, રક્ષણ, આરામ, શરીરસ્વાસ્થ્ય, ભત્રીયજીવિ એ મુખ્ય છે.

(૩) આજની સમાજરચનામાં આ બધી વસ્તુઓ એ સ્વપ્રાપ્ત અને સામાજિક સહકાર જો બેતા મિશ્રણથી વ મળી શકે એમ છે, અને સામાજિક સહકાર સમાજને પયોગ કામદારો જ મેળવી શકાય.

(૪) એની કેટલીક સામાજિક જરૂરિયાતો પણ છે. જા. જા. રખડાં, અભિવ્યક્તિ. એ મંડળીમાં જ સંતોષ શકાય.

(૫) વ્યક્તિગત જરૂરીયાતોનું પ્રમાણ શરીરસ્થત તેમ જ સ્થાનાવેશને કારણે જુદું જુદું હોય છે, અને એમાં એનું વિતરણ એક જૂઠાણીમાં સમાય છે. વળી, એ જુદા જુદા હેતુઓસરની જુદી જુદા મંડળીઓમાં પરિણમે છે. એમાં વ્યક્તિ-વ્યક્તિ વચ્ચે અને મંડળી-મંડળી વચ્ચે ધણું બળે છે

એ ધર્મજીને અમર્યાદ બને તો અપાર દુઃખ સહી શકે છે.

આમાંથી ફક્ત એ શાષ છે કે:- (૧) પોતાની જરૂરીઆતો માટે માણસે જાતે પ્રયત્ન કરવાનો છે, માટે એની શારીરિક તેમ જ માનસિક શક્તિઓના ચક્રવ્રત એટલી વધુ વિકાસ થવો જોઈએ. (૨) એ જરૂરીઆતો સમાજના સહકારથી મેળવવાની હોવાથી, સમાજને જેટલી પ્રગતિ કરી હશે, તેટલા પ્રમાણમાં, એ જરૂરીઆતો જોને વધારે પ્રમાણમાં અને વધારે સરળતાથી મળી શકશે. એથી એનામાં સમાજને ઉપયોગી થવાની સાવના ફેળવણી જોઈએ. (૩) વ્યક્તિ-વ્યક્તિ વચ્ચેનું, તેમ જ મંડળી-મંડળી વચ્ચેનું ધર્મજી અમર્યાદ ન બને, એ માટે એણે પોતાના સ્વાર્થ તેમ જ અંગત વૃત્તિઓ ઉપર સંયમ રાખતાં શીખવું જોઈએ.

પરંતુ, આમાંનું ધર્મ જોણું આને શાળાઓમાં શીખવાય છે. શાળાઓ માત્ર માહિતીવિતરણ સ્થાનો બની ગઈ છે. એ માહિતીને પણ કોઈ એક્કસ હેતુઓનો બાજુદાર સુમરિત કરવામાં આવતી નથી. કોઈપણ વિષયના શિક્ષણમાંથી આ વસ્તુ બતાવી શકાય એમ છે એટલે વિસ્તારસરે એમાં ઊતરતો નથી. પરંતુ, આ પરિસ્થિતિને લીધે દિવસે દિવસે શિક્ષણ અર્થહીન બનતું જાય છે. શિક્ષણનું ધોરણ ઉત્તરોત્તર બગડતું જાય છે. તેનું આ મુખ્ય કારણ છે. પોતે જે શીખે છે, તેના હેતુ વિશે વિચારીને મોટે ભાવે અજ્ઞાન હોય છે. એને માટે માત્ર એક ખ્યાલ હોય છે કે, એ શિક્ષણદાર પોતે એવી સુખાળવી નોકરી કે ધંધો મેળવી શકશે કે જેમાં શારીરિક શ્રમ નહિ હોય, અને એાહી મહેનતે વધારે પૈસા મળશે. આગળ શિક્ષણ-પ્રધાનો જે હોયો મજાખ્યા છે, એ લજ્જત બધા જ આ વસ્તુચિંતનાં સીધાં પરિણામો છે.

આ વિચિત્ર સુધારની હોય તો, શ્રી ક્રુશ્ચાવના હેવાલના ત્રણ મુદ્દા પર વિશેષ ધ્યાન દેવું જોઈએ. અને જોતાં, એમાં શ્રી. ક્રુશ્ચાવે જે વાતો કરી છે, તે જ બીજે સ્વરૂપે મહાત્મા ગાંધીએ પણ આપણને કરી હતી; બીજા પણ અનેક વિચારોએ કરી છે. એમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું પણ કશું નથી, કારણ કે શિક્ષણના પાયામાં રહેલી એ વાતો છે.

(૧) સૌથી પહેલું તો, દરેક વિદ્યાર્થીની એ સમજ ફેળવવી જોઈએ કે, ભવિષ્યમાં એણે સમાજને ઉપયોગી એવું કોઈક કામ કરીને જ જીવવાનું છે, જો કામનો પ્રકાર એ તે હોય. આ માટેના સંસ્કાર ઇસ્માઈલી જ પાડવા જોઈએ.

શ્રી ક્રુશ્ચાવે જે સુત પોતાના દેશ માટે આપ્યું છે, તેમાંથી communist શબ્દ બાદ કરીને, બાકીનું સુત આ પ્રમાણે બતાવી શકીએ: "જે સમાજમાં આપણે જીવીએ છીએ અને જેના સહકારથી આપણે જીવનની બધી જરૂરીઆતો મેળવીએ છીએ, તે સમાજની પ્રગતિ માટે, તેમજ આપણી જરૂરીઆતો મેળવવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા માટે, દરેક ગણકે સમાજોપયોગી કામને માટે તાલીમ મેળવવી જોઈએ. ભવિષ્યમાં દરેકે સમાજોપયોગી કામ કરીને જ જીવવાનું છે." શ્રી ક્રુશ્ચાવ કહે છે તેમ, આ સૂતને પવિત્ર ગણવું જોઈએ.

(૨) શારીરિક શ્રમ મગજના કામ કરતાં હલકા પ્રકારનો છે, એ સંસ્કાર ફર કરવો જોઈએ અને એ માટે શારીરિક શ્રમની ટેવ શાળાઓમાં જ પાડવી જોઈએ.

(૩) પ્રાથમિક શિક્ષણનાં ઉપલાં ધોરણોમાં—એટલે પાંચમા ધોરણથી જ ઉપાદેશ એવું કોઈ પણ કામ શીખવવું જોઈએ. એ માટે વિદ્યાર્થી એ તે ઉદ્યોગ પસંદ કરી શકે. પરંતુ, વરસ દરમિયાન એણે અમુક કલાક અને અમુક કામ કર્યું હોવું જોઈએ. આ કામકામને માધ્યમિક તેમજ ઉચ્ચ શિક્ષણમાં પણ આગળ ધપાવવો જોઈએ. એ દ્વારા શિક્ષણના અર્થને થોડાક ભાગ જરૂર મેળવી શકાશે. એ તો ઠીક, પરંતુ, એવા કામકામદ્વારા જ માનેન્દ્રિયો, મગજ અને કર્મોન્દ્રિયો વચ્ચે જરૂરી મેળ સ્થાપી શકાશે.

ઉપરાંત, એક બીજી વાત સ્પષ્ટ સમજ લેવી જોઈએ. બધા પ્રકારની માહિતી શાળામાં કે શાળા દ્વારા જ આપવાની કશી જરૂર નથી. નકશામાં હીજ, રહેઠોડિયા કે ઇંગ્લેન્ડ ક્યાં આવ્યું, તે હજી કદાચ બતાવી ન શકે તેમ છતાં તે તે દેશમાં જઈને, પોતાનું જીવન સારી રીતે હમણે લોકો નિસાવી રહ્યા છે એ હકીકત છે. એ જ રીતે માત્ર ત્રણ ચોપડી અંગ્રેજી લખેલા ઇંગ્લેન્ડ મળા છે અને સારું કમાય છે. પ્રાથમિક કક્ષાએ તો સરીર અને મનની ફેળવણી જ મુખ્ય હોવી જોઈએ અને વિષયો એ તો સાધન માત્ર મજાવા જોઈએ.

કોઈ નહિ તો પહેલાં ચાર-પાંચ ધોરણ સુધી તો—આ પ્રમાણે સરીર અને મનની ફેળવણી કરી હશે અને માત્ર પાયાનું જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું હશે, તો માહિતી તો વિદ્યાર્થી જીવનમાં જરૂર પડશે, ત્યારે સ્વયંપત્ને પણ મેળવી શકશે: એટલા

[પાન ૪૨૨ ઉપર]

ધરતીની માંદગી

—સુલકા ગાંધી

૧

આ આફ્રિકાની એક સુંદરમાં સુંદર ખીણનું દ્રશ્ય છે. તમારી ચેમેર પૂરીના અંગને ઢાંકી રહેલ, જ્યાં મખમલ જેવી ઘટ હરિયાળા પથરાઈ રહેલ છે. ને ટિટિહોયા પંખી એના નિર્જન એકાત વિસ્તારને પોતાના ફજનથી ભરી રહ્યું છે. વાદળો તે ધુમ્મસ ન હોય ત્યારે તમને નીચે ઉમઝીમુકકુ તદાં વહી જતી દેખાશે, ને એની પાછળ નાખી તજર પહોંચે ત્યાં લગી પર્વતનાં હારમાળા દેખાશે.

હુએ, અલીનું ધાસ કેનું હરિમાળું ને જોડે જોડે સુધી મુળિયાં ફેલાવીને જાગી નીકળેલું છે. માટી તો જાણે કયાં યુ જોવા સુધાં મળતી નથી. આ ધાસ વરસાદ ને આકળતા ભેજને તે સંધરી રાખે છે. એને જમીનમાં ચૂસી લે છે. ને પછી એ ભેજ વડે પર્વતની ખીણ કાતરનાં અનેકાનેક અરણ્યોને વહેતાં રાખે છે.

કુદરતે કેટલી કાળજીપૂર્વક એનું જતન કરેલું છે. અલી એને ચરી ખાનારાં એટલાં બધાં હેર નથી. અલી તાપણું સળગાવી સળગાવી, એને જાળી મૂકી, ધરતીનાં અંગને ઉપાડાં પાડી દેનાર કોઈ નથી.

જોજો, એક તણખડુ પશુ ધવાય નહિ, કચરાય નહિ એ રીતે એના પર મળખીને યજલાં માંડજો. કારણ આ પવિત્ર ભૂમિ છે. સરજનહારે તે દિવસે જોની એને ધડેલી તેથી ને તેથી જ...તે આજે ય પવિત્ર રહેલી છે.

એને સાચવજો, એનું રક્ષણ કરજો, કારણ એ તો માણસને પાળનારી પોષનારી, જતન કરી છવાડનારી ભૂમિ છે...એનાં જો નાશ કયો તો, સમગ્ર લેજો કે માણસનો ય વિનાશ નક્કી છે.

પરંતુ હાલ! આ શું?

આ પુરાણ પવિત્ર પહોડીએ તો ધસી પડવા લાગી! ધસતી ધસતી જોડી ખીણમાં વેરાઈ જવા લાગી. એનાં અંગને ઢાંકનાર લિલોતરીનાં વસન ફાટીને લીરા થઈ ગયા, ને ધરતીનું રાતું માંસ અદરથી ડોકિયાં કરવા લાગ્યું. વરસાદ ને આકળનો ભેજ ચૂસી, પર્વતનાં જિર્મિયાળ જેવાં અરણ્યને છવન આપનાર, ને પોષનાર હરિમાળોનો નાશ થઈ ગયો. લોહોએ તાપણું બાળી બાળીને એનો અંત આણી દીધો. એના પર ચરનારાં આ હેર પશુ કેટલાં બધાં! એમની ખરીઓના ધા એનાથી છરવાયા નહિ. માનવીએ પણ ભેતમાં, બેકાળજી બની, એ ધરતીની હરિમાળોને ફવી રોળી નાખી... ને કોઈએ એની પવિત્રતાનો આણું રાખી નહિ, એની રખવાળી કે જતન કર્યાં નહિ!...ને હવે એ માણસને પોષી શકતી નથી, એને છવાડી શકતી નથી, એનું રક્ષણ કરી શકતી નથી!

ટિટિહોયા પંખીનું ફજન પણ હવે આટલામાં કપાય સંભળાતું નથી. મોટી મોટી ટકરીઓ ટાલિયાના માથા જેવી બોડી ને વેરાન જિભેલી છે. વીજળી ચમકે છે, ને વરસાદ વૂટી પડે છે, ત્યારે એનાં ઉભાસ જળમાં ધોવાઈ ધોવાઈ ને એનું રાતું મોળ લોહી (લાલ માટીનો પ્રદેશ હોવાથી) નદીરે વહી જાય છે. સુકાઈ ગયેલા અરણ્ય સળગળી જોડે છે, ને વહેવા લાગે છે—પણ તે કેમ જાણે ધરતીની કંપાઈ ગયેલી કેસવાહિનીમાંથી વહી જતાં રક્ત લાપાં.

નીચેની ખીણોમાં, પહોડીના ઢોળાવો પર થઈ ઢસરી આવેલ લાલ માટીમાં સોએ ઉગરડા, પાડે છે...ને પેતીયું નામ દે છે! પણ ત્યાં એમના પેતરમાં મકાઈ નો જે પાક થાય છે તે જોયો તમે? માંડ માંડ માણસનું થયોડું દેખાય એટલો!

આ મકાઈ પર બધી પોણાચ શી રીતે ? ને એટલે જ તે જુવાન છોકરા છોકરીઓને 'પેટ પૂરવાનો સવાલ' કોઈ અનુભવા પ્રદેશમાં થોડી સારી ભણે છે આ જામ જેવું જામ દેખાય છે, માથુસતી વસ્તી ભાથો છે—પણ આમ તો જુવાનિયાં વિનાની સુની વસ્તીઓ છે. કેવળ બાળકો ને છુદ્ધાછુદ્ધીઓની ! સૂતકાર ન હોય...તો બીજું હોય પણ શું અહીં ?

કોઈ ટાળામાંથી વિખૂટું પડી ગયેલ અન્નપત્રું પંખી મૂલું પડી આવી ચડે, એમ, આ સૂતકાર વસ્તીમાં ટપાલનું એક પરબીરિયું આવી ચડેલું, ઉપર સરનામું હતું :

માનવત રહેતુ કુમારો

સેન્ટ માર્કનું રેવળ

નોતરોની (નાતાલ)

છુદ્ધા કુમારોના હાથમાં પરબીરિયું આવ્યું, પણ એ ઉપાસતાં એનું હૈયું થયે છે; કાણ ભલે શું થ હશે એમાં ? ઉપાસીને વાંચી ભોવાને બદલે એ પાનીને બાળકની જેમ સવાલ કરી બેસે છે :

—તને કશી ખબર છે આ કાગળની ?

—કેવી ગાંડા જેવી વાત કરો છો ? એમાં શું છે, તે હું શી રીતે બજવાની હતી, વાર ?

બંનેનાં હૈયામાં અદિશા ફરે છે. કદાચ આપણા બેપતા દીકરાના કંઈ ખબર તો નહિ હોય, એમાં ? એને લગતા કંઈક સમાચાર તો નહિ હોય ?

પણ ના, આ તો કંઈક જુદું જ લાગે છે કાગળ બેહાનિસગર્બ્ધા આવેલો છે, એ વાત ચોક્કસ.

પણ તે બેહાનિસગર્બ્ધાની ગીચ માનવરતી, મકાનો, મોટરગેસો ને ગલીઓના જંગલમાં બોવાઈ ગયેલ દીકરો આગસાંત્રના કશા ખબર નથી લાગ્યો.

આમ તો સોરિયા ટાઉનના રેવળમાં વસતા, પોતાના એક પાદરી—બંધુના હસ્તાક્ષર છે. એમાં લખ્યું છે :

'કાગળ મને કે દુરત બેહાનિસગર્બ્ધા આવેલો. તમારી બેન મટ્ટક બહુ માંદી છે ! તમારી બધી વ્યવસ્થાને સાર મારે માથે છે. કશી ફિકર કરશો નહિ

તમારો ધર્મજી

માસિમંતુ

ધણિધણિયાણી બંને એક બીજા સાથે બેઠે રહ્યાં.

વિધમાન : સપ્ટેમ્બર '૫૬

થોડાં વરસ પહેલાં ધાવણું બાળક છાતીએ વળગાડી, પોતાના બોવાઈ ગયેલા પતિની સાથે કાઢવા, બેહાનિસગર્બ્ધા બેપરી ગયેલી જુવાન બેનની હળી એમની આંખો આગળ તરવરી રહી. પતિને શોધવા ગયેલી બેનનું નામ પણ પછી તો એમને જુમ થઈ ગયેલાંઓની નામાવલીમાં ઉમેરી દેવું પડેલું.

આકાશમાંથી ખરી પડેલ કોક તારાની શોધમાં નીકળતાગ તારાની જેમ, આ વસ્તીનાં કેટલાંય સંતાન જુમ થઈ ગયાં હતાં. એ મામાની નજરે એમને પોતાના ગર્ભમાં કંઈય છુપાવી દીધા હતાં ! તેમાંથી એકનો...માંદગીમાં પડેલી બેનનો—પતો મળ્યો ! તો એની જ જેમ કદાચ દીકરોય કંઈક જડી ભણે...હાથ લાગી ભણે, ને આ છુદ્ધાં આકાશને બાધી બોળા પ્રભુનાં સંપદથી પાછો ભગઈ ભણે !

સંત આકાશ રેવળમાં મોકલી, દીકરાને 'પ્રભુના સેવક' નો દીક્ષા અપાવવાની ધનીવાધી ડોસીએ પાઈ પાઈ કરી નાહું સંધરેલું. પણ દીકરાનો તો કદી પતો જ લાગ્યો નહિ ! ને કદાચ લાગે તો પણ એ 'પ્રભુના સેવકનો' દીક્ષા લેવા તૈયાર થાય, એ વાતથી એકમને ખાતરી નથી.

ડોસીએ કોણીના ડગલમાં બેગી કરેલ પૂંછ ડોસાના હાથમાં મૂકી દીધી, ને આજ્ઞાના હેલા તટ્ટને વળગ્યા અક્તી એને વિનવી રહી : તમે તમારે આ સારી લો—ને એકવાર ત્યા જઈને તરત તો કરી આવો. પ્રભુની ઈચ્છા હશે તો કદાચ આપણા પ્રયાસને જલ જડશે. આપણે દીકરો મળી આવશે; ને એ ન બન્યું...તો તો આ પેસા થ ન નકામા જ જવાના છે...ને બધું જ...

વ્યથાભારે હેબે ડોસો ડાકું કુપ્યાવે છે. જવાનો નિષ્કંપ લેવાય છે. ઘરમાં ડગલાં કુળલીમાં સંધરેલો હતો એટલો નાજાંલડેણ મજવાની કોમળીમાં ભરી ભઈ, ડોસો ડગમળવા થયેલે એ અનુભવા ચહેરેને આળવા નીકળી પડ્યો.

ને મૂંઝા પ્રાણીની જેમ, સીસા જેવી વજનદાર વેદનાનો સાર વહેતી ડોસી, ચરતુ મુઝાવી, ઘરના મુઝા પર બેસી પડી ...ને પોતાના આખરી આધારને થ ચહેલાં અનુભવ પાણી ગળી જઈ જુમ ન કરી દે, એ મારે એના પ્રભુને વિનવી રહી.

૨

ધર ને ગામની જોય છેડડી નીકળ્યા કે તમામ રસ્તા તમને પડી જવાના બેહાનિસગર્બ્ધાં કણી. કેટલો લાભો રસ્તા

કાપવાનો. દીકરીના જેટલા બધા પૈસા...! જેટલેલી ટ્રેનો
બદલવાનો, જેટલા રેલ્વેના પાર કરવાનાં...જેટલા બધા
પાટા... વીળણીના શાંભલા ને તારનાં દોરડાં! સુ...ર...ર...
ની દોડ કરતી તમારા કુળાની બારીને ધસાઈ ને વીળણીની
ઝડપે વહી જતી બીજી ટ્રેન...એવું આક્રમણ ચમકાવી મૂકે
તેવું હોય છે.

હુકા કુમારોત્તુ કાળજી બીધેલા કણુતરની જેમ ફફડી જો
છે. અનન્ય આધાર બેઠા બાણી પત્ર માંડતા બાળકની
જેમ. કારણ એણે સાલગ્યું છે કે, બેઠાનિસળજે એક
જળપ્રસ્ત મોડું શહેર છે, બધાં પાર વળતી ગલીઓ ને
રસ્તા છે. મહિના મુખી ફરો તોય, એક રસ્તે થઈ એકવાર
ગયા પછી બીજી વાર એ રસ્તે પગ મૂકવાનો વાગે ન આવે.
બળી, બસ પકડવાની! એહોહોહો...જેટલી બધી બસો...
એમાં તમારે કામની, સાચી બસ પીસમાંની એક જ હોય...
ને એમાં જે તમારાથી કોઈ જોડી બસમાં ચઢી બેસવાની
બૂલ થઈ ગઈ, તો...રામ રામ, તમને નસીબે જ ભુલાવ્યા
સમજો.

ને કહે છે કે રસ્તો પાર કરવો એટલે જીવતું જોખમ.
શહેરમાં ફરવા નીકળનારાંને કામે જનારાંમાં તો જેનો આવરદા
લાંબો તે જ ઘેર પહોંચે. ને જે ભળતા રસ્તે ચઢી ગયા. ભળતા
રંગવાળાં માનવીઓના મહોલ્લામાં ભેરવાઈ પડ્યા...તો...તો
શહામુગની માફક, રેલીમાં માથું ઘોસી આવતા તોફાનને
ખાળવા ફાંકાં મારી રહેવાતું!

ને સૌનાં કાળજી દોઝવી રહેલો પેલો ભય! જીએ જીવ
નામ આજુવાની પથ ભાગ્યે જ હિંગત થાય છે. એ તો
શહેરને ખૂણે ખૂણે...ને ગલીએ ગલીએ લપાવેલો હોય છે.
લોક બાપમાં માથાં નાખી સવારે એની જ બોલ નથી
કરતાં શું? આગલોલોભ... અમારો દીકરો ક્યાં હશે
એવું શું થયું હશે? એણે કેમ કહી અમને કશું લખ્યું જ
નહિ...? બેન બહુ માંદી હશે, એને શું થઈ ગયું હશે?
ને...એવું બાળક...! પાંડા માંદો હતો. ને એની વહુ એને
જેવા મેલેલી...એવો બાર વળેલો દીકરો જોતજોતામાં
દોરીનાં પૈડાં ફેંકળ આવી કચડકચડ કરતો, ઉપકાર
ગરેલો...એ પહોંચી ટેકરીએ ભેગા થયા થયાં મકાન,
પાકેલા પાંદડાની નસી જેવા રસ્તા ને કીડિયારાની જેમ
ઉભરાતી માનવ વસ્તીમાં ફેણ મેંડતું?!

એ પ્રશ્ન! મારા પર તારી દષ્ટિ રાખજે. ઘોળા
દિવસ જેવા કાળતા આ અધારમાં મને ગાઈ દાખવજે.
ને ચોક્કિયા ટાઉનમાં મિથન હાઉસમાં પહેંચતાં ધર્મ-
બધુ માસોમાંજ સાથે મોં મેળાપ થયો. ને એનો ભાવશીનો
આવકાર પાર્યો, ત્યારે પ્રેસાનું હેતુ હેતુ બેઠું. ને એણે
નિરાનનો શ્વાસ લીધો. ઘેરથી નીકળ્યા પછી પહેલી વાર
એણે સહામતી ને ભાઈચારાની હૂક અનુભવી.

પ્રેસા કુમારોનો આવકાર આપતા કાળા ને ગોરા
ધર્મજીવુઓની ભેડક જમી. વતનના ખજાર પૂછાયા.

કુમારોએ પોતાના પર્વતો ને એની ખીણોની વાત કરી.
પોતાના પ્રદેશની પિછાણ આપી...એના કંઈસ્વરમાં બફર
બહુ હોયું જોઈએ, યા તો ધરતીને પ્રેમ નીતરતો હોયો
જોઈએ... કારણ સૌ એકકાન થઈ એની વાતને શબ્દ
શબ્દ પી રહ્યા હતા.

એણે એમને ધરતીની ગિમારીની વાત કરી, એના
ધોવાણની વાત કરી, રસકસ વિનાની એ બુઝિમાં માંડ
મથોડું બેઠી આવતી એવી મકાઈના પાકની વાત કરી.
જીવાનિયા વિનાની, સુનકાર વસતીની વાત કરી, હુકાં અને
બાળકોને સહારે વહી જતી પાંચળી કુશમ્બુ ગિંદગીની વાત
કરી...રોજ ફટકા ખમતી, તરફાતી ને તુટતી જતી આદિવાસી
જીવનસંસ્થા, ભાગેલાં ઘર, ને નંદવાયેલાં માનવીની વાત
કરી. એક વાર ઘર છોડી જનારાં ને ફરી કદી પાછા નહિ
ફરનાર, ને કાળજીપતરનો સળંગ પથ સદાને માટે ચૂકવી
જનારાં જીવાનિયાની વાત કરી...આ વાત એકલા દોતરે-
નીની જ નહિ... પથ હુકા... ધન્ડલાવીની, ઉમ્મોમાસ
ને ઉમ્મિકુલુની...તમામ પ્રદેશોની કથની આ બાળકમાં
એક સરખી જ છે, એમ જણાવ્યું.

અલગત પોતાની બેન કે પોતાના દીકરા વિષે હજી
એક બિના હરક મુકાં એણે ઉઘાડે નહોતો.

બધાએ એના મળી, ધરતીની માંદગીની વાત કરી,
કમરોશ મથેલી આદિવાસી ટાળીઓનાં ભાગી મથેલ
ચામડાં ને કુડોળો ને ઘરેલો વાત કરી. એમણે કહ્યું,
જીવાનિયાં એક વાર ધરતી બહાર, ચામડી બહાર નીકળે
છે કે, કદી પાછાં ફરતા જ નથી! પોતાના રીતરિવાજ
બૂલી, તેઓ એટી ને દુરાચારી જીવન જીવવા માટે છે. ને
નાનાં નાનાં છોકરાં પથ હેતુ અપરાધી, શુનાહિત જીવન
જીવતાં થઈ જાય છે! ને યુષ્ઠ હંચરે પહેંચતાં પહેંચતાંમાં

[પાન ૪૪૫ ઉપર]

‘કમ્યુનિસ્ટો અને આપણે’ : રશિયા અને અમેરિકાની નીતિ પર પ્રકાશ

‘કમ્યુનિઝમની તરફેણમાં પ્રવાહ વહી રહ્યો છે, એ નિઃશંક છે. એને પહોંચી વળવા આપણે એ વાત પૂરવાર કરી ખતાવવી પડશે કે, ગમે તેવા ચોટા રાષ્ટ્રમાં નાગરિક સ્વાતંત્ર્યની સાથેસાથ (અર્થેક નાગરિકની ભૌતિક પ્રગતિ પણ સકલ છે) - વોલ્ટર લિખમાન

વોલ્ટર લિખમાન અમેરિકાના ભણીતા રાજદારી વિચારક-લેખક-વિવેચક છે. એમનો સોવિયેત રશિયાની રાજ્યપદ્ધતિ સામેનો વિરોધ સ્પષ્ટિત છે. એમણે ૧૯૫૮ના ઓક્ટોબર માસમાં, સોવિયેત રશિયાના પ્રવાસ દરમ્યાન કુશ્વત્તી અને

ત્યાંના અન્ય આગેવાનોની મુલાકાત લીધી હતી. ત્યાર બાદ એમણે જે ચાર લેખ લખ્યા, તે નાની પુસ્તિકાપે તાબેતરમાં પ્રગટ થયા છે : “ The Communist World and Ours. ” (હેમિશ

હેમિલ્ટન : (કે. શિ. ૬) આ લેખમાળા દ્વારા લિખમાને કેટલીક મહત્ત્વની વાતો કહી નાખી છે; એ સોવિયેત અને અમેરિકન નીતિ ઉપર સવિશેષ પ્રકાશ પાડે છે. જહીં સંલેખમાં એના સાર સજૂ કર્યો છે.

૧

તેમાં ૫ તેજો અમને સમાજવાદને માર્ગેથી ચળાવવામાં નિમ્નજ નીવડયા...

વાર્તાલાપનો આરંભ જહુ જ મુકત વાતાવરણમાં થયો. કુશ્વે હાથ ઊંચો કરી હાથપાંતે કહ્યું કે, તમે પ્રશ્નો પૂછો, હું જવાબ આપવા તૈયાર છું. અને લિખમાને સરખાત કરી કે—૧૯૫૫માં હનેવામાં જે સિખર-મંત્રિદર્શન, ત્યારથી રશિયા અને અમેરિકા વચ્ચેના સંબંધો બગડતા રહ્યા છે. આ બાબતનાં કારણો નજીવાની પોતાની કમ્પા છે.

કુશ્વે જણાવ્યું કે, ૧૯૫૫માં જ સંબંધો સારા ન હતા; ત્યાર પછી વધુ બગડ્યા છે, એવું નથી. સવાલ તો એ છે કે, આ સંબંધો છે ત્યાં ને ત્યાં ચીટકી રહે, સુધરે કે પછી વધુ બગડે ?—આપણે શું કમ્પાએ ઊંચો.

અને પછી તેમણે રોપનો ટોપલો ચર્ચિલ અને ડલેસને માથે ઢોળતાં કહ્યું કે, સ્તાલિનના શત્રુ પછી અમે સમાજવાદમાંથી પીછેઠઠ કરીશું, એનો તેમની માન્યતા ખોટી પડી છે. અલગત, અમે ‘રેડ્સ કો’ (જેસે થે) ના પાયા પર તંગદિલી હળવી કરવા કમ્પા હતા, મરંદ પશ્ચિમે તો ‘કોલ્ડ વોર’ની સ્થાન અખત્યાર કરી. પરંતુ

ખરી ગૂંચ વાર્તાલાપના આરંભે જ આવી ઊભી । કુશ્વે ‘રેડ્સ કો’ કહે છે એનો અર્થ શો ?—એ જ મુખ્ય સમસ્યા જેવી વાત બની અર્થ. લિખમાન કહે છે તેમ, એનો અર્થ ધીમે ધીમે, આખા વાર્તાલાપને અંતે જ સ્પષ્ટ થયો. પશ્ચિમ જે રીતે એનો અર્થ કરે છે, તેના કરતાં રશિયા એનો અર્થ જુદો જ કરે છે, એ વાત ત્યારે જ સ્પષ્ટ થઈ. ‘રેડ્સ કો’ નો રશિયાનો અર્થ—

* એક તો : શીશ તાકાત દ્વારા રાષ્ટ્રીય સરહદોમાં કશો ફેર થયો ન બોધ્યો. દા. ત. ચીન અને વિયેતનામમાં બે સત્તાઓનો સવાલ છે, તે તેમનો આંતરિક સવાલ છે. બે જર્મનીનો સવાલ, બે કોરિયાનો સવાલ—તેમની સરહદોના આંતરિક સવાલો છે, એને કેવળ ‘પરસ્પર સંમતિ’થી ઉકેલવા રહ્યા.

* બીજી વાત : રશિયા, ચીન અને એશિયા-આફ્રિકામાં જે સામાજિક-આર્થિક ક્રાંતિઓ થઈ રહી છે, એ ‘રેડ્સ કો’ જ છે; એ રીતે જ પશ્ચિમે તેનો સ્વીકાર કરીને વર્તવું જોઈએ.

બદલે, આવી ક્રાંતિનો વિરોધ કરવા એટલે જ 'રોટસ કો' નો વિરોધ કરવો.

આ રીતે સિંપ્પમાન 'રોટસ કો' અંગે પશ્ચિમની અને રશિયાની સમજ વચ્ચેનો ભેદ રજૂ કરે છે.

* જે સ્થિતિ હોય તેવી ને તેવી જળવાઈ રહે (પશ્ચિમ)

* ક્રાંતિકારી પરિવર્તનની પ્રક્રિયા અવ્યથા ચાલ્યા કરે. અને હથાત ફોજ તાકાત અંગેની તુલા એમની રહે (રશિયા).

પ્રુથાવની આ માન્યતા પાછળ તેની એ બાબતની પ્રતિભા રહેલી છે કે, સોવિયેત સંઘે ઇન્ટરમિડિયેટ અને શોર્ટરન્ગ મિસાઈલ્સ ઉપર કાળુ જેળની લીધો હોઈ, તે જર્મની, પશ્ચિમ યુરોપ, ટર્કી અને ઇરાન ઉપર વચરેવ ધરાવી શકે એમ છે. પોતાની આ તાકાતના કારણે જ રશિયા 'રોટસ કો' ની વ્યાખ્યામાં ફોજ સત્તાનો ઉપયોગ ન કરવાની ચર્તા ઉમેરે છે, અને જર્મની જેવા સવાલમાં ખરેખર સંતલસ ઉપર ભાર થકે છે.

આ પછી જર્મન-સમજ્યા અંગે વધુ નીચે વાત થઈ; અને તેમાં સિંપ્પમાનના મતે, પ્રુથાવે વિરોધાભાસી વલણો વ્યક્ત કર્યાં હતાં. પરંતુ એકંદરે પ્રુથાવનો એવો દાગ-મત છે કે, જર્મનીને ફરીથી શસ્ત્રસભજ બનાવીને પશ્ચિમ, ૧૯૩૬ની માફક, રશિયા પર હલો કરવાની ગજુની રાખે છે. પરંતુ પશ્ચિમની આ ગજુની ખોટી છે અને આત્મધાતક છે; કેમ કે જો નવું યુદ્ધ ફાટી નીકળે તો ૧૯૩૬ની માફક જર્મની પૂર્વ (રશિયા) સાથે સમાધાન કરી લઈ, પશ્ચિમની સામે જ વળશે. કેમ કે રશિયા પશ્ચિમ જર્મનીને ચપડીમાં યોગી નાખી શકે એવી સ્થિતિમાં છે. પરંતુ ખીજ બાજુ, સોવિયેત સંઘ જર્મનીને પશ્ચિમ સામે ઉત્તેજે તો જર્મની, ઈન્ડોન્ડ, ફ્રાન્સ અને રેનના સંયુક્ત બળ કરતાં ય તે વધુ તાકાતવાન બની બધ એટલે છેવટ તો, સોવિયેત સંઘ સામે જર્મનીને તૈયાર કરવાની પશ્ચિમની નીતિ આત્મધાતક જ નીવડવાની.

પરંતુ, આ ઉપરથી શું એવું કલિત થાય છે કે, અમેરિકા રશિયા સામે ચડાઈ કરશે, એવું પ્રુથાવ ખરેખર માને છે? અહાંત, એ પોતે (પ્રુથાવ) હલો કરીને લાક્ષી આદર્શના પ્રત્યેક નથી, એવું તો રમણપણે બખૂતું હતું. કેમ કે એવી

પરિસ્થિતિમાં અમેરિકા વચ્ચે પડવા વિના ન જ રહે; અને અમેરિકા ફોજ તાકાત નમસ્ત-અંદાજ કરવા જેવી નથી—આવાત એમના મનમાં ય રમણ હતી. પરંતુ સોવિયેત સંઘ ઉપર હલો થાય તો જર્મની, ટર્કી, ઈન્ડોન્ડ, ફ્રાન્સ અને રેન ઉપર સોવિયેત તટ્ટી પડે ને એમની કેવી દશા થાય, તે કહીને સામા પહેને ચેતવી દેવાની એમની મુરાદ હતી.

૦ પરંતુ રશિયા એમ તો માની બેઠું છે જ કે અમેરિકા એના ઉપર હલો કરવાની નેમ રાખે છે. પ્રુથાવના મનમાં એવું એવું કારણ બધાય છે કે, અમેરિકા 'કોલ્ડવોર'માં નિષ્ફળ થયા વિના નહિ રહે, ને ત્યારે, તે સશસ્ત્ર યુદ્ધનો ચરતો હશે જ.

એમ રાશી ૧ તો—પ્રુથાવની માન્યતા મુજબ, આનું મૂળ સોવિયેતની લાવિ પ્રગતિમાં રહેલું છે. એના કહેવા મુજબ, —આજે તો અમેરિકા દુનિયાનો સૌથી વધુ ધનિક અને ઉત્પાદક દેશ છે. પરંતુ તે હવે તેની 'આખરી મહાનતાના' દિવસો ' પર છવી રહી છે; કેમ કે બહુ જ ટૂંકા સમયમાં સોવિયેત સંઘ માધાદીક ઉત્પાદનમાં ય અમેરિકાને પાછળ નાખી દેશે (આવતી સંવત્સર્ગીય યોજનાનો અહીં ઇશારો હતો). એ પછી દુનિયાના અર્ધ-બુધ્ધિ દેશો હાલતરૂપે અને મદદ માટે રશિયા લાણી દાઉ કરતા થશે. આમ, પશ્ચિમને માટે રશિયાના યોગ્ય નહિ, એની આ ઉત્પાદક પ્રગતિ જ બેધમરૂપ છે. અને એથી કરીને, આડું ન થાય તે માટે, પશ્ચિમ એવી બની રશિયા ઉપર હલો કર્યાં વિના નહિ રહે—એવું પ્રુથાવનું લોજિક છે. બદલે, રશિયા માટે આ લોજિક સો ટકા પાડું—અરે, અહાંતે વિષય બની ગયેલ છે. આડું મૂળ લેનિનના કિસેથો માલમું આવેલું છે.

અને ટેકનોલોજી તથા વિજ્ઞાન તમામ માનવીય સમસ્યાઓનો ઉકેલ કરી શકે એમ છે, એવી અનંત શ્રદ્ધામાં પ્રુથાવ ખરેખર હતા.

આજળ ચાલતાં, પ્રુથાવે અમેરિકા વિરેની પોતાની એવી માન્યતા (જે આખા રશિયામાં સર્વસાધારણ હશે) રખા કરી કે, અમેરિકન ફોજવાદી સરકાર યુદ્ધના વાતાવરણનો ચરુ બિજળો રાખીને જ, યુદ્ધ-સાધનોનાં કારખાનને ધોખતાં રાખીને જ, લોકોને એની લડકમાં જ છવતા રાખીને પોતાને અત્યુદ્ધ સત્તાઓ, સંપત્તિ અને જરૂરી સંમતિ પ્રગ પાસેથી મેળવતી રહી છે.

આમજી આંસલાં, દરેક દેશનાં અલગલગી ઉપર કેન્દ્રોલ અને અન્યત્રપાસ રાંખવાની બાબતે અંગ્રેજીઓએ જણાવ્યું છે, પ્રથમ પરસ્પર વિશ્વાસ પેદા ન થાય, મૈત્રી અને અનાકમણના કરાર ન થાય, ત્યાં લગી 'કેન્દ્રોલ' અને 'અન્યત્રપાસ' થી કાંઈ નહિ વળે. તમને કાંઈના ધરની આવી મળે તે પહેલાં તમારો એની સાથે પાછો મૈત્રીસબંધ બધાવો જોઈએ। એટલે વિશ્વાસ કેળવાવો જ જોઈએ.

આમાંથી વળી જર્મન-સમ્રાટ નીકળી. અને વળી વાત 'કેન્દ્રોલ' ગઈ...

૨

ક્રિયાત્મક સાથેની પોતાની મુલાકાત બાદ, લિપ્પમાને સોવિયેતના ખીન્ન બાગેવાનો અને પત્ર-સંપાદક સાથે ચર્ચાઓ કરી. તે દરમિયાન, તેમને એકબીજા એક સવાલ પ્રછાપ જ કર્યો હતો: 'એક દેશની વચ્ચેના સંબંધો સુધારવા તમે શું સૂચવે છો?'

લિપ્પમાન લખે છે: જવાબ ગુરુ અધરો છે. કેમ કે—
(૧) સોવિયેત સંઘ અને હવે તો લાલ ચીન—આ એક દેશો એશિયા અને આફ્રિકાની સારી એવી નેતાઓની હાંસલ કરવાને પથે છે. પછાત દેશોના નેતૃત્વની આ દરીક્ષામાં પશ્ચિમને માટે ખુલ્લો પડકાર રહેલો છે, અને આ સ્થિતિમાં પશ્ચિમને એવો ભય છે કે, આજની સમગ્રતા બદલાતાં, સોવિયેત સંઘ પશ્ચિમ પર આક્રમણ કર્યા પિના નહિ રહે.

(૨) તો વળી કમ્યુનિસ્ટ દેશો આત્મપૂર્વક માને છે કે, આફ્રિકા અને એશિયામાં પોતે (કમ્યુનિસ્ટ દેશો) જે રીતે ક્રાંતિને ફેરી રહ્યા છે, તેને અમેરિકા આદિ રાષ્ટ્ર ખુશીથી કહિ સફળ નહિ જ થયા કે. અને એટલા માટે આક્રમણ કરવા સારુ જ, 'નકેરા', 'સેકો' દ્વારા તેઓ ફોજ તૈયારીઓ—ફોજ મથકો સહિત કરી રહ્યા છે; જર્મનીને ફરીથી સત્ત્વ-સમ્રાટ બનાવી રહ્યા છે. અને અમેરિકા તેમને કમે તેટલું કહે કે, 'અને તમારા જ આક્રમણના ભય સામે, રક્ષણ સારુ જ આ બધી તૈયારીઓ કરીએ છીએ, પણ એ લોકો કંઈ માનવાતા નથી. એવી વાતોને તેઓ છેનરવાઈ જ માને છે. આથી જ તો, તમામ વાટાઘાટો દરમિયાન, તેઓ એ બાબત દરવાર સાંભળે રહે છે કે, રજીને બૂલશીપ કાઈ નાનીથી

ફટકાટ અપાતાં, માથે અમૂઝી રહેલા મુદ્દા અમેરિકાને તે વધુ અણગમતા થઈ જાય.

(૩) દુલાંગે સોવિયેતની આવી આશંકાને અમેરિકા અમણીઓ તરફથી, ખુદ કલેસ અને આર્થિક જનકોત્પત્તિ તરફથી વ્યવસ્થિત ખોટી નીતિરીતિ દ્વારા, મજબૂત બનાવવા રહી છે. ને તેથી આ સંજ્ઞાને રાજદ્વારી સમજવાને બદલે અનુભવી ધાર્મિક મુદ્દા સ્વરૂપ આપી દેવામાં આવે છે। આથી કમ્યુનિસ્ટ દેશોનો એ ધારણા વધુ મજબૂત બને છે કે, તેઓ અજ્યેય દુર્ધર્ષ સ્થિતિમાં પહેલેથી નહિ જ્યાં ત્યાં લગી તેમની સલામતી નથી।

લિપ્પમાન જણાવે છે કે, અમેરિકા માટે મુખ્ય સલામત શસ્ત્ર હરીફાઈમાં કેવળ ટેકનિકલ રીતે ટકી રહેવાનો નથી. સલામત તો રાજકીય રીતે અને માનસશાસ્ત્રીય રીતે હરીફાઈમાં ટકવાનો છે: એટલે કે, અમેરિકા અને પશ્ચિમ યુરોપી લોકચાલકી દેશો શબ્દની બાબતમાં એટલા બધા અધિષ્ઠા બની ન જાય કે, જેથી એશિયામાંના સોવિયેત-પડકારને પહેલેથી વળવા માટે તેની ખાસ સાધન, સમજ, અને ઇચ્છા જ રહેવા ન પામે। સોવિયેત સત્તા તો શરૂથી પાછળ ધમ્મી રહ્યો ખરો છે; તેમને કાંઈ પૂછનાર નથી. પરંતુ અમેરિકાની વાત ભુલી છે. એને એ માટે મુદ્દના ભયની લાક સતત સળગતી રાખવી પડે છે—ને તેથી તો બેલકું પરિણામ આવે છે। દુનિયાભરની ગહમતિ—શાંતિ ચારંકો અને તટસ્થતા—બિલકા આપણી સામેના અસંતોષથી અજાણ થાય છે, વેચના ધોરણ છે।

અને લિપ્પમાન ઉમેરે છે કે—
● એવું માની લેવું કે, રશિયામાં અમુક પ્રકારે અસંતોષો છે, માટે એ તંત્ર હીલું પડી જશે, યા તો નીકળશે—તો અંદરથી ઉદ્ભવ ફેરફારો થઈ જશે, યા તો પ્રતિક્રિા દ્વારા તે બૂલભરેલું છે.

● હું એવી પૂરી પ્રતીતિ સાથે ઘેર પાછો ફર્યો છું કે, સોષીયેટી કાંઈ સલામત હોય તો તે એશિયા અને આફ્રિકામાં રશિયા-ચીનની નેતાઓની એ જવાબેદારી પડકાર છે. જો આપણે એ બાબતમાં વિચલ આમ કરવો હોય તો, આપણે એવો ખ્યાલ સદતર છોડી દેવો જોઈએ કે, રશિયન અને ચીની ક્રાંતિઓને ખાળવામાં, અથવા તો કમ્યુનિઝમનો પ્રસાર અટકાવવામાં, ત્યાંના સ્થાનિક ફોજ હયાન્ડરોને શરૂ

આપીને, અને ત્યાં આપણું ફોલગમથો ભેલાં કરીને આપણે સફળ થઈ શકીશું.

● આપણા ફોલ મોરચામાં સામેલ થવાની રીત કયાં વિના જ આપણે પહાત દેશોની સેનો છતી લેવી જરૂરી છે. પરંતુ આ ત્યારે જ થઈ શકે કે, તેમના મનમાં જે સહજ વાત રમી રહી છે તે 'તટસ્થતા' ને રસતે આપણે તેમને પ્રોત્સાહન આપીએ. કમ્યુનિસ્ટ-ક્રાંતિને ખાળવા માટે ફોલ કરારો કેળવ અપૂરતા છે એમ નહિ; એથી તો, બેલડી એ દેશોની આમજનતા છોડાય છે, અને કમ્યુનિઝમને જ મદદ કરવા જેવું પરિણામ આવે છે. આ સમયે સમજી લઈ આપણે આપણું વર્તન બદલીએ.

● મને એ માતનીય પાછી પ્રતીતિ થઈ ગઈ છે કે, આપણે આને વિદેશોને જે લખવું ડાહસોની મદદ આપીએ છીએ, તેને અંગ્રેજ પુનરવિચાર કરવો જરૂરી છે. આને જે રીતે મદદ અપાઈ રહી છે તે તો, —જે દેશની પ્રજામા કમ્યુનિઝમના ઉદયનો ભય પેદા થયો હોય, તેવી સરકારોને 'સમજીદી' આપવાનો જ કાર્યક્રમ ખતો ભય છે. આપણે આંધ્રી બિનવિકસિત દેશોને કેવળ આપણું ફોલ મથો તરફ જોવાનું બંધ કરીને, એમની સાથે નવો અને જુદો વ્યવહાર ગાંધી નહિ સહીએ ત્યાં સુધી સોવિયેત પાકારને આપણે પહેંચી નહિ વળી શકીએ.

કમ્યુનિસ્ટો એશિયામાં પ્રસરી વળ્યા છે, કેમ કે તેઓ આજની સ્થિતિમાં એકમાત્ર અસરકારક દેખાય તેવો માર્ગ હાથથી રહ્યા છે—તે એ જ કે, પછાત પ્રજાનાં જીવનધોરણ અને શક્તિનો દ્વિવિત વિકાસ કરવો.

આની સાથે દરેક શકે તેવો જવાબ પૂરું એકમાત્ર હોઈ શકે—બિનસામ્યવાદી દેશોએ એશિયાઈ પ્રજાની જુગલુમ જૂની મંદીથી અને ઇંદર કમ્બોરીઓને દૂર કરવા પશુ માનવીય માગો અખતવાર કરવાનો.

આ પછી લિખમાન સૂચવે છે કે—

● ભારત જેવા દેશમાં આવો પ્રયોગ કરવો નોંધીએ. જો આપણે (અમેરિકનો) અને આપણા પશ્ચિમી ભાગિયાઓ ભારતના વિકાસની સંજ્ઞાતની ખાતી આપી શકીએ તો

જળનભરત ફેર પડી ભય. તો આખા ઇતિહાસને ફેરવામાં નિર્ણાયક વળાંક આવી ભય. અને કમ્યુનિઝમ જ એક માત્ર ભાવિ ઉમાર છે, અને પશ્ચિમ તો વધ્ય છે, એવી હદે પહેંચી ગયેલી નસીબવાદ અને અનિર્ણયતાની હતાશાને ખતમ કરી શકાય.

આવા પ્રયોગો માટે ભારતનું નામ આપવાનું થાઈ પસંદ કર્યું, તે જાણત લિખમાન જણાવે છે કે એક તો, ભારત ઘણો મોટો દેશ છે, જે આખા એશિયામાં ગરીબી માટે ભણીતો છે. આવા મોટા દેશમાં પ્રયોગ સફળ કરીને બતાવાય તો જ પરિણામદાયી બને—કમ્યુનિસ્ટો રક્ષિયા અને ચીન જેવા મોટા દેશોમાં પ્રયોગ કરી પોતાની વાત સિદ્ધ કરવા મથે છે, તેમ.

ખીલવાતે એ છે કે, ભારતની પાસે સારી પ્રજાસિક્ષકવાળી 'સિવિલ સરવિસ વાળુ' આવશ્યક એવું રાજ્યતંત્ર છે—જે એશિયામાં જવાન સિવાય ખીલે કયાંય નથી.

પરંતુ, ભારતને આવા પ્રયોગ માટે પસંદ કરવાનું સૌથી મુખ્ય કારણ તો એ છે કે, —ફુનિયાની તમામ વિચારધારાઓમાં ભારતની વિચારધારા, મહાત્મા ગાંધી જેના સૌથી મોટા પ્રવર્તક થઈ ગયા, તે લેનિનવાદ કરતાં સૌથી વધુ ઉદામ રીતે જુદી પડે છે. વળી, એ આંદલી બધી જુદી હોવા છતાં, કમ્યુનિઝમની જેમ તેની પાંચેશ્યા બ્યથિત આમજનતાનો ઉદય જ છે.

અલગત, અમેરિકામાં કેટલાક લોકો ભારતને બધું—કમ્યુનિસ્ટ ગણી કાઢે છે. કારણ કે ભારત સમાજવાદી લોકસાહી રાજ્ય બનવા ઇચ્છે છે; અને તે અમેરિકાની પરદેશનીતિથી ઘણીવાર ભિન્ન નીતિ ધરાવે છે; તથા સોવિયેત સંઘ સાથે, અને તેના સક્તિસાળી અને વધુ ખતરનાક પડોશી લાલ ચીન સાથે, સારા સંબંધો સાચવવા અધ્યાગ પ્રયાસ કરે છે.

એમ તેમ, ભારતવાસીઓ, જેઓ ગાંધી-વિચારધારામાં બિજા છે, તેઓ સોવિયેત પદ્ધતિ અને પોતાની પદ્ધતિ વચ્ચેના બેદ અંગે ખૂબ જ ભ્રમત છે. ભારતવાસીઓ સરખુલપદ્ધતિમાં માનવારા નથી; અને તેઓ લોતિકવાદી નિપતિવાદીઓ.

ડૉ. જિવાગો : એક આંતર દર્શન

[શ્રી અમીય આર્સ્તીએ પાસ્તરનાકની સુવિખ્યાત નવલકથા “ ડૉ. જિવાગો ” વિશે પોતાનો અસત્ય પ્રકટ કરતો એક પત્ર લુદ્દેવ બસુને લખેલો. એના જવાબમાં શ્રી લુદ્દેવ બસુએ “ ડૉ. જિવાગો ” અને સાહિત્યસમ્પત્તિ

વિશે કેટલુંક ચિંત્ય કહ્યું છે તે અહીં દુઃકાળીને સ્ખુ ક્યું છે. ચિત્તપ્રસન્નોએ આ સંદર્ભમાં ‘ સંસ્કૃતિ ’ ઓગસ્ટ ૧૯૫૮માં શ્રી દર્શકનો ‘ ડૉ. જિવાગો : પ્રથમ પરિચય ’ એ લેખ પણ લેવો.]

—લુદ્દેવ બસુ

...પાસ્તરનાક, એક વ્યક્તિ તરીકે, લોકોને આપણે મન કર્યું જ મહત્ત્વ ધરાવતા ન હોય, પણ તેઓ આજે જે સમસ્યાના પ્રતીકરૂપ બની ગયા છે, તે સમસ્યાને ને આપણને કંઈ લાગે લેપે નહિ, એવું આપણે નહિ કહી શકીએ... તમે જિવાગોને માટે ‘ આત્મકેન્દ્રિક ’, ‘ ધૈત્યસાધક ’, ‘ આત્મવિલકા ’, ‘ જટિલ ’ વગેરે જે વિશેષણો નિર્દારણે વાપર્યા છે, તેને હું પ્રશંસાપૂર્વે વાપરું છું. લોકો જેનું ધર્મોમાન કરી શકે એવા માણસ જિવાગો બની રહેતો નથી, એવી તમારી દરિયાક છે.

મારે મને લોકોએ કોવું ધર્મોમાન ક્યું હોત તો નવલકથા લખવાનું નિષ્પ્રયોજન ક્યું હોત, ને છતાં જો કોઈ એ નવલકથા લખી હોત તો એ વાંચના જેવી ન બની હોત. ‘ ખ્રિસ્તી ધર્મના વ્યાખ્યાતા ’ તરીકેનો જિવાગોનો વ્યવહાર તમને ‘ વિચિત્ર ’ લાગે શ; પણ મને તો જિવાગો ખ્રિસ્તીધર્મના વ્યાખ્યાતા રૂપે દેખાતો નથી. એ એક ધર્મ-પરાયણ આદમી છે ને એને કાર્પેટ સાથે વિશિષ્ટ અને વ્યક્તિગત સ્વરૂપનો સંબંધ છે. આ પહેલાં દોસ્તોયેવ્સ્કીએ આવો સંબંધ નિરૂપણતાવ્યો છે.

હું તમને ખોટી રીતે સમજતો હોઈ તો માફ કરજો, પણ મને લાગે છે કે, તમે લૌકિક સાધુતા અને ધર્મ-પરાયણતા અથવા આધ્યાત્મિકતાને એક જ મણી લેવાની શૂંસ કરો છો. એ બે વસ્તુઓ એકબીજા સાથે બહાવેલી છે

ખરી, છતાં એ બંનેનો નિત્ય સંલગ્ન હોતો નથી, એની મારી ધારણા છે...દોસ્તોયેવ્સ્કીની નવલકથાઓમાં જે લોકો ચોર, પ્રતારક, કામચોંદિત (તમારી ભાષામાં ‘ કાચુકતાને કારણે દુર્બળ ’), એટલું જ નહિ પણ ખૂનીય છે, તેમનામાં જ ધધરને માટેની અંખતા સૌથી તીવ્ર રૂપે પ્રકટી બેઠી દેખાય છે. એમની સરખામણીમાં સંસારનાં સત્તજનો, સદૃશ હોવા છતાંય, સુખી હોવા છતાંય, જીવનના પ્રવાન પ્રયો વિશે સાવ અભેદ અને અચેતન જ લાગે છે. એઓ ‘ ખરાબ માણસ ’ છે, તેમને જીવ્યા અને જીવનજ કરીને બનાવવાથી દોસ્તોયેવ્સ્કી પાપનું સચર્યાન કરે છે એવું નથી, એ તો લાગે જ કહેવું પડે. પણ આ રીતે એ આપણને જે સત્યની સમજૂબ ખબર કરી દે છે, તેનો સામનો કરવો આપણા ગર્ભગૂંદારની વાત છે. ‘ અમુક માણસ ખરાબ છે ’ એમ કહેવામાં જ ‘ જુદું ’ સારો છું ’ એ વાત દાંડીને કહી દેવાતી હોય છે. બીજાને આંડા કે અપરાધી કહીને જોગબાવતાં આપણે પોતે તો પ્રત્યક્ષ કે સાધુજન છીએ, એમ બાણીને નિશિંત ધર્મ એ છીએ. આત્મપ્રસાદને માટેની આવી નિંદા અથવા પરચવાં મનુષ્યને હંમેશાં વખતીકર લાગી છે.

કાવલકામનું કે સામાજિક વિદ્યાન જેની મદદથી હિસાબ માંડીને ‘ અપરાધ ’નું પ્રમાણ નક્કી કરી શકાય-એ આપણને હંમેશાં જરૂરી લાગ્યાં છે. ને આ આત્મપ્રસાદ-

નો પચસ કરીને દોરતોએવ્વડીએ આપણાં આત્મજિજ્ઞાસા જગાડી; ને એ એક ફાલુમાં આપણને સમજાઈ ગયું કે આપણે કાલકામરા સંસ્કારનો પણ, પાપી છતાં પોતાને સંજ્ઞન તરીકે યોગ્યભાવતા આવ્યા છીએ. પણ દોરતોએવ્વડીના પાપીએ પોતાને પાપી તરીકે ભલે છે, ને તેથી જ પુણ્યને માટેની તેમની ઝંખના પણ પ્રયત્ન હોય છે. આ હિસાબે આપણા કરતા તેઓ ચેતન્યે એટલે કે આધ્યાત્મિકતાએ હિત લેશે છે.

જેઓ સામાજિક વિધિવિધાનને વશ વર્તે, ભદ્રભાવે જીવન ગણે છે, જેઓ સ્વાર્થસિદ્ધિ ફરજ ન પાડે ત્યાં સુધી 'ઠેરનું' અહિત કરતા નથી અને અહમિયાના કેડૂણ સિવાય બીજા કરતાં માટે આંગળી જોમી કરવી પડે તોય વાજી નબ છે, તેઓ વારતવમા નથી સારા કે નથી ખરાબ કે નથી ખીલું કશું. અભયત, સંસારમાં મોટે ભાગે આના લેણાં જ સંજ્ઞન તરીકે ખપતા હોય છે. સચેતન, સદર્શક, સમર્થક એની સાધુતા તો દુર્લભ, અતિદુર્લભ છે. એ નિષેધપાલનમાં સત્સાઈ જતી નથી. મનુષ્યની અંદર રહેલાં અકલ્યાણ અને વિનાશકતા વિશેની સંપૂર્ણ સજાનતા અને માનવમાનવો દુઃખ-ભાર પોતાને માથે ઉપાડવાની તપસ્વાની એને અપેક્ષા રહે છે. યુધિષ્ઠિર નરકવાસીએલું દુઃખ ભોંઈ ને નરકવાસી થયા પછે, કે કાધર ઝોશિયા દમિનિ કારાખાઓને માથે આવી પડેલા વિપુલ દુઃખને ચરણે ટળીને પ્રભામ કરે, ત્યાં સાચી સાધુતા-જેને પુણ્યમયતા કહી શકાય-નો અર્થ આપણને સમજાય છે. યુધિષ્ઠિર કે કાધર ઝોશિયા કરોડમાં એક હોય, પણ કરોડો સાધારણ અટાની અને સમાજની દૃષ્ટિએ નિરપરાધી મનુષ્યોની સરખામણીમાં, કામદાની દૃષ્ટિએ અપરાધી નહિ છતાં પોતાને નૈતિક દૃષ્ટિએ અપરાધી માનનાર અને એને પરિણામે શિક્ષા, અને દુઃખને માથે ચઢાવીને, આપણા 'સૌનાં પાપનું' પ્રાપ્તિ કરનાર ઇલાહ કે દમિનિ કારાખાઓને અનેકગણા વરેણ લેખાય.

પણ મેં તોયું છે કે, તમારા પગેમાં દોરતોએવ્વડીનો હલેખ નથી ! ને કે તમે ટોલ્ટોલ, તજેનેય ને ચેહાદો હલેખ અનેકનાર કર્યો છે. દોરતોએવ્વડીને તમે સાલિયાય જ ટાળ્યો 'હશે. રશિયા એલતાંની સાથે જ મને જેનું નામ મોટે ચહે છે, તેને જ તમે ટાળ્યા છો, એ હકાઈત આપણી વચ્ચેના પાપાના બેદની નિદહક બની' રહે છે. જિવાગો

ભણીકરીને નર્મી કુંડાએના હાથમાં પોતાની પ્રાણતુલ્ય લારિયાને સોંપી દે છે, ત્યારે તેની આ ખતરનાક આત્મપરી દશા તમને આઘાત પહોંચાડે છે. પણ મારે મન આ ઘટના માન બેધમગમ નથી, ઈજિતમય છે, કારણ કે એનાં વડે એથી વધુ લાભકર ઘટનાનું આપણને રમરણ થાય છે : 'ધ ઇડિયટ' માં નાવિકાની હત્યા થવાની છે એ જાણવાનાં, ચરિત્રની દૃષ્ટિએ સાધુપુરુષ હોવા છતાં, પ્રિન્સ પ્રિન્સિન એને નિવારી શકતો નથી. જિવાગોની સામે બીજે એક જ વિકલ્પ હતો, લારિયાને (એની કન્યા સહિત) પોતાની સાથે રાખીને, એ સહમત્યુને આવકારી શક્યો હોત; પણ પોતાને માટે દુઃખકર એવો માર્ગ એણે સ્વીકાર્યો. આ દુઃખનો સહિમા જે વાચકને રપરી' શકતો નથી, તે પ્રિન્સિનની અક્ષમતાને પણ ક્ષમા કરી શકશે નહિ, ને એદિલવાને મત્સુના મુખમાં બંધેલી મૂકનાર પેલો ફેરવેટ પણ એમને મને 'આત્મવિક આક્રોશ ' પૂણું ' વાણીવિલાસી વિપુલ્ય મનનજીવી ' લાખશે.

તમને પૂછવાનું મન થાય છે : ' ડો. જિવાગો ' નવલકથા-નો કેવો અંત તમને રુચ્યો હોત ? બે છેલ્લા પરિચ્છેદમાં જિવાગોને લારિયાના પતિ તરીકે ને આદરપાત્ર નાગરિક રૂપે પ્રતિષ્ઠિત થયેલો બતાવ્યો હોત તો ? પણ સ્વસ્થતા અને કોટુરંગિક સુખને પ્રધાન પુરસ્કર્તા ટોલ્ટોય પણ અના કારેનિના અને એના પતિનું અશુભ્લત છતાં ક્ષમાકર પુનર્મિલન યોજા શક્યો નથી, ને છતાં આપણી સહાનુભૂતિ-ને અન્યાયભોગી પતિની દિશામાંથી અન્યાયકારિણી અસતી જોની દિશામાં એ વાળી લઈ જાય છે ને એના આત્મહત્યા-રૂપ મહાપાપને માટેની નિન્દાની સંભાવનાનો પણ એણે અનકાશ રાખ્યો નથી.

એટલું જ નહિ, રમાપણમાં પણ નામકનાવિકાના પુનર્મિલન આગળ અંત લાવી શકાયો નહિ ફરીવાર એક ચરમ વિવેકે યોજીને કવિએ એમનાં રામ અને સોતાને સદાકાળને માટે રમરણીય બનાવી દાંધા. નિપુરતા કળામાં એક પાપાની વસ્તુ છે. ' જીવન 'ના માનદરથી એનું કંઈ જ સમજ નહિ શકાય. એ વાત સાચી કે આપણે જીવનમાં સુખ શાન્તિ અને સ્વસ્થતાને ઝંખીએ છીએ; ' આપણે ' એટલે કે મોટાભાગનાં માણસો; પણ પ્રત્યેક માણસ એવું મનુષ્યો નથી; આપણામધ્યા જ પ્રકટે છે વીર અને શહીદ, વૈરાગી અને સન્ત; ને આ વીર, શહીદ અને સન્ત પ્રત્યેક

આપણું આદર્શ અદ્ય હોય છે, એ જ પ્રવાર કરે છે કે, મનમાં ઊંડે ઊંડે આપણે જ સુખ, શાંતિ અને સ્વચ્છતાથી પર એવી કશીક વસ્તુનું મૂલ્ય રચીકારતા હોઈએ છીએ. આપણે જ કશાક પરમ નામહીન સુખને, કશાક પરમ નામહીન દુઃખને અપતા હોઈએ છીએ; તે જેને જીવનમાં આપણે પામતા નથી અથવા જેને અપવાનું સાદસ આપણમાં નથી, તેવી બધી અનુભૂતિ અને અસ્થિતાને ‘જીવનની બહાર’ આપણે શોધતા રહીએ છીએ. કોઈ એને જોધે છે ધર્મમાં, કોઈ દર્શનમાં તો ‘શાંતિ સાહિત્યમાં’ જે લોકો બાંધેલે રહે સોધેસીધું જીવન ગણે છે, અમે તે પરમેશ્વરપરમે વચ વર્તાવે ચાલે છે, જેકાયદેસર, સુકિરણિત અકથ્ય કે અનિવચનીય એવા કશાનો જોમના પર કુમસો થયો નથી, એવાએને માટે જ જે સાહિત્ય રચાતું હોત, તે એ સાહિત્યનું કશું પ્રયોજન જ ન રહ્યું હોત.

‘કો. જિવાએ’ સામે, હું સમજું છું, તમારી મુખ્ય ફરિયાદ એ છે કે, એમાં ‘ઇતિહાસનું’ વ્યાપકતર જાન’ પ્રકટ થતું નથી; પાસ્તરનાક ‘પોતાના દેશની અપરાધ્ય કલ્યાણશક્તિની ઝાંખી કરાવતા નથી,’ એઓ ‘દુરોગને તળિયે થતા નવ્યજનતા સર્જનને’ બેઈ શક્યા નથી. એટલે કે રશિયાની ક્રાંતિને માટે એમને સમવેદતા નથી, એમાં એમને શ્રદ્ધા નથી, તે તમને ખૂંચે છે; અથવા તો ‘સતજન અવજનીય અમાજનીય પાંચ છતાં મ’ એઓ આચારાદી ઉપસંહાર કરી શક્યા નથી તેથી તમે કુપ્પ થયા છો.

સિતેરે પહેલેવા પાસ્તરનાક, જીવાની પછી જેણે ફરી રશિયા બહાર પગ મૂક્યો નથી, રશિયાની ક્રાંતિ વિશે એમના બંગાળી કે વિદેશી સમાલોચકની તુલનાએ કંઈક વિશેષ જણાતા હોય. એટલું જ નહિ, એમનાથી વચમાં તાના, રશિયાના સમાલોચકના કરતાં એમનું જાન વ્યાપકતર હોય એમ માનીએ તો ભૂલ થશે નહિ.

‘રોમના સમ્રાજ્યના પતન પછી આવી મોટી ઘટના જગતમાં બીજી બની નથી.’ જિવાએની ક્રાંતિ વિશેની આ પ્રથમ રોમાંચક અનુભૂતિ હતી. પણ ત્યાર પછી ધીરે ધીરે જે ધૂસર મોહકને લેણાકાળને ઠાંકી દીધો, તે-શું જિવાએનો એકલોનો અનુભવ હશે?... પાસ્તરનાકના સમકક્ષીન કવિઓએ, પોતપોતાની પ્રતીષ્ઠા અનુસાર, ક્રાંતિને વંદના કરીને, એમાં પોતાના નિબૂત વ્યક્તિગત આદર્શને જ મૂલ

થયેલો જોવાની અપના રચી હતી. એટલે કે ક્રાંતિ પામેલાં એમણે એવા કશાકની આશા રાખી હતી, જે બીજી કોઈ ક્રાંતિ આપી શકે નહિ.

બરા પાદ કરી જુઓ, આ સૈકાના રશિયાના લેખક અને કલાકારોમાંના કેટલાને આત્મહત્યા, દેશવાચ અને બેદ અન્તર્ધાનના ભોગ બનવું પડ્યું છે: એસેનિન, આત્મહત્યા માપકાવચી, આત્મહત્યા; મારિના રવેલાર્ધ યેદ્યા, આત્મહત્યા બેરિસ પિલનાઈક અને આર્થિક બાબેલ, અન્તર્ધાન જીનિન, મેરેઝકુવોસ્કિ અને કિનાઈકા હિપ્પિયાસ, દેશ ત્યાગ: યુલિન બર્મિયાનીન, હદશરીમાં મૃત્યુ: અને છેલ્લે માત્ર થોડાં જ વરસો પહેલાં, એસિયટ વગેરે ‘પશ્ચિમી’ જોન રચનાને વાતર કે અપના ચિત્રકાર સાંધે સરખાવતાં ફાદાઈયેવની આત્મહત્યા!

ક્રાંતિ પછી એમ લાગતા માર્કસ’ હલું’ કે, મોરકે આધુનિક પશ્ચિમી ચિત્રકલાતું પીકરયાન બની રહેશે, પણ એ આશાના ચૂરેચૂર થવામાં વાર લાગી નહિ. કાંદિન્સ્ક અને શાયલ બને ઉત્સાહપૂર્વક સ્વદેશ પાછા ફર્યા, સરકાર કાર્યભાર પણ લેવાડ્યો, પણ થોડા દિવસ બાદ વળી એઓ દેશાન્તર કરી ગયા. જિવાએ નવલકથામાં રૂલેનિકાવને પછે આત્મહત્યા કરવી પડી, એનો જ બાસ ઉમેલેખ કરવો બેઈ જો મોહકજ કાંઈ એકલા જિવાએનો જ થયો એવું નથી.

બીજી એક વાત, પ્રસંગ તીકલો છે ત્યારે, કહી લઈ સમકક્ષીન કવિઓ અને કિત્રોએ આત્મહત્યા કરી, છત પાસ્તરનાકે એવું કયું નહિ; દેશવાચની સંગઠ હતી, છત એકધારે દેશમાં જ વાસ કર્યો; વિપરીત સંજોગમાં દેશ ટકવી રાખવાને જ એઓ જીવ્યા છે એવું પાવ નથી સર્જનકાર્યને પણ એમણે કુંધવા દીધું નથી. ‘કામુક’, ‘સ્વવિચારી’, ‘અભિમાની’ વગેરે જે વિશેષણો તરે જિવાએ અથવા તો એના સણને માટે વાપમાં છે, તેનાથ પાસ્તરનાકનું અસન પણે જોયે છે. સ્વતંત્રપણે સાહિત્ય રચના કરવામાં અંતરાય જોશે થતાં, જેઓ મિનીતભાગે અનુવાદ કરવામાં આત્મસમર્પણ કરે તેમને ‘અભિમાની’ કહી શકાશે? બહાર અજાણત જોશે થવા છતાં જેને બચેતિ જગત અપવાતો નથી, એવા નિસ્વાપ હીરાની દુતિ એમનામાં નથી દેખાતી શું?

પાસ્તરનાકે એમના જીવનકાળ દરમિયાન રશિયામાં જનતા

ધટનાઓને જે રીતે અનુભવી અને આત્મસાત્ કરી, તેણે જ 'જિવાંગી' નવલકથા અને જિવાંગોનાં કવિતા ગુચ્છ સખ્તાર કલમને વેગ આપ્યો, સાધારણ પ્રાણ આપ્યો અને ધટનાને વિશ્વરતા આપી, એ કહેવાની વાચ્યેજ જરૂર હોય. આ વિશેષ દૃષ્ટિ એમને મળ તો એક નરી સાચી વસ્તુ છે; પોતાને કે આપણને ખુશી કરવા માટે એ દૃષ્ટિને એમણે વિકૃત કે વ્યાદૃત કરી હોત તો એ નિન્દનીય બન્યું હોત. આ એક જ વાત બધા લેખકોને માટે એકસરખી પ્રેરણા છે. કારણ કે સાહિત્ય કલ્પિત નિરપેક્ષી સત્યનું વાહન બનવાનો હાથે કરવું નથી. નાસ્તિક હોવા છતાં 'ગીતાંજલિ'નાં કવિતાથી હોઈ મુગ્ધ બની શકે, અતિભેદ કે જનમાનસને ન માનવા છતાં, ભગવદ્ગીતાને સાચી કહીને એનો સ્વીકાર કરી શકાય. જે નિરપેક્ષ તેનો મત્ત્ય સરીકે અનુસર કરાવવાનું જ કલ્પનું કામ છે, એથી વિશેષ સાચું સાહિત્ય હોઈ શકે નહિ.

કાંતિને પારતરનાકે ન્યાય ક્યાં છે કે નહિ, એ પ્રશ્ન મને અપારતનિક લાગે છે; એટલે હોઈ બીજા દેશના લેખક હોત તો આ પ્રશ્ન ઊઠ્યો હોત કે નહિ, તેની મને શંકા છે. મનુષ્યના, દાંપત્યથી માંડીને તે શુદ્ધશાસ્ત્ર કે દેવાચાન સુધીના, સમગ્રવ્યક્ત્યમાં એ જે કોઈ કરે છે, તેમાં એવો કેઈ આદર્શ નથી, જે ભાવનામાંથી, વાર્તાલક્ષણમાં અવતરવાનાં પ્રક્રિયા દરમિયાન કલાંત, વિકાસ કે વિવર્તન ન થતો હોય.

દીડી અંધભાવે જે રાકેડો રચે છે, તેના જેવો ભૂલ વગરનો, મનુષ્યનો સંસાર કોઈ બની શકે નહિ. કારણ કે મનુષ્ય 'મન' નામના અહારિપ્રધી પીકતો હોય છે, તે એ મન વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ ભિન્ન ને પરસ્પર વિરોધી થઈ હોય છે. મનુષ્ય કેવળ પોતાને એકલાને શુદ્ધતાની દિશામાં લઈ જઈ શકે; બીજા બધાનાં મન ઉપર તો અહારિપ્રધી મંચ સહાય નથી; તે તેથી જ મનુષ્ય સંધ્યજ બનીને જે કોઈ કરે છે, તેમાં કલુષતાને પ્રવેશ અનિવાર્ય બની રહે છે. એકલો શાશ્વત એકાંતમાં બેસીને સર્જન કરતો હોય, ત્યાં જ આદર્શની શુદ્ધિરક્ષાની વાત કલ્પની પરખડે.

ફ્રોબેર એની 'સેન્ટિમેન્ટલ એડુકેશન' નવલકથામાં ૧૮૮૮ની ફ્રાંસની કાંતિને ઢિમ પડવા બોડે સરખાવે કે સ્વીનનાથ 'ધેરે બાહિરે'માં કે 'માર અધ્યાપ'માં જન્મજાનાં સ્વદેશી આદિલન અને સંત્રાસવાદની વેદનામય ભક્તિના કરે. જ્યે એટલા જ ખાતર ફ્રોબેર કે સ્વીનનાથને દેશલોહી બનાવી

દેવાય નહિ. પારતરનાકને એમના દેશવાસીઓ પાસેથી એવું સાંભળવું પડ્યું, એવું કારણ વર્તમાન રૂપી સાહિત્યની આપણને વિભિન્ન લાગે એવી, અવરથા છે.

અગ્રણી સોવિયેટ લેખક એલેક્સી સુરેહાનની આ 'મૂળ વાત એ છે કે, કેટલાક વિષયમાં આપણે બધા લેખકો એકમત છીએ'—

લેખકાચાં એક મર્મવાદી સ્વીકારોક્તિ સંભળાય છે. એવું કિયારણ એણે શી રીતે કયું? હશે, એનો વિચાર કરતાં આપણને અચરજ થાય છે. બધા જ લેખકો એકમત? એવે રથને માન કરીડો બપેલા અક્ષર છતી શકે; પણ ત્યાં સાહિત્ય જન્મી શકે નહિ. તમારી અને મારી વચ્ચેનાં મતભેદોનાં જ વિચાર કરોને. આખરે એ બુદ્ધ માનસિક વલણનો પ્રશ્ન છે, બુદ્ધ 'મત્તામત'નો સવાલ નથી, ભિન્ન ચિત્ત પ્રકૃતિનો પ્રશ્ન છે.

આ પ્રશ્નો પૂછના એકને જે મેહનું બંધ કરી દેવાની, અથવા તો બીજા બોડે સુર મેળવીને જ એ પણ માધ, એવી ફરજ પાડીએ તો તમે એમાં 'નવયુગના સર્જનનું' સત્ય? બોઈ સફરો ખરા? વિભિન્ન અને વિરોધી માનસિક વ્યક્તિની વ્યાપારશીલતામાંથી મનુષ્યનું મન પોતાને ઈષ્ટ સંપત્તિ પસંદ કરી લઈ શકે, એવા દેશમાં રહેનારાં આપણે 'પ્રધાં લાથે એકમત' થઈ શકતાં તથા, એટલા જ ખાતર પારતરનાકે જ એમના દેશવાસીઓને હાથે થતા આક્રમણથી કુખી થવા વિના શી રીતે રહી શકીએ?

વ્રત આદી જ પૂરી કહી દેવાની છમ્મણ હતી, પણ બીજા એક કુઃખજનક વાત મને આદ આવી, જેને ટાળવાની મારી છમ્મણ નથી. 'પારતરનાક મૂળે તો કવિ છે. ગદ્યમાં બધાં કવિને યોગ્ય અવસર અપ્યો છે, ત્યાં તે સફળ નીવડ્યા છે. આ વાત સાચે કું સંપૂર્ણ સંમત છું. 'જિવાંગી' નવલકથા વાંચતાં પારતરનાકને માટે નેટલો આદર થયો હતો, તેટલો જ આદર જિવાંગોના કવિતાગુચ્છને ધાંમતાં થયો હતો. કવિએ સંખેલી એક નવલકથા : 'જિવાંગી'નું એ જ સૌથી સાચું વર્ણન કહેવાય. પણ એ કવિતાને વિશેનો તમારો અભિપ્રાય, યોગ્ય જ અઠવાડિયાં દરમિયાન, શી રીતે બદલાયો તે કું સમજા શકતો નથી. 'શંતે વેર બેસીને ભડકું' આવવાથી શું 'વણું' આ માનવત્વહીન અક્ષરમાં સંખેલી કવિતાની દોડ, પણ એટલી જ. 'ઓનો

શે. અર્થ કરવો ? 'લાડુ' ખાવાથી કવિતા ખરાબ થઈ છે',
 'લાડુ' ખાવા છતાં મ કવિતા ખરાબ થઈ છે' આ બંને
 વિધાનો એકસરખાં અર્થ ધીન છે. કારણ કે જેઓ પાણી
 અને ગાવના શુદ્ધ દૂધ સિવાય બીજું કશું પીતા નથી
 અને જેમને દારૂની લત લાગી છે તે આ બંને એણીના
 માથુસોએ સારી અને ખરાબ કવિતા રચી છે. કવિ
 શું પીએ છે ને શું ઢાળે છે, તેની વચ્ચે પ્રત્યક્ષ કે
 પરોક્ષ સંબંધ રચાયેલો જણાયો નથી. 'જિવાગે'ની
 કવિતાએ પણ એવી જ, એટલે કે 'માનવલલિત' એમ
 કહેવાથી શું સમજવું ? પણ આયુષ્ય ભારે મ હોય તો
 સારી કવિતા નહિ જણી શકે, એનો કશો પુરાવો આપણે
 સાંપડીએ છીએ. તમે શેશિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પણ
 શેશિના અભ્યાસને કારણે એની પ્રથમ પત્રીને 'દૂધી મરતું'
 પડ્યું; તમે ગેરેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે; એણે જાણી કરીને
 કેટલી મ નારીનાં જીવનથીબને રાખ કર્યાં હતાં ને કેટલાય
 સમય કુધી રખાતને ખાલીનું રમણ આપણની લેપારી
 ખતાવી નહોતી.

શાળામાં ભણાવનામાં આવતાં આદર્શ જીવનચરિત્રની
 શોધ સાહિત્યકર્તામાં નહીં કરીએ તોય ચાલશે-માન કવિતા
 એમણે કેવી ને કેમ થખી છે એટલું જ જોઈશું તો ચાલશે,
 ને એટલું એણે જ વિશેષ જરૂરી છે. એ દૃષ્ટિએ જોતાં
 જેમ જેટને કદાચ મૂકવો મુશ્કેલ છે, જેમ શેશિનો રવીકાર
 કર્યો જ છૂટકો છે, તેમ પાસ્ટરનાકનાં જિવાગે નામના કવિની
 રચના પણ અપ્રતિસાધ્ય, દલીલબાજીથી મર અને જળવતી
 લાગશે. અલગત, આ તો કહેકની અતુત્થિતીથી ઘાત થઈ,
 એમાં દલીલનું કામ નથી; તમે બે એમ કહો કે, ના, મને એવું
 લાગતું નથી; જિવાગેની કવિતા રવવિલાસી, વાણીવિલાસમાં
 રાચનારી ને વિહુબ્ધ છે, તો 'કિંગ સિમર'ને ઠારવાસ્પદ
 ને અપાઝ કહેનાર ટોચટોચ આગળ ચીન સેવતું જ સારું,
 એ વાદ કરીને હું ચીન સેવતનું જ પસંદ કરું. પણ મારી
 તમને એક વિનંતી છે: એકવાર વિચાર કરી જુઓ,
 ટોચટોચને દુનિયાના કોઈકા જા માટે માન આપે છે ?—એના
 સહવિચાર માટે કે એના નવલકથા રૂપી 'પ્રાપ્તમરણ' માટે ?
 'કવિતા' ૨૯, ૪] [અનુ. : સુરેશ. હ. બેશી]

[પાન ૪૩૨થી]

તો જેવા રાજાનાના સર્વજનમાં જાકડાઈ જવા હોય છે ને આ
 બધાને પરિણામે 'જોર' એકાનિસનર્ગ કાળા' એકાનિસનર્ગ-
 ના ભયે મથતું ને સલામતિ માટે ચોલિસ... ચોલિસ...ની
 બૂમો મારતું રહે છે. તેજનાં છાપામાં મોટા અક્ષરનાં મથાળા
 ફેડળ સમાચાર છપાય છે... 'એકાંત જંગલમાં રહેતાં, છુટું
 દંપતિને માર મારી ચલાવેલી લૂંટ' ચાર કાળિયાઓ પકડાયા.'
 ને આ તો રોજ રોજના બનાવ. ને એમ પણ નથી
 કે, આ ભય એકલા ગેરજોએને આધે-ધુરોપિયતોને આધે જ
 ઝડૂમે છે. ના, કાળી વસ્તી પણ આ ભયથી ચુકત નથી.
 હજી ઘોડા દિવસ પહેલાં જ એક કાળી છોકરીને શુંડાઓએ

લૂંટી લીધી, એને માર માર્યાં ને કાકાએ દોડી પહોંચી
 એને જગ્યાથી લીધી ન હોત તો, શુંડાઓની પાશ્વરતાને જોગ
 બની, એ છોકરી ચોતાનું શિશુ પણ ખોઈ ખેડી હોત...
 ગારા પાદરીએ કહ્યું : 'જંધુ ! એકસો તમાનો ગામડી
 સમાજ જ તુડી રહ્યો છે, એમ નથી. અહીં આ શહેર
 ને બીજા અનેક કાળા ગેરજો મુલકોનાં શહેરો ને ગામમાં લાગી
 રહ્યાં છે... એકાનિસનર્ગમાં તમને ઘણું ઘણું ભેગા... ઘણું-
 ઘણું નવું ચીજના પણ અગરજ...
 [* એલન પેલન ફ્રાંસ 'Cry, The Beloved
 Country' માંથી]

ભારે યુદ્ધિહાસ પેદા કરી રહ્યા છે—એવું અમને લાગે છે. વળી, વ્યવહારની દૃષ્ટિએ વિચારતાં—‘સ્વતંત્રપક્ષ’ના મુખ્ય પુરાધારીઓ—શ્રી. મસાધુરી અને એચ. પી. મોદી જેવા કેન્દ્રિત હિંદોગાના રખવાળો, શ્રી મુન્શી અને રંગા જેવા બાહોશ સમયવર્તીઓ, અને હુમ્મય હોદ્દાના અનેક માણ-કર્મચારીઓ, તથા ગરીબ ખેડૂતોને નામે ધનિક ખેડૂતોનાં હિતોને લક્ષમાં લેનારા આજેવાન કાયકોગોના અંશુમેળા સાથે રાજ્યજીના આદર્શોના મેળ કઈ રીતે ખાશે, એ મોટા સવાલ છે. તેમાં વળી, ભારતભરના કોમી અને સ્થાપિત હિતો ધીમે ધીમે ‘સ્વતંત્ર પક્ષ’ની જગલયા નીચે, બાણે કેવળ કોંગ્રેસવિરોધી મોરચો ખડો કરવાની નેમથી એકત્ર થઈ રહ્યાં છે। શું આને નવી ‘રાજ્ય-સાહી લોકસાહી’ નો રંગ સમજવો ?

રાજ્યજીની અંગત લાવનાની સભ્યાર્થ વિશે અને એમની

દૂરદેશીતા ને ચિંતાનસક્તિ વિશે કશો જ અદેશ ન લાવનાર માટેય આ નવો રંગ મૂકવનારો છે. જાણે અમરે, રાજ્યજીના હાથે, ૧૮-૧૯મી સદીના મુઘીવાદના આરંભ કાળમાં વિકસેલી ‘મુક્તઅવહાર’ (Laissez faire)ના સિદ્ધાન્ત પર રચાયેલી ‘મુક્તશોષણ’ની સમાજવ્યસ્ના પાછી લાવવાના અપાસો તો થઈ નથી રહ્યા ને ? પરંતુ આજના ‘મેનોપોલી’ના યુગમાં તો, આવો કાઈ પણ પ્રયાસ કેવળ ‘ઓલોનિક અતિક્રિંત સરમુખનચારી’ માં જ પરિણમ્યા વિના ન રહે (જેના બધે તો રાજ્યજીએ નવો મોરચો સભ્યો છે !).—આ શું રાજ્યજી જેવા વિચક્ષણ પુરુષનેય યાદ આપવાનું હોય ?

ભારતની જનતા લોકસાહી માટે અને સમાજવાદી રાહની મજલના પ્રારંભે રાજ્યજીએ જીવો કરેલા ભય અવિરતર ચિંતાજતક છે.

કાગળ અને પૂંકા

સફેદ અને રંગીન છાપકામ, જુદાં જુદાં લખાણો, ખતપત્રો, ખાતાવહી, ‘પેપીંગ પેપર’ અને રેપીંગ પેપર, અખબારી કાગળ, બોક્ષ બોર્ડ, આઈ કોર્ડ, સફેદ અને રંગીન પોસ્ટકોર્ડ વગેરે માટે મળે :

ચીમનલાલ પેપર કંપની

સર્વ શ્રેષ્ઠ જાતનાં કાગળ અને પૂંકાની ઓળખાત કરનારાઓ અને

શ્રી જાં પાલ પેપર મિ.લ્સ લિ.ના

મુખર્ધ ઈલાકા (જુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર સિવાય)

મોટેના હિસ્ટીગ્રાફરો

બોમ્બે મ્યુન્યુસિપલ બિલ્ડીંગ, હાનગી રોડ, કોલ, મુખર્ધ-૧.

ફોન : ૨૬-૩૨૩૨

સાર : SELECTION

* જામા ઉધાર
* પૂર્ણિમા

એ રૂપાંતરિત નાટકો.

જામા-ઉધાર : રૂપાંતરકાર 'જી. હી' શ્રીજીવાળા
એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રા. સિમિટી, 'મુંબઈ ૨.

ઇંગ્લેન્ડની રંગમંચ પર ૧૯૫૩ના વર્ષમાં રજૂ થયેલાં
ઉત્તમ નાટકોના સંગ્રહ 'Plays of the year' માંના
'બોથ એન્ડ ઓટ' નામના ત્રિઅંકી નાટકનો આ
'સ્વદેશી અવતાર' છે, એમ રૂપાંતરકાર જણાવે છે.
અત્યારના યુગમાં ભારે આપણી નાટકજ્ઞ સારી પેઠે
ઊંઘડી છે, ત્યારે કવચતા એ છે કે, સારાં મૌલિક અભિનેય
નાટકોના ક્ષેત્રે સુપ્રવૃત્ત યાદે છે. આને કારણે પશ્ચિમના
સમાજને અને તખ્તાને વધારે અનુકૂળ એવાં નાટકોને
સ્વદેશી વાધા પહેરાવી, તેમને આપણા રંગમંચ ઉપર રજૂ
કરીએ, તે પણ પેલી નાટકજ્ઞ ઘોડે ધણે અંશે સતીષ્ઠાતા
હોવાથી, તેમને 'એઈ' તો આવકાર મળી રહે છે. પણ
એટલા ઉપરથી જ ને રૂપાંતરો તખ્તાસાપ્ત પામ્યાં છે,
તે બધાં જ સ્વદેશી અવતાર પામ્યાં છે અથવા તો
જે સંસાર તેમના દોરા રજૂ થયા છે, તેને રજૂ કરવામાં
તેમને સાચી સફળતા મળી છે, એમ કાચે જ કહી શકાય.

'જામા-ઉધાર' મૂળ તો પશ્ચિમના સમાજનું ચિત્ર
રજૂ કરે છે. એ સમાજનો નાટકકાર તે આપણા 'સમાજ'નો
જૂઝડીયારસ નાટકકાર 'નંદી, જેને સાત આઠ ઢંઢર
રૂપિયા એટલો આપતવેરાં હસવાનો આવતો હોય. એટલે
આ રૂપાંતરનું વસ્તુ જ અતીતિકર નથી, એ એની સૌથી
પહેલી સર્વાઈ છે. રૂપાંતરકાર નાટકવૈજ્ઞને બદલે બીજા
કાઈ પાત્રની ચોળના બંધ કરી શક્યા હોત. 'અહીં' તો
ખિચારા સંહલથી પ્રેક્ષકને ('કે બોલકને') 'Willing sus-
pension of disbelief' નો છેલ્લો નાતવો તૂટી જાય
ત્યાં સુધીની ધીરજ પરાણે રાખવી પડે છે.

નાટકનું વસ્તુ બદલ અભિનયદ્વય છે પણ ને પરિસ્થિતિ

નાટકકારે રજૂ કરવા ધારી છે, તેમાં યશ અંક સુધી
રસસાતત્વ જળવાવ એટલું સામર્થ્ય છે ખરું? અને જ
કારણે સંવાદની માત્રા વધી છે, ને એની કિયાને તો રોધે
છે, એટલું જ નહિ પણ કપારેક એકવિધ પથ્થુ બની જાય
છે. મૂળને રૂપાંતરની રિથિતિમાં જે એકાંકી તરીકે રજૂ
કરી શકાય હોત તે એનું પોત વધારે સુઘટ બની શકવા
ઉપરાંત પાત્રોનું કપારેક લાગતું તાલમેલિયાપણું પ્રજ્ઞ ટાળી
શકાય હોત.

અહીં મૂળનાં પાત્રો પશ્ચિમના સંસારનાં છે. એમને
ભારે યુગસાતી લિંગાસમાં રજૂ કરીએ, ત્યારે એમની
વાતચીતની અને વર્તનની જે છૂટ ત્યાંના તખ્તા ઉપર
કેવળ સહજ અને સ્વાભાવિક લાગે, તે ભારે તેના તે
સ્વરૂપે અહીં રજૂ થાય, ત્યારે દેશી વેશરૂપા અને પરદેશી
અભિનયનો સંકર આપાતકારી ધર્મ પડે છે. રૂપાંતર કરવું
એટલે પાત્રોને અંગ્રેજીને બદલે યુગસાતી નામે આપવાં
અને ત્યાંના કાઈ સહેરને બદલે અહીંના સુબઈ જેવા
સહેરના જરામાં રહેતાં ચીતરવાં એટલું જ બસ નથી.
રૂપાંતરિત કૃતિ ઓપણુ સંસારમાં બનતી ધટનાઓને
સ્વાભાવિક લાગે, એ રીતની પાત્રસૃષ્ટિ દ્વારા રજૂ કરાતી હોય
એ પ્રકારની અસર ઉત્પન્ન કરવા માટે મૂળ કૃતિની આવશ્યક
કોપાવસત ધર્મી જ નેઈએ. નહિ તો એ કૃતિ કેવળ
લાવાન્તર જ રહે છે. અહીં તો વરંડ ઉપરાંત પાત્રો, સંવાદો,
વાતાવરણ—આ સૌની સંમય અસર વાયકના મન પર એવી
જ ધાય છે કે, આ કૃતિ સૌલિક તો નથી, એટલું જ નહિ
પણ ને સ્વરૂપે એ રજૂ થઈ છે, તેમાં અપ્રતીતિકર અંશો
મોટા પ્રમાણમાં છે. પ્રયોગની સફળતાને રૂપાંતરની સફળતા
માનવામાં નોખમ રહેલું છે.

મૂળના સાથે લગા કરવા હિસુક પણ આવતવેરાના

હાઉથા ચમકેલો સુમન અહીં મુવાન પાત્ર તરીકે રજૂ થયો છે. તો પંદી આપતવેરાની નોટિસ વાંચના માટે એક પ્રીટની જેમ 'પાછાં અંધમાં ચઢાવવાં પડશે.' એવું વાક્ય એની પાસે મોલાવવામાં શો વિશેષ હેતુ સિદ્ધ થાય છે? એર, એ જતા દર્શ એ તો પશુ ૧૯મા યુદ્ધ ઉપર જે લાગીલયક કવિતા મૂકી છે, તે આ પાત્રના મોઢામાં જવાય શોભતી નથી. મંજરી અને સુમન એ ભાઈબહેનની વાતચીતમાં પણ આ પાત્રો મૂલે તો પરદેશ છે, એના અધુસાર આવ્યા જ કરે છે.

પોતાના વાલી જેવા મોટાભાઈ સુમનની સાથે પોતાના ભાવિ પાત્ર કિરિટની ઉછ તો પ્રથમ મુલાકાત અને જોગબાણ થાય છે, એટલામાં પૃ. ૪૫ ઉપર એ ભાઈ બહેનને કહે છે: 'મંજરી! મિ. કિરિટ શાહ વિષે અને ડેવે કળવકળ થયા માંડી છે.' ત્યાં તો નાટ્યપૂર્વક મંજરી ('એનો —કિરિટનો હાથ પકડી બહાર લઈ જવાનો પ્રયાસ કરતાં) મને તો એવું કાંઈ જ થતું નથી.' એમ કહે અથવા તો પૃ. ૪૬ ઉપર એ જ ભાઈ અને જગમોહન જેવા રનેડીની હાજરીમાં મંજરી કિરિટને 'કિરિટ, તારી મંજરીની એક વાત સાંભળ્યા?' એમ કહે અને સામેથી કિરિટ 'હા મર!' જેવા પ્રાપ્તિપ્રાપ્ત પ્રયોગ કરે, આ સૌ ઠિંકું સંસારમાં બાળે જ નેવા મળે તેવાં ચિત્રો છે।

વળી અહીં તો 'વેડી'ગ રીંગ' ખરીદાય છે એટલું જ નહિ પણ બધે આ દેશનું ઉવામાન પશુ પશ્ચિમનું હોય તેમ 'લેય ડી' ને પણ રૂપાન્તરમાં કાયમ રાખવી પડે છે! પાત્રો નાટકકારની અવકૃણતા પ્રમાણે ગિયારાં દીવાનખાનામાં થી રસોડામાં અને જરૂર પડે ત્યારે બાગમાં જશુ લટારે મારી આવે છે! નાટકની દૃષ્ટિએ તો પાત્રો પ્રવેશ અને એવું 'નિર્ગમન' રસભાવિક અને સ્ફુર્તિયુક્ત હોવું જોઈએ, પણ અહીં તો સુમન જ (પૃ. ૨૮ ઉપર) કહે છે તે કે 'અહીં જ વંદુઓ બતાવવા માટે હંમેશ કારણની જરૂર નથી હોતી'! માટે તો સુમનને રેસિડેન પુરો થાય છે અને એ રિસીવર પોણું મૂકે છે, ત્યાં કિરિટ મંજરીને તેણે બાગમાં મોકલ્યાં હતાં તે પાછાં પશુ આવી જાય છે!

શ્રી ભૂષણવળા જેવા દક્ષ રૂપાન્તરકાર નાટકના પ્રયોગની સંકેતતા જ માત્ર ન બોતાં એના અવતરતી રસભાવિકતાનો પણ ખ્યાલ રાખશે એવી આશા રાખીએ.

—સાહિત્ય પ્ર. કેહારી

પૂર્ણિમા (નાટ્યરૂપાંતર)

શ્રી વિષ્ણુભાર વ્યાસ

પ્ર. આર. આર. રેહની પુ.

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨

મૂલ્ય : રૂ. ૨-૦૦

૨૨. ટમ્બુલાલ વ. દેસાઈની ખ્યાતનામ નવલકથા 'પૂર્ણિમા' નું આ નાટ્યરૂપાંતર 'રંગભૂમિ' સંસ્થાના પ્રથમ પ્રકાશનરૂપે પ્રગટ થયેલું છે. નવલકથામાં આવતું નાટ્યક્રમ પ્રસંગે ઉપાડી લઈને, વાતાવૃત્ત તત્ત્વો, જગત્ત્વ એ રીતે એમને નાટકનું સ્વરૂપ આપવાના પ્રયત્નો આપણે ત્યાં હવે થવા લાગ્યા છે. ખ્યાતનામ અને લોકપ્રિય બની ચૂકેલી નવલકથાઓનાં આવાં રૂપાન્તરો લોકોને આકર્ષે; એટલું જ નહિ, કુશળ નવલકથાકારને હાથે, છેડાપેડા સામાજિક કે ઐતિહાસિક પ્રશ્ન કે પ્રસંગ લોકનૃતિના ધારતરમાં જશુ મહત્વનો ભાગ ભજવી જાય એવું પણ બને. એટલે એવી લોકાદર પામેલી ઉચ્ચ પ્રકારની નવલકથાઓનાં નાટ્યરૂપાંતરો ઘતાં રહે, એ એ દૃષ્ટિએ જરૂરી તો ખરું જ; અને એ રીતે મૌલિક સાત્ત્વર નાટ્યસંસ્થાનાની ખોટાના સમયે આવાં રૂપાન્તરો કેટલેક અંશે ખોટા પૂરે અને એવાં સર્જનોને આટા માર્ગે જશુ પ્રકાશ કરી આવે.

નવલકથામાં કથારેક સંવાદો આવે છે. પણ નાટકકારને સંવાદનું નેવું મહત્વ હોય છે, તેવું મહત્વ નવલકથાકારને નથી હોતું. પોતાનું કથયિતત્ત્વ રજૂ કરવા માટે નવલકથાકાર એ કાંઈ મુક્તિપ્રશ્નિકાઓના આશ્રય લેતો હોય છે, તેમાંની એક તે નવલકથામાં આવતા સંવાદ, નાટકના અને નવલકથાના સંવાદોમાં એથી કક્ષાત ભેદ રહેતો હોય છે. નવલકથામાં આવતા સંવાદો કથયિતત્ત્વને વ્યક્ત કરવા માટે પૂરતા સમર્થ થોડા ભાગે નથી હોતા, અને તેથી એ અપૂર્ણતાને પૂરવા માટે નવલકથાકાર બીજી ધણી પ્રકારની મુક્તિઓના આશ્રય લેતો હોય છે.

વજ્રના, પાત્રોની મનોભૂમિકાઓનાં વિવરણો, પરિસ્થિતિનાં અવલોકનો અને એથી પણ આગળ વધીને પોતાનાં મંતવ્યો પણ તે કથારેક પ્રગટ કરતો હોય છે; અને એ રીતે ભાવકને પોતાની આંખોથી વળગાડીને નવલકથાકાર પોતાની સૃષ્ટિને એને પરિચય કરાવતો હોય છે. નાટકકારને એવી છૂટ નથી. એને જીવંતો માનવોનાં અવાજો અને અંગોની લાગણીઓ વચ્ચેની સંક્રાંતિ રહેતી હોવા

છતાં, એની સિદ્ધિના મિનારોનો પાંચો તો નાટ્યાત્મક સંવાદ-
તત્વ ઉપર મકાતો હોય છે. આમ હોવાથી નવલકથાકારે
નિરૂપેલા બધા જ પ્રસંગો એ પોતાના કામને લાગી શકે નહિ.

જે પ્રસંગો પોતાની નાટ્યાત્મકતા-પૂરવાર કરી શકે
એવા હોય, તેમને જ નાટકમાં સમાવે અણી શકે. એટલે
નવલકથાકારની વસ્તુસંકલનાં એના એ જ સ્વરૂપે નાટકકારને
અપનામાં આવે, એવું તો લાગ્યે જ બની શકે. પરિણામે
નાટકકારે પોતાની નાટ્યસૂત્ર પ્રમાણે એ વસ્તુસંકલનાને નવો
પાટ આપવાનું કાર્ય પણ કરવાનું હોય છે. અહીં એની
સર્જકપ્રતિભાનો ચમકારો એ બતાવી શકે. એક બીજી
જગ્યાબદ્ધી પણ રૂપાંતરકાર સ્વીકારતો હોય છે. જે નવલકથાનું
પોતે નાટ્યરૂપાંતર કરે છે, તે નવલકથાને પોતે બને તેટલો
સફાદાર રહે એવું દરેક રૂપાંતરકાર ઇચ્છે જ. આમ એક
બાજુ નવલકથા તરફની વફાદારી અને બીજી બાજુ નાટ્ય-
સ્વરૂપ તરફની દરજ્જા, એ બન્નેય કિનારાઓની વચ્ચેથી એણે
પોતાનો સર્જનપ્રવાહ વહેવડાવવાનો હોય છે.

“પૃથ્વીમાં ‘તુ’ આ નાટ્યરૂપાંતર થી વિષ્ણુક્રમાર વ્યાસે
મૂળ કથાને બને તેટલા વફાદાર રહીને કરેલું છે.” નવલકથાને
નાટ્યસ્વરૂપ આપતાં એમને કેટલાક ફેરફારો, પાસલેબનના
અને વસ્તુસંકલનાના, કરવા પડ્યા છે. વિષ્ણુક્રમારના મહેતાજી
અપકલાદનું પાત્ર એમણે ઉમેર્યું છે, તો અવિનાશની માતા
પ્રસાદકમળીનું પાત્ર એમણે દૂર કર્યું છે. મુખ્ય કથાદાર
બ્રજભી રાખાને, એને અનુરૂપે આવતા કથાદારતુઓને કથારેક
થોડા શબ્દોના મૂલ્યનદ્વારા વધી લીધા છે. શિવનાથ શાસ્ત્રીના
પૂર્વજીવનનો વૃત્તાંત એ રીતે વણી લીધેલો છે. પણ બનકી
જેવા મહત્ત્વના પાત્રની રેખાઓ માત્ર ઉત્તરજીવનની જ
આલેખાઈ છે અને તેને કારણે એ પાત્રનું એક જ પાસું
બનાવ્યું છે.

નારાયણની સખી બનકી, જેણે લક્ષ્મણની અને
રાજેશ્વરી—એ નારાયણની જાન્યે પુત્રીઓને નિગ્રાપૂર્વક
ઉછેરવાનું માંચે લીધું, પણ પોતાની, એક નળગાઈને કારણે
એ ન કરી શકી, એ આખી વાત અધારામાં રહી બચ છે.
પરિણામે એ પાત્રમાં ઉદાત્તાની એક રેખા જણાવી નથી;
અને એથી જ રાજેશ્વરી તરફના એના કથારેક સંલગ્નતા
સમભાવબળ શબ્દો છળકપટપૂર્વક બોલાતા હોય તેવા લાગે
છે. નારાયણનું પાત્ર નવલકથામાં સાદૃશ્ય એક રહસ્યમય
પાત્ર રહેલું છે. નવલકથાનાં પાત્રોમાં શિવનાથ શાસ્ત્રી અને

પદ્મનાભ સિવાય બીજા કોઈ એના વૃત્તાંતને બાંધતું નથી.
“નવલકથાના વાચકો તે બાંધે છે, પણ તે પણ અંતમાં.
રૂપાંતરમાં રૂપાંતરકારને અંતે એની રચણા સર્વે બાંધે
એ રીતે કરવી ગોચર લાગી છે. એ ખરું છે કે નવલકથામાં
પાત્રત વાતાર્તદ્રુના કથારેક વચ્ચેસંવાદો દોર, જે પોતાની
ઉપયુક્તતાની સિદ્ધિ માટે લાવક પાસેથી અપેક્ષા રાખે, તે
નાટકમાં તેટલે અંશે ઉચિત ન પણ બને. એટલે નાટકકારે
જે રચણા કરી છે, તેની સામે વાંધો નથી, પણ જે રીતે
રચણા કરી છે, તે રીત નાટકના અંતને અનુકૂળ હોય એમ
જણાતું નથી. અણુચિંતવ્યો અંત લાવવાની ઈચ્છાવાળો
લેખક, છેવટે પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થયું માની ઉત્સાહમાં આવી
જઈને, એકાએક જેમ બધું ડહો નાંખે, તેમ રૂપાંતરકારે કરી
નાખ્યું છે. સામાજિકને ઉપરાઉપરી આશ્ચર્યના આંચકા
આપવાની એ રીત નાટકના અંતને રચનાત્મક બનવા દેતી
નથી.

નવલકથામાં રાજેશ્વરી અને અવિનાશી દેહરપથ કહોય
ન કરવાની ‘શરત’ સ્વીકારેલી છે, પણ લગ્ન પછી એ
શરત ટકી શકી નથી. નાટ્યરૂપાંતરમાં ‘શરત’ આવે છે,
પણ અંતે, લગ્ન પછી એમણે એ શરત તોડી, એવું કંઈ
કહેવાતું નથી. પૃથ્વીમાંના પ્રતીક તરીકે ઉપયોગ કરી
રૂપાંતરકાર એ કહી શક્યા હોત. એની આવશ્યકતા ખાસ
તો એટલા માટે કે “સત્ય, સંકલ્પ, ક્રુપા, તેજ અને
પ્રમત્સર્વનની પ્રતિભાઓ સમતપદી દ્વારા લેવાઈ” એવું
નવલકથાકારે રચી રીતે કહેલું છે; એટલું જ નહિ, અવિનાશ
અને રાજેશ્વરીના દૈહિક મિલનની પણ ચોખ્ખત કરેલી છે.
નાટકમાં એ દૃષ્ય અનુકૂળ ન બની શકે એટલા માટે જ
ચોટદાર સ્થાનની અપેક્ષા રહે.

૨૪. રચણાલક્ષી નવલકથાઓમાં પરિચિત કે પ્રસંગ
પરતે થતું વિવેચન—એને Transitional remarks
કહેવું વધુ ગોચર અણુરો—લાક્ષણિક અંગ બની રહેલું છે.
નાટ્યરૂપાંતર એને ગાળી નાંખે તો એની ખોટ જણાયા
વિના રહે નહિ. એટલે સંપૂર્ણ નહિ પણ થોડેટલું
અંશે પણ એમાંથી મોઝ કાઢવો હોય તો જેમાં એકમાત્ર
બીજા પાત્રનું અને એને અનુરૂપે પરિચિતિતું વિવેચન
કરે એ નાટ્યરીતિનો આશ્રય લેવો પડે. “Indirect
method of characterisation” ની વાત કરતાં ઉચ્ચને
કહેલા શબ્દો આ દ્રષ્ટિએ નોંધપાત્ર છે. “In considering

this method we shall occasionally find that a certain character in a play seems to stand a little apart from the rest and to speak, as it were, with somewhat greater authority. Such a character is sometimes described as the 'Chorus' of the drama in which he appears, because to a limited extent he fulfils the interpretative function of the Chorus in Greek tragedy." આરીતિ આધુનિક માટ પરચનાએમાં અનુવાણી લાગવાને પણ સંભવ છે.

પણ દી. એસ. એલિયટ્ એનાં પદનાટકમાં એક ડોરસ્તો નવો અવતાર પેતાની રીતે રજૂ કર્યો છે, એ પ્રમાણે હક્તવની આ વાતને આપણે આપણી રીતે ઉપયોગમાં લઈ શકીએ. લખણતિમાં 'ઉત્તરરામચરિત'ની નાટકકલા પણ અહીં ધ્યાનમાં રાખવા જેવી ખરી. આ નાટકચરિતનો અગ્રમ્ય ક્ષેત્ર નાટકકાર હુણ ન હોય તો નાટકનો કાર્યવેગ થક પ્રતી જવાનો ભય વહે છે. વિશાળ પટ પર ચિત્રતેલી નવલકથાનું સ્વપાતર કરનાર પોતાની કૃતિના પટ સમયનું રજૂથ બંધન (સામાન્યતઃ ત્રણ કલાકનું) સ્વીકારીને સાંકડો કરી નાખવા મટે છે. પણ કાર્યવેગ વધારીને એણે સમયમાં એ થોડાક વિસ્તૃત મટેને પણ ધારે તો આંખી શકે.

વરદગૂંથણીની દૃષ્ટિએ કેટલાક ફેરફારો કરતા, પ્રસંગોની નવલકથામાં આવતી આદુપૂર્ણ સ્વપાતરકારને બદલી ખરી છે. મહેશ્વિનો એક જ હુખ્મ પ્રસંગ ચોજાને, અને તે પણ કાકાશહેરે ત્યાં નહિ પણ ગણિકાવાસમાં—સ્વપાતરકારે વરદગૂંથણીની અટપટી અગનું સ્વરૂપ સરજ ક્યું છે. એ કારણે નાટકોગિત સંજોગ પણ જળવાયો છે. એ જ રીતે અવિનાશ-રાજેશ્વરીનું લક્ષ નારાયણીને ત્યાં નહિ, પણ મગનાભને ત્યાં કરાવી સ્વપાતરકાર સરજતા લાગી શક્યા છે; અને આજ તો એ કે, મગનાભને ત્યાં, રાજેશ્વરીના સામાને ત્યાં લગ ચાય એ નાટકમાં જોલી થયેલી પરિચિતિઓનાં વધુ ઉચિત ધારે છે.

એનો બીજો કારણ એમનો છે કે દુર્ગાનું દુલ્લભવેલું, દુષ્ટવેલું માત્ર પણ હલેલે છેલ્લે એક ઝગમગો આપી ભય છે. અલગતા, દુર્ગાના માત્રમાં ભયેલું એ પરિવર્તન, એની મગનાભ તરફ થયેલી અભિમુખતા વગેરે નાઝરપાતરકારે અત્યાવ્યાનથી. ને એથી દુર્ગાનાં મતું પરિવર્તન એકાએક અને આકસ્મિક

રીતે ભયેલું ધારે છે. બીજો નેપથ્યન પ્રસંગ છે રાજેશ્વરીને સમજાવવાનો. નવલકથામાં રજૂની, અવિનાશનો મિત્ર અને રાજેશ્વરીનો પરિચિત રજૂની, રાજેશ્વરીને સમજાવે છે કે જે અવિનાશ સાથે લગ કરીશ તો એનું લાભિ જીવન બગાડે માટે તારા પ્રેમનું અલિલભ આપે અવિનાશ તરફનો રાજેશ્વરી ને પ્રેમ બળીનાર રજૂની, એને સ્વપાતરકારની શેઠમાં તણાવે હોય તો પણ, આટલી હદે હદે એ માન્યામાં આવતું નથી.

સ્વપાતરકારે આ પ્રસંગે રજૂનીની ઉકિલો, સુમતિ, ભય, પ્રેમમાં કુશળતાપૂર્વક મૂકી દીધી છે; અને પરિચિતિ જોતાં, તે વધુ અતીતિકર ધારે છે. એ ઉપરાંત, વિવાહનમાં પરિણીતા બનીને જીવન જીવતી રાજેશ્વરીની તવલકથામાં આક્રમી ઘટનાને સંમય પર રજૂ કરવા માટે, સ્વપાતરકારે એની વીતતા જળવાય એ રીતે સ્વપાતરકારે મિત્રિકા રમીને આખું દ્રશ્ય પ્રદુર કર્યું છે, જે પરિચિતિને વધુ તીવ્ર બનાવે છે અને નાટકાત્મક રીતે પોતાની અનિવાર્યતા પૂરવાર કરે છે.

ચિત્રનાથ સાક્ષીની સાથે પ્રાર્થનાથી રચાતો નાટકનો વિવાહ પણ આકર્ષક છે; અને નાટકની એકતા—સમગ્રતા બધે જરાબર જાળવી શાખતી હોય તેમ, સ્વપાતરમાં સંજાણી ગીતપદિત એક આખું વર્ણન મૂકું કરીને અતિ દ્રવીકા સંજાણાય છે: "સેરો જનમ સરણે સાધી..!"—સ્વપાતરમાં સંજાણાવી આ પદિત જનમ કરીને પોતાનું અસ્તિત્વ પૂરવાર કરે છે અને અતિમાં આવીને તારાપણી અને ચિત્રનાથ સાક્ષીનાં પાંચે નર પ્રકાશ પાડે છે. નારાત્રમાં ચિત્રની શાંત અવસ્થામાં પ્રભુ અતિ ઉચ્ચારાયેલી આ પદિત લાવક ભવારે નાટકને અતિ સાંજી છે, સ્વારે ચિત્રની એક જરુથ શાંત હસાને મડધો એમાં એને સંજાણાય છે. સ્વપાતરકારની આવી નાચવચક હોવા બધાં આગળ જણાવેલી કેટલીક વિસંવાદિતાઓ આવી ગઈ છે, એનું કારણ અને તો નવલકથામાં આવતા સ્વપાતરને સ્વરૂપ મધુરી ખરી જગાએ એના એ જ સ્વરૂપે મૂકવાનો એમણે જે આશય રાખેલો છે તે જણાય છે. આડા શીર્ષિકાનુસાર આગ્રે સીધી વાકેમન આ નાઝરપાતરમાં દેખાઈ આવે છે. એમના આ અગ્રમ અગ્રેમ કેટલીક જગાએ એ સેવમાં એમની ઊંડી મુઝાને નિહાળે જાય છે. થી વાસત બીજાં દ્રશ્ય કલાનાં સ્વપાતરે આગે અને એટલેથી જ ન અટકતાં પોતાનાં મૌલિક સ્વરૂપને તરફ જીવે એનું આજીવન તંત્રરૂપે મૂકે છે.

—અર્પિતેશ્વર પ્રસન્ન

આ વિભાગ દ્વારા કાવ્ય અને કલાનો પ્રારંભિક, સ્વાસ્થ્યકરકારી વિશાળ જનસમૂહ
અને સાહિત્યકલાનાં સંસ્કૃતિનાં વચ્ચે સેતુ બનાવવાની કોશિષો છે.

—મુરેશ હા. નોધી

પતંગિયું ને ચંબેલી

“મણું મણું પહાડીને ક્યારે ?
ધોટાળાઉં ક્યારે ?” વેલી,
ઠાંકભરી આંધા ઉરમાં કે
લળતી આશભરી વેલી.
‘મુખ પરે પુખ્ત કરે કેલી !
ફલરાણી શી ચંબેલી !
આશનો એ અંકે કરીને
પ્રથમએ આઢિપયું રૂપ.
સરસ્વતીની વેણીમાંથી,
ફૂલેમાં પૂર્વો ગંધ અમુખ.
ફૂલેમાંને હોઈયા આઠાશ !
પાંખ વિના પૂરે શે આશ ?

ચેલધનુષી પાંખિવાળા

પતંગિયાને જાણી પાસ,
ચંબેલી મલકતી પૂછે,
“એક જ મારી પૂરશે આશ ?
મારો હેઠ તમારી પાંખ—
એક બનીને હોઈયું આશ ?”
ચંબેલીનો ફેલ ફેડો, ને
પતંગિયાની પાંખ ધરી,
અવની, અસ, અનંતે જોડે;
મલકતી મલકતી પરી.
પતંગિયું ને ચંબેલી !
એક સંઘા ને બની પરી !

—ફૂલહાલે શીધરાણી

આવો, એક નહુ બતાવું. એક હતું ચંબેલીનું ફૂલ
ને એક હતું પતંગિયું. જાને હતાં. અહીં સુધી તો કશું.
નહુ દેખાતું નથી, પશુ

પતંગિયું ને ચંબેલી !

એક થયાં ને બની પરી !

એકએકે પરી, આવી યદી. આ પરી રાતે જ આવે,
કારણ કે એ અજોયરના વિરાટ સામ્રાજ્યની રહેવાસી છે.
એની નાજુકડી પાંખને આધારે આપણે પણ એ અજોયરના
સામ્રાજ્યમાં ધડકે દેહી આવીએ છીએ. આવી પરીઓને
પ્રતાપે જ આપણે કેવળ પૃથ્વી પર નિર્મિતિની દ્વારમાં જન્મતા
નથી, હજુ આ આપણને આડે કટા કડક કાનૂન આપણે

રચી રહ્યા નથી.

નિશકારમાંથી આકારની ધરિયાં હજુ તો ઠમણાં જ
બાળક, નવું નવું, અતિથિ બનીને આવ્યું છે. નિશકારની
મૂલત વિસ્ફુર્તિમાંથી આકારની સીમામાં પુરાઈ જવાનું એને
ફેરવું નથી. એ અકળાય છે. આપણે એને મૂલત સ્ફુર્તિનું
આધારન આપવા, દોષે સોટમાં પાણી નાંખીને અથત્યામાને
આધારન આપેલું તેવું, દોષકૃત્ય કરીએ છીએ : એને માટે
એક નવી કથાચરિત્ર રચીએ છીએ, એ સર્પિયાં ઘોડાને પણ
પાંખ છે; હમણાં જ થરનાં પમરિયાં ઓગળતા થયેલા
બાળકની કથાચરિત્રો રાજકુમાર આ પાંખાળા ઘોડા પર
અસ્યાર સર્પિયાં સાત નદી, સાત પર્વત અને સાત સાગરને

દેખી નય છે. રસ્તામાં મસખોટાં આઘાખીક વન આવે છે, રાક્ષસ આવે છે—પણ કહેણું પેસેલા નહિ, કારણ કે જો રાક્ષસ જો તો પરી પછુ કુધાં નથી ? એક જાણુ બાધાનક પ્રયત્ન કર્યા ધરાવતો રાક્ષસ ને પીછા જાણુ નાણુકડી પરી—તમે કહેશો કે આ તે કવી વાત ? પણ એ પાસાં મેળવીને શ્રીપુરાંત કાઢવાનું હજુ શરૂ થયું નથી. એ રાક્ષસની મજબુર શી ? એને તો શીશીમાં પૂરીને છોડે મારી દઈ શકાય.

બાળક આપણી વચ્ચે રહે છે, ત્યારે એની સાથે સંજિનીરે પરી ન હોત તો એને બહુ અનુપમ સાચું હોત. બાળકોની રમતમાં પણ આ વિસ્તૃતિની અંખનાં પ્રકટ થાય છે : એ સંતાકુકડી રમશે, સતતાળી રમશે. સંતાઈ જવું, અદોષ થઈ જવું, સાતતાળી આપીને છૂ થઈ જવું, પ્રાહ્ણથી આવીને આંખો દબી દઈ પૂછવું : બોલ, બોલ, કું કોણ છું ?—બાળક અસ્તિ અને નાસ્તિ વચ્ચે દોડદોડ કર્યા કરે છે; હજુ એ એ છેકા વચ્ચેની સરહદ પર કાંટાની વાડ રચાઈ નથી, મારું મોકળે છે; હાલતાંચાલતાં કાલકાન્તની દીવસ જોડે માથું ભટકાવું નથી. ને આ કિશુ તે સનાતન સિદ્ધ છે, એ આપણા નેપથ્યમાં સદાકાળ રહે જ છે; એની આશ્ચર્યથી વિદ્યારિસ આંખો, એના બે અસ્થિર પત્ર, એના દબકાકા કાષાંઆ બધું હજુ આપણામાં છે. ને તેથી જ માટે થઈને જ આપણે પરીનો હાથ સાવ છોડી દેતા નથી.

તો, આ જાદુકરી સંજિની આળોહવા આ, પરી જેવી જ, નાણુકડી કવિતામાં છે. એની સાસ પછુ તાબ જ ચાલનાં શીખેલાં બાળક જેવી છે, એ પા પા પતલી માંડતી ચાલે છે. પૃથ્વીનો ઠસ્સો કે અબધરાની ગરિમાનો આઈ ખપ નથી. પ્રાસની ઘૂમરી તો જોઈ શે જ, કારણ કે બાળક આવે છે ને ઘૂમરી રચે છે, એ ઘૂમરીના રચકારે રચકારે માનો હરખ રચે છે.

કાવ્યને ખાનાં પાકીને પૂરવાની એક જોરદાર પ્રવૃત્તિ આપણા વિવેચનમાં ચાલે છે. આપણા કવિએ પણ, એને વરાં વર્તી એમના કાવ્યસંગ્રહને જાતે, અમ્મટાચાર્યની અદાથી, 'કાવ્યવસ્તુવિચાર' આપણને આપ્યો છે. સંગ્રહ (કાશિયુ—નવી આવૃત્તિ) 'પહેલવહેલાં જોતો હતો ત્યારે, કવિની કાવ્યચરિત્રમાં ફરીને જાહેર નીકળતાં, આ 'કાવ્ય-વસ્તુવિચાર' નું 'પારિયુ' વાંચીને હું તો ભણી જ ગયો હતો.

મને થયું : આવી બધું આપણું ! હવે કાવ્ય તો પૂરાં થયાં ને 'વસ્તુવિચાર' રહ્યો ! પહેલો જ વિભાગ 'આત્મકથા' નો. મને પ્રશ્ન થયો : શું દરેક કાવ્ય કવિની આત્મકથા નથી ? બીજો વિભાગ 'આત્મા-પરમાત્મા' નો. ત્યાં કવિને પોતાને કબૂલ કરવું પડ્યું : 'એક રીતે જોતાં આ કક્ષામાં મારું જ કાવ્યો મુકામાં જોઈએ.' જોઈને, મારી વાત સાંચી પડીને ?

મોટાજ, ઉપરનું કાવ્ય 'બાળકાવ્ય' છે એમ કહીને 'બાળકોને માટે લખાયેલું' એમ નહિ, પણ 'બાળકચિત્ર' કાવ્ય છે, એવા ખુલાસો આપણની જગમાં શા માટે પડ્યું ? પ્રશ્ન થાત એટલે જ : આ કાવ્ય છે ? ને જો એ કાવ્ય હશે તો એના નિયમ કાવ્યમાં એવા તો તદ્દકાર પૂર્ણ થયાં હશે કે એને માળાઉકાળોને છૂટા પાડવાના કામમાં ? નિષ્ણાત વિવેચક જ કાવરો. આપણે તો એવી બખ્ખામાં પડતા જ નથી.

તો આવા, બહુ જોઈએ-એટલે કે, કવિતા જોઈએ. જુઓ : પહેલી કડીમાં 'શું' દેખાય છે ? ધારી ધારીને જોને હં ! વારુ, ચંબેલી જ દેખાય છે. ને ? કીક. કવી છે એ ચંબેલી ? એ તો જોસતી ચંબેલી છે; 'ધેશી' 'ચંબેલી' છે, કોણસી ચંબેલી છે. આશ તમે કુમરા : આગળ વધો. ત્યાં આ કડીની અંતિમ પંક્તિમાં કવિ જોને એકેલ 'કુસરાણી' ની પદલી આપી દે છે ! આ વર્ણન ચંબેલીની લાતાવું છે, ચંબેલીનાં કુલવું વર્ણન કવિએ કર્યું છે તે જોયું ? કવિ કહે છે કે ચંબેલીના કુલવમાં રહેલો વૃક્ષાંતો અજવાનો કોઠ, અને એના મુખ પરનો કીકાંતો ઉલ્લાસ તે જ ચંબેલીવું કુલ ! આમ પહેલી કડીમાં લતાથી તે કુલ સુધીનું બહુ થયું. કુલ તો લતા પર કીકાં જ છે, પણ આવા બહુથી પીલવું કુલ નોતું જોયું.

તો હવે એ કુલને, ધારી ધારીને જોઈ લઈએ-એમાં કાંઈ જરીનો જલવેશ દેખાય છે ખરો ? પરીકથાની પેલી રાજકુપરીનું વર્ણન આપણા કાનમાં પડ્યા પાડશે : બહાએ સરજનાંથી તેજ લઈને એની આંખની કીકા ધરી ને ચન્દ્રનાં કિરણમાંથી રિમત રચીને એના હોઠ પર રમટ મૂક્યું. તો આ કુલ પણ બહાએ સરજમરના અકમાંથી ધાંયું. પછી વધારામાં, પોતાની કના સરસતીને નેટ્યું જ એ વહાલું છે એમ જતાવવા, સરસતીની વેણીમાંના કુલની સુવાસનો એનો અસોચવાસ કર્યો. આટલું થયું છતાં કુલનું કાંઈતપત થયું

નહિ. આ કડીની છેલ્લી બે પંક્તિમાં આ અનુમિતો નિઃશ્વાસ સંભળાય છે.

ફૂલડાને ઊડવા આકાશ !

પાંખ વિના પૂરે શી આશ ?

અહીં કવિએ 'ઊડવા' ને જદેસે 'ઊડનાં' કહ્યું હોત તો ઠીક થાત. આમ પ્રશ્નોનું સંજોગે તો અધુરું, એ અધુરપના નિઃશ્વાસ સાથે જ આંખે જુઓ. આ અધુરપ હોત તો ચંબેલીની પરી ન થઈ હોત. મારે એ તો ઠીક જ થયું.

એવામાં આ ચંબેલીને કોઈક ભેટી ગયું ને બહુની પૂર્વજીમકા રચાઈ. આ સંસારમાં આ ભેટી જઈને ભેળાં થયું એ જ એક મોટા બહુ નથી ! સંસારમાં જને ભેળાં ન દેખતાં હોઈએ, તેને સાધિત્વમાં ભેળાં થયેલાં ભોઈએ. આપણી જિંદગીમાંય એકવાર એવો દિવસ આવી મટે છે, જ્યારે આપણને એમ લાગે છે કે, આજે મારે દિશા-આશ મામ, જે માગે તે આપું' બોલી રહી હોય છે; પવન 'તથાસ્ત' રહી રહી હોય છે. ખાસ કર્યું હોતું નથી : આપણા હાથમાં પારેલાંની છાતી નેવો કપોતો કોઈકનો હાથ-આવી પગો હોય છે; કોઈકનો ઉપ્પુ ઉપ્પાસ આપણને સ્પર્શી જતો હોય છે, કોઈનું ખભા તરફ માગી લીધેલું મુખ આપણને છત્રનેત્રો નવા પળાંક પર લાવીને, જીભા કરી દે છે. ખાસ કર્યું હોતું નથી, તે છતાં, એને જ લીધે, ખાસ કર્યું બની પણ ભય છે. આપણા હાથમાં 'ચેલું' ભરિ પારેલું આપણું કર્યુંક લઈને બેઠી, ભય છે, ને આપણું હૃદય રંગભર્યું થઈ ભય છે !

તો અહીં પણ એવું કર્યુંક થયું : મેઘધનુષી પાંખવાળું પતંગિયું આવી ચડયું. અહીં કવિએ પતંગિયાને 'રંગભર્યો' ન કહેતાં 'મેઘધનુષી' જ એમ કહ્યું હશે, વાતુ કે મને એમ લાગે છે - આ કે બીતાં બીતાં કહું છું, કારણ કે કેટલાક મુરબીઓ ઝટ સુણાવી દે છે કે 'ભવ ભવ, સાર જુડું, કપિતા મનમાં એવું કર્યું નથી, આ તો તમારું ગઈતું જોરેલું છે !' બહેને, આ તો અખા ભગતચણો વાટ થયો : ગાંડું થોડું થોડું સોડું જોરેલું, તો ગુનેગાર ઈશાં ! - મને એમ લાગે છે કે આ 'મેઘધનુષી' પાંખવાળું પતંગિયું તે બીજું કોઈ નહિ પણ સૂર્યનાં કિરણ, એ પતંગિયું જ 'અવની, આમ, અનતે જોડે' ને સૂર્યનાં કિરણમાં સાત રંગો રહેલા

છે એની તો વિધાન પણ સાક્ષી પૂરશે. આ પતંગિયાને જોઈને ચંબેલીને ઊડવાના મનોરથ થાય એ દેખીતું છે. મને એક બીજી વાત પણ યુગી આવે છે : આ તેમનું પતંગિયું તત્તલ્લ છે પણ એને દેહ નથી. ચંબેલીને દેહ છે સુક્રમળ પાંખડીનો, આરસના અડમાંથી બનાવેલો, પણ તત્તિ નથી. ફૂલની તત્તિ તે એની સુગંધ; એમ કહીએ તો ચાલે. પણ ચંબેલી આ સુગંધકિરણો સાથે અંખે છે. સૂર્યનાં કિરણપરો જ ફૂલ ખાલે છે, મલકાય છે ને આમ સૂર્યનું કિરણ જ એને પણ આપી શકે, એમ ચંબેલી માને તે સ્વાભાવિક છે. ને આથી જ એ માગે છે :

એક જ મારી પૂરશે આશ ?

મારો દેહ તમારી પાંખ -

એક બનીને ઊડશું આમ !

આ કાંઈ એકલું લેવાની જ વાત નથી, પોતાનો દેહ આપી દેવાનો છે. આ વિનિમય નથી, સમન્વય છે.

ને જુઓ, જુઓ, બહુ થઈ ગયું, 'મલકતી રહેકતી પરી' ઉડતી થઈ ગઈ ! ભ્યાં ભ્યાં આવો રુડો સમન્વય સિદ્ધ થાય ત્યાં અવની, આલ જ નહિ, પણ અનત આપણી આમળા પુલ્લું થઈ ભવ, સીમમાંથી અસીમમાં સરી જઈ શકાય; પરી, બેડતી, થઈ ભવ, આમ -

પતંગિયું ને ચંબેલી !

એક થયાં ને બની પરી !

આ બહુ તમારી પાંખ આમળ થઈ ગયું.

Walker Percyએ એમના Metaphor as mistake નામના લેખમાં કહ્યું છે : "There must be a space between name and thing..." ચંબેલીનું ફૂલમાં થતું રૂપાંતર (મને તો 'પરિણતિ' કહેવાનો લોભ છે) કેટલાકને 'નિરવક' સામ્રો. એમની સદૃશકતા બહુ સાંકડી હોય છે; એમાં સમીકરણ અને લઘુતમ દરશાઅકની જ, ગાંડે લાગે, અવરજવર હોય છે. આ કાવ્ય બાળસંસ્કૃતિ કાવ્ય છે, એમ મેં કહ્યું તે એટલા જ મારે કે બાળકના મનમાં પદાર્થો અને પદાર્થનાં નામો સિદ્ધો અને સિદ્ધા ઉપરની જાણની જેમ જડાઈ ગયેલાં હોતાં નથી. હજી નામ બધામાં હોતાં નથી, આથી શરેન્હાઈવેડરને પૂરતો અવકાશ રહે છે. આથી, અજોડો માંગેડો હજી બધામાં હોતો નથી.

[પાન ૪૫૨ ઉપર]

અમદાવાદ પોલીસ રાજકોટ કેન્દ્ર ઉપરથી તા. ૧૨-૮-૫૬ની રાત્રે ૬-૩૦ વાગે એક ન્યાયાધીશ એક વકીલ અને એક ભહેરફત્તાની ઘાનગોષ્ઠિ ગોઠવવામાં આવી હતી. આવી ઘાનગોષ્ઠિ દ્વારા કેટલાંક વિશિષ્ટ હોદ્દોના પ્રતિનિધિ જવાબ કે ખુલાસા નિષ્ણાતો પાસેથી પ્રશ્ન મેળવી શકે એ હેતુ હોય છે. તે પ્રમાણે ઉપરોક્ત ગણે મહાસચીવ વચ્ચે ત્રીજે મુજબ પ્રશ્નો રજૂ થયા :

કોર્ટને 'ન્યાય મંદિર' નામ કેમ અપાયું? ન્યાયાધીશ ને કાળો અગ્રણી પહેરે છે, તેનો અર્થ શું હશે? તથા તેઓ ગળામાં બે ધોળા પટ્ટીઓ શા માટે? વાસ્તવ કરે છે કે

બીજો પ્રશ્ન હતો : એકેડેમી અને અકાદમી એ શબ્દો હમણાં પ્રચલિત થયા છે, તેના મૂળ અર્થ શું અને આ બે શબ્દોમાં ફરક શા માટે?

અહિંસા એ ધર્મ કે આવા શ્રેષ્ઠ પુરુષોના વાર્તાલાપ થાકુ રાખવા માટે સંવાદ નિયોજકને પ્રશ્ન સમજાવતાં તથા ઉપસંહાર કરતાં ખુલાસામાં પાછું જ વર્ણવે પડતો સમય દેવો પડતો હતો. બે આ પ્રશ્નો આંતરિક વિદ્વાનો પ્રશ્નમંત્રી નજીબે, તેના વિષે ચોક્કસ સંશોધન અને માહિતી મેળવીને આવ્યા હોત, તો આતાઓને તેમનાં હંદગાજનક "આમ હોઈ" શકે " "આતુ" હશે " એવાં વિધાનો ૪૨ સમયનો વ્યય સહન કરવો નહીં પડત. શ્રીમાન ન્યાયાધીશ અને શ્રીમાન વકીલ પરીપાધરી ઘૂંઘરાતી બાણ બોલી શકતા તાહતા વચ્ચે વચ્ચે આખા અંગ્રેજ શબ્દસમૂહો અને વાક્યોથી ખુલાસા કરતા હતા, એટલે તેમને અંગ્રેજીમાં જ જોડાયેલું કહ્યું હોત તો તેમને માટે ઘરના ઘાતા એસવાથી એ વસ્તુ

પરેપરા સમાધાનકારક જવાબ આપી શકાયા તહતા. એટલું જાણવા મળ્યું કે હરત ઇન્ડિયા કંપનીનું રાજ્ય ભારતમાં થવા પછી, ઇંગ્લાંડના અનુકરણરૂપે અહીંયાં ન્યાયાધીશો અને વકીલોનાં રવરો જ નમ્યાં છે.

ઇંગ્લાંડના અનુકરણરૂપે તે સાથે ત્યાંની કોર્ટોની રીતરસમ પ્રમાણે ગોષાક અને કોર્ટનો વકીલ અને વહેવાર તેમ જ હોદ્દોનો દાઢ ચાકુ રહેવા છે. પ્રતિકોનાં મૂળ તથા કારણો તો આખરે ભણના ના જ મળ્યાં.

હરત ઇન્ડિયા કંપની પ્રહેલાં ભારતમાં મ્યામપદ્ધતિ અને ન્યાયમંદિરોના વકીલટ કેવો હતો; તેનો જવાબ મંદર જ રહ્યો હતો.

અકાદમી અને એકેડેમી શબ્દનો ખુલાસો છી. કાયકોર્ટનાં ભાઈ એ સારો આપો મળ્યા. એકેડેમી અંગ્રેજ શબ્દ છે. અને અકાદમી એરેબીક શબ્દ છે. બન્નેનો ભય એક જ છે. અકાદમીનો સ્વીકાર કરવાનું ચાન સ્વ. મી. આઝાદને છે. એકેડેમી મૂળ તો ગ્રીક શબ્દ છે. અમુક વિદ્વાન મહાવિદ્યાલય હોવા ઉપરાંત, તેના શિક્ષકની પણ ત્યાં વ્યવસ્થા હોય, તેવા સ્થાને અકાદમી કહેવામાં આવતી હતી.

આ કાંઈ વિદ્યાર્થીઓની કવીઝ એટલે કેસીડી પ્રજાવલી નહોતી, પણ ચોતાના વિવધનું જાન ધરાયેતાં તદ્દવિદ્ નિષ્ણાતોની મુલાકાતે હતી. એટલે તેમના પ્રશ્નો પર તેઓ ખનન સંશોધન કરી નિષ્કર્ષરૂપે વ્યવસ્થિત જવાબો આપી શકે માટે પ્રશ્નમંત્રી તેમને તેમની કરી લાવવાની તક આપવી નોઈએ, એવી રીતિ સંચાલક અધિકારીશ્રીને વિનંતી.

—રવિશંકર મ. રાવળ

[ખાન કપાળી]

એની નિરચકતા જ એની સૌથી મોટી સર્થકતા છે. આવા કાવ્યને અર્થ તે એમાં રહેલું સંવાદિ સર્વ છે.

આ કાવ્યમાં રચીતનોયનો "સિદ્ધ" માંની કાવ્યોની આબોલવા છે. એ કાવ્યો સાચેની આ કાવ્યની સચોટતા પ્રકટ છે. શ્રીપરાણીની કવિતાનો એ, મને તો સૌથી વધુ

આસ્વાદ એવો પ્રદેશ છે. ખીલ કવિતાની આનુપાલુ અખજારી ધખારતલું ઘાસ લેમી નીકળ્યું છે. શેડોક ઘોઘરો ગોખતો સાદ સંભળાય છે. પણ ચળેલીના જેવું નાનુકે જતાં ભાવજવાતની અનંતાતામાં સેલારા મારતું આ કાવ્ય સંતાડીને ખિસસામાં મૂકી દેવા જેવું છે.

નવું પાઠ્ય

● ગુજરાતીમાં પ્રગટતાં નવાં પુસ્તકોનો ચોતાસરી પરિચય ●

ડૉ. જેમ્સ હર્જિન્સ : ભારતીય સંસ્કૃતિના પૂજક
લે : રવિશંકર રાવળ
પ્રકાશક : પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ સિ. વડોદરા
ર. ૨-૦૦

ભારતના સંસ્કાર ધાતરમાં અને તેની સ્વરાજ-સાધનામાં
ને કેટલાક વિદેશી સંજ્ઞાઓ અને સત્કારીઓનો મંચુના-
પાત્ર હાથે રચી છે, તેમાં ઇતિહાસકાર હેનેલ, ડૉ.
એનીનિસેન્ટ, સિસ્ટર નિવેદિતા, સી. એક. એન્ડ્રુઝ આદિના
હરોળમાં શોધી શકે તેવું, શ્રીમાન અને શ્રીચારિત્ર કમિસનર
સ્થાન છે. એટલું જ નહિ પણ આશ્રિત ભારતના અગ્રણી-
કવિ-સાહિત્યકારોમાં પણ શ્રીમાન કમિસનરનો મોહક-
સ્થાન છે.

આપલેન્ડવાસી આ દૃષ્ટિએ એની નિસન્ટની પ્રેરણાથી
પ્ર. સ. ૧૯૧૫થી તે ભારતને જ ચોતાની અધ્યાત્મજૂમિ
બનાવી, ભારતમાં નિવાસ કર્યો હતો. આ લાંબા કાળ
રમ્યાન, શ્રી કમિસનરે શ્રી એની નિસન્ટના સાધારણ તરીકે
સંપાદન-કેળવણી કામ કરવા ઉપરાંત, ભારતીય કલા તથા
સંસ્કૃતિનું અધ્યયન કર્યું, તે ઉપરાંત કોલેજોમાં અધ્યાપનનું
કામ પણ કર્યું હતું. અનેક મંચો સખ્યા હતા. અને
શ્રીમાતી કમિસનરે (તેઓ, આપલેન્ડની કમિસનર યુનિ.નાં
સંચાલનાં સ્થાનિકા હતાં) ભારતની જગતપ્રસીદ્ધ સ્વતંત્રતા અને
સ્વેચ્છાસિદ્ધિના કોને કાલે કહ્યું હતું. અને અખિલ ભારત
મહિલા પરિષદનાં આઘ સ્થાપકોમાંનાં તેઓ એક હતાં.

આવાં આ કમિસનર સહકારી, અને વિદ્યાવ્યાસની
દૃષ્ટિએ ચોતાની આત્મકથા અંગ્રેજીમાં 'We Two
Together' નામે સખી હતી. આ ગ્રંથના આધારે
ગુજરાતના કલાગુરુ શ્રી. રવિશંકર રાવળે આ નાનકડું પુસ્તક
(૪. ૧૬૦) તૈયાર કર્યું છે.

આપું પુસ્તક આ દૃષ્ટિના જીવનનું બોધક અને
પ્રેરક આલેખન કરે છે.

પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળે રજૂ. ચોતાભાષની
દેશારક ગ્રંથમાર્ગના મંચુના રૂપે આ પુસ્તકનું પ્રકાશન કર્યું
છે, તેને અને આપકારીને ઊંચે.

અક્ષરવર્તી. પાલુ :
લે. ઇમિરલાઈ ને. પુરુષ
પ્ર. : પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ સિ. વડોદરા
ર. ૨-૦૦

આ પુસ્તકમાં અનેક વિદેશી નામાંકિત પુરુષોનાં
જીવનમાંથી પ્રયત્નો પૂર્ણિતે રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. આપણે
સાદે મૂળ વ્યક્તિઓનાં તામોષ અર્થ પરિચિત હોય કે
અપરિચિત હોય, તેની ચિંતા કેવી વિના, નવાં નવાં, જે
જીવનમાં લેખકને સુરસ આરંભ છે, ત્યાં ત્યાંથી તેમણે
મધુમસિકાની જેમ રસ ચૂસી. સર્વ, જનસંહારણને માટે સરળ
ભાષામાં રજૂ કરી દીધેલું છે.

શ્રી ઇમિરલાઈને સિદ્ધિઓ લાંબો અનુભવ છે અને
વિદ્યાઓ આ લાંબા અભિવિકસિતો માટે પ્રેરક અને બોધક નીવડે
એવા સાહિત્યની એમને સુઝ પણ છે. આઈ. પુલે, જાદુરત્ના
વસુધરા નામનો તેમનો સમગ્ર પ્રગટ થઈ ચૂકે છે, અને
હવે પણ 'સમનહારની લીલા' નામે એમને સમગ્ર પ્રગટ
બનાર છે.

અમને ખાતરી છે કે આગળના પુસ્તકની જેમ આ
પુસ્તકે જે લોકપ્રિય અને સેવક.

અલગત, અમને આ પુસ્તકનું શોધક તથા તેના
પૂઠા ઉપર ચિત્ર (જે કે તે પુસ્તકમાંના પહેલા પ્રકરણના
આધાર પર આલેખાયું છે, પરંતુ) આખા પુસ્તકને ન્યાય
આપે તેવું નથી એમ લાગે છે.

ધર્મ :

લે : માર્તિંક શિવભદ્ર-પંડ્યા

મહારાજ સપાટરાવ વિધવિદ્યાલુપ, વડોદરા

૩. ૩-૦૦૦

મી સપાટરાવ ગ્રામવિકાસમાળાના ઉપક્રમે આ પુસ્તક પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં 'ધર્મનો ઇતિહાસ' થી માંડી ધર્મની જ્ઞાતો, ઉત્પાદન અને સંશોધનકાર્ય તથા રાજે આદિથી તેનું રક્ષણ વગેરે વિષયો ઉપર ઉપયોગી માહિતી આપવામાં આવી છે.

હીવાળીના અવસરે

પ્રથમ વર્ષના સર્વાંગી 'સર્વોદય-વિશેષાંક'ની હરેશભાઈ—બીજા વર્ષના અભ્યાસી સઘન વિશેષાંક 'માનવ અને પરમાણુ'

આ અંકની મુખ્ય સામગ્રી : [૧૦૦થી વધુ પાનાં]

૧. પરમાણુનું સ્વરૂપ
૨. પરમાણુ યંત્રિતો પરિચય
૩. પરમાણુ બૌદ્ધોના થાપ (પેઠી પેઠી સુધી વિસ્તરનારે દ્વરગામી જ્ઞાસર)
૪. હીરાશિખા ને નાગાસાહી (કાષાપનારાં ચિત્રો)
૫. બધે કદો પરમાણુ અખતરા (બળ્ય હુમ્મશનું જ્ઞાપન)
૬. 'પરમાણુ'નું આતશખોર રાજકારણ (કંઠા મુઠ્ઠાનું સાધન)
૭. સાવધાન ત્રીજા વિશ્વયુદ્ધથી (બધેકર સંભાવનાનું આદેખન)
૮. નવી દુનિયાનું બળ્ય સજ્જન (પરમાણુની સર્જકશક્તિનો મહિમા)
૯. પરમાણુ યુગનાં સાધનો
૧૦. ભારત અને પરમાણુ સંશોધન

ઉત્તમ વાંચન । ઉત્તમ ગ્રંથકોશના

આપની તહેર ખજારનું ઉત્તમ સાધન

નોંધ

આ એવકા અંકને કારણે જો કોઈએ જાણે અંક પ્રગટ થશે નહિ. અને ૨૦૨૧ી જો કોઈએ જાણે આ વિશેષાંક પછી કોઈએ જાણે ૧૩૦૦થી અંક પ્રગટ થશે.

કહેવત-કથાઓ

લે : ત્રામી પ્રજ્ઞવતીયંજી

મહારાજ સપાટરાવ વિધવિદ્યાલય-વડોદરા ૩. ૧-૫૦

'કહેવતો, વ્યવહારમુલક કથાનકો, એ તો દેશનું સરકાર થન છે, જનસમાજના માનસનું પ્રતિબિંબ છે, જેનું 'સ્વભાવ'ની માપશીરી છે... સુખરાતનું કહેવત-કથાનક ધન સુખરાતની શતવર્ષી સંસ્કાર-ચૂંદડીની અમકદાર ભાત બરાબર ઉમેળી ખતાવે છે... XXXX બધી જ કહેવતો વ્યવહારુ જાનની સુટિકાઓ હોય છે...'

પ્રાસ્તાવિક લેખનમાં આ રીતે ૨૦૦ થયેલ વિચારો સાકાર બનાવતાં કહેવત-કથાનકો, આશરે ૨૦૦ નેટલાં, આ ગ્રંથમાં આલેખાયાં છે... એમ તો આજ પૂરું 'કહેવતો' અને એની 'કથાઓ'ના અલાપદા સંમહો થયેલા છે. પરંતુ આ પુસ્તકમાં કથા-વાર્તાસર કરતાં મૂળ કહેવતો પાછળની લાક્ષણિકતા બહાર આજુબાતો વિશેષ પ્રયાસ દેખાય છે, જે આલેખાય છે.

સુખરાતી કહેવત-કથાઓની એક બીજી પણ વિશેષતા તરે ગ્રંથકારે ધ્યાન દોર્યું છે, તે મહેતવનું છે કે, સુખરાત સમન્વયશીલ છે; એણે ઉડું, પંખબી, મારવાડી અને મરાઠી વગેરે ભાષાઓની કહેવતોને (અને તે ભાષામાંથી પ્રખ્યાત સંસ્કારોને વ) અપનાવી લઈ પોતાનો મંત્રણ અભિભવ્યો બતાવ્યો છે.

આ કહેવતોના સામાજિક અન્વેષણની દૃષ્ટિએ અભ્યાસ થાય એ જરૂરી છે.

આ અભ્યાસમાં, દૃષ્ટિપૂર્વક આલેખાયેલાં કથાનકો ધર્મનાં જ ઉપકારક-ધર્મો.

માનવચિત્તોના મહિમા પામવા મધ્યમાં માસિક યથાકાલન

ક્ષિતિજ

લે : પ્રબોધ જોડાસી

પહેલો અંક ખાસ છે, બીજા અંકની મૂળ નકલો છે.

સુરેન્દ્રજીના અંક માટે નિર્ધારિત : નોખલ વિજ્ઞાતા આજેના કામની વાર્તા-શિક્ષણ વિશે-વિનોબા : સુક્તિમાર્ગ-વિદ્યા, તોલ્લોપ, ગે, શી અરવિંદ, દાદા ધર્મશિક્ષારી વગેરે મહાપુરુષોની પ્રસાદોના.

આપણું આપણા મિત્રોનું, આપણા ગામના વાચનાલયનું લવાજમ વિના વિલંબે મ. જો. થી એકલી આપો.

ક્ષિતિજ, આપણે દરવાજા, વડોદરા

[વિશ્વમાનવ : સુરેન્દ્રજીના]

A FEW MORE TITLES

BY BORIS FASTERNAK

THE SECRET NAME

- Dr. Zhivago (now) Rs. 13-00 only
- Safe Conduct and other Writings & Poems Rs. 7-50
- An Essay in Autobiography Sh. 15-00

(A Recent Book on Russia By Lin Yutang)
Sh. 18/-

MARX AND AMERICA By Ex-Communist
Leader Earl Browder Sh. 16/-

THE SPIRITUAL CRISIS OF THE SCIENTIFIC AGE By Yarhold Sh. 18/-

MAN AND CRISIS By Most Renowned Author
Jose Ortega Y Gasset Sh. 16/-

LOVE, FREEDOM & SOCIETY
By Mumford Sh. 16/-

PLATO TO-DAY
(Plato's Reactions to Modern civilization)
By Crossman Sh. 20/-

TWO NOVELS THAT MADE GREAT STIR
UGLY AMERICANS
(A spell-binder novel that created sensation like 'Zhivago' and 'Lolita': six impressions within 4 months) Sh. 16/-

NO LONGER HUMAN By Osamu Dazai
(A Japanese novel on the life of an Artist)
Sh. 15/-

Books By Young Angry Generation

CONVICTION
Angry but thoughtfull young men with conviction Sh. 18/-

PROTEST
A volume of protest By Young Intellectuals Sh. 25/-

WHY SO ANGRY?
An intensely stimulating diagnosis of our time and age: By Richard Acland Sh. 16/-

COMMUNIST WORLD & OURS
(An outspoken review of Russian & American Policy) By Walter Lippman Sh. 6/-

LOKAYAT

A pioneering attempt to interpret Indian
Materialism since Vedic age: By, Deviprasad
Chattopadhyay Rs. 27-50

The Kings Government and the Common Law
Sh. 21/-

Imperial Idea & Its Enemies
(A Critical survey of British Empire)
Thornton Sh. 30-00

Planning in India (Kitab) 3-75

Development and working of Indian
Constitution (K) 7-50

Problem and process of underdeveloped
Economy (K) 10-00

—Everyman's Encyclopaedia World Atlas
Sh. 36/-

—By Spaceship to Moon (Mc) Sh. 9-6

—Ring round the Moon (Math) 8-6

Books of Immediate Interest

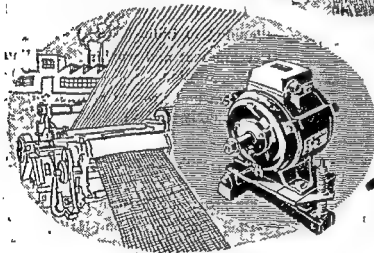
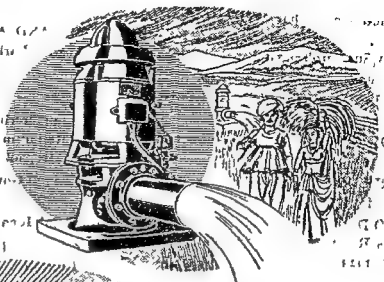
Adventure in Oil
A story of British Petroleum: By Henry
Longhurst: Foreword By Sir Churchill
Sh. 21/-

AUTOMATION TO-DAY & TO-MORROW
Sh. 40/-

THE COSMIC AGE
(A complete survey of Russian Achievement)
3-75

ધન-પ્રાપ્તિ-કંઈ મુશ્કેલ વાત નથી -

એ
પંપ પર સવાઈ
થઈને આવે છે.

અને
મોટર પર પાણી

જ્યોતિ લિમિટેડ
વડોદરા-૩.

ભલે પ્રગટયાં.

સુરત સોનાની મરત

ધે : હંધરલાલ ઇચ્છારામ ફેસર્સ
મેસર્સ હંધરલાલ ઇચ્છારામ ફેસર્સ
નાણાંદાર, સુરત રૂ. ૧૫-૦૦

૧૯૫૮ના આરંભની રૂઝગી
નર્ગદ-જાતિન, પૂરપાંદિ આ સુરત
સર્વસંઘનો અંથ પ્રગટ થયો હતો.

મોટા કદના ૧૩૫ પ્રકારના આ
મંથના પ્રથમ અંકમાં (આસરે ૫-
૨૪૮) સુરતની રૂઝગી અને વિદ્યાર્થી
કોળમાં ઇતિહાસની ઝાંખી રજૂ કરવામાં
આવી છે. નમર આને પ્રભાત બ્લિકાવને
કાલ આપે એવી અનેક રેખાઓ રજૂ
થઈ છે. અને ત્યારનાદનાં પવિત્રાષ્ટા
(આસરે ૫-૧૯૦) તે આ રેખાઓને
પુષ્ટ રીતે આશર અને રંગ આપે તેવાં
બની ગયાં છે—જેમાં 'સુરતને સમર્પા
શોધક મુદ્રેલાં કાવ્યો' (આસરે ૫-
૩૨૧), સુરતનાં બહિષ્કાર વિરોધને લગતાં
કાવ્યો. સુરતનાં વારસદારો અને
સાક્ષીઓને લગતાં કાવ્યો, સુરતના
વર્તમાન જીવનકાળમાં (૧૯૨૦થી)
તેના ઇતિહાસનાં આખાં આપણે,
કેમો, વિવિધોનાં સવિવર કાવ્યો છે;
અને એક વધુ પરિશિષ્ટ કાવ્ય 'સુરતને
લગતાં કાવ્યો' અંતરજ બની છે.

જીવનકાળના ઇતિહાસમાં અને
સંસ્કારમાં એક અતિ મહત્વનું પ્રકરણ
આ રીતે અહીં રજૂ થયું છે.

કેવળ આ મંથના ત્રીજા અંકમાં
'સુરતના મહાજનો' ૧૯૫૮ના નામ,
મોટા સોને લેવા કરવા બતાવે આ અંક
પ્રમાણમાં મળેલાં લાંબા થયે છે તેના
પરિચય મળે છે.

આ અંક તૈયાર કરવા પાછળ લેખક
દાખરેથી નિષ્ઠા અને તેમણે લીધેલા
અમ માટે તેમને પ્રત્યક્ષ થઈ છે.
અને આ અંકનું ન્તે જ પ્રકાશન

કરીને, ધણું મોટું સાહસ બેઠાને તે
લેખક સોની સહાયતાના જ નહિ.
સર્વિષ પ્રેરણાદનના હક્કદાર બન્યા છે.

કોઈ જરૂરમાં જીવનકાળ એક સ્વર્ગ
તેજસ્વી પત્રકાર છે અને રાષ્ટ્રીય
જાવનાને જીવનમાં વણી લઈ. એ
આદર્શને અનુસરવા સતત સંઘન
પ્રયત્નમાં રહ્યા છે. અને એમ કરવામાં
એમને અનેક હાડમારીઓ સહેવી પડી છે;
છતાં એથી દુઘર્ષ કે દુઘર્ષ નવા વિના
હિંમત અને હેરાંથી આગ્રેષ્ઠ સ્વતંત્ર
જગતને છેવટે તેઓ પોતાનો કાળો
આપી રહ્યા છે. આવા સમાનપ્રમાણ
આ મંથને સર્વશ્રેષ્ઠ આદર્શ કરીએ છીએ.

THE PLAN & YOU
By: B. R. Mishra (Orient
Longmans) Rs. 1-75

સ્વાધીનતાની પ્રાપ્તિ બાદ આપણા
પ્રકાર દેશને આજળ આપણા માટે,
આજ પૂરું, પહેલી પંચમર્ષિય શાળાને
અમલ થઈ ચુક્યો છે; તે વીજ શાળાને
અમલ આવ્યું છે; તથા ત્રીજી શાળાને
માટ પ્રકાર રહ્યો છે. એ સુવિધિત છે.

કેવળ દેશની પ્રગતિ માટે એમાય
સમાજવાદી સ્વરૂપના વિદ્યાર્થી માટે મેળ-
નાલક વિદ્યાર્થી અનિવાર્ય જ અણ-
વારે આજ સુધીમાં આ દિશામાં ફેરી
પ્રગતિ કરી છે તેની દૃષ્ટિ અને માહિતી
કેવળ એ તે દરેક નાગરિક માટે
જરૂરી છે.

આ નાગરિક પુસ્તકમાં, પ્રકાર
અને સંક્ષિપ્તમાં મહત્વની માહિતી
આપવામાં આવી છે સરમાં એ જ બના-
ઓના હેતુ 'આપોને સર્વસાધારણ લક્ષ્ય
અને સિદ્ધિઓની નોંધ બીજા મકરણમાં
રેખામાં આપી છે. અને ત્યારનાદનાં
પ્રકરણમાં આમિતરવામાં થઈ રહેલા
પાયાનાં મુદ્દા પરિવર્તનને, તથા સહેરામાં
વિકસી રહેલા ઔદ્યોગિક વિકાસને અને
અંતમાં, શિક્ષણ, સ્વાસ્થ્ય, અને સામાજિક

કલ્યાણ અંગેના વિદ્યાર્થીનાં પરિચય
આપવામાં આવ્યા છે.

આ આખી પુસ્તક સરળ અંગ્રેજી
ભાષામાં લખાયેલી રીતે લખાયેલી દોષ
સાધારણ અંગ્રેજી ભાષાનાં આને સ્વયં
આપેલી છે. આવી પુસ્તકોમાં પ્રાદેશિક
ભાષાઓમાં પણ ઉપલબ્ધ થાય તે
જરૂરી છે.

The World Almanac 1959
Book of Facts --266 by New
York World-Telegram & The
Sun \$ 1.35

દેશી હેતુને સંપાદિત રહેલું આ
વિષય-પંચમર્ષિય તેના જીવન વર્ષનું
પ્રકાશન છે. તે અનેક દ્વિત્રે ને વિષયો
વિષયો વિવિધ દશકોમાં આપે છે,
તેમાં મુખ્યત્વે અમેરિકા (U. S. A.)
વિષયો રાજકીય, આર્થિક, વૈજ્ઞાનિક
લક્ષ્યોને વીજતવાર આપે છે. તદુપરાંત
ફિનિયાના હાલ જીવે રહેલો વિષય, તેમની
કુલતી સમર્થિ, નીકો, ધીમ, રાજકીય
અને આર્થિક સ્થિતિ વગેરે વિષે બહુ
માહિતી છે. એકેડેમી પારિતોષિકો,
અદ્યક વગેરેના પ્રકરણમાં 'નોબલ'
પારિતોષિક ને 'પુલિટર' પારિતોષિક
અને એવાં બીજાં પારિતોષિકો વિષે પણ
માહિતી છે. એકેડેમીનાં જીવન પ્રાપ્ત
કલ્પાર અભિનેતા, અભિનેત્રી, ચિત્રક
વગેરેની પણ વીજતવાર માહિતી રજૂ કરી
છે. સ્વતંત્રતા, અત્યંતને આદ્યક
કુલતી, દૈનિક, તથામાય વિષય
સારી માહિતી છે. તદુપરાંત, આ
પુસ્તકમાં અંગ્રેજીમાં અને હિન્દીમાં વિષે
અંગ્રેજીના પ્રખ્યાત અંગ્રેજીના સંપ્રદાય
એ. પિકરી અને કે. કે. આપ્યા છે—
સુર, અંદ, તારા, અંદોના માં, ફિનિ
અંદો, અંદોના (Aurora), ઉત્તર અને
દક્ષિણ મુદ્દ વગેરે વિષે જરૂરી માહિતી
છે. આ પુસ્તક એક સંદર્ભક બની
જીવ જ અત્યંતનું છે.

[ચિત્ર : ખચી]

નવજીવન

નવીન સાત

નવીન જાત

નવતર સુંદર કાપડ

પોષણીન, સાડી,

મલમલ, ધોતી,

વાયલ, દોરિયા,

લાંગકલોથ

ટવીલ-ખમીસનું

કી ૫૬

નવજીવન મિલ્સ લિ.,

કલોલ

[ઉત્તરગુજરાત]

॥ १० ॥

मानव

मानवीय गौरवની પુનઃપ્રતિષ્ઠા અનુમાસિક

સંપાદન : ભોળીલાલ ગોંધી

૧૯૫૯
નવેમ્બર

સંચાલન :

ચેતન પ્રકાશન ગૃહ લિમિટેડ
રામજી મંદિરની પાળ : વડોદરા

કેન : ૨૬૫૦

૨૩

માનવ અને પરમાણુ વિશેષાંક

આ અંકનાં સંપાદકો

ડૉ. મધુકર શાહ
મુબદ્દા ગોંધી

સહસંપાદક તથા આકૃતિ દેરનાર
ડૉ. અલ્લેશ શાહ

✽

રૂ. ૧-૫૦

ધી બરોડા સ્પીનીંગ એન્ડ વીવીંગ કુ.લિ

☆

ફે-સી શર્ટિંગ

પોપલીન

પ્રિન્ટેડ છીંટ

પ્રિન્ટેડ વોયલ : મલમલ

વગેરે

☆

પોસ્ટ બોક્સ નંબર : વડોદરા

આ અકનો સંપાદક

ડૉ. મધુકર શાહ * સુભદ્રા માધી

[સંપાદક સંપાદક : ડૉ. મહેશ શાહ]

સાતિ : સાતિ : સાતિ : [કુચ-આઈઝનહોવરની અભિલાષાઓ]

[ગ્રાંધીજી, વિનોબા, પં. નેહરુ, સ્વાર્ધત્તર, બટ્ટાન્ડ સ્વેલ, કિંગ હોલનાં નિવેદનો]

સુદ શાને ? [રોહિત] * વિચાર : માનવપ્રકારે કદિસોત [જી. ડી. બર્નાલ]

ખંડ : ૧ * પરમાણુ પરિચય * લેખન સંપાદન : ડૉ. મધુકર શાહ

પરમાણુ પરિચય

પરમાણુ શક્તિ

પરમાણુ-અધ્યાસ (૧૯૪૮-૪૯) પરમાણુ સાધન

ખંડ : ૨ * અણુઓખતો અભિરામ * લેખન સંપાદન : સુભદ્રા માધી

પરમાણુ સુદનું સંભવિત રચય

ભાવી પ્રેરીઓ પર આધાર (Genetic)

નરક યાતના (Somatic)

માનવજીવનની તરાડો

—નાગાસાકી

[નાગાસાકીનો પરિચય, દાકતર તાકાશી નાગાઈનું બચાન, જૂદા માત્સુ મોરિયુમોની કહાણી]

—હિરોશિમા [નેઈપોથાનાં પાનાંમાંથી]

—કુકેરિયુ માર [માછીમારોની આપવીતી]

ખંડ : ૩ * રૂકે ભય * લેખન સંપાદન : સુભદ્રા માધી

—જે કરો અણુઅખતરા [વિદ્યાનીઓનું આદેશન]

—વ્યાપક વિશ્વશાંતિ-આદેશન

ખંડ : ૪ * ભગતા રહેલો * સંપાદન : સુભદ્રા માધી

[આલ્બર્ટ સ્વાર્ધત્તર, આઈન્સ્ટાઈન, (સનસ પોલિંગ, જી. ડી. બર્નાલ ડૉ. નાગાઈ, જીન પોલ સાને, મોસીઅર શીન, સી. વી. રામન]

ખંડ : ૫ * ભારત : પરમાણુની શાંતિમય સાધના * લેખન સંપાદન : ડૉ. મધુકર શાહ

—પ્રવૃત્તિ-વિકાસ-પરિચય

ખંડ : ૬ * ધરતીની કાયાપતલ * લેખન સંપાદન : ડૉ. મધુકર શાહ

—પરમાણુમાંથી વિદ્યુત [શક્તિનો ઉપયોગ : પ્રવાસયાત્રા]

—કિરણોત્સર્ગી આઈસોટોપ [તબીબી, કૃષિ, ઉદ્યોગોના ક્ષેત્રે ચક્રવર્તિસિદ્ધિઓ]

—નવી દુનિયાનો રાહ [નવસર્જનના પથે]

પરિશિષ્ટ

પરમાણુ શક્તિના વિકાસની તવારિખ * પરમાણુ શક્તિ-પાળ્યની આંધળી દેડ

પરમાણુ બોમ્બના અખતરાની તવારિખ * સંદર્ભ ગ્રંથ સૂચિ

બલિ રહેવાનું મહદ્ અરે જરૂરી નથી. બાહ્ય
સૃષ્ટિ પર આ પ્રભાવે વિવિધ સંપાદન કરવામાં
આવ્યો છે, ત્યારે બીજી બાબતથી નૈતિક તંત્ર અને
આત્મસંયમના અભાવની વિચિત્ર ઘટના નિહાળીએ
છીએ. ભૌતિક દુનિયા પર વિવિધ મેળવનાર માનવી
પોતાને છતવામાં નિષ્ફળ જતો દેખાય છે.

વિનોબા

પહેલાંની લગ્નગીતો નાની નાની થતી. જરાકય અને
બીમ લાગ્યા. કુસ્તી થઈ, પાંડેવાને રાખ્યો મળ્યું, અને
આખી પ્રજા ખૂનખરાવીથી ગયી મર્યાદા. જો આજના
જન્માત્મો જેવી લગ્નગીતો અને તો એમો હિંસા તો સર્વ
જા; તો યે તુકસાન એણું છે, તેથી એવું દંડ હું મંજૂર કરું
ને હિંસર અને રોસિન કુસ્તી કરવા ખડા થઈ ભલે અને
નક્કી કરત કે, ને હાંધો તે હાંધો અને ને છત્તો તે છત્તો,
તો હું એને કબૂલ કરી લેત. ને દુનિયા એ દંડબુદ્ધ બનેલી
ભલે, તો હું એનો વિરોધ ન કરત. કારણ કે એમાં
દુનિયાનું ખાસ તુકસાન ન થાત. પણ દંડબુદ્ધને જમાતી
વીતી ગયો. પહેલાં દંડબુદ્ધ થતાં, પછી હાંધો લોકો મહેન
મહે લડવા લાગ્યા. એનાથી પણ પરિણામ ન આવ્યું, પછી
એક બાજુ વીસ લાખ, તો બીજી બાજુ પચાસ લાખ! એમ
કરતાં આવ્યો આજનો જમાતો, હાંધો-લાખો તૂટી, કરડો
લોક મહિમામહે લડવા લાગ્યા. આને મનુષ્યની સામે એ જ
સંસાર છે, કે હાં રોટલો-વિષમુદ્ધની તૈયારી કરો, હાં
હિંસા છોડીને અહિંસાને અપનાવો.

છ. એ સહે સહવિચાર હોવા ન હો પણ વિચાર જરૂર
છે. વિચારથી જ માણસ પ્રેરાયો અને દુનિયાને વધ કરવા
સારુ જેણે સંસ્કારના લંકાર લખ્યો. પણ આ સંસ્કારો છે,
તે પોતે છોડીને કાંઈ કામ કરવા જવાનાં તુધી. એમના
જનાવનારાઓએ વિચારપૂર્વક બનાવ્યાં. આમ એના ધડનારા-
ના મનમાં એક વિચાર આવ્યો હતો, અને એનો ઉપયોગ
કરનારો પણ એક વિચારવાનું મનુષ્ય જ હોય છે. આમ
આદિ, મધ્ય અને અંતમાં વિચાર જ હોય છે.

વિચાર સમજારો ત્યારે આખો સમાજ

મેળે, માળખું ફેરવી નાખશે. એટલે એકવાર,
ગળે છતરી, જરો તો ને હાથોએ આ યશો ધડયાં
છે, તે જ હાથોએ એના નાશ પણ કરશે, ને હાથો
આ બધી માયાનો સંસાર રચ્યો છે, તે જ એને
લાંઠી પણ નાખશે. માટે સત્તા તો વિચારની જ
ચાહે છે.

હિંદુસ્તાનની આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિ પર પશ્ચિમના
વિદ્વાનો રૂચ લાગતાં એકે નવો વિચાર જન્મ્યો. આપણે
એને સામુદ્રિક અહિંસા કહીએ છીએ. એ જિંદગીમાં
આધ્યાત્મિક વિચાર અને પશ્ચિમના વિદ્વાનોના સંયોગમાંથી
જન્મ્યો છે. આત્મસંયમ દર્શન યાત્રા આપણા જીવનમાં મંચે
ગોઠે અરે. અહિંસા આવી જ નેપ-છે. આમ જીવતાં
એ અહિંસા સામુદ્રિક નહોતી બની રહી. કારણ કે વિદ્વાનો
લીધે આને મનુષ્ય એક બીજા સાથે સંકળામેસો છે, તેટલો
એ જમાનામાં નહોતો. એટલે એ વખતે અહિંસાના ને
કાંઈ પ્રયોગો થયા, તે વ્યક્તિગત જ થતા. બ્યારે આજે ને
કાંઈ સંસ્કાર થાય છે, તે માત્ર વ્યક્તિગત તુધી રહેતા,
સામાજિક બની જાય છે. તેમ સુપર અને સુપર થાય
છે, તે પણ રાષ્ટ્રરૂપે વચ્ચે અને સમાજસમાજ વચ્ચે.

કહેવાની મતલબ એ કે પશ્ચિમનું વિદ્વાન
અને હિંદુસ્તાનનું આધ્યાત્મ એ બેના સંયોગમાંથી
સામુદ્રિક અહિંસા મુગ્ધ, મુગ્ધ અને આપણે
અહિંસા પટે સ્વરાજ્ય મેળવ્યું. એટલે હવે પવન
વારો છે, ને જેણે પશ્ચિમને સામુદ્રિક અહિંસાનો
સંદર્શો પહેલેથી કરવાનો છે.

વિચારનો એક મહિમા અને એક શક્તિ છે. આજે
છું કે વિચારની શક્તિની જરૂર પડે એવી એક શક્તિ
દુનિયામાં નથી. એક સંવાસ પુણ્યો હોતો જોઈએ ત્યારે
સહવિચારને પ્રચાર કરે તો આવા જીવન છે, અને જલે
અજીવોની તૈયારી આપે છે. એથી આજે હવે કાંઈ ફેરફાર
બોલ બનવાનો છે, તેવા સંસ્કારોમાં આ વિચાર અને એની
ઉપદેશ કર્યા સુધી-ટકાવાનો છે. આજે આજે આજે
અજીવોમાં ને શક્તિ આવીને વિચારથી જ આવી.

[યુરોપના નબળા તત્ત્વચિંતક ને મેળેલ પારિતોષિક વિશેષતા લેખક]

એવા અનેક મંદાન માણસો છે, જેઓને ખાતરી થઈ ગઈ છે કે, પરમાણુયુદ્ધ એક ભયંકર સર્વાનાશી વસ્તુ છે. તે તેઓ માને છે કે એવું કોઈ યુદ્ધ આ દુનિયામાં પેટવાનું નહીં હોય. હું મારા અંતઃકરણપૂર્વક ક્ષમ્યું કે, એમના મોંમાં આવી શકે... ને તે તેઓનાં વેણ ખરાં પડ્યાં, તો એની આંખોનું કારણ એક જ હશે: ને તે એ કે, મહાસત્તાઓએ એમની રાજનીતિનું સુકાન ગઈ હતું હશે...

પણ એમ નહિ ને જો બંને પક્ષનું રાજકારણ આજને જ એવે આવા કરતું હશે, તો મારું માનવું છે કે, સામાન્ય જનતા ધારે છે તે કરતાં પરમાણુયુદ્ધ કાંટી નીકળવાની શક્યતા અનેકગણી વધારે છે.

કારણ, બંને પક્ષના આગેવાન રાજકર્તાઓ પહેલાંના જમાનામાં માનતા હતા, તેમ આજે જ માને છે, ને પોતાની જો માન્યતાની જોરદાર રીતે જહેરાત કરતાં રહ્યા છે કે, પોતાનો પક્ષ જ જીતવાનો છે!

શ્રી હેલ્સ અમેરિકન કોંગ્રેસની એક કમિટીને એતવણી આપતાં કહે છે કે, 'મરમ યુદ્ધ કરતાં આજે આવી રહેલ કંડા યુદ્ધમાં 'અમેરિકન જીવનની પદ્ધતિ' ને આજે ન્યારે જોખમ છે...' ને આમ કહીલ કરી તેઓ કહે છે: 'ખુલ્લું યુદ્ધ હોય તો એમાં અમેરિકાની જીત થાય એ વિષે મને રજમાન શંકા નથી...પણ આ કંડા યુદ્ધ જીતવાની વાતમાં મને કંઈ દમ લાગતો નથી.'

ખીજી આજી, ૧૯૫૮ના જુનની ૨૭મી તારીખે મારો પર પત્ર લખતાં શ્રી મુશ્લેમ કહે છે:

'અમારા સામેવાળાઓ લહેને અજને! તમે તંકલા જોવો. પશુ...તેથી કંઈ સમાજવાદી દેશોની હસ્તી જુસાઈ જવાની નથી. ને કમ્યુનિઝમ, જે દુનિયાવું સૌથી મોખરાનું પ્રતિશીલ તત્ત્વ છે, તે ને એણે શીખવેલ માનવીય પદો કોઈ કાલે નાશ પામવાના નથી.....જેમ-જનથી કમ્યુનિઝમનો નાશ કરવાનાં પ્રયત્નો આજે સુધીમાં કંઈ ફેટલાય થઈ ચૂક્યા છે.....'

[કુચેબેન ગળા-મુધીને વિશ્વસ છે કે, એ શાંતીવાદ વિશ્વ-યુદ્ધ પેદાશરે તો એમાં એનો વિનાશ એકસ છે...કારણ 'યુદ્ધ

વિના જીવી જ ને સો કોવી સિસ્ટમ ને કોઈ માર્ગ રીતે નબળી લેવાના નથી...]

પટ્ટીનું રસેલ ઉમેરે છે કે, શ્રી હેલ્સ ને શ્રી કુચેબ બંનેને કાણા અનુયાયીઓ છે, એ હું જાણું છું, ને આ અનુયાયીઓ આશ્ચર્યપૂર્વક માને પ્રમુ છે કે, આવા એકાદા પરમાણુયુદ્ધને અતિ, તેઓ પોતે જેને સારી ગણે છે, તેવી દુનિયા રચી શકશે, જે જાણું છું.

મારા મતે બંને પક્ષો ભયંકર સુલાતામાં છે. ને એમની આ માન્યતા જ આ ભયંકર યુદ્ધને શક્ય બનાવનારી છે. ને બીજું, બંને પક્ષ વચ્ચે જરૂરી એવી સુદૃઢપૂર્વકની સમજૂતીને એ અવરોધવાની છે.

(કુદના સંલખિત સ્વરૂપને વિશ્વાસીઓએ આપેલો અવાજ વચ્ચે કશી તેજા કહે છે...)

યુરોપ અમેરિકા ને રશિયાની પાછા ભાગની વચ્ચે ખલાસ થઈ ગઈ હશે.....જીવંતી રહેનાર જા ભાગની વચ્ચેના પશુ કાલ જૂરા હશે...સાકારમાં નહિ પડેલા, ને તત્કરણ રહેલા દેશોને પણ આ તુકસાનીમાં પ થા ૧૦ ટકાનો હિસ્સો મળી ગયો હશે.....

'જીવતાં રહી ગયેલાંઓ, જૂએ કઠળતાં, ને કમજોર માનવીઓ...જેઓ તંદુરસ્ત વાળકને જન્મ આપવા કાબેલ પણ નહિ રહ્યાં હોય, જેઓ શું એ વાતનો સતોય સર્ક જીવી શકશે ખરાં કે, આખરે રશિયનોના હાલ પણ અમારા જેવા જ થયા છે? શ્રી હેલ્સ ને શ્રી મુશ્લેમ શું આ બધું નથી જાણતા કે એ ન બુધ્ધિવાને કારણે જ તેઓ આવા પીચિંચોમને વિશેષ તરીકે અપાવવા ઉદ્યત થયા છે?

'ફ્રેડરિક સિલ્વિસ ડિન્કેન્સ એડમિનિસ્ટ્રેશને બેઠેલ યુદ્ધની જે જીઓ-દેરી આપી છે, એ પૂરતી ભયાનક છે...પરંતુ સાથે સાથે ડિન્કેન્સ-સેક્રેટરી શ્રી માસ્ટર્સ વિસ્મયને સેનેટની કમિટિ આગળ ગુપ્ત માહિતીનું 'પોટકું' છોડનાં ઉચ્ચારેલા શબ્દો પણ થાદ રાખવા જેવા છે. તેઓએ કહેલું કે 'આપણી વિનાશ કરવાની કમિટિ-પ્રકાર-ગયેલી નથી... એ તો વધતી જાય છે, ને વધતી જ રહેવાની.' તેઓ અમેરિકાની વિનાશક સક્રિયતા વાત કરતા હતા. પણ આપણે એવ સમજી લેવું જોઈએ કે, રશિયાની આગતમાં પણ આ વાત એટલી જ સત્ય છે.

જેમજેમ વરસ વીતતાં જાય છે, તેમ તેમ પરમાણુયુદ્ધની થનારા વિનાશની કદખના જઈવાતી જ રહે છે...

ને બધારે... આજે આજી સેવાઈ રહી છે તે મુજબ, ચંદ્ર, મંગળ ને સુખના ગ્રહો પર કુમલાવેલ અવસ્થામાં થવા માંડે, ત્યારે આપણી વિનાશની તમામ કલ્પનાઓની મર્યાદાઓ ઉપામાં છીડી જશે. આજે હાઈડ્રોજન બોમ્બને આપણે અત્યંત ભયંકર માનીએ છોએ, પણ આજથી તેજ વર્ષ પહેલાં આપણે એટામબોમ્બની ભયંકરતાથી કંપી જીત્યા હતાં. એનીય પહેલાં, વર્ષો પૂર્વે, નોબેલે (નોબેલ પારિતોષિક જીતેલ કરનાર) તો એવું માનેશું કે, ડાયનોમાઈટ (દારૂચળાની મુરજ) એવું ભયંકર ને કાર્તિક શસ્ત્ર છે કે, એ જ સુરંગી અંત આણી દેશે !

તે બે સાંખા વખત સુધી આપણી આજની રાજનીતિમાં ધટતા ફેરફાર ન થયા, તો કદાચ આપણે હાઈડ્રોજન બોમ્બના સુખી દિવસો યાદ કરતા કહેતા દોષધું કે, કેલ્કે જણે આવા ધુરંધરશક્તી એવું તે શુ કરવા જેવું હતું કે સૈનિકોએ નાહક હોહા કરી મૂકેલી !

આમ, મૃત્યુ તરફની પાગલ કૂચમાં કંઈય કદી રોકાઈ કે અંત દેખાતો નથી ! સિવાય કે આપણે આખી દિશા જ પડી નાખીને શાશ્વત્વ ને જીવનની મંજિલ ભણી મોં કરી, નવેસરથી પચાસાં ભરવા માંડીએ. '

આજનો મામો તો અચૂક રીતે, આપણને મોઢા યા વહેલા, માનવજાતની હસ્તીને મિટાવી દેવા તરફ જ લઈ જનારો છે. પરંતુ તેથી એમ માની ભેસવાની જરૂર નથી કે, આપણે વિનાશને માજે ચાલી રહેલી આ મૃત્યુની કૂચને જ જારી રાખવા બંધાઈ ગયેલાં છીએ. મનુષ્યની ઇચ્છાશક્તિએ એને જન્મ આપ્યો છે... ને મનુષ્યની ઇચ્છાશક્તિ જ એને ધંભાવી પણ શકશે....

સર સ્ટેફન ક્રિંગ હોલ

['ક્રિંગ્સ ઈન ન્યુક્લિયર એજ' નામના પુસ્તકના લેખક સર સ્ટેફન ક્રિંગ-હોલ છેલાં ૩૩ વર્ષનુબંધી લશ્કરી કમાન્ડર તરીકેની કામગીરી ખતમી ચૂક્યા છે. ને એમની આ કારકીર્દિ દરમ્યાન અનેક માન-સાંદા અધિકારી ગણાયેલ છે તેઓ હવે છે.]

પરમાણુયુગમાં રાષ્ટ્રનું તક્ષણ કેમ કરવું, એ સમસ્યા

આજે સૌની સામે છે, સામાન્ય માણસને આ સવાલ એક રીતે તદ્દન સારો ને સીધો લાગે છે. તેમ ખીજ જ ધડીએ એ એટલો અચવાનારો પણ થઈ પડે છે. સારો ને સીધો એ રીતે કે એને સમજવામાં કદી મુશ્કેલી નથી લાગેતી. પરંતુ સાથે સાથે અચવાનારો છે એમ કહું છું, તે એટલા માટે કે, તમે એને માટે ને ડાઈ ઉઠેલા શાધી કાઢો છો, તે દરેકમાં નિશ્ચિન રીતે ધાર્યાં અમુધાર્યાં એવાં બજારો જોખમો રહેલાં જ છે. તો પછી આપણે શું કરવું ?

આ આખા સવાલ પર વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ વિચાર થઈ પછી, હું માનું છું કે, સમગ્રતા ભળ્યા આજની પરિસ્થિતિને ચોતાના લાગતા ફેરવી નાખવી હેઠળ, તો બિટલ સરકારે (જરૂર જણાય તો બંને પહેલ કરીને પણ) જાહેર કરવું જોઈએ કે, અમે (યુનાઇટેડ કિંગડમ) સરકારી હેતુઓ માટે પરમાણુની શક્તિના ઉપયોગ કરવાનું સહંતર છોડી દઈએ છીએ.

આવી જાહેરાત...તત્કાલ કેટલાંક સારાં તો કેટલાંક ખરાબ એવાં પરિણામ લાવનારી બનશે; એમાં કેટલાંક પરિણામો નિશ્ચિત રીતે જોખમકારક પણ લાગશે. એથી આપણું કામથી લશ્કરી છળના (કનેશનલ ફોર્સીસ) કદમાં ખાતસો એવો ધટાડો થઈ જશે, ને એથી અમેરિકા જેવા દેશ સાથેના સંજોગને પણ અસર પહોંચશે. ત્યારે ખીજ બાજુથી એ વસ્તુ રાજનીતિ વિચારને મોરબે, સંરક્ષણને ને સવાલ છે, તેમાં આપણી હરોળને મજબૂત બનાવે, એવી પ્રખંડ શક્તિ ને સાધનો જીત્યાં કરી દેનાર બનશે. જ ન જ

કેવળ કમ્યુનિસ્ટ નેતાઓને ભય, પરમાટી (સમગ્રતા ભળવા રાખવાની) આધા રાખવાની નીતિ બે આપણી રહે, તો તેટલાથી નહિ થાશે. માણસના મનને કળને મેળવવા માટેની સિદ્ધિઆવી લક્ષ્યમાં એમને ચિહ્નરત આપી શકીએ, એવી નીતિ આપણે અજમાવવી પડશે-ને તેવ, આપણે ને વસ્તુના સરક્ષણ અટ્ટે જૂઝવા ખડા થયા છીએ, એને જોખમમાં મૂકવા વિના. એનો આકરિયક સર્વતાય પહોંચાં વિના શું જોઈએ. x x x

આપણી રાષ્ટ્રીય સંરક્ષણનીતિ આજે (હાઈડ્રોજન બોમ્બના જન્મ પછી) શિંસા સામે શિંસાતો ઉપયોગ કરવાની જ રહેલી છે. x x x

મારા બંને, હાઈડ્રોજન બોમ્બમાં સૌથી મોટી ડાઈ ખામી હોય તો તે આ છે : એના અખતર પછી આપણી

પાસે ને માથિની ભેગી થઈ છે, તે જતાવે છે કે, જેને માપણે આપણી સંરક્ષણનીતિનો પાયો માનીએ બીએ, તેણે હાઈડ્રોજન બોમ્બ) ને કોઈ કંઈ ઉપયોગ થયો, તો તેની દ્વારા આપણે ને બધી વસ્તુઓના સંરક્ષણની કામના રી રચા બીએ, તે તમારે તમામનો સર્વનોય અનિવાર્ય છે. x x x

સંરક્ષણની બૌતિક કલ્પનામાં એક નીતિ દેશ ક્રાંતિ આવી ગયેલ છે, પરંતુ એની નૈતિક કલ્પના હજી બંધિયાર જ રહી ગયેલ છે. x x x હિંસા સાથે રક્ષણુ કોઈ વાસ્તવિક કામના હોય તો તે હિંસા જ... છે, એવું આજે પણ મોટા ભાગના લોકો માને છે. પરંતુ સૈકાઓ પૂની આ માન્યતાના બંધને આપણે તોડવા જોઈએ.

x x x આજ સમીનો અનુભવ કહે છે કે, યજ્ઞોની હરીફાઈ દ્વારા સત્તાની સમૃદ્ધિ ભગવવાની નીતિ જૂતકાળમાં પણ હંમેશાં સ્ફોટક જ નીવડી છે. તો આજની પરમાણુ યજ્ઞોની હરીફાઈનો અંતજ એવો જ નહિ નીવડે એમ માનવાને આપણી પાસે કોઈ કારણ છે ખરી ?

x x x આ યજ્ઞોને જન્મ આપનારી રાજકીય તંત્રવિધી તો હયાત છે, સાબૂત છે. જે એ તંત્રવિધી ધરે નરિ કે એનો અંત આવે નહિ, તો પૂરેપૂરું નેપથ્ય છે કે એમાં જમાડા પેસશે, ને એનું હિંસામાં રૂપાંતર થતાં થતાં થોડાં પરસોમાં 'પ્રતિહિંસા રૂપે' 'લશ્કરી પતલા' અર્થાત્ રીતસરનો પરમાણુયજ્ઞોની કાયવાડી છર-ધઈ જવાની !

આપણે આપણી જાતને એ સવાલ મૂકવો જોઈએ કે, જે સાવંભૌમ સત્તાઓના ઝગડા ને મતલોહોના સમાધાન માટે ફીજ હિંસાનો ઉપયોગ કરવા જતાં, સમૂળો વિનાશ જ વહોરી લેવાની પાળી આવી ગઈ હોય તો, આપણે એ વસ્તુનો સ્વીકાર શા માટે ન કરી લેવો જોઈએ કે, મોટા મોટા રાષ્ટ્રોના ઝગડાનો નિકાલ લાવવાની બાબતમાં હવે હિંસાએ પોતાની ઉપયોગિતા શુભાવી દીધી છે.

x x x આપણે તરફાલ આ બાબત જાગૃત થઈ જઈ, લશ્કરી હેતુઓ માટે પરમાણુ શક્તિના વ્યવસાયને જ વિના વિલંબ તિલાંજલિ આપી દેવી જોઈએ."

પંડિત નહેરુની ચીમકી

૧૯૫૭ એપ્રિલની તા. ૧૮મીએ નવી દિલ્હી ખાતે 'એશિયન કાયદા સલાહકાર સમિતિ'નું ઉદ્ઘાટન કરતાં ભારતના વડાપ્રધાન પં. નહેરુએ અમુઅખતરાઓનો ઉલ્લેખ કરતાં, શોહીચંદી યુરોપી રાષ્ટ્રોને પકડાર ક્યોં હતો :

"અફઝલોના પ્રયોગિક પચાસઝો કરીને ઇસ્ટિનુ જાતાવસજી નિમમ્મ ખગારકાનો હક આંતરરાષ્ટ્રીય ધારા મુજબના નૈતિક કાયદા અનુસાર શું કોઈ દેશને છે. ખરો ?..

'યુરોપીય પ્રવિન'. કરાર અંગ્રેજી આધુનિક કલ્પના અને હંડાબુદ અંગ્રેજી હાલની માન્યતાઓ આંતરરાષ્ટ્રીય કાનુન સાથે સુસંગત છે ખરી ?

જોકે છેલ્લી એક વા. એ સદીથી એશીયા અને આફ્રીકા પર વર્ચસ્વ ધરાવનારાં યુરોપી દેશોના પુરાણા આસોની બુધ્ધિએ પર જ આ કાયદાનો અત્યાર સુધી વિકાસ થયો છે. આથી તેને ખરેખર આંતરરાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું જ નથી.....

સિગમંડ ક્રોઇડે આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઇનને લખેલા પત્રમાંથી

‘તમે જે સવાલ પૂછ્યો મને કે, આ યુદ્ધના સંકટમાંથી માણસનાતના ઉત્તારનો માર્ગ શો ? એને એનાંથી જવાબી લેવા આપણે શુ કરી શકીએ ? ‘ખુડ’ પુછાવો તો આ સવાલે મને ચમકાવી મૂક્યો હતો ને એના પર વિચાર કરતાં મને આ આવત કંઈ કરી શકવાની મારી અસમર્થતાનું બાન થયું, ત્યારે તો હું કેવળ ડાઘા જ ગયો. કારણ મને તરત ખ્યાલ આવ્યો કે, આ સવાલ તો વાસ્તવિક રાજ-કાર્યનો છે, ને એને સમજવા માટે રાજયુરુષોનો સમયક અવકાશ જરૂરી છે. આપણે તે પછી તરત મને એ સમજાયું કે તમે કોઈ એક વિદ્યાની થા તો પદાર્થ-વિજ્ઞાની તરીકે મને આ સવાલ નથી પૂછતા; પરંતુ માનવજાતના ચાલક તરીકે તમારા મનમાં આ સવાલ પેદા થયો છે; ને હીમ એન્ડ નેશનની હાલતને માન આપી, જેમ કુવ-પ્રદેશના સાહસવીર ક્રિસ્ટો નાનસેને વિશ્વયુદ્ધનાં છુલુસિતો ને નિરાશિતોની સેવાનું કામ ઉપાડી લીધું, તે રીતે આ સવાલે તમને આમાં સંડોવેલા છે. ને ખીલ જ પળે મને એ પશુ સમજાયું કે, તમે આ સવાલ જાણત મારી પાસેથી વાસ્તવિક ઉકેલનાં સૂચનોની માગણી નથી કરી, પરંતુ તમને સુઝવી રહેલ યુદ્ધ-અવરોધના આ સવાલ પર એક માનસ-વિદ્યાની કંઈ પ્રકાશ નાખી શકે એમ છે કે નહિ તે જ જાણવા ઇચ્છુ’ છે.

માણસ માણસ વચ્ચેનાં હિતોની અવગણનાને ઉકેલ મુખ્યત્વે હિંસા થા જળથી કરવામાં આવે છે... પશુસંઘર્ષમાં પણ આ જ નિયમ પ્રવર્તે છે; તો માણસ એમાંથી બાકાત થી રીતે રહેવાનો હતો ? જેર, પણ માણસમાં તો મતામતની અગ્રગમણો પણ જોએ છે, ને એમાં ઘણી વાર તો એ અતભેદો અત્યંત સૂક્ષ્મ ને કદપનાતિત એવા વિચારના સિખર પર પિરાજનારા હોય છે... એટલે એના ઉકેલને માટે માણસે (જળ સિવાયની) ખીલ પદ્ધતિ અજમાવવાની અત્યંત જીવી થાય છે... જો કે આ મુલાવંતનાં આ તરવેનો વિકાસ બહુ મોટો થયેલો છે. x x x

આપણે જાણીએ છીએ કે કાળક્રમે માણસનો જેમ વિકાસ થતો ગયો, તેમ તેમ જળ ને હિંસાનું કાવધએ લીધું છે. x x x પરંતુ જળને દબાવી લઈ, માણસ વિશાળ દેશોએ સત્તા જમાવી; ને આ વિશાળ દેશો એટલે સમસાવની લાગણીથી જોડાયેલો લોકસમૂહ. x x x

પરંતુ સંપૂર્ણ સંયુક્ત લોકસમૂહોની હયાતી એ સત્ય સિદ્ધાંતને ચોપડે રહેનારી અસંભવિત પરંતુ છે. x x x કારણ આ સમૂહમાં અનેક લિંગ લિંગ પ્રકારનાં, ને અસમાન સત્તા ધરાવનારાં તરવેનો સમાવેશ થયેલો હોય છે. જેમાં સ્ત્રીઓ, પુરુષો, જાળકો, છુદ્ધોને ને તે ઉપરાંત જીનેસાં ને હારેલાં, માલિકો ને ગુલામ જેવાં પચરંગી તરવેનો જંબુમેળા થયેલો હોય છે. x x x આથી સત્તા ચલાવનાર ને સત્તા હેઠળ રહેનારાં વચ્ચે સતત ધર્ષણ ચાલ્યા કરે છે; આવી સત્તાને પોતાની સમતુલા જાળવવા માટે વારંવાર જાંબલોક કરતા રહેવું પડે છે. x x x ને આ બધી હિલચાલ દારા લોક-સમુદાયનું જે ઘટતર થાય છે, તેને આપણે આ જનતાના સાંસ્કારિક વિકાસ તરીકે જોખખીએ છીએ.

આપણે જોને એક સરખાં હિત ધરાવનારાંઓનો સમૂહ જણીએ છીએ, તેમાં પણ એના અમુક અંશનું હિં જોખખાતુ લાગતાં હિંસા અનિવાર્ય બની ઊભી રહી જ છે... તેમ જતાં એક સરખી જરૂરિયાતો તે જીવનની આદતો એ માણસને બહુવની લાવના કેળવવાનો ફરજ પાડી છે ને તેથી જ માણસ હંમેશાં ઝંખતો આવ્યો છે કે-આવ પશુજાતનો ઝડપી વિલય થવો જોઈએ, ને તેથી જ શાંતિમં ઉકેલો દારા એકધારી પ્રતિતો માર્ગ પુલેલો થયેલો છે.

જતાં વિધના ઇતિહાસની તવારિખ પર ઊઠતી નજ નાખનારને ખબર છે કે, આપણે આજો ઇતિહાસ નાને મોટા સંઘર્ષોથી જ ઉત્તરાર રહેલો. x x x આ તમાર સંઘર્ષો પર કેવળ સાર-મોટા થા વ્યાજખી-જેરવ્યાજખીન લેખલ લગાડી હઈ શકાય એમ નથી. x x x એમાંથી

ને કંઈ નિપજ્યુ છે, એમાં સારા ને ખેટા બનેલો સમાવેશ થઈ ગય છે x x x

ને કદાચ તમને હું કહું છું, તે વિચિત્ર લાગશે, પરંતુ આપણે કહ્યું કરવું પડે છે, કુદ જ કદાચ આપણને આપણે આને બેની એ બેની કરીએ છીએ, તેવી અજાણતાના માને દોરી જવારે વસ્તુ બનશે. કારણ; કુદ જ આજી સામ્રાજ્યોને જન્મ આપ્યો છે, ને એની સરહદોમાં જ નાર તમામ પ્રકારનાં યુદ્ધોને સામ્રાજ્યની કેન્દ્રીય સત્તા દ્વારા દેવામાં આવ્યાં છે. x x x પરંતુ ચિલ્લ ચિલ્લ પ્રદેશોને હિંસાચરે રેણુને ભેરાં કરેલાં આ સામ્રાજ્યોમાં સાચી શાંતિનું પ્રવર્તન એ લગભગ અશક્ય. વસ્તુ છે...ને એટલે જ એના વિસ્થાપનાં ફળનું આકુષ્ઠ જલુ દૂકું રહેવાનું. અગાઉનાં નાનાં નાનાં એકબેનાં હિતોની અધ્યાયગચ રૂપે ચંતારાં મુદ્દોટ રૂપે પણ નાનું હતું. ખાદ, વિરાજ સામ્રાજ્યો ભીમાં થતાં, એ નાના નાના સંઘર્ષો બે કે અદસ થઈ ગયા; પરંતુ એને સ્થાને સામ્રાજ્યો વચ્ચેની અધ્યાયગચોએ ને કુદ જન્માવ્યાં, એનું સ્વરૂપ વિશ્વવ્યાપક બની ગયું. માનવજાતને માટે બીનો અર્થ એટલો જ થયો કે, નાનાં નાનાં અપરંપાર યુદ્ધોમાં અવિરત યુધ્ધારી રહેવાને બદલે એને અમુક લાભે માળે મહાકુદોનો સામનો કરવાનો વારો આવ્યો. પણ કદિ કદિ દેખાનારાં આ મહાકુદો ખેલા કરતાં અનેક મહા વિનાશકારી બન્યાં.

દુનિયાની આજની પરિસ્થિતિ માટે પણ આ જ વસ્તુ સાચી છે ને આપણે દૂકું રતે થઈ ને પણ ત્યાં જ આવી પહેલ્યા છીએ. હવે યુદ્ધના અંતને કાંઈ એક ને ચોક્કસ માન દોષ તો ને એક જ છે ને તે—

સૌની સહમતિથી એક કેન્દ્રીય સત્તાની સ્થાપના કરવી ને દુનિયાના વિધિવિધ હિતો વચ્ચેના તમામ સંઘર્ષો બાબતે એના શબ્દને આખરી ગંધી સીએ માંચે અદાવી લેવો.

પરંતુ આને આવી સાર્વભૌમિકતા, ધરનારા એવા કાંઈ એકતાના તત્ત્વની બેજ માટે આંખો તાણવી એ નકામું છે. આને તો એ તદ્દન દેખીતું નોતપટ છે કે, પ્રત્યેક દેશમાં આને રાષ્ટ્રનાદી આદર્શોનું તત્ત્વ સર્વસત્તાધિષ્ટ રૂપે અગરાજ રહ્યું છે, ને તે માણસને એકબીજાના તદ્દન વિચરિત દિશામાં જ બેસી ગઈ રહ્યું છે. x x x એટલે આને

વિશ્વમાનવ : નવેમ્બર ૧૯૬૭]

તો યશુબળને સ્થાને કાંઈ આદર્શની સત્તાનું સ્થાપન કરવાનો પ્રયાસ કરવો એ સામે માંચે યશુબળ વહેરવા બનેલાર છે. આજની દુનિયામાં ન્યાય એ યશુબળના પાયા પર બિલેલો છે, ને હિંસા દ્વારા જ નબાવાઈ રહી છે, એ સત્ય એ જાણી બેસી તો આપણે આપણાં ટકમાં એક પગથિયું ચૂકી ગયા એમ ગણાયો.

x x x તમને આશ્ચર્ય થાય છે કે, પ્રત્યેક માણસને કુદની મહાભારીનો એપ આટલી રહેલાઈથી શી રીતે કમઝી શકાતો હશે? તે તમને લાગે છે કે, માણસ આવા એપને આટલા બધી ભોમ થઈ પડે છે, તેનું કારણ કદાચ એ હોયું જોઈએ કે એનામાં સ્વપરસ્ત એવી શિકાર ને કૂતરાની વૃત્તિ પડેલી હોવી જોઈએ, ને તક મળતાં આમ વિફરી જીએ. આ બાબત હું તમારી સાથે ખિસકુસ સહગત છું. x x x

વૃત્તિકાસને પાને પાને વેરાયેલ કૂતરાનાં દૃષ્ટિતો પર નજર નાખી વિચાર કરતાં આપણે જોઈ શકીશું કે, આદર્શ હેતુઓએ ધણીવાર માણસની શોક ને વિનાશની વૃત્તિઓને લાંબવાનું કામ કર્યું છે. x x x આદર્શ વૃત્તિઓએ ભગ્ન એવનાતો મોખરનાં લાજ સાચવ્યો હતો — ને વખતે ય એલે પોતાનું ભળ તો મેળવેલું એની જોજોડે દંકાઈ રહેલ શિકાર ને વિનાશની વૃત્તિમાંથી જ. x x x

એ, પણ હું એવ જલું છું કે તમને મારી આ બધી સિદ્ધાંતમયોમાં રસ નથી, પણ કુદને અટકાવવામાં જ રસ છે x x x પરંતુ મારાં આ બધાં અવલોકનને આપણા વિષય સાથે પલો સંબધ છે; ને હિંસાનું છું કે, માણસજાતમાં રહેલી આ આક્રમક વૃત્તિઓને આપણે કેઈ રીતે કચડી નાખી શકવાનાં તથા.

માણસની આક્રમક વૃત્તિઓને કચડી નાખવાનો કાંઈ સવાલ જ જણાયેલો નથી. આપણે બે કંઈ કરવા વિચારવાનું હોય તો એ એટલું જ કે, એની એ વૃત્તિઓને કુદ સિવાયના બીજા માગોએ વાળવી શી રીતે?

● જો આક્રમકને વિનાશ કરવાની વૃત્તિ, માણસને કુદ તરફ ધંકેલી, સર્વ જતી હેતુઓએ એની સામા છેડાની રૂતિને (ધરતિ-અર્થાત સર્વની વૃત્તિને) આપણે હાથમાં લેવી જોઈએ. માણસ માણસ વચ્ચેના કારણોના સૂત્રને મજબૂત કરનાર એવી તમામ લાગણીઓને આપણે કુદ

સામે કાપ સાધક જનાયજા હાથ ધરીને, બેઈએ. X, X, X માણસે માણસમાં રહેલ સરખાપણાના કાનેને આજળ લાવનાર પ્રત્યેક વસ્તુ માણસમાં સમાવિષ્ટતાની, સમત્વની લાગણી જાગે છે. ને એના પર જ, ધણી મોટા ભાગે આપણા આ માનવ સમાજની ધમાસ્ત ઊભી થયેલી છે.

સતતાના દુરુપયોગ એની તાંબારી દીકામાં મને માણસની મુદ્દેબોર વૃત્તિઓ સામે આડકતરો હેઠો કરવા માટેનું એક બીજું સૂચન જરી આવે છે. ને તે એ કે, માણસ દોરનાર નેતા ને એના વડે દોરનાર આમેસમુદ્ધમાં વહેંચાયેલા છે. ને આ પછુ એની એક જગતે ને ન નિવારી સકાય એવી અસમાનતાનું દોતક રૂપ છે.

● આ વસ્તુને પાનમાં લેતાં આપણે કંઠી કાઢીએ કે, સમાજમાંથી—પોતાનામાંથી એક ઉઘાલ ને સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરનારો ચિંતક ને વિચારકોનો વર્ગ પેદા થાય એની આજે અત્યંત જરૂર છે, જે ચિંતક ને વિચારકોનો વર્ગ સમાજ તરફથી આવનાર તમામ પ્રકારની ધમ્મણો સામે નોકર રહેી ઝૂંબી રહે એવા, ને સત્ય માટેની સાધનામાં અડગ રહેીને, પોતાના પર ભરેલો મૂકનારી જનતાને પ્રવૃત્તિને જો દોરી જઈ શકે એવા હોવા જોઈએ.

● આજના રીજપુરુષો ને કેવળના પુનરીએએ મુક્ત વિચાર પર લંઘાવેલ પ્રતિભા આ પ્રકારની નેતાશીરીને કયાં કુધી ઉત્તમન આપી શકે એમ છે, એ કહેવાની જરૂર નથી. એ માટેની આદર્શ પરિસ્થિતિ તો એ જ સમાજમાં સંભવી શકશે, જેમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતાના જીવનની સ્વયંજી વૃત્તિઓને કાર્યકારણના તકને રથે ભેતરી હઈ પોતાનું અસ્તિત્વ નેલાવી શકતી હશે. ને માણસ માણસ વચ્ચેની એકતાને ટકાવી રાખવા માટે આંધી રજમાં આંધાથી કામ ચાલી શકવાનું નથી. X X X પછુ આજે જે પરિસ્થિતિ નજરે પડે છે, એમાં તો આવું કંઈ જનવાની આંધા રાખવી એ તરંગી જ દરશે.

● મુદ્દાટકાવવા માટેનો બીજો એક આડકતરો ઉપાય છે, જે આના કરતાં કંઈ વધુ રાકષતાઓવાળો લાગે છે. પછુ એમાં ઝડપી પરિણામે મળવાની કોઈ આશા નથી. ને તેનું સ્વરૂપ તદ્દન કુખડી એવી ચકીનેલું છે, જે એટલી ધીમી મંદ ગતિએ કામ કરતી હશે કે એમાંથી લોટ દળાઈ ને થાળામાં પડે, તે પહેલાં માણસ ભૂખનો માર્યો મરી ગયો હશે.

● બીજું, ને, મારા જેવા લૌકિક દુનિયા સાથેનો સંપર્ક સુમાવી બેઠેલા માણસ પાસેથી આવ્યા બધા સવાલોમાં સલાહ સૂચન માગવા બતાં શો અન્યમ નીકળ્યો ? મને તો લાગે છે કે પ્રત્યેક કમાચત સમસ્યાનો ઉકેલ આપણા હાથમાં ને તે વખતે લખ્ય હોય તેવાં સાધનો દ્વારા દરેકો રહ્યો.

જેર, તેમ છતાં તમારા પત્રે મારી સામે રજુ નહિ છતાં મારા પોતાના રસનો છે, એવા એક સવાલનો. પછુ હું અહીં કરી લેવા ઈચ્છું છું... શા માટે તમે ને આપણા જેવા પ્રીમ કેટલાય લોકો ઉમરીતે મુદ્દા આપણા વિરોધ પ્રકટ કરીએ છીએ, ને આપણા બીજા અનેક ધ્રુવાજનક વાસ્તવિકતાઓને આપણે મૂંઝા મૂંઝ સ્વીકારી લઈએ છીએ, તેમ આનોય સ્વીકાર કેમ તથી કરી લેતા ? એ રીતે જેવા અર્થ એ તો આ પછુ એક કુદરતી વૃત્તિઓનું, જીવશાસ્ત્રના નક્કર પાયા પર બેઠેલી ને લગભગ અનિવાર્ય એવી વૃત્તિઓનું જ પારણામ છે. X X X

મારા આ સવાલનો જે જવાબ મળે છે તે, આવો છે : પ્રત્યેક મનુષ્યને પોતાની જિંદગી ઉપર પૂરેપૂરો અધિકાર છે. પરંતુ આ મુકો અનેક ઉજળા ભાવિની આશા આપતી જિંદગીઓનો નાશ કરે છે, એટલા માટે આપણે એને ધિક્કારીએ છીએ. કારણકે મુદ્દા વ્યક્તિને એની મરજ વરુદ એવી યરમસરી પરિસ્થિતિએ ભેતરી દે છે, કે જેમાં એની માનવતા ચોળાઈ જાય છે, માણસે એના યુવાયમાંથી નીખલેલાં ફળસમાન લૌકિક સુખસાધન, લગપડોતો ને એવા ય અદકરી બીજા અનેક વસ્તુઓને એ નાશ કરે છે, તેથી આપણે એને ધિક્કારીએ છીએ.

તદુપરાંત, મુકો આજે જે રીતે સંચાલિત થતાં હોય છે, એમાં હવે આપણા પુરાણા આદર્શ મુજબની વીરતા યા સૌર્ષ્યનું કયાંય કશું સ્થાન રહ્યું નથી ને આપણા આધુનિક લોકોને જેમ જેમ પાણી મદતમાં જશે, ને એની પૂર્ણતા હાંસલ થતી જશે, તેમ તેમ એમાંથી બને પડેથી મુદ્દા ઉતરનારાઓનો ને કદાચ નહિ ઉતરનારાઓનો પછુ સમૂહો વિનાશ જ પરિણમવાનો છે.

આ નમું સત્ય છે, ને તે એટલું દેખાતું ને સ્પષ્ટ છે કે, આપણને કેવળ આશ્ચર્યમાં કુખાદી દે છે કે, જે આવું જ છે, તો પછી સૌ લોકોમાં મળીને એકમતિથી આ મુદ્દાને શા માટે સદંતર બચ કરી દેતાં નથી ?

આમ, આ એક ચચાઈપદ સવાલ બની બિગો રહી ગયો.

કોઈ કહેશે, સમાજના હિત માટે વ્યક્તિના અનુભવો, જોઈ શકાય તે માટે ન માગી શકાય તે વગેરે વગેરે એક પ્રકારે 'મોર' હોય તે 'માન' હોય કે જ્યાં સગી લુદાં લુદાં રાખી ને સામાજિકતાની હયાતી છે, ત્યાં સગી દરેક પક્ષ પોતાના હિતને જાણે કરવા દૂરતા ને વિનાશનાં આ ઉપકરણો સમજે જશે, તે શુદ્ધ માટેની તૈયારીમાં કોઈ એક બીજાની પાછળ રહી જવા માગશે નહિ x x x

જે, એ વાત જવા દો. ને મને કહેવા દો કે, શુદ્ધ તમારા મારા-સહિયારા વિચારોના પાલો શો છે? મને માં ખાતર એમ લાગે છે કે, આપણે શુદ્ધને કોઈ દિશાએ ધકેલાઈ સિવાય રહી શકીએ એમ નથી, કારણ સ્વયંવચન પિતે આપણે શાંતિવાદીઓ છીએ, ને આપણી પ્રકૃતિ માટે કે એ વસ્તુને સહન ગણી સ્વીકારી લેવી એ બિંધકૂલ ક્ષમ જ નથી. ને આપણી આ માનવતાને વ્યાખ્યાની રાવવા માટે આપણે ભેદ એ તેટલી દલીલો પૂરી પાડવા તૈયાર થઈ જઈએ છીએ.

x x x આ બાબત હું ને કંઈ માનું છું તે આ કે: અનાદિ કાળથી માણસ ભત પોતાનો સાંસ્કારિક વિકાસ કાષ્ટી અંધેલી છે. (કેટલાક આ વિકાસને સંસ્કૃતિનું નામ આપવું પણ પસંદ કરે છે.) આપણા સમાજની પાસે આને ને કંઈ સાનું છે, તે બધું વિકાસની આ પ્રક્રિયાને આભારી કે, તેમ આપણા માનવ સમાજમાં ને મોટા લાગનાં દુઃખો ને અનિષ્ટો છે, તે પણ આ પ્રક્રિયાના પરિણામરૂપે જડેલાં છે. એ બધાંનાં મૂળ ને કારણો અજણ્યાં છે, એના કેટલાય સવાલો અસ્પષ્ટ છે, પણ છતાં એનાં કેટલાંક લક્ષણો સહેલાઈથી પકડી શકાય એવાં છે.

x x x પણ હું ને માનું છું કે, માણસ ભતનો સાંસ્કારિક વિકાસ એ એના પ્રકૃતિગત વિકાસક્રમનો જ એક અનિવાર્ય ભાગ છે, એ સર્વસામાન્ય રીતે બહોલો થઈ જાય છે હકીકત નથી. આ સાંસ્કારિક વિકાસની સાથે સાથે જ મેળવનારા માણસનાં માનસિક પરિવર્તનો પણ એટલા

લેણ છે. ને એને નકારી, હકાર્યાં વા આખી તરે કોઈ નાખી શકાય એવાં નથી. અંદાજેત એવું અસ્તિત્વ પ્રાકૃતિક પરિણામોના કમિક અસ્વીકારમાં, તેમ જ માણસ પોતાની ઉર્મિમત વૃત્તિઓના આવેશ પર ધીરે ધીરે એ ને અકુશ મુકતો જાય છે, તેમાં ભેગા મળે છે.

આને હવે, શુદ્ધ આપણા સાંસ્કૃતિક વિકાસની રૂએ ધકેલેલ માનસ તથા રચનાવર્થી તદ્દન વિરુદ્ધ જનાર વસ્તુ બની ગઈ છે. આથી જ તો આપણે એને ધકેલાઈ વિના રહી શકતા નથી: એટલું જ નહિ, આપણે માટે એના ખ્યાલ સુધ્યાં અસહ્ય બની ગયેલ છે. આપણા એવા શાંતિવાદીઓ માટે આ કેવળ બૌદ્ધિક વા એની અસરથી પેદા થનારા ધકો નથી, પરંતુ આપણા ધકારના મૂળમાં રહેની અસહ્યતા ને આપણી ઉગ્રતમ ધૂન બની ગયેલ છે. એમ લાગે છે કે, શુદ્ધની દૂરતા ને બિન-સતતા આ બધા જ-પરિણામરૂપે જરૂરે જાણ જાણે છે, રહેલો જ હકીકત આપણી સંસ્કારરહિની એવું કરેલ ભદા, વિદ્યુતિએ જાળવેલ છે.

હવે સવાલ એ રહ્યો કે, આપણા સિવાયના બાકી રહી ગયેલા માણસો પણ આવા શાંતિવાદી બની જાય, તે માટે આપણે ક્યાં સુધી સહે જોવી પડશે? એનો જવાબ મળેલો અલકષ્ય છે; ને છતાં આપણે આશા રાખીએ કે, આ બે તરફ - એક તો, માણસની સંસ્કૃતિ થયેલી વૃત્તિઓનું વલણ ને બીજું નજીકના લવિષ્યમાં પેદા થનાર શુદ્ધનો સંકારણ સદા પાયા પર રચાયેલો ભય - એમ બંને ભેગાં મળીને શુદ્ધનો સંદર્ભ અત આજુબાજો સફળ થાય; ને આપણી આ આશા તદ્દન બિનપાયાદાર નહિ ગણાય. કયા રસ્તે કે આડ-રસ્તે થઈ ને આ વસ્તુ સધારી, એની તો આને કંઈનાં કરી શકાય એમ નથી. પરંતુ એમ બને તે દરમિયાન આપણે એટલી વાતની ખાતરી જરૂર રાખીશું કે, આપણા સાંસ્કારિક વિકાસની દિશામાં ને કંઈ જગલાં મંડાય છે, તે શુદ્ધના વિરોધને પડે જ મંડાઈ રહ્યો છે.

['કેવેસ્ટ' નામના અંગ્રેજી સામયિકમાંથી]

આય એક નવાઈની વસ્તુ છે. આજ સુધી ઘણું એ એવો સવાલ જ કેમ ઉઠ્યો નથી કે, પરમાણુ અખતરા બંધ કરવા માં ચાલુ રાખવા, એ કેવળ પરમાણુશક્તિ ધરાવનાર સત્તાઓની મુન્સફીનો કે એમની ઈચ્છા - અનિવૃત્તિને આધીન રહેનારો સવાલ શા માટે બચાવો બેઠો એ ?

આ દેશોને આવા અખતરા કરવાનો અધિકાર આપ્યો જ' કોણે ? આંતરરાષ્ટ્રીય કાનૂન - કે જેને યુનાઈટેડ નેશન્સ માંદો એ બેઠાં રહ્યો છે - નેનાં વખાણ કરતાં આપણે યાદતા નથી - એને આ સંવાદ વિશે શું કહેવાતું છે ? બહારની દુનિયામાં જે કંઈ બની રહ્યું છે, તેના સુધી શું આ યુનોનો મંદિરમાં બિરાજેલ આંતરરાષ્ટ્રીય કાનૂનની નજર પહોંચતી જ નથી કે શું ? એમ હોય તો એને ત્યાંથી બહાર કાઢો કે નેથી બહાર ને બની રહ્યું છે, એનો એ સામા એક સાક્ષાત્કાર કરી શકે, ને પોતાની ફરજ અહા કરવાની તક ઝડપી લેકે.

આંતરરાષ્ટ્રીય કાનૂનની નજરને જે પહેલી જ વસ્તુ પકડશે - તે પરમાણુ અખતરાઓએ જેના પુરા હાલ કર્યા છે, તેવા જપાનનો કિરસે. ઉત્તરપૂર્વના પ્રદેશોમાં સોવિયેત ફરેલા અખતરા અને પ્રચીત મહાસાગરના બિંદીની ટાંપ પર એમેરિકાએ ફરેલા પરમાણુ અખતરાઓએ જે કિરણોત્સર્ગી રજકણનાં આલેખો વહેતાં મુખી દીધાં છે, તે બધાં વાચના વાંઠેને ચડી જપાન પર વરસી રહ્યાં છે.

આ પ્રધાનો પરિણામ એ દેશ પર-વિકિરણોનું જે વિષ સીંચાયું છે, એના કોઈ સીમા નથી. કિરણોત્સર્ગી રજકણોના વારે લાગેલી મર્ધા ત્યાં સામાન્ય મર્ધ પડી છે. ત્યાંના કેટલાક પ્રદેશોની સ્ત્રીઓને વનસ્પતિ-વિકિરણોથી એટલી તદબોળ મર્ધ થયેલી છે કે, ત્યાંની વસ્તીએ એ ધરતીમાં પાકેલાં અનાજ ચાકલાણ કે ફળફળાદિને હાથ સુધાં ન અડકાડે. બેઠો એ.

પરંતુ એમને એ જ ખોરાક ખાઈને જીવું પડે છે. રૂઝાંડાપમ ૯૦ વાળા યોખાનો ભાત રાંધીને ખાવો

પડે છે - જે ખાસ કરીને બાળકોને માટે અત્યંત બેખમ કારક છે. જપાનની આસપાસનો દરિયો પણ ધણી એકદમ કિરણોત્સર્ગી બની બધ છે. ને પરિણામે 'યો ખોરાક તરિકે મુખ્યત્વે માછલી પર આધાર રેશે. દેશનો માછલીનો મોટા ભાગનો જથ્થો કિરણ બની જતાં માછલોને ખાવાને લાયક રહેતો નથી.

આમ પોતાની જમણી પરિસ્થિતિને નિત નવા નવા અલુઅખતરાઓને કારણે વજુસતી જતી ભેંઈ, જપાનની સરકારે યોશિમન ને મોરોટોની સત્તાઓને અરજ શુઅરી કે, મહેરબાની કરીને 'હવે નવા અખતરા કરવાની તમારી ચોખ્ખાઓને ચલાવી દો. ત્યારે એમને હમેશનો - રાજેત મુજબનો જવાબ મળે છે કે, 'બંને સત્તાઓ હજ લગી આ બાબત કોઈ પ્રકારની સમજુતી પર પહોંચી શકી નથી. માટે દિલગીરી સથે જણાવનાવું' કે, અમે તમારી આવી કોઈ માગણીને માન્ય રાખી શકીએ એમ નથી.

આવી અનેક અણીસો ને એના જવાબો વિષે, આપણે આપણાં છાપાંઓમાં, બીજા અનેક સમાચારોની સાથે સાથે, ક્યાંક ટૂંકાણમાં લખાગેલા ને ખૂણે ખાંચે છાપાંગેલા સમાચારો દ્વારા બાણીએ છીએ. છાપાંમાં એના અંત તરીલેખો લખીને (જેની પાછળ જપાની પ્રભાનો દુનખ દોઈની આખી કહાણી રહેલી છે) આ સમાચારો તરફ આપણું ધ્યાન દોરીને, આપણાં દિલને વિમુક્ત કરતાં નથી. આજ આપણે ચેલે. ને આપણાં છાપાં - બેઠે, આપણાંમાં ફાળમાં પ્રયો: સમજાવની જે લાગણી હોવી ભેઈએ, એ બાબતની આપણી ઉણપને જ અક્ત કરીએ છીએ.

ચલું આ સૌમાં વધુ સુનેગાર કોઈ હોય તે, તે આંતરરાષ્ટ્રીય કાનૂન છે, જે મૂંગો મૂંગો આ બધો અન્યાય બેધા કરે છે, એટલું જ નહિ, જેમ વેરસો બધ છે, તેમ તેમ એ આ સંવાદ પ્રયે ઉમેક્ષા કેળવતો બધ છે."

ડૉ. જી. ડી. બર્નાલ

વિજ્ઞાનનો વિકાસ આજકાલ દુનિયાના બધા જ લોકોના જીવનમાં વધુ ને વધુ લાગ લગાવે છે, પણ તે ચારો કે નવસો હોય.

હવે વિજ્ઞાનની વિગટ શક્તિનો અચૂક આધાર ધર્મ તથા છે અને તેનો આપણે કેવી રીતે ઉપયોગ કરીશું, તેના પર અવિચાર્ય બધો આધાર છે. વિજ્ઞાન અને ઉલ્લેખના આધુનિક ઢાંચામાંથી આપણને વૃક્ષરૂપે જીવન માટેનું સાધન પ્રાપ્ત થયું છે. માનવજાતના કૃતિહાસમાં પૂર્વે થયેલા કાર્ય પણ ફેરફાર કરતાં વધુ ત્વરાથી આપણું જીવન વિકાસ પામી રહ્યું છે. એવો અંદાજ છે કે જોહામાં જોહાં દર દસ વર્ષે વિજ્ઞાન વિશેનાં પ્રકાશનોની સંખ્યા બમણી થઈ છે.

આ સાધનનાં લક્ષણો હવે પ્રદર્શિત થવા માંડ્યા છે. તથા મુખ્ય ક્ષેત્રોની નીચે આપણે તેમના વિષે વિચારી શકીએ.

(૧) સૌથી પ્રથમ છે શક્તિ (Power) એટલે કે દુનિયાની ઓછીને, દ્રવ્યને ખસેડવાની, દ્રવ્યમાં ફેરફાર કરવાની અને જૂના સમયમાં જે કાર્ય આજુસોને પોતાના સ્વાભાવિક બળથી કરવાનું હતાં તે કરવાની શક્તિ;

(૨) બીજું છે, કારીગરી, કોશિષ્ય (Craftsmanship) - વસ્તુ, આંગણાઓથી સુવ્યવસ્થા કરી વસ્તુઓ બનાવે એવા કારીગરના કાર્યનો આધુનિક પર્વાય. પણ હવે સ્વતંત્રતા સાથે યંત્રોથી ખૂબ કાંચે અને લાક્ષણિક એટલી, જ ઊંચુતકલી

વસ્તુઓ બનાવી શકાય છે;

(૩) ત્રીજું અને કદાચ સૌથી વધારે મહત્વની છે; વૈજ્ઞાનિક સંશોધનોમાં (Scientific Researches) રહેલી અત્યંત શક્તિ—જે અને એટલું તેમ જોઈ આપણાં સમાજની અનેક સમસ્યાઓના ઉકેલ શોધવાની આ એક નવું પદ્ધતિ છે. પહેલાં આપણે જેને માનવીય અસ્તિત્વની તરફ નિરપેક્ષ સીમાઓ માનવા હતા, તેનાથી આપણે હવે મર્યાદિત રહેવાની જરૂર નથી. જોહામાં જોહાં, જે સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો, હવે કાર્ય દુકાળ, રોગચાળો, યથેચ્છ ન જોઈએ; હવે પછી વૃદ્ધ ન થવું જોઈએ. પણ આ તો વિજ્ઞાનની શક્તિ બહારની વાત મળી. હાલ તો આપણાં મુખ્ય મુશ્કેલી એ છે કે, જુદાકાળમાં જે કાર્યોને લીધે મુશ્કેલી થતા હતા તેમને દૂર કરી શકે એવું (વિદ્યાર્થ પોતે જ આજે તો મુશ્કેલી જ કહાઈ મરુ) છે અને એ પોટેન્શીયલમાં પૂર્વજો કલ્પવામાં આવી હોય એવી વિનાશની અવસ્થા ધમકાવે આપના માટે તેનો મુખ્યત્વે ઉપયોગ થઈ શકે છે.

વિજ્ઞાનનું વિસ્ફોટક બળ :— વિજ્ઞાનમાં રહેલી નિરપેક્ષ શક્તિઓ હવે અનોખી થઈ. પુનરુત્થાન (Renaissance) પછી આધુનિક વિજ્ઞાનના વિકાસ પ્રારંભ, તેના જૂના હેતુઓના લોકોના મનમાં ફેરફાર. દુનિયાના એ તેટલા મહાત્મા અને અસંખ્યકિસિત-ચર્ચા કરે કે તેમાં આ શક્તિઓના લોકો સંકેત થવા લાગ્યા છે એટલે શક્તિ અસંખ્ય સ્વસ્થિતિમાં આજુસોની એકદમથી કાલિદાસો રહે, એ પરિસ્થિતિને લોકો મનમાં વધુ ને વધુ નામુશીય રહ્યા છે. લોકોને લાગતી રાખવા, તેમને દીનું પતિત અને હર્ષિત રાખવામાં અને માનવીય મન તેમ જ આત્મામાં રહેલી શક્તિઓના આશ કરવા માટે આપણે કાર્યોમાં અત્યંત આનાથી વધારે, દુષ્ટ શક્તિ માનવે વાપરી નથી. ૨૦મી સદી

નિરાશાના દર્શકો, કિરણોત્સર્ગી રૂઢિચુસ્ત ૬૦ કરતાં વધારે ધોર, સર્વજનને સચાટ બોલે કાપડો મળતો મુશ્કેલ છે. પોતે જ પહેલાં આ પદ્ધતિ દુનિયામાં નાગોનાશન લોકો; પણ આને તે આખી પ્રજા પર જમા થઈ રહ્યો છે; અને તે હાલ ને જમીનના લોકોને નેટોના જ આક્રમણના લગભગી લોકો અને કોઈકોની લાંબાની અનેક પેઢીઓના સ્વાસ્થ્યને લાગતાં મુશ્કેલી છે.

હતાં પણ મને એવી ખાતરી છે કે આજનો અવધ રમે તેટલો ખરાબ હોય તોપણ વિદ્યાને આપેલાં જ્ઞાન અને શક્તિનું વિરોધાત્મક બળ આ સીમામાં તોડી નાખશે જ અને માનવ જાતને આ શક્યતાઓ પ્રાપ્ત કરવા માટે શક્તિમાન બનાવશે. દુનિયાના ધણીખરા સેક્ટોને હોલ 'પૂરતું' અને સાદું ખાવાનું મળતું નથી, તેઓ ખરાબ આધારમાં ઘરોમાં રહે છે, તેમનાં શરીર રોગથી સડે છે અને તેઓ અવશ્ય છે, નિરશ્વર છે - આવું બધું દુનિયા પર હોવાને કારણે નથી. આ બધાં નિવારી શક્ય છે તેવાં આપણી પાસે સાધન છે. અમુક સામગ્રીના સેક્ટો માટે જે સુખ સમૃદ્ધ છે તે દુનિયાના કોઈ માણસને પૂરી પાડી શકાય તેમ છે. પણ આમ કરવા માટે માર્ગમાં આડપીણી જનતાં વિદ્યા આપણે દૂર કરવાં જોઈએ - અને આ વિદ્યાને સર્જક નથી, કે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની કે કાર્ય કરવાની શક્યતામાં નથી; પણ આ તો દેવજ્ઞ માનવે સર્જેલાં તે સમાજે જોમાં કરેલાં વિદ્યા છે. અમુક અશી ખાનગી નકામોરીના જ મુખ્ય ક્ષેત્રવાળી આર્થિક નીતિવાળી, જૂની પદ્ધતિમાંથી - આધુનિક દુનિયાની સામાજિક કલ્યાણના હેતુવાળી પદ્ધતિમાં સંક્રાંતિ થતા જ આ વિદ્યા, દૂર ધર્ષ શકશે.

મૂર્ખતા અને કૃપણતા

પરંતુ એકંદરે આપણે જણા જ, વધારે કે જોઈ અશી, માનવીય મૂર્ખતા અને કૃપણતાનાં જોગ બનેલા છીએ. રોજખરોજના જીવનમાં આ આધુનિક પરિસ્થિતિનો એટલો જ અર્થ કરી શકાય કે આખી દુનિયામાં - સમાજવાદી તેમ જ મૂડીવાદી દેશોમાં - વિદ્યાનીઓની શક્તિ અને છુદ્દિનો મોટો ભાગ કેવળ લશ્કરી તૈયારીઓમાં વ્યય થાય છે, - વધારે સારા અને મોટા જોગ બનાવવા માટે, જોયે તે જોયે મોટી શકાય તેવાં વધારે સ્વાર્સ અને મોટા રોકેટ બનાવવામાં જ તે અર્થ - જાય છે. અને તે પણ અમારે આપણને વિદ્યાનીઓના સીમિત શક્તિજાહેરની જરૂર છે, ત્યારે જ તે શક્તિ ઉસેયારી જવા લાગે છે! લોકો, વિદ્યાનની - શક્યતાઓનો લાભ, ત્યારે જ પ્રાપ્ત કરી શકશે કે ત્યારે આપણે વિદ્યાનીઓની શક્તિને લશ્કરી નાગર્યમાંથી મુક્ત કરી શકીશું.

આ ભૌતિક શક્યતાઓ તો અંશરની વસ્તુ છે; આપણે વિદ્યાનની આદર્શજન્ય શક્તિઓનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરી શકીએ, એવો વિકાસ અને પ્રગતિ સાધતા પહેલાં આપણને પૂરતું પોષણ અને તંદુરસ્ત જીવન મળી શકવું જોઈએ. પણ વિદ્યાનની આદર્શજન્ય શક્તિઓએ તો કષારને પ તેમના વિરાટ સ્વરૂપમાં આનંદકર કર્યો છે.

એક સંસ્કૃતિની ઉત્પત્તિના કાળથી તે અત્યાર સુધી વિદ્યાન હંમેશાં માનવ મનના મુક્તિદાયી બળ તરીકે પ્રસ્થાપિત થયેલ છે. આ દુનિયા જેવી હતી તેવી જ, તેની સામાજિક રચના અને દૃષ્ટિ સાથે સ્વીકારી લેવી, તેને માટે જવાબદાર એવી સરસ જૂની માન્યતાઓ સ્વીકારી લેવી, પછી તેમનો પ્રાથમિક હેતુ મને તે હોય - આ બધાને ઘડીથી, જોગળી જવા માટે વિદ્યાન અવધના માનસિક કહેવરને જોમ આપે છે. વિદ્યાને કષારનું સાબીત કરી બતાવ્યું છે કે, અવકાશમાં દુનિયાનો નિઃસીમ વિસ્તાર છે; તેણે બતાવ્યું છે કે, દુનિયામાં અસાધારણ કટિલતા છે. અને કદાચ સૌથી વધારે અજાણની વસ્તુ તો એણે જ બતાવી છે કે, આ દુનિયા એ કોઈ સ્થિતિ, નિશ્ચય કે પરિવર્તન ન પામતી વસ્તુ નથી, પરંતુ તેનામાં ઉમેશ સમુદ્રાંતિ થવા કરે છે અને તે દર ધડી નવીન વસ્તુઓનું સર્જન કરે છે.

આપણે એક અતિશય ધર્માર્મ અને મધ્યમજોના ઝુગમાં જીવી રહ્યા છીએ. પણ હવે આપણને વધુ ને વધુ ખાતરી થતી જાય છે કે જૂની - પુરાણી શુદ્ધ અને બળની પદ્ધતિથી આપણે આ મધ્યમજોમાં કદી જીતી શકવાના નથી; અને તે પણ સામાજિક બાળતોમાં તો હરગીઝ નહિ. દુનિયામાં સંપ્રદાયેલા કોઈ કોઈ જોગમાં અત્યારે આખી માનવજાત તેમ જ આપણા ગ્રહ પરના સેત્રસત્ર પ્રધાન જીવોનો વિનાશ કરવાનો શક્તિ છે. જો આપણે શુદ્ધ અને બળનો ઉપયોગ ન કરવાના હોઈએ, તો આ મધ્યમજોમાં થયેલો વિજય તે આપણી છુદ્દિનો વિજય, આપણી સામાજિક સ્થિતિનો વિજય બની રહેશે.

એક, દેશ કોઈ જોગ દેશને હરાવે. એવી સ્થિતિ તો અત્યારે નથી, પણ જે વિચારસરણી, જે સામાજિક રચના, માનવીય શક્તિનો ઝૂંપ ઉપયોગ કરી શકશે, તે જ સવિધમાં સ્વીકાર્ય અને પ્રવર્તમાન બનશે.

પરંતુ આજની દુનિયામાં વિદ્યાનની શક્યતાઓ તરફ કદા ભૌતિક દષ્ટિએ જ જોવાં એ તેજન જુલજોશ છે.

પરમાણુ-પરિચય

કય એરસે શું?

વિશ્વની અનંત વિવિધતા, અનેક વિધ સ્વરૂપો નિહાળતાં આપણને કંઈય મૂળભૂત એકતા દૃષ્ટિગ્રાસ્ત થતી નથી. અનેક પદાર્થો દા. ત. તારા, પ્રહો, નિહારિકાઓ, વાદળાં, પાણી, ખડકો, ગડાસાગર વગેરે રચ્યા તેમ જ વૃક્ષો, પ્રાણીઓ અને માનવ સમેતના એતન અએતન પદાર્થો શાના બનેલા છે? શું તેઓ દેખાય છે તેવા અખંડ, સાતત્યવાળા (Continuous) છે કે પછી બહુ જ સૂક્ષ્મ કણોના બનેલા છે? આ વિવિધ પદાર્થો ત્રણવાર્ગિકતા દ્વારા મૂળમત પદાર્થો (basic substances) નાં બનેલા છે. આ મૂળભૂત પદાર્થો કે જેમને રાસાયણિક પ્રક્રિયાથી બદલી શકાતા નથી, તેમને રાસાયણિક તત્ત્વો (Chemical elements) કહેવામાં આવે છે. દા. ત. પાણી, એ હાઈડ્રોજન અને ઓક્સિજન નામનાં બે તત્ત્વોમાંથી બનેલું છે. થોર્મિક પ્રખ્યાત તત્ત્વોનાં નામ નીચે મુજબ છે- હાઈડ્રોજન, કાર્બન, નાઈટ્રોજન, ઓક્સિજન, એલ્યુમિનિયમ, કોસોરિન, ફેર્રાસમ, લોહ (Iron) થાંદી, ક્ષાપ્ત, (Tin), સેલેન, આયોડીન, સીસું, રેડમ વગેરે. ઉપરાંત નીચેનાં તત્ત્વોનાં નામ પાદ રાખ્યાં જરૂરી છે- લિથિયમ, લિથિયમ, કોપાલ્ટ, રેડોનિયમ, ગેરિયમ, બોરોન, થોરિયમ, યુરેનિયમ. આ દર તત્ત્વો પૃથ્વીમાંથી મળી આવે છે અને તેથી તેમને નેચરેલિક તત્ત્વો (Natural elements) કહેવામાં આવે છે. વિજ્ઞાનીઓએ પ્રયોગશાળામાં યંત્રોની મદદથી બીજાં ૧૦ કૃત્રિમ તત્ત્વો (Artificial elements) બનાવ્યાં છે. તે પૃથ્વી પરથી મળી આવતાં નથી. દા. ત. નેપ્ચ્યુનિયમ, પ્લુટોનિયમ વગેરે.

પણ આ તત્ત્વોનો જથ્થો હાઈ એ તો તે શાને બનેલો

છે એ પ્રશ્ન જો છે. એક સાદા પ્રયોગ પરથી આ સમજાવું સહેલું પડશે. પાણીના એક ખાસામાં ખાંડ નાખીએ તો તે એમાં ઝોચળી બન્ય છે, ત્વરણ થઈ ગય છે, તે છતાં પાણીની સપાટી ઊંચી જતી નથી. તો, ખાંડ ભય છે કયાં? તે જ પ્રમાણે જો એક ઓ'સ પાણી અને એક ઓ'સ આઈસટોપ ભેગાં કરીએ તો તેમનું મિશ્રણ બે ઓ'સ થવાને બદલે બે ઓ'સ કરતાં ઓછું થાય છે. આટું થવાનું કારણ એ છે કે એક પદાર્થના કણો બીજા પદાર્થના કણોની વચ્ચે આવેલી નાની નાની જગ્યામાં ભરાઈ ગય છે. આ ઉપરાંત કદી શકાય કે પદાર્થ સૂક્ષ્મ કણો (Particles) ના બનેલો છે અને તેવા મટ (Solid) પદાર્થમાં ખૂબ આવી ખાલી જગ્યાઓ, છદ્દો (Holes) હોય છે. પણ આ સૂક્ષ્મ કણ છે શું?

યુરેનિયમ તત્ત્વનો એક ટુકડો હાઈ તેના બે સરખા ભાગ કરીએ, પછી આ બે ટુકડામાંથી એકના બે સરખા ભાગ કરીએ, ને એમ અનેક ભાગ કર્યા કરીએ તો અંતે આપણને એક એવો કણ (Particle) મળશે કે, જેના આગળ ભાગ કરી નહિ શકાય. આ યુરેનિયમનો કણ છે. જો તેના કણના આગળ ભાગ કરીએ તો તે ભાગ યુરેનિયમ નહિ રહે. ટ્રાઈ પણ તત્ત્વના નાનામાં નાના કણને પરમાણુ (Atom) કહેવામાં આવે છે. Atomનો અર્થ અવિભાજ્ય થાય છે; એટલે કે તેના વ્યવસ્થા ટુકડા ન થઈ શકે. તો દુનિયાના બધા પદાર્થ દર તત્ત્વના બનેલા છે અને દર તત્ત્વો પરમાણુનાં બનેલાં છે. તેથી દુનિયાના બધા જ પદાર્થ પરમાણુના બનેલા છે.

પદાર્થ, નાના નાના કણો-પરમાણુ (Atom) નો બનેલો છે, એવી કલ્પના તો પ્રાચીનકાલિન સમયથી જાણી

પરમાણુભાર ૧ છે, ઓક્સિજનનું ૧૬ છે, યુરેનિયમનું ૨૩૮ છે. આ પરમાણુભાર વિજ્ઞાનની લઘુપાઠમાં આ પ્રમાણે લખાયેલ છે- $H=1$, અથવા $H=1$, $O=16$ અથવા $O=16$, $U=238$ અથવા $U=238$. જ્યાં તત્વોને નોમના પરમાણુભાર પ્રમાણે ચલેતા ક્રમમાં નીચે પ્રમાણે ગોઠવી શકાય.

Atoms move interminably in the course of
 eternity. તે પછી શેમને પ્રખ્યાત કેવિ અને વિચારક
 બ્રહ્મકેશિપસ એક કવિતામાં ખરાબ વિષે નીચે પ્રમાણે લખે છે:
 "The seeds, the principles of matter all,
 Both solid, and eternal, whence alone
 Springs the stupendous fabric of the world."
 આ કવિ અને વિચારકોની કલ્પના અત્યારે એટલી સ્પષ્ટ
 થઈ છે, વિજ્ઞાને તેની સાબીતીઓ આપી છે, કે તેમને આજ
 સંદર્ભ બહુ હેયું રહ્યા.

[illegible]

(૧ પ્રમાણ : 'વેટ' રાશિ)
 જોડે પરમાણુનું વજન આમનાં કોડેનું મુકેલ લાગે છે. તે આદર સાધેનું પણ મુકેલ છે. જેને આપણે વજનના પરમાણુનું વજન કહે પ્રમાણે તો હાઈડ્રોજનનાં પરમાણુનું વજન લગભગ ૧ થાય છે અને મુરેનિયમના પરમાણુનું વજન ૨૩૮ થાય છે. અર્થાત્ મુરેનિયમનો પરમાણુ હાઈડ્રોજનનાં પરમાણુ કરતાં ૨૩૮ ગણો ભારે છે. આમ જોઈ શકાય તો પરમાણુનું વજન '૧' માનીને બીજા તરવાના પરમાણુના વજન ને મોઢાયા છે, એને સાપેક્ષ વજન (Relative weight) કહેવામાં આવે છે. કાંઈ પણ તરવાના પરમાણુના આ સાપેક્ષ વજનને તે તરવાના પરમાણુભાર (Atomic weight) કહેવામાં આવે છે. ઘા. ત. હાઈડ્રોજનનો

કેટલોગ		
ક્રમસંખ્યા	તત્વની સંજ્ઞા અને નામ	પ્રમાણ
૧	H (હાઈડ્રોજન)	૧.૦૧
૨	He (હિલિયમ)	૪.૦૦
૩	Li (લિથિયમ)	૬.૯૪
૪	Be (બેરિલિયમ)	૯.૦૧
૫	B (બોરોન)	૧૦.૮૧
૬	C (કાર્બન)	૧૨.૦૧
૭	N (નાઈટ્રોજન)	૧૪.૦૧
૮	O (ઑક્સિજન)	૧૬.૦૦
૯	U (યુરેનિયમ)	૨૩૮.૦૭

આ પ્રમાણે તત્ત્વોને તેમના પરમાણુભાર પ્રમાણે
ચઢતા ક્રમમાં એક સીધી લીટીમાં ગોઠવી શકાય છે અને તે
અનુક્રમ પ્રમાણે તેમની ગુણતરીને અંક ૧, ૨, ૩, ૪, ...
ઉપર પ્રમાણે આપી શકાય. આમ તત્ત્વોને તેમના પરમાણુભાર
પ્રમાણે ચઢતા ક્રમમાં ગોઠવ્યા પછી તેમના અનુક્રમ પ્રમાણે
તેમને આપેલા અંકને તે તત્ત્વનો પરમાણુઅંક
(Atomic number) કહેવામાં આવે છે. ઉપરના
કોષ્ટક પરથી અપર પડશે કે હાઈડ્રોજનનો, પરમાણુઅંક
૧ છે, હિલિયમનો ૨, લિથિયમનો ૩, સુરેનિયમનો
૯૨. તે વિજ્ઞાનની ભાષામાં નીચે પ્રમાણે લખાય છે. :

${}^1\text{H}$, ${}^4\text{He}$, ${}^3\text{Li}$, ..., ${}^{92}\text{U}$

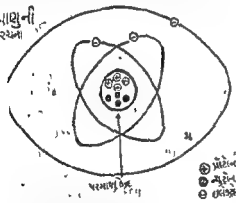
આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે કોઈ પરમાણુ તરતની પરમાણુને
 સંપૂર્ણ રીતે દર્શાવવા હેતુ તે તે તરતની સંજ્ઞાનો ઉપર
 ગ્રંથવા પૂર્ણ તે તરતની પરમાણુભાર (Atomic
 Weight) અને નીચે ક્રમાંક પૂર્ણ તે તરતની પરમાણુઅંક
 (Atomic Number) લખવા બોઈ એ. દા. ત.
 ${}^1\text{H}$, ${}^4\text{He}$, ${}^3\text{Li}$, ..., ${}^{92}\text{U}$ અર્થાત
 પ્રથમપરતી પરમાણુઅંક ૧-૪ અને તેનો પરમાણુભાર
 ૨-૪ છે.

આ પરમાણુનું કદ (Size) કેટલું છે? એની કદના કદની પણ મર્યાદા છે. પરમાણુ એક જોળ સખોટી જેવા છે. અને તેની ત્રિજ્યા (Radius) 10^{-8} મીટરની હોય છે. 10^{-8} મીટરની કદની હોય છે. બીજી રીતે કહીએ તો જે હાઈડ્રોજનના પરમાણુઓને પાસે, પાસે એક હરોળમાં ગોઠીએ તો, એક દિવસ સંવાઈમાં ૨૫૦,૦૦૦,૦૦૦ પરમાણુ ગોઠી શકે છે. પરમાણુ પર જ ગોળાકાર સખોટી જેવા છે? ત્યાં પરમાણુઓને કઈ અર્થ છે? હું પરમાણુ કહેવાનો જ કાક એનાથી નાના નાના કણોને બનેલા ન હોય? પરમાણુ પોતે ઘન (Solid) છે કે પછી તેમાં પથ્થુ ચોલાણુ છે?

પરમાણુનું આંતરંગ :-

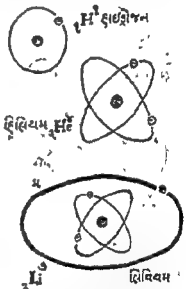
જોશ્યન, એકવેરલ, જે. જે. થોમસન, માદમ ક્યુરી, રોનક, ડુધરફ, એડી, આઈન્સ્ટાઈન, નીલ્સ બોર, મોલિકન, હીરાક, વગેરે વિદ્યાનીઓએ ઉલ્લા ૧૦ વર્ષ દરમિયાન કરેલા પ્રયોગો અને રીઝોલો સિદ્ધાંતો (Theories) પરથી સાબિત થયું છે કે, પરમાણુ પોતે પથ્થુ અતીવ સૂક્ષ્મ કણો (Particles) નો બનેલો છે. આ પરમાણુ કરતાં પથ્થુ નાના કણોને મૂળભૂત કણો (elementary or fundamental or Subatomic particles) કહેવામાં આવે છે.

પરમાણુની આંતરંગરચના

પરમાણુની આંતરંગરચના સધુ સૂક્ષ્માણી જેવી છે. સૂક્ષ્માણીની રચના નોંધે પ્રમાણે છે—કેન્દ્રમાં સૂક્ષ્મ છે અને તેની આલુપાલુ વિવિધ આંતરે ૯ મહો લખજોળ કણોમાં મદસિયા કરે છે. તે જ પ્રમાણે પરમાણુમાં પણ મધ્યમાં એક કેન્દ્ર છે, તેને પરમાણુકેન્દ્ર (Nucleus) કહેવામાં આવે છે આ પરમાણુકેન્દ્રની આલુપાલુ અણોની ગણક

ધલેક્ટ્રોન નામના કણો લખજોળ કણોમાં (Ellipse) અવિરત મદસિયા કર્યા કરે છે. અને પરમાણુકેન્દ્ર થાનું બનેલું છે કે પરમાણુકેન્દ્રમાં જે બંતના કણો હોય છે—પ્રોટોન અને પ્રોટોન. આમ પરમાણુ ધલેક્ટ્રોન, પ્રોટોન અને ન્યુટ્રોન એમ ત્રણ મૂળભૂત કણોનું બનેલું છે; કદાચ હાઈડ્રોજનના પરમાણુમાં ન્યુટ્રોન નથી. આ ધલેક્ટ્રોન પર ઋણ વિદ્યુતભાર (-ve charge) હોય છે અને તે વિદ્યુતભાર (+ve charge) હોય છે અને તે વિદ્યુતભાર એકમ છે. વિદ્યુતભાર એટલે ધલેક્ટ્રોનનો, જ પ્રવાહ છે. પ્રોટોન પર ઋણ વિદ્યુતભાર (+ve charge) હોય છે. બ્યારે ન્યુટ્રોન વિદ્યુતભાર (Neutral) છે, તેના પર વિદ્યુતભાર હોતો નથી. વળી ધલેક્ટ્રોન ખૂબ દલક છે; તેનું વજન પ્રોટોન કે ન્યુટ્રોન કરતા ૧૮૪૦મા ભાગનું છે. બ્યારે પ્રોટોન અને ન્યુટ્રોનનું વજન સરખું છે. આ છે પરમાણુની આંતરંગરચના. હવે આપણે ચોક્કસ તરવાના પરમાણુની રચના હોરીશું :-

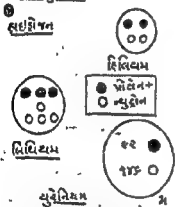
- પરમાણુની આંતરંગરચના -

હાઈડ્રોજનનું પરમાણુકેન્દ્ર કદા એક પ્રોટોનનું બનેલું છે અને તેની આલુપાલુ એક ધલેક્ટ્રોન હવા કરે છે. તે પ્રમાણે યુરેનિયમના પરમાણુકેન્દ્રમાં ૯૨ પ્રોટોન છે તે ૧૪૬ ન્યુટ્રોન છે, ત્યારે આ પરમાણુકેન્દ્રની આલુપાલુ ૯૨ ધલેક્ટ્રોન હવા કરે છે. આ હિપરથી જે અમલની વસ્તુઓ કવિત થાય છે :-

(૧) ઇલેક્ટ્રોનનું વજન ખૂબ જ ઓછું છે. તેના પરમાણુનું જે વજન (પરમાણુમાર) આવે છે, તે પરમાણુ-કેન્દ્રના વજનને લીધે જ છે.

પરમાણુકેન્દ્રનું વજન પ્રોટોન અને ન્યુટ્રોનના વજનને લીધે છે. પ્રોટોન અને ન્યુટ્રોનનું વજન ૧ છે, બ્યારે ઇલેક્ટ્રોનનું વજન $\frac{1}{1836}$ છે. એટલે કે ઠાઈ પથ તરતના પરમાણુકેન્દ્રમાં આવેલા પ્રોટોન અને ન્યુટ્રોનની સંખ્યાનો સરવાળો કરવાથી તે તરતનો પરમાણુમાર મળે છે. આ ઉપરથી એ પણ જોઈ શકાશે કે પરમાણુનું મુખ્ય વજન પરમાણુકેન્દ્રમાં હોવાથી પરમાણુમાં ખૂબ જ અવકાશ છે, ખાલી જગ્યા છે. આખો પરમાણુ પરમાણુકેન્દ્ર કરતાં ૧૦,૧૨ ગણો મોટો છે. એનો અર્થ કે પરમાણુકેન્દ્ર એટલું 'ઘણું' ઘંટું (dense) છે કે કેન્દ્રના એક ટીપાનું વજન પણ ૨,૦૦૦,૦૦૦ ટન થાય-અર્થાત્ લોકોમાં આવેલા ઘણા જ ધન પદાર્થોમાંથી આવાં ફક્ત ૧૦૦ ટીપાં જ મળે, અને બાકીની ઘણી ખાલી જગ્યા રહે.

પરમાણુ કેન્દ્રો

(૨) તરતનો જેટલો પરમાણુઅંક હોય છે, તેટલા જ પ્રોટોન તેના પરમાણુકેન્દ્રમાં હોય છે. દા. ત. યુરેનિયમનો પરમાણુઅંક ૯૨ છે તો તેના કેન્દ્રમાં ૯૨ પ્રોટોન છે. વળી પરમાણુ પર ઠાઈ વિદ્યુતભાર હોવો નથી: તે વિદ્યુતતટસ્થ (electrically Neutral) હોય છે. અને તેથી પરમાણુકેન્દ્રમાં જેટલા પ્રોટોન (+ve charge) હોય તેટલા જ ઇલેક્ટ્રોન (-ve charge) તે પરમાણુકેન્દ્રની આજુબાજુ ફરતા હોય છે. આમ સરખા અંકવાળા આ ધન અને ઋણ વિદ્યુતભાર એકબીજાની નિરુદ્ધ વર્તે છે-અને તેથી આખો

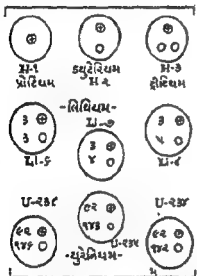
પરમાણુ વિદ્યુતનરત્રમં બને છે. દા. ત. યુરેનિયમમાં ૯૨ ઇલેક્ટ્રોન છે. હવે સમજી શકાશે કે ઠાઈ પથ તરતનો પરમાણુઅંક તે તરતના પરમાણુકેન્દ્રમાં કેટલાં પ્રોટોન અને કેટલાં ઇલેક્ટ્રોન છે તે બતાવે છે.

આઈસોટોપ — (બુએ તરતકેટકમાં)

પ્રોટોનનું વજન ૧ મળીએ તો ઇલેક્ટ્રોનનું વજન $\frac{1}{1836}$ એટલે ≈ 0.00054 એકમ થાય છે. એટલે કે ઇલેક્ટ્રોનનું વજન નહિવત્, નજીક છે-એટલે કે પરમાણુનું વજન પરમાણુકેન્દ્રના વજનને લીધે છે. બે આમ હોય તો પરમાણુમાર એ પૂર્ણાંક કે લગભગ પૂર્ણાંક સંખ્યામાં આવશે જોઈએ. કારણ કે ઠાઈપથ પરમાણુકેન્દ્રમાં આવેલા પ્રોટોન અને ન્યુટ્રોનની સંખ્યાનો સરવાળો કરવાથી તે તરતનો પરમાણુમાર મળે છે. સરખાતમાં આવેલા તરતકેટકમાં જોતાં માલુમ પડે છે કે, આ તરતોના પરમાણુમાર પૂર્ણાંક સંખ્યા નથી, પણ અપૂર્ણાંક સંખ્યા છે. આનું કારણ શું છે? આ સમસ્યાનો ઉકેલ ડૉ. સ. ૧૯૧૦ માં ફ્રેડરિક સોડી નામના નોબેલ પારિતોષિક વિજેતા વિજ્ઞાનીએ સૂચવ્યો. દા. ત. ઠાઈ ક્રીજનનો પરમાણુમાર ૧૦૧ છે, નહિ કે ૧. હવે ઠાઈ ક્રીજનનો પરમાણુ ત્રણ જુદા જુદા પરમાણુમારવાળો મળી આવે છે-એક ભતનો પરમાણુ જેનો પરમાણુમાર ૧ છે, બીજો ભતનો ઠાઈ ક્રીજનનો પરમાણુ છે, જેનો પરમાણુમાર ૨ છે અને ત્રીજો ભતનો એક પરમાણુ છે, જેનો પરમાણુમાર ૩ છે. H-૧ ને પ્રોટિયમ કહે છે, H-૨ ને ડ્યુટેરિયમ (D) અથવા હાર્ડ ઠાઈ ક્રીજન (heavy hydrogen) કહે છે. અને H-૩ ને ટ્રીટિયમ (T) કહે છે. આ ત્રણે ઠાઈ ક્રીજન જ છે પણ તેમનો પરમાણુમાર જુદો છે, બ્યારે તેમનો પરમાણુઅંક ૧ છે. એથી રીતે U-૨૩૮, U-૨૩૫, એમ બે પરમાણુમારવાળા યુરેનિયમ મળી આવે છે. પણ આ બંનેનો પરમાણુઅંક ૯૨ જ છે. આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે ઠાઈ ક્રીજનનો પરમાણુમાર ૧૦૧ છે, તે તેના ત્રણ જુદા જુદા પરમાણુમારવાળા પરમાણુના પ્રમાણ પર આધારિત છે.

અહીં બીજું ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું એ છે કે, ઠાઈપથ પરમાણુકેન્દ્રમાં પ્રોટોનની સંખ્યા કાયમ રહે છે; તે કદી બદલાતી નથી. પણ ન્યુટ્રોનની સંખ્યા બદલાય છે. હવે ન્યુટ્રોનનું વજન ૧ છે; એટલે કે બે ઠાઈપથ પરમાણુકેન્દ્રમાં એક ન્યુટ્રોન ઉમેરવામાં આવે તો તે પરમાણુનું

વજન એક વધી જાય છે. આમ પરમાણુકેન્દ્રમાં બુદ્ધી જુદી ન્યુટ્રોનની સંખ્યાને લીધે એક જ તત્ત્વના જુદા જુદા પરમાણુસારવાળા પરમાણુ મળે છે. આમાં એક જ પરમાણુસંક્રાન્તિ પણ જુદા જુદા પરમાણુસારવાળાં તત્ત્વોને એકબીજાના આઈસોટોપ (Isotopes) કહે છે. આ આઈસોટોપના રાસાયણિક ગુણધર્મ એક જ હોય છે, એટલે કે રાસાયણિક રીતે તેમને જુદા પાડી શકાતા નથી, પણ તેમના ભૌતિક ગુણધર્મ (એટલે કે તેમના પરમાણુભાર) જુદા હોય છે. જુદા જુદા તત્ત્વોના આઈસોટોપ તેમના ન્યુટ્રોન હિમેસ્થાઈ કે જાદ કંરવાથી મળી રીતે બને છે તે નીચે જતાવ્યું છે:-

આ પ્રમાણે ઓફિસજનના પણ ત્રણ આઈસોટોપ છે- 0-1, 0-2, 0-10-1. 2 પરમાણુભારવાળા હાઈડ્રોજનના આઈસોટોપને ડ્યુટેરિયમ (D) કહેવામાં આવે છે અને તેના પરમાણુકેન્દ્રને ડ્યુટેરોન કહેવામાં આવે છે, આ H-2 ને ભારે હાઈડ્રોજન (Heavy hydrogen) પણ કહે છે. પાણી એ બે ઓફિસજનના પરમાણુ અને એક હાઈડ્રોજનના પરમાણુ ભેગા થઈને બનેલું છે, એટલે કે પાણીનું રાસાયણિક સૂત્ર H₂O થાય. આ હાઈડ્રોજન તે H-1 છે. પણ જો H-1ની જગ્યાએ H-2 (ડ્યુટેરિયમ) હોય તે સૂત્ર D₂O થશે. આ D₂Oને ભારે પાણી (heavy water) કહે છે. આ ભારે પાણી બે કોઈ પીએ તો તે સ્તરીમાં ક્યા ક્યા આવે પસાર થાય છે, ને કેટલા વખત સ્તરીમાં રહે

છે, 'તે બધું' જાણી શકાય છે. આથી આ ભારે પાણી પરમાણુશક્તિ મેળવવા માટે પણ થતું ઉપયોગી છે.

કિરણોત્સર્ગી આઈસોટોપ

આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે, એક જ તત્ત્વ અનેક પ્રકારે મળી શકે છે-તેમને રાસાયણિક રીતે જુદા પાડી શકાય તેમ નથી; ફક્ત તેમના પરમાણુભારમાં જ ફેર હોય છે. દા.ત. U-235 અને U-238 આ બંનેને રાસાયણિક રીતે જુદા પાડી ન શકાય. તેથી જ રીતે ભારે હાઈડ્રોજન (H-2) અને સાધારણ હાઈડ્રોજન (H-1) ને રાસાયણિક રીતે જુદા ન પાડી શકાય. આમ એક જ તત્ત્વના રાસાયણિક રીતે જુદા ન પાડી શકાય તેવા જુદા જુદા પરમાણુભારક-વાળા પરમાણુઓને એકબીજાના આઈસોટોપ કહેવામાં આવે છે. આ આઈસોટોપમાં ફક્ત ન્યુટ્રોનની સંખ્યામાં ફેર હોય છે-તે જોઈ કે વધારે હોય છે. દા.ત. U-238ના પરમાણુકેન્દ્રમાં U-235ના પરમાણુકેન્દ્ર કરતાં 3 ન્યુટ્રોન વધારે છે. આમ U-235, U-238 અને U-238 એમ ત્રણેનિયમના આ ત્રણ આઈસોટોપ છે.

કેટલાક આઈસોટોપના પરમાણુકેન્દ્ર અસ્થાયી હોય છે અને તેથી તેમનાં પરમાણુકેન્દ્ર સતત વૂટવા કારે છે અને તેમાંથી આલ્ફા, બીટા ને ગામાકિરણો બહાર ફેંકાય છે. આમ આ પરમાણુકેન્દ્રો વૂટતાં તેઓનું બીજાં તત્ત્વોનાં પરમાણુમાં રૂપાંતર થાય છે. આવા આલ્ફા, બીટા ને ગામા કિરણોનો ઉત્સાર કરતાં આઈસોટોપને કિરણોત્સર્ગી (Radio-active) આઈસોટોપ કહેવામાં આવે છે. 'કોઈ પણ કિરણોત્સર્ગી' તત્ત્વનો અચૂક જથ્થો જેટલા સમયમાં અર્ધ થઈ જાય છે, તે સમયને કિરણોત્સર્ગી તત્ત્વનો અર્ધજીવન-કાળ, (half-life) કહેવામાં આવે છે. આ અર્ધજીવન એક સેકન્ડ કે તેનાથી પણ જોછા સમયથી માંડીને તે લાખો વર્ષ સુધીનું હોઈ શકે છે.

આલ્ફા કણો (બે પ્રોટોન + બે ન્યુટ્રોન)-જે હિલિયમના પરમાણુકેન્દ્ર છે-ને ધનભાર હોય છે; તેમને પાતળા કાગળ પણ રોકી શકે છે. બીટા કણો એ ખૂબ વેગવાળા ઇલેક્ટ્રોન છે અને તેઓ હવાના અનેક ફીટ બહાર ધરને લેદી જાય છે ને ઘાટની એકાદ ઈંચ અડી પહોં વીંધી શકે છે. ગામા કિરણો એ ખરેખર વિદ્યુત-સોહુગ્રામીય (Electro-

magnetic) મેગ્નેટિક છે. (પ્રકાશ, કિરણો, રેડિયોનાં મેગ્નેટ) અને તેને ધાતુતા ખૂબ બહુ પડે છે. એ રાહી શકાય છે - ઈટા, કોન્ક્રીટ, સીસું કે પોલાદ.

કેટલાક કિરણોત્સર્ગી આર્થસોટાપ નૈસર્ગિક રીતે જ અને છે - કુદરતમાંથી મળી આવે છે. પરંતુ માણસે પરમાણુ ભરીમાં ખૂબ ઝડપી ન્યુટ્રોનની અનેક તરંગો પર વર્ષા કરી કૃત્રિમ કિરણોત્સર્ગી આર્થસોટાપ બનાવ્યા છે - એક તરંગમાંથી બીજા તરંગના કિરણોત્સર્ગી આર્થસોટાપ બનાવ્યા છે. આને તરંગોત્સર્ગી રીતે તરંગોત્સર્ગી કહે છે. હા.ત. નાઈટ્રોજનનો પરમાણુ એક છે. અને તેમાંથી પરમાણુ એક ૮ વાળું તરંગ બોલિસમજન બને છે. ૮૧ પરમાણુ અંકનાના તરંગ થોલિયમમાંથી એક આદ્ય કંચ કાઢી લેવામાં આવે તો તેનું સોટું (૭૬ પરમાણુ એક) બની જાય છે. આ કૃત્રિમ રીતે નવાં બનાવેલાં તરંગો કિરણોત્સર્ગી હોય છે. આમ ન્યુટ્રોનની વર્ષા કરવાથી સ્થાયી તરંગોને અસ્થાયી તરંગોમાં ફેરવી શકાય છે.

આમ નોંધપાત્ર વસ્તુ એ છે કે આ બધા કિરણોત્સર્ગી આર્થસોટાપ સતત કિરણોત્સાર કર્યા કરે છે ને ઉષ્ણતા-મોન કે દબાણ (pressure) માં ફેરફારથી આ કિરણોત્સાર વધારી વા ઘટાડી શકાતો નથી. એ તો એને તે પરિસ્થિતિમાં રિથનપ્રતીતી માફક સતત એજ પ્રમાણમાં કિરણોત્સાર વેળાં કરે છે.

આમ આ કિરણોત્સર્ગી આર્થસોટાપ સતત વિકિરણો (Radiation) કેમ ઉત્પન્ન કર્યા કરે છે, તેનાં પરમાણુ કેન્દ્ર કેમ સતત ઘૂમવા કરે છે, એનું કારણ કોઈ ને ખબર નથી. આપણે જાણીએ છીએ કે આ વિકિરણો (Radiation) આદ્ય, બીજા, મામા-કિરણોને આપણે ગ્રીન-કાઉન્ટર પડે માથી શકાએ છીએ. ગ્રીનર કાઉન્ટર તેમનું અસ્તિત્વ

જાણી આવે છે, અને તે પરથી તે સાર્થસોટાપનું અસ્તિત્વ જાણીએ છે.

હવે તમારી વિમલશી કામ્ય કલ્પનાને બહુતાવા-આખી પૃથ્વી આ ગ્રહમાંકાકાં તરંગમાંથી બનેલી છે, ને આ કિરણોત્સર્ગી તરંગવિશેષ બધાં હોય ત્યાંથી આપણને ગ્રીનર કાઉન્ટર તેની ખબર આવે છે. આ કિરણોત્સર્ગી સાર્થસોટાપની મદદથી આપણે આખી દુનિયાની શોધ ચલાવી શકીશું - તેના રહસ્યને ઉકેલવામાં સફળ થઈશું - આ કિરણોત્સર્ગી સાર્થસોટાપ બહુસમુદાય કામ્ય કરે છે અને આપણા માર્ગદર્શન આવે છે, તેનો ઉપયોગ નિર્દેશક (Tracers) તરીકે કરી શકાયે.

સિંહાવેશીકન કરતાં કંઈ શકાય કે બધા જ પ્રકારી પ્રોટોન, ન્યુટ્રોનથી બનેલા છે. પૃથ્વીમાંથી દર તરંગ મળી આવ્યાં છે, પણ એક તરંગના અનેક આર્થસોટાપ હોય છે. તરંગના કુલુકર્ષ પરમાણુ અંકથી નહીં થાય છે. પરમાણુકેન્દ્ર એ જ પરમાણુનો પ્રધાનતઃ વજનવાળો ભાગ છે. પરમાણુકેન્દ્રમાં ધન વિદ્યુતભારવાળા પ્રોટોન સાથે સાથે હોય છે. તમને કદાચ ખબર હશે કે સરખા વિદ્યુતભાર એકબીજાનું અપકર્ષણ કરે છે (Like charges repulse each other) એટલે પ્રશ્ન એ જાય છે કે પરમાણુકેન્દ્રમાં આ ધન વિદ્યુતભારવાળા પ્રોટોન આટલા બધા પાસે પાસે કેવી રીતે રહી શકે છે કે તેમાં એકબીજાનું અપકર્ષણ (repulsion) કરી કેમ દૂર ભેડી જતા નથી? એવું તે કમું બળ (force) કે ચાકત છે જે આ પ્રોટોનને સાથે બાંધી-રાખે છે?

આ ચાકત, મું છે, તે સમજવા જતાં પરમાણુચકિતોને પ્રશ્ન એકલી જાય છે.

પરમાણુચકિત

કેમલ પર પડેલી ચોપડીને ખસેડવી હોય તો આપણે તેને ધક્કો મારવો પડે છે અથવા તે ઈચ્છકવી પડે છે. જે ચોટાની મેળ ખસી શકે નહિ, તે જ પ્રમાણે જો દેશના આગતા બોલને અટકાવવો હોય તો, આપણે અણુક અવરોધ કરવો પડે છે. આ ઉપરથી કંઈ શકાય કે કોઈ નિયમ વચ્ચે ખસેડવી હોય તો, અને કોઈ પ્રતિભાન વસ્તુને અટકાવવી હોય

તો, બળ (Force) વાપરવું પડે છે. બળના એકમને ડાઈન (Dyne) કહેવામાં આવે છે. આ બળ વાપરવાથી ચોપડી આગળ ખસે છે. આમ બળ વાપરવાથી વસ્તુ બળની દિશામાં ખસે, ત્યારે કાર્ક (work) થયું, કહેવાય છે. કાર્કના એકમને ઇર્ગ (Erg) કહેવાય છે. જો એક ડાઈન બળ લગાડવાથી વસ્તુ એક સેન્ટીમીટર ખસે, તો એક ઇર્ગ

કાપ' થતું કહેવાય. જે વસ્તુ કાપ' કરી શકે છે, તેવામાં કાપ'શક્તિ અગર શક્તિ (Energy) છે એમ કહેવામાં આવે છે. (Energy can be defined as capacity for doing work) ઇ. ત. પૂરપાટ ટોચે જતું એનજીન, જિંદે આકાશમાં ઊડતાં વાયુયાંત્રો (Aeroplanes), રેલિયાનું ગોળ ફરતું ચક્ર વગેરેમાં શક્તિ છે; તે જ પ્રમાણે આપણા શરીરમાં તેમ જ પ્રાણીઓમાં તેમના આશુજળને muscle power) લીધે શક્તિ છે.

શક્તિ અનેક સ્વરૂપે આપવંલાવ પામે છે. શક્તિનાં મુખ્ય સ્વરૂપો નીચે પ્રમાણે છે :—

૧) સ્થાનાપન (Potential Energy) અને ગતિ-આત્મક શક્તિ (kinetic energy) :—

એક પર્વત પર ઉંચે પથ્થર મૂકવામાં આવે તો તે નીચે ગળડો આવે છે અને આ ગળડો પથ્થર આપણને ઇજા કરી શકે છે, પથ્થુ જમીનના સપાટી પર આવ્યા પછી તે આવું કંઈ પથ્થુ નુકસાન કરી શકે નહિ. તેવી જ રીતે ધડિયાળને ચારી આપવાથી તેના કમાન વીંટાય છે અને પછી તે ધીમે ધીમે ઉઠકવાથી ધડિયાળ ચાલે છે. આમ કોઈ પથ્થુ વસ્તુમાં તેના સ્થાનને લીધે રહેલી શક્તિને સ્થાનાપન શક્તિ કહેવામાં આવે છે. જ્યારે પથ્થર પર્વત પરથી નીચે ગળડે છે, ત્યારે તેની સ્થાનાપન શક્તિનું ગતિ-આત્મક શક્તિમાં રૂપાંતર થાય છે. જ્યારે પવન શાંત હોય છે, ત્યારે દરિયામાં મોઝાં જિંચા ચડતાં નથી અને વહાણ ઝડપથી આશુતું નથી; પથ્થુ જ્યારે પવન વાવા મારે છે, ત્યારે વહાણ ઝડપથી ચાલે છે અને દરિયામાં જિંચાં જિંચાં મોઝાં ઉછળવા મારે છે. આમ કોઈ પથ્થુ વસ્તુમાં તેની ગતિ (Motion) ને લીધે રહેલી કાપ' કરવાની શક્તિને ગતિ-આત્મક શક્તિ (Kinetic Energy) કહેવામાં આવે છે.

(૨) વિદ્યુત શક્તિ (Electrical energy) : વિદ્યુત (electricity) પણ આપણે અનેક કાર્યો કરવાની ઊંચે. આપણે જાતજાતના ધેન ચલાવી શકીએ છીએ વિદ્યુતશક્તિના એકમને વોટ (watt) કહે છે.

(૩) ઉષ્માશક્તિ (Heat): ઉષ્મતા પથ્થુ એક પ્રકારની શક્તિ છે. ગરમીથી પાણીની વરાળ થાય છે. સૂર્યની તરમીથી દરિયાના પાણીની વરાળ થાય છે, તેમાંથી વાદળાં બન્યાં છે. ઉષ્માશક્તિનું એકમ કેલરી (calorie) કહેવાય છે.

(૪) પ્રકાશ (Light) પ્રકાશ પથ્થુ એક પ્રકારની

શક્તિ છે, પ્રકાશના કિરણો અમીમાં ફેરવાઈ કાપ' કરી શકે છે.

(૫) ધ્વનિ (Sound) લોહચુંબકત્વ (Magnetism), પથ્થુ એક પ્રકારની શક્તિના છે

(૬) રાસાયણિક શક્તિ (chemical energy) જીવન વિશ્વકુદ્દર્શનમાં વાપરવામાં આવેલા જોમગમાં ડી. એન. ડી. (ટ્રાય-નાઈટ્રો-ટોલ્યુઈન) નામનું રસાયણ વાપરવામાં આવતું હતું. આ રસાયણનો રહેત કરવાથી તેમાં રાસાયણિક પ્રક્રિયા (chemical reaction) થવાથી ખૂબ શક્તિ પેદા થતી. આની રહેત શક્તિ (explosive energy) અને ગરમી (heat) ને રાસાયણિક શક્તિ (chemical energy) કહેવામાં આવે છે.

આ ઉપરનાં જોઈ શકાય છે શક્તિ બહુરૂપી છે. અને નિસરે ઉત્પન્ન કરેલી તે એક મહાનમા મહાન અનંતપ્રમાણ છે. સર્વે કષ્ટે વલ્લભતામુખ્યતઃ તથેવ રમત રમગીમતાયા : ૧ કણે કણે રૂપાંતર પામતી શક્તિ એ વિશ્વવિરાટનું-મહાનમાં મહાન સર્ગન છે. વિદ્યાનીએએ અધ્યાત્મ શ્રમ અને પ્રયોગો પછી શક્તિનાં આ વિવિધ સ્વરૂપો વિશે અડગત માહિતી બેઠી કરી છે અને તેનાં ભ્રુદા ભ્રુદા સ્વરૂપોનો માનવજાતનાં સુખસરવ વધારવામાં ઉપયોગ કર્યો છે.

પથ્થુ ઇ. સ. ૧૮૯૫માં એક નવી શોધ થઈ અને તેણે આધુનિક પરમાણુ મુખર્માં મહાણ મહાકર્માં જમનીના પ્રખ્યાત ભૌતિકશાસ્ત્રી વિલ્હેમ રોન્ઝને ક્ષ-કિરણો (x-Ray)ની શોધ કરી. ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૮૦૬માં પેરીસના ભૌતિક શાસ્ત્રી હેન્રી બેકવેરલ સૂર્યના પ્રકાશમાં રાખ્યા પછી અધારામાં લઈ જતાં અગ્રગ્રથ થવા કરે એવાં ખનીજોનું સ્પષ્ટીકરણ કરતા હતા. એક દિવસ તેમણે ફોરોમાશીક તકતીને એક કાળા કાગળમાં વીંટાળી, તેના પર આ ખનીજનો ટૂકડો મૂકી, તેને ટેંગસના ખાનામાં અધારામાં મૂકી. પછી તેમણે આ તકતીને વિદ્યુતથી સે એક અત્યર્થજનક ખીખા એ બની કે, ફોરોમાશીક તકતીને અધારામાં રાખવા છતાં તેના પર પાળાં પ્રકાશ હતાં! આ ઉપરથી ખજર પડી કે આ ખનીજમાંથી કોઈ અત્યર્થ કિરણોના ઉત્સાર થતો હતો અને એ કિરણોએ ફોરોમાશીક તકતી પર અચર કરી હતી. બેકવેરલે આ ખનીજને કિરણોત્સર્ગી (Radioactive) કહી, કારણ કે તેમાંથી આવ્યાં અનંત બેક કિરણોના ઉત્સાર થતો હતો. ત્યાર પછી પીયરે ક્યુરી

અને માદામ ક્યુરીએ અઘાત શ્રમ અને પ્રયોગોથી શોધી કાઢ્યું કે આ કિરણોત્સાર (Radioactivity) ખનીજમાં રહેલાં થોરિયમ અને યુરેનિયમ નામનાં બે તત્વોને લીધે છે. અને આયુ' નીલ્ટુ કિરણોત્સારી' મૂળતઃત્વ તે રેડિયમ તેમણે (૧૮૯૮) શોધી કાઢ્યું. આમ આ ત્રણ કિરણોત્સારી તત્વોની શોધ માટે ઇ. સ. ૧૯૦૩માં માદામ ક્યુરી અને પિયરે ક્યુરીને નોબેલ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવ્યું હતું.

ત્યારપછી ઇ. સ. ૧૯૦૪માં બ્રિટનના પ્રખ્યાત વિજ્ઞાની લોડ' રેડરફડે' રેડિયમમાંથી નીકળતાં આ વિકિરણો (Radiation) શું છે તે શોધવા પ્રયોગો કર્યા. સીસાની (Lead) એક લાખી, એક છેડે બંધ કરેલી નળી લઈ, તેમાં થોડું રેડિયમ મૂકીને તો રેડિયમમાંથી એક સીધી લીટીમાં આ વિકિરણો આવે છે. અને તે દેશોગ્રાફિક

પરમાણુકેન્દ્રો છે. પણ આ બિટા કિરણો શું છે? તે પણ કહેવા છે. અને તે બીલું કઈ નહિ પણ ઈલેક્ટ્રોન જ છે. તેમના વેગ પ્રકાશના વેગ જેટલો છે (૧,૮૬,૦૦૦ માઈલ સેકન્ડ). એટલે કે બીટા કણો ખૂબ જ ઢલકાં છે—દાર્શ-

હિલિયમ

પરમાણુ કેન્દ્ર

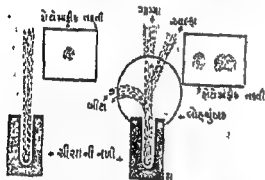

ઈલેક્ટ્રોન

આલ્ફાકણ

મ.

તકતી પર એક ગોળ કાઢી પાડે છે. હવે આ સીસાની નળી પાસે એક મોટા સોહ્યુઅક (Magnet) લાવો. તો હવે દેશોગ્રાફિક તકતી પર એક કાઢીને બદલે ત્રણ નાના કાઢા પડશે—એક મધ્ય અને બે આગળબાજુના કાઢા. હવે લોહચુંબક દૂર ખસેડી લો. તો દેશોગ્રાફિક તકતી પર પાછા એક જ કાઢી ચર્ચ જશે. આ ઉપરથી બોઈ'સકાય છે કે રેડિયમમાંથી ત્રણ પ્રકારનાં કિરણો જીલસે છે. રેડરફડે' તેમનું નામ આલ્ફા, બીટા અને ગામા કિરણો આપ્યું... આલ્ફા કિરણો પર ધનભાર (the charge) હોય છે અને તે કિરણો નહિ પણ કણોના (particles) બનેલા છે. આ આલ્ફા કણનું વજન હાઈડ્રોજનના પરમાણુ કરતાં ૪ ગણું છે. પણ હિલિયમના પરમાણુ વર્ગન પણ હાઈડ્રોજનના પરમાણુ કરતાં ૪ ગણું છે. વળી હિલિયમના પરમાણુકેન્દ્ર પર ધનભાર છે,

ફોજનના પરમાણુ કરતાં ૧૮૫૦મા ભાગનાં. બ્યારે માત્ર કિરણો એ બરેખર હા—કિરણો બેવાં કિરણો છે. આ ગામા કિરણો પણ પ્રકાશના વેગે દોડે છે. આ ત્રણ કિરણો ઉપરાંત રેડિયમમાંથી ત્રણી પણ ઉત્પન્ન થાય છે. આ કિરણોત્સારની ક્રિયા દર્શાવના ખૂબ શક્તિ પેદા થાય છે. આલ્ફા કણો અને બીટા કણો ખૂબ વેગથી દોડે છે; ઉપરાંત ગામા કિરણો ત્રણી પણ ઉત્પન્ન કરે છે. એટલે કે એક ઓ'સ રેડિયમ ૩૨૦,૦૦૦ ઓ'સ કોલસા જેટલી શક્તિ આપી શકે. તો રેડિયમમાંથી આટલી કુબેરતાંડારના જેવી અદ્યેગ શક્તિ આવે છે ક્યાંથી? આ આલ્ફા, બીટા ને ગામા કિરણો રેડિયમમાં ક્યાંથી આવે છે? જરા વિચાર કરતાં આપણને લાગે છે કે તે રેડિયમના પરમાણુકેન્દ્રમાંથી આવતી હોવી બોઈ'સ. આ વળી શક્તિ એક નહીં જ સ્વરૂપ છે—તેને પરમાણુકેન્દ્રીય શક્તિ (Nuclear Energy) કહેવામાં આવે છે; કારણ કે તે પરમાણુ કેન્દ્રમાંથી આવે છે. તેને પરમાણુકેન્દ્રીય (Atomic Energy) પણ કહેવાય છે.

પરમાણુકેન્દ્રીય શક્તિ (Nuclear Energy: Atomic Energy)

આપણે આગળ બોલ્યું છે કે કોઈ પણ તત્ત્વ પરમાણુ કેન્દ્ર-પ્રોટોન-ન્યુટ્રોન એ બે મૂળભૂત કણોમાંથી બનેલું છે. (સિવાય કે હાઈડ્રોજન—તેના પરમાણુકેન્દ્રમાં ફક્ત એક જ પ્રોટોન છે). પ્રોટોન પર ધનવિદ્યુતભાર (+ve charge) હોય છે; ઇલેક્ટ્રોનના નિયમ પ્રમાણે બે સરખા વિદ્યુતભાર

એકબીજાનું અપકર્ષણ (Repulsion) કરે છે. એટલે કે તેઓ એકબીજાથી દૂર નાસે છે. તે આ ધનચિહ્નભારવાળા અનેક પ્રોટોનને એક ખૂણ નાની જગ્યામાં (ન્યુટ્રોન સાથે) દાંસીને મરી દેવા હોય તે ખૂબ જ શક્તિની જરૂર પડે છે. દા. ત. યુરેનિયમના પરમાણુકેન્દ્રમાં ૯૨ પ્રોટોન અને ૧૩૬ ન્યુટ્રોન છે. આમ એના પરમાણુકેન્દ્રમાં અત્યંત-શક્તિ પુરાયેલી છે એ જોઈ શકાય.

હવે આપણે કોઈ પણ તત્ત્વનું પરમાણુકેન્દ્ર કેવી રીતે બને છે તે જોઈશું. એ ઓકિસજનના પરમાણુનું વજન (પરમાણુભાર) ૧૬.૦૦૦૦ ગણીએ. તે પ્રોટોનનું વજન ૧.૦૦૭૫૮ અને ન્યુટ્રોનનું વજન ૧.૦૦૮૬૭ થાય છે. હિલિયમ-૪ના પરમાણુકેન્દ્રમાં બે પ્રોટોન અને બે ન્યુટ્રોન છે. હિલિયમ-૪ નો પરમાણુભાર ૪.૦૦૨૮૦ છે.

$$૨ \text{ પ્રોટોન} = ૨ \times ૧.૦૦૭૫૮ = ૨.૦૧૫૧૬$$

$$૨ \text{ ન્યુટ્રોન} = ૨ \times ૧.૦૦૮૬૭ = ૨.૦૧૭૩૪$$

$$\text{સરવાળો} = ૪.૦૩૩૦૨$$

$$\text{હિલિયમ-૪} = ૪.૦૦૨૮૦$$

$$\text{બાકબાકી} = ૦.૦૩૦૨૨$$

આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે બે પ્રોટોન અને બે ન્યુટ્રોનમાંથી હિલિયમનું પરમાણુકેન્દ્ર બનતાં ૦.૦૩૦૨૨ જેટલા દ્રવ્ય (Mass) નો નાશ થાય છે. તે આ દ્રવ્ય ભય છે કયાં? ઇ. સ. ૧૯૦૫માં પ્રખ્યાત ભૌતિકશાસ્ત્રી આઈન્સ્ટાઈને તેમના સાપેક્ષતાવાદના સિદ્ધાંત વિશેષમાં (special theory of Relativity) એવું સાબીત કર્યું કે, દ્રવ્ય (mass) અને શક્તિને એકબીજામાં ફેરવી શકાય છે. તેઓ કહે છે તે પ્રમાણે શક્તિ (energy) અને દ્રવ્ય (matter) એ એક મૂળભૂત તત્ત્વનાં (Basic stuff) બે ભૂદાં ભૂદા પાસાં છે. આ બંનેનું એકબીજામાં રૂપાંતર કરી શકાય છે. તે માટેનું સમીકરણ તેમણે નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે:-

$$E = mc^2 \quad E = \text{શક્તિ (અર્થમાં)}$$

$$m = \text{દ્રવ્યનો જથ્થો (મામમાં)}$$

$$c = \text{પ્રકાશનો વેગ (સે. માં)}$$

પ્રકાશનો વેગ દર સેકન્ડે ૩૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ સેન્ટીમીટર છે. (= ૧૮૬૦૦૦ માઈલ) આ સમીકરણ પરથી કોઈપણ દ્રવ્યના બદલામાંથી કેટલી શક્તિ મળી શકે તે શોધી શકાય.

ઉપર બોધે તેમ ૦.૦૩-૨૨ જેટલા દ્રવ્યનો નાશ થઈ તેનું શક્તિમાં રૂપાંતર થાય છે. આનો અર્થ એવો કે એક મામ દ્રવ્યમાંથી (હિલિયમમાંથી) ૦.૦૦૦૭૫ મામ નો નાશ થઈ તેનું શક્તિમાં રૂપાંતર થાય છે.

એટલે કે ૩ મામ પ્રોટોન અને ૩ મામ ન્યુટ્રોન બેગા થઈ ૧ મામ હિલિયમ બનાવે છે ત્યારે—

$$૦.૦૦૭૫ \times (૩૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦)^2$$

$$= ૬૫૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ \text{ અર્ગ}$$

$$= ૬૫૦ \times ૧૦^{૧૫} \text{ અર્ગ શક્તિ પેદા થાય.}$$

આટલી શક્તિ સમગ્ર ૨૦૦,૦૦૦ કીલોવોટ-અવધ જેટલી છે અને તેમાંથી ૧૦૦ વોટના ૨૦૦,૦૦૦ ગ્રામ ૧૦ કલાક સુધી સળગાવી શકાય. આમ પરમાણુકેન્દ્રમાંની આ શક્તિને પરમાણુકેન્દ્રીયશક્તિ (Nuclear Energy) અથવા પરમાણુશક્તિ (Atomic Energy) કહેવાય છે. હવે આ પ્રોટોન અને ન્યુટ્રોન બેગા થઈ, પરમાણુકેન્દ્ર બનતાં દ્રવ્યનો નાશ થાય છે, ત્યારે શું થાય છે, તે સમજવા એક દાખલો લઈએ.

ધરતા છાપરે દડો મૂકી તેને ત્યાંથી નીચે ગમડાવીએ તો તે જમીન પર આવે છે અને નીચે પડતી વસ્તુ તે તેની સ્થાનાવન શક્તિ (Potential energy) ગુમાવે છે. અને આ દડો છાપરા કરતાં જમીન પર વધારે સ્થાયી (Stable) છે. તે જ પ્રમાણે કોઈ પદાર્થની ટોચ પરના પાણી કરતાં ઢરિયાનું પાણી વધારે સ્થાયી છે. અર્થાત પ્રોટોન અને ન્યુટ્રોનમાંથી હિલિયમનું પરમાણુકેન્દ્ર બનતાં શક્તિ પેદા થાય છે, અને આ હિલિયમનું પરમાણુકેન્દ્ર પ્રોટોન કે ન્યુટ્રોન કરતાં વધારે સ્થાયી છે. આનો અર્થ એવો કે પ્રોટોન અને ન્યુટ્રોનમાંથી પરમાણુકેન્દ્ર બનતાં જેટલી વધારે શક્તિ પેદા થાય, તેટલું વધારે સ્થાયી તેમાંથી બનેલું પરમાણુકેન્દ્ર હોય છે. પ્રોટોન અને ન્યુટ્રોન બેગા થઈ, કોઈ પણ તત્ત્વનું પરમાણુકેન્દ્ર બનતાં જે દ્રવ્યનો નાશ થાય છે, તેને તે તત્ત્વની માલખટ (Packing loss) કહેવામાં આવે છે. આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે, કોઈ પણ તત્ત્વની જેટલી વધારે માલખટ તેટલી વધારે શક્તિ તેનું પરમાણુકેન્દ્ર બનતા પેદા થાય છે અને તે તત્ત્વ તેટલું વધારે સ્થાયી (Stable) રહે છે. જો પરમાણુકેન્દ્રના તત્ત્વમાં એ વધારેમાં વધારે સ્થાયી છે. હવે આપણે હર તત્ત્વોના પરમાણુકેન્દ્ર

અને તેમની માસપટ પ્રમાણે એક આલેખ (graph) દોરીએ તો તે નીચે પ્રમાણે આવે છે :—

આ આલેખ છેક નીચે હાઈડ્રોજનથી શરૂ થઈ સીધા જાયો. ચહે છે. છેક ટાચ થઈ લોખંડ, નીકલ, ચાંદી જેવાં તત્ત્વો છે. તે પછી તે ધીમે ધીમે નીચે જાય છે અને તેને અંતે યુરેનિયમ આવેલું છે આ ઉપરથી ભેદ શકારો કે હલકાં અને ભારે તત્ત્વો (Light and heavy elements) ની માસપટ કરતાં મધ્યમ ભારનાં તત્ત્વોની માસપટ જોઈ છે. એટલે કે આવેખની ટાચ પર આવેલાં આ મધ્યમભારના તત્ત્વો-જેવાં કે લોખંડ, નીકલ, ચાંદી વધુ સ્થાયી (stable) છે. ભારે આવેખની શરૂઆત અને અંતમાં આવેલાં અનુક્રમે હલકાં અને ભારે તત્ત્વો જોઈ સ્થાયી છે.

હવે આપણે ઉપર જોયું તેમ નિષ્કર્ષમાં જોઈ સ્થાયી સ્થિતિમાંથી વધુસ્થાયી સ્થિતિમાં જતું એ સામાન્ય નિયમ છે. કારણ કે આપણે એક તત્ત્વમાંથી બીજું તત્ત્વ પરમાણુકેન્દ્રમાં રહેલા પ્રોટોન અને ન્યુટ્રોનની પુનર્વ્યવસ્થા કરી બનાવી શકીએ છીએ. તો આ આવેખની શરૂઆતમાં (હાઈડ્રોજન) અને અંતમાં (યુરેનિયમ) આવેલાં તત્ત્વોમાંથી મધ્યમાં તત્ત્વો (સીસું, ક્રિપ્ટોન, બેરિયમ વ.) બનવાની શકાય. કારણ તેમ કરતાં આપણે જોઈ સ્થાયી તત્ત્વોમાંથી વધુ સ્થાયી તત્ત્વો બનાવીએ છીએ અને આ સાથે

નિઃસ્પીયશક્તિ પેદા થશે. આ નિઃસ્પીયશક્તિ તે પરમાણુકેન્દ્રીય શક્તિ (Nuclear energy) છે. હાઈડ્રોજનનું પરમાણુકેન્દ્ર હલકામાં હલકું છે. તેમનું સંયોજન કરવાથી તેનાથી મોટાં પરમાણુકેન્દ્ર (દા. ત. હિલિયમ) બનશે અને તે દરમિયાન ખૂબ જ શક્તિ પેદા થશે.

આમ નાના નાના પરમાણુકેન્દ્રોનું સંયોજન કે ગલન (Fusion) કરવાથી એક નવું વધુ સ્થાયી તત્ત્વ બને છે અને ખૂબ શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. સ્પર્માણી વહેતી રહેતી અનંતશક્તિ આ રીતે જ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાંનાં ૨ હાઈડ્રોજનના પરમાણુકેન્દ્રોનું આમ સંયોજન થઈ હિલિયમના વધુ સ્થાયી પરમાણુકેન્દ્ર બને છે અને અદ્યત્ત શક્તિ પેદા થાય છે. તે જ પ્રમાણે જો ૨૨૨ તત્ત્વ પ્રોટોન અને ન્યુટ્રોન (હાઈડ્રોજન) બેના ધર્મ હિલિયમ બનાવે તો ખૂંડે આમ કમ્પોનો નાશ થાય છે અને તેથી ૨૨૨૫૦૦ ટન કોલસા બળવાથી ઉત્પન્ન થાય, તેટલી શક્તિ પેદા થઈ શકે—અનંત શક્તિ. હાઈડ્રોજન બોમ્બ કે કણજન બોમ્બ (Fusion bomb)માં ઉત્પન્ન થતી અદ્યત્ત શક્તિનો પશુ આ જ સિદ્ધાંત છે. જો યુરેનિયમના પરમાણુકેન્દ્રને તોડવામાં આવે તો તેમાંથી વધુ સ્થાયી બેરિયમ અને ક્રિપ્ટોન જેવાં મધ્યમ-ભારનાં તત્ત્વોનાં પરમાણુકેન્દ્ર બને છે અને ખૂબ જ શક્તિ પેદા થાય છે. આમ યુરેનિયમના પરમાણુકેન્દ્રને તોડી શક્તિ પેદા કરવાની ક્રિયાને વિભાજન (Fission) કહેવામાં આવે છે.

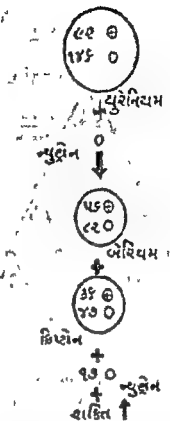
આ Fissionના સિદ્ધાંત પર જ હિરોશિમા અને નાગાસાકી પરનાં બમ્બમાં આવેલા પરમાણુબોમ્બ (A-bomb) બનાવવામાં આવેલા. આપણે આજળા ભેદ મધ્યમ-ક્રિયાથી યુરેનિયમ, થોરિયમ, રેડિયમ વગેરે કિરણોત્સર્ગી પદાર્થો છે અને તેઓ ખૂબ જ શક્તિ પેદા કરે છે. આ કિરણોત્સારથી યુરેનિયમમાંથી વધુ સ્થાયી અને તેનાથી હલકાં તત્ત્વો બને છે અને શક્તિ પેદા થાય છે. યુરેનિયમ-૨૩૮નું પરમાણુકેન્દ્ર એક આદ્યકણનો ઉત્સાર કરે છે, ત્યારે તેમાંથી થોરિયમ-૨૩૪ તત્ત્વ બને છે. હવે યુરેનિયમ ૨૩૮ના પરમાણુકેન્દ્રનું વર્ષન ૨૩૮.૧૪૦ છે એટલે કે થોરિયમ ૨૦૪ના પરમાણુકેન્દ્રનું વર્ષન અને આદ્યકણના વર્ષનનો સરવાળો ૨૩૮.૧૪૦ થયો જોઈએ. પશુ થોરિયમના પરમાણુકેન્દ્રનું વર્ષન ૨૩૪.૧૨૫ છે અને આદ્યકણનું વર્ષન ૪.૦૧૪ છે અને તેમનો કુલ સરવાળો ૨૩૮.૧૨૯ થાય છે. એટલે કે ૦.૦૧૧

તેટલા દબનેા આવા કણોને ઉત્કાર કર્યા અને યોજાય
 બનનાં નાશ થયો. છે. અને સક્રિય ર્થાનર થાય છે.
 આમ જો ૧ મામ પદાર્થનું સક્રિય ર્થાનર કરવામાં
 આવે તો તેમાંથી ૩૦૦૦ ટન ઊંચલા બાળવાથી એજ તેટલી
 સક્રિય થયે છે. તે આટલા ૧ મામ દબનું સક્રિય ર્થાનર
 રહે ફાલ સુરેનિયમનું પિસાળમ (સિક્કાંગ) કરવાથી
 થાય છે. એટલે કે રહે રતલ સુરેનિયમ ૩૦૦૦ ટન ઊંચલા
 જોટલી સક્રિય આપી શકે. જજા આ સુરેનિયમ, રેડિયમ,
 યોરિયમ વગેરેમાં કિરણોત્સારની ક્રિયા કુદરતી રીતે થવા
 જ કરે છે. તેવા પર માનવનેા કોઈ જાનકુલ નથી. માનવ
 તેના ઉપયોગ કરી શકેના નથી તો આ પરમાણુકેન્દ્રીય
 સક્રિયનેા માનવ જેવી રીતે ઉપયોગ કરી શકે. તેને તે પોતાના
 જાનકુલમાં કેવી રીતે સાવી શકે છે આ અનંત સક્રિયની કલ્યાણ
 અંકનને મનના કાલે માટે તે શી રીતે, એવની શકે ?

પરમાણુકેન્દ્રીય અર્ધભંગન—શક્તિસ્રાવ (Nuclear fission)

સુરેનિયમના પરમાણુકેન્દ્રને તોડવા ન્યુટ્રોન નાપરવામાં
 આવે છે. કારણ કે ન્યુટ્રોન વિવિધતરલય (neutron) છે
 અને તેથી તે પરમાણુકેન્દ્ર સાથે અથાથ છે. ઈ. સ. ૧૯૩૬માં
 સાઈઝ માઈફરે શોધ કરી કે સુરેનિયમના પરમાણુકેન્દ્ર પર
 ન્યુટ્રોનની વર્ષા કરવાથી નીચે પ્રમાણે પ્રક્રિયા થાય છે :

સુરેનિયમ-૨૩૮ના પરમાણુકેન્દ્રમાં ૧૪૬ ન્યુટ્રોન છે.
 ભાવે તે એક ન્યુટ્રોનનું કોષણ કરે છે, ત્યારે તે પરમાણુ-
 કેન્દ્રના સમગ્ર ભે સરખા ટુકડા થાય છે અને તેમાંથી બેરિયમ
 અને ક્રિપ્ટોન તરફ બન્યાં. બેરિયમ-૧૩૮માં ૮૨ ન્યુટ્રોન અને
 ક્રિપ્ટોન-૯૪માં ૩૭ ન્યુટ્રોન છે. આમ ૮૨ વધતા ૪૭
 ન્યુટ્રોન થઈ ૧૨૯ ન્યુટ્રોન થાય. તો બાકીના ૧૭ ન્યુટ્રોનનું
 શું ? આ બાકીના ન્યુટ્રોન તેમાંથી છૂટે છે અને ખૂબ જ
 સક્રિય પેદા થાય છે. જજો આ છૂટેલા ન્યુટ્રોનમાંના થોડાક
 સુરેનિયમના બીજા પરમાણુકેન્દ્રોએ છે. તે રીતે સુરેનિયમના
 પરમાણુના સમગ્ર ભે સરખા ટુકડા થાય છે. બેરિયમ અને
 ક્રિપ્ટોન અને ન્યુટ્રોન છૂટે છે, તેમ જ ખૂબ જ સક્રિય પેદા
 થાય છે. આમ નવા પેદા થયેલા ન્યુટ્રોન આ સુરેનિયમના
 પરમાણુકેન્દ્રોને તેડવાનું કામ આગળ ને આગળ ચલાવવા કરે છે.
 અને ખૂબ સુરેનિયમ વપરાઈ જતાં બેરિયમ ને ક્રિપ્ટોન રહે
 એ. આ સમગ્ર ચાલતી પ્રક્રિયાને પરચરિત પ્રક્રિયા (Chain

Re-action) કહેવાય આવે છે. આ ઉપરાંત બેરિયમની કે
 ક્રીટ એક જ ન્યુટ્રોનની મદદથી ખૂબ જ સક્રિય મેગની શકાય
 છે. (આકૃતિ-૪૮૨ પ.) અને કોઈપણ પરમાણુકેન્દ્રના આ
 ન્યુટ્રોનની મદદથી સરખા ટુકડા થવાની ક્રિયાને પરમાણુકેન્દ્રીય
 અર્ધભંગન (Nuclear fission) કહેવામાં આવે છે.
 સુરેનિયમની બાળનમાં આ પરમાણુકેન્દ્રીય અર્ધભંગનને
 પરચરિત પ્રક્રિયાને કીધે સતત ટકાવી શકાય છે અને
 તેથી ખૂબ કરવામાં ખૂબ જ સક્રિય મેગની શકાય
 છે. સુરેનિયમના U-૨૩૫ આર્થ થોટોપનું પરમાણુકેન્દ્રીય
 અર્ધભંગન બહુ સરસાઈથી થાય છે અને તેમાં તેના આ
 મારે ખાસ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જે આ પરચરિત
 પ્રક્રિયા એક-તેડાના દસ લાખપાશ ભાગમાં પૂરી થાય, તો
 ખૂબ જ સક્રિય એકદમ પેદા થાય છે. ને તેથી તે ખૂબ જ
 વિનાશ કરે છે. થયું જો આ પરચરિત પ્રક્રિયા ધીમે ધીમે
 થાય અને તેને અંકુશમાં રાખી શકાય તો નેમાંથી વિવિધ
 પેદા કરી શકાય અને તેના બીજા અનેક ઉપયોગ કરી શકાય.

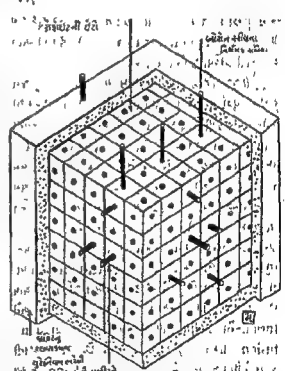
કિરણોત્સર્ગી છે અને તેમાંથી ક્ષયકર, તીવ્ર, એક, ધાનિકારક માયા કિરણોનો ઉત્સાર થાય છે. આ સુપર-બેન્ડ સામાન્ય રીતે ૨૦ મેગાટન (૨૦,૦૦૦,૦૦૦ ટન) ટી. એન. ટી. જેટલી શક્તિ પેદા કરે છે, તે તેમને મેગાટન બોમ્બ કહેવામાં આવે છે; જ્યારે પરમાણુબોમ્બને કિલોટનબોમ્બ કહેવામાં આવે છે. એ બાસ નોંધપાત્ર છે કે આ “કિલોટન” અને “મેગાટન” એ બોમ્બનું વજન બતાવતાં નથી પણ તેમનામાંથી ફેટલા ટન ટી. એન. ટી. શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તે

બતાવે છે; અમેરિકાએ સૌથી અણુ આદ્ય મેગાટન બોમ્બને અખતરે ૧૯૫૨ના નવેમ્બર મહિનામાં કર્યો, અને ત્યાર પછી ૧૬ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની સૌથી ત્વારિયે કર્યો, આ ૧૯૫૨ના બોમ્બના અખતરારની સાથે કુકુર્બા, મારુ, નામના મહામાં માણ્વીઓ મહત્ત્વા નીકળેલા, જપાનના ૨૩ માહીમારે પર મહી, હતી અને તેમને તેનાથી ક્ષયકર-ક્રમ વર્ધ હતી, ત્યાર પછી તેો સશિક્ષે પણ આવા અનેક અખતરાર કર્યા છે. હાલ અમેરિકા પાસે આવા ૫૬,૦૦ બોમ્બ

પરમાણુ પ્રક્રિયા

પરમાણુકેન્દ્રમાં રહેલી અઢળક શક્તિને મેળવવા માટે સૌથી પ્રથમ અમેરિકામાં ૧૯૪૨માં ડૉ. એર્નિસ્ટ રૂઝ્કે એક લઘી બતાવી, જેને પરમાણુભટ્ટી (Atomic furnace) કે પરમાણુકોષ કે પરમાણુભિનાર (Atomic Pile) કહેવામાં આવે છે. આ પરમાણુભટ્ટીમાં યુરેનિયમ બળતણ તરીકે વપરાય છે અને ન્યુટ્રોન એ દિવાલોની માફક તે ભટ્ટીને ચેતાવવા માટે વપરાય છે, પણ આ પરમાણુભટ્ટીને કાળજીથી માટે હવાની જરૂર પડતી નથી—પરમાણુબોમ્બનીય દ્રવ્યને એક વખત તેમાં બળતણ તરીકે નાખવામાં આવે, પછી તે ત્રણે સ્ત્રી બળ્યા કરે છે. આ પરમાણુભટ્ટી પર પ્રચલિત-મંકિયા (chain Reaction) પર આધાર રાખે છે. સામાન્ય રીતે પરમાણુભટ્ટી અગર પરમાણુપ્રાકટકની રચના નીચે પ્રમાણે હોય છે:

પ્રક્રિયાનો સૌથી પ્રથમ ભાગ જેને ગ્રંથભાગ (core) કહેવામાં આવે છે, તે પરમાણુભટ્ટીનીય દ્રવ્ય (fissionable material), અને વેગનિવારક (moderator) તો બનેલો હોય છે. વેગનિવારક તરીકે હલકા પરમાણુભટ્ટીના દ્રવ્ય વાપરવામાં આવે છે. દા. ત. ભારે પાણી (heavy water). આ ભારે પાણીમાં રહેલા હાઈડ્રોજનના પરમાણુનું વજન ૨ હોય છે; એકાદ-તેનો પરમાણુ ભાર ૧ હોય છે, તે આ એકાદ-તેનો પરમાણુ ભાર ૧ હોય છે અને તેમાંથી કાળી પેન્ડોલો બતાવવામાં આવે છે. આ વેગનિવારકનું કાળી ખૂબ ઓછી દોડતાં ન્યુટ્રોન (fast Neutron) ને ધીમાં પાડવાનું છે (Slow neutrons). પરમાણુભટ્ટીનીય દ્રવ્ય તરીકે યુરેનિયમ વાપરવામાં આવે છે. યુરેનિયમના

પરમાણુભટ્ટીની રચના નીચે પ્રમાણે છે: નિસ્કર્માં, ત્રણ આકાસિય: ભળા આવે છે—U-૨૩૫; U-૨૩૫, U-૨૩૮. આ ત્રણમાંથી U-૨૩૫ એ જ ન્યુટ્રોન પ્રમાણમાં ભળા આવે છે. તેથી તે વાપરી શકાય તેમ નથી. U-૨૩૮ના પરમાણુકેન્દ્રનો ધીમો ન્યુટ્રોન (Slow Neutron) વાગતાં તેનું ભંજન થતું નથી, પણ તે ન્યુટ્રોનને

શોધી લે છે, જ્યારે U-રેડપના પરમાણુઓને ધીમે ન્યુટ્રોન વાગતાં, તેણે પરમાણુઓનું ક્ષય છે અને નવાં કિરણોત્સર્ગી તત્ત્વો બને છે. આ નવાં કિરણોત્સર્ગી તત્ત્વોના પરમાણુ ખૂબ જળથી દૂર ફેંકાય છે અને તેથી ખૂબ ગરમી પેદા થાય છે. વળી, આ સાથે બીજા બે કે ત્રણ ન્યુટ્રોન પેદા થાય છે, જેમાંથી એકાદ બે U-રેડપના નવા પરમાણુ-દ્રોણ બંધન કરે છે, ને શકિત ઉત્પન્ન થાય છે. આમ નવાં ન્યુટ્રોન પેદા થવાથી આ પ્રક્રિયા ક્રમાંક સુધી U-રેડપ તેના સંક્રાંતિવસ્થા (Critical Mass) કરતાં એકાદ ન થાય ત્યાં સુધી ચાલ્યા કરશે-જો તેને રોકવામાં ન આવે તો.

પ્રથમ તો શ્રેષ્ઠિટની નીચેના એક-ચતુષ્કોણ પનાવવામાં આવે છે અને તેમાં બાકી તેજ જ બીજી નળીઓ જઈ શકે, તેથી બાકી (Horizontal) તેમ જ બીજી (Vertical) નીચી (Channels) બનાવવામાં આવે છે. એલ્યુમિનિયમની નળીમાં યુરેનિયમ ભરવામાં આવે છે અને બાકી નળીઓને બાકી નીચીમાં નાખવામાં આવે છે. પોલાણની બનાવેલી નળીઓમાં બોરોન ધાતુ ભરવામાં આવે છે અને તેમને બીજી નીચીમાં નાખવામાં આવે છે. આ તે કુદરતમાંથી મળી આવતું યુરેનિયમ છે-તેમાં ૨ ભાગ U-રેડપને ૧૪૦ ભાગ U-૨૩૮ હોય છે. આ U-રેડપના પરમાણુ પોતાની મેલે કિરણોત્સર્ગ કરે છે ને તેમનું બંધન થવા કરે છે. તેમાંથી નીકળતો એકાદ ન્યુટ્રોન આ પરંપરિત પ્રક્રિયાની શરૂઆત કરે છે. અથવા તે કોઈ વિશ્વ-કિરણ (Cosmic Ray) માં આવતો ન્યુટ્રોન પરમાણુ-બીજાં પરમાણુ બંધનની પરંપરિત પ્રક્રિયાની શરૂઆત કરે છે.

આ પ્રક્રિયા દરમિયાન ઉત્પન્ન થતાં ન્યુટ્રોનની ગતિ ખૂબ હોય છે અને ઉપર બેસુ તેમ આ ઝડપી ન્યુટ્રોનને U-૨૩૮ શોધી લે છે અને તેમનું બંધન થતું નથી. આથી આ ન્યુટ્રોનના વેગને ઓછો કરવા વેગનિયમક તરીકે શ્રેષ્ઠિટ વપરાય છે. આ ન્યુટ્રોન શ્રેષ્ઠિટનાં પરમાણુ સાથે અથડામ છે અને તેથી તેમને વેગ ઓછો થાય છે. આ ધીમી ગતિ-વાળા ન્યુટ્રોન U-રેડપનું બંધન કરે છે. ઉપર બેસુ તેમ આ પરંપરિત પ્રક્રિયા દરમિયાન, ચાલવના છત્વને ખૂબ જ, નુકસાનકારી એવાં વિકિરણો ઉત્પન્ન કરતાં નવાં તત્ત્વો યુરેનિયમમાંથી બને છે. આમ, આ તત્ત્વોને ભેગાં કરવા માટે યુરેનિયમને એક એલ્યુમિનિયમની નળીમાં સૂકવામાં

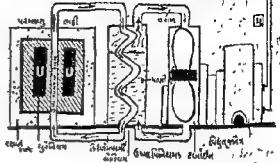
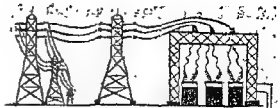
આવે છે. વળી આ વિકિરણો-આકર્ષક બીટા, ગામા કિરણો-બહાર આવી કામ કરનારા સોલિડનાં શરીર પર ખરબચડા બન-કર્ને, સિ-આર-અરમાણુઓનાં વર્તનને ક્રિટિકની બનાવેલી બાકી-બીટાનું-રક્તક્રમ આપવામાં આવે છે. તે સામાન્ય રીતે જ કુદ નહીં લીટીનું હોય છે. આ લીટી ચાલુસના શરીરને ઠંડીકારક એવાં વિકિરણોને બહાર આવવા દેતી નથી અને તેથી ત્યાં કામ કરના માણસોનું રક્તક્રમ થાય છે. ઉપરાંત એક ભાગ એ છે કે જ્યાં આ પરમાણુમંડળી માં પરંપરિત પ્રક્રિયા ખૂબ ઝડપથી ને લાંબા વખત માટે ચાલ્યા કરે, તો તેનું ઉષ્ણતામાન બની જીંદુ મરવ, અને ઘણી ગરમી પેદા થાય ને તેથી આ પરમાણુમંડળીમાં વધારેલા પદાર્થોને ધાતું નુકસાન થાય અને કદાચ તે ઘાટે પણ ખરી. આ અકસ્માતથી બચવા અને આ આખી પરંપરિત પ્રક્રિયા પર અંકુશ રાખવા માટે નિયંત્રક સળિયા (Control Rods) અથવા તે ભવનિયંત્રક સળિયા (Safety Rods) બીજી, vertical) નીચીમાં નાખવામાં આવે છે. આ સળિયામાં એવી ધાતુ ભરેલી હોય છે કે જે ન્યુટ્રોનને ખૂબ ઝડપથી શોષી લે છે. તે ન્યુટ્રોનની ધુળી હોય છે, આથી ધાતુ ક્રિમિયમ, બોરોન વગેરે છે. આમ ન્યુટ્રોન ઓછાં થઈ જવાથી પરંપરિત પ્રક્રિયા ઓછી થઈ જાય છે અને તે બધું પથુ શરીર શાકાય છે. ઉપરાંત

આ રીતે એકાદ પરંપરિત પ્રક્રિયા કુદરમિયાન, તેને અંકુશમાં રાખવા હતાં, પણ અત્યંત ગરમી ઉત્પન્ન થાય છે, જેને પરમાણુ-મંડળી લાભો વખતે ચલાવવામાં નહીં તેના પરમાણુ-મંડળીમાં-વધારેલા પદાર્થોને નુકસાન કરશે. આથી આ ગરમીને દૂર કરવા, વધી જવા માટે ઉષ્માશામક (Coolant) પદાર્થો વપરાય છે. આ ઉષ્માશામક તરીકે હવા, કાષ્ઠી-કાષ્ઠી-કાષ્ઠી-કાષ્ઠી, પાણી, બેન્ઝીન, એલિમિન વગેરે વાપરી શકાય છે. યુરેનિયમ ભરેલી બાકી નળીઓની અંકુશાણુ-ધારી આ ઉષ્માશામક પદાર્થને ગ્રાસ કરવામાં આવે છે, જેથી યુરેનિયમની નળીઓમાંથી ગરમી આ ઉષ્મા-શામકમાં જઈ તેને ગરમ કરે છે. આથી આને પ્રધાન ઉષ્માવિનિમય (Primary heat exchange) કહેવામાં આવે છે. આ ગરમ ઉષ્માશામકને બીજા ત્રીજા ઉષ્મા-વિનિમયકમાં લઈ જવામાં આવે છે, જેમાં આ ગરમ ઉષ્માશામકની ગરમી બીજા પદાર્થમાં ફા. ત. પાણીની મરાળ

કરવામાં વાપરી શકાય છે. આમ હંડું મોલુ ઉષ્ણશક્તિ
પાણી પરમાણુભટ્ટીમાં આવે છે.

પરમાણુમાંથી વિદ્યુત ઝેળવવાની યોજના (Atomic Power Plant)

સામાન્ય રીતે વિદ્યુત ઉત્પન્ન કરવા માટે કોલસા, તેલ
અગર વાયુને બળતણ તરીકે વાપરી પાણીમાંથી વરાળ
બનાવવામાં આવે છે. આ રીતે વિદ્યુત બની રીતે ઉત્પન્ન
થાય છે, તે નીચેની આકૃતિમાં બતાવ્યું છે. બોઈલરમાં
પાણી ભરેલું હોય છે. આ બોઈલરને ગરમ કરી,
તેમાંના પાણીની વરાળ કરવા માટે ખનીજ કોલસા, તેલ
અગર વાયુ વાપરવામાં આવે છે. જો વરાળનું ઉષ્ણતામાન
વધારે હોય તો તેમાંથી વધારે વિદ્યુત મળે છે. અને વરાળ
પરંતુ દબાવ્યું જોય વધારે, તેમ તેનું ઉષ્ણતામાન પણ વધારે
હોય છે. દા. ત. વાતાવરણના દબાવ્યું કરતાં ૧૪ મણા
દબાવ્યું નીચેની વરાળ, ૧૪૦ મણા દબાવ્યું નીચેની વરાળ
કરતાં બે મણા કોલસા વપરાશે. અને આ દબાવ્યું વરાળનું
ઉષ્ણતામાન ૧૦૦° ફે. કરતાં પણ વધારે હોય છે.

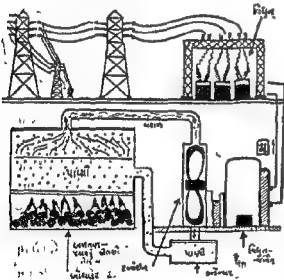

પરમાણુશક્તિથી વીજળી ઉત્પન્ન કરવાની રીત

વાપરી શકાય છે.

પરમાણુશક્તિની મદદથી વિદ્યુત ઉત્પન્ન કરવાની
યોજનામાં પણ આવી જ રચના હોય છે; ફક્ત ફેર એટલે
હોય છે કે કોલસા, તેલ કે વાયુને બદલે ગરમી ઉત્પન્ન કરવા
માટે પરમાણુભટ્ટી વપરાય છે.

આમ જો તેમ પરમાણુભટ્ટીમાં ગરમીને કોઈ
રાખવા ઉપકારક (coolant) પ્રવાહી વપરાય છે. આ
ઉપકારક પ્રવાહી (પ્રવાહી સોડિયમ, પાણી વગેરે)
પરમાણુભટ્ટીની ગરમી શોષી લે છે ને પોતે જ
ગરમ બને છે. આ ઉષ્ણ બનેલા ઉપકારકને તળાઓ
દ્વારા ઉષ્ણાવિનિમયક (Heat exchanger)માં લાવવામાં
આવે છે. આ ઉષ્ણાવિનિમયકમાં હંડું પાણી હોય છે. ગરમ
ઉપકારક મદદથી પોતાની ગરમી આ હંડા પાણીને આપે
છે અને તેથી આ પાણીની વરાળ થાય છે. આ વરાળને
ઉપયોગ વળા પાછો વિદ્યુત ઉત્પન્ન કરવાની ઉપર કહી તેવી
સાધારણ રીતથી થાય છે. આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે
પરમાણુભટ્ટીમાં ખૂબ જિંદુ ઉષ્ણતામાન પેદા કરવું જોઈએ
(૧૦૦૦° F.) અને આપું જિંદુ ઉષ્ણતામાન સહન કરી
શકે તેવા પદાર્થોની પરમાણુભટ્ટી બનાવેલી હોવી જોઈએ.
આવું જિંદુ ઉષ્ણતામાન અરેકાનિયમ નામની ધાતુ સારી રીતે
સહન કરી શકે છે ને તેને હવે પણ ને વધુ ઉપયોગ
પરમાણુભટ્ટી બાંધવામાં થાય છે.

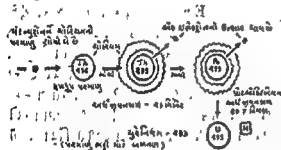
વીજળી ઉત્પન્ન કરવાની પ્રચલિત પદ્ધતિ

આ દબાવ્યું નીચેની વરાળને ટરબાઈનમાં લઈ જવામાં
આવે છે. આથી ટરબાઈન ચાલે છે, તેનાથી જનરેટર
અગર કાયદેમા ચાલે છે ને તેથી વિદ્યુત ઉત્પન્ન થાય છે.
ટરબાઈનમાંથી પેલી વરાળ કન્ડેન્સરમાં જાય છે, જ્યાં તેમાંથી
ફરી પાણી બને છે-આ પાણી ફરી વરાળ બનાવવા માટે

વળી આપણે જોયું તેમ ઉષ્માશક્તિ પ્રવાહી પરમાણુ-લઘુમાંથી પસાર થાય છે. હવે આ પરમાણુલઘુમાં ખૂબ જ ન્યુટ્રોન આ પ્રવાહી પર અસર કરે છે તેથી આપણે આગળના પ્રકરણમાં જોયું તેમ આ પ્રવાહી ખોલે કિરણોત્સર્ગી બની જાય છે. આથી આ કિરણોત્સર્ગી પ્રવાહીના આપણે સીધા ઉપયોગ ન કરી શકીએ. એટલા માટે જ ઉષ્મા-વિનિમયકની જરૂર છે.

સંવર્ધક પરમાણુલઘુ : (Breeder Reactor)

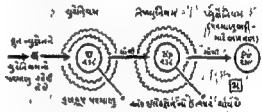
ઉપર જો પરમાણુલઘુનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું, તેમાં ખૂબ વેગવાળા ન્યુટ્રોનના વેગને વેગનિવારક (મોડેરેટર)ની મદદથી મંદ પાડી દેવામાં આવે છે. પણ જો ખૂબ દ્રુતવેગી—અહીં વેગવાળા ન્યુટ્રોન U-235ના પરમાણુ સાથે અથડાય, તો આ પરમાણુમાંથી તેખુનિયમ-238નું પરમાણુ બને છે. આ તત્ત્વ અસ્થાયી છે. તેમાંથી પ્લુટોનિયમ-239નું પરમાણુ બને છે. આ પ્લુટોનિયમ એ કૃત્રિમ તત્ત્વ છે. તે U-235ની માફક જ કિરણોત્સર્ગી છે તેના પરમાણુઓનું સંજ્ઞન થવા કરે છે. પ્લુટોનિયમ આકૃતિમાં પ્રતાપ્યા આપણે જાણીએ છીએ :—

યોરિયમમાંથી યુરેનિયમ

ઉપરની પરમાણુલઘુના ગર્ભાશય (Core)ની બાહ્યભાગ U-238, કે યોરિયમનું આયરણ બનાવવામાં આવે તો દ્રુતવેગી ન્યુટ્રોન તેમના પર અસર કરીને ઉપર પ્રમાણે પ્લુટોનિયમ કે U-233 બનાવે છે. હવે જો U-235નું એક પરમાણુકેન્દ્ર તૃટીયાથી એ ન્યુટ્રોન મેદા થાય, અને આ મેદામાંથી એક ન્યુટ્રોન U-235ના બીજા પરમાણુને તોડવા વપરાય, ત્યારે બીજો ન્યુટ્રોન U-235ના પરમાણુમાંથી પ્લુટોનિયમનો પરમાણુ ઉત્પન્ન કરવા વપરાય, તો U-235ના દરેક પરમાણુના જાળન (નાશ) સાથે પ્લુટોનિયમનો

એક નવો પરમાણુ બને છે. આમ જેટલું યુરેનિયમ 235 બળતણ તરીકે વપરાય છે, તેટલું જ બળતણ પ્લુટોનિયમ તરીકે પાછું મળે છે. અને કદાચ તેના કરતાં પણ વધુ પ્લુટોનિયમ પેદા કરી શકાય તે શક્ય છે. આ પ્લુટોનિયમ બીજા પરમાણુલઘુમાં વાપરી શકાય, તેથી આવી પરમાણુ-લઘુને સંવર્ધક પરમાણુલઘુ (Breeder Reactor) કહેવામાં આવે છે. કારણ કે તેમાં જેટલું બળતણ વપરાય છે, તેટલું અગર તેથી વધારે નવું બળતણ પેદા થાય છે. વળી આવી પરમાણુલઘુને ફાસ્ટ પરમાણુલઘુ (Fast Reactor) પણ કહેવામાં આવે છે. કારણ કે તેમાં દ્રુતવેગી ન્યુટ્રોન (Fast neutron) વપરાય છે. આ પ્રકારની સંવર્ધક પરમાણુલઘુમાંથી વિદ્યુત ધણી સસ્તી પડે છે, તે વિશે કંઈ શક નથી. તેથી તેના વિષે અત્યંત સંશયન આવી રહ્યાં છે.

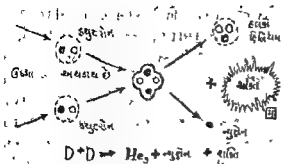

યુરેનિયમ 238માંથી પ્લુટોનિયમ

સંઘસન પરમાણુલઘુ : (Fusion Reactor)

ઉપર આપણે પરમાણુજનન (Fission)થી વિદ્યુત-શક્તિ ઉત્પન્ન કરવાની રીત જોઈ પણ આગળના પ્રકરણ રમાં જોઈ ત્યાં છીએ તેમ પરમાણુકેન્દ્રોના સંઘસન (Fusion) થી ખૂબ જ શક્તિ પેદા થાય છે અને તેનું વિરાટ દરજ્જા ક્ષાઈ ફોજન બોમ્બમાં જોવા મળે છે. તો આવી અદ્યતન સંઘસનશક્તિનો ઉપયોગ વિદ્યુત ઉત્પન્ન કરવા કરી શકાય ?

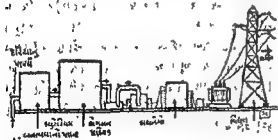
આ માટે બ્રિટન, અમેરિકા, રશિયામાં ખૂબ પ્રયત્નો થઈ રહ્યાં છે. અને હવે તે પ્રાયોગિક દશામાં છે. Zeta નું નામ તે ધણાએ સંભાળ્યું હતું. તે બ્રિટનમાં આવેલી સંઘસનપરમાણુલઘુ અને તેનું આખું નામ Zero Energy Thermonuclear Assembly છે. ઉષ્મા-પરમાણુકેન્દ્રીય શક્તિને અદ્યતન નીચે રાખી ધીમે-

સંગલનનો પ્રકારો

ધાર્મિક રીતે કયો રીતે ઉત્પન્ન કરવા, તે પ્રકારો હાલ લાવવા અત્યારે દરિયા, ઇન્જિન ને અમેરિકાના પરમાણુઓના મધ્યમથી કરી રહ્યા છે. આગળ પ્રકરણ રમી નેયુ તેમ જાને 'હાઈડ્રોજન' (ડ્યુટેરિયમ) ના બે પરમાણુઓનું સંગલન (fusion) કરવા માટે સુધેના કેન્દ્ર કરતાં પણ વધારે હિંમતી હોયનારનાની જરૂર પડે છે. આમ ડ્યુટેરિયમનો પરમાણુઓનું સંગલન થાય છે, ત્યારે દિલ્લિયમ અને હિંમતી શક્તિ થઈ જાય છે; તે આથે એક ડ્યુટેરિયમ પણ પેદા થાય છે.

આટલું કીચું ઉચ્ચતામાન પસંદ કરી શકે તેથી પદાર્થ પા ધાતુ શોષવા એ હાલનો મુખ્ય પ્રશ્ન છે. આટલું જીવું ઉચ્ચતામાન મેળવવું તે બોલે પ્રશ્ન છે ને આ શક્તિને અંકુશ નીચે ચાલી ધાર્મિક ઉત્પન્ન કરવી એ ત્રીજો પ્રશ્ન છે. આપણે જાણીએ છીએ કે ડ્યુટેરિયમ દરિયાના પાણીમાંથી

દરિયાના પાણીમાંથી વિદ્યુત ઉત્પન્ન કરી શકે એવા સંગલન પ્રક્રિયાની યોજના

મળી આવે છે, અને દરિયાનું પાણી તો અખૂટ છે. એટલે દરિયાના પાણીમાંથી ડ્યુટેરિયમ ખનાવી, તેનો ઉપયોગ ઉપપરમાણુકેન્દ્રીય શક્તિ-ઉત્પન્ન કરવામાં કરી શકાય. એનો ઉપયોગ વીજળા ઉત્પન્ન કરવા કરી શકાય. અને તે આપણે જાણીએ છીએ તેમ, પાણીની વરાળ બનાવીને નદી પછી સાંધી જ વીજળાશક્તિમાં આ સંગલનશક્તિનું રૂપાંતર કરી શકાય.

પૃથ્વીના પેટાભાગમાં ૨૦,૦૦૦૦૦ ટન એટલું ડ્યુટેરિયમ છે અને ૧૦,૦૦૦૦૦ ટન એટલું હિંમતીય છે. આ બંને ધાતુઓ પરમાણુસંજ્ઞા પ્રક્રિયાથી દુનિયાને ખીજાં ૧૦૦૦ વર્ષ વિદ્યુતશક્તિ પૂરી પાડી શકે તેમ છે. પણ દરિયાના પાણીમાંથી મેળવેલા ડ્યુટેરિયમના પરમાણુઓના સંગલનથી ઉત્પન્ન થતી શક્તિ જાનવનો શક્તિનો પ્રેમ હમણે માટે ઈચ્છી નાખશે. યજ્ઞે તે દરિયાના પાણીમાંથી શક્તિ મેળવવા સામર્થ્ય પણ અત્યારે તો આ જાણવના પ્રયોગ જ ચર્ચિત છે Zetam. Zero Energy સંબંધે અર્થ. એ માથે છે કે તેમાંથી આપણને વ્યવસાયી શક્તિ મળી શકે તેમ નથી. અમેરિકામાં આ સંગલન પ્રક્રિયા (fusion Reaction) ઉત્પન્ન કરવા માટે Stellarator બનાવવામાં આવ્યું છે અને ફ્રાન્સમાં Equator નામનું યંત્ર બનાવવામાં આવ્યું છે. આમ સંગલન પ્રક્રિયાનો ઉપયોગ કરી વરાળનો ઉપયોગ કરી વેગર વિદ્યુત ઉત્પન્ન કરી શકાય. આગળ જોઈ તેમ પરમાણુસંજ્ઞા (fission) ની પ્રક્રિયાથી વિદ્યુત ઉત્પન્ન કરવા માટે તો વરાળની જરૂર પડે છે. તો આ પરમાણુસંજ્ઞાની પ્રક્રિયામાં ઉત્પન્ન થતી ગરમીથી વરાળ અને ડાયોક્સિડે ઉપયોગ કરી વીજળી પૂરું સીધી વિદ્યુત બનાવી શકાય. આ યંત્રને સમર્થનિક કમ્પેટર-ઉપપરમાણુકેન્દ્ર કહે છે. તે પરમાણુકેન્દ્રીય ઉત્પન્ન થયેલી ગરમીનું સીધું વિદ્યુતમાં રૂપાંતર કરે છે.

ધર્મી પરમાણુસંજ્ઞાની શક્તિનું સીધું વિદ્યુતમાં રૂપાંતર કરવા માટેની બીજી રીતને ટ્રાન્સફોર્મર (Transformer) કહેવામાં આવે છે. તેને પરમાણુ બેટરી કહે છે અને તેમાંથી પરમાણુ ધરિયાળ પણ બને છે.

પરમાણુ-બુદ્ધનું સંભવિત સ્વરૂપ

ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ - અલગત પરમાણુ બુદ્ધ હાટી નીકળે તો જનતાની શી હાલત થાય ?

સવાલનો બધો વિરતે જવાબ આપવાનું તો સકય મથી. પરંતુ એટલું તો જરૂર કહી શકાય કે તે ત્વરિત સર્વનાશ કરનારું હશે, ને જેમાં માણસ અત સમેત, એણે જીવી કરેલી સુંદર રંગબેરંગી વૈભવયાળી દુનિયા રાખ ને લખારને ઉગરડે સમેટાઈ ગઈ હશે !

કદાચ આ બધું 'કલ્યાણતમા દિન'ની જેમ એક જ દિવસમાં બની ગયું હશે ને મોટા ભાગની લક્ષ્મી એ એક જ દિવસમાં પૂરી થઈ ગઈ હશે...ને એમ પણ બને કે એક દિવસમાં પૂરી ન થતાં એ અચુક વખત સુધી લગભગતી ધસડાતી...બાજી રહી અયેલ વૃદ્ધીકૃતી દુનિયાનો મુકે મુકે વિનાશ કરવાની કામગીરી જાળવતી અચુક વખત સુધી આપુ પણ રહે.

લક્ષ્મીનો અંત કેવો હશે, ને શું હશે, એ વિશે ભલે કંઈ ચોક્કસ ન કહી શકાએ, તો પણ એટલું તો ચોક્કસ કે લક્ષ્મીની શરૂઆત કદના વજાલાત સમી કારી ને લખાઈ હશે. પરંતુ અદરવની વાત એ છે, કારણ નહિ તે કારણનો પડછાયો કે પછી કોઈ નવી અકરમાત પણ એને માટે પૂરતો થઈ પડશે. સામસામે પહે બડેલા અણુઅણુના અણકલામાંથી, કોકની એકાદી નાની સરખી ગંભીરતાને કારણે એકાદો બોમ્બ ફૂટી ગયો, કે બસ, શું થયું, શાથી થયું, ક્યાંથી, કોણે, કોની સામે, શું કયું...જેવા સ્વાલો પૂછવા કે એના જવાબ મેળવવા નેટલી પીરજ કે સમજ આજ છે જ કોની પાસે ? આખી મીનીને ઉધાડતાં તો સામસામી અણુ અણુની ગોલંદાહ શરૂ થઈ જશે. કારણ કે

કારણ-અને પક્ષના લશ્કરી કમિંડેશનું માનવું છે કે, આવતી લક્ષ્મીમાં પહેલેથી એવોત રહેનારો, બોમ્બ કલાક-

નો ચોક્કા રાખનારો, ને થકી ચુક્યા વિના છાપો મારનારો થર જ કાવસનો...આ થકી ચુક્યો...એના શસ્ત્ર લગારમાં જામગીરી ચંપાઈ જવાની...એ નકામાં થઈ જવાનાં. પરિણામે આવી જાતની સાવચેતી ને તત્પરતા રાખનાર બંને પક્ષે અત્યારે એકબીજા સામે લશ્કરી પેતરા માંડીને (નાટો કરાર... સેટો કરાર...બજાઈ કરાર...ચોરસો કરાર...ને એવા બીજા નાના મોટા લશ્કરી કરારો રૂપે) સામા પક્ષનાં પગલાં માપતા, એની સામેની સરક્ષણની તૈયારી કરતા જાંડી ને જાંડી ખાઈમાં ખૂપી રહ્યા છે !

એટલે લક્ષ્મીનો પહેલો ધડાકો થતાં થતાં તો સોવિયેત યુનિયન, અમેરિકા, બ્રિટન, ફ્રાંસ ને એની આસપાસના દેશોનું આકાર બોમ્બ, ગાઈડેડ મિસાઈલ્સ, બેલારિસ્ટિક મિસાઈલ્સ ને સુપર બોમ્બ્સ બાધુ લઈ સામસામી ફોલાં રોકેટોથી ચાલુ જાડશે. એમાં એક એક બોમ્બ, ૫, ૧૦ ને ૨૦ મેટ્રાટન નેટલી વિસ્ફોટક શક્તિ ધરાવનારો હશે...

નાટોના લશ્કરી કરારવાળા વિસ્તારનો કમાન્ડર જનરલ બોરિસ નોસ્ટીક કહે છે, 'રશિયાનો સમુલો વિનાશ કરી શકે, એવી શક્તિ અમેરિકા પાસે છે.'

તે રશિયા પાસે પણ અમેરિકા સમેત, આખા યુરોપ ને એશિયાનો સમુલો નાશ કરી શકે એવી શક્તિ છે, તે કાણ નથી બનવું ?

તે આ શસ્ત્રો એવાં છે કે, એના હુમલા સામે એન્ટિએરકાઈટ ગ્રનથી ગળી શકે એટલું સરક્ષણ પણ મળી શકે એમ નથી. ફેટલાક આચવાદીઓ એવી શક્યતાની કલ્પના કરે છે ખરા, કે સમગ્રો ઉડેલા રોકેટને તે એના કલ્પ સુધી પહોંચે તે પહેલાં જ અધઃગતેથી જોટકાની નાખવાનો ઉપાય જરૂર શોધી શકાય...પણ એ તો હાલ કલ્પના જ છે...ને અમલમાં

ભિતરે તો પણ ઢેલી અસરકારક પૂરવાર ચાપ તે તો સવાલ જ છે—અદે એની સામેનાં સાધનો પણ શોધાવા માંડ્યાં જ હશે—આ તો વિપવર્તિત જીવું છે.

એટલે સેક્ટોર...કદાચ એક બે હજાર જેટલા બોમ્બ દુરમન ગણાતા પ્રેરવાનાં મોટોટાં શહેરો પર ફેંકવાના. હિરોશીમા ને નાગાસાકી પર ફેંકાયેલા અલ્ટ્રાબોમ્બે ફરતા બળેએ માઈલ સુધીના વિસ્તારને, અગ્નિશિખાએ આંટી લીધેલ ઘાસની ગંજની માફક સાફ કરી નાખેલો. આજે તો આ પહેલવહેલા પરમાણુ બોમ્બોની જગ્યા એવી હજારો ગણી વિનાશક શક્તિવાળા કુપર બોમ્બ, ને હાઈડ્રોજન બોમ્બે લીધી છે. જેનો ધડાકો બે માઈલ નહિ પણ એમરે ૧૦ માઈલના વિસ્તારને આટીને સાફ કરી નાખશે, ને ખીજ દસ માઈલ સુધીના વિસ્તારને ખંડિયેર ગનાવી મૂકશે એ ધડાકાથી ગાતાવરણમાં જે પડશે પડશે, એના ધડાકા માનવી ઢેલાવે માંજીસોનાં હૃદય બમ પડી ગયા હશે. ને એવો એક એક બોમ્બ અગ્નિનો જે ગોળો પેદા કરશે...તેની ગરમી સૂર્યની સપાટીના ઉષ્ણતામાન-૬૦૦૦° સે. કરતાં પ્રખર હશે. એ ગરમી એટલી બધી હિમ હશે કે વીસ માઈલના વર્તુળમાં જેટલાં રક્ષણ કે એથ વિનાનાં માણસો હશે, તેહલાંને બાળીને કુ કરી નાખશે. જેટલાય લોકો વિસ્ફોટનાં આરંભિક વિકિરણોની અસરથી ખતમ થઈ જશે. વિસ્ફોટના કેન્દ્રની આસપાસના આર ગાઈલ સુધીના વર્તુળમાં તો એ બોમ્બનાં વિકિરણોને તાપ એટલો આકારો હશે કે બળેને કૂટ ભઠ્ઠી દિવાલોની ઝોથે રક્ષાયેલા લોકોમાં પણ ખચાસ ટકા માણસો એનાં ગામાં ફિરજો ને ન્યુક્લોનને કારણે ખતમ થઈ જશે.

અમેરિકાની સરકારે નીમેલી એક રેડિએશન સમ્પ કમિટી આગળ બચાવ આપતાં ત્યાંના આર અધિકારી નિષ્ણાંતો ને દાકતરોએ પરમાણુબુદ્ધતા સંબંધિત સ્વરૂપનો જે ખ્યાલ આપ્યો છે તે અજીવા જેવો છે.

તેઓએ કહ્યું, કે જે અમેરિકા પર હુમલો થશે—તો ૧૪૪ લાકો, પર ૨૫૦ બોમ્બ વરસશે. એમાંનાં પચ જેટલાં લક્ષ્ય તો સામાન્ય નાગરિકની વસ્તીએ જ હશે, એમાંનાં જેટલાંક ઔદ્યોગિક કેન્દ્રો હોવાને કારણે દુરખેલું લક્ષ્ય બન્યાં હશે. બાકીનાં ૫૯ કેન્દ્રો મુખ્યત્વે લશ્કરી યાજ્ઞાં હશે, તે પછીય બાકી રહી જાય છે તેવાં ૩૨ લક્ષ્યોમાં લશ્કરી યાજ્ઞાં ને નાગરિક વસ્તીએનાં જોડા કાઢવાનો ઉદ્દેશ હશે.

આ હુમલામાં જે બોમ્બ વપરાશે—તે પાંચ, દસ થી વીસ મેગટન શક્તિ ધરાવનાર સુપર બોમ્બ હશે. આમાંના સોએ સો ટકા બોમ્બ નિર્ધારિત લક્ષ્ય સાધી શકશે એવું માનવાનાં આપણી પાસે કાંઈ કારણ નથી. અવકાશી સંરક્ષણ માટેની વ્યવસ્થાને કારણે હુમલાખેર વિમાનોના જેટલાક હલ્લાઓને ખાળી શકાશે. પરંતુ શ્રી, શાકર કહે છે તે વિચારવા જેવું છે: ‘આજ સુધીમાં આપણે કમમાં કમ ને વધુમાં વધુ વિસ્ફોટક—વિનાશક શક્તિવાળા એમ બંને પ્રકારના બોમ્બનાં અખતરા કરી ચૂકેલા છીએ, તે બંનેની વિનાશકતાનું માપ કાઢી ચૂકેલા છીએ. તે પરથી કહી શકાય કે આજે એકલા અમેરિકા પરના હુમલામાં દુરમનનાં જેટલાં સંબંધિત લાકો છે, તેનો વિનાશ સાધવા ૬૦૦૦ મેગટન જેટલી વિસ્ફોટક શક્તિ દુરમન વાપરશે. ને આટલી શક્તિ એટલે સમગ્ર બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન વપરાયેલી શક્તિ કરતાં ૨૦૦૦ ગણી શક્તિ...!

આપી કરીને ટૂંકમાં ટૂંક ગણા દરમિયાન દુરમનનો આતમો કરી નાખવો, એ જ હવે આ પરમાણુયુદ્ધમાં બંને પક્ષની વ્યૂહરચના રહેશે...ને એમ થાય તો જ વળતાં થા કરવાની દુરમનની નેમને મહાત્તે કરી શકાય. આજે બંને પક્ષે પરમાણુસજ્જોનો જે ગંજ ખડકાઈ રહેલ છે, જેનો ખડકોલો રોજ ને રોજ વધતો જ જાય છે, તે પરથી આ લોકો કહે છે કે, ટૂંક લાંબામાં ૧૦,૦૦૦ મેગટન શક્તિની ફેક ફેકે-વાળા બુદ્ધની ‘સંભાવના’ આકાર ધારણ કરતી દેખાય છે. ને આ ‘સંભાવના’ વાસ્તવિકતા માં પહોંચી ગઈ તો...! દાકતર કેલોમ કહે છે: અમેરિકાની ૧૫ કરોડ ને ૧૦ લાખની વસ્તી પર ૨૪૦ બોમ્બ પડતાં એનો વિનાશ, કેવી ને જેટલી ગતિએ, શા શા પ્રકારે થયો હશે—એનો અંદાજ કંઈક આવો છે:

—પહેલે જ દિવસે: ૩ કરોડ ૬૦ લાખ મૃત્યુ ૬૫ કરોડ ૩૭ લાખ ધાયલ બિમાર.

—સાતમા દિવસ સુધીમાં કુલ ૫ કરોડ ૧૦ લાખ મૃત્યુ: ૪ કરોડ ૭૦ લાખ ધાયલ બિમાર.

—બોઘા દિવસ સુધીમાં કુલ ૬ કરોડ ૧૦ લાખ મૃત્યુ: ૩ કરોડ ૧૦ લાખ ધાયલ બિમાર.

—સાઠમા દિવસ સુધીમાં કુલ ૭ કરોડ ૨૦ લાખ મૃત્યુ: ૨ કરોડ ૧૦ લાખ ધાયલ બિમાર.

૧. પહેલે દિવસે શ્રેષ્ઠ પામનાર વિરોધની આગ ને
ધક્કાથી મરશે.

૦ બીજા દિવસથી વિકિરણની વિધિવિધ અસરથી
મરશે.

૧. પછી જુઓ ધર્મ તરીકે પડતી ધિમારતો ને વિરોધથી
લાગેલી આગે કેટલાંયનો કાળિયો કર્યો હશે. એણે ત્રિપળવેલા
જાખો અસાધ્ય બનતા કેટલાંય પર મૃત્યુએ પંખે
માર્યો હશે.

૨. આ બધા મૃત્યુ ને આધાત-જિભારીના આંકડાઓને
અક્ષરશઃ સાચા માની લેવાનો કે એમાં ઓછ-વત્તાની
શકતાની ચર્ચા કરવાની ગમમલભાં પડવાની જરૂર નથી.
પરંતુ, પરમાણુ બોમ્બના પ્રયોગો ને હિરોશિમા ને નાગાસાકી
પછી 'શું ધર્મ શો' એની કલ્પના કરવા માટે નક્કર જૂઠાં
મુદ્દામ મળી રહે છે. એ હિસાબે હાકતર કેલોગ વગેરેએ
સંભવિત પરમાણુયુદ્ધની હેતુરતના જે આંકડા આપ્યા
છે, તેમાં ૧૫ કરોડની વસ્તીમાંથી ૫ કરોડ ને ૮૦ લાખ
જુલુપણ બમી ગયાની ગણતરી થયું છે. થયું, તેઓ સલામત
બચી ગયાથી નિર્ભીકતા શ્વાસ લઈ શકે તેમ નથી. કારણ,
એમનાં સંસ્કૃત્ય સંપ્રદાયોની નીકળતે જેમાં તેઓ આસપાસ
કરવા મુકીએ, કે કિરણોત્સર્ગી રજકણોની વર્ષા એમને ડાકથી
લીધા વિના નહિ રહે.

અત્યાર સુધી આ યુદ્ધને આપણે તત્કાલ મૃત્યુ ને જન-
તાનીની દૃષ્ટિએ જ વિચાર કર્યો. પરંતુ એની સાથે સાથે જ
બીજા અનેક સવાલો આપોઆપ ઊભા થઈ જાય છે.

૦ એક તો કિરણોત્સર્ગી તરંગો એપેનો. આ પ્રકારના
બોમ્બમાર્યાં જમીનમાં પચાસ રોટ્ટિશિશમ ૬૦૦૦ જમરદસ્ત
મગાણુ હોય છે. તે ૮૦-૯૦ વર્ષ સુધી માણસ જાતને
મૃત્યે કેવી મોટી આપત્ત ઊતારી શકે એમ છે !

કિરણોત્સર્ગી તરંગો મળતાં એટલી બની એવાં પાણી !
પરમાણુ રજકણોની વર્ષા—કુદરતી વસ્તુદની ધીરી ધારાએ
વરસનાડું ઝેર ! નહી, સરોવર, વાવ, કુવા, તળાવ... હાકતર
ચોક્કર કહે છે કે દક્ષિણ અમેરિકામાં આવેલું મિસિસિપિ
સરોવર એટલે કેટલાંય તહેરોને પાણી પૂરું પાડનારો જળ-
ભંડાર. બોમ્બમાર્યાને પહેલે જ દિવસે એનું પાણી વિકિરણ-
ત ઝેરથી ડહોળાઈ જવાનું, તે પહેલે દટકે બચી એવાં
મેંકડોને માટે જીવલેણ સાધન બની જવાનું. (ઓછામાં

ઓછામાં દિવસે એટલે તો મૃત્યુ.)

ને તમે એમ માનો છો કે, મૃત્યુના આ અસરકારી
લાંક પછી, જે બમી જવા પામ્યાં હશે, એ લોકો પોતાની
બતેને 'નસીબનાં બળિયાં' ગણી 'હાથ' કરી જીવવાની
પરિસ્થિતિમાં હશે કે અલગત નહિ. બોમ્બમાર્યા એમના
જીવનનાં પ્રાથમિક સાધનસમવડોતે ય મુરદો કાઢી નાખ્યો
હશે. વિકિરણના ઓછાપાણી અલગાઈ ન હોય એવી એક
વસ્તુ હાથ લાગરી મુશ્કેલ હશે. એટલે સુધી કે દવાદાર,
હોસ્પિટલ, હાકતરો, નસીબું તંત્ર પરમાણુના આ રુદ્ર પ્રકોપમાં
સલામત રહી જવા પામ્યું હશે, એવી ખાતરી બેમાંથી એકેય
પક્ષ પોતાની પ્રજાને આપી શકે તેમ નથી.

હાકતર લિનસ પોલિંગ કહે છે કે 'જો આપણે ભાવિ
પરમાણુયુદ્ધની કલ્પના કરતા હોઈએ, તો સાથે-સાથે એ
વસ્તુએ ખાતરીપૂર્વક સમજી લેવી જોઈએ કે, સુદ્ધ હાદી
નીકળવાને પહેલે જ તાકે... ને તે પછીના ૬૦ દિવસના
ગાળામાં અમેરિકાની વસ્તીનો પોણો ભાગ ખતમ થઈ
ગયો હશે. '

આ જ હિસાબે આખી દુનિયાને ખ્યાલ કરો. ટાંપીને
ચાંપ હાળવા તૈયાર બેઠેલી અમેરિકાની સરકારી સત્તાએ જે
ગોળા છાક્યા હશે, એણે ૫ બીજા પ્રદેશમાં આવેા ઉપમાત
નહિ વરસાવ્યો હોય કે સોવિયેત યુનિયનમાં ૨૨ કરોડ
૫૦ લાખની વસ્તી. આખા યુરોપના નાના મોટા દેશોમાં ધર્મ
૪૨ કરોડ ૫૦ લાખની માનવ વસ્તી છે. આ બધા વિસ્તારમાં
યુદ્ધની હાવણીએ ને અલુશઓના ભંડોળ હશે જ. એને
અર્થ એ કે એક અબજની માનવ વસ્તીમાંથી આપો
જૂજડ પરમાણુયુદ્ધના લખકર લાવડોળમાં સપડાઈ મેદાન-
મેદાન ધર્મ ગયો હશે ને સાઠ દિવસમાં તો એની પોણા
ભાગની વસ્તીનો નાશ થઈ ચૂક્યો હશે !

પરમાણુ બોમ્બ ને હાઈ ફાલન બોમ્બના વિરોધોથી
રજુલેન બનેલા પ્રદેશો કિરણોત્સર્ગી રજકણોની વર્ષાથી
હંકારી જશે ને એમાં ૮૦ ટકા નેટલો પરિપાત (ફોલ
આઉટ) બ્યાં બોમ્બ ફૂટેશે, તે તે પ્રદેશને જ અસર કરનારો
હશે. થયું બાકીનો ૨૦ ટકા પરિપાત વાતાવરણના જીંયા
વેરોમાં ફેલાઈ જઈ-આખી પૃથ્વીની સપાટી પર એક સરખા
પ્રમાણમાં, અમુક વરસોના ગાળા દરમિયાન સતત વરસતો
રહેશે.

આ બાબત કોલમિયા યુનિવર્સિટીના દાતાર-જે. લોરેન્સ કુલ્પ તથા એમના સાથીઓએ જે સંશોધન કરેલ છે, તેમાં તેઓ કહે છે કે, આજ સુધીમાં જે પરમાણુ અખતરા થયેલા છે, તેને કારણે ૧૯૭૫ની સાલ સુધીમાં માણસોનાં હાડકાંમાં રેડોનિયમ ૯૦નું તત્ત્વ, એમના શરીરમાંના કેલ્શિયમના પ્રમાણમાં ૧ ગ્રામ કેલ્શિયમ દીઠ ૨-૯ માર્ક માઈ કોકયુરીસ (માપ) જેટલું ભેદનું થઈ ગયું હશે.

હવે જો આનું પરમાણુક દાટી નીકળ્યું તો માણસના શરીરમાં એક ગ્રામ (ચમચભર) કેલ્શિયમ દીઠ ૨૯૦ માઈ કોકયુરીસ જેટલું રેડોનિયમ ૯૦નું પ્રમાણ થઈ જશે. તે એ ધણી દુધક્રિમિયા, હાડકાંનું કેન્સર, અકાલ વૃદ્ધવ, વગેરેને માનવવંશ-વેસાની જે વિકૃતિ સર્જાશે, તેના બોજ હેઠળ ખાકીની ૨ અખજની માનવ વસતીનું જીવન જીવવા જેવું જ નહિ રહ્યું હોય.

આ સંભવિત મુદ્દામાં બે મહે સામસામી છેડેલાં પરમાણુ ને હાઈડ્રોજન શક્તિ પાંચ હજાર મેગેટન શક્તિનો રહેાટ કરશે. એ રહેાટથી જે કિરણોત્સર્ગી તત્ત્વો છૂટા પડશે તેને જો ૧ કરોડ ૧૦ લાખ ચોરસ માઈલના વિસ્તાર પર સરખેસરખાં પાથરી દઈએ, તો રહેાટના ચોવીસ કલાક પછી-૧૫૦૦ વૈજ્ઞન જેટલો કિરણોત્સાર વાતાવરણને ભરી રહી હશે. જે એની સામે રક્ષણબિહોણ હશે, મા જેમણે અગાઉથી સાવચેતીનાં પગલાં લીધાં નહિ હોય, એવા લોકોને નુકસાન કર્યા વિના નહિ રહે. ૨૪ કલાક પહેલાં તો એણે અનેકજણું નુકસાન કરી લીધેલું હશે.

વિકિરણોની આટલી માત્રા માણસની આયુ-દોરીને વીસથી આવીસ વર્ષ જેટલી ટુંકાવી નાખવાની શક્તિ ધરાવે છે. અસખત, રણજીત ખેતરો પ્રેક્ષી અખત વેગળા, દૂભા-છોડાણવાળા પ્રદેશમાં લોકો સલામત બચી ગયાં હશે. પણ તેઓ આ હોનારતના ભોગ બનેલાની મદદે દોડી ગયાં

અથવા સંપર્ક સાધતાં રહ્યાં તો તેમનીય મૃત્યુ જ હામત થવાની । જે ડરે જને પરરપર બહિષ્કૃત બની જવશે.

પરંતુ એમની આ તકદારીને પણ બહુ અર્થ નહિ રહી હોય, કારણ પાંચ હજાર મા ૫૦ હજાર મેગાટન બોમ્બના ધડકાઓએ વાતાવરણના ધરોને કિરણોત્સર્ગી રજકણોથી જઈ દીધેલ હશે. વિકિરણોની અસરથી આખી દુનિયાની માનવ-વસ્તીની પ્રજનનશક્તિ પર વિપરીત અસર પડી ચૂકી હશે. જિનના પરિવર્તનનો દર દસ ગણો વધી ગયો હશે. બોમ્બ ફાટ્યા હશે, તે પ્રદેશમાંના લોકોએ તો હજારો રોગજન વિકિરણો પચાવવાં પડ્યાં હશે, ને તેથી ધણી લોકો વંધ્યવ પામી ચૂક્યા હશે. ને તેમ નહિ થયું હોય એવા લોકો બાળકને નામે ચમકાવી મૂકે એવી વિકૃતિવાળાં પિંડને જન્મ આપી રહ્યા હશે ।

હિંદ, ચીન, આફ્રિકા ને ઓસ્ટ્રેલિયા જેવા દેશો આ વિશ્વવ્યાપક કિરણોત્સર્ગી રજકણોની વર્ષામાંથી ભાકોત નહિ રહેવા પામે.

ડો. એચ. જે. મુલરે ૧૯૫૮માં ‘કોલોરાડો ક્વાર્ટર્સ’ નામના સામાયિકમાં એ વિષય પર એક અભ્યાસપૂર્ણ લેખ પ્રસિદ્ધ કરેલો. તેમાં તેઓએ કહ્યું છે કે, ‘આજે વાતાવરણમાં વિકિરણોની અસર એટલી છે કે, એણે ગ્રેસર જિનના પરિવર્તનના પરિણામે પાંચ માણસે ૧ માણસ વંશવારસ વિના મૃત્યુ પામે છે...ને જો આ પ્રમાણ આજના, કરતાં પાંચ ગણું જ વધુ’, તો એનાં પરિણામોની કંઈપના કરવી મુશ્કેલ છે.’

ને લગભગ તમામ વિજ્ઞાનીઓને એ વાત સમજાઈ ચૂકી છે, જે પરમાણુયુદ્ધની ‘સંભવિતતા વાસ્તવિકતામાં પસંદાઈ’ જો, તો આજે આપણે હોને ‘અખત’ ને નામે ‘વિકિરણોત્સર્ગી’ બીએ, તે જ્યત ને એવું ‘આપણું’ સ્વરૂપ, એાળખા ને સુકાપ એટલી હદે પસંદાઈ જશે.

ભાવિ પેઢીઓ પર ઓથાર

પરમાણુ બોલના પ્રયેક અણતરમાં માનવજાતનું વર્તમાન અને ભાવિ કેટલું જોખમાય છે, એનો પૂરેપૂરો તાજ તો હજી આપણા વિજ્ઞાનીઓ જીવશાસ્ત્રીઓ, તેમ જ પ્રજનન-શાસ્ત્રીઓ સુધી મેળવી શક્યા નથી. પરંતુ આજકાલીમાં આ બાબત ને કંઈ સંશોધનો થયાં છે, ને જે કંઈ અનુસંધાને માહિતી સાંપડ્યાં છે, તે પરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થઈ ગયું છે કે, પરમાણુ વિદ્યેયોથી મુક્ત થઈ પૃથ્વીના વાતાવરણમાં જે કિરણોત્સર્ગી પરમાણુ રજકણો ફેલાઈ રહ્યાં છે, તે આ પૃથ્વી પરની જીવસૃષ્ટિ, તેમ જ માનવજાતને મોટું અત્યંત જંજીર પરિણામો લાવનારાં છે.

—એની એક અસર (Genetic) માણસજાતની

શોમસ હન્ટ મોરગન અને જ્યોર્જ મેન્ડલ જેવા વિજ્ઞાનીઓએ અધ્યાય પરિશ્રમ સહિત, જે સંશોધનો કર્યાં છે, તે પરથી માણસજાતની પ્રજનનની પ્રક્રિયા વિષે આપણે ધણું ઘણું જાણ ને માહિતી સંપાદન કરી શક્યાં છીએ. તેઓ કહે છે કે, આ દુનિયામાં જે કોઈ બાળક જન્મે છે, તે દરેક એવાં બાળાપ માસેથી વારસામાં ૧ લાખ જિન (Gene) સહિત જન્મે છે. એમાં મા ને બાપ બંનેનો અરધો અરધો હિસ્સો હોય છે.

આ હિસાબે આજે દુનિયામાં જે પોણા ત્રણ અબજની માનવ વસ્તી છે, એ તમામે તમામને—એક એક લાખ જિન વારસામાં મળેલાં છે. પોણા ત્રણ અબજ માનવીને મળેલાં લાખ લાખ જિનનો સરવાળો મુકતાં, જે પરાધી, જિનનો પુજ આપણી દુનિયા પાસે છે, તે વિશાળ સરેવરવા હરિયાની તીર-સંપદની જેમ, માણસ જાતની સમૃદ્ધિ જૂ ગણોત્તે, એટલાં પાણીના પ્રવાહનો જેમ આ જિનોની આપણે સંતત યાત્રુ રહે છે. ને આપણે દુનિયામાં જે વિષવિષે રૂપ, રંગ, કદ, સ્વભાવ ને ધર્મતરનાં માનવીઓ જોઈએ છીએ, એ આ જિનની જ લીલા છે. આ વસ્તુ વિજ્ઞાનીઓ આપણને

પ્રજનનશક્તિ પર પકડ્યો છે. ને એને પરિણામે, 'માણસનાં ભાવિ સંતાનોને માથે વિકૃતિ ને રોગનો અભિધાપ બિતરવાની પડી છે.

—એની બીજી અસર (Somatic) છે, વર્તમાનયુગમાં જીવતી, ને જીવીને લીધી થતી પેઢી પર. આજના જમાનામાં જીવતા માણસના શરીરની તંદુરસ્તી પર ફટકો મારનારી, ને તરફતરફના રોગોને બહેકાવનારી અસર.

આ લેખમાં આપણે માણસની પ્રજનનશક્તિ પર જે અસર થાય છે, એનો જ વાત સમજાવા પ્રયાસ કરીશું. ને આ પછીના લેખમાં માણસના શરીર પર થતી અસરોનો અંદાજ લઈશું.

જહ મુંદર રીતે, એજનાં અતિ ઝીણવટભર્યાં નિરીક્ષણો ને સંશોધનો દ્વારા સમજાય છે.

એટલાં પાણીની માફક જ, આ 'જિન'માં પણ કાળક્રમે, નેસર્ગિક કારણોસર પરિવર્તનો થતાં જ રહે છે. ને આમાં, વિજ્ઞાનીઓ કહે છે કે, માળાપ તરફથી ન મળ્યાં હોય એવાં જિન પણ બાળકમાં દેખા દેતાં હોય છે. કાખસા તરીકે દિમોહિસિયાનું જિન.

હિમોફિલિયા જિન એટલે? માણસના શરીર ઉપર કયાંય કાપો પડે કે એમાંથી લોહી વહેવા મંડે છે. સામાન્ય રીતે, લોહી જ વારમાં એ કાપા પર લોહી ધીજવા મંડે છે, ને પોછને એક પડ જેવું બંધાઈ જઈ, શરીરમાંથી કમતા લોહીના પ્રવાહને થંભાવી દે છે. પરંતુ કેટલાક લોકો એવા પણ હોય છે કે, જેના શરીરમાં એક વાર કાપો પડે તો ને લોહી નીકળવા માંડે, કે એ થંભે જ નહિ! આખા શરીરમાં એટલું છે તેટલું જાણું લોહી વહી જાય, તો પણ લોહી ધીજી જતાઈને પા બંધાવાની ક્રિયા એમના લોહીમાં થવાની જ નહિ! હવે જે માણસના લોહીમાં આવી ધીજવા જતાઈની શક્તિ ન હોય, તે હિમોફિલિયા જિનવાળો

માણસ. માણસે આપેલાં એક સાધુ જિનમાં તો આપણે
પરાણ જિન નહોતું જ. કારણ એમને આવી કોઈ તકલીફ
થા ફરિયાદ હતી જ નહિ. ત્યારે એમના બાળકમાં આ
કેમ બન્યું ? તો વિદ્યાનીએ કહે છે કે, ત્રીજા કારણે
આ જિનપુજમાં જે પરિવર્તનો થતાં રહે છે, એ સુચળ
બાળકને વારસામાં મળેલાં ૧ સાધુ જિનમાંથી એક જિન
પરાણ, આમીવાળા જિનમાં પલટાઈ ગયું !

વિદ્યાનીએના કહેવા સુચળ ૪૦ હજાર છોકરા
(છોકરીઓ નહિ) જન્મે છે, એમાંનો એક જ છોકરો
આપણે હિમેશ્વિસિયા જિન લઈને જન્મે છે. તેવી જ રીતે
ખીલું એક જિન છે એકાન્દોપ્લાસિયાનું. આ જિનવાળા
બાળકમાં હાથપગના હાડકા જ વધવાના અટકી જાય છે.
એટલે માણસની હંમરની સાથે સાથે એના આખા શરીરની
વૃદ્ધિ થાય, તેમ એના હાથપગ પણ પ્રમાણમાં વધવા બંધીએ,
તે વધતા નથી. હાથ એકદમ ટૂંકા ને હંમરની નીચેનો-
થાપાપછીનો ભાગ ટૂંકા રહી ગયો હોય છે. આ જિનનો
સ્વભાવ જ એવો છે કે, તે હાડકાની વધવાની શક્તિને
ચોટકાવી નાખે ને તે શક્તિના કેન્દ્રમાં અવરોધ રાખે.
અલગત આપણે આમીવાળું જિન પણ ૧૨ હજાર ને ૫૦૦
બાળકે એક જ બાળકમાં હોય છે.

આ તો બે જ આમીવાળા જિનનો આપણે પરિચય
લીધો. પણ આમાં અનેક બુદ્ધ બુદ્ધ સ્વભાવ ને આલસલગ્ન-
વાળાં જિન માતાપિતાનું પુજમાં ભળી જઈ, સારીરિક
વિચિત્રતાઓ ને આમીઓ સંજ્ઞામાં માનવજાતના જનસંઘમાં
ઉત્પાત મચાવી રહેલા હોય છે.

વધુમાં, આ, દેશમાં સંસાધનો કરતાં કરતાં માણસને
એ વાતનું જ્ઞાન પણ સાધું છે કે, માણસજાતનાં જિનમાં
થતાં આ પરિવર્તનો મોટે ભાગે હાનિકારક હોય છે. અલગત,
કુદરતે એમાં ચોતાનો અંકુશ મૂકેલો જ છે. ને એ રીતે,
પોતાં, આમીવાળાં જિનનાં સંખ્યા બેકામ હાંદે વધી ન જાય
એ માટે કુદરતે અંકુશ, તરીકે ‘કુદરતી મરણી’ (નેચરલ
સિલેક્શન) નો કાવત રચેલો છે. જેને કારણે અમુક પરાણ,
જિનવાળાં પ્રાણીઓ ને માનવની પ્રજોત્પત્તિની શક્તિ જ
હરાઈ ગયેલી હોય છે; એમનામાં ચોતાનો વંશવેલો આગળ-
વંશારવાની શક્તિ ધસાતી ધસાતી, ખતમા થઈ જાય છે.
ને એ રીતે, પરાણ જિનવાળાં જિનમાં મોટાભાગનાં જિન,

કુદરતી જિનનાં બહુ ઘર્ષ જતી હોય છે. જેમકે, હિમેશ્વિસિયાનું
જિન લઈને જન્મેલાં આઠ બાળકોમાંથી એક જ બાળક
ચોતાનો વંશવેલો આગળ વંશારવાની શક્તિ ધરાવતું હોય છે.
‘કુદરતી મરણી’ નો આપણે ન ધ્યાન, તો તો માનવ-જિન-પુજમાં
આમીવાળાં જિનનું ચલણ અચૂકભલ ચલાવ જ કરે, ને
અમુક પ્રજાઓ સુધીમાં તો એનો આગ્રહ જિન-પુજ
હોવાનાં મને રજા થઈ જાય. અર્થાત રોગિષ્ટ ને ખોડવાનાં
બાળકોની સંખ્યા બેહદ વધી જાય !

આજથી ‘મોસ વસક પહેલાં કોંટર એવ’ જે મૂંઝા-
નામના વિદ્યાનીએ શોધી કાઢ્યું કે, ફાકિરોની અસર
પહેંચ્યાં પ્રાણી, માનવ ને વનસ્પતિની જિનપરિવર્તનની
જે પ્રક્રિયા થાય છે, એનો પરિવર્તનનો દર વધી જાય છે.

એ. મૂલરની આ સેધ માણસજાત માટે બતિ મહેવંતી
નીવડી. કારણ તે પછી જ આપણે જિન-પરિવર્તન પાછળ
કામ કરી રહેલ નિસર્જની શક્તિને—વિશ્વકોશને (ઓરિજિન-
ર) એજાળી શક્યાં ને બાધી શક્યાં કે, એના આદર્શ,
ગિટા, ગામા ઇત્યાદિ ફિરવે જિનપરિવર્તનની પ્રક્રિયાને
કોંટરનાર છે.

આ કુદરતી વિકિરણો ને એમની શક્તિ આઠા બંધ
બાંધી, માણસના વંશવેલોને થતી વિપરિત અસર ટાળવાના
ઉદ્દેશ્યે સેજવાને બંદે, જે માણસ પૃથ્વીના વાતાવરણને
વિકિરણોના વારસો લાદી હઈ, જિન-પરિવર્તનની ગતિ
આજે છે, તે કરતાં બમણી ઘર્ષ જાય તેડુ કંઈક કરે તો જ તો
એનો અર્થ એટલો જ કે હિમેશ્વિસિયા ને એકાન્દોપ્લાસિયા-
ના જિનવાળા બાળકોની સંખ્યા બેવધાઈ જવાની.

ને વિદ્યાનીએ માને છે કે—

જો જિનવમાં પરમાણુ શક્તિ વડે લોહાનાડું
ચુક ફાટી નીકળે, તો એથી માનવ-જિનના
પરિવર્તનની ગતિ બેવડી ત્રેવડી નહિ, પણ દસ
બણી ઘર્ષ જવા સંભવ છે.

વળી એવું ચુક થયું તો એ પ્રલયની
ભાઈકે વ્હાપક ને જોડા વિનાશ કરનાડું હશે. ને
એ પછી ભાવિ પેઢીને પાળી-પોષી ઊભી કરવા
પૂરતાં, માણસો પણ જીવતાં રહેવા પામવાનાં નથી.
એટલું જ નહિ, એથી માનવ-વંશ-વૃદ્ધિની

મૂળિયામાં એવો ધક્કો જોવાનો છે કે, એને કારણે આવતી પેઢીઓનાં સંતાનોને 'માણસની પ્રાણ તરીકે' યોગ્યપણાં પણ અરહેલ જાની' બધું, એટલી હદે એમની વિપ્રત સર્થ ગઈ હશે.

આ તો સંભવિત પરમાણુયુદ્ધ, ઘાઈ કમલાનો પછે, વાસ્તવિક બની, આવેને કિશ્ન' રહી અથ, તો શું થાય એની વાત સર્થ. એની વાત બાજુએ મૂકીએ તો જ, આજે પરમાણુશસ્ત્રોના અખતરાઓએ પૃથ્વીની આબોહવામાં ને વિકિરણોનો ભાર સારી દીધો છે, તેણે આપણી માનવજાતનાં જિન-પરિવર્તનની ગતિને અકુદરતી ધક્કો આપી જ દીધો છે. ને એને પરિણામે માનવ વાતનાઓવું પ્રમાણ જ વધુ છે.

આવું માનવાને આપણી ખાસે પૂરતાં કારણો છે. પ્રજનન-શક્તિ ને જીવ-શક્તિના વિજ્ઞાનીઓએ આ જાગત કરેલાં સંશોધનો બતાવે છે કે,

* તમામ પ્રકારનાં ગામા કિરણો (હાર્ડ એનર્જી રેડિએશન) જિન-પરિવર્તનનું કારણ બને છે.

* માણસના પ્રજનન અવયવો સુધી અસર પહોંચાડનાર વિશ્વકિરણો—(કોસ્મિક રેડ) ગામા, આલ્ફા, બેટા કંપાદિ તમામ વિકિરણો જિન-પરિવર્તનની પ્રક્રિયાને ઉત્તેજનાર છે.

* કુદરતી આબોહવામાં, અનિજતરત્વે ને પાણી, માટીમાં રહેલાં વિકિરણોની માણસના જન્મથી માંડીને તે એ પ્રખત વેગે પહોંચી, ગર્ભાધાનની ધરી સુધી પહોંચે, ત્યાં ફળી એનાં પ્રજનન અવયવો પર અસર થયા કરતી હોય છે બાની સારીમાઠી બને અસરો એના ગર્ભ પર પડતી હોય છે ને એનાં જિન-પરિવર્તનનું કારણ બની શકે છે.

* ડૉ. જેમ્સ હા. વિટ્ટાન્સિન યુનિવર્સિટીમાં પ્રજનન ને જીવવિજ્ઞાના પ્રાધ્યાપક હતા. તેમના અત અનુસાર, સ-કિરણો (એક્સ રે)ની અસર નેટલે અંશે માણસનાં પ્રજનન અવયવો ઉપર પડે છે, તેટલે અંશે તે તેઓની જિન-પરિવર્તનની ગતિને વધારનાર બને છે.

આ અંગે તેઓ કેટલાક રેડિયોલોજિસ્ટોનાં કુટુંબોના ખોતે કરેલ અવલોકન પરથી કહે છે કે, સ-કિરણો વડે રોજાનું નિદાન કરવાનું કામ બમણત્વે, જનનશી, આ માણસોએ ને (વિકિરણ) પચાવેલાં, એને પરિણામે એ લોકોનાં

કુટુંબોમાં અંશભાગિક અને વિવિધતાઓવાળાં બાળકોનું જન્મપ્રમાણ 'વધારે' હતું. 'આવું જ પરિણામ, પોતાના કોઈને કોઈ રોગનાં ઉપચાર લેણે સ-કિરણોની સારવાર લેનાર માંગાઓનાં ધ્યાનમાં પર' એવા મળ્યું છે, એમ ફ્રાંસના એક ઇલાતનામ હોકેરે ને. લેના' પણ જણાવે છે.

* અમેરિકાની વિજ્ઞાન વિવાધોદતા 'રાષ્ટ્રીય સંશોધન વિભાગે' તત્કાલા ત્યાંના તદ્દવિદોની સમિતિએ ને હેવાલ પ્રગટ કર્યો છે, તેમાં પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે, વિકિરણ નામે પ્રજનનશક્તિને અનિચ્છનીય ને હાનિકારક વસ્તુ છે. ને એણે કારણ એ જ છે કે, તે અકુદરતી રીતે જિન-પરિવર્તનની પ્રક્રિયાને ઉત્તેજી મૂકે છે.

* અમેરિકાની નેશનલ રિસર્ચ કમિટીના હેવાલ મુજબ, અમેરિકા પ્રખ, આબોહવામાંનાં કુદરતી વિકિરણો ઉપરાંત, સ-કિરણોના નિદાન ને ઉપચારને બહોને વિકિરણોની બીજી એટલી જ માત્રા પચાવે છે. એમનાં શરીરમાં પચતાં આ વિકિરણોનું આજનું પ્રમાણ કાયમ વધુ, તે એથી ભવિષ્યમાં બોડખાપણાવાળાં, જડ મૂઠને પાંચગાં બાળકોનું જન્મપ્રમાણ ૧૦થી૨૦ગણું વધી જવા સંભવ છે.

આ ઉપરાંત ત્યાં ત્યાં પરમાણુશક્તિ કેન્દ્રો (ન્યુ-ક્લીયર પાવર પ્લાન્ટ્સ)માં, તેમ જ એવા બીજા ઉદ્યોગોમાં કામ કરનારા લોકોની સંખ્યા પણ હવે પછીના ગમનામાં વધતી જ જવાની, તે સાથે સાથે ઉપર કહ્યું તે જોખમ પણ વધતું જ જવાનું.

દાકતરો ને વિજ્ઞાનીઓની આ ચેતવણીને ધ્યાનમાં લઈ, તબીબો શ્રેયે સ-કિરણોનો ઉપયોગ સપાદિત બને ને આવતી પેઢીનું ભાવિ જોખમમાં નહિ, તેવાં પગલાં આ ભય વિશે જ્યારે દેશોમાં સેવાઈ રહ્યાં છે. ક્ષય જેવા રોગોના નિદાન માટે ચોક્કસ સામુદિક ઝુમેશો પધ-કરી દઈ, નિદાન માટેના બીજા તમામ ઉપાયો અજમાયાં હોવા પછી જ, ના. છૂટકે સ-કિરણોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ, એવું દાકતરો માનવા માડયા છે.

તે જ વખતે—

* અમેરિકા, રશિયા ને એટલિટન પરમાણુ બોંબ ફેલાવાના અખતરા કરે જ ભય છે. અને એથી ફ્રાંસનાં વિકિરણોનાં જોખમ, બાળક આ પ્રત્યેક દેશના રાજકર્તાઓ પૂરેપૂરી રીતે જાણકાર હોવા છતાં, તેઓ પોતાની પ્રેમના

ને સમગ્રત માનવજાતના ભાવિ વિશે આંખમાઝા કાન કરી, પરમાણુ વિસ્ફોટના અખતરા ચાલુ રાખી રહ્યા છે ।

આ અખતરાઓથી બહાર પડતાં કિરણોત્સર્ગો તરવામાં સોધા વધુ ધાતક તરવા સમાયેલાં છે—એ છે કાર્બન ૧૪, સેસિયમ ૧૩૭, ને રેડોનિયમ ૯૦નાં તરવા. પ્રત્યેક પરમાણુ બોમ્બના વિસ્ફોટ પછી પૃથ્વી પર પાછાં ઊતરી આવનાર આ તરવામાં આમા કિરણોની અસર અત્યંત કાતિલ છે.

પરમાણુ રચકણની વર્ગમાં કાર્બન ૧૪ નામનું જે તત્વ છે, તેની અસર પ્રત્યે પશુ આ જ લગી ખૂબ જ દુર્લભ સેવાયું છે. એ વસ્તુ પ્રત્યે સોનું ખ્યાન એવાયું કામ, અમેરિકાની ઐરામિક ઝનજી કમિશનના સભ્ય ડૉ. વિલાડ એક સિબીએ કહ્યું છે. સ્વીસ કોલેમી બોફ સાયન્સે એનેસ એક સેમિનારમાં, ૧૯૫૮ના માર્ચની ૨૭મી તારીખે વ્યાખ્યાન આપતાં તેઓએ કહેલું કે, 'પરમાણુ વિસ્ફોટને કારણે વાતાવરણમાંના કુદરતી કાર્બનના તત્વમાં ૧૦ ટકાનો વધારો થઈ ગયેલ છે. આ કાર્બન ૧૪નું તત્વ પરમાણુ બોમ્બમાંથી અત્યુત્તમ પ્રમાણમાં બહાર પડે છે. અને તે માણસજાતને માટે અત્યંત જોખમકારક ને ધાતક છે. આ તત્વનું અર્ધજીવન ૮૦ હજાર ને ૭૦ વર્ષ સુધીનું છે. અર્થાત ૮૦ હજાર ને ૭૦ વર્ષ પછી એ તત્વની શક્તિ અડધી થાય છે. ને બાકી જે અડધી રહી, તેને અડધો અડધ થઈ બીજી જગ્યાં બીજાં જોટલાં જ વર્ષો લાગે છે. આમ જે રહે જોનું અડધું અડધું પ્રમાણુ ઘટતાં ઘટતાં કઈ સેકાએ પછી એની કિરણોત્સર્ગો શક્તિવંત અવસ્થાન થાય છે.

પશુ કાર્બન ૧૪ એના આ લાંબા જીવનકાળ દરમિયાન મને તે સમયે માણસના શરીરમાં પ્રવેશ મેળવી લઈ, ત્યાં પોતાનું પોત પ્રકાશી રહે છે. ને માણસની પ્રજનનશક્તિ પર ઘણી જ ખરાબ અસર પહોંચાડે છે. ડૉ. સિબીએ ઐરામિક ઝનજી કમિશનને સૂચન કહ્યું છે કે—કમિશને કાર્બન ૧૪ના તત્વ વિશે પ્રજાને પૂરેપૂરી બચાવકાર કરી ઈર્ષાઓ સોને સાવધ રહેવા એતવાણી આપી દેવી જોઈએ.

પરંતુ કાઈ પણ દેશના લોકોને હજુ સુધી આવી કશી બાબતની એતવાણી આપવામાં આવેલ નથી. એટલું જ નહિ પશુ બીજા વિદ્યાનીઓ સમક્ષ પશુ આ હકીકત, છેક ૧૯૫૮ના માર્ચમાં જ ખુલ્લી રીતે રજૂ કરવામાં આવી—ને ત્યારે જ એની ભયકરતા તરફ તેઓનું પણ લક્ષ દેરાયું । પ્રજાનન

વિદ્યાનના ક્ષેત્રે કાર્બન ૧૪ની કરપીણ અસર બાબત વિદ્યાનીઓમાં આજે જે મત છે જ નહિ.

આ ઉપરાંત સેસિયમ ૧૩૭ નામનું બીજું એક તત્વ, જે પરમાણુ વિસ્ફોટ બાદ કિરણોત્સર્ગો રજાકણે તરીકે પૃથ્વી પર વરસે છે, તે તરફ અધ્યાનના એક અંશીકા વિદ્યાનીએ દુનિયાનું લક્ષ એચ્યું છે. આ વિદ્યાની તે શ્રી ઈયાઓ ઓગાવા. તેઓ ટોકિયોની સેંટગોલ યુનિવર્સિટીના પ્રાધ્યાપક છે. તેઓએ કહેલું કે, 'સેસિયમ ૧૩૭નું તત્વ જપાનમાં ખવાતા ખોરાકમાં ઉમેરાઈ શ્યું છે, ને એ લોકોની પ્રજનન શક્તિ પર થઈ રહેલી નેસર્જિક વિકરણોની માફી અસર વધારવામાં પોતાનો ભાગ ભજવી રહ્યું છે.'

ડૉ. રાફર્ડ ઈ. લાપ તથા ડૉ. જેક શુબર્ટ આ વિષયના બીજા અભ્યાસ પછી 'Radiation, what it is and how it affects you' નામનું એક પુસ્તક લખી, માણસના શરીર પર આ વર્ષા તરવાનાં વિકિરણો થી શી અસરો ને કેવી રીતે પાડે છે, એનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ આપતી બરપૂર માહિતી પૂરી પાડેલ છે. એમાં સામાન્ય માણસની આંખ ઉઘાડી નાખે એવા દાખલા તેઓએ રજૂ કરેલા છે.

આ વિષયનો અભ્યાસ કરનાર તમામ વિદ્યાનીઓ આજે એવા મત પર પહોંચ્યા છે કે :

આજ દિવસ સુધી પરમાણુ સત્તોના જે અખતરા થયા છે, તેણે વાતાવરણના સ્તરોમાં જે કિરણોત્સર્ગો રજાકણે ફેલાવી દીધાં છે, તેની અસર પૃથ્વીના દક્ષિણ ગોળાર્ધ કરતાં, ઉત્તર ગોળાર્ધ પર જ વધારે થયેલ છે. હકીકતે એવા જાણે તો આ પૃથ્વીના ઉત્તર ગોળાર્ધ પર જ દુનિયાની મોટા ભાગની પ્રજાએ વસેલી છે. જેમાં સમગ્ર એશિયા, યુરોપખંડ તેમ જ બ્રિટન અમેરિકાની વસ્તીનો સમાવેશ થઈ જાય છે. દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં બુએનો તો ઓસ્ટ્રેલિયા, આફ્રિકા ને દક્ષિણ અમેરિકાના પાંખી વસ્તીવાળા પ્રદેશો જ આવેલા છે. ને છતાં આ પાંખી વસ્તીવાળા પ્રદેશો પશુ આ વિકિરણોની અસરથી સાવ કોરા રહી શકવાના કે કેમ, એ તો સવાલ જ છે.

એટલે ઉત્તર ગોળાર્ધમાં આવેલ દેશોની વસ્તી પર યનાર વિકિરણોની અસરનું જે પ્રમાણુ વિદ્યાનીઓએ કહયું છે, તે આખી દુનિયાની વસ્તીને લાગુ પાડી; વિચાર કરવામાં

આવે તો કરો વધી નહિ આવે.

અમેરિકાના એટમિક એનર્જી કમિશને 'હાઈપ્રીસ્ટ્રીક્ટર એક્સપ્લોઝન એન્ડ ઇસ્ટ નેચર' એ વિષય પર પોતાના સંશોધનોનો અહેવાલ પેશ કર્યો, તેમાં લખેલું છે કે—

આજ સુધીમાં બિટન ને રશિયાએ પોતપોતાના તાપમાન વિસ્તારમાં ને અમેરિકાએ અગ્રાંત મહાસાગરના ટાપુઓ પર ને બીજા, પરમાણુ વિસ્ફોટના જે અખતરા કર્યા છે, તેનાથી વાતાવરણનાં સ્તરોમાં, પ્રસરી રહેલ વિકિરણોનું અમેરિકન પ્રાંતે પચાવેલ પ્રમાણ ૧ રોન્ગન (માપ) ના દસમા ભાગ જેટલું છે. ને આ તો ૧૯૫૫ સુધીમાં થયેલા અખતરાઓનો જ આંક અંદાજ છે !

૪૨મું આથી, ઓછાવતા પ્રમાણમાં, ને કમ-એથી ગતિએ જો પરમાણુ વિસ્ફોટના અખતરા ચાલુ રહ્યા તો, માણસના વંશવેસા માટે ને એની આજની શારીરિક તંદુરસ્તી પર ધનારી એની ધાતક અસર ધટવાની નહિ પણ વધવાની જ છે, એ વિષે તો સામાન્ય માણસને પણ શંકા કરવા જેવું લાગશે નહિ.

રૅપ્ટોન્કાઈડમ હેન્ટુ તરત મુખ્યત્વે હાઈડ્રોજન બોમ્બના ધડાકાઓમાં ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં બહાર પડે છે. આ તરત કેફિયમના તરતને (ચૂનાને) મળતું આવે છે. ને વનસ્પતિ તેમ જ માણસના કબેરને બાળવામાં ધણી ઉપયોગી એવા કેફિયમનો વેશ ધરી, તે વનસ્પતિમાં શોષાઈ આવે છે. ને ધાસ ચારા પર નભનારાં દુધાળાં ઘેરના છરીરમાં, ને ત્યાંથી માણસના—બાળકના છરીરમાં પ્રવેશ મેળવી લે છે. મુખ્યત્વે શાકભાજી હોય એવી પ્રજાએ આ જમવેથી તરતને શાકભાજી ને દૂધ વાટે પોતાનાં છરીરમાં પ્રવેશ પામતાં આટલાંથી સંકતી નથી. ને એણે બહેલ રોગ ને તુકસાનીનો સહેલો 'શિકાર' બની રહે છે.

પરમાણુ વિસ્ફોટથી વાતાવરણનાં સ્તરોમાં ઊડે સુધી ફેલાઈ ગયેલાં કિરણોત્સર્ગી રજકણો પોતાની ઓક્સ ગતિ મુજબ, પૃથ્વી પર પાછાં વરસી રહે છે. આ બાબતમાં અમેરિકન વિજ્ઞાની ડૉ. સિમ્પ્સનું માનવું એવું છે કે— 'આ કિરણોત્સર્ગી રૅપ્ટોન્કાઈડમ—એટલે, કે, દરિયાની સપાટીથી ૪મી થામાઈલની ઊંચાઈ સુધી ફેલાયેલાં કિરણોત્સર્ગી પરમાણુ રજકણોને પૃથ્વી પર ઊતરી આવતાં ૧૫ દિવસ થા મહિના

જેટલો સમય, નીકળી બાજુ છે. બ્યારે ૪૫થી ૧૦ માઈલની ઉંચરના અવકાશી સ્તરોમાં, એટલે કે રૅપ્ટોન્કાઈડમમાં પ્રસરી ગયેલ કિરણોત્સર્ગી રજકણોને પૃથ્વી પર ઊતરતાં દસેક વર્ષ જેટલો પ્રાણો નીકળી બાજુ છે. ને આ રૅપ્ટોન્કાઈડમમાં પ્રસરેલાં પરમાણુ રજકણો પૃથ્વી પર ને વીંટળાઈ રહેલ વાતાવરણમાં સરખે હાલે પ્રસરી જઈ સર્વ સમાનતાએ વરસી રહે છે.

હવે આ કિરણોત્સર્ગી પરમાણુ રજકણોની ઘેર ધાતકતાનો અંદાજ લઈએ.

દર વર્ષે દુનિયામાં સાડા સાત કરોડ (૭,૫૦,૦૦૦,૦૦) બાળકો નવાં જન્મે છે. આમાં બે ટકા, એટલે કે ૧૫ લાખ બાળકો એવાં હોય છે, જેઓ વારસાગત રીતે, પરિવર્તિત-જિનને કારણે, કોઈ ને કોઈ પ્રકારની ગંભીર ખોડ લઈ ને જન્મેલાં હોય છે. એવાં ૫ વધારે સંખ્યા એવાં બાળકોની હોય છે કે, જેઓ બહુ ગંભીર નહિ, એવાં કોક એકાદી ખોડવાળાં હોય છે.

આમાં હવે કોઈ બાબતું નથી કે, આ બધાંમાં કુદરતી વિકિરણોની અસરથી કેટલાનાં જિન બગડ્યાં હશે, ને કેટલાને પરમાણુ વિસ્ફોટમાંથી પેદા થયેલ વિકિરણોએ ધક્કો મારીને મળાડાવેલાં હશે ? છતાં આ બાબત મોટા ભાગના વિજ્ઞાનીઓનો અંદાજ એવો છે કે, કુદરતી વિકિરણોની અસર આમાં ૧૦ ટકા જેટલી છે.

તોબેલ પરિતોષિક વિજેતા, હાલતર લીનસ પોલિંગ કહે છે કે, આજની ગતિએ પરમાણુ વિસ્ફોટના અખતરા ચાલુ રહ્યા તો જિન-પરિવર્તનની ગતિમાં ૧ ટકાનો વધારો થઈ જશે. આ એક ટકા વધારાના પરિણામે ખોડાસાં બાળકોના જન્મપ્રમાણમાં પણ ૧ ટકાનો વધારો થઈ જશે. ને ૧૫ લાખ ખોડાસાં બાળકોને ૧ ટકા એટલે ૧૫ હજાર બાળકો આ ૧૫૦૦૦ના છુદવ પર થા મરવા માટે આપણા પરમાણુ બોમ્બના અખતરા જ જવાબદાર હશે.

અલગત, પરમાણુ અખતરાને પરિણામે, 'દર વરસે માત્ર ૧૧૦૦૦ બાળકો જ ચિકુત-છરીરી બની જન્મવાનાં છે,.... 'એમાં આટલી બધી ઉઠાપેઠ શાને ? ' એવું વિચારનારા વિજ્ઞાનીઓ પણ આ ધરતી પર છે ! અરે, અમેરિકાના એટમિક એનર્જી કમિશનના અધિકારીઓને મોઢેથી આવી દલીલો થઈ ચૂકી છે ! એમણે એટલે સુધી

ગયા ! છેક ચાર પાંચ મહિના પોતે, ફરી પાછા ગયા પર-
વાળ ભગવાનાં ચિહ્ન દેખાયાં.

એની ખીણ શારીરિક તપાસ કરતાં જણ્યું કે,
વિકિરણોની અસરથી એનામાં વધતવ આવતી મજા હતી.
પાછળથી પાંચ વરસે જતાં એ માણસ દેખાતી રીતે તંદુરસ્ત
એવા બાળકનો પિતા બન્યો. પરંતુ વિકિરણોની અસરથી
અકાળે એને જાતે આંખે મોતીઓ આવી ગયો.

માણસનું તત્કાલ મૃત્યુ નિપળવી શકે એટલાં વિકિરણો-
ની કસમાં કમ માત્રા ૩૦૦થી ૬૦૦ રોન્ઝનની મજાવ.
૪૫૦ રોન્ઝન વિકિરણો પચાવનાર માણસોમાં લગભગ
અરધો અરધ માણસો વિકિરણોની ગિભારીથી મૃત્યુ પામે
છે. હિદયશિખા ને નાગાસાકીની પરમાણુ બોમ્બે સરનેલ
હોનારતમાં ધણા મોટા ભાગનાં મૃત્યુ વિકિરણોની ગિભારી-
થી થયાં છે.

વિકિરણોની અમુક મોટી માત્રા માણસના શરીરને
આપવામાં આવે તો, સામાન્ય રીતે ડાઈ પચુ એરી પદાર્થની
શરીર પર જે અસર થતી હોય છે, તેની જ ધાતક અસર
થાય છે. પરંતુ એર કરતાં વિકિરણોની ધાતકતા બુદ્ધી રીતે
અસર કરે છે. એની અસરમાંથી તો, તમે ભલે એની કમમાં
કમ માત્રા પચાવી હોય તો પણ હજાર શકાતું નથી. ત્યારે
એરની આગતમાં એવું છે કે, શરીરને મારક નહિ એવા તદ્દન
ઓછા પ્રમાણમાં—એટલે કે એની ધાતક માત્રાને હજારમાં
લાગ જો તમે લો, ને એવું રોજ નિયમિતપણે—એક
હજાર દિવસ સુધી સેવન કર્યા કરો, તો એથી તમને ખાસ
નુકસાન નહિ થાય. પરંતુ આ જ એરની હજારેય માત્રા
તમે એકી સાથે લઈ લીધી હોત, તો તત્કાળ મૃત્યુ
અનિવાર્ય બન્યું હોત.

એક બીજો દાખલો લઈએ. લીધવા માટેની બોળી,
એક હજાર દિવસ સુધી રોજ એક એક વા જળોળેની માત્રા-
માં લઈ શકાય. પણ એકી દિવસે એ હજારેય દિવસનું
સાદું વાળા નાખીએ તો લીધને બદલે મોતનો જ એટો થાય.

ત્યારે વિકિરણોની અસર કરવાની રીત તદ્દન જુદી
હોય છે. એ આંખતમાં તો એજ બળુચા મળ્યું છે કે, તમે
ડાઈ પચુ પ્રાણીને ૧૦૦ રોન્ઝન વિકિરણો એકી વખતે
આપો—તો નિયમિતપણે, અમુક વખતના માળા દરમિયાન,
થોડી થોડી માત્રામાં આપ્યા કરો—તો પણ તેના શરીર

પર જે એની પ્રજનનશક્તિ, ઉપર જે અસર થવાની તે તો
સરખી જ હશે.

વિકિરણોનું તદ્દન ઓછું પ્રમાણ પણ અમુક લાંબા માળા
સુધી પચાવેલું હોય, તો તે એટલું જ પ્રમાણ એકી
વખતે આંખવામાં આવ્યું હોય, તો પણ દ્યુક્રમિયા,
હાડકાં કેન્સર ને એવા બીજા-રોગો પેદા કરવાની એની
શક્તિ સરખી હોય છે.

આમ શાળા ને શી રીતે બન્યું હશે, તે સમજવા માટે
આપણે પહેલાં તો માણસનું શરીર ને અસંખ્ય કોષોનું
બનેલું છે, એનો પર વિકિરણો કેવા પ્રકારની અસર નીપળાવે
છે, એ જાણી લેવું પડશે.

તીવ્ર શક્તિવાળાં વિકિરણો—અર્થાત ગામા કિરણો એ
શરીરને વીંધીને અંદર પેસી ત્રણેલી બંદૂકનો ગોળો મારક
વર્તે છે. શરીરમાં પ્રવેશ પામતાં જ તે અંદરનાં અમુક
જીવકોષોમાં પોતાનું સ્થાન જમાવી લઈ, એ કોષોમાં લાંગરેલ
નું કામ શરૂ કરી દે છે. આને ન્યુન લાંગરેલનું કામ તો
ન જ કહેવાય. કારણ વિકિરણોના હરા જે કોષમાં પ્રવેશે
છે, એ કોષને પીખતાં પીખતાં તેઓ ક્ષેત્રકેન્દ્રોના નામનાં
પરમાણુઓને છૂટાં પાડે છે. ને તેઓ જે જગાર પાડે છે, તે
જગાર ન રહેતાં કંઈક નવું જ સ્વરૂપ ધારણ કરી, શરીરના
કોષોને માટે અભણી એવી વસ્તુ બની, મનસ્વી રીતે પોતાનો
વિકાસ કરવા લાગે છે.

કહે છે કે, ૧ રોન્ઝન એટલી માત્રામાં વિકિરણો માણસના
શરીરમાં પચ્યાં હોય, તો તે એક એક શરીરના કોષોને તોડીને
એકમાંથી હજાર ‘આયના’ નવાં જોડાં કરે છે. આ નવી
પેદાશ મોટેભાગે ધાતક હોય છે, ને શરીરમાં વિપત્તિ કામ
કરે છે. આવાં લક્ષણવાળાં વિકિરણોની ૧૦૦ રોન્ઝન
એટલી માત્રા માણસનું જોતનામંથરું મૃત્યુ નિપળાવે છે. આ
૧૦૦ રોન્ઝન વિકિરણો માણસના કોષોને પીખી તોડીને
ખીજ પાંચ લાખ એટલાં નવતર પરમાણુઓનો પુંજ બંધી
દે છે. આ પાંચ લાખમાંનાં કેટલાંક પરમાણુઓ એરી
(રેલિનન્ટ) હોય છે. ને એવાં એરી પરમાણુઓનું ઉત્પાદન
અમુક હદથી વધી જતાં, માણસના રૂબે રૂબે રસી ને ખરેખર
હજારો ફેલ્સા ફુટી નીકળે છે. શરીરમાં પ્રવેશ તાત્પર્યે ગરમી
ને ફેલાવીને વેદનાથી માણસ તરખાટ મચાવી મૂકે છે. ને
થોડી જ દિવસમાં અસહ્ય ચાતાનાસાંધો મૃત્યુનો કાળિયો
બને છે. આ મૃત્યુને આપણે વિકિરણોની ગિભારીથી થયેલ

મૃત્યુ તરીકે ઓળખાએ છીએ. ૧. ૨. ૩. ૪. ૫. ૬.

હવે, માણસના શરીરનો કાપ કહી, એટલે કપડાં એ તમામ કોષોનું કામ ને જવાબદારી એકસરખાં નથી હોતાં. શરીરના કોષોમાં હજારો લાખો પ્રકારના જીવાં જીવો 'મોલેક્યુલ્સ' અર્થાત વસરેણુ હોય છે. એમાં કેટલાક તો જીવ બહુતરી જવાબદારી સંભાળનારાં વસરેણુ હોય છે. એમાં ય ડિસીકસીરીબોસ ન્યુક્લીક એસીડ નામના જે વસરેણુ છે, તેણે તો શરીરના પ્રત્યેક કોષે કેમ વર્તવાનું છે, ને શું શું ફરજ બજાવવાની છે, એની નિયંત્રણી કરતાં, એમની પાસે તે તે કામ કરાવવાનું હોય છે! શરીરમાં કામ કરતાં કરતાં, ધસાઈ ને અપી જનારા કોષોની જગ્યા પૂરવા નવા નવા કોષો બનતા રહે, એ જોવાનું કામ પણ આ 'ડિસીકસીરીબોસ ન્યુક્લીક એસીડ નામના વસરેણુ' જ છે. વળી એ દેહમાં પાંચરનાર બાળકની આકૃતિપ્રકૃતિ ધરાવતી જવાબદારી, પણ એમને જ સાથે હોય છે.

હવે આપણા શરીરમાં આટલી ભારે જવાબદારી સંભાળનાર એકાદ વસરેણુને પણ જે કિરણોત્સર્ગી પરમાણુની ઝોળા લાગી ગઈ તો ? તો કુદરતી સંજોગોમાં એ શરીરમાં સન્નિવિસન્નિવનનો સમાવેશ જે એકધારી રીતે ચાલ્યા કરતો હશે, તેનો લગભગ કરી, આ વિકિરણની ઝોળાથી થયેલ વસરેણુ, મનસ્વી બની જઈ, અકુદરતી ઝડપે પોતાની લાંબા-ધરાની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી દેવાનાં. ને સમયના સાથે સાથે કુદરતની આજુમાં રહી એક સરખા લયથી કામ કરનારા કોષો કરતાં, આ અકુદરતી ને આધળી ઝડપે કામ કરનારાં વસરેણુની જગ્યાત જ મોટી થતી જવાની. ને જે શરીરમાં આની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ, એ શરીર કાં દ્યુમીમિયા, કાં હાકાંકાનું કેન્સર, કાં ચામડીનું કેન્સર થા એવા જ બીજાં કોઈ રોગોના, શિકાર બની ગયું—એમ સમજી લેવું. શરીરમાં આવેા લયકર ઉત્પાત મચાવનારની જે કોઈ પૃંક પકડી શકાયું તો તે વેચે છે, આ બધું કોઈ એકાદ કિરણોત્સર્ગી પરમાણુનું જ નિશ્ચય હતું!

આ કારણસર જ આપણે માનીએ છીએ કે, પરમાણુ બોમ્બ વિસ્ફોટના અખતરાએથી સ્ટ્રોન્શિયમ ૯૦, રેસિયમ ૧૩૭, ને કાર્બન ૧૪ જેવાં કિરણોત્સર્ગી તત્ત્વો વાતાવરણમાં ફેલાય છે, ને 'પૃથ્વી' પર વસે છે. ને તે માણસના જનને માટે ને એનો આપતી અનેક પેઢીઓને માટે—અલગર રીતે હાનિકારક છે, ને એટલા જ માટે એવા

અખતરાઓનો નિષેધ થવો જોઈએ, એવી આપણે માગણી કરીએ છીએ. ૧. ૨. ૩. ૪. ૫. ૬.

આવાં વિકિરણોની બાબતમાં પણ, અમેરિકા જેવા સુધરેલા ગણતા દેશના રાજકીય મોવડીઓ, અમુક ગરવા-ગાંધ્યા વિદ્વાનોએને હાથમાં લઈ, તેમના મોઢે 'તરી વા કુંજરી વા' જેવી વાતો કરાવે છે. ને લોકોને સમજાવવા માટે વિકિરણોનું કેટલું પ્રમાણ હોય, તો તે માણસ માટે 'નુકસાનકારક નથી' ને 'વધતા વધનાં કેટલું' યામ તો એને નુકસાનકારક ગણી શકાય. ને કેટલા પ્રમાણને 'નહિ ઓળખવાના હજાર' તરીકે સ્થાપવો, એ બાબત શ્રવણાકાલથી નિવેદનો ને લખાણો કરાવે છે! પણ વિકિરણોના સ્વભાવને ઓળખ્યા પછી, સામાન્ય માણસ પણ સમજી શકે કે, એના કુદમાં કુદ આજ પણ નુકસાનકારક જ છે.

હા-કિરણોની પહેલવહેલી શોધ થઈ, તે પછીના એક જ વર્ષમાં વિદ્વાનોએએ જોઈ લીધું કે, પ્રયોગશાળામાં હા-કિરણોની નળીઓ ને સાધનો સાથે કામ કરનાર રેડિઓસોનિરટો ને બીજા કાર્યકર્તાઓ પર એનાં વિકિરણોની માઠી અસર થઈ હતી.

રેડિયમ જેવા કિરણોત્સર્ગી તત્ત્વની શોધ કરનાર, નોબલપારિતોષિક વિજેતા, ગ્રહાન વિદ્વાની માદામ ક્યુરીએ પોતે શોધા કાઢેલ રેડિયમના મેંધા પારાને ઉમંગમાં ને ઉમંગમાં બે બધી પોતાની હથેળીમાં રમાડેલો! ને એને પરિણામે એમની હથેળીમાં ફાલ્ગા ઉપડી આવેલા! ને એ હોતે સંશોધન કરવામાં એમણે જિંદગીનો જે સમય ગાણેલો—ને તે દરમિયાન જે વિકિરણો પચાવ્યાં હશે, એની માઠ અસર એમની તંદુરસ્તી પર થયેલી. તેની યાતનામાંથી તો મૃત્યુએ આવીને એમને મુકત કર્યાં ત્યારે જ તેઓ છૂટેલાં.

એવી જ દસા બીજા અનેક રેડિઓસોનિરટો તથા પ્રયોગશાળાઓમાં એમની સાથે કામ કરનારાઓનાં થયેલી. વિકિરણોના તાપથી કોઈના હાથની ચામડી બળી ગયેલી, કોઈની હથેળીમાં દંડોડિયાં બિપડી આવેલાં, તો કોઈના ચહેરાની ચામડી કળા પડી ગયેલી. એમાંના કેટલાય વંદ્યા આગળ જતાં ચામડીના કેન્સરના ભાગ પણ બનેલા.

આ ઉપરાંત, ચામડીના એક દંડ માટે, યા ચહેરા પરની રૂંવાડી દૂર કરવા માટે જે લોકોએ હા-કિરણોનો સારવાર લીધી હતી, તેના દર્દીઓમાં પણ ચામડીના કેન્સરના

મયા । છેક ચાર પાંચ મહિના પોલીસ, ફરી પાછા માથા પર વાળ ઊંચાનાં ચિહ્ન દેખાયાં.

એની ખીંચ શારીરિક તપાસ કરતાં બચાવું કે, વિકિરણોની અસરથી એનામાં વધતવ આવે મધુ' હતું. પાછળથી પાંચ વરસે જતાં એ માથુસ દેખીતી રીતે તંદુરસ્ત એવા બાળકેમો પિતા બન્યો. પરંતુ વિકિરણોની અસરથી અકાળે એને બંને આંખે મોતીઓ આવી ગયો.

માથુસનું તરફાસ થતુ નિખળથી શકે એટલાં વિકિરણોની કમમાં કમ માત્રા ૩૦૦થી ૧૦૦ રોન્ઝનની ગણાય. ૪૫૦ રોન્ઝન વિકિરણો પચાવનાર માથુસોમાં લગભગ અરધો અરધ માથુસો વિકિરણોની ગિમારીથી મૃત્યુ પામે છે. ડિરાશિમા ને નાનાસાફીની પરમાણુ બોમ્બે સરજેલ હોનારતમાં થયેા મોટા ભાગનાં મૃત્યુ વિકિરણોની ગિમારીથી થયાં છે.

વિકિરણોની અમુક મોટી માત્રા માથુસના શરીરને આપવામાં આવે તો, સામાન્ય રીતે ઠાઈ'પણુ ઝેરી પદાર્થની શરીર પર જે અસર થતી હોય છે, તેવી જ ધાતક અસર થાય છે પરંતુ ઝેર કરતાં વિકિરણોની ધાતકતા બુદ્ધી રીતે અસર કરે છે. એની અસરમાંથી તો, તમે લાંબે એની કમમાં કમ માત્રા પચાવી હોય તો થયુ છટકા શકાતું નથી. ત્યારે ઝેરની બાંધતમાં એવું છે કે, શરીરને મારક નહિ એવા તદ્દન ઝોછા પ્રમાણમાં—એટલે કે એની ધાતક માત્રાએ હંબરમેા ભાગ જે તમે લો, ને એવું રોજ નિયમિતપણે—એક હંબર દિવસ સુધી સેવન કર્યાં કરો, તો એથી તમને ખાસ નુકસાન નહિ થાય. પરંતુ આ જ ઝેરની હબરેય માત્રા તમે એછી સાથે લઈ લીધી હોત, તો તત્કાળ મૃત્યુ અનિવાર્ય બન્યું હોત.

એક બીજો દાખલો લઈએ. જીવવા માટેની ગ્રાળી, એક હબર દિવસ સુધી રોજ એક એક યા બળખેલી માત્રામાં લઈ શકાય. થયુ એછી દિવસે એ હબરેય દિવસનું સાટું વાળા નાખ્યાએ તો જીવને જાલે મોતનો જ ભોગ થાય. ત્યારે વિકિરણોની અસર કરવાની રીત તદ્દન જુદી હોય છે. એ વ્યાખતમાં તો એમ જાણવા મળ્યું છે કે, તમે ઠાઈ'પણુ પ્રાણીને ૧૦૦ રોન્ઝન વિકિરણો એછી વખતે આપો—યા તો નિયમિતપણે, અમુક વખતના ગાળા દરમિયાન, થોડી થોડી માત્રામાં આપ્યા કરો—તો થયુ લેના શરીર

પરંતુ એનો પ્રજનનશક્તિ લપડે ને, અસર થવાની તે તો સરખી જ હશે.

વિકિરણનું તદ્દન ઓછું પ્રમાણ થયુ અમુક લાંબા ગાળા સુધી પચાવેવું હોય, યા તો એટલું જ પ્રમાણ એછી વખતે આપવામાં આવ્યું હોય, તો થયુ લ્યુકેમિયા, હાડકાંનું કેન્સર ને એવા ઘીના-રોગો પેદા કરવાની એની શક્તિ સરખી હોય છે.

આમ થાયા ને થી રીતે બન્યું હશે, તે સમજવા માટે આપણે પહેલાં તો માથુસનું શરીર જે અસંખ્ય કોષોનું બનેલું છે, એના પર વિકિરણો કેવા પ્રકારની અસર નોપખવે છે, એ જાણી લેવું પડશે.

ત્રીજ શક્તિવાળાં વિકિરણો—અર્થાત્ ગામા કિરણો એ શરીરને વીધીને અંદર પેહીં મચેલી બદ્ધતી ગ્રાળી મારક વર્તે છે. શરીરમાં પ્રવેશ પામતાં જ તે અંદરના અમુક છબકોષોમાં પોતાનું સ્થાન બજાવી લઈ, એ કોષોમાં લાંબાદાનું કામ શરૂ કરી દે છે. અને નયું લાંબાદાનું કામ તો ન જ કરેવાય. કારણ વિકિરણોના છરા જે કાપમાં પ્રવેશે છે, એ કાપને પીખતાં પીખતાં તેજી ક્ષયિકટ્ટોને નામનાં પરમાણુઓને છૂંટાં પાડે છે. ને તેઓ જે જગાર પાડે છે, તે જગાર ન રહેતાં કંઈક નવું જ સ્વરૂપ ધારણ કરી, શરીરના કોષોને માટે અલખી એવી વસ્તુ બની, મનસ્વી રીતે પોતાનો વિકાસ કરવા લાગે છે.

હકે છે કે, ૧ રોન્ઝન જેટલી માત્રામાં વિકિરણો માથુસના શરીરમા પચ્યા હોય, તો તે એકે એક શરીરના કોષોને તોડીને એકમાંથી હબર 'આપન' નવાં જીવાં કરે છે. આ નવી પેઢાશ મોટાએ ધાતક હોય છે, ને શરીરમાં વિષતું કામ કરે છે. આવાં લક્ષણવાળાં વિકિરણોની ૧૦૦ રોન્ઝન જેટલી માત્રા માથુસનું ચેતનામય મૃત્યુ નિખળવે છે. આ ૧૦૦ રોન્ઝન વિકિરણો માથુસના કોષોને પીખી તોડીને બીજા પાંચ લાખ જેટલાં નવતરે પરમાણુઓના પુંજ ખાડી દે છે, આ પાંચ લાખમાંનાં કેટલાંક પરમાણુઓ ઝેરી (મેલિગન્ટ) હોય છે. ને એવાં ઝેરી પરમાણુઓનું ઊપાદાન અમુક હઠથી વધી જતાં, માથુસના ફેવે ફેવે રસી ને પડથી ફૂટતા ફેલ્સા ફૂટી નીકળે છે. શરીરમાં પ્રવેશ તાવની ગરમી ને ફેલ્સાની વેદનાથી માથુસ તરખાટ મચાવી મૂકે છે. ને થોડાં જ દિવસમાં અસહ્ય ધાતનાભયાં મૃત્યુનો કોળિયો બને છે. આ મૃત્યુને આપણે વિકિરણોની ગિમારીથી થયેલ

મુદતુ તરીકે ઓળખાએ છીએ. :

હવે, માણસના શરીરનો કાષ્ઠ કલો, એટલે કાષ્ઠ એ તમામ કોષોનું કામ ને જવાબદારી એકસરખાં નથી હોતાં. શરીરના કોષોમાં હજારો લાખો પ્રકારના જીવ જીવ 'મોલેક્યુલસ' અર્થાત તસરેણુ હોય છે. એમાં કેટલાંક તે જીવ જ મહત્વની જવાબદારી સંભાળનારાં તસરેણુ હોય છે. એમાં ય ડિસોકસીરીબોસ ન્યુક્લીક એસીડ નામનાં જે તસરેણુ છે, તેણે તો શરીરના પ્રત્યેક કોષે કેમ વર્તવાનું છે, ને શું શું કરવા જાનવવાની છે, એની નિગરાણી કરતાં, એમની પાસે તે તે કામ કરાવવાનું હોય છે! શરીરમાં કામ કરતાં કરતાં, ધસાર્ધ ને ખપી જનારા કોષોની જગ્યા પૂરવા નવા નવા કોષો બનતા રહે, એ બેવાનું કામ પણ આ ડિસોકસીરીબોસ ન્યુક્લીક એસીડ નામના તસરેણુનું જ છે. વળી એ દેહમાં પાંગરનાર બાળકની આકૃતિપ્રકૃતિ ધસવાની જવાબદારી પણ એમને જ માથે હોય છે.

હવે આપણા શરીરમાં આટલી ભારે જવાબદારી સંભાળનાર એકાદ તસરેણુને પણ બે કિરણોત્સર્ગીં પરમાણુની ઝોળી લાગી ગઈ તો ? તે કુદરતી સંજોગોમાં એ શરીરમાં સજ્જન-વિસજ્જનનો સમારોહ બે એકધારી રીતે ચાલ્યા કરતો હશે, તેના લખલખ કરી, આ વિકિરણોની ઝોળીથી ધવાયેલ તસરેણુ, મનસ્વી બની ગઈ, અકુદરતી ઝડપે પેતાની ભાંગવા-ધડવાની પ્રજ્વલિ શરૂ કરી દેવાનાં. ને સમયના સાથે સાથે કુદરતની આજુમાં પછી એક સરખા લખથો કામ કરનારા કોષો કરતા, આ અકુદરતા ને આધગી ઝડપે કામ કરનારાં તસરેણુની જગ્યાત જ મોટી થતી જવાની. ને જે શરીરમાં આવી પ્રક્રિયા શરૂ થઈ, એ શરીર કાં દુઃખગીમ્યા, કાં હાડકાંનું કેન્સર, કાં ચામડીનું કેન્સર થા એવા જ બીજા કોઈ રોગનો, ઘિકાર બની ગયું—એમ સમજી લેવું. શરીરમાં આવેા ભયંકર ઉત્પાત મર્યાબનારની બે કોઈ પૂઠ પડી શકયું તે તે જોશે કે, આ જીવું કોઈ એકાદ કિરણોત્સર્ગીં પરમાણુનું જ કૃત્ય હતું !

આ કારણસર જ આપણે માનીએ છીએ કે, પરમાણુ બેાળ વિરોધાતના અખતરાએથી રોગનિષ્પન્ન ૯૦, શેલિયમ ૧૩૭, ને કાર્બન ૧૪ જેવાં કિરણોત્સર્ગીં તત્ત્વો વાતાવરણમાં ફેલાય છે, ને 'પૃથ્વી' પર વસે છે. ને તે માણસ-જાતને માટે ને એની આત્મી અનેક પેઢીઓને માટે ભયંકર રીતે હાનિકારક છે, ને એટલા જ માટે એવા

અખતરોઓને નિવેદ્ય થયેા જોઈએ, એવી આપણે માગણી કરીએ છીએ. :

આમાં વિકિરણોની ગાબતમાં પણ, અમેરિકા જેવા સુવર્ણના ગણાતા દેશના રાજકીય મોવડીઓ, અમુક ગણ-માંદયા વિદ્વાનીઓને હાથમાં લઈ, તેમના મોઢે 'નરે વા કુન્જયે વા' જેવીવાંતો કરાવે છે. ને દોહાને સમજાવવા માટે વિકિરણોનું કેટલું પ્રમાણુ હોય, તે તે માણસ માટે 'તુકસાનકારક નથી' ને 'વધતાં વધતાં કેટલું' થાય તો એને તુકસાનકારક ગણી શકાય. ' ને કેટલા પ્રમાણુને ' નહિ ઓળખવાના ઉપરા' તરીકે રચાપયેા, એ બાબત શ્રવણાહ-લયાં નિવેદનો ને લખાણો કરાવે છે ! પણ વિકિરણોના સ્વભાવને ઓળખ્યા પછી, સામાન્ય માણસ પણ સમજી શકશે કે, એનો હુકમાં હુક આજ પણ તુકસાનકારક જ છે.

હ-કિરણોની પહેલવહેલી શોધ થઈ, તે પછીના એક જ વર્ષમાં વિદ્વાનોએએ જોઈ લીધું કે, પ્રયોગશાળામાં હ-કિરણોની નળીઓ ને સાધનો સાથે કામ કરનાર રેડિઓલોગિસ્ટો ને બીજા કાર્યકર્તાઓ પર એનાં વિકિરણોની આઠી અસર થઈ હતી.

રેડિયમ જેવા કિરણોત્સર્ગીં તત્ત્વની શોધ કરનાર, નોબલપારિતોષિક વિજેતા, મહામ વિદ્વાની માદામ ક્યુરીએ પોતે શોધાં કાઢેલ રેડિયમના મેઘા પારને ઉમંગમાં ને ઉમંગમાં બે થડી પેતાની હથેળીમાં રમાડેલા ! ને એને પરિણામે એમની હથેળીમાં ફાલ્લા ઉપડી આવેલા ! ને એ હોતે સંસાધન કરવામાં એમણે જિંદગીનો જે સમય ગાળેલો—તે દરમિયાન બે વિકિરણો પચાવ્યાં હશે, એની ગાંઠ અસર એમની તંદુરસ્તી પર થયેલી. તેની પાતનામાંથી તો મૃત્યુએ આવડીને એમને મુક્ત કર્યાં ત્યારે જ તેઓ છૂટેલાં.

એવી જ દલા બીજા અનેક રેડિઓલોગિસ્ટો તથા પ્રયોગશાળાઓમાં એમની સાથે હાથ કરનારાઓનો થયેલો. વિકિરણોના તાપથી કોઈના હાથની ચામડી બળી ગયેલી, કોઈની હથેળીમાં હાડકાં બિપડી આવેલાં, તો કોઈના ચહેરાની ચામડી કળા પડી ગયેલી. એમનાં કેટલાય જીવ્યા આમજ બતાં ચામડીના કેન્સરના ભાગ પણ બનેલા.

આ ઉપરાંત, ચામડીના કાક દર્દ માટે, યા ચહેરા પરની રંગવાડી દૂર કરવા માટે બે લોકોએ હ-કિરણોનો સારવાર લીધી હતી, તેવા દર્દીઓમાં પણ ચામડીના કેન્સરના

આવા ધણા કિસ્સા જોવા મળ્યા છે. ધાર્મિકની- ગઈ વસ્તી હોવાને કારણે, ગળાના ડાકડા પાકી ગયા હોવાથી, વધરાવળને કારણે છાતી ભરાઈ જવાથી વા કંઠમાળ દેખા દેતાં, જે કેટલાંક બાળકોને ફેફસોની ચારવાર આપવામાં આવેલી, એવાં બાળકોમાં, કેટલાંક વર્ષો પછી, બળનાળી ને સ્વરનાળીના કેન્સર દેખા દીધાનું નોંધાયેલ છે. ને તે ૨૫૦ રોગગ્રસ્ત બેટલી માત્ર જ અપાયેલી હોવા છતાં !

એમ પણ જોવા મળ્યું છે કે, અનુક્રમિક વસ્તીમાં, ભાં લોકોને થોડે થોડે, વા તો એકી સાથે અનુક્રમિક પ્રમાણમાં વિકિરણની અસર પહોંચેલા, ત્યાં દ્યુકોનિયાના દર્દીઓનું પ્રમાણ વધ્યું છે.

વળા એથી વધારાળનો અનુભવ જોઈએ તો, ધડિયાળનાં કારખાનામાં કામ કરતા કામદારોનો છે. ૧૯૧૬ થી ૧૯૨૪ સુધીમાં, જે કારીગરો આ કારખાનાઓમાં રેડિયમવાળા રંગોથી ધડિયાળનાં કાપલ મીતરવાનું કામ કરતા, ને જેઓને મેડેથારિયમ ને રેડિયોથોરિયમ જેવા કિરણોત્સર્ગી પદાર્થો જોડે કામ લેવું પડતું, તેમનામાંના કેટલાય કારીગરો કેન્સરથી મૃત્યુ પામ્યાનું નોંધાયેલ છે. આ કારીગરો કિરણોત્સર્ગી તરલ-વાળા રંગમાં ભેળેલી પીંડોના વાળ સંકેતવાને અણિવાળી બનાવવા માટે ધણી વાર પોતાની પીંડોને બે હાડ વચ્ચે નાખતા. ને આ રીતે, પેલા કિરણોત્સર્ગી પદાર્થો એમના પેટમાં જતો ને ત્યાંથી લોહી વાટે એમનાં હાડકામાં જઈ દરતો.

થોડે થોડે, આ રીતે પચાવેલ વિકિરણોને લીધે કારીગરોનાં હાડકાંમાં સિસ્ટીક - (હાડકોને પોચાં બનાવી દે તેવા)-વા તો નેક્રોટિક (સડી બન્ય તેવા) ફેફસોથી થઈ જતા. એમનાં હાડકાંમાં દર્દ થયા કરતું ને પડી જતાં વા ધણી સાગતાં એમનાં હાડકા બાંધી જવાના કિસ્સા બનતા. ઘણા કિસ્સાઓમાં વિકિરણોની અસર થયા પછી, છેક દસ વર્ષો એમને હાડકોના કેન્સર, લાંબા ધડિયાળા લાખલા બન્યા હતા.

છેલ્લી એક સડી દરમિયાન સ્પીબર્ગ ને જોકિમયોસની યુરેનિયમની ખાણોમાં કામ કરતા લોકોમાં ફેફસાંના એક રોગ દેખા દીધેલી. પાષળથી એ રોગને હાકારોએ ફેફસાંના કેન્સર તરીકે ઓળખાવ્યો છે. આ ખાણોમાં કામ કરનાર ખોણિયાઓ જુનાની મટાની મધ્યમ વયે પહોંચતાં સહોંચતાં ને આ રોગનો શિકાર થઈ પડતા.

કાનુ યુરેનિયમ, રેડિયમ ને એવાં બીજાં કિરણોત્સર્ગી તરલો એના 'ગ્રાઇડ' ને - કચરા તરીકે રેડોન નામનો વાયુ (ગેસ) પેદા કરે છે, ને આ રેડોનને કારણે ખાણોની અંદરનું વાતાવરણ ઊંચ રીતે કિરણોત્સર્ગી બની જાય છે. ખાણમાં કામ કરનાર કામદારો શ્વાસોચ્છવાસ વાટે આ વાયુને પોતાનાં ફેફસાંમાં લે છે ને એ રીતે કિરણોત્સર્ગી રેડોનનું ઘટ્ટ એમનાં ફેફસાંમાં જઈને દરતું રહે છે. ને ત્યાં રહ્યું રહ્યું, ઘડલાંક દરતું, પોતાના મનસ્વીપણાનું લક્ષણ પ્રગટ કરે છે.

વિકિરણો કારીગરના ડાબેને પીંખા નાખી શકે છે. હાડકાના પોલાણમાં રહેલ મબ્બરસ સુધી પહોંચી જઈ, ત્યાં લોહી બનાવવાની જે પ્રક્રિયા ચાલતી હોય છે, એમાં વિશેષ નાબે છે, ને પરિણામે માથુસમાં પાંકુરો પેદા કરે છે. વિકિરણોની આ પ્રવૃત્તિ બેકાબૂ બનતાં તે માથુસના આણુને દરે છે.

ને આ વાત તો હવે બહુ જાણીતી થઈ ગઈ છે કે, પોતાના વિશિષ્ટ કાર્યોને કારણે જે લોકોને કિરણોત્સર્ગી આબોહવામાં રહેવું પડે છે, તેમના લોહી પર ચંચુ જુદી જુદી અસર થાય છે. કોઈના લોહીમાંનાં લાલકણો -અર્થાત્- માટે છે, કોઈનામાં સ્વેતકણો બનાવા જાય છે, તો વળી કોઈના લોહીમાં રેડેલેટર્સ અર્થાત્ લોહીને ધોળવી, મઠી જતું રોક્વારા કણો ગરવા લાગ્યા હોય છે. વિકિરણોની અસરથી -હાડકાના પોલાણમાં વહેતા મબ્બરસમાંની લોહી માટે- લાલકણો પેદા કરવાની શક્તિ ધરાવતી જાય છે. આને અધ્યાર્થિક એનિમિયા કહે છે. આ દર્દી કુ-કિરણ વિકાસમાં કામ કરનારા હાકારોમાં જોવા મળે છે. તે ઉપરાંત સાંખા વખત સુધી, કોઈને કોઈ દર્દ માટે કુ-કિરણોની સારવાર લેનાર, તેમ જ હિસ્ટોચિનાનામાસાકોમાં પરમાણુઓ બનેલા ભેગ બનતાં બ્લો ગયેલા લોહિમાં જોવા મળે છે. વળા આવા લોહિમાં આંખની દૃષ્ટિ હામાવી બેઠાના, ને અકાળે મોતીઓ આવી જવાના કિસ્સા પણ નોંધાયા છે.

આ ઉપરાંત, અમેરિકામાં વિગાનીઓએ ૧૮૫૭ જેટલા અમેરિકન રોડોલોઝોનરોમાં કુટુંબોને અગાધ કર્યા છે. ને તેઓ કહે છે કે, જે વસ્તીમાં કુદરતી કારણોસર દ્યુકોનિયા થી-ચંચુ જ ચંચુ થયાં હોત, એ લોકોમાં વિકિરણોની માફી-અસરને લીધે દ્યુકોનિયાથી ૧૭-૫૫ નોંધાયાં છે ! દોઢ, યોણુને હબર માથુસે, ચંચુની જગ્યાએ ૧૭ મરે, એ-

ગોષ્ઠી યદ્યપિ નેત્ર વસ્તુ છે. આ રીતે મૃત્યુ પામનારે ડિસ્પોઝિશનરોએ કેટલા સૈન્યન વિકિરણો પંચાવેલાં, તે પાળતં ભુદા ભુદા મત પ્રત્યે છે. “નેશનલ ડમિટી ઓન ડિસ્પોઝિશનલ પ્રોટેક્શન” નામની અમેરિકન વિજ્ઞાનીઓની મિટિંગે ૧૯૭૧માં એવું પ્રમાણ ૬૬૦ સૈન્યન હોવાનું આપ્યું. ૧૯૭૬માં એ પ્રમાણમાં અધિક અધિક ઘટાડો કરી પાખરામાં આવ્યો (૭૩૦) કરી નાખ્યું. ને ૧૯૮૬માં વળી એ પ્રમાણ પચ્ચ આપ્યું થઈ ગયું છે. અર્થાત ૧૬૫ સૈન્યન વિકિરણો આટલી જગતી અસર નીચળવવા શક્તિમાન બન્યા, એમ મનાયું. પણ તે પછી તો હિરોશિમા ને નાગાસાકીના બનુભવે આપણને બતાવ્યું કે કે, કમમાં કમ ૨૫ સૈન્યનની માત્રા પચ્ચ માણસમાં સ્થૂકીમયાનું ૬૬ પેદા કરવા માટે પૂરતી છે.

આ હોવામાં આપણા ભારતીય વિજ્ઞાનીઓ શ્રી. એસ. કે. મજુમદાર તથા એ. નાગરતમે પણ સ્વતંત્ર રીતે સંશોધનો કરેલાં છે, ને વિદેશી વિજ્ઞાનીઓને એની તોંધ લેવી પડેલી છે.

અમેરિકાના દાકતર સ્પુર્ડિસ કહે છે કે, આખી દુનિયામાં દર વર્ષે સ્થૂકીમિયાના હાંદ લાખ કેસ નોંધાય છે, જેમાંના ૧૫ થી ૪૦ હજાર કેસ જ કાર્મિક રે અર્થાત્ વાતાવરણમાંનાં નૈસર્ગિક વિકિરણોને આભારી હોય છે. ગાકીનાં ૭૦ થા ૮૫-હજારનો જવાન માણસે પોતે જિમાં કરેલાં કારણોમાં શોધવો પડશે.

પહેલાંના જમાનામાં, જ્યારે વિકિરણો જેવા તત્વનાં લક્ષણોથી આપણે અજાણ હતાં, ત્યારે માનસિક બિમારી સહિવા તેમજ કેટલાંક મેંપી દર્દોથી પીડાતા લોકોને માટે કિરણોત્સર્ગી પાણી કુચકારી છે એમ માની, એમને એવું પાણી પીવાવવામાં આવતું. આવા ઉપચારથી પણ ધણાં મૃત્યુ નોંધાયાં છે.

પરમાણુ બોમ્બના અંખતરાઓએ, જ્યાં પહેલાં દુનિયામાં જેવું અસ્તિત્વ મંદોતું. એવું સ્ટ્રોનિયમ ૯૦ નામનું અત્યંત ઊંચી રેડિયેશન તત્વ પેદા કર્યું છે. આ સ્ટ્રોનિયમ ૯૦, આ અગાઉ કેવળ ધુરેનિયમ ને થોરિયમ નામના ખનીજના એક પરમાણુ તરીકે જ અસ્તિત્વ ધરાવતું હતું. પરંતુ પરમાણુ અખતરાઓએ એના સૂતા અસ્તિત્વને ઊંછેડી આ પૃથ્વીની સમગ્ર જીવન-વનસ્પતિ સજીવને માથે નોખમ બેસું કરી દીધેલ છે. વિજ્ઞાનીઓ કહે છે કે, આ તત્વ

એટલું જાતક છે કે, એક જ ચમચો જેટલા સ્ટ્રોનિયમ ૯૦નું દ્રાવણ બનાવીને, તો આખી દુનિયાના લોકોને સરખે લાગે પીવાયથી દેવામાં આવે, તો ઘોઘાંજ વળોમાં વધારે ખતમ થઈ જાય.

આ સ્ટ્રોનિયમ ૯૦ સ્વભાવે આટલું જાતક છતાં દેખાવે ને વર્તનમાં કેશીઅમ (ચૂના) નામના, આપણા શરીરના હાડકાં બાંધવામાં મદદરૂપ એવા કુદરતી તત્વ જેવું દેખાય છે. કેશીઅમ એ પ્રાણી ને વનસ્પતિ-વનના બધારણમાં ઘણું મહત્વનું તત્વ છે.

પરમાણુ વિરોધાત્મી વાતાવરણના થરોમાં પ્રસરી જતું આ કિરણોત્સર્ગી તત્વ પરમાણુ રજકણોની વધારે પૃથ્વી પર અસમાનરૂપે, કયાંક વધારે તો કયાંક ઓછું-એમ ફેલાઈ જાય છે. વનસ્પતિ પોતાના પોષણ માટે ધરતીમાંથી કેશીઅમ વગેરે તત્વો શૂસે છે, તેની સાથે સાથે આ તત્વને પણ તે પોતાની અંદર શોષી લે છે. ખાસપાલા પર નક્કાં દુધાણાં દોર વનસ્પતિનું રૂપ મજા બેઠેલ સ્ટ્રોનિયમ ૯૦ ને પોતાની અંદર લઈ લે છે. ગાય બોંસના દૂધ પાટે ને શાકભાજી, ફળફળાદિ વાટે એ તત્વ માણસના શરીરમાં પ્રવેશ મેળવી, એનાં હાડકામાં પેસી ત્યાં પોતાનું ઘર બનાવી લે છે, ને માણસના સમગ્ર આરુધ્ય દરમિયાન એ ત્યાં જ રહ્યું રહ્યું સુરંગનું કામ કરે છે.

આજે આખી દુનિયામાં આ તત્વ ફેલાઈ ગયેલું છે. કોઈ કોઈ પ્રદેશ તો એવા જગ્યા છે કે, જ્યાંની જમીનનો આખો ઉપલો થઈ એ તત્વથી સીંચાઈ ગયેલો છે. દૂધ, શાકભાજી, ને ફળફળાદિ સેવન માણસ કેટલા પ્રમાણમાં કરે છે, તે ઉપરથી એવા શરીરમાં ફરતા સ્ટ્રોનિયમ ૯૦નો અંદાજ કાઢી શકાય. ગાળકો તો મેટી લાગે દૂધમાંથી જ બધું પોષણ મેળવનારાં, એટલે એમનાં હાડકાંમાં દરેક આ તત્વ ફળવેલા ખેતરમાં કાતરાનું કામ કરે છે, એમ કહીએ તો એમાં કંઈ નવાઈ છે? આ વસ્તુ સમજવા માટે કોઈ ગાળકની માતાને નિષ્ક્રાંતોના આંકડા મેળવવાની, કે વિજ્ઞાનીઓની દુનિયામાં પ્રવર્તતા આંકડાબેદ ને અંદાજબેદ વચ્ચે સમતુલા શોધવાની ધીરજ નહિ રહે.

માન એને એટલી જ ખબર હોવી એ પૂરતું છે કે- સ્ટ્રોનિયમ ૯૦ નામનું તત્વ અત્યંત ઊંચ ને ઊંચ કરતાં પણ વધુ જાતક છે.

કુદરતે બનીજમા દેહ કરી રાખેલ આ ચપતાની તરવને પરમાણુ બોખના ચાલીઓ, નિષ્ણાતો ને રાજદારી-લશ્કરી માવડીઓએ છૂટું કયું છે ને એમના નાના નાના ઝગડાઓના ને એમની સંકુચિત ઇર્ષ્યાઓના નિકાલ લાવવાના હથિયાર તરીકે એની દે કાદેંક કરવા, તેઓ કચ્છરે કસી રહ્યા છે.

‘દુનિયાને દુશ્મનની ચુગાલમા પડતી બચાવવાને નામે’ એમણે જે હથિયાર સજવા માડ્યા છે, એ હથિયારોના રાજાગરામા એક એક બામ એવો છે. ૧૯૫૪ના માર્ચની ૧લી તારીખે અમેરિકાએ જોના અખતર કર્યો, તેવો એકજ નુર બોમ્બ પૂરીના વાતાવરણને ઝેરી બનાવી મૂકે છે જે ધરતીના પડને ને સમુદ્રના પાણીને ઝેરથી સીંચી દેવાનું કામ કરે છે એ ઝેરનો બહુ નાનો એવો ભાગ જ માણસના શરીર સુધી પહોંચે છે. પણ એનો જે કઈ અસર શરીરમા પહોંચે છે, તે પહોંચા મૂકેન સુરતનું કામ કરે છે સ્ટ્રોનિયમ ૯૦ હાડકામા રહ્યું રહ્યું સડે છે, ગળે છે, ને કિરણોત્સાર ની પ્રક્રિયામા એ મિટા નામના જે કિરણો દે છે, તે માણસના હાડકાની મજબ ને એની આસપાસના બીજા કોયેને તુકસાન પહોંચાડે છે.

આ તુકસાનીમાથી જ છેવટે દ્યુક્રિમિયા ને હાડકાના કેન્સર જેના રોગો માણસને પકડે છે એના રોગનો ભોગ ન બનેન માણસ પણ એના મજબત્ત ને શરીરના બીજા કોઈની સમજ ને કાર્બની શક્તિ બોમ્બના ઘર્ષ જવાને કારણે-નોતાના આધુનિક વધેતો પૂરેપૂરો ભોગવડા કરી ચકતો નથી એના જવાહરી કરવાઈ બધ છે, એનો વળ ઉઘળી બધ છે. અર્થાત માણસને ધડપણ વહેણ આવી બધ છે મૃત્યુનો બોલાયો એના જીવનના તેજને ઝાખી નાખે છે.

હો એચ બી ન્યુક્લિયર, એકાની એટોમિક એનર્જીની નાગોલોજી (જીવશાસ્ત્ર) શાખાના મુખ્ય સંશોધક છે તેઓએ એક પ્રાતમા ૧૮ ડરથી ૧૯૪૪ સુધીના ૧૮ વર્ષ દરમિયાન હાડકાના કેન્સરના કેસ કેટલા થયેલા એના આકડા કાઢી, એ પરથી પરમાણુ ભોગવના જન્મ પછી એના કેટલા ટકાનો દેખીતો અસર થયેલો, તેનો આક કાઢેલો છે તેઓ ની ગણતરી મુજબ કુદરતી વિકિરણમા થગાથ અખતરોઓએ

પેદા કરેલા વિકિરણોના ૧૦થી ૨૦ ટકા જેટલો ઉમેરો થયાથી, દુનિયાની ૨ અગત્યની વસ્તીમાથી ૨૨૦૦૦ માનુસો હાડકાના કેન્સરથી મરે છે.

ને વિજ્ઞાનીઓ માને છે કે,

જો અજની ગતિએ પરમાણુ અખતર ચાલુ રહ્યા તો, વરસે હજારો આખી દુનિયાની વસ્તીમા દ્યુક્રિમિયા, હાડકાના કેન્સર જેવા રોગોથી એ લાખ માણસ મરશે એમાં ફક્ત હજાર કેસ જવાર દ્યુક્રિમિયા ને હાડકાના કેન્સરના હશે, પણ બીજા ૯૦ હજાર બીજા નાના મોટા રોગોથી મરવાના.

ને આ કઈ કુલાલી ગબડીને, લોકોને કમવવા માં આપેલા આકડા નથી ખૂન બારીકાઈ પૂર્વક અભ્યાસ કરી આકેના અદાજનું પરિણામ છે કહે છે કે —

૧૯૫૪ પછીથી અમેરિકાએ બીકીનીમાં ફ્રાંડેલા એક જ બોમે, જે કિરણોત્સર્ગી તરવો ફ્રાંડેલા છે, તેનાથી ૧ ભાગ આતનામય મૃત્યુ થવાના, ને તે એક નહિ પણ અનેક વર્ષોના ગાળામા વેરાઈ જવાના થાકા તત્કાલ-તે જ વર્ષે-બીજા વર્ષી બીજે વર્ષે... ને એમ ૪૦ વર્ષ જતાં એ છૂટક છૂટક મૃત્યુનેત આકેડો કેટલોય વર્ષી ગયો હશે જે બાળક આજે જન્મ્યા હશે, જીવતા હશે, તે મોટા થયે, એમના હાડકામા સ્ટ્રોનિયમ ૯૦ તુ કરવા લાગેલું તરવ, એમની વંદુસ્તીને કોરી ખાવાનું કામ કરવા લાગયો.

આજની થકીએ જો આ બોમ્બ ફ્રાંડેલાના અખતરોઓને આપણે થલાવી દઈએ, તો પણ સ્ટ્રોનિયમ ૯૦નું તત્વ આપણા બાળકના શરીરમા વધતુ જ જવાતુ છે-ને ૧૯૭૨ની સાલમા તો એ એના શિખરે પહોંચ્યું હશે કાંણુ જેમ જેમ સમય વીતતો બધ, તેમ તેમ હાડકામાના સ્ટ્રોનિયમના વિકિરણોની ઉત્પત્તિ વધતી જાય છે.

આજે ફ્રાંડેલા એવું જ કાર્બન ૧૪ નામનું તરવ, પણ હજારો વર્ષો સુધી એના વિકિરણોનો અસર વડે માણસ બતાના વચાવેલાને વિકૃત કરતુ રહેશે.

માનવ જીવનની તરાડો

નાગાસાકી [પરિચય]

નાગાસાકીનું સ્થાન ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ હંમેશાં ધણું નોંધપાત્ર રહ્યું છે.

કોમોડોર પેરીએ આવી જપાનની જમિન પર પગ મૂક્યો, તે પહેલાં ત્રણસો વરસથી નાગાસાકી પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ માટેનું એક પ્રવેશદ્વાર બની ચૂક્યું હતું. નાગાસાકીના બેંદર પર પોર્ટુગીઝ સોદાગરોના વહાણો તો છેક ઈ. સ. ૧૫૬૦ની સાલથી ધરતરના માંડામાં હતાં. એનાં ૪ વીસ વરસ બગાડેલાં ફ્રાંસિસ જેમિયરે ત્યાં આવી, નાગાસાકીને પોતાનું મુખ્ય સ્થાનક બનાવી, કેથોલિક દેવળની સ્થાપના કરેલી. આને પછી આ નાગાસાકી વિસ્તારમાં જ આખા જપાનની ઇસાઈ વસતીના ૬૦ ટકા જેટલા લોકો વસે છે.

નાગાસાકીના આરામાં ઘર્ષ, કુરાષમાં વિકસેલ ચિકિત્સાશાસ્ત્ર, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, ભૌતિક વિજ્ઞાન, ખગોળશાસ્ત્ર તેમજ અલ્પિતશાસ્ત્ર વગેરેને પ્રવેશ મળ્યો. તેમ બીની સંસ્કૃતિનો પ્રવાહ પછી નાગાસાકી માર્ગે જ જપાનની જમિનમાં પ્રવેશ પામી. જપાનની સરકારિતાના કૃષ્ણને સીંચી રહ્યો. વિશ્વના ધર્મક્રમ રૂપે નાગાસાકીએ સહીએ ધર્મ, બૌદ્ધ, ક્રિસ્ટીયન, કન્ફુશિયન દેવળોને પોતાની જોદમાં સામવ્યાં સમાવ્યાં છે, ને એ સૌનું ચીરવ કપું છે.

તેની સાથે સાથે યજ્ઞાદ ને વિજ્ઞાનના પેદાસ સમા-આધુનિક ઉદ્યોગોનું પણ એ એક મોટું કેન્દ્ર રહ્યું છે. વહાણો બાંધનારા ને મોટાં મોટાં વેપાર પેદા કરનાર ભારે લોક-ઉદ્યોગોનું એ મધ્ય ગણાય. કળા કારીગરીથી માંડીને તે પ્લોટીનિયમ જેવા ભયંકર રોહટક પદાર્થની પેદાશ સુધાં—બધી આખોમાં નાગાસાકી, પહેલ કરનાર તરીકે મોખરે

રહ્યું છે. ધર્મશાસ્ત્રના લેશ રંગે રંગાયેલી ત્યાંની પ્રજા આ આધુનિક ઉદ્યોગ-કેન્દ્રને ધમધમતું રાખતી, જીવનમાં અનેક પ્રકારની વિવિધતાઓ ને ધર્મશાસ્ત્રના વિષ પચાવતી જીવી રહી હતી. ત્યાં ખીખ વિશ્વયુદ્ધ પોતાના અવસાનની આગથી જ પળે, પોતાની સમગ્ર આમાંનુંથી ફૂરતા નીચેની જેટમ બોલ્ય રૂપે ને હળાહળ વિષ છાંટવાં, એવું નાગાસાકીના જીવનને છેક મુળિયાં સુધી બાળી ઝાળીને ખાખ કરી નાખ્યું.

૧૯૪૫ના ઓગસ્ટની હતી તારીખે, અમેરિકાએ નાગાસાકીને પોતાની નવતર શોધ—એટમબોમ્બનું નિશાન બનાવ્યું. તે વખતે સહેરની ધરતી અટ્ટી-સાખની. કોહીએતા દર પર સળગતો કાકડો પડે ને ને હિકરાણ મચી ભય, ને જીવહાની થાય ને વિનાશનો ખત્ર વળી ભય, એવું જ—એથી ૪ કલાક વધુ ઉંમર સહેરે સાથસની બાળતમાં તે દિવસે બન્યું. (તે પહેલાં હિરોશિમા આ બોમ્બનું નિશાન બની ચૂકેલ હતું.) ને તે પછી તરત ખીખ વિશ્વયુદ્ધનો અંત આવ્યો.

તે પછી તો પરમાત્મની આશ્રમા શેકાર્ડ ગયેલ એ નાગાસાકીને વિજ્ઞાન-તોલકેએ કિલ્લાની કિલ્લાનીને એકું, એના દેહ ઉપરના ધા નેધા, ધાનાં ઉડાણ ને લખાર પહોળાઈ માધ્યાં. ને પોતે નિપજવેલ અત્તની ધરતું પાછું માપી માથું છુટાવતાં કહેક આંકડા માંડી લીધા.

ત્યાંનાં માનવીના વેદના-ચિકારથી અરેરાટી અનુભવતી દુનિયાની માનવતાએ આડા હાથ ધરી ધરી કહેવા માંડ્યું—'જસ-જસ, હવે કદી આણું નહિ બનવા દઈએ.' દુનિયાના પ્રત્યેક દેશમાંથી લોકોને અજ્ઞાત જીવો : 'બેબાના વપરાશ

પર સદાને માટે અંકુશ મૂકી દો.' પણ એ અવાગને કાણુ ગણકારે છે? જેને આ બધું કરવાનું કહેવામાં આવે છે તે રાજપુરુષો-મહાસત્તાના માંધાતાઓ તો આ બધી વાતોને 'બીધિલા માનવનો પ્રલાપ' માની, એના પર મૂકમાં ઠસી સઈ, બધું છાડી દે છે. બહુ યાચ છે, તો પોતાના દેશની પ્રબળે, કોઈ અચાન બાળકને સમજવના હોય, એમ સમજવી દે છે - 'મરખ, આ બધું સાચી જ રક્ષા કાળે-તો છે; ને પાછું જેમનું તેમ બધું ચાલવા માટે છે-બહુ યાચોની પેદાશ માટે ભુદી ભુદી સત્તાઓ વચ્ચેની

દોડ ચાલુ જ રહે છે, દેરેરે સતત ધુમાડા કરતો ઠંડા યુદ્ધનાં તાણામાંથી ક્યારે ક્યાં તણુઓ ઊડશે, ને વિશ્વયુદ્ધની આગ ભખી શકે, એ રોજ રોજની ચિંતાનો વિષય છે.

ઈશુનું નામ લેનારી, ને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ ને જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના પ્રસાદને પોતીકા કરી સઈ જીવનારી નાગાસાકીની, પ્રજા પર પરમાણુ બોંબનો જીવનો અગતો અખતરો કરી બેનાર યુરોપીય સત્તાઓ પોતાના દાવાઓ તેમ જ ફરેમાં રહેલી વિકૃતતા ને અમાનુષિતાની આખી-કરવા જેવા માનવીય ક્યારે બનશે?

દાકતર તાકાશી નાગાઈનું બવાન

દાકતર તાકાશી નાગાઈ નાગાસાકીના એક ભણીતા દાકતર હતા. ૧૯૦૮માં એમનો જન્મ. એમના પિતા પણ દાકતર હતા. ૧૯૪૦માં તેઓ નાગાસાકીની મેડિકલ કોલેજમાં રેડિઓલોજીના પ્રોફેસર તરીકે નીમવા હતા. રેડિઓલોજીની પ્રયોગશાળામાં કામ કરતા કરતા જ ૧૯૪૬માં તેઓ હઠીલા દ્યુકીમિયા હઈના બોલ થઈ પડેલા. યુદ્ધ દરમિયાન ને તે પછીની એમની પરિસ્થિતિને કારણે એમનું એ હઈ એકદમ થઈ જતાં, ૧૯૪૮માં એમને બિલકુલ પચારીવશ થઈ જવું પડ્યું. ને ૧૯૫૧માં તેઓ પોતાની પાછળ પંદર વસ્ત્રોના એક દીકરા ને નવ વર્ષની દીકરીને નિરાધાર મૂકી મરણ પામ્યા. દાકતરનાં પૂતની તો નાગાસાકીના એટમ બોમ્બની હોનારતમાં જ ખસાસ થઈ ગયેલાં. બોમ્બમારામાં ખસાસ થઈ ગયેલ પોતાના ઘરના ખંડિયેરની જગ્યા પર એક નાનકડી કોટડી ઊભી કરી, દાકતર નાગાઈએ પોતાના બાળકોને સઈ વસવાટ કરેલો. ને પોતાનું સર્વસ્વ-સ્વજનો ને ઘર સંપદ-સર્વ કંઈ ગુમાવી બેસેલા હૃદયવાળી પ્રજામાં જીવવા માટે ને નવું સર્જન કરવા માટેની પ્રેરણા રેડી હતી પોતાનું પાતુ નજીક જ ફેરેલું છે, એમ ભણી રહેલા આ દાકતરે નાગાસાકીની ધ્વ આઈ ગયેલ, લાગી પડેલ પ્રબળે ઊભી કરવા પોતાના જીવનનું ટીપે ટીપું નીચેથી કામ કરેલું. ત્યાંના સૌકોની જીવે એ કારમાં થકીમાં જડેલ વિસ્મૃતિ તરીકે, કોઈ

ન્યુ મેડિકલ ખાતે ૨૫ જૂન ૧૯૪૫ના રોજ પહેલ-વહેલો પરમાણુ બોંબનો અખતરો ક્યાં પછી જે જગ્યાએ એનો વિસ્ફોટ થયેલો, એની જગ્યાએ હાયામાં છપાયેલી. એમાની એક જગ્યાએ એવું જતાકવામાં આવેલું છે, જ્યાં એ બોમ્બ ફાટ્યો, તેની નીચેની જગ્યા પર પથરાયેલી રેતી, એની અનહદ મરમીને કારણે પીચળીને કાચના પડમાં ફેરવાઈ ગયેલી ને ટાકી થયા પછી એમાં તરડો પડી ગયેલી દેખાતી હતી.

આ હકીકત બહુ અસર નીપમવનારી હતી. બીજા કોઈ પણ પ્રકારના બોમ્બની આવી અસર કદી થયેલી મહોતી. ને એને કારણે જ તો એક વખતની રેતાળ, પણ પરમાણુ બોમ્બની મરમીથી ઓગળીને કાચ જતી મેલ એ ભૂમિ પર જે કંઈ નિશાન પડ્યા તે બધાં, પરમાણુના અખતરના પાછળ લાગેલા માથુસોના સૌજાની નાબો જડેલા. ભારે બેડા ને કેટરપીલર નામના વાહનના વાટા ફરી વળતાં ક્યાંય જૂંસાઈ ગયાં.

પરંતુ, તે પછી ૧૯૪૫ના ઓગસ્ટની હમી તારીખે, નાગાસાકીને માથે જે બોમ્બ ફેંકાયો તે તો હતો, પરમાણુ બોમ્બ નં. ત્રણ. એ બોમ્બ ફાટતાં એ આખી ભૂમિમાં જે તરડો પડી ગયેલી તેના નિશાન હજી આજે ય જૂંસાયા નથી.

હું ધરતી પર પડેલ ચીગડા ને તડોની વાતનું નધા કરતો. હું તો પરમાણુ વિસ્ફોટ વેરાન બનાવેલ ભૂમિ પર,

એ વખતે ને તોડે પડી ગઈ છે, તે દંડ સમાધિ નથી; હાંડાની એ તોડે પહેળી થતી થતી ચિરાકા બની ગઈ છે। એક વખત એક નગરનાં રહેવાસી તરીકે, પરંપરા માન ને ગ્રેમથી જીવનારા શોષનાં દિસામાં એક બીજા પ્રત્યેના પ્રેમ ને સન્માનમાં બેઠી તોડે પડી ગયેલી છે. હજીકતે જોવા જાયો તો સામાન્ય નહિ જોવી આશંકાઓ ને અવિશ્વાસના દુષ્ટ ટુકડાઓ સિવાય એની પાછળ બીજું કંઈ જ નથી. પણ તેમ છતાં પરમાણુ બોમે નાગાસાકીમાં ને કંઈ તુકસાન ક્યું છે, એ બધામાં ફૂરમાં ફૂર કોઈ વસ્તુ હોય તો તે આ જ છે.

એ બધું કેમ બન્યું, તે જોવા જેવું છે. જ્યારે હિરોશિમા ને નાગાસાકી પર પહેલ વહેસી એ બૉમ્બ ફૂટ્યો, ત્યારે એના સમાચારોથી આખી દુનિયાને એક આંચકા કાપી ગયેલો.

અમે મોતે, ને તે વખતે બરાબર એ પ્રમાણુ વાદળ તમે દંકાર્ક ગયેલા, એમના કરતા પણ કદાચ આ આંચકા ફૂટના, પ્રદેશોમાં વસતા લોકોને - (કે જેમણે એ આપત વાસી સમાચારો જ સાંભળેલા) - વધારે લાગેલો. એકએક કથી જ એતવણી વિના એમણે સાંભળ્યું કે - એક જ બૉમ્બ પડ્યો, ને પહાકમાં તે બજારજગત વસ્તીવાળું આખું શહેર બળીને ભસ્મ થઈ ગયું। એમનાં હૈયાં આ વસ્તુની કષ્ટનામજબી થયેલી કિંદ્રા હશે...ને જો આવાં જ હાથધારે હોય પછીના જાવિખમાં, જુદી વપરાયા માંકયાં તો માણસખતો એની સંસ્કૃતિ રસતાળ જવાનાં - એમ એમને થઈ ગયું હશે...ને એમ લાગે એ વાળખી જ છે.

પણ, અમે લોકો, ને બૉમ્બમાર્યાથી જસાર થયાં હતાં એમને, એ વખતે એટલું બૉમ્બ એટલે - ખરેખર કું કાપું છે, એનો જરા સરખો પણ ખ્યાલ આવ્યો નહોતો.

મારી પ્રેતાની જ વાત કરું, કે તો તે વખતે બરાબર એ પરમાણુ-પ્રાકાશ-હેજળ જ હતો. પરંતુ મને કદાચ પણ આડી નહોતી કે એ આટલી બધી અસહ્યારણ વસ્તુ હશે, મેં; તો માન્યું કે, આ એક અકારની હવાઈ ક્ષર જેવું કંઈક ફોડું, કોઈ એ...પણ જેવું એ વાદળ ફેલાતું ગયું, પ્રસરતું ગયું, ને જે પ્રકાશને એણે તદ્દન જુગાપી માર્યો હતો, તેને પ્રેતાની કેમમાંથી મુક્ત કરતું ગયું, તેમ-તેમ આ આંખે મેં ને કંઈ જોયું એ પરથી માન્યું કે, 'આ જ તો દુનિયાનો પ્રલય'।

એ થઈ, તો શરીરમાં ગળદી રહેલ પ્રલયનાં નગારાં આવજા કાનના પકડા ચીરી ન નાખે તે માટે મેં જોરથી બે હાથે મારા કાનને ઢાંકી દીધા। પણ આ આંખે વિનાશનું ને રક્ષણ જોયું - એણે મારા મનમાં આવી પહેલેલ પ્રલય વિશે રજાવાય થકા રહેવા દીધી નહોતી.

બાકીનું આખું જગત જાણે બપોથી રાત પાડી કીધું : 'આ પરમાણુ બૉમ્બ ! આ તો હવે ફરી કદી વપરાવો ન જોઈ એ !'

એક કાગે તો આ પોકાર જગતના તમામ લોકોના - વિશ્વવ્યાપી બની ગયો હતો. પરંતુ સમયની કાનસ ફરતાં એમના આ મનત્યની તીવ્રતા થસારીને કંઈક છુટી બની ગઈ લાગે છે।

*

વિરોધના પ્રયત્ન સાટકાએ ધણીખરાં કરોતો નાસ કર્યો હતો. પણ હવે, ચાર વસ પછી એ બધાં લગભગ પાછાં જિયાં થઈ ગયા છે. ને થોડાં વર્ષોમાં તો અહીં વળી પાછું એક સુંદર શહેર ખડું થઈ જવાડું, એ વિષે ય થકા નહિ. આજકાલ પરમાણુ બૉમ્બની વિનાશકતાનો અંદાજ લેવા માટે થયો બધા લોકોની આ પ્રદેશમાં આવજા શરૂ થઈ ગઈ છે. પરંતુ ચિંતા કરાવે તેવી વસ્તુ એ છે કે, ફરીથી જોમા થઈ રહેલ શહેરની અત્યારની સ્થિતિ નેહ, તેઓ પરમાણુ બૉમ્બની વિનાશક કક્ષિતનો પૂરા અંદાજ નેગરી શકતા નથી, ને કહે છે : 'જોહ ! ત્યારે પરમાણુ બૉમ્બ અમે ધારતાં હતાં તેટલો ખરાબ તો નથી જ'।

'એક બૉમ્બથી એકી સામટાં હજારો માણસો મરી મ્યાં' એ હજીકત પરદેશી અહોં બધું જોવા આવનારા લોકોના મન પર એટલી અસર નથી પાડી શકતી। આતુ ખું કારણ, હું ધારું છું ત્યાં મુખી, એ છે કે, ત્યાં આંકડા લોકોના મન પર ધારી અસર નીચળવવા અશકિતમાન છે. તે ઉપરાંત લોકો એક વેરાન થરતી પર બંધાઈ રહેલું શહેર જોવા આપતા હોય છે. તેઓ તો બધા શહેરીઓની હંસર જુએ છે...લોકોને સંતરાં વેચતા ને ખોરાક ખંરીદતાં જુએ છે. લોકોને વાહ વટાણાનો પાક લાજતા, ને હસના હસાવતા, ગપ્પાં હાંકતા, મલીને નાકે બિચ રવી વાતોમીતો કરતા જુએ છે; હાથમાં પાળ ગુલાવતી, ને ગથોસિયું ખાઈ જઈને બેઠેલાં તાજીનારા બાળકોને અમા ખમા કરતા, ને...એની આંખમાં આંસુ લૂછી આપતા જુએ છે। ને આમ, દેખીતો -

રિતિ, સાંત, સ્વસ્થ, પ્રસાદાદી જીવન જીવતા નોર્મને જીમને
 'એકી સામગ્રી હંમેશા લોઠા બળીને લગ્ન થઈ ગયાની વાત-'
 કાક પુરાણી દત્તકયા નવી બાસે છે।

*

પરંતુ હકીકત એ છે કે, દુનિયાના ચહેરા પર બે કુખડાં
 કલકે જીદી આવેલ છે - હિરેશિમા ને નાગાસાકી. અમે
 આનું કે, જાપાનના દેહ પર દેવાયેલા આ બે કામ યુદ્ધના
 રોગ યાજ્ઞ સામે રસીની ગરજ સારસે. પરંતુ હજી તો માંડ
 એ વાતને બે ને ત્રણ વરસ થયા નથી, ત્યાં તો, યુદ્ધના
 સફતર અંતની જે આશા એમાંથી બિલી થવાની હતી,
 તે પૂરત્રકે એ સરવા મારી છે।

દુનિયાનાં રાષ્ટ્રો પરમાણુશક્તિ પર અંકુશ મૂકવા
 બાબત વિચારણા કરવા માટે ભેગાં મળે છે - વારંવાર ભેગાં
 મળે છે। પરંતુ એમની વચ્ચે ફરી નીકળતા મતભેદોનો કાઈ
 તોડ જ નીકળતો નથી। એમની વચ્ચે મેળ અમર્યાદની બધી
 શક્યતા જ ક્યાંય દેખાતી નથી।

જે તો ઠીક, પણ હકીકતે આપણને ઉઠા જ સમાચાર
 સાંભળવા મળે છે કે, પરમાણુ બોમ્બના ઉત્પાદનમાં ભારે
 રૂપિયા ચાલી રહી છે।

હિરેશિમા ને નાગાસાકીની સમગ્ર વસ્તીનો એકે એક
 માણસ, એમનીમાં જવાબગીરો પડેલાં થયેલું તેમ, જો
 બહી, પણ ભરખાઈ ગયા હોત - ને ખાજબી એ વિનાશની
 કહાણી કહેવા ચકલું 'સરખું' જમી ચકલું ન હોત, તો કદાચ
 હરકરી વ્યૂહ ગોઠવનારાઓના મન પર એનો કંઈક પ્રભાવ
 પડ્યો હોત!

૨

આજે અમે, નાગાસાકીમાં વસનારાં લોકોએ આ
 રમણનમૂર્તિ પરના નવસર્જનમાં અમારી તમામ શક્તિઓ
 લગાડી દીધી છે. સમગ્ર વિશ્વના લોકોની સહાનુભૂતિ, (ને
 ખાસ તો, અમેરિકાના લોકો તરફથી મળી રહેલ આંતરિક
 લાગણી ને બીતિક આભાસન) અમારામાં ફરી પાછાં ભેલાં
 થઈ, પરમાણુ બોમ્બે નિષ્કર્ષેલ કરી ધાને ભરી દેવાની
 શક્તિ પૂરી રહેલ છે. ને અમે આ વેરાનની જગ્યાએ નવું
 નગર બિંચી કરી રહ્યાં છીએ, જે ફરી એકવાર ઉઠીએ,
 કસા ને વિધવાના ધામ રૂપે પિકસી, એક નવાં આંતરિક
 સમાજને જન્મ આપશે..... પણ તેથી શું એમ માની લઈ

એકાદો ખરું કે - પરમાણુ બોમ્બે પાડેલા ધા રૂઝાઈ ગયા ?
 હજી યુદ્ધ માટે તૈયારી કરવામાં પડેલા/લોકો કંઈ સમં
 છે ખરા કે, આ પરમાણુ બોમ્બે જીવતા રહી ગયેલાં માનવીઓ
 હૃદય મન પર કેવી અસર કરી છે તે ? અમે... આંતરિક
 રીતે દેવાબિયા બની ગયેલા લોકો - સમાજના એક ભા
 રૂપે, સ્વસ્થ બની જીવવા માટેના, ને સામાજિક રીતે ભે
 મળી, કામ કરવા માટેના લુલા પ્રયાસ ખાજબી મંડ
 રહેવામાં શી શી જોઈએલા ઉઠાવી રહ્યાં છીએ, એવું એમ
 કંઈ તલપુર જાન છે ખરું ?

અમે - નાગાસાકીના અગ્રિફુંડમાંથી જમી ગયેલા લોકો
 એ હૃદયવિદારક બટનાને, એની દંશીથી રમૂસિઓને કા
 રીતે બૂલી ચકલાં નથી.

કેવળ એક જ પરમાણુ બોમ્બ - સ્વસ્થપણે સાંત જીવ
 જીવતા સમય લોકોની આખી ને આખી વસ્તીને શોકન
 જોડી ગઈમાં શી રીતે કુખડી દે છે, તે અમે અણીએ છીએ
 અમે તમામે તમામ... અમારામાંનું એકે એક માણ
 - અમારા દેવામાં સદા દૂરતા રહેનારા, હકીલા ધા સંતાઈ
 રાખતા જીવે જઈએ છીએ ને જરા સરખું એકા
 મળતાં અમારું મન એના પર લગવા કરે છે. અમે અમાર
 જોશીઓને મળીએ છીએ, ત્યારે એમના ને અમારા બંનેન
 ધા પાછા ભિડી બધ છે.

ને નાગાસાકીનાં વેરાનોને જોવા આવનારા પ્રીત્તુ ખ
 જોઈ ને ખપ છે, પણ આ અમારા માનસ ખાંડિયેરોને જ
 જોઈ ચકલાં નથી... જેની મરામત હવે અશક્ય છે.

*

એ જાતને તો જાને ચાર ચાર વર્ષનાં વહાણાં વાઈ ગયાં
 લગવાનની કુપાદરિ ને આશીર્વાદ માટે અમે નાગાસાકીના
 લોકો એના મણી છીએ. સરકારની મદદથી પડી ગયેલાં
 ઘરો પાછાં ભેલાં થઈ રહ્યાં છે. આજે તો અમારી પાસે
 મહેરવા-ઓટના માટે પૂરતાં કપાં ને રખડ-કામળા છે.
 જોરાકની વાત પૂછો તો અમારાં પેટ ધરાયેલાં રહે છે...
 આનારાં મોઢાંની જ સંખ્યા ઘટી ગયેલી છે એટલે રતો।
 રાખથી દંકાઈ ગયેલી જમીન પરથી કાટમાળ ને લગાર સાક
 કરી, અમે વેરાનને શોકલાજની વાડીઓમાં ફેરવી નાખેલ
 છે. અમને જાણે જોઈ એ તેટલા ઘઉં, બટાટા ને શાકભાજી
 મળી રહે છે...

અમારા અહેસા જીવો તો - પહેલાં કરતાં અનેકગણ

પ્રુથ્વનુમા દેખાં છે, તે અમે જ્યાં પડોશીઓ એક બીજા સાથે હળામળાને પ્રેમપૂર્વક કેટલા સુખે આનંદે જીવતાં હોઈ એ એવું લાગે છે. છતાં માનશો ? આ શહેરનાં વસનારોએ પરસ્પર એક બીજા સાથે બાંધી રાખનારું અંગત સંબંધનું તત્ત્વ નંદવાઈ ગયેલું છે.

મારી પોતાની વાત

તે દિવસે મારા પોતાના મનની સ્થિતિ પણ કેવી કામઝોળ હતી, તે અનુભવે હું બહુ છું.

જેવા બોમ્બેના ધાકિ ધયો કે તરત જ, જેઓ સરીરે અપંગ નહોતા, તેવા તમામ લોકોના બે વિશાલ ઘર્ષ ત્રણ. એક લાગ બનાં કામ પર હતો, ત્યાં ને ત્યાં ટકી રહ્યો. ખીજો, એવા લોકોનો હતો કે જે પલકમાં નાસી છૂટ્યા હવે જે લોકો ફરજની જગા પર ટકી રહ્યા, ને પોતાના મિત્રો, સાથીઓ, ઘર, કુટુંબ, પોતાની કચેરી યા કારખાનાને બચાવવાની આશાએ મંડપા રહ્યા, તે તમામ લોકો થોડી જ વારમાં, પોતે જે કંઈ વસ્તુને બચાવવા મથતા હતા તે સમેત આગની લપટોમાં ઢાકાઈ ગયા.

અમારી કોલેજની ઇરિષ્ટાલની પાછલી ભીંતને લગભગ ઘસાઈને જોડેદો હોય, એમ પહાડ શરૂ થાય છે. એટલે અમારામાંનાં જે કોઈ ત્યાં રહી ગયાં, એ બધાંએ, બધારે આજ અમને ચોપાસથી ઘેરી વળવા લાગી, ત્યારે એ પહાડ પર ચઢી જઈ ત્યાં આશરો લીધેલો.

સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે, એટમ્બોમ્બોના તાપ વટાવી, અમે જે કોઈ બચી ગયેલાં છીએ, તે તમામ, ત્રણિ ત્રણિના પોકારો કરતાં પોતાનાં સગા રનેહી ને મિત્રો લણી આંખ મીચી-જઈ ને જ બચેલાં છીએ ! કેટલાકે ‘બચાવો બચાવો’ કહી પોતાનો ખોલો ઝાલી ઘીપછી રહેનાર પડોશીને હસેલો દીધો હતો. કેટલાક પોતાની ઓફિસની ધણી જરૂરી એવી કાંઈકો ને કાગળિયાં પડતાં મૂકી નાસી છૂટ્યા હશે. કોઈ દુકાનનો સામાન, તો કોઈ કારખાનામાં પોતાની જવાબદારી પર સોંપાયેલાં કામ, જેમાંનાં તેમ રહેવા દઈ નીકળી ગયેલા હશે.

એમ નહિ ને છત્રે એ તેઓ પોતાનાં ઘરોમાં હશે, તો ત્યાં પણ, આજ સુધી જેને મહામુલી ગણી રાખતા એવી વસ્તુને પડતી મૂળીને નાસી છૂટ્યા હશે. ટૂંકમાં બોંબના કાપથી બચી જનારાં તમામને કેવળ સદ્દસાગી ગણી બેસી ન રહીએ તો, યોગ્યવતે અંશે સ્વાર્થો, ‘પોતાની બાતલ’

હિત જોનારાં, ને સુસંસ્કૃત માનવીને નહિ. ૧૫૪ પશુની શક્તિને અનુસંસ્કારનાં જ ગણી શકાય... ને આ વસ્તુ અમે બરાબર બાણીએ છીએ; સમજીએ છીએ. ને અમને બધાંને- જે કોઈ બચી ગયાં-છીએ તે તમામને આ અનુકારી વગર ધારની છરીના ધા સમા ગહેરી વેદનાથી પીડી રહેલ છે.

ને ફરજ... ફરજ... તે કંઈ બાણીની ગણવી ? પોતાની ઓફિસના દસ્તાવેજોને બચાવતો કારકુન પોતાના કુટુંબને બચાવવા ધસી બચાવું ચૂકી બચ તેને ? માતાઈથી પોતાની ફરજ પર ટકી રહેવા ધસી ગયો... ઓફિસ તરફથી પોતાને સોંપવામાં આવેલ જવાબદારી નિભાવવા ખાતર. એને ખબર હતી કે એ વસ્તુ કેટલી નિરર્થક હતી, તેમ છતાં ! ને મારી વાત ?

ફરજ ! મૃત્યુ ! જીવન !

હું તો મેડિકલ કોલેજ તરફથી નીમાયેલા પ્રાથમિક સારવાર ને સંસ્કૃત્યખાતાનો ઉપરી હતો. મારા આ દરબજા બાજત હું એટલો બજાત હતો કે, એ દરબજો નિભાવવાની ને બચાવ સમિતિના હોદ્દાદાર તરીકે-મારી પાસેથી આવે સમયે જે આશા રાખવામાં આવે, તેને પૂરી કરવાની મથામથુમાં હું એટલો બધો વ્યસ્ત રહ્યો કે, પૂરા બે દિવસ લગી મારા ઘર લણી નજર પશુ કરી શક્યો નહિ-ત્યાં મારી પત્નીનું મૃત કહેવર પડ્યું હતું ! ને મેં મારી ફરજ અદા કર્યા સંતોષ લીધો ! મારાં સંતાન, મારીસે ને કાપાને મોટાં થશે, ત્યારે એમની દૃષ્ટિયે તેઓ મને આ બદલ કેવો સરપાવ આપવાનાં ?

બોંબ ફાટતાં જ લીજળાને જે ચમકારો થયો, તે પછી જીવનના સપાટાએ ચઢી હું સખત પછડાયો. પછડાટની સાથે જ ઘોર અધારુ ઘર્ષ થયું, ને હું કાળા કાળા સજાર ને કાટમાળ હેઠળ આવ્યો ને આપો દટાઈ ગયો. ભાનમાં આવતા મેં પહેલવહેલી જે લાગણી અનુભવી, તે કંધાઈ ગયાની...હું જીવતા રહી ગયો છું... એના ભાનની. કોઈ પણ ભોતે જીવતા બચો રહેવાની એ લાગણી હતી. ‘આ હું હજી જીવતા છું... મૃત્યુ ક્યાં આટલામાં જ મને શોધી રહ્યું હતો... એના પંબમાંથી જીટવા માટે હવે ભણે ક્યાં નાંસી છૂટું ?’

બોંબો વિચાર આવ્યા મને મારી પત્નીનો : ‘એ બેર એકલી હશે, એને કેમ થયું હશે ?’ ને ત્રીજો વિચાર એ આવ્યો કે, ‘એ હું ને આંધેરી મંડી ગયાં તો પછી અમારાં

બાળકોનું 'શું' થશે ? એમનું 'કેવું' ?

આ આટલા વિચાર મનમાં આવી ગયા, તે પછી છેલ્લે મને મારા વિદ્યાર્થીઓ, નસીં ને કોલેજના મિત્રોનો ખ્યાલ આવ્યો. ને તે પછી બ્યારે હું મારા દર્દીઓની ચિંતા કરવા જેવી સ્થિતિમાં આવ્યો, ત્યારે તો આકાશ પાછું ઊઘડી રહ્યું હતું. ને આસપાસ ભેતાં મને સગળાઈ ગયું કે, લગભગ કશી જ ઈર્ષ્ય વિના હું ખમી બધા પામ્યો છું.....ને આમ મારી બાળતમાં પણ, અદ્ધમ-રોડાણની સહજ વૃત્તિ ને ફરજ વચ્ચે, મેં ફરજને જ પહેલી પચડળી આપી, એવો ઘોષ દાવો હું કરી શકું એમ નથી.

મારી જોડે કામ કરનારા, પ્રાથમિક ઉપચારની દુકડીના કાર્યકરો, જે બધા મારી આસપાસમાં જ હતા, તે બધાએ ભેગા મળી, ઇરિપ્તાલના દર્દીઓને સગળતા મકાનમાંથી ઉઘારી મેવાડું કામ આરંભી દીધું. દેખાતી રીતે એમ લાગે કે, જલ્દી મારી જીનને છુલ્કાવી ઈર્ષ, હું પરાપકારના વિચારો કામમાં મગી રહ્યો...એ બાળત આજ પહેલાં હાથે 'હું તો આમ જ રહું' એમ હું ઉધાડો દાવો કરતો આવેલો. પાછળથી સૌ સેકિએ આ બાળત મારી પ્રશંસા પણ કરી.

જતાં મારા મનમાં હું બરાબર સમજી છું કે, તે વખતની મારી આંતરિક હાલત જેવી હતી...મારા મનમાં દેવા વિચારો આપી રહ્યા હતા ? જલ્દી ઈર્ષ્યોએ મારી ખતી પાસે દોડી પહોંચી, એટલે જ રેલ્લે આવા કર્યું હતું. હાકલો મૂઝાંમાં પડેલી એક બાઈને સલામત ઢેકાણે પહોંચાડતા પહોંચાડતાં મારું મન તો ક્યાંય મારી ખતીના વિચારોમાં બેસી રહ્યું હતું...ને તે એટલે સુધી કે હું પોતે શું કરી રહ્યો છું, એ ય હું વિસરી ગયો હતો ! પણ મારે તો સૌ કોઈની પ્રશંસા ભેષતી હતી. હું, મારી જીનને એવા એક 'નિમ્બાઈ' વીર, તરીકે એજાબાવવા માગતો હતો કે જેણે પોતાની જાતની પરવા ક્યાં વિના, પોતાના કુટુંબનો પણ ખ્યાલ કર્યા વિના, લાડલપટ્ટી આગમાંથી સેકિને ઉઘારવાડું કામ કર્યું ! લોકો મારે માટે આમ વિચારે—એ વિચારે જ હું એ કામ પર જરૂર રહ્યો હતો. લોકો પાસેથી સન્માન પામવાની મારી ખેવના હતી. લોકો મારે માટે કહે કે, 'ના ખરો નિઠાવાન આશુચ ! એની ફરજ પહેલી ક્યો નહિ.' ખરી રીતે આહું માન મેળવવા માટે જરૂરી હતું, તે કરતાં જરા પણ વધારે જોખમ મેં એણું નહોતું.

ત્યારે મારા વિદ્યાર્થીઓ ને નસીંના મનમાં તો આવા

કલા ગુમાનને ક્યાંય સ્થાન નહોતું. કે એમના પહેલો એવો કક્કો દેખાડો કરવાનો પ્રયાસ પણ ન હતો. તેઓ તો તે વખતે એ જળતા મકાનમાં જે દોડાધામ કરી રહ્યાં હતાં, તેની પછાડે એ જ સારો ને સીધો સહજ વિચાર હતો : 'આમાં સપડાઈ જનારા દર્દીઓને, મિત્રોને ને સાથીઓને મને તેમ કરીને પણ જાણવી લઈએ.' પણ એ બધાને માથે રહી કામ કરાવનારો ને એ બધા કામનો જન્મ ખાટનારો હું પોતે 'કેવું' અચિર માનસ ધરાવતો હતો !

આંતરિક રોગોવાળા દર્દીઓના વોડને આમ ભરખી ગઈ, તે વખતે એના પહેલા વોડમાં એક છેલ્લો દર્દી અતગાથેલો રહી ગયેલો, એને કાઢી લાવવા માટે કેટલીક નસીં ધસી જઈ રહી હતી...ત્યારે મેં જ એમને એમ કરતા અટકાવેલી !

ના, જોખમ છે, જવા દો !

ત્યારે એક નસીં બોલેલી—'પણ દાકતર, વોડમાં કોઈ રહી ગયું છે, જુઓ...સાંભળો...! એ દાર્દીનો અવાજ આવ્યો...કોઈ આપણને બોલાવે છે...મહેરબાની કરીને મને જવા દો !'

'ના, એમાં જોખમ છે...તો તમે ગયાં તો હવે પાછાં નહિ આવી શકો.'

'પણ, સાહેબ ! આપણે એને ત્યાં જ રહેવા ઈર્ષ્યું તો એ જળીને ખાખ થઈ જશે !'

'હા, પણ હવે એને માટે બહુ મોડું થઈ ગયું છે. આપણે કોઈ જ કરી શકીએ એમ નથી ! એની જવાબદારી મારે હાથે.' ને એમ બોલી, પાછા ફરી મેં કુકમ છોડ્યો—'જિત્તેનું કામ (રેકવુ વર્ક) હવે બંધ કરી દો બધાં !...ને એ પછી કુશળા આપી—'સારો આપણે ત્રણે કારણો આને વેરાઈ ગયાં હાએ, હવામાં હવે ઓકિસજન રહ્યો નથી, આપણે જેમાન બની જઈશું...સારો, ઉત્તાવળાં થાઓ; આ કારણે પહોડી ચલવા મર્યા બધાં.'

ને મેલા વોડની બારીમાંથી આવતી ઘોસો લાણી કાન બહેરા કરી, મેં મારી દુકડીના સેકિને ભેગા કર્યા, ને ઇરિપ્તાલને આગને લગેલો લોડી ઈર્ષ, અમે ત્યાંથી નીકળી ગયાં ! હવાનજમાં સગળતા જન્મની કોક કેડી પર થઈ નાસી છૂટતાં, હોઈએ એવો દેખાવ હતો. જાણે ધુપવાટા કરતી જો આજની સમટો અમારી આસપાસ જિંમી ને જિંમી જતી નાચી રહી હતી, જનના અપાટામાં આપણી તેમ ડોલતાં; જાત

સંભાળતાં અમે જિંમાં જિંમાં ઝાડની માથે ઝળીની રહેલ, ને તથાપીનો વરસાદ વરસાવી રહેલ અગ્નિની લપટો વચ્ચે થઈ ને મોર્મ કાપી રહ્યાં હતાં. રસ્તે ચાલતાં અમારા વિદ્યાર્થીઓ ને નર્સેમાંથી કોઠાં દળી પડતાં, અમે એમને જીંચીને, આમ એમને ન પહેંચી શકે એવા સલામત રથળ સુધી લઈ જઈ મૂકી દેતા.

હું બધાને ઉતાવળમાં ઉતાવળમાં ચાલવા કહા કરતો. મારા મનમાં રોનગ્નના રોર રમ વિષે ખૂબ ચિંતા પેસી ગઈ હતી. ઇરિપતાસને છેક એથે-મગ્સે એ એરડો હતો. પરંતુ આમ પણ છેક ત્યાં સગી પહેંચના-જ આવી હતી. એ એરડામાં છેલ્લા ત્રીસ વર્ષોમાં જેટલા એકસ કે ફોરો લીધા હશે, તે બધા સંધવામાં આવેલા. એ આજે એરડો એનાથી જ દેસાસ કરાયેલા હતો. ને એ એરડો ફાટ્યો, તે ધડકે ને ધુમાડો નીકળ્યો, તે ભયંકર ઝેરી ને છવસેજ હોવાનો, એની મને ખબર હતી.

આ રતા નહિ તો શું ?

અમારી સાથે એક નર્સ હતી. એને આમ દેખીતી રીતે તો તદ્દન નહિ જેવી ઈજા થયેલી. પણ એ લગભગ દળી પડવાની હદે થાકી ગઈ હતી. એણે આસનાં ચાલતાં મારી ખાંપ બેઠી; એમ કહેવા કે 'હવે મને છાલી લે. હું પડી જશ.' મેં એને હાથ તરછોડી કાઢ્યાં કહ્યું, 'હરે, હું સાલી શકે એવી રિયતિમાં છે, ને તારો ધા પણ ક'ઈ એવો મોટો નથી... ચાલ ઝડ, પત્ર ઉપાડ, નહિ તો પેલા એસ આપજીને બધાને ખનમ કરી નાખશે. તારા કરતાં આ બીજા કેટલાય એવા છે જેની રિયતિ ધણી ખરાબ છે.'

ને મેં એને આમલેરે ચલાવી. પણ એની નળગાઈ કોઈ સામાન્ય ધાકતો નળગાઈ નહોતી. એ તો એણે અંદર લીધેલા વિકિરણોની અસર હતી. અમારી કેટલીય નર્સોની એ જ દશા હતી. પણ એમાંની એકને મેં કશી જ મદદ કરી નહિ. એ બધી છોકરીઓ ઉપરઉપરથી દેખાતી હતી એના કરતાં અનેક ગણી જિભાર હતી. એમાંની કેટલીક તો લગભગ મૃત્યુની વેદનાબરી ધરીએ કાપી રહી હતી. પણ એ બધવા કે સમજ્યા વિના, મેં એ બધાને એમના પત્રો પર જ જિમાં રાખ્યાં, ને કશી જ મદદ આપ્યા વિના ચાલવાની ફરજ પાડી. મને ઘણીવાર યાંચ છે કે, એ છોકરીઓનાં કુટુંબીઓ ને પેલી છેલ્લા વોડમાં જેનો કબર બની ગઈ, તે હદીનાં સગાવડાલાં આ બધું બપવા પછી

મારા વિષે હવે 'શું' માનતાં હશે ?
અમે ઇરિપતાલથી બસેએક વાસ્તુ અંતર કાપ્યું હશે, ત્યાં રોનગ્નના રોરમાથો આરડો ફાટ્યો.

મારી જમણા લગજાની ધોરી નસ તૂટી ગઈ, મેં ધણું લોહી ગુમાવ્યું ને હું લાન ગુમાવી તૂટી પડ્યો. સર્જરી (વાડકા)ના પ્રેફેસર સિપારેએ મારા ધાની માનજત કરી. ટાંકા લઈને લોહી વહેતું બંધ કર્યું; પણ તે પછી લોહા વખતને માટે તો સોને એમ જ લાગી ગયું કે હું ચેપો. હું લાનમાં આવ્યો ત્યારે મેં 'નેધુ' તો હું ધાસમાં ચૂતેલો હતો ને જિંએ આકાશમાં આમળાં લઈ રહેલ અજ્ઞવાદળ ધૂધવાઈ રહ્યું હતું. ધાની ધમકારા લેતી વેદના કળાતાં મેં મારા દાંત કચકચાવ્યા. ને મારું મન વળી પાછું મારી પત્નીના વિચારે ચડી ગયું.

એ ને છવતી હોત, તો અત્યાર સુધીમાં જરૂર અડી આવી પહેંચી હોત. અમારોના ઉવાઈ હુમલાઓ વખતે પણ મારી ચિંતા કરતી એ સીધી કોસેજ પર દોડી આવતી. આજે જ હું એને અડીં જોતો નથી. જરૂર એ મરી ગઈ હોવી એમ છે. તે વિચારે મને કોંક અસલ એકલતામાં કુપ્રકી દીધો. ધાસ પર પડેલા પડેલા હું મેલા કદરવા આકાર ભણી નેઈ રહ્યો હતો, ત્યાં મને મારી નજીકમાં આછી આછી ચંપાની સુવાસ આવતી. મેં 'નેધુ' તો મારી પડેને જ તૂટી ગયેલ, ડાળ-પાંદાં વિનાનું ચંપાના ઝાડનું કુટું વિધું હતું.

મારો વાંઝણો પશ્ચાતાપ !

મને થયું કે હું એ જ વખતે એની (મારી પત્ની) પાસે કેમ ન દોડી ગયો ? ધાસમાં પડ્યા પડ્યાં મને આજ એક વિચાર સતાવવા લાગ્યો. એ અડીં આવે, ત્યાં લગી એની શક જોવા કરવી, એ મારે માટે ઉચિત હતું શું ? અસગર—મારે હું હતો ત્યાં જ રહેવું જોઈતું હતું. કારણ પાર વચરવું કામ ત્યાં પડ્યું હતું—તો એનો અર્થ એ જ કે, હું એની પાસે દોડી ગયો નહિ એ ગેય જ હતું ? પરંતુ હજી આજે પણ, બ્યારે બ્યારે હું એને બળતા ઘરમાં પડેલી કહ્યું છું, ત્યારે ત્યારે આ દેવામાં ભોંકાનાં શળ ભણે મને ઇજાવિજિન કરી નાખે છે. x x x

હું પડેલાં હોવા, ત્યાંથી માત્ર અડધા જ માઈલને અંતરે મારા ઘરનું ખંડિર આવેલું હતું. એટલે હું ત્યાં પહેંચી જઈ શકેલો હોત... પડી એ ધડીને માટે ય. અલખત, મેં થયું બધું

લોહી શુભાચ્ય હતું ને વિહિરણે ખચાવ્યા હતા તેમ જતા, બે મારો કુટુંબ પ્રત્યેના પ્રેમ એટલો તીવ્ર હોત, ને મારી પડોશીઓ પ્રત્યેની લાગણી એટલી જોરદાર હોત તો મારી જાતને ઘસડતો ઘસડતોય હું ત્યા જઈ પહોંચ્યો હોત મારી પત્ની તો જાણે મરી ગયેલી હતી પણ પાછળથી એ જાણ્યું તે મુજબ અમારા પરિવારમંડળના કેટલાય સભ્યો સરકારી સોયરામાં દાકતરની રાહ જોઈ ને બેઠા હતા છુટો માથું મોરિશ્વિઓ, તળાવાના છોકરા ને બીજા કેટલાય ધાવલ માદા ! એ લોકો મનમાં વિચારતા હશે કે, 'આપણે કઈ ફિકર કરવા જોઈએ નથી દાકતર નાગઈ તો આપણા પરિવારમંડળ ના જ છે હાઈફ હુમલા પછી આપણી સાર-સારમાં કેશી મથ્યા નહિ નહે ' આજસુધી એ લોકો બધા આ જ નરુ કહ્યા કરતા હતા ને ?

પથ તે દિનસથી એ બધા પડોશીઓ ને મારી વચ્ચે એક મોટી ફાટ પડી ગયેલી છે બે કે અમે કહી એકબીજા પાસે એ વિરે અફર સરખો બોલ્યા નથી

એટલે બોખના જુલુનો ભય

ને બીજો દિવસેય હું એમની પાસે ન ગયો એનું કારણ

પૃથ્થા માતસુ મોરિશ્વિનીની કહાણી

એ બોમ ફાટ્યો, ત્યારે હું સરકારી સોયરામાં હતી અમારાવાળું એ ભૈષ્યુ ચામાતાડોની પ્રાથમિક શાળાના મેદાનમાં હતું ને જે જગાએ બોમ પડ્યો તેનાથી અડધો માર્કલ જ છેડું તેમ જતા કોણ અણે કેમ હું સાવ બચી ગઈ ! જે કે, સોયરાની બહારના તો લગભગ તમામ માથુસો મરી ગયેલા ને સોયરાની અંદર પણ કેટલાય થોડી થોડી માર રહીને મરી ગયેલા હું થી રીતે બચી ગઈ એ જ મને એક મોટી નનાઈ લાગે છે

હું એમની જ છું ને તે વખતે હું મારી લલીલ હાત્સુ સુલભોરોના કુટુંબમાં રહેતી અમે એક નાનકડી દુકાન ચલાવતા અમારી પડોશમાં રહેનારા કુટુંબો ને એમના છોકરા ગામગા ધરાક હતા અમે દુકાનમાં મીઠું, ડાચરનો આસવ, શાકભાજી, સોય દોરા, મીઠુખતીઓ, રમકડાં ને ગાળી પિપરમેટ નેજે રાખતા ને એમથી સુખે અમારું

શુ ? એ જ કે મને બીજો એવો બોમ પડનારો મનમાં ધારતી હતી પહેલા બાળે અચાનક જ અમને ચમકાવી ચૂક્યા હતા એની જે પહેલી નિશાનીને અમે જોઈ, એ એના આજ નાખતો ચમકારો ! મને મનમાં થતું કે, હવે તો ગમે તે ધડીએ એવો ચમકારો થશે ! એના ભયથી માટું ચરીર ધ્રુજતું હતું ને એ બીક જ મને ભેયારા બહાર પણ કાઢવા દે એમ નહોતી એ બીકે જ હું રક્ષણની આથ વિનાની ઘરાન જૂમિ વગી, એકવાર મારા ધગના ખંડિરે સુધી પણ જઈ આનવાની હિંમત કરી રાકો નહોતો

આ પ્રકારની—હાકારો રસ ધીજવી દે તેવી મરણિયા બીક—એ અણુપણી એક ખાસિયત બની રહેનાની અણુબોમ માથે લખતા હોય, ત્યા ધડી બેધડીની મક્કત પણ કોઈ ને પાલવશે નહિ શબ્દનોય બરોસો નહિ આ પ્રકારના સતત બંધે અમારા હાડના હીલા કરી નાખ્યા હતા માથુસમાની હિલચાલ જ થ બી ગઈ હતી થીજ ગઈ હતી

સહલાએ, અમારા આ અનુભવને અ તે થોડા જ વખતમાં લડાઈ બધ પડી થઈ બે એ જરા લાખી આલી હોત તો ! તો કદાચ આ સતત તેજાઈ રહેલ અમની ચિતામાં ને ચિતામાં અમે બધા માંડા થઈ જાત

શુજાન આલી રહેતું કોઈ વાતે અમને અસ તોયતું કારણ નહોતું

માતાઈમી - મારો જાનિમ જમાઈ, એક સારો કૂવા બોહનાગ - ગાળનાર કારીજર હતો અડોલપડોશના પ્રેશમાં પણ એને સાડું એવું કામ મળી રહેતું છેલ્લે છેલ્લે એણે દાકતર નામકઈના બાજમાં ફૂંચે તૈયાર કરી આપેશે

મારી હાત્સુનો પહેલા બોખાનો છોકરો ઇસામુ આક વરસનો હતો પણ બહુ ડાલો, ઠરેલ છોકરો એ બીજા ધેરજુમાં લખ્યોતો ને નિશાળમાં સારો ન બર રાખતો કુછજો થાય વરસનો, હમણા હમણા જ એને અમે 'બાળ ઇશુ સમિતિ' તરફથી સ ચાલિત બાળમ દિરમાં મોકલવા મોકલો કુછજો ભારે તોફાની ને રોલો મચાનારો છોકરો હતો ! નાનકડો રક્ષતાન જ જોઈલો, એના મોખ લાઈતું એક રૂઢ ધ એનામાં ન મળે ! બસ બધામાં એ પોતાનો જ કક્કો

ખરે કરવા માગે-પછી તે છોકરાં છોકરાં વચ્ચે ફુટતી હોય, રંગત મગત હોય, કે-માસમારી હોય...અમે તે. કિમિયો ફુટડી મળતી હોય...કેવળ એ જ વરસની...તે અને દાદી...દાદી...કરીને બોલાવતી. અને તે વખતે યોગજીસાક વસ થયેલાં.

હું આમારી દુકાનના કામકાજમાં મદદ કરતી. ને ગૌજ સવારે કેવળમાં બેઠીને ત્યાંનાં ભજન કાર્યનાં સાંભળતી. એથી વધારે મુખની મેં કદી આસા જ કહેલી નહિ. માતાઈથી ને હાત્સ પશુ-ધાર્મિકચરિત્રનાં હતાં. અમે બહુ હળીમળીને કુખમાં આમારા દિવસ ગાળતાં હતાં.

તેં દિવસે સવારે હવાઈ કુમસાની ચેતવણીનું જૂઠું બહુ પહેલું સંભોયેલું એટલે માતાઈથી જુદું વહેલી સવારથી પોતાના વૈડમાં રાત્ર મારવા નીકળી ગયેલા. કારણ એ વૈડના હવાઈ સરક્ષણના વૈડન તરીકની જવાબદારી એને સોંપાયેલી હતી. ને હું ત્રણે છોકરાંને એમાં લઈને આમારી શાળાના-મેદાનમાં આવેલા સરક્ષણ ભોંયરામાં જતી રહેલી. ને ઘરમાં રહીને બોળથી આજ ન લાગે, તે સંભાળવાનું કામ હાત્સને માથે આવેલું.

કુમસા કુમસા તો પછી કંઈ થયેલો નહિ. સ્નેહ વાગે અમને 'સંસ્ક્રાસામત'ની ચેતવણી મળી. અમને કોઈને જ એ આધારાં, ભેજવાળાં અવક બોવરામાં લાગે વખત ભેતી રહેલું પડે તે આમેય રચું નહિ. એટલે સંસ્ક્રાસામતની મુશળ મગતાં વેંત, અમે નિરાતને આસ લીધા. ને એક એક કરતાં વાડાફરતી બધાં બહાર નીકળી આવ્યાં. મોટા ભાગના લોકો બધા પોતપોતાના ઘરમાં બેઠી કામે વળગ્યા. છોકરાંમાં, કોઈ નિશાળના મેદાનમાં પડેલા પેતાના હમલા ખૂંદવા મંડ્યાં, તો કોઈ લીંચકે ઝૂલવા લાગ્યાં. નિશાળના મારતરો બધા એ શાળાના મેદાનમાં જ બીજું એક ભોંયરુ તૈયાર થતું હતું, ત્યાં બેઠી ઓછામાં ઓછાં ત્રણ...બહુ સરસ રીતે મારતરોની દુકડો કામ કરી રહી હતી. આ બધા-કામકાજ પર દેખરેખ રાખનાર એક શિક્ષક તાલબદ રીતે-એક...દોઢ...તીન...ચાર બોલતો કામનો લય જળવી રહી હતો.

દિવસ બહુ રૂંધે હતો, આકાશમાં ચોદર સફેદ વાદળાં વેરાયેલાં હતાં. દરિયા કિનારા તરફ આકાશ તદ્દન ધોળકું હતું...એકે તણખલા જેટલું વાદળ ક્યાંય દેખાતું નહોતું, હુદાયો સરજતો તરંગ આમારા રમિયામણ

પ્રદેશને અજવાળી રહી હતો. સવારના પહેરમાં એક કુમસા ટળ્યો બહુ અમે સો રાજ થયાં.

હું વિચાર જ કરતી હતી કે, છોકરાને અહીં મેદાનમાં છૂટાં રમવા હશે, કે મારા ભેંમાં ઘેર લેતી બહુ? મેં ઇસામુને ઘેર મોકલ્યો ને કહ્યું કે 'બ, હાત્સને પૂછી આવ કે ઘેર દાદીનું કંઈ કામ છે, કે પછી એ સીધાં દુકાને બધ?

ચોડી જ વારમાં એ ઘેર બેઠીને પાછો આવ્યો, ને કહેવા લાગ્યો : 'માએ કહ્યું કે, હમણાં જ રેડિઓ પર જવર હતા કે, શિમાગારા તરફ બે મોટાં મોટાં વિમાન દેખાયેલાં ને એ પશ્ચિમ ભણી ધસી રહ્યાં છે. એટલે તમે બધાં ભોંયરામાં જ રહેજો... ખાવાનું તૈયાર થઈ બધ એટલે હું તમને બોલાવી લઈશ.'

આ સાંભળું કે અને ચટપટી પેડી ભોંયરુ ખોદનારા શિક્ષકમાંના એક અને પૂછ્યું : 'એ શું, મોટા વિમાનની શી વાત છે? જરૂર એ 'બી. ૨૬ નં. નાં વિમાન હોવાં જોઈએ અને તો સાચ છે કે, આ લોકો શું કરવા ધારે છે?... શિમાગારાનું નામ દીધું, ખરું? અર્થાત્ ઉડેન પર્વત, ને ત્યાંથી શિક્ષક... સીધું નાગસાકી જ આવ્યું, ધડી બે ધડીમાં તો એ અહીં આવી પહેંચ્યાં જાયો...'

એના મેંમથી હેલ્લાં વેણ હજી બહાર નીકળ્યાં ન નીકળ્યાં, ત્યાં તો માથા પર વિમાનોનો ઘુર ઘુરાટ સંભળાયો.

'આ આવી પહેંચ્યાં...' કહી પેલા શિક્ષકે બૂમ મારી. મેં છોકરાને સાદ દીધી, ઝટ, 'આમ આવતાં રહે! માલો બધા ભોંયરામાં.'

કુનિઓ નાનો જણ બહુ ચપળ છોકરો, એ તો વહેલો વહેલો ભોંયરામાં ફેરી પડ્યો. મેં નાનકડા કિમિયોને જોયજી લઈ દોડવા માડ્યું. ઇસામુ બીજાં છોકરાને સાદ કરી બોલાવતો જરા પછવાડે રહી ગયો-બહુ લલા દિલસો છોકરો. બધાં છોકરા આવી થયા. તે પછી સીધી હેલો એ આવ્યો.

હું બોયરામાં અંદર ત્રણેક વાર જેટલે હોઈશ-ત્યાંથી ઇસામુ આવ્યો કે નહિ તે જ્વેલા મેં ડોક લખાવી, તે જ ધડીએ આંખે ધાંધાં કરી નાખે એવા જળેરો ચમકારો મેં ભેગો. જૂરો વીજળી જેવો અગાગાં પ્રકાશ એવા ચમકારો મેં મારી છંછળીમાં કદી જોયેલો નહોતો. એ ચમકારો થયો તે અગાઉ જ શિક્ષક ભોંયરાના મેં આગળના ભાગનું માથ કાઢતો કંઈક ગળુરી કરી રહી હતો, એનો કેમર ઝુલીનો આગળ લાગ જોડું તો ઉધાડો થઈ ગયેલો!

એના હાથમાંની માપવાની પદી એક હાથથી બીજા હાથ સુધી લંબાઈ ગઈ હતી । પેલા ચમકાવના અગ્રગણમાં એ પત્રમાંથી કોરી કાઢેલી કોક સુંદર મૂર્તિ જોવા દેખાયો.

મને આથી વધારે કશું જ જોવાનું યાદ આવતું નથી. મને એ પણ ખબર નથી કે ખેલાન અવસ્થામાં હું કેટલો વખત પડી રહી. મેં જોયું તો લાન આવ્યું ત્યારે હું વિચિત્ર રિધિમાં પડી હતી. મારું આજુ શરીર ફરજત હતું. ને તેમાં ખાસ કરીને મારી કમર ને કરોડનો લાન ને મારો કાળો ખભો. હું મારો કાળો હાથ તો હવાપીપ શકતી નહોતી, માથામાં ખૂબ દર્દ થતું હતું. પવનના સપાટાએ મને ભોંયરાની ભીંત સાથે અક્ષણી પાછી ફેરવી હશે.

ભોળાનેજે મારા તરફે છોકરાં કાંઈ પણ જાતની ઈર્ષા વિનાનાં બચી ગયાં હતાં. તેઓ મારી આસ્થાસ વીંટળાઈ ને જમીન પર બેઠેલાં હતાં...ને પવનમાં પાદડાં યથે જોમ થયેલાં હતાં. મને થયું, લાવ જોઈ તો ખરી, છોકરાં આટલાં થયે છે સાથી ? પણ એકેમ અંગ મારું કંઈ કરે તો ને ? જેમતેમ કરી ડોહા ફેરવી મેં નજર કરી..અમારા ભોંયરાના મૂળ તથા—ઝોઠ ! શું બધું કર દરમ. આખા અજવાળામાં મેં જોયું તો ભોંયરામાં પેસવાના રસ્તા આગળ બધાં નાનાં છિદ્રાં માથુસો નવા ત્યાં વેરાઈ ને ધસ્યાં હતાં. એમનાં શરીર રમરના કુમાની જેમ કૂલિને દોઝ ધઈ ગયાં હતાં. એમના શરીર પરની આમડી ભીરે ભીરા ધઈ જઈ, શરેલા મીંચરાની માફક લપડી પડી હતી.

ને છતાં એ બધાં એટલાં શાંત હતાં કે ધડીક તો મને એમ જ ધઈ ગયું કે એ બધાય મરી ગયેલાં હશે. પણ ના થોડી વારે મેં એમના મોંમાંથી ધીમી ધીમી કણસાટ નીકળતો સાંભળ્યો... તેઓ 'પાણી, પાણી' રચ્યા કરતાં હતા. આ બધાં શરીરો તે પેલા—મે ધડી અગાઈ, હોંશિ ઉમરે, હસતાં ખેલતાં નહું ભોંયડું જોદવાના કામમાં ગમી પડેલા તે શિક્ષકનાં હતાં !

એટલી વારમાં આ જાહુ ધઈ શુ મયું ! માતાઈથીનુ શું થયું હશે ? તે હાલ ?

મે ઈસાએને કહ્યું. 'જ ખેટા ! ઘેર જઈ ને માને અહીં તોડી લાવ જોઈ !'

પણ છોકરો ત્યાંથી ખસ્યો નહિ. કહે, 'જહાર તો તો કાઢીથી જવાય એવું જ નથી.'

'કેમ નહિ રે ?'

'આખા મેદાનમાં મરી ગયેલા માથુસો પડ્યા છે, દાંડી ! ને આપણા ઘર આગળ તો બધે આગ જ આગ છે !'

ને આમ કહી બાળકે રચ્યા માંડયું, તે કહેવા લાગ્યો : 'આખી નિરાણ સળગે છે. ને બાપું તો મને કપાંચ જડ્યા જ નહિ...' હવાઈ સરેશ્વરના વોડોનોતું મયક આ નિરાણના મકાનમાં જ હતું.

મેં એને દિલાસો આપવા માંડ્યો ! 'હશે. ડું આમ આવ. મારી પાસે બેસ, રડવાનું નહિ હોં ? મા ને બાપું તો એ આગ હરીને અહીં જ આવશે. ને આપણને બધાને ઘેર લઈ જશે...' એને હું આમ કહેતી હતી, પણ હું પોતે જ માંડ માંડ મારો કુમો રમવાની શકતી હતી, મેં મોટે મોટેથી સાદ દેવા માંડ્યા : 'માતાઈથી ! હાલ્સ !... માતાઈથી !. હાલ્સ !' આમ મોટેથી રાડો પાડીને હું મારા મનને બેસું કરવા મથી રહી હતી.

થોડા સમય એમને એમ વીર્યો. તે પછી મેં હાલ્સને 'ઈસામુ ! ઈસામુ !' કરીને બૂમ મારતી સાંભળી. એ પૂછી હતી... 'તમે બધાં અંદર છે કે ? કુળિયો, કિમિયો... !'

કુળિયોએ ભોંયરામાં રહે રહે જ જવાપ લાગ્યો, 'મા, મા, આ રહી હું.' એનો અંગળ સાંભળ્યો ને હાલ્સ અંદર આવી. મેં જોયું તો એ યોડ'મતી યોડ'મતી ચાલતી હતી. ભોંયરામાં ભોંયરાનો બધો ભાગ પીડાથી કણસતા શિક્ષકોથી ભરાઈ ગયો હતો. હાલ્સ એ બધાનાં શરીરો જોળ'ગતી, આઠ માંડ પત્ર મૂકવાનો રસ્તો કરતી અમારા હાથી આવી રહી હતી. કેટલીક વખત તો ત્યાં પડેલા કોકના શરીર પર જ એનો પત્ર જઈ પડતો. પેલા માથુસ વેદનાથી ચિત્કાર કરી બેઠો. ને 'માફ કરજો' 'માફ કરજો' કહેતાં દાંત તળે દોઢ દળાવતાં એને આગળ ધપવું પડ્યું. જેમ તેમ કરી એ અમારા સુધી આવી પહોંચી.

મેં પૂછ્યું, 'માતાઈથી ક્યાં ?'

એણે પણ મને સારી સવાલ કર્યા : 'માતાઈથી ક્યાં ? હાલ્સ ને હું બંને સામસામાં એક જ સવાલ પૂછી રહ્યાં હતાં. એ વસ્તુએ અમને બંનેને ડહાવી મૂક્યાં.. તો માતાઈથી ક્યાં હશે ?

એણે કિમિયોને બોળામાં લીધી, એ નાનકડું બાળ તો આ ભોંયરામાં પણ ખુશખુશાલ હતું. મોતાની આસપાસે શું જની રહ્યું છે એવું તોલાન ન હોવાને કારણે રતો. 'મા ! પાણી આપ. મા ! પાણી આપ !' કહી પાણી

મોગજા 'મોડયુ'. હાલુ તો કંઈ પાણી બાણાં સાથે લઈને આવી નહોતી.' એવું બાળકને બોલે લઈ, પોતાની છાતી એ વળગાડયું. એને દહાડા રહેલા ને ગળેને જીએક અહિના થયેલા. એટલે કિમિએને ધાવ્યુ મળતાં કંઈક સતોષ વળ્યો હોય એમ લાગ્યું. પશુ તે પછી એકાએક ડોણુ જલે એને શું થયું? બપોર ચઢી ગયા હતા. સત્તરનું એણે કશું લીધેલું નહિ. એટલે જૂની તો થયેલી જ. પશુ કાણુ બાણે શા પ કારણસર એણે માના શાનેલાને પાણું ઠેલી મોં. ખસેડી લીધું ।

*

'હાલુ તે વખતે રસોડામાં ઢાળા બટાકાનું શક ચઢાવતી હતી. બ્યાં શાક ચઢી ગયું' ને ચૂસા પરથી ઉતારવા બધ છે, ત્યાં તો 'પેલો ચમકારો થયો. ને ઘર એના પર તૂટી પડ્યું. સફાઈએ ચૂસાની પાણુમાં જ પાણીધારાનું ટાંકું હતું. ને તે સિમેન્ટ ટેકિટનું બનેલું હતું. તેને કારણે માથા પરનો મોલ તૂટી પડવા છતાં એ બચી ગઈ. પાણીઆરાને આધારે પેલા મોલનો એક છેડો અટકી ગયેલો એની આસપાસ બધો કાટમાળ પડ્યો, ને એની નીચે એ જીવતી પૂરાઈ ગયેલી. પશુ મોલના બીજા છેડા હેઠળ બને પગ ચમકાઈ રહેલા. ને બ્યારે પોતાની આંખે એનાથી મિલકલ અસાધું નહિ, ત્યારે એણે મદદ માટે બુધો પાડવા માંડી. પણ એટલામાં ડોણુ હોય તે મદદ આવે? બહાર તો કોઈનાં પગલાંની અણસારો સરખો સંભળાયો નહિ. એટલે તો એ વધારે ડહાઈ ગઈ. આખરે ખૂબ મરી મરીને એણે પોતાના પગ છોડ્યા, ને માથા પર ધસી પડેલા ડાખરામાં ખોકાર પાડી એ બહાર નીકળી આવી.

જે એને બહાર પગ મૂકતાં એક પળનો ધ વિલંબ થયો હોત તો અમારા ઘર ભેળી એ ધ બળીને કોયલો થઈ ગઈ હોત. બહાર નીકળીને એણે નજર કરી તો ચોમેર આગતાં લાડકાં! પસંદવારમાં તો અમારું ઘર પશુ લાડકો થઈ જાયું. ધરેમાંની એક જાણુસ પશુ બચાવી લેવાનું બન્યું નહિ. હાલુ જીવતી નીકળી આવી એ જ પ્રશ્નનો પાક.

એણે બહાર નીકળીને સીધી લોચરા લણી દોટ મૂકી, પશુ મારે વાગેલા પગે તે એનાથી ઢેલવી ઉતાવળ ધવાની હતી! તેમાં વળી રસ્તે ડેરેરે આગળા લાડકાં. એટલે હાથાડા-મેદાનમાં થઈને, ડરેલે ડરેલે પગ મૂકવાની જગા હતી, એક બાણુથા એને અડધી લેવા ધસતી આગળી લપટે સાથે અજ સંકારતી સંકારતી એ અહીં સુધી પહોંચી હતી

'પશુ અમારા પરિવાર મંડળવાળાં બીજા બધાંનું શું? મેં એને એ બધાંના ખજાર પૂછ્યાં. દાકતર નાગાઈની વહુડું શું થયું હશે? બિચારી મિડોરીના શું હાલ હશે? કેઈકો મોરિયામાં? ને તમાવાનાં વહુ? હાલુકો કુકાબોરી, મોચિરો મોચિયુમિ, મિસુયોશી ઉરાતા, સામી ઉરાતા, ને રેઈકાની આ...જુદાં ડોસી તોડે ઉરાતા...એ બધામાંથી કોઈના કશા જ ખજાર ન મળ્યા તને?

એણે કહ્યું, 'ના, મને એમની કશી જ ખજાર નથી. મેં એમાંનાં કોઈને કયાંય જોયાં નહિ...મને તો એ બધાં જ મરી ગયાં હોય એમ લાગે છે.'

મારાથી આ વસ્તુ કેમયે કરી મનાઈ નહિ. મેં કહ્યું, 'આ તું શું બોલે છે? તો શું આવેલા આખો મહોદલો ખતમ થઈ ગયો!'

હાલુએ જવાબ આપ્યો, 'એકલો આવેલા મહોદલો જ નહિ, આપુ' ને આપુ' સહેર ખતમ થઈ ગયું...'

અમે ત્યાં બેઠાં બેઠાં જ 'કોઈ આવે, કોઈ આવે' કરતાં રાહ જોવા કરી. આપુ' કંઈ બને તો દાકતર નાગાઈ તો જરૂર આવી પહેંચ્યા હોય એવી આશા બધને ખરી. મને તે ધવાયું હશે, એ આવીને બધાંનાં ક્યાદાર ને પાટાપોટી કરી આપશે...એમ હતું. પણ એ તો આવ્યા જ નહિ... એ ઉપરથી અમને લાગ્યું કે, નહીં મેડિકલ કોલેજ પશુ આખા ખતમ થઈ ગઈ હોવી જોઈએ.

પેલું નિશાળ આગળનું નવું બોયુ' તૈયાર કરનારાં શિક્ષકોમાં એક જાણુ સિવાયના બીજા બધા જ સખત ધવાઈને પડ્યા હતા. આ એક જાણુ પશુ તે વખતે જોડાતી ખાઈની અંદર કામ કરતો હતો એથી બચી ગયેલો. એ મારતર દોડાદોડ કરતા અમારે બધાંને માટે પાણી ભરીભરીને લઈ આવતા હતા.

સાંજ પડવા આવી. તે છતાં બહાર બધે કેવું સમસામ લાગતું હતું! મને લાગ્યું કે અમે જેટલાં આ બોયરામાં છીએ, તે સિવાયની ઉસકામીની આખી વસતી ખતમ થઈ ગઈ હોવી જોઈએ. અમારા બોયરામાં પશુ બધું સમસામ હતું. માત્ર શરીરની પીડાથી કણસતો શિક્ષક રમરમતો હતો: 'મને કંઈક એાદોડા-હું ફરી જઈ છું.'

હું બેઠી બેઠી મારી માળા ફેરવતી હતી. જે આ બોયરામાં પેઠી તે વખતની માસ કાંડા પર જ રહી ગયેલી હતી. મેં મૂંઝેલાં ને જીવતાં તમામને માટે પ્રશ્નની દયા માગી.

તે રાતે એકાએક હાલસુએ ચીસ, નાંખી; ‘આ જુઓ તો, કિમિયોને શું થયું? ...એ કિમિયો... મારી કિમિયો!’ કહેતી એ રડી પડી.

મેં એના લણ્ણી માથું ફેરવીને જોયું તો છેકરીને સખત તાણે આપતી લાગી! અત્યાર સુધી તો એને કંઈ ન હતું. સાચ સાજ સમી હતી ને એટલામાં શું થઈ ગયું! ત્રણ વાર એને તાણ આપી ત્રીજી તાણે છેકરી ખલાસ થઈ ગઈ! આ બધું એટલું ઝડપથી બની ગયું કે બીજાને એની વાત કરીએ ને લાગે, એટલી વાર પણ લાગેલી નહિ. સતં ઇલિઝાબેથની પ્રાર્થના કરી, એની રક્ષા માટે કાલાવાલા કરવાનો સમય પણ રહ્યો નહિ. વિચાર તો કર્યો... આ બધું શું? એક જ ચમકારો ને એનેય પૂરા બાર કલાક થઈ ગયા પછી, એની અસરથી બાળક આમ ટપ કરતા મરી બચ... ટરીર પર, ચહેરા પર કપાચ એની આંચ પૂગળું નામ સરખું નહિ... ને છતાં!

હાલસુ બાળકના કરી ત્રણેલા ટરીરને બાથમાં જકડીને બેસી રહી. એ એને હાથમાથા હેઠું મૂકવાય તૈયાર નહોતી. એના પોતાના ટરીરમાં જરા સરખી તાકાત રહી નહોતી. કશું જ બોલ્યા ચાલ્યા વિના બધા મૂંઝેલ અવરથામાં એ જમીન પર બેસી રહી. એને આ અવરથામાં બેઠેલી જોઈ મારા મનમાં પ્રાર્થના પડ્યો.

અમારા બોધરામાં રાત દરમિયાન કેટલાક લોકો મરી ગયા હતા. પણ કોઈની મ એવી અવરથા નહોતી કે, એ બધાનાં મૂકાને ત્યાંથી આધા ખસેડે.

ખીને દિવસે સવારે પહેલ વહેલાં કોઈનું મો જોયું હોય તો તે જાઈ તમાવાતું. હાલસુ તજાવ આ નિશાળમાં ખાતર હતા. મઈ કાલના બનાવ પછી બહારના છવતા બજતા માથુસ તરિકે કોઈનું મોડું જોયું હોય તો તે એમનું ને કાને કોઈને અવાજ સાંભળ્યો હોય, તો તે મ એમનો જ. એમને પોતાને કશી જ છબ ચમેલી નહી. પણ એમના ત્રણે દોકરા અમારી છેક, સામેના ખૂણામાં બેસી રહેલા હતા. એમાનો એક, તોશીલુમી તો મઈ કાલે, તે ને તે ઘડીએ ખલાસ થઈ ગયો હતો. તજાવા એને જીંચકાને બહાર લઈ ગયા. ને એની દફનકિયા પતાવી, કિમિયોને પણ તોશીલુમીની સાથે જ દફનાવી. આટલા શોકમાં પણ એ હડકાડે અને કંઈક સાંભળ મળ્યું.

નાનકા માસાનોરી કુકાબોરી એકલો જ—અમારી જોડે

બોધરામાં બેઠેલો હતો. એના ધનનું બીજું કોઈ એની સાથે ન મળે. છેકરાની ઉંમર ત્યારે આખી સાત વરસની. મેં ‘મા, મા,’ કરતો રડયા કરતો હતો... ‘મા મને અહીં આવીને લઈ બ... બેના, જો બેન! તું ચાવને બધી!’ પણ હું બચવી હતી કે, એ બધાં મરી ગયાં હશે. ત્રણી સાંજ પડી. આખી રાત હાલસુ ને ઈસામુએ ‘પાણી, પાણી!’ રટયા કયું. ને મેં એમને ‘પાણી રોધ કયું’.

હાલસુને ને ઈસામુને ઝાડા થયે થઈ ગયા હતા. એમની હાલત બગડી જતી હતી. ઈસામુ ને કુજિઓ બહાર લાળાના મેદાનમાં રખડી રખડીને કાળજના ને કંઈ દુધા મળે તે ભેજા કરી લાવવા લાગ્યા, નેથી જમીન સાફ કરતાં, ફાવે પણ ઝાડા તો એટલા ઉપરાઉપરી થવા લાગ્યા કે એને સાફ કરતાં કાળજના દુધા પણ ખૂટી પડ્યા. ઈસામુ માને સગવડ કરી આપવા, એની આકરી માવજત સાલજ આપો વખત હોડધામ કરતો, કોઈ ચીજ વસ્તુ લઈ આપવા કુજિતાના જોયે આટા ખાતો હતો આ હોડાહોડમાં એની હાલત ખરાબ થઈ ગઈ હતી. પણ એને મોઢે એની રજમાન ફરિયાદ નહોતી મારામાં શકિત હોત ને, પગમાં જિભા થવાની તાકાત હોત, તો હું એ છેકરાને આમ ન આઈ જતા સુધી હોડાહોડ કરતો ન જોઈ રહેત. એનું પડી ત્રણેણ મોં જોઈ, મારા કાળજે થળ બોકાતી હતી.

કુજિઓની લખિયતને કંઈ વાધો ન હતો આખ્યો. પણ એને એના બાપની રક લાગી હતી. એટલે બોધરાની બહાર જિભો જિભો એ છેકરા આજો વખત બાપની રાહ જોતો આપો તાપ્યા કરતો ને હજી તો એની ઉંમર ૫ થી ૬ વાચ વરસનો હતો. માની બાલુમાં બેસી રહેવાનું એનાથી કયા લગી બને? એક કલાકમાં ચાર પાંચ વાર તો ‘બોધરાના મુખ આમળ ડોકિયું કરી, એ અમને પૂછી જતો: ‘બાપુ આપ્યા?.. હજી ના આપ્યા?’

હું એને, એક જ સરખો જવાબ વાંચા કરતી: ‘ના ખેડા! હજી નથી આપ્યા અહીં તો... કદાચ આપણે બંધાને માટે ચોઢવા પાયરવાનું ખરીદી લાવવા બજારમાં ગયા હશે...’

‘પણ એ બાળકના છવને જ પ શેં વળે?’ એ કહે: ‘ત્યારે, હું અઈ, બાપુને જોળી લાવું.’ ને એમ કહી, પાંચ

એ કયાંક અલોપ થઈ જતો. થોડી વાર પછી હારો, થાક્યા વિશે મોંએ પાછો આવતો ને કહેતો : ‘મને તો કયાંય જડ્યા નહિ બાપુ ! બહાર તો કાઈ જ દેખાતું નથી.’ ને તે પછી કયાંય લગી ભોંયરાના મુખ આગળ બોલ્યાવાળા વિના બેસી રહેતો. વળી એકાએક કંઈક ચાદ આવી જતાં, અંદર મેં કરી, ભાઈને સાદ દેતો : ‘ભાઈલા ! ચાલ, આપણે સંતાકુકડી રમીશું ?’

વિચારો છસામુ આડને લીધે એટલો નજળો પડી ગયો હતો કે બોલનાંય એને ભેર પડતું હતું. માંડ માંડ એ એને જવાબ લાગતો-‘ના, આજે નથી રમવું’ મારે.’

થોડી વાર એમ ને એમ બેસી રહ્યા પછી વળી એને કંઈક સૂચી આવતું : ‘વારુ...ત્યારે. હું જરા કિમિયો મૂતી છે ત્યાં જઈ આવું.’ ને આમ બોલી દોટ મૂકતોક ને એ કિમિયોની કચર પર પહોંચી જતો. પણ ત્યાં તો એના મનને રોકો રાખે એવું શું હોય ! નહીં માટીનો એક ઢાંધો ! કાંઈ એ એના પર એક ફૂલ સરખું ચડાવેલું નહોતું ! કુચિયોનું મન પતંગિયાં પકડ્યા પાછળ ભમતું રહેત, પણ એકેય પતંગિયું કયાંય એવા મળે તો કે ? મને ખાતરી હતી કે, કયાંય એનું મન ચોટે એવું કશું જ એને જડવાનું નથી. ને ખરેખર થોડી જ વારમાં એ પાછો આવી રહેતો. ને પોતાના વાપુના સમાચાર પૂછ્યા લાગતો.

આ વધુ સાંભળ્યા કરતી, ને મૂંગી મૂંગી બોલ્યા કરતી હાલસુને શું થતું હશે ! એના પર આ બધી વસ્તુએ કેવી અસર કરી હશે !

*

જેવા પડોશમાં બધે ખખર ફેલાયા કે, દાકતરેલી એક ઢુકકી શાળાના મેદાનમાં આવી છે કે, બાલક માંદાંઓની સંજાર સર થઈ ગઈ. એમાંનાં કેટલાંયને તો ડોળાંમાં નાખીને જ સર્પ આપવા પડે તેવાં હતાં. હું તો એ લોકોની સંજાર જોઈને જ આસી બની ગઈ, અટકલ જણા લેણી..... આટઆટલા દહાડા લગી કયાં જરાઈ રહ્યા હશે ? પૂછપરછ કરતાં ખખર પડી કે, આટલા દહાડા એ બધા લોકો આસપાસનાં છુદાં છુદાં સરકણુ ભોંયમાં પડ્યા રહેલા. રોળીમાં ઘાલીને આણેલા લોકોમાંના કેટલાક તો શાળાના દરવાજામાં પગ મૂકતા પહેલાં જ ખરી ચૂક્યા હતા. વળી જે જીવતા હતા, તેમાંના કેટલાક એમના પર દાકતરની નજર પડતાં લગી જ જીવ દહાવી ચક્યા, લગભગ એ

બધાના શરીર-પ્રતી-ખાદ્ય-ભોજનીને લગંડી પડી હતી, એમાંનાં શરીર ફૂલી ગયાં હતાં, ફેલા ફેલા થઈ ઉપસી આવ્યાં હતાં. ને એમના આખા અંદર મહોરના ભાવ એવા બદલાઈ ગયા હતા કે, એમાંના કાંઈ એળખી શકાય એવાં જ રહ્યાં નહોતાં. પરંતુ મેં એમાંનાં કેટલાંક ભેડે વાતોચીતો કરવા માડી, ને ભેડું કે, આ તો મારા એળખીતાં છે. એકાએક મને વિચાર આવ્યો કે, માતાઈથી આમાં જ તો કયાંક નહિ હોય ? એ દરેકની નજીક જઈ જઈ, મેં એમને એળખવા મથામણ કરી, પણ મિથ્યા મારી સાથે બીજાંય કેટલાંક એવાં હતાં, જેઓ આ જ પ્રયાસમાં નીકળી પડ્યાં હતાં.

પોતાનાં કુટુંબીઓની બોજમાં નીકળેલા લોકો અમારા બોયરામાં સતત આવજા કરી રહ્યા હતા.

છસામુ ને હાલસુ પોતાના કુખે પીડાતાં એક બાજુ પડ્યાં હતાં...ત્યાં આવી એ લોકો માથુસના મોં આગળ પેટાવેલી દિવાસળી ધરતા, ને ધારી ધારીને જોઈ લીધા પછી કહેતાં ‘ના, આ એ તો નહિ જ...આ તો કોક બીજું’ છે...’ એમ બોલી ચાલ્યા માંડતાં.

આ વળી એક નવનર પીડા ! હું એથી અકળાઈ ઊઠી. આ તે કેવી રીત ? આ તે કવી જતના લોક ? મને થયું ‘અભવવાં’ કયાં, એટલે એની કંઈ પરવા જ નહિ એમને ? પોતાનાં કુટુંબીઓ સિવાય કાંઈ બીજાની પડી જ નહિ હોય ? એ ન હોય તે ય સમજ્યાં, પણ આમ પોતાની પીડાએ રીંગાતાં માનવીની લાગણીનો વિચાર સરખો કયાં વિના, ‘હું’ કંઈક પૂછું ?’ ને વિવેક પણ ખતાડ્યા વિના, એમના મોંમાં મોં બોસી ‘છટ આ તો નહિ’ કરી’ ચાલ્યાં જતાં એમને કશો ખમચાટ પણ નહિ થતો હોય ? એ તો સીધાં સીધાં આવે છે, મરેલાં, માંદાં ને પચાયેલાંની લોશી ખૂંદતાં, બધે ફરે છે, ને આપાસનનો એક સજ પણ ઉચ્ચાપાં વિના, સહાનુભૂતિનો એક નિમ્માસ પણ મૂક્યા વિના, કે મરેલાંના કમલાઅ પર એક ઊવું આંસુ’ પણ ટપકાવ્યા વિના-ઉડ્યૂ... કરતાં ચાલ્યાં જાય છે ! આ તે કેવું ?

પછી મને એકદમ ખ્યાલ આવ્યો કે, એમને માટે આમ વિચારું છું-પણ હું પોતે જ શાળાના મેદાનમાં માતાઈગીની બોજ કરતાં, શું એમ જ નહિ વર્તેલી ? ‘તારી પોતાની જાતને આંદે છે, તેમ જ રીતે તારા પડોશીને

આહજે-ની ઈશુની આજ્ઞા-જેને અમે આજ લગી માનતા હતાં, તે તો આજે જાણે કયાંય વિચરતો ચર્ચ હતી. હું માનું છું કે, અમે સહી શકીએ તે કરતાં દુઃખનો ધણો વધારે થોડો અમારે જણને માથે તૂટી પડ્યો હોતો.

હું પોતે એની સ્થિતિમાં આવી ગઈ હતી કે જાણે માથુસ જ મટી ચર્ચ હોઈ... પેલી જહુ લખાવાને કારણે જટ્ટી ગયેલી કમાનની માફક રતો. બ્યારે હું એ પાછલી વડી ગયેલી વાતનો વિચાર કરું છું, ત્યારે મને લાગે છે કે ઠાઈ જગલમાં પ્રગટી જોડેલા દયાનળમાંથી જીવ લઈને નાંદેલાં, ને આ દર, પેલા દરમા ભરાઈ ગેલેલાં પશુ જેવી અમારી હાલત હતી! વડે ને શિયાળાંની માફક કેવળ જીવતાં રહેવા ખાતર અમે (આજદિન સુધી જે હમેશા મામાણુ માથુસોની જેમ જીવતાં આવ્યાં હતાં, તેમણે પશુ) નાની ને નજવી પાત્રોમાં જુલું ને અનિષ્ટ આચારવા માંડ્યા હતાં. આવી જળરજરત કટોકટીમાં તો, લગવાને પશુ નાનાં નાનાં નજવાં પાંચો પ્રયે આંખ આડા કાન કરવા જોઈએ-એવું જાણે અમે જ્યાં માનતાં ચર્ચ ગયાં હતાં...

*

અમારા એક પડોશી હતા. એમનું નામ સાતો. તે તો ગિયારા જીડીને છેક હવાઈ સરસુણુ ખાતાની અમારા ધર પછવાડેની ટાંકીમાં પડી ગયેલા. તે બંને અમારા કુલિઓએ આનીને વાત કરી, ત્યારે મેં તો જાણ્યું. એમનું ચક્રું પાણી પર તપાં કરતું હતું. ઊઠરાએ મને કહ્યું કે, 'એ તો કૂલીને કુળા જેવા ચર્ચ ગયા છે.' ત્રણ હલાડા ને ત્રણ રાત પાણીમાં રહ્યા એટલે એમ જ થાય ને! ને આજે તો એને થોડો દિવસ થયો, તોય જોને ખજર, એમને ત્યાંથી ઠાઈએ કાઢવા કે નહિ. કુલિઓ રોજ જીડીને દિવસમાં એક વાર ત્યાં આટો અરી આપતો ને પાછો આવીને બધી વાત અમને કરતો. કેવી લાગેર વસ્તુ... એક પાંચ વર્ષનું બાળક, ને એને પોતાના જ એક પડોશીનું વિદુષ બની ગયેલું મહડું જોવા વારો આવ્યો. ને તે બાળક પશુ સાગણીના જરા સરખા ચક્રાટ જિયા, ઠાઈ નિર્જીવ વસ્તુને કુત્રહલવણ બની નીરખી રહે એમ એને બેવા કરે! આવાં દશ્ય જોઈને હૃદયેલાં બાળકને મન, મરુણ એ કેટલી ગંભીર વસ્તુ છે, એનો ખ્યાલ કદીય આવવાનો ખરો? જીડીને જિલાં નહીં થયાં, ત્યાં તો મરેલી ઠાઈ જીડીને જોતાં હોય એટલા સહજ ભાવે તેઓને મરેલાં

માથુસ નીરખવાનો વારો આવ્યો છે! મૃતદેહ - ને મૃતત્મા પ્રયેનું સમાન-આદરની લાવના એમના મનમાંથી તદ્દન બુસારી જ બચાવી ને?

અરે, બાળકની જ વાત શું કામ કરીએ હોએ? મોટી ઉમરનાં માથુસો પશુ મૃતદેહો પ્રયેનો તમામ આદર વિસારી દઈ, કેરી જેહુદી મરકરીઓ કરવા લાગેલાં કે એ દિવસોમાં તડબૂચ અંગે એવી એક લાદી મરકરી ચાલતી. શહેરની આસપાસનાં ખેતરો ને મેદાનોમાં સેંકડો હજારો માથુસોનાં મડલાં બનાં ત્યાં વેરાયેલાં થયાં હતાં. કેટલીક જગ્યાએ તો આખી ધરતી એમના વડે જ જવાઈ ગઈ હતી. ને તમામ મડલાં કૂલીને હમટોલ ચર્ચ ગયેલાં. એમને જોઈને કેટલાંક લોકોને મરકરી સુએલી ને તેઓ કહેતાં, 'અરે આટલાં તડબૂચ હોત તો કેવું કે ઠાઈને ખાવાના કામમાં તો લાગત.'

જાણ્યેબની હાઈમાં, એ તો મેં જોઈ લીધું કે, મૂલેલાંની સખ્યા અધાર રહેવાની. એ મૂલેલાંને કાળજીપૂર્વક દરનારે કે ત્રે પહેંચાડે એટલાં જીવતાં જ કયાં રહ્યાં હતાં? એટલે જે જ્યાં પડ્યાં, ને મૂલાં, તે ત્યાંનાં ત્યાં પડી રહ્યાં, ને સડચા કર્યાં. ને લોકો પશુ હરતાં હરતાં, આમ તેમ પડેલાં મડલાં જોવાને ટેવાઈ ગયા. ને પછી તો રહેતે રહેતે એ સ્થિતિ જ એમને મન 'શ્વાભાવિક' થઈ પડી! ને એમાંથી પછી એને વિરે ટાળટપ્પા, ને હાલમરકરી કરવા સુધી વાત પહેંચી ગઈ!

*

બીજો દિવસે સવારે, તેરમી તારીખે હું હાલુને લઈને પેલો શાળામાં-જ્યાં હાકતરી સરવાર માટેની એક કાગલસાહિ ઇસ્તિલાસ થઈ ચર્ચ થઈ હતી ત્યાં ગઈ. શાળાનું મકાન સિમેન્ટ કાંકરેટનું હતું. એટલે એને ખાસ કર્ચ જહુ તુકસાન પહેંચિયું નહિ. જેની સ્થિતિ જહુ મંબીર હતી, એવા દર્દીઓને એમણે અંદરના એમરડાઓમાં ભોંપ પર સુવડાવેલાં: તે પછી જે નવા નવા દર્દીઓની લગાર હરતી થયે જતી હતી, તે જાળીને એમણે જહાર મેદાનમાં જ હારપંથ તાખવા માંડ્યા હતા. એમાં વચ્ચે વચ્ચે રાતે મરી ગયેલાંઓનાં મડલાં પશુ એમ ને એમ પડ્યાં હતાં. મરેલાં ને જીવતાં અડખેપડખે પડ્યાં હોય... એમની સેળસેળનો એ કેવો વિચિત્ર દેખાવ કે ઠાઈની ચામડીની આખી ને આખી જોળ જીતરી ગઈ હતી, તો ઠાઈનાં હાડકાં લાંબી ગયાં હતાં, તો વળી ઠાઈ પોતાના

હાથ તો કોઈ પણ ગુમાવી બેઢેલાં હતાં. કોઈ આખે શરીરે લોહીથી નીતરતાં હતાં, તો કોઈ છેરી છેરીને શ્વાસ, ગ્રાહ્ય ગુમાવી રહ્યાં હતાં, ને એમાં ગર્જાવતી સીઓની હાલત...! કેટલીક તો મેં જોયું કે સાવ મગજ પરનો કાણુ ગુમાવી બેઢેલી હતી! કેટલીક લગ્નકર વેદનાથી તરફેણમાં ગારતી, અમળાતરી પડી હતી. કેટલીક જીવે માથે પેટબર પડી હતી, ને કાણુએથા વળેલા એમના જાને હાથ જાંખોની માફક ખને બાજુએ ફરિને જડ બની ગયા હતા. કેટલીક ઢેહની પીડા સહન ન થતાં કણસતી હતી, રગરગતી હતી. તો કેટલીક સાવ ફરીને મૂંગી, શાંત બની ગયેલી હતી!

અમારે ખૂબ સાંભળી વખત સુધી અમારા વારો આવે તેની રાહ જોતાં બેસી રહેવું પડ્યું. આખરે હાલ્તુને વારો આવ્યો. ખરા. પણ ત્યાં સુધીમાં એ બિચારી ઘાડીને એવી સોય થઈ ગઈ હતી કે, એને તપાસતાં તપાસતાં બેમાન થઈને ઢળી પડી. એ લોહીએ એને નિસાળના એક ઝોરડામાં લઈ જઈને મુલાકી દીધી. આ ઝોરડાએને ધરિપતાલના બુદ્ધા બુદ્ધા વોડાં બનાવી દીધા હતા. પણ એકેય વોડાંમાં ખાટલા કે પાથરણાનું નામ ન મળે. તમાજ દર્દીઓને બેથિ જે નાખી રાખવામાં આવેલા. એમણે અને ને ઇસમુને પણ તપાસ્યાં.

દાકતરે અને કહ્યું કે, ‘તમારો હાથ ગિલકુલ હલાવી ચકાસો નથી, એનું કારણ એ છે કે, તમારા આ હાથના કેટલાક ઘાનતંત્ર સખત પછડાવાથી તૂટી ગયેલા છે. એમણે મને બોરિક પાપડરનું એક પડીકું આપ્યું. પહેલાં આપેલું તે પણ હજી તો એમનું એમ માત્ર હાથમાં જ હતું.

*

ચોઈમી તારીખ આખી. પ્રભુને પ્રાર્થના કરું છું કે, એ દિવસની સંસ્કૃતિને મારા મનમાંથી ખૂસી કાઢે. પણ ના, હજી સુધી એ થકય બન્યું નથી. હું જેમ જેમ એને બૂલવા ચડું છું, તેમ તેમ એ વધુ ને વધુ ખારી આંખે આમળ તરવા લાગે છે.

ઈસામુનું ઢાડ ગિલકુલ નોખાઈ ગયું હતું. કુનિઓ ને હું એને ડોળામાં ઘાલીને બેચકા જતાં હોઈએ, એમ દીશરોળી કરીને ધરિપતાલે ફરી પાછાં દાકતર પાસે તપાસરાવવા લઈ આવ્યાં. કેટલું-સો વાર જેટલું ય અંતર નહિ હોય. પણ એને એટલે લઈ જતાં અમને અડધી કલાક લાગ્યો. વચ્ચે વચ્ચે દસવાર તો અમે શાક ખાઈ લેતા એને

ભોંય પર બેસાડ્યા હસે.

દાકતરો ને નસોની દોડધામ અખંડ ચાલુ જ હતી. છેલ્લા પાંચ દિવસથી, રાત ને દિવસ, આંખનું મટકુંપ માથાં વિના તેઓ એકધારું કામ કર્યાં કરતાં હતાં. હાલતાં ચાલતાં એટલે-જ તો એમના પગ ઠોકર ખાતા હતા!

ઈસામુને એક નર્સ પાસે મૂકીને હું ઉપર હાલ્તુને બેચા ગઈ. ઉપર જતાં જતાં તો મારે નાક દાખી લેવું પડ્યું—એટલી લચકર ગઈ! આખો દાદરો બુએ! તો મળમેલાથી ખરડેલો...જોઈ જોઈને, કેકડા ભરતી જેમ તેમ કરતી હું ઉપર પહોંચી. પહેલે મજબે પડેલાઓમાંના કેટલાક તો છેવટના શ્વાસ લઈ રહ્યા હતા... તેઓ મળ પેસાળની છદ્ધિ પરનો જીવો કાણુ ગુમાવી ખેડા હતા. સિમેન્ટ કાકરેટની એ ઉધાડી છે! પર બીજા પણ કેટલાક મંજીર બિમારીવાળા દર્દીઓ પડેલા હતા. ને એ આખો જગા જોઈ-હોય તો જાણે નરકનું પામોર્ચિયુ! ત્યાં પડેલા તમામ દર્દીઓ એ મંદબુમાં તરબોળ થઈ ગયેલા. છે! પર થઈને રેલાતી એ મંદબુ દાદરે થઈ ને તીચેના માળ પર જીતરી રહી હતી.

અમે તેમ કરીને પણ, મેં તો હાલ્તુને અહીંથી કાઢીને ઘેર લેઈ જવાનો નિષ્કર્ષ કરી લીધો. એની પાસે જઈને મેં જોયું તો હાલ્તુને જાણે પડાએ સ્તેલી પાઈ મરી ગઈ હતી. એનું શરીર સાવ ફરી ગયું હતું. ડાખી બાજુએ એક ખાઈ હતી, તે તદ્દન મૂર્છાવસ્થામાં મરુ મરુ... હાલ્તુને લઈ જવી તો હતી. પણ તે મારી એકલીથી ખને તેડું ન હતું. એટલે મેં કુનિઓને કહ્યું, ‘ભ મેટા! પેલા કુનિતા બાઈને ચોલાવી લાવ.’ આખરે, એ ભાઈ આવ્યા, ને એમની મદદથી અમે હાલ્તુને ત્યાંથી જહાર કાઢી ને પાછી ભોંયરે લઈ આવ્યાં. એકાએક હાલ્તુને પેટમાં સખત દુખાવો બેપડ્યો. એણે પીડાથી કણસવા માંડ્યું. કહે; ‘એહ! આ તો પ્રસૂતિની વેચ...!’ કું રાડી, કપાંકપી દાખુને રોધી લાવવા પણ એટલામાં કપાંય દાખુ તો કપાંયા મળે? હું ચકરાઈ ગઈ. તે વખતે શું કરવું ને શું નહિ એની મને કશી ખબર નહિ. કારણ મારે કદી બિંદીમાં ગાળકને જન્મ આપવાનો પ્રસંગ જ આવેલો નહિ.

‘એ રાખનારજી વચ્ચે બીબી બીબી હું તો મુંઝવણમાં પડી ગઈ. સુરજ ઢળતો ઢળતો છેક ઇલાયા પર્વતની પછળાડે

પરોઝી જઈ, હવે કૂપના આવ્યો હતો. આકાશ આખું લાલ રંગે ગંધારી ગયું હતું. એ સોહિયાળ રંગ બોઈને તો હું એવી ધરાઈ ગઈ હતી, કે બહે મને હમણાં તાર ચઢી આપશે એમ થઈ ગયું.

આમ જ વિચાર કરતી મનમાં મુંઝાતી મુંઝાતી હું એકલી જીવી હતી, ત્યાં હારોતોડાવાળાં, ચામાચુચી નામનાં એક જોળખીતાં બેન મળી ગયાં.

‘એમલે મને પૂછ્યું, ‘કેમ થું છે, સેની ફિરમાં છે?’

‘મેં કહ્યું, ‘મારી બનીછી હાલતને કુવાલક આવે એમ છે. એને સેણ જીવડી છે.’

એ બેને કહ્યું, ‘અરે, ભગવાન! આ ને કેવી આશત! આ મુરદોનીના વખતમાં માણસને માથે આ તે શી મુંઝવણ! પશુ તું ગભરાઈય નહિ બેન, માલ કું તારી સાથે આવું છું. હમણાં એક એવી જ બાઈને હાથ આપીને ચાલી આવું છું...એ મારા પ્રભુ! એક સામટી કેટલી જધી કમુવાવડો ને. અધુરે મહિને આવેલી કુવાનકના ફિરસા જોવાન્યાં તે’

ને એ બેને જે ખજાર આપ્યા, તે ધરથી બચવા મળ્યું કે, આ આખા વિસ્તારમાં લગભગ જેટલી ગર્ભવતી સ્ત્રીઓ હતી, એ બધાના ગર્ભ પડી ગયા હતા, કાં અધુરિયાં મરેલાં બાળક જન્મી ગયાં હતાં. એ ધરથી એમલે ધારણા બાધી લીધી કે, જોઈએ આ એટલું બોમ્બ સીના ગર્ભમાંના બાળકને પણ મારી નાખે છે. કેવું ભયંકર! લગાઈ એટલે લગાઈ...એમ કહીએ છીએ. પણ આવી ચ તે કઈ લગાઈ હોય...?

‘છેક’ અપારું થઈ ગયું તે પછી, મોડી રાતે હાલત એકદમ ચીસ પાડીને બગી જીડી. ‘ફર્યા! જુઓ તો ખરા, બાળક તો બહે કંડી ગઈ, હાલત અલગુંય નથી...એ મ... મેં તો, એને માટે નામ પણ જોળી રાખ્યું હતું...’ હાલત કૂદે કૂદે રોવા લાગી. ગાળે ચ કેટલી જધી નળળી પડાં મઈ હતી! હાલતના ગર્ભમાં મૃત્યુનો પ્રવેશ થઈ ચુક્યો હતો. ને ધડીક વહેલી કે મોડી, હવે હાલતને ચ એજરબી જ જવાતું...હાલત પણ એ વસ્તુ સમજી ગઈ હતી...એલે પ્રભુ પ્રાર્થનામાં પેનાના ચિત્તને બોડી દીધું...મારી કૃપાળુ કનચુળ મા, મેરી! મારા દેહને, આત્માને તમારે બોળે લઈ લો...!

મધરાત, પછી મેં કઈક અવાજ સંભળ્યો...એલે કઈક પડીને લાંગી ચડું હોય તેવો. બાળકનો પ્રસવ થઈ ગયો હતો. હું મિશ્રગતી પેટાવું પેટાવું ત્યાં તો ઝોર પણ બહાર આવી ગયેલી, ને બહુ જ ખતમ! તે પછી લોહી પશુ મહેવું તદ્દન બંધ થઈ ગયું. નવમત બાળક-છોકરો હતો. એક મોટો જળજળત અગારો થયેલો, ને એલે જનમ લે, તે પહેલાં જ આ બાળકનું જનન મુંડવી લીધેલું.

મેં જોયું તો હાલતની નાડીના ધગકાર પણ એકદમ મંદ પડતા જતા હતા. મેં એને હાથ ઝડાડી બેલમની, જરા દબોળી, કાન આગળ મેં લઈ જઈ મોટેથી સાદ દીધેલું પણ કઈ જવાબ જ નહિ! એના માટે પ્રાર્થના કરવા સિવાય હું બીજું કંઈ જ કરી શકી નહિ.

એના કાન આગળ મેં લઈ જઈ, મેં વારંવાર પ્રાર્થનાના મંત્રો રટ્યા કર્યા. તે પછી વળી મને વિચાર આવ્યો કે, બે એ મરવાની જ હોય, તો એને બહારની ખુલ્લી જગ્યામાં જ રા માટે ન મરવા દેવી! એની આસપાસનું વાતાવરણ મરતી ઘડીએ તો કઈક સાડું હોય! પણ મારી એકલીપી એને કોઈ રીતે ત્યાંથી ખસેડાય એવું ન હતું. મેં ઉત્સુકતા પૂરેકે, આંખો બેંચી બેંચીને ભોંધરાના મેં આગળ ચોક્કી આદરી...કપારે પેદા કાટે, જરા લાળખાંબળું થાય, કોક અડી આવે, ને અમે ભેગાં મળીને હાલતને બહાર ખુલ્લામાં લઈ જઈએ!...પણ એહ! કેટલી સાંજી એ રાત!...

આખરે એનોય અંત આવ્યો, ને સવાર પડી. બોમ્બ પડ્યા પછીનો છોટો દિવસ. ૧૫મી ઓગસ્ટ. ફિસ્ટ ઓફ એસપેસનનું ૧૨^{મું} આલે તો. આ તહેવારે અમે કૌમારની શુચિતાને મહિસા ગ્રાતાં, મા મેરીને પ્રાર્થના કરતાં કે, ‘તારી જેમ અમારો પણ સ્વર્ગમાં વાસ થાય, એવું વરદાન આપજે.’

ભોંધરાના મેં આગળ પ્રભાતનો ઉભસ દેખાયો, તેને વખતે, એકાએક ઈસામુએ એક કોણી પર હાંચા થઈ બૂમ મારી, ‘બાપુ!’ હું એની પાસે દોડી ગઈ, ને ભોંધરાના મેં લાણી નજર કરી. ત્યાં તો કોઈ નહોતું. મેં ઈસામુની આંખો સામે જોયું. કોણીએનો કાળો લાગ જ દેખાય નહિ. મેં ચીસ પાડી! ‘ઈસામુ! ઈસામુ!’ પણ કોણુ જવાબ આપે! ઈસામુ તો દેવલોક પહોંચી ગયો હતો!

હાલતને આ વાત કહું કે ન કહું, એમ વિચાર કરતી હું એની પાસે ગઈ. ઈસામુ પડી રીરે હાથ

કેરવતી રહી. એક વાર એ દેહલુધું કણસી...ને બીજી જ બધીએ એનો શ્વાસ છોડી મણો.

એકલાં હું ને કુબ્જિઓ રહી ગયાં. હું એકલે હાથે આ બધાંના શખને ઠોકાણે શી રીતે પાડું? કલોકો સુધી એ ત્રણ શખો આગળ બેઠાં બેઠાં મેં રાખા કયું. છેવટે ભાઈ કુબ્જિતાં અમારા ખબરા કાઢવા આવ્યા, ત્યારે એમને અમારી ગતની બધી થઈ. એ પણ હાત્યુ ને કસાયુને બોધ રહી પડ્યા. ‘માણસનું જીવન એ કેટલી નાણુક વસ્તુ છે’ તેમના મોંમાંથી બોલ સરી પડ્યા.

શખેને મતે પહોંચાડવામાં એમણે મને હાથ આપ્યો. કુબ્જિઓએ મેં ને એમણે એમ તણે જણે અંકિયોમાં ફરી ફરી બધેથી લાકડાં વીણી આવ્યાં. એ લાકડાંની ત્રણ કૂટ જોની ચિતા ખડકી. ત્રણનાં શખને અમે છતે મેંએ એના પર સુરક્ષાને ચિતામાં આજ પ્રવટાવી. શખ પેટી તો કયાંય

ચળે એમ જ નહોતી. પહેલું બાળકનું શરીર સળગ્યું. તે પછી ઇસામુ ને તે પછી હાત્યુ...એમ ત્રણેયનાં શરીર આંચમાં અદેશ થઈ ગયાં.

આજ તદ્દન ઝોલવાઈ બાપ તે પહેલાં અમે નીચે, શાળોનાં મંકાનમાં લોકોનું ટાણું પોક મૂકી રહ્યું હોય એવો અવાજ સાંભળ્યો. હું તો ત્યાં ચિતા આગળ જ રહી. પણ ભાઈ કુબ્જિતાં, ત્યાં શું થયું છે, એની ખબર કાઢી આવવા ગયા. બીજી જ ધડીએ રડતા રડતા તેઓ પાછા આવ્યા, કહે: ‘જપાન શરણે થયું!’

હાઈ પૂરી થઈ ગઈ. હું સુનમૂન બની ચિતાની બાજુમાં જ બેસી પડી.

મારી સંપત્તિમાં રહ્યો માત્ર પાંચ વર્ષનો અનાથ છોકરો ને ચૂતદેહોના અવશેષમાં મૂકીલર હાડકાં ને શખનો દમલો.

હિરોશિમા....

૧૯૪૫ના ઓગસ્ટની ફરીએ જાપેરિકાએ પોતે બનાવેલ બે પરમાણુ બોમ્બમાની પહેલી બોમ્બ જપાનના હિરોશિમા નગર પર ઝીકાયેલો. માથા પર પહેલો જ ફટકો પડતાં તરખર ખાઈને પડેલો માણસ આંખ બિણડે, ને શું થઈ ગયું, એનો તામ મેળવવા મથે, તેમ પરમાણુ બોમ્બના આઘાતથી પોતાની ચેતના ગુમાવી બેઠેલ હિરોશિમા આંખ બિણડી, આસપાસ નગર નાખે, ત્યાં તો નાશાચક્રી પર એવો જ કારી ફટકો વિઝાઈ ચૂકેલો હતો.

હિરોશિમા ને નાશાચક્રી બા, બેલિનગરનાં અંકિયોમાં વિનાશનું તાંકવ એવા ઉધડેલી આખનું જેણે કામ કયું છે, તે બંને હાકરો જ છે, પરમાણુના અગ્નિપ્રકાશમાં જાંબઈ મથેલ નગરની ચેતનાના પ્રતીક સમા.

હાકર તાંકોશી નાંખાઈએ નાશાચક્રીના ધમચેલા પ્રાણની હલ્ક-વિહારક આંખી કરચી છે-પોતાના ને પોતાના નગર-લાંકુઓનાં બધાનો દારા (ને આપણે બોધ ગયાં).

એવી જ રીતે હિરોશિમાની કંચુનિકેચન હોરિષ્ટલના ડ્રાપરેક્ટર, હાકર મિચિહિકો હાચિયાએ હિરોશિમાના ત્રણની રાઈને એની મર્માનિતક પીકાએ ખાલ પોતે રાખેલી એ દિવસોનો નેપથોધા દારા આપ્યો છે.

પહેલે જ ફટકે સખત રીતે થવાઈને ચેતના ગુમાવી બેઠેલ, પથારીવશ હાકર મિચિહિકોએ પોતાની આસપાસ જીભી રહેલ મરુતનાં લોડાપૂરને ચક્રતાં ને ઝોસરતાં નેધ્યા છે. મરુતના આઘાતે જ-ગાયેલા જખમોની વેદના અસલ બનતાં ચિત્કાર કરતાં, ને વિનાશના બાહુલ્યથી કષાધ, જડસક બની ગયેલ માનવીની લાચારી નોંધેલી છે. મરુત ને વિનાશની નદીમાં ચડેલી લરતીતાં પૂર ઝોસરી જતાં, લોચાણુ ને કાંપથી ઉલ્લક વિરસ બની ગયેલ નગરમ. ‘સરકારિતા’ની લાગમ તૂટી જતાં, હરાયા બર્નલ માનવી-ઓને ઉધમાત મમાવતાં બેચા છે. સાથે સાથે એમણે ગજબૂધામાંથી મળેલા સરકારે ફોરતાં ને ફૂડા કટકેટના ઉકડકામા વેરાયેલ મુવજુકણનાં માનવનું અસ્તિત્વ પણ નોધેલ છે. સઘા ને પશુબળને સરકારિતાને સુગનતા પર દમામ છાંટતા ને સંકટનો પકાડ તૂટી પડતાં, મૂંચી પ્રવતને દુઃખની ખાઈમાં હસેલી દઈ-કાપર ને હિચકારા બની લાગી છૂટતાં ચકુ નોઈ લીધાં છે.

ને અતે, પોતે ગજાબડ દુઃખમાં રૂબેલા ઠોવા છતાં, મુશ્કેલીઓની પર-પરાને પટાવનાં પટાવનાં હાકર તરીની પોતાની ગુમાઈ ગયેલી હસ્તીનો પુનરુ આધિમાવ કરી, એમણે

માનવી તરીકેની કર્મને શી રીતે અદા કરી - એનો હૃદય-
રપટો' ખ્યાલ પોતાની નોંધપોથી દ્વારા આપેલ છે.

એ નોંધપોથીનું નામ છે, "હિરોશિમા ડાગરી" અમેરિકા-

નોંધપોથીનાં પાનાંમાંથી

બેહી સવાર, સુદર, ખુશનુમા હુંકાળો દિન, નિરક્ષ
આકાશ પ્રસરી રહેલ સુધનો પ્રકાશ, વૃક્ષની હરિયાળી ઘટામાં
ખાંદે પાંદે ઠેકતાં, ને સંતાકુકડી રમતાં ચૂર્-કિરણો ! ને
એ સ્મૃતિપાળ કિરણોની મગ્નત એનો, હું દક્ષિણ દિશાપાણીનાં
મારાં આરકાનાં ઉધાડાં બારણાંમાંથી બહાર મારી આળસભરી
આંખો માંડી પડ્યો હતો... ઉચ્ચાર કુમલા સંરક્ષણદળના
અધિકારી તરીકે રાતભરના ઉત્તમગરા ખેડી.

ત્યાં તો આકાશમાં એક અજબનો ચમકારો ભેગો - ને
હું ચમકી ઉઠ્યો.

ને થોડી જ વારમાં તો કાંઈ કુશળ ચિત્રકારે દિનરાતના
ઉત્તમગરા કરી દોરેલ સુદર ચિત્ર પર કાંઈ તોફાની, કાળે
ચઢેલ બાળક કાળો શાહીનો કુચો ફેરવી દે, તેમ બધું
અધકારમાં ડૂબી ગયું. ને વિનાશનાં પૂર ચોમેર ફરી વળ્યા.

*

સાવકલની રવારી કરનારો સાવકલ પર જ દરી ગયો.
પૂલ પર ચાલતાં હતાં તેમાંનાં અર્ધાં પાણીમાં, અર્ધાં પૂલ
પર...મરેલાંના કમ વચ્ચે સળંગતાં ! જતુએ પૂઠ પકડી
છે માની સામે મોઢે દોટ મૂકનારને જતુએ આગળના
નોંઠે ભેલા રહી આપ્યા !

સૈનિકને એમના લોખંડના ટોપા સાથે તણાતા બેધા.
આંખોના ગોખલા, નાક, હોઠ, આગમાં આગળોને ખતમ
થઈ ગયેલાં. ખજુ લોખંડના ટોપાએ બોપરી પરના વાળને
સુરક્ષિત રાખવાની ફરજ બજાવી, બધા પર સુરસાર્થ
સાખીત કરી હતી ભણે !

શહેરના મધ્ય ભાગથી તે રૈક્ટસ હોરિપટલ સુધીનો
આંખો પ્રેરેલ બળી અળીને સાફ થઈ ગયેલો ભેગો. રસ્તે
બેલેલ 'મોટરગાડીઓમાં બળીને કાવેલો થઈ ગયેલાં શરીરો...
આય દારવા માટે ભરી રાખેલ પાણીની ટાંકીઓમાં ય
માણસનાં દેહ તરતા હતા...એમ ભણે જે બધાને જીવતા
બાકી ન નાખ્યા હોય એવા ! ને એવી જ એક ટાંકીની
બાલુમાં બેસી, શરીરની ખાલ બેઠી ગયેલો, ન ઓળખી

થા જપાન ખાતે સંશોધન ને સેવાઈ ગયેલ દાકતર વોરન્ટ
વેસ્ટે જપાની લાપામંથી અજીજમાં અનુવાદ કરી, ખૂબ
લાગણીપૂર્વક આ પુસ્તકને વિદેશીઓને માટે પ્રાપ્ય બનાવેલ છે.

ચકાવ એવો એક માણસ નીચો નમી ભેભે ભેભે,
માણસના લોહીવાળું, મડદાંએ અલકાથી મૂક્યું પાણી પી
રહ્યો હતો. ટેલમાં જજી તો આવી ટાંકીઓની કિનાર પર
લટકી પડ્યાં હતાં. પાણીમાં પડી તેઓ જીવ બચાવે, તે.
પહેલાં જ જતુની જીએ એમને ચારી લીધાં હશે !

અવધનો અજવાત કુખય ને એની અંજીમોછી કૂકે...
પતાનો મહેલ ભોંપ બેગો થઈ બપ તેમ શહેરની તોર્તિત
છમારતો ધૂળ ને રાખનો કમલો થઈ હળી મડવા લાગી.

આ સંકટ...પણ તે કેવડું મોટું હશે...એની કલ્પના જ
બધે મારા મગજમાં સમાય એવી નહોતી. દુઃખ, દર્દ,
વિચ્છેદ, વિનાશ ને હતાશાના ધનવોર પહોડ હેઠળ એક છુટ
નિર્જીવ રજકણની જેમ હું દુઃખાર્થ ચંપાઈ ગયો... મારી
સહનશીલતા, ને લાગણી અનુભવવાની શક્તિ જ, બધે
બહેર મારી થઈ હતી. માણસના મન બહારની જીવણતા
ચોમેર છુપવી રહી હતી.

હિરોશિમાનો સમૂળા નાશ થઈ ગયો હતો-ખજુ સાફ
થઈ ગયું હતું. હું ઘાયલ થઈને જીવન-મરણની આશા
વચ્ચે એલા ખાતો એક અધારે ખૂલે પડ્યો હતો. ત્યાં
આંખોની ન્યેત ગુમાવી બેઠેલ એક માણસ-કંપ કંપ કરતો
આવ્યો ને એના મુખની ગિભરસ લગી ભેટાં હું એવો
તો કરી મેલો કે ભેરથી બરાડો બેઠ્યો 'અહીં' ક્યાં ? પેલી
બાલુ ભ.

ને તરત મને ખ્યાલ આવ્યો કે મેં શી કહોરતાભયુ
વર્તાન કયું હતું...મેં એને ક્યાં જવા કહ્યું ? તે ન તો
એણે મને પૂછ્યું...કે ન મને એની કશી ગમ હતી ! મા
લય હતો જતુનો...જતુના ઓળખાએ સર્જેલ બિતરાસતાનો

- માણસનું મન ટેકડી ચંચળ ને તણખલા જેવી હળવ
વસ્તુ છે ને તેમાં જ ખાસ તો-એ બાકીને લોભ થઈ ભવજ

ધારે-એ આશા નિરાશા ને હતાશા વચ્ચે કેવાં ઝોલાં
પાવા મરે છે ?

મેં મારી જાનને કહ્યું :

જો મરવાનું જ આવ્યું તો માણસની જેમ મરજો.

હું મારા શરીર પર બધે હાથ ફેરવી ખાતી કરી જોતો
ઝેમાનું એકે ન અંગ મરી તો નથી રહું ને ?

ને મને ખાતી થઈ ગઈ. 'ના હું છપી ગયો છું...' હું
મને કહેતો : 'જલ્દ સારી વાત છે, તો હવે છપી જ
ન...આરામ લઈ ને એ ઊભો થઈ જા.' *

આજે કોપાતાએ મને એક વાત કહી. કહે, હું મારા
ધાર્મ ને શોધતો શોધતો રખડતો હતો. ત્યાં ત-અમ માચીના
ગોટામાં રસ્તાની એક કિનારે પર મેં આધ્યાત્મિક શાળાના
ધર છેકરાને ઝોલું વળાને બેઠેલા દીકા. પસે જઈ ને જોઈ
હા મોઢે, શરીરે બધે દાઝીને લાડ્યું થઈ ગયેલા.

મેં પૂછ્યું. 'અહીં કેમ બેઠા છો ? તમારા પર કયાં ?'
એમાંના એક છેકરાએ કહ્યું, 'તમને અમારી બેન કે
હા રસ્તામાં મળી જાય, તો કહેજો કે અમને ધાર્મ શોધે
છે. ખરું કે નહિ ?' એના સાથીઓએ ડોકાં ધુણાવી
માતાની સંમતિ નોંધાવી.

બાળજાતો તાપમાં ચારે જણા રસ્તાને કિનારે બેઠા
તા. હાલદવાસ એવા હતા કે કેશું જ એમને માટે ધર્મ
કે એમ નહોતું. મારી અંખમાં પાણી આવી ગયા !

એક છેકરાએ કહ્યું. 'ધાર્મ, જરી અમારે માથે હાથો
રી આપતા બોલોને ?'

મેં આસપાસથી લાદીના ટૂકડા ને લાકડાના દંડૂકા
લાઈ હાથની જેમ જોઈ કરી આમ્યું. મેં મારી પાસે
મેચાર ટપેટાં હતાં, તે વાગાફરતી એમનાં મોમાં નિખોળ્યાં.
મારી રાખીમાં, પાણી ભરી લાઈને તરુને પાડ્યું.

એમના મોમાંથી 'હાથ' સાંજળી...પશુ-કેટલો-સોનો
સંતોષ લઈ ?

ને મિઝાણનીએ કહી તે વાત... એટલે કે 'બધ'કર
દર...ધસી પડતાં મકાને ને આંગમાંથી જયવા નહીં પરના
પાગમાં ધસી ગયેલા લોકોનાં રાખી નહીનાં પટ વીધી
શરૂપર ફેંકતા આજના ગેળ્યા...ને હારકાળા નંદનવંશીજાત
હાડકે જળવા લાગ્યો, તે વખતે નદીની કિના બેખાતનાં
કિનારા તરફ ધડેલાઈ આવેલું લોક...મોતને પાવડે

લિયકાર્મને જં બાણે નહીના ઘેરા વેગીલા પ્રવાહમાં ફેંચાળાઈ
મરું. ને પછી પાણીના પ્રવાહને તે કઈ મૂલ્યાં છવતાંના
એવા ભેદ એણે જ હતા કે તેમને બુદ્ધાં પાડી-જાનખીન કરી
કાર્મ નેય કારે કાઢી મૂકવા ધડી થએ કે વિચાર કરે !

*

ને ફેરવ્યું આ ખીલું સ્વપ્ન !

આખી હોરિપટલમાં ટપોટપ કેટલાં મોત બોલાં. દીવા
નિનાની રાત, ફેરફેર ચિતાઓનાં તાપણાં પ્રગટાવી અંતરની
ભીની આહ પ્રકટ કરી રહી છે ! શયો બળવાનાં ધુમાડાથી
ચહેરને માથે ધાર્મ રહેલો આસામની ધુમટ આખો ધુધવાઈ
રહ્યો છે, છવતાંના પિંજર એ ધુમાડાને જ શ્વાસોછવાસ વાટે
અંદર લે છે, જહાર કાઢે છે. ને પોતાની તૂટતી, કરપાતી
છવાદોરીને બેઠે હાથે વળગી રહેવા મથી રહ્યાં છે !

*

આ તે હોરિપટલ કે નિરાશિતોનો પ્રધાતો આવાસ ! ને
દાકતરના ય આ શા દિદાર ! લોકે બાણે કે, ધોળા અખ્યા
વાળા દાકતરનાં દર્શન થયાં, એના મોમાંથી આશ્વાસનનું
એક વેણ પામ્યાં-કે ન્યાસ થઈ ગયાં. મોત સામે ઝૂઝનારા
મોહાનું રક્ષણ મળી મરું બાણે...પશુ એમને કયાં ખજર
છે કે અમે પશુ અત્યારે તો એમના જેટલા જ લાચાર ને
અસહાય છીએ !

મૃત્યુના નિત નવા ચહેરા બોઈને અમે પોતે જ એવા
ક્યાઈ ગયા છીએ, બાણે માનવધનને સમારવાનો કસબ અમે
કદી શોખ્યા જ નથી !

*

ને સોના સરક્ષણના બોજને માથે લઈ, આજસુધી
સોને ડારતી, ધમકાવતી ને વશ રાખતી કૌણ સત્તા...
ક્યાં ગ્રમ થઈ ગઈ સરક્ષકને હાથે આજસુધી અમારા
અડધા રોટલામાંથી ય ત્રણ જટકાં બચાવી પાડનારી એ
સત્તાની સી ઉદગતા ! હજી ય કયાં સુધી એની પ્રવચનાના
અસજ્ય બોજ હેડળ સુખનતાએ પમલાં માંડ્યાં પડશે ?

*

ચહેરમાં જઈ આવનારા સમાચાર લાવ્યા : લોકોં ફોજ
ગ્રાહ્યોને માલ લૂટે છે. જે હાથ આવ્યું તે, ને બચાવી
હાથ મડ્યું, ત્યાંથી ચીલકડપ મારી લોહી પલાવન થાય છે !

નિદંધ, હાલકુ ને રાજામાં આંધળો વળે શહેરનાં
છવનમાં ઉપર આવી ગયો હતો, એક અંધ રાજ કરી રહ્યો

માનવી તરીકેની ફરજો શી રીતે અદા કરી - એનો હૃદય-સ્પર્શી ખ્યાલ પોતાની તોંધપોથી દ્વારા આવેલ છે.
એ તોંધપોથીનું નામ છે, 'હિરેશિમા ડાયરી' અમેરિકા-

તોંધપોથીનાં પાનાંમાંથી

વહેલી સવાર, સુંદર, ખુશનુમા હજારો દિન, નિરબ આકાશે પ્રસરી રહેલ સૂર્યનો પ્રકાશ, વૃક્ષની હરિયાળી ધટામાં પોંદે પોંદે ટેકતાં, ને સંતતકુકડી રમતાં સૂર્ય-કિરણો ! ને એ રમતિયાળ કિરણોની ગમ્મત ભેગો, હું દક્ષિણ દિશાલણીનાં મારા ચોરડાનાં ઉધાડાં બારણાંમાંથી બહાર મારી આગસલરી આંખો માંડી પકચો હતો... હવાઈ હુમલા સંરક્ષણદળના અધિકારી તરીકે રાતસરના ઉત્તમરા પછી.

ત્યાં તો આકાશમાં એક ગજબનો અમકારો ભોયો - ને હું ચમકી ઉઠ્યો.

ને થોડી જ વારમાં તો કોઈ કુશળ ચિત્રકારે દિનરાતના ઉત્તમરા કરી દેરેલ સુંદર ચિત્ર પર કોઈ તોફાની, કાબે ચઢેલ બાળક કાળો શાહીનો કુચડો ફેરવી દે, તેમ બધું અધકારમાં ઢૂંખી ગયું. ને વિનાશના પૂર ચોમેર ફરી વળ્યા.

*

સાયકલની સ્વારી કરનારો સાયકલ પર જ હરી ગયો. પૂલ પર ચાલતાં હતાં તેમાંનાં અર્ધાં પાણીમાં, અર્ધાં પૂલ પુર...મરેલાંનાં લગ વચ્ચે સળંગતા ! મૃત્યુએ પૂકે પકડી છે માની સામે મોઢે ઢોઢ મૂકનારોને મૃત્યુએ આગળના નાકે ઊભા રહી આંધ્યાં !

સૈનિકોને એમના લોખંડના ટોપા સાથે તણાતા બેસા. આંખોના ગોખલા, નાક, હોઠ, આગમાં ચોગળોને ખાતમ થઈ ગયેલાં. પથ્થ લોખંડના ટોપાએ ચોપરી પરના વળને સુરક્ષિત રાખવાની ફરજ બજાવી, બધા પર સરસાઈ સાબીત કરી હતી બાણે !

શહેરના મધ્ય ભાગથી તે રોડકોસ હોરિયટલ સુધીનો અંખો પ્રદેશ બળા ઝળાને સાફ થઈ ગયેલો બેસે. રસ્તે જોએલ મોટરગાડીઓમાં બળાને કાઢસો થઈ ગયેલાં શરીરો... આગ ધારના મારે ભરી રાખેલ પાણીની ટાંકિઓમાં જ માણસના રહે તરતા હતા...તેમ બાણે એ બધાને જીવતા બાણે ન નાખ્યા હોય. એવા ! ને એવી જ એક ટાંકીની બાણમાં બેસી, શરીરની ખાલ જીતરી ગયેલો, નાં ચોગળા

થી જખાન ખાતે સંશોધન' ને સેવાઈ ચેલ દાકતર વોરનર વેલે જખાની લાખામાંથી અંજીમાં અનુવાદ કરી, 'ખૂબ લાગણીપૂર્વક આ પુસ્તકને વિદેશીઓને માટે પ્રાપ્ય બનાવેલ છે.

સકામ એવો એક માણસ નીચો નમી જોયો જોયો, માણસના લોહીનાળુ, મઠદાંચે અલડાવી 'મૂંઠે' પાણી પી રહ્યો હતો. ઢેલ્યાં બજા-તો અધી-ટાંકીઓની કિનાર પર લટકી પડ્યાં હતાં. પાણીમાં પડી તેઓ જીવ બચાવે, પહેલાં જ મૃત્યુની જીએ એમને યાદી લીધાં હશે !

પ્રલયનો અંજાવાત કુકાચ ને એની અંજીપ્રીછી કૂટે... પતંગો મહેલ ભોંય ભોંયે થઈ બધા તેમ શહેરની તોતિંગ ધમારતો ધૂળ ને રાખનો દમથો થઈ ઢળી પડ્યા લાગી.

આ સંકેટ...પથુ તે કેવળુ મોઢું હતું...એની કલ્પના જ બાણે મારા મગજમાં સમાય એવી નહોતી. દુઃખ, દર્દ, વિચેદ, વિનાશ ને હતાશાના ધનધોર પહોડ હેડળ એક જ નિર્જીવ રજકણુની જેમ હું દમ્પાઈ ચ'પાઈ ગયો... મારી સહનશીલતા, ને લાગણી અનુલવવાની શક્તિ જ બાણે બહેર મારી ચઈ હતી...માણસના મગજ, ખાંડોની ભોંયણાં ચોમેર ઘુપવી રહી હતી.

હિરેશિમાનો સમૂહો નાશ થઈ ગયો હતો-બધું સાથે થઈ ગયું હતું. હું લાચલ સઈને જીવન-મરણની આશા વચ્ચે ઝાલાં ખાતો એક અધારે બાણે પકચો હતો. ત્યાં આંખોની બચોત શુભાવી બેઠેલ એક માણસ ઠંપ ઠંપ કરતો આવ્યો ને એના મુખની બિમલ ભગી જોતાં હું એવે... તો હરી ગયો કે બેરથી બરડી જીકયો 'અહીં' ક્યાં કે પેલી બાણુ બ.

ને તરત મને ખ્યાલ આવ્યો કે મેં શી કહેરતાંબલું વર્તન કર્યું હતું...મેં એને ક્યાં જવા દેલું કે ને ન તો એણે મને પૂછ્યું...કે ન મને એની કશી ગમ હતી ! મોગ ભય હતો મૃત્યુનો...મૃત્યુના ચોલાયાએ સર્વેલ બિલસતાનો

માણસનું મન ઢેલી ચ'ચળ ને તણખલા જેવી ઢળવી વસતુ છે ને તેમાં આસ તો એ ચાહીને લોચ થઈ બચાઈ.

ત્યારે-એ આશા નિરાશા ને હતાશા વચ્ચે કેવાં કોણ
આવા મોડે છે ?

મેં મારી જાતને કહ્યું :

જો મરવાનું જ આવ્યું તો માણસની જેમ મરજે.
ને હું મારા શરીર પર બધે હાથ ફેરવી ખાત્રી કરી જોતો
કે એમાનું એકે ય અંગ મરી તો નથી ગયું ને ?

ને મને ખાત્રી થઈ મઈ. 'ના હું' છતી ગયો છું...' હું
મનને કહેતો : 'ખજૂ સારી વાત છે, તો હવે છપી જ
ગ...આરામ હાથ ને ઝટ બિભો થઈ જા.' *

આજે હોઆત્માએ મને એક વાત કહી. કહે, હું મારા
ભાઈને, હોધતો શોધતો રખડતો હતો. ત્યાં તન્જ્યમ માયીના
ચોટામાં રસ્તાની એક કિનારે પર મેં માધ્યામિક શાળાના
ચાર છોકરાને જોણું વળાને બેઠેલા દીઠા. પાસે જઈ ને બોલ
તો મોઢે, ચરીરે બધે હાસીને લાડ્યું થઈ ગયેલા.

મેં પૂછ્યું. 'અહીં કેમ બેઠા છે ? તમારા ઘર ક્યાં ?'
એમાંના એક છોકરાએ કહ્યું, 'તમને અમારી બેન કે
મા રસ્તામાં મળી જાય, તો કહેવો કે અમને ઠાઈ શોધે
નહિ. ખડું કે નહિ ?' એના સાથીઓએ ઠાકાં છુલ્લોવી
પોતાની સંમતિ નોંધાવી.

બળમળતા તાપમાં ચારે જણા રસ્તાને કિનારે બેઠા
હતા. હાલકવાસે એવા હતા કે કશું જ એમને માટે થઈ
શકે એમ નહોતું. મારી આંખમાં પાણી આવી ગયો.

એક છોકરાએ કહ્યું. 'ભાઈ, જરી અમારે માથે ધાવો
કરી આપતા જાએતો !'

મેં આસપાસથી સાદહીના ટૂકડા ને લાકડાના દંડો
લાવી છાપરી જેવું બિણું કરી આપ્યું. ને મારી પાસે
બેચાર ટપેલાં હતાં, તે મારાકરતી એમાં ભોંમાં નિગોળ્યાં.
મારી ટોપીમાં પાણી ભરી લાવીને ત્રવેને પાડ્યું.

એમના મોંમાંથી 'હાથ' સાંભળી...પણ કેટલો-કેનો
સતોષ લઈ ?

ને મિઝાગ્યમીએ કહી તે વાત... 'જોહાં કેવું ભયંકર
દરખ...ધતી પડતાં મોકાતો ને આંધ્રમાંથી જયવા નદી પરનો
ખામમાં ધતી ત્રેલાં લોકોનાં રાજાં !' નદીનાં જટ વીંધી
આરપાર ફેંકતાં આમના મોળાં...ને દારિદ્ર્યથી નંદનનંશોળાં
પંજુ ભંડે બળવા લાગ્યો, તે વખતે નદીની બીવી બેખંડતા
કિનારા તરફ પંકેલાઈ આવેલું લોક...મોતને પાવડે

બચકાઈ ને જ નહોતી નદીના ઘેરા વેગીલા પ્રવાહમાં ફગોળાઈ
ગયું ને પછી પાણીના પ્રવાહને તે કઈ મૂલ્યાંકન છતાંના
એવા ભેદ જોણ જ હતા કે તેમને છુદાં પાડી-છાનખીન કરી
કાઈ નેય ઘેરે કાઢી મૂકવા થકી થયે કે વિચાર કરે !

*

ને મૃત્યુનું આ બીજું સ્વરૂપ !

આખી હોરિપટલમા ટપોટપ કેટલાં મોત બેયાં. હોવા
ચિનાની રાત, કેટેરે ચિનાઓનાં તાપણાં પ્રગટાવી અંતરની
બીવી આહ પ્રકટ કરી રહી છે ! શયો બળવાના ધુમાડાથી
ચહેરને માથે હાઈ રહેલો આસમાનો ધુમ્મટ આપો ધુમ્મવાઈ
રહ્યો છે, છતાંના પિંજર એ ધુમાડાને જ શ્વાસોચ્છવાસ વાટે
અંદર લે છે, બહાર કાઢે છે. ને પોતાની વૃદ્ધતી, કરપાતી
જવાહરીને બેઠે હાથે વળગી રહેલા મધી રહ્યાં છે ! *

*

આ ને હોરિપટલ કે નિરાશિતોને ગ્રાપાતો આવાસ ! ને
દાકતરના ય આ સા દિહાર ! હોહ જાણે કે, ધોળા અળખા
વાળા દાકતરનાં હસ્તેન થયાં, એના મોંમાંથી આશ્વાસનનું
એક વેણ પામ્યાં-જે ન્યાય થક થઈ. મોત સામે ઝૂનનારા
ચેલાંતું રક્ષણ મળી ગયું જાણે...પણ એમને ક્યાં બંજર
છે કે અમે પણ અત્યારે તો એમના જેટલા જ લાચાર ને
અસહાય છીએ !

મૃત્યુના નિત નવા ચહેરા બેઈને અમે પોતે જ એવા
ક્યાંક થયા છીએ, જાણે માનવજંને સમારવાનો કસબ અમે
કદી ચીખ્યા જ નથી !

*

ને સૌના સંરક્ષણનો બોભો માથે લઈ, આજમુધી,
સોને ડારતી, ધમકાવતી ને વશ રાખતી ફીજ સત્તા...!
ક્યાં ગુમ થઈ મઈ સંરક્ષકને હાથે આજમુધી અમારા
અક્ષા રોટલામાંથી ય તજ્ય બટકાં બચાવી પાડતારી એ
સત્તાની સી છડ્ડતા ! હજી ય ક્યાં સુધી એની પ્રવંચનાના
અસહ બોજ હેઠળ સુખનતાએ પમયાં માંડ્યાં પડશે ?

*

શહેરમાં જઈ આંતરના સમાચાર લાવ્યા : લોકો ફેણ
જોદામોતો માલ લૂટે છે. જે હાથ આવ્યું તે, ને બંધાયા
હાથ ચડ્યું, લાંથી ચીલકડખ મારી લોહો પથાવન થાય છે !
નિદ્રા, લાલચુ ને સ્વાર્થમાં આંધળો વરે શહેરના
છત્રનાં છિપર આવી ગયો હતો, એક ચકે રાજ કરી રહ્યો

હોતો. લૂંટફાટ, મારફકડ, માલેલા ખૂંટની ઉદ્‌ડતા, બહેકી બહેકી જખાન, ને પશુતાનો નાચો નાચ જોઈ, સુચનતા, સંસ્કારિતા, ભક્તચનસાઈ ને નિરસાઈ સેવાલાવના, હાંસીકું પાન બની આજે કયાંય મોઝ સતાકી મઈ હતી !

કુકુરિયુ માંડ [૧૯૫૪ : માર્ચ]

માણસને દિશાઓનું જ્ઞાન થયું તે પહેલાંથી-સૃષ્ટિની શરૂઆતથી, પૃથ્‌માં સૂરજ ઊગતો આવ્યો છે ને એનાં હુંકળાં ફરેલો માના કાવજુની માફક વિધાતાની આ સૃષ્ટિને પોપથ સીંચતાં આવ્યાં છે. ને ધરતીના ખોળલા સમી કોક તળાવડીમાં ખસેલા એકાદ અનામી પોપથુની આદાથી જડ ચેતન; યર અચર, છત્ર અછવની સૃષ્ટિએ સુધ્‌ આગળ મસ્તક ઝુકાન્યું છે. ને નિત નવા રંગે ઉમંગે એના આગમનનાં વધામણે આવનારી ઉપાને હમંથી વધાવી છે.

પરંતુ ૧૯૫૪ના માર્ચની પહેલી પરાઠનાં દર્શન કરવા આંતર દુનિયાએ, જખાનની દક્ષિણે, પ્રણાત મહાસાગરના પરવાળાના ટાપુએ તજક એક અજબતું કોતુક દોઢું !

સાગરનાં ખેત લથળાશ જખાનના માછીઓનો ત્રેવીસ માણસોનો એક નાનકડો કાફલો, જાણે દુનિયાની આંખ બની ગયો. ને વિસ્મિત નેત્રે એ કોતુકનાં શાખ પૂરતા એનાથી બેલાઈ ગયું. 'એહ ! બુઓ બુઓ, સુધ્‌ પશ્ચિમે જીઓ... !'

માર્ચની ૧લી તારીખે આગલી રાતનાં અધારા આયમે તે પહેલાં તો પશ્ચિમમાં એક અજબનાક ચમકારો થયો... દિવાળીમાં 'વીજળીના તાર' બાળી બાળકને હરખાવીએ છીએ તેવો-રૂપેરી, સફેદ અગ્રગાટ) આકાશ ને પાતાળ બંનેને ધાંધાં અજવાળે આંજી દેતો અગ્રગાટ ! રંગના પલટા લેતાં લેતાં અગ્નિનાં એક વિરાટ ચોળા રૂપે દિલિંગમાં આકાર ધરી, જોખ ને ઉપર ચઢતો...

એને જોઈ ને જ તો સુઝી જમ ચાલી જોલેલો : 'બુઓ, બુઓ ! સૂરજ પશ્ચિમે જીઓ !'

'કુકુરુ માંડ' અર્થાત 'લાગ્યવત નાગરાજ' નામના આ માછીમાર-જહાજ ઉપર નેટલી આંખો હતી, એ જખી આ અદ્‌ભુત કોતુક જોતી પશ્ચિમની દિલિંગ લાણી ટંકી રહી !

વેરુ શિકાર ને હિંસાની ઉત્તેજના પર જ પોતાની સતાની આખી ધમારત રચવા જનારને કડવાશ આંધ્ર ને યાતનાઓનો આ કાલ લથળાશી વેળા-આવે... તો એમાં નવાઈ છે !

કુદરતમાં કોતુકનો ચાર નથી થજુ એમાં અમુક વિવેક-મર્ષાદની આજુ હોજ જ-છે... એવી માણસને ઉંચે ક'ઈક તા પરના વિધાસ જેવી ખાતી છે.

એટલે આવું જખરજસ્ત કોતુક જોઈ માછીમાંરોના કાફલાયું હેયું ખીક ને સંશયથી ધમકી જાણું. 'એમને થયું જરૂર 'કાઈ મોટી આફત' જીતવાની ! (હિંસાશિમાં, નાગસાક્ષીવાળા અગારની ને એણે લાદેલ યાતનાઓની યાદ હજી જખાનને ઉંચે તાંજ જ હતી.) આફત તો ખરી...

પણ તે કયાં, કાના પર, કયે સમયે, ને કેવા સ્વરૂપમાં જીતરશે-એની એમને કલ્પના નહોતી.

ત્યાં અવાજનાં મોગનો ન સંચાર થયો હોય એમ દરિયાનાં પાણી ખળલળાં લીક્યાં.

શાનો આ શોખ... ! સાગર-પેટા જલધિને કોણે આમ અડપણ કરી છ'છેડ્યા ! સાગરના કોપથી પરિચિત એવા માછીઓના જહાજે અટ અટ ગળા સંકેલી લઈ ઉચાળાલરી આફતની જળમાંથી છટકી દૂર દૂર નાસી છૂટવા દોટ મૂકી...

કહે છે : સૂરજનો ગોળો પ્રગટ્યો... તે જખાથી ૧૦૦ માઈલને અંતરે જોસેલા આ જહાજને ખખર નહિ, કે આ તો સાક્ષાત્ જલુની એકાંતિક કોકા ચાલી રહી હતી. ને ઉપાકી આંખે એના સાક્ષી જનવા બદલ એની અતિ-મેંદી કે 'મત ચૂકવ્યા વિના એમનો છૂટકો ચવાતો નહોતો !

હકીકત આમ બનેલી : પશ્ચિમમાં જોસેલા અગ્નિની એ સવા જજુ માઈલના ધેરાલાવાળા ગોળાએ, પરવાળાના જે ટાપુ પર તે પ્રગટ થયો, એના જ એક માઈલ નેટલા વિસ્તારના ખડકોને જગકાટી પોતાના પેટમાં સમાવી લીધા, ને પછી તુફાન મેલતી અડપે અવકાશ લાણી દોટ મૂકી. તે પછે જીએ ને જીએ ચઢતા જતા એ ગોળાએ પોતાનું સ્વરૂપ ગદ્‌લું સુશ્પેત વાદળ રૂપે ખિલાડાના રોપનો આકાર ધરી, વીસ ને પછી તો વીસથી વ વધારે માઈલના વિસ્તારને લરી

દહ, એણે જીવર ને જીવર ચઢવા માંડ્યું ને, અવકાશમાં માઈલોનાં લેડાણુ માપી લઈ... વળી પાછી જુલ્મી લાલ્લી યાત્રા આદરી...

ને માતાની ગદા શેષધા દોટ મૂકનારા જાળકની માફક, ઉચાળા ભરી-ઠંડકારી જનારા માછીમારોના એ નાનકડા બહાજને ધોળાં ધોળાં રજકણોની વર્ષાથી છાવરી દીધું.

: આકાશમાંથી વરસતાં પાણી ને જરૂરની ઝરમર... ફરફરમાં નહાવું, એવું... એમાં આનંદથી રવગીંધ સુખનો આસ્વાદ લીધો છે.

પણ આ અનુભવમાં સફેદ સફેદ રજકણોની વર્ષા સાથે માથુસ લાગેો વખત જેલ કરી શક્યો નહિ... ઉશ્કેર પડ્યા. સાથી ? તો કહે, એનાં એ સફેદ રજકણોમાં સ્પાશ્વ મૃત્યુનો આછેરો દશ છૂપાઈસો હતો. પાછળથી, એક વર્ષના ગાળામાં જપાનના માછીઓના એ નાનકડા કાંકલાએ બન અનુભવ કરી લેઈ લીધું કે, એ સફેદ, નિર્દોષ દેખાતાં રજકણો રૂપે સાક્ષાત્ મૃત્યુ જ એમનાં અંતે અંતે રપાઈ ગયું હતું. ને જપાનની લોકકથાએ એ રજકણોને નામ આપી દીધું : 'મૃત્યુની સમૃત્તિ.'

પશ્ચિમમાં પ્રગટેલ આ મૃત્યુનો ગ્રેણી તે અમેરિકાએ ૧લી માર્ચે બોકીનીના ટાપુ પર ફેરવેલ હાઈડ્રોજન બોમ્બનું પરિણામ ! ૧૫,૦૦૦,૦૦૦ ટન જેટલા ટી. એન. ટી. બોમ્બ એકી ધડકે કૂટી ગયા હોય એટલો જખરો ધડકો ને સૂર્યના ગોળા જેટલો જ, લોખંડના રત્નભને ય એમાળી નામે, એવો અચંકે તાપ એમાંથી પ્રગટેલો. પરવાળાના જે ટાપુ પર અમેરિકાએ આ બોમ્બ ફેંક્યાનો અખતરો કરેલો એની ભૂમિ ને એની ફરતે વીંટળાઈ ને પડેલો ૮,૦૦૦ થન ચોરસ માઈલનો સમુદ્ર વિસ્તાર આ બોમ્બમાંથી વરસેલ પરમાતુરજકણોથી ટંકાઈ સિંચાઈ ગયો હતો. વિજ્ઞાનીઓએ એ 'મૃત્યુની' લાલ્લીને તો અંદાજ કોઠતાં કહ્યું, 'આ બોમ્બમાંથી દર ચોરસ માઈલે ૧૦૦ ટન જેટલાં કિરણોત્સર્ગી રજકણોની તપા થઈ હતી.'

ને એણે ત્યાંની પર્વતોના આખા સત્તરને એવો તો કિરણોત્સર્ગી બનાવી મૂકેલો કે, બોમ્બ ફેંક્યાની વાત બનેલી ૧૯૫૪ના માર્ચમાં, પણ ૧૯૫૭ના માર્ચ સુધી ત્યાંની આદિવાસી વસતીને (બોમ્બ ફેંકતાં પહેલાં જેને ત્યાંથી બીજે ખેત્રી મૂકેલી તેને) પાછી લઈ જઈ, ત્યાં વસાવવા બેવી

પરિસ્થિતિ બની ચયેલા નહિ !

અમેરિકાના આ હાઈડ્રોજન બોમ્બે વેરેલ મૃત્યુનો ૨૫૪ જેટલો તો સર્વત્રાકી હતો કે, અખરૂતાં એના સાક્ષી બની ગયેલ તેનીસ માછીમારોનાં જીવન તે પછીના એક આખા વરસ દરમિયાન, જીવન ને મૃત્યુના કાંચા તાંતેણે લટકતાં બૃથ્યા કર્યાં... ને અંતે એ ત્રેવીસમાંના એક જિગતા આશરપદ જીવાનને તો, મૃત્યુ આવીને જપાનખરના તબીબી નિષ્ણાતો ને વિજ્ઞાનીઓના સરક્ષણુ ઘેરામાંથી ઉપાડીને લઈ ગયું, ત્યારે જ જમ્યું. જપાનની પ્રત્ય અધ્ધર થારે એનાં આ વિનાકારણુ દંડાઈ ગયેલ સંતાનોની રક્ષા કાળે પ્રભુને વિનવતી રહી...તે જ્યાં એમને ત્રેવીસમાંથી બાવીસ થતા બચાવી ચકી નહિ...તે દાકરો, વિજ્ઞાનીઓની રાતદિવસની ચોખા ને સારવારને કારણે જે બાવીસ બચ્યા છે, તેમના લાલ્લિ વિષે ય કાઈ ને કશું જ લેખેલો નથી...આને ય...

માછલીના ખોરાક પર નક્કતા જપાનના લોકોએ બેઠું તો એ બોમ્બ કૂટ્યા પછી તવ દસ મહિના સુધી માછીઓ પ્રજાત મહાસામરના ચેડાળમાંથી માછલીઓને જે પાક લાણી લાલ્લા, તે બધીને કિરણોત્સર્ગી રજકણોએ પ્રસારેલ મૃત્યુનો ૨૫૪ થઈ ચૂકેલો હતો ! ગરીબ માછીમારોનો વરસ ભરની મહેનતને એણે જાળાદ કરી નાખી, એનાં રોટલા-પાણીના ધૂળ ભેળવી દીધી !

જપાનની પ્રત્ય અમેરિકા સમમે અકળાઈ બીડી-રાડ, પાડી બીડી : 'આમારા કયા કસરતની આ સમ છે ? બોલો, જવાબ દો ! આ કેવા પ્રકારના રોમ ને મૃત્યુની ભેટ દીધી છે તમે ? કહો તો ખરા, એના ઉપચારની માઈ રીત તમે શોધી છે ખરી ?'

પણ મોંઢા રાજ્યરૂપેના ચેટનું પાણી સરખું હાથું નહિ ! બહુ દોહા થઈ, ને ખોટા દેખાવાનો ભય છે, એમ બચ્ચું, ત્યારે કહે, 'જોઈએ એટલા પેસા લઈ જાઓ,' 'હવા લઈ બનવ'...કહી ચેતાને ત્યાંથી અમેરિકન તબીબો ને વિજ્ઞાનીઓનો એક કાફલો જપાન મોકલી આપ્યો. ને પહેલાં જેમ 'આણુ બોમ્બે વરસાવેલ મેતાના પ્રકારોનો', એમણે અવધાસ કરી લીધેલો, જેમ હવે 'હાઈડ્રોજન બોમ્બના મૃત્યુ-પ્રકારો' વિષે જ્ઞાન મેળવવાની આ તક ઝડપી લેવાની ચોખ્ખા કરી !

સાથે સાથે, જપાનના ધામાં મીઠું ભભરાવતા હોય એમ, એ જ મહિનાની ૨૬મી તારીખે અમેરિકાએ બીજો

એવાં જ બોળ ફોડી, અખતરા ચાલુ રાખવાની પોતાની નેમ જાહેર કરી. ને અમેરિકાના એક અડચણિક પત્રે તો જાહેર પણ કહ્યું કે, હવે અમેરિકા એવો એક 'સુપર-બોળ' ફોડવાની તૈયારીમાં છે, કે જે ૪ કરોડ ને ૫૦ લાખ ટન ટી. એન. ટી. બોમ્બ એક સામઠા ફોડીએ એટલી શક્તિ ધરાવતો હશે !

આ જાહેરાતથી ને અમેરિકન લશ્કરવાદીઓની આ ઉઘાડી નફરતાર્થથી અકબાઈ જીદી હારતના વડાપ્રધાન પંડિત નહેરૂએ કહ્યું કે, 'અમેરિકાએ એપ્રિલ મહિનામાં પ્રચાંત મહાસાગર ખાતે બોમ્બ ફોડવાનો બહુ મોટો સમારોહ રચ્યો હાથે છે...પણ તેણે હવે આ વિસ્તારમાં એવા દેખાડા કરવાનું બંધ કરી દેવું જોઈએ...' ને એમણે એમ પણ કહ્યું કે, 'આ સોફોને આવા બોમ્બ ફોડવાના અખતરા કરતાં જોઈ મને પેલા 'ખાટલીવાળા રાક્ષસ' જેડે અડપલું કરનાર 'મીઝુસની વાત યાદ આવે છે-જેમાં આખરે એણે ખાટલીમાંથી બહાર કાઢેલાં રાક્ષસ જ એને મળી જાય છે !'

● આ બધા છતાં અખતરા ચાલુ જ રહ્યા. ૧લી માર્ચના અખતરા સંખતે બનેલા કુકુરિયુ માફ જહાજના અકસ્માત પછી પણ, ૨૬મી માર્ચે અગાઉથી કરી જ ચેતવણી આપ્યા વિના બીએ અખતરો ધમો જ...ને અગાઉના અખતરાઓમાં જપાનનાં ફેટલાંક માછીમાર જહાજોએ એના ખલાસી-માછીમારો સહિત-શૂન થયેલાં...

કુકુરિયુ માફ જહાજના ૨૩ ખલાસીઓને નહેલા અકસ્માતે છેક ડિશોનિમા નાથાસાકીથી માંડી, અત્યાર સુધી થયેલા બધા ધાતે ઉઘાડી નાખ્યા...

અમેરિકાનાં પ્રખ્યાત લેખિકા પર્લ બેકે લખ્યું કે રાજનાં છાપાઓમાં આ જાનતા જાનાવાની કહીકતો ને એના પ્રત્યાધાતના પડખા વાંચવા મળે છે-ને એ તો વખત વીત્યે બૂંસાઈ જશે...પણ એ બનેલા પરિણામ રૂપે મન પર બાકી થયેલાં કટુરમરણોના નોપડા લિખ્યા નથી. એ તો-સંદાને માટે બંધે કાવળી બનીને રહી ગયા છે, ને એ ત્યારે જીખડી આવતાં ધાની વેદના તાંછં કરી આપશે. એનો સ્વસ્થાવ જાળા-

મુખી નેવો છે-એ એ ત્યારે, એ તે સ્થળે, અંજુધાધા આવેચથી ફાટી નીકળે છે !

કુકુરુ માફ જહાજની કઠાણી કરેનાર અમેરિકન વિદ્યાની શ્રી. રાફ્ ઇ. લાખ કહે છે કે :

—કુકુરુ માફના બનાવ પછી જપાની વિદ્યાનીએ ને હાકતરોને દાર્દ ડ્રાજન બોંબે વેરેલ જોખમનો ખ્યાલ આવવાને બદલે, અમેરિકન સરકારે જાહેરાત કરી કે, અમે અમારા અખતરાઓ માટે જે જપાને 'જોખમી વિસ્તાર' તરીકે રાખી હતી, તે પૂરતી નથી, માટે એ વિસ્તાર વધારીને હવે, પ્રચાંત મહાસાગર ને એમાંના ટાપુઓને આવરી લેતા ૪ લાખ ચોરસ માઈલના વિસ્તારને અમે 'જોખમી વિસ્તાર' તરીકે જાહેર કરીએ છીએ.

—અર્થાત આવા પ્રતિબંધવાળા વિસ્તારમાં પ્રવેશ મેળવનાર જે છવતો રહી જાય તો અમેરિકન સરકારનો ગુનેગાર બને, ને મરી જાય તો એનું નામ લઈને 'ક્રાઈમ્' કે આ કરી શકે નહિ !

'ધી વોયેજ ઓફ લકી ડ્રીગૂન'ના લેખક શ્રી રાફ્ ઇ. લાખે એમના આ ૨૭૬ પાનાંના નાનકડા પુસ્તકમાં તેવીસ માછીમારોના આ આખા ડિસ્કા વિષે, એમની ખિમારી વિષે, ને જપાની વિદ્યાનીએ ને તબીબીની એક વર્ષ સુધીની તનતોડ જાહેરાત વિષે, ને એમણે આપમેળે વિદ્યાને યાતાવેલ ફેડીએ ફેડીએ પ્રવાસ બેડો અમેરિકાના એ બોમ્બનો પાછો, પકડી, એણે આકાર, પ્રકાર ને સ્વસ્થાવ, શક્તિ વિષે જે સંશોધન કર્યું...તેની ભરપૂર માહિતી આપતાં કહ્યું છે કે—

આ અકસ્માત ન બન્યો હોત, તો કઠાચ આજે પરમાણુયુદ્ધના શરૂઆતનામ રૂપે માણસ જે પ્રલયકારી તરવોને છ'છેડી રહ્યો છે, ને પોતાનો વિનાશ નોતરવા માટે કેવી અય'કર તૈયારીઓ કરી રહ્યો છે, એનો સજ્જમાત્ર ખ્યાલ દુનિયાની સામાન્ય જનતાને આવ્યો ન હોત. એ દૃષ્ટિએ જ આ ત્રેવીસ માછીમારોની શહીદીને દુનિયાએ મૂલવવી રહી ને પોતાનો આગળનો રસ્તો ચોધવો રહ્યો.

ખંધ કરો આશુ અખતરો

એટલે બોલે જેવું બહાનું તૈયાર કરી આપનારા કોણ? તો કહે, વિદ્યાનીઓ. 'જીવનનું રહસ્ય' શોધવા માટે બહાનું આલુપરમાણુની પૃષ્ઠ પકડી, એનો પરિચય સાધનારાંએ સાધકો સિદ્ધિ માટેની તપસ્યામાં, ને જનની ઐકાંતિક એકાગ્રતામાં જુઓ તો આપણા પુરાણા ઋષિ-મુનિઓની હરોળમાં એસે એવા... પરંતુ અહીં સંઘર્ષના મધપૂડા રચના મધમાખાઓમાંની ઠોક ભૂલી પડી ભ્રમ ને એકાંત એરી ફૂલડાંના ચક્રમાં પડી જઈ આખા મધપૂડાને એરી 'બનાવી મૂકે-એવું' જ કંઈક આપણી દુનિયામાં બન્યું છે. જીવનનો મધપૂડો રસભર કરવાનો કસબ બંધુનાર વિદ્યાનીઓમાંના યોગ્ય છેલ્લે રસ્તે ચઢી ગયા, ને જીવનના મધુ ને બદલે એટલેના વિષને ચટકે ચઢી ગયા... ને માનવજાતના ક્ષતિહાસમાં પ્રથમ વાર માણસને પ્રલયકાંડો વિનાશ ને નરકયાતના સમા પટલની કંઈક કલ્પના કરાવી. એ કલ્પનાએ માનવીને ઘરવાની મૂક્યો.

હિટલરની સામે જઈ ચલેલ મિતરાભ્યોના અગ્રદૂત અમેરિકાની પ્રયોગશાળામાં આર્થિસ્ટાન જેવા વિદ્યાનીઓના સાથ સહકારથી આવેા પ્રથમ અલુમેનું તૈયાર થયો. બોલ તૈયાર થયો ને જેવી અમેરિકન સંરક્ષણ ખાતાની નજર એના પર પડી, કે એના બનાવનાર વિદ્યાનીઓ ચોંકા બેઠાં: અરે, આ શું થઈ ગયું? ને સંરક્ષણ ખાતા એનો કળને લઈ ને, એ બોલ ફેડવાનો અખતરો કરે, તે પહેલાં તો વિદ્યાનીઓમાંથી પોકાર બેઠો:

'અરે થોભો! એ સજ માણસ પર વાપરવા જેવું નથી!'

સૌ પ્રથમ ડૉ. જિલાડ નામના, પદાર્થવિજ્ઞાનના નિષ્ણાતે અમેરિકાના પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટ પર ચત્ર લખ્યો ને

કહ્યું: 'આ સજ અત્યંત ભયંકર છે. એના પર આંતર-રાષ્ટ્રીય નિષંકલ રહે એવી ઠોક પદ્ધતિ શોધી કાઢીશું, તો જ આપણે ને આપણાં સહેરો વિનાશ પામ્યા વિના સંઘે, સલામત રીતે, આ સડોનો અંત નિહાળી શકીશું.'

કમલાણે, એમને પોકાર પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટની કાન લગી પહોંચે, તે પહેલાં જ તેઓ સુજરી ગયા.

૧૯૪૫ના મેની ૨૮મીએ, અમેરિકાએ ન્યુ મેક્સિકો ખાતે પોતાની પ્રયોગશાળામાં તૈયાર થયેલ પહેલો પરમાણુ-બોમ ફેડી અખતરો કરી ભોવાનો નિષંકલ કરેલો. તે પહેલાં અમેરિકન સરકારે નિયુક્ત કરેલ પ્રતિનિધિ શ્રી જેમ્સ એફ જિલ્ડને રાજબલન ખાતે, ડૉ. જિલાડને મુલાકાત પણ આપી. પરંતુ એ મુલાકાતમાં, અલુમેનમાં ભરેલા વિનાશ ને અન્ય સામે ધા નાખનાર, સર્વસામાન્ય માનવજાતના હિતેથી હમદર્દ ડૉ. જિલાડને શેઠ જવાબ મળ્યો, માનવ સલામતીની કશી બાંહેધરી મળા કે નહિ, તે કાંઈ એ બ, પશું નહિ... એટલું જ નહિ. ડૉ. જિલાડના વિનંતિપત્ર વિષે પણ કોણએ છેક ૧૯૪૭ની સાલમાં કંઈક ભર્યું. ને તે થ 'જુલેટિન એફ એટોમિક સાયન્ટિસ્ટ્સ' નામની પત્રિકામાં એ પત્રમાંથી કિતારેલા છૂટાછવાયા કરના વાંચીને.

ડૉ. જિલાડ એક પ્રવાસમાં નિષ્કળતા સાપડતાં બીજે પ્રવાસ કરવાનું માંડી વાળ્યું નહોતું. એમણે પોતાના ક્ષેત્ર-સાધાઓને જિભા કર્યા ને ત્યાં જાણીને એક કમિટી બનાવી, ફરીવાર બીજે એક વિનંતિપત્ર ધડી કાઢ્યો. એ કમિટીમાં ભેગા થયેલ ત્રણ પદાર્થવિજ્ઞાન શાસ્ત્રીઓ, ત્રણ રસાયણ શાસ્ત્રીઓ, ને એક જીવનવિજ્ઞાન શાસ્ત્રીએ, ભેગા મળી, પોતાની અમેરિકન સરકારને સમભવવા ફરી પ્રયાન કર્યો કે—

આ નવું શસ્ત્ર સામાજિક તેમ જ રાજકીય ક્ષેત્રે અતિ અગત્ય
મત્વાપાતો જન્માવશે. ને એનાં પરિણામ ઘણાં ભયંકર હશે...
'એટલે અમે માનીએ છીએ કે, જપાન પર એના વડે, અણખાયો,
અગાધી કશી જ ચેતવણી આપ્યા વિના હુમલો કરશે, એ
ખિલકુલ સલાહભર્યું નથી...ને છતાં એમ કરીને, અમેરિકાએ
તે માનવમતને માટે ભયંકર અપેક્ષ સમાન આ નવા શુભસંજ્ઞે
ઉપયોગ કરવામાં પડેલ કરી, તે આખી દુનિયાના ક્રોધોત્તુ ખીટળણ
એ મુખતી બેસશે; એટલું જ નહિ, દુનિયાના દેશો વચ્ચે આખાં
શસ્ત્રસેનો તીવ્ર હરીફાઈ પેદાશી દેશે, ને ભવિષ્યમાં, પરસ્પર
વાદાવાદો ને સંતવસ દ્વારા, આખાં શત્રો પર આંતર-રાષ્ટ્રીય
નિષ્વંશ સ્થાપવાનો એ એક માત્ર માર્ગ જુદાઈ રહ્યો છે, તેને
પૂર્વગતોના ધુમાડાથી કુંપળે જનાવી દેવાનું કામ કરશે.'

'આ સાર્ત વિતાનીએની કમિટીએ જે રિપોર્ટ રજુ
કર્યો, તે 'ફ્રાંક રિપોર્ટ' ને નામે ભણીતો છે. (૧૯૪૬ના
મેની ૧લીએ પ્રકાશિત થયેલ એટોમિક સાયન્સીસની
પત્રિકામાં છપાયેલ.)

ને છતાં દુનિયા બંધે છે કે, ખીજું વિશ્વયુદ્ધ લગભગ
જીતાર્થ મધુ' હતું, તેવી ધ્રુવીએ અમેરિકાએ વગર કશી
ચેતવણીએ, જપાનનાં સાડા પાંચ લાખ ને અઢી લાખની
ઘસતીયાળાં 'મે શહેરો' (હિરોશિમા અને નાગાસાકી) પર
પારાક્રમી, ત્રણ દિવસને આંતરે, પોતે જનાવેલા બે એટમ
બોમ્બ નાખ્યા...ને એના વજ્ર કેડાકાએ હબરે ને લાખોને
જીવતાં શૈકા નાખ્યાં, બાળોને ભરમ કરી નાખ્યાં. જે જીવતાં
રહ્યાં તેમનાં જીવન હમોરી નાખ્યાં, બે રાક્ષસી હાથે પકડી
બંધે મૂળમાંથી હચમચાવી નાખ્યાં...

અમેરિકાનો નોખલ પારિતોષિક વિજેતા વિજાની ડો.
હીનસ પોલિંગ કહે છે કે—

'૧૯૪૫ના ઓગસ્ટમાં હિરોશિમા ને નાગાસાકી પર
પરમાણુબોમ્બ ફેડવાની વાત મેં જ્યારે સાંભળી, ત્યારે
વિજાનની પ્રગતિએ માણસના હાથમાં મૂકી દીધેલ
વિનાશની ભયંકર શક્તિના અવાજથી કું' કંપી જીહ્વો.
એ તો દેખીતું જ છે કે, આનું ભયંકર શસ્ત્ર મગલનાર
કુદમનની સામે કાઈ ટકી જ ન શકે...શૈકા જ દિવસમાં
જપાન શરણે આવ્યું...પરંતુ કું' તો માતું છું' કે,
એ બોળ હિરોશિમા ને નાગાસાકી જેવાં શહેરો પર
નાખવાને બદલે, કાઈ ધરાના પ્રદેશ પર નાખવામાં
આવેલો હોત, મો' પાણી કુદમને શરણે લાવી શકાયો

હોત. ને આ બે શહેરનાં સ્ત્રી, બાળકો, ને બિનશૈલ
લોકોનો આટલી જબરજસ્ત સંખ્યામાં મોગ લીધો
વિનાય આ નવા શસ્ત્રની ભયંકર વિનાશક શક્તિનો
પરચો દુનિયાને જતાવી શકાયો હોત...'

હિરોશિમા નાગાસાકીના વિનાશી આખી દુનિયાને
ચમકાવી મૂકી હતી. ધ્રુવોર તો સૌને લાગી ગયું કે,
દુનિયામાં ગમે તે મથે, તોય હવે માણસ કદી પરમાણુ-
બોમ્બ નામ તો નહિ જ દે. લડાઈના હથિયાર તરીકેની
એની ભયંકરતા આજ દિવસ સુધી માણસે કદી કંપી ન
હોય, તેવી હતી.

૧૯૪૬ની સાલમાં ભૂત મહિનાની ૨૬મી તારીખે
દુનિયાના પ્રખ્યાત વિજ્ઞાની આઈઝનૅર્સ્ટ, આઈન્સ્ટાઈન (જેઓ
પરમાણુબોમ્બના પિતા ગણાય, એના જન્મમાં એમણે પોતાનો
દાળો આપેલો) ને ન્યુયૅર્ક ટાઈમ્સ ને ટાઈમ્સ મેગેઝિનના
ખબરખોને મુલાકાત આપતાં ત્રણ ચેતવણી ઉચ્ચારી :

માણસમતને બે પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવું
હશે, ને આને છે તેના કરતાં ઊંચત રિશતિએ પહોંચવું
હશે, તો એણે તફન નથી જ રીતે વિચારવાની ટેવ
પાડવી પડશે...અણુબોમ્બે પ્રવેશ કર્યા પછી, આપણે
અત્યાર સુધી આ દુનિયાને જેવી રીતે જોતા આજખત
આવ્યા છીએ, એના સ્વરૂપને સમજી પડી નાખ્યું છે.

'આ વૃત્તન વિજ્ઞાનના પ્રકાશમાં હવે અગત્યક
સત્તા, ને એમાંથી નિષ્કલ્પી વિશ્વસરકારની કલ્પનાને
સાકાર કરવી, એ વિશ્વજન્યુત્પના આદેશની દૃષ્ટિએ
છંછવા જોય છે એટલું જ નહિ, પરંતુ માણસ જતના
અસ્તિત્વને ટકાવી રાખવા માટેની આનવાઈ જરૂરિયાત
બની ગયેલ છે...'

પરંતુ શબ્દસત્તાની ધુરા સંભાળનારાઓને માટે તો
ચેતવણીના આ પોકાર બહેરા આગળ સારંગી વગાડવા
જરાજર જ નીવડ્યા. ને પરિણામે ૧૯૪૫ના અનુભવ પછી,
આણુસંજ્ઞોને માર્ગેથી પાછા વળી જવાને બદલે, દુનિયાનાં
હરીફ રાષ્ટ્રોએ એ જ રસ્તે દોડ આરંભી દીધી. એક પછી
એક નવા દેશો એ હરીફાઈમાં જોતરવા લાગ્યા. ને આણુબોમ્બથી
સવાયો બોળ શોધવાની તાલાવેલીએ એમને બંધે પાંચેલની
જેમ એ રસ્તે આગળ ને આગળ ફેડવા પ્રેમા.

અમેરિકા પરમાણુબોમ્બ ઉઠાવતું રાજકારણના ક્ષેત્રે

હું કારા કરવું હતું; ત્યાં તો સેવિયત રક્ષિયાએ, ૧૯૪૮ના બુલાઈમાં પોતાની પ્રમેયકાળામાં. પરમાણુબૉમ્બ અનાધીને ફેડો ખતાવ્યો ! અલગત ત્યાર પછી આખા રાજકારણનો રંગ બદલાઈ ગયો. અમેરિકા ને રક્ષિયા સરખેસરખીનો મોઝો ધરાવનારા ત્રણાયા ને બેડે બોડાબોડી પુરશીમાં બેસી એક બીજા સાથે વિવેકવર્તી વાતચીત કરવાની કમળ ધરાવતા દેખાયા...

આ પછી તો પ્રિટન જેવો-એ વિષયુદ્ધમાં ખૂંચે માર ખમી એવોરો થઈ ગયેલો દેશ...પણ અણુસત્ત્વની આ હેટમાં ને પાછળ રહી નવ, તો જગતના ધરોરોઓની જગતમાં એવું નાક શું રહે ? એવું સાંભળે કોણ ?...એટલે કરને નાણાં દાવીને પણ ન્યાન જ્યાગતના કુળવાનની જેમ, પ્રિટને પણ ૧૯૫૨માં એરટ્રોસિયાના મોન્ડેમેલો ટાપુ પર પોતાનો અણુબૉમ્બ ફેડો ખતાવ્યો.

પરિણામે ત્રણે દેશના રાજકર્તાઓએ ભેગા બેસી વાત કરવાનો પ્રસંગ આવતાં ત્રણેનાં ધરમાં બિરાજેલ પરમાણુ બૉમ્બની કદમ્બિત આગળ આપું 'હુકામું', ને ધેર પાછા જઈ ને વળી એથીય સચાચા હાઈફુલન બૉમ્બ ને સુપરબૉમ્બ જેવા પ્રલયકારી દેવની આરાધના શરૂ કરી દીધી...ને આજે એ ત્રણે દેશો પહેલા પરમાણુ બૉમ્બ કરતાં હામરણ્યાં ભયંકર શરોના લાંડાર ખડકવામાં મગચૂલ છે...અણુ કિરોદેહના અખતરાઓ કરી કરીને એમણે આખી પૃથ્વીનો હરા બગાડી નાખી છે...અણુસત્ત્વની ઘેર બોદ્યા બેઠેલા હાથુઓની જેમ તેઓ આ એક જ સત્યથી મહેસા છે.

૧૯૫૭ મોવિયેન રક્ષિયા, અમેરિકા ને પ્રિટન ત્રણ જ જણા આ અણુદેહના અખાડામાં સાહમરી કરે...તે પુરાપનો ફાંસ જેવો 'કુળવાન' દેહ કયાં સુધી ભેઈ રહે ? એણેય 'સ્વદેશી અણુબૉમ્બ, હાઈફુલનાબૉમ્બ' તૈયાર કરી, એ બાબતમાં સ્વાતંત્ર્યથી બની જવાનું ખહેર કરી દીધું છે...આ બાજુ ચીનમાં નવી સત્તાનો સ્થાપિત થયો છે...આજે ચીન ખતે એ વાતમાં નજરું ને પજાત હશે...પણ એને સેવિયત રક્ષિયા જેવો 'ખતીયર ને જીવન દોષ' છે એટલે એણેય હામર ગાંધીને એ ક્ષેત્રમાં અપવાદી દાણું દોષ...તો એમાં નવાઈ જેવું કંઈ નહીં.

આમ, દુનિયાના મોટાંડોમાં અણુસત્ત્વના પાછાં પોતાની આ અધિગી રોટમાં આખી માનવજાતને બેસું ને ભયંકર

વિનાશની ખાઈ લણી ધસડી રહ્યા છે—એ બોઈ ચમકા બેઠેલા વિદ્યાનીઓએ ભેગા મળી અવાજ ઉઠાવ્યો. વિદ્યાનના ક્ષેત્રે અસાધારણ કામગીરી બાંધવા માલ દુનિયાએ જેમને નાખેલ મારિતાયિક એનાયત કરેલાં એવા યુરોપ અમેરિકા ને હિંદ જવાન જેવા અનેક દેશોના વિદ્યાનીઓ પોકાર પાડી લેણા:

‘...અમે ભુદ ભુદ દેશના, ભુંદ ભુદ ધર્મના, ભુદ ભુદ રાજકીય મત ધરાવનારા છતાં, નોખલ પારિવારિક વિન્યેતાઓ તરીકે, એક સુને બંધાયેલા વિદ્યાનીઓ છીએ. વિદ્યાનની સોધના કાળે જીવન સમર્પી દેતાં અમે અનહદ આનંદ અનુભવેલાં છે. કારણ અમે સદા માન્યું છે કે, વિદ્યાનનો પથ એ આનંદની કાળે સુખી જીવન રચવા માટેનો પથ છે. પરંતુ આજે અમે બોઈ રહ્યા છીએ કે, એ જ વિદ્યાનનો ઉપયોગ માણસજાતના વિનાશ માટે થઈ રહ્યો છે. વિદ્યાને આજે નિષમવેલ શક્યતાઓને સમમ રીતે લક્કરી હેતુઓ પાછળ બેતરી દેવામાં આવી, તો એથી આખી પૃથ્વી કિરણોત્સારિતાના એપથી એટલી હદે અરકાઈ જશે કે તમામ લોકો નાશ પામશે—નહિ એમાંથી પરસ્પર બાબાનારા બચતા પામે, કે નહિ બચે એ બેડેલા અણુમાં તટરણ રહેનારા વ...માટે બધાં રાષ્ટ્રો ભેગાં મળીને હિંસાના-બળના-શબને ઉપયોગમાંથી સદાને માટે દેશરો હઈ દેવાનો હરાવ કરી નાખો—ને એ આમ કરવા સૌ તૈયાર ન થયાં, તો સૌનો વિનાશ નક્કી છે.’

નોખલ પારિવારિક વિન્યેતા વિદ્યાનીઓની આ ચેતવણી પછી, એ જ વરસે—ને એ જ માસમાં—૧૯૫૫ના જુલાઈમાં યુરોપના પ્રખ્યાત તત્ત્વચિંતક ને વિદ્યાની બ્રુનૉ ક્લેસ તથા આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈનને ભેગા મળી એક બહેર વિનંતિ-પત્ર પ્રગટ કર્યો. આઈન્સ્ટાઈનને એમની મનુશયના પર સૂતાં સૂતાં આ વિનંતિપત્ર પર પોતાના હસ્તાક્ષર પાડ્યા; ને એમણે કહ્યું—

‘...આપણી સમક્ષ એ જ માર્ગ ખુલ્લા રહી ગયા છે, એ આપણે ધ્રુષ્ટીએ, તો વિદ્યાનને રસ્તે-સતત પ્રગતિ સાધતા, આપણે સુખ-સંસુદ્ધિ શાન ને

હડાપણનો રસ્તો પસંદ કરી શકીએ તેમ છીએ. તેમ છતાં હું આપણે મૃત્યુનો રસ્તો પસંદ કરીશું... ને તે થ દેવળ આપણા અંદર અંદરના ઝગઝગાણાંની નહિ શકવાને કારણે જ ? અને આવી કટોકટીની ઘડીએ સમગ્ર માનવજાતને એમનામાંના એક સામાન્ય, અદના માનવીએ તરીકે વિનવીએ છીએ : 'તમારી માણસાઈ ને સંભારો ને તે સિવાય આકીડું બધું વિચરી નહોતો... ને તમે આટલું કરી શકશો તો તમારી સામે એક નવા સ્વર્ગનો રસ્તો ઉઘાડી જશે... ને એ એટલું તમારાથી ન બન્યું તે બખિત માનજો, કે તમે માણસબતનો સમૂહો ઉઘાડે વહોરી રહ્યા છો....'

આ જાહેર વિનંતિપત્ર દ્વારા તમામ દેશોની સામાન્ય જનતાને ઉદ્દેશ્ય કર્યા પછી, એ પત્ર પર સહી કરનાર વિદ્વાનોએમાંથી આદમદે આઈન્સ્ટાઈન, બુલિયો કપુરી, લીનસ પોલિંગ, બ્લૉન્ડ રસેલ, હિલેરી છુકાવા તેમ જ બીજા કેટલાક વિદ્વાનોએ, વિદ્વાનોએ એક આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદનું આયોજન કર્યું.

* ૧૯૫૭ના જુલાઈમાં, કેનેડામાં નોવા સ્કોટિયાના પુત્રવાશ ખાતે વિદ્વાનોએની એક આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદ ભળી. એણે દુનિયાની તમામ સરકારોને અપીલ કરતાં કહ્યું કે :

“અવિશ્વમાં કોઈ પણ લડાઈ થશે, તો તેમાં અણુશસ્ત્રોનો ઉપયોગ થવાનો જ એ વાત ચોક્કસ છે. ને આ સંસાએ તો આખી માનવજાતની હમાતિને એખમમાં મૂકી દીધેલી છે, એ હાકલ તરફ અને દુનિયાની તમામ સરકારોનું ખ્યાન ખેંચીએ છીએ. ને જાહેર રીતે એમને નણુ કરીએ છીએ કે, વિશ્વયુદ્ધથી એમને કોઈ હેતુ સધાવાનો નથી. ને એથી જ અને એમને અપીલ કરીએ છીએ કે, તમારા અંદર અંદરના અગાઓના નિકાલ માટે, કોક ચાંતિસર્પા રસ્તા શોધી કાઢો...”

વિશ્વની સરકારોને દિમાક ટેકાણે સખા વર્તવાની ને અગાના ચાંતિસર્પા ઉઠેલ શોધવાની અપીલ કરી, તેની સાથે સાથે જ આ પરિષદે પરમાણુશક્તિનો ઉપયોગ-પંછી તે ચાંતિ માટે હો યા યુદ્ધ માટે—એમાંથી શાં ચાં, કેવા પ્રકારનાં પરિણામો નિપજે છે, તે વિશે વિદ્વાનોએની ચામાંજક

જવાબદારી વિશે, તેમજ અણુશસ્ત્રોના અગતિક નિર્ધારણ વિશે, ખૂબ જ ઉપયોગી માહિતીઓથી ભરપૂર એવા હેવાલો પ્રગટ કર્યા.

પુત્રવાશની આંતરરાષ્ટ્રીય વૈજ્ઞાનિક પરિષદમાં [આવેલા યશ્વિં સોવિયેત વિદ્વાનોએએ પોતાને વર્તન પાછા ફર્યા પછો 'પોતામાં' દેશની એકેડેમીઓફ સાયન્સના ૧૯૮ સભ્યોની સહીવાળો એક પત્ર પાછો, ખાતો આપી કે, 'સમગ્ર માનવજાતની ચાંતિ ને પ્રસન્નતા સિદ્ધ કરવા માટેના, ને અણુ યુદ્ધ અટકાવવા માટેના પ્રયત્નોમાં અને કોઈપણ દેશના વિદ્વાનોએ સાથે જળા, સહિયારા પ્રયાસ આદરવા તૈયાર છીએ.'

તે પછી ૧૯૫૮ના એપ્રિલમાં પુત્રવાશની એક બીજી પરિષદ ભળી, ને તે પછી એ જ વર્ષના અંત પહેલાં સપ્ટેમ્બરમાં વિદ્વાનોએએ એથીયે મોટી પરિષદનું આયોજન કર્યું. ને પરમાણુના રાહકારણથી સૌને નબત થવા પોષાર કર્યો.

આ પહેલાં એટલે કે ૧૯૫૭ના એપ્રિલની ૧૮મી તારીખે જર્મનીના અણુતટાટ પદાર્થવિદ્વાનોએએ પશ્ચિમ જર્મનીની સરકારને અપીલ કરેલી કે, 'તમે તમામ પ્રકારના અણુશસ્ત્રોને ખંડિષ્કાર કરો.' ને સાથે સાથે મોટે જાહેર કહ્યું કે 'અમે કોઈપણ પ્રકારે અણુશસ્ત્રોના ઉપાદાનમાં, યા એના અખતરાઓમાં જાગ લઈશું નહિ.'

* તે પછી ૧૯૫૭ના નવેમ્બરની ૧૬મી તારીખે અમેરિકાના નળીયા વિદ્વાની ને નોબલ પારિતોષિક વિજેતાઓ, લીનસ પોલિંગે દુનિયાના જુદા જુદા દેશોના મળી ૯૨૭૫ વિદ્વાનોએની સહીવાળો એક વિનંતિપત્ર યુ. નો.ના (યુનાઈટેડ નેશન્સ) મહામંત્રી શ્રી ડાગ હમરફિશના હાથમાં મૂક્યો.

એ પત્રમાં સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની આ આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાને અરજી સુભારવામાં આવી હતી કે :

“હવે તત્કાલ, અણુઅખતરાઓ બંધ કરવા અને આંતરરાષ્ટ્રીય સમજૂતી થવી જરૂરી છે, કારણ પ્રત્યેક અણુ અખતરે દુનિયાની આબોહવામાં કિરણોત્સર્ગી અણુઓનો જોજ વધારે જાય છે, ને જેમ જેમ વિકિરણોના આ જોજમાં વધારો થતો જાય છે, તેમ તેમ દુનિયા આખીની માનવજાતનું સ્વાસ્થ્ય નેખમાતું જાય છે. આજુબાજુ જીવનક્રમોને ધૂળ ડહાળાતો જાય

છે, તે પરિણામે ભવિષ્યનો પેઢીઓમાં મંજીર પ્રકારની
પોઝામાં પોણાવાળાં બાળકો પેદા થવાનો 'ભય' વધતો
જાય છે.

આને ભયાં છત્રી આપ્યાં સ્થિતે કેવળ ત્રણ
જ રાષ્ટ્રોના હાથમાં છે, ત્યાં સુધી હજી એના નિયંત્રણની
બાબતમાં કોઈ સમજૂતિ પર આવવાની શક્યતા
છે. પણ જો અખતરાઓ ચાલુ રહ્યા, ને બીજાં વધારે
રાષ્ટ્રો પણ આવાં સ્થિતે પર કબજે કરવામાં થયાં, તો
કોઈ પણ રાષ્ટ્રના એકાદા બેજવાબદાર નેતાના બેકામ
ફૂંસથી કોઈ પણ પણ વિનાશકારી અણબધા ફાટી
નીકળવાનું જોખમ દુનિયા પર ઝડપે છે.

● અમે વિદ્યાનીઓ પણ અમારા બીજા સાંકુએ-
ની જેમ માંવવ કંધાણની કામના કરતા, આ બાબત
જે દી ચિંતા અનુભવી રહ્યા છીએ. વિદ્યાનીઓ તરીકે,
અમે આજની પરિસ્થિતિમાં રહેલાં જોખમોથી અણુકાર
છીએ. ને એ ભયાં જોખમ વિશે સૌને ચેતરવાની
અમારે માથે છે. એક વિશેષ ફરજ રહેલી છે,
તેને બરાબર સમજાવે છીએ. ને એટલા જ માટે અમને
હાથ છે કે, તત્કાલ અણુ અખતરાઓ બંધ કરવા માટેની
આંતરરાષ્ટ્રીય સમજૂતિ થવી જ જોઈએ.

આ પછી, વિદ્યાનીઓનાં આ વિનંતિપત્રને દુનિયાના
તમામ દેશોમાંથી આવકાર મળવા લાગ્યો. દેશો દેશો-
કુશળ જ નહિ પણ એશિયા ખંડમાંથી. હિંદ, જપાન
ઇત્યાદિ દેશોના વિદ્યાનીઓએ પણ એને વધાવી લીધો. ને
બીજાં સેક્ટરે, વિદ્યાનીઓએ જો પત્ર હેઠળ પોતાની સહીઓ
કરી કરીને મોકલી આપવા માંડી. છેલ્લે છેલ્લે એ વિનંતિ-
પત્ર પર ૪૯ દેશોના મળી ૧૯૦૨૧ વિદ્યાનીઓની સહીઓ
ધર્મ, ગ્રેસી, લવી.

વિદ્યાનીઓની દુનિયામાં હલચલ મુખ્યત્વે આ બાબત
પ્રત્યે યુ. ને. એ. બેંકેલા અણુ મહારાષ્ટ્રોના માંધાતાઓએ
કેવું વલણ લીધું, તે તો કોઈ દુનિયાથી જાનું રહ્યું નથી.
આને જ 'સમજૂતિ પર આવો,' 'સમજૂતિ પર આવો' નો
પોકાર ચાલુ જ છે, ને છતાં મહારાષ્ટ્રોના માંધાતાઓના
પેટનું પાણી થી હાલું દેખાતું નથી... અણુ અખતરા અટકાવવા
વિશેની કોઈ સમજૂતિ થઈ નથી, કે અણુસેલા પર કોઈ
બંધનનું નિયંત્રણ આવ્યું નથી. આખી માણસઅલ પોતે જ

રખવાળે બેનાવી સ્થાપેલા માંધાતાઓને હાથ કોઈ બહેરા,
મૂંઝા, બાવરા કેદીની દસમાં પડી, દિવસ વિતાવી રહી છે.
અલગત, વિદ્યાનીઓની આખી વિશ્વ-પાપી ઝુંબેશથી
કથાઈ જઈ, અમેરિકાના એટોમિક એનર્જી કમિશન તથા
યુદ્ધ ને સંરક્ષણ ખાતા સાથે સંકળાયેલા વિદ્યાનીઓ
લોકોના માનસને ઝુંમવાનું કામ કરી રહેલ છે. ને એટલે
જ તો ડૉ. વિલાડ લિબિન, ડૉ. ટેલર, ડૉ. લેટર જેવા
વિદ્યાનીઓને મન, જનતા આગળ અણુ અખતરાઓનાં
જોખમો વિશેની માહિતી રજુ કરવાનું કામ જનતાને નાહક
ગિવડાવી મારવાનું ને અતે દેશદોહડું કામ જણાય છે. અને
અખતરા બંધ કરવાની અપીલ તરફ લક્ષ જવાને બદલે,
એમની 'રૌધક' 'સરકારી' નજર એ વસ્તુ યોગ્ય મંડા...
કે 'વિદ્યાનીઓના આ આદોલન પાછળ છુપાઈને કયો સંસ્થા
કામ કરી રહી છે,' 'યા તો 'આ આદોલન ચલાવનારાઓને
પૈસા આપનાર કણુ હશે?'

સમસ્ત માનવજાતના શાવિને જીજ્ઞાસુ જેવાના આશયથી
ચલાયેલા આ આદોલન બાબત હાલત પોલિંગને બહેરમાં
કહેવું પડ્યું કે 'આવી કોઈ યેરસમજ કરશે નહિ, ને આ
શુભાસથી આદોલનનું મળું ટૂં પડશે નહિ... આ આદોલન
પાછળ કોઈ સંસ્થા કે કોઈ પૈસા આપનારી સત્તાનો હાથ
નહો... મેં, મારી સ્વયંરેકરણથી ને મારી પત્ની તથા બીજા
જે ત્રણ માણસોના સહાય ને સહકારથી આ કામ સાધેલું
છે... ને એને સાપડેલી અણુધારી સફળતા એ દુનિયાના
અમૃત માનવીમાં પ્રમટી ચૂકેલી ચેતનાનું જ ફળ છે. દેશો
દેશના વિદ્યાનીઓને મેં જે પત્રો લખ્યા, તે દરેક પત્ર દીઠ
મને કમમાં કમ ૧૫ સહીઓ મળેલી છે... ને હું માનું છું
કે... અણુ... છાપાના માનવતા ખખરપત્રોએ એમના હિસાબે
સહી દીઠ દસ ડોલર મળ્યા છે, પણ હકીકતે મને આ દરેક
સહી દીઠ ત્રણ જ સેન્ટનું ખર્ચ આવેલ છે. અર્થાત કે સોદા
બહુ ચરતામાં પતેલ છે ને મારા મળ બહારનું કશું જ
મારે એ માટે કરવું પડ્યું નથી. ખુદા ખેર કરે...'

વિશ્વવિખ્યાત વિદ્યાનીઓની આ ઝુંબેશ ઉપરાંત
વેડપેટની શરમાલના મહિતાઓમાં સિટન ને અમેરિકા
ખાતે, સામાન્ય જનતાએ પણ નાની મોટી ચળવળો કરી-
અમેરિકા, સિટન, તથા સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની સંસ્થાનું પ્યાન આ
સવાલ તરફ દોરવાની કોશિશો કરેલી છે.

વ્યાપક વિશ્વ-શાંતિ આંદોલન

ખૂબ વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન, અમેરિકા ઇંગ્લેંડ અને ફ્રાન્સ જેવા પશ્ચિમી મુડીવાદી સમાજપદ્ધતિવાળાં રાષ્ટ્રો અને સોવિયેત રશિયા, ચીન, એકત્વવાદિયા આદિ સામ્યવાદી સરમુખત્યારશાહી હેઠળના રાષ્ટ્રોએ એક મોરચો સભ્યો અને જર્મની-ઈટલી-જપાનની ફાસિવાદી ધરી સામે, અપૂર્વ કુરળાનીઓને અતિ વિજય પ્રાપ્ત કર્યો...

ત્યારે પણ રાષ્ટ્રોમાં ધર્ષ કુલ ૧૩૩ કરોડ માનવીઓની હયા ધર્ષ ચૂકી હતી. જેમાં અરધો અરધ ખુવારી એકલા રશિયાને માથે ભીતરી હતી. (૧૯૪૦માં રશિયાની વસ્તીના દરેક ૨૨ માથુસે ૧ માથુસ મોતને શરણુ ધર્ષ ચૂક્યો હતો!); અને ૧ કરોડ માનવી પેતાનાં વતન છોડી હરાયાં જની ભટકતાં જની ગયાં હતાં !

નાણાંની ગણતરી કરીએ તો, બીજા વિશ્વયુદ્ધની પાછળ ૧૧૬ કરોડ ૭૦ લાખ ડોલરનો છુમાડો બોલી ગયો હતો ! વ્યક્તિગત-કોટ્ટુ મિક-સામુદાયિક ચાત્તાઓ અને અસ્થાયી, માનસિક આધાતો અને સામાજિક-સારકારિક-નૈતિક પરિણામોની દૃષ્ટિએ તો ટુકસાનીની ડોર્ષ ગણતરી, 'હાઈ અંદાજ કરવો પણ શક્ય નથી.

પરંતુ તમામ રાષ્ટ્રોની (વિજેતા અને પરાજિત) પ્રજાઓને અને ધણે અંશે અનેક રાષ્ટ્રોના સભ્યકર્તાઓને સુદાં એક વાતની ખાતરી ધર્ષ ચૂકી હતી કે, જે તોળું વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું તો-અને તેમાં ય હવે તો ધરમાણ્યંજનાં સાધનો-વાળું -તો, સર્વનાશની સહિષારી આગમાં સો પ્રજાઓને ભસ્મભૂત થયા વિના રહેશે નહિ-પછી કશું વિજેતા ને કાશું પરાજિત ! -

પરિણામે, ત્રીજા વિશ્વયુદ્ધ સામેની, વિશ્વશાંતિ માટેની સહજ લાપતાઓ વિશ્વ વ્યાપક બની ચૂકી હતી. જે યુદ્ધ દરમ્યાન, અમેરિકા અને રશિયાના નેતૃત્વવાળી સિવ સમાજ પદ્ધતિઓની હાવણીએ એકત્ર ધર્ષ કસોટીમાંથી પાર ભીતરી શકી, તો હવે પંછીની અપૂર્વ કટોકટીનો વેળાએ શું તેઓ સમજપૂર્વક સહઅસ્તિત્વના સિદ્ધાંત ઉપર, વિશ્વશાંતિની રચના કરવા કટિબદ્ધ નહિ થાય ?

ખૂની યુદ્ધોને રચામે શાંતિમય રચનાત્મક હરીફાઈ તો પંથ, ગરજો ગરજો ને ભાવિ સર્વનાશના ભયે પણ, શું અપનાવી નહિ લેવાય ?

જો આ વિશ્વમાંથી યુદ્ધ ટળી જાય, તો એટલના જ, વિજ્ઞાન વડે શાંતિપૂર્વક વિકાસની અપરંપાર તકો ખડી ધર્ષ જાય ! તો...આ ધરતી પર જૂખ, ગરીબી, બેકારી, અજાન, રોગો...બધું નહિવત્ બની જાય !

અને આમાંથી જ તો,

* યુદ્ધની કારવાઈને રચામે પરપર વાટાઘાટો અને સમજૂતીથી નિકાલ કરવાની જરૂરિયાત સૌને વસ્તુતઃ અને આ અંખનામાં નક્કર પરિણામે જન્મ્યા :

૧ સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંઘ (યુને)

(અલગત ઓમાં અમરિકા હાવણીનું વર્ચસ્વ રહ્યું)

૨ વિશ્વશાંતિ આંદોલન

અ આ આંદોલનો દરેક દેશના શાંતિયાહુકો, વિજ્ઞાનીઓ, ધર્મપંથો સુધ્ધમાં સ્વતંત્ર રીતે જન્મ્યાં.

અ સાથે સાથ વ્યવસ્થિત રીતે એક વિશ્વશાંતિ પરિષદની સ્થાપના ધર્ષ

[એકંદરે, આ આંદોલન યુરોપમાં કીકકીક વ્યાપક બન્યું. જ્યાં, તે વિશેષતઃ સોવિયેત રશિયા અને કમ્યુનિસ્ટોનો પ્રેરણા અને અસર નીચે જ રહ્યું.]

*

વિશ્વશાંતિ પરિષદ

પહેલી આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ પરિષદ :

[પ્રાગ અને પેરિસ :: એપ્રિલ ૨૦થી ૨૫, ૧૯૪૬]

વિશ્વવિખ્યાત વિજ્ઞાની બેલ્ગિયો કયૂરીના પ્રમુખપણે આ પરિષદે વિશ્વશાંતિના આંદોલનનું મહેરનામું પુરવું કયું...આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ પારિતોષિકોની યોજના અગ્રદ હરી બીજી આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ પરિષદ :

[વોર્સો :: નવેમ્બર, ૧૯૫૧ ૨૨, ૧૯૫૦ : ૮૦ દેશાન ૨૦૦૦ પ્રતિનિધિ હાજર]

વિશ્વના જનસમુદાય માટેનું ભહેરનામું; ઉપરાંત સંયુક્ત

રાષ્ટ્રસંઘ ભેગ સંબોધન; અને આક્રમણની વ્યાખ્યા કરવાનો પ્રયાસ. અણુશસ્ત્રો પર પ્રતિબંધ મૂકવા અને નિઃશસ્ત્રીકરણ કરવા માટે, યુદ્ધપ્રચારને અટકાવી દેવા, તથા રાષ્ટ્રરાષ્ટ્ર વચ્ચે આર્થિક અને સાંસ્કારિક સંબંધો મજબૂત બનાવવા વિશેની ભલામણ...

વિશ્વશાંતિ કૌન્સિલનાં અધિવેશનો

* બરલીન : [૧૯૫૧ ફેબ્રુઆરીની તા. ૨૧થી ૨૬] જર્મની, જપાન, ડોરિયા વગેરેના યુગ્મચાલેલા સવાલો પર દિવદશન.

* વિએના : [૧૯૫૧ના નવેમ્બરની તા. ૧થી ૬] નિઃશસ્ત્રીકરણ તથા પાંચ મહાન રાષ્ટ્રોનાં પરસ્પરના કરારો માટે, જપાન ઉપરાંત દક્ષિણ-પૂર્વ એશિયા, લાએટનામ, મધ્યપૂર્વ અને ઉત્તર આફ્રિકાની સભ્યતાઓના શાંતિમય ઉદ્દેશ અંગેનાં સૂચનો.

* બરલીન (૧૯૫૨ના જુલાઈની તા. ૧થી ૬) જપાન, ડોરિયાના સવાલો અંગે દરારો.

બાન્કુન્ગ પરિષદ [૧૯૫૫ એપ્રિલ તા. ૧૮]

એશિયા અને આફ્રિકાના રાજ્યોના (પરતીની અરધાથી વધુ વસ્તીના) પ્રતિનિધિઓ ઇન્ડોનેશિયાની બાન્કુન્ગ નગરીમાં મળ્યા, ત્યારે એશિયાની અંદરના સંસ્થાનવાદને ખતમ કરવાની તેમ એકતરફ પ્રયત્ન થઈ...

* ભારત અને ચીનનું નેતૃત્વ આગળ તરી આવ્યું.

* પાંચશીસનો સ્વીકાર ૦૦ જેટલાં રાષ્ટ્રોએ કર્યો.

[આ પછી નવ આસમાં પં. નહેરુએ સોંપવેલ સંઘ અને અન્ય પૂર્વદુરોપી સમાજવાદી દેશોમાં પ્રવાસ આદર્યો]

ચીજ આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ પરિષદ :

(વિએના : ૧૯૫૨ ડિસેમ્બર; તા. ૧૨થી ૧૯ : ૧૫ દેશોના ૧૮૮૦ પ્રતિનિધિઓ)

પાંચ મહાન રાષ્ટ્રોની સંસ્કારોને તથા રાષ્ટ્રોની પ્રત્યક્ષો શાંતિ માટે સંબોધના આગાહી અને સલામતી માટે કમિશનોની ભલામણોની તથાસ. આંતરરાષ્ટ્રીય તંત્રીકી ઓછી કરવાની ભલામણો.

* કૌન્સિલનું ૪મું અધિવેશન (લુડાપેટ : ૧૯૫૩ જૂન ૧૫થી ૨૦) આદેશનને વ્યાપક બનાવવા, ડોરિયા. પરસ્પર દેશોમાં સંસ્કારમંડળો દ્વારા શાંતિની ભાવનાનું સિંચન.

* કૌન્સિલનું ૫ મું અધિવેશન (વિએના ૧૯૫૩ નવેમ્બર તા. ૨૩થી ૨૮) આંતરરાષ્ટ્રીય તંત્રીકી ઓછી કરવા ખાસ ભલામણો. સંસ્કાર વિનિમય ઉપર વિશેષ ભાર.

* કૌન્સિલનું ૬મું અધિવેશન (રોકકોમ : ૧૯૫૪ નવેમ્બર તા. ૧૮થી ૨૩)

શાંતિ અપીલ ઉપર ૫૦ કરોડ-આખી દુનિયાની ઈથા ભાગની વસતીની સહાએ મળવાનો દાવો.

[આ પરિષદમાં ડૉ. જી. સી. કુમારપા સેવકીન કિચ્ક, કુમરપા આનંદ ઉપરાંત ૨૫ થી ૨૬ મળ્યાસ. જે દેસાઈ પ્રતિનિધિ હતા. શ્રી ૧. વ. દેસાઈના પોતાના વિચારો માટે જુઓ ' રશિયા અને માનવ શાંતિ '. તેમાં તેઓ ખાસધ્યાન ખેંચે છે વિશ્વશાંતિ પરિષદમાં શાંતિના અનન્ય અમદાવ ગાંધીજીના નામ સુચનો ઉમેરવા નહિ.]

* ' એટમ ફોર પીસ ' પરિષદ : [જીનિવા : ૧૯૫૫] પરમાણુ યુદ્ધના ભય સામે પડકાર.

* કૌન્સિલનું રોકકોમ. અધિવેશન [૧૯૫૫ એપ્રિલ ૫થી ૯]

પરમાણુસંક્રિત ઉપરના કમિશનનું નિવેદન; અમેરિકા, રશિયા, અને એટલિટનની સંસ્કારોને એટમ-અખનરા બંધ કરવા ખાસ અપીલ.

* શાંતિ-શુરા અને નેતાઓની પરિષદ (હેલસિંકી : ૧૯૫૬ નવેમ્બર, ૧૮)

હંગેરીની આધાતજનક ઘટના ઉપર વિચાર : સભ્યોમાં મતભેદ; અંતે, આ ઠરુણુ ઘટના તરફ સર્વસાધારણ હમદર્દી દર્શાવી, રશિયન ફોજ પાછી ખેંચવાની તથા હંગેરીના સાર્વજનિકમતની સ્થાપનાની માગણી.

ખીન વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન, અમેરિકા ઇંગ્લેંડ અને ફ્રાન્સ જેવા પશ્ચિમી મુઝીવાદી સમાજપદ્ધતિવાળાં રાષ્ટ્રો અને સોવિયેત રશિયા, ચીન, એશિયોવાકિયા આદિ સામ્યવાદી સરમુખન્યારણાદી હેઠળનાં રાષ્ટ્રોએ એક મોરચો સભ્યો અને જર્મની-ઈટલી-જાપાનની ફાસિવાદી ધરી સામે, અપૂર્વ કુરબાનીઓને અંતે વિજય પ્રાપ્ત કર્યો...

ત્યારે ૫૭ રાષ્ટ્રોમાં થઈ કુલ ૧૧૧ કરોડ માનવીઓની હત્યા થઈ ચૂકી હતી. જેમાં અરધો અરધ ખુવારી એકલા રશિયાને માથે ભીતરી હતી. (૧૯૪૦માં રશિયાની વસ્તીના ફરકે ૨૨ લાખથી ૧ માલખસ મેલતને સરખુ થઈ ચૂક્યો હતો!); અને ૧ કરોડ માનવી પોતાના વતન છોડી હરાયાં બની લાલકતાં બની ગયાં હતાં !

નાણાની ગણતરી કરીએ તો, ખીન વિશ્વયુદ્ધની પાછળ ૧૧૧ કરોડ ૭૦ લાખ ડોલરનો હુમારો ખોલી ગયો હતો ! વ્યક્તિગત-કોલુ બિઝ-સાહુકારિક વાતનાઓ અને અત્યાચારો, માનસિક અધાતો અને સામાજિક-સારકારિક-નૈતિક પરિણામોની દૃષ્ટિએ તો તુકસાનીની કોઈ ગણતરી, કોઈ અંદાજ કરવો પશુ શક્ય નથી.

પરંતુ તમામ રાષ્ટ્રોની (વિજેતા અને પરાજિત) પ્રજાઓ અને ઘણે અંશે અનેક રાષ્ટ્રોના રાજ્યકર્તાઓને સુદાં એક વાતની ખાતરી થઈ ચૂકી હતી કે, જો તોજું વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું તો-અને તેમાં ય હવે તો પરમાણુબોમ્બના સાધનો-વાળું-તો, સર્વનાશની સહિયારી આગમાં સૌ પ્રજાઓને ભસ્મીકૃત થયા વિના રહેશે નહિ-પછી કોણ વિજેતા ને કોણ પરાજિત !

પરિણામે, ત્રીજા વિશ્વયુદ્ધ સામેનો, વિશ્વશાંતિ માટેનો સહજ હાવનાઓ વિશ્વ વ્યાપક બની ચૂકી હતી. જો સુદ્ધ દરમ્યાન, અમેરિકા અને રશિયાના નેતૃત્વવાળાં લિગ સમાજ પદ્ધતિઓની હાવણીએ એકત્ર થઈ કસોટીમાંથી પાર ભીતરી શકી, તો હવે પંડોની અપૂર્વ કરોકડીની વેળાએ શું તેઓ સમજાપૂર્વક સહઅસ્તિત્વના સિદ્ધાન્ત ઉપર, વિશ્વશાંતિની રચના કરવા કટિબદ્ધ નહિ થાય ?

ખૂની મુહોને રચાને શાંતિમય રચનાત્મક હરીફાઈ તો થયે, ઝરળે ઝરળે ને ભાવિ સર્વનાશના ભયે પશુ, શું અપનાવી નહિ લેવાય ?

જો આ વિશ્વમાંથી સુદ્ધ ટળી જાય, તો એટમના જ વિજ્ઞાન વડે શાંતિપૂર્વક વિકાસની અપરંપાર તકો ખડી થઈ જાય ! તો...આ ધરતી પર જૂખ, ગરીબી, એકારી, અદ્યાન, રોગો...બધું નહિવત્ બની જાય !

અને આમાંથી જ તો,
* સુદ્ધની કારવાઈને રચાને પરસ્પર વાટાપાટો અને સમજૂતીથી નિકાલ કરવાની જરૂરિયાત સૌને વર્તાઈ અને આ ઝંખનાનાં નક્કર પરિણામે જન્મ્યાં :

- ૧ સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંઘ (યુનેા)
(અલગત એમાં અમેરિકા હાવણીું વર્ચસ્વ રહ્યું)
- ૨ વિશ્વશાંતિ આંદોલન
જ આ આંદોલનો ફરકે દેશના શાંતિયાહુકો, વિજ્ઞાનીઓ, ધર્મપથો સુધ્ધમાં સ્વતંત્ર રીતે જાગ્યાં.
જ સાથે સાથ વ્યવસ્થિત રીતે એક વિશ્વશાંતિ પરિષદની સ્થાપના થઈ.

[એકંદરે, આ આંદોલન યુરોપમાં ઠીકઠીક વ્યાપક બન્યું. છતાં, તે વિશેષજઃ સોવિયેત રશિયા અને કમ્યુનિસ્ટોની પ્રેરણા અને અસર નીચે જ રહ્યું.]

*

વિશ્વશાંતિ પરિષદ

પહેલી આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ પરિષદ :

[પ્રાગ અને પેરિસ : એપ્રિલ ૨૦થી ૨૫, ૧૯૪૯]
વિશ્વવિખ્યાત વિજ્ઞાની જોસિયો કયરીના પ્રમુખપદે આ પરિષદે વિશ્વશાંતિના આંદોલનનું નહેરનામું બુધ્ધ કયું...આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ પારિતાલિકોની યોજના પ્રેરેટ કરી.
બીજી આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ પરિષદ :

[વોર્સો : નવેમ્બર, ૧૯થી ૨૨, ૧૯૫૦ : ૮૦ દેશોના ૨૦૦૦ પ્રતિનિધિ હાજર]

વિશ્વના જનસમુદાય માટેનું નહેરનામું; ઉપરાંત સંયુક્ત

રાષ્ટ્રસંઘ ભેગ સંબોધન; અને આફ્રિકાની વ્યાખ્યા કરવાનો પ્રયાસ. અણુશસ્ત્રો પર પ્રતિબંધ મૂકવા અને નિઃશસ્ત્રીકરણ કરવા માટે, યુદ્ધપ્રચારને અટકાવી દેવા, તથા રાષ્ટ્રરાષ્ટ્ર વચ્ચે આર્થિક અને સાંસ્કારિક સંબંધો મજબૂત બનાવવા વિશેની ભાષામણી...

વિદ્યેશાંત કોન્સિલનાં અધિવેશનો

* બરલીન : [૧૯૫૧ ફેબ્રુઆરીની તા. ૨૧થી ૨૬]
જર્મની, જર્પાન, ડોરિયા વગેરેના યુવાયોધા સંવાદો પર દિગ્દર્શન.

* વિએના : [૧૯૫૧ના નવેમ્બરની તા. ૧થી ૬]
નિઃશસ્ત્રીકરણ તથા પાંચ મહાન રાષ્ટ્રોના પરસ્પરના કરારો માટે, જર્પાન ઉપરાંત દક્ષિણ-પૂર્વ એશિયા, પીએનટામ, મધ્યપૂર્વ અને ઉત્તર આફ્રિકાની સમસ્યાઓના શાંતિમય ઉકેલ અંગેનાં મૂલ્યો.

* બરલીન (૧૯૫૨ના જુલાઈની તા. ૧થી ૬)
જર્પાન, ડોરિયાના સંવાદો અંગે દરારો.

પ્રાન્ટુન્ગ પરિષદ [૧૯૫૫ એપ્રિલ તા. ૧૮]

એશિયા અને આફ્રિકાનાં રાજ્યોના (ધરતીની અરધાથી વધુ વસ્તીના) પ્રતિનિધિઓ ઇન્ડોનેશિયાની પ્રાન્ટુન્ગ નગરીમાં મળ્યા, ત્યારે એશિયાની અંદરના સંરચનાવાદને ખતમ કરવાની તેમ એકત્રિત પ્રજાટ ધર્મ...

* ભારત અને ચીનનું નેતૃત્વ આગળ તરી આવ્યું.

* પરચીલનો રવીકાર ૦૦ જેટલાં રાષ્ટ્રોએ કર્યો.

[આ પછી નવ માસમાં ૫. નવેમ્બેરે શોર્લિયેટ સંઘ અને અન્ય પૂર્વયુરોપી સમાજવાદી દેશોમાં પ્રયાસ આદર્યો]

ગ્રીસ આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ પરિષદ :

(વિએના : ૧૯૫૨ ડિસેમ્બર, તા. ૧૨થી ૧૯ : ૮૫ દેશોના ૧૮૮૦ પ્રતિનિધિઓ)

પાંચ મહાન રાષ્ટ્રોની સરકારોને તથા રાષ્ટ્રોની પ્રમુખોને શાંતિ માટે સંબોધન. આગલી અને સલામતી માટે કમિસેનની ભલામણોની તપાસ. આંતરરાષ્ટ્રીય તંત્રીયી ઓછી કરવાની ભલામણો.

* કો'સિલનું ૪મું અધિવેશન (જુલાઈ : ૧૯૫૩ જૂન ૧૫થી ૨૦) અધિવેશનને વ્યાપક બનાવવા, ડોરિયા. ૧૨૨૫૨ દેશોમાં સરકારમંડળો દ્વારા શાંતિની ભાવનાનું સિંચન.

* કો'સિલનું ૫ મું અધિવેશન (વિએના ૧૯૫૩ નવેમ્બર તા. ૨૩થી ૨૮) આંતરરાષ્ટ્રીય તંત્રીયી ઓછી કરવા ખાસ ભલામણો. સરકાર વિનિમય ઉપર વિશેષ ભાર.

* કો'સિલનું ૬મું અધિવેશન (રોકેલોમ : ૧૯૫૪ નવેમ્બર તા. ૧૮થી ૨૩)

શાંતિ અપીલ ઉપર ૫૦ કરોડ-આખી દુનિયાનો ૪થા ભાગના વસતીની સહોમો મળવાનો દાવો.

[આ પરિષદના ડે. જે. સી કુમારપા સેપ્ટેમ્બર ૧૯૫૬, મુસ્લામ આનંદ ઉપરાંત સ્વ. શ્રી રમણલાલ વ. દેસાઈ પ્રતિનિધિ હતા. શ્રી ર. વ. દેસાઈના પોતાના વિચારો માટે જુઓ : ' રશિયા અને આનંદ શાંતિ ' તેમજ તેઓ ખાસધ્યાન ' એ એ છે કે વિશ્વશાંતિ પરિષદમાં શાંતિના અનન્ય અમૂલ્ય માંથી ભાગ લેવાનો ઉદ્દેશ નહિ]

* ' એટમ ફ્રેર પીસ ' પરિષદ : [જાનિવા : ૧૯૫૫]
૧૨માત્રુ યુદ્ધના ૭૫ સામે ૫૬કાર.

* કો'સિલનું રોકેલોમ અધિવેશન [૧૯૫૫ એપ્રિલ ૫થી ૯]

૧૨માલુકાકિત ઉપરના કમિશનનું નિવેદન; અમેરિકા, રશિયા, અને ગ્રેટબ્રિટની સરકારોને એટમ-અખતરા બંધ કરવા ખાસ અપીલ.

* શાંતિ-યુરો અને નેતાઓની પરિષદ (હેમસિંકા : ૧૯૫૬ નવેમ્બર, ૧૮)

ઉર્ગેરીની આધાતજનક ઘટના ઉપર વિચાર : સમયોમાં મતભેદ; અર્થે, આ કરુણ ઘટના તરફ સર્વસાધારણ હમદર્દી દર્શાવી, રશિયન ફોજ પાછી ખેંચવાની તથા ઉર્ગેરીના સાર્વજીકભવની રચાપનાની માગણી.

વિશ્વશાંતિની અપીલ [૧૯૫૬]

રડેક હોમમાં વિશ્વશાંતિ આંદોલને અણુશસ્ત્રોથી સર્જાતાં માનવ જ્વલ ઉપરનાં વિનાશક ખવિલાઓ સામે આગળી ચીંધી હતી. એ ધમ્મી તો એ ભય અનેકગણો વધી ગયો છે. આજે કેવળ વિશ્વયુદ્ધની શક્યતાનો જ ભય નથી. આજે તો શાંતિના સમયમાં અણુશસ્ત્રોના અખતરાઓ દ્વારા નવો ભય સર્જાયો છે! આજે ત્રણ મહાસત્તાઓ જે રીતે અખતરા કરી રહેલ છે, તે રીતે ચાલુ રહેશે તો લાખો માનવીઓ રોગ અને મૌતના મુખમાં ધકેલાઈ ગયા વિના નહિ રહે, એ સ્પષ્ટ છે.

આથી વિશ્વશાંતિ આંદોલન આ વિનાશક અખતરાઓ સામે જાગેલા સર્વ-મધ્યથી વિરોધ-આંદોલનને ટેકા આપવા પ્રત્યેક વ્યક્તિને અપીલ કરે છે.

✽

આજે જે પ્રકારના અખતરા થઈ રહ્યા છે, તેથી જમીન હવા અને પાણી પર એટલું ઝેર ફેલાઈ રહ્યું છે, (રેડોન્ટિયમ ૯૦) જેથી ટેન્સર અને દ્યુટ્રીમિયા જેવાં ભયંકર દહોમાં લાખો માણસો, સ્ત્રીઓ અને પુરોનાં છુવન હોમાઈ ગયા વિના નહીં રહે.

અણુ યુદ્ધો તો ખડોના ખડોને ધોરણી જશે, ને માનવ જ્વલને ઉલ્લસ વેરાન ગનાવી દેશે...

કેઈ દેશને આપા અખતરા નથી ભેઈતા, કેઈ પ્રજાને આવાં યુદ્ધો નથી પરવડતાં. છતાં યુદ્ધની રીતે એની જ તેવારીઓ પુરપાટ આગળ વધી રહી છે.

અમેરિકા અને રશિયા એમના અખતરા ઉપરાઉપરી કરે રહ્યા છે. હવે વળી બ્રિટન એમાં બળી રહ્યું છે! અમે માગીએ છીએ કે -

૦ આ અખતરાઓ તત્કાલ બંધ થવા ભેઈએ.

૦ મહાસત્તાઓએ સમાધાનને તત્કાલ સહ અપનાવવો ભેઈએ.

આ માર્ગે જ યુદ્ધ અટકાવી શકાશે. આ માર્ગે જ દેશેદેશની સરકારો સહકાર અને સમાધાનને રસ્તો અપનાવી શકશે. આ માર્ગે જ માનવતા નિર્ભય બની છૂબી શકશે.

૧૩

ભારત-ચીન પંચશીલ

૧૯૫૪ જૂન તા. ૨૫ : છનિવા પરિષદ-થી પાણ ફરતાં આઈ એન લાઈની ભારત-ચાના : પંચશીલનો સ્વીકાર.

૧. પરસ્પરની સરહદો માટે માન
૨. આક્રમણનો ઇન્કાર
૩. પરસ્પર દેશોની આંતરિક બાબતમાં હાથ નહિ.
૪. સમાનતાને ધોરણે પરસ્પર લાભ
૫. શાંતિમય સહઅસ્તિત્વ.

જાગતા રહો

ડૉ. આંદમટે સ્વાર્થાત્મક

[નોએલ ઇનકમ વિજેતા, વિજ્ઞાનસિનેા અવધૂત]

૧૯૫૪ના માર્ચની ૧લીથી માંડીને તે આઝમીનીમાં અમેરિકાએ પ્રજાંત મહાસાગરમાં અલેક્ષા બિડિની ટાપુ પર, ને સોવિયેત રશિયાએ એના પોતાના સાર્વભૌમિયાના પ્રદેશમાં પોતપોતાના હાર્ડ ડ્રોજન બોમ્બ ફેડી એવા છે. હા, પહેલાંના વખતમાં દારૂગોળો છોડનારી તોળોના ધડાકા કરી નોતા... એવા સામાન્ય ધડાકા કરતા હાર્ડ ડ્રોજન બોમ્બના ધડાકા એ કંઈક અતોખી જ વસ્તુ છે.

પહેલાં હાર્ડ જખરજત તોય ફેડતા, તો એનો ધડાકો થયા પછી ત્યાં જ એનો અંત આવી જતો. પણ હાર્ડ ડ્રોજન બોમ્બનું એવું નથી. ધડાકો થઈ ગયા પછી પણ હવામાં કંઈક રહી જાય છે. એવાં એવાં અત્યુત કિરણોત્સર્ગી રજકણો-જેમાંથી વિકિરણો છૂટ્યા કરતા હોય છે.

નાગાસાકી ને હિરાશિમા પર જે મુરેનિયમ બોમ્બ ફેંકાયા એમાંથી પણ આવા રજકણો છોડેલાં... પણ એ બોમ્બ ધણુ નાના હતા. ને હાર્ડ ડ્રોજન બોમ્બની સરખામણીમાં એની અસર આંખે ચઢે એવી નહિ લાગેલી, એટલે એ તરફ હાર્ડ એ લક્ષ આપેલું નહીં....

ખેર, પણ હાર્ડ ડ્રોજન બોમ્બના અખતગઓ પછીનાં છેલ્લાં ત્રણ વર્ષ થયાં, શારીરિક ને તબીબી સાબના નિષ્ણતાંએ આ વિષય અંગે ખૂબ ઝીણવટ લઈને અભ્યાસ કરવા માંડ્યો છે..... એમણે ભેગી કરેલી માહિતી સંપૂર્ણ રહી શકાય તેવી નથી, તેમ છતાં એ ખરવાં એટલું તો ચોક્કસ સમજ શકાય છે કે, આ ધડાકાને પરિણામે જે વિકિરણો ફેલાય છે, તે આજુસ જાતને માટે અત્યંત જોખમકર્તા છે.

આ જોખમને નાબૂં કરીને જોઈશું ને અલુમીનમના ધડાકા ચાલુ રાખીશું તો એવી આ જોખમને કમકંઈક ઢંઢે વધારી ચૂકવાનું કામ કરીશું.

છેલ્લા કેટલાય વખતથી ને ખાસ કરીને આ થોડા મહિનાઓ થયાં... આ જાણત મહેરમાં ચિંતા વ્યક્ત થતી રહી છે. પણ કાણ બાણે થાથી, નવાઈ પમાડે એવી હજીકત એ છે કે, આપણે ધારીએ તેટલી અસર આ હજીકતે લોકોનાં મન પર નિષ્પાત્તી નથી! આ જોખમ વિશે લોકોએ—ને પ્રત્યેક વ્યક્તિએ જે ભગ્નાત ખ્યાલથી જોઈએ, તે આપણાં કમલાગ્યે બેવા થળી નથી. આ હજીકત પ્રત્યે આપણે ફરીથી લોકોનું ધ્યાન દોરી, આપણી ફરજ જાળવવી જોઈએ.

આવી અમુત લોકદર્શિના અસાધે આખી માનવજાત એના સત્યાનાય લાણી ધસાઈ રહી છે... એ હજીકત હાર્ડ પણ દેશના બાણકાર વતનીઓ ને એમના રાજકર્તાઓથી અભણી નથી. ને એટલા જ માટે તો તેઓને આપણે વારંવાર મસલતો કરી ચુકેને ટાળવાના પ્રયાસ કરતા જોઈએ છીએ.

આમ તો, અમેરિકા, સોવિયેત રશિયા ને બ્રિટન એક બીજાને એક જ સલાહ આપતા સંભળાય છે: ‘બીજું કંઈ નહિ તો અલુમીનમના અખતરા બંધ કરવાની કલુસાત આપો.’ પણ બીજા જ સાસમાં એ લોકો પોતાના પડે જવાખ આપતા, પાછા બેલી બેઠે છે: ‘પણ એવી હાર્ડ કલુસાત પર જધાની સહીઓ ન થાય, ત્યાં લગી અમે અખતરા બંધ કરવા તૈયાર નથી...’

અરે, પણ તો એમને આ કલુસાત પર સહીઓ કરી દેતાં અટકાવે છે કાણ?... એવી કલુસાત પર રાજકર્તાઓની સહીઓ નથી થતી, એવું ચૂણ કાચુ એ છે કે, એમના

ચોતરોતાના દેશોમાં એવી ગાળણી કરનારો લોકમત જ નથી. એક જ પાન સિવાય બીજા કોઈ પણ દેવમાં આ સવાઈ વિશે બચત એવો પૂરો લોકમત છે જ નહિ.

જપાની લોકોમાં આ બાળતની મરુતિ ફરજિયાત બની થયેલી છે... (હિરોશિમા નાગાસાકી પર ફેંકાયેલ પરમાણુબોમ્બના અનુભવ...ને તે પછી પણ આવારનાર એ જ પ્રદેશમાં આજ્યા કરના અણુઅખતરાઓને કારણે) રહેતે રહેતે એમને સમજાઈ ગયું છે કે, જો આ બધું આમ ને આમ આજ્યા, તો આ અખતરાઓનાં કાયર પરિણામો બાપણે જ ભોગવવા પડવાનાં છે.

—કારણ પરમાણુબોમ્બ પડ્યા પછીનાં વર્ષો દરમિયાન નાગાસાકીમાં જન્મ પહેલાં, માતાના ગર્ભમાં જ મૃત્યુ પામનારાં ને, શારીરિક વિચિત્રતાઓ સાથે જન્મનારાં બાળકોની સંખ્યામાં અસાધ્યારણ્ય બંધારે કઈ અણે છે.

—તે પછી એમણે એ પણ ભોઈ લીધું કે, ગિફિનીના ટાપુ પર અમેરિકાએ કોઈ ફ્રાન્સ બોળ ફોડવાનો અખતરા કર્યો. અઅજુતાં એના સાક્ષી બની જનાર એક માછીમાર—વંદોજના રેક અસાસીઓની (તેઓ વિરોધની જગ્યાથી ૨૪૦ માર્ચ દૂર હોવા છતાં પણ) અણુબોમ્બનાં વિરોધોએ બૂરી દશા કરી. એક માણસ સિવાય બીજા બધા અસાસીઓને જો કે સતત દાકતરી સારવારથી ને નિમંમિત રીતે સોડી આપી આપીને બચાવી લેવામાં આવ્યા. પણ એ તો તેઓ શરીર સરાકત હતા, તેથી ને એમને જે અસર થયેલી તે પ્રમાણમાં કંઈક ઓછી હતી, તેથી.

—આ ઉપરાંત, ગિફિની તેમ જ સાઈબીરિયામાં થતા અણુબોમ્બાકાઓને કારણે જપાન પર અવારનવાર જે વરસાદ પડે છે, તેનું પાણી એટલું જણું કિરણોત્સર્ગી હોય છે કે તે પી શકાય જ નહિ... એટલું જ નહિ, આવા કિરણોત્સર્ગી વરસાદના અહેવાલ દુનિયાના અનેક લુહા લુહા પ્રદેશોમાંથી આવ્યે જ જાય છે...ને કેટલીક જગ્યાઓનાં પાણી એટલાં બધાં કિરણોત્સર્ગી થઈ ગયાં છે કે માણસને પીવા ખાવાના વપરાશમાં લેવા હોયક જ રહ્યાં નથી.

અમુક લાંબા વખત સુધી સખત વરસાદ પડ્યા પછી કુવાનાં પાણી પણ કિરણોત્સર્ગી થઈ ગયેલાં જોવા મળે છે. ફ્રાન્સ-કિરણોતો બોમ્બ બની, ૧૯૪૫માં મૃત્યુ પામનાર બર્મીનીના પંદરમાં પ્રિયાની ડૉ. હાન્સ ગીમરે એક યાંત્રિક સાધન શોધી કાઢ્યું છે, જેના વડે કિરણોત્સારિતાનું પ્રમાણ

માપી શકાય છે. આ યંત્રને આપણે ‘ગીમર’ કાઉન્ટર ને નામે ઓળખાણે છીએ.

માણસના શરીરની અંદર પ્રવેશેલાં વિદ્યુત્તુ કેવી રીતે ને કેવી પરિસ્થિતિમાં શું કામ કરે છે, તે ભરવા પછી, એ બાળત ઉપેક્ષા સેવતા આપણે બધ થઈ જવું ભોઈએ. અણુકિરણોના વધુ ને વધુ અખતરાઓ કરી કરીને આજે હોઈતે છે, તે બેખમમાં વધારો કરી આપણે માણસમતને માથે લપકર આજ્ઞા સિતારવાનું કામ કરીએ છીએ, એ આજ્ઞાને કોઈ પણ ભોગે શેકવી જ રહી.

આવો લોકમત લેતો કરવાં માટે મતઠગુતરી કરવાની કે એને પ્રકટ કરવા માટે. કમિટીઓના આધારની જરૂર નથી—એ તો આ બાળત લોકોની મરુતિના અસ્તિત્વ માત્રથી કારણ નીવડો મળે.

અણુ અખતરાઓને અંત એ જ જોતવાં લોભવતાં માનવજાત જેને અંખી મૂકી છે તેવા—આશાભરી ઉપકાળાનું હું કે આપનાર પ્રથમ કિરણ હશે.

[૧૯૫૭માં એપ્રિલની ૨૪મી : આશ્વિના આઠાઠવાણી દરમિયાન]

આદ્યર્થ આઈન્સ્ટાઈન :

[જન્મને સલામ વગાડી]

અણુશક્તિની શોધ કરી પછી એના દુષ્ટ વિધાતક ઉપયોગથી ચોક્કી જિંદા યોદ્ધો હોતો કે, મને આવી બખર હોત તો એ આવી શોધ કરી ન કરી હોત.

...પુરાણી વિચારપદ્ધતિ મુદને અટકાવી શકી નથી. પરંતુ ભવિષ્યની વિચારશક્તિમાં મુદ અટકાવવાની તકિલત હોવી જ ભોઈશે.

આધુનિક મુદ-શક્તો તેમ જ બીજા અનેક શોધયોગોએ આજુએ ક્રાંતિકારી પરિસ્થિતિમાં લાવી મૂક્યાં છે...

...અંધ કાલ સુધી કોઈ પણ સમૂહ બીજા સમૂહની સરહદો વળાટી, ચોતાનાં લશ્કરો મોકલ્યા વિના મુદ કરી શકતું નહિં. ત્યારે આજે તો, દુનિયાની સપાટી પર વસતી કોઈ પણ પ્રખ અણુશક્તિના આકરિમક, અણુધાર્મા હુમલાથી પોતે

સલામત હોવાની નિરાંત સેવી શકે એમ નથી...

અમેરિકન પ્રમ એટલી સોમકલ્પદ્રિયાળી છે કે, અણુ-શસ્ત્રના કુમત્તા સામે કર્યું રક્ષણ રાકચ જ નથી, એ વાત તે માનવા જ તૈયાર નથી એમની આ આજ્ઞાને આધાર આપી, પૂરતા સંરક્ષણની ખાતરી આપવી શકે, એવું કોઈ સ્વેન હજી વિજ્ઞાનીઓનાં પ્લાનમાં પશુ આનું નથી. પશુ તેમ છતાં હરકરી-માનસ ધરાવનારા હુનરાણી વિચારને વળગી રહ્યા છે ને હરકરી ખાતાના એક વિચારને તે (આખી સંસ્કૃતિને માટે) ભોમભીતર જવાની શક્યતાઓ કેવી છે, તેનો તાત્કાલિક માંડવો છે...તેથી યુદ્ધ દરમિયાન તમામ કારખાના-ઓને વિરાટ હુદાવાસ કરાવી રાકાય. કેટલાક ભોમોએ આપણાં શહેરોની વસ્તીને નવેસરથી પાઘડીપટે વસાવી-પાંખાં કરી નાખવાની યોજનાઓ પણ મૂકવા માંડી છે.

પણ આ બધા તર્ક લાગવનારા માણસોને પૂછો કે, આ ભોમભીતર કબરોમાં ને પાઘડીપટે વસાવેલા પાંખી પાંખી વસ્તીવાળાં શહેરોમાં, આપણી સંસ્કૃતિને છવતાં રહેવા માટે શી શી સધામણો કરવી પડશે તે તો એનો જવાબ આપવા તેઓ તૈયાર નથી...

અરી હકીકત એ છે કે, આજે આપણું સંરક્ષણ, નથી હથિયારોમાં, નથી વિજ્ઞાન, આમજી જઈ પા નાખવામાં, કે નથી સોંપ લીતર વાસ કરવામાં. આપણું સંરક્ષણ છે કેવળ શાંતિ ને વ્યવસ્થામાં, આજ પછી, પ્રત્યેક રાષ્ટ્રની પરદેશ નીતિને ચકાસી જોવા માટે, આપણે એક જ કસોટી પથ્થર વાપરવો પડશે...ને તે એ કે, એની નીતિ દુનિયાને ઠાનૂત ને વ્યવસ્થા બ્રાણી ઠેરી બધ છે કે, અધા-મૂંધી ને મુલ્યતરફ પકેલી લઈ જાય છે ?

...આજે તો, આપણે હજી ભોમ્ય બનાવતા જ વર્ષોએ છીએ, ને એ ભોમ ચિકાર ને સંશયનો રાફેરો અડગતા બધ છે! આપણે શુભતાને નામે આપણી પોતાની ભંત પર પણ કેર કેર ચોણોએ બેસાડતા જઈએ છીએ ને એ શુભતા જ અવિશ્વાસનાં પિલ્લુને બંધ આપતી બધ છે.

હું એમ પૂછું છું કે, જો અરેખર આપણે આમહપૂર્વક એવી દુનિયાની યોજા કરવા માગીએ છીએ અજા, કે જેમાં બોંબ ને બોંબના રહસ્યનો જરૂર જ ન પડે...? એવી દુનિયા કે જેમાં માણસ ને વિજ્ઞાન બંને સુખ રહે...?

આનો વિચાર કરવાનો જાર આપણે હરકરી ચેતાપતિઓ, સેનેટરો ને રાજકાર્યના નિપજાઓ પર નાખી રઈ, આવતી પેઢીઓ સુધી એના ઉડેલનો રાહ જોતા બેસી રૂપી રાફીએ એમ નથી...કદાચ આજથી પાંચ વરસ છતાં જતામાં ખીમ કદાચ રાષ્ટ્રોએ એટમોલ્ક ખમારી લીધા હશે...ને તે વખતે સ્થાનાશના પૂરતે ખાજવામાં બહુ મોડું થઈ ગયું હશે.

વિજ્ઞાનની શક્તિએ જ આજે આ ભોમ્ય લીધું કરેલું છે. પણ એને માટે ખરેખર જવાબદાર કદાચ હોય તો તે માણસનાં મન છે, એમનાં દુહમ છે. સામા માણસનું દુહમ પલટવું હશે, તો એ કામ આપણી ધાર્મિક ખટપટોથી નથી બનવાનું. એને માટે તો આપણાં પોતાનાં દુહમને પલટવાની ને હિંમતપૂર્વક (સાચું ને વ્યાધો છે તે જ) બોલવાની હિંમત ફેળવવો પડશે.

—કુદરતનાં તરો વિશે આપણે જે માન બેસું કરેલું છે, એ મોકળા મંતે દુનિયાને આપવાની ઉદારતા આપણે બનાવવી પડશે. અલગત, એનો દુરુપયોગ નહિ થાય એવી ખાતરી પણ જ. —આપણે જાણે, દુનિયાની સુખ સલામત માટે આંતરધર્મ એવા કાનૂની સમઘમાં બંધાવાની ફેરળ તૈયારી જતાવી ને નહિ, પણ સક્રિય રીતે એની આમન્વા ભગવી, એનું આચરણ કરી જતારવું પડશે.

—આપણે એ વસ્તુ સમજી લેવી પડશે કે, યુદ્ધ ને શાંતિ-એમ બેઠો વખતે બેરહેબોરે સ્વચારી કરવી અશક્ય છે.

આપણે બધારે દુહમ ને મનનો પ્રધો મેલ કાપી નાખવો હશે, ત્યારે જ આપણે દુનિયાને ડારો રહેલ સુદ્ધતા લખને લગામ નાંખવાની હિંમત લાંબવો શકીશું..."

[* માર્ક અમેરિકન શકિતોને — 1945]

ડૉક્ટર લીનસ પૉલિંગ

[નોબેલ ઇનામ વિજેતા સિદ્ધિશા વિજ્ઞાની]

૧૯૪૫માં હિરોશિમા નાગાસાકી પર બોમ્બ પડ્યા, તે દિવસનો હું કદી જાણીને બેસી નથી. 'આ-સોસાપટી', 'પેલી સખા' કરતો બધે-આ નવા બોમ્બની વાત માણસો આમજ કરતો રૂં રૂં. મિશ્નલસો ને મિશ્નલીઓમાં જઈ

છું, ત્યારે પણ ત્યાં આ જ બધી વાતો કરું છું. વિશ્વશાંતિનો કિંમત સમજાવતો, એની અળવણી માટે અચૂત થઈ અવાજ ઉઠાવવા લોકોને ઢંઢોળતો ધરું છું.

વર્ષો થયાં હું ચિંતાગુસ્ત્ર ને દુઃખી હૃદયે જોતો આવ્યો છું કે, સામાન્ય માણસના આચાર ને વ્યવહાર માટે જે નીતિનિયમો ને આધ્યાત્મિક સિદ્ધતાના અશુભ પાલનનો આગ્રહ રાખવામાં આવે છે. તે જોતો સમાજમાં સૌએ સરખી રીતે સ્વીકાર કરી લીધેલો છે, એ જ સિદ્ધિતો ને નીતિનિયમોને રાષ્ટ્રના હિતને નામે, રાષ્ટ્રીય નેતાઓને હાથે કપાયે ફોજાળી દેવામાં આવ્યા છે, તે એમના નાના મોટા મતભેદોનો નૈતિક ને શાંતિભય રીતે ઉકેલ લાવવાને જદલે રાષ્ટ્રના એ મોવડીઓ સામે કરોડોના જનની બાજુ બેલવા તૈયાર થઈ બેઠો છે!

[' નો મોર વોર ' માંથી]

પ્રેક્ષિત જી. ડી. ખર્નાલ

[પ્રેક્ષકોને વિશ્વશાંતિ વિજ્ઞાની]

એકી એક સદીમાં આપણે એટલું બધું દુઃખ, એટલો બેદાર વિનાશ, અર્થ વિનાની કતલ, પાર વગરની ફરત, ઉઠાડિપણ ને બેવફૂરી એવેલાં છે કે, ધડીબાર તો આપણું મન એમ જ માનવા લલચાઈ જાય છે કે, 'માણસનો જાત સંદાહણ આવી જાય છે, ને બલિષ્ઠમાં પણ એવી જ રહેવાની છે. ને હવે એને આ બધું ન ગમતું હોય, તો પણ એ વસ્તુ દેખીતી રીતે સ્પષ્ટ છે કે, પોતાની સ્થિતિમાં એ બિલકુલ ફરક કરવા તૈયાર નથી.'

ને, છતાં એ પણ હકીકત છે કે, આ દુનિયાથી સહી દરમિયાન જ માણસે પોતાના હૃદયની ને સુદ્ધિની, શક્તિ વાપરી, પોતાની સાહસિકતાનો પુરાવો આપતાં, માણસની શક્તિ માટે અસાધ્ય લાગે એવાં મોટાં, સમજનાં કાર્યો પણ કરી બતાડ્યાં છે.

ત્યાં સુધી લોકો સંમજતા નહોતા કે માણસના આ સમાજનો વ્યવહાર કેવી રીતે ચાલે છે, તે યુદ્ધ ને ત્રીબી જન્મે છે, કપાંથી, ત્યાં લગો એ, બધી વસ્તુઓ તારકશું એનું વલણ 'કુદરતી આપ્તો' જેવું હતું...તે માનતો, બૂકપ આવે છે, વરસાદ વાવાઝોડો ને પૂરનાં તોફાન આવે છે, રોમ ને દુષ્કાળ આવે છે, તે જોમ ભગવાનની કરણી છે, તેમ

આ દુઃખ પછી ભગવાનની દેન જોવાં જ છે. ને માણસ એની સામે કશું જ કરી શકે એમ નથી.

● આ દૈવવાદ થયો. આ દૈવવાદ જ માણસને ત્રીબી ને યુદ્ધ સામે ખડો થતો ને એ અનિહોને રોકવા માટે ખૂંટતો અટકાવ્યો છે. ને આજે જે લોકો યુદ્ધની તૈયારીઓ પાછળ મચેલા છે, તેઓને પણ સૌથી મોટો આધાર લોકોના આવા દૈવવાદમાંથી જ મળી રહે છે. તેઓ કહે છે... 'માણસનો સ્વભાવ જ એવો છે...આદિકાળથી યુદ્ધ તો ચાલતાં જ આવ્યાં છે...ને એ થતાં જ રહેવાનાં...'

પણ હવે આપણે એની વ આખરી હદે પહોંચી ગયાં છીએ. ને જો હવે પછી યુદ્ધ થવાનાં હશે, અલખત હવે પછી જો કોઈ મહાયુદ્ધ થવાનું હશે તો આ યુદ્ધ દુનિયાનું આખરી યુદ્ધ જ હશે. કારણ આગમનું યુદ્ધ લડવા માટે આપણામાંથી કોઈ જન્મ્યું જ નહિ હોય. ને આ વસ્તુ લોકોને જેટલી વહેલી સમજશે, તેટલા વહેલા તેઓ અક્ષલ-વાળાં, ને ન માના શકાય એવાં સુંદર કાર્યોની સાધના પાછળ લાગી જઈ શકશે.

[' ૧૯૬૬ વિશ્વશાંતિ વોર ' નામના પુસ્તકમાંથી]

ડો. ટાકરીની નાગાઈ

[નાગાસાકી ઉપરના જોઈએ અમારા તો ભોગ ખનનાર ટાકરે]

અણુશસ્ત્રોના યુદ્ધનો જાણો જરા લખાવી દો, તે પછી આ દુનિયા કેવી હશે, એની જરા કલ્પના કરી બુઝો! 'કેટલાક' કહેશે: અમે ભણીએ છીએ, એ કેવી હશે તે વિદ્યાનીઓએ અને લેખકોએ એવી પરિસ્થિતિમાં શું-શું બની શકે, એની કલ્પનાનાં ભણી પૂર્ણ ચિત્તો અમારી સામે રજૂ કરી જ લીધેલાં છે.

પરંતુ હકીકત એ છે કે, એમણે દોરી આપેલાં આ ચિત્રોને કહી સંપૂર્ણ કહી શકાય નહિ. અણુ નિષ્ણતોએ ઉજાડ બની ગયેલ સહેરો ને વેરાન થઈ ગયેલાં ખેતરોની વાત કરી છે; એમણે વિકિરણની માંછીની ભ્રમકરતા ને પ્રભાવન પર થનારી એની અસરો વિશે વાતો કરી છે. પરંતુ એ આણુવિક યુદ્ધના કારણે સામાન્ય માનવીઓની કેવળ માનવી તરીકે થી દલા થશે, એ વિશે એમણે બહુ ઓછું કહ્યું છે.

યુદ્ધના સમયમાં માણસની માનસિક દશા અમુક એક ઢંગની હોય છે, એ આપણે મારે 'વૉર મેન્ટલિટી' (યુદ્ધ મનોદશા) તરીકે જૂની ને જાણીતી છે. તેવી જ, પણ તેથી કંઈક વિશેષ ઉમ્મર સ્વરૂપની યુદ્ધ મનોદશા આ અલ્પયુદ્ધના કાળમાં બેવા મળવાની છે, એમ 'માનવું તદ્દન બૂલ ભરેલું' છે.

એવી હાલતમાં, માણસ પોતે રમેલાં શરેરો ને પોતે જ ઊભી કરેલી સંસ્કૃતિનાં ગંધનો ફમાવી દઈ નાસી છૂટી...જગલોમાં, કુખરાઓની સોડમાં. જગોલો બોલીને, ને પર્વતોની છોડી શૂકાઓમાં આશરો શોધતાં પશુની નેમ એ બંધાં ત્યાં ભરાઈ બેસશે. ને ભવનાં માર્ગાં તેઓ પાગલ ખની જશે...

પોતાનાં હાડીલાં, સ્વજનો, રેનેડી ને મિત્રો યુદ્ધના-મુખનો ડાળિયો ખની ગયાં, ને પોતે જમી ગયાં...એ હાકીત જ એમના આખાને ઢેરી ખાશે. કાચુ કે તેમને ધસી કે, એ ભયંકર સંકટનો વેળાએ, અમે અમારાં એ રેનેડી સ્વજનો ને પડોશીઓને જયાવના માટે જહાર પડવાને બદલે, અમારી જાતને જ વહાલી કરી, રક્ષાજૂની બળોલમા ભરાઈ બેઠાં... આ અપરાધનો બોજ એમના આંતરમાને સદાને માટે કચડી નાખશે.

['વી. એફ. એફ. નાગસામી' આંધી]

સી. વી. રામન

[સોવિયેત રશિયાની સુલાહાત દરમ્યાને આપેલા બાબજુમાથી]

'હું વિજ્ઞાની છું, એટલે હાહની આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ માટે વિજ્ઞાન કેટલું જવાબદાર છે એ બરાબર જાણુ છું. કમનસીબે વિજ્ઞાનની મહાન શોધોને ઉપયોગ આપી વિનાશક શસ્ત્રો ઉત્પન્ન કરવા માટે થઈ રહ્યો છે.

આ સદીમાં - માનવજાતે બે વિશ્વયુદ્ધ અને કેટલાંય નાનાં નાનાં યુદ્ધો ભેગાં છે. એ યુદ્ધોને પરિણામે થયેલો વિનાશ ભૂતકાળનાં યુદ્ધો કરતાં અનેક ગણો હતો. હવે ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ થશે તો અદ્યતન શસ્ત્રોની પ્રચંડ વિનાશક સક્રિયતા લીધે વળી એ ઔર ભયંકર બની રહેશે. આજે

હુનિયા આવા વિનાશને આરે આવીને ઊભી છે, એ પણ દરેક સમજદાર વ્યક્તિના મનમાં સ્પષ્ટ પડેલું બેઈએ. એને અટકાવવા મારે બધા જ દેશોની શુભેચ્છા ધરાવતી વ્યક્તિઓએ સંગઠિત થવું બેઈએ અને પોતાની વગનો ઉપયોગ આંતરરાષ્ટ્રીય તંગાદલી હળવી બનાવવા, તેમ જ એને નાબૂદ કરવા માટે કરવો બેઈએ. આજની તંગાદલીનાં મૂળ ઉપેડી નાખવાનું જરૂરી છે, અને એ ઇચ્છા હાય, અને એ ઇચ્છા આ કાયનો પરાધ કરનારાં પરિબળોને છુટી લે તો એ શક્ય પણ છે. બંધાં વિરોધી પરિબળોને સી કાઈ બોળખે છે' હા. ત. વધતી જતી આંતરરાષ્ટ્રીય તંગાદલી ઉપર જેના મુખ્યચેતનો આધાર છે, અને એમાથી જેઓ જંગી નફો મેળવે છે, એવાં લશ્કરવાલી તરવા અને શસ્ત્રોના ઉદ્યોગપાત્રો. દુઃખની વાત એ છે કે અનેક વિજ્ઞાનીઓ આવા પરિબળો સાથે ભેડાયા છે, અને પોતાની જાતને દેશબંધત ગણાવતા, એ લોકો પોતાના જ દેશને તેમ જ સમસ્ત માનવજાતને અત્રમહાતને માગેં ધકેલી રહ્યા છે.

ઇન પોલ સાન્ને

[૧૯૫૫મા લેલ્સિંગ્રીમા ભરાયેલી World Assembly for Peaceના દાંડના પ્રખ્યાત લેખક ઇન પોલ સાન્નેએ કરેલા બાબજુમાથી]

...આપણે શાંતિની માંગણી કરીએ છીએ, ત્યારે તેના વિષે આપણે શો ખ્યાલ હોય છે? ને ગ્રામ્યો દાંડા સમય સુધી અટકાવવાનો જ ફક્ત પ્રયત્ન હોય, અથવા તો નેમતેમ સમાધાન કરી, રાજ્યોમાં પારસ્પરિક આહી પાતળી સમજણ પેદા કરી, અચાંદિત સમય સુધી હથિવારો ઉપાડવાનું મુલતવી રાખવાનો જ પ્રયાસ હોય; ને આપણી શાંતિ આ સિવાય બીજું કંઈ જ ન હોય, તો તેને કંડા યુદ્ધના વિનાશ તરીકે જ માનવી રહી. અલગત, કંડું યુદ્ધ સાથે યુદ્ધ કરતાં તો વધારે સારું જ છે. પંજ આપણે આ મહાં આફતને રોકવોજ પાછો રેલવાનો જ કેવળ પ્રયત્ન કરતાં રહીશું તો આપણે ખૂબ ભયંકર મુશ્કેલીમાં મુકાઈ જઈશું. આપણે

માર્ગ સાંકડો ને સાંકડો થતો જશે,

અલપત આપણે સહઅસ્તિત્વ વાંછીએ હોએ. પણ આ સહઅસ્તિત્વ કઈ જાતનું હશે, તે વિષે આપણને સ્પષ્ટ ખ્યાલ હોવો જોઈએ. આપણને સામસામાં 'બે જૂથવાળા' દુનિયા તો નથી જ જોઈતી. એવું સહઅસ્તિત્વ કેટલાય સમયથી છે જ છે; અને આવા સહઅસ્તિત્વમાં તો ત્રીજા વિષયકને સમગ્રાવી મૂકવાનો ભય હમેશા રહેલો જ છે. આપણે તો, ભિન્નભિન્ન સામાજિક પદ્ધતિઓવાળાં તમામ રાષ્ટ્રના સહઅસ્તિત્વની અંખના કરીએ હોએ. દુનિયાનો પ્રભુ આજના સામસામાં જુદા ખતમ ન કરે, ત્યાં સુધી આપણું સોઈ સહઅસ્તિત્વ સિદ્ધ નહિ કરી શકાય. આપણે હવે એટલું તો સમજવા માંડ્યા હોએ કે—અત્યારે જેવી પરિસ્થિતિ છે, તેવી તે તેની જાળથી રાખવામાં કે તેને અજળત કરવામાં શાંતિની સલામતી નથી. શાંતિનો સાચો અર્થ તો લોહા અને 'રાષ્ટ્રો વચ્ચેના સંબંધોમાં તેનું રાંધાંતર કરવામાં રહેલો છે.

અહીં આપણને બધાંને જે જોઈએ છે, આપણે જેને માટે તકસી રહ્યાં હોએ, આપણે જેને શાંતિ કહીએ હોએ, તેનો અર્થ 'નક્કર સ્વરૂપનું નવ ઘડતાર' કરવું, અને રાષ્ટ્રો વચ્ચે નવા સંબંધોના શ્રી ત્રણેય કરવા એવો છે. આજના આપણા રાષ્ટ્રોએ પોતાની સર્વોપરિતા, શુભાવી છે, કારણ કે દુનિયા બે જૂથોમાં વહેંચાઈ ગઈ છે. એટલે જ તો દુનિયાની એકતા પાછી લાવી શકાશે તો જ આ રાષ્ટ્રો પોતાની સ્વતંત્રતા પાછી મેળવી શકશે. આનો અર્થ દરેક દેશની સર્વોપરિતા એવો છે. તે પછી ત્રણે તો સમાજપદ્ધતિમાં માનતો હોય તો પણ તેની સર્વોપરિતાની જરૂરી ખીમ જો રાષ્ટ્રો માન્ય રાખવા તૈયાર રહેવાં જોઈએ.

શાંતિ સિદ્ધ કરવા માટે દરેક દેશને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થવી જોઈએ; દરેકને એક ખીમ માટે આદર હોવો જોઈએ; અને સમાનતાના મિતરણે સહઅસ્તિત્વ સ્વીકારણું જોઈએ. શું પશ્ચિમમાં કે શું પૂર્વમાં—આપણી શાંતિનો એક જ અર્થ હોઈ શકે,—જ્યાં જ રાષ્ટ્રો અને જ્યાં જ લોકો પોતાના નસીબના ધારેલા જાને. એક શબ્દમાં કહીએ તો આપણે સૌની સ્વાધીનતાનું અખંડ નિર્માણ કરવું જ અને શાંતિ દ્વારા લોકોને મુક્તિ આપવી છે.

પાઠરી મોંશિનર શીન

[૧૯૫૧ના ફેબ્રુઆરીમાં મોંશિનરની સ્ટેટસ ટેરેસમાં 'ફોરેન એન્ડ બિલ ટુ સમર્થન કરનારાઓની એક સભામાં પ્રમુખ આઈઝનહૉવર ને માથે પ્રમુખ દુસેન ને પાસેની હાજરીમાં મોંશિનર શીન નામના એક અમેરિકન પાઠરીએ ઉચ્ચારેલાં શબ્દો.]

દુઃખિયા દેશો લાથી મદદનો હાથ લાંબાવી વખતે હરગીઝ એમ માનવાનું નથી કે, આપણે 'એમનો કરતાં કંઈક જાયા હોએ' કારણ કે આપણે આર્થિક રીતે એમના કરતાં પૈસાદાર હોએ; ને તેઓ નીચા છે, કારણ કે તેઓ આર્થિક રીતે ત્રીજા છે. આ દુનિયામાં જરજ અનેક જાતની હોય છે. આ દુનિયાના ગરીબ દેશોને અત્યુક વસ્તુઓની જરજ છે. તો આપણા જેવાને (સુખિયા ને ખ્યાતાપીતા દેશોને) ય જરજ તો જી જ, પણ તે ખીમ પ્રકારની. આપનાર-લેનાર બંનેને પોતપોતાની આગવી જરજ છે જ. આર્થિક રીતે ત્રીજા દેશોને એમનાં વિવિધ હોએ માટે ધંધોની જરજ છે, એમનાં શરીરો લોકો માટે કપડાંની જરજ છે, એમના ઉધાડા પગને જોડાની જરજ છે, એમના બૂખ્યા પેટેને આપણા અનાજની જરજ છે. આ એમની જરજો ધઈ.

ત્યારે આપણી જરજ પણ કંઈ જેવીતેવી નથી. કારણ, આપણે ખીજ રીતે ત્રીજા હોએ. આપણી સમૃદ્ધિનું વાજખી-પણું પુરવાર કરવા માટે, આપણે એની વહેંચણીમાં ખીમને ભાગ આપવાની જરજ છે. આપણા દેશને આવો સંપત્તિશાળી નાનકવા બદલ આપણે પ્રશ્નનો પાડ માનવાની જરજ છે. પ્રશ્નની કુપાદિષ્ટિ આપણાં હૃદય પર ને આપણી સમજ જાત પર આશીર્વાદપે વરસી રહે, તે માટેની લાધણ ફેળવવાની આપણે જરજ છે.

એટલે જ તો અતિ નમ્રશબ્દ—ધનવાનની મજામી ને મોટાઈ દેખાડીને નહિ—આપણે ગરબુ લાથી આપણા હાથ લાળવાવાનો છે. એમને માથે ભાર છે, દુઃખ ને તરીખીનો. આપણે માથે ભાર છે, વધારે પડતી સંપત્તિ આપણી પાસે એની થઈ ગયાનો.

એમનાં પેટ બૂખ્યાં છે, તો આ બાબુધી આપણાં હૃદય ખાલી છે. તમે તે દિશ્વેએ જુઓ, આપણી મદદ વિના તેઓ નહીં શકવાનાં નથી એવું તો છે જ નહિ. પછુ... આપણે ન્યાય ને દાનની પ્રવૃત્તિ વિના લાભો વખત નહીં શકવાનાં નથી એ વાંત ચોક્કસ...

ભારત અને પરમાણુ

૧

અર્ધવિકસિત ભારત

આર્થિક દૃષ્ટિએ દુનિયાના દેશોને બે ભાગમાં વહેંચી શકાય : (૧) ઔદ્યોગિક રીતે વિકાસ પામેલા (Industrially advanced) અને (૨) અર્ધવિકસિત (Under developed) દેશો. જયુ આ ક્ષેત્રનો અર્થ શું થાય છે એ સમજવા પ્રયત્ન કરીશું તો દુનિયામાં પ્રતી રહેલા મહાન આર્થિક ભેદભાવોનો ખ્યાલ આવશે. જે દેશમાં વ્યક્તિદીઠ ઉત્પાદન કરવાની શક્તિ ઔદ્યોગિક રીતે વિકાસ પામેલા દેશ કરતાં ઘણા ભાગી કે ભેદથી જાય છે, તેને અર્ધવિકસિત દેશ કહી શકાય. કોઈ પણ દેશની ઉત્પાદનશક્તિનો ખ્યાલ ત્યાં માથાદીઠ વાર્ષિક આદા, કુલ કાર્યશક્તિનો વપરાશ, કુલ પૌલાદનો વપરાશ કે કુલ કોલસાનાં વપરાશ પરથી મેળવી શકાય. દા. ત. આપણી માથાદીઠ વાર્ષિક આદા લગભગ ૨ ડોલર (= ૨.૭૭૫) છે. ભારે ઇંગ્લેંડમાં લગભગ ૬૦૦ ડોલર છે; ભારે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં ૧૮૦૦ ડોલર છે; આપણે માથાદીઠ વાર્ષિક ૬ ટન કોલસા વાપરીએ છીએ. ભારે ઇંગ્લેંડ અને યુરોપમાં ૨૬ ટન કોલસા વપરાય છે, અને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં ૮ ટન કોલસા વપરાય છે. ભારતમાં સરેરાશ દર એકેર ૪૪ રતલ એથેનિયા એક સફેદનું આનર વપરાય છે; ભારે ઇંગ્લેંડમાં તે ૧૭૬ રતલ છે અને જાપાનમાં ૮૪૦ રતલ વપરાય છે; અર્થાત ભાન કરતાં ૧૦૦ ગણુ વધારે. આ બધા આંકડા દેશના માથાસુ કેવી રીતેનાં હોય છે. તે બતાવે છે -

અર્થાત તેમનું જીવનધારણુ જીવુ છે કે નીચું તેનો આ ઉપરથી ખ્યાલ આવે છે.

પણ જીવનધારણુમાં આટલા ઉમ ભેદભાવ શા માટે છે? આઘોગિક રીતે વિકાસ પામેલા દેશોએ તેમની નૈસર્ગિક શક્તિ અને સમૃદ્ધિનો આધુનિક વિગાન અને ટેકનોલોજીની મદદથી ઉપયોગ કરી આટલું જીવુ જીવનધારણુ પ્રાપ્ત કર્યું છે. ભારતની વસ્તી જો ૪૦ કરોડ લોકોએ તો માથાદીઠ આપણું ઉત્પાદન - દા. ત. પૌલાદ, કોલસા વગેરેમાં ખૂબુ ઓછું આવે છે. પણ આપણું જીવનધારણુ જીવુ લાવવા માટે આપણે ઓછાસ ઉત્પાદન હાંસલ કરવા નક્કી કર્યું છે અને તેથી આપણે પ્રથમ વિરાટ સ્વરૂપ પકડે છે. દા. (૧) ઇંગ્લેંડમાં માથાદીઠ નેટલી વિદ્યુત વપરાય છે, એટલી વિદ્યુત આપણે અહીં મેળવવા માટે ૨૫૦,૦૦૦,૦૦૦ (૨૫ કરોડ) કુલોલોટ રચાવેલ વિદ્યુત જોઈએ. (૨) માથાદીઠ ઔદ્યોગિક દેશો નેટલું પૌલાદ પેદા કરવા આપણે દર વર્ષે ૨૦ કરોડ ટન પેદા કરવું જોઈએ. આમ અર્ધવિકસિત દેશોના વિકાસ માટે મુખ્ય પ્રથમ રાષ્ટ્રીય બચત અને નવી મૂડી પેદા કરવા પર આધાર રાખે છે.

ભારત દુનિયાના અર્ધવિકસિત દેશોનો એક સારામાં સારો અને લાક્ષણિક દાખલો પૂરો પાડે છે. ધણી લોકો એમ માને છે કે, ઔદ્યોગિક દેશોની ઉદીશાર્ધમાં જિના વહી શકાય તેવી વિકાસ યોજનાઓ અર્ધવિકસિત દેશોએ ઘાય ધરવી જોઈએ. અને તેમણે જિન આર્થિક વિકાસ યોજનાઓ ઘણી ન જોઈએ. જયુ ભારત, ચીન, ઇન્ડોનેશિયા વગેરે દેશોમાં ખજીજ સંપાત અને નૈસર્ગિક સમૃદ્ધિ હોવા છતાં તેઓ અર્ધવિકસિત રહી ગયા છે, ભારે સ્વીડનરેડે નેવે દેશ

(નામ : આ લેખમાં ભારતીય પરમાણુશાસ્ત્ર જયે જોગરદ ૧૯૫૭માં બહાર પાડેલા આંકડાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.)

કે જેમાં આવી સરફિ ક્ષત્રજન નહિવત છે, તેણે ઔદ્યોગિક દેશો જેટલું જ લેવું જીવનધોરણ મેળવ્યું છે. એટલે કિંદ પોતે ઔદ્યોગીકરણ ન કરી શકે એવું કથન થઈ જાય છે. હા, આ અર્થવિકસિત દેશોને લાવિષ્યમાં ખૂબ જ વિદ્યુતની જરૂર પડવાની છે, એમાં કંઈ શક નથી. ડૉ. હોબા ભાભા કહે છે, અત્યારે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ જે દરે શક્તિ વાપરી રહ્યું છે, તે દરે દુનિયાની આખી વસ્તી સક્તિ વાપરવા માટે અને પારી સો કે બીજા ૧૦૦ વર્ષમાં દુર્નિર્વાહી વસ્તી મેળવેલી થઈ ગઈ, તો પૃથ્વીના તળિયામાં રહેલ ખનીજ તેલ, કોલસા, ગેસ વગેરે સો વર્ષની અંદર ખલાસ થઈ જશે. આ ઉપરાંત જોઈ શકાશે કે વર્ષો જતાં આપણા સંસ્કૃતિનો મુખ્ય શક્તિસ્તોત્ર પરમાણુ શક્તિ જ ખની રહેશે.

વસ્તી અને ખોરાક

આ સાથે બીજો ખૂબ અગત્યનો પ્રશ્ન તે વસ્તી અને ખોરાકનો છે. ભારત અંગે એવું કહેવામાં આવે છે કે, તેની પ્રત્યેક વસ્તીમાં કુદરતે ભૂલેલ વધારો થતો જાય છે (૧-૩% દર વર્ષે) આથી લાવિષ્યમાં ખોરાકનો પ્રશ્ન ગંભીર બનશે. પરંતુ વસ્તી કરતાં વધારે દરે ખોરાક પેદા કરી શકાય તેવું છે. આ એક ખૂબ અગત્યનો મુદ્દો છે જે એવું માનવામાં આવે છે કે અતિશય વસ્તી અને એમાં સતત વધારાને લીધે અર્થવિકસિત દેશોમાં જીવનધોરણ નીચું છે. આ તદ્દન ભૂલ જાય છે. હા. ત. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં વસ્તી વધારાનો દર ભારત કરતાં પચ્ચ વધારે છે; છતાં ત્યાં જીવનધોરણ ઊંચું જ જતું જાય છે. કારણ ત્યાં ઉત્પાદન વધતું જ જાય છે. દુનિયામાં અતિશય ઊંચી વસ્તીવાળા દેશ ભારત અને ચીન નથી. પશુ ઇંડોંગ અને બોલ્ડેનમ છે. (દર બો. માઈ લે વસ્તી પ્રમાણે) ખરી જદર તો આ અર્થવિકસિત દેશોમાં વિદ્યાન અને ટેક્નોલોજીની મદદથી ઝડપી વિકાસ સાધવાની જ છે.

ભારતને પરમાણુ શક્તિની આવશ્યકતા

ભારત જે ઔદ્યોગીકરણ અત્યારે કરી રહ્યું છે, તેને ટકાવી રાખી આગળ ધપાવવું હોય તો તેને માટે લાંબા ગાળે પરમાણુ શક્તિની અનિવાર્ય જરૂર પડશે. ને લાવિષ્યમાં આ પરમાણુ શક્તિ આપણે મેળવી શકીએ તે માટે અત્યાગ્રહીક શી ગંજેશ મંડિયાની જરૂર છે. ભારતને પરમાણુશક્તિની જોડદ-જરૂર છે તે નીચેનાં કારણોથી સ્પષ્ટ થાય છે.

(૧) ભારતની જૂમિના પેટાણમાં રહેલો કોલસો આશરે ૪૦૦૦ કરોડ ટન છે. આમાંથી ૫૩૦૦ કરોડ ટન કોલસો જ કોઈપણ ભંતરનો છે. એટલે કે માથા દીઠ ૧૦૦ ટન કોલસો ભારતની જૂમિમાં સંપ્રદાયેલો છે. આ ચીન કરતાં ૨૦મા ભાગનો, ઈંગ્લેન્ડ કરતાં ૪૫મા ભાગનો અને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ કરતાં ૧૫૦મા ભાગનો છે. (માથા દીઠ) યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં દર વર્ષે માથાદીઠ ૮ ટન કોલસો વપરાય છે. એ દરે જો ભારતમાં કોલસો વપરાવા માટે તો ભારતની જૂમિમાં રહેલો કોલસો ૧૦ વર્ષમાં જ ખલાસ થઈ જાય.

(૨) ભારતમાં કુલ જળવિદ્યુત ૪૦,૦૦૦,૦૦૦ (૪ કરોડ) કીલોવોટ મેગાવી શકાય તેમ છે અત્યારે આ વિદ્યુત મેગાવી શકાશે, ત્યારે તે માથાદીઠ ભાગ્યે ૦.૧ કીલોવોટ જેટલી થશે. ત્યારે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં અત્યારે માથાદીઠ ૦.૬૩ કીલોવોટ અને નોર્વેમાં ૧.૧ કીલોવોટ છે. ૪ કરોડ કીલોવોટ જળવિદ્યુત એક વર્ષમાં ૧૨ કરોડ ટન કાલસામાંથી મેળવી શકાય. અર્થાત્ તે માથાદીઠ ૧/૩ ટન કોલસા જેટલી વિદ્યુત પૂરી પાડે. એટલે કે પૂરતી જળવિદ્યુત મેળવવાએ આપણા દેશ માટે શક્ય નથી.

(૩) અત્યારે આખા ભારતમાં ખનીજ તેલ મેળવવા સતત પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. અને આપણે વર્ષો ઈન્જીએ કે ખૂબ તેલ મળી આવે. પણ લાંબા ગાળા સુધી શક્તિ પૂરી પાડી શકે એટલું તેલ મળી આવવાની તો આશા જ નથી.

આ ગંધા પરથી આપણે એક અનિવાર્ય નિર્ણય પર આવી શકીએ કે, ભાગ્ય પાસેનો જલવિદ્યુત, કોલસા અને તેલનો જથ્થો લેવું જીવનધોરણ પ્રાપ્ત કરવા માટે પૂરતો નથી; અરે, વિકાસ યામેલા દેશોના અત્યારના જીવનધોરણ જેટલું પચ્ચ લેવું જીવનધોરણ તેલસાથી મેળવી શકાય તેમ નથી.

આ તો અણે કોલસા, તેલ, જલવિદ્યુતની વાત થઈ, જેમાંથી માણસને વર્ષોથી શક્તિ મેળવી છે. પચ્ચ શક્તિ મેળવવાનાં નવાં જ જળતણ આપણી પાસે કેટલાં છે તે તરફ નજર નાંખીએ :

(૪) યુરેનિયમ-૦.૧% કરતાં વધારે યુરેનિયમમાંથી ખનીજ ભારતમાં ૩૦,૦૦૦ ટન જેટલી છે; ત્યારે યોરિયમનો કુલ જથ્થો ૫ લાખ ટન છે. આ ધોરિયમને ફળદ્રુપ પરમાણુ તરીકે આપણે નાણી શકીએ; કારણ ધોરિયમમાંથી

કુરેનિયમ — ૨૩૩ 'મેળવી શક્તિ' છે 'એને' આ U-૨૩૩ ને 'પરમાણુશક્તિ' શક્તિ મેળવવા જાગૃત્ય તરીકે વાપરી શકાય છે. લાન્થાઈમ ધોરણમાંથી કુરેનિયમ મેળવી શકાયે તે 'એવી' પરમાણુભૂજિઓ (Reactors) બનાવી શકાયે. આ પરમાણુભૂજિઓને સંવર્ધક પરમાણુભૂજિ (Breeder Reactor) કહેવામાં આવે છે.

થોરિયમ ક્ષણિક કરતાં ૩૦ ગણી શક્તિ આપી શકે તેમ છે. (ક્ષણિક = ૧૦.૦ થોરિયમ = ૩૦૦ વર્ષ) એટલે કે, આપણી પાસે જેટલું કુરેનિયમ અને થોરિયમ છે, તે વિકાસ પામેલા દેશો જેટલી માથા દીક — શક્તિ ૩૬૦ વર્ષ સુધી પૂરી પાડી શકે તેમ છે. આમ પરમાણુશક્તિ આપણા વિદ્યુત માટેના કોષમાં એક નવી જ ક્રાંતિ લાવે છે, અને આવતાં વર્ષોમાં તે વિદ્યાનીઓ સંગલન (Fission) પર પણ અંકુશ મેળવશે અને તેમાંથી વિદ્યુત મેળવવાનું શક્ય બનશે. પછી તો દરિયાના પાણીમાંથી (કુરેનિયમના સંગલનથી) પણ મેળવી શકીશું અને માનવમત માટે શક્તિનો આ જટિલ પ્રશ્ન હાથેયને માટે ઉકેલી જશે.

(૫) ભારતમાં શક્તિ (Energy) ઉત્પન્ન કરવા માટે ક્ષણિક, તેલ, જલ વિદ્યુત, લાકડાં અને ટોરનું છાણ વપરાય છે. આમાં ક્ષણિક, તેલ, પાણી અને લાકડાંનું ટોરનાં છાણ સાથે પ્રમાણ ૩૦૮:૧૦૦૦નું છે. એટલે કે આપણે ફો (૧૧%) બળતણ ટોરના છાણમાંથી આવે છે અને તે દર વર્ષે ૨૨.૫ કરોડ ટન જેટલું થાય છે. જો આ ૨૨.૫ કરોડ ટન ખાતરને બાળવાને બદલે ખેતરમાં નાખવામાં આવે તો આપણી ખેતીમાં ખૂબ ફેર પડી જાય એમાં શક નથી. આમાં બીજી નોંધપાત્ર વસ્તુ એ છે, કે આ છાણ 'ધરમાં' બળતણ તરીકે વપરાય છે અને ઔદ્યોગિક વિકાસમાં તે બિલકુલ ઉપયોગી થતું નથી. આ છાણની જગ્યાએ ધરમાં કોઈ બીજી શક્તિ પૂરી પાડવી જોઈએ.

૨

પરમાણુશક્તિના પૃથ્થ મુશ્કેલીઓ

આ બેનાં એટલું ચોક્કસ છે કે ભારતે પરમાણુશક્તિનો ઉપયોગ કરવો રહી. પણ અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે, પરમાણુ-શક્તિ કેન્દ્રો (Atomic power stations) માંથી મળતી-શક્તિ વિદ્યુત, જલ, કોચસા અને તેલથી પેદા થતી વિદ્યુત-

કરતાં સસ્તી પડશે, તેટલી જ કિંમતે પડશે, કે પછી તેના કરતાં વધારે ખર્ચાળ નીવડશે? કારણ કે જો પરમાણુશક્તિમાંથી મળતી વિદ્યુત મોંઘી પડતી હોય તો ભારત જેવાં અર્ધ-વિકસિત દેશ માટે હાલના તબક્કે તે લાંબરૂપ થઈ પડે.

આ માટે પરમાણુ-શક્તિ-કેન્દ્ર બાંધવા કેટલો ખર્ચ થાય અને તેમાંથી મળતી વિદ્યુત શા લાભે પડે, તેનો કંઈક ખ્યાલ હોવો અત્યંત જોઈએ છે. આ માટે મોડેરાટર મતિ-મિલામક (Moderator) તરીકે વાપરી, વાયુને ઉષ્માશામક (Gas cooled) તરીકે વાપરી બનાવેલી પરમાણુશક્તિમાં શો ખર્ચ થાય, તે અંગ્રેજો આંકડા આપેલા છે—

(૧) ૬૦,૦૦૦ ક્રીસોવોટ વીજળી આપે તેવું પરમાણુ કેન્દ્રનું મુખ્ય ખર્ચ (Capital cost) દર ક્રીસોવોટ શક્તિએ રૂ. ૨૦૦૦ થાય.

(૨) ૧૫૦,૦૦૦ ક્રીસોવોટ વીજળી આપે તેવું પરમાણુ કેન્દ્ર બાંધવાનું મુખ્ય વજન-ખર્ચ દર ક્રીસોવોટ રૂ. ૧૬૦૦ થી રૂ. ૧૭૩૦ થાય.

(૩) બ્યારે ૨૫૦,૦૦૦ ક્રીસોવોટ વીજળી આપે તેવું પરમાણુ કેન્દ્ર બાંધવાનું મુખ્ય ખર્ચ દર ક્રીસોવોટ શક્તિએ રૂ. ૧૪૭૦ થાય. ટૂંકમાં, સરેરાશ રૂ. ૧૭૦૦ દર ક્રીસોવોટ ખર્ચ થાય. એ હિસાબે, કેન્દ્ર બાંધવા માટે ૪૩ કરોડ રૂપિયા જોઈએ. આ ભરતમાં બીજો ખર્ચ ભરતમાં કુલ ખર્ચ રૂ. ૫૫ કરોડનું આવે. વળી આટલી શક્તિ-રાજા કેન્દ્રમાંથી મળતી વિદ્યુતનો લાભ દર કોષે કે ૬-૮ થી ૪-૫ નવા પૈસા પડે એવો અંદાજ (સરેરાશ ૪ નવા પૈસા) છે. હાલ જે પ્રથમ પરમાણુશક્તિ કેન્દ્ર મુખર્ષ રાજ્યમાં બાંધવાની વાતો ચાલે છે, તે ૨૫૦,૦૦૦ ક્રીસોવોટનું થવાનું છે. એટલે હવે પછી આવશે તે વિષે જ વાત કરીશું.

ભારતમાં હાલ અનેક બંધો (Dams) બાંધવા માટેની યોજનાઓ છે. હવે આ યોજનાઓ પહોંચી છે—અર્થાત્ તેમનો હેતુ ખેતી માટે પાણી પૂરું પાડવાનો, પૂર પર અંકુશ લાવવા અને જલવિદ્યુત ઉત્પન્ન કરવાનો હોય છે. જ્યાં બારે ચાસ નદીમાં પાણી રહેતું હોય ત્યાં આવી જલવિદ્યુત સસ્તી પડે; પણ હિંદુસ્તાનમાં નદીઓમાં પાણી મોઝાસામાં જ રહે છે અને તેથી જલવિદ્યુત મેળવવા માટે મોટાં મોટાં ખૂબ ખર્ચવાળા બંધ બાંધવા પડે છે. અમુક બંધ ફક્ત વિદ્યુત મેળવવા માટે જ બાંધવામાં આવ્યા છે અને કેટલાક બંધોમાં રેલ્વો છે—કૃષિ પ્રદેશોને નહેરો વાટે

પાણી પહોંચાડતા. ફક્ત વિદ્યુત ઉત્પન્ન કરવા માટે બાધેલા ટેટલાક બંધાના અર્થના આંકડા ભેઈએ: દર કીલો વોટ વીજળી ઉત્પન્ન કરવા માટે ૮૦ ટકા load factor પર રિહાન્દમાં રૂ. ૨૨૪૦, કોષનામાં રૂ. ૧૮૭૭, કુન્દાઈ-૧ માં રૂ. ૨૫૭૮, કુન્દાઈ-૨માં રૂ. ૨૮૨૪ તેમ જ, પેરિયાર-૧ માં રૂ. ૨૦૦૬ અર્થ થાય તેમ છે. આ અર્થ પરમાણુકેન્દ્ર માંથી મળતી શક્તિ કરતા વધારે છે. આ ઉપરાંત જળ-વિદ્યુત આખા દેશમાં સરખા પ્રમાણમાં વહેંચાયેલી નથી; તેમ જ તે વધારે પ્રમાણમાં પડે નથી. દક્ષિણ ભારત જેવા ટેટલાક ભારતમાં તે ૧૯૬૫ સુધીમાં મળી શકે તેની સમસ્યા બધી જ જળવિદ્યુત વપરાઈ જશે અને એટલે વધારે વિદ્યુત મેળવવા માટે બીજા કોઈ રસ્તે વળવું પડશે. આમ જસંવણને બદલે કાલસા, તેલ કે એસથી ચાલતાં ઉષ્માશક્તિકેન્દ્રો (Thermal Power Stations) કે પરમાણુ-શક્તિકેન્દ્રો બાંધવાં એ જ એક રસ્તો રહે છે. અને અત્યારે અનેક ઉષ્માશક્તિકેન્દ્રો વિદ્યુત ઉત્પન્ન કરવા માટે બંધાઈ રહ્યા છે. દા. ત. દ્વારખેમાં ૧૨૦૦૦૦ કીલોવોટનું કેન્દ્ર બંધાઈ ગયું છે અને મદ્રાસમાં એવું બીજું કેન્દ્ર બંધાઈ રહ્યું છે.

ઉપર આપેલા આંકડા પરથી એમ જણાય છે કે, પરમાણુકેન્દ્ર બાંધવાનો મુખ્ય અર્થ ઉષ્માશક્તિ કેન્દ્ર કરતાં ૫૦% થી ૧૦૦% વધારે છે—એટલે કે કોઈની જે મળે છે, આમ આપણે આગળ જોઈએ તેમ પરમાણુશક્તિ કેન્દ્રોમાં ઉત્પન્ન થતી વીજળીના એકમનો ભાવ અત્યંત જ નથા પૈસા પડે છે. આમાં બળતણ (fuel) નો અર્થ તો ફક્ત કે છે—બ્યારે કે વાગ તો પરમાણુકેન્દ્ર બાંધવાનો મુખ્ય અર્થ અને બીજો ફાલતું અર્થ છે. આનાથી થીવું ઉષ્માશક્તિકેન્દ્ર બાંધવા માટે શરૂઆતનો અર્થ ઘણો ઝાઝો થાય છે; પણ તેમાં વપરાતા બળતણ (કાલસા)નો અર્થ ખૂબ થાય છે. આ ઉપરથી એવી માન્યતા અર્પવે છે કે, પરમાણુકેન્દ્રો બાંધવાનો અર્થ એટલો બધો છે કે અર્ધવિકસિત દેશોએ તે ન બાંધવા ભેઈએ.

પરમાણુકેન્દ્રો ઉષ્માકેન્દ્રો સાથે અર્થની દૃષ્ટિએ સરખા-ત્યારે જ, જિસા રહી શકે કે બ્યારે વેમને મોટા પ્રમાણમાં વિદ્યુત ઉત્પાદન કરવા બાંધવામાં આવે. દા. ત. ૧૦૦,૦૦૦ થી ૫૦૦,૦૦ કિલોવોટ. આવાં પરમાણુ કેન્દ્રોની ઉપયોગિતા સાધારણ: અર્ધવિકસિત-દેશોમાં બહુ ઝાઝી હોય; કારણ

આટલી બધી વીજળી તો દેશમાં મોટી મીડ યોજનાઓ હોય તો જ તે દ્વારા વાપરી શકાય. વળી એવી પણ દલીલ થાય છે કે, ૮૦ ટકા Load factor એ પરમાણુ કેન્દ્રો કોડમાં base load પૂરા પાડે અને Peak load ઉષ્માશક્તિ કેન્દ્રો પૂરા પાડે તો જ આ પરમાણુ વીજળી આપણને આર્થિક દૃષ્ટિએ પોષાય. આ બધા મુદ્દાઓ પરથી સામગ્રી કે અર્ધવિકસિત દેશો માટે વિદ્યુત ઉત્પન્ન કરવા, પરમાણુ શક્તિકેન્દ્ર ચલાવવાં એ પોષાય તેમ નથી.

પણ ભારતની બાબતમાં આ બધા જ મુદ્દાઓ મોટા પડે છે, એ નીચે પરથી ભેઈ શકાયો:

* ભારતમાં કુલ જસંવણ વધારે નથી, વરસાદ મોસમો છે, અને તેથી મોટા બંધ બાંધવા પડે છે. આ બંધ બાંધવાં વર્ષો દાગે છે અને તેથી વીજળી મોંઘી પડે છે. એથી ભારતના મોટા ભાગમાં કાલસામાંથી વીજળી મેળવવામાં આવે છે, પછી ભલેને તે ગમે તેટલી મોંઘી પડતી હોય.

આ ઉપરાંત પણ નીચેના ત્રણ અગત્યના અવગુણ મુલાઓ છે.

(૧) કાલસાના ક્ષેત્રોનું દેશમાં ભૌગોલિક સ્થાનાંશ ભારતના ૫૨% કાલસો જામળ અને બિહારમાં (પૂર્વ ભારતમાં) આવેલો છે. દિલ્લી, રાજસ્થાનને આ ક્ષેત્રોમાંથી કાલસો પૂરો પાડવામાં આવે છે—સગલજ ૧૫૦૦ માર્ચલ દૂર ને અમદાવાદ અને મદ્રાસના ઔદ્યોગિક પ્રદેશોમાં પણ મોટા ભાગનો કાલસો જામળ અને બિહારમાંથી આવે છે. વળી બીજી પંચવર્ષીય યોજનાને અંતે મધ્ય તેમ જ દક્ષિણ ભારતમાંથી આ પ્રદેશમાં કાલસો આવશે, ત્યારે પણ ૭૦૦ માર્ચલ જેટલું કે તેથી વધારે અંતર તેમને કાપવું પડતું હશે. કાલસાનાં ક્ષેત્રો પર એક ટન કાલસાની કિંમત રૂ. ૧૫થી ૨૧ છે. આ કાલસાને બીજા પ્રદેશમાં લઈ જવા માટેની જકડત નીચે પ્રમાણે છે—૫૦૦ માર્ચલ દૂર—રૂ. ૧૪.૨૫, ૭૦૦ માર્ચલ દૂર—રૂ. ૧૬.૬૫, ૧૫૦૦ માર્ચલ દૂર કે વધારે—રૂ. ૪૨.૭૫ એટલે દિલ્લી કે રાજસ્થાનમાં એક ટન કાલસાની કિંમત રૂ. ૫૦ થાય છે. ત્યારે અમદાવાદ અને મુંબઈમાં મધ્ય ભારતના કાલસાના ક્ષેત્રોમાંથી ૭૦૦ માર્ચલના અંતરે કાલસો પૂરો પાડવામાં આવે છે, ત્યારે પણ એક ટન કાલસાની કિંમત રૂ. ૪૫થી રૂ. ૫૦ મંડીને દર ટને રૂ. ૪૦ના ભાવના કાલસા વાપરતાં ઉષ્મા-શક્તિ કેન્દ્રોમાંથી ઉત્પન્ન થતી વીજળીની કિંમત દર એકમે ૪.૭

તથા પેસા પડે. એવો અંદાજ છે—એટલે કે ખર્ચની દૃષ્ટિએ પરમાણુશક્તિ અનુકૂળ છે. !

(૨) કોલસા એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં લઈ જવા રેલવે ખોટ ખાઈને કામ કરે છે। દા. ત. ૧ ટન કોલસો ૫૦૦ માર્કસ લઈ જવા માટે રૂ. ૧૪-૨૫ લેવામાં આવે છે, બ્યારે રેલવે પ્રમાણે ખર્ચ ખર્ચ ૨૧-૧૮ થાય. રૂ. ૭-૪૩ રેલવે ઓછા લે છે. ૧૫૦૦ માર્કસ દૂર લઈ જવાની જગત રૂ. ૨૪-૮૮ છે, બ્યારે ખરી કિંમત રૂ. ૬૫-૦૪ એટલે કે રૂ. ૪૦-૧૬ રેલવે ઓછા લે છે. કોલસાના ક્ષેત્રમાં કોલસાની કિંમત દર ટને રૂ. ૨૫થી ૨૧ હોય છે. અર્થાત સરકાર કોલસાની કિંમતના ૩૦ ટકાથી ૧૦૦ ટકા જેટલી મદદ (subsidy) આપે છે. આ ઉપરાંત, રેલવે કુલે જેટલા ટન કોલસા જેટલા માર્કસ સુધી લઈ જાય છે, તેના ત્રીજા ભાગના કોલસા તો એ હેતુકેર કરતાં રેલવેમાં વપરાય છે, એટલે આ મદદ (subsidy) કેટલી મોટી છે તેનો ખ્યાલ આવશે. ભવિષ્યમાં તો કોલસો બધાં અનિવાર્ય હોય ત્યાં જ મોકલવામાં આવશે—દા. ત. ધાતુ સંશોધન કાર્પોર્સ (Metallurgical Work)—આમ વીજળી ઉત્પન્ન કરવા માટે કોલસો લઈ જવાનું બધું થવાથી આર્થિક રીતે ખૂબ લાભ થશે.

ધારો કે ૨૫૦,૦૦૦ ક્રાસોવોટ વીજળી ઉત્પન્ન કરવી છે, તે માટે ૬૦૦,૦૦૦ ટન જિપ્સી જાતના કોલસાની જરૂર પડે. બ્યારે આટલી જ શક્તિ ઉત્પન્ન કરવા માટે દર વર્ષે ૧૦૦ ટન યુરેનિયમની જરૂર પડે. આ ઉપરથી ભેદ થકાશે કે પરમાણુ શક્તિકેન્દ્રો સ્થાપવાથી રેલવે પરનો લાર કેટલો બધો ઓછો થઈ જશે. વળી ઠંડણી જનનો કોલસો વાપરવામાં આવે તો ૨૫૦,૦૦૦ ક્રાસોવોટ વીજળી ઉત્પન્ન કરવા માટે દર વર્ષે ૧૫ લાખ ટન કોલસાની જરૂર પડે પડે. આમ દૂરના કોલસાના ક્ષેત્રોમાંથી બ્યારે કોલસા આવતા હોય, ત્યારે આપણી પાસે જે સમાર્થિત જિપ્સી જાતનો કોલસો છે તે જ વાપરવો પડે. (જિપ્સી જાતનો કોલસો ૨૨ કરોડ ટન છે; કુલ કોલસો ૪૩૦ કરોડ ટન) એટલે ભવિષ્યમાં બીજા કામ માટે આ જિપ્સી જાતનો કોલસો ભયત ન રહી. એ કે ભવિષ્યમાં વધારે કોલસો મળી આવશે, પણ તેનો આ રીતે વધારે સાચો ઉપયોગ થઈ શકશે.

(૩) અમુક આંશિક પ્રદેશોમાં વિદ્યુતની ખૂબ ખોટ છે—દા. ત. દિલ્હી; અમદાવાદ, મુંબઈ, મદ્રાસ. દિલ્હીમાં વીજળીની એટલી બધી તંગી છે કે ત્યાં ઢવે તેન અને કોલસાથી ચાલતું ૫૦,૦૦૦ ક્રાસોવોટનું ઉત્પાદન કેન્દ્ર બાંધવાનું નક્કી થઈ ચુકું છે. આથી અતી વિદ્યુત થણી મેળવી પડવાની.

દિલ્હી, ઉત્તર રાજસ્થાન, પશ્ચિમ ઉત્તર પ્રદેશ—આ બધાં એક મોડયા બોક્સો ને તેમાં બાકરા-નંગલની વીજળી અપારો (એ. સ. ૧૯૬૦માં થઈ થશે). બાકરા નંગલની શક્તિ ૪૫૦,૦૦૦ ક્રાસોવોટ જેટલી જ છે અને તેથી તેમાંથી દિલ્હીની વધારાની જરૂરિયાત પૂરી ન પાડી શકાય. આમ, વીજળીની તંગી હોવાને લીધે થીક પર ખૂબ મોટો Load factor આવે છે. અમદાવાદની મીડોનો સરેરાશ Load factor ૬૩% છે અને મુંબઈની મીડોનો ૬૬% છે. એટલે ૫૦,૦૦૦ ક્રાસોવોટ જેટલી વિદ્યુત ઉત્પન્ન કરતું પરમાણુકેન્દ્ર આમાંથી કોઈ પણ પ્રદેશમાં બાંધવું થોડું જ ચલુશે. આમાં પાછળથી બીજી પરમાણુ લાઈ ઉમેરી તેની શક્તિ બે ત્રણી કરી શકાશે. આમ પરમાણુકેન્દ્રો બાદ જિયા Load factor એ કામ કરશે, બ્યારે હાલનાં ઉત્પાદન કેન્દ્રોને મીડોમાં Peaking કરવા માટે અને પરમાણુકેન્દ્રમાં કોઈ મજબૂત થાય તો તેવે વખતે વીજળી પૂરી પાડવા માટે સખી થકાશે.

(૪) આ ઉપરાંત, ભવિષ્યનો વિચાર કરતાં એક ખૂબ અત્યંતની વાત ખાનમાં રાખવા જેવી છે: ઉલ્લાં ૧૨ વર્ષમાં કોલસાનો લાવ દોઢ ત્રણે થશે છે અને તે ભવિષ્યમાં વધતો જ જશે. બ્યારે પરમાણુકેન્દ્રોનો જેમ જેમ વિકાસ થતો જશે, તરી શોધો થતી જશે. તેમ તેમ પરમાણુ શક્તિ વધારે ને વધારે સસ્તી થતી જશે, ને કોલસાનાં ક્ષેત્રોથી દૂર એવા પ્રદેશોમાં કોલસામાંથી ઉત્પન્ન થતી વીજળી કરતાં પરમાણુ વીજળી વધારે સસ્તી પડશે, એમાં થકાને સ્થાન નથી. અત્યારે ૪ નવા પેસા છે પછીથી ૨-૬ નવા પેસા દર એકને પડશે.

(૫) આ ઉપરાંત હાલના તબક્કે પ્રથમ પરમાણુ શક્તિ કેન્દ્રો બાંધવાં એ ભવિષ્ય માટે ખૂબ અગત્યનું છે. તેમનો હેતુ ફક્ત વીજળી પેદા કરવાનો જ નથી પણ વધારે સારું એવું પ્લુટોનિયમ (બળતણ માટે) ભવિષ્યની સુધારેલી પરમાણુમીઝોમાં વાપરવા માટે પેદા કરવાનો છે. આવી

સુધરેલી પરમાણુશક્તિ એ. બી.એ. ૧૦ વર્ષમાં આસતી થશે. એટલે કે જો પરમાણુશક્તિને લાવવામાં વીજળી ઉત્પન્ન કરવા વાપરવાની હોય—જેની ૧૦થી ૨૦ વર્ષ પછી બદલે પડવાની જ છે—તો તેને માટે ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનામાં શરૂઆત થઈ જ જવી જોઈએ. નહિ તો આપણે વળી પાછા આ પરમાણુ યુગની ‘ગસ યુગી જર્જર’ અને પહેલાંની માફક પચાત પ્રદેશ તરીકે પાછળ જ રહી જઈશું’.

(૬) તા. ૧૧ ઓગસ્ટ, ૧૯૫૮ના રોજ ભારતના પરમાણુશક્તિ પંચત્ર પ્રમુખ ડૉ. હોમી ભાલાએ એવી જાહેરાત કરી કે, ભારતનું સૌથી પ્રથમ પરમાણુ શક્તિ કેન્દ્ર અમદાવાદ—મુંબઈ વચ્ચે દરિયાકિનારા પર પાંચવામાં આવશે. તેનું ખર્ચ રૂ. ૫૫ કરોડ થશે અને તે (૨૦૫ લાખ કીલો-વોટ) વિદ્યુત પેદા કરશે; ને તે ૧૯૪૬માં વીજળી ઉત્પન્ન કરતું થઈ જશે. પરમાણુબંધી મેદાઈટ ચિંતિ નિષામક (moderator) અને વાયુ ઉષ્માસામકવાળી (gaseous cooled) હશે. ત્રણ પંચવર્ષીય યોજના દરમિયાન, આમાં ત્રણ કે ચાર પરમાણુ કેન્દ્રો પાંચવામાં આવશે. આમાંથી એક સત્વરવાન અને એક દક્ષિણ ભારતમાં સ્થાપવામાં આવશે. ૧૯૬૪ સુધીમાં આ માટે ‘જોઈએ’ બળતણ આપણા દેશમાં પૂરતા પ્રમાણમાં પેદા થશે. મુંબઈ રાજ્યના પ્રથમ પરમાણુકેન્દ્રનું પાયાકામ, ૧૯૬૧-માં શરૂ થાય એવી વધી છે. એક પરમાણુશક્તિકેન્દ્ર બાંધતાં ૪ વર્ષ લાગે છે—કોલસાથી ચાલનારા કેન્દ્ર કરતાં ૧૫થી ૨ વર્ષ વધારે. ડૉ. ભાલાએ એવું પણ કહ્યું છે કે ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનાને અંતે પરમાણુકેન્દ્રોએ ૧૦ લાખ કીલોવોટ વીજળી પેદા કરવી જોઈએ—આખામાં આઠી ૭-૫ લાખ કીલોવોટ તો ખરી જ.

(૭) ૧૯૬૪-૬૫માં પરમાણુકેન્દ્ર વીજળી ઉત્પન્ન કરવાનું શરૂ કરે, ત્યારે અમદાવાદની ઝીડમાં, કોલસામાંથી ઉત્પન્ન કરેલી ૨૦૦,૦૦૦ કીલોવોટ વિદ્યુત વહેતી હશે અને મુંબઈની ઝીડમાં ૯૦૦,૦૦૦ કીલોવોટ વિદ્યુત વહેતી હશે. આમ-૨૫૦,૦૦૦ કીલોવોટના પરમાણુકેન્દ્રની સ્થાપિત વિદ્યુત શક્તિ (installed capacity) મુંબઈની ઝીડ કરતાં ૨૫ ટકા, અને અમદાવાદની ઝીડ કરતાં ૧૦૦% કરતાં પણ વધારે હશે. આમ, આઠથી નવથી શક્તિવાળા પરમાણુકેન્દ્રને આટલી નાની-એકલી અમદાવાદની ઝીડ સાથે જોડી ન શકાય, એટલે તેને અમદાવાદ તેમ જ મુંબઈની બંને ઝીડ સાથે જોડવી જોઈએ. આ બંને ઝીડ ત્રીજી

પંચવર્ષીય યોજનાના અંત પહેલાં એક મોટી ઝીડનો ભાગ બનશે. તે વખતે ૨૫૦,૦૦૦ કીલોવોટ વિદ્યુતની ખોટ જોશે-થશે એવો અંદાજ છે અને તે આ નવું પરમાણુકેન્દ્ર પૂરી પાડશે.

(૮) બીજો એક પ્રશ્ન તે પરમાણુ શક્તિ કેન્દ્રમાં ઉત્પન્ન થતા કિરણોત્સર્ગી કચરાનો છે. તેને ક્યાં, નાંખવો, તેનું શું કરવું એ મોટો પ્રશ્ન છે. વીજળી ઉત્પન્ન કરતું પરમાણુશક્તિકેન્દ્ર સીધીસીધા આવો કચરો પેદા કરતું નથી. પરમાણુ લાંબી માટેનું બળતણ બનાવવાના કારખાનામાંથી પણ જાહેર પ્રમાણમાં કિરણોત્સર્ગી કચરો નીકળતો નથી. આવો કચરો દરિયામાં અથવા હવામાં નાખવા બાબતે આતરરાષ્ટ્રીય ધોરણ નક્કી કરેલું છે; અને આ નક્કી કરેલા પ્રમાણથી તે ઓછું હોય જ છે. જેથી માણસ અથવા દરિયાના જીવોને ખાસ નુકસાન થતું નથી.

આ તો જ્યારે વિદ્યુતશક્તિ મેળવવા માટે આપણે આર્થિક રીતે વિચાર કર્યો. આ ઉપરાંત પરમાણુશક્તિનો આપણા દેશમાં વિકાસ કરવા માટે બીજા અનેક કારણો છે. આપણે કિરણોત્સર્ગી આઈસોટોપના પ્રકરણમાં તેમની નિઃસીમ ઉપયોગિતા અને ઉદ્યોગ, તબીબીવિજ્ઞાન અને કૃષિવિજ્ઞાનમાં નવી જ ક્રાંતિ લાવવાની તેની શક્તિને જોઈ છે. આ ક્ષેત્રમાં દુનિયામાં હરીફાઈ ચાલુ થઈ ચક્ર છે. અને આપણે આ બીજા ક્ષેત્રોના વિકાસ માટે પણ પરમાણુશક્તિની જરૂર છે.

(૧૦) આપણે આત્યારે દુનિયામાં, પરમાણુવિદ્યુત વાપરનારા દેશોમાં જ્યાં નંબર છીએ અને ઓશિયામાં (ચીનના બાદ કરતાં) પ્રથમ નંબરનો દેશ છીએ. એટલે ઓશિયાના બીજા દેશના લોકો અહીં ભારતમાં આ બાબતનું યાન લેવા આવી શકે એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે.

૩

ભારતની પરમાણુવિદ્યુત યોજના

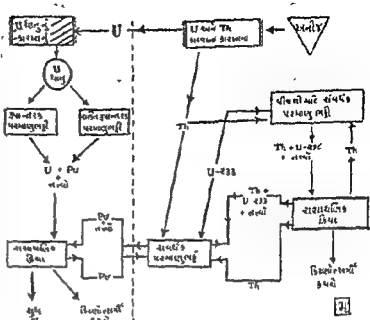
હોમી ભાલા માટે ભારતનો શક્તિનો પ્રશ્ન ઉત્કલ્પના માટે આ પરમાણુશક્તિકેન્દ્ર બાંધવાને આપણે મેર્યાદા છીએ. આથી ભારત સરકારને માટે દેશના વિકાસનું આયોજન કરવું પણ સહેલું બને છે. વળી પરમાણુમાંથી વીજળી મેળવવા માટે લાંબા સમયનું આયોજન જરૂરી છે. એ તો આપણે જોઈએ. કાંઈ પણ યોજનાને અચૂક તથાકામાં વહેંચી નાંખવી-

એ અત્યાસની યોજનાઓનું મુખ્ય લક્ષણ છે.

ડૉ. લાલાએ ભારતમાં પરમાણુમાંથી વીજળી મેળવવા માટે ૧૫-૧૬ ના યોજનાની એક લાંબી યોજના રજૂ કરી છે. આ યોજનાનું મુખ્ય ખર્ચ એ છે કે, લાંબામાં પરમાણુથી માટે બળતણ મેળવવા આપણે બીજા કોઈ દેશ પાસે હાથ ન ધરવો. પડે કે પરમાણુશક્તિની કોઈ આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થા ઉપર આધાર રાખવો ન પડે. આપણે આપણી જરૂરિયાતો પૂરી પાડી શકીએ એવું બનવું જોઈએ. નહિ તો આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં જે રમત રમાઈ રહી છે, તેમાં આપણે ક્યાંક ફસાઈ જઈએ એવો ભય રહે છે. આ ૧૫-૧૬ ની યોજનામાં યુરેનિયમનું મહત્ત્વ ભારતના વિકસતા ઉદ્યોગો માટે ખૂબ જ છે.

આ ૧૫ વર્ષની લાંબા યોજનાને પાંચ પાંચ વર્ષના ત્રણ તબક્કામાં વહેંચી નાખવામાં આવી છે એટલેની આકૃતિમાં મોનાકાર્ડિટ રેતીમાંથી યુરેનિયમ અને થોરિયમ કાઢવામાં આવે છે. સરઘાતનાં પાંચ વર્ષ દરમિયાન આપણે પરમાણુ ભક્તિમાં બળતણ તરીકે નૈસર્ગિક યુરેનિયમ વાપરીશું. આ યુરેનિયમમાંથી આપણને જોઈતું પ્લુટોનિયમ પાંચ વર્ષને અંતે મળી રહેશે. આપણી પાસે ખુટતું પ્લુટોનિયમ ભેટાં ધતાં, આ આકૃતિમાં દર્શાવેલા કાળા ભાગને તદ્દન કાઢી નાખવામાં આવશે અને એકલો જમણી બાજુનો ભાગ કામ કરશે.

બીજા પાંચ વર્ષના તબક્કામાં આપણે નૈસર્ગિક યુરેનિયમ અને થોરિયમને બળતણ તરીકે વાપરીશું અને અંતે ત્રીજા પાંચ વર્ષના તબક્કામાં આપણે થોરિયમનો જ બળતણ તરીકે ઉપયોગ કરીશું. આકૃતિમાં બતાવ્યા પ્રમાણે યુરેનિયમ-૨૩૮ (નૈસર્ગિક યુરેનિયમ) માંથી પ્લુટોનિયમ-૨૩૯ બને છે. આ પ્લુટોનિયમનો બળતણ તરીકે ઉપયોગ કરી શકાય છે. આ પ્લુટોનિયમની મદદથી થોરિયમમાંથી યુરેનિયમ-૨૩૫ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે. નિષ્કર્ષમાં યુરેનિયમ-

ભારતની પરમાણુ કાર્યક્રમની ૧૫ વર્ષની યોજના

મધ્ય પાંચ વર્ષ દરમિયાન કૃત્ર નૈસર્ગિક યુરેનિયમ વાપરવામાં આવશે; ત્યાર પછી આ આકૃતિના કાળા ભાગમાં બતાવેલી યોજના તદ્દન દૂર થશે બીજા પાંચ વર્ષ દરમિયાન નૈસર્ગિક યુરેનિયમ તેમ જ થોરિયમ બંને વપતરો બને છેલા પાંચ વર્ષમાં કોઈ જ થોરિયમ વપરાવા માટે.

૨૩૩ મળતું નથી. જો કે થોરિયમ ને પરમાણુ બળતણ તરીકે વાપરી ન શકાય, પણ તેમાંથી આ રીતે બનતું યુરેનિયમ-૨૩૫ પરમાણુ ભક્તિમાં બળતણ તરીકે વાપરી શકાય તેમ છે. આ જાતની યોજના કરવાનો હેતુ એ છે કે આપણી પાસે નૈસર્ગિક યુરેનિયમ એટલું બહુ નથી. જ્યારે થોરિયમ તો આપણી પાસે ખૂબ જ છે—કુનિયામાં વધારેમાં વધારે થોરિયમ ધરાવતા દેશોમાં આપણે એક છીએ. આ જાતની થોરિયમમાંથી U-૨૩૩ બનાવી શકે તે યુરેનિયમ-૨૩૮માંથી પ્લુટોનિયમ બનાવી શકે, તેની પરમાણુ ભક્તિમાં સંબંધિત પરમાણુભક્તિ (Breeder Reactor) કહેવામાં આવે છે. આને માટે જ્યાં તેમ જ ઈંગ્લેંડમાં અનેક પ્રયોગો ચાલી રહ્યા છે. ઈંગ્લેંડમાં કુનેય (Donnrey) માં આવી Breeder Reactor બનાઈ રહી છે. ડૉ. લાલાના માનવા પ્રમાણે ૧૯૫૧ ૧૬ વર્ષમાં પરમાણુ સંયમન (Fusion) માંથી વિદ્યુત ઉત્પન્ન કરી શકાશે. એટલે તે સમયે માનવબળ માટે સક્તિ—વીજળીનો પ્રશ્ન હંમેશાને માટે ઉકેલાઈ જશે.

ડૉ. લાભાએ આ ઉપગત ભારતના ઝડપી વિકાસ માટે અગ્રહણીય ગાળાઓમાં ધ્યાન કેન્દ્રિત છે તે નોંધ પાત્ર છે.

સૌથી પ્રથમ આપણી ડેંગવણી પદ્ધતિમાં નવી જ ક્રાંતિ લાવવાની જરૂર છે. આપણી પાસે પૂરતા ટેકનિકલ અને વૈદ્યાનિક માણસો નથી અને તે માટે આપણી ડેંગવણીમાં નવા લુગને યોગ્ય એવા ફેરફાર કરવા જોઈએ. એટલે આ ૧૫ વર્ષની યોજના ખૂબ અગત્યની છે. આપણે આપણી ભવિષ્યના જરૂરિયાતોનો અવગણ કરવો પડશે અને તેને મેળવવા માટે જાણ જ પ્રયત્ન કરવા પડશે, તેને માટે આયોજન કરવું પડશે - અને તો જ દુનિયાના પરમાણુ ક્ષેત્રે પ્રથમ દેશ અને આપણે જીતા નજરના દેશ વચ્ચે જે વિશાળ ભેદ છે, તેને આપણે ઘટાડી શકીશું. ભવિષ્યમાં ઉદ્યોગોનો વિકાસ થતાં આપણે વધારે ને વધારે મોટી યોજનાઓ ધડપી પડશે અને તે માટે વધારે ને વધારે ટેકનિકલ અને વૈદ્યાનિક વ્યક્તિઓની જરૂર પડવાની. ડૉ. લાભા કહે છે કે આ રીતે ભૌતિક આપણી મોટી વસ્તી - ૪૦ કરોડની - આપણને ફાયદાકારક છે. આટલાં બધાં માણસોમાંથી આપણને પૂરતા પ્રમાણમાં ટેકનિકલ અને વૈદ્યાનિક વ્યક્તિઓ મળી શકશે. રશિયાએ ટૂંકા ગાળામાં જે ઝડપી વિકાસ કર્યો છે તેવું સહસ્ત્ર ડૉ. લાભા વિશ્વાનના શિક્ષણમાં જણાવે છે :

Education was given first place in the Russian programme. The economic and social position of scientist in Russia to-day is far above that granted to scientists in other countries and it was the Russian insistence on recognising the importance of Science that has brought Russia to the position she is to-day."

આમ પછત દેશના વિકાસમાં યોગ્ય ડેંગવણી કેટલી અગત્યનો ભાગ ભજવે છે તે આ ઉપરથી જોઈ શકાશે. (હવે ભારતમાં રડયા ખંડયા જે પ્રયત્નો થાય છે તે પણ વાંચિયા નીવડે છે. ડૉ. ત. ડૉ. લાભાએ મુંબઈ વિશ્વ-વિદ્યાલયને ભૌતિકશાસ્ત્ર માટેની કોર્સ ઘડી આપ્યા હતા - પણ તે પર આ વિશ્વવિદ્યાલયે ખાસ ધ્યાન આપ્યું હોય તેમ જણાવું નથી.)

ખાતે એક અગ્રહણીય પ્રશ્ન છે આપણી વૈજ્ઞાનિક

વસ્તીનો છે. ડૉ. લાભા કહે છે : આપણી વસ્તી દર વર્ષે ૧-૨ ટકા નેટલી વધે છે. આપણા દેશનું ઔદ્યોગીકરણ થતાં તેમનું જીવનધોરણ જીવનું આવશે. વળી દુનિયાના બીજા દેશોના અનુભવ પરથી કહી શકાય કે જેમ લોકોનું જીવનધોરણ જીવનું આવે છે, તેમ તેમ તેઓ જોઈતાં ને જોઈતાં જાણોએ માટે જાણે છે. અર્થાત્ જનમગ્રમાણ જોઈતું થાય છે જીવનના સંતોષો પોષાવાની વિશાળ શક્યતાઓ પ્રમથા પછી, જીવન ધોરણ અને ડેંગવણી - સંસ્કારનું ધોરણ જીવનું મળ્યા પછી લોકો કુટુંબનિયોજન તરફ સરેસાઈથી વળે છે.

આમ વૈદ્યાનિક દૃષ્ટિ ડેંગવણી એ મહત્વનું છે. ડૉ. લાભા કહે છે કે : "Science is the philosophy of today"

૪

ભારતનો પરમાણુશક્તિનો કાર્યક્રમ :

પરમાણુ શક્તિમાંથી ચીજળી મેળવવા અને તેને ફિઝિક્સ, જીવનશાસ્ત્ર, તબીબી વિજ્ઞાન, અને સંશોધનમાં વધારે ઉપયોગ કરવા, તેમજ મોટા પાયા પર, પરમાણુ-બીજળી મેળવવા, મોટા પ્રમાણમાં ભૌતિક ઔદ્યોગિક વસ્તુઓ મેળવવા, હાલ ભારતમાં કઈ ભતનો વિકાસ અને કાર્ય થઈ રહ્યું છે, તેનો કાર્ષક ખ્યાલ લેવો જરૂરી છે. ભારતમાં સાંતિજન્ય ઉપયોગો માટે પરમાણુશક્તિ વિકસાવવા ઇ. સ. ૧૯૪૮ના ઓગસ્ટમાં પરમાણુશક્તિ ધારા, ૧૯૪૮ પ્રમાણે પરમાણુ-શક્તિ પંચ (Atomic Energy Commission) ની સ્થાપના થઈ હતી. આ પંચમાં ત્રણ સભ્યો હતા - ડૉ. હોમી ભાભા, મહુમ સર એસ. એસ. ભાટનાગર અને ડૉ. કે. એસ. કૃષ્ણન, આ પંચ Ministry of Natural Resources and Scientific Research ની સલાહકાર સમિતિ તરીકે કામ કરેલું. પણ પરમાણુશક્તિનો વિકાસ કરવા ૧૯૫૪ સુધી ખાસ કાર્ષક પ્રયત્ન થયો નહોતો. ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૯૫૪ના ઓગસ્ટમાં ભારત સરકારે Department of Atomic Energy ની સ્થાપના કરી અને તેને જુદા હક્ક આપ્યા. તેની મુખ્ય ઓફીસ મુંબઈમાં રાખવામાં આવી અને તે ભારતના વડા, પ્રધાનના હાથ નીચે કામ કરે છે. આ પરમાણુશક્તિ વિભાગના હાલના સેક્રેટરી ડૉ. હોમી ભાભા છે.

આ વિભાગની યોજનાઓને મૂર્તિમંત સ્વરૂપ આપવા

માટે મુંબઈની પાસે આવેલ ટ્રોમ્બેમાં Atomic Energy Establishment સ્થાપવામાં આવ્યું છે. ટ્રોમ્બે મુંબઈ સેન્ટ્રલથી, લગભગ ૧૫ માઈલ દૂર છે. તે Atomic Energy Establishment લગભગ ૨૦૦૦ એકર જેટલી જગ્યા રોકે છે. અને ટ્રોમ્બેની ટેકરી તેને તેના ટ્રોમ્બેના ઓલોમિક પ્રદેશથી તદ્દન લુહી પાડી દે છે. Establishment ની પૂર્વની બાજુએ મુંબઈ બંદરનો ઉપરોક્ત ભાગ આવેલો છે. અહીં જુદાં જુદાં કાર્યો માટે મકાનો બાંધવાની યોજના તૈયાર થઈ ચૂકી છે; તેમાંથી થોડાં મકાન બંધાઈ ચૂકી ગયાં છે, જ્યારે બાકીનાં બંધાઈ રહ્યાં છે. જણ મકાનો થાય તે પહેલાં સંશોધન (Research) શરૂ કરવા માટે કામચલાઉ રહેલા પસંદ કરવામાં આવ્યાં છે: Tata Institute of Fundamental Researchમાં Physics and Engineering Divisions (ભૌતિક શાસ્ત્ર અને એન્જિનિયરીંગ વિભાગો) આવેલા છે જ્યારે Indian Cancer Research માં Biological and Medical Divisions (જીવનશાસ્ત્ર અને તબીબી વિજ્ઞાન વિભાગો) આવેલા છે. અને મુંબઈના ખીન્ન વિભાગમાં Chemistry Divisions (રસાયણ વિભાગ) આવેલા છે. આ Atomic Energy Establishment Trombay ના મુખ્ય એક્ઝીક્યુટીવ ઓફીસરને Controller (નિયાંત્રક) કહેવામાં આવે છે. ઇ. સ. ૧૯૫૮માં આ પરમાણુશક્તિ પંચમાં સુધારા થયા છે અને હવે ડૉ. હોમી ભાભાને આ પંચના પ્રમુખ (Chairman) નીમવામાં આવ્યા છે.

ભારત સરકારના પરમાણુશક્તિ વિભાગનાં મુખ્ય ચાર કાર્યો છે. (૧) પરમાણુશક્તિ ઉત્પન્ન કરવામાં ઉપયોગી એવી ખનીજ શોધવા માટે સર્વે (Survey) કરવો (૨) આ ખનીજો પર મોટા ઓલોમિક ધારણે પ્રક્રિયા કરી તેમાંથી ધાતુઓ મેળવવી (૩) પરમાણુશક્તિના ક્ષેત્રે સંશોધન (Research) કરવું ને તેના ફેલાવો ભારતનાં વિશ્વ-વિદ્યાલયોમાં કરવો (૪) અને વૈજ્ઞાનિક ને ટેકનિકલ વ્યક્તિઓને તાલીમ આપવી. આ ઉપરાંત પરમાણુશક્તિ વિભાગ વિશ્વકિરણો અંગેના સંશોધન માટે જુદાં જુદાં વિશ્વ-વિદ્યાલયોને ખર્ચ આપે છે: ઇ. સ. Institute of Nuclear Physics, Calcutta; Bose Institute, Calcutta; Physical Research Laboratory, Ahmedabad. અહીં ખાસ ધ્યાન, એન્ટુ' ગરમી છે કે પરમાણુ બંધાયેલું —

અર્થાત્ પદાર્થ જાનો ગળેલો છે, તે વિરાટ અને જટિલ પ્રક્રિયા ઉકેલ સાથે વિશ્વકિરણો ખૂબ સંભાળેલાં છે. આ વિષયમાં ડૉ. લાલાએ ધાર્યું સંશોધન કરેલું છે અને તે વિશેની તેમની Cascade Theory માટે તેઓની વિદ્વાન-જગતમાં ખ્યાતિ છે.

સૌથી પ્રથમ તો પરમાણુમૂદ્રી માટે બળતણ મેળવવા કારખાનું બંધુ કરવામાં આવ્યું છે. કેરાલામાં મોનાઝાઈટ રેતી ખૂબ જ છે અને તેમાંથી Rare Earths કાઢવા માટે આલ્કાલેમાં (Alkali) Indian Rare Earth Ltd.નું કારખાનું શરૂ થયું છે. આ કારખાનું ધોરણમ અને યુરેનિયમવાળા કેક (પૂરી) બનાવે છે. આ કેકને ટ્રોમ્બે લાવવામાં આવે છે. ટ્રોમ્બેમાં આ કેકમાંથી અતિશુદ્ધિ યુરેનિયમ અને ધોરણમના ક્ષારો મેળવવા માટે કારખાનું છે. આ કારખાનું ભારતના જ વિદ્વાનીઓ અને એન્જિનિયરોએ બાંધેલું છે. તે ઇ. સ. ૧૯૫૪થી કાર્ય કરવા લાગ્યું છે. અને તેની ઉત્પાદનશક્તિ અત્યારે ૭ ગણી છે. ટ્રોમ્બેમાં બીજું એક નાનું કારખાનું છે; તેમાં યુરેનિયમના ક્ષારમાંથી પરમાણુભૂક્રીમાં વાપરી શકાય તેવી યુરેનિયમ ધાતુ બનાવવામાં આવે છે. આ કારખાનું ૧૯૫૨થી કાર્ય કરતું થયું છે. તે આપણને પ્રેરણા માટે અને અત્યારે જે પરમાણુભૂક્રી બંધાઈ રહી છે તેને માટે પૂરતું યુરેનિયમ પૂરું પાડશે. તથા આપણા વિદ્વાનીઓ અને રેકાર્ડ માણુસોને મોટા યુરેનિયમનાં કારખાના બાંધવા માટે પૂરતો અનુભવ આપશે. આવા કારખાનાની આપણને લાભમાં મોટા પ્રમાણમાં પરમાણુ વીજળી ઉત્પન્ન કરવા માટે જરૂર પડવાની છે.

આ બળતણનાં શુદ્ધ તત્વોને પરમાણુ ભૂક્રીમાં વાપરી શકાય એવું સ્વરૂપ આપવા માટે જણ એક નાનું કારખાનું બાંધવામાં આવ્યું છે—તેને Fuel Element Fabrication Plant, Trombay કહેવામાં આવે છે. ડૉ. લાલાની છેલ્લામાં છેલ્લી બહેરોત પ્રયાણે તે ૧૯૫૬ના ઓક્ટોબર માસમાં મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પાદન કરતો થઈ જશે. આ કારખાનું આપણી હાલની પરમાણુ ભૂક્રીઓ માટે નેસર્ગિક યુરેનિયમ ઉત્પન્ન કરવા ઉપરાંત, નવી તત્વના બળતણ માટેનાં તત્વો અને તેમને યુક્તિ માટેના આયરણ (Canning) વિશે સંશોધન કરવામાં જણ મદદ કરશે.

આપણે આગળ એન્ટુ' તેમ પરમાણુ ભૂક્રીમાં ખૂબ જ ગરમી ઉત્પન્ન થાય છે અને પરમાણુભૂક્રીના બળતણને જે ધાતુના

આવરણમાં મૂકવામાં આવે છે, તે ધાતુ ખાટલી ગળી ગરમી સહન કરી શકે તેમ છે કે નહીં, તે માટેના પ્રયોગો ખૂબ અગત્યના છે. ખાત આખી દુનિયામાં વધારેમાં વધારે ઉત્પાદન કરતા દેશોમાં વિસ્તર ખનીજ બેરિલ (Beryl) ઉત્પન્ન કરનાર એક દેશ છે. આ ખનીજમાંથી બેરિલિયમ (Beryllium) નામની ધાતુ મળે છે. અત્યારે આપણે દર વર્ષે ટનથી ટન બેરિલ ઉત્પન્ન કરીએ છીએ. બેરિલિયમ ઓક્સાઇડ (Beryllium oxide) મતિ નિયામક (Moderator) તરીકે પરમાણુબૃહદોમાં કામ આપી શકે તેવી શક્યતા છે. અને બેરિલિયમ ધાતુ કે તેની કોઈ એલોય (Alloy) પરમાણુ ભરીના બળતણના આવરણ (can) તરીકે વાપરી શકાશે તેવી પણ આશા છે. આ માટે પરમાણુબૃહદોમાં વાપરી શકાય તેવા શુદ્ધ બેરિલિયમ ઓક્સાઇડ બનાવવા અને તેની પાટો બનાવવા માટે એક શરૂઆતનું પ્રાથમિક કારખાનું પણ નાખવામાં આવનાર છે. આ કારખાનામાં દર વર્ષે ૧૫૮૦ બેરિલિયમ ઓક્સાઇડ બનશે; આગળ જતાં આના કરતાં અનેક ગણુ ઉત્પાદન કરી શકાય એવી વ્યવસ્થા પણ ગમેશે છે. શરૂઆતના ભરીણુ પછી એવું માન્ય પડ્યું છે કે યુરેનમાં જે માટે બેરિલિયમ ઓક્સાઇડ પડે છે, તેના કરતા પણ ઓછા ભાવે ભારતમાં બેરિલિયમ ઓક્સાઇડ ઉત્પન્ન કરી શકાશે.

આપણે આગળ એવું તેમ જારે પાણીને પણ પરમાણુ બૃહદોમાં મતિ નિયામક (Moderator) તરીકે વાપરી શકાય છે. તેની જરૂર Canada India Reactor માં તો છે જ. તે ઉપરાંત ભવિષ્યમાં પણ તેની જરૂર પડવાની. આ માટે ભારતમાં જારે પાણી (Heavy water) મોટા પ્રમાણમાં પેદા કરવા માટે, પાણી અને એમોનિયમ સલ્ફેટ સાથે પેદા કરવા માટે, નાંગલમાં એક મોટું કારખાનું બંધાયું રહ્યું છે. તે દર વર્ષે ૦૪૦, ૦ ટન ખાતર અને ૧૫ ટન જારે પાણી (D2O) પેદા કરશે. આ કારખાનું ૧૬૨૧ના જુન જુલાઈ માસમાં કામ કરતું થઈ જશે. આ કારખાનું નાંગલમાં એટલા માટે બાંધવામાં આવ્યું છે કે તેને લાકડા બંધ માંથી સરતી વીજળી મળી શકે તેને દર વર્ષે ૧૬૦,૦૦૦ ક્રોલોવોટ વીજળીની જરૂર પડશે. આ કારખાનામાંથી ઉત્પન્ન થતા જારે પાણીની કિંમત દર રાત્રે લગભગ રૂ. ૦ કોલર (શ. ૯૦ લગભગ) પડશે. આ કારખાનોને Heavy-Water plant at Nangal કહેવામાં આવે છે. ભારત-

માં બીજાં અનેક ખાતરનાં કારખાનાં (એમોનિયમ સલ્ફેટ) જીજી પંચર્ધાય યોગના દરમિયાન બાંધવામાં આવનાર છે, તે આ બધામાં જારે પાણી ઉત્પન્ન કરવામાં આવશે. ડી. ત. સિન્ડ્રીના ખાતરના કારખાનામાં જારે પાણી ઉત્પન્ન કરવાની શરૂઆત થઈ ગઈ છે. આ ઉપરાંત પરમાણુભરીમાં મતિનિયામક તરીકે વાપરી શકાય એવું શુદ્ધ એકાઈડ ઉત્પન્ન કરવાનું કારખાનું આસામની એક રીફાઈનરીમાંથી મળતા કોક (Coke-ફાઈનરી એક ભાગ) માંથી બાંધવા માટે પણ અવધાસ થઈ રહ્યો છે. અને ટ્રોમ્બેનાં Atomic Energy Establishmentમાં પણ આ માટે પ્રયોગો થઈ રહ્યા છે.

પણ કેસલામાં સમુદ્રકિનારે આવેલી રેતીમાંથી ઝરકોન (Zircon) નામની ખનીજ મળે છે - આ રેતી ખૂબ મોટાં પ્રમાણમાં છે અને આ ખનીજમાંથી ઝરકોનિયમ (Zirconium) નામની ધાતુ મળે છે. પરમાણુબૃહદોમાં વપરાતા બળતણ (દા. ત. મુરેનિયમ)ના આવરણ તરીકે (Canning) આ ધાતુનો ઉપયોગ થઈ શકે તેમ છે. કારણ કે તે ખૂબ જીવું ઉષ્ણતાગ્રાન સહી શકે છે. પણ આ ધાતુને વાપરી શકાય તે પહેલાં તેનામાં ભેગ તરીકે રહેલ હાર્ફનિયમ (Hafnium) ધાતુને તેનાથી જુદો કરવી જોઈએ. આ માટે ટ્રોમ્બેમાં ખૂબ સંશોધન ચાલી રહ્યું છે અને તેના વિષે ૧૯૫૫ના ઓગસ્ટમાં જીનીવામાં ભારમેસી Geneva Conference on the Peaceful Uses of Atomic Energyમાં ભારતે એક સંશોધન પત્ર (Research paper) વાચ્યું હતું. તેમાં વલ્કેવેલી પ્રક્રિયામાં હાર્ફનિયમ છૂટું પાડવા માટે વચ્ચે અનેક પરિધિયા હતાં. પણ ભારતના વિજ્ઞાનીઓ ના છેલ્લામાં છેલ્લા સંશોધન પ્રમાણે ફક્ત એક જ પરિધિય વટાવનાં ઝરકોનિયમથી હાર્ફનિયમ છૂટું પાડી શકાય તેમ છે.

ડો. લાશ્લાએ અનેક વખત કહ્યું છે કે, કોઈ પણ દેશ જે ધરદેશની મદદ પર આધાર રાખવા ન ઇચ્છતો હોય, તેની યારો સંશોધન અને વિકાસ માટે થોતાનું કેન્દ્ર હોતું જોઈએ - જેમાં અત્યાર સુધી નહિ ખેડાયેલી એવી અનેક શક્યતાઓના સંશોધન ઉપરાંત, તે વિવિધને વ્યવહાર અનુભવ (Practical Experience) અને તે વિષયમાં ટેકનિકલ જ્ઞાન પણ આપી શકાય, આ ઉપરાંત તેમાં પરમાણુબૃહદો માટેનું બળતણ ઉત્પન્ન કરવું અને નવી નવી

અતની પરમાણુભટ્ટીઓ બનાવવા માટેના પ્રયોગો, કરવા તેમ જ બીજાં અનેક ક્ષેત્રો - ઉદ્યોગ, વૃણીશીલિવાન, જનશાસ્ત્ર, ભૌતિકશાસ્ત્ર, એન્જિનિયરિંગ વગેરેમાં સંશોધન કરવા માટે ખુબ આધુનિક પરમાણુશક્તિ કેન્દ્ર જરૂરી છે. આ બધું ખ્યાલમાં રાખી Atomic Energy Establishment at Trombay ની ઈ. સ. ૧૯૫૪માં સ્થાપના કરવામાં આવી હતી જેનું હિદ્દખાટન ૫. જાન્યુઆરી ઈ. સ. ૧૯૫૭માં કર્યું હતું. ૧૯૫૭માં અહીં ૪૦૦ નેટલા વિજ્ઞાનીઓ અને ટેકનિકલ માણસોનો સ્ટાફ હતો. અને ૧૯૫૯માં તે ૮૦૦ થયો. અને ૧૯૫૯માં એનો કારભાર ચલાવનારા, ૧૩ સૌપનાં કામ કરનારા વગેરે થઈ કુલ ૨૦૦૦ માણસો ઠરો. તાલીમ પામેલા વૈજ્ઞાનિક અને ટેકનિકલ માણસો સુગત પૂરા પાડવા માટે એક તાલીમ વર્ગ અહીં શરૂ કરવામાં આવ્યો છે. અહીં વિશ્વવિદ્યાલયોમાંથી દર વર્ષે ૨૫૦ નવજુવાન સ્નાતકો અને એન્જિનિયરોને દાખલ કરવામાં આવશે, ને તેમને એક વર્ષ માટે અહીં તાલીમ આપવામાં આવશે, જેથી તેઓ આખરુ પરમાણુ શક્તિ કાર્યક્રમમાં યોગ્ય સ્થાન ભજવી શકે. ભવિષ્યમાં આ શાળામાં દર વર્ષે ૩૫૦ વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરવામાં આવશે, એવી આશા રાખવામાં આવે છે.

૫

ભારતની પરમાણુભટ્ટીઓ

- આટલું બધું સંશોધન, આટલા બધા પ્રયોગો ને આટલાં બધાં કારખાનાંનું સમારોહ ભારતમાં પરમાણુભટ્ટીઓ બાંધવા માટે કરવામાં આવ્યો છે.

પરમાણુભટ્ટી એ હેતુથી બાંધવામાં આવે છે. (૧) સંશોધન માટેની પરમાણુભટ્ટીઓ (Reactor) અને (૨) વીજળી ઉત્પન્ન કરવા માટેની પરમાણુભટ્ટીઓ (Power Reactors). આ સંશોધન માટેની પરમાણુભટ્ટીઓને ઉપયોગ સંશોધનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં કરવા ઉપરાંત, વીજળી ઉત્પન્ન કરવાની પરમાણુભટ્ટી વિશે સંશોધન કરવાનો હેતુ છે. ભારતમાં હાલ જે પરમાણુભટ્ટીઓ છે અને બંધાઈ રહી છે, તે સંશોધન માટેની છે - તેમનાં નામ છે : (૧) અપસરા (૨) કેનેડા-ઈન્ડિયા રિએક્ટર. (૩) અર્ધિના. વીજળી ઉત્પન્ન કરવા માટેની પ્રથમ પરમાણુભટ્ટી મુંબઈ ગાંધીમાં સ્થાપના માટેનાં ચક્રા શક્તિમાન યર્ક ગ્રામ છે અને તેનું

બાંધકામ ઈ. સ. ૧૯૬૧માં શરૂ થયું જશે.

(૧) અપસરા—

ટ્રોમ્બેમાં આવેલી ભારતની સર્વ પ્રથમ પરમાણુભટ્ટી તરવાના હોજના પ્રકારની છે. તેને ભારતીય વિજ્ઞાનીઓ અને એન્જિનિયરોએ ભારતીય ઉદ્યોગો પેદા કરેલી વસ્તુઓથી (બળતણ તરત સિવાય) બાંધી હતી. તે માટેનું બળતણ સમૃદ્ધ યુરેનિયમ (enriched Uranium), ઈંગ્લેન્ડની United Kingdom Atomic Energy Authority એ ભારતને પૂરું પાડેલું. તેને બાંધવા માટેના નિયુક્ત ૧૯૫૫ના એપ્રિલમાં લેવામાં આવ્યો હતો. લગભગ એક વર્ષમાં તે બાંધી નાખવામાં આવી હતી. (૪ ઓગસ્ટ ૧૯૫૬) ૧૯૫૬ની ૪ થી ઓગસ્ટ આ પરમાણુભટ્ટી કામ કરતી થઈ ગઈ હતી. તેને તરવાના હોજના પ્રકારની ભટ્ટી એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે તેના અર્ધિભાગને (Core) સામાન્ય પાણીના મોટા હોજમાં લટકાવવામાં આવેલ છે. સમૃદ્ધ યુરેનિયમ અને એલ્યુમિનિયમની એલેયને (Alloy) એલ્યુમિનિયમની બે તકતી વચ્ચે મૂકી બનાવેલા બળતણના ૩૦ ટુકડાઓને છ ઈંચ બહી એલ્યુમિનિયમની શીટ (cladding) તકતી પર ખૂબ પાસે પાસે ગોઠવીને આ અર્ધિભાગ બનાવેલો છે. આ ગર્ભભાગનું કદ $12" \times 12" \times 24"$ છે, અને તેને ચાલુ કરવા માટે ૫૦૦ રતલ યુરેનિયમ-૨૩૫ની જરૂર પડે છે. તેમાં ન્યુટ્રોન શોષી લેતેલા કેરમિક્સ માધુના નિયંત્રક સળિયા (Control rods) છે, તેમને અંદર નાખવાથી કે બહાર કાઢવાથી પરમાણુભટ્ટીમાંની પ્રક્રિયા પર અંકુશ રાખી શકાય છે. પાણીનો હોજ ૧૦ ફૂટ પહોળો, ૨૮ ફૂટ લાંબો અને ૨૮ ફૂટ ઊંડો છે. હોજમાંનું પાણી ગતિનિયમક (Moderator) તરીકે કામ આપે છે અને તેથી ન્યુટ્રોનને મંદ ગતિવાળા કરે છે, વળી તે ઉષ્માશક્તિ તરીકે પણ કામ આપે છે અને પરમાણુભટ્ટીમાં ઉત્પન્ન થતાં વિકિરણો સામે રક્ષાકરક તરીકે કામ આપે છે. આ હોજની ઉપર ૬૨૧ મેટ્રે એવી એક દોહી મૂકેલી છે અને તેના પરથી પરમાણુભટ્ટીના ગર્ભભાગને પાણીમાં લટકાવવામાં આવ્યો છે—આ દોહીથી ગર્ભભાગને પાણીનો અંદર અને તે જગ્યાએ બહારી શકાય છે. આ હોજની બાંધતા દરે ફૂટ બહી છે અને તે કોંક્રિટની બનાવેલી છે. તેનાથી પરમાણુભટ્ટીની પાસે કામ કરતા માણસોને વિકિરણની, અસર થતી નથી. આ કોંક્રિટની બાંધતમાં દાખેલા લોખંડની $4" \times 6"$ ની નળીઓ બનાવેલી છે—તેમાંથી ન્યુટ્રોન

મેળવી શકાય છે અને ન્યુટ્રોનના ચતુર્ધર્મોના અભ્યાસ કરી શકાય છે. આ કોર્નર એક છેડે રક્ષણકવચનો ખૂણે (Shielding Corner) છે. અહીં કોન્ટેનર શીટને બદલે ૧" જાડું એથ્યુમિનિયમનું પતરું છે. તેનાથી ઓર્થોપેથ પદાર્થ, યા ધાતુ આ વિકિરણોથી કેટલું રક્ષણ આપી શકે તેનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે.

આ પરમાણુમંડો બાંધવામાં રોકાયેલા ભારતીય વિજ્ઞાનીઓ અને એન્જિનિયરોની ટુકડીના દિગ્દર્શક શ્રી એન. બી પ્રસાદ હતા, બ્યારે અપ્સરાની અંકુશપદ્ધતિ (Control System) બાંધવામાં દિગ્દર્શક શ્રી એ. એસ. રાવ હતા અને તેમણે એક વર્ષ જેટલા દુઃખાળામાં આ ભગીરથ કાર્ય પાર પાડ્યું છે. શ્રી એ. એસ. રાવ ઇલેક્ટ્રોનિક્સ વિભાગના વડા છે; ત્યારે શ્રી એન. બી. પ્રસાદ એન્જિનિયરીંગ વિભાગના વડા છે. (શ્રી ઓનિવાસન તેમના સાથી છે.) આ બંને વિજ્ઞાનીઓએ લાંબા લાંબા સરવાળા, ગણતારો અને બીજા અંકિતઓ ગણવા માટે ભારતીય પરમાણુશક્તિ પંચ માટે ઇલેક્ટ્રોનિક ગણકો (Electronic Computers) બનાવ્યા છે અને એ. હંફે દસ અંકિત સુધીના હિસાબ ગણી શકે એવું એક ઇલેક્ટ્રોનિક ગણક બનાવી રહ્યા છે.

અપ્સરા બાંધવા માટે રૂ. ૩૫ લાખનો ખર્ચ થયો હતો. તે અપારે પરમાણુશક્તિ માટેની ટેકનોલોજીમાં માણસોને તાલીમ આપવાની ભારતની પ્રથમ કાળા છે. ને મૂળભૂત તેમ જ આનુષંગિક સંશોધન (ભૌતિકશાસ્ત્ર, એન્જિનિયરીંગ, અને જીવશાસ્ત્રમાં) માટે પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે. આ ઉપરાંત કૃષિવિજ્ઞા, તબીબીવિજ્ઞાન અને ઉદ્યોગોમાં ઉપયોગી એવા અનેક કિરણોત્સર્ગી આઈસોટોપ હવે અપ્સરા પેદા કરે છે. અપ્સરામાંથી ભારતમાં અનેક દવાખાનામાં રોગના નિદાન અને ઉપચાર માટે કોસ્મીક અને આયોડિનના કિરણોત્સર્ગી આઈસોટોપ પૂરા પાડવામાં આવે છે. ને ખાસ સંશોધનો માટે વિજ્ઞાનીઓની વિનંતિથી ખાસ પ્રકારના કિરણોત્સર્ગી આઈસોટોપ બનાવવામાં આવે છે. જીવશાસ્ત્રમાં અત્યારે અપ્સરાની મદદથી ખૂબ અગ્રવનું સંશોધન થઈ રહ્યું છે; ડૉ. ભાલાએ 'ફે' એમ્પટ, ૧૯૫૮ના રોજ અહરે' કયું' હતું તે મુજબ, ૭ વર્ષના યાળામાં તેની પ્રવૃત્તિ નોંધવાની સાબિત થઈ છે; પ્રથમ વર્ષમાં તેણે ૧૭,૮૪૦

ક્રોસોટ અવસ' કામ કર્યું' હતું; બીજા વર્ષમાં તેણે ૧,૫૯,૪૭૫ ક્રોસોટ અવસ' કામ' કર્યું' હતું અને ત્રીજા વર્ષમાં તેણે ૩,૨૮,૫૦૦ ક્રોસોટ અવસ' કામ' કર્યું' હતું.

કેનેડા-ઈન્ડિયા રીએક્ટર (CIR);

૧૯૫૫માં અપ્સરા બાંધવાનો નિર્ણય કર્યા પછી તરત જ એન્જિનિયરીંગ સંશોધન કરવા માટે ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં ન્યુટ્રોન પૂરા પાડવા માટે એક પરમાણુભરી બાંધવા પરમાણુ-શક્તિ વિભાગ વિચારતો હતો. ઓગસ્ટ ૧૯૫૫માં તે વખતે કેનેડાની સરકારે કાલેજો પ્લાન પ્રમાણે ભારતને NRC, ભતની પરમાણુભરી બાંધવામાં મદદ કરના હમણાં પંતાવી. ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૬માં આ માટે નિર્ણય થઈ ગયો અને બાંધકામ પણ શરૂ થઈ ગયું. આ પરમાણુભરી ૧૯૬૦ના માર્ચ માસમાં કાર્ય કરતી થઈ જશે એમ ડૉ. ભાલાએ જાહેર કર્યું છે. તેનામાં ભારે પાણીને ગતિનિયમક તરીકે વાપરવામાં આવશે અને નૈસર્ગિક યુરેનિયમને બળતણ તરીકે વાપરવામાં આવશે. તેમાં દર વર્ષે ૨૦ ટન ભારે પાણીની જરૂર પડશે. શરૂઆતમાં વાપરવા માટે ૨૦ ટન પાણી આપણને અમેરીકાના પરમાણુશક્તિ પંચે 'દેવાતું' આપ્યું છે. ત્યાર પછી આપણે પોતે જ આપું પાણી પેદા કરવા માંડીશું.

આ પરમાણુમંડીને ૧૩૦ ફૂટ વ્યાસવાળા પોલાણના મોટા જોળામાં રાખવામાં આવી છે અને તે જોળા ૧૪૦ ફૂટ જોળા છે. આ પરમાણુભરી સંશોધન માટે, ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં ન્યુટ્રોન પેદા કરશે. વળી તે મોટા પ્રમાણમાં અનેક તરંગના કિરણોત્સર્ગી આઈસોટોપ પેદા કરશે. જેમને ઉપયોગ અનેક ક્ષેત્રોમાં થઈ શકશે. ઉપરાંત તે ન્યુટ્રોનિયમ-૨૩૬ અને યુરેનિયમ-૨૩૩ પણ મોટા પ્રમાણમાં પેદા કરશે. વીળળી ઉત્પન્ન કરવા માટે બાંધવાની જુદી જુદી ભતની પરમાણુભરી-ઓની અભ્યાસ કરવો પણ આ CIR થી શક્ય બનશે. ડૉ. ભાલાની હેલ્થમાં હેલ્થી જાહેરાત પ્રમાણે, Element Fabrication Plant at Trombay એક્ટોબર, ૧૯૫૮માં મોટા પ્રમાણમાં યુરેનિયમનું ઉત્પાદન કરતો થઈ જશે. આ કારખાનું CIR માટે બળતણ પેદા કરશે. આ કારખાનું દર વર્ષે લગભગ ૧૯ ટન યુરેનિયમ પેદા કરશે. જેની કિંમત રૂ. ૫૦ લાખ થાય છે. આ કારખાનું બાંધવામાં રૂ. ૫૦ લાખનો ખર્ચ થયો છે. એટલે આ કારખાનું તેના પ્રથમ વર્ષમાં જ તેના ખર્ચમાં થયેલા રૂ. ૫૦ લાખ આપણને પાછા આપી દેશે.

એક ત્રીજા સંશોધન પરમાણુ ભૂકી ઊલિંનાની ક્રિયાઈન બતાવે તેવાર થઈ છે. તે Zero Energy પરમાણુ ભૂકી છે- એટલે કે તેમાં નેટલી શક્તિ આપીએ, તેના કરતાં વધારે શક્તિ પાછી મળી. શકે તેમ નથી. આ પરમાણુભૂકીનો અર્થ હજુ કરોડ રૂપિયા કરશે. તે ૧૯૬૦ માં કામ કરતી થઈ જશે. આ પરમાણુભૂકીથી જુદા, જુદા આકાર અને કદના બળતણની અસરોના અભ્યાસ કરી શકાયે. તેનાથી જુદી, જુદી ભાતની પરમાણુભૂકીઓની, રચનાનો, અભ્યાસ કરી શકાશે. તેમાં ધુરેનિયમ ને પ્લુટોનિયમ ભેગાં વપરાશે, તેમ જ ભારે પાણી ચતિનિવામક તરીકે વપરાશે.

આ ત્રણે સંશોધન માટે બનાવેલી પરમાણુભૂકીઓ છે. વીજળી ઉત્પન્ન કરવા માટે કઈ ભૂતની, પરમાણુભૂકી વાપરવી. તેને નિષ્કર્મ આ પરમાણુભૂકીઓના સંશોધન પરથી થઈ શકશે. આપણે તેમાં, નૈસર્ગિક ધુરેનિયમ બળતણ તરીકે વાપરવું પડશે, કારણ કે ધુરેનિયમ-૨૩૫ થવું મોધું પડે તેમ છે. તેની સાથે, ઔદ્યોગિક, ભારે પાણી કે બેરિલિયમ ઓક્સાઈડ, આ ત્રણમાંથી એક, વેગનિવામક તરીકે વાપરી શકાય. ૧૦૦૦ કીલોવોટ, વીજળી ઉત્પન્ન કરવા માટે નૈસર્ગિક, ધુરેનિયમ અને બેરિલિયમ ઓક્સાઈડ વાપરી, વીજળી ઉત્પન્ન કરવાની એક, મૂળભૂત પરમાણુભૂકી (prototype power reactor) બનાવવા, ઘડેના પ્રયોગો થઈ રહ્યા છે. ભારત માટે આ ખૂબ અગત્યનું છે. કારણ કે આપણને ૨૦,૦૦૦ થી ૫૦,૦૦૦ કીલોવોટ શક્તિ ઉત્પન્ન કરે, તેવી પરમાણુભૂકીઓની જરૂર છે. આ ભૂતના બેરિલિયમને વેગનિવામક તરીકે વાપરનારી પરમાણુભૂકીનું સંક્રાંત કદ (Critical Size) થાવું નાનું હોય છે અને તેથી ૨૦,૦૦૦ કીલોવોટ કરતાં ઓછી, શક્તિ ઉત્પન્ન કરવા માટે. આ ભૂતની પરમાણુભૂકી વધારે સસ્તી પડે એવું લાગે છે.

હવે આપણે ટ્રોએના પરમાણુશક્તિ કેન્દ્રના જુદા જુદા વિભાગોમાં કોણી નજર નાખી લઈએ. પરમાણુશક્તિના કોઈપણ કાર્યક્રમને સમજ કરવા માટે બધા વિભાગોનું એકબીજા સાથેનું સહકાર કાર્ય ખૂબ અગત્યનો ભાગ બનવે છે. કેન્દ્રમાં મુખ્ય છ વિભાગ છે : (૧) ભૌતિક-શાસ્ત્ર (૨) એન્જિનિયરીંગ (૩) રસાયણ શાસ્ત્ર (૪) ધાતુ સંશોધન શાસ્ત્ર (૫) જીવ શાસ્ત્ર (૬) તબીબી વિગ્ધાન (૭)

ભારત સરકારની વૈજ્ઞાનિક નીતિ

[૪ માર્ચ, ૧૯૫૮]

ભારતની સરકારે એટલાં માટે નક્કી કર્યું છે કે તેની વૈજ્ઞાનિક નીતિનું ધ્યેય નીચે પ્રમાણે રહેશે :-

(૧) બધાં જ યોગ્ય સાધનોનો ઉપયોગ કરી-શુદ્ધ, વ્યવહારુ અને કેળવણીવિષયક એમ દરેક ક્ષેત્રે વૈજ્ઞાનિક સંશોધન અને વિદ્યાનના વિકાસને ઉત્તેજવો, સંવૃદ્ધ કરવો અને ટકાવી રાખવો;

(૨) દેશની અંદર ઉત્તમમાં ઉત્તમ સંશોધન કરનારા વિદ્યાનીઓ પુરતા પ્રમાણમાં પેદા કરવા અને તેમનું કાર્ય સમૂહના બળમાં એક અગત્યનો ભાગ બનવે છે, તેનો સ્વીકાર કરવો;

(૩) વિદ્યાન અને કેળવણી, કૃષિવિદ્યા અને ઉદ્યોગ, અને સરકાર માટે દેશની જરૂરિયાતો પુરતા પ્રમાણમાં પૂરી પાડવા બંને ભેદથી તરાથી વૈજ્ઞાનિક અને ટેકનિકલ વ્યક્તિઓની તાલીમ આપવા માટેના કાર્યક્રમોને પ્રોત્સાહન આપવું અને પ્રેરણા આપવી;

(૪) સ્ત્રીઓ અને પુરુષોને પ્રોત્સાહન મળે, તેમ જ તેમની શક્તિને વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિમાં સંપૂર્ણ તક મળે તે માટે તકેદારી રાખવી;

(૫) વિધવિદ્યાલયના શુદ્ધ વાતાવરણમાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં અને તેને ફેલાવો કરવામાં, નવા જ્ઞાનની શોધ આદરવામાં વ્યક્તિગત પ્રયાસોને પ્રોત્સાહન આપવું;

(૬) અને, સામાન્યતઃ વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અને વ્યવહારમાં તેના ઉપયોગથી નેટલા ફાયદાનીજી શકે તે દેશના લોકો માટે મેળવવા.

વિદ્યાનીઓને તોકરી માટે સારી પરિસ્થિતિ અને માનવત્વ જ્ઞાન આપવું; સરકારી નીતિ નક્કી કરવામાં તેમનો અભિપ્રાય લેવો અને જે તે વખતે જરૂરી બીજા ઉપાય લઈ ભારતની સરકારે આ ધ્યેયોનું અનુસરણ કરવું અને તેની સિદ્ધિ માટે મથવું.

આમાંથી ભૌતિક શાસ્ત્ર અને એન્ટિન્યૂરીંગ વિભાગ Tata Institute of Fundamental Researchમાં છે, બ્યારે જીવશાસ્ત્ર અને તબીબી વિજ્ઞાન એ Indian Cancer Research Centreમાં આવેલા છે.

રસાયણ શાસ્ત્ર વિભાગ — તેના વડા ડૉ. ચક્ર છે. અહીં રાસાયણિક વિશ્લેષણની નવી રીતો, ધાતુઓ અને પરમાણુબદ્ધી માટેના બળતણ મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન કરવા વગેરે કાર્ય કરવામાં આવે છે.

ધાતુ સંશોધન વિભાગ (Metallurgy) : અહીં ડૉ. બ્રહ્મપ્રકાશ વડા છે. અહીં ધાતુઓના શુદ્ધીકરણો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. દા. ત. એલ્યુમિનિયમ, ઝંક-નિયમ, બેરિલિયમ. આ ઉપરાંત પરમાણુબદ્ધી માટે બળતણ તૈયાર કરવું એ તેનું મુખ્ય કાર્ય છે.

એન્ટિન્યૂરીંગ વિભાગના વડા શ્રી એન બા પ્રસાદ છે. આ વિભાગનું કાર્ય પરમાણુબદ્ધી બાધવાનું છે, તે ઇલેક્ટ્રોનિક ગણતરી પણ ખાતે ખાતે છે.

ભૌતિકશાસ્ત્ર વિભાગમાં વિશ્વકિરણો અને ભૌતિક શાસ્ત્રના બીજા વિષયો વિશે મૂળભૂત સંશોધન થાય છે હાલમાં આ વિભાગમાં બે Crystal Spectrometers ખરીદવામાં આવ્યા છે, અને તેમની મદદથી ભૌતિક શાસ્ત્રનું મૂળભૂત સંશોધન થઈ રહ્યું છે.

Indian Cancer Research Centreના વડા ડૉ. પુતેલકર છે. તબીબી અને તંદુરસ્તી વિભાગ બે ભત્રીજા કાર્ય કરે છે :- (૧) પરમાણુશક્તિના તબીબી ઉપયોગો વિશે સંશોધન અને વિકિરણો (Radiation)ની અસર માણસની તંદુરસ્તી પર થી થાય છે તેનો અભ્યાસ (૨) પરમાણુશક્તિ કેન્દ્રમાં કામ કરતા લોકોની તંદુરસ્તીની કાળજી લેવી. Health Physics Divisionના વડા શ્રી એ એલ રાવ છે. તબીબી વિજ્ઞાનના વડા શ્રી ડૉ. હન્ટર પીટર્સ

કેન્સર વિશે શોધ કરી રહ્યા છે અને વિકિરણોની માણસના શરીર પર થતી અસર વિશે અભ્યાસ સંભાળ કરે છે.

આ ઉપરાંત આપણે જોગજ લીધા પછી તેના પર શી પ્રક્રિયાઓ થાય છે અને તે આપણા શરીરનો ભાગ કેવી રીતે બની જાય છે, તેનો અભ્યાસ કિરણોત્સર્ગી આઈસોટોપ વાપરીને કરવામાં આવે છે. આમડીના રોગોમાં કિરણોત્સર્ગી ફોસ્ફોરસ, કેન્સર માટે કિરણોત્સર્ગી ક્રોમિયમ અને આંખમાં થતી રોગાણુ (Tumour) માટે કિરણોત્સર્ગી ટ્રેન્ટાઇનનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે મુંબઈની Tata Memorial Hospitalમાં કેન્સરના ઉપચાર માટે ક્રોમિયમ ૬૦ આપવામાં આવ્યું છે.

જીવ શાસ્ત્ર વિભાગના વડા ડૉ. આર. ગોપાલ આયંગર અહીં અનુવાસિકતા (Hereditary) નો અભ્યાસ કરે છે વિકિરણો ક્રોમોસોમ અને જીન પર પડેલી અસર કરે છે, અને તેમનામાં જીન-પરિવર્તન (મ્યુટેશન) કરે છે, તેનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે ડૉ. આયંગર કહે છે, “ કેન્સર કરી રીતે વધે છે, તે બે આપણે બધાની શરીરોમાં તે આપણને જીવ ત પદાર્થો શુ વસ્તુ છે તેનો અભ્યાસ મળી જશે.”

આ ઉપરાંત કેનેડા-ઇન્ડિયા રીએક્ટરના ખોરાકને લાખા વખત સુધી સઘરી સકાય તે અંગેના સંશોધન માટે ખાસ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત ખેતરોમાં પડતી જીવાત મારવા માટે અને સજીવશાસ્ત્રમાં તીક્ષ્ણ ટાણાના ટાણા ખેતરના પાક પર જતરી આવે છે, તેનો કઈ જીલ લાવવા માટે પણ અહીં પ્રયોગો થઈ રહ્યા છે.

આ બધામાં નોંધપાત્ર વસ્તુ એ છે કે, ભારતના, પરમાણુ શક્તિ કાર્યક્રમમાં લશ્કરી તૈયારી માટે કોઈ વિભાગ નથી. દ્રોણેના પરમાણુશક્તિ કેન્દ્રનું ઉદ્ઘાટન કરતાં પહેલાં અભ્યાસ લેવા કહ્યું હતું :

“ Whatever might happen, whatever the circumstances, We shall never use atomic energy for evil purposes ”

[પરમાણુના શાંતિજન્ય ઉપયોગ]

પરમાણુમાંથી વિદ્યુતશક્તિ

દુનિયામાં અત્યારે વીજળીની આવૃત્તિ ઓટ છે અને હાલ આપણે કોલસા, ખનીજ તેલ, અને એસનાં બળતણો-માંથીને શેટા બધા બાંધી પાણીની શક્તિનો ઉપયોગ કરીને વિદ્યુત મેળવીએ છીએ. તો આ કોલસા, ખનીજ તેલ ને એસનું પૃથ્વી પર અડાળ કેટલું છે, તેમને આપણે કેટલી ઝડપથી વાપરી રહ્યા છીએ અને તેમનો જથ્થો પૃથ્વીના પેટાગમાંથી ક્યારે ખાલી થઈ જશે વગેરે પ્રશ્નોના જવાબ મેળવવા ખૂબ અઘર્યું છે. કારણ તે પરથી આપણે એક ફેની જાટલ અને બેદજનક પરિસ્થિતિમાં છીએ તેનો આપણને ખ્યાલ આવશે. આ કોલસા, ખનીજ તેલ અને એસ એ વીજળી મેળવવાનાં બળતણ, ઈંધન છે અને તેમને fossil fuels એટલે કે પ્રાચીન અવશેષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું ઈંધન કહેવામાં આવે છે.

દુનિયાનો બળતણનો જથ્થો કેટલા કોલસાની સાક્ષ્ય થાય? (દત્તમાં)

કોલસા ૩૪૮૨ x ૧૦^૯ ટન ૨૭૦૩ x ૧૦^{૧૧}
તેલ ૧૮૬ x ૧૦^૯ ટન ૨૮૮ x ૧૦^{૧૧}
વાયુ (ગેસ) ૫૬૦ x ૧૦^{૧૨} ઘ ફુ..... ૦૦૨૩ x ૧૦^{૧૧}

૩૦-૧૪ x ૧૦^{૧૧}

(જલવિદ્યુત આમાં ગણવામાં આવી નથી).

જો જલવિદ્યુત પણ ગણીએ તો કુલે ૩૫ x ૧૪^{૧૧} ટન કોલસાની શક્તિ જેટલી શક્તિ અત્યારે આપણી પાસે જ આવ્યાં છે.

દુનિયાની વિદ્યુતશક્તિ આરેની જરૂરિયાત:

દુનિયામાં અત્યારે કેટલી શક્તિની માંગ છે અને

લાવિશમાં તે કેટલી થશે તેનો અંદાજ આપણા દેશના પરમાણુશક્તિ પંચના પ્રમુખ ડૉ. હોમી ભાભાએ ૧૯૫૫ની જીનીયામાં કરાયેલી પરમાણુશક્તિ વિષેની પરિષદમાં નીચે પ્રમાણે આપ્યો હતો.

ઇસવી સન ૧૯૫૦ સરેરાશ દેટલા કોલસાની શક્તિ વપરાય છે? (લાખ)

૦-૧૮૫૦	૧૯૦૦
૧૮૫૦-૧૯૫૦	૩૮૦૦
૧૯૫૦માં	૪૨,૦૦૦
૧૯૭૫	૭૦,૦૦૦
૨૦૦૦	૧૫૦,૦૦૦

પૃથ્વીમાં રહેલો આ બળતણનો જથ્થો કેટલો સમય ચાલશે?

ઈ. સ. ૧૯૫૦માં દુનિયા જે દરે, જે ઝડપથી આ બળતણ વાપરી રહી હતી, તે જ દરે જો તે વાપરવાનું ચાલુ રાખે તો આ બળતણનો જથ્થો લગભગ ૨૦૦ થી ૩૦૦ વર્ષ ચાલે. પણ ઉપરના કોણક પરથી ચાલુમ પડે છે કે જેમ જેમ વર્ષો જાય છે, તેમ તેમ શક્તિની માંગ વધતી ગઈ છે. ૨૦૦૦ની સાલમાં તો, આ જરૂરિયાત એટલી વધી વધી ગઈ હશે કે, જો તે ૨૦૦૦ની સાલના દરે આ જરૂર વાપરવા માંડીએ તો તે ૮૦ વર્ષ કરતાં પણ ઓછો ચાલે.

આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે ઈ. સ. ૨૦૦૦માં તો આ કોલસા, તેલ, વાયુ વગેરે પ્રાચીન અવશેષોમાંથી ખનવા બળતણોનો જથ્થો ખૂબી પડશે. અને એક કટોકટીજરી

આમાંથી ભૌતિક શાસ્ત્ર અને એન્ટ્રોનિયરીંગ વિભાગના Tata Institute of Fundamental Researchમાં છે, બ્યારે અવશાસ્ત્ર અને તબીબી વિજ્ઞાન એ Indian Cancer Research centreમાં આવેલા છે.

રસાયણ શાસ્ત્ર વિભાગ — તેના વડા ડૉ. ચંકર છે. અહીં રાસાયણિક વિશ્લેષણની નવી રીતો, ધાતુઓ અને પરમાણુભટ્ટી માટેનાં બળતણ મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન કરવા વગેરે કાર્ય કરવામાં આવે છે.

ધાતુ સંશોધન વિભાગ (Metallurgy) : અહીં ડૉ. જ્ઞાતપ્રકાશ વડા છે. અહીં ધાતુઓના ગુણધર્મોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. દા. ત. એલ્યુમિનિયમ, ઝર્કોનિયમ, બેરિલિયમ. આ ઉપરાંત પરમાણુભટ્ટી માટે બળતણ તૈયાર કરવું એ તેનું મુખ્ય કાર્ય છે.

એન્ટ્રોનિયરીંગ વિભાગના વડા શ્રી એન. બી પ્રસાદ છે. આ વિભાગનું કાર્ય પરમાણુભટ્ટી બાંધવાનું છે, તે ઇલેક્ટ્રોનિક ગ્રંથકોષ પથ્થુ બનાવે છે.

ભૌતિકશાસ્ત્ર વિભાગમાં વિશ્વકિરણો અને ભૌતિકશાસ્ત્રના બીજા વિષયો વિશે મૂળભૂત સંશોધન થાય છે. હાલમાં આ વિભાગમાં બે Crystal Spectrometers ખરીદવામાં આવ્યાં છે, અને તેમની મદદથી ભૌતિક શાસ્ત્રનું મૂળભૂત સંશોધન થઈ રહ્યું છે.

Indian Cancer Research Centreના વડા ડૉ. ખનોલાકર છે. તબીબી અને તંદુરસ્તી વિભાગ બે ભત્તર કાર્ય કરે છે :— (૧) પરમાણુશક્તિના તબીબી ઉપયોગો વિશે સંશોધન, અને વિકિરણો (Radiation)ની અસર માણસની તંદુરસ્તી પર થી થાય છે તેનો અભ્યાસ (૨) પરમાણુશક્તિ કેન્દ્રમાં કામ કરતા સેકિની તંદુરસ્તીની કાળજી લેવી. Health Physics Divisionના વડા શ્રી એ. એલ. રાવ છે. તબીબી વિજ્ઞાનના વડા શ્રી ડૉ. હમીદ, મીડિસ

કેન્સર વિશે શોધ કરી રહ્યાં છે અને વિકિરણના માણસના શરીર પર થતી અસર વિશે અભ્યાસ સંશોધન કરે છે.

આ ઉપરાંત આપણે ખેરાક લીધા પછી તેના પર શા પ્રક્રિયાઓ થાય છે અને તે આપણા શરીરનો ભાગ કેવી રીતે બની જાય છે, તેનો અભ્યાસ 'કિરણોત્સર્ગી' ચોઈ સોડિયમ વાપરીને કરવામાં આવે છે. ચામડીના રોગોમાં કિરણોત્સર્ગી ક્રોમીયમ, કેન્સર માટે કિરણોત્સર્ગી કોબાલ્ટ અને આંખમાં થતી રોગો (Tumour) માટે કિરણોત્સર્ગી ટેન્ટેલમનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. મુંબઈની Tata Memorial Hospitalમાં કેન્સરના ઉપચાર માટે કોબાલ્ટ ૬૦ આપવામાં આવ્યું છે.

અવ શાસ્ત્ર વિભાગના વડા ડૉ. એ. આર. જોષાસ આચર અહીં અનુવાંશિકતા (Hereditry) નો અભ્યાસ કરે છે. વિકિરણો કોમોડોમ અને જીન પર કેવી અસર કરે છે, અને તેમનામાં જીન-પરિવર્તન (Mutation) કરે છે, તેનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. ડૉ. આચર કહે છે, “કેન્સર કેવી રીતે વધે છે, તે જો આપણે જાણી શકીએ તો આપણે જીવંત પદાર્થ શું વસ્તુ છે તેનો જવાબ મળી જશે.”

આ ઉપરાંત કેનેડા-ઈન્ડિયા રીએક્ટરમાં ખેરાકને લાખા વખત સુધી સંધરી રાકાય તે અંગેના સંશોધન માટે ખાસ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત ખેતરોમાં પડતી જીવાત મારવા માટે અને સંસ્કરણમાં તીકનાં ટોળાંનાં ટોળાં ખેતરના પાક પર જીતરી આવે છે, તેનો કંઈ જોડેસ લાવવા માટે પથ્થુ અહીં પ્રયોગો થઈ રહ્યા છે.

આ બધામાં નોંધપાત્ર વસ્તુ એ છે કે, ભારતના પરમાણુ શક્તિ કાર્યક્રમમાં લોકરી તૈયારી માટે હાઈ વિભાગ ન્યા. ટ્રોએના પરમાણુશક્તિ કેન્દ્રનું ઉદ્ઘાટન કરતાં પહેલાં જાહેરલાલે કહ્યું હતું કે :

“Whatever might happen, whatever the circumstances, We shall never use atomic energy for evil purposes”

[પરમાણુના શાંતિજન્ય ઉપયોગ]

પરમાણુમાંથી વિદ્યુતશક્તિ

દુનિયામાં અત્યારે વીજળીની અત્યંત ખોટ છે અને હાલ આપણે કોલસા, ખનીજ તેલ, અને ગેસનાં બળતણો-માંથીને મોટા બંધ બાંધી પાણીની સહિનો ઉપયોગ કરીને વિદ્યુત મેળવીએ છીએ. તો આ કોલસા, ખનીજ તેલ ને ગેસનું પૃથ્વી પર ભંડોળ કેટલું છે, તેમને આપણે કેટલી ઝડપથી વાપરી રહ્યા છીએ અને તેમનો જથ્થો પૃથ્વીના પેટાગમાંથી ક્યારે ખાલી થઈ જશે વગેરે પ્રશ્નોના જવાબ મેળવવા ખૂબ અગત્યનું છે. કારણ તે પરથી આપણે એક કેવી જાહેસ અને ખેડજનક પરિસ્થિતિમાં છીએ તેનો આપણને ખ્યાલ આવશે. આ કોલસા, ખનીજ તેલ અને ગેસ એ વીજળી મેળવવાનાં બળતણો, ઈંધણ છે અને તેમને fossil fuels એટલે કે પ્રાચીન અવશેષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું ઈંધન કહેવામાં આવે છે.

દુનિયાનો બળતણનો જથ્થો કેટલા કોલસાની શક્તિ થાય? (દત્તમંડ)

કોલસા 34.2×10^6 ટન 2.7×10^{12}
તેલ 1.6×10^6 ટન 1.2×10^{12}
વાયુ (ગેસ) 140×10^{12} ઘ. ફ. 0.2×10^{12}

૩૦-૧૪ x ૧૦^{૧૧}

(જંલવિદ્યુત આમાં ગણવામાં આવી નથી).

જો જંલવિદ્યુત પશુ ગણીએ તો કુલે 3×10^{12} ટન કોલસાની શક્તિ જેટલી શક્તિ અત્યારે આપણી પાસે જથ્થામાં છે.

દુનિયાની વિદ્યુતશક્તિ માટેની જરૂરિયાત :

દુનિયામાં અત્યારે કેટલી શક્તિની માંગ છે અને

ભવિષ્યમાં તે કેટલી થશે તેનો અંદાજ આપણા દેશના પરમાણુશક્તિ પંચના પ્રમુખ ડૉ. હોમી ભાભાએ ૧૯૫૫ની છનીચામાં ભરાયેલી પરમાણુશક્તિ વિષેની પરિષદમાં નીચે પ્રમાણે આપ્યો હતો.

ધસરા સન ૧૯૫૫ સરેરાશ કેટલા કોલસાની શક્તિ વપરાય છે? (લાખ)

૦-૧૮૫૦	૧૯૦૦
૧૮૫૦-૧૬૫૦	૩૮૦૦
૧૬૫૦-૫૦	૬૨,૦૦૦
૧૬૭૫	૭૦,૦૦૦
૨૦૦૦	૧૫૦,૦૦૦

પૃથ્વીમાં રહેલો આ બળતણનો જથ્થો કેટલો સમય ચાલશે ?

ઈ. સ. ૧૯૫૦માં દુનિયા જો દરે, જો ઝડપથી આ બળતણ વાપરી રહી હતી, તે જ દરે જો તે વાપરવાનું ચાલુ રાખે તો આ બળતણનો જથ્થો લગભગ ૨૦૦ થી ૨૦૦ વર્ષ ચાલે. પણ ઉપરના કોષ્ટક પરથી માલુમ પડે છે કે જેમ જેમ વર્ષો ગળે છે, તેમ તેમ શક્તિની માંગ વધતી ગઈ છે. ૨૦૦૦ની સાલમાં તો, આ જરૂરિયાત એટલી બધી વધી ગઈ હતી કે, જો તે ૨૦૦૦ની સાલના દરે આ જથ્થો વાપરવા માંડીએ તો તે ૮૦ વર્ષ કરતાં પશુ ચોછો ચાલે.

આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે ઈ. સ. ૨૦૦૦માં તો આ કોલસા, તેલ, વાયુ વગેરે પ્રાચીન અવશેષોમાંથી બનેલા બળતણનો જથ્થો ખૂટી પડશે. અને એક કટોકટીભરી

છે. આ ત્રણ સમુદ્રધુનીઓ તે રહેનથી મોરોફો, ઈટાલી ને સોસીલીયા તે ટ્યુનીસિયા, તેમ જ બ્રિસ ને હિટ્ટોથી લીગિયા સુધી છે. દા. ત. મેડિટેરેનિયન સમુદ્રના પાણીની સપાટી લગભગ ૬૦૦ ફૂટ 'પૂર્વ' તરફ ને ૩૩૦ ફૂટ પશ્ચિમ તરફ ઓછી કરવામાં આવે તો ૫૦ થી ૧૦૦ માઈલ જેટલી ભૂમિ કિનારા પર વધે એમ છે.

આમ જ્યારે માનવ આ અદ્યત્ત પરમાણુશક્તિને મેળવશે ત્યારે તે આખી પૃથ્વીની કાપાવલટ કરી નાખશે. ત્યાર પછી પૃથ્વી પર કોઈ પ્રદેશ રેરાન, ઉત્કળ નહિ રહે, કોઈ જગ્યાએ મીઠા પાણીની તળી નહિ પર ને એન્ટાર્કટિક જગ્યા હિમપ્રદેશને માનવ એક કળાકૃષ્ણ ભૂમિમાં પલટાવી નાખશે. આમ પૃથ્વીનો પુનર્જન્મ થશે, આમ ઉત્ક્રાંતિને માનવ મોતાના બળથી વધુ ત્વરિત કરશે.

પરમાણુયાત્રા

પરમાણુમાં રહેલી અદ્યત્ત શક્તિ વાહનવ્યવહારની સમૃદ્ધિમાં ધણી ઉપકારક થઈ શકે. સમુદ્ર અને મહાસાગરનાં કિનારોમાં ચાલતી સળમરીન, પાણીની સપાટી પર દોડતાં માલ ને ઉતાડુ લઈ જનારાં જલજહાજો, જો એ અવકાશમાં ખૂબ ઝડપથી દોડતાં વાયુયાનો-એરોપ્લેન, અને ભૂમિ પર દોડતી રેલગાડીનાં એન્જિન, તેમ જ મોટર એન્જિન બનાવવામાં પરમાણુશક્તિને ભરપૂર ઉપયોગ થઈ શકશે. આજ પૂર્વે આવા અખતરાઓ આરંભાઈ પણ ગયા છે.

જલયાત્રા

અમેરિકા : ૭ વર્ષની સતત જહેમત પછી અમેરિકાના વિજ્ઞાનીઓએ 'નાટિસ' નામની પરમાણુ સળમરીન બનાવી છે. તેને ૧૭ બમ્બુઆરી, ૧૯૫૫ના રોજ દરિયામાં ચૂકવામાં આવી હતી. આ સળમરીને સતત ૭ કલાક રોકાયા વગર ૬૦,૦૦૦ માઈલની સફર કરી અને તે દરમિયાન ૮ રતલ યુરેનિયમ વપરાયું હતું. પણ એ ડીઝલ એન્જિનથી આટલા માઈલ કાપવા હોત તો ૧૦,૦૦૦ ટન તેલની જરૂર પડત. પણ આ નોટિસનું પરમાણુસંચાલિત એન્જિન બનાવતાં માટે વિજ્ઞાનીઓને અનેક મુશ્કેલીઓ નહોતી દા. ત. પરમાણુ-ભરીમાં ઉત્પન્ન થતા અતિ ઊંચા ઉષ્ણતામાનને સહન કરી શકે તેવી ઝરકોનિયમ ધાતુ મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન કરવી; વળી બે આ પરમાણુમહીમાં કંઈ જગડે તો તે સામેની

કાળજી ગળવી; ઉપરાંત સળમરીન સતત દરિયા નોંચે રહેની હોવાથી તેમાં રહેતા નાટિસ માટે હવાની વ્યવસ્થા કરવી (૧૬ મહિના સુધીની), પરમાણુમહીમાંથી નીકળતાં હિત્તરક્ષાન કરતાં વિકિરણ (Radiation) સામે માનુષ્યોનું રક્ષણ કરવું વગેરે અનેક પ્રશ્નો ઉદ્ભવ્યામાં આવ્યા હતા.

આ નોટિસની યાત્રા પછી એટલું તો ચાલુમ પડ્યું જ કે પરમાણુસંચાલિત એન્જિનની મદદથી દરિયાઈ સફર કરી શકાય, પણ એ પરથી એ પણ સાબીત થયું કે આ ભતની સફર સસ્તી તો નથી જ. નોટિસમાંના એન્જિનમાંથી ઉત્પન્ન થતી શક્તિની કિંમત ડીઝલ એન્જિનમાં તેવની મદદથી ઉત્પન્ન થતી શક્તિ કરતાં બેગ્રણી છે. સી-યુદ્ધ નામની બીજી સળમરીન પણ અમેરિકાએ બનાવી હતી અને તેમાં ઉમારામક તરીકે પ્રવાહી સોડિયમ વાપરવામાં આવ્યું હતું. પણ તે નિષ્ફળ ગઈ. હવે અમેરિકા આવી બીજી ૧૨ સળમરીન તૈયાર કરાવી રહ્યું છે—તેમાં ટ્રીટોન (Triton) નામની ૪૪૫૦ ટનની સળમરીન મોટામાં મોટી (બે પરમાણુમહીઓ વાળા) છે.

ઈ. સ. ૧૯૫૬માં અમેરિકાએ બે યુદ્ધજહાજો બાંધવાનું પણ શરૂ કર્યું છે—એકે તે ૧૪૦૦૦ ટનની Guided-missile હોવા મારેની કુઝર અને બીજું તે ૮ પરમાણુ-ભરીઓવાળું ૮૫૦૦૦ ટનનું વાયુયાન વાહક (Aircraft carrier) જહાજ—કુઝર ૧૯૬૦માં પૂરી બંધાઈ જશે.

આ ઉપરાંત અમેરિકા એક ૧૦,૦૦૦ ટન વજનનું અને ૬૦ ઉતાડુઓ રેલી શકે એવું માલ લઈ જનારું, દરિયાની સપાટી પર ચાલતું નવું જહાજ એન. એસ. સેવાન્નાહ (N. S. Savannah) બનાવી રહ્યું છે. તે ઈ. સ. ૧૯૬૦માં પૂરું બંધાઈ જશે. આ જહાજની પરમાણુમહીમાંનું ઉષ્ણ બે વર્ષ સુધી ચાલશે અને તેથી આ જહાજ બે વર્ષ સુધી વચ્ચે કંઈ પણ બજતજૂ લીધા વગર દરિયામાં રેલી શકશે.

રશિયા આવી સળમરીન બનાવી રહ્યું છે કે નહિ તેની હજી કોઈને ખબર નથી. કારણ તેણે તેની જાહેરાત કરી નથી. પણ રશિયાના વિજ્ઞાનીઓ એક ખૂબ રસિક શબ્દ બનાવી રહ્યા છે—પરમાણુ હિમભંગક જહાજ ! (Atomic Icebreaker) નેટ્રું નામ લેનિનના નામ પરથી આપવામાં આવ્યું છે. ૧૯૫૮માં તે બનાવવાની સરખાત થઈ ચૂકી છે. આ જહાજ ૧૬૦૦૦ ટન જેટલો

માલસર્પ બઈ રહે તેમ છે. તે ૧૮ નોટની ઝડપે ચાલે છે. તેમાંથી ખૂબ દબાણ નીચે બહાર આવતી પાણીની શેડોથી તે બરફમાં પોતાનો માર્ગ કાપી શકશે. આ બહાજમાં આજુબાજુના પ્રદેશનું અવલોકન કરવા હેલિકોપ્ટર સપ્લાનામાં આવશે અને તે ૬ કુટ બહાજ બરફને કાપી આગળ નીકળી શકશે. વળી આવા પરમાણુશક્તિથી સંચાલિત બહાજને મોટામાં મોટા કાયદો એ છે કે તેને લાંબા સમય સુધી નવું બળતણ લેવું પડતું નથી.

ધ્રિટન પણ નોટિસસના જેવી જ 'ડ્રેડ નોટ' (Dreadnought) નામની સળભરીન બનાવી રહ્યું છે. ધ્રિટનમાં 'પરમાણુશક્તિથી ચાલતી સળભરીન અને સપાટી પર ચાલતાં બહાજ બનાવવા માટે ખૂબ સંશોધન ચાલી રહ્યું છે. ત્યાં સપાટી પર ચાલતી ટેન્કર બનાવવા માટે ૧૮૫૬થી કામ ચાલુ થઈ ચુક્યું છે.

બગાન-યાત્રા

પરમાણુશક્તિથી સંચાલિત એરોપ્લેન બનાવવા માટે હાલ અનેક પ્રયોગો થઈ રહ્યા છે અને સંશોધન ચાલી રહ્યું છે. અસખત આવું એરોપ્લેન બનાવી શકાય તો પણ એક ખૂબ અગત્યનો પ્રશ્ન આપણી સામે ખડો થાય છે. ક્યારે કે જો એ આકાશમાં હોમન કરી રહેલા વાયુયાનમાં ઓક્સિજન જ પરમાણુ પ્રક્રિયક (Reactor) બંધ થઈ જાય તો શું કરવું? વળી આ પ્રક્રિયકોમાંથી નીકળતાં છત્તનને હાનિકારક એવાં વિકિરણો—આલ્ફા, બીટા ને ગામા કિરણો—થી બચવા માટે તેમની આલુમિનિયમ બહુ ઢાંકિટ, સ્ટીલ કે સીસાનું રક્ષણકવચ બનાવવું પડે છે. આથી તેમનું વજન ખૂબ વધી જાય છે. ક્યારે કે ઉપરના અકસ્માતથી બચવા માટે બે પ્રક્રિયક વાયુયાનમાં સળગાતો વિચાર કરીએ, તો તેના ક્યારે વળતને લીધે આ આખું વાયુયાન એટલું કાંમવાળ

હુવ્યં છે. આવી મોટર બનાવવા માટે લાખો રૂપિયાની જરૂર પડે; ખીલું આવી મોટરનું વજન ખૂબ જ વધી જાય, કારણ કે તેમાં વાપરેલી પરમાણુલઘીનું રક્ષણકવચ તેનું વજન ખૂબ વધારી દે છે. દુનિયાના ઘણાખરા વિતાનીઓ માને છે કે આવી મોટર માટે અવકાશ નથી. પણ રશિયામાં ડો. રોમાદીને આવી મોટર બનાવી છે, તે થોડા ગ્રામ ભુરેનિયમ બાળાને અકવાડિયાંઓ સુધી ચાલે છે. ક્યારે કે આવી મોટર બનાવી શકાય તો, પણ શું તે રસ્તા પર ફેરવવી યોગ્ય છે? તેને જો અકસ્માત થાય તો તેમાં રહેલી પરમાણુલઘીમાંથી નીકળતા કિરણોત્સર્ગી પદાર્થો આજુ-બાજુના પ્રદેશમાં ફેલાશે ને અનેક લોકો ને જીવોની તાંદુરસ્તી પર મોટી અસર કરશે.

પણ મુતાહ વિશ્વવિદ્યાલયના પ્રાધ્યાપક ડો. લીલી બોરટે પરમાણુશક્તિથી ચાલતી રેલગાડીની શક્યતા બતાવી છે. આવી રેલગાડીની પરમાણુશક્તિથી ચાલતા એન્જિનની રચના તેમણે બહાર પાડી છે. આ એન્જિન ૧૬૦ કુટ લાંબું અને ૩૦ પૈડાંવાળું હશે. તેની પરમાણુ-લઘી ૨૪૪૪૩ ધન ફૂટની હશે. તેનું રક્ષણકવચ ૨૦૦ ટન વજનનું હશે અને ૪ ઈંચ બહાઈવાળું હશે. અને ૧૧ સ્તંભ ભુરેનિયમ વાપરી તે એક વર્ષ સુધી ચાલી શકશે. આવું એન્જિન બનાવવું તદ્દન શક્ય છે અને તે સંતોષકારક કામ પણ આપશે.

અવકાશ-યાત્રા

પરમાણુરોકેટ : પરમાણુશક્તિથી ચાલતા રોકેટના અવકાશયાનમાં ક્રાંતિ કરી શકાશે? સામાન્યિક બળતણો—ઓક્સિજન, ફ્યોરિન, નાઈટ્રિક એસીડ વગેરે વાપરી માનવ સ્પુટનિક, એક્સપ્લોરર, ડીસવરર, વેન્ડર્સ જેવા કૃત્રિમ બાહ્યગ્રો પૃથ્વીની આજુબાજુ ફરતા મૂંઝી શક્યો છે અને

thyroidism નામનો રોગ થાય છે, જે શરીરનું આયોડીન સાધારણ કરતાં ખૂબ વધારે પ્રમાણમાં શોષી લે છે. જો કિરણોત્સર્ગી આયોડીન આવા માણસને આપવામાં આવે તો આ અર્થથી કેટલા પ્રમાણમાં એ કિરણોત્સર્ગી આયોડીન ભેગું કરે છે, તે ગંભીર કાઉન્ટરની મદદથી જાણી શકાય છે. જો તે ખૂબ વધારે પ્રમાણમાં લેતી હોય તો તે માણસને hyperthyroidismનો રોગ છે એવું નિદાન થાય. આ ઉપરાંત આ કિરણોત્સર્ગી આયોડીનથી આ અર્થાતો આકાર પણ જાણી શકાય છે—તે સાધારણ હોય છે તેવા છે કે પછી બદલાઈ ગયો છે.

વૈજોપચાર :

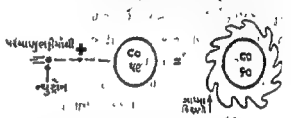
આ તો બહુ રોગની ચિકિત્સામાં કિરણોત્સર્ગી આઈસોટોપનો ઉપયોગ થયો. તેથી પણ વધારે લાભદાયી ઉપયોગ અનેક અનોપચારિક અને મુશ્કેલ રોગોના ઉપચારમાં છે.

(૧) કેન્સર

કેન્સરના ઉપચાર માટે અનેક રુઝાલ્યોમાં મોટાં મોટાં રાક્ષસી ક્ષ-કિરણો આપવા માટેનાં યત્ન હોય છે. તે જ પ્રમાણે રેડિયમ પણ ક્ષ-કિરણો જેવાં ને તેમનાથી વધુ શક્તિશાળી એવાં ગામા કિરણોનો ઉત્સાર કરે છે. આવાં ગામા કિરણોનો ખીખ અંતેક કિરણોત્સર્ગી આઈસોટોપ પણ ઉત્સાર કરે છે. આ કિરણો—ક્ષ અને ગામા—આપણા શરીરમાં ખૂબ ઝડપથી લાગતા અને સુચકારની ઝડપે વિકાસ પામતા જીવકોષો પર ખૂબ અસર કરે છે ને, તેમનો નાશ કરે છે. કેન્સર અટકે શરીરની સતત વિકાસ પામતા કોષોની અધાધૂંધી. શરીરના અમુક ભાગમાં મોટી રસોળા (tumour) થાય છે; તેથી ત્યાંના વિકાસ પરનો શરીરનો અંકુશ જતો રહે છે, અને તે ભાગ પર રસોળા મોટી ને મોટી થતી જાય છે. પછી તે રસોળા આજુબાજુ પ્રસારે છે ને લોહી તેમ જ લીમ્ફ (Lymph) દ્વારા શરીરના ખીખ લોગોમાં પ્રસારે છે ને અંતે માણસનું આ ઉપ-રસોળાઓને લીધે મરણ થાય છે.

આમ, કેન્સરને કારણે ખૂબ ઝડપથી વિલાગ્ન થયતા જીવકોષોને અટકાવવા ને તેમનો નાશ કરવા એ જરૂરી થઈ પડે છે. તે માટે ક્ષ-કિરણો વપરાય છે. પણ ક્ષ-કિરણો મેળવવા માટે ખૂબ મોટાં મોટાં જાતનાં

કિરણોનો ઉપયોગ થવા માંડ્યો. આ ગામાકિરણો જીવન કોષોનો નાશ કરવામાં ક્ષ-કિરણો કરતાં પણ વધુ શક્તિશાળી છે. તેથી જેમાં ગામાકિરણો રહેલાં છે તે રેડિયમનો ઉપયોગ કેન્સરના જીવકોષોનો નાશ કરવામાં થવા લાગ્યો. પર રેડિયમ અતિશય વિરલ છે ને મોંઘું છે. પણ જો કૃત્રિમ રીતે બનાવેલાં આવાં ગામાકિરણોનો ઉત્સાર કરતાં કિરણોત્સર્ગી આઈસોટોપનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તે ખૂબ સરતાં પડે.

કોબાલ્ટ-૬૦—આ માટે કોબાલ્ટ-૬૦નો ઉપયોગ થાય છે. સામાન્યરીતે કોબાલ્ટનું પરમાણુભારક ૫૯ છે અને તે કિરણોત્સાર કરતું તથા. પણ બ્યારે આ કોબાલ્ટ-૫૯ ને પરમાણુસંકીર્ણ નાખી તેના પર ન્યુટ્રોનની ઘર્ષા કરવામાં આવે છે—એટલે કે તેને પકડવામાં આવે, છે—ત્યારે તેનું કોબાલ્ટ-૬૦ માં રૂપાંતર થાય છે. આ કોબાલ્ટ-૬૦ કિરણોત્સર્ગી છે અને ગામાકિરણોનો ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં ઉત્સાર કરે છે. આમ, આ કોબાલ્ટમાંથી ઉત્સાર પામતાં ગામાકિરણો દ્વારા કેન્સરનો ઉપચાર કરવા માટે એક ખાસ વજન બનાવવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરાંત શરીરની અંદરના લોગોમાં—પેટ, છાતી, અંગૂઠા વગેરેમાં આવેલી કેન્સરની રસોળામાં આવા કિરણોત્સર્ગી આઈસોટોપ પ્રવેશી તેમનો નાશ કરે એવા સંશોધન માટે અગ્રણ્ય પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે.

કોબાલ્ટ ઉપરાંત, કેન્સરના ઉપચાર માટે કિરણોત્સર્ગી સીઝીયમ (Caesium) એ ખીલું અગત્યનું તત્વ છે.

(૨) કિરણોત્સર્ગી આયોડિન, આપણે આગળ જોયું તેમ, આઈસોટોપોમાં ભેજો થાય છે. આ આયોડિનમાંથી સતત ખીટા કણો (ઈલેક્ટ્રોન) ની ઘર્ષા થવા કરે છે. તેથી આ ખીટા કણો અર્થાતના જીવકોષોનો નાશ કરે છે—તેમની પ્રક્રિયા બાંધી કરે છે. તેથી hyperthyroidism કે જેમાં આ અર્થાત ખૂબ જ ઝડપથી અને મોટા પ્રમાણમાં કાપ કરતી હોય છે, તેના ઉપચાર તરીકે આ કિરણોત્સર્ગી

(૭) સોનું-૧૯૮-સોનાનો આ કિરણોત્સર્ગી આઈ સો-
ટાપ આપણા શરીરમાં ખૂબ સહેલાઈથી પ્રવેશ છે ને તેથી
શરીરમાંની-જુદી જુદી 'કેવિટી'—દા. ત. પેટ, મુત્રકાષણ
(bladder), 'ધુરસીમાં' છાતીની જગ્યામાં—આ સોનાનો
ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ફેફસાંના કેન્સરમાં ખાસ ટોટીદાર
આ સોનાને ફેફસામાં પ્રવેશ કરાવી શકાય છે.

(૪) રેડોનિયમ-૨૦ બીટા કણોનો સતત ઉત્સાર કરે
છે. તેથી તે જખમ (scab) અને બગડેલા તંતુઓની
સફાઈ માટે વાપરી શકાય છે.

(૫) Polycythemia નામના રોગમાં આપણા શરીર-
ના લોહીમાં રક્તકણો ખૂબ વધી જાય છે. દા. ત. સાધારણ
રીતે તે ૫૦-૬૦, લાખ દર ધનભીલીમીટરમાં હોય છે,
તેને બદલે તે ૭૦૦ કે ૪૦૦ લાખ બની જાય છે. શરીરના
રક્તકણો હાડકામાં પેદા થાય છે અને હાડકાંના જંધારણમાં
ફેફસાં અને એક મુખ્ય તત્ત્વ છે. તેથી જો કિરણોત્સર્ગી
ફેફસાંના કણો આપણામાં આવે તો તે હાડકામાં જમા
થાય છે અને તે વધારે જડતાં રક્તકણો પેદા થવા લાગે નથી.

(૬) કિરણોત્સર્ગી

ખોપરીમાં આવેલા મગજમાં જ્યારે રસોણ થાય છે
ત્યારે ખોપરીનાં હાડકાં ખોલીને તે કાઢવું પડે છે, આમાં

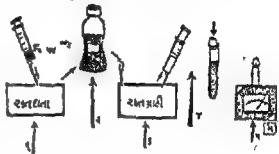
મગજને નુકસાન થવાનો ભય રહે છે. પણ ખોપરીને
કાપ્યા વગર, કંઈપણ થા કંઈ, સિવાય, આ કિરણોત્સર્ગી
પદાર્થોમાંથી નીકળતાં કિરણોને મગજના આ રસોણવાળા
ખાસ ભાગ પર નાખવાથી તેને નાશ કરી શકાય છે. આ
રીતે જ્ઞાનવંતુઓ થતાં અનેક ઓપરેશન દ્વારા કંઈ પણ
દુઃખ આપ્યા વગર કરી શકાય છે. આવાં ઓપરેશન
માથા પર કરવામાં આવ્યાં પણ છે.

(૭) બોરોન ધાતુનો એક આઈસોટોપ મગજની
અમુક ભતની રસોણમાં ભેજા થાય છે—જેથી આ રસોણ

પર ન્યુટ્રોનની વર્ષા કરવામાં આવે છે એટલે તે કિરણોત્સર્ગી
બને છે અને તે રસોણનો નાશ કરે છે.

સંસીધન :

(૮) "Labelling" cells: પાંદુરોગ (ગેનિમિયા)
જેના લોહીના રોગોમાં આ કિરણોત્સર્ગી આઈસોટોપ ખૂબ
અવલમ્બા છે. આપણું રક્ત સીરમ, રક્તકણો, પ્લેટલેટો,
પ્લેટલેટ વગેરેનું બનેલું છે. જ્યારે લોહીમાંના રક્તકણોમાં
તેમની સંખ્યા અને તેમના પ્રકારમાં વિશેષ ફેરફાર થાય
છે, ત્યારે પાંદુરોગ થયો કહેવાય છે.

રક્તકણની જીવન મર્યાદાનું અર્થજ્ઞ

આપણા રક્તકણો ૧૨૭ દિવસ સુધી જ જીવે છે ત્યાર
પછી હાડકામાં બનેલા નવા રક્તકણો લોહીમાં આવે છે.
આ રક્તકણના કાર્બોન, નાઈટ્રોજન અને લોહ એ તત્ત્વો
હોય છે. તેથી જો આમાંના કોઈપણ તત્ત્વનો કિરણોત્સર્ગી
આઈસોટોપ પાંદુરોગવાળા માથાને આપીએ, તો રક્તકણોમાં
તે ભળી જશે, અથવા તો માથાનું થોડું લોહી કોમિયમ
ધાતુમાં નાખવામાં આવે છે. તો રક્તકણો કોમિયમ જોડે બહુ
સહેલાઈથી ભળી જાય છે. પછી આ નવા લોહીને શરીરમાં
પાછું ઇન્જેક્ટ કરવામાં આવે છે. આ કિરણોત્સર્ગી
આઈસોટોપવાળા રક્તકણોની પીછા ડોક્ટર બહુ સહેલાઈથી
કરી શકે છે. (મીટર કાઉન્ટર વડે) ને તે રક્તકણો કેટલો
ખમત જીવે છે તે પણ જાણી શકે છે. રક્તકણો ઉપર ' લેમસ '
મારવાની આ કિયાને ' લેમસિસ ' કહે છે.

(૯) કિરણોત્સર્ગી આઈસોટોપના વખતીની વિજ્ઞાનના
સંશોધનમાં આવા બીજા અનેક ઉપયોગ છે. કાર્બોન ૧૪,
સોડિયમ, પોટાશિયમ, કલોરીન વગેરેના આઈસોટોપોનો
આવો ઉપયોગ કરી શકાય તેમ છે. તબીબી વિજ્ઞાનની
એક ખૂબ ગતિવિધી શાખા તે જીવરસાયણશાસ્ત્ર
(Biochemistry) છે. આ શાસ્ત્રમાં માથાનું શરીર
કયાં રસાયણો, કયાં સંયોજકો (compounds) નું બનેલું

છે, તેના શરીરની રાસાયણિક પ્રક્રિયાઓ (Metabolism) જેની રીતે એકે છે વજેરેનો ખાસ અવધાન કરવામાં આવે છે.

આ કિરલોલ્સર્મી આઈસોટાપની મદદથી ડૉ. શેનહેમરે સાબિત કર્યું છે કે આપણું શરીર જે પદાર્થોનું બનેલું છે, તે બધા પદાર્થો બાર મહિનામાં બદલાઈ જઈ તેમની જગ્યાએ નવા પદાર્થો આવે છે—એટલે કે દર ૧૨ મહિને આપણું આપણું શરીર ફરીથી નવું બને છે—આપણા શરીરનાં આટલાં ઠંડાં સામ્રાજ્ય હાડકાં પણ સતત રીતે નવાં બનતાં હોય છે! આપણે જે અખીવાળા પદાર્થો ખાઈએ છીએ, તેમાંની અમી શરીરમાં તરત બળીને આપણને ઊંડત આપતી નથી. પણ નવી અમી શરીરમાં જમાં થાય છે, ત્યારે જૂની અમી બળે છે તે આપણને શકિત આપે છે. આ જ રીતે આપણે ખોરાકમાં જે પ્રોટીન ખાઈએ છીએ તેમાંથી શરીરનું બાંધણું થાય છે—રનાયુ, ગાંતરતુઓ વગેરે બંધાય છે; જ્યારે જૂના પ્રોટીન અનેક પ્રક્રિયાઓ થયા પછી બહાર ફેંકાઈ જાય છે.

આ ઉપરાંત બીજા અગત્યનો દાખલો. ‘મરણીનું ઈકું’ કેરી રીતે બને છે તે બાજુવાનો છે. મરણીના ઈકાના મુખ્ય બે ભાગ છે—બહારનું કેલ્શિયમ બાહ્યનું બનેલું ‘બાહ્ય’ કોષ્ટક; અને અંદરનો કોષો અને બીજા રસો પ્રોટીનનો બનેલો પદાર્થ. હવે જો મરણીને આ કિરલોલ્સર્મી આઈસોટાપવાળો ખોરાક ખાવા આપવામાં આવે તો આ ઈકું કેરી રીતે બને છે, તે આપણે બાહ્ય શકીએ. મરણીના ઈકાનું પ્રોટીન મરણીએ આજે કે ઝઈ કાલે ખાધેલા ખોરાકમાંથી નથી બનતું પણ તેણે એકાદ મહિના પહેલાં ખાધેલા ખોરાકમાંથી બને છે. મરણીના શરીરના બાંધણુમાં રહેલાં પ્રોટીન, આ એક મહિના દરમિયાન, તેના રનાયુ વગેરેમાં રહે છે; ને જ્યારે તેનું શરીર આ પ્રોટીન ફેંકી દે છે, જ્યારે તે તેના શરીર માટે નફામાં થઈ જાય છે, ત્યારે તેમનો ઉપયોગ ઈકું બનાવવા માટે થાય છે, પણ બહારનું કેલ્શિયમ—રનાયુ—જે કોષ્ટક છે, તે તો મરણી જે દિવસે ઈકું મૂકવાની હોય છે, તે દિવસે તેણે ખાધેલા ખોરાકમાંના કેલ્શિયમમાંથી જ બને છે.

આ ઉપરાંત, લખીની ચિત્રાનનાં બીજાં અનેક ક્ષેત્રોમાં સંશોધન માટે આ આઈસોટાપનો ઉપયોગ થાય છે. અનેક દવાઓની અસરો શોધવા, તે દવાઓના બાંધણુમાં કયું

તત્ત્વ આવી અસર કરે છે તે બાજુવામાં પણ. આ પૂર્વે ન આવી શક્યા હોઈએ તેવી અનેક વસ્તુઓ આપણે બાહ્ય શકીએ છીએ. સુદમદર્શક પંચમી બાંધણુ પ્રાણી ને વનસ્પતિના છત્રકોષો ભેઈ શકીએ છીએ અને આ છત્રકોષો શાના બનેલા છે, તેમની રચના શી છે, એ પણ બાહ્ય શકીએ છીએ. પણ આ કિરલોલ્સર્મી આઈસોટાપની મદદથી આપણે આ છત્રકોષો જોના બનેલા છે તે પ્રસરણ (molecules) ને ભેઈ શકીએ છીએ; તેમનો પીછા પકડી શકીએ છીએ; તે તેમનું શું કાર્ય છે તે પણ બાહ્ય શકીએ છીએ. આમ સુદમદર્શક પંચ-આ કિરલોલ્સર્મી આઈસોટાપ આગળ સુદમ નહિ પણ રથૂલ વ્યસ છે. કદાચ આ આઈસોટાપથી બધીબધી માણસ છત્રનું સંસ્કર ઉઠી શકશે, કેન્સર જેવા છત્રકોષ અને જટિલ રોગની મગ્ગાઈ ઉઠી નાખશે.

કીટાણુવિનાશ :

૧. બધીબધાં કૌંથી વધારે અગત્યનો ઉપયોગ તે આ જામા કિરલોલ્સર્મી કીટાણુઓ-એકિટરિયા વગેરે મારવામાં થશે. જો તે ડોક્ટરને ત્યાં, પ્રોટી. હોસ્પિટલોમાં, આ કીટાણુઓ મારવા માટે ખાસ મોટાં મોટાં સાધનો રાખવામાં આવે છે. તેમને મારવા માટે સખત મરણીનો વપરાય થાય છે. બોપરેશન કરવાનાં બધાં સાધનો આ રીતે કીટાણુવિમુક્ત (Sterilise) કરવાં પડે છે. છ-જેકસન આપવાની નાની સિરિંજને અને સોયા વગેરેને પણ પાણીમાં ગરમ કરી, તેમની ઉપરનાં કીટાણુઓનો નાશ કરવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે પેનિસિલિન, સ્ટ્રેપ્ટોમાઈસીન, વગેરે દવાઓ કીટાણુ-વિમુક્ત કરવી છે. પરંતુ અનેક દવાઓને ગરમ કરવાથી તેમની અસર કરવાની શક્તિ નાશ પામે છે અને તેથી તેમને કીટાણુવિમુક્ત કરવા માટે ખૂબ મોટો ખર્ચો થાય છે. પણ હવે તો એક નાની બાટેલીમાં પેક કરેલા પેનિસિલીન કે સ્ટ્રેપ્ટોમાઈસીન કે એવી બીજી ઘેઈપણ બોધીને જામા કિરલોલ્સર્મી સહેલાઈથી, ખૂબ ઓછા ખર્ચે કીટાણુવિમુક્ત કરી શકાય છે.

આ ઉપરાંત રૂબામાં સીલ કરીને રાખેલ ખાંસ, ફૂલો, છત્તર ખાંસ પદાર્થો વગેરેને જામા કિરલોલ્સર્મી કીટાણુવિમુક્ત કરી શકાય છે ને તેથી તેઓ બગડ્યા સિવાય મળે. વખત રહી રહે છે

પરંતુ જામાકિરલોલ્સર્મી ઉપયોગ થયો હોવાને કારણે, આજે ખોરાક માણસને હાનિકારક નહિ નીવડે! આ માટે

વિજ્ઞાનીઓએ અનેક પ્રયોગો કર્યા છે-પ્રાણીઓ અને માનવીઓ.
૧. ઉપર ચે. પુરિશ્વરે એવું જણાવ્યું છે કે, તેમના' શરીર 'પર
કઈ પણ અણ અસર થઈ નહોતી.

હલુ આ શ્રેષ્ઠ ખૂબ સંરોધન યાત્રી ગણુ છે ને કદાચ
નજીકના લગિષ્ઠમાં જ આપણને આવેા જ'નુશુદ્ધ કરેલો
ખોરાક મળતો થઈ જશે. (આનોથી પદાવિતો રાદ અને
તેની સોડમ એવી ને એવી રહે છે.)

ખાદ્યપદાર્થની રક્ષા

અમેરિકામાં બટાકા લાંબા વખત સુધી સંગ્રહી રાખવાને
પ્રથમ ખૂબ મંહીર છે-અણ અઈ જતા બટાકાને લીધે
અમેરિકાને દરવર્ષે લાખો ડોલરનું નુકસાન ભવ છે. શિયાળામાં
થયેલા બટાકાને જીનાળા સુધી રાખી મૂકવા ખૂબ મુશ્કેલ છે.
જીનાળામાં આ બટાકાને, હવાનું ઉષ્ણતામાન જીનું જવાબ
હજુના કૂટે છે, અને તેમાં રહેલું બીટાગીન સી અને સ્ટાર્ચ
પણ ઓછું થાય છે. આ હજુના કૂટતા બટાકાવડા માટે
બટાકાને અત્યારે તો અધારી ઠંડી વખતોમાં રાખવામાં
આવે છે. પણ બટાકાને હજુના કૂટતા બટાકાવડા અને તેમને
લાંબાં થોડાં સુધી સંગ્રહી રાખવા માટે ગામ કિરણોને
તેમના પર ઉત્સાર કરવામાં આવે છે. આથી બટાકા તાલ્લ
રહે છે. ઉપરાંત તેમનાં મોષક તત્વ પણ એવાં ને એવાં
રહે છે. આ માટે કોબાલ્ટ-૬૦ ને એક નાની એકમનિયમની
નળીમાં ભરી, તેમને બટાકા ભરેલી વખતમાં અમુક ચોક્કસ
સમય મૂકવામાં આવે છે. જોકે, હલુ આ બાબતમાં થજુ
સંશોધનની જરૂર છે. કારણ કે એવું માદુમ પડ્યું છે
કે કોબાલ્ટ-૬૦ના ગામ કિરણોની અસરવાળા બટાકા
મીઠાઈ બવ છે ને તે વધારે મળ્યા લાગે છે.

બટાકાને સંગ્રહવાની આ નવી રીતથી અમેરિકા જેવા
તેના મોટા ઉત્પાદકની આર્થિક રિયતમાં ખૂબ મોટા ફેર
પડવાનો. કારણ હવે તે તેના બટાકા દક્ષિણ આફ્રિકા અને
ઓસ્ટ્રેલિયા સુધી નિકાસ કરી શકશે. આ દેશોમાં જ્યાં માટે
વડાલ્લે ને સ્ટીમરોને વિનુશુદ્ધતા જેવા ઉષ્ણતામાનવાળાં
પ્રદેશમાંથી પસાર થવું પડ્યું; ને બટાકાને હજુના કૂટી
નીકળતા. આમ બધી રીતથી મુશ્કેલી ને ખર્ચ ટળશે.

કૃષિસેત્રે કાંત

ખેતરમાં થતા નકામા છોડ-વેલા અને નાનાં છવડાં એ

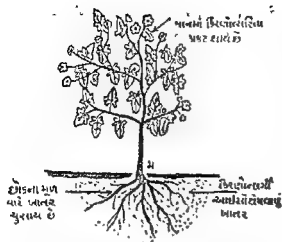
ખેતરના મોટામાં મોટા દુરમન. તેઓ પાકને ખૂબ નુકસાન
કરે છે. આ માટે અનેક રાસાયણિક દવાઓ શોધવામાં
આવી છે-દા. ત. ડી. ડી. ટી. ફેરફરસવાળી દવાઓ ૧.
ઉપરાંત અનાજને પણ અનેક છવડો લાગુ પડે છે.
પરંતુ ઠવે જ'દરો પર અનાજનો ફેરફર થતી હોય ત્યારે જ,
અનાજ પર ગામ કિરણોનો ઉત્સાર કરી જ'નુશુદ્ધ કરી
શકાય. તફવરતમાં આ છવડાનાં છીંકોને મારવાં એ ખૂબ જ
અત્યવું છે, તો જ તે અટકે, ૧૯૫૫માં જીનીવામાં પરમાણુ-
શક્તિના શોધિતજર્મ' ઉપયોગ માટે બરોડેલી કોન્ફરન્સમાં
એણું બતાવવામાં આવેલું કે *Strawberries* નર પર
ગામ કિરણો નાખવાથી, તેની પ્રજનન શક્તિના નાશ કરી
શકાય છે.

આમ, લાખો અણ બતાવ સલામત બચી જશે.

આ ઉપરાંત રાસાયણિક દવાઓ અણ છોડ ને છવડા
પર ફેવી રીતે અસર કરે છે, તે પણ કિરણોત્સર્ગી
આઈસોટોપથી શોધી શકાયું છે. દા. ત. આ રાસાયણિક
દવાઓ પહેલાં પાનવાળા છોડે ઉપર, પાતળાં, સીધાં,
પાંદાંવાળા ધાસ કરતાં (Cereals—અનાજ), પર વધુ અસર
કરે છે. આનું કારણ એવું માદુમ પડ્યું છે કે, પહેલાં
પાંદાં આ રસાયણોને ખૂબ ઝડપથી શોષી લે છે. જ્યારે
સાંકડાં ધાસનાં પાંદાં (ધાસ—Cereals—ગોખા, ઘઉં,
જાગરી વ.) તેમ નથી કરતાં. વળી માખીઓ, મચ્છરો ને તોડો
અમુક રાસાયણિક દવાઓના અસર સહન કરતાં ધીમે ધીમે ફેવી
રીતે વિકાસ કરે છે, તે પણ આ કિરણોત્સર્ગી આઈસોટોપ-
થી જાણી શકાય છે.

ખાતર (Fertilizers) :

ઝાંઝપણ હેનુ ખેવ દર વર્ષે વધારે ને વધારે પાક કેમ
જીતેવે તે તરફ હોય છે. તે માટે નવી પદ્ધતિઓ, વધારે સમૃદ્ધ
અને નવી બતનાં ખાતર બનાવવામાં આવે છે. અમુક
ખાતરનો સારામાં સારો ઉપયોગ કયારે ને કયો છોડ કરી
શકે છે કે ઘઉં, જાગરી, મકાઈ કે બટાકા માટે કયાં ખાતર
સારાં મળ્યાવડે આવ્યા અનેક પ્રશ્ન ઊઠે છે. એમનો જીવ
મેળવવા સહેલો નથી. પણ આ કિરણોત્સર્ગી આઈસોટોપની
મદદથી તે જણુ મળી ગયો છે. આ વનુની ફેવી રીતે
ખતર પડે કે ખાતરમાં મુખ્ય તત્વ ફેરફર છે. ફેરફરનાં
કિરણોત્સર્ગી આઈસોટોપ P-૩૨ને થોડા પ્રમાણમાં ખાતર
બેડે બેડે કરવામાં આવે છે ને પછી આ ખાતરને

ખેતરમાં વાપરવામાં આવે છે. ધારો કે શણનો છોડ ઉગાડવા માટે કેટલે છોડે આ સુપરફોસ્ફેટ ખાતર નાખવું જોઈએ એ નક્કી કરવું છે. એને માટે નવા ખાતરને લુદી લુદી કીકાર્થએ નાખવામાં આવે છે. સૌથી પ્રથમ ક્યારે આ કિરણોત્સર્ગી P-૩૨ હોડના પાંદડામાં આવે છે તે માટે ખાસ અવરોધન કરવામાં આવે છે. ક્યારે P-૩૨ પાંદડામાં આવે છે, ત્યારે તેનું અસ્તિત્વ મીગર કાર્બોન્ટર વડે ખગર પડે છે. ક્યારે હોડનાં મૂળિયાં આ P-૩૨વાળા ખાતરના સંપર્કમાં આવે છે ત્યારે જ P-૩૨ પાંદડામાં આવવા મંડે છે. આ રીતે છોડ કાર્બોન્ટર ખાતરનો સારમાં સારો ઉપયોગ કરી શકે તેના ખૂબ સક્રમ અવગણ કરી શકાય છે.

આ કિરણોત્સર્ગી આર્ષસોટોપને નિર્દેશક તરીકે વાપરવાથી ખગર પડે છે કે, કપાસને તેનાં બીજોંસાથે જ ખાતર નાખવું જોઈએ; મકાઈ માટે આખા ખેતર પર ખાતર નાખવું વધારે સાધું છે. વળી કાર્થ પશુ છોડ જમીનમાંથી કેટલું ફોસ્ફરસ લે છે, એ અણુનું ખૂબ અવલોકન છે. ઘઉં પર કરેલા પ્રયોગ પરથી માલુમ પડ્યું છે કે છોડ પ્રથમ ત્રણ અઠવાડિયાં દરમિયાન તેને જોઈતો લગભગ બધું જ ફોસ્ફરસ ખાતરમાંથી લે છે તે, પછી જમીનમાંથી તે વધારે ને વધારે ફોસ્ફરસ લેતું અવલોકન છે. અને જે માસને અતે. આ છોડ જમીનના ફોસ્ફરસ પર મુખ્ય આધાર રાખતો થાય છે. મકાઈ માટે પણ આમ જ છે. એટલે કે આ જનેના સારા પાક માટે ફક્ત શરૂઆતમાં જોયો ત્રણ અઠવાડિયાં સુપરફોસ્ફેટ ખાતર નાખવું જોઈએ - તે પછી નહિ. પશુ પાડકા આ ખાતરને શરૂઆતના તેમ જ પછીનાં જો સમય દરમિયાન

શોષે છે, તેથી તેની ખેતી માટે બધી જ વખત ખાતર અગત્યનું છે.

વળી છોડને મૂળ દ્વારા નહિ પણ પાંદડાં દ્વારા ખાતર આપવાની એક નવી જ પદ્ધતિ વિકસાવવામાં આવી છે. પ્રથમ એ છે કે કોઈ પણ છોડ તેનાં પાંદડાં પર અવારનવાર છાંટવામાં આવેલા ખાતરમાંથી કેટલું પોષણ શોષે છે કે કિરણોત્સર્ગી આર્ષસોટોપની મદદથી ખગર પડે કે, અથવા છોડની બાજુમાં ખાતર મૂળ દ્વારા આપવા કરતાં પાંદડાં દ્વારા આપવાથી, તે છોડે બધું સારી રીતે જોગે તે વધારે પાક આવે છે. દા. ત. કપાસના ઉછેરમાં જ્યાં છોડમાં બેચનાં હોય, તે સમય દરમિયાન પાંદડાં પર ખાતર છાંટવાથી તે વધારે સારો પાક આવે છે. આ નવી પદ્ધતિએ આપણા કૃષિવિવેક ખંડોલમાં એક નવી જ ક્રાંતિ આણી છે.

અત્યાર સુધી આપણે માનતા હતા કે બીટમાં જે સેરીન ખાંડ થાય છે; તે તેના મૂળિયામાં થાય છે. પણ હવે આ આર્ષસોટોપ નિર્દેશકોથી સાબિત થયું છે કે, આ સેરોસાઇ - આ ખાંડ બીટના પાંદડામાં બને છે અને મૂળિયામાં તે ફક્ત તે સંગ્રહાર્થ રહે છે.

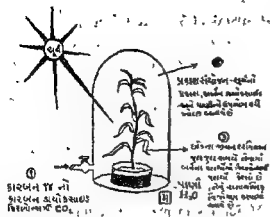
પ્રકાશસંશ્લેષન (Photosynthesis)

છોડની જીવનપ્રક્રિયા (Metabolism):

આપણે બધા જોરાક સીધી કે આડકતરી રીતે આ લીલા છોડમાંથી આવે છે. જે વનસ્પતિઆકારી લોહી છે, તેમના જોરાકને મોટા લાગ સીધી આ લીલીઅન-કલોરોફીલ-તાળી વનસ્પતિમાંથી આવે છે; ત્યારે માંસાહારી લોહીને જોરાક પ્રાણીઓમાંથી આવે છે. આ પ્રાણીઓ બીજાં પ્રાણીઓને અગર તો વનસ્પતિ-છોડ ખાઈને મોટાં થાય છે. એટલે કે વનસ્પતિસૃષ્ટિ પર મનુષ્યઅતિના જીવનને આધાર છે.

મોટા લાગની વનસ્પતિને લીલાં પાંદડાં છે. પાંદડાંની લીલો રંગ તેમાં આવેલા કલોરોફીલ (Chlorophyll) નામના રંગને (Pigment) લીધે છે. બધા કલોરોફીલ છોડ પોતાનામાં રહેલાં કલ્પને, પોતાના જોરાકને કાર્બન ડાયોક્સાઇડ અને પાણી તેમ જ સૂર્યની શક્તિથી ઉત્પન્ન કરે છે.

આમ આ સૂર્યની શક્તિ, તેના પ્રકાશની મદદથી કાર્બન ડાયોક્સાઇડ વાયુ અને પાણી ભેગાં થવાથી ઉત્પન્ન થતાં કલ્પની ક્ષિપ્રાને પ્રકાશ સંશ્લેષન (Photosynthesis) કહેવામાં આવે છે. આ ઉપરથી સમજાશે કે, નિસર્ગમાં આ

પ્રકાશસંયોજનની રાસાયણિક પ્રક્રિયા ખૂબ અગત્યની અને મૂળભૂત પ્રક્રિયા છે. તેથી આ પ્રક્રિયાને, વનસ્પતિમાં નતતા પદાર્થોની (Carbohydrate protein) પ્રક્રિયાનાં સુક્રમ પદાર્થોનાં નો આપણે સમજી શકીએ, તો તે માનવજાત માટે એક મહાન આશીર્વાદ સમાન નીવડશે. કારણ કે આ સમજવાથી આપણે વનસ્પતિપ્રેરણા વગરે પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન કરી શકીશું.

વળી છેડ સૂર્યની શક્તિ વાપરી શકે છે પણ તેઓ તેને બહુ કુશળ ઉપયોગ કરી શકતા નથી. તેઓ તેમના પર પડતી સૂર્યની શક્તિના સોમા ભાગનો જ ઉપયોગ કરી શકે છે. એટલે જો આ પ્રક્રિયા આપણે પૂરેપૂરી સમજી શકીએ તો તેને આપણે ખૂબ સુધારી શકીએ, તે જો રીતે આપણા ખેતરોનું ઉત્પાદન વધે. હાલ ભવિષ્યમાં આપણે આ લીલાં પાંદડાનો ઉપયોગ કર્યાં સિવાય, સૂર્યની શક્તિના ઉપયોગ દ્વારા કારખાનાંઓમાં કૃત્રિમ Photoynthesisની પ્રક્રિયા કરી, કૃત્રિમ રીતે ખેતરો પેદા કરી શકીશું. આ બધું ખૂબ અગત્યનું છે. કારણ કે આપણી દુનિયાની વસતી દૈનિકે ને જસદે વધતી જાય છે તે તે ભવિષ્યના સંક્રાંતિમાં કેટલી બધી ઘર્ષ જશે! તેમને માટે ખેતરોની વ્યવસ્થા અગત્યની સમસ્યા છે.

આ પ્રકાશસંયોજનની પ્રક્રિયાનો સુક્રમ અવધાસ કિરોલોવસ્કી કાર્બન (કાર્બન-૧૪) વાપરવાથી કરી શકાય છે. આવા કાર્બન સાથે ઓક્ટિસિજનનો સંયોગ કરી કાર્બન-ડાયોક્સાઈડ વાસુ મનાવવામાં આવે છે. આ આપણે નિર્દેશક અગર તો 'લેબ' માટેનો કાર્બન ડાયોક્સાઈડ છે. ગ્રીન કાઉન્ટર આ કાર્બન-૧૪ નાં ઢંઢે ત્યાંથી તેને

શોધી કાઢશે. પછી એક કાચની બરછી, કે જેને એક બાજુ આ કિરોલોવસ્કી કાર્બન ડાયોક્સાઈડ દાખલ કરવા ખાસ માથું રાખ્યો છે, તેને પાણી અને છેડવાળા કુંડાની ઉપર ઢાંકી, જેથી તેમાં બીજી ઢવા જઈ શકે નહિ; પછી તેને સૂર્યપ્રકાશમાં મૂકે. હવે આ બરછીમાં કાર્બન-ડાયોક્સાઈડ દાખલ કરે એટલે પેલા છેડાનાં પાંદડાં આ કાર્બન-ડાયોક્સાઈડ, પાણી ને સંયોજિતની મદદથી પ્રકાશ-સંયોજનની પ્રક્રિયા શરૂ કરી દેશે અને છેડ જીવવા માંડશે. આ કિરોલોવસ્કી કાર્બન-૧૪ પાંદડાંમાં થક વાટે ઘર્ષ મૂળિયામાં આવે છે, તે આપણે ગ્રીન કાઉન્ટરની મદદથી બધી શકીએ છીએ. આ ઉપરાંત આ પાંદડાંમાં પેલા કાર્બન-૧૪ સોધો પ્રથમકલા રાસાયણિક સંયોજક (Compound) બનાવે છે તે પાંદડાનું રાસાયણિક પૃથક્કરણ કરી શોધી કાઢવું નોઈએ —જેથી પ્રકાશસંયોજન દરમિયાન શોધી પ્રથમ કલા સંયોજકો અને છે, તે આપણે બધી શકીએ. તે પછી આ સંયોજકોમાંથી કાળેકાઈ ફેટ ઓઈ, સ્ટાર્ચ—જેવી રીતે બને છે તે આપણે બધી શકીએ.

ક્લોરેલા (Chlorella) નામનો લીલો છેડ ફક્ત એક જ જીવોપનો બનેલો છે. તેના પર આ પ્રયોગ ખાસ કરવામાં આવે છે. ફક્ત એક મિનિટ માટે જ આ પ્રક્રિયા થવા દેવાથી આ કોષમાં ઓછામાં ઓછા છુદા છુદા પદ સંયોજાઈ બને છે, જે જ મિનિટ પછી પ્રોટીન અને ચરબી બને છે. બે સેકન્ડ માટે જ આ પ્રક્રિયા થવા દેવાથી કોષમાં ફક્ત બે કે ત્રણ જ સંયોજકો, બનેલા હોય છે અને તે ફેરોક્ષીસરીઝ એસીડના બનેલા હોય છે. ફેરોક્ષીસરીઝ એસીડ આ લીલા જીવોપમાં હોય છે અને તે હવામાંથી કાર્બન ડાયોક્સાઈડ અને (ક્લોરોફીલ) સૂર્યની શક્તિ લે છે. પણ કાર્બન-ડાયોક્સાઈડમાંથી ઓક્સિજન કેવી રીતે છૂટા પડે છે તે જાણી છેડના બધારણ માટે કાર્બન કેવી રીતે વપરાય છે તેની ઢંબુ દર્શાવે બળર નથી.

આ પ્રયોગથી બીજું એ સાબિત થયું છે કે, કાર્બોનિક એસીડ કાર્બન ડાયોક્સાઈડમાંથી, ફક્ત પાંદડાં દ્વારા જ છેડમાં પ્રવેશતો નથી (જે અત્યાર સુધી મનાતું હતું) પણ મૂળિયાં વાટે પણ છેડમાં પ્રવેશે છે. વળી એ પણ સાબિત થયું છે કે પાંદડાંમાં જ સંયોજકો બને છે, તેમનામાં થતા ફેરોક્ષીસરીઝ મૂળિયાં વાટે જ થાય છે. આ રીતે નેતા મૂળિયાં છેડની જીવનપ્રક્રિયા (Metabolism) ઉપર

અંકુશ રાખે છે તેમ કહી શકાય. વળી છાંદમાં જુદાં જુદાં પોષક દ્રવ્યો કેટલી ઝડપથી ફેરે છે તે પણ બાણી શકાયું છે. દા. ત. કેટલાંક ઝાડમાં પાણી એક કલાકમાં ૧૪ મીટર જેટલું અંતર કાપે છે.

વળી વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓના જીવનમાં, ખૂબ સૂક્ષ્મ પ્રમાણમાં જરૂરી એવાં તત્ત્વો (Microelements)—Copper, boron, Cobalt, Zinc, Lead વગેરે શું કામ કરે છે. તે પણ બાણી શકાય છે. દા. ત. જો જમીનમાં બોરોન ઓછું હોય તો પાક ઘણું ઓછું જીતે છે. તે જ પ્રમાણે ખૂબ સૂક્ષ્મ પ્રમાણમાં પણ કોપર આપણા શરીરમાં રક્તકણો બનાવવા માટે જરૂરી છે. નહિ તો પાંદુરોગ થાય છે.

વધારે પાક ઉતારવાની રીત :

અનેક પ્રયોગો કર્યા પછી માલુમ પડ્યું છે કે, જો અમુક ચોક્કસ માત્રામાં ખેતર પર ગામા કિરણોનો ઉત્સાર કરવામાં આવે તો વધારે પાક જીતે છે. દા. ત. જો એક મકાઈના ખેતરમાં કિરણોત્સર્ગી કોબાલ્ટ-૬૦થી અમુક ગામમાં ગામા કિરણો છાંડવામાં આવે તો, જે ભાગમાં ગામા કિરણો આપવામાં આવે છે, તો જે ભાગમાં ગામા કિરણો નથી આપવામાં આવ્યાં તેના કરતાં સવા ગણે પાક થાય છે. વળી આ ગામા કિરણો છાંડના નિકાસને વેગ આપે છે, અને તેને જલદી ફૂલ-ખેડે છે અને તેનાં બી જલદી પાકે છે. અને બીજા કેટલાક છાંડની બાબતમાં પણ જો વાવણી પહેલાં બી હિપર ગામા કિરણોનો ઉત્સાર કરવામાં આવે તો પણ વધારે પાક જીતે છે. તે પ્રમાણે જો ખાંડ ઉત્પન્ન કરતા બીટના છાંડ પર ગામા કિરણોનો ઉત્સાર કરવામાં આવે, તો વધારે ખાંડ પેદા થાય છે. વળી ત્રીજા એક રીત છે એ કે છાંડનાં બીજે, વાવતાં પહેલાં કિરણોત્સર્ગી આર્કસોરાઇના દ્રવ્ય (Solution) માં ઝગોળવામાં આવે, અને પછી તેમને વાવવામાં આવે છે તો પણ વધારે પાક જીતે છે. તે છાંડનો વિકાસ વેગીલો અને છે. પણ આ ગામા કિરણો આ પાકને કેવી રીતે વધારે છે ? તેજો છાંડના નિકાસ-વેગ કેવી રીતે વધારે છે ? ખૂબ સંશોધન પછી માલુમ પડ્યું છે કે જે છાંડ પર ગામા કિરણોનો ઉત્સાર કરવામાં આવ્યો હોય છે, તેમાં જીવકોષોનું ભંગન (cell division), જે છાંડ પર, ગામા કિરણોનો ઉત્સાર કરવામાં નથી આવ્યો હોય, તેના કરતાં

વધુ ઝડપથી થાય છે.

સૂક્ષ્મખાતર : (Microfertilizers)

વધારે પાક હંબુ એક બીજી રીતે પણ મેળવી શકાય તેમ છે. આપણે જમીનમાં કિરણોત્સર્ગી પદાર્થોને ખૂબ સૂક્ષ્મ પ્રમાણમાં સૂક્ષ્મખાતર (microfertilizer) તરીકે નાંખીએ તો પણ પાક વધુ જીતે છે. જય, શાકભાજી, અને ઘઉં આદિના વધારે પાક મેળવવા માટે આ સૂક્ષ્મખાતર ખૂબ ઉપયોગી છે. વળી સફરજન અને ફાક્સો પણ પાક વધારે જીતે છે.

વનસ્પતિ અને પ્રાણીના જીવનમાં પરિવર્તન :

(Mutations in plants & animals)

દરેક છાંડ અને પ્રાણી તેના વંશિક લક્ષણો, (hereditary characters) ' જિન ' (Genes) દ્વારા તેની ભવિષ્યની પેઢીને આપતા વંશ છે. અમુક જિનને લીધે જ અમુક છાંડ જંચો કે નીચો, સારો કે ખરાબ, વધારે ફળ કે ઓછા ફળ આપતો હોય છે. તેનું પ્રાણી માટે પણ છે. હવામાંના વિષકિરણો અને જમીનમાંના કિરણોત્સર્ગી તત્ત્વોને લીધે અત્યંત કિરણોત્સાર થયા કરતો હોય છે તે તેથી આ પ્રાણી અને છાંડના જીવનમાં યોગ્યતાં પરિવર્તન થાય છે. એટલે કે વંશિક લક્ષણમાં ફેર થાય છે. આ ફેર તે છાંડના સાર માટે હોય કે પછી ખરાબ માટેય હોય. સામાન્ય રીતે તે ખરાબ માટે જ હોય છે. દા. ત. ૧૦૦૦ પરિવર્તનમાં ફક્ત એક પરિવર્તન જ છાંડ કે પ્રાણી માટે લાભદાયી હોય છે. આમ લાભો વર્ષોથી છાંડ અને પ્રાણીઓ શ્રવે છે તે તેમનો વંશવેશો વધારતા બધ છે; જ્યારે નબળા, ખરાબ છાંડ પૃથ્વી પરથી બૂસાતા બધ છે. આને ' નિસર્જની વરણી ' (નેચરલ સિલેક્શન) કહેવામાં આવે છે. જમીનના રહેવાસી પ્રાણીપાક હર્બન મૂલરે ટ્રેસીલીલા નામની માખી પર ક્ષકિરણોનો સારો કરી, તેના જીવનમાં આવા વંશિક પરિવર્તનો કરી બતાવ્યાં હતાં. ગામા કિરણોના (કોબાલ્ટ-૬૦થી) ઉપયોગ દ્વારા છોડો અને પ્રાણીઓના જીવનમાં આવાં પરિવર્તન કરી તેમની બાંધ સુધારી શકાએ છીએ, તે તે રીતે તેમનું ઉત્પાદન વધારી શકાએ છીએ. જીન એ વંશિક લક્ષણોનું એકમ છે, જ્યારે જીવકોષમાં આવેલા રંગમૂત્રો (chromosomes) આ જીવને એક પેઢીમાંથી બીજી પેઢીમાં સંક્રાન્ત કરે છે.

આમ આપણે વંશિક લક્ષણોમાં પરિવર્તન કરી

વધારે ઉત્પાદન મેળવી શકીએ છીએ. પશુ આ કિરણોત્સર્ગી પદાર્થોને જમીનમાં નાખવાથી કે ખીમાં શોષવા દીધાથી તે માંજુસ અને પ્રાણીને માટે કેટલાં હાનિકારક નીપકરો તેની હલુ કોઈને ખબર નથી. પશુ—

ગામા કિરણોની અતિ સૂક્ષ્મ માત્રા માણસને ખાસ મુકસાન કરતી નથી—અને છોડ તેમ જ ખી પર ગામા કિરણોનો ઉત્સાર કરવાથી આ છોડ કે ખી માંજુસને જરા પશુ હાનિ કરતા નથી. એટલે જ કૃષિવિદ્યામાં તેમનો ઉપયોગ વધુ ને વધુ થતો જાય છે.

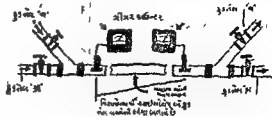
ઉદ્યોગવિકાસ

મોટા ઉદ્યોગો માટેનાં વજો જેમ વધારે ને વધારે સંતૃપ્તિશીલ (saturating) બનતા જાય તેમ તેમ ઉત્પાદનનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. જે વધારે કાર્યક્ષમ થતું જાય છે. આને અંગે કિરણોત્સર્ગી આર્થસોરોપ થયેા અવસ્થાને લાગ લગવી રહ્યા છે ને ભવિષ્યમાં તે વધતો જ જશે, તેમાં કંઈ શંકા નથી. ઉદ્યોગવિકાસમાં તેમનો ઉપયોગ અનેક જુદા જુદા રીતે અને જુદા-જુદા ક્ષેત્રોમાં થઈ રહ્યો છે. પશુ તે સમગ્રવ્યાપાર માટે અહીં થોડા જ દાખલાં આપી શકાયો.

(૧) કુક તેલ સહ જળાની રીત:

ઈરાન, રશિયા, અમેરિકા—વગેરે દેશમાં બેમાં ખૂબ જ ખનીજ તેલ નીકળે છે ત્યાં આ તેલને તેલના કુવામાંથી હબરો માર્કેસ દૂર આવેલી રીફાઈનરીમાં, હબરો માર્કેસ સાંખી પાર્કિંગ દ્વારા સહ જળામાં આવે છે. આ તેલ અનેક બન (grades)નાં હોય છે, અને તેમને એક જ પાર્કિંગ માર્કિંગ દ્વારા સહ જળામાં ખૂબ તકલીફ પડતી હતી. પશુ કિરણોત્સર્ગી આર્થસોરોપની મદદથી આ તકલીફ દૂર થઈ છે. પ્રથમ એક બતલું તેલ જ પાર્કિંગ લાઈન દ્વારા બતલું હોય છે. બ્યારે જ તેલનો પ્રવાહ બંધ થાય છે, ત્યારે જ તેલનાં થોડાં પીપમાં કિરણોત્સર્ગી આર્થસોરોપ ભેળવવામાં આવે છે. ને તે પાર્કિંગમાં દાખલ કરી દઈ તેના પછી જ તેલ છોડવામાં આવે છે. પાર્કિંગ લાઈનના ખીમ છેડે ગીમર કાઉન્ટર હોય છે. જેવા જ તેલનો સરખાવો લાગતો જાય.

આવે છે કે તરત જ કાઉન્ટર ટીક ટીક ચલાવ કરી જ. હેર કરે છે કે 'જ તેલ આવી પહોંચ્યું છે' ને તેથી તેને તેની ટીકી તરફ વાળવામાં આવે છે.

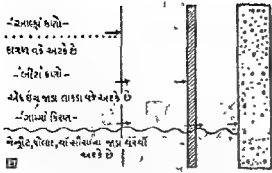

આમ, અનેક બનનાં તેલ એક જ પાર્કિંગ લાઈન દ્વારા સહેલાઈથી મોકલી શકાય છે.

(૨) બહાઈ-માપક

સરખા પાતળા કાગળમાં બનાવેલી સીમારેટ, તેનું ખોખું ને તેમાં આવે છે તે ચાલી જેવું ચક્રચકતું પડું—આ બધાંનિ સતત એક સરખાં બનાવવા માટે કિરણોત્સર્ગી આર્થસોરોપનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તે માટે ખીટા કિરણો વાપરવાં પડે. હા.ત. જે ચાલી જેવું પડું છે, તે તો સતત બતલું જતું ચક્રમાંથી પસાર થતું હોય છે. આ પટ્ટીની એક બાજુ ખીટા કિરણો ઉત્પન્ન કરતો આર્થસોરોપ રાખવામાં આવે છે ને તેની બીજી બાજુ ગીમર કાઉન્ટર રાખવામાં આવે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે, ખીટા કણો પાતળા કાગળમાંથી પસાર થઈ શકે છે. આ કાગળની બહાઈ જેમ વધારે તેમ ચોર્ચા ખીટા કણો તેમાંથી પસાર થાય છે. એટલે જો કાગળની બહાઈ એક સરખી ન હોય તો અમુક વખતે વધારે ને અમુક વખતે ચોર્ચા બીટાકણો કાગળ દ્વારા શીથાશે ને એ વસ્તુ ગીમર કાઉન્ટર કહી દેશે. આમ, પેલા ચાંદીના પત્તાની બહાઈ પર અંકુશ રાખી શકાય છે અને જો તે ચોર્ચી વધતી હોય તો, વચમાં એવી ચોક્કસ હોય છે કે, ગીમર કાઉન્ટર આ બતાવે કે તરત તે આપોઆપ સરખી થઈ જાય છે.

(૩) આ ઉપરાંત ખૂબીના પેટાગમાંથી ખનીજ તેલ શોધવામાં પણ તેઓ મદદ કરે છે. ખૂબ ખડખડી ન્યુટ્રોન પેદા કરતા પદાર્થ અને ગામા કિરણો સાથે તેનાં સાથેનો તેલના કુવામાં ઉતારવામાં આવે છે. ન્યુટ્રોન આજુબાજુના ખડખડા ભેદોને અંદર જાય છે ને તેથી ગામા કિરણો પેદા થાય છે. જુદા-જુદા ખડખડા ન્યુટ્રોનને જે ગતિથી

ધીના પાડી છે, તેના પર મામા કિરણો કેટલા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થશે તેનો આધાર છે. તેસવાળા ખડકો આ ન્યુટ્રોનને ખૂબ ઝડપથી ધીમા પાડે છે, એવું માલુમ પડ્યું છે આ ઉપરથી જેમાં તેસ હોય એવા ખડકોની કંઈક કંઈક પડેલા છે, તે નક્કી કરવું સહેલું પડે છે.

(૪) હાલ પ્લાસ્ટિકનો આપણા જીવનમાં વધારે ને વધારે ઉપયોગી થવા લાગ્યો છે. અનેક પ્રકારાઉ યીને જનાવવા માટે પોલીથીલીનનો ઉપયોગ થાય છે. આ પોલીથીલીન જનાવવા માટે ૨૦૦° સે. ઉષ્ણતામાં અને ૧૦૦૦ વાત્-દબાણની જરૂર પડે છે. પણ જો આ પોલીથીલીન ઉપર આ કિરણોત્સર્ગી આર્થસોટાપમાંથી કિરણોનો હિસાર કરવામાં આવે તો તે લગભગ એક વાત્-દબાણ અને સાધારણ ઉષ્ણતાએ પોલીથીલીન બને છે. વળી આ નવું પોલીથીલીન વધારે ટકાઉ હોય છે, તેમાં તરક પડતી નથી, તેની વ્યથિત-રચાપકતા વધે છે, આરજી કરતી વખતે તે ગરમીથી જોગણી નથી; આપણે વધારે મજબૂત પ્લાસ્ટિક ઘર જનાવવામાં પણ વાપરી શકાય એવું હોય છે. અને પછી તો એનાં કારખાનાં પણ જનાવી શકશે.

આમ, હીથોગ્રાફિકાસમાં આ કિરણોત્સર્ગી આર્થ સોટાપ એક નવી ક્રાંતિ લાવી રહેલ છે.

ખનીજ તેલ શુદ્ધ કરવાની રીકાર્નરીમાં પાર્થ પોની અંદર ચડતો કાટ તથા સી-વેટીક કણાં જનાવવા માટેનાં ધત્રોમાં જે રેડીક વિદ્યુત ઉત્પન્ન થાય છે તે દૂર કરવા, ધત્રો કેટલી ઝડપથી ઘસાય છે ને તેમના બુદ્ધ બુદ્ધ ભાગ કંવારે ખદસવા, જમીનમાં દાટેલી પાણી કે તેલની પાર્થિ લાઈન કંઈયી ચૂએ, છે તે નજીવ, એક ખૂબ ગરમ બધ વાસણમાં પાંચી, તેલ, કે બીજા કોઈપણ પ્રવાહી પદાર્થની સપાટી કેટલી જીએ આવી-છે તે શોધવા, માથોના

ગોરાકમાં ભેગવવામાં આવતાં વીટામીન એક સરખી રીતે ભેગવામાં છે કે નહિ તે નજીવ, જીએ આકાશમાં છોડતા એરોપ્લનની ટાંકીમાંથી પેટ્રોલ ખઠાર એ છે કે નહિ અને તેમ થતું હોય તો તે અટકાવવા, X-rayની જગ્યાએ વધુ શક્તિશાળી ને વધુ સસ્તાં ગામા કિરણો પૂરાં પાડી માથુંસના સરીરના ફેરો લેવા (તબીબી, વિદ્યાન માટે), રમરના રસમાંથી વફીનાઈઝડ રમર કેવી રીતે બને છે તે શોધવા, ગોલાદના કારખાનામાં થતી અનેક પ્રક્રિયાઓમાં કંઈક ખોટા છે અને તે કંઈક ને કેવી રીતે સુધારવી તે શોધી કાઢવા, નીચે જેમીનમાં કાંલસા કેવાં આવેલા છે-તે શોધી કાઢવા આવી બીહી ઈનેક વસ્તુઓ નજીવ માટે કિરણોત્સર્ગી આર્થસોટાપ ઉપયોગી બનશે.

ભૂસ્તરશાસ્ત્ર (Geology)ના ક્ષેત્રે

આપણે, આજળે જોઈ ગયા, તેમ કોઈ પણ કિરણોત્સર્ગી આર્થસોટાપનો અચૂક જથ્થો જેટલા સમયમાં અર્ધો થઈ જાય તે સમયને તે આર્થસોટાપનું અર્ધજીવન (half life) કહેવામાં આવે છે. દા. ત. યુરેનિયમનો અર્ધ જીવનકાળ ૪૫૦૦,૦૦૦૦૦ વર્ષ છે, ન્યારે રેડિયમનો ૧,૫૬૦ વર્ષ છે અને કાર્બનનો ૫,૭૦૦ વર્ષ છે. આનો અર્થ એવો છે જો એક રતલ કિરણોત્સર્ગી કાર્બન (કાર્બન-૧૪) લઈએ તો તે ૧૫૬૦ વર્ષ પછી ફે રતલ ને બીજા ૧૫૬૦ વર્ષ પછી ફે રતલ ને બીજા ૧૫૬૦ વર્ષ પછી ફે રતલ થશે. બીજા એક ખાસ અત્યંતની ઉંઝીક એ છે કે જ્યે તેટલા ઉષ્ણતામાન, દબાણ કે વિદ્યુતય આ કિરણોત્સારના દરમાં ફેર પડતો નથી. આમ આ તત્વોનો ઉપયોગ આપણી પૃથ્વીનો ઇતિહાસ અને તે ઇતિહાસમાં અમલવા જનાવો નજીવ માટે કરી શકાય.

દા. ત. વાતાવરણના ઉપલા સ્તરમાં આવેલ કાર્બન-ડાયોક્સાઈડ પર આંતર-તારકીય આવકાશમાંથી આવતાં ખૂબ શક્તિશાળી વિશ્વકિરણો (Cosmic Rays) અથડાય છે ને તેમના કાર્બનને કિરણોત્સર્ગી કાર્બન જનાવે છે. આમ હવામાં નેસર્ગિક રીતે જ અચૂક કિરણોત્સર્ગી કાર્બન-ડાયોક્સાઈડ સતત ચોક્કસ પ્રમાણમાં હવેમાં રહે છે. આપણે આજળે જોયું તેમ, આડ-પાન કાર્બન ડાયોક્સાઈડનો ઉપયોગ પોતાના ગોરાક માટે કરે છે.

સંધારણ કાર્બન કાયોક્સાઈડ સાથે કિરણોત્સર્ગી કાર્બન કાયોક્સાઈડ પશુ છોડમાં ભળે છે. આ છોડને પ્રાણીઓ ખાય છે. જ્યારે ઝાડ કે પ્રાણી છત્તુ દોષ છે ત્યારે તેના શરીરમાં રહેલ કિરણોત્સર્ગી કાર્બનનું પ્રમાણ એક સરખું જ રહે છે. પશુ જ્યારે તે મરી ભળે છે, ત્યારે તેમાં કાર્બન આવવાનું બંધ થાય છે અને તેમાંના કિરણોત્સર્ગી કાર્બન ધીમે ધીમે કિરણોત્સાર કરતો ઝોછો થવા માડે છે; ને ૫૭૦૦ વર્ષે તે હોતો તેના કરતાં અર્ધો થઈ જાય છે.

આમપ્રાણી કે વનસ્પતિમાં મળી આવેલા અવશેષોમાં કેટલાં કિરણોત્સર્ગી કાર્બન છે તે પરથી તેઓ કેટલા વખત પહેલાં મરી ગયાં છે તે કહી શકાય છે.

આ ૬ નિસર્ગની કાર્બન ધરીયાળ (Carbon clock) ! તેની મદદથી પ્રાચ્યવિદ્યાશાસ્ત્રીઓ જૂની ઇમારતો કેટલા વર્ષ પહેલાં બંધાયેલ છે તે નક્કી કરી શકે છે. બરફમાં દટાયેલા મેગ્નેશ હાથીના અવશેષો ૧૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાંના છે, તેવું આનાથી બળી શકાયું છે. પશુ આ કિરણોત્સર્ગી

કાર્બનની મદદથી જૂની કેટલાં વર્ષની છે તે કહી ન શકાય. તે માટે તો યુરેનિયમ ધરીયાળનો જ ઉપયોગ કરવો પડે. તેના પરથી ખજાર પડી છે કે જૂનીના પોપડામાં રહેલી જૂનામાં જૂની ખનીજ ૩૦૦૦,૦૦૦૦૦૦ (૩ અબજ) વર્ષ જૂની છે. એટલે જૂની આનાથી પશુ જૂની હોવી જોઈએ ! કારેલિવાના જૂનામાં જૂના ખડક ૨ અબજ વર્ષ પહેલાં પેદા થયા હતા, યુરલ અને તિન શાન્તી ગિરિમાળાઓ ૨થી ૩ કરોડ વર્ષ પહેલાં પેદા થઈ હતી, અને આલ્પ્સ, હિમાલય અને કોકેશસ તો તેમના કરતાં ૫ જૂના છે.

આમ, પરમાણુ આંખથી દુનિયાને એક નવી જ સૃષ્ટિમાં પસંદાવી નાખવાની શક્તિ ધરાવે છે. પરમાણુની અપાર વિદ્યુતશક્તિ માનવીને વિશ્વનાં અતલ ઊંડાણો અને દૂર સુદૂરની નિકારિકાઓ તરફ ઉદ્દેશન કરવાની શક્તિ આપી શકે તેમ છે. અને કિરણોત્સર્ગી આઈસોટોપ તેના રોજ-ખરોજના જીવનનું નવ નિર્માણ કરવા સમર્થ છે.

નવી દુનિયાનો રાહ

આખી દુનિયામાંથી મરીતી અને પોષાતે બનાવે આપણે એ આપણો હેતુ છે-અને તે સહેલુંધી પાર પાડી શકાય તેમ છે. અન્ન, વસ્ત્ર અને ઘરો બધાને પ્રાણીને હવાની માફક મળશે. પશુ જ્યારે બધાં જ પૈસાદાર થઈ જશે, ત્યારે પૈસાદાર કેળેણ થવામાં જ ને બાળકો છે, માન દેખાય છે તે જીવું રહેશે અને ત્યારે જ સૌકા સંપત્તિની કિંમત આંકતી થશે-દુનિયાની મુસાફરી કરી શકશે ને આરામથી મીઠામીઠા કરી શકશે, અને પોતાને જે ગમે છે તે કાંમ કરશે. બધાં જ કંટાળા ભરેલાં અને સખત કામના અંત આવશે. પરંતુ આ જાતની સંપત્તિ ધીમે ધીમે અગરો-એકદમ નહિ. વળી આવી દુનિયામાં આનંદમોહનો સાથનો લોકો પોતાની મેળે પેદા કરશે-તેઓ ખજાર આનંદ પર આધાર નહિ રાખે. અત્યારે જે નયો-આનંદ લેવાની વૃત્તિ છે, તે કારખાનાઓમાં અને ઓફિસોમાં કંટાળા ભરેલાં કામો કરવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. પણ નવી દુનિયામાં લોકોને આવું કંટાળાભર્યું (Monotonous) કામ નહિ કરવું પડે. આપણે આખી દુનિયાનું ઓછોગીરણ કરી નાખ્યું હશે, તેના તબક્કામાં

દરેક કાર્ય એક જરાકમ કે સંરોધને નેપું હશે. જેમને માનસિક કાર્ય તરફ ખાસ પક્ષપાત છે, તેમને અનંત કાર્ય કરવાની શક્યતા મળશે. ધણી ખરા માનસિક કાર્યકરોએ જીવનમાં પોતાના પોષણ માટે અનેક નિર્દેશ કાર્યો કર્યા છે અને અત્યારે પશુ કરે છે. નવી દુનિયામાં આવી માનસિક પ્રતિક્ષા પોતાની બધી શક્તિને તેના હેતુમાં આપ્યા જીવન સુધી રાખી શકશે. આનાથી વધારે બીજી આનંદની વસ્તુ શી હોય ! આમ આ નવા સમાજમાં દરેક માણસ ઉપયોગી નીવડવાનો ખરે જ આપણા સમાજમાં જીવન જીવવા મોઝ સારશે.

વળી અત્યાર સુધી કળા અને વિજ્ઞાન વચ્ચે જે મોટી દિવાલ છે, બંને તરફ જુલો દેખાય છે-તેમની વચ્ચેના ભેદભાવ જુઝાઈ જશે. સાહિત્ય, સંગીત અને કળાનાં અનેક સ્વરો પેદાશે. કળા અને વિજ્ઞાન વચ્ચેની લીટી જેમ જેમ ઝાંખી થતી જશે, તેમ તેમ કળામાં રસ ધરાવના લોકો વિજ્ઞાનના વિકાસમાં રહેલી નિસ્તીમ શક્યતાઓ પારખવા શકશે. તે સાથે વિજ્ઞાનીઓ, લૌકિક બારમાથી છૂટા

ધવાથી, તેમના કાપની કળાશય, બાજુને વધારે ને વધારે સંમેળવા લાગશે. તદુપરાંત રોજગરોજના પ્રયોગ ઉદ્ભવા માટે આપણા Applied science (વ્યાવહારિક વિજ્ઞાન) નો ઉપયોગ કરીએ છીએ-પણ તેની પાછળ બિનઉપયોગી લાગતું એવું ધૂંળ મૂળભૂત વિજ્ઞાનનું સંશોધન કરવું પડે છે. આ મૂળભૂત સંશોધનનું મહત્ત્વ નવી દુનિયામાં ખૂબ ઢરી. આ કામમાં મોટામોટી પ્રતિભાવાન વ્યક્તિઓની જરૂર પડી છે.

આમ 'પાયાનું' સંશોધન અને વ્યાવહારિક વિજ્ઞાન વચ્ચે સમતુલા સ્થપારો અને મૂળભૂત સંશોધન વધારે ને વધારે થતું જશે. આનો અર્થ એવો નથી કે માણસને અમરમાવી મૂકતાં પરાક્રમે કરવા નહિ મળે. પ્રયોગો અને માનસિક પ્રક્રિયામાં એક ભતનાં પરાક્રમે જ થતાં હશે. પણ આ ઉપરાંત માણસની શારીરિક પરાક્રમે કરવાની પાસ પણ તૃપ્ત થશે-દૂર વિધનાં ઉઠાવે, મહો, તારાઓ અને નિહારિકાઓ તરફ ઉઠેપણ કરવાં વજેરમાં આવાં પરાક્રમે કરવાની નિસીદમ તક મળશે. પણ, માણસના આંતરિક પરાક્રમે-અપના કરતાં પણ વધારે ઉત્તમક હોવાનાં તેમાં કંઈ શંકા નથી. દા. ત. જીવનના નાનામાં નાના કણમાં શું છે તે શોધવું તે વિજ્ઞાની નિહારિકાઓ વિષે બહુ મેળવવા કરતાં વધારે શ્રેયસ્ક હશે, એ આવી શોધ માણસનો જીવનસમય લંબાવવાનાં (Prolongation of life) સાધન, પણ શોધી નાખશે અને માણસના મજબૂતી શક્તિઓને વધારવાના અનેક ઉપાયો શોધી કાઢશે.

વળી અત્યારે રાજ્યકારોનાર, જેટલો શ્રેયઝાહ ભર્યો છે, તેટલો શ્રેયઝાહભર્યો રાજ્યકારોનાર નવી દુનિયામાં નહિ હોય. તે તો એકદમ સાદા હશે. અત્યારે રાજકારણારોનો મોટો ભાગ-સોઠા એક બીજાને છેતરે નહિ એટલા માટે જ, જોવા કરવામાં આવ્યો હોય છે. પણ તેને જાહેસે માણસો પોતાના વ્યક્તિગત ધધામાં વધારે ને વધારે ધ્યાન આપશે. દા. ત. નાનાં છોકરાને ઉછેરવાનો ન્યૂનસમય ખૂબ અગત્યનું રવાન હશે. સોઠાની જિંદગી ૮૦ થી ૧૦૦ વર્ષ જેટલી થશે અને તેમાંથી ૩૦ વર્ષ કેળવણીમાં જશે-આ વર્ષો દરમિયાન બધો જ સમય કેળવણીમાં ગાળવાની જરૂર નહિ પડે. અર્થાત કેળવણી આખી જિંદગી આલ્યા જ કરવાની. વળી દુનિયાના બધા જ માણસો ભણવાના એટલે તેમને કેળવવા માટે પણ ખૂબ માણસો જોઈ શે. તે ઘરઘરના કામમાં મદદવાર

કરશે જોઈ થાય એ માટે સાફનો બનાવવામાં આવશે અને એ રીતે આ જાતનું કામ જોણું કરવામાં આવશે. વળી જે અક્રમાલો થશે, તેમાં મદદ કરવા માણસો રહેવાથી જશે —આપણા અત્યારના લોકરોની જેવું જ, પણ તેમાં બહુ જોણ માણસ રોકાયેલા હશે.

વળી ઔદ્યોગિક વિકાસ તો આજને કેલો 'તે પ્રમાણે જ' થશે-પરંપરાયુક્તિક (Atomic Energy) અને સ્વયંચાલિત કારખાનાં (Automation) દ્વારા સંઘર્ષન-શક્તિ (Fusion energy) મેળવ્યા પછી માણસ ભૂત હમેશ માટે આ શક્તિના પ્રદર્શથી છુટી જશે. વળી ઉલોગોમાં નવી ક્રાંતિ આવશે. આપણે અત્યારે નૈસર્ગિક છાંદમાંથી કપડાં બનાવીએ છીએ-તે પછી કૃત્રિમ કપડાં વાવરીએ છીએ પણ આ કપડાંને ધોવાં પડે છે. અને બહુ જલ્દી કાઢી ભપકા-લવિધમાં એવાં કપડાં ઉત્પન્ન કરવામાં આવશે, જે લાંબો સમય ચાલે અને સહેલાઈથી ધોઈ કરી શકાય. ઉપરાંત તે ખૂબ સસ્તાં પડે, વળી એક જ વખત પહેરીને ફેફડા દેવાય એવાં એકદમ સસ્તાં કપડાં પણ બનાવી શકશે. જેથી એને ધોવા અને સાફ કરવાના કંટાળા ભરેલા

કામમાંથી છુટી જવાશે. આ ઉપરાંત રાંધવાનું કામ પણ સહેલું થઈ જશે.-Domestic Engineering and Chemistry એવો એક તરો જ વિષય સુલભ થશે.

આ પછી યોરાક અને વસ્તીનો મોટો પ્રશ્ન આપણી સામે આવે છે. અત્યારે જન્મનું પ્રમાણ વધતું જાય છે ને, મરણનું પ્રમાણ ઘટતું જાય છે-એટલે કે દુનિયાની વસ્તી વધતી જાય છે-અને જીવન લોકો જેમ સુધરતું જશે, તેમ મરણ પ્રમાણ ઘટવાનું. અત્યારે દુનિયાની વસ્તી રા. અગ્રજ છે: બીબી, ૧૦૦ વર્ષમાં તે ૮૮ અગ્રજ થવાની તો આજ વસ્તીને વધારાને રોકવા કયાં કે જસ્ટીના ધધારા સમીક્ષા અગત્યના મજબૂત છે-યોરાક રહેવાની જગ્યા અને સમય. પણ જે યોરાક વધારે પ્રમાણમાં પેદા કરી શકાય અને તે માટે નવી રીતો શોધવામાં આવે, ખૂબ જ શક્તિ મળી રહે, તો આવશે ૮ અગ્રજ તો શું-૧૬ અગ્રજ જેટલી વસ્તી બનાવી શકીએ.

આટલી ઘોર, કૃત વજેરમાંથી નવો યોરાક બનાવવાના કારખાનાં લવિધમાં શોધાં કરી શકશે કંઈ એમાં શંકા નથી. પીટામીન, એન્ટિબાયોટિકસ વજેરે રાસાયણિક રીતે સીધાં કારખાનાંમાં બતાવી શકાશે. નાપલોટને પ્રોસેસ જેવી

પણ ખનાવાશે. અને તેની જોડ નહિ રહે. કાણે-
 ૨ અને ચરખી પણ ખનાવટી રીતે ખનાવવાં સહેલી છે.
 ૧૫૫૧ પાસે પૂરતી શક્તિ હોય તો આપણે પૃથ્વીપરના
 અને નાઈટ્રોજન વાપરી તેમાંથી આપણે જોરાક
 રી શકીશું-અર્થાત્ ભરપૂર જોરાક મળશે. આ માટે
 ઝાડ-પોતમાં થતી Photosynthesis (પ્રકાશ
 જનન)ની પ્રક્રિયાનો ઊંડો અભ્યાસ કરવો પડશે.

આ ઉપરાંત આટલી યધી વસ્તી માટે રહેવાની જગ્યા
 ઊંડો સવાલ પેદા પડે. અત્યારે દુનિયામાં ખૂબ વસ્તી
 છે અને જગા ઓછી લાગે છે. પણ ખડે જોતાં પૃથ્વીની
 કપાટોનાં પારમાં લાગ પર જ લોકો રહે છે. પણ જંગલો,
 ટેકરીઓ, સરોવરો, નદીઓ, દરિયો-આ અધાનો રહેવા માટે
 કંઈ ઉપયોગ નથી. આપણે તેમનો ધારીએ તેવો ઉપયોગ કરી
 શકીશું. આ ઉપરાંત સ્વતંત્ર સંચાલિત કારખાનાંઓ ઓછી
 જગા શેકશે. વળી અત્યારે લેક્ષી અનુકૂળ આબોહવા હોય
 ત્યાં રહે છે; પણ હવિષ્યમાં જ્યાં બિનઅનુકૂળ આબોહવાં
 હશે ત્યાં અનુકૂળ આબોહવા કરી લોકો રહેશે.

આ ઉપરાંત આપણે આખાં શહેરો પર પારદર્શક,
 ભેદ ન શકાય એવા પ્લાસ્ટિકનું આવરણ ખનાવી
 તેમાં એવી સ્થિતિ પેદા કરી શકીશું જેમાં લોકોને રહેવાનું
 મમે. આવી સ્થિતિમાં કદાચ ધર પાંધવાનો પણ જરૂર
 નહિ પડે. આ ઉપરાંત માણસ પોતે આ પૃથ્વી પર જ
 રહેશે એમ કેમ કહી શકાય? હવિષ્યમાં આંતરમહાકાશ પ્રવાસ
 શક્ય બનતાં અને ખીજા મહોં પર વસાહતો થતાં લોકો
 ત્યાં રહેવા લાગશે!

આ બધી શક્યતા આપણી વિચારી તે તો બે આપણી
 નહીં કંઠા. યુદ્ધની પરિસ્થિતિને હઠાવી દઈ એ બે એક
 આંતરરાષ્ટ્રીય સહકારવાળી દુનિયા રચાવીએ તો જ મેળવી
 શકાય તેમ છે. પણ આપણે ભૂતી દુનિયાના સીમાકા એક
 રખત તોડી નાખીએ પછી તો માણસ કૂદકે ને જસકે પ્રગતિ
 કરશે, અને અનેક નવી સિદ્ધિઓ મેળવશે. આ તે દસકાઓ
 કે સદીઓ પછીની દુનિયાની કલ્પના થશે.

આ સદીઓ પછીની નથી દુનિયામાં, માનવજાતના
 શારીરિક અને જીવનને લગતી સીમાઓ પૂટી ગઈ હશે. દા.,
 તા. દરેક માણસને માટે મૃત્યુ નહીં જ છે. આથીઓમાં
 'મે' જ નેસાર્થક મરણ થાય છે-તેઓ કાં તો જૂખથી
 મરી જાય છે અથવા બોલું તેમને મારી ખાય છે. એટલે:

સાંજુ જીવન તો નિસર્ગ આપી શકે તેમ નથી. પણ
 માણસની આંતરસાવ કરતી મંથોઓમાં કંઈક ફેરફાર
 થવાથી 'જ' મંથોની 'મોથુસ' 'જં' વગેરે આયુષ્ય
 મેળવી શકેલો હોતો. અરે, અત્યારે પણ ભાણે જ
 દુનિયાની ૨૦મા લાક્ષી વસ્તી વહાવવાથી મરણ પામે
 છે. પણ માણસની અનુવંશિકતા (heredity) અને
 પ્રજનનમાં અભ્યાસ અને પ્રયોગે ક્યાં પહોં, તેમાં સુધારા
 કરવાથી આપણે સાંજુ જીવન મેળવી શકીશું. પણ આ
 અમરતની સોધમાં જવાની હજી માણસજાત માટે ઘણી
 વાર છે.

અત્યાર સુધી આપણે આપણા વિચારો દર્શાવવા વ્યક્ત
 કરવા માટે ભૂતા વાણાધુયુગમાં જન્મેલી એવી ભાષાનો
 ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ. જે ૨૦૦,૦૦૦ વર્ષ જૂની છે. આમ
 વિચારો દર્શાવવા માટે ભાષા એ વધારેમાં વધારે પ્રાથમિક
 (primitive) સાધન છે. પણ હસિકદ્રોનિક સાધનો
 વાપરીને માણસ પોતાના વિચાર ખીજા માણસને ભાષાનો
 ઉપયોગ કર્યા સિવાય સીધા જણાવી શકે તે અશક્ય નથી.
 અરે, આ સાધનો દ્વારા વિચારો ઉપરાંત સામગ્રીઓનો ફાર
 સીધો ખીજા માણસ નેડે સાંધી શકીએ અને એ માણસ
 જેવું અનુભવે છે, તેવું જાણીએ સામે માણસ અનુભવી
 શકશે. આપણી અત્યારની ભાષા આપણા વધતા જતાં
 અનુભવો અને સંસોધનોને વ્યક્ત કરવા માટે શક્તિમાન
 નથી. એટલે એક નથી જ ભાષા વિકસાવવાનો સમય
 હવે આવી મેલો છે, જે મમે તેવાનું અવાકાશમાં વિચારો અને
 લાગણીઓ વ્યક્ત કરી શકશે.

આ બધું વાંચી તમને લાગશે આ તો મોટી મોટી વાતો!
 થઈ જવવાના છે-તે બધી પડે એવું કંઈ શક્ય છે, તેમ
 માનવા તમે તૈયાર નથી થાવ. આ સંક્રામાં આપણે એટલી
 જ્ઞાની કંચાલિત જોઈ છે, દુઃખ જોઈ છે, નકામો વિનાશ,
 કસોઆમ અને ફરતા, દુષ્કર્મ અને મૂર્ખતા જોવાં છે કે,
 આપણે હવે એવું જાની ખેડા છીએ કે લોકો હમેશા આવા
 હતાં અને આવાં રહેશે, અને લોકોને આ બધું ગમતું નથી
 છતાં તેઓ તેને જ ગળી રહ્યાં છે. ઉપર કહેલી શક્યતાઓ
 એટલી બધી સુંદર છે, એવી અવનવી સંપ્તિ રચે છે કે
 તેમાં માનવા લોકો તૈયાર નથી; પણ લોકો હવે જગે અને
 સમજે તો રોજ ચરીખી, પુઠી અને ગાંડપણનાં પૂર, ધરતીકંપ
 અને વાવાઝોડાં પણ અટકાવી શકાય તેમ છે.

પરમાણુશક્તિના વિકાસની તવારીખ

૧૮૯૫-અર્થનીના પ્રખ્યાત ભૌતિકશાસ્ત્રી રાન્ડોર્ન (૧૮૪૫-૧૯૨૩) અપરમાત ક્ષત્રિયોની શોધ કરી.

૧૮૯૬-જાનના પ્રસિદ્ધ ભૌતિકશાસ્ત્રી બેકવેલે (૧૮૫૨-૧૯૦૮) યુરેનિયમના ક્ષારો પર પ્રયોગો કર્યા અને કિરણોત્સારિતા (Radioactivity) ની શોધ કરી.

૧૮૯૬-ઈંગ્લેન્ડના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી એ. એ. રેડફોર્ડે (૧૮૫૬-૧૯૪૦) ઇલેક્ટ્રોનની શોધ કરી.

૧૮૯૮-ફ્રાન્સમાં પીઅરે ક્યુરી (૧૮૫૯-૧૯૦૬) અને મારીકમ ક્યુરી (૧૮૬૭-૧૯૩૪) એ રેડિયમની શોધ કરી.

૧૯૦૧-મેક્સ પ્લાન્કે (૧૮૫૮-૧૯૪૭) Quantum theory of Radiation પ્રકાશિત કરી.

૧૯૦૨-ઈંગ્લેન્ડના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી વિલિયમ ડુધરફ (૧૮૭૧-૧૯૩૭) અને ફેરીક સોડીએ કિરણોત્સર્ગી પદાર્થોનું રૂપાંતર થવાના નિયમો શોધી કાઢ્યા અને યુરેનિયમ તેમ જ થોરિયમને કિરણોત્સર્ગી કરવાની રીત શોધી. ડુધરફે સાબિત કર્યું કે આદ્યકણો એ ધનવિદ્યુતભારવાળા કણોના આવાન છે, બીટા કણો એ ઇલેક્ટ્રોન છે અને ગામા કિરણો એ પ્રકાશની માફક વિદ્યુતચુંબકીય મોડ છે.

૧૯૦૪-કિરણોત્સારિતામાંથી ઉપયોગી શક્તિ મેળવી શકાય એવી શક્યતા તરફ ડુધરફે ધ્યાન દેવું.

૧૯૦૫-અર્થનીના જર્મેલા પશુ બીબા વિશ્વકુલ પહેલાં અમેરિકાના નાસ્તિક ભત્રેલા વિખ્યાત વિજ્ઞાની એ. આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈને (૧૮૭૯-૧૯૫૫) સાપેક્ષતાવાદની ખાસ સિદ્ધાંત (Special Theory of Relativity) પ્રકાશિત કર્યો અને તેમાં $E=mc^2$ એ પ્રખ્યાત સૂત્ર બહાર પાડ્યું, તેનાથી પરમાણુના કેન્દ્રમાં રહેલી અદ્યતન શક્તિનો અંદાજ મેળવી શકાયો.

૧૯૧૧-ડુધરફે અને બીબા વિજ્ઞાનીઓએ પરમાણુની સાધારણ રચનાનો ખ્યાલ મેળવ્યો.

૧૯૧૩-ડે-માર્સના પ્રખ્યાત વિજ્ઞાની અને પરમાણુશાસ્ત્રના પિતા ડૉ. નીલ્સ બોહરે પરમાણુકેન્દ્રની આબુજાબુ

રેતા ઇલેક્ટ્રોનની ક્ષમાએ Quantum Theory પ્રમાણે સમજાવી.

૧૯૧૭-મિલ્લીકને ઇલેક્ટ્રોન પર રહેલો અણુવિદ્યુતભાર નક્કી કર્યો.

૧૯૧૯ ડુધરફે સોધા પ્રથમ નાઈટ્રોજન પર આદ્ય કણોની -૨૦ વર્ગ કરી, આર્થસજન અને એક પ્રોટોન મેળવ્યો ને આમ પરમાણુકેન્દ્ર પર પ્રક્રિયા કરી. આ પ્રોટોન એ હાઈડ્રોજનનું પરમાણુકેન્દ્ર બનાવે છે. ડુધરફે એવું પણ કહ્યું કે પ્રોટોન નેટલા જ વચનનો પશુ વિદ્યુતલક્ષ્ય (neutral) એવો એક કણ પણ પરમાણુમાં રહેલો છે (જે પાછળથી ન્યુટ્રોન કહેવાયો.)

પ્રોટોન (+) અને ન્યુટ્રોનથી બનેલા પરમાણુકેન્દ્રની આબુજાબુ ઇલેક્ટ્રોન (-) ર્માં કરે છે અને પ્રોટોન તેમ જ ઇલેક્ટ્રોનની સંખ્યા સરખી હોય છે, એવી પરમાણુની રચના આ સમય સુધીમાં સમજાઈ હતી. આ ઉપરાંત કોઈપણ પરમાણુના રાસાયણિક ગુણ તેનામાં રહેલા ઇલેક્ટ્રોનની સંખ્યા પર આધાર રાખે છે. વળી ઇલેક્ટ્રોનનું વચન પ્રોટોન કરતાં ૧૮૩૮માં ભારતું હોવાથી તે પરમાણુના વચનમાં નહિવત જ ફાળો આપે છે તેમ ગણાયું.

૧૯૨૮-ઈંગ્લેન્ડના પ્રખ્યાત વિજ્ઞાની ડૉ. પી. એ. એમ. હારોફે એવું ભવિષ્ય જણાવ્યું કે પરમાણુમાં એકમ વિદ્યુતવાહક અને ઇલેક્ટ્રોન નેટલા વચનવાળો કણ હોવો જોઈએ. તે પાછળથી પોઝીટ્રોન કહેવાયો.

૧૯૨૯-વીરજીએ ખૂબ શક્તિવાળા આયનો મેલા કરવા માટે સોધા લીટીમાં આ આયનોને વેગ આપે તેવું પ્રવેશક બનાવ્યું. આમાંથી પાછળથી વાન દે મારક પ્રવેગકની શોધ થઈ.

૧૯૩૦-અમેરિકાના વિજ્ઞાની ડૉ. જો. હોરનેસે સોધા પ્રથમ સાઈક્રોટ્રોનની શોધ કરી.

૧૯૩૨-બારે પાછળની શોધ થઈ. —સાઈક્રોટ્રોનની શોધ કરી

-એન્ડરસને વિશ્વકિરણોમાં રહેલાં પોઝીટ્રોનની પ્રકૃતિ-પરમાણુબોમ્બ બનાવી શકાય એમ મિટન અને શોપ કરી.
ફ્રાન્સના વિજ્ઞાનીઓએ સાબિત કર્યું.

-ઈન્કના વિજ્ઞાની : સર્જે બ્રેન્ડી, ડો. કોક્સ્ટ્રોમ અને ડો. એનિટો હર્માના નેતૃત્વ નીચે દુનિયાની સૌથી પ્રથમ પરમાણુબોમ્બી શિકાગોમાં કાર્ય કરતી થઈ.
૧૯૪૫-જૂન ૧૯૪૫ માં ડો. એપનહેમરના નેતૃત્વ નીચે ન્યુ મેક્સિકોમાં આવેલ, લોસ એલામોસ પ્રયોગ-શાળાથી દૂર એલામોસોમાં સૌથી પ્રથમ પરમાણુ-બોમ્બનો અખતરો કરવામાં આવ્યો.

૧૯૩૪-ફાસમાં બે, ફેરિક બેલિયમ અને ઈરિડિયમ ક્યુરિયો સૌથી પ્રથમ કૃત્રિમ કિરણોત્સારિતા ઉત્પન્ન કરી.
ન્યૂટ્રોનની વર્ણ કરી.

આ સમયે પરમાણુશક્તિ મેળવવા માટે બેર્કલિય સ્થાપિત થયું હતું; પણ ૧૯૪૮ માં ડો. શોરને એવો મત આવ્યો હતો કે વિજ્ઞાનીઓ પરમાણુશક્તિને વ્યવહારમાં ઉપયોગી બનાવી શકાય એ રીતે મેળવી શકે તેમ નથી. પણ આ સમયે દુનિયાના બુદ્ધ બુદ્ધ ભાગોમાં અનેક વિજ્ઞાનીઓ આ હેતુમાં કાર્ય કરતા થઈ ગયા હતા.

૧૯૩૮-જર્મનીમાં ઓટ્ટો હાહન અને... સ્ટ્રાસમાન, કેન્સાઈઝા હાઈસ મોઈડનર અને ડો. આર. ફ્રીથ, ડો. નીલ્સ બોહ્ર અને એનિટો હર્માના સહકારથી પરમાણુસંઘનન (Fission) અને પરંપરિત પ્રક્રિયા (Chain Reaction) ઉપયોગ કરી શકાય એ રીતે મેળવવાની શક્યતા સાબિત કરી.

—યુરેનિયમ અને થોરિયમને પરમાણુમૂળકોમાં જળતણ તરીકે વાપરી શકાય તેવું ડો. ફેરિક બેલિયમ, હાલ્વાન અને કોવાસ્કાએ સાબિત કર્યું.
૧૯૪૦ સુધીમાં આ વિષે ૧૦૦ ઉપર સંશોધનપત્રો પ્રકાશિત કરવામાં આવેલાં.

૧ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૩૯ના રોજ બીબી વેબ્યુલની સરકારી

૧૯૪૦-વિજ્ઞાનશ્રેત્રે નવા સંશોધનપત્રો બહાર પડતાં જય થઈ ગયાં અને વિજ્ઞાનમાં રહસ્યનો એક અંધાર પોછોડો ઢળી ગયો.

૧૯૪૫-જૂન ૧૯૪૫ માં ડો. એપનહેમરના નેતૃત્વ નીચે ન્યુ મેક્સિકોમાં આવેલ, લોસ એલામોસ પ્રયોગ-શાળાથી દૂર એલામોસોમાં સૌથી પ્રથમ પરમાણુ-બોમ્બનો અખતરો કરવામાં આવ્યો.
—૬ ઓગસ્ટ રોજ હિરોશિમા પર પરમાણુબોમ્બ નાખવામાં આવ્યો.
—૯ ઓગસ્ટના રોજ નાગાસાકી પર પરમાણુબોમ્બ નાખવામાં આવ્યો.

૧૯૪૯-રશિયાએ સૌથી પ્રથમ પરમાણુબોમ્બનો ધડાકો કર્યો.
૧૯૫૦-૩૧ ડિસેમ્બરના રોજ પ્રમુખ ટુમેને અમેરિકાના વિજ્ઞાનીઓને હાઈ ફ્રાન્ઝ બોમ્બ બનાવવા આદેશ આપ્યો.

૧૯૫૨-અમેરિકાએ સૌથી પ્રથમ હાઈ ફ્રાન્ઝ બોમ્બનો ધડાકો કર્યો.
આ બોમ્બ બનાવવામાં ડો. એલ્વિઝ ટેલરે અત્યંત બાક લગવ્યો હતો અને તેથી તેમને હાઈ ફ્રાન્ઝ બોમ્બના પિતા કહે છે. હાઈ ફ્રાન્ઝ બોમ્બ બનાવવા સામે ડો. જી. રોજર્સ એપનહેમરને સખત વિરોધ હતો.

૧૯૫૩-રશિયાએ હાઈ ફ્રાન્ઝ બોમ્બનો ધડાકો કર્યો.
૧૯૫૪-અમેરિકાએ બીકની ટાપુઓ પર હાઈ ફ્રાન્ઝ બોમ્બનો બીજો અખતરો કર્યો અને તેનાં કિરણોત્સર્ગી રજકણો પેસિફિકમાં માછલીઓ પકડવા ગયેલ ફીક્ષ્યુ માત્ર નામની હોદ્દામાંના ૨૩ માછીમારો પર અને તેમની માછલીઓ પર પડ્યાં. આથી આ હાઈ ફ્રાન્ઝ બોમ્બની લાઈકરતાનો ખ્યાલ આ ૨૩ માછીમારોએ દુનિયાને આપ્યો.

● ડો. એપનહેમર પર અમેરિકાની સરકારે કેસ ચલાવ્યો અને તેમને પરમાણુશક્તિ વિષેનું કોઈ પણ રહસ્ય ન બહુલા દેવું એવો નિર્ણય કર્યો.

પારિશદ્ધ : ૨

પરમાણુશાસ્ત્રની ગાંડી દોડ

[અત્યાર મુદ્દીમાં અંદાજે ૧૯૦ ઉપર અખતરા]

વર્ષ	અમેરિકા	રશિયા	બ્રિટન
ડિસેમ્બર, ૧૯૪૧	ફોર્મોસોઈ પ્રથમ	...	...
"	પરમાણુબદ્ધી બનાવી	...	...
ઓગસ્ટ, ૧૯૪૫	પરમાણુબોમ્બ (૨૦ કીલોટન)	...	...
ઓગસ્ટ, ૧૯૪૬	...	પરમાણુબોમ્બ	...
ઓક્ટોબર, ૧૯૪૨	...	...	...
નવેમ્બર, ૧૯૪૨	હાઈડ્રોજનબોમ્બ (૫ મેગાટન)	...	પરમાણુ બોમ્બ
ઓગસ્ટ, ૧૯૪૩	...	હાઈડ્રોજન બોમ્બ (૧ મેગાટન)	...
માર્ચ, ૧૯૪૪	હાઈડ્રોજનબોમ્બ (૧૫ મેગાટન)	...	...
"	૨૦ માઈલીમાં તેના બોમ્બ	...	...
નવેમ્બર, ૧૯૪૫	...	હાઈડ્રોજન બોમ્બ હવામાં ઉડે (૧૦ મેગાટન)	...
મે, ૧૯૪૬	હાઈડ્રોજનબોમ્બ હવામાં ઉડે (૧૫ મેગાટન)	...	...
મે, ૧૯૪૭	...	...	હાઈડ્રોજન બોમ્બ હવામાં ઉડે (૫ મેગાટન)
૩૧ માર્ચ, ૧૯૪૮	...	પરમાણુ અખતરા ખંધ કરેલા રશિયાનો એકપક્ષી ભૂલ્યો	...
ઓગસ્ટ, ૧૯૪૮	આ વર્ષમાં અખતરા નહિ કરના બહેરાત	આ વર્ષમાં અખતરા નહિ કરવા બહેરાત	...

પારિશદ્ધ : ૩

પરમાણુબોમ્બના અખતરા

[અત્યાર મુદ્દીમાં અંદાજે ૧૬૦ ઉપર અખતરા]

વર્ષ	અમેરિકા (U. S. A.)	રશિયા	બ્રિટન
૧૯૪૫	૪	—	—
૧૯૪૬	૨	—	—
૧૯૪૭	—	—	—
૧૯૪૮	૬	—	—
૧૯૪૯	—	૧	—
૧૯૫૦	—	—	—
૧૯૫૧	૧૬	૨	—
૧૯૫૨	૧૦(H)	—	—
૧૯૫૩	૧૧	૨(H)	૨
૧૯૫૪	૬(H)	૧	—
૧૯૫૫	૧૫	૪(H)	—
૧૯૫૬	૭(H)	૭(H)	૧
૧૯૫૭	૨૪	૧૩(H)	૭(H)
૧૯૫૮	૧૦(H)	૬(H)	૧(H)

H = આ આંકડામાં હાઈડ્રોજન બોમ્બના અખતરાનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

પરિશિષ્ટ : ૪

૧ લો તબક્કો : ૧૯૪૫ પહેલાં

૫૨માણ્યોળ (A - બોળ) ટી. એન. ટી. એક બોળની
વપરાતાં પહેલાં બીજા (ટન) શક્તિ
વિશ્વયુદ્ધમાં વપરાયેલી કુલ ૩૦૦૬,૦૦૦ ટી.એન.ટી.
વિરોધાટક શક્તિ (૩ ગેગાટન) (ટન) ૧

૬ લો તબક્કો : ૧૯૪૫ પછી
હાઇડ્રોજન બોળ (H-બોળ) એક બોળની શક્તિ : ૧૫
અને સુપર બોમ્બ બનાવવા- ગેગાટન (હિરોશિમા બોમ્બ
ની શક્તિ ૧૦૦ ગણી) કરતાં ૧૦૦ ગણી)

૨ લો તબક્કો : ૧૯૪૫ માં

હિરોશિમા અને નાગાસાકી ૨૦,૦૦૦ ટી.એન.ટી.
૫૨ વપરાયલા ૫૨માણ્યોળ- (૨૦ કિલોટન) સા મા ન્ય
ની દરેકની વિરોધાટક શક્તિ બોળ કરતાં
૨૦,૦૦૦
મેગા

૪ લો તબક્કો : ૧૯૫૪ માં

બિકિની ટાપુઓ પર અમેરિકાએ આ દરેક બોળની શક્તિ
વાપરેલા H-બોમ્બ ૩-૧૯૫૪ માં માનવજાતે આ પહેલાં
રશિયાએ વાપરેલા H-બોમ્બ- યથેથી બીજી લક્ષ્યો-
માં વાપરેલી તમામ શક્તિ કરતાં વધારે છે.

પરિશિષ્ટ : ૫

બે વિશ્વયુદ્ધોના અંતરમાં

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં

લશ્કરમાં જોડાઈને મૃત્યુ ૮૯ લાખ, ૬૭ હજાર
પામેલાઓની સંખ્યા ૫ લો ને ૭૬
ધવારેલા ને અપંગ બનેલાંની ૨ કરોડ, ૯ લાખ, ૨૯
સંખ્યા હજાર ને ૪૫
મકાનો, કારખાનાં, અહેર ૬ અબજ, ૨૪ કરોડ,
ઈમારતો, રેલ્વે, વારિયુદ્ધો, ૧૬ લાખ ૭૭ હજાર
દવાખાનાં, પાક વગેરેનું પોન્ડ
ગ્રુકસાન
લશ્કરી તેમજ વેપારી જહાજો ૧ અબજ ૨૩ કરોડ ને
ને તેના માલ સહિત કુખાડી ૨૯ લાખ પોન્ડ
કેવાપાં તેનું કુલ ખર્ચ

લશ્કરી તેમજ વેપારી જહાજો ૨ અબજ, ૧૪ કરોડ
કુખાડાં તેનું ગ્રુકસાન ૪૫ લાખ, ૬ હજાર પોન્ડ
બંને વિશ્વયુદ્ધમાં બાદતે વેંઢેલી જુવારી

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં :

- * મૃત્યુ પામેલા : ૬૧,૨૬૯
- * ધાવલે ને અપંગ : ૭૦,૮૫૯
- * કુલ ખર્ચ : ૧ અબજ, ૨૦ કરોડ, ૬ લાખ પોન્ડ

બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં :

- * મૃત્યુ પામેલા : ૪૯,૬૭૪
- * ધાવલે ને અપંગ : ૬૫,૧૭૪
- * કુલ ખર્ચ : ૧ અબજ, ૨૦ કરોડ ૬ લાખ ૪૦ હજાર પોન્ડ

બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં

લશ્કરી માણસો તેમજ ૪ કરોડ, ૧૨ લાખ, ૫૨
નાગરિકોનાં કુલ મૃત્યુ હજાર, ૯ લો, ૧૯
[બલ્ગેરિયા, રમાનિયા,
યુગોસ્લાવિયા ને ચીનની જુવારીયો
આંદાશ આપ્યાં નથી]
મકાનો, કારખાનાં, અહેર ૬૫ અબજ, ૫૫ કરોડ,
ઈમારતો, રેલ્વે, વારિયુદ્ધો, ૭૦ લાખ ૮ હજાર ૭
દવાખાનાં પાક વગેરેનું ગ્રુકસાન લોને ૬૬ પોન્ડ

* એક પરમાણુ બોળની કિંમત	રૂ. ૪૦૦,૦૦૦,૦૦૦ (૪૦ કરોડ રોલર)
* અત્યારે એક હાઈડ્રોજન બોળની કિંમત	રૂ. ૯૮૦૦૦૦૦ (૯૮ લાખ રોલર)
* દર રવે અમેરિકા ૧૫૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ રોલર	૫૨માણ્યોળો ને બીજા હિસાસે બનાવવાનાં વાપરે છે.
[રશિયા વગેરે દેશોના અલેક્ષા દબલગ્યા નથી]	

संदर्भ ग्रंथ

[आ अधीन तथा सापेक्षिकता क्षेत्र-प्रकाशकाना आसारभर्तन साथे]

प्रस्तावना :

- 1 Nuclear Explosions and Their Effects:
[The Publication Divisions, India, 1958]
- 2 The Atom and the Energy Revolution:
by Norman Lansdell.
[Penguin Books Ltd., London, 1958]
- 3 Explaining the Atom:
by Selig Hecht and Eugene Rabinowitch
[Comet Books, London, 1955]
- 4 You and the Atom:
by Gerald Wendt
[Avon Publications, Inc., New York, 1955]
- 5 Atomic Energy:
Ed. J. L. Cranmer and R. E. Peleris
[Penguin Books Ltd., London, 1950]
- 6 Atomic Energy:
by Egon Larsen
[Hennel Locke Ltd., London, 1958]
- 7 Conquering the Atom:
by P. Semenovskiy
[Foreign Languages Publishing House,
Moscow 1956]
- 8 Atom Serves Man:
by O. Pissarzhevsky
[Tass, India, 1956]
- 9 In the World of Isotopes:
by V. Mezentshev
[Foreign Languages Publishing House,
Moscow, 1957]
- 10 Atomic Energy for Peaceful Purposes:
by O. Pissarzhevsky
[Tass, India, 1955]
- 11 The Atom and Its Energy:
by Amalendu Das Gupta.
[Asia Publishing House, India, 1959]
- 12 Calder Hall:
by Kenneth Jay
[Methuen and Co. Ltd., London, 1956]

- 13 Physics and Microphysics:
by Louis de Broglie
[Hutchinson's Scientific and Technical
Publications, London, 1955]
- 14 The Atomic Age and Our Biological
Future:
by H. V. Brandsted
[Watts, London, 1957]
- 15 Atoms in the Family:
by Laura Forml
[George Allen and Unwin Ltd., London,
1955]
- 16 Rays from the Depths of Space:
by G. Zhdanov
[Foreign Languages Publishing House,
Moscow, 1958]
- 17 Atomic Energy—Why?:
[U. S. I. S., New Delhi, 1955]
- 18 Atomic Energy—How?:
[U. S. I. S., New Delhi, 1955]
- 19 Atoms for Peace:
[U. S. I. S., New Delhi, 1955]
- 20 Atomic Power for Peace:
[U. S. I. S., New Delhi, 1955]
- 21 Report on the Atom:
by Gordon Dean, 1954
- 22 Science for Peace.
[U. S. I. S., New Delhi, 1958]
- 23 Common Sense and Nuclear Warfare:
by Bertrand Russell
[George Allen and Unwin Ltd., London,
1950]
- 24 Peace or Atomic War:
by Albert Schweitzer
[Asia Publishing House, India, 1958]
- 25 Russia, the Atom and the West:
by George F. Kennan
[Oxford University Press, London, 1957]

26 One World or None:

Ed. by Dexter Masters and Katharine Way
[Latimer House, London, 1947]

27 No More War:

by Linus Pauling
[Victor Gollancz Ltd., London, 1958]

28 The Bomb—Challenge and Answer:

Ed. Gilbert Mc Allister
[B. T. Batsford Ltd., London, 1955]

29 World without War:

by J. D. Bernal
[Routledge and Kegan Paul, London, 1958]

30 Defence in the Nuclear Age:

by Sir Stephen King-hall
[Victor Gollancz Ltd., London, 1958]

31 Atomic Weapons in World Politics:

by Sailendra Nath Dhar
[Das Gupta & Co., Private Ltd., Calcutta, 1957]

32 Industrial Applications of Atomic Energy in India:

by D. N. Wadia
[Pub. in the Economic, Agriculture, and Planning Section]

33 Atom—Today and Tomorrow:

by Margaret O. Hyde
[McGraw—Hill Book Co., New York 1958]

34 All about the Atom:

by Ira M. Freeman, 1955

35 The Mighty Atom:

by John Lewellen
[Alfred A. Knopf Inc., New York, 1955]

36 The Peaceful Atom:

[U. S. I. S., New Delhi, 1955]

37 The Year Book and Directory:

[Times of India, 1958-59]

38 The Voyage of Lucky Dragon:

by Ralph E. Lapp, 1958

39 Hiroshima Diary:

by Michiko Hachiya M. D.
[Avon Publications, Inc., New York, 1955]

40 We of Nagasaki:

by Takashi Nagai
[The Harborough Publishing Co.
London, 1959]

41 This War Business:

by Arthur Guy Enock
[The Bodley Head, London, 1951]

42 एटमकी कहानी:

अनु. विराज
[राजपाल एण्ड सन्स, दिल्ली, 1956]

43 एटम—हमारे जीवनमें:

अनु. बासकृष्ण
[राजपाल एण्ड सन्स, दिल्ली, 1956]

44 महाशली एटम:

अनु. विराज
[राजपाल एण्ड सन्स, दिल्ली, 1956]

45 परमाणु—आगे अने आयती क्षिति:

अनु. छाटुलार्थ सुथार
[वेरा अन्ड कंपनी, मुम्बई, 1956]

46 विज्ञानकी परिभाषा:

[गुजरात विद्यापीठ, अमदावाद, 1954]

सामग्रिके:

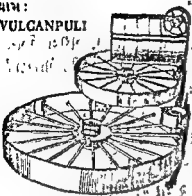
- 1 Link, India, 1958-59
- 2 Unesco Courier, Paris, 1958-59
- 3 Life International, U. S. A. 1958-59
- 4 Science and Culture, India, 1957-58-59
- 5 Times of India, August-September 1959
- 6 Blitz—19th April, 1958
- 7 The Yale Review, Spring, 1957
- 8 Time, U. S. A., 1958-59
- 9 The Scientific American, U. S. A., 1958-59
- 10 The Bulletin of the Atomic Scientists, U. S. A., 1958-59

And also with thanks

Books and other materials provided by the
USSR, USA, and Yugoslav-Embassies in India

મામ :

VULCANPULI

વલ્કન ઍટલેર ઉત્તમ પૂલી

તમારા કારખાનાં ને મિલો માટે

વલ્કન પૂલી વાપરો

ફક્ત મેકેનિકલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ (લિમિટેડ) (ફોન : ૭૦૨૬૫)

સેન્ટ્રલ ઍસ્ટેટ કંપાઉન્ડ : તાલેવ : મુબઈ ૭

વૈજ્ઞાનિક સર્વોદયનો

વિકાસ હેતુ માસિક ચતુષ્પ્રકાશન

સિતિજી નીચે પ્રણેય શિક્ષકો

આક્ટોબર અંકની ફેટલીક વાનગીઓ

★ માધીજ અને કલા - મુકાદેવ દેસાઈ ★ સાધનશુદ્ધિ -
કિશોરભાઈ મુશ્કરખાણા ★ પ્રેક્ષુ દોલ (વાર્તા) - તોલરતોય
★ સિનિક વિદ્યા - પત્ર - ચંચા - નારાયણ - પ્રણેય ★
★ રવીન્દ્રનાથ, ક્રિષ્ણ, ઉચ્ચન્સ ને હરિદ્વરનાં કાવ્યો ★ ઉપ-
નિષદેનો અભ્યુક્ત નુવિલેના ★ સાંતિનિકિતન-રવીન્દનાથ
★ નમીનદાસ શરેખ ★ દેવધાન - સાવત્રુ દં નથુ ઍટલે
યામલું - વસુ બોધ : ઉપરાંત -

ભારતની વિદેશનીતિ - જન્યપ્રકાર નારાયણ
અતે પ્રજાસોતમોઃ મુશ્કરખાણ વિ. માકંસ; ચીનની પ્રતિ,
ભારતનો વૃષ્ટિ-ઉલોચ - પ્રથ અને સર્વોદયનો વિકાસ
સર્વાંગીય વાર્ષિક રા. ૬૦-૭૦ અર્થવાર્ષિક રા. ૫-૫૦
[સિતિજી : આંખાનેર દરવાજા નંબર ૬૨]

ચેતન

નુકરવાલ

બોલીવોડી સામે, ડાઈ સ્ટેન્ડ, ડામ

વડોદરા

સેંકડો મુદ્રાતી પુસ્તકો
ચૌદેલાં દિંદી પુસ્તકો
ચૌદેલાં અંગ્રેજી પુસ્તકો
સસ્તી ચીપ પેપર બેક એડીશન
ચમાદભાઈ, ખોરકડાઈ,
ચિત્રો, સંચિત બોનેસાદિત્ય
દરમહિને નવાં પુસ્તકો

કેઈ પણ જાતના ઇલેક્ટ્રીક

સામાન તથા કામ માટે

ચીજીનીના ચંપા-હીટર-રટવ

વર્કમાસ રેફરિયાતો માટે

સીટીંગ અને સમારકામ માટે

સેલ્ફ સર્વિસ સેન્ટર

સેલ્ફ સર્વિસ સેન્ટર

સેલ્ફ સર્વિસ સેન્ટર

સેલ્ફ સર્વિસ સેન્ટર

સેલ્ફ સર્વિસ સેન્ટર

સેલ્ફ સર્વિસ સેન્ટર

સેલ્ફ સર્વિસ સેન્ટર

સેલ્ફ સર્વિસ સેન્ટર

કાગળ અને પુંકા

સફેદ અને રંગીન છાપકામ, જુદાં જુદાં લખાણો, ખતપત્રો, ખાતાવહી, પેટીંગ પેપર્સ અને
રેપીંગ પેપર્સ, અખબારી કાગળ, બોક્ષ બોર્ડ, આટલ કાર્ડ, સફેદ અને રંગીન પોસ્ટકાર્ડ
વગેરે માટે મળે :

ચીમનલાલ પેપર કંપની

સર્વ શ્રેષ્ઠ જાતનાં કાગળ અને

પુંકાની આયાત કરનારાઓ

અને

શ્રી જો પાલ પેપર મલ્ટી લિ.ના

અંબઈ ઇલાકા (અમરાત-સૌરાષ્ટ્ર સિવાય)

માટેના ડિસ્ટ્રીબ્યુટરો

બોમ્બે અમુઅલ બિલ્ડીંગ, હોનબી રોડ, કેમ, અંબઈ-૨.

ફોન : ૨૬-૩૨૩૨

ટાઈ : 'SELECTION'

HEAT INSULATION

WITH

thermofite

ASBESTOS

Thermofite 600 and Thermofite 1000 are the best for
many special problems
more and more Manufacturers are using

Thermofite to

Also available — T
Sections, Newkem
Free Consultation

NEWKEM

Insulation Engineers & Architects

H O. 7, Ash

卐 સ્વ સ્તિક 卐

હુમ્મર ઉચોગ તથા ખેડુત ભાઈઓને ઉપયોગી તથા

રક્ષાકર્મ મિલોને ઉપયોગી મશીનરી,

કેમશા "સ્વસ્તિક" બનાવટોનો આગ્રહ રાખો.

.....અમારી.....મુખ્ય.....બનાવટો

- ૧ "માયા" ધરતીનું બનાવટ હળવાની ધંડીઓ ૮"
- ૨ "મોટો સ્ટાર્ટર" કોઈ બનાવટ હળવાની ધંડીઓ ૧૩" અને ૧૮"
- ૩ "કાઉન્ટર ટાઈપ" બનાવટ હળવાની ધંડીઓ ૧૨", ૧૪", ૧૬", ૧૮", ૨૦"
- ૪ "આડી ચારસ" રેલ્લો બનાવટ હળવાની ધંડીઓ ૬", ૮", ૧૦" તથા લોખંડની બનાવટની ૧૮", ૨૦" અને ૨૪"
- ૫ તેલ પીલવાના માશીન (કેવી તથા લાઈટ ટાઈપ)
- ૬ "ફીલ્ડર મેશીન" (એન્જલ તથા પોર ટાઈપ)
- ૭ કોટરોટાસ (મનરણી કોટરવાના ધંધા, હાથથી તેમ જ આપરથી બાલતા.)
- ૮ "કોટરોટાસ રનર રોલ રાઈસ હલર", (હલર ધંધા સાથે કોટરોટાસ તથા રોલર સાથે)
- ૯ "પેટ. મશીન" આગળું વંત "રનર રોલ" રાઈસ હલર માટે.
- ૧૦ માયા છાંવના હલરો પેલોટાસ સાથે તથા પેલોટાસ વનર) ૬", ૮", ૧૦" અને ૧૨".

- ૧૧ બનાવટ હળવાના ધંધાઓ.
- ૧૨ "પી" આ મશીન (કોટરોટાસ તથા પાવવાના)
- ૧૩ "દરેક ભવનાં કોલ્લેક્ટર" (સી"આ" હાથથી, બળદથી તેમ જ આપરથી ચાલતા.)
- ૧૪ "કોલ્લેક્ટર કોલ્લેક્ટર રેલ્લો" મશીનો (મોટામાં મપરની વધીઓ વાળવા માટે)
- ૧૫ "પલ્લી તેમ જ તેલે રાખવા માટે ટાંકીઓ"
- ૧૬ મશીનમાલીની તથા બીજીનાં કોલ્લેક્ટરોને ઉપયોગી બારીઓ, રેલ્લોટાસ માટીની કોલ્લેક્ટર (બળાઓ) તથા લોખંડની રરવાળા, હાલરો, કપાલોટાસ, લોટ, કોલ્લેક્ટર, હાલર માટે કુદ રોલ, રેલ્લોટાસ, કોલ્લેક્ટર (ગોલ્ડન-મોલો વિ. માટે.) લોખંડની પાલ્લીનો કોલ્લેક્ટર નિર્મિત બનાવવામાં આવે છે.
- ૧૭ મુનિસિપાલિટીને લવડાં તથા ભવનાં કાર્ટીંગો ચાલુ કરવા કે ચિલ્ડોલ કલેસ બનાવવા વિ.

અમારે ત્યાં દરેક પ્રકારનું કાર્ટીંગ કાળી આપવામાં આવે છે.

સ્વસ્તિક એન્જનિયરીંગ એન્ડ મેન્યુફેક્ચરીંગ
કંપની (પ્રાઇવેટ) લી.

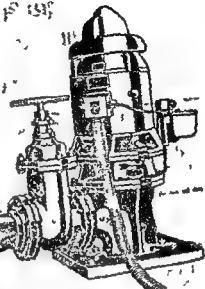
ર. નં. ૨૧૦૧

રેલ્લીમાલ; ૬૩

મૌલોગિક પ્રગતિના ચતીક...

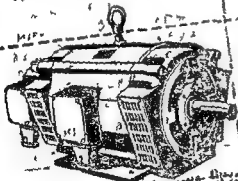
વિદ્યુત મોટર

મૌલોગિક વપરાશના વચોભા રૂપે અને વિદ્યુત મોટરનું સ્થાન કોપી મોટર છે આ આયત ઉપયોગી સજી આદિ 'જ્યોતિ' પ્રામોગ આમલ-સાધવાથી માલની નલત-વિરે શાકસાઈ કરવાની જરૂર રહેતી નથી 'જ્યોતિ' નામજ માલની શાકી જરૂર પ્રમાણપત્ર છે

જ્યોતિ ચંપ

સર્વ પ્રકારની જરૂરિયાતો ખરે ખારહોલ દરખાસને ધર નોન કમોન હારીકોનલ સ્થીટ કરીએ અને ધુનિયલેટ સેન્સીટીવલ ધર

જ્યોતિ વિદ્યુત મોટર

100 હોર્સ પાવર સુધીની સંવિધા છે અને તેલીપીંગ મોટર

Quality is our Creed

પડોદરા અને સૂરત હલ્લા મોટર મેસર્સ મહેન્દ્રકુમોરજીવેન્દ્ર કો.

જ્યોતિ લિમિટેડ

હલ્લીપરા ન્યુ મોડ : પડોદરા

દિવાળી

માટે

અન્ય
શુભ અસંગો
માટે

હમેશા માટે

તમારા ભાવિને

સલામત બનાવવો

નાની બચત યોજનામાં

નાણાં સેકો માટે

વધુ નિયમો માટે નીચેના અધિકારીઓની કંપની સહી
નાની નમતવા નામના મેમ્બર, પૂર્ણ પ્રગતિ, સમિતિઓ,
પ્રેમી નિલ્લભોષાં કોઓરેટીવ, વડોદરા
આવન-પણો અને મહત્તર ટીઓનો

‘ટેક્સટુલ’ ડિઝલ એન્જન

ડિઝલ એન્જિન એન્જન વાપરનાર ગ્રાહકોને
જાણવતાં આનંદ થાય છે કે

અમે પ્રખ્યાત ‘ટેક્સટુલ’ કંપની લિમિટેડનાં ઉત્પાદન ધીમી ગતિનાં એન્જનો વડોદરા તથા
સુરત જિલ્લામાં વેચવા માટે અધિકૃત વિકેતા તરીકે નિમાયા છીએ.

આ ‘ટેક્સટુલ’ એન્જનો તમારી ધોન માટે સરકારે માન્ય કરેલ છે.

પ્રધી ૭ અને ૮ થી ૧૦ હોર્સ પાવરના કદોમાં હાલ સ્ટોકમાંથી મળશે.

મળેલા લાભો—

મ હેન્ડર કુમાર એન્ડ કંપની

[એજન્ટ : જ્યોતિ લિમિટેડ]

સંપર્ક

મોટા બજાર : નવસારી (જી. પુરત)

હેડ ઓફિસ

લહેરીપુરા : ન્યુ રોડ : વડોદરા

[ફોન : ૨૬૩૫]

વડોદરા નગરીનું સંસ્કાર કેન્દ્ર

કલામંદિર (ટોકીઝ)

ગાંધીનગરજીલ પાસે—વડોદરા

[રેસિપીન ૨૦૪૪]

રોટી જ માત્ર જીવનામૃત નથી...

અમૃત—સાચા અમૃતની અમુકિયું સર્જન

ગ્રામીણ સમાજીય દૃષ્ટિકોણ
સપ્ત સિંગ, આણંદ (પશ્ચિમ રેલ)

‘દેશદુલ’ ડિઝલ એન્જીન

દિલ્લિ એન્જીન એન્જીન વાપરનાર ગ્રાહકોને
જાણવવાં જોઈએ છે કે

અમે પ્રખ્યાત ‘દેશદુલ’ કંપની લિમિટેડનાં ઊંચાં ધીમી ગતિનાં એન્જીનો વડોદરા તથા
ચુરત જીલ્લામાં વેચવા માટે અધિકૃત વિકેતા તરીકે નિભાયા છીએ.

આ ‘દેશદુલ’ એન્જીનો તમારી લોન માટે સરકારે માન્ય કરેલ છે.

પ્રતી જ. અને ટયા ‘૧૦ હોર્સ’ પાવરના કસવેલા હાનર ટોકમાંથી મળશે.

મળેલા લખાણ—

મ હેન્દ્ર કુમાર એન્ડ કંપની

[એજન્ટ : ન્યોતિ લિમિટેડ]

પ્રાંથ

મોટા બજાર : નવસારી (જ. સુરત)

હેડ ઓફિસ

હાદેરીપુરા : ન્યુ રોડ : વડોદરા

[ફોન : ૨૬૩૫]

વડોદરા નગરીનું સંસ્કાર કેન્દ્ર

કલામંદિર (ટાંકીઝ)

ગાંધીનગરજી પાસે—વડોદરા

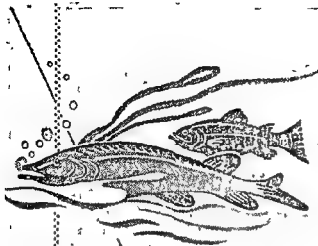
[સ્થાપિત ૨૦૦૪]

રોટી જ માત્ર જીવનામૂતા નથી...

અમૂલ-સાહકારકારી સમૃદ્ધિનું સ્ત્રોત

વેપા ઇન્ડિયા સહકારી દુધ-ઉત્પાદક
સંઘ લિમિટેડ, અમણદ (પશ્ચિમ રેલ)

* લાઇન વિવિધરંગી બ્લોક
* હાફટોન

કલાત્મક ડીઝાઇન

પ્રમાણ પ્રોગ્રેસ સ્ટુડીઓ
રિલીફરોડ અમદાવાદ

વિશ્વમાનવનો ૧ થો વિશેષાંક
[૧૯૫૮ : નવેમ્બર]

સર્વોદય-વિજ્ઞાન

સર્વોદયનાં વિવિધ પાસાંઓ, માહિતીઓ અને દ્રષ્ટિઓ રજૂ કરતો એકમાત્ર અંક

મહાત્મા ગાંધી, સ્વ. મહાદેવભાઈ દેસાઈ, આરેલાલ, દાદા ધર્માધિકારી, જયમહાલ નારાયણ, ઇ. ન. ટેગર, ખી. ટી. રજુદાવે, ફાલગાના, 'ફર્થ'ક', નારાયણ દેસાઈના વિવિધ દર્શિયોથી સખાપેલા લેખો

ઉપરાંત

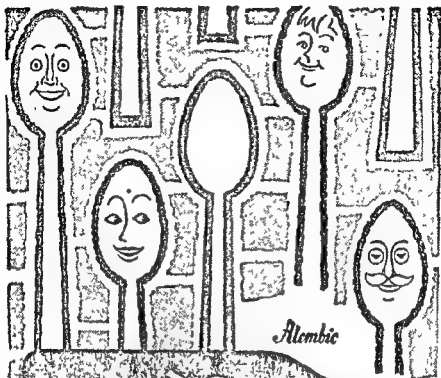
- 'પાયાની વિચારણા' [૫. તહેરનો પાયાનો લેખ]
 - વિનોબા વિચાર-અંગ [વિનોબાના વિચારો મૂળમાથી તારવીને : હરીભક્ત રીતે - પાનાં ૧૦૭]
 - સર્વોદય-કાંતિવિજ્ઞાન : [પ્રથમા-સંપાદક યોગેશ્વર ગાંધીનો સર્વોગ્રી અભ્યાસ લેખ]
- અંકરૂપે પાનાં ૩૩૬ : કિંમત રૂ. ૨.૦૦
વિશ્વમાનવનો વિશેષાંક (પાકો બાંધેલો)
કિંમત રૂ. ૨.૦૦

ચેતન પ્રકાશન ગૃહ :

રામજી મેદિર પોળ : વડોદરા

ભરોડા સેફ કું. ગેડીંગટ રોડ, વડોદરા

ફાયરપ્રૂફ તિલોરીઓ, સ્ટીલના કેબિનેટ, કેશબોક્સ, ઊંચી ભાતનાં કિવરનાં તાળાં, ધર તેમ જ બોલિફસ અને હોસ્પિટલ અંગેનું એપન્ટુ-ડેટ સ્ટીલ ફરનીચર ખનાવવાનાર અને વેચનાર
અવનમેન્ટ કોન્ટ્રાક્ટર

ગ્લાયકોડિન ટર્પ વસાકા

ગ્લાયકોડિન-ટર્પ-વસાકા
લેવાથી તમારી ખાંસી
જલદી મટી જશે

ખાંસી માટે તે ધરખયુ દવા છે.
એલેમ્બિક ડેમીકલ વર્કસ' કું. લિ., વડોદરા-૩.

[ચિત્ર : ખતી]

નવજીવન

નવીન ભાત

નવીન જાત

નવજીવન મુંદર કાપડ

ચોપડીન, સાડી.

મલમલ, ઘોતી,

વાયલ, દોરિયા,

લોંગકલોથ

ટવીલ-અમીસન

કાપડ

નવજીવન (મલ્લ સિ.,

કલોલ

[ઉત્તરગુજરાત]

માગલ

માનવીયગૌરવની પુનઃપ્રતિષ્ઠા ઝંખતું માસિક

૨૪

નહેરુ : (એક મત્યાક્રમ)

કવિતા (યુ. એ. શેખ, વિપિન પરીખ, સુ. દલાલ
પતીલ, ઉશનચ, લા. દાકર, હ. ભાપાણી

‘ કે. કિવાગો અને લોલિયા ’ (સાહિત્ય)

ગોગોલ : મૃતાત્માઓનો અમૃતલેખક
(તમ બેચેન હો)

ત્રિકોણસીમા (પ્રજ્ઞ)

કવિતાસની આર્થિક ક્રાંતિઓ (ઇતિહાસધારા

કે. હ. મુખ : મ. પ્ર. દેસાઈ (ધરદોષ)

સાહિત્ય પરિષદ (પ્રવૃત્તિ ને પદ્ધતિ)

ચીનની ઘસણખોરી : સમાજવાદનાં ૨૫ વર્ષ
(દેશવિદેશ)

કવિતાનો આસ્વાદ (મણિવારની કવિતા)

કલાનો આસ્વાદ (હંદુસ્તાન ચિત્રકલા)

વર્ષાત સચી

સંચાલન :

ચેતન પ્રકાશન ગૃહ લિમિટેડ

રામજી મંદિરની ધોળ : વડોદરા

ફોન : ૨૬૫૦

વાર્ષિક રૂ. ૬-૦૦ છૂટક ૦-૬૨ ન. પૈસા (૧૦ આન)

[પચ્ચેશ-ચિત્ર 'મ' ૧૫]

[ચિત્ર : ખત્રી]

નવજીવન

નવીન ખાત

નવીન લાલ

નવતર મુંદર કાપડ

પોપલીન, સાદી,

મલમલ, ઘોતી,

વાયલ, દોશિયા,

લોંગિસલોથ

ટવીલ-ખમીસનું

કાપડ

નવજીવન મિલ્સ લિ.,

કલોલ

[ઉત્તરગુજરાત]

માનવ

માનવીય ગૌરવની પુનઃપ્રતિષ્ઠા ઝંખતું માસિક

૨૪

૧૯૫૬
ડિસેમ્બર

સંચાલન :
ચેતન પ્રકાશન ગ્રુહ લિમિટેડ
રામજી મંદિરની ધોળ : વડોદરા

કેશ : ૨૬૫૦

નહેરુ : (એક મત્સકિન)

કવિતા (ગુ. મો. રોષ, વિપિન પરીખ, સુ. દલાલ
પતીલ, ઉચનમ, લા. હાકર, હ. લાપાણી

‘ ડો. ત્રિવાળા અને લોહિયા ’ (સાહિત્ય)

ગોગોલ : મૃત્યુઆત્મોનો અમૃતસેખર
(હમ બેચેન હૈ)

ત્રિકોણવીણા (પ્રસંગ)

ઇતિહાસની આર્થિક ક્રાંતિઓ (ઇતિહાસધારા)

કે. હ. ધ્રુવ : મ. પ્ર. દેસાઈ (ઘરદીવણ)

સાહિત્ય પરિષદ (પ્રજ્ઞા ને પદ્મા)

ચીનની વસણખોરી : સમાજવાદનાં ૨૫ વર્ષ
(દેશવિદેશ)

કવિતાનો આસ્વાદ (મહિયારની કવિતા)

હલાનો આસ્વાદ (ઇન્ડિયન ચિત્રકલા)

વર્ષાંત સચી

વાર્ષિક રૂ. ૭-૦૦ છૂટક ૦-૬૨-૦૦

બે વર્ષ હેમખેમ પાર પડ્યાં એનો ફાનનું છે—

આ બે વર્ષના અનુભવોની વાત જ્યાં દર્શાવે. પરંતુ અમારો મોતીનો આ બે વર્ષ દરમિયાનનો અસંતોષ એ રહ્યો છે કે, અમે મુખ્યતઃ પાનાંની સંખ્યાને કારણે, આજ મુશ્કેલી દર અંકે અમુક વિવિધ વિભાગો વ્યૂ કરવાની અમે તેટલી તીવ્ર કચ્છા છતાં, તેને ન્યાય આપી શક્યા નથી; આથી આ અંકથી અને નવા શરૂ થતા વર્ષ દરમિયાન, અમે એક ક્ષેત્ર (૮ પાનાં) વધારીને, નીચેના વિભાગો અને તેટલી નિયમિત રીતે આપવા મથીશું—આટલું નિવેદન કરી વિનંતીઓ છીએ.

- પહેલું પાનું [વેધક ચિંતન વા પ્રસંગઆલેખન]
 મૂલ્યવિચાર [આજુબાજુ પાનાની સમત્યાઓ અંગે ચિંતનાત્મક લેખ]
 કવિતા [વિવિધ કવિઓની કાવ્યપ્રસાદી]
 હમ બેચેન હૈં [જગતના કાર્મિક પક્ષ કાળ અને કાર્મિક પક્ષ ખૂલે ચિંતકો, વિનાયકો, સર્જકો આદિએ અનુભવેલ અજાણતા પ્રેરક આલેખન]
 વ્યક્તિવિશેષ [જગતની અથવા ભારતની અથવા ગુજરાતની વિવિધ ક્ષેત્રની નાની મોટી —ધર્મીયકા પ્રતિભાઓ પત્રિકા]
 દેશવિદેશ [મહિના દરમિયાન બનેલી મહત્વની ઘટનાઓની નોંધ તથા માહિતી]
 કાવ્યનો આસ્વાદ [પ્રા. સુરેશ બેળીની ઔસિક વેધક કલમે, દર અંકે એક ગુજરાતી કવિની એક કવિતાનો આસ્વાદ]
 કલાનો આસ્વાદ [શ્રી સુભાષ મોહનદાસે અપની અભ્યાસ છતાં રમવાની કલમે ચિત્રકલાના વિકાસની કલાણી — કલાનાં રેખાંકનો સાથે]
 આલેખન— [નવા પ્રકાશનો અંગે અભ્યાસી વિવેચન અથવા મીતાધુરી નોંધ]
 નવું વાચન

ઉપરાંત દર અંકે

- ભારત અને વિદેશના આર્થિક, ગૃહકીય પ્રસારોને લગતો એક અભ્યાસી લેખ.

અચારનવાર

ભારત સંસ્કારધાગ, ગુજરાત જીવનધાગ, સાહિત્ય, શિક્ષણ, વિજ્ઞાન, સમાજજીવન વગેરે વિષયના લેખો તથા ર. મ. સ.ની કલમ દ્વારા ફોટા.

—સંપાદક

તમારું નવા વર્ષનું લવાજમ મોકલો

જેમનું લવાજમ ૧૯૫૬ રિસેમ્બરમાં પ્રકાશ થયું છે તે આલોકને તેમનું નવું લવાજમ રૂ. ૭-૦૦ તરફાલ રવાના કરવા વિનંતિ છે.

- તા. ૨૫ રિસેમ્બર સુધીમાં લવાજમ નહિ મળ્યું હોય તેમને બાંધુચારીનો અંક વી. પી. સી (રૂ. ૭-૫૬ ના પા.) રવાના થશે.

‘નહેરુની’ ૭૦મી જન્મજયંતિ (જન્મ : ૧૮૮૬ નવેમ્બર)

નહેરુ : એક મૂલ્યાંકન

—ભાગીલાલ ગાંધી

“જવાહરલાલ ભાસ રાજકીય વારસ છે. મારા છવ્ઠાં બહે એ મારો વિરોધ કરતા હોય. પણ જ્યારે હું નહિ હોઈ ત્યારે એ મારી ભાષા બોલતા થશે.” —ગાંધીજી

અલગત, ગાંધીજી બાદ એમના ઉત્તરાધિકારીનો સવાલ ગાંધીજીના પોતાના મનથી તો ઊઠતો જાય છે : નહેરુને તેમણે પોતાના વારસદાર તરીકે વારંવાર જાહેર પણ કરી દીધા હતા.

પરંતુ ત્યારે, ગાંધીજીના તથા નહેરુના સાધીદારોને સુદ્ધા સહજ એવી શકા તો હતી જ. નહેરુની અસાધારણ પ્રતિભા (આદર્શવાદ, ત્યાગ, વ્યક્તિત્વ અને અભ્યાસ ચિંતન) માટે એ તેટલું સન્માન અને આકર્ષણ હતાં, સૌને મન સવાલ ઊઠાતો હતો : “અરબર શું નહેરુ ભારતનું નાવ વ્યવહાર રીતે ખાર ઉતારી શકશે ? ગાંધીજીની જેમ આદર્શ અને વ્યવહારનો સમન્વય સાધી શકશે ?”

ગાંધી-નહેરુ વચ્ચેના બેઠાણ તો પારાવાર હતા ! બંનેનાં ઉછેર, સ્વભાવ, માનસિક ઘડતર, જીવનદૃષ્ટિ, કાર્ડ પણ સમરતા અંગેનો approach — વચ્ચે બેઠા જાણ્યારે ગાંધીજીએ પ્રગટ કરેલી શ્રદ્ધામાં બહુ બહુ તો ગાંધીજીની નહેરુ પ્રત્યેની પ્રીતિનો પડોજો જ માન્યો હતો.

ગાંધીજીની આ શ્રદ્ધા કેટલે અંશે આત્મી હતી ? જવાબનો તાગ પામતાં આપણે ધણું ધણું ફેફસવું રહ્યું.

સૌથી પ્રથમ, આપણે નહેરુના વિકાસના મુખ્ય મુખ્ય તગણા બેઈ સર્ક એ.

૧

પંદર વર્ષની કુળી વયે, ૧૯૦૫ માં, જવાહરલાલ પણ

અભ્યાસ માટે હરે (અને બાદ કેમ્બ્રિજ) બિપ્રજા; તે પૂર્વે એક બ્યરતીય પાર્ટી પાસે તેમણે હિંદી અને સંસ્કૃતનો સાધારણ અભ્યાસ કરી લીધો હતો; પરંતુ તેમનું મુખ્ય સિદ્ધાંત તો, એક પછી એક અંગ્રેજ ગવર્નેસોને હાથે ધર આપણ જ થયું હતું. છેલ્લે ફરડિનાન્ડ ટી પુલ્કસ જેવા એક સદાચારી અભ્યાસી આઈરિશ શિક્ષકે જવાહરલાલને અંગ્રેજી સાહિત્ય, પુસ્તક-વાંચન, તથા વિદ્યાનંદો શોખ લગાડ્યો હતો; અને થિયોસોફીના વિચારોમાં રસ લેતા કરી દીધા હતા.

૧૯૦૫ થી ૧૯૧૨ જવાહરલાલ અભ્યાસ અર્થે વિદેશ ગયા; ત્યાં વિદ્યાનંદો પ્રેમચંદ્રેય થયા; બારિશ્ટરીની પરીક્ષા આપી. આ દરમિયાનમાં, તેમના ચિત્ત ઉપર ઈટલીની રાષ્ટ્રીય ઘડતરી, તથા તે જમાનામાં પ્રચલિત બનેલા ફ્રેન્ચિઝન-સમાજવાદી વિચારો (બર્નાડ શો, સિડની અને બેન્જમિન વેબ આદિ) ની પણ છીડી છાપ પડી હતી.

એટલે કે, ૧૯૧૨માં જવાહરલાલ ભારત પાછા આવ્યા ત્યાર પૂર્વે તો, તેમના જીવન ઉપર થિયોસોફી ધર્મના ક્ષિપ્ર વિચારોનો, વિદ્યાનંદો પ્રયોગાત્મક પદ્ધતીનો, રાષ્ટ્રીય સ્વાધીનતાની ઘડતરી તથા સર્વસાધારણ સમાજવાદી સિદ્ધાંતોની છાપ પડી ચૂકી હતી.

ભારતમાં આવ્યા બાદ, ધર્મશાત શરૂ કરી. ત્યો તો, ૧૯૧૬માં એનિ બેસન્ટની હોમરુલ લીમનું “સ્વરાજ” આદર્શન બતાવતો આકર્ષી ગયું. એ જ સ્વરાજમાં ગાંધીજી સાથે પ્રથમ સુસાહક મર્દ.

૧૯૨૨-૨૨ના રાષ્ટ્રીય આંદોલનમાં જવાહર અંબલાવી દીકરું હતું. અને ૧૯૨૧ સુધીમાં તે જવાહરલાલને લાગતું વાસ્તવિક દર્શન, દેશના દીનહીન કિસ્સાઓમાં થઈ ચૂક્યું હતું. તેઓ પોતે જ આ તબક્કાને પોતાના જીવનના પ્રથમ વળાંક (Turning Point) તરીકે જાણાવે છે.

બધે ૧૯૨૧થી ૨૬ : જવાહરના જીવનનો પહેલો તબક્કો હતો—નવારે રાષ્ટ્રીયતા અને આંધીવિચારનાં બીજ વચાઈ ચૂક્યાં હતાં.

પરંતુ એ બીજે વર્ગને તે પૂર્વે તો, બીજો અને વધુ અમાવશાળી તબક્કો શરૂ થઈ ગયો હતો.

બીજો વળાંક

૫. નહેરુએ વિદેશયાત્રા ખેડી (૧૯૨૬ માર્ચથી ૧૯૨૭ ડિસેમ્બર) : રિક્તઅરેસ્ટ, ઇટલી, બેલ્જિયમ, ઇંગ્લેન્ડ વગેરેની, અને રશિયાની મુલાકાતો લીધી છુસેસમાં 'કોંગ્રેસ એફ ધી એપ્રેક નેશનાલિસ્ટિઝમ' મા ભાગ લીધો.

આ યુરોપી સંપર્ક નહેરુના વિચાર-નિઃકાષમાં જળરજવત ફોજો આપ્યા. ૧૯૨૬ની બ્રિટનની 'જનરલ સ્ટ્રાઈક', 'છુસેસની પરિવર્ત', અને એ ગદ્ય કરતાં અતિ વિશેષ અને જાંદી છાપ પાડનાર રશિયાની મુલાકાત (૧૯૨૭ નવેમ્બર) હતી. રશિયાની 'નિષ્કર એકલચુ' રાજ્યપદ્ધતિની તે સમયે જ તેમણે ટીકા કરી હતી; પરંતુ એક જગત રાષ્ટ્ર, હૃદય વિરોધી અને આઝાદીઓની સામે થઈ, થોડાં જ વર્ષોમાં આર્થિક, ઔદ્યોગિક અને સંસ્કારિક—શિશુ, અને તબીબી ક્ષેત્રે તથા સ્ત્રીઓ અને બાળકોના ક્ષેત્રે જે વિકાસ સાંધ્યો હતો, તેના તેઓએ મોં લારીને વખાણુ કર્યાં.

અને રશિયાનાં આવા આ પ્રયત્ન પરિવર્તન પાછળ રહેલો માકસવાદ-કમ્યુનિઝમના સિદ્ધાંતોથીય તેઓ કદા અભાવિત થયા હતા.

યુરોપના આ પ્રવાસે તેમની દષ્ટિને વિશાળ કરી હતી. હવે 'રાષ્ટ્રવાદ' તેમને સંકુચિત સૂત્ર લાગતું હતું; રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વાધીનતા અલગત બેકરી હોવા છતાં, સમાજવાદી સમાજવ્યવસ્થા અને રાજ્યપદ્ધતિ વિના—આર્થિક; સ્વાધીનતા, અને સમાનતા વિના વ્યક્તિ કે સમાજ એકેનો પૂરતો વિકાસ શક્ય નથી, એવી ખાકી ખાત્રી થઈ હતી.

૧૯૨૮-૧૯૪૦ના એક દાયકાથી અધિક સમય દરમિયાન નહેરુનું આયુ વલણ, થયે અંશે સમાજવાદના આદર્શો, અને માકસ-ચિંતનધારાથી અભાવિત થયેલું હતું. અને કારણજન મે દિશામાં અચ્છલ ધૂપી રહ્યું હતું : (૧) રાષ્ટ્રીય સ્વાધીનતાની પ્રાપ્તિ (૨) સમાજવાદની પૂર્વ જૂમકા માટેની તૈયારી.

આ વરસોમાં તેમણે આ દિશામાં અનેક આગવી સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થયું કરી હતી.

—૧૯૨૮માં મહાત્મા ગાંધીએ મદાસ કોંગ્રેસમાં 'સ્થાનિક સ્વરાજ' (કમિનિયન સ્ટેટસ) નો કરાવ રખા કર્યો, ત્યારે તેની સામે 'મુકમિલ આઝાદી' નો સુધારો રખ કરનાર નહેરુ જ હતા.

—એ વરસે જ 'ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ લીગ' ની સ્થાપના કરી, બ્રિટિશ રાષ્ટ્રીયતાથી સંપૂર્ણ દારૂગતી લેવાનું આદેશન તેમણે જમાવ્યું હતું.

—૧૯૨૯માં લાહોર કોંગ્રેસમાં તેઓ રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના પ્રમુખ થયા, અને સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનો કરાવ પસાર કરાવીને જ જાણ્યો હતો.

—એ વરસે જ તેઓ A. I. T. U. C. (ઓલ ઇન્ડિયા ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસ) ના પ્રમુખ બન્યા હતા. આમ, રાષ્ટ્રીય આંદોલન (કોંગ્રેસ) અને મજદૂર આંદોલન (એ. આઈ. ટી. યુ. સી.) ની એકતાનો આ પ્રથમ પુરુષાર્થ હતો.

—૧૯૩૨ની કરાંતી કોંગ્રેસમાં 'મળજૂત હક્કો' નો નવીન વિચાર દર્શિ (આર્થિક પાયાની) વાજો કરાવ પસાર કરાવવામાં ૫. નહેરુનો અગ્રણી હિસ્સો હતો.

૧૯૩૪ પછીના વર્ષોમાં કોંગ્રેસમાં સમાજવાદી પક્ષની સ્થાપનાને તેઓએ આગામી હતી.

—અને મજદૂર-કિસાન આંદોલનોના સોમુદ્ધિક-સંસ્થાપત પ્રતિનિધિત્વને કોંગ્રેસ પાસે માન્યતા અપાવી હતી.

—કોંગ્રેસ પાસે મુસ્લિમ-સંપર્ક માટેની ખાસ યોજનાનો નો નિષ્કર્ષ કરાવ્યો હતો.

—૧૯૩૬માં બીજી વારના યુરોપના પ્રવાસેથી પાછા ફર્યા પાછ, લખની કોંગ્રેસના પ્રમુખપદેથી કરેલું બાપજી કોંગ્રેસના વિકાસના ઇતિહાસમાં અનેકાનું સ્થાન ધરાવે છે.

સમાજવાદ, ગૃહસ્થ-કિસાન આંદોલનો, ઉપરાંત આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણની હિંદી સમજ અને સંસાધારણ ઉદ્દામ વિચારો તેમાં લગભગ રચના થયા હતા. *

—૧૯૩૧-૩૮ દરમિયાન કોંગ્રેસના આંતરરાષ્ટ્રીય સંજોગો આપવાનું, અને આંતરરાષ્ટ્રીય નીતિનો પાલો નાખવાનું નહેરુને જ પ્રતાપે શક્ય બન્યું હતું. રૂબેરૂ આંતરવિષયકની ધરનાથી નહેરુએ 'અંત વ્યાપ્ત' અનુભવી હતી; અને જાતે જીટીને રૂબેરૂ પહેંચી ગયા હતા... કાસિવાદના ઉદય અને વિકાસ માટે તેમણે મુડીનાદી રાજ્યોને ગયાબદ્દાર ગણી એમની નિષ્ફળતાને પંકારી હતી.

—૧૯૩૮માં તેમના જ કારણે રોશિસે 'નેશનલ પ્લાનિંગ કમિશન'ની સ્થાપના કરીને સર્વ પ્રથમ, રાષ્ટ્રીય યોજનાબદ્ધ આર્થિક તંત્ર એટલે કે સમાજવાદી તંત્ર તરફ જવાં ભયાં હતાં.

ગાંધી-નહેરુ-સંઘર્ષ

એ વિષે શંકાને રચાત નથી કે કોંગ્રેસમાંની તે વખતની મોટા ભાગની નેતાગીરીનિય પ. નહેરુની આ સમાજવાદ-આંતરરાષ્ટ્રીય-ઉદ્દામતરફી નીતિ પસંદ ન હતી.

એટલું જ નહિ પણ, વંરેસો થયાં પ. નહેરુને મહાત્મા ગાંધીની નેતાગીરી પ્રત્યે સારો એવો અસંતોષ રહ્યો હતો.

સૌથી પ્રથમ, ૧૯૨૨ માં બ્યારે ચૌરીચોરાનાં કેપી રમખાણોને રાષ્ટ્રીય બગાળની લાલચતી રૂપ ગણાવી ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહની લડત હેઠલી થકીએ પંચાંતી દીધી હતી, ત્યારે નહેરુને ગાંધી-પદ્ધતિનો પ્રથમ અવિચ્છેદ લાગ્યો હતો. તેમણે એ નિષ્કેપના કરતાંય ગાંધીજીની નિષ્કેપની બિનલોકસાક્ષી પદ્ધતિને વધુ વખોડી કાઢી હતી.

વળી, ૧૯૨૩-૨૬ દરમિયાન ગાંધીજીની સ્વરાજની વ્યાખ્યા પ. નહેરુને કૂંચળી; નક્કરતા વિનાની લાગી હતી, તેનો ધ વેગને અસંતોષ હતો. વળી ગાંધીજી રાસબજની સંબંધના પ્રથમાં ધાર્મિક વાતો લાવતા હતા, તેને પ. નહેરુ ધાર્મિક 'સ્વાવિરલિંગમ' સમજીને અકળાતા હતા.

૧૯૨૮ પછી તો પ. નહેરુએ ગાંધી-પદ્ધતિ સામે વારંવાર અસંતોષ વ્યક્ત કર્યો હતો—

* ૧૯૩૦ ની લડત બે રીતે પાંછી ખેંચાઈ એનો આધાર પ. નહેરુને માટે અત્યંત ઊંડો હતો. (આત્મકથા પ્રકરણ ૩૫)

* ૧૯૩૩ માં ગાંધીજી સાથેના પત્રવ્યવહારમાં તેમણે

ગાંધીજીની આર્થિક અને રાજકીય નીતિ સામે અધુરો પ્રગટ કર્યો હતો:

* અને એનાથી ધ વધુ કારી ધા ૧૯૩૪ માં લખા પાછી ખેંચાઈ ત્યારે નહેરુને લાગ્યો હતો:

'મારી ને ગાંધીજી વચ્ચે જબ્બર અંતર પડી ગયું છે. વરસો થયાં મને એમની સાથે પાંધી રાખનાર તંત્રનો ભણે એક જ આટલે કપાઈ ગયાનું મેં અનુભવ્યું... હું સાવ એકલચાપો પડી ગયો હોઈ એમ મને લાગ્યું... જીજ્ઞાસુ નીરસ બન્યા.' (આત્મકથા તથા ૧૩-૮-૩૪નો પત્ર)

નહેરુએ પોતાની આત્મકથાના 'સત્યાનાશ' નામના પ્રકરણમાં ગાંધીજી અને પોતાની વચ્ચેના કેવળ સ્વભાવગત નહિ પરંતુ પાયાની વિચારજ્ઞાના અનેક મતભેદોનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. — સત્યાગ્રહની સમજ, રાજકારણ અને નૈતિકતા, રાજકારણમાં ધાર્મિકતા, સંક્રમિત સ્વપર્માઈ મામલપન; મોટા યત્ર-ઉલોચનો વિરોધ; 'દૂરદીશા'ની કલ્પના અને વર્ગવિષયનો વિરોધ.

નહેરુને ગાંધીજીનું આ 'આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાન મોહું, નુકસાન-કારક અને અસાધ્ય' લાગ્યું હતું.

ઉપરાંત, ગાંધીજીએ વ્યક્તિમત પાપની કરેલી મીમાંસા — બ્રહ્મચર્ય અને સંતતિનિયમન અંગેના વિચારોથી નહેરુએ હંડેકાઈ બર્ષ લખ્યું હતું:

'હું આ વિચારસરણી અસ્વાભાવિક અને લપાનક માનું છું; અને જો એમનું (ગાંધીજીનું) કહેવું સાચું હોય તો હું પોતે (ગાંધીજીના શબ્દોમાં) 'નામદાસ, ઘેલજી, અને ચાનતંત્રનો સત્યાનાશને કિનારે પહોંચેલા પાપી છું.'

નહેરુને આ જાણતયાં ધ 'ગાંધીજી સાવ બૂલેલા' બન્યા હતા.

ગાંધી : નહેરુ — અતૂટ બંધન !

૧૯૪૦ સુધીમાં, ગાંધીજી અને નહેરુ વચ્ચે સારું એવું વૈચારિક અંતર પડી ગયેલું બન્યું હતું. ઉપર નોંધે તેમ કેવળ નહેરુ જ નહિ, બુદ્ધ ગાંધીજી પોતે આવી અપરંપાર અકળાઈ રહ્યા હતા. ગાંધીજીએ તો છેક ૧૯૨૮માં જ લખી નાખ્યું હતું:

'મારી અને મારા વિચારોની સમીપતાને ખુલ્લી લાકડાં અનાવડી બેઈએ હું ખોટા છું' ને દેહને

લાગ્યો હતો. ઇતિહાસને સમજવાની વૈજ્ઞાનિક માકસવાદની પદ્ધતિ તેમને સીધી વધુ પાયાની લાગતી હતી.

પરંતુ, પ્રથમ યુદ્ધના આરંભમાં જ સોવિયેત રશિયાએ નાઝી જર્મની સાથે દોસ્તીના કરાર કરી લઈ, પોલાન્ડને હોમ દીધો, ફ્રિન્કેન્ડ ઉપર હુમલો કર્યો, —આ ઘટનાઓથી નહેરુને પ્રથમ મોટા આંચકો લાગ્યો હતો. અને દિવસ જતાં, સામ્યવાદી દેશની ‘રાજકીય રમત’ નવું ઉષ્ણી મહત્વાત્મ્યને એક વાત સમજાઈ હતી કે—

સોવિયેત રશિયાની સરકાર અને સમાજવાદી સિદ્ધાંત મુજબની રચના અનેને એક આની લેવાની જરૂર નથી.

આ પછી, સમાજવાદના ઝૂંપની અને પુરાતત્ત્વ-સિક્કાન્તવાદી પ્રચારનું વલણ સાવ પસંદગા માંડ્યું હતું. એમના આપ્તા વલણમાં આંતરિક કંટાળી તલ ધકેલી હતી. પ્રકાશને કિલો બોલો જણાવ્યો હતો.

અને પોતાના વિચારોને નવેસરથી ચકાસવાની જરૂર જણાઈ હતી

૧૯૪૦ માં પં. નહેરુની ત્રિવૃત્તારી ધર્મ.

૧૯૪૨ માં ‘ભારત ઊંડો’ સંભાષણ ગળ્યો.

૧૯૪૦ થી ૧૯૪૫ નાં વચ્ચે દરમિયાનનાં લાગે સમય પં. નહેરુએ જેલોમાં પીતાવ્યો.

૧૯૪૪માં તેમણે જેલમાં જ ભરપૂર અભ્યાસ ને ચિંતન કર્યું; એના પરિપાક રૂપે Discovery of India (મારું દિલ્હી દેશનું) લખ્યું.

નહેરુનાં અભ્યાસ-ચિંતનનો આ પરિપાક, એ જ તો, એમનાં જીવનનો ત્રીજો તબક્કો—પ્રીતો મોટો, વળાંક બન્યો.

સર્વાંગી દર્શનના પંથે

નહેરુની કાપાપસટનું કદાચ આ પ્રથમ પાયાનું સોપાન જણાયે. ‘ભારતની યોજના’ કરતાં કરતાં પં. નહેરુને પ્રથમવાર, જીવનની, ફિલસૂફી લાખી — જીવનનું સર્વાંગી સુમયિત દર્શન લખ્યું.

૧૯૩૬-૩૭માં એક અમરિકી પ્રકાશકે નહેરુને વિનવિ કરી હતી: તમારા જીવનની ફિલસૂફી ઉપર લેખ લખી આપો. અલગત, ત્યારે નહેરુના વિચારોમાં કશી જ ગૂંચ ન હતી: રાષ્ટ્રીય સ્વાધીનતા: શોષણરહિત, સમાનતાવાદી સમાજવાદ; વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય અને લોકશાહી; મોટા ઉદ્યોગ

અને લૌકિક પ્રગતિના, શાંતિ પર સંસ્કારિક વિકાસ; ઔદિક-વિચારણા, વૈજ્ઞાનિક, સંશોધનની; પદ્ધતિ; જિનનાં પ્રસાધિક-ગિન ધાર્મિક રાજ્ય... જેવે, ૧૧/

અને તેમ છતાં, નહેરુએ, લેખ લખવાની અચકાત ભરેર કરી હતી. અમુક સામાજિક સિદ્ધાંતોના પ્રાપ્ત ઉપર નિષ્કાપૂર્વક, છુદ્ધિપૂર્વક, કાર્ય, કર્યે જનું, એ એક વાત હતી; અને જીવનની ફિલસૂફી નિશ્ચિત રીતે રજૂ કરવી ખીજ વાત હતી.

નહેરુ આ વાત ચારી પેઠે ભજૂતા હતા. પરંતુ હવે, ‘ભારતની યોજના’ ચારેના અભ્યાસ અને ચિંતનને અતે, તેમણે લખ્યું:

‘જીવન તરફના આસં સમય વલણમાં મને પરિવર્તન થયેલું લાગે છે.’

ધર્મ: વિજ્ઞાન અને અભ્યાસ

‘મારું હિંદુઈશનમાં આ આપ્તા પરિવર્તનનું ચોટદાર ચિત્ત રજૂ થયું છે. ધર્મ, વિજ્ઞાન અને અભ્યાસને લગતી નહેરુની વિચારણાનું નવું પાસું ભેરે લઈએ:

જીવનના પ્રશ્નો તરફનું જવાહરનું જીવાનીનું વલણ વતેજોછે એમ વૈજ્ઞાનિક તથા ૧૯મી-૨૦મી સદીના આરંભકાળના આસ્વાદનું હતું...અરપટ માનવતાદનું આકર્ષણ હતું...ધર્મ તરફ જોવાનું નહોતું...પરંતુ હવે એમને એમ સમજાયું હતું કે—

વ્યાપક અર્થમાં ધર્મ માનવ-અનુભવના અંશ-

પ્રકાશના એટલે કે આજના વિજ્ઞાનના અવલોક એટલે કે હિન્દુધર્મ આજની આદરના સ્ત્રેમમાં વિહરે છે...એ કે ધર્મ અને વિજ્ઞાનની કંઈપદ્ધતિ એક બીજાંથી સાવ નિરાળા છે; અને થયે અંશે તેમને-ચિંતે પ્રકારનાં સાધનો દ્વારા કામ લેવાનું હોય છે...વિજ્ઞાનથી પર એવી ઘણી અજોચરે સર્જિ પડેલી છે...તથા વિજ્ઞાન જીવનના હેતુને વિશે બહુ કહેતું નથી...અલગત, એમ બંનેય ખૂટ્ટે કે વિજ્ઞાન પોતાની સીમા વિસ્તારી અજોચર, યજિના પ્રદેશમાં પહોંચી બલ; અને વ્યાપક આર્થમાં જીવનના ધોષને સમજવામાં મદદરૂપ થાય...વિજ્ઞાન અને ધર્મ વચ્ચેના જીવો વાદ આચ.નતું સ્વરૂપ ધારણ કરે.

(પા. ૧૯) આજના જતાં તેજો, દેહાવસ્થાન પછી, ૧૫/૮મી રહે.

એવું. આત્મનત્ય. પરંપરા, કથાનો સિદ્ધાન્ત, પ્રવૃત્તિઓનો સિદ્ધાન્ત,—વગેરે ઉપર ષષ્ઠ ચિંતન આરંભે છે. અને આ બધું તેમને અનુક્રમથી તકેશુદ્ધિ પછી લાગે છે... (પાન ૨૧) ઇશ્વરની બાળતામાં ષષ્ઠ તેઓ કાર્કશ તત્ત્વની આત્મતાને સ્વીકારવા તરફ દોગે છે... અને એમાંથી તેઓ વેદાંતની અદ્વૈતવાદની દિલસૂઝી તરફ આકર્ષાય છે... પરંતુ વળી તેઓ ઉગ્રેરે છે કે, 'કેવળ કુદિધી આ બધું સમન્વય એવું નથી, એ પછી સાચું છે.'

આમ, છેક વેદાંત સુધીનું ચિંતન કરી લઈ, માકસના અદ્વૈતવાદને યાદ કરે છે.

'મન અને પદાર્થોની એકતા, પદાર્થનું કિષ્કાલન અને એકધારે વિકાસ તેમ જ એકે દૃઢ થતા, ક્રિયા અને પ્રતિક્રિયાથી થતા, કામ' અને કારણની પ્રક્રિયાથી, તેમ જ પક્ષ, પ્રતિપક્ષ અને સમન્વયની પ્રક્રિયાથી થતા નિરંતર પરિવર્તનની ક્રમિક ક્રિયાને માકસનો સિદ્ધાન્ત' પછી હજી તેમને ઘણે અંશે સ્વીકાર્ય લાગે છે—એ કે, એ દિલસૂઝીથી સંપૂર્ણ પછે સમાધાન થઈ નથી; અને મનથી પર, કુદિધી અને ઈન્દ્રિયની ભ્રમણા પર કેક અરણ્ય એવી ધ્યેયવાદી, કેક વેદાન્તના અદ્વૈતને મળતી દષ્ટિ વળી તેમને પકડી લે છે। (પા. ૨૩-૨૪)

આમ, ગદ્યમથલ શરૂ થઈ ગઈ છે. નિશ્ચિત રીતે માકસના ભૌતિકવાદી અદ્વૈતનો ઇન્કાર થા વેદાન્તના રહસ્યવાદી અદ્વૈતનો, ઇન્કાર તેઓ કરતા નથી... સમજાવવાની બહારના લાગે એવા એ મૂળભૂત સવાલો, વિષે વધારે બિંદા બીતરવા કરતાં, જીવનને રમણતા અશી પર વધુ લક્ષ્ય કેન્દ્રિત કરવા તરફ જ તેઓ વળે છે... અંતિમ સત્ય માટે તે હો, હાથ તો વિદ્યાનનો અને કુદિધી (વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિનો) આશ્રય લઈ નેકલું આગળ વધાય તેટલું વધવું સાચું... એમ કરતાં રસ્તો નીકળશે—એવી આશાઓ તેઓ પાયાના બચ્ચહરુ સવાલો તરફ વળે છે. આ સવાલો છે—

જીવનમાં શુદ્ધિવાદ પેદા કરવો, વ્યક્તિના આંતરિક તેમ જ બાહ્ય જીવન વચ્ચે ચોચ સમતા સ્થાપવી, વ્યક્તિવ્યક્તિ વચ્ચે તથા સમૂહ સમૂહ વચ્ચેના સંબંધોમાં એકરૂપતા લાવવો... વગેરે. વ્યક્તિ તેમ જ સમાજ જીવનને લક્ષ્યતા સવાલોને તેઓ સાચા સવાલો ગણી તેના ચિંતનમાં સત પ્રવેશે છે. અને એને માટે વિદ્યાનની પદ્ધતિ મુખ્યનો; નિરીક્ષણ, ચોક્કસ જ્ઞાન, અને વિચાર પૂરકનો

તકનો સાથ અર્પનમારકરવામાં માને છે. અલગતા સત્યની અંતિમ બોધમાં આ પદ્ધતિ અધૂરી નીવડશે એવી માન્યતા તેઓ સ્વીકારે જ છે. અને એને માટે તો સંપ્રદાન અથવા અંતઃપ્રેરણા અને એવી બીજી પદ્ધતિઓને માન્ય રાખે છે... પરંતુ વિદ્યાન જેમ જેમ વિકાસ પામશે તેમ તેમ એની શક્યતા બિધશે એવી આશા સેવે છે; અને તેના અનુગ્રાહમાં વિદ્યાનની શોધાએ હમણા હમણાં દિલસૂઝીન ઇન્કારા જેવા લેખાતા પ્રશ્નો અને સમસ્યાઓમાં સારી પો પગપેસારો કર્યો છે, એમ જણાવે છે. દા. ત. સ્થળાકાળનો તથા 'કવેન્ડેશ' નો સિદ્ધાન્ત: આ બે સિદ્ધાન્તો ભૌતિક સંધિનું ચિત્ર સદંતર બદલી નાખ્યું છે. પદાર્થના ગુણો, પરમાણુનું બંધારણ, એક તત્ત્વનું બીજા તત્ત્વમાં થતું પરિવર્તન, તથા વિદ્યુતનું પ્રકાશમાં અને પ્રકાશનું વિદ્યુતમાં થતું રૂપાંતર વગેરે અંગેના તાજેતરનાં સંશોધનોનો તેઓ ઉલ્લેખ કરે છે. (પા. ૨૧-૨૮)

અને પછી વિદ્યાનના વિકાસની ત્રણ લાવિ શક્યતાઓ રજૂ કરે છે—

(૧) વિદ્યાન આમ ગદ્યન સત્યોની શોધની હાથવેતમાં આવી પહેલેથી હોય એમ જાને અને છતાં હાથતાળી દઈને તે સત્યો વિદ્યાનની નજર ચુકડી પછી બધાં આ રિચતિમાં વિદ્યાન દિલસૂઝીની વસ્તુમાનતા કારણ (why) માટેની સલાતન બોલે તરફ તાત્પર્ય રજૂ કરીને, તે ક્યા રીતે જાને છે (how) એની બોધ કરવાનું જ ચાલુ રાખશે. બાથવા કદાચ (૨) આપણે એ સીમા એળગી જ ન શકીએ—અગમ્ય તે અગમ્ય જ રહે, અને જીવન પોતાના સંઘર્ષા ફેરફારો સહિત હજી પછી હજી અને અનિષ્ટ, સારા નરસાનો સમાહાર, વિરોધોની પરપરા અને વિસંગત તથા પરસ્પર વિરોધી પ્રેરણાઓનો વિચિત્ર સંગ્રહ જ રહી બધા—એમ જણાવે છે કે પછી (૩) નીતિના વિચારથી અભિસ અને સહચારની અર્થદાઓથી મુક્ત એવું ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરતું વિદ્યાન પોતે, સ્વાર્થી અને દુષ્ટ પુરુષોના હાથનું સાધન બની, તેમના હાથમાં લાવકર શસ્ત્રો સોંપી મહાન વિનાશનું કારણ પથ જાની બધાં

આ બધી શક્યતાઓની વિચારણા અતે પ. નહેરુ કર્યું નિશ્ચિત કરી શકતા નથી. કેવળ આગળની રીતે વિચારતાં 'લાવિ અધિકારથી છાપેલું' અને અનિશ્ચિત છે—એટલું કહી, વળી મનુષ્યનો આત્મા કદિ હાર્યો નથી અને હારવાનો

નથી, એ ઐતિહાસિક સત્યની યાદ આપી, સહજ પ્રાપ્ત કર્તવ્યના પંથે પગલાનો સંકલ્પ પ્રગટ કરે છે...

અને વળી તરત જ નહેરુ ધૈર્યશ્રદ્ધા અને માનવપ્રતિષ્ઠા વચ્ચે વિસ્તાર દોવાનું કારણ નથી, એજ માની ભારતની ઇતિહાસિક સમસ્યાઓનો ઉકેલ, ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રકાશમાં, અને વિશ્વના નવા વિશ્લેષણ સંપર્કમાં કરવા લાગી જાય છે. અને ભાવિસમયની આંખો ખુલ્લી કરાવી દે છે. (આ મુદ્દાઓ આગળ ઉપર).

અંગવિરોધની વેદના

૧૯૪૫માં નહેરુ જેલમાંથી બહાર આવ્યા ત્યારે તે પરિસ્થિતિ સમગ્ર પંજાબી ગ્રામીણ હતી. બ્રિટિશ સત્તા માટે ભારતને હસ્તક રચાયેલ સુપ્રત કરવાની પરિસ્થિતિ પાકી ગઈ હતી. પરંતુ ભારતના પાકીને રાજ કરવાની કૃતનીતિનો પરિપાક હજી ભારતે મેળવવાનો બાકી હતો. ભારતના ભાગલા પાડવાની, પાકિસ્તાનનું અલગ અને ભારતવિરોધી રાજ્ય બીજું કરવાની શાહીવાદી રમત લીમને ખાદુ' બનાવીને રમાઈ રહી હતી. લીજે 'પાકિસ્તાન લેજે રહેજે' નો નારો ઘુસાંડ કરી, જેની પ્રાપ્તિ માટે ૧૯૪૬ના ઓગસ્ટની ૧૬મીએ 'સોધાં પતલાં'ની ઘેપણુ કરી દીધી હતી. અને ત્રેત્યેત્રેતામાં ભારતમાં કરવેઆમની ઠોળી કાઢી નીકળી હતી. કેવળ ખંભાળમાં ૬૦૦૦ હત્યાઓ થઈ હતી અને 'કલકત્તાની ગટરો લોહીથી ઉભરાઈ રહી હતી...' (ધ રોટસમેનનો રિપોર્ટ) જિહાદ અને આત્માત્મ ખજૂ ખૂન, આગ, અપમાયાર ને લૂંટ તથા હજારોની હિંમરોથી પદગદી રવાં હતાં.

૧૯૪૭ના ઓગસ્ટની ૧૫મીએ સત્તાનો પલટો થવા પૂર્વે જ ભારતને અંગ્રિકસોદ્ધ થઈ ગયો હતો! પાકિસ્તાનનું અલગ રાજ્ય અસ્તિત્વમાં આવી ગયું હતું. પરંતુ તે પછી પંજાબ, દિલ્લી અને મુબાઈ જગ ખૂન અપમાયારથી ખરડામાં હતાં. ભારત આંતરવિગ્રહ અને અધાર્મિકોમાં ભરખીખૂન બની રહ્યું હતું.

આમ, ભારતની આઝાદીના પ્રાન્તઃકાયે ધનધોર,કાચોખ પથરાયો હતો...તેમાં એકમાત્ર પ્રકાશ પાવરતો ગાંધીજીનો

દેહ મોઆબલી ને દિલ્લીમાં પદયાત્રા કરતો ધૂમી રહ્યો હતો. ભારત નહિ, જગતના ઇતિહાસનાં આ અનન્ય ઉત્તરગળ પ્રકરણો છે...

અત્યંત આકરી કસોટીનાં આ વરસોમાં ભલભલા કોંગ્રેસ આગેવાનો કોમી ધિકારથી સળંગી જીદી 'ન વિચારવાનું' વિચારી રહ્યા હતાં, ને કરવાનું કરી ચ રહ્યા હતાં! પોતાના જ હાથે પત્ર સમા સાથીઓની આ મનોદશા જોઈ ગાંધીજીનું અંતર કકળાટ અનુભવી રહ્યું હતું. (બુએાથી ખારેલાલકૃત ધ લાસ્ટ ફેઝ) અને ત્યારે, આ બધાંથી પોતાની જ જોમ બળતો બળતો અને છતાં અત્યંત બિનસામ્રાજ્યિક-બિન-કોમી-બિનપક્ષી માનવતા અને બંધુતાની ભાવનાથી, દૂપ રહિત જીવિથી પોતાની કાયાને કસી રહેલો કોઈ સાધી ગાંધીજીને દેખાતો હોય તો તે કેવળ પં. નહેરુ જ હતાં! અને કદાચ જીવનમાં કદિ નહિ અનુભવેલી એકતા અને નીકટતાનો સાક્ષાત્કાર ગાંધી-નહેરુએ આ કસોટીના કાળમાં કર્યો હશે!

ગાંધીજીએ કોમીઆતને શમાવવા, મૃત્યુના થોડા જ દિવસ પૂર્વે, ઉપવાસનો રાહ લીધો હતો; અને ત્યારે તેમની પાછળ પં. નહેરુએ પણ ઉપવાસ આદર્શ હતા...ગાંધીજીએ ગદગદ હોયે નહેરુને પત્ર પાઠ્યો હતો, તેનું માર્મિક વાક્ય આ રહ્યું:

'ઉપવાસ એટલો...અહુત વર્ષ જીવો જૌર હિંદકે જપાહર અને રહો....' (તા. ૧૮-૧-૪૮) અને ગાંધીજીના ઉપવાસ છૂટવાને ૧૨મે દિવસે જ, ગોળી છૂટી ને ગાંધીજીને દેહ 'હે રામ' કરતો હળા પડ્યો.—

કદાચ, ગાંધીજીના મૃત્યુના આ સમાચાર જગતનાં કોઈ પણ એક માનવીના હૈયામાં સોથી કારમી-કાપમી વેદનાનો ધસરડો લથાળી ગયો હશે તો તે પં. નહેરુ જ હશે—

"આપણી બિંદગીમાંથી દીપ બુઝાઈ ગયો છે... અને સર્વ અધિકાર પ્રસરી ચૂક્યો છે...પ્રકાશ બુઝાઈ ગયો છે, એમ મેં કહ્યું, પણ હું એમાં ખોટા હતો. કેમકે આ દેશમાં જે પ્રકાશ પ્રકટ્યો હતો તે કોઈ સાધારણ પ્રકાશ ન હતો. એ પ્રકાશ અનેક અનેક વર્ષો બળહળ્યા જ કરશે...અને ઉત્તર ક્ષેત્ર ખાદ મેં આ દેશમાં એ પ્રકાશ દેખાયા વિના નહિ રહે, અને સાદુપ

વિશ્વ એને 'નેઈ' સકશે, અને એ પ્રકાશ અસંખ્ય હોવાને
સાતા આપતો રહેશે. (મુલ્યદિને. સોક્રાટસ. આપણ)

૪

ભારતના વિકાસની સમસ્યા

માંધીજીએ નહેરુને ભારતનો વાસ્તો, સોપા - ત્રિવિદાય
લીધી હતી. અસખ્ય, ભારતને સુકિતના કિનારે માંધીજીએ
પહોંચાડ્યા હતા; પરંતુ હવે તેને 'સમસ્યા'ના સિંહદારે દોરી
જવાનું એથીય વિશેષ કષ્ટરૂઝ્કાને, જટિલ કાષ્ઠ આપી હતું.
અને ત્યારે નહેરુની આંખો સામે વિકાસનો વિકલ્પાદ રજૂ થશે
જિલો હતો. એક બાજુ—

(૧) આર્થિક પછાત દેશ દૂર ક્યાં વિના, ગરીબી ને
ખેડારી ટાળ્યા વિના, જનનધોરણુ જીવું લાવ્યા વિના—બધે
ઔતિક વિકાસનાં આ વિના, અને જિલો કરતી શક્ય નથી;
અને એ માટે, વિનાનીની મદદથી, આધુનિક યંત્રોની સહાયથી
મોટા ઉલોગો ઝડપભેર વિકાસના વિના છૂટકા નથી.

(૨) ઔતિક વિકાસ, માટે, મોટા ઉલોગોના વિકાસ
માટે જગી તાણાં, મરીની આવશ્યકતા રહેવાની. તે અટ્ટે
વિદેશી ધનિક દેશો આસે હાથ લાગે કરી, પરદેશી સહાય
ઉપર આધાર રાખવા જતાં નવીસી સ્વાધીનતા જ પાળી
બની જાય.

(૩) જગનાં, બધાં ગરીબારી અન્ય રાષ્ટ્રોની વચ્ચે
એકલતાયું અદ્ય, સ્વતંત્ર જન જીવું શક્ય નથી; ને
હિતાવશ પશુ નથી.

(૪) રાષ્ટ્રની રક્ષા માટે સરેશ્વરનાં સખળ-સહાર સાધનો
પશુ નેઈ એ. ગરીબ અને ઔદ્યોગિક રીતે પછાત રાષ્ટ્ર
માટે એ, પેદા કરવાં અશક્ય જ બને; અને પરદેશ પાસે
બાંધવા જતાં સ્વાધીનતા કેવળ કમભેર અને પાંચળી જ
નહિ, નામસેય બની જતાં વાર ન લાગે.

તો ખીજું બાજુ—

(૧) ઝંડપી આર્થિક પ્રગતિ માટે મોટા ઉલોગો
'અનિવાર્ય' ગણાય. પશું એમ કરવા જતાં, ઇતરદારી આનગી
ઉલોગોને હરતક લગામ 'માલી' બધાં અને રાષ્ટ્રના ભોગે
મરીમર પૂર્ણપતિચોરું જ હિત સંધાધ; રાષ્ટ્ર જીવમાંથી
ચૂલમાં ફેંકાઈ ગયાં.

(૨) આમી સ્થિતિ ટાળવા માટે સમાજવાદી પદ્ધતિનું
અર્થતંત્ર 'અનિવાર્ય' ગણાય. પરંતુ એ રસ્તે સંભળને હરતક

અર્થતંત્ર કેન્દ્રિત થાય; અને આનગી ઇતરદારીની જગ્યાએ
રાભ્યની ઇતરદારી સ્થપાય.

(૩) આર્થિક ક્ષેત્રે રાભ્યની ઇતરદારી સ્થપાતાં,
રાભ્યીય ક્ષેત્રે સ્વામી લોકશાહી રૂપાયા વિના ન રહે.
ધારાસભ્ય અને પાલમિન્ટ, પુખ્ત વયનો મતાધિકાર, સર્વ
પક્ષોને તથા વ્યક્તિઓને સંસ્થા-સંસ્થાન, અખ્યાસો, પ્રવસ
અને પ્રચારની છૂટ જાધારણમાં હોય તોય, વ્યવહારમાં આર્થિક
ક્ષેત્રનું કેન્દ્રીકરણ રાભ્યસત્તાના કેન્દ્રીકરણમાં પરિણમ્યા વિના
ન રહે.

(૪) એક વાર અર્થતંત્ર અને રાભ્યતંત્રનું કેન્દ્રીકરણ
રાભ્યસત્તાને હરતક પ્રવા, પછી લોકશાહી અને નાગરિક
સ્વાતંત્ર્ય નામનાં બેની અર્થ વિના ન રહે. પુલ્લી નહિ તે
છબેશી સરમુખત્યારી જ પળે પ્રસારવા માટે—શિક્ષણ,
સાહિત્ય, ચિંતન, વિજ્ઞાન—એકે ક્ષેત્ર એની પકડ બહાર રહેવા
ન પામે. નૈતિક મૂલ્યો ટકાવવાં જ અશક્ય બની જાય.

અરેખર સમસ્યા કદાર અને જટિલ હતી. અને ભારતની
પાશ્વભૂમિ પશુ હિંમતને હરાવી મૂકે એવી હતી.

—ઝડપી આર્થિક આગાહી સાધવી અને છતાં શોષણની
પ્રથા નાબૂદ કરવી!

—રાભ્યતંત્ર મજબૂત બને, અને છતાં લોકશાહી ટકાવવી.

—વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીનો ભરબહે લાભ લેવા,
ઔતિક સમસ્યા વધારી, જનનધોરણુ જીવું લઈ જવું, અને
જતાં નૈતિક મૂલ્યો સાચવવાં.

—સામુહિક જનન સુદઢ જનાવનું અને છતાં વ્યક્તિગત
વિકાસ અને ગૌરવ અખંડ રહે તે જોવું.

—વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય કાષ્ઠમ રહે અને છતાં સામાજિક
—હિતને આચ આપવા ન દેવી.

૫

ઔદ્યોગિક—આર્થિક ક્ષેત્રના પ્રયાસો

આર્થિક ક્ષેત્રે પાશ્વભૂમિ આવી હતી—

* યુદ્ધનાં વરસે દરમ્યાન (૧૯૪૦-૪૫) નફાચોરો
અને કાળાખપરીનાં હિતોએ જનજનરત અતંત્રતાં જિલો
કરી ઉલોગો અને વ્યાપાર—વ્યવહાર ઉપર પોતાનો કાબુ
જમાવ્યો હતો.

(જુલિયાન ૩૩૧)

ગીત | ગુલામ મોહમ્મદ શર્મ

કૂલને ક'હે કો' ગીન રમે ગરવું
સુધી ને ધૂળના-લીના ખૂલેથી
આજ પાંખવું. કાલ વળી ખનવું,
તોય કૂલને ક'હે કો' ગીન રમે ગરવું.
લીલાડાં પાંદની પહોળી પથારી માલ,
આકું ને અંગ પાથરવું
સાગરના વાયુની સજે સુતસને
કાઠડિયે થોડું શું કનવું
કાંક વેરાને કાંક સધ-વું...
બિંડા તે પ્રાણના કડવા એક કંપની
કહેવી ન કોઈનેષ વાત,
રાતી પાંખલડીના પોળામાં પહેવી
કાળી રેખે ને કોઈ ખાત

રંગ કેળવ ને રૂપરૂપ અનુવું...
ગુજરાત બંગલેય લઈ ને ઓવારણાં
અમરત શા' હોડથી અકબુ
બૂલેચૂકેય બૂલ્યા દેવાનું એકાકુ
આવી ને અંધ બૂલે કડવું
મંદ હસવું ને હોરનીર ધરવું...

ધન્યતા | વિધિન પરીખ

સિદ્ધિ મારા જીવનની બલે એવી હોય નહીં;
કે—
મરણને સમે મારા તારો એક ખરે નહીં.
ઝાઝી તોયે ધન્યતા શું ?
મરણ આ મારું—
કામની તે, આંખ મહીં, હિમે મુઠ્ઠા આંધી.

રાતદિવસ | સુરેશ દલાલ

રાત્રિનો આ સંભવ... રાત વાતાવરણ !
ત્યા જ તો લિમટે કેંક તાન રમણ !
રે હુઆયો ભગઈ જવું આ હૃદય
જાને ફરે મેલુયો નોરનાં કંઈ ભરણ !
—રાત વાતાવરણ ?

ને દિવસની મમાલેન
ભેદોને ધડ એ આવરણ
આંખનાં સંધુનું તવ
જાન છોળનો હતો એ કશો વેપાર ?
—ને અંધ
લોકોને સંગ પછુ તે જાના
નયનની સંધુને
વિસ્તારે સુષ્ક નિષ્કાંત રણ !

કલેજનું શાક ચાખતો ખેડૂત | પાંતલ

પોતે જ છું ખેડૂત હું ને હાંડે, ઓગળો,
હોયો છતાં મને ન શકો જાણીયો :
મારો જ કલેજનું શાક ચાખતો છતાં
માને ને વાન સારી કાઠી સારી જોડિયો :
ફરજદને હવાલે ફરી પુરે, મહેશ
માલક મટી થવું નથી મારે ગણતિયો !
હકમાલો કાંઈ છે નહીં મુજ કાજ પાકનાર,
જોવા છે એક આંખો મારે હાથે શાપિયો :
મહેસુલ કુરુ છું છું અલો છું પવેદ, ખૂનમાં
ને કાંઈ મુજ મરો નથી હરીફાનેડિયો :
જ્યાં જ્યાં થવું જ્યાં તરફ એકલો જતો
જ્યાં જ્યાં જ્યાં છતાં ન જોળામે પટોડિયો :
મુજ જિંદગીનું એ ત્યાં જેવા વખત, વખતુ,
હું હું સોમ-સોમી, નિત્યને જ નિજાન શાપિયો :

ના કોઈ ના હકડું કશું થ જાનવી લીધું—

છોને બક્યા કરે વજીલ સાંગડોડિયોઃ

દરવાજો ન્યાયના જઈને શું થ મેળવું

કેકાશ મક્તનો લે કરી ન્યાય કાળિયોઃ

માર કદને વારતે પડાપડી થતી

મળે છતાં ન એક તાંતણું નખોડિયો !

હુંટાતી લાશ દેખતો નિઃશ આંખથી પતીલ

દે માળ ભાગ્યને નપેત ઘોરખોડિયો !

૧૨-૧-૫૬

સાગર હેલી પછીના ઉધાડે | ઉરાનસ

ઉધાડ નીકળ્યા

અને સરજધોળીએ દિન ક'ઈકનાં ધોયલાં
જતાં થ ન સુકાયલાં વસન મ્હાન તડાતણાં
બીડો પર, અગાશીએ ઉપર, છાપરાંએ પર
નવેસરથી ઝાટકી કરી સુવિરતરી સુકવ્યાં
ટિનોપલ સુશુભ તે ઉધાડતાં હવે થે કડક.

ઉધાડ નીકળ્યા

અને નીકળતાં વ્યવેસલણી અઢાર મ'ખીજન
અનેક દિનનો ગયેલ અટકી જ વ્હેવાર જે,
પરતપરતલો—નમે વિહરવાતલો તે ફરી
ભીંજેલ નિઃશ માંખને કડક તાપમાં મોખને
ઉરાડી મૂખને હવા કરત આધુ હંમેશ શો.

ઉધાડ નીકળ્યા

અને પ્રજુવરલણો સમી અગાઠ આવાહની
ઝીલી સતત હેલીએ ધરતી વ્યોમઆલેખથી
હવે છૂટી યતી, મળેલ પિયુષત્રી મીઠાન્ત 'લે
જડી ધરતી રાખતી હઃયસાશ રાત્રે દિને
પિયુમિલનમાં ગયેલ સતત પ્રેમના વખલે
ભીનો પલળી ફાટુ ફાટુ, જીડી અહારો કે' ગયા,
સુકાયે અવ તે ફરી કડક કે'ક તાપે થતાં
પદાવ લિપિ પ્રેમની લિપડી લીલીલીલી ક'ઈ.

માર વર્ષ પહેલાં ખરીદિલું

કાગળના ફલ્કડું કે'ક

કાચના કળાટમાં

નિષ્ક'ષ પડ્યું છે.

કપાંકથી આવી ચડેલું છુલ્લું

કળાટ પર બેસી

એના કંઈરવે

દમની પ્રચાન્તિને કુલ્લ કરી મૂકે છે.

કપડાં સફેલતી ગૃહિણીની આંખ પલકો ઉઠે છે

સેરીમાં 'રમલે મહેલો નવરાત્રિનો ઉત્સવ,

મધ્યાહ્નના અચૂતને પીતાં

સોનેરી આવળનાં ફૂલ

અને સરદ અટુના

ભાવભાવ 'સરોવરમાં કપડાં ધોવાની મગ્ગા.

પાણીમાં તરતી સ્વેત બતકઃ

કમળપત્ર પરનાં મોતી અને પાછળ

પાળ પરના ચેલુર અણ્ણડા પર

કંઈરવમાં ખીલી ઉઠતી

કોઈ બ'ખીની મીંગ.

ગૃહિણી અચળ કશુંક ગાઈ રહે છે.

હિંને આવાનામાં જુએ છે.

ખાગી ખોલે છે.

'મહાજન ગયું તે મારગ' | હરિવલ્લભ ભાયાણ

પ્રવાસે પળ્યો પિયુ

ને પાછળ જ મારી રેક

અલોપ થ્યાં એકએકઃ

ઉંચું ગયું

નીંદ નાહી

ચેતના ચળ-પળ.

માણ જડા ! તમે એક દર્પા ખરા હમ

સુરત' રે નથી કહી કે

"મહાજન ગયું તે મારગ" - ૬

• એક સરવૃક્ષ મુકડકનો આવાનુવાદ.

‘ડો. જિવાગો’ અને ‘લોહિટા’

[મૂળ ‘મેન ઓફ ડ’ (નવેમ્બર ૧૯૫૬) હેબ્બ-કેસલ આર. આઈ. સુબરામીયા સંલેખક : મુરેશ ભેલી]

‘ડો. જિવાગો’ અને ‘લોહિટા’ ની સાખો નકલો ખૂબી મર્ષ છે એટલું જ નહિ, એ બંને કૃતિઓએ દીકરીક જિહાપોહ પણ મચાવ્યો છે. સામ્યીઓથી નજ વાતાવરણમાં કોઈ પણ કલાકૃતિની મૂલ્યવત્તાની આંકણી મર્યાદિત તાદરશથી કરવાનું મુશ્કેલ બની જાય છે. ‘ડો. જિવાગો’ ની કેટલાક ટેલેસ્કોપની મહાનવલ ‘લોર એન્ડ પોલ’ સાથે તુલના કરી. અલગતા બંનેનું વસ્તુ એક છે : વ્યક્તિવિરુદ્ધ સમષ્ટિ અને એનો સાક્ષીભૂત ઇતિહાસ. સામસામા પક્ષોમાં વહેંચાઈ ગયેલા આત્મા સમાજમાં એકબીજાથી વિરુદ્ધ પક્ષો તરફથી આ કૃતિઓની એવી તો અપ્રમાણિક આલોચના થયેલી જોવામાં આવી છે કે આપણા જમાનામાં સાહિત્ય અને કલાના વિવેચનમાં નિહાને કાંઈ સ્થાન રહેશે ખરું, એવી શંકા આપણા મનમાં ઉદ્ભવે છે. હંડા મુદ્દની સામસામા મોરચાની ડાબડીમાંના લેખકો અને વિવેચકોએ ‘ડો. જિવાગો’ વિશે વિવેચનને નિમિત્તે જે કહ્યું છે, તે બદલ નામોશીમાં એમનું માથું નીચું થવું જોઈએ, એમ ‘સિસ્ટ’ સામયિકે કહ્યું છે, તે સાવ સાચું છે. એક બાજુ આસે રાશવ સાહિત્યકારો વત્તા આપણા એક ભારતીય લેખક (મુકરામ આનંદ) એમણે ખુલ્લે પાંખો વાંચ્યા વિના કાંઈક નો બીજા બાજુ પાતરતરના એ કોઈ નવો ફિરતો કે વ્યવજન છે, એમ કહેવાની હદે મર્યાદા. એની કૃતિમાંથી તરેહ તરેહનાં પ્રતિકો, સૂચનો, ઉપરેશો ઝીંચીરથી તારવી બનાવવામાં આવ્યાં : રાજકારણ, અર્થતંત્ર અને સમાજવ્યવસ્થાના નવા તત્વદર્શનની એમાં શોધ ચાલી. હંડા મુદ્દે સ્નેહી અધોમતિની આ પરાકાષ્ઠા છે. આવા આદર્શપ્રધાન એવી વાતાવરણમાં ફુગિયા, હજી

ચી રીતે ટકી રહી છે તેનું આપણને અચરમ ધ્યાન છે. સામસામા મોરચામાંથી કોઈ પણ તારણહાર એકાએક કૂટી નીકળે એવો મિથ્યા ભાવિ કોઈ સેવનું નથી.

બખતો સમ થતા બેઠો છે, બધું સૂણે લાગેલી બીંતની નેમતોપોપડે પોપડે ખરતું ભવ છે. ‘ડો. જિવાગો’ અને ‘લોહિટા’ પશ્ચિમના સમાજનાં આ કુલ અને ભંજારનાં બે પાસાંઓનું દર્શન કરાવે છે. એકમાં સામાજિક ભૂમિકાએ, લો. બીજામાં વ્યક્તિજીવનની ભૂમિકાએ.

આ બંને નવલકથાના પ્રકારનમાં પણ કેટલીક વિચિત્ર પ્રકારનું સામ્ય છે : ‘ડો. જિવાગો’ હજી સુધી રશિયામાં પ્રસિદ્ધ થવા પામી નથી; અખંડ રૂપે એ કદી કદાચ પ્રસિદ્ધ ન થાય. ‘લોહિટા’ પણ એના લેખકે અપનાવેલા દેશમાં (અમેરિકામાં) જીવ વરસ સુધી પ્રસિદ્ધ થઈ શકી નહોતી, ને થોડા વખત સુધી ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સમાં પણ એના પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો હતો. ‘ડો. જિવાગો’ ની સાથે શરકરી-વિશેષ એ હતો કે, એણે રશિયા અને રશિયાની કાંતિને ઉદ્દેશીયો હતો. ‘લોહિટા’ ને વિશેષ એમ કહેવામાં આવ્યું કે, એ અચ્છીલ છે, અત્યાચારથી ભરેલી છે, એમાં એકેય પાત્ર અણીસુદ્ધ સાચું નથી, બધાં લગભગ વિરૂદ્ધ છે (એક અમેરિકા પ્રકારે એવી સુધિપાણી તલાલ આપેલી કે, બાર વર્ષની કન્યા સાથેના અવેધ સંબંધને બદલે બાર વર્ષના કિશોર સાથેના સજાતીય સંબંધને આલેખ્યો હોત તો-હીક થાત!).

‘ડો. જિવાગો’ ના લેખકે જીવનનો ભોગ આપવાની તૈયારી સાથે પોતાની માતૃભૂમિમાં જ રહેવાનું સ્વીકાર્યું છે, બહાર ‘લોહિટા’ ના લેખકે પહેલી તક બાગી જઈને

પ્રદેશમાં આશ્રય લઈ લીધો છે. સમુદ્ધવાદ અને જાનપ્રીવાદના આધારમાંથી અમોને લોસિટાનો લેખક નાળોડોવ રીશિયા, કિટનુ નેર્ગની, ફાન્સ અને હવે અમેરિકા (લોસિટા) માં) મેનું, વ્યક્તિય અંત વિશ્વ સ્ત્રી રહી છે. 'ડો. (જનાયો) ને જાણમાં લખાઈ તે જાણમાં હજી પ્રસિદ્ધ થઈ શકી નથી.

નામોદય કહે છે: "મારા જોકે વ અમેગિપ્રા મિત્ર થે"
મારી માનસાધાર્માં લખેલી કૃતિ વાંચી નથી. અંગ્રેજ ભાષા-
માં લેખાયેલા કૃતિઓમાં આવાર થઈને મૂલ્યકર્તા વિશ્વકર્તા
જ રહેવાતુ. મારી અગ્રત અવસ્થા એ છે કે મારે મારી
અવિકલ સમૃદ્ધ ને મારી મરણ પુનઃજન્મ વાટ લેનારી
માનસાધારે છોડાને બિનરક્ત પ્રકાશની અંગ્રેજ ભાષામાં અર્થ
લેવો. 'પદમો' છે." (આપણા અંગ્રેજીમાં ચાહકોએ ખોળી
રાખ્યા જેવી વાત છે.) નામોદય હશે એને પિતાની
અગ્રત અવસ્થા કહે, આપણી શિશુતાપી મંદુરુંદી નથી.
'લે સિદા'ના પરંતુની યુગ્મ સુદે છે. જોકે તે જગતમાં
લેાલસોના સંબંધ નામકું દારણ, પ્રારણ અને જેમાં
રચનામાં મંદુરુંદી અગ્રત અવસ્થા હોઈને તુ નિર્ભય સંભવ.

[illegible]

१।१। सो। व। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००।

[illegible]

તેા ઔદ્યોગિક ક્રાંતિએ જીવનને ધરતીને આજીવન દોડાવેલ. આકર્ષે આ ઔદ્યોગિક ક્રાંતિની જ પીપડા હશે. તે આથી જ ધરતીપ્રેમીઓ તરફ એને નફરત હતી; અલગતા, એ નફરત એણે કિલકલની પરિવાસમાં વ્યક્ત કરી. ફોર્ડે શરીર અને મનને કિતરડીને જુદાં કરી ભૂતાવાં ને એને પરિજીતે પુરાર્પના માનવીના મનમાં સ્થિરપુરવાં સંનધ કરાવે બીનજવાબદાર વલણ ઉદ્ભવ્યું. વિજ્ઞાનીઓએ હિયેશીમાના મુલ્યપત્ર પર દસ્તક કરીને, માનવી અને માનવી વચ્ચેનાં સર્ગર્પના સંધિ સુદૃઢ કરતાં ભારે માંતુક એવા અગાડને એક જાટકે છેદી નાંખ્યો. આથી રાપે ભરાયેલી જુવાનોના નર્સ પેટી પર પશ્ચિમનો માનવી આજે ઘૂરકો રહ્યો છે, અિમાં નર્સ પોખર્મો જુવુડકશ્ન નંધાં વધારે પડતો વિલમ્બ ચાપાતે નર્સેલાં પોતાનાં જુગા શોધી લેનાં એવું વર્લ્ડ રાંખનાર દરેકને તે આજે રીતે જુઓ છે. આજે જીવોએ માં અંતરગતિ અને પ્રસક્તી બુગકાએ માં સમન્વય સિદ્ધ થઈ શક્યો છે માટે એ સોસિટી ખંડેરો વર્ણુલ્લખન જિવાં પ્રગાળી કસાકુતિ છે. સોસિટી અંતરગતિ એમિકાએ થયેલું. આલેખત એટલું જો. આજે પોટું છે જો નાનાની પથ દુખમાની ધરનાતો એ જાવરી છે. સંલિધ પોતાની નાનાતને પામવાને કૃત્રમ અને એ જ કારણે કુચ, રિખવંતરોમાંથી પધારવાય છે. આજે જો અિગોનાં કુચુ અંભ આવી અમ છે. રસાય પ્રાન્તુ/મ તું રૂંતર હોઈ એ કશી સ્વાસ્થ્યલાભવળ વસ્તુને એમ છે સિદ્ધિતાની આંખો ધૂવળી હવં માં વાચકા ભરવા કરત ધરતીમાં હોવતને એ પસંદ કરે છે. આથી હો. અિગોને અથાં પામે છે ને એની સાથે એક આંખો પેટીના સંલો અને સંકુલ નાટ્યાય છે. હોનંતું જુલુ પ્રમંથ ને નિરય છે. સોલિટ પ્રસવતરથામાં શરી અવ છે, આરે જાજુદાં પે વિદ્યુતક આજી તે અથાં છે.

આધુનિક યુરોપીય સાહિત્યમાં ફ્રાન્સમાં જન્મેલી તિર્થ દીપ્તિને 'એ. એ. બિન્ગે' આજ્ઞાપાત્ર છે; હતાં એમાં નિદ્રાપેશા બે સમીયાં જન્મી જનાર તે આનંદ તરતેમાં - ખંડસંદેશ વચાવ - રાગકોષ નેતા-જ છે. 'સિલ્સિટા'માં 'અંધ' એક સાથે કડગભૂષ કરતું વૃદ્ધીપરે છેને એમાં સૌ કોઈ શિકારી વૃત્તિથી એક બીજાને મોતાત સકળમાં 'સપ્તસ્વર્ગીની પેરવીમાં' રહે છે. આને પારશ્વ્યએ બાર વર્ષની બાળા પરના શુભકારનારું અલ્પકેવળ આધર્મિત્વના રહે છે. ૧૯૫૧-૨

ગોગોલ : મૃતાત્માઓનો અમૃત લેખક

—કૃષ્ણવદન જેટલી

૧૮૨૫માં કિરોગ્રાફનો બળવો ફાટી નીકળ્યો ત્યારે તે સાતમા ધોરણમાં હતો. બ'ડોગ્રોનો હોર થઈ અને ત્યાર પછી તેમને 'કાબો' દેવા ઝારની સરકારે થયું જુદમ અને અત્યાચારો ગુન્નેયાં. શાળાઓ, મહાશાળાઓ પણ સંકાની નજરે જોવાવા લાગ્યાં, કેટલાક અધ્યાપકોને નોકરીમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યા. આવા જુદમી અન્યાયો સામે લોકોને રક્ષણ આપવા ગોગોલે કાયદાશાસ્ત્રી તરીકે સરકારી નોકરી લેવા વિચાર્યું હતું અને એવા અન્યાયોનું કટાક્ષિત તોલે તેના નાટક "ઈન્સ્પેક્ટર જનરલ"માં આલેખ્યું છે તેણે તેના કાકાને લખ્યું હતું "કમનસીધી કરતાં અન્યાય મારા હૃદયને વધુ વિદારે છે." ગોગોલ એકાંતમિત હતો અને સ્વર્ણશિલ્પી હતા. એકાંતમાં તે જીવનના સુખ અને આનંદના પ્રશ્નો ઉઠાવતો. તેણે ખૂબ ચીવટથી અભ્યાસ કરી ૧૮૨૮માં પ્રથમ વર્ગમાં સ્નાતકની પરીક્ષા પસાર કરી.

દેહલેવા કરવા અને લોકોનું ભણું કરી શકાય એવી સરકારી નોકરીની શોધમાં ગોગોલ તેના મિત્ર ડેનિલેસ્કી સાથે પિટસ્ક'માં રહેવામાં આવ્યો. પણ તેને અહીં શાંતિ ન મળી. તેને એ રહેવા લાંચિયા, આગમ્મ, લાચરગીઆ ફાંબી અમલદારોનું રહેવા લાગ્યું. સાચા પ્રમાણિક જીવનની ટેકડી સમુ તે રહેવાનું વાતાવરણ હતું. આ રહેવામાં ગોગોલને કેટલાક પ્રસંગે ભૂમે રહેવાનો પણ અનુભવ કરવો પડ્યો. શિયાળાની ઠંડીના દિવસો એક "મરડ કોટ"ની મદદથી જ પસાર કરવા પડ્યા. આ અનુભવોનું આલેખન તેણે એક માધ્યમનું "નાક" જોવાઈ જાય છે અને તે તેની

શોધમાં જાય છે, તેવી "નાક" નામની વાર્તામાં અને "ઓવરકોટ"માં અકાળી અકાળી વિચારો શિયાળા હરમાન મરડ કોટની સહાયથી વીનાવેલા જીવનના આલેખન દ્વારા કયું છે.

છ મહિનાના સતત પ્રવાસો પછી ૧૮૩૦ના એપ્રિલમાં ગોગોલને ઝારના સરકારી ખાતામાં નોકરી મળી, પણ તે નોકરશાહીની તુમારશાહીથી તાસી ઊઠ્યો. તેણે પોતાની માતાને લખ્યું "અહીં શું સુખ છે? પંદર વર્ષની નોકરી પછીયે કોઈ અમલદાર લોકોનું એક આની જેટલું પણ ભણું નથી કરી શક્યો." તે તેણે સરકારી નોકરીમાંથી રાજીનામું આપ્યું!

૧૮૩૫ના ઉનાળામાં ગોગોલે થોડો સમય પોતાને વ્રતન વાસિલેન્કામાં ગાળ્યો. પિટસ્ક'માં વિશ્વવિદ્યાલયનાં પ્રવચનો કરવા તે પાછો ફર્યો, પણ હવે તેને અધ્યાપનના કાર્યમાં ખાસ રસ રહ્યો ન હતો. તેથી ન્યારે વિશ્વવિદ્યાલયના સુધારાને પરિણમે ૧૮૩૫ના કિરોગ્રાફમાં તેને નોકરીમાંથી હટા કરવામાં આવ્યો, ત્યારે તે ખુશ થયો આ સમયમાં જ તેણે તેનું પ્રખ્યાત નાટક "ઈન્સ્પેક્ટર જનરલ" લખ્યું હતું. ગોગોલને મન નાટક અને રંગભૂમિ સમાજની ઉચ્ચ સેવા કરવાનાં સાધનો હતાં. ૧૮૩૭માં તેણે લખ્યું હતું: "નાટ્યાલય એ મવાલીઓ માટે નથી અને તે નકામી ખાલી. વરણ તો નથી જ...એ. બેસવાની. પુરુષોઆત્રાળા મુદ્દમાં જુનિયાને મળું. સાડું સમાજની શકાય છે." તેણે નાટક

લેખકોને રશિયન સમાજનું “વ્યવસ્થિત આલેખન કરતાં નાટક લખવા કહ્યું.” “ઈન્સ્ટિટ્યુટ જનરલ” જોગોલની “અદ્ભુત રચ્ય પ્રસંગ-આલેખનશક્તિ તેમ જ” સામાજિક “પરિસ્થિતિની સમજણ” દર્શાવે છે. “તેનાં ભાષાં જ પાત્રો આપણી સમક્ષ જીવંત માણસો સમાં લાગે છે. આ નાટક શરૂઆતમાં ઉત્સાહપૂર્ણ આવકાર પામ્યું”, પણ પછી તે તેણે વર્ષો સુધી જોગોલના પક્ષમાં અને વિરુદ્ધમાં એવા વાચકો અને પ્રેક્ષકો વચ્ચે બહુ કટુ ચર્ચા પેદા કરી અને વિચારોનું “તોફાન ઊભું” કર્યું.”

સાહિત્યકારો અને રાજકીય મજાસોના આ નાટક પ્રત્યે આશ્ચર્યોના ઝંઝારવાદી ઝોગોલને આધાત લાગ્યો. તેના પક્ષમાં થોડા જ માણસો હતા તેથી પોતે એકલવાયો થઈ ગયો છે એમ તેને લાગ્યું. આ પ્રત્યાઘાતી વિવેચકના કુમરણને તેણે લેડોનાની નાપસંદગી તરફ દર્શાવે અને હુકમન અને બીજાની સમજવડને અવગણી તેણે મોરદાના “આલિયથેટર”માં આ નાટક લખવાના અભિનંતાઓની સમક્ષ તેનું વાચન કરવા માંડે ના પાડી. જૂન ૧૮૮૧માં જોગોલ પરદેશ આવ્યો ગયો.

જોગોલ “મૃતાત્માઓ”ની પ્રથમ ભાગની હસ્તપ્રત સાથે ૧૮૪૧ના ઓક્ટોબરમાં મોરદામાં તેને પ્રગટ કરવાના હેતુએ પાછો ફર્યો. પરંતુ અહીં તેને અણધાર્યાં વિધી નડ્યાં તેથી તે હતાશ બની ગયો. તેના જીવનની એક મહાન આશા સમી આ કૃતિની પ્રસિદ્ધિ પર મોરદાના નીતિસરેક્ષક સેન્સરોએ પ્રતિબંધ મૂક્યો. આ કૃતિના નામાભિધાનથી જ તેમણે શંકા અને વિરોધની શરૂઆત કરી. નીતિસરેક્ષક સામંતિના પ્રયુષે કહ્યું, “આત્માઓ અચર છે. મૃતાત્માઓ હોઈ શકે જ નહિ. લેખક અમરો સાથે જન્મ માંડે છે.”

પરંતુ જ્યારે આ મૃતાત્માઓ તો જમીનદારોના આદર્માં વિશે કહેવાય છે એમ રચના થઈ ત્યારે તો વિરોધને વધુ મોટો સોદાગર થયો. સેન્સર સમિતિના પ્રયુષે કહ્યું, “આ તો તેને રમ ન આપવાનું” વધુ ગોઠું કરજી છે. આથી તો આ કૃતિ જમીનદારોની સત્તા વિરુદ્ધ છે.” આ અંશરોઓની જોગોલને ગેષ આપતાં તેણે ઝડપથી હસ્તપ્રત પાછી મેળવી અને પ્રેક્ષકોને પિટર્સબર્ગમાં તે મંજૂર કરાવી પ્રગટ કરવા સોંપી. પિટર્સબર્ગમાં તે પ્રગટ થઈ પણ સેન્સરોની માજણીથી “કેપ્ટન કેપિટાનની વાત” જોગોલને ફરીથી સુધારી લખવી

પડી. અભિનયની ગતિમાં સેન્સરોએ મનાઈ કરેલી વાત આવે છે.

“મૃતાત્માઓ” સામિત્ય તેમ જ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ એક ભવ્ય પ્રયોગ છે. તેણે રશિયાને હચમચારી મૂક્યું. This was a cry of pain and shame resounding amidst general silence. સામાન્ય પ્રતીતિ રહેલા મોન વચ્ચે એ વેદના અને શરમનો ચિહ્નકાર છે. ૧૮૪૨ના અંતમાં “મૃતાત્માઓ”ની પ્રસિદ્ધિ સાથે જોગોલની નવી કૃતિઓ ચાર ખંડોમાં પ્રગટ થઈ. આમ કલાની સંપૂર્ણતાએ પહેાંચી જોગોલની સાહિત્યપ્રજ્વલિ ચિર વિરામ પામી ગઈ.

૧૮૪૨થી ૧૮૪૮નાં છ વર્ષો જોગોલે પરદેશમાં જુદે જુદે રચે જાણ્યાં. ખાસ કરીને તે સેમમાં અને જર્મનીના ફ્રાન્કફર્ટમાં ભ્યાં સુકાવરથી રહ્યો હતો ત્યાં ગણતો. ફ્રાન્સ, જર્મની અને ઈટાલીમાં તે સમયે ભ્રમણ થયેલી ક્રાંતિકારી પ્રજ્વલિઓના તે સાક્ષી હતો. પણ તેના અર્ધ “કે તેણે” ધ્યેય તે સમજી શક્યો નહિ. આ પ્રજ્વલિ વિસ્તાર પામી જેમ રશિયા તરફ ફેલાતી જતી હતી તેમ “મૃતાત્માઓ”ના લેખક પ્રત્યાઘાતીઓની છાંચણી તરફ ઢળતો ગયો. તેણે પ્રત્યાઘાતી વિવેચકો અને મિત્રોની અસર નહિ “મૃતાત્માઓ”ની નવલકથાને બીજો ભાગ લખવો શરૂ કર્યો. અને આ ખંડમાં તેણે સદાયણી જમીનદારોનાં પાત્રો અને સહાયારી ધનિકો અને સહાયારી ગરબર જનરલનાં ચિત્રો આલેખ્યાં. “પણ આ બહુ જુદાણું” તેના અંતરને અશાંત બનાવી રહ્યું અને તે વારંવાર લખાણ ફાડી નાખી ફરીથી લખતો અને પાછો ફાડતો.

જોગોલનાં હવે મક્કીનાં વર્ષો શોકમાં વીત્યાં. ૧૮૪૮ની શરૂઆતમાં તે રશિયા પાછો ફર્યો અને દક્ષિણના રસ્તે પોતાને વતન જઈ પાનખરમાં તે મોરદા આવ્યો. છ વર્ષ પછી પાછ ફરેલા લેખકનું ઉત્સાહપૂર્ણ સ્વાગત થયું. પણ તેનાથી પૂર્વ પરિચિત લેડોને તેનામાં કોઈ અત્યય ફેરફાર દેખાયો. સુગ્રન્થ અને અનિશ્ચિનતા તેના દરેક કાર્યમાં જણાતાં હતા. તે પ્રેમાગ જતાં મોનપ્રેમી બન્યો હતો. અરકાકોવે તો લખ્યું છે, “આ માણસ બધે જોગોલ નથી એવું લાગે છે.”

૧૮૪૯નાં ઓગસ્ટમાં જોગોલે અચાનકે સેમમાં

‘મુનિભાગ્યો’ના બીજા ભાગે, જેમાં કેટલાકે સ્વારસના પ્રકરણો વાંચ્યા અને તેમાં રહેલી કવિવમ્બ કરુણાથી તે ધણીને જુદું હાર્ય અને સૌંદર્યપૂર્ણ લાગ્યાં. પરંતુ ગોગોલને મનથી તેમાં રહેલ પાત્રોના અસરકારકીયને માટે અસંતોષ રહ્યા જ હતો. હતા ૧૮૫૨ની ફેબ્રુઆરીની શરૂઆતમાં ગોગોલ જર્મની રમાન્સિક આધારથી પીડાતા હતા. તેને આવાયું અંતર નહિ અને ખોરાક લેવાની ના પાડતા. તે નજીક પડેલા હતા અને તેને મૃત્યુ પાસે આવતું લાગતું હતું અને તેણે મૃત્યુ પહેલા ‘મુનિભાગ્યો’ના બીજા ભાગની કસ્ટોમર કોપી નાખવા નિશ્ચય કર્યો હતો. પોતાની કૃતિ બાંધેલું મનને તેને મન કરતાં અટકાવતું હતું.

આરંભે ફેબ્રુઆરી ૧૮૫૨ને દિવસે મૃત્યુ વાગે ગોગોલે ભગીને, પ્રકરણ, નોકરને બહુ સળંગ પાઠ કર્યો. ગોગોલે જાને, જ તેની ‘મુનિભાગ્યો’ના બીજા ભાગની પાંચમી લેખન પાંચમી બહુમા મૃત્યુ પાંચમી. તે સળંગની નોકર છેલ્લા સેગ્મેન્ટ સળંગ પાંચમી હતો અને મૃત્યુનો હતો કે તેના કોઈ એક મહાન લેખક છે અને તેણે ‘મુનિભાગ્યો’ વિશે પુણ્ય સાંભળ્યું હતું. નોકર જાગે પુરતી પડી રહીને કાલાવાસ કર્યો કે કાગળો ની ઓળો આ નેપથ્યમાંથી થોડાકે ઓડો હોવાથી તેની પુણ્ય પુણ્ય હતો. તેથી ગોગોલે તેને બહુમાથી ફાટી લીધી કાગળો છૂટા કરી વલકી પછે તેમ ફરી ભણી નાખ્યા અને તેને બળતા કાગળો વિચારમગ્ન થઈ જઈ રહ્યો. તે સમયે

મળી ગયા ત્યારે તેણે ક્ષીણ જાગ્યું નોકરને સુખન કર્યું અને તે પોતાની પાંચમીમાંથી રહી પાંચમી આ બળેલા મીન પાંચમીથી કાગળો સ્વારસના પ્રકરણમાંનાં અંશો દ્વારા અને તે ગોગોલના અંતર પછી તેના કાગળોમાંથી લેવાં હતાં અને પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં.

ગોગોલના મૃત્યુ બાદ તેની મિલ્કતની પાટી કરતાં તેમાં ફક્ત એક જ કિંમતી વસ્તુ મળી. તે કવિ પુશ્કીનની રચિત રૂપે ગોગોલને અંગ્રેજી ‘બેટ રૂપ’ ધારણાળા હતું અને તેમાં પુશ્કીનના મૃત્યુનો સમય ૨-૦૫ રિયર થયો હતો. ગોગોલે તે ‘પુશ્કીનના પાંચમી મેળવ્યું હતું. આ ઉપરાંત ૨૦ કરતાં થોડા વધુ પુસ્તકો તેની મિલ્કત રૂપે મળ્યા. ધારણાળા અને પુસ્તકો મળી બીજી મિલ્કતની કિંમત ૪૪ રૂપિયા અને ૮૮ ફાર્ક ‘બેટલી’ રૂપિયા આ પ્રતિભાસ પદ લેખકની કેમપી કો તેની સારસાં.

ગોગોલના મૃત્યુના સમાચાર રશિયામાં ફેલાયા અને તુરંત જ તેની અગર પછી ત્યારે નહિ સામાન્ય રીતે માં પોતાની સર મેળવતાં કર્યું. ગોગોલ મૃત્યુ પાંચમી છે. આ સ્વદેશી કથા રશિયનનું અત્યંત નહિ હાલી, બેટ રૂપ તે મૃત્યુ પાંચમી છે આ વાત જાણે મૃત્યુએ આપણને તેની મૃત્યુને પુરતી કડકો આધાર આપ્યા છે, ન મૃત્યુએ તેમ નાપાકો સાંકેતવતા એ વૃથા નામને રચીને છે. આપણે તેને આપણી એક મહાન કૃતિને પ્રાપ્તિ તરીકે ગોગોલની માટે બાદ મારી શકીએ છીએ.

‘મુનિભાગ્યો’ના બીજા ભાગે, જેમાં કેટલાકે સ્વારસના પ્રકરણો વાંચ્યા અને તેમાં રહેલી કવિવમ્બ કરુણાથી તે ધણીને જુદું હાર્ય અને સૌંદર્યપૂર્ણ લાગ્યાં. પરંતુ ગોગોલને મનથી તેમાં રહેલ પાત્રોના અસરકારકીયને માટે અસંતોષ રહ્યા જ હતો. હતા ૧૮૫૨ની ફેબ્રુઆરીની શરૂઆતમાં ગોગોલ જર્મની રમાન્સિક આધારથી પીડાતા હતા. તેને આવાયું અંતર નહિ અને ખોરાક લેવાની ના પાડતા. તે નજીક પડેલા હતા અને તેને મૃત્યુ પાસે આવતું લાગતું હતું અને તેણે મૃત્યુ પહેલા ‘મુનિભાગ્યો’ના બીજા ભાગની કસ્ટોમર કોપી નાખવા નિશ્ચય કર્યો હતો. પોતાની કૃતિ બાંધેલું મનને તેને મન કરતાં અટકાવતું હતું.

‘લોહિતા’ એક છુદ્દાર લાપામાં સખેલી સાવ નામાન્ય નરસેનદા છે. ભાષાની કૃત્રિમતા કેટલીક વાર તે અપ્રચુને અંકજાતી મુક છે. એના સેબકને જ એના વસ્તુની સમજાઈની પ્રાપ્તિ થઈ નહિ હોવાથી એણે આવી છુદ્દાર, ગભક ઉદારનાર, તિવંક શેલીનો આશ્રય કર્યો ગૌરવતાને ટાળી હોય, પછી જાતીય વિરુદ્ધ એ ગૌરવ વસ્તુ છે ગોગોલ અમલની પંડીના દરસોમાં અત્યંત નિવૃત્તિ પ્રસરેલી પાંચમી ગંભીર સમગ્રીય સંભોગ અને અન્ય જાતીય વિરુદ્ધતાઓનું અંતર નહિ. પ્રમાણ સરકાતના હાસ્યનું લક્ષ્ય છે. આ બાજુમાં ડી. એચ. લોરેન્સે પચગરકર કામ કર્યું છે. પચિમીનિતિક અંતરવર્તનમાંથી સંસ્કારનો એનો છેલ્લો

સ્વલ્પર જુની પુરાણી વાત ખતી ભવ ત્યારે સમગ્રીય સંભોગ અને અન્ય વિરુદ્ધ સંમિલનનું નહિ આકર્ષણ કર્યો, આવી નવી ઉત્તરનાઓ પછી કેટલી વલકી વાસી ખતી ભવ છે, તેનું ‘લોહિતા’ એક નવરસન છે. જડ થઈ જવા બેટલા આત્મજોને સંકારવાને હવે કઈ નવી નવી વિરુદ્ધતા શોધાઈ જતીય વાસના જ હવે તેા એવી રીતમાળ વસ્તુ ખતી ગઈ છે કે એનું કર્યું આકર્ષણ રહ્યું નથી. એનું આવી રીતિમાળ બનાવવાને માટે કાણ જવાબદાર? પ્રેમને જાતીય વાસનાથી અળગો પાડીને જિન્દગીને બે ખંડમાં કાણ વિચ્છેદ કરી? પાંચમીના બીજા ભાગે એનો જવાબ આપવામાં રહેલો.

મં મનીષા : "માં પ્રગટ થયેલી શ્રી સુરેશ બેલી કૃત 'ન્યાયિદક' અને,
'અધ્યાત્મ'માં પ્રગટ થયેલ શ્રી હાપિચામકૃત 'નિચારો'ના મહારાજાં વધુ પ્રચાર

ત્રિકાણ-લીલા

—અર્ચનના આશયે—

એક હતું બિંદુ. એનું નામ જ. અખૂટ એવા બિંદુ-સાગરમાં જ ને જોતા પરિચય અચાનક થઈ ગયો. પરિચયની વધતી માત્રાએ જ અને જ વચ્ચે સળંગ રેખા ફૂટી. રેખાના આકારમાં કદીક સીધાપણાએ, કદીક વક્રપણાએ તો કદીક ઊંચાપણાએ ને કદીક ત્રાસપણાએ બિન્નબિન્ન સમયે રેખા દીધી. વિવિધતા છતાંય બનેને સુખ એ હતું કે બને એક જ રેખાનાં બે બિંદુ ત્યાં હતાં.

બે બિંદુ સંધાય એટલે રેખા બને અને રેખા બને એટલે બિંદુસાગરમાં એના આકાર વિશે ચર્ચાઓ માથ. આવી ચર્ચા શરૂ થતા, અને વધતી જતાં રેખાના આકારે વૃદ્ધવૃદ્ધ થતો 'કરકરો' આકાર પકડ્યો. તો પછી, જ એ 'કરકરો' આકારમાં રેખાના અવરોધવલ્ ભાગ પર ચાલીને, તે હુત થયેલા ભાગને અતિક્રમીને પછી, જ બિંદુ સાથે સંબંધ ભળવી રાખ્યો.

કાળે કરીને એ રેખા પાછી સળંગ બની.

અખૂટ એવા બિંદુસાગરમાં બિંદુએની શી ખેટ ? એકાએક જ ને જની સળંગ રેખા પાસે ક બિંદુની ઉપસ્થિતિ નોંધવાત બની. એણે સંબંધ એક બીજી રેખા દ્વારા જ સાથે બંધાઈ ગયો જ ને ક વચ્ચે રેખા બનવાથી જ ને જ ની રેખાને પછી એક નવા આકાર પ્રાપ્ત થયો. કનું આગમન આમ શુભાગમન જ મળ્યું ! આ જ, જ ને જ વચ્ચેના ઊંચા થયેલા નવા આકારનું નામ 'કાણ'

રખાયું. ('કાણ' સળંગનો અર્થ જ અનિશ્ચિત, અધૂરો રહે છે.) 'કાણ' બીજું નામ ખૂણે ('ખૂણે એટલે જ સંકુચિતતા નહિ ?)

જ સ્વાર્થી, સંકુચિત ન હતું. જેવી સળંગ રેખા જ ને જ વચ્ચે મથી મથી એણે ઊભી કરી હતી, એવી જ સળંગ રેખા મથી મથી એણે ક બને પોતાના વચ્ચે બનાવી

જનું ધ્યાન ક અને જ વચ્ચેના અવકાશ તરફ મળું. જ ને ક વચ્ચેના અવકાશ ભણે કે સતત આતંનાદ કરતો ન હોય કે અહીં કશુંક હોયું નોઈએ ! આકૃતિ કે આકારના અર્થમાં વિચારતાં બને લાગ્યું કે આ આકૃતિમાં કપાક કશુંક ખૂટ છે ખરું.

જએ પોતાનો હાથ ઉઠાવી જ અને કને સાંધ્યાં. જ અને કને જએ સાંધતાં જ એક નૂતન આકાર બન્યો અને સોને પરસ્પર પરિચય કરવાની સીધી તક સાંપડી.

પરિચય સહસ્રકાટ વધતો ગયો—સર્પવલ.

જ, જ અને ક વચ્ચેના નૂતન આકાર એ ત્રિકાણ.

ત્રિકાણ એટલે ત્રણ બિંદુએના પોતાના ખૂણા અને રેખાઓથી સંધાયેલી પૂર્ણ આકૃતિ. (આકૃતિ તો પૂર્ણ બની શકી, પણ બિંદુએના ખૂણાની સંકુચિતતા તો અહીં પછી ફરી એટું શું ?)

ગોકળા મેદાનમાં, રતનાવળી દોડવાને ઉત્સુક એવા અથડે બે-પગ પાંદો છુટી મૂકી દીધો ગયો !

ચિંતાવર જ-જ-ક વિચારે છે, આ આકારસખ કેનું ?

માનવ ઇતિહાસની આર્થિક ક્રાંતિઓ

—અમૃત પંડ્યા

પૃથ્વીના આ વિશાળ પટ ઉપર જો કે લાખો પ્રકારનાં પ્રાણીઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, પણ એ બધાંમાં એકમાત્ર માનવ પ્રાણી જ કુદરત પર ઉત્તરોત્તર વિજય મેળવતું થયું છે, અને આજ તો પૃથ્વીની સપાટીનો ધણી ભાગ જોઈ છે તથા તેને પોતાની કૃતિઓથી આનંદિત બનાવી છે. વળા હવે તો એ પ્રાણી એની ચે આગળ વધી પૃથ્વીથી લાખો માર્મિક દૂર અવકાશમાં આવેલાં ગ્રહો—ઉપગ્રહો પર ઉતરાણુની તૈયારી કરી રહ્યું છે. ધન્ય છે આ માનવ પ્રાણીને!

માનવીએ આ સિદ્ધિ કેવી રીતે મેળવી છે? ખીજ કાર્ષ પ્રાણીના નહિ, પણ એક માત્ર માનવીના જ કેટલાક શારીરિક ક્ષમ્યત્વો અને અંગે આ રીતે વિકાસ પામ્યાં છે કે જેમના વડે તે કુદરતની ક્રિયાઓને પોતાના હિતને સાત્કારી બનાવવામાં મોટે ભાગે સફળ નીવડ્યો છે. એ બધી દિશાઓમાં ફરી શકતો. તેના હાથનો પંજો અને આંજળીઓનો ભરડો, શરીરની ટટાર સ્થિતિ, વાણી, ત્રિપરિમાણીય દૃષ્ટિ (Stereoscopic vision), બાહ્યસહી વિચાર શક્તિ (Objective thinking), વગેરે મુખ્ય છે. આ બધાંની મદદથી માનવ પ્રાણીએ કુદરતની કેટલીક શક્તિઓ પર એક પછી એક વિજય મેળવવા માંડ્યો અને હવે તે ચંદ્ર સુધી લોકેટ પહેંચાડી શક્યું છે તથા અણુની શક્તિને પણ તેણે પોતાને તાબે કરી છે!

માનવ એ સિદ્ધિઓ એક માત્ર તેના ઉપરાકત અવધવા અને અંગે વડે મેળવી શક્યો હોય તેમ નથી. તેણે આ ઉપાદાનો વડે ભૂગર્ભમાંથી જહાર આવતા તરેહવાર પદાર્થો પર અતઃઅતના પ્રયોગો કરવા માંડ્યા તે તેમાંથી સંસ્કૃતિ જન્મી. આ સુવર્ણમાંના આ પદાર્થો તે ખનિઓ કે જેને અંગ્રેજી 'મીનરલ' (Mineral) — શબ્દના પર્ચાયે 'તરિકે આપણે ગુજરાતીમાં વપરીએ છીએ.

કુદરત પર વિજય મેળવવા માટે માનવે સૌ પહેલાં ને ખનિજ વાપરેલું તે પથ્થર હતું. એના વપરાશનો તબક્કો ઇતિહાસમાં 'પથ્થરયુગ' (Stone age) કહેવાય છે. સગળ સત લાખ વર્ષ પૂર્વે મધ્યહિમયુગ (Middle Pleistocene) ના આરંભાથે માનવીએ પથ્થરનો પ્રયોગ શરૂ કરેલો. તે કાળે માનવ શિકારીજીવન માળતો હતો. શિકારની પાછળ પાછળ તે લટકવા કરતો અને આ રીતે અત્યારથી સરમગ ૨૦ હજાર વર્ષ પૂર્વે હિમયુગના ઉત્તર તબક્કાના અંત સુધી રચાથી માનવી નિવાસીનું અસ્તિત્વ નહોતું. ભારતમાં આને બધાં હિમાલયની તળેટીએ તળેટીએ પૂર્વે આસામથી પશ્ચિમે પંજબ સુધી ને એક નીચી પર્વતમાળા ચાલી ગઈ છે ને ને યુ. પી. — પંજબમાં શિવાલિક કહેવાય છે, તેના રચાને એક મહાનદી હતી, જેને ભૂસ્તરવિદો 'ઇન્ડોબ્રહ્મા' (Indobrahma) કહે છે.

આ નદીના તટ પ્રદેશે પાંચ લાખ વર્ષ પૂર્વે ભારતમાં આરંભિક પથ્થરયુગ (Palaeolithic age) નો આદિ માનવ સમુદાય વસતો હતો. આ સમય સગળમાં જ ગુજરાતને આંજણે નમંદ, સાગરમતી, વગેરે નદીઓના કાંઠે પણ આ માનવ સમુદાયો જીતરી આવેલા. તે સમયે મુખ્યધની પૂર્વે પ્રસરેલો પશ્ચિમી ઘાટ અને વિન્ધ્યાચળ પર્વત ભૂસપાટી પરથી ધીમે ધીમે ઉપસતા આવતા હતા અને સૌરાષ્ટ્ર સાગરમાં ગરકાવ હોઈ માત્ર તેનો વચલો સાગ્ર એક બેટ રૂપે હસતી ધરાવતો હતો. તે જમાનામાં આ બેટની આસપાસ સાગરતળાએ પોરબંદરી પથ્થર—ને મીલોઈઓલાઈટ (Mioilite) કહેવાય છે અને જેમાથી પોરબંદર, દારક અને સીકાનાં કાંઠાનાં સોમેન્ટ બનાવે છે તે ખંધાઈ રચી હતો. આ આદિ માનવનાં પથ્થરનાં હથિયારો (તર્મદા કાંઠીઓ આ લેખકનાં ગ્રોધિનાં તથા સાગરમતી કાંઠીથી હુલ

કૂટ વગેરેનાં શોધોલાં) વસલણ વિધાનગર અને વડોદરાનાં સંમહરથાનોમાં સાયન્સમાં આવ્યાં છે.

હાલમાં પીસ હાલ વર્ષ પૂર્વે હિમયુગના અંત આવ્યો. ત્યાં સુધીમાં એક ધરતીકંપોની ભારે પરંપરાને લઈ ઈસ્રાઈલ નદીનું તળિયું ઊંચું થઈને શિવાલિક પર્વતમાળા બન્યું જે હરિદ્વાર, કાલકા અને પશ્ચિમકાલ પાસે નજરે પડે છે. આ ખનારને પરિણામે મહાનદી ઇન્ડોગંગા ત્રણ ભાગોમાં તૂટી મધ્ય, જે આને (સિન્ધુ, ગંગા અને બ્રહ્મપુત્ર કહેવાય છે. ગુજરાતના બૃમ્મણે હાલનો આકાર પ્રાપ્ત કર્યો હતો. તેની પશ્ચિમે સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ સાગરની સપાટી ઉપર જીપસી આવ્યા હતા. કચ્છનું રમ્મ સમુદ્ર હતું અને તેમાં ઉતરેલો વૈદિક સંસ્કૃત અને સિન્ધુ નદીઓ મળતો હતો. દક્ષિણે આ સાગર નળકાંઠા ઉપર ફરી વળી ખંભાતના અખાતને જઈ મળતો હતો. સહારા અને અરબસ્તાન તે વખતે પાણીથી પરિપૂર્ણ નદીઓ ધરાવતા જંગલ પ્રદેશો હતા. ખેરીઝ સામુદ્રની આગળ એશિયા અને અમેરિકા સંધાવણ હતી. એજ અરબમાં એશિયાના માનવીઓ આ માર્ગે અમેરિકામાં પ્રવેશ કરેલા. અમેરિકન ઇન્ડિયનોના આ વડા બન્યા ને હજારો વર્ષો પછી એકનાં યજ્ઞધરોએ મેક્સિકો અને મધ્ય અમેરિકામાં મહાન માયા અને આઝ્ટેક નાગરિક સંસ્કૃતિઓને વિકસાવી. એની આગળ દક્ષિણે પેરુ અને બોલીવીઆમાં આજથી હજાર વર્ષ પૂર્વે માનવ ઇતિહાસમાં સર્વ પ્રથમ ઈકા લોકોએ સમાજવાદી રાજ્યની સ્થાપના કરેલી.

હિમયુગના અંત પછી જે હિમયુગના વધતી આવી, તેમાં સંદાગ, અરબસ્તાન વગેરે રહ્યા જ્યાં. ને ત્યાં તથા ખીજો તેની નજીકમાં વસના પથરયુગના માનવીઓને ભારતમાં સિન્ધુ ખીણની પશ્ચિમમાં માંડી છે જૂમ્મસાગર સુધી જે 'મુન્ડાઈ ઉચ્ચપ્રદેશ' કહેવાતો પાર્શ્વ વિસ્તાર પ્રદેશો છે ત્યાં રાષ્ટ્ર શોધવાની આવશ્યકતા જોવી થઈ. આ ઉચ્ચ પ્રદેશ પર માનવ ઇતિહાસની અધ્યયનસુધીની મોટામાં મોટી શોધ થઈ. આ શોધ ખેતીની હતી આથી માણસ જૂમ્મ સાથે જંધારો ને તેથી તેને રચાયે થયેલાં રહેવાની ફરજ પડી. આમ છતાં પૂર્વે ઇ. પૂ. ૧૦ હજાર અને ૫૦૦૦ ના ગણનામાં માનવ સમાજનાં પહેલાં ગ્રામમાં અસ્તિત્વમાં આવ્યાં, ભારતના ખીજા ભાગોની ખજાર નથી પણ ઉત્તર ગુજરાતમાં લાંબાજુલ વગેરે ખાતે, માનવ ઇતિહાસની આ

મોટામાં મોટી આર્થિક ક્રાંતિના સમયના અવશેષો મળી આવ્યા છે. હજુ પૂરતી તપાસ બાકી છે.

ખેતીની શોધ માનવ ઇતિહાસના અત્યાર સુધીમાં બનેલા બનાવોમાં પ્રથમ રચાને એટલા માટે મુકાય છે કે એના પડે માનવી જે પહેલાં ખેતરો ને રૂપે કુદરતમાં મળી આવે (કંદ, મૂળ, ફળ, પ્રાણીઓ, વગેરે) તે રીતે જ તેનો ઉપયોગ કરી શકતો, તે હવે ખેતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ગળ્યા-જંધ ખેતરો હાથે ઉત્પન્ન કરતા લાગ્યો ને ખેતરોની તપાસ તથા ચિંતામાંથી તેને ઘણી મુક્તિ મળી. આ મુક્તિએ જે અવકાશ આપ્યો, તેમાં માનવી ખેતાના જીવનની જરૂરીઆતોની જાણની વસ્તુઓ અને વિષયો પર વિચારતો થયો ને તેમાંથી પ્રચિત, ખજાણ, કથાઓ, કાવ્યો, ચિત્રકળા તથા હજાર-હોવાનો ઉદય થયો. માનવજીવનની આ આર્થિક ક્રાંતિ Neolithic Revolution (નવપ્રસ્તરયુગીનક્રાંતિ) કહેવાય છે. એનું ખીજું નામ 'નવું અર્થશાસ્ત્ર' (New Economy) પણ છે. ખેતરો ઉત્પાદનની દૃષ્ટિએ હજુ આપણે એ જ તબક્કામાં છીએ. કૃષિ-પશુપાલન ક્રાંતિને લઈ માનવી જૂમ્મ સાથે જંધારો ને મામડાં અસ્તિત્વમાં આવ્યાં.

ખેતીની જમીન પણ એક ખનિજ ગણાય છે. ખેતી કરવા ચરનાં જોભર્યા પણ મુખ્યત્વે ખનિજો (પથ્થર અને લોખંડના ફળ) નાં જ બનતાં આવ્યાં છે. ખેતીથી માનવીને ખેતરો એકો કરવાના નિતના પ્રયત્નોમાં ઘણી કુરસહ મળવા લાગી. તે બાલ વિષયો બાળત વિચારતો અને અખતરો કરતો થયો. જૂમ્મમાંથી માટી અને મોટીઓ ખોદી, તે માટીનાં વાસણો બનાવવાને તેમના પર જાતજાતની આકૃતિઓ દેરવા લાગ્યો. આ અખતરોએ માટે પથ્થર ઉપયુક્ત નહોતો એટલે તે લાકડાં બનાવતો થયો જેમાં તાંબું પહેલું હતું. તે કાચ પણ ગણવા લાગ્યો હતો. ખરાદ પૂર નરમ પથરાઓનાં પ્યાલાં, રકાબીઓ વગેરે બનાવવા લાગ્યો હતો. શાથો પર વઢો પચવા લાગ્યો હતો. ખેતી-પશુપાલન પર આધારિત આ સુખી જીવનને લઈ વસ્તી વધવા લાગી. અને ઇ. પૂર્વે ૪૦૦૦ અને ૩૦૦૦ની વચ્ચે અનંક માનવ સમુદાયો ખેતી નદીઓ ના ખૂબ રસાળ કાંપ પ્રદેશો જેવા કે-ઉત્તર ભારતનાં કાંપ મેદાનો, દક્ષિણ ધરાક અને મહાનદીના નીચલા ભાગમાં ખેતી સંખ્યામાં વસવા લાગ્યા. અહીં ખેતી પડે ખૂબ ઉત્પાદન થતાં ખેડૂત સમાજ

મેતી વગરના વધુ માનવીઓને પોષતાં ઘણાં ને આ લોહાં કારીગરો, વેપારીઓ, પુરોહિતો, સૈનિકો વગેરેના આર્થિક વર્ગોમાં વહેંચાઈ ગયાં. અનેક ગ્રામ્ય નગરો બન્યાં, ત્યાં લિપિ, ગણિત, ઔપતિય, પૈડાંવાળાં વાહનો વગેરેની શોધ થઈ. તાંબાની નરમ ધાતુમાં કલઈ ઉમેરી લોહાં કાંસાની કક્કુ ધાતુ બનાવવા લાગ્યા. ઢાળના કામની શોધ થઈ. સોનું, ચાંદી, રત્નો, ઉપરનોની કારીગરી વિકાસ પામી. ઇતિહાસમાં આ આર્થિકક્રાંતિ 'નાગરિકક્રાંતિ' (Urban Revolution) ના નામે જાણીતી છે.

નાગરિકક્રાંતિના તળાકામાં ઈ. પૂ. ૧૨૦૦ લગભગમાં એ 'મહત્વની શોધ' થઈ. એક તો લોહું માળવાની શોધ જગતનાં આ પ્રાચીન સંસ્કૃતિક્ષેત્રોમાં તાંબાની અછત હતી અને 'લોખંડના ખનિયનો' થોડા પારનાર હતા; એટલે આ ધાતુનો વપરાશ અડધી વધી ગયો. લોખંડનાં હથિવારોનો ઉપયોગ સામાન્ય સ્થાપત્યમાં થવા લાગ્યો. મોટાં પુઢો સર થયાં. ખીજી શોધ તે પ્લાસ્ટિકલિપિ એટલે કે વર્ણમાળા (Alphabets) ની હતી. અગાઉ મિર્સલિપિ વપરાતી. વર્ણમાળાલિપિ એ તે વિચારોને રજૂપણે એક વ્યક્તિથી ખીજી વ્યક્તિને પહેંચાડવા લાગી અને એથી જ્ઞાનવિજ્ઞાનમાં ખૂબ વધારો થવા લાગ્યો. એક વધુ શોધ તે ધાતુઓના સિંકાઓને લગતી હતી. એથી વેપારમાં સરળતા આવી.

આ પ્રમાણે નાગરિકક્રાંતિ પ્રગતિ સાધતી સાધતી છે. અંદારમાં સૈકા સુધી આવી. ઇંગ્લેન્ડમાં આ સૈકાની અપવચ્ચે સ્ટીમ એન્જિન શોધાયું. આ શોધ પણ ક્રાંતિકારી નીવડી. અત્યાર સુધી માનવ પોતાનો તથા પ્રાણીઓના રનાયુગળ જ ઉઘોચા ચલાવતો હતો. એથી ઉઘોચાની પ્રગતિની એક મર્યાદા મર્યાદા મર્યાદા હતી. સ્ટીમ એન્જિન આ મર્યાદા તોડી અને માનવીના હાથમાં અમર્યાદિત અને સત્તી કૃત્રિમ ઔદ્યોગિક શક્તિ મૂકી. આથી તેની ભૌતિક વિકાસની પ્રગતિ અત્યંત અડધી બની. આ બનાવ 'ઔદ્યોગિકક્રાંતિ' (Industrial Revolution) કહેવાય છે.

ખનિજ યુગલણ હાલસા વડે માનવે કૃત્રિમ ઔદ્યોગિક શક્તિ પેદા કરી લોખંડનાં યંત્રો ચલાવવા માંડ્યાં. રેલવે અને આગળેથી ચાલતી યંત્રો. માશીન કામ ઘટ્ટું ચાલુ ને તેમાંથી અનેક સામગ્રિક તથા આર્થિક વાદો ઉભા થયા. ૧૯મા સૈકાને અંતે ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ શક્તિ ઉપાદાનની બાબતમાં એક 'અડધું' આગળ મૂકી, ને હવે ખનિજ તેલનો

યુગલણ નરીકે ઉપયોગ થવા લાગ્યો. ઇન્ડોલ કમ્પોઝેન્સ એન્જિન શોધાયું, જેથી મોટાં અસ્તિત્વમાં આવી. એ જ ગાળામાં હલકી એલ્યુમીનીયમ ધાતુ સરતી કિંમતે ઉત્પન્ન થવા લાગી ને ઇટરનલ કમ્પોઝેન્સ એન્જિન તથા એલ્યુમીનીયમના સહકારે આકાશ-ઉડ્ડયન શક્ય બનાવ્યું. લોખંડને પાણી કે તેલ પાઈ ને અગાઉ કક્કુ બનાવવામાં આવતું, મેંચેનીડની શોધથી જાતબાંધની પોલાડો બનવા લાગી, જેથી ધન સામગ્રીમાં ધણી પ્રગતિ થઈ. સીમેન્ટ અને પોલાડના સહકારથી મોટાં મોટાં સહકારી બાંધકામો થવા લાગ્યાં.

જનરેટર વડે વિદ્યુત ઉત્પન્ન કરવાની શોધ ખૂબ જ મહત્વની છે. એના વડે પ્રકાશ, સંદેશ વહેવારમાં ક્રાંતિકારી પ્રગતિ થઈ અને સરતી શક્તિ થળતી થઈ. પણ વિદ્યુત વડે છૂટાં વાહનો ચાલી શકતાં નથી. છેલ્લી શોધ અણુશક્તિના ઉપાદાનને લગતી છે. પણ આને મોટી મર્યાદાઓ છે. એ હાલ મોંઘી પડે છે. એનાં વિનાશક કિસ્સેથી નાગરિકોને બચાવવા વત્રેમાં માત્રની જાડી દીવાલો મૂકવી પડે છે, તેને લીધે મોટાં, આકાશ-ઉડ્ડયન અને નાના ઉઘોચા માટે અણુ-શક્તિ કામ લાગે તેવી નથી. એનાથી રેલવેટ્રેનો ચાલી શકે, પણ અકસ્માત થનાં નો એન્જિન ફાટે તો અત્યંતગ્રેમ જ ફૂટપો લેવાય અને હજારો નાગરિકો નિર્દોષ માર્યા બન્યાં.

અણુક અણુક પ્રકારની રસાયણિક શક્તિઓ ઉત્પન્ન કરીને આપણે આપણાં રોકેટ-ચાલિત વાહનોને અત્યંતસ્થિતમાં ગોઠવવા લાગ્યા હોય.

આ રીતે દરેક આર્થિકક્રાંતિ (Neolithic Revolution, Urban Revolution and Industrial Revolution) એટલે કે નવપ્રસ્તરયુગીન ક્રાંતિ, નાગરિક ક્રાંતિ અને ઔદ્યોગિક ક્રાંતિથી માનવજાતની ભૌતિક પ્રગતિ ઉત્તરોત્તર અનેકાનેકવધી અડધી બનતી ગઈ છે અને આ ક્રમ કયાં સુધી ચાલશે તે કહેવું હાલ શક્ય નથી. આ હકીકત છતાં માનવજાતને પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા માટે આજે દસહજાર વર્ષ નેટલી જૂની નવપ્રસ્તરયુગીન ક્રાંતિની રીતો ૧૨ જ આધાર રાખી, ખાજ સામગ્રી ઉત્પન્ન કરવી પડે છે. આ દિશામાં 'વિજ્ઞાની માનવ' આજ સુધી કશું જ કરવા સમર્થ બની શક્યો નથી. આ ચલણ પ્રથમ ઉકલવામાં આવેલું આ અણુ અને રોકેટ, સુષુપ્ત વિજ્ઞાન હાર ખાઈ ભેડું છે. એવા સંજોગોમાં હવે પછીની આર્થિક ક્રાંતિ તે ખેતી-પશુપાલન વગર ખાજ;

(૫૪ - ૧૧૫ - ૧૫૩)

● સ્વ. કેશવ હ. દુવ (શતાબ્દ જયંતિ પ્રસંગે)

● શ્રી મગનભાઈ પ્ર. દેસાઈ (૬૦મી વર્ષ ગાંઠે)

કેશવ હર્ષદ દુવ : એક સૌમ્ય સાહસી પ્રતિભા | —અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

પંડિતધુમે સાક્ષરશિરોમણિ જોવાઈ નરામના મનોરાજ્યનો
જાણ્યો જાણ્યો પ્રકાશપૂર્વક, નરસિંહરાવના પ્રખર પાંડિત્યનાં
તેજ, મણિલાલની ચિંતનવિમલોનની આંશ નખિ એવી
દીપ્તિ, રમણભાઈની વિશ્વશુદ્ધિ છુદ્ધિમખા, આનંદચંદ્રની
પ્રસન્નચંદી તત્વમયેશ્વરીની સુતિ અને કાન્તની કાવ્યપ્રલક
રેલાલોને આપણા સાહિત્યકાશને તેજવિશ્લેષિત કરું' તો
સાથે સાથે સૌમ્ય પણ સ્થિર તેજ પ્રકાશતા એક સમર્થ
ભાષાનરકાર, સંશોધક અને સંપાદકની વિદ્વાતાની તેજ-
રેખાઓની આભા પશુ નેલાવી. એ વિદ્વાન તો સ્વ. કેશવલાલ
દુવ, એમની આ ચતાબ્દી જયંતી પ્રસંગે એમના કાર્યનું
સ્મરણ કરી એમના સમર્થ આત્માને અભિનાદન કરી
કૃતાર્થ બનીએ.

કેશવલાલ દુવનું કાર્ય એમના જન્મનાના જ્ઞાનમાં
તપાસીએ તો એની સાચી મહત્તા આપણને જણાશે. અંગ્રેજી
રાજ્યને કારણે જે નવા વિચારો આવેલા અને જેમણે નર્મદને
સુધારાનો સેનાની બનાવેલો, તે વિચારોએ કેશવલાલના
જન્મકાળે ગુજરાતભરમાં ચારેબાજુ પોતાનું વર્ચસ્વ જમાવ્યું
હતું; અને ધીરે ધીરે એમનામાં કંઈક સ્થિરતા આવતી જતી
હતી. પછી તો એ વિચારોએ ચોરસતરામના મનોરાજ્યમાં
એક વિશિષ્ટ સરણીનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. એ વિચારોએ
ઠવે ઉપરજાલા રહેવાને બદલે પ્રખ્યાત રુચિત્રમાં સ્થાન
સેવા માંડ્યું. એ રુચિત્ર ઘડતરમાં માત્ર પાશ્ચાત્ય જ નહિ,
પણ પૌરુષ્ય સંસ્કૃતિનો પણ એટલો જ ફાળો હતો.
પૌરુષ્યમાં પણ અવાગીન અને પ્રચીન બનેલ, સંસ્કૃતિઓ-
ના ત્રિવેણી સંગમને તીર્થે આવીને છેલ્લે 'યુગ આદર્શ'
અને સાવનામાં રાચતો હતો; અને એના ભાષાવાદકને

પ્રભાવેના સાહિત્યને અને સમાજને જોવાની એની અગાધા
અભૂતપૂર્વ હતી. એ જિજ્ઞાસુ સંસ્કૃતિએ સાહિત્યના અવનવા
પ્રદેશો તરફ નજર દોડાવી અને 'ત્રિરા ગુજરી'માં એનું
અવતરણ કરાવવાનું કાર્ય હાથ ધર્યું. એને પરિણામે પાશ્ચાત્ય
અને વધુ અંશે તો આપણા સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી અનેક
ભાષાન્તરો થવા માંડ્યાં. ગુજરાતને આંગણે જાણે કે સ્વપ્ન-
સૃષ્ટિએ સાકાર બનીબનીને જીવનવા માંડી. ગુજરાતી ભાષાનું
સંબંધગાળ વધ્યું, નરી રુચિને અનુકૂળ અભિવ્યક્તિ
આપવાની ક્ષમતા વધી અને વિશેષ તો શિષ્ટ કૃતિઓની
વાચન મનન અને પરિશીલનથી રુચિ ધકાક અને
વિકાસોન્મુખ બની. મણિલાલે ભવશૂનિતાં નાટકોને ગુજરાતી-
માં ઉતાર્યાં, છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યાએ 'કાદળી'માં
ભાષાન્તરનું ભરીરથ કાર્ય કર્યું, કમળાદેવે 'પ્રાચુર્ય'કેર
ત્રિવેદીએ શાંકરભાષ્યનો અનુવાદ કરી ધર્મજિજ્ઞાસુ પ્રજા માટે
એક ગ્રન્થમણિને સુવર્ણ કરી આપ્યો, તો એ જ અંદસાંમાં
કેશવલાલ દુવે 'એળની સુદિકા' એ નામથી વિશાખદત્તનો
'સુદાસાસ'નું ભાષાન્તર કરી એમની એ પ્રતિભા
ચક્રમાન કરી; અને એ પછી તો થોડાં થોડાં વર્ષોને અંતરે
એણે 'અમરુચક', 'ગીતગોવિંદ', 'પરાક્રમની પ્રસાદી',
'પ્રકાશની પ્રતિષ્ઠા', 'વિન્ધ્યવનની કમંધકા', 'સાધુ'
સ્વપ્ન', 'મધ્યમ' અને 'પ્રતિભા' જેવી કૃતિઓ આપ્યાં
જ કરી છે.

ભાષાન્તરકાર તરીકેની એમની વ્યક્તિતા વિશિષ્ટ પ્રકાર-
ની છે. મૂળમન્યની ચોક્કસ વાચના તૈયાર કર્યા પછી જ એ
પોતાની ભાષાન્તરપ્રવૃત્તિ શરૂ કરતા. એનો પાછળ મૂળ
લેખકને અન્યાય ન થાય એ માટેનું એમનો આગંધ નુકેલો

જાણ્ય છે. એ આદ્યોનાં મૂળ એમની રસવતામાં રહેલાં છે. રસવતાથી જે સદૃશ્ય કૃતિમાં હાર્દ સમજાયે હોય, કૃતિના આત્માને જે પિચાણી ચૂષ્ણો હોય અને પોતાની રસઆહિતાથી જે આનંદવિશેષ જાનીને કર્તા તરફ સમ્પૂર્ણમાન બોલે તથા હોય, એ એને અનામ કમ થવા દે ? આવી સદૃશ્ય નિર્વાજ રસાભિમુખતાને કારણે જ, કદાચ, એમનાં લાવાન્ટરોએ કૃતિના માધુર્યને પકડી રાખવાની સિદ્ધિ બતાવેલી છે. 'ગીતગોવિંદ'ના એમના સમર્થ ભાષાન્તરમાંથી એકાદ ઉદાહરણ બેવાથી એની પ્રતીતિ થશે :

"હંદાનકુંજે જનકુંજન થન દરીયન આવે
સગથ અસીમ વિષમ આ સમમથ મન મુનિનામ મૂઝવે."
બીજી પંક્તિમાં 'સ' અને 'મ' પ્વાનચોતુ' કહ્યું મધુર રણન 'કેવુ' મુઝાવેલું છે ! અને 'અલી રસીલી ! ખાવ, અહીં આવ; સહી ! ખાવ વહી ખાવ.' જેવી ટેકપંક્તિનો લાગો પદ એની આતુતાથી આપણને પકડી રાખે છે.

આવા નિશ્ચયાન ભાષાન્તરકારે પોતાનાં ભાષાન્તરોમાં કૃતિથી દૂર જઈ કેટલાક દેવકારો કર્યા છે, એ એમની પ્રવૃત્તિની એક લાક્ષણિકતા ગણવી ધટે. એને વિશે એમણે કહ્યું છે :
"પ્રસંગસર પચ્છે કુટી સમારી પનવેલીનાં ડાળાંમાંખંડાં મેં
સુવ્યવસ્થિત કર્યાં છે." ('પ્રધાનનાં પ્રતિજ્ઞા', (અલાક્ષી), એની પાછળનો હેતુ જાણવતા એક જગાએ તેઓ લખે છે :
"...અમતિ સંભવ વગેરે પદાનાં લેઈ કવિના પદ્ધતો ઉદાર કરવાને; યતન કર્યો છે...અધિમાંથી મળી આવેલાં પ્રાચીન ભિખને વળગેલી માટી પચ્છામૃતજાને દૂર કરવાનું અને ખંડિત ભાગ ઠીક કરવાનું અને તો અલિખત છે."
('મધ્યમ', ઉપોદ્દયાત). અનુવાદપ્રવૃત્તિમાં જ નહિ, સંપાદનપ્રવૃત્તિમાં; પણ એમણે પોતાની આ જ રીતિ પ્રયોગેલી છે, એની પાછળનો એમનો ઉચ્ચાદ્ય આપણને માન્ય છે, પણ એ રીતિની પાછળ રહેલું કલ્પનાવિકારનું ભયરાયન પણ પદાનમાં રાખવું ધટે. હરતપ્રતોની અન્યસ્થા અને લખિયાના રોષેએ એમને જોય કરવા પ્રેર્યા હશે, પણ એને કારણે કલ્પનાનો આશ્રય લીધો હોવાથી સંશોધિત પ્રતોની સંપાદનામાં, શાસ્ત્રીયતા કયાં કયાં ભેળસાઈ છે. પણ આપણે એ ન ભૂલવું જોઈએ કે એ કાવ્ય નવી દૃષ્ટિએ સંશોધન-સંપાદન કરનારા આપણા અગ્રમ સંશોધક-સંપાદક-નું છે. એ વખતની અનેક યુરકલીઓમાંથી એમણે પોતાનો

માર્ગ કાઢ્યો છે. ભાષાશાસ્ત્ર વિશેની સૂઝ એ જમાનામાં ઘણી કાચી હતી. દલપતરામે કાવ્યદોહનના બે મંથો પ્રેસિદ્ધ કરીને એવા મત દર્શાવેલા કે ગુજરાતી ભાષા છેક નવસિંહના સમયથી તે આજ સુધીના સમયના માળામાં બદલાયા વિનાની જ રહી છે; અને લાલચુના 'દશમસ્કંધ' ના સંશોધક અને સંપાદક રા. જ. હરજીવિંદાસ કહ્યાવાળા પણ એ મતનું સમર્થન કરનાર હતા. એથી કૃતિમાં 'પુરાણપણુની સહેજ છાંટ' બેવામાં આવે તો તેને બેઠણીનું અનિષ્ઠિતપણું માનીને એને સુધારવાનું તે યોગ્ય ધારતા. એટલે રવ. ક્રાંટાવાળાએ સંપાદિત કરેલા 'દશમસ્કંધ' માં અને કે. હ. મુવ જેનું સંપાદન કરતા હતા તે 'કાદમરી'માં, બન્ને કૃતિઓનો કર્તા એક હોવા છતાં, એમની ભાષાઓમાં આસન્નજનીનો તફાવત હતો ! આવા કસોટીના સમયમાં એમણે પોતાનું કાર્ય આગળ ધપાવ્યું; અને છતાંય કેટલીક એવી બાબતો એ ક્ષેત્રમાં એમણે ચાર કરી, જે આપણા સંશોધન-સંપાદનને અત્યંત લાભકારી નીવડી છે. કૃતિના પાદોદ્દેશ દર્શાવી એની વાચના તેધાર કર્યા પછી એને અતિ દ્રિષ્ટપણુ આપવાની, કૃતિ અને કવિને સમજવામાં ઉપકારક થાય એવા વિદ્યારાણુ પ્રવેશકો કે ઉપોદ્દયાતો લખવાની અને બીજી નાની પણ નોંધપાત્ર વાત તે કૃતિની પંક્તિઓમાં અધારાસરથી વિરામચ્છેદા મૂકવાની એમની પદ્ધતિ આપણને એ ક્ષેત્રમાં અત્યંત ઉપકારક નીવડી છે એ સ્વીકારવું જોઈએ. એમણે કરેલાં સંપાદનોમાં લાલચુકૃત 'કાદમરી' નો પૂર્વ અને હિતર ભાગ, અખાતુ 'અનુભવબિન્દુ', રત્નદાસકૃત 'હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન' અને 'પંદરમા શતકની પ્રાચીન ગુસ્તરે કાવ્ય'નો સમાવેશ થાય છે. ઉદ્દેશ્ય પુસ્તકમાં 'વસંતાવલાસ', 'રમ્યમલ્લકંદ', 'સીતાહરણ', જનાર્દનનું 'ઉપાહરણ' અને 'પ્રયોગપ્રિયતામાંણુ' સમહવામાં આવ્યાં છે. પાંચે, કૃતિઓ આપણા સાહિત્યના ઇતિહાસને તેજ જ લાષાશાસ્ત્રને અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડી છે, એ સમઠને અતે એમણે દ્રિષ્ટપણુ આપ્યાં નથી એની ખોટ સંદેહ લાગે છે.

સંશોધક-સંપાદક ભાષાશાસ્ત્રી ન હોય તો એનાથી આગળ ન જાય. ભાષાશાસ્ત્રી બનવું એ તો એની શાસ્ત્રીયતાનું એક અપરિહાર્ય લક્ષણ. રવ. કે. હ. મુવનું ભાષાશાસ્ત્રી તરીકેનું કાર્ય પણ એટલું જ અજુનાપાવ છે. આપણી સાહિત્ય પરિષદનું પ્રથમ અધિવેશન ૧૯૦૫માં અમદાવાદમાં લગણું. એમાં એમણે 'વાચન્યાપાર' (૧૨) નિબંધ વાંચ્યો.

હોતો. એ ક્ષેત્રમાં એ પ્રથમ અર્થજ્ઞથી એમણે પહેલ કરી. એમાં સ્વરંકમ અને વ્યંગનકમનું વિવેચન નોંધપાત્ર છે. સાહિત્ય પરિષદના બીજા અધિવેશનમાં તો એ વિદ્વાન પ્રમુખસ્થાન શોભાવે છે. અને ગુજરાતી ભાષાના વિકાસકર્મના તત્પરકાએ પાડી, તેનું બધારણ સમગ્રવતું વ્યાખ્યાન આપે છે. એમાં ગુજરાતી ભાષાનું આદિચરણ હેમચંદ્રના અર્પણ રૂઢાંએમાં નોંધ, ગુજરાતીના આદિ સ્વરૂપની સમગ્રમર્્યાદા એ પંદરમા શતકની બધાયેલી હતી તેને પાછો દેલે છે. અને એ વિશે નામ-નિર્દેશથી જીભ થયેલી ભ્રમણને તોડતા એ ને દલીલ કરે છે, તેને એક લાંબું અવનરણ ટાંકીને પણ જતાવવી ચોખ્ખા છે. ”

“ અત્યાર સુધીમાં એ જૂઠા શોધખોળ થઈ છે, તેમાં નરસિંહ મહેતાની પૂર્વે થયેલા ઠોઠ સમર્થ કવિત્વ નામ મળી આવ્યું નથી, કે એ એમને આદિકવિના રચનાથી ઉઘસાવી પડે. પરંતુ ભાષાની બાળતમાં તો કહેવું ભેંધ એ કે ઈસવી સનના પંદરમા શતકની મર્્યાદા એ બધાયેલી છે, તે ચારસે પાસે વર્ષ અથવા કદાચ તેથી પણ બે એક સદી વધારે પાંખી હોવાના પડશે. ઠોઠ કહેશે કે તમે તો જીમદેવ અને સિદ્ધરાજના સમયની વાતો કરો છે; પણ હેમચંદ્ર ને તે સમયની ભાષાને એમની અભ્યાસીમાં અપરંજા નામ આપે છે; એ કહેવું ખરું છે. પણ અપરંજા નામથી શૂલાવે ખાવાનો નથી, ભો નામથી જ દોરાઈ એ તો અખાતી વાણીને ગુજરાતી નહીં, અપરંજા નહીં, પણ પ્રાકૃત કહેવી પડશે, કેમકે વેદાન્તી કવિ થોતે જ તેને પ્રાકૃત નામ આપે છે. લાલજી અને પદનાભ પણ કાદબરી અને કાન્ડકદે પ્રમથ પ્રાક્લમાં લખવાનું જણાવે છે. એ કાવ્યોની ભાષા મહાશૂરી, શૂરીશૈલી, મારગી કે પૈશ્વરી છે નહીં. પણ ગુજરાતી જ છે. કેવળ નામ ઉપર આધાર રહેતો હોય તો નરસિંહ મહેતાને ગુજરાતીના આદિકવિ કહી શકાશે નહીં, કેમકે તેમના પોતાના જ શબ્દોમાં કહીએ તો તેમનું ‘સુરત સંપ્રામ’ કાવ્ય ‘અપ્રગટ ગિગ્માં એટલે કે અપરંજમાં છે. ”

એમની આ મેધાવિની દૃષ્ટિએ એમની પાસે ‘પદરચનાની ઐતિહાસિક આલોચના’ તૈયાર કરતી, જે કક્કર વસનજી માધરજી વ્યાખ્યાન મારગમા વ્યાખ્યાનો રૂપે અપાઈ ને પ્રસિદ્ધિ પામેલી છે. એમાં ઋગ્વેદના ચાંદી અવર્ણીન સમય સુધીમાં ખેડાયેલા અનેક જીદાની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સાક્ષીય વિવેચના કરેલી છે. એ વ્યાખ્યાનસંગ્રહ વ્યાખ્યાતાની

જહેમત અને નિષ્ઠાને પાત્રશ્રુષ્ઠ જાણી છે. એમના વિવેચનાત્મક અને શાષાશાસ્ત્રીય લેખો ‘સાહિત્ય અને વિવેચન’ નામે બે ભાગમાં સંગ્રહાયા છે. એ બધાંનું મૂલ્ય ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સાચું જ થયું છે. એ બધાંની સમીક્ષા કરવાનું કાર્ય એક જુદો વિસ્તૃત નિબંધ માગી લે એવું છે એટલે એમનો ઉલ્લેખ કરીને જ અટકું છું. ”

છંદોના સમીક્ષકને છંદો પર પ્રભુત્વ ન હોય એ તો બને જ કેમ? એમણે ભાષાન્તરો વખતે પ્રજાની કવિતાને એમાં સમજાવેલી કરતાં જન્ય છંદોનાં વધુ અંશે વહેવડાવી છે. એમાં પણ એમનું છંદપ્રભુત્વ દેખાઈ આવે છે. છંદસ્ફાર કરનાર અને ‘અસંસ્કાર પશું કુટી સમરી વનવેલીનાં કાળાં-પાંખાં’ સુવ્યવસ્થિત કરનાર ભાષાન્તરકારમાં સર્જક અને વિવેચક જન્ય જ પ્રબળ ગદીને કાર્ય કરી રહેલા જણાય છે. ભાષાન્તરકારને કષારેક તેમજ પોતાની મરજી પ્રમાણે પણ ચલાવે છે. — ‘કર્ષક નવું’ કરવા પ્રેરે છે. એટલે જ, કદાચ, એમણે કષારેક ભાષાન્તર કરતાં કૃતિઓને નવા વળાંકે આપી દીધેલા છે એમનું સર્જક એમની પાસે માધ્યમમાં નવાનવા માર્ગે શોધાવે છે; અને એ પ્રવૃત્તિએ જ એમને ‘વનવેલી’ નેવે છંદ શોધવા પ્રેરેલા લાગે છે. અલિન્યકિતની પોતાની આમરી વિશિષ્ટતા અને ફાવટ માટે સર્જકોએ યોગ્ય ઉદાહરણ દર્શાવ્યાં નથી. ‘નમદંતુ’ ‘વીરવૃત્તિ’, ‘તરસરામનો’ ‘મેષબંદ’, ‘હાલિદાસ મુરતે’ ‘મધુભૂત’, ‘ખગરદાર-ના’ ‘મહાબંદ’ અને ‘અદલ’, ન્હાનાલાલની ડોલનશૈલી, દોષારને ‘મવાહી પૂષ્પી’ અને ત્યાર પછીના પરંપરિતો — એ સર્વેની ઇતિહાસગાથા આલેખનાર ઠોઠ નીકળે તો એ કેશરાલાની ‘વનવેલી’ ને નહીં જ જૂસે એનું સ્વરૂપ લક્ષ્યગુરુનાં નિવલ રચનો અને માત્રાના ઠોઠ આપથી પર એવા મનહર અને ધનાક્ષરીથી ઘડાયેલું છે. ‘બેન્ક વર્મ’ ની એની ક્ષમતા એમાં છે પણ એના પ્રયોગો ખૂબ જ યોગ્ય થયા હોવાને કારણે એની રચનાઓ બહાર આવી ચડી નથી. પોતાના આ ‘વનવેલી’ વિશે વાત કરતાં એમણે સ્વ. રામલાલ સુનીલાલ મોદી પરના એક પદમા લખ્યું છે : “સર્વજનિક ઉપયોગને માટે કરેલા ફાવાનું પાછી મહિ, આરં કે ભાંજીનું નીકળે એની ખરીક્ષા વરેમારું કરશે ખારું નીકળે તો એનાં ઉપયોગ ન થાય તે ફૂલે આરોગ્યાપ કેટલેક કાળે કળી જઈ નાશ પામે; ભાંજીનું કે મોઢું હોય તો તરેમારુંની તરસ છીપવાનું સાધન પ્રાપ્ત. આવે જ છેવટ વનવેલીનો યોગ્યનો

છે. મને એના પ્રહસન પરિવારનો હાસ્યક નથી. ”

એક સાચા નિરપૂર્ણ પિતાનને છાને એવાં આ વાક્યો છે. એમાં નિરપૂર્ણતા સાથે વિનય અને નમ્રતા પણ ડોકાયા વિતા રહેતાં નથી. એમના છવનના આ ગુણો એમની સૌથીમાં ભિન્નતા છે. સરળતા, મિતલાપિતા અને હાવકાર્ય એમાં તથા આગળ તરી આવતા લક્ષણો છે; અને અંદરનો કવિગદ્યના ભજ, ત્યારે નિઃસર્ગસો-દર્શનો સાથે સાથે ચાલી આવતી થોડીક વચું નબમક પણ ખરી ! એ દ્વારા તો એ પોતાના વિચારોને મૂતરેરૂપ આપે છે. વિચારો સુશ્લિષ્ટ ન હોય તો મૂર્તતા આવવી સુરેલ; અને એ સુશ્લિષ્ટતાને કારણે જ કદાચ એમના ગદ્યમાં એક પ્રકારનો લય પ્રજ્ઞાન પ્રવાહની પેઠે વહી રહ્યો હોય છે. શિષ્ટ સરૂત્ર ત એ અને ગુજરાતીની જૂની કૃતિઓના પરિશીલનના પરિણામે એમની ભાષામાં સરૂત્ર તેમ જ તળપદા, શબ્દોલુ સુભાષ મિશ્રણ અને ક્યારેક એને અનુપકારક અને એવું પ્રાચુર્ય પણ ભેગા મળે છે.

આ ગદ્યોની પાછળ કામ કરી રહી હોય એમનો અધ્યાપકનો આત્મા. સાચો અધ્યાપક ક્યારેય અધ્યાપી મટતો નથી એ એમણે ખતાવી આપ્યું; અને અધ્યાપકમાં આવેલાં રસધાનોને એ ખીજને ખતાવ્યા વિના રહી શકતો નથી એ પ્રસાર કયું? એમનાં ભાષાન્તરોએ, એમના આવા ભિન્નતા અધ્યાપકત્વની કદર કરીને સરકારે એમની નિવૃત્તિ પછી પણ એમને એફિન્ડન અને ગુજરાત કોલેજ જેવી ખ્યાતનામ વિદ્યાસંસ્થાઓમાં ગુજરાતીના અધ્યાપકપદે

નિયુક્ત કરેલા. ગુજરાત વિદ્યાસભાના પ્રધ્યક્ષધાને રહીને એમણે કરેલું ‘વિદ્યાવ્યાસ’ગુરુ-કાવ્ય’ અને એમાં ખતાવેલી કાળજી એ સૌ એમના અધ્યાપક આત્માને આભારી ગણવાં બેઠે છે.

એમની આ વ્યક્તિતાના વિશિષ્ટ ઉછેર અને વિકાસમાં અનેક પરિણામો કામ કર્યું છે. નામર કુટુંબનો સંસ્કાર-વાસ્તો, પિતા મામલતદારના અધિકાર સેધી પહેચિલા એટલે મોલો અને વિદ્યાપાસનામાં મળી રહેલી સંગ્રહ અને વિશ્વ વો મોટાભાઈ હરિલાલની વિદ્યાપ્રવૃત્તિએ એમનામાં સંશોધક-સંપાદક અને ભાષાશાસ્ત્રી ખતવાનાં શૈષ્ણ પ્રેરણા-ભીજ-ગુપ્ત ગણવાં બેઠે છે. મોટાભાઈ વિશ્વની પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદમાં ભાગ લેવા બધ એ એક જ ખતાવ કેવલાલમાં પ્રેરણાભીજ મૂકવા પુરતો હતો. એ પ્રેરણાભીજને વોષણ આપવામાં રામકૃષ્ણ ભાંડારકર જેવા સમર્થ અધ્યાપક અને ભાષાશાસ્ત્રીનો સંપર્ક અને સંસર્ગ પણ મહત્વનો ભા ભજવી ગયાં હશે. તે ઉપરાંત નરસિંહરાવ જેવા સહાધ્યાપીએ અને મણિલાલ તથા છત્રનાલાલ જેવા સમર્થ સમર્થમાં પચુ કારણભૂત બન્યા હશે. વળી નિષ્ક્રમસાગર પ્રેસન ‘કાવ્યમાલા’ જેવી તરફલીન પ્રવૃત્તિઓના પણ એમ સમાવેશ કરવો બેઠે છે. કેસરલાલે એ સંસ્કારોને ઉભાખ્યા એટલું જ નહિ, એના સુકળ રૂપે ગુજરાતી સાહિત્યને પણ ભિજવું કયું છે.

શ્રી મગનભાઈ પ્ર. દેસાઈ : કેળવણીકારનું પોત અને પ્રતિભા

૧૧મી ઓક્ટોબરે શ્રી મગનભાઈ પ્ર. દેસાઈની ૬૦મી જન્મ-જયંતિનો સમારંભ, અમદાવાદમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠના પ્રાંતગુણમાં ઉજવાયો. અને ત્યારે ગુર્જરિયા જનને શ્રી શ્રીપ્રકાશ, કાકા સાહેબ કાલેલકર તથા હનરો આચાર્યજીવેની મેદની શ્વેત ચંદ્રવામાંથી ગળાઈને એકધારા વરસો રહેલા મેઠ નીચે, બે એક કલાક લગી એક બેઠકે બેસી રહી-આને સવા દોઢ મહિનો યવા આવરી; વચ્ચે એ પ્રસંગ બૂલાય એવો નથી. (મારા જેવો કુર્બાનદેહી તો હલ્થ એની તંદુરસ્તીકામ અચરમાંથી મુક્ત થયો નથી ! બીજું, એ દિવસ-

નાં આરંભનાં કેટલાંક પ્રવચનો અને ખુદ શ્રી મગનભાઈનો પ્રવચન પણ બાજુ ‘ અરયાને-ખેરવાદ ’ હોવાના અસરપણ હજી મારા મન ઉપરથી છું-ચાઈ નથી. ખેર, આ તો ક્ષણિક અને ગોણુ વાતો થઈ...)

પરંતુ, આ પ્રસંગે શ્રી મગનભાઈને ૩. ૧ લાખની થેલી અને એક સુવક ‘ અભિનંદન ગ્રંથ ’ અર્પણ થયાં- આશરે ૬૦૦૦ વ્યક્તિઓ પાસેથી ઉધરાવાયેલી આ રકમ અને અત્યંત સન્માન અને પ્રેમપૂર્વક તૈયાર કરવામાં આવેલ

ગુજરાત
વિદ્યાપીઠના
મહામાન

ગુજરાત
યુનિવર્સિટીના
ઉપકુલપતિ

આ દળદાર પ્રતિષ્ઠિત ગ્રંથ—આ પ્રસંગ મારા મિત્રને
પ્રસન્નતાથી ભરી રહ્યાં.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠના મારા અધ્યાસકાળ દરમ્યાન
(૧૯૨૬ થી ૧૯૩૦) શ્રી મનભાઈ સાથે થોડીક
નીકટતાથી રહેવાનું પ્રાપ્ત થયું હતું; ને ૧૯૩૦ની લગ્નમાં,
ખીજ વારની મારી નેલપાયા દરમ્યાન, યરવડામાં મનભાઈ
સાથે એક તાલુકા મહિનાઓ સુધી જીવવાનો, અને તેમની
પાસેથી શાંતિભાષ્ય તથા ગીતાના તત્ત્વમાનનો પ્રથમ
પારમ્ય પ્રાપ્ત કરવાનો સુયોગ પશુ મને અબ્બો હતો.

એ પછીનાં વરસો દરમ્યાન, સીધા સંપર્કમાં આવવાનું
ધણું જોણું બન્યું... પરંતુ તેમના ગ્રંથો અને લેખો દ્વારા
તેમની તાર્કિક દૃષ્ટિ અને અભ્યાસનિષ્ઠાનો વધુ ને વધુ
પરિચય પામતો રહ્યો હતો. એમની બહુમુખી વિદ્યા-
ઉપનિવેશ, ચોત્રચત્ર, અને શીખ ધર્મના ગ્રંથો વિશેનો
તેમનો અભ્યાસ, અંગ્રેજી સભ્યની કુટિલનીતિથી માંડી
સ્વાસ્થ્ય પ્રતિષ્ઠા અનેક પાસાંઓ વિશેની તેમની રચના
સહ અને ગાંધીજીના તત્ત્વજ્ઞાન-સત્યાગ્રહશસ્ત્ર-ઉપરની એમની
રચના પહેલ; ઉપરાંત આપણા પ્રાચીન કાવ્યોનું ગ્રીષ્મ-
ભયું સંપાદન અને તેનું વિવેચન; તથા ગુજરાતી અને
હિંદી વ્યાકરણ, ભાષાશાસ્ત્ર ઉપરનું પ્રયત્ન...

—મનભાઈની આ બહુમુખી વિદ્યાનાં ઉપરાંત તેમની
બહુમુખી પ્રતિષ્ઠા; અને સૌમાં તેમની એકાગ્ર નિષ્ઠા ધીમે
ધીમે પ્રગટતી ગઈ છે, અને મારા જેવા અનેકને દૂર રહ્યો
રહ્યો વ સદ્ભાવ અને સન્માનથી આકર્ષતો રહ્યો છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠના બૃહદ્ શબ્દકોશ પાઠ્યગ્રંથોના
ભાઈની બહેમત અને હથોટી નેમ એક અપૂર્વ સિદ્ધિ
હતી; તે જ રીતે સ્વાસ્થ્ય પદ્ધતિનાં છેલ્લા કેટલાંક વર્ષો
દરમ્યાન, શિક્ષણ અને અજેલા પ્રાણપ્રશોની બાળનમાં
તેમણે પ્રયત્ન પુરુષાર્થ અને આયુષ્ય, દંભતા અને હિંમતથી
ગાંધી તત્ત્વવિચારના નક્કર પાયા ઉપર ને જેઠાદ બારંભી
છે, તે ગુજરાતના સાંસ્કારિક અને શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે, નિશ્ચિત-
રીતે તેમનું અસાધારણ વ્યાપ્તિવ પ્રગટ કરે છે.

જેઓ એમ માનતા ધરાવતા રહ્યાં છે કે મનભાઈની
શિક્ષણવિષયક દૃષ્ટિ સંકુચિત, બૃત્તવાદી, ગામડીઆ,
ગોખલીઆ, અજ્ઞાન-મૂલક અને અજ્ઞાતામુખી છે, એમને
એક વાર એમનાં આ વિષયના સિદ્ધાન્તમંદ, વિશદ,
વિશાળ દૃષ્ટિના, આધુનિક પ્રયોગોની માહિતી અને
જાણકારીવાળાં, વીમલો અને હથોટીવાળાં હાસિયાં શેઠમંદ
લખાણો ભેદ જવા પિત્તિ છે. તેમને અપૂર્ણ થયેલા
અભિનંદન ગ્રંથ 'કેળવણીકારનું' પોત અને પ્રતિભા'
(નવજીવન કાર્યાલય-અમદાવાદ, રૂ. ૧૦)માં 'કેળવણીની
પુનઃકલ્પનાની જરૂર', 'પુનઃકલ્પના અને સરકાર', 'પાયાની
કેળવણી' તથા 'માધ્યમિક કેળવણી', 'ઉચ્ચ કેળવણી',
રાષ્ટ્રભાષા અને ગાંધી અને સમાજશિક્ષણ, પાઠ્યપુસ્તકો,
નિવાર્ણીઓ અને શિક્ષક પરિવેશનાં કડીમંદ લખાણો અવશ્ય
માર્ગદર્શક થયા વિના નહિ રહે.

અલગત, એમની તમામ દૃષ્ટિ અને દલીલો, વિધાનો
અને તારતમ્યો સાથે સૌ કેળવણીકારો સંમત ન પશુ થઈ
શકે એ વાત સાવ જાણી છે. પરંતુ મનભાઈએ આ ક્ષેત્રે
ગાંધીવિચારના દૃઢ પાયા ઉપર કરેલું મૌલિક પ્રદાન કોઈની
પર નજર નહાર નહિ જ રહી બધા...

અલગત મનભાઈને એમના આ જીવનકાળ દરમ્યાન
ભારત સરકાર અને યુગલ સરકારનાં શિક્ષણખાતાં, સરકારી
કમિશ્નરો, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, વડોદરા વિદ્યાપીઠ, વલ્લભ
વિદ્યાનગર, સરકારનાં શિક્ષણ કમિશ્નરો, રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર
સમિતિ, તથા ભારતના અનેક નામાંકિત કેળવણીકારો સાથે

નિકટના સંપર્કમાં આવવાનું બન્યું છે; અને એટલા માટે તેમને માથે આ બધાં તરફથી રળી થતી નિષ્ઠાએ અને માન્યતાઓ સામે આખાબોલા-અગ્રિય બની આખડવાની અનેક પ્રસંગો આવતા રહ્યા છે—અને ત્યારે તેમણે કેવળ કર્તવ્યશુદ્ધિથી પ્રેરાઈ, ધ્યેયનિષ્ઠાથી આકળા બની જીક ઝીલવામાં પાછા વળી નેહું નથી. અલગત, એ સાચું છે કે—મગનભાઈની આ ધ્યેયનિષ્ઠા અને મુશ્કેલીકર તાર એવી રીતે વ્યક્ત થતી રહી છે કે તેઓ છદ્દી હોય એવો આપણને અનુભવ થાય; કેટલીક વાર ખાંડાની ધાર એવી ક્ષુદ્ર શુદ્ધિ તેઓ આધાત કરતા આપણને, દેખાય; અને એકંદર, જાણે સદા પડકાર કરવા ને ઝીલવા ઉત્સુક હોય, તેવો ભાસ થાય.

મગનભાઈ સાથે પાણી પડનારામાંના જ્યોત્સ્ને આવી લાગણી અને કેંક અંશે આવેલા અનુભવ થયો જ્યુ હશે. એની પાછળ અલગત, એમની ધ્યેય અને સ્વયનિષ્ઠા હોય છે, પોતાના સૌ ટકા સાચાપણનો વિશ્વાસ હોય છે, પોતાની કોતિલ તકશક્તિ ઉપરની મુરતીકા હોય છે; પરંતુ મને એમ થે લાગે છે કે એથી ય વિશેષ તો, તેઓ એવી પરિસ્થિતિમાં કામ કરતા રહ્યા છે કે, જેમાં તેમને એક બાજુ બિટિય જમાનાના વિચ્છેદ પડિતો સામે, અને બીજી બાજુ તેમના જ સહકાર્યકરોમાંથી સરકારમાં અને અર્ધસરકારી કમિશ્નનો અને સંસ્થાઓમાં અશિષ્ટિત સાથીઓ સામે, અને કેટલીક વાર ખુદમાં રચાઈન હિતો સામે, તેમનાં અણહાજરતાં વહણો, સામે, તેમની સિદ્ધાન્ત રહિત, પરંપરા વૃત્તિ, સંકુચિતતા અને કનચિત સ્વર્થચરતા સામે મોરચા માંડવાની દરજ પડી છે; બધે, પોતાના ઉપર એટલા ભરંસી હશે, આવે, એનાથી કંદા બળથી તેઓ પ્રતિકાર કરવા અમાઉથી સત્જ્ય થઈ બેઠા હોય છે. બાણીવાર લગભગ એકલે હાથે જગ એલવાના ખ્યાલે, સામ્રાજીને માત કરવાના નિશ્ચય બળથી તેઓ આકળા બની પ્રહાર ઝીકે છે...

મગનભાઈનું પત્રકારત્વ પણ એવું જ તાવું અને સૈંસરું છે.

અલગત, અહીં પણ એમનો ધૂની આકાંક્ષી, સ્વભાવ વ્યક્ત થતો દેખાય છે, દા. ત. વિનોબાજીના લોકશાહી અને કમ્યુનિસ્ટ-હિંસા વિષેના વિચારોની ખાજતમાં તેમણે પ્રખટ કરેલું વલણ.

બાકી, મગનભાઈ વિશે એમ કહેવું જરાય અતિશયોક્તિ બહુ નથી કે તેઓ આંતરિક રીતે એટલા જ 'કામળ' છે, જેટલા બાહ્ય રીતે 'કઠોર' છે; તથા જેટલા છદ્દા અને લઘાલય દેખાય છે એટલા જ આંતરિક રીતે સ્વસ્થ અને સ્વાત્મનિષ્ઠ છે.

મગનભાઈ નામપણથી છેક કોલેજ જીવન સુધી એક તેજસ્વી વિદ્યાર્થી રહ્યા છે. (મેટ્રીકમાં પ્રુવર્થ મુનિવરસીટીમાં અને નંજરે પાસ થયેલા; કોલેજ જીવન દરમ્યાન 'એન સાઈકલોપીડીયા' તરીકે યોગબાતા અને 'રેકોર્ડર' રહેલાં વિદ્યાર્થીમાં તેજસ્વી 'સ્નાતક' નિષ્ણાત તરીકે બાણીતા થયેલા); નાનપણથી યોગ અને અધ્યાત્મને માટે વલેષા ને તેમના કાકા શ્રી કાશીભાઈના અને અવધૂત વાળા સતરામ મંદિરના, તથા ખાસ તો તેમના શુરુ હનુમાનદ સ્વામીના સંપર્કને પરિણામે સંસારત્યાગી સંપ્રદાયી વૃત્તિઓ પોષાયેલી); છદ્દગીમાં કદિ એમણે 'કરીબર' અને અંજત લાભલાભની ધરવા કરી નથી; કદિ સત્તા અને હોદ્દા પાછળ રોષા નથી; કદિ ખોટી મહત્વાકાંક્ષાઓ સેવી નથી. અને છતાં તેઓ યુવાનવયથી કહેતા કે, 'સ્વરાજ્યમાં, જો મારે માથે પ્રથમ સહુપતિ વા સેનાધિપતિ, થવાનું જ્યુકશે તોય હું તૈયાર છું—' અને આમ કહી, પોતાના ગ્રિય અને ઇષ્ટ વ્યવસાય-શિક્ષણના ફેરે તેઓ ડૂબી જતા. (શુજરાત વિદ્યાર્થીમાં અધ્યાત્મા (દેશે) તરીકે નીમાયા હતા; સંપ્રતરતી આશ્રમમાં શિક્ષક તરીકે ભેડાયા હતા; વધી મહિલાશ્રમા અધ્યાપક તરીકે રહ્યા હતા; અને ૧૯૪૭ થી આજ સુધી શુજરાત વિદ્યાર્થીના મહામાન-અધ્ય સંચાલક તરીકે કામ કરતા રહ્યા છે.

● શુજરાત વિદ્યાર્થીનું મુનરસરકરણ મગનભાઈને આભારી છે...

● માતૃભાષા દ્વારા અધ્યયન, હિંદીભાષાને ભારતની શાંખીભાષા તરીકે રચાન અને ત્રીજી મહત્વની અભ્યાસ્યોભ ભાષા તરીકે અંગ્રેજીને સ્થાન-આ સમતુલ ભાષાવૃદ્ધિ માટે મૂંઝનાગમોમાં મગનભાઈ અગ્રણ્ય અડીખમ થોદા રહ્યા છે.

● શિક્ષણને કેવળ 'કરીઅરીઝમ' થી ખસાવી, સરકારી પડકારમાંથી છોડવી, જીવનના સર્વાંગી વિકાસના એક સાધન તરીકે વિકસાવવાના પ્રયાસો, એક ધારી રીતે પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણના અને કામ કરનારાઓમાં

મગનભાઈનું સ્થાન આગ્રજી જ છે.

૭ પદ્મ-સ્વરાજ્ય પાદ, ગાંધીજીની જીવનદષ્ટિને સમગ્ર શિક્ષણક્ષેત્રે પ્રસારિત કરવા મથનારા મૌલિક વિચારો અને સંચાલકોમાં મગનભાઈ અગ્રણી સ્થાન ધરાવે છે.

—ભો.ભા.૧૧

શ્રી. મગનભાઈ પ્ર. દેસાઈ

[જન્મ : ૧૧-૧૨-૧૮૭૨ મોસાળ ધર્મજી ગામે]

અંથો

ધણાળાં ત્રાળનાં થાને હૃદયમધ્યનો ભેદ (૧૯૩૦)
દારુનિષેધ અને સ્વરાજ " "
સત્યાગ્રહની મીમાંસા (૧૯૩૪)
સુખમની (શીખ-ભક્તિકાવ્યનો પદ્યાનુવાદ) (૧૯૩૬)
અપંગની પ્રતિક્ષા (હેલનકેલરનું જીવન) " "
જપજી (શીખ ધર્મગ્રંથનો પદ્યાનુવાદ) (૧૯૩૮)
જેકિસ અને હાર્ડક (નવલકથાનો અનુવાદ) " "
હિંદી-યુગરાતી કાથ (૧૯૩૯)
જગતનો આવતી કાલનો પુરુષ (મૂળ રાધાકૃષ્ણનો અર્થ) " "
કુવરભાઈનું મામેરું (પ્રેમાનંદ કૃત) (૧૯૪૦)
સુદામા ચરિત " (૧૯૪૨)
સુદામાજીના કેદારા (નરસિંહ અહેતા કૃત) " "
કળા એટલે શું ? (ટાલ્સ્ટોય કૃત) ૧૯૪૫
રાષ્ટ્રીય મહાસભા અને વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિ " "
હિંદની અંગ્રેજ વેપાર શાહી (૧૯૦૦-૧૯૦૦) (૧૯૪૬)

વિદ્યાર્થી ગ્રીષ્મ પ્રગ્રાવ

મુકેશ પત્રિકા (અનુવાદ, વિવેચન) (૧૯૪૭)
નળાખ્યાન (પ્રેમાનંદ કૃત) (૧૯૫૧)
યોગ એટલે શું ? (પાતાંગલ્ય કૃત મધનું નિરૂપણ) (૧૯૫૨)
ક્રોધાનિવર્ત (અનુવાદ, વિવેચન) (૧૯૫૬)

સ્વરાજ એટલે શું ? " "
આપણા દેશમાં આપણું રાજ " "
અંગ્રેજ અને સંસ્કૃતિક સ્વરાજ (૧૯૫૭)
રાખ રાખોહનરાખથી ગાંધીજી " "
આપણું પરમ ધર્મ " "
હિંદી પ્રચાર અને બંધારણ " "
ઈસિય અને તેની વાતો (૧ થી ૪ ભાગ) (૧૯૫૮)
જગજીમાં મંમજી (રેખિન્ડન કુડે) " "
નિવાપાંજલિ (૧૯૫૯)
સાંદૂકયોગનિવર્ત (અનુવાદ, વિવેચન) " "
આમાંના કેટલાક ગ્રંથોના અંગ્રેજી તથા હિંદી અનુવાદો થયા છે.

પત્રકારત્વ

—શિક્ષણ અને સાહિત્ય (૬૫ 'નવજીવન') (૧૯૩૬થી)
—હરિજન બંધુ (સહકારી તથા તંત્રી) (૧૯૫૧થી ૧૯૫૬)

શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈ અભિનંદન અર્થ.

કેળવણીકારનું ચોત અને પ્રતિભા રા. ૧૦-૦૦,
[સંપાદક : ગોપાળદાસ પટેલ * મુકુલભાઈ કલાર્થી]
પ્રાપ્તિસ્થાન : નવજીવન કાર્યાલય-અમદાવાદ-૧૪

[જન્મ ૧૦૮થી]

સામગ્રીના ઉત્પાદનની આવશે.

આ આવતી આર્થિક ક્રાંતિ માટે તૈયારીઓ ચાલી રહી છે. સરોવરની સપાટી પર જાગતી લીલ, સમુદ્રનું પાણી અને વાયુમંડળમાંથી પૃથ્વીકારક જોરાક મેળવવા માટે પ્રયોગ-શાળાઓમાં અખતરા ઘર્ષ રહ્યા છે. એમાં કયારે સફળતા મળશે એ કહી શકાય નહિ. આ ક્રાંતિનું પદ્મપંજુ યતાં દુનિયામાં અનેક રાજકીય અને આર્થિક પરિવર્તનો થવા સંભવ છે. તેવા સંજોગોમાં બેઠાણુ જમીનનું કંઈ મહત્તર

રહેશે નહિ. પાણીની જરૂર સિંચાઈ કરતાં ઔદ્યોગિક ઉપયોગો પૂરતી સર્વાધિક્ત અને એમ લાગે છે. આને માનવ સમાજ જોરાકી માટે લાયકારી ભાગવે છે અને તેથી જ તે. અમુક પ્રકારના સામાજિક કે રાજકીય બંધનમાં રહે છે. જોરાક જાળતમાં તે જમીનથી છૂટા થતાં મુ' કરશે એ કહી શકાતું નથી. અને તેની સાથે આ ભૌતિક સંસ્કૃતિ દાઈ મોટા વળાંક લેશે એમાં શંકા નથી. તે આપણે એ આવતી આર્થિક ક્રાંતિની રાહ ભેઈએ !

સાહિત્ય પરિષદનો મુનરૂજ્જમ : અમદાવાદના ચાર સંમેલનો

૧૯૦૫ : પ્રથમ પરિષદ : પ્રમુખ-જોષીનરામ મા. ત્રિપાઠી
૧૯૨૦ : બીજી પરિષદ : પ્રમુખ-હરજોષિદાસ કાંટાવાળા

૧૯૩૬ : ત્રીસમી પરિષદ : પ્રમુખ-મહાત્મા ગાંધી
૧૯૫૯ : ચૌસમી પરિષદ : પ્રમુખ-કાકા કાલેલકર

સાહિત્ય પરિષદનો જન્મ ૧૯૦૪માં અમદાવાદમાં થયો, ૧૯૦૫માં તેનું પ્રથમ અધિવેશન સાક્ષરવર્ષ શ્રી ગો. મા. ત્રિ.ને પ્રમુખપદે અમદાવાદમાં મળ્યું.) અને તેના મુનરૂજ્જમ પછી, પંચાવન વર્ષ બાદ, ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદમાં જ થાય છે—૨૦માં સા. પ.ના ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે શ્રી ક. ગા. મુનશીએ આ વાતને સંતોષની કહી યાદ કરાવી.

શ્રી મુનશીનો સા. પ. સાથેનો સંબંધ તેના જન્મથી માંડી આજ પર્વત અવિચ્છેદ રહ્યો છે. તેમાં, ૧૯૨૪માં પરિષદને નિશ્ચિત ઘાટ આપવા બેનું વિધાન ઘડવાનું શ્રી મુનશીને હસ્તક સુખત મળ્યું, ત્યારથી તે શ્રી મુનશીએ જ એકચાક્રી રીતે પરિષદનો ઉછેર કર્યો છે અલગત, શ્રી મુનશીનું પરિષદ-બંધારણ એકઠું જ અને એક. ચક્રીતરવાને ચોક્કસ હતું અને, તેથી સહજ રીતે જ અનેક વસ્તી સુધી તેને અસંતોષ પ્રવર્તતો રહ્યો હતો. શ્રી મુનશી પોતે જ આ હકીકતથી વાકેફ ન હતા એમ તો કેમ કહી શકાય ? પરંતુ, એ વસ્તીમાં સાહિત્ય-શિરોમણીઓ વચ્ચે જે પ્રકારના ઉગ્ર રાગ-રોષો પ્રવર્તતા હતા અને જે નેષકામ રીતે પ્રગટ થતા હતા, તેમાં ખરેખર શું અને કેવું લોકશાહીકરણ શક્ય હતું તેનો ખ્યાલ કરવા પછી મુશ્કેલ છે.

પરંતુ ૧૯૪૪માં ગુજરાતની તે વખતની તરુણ સાહિત્યકાર પેઢી (શ્રી ચંદ્રવદન મહેતા, સુદરમ, ઉમાશંકરના નેતૃત્વવાળી) નો ‘અડબોર-પ્રયાસો’ (પ્રબંધ ૧૫ વર્ષનો જામિા ગાળો વીતી ગયો-પરિષદનું પ્રૌદાનિક કલેવર બદલાતાં) આ પંદર વર્ષ શ્રી મુનશી કરતાં, નવીન તરુણ પેઢી માટે વધુ કસોટીનાં હતાં. અને કેવળ ગુજરાત જ નહિ, કેદાપ્ત ભારતના અને ભાંમાં કયાંય સાહિત્યકારોનાં, ‘સંપ્રદાનો’ રચાતાં હશે, તે તમામ પ્રયોગોમાં યાદગાર બની શકે એવો એક પ્રયોગ

આ પેઢીએ આરંભ્યો તે ‘લેખકમિલન’ રૂપે. કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતે લેખક છે, એનું ‘ફોર્મ’ ભરે (પાછળથી તો ‘ફોર્મ’ પછી ન ભરતાં કેવળ પોતાને લેખક ‘માને’) આટલી જ ‘લાયકાત’ સભ્યપદ માટે બસ હતી ! અને બંધારણમાં પછી, જે તરુણ મંત્રીઓ અને પંદરેકની કાર્યવાહી સમિતિનાં નામો દર સંમેલન વખતે નક્કો કરી દીધાં એટલે ‘પત્ર’ ! ન હી, ન ફંડ, ન બંધારણ, ન ‘પંચન’ સંમેલનનું વાતાવરણ પછી કેવું ! જે પાંચ મુખ્ય તહીવટીઓએ કામ ચલાવે કાર્યક્રમ એકઠું અને જહી તરુણ દિવસ સુધી આવેલાં સૌ...લેખકો, અ-લેખકો પછી (હેલા અમદાવાદના સંમેલનમાં તો, એક સ્થાનિક પ્રકાશક બોલતા હતા ધર્મ ગયા હતા, અને એકે સવાલ પૂછ્યો તમે લેખક છો કે-તેના જવાબ માં ‘હા, હું’ લેખક છું’ કહેવાયા વિશેષ કશી જરૂરયાત રહી ન હતી) મુક્ત વાતાવરણમાં હશેમયે, ચર્ચા કરે, આમંત્રિત વિદ્વાનોના પ્રવચનો સાંભળે ને ઠીક ઠીક પ્રકુલતા-તાજગી લઈ પાછાં ફરે !

અલગત, લેખકમિલનની આ બાલ-કિશોર-અવસ્થા પંદર વર્ષ પછી પલટાવા માટે એ સહજ ગણાય; અને એની તે વખતની તરુણ અને આજની પ્રૌદ-પેઢીને હસ્તક શ્રી મુનશીએ બેઠેરેલી સાહિત્ય પરિષદની માતબર સંસ્થાનું સંચાલન આવે, એવું એટલું જ સહજ અને સુખદ પરિણામ ગણાય. માતબર સંસ્થાને ચોક્કસ બંધારણ, ફંડ, કમિટીઓ, હોદ્દાઓ, સંચાલકો અને સચવડો (લાયબ્રેરી અને મકાનાદિ) હોવાં એવું એટલાં જ આવશ્યક ગણાય.

ગાંધીજી તો કહેતા જ હતા : ‘આપણી અહિંસા અને લોકસાહીની કસોટી જ એ છે કે આપણે સંસ્થા બેસી ક્યાં પછી અહિંસા અને લોકસાહીનું કેવું ને કેટલું પાલન

કરી શકીએ છીએ ?' ગાંધીજીએ કહેલી કસોટીમાંથી આજની કેટલી રાજકીય, શૈક્ષણિક, સાંસ્કારિક સંસ્થાઓ પાર છીતરી શકશે એ સવાલ છે. ગુજરાતમાં સાહિત્યિક સંસ્થાઓ ખૂબ છે. અને સાહિત્ય પરિષદ સોથી પ્રચુપ અને મહત્વની કેન્દ્રીય સંસ્થા બની શકે એવી બધી રીતે અભાવ છે. એટલે જ તો એના આ પુનરુજ્જમની સાથે જ એની આકરી કસોટીનો પથુ પ્રારંભ થાય છે, એ વાત વિસ્તારી પાઠવે એવી નથી.

સાહિત્ય પરિષદનાં મુખ્ય કાર્યો અને કર્તવ્યો અંગેનો એક ઇશારા તો પરિષદના આરંભથી જ એ. આ. ત્રિ.એ કરી દીધો હતો : 'કાવ્ય, વ્યાકરણ, ભાષાશાસ્ત્ર અને સાહિત્યનો ઇતિહાસ તૈયાર કરવો.'

ત્યારબાદ, ૧૯૨૦માં ફરી પરિષદ (અમદાવાદ) વખતે તેના સ્થાપન પ્રમુખપદથી આચાર્ય શ્રી આનંદશંકર મુવે આ અધુરું કાર્યોની યાદ આપી, નેનું એક કાવું આગળ ધ્યુનું હતું : 'દરેક પ્રાન્ત માટે એક એક સ્વદેશી ભાષાની કોલેજ સ્થાપવી, જે સ્વભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપે.' (આ પછી તરત જ ૧૯૨૧માં ગાંધીજીએ ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી હતી.)

આ પછી, ૧૯૪૪માં વિદ્યાભેન નીલકંઠના પ્રમુખપદે મળેલી ૧૫મી પરિષદમાં (વડોદરા) આખા ગુજરાતની એક સ્વતંત્ર યુનિવર્સિટીની ભાવના પ્રગટ થઈ હતી. (આજે તો ગુજરાત યુનિવર્સિટી, વડોદરા યુનિવર્સિટી, અને વલ્લભવિદ્યાનગર-યુનિવર્સિટી હયાત છે.)

હવે, ૧૬૫૯માં પુનરુજ્જમ પ્રાપ્તેલી પરિષદના આ સંમેલને 'સંદર્ભ' પ્રશ્નો, ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ, વિવિધ વિષયો ઉપરનાં સરળ પુસ્તકો આદિના પ્રકાશનની તેમજ અપ્રાપ્ત શિક્ષક ગુજરાતી પ્રશ્નોના પુનરુદ્ધૃતી યોગના હાથ ધરવાનો કરાવ કર્યો છે; અને તેને માટે એક સમિતિ પણ નીમી છે.

સા. પ. ના આરંભે જ જેની સ્પૃહા પ્રગટ થઈ છે, તે 'દાસ અને વ્યાકરણ', ની દિશામાં થોડાક સફળ પ્રયાસો થયા છે. પરંતુ 'ભાષાશાસ્ત્ર' અને ગુ. સાહિત્યનો ઇતિહાસ, તથા આ સંમેલને સમયેલ 'સંદર્ભ' પ્રશ્નો 'નું કાર્ય' નેટલું અચૂક છે, તેટલું જ દુઃસાધ્ય છે, અને કરવું બાકી જ છે.

આપણે સૌ કેઈ ભણીએ છીએ કે સાહિત્યનો એક સારી કહાણો ઇતિહાસ તૈયાર કરવા પૂર્વે હજી તો

આપણે ગુજરાતના રાજકીય, સામાજિક અને સાંસ્કારિક કમચલકસતો અભ્યાસ કરવો. હવેમાત્ર સર્વાંગી બાજુ છે. ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના વિકાસની બાબતમાં આજ પૂર્વે કેટલાક પ્રયાસો જરૂર થયાં છે, પણ એને અંગે હજી અનેક નવાં સંશોધનો બાકી છે. હકીકતે, સાહિત્યનો સર્વાંગી ઇતિહાસ તૈયાર કરવા પૂર્વે તેને માટેના તૈયાર-મસાલો તૈયાર કરવા પાછળ જ હજી તો એક આખો પૂરા દાયકો લાગી જવું જરૂરી છે.

અને આવાં કામો માટે દક્ષતા ઉપરાંત નિષ્ઠા અને જુસ્સામાં શ્રમ કરવાની આવડત અનિવાર્ય છે. આપણે ત્યાં આજે 'દક્ષ' કહી શકાય એમાંના મોટા ભાગના તો, આજ પૂર્વે જ, મુખ્યત્વે કોલેજો અને હિતર સંસ્થાઓ, કમિશનો-કમિટીઓના 'રૂટિન' વ્યવસાયોમાં ગમગાળુ ખૂંપી ગયા છે; પાઠ્ય પુસ્તકોના પાંચે ચહેલા કેટલાકને તો બીજા કરાનો વિચાર પણ સ્પર્શતો નથી; રૈડિયો અને પરિદો, જલસાઓ,—સેંધી કાર્તિ અને કમાણીનાં પ્રસોભનોતો પણ પાર નથી.

આવી સ્થિતિમાં, થોડીક સંખ્યામાં પણ, દક્ષ અને નિષ્ઠાવાન અભ્યાસીઓએ નવો ચીતો પાઠવો રહે છે. તરણ અને ગ્રીહ બંને પેઢીમાંથી મૌલિક દૃષ્ટિ અને શક્તિવાળા સાહિત્યસેવીઓએ ચોતપોતાને સ્નેહ, પોતપોતાની આવડત અતુસાર, એકાદ બની પહાંડીવાળી બેસી જવું રહે છે. અસળત, એ વાત સ્પષ્ટ છે કે, આવા કાવુંકરોના ભરણ-પોષણની જવાબદારી કાઈ ને કાઈ સાંધિક-સામાજિક સ્વરૂપે ઉપાડાય એ અનિવાર્ય છે.

શું આપણી યુનિવર્સિટીઓ, અકાદમી, સાહિત્ય પરિષદ જેવી સંસ્થાઓ ગુજરાતમાં ૨૦-૨૫ નેટલા આવા સાહિત્ય-સેવીઓની 'ટીમ' ની આલેખ જવાબદારી (નિયત વેતનથી) ઉપાડી શકે એમ નથી ?

અમને એક વાત યોક્તસ સામે છે કે ભનાં લગી ચાલુ એક સ્વતંત્ર-એકાદ અધ્યયનનિષ્ઠ જૂસ છીનું નહિ કરી શકીએ, ત્યાં લગી ચાલુ અધ્યયનો, અધ્યાપનો, અને રૂટિન કાર્યોની ગળાળુ પ્રવૃત્તિમાંથી આપણે જિંયા આવી શકવાના નથી; આપણા શુભાશયો કેવળ ઉપરજલ્લા પ્રયાસોમાં જ પૂરા થઈ જવાના !

સાહિત્યપરિષદ, આટલી શક્યતાઓ છતાં, આજને તળેડે આજળ આવી, પહેલે કરી, નકર જવાબદારીઓની

દિશામાં નહું દઢ પ્રવાહ નહિ આદરે તો, આપણી સમૃદ્ધનો,
જલસાઓ, મિલનો અને ફેડો - મકાનો અને કમિયનો -
કમિડીઓથી (દરેકની જરૂરત હોવા છતાં) બહુ લાલીવાર
થવાનો નથી, એ ય તો નિશ્ચિત વાત છે.

૧૧

અમને લાગે છે કે, આજને તળકેઠ - પરિપક્વ
પુનરુજ્જનના ટાણે આપણે માથે આવેલી જવાબદારીઓ
ગંભીર છે. ઉપરનાં અતિ દુષ્કર કાર્યો પરસ્પરની ફેફ
અને સહકારથી પાર પાડવા, અનુકૂળ આયોજવા સર્જવાની
અને સત્રવડો જીવી કરવાની જવાબદારી પરિપક્વને શિરે
જેવી તેવી નથી.

કોઈપણ સાહિત્યની પરિપક્વ કે સાંધિક પ્રવૃત્તિઓ
' સર્જન ' માટે બધે સીધી રીતે અનિવાર્ય ન હોય, પરંતુ
આકર્ષક રીતે ઉપકારક છે જ છે. આવી સાંધિક પ્રવૃત્તિની
ફલશ્રુતિ સુંદરને એમના વિકાસીય પ્રયુષ્ઠપદના લાપણ્યમાં
સારી રીતે રજૂ કરી છે.

' આ બધા હાથ એક સૂર્ય રીતે, આપણા કાર્યક્રમમાં ન
ગાહવેલું હોય તેવું એક કાર્ય સમાપ્ત છે...એક અસરીરી, અલ્પજ્ઞ
તત્ત્વ એ ફક્ત સક્રિય બને છે અને આત્મવળી ચેતનામાં પોતાનો
એક ચિર્દા, એક સર્જક રૂપ' મૂળી બચ છે. એ રૂપમાં તે તમે
પ્રજ્ઞાના જગાડિયારના સંરેયામાં કયાંય નોખી સકો. નહિ.
પણ એ રૂપમાં જ આપણી સર્જકતાનો સર્જક બનશે.'

અને સુંદરને સામેસાથ લાલજતી ખરી રીધી છે કે :

' આપણે ભો સાહિત્યની એક સમાજિક પ્રવૃત્તિ કરવી હોય,
સાહિત્યકારો તરીકે આપણું ભો કોઈ વિશિષ્ટ ભક્તિત્વ અને
અસ્તિત્વ હોય, તો તેના વ્યવહારમાં સાહિત્યનું આ વ્યક્તિત્વ
એનાં બે ત્રણ પ્રાથમિક પાંડો-સંવાદિતા અને ઔચિત્ય, સુભગતા
અને વાદના આપણે સક્રિય કરવાં પડશે. નહિ તો પછી આપણે
સાહિત્યિક વિકાસ આવી પ્રવૃત્તિ દ્વારા સહે એ કોઈ યાવ, પણ
આપણે સાંધિક વિકાસ તો નહિ જ યાવ...'

૧૨ અને સુંદરને આગળ વધી સાચી દિશાનો સવાલ પણ પૂછી

થે છે : ' આવી અમદેશીય મું સર્જનમાં આવીઆવળી રીતે પણ
અસર નહિ મૂકી જવી હોય ? '

આ તાત્કલિક ચર્ચાને અહીં રહેવા દઈ એટલું તો જરૂર
સ્વીકારીએ કે સાહિત્યકારો માટે સાંધિક પ્રવૃત્તિ તેમના સર્જન-
વ્યવસાયને માટે અનિવાર્ય ન હોવા છતાં, ઉપકારક તો છે
જ. એટલું જ નહિ પણ, સાહિત્યનાં અધ્યયન, સંશોધન,
અને વિસ્તાર માટે તો તે અતિશય આવશ્યક છે જ.

એટલે જેવા નિષ્ણ અને શ્રમની પ્રેરણાનો સવાલ છે;
તેવા જ સહકાર, સહીષ્ણુતા અને સમાનતાની આયોજવા
પેદા કરવાનો અને ટકાવી રાખવાનો સવાલ છે : સુંદરનેના
શબ્દોમાં ' સંવાદિતા અને ઔચિત્ય, સુભગતા અને બદલા
સક્રિય કરવાનો ' આ સવાલ છે.

આને માટે ખીલું કાંઈ જરૂરી હો વા નહો, પરંતુ પ્રત્યેક
નાનો મોટો સાહિત્યકાર સ્વતંત્રતાનો ઉપાસક રહી શકે,
અને સ્વમાની રહી જીવી શકે; ધન, સત્તા અને પ્રતિષ્ઠાની
ચેત્તમાં તથાયા વિના, સતત ભ્રમત રીતે પોતાના વ્યવસાયને
વધાદાર રહે - અલગત, પ્રત્યેક સાહિત્યકારની પોતાની આ
જવાબદારી છે એ નિશ્ચય છે. પરંતુ તેવું વાતાવરણ અને
અનુકૂળતા સર્જવામાં આવી સાંધિક પ્રવૃત્તિ જેટલે અર્થ
સહાયક થશે, તેટલે અર્થ સાહિત્યનું મોરચ સુરક્ષિત રહેશે;
એક નિઃશંક છે.

અમને અરેખર આનંદ છે કે શ્રી. મુન્શીએ પોતે જ
અત્યંત સહુકાર અને સહાયકી પરિપક્વ સુધા તેમની
ઉદારશિકારી પેઢીને હરતક સાશીવાંદ સુખત કહ્યું છે, તે
તેને પોતાથી બનતી બધી સહાય આપવાનું વચન આપ્યું છે.

અને અમને શ્રદ્ધા છે કે, આપણા નવા અમણીઓ
આજના મુજે લાહેલી નવી જવાબદારીઓ અને કસોટીમાંથી
—જે કોઈ ૧૦-૧૫ વર્ષ તેમની પાસે સક્રિય નેતૃત્વનાં
છે, તે દરમ્યાન—પાર જિતવા બહુ કરી છૂટશે.

—લો. ગાં.

* ભારતમાં ચીની ધૂસણખોરી

* ભારતીય સમાજવાદનાં ૨૫ વર્ષ

ભારતમાં ચીની ધૂસણખોરી

ભારત અને ચીન : જગતના બે વિરાટ દેશો—જગતની બે મહાન પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ ! ભારતે ચીનને બૌદ્ધ સંસ્કારિતા અને વૃત્તન ધર્મની દીક્ષા આપી; ચીનના અસંખ્ય સાધુઓ અને પરિત્રાગ્રહોએ ભારતને આંગણે તત્ત્વાનના પાક ધૂંટયા. ભારત અને ચીનની આ સાંસ્કારિક મિત્રીને આપાધે એવી રીતે, આ બંને રાષ્ટ્રોએ, એશિયાઈ જાગૃતિના અમદૂત બની, સમસ્ત વિશ્વ માટે શાંતિમય સહઅસ્તિત્વનો—પ્રચીન અને હાલનો—કલ્પદ્રવ્ય બને.

ચીનની પ્રજા અને તેના રાજ્યકર્તાઓની વાત અને તે દેશ, પરંતુ ભારતની પ્રજા અને પં. નહેરુએ તો આ ભાઈબંધીને અખંડ માની, ભાવિની ઉજ્જવલ આશા તરીકે સત્કારી લીધી હતી !

કોને ખબર હતી કે એ જ ભાઈબંધી ભોતભોતમાં તો, ભારતની ભૂમિને ઘસ કરવા આટલો ખર્ચો બની તાફાકી ઉઠશે ?

ભારત સરકારને પ્રથમ આંચકો લાગ્યો હતો ૧૯૫૪થી. ચીનના પ્રચલિત નકશાઓમાં ભારતની અનેક સરહદો ચીનની જમિન તરીકે દર્શાવાઈ હતી ! ભારત સરકારે ચીની સરકારનું એ તરફ ધ્યાન દેવું હતું. પરંતુ તેની સામે તેમણે બંદર કાન ધર્મો ઉતા. આથી અકબાઈ તે ભારતે ફરી ફરી એ નકશાઓ પાછા ખેંચી લેવા મેંચીબધુ દવાયુ કર્યા કર્યા હતા. ત્યારે ચીન તરફથી કેવળ એટલો જ ઉકાલ જવાબ આપાયો, કયો ઉનો કે—

જ એ નકશાઓ તો કમ્યુનિસ્ટ સરકાર અસ્તિત્વમાં આવી તે પૂર્વેના છે; જોકે ભારતે એની ચિંતા કરવાની

જરૂર નથી.

પરંતુ ચીની સરકારે ન તો એ નકશા કદી પાછા ખેંચ્યા, ન તો સુધાર્યા !

અને ભારતનો ૪૦,૦૦૦ ચો. માઈલ જેટલો પ્રદેશ ચીની નકશાઓ ઉપર દબાવાયેલો રહ્યો જ !

ભારતનો ચિંતા ઊલટી વધતી રહી.

૧૯૫૬માં ચાઉ એન લાઈ ભારત આવ્યા. પં. નહેરુએ ખાસ કાળજી રાખી ભારતના નકશા અંગે વાત કરી; ચાઉ એન લાઈએ અચાહનો જ જવાબ આપ્યો. પં. નહેરુએ આગળ વધી મેકમોહન-લાઈન અંગે ક્રેડ પાછો. ચાઉ એન લાઈએ ‘ભારત સાથેના મિત્રી સંબંધો’ અને ‘લાંબા વખરાશ ને લક્ષ્મી લાઈ એનો સ્વીકાર કર્યો.’

પરંતુ, આ જહી તો ચીનનો વ્યવહાર વધુ ને વધુ સંકારજનક બન્યો. સરહદોની નાબી નાની હરિયાદો ઊભી થવા લાગી. ભારત સરકાર સરહદો બાબતમાં સ્પષ્ટતા કરવા આંચકો બની:

જવાબમાં ચાઉ એન લાઈએ પોતાનું જ બોધ્યું પોતે ગળી જઈ લખ્યું:

‘મેકમોહન લાઈન તો શાંતિવાદનું સમર્પન છે, એની પાછળ તો તિબેટ પરના શાસીવાદી આક્રમણની દાનત રહેલી હતી. અને ન્યાયચુદ્ધિથી વિચારતાં, આ સરહદ કાનૂની નથી... ચીની સરકારે કદિ પશુ તેનો સ્વીકાર કર્યો નથી.’

આ જવાબથી પં. નહેરુને ક્રેડો જબ્બર આપાત થયો હતો ! અલગત, હજી કદાચ ચીનની ખંધી ચાલનાં, મંથિયાં એમને નાંદ જ દેખાયા હોય.

પં. નહેરુએ ચાઉ એન લાઈને ભારતમાંની તેમની

મુલાકાતની યાદ આપી લખ્યું (૧૯૫૮ ડિસેમ્બર) :

તમે જાતે જ મને કહ્યું કે, તમે પ્રદેશ સાથે મેકમેહન લોઈનનો સ્વીકાર કરી લીધો હતો; અને વધી પૂર્વે ગમે તે બન્યું હોય તોય, ભારત અને ચીન વચ્ચે જે મૈત્રી સંબંધો છે તે જોતાં, ચીન અને ભારત વચ્ચેની આ સરહદને સ્વીકાર કરવાનું તમે કબજ્જી હતું...

ભારતની પ્રશ્નને તો ભારત સરકારનો પ્રથમ સ્વેતપત્ર અને ૫૦ નહેરુનો ચાઉ એન લાઈ ઉપરનો પત્ર (૮ સપ્ટેમ્બર) પ્રગટ થયો ત્યારે જ કે કે ગંભીરતાનો ખ્યાલ સરખો આવ્યો હતો.

પ્રથમ સ્વેતપત્ર

આ પ્રથમ સ્વેતપત્રમાં પદ્મ હતાવેળે શમેલ હેન્ડલ ભારત સરકારના, અને ૨૨ ચીની; અને તેમાં ૧૯૫૪ના જુલાઈની ૧૭મી તે ઓગસ્ટ ૧૯૫૬ સુધીનાં પાંચ વર્ષની ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ છે.

(૧) ચીનાઓએ ઉત્તર પ્રદેશમાંના બદરીનાથની ઉત્તર આવેલાં ખારાહોટી, નીલિઘાટ, નિલગઢાટ, સાંત્રિઓકલા ઘાટ, શિપકિલાં ઘાટ, તથા કાશ્મિરમાં પૂર્વમાં આવેલા કુરંગાગઢ, લડાખની ઉત્તર પૂર્વે આવેલા અકસાઈ-ચીન તથા નેકા પ્રદેશના લોંગજી, મિતિનુ, રપાનચુર, તથા ખિન્ગમેન વગેરે સ્થળો ઉપર, કશી વાટઘાટોને આરંભ થાય તે પૂર્વે જ, પોતાનો કબજો બંધાવી લેવાની કારવાઈ કરી છે.

(૨) ૧૯૫૪ના જૂનમાં ખારાહોટીમાંના ભારતના રક્ષકો પર હુલોડો થયો હતો.

(૩) ૧૯૫૫ના જૂનમાં આ પ્રદેશમાં જ ચીનાઓએ હાથથી નાખી, મોમવોસીઓ પાસેથી ધાસ-આરાનો કર ઉધારાવવા માંડ્યો હતો.

(૪) ૧૯૫૫ના સપ્ટેમ્બરમાં ભારતીય સૈનિકોને નીતિઘાટની દક્ષિણે (ભારતની દિશા) ચીની સૈનિકોએ રોકવા હતા.

(૫) ૧૯૫૬ના મેમાં ચીની ફોર્સે નિલગ ઘાટમાંથી ધસી આવી હતી.

(૬) ૧૯૫૬ના જૂનમાં તેજો દ્રગમલા ઘાટમાં યદ્ધ આગળ ધપવાની તૈયાર કરતા જણાવા હતા. અને સપ્ટેમ્બરમાં તેમણે ધમકી આપી હતી કે જો અમને રોકવામાં

આવશે તો અમારે હથિયારો ઉઘામવાં પડશે.

અને તિબેટની ઘટના પછી, તો આવા કિસ્સાઓ પારાવાર વધી ગયા છે.

(૭) ૧૯૫૮ના જુલાઈમાં કાશ્મિરમાંના લડાખમાંના ભારતીય પ્રદેશમાં ચીનાઓએ ભારતથી શુભંરીતે અકસાઈ-ચીનને વીંધીને ૧૨ ચાઈલેનો પાકો રસ્તો બાંધ્યો છે.

(૮) ૧૯૫૮ના જુલાઈમાં લડાખમાંના પેંગોન્ગ સરોવરના પશ્ચિમ કિનારા પાસેથી ૭ ભારતીય સૈનિકોને છોડી જવામાં આવ્યા હતા.

(૯) ૧૯૫૮ના ઓગસ્ટમાં આશરે ૨૦૦ ચીની સૈનિકોએ ખિન્ગમેન સરહદ ઝાળી ચી હતી.

(૧૦) ૧૯૫૮ના ઓગસ્ટમાં જ આસામની સરહદના નેકા (નેઈ) ઇસ્ટ ઇટિયર એરીખા) પ્રદેશમાં આવેલાં મિતિનુની દક્ષિણે ચોટી કરતા ભારતીય ચોકિયાતો પર કશી જ ચેતવણી વિના ગોળીબાર કર્યો હતો.

(૧૧) ૧૯૫૮ના ઓગસ્ટની ૨૬મીએ નેકામાંના જ લોંગજી ચાચા ઉપર સશસ્ત્ર હુલોડો કરી, તેઓએ તેને કબજે લીધો હતો.

મે આ તો જાણે પારોરામાં પહેલી પૂણી જ હતી ! અલગત, ભારત સરકાર હવે ખબરદાર બની ગઈ હતી; અને ભારતથી બુધિવરનાં આ દુસુચ્છોરની સામે ચીની રાજદૂતને મીમખી જણ આપી (૧૯૫૯ ઓગસ્ટ ૨૮), ફરી એ વાત સ્પષ્ટ કરી હતી કે, ચીની સરકારને જે આવંતરણીય સરહદો અજે કંઈ પણ અગતો હોય તો તેનું તેણે ચાંતિ-પૂર્વક સમાધાન શોધવું જોઈએ, અને નહિ કે એકપક્ષી બળજબરીથી.

ચોક્કસવારો હલોડો

પરંતુ આ પછી તો વળી નવી અને વધુ ગંભીર આઘાતજનક ઘટનાઓ બની:

(૧) ૧૯૫૯ના ઓક્ટોબરની ૨૦મીએ લડાખમાંના 'હોટ રિબન્ડ' મથકે ભારતના ચોકિયાતો ઉપર સશસ્ત્ર હુલોડો કરી, ચીનાઓએ ૯ સૈનિકોની હત્યા કરી, અને તેમના સરદાર કરચસિંહ સાહેબ ૭ જુલુબની ગિરફતારી કરી તેમને છોડી ગયા હતા !

(૨) આ બાજત ભારતે ખુલાસો આપ્યો. અને મૃત હોલોડો તથા પકડેલાઓને તુરત પાછા સેંપવા જણાવ્યું. જવાબમાં ચીનાઓએ સામે આપેલ કચો કે અમારા પ્રદેશમાં

તમારા તરફથી આક્રમણ થતાં અમારા સૈનિકોએ ગયાવ માટે હથિયાર ઉઘાડ્યાં હતાં...ને કેદીઓને પાછા મોકલવામાં ગલ્લાતલ્લાં માર્યાં—“ વિચાર કરી રહ્યા છોએ ” (‘Under study ’) કહી દિવસે કહી નાખ્યા. (એવું જણાય છે કે, આ સૈનિકો પાસેથી પોતાને અત્યુક્ત નિવેદનો લખાવી લેવા અરોગ્ય નેર-દળાજી થયાં હતાં. અલગત, હેવે આ સૈનિકો ભારત આવી પહોંચવામાં છે, એટલે ટૂંક સમયમાં પૂરતી હપ્તકતો પ્રાપ્ત થશે.)

ખંધી ચાલ

ચીને ભારત સાથેની ચાલ જલદી-સહુકારિણી વાણી, જયશીલ અને શાંતિમય વાટાવાટની પુનરોપજી, અને ‘ નેસે થે ’ (રેડક્રોસ) ની દરખાસ્ત આપી. આઇ એન. લાર્કે એ તો ‘ ન્યાયી તટસ્થ ’ ઉક્તિની ચાવી જણી સૂચવી !

ભારતે અને ચીને મેકમોહન લાર્કેની પોતપોતાની ગાજી ૧૨ માર્ચ પાછા હકી કર્યું !

આનો અર્થ એટલો જ કે—

ઉપર મુજબ હકી ગયા પછી ચીને અત્યાર સુધીમાં ક્યાવેલા પ્રદેશો તેની પાસે જ રહે છે; અને ભારતે મેકમોહન લાર્કેન અત્યુક્તિની પોતાની જ સરહદમાંથી પાછા હકી કર્યું પડે !

ભારતનો જવાબ

ભારતને હવે ચીનની ચાલ સમર્થન મળી હતા. ભારતે આનો વળતો જવાબ તા. ૨૧ એપ્રિલના રોજ આપ્યો; અને રજો સ્વેતપત્ર પ્રગટ કર્યો. તેમાં એ વાત સ્પષ્ટ કરી કે, ચીનની શ્રમિ વિસ્તારની જૂન સૈકાજી છે. તે બારે નિર્ણય હોય છે, ત્યારે શાંત રહે છે; સજી અને છે ત્યારે શ્રમિવિસ્તાર તરફ આધમી દોડ મૂકે છે !

આ દસ્તાવેજે દ્વારા ભારતે પોતાનાં તરફથી વધુ ન્યાયી અને શાંતિપ્રપ્ત ઉક્તિની શક્યતાવાળી દરખાસ્તો કરી છે. ને તેમાં એક વાત નિશ્ચિત રીતે પ્રગટ કરવામાં આવી છે કે—

● ભારત પોતાની કુદરતી, પરંપરાગત અથવા ઐતિહાસિક રીતે નિશ્ચિત થયેલી અને દાયકાઓ અને સદ્ગતિ થયાં માન્ય રહેલી સરહદો છોડી દર્ધને કાઈ સમાધાન કરવા આગ્રહ નથી.

● અને તેમ છતાં, મેકમોહન લાર્કેનો સ્વીકાર થયા પછી, તેને અંગે જરૂરી પાંચઉકડ કરવા ભારત તૈયાર છે.

● ભારતની નેદા-સરહદમાં જે ભારતીય દળો છે તે તેમનાં તેમ રહેશે.

● * ભારતની નેદા-સરહદમાં ચીને બળબળીથી કબજે કરેલ લોંગ્જી તેમણે ખાલી કરી જવું.

લડાખના સરહદી વિસ્તારમાં, અલગત, ભારતે નેદા-મેકમોહન લાર્કેની કરતાં જુદું વલણ દાખવ્યું છે. લડાખમાં તો કબજા હેઠળના વિસ્તારની ખાખતમાં જે અનિશ્ચિતતા છે; માટે—

● લડાખમાં ભારત જેને પોતાની સરહદ માને છે—તે અકસાર્ધ-ચીનની પાછળ ચીની હોને ખસેડાઈ જવી નહિ એ.

● સાથેથી, ૧૯૧૬ના ચીનના નકશાઓમાં દર્શાવવામાં આવેલી સરહદની બાળતમાં, જ્યાં ભારતને શંકા છે તે પ્રદેશમાંથી, ભારત પોતાનાં દળો તરફ પૂરતા—પાછા ખેંચી લેવા તૈયાર છે. (આવા પ્રદેશ ૫૦ ચો. માઈલથી વધુ નથી.)

● આ રીતે જે વિસ્તાર ખાલી પડે, તે વચગાળાના સમય માટે તટસ્થ જોન બની રહેશે.

(આવા વિસ્તાર લગભગ ૧૨,૦૦૦ ચો. માં તો થાય છે. જ્યારે લડાખનો કુલ વિસ્તાર ૩૫,૦૦૦ ચો. માં તો થાય છે.)

આનો અર્થ એ કે—

● જે સરહદ વિસ્તાર પરંપરાગત, રીતે, ઐતિહાસિક કસરે દ્વારા યા હિમાલયની કુદરતી ઉચ્ચગિરીમાળાઓને કારણે વચોં થતાં સ્વીકારાતો આવ્યો છે, તેને પાયાની સરહદો તરીકે સ્વીકાર્યા પછી જ તેને અંગે ય આંધછેડ કરવાની તૈયારી સાથે, ભારત વાટાઘાટો કરવા તૈયાર છે. પરંતુ તેની ‘ પૂર્વશક્તિ ’ એ કે તે પ્રદેશમાં ચીની ફોજની હયાતી હોવી ન બોધે.

● જે સરહદ વિસ્તાર અંગે ઉપર સુચના નિશ્ચિતતા ન હોય, તેવા પ્રદેશોમાંથી ભારતે પાછા પાછા હકી કરવું.

(ભારતે ચીની સરહદોમાં પ્રવેશ કર્યો નથી એટલે જો ચીની સરહદોમાંથી પાછા ખસી જવાનો સવાલ ઉપરિચિત થતો નથી.)

સરહદોની સમસ્યા

ભારતની બીન સાથેની સરહદો કુલ ૬૦૦૦ માઈલ લાંબી છે. જે ૭ વિભાગમાં વહેંચાયેલી છે.

(૧) લદાખ સરહદ (કારિમર) ૨૦૦૦ વર્ષ પૂર્વેથી આ સરહદ ભારતની સરહદ તરીકે સ્વીકારાતી આવી છે. ૧૯૪૨માં જમ્મુ અને કારિમરના રાજા તરફ તિબેટના દલાઈલામા વચ્ચે થયેલા કરાર મુજબ આ સરહદ મુકદ્દર થયેલી છે. (આનો અર્થ એ પણ થયો કે તિબેટને ત્યારે સ્વતંત્ર રીતે કરારો કરવાની સત્તા હતી.) આ રીતે, સ્વતંત્ર રીતે, અધિકાર પુરાસર કરેલા કરારોને અંગ્રાજીની મીની સરકારોએ કદિ ઈન્કાર કર્યો નથી; ઉલ્લેખ કરવાનો સામ્યવાદી સરકારને અધિકાર નથી.

(આ સરહદમાં મીને શમ રીતે, ગ્રે વરસે, અંકસાર્ધ-મીનને વીધતો રસ્તો બાંધી દોર્યો છે.)

(૨) ઉત્તર પંજાબ; હિમાચલ પ્રદેશ તથા ઉત્તર પ્રદેશને સહાય સરહદ; પરાયુર્થા આને સ્વીકાર અને પહેલ થયેલી છે. ૧૯૫૪માં થયેલા મીની-ભારત કરારની ૪ થી કલમ મુજબ આ પ્રદેશની ઈ ધોરે અંગે સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે. અલગત, બને દેશના વેપારીઓ અને યાત્રાળુઓને પાર આપવાનું પુલ્લી જ છે.

(૩) નેપાલ-સરહદ (આસામની ઉપરની જૂતાન તથા પ્રદેશને સહાય)

આ સરહદ ૧૯૧૩-૧૫માં મેક મોહન-લાઈન તરીકે નિર્ધારિત થયેલી છે. આ સરહદ દિમાલપની પહાડીઓને આધારે વિચારાયેલી છે. બ્રિટિશ પ્રતિનિધિ સર હેની મેક મોહન અને તિબેટના વડા પ્રધાન લોન્ગન શાલિયા વચ્ચે એ સ્વીકારાયેલી છે. આના મૂળ બે નકશાઓ એક નકશો હજી ભારત સરકાર પાસે છે. એ ખરિપદ સિમંતમાં મળેલી અને તે વખતે મીની પ્રતિનિધિ હાજર હતા, તેણે તેમાં સ્પષ્ટ કરવા ના પાડેલી.

● પરંતુ ત્યાર બાદ, આજ સુધી કદિ પણ તે પ્રકારના નકશાઓ, તે પ્રકારની પ્રશ્નસિક્કાઓ અગર તો વપરાશ સામે કોઈ મીની સરકારે સુદ્ધાં વિરોધ ઉઠાવ્યો નથી.

● બદલે, ૧૯૫૬માં મીની વડા પ્રધાન આઉ-એન-લાઈ એ પ. નહેરુ સમક્ષ ભારતમાં પોતાની એ બાબતની સમિતિ પ્રગટ કર્યાં ઉલ્લેખ તે અંદર થઈ ચુક્યું છે.

આ મેક મોહન-લાઈનવાળા કર, ૦૦૦ ચો. મા. ના પ્રદેશ ઉપર મીને અધિકાર કર્યો છે.

અને આ પ્રદેશના લોન્ગન મુકદ્દર ઉપર એણે હક્કો કરી કબ્જો મેળવ્યો છે.

આ જુઓ મુખ્ય સરહદો ઉપરાંત-

(૪) નેપાલ અને તિબેટ વચ્ચેની સરહદ: ૧૯૪૯માં વડા

પ્રધાને એ પાત સ્પષ્ટ કરી હતી કે નેપાલની ઉત્તર સરહદની રક્ષા ભારત પોતાની સરહદની જોડ કરશે. તાજેતરમાં એવી વાતો આવી રહી છે કે તિબેટમાં મીની સે-મોની સારી જગ્યાએ થઈ રહી છે, એ જોતાં ભારતની આ સરહદની જગ્યાવારી પૂંજી વધી છે.

(૫) સિમ્લિ સરહદ: ૧૯૦૦માં બ્રિટિશ-મીની મંડળે આ સરહદ જમીન ઉપર હોરીને નક્કી કરેલી છે.

(૬) જૂતાન-મીની સરહદ: ૮ નાકાવાળી આ સરહદ પર પરાગત અને ભૌગોલિક છે. મીનમાં જૂતાનની સુક્તિ ની વાતો વાગેલાઈ રહી છે. એવી સાન્યતા ઉભર્યો હમણાં જોર કરી રહી છે. અને તાજેતરમાં, મીની સૈનિકોએ કશી ચેતવણી વિના ત્યાંના વહીવટી અમલદારો પાસેથી હથિયારો ગોળાબારુદ અને ટુટ્ટી છીનવી લીધાં હતાં. તથા તિબેટમાંની 'બોરતોય' વેપારી એજંસી પાસે જતા જૂતાની ખાસ અને માણસોને રોક્યાં હતાં.

આવા વાતાવરણમાં, મીની સરકારની કશી જ ચોક્કસ બાંહેધરીના અભાવમાં, ભારતની ચિંતા વધી રહી છે; કેમકે મીની સરકારે જૂતાનની આ સરહદ બાબત ભારત સાથે સંપર્ક સ્વીકારેલ છે.

(અલગત, પ. નહેરુ સમક્ષ આઉ-એન-લાઈ એ જૂતાન આગળની મેક મોહન લાઈનને સ્વીકાર કરેલી.)

ધર્મ ત્યારે દેશભરમાં) લોકશાહી સમાજવાદીઓ અને કમ્યુનિસ્ટ એવાં બે મુખ્ય બૂલે કામ કરી રહ્યાં હતાં. આરંભનાં આ વર્ષોમાં ખાસતીય સમાજવાદના પ્રવૃત્તા આચાર્ય નરેન્દ્ર દેવ-જેઘીની એવી માન્યતા હતી કે, પ્રથમવર્ગ અને છુદ્દશીઓનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા સમાજવાદીઓ અને મુખ્યતઃ કામદારો અને અંશતઃ કિસોનોનું લઘુવક નેતૃત્વ ધરાવનારા કમ્યુનિસ્ટોના મિલનથી, સહિયારા પ્રયાસથી આ દેશ સાચી ક્રાંતિ સફળ રીતે પાર ઉતારી શકશે. (અલબત્ત, આરંભના આ વર્ષોમાં સમાજવાદીઓ કોંગ્રેસમાં હોતો, ત્યારે કમ્યુનિસ્ટો કોંગ્રેસથી બહાર હતા.) પરંતુ ત્યારે કમ્યુનિસ્ટોની સમજ બુદ્ધિ જ હતી. તેઓ કોંગ્રેસને શાહીવાદની સાથે બાંધોડા-ઝેરવારી દ્વારે નેતાગીરી તરીકે અને સમાજવાદીઓને મૂકીવાદી કોંગ્રેસની ડાબી પાંખ તરીકે તથા 'સમાજવાદી-કાસીસ્ટ' ટોળી તરીકે લાંબતા હતા; અને પોતાનો જ ક્રાંતિસા એકમાત્ર ધર્મરદાર તરીકે આગળ ધરતા હતા. પરિણામે સમાજવાદી પક્ષના એકતાના પ્રયાસો નિષ્ફળ નીવડ્યા હતા.

આ પછી, આંતરરાષ્ટ્રીય કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની નીતિરીતિ બદલાઈ અને કોંગ્રેસ તથા સમાજવાદી પક્ષ સાથેના સંયુક્ત મેર્યાદાની નીતિ ભારતીય કમ્યુનિસ્ટોએ પણ અપનાવી.

આવી ભૂમિકા સમર્પતા, 'વળી આચાર્ય' શ્રી નરેન્દ્રદેવ તંધા જયપ્રકાશ તારાચંદ્રના અધ્યક્ષ અધારોને પરિણામે, કોંગ્રેસ સમાજવાદી પક્ષનાં દ્વાર કમ્યુનિસ્ટો માટે છુલ્લાં થયાં. અલબત્ત, મસાણી, લોહીઆ, અમ્બુતની નેતાગીરી આ નીતિના વિરોધમાં હતી.

ખીજા શાબ્દ, કમ્યુનિસ્ટ પક્ષમાં આવી એકતાના ખાસ ડાબી તરીકે પી. સી. જેશીની નેતાગીરી નંદીલી હતી. 'જે. પી. જેશી' એકલી સંયુક્ત સમાજવાદી માકસવાદી પક્ષની ઉમારતનાં સ્વર્માં સેવી રહી હતી.

આ એકતાનું પરિણામ ટૂંકે યુનિયનો તથા કિસાન અને વિલાસીં અદોલનો માટે થયું 'સારું' આવ્યું. દેશ આખામાં સમાજવાદની આબોધવા જેરદાર બની. છુદ્દ જવાહરલાલ નહેરુ અને સુલાષ બોઝો આ પ્રયાસોને ટેકો મળ્યો. તેમને કોંગ્રેસને સમાજવાદી રંગે રંગવામાં અડુકળતા ધર્મ.

આમ, પ્રથમવાર રાષ્ટ્રવાદી સમાજવાદી પક્ષ અને કમ્યુનિસ્ટો કોંગ્રેસમાં શાહીવાદ વિરોધી એક વિચાળ રાષ્ટ્રીય

મોરચે 'એકત્ર' થયા. એટલું જ નહિ પણ પં. નહેરુના અપાસોને કારણે ટૂંકે યુનિયનો અને કિસાન સત્તાઓનેય કોંગ્રેસમાં સંસ્થાપીય પ્રતિનિધિત્વ પ્રાપ્ત થયું.

પરંતુ આ દરમ્યાન મસાણી-લોહીઆ-અમ્બુતનો કમ્યુનિસ્ટ વિરોધ વધુ રૂપરૂ અને જેરદાર બન્યો હતો. કમ્યુનિસ્ટો સમાજવાદી પક્ષમાં જોડાયા પછીય પોતાની સ્વતંત્ર પાર્ટીની સિરતને વશ રહે અને સમાજવાદી પક્ષનો ઉપયોગ પોતાની પાર્ટીને મજબૂત બનાવવા પૂરતો જ કરે-એ સહું જર્મ એવું ન હતું. તેમાં વળી, ૧૯૩૮માં લાહોર પરિષદમાં કમ્યુનિસ્ટોએ સ. પક્ષને ગળી જવાનો પ્રવાસ કર્યા પછી તે કડવાશ અને અવિશ્વાસ વધી ગયાં. એક શાબ્દ કમ્યુનિસ્ટોની સંકુચિત નીતિ અને તેની સામે મસાણી-લોહીઆ-અમ્બુતની કમ્યુનિસ્ટપંક્ષની નીતિ વચ્ચે ધર્મ વધ્યું જ અને આચાર્ય નરેન્દ્રદેવ અને જે. પી. ના એકતાના પ્રયાસો દિવસે દિવસે નિષ્ફળ નોંવડ્યા.

બુદ્ધ શક્તી નીકળતાં (૧૯૩૯)તે કમ્યુનિસ્ટોએ ક્રાંતિ હાથવેતમાં નેર્ધ લીધી; અને દેશની લગભગ 'રાષ્ટ્રીય મૂકીવાદ' અને તેમના 'ગદ્ગર સાગરિત' સમાજવાદીઓના હોયમાંથી છીનવી લેવા કમ્યુનિસ્ટો સમાજવાદી પક્ષનો ત્યાગ કરી મેદાને પડ્યા. આથી સમાજવાદી પક્ષમાંય લગભગ પડખું આંધ, મલખાર અને તામિલનાડુની અંદર સમાજવાદી શાખાઓ કમ્યુનિસ્ટોને હસ્તક જર્મ પડી. સમાજવાદીઓ માટે આ જેવો તેવો ધા ન હતો.

બુદ્ધ દરમ્યાન, ૧૯૨૨ની લડતના દિવસો આવતા, સમાજવાદીપક્ષ 'ભારત છોડો'ની લડતની આગેવાની લઈ વળી પોતાનું હીર પ્રગટ કરવા મથ્યે ત્યારે કોંગ્રેસ નેતાગીરી જેલમાં હતી; અને કમ્યુનિસ્ટોએ આંતરરાષ્ટ્રીય કમ્યુનિસ્ટ નીતિના પૂંછડે બધાઈ 'ભારત છોડો'ની લડતનો પ્રુદ્ધો વિરોધ કરી રાષ્ટ્રીય ક્રોડનો ખાગ અપનાવ્યો હતો.

આ પછી સમાજવાદી અને સામ્યવાદીપક્ષો વચ્ચેનો છેવટનો તુટાવ આવી ગયો.

૧૯૪૮ પછી વળી સમાજવાદીપક્ષનાં વળતાં પાણી થયાં. ૧૯૫૨ની પ્રથમ રાષ્ટ્રીય ચૂંટણી વખતે આચાર્ય કૃષ્ણલાનીજી (તેમણે કિસાન મજદૂર પ્રમુખ રથાંયો હતો) એ સમાજવાદી પક્ષના સહકારમાં ચૂંટણીજી જેલ્યો. પરંતુ પક્ષને તેમ છતાં, ધારેલી સફળતા મળી નહિ. કમ્યુનિસ્ટ પક્ષ જ પાલમિન્ટમાં અને કેટલીક રાજ્ય ધારાસભાઓમાં

મજબૂત બની દાખલ થયો.

આ પછી કોંગ્રેસ સમાજવાદી પક્ષ પ્રમુખસમાજવાદી પક્ષ રૂપે રૂપાંતર પામ્યો, કૃપાલાનીજીનું ઉદ્ધામ કોંગ્રેસી બૃહદ્ એમાં દાખલ થયું; અને કોંગ્રેસ તથા કમ્યુનિસ્ટોયી 'સમાન અંતરે રહેવાની નીતિ'નું સૂત્ર શરૂ થયું; આ પછી પક્ષ માટે નવી જિંદગી શરૂ થવાની આશાઓ સેવાઈ. પરંતુ, ૧૯૫૭ના ખીલ સાર્વત્રિક ચૂંટણીમાં પણ પ્ર. સ. પક્ષને ધાર્થી સફળતા ન જ મળી.

આ દરમિયાન, ખીલ બાજુ સમાજવાદી પક્ષમાં સારી એવી કમળેરી પ્રવેશી ચૂકી હતી. મસાણી મુકત-ઉલોચવાદ તરફ વળી ચૂક્યા હતા; અમ્યુતે આધ્યાત્મિક સાધનાનો પણ લઈ લીધો હતો; લૌકિકાએ આંતરિક જડ ઉછાવી નવો પક્ષ સ્થાપ્યો હતો; જયપ્રકાશ પક્ષથી વધુ ને વધુ 'પર' બની ગયા હતા; આચાર્ય નૈરન્દ્રેય દલાશ હતા, અને જિભાર અસહાય હતા કૃપાલાનીજીને પક્ષની આંતરિક સમસ્યાઓમાં રસ ન હતો; ધીમે ધીમે આશીક મહેતાની નેતામંત્રી આઠાર લઈ રહી હતી-એ કોંગ્રેસ તરફ વધુ ને વધુ ઢળી રહી હતી.

તેવામાં જ, કોંગ્રેસની અવાઠી બેઠકમાં સમાજવાદનો આદર્શ સ્વીકારાયો. અને પ્રમુખની નજરમાં પં. નહેરુ ભારતીય સમાજવાદના પ્રતીક જેવા બની ગયા. અને કેમ અલે

સમાજવાદી પક્ષમાં મોટાના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વની ચિંતા દેખાવા લાગી.

વિચિત્ર વાત તો એ છે કે, છેલ્લાં વરસોમાં સમાજવાદી પક્ષ વર્તનમાં અનેક રીતે કોંગ્રેસની નજદીક જઈ રહ્યો છે; અને છતાં પં. નહેરુની નેતાગીરી સામે દક્ક વિરોધી વલણ તે જ દાખવે છે. નહેરુની સમતોલ પરદેશ નીતિ, જેને વિશે લગભગ સાર્વત્રિક ઉત્સાહ અને ટેકા મેળા મળે છે, તેમાં ય સ. પક્ષનો અણુમો વધી રહ્યો છે. અને મુંબઈમાં મળેલી રજત પરિવટમાં શ્રી જયપ્રકાશે તો એટલી ઢંઢે કહી નાખ્યાનું અણુચ મળે છે કે, ભારતની સમાજવાદી પ્રજાતિની આડે એ ડાઈ લેણું હોય તો તે પં. નહેરુ છે.

આને બલ્લે, સ. પક્ષની નીતિના બે મુખ્ય પાસા છે : (૧) કમ્યુનિસ્ટ વિરોધ અને (૨) કોંગ્રેસ-બંધક પ્ર. નહેરુની નીતિને વિરોધ. આવી નીતિ બળની નહિ પણ કમળેરીની નીતિ નથી શું ?

અમે આરંભમાં જણાવી ગયા તેમ, એ દુર્ભાગ્યની વાત છે કે, જે પક્ષના પાયામાં લોકશાહી + સમાજવાદનું સૂત્ર છે, * જે પક્ષે વિનોબા પ્રણિત સર્વોદયી જૂઠાન આદિશન તરફ સારો એવો એક લીધો છે; અને એકંદર ભારતીય-સાદૃષ્ય ભાવના પણ જેનું એક મુખ્ય સંસ્કૃત્ય રહ્યું છે, તે જ પક્ષ પૂરી ધમ્પીસી પછી હજી અટવાતો જ નજરે પડે છે.

[અનુસંધાન પાન ૧૩૦થી]

એટલા માટે જ અહીં જુદી જુદી ભતનાં દૃષ્ટાંતો આપ્યા છે. જગતના અનેક મહાન કલાકારોએ ઘોડાનાં ચિત્ર દોર્ધાં છે. પરંતુ એક, પણ રીત જુદી, અવનવાં રૂપાંતરે પશિંયન ઘોડા જુઓ, મોટું શરીર ને પાતળા પગ. જાહુ જ નાજુક રેખાઓ લાગે, બહુ જ કેમળ, સુવાળી એમની દૃષ્ટિ લાગે. વિગોનાડોનું રેખાંકન જુઓ, ઘોડાના પ્રાકૃતિક રસપ્રતે મધું મળતું. પણ એની રેખાઓના મોટા મોટા વળાંકો એના રેખાંકનનું બળ સૂચવે છે. એનો ઘોડો જુરસાદાર લાગે છે. ત્યારે પિકાસોનું આલેખન, Guernicaનો એક ભાગ. એ તો ત્રિશ્ચુકના પ્રત્યાધાતોના લાંબા ચિત્રનું એક પાત્ર. યુદ્ધમાં થયેલા પંડના પ્રતીકરૂપ. અભિવ્યક્તિવાદની પદ્ધતિએ બેચું થયેલું ઘોડાનું હિતચિત્રિત્ત શરીર કેવું

વાતનાનું પ્રતીક છે અને આ વેડછી (જિ. સુરત)ના આદિવાસીઓના દેસ્તાઓના અર્ધપંડુ એક રમકડું-ઘોડો. કેટલી લાંબી ટકાર ચરદન અને સાફ છતાં બળવાન આલેખન. ત્યાર પછીનું હિંમત શણ નામના નવકલાકારનું રેખાંકન, એમાં ય આલેખનની સ્ફૂર્તિ, આકાશની સાદાઈ નેધપાત્ર છે.

ઈટલકન ઘોડામાં ઘોટું ઈન્ડિયન રેખાંકન જેનું એકધારાપણું છે, અને પુરાતન માનવી જેનું રપટ (Bold) દર્શન છે. એણે ઘોડાનાં ચારીરિક પ્રમાણોની ઝાઝી પરવા નથી કરી. ઠીક લાગ્યું ત્યાં એણે અજો લાંબાં ટૂંકાં આલેખ્યાં છે. આલેખનની સાદાઈ હોવા છતાં રેખાઓનો પ્રવાહ પણ જણાવા વચર નથી રહેતો.

આ વિભાગ દ્વારા કાન્ય અને કલાનો પ્રારંભિક સંસ્પર્શ કરાવી વિશાળ જનસમૂહ અને સાહિત્યકલાનાં સર્જનો વચ્ચે સેતુ બનાવવાની અભિપ્તિ છે.

—સુરેશ હ. નેશી

ચાલતાં ચાલતાં | પ્રિયકાંત મહુધાર

શહેરને રાત્રિનો માર્ગ વિચારેથી ભર્યો ભર્યો,
તેજાલા વીજળીવાની વચ્ચેથી હું વહો જતો.
ઓચિંતા નીરધું મારી છાયા શી સરકી જતી
વેગીલી આવતાં કાર દોડતી તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિએ,
અંધિલી ચરણે મારી છાયા શી સરકી જતી;
સામેથી આવતાં અન્ય વળી ત્યાં દોર્ષ પાહન
ધૂમતી શીઘ્ર તો એવી મકાને કો ચડી જતી,
પથના દીપતા તેજે ઢાળાવાં જલના સમી;
ઘડીક ઠીંગણું રૂપ લાવતી તો પ્રમાણમાં,
ઓચિંતી વધતી કિંતુ લાંબા કે સળિયા સમી;
એકી સાથે ધરે રૂપ ત્રણ કે ચારથી ય વધુ,
મુખ્યત્વે આકૃતિ માત્ર, ધન્દ્વીયોનું કશું નહિ;
પૂલપે ચાલતો તો ચે નદીના પટમાં વહે,
તીરનાં વૃક્ષનાં પર્ણે ચોટીને ઉપરે ચઢે;
ઓચિંતી વ્યોમથી વર્ષા પાછી તો ખગથી લગી
જલનાં બિંદુ બિંદુએ આવી તો ગેલમાં જતી,
‘ધ’નું હું કયાંક તો કેવી જાવાને તડપી રહે
ઝહેતાં એ બહેનની સાથે મૂકીને સુજને પૂઠે !

દૃષ્ટિ મેળવી જેની સાથે ના સળ ચોક તે
અજાણી નારીના આછા સાણમાં જઈને રહે,
આખાથે પથને ચોકે ચોટલી પુટ થાય એ;
સણનું સઘળું રૂપ, સણમાં હ્રમ થાય, ત્યાં
વિરૂપ રૂપનો પ્રશ્ન ? અન્ય સાથે લણી જવું,
આધીન સર્વ સંભેગે વાંકાચૂકા વળી જવું;
જરાતી સર્વ આંટામાં ગાડીના મંદ ચક્રમાં
ચાલતા રૂંદેટણું દરય દૃષ્ટિ સામે થતું ખડું,
લક્ષ્યને પંજેરમાં પહેલાં મારી એ મોર પહોંચતી;
અંધારા કોઈ ખૂણામાં ઢેખાતી ગેળ એ થતી.
બૂજવાં બૂજવાં રૂપ પેખ્યાંથી કલાંત હું હવે
લોચનો મીચીને થંભુ સર્વ ત્યાં ચોકકાં થતાં,
અજાણ્યા ધૂંધળા આછા લેરા અંધાર રૂપમાં;
ફરીને લોચનો ખોલું, નીરધું હું નહીં નવું,
અનંત બૂજવાં રૂપે એ જ હું એ જ હું લહું.
છાયાના રૂપમાં આ તો મારાં સી ચિત્ર ચાલતાં,
ચાલતાં ચાલતાં ભેયું મારું મેં ચલચિત્ર આ.

[‘અશબ્દ રાત્રિ’માંથી]

માણસે કદાચ સૌથી પ્રથમે શોષ પડછવાની કરી હશે.
ચોતાનો પડછાનો ‘નેર્ષ’ને આદિ માનવને કુતુહલ, લાલચ
શું થયું હશે ? હજુ ય બાળકને આપણે પડછાનો નેર્ષ ને

અચરજ પામવું, બીતું, એના બેડે રમતું નેર્ષ એ છાએ.
આપણે છાનમાં સિદ્ધસહજ કોતુહલો બહુ ઓછી વરતુને
નેર્ષને ખાણી શકીએ છીએ. પડછામાંથી લારેખ

દિલસૂઝી, વેગમયબોધ આપણા વેદાન્તીઓએ, શ્લોકોએ આપણને આપ્યાં છે. તેમ છતાં વસ્તુઓના પડછાયા, અનેક ત્રસ્તુના પડછાયા ભેગા થતાં એમાંથી સર્જતાં નવાં રૂપ આપે એમાં ગમે છે. છાયા વિનાનું એકલું તેજ વિદ્યુર હાલે છે. છાયા એ દૃશ્ય રૂપની આસ્વાદ્યતાનું અનિવાર્ય અંગ છે.

પડછાયાને આકાર છે, કદ છે ને છતાં એ પ્રાણ કે રૂપરૂપ નથી. વળી તેજનું પ્રમાણ, દિશા જદલાતાં એ કામરૂપ પોતાનાં રૂપો સહેજમાં બદલી નાંખે છે. નાના હતા ત્યારે બેઠાબેઠા વાદ્યોનાં રૂપ જદલાનાં બેવાનો કેવી મન્ય આવની ! એવા જ કદા કોતુહલી પડછાયાની લીલાને બેવાનું આપણને હેલું મ મન ધાય છે.

‘ખરેકું’ પાંદડું’ પવનમાં સેલસરા લેતું, અનેક રેખાઓ અદૃશ્ય રીતે દોરતું હોય એ ધીમેરે ભેગાં ને કર્યાનું મન ધાય છે; પ્રભાત થતાં કિરણોની કુણી દૃશ્યો રસાઈ જવાનું ગમે છે; સાંજવેળાએ ખારીના કાચ પર એકાએક ભડકે ધઈ જીલ્લો કે રુ’ એવા વિરમવંધી આપણી નજર ભય છે; લગભગ પૂણ કપોલ પર આંખની પાંપણની લઘુક જખાની ભાત પડેલી બેવી ગમે છે. રાતે ભિખારી એકાએક ભગી જઈ એ, ત્યારે ખારીમાંથી આપતી કુણું પૂજાની આછીઆંદનીનો ધરના અન્ધકારને પુટ આપતાં આપણું પંગિખિત ધર, એનો અસખ્યાળ, આપણી પાસે સૂતેલી વ્યક્તિ એક નવી અપરિચિતતાના પરિવેશમાં કેમાં માથાથી બની રહે છે ! તેજ ઓછુંતનું ધાય, દહિનો ખૂણે સહેજ બદલાય કે આ રમ્ય અપરિચિતતા, નવીનતા આવી જ ભણવી. કેલિડો-રંકાપને બેતા હોઈએ એવી રીતે દુનિયાને બેવામાં ગમ્ય છે-પણ એમાંથી દિલસૂઝી કહોજવા બેઠા તો પ્રામલો ખતમ !

આપણા કવિની પડછાયા સાથેની રમન બેવા બેવી છે. શહેર છે, રાતનો વખત છે, સરિયામ રસ્તો છે, પથ તે સૂતો છે. એ રસ્તા પર ‘તેજલા વીજદિવા’ છે. સોથી પ્રથમ દૃશ્ય કવિ આપણી સમક્ષ આ ‘ખડુ’ કરે છે. પથ સહેરનો માર્ગ કેવો છે ?

“શહેરનો રાત્રિનો માર્ગ વિચારેથી ભૂંધો ભૂંધો.”

રસ્તો સૂતો છે એમ સંપૂર્ણ કહે ‘તો’ કવિ રાત્રીકે માટે એમણે રસ્તો ‘વિચારેથી ભૂંધો ભૂંધો’ કહીને સૂતવેળાના શહેરના સૂનાં રસ્તાની મુદ્રાનું સુરેખ ચિત્ર આંકી દીધું. આપણે યાદથીવાર આપું ચિત્ર કયાં નથી બોધું ?-રસ્તાની બે

ખાલુની નિસ્તબ્ધ ઈમારતો વિમાસણમાં પડીને ભમી હોય, વીજળીનાં દીવાનો એક સરખો પ્રકાશ એ જાણે એના મનમાં કંતાતા વિચારના દોર બેગો હોય. (ઉપરથી જ રાતવેળાના સૂસમામ રસ્તાનું આપું સુંદર ચિત્ર એક ‘નવોદિત’ અંગ્રેજ કવિની કવિતામાં વાંચું, તેમાં આ પંક્તિ હતી : The lamps were lecturing light). વળી રસ્તો મનો હોય ત્યારે જ આપણે આપણી જાત સાથે એકલા પડીએ તે વિચારે થઈએ. તો રસ્તાનું સૂનાપણ, ભારેપણ-પહેલી પંક્તિમાં કાવ્યનો પરિવેશ તૈયાર ધર્મ ગ્રેષ. એકલા પડેલો માણસ જ સાથીને ગ્રેષે.

ને આવી વેળાએ પોતાના જ પડછાયા સિવાય બીજો સાથી કેણ મળે ? માટે રવાનાવિક રીતે જ કવિની નજર પોતાના પડછાયા પર પડે છે. પથ એ છાયા મ જાણે સાથ ન આપવા મામતી હોય તેમ કવિની નજર પડતાં જ ‘સરજી જતા’ દેખાય છે. આપણી છાયા ય આપણને હમેશાં સાથ આપશે એવી ખાતરી નહિ ! સામેથી વેગીથી કાર આવી, ત્યારે ચરણ નીચે અંધારેથી, સર્વથા અનુગત (સીતાને માટે મહાકવિએ કહ્યું છે : જામેવાડગતા), છતાં સરકી ગઈ ! માત્ર સરકી ગઈ નહીં, કવિને છોડીને કોઈ અનલપવાના મુદ્દાનમાં ચઢી ગઈ. હવે કવિ આ છાયાની કામરૂપતાની ચાપમાં બરાબર ફસાયા છે. હવે આપણને જખાનાં અનેક રૂપો બેવાનાં મળે છે. એ બધાં જ ચિત્રો કિનારીલ છે, ‘અંધ’ ચિત્રો છે. ભગવાનના દશ આતારનું વણું જ્યારેવતા ‘ગીતગોવિંદ’માં આપણે વાંચું છે. અહીં છાયાના અવતારોનું વણું ન છે. કદીક ઈમશ્યુ, કદીક અલ્પ, કદીક એક સાથે બે ત્રણ રૂપ ધારણ કરતી, કદીક પાણીના રેલા બેવી-ને પછી કવિ જીમેરે છે : “

“મુખ્યરૂપે આકૃતિ માત્ર, ઇન્દ્રિયોત્તે કશું નહીં,” આ પંક્તિ મને ન ગમી. એ લખવાની જરૂર નહોતી.

આ પછી પોતે અને પોતાની છાયા-એ બે એક સાથે સંલમ ને છતાં જખાનું રવાનું થઈ, તે આશ્ચર્યથી વણુંવે છે. છાયાને ઇન્દ્રિય નથી, એટલે પ્રભાની નેમ માત્રાપર્યં પથ નહિ ! આથી નદીનાં જળથી બચવા કવિ પૂલ ખેંચ્યા સાથે તો છાયા બેપડક પાણીમાં યાદે; પછી કંઈક નજીક આવે ત્યારે નદીમાં નાહવા પડેલા રમતધણ કિશોરની નેમ કંઈક પરના ઝાડ પર ચઢીને બહાર આવે. આ વણું ન સુરેખ અને સુંદર છે :

“તીરનાં વૃક્ષનાં પશ્ચે યોદ્ધાને ઉપરે ચઢે.”

ને વરસાદ પડે ત્યારે તો એ એના ગિંદુએ ગિંદુએ વ્યાપી જઈને એકમાં આવી જાય છે. કવિ રિચર છે, ત્યારે એની છાયા અણ અને વિશુ બંને રૂપે વિદરે છે. એ કેટલીક ચમત્કારી સીલા પણ કરે છે: કવિ રિચર ત્યારે એ અધીરી ને ગતિશીલ. કવિ પરનારીને દૃષ્ટિ સ્પર્શ પણ ન કરે એવા સદૃશ્ય, પણ છાયા એના સાણમાં જઈને રમતાં ય સંકાય પામે નહિ.

આટલે સુધી આવ્યા પછી કાવ્યનો વળ કિતરતો લાગે છે. આતુ' કારણ એ છે કે છાયાનાં અનેક રૂપોના વર્ણનમાં વિવિધ સ્વરૂપનું સંવિધાન કવિ ચોજી ચક્રયા નથી. છાયા પોતે બદલાય છે, એ ઉઠીકતવું સુરેષ અને કૌતુજનક વર્ણન છે, પણ આપણને એટલાથી સંતોષ થતો નથી. છાયા પોતે પણ વરતુઓનાં રૂપ બદલે છે. આ બીજો ભાગ અહીં કવિ આપણને બતાવતા નથી. આ બીજા ભાગને બદલે (આપણને શરૂઆતથી જ લાયક હતો) કવિ ફિલસૂફી તરફ વળે છે. છાયાનાં પર ગણતરકાર થાય છે. છાયા સુંદર કે વિરૂપ નથી, એને મિત્રશત્રુ નથી, એ બધામાં ભળી જાય છે, અરે, ચક્રના આંટામાં સુદાર્ની ને કદાચ એની આ સુશુષ્કતાને કારણે જ એ કવિના કરતાં લક્ષ્યને પહેલાં પહેલે છે! આ ‘સદૃશ્ય’ શબ્દના પર અને પહેલેથી જ વહેમ હતો. હવે કવિ નરસિંહ મહેતાની રાખી માથા પર મૂકે છે તે ‘અનંત જૂઝવાં રૂપ’થી થાકીને આંખ મારે છે, ત્યાં બધે કરેલી દૃષ્ટિના પડદા પર એ જ રૂપોતુ ‘અલચિત્ર’ અંકતુ જુએ છે. આમ દેરીફૂલી ચોદેક વર્ષની કિશોરીનાં બેની અંશજ નટખટ એવી આરંભની કવિતા અંત સુધી પહેલિયાં બારેખમ (ફૂલ કહીશું ?) બની જાય છે. કવિ ‘કલાંત’ છે, ને એ કલાંતિનો એજો કવિતાનાં નાજુક ખજા ઉપર નાખી દેવનો જુલમ કરે છે. અંતે તો ‘સોહ’ સોહ’ ‘એ જ હું, એ જ હું’નો પવન તીકે છે. કોઈ લાચિક એમ પણ કહે કે આટલી નાની કૃતિમાં છાયાથી તે સોહ’ સુધી પહેલિયાંનો મહા નિકમ કવિએ સિદ્ધ કર્યો છે. હાલે, અમે, લાંસારી માણસ છીએ. છાયાને ય વળી બીજી છાયા વળગાડી, એના કરતાં છાયાની માયાને જ આરવાદી અગને રમે છે, શું કરીએ-કળજુન ચાલે છે તે!

અનુક્રમમાં પ્રવાહી ગાંભીર્ય છે, ને એ પ્રારંભની સજ્જ અંગલ સીલાને વર્ણવવામાં જાણેર ખપમાં આવે છે, ને

અંતના ગાંભીર્યનો ભાર પણ કીક ઉપાડે છે.

આમે વ તે આપણી કવિતામાં સજ્જ ચિત્તાત્મકતા, નથું’ શુદ્ધ કૌતુક, સ્પર્શગ્રાસરતા એવાં છે. પ્રિયકાંતની કવિતામાં આ બધું છે. પણ નિરંજનાદિની ધોડીક અવાંછનીય અસરમાંથી મુક્ત રહે તો એમની આ વિશિષ્ટતા પાંગરે. વિનુંબલ, કાવ્યના ઘટતરમાં એતાની અનિવાર્યતા નહિ ઉપભવી ચક્રનાર ને કેટલીક વાર વિસંવાદી, કાવ્ય ઉપાડી ન શકે એટલી ભારે ‘ધમેજ’ ‘ગોજવાનુ’ પ્રતોલન ટાળવા બેસું છે.

આમ છતાં આ સૃષ્ટિની કમરૂપતાની કમનીય છબિ સજ્જતાથી વિરૂપવાનું કવિકર્મ આપણી કવિતામાં પ્રિયકાંત કરશે. (નરસિંહ મહેતા સાથે respectable distance બળવીને.)

કવિતામાં ફિલસૂફી ન આવે એમ નહિ, પણ આવે તો કાવ્યત્વ બિહુ’ પડે, ફિલસૂ’ પડે ત્યારે ખાલી જગ્યા પૂરવા નહિ, પણ કાવ્યનું છવાતુંભૂત તત્ત્વ બનીને આવે. આ જ વિષયની એવી એક અંગ્રેજી કવિતા નોંધએ:

Beautiful Shadow

Beautiful shadow, cool, fastidious,
that follows substance like a wife or child,
You push the world a stage away from us
And you are all that from the huge and wild
Riotous abandon of the exodus
Of colour and of shape remain for us.
I do not think you the ridiculous
Follower or yes man of the old.
Lying phenomena that the eyes unfold,
But rather shy and quiet and moving here
In your cool tracks like a soft-stepping deer
And in your inner darkness burning all
False decoration from the actual.
Therefore remain with me, fine shadow, for
You are the ending of a metaphor
And all aesthetics gather round you till,
Thus loving you, I find you at the end,
Beyond the anguish of the ethical,
my best follower and my truest friend.

(New Poets 1959)

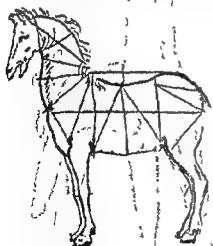
-Jain Orichton Smith

ઇટુસ્કન ચિત્રકલા | ગુલામ મોહમ્મદ શેખ

ધોડા :

ગ્રીક કલાની સાથે સાથે આપણે જરા એની નજીકની, બહુ નાજીલી નહિ, પણ બાબવા મોખ એવી ઇટુસ્કન (Etruscan) કલાનો ધોડો પરિચય કરીએ. આ કલાનાં બધાં ચિત્રો મૃત મનુષ્યોનાં 'ગ્રન્થિહોમાં' જ થયાં છે. ઇજિપ્શિયન લોકો જેવી જ આ લોકોની માન્યતા હતી અને તેથી તેઓ પણ મૃત મનુષ્યના ખંડને ચિત્રોથી શણગારતાં. પણ આપણે એમની માન્યતાઓ સાથે ઝાંઝો સંબંધ નથી રાખવો. એમની ચિત્રકલા જ જોઈએ.

અહીં આપેલા ઘોડાનું ચિત્ર જોઈએ. ધોડો નામનું પ્રાણી આપણને બધાને ખૂબ પરિચિત છે. પણ કદાચ આપણા કરતાં વધારે પરિચિત આપણા પૂર્વજોને હતું. કારણ કે ત્યારે અત્યારની જેમ આપણે ધા વારણું પોલીને બેસી જઈએ તેવી, મોટરો, બસો; વાહનોની શોધ નહોતી થઈ. એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ જતું હોય તો ધોડો

[વિથિનાટીનું રેખાંકન]

[ઇટુસ્કન]

જ હાથમાં આવે. વળી એ સમયનું સામાજિક જીવન અત્યારના જેવું બહુ જ નિશ્ચલ પણ નહિ હોય. કપા પ્રદેશ પર કચારે ચડાઈ ધાય ? તેની સામે તૈયારી સહુને રાખવી પડતી. ગ્રીક લોકો તો મોઢા અને ઇટુસ્કન પણ એવી જ એક ભાત. એમણે લગભગ ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમી સદીમાં બાષિલ રજાંશુકની દિવાલ પર આલેખેલો આ ધોડો.

કદાચ બીજા પ્રાણીઓમાં ધોડો, એ સૌથી વધારે અપજ, દેખાવે સુંદર અને ઉપયોગી પ્રાણી છે. ઉપયોગી અત્યારે છે તેના કરતાં પહેલાં સવિશેષ હતો. પહોળું 'હતાં પાવણું' (બળદ જેવું બહુ) નહિ તેવું 'લીધું' શરીર, લાંબા, પાવળા પગ અને લીંચી ગરદન, એ ધોડાનું નયનરમ્ય એવું 'દર્શન

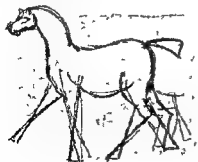

[પિકાસોનું રેખાંકન]

છે. વળી બધારે એમના જીવનમાં ઘોડાનું તો મહત્વનું સ્થાન હતું. ત્યારે કલાકાર એને ચિત્રમાં ચિત્રા કેમ રહે ?

આ આલેખનમાં તમને સાવ આગેદૂજ આલેખન બોવા નહિ મળે. છતાં કલાકારનો ઘોડાના આલેખનનો અભ્યાસ પણ વરતાયા વગર નહિ રહે. એણે જીંદી સાંખી ગરદન કરી છે, શરીર વધારે પાતળું કયું છે, અને પગ જરા વધારે લાંબા અને ટ્હાર-સીધા કયાં છે. પરંતુ એના લીધે પેસા રેખાનો પ્રસાદ કેવો પ્રસન્નકરકારક વધે છે. કેશવાળી વાળી ગરદન પરથી વહેલી રેખા છેક પૂંછડી સુધી કેવી ટાંકી બધ છે. સાંખી સાંખી વડી જતી ગધી રેખાઓ. કપાંક કપાંક આછા વર્ગાંક આવે. ઘોડાનો સ્નાયુ આવે, ત્યાં પણ બધાં જરૂર ન હોય ત્યાં ખાંચ ન આવે. પેટ પરની રેખા કેવી અવિશ્રાન્ત પણ સાથે વહી બધ છે ! જામ એણે આ લય બહુ સરસ રીતે ભજવ્યો છે, એ પહેલી નજરે જ જણાય છે. છતાં ઘોડાના સામાન્ય સ્વરૂપ (Type) ની એમાં અવગણના નથી થઈ. એ ઘોડો (વિષય) પણ રહે છે, અને સાથે સાથે રૂપાંતરિત કલાતરવાનું સમિશ્રણ પણ આમળ પડતો લાગે છે.

એમાં વિશેષ એ કે એમાં ઘોડાના આકાર માનવી નકલ નથી રહેતી, પણ કલાકારે કેરેલું વિશિષ્ટ દર્શન જ મુખ્ય રહે છે. કાંઈ પણ વસ્તુને આપણે પુનઃસર્જિત કરી શકતા નથી. એ અસંભવ જ છે. એક પાણીનો ફૂલો જ હોય. 'હું' એવું ચિત્ર કરું કે એનો ફોટોગ્રાફ પાડું, પણ એ ફૂલો તો હું જનામી શકવાનો નથી. એક વસ્તુ બની ગઈ, એનું બીજું જીવન સાંભવે નહિ. કલાકાર કે દર્શા તો એમાંથી એનો એક હિસ્સો જ પકડે છે અને એને રજુ કરે છે, અને એ હિસ્સો, સ્વદષ્ટિએ પારખેલો, રજુ કરવાની

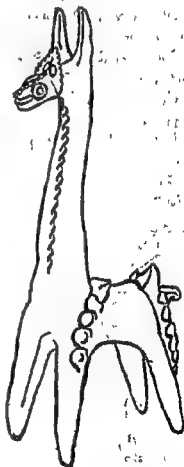

આધુનિક (ભિખા સાહેબ)

રીતે તે જ મોલિકતા, ડાર્ફ, બીજાએ એમ કયું માટે નહિ. અને એથી જ એમને, આ ઘોડો કેવો અલગ તરી આવે છે. ઘોડાની નસલ બદલાતી હશે પણ જુદા જુદા પ્રદેશમાં એનું પ્રાકૃતિક રૂપ તો નહિ, જ. મુદલાય, એનામાં ઘોડો હોવાનાં બધાં જ તરવાં રહેશે. (બીજા પ્રદેશનો ઘોડોને શિંગડાં નહિ હોય.)

છતાં એ ઘોડો જુદો રહેશે. મારા પ્રદેશનો, મેં જોયેલો ઘોડો, અરે, ઘોડાનું સ્વરૂપ અને Type જુદાં હશે. અને એ Type માંથી જ બધારે હું માનું પોતાનું દર્શન અલગ તારવીશ, ત્યારે એ એની મોલિકતા ગણાશે. એ ઘોડો મેં મારી નજરે જોયેલો ગણાશે, અને તમારે એને સમજવા માટે મારી નજરે જોવું પડશે.

(જુઓ પાન ૧૨૫)

[વેદાંતી (આદિવાસીઓનો કૃતિ)]

* ત્યાર બાદ, (૧૯૪૬-૪૭) કોમી વિખવાદમાંથી પેરેશાં આંતરવિગ્રહનાં : ૧૨૩૯૯ સર થઈ હતાં, ને આર્થિક તંત્ર વિશેષ એરહસ્ય હતું.

* ભારતના ભારવા થતાં, ભારતના સમૃદ્ધ પ્રદેશો (પૂર્વ બંગાળ ખાસ કરીને) પાકિસ્તાનને હસ્તક આવવા રચા હતા.

* પાકિસ્તાન સર્જના પહેલે, કામ્રી, કુલ્લડો બેકાળુ રચા હતાં - ખૂન, લૂંટ, આગ, અત્યાચાર ઉપરાંત હિંજરતીઓની કતારો સર થઈ ગઈ હતી. ૮૦ લાખ નિવાસિતોની વ્યવસ્થા કરવાની હતી !

* તેમાં વળી ૧૯૪૭ના અંતમાં જ કાશ્મિર ઉપર પાકિસ્તાની હલ્લો ચાલુ થયો હતો, અને ભારતને માથે વધુ ફોજ ખર્ચના બોલો લદાવો હતો.

આમ, ૧૯૪૦થી ૪૭નાં વર્ષો દરમ્યાન, ભારતની કમજોર ગરદન પર અસહ્ય આર્થિક બોલો આવી પહોં હતાં, અને ત્યારે, આર્થિક ક્ષેત્રે ઇન્કારદારો, નફાખોરો, અને કાળા-બજારીયાં આપિત હિતોએ એટલી હદે પોતાનો કાબુ જમાવ્યો હતો કે, નહેરુએ ભારતની પ્રથમ ચૂંટણી પ્રસંગે (૧૯૫૧) ' કાળાબજારીઓએને કાસીએ કુટકાવવાનો ' પક્કાર ફેંકવા છતાં, ચૂંટણીને આપ્યા પછી એનો વિલકુલે અમલ કરવા તેઓ સક્તિમાન રચા ન હતા !

૧૯૫૦નાં માથે ખાસમાં ' પ્લાનિંગ ' કમિશન ની સ્થાપના થઈ, અને ૧૯૫૧ માં પહેલી ' પંચવર્ષીય યોજનાનો આરંભ થયો; પરંતુ દેશની આર્થિક જવાબદારી ઉપર પકડ જમાવી બેઠેલાં સ્થાપિત હિતોને હમચમચવાનું ભારે બુનું હતું.

* કાપડ, લોખંડ, પાલાદ, સીમેન્ટ અને એ જીન્યુઅરિઝની દેહલીક શાખાઓ ઉપર રાષ્ટ્રીય ઇન્કારદારોની પકડ હતી.

* ઉપરાંત રેલવે, શક્તિ, રેલ, આદિ જગતી હિતોએ ઉપર કિલિંચ મૂકીની પકડ કમચ હતી.

* રાષ્ટ્રીય ઇન્કારદારો અને પરદેશી મૂડીદારો વચ્ચે સારી એવી ઝાંઝૂમ થઈ ચૂકી હતી.

પરિણામે સમગ્ર વિશેષ કપરી બની ગઈ હતી.

* આ વિદેશી અને રાષ્ટ્રીય ઇન્કારદારોની પકડને એકદમ તોડવા જતાં, ભારતનાં હાથાત આર્થિક તંત્રને જ આપન

કરવાનો, ભય અચો હતો.

* એવું કરવા કોઈ ખારે ત્રોષ લોકશાહી માગે કમવાનું ભારતની ભગવત અને પરિસ્થિતિમાં અશક્ય જ હતું. છુદ્ધ કોમેસ પારો જ આવી નીતિનો સ્વીકાર કરાવવો ત્યારે શક્ય ન હતા; ઉલોચપતિઓ અને સિવિલ સરવટો વચ્ચેની ઝાંઝૂમ ચાલુ હતી. ભલજત, સરમુખ્યચારી સત્તા માટે આનો એક ઝડકે અંત આજુવો શક્ય બનત પરંતુ નહેરુ એવો ભાગ લખવા તૈયાર જ ન હતા. એટલે એમણે નવા ચુદ્ધનચ ઉપાયો વિચારવા માંડ્યા હતા.

* ભારતને તત્કાલ સોયી પહેલી જરૂર વધારે ઉત્પાદનની હતી. ૧૯૪૮ના બનુચારીમાં જ તેમણે બહેર કરી દીધું હતું— ' Produce or Perish ' (' ઉત્પાદન વધારો યા ખતમ થાવ ').

* હયાત ખાનગી ઉલોચોને હમચાવ્યા વિના, નવા મોટા ઉલોચોનો વિકાસ કરવા પાછળ લાગી જવાનું તેમણે કહાપચુલકું ગણ્યું હતું.

ખીજ સવાલો પચુ તેઓ વિચારી રચા હતા—

૧. મોટા ઉલોચો માટે જગી મૂડી જોઈ એ. તેને પ્રાટે કાં તે દેશી અથવા વિદેશી પૂંછપતિઓ પાસેથી મદદ મેળવવી જોઈ એ. અને માટેય પરિસ્થિતિ અનુકૂળ થયા દેવી જાતેવી.

૨. ભારત તે કિસાનોની દેશ રચો ! કિસાનોની હાલત અતિશય બહાર. મોટે ભાગે કુદરતી વરસાદ ઉપરજ જીવન ગરજનો આધાર, અનાજ અને કપાસ પચુ, ભારતે પરદેશી આયાત કરવાં પડે—૨૦૦ કરોડ રૂપીયા ખરમીને, એવી કાલત હતી.

૩. પહેલી પંચવર્ષીય યોજના.

૧) નહેરુએ કાયમ પંચવર્ષીય યોજનામાં ખેતી ઉત્પાદન, અનાજ, અને બેકારીની સમસ્યાને નજરમાં રાખી. અને

૨) રેસિધમાં કાલિંગલ કુદ અને આંતરજમદના અને એ બે બેલું ખાતાખરાલી થઈ હતી, તે બારતવલ રમતિ હતી જે લેનિને પચું આર્થિક સમચવાદનો પ્રયોગ દીધી મૂડી હઈ, કામચલાટ N. E. P.—ચુદ્ધ ઇકોનોમિક પોલિસી દોરા મૂડીદારોને અનુકૂળ થઈને, સર્વપ્રથમ લખદન લખાવવાનો જ નીકિ દેહાપચુલકો નબી ન હતી !

એને અનુરૂપ ઘાટ ધકાયો—

* ખેડૂતોને તત્કાલ સહાય આપવી, વધુ જમીન ખેડાણમાં આપવી, વધુ જમીનને બારે માસ પાણી મળે તેમ કરવું, અને પાંચ દસ વરસે બારત આખાનાં ખેતરોમાં પાણીની રસમહેલ થાય એ માટે મોટી નદીઓના બંધ બાંધવા પાછળ આરંભથી લાગી જવું.

* આ બંધ-કામમાંથી જ ભવિષ્યમાં નવાં મોટાં કિલોગ્રામ માટે વીજળી શક્તિ પણ મળી રહે તે રીતે યોજના કરવી. અલગત, નહેરુનો મુખ્ય ઝોક મોટા બંધો તૈયાર કરવા ઉપર રહ્યો હતો. પરંતુ, 'નાની નહેરુનાં બંધકામો જલહી ભદ્રાથી થતાં હોય છે, અને વધુ વિસ્તૃત પ્રદેશ માટે ઉપયોગી રતા હોય છે'—એમ હકી ભારતની પ્રજા પોતે ય ધણુ કરી રહે તેવા રાહ પથ સૂઝાડ્યો હતો. (મોરારજી નહેરુ : ૫. ૪૨૭)

ભારતની બેકારીની સમસ્યા પણ બહુલસાને યાપ આપે એવી હતી.

* સંપૂર્ણ બેકારી ભોગવનારાની સંખ્યા ૧ કરોડ ૫૦ લાખ નેટલી (સહેનોમાં ૨૦ લાખ નેટલી).

* વરસમાં બાકારે ૪ માસ બેકાર રહેનારાં ખેડૂત-કુટુંબો ૫ કરોડ નેટલી.

* ભારતમાં વસતીનો વધારો દર વરસે ૫૦ લાખ નેટલી.

* અને દર વરસે ૧૫થી૨૦ લાખ નવા નાગરિકો માટે નવા કામની જરૂરત.

પ્રથમ યોજનાનાં પરિણામો

પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજનાને અંતે (૧૯૫૬) પરિણામો ૧૫૪ હતાં—

(૧) અનાજ ઉત્પાદનનો લક્ષ્યાંક ૧૪%નો શરૂઆત હોતા તેને બદલે ૧૯૫૧માં ૧૦% વધારો થઈ ચૂક્યો હતો. કુલ ૫૦ લાખ ટન અનાજનો વધારો થયો હતો. અલગત આમાં ઉપરાઉપરી ગુજરાતને બે સારાં વર્ષો (અનુક્રમે વરસાદ અને ઋતુઓ)નો ધણો ફાયદો મળ્યો હતો. કપાસનું ઉત્પાદન પણ લક્ષ્યાંક વટાવી જઈ ૧૯૫૪-૫૫ સુધીમાં ૪૩ લાખ માંસડી પહોંચી હતું અને શેલડી, તેલીબીયાંમાં પણ સારી પ્રગતિ થઈ હતી.

(૨) નહેરુ કામની બાબતમાં—૧૯૫૧માં ૫ એપ્રિલ નાંચેની ૨૫ કરોડ એકર જમીનમાંથી ૫૦ લાખ એકર

પીતની હતી (કૂવા, તળાવો, બંધ, નહેર વગેરે થઈ) તેને બદલે ૧૯૫૬ના અંત સુધીમાં ૧ કરોડ ૬૮ લાખ એકર જમીનને પાણી આપી શકાયું હતું.

(૩) વીજળી શક્તિની બાબતમાં—દેશની શક્તિ ૨૩ લાખ કિલોવાટસની હતી, તેમાં ૭૦%નો વધારો થયો હતો. તેજ રીતે ૭૦% ટકા સિમેન્ટમાં વધારો થયો હતો.

(૪) ઔદ્યોગિક વસ્ત્રોમાં પણ ૭૦% વધારો થયો હતો.

(૫) ઔદ્યોગિક કાચા માલમાં ૪૪% સાધારણ માણસને પસ પડે એવી હકાકતો—

* યોજના ૯૦% સંપૂર્ણ થઈ હતી.

* કુલ રાષ્ટ્રીય આવક ૧૮% વધી હતી. ૧૯૫૧માં રાષ્ટ્રીય આવક રૂ. ૧૦,૦૦૦ કરોડ હતી. (વસ્તી વધારો ૬% થયો હતો.)

* માથા દીડ વાર્ષિક આવક બાકારે રૂ. ૨૪૦ની હતી તેમાંથી ૨૬૦ની થઈ હતી.

ભાવિ વિકાસનો પાયો

પહેલી યોજનાની આ સફળતા મર્યાદિત હતાં, મહેરવની હતી. ભારતના ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે પાયા તૈયાર થયો હતો. આ યોજનાની પ્રગતિ દરમિયાન ૧૯૫૪માં નહેરુ મીન જઈ આવ્યા હતા, અને ત્યાંની પ્રગતિથી પ્રભાવિત થઈ હતા. ભારત પાછા આવ્યા બાદ ભારતને સમાજવાદ તરફ વળી જવાનો તેમને મનસૂબો વધુ દૃઢ બન્યો હતો. અંકે અંકે ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે હવે તેઓ કટિબદ્ધ હતા. ૧૯૫૪નાં ડિસેમ્બરમાં ભારતની લોકસભાએ બહેર ક્યું :

“આપણી આર્થિક નીતિનો ઉદ્દેશ સમાજવાદી સ્વરૂપની સમાજરચના છે; અને આ હેતુ લક્ષ્યમાં રાખીને સર્વસાધારણ આર્થિક પ્રવૃત્તિની અને ખાસ કરીને ઔદ્યોગિક વિકાસની પ્રતિ વધુમાં વધુ શક્ય હદે વધારણો જોઈએ.”

અને આ પછી તરત જ ૧૯૫૫ના નાનુઆરીમાં આવાડી કોંગ્રેસમાં તેને વધુ મૂર્તરૂપ આપ્યું : ભારતનું બંધારણી સ્વરૂપ “કોઓપરેટિવ ફોર્મવેલ ડુ” હતું, તેને સ્થાને ધ્યેય “સમાજવાદી પદ્ધતિની સમાજરચના ડુ” સ્વીકારવામાં આવ્યું. અને તે અનુસાર બીજી યોજના તૈયાર કરવામાં આવી.

બીજી પંચવર્ષીય યોજનાનો

નહેરુનો ઉદ્દેશ સંપૂર્ણતઃ સમાજવાદી રાંચાનો નહિ,

પણ સમાજવાદી પદ્ધતિની સમાજરચનાનો હતો. અને તે, લોકશાહી સહજ આમ કંટવનો દર સંકલ્પ હતો. રિજીયને ખીણ યોજનામાં મિશ્ર-અર્થતંત્રની સીકાર કરીને માગળ ચાલેલાનું મુદાસિખ સ્વયં. જેમાં—

* ઉપાદાનનાં મુખ્ય સાધનો-ગ્રામ્યની-આવિધી અથવા મુખ્ય નીચે રહે;

* સહકારી પદ્ધતિના ખીણ ઉલોગોને ખાસ સહાય કેતેગન અપાય.

* ખાનગી મુદીના ઉલોગો છે તે હવાત રહે; અને નવા પણ મર્યાદિત ક્ષેત્રે વિકાસ પામતા રહે;

પરંતુ આખા રાષ્ટ્રે અપનાવેલી યોજનાના માગખાની અંદર રહીને જ ખાનગી મુદીએ ભાગ લેવાનો રહે—જે મુખ્ય થતે.

વધુમાં, રાષ્ટ્રીય સંપત્તિની કમરઘાઁ અધિકારિક ન્યાયી વહેંચણી થાય, તે સિદ્ધાન્ત ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો. વહેંચણીમાં સમાનતા ન આવે ત્યાં લગી સમાજવાદી સ્વરૂપ ન અગ્રે. —

આ દિશામાં જે વિકાસ થયો છે તે મહત્વનો છે—

(૧) વિમાન તથા વીમા ઉલોગોનું તથા ઈમ્પીરિયલ બેંકનું રાષ્ટ્રીયકરણ થયું છે.

(૨) ચિત્તરજન લોહિગોટિય પ્લાન્ટ, સિંદરી ફરટીલાસિર પ્લાન્ટ, વિજાવાપદમ રિપાર્ડ, પેરામ્બુર ફેરેવકરોપ, બેંગલોર એલિનિવરિંગ વર્ક્સ, રૂપનારાયણ પૂર કમલ ફેક્ટરી, દિલ્લી ડી. ડી. ટી. પ્લાન્ટ, પોંપરી (પૂના) પેનેસિલિન પ્લાન્ટ, ટ્રાન્કે (મુળઈ) ચોરિયર્સ અને મુરેનિયમ પ્રોસેસિંગ પ્લાન્ટ, વગેરે નાભ્યકરતકના ઉલોગો ચર-વર્ધ તથા છે.

ઉપરાંત ખાસ ખાન બેંક છે—

* લાખરાનાંગલ (ખંભળ), હીરાકુડ (ઝારિસા), દમોદરવેલી (ખંભળ-બિહાર) ના હાઈકો એલિનિવરિંગ પ્રોજેક્ટસ.

આનાં બે 'ધાર્મ' પરિણામો આવે તો ભારતની સુરત ફેરવી નાખવામાં તેમને મળે. એવોતેવો નહિ હેય.

લાખરાનાંગલ બધો ૧૯૫૬માં પૂરા થવાની વધી હતી, તે કસેડ લંબાશે એમ જણાય છે.

આ બધું નદીની સપાટીથી ૬૯૦ ફીટ જાગે જશે.

ભારતનો બેન્ક-નહિ, દુનિયાનો આ ખીણે જામાં લાયે. બધું હરો (અમ-અમેરિકાનો હવર-બંધ) નેતૈયાર થતાં તે આખા-ખંભળ, પેમ્બુ પ્રદેશ અને દિલ્લી, તથા રાજસ્થાનના અમુક પ્રદેશોને નહેરો દ્વારા પાણી પૂરું પાડશે. (અમરિગી રેકનિથિયનોની મદદમાં ૧ લાખ કામદારો કામ કરી રહ્યાં છે.)

આ નહેરો ૩ લાખ ૫૦ હજાર એકરને પાણી પૂરું પાડશે. તેને પ્રતાપે ૧૭ લાખ ટન ઘઉં અને અનાજ, ૮ લાખ માંસડી કપાસ, ૫૫,૦૦૦ ટન શેલડી, ૧ લાખ ટન દાળ અને તેલીળીયાં, ૧૫ લાખ ટન ધાસ-પેદા થશે. (આને ભારત નેટલેક કપાસ પરદેશી આવ્યાત કરે છે તેનો અર્થ, અને આવ્યાત કરવામાં આવેલ ઘઉંનો ત્રીજો ભાગ અહીં જ લેવાય થશે.)

આ બધું પ્રતાપે ૪ લાખ કિલોવાટ વીજળી પણ પેદા થશે.

હીરાકુડ બંધા: દુનિયાનો આ લાંબામાં લાયે (૩ માઈલ લાંબો) બધું છે. ૧૫ લાખ એકર કાંચરનાં ખેતરોને નહેરું પાણી આપશે, એવો અંદાજ છે. (બ્રિટિશ કોમનવેલ્થ ગોલ્ડમેડ પ્લાન નીચે એનું કામ ચાલે છે.)

દમોદરવેલી પ્રોજેક્ટ: આમાં ચાર બધું બધાશે. તે ૧ લાખ ૪ હજાર કિલોવાટ વીજળી પેદા કરશે.

તુંગભદ્રા પ્રોજેક્ટ: ૨૦ લાખ એકર જમીનને પાણી પાશે અને વીજળી પેદા કરશે.

નહેરુ ખાસિંગ પ્રોજેક્ટ ઉપર ભાર આપે છે—

આ બે વીજળી પેદા થશે તે બાંને બાંને શુદ્ધ ઉલોગોનેય પૂરી પાડવામાં આવશે; એટલે કે ખાંભળ પ્રદેશની આર્થિક ક્રાંતિનું એ ઉચ્ચાલન બળ બનશે.

* તેજ રીતે લિલાઈ, રરકલા અને દુર્ગાપૂરનાં કારખાનાં પણ અપૂર્વ એવી ઉત્પાદકીય ક્રાંતિનાં સાધન બનશે.

લિલાઈનું કારખાનું નાણાં (૧૩૫ કરોડ રૂ.) નિષ્કાલેની મદદથી બંધાયું છે; ત્યાં ૬૦,૦૦૦ કારમીઓ કામ કરે છે; રરકલા પ્રથિમ જર્મનીની મદદથી બંધાયું છે (૧૭૦ કરોડ રૂ.નું ખર્ચ);

દુર્ગાપૂરના જખમીને અંદાજ ૧૭ કરોડ રૂ. નો છે. આ

જિજ્ઞાસુ સરકાર અને બ્રિટિશ કંપનીઓનું સહિયારું
સાહસ છે.

આ નણે લોહનગરો (1) મોતાની સંપૂર્ણ સક્રિય
કામ કરતાં થઈ જશે ત્યારે લોખંડા ઉત્પાદનમાં ૪૦%
લાભ ટંબો વધારે થશે...અને લારતની નીચ પચ્ચર્ષીય
યોજનાનો અને ભારતના ગ્રામી ઔદ્યોગિક વિકાસનો
પાયો સંગીન બની જશે.

અપેક્ષિત પરિણામ

એકાદશ, બીજી યોજના પૂરી થશે ત્યારે—

* ૧લી યોજનાથી બમણા બેટલે કે રૂ. ૪૮૦૦ કરોડ
અમૂલ્ય ફરે. (ઉપરાંત રૂ. ૨૪૦૦ કરોડનું ખાનગી નૌકાણ
જુદું)

* રાષ્ટ્રીય આવક પહેલી યોજનાને અંતે ૧૮% વધી
હશે, જેને બદલે હવે ૨૫% વધી હશે.

* માધ્યમિક આવકમાં ૧૮% વધારો થશે હશે.
રૂ. ૨૬૦. ઉપરથી રૂ. ૩૪૦ સુધી પહોંચી હશે. (૧૯૫૧ની
સરખામણીએ રૂ. ૨૪૦ થી વધી રૂ. ૩૪૦ થશે)

* ૧૮ કરોડ વધુ માણસોને રોજગારી મળી હશે. (વર્તી
વધારો થશે, તેની સરખામણીમાં વધુ)

* ૨૧૦ લાખ વધુ એકરને પાણી મળ્યું હશે.

* અનાજમાં ૨૫% કમણમાં ૩૨% અને બધુટમાં
૧૫% ઉત્પાદન મળ્યું હશે

* પરંતુ ઉલોચોતું ઉત્પાદન તો ૬૬% વધ્યું હશે !

1. આમ આવક, બે યોજનાઓના મરિલામો અને શક્યતા-
ઓ નોઈ શપાએ બીએ.

આર્થિક કટોકટી

પરંતુ આ બીજી યોજના કરમ્માન લાગુને સારી એવી
કટોકટીમાં તવાવું મરજી હશે.

બીજી પચ્ચર્ષીય યોજનામાં આરંભમાં જ ૧૯૫૭માં
બજારમાં આર્થિક કટોકટી અંતસરથી પડી હતી—

(૧) પૂર, વાવાઝોઈ ને કુકાળરથી કુદરતી આફતો
(મિકાર અને ઉત્તર પ્રદેશમાં ધણી જ ઉગ રવરે) વડી
પડી હતી.

(૨) તેમાં વળા, “પરંદેશી ચલણ” (ફોરેન એક્ચેન્જ)
માં ચોરી એવી બેચ પડી હતી. પરિણામે અન્નભરતો
કટોકટી-બીધી થઈ હતી.

* ૨૦ લાખ ટન અન્ન ઉત્પાદન ઓછું થયું હતું.

* નાણામં. ૧૫થી ૨૦% વધારો થયો હતો.
અને અનાજના લાભો વધતાં બીજી બધી છાનનો
બરિયાતો થોંધી બની હતી.

વધુ ચિંતાબનક પ્રાપ્ત તો એ હતી કે બીજી
યોજનાની કુલ રોકાણનો ચોથો ભાગ (૨૫ ટકા)
અન્ન ઉત્પાદનમાંથી મેળવવાની ગણતરી રાજવામાં
આવી હતી તે નિષ્ફળ મઈ હતી !

—પરિણામે, ઔદ્યોગિક-ઉત્પાદનક્ષેત્રેય એની માઠી
અસર વરતાવા લાગી હતી.

અને એને પહોંચી વળવા રેલવે ભાડામાં ૫% થી ૧૫%,
તારમાં ૧૫% દર વધારવામાં આવ્યા હતા; ઈન્કમ ટેક્સ રૂ.
રૂ. ૪૨૦૦ને બદલે ૩૦૦૦ની આવક ઉપર નાખવામાં આવ્યો
હતો; બોનસ ઉપર ૧૨થી ૬૦%નો વેરા, ખર્ચ વેરા, અને
સંપર્ષિત વેરા નાખવામાં આવ્યા હતા—કુલ ૬૬ કરોડ રૂ.
લેણ કરવાનો અંદાજ બંધો હતો.

આમ, યરીમવર છાનનો બરિયાતોની કિંમતોના
વધારાથી અને મધ્યમ, પર્વ રેલવે, તાર અને આવકવેરાની
નવી લાઝમીશી લગાવો હતો. વડવર મજૂ ખર્ચવેરા
અને સંપર્ષિતવેરાની આકળાણો હતો

પરંતુ હજી વધુ ભૂડી પરિસ્થિતિ બીધી ચવાની હતી.
બીજી યોજનામાં ને મૂડી નૌકાણ કરવાનું હતું તેમાં પરંદેશી
સલામ અને લોન્ડન ઉપર ચલેા મોટા આધાર રાખવામાં
આવ્યો હતો.

પરંતુ બાદરતની રવતન પરંદેશનીતિ આ
મકોની આઠે આવવી હતી !

* ૧૯૫૭માં ઓક્ટોબરમાં તો રાજ્ય પાસેનું બંકેશ
ખતમ થયું હતું. રવસિંગ પુરાંતેનો ઉપયોગ પણ કરવા માંબો
હતો; જતાંય બીજી યોજનાના ખર્ચને પહોંચી વળવાની
કોઈ આસા દેખાતી ન હતી... નહેરુએ ૮-૮ મહિના કંઈક
ધમપજા આપી હતા. ગાદ અમેરિકા, વર્લ્ડબેંક, ઇન્ટર-
નેશનલ મોનેટરી ફંડ, બ્રિટન અને રવિયા પાસેથી દેવાં કરીને
રૂ. ૬૦૦ કરોડ નેટલી રકમ મેળવી હતી. અલગત જરૂરત
તો અનેક ગણી વધુ હતી. એટલે જાતે બીજી યોજનામાં ૫૪
કાપ મૂકવા વિના છૂટકા થયો ન હતો !

એતી સમસ્યા

આમ, નહેરુ ભારતના નવખાતરની દિશામાં ટકર સઈ

રહ્યા હતા, ત્યારે સહેરા અને ઉલોગો કરતાં જટિલ અને મુશ્કેલ સમસ્યા ખેતીની હતી. તે તરફ જે જામ રહે ચાલે એવું ન હતું.

જમીન સમસ્યાનાં આદર્શ પાયાં તો પહેલી નજરે જ લક્ષ્યવાન ક્યાંથી દેતાં હતાં—

(૧) જમીનની માલિકીમાં અસમાનતા (૨)

• મેકાટુ જમીનધારી (૩) મલોતિયાની અસ્થિતતા

(૪) ૪ કરોડ ખેત મજૂરોનાં કામ, ચોથા અને એકત્રી-

ની સમસ્યા. (૫) જમીનના અનુપાદક તમામ દુકા

(૬) જમીન ખેડનારા અને રાજ્યની વચ્ચેનાં અનેક

હિસો. (૭) હારે મલોત અને મહેસુલ (૮) પાકનું

ખદુ જ નીચું ઉપાદન ધેરણ (૯) ઉપાદનની

પ્રાથમિક પદ્ધતિ અને જૂનાં સાધનો (૧૦) જાળવર દેવાં

અને વ્યાજ ?

જમાનાઓથી રીખાતા આવેલા ‘જનતા તાત’-

સાંને આ નામચૂંદમાંથી છોડાવાનું નહિ ત્યાં સુધી ભારતને

દિ રક્ષાજ, રામરોજ્ય કે સામાજિકતા કશો જ અર્થ

હતો, એ વાત ખબર પડતી છે. આ સુધારા રાજ્યસરકારોને

સ્તક રહ્યા છે. અને તેમાં ઓછોવતી પ્રગતિ થવા પામી છે.

મોટે ભાગે—

● જમીનદારી ઇનામદારી પ્રથા સારા પ્રમાણમાં નાશ

પામી છે. પરંતુ હારે વળતરનો બોલો કિસાનની કમર

પકી રહી છે.

● જમીનની માલિકી અંગે સીલીંગના પ્રયાસો ઉપર-

જરૂરના રહ્યા છે.

● મલોતિયાને રક્ષણ આપવાનું મુખર્ષ રાજ્યમાં થયું

કે તેટલું વળીને થવા પામ્યું નથી.

● મલોતના દરો કે, કે અને મુખર્ષ રાજ્યમાં સોથી

બોળા કે સુધી ઉતાવળમાં આવ્યા છે.

● ભતખેડ કરનાર મલોતિયાને ભતે ખેતી નહિ કરનાર

મેકાપાંડે માલિકે જમીન સોંપી દેવાના કાયદાની બાબતમાં

મુખર્ષ રાજ્ય આગળ છે; ભે કે, તેમાં જિનખેડોએ

ભતે ખેતી કરનારા તરફ નેપાથર્ષ બંધ કમળ છે. આ નથી.

● જ્યાં મલોતિયા જમીન પોતાની માલિકીની કરી

શકે તેવી શક્યતા બિમી ધર્મ છે, ત્યાં તે તેનું વળતર ચૂકવી

શકે તેવી તેની આર્થિક સ્થિતિ હેતી નથી.

● દેવાની બાબતમાં ધણી રાજ્યોમાં રાહત અર્પણ છે.

પરંતુ, ખેતીની ‘જૂની’ પુરાણી પદ્ધતિ મોટે ભાગે અલુ છે; અને જમીનના નાના દુકાઓની સમસ્યા તો હજી વ મુજબનારી જ રહી છે.

નહેરુએ આ દિશામાં એક જ રસ્તો સૂચવ્યો છે.

(નાગપૂર કોંગ્રેસ) :

—સર્વિલ્ડ કોન્સોલિડેશન

—સુધુત સહકારી ખેતી

● અલગત, ખેતીની સમસ્યા હજી સુધી પાથરી જા છે.

એને એજે જરૂરી સુધારા અને કાનૂન થયા નથી; અને એ

પ્રયત્નો થયા છે તે કાચા મેં લૂલા છે. તેના અમલમાં એથીય

વધુ ખરાબી બેચ મળે છે. પરિણામે ભારતની ગ્રામજનને

ઉત્સાહિત કરી શકાય નથી; અને ‘સહકારી ખેતી’ જેવી

ક્રાંતિકારી બની શકે તેવા ઉપાયો તરફ વળી હજી પ્રાથમિક

સારી જેવી હાસીલ છે !

આમ છતાં, એ વાત એટલી મહત્વની નથી કે, અર્થાંશિત

હદે વિકાસ કરવામાં નહેરુને જમીનદારી હિતો સામે, અને

હાઈકોર્ટે સામે, ખેતતાના જમીનદારોની સાથેના સામે

અને સભ્ય સરકારોમાંનાં પ્રયાપાતી ભૂલો સામે એમલે

હાથે લડતો આપવી પડી છે. જમીનદારી નાણુદીના કાનૂન

અંગે જિહારની ઘર્ષકોર્ટે જિહાર સરકારની સામે દરરોજ

કચો ત્યારે નહેરુ સ્થાપિત હિતોની સામે પડી ૧૯૫૧ અને

૧૯૫૪માં, એજે જમીનદાર ભારતના ગદ્યારથમાં સુધારો

કરાવવામાં પાછા પડ્યા ન હતા તેમણે ૨૫૪૮ કહી નાખ્યું

હવે કે,

જમીનદારી-નાણુદીની આડે કોઈ આવી શકે

નહિ—હાઈકોર્ટ ને સુપ્રિમ કોર્ટ પણ નહિ. એને

નિર્ણય અને એને અંગેના વળતરનોય નિર્ણય ધારા-

સભાઓ અને પાર્લામેન્ટને હસ્તક રહેશે. લોકશાહી

પાર્લામેન્ટથી અધિક કોઈ સત્તા હોઈ શકે નહિ.

આમ છતાં એ વાત સાચી છે કે,

ખેતી-સુધારાની વ્યવસ્થામાં સારી જેવી નિષ્વળતા રહી

છે. નહેરુની આ નિષ્વળતામાં અનેક કારણોમાં એક ૨૫૪

કારણ તેમણે પોતે જ સ્વીકાર્યું છે :

‘એ. આર્થ. સી. સી. એ એ હરાવ (જમીનદારી

—નાણુદીની નાણુદીની) જીડો વિચાર કયો વિના

ચસાર કયો હતો; અને લઘુ સમયેને તે તે હરાવનાં

પરિણામનીય પૂરી સમજ ન હતી.

(મોરારજી નહેરુ પ. ૪૩૩)

નહેરુની આ વાત ઘણી બધી સાચી છે. કોંગ્રેસનાં ઉદ્દેશ ૪૦ વર્ષ દરમિયાન કોંગ્રેસે બધારે બધારે સ્થાપિતહિતો સામેના અને સમાજવાદી રાહ તરફ જવાના દરાવો કર્યા હતા, (મોરે બાજે ગોંધીજીના નૈતિક ટેકા સાથે નહેરુ આવા દરાવો લાવતા હતા) ત્યારે કોર્કવાર ખુલ્લી (પરોષ થતો હતો) અને ઘણી વાર દરાવો પસાર કરી દેવામાં આવતા હતા; પરંતુ એ દરાવોનો અરેખરો મર્મ કોંગ્રેસના જ જ્ઞાનેક આગેવાનોએ માન્ય કર્યો ન હોય એવું બનતું હતું.

આ વાત ૧૯૨૮ની જાન્યુઆરી-તાલુકાદારી નાણુદીની વિચારણા વખતે, ૧૯૩૧માં કરંચી કોંગ્રેસ વખતે પસાર કરવામાં આવેલા ' મુળભૂત અધિકારો ' અને આર્થિક કાર્યક્રમ ' ના દરાવ વખતે, અને ત્યાંથી ગોંધી આવાદી કોંગ્રેસના સમાજવાદી સમાજરચના અંગેના દરાવ તથા નામપુરના સહકારી ખેતી અંગેના દરાવ વખતે રચી રીતે બોવા મળે છે.

આમ, આપણને એ વાત સ્પષ્ટ દેખાય છે કે, નહેરુ અમે તેટલા ઝાંવા નાખતા હોય, પરંતુ કોંગ્રેસને જ હજી તેઓ ચોતાના આજે સાચી અંતરની સમજ અને ભાવનાકાથી લઈ જવામાં સફળ થયા નથી. આર્થિક મોરચાની આ જેવી તેવી કમબેરી નથી.

પરંતુ આને જ કારણે શું આપણે નહેરુની આર્થિક નીતિ ખોટી કહી શકીશું ? ચોક્કસ બે સદી લગી ક્રિસ્ટિય શાહીનાદરી નામચૂંમાં રેસાઈ ગયેલા, સ્વાધીનતાની પ્રોત્સાહ અસાધારણ કટાક્ષીમાંથી પસાર થઈ, જેમ તેમ બિચા થઈ રહેલા રાષ્ટ્રને આ રાહ ' ધીમે ' અને ' ક્રમશઃ ' હશે, પરંતુ શું અર્થા ખોટો દરે ?

નહેરુએ તેમની ' ભારત-ખેતર ' દરમિયાન જ (૧૯૪૪-૪૫) ભારતના ' સાર્વિ ' ધકતર—રાજકીય ' ઉપરાંત આર્થિક પરિવર્તનો—અંગે, અને ખાસ કરીને સમાજવાદી જગના ફેરફારો અંગે સારી એવી વિચારણા કરી લીધી હતી (ભુજો : માડું ' હિંદુસ્તાન '—પા. ૭૦૪થી ૭૧૪)

' આર્થિક ફેરફાર લોકસાહી જગની ચોખ્ખા-પૂર્વકની સામુદાયિક સહકારની વ્યવસ્થાની દિશામાં થવો જોઈએ. '

માત્ર ' રાજ્યની આર્થિક અને સંસ્થા ' આર્થિક નિયોજન ' કોઈ આ આદર્શો માટે પૂરતા નથી. ' પસંદ ' કરીકોઈ અને ધનરાપદતિ વચ્ચે નથી, પણ બેચવાળદા અને ખાનગી ધનરાપદતિ અને જવાબદાર તેમજ બહે અથવા પ્રબની આર્થિકની ધનરાપદતિ વચ્ચે છે. ' (આર. એચ. રાની).

અને ખાનગી મિલકત તથા સમાન આવકના સિધ્ધાંત અંગે તેઓ બચાવે છે કે—

' લોકસાહી જગની સામુદાયિક સહકારની વ્યવસ્થામાં ખાનગી મિલકત નાબૂદ કરવી જ જોઈએ એવું નથી. ' પણ એમાં પાયાના મોટા ઉલોગો સામુદાયિક અથવા પ્રત્યેકી આર્થિકના હોવા જોઈએ એ ચોક્કસ છે. એમાં જગની ઉપર પણ સહકારના ધારણતું નિયંત્રણ હશે. ખાસ કરી હિંદમાં મોટા ઉલોગો ઉપરાંત સહકારને ધારણે અથવા સામુદાયિક નિયંત્રણ નીચે વ્યાસતા નાના ઉલોગો અને મામલોગોની પણ જરૂર રહેશે. '

આમઉલોગો વિશે નહેરુની દૃષ્ટિ આ રીતે રચી કરી શકાય : વીજળી + સહકારી પદ્ધતિ = સમાજ વી પદ્ધતિ

જગ તેઓ ઉમેરે છે કે— ' ખેડ હરેક રીતે રાષ્ટ્રની ઉત્પાદન શક્તિ વધારતા જવાનું અને સાથે સાથે રાષ્ટ્રની સંખ્યા મજૂર શક્તિને કાઈ ને કોઈ પ્રવૃત્તિમાં કામે લગાડવાનું તેમ જ ખેડારી અટકાવવાનું હોતું જોઈએ. દરેક વ્યક્તિને પોતાનો ધંધો પસંદ કરવાની સ્વત્ત્વ એટલા પ્રમાણમાં છૂટ હોવી જોઈએ આ બધાને પરિણામે આવકની સમાનતા થતા થશે એમ નથી, પણ વહેંચણી પહેલાં કરતાં વધારે ન્યાયપુરસ્કરની થશે અને આવકની સમાનતાની દિશામાં તે વધુ ને વધુ જગતી જશે. '

' કોઈ પણ સંજોગોમાં, અજગના જખરદરત કોરો સંપૂર્ણપણે નાબૂદ થશે ને તરવતા પતાઓમાં આવકના પાયા પર રચાયેલા વચ્ચે ધીમે ધીમે અદર વધતા જશે. '

' આવા ફેરફારથી મુખ્યત્વે નફાની વૃત્તિ પર રચાયેલી આજનો પરિવહારીય સમાજ બિચલી પડશે... '

(પા. ૭૧૪-૧૫)
અલગત, ઔદ્યોગિક વિકાસના ગોંધીજીના વિચારોથી નહેરુ જુદા પડ્યા છે, એ સાચું છે; પરંતુ નહેરુએ બે વાત

દરમિત્ર વિસારી નથી. એક તો, એ તેવી મજબૂતતા પોતાના સિદ્ધાન્તો જતા કરી કાર્થ પરદેશી સ્થાની મદદ લીધી નથી. અને દેશની અંદર એ તેટલી જાંધણો જતા, આર્થિક નીતિને સમાજવાદી રાહ દેરી જવાના પ્રયાસો જતા કર્યા નથી. મુખ્ય ઉદ્યોગો રાજ્ય હસ્તક, અન્ય ઉદ્યોગો અને ખેતી સહકારી ધારણે, તથા સંપૂર્ણિતને અનુકૂળ થઈને ચાલે તેવા ખાનગી ઉદ્યોગો; ઉપરાંત આયોજીત (અવિધ્યમાં વીજળીથી ચાલતા આયોજીત) — આ ચારેનો મેળ એવી રીતે ખચાવી રહ્યા છે કે —

● એક ખાણ ખાનગી મૂકીને વર્થસ્વ ન સ્થપાય અને બીજી ખાણ રાજ્યહસ્તકનું એકેકરૂપ અર્થતંત્ર બની ન જાય.

● એક ખાણ મોટાં શહેરમાંના ઉદ્યોગોનું અતિકેન્દ્રીકરણ બની ન જાય; બીજી ખાણ આમ વિસ્તારોના ઊંચ-ઉદ્યોગો ઉપર જ બધો આધાર સપાવા જતાં પ્રગતિની ગતિ રૂંધાઈ ન જાય.

નહેરુનો આ પ્રયોગ શુદ્ધ સમાજવાદી નથી, શુદ્ધ માંધીવાદી નથી.

● નહેરુનો આ પ્રયોગ 'લેસેઝ-ફાયર' (laissez-faire), 'મુક્ત ઉદ્યોગ' (free-enterprise), 'મુક્ત-વેપાર-હરીફાઈ' (free-market) નાં મૂકીવાદી સ્વરૂપથી તો ધરમૂજથી ભૂંડો છે જ.

ભારતને મારેનો આ એક વિશિષ્ટ પ્રયોગ છે, ને તે સાચી દિશાનો તો છે જ છે.

નહેરુ પોતે જ આ પ્રયોગને ધણીવાર 'વેલ્ફેર સ્ટેટ' (કલ્યાણરાજ) એવું નામ આપે છે. પણ એનો મુરોખીય 'ધર્મોદા રાજ્ય'નો પિંડ બદલી નાખી, તેજો નવા જ અર્થ ઉમેરતા હોય તે રીતે આને 'મોરલ સ્ટેટ' (નેતિક રાજ્ય) તરીકે ઓળખાવે છે. તેજો કબૂલ કરે છે કે આ કલ્યાણકરક અર્થમાં સમાજવાદ નથી; આ સમાજવાદનું ઉચ્ચ ગિરિમુખ નથી, પરંતુ ત્યાં પહોંચવાના માર્ગની વચલી દૂક તો છે જ છે.

[આપતે અંકે : નહેરુના સોકરાશી અંગેના પ્રયાસો તથા આંતરરાષ્ટ્રીય નીતિ અંગે]

મુખ્ય સંદર્ભ સાહિત્ય : નહેરુની આત્મકથા; તથા 'માનુ' હિંદુ દર્શન : Mahatma Gandhi : The Last Phase Vol. II By Pyarelal (નવજીવન); Nehru : A Political Biography : By Brecher (Oxford); J. Nehru : By Frank Moraes (Jaico); Nehru and Democracy : By Donald E. Smith (Orient Longmans); The Way of Gandhi and Nehru : By S. Abid Husain (Asia); A Study of Nehru : Ed. by Rafiq Zakaria (Times).

ક્ષિતિજ માનવતાની ક્ષિતિને વિસ્તારવા મથતું માસિક ચત્ર પ્રકાશન

નવેમ્બર અંકમાં : રૈદાના (વાર્તા) ખસિલ વિશ્વાન, બ્રાહ્મજી-કથાકોચ-સ્વીન્દનાથ : ચીનની એલેન્ડ-અગ્રોક મહેતા : ચીનની સિદ્ધિ-સાહિ-એન લાઈ : ચીનની પદ્ધતિ-પ્રબોધ ચોકસી : પ્રસંગાત્મકમાં-ચીન સામે લશ્કરી નહીં સોકરાશી તાકાત. પચાતરરાજ ને સર્વોદયનો સમન્વય-મુક્તિમાર્ગ પર ચંચ-ઉપનિષદોનો અભ્યાસ-વિનોભા : સાંતિનિકેતન-સ્વીન્દનાથ; ઉપરાંત પ્રયુવ, લાભચંકર, દેવમુખ્ય બેશી ને ઉચનસ્નાં કાવ્યો.

ડિસેમ્બર અંક માટે નિર્ધારિત : સોકરાશી માટે લોકોનું તપ-માંધીજ : અણુબોમ્બ કેમ ફેંકાયો ? વર્લ્ડ બેક : હું કોંગ્રેસમાં કેમ ભેગાયો ? જી. જી. મહેતા : ગીતગોવિંદ અંગ્રેજીમાં અવતરી-સ્વીન્દનાથ : મુક્તિમાર્ગ પર મૂકીવાદ : વિનોભા : સ્વીન્દનાથનાં ઉપનિષદ પ્રવચનો : સોકરાશીનો દુકડો (વાર્તા), વગેરે.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૦-૦૦ વિદેશમાં ચિ. રૂ. ૨૦
ક્ષિતિજ : આંખાનેર દરવાજા : વડોદરાં

(અનુસંધાન યાન ૧૯૦થી)	
વાર્તા - પ્રસંગ	
મોન્ડર બેશી	લાભચંકર ઠાકર ૧૭
નકરત	સો. લીલા દી. ધારપુર ૧૪
એકસરોજ બિલિંગના પથ્થર	મુનીલાલ મડિયા ૧૫
મુસિયો	સમ્બાદત હસન મંદો ૧૭
સમાન્યમાં	રાધેશ્યામ રામા ૧૮
ધરતીની માંદગી	એલન પેટન : સુ. માંધી ૨૧
ત્રિકોણ	અંબદન આચાર્ય ૨૪
વ્યક્તિ વિશેષ : ઘર દીવડા	
શ્રીમતી વિલામોરી નીલકંઠ	ભે. માંધી ૧૭
હેરાલ લાચડા	" " ૧૫
રવિચંકર મહારાજ	" " ૧૬
કે. ઠ. મુવ	અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ ૨૪
મનભાઈ પ્ર. દેસાઈ	ભો. માંધી ૨૪
ઉપરાંત દર અંકે	
પ્રજ્ઞિ ને પડ્યા	(સાંસ્કારિક નોંધ)
નવું વાચન	(મીતાક્ષરી પરિચય)

વિશ્વમાનવ : ૧૯૫૯ લેખ-સૂચિ

ચિંતન લેખો—	સંપાદકીય	અંક	દેશ વિદેશ
વિનોબાને (વિદ્યાપ વેળાએ)	જોગીલાલ ગાંધી	૧૩	ભારતીય ક્રાંતિકાર સમિતિ
વિનોબા સાથે વાર્તાલાપ	" "	૧૪	કવિ વિદ્યાપતિ
ચીની કમ્યુન (ક્રાંતિહાસનો અશ્વત્થ પૂર્વ અપતરો)	" "	૧૫	ક્રાંતિસેલ સ્વૌચ્છા વસાહતો
ડૉ. કિર્ષાજી અને પારતરનાંકરુ	" "	૧૬	બ્રહ્માંડની અદ્વાસતમાં આનવી
જીવનદર્શન	" "	૧૬	નકુંભાઈ
ચીન-તિબેટ-ભારત સમસ્યા	" "	૧૭	રેણુભાઈ રેનોદ્વજ
પાયાની વિચારણા	" "	૧૮	કેરળની સમસ્યા
શુદ્ધરાત્રી સાહિત્ય પર માઈસવાઈની અસર	" "	૧૯	ડોહરનો પરમજ્ઞ
પાયાની વિચારણા : નવી કિર્તિઓ ગાંધી દર્શન	" "	૨૦	ભિલાઈ-શરદેલા
ભારત : લોકસાહીની એરજી પર નહેરુ : એક મૂલ્યાંકન	" "	૨૧	ક્રાંતિયા-વિમેન્સ ફીક્શન
	" "	૨૪	ફા-સનો સંત એવે પિયરી
	" "	૨૪	દક્ષિણ આફ્રિકા : કાળી-ગુલામીનું સાંકળ
	" "	૨૪	રશ્વેષનાં પુષ્પાં રૂપ દઃ આફ્રિકા
	" "	૨૪	'કમ્યુનિસ્ટ ને આપણે'
	" "	૨૪	સમાજવાદનાં ૨૫ વર્ષ
	" "	૨૪	ચીનની ધુસળીયોરી

ઇતર ચિંતન લેખો

મારી જીવન દર્શિ	પં. જવાહરલાલ નહેરુ	૧૩
સંહકાર અને સમાજવાદનો સમન્વય	અબોધ ચોક્કસી	૧૬
હિંદુ કુટુંબની કાયા પસંદ	નારાયણ શેઠ	૧૮
ક્રાંતિહાસની આર્થિક ક્રાંતિઓ	અશ્વત્થ પંડ્યા	૨૪

પહેલું પાત્ર

ફરી પાછો જોઈએ : કવિ દેવ		૧૩
ગાંધીને માગે (ક્રાંતનમાં સત્યાગ્રહ)		૧૪
જ્યારે બાપુને જીવનદીપ પ્રગટાઈ ગયો		૧૫
ગાંધીબોધના સત્યાગ્રહને પંચે		૧૬
જોમો કેન્સાતા		૧૭
યુદ્ધનું મૂળ (સોક્રેટિસ)		૧૮
આર્થિક ગર્ભરતાનો ધુમ (શ્રી-અરવિંદ)		૨૦
પેસો અને સત્તા (ટાગોર)		૨૧
વિદાન ક્યોને અજ્ઞાતમ મ મહેરુ		૨૪

ભારત-પરકાર-ધારા

અધ્યાત્મીન સંત સાધના	અનિરુદ્ધ અમભટ્ટ	૧૬
શિલ્પશી :	કે. એમ. એસ.	
	ખાલકેર	૧૮
સંધિગિતા :	" "	
	(અનુ. કિશોર ભટ્ટ)	

ભારત નવલકથા

સ્વાધીનતા શબ્દી	ઉત્તરગ્રામ્ય ટેમ્પર	૧૭
(જે દર્શિનિંદુ)	આચાર્ય કુંભલાની	
ચીજ મંચવર્ણીય યોગના	ઈ. એમ. કિસે	
(જે દર્શિનિંદુ)	નંદુદીપાદ	૧૮
સમાજવાદ અને સંહકારીતંત્ર	એ. સત્યનારાયણ રાજુ	
	વેકુલોઈ મહેતા	૨૦

ભારતીય વિજ્ઞાન	જયુક્તર શાહ	૧૩
(વિકાસ અને સંભરપા)	"	૧૪
દરમો અહ	"	૧૪
દાર્શનિક	સુ. ત્રાંધી	૧૪
વિલિયમ શેપન હોમિદન	અધુકર શાહ	૧૬

માનવ અને પરમાણુ

परमालु परिचय	डॉ. भद्रकृष्ण शाह	२२-५४
अनुसंधानो अलिहाय	मुलदा गांधी	२२
इकलवः विद्वान्नीयान् अहिंसा		२२
अन्यता, रडोः, अन्तरिभाषा		२२
विद्वान्नीया तथा अहिंसा		२२
मानवताते साह		२२
अन्तरः परमालुनी शांतिभय		२२
साधना	डॉ. भद्रकृष्ण शाह	२२
अन्तर्नी कायापलट		२२
परमालुअहिंसी विकास तत्परीय		२२

विशेष

विश्वविद्यालयतः व्यभिचरः सत्यः	१७
संक्षेपः २७. अज्ञातः	१८
रशियात्नी शिक्षा सभासा	१९
अप्राप्यः सैद्धांतिक अप्राप्यः	२०

• સહિત્ય

મુદ્રાપતિનો વિનોદ	ભોળીલાલ માડિસરા	૧૪
મારે મિત્રશાંતિ ફરી લખવાનું	મંગીલાલ	૧૫
> હોય તો ૧	ઉમાશંકર ભીશી	૧૫
ઈ. એન. ફોલ્કરે અગ્નિલાઈની		
આશર	સુરેશભોજી	૧૫
સરોજ પાઠકની વાર્તાકલા	ગુલાબદાસ છોટર	૧૬
સ્વીડી-સંકલિપ	રમણલાલ ભોળી	૧૬
કવિ અને રંગશુભિ	સુરેશભોજી	૧૬
કુટુંબ અને બોનાકેરનીની		
(મે પાત્રો)		૨૦
જિવાગો : એક આંતરદલન	(ગુલદેવે પેશ)	
	સુરેશભોજી	૨૧
'ડો. જિવાગો' અને 'સોલિટર'	(ઈ. એસ. બલદેવ)	૨૧

अन्ध समीक्षा		
अध्यास १ २ ३	अनिरुद्ध प्रदास	१७
सितारापथ	" "	"
सद्मन चंद्रशीताने	" "	"
भारतीय तत्त्वविद्या	" "	१८
अन्यशेष	" "	१८
प्रविष्टा	" "	२१
जमा-विचार :	भारतवास प्र. ठाडारी	२१

कविता आस्वाद

કથાપીની કવિતા	સુરેશ જોશી	૧૭
કરસનદાસ માલોકની કવિતા	૪૪	૧૪
જેઠાધની કવિતા	૪૪	૧૬
નિરંજનની કથા	૪૪	૨૦
કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણીની કવિતા	૪૪	૨૧
પ્રિયકાન્ત અધિવારની કવિતા	૪૪	૨૪

കുറിപ്പ്

इयम नाहुं ? मुक्तक	शशि शिवम्	१३
जिह्वी : कण्ठी	अनवर आनन्दान	१४
पद्मिनी	छिपेन्द्र पञ्चा	१५
आरे तरङ्ग	वसित भूय	१६
मे ज रीवे	सुरेश हलाय	१७
सांवरी सुरतमा	पतील	१८
तोभा विनोभा ।	रसिक पञ्चा	१९
स्थिति	खामोशेर हाकर	२०
पदमान	" "	२१
सध्या डली	शशि शिवम्	२२
काम आवे ?	शुलाम मोहम्मद शेख	२३
हाल आवे ?	अनिरुद्ध प्रसन्न	२४
नौका चरने काय	हरिवत्सल बाबाश्री	२५
प्रेम प्रस्थित	" "	२६
समहर वटे	सुरेश हलाय	२७
आ वीसा वीसा वीमल वणे	पतील	२८
जणून्ध्या वाढणो आले	छिपवासी : मो. नांभी	२९
जमुं शुं हं ?	" "	३०
मुक्तक	शशि शिवम्	३१
हाल राते	शुलाम मोहम्मद शेख	३२
स्थिति तव	सुरेश हलाय	३३

તું આવ	હસિત બુધ	૧૨, ૧૬	જીવન ભરકું બળી	૨૨, ૨૬	જગદીશ એંઆ	૨૧
સ્વમ દૂત	કાલિદાસ રાખ		ગ્રીતિ મોક્ષનું પાપ		ઉચ્ચન્મ	૨૨
	(નગીનદાસ પારેખ)	૧૬	ગોત		ગુ. મો. શેખ	૨૪
સુર-સાગર	જગદીશ ત્રિવેદી	૧૬	ધન્યતા		વિષિન પરીખ	૨૪
ગમી પડ્યો	શુભામ મોહમ્મદ શેખ	૧૭	રૂતદિવસ		સુરેશ દલાલ	૨૪
ધન્યતા	વિષિન પરીખ	૨૭	કલેબનું સાક આપવો ખેડૂત		પતીલ	૨૪
દિવસ અસ્તગત	જગતીન્ આચાર્ય	૧૭	સાગર હેલી પછીના ઉધાડે		ઉચ્ચન્મ	૨૪
નોબેલ મનામ	મેરિસ પાસ્તરનાક	૧૭	—		લાલચંદર કાકર	૨૪
	વાયુ. પડખા	૧૭	મહાબળ ગયું તે આગ		હ. લામાણી	૨૪
વ્યવસ્થા	મહેશ આર. મોકાશી				ચિત્ર કલા	
	અનુ. સુરેશ દલાલ	૧૭	બાલચિત્ર કલા (એક દૃષ્ટિ)		હકુ સાહ	૧૩
કવિની ' હાલ '	લાભચંદર કાકર	૧૭	કલાનો જન્મ		શુભામ મોહમ્મદ શેખ	૧૩
હું	રાજેન્દ્ર મહેતા	૧૭	કલાનો વિકાસ :		" "	૧૪
પ્રેમમાં છું.	જયંત પાટક	૧૮	છબિત્તની કલા : ૨		" "	૧૪
	જગતીન્ આચાર્ય	"	છબિત્તની કલા : ૧		" "	૧૬
શરૂ પૂછ્યા	અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ	"	એસીમિત કલા		" "	૧૭
ભારી : કપણ	ઉચ્ચન્મ	"	સમિત કલા પ્રવાહો		" "	૧૮
હું છું કડું ?	સુરેશ દલાલ	"	એક કલા		" "	૨૦
કાલિદાસ દુરન	પતીલ	"	મદુરન કલા		" "	૨૪
ગ્રીષ્મ આલી	રતિલાલ-અનિલ	"				
સવાર	સુરેશ હ. બેશી	૧૬				
નગરી	ઉપવાસી	"				
વિભાગન	લાભચંદર કાકર	"				
તું ?	શાયર	"				
વિદાય ટાલે	સુરેશ દલાલ	"				
પાંખડી	સુરેશ બેશી	૨૦				
આવાઠની પહેલી ઝંડી	હરિવલ્લભ ભાપાણી	"				
આસિદ્ધ	શુભામ મોહમ્મદ શેખ	"				
અનોદ્ધા	ઉચ્ચન્મ	"				
સાંજે ફરવા	જયંત પાટક	"				
કામો રે મકુલો	જગતીન્ આચાર્ય	"				
એક બગેરે	શાયર	"				
મહેશરી	સુરેશ હ. બેશી	૨૧				
વિશ્વ સંગાઈ	અનંબુકુમાર ભૂષણલાલ	"				
સરખ અને સીડી	મહેશ દલે	"				
ગાય	લાભચંદર કાકર	"				
કે સંગે મારી :	સુરેશ દલાલ	"				

હરતાં ફરતાં ર. મ. રા.

દિલ્હીની હોળી		૧૭
ચિત્રકલાની નેધ		૧૬
આકાશવાણી પસની રાનગોશિ		૨૧
હમ બેચન હૈં		
મળાજ : આવારા કવિ	શુભામ મો. શેખ	૧૩
છનાજ દિવિષ્ સેલવેકસ		
(વિલાની)	એ. મહેશ સાહ	૧૪
આનવ જીવનની તરસાં	એ. તાકાશી નાગાઈ	૧૬
સખાદત હસન અટા	શુભામ મોહમ્મદ શેખ	૧૭
દિવ્યા બોદધુગી નારીતો		
જીવન સંધર્ષ	ભો. ગાંધી, સુ. ગાંધી	૧૮
સાગર નગર લાણી	એલન પેટન : સુ. ગાંધી	૧૬
છાતહાસના ઉપ : કાળે મોજિજ	(હાવડ દાસ)	
	પ્રો. ગાંધી	૨૦
	લા. ૨	૨૧
ગોગોલ : મૃતકમાઓનો		
અમૃત લેખક	કૃષ્ણવદન બેટલી	૨૪
	(જીઓ પામ ફર્ગ)	

ಶಾಂತಿ ಸುಂದರ ಸಂಗ್ರಹ

(A Symposium Presented on Nehru's 70th Birthday)

A Study of Nehru

Ed. By : Rafiq Zakaria

Many Sided assessment of the man & his life. Appraisal & Analysis of his work & achievements. Rs. 15-00

The Future of Socialism,

By : C. A. R. Crossland

A really important contribution to new socialist thinking. Sh. 42-00

Socialism in Southern Asia

By : Saul Rose

A Study of Parties which Pursue democratic Socialist aims as distinguished from Communist Groups. Rs 17-50

The Causes of World War Three

By : C. Wrights Mills

A bold and angry statement of the Central Problem of our time. \$ 1.50

Organization Man

By : William H. Whyte

A Sober & Absorbing Piece of Social analysis. Sh. 28-00

Plato To-day

By : R. H. S. Crossman

Plato's views to the struggle between Fascism, Communism and Democracy. Sh. 20-00

Conquest of Violence

[The Gandhian Philosophy of Conflict]

By : John V. Bondurant

Rs. 10-00

Sources of Indian Tradition

Ed. By : Wm. Theodore de Bary
Contains Source reading translated from basic documents. Rs. 32-50

History of Indian Political Ideas

By : U. N. Ghosal

The book covers the Ancient Period & Period of transition to the middle Ages. From 1500 B. C. to A. D. 1300 Rs. 30-00

Asia through Asian Eyes

Compiled By : Baldoon Dhirga

A comprehensive representative of the mind of Asia. Rs. 17-50

Selected Documents on Asian Affairs

[India 1947-50—Internal Affairs]

An indispensable source material for an appreciation of India's evolution as an independent nation.

2 Vols : Rs 50-00

Control of the Purse

By : Paul Einzig

Progress & Decline of Parliament's Financial Control. Sh. 35-00

Asia & Western Dominance

By : K. M. Panikkar

A Survey of the Vasco Da Gama Epoch of Asian History : 1498-1945. Sh. 18-00

Geography of Hunger

By : Josue De Castro

Describes the World's Real Problem: Issues of the first magnitude. Sh. 18-00

Quest For Identity

By : Allen Wheels

Deals with man's loss of his own identity & his search for a new one. Sh. 21-00

The Age of Defeat

By : Colin Wilson

Brilliant analysis by the young author in Continuation of his profound works : ' Outsider ', ' Religion and Rebel '. Sh. 16-00

Our Friend James Joyce

By : Mary & Padraic Colum

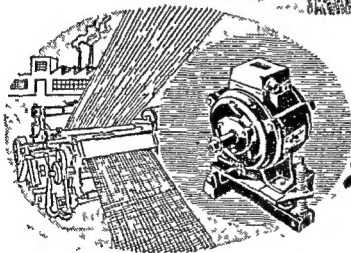
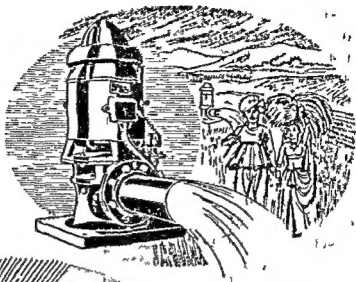
Joyce the writer, Joyce the businessman, Joyce the human being; he comes vividly before our eyes. Sh. 21-00

नवीं अग्रणी पुस्तकें

A Modern Introduction to Ethics : Munitz	Sh. 63-0	Modern Forms of Govt. : Stewart	21-
(The) Ethical Idealism & Mathew Arnold	25-0	The Religion of India : Weber	46-
Complex Archetype Symbol in the Psycho-		The Spiritual Crisis of the Scientific Age :	Yarnald 18-
Alloy of C. G. Jung : Jacobi	21-0	Do what you will : Aldous Huxley	9-
The House of Intellect : Barzun	32-6	Proper Studies : Aldous Huxley	9-
Origins of Russia : Verpadsky	35-0	Ends & Means : Aldous Huxley	9-
Prophet Armed : Deutscher	35-0	The Social Purposes of Education : Collie	SH. 21-
Social theory of Fertility & Malthusian		General Education in Indian Universities :	G. D. Parekh, Ra. 10-5
Debate : Eversley	35-0	Labour Problems in Indian Industry : Giri	18-
Theology of Culture : Tillich	18-0	The Way of Gandhi & Nehru : Abid Husain	12-
Soviet Economic Aid : Berliner	35-0	The Reserve Bank of India & Monetary	Management : Gupta 16-5
Economic Integration : Sannwald	Rs. 32-50	Kanhoji Angry : Nalgokar	12-
The Secret Name : Lin Yutang	Sh. 18-0	A Century of Social Reforms in India :	Natarajan 10-5
Poems 1906-26 : Rilke	25-0	Japanese Factory	10-5
Broken Wings : Jibran	10-6	Changing Images of America	11-5
Somerset Maugham : Pfeiffer	18-0	India & America : Popali	12-5
So Great a Mystery : Walker	18-0	China Population : Chandrasekhar	4-4
Religion & Rebel : Collins Wilson	21-0	Indian Muslims : Ram Gopal	16-7
The Outsider : " "	21-0	British Parliamentary Democracy : Bailey	Sh. 12-6
W. B. Yeats & Tradition : " "	25-0	The Art of French Fiction	\$ 6-0
Sleepwalkers : Koestler	25-0	Protest	Sh. 25-0
Unshackled : Pankhurst	25-0	Inside Africa : John Gunther	Sh. 30-0
Concept of Mind : Ryle	18-0	Inside Asia	\$ 6-0
Economic History of Transport : Savage	16-0	Inside U. S. A.	Sh. 25-0
Structure & Evolution of Universe : Whitrow	21-0	Inside Latin America	\$ 6-0
Pleistocene Period : Zeuner	42-0	Inside Europe	\$ 6-0
Trotsky's Diary in Exile	21-0	Inside Russia To Day	Sh. 25-0
American Science of Politics : Erich	28-0	Twilight of Mughals : Spear	Sh. 25-0
The Sane Society : Erich Fromm	28-0	The Opium of the Intellectuals :	Raymond Aron Sh. 35-0
Man for Himself : Erich Fromm	17-6	Nationalisation in Britain : Kell-Cohen	25-0
Charles Darwin & Selected Letters : Darwin	\$ 1-65	So Great a Mystery : Kenneth Walker	18-0
The Philosophy of History : Hegel	1-85		
The Philosophy of Hegel : Stace	2-00		
Physics & Philosophy : Hersenburt	Sh. 14-0		
Capitalism Socialism & Democracy :	Schumpeter 25-0		

ધન-પ્રાપ્તિ કંઈ મુશ્કેલ વાત નથી—

એ
પંપ પર સવાર
થઈને આવે છે.

અને
મોટર પર પંપ!

બાર હોલ, ટંકલાન અને
ચેન્દ્રીકુયલ ખમ્મ તથા હરેક
પ્રકારની વિદ્યુત મશીનો
વિશ્વાસપાત્ર પ્રતિ ન્યાય:

"QUALITY IS OUR CREED"

જ્યોતિ લિમિટેડ
વડોદરા-૩.

વડોદરા શિક્ષણા એજન્ડ

૧૫૯૦૧

વિક્રાંતગાન

અંગ-૧૩. જાન્યુ-૧૯૫૬ —

અંગ-૧૪. ડીસે-૧૯૫૬

૧૫૯૦૧

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અધ્યક્ષ

અમદાવાદ - ૬